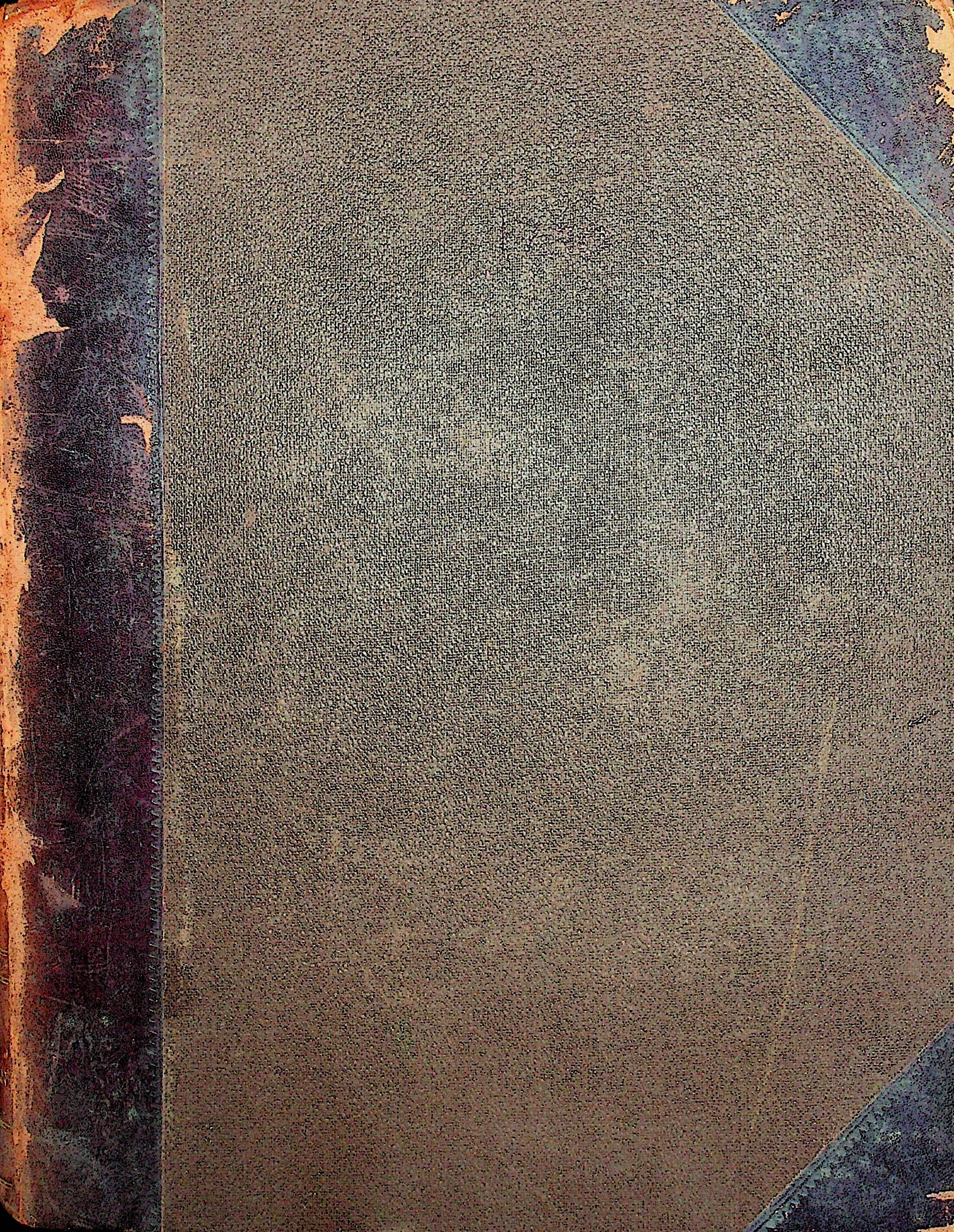

Vol. V

दुर्व्यवहार पु० दुष्टो व्यवहारः प्रा०स० । दुष्टशब्ददर्शिते रागलोभादिनाऽसङ्गत्यनिर्णीते व्यवहारे तच्छब्दे दृश्यम् ।

दुर्व्र्जित न० गर्हितं व्रजितम् प्रा०स०। निन्दितगतौ “दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुःस्थिता दुरवेक्षितात्। दुरासितात् दुर्व्रजितादिङ्गिताध्यासितादपि” भा०अ०२२२अ०

दुर्ह(ण)न त्रि० दुःखेनाहन्यतेऽसौ दुर्+हन–कर्मणि खल् । हन्तुमशक्ये दुःखेन हन्तव्ये “प्रकल्पयति च तस्यार्थो निकुम्भे दुर्हने हते” भट्टिः वेदे तु णत्वम् । “मो षु णः परापरा निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत्” ऋ०१।३८।६ “त्वं नो अस्या इन्द्र ! दुर्हणायाः” ऋ०१।१२१।१४

दुर्हणायु त्रि० दुष्टं हननमिच्छति क्यच् दुर्हणाय–उन् वेदे णत्वम् । दुष्टहननेच्छौ “श्रियं यद्दुर्हणायुवम्” ऋ०४।३०।८। “दुर्हणायुवं दुष्टहननमिच्छन्तीम्” भा० छान्दस उवङ् ।

दुर्हणु त्रि० दुःस्थो हनुरस्य प्रा०ब० दुर्+हन–उन् वा, वेदे णत्वम् । १दुःखेन हननीये २दुष्टहनुयुक्ते च “तदा रभस्व दुर्हणो !” ऋ० १०।१५५।२। लोके तु दुर्हनु इत्येव दुष्टहनुके त्रि० ।

दुर्हल(लि) त्रि० दुष्टो हलिरस्य वा अच् समा०। दुष्टहलियुक्ते

दुर्हित त्रि० निन्दितो हितः प्रा०स० । विरोधिलक्षणया शत्रौ “न दुर्हितः स्यादपि न पापया” ऋ०८।१६।२६

दुर्हुत न० निन्दितं हुतम् प्रा०स०। अफलजनके होमे “सदैव याचमानेषु तथा दम्भान्वितेषु च । एतेषु दक्षिणा दत्ता दावाग्नाविव दुर्हुतम्” भा०आ०१८अ०

दुर्हृणायु त्रि० दुष्टं हृणीयते क्रुध्यति लज्जते वा दुर्+हृणी+क्रोधे लज्जायाञ्च कण्ड्वा० यक् तत उन् अल्लोपयलोपौ पृषो० वर्णव्यत्यासे ईकारस्याकारः, न्हगव्या० वा नि०। १दुष्टक्रोधने २दुष्टं लज्जमाने च । “दुर्हृणायुस्तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति” ऋ०७।५९।८ “दुर्हृणायुरशोभनं क्रुध्यन्” भा० “ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून्” ऋ०१।८४।१६

दुर्हृत् त्रि० दुष्टं हृदयमस्य प्रा०ब० “सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः” पा० निपा० । १अमित्रे शत्रौ । दुःस्थितं हृदस्य प्रा०ब०। २दुःस्थितहृदये त्रि० “अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः” भा०व० ११२अ०। तस्य भावः युवा०अण् द्विपदवृद्धिः दौर्हार्द दुष्टान्तःकरणत्वे शत्रुत्वे च न० ।

दुर्हृदय त्रि० दुःस्थं हृदयमस्य प्रा०ब० अशत्रुत्वेन न निपा० । १दुष्टान्तःकरणयुक्ते । दुष्टं हृदयम् प्रा०स० । २दुष्टे मनसि न० ।

दुल उत्क्षेपे (दोलान) चुरा०उभ० सक० सेट् । दोलयति ते अदूदुलत् । “नारी पदद्वयं स्थाप्य कान्तस्योरुद्वयोपरि । कटिं चेद्दोलयेदाशु बन्धः कन्दर्पसञ्ज्ञकः” रतिमञ्जरी “आन्दोलत् क दोलने” कविकल्पद्रुमः । अस्य वा चुरादित्वमपि । दुल–कि “दुलिः अस्वा दुली नितत्नीरभ्रयन्ती” तैत्ति० ४।४।५।१ दुलीति उत्क्षिपन्तीत्यर्थः ।

दुलि पु० दुल–कि । १मुनिभेदे शब्दार्थचि०। २कच्छपस्त्रियां स्त्री वा ङीप् । ३उत्क्षेपके त्रि०।

दुलिदुह पु० दिलीपनृपपितरि अनमित्रसुते “अनमित्रसुतो राजा विद्वान् दुलिदुहोऽभवत् । दीलिपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामहः” हरिवं० १५अ० [शब्दार्थचि०।

दुल्लल त्रि० दु+क्विप् दुतं ललति लल–अच् । रोमशे

दुवस् परिचरणे उपतापे च कण्ड्वा० नाम० यक् पर० सक० सेट् । दुवस्यति अदुवस्यीत् “अनेहसः स्तुभ इन्द्रो दुवस्यति” ऋ० ३।५१।२ “याभिर्धियं जिन्वथो ज्ञानि दुवस्यथः” ऋ० १।११२।१५ “समिद्भिरग्निं नमसा दुवस्यन्” ऋ०३।१।१२

दुवस् न० दुवस् परिचरणे कण्ड्वा० दुवस्य–क्विप् अल्लोपयलोपौ । १हविषि २परिचरणे च “एभिरग्ने दुवो गिरो विश्वेभिः” ऋ०१।१४।८ “दुवः परिचर्याम्” । दुव इच्छति क्यच् वा अनङ् दुवन्यति “स त्वा भरिषो गरिषो दुवन्यसम्” ऋ०४।४०।२। दुवः परिचरणमिच्छन्तः दुवन्याः तत्र सीदति दुवन्यसम्” भा० कर्मणि ल्युट् अनङभावे पक्षे अल्लोपयलोपौ दुवसन परिचरणीये “श्येनासो न दुवसनासः” ऋ०४।६।१०“दुवसनासः परिचरणीयाः” भा०

दुवस्य त्रि० नाम० दुवस्य–शक्यार्थे यत् अल्लोपयलोपौ । “परिचर्यार्हे “आ यद्दुवस्याद्दुवसे न कारुः” ऋ० १।१६५।१४। “दुवस्यात् परिचर्यार्हात् दुवसे परिचरणाय” भा०

दुवस्यु त्रि० दुवः परिचरणमिच्छति क्यच् “क्याच्छन्दसि” पा० उन् । परिचरणेच्छायुक्ते “गोसूर्द्वर्मति पर्यस्य दुवस्युः” ऋ०१०।१००।१२ वेदे क्वचिदस्य स्त्रियामुवङ् । “स न ईळानया सह देवा अग्ने दुवस्युवा” ऋ०८।१०२।२

दुवस्वत् त्रि० दुवो हविः परिचरणं वास्त्यस्य मतुप् मस्य वः सान्तत्वात् न पदकार्यम् । १हविर्युक्ते २परिचरणयुक्ते च “अवस्युरसि दुवस्वान्” यजु०५।३२ “सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य उपरिसद्भ्यो दुवस्वद्भ्यः स्वाहा” ६।३५ “दुवस्वाञ्छुन्धूर्णे” ३८।४

दुवोयु त्रि॰ दुवः परिचर्य्यामिच्छति क्यचि वेदे वा पदकार्य्यम् उन्। परिचरणेच्छौ। "स तु श्रुधि श्रुत्या यो दुवोयुः" ऋ॰ ६।३६।५। "दुवोयुरस्मदीयं परिचरणमात्मन इच्छन्" भा॰ पक्षे दुवस्यु तत्रार्थे

दुश्चर त्रि॰ दुःखेन चर्य्यते दुर्+चर–कर्मणि खल्। चरितुमशक्ये १दुःखेन चरणीये "चरतः किल दुश्चरं तपः" रघुः "स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थम्" कुमा॰ "अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम्" मनुः। दुःखेन दुष्टं वा चरति चर+अच्। १शम्बुके हारा॰ २भल्लूके पुंस्त्री॰ राजनि॰।

दुश्चरित न॰ दुष्टं चरितम् प्रा॰स॰। १दुष्कृते पापे "इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा। प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्य्ययम्"। "यथा महाह्रदं प्राप्य क्षिप्तं लोष्टं निमज्जति। तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति" मनुः। दुःखेन चरितम्। २कृच्छ्रेण कृते त्रि॰ दुष्टं चरितं यस्य प्रा॰ब॰। ३तद्युक्ते त्रि॰।

दुश्चर्मन् पु॰ दुःस्थितं चर्म यत्र प्रा॰ब॰। १स्वभावतोऽनावृतमेढ्रे रोगभेदे। "हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः" याज्ञ॰। २कोठरोगे राजनि॰।

दुश्चारित्र न॰ चरित्रमेव स्वार्थे अण् चारित्रं दुष्टं चारित्रम् प्रा॰स॰। दुष्टे चरित्रे पापे। दुःस्थितं चारित्रमस्य प्रा॰ब॰। १दुष्टचरित्रयुक्ते त्रि॰ "शूद्रो राजन्! भवति ब्रह्मबन्धुर्दुश्चारित्रोयश्च धर्मादपेतः" भा॰शा॰६३अ॰।

दुश्चिकित्स्य त्रि॰ दुर्+कित–स्वार्थे सन् कर्मणि यत्। दुःखेन चिकित्सनीये प्रतिकार्य्ये रोगे। सुश्रुतोक्ताः ते च रोगा अवारणीयशब्दे ४४८पृ॰ दर्शिताः।

दुश्चिक्य न॰ लग्नात् तृतीये राशौ "त्रित्रिकोणञ्च नवमं दुश्चिक्यं स्यात् तृतीयकम्" ज्यो॰त॰

दुश्च्यवन पु॰ दुःसहं च्यवनं चालनमस्य दुःसहच्यवनः शिवो येन वा प्रा॰ब॰, दुर्+च्यु–ल्यु, "छन्दसि गत्यर्थेभ्यः" पा॰ युच् वा। इन्द्रे अमरः "युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना" ऋ॰ १०।१०२।२ "दुश्च्यवनेनान्यैरविचाल्येन" भा॰ बहुकालानन्तरं स्वस्थानात् पतनात् तस्य तथात्वम्। एकैकमन्वन्तरे हि चतुर्दश इन्द्रा भवन्तीति एकसप्ततिमहायुगस्य मन्वन्तरकालस्य चतुर्दशोभागः किञ्चिदधिकपञ्चसहस्रयुगात्मकस्तत्कालस्ततोऽनन्तरं तस्य पतनात् तथात्वम्। चतुर्दश इन्द्राश्च कल्पभेदेन भिन्ननामानः इन्द्रशब्दे ९४५पृ॰ दर्शिताः। च्यवनेन शिवेनाभिभूतत्वात् तस्य तथात्वम् "अस्तम्भयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः। सवज्रं स्तम्भयामास तं बाहुं परिघोपमम्" भा॰अनु॰१६०अ॰ "बाहुं सवज्रं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत् प्रभुः" मल्लिनाथधृतपुराणम्।

दुश्च्याव त्रि॰ दुःखेन च्याव्यतेऽसौ दुर्+च्यु–णिच् कर्मणि खल्। १दुःखेन च्यावनीये। २महादेवे पु॰ "दुश्च्यावश्च्यवनो जेता हन्ता ब्रह्मद्विषां हरः" भा॰क॰३४अ॰

दु(दुः)श्श्रव न॰ दुःखेन श्रूयतेऽसौ दुर्+श्रु–खल् वा रेफस्य उत्वम्। श्रुतिदुःखावहे परुषवर्णयुक्ते काव्यदोषभेदे "दुःश्रवं त्रिविधाश्लीलानुचितार्थप्रयुक्तता" इत्युपक्रमे परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वमिति सा॰द॰ लक्षयित्वा यथा "कार्त्तार्थ्यं यातु तन्वङ्गी" इत्युदाहृतम्। तस्य चापरनाम श्रुतिकटुरिति चन्द्रालोके उक्तम् "भवेच्छ्रुतिकटुर्वर्णैः श्रवणोद्वेजनैः पटुः"। अत्र स्वघटकवर्णस्यैव परुषत्वेन तद्घटितकाव्यस्य तथात्वं "पदे पदांशे वाक्येऽर्थे सम्भवन्ति रसेऽपि ते" सा॰द॰ सामान्यतो दोषाणां पञ्चधोत्कीर्त्तनेऽपि श्रुतिकटुदोषस्य पदतदंशवाक्येष्वेव सम्भवः इत्येव विशेषः।

दुष वैकृते दिवा॰पर॰अक॰ अनिट्। दुष्यति इरित् अदुषत् अदुक्षत् दुदोष दोष्टा दोक्ष्यति। "श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति" मनुः। "मेदं प्रजापते रेतोऽदुषत्" ऐत॰ब्रा॰ ३।३३ "राङ्कवे पट्टसूत्रे च सूचीविद्धं न दुष्यति" स्मृतिः। वैकृतञ्च वस्तु यथास्वरूपं तद्वैपरीत्ये, यथा हेतोः साध्यानुमापकत्वं तद्वैपरीत्ये दुष्टत्वम् अशुद्धत्वञ्च। यथा मलादिना वस्त्रादेरशुद्धत्वम्। अशुद्धिश्च स्वरूपतः यथा श्वादिना, शास्त्रविध्युल्लङ्घने दुरदृष्टजनकत्वेन वा। यथा नीलीवस्त्रादिधारणादेः शास्त्रनिषिद्धत्वात् तद्धारणे दुरदृष्टोत्पत्तेः तस्य दुष्टत्वम्। एवमन्यत्राप्यूह्यम् "दुषधातोरिवास्माकं दोषसम्पत्तये गुणः" उद्भटः दोषः। दुष्टः। "अनेकदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न वल्लभः" पञ्चत॰ दोषी। णिचि। दूषयति चित्तविकारे तु दोषयति दूषयति वा चित्तम्। "न च किञ्चिदेवांशं काव्यस्य दूषयन्तः श्रुतिकट्वादयो दोषाः, किं तर्हि सर्वमेव काव्यम्" सा॰द॰। "दोषोविचारसुलभो यदि दूष्यते तद् व्याख्या मम प्रथममेव न दूषणीया" काव्यप्र॰व्या॰ महेश्वरः "यः सौहृदे पुरुषं स्थापयित्वा पश्चादेनं दूषयते स बालः" भा॰स॰६२अ॰ "यथा क्रतुषु विप्राणां सोमपानं न दूषितम्" कुला॰

र्थयतन्त्वम् । दूषयन् दूषणीयः दूषितः दूषयित्वा संदूष्य। उपसर्गपूर्वकः तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तविकारे

दुष्कर त्रि० दुःखेन क्रियते दुर्+कृ–कर्मणि खल् । कर्त्तुमशक्ये १दुःखेन करणीये "अपि यत् सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम्" मनुः "मुग्धे! दुष्करमेतदित्यतितरा मुक्ता सहासं बलात्" अमरुश०। २आकाशे न० शब्दार्थकल्पतरुः तस्याजन्यत्वेन दुष्करत्वात् । भावे खल् । ३दुःखेन करणे न० ।

दुष्कर्मन् न० दुष्टं कर्म प्रा०स०। १पापे । दुष्कर्मभिश्च नक्षत्रो नाशं यास्यति दुर्मतिः" भा०उ० १२अ० "दुष्कर्मजान्नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमात् शमम् । जपैः सुरार्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां क्षयोभवेत्" शातातपः । दुःस्थितं कर्मास्य प्रा०ब०। २पापकर्मकारके त्रि० "ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः" भा०उ०१३१अ० ।

दुष्काल पु० दुष्टः कालः प्रा०स० । निन्दिते काले । यस्य यः कालोविहितस्तस्य ततो वैलक्षण्ये कालस्य दुष्टता २प्रलये च । दुःसहो कालः कलनमस्य प्रा०ब० । ३शिवे "अकालश्चातिकालश्च दुष्कालः कालएव च" भा०आ० २८६ अ०शिवनामोक्तौ ।

दुष्कुल न० दुष्टं कुलम् प्रा०स०। १निन्दिते कुले "अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि" मनुः । दुःस्थं कुलमस्य प्रा०ब० । २निन्दितकुलजाते त्रि० "मदमूर्खताभिमाना दुष्कुलैश्वर्यसंयुक्ताः" मा०द० दुष्कुले भवः पक्षे ख । दुष्कुलीन, ढक् दौष्कुलेय निन्द्यकुलभवे त्रि०

दुष्कृत न० दुष्टं कृतम् प्रा०स० । १पापे "दातर्यत् दुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते । निपानकर्त्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते" मनुः २तज्जनके कर्मणि च "यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हति" मनुः तदस्यास्ति इनि । दुष्कृतिन् तद्युक्ते "पुनःपुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द" रघुः ।

दुष्कृति त्रि०दुष्टा कृतिरस्य प्रा०ब०। दुष्कर्मकारके "पादसंस्थु रचांसि दुष्कृतीनवधूननम्" मनुः प्रा०स०। २पापे स्त्री

दुष्क्रीत त्रि० दुष्टं क्रीतम् प्रा०स० । रूपसंख्यादिकमपरीक्ष्य क्रीते क्रीतानुशयशब्दे दृश्यम् "क्रीत्वा मूल्येन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी" नारदः । [अमरः ।

दुष्खदिर पु०दुष्टः खदिरः प्रा०स०। कालस्कन्दे क्षुद्रखदिरभेदे

दुष्ट त्रि० दुष–क्त । १दुर्वृत्ते २अधमे विश्वः । ३दोषाश्रिते च दोषशब्दे वक्ष्यमाणव्यभिचारादीनामन्यतमयुक्ते ४हेतौ । ५पित्तादिदोषयुक्ते ज्ञानकारणे नेत्रादौ यथा कथञ्चित् ६दोषयुक्ते च त्रि० ७कुष्ठे न० (कुड़) ख्याते शब्दच०। "त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीत्" रघुः "दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा" महाभाष्यधृता श्रुतिः ।

दुष्टचारिन् त्रि० दुष्टं चरति चर–णिनि । दोषयुक्तकर्मकारिणि "अथ यत्रैनमासीनं शङ्केरन् दुष्टचारिणः" भा०वि०४अ० ।

दुष्टगज पु० नित्यकर्म० । गम्भीरवेदिनि गजे हेमच० ।

दुष्टनु त्रि० दुष्टा तनुरस्य प्रा०ब० वेदे षत्वम् । दुष्टदेहयुक्ते "क्षुधा किल त्वा दुष्टनो! जक्षिवानुत्स न रूपः" अथ० ४।७।३ लोके तु दुस्तनु इत्येव तत्रार्थे

दुष्टयोग पु० कर्म०। १वैधृतिव्यतीपातादि योगे तस्य स्नानदानाद्यतिरिक्तकर्मसु वर्ज्यत्वमशुभसूचकत्वञ्च सू०सि०नानास्थाने उक्तं यथा

"तुल्यांशुजालसम्पर्कात् तयोस्तु प्रवहाहतः । तद्दृक्क्रोधभवो वह्निर्लोकाभावाय जायते । विनाशयति पातोऽस्मिन् लोकानामसकृद् यतः । व्यतीपातः प्रसिद्धोऽयं संज्ञाभेदेन वैधृतिः । स कृष्णो दारुणवपुर्लोहिताक्षो महोदरः । सर्वानिष्टकरो रौद्रो भूयो भूयः प्रजायते । आद्यन्तकालयोर्मध्यः कालोज्ञेयोऽतिदारुणः । प्रज्वलज्ज्वलनाकारः सर्वकर्मसु गर्हितः । एकायनगतं यावदर्केन्द्वोर्मण्डलान्तरम् । सम्भवस्तावदेवास्य सर्वकर्मविनाशकृत् । व्यतीपातत्रयं घोरं गण्डान्तत्रितयं तथा । एतद् भसन्धित्रितयं सर्वकर्मसु वर्जयेत्" २अरिष्टसूचके गोचरविलग्नादिस्थग्रहयोगभेदे च

दुष्ट(स्त)र त्रि० दुःखेन तीर्यतेऽसौ कर्मणि खल् वेदे सुषामादेराकृतिगणत्वात् षत्वम् । "चर्कृत्यं मरुतः पृत्सु दुष्टरम्" ऋ०१।५४।१४ लोके तु न षत्वम् "तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्" रघुः ।

दुष्टरक्तादृक् त्रि० दुष्टा रक्ता च दृगस्य । पित्तादिदोषजरक्तनेत्रके । "दीक्षितः स्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तदृक्" शातातपेन तत्कर्मपाक उक्तः ।

दुष्टरीतु पु० दुर्+तृ–क्तुन् वेदे इट् दीर्घश्च षत्वम् । दुःखेन तरणीयेऽहिंस्ये "तुविग्रये वह्नये दुष्टरीतवे" ऋ०२।२१। २। लोके तु दुस्तर्तु इत्येव ।

दुष्टवृष पु०कर्म०। शक्तत्वेऽपि अधुर्वहे वृषे (गड़िया) ख्याते हेमच०। [शब्दे दृश्यम् ।

दुष्टव्रण पु० नित्यक०। अचिकित्सनीये व्रणभेदे छिन्नणीय-

दुष्टसाक्षिन् पु० कर्म० । नारदाद्युक्ते असाक्षित्वप्रयोजकदोष

युक्तं साक्षित्वं । साक्षिणोदोषाश्च नारदेनोक्ताः यथा "यस्मात्मदोषदुष्टत्वादस्वस्थ इव लक्ष्यते । स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेदेकैकञ्चानुधावति । कासत्यकस्माच्च भृशमभीक्ष्णं निःश्वसित्यपि । विलिखत्यवनीं पद्भ्यां बाहू वासश्च धूनयेत् । भिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटं स्विद्यते तथा । शोषमागच्छतश्चोष्ठावूर्द्ध्वं तिर्य्यक्निरीक्षते । त्वरमाण इवावद्धमसंपृष्टो बहु भाषते । कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्" । अवद्धमसम्बद्धम् । विनयेच्छिक्षयेद् यथा कौटसाक्ष्याद्विभेतीत्यर्थः । न तु दण्डयेदित्यर्थः । शास्त्रनैकृतिकविकारविवेकस्य दुःशकत्वात् सम्भावनामात्रेण च दण्डनस्यान्याय्यत्वादिति मिता० उक्तम् । मदनरत्ने त्वाविद्धमिति पठित्वा आकुलमिति व्याख्यातम् । शङ्खलिखितावपि "मन्त्रिभिः शास्त्रसामर्थ्याद्दुष्टलक्षणं प्राप्तान्तिर्य्यक्प्रेक्षते समन्तादेवावलोकयति । अकस्मान्मूत्रं पुरीषं विसृजति देशाद्देशं गच्छति पाणिना पाणिं पीडयति नखांश्छिनत्ति मुखमस्य विवर्णतामेति प्रस्विद्यति चास्य ललाटञ्च चक्षुर्न्न च वाचं प्रतिपूजयत्यकस्माद्ददाति, प्रशंसति पुनः पुनरन्यमपवदति बहिर्निरीक्षते शस्त्रं परामृशति शिरः प्रकम्पयत्योष्ठौ निर्भुजति सृक्कणी परिलेढ़ि अतिविस्मितः कर्म्मस्वमहत्स्वपि भ्रुवौ संहरति तूष्णीं ध्यायति पूर्व्वोत्तरविरुद्धं व्याहरति एवमादिदुष्टलक्षणं क्रुद्धस्य च स्वामिनोऽन्यत्र प्रकृतिशीलादिति" अकस्मादिति तूष्णीमिति च यथायोगमनेकत्र सम्बन्धनीयम् । अन्यत्र प्रकृतिशीलादिति । प्रकृत्या स्वभावात् शीलन्तिर्य्यक्प्रेक्षणादिधर्म्मो यस्य स तथोक्तस्ततोऽन्यत्रैतानि दुष्टक्रुद्धलक्षणानि, एते अवान्तरवैलक्षण्यस्य दुर्ज्ञेयत्वादित्यवधानेन परीक्ष्य वस्तुतत्त्वानुसरणङ्करणीयमिति सूचितम्" वीरमि०

मुनिवाक्ये अन्येऽपि साक्षिदोषा असाक्षिलक्षणोक्त्या वीरमि० भङ्ग्यादर्शिता यथा

मनुः "नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः । न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिताः । न साक्षी नृपतिः कार्य्यो न कारुककुशीलवौ । न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः । नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न्न विकर्म्मकृत् । न वृद्धो न शिशुर्न्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः । नार्त्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीड़ितः । न श्रमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः" इति । "अत्र सर्व्वैर्विशेषणैरसत्यसम्भावना विस्मरणादिकमसाक्ष्यनिमित्तमुपलक्ष्यते । अतएव वृद्धविकलेन्द्रियविकर्म्मकृत्तस्करादीनां गोवृषन्यायेन पुनरुपादानम् । अत्र बहवः शब्दाः स्पष्टार्थाः । अन्ये मेधातिथ्यनुसारेण विव्रियन्ते । अर्थसम्बन्धिन उत्तमर्णाधमर्णाद्याः उत्तमर्णो ह्यधमर्णवचनेन पराजीयमानस्तदानीमेव रोषाविष्टोऽधमर्णादृणं मत्यादातुं प्रयतेतेति तच्चित्तानुवृत्तिरधमर्णस्य तदनुगुणकौटसाक्ष्यहेतुत्वेन संभाव्यते । उत्तमर्णो निर्धनेऽधमर्णे स्वसाक्षितया धनं प्राप्य स्वस्मै तदर्पयिष्यतीति बुद्ध्या तदनुगुणवादी सम्भाव्यते । तथार्थः प्रयोजनन्तत्सम्बन्धिनोर्वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्माद् येषां स्वप्रयोजनं सिसाधयिषितन्तेऽप्युपकारगन्धात्त साक्ष्यार्हा इत्यादि । सर्व्वत्र कौटसाक्ष्यसम्भावनोन्नेया । दृष्टदोषा अन्यत्र कृतकौटसाक्ष्याः । व्याध्यार्त्ता वचनविसंवादापादकव्याधिपीड़ावन्तः । दूषिता अभिशस्ताः । नृपतेरसाक्षित्वमकृताभिप्रायेणातो न प्राक्तननारदोक्तिविरोधः । लिङ्गस्थोऽपत्यादिः । सङ्गेभ्यो विनिर्गतः परित्यक्तः पित्रादिगुरुजनसंसर्गात् वृद्धानुपसेवनादस्याऽसत्यसम्भावना । आध्यधीनो बन्धकीकृतः तस्य तदाज्ञावशवर्त्तित्वात् । वक्तव्यो निन्दास्पदम् विकर्म्मकृत् अधर्म्माभीरुः । वृद्धविकलेन्द्रिययोर्वार्द्धकस्वभावहेतुकेन्द्रियवैकल्येन भेदः । आर्त्तः शोकेन । नारदोऽपि "दासनैःकृतिकाश्रद्धवृद्धस्त्रीबालचाक्रिकाः । मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्त कितवग्रामयाजकाः । महापथिकसामुद्रवणिक्प्रव्रजितातुराः । व्यङ्गैकश्रोत्रियाचारहीनक्लीवकुशीलवाः । नास्तिकव्रात्यदाराग्नित्यागिनोऽयाज्ययाजकाः । एकस्थालीसहायारिचरज्ञातिसनाभयः । प्राग्दृष्टदोषशैलूषविषजीव्यहितुण्डिकाः । गरदाग्निदकीनाशसूद्रापुत्त्रोपपातिनः । क्लान्तसाहसिकश्रान्तनिर्धूतान्त्यवसायिनः । भिन्नवृत्तासमावृत्तजडतैलिकमूलिकाः । भूताविष्टनृपद्विष्टवर्षनक्षत्रसूचकाः । अघशंस्यात्मविक्रेतृहीनाङ्गभगवृत्तयः । कुनखी श्यावदन् श्वित्री मित्रध्रुक्शठशौण्डिकाः । ऐन्द्रजालिकलुब्धोग्रश्रेणी गणविरोधिनः । वधकृच्चित्रकृत् पङ्क्ती पतितः कूटकारकः । कुहकः प्रत्यवसितस्तस्करो राजपुरुषः । मनुष्यपशुमांसास्थिमधुक्षीराम्बुसर्पिषाम् । विक्रेता ब्राह्मणश्चैव द्विजो वार्द्धुषिकश्च यः । च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः सूचको हीनसेवकः । पिता विवदमानश्च भेदकृच्चेत्यसाक्षिणः । श्रेण्यादिषु तु वर्गेषु कश्चिच्चेद्द्वेष्यतामियात् । तस्य तेभ्यो न साक्ष्यं

स्यादुद्वेष्टारः सर्व एव ते"। नैकृतिकः परापकारशीलः। चाक्रिकस्तैलिकः। प्रमत्तः सदाऽनवहितः। महापथिको महापथगामी। साहुद्रवणिग्वहित्रवाही। एकः श्रोत्रियो द्वयोरननुमतः। एकः, श्रोत्रिय इति पृथग्वा प्राय्योक्तं च प्रागेव तत्। अपरार्केण तु युग्मेति पठित्वा युग्मौ द्वाविति व्याख्यातम्। एकस्थालीसहाय एकपाकभोजीति। सहाय्यन्यतरसाहाय्यकारी, मिश्रचण्डेश्वरौ। मदनरत्नाकरस्तु एकस्थालोः सहाय इति विशेषणद्वयं पृथक्कृत्य एकस्थाली स्याल्यधिकरणकः पाको लभ्यते। स एको यस्येत्येकस्थालीति व्याचख्यौ। समासान्तविधेरनित्यत्वादेकस्थालीत्यत्र "नद्यृतश्चेति" पा॰ न कप्। अर्द्धपिप्पलीत्यादिवच्च ह्रस्व इति च वनादधे। अरिचरः भूतपूर्वः शत्रुः। भूतपूर्वं चरट्। कल्पतरौ त्वस्त्रधर इति पठित्वा शस्त्रधर इति व्याख्यातम्। ज्ञातयः सगोत्राः सनाभयो मातुलतत्सुतमातृष्वस्रियादयः। शैलूषः स्त्रीणां नर्तयिता। कुशीलवस्तु रङ्गोपजीवी नट इति भेदः। विषजीवी विषक्रयजीवीति मदनरत्ने। विषवद्योपजीवीति रत्नाकरे। अहितुण्डिकः सर्पक्रीडोपजीवी व्यालग्राही। कीनाशः कर्कशः क्षुद्रो वा। कृपण इति तु मदनरत्ने। उपपातिन उपपातकीति कल्पतरुः। मदनरत्ने तूपपातक इति पठितम्। उपसमीपं पातकं यस्येति विग्रहश्च पातकयुक्त इति व्याख्यातञ्च। क्लान्तोऽतिखिन्नः श्रान्तोऽनवरतकर्मकारीति मदनरत्ने। अशान्त इति पठित्वाऽयोग्यकर्मकारीति रत्नाकरे। निर्धूतो बान्धवैस्त्यक्त इति मदनरत्ने। ग्रामराजकुलश्रेण्यादिभिर्निःसारित इति रत्नाकरे। मूलिकः लोकभयशून्य इति भवदेवः। मूलं विप्रलम्भस्तत्कारीति तु युक्तम्। अपरार्केण तु पौपिक इति पठित्वा पौपिकः पूपादिविक्रयीति व्याकृतम्। वर्णसूचको वर्णशकुनवेदी। नक्षत्रसूचको ज्यौतिषिकः। अघशंसी परकीयपापप्रकाशकः। हीनाङ्ग उचितपरिमाणन्यूनाङ्गः। व्यङ्गस्तु छिन्नाङ्गुल्यादिरिति भेदः। भगवृत्तिर्भार्यादासादिसम्भोगशुल्कोपजीवी शङ्खी वृषभनर्त्तनजीवीति मदनरत्नरत्नाकरयोः। कुहको दाम्भिकः। मत्यवसितः प्रव्रज्यादिच्युतः। कुलिको राज्ञा व्यवहारपरिच्छेदकतया नियुक्तः। अस्य च साक्षित्वकरणे निषेधो, विधिस्तु कृतसाक्ष्य इति कल्पतरुः। मदनरत्ने तु कुलं ब्राह्मणादिगणस्तदधिकारी कुलिक इति व्याख्यातम्। सूचको राज्ञा परदोषान्वेषणपूर्वकं स्वयं तन्निवेदने नियुक्तः। भेदकृन्मित्रादिप्रीतिभङ्गकर्त्ता। श्रेण्यादिष्वित्यस्यायमर्थः। येषु श्रेण्यादिषु यस्यैकोऽपि द्वेषरतां शत्रुतामापन्नस्तदीयविवादे तच्छ्रेण्यादिनिविष्टाः सर्व एव न साक्षिणस्तत्र हेतुर्द्वेष्टारः सर्वएव ते इति तच्छ्रेण्यन्तर्गतैकद्वेष्यनुरोधकृतवैरनिर्यातनार्थमन्यथावादित्वसम्भवात्। अतएव नारदः "बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत्। विब्रूयाद्बान्धवः स्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिरिति"। कात्यायनः "तद्वृत्तिजीविनो ये च तत्सेवाहितकारिणः। तद्बन्धु सुहृदो भृत्या आप्तास्ते तु न साक्षिणः। मातृष्वसुःसुताश्चैव पितृष्वसृसुतास्तथा। मातुलस्य सुताश्चैव सोदर्यसुतमातुलाः। एते सनाभयः प्रोक्ताः साक्ष्यन्तेषु न योजयेत्। कुल्याः सम्बन्धिनश्चैव विवाह्यो भगिनीपतिः। पिता बन्धुः पितृव्यश्च श्वशुरो गुरवस्तथा"। तथा बृहस्पतिः "मातुः पिता पितृव्यश्च भार्याया भ्रातृमातुलौ। भ्राता सखा च जामाता सर्ववादेष्वसाक्षिणः। परस्त्रीपानसक्ताश्च कितवाः सर्वदूषकाः। उन्मत्तार्त्ताः साहसिका नास्तिकाश्च न साक्षिणः" इति। अत्र मातृष्वस्रादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वादर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य एतादृशसम्बन्धिनो न साक्षिणः सम्बन्धिनि स्नेहादन्यत्र वैरसम्भवादिति ध्येयम्। शङ्खलिखितौ "शुल्कगुल्माधिकृतौ दूतो वेष्टितशिराः स्त्रियोगुरुकुलवासिनः परिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्रन्थाः शङ्खिनः व्यालग्राहिणः" इति अत्राऽसाक्षिणः इति प्रकृतम् शुल्काधिकृतः शुल्कग्रहणस्थानाधिकारी। गुल्मः स्वस्थाननिवेशितः पदातिसमूहस्तदधिकृतः। वेष्टितशिराः उद्धतवेषोमूर्द्धव्याध्यभिभूतो वा इतरे प्रसिद्धा व्याख्याततराश्च। अनेन प्रपञ्चेन लोभादिकमसाक्षित्वनिमित्तमेव व्यक्तीकृतम्। यथाह मनुः "लोभान्मोहाद्भयात् क्रोधान्मैत्रात्कामात्तथैव च। अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्षी वितथ उच्यते" इति।

दुष्ठु अव्य॰ दुर्+स्था—कु सुषामा॰ षत्वम्। १निन्दायाम् अमरः। २अविनीते त्रि॰ उणादिको॰ ततः उद्गाता॰ भावे अण्। दौष्ठव अविनये न॰।

दुष्पतन न॰ दुष्टं पतत्यनेन दुर्+पत—करणे ल्युट्। १अपशब्दे त्रिका॰। अपशब्दप्रयोगस्य दुरदृष्टजनकतया पतनहेतुत्वात् तथात्वम्। "नापभाषितवै न म्लेच्छितवै म्लेच्छो ह वा नाम यदपशब्दः" इत्यादिश्रुत्या हि अपशब्दप्रयो-

गस्य निषिद्धत्वेन तत्प्रयोगस्य पापजनकत्वं सूचितम्। भावे ल्युट्। २दुःखेन पतने न०।

दुष्पत्र पु० दुःखदं पत्रमस्य प्रा०ब०। चोरनामगन्धद्रव्ये अमरः

दुष्पद त्रि० दुःखेन पद्यते दुर्+पद–कर्मणि खल्। दुःखेन प्राप्ये प्राप्तुमशक्ये "श्रुतो हि चक्रेण रथ्या दुष्पदा ह्यपक्" ऋ० १।५३।८ 'दुष्पदा दुष्पदेन प्राप्तुमशक्येन चक्रेण" भा० तृतीयास्थाने छान्दस आच्।

दुष्पराजय त्रि० दुःखेन पराजीयतेऽसौ दुर्+परा+जि कर्मणि खल्। १जेतुमशक्ये दुःखेन जेतव्ये २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० "उग्रश्रवा उग्रसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः" भा०आ० ११७अ० तत्पुत्रोक्तौ।

दुष्परिग्रह त्रि० दुःखेन परिगृह्यतेऽसौ दुर्+परि+ग्रह–कर्मणि खल्। १परिग्रहीतुमशक्ये "लोकाधाराः श्रियो राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहाः" कामन्द०। प्रा०स०। २निन्द्यभार्यायाञ्च। दुःस्थितः परिग्रहो भार्या यस्य प्रा०ब०। ३दुष्टभार्यके पु०

दुष्परिहन्तु त्रि० दुर्+परि+हन–खलर्थे तुन्। १दुःखेन नाशयितव्ये २दुष्परिहार्ये च "यच्छता नो दुष्परिहन्तु शर्म्म" ऋ०२।२३।६ "दुष्परिहन्तु हन्तुमशक्यम्" भा०

दुष्पर्श त्रि० दुर्+स्पृश–कर्मणि खल् वा विसर्गलोपः। १दुःखेन स्पर्शनीये स्प्रष्टुमशक्ये २दुरालभायां स्त्री अमरः तत्रार्थे पु० भरतः।

दुष्पान त्रि० दुःखेन पीयतेऽसौ "आतो युच्" पा० खलर्थे कर्मणि युच्। दुःखेन पेये १पातुमशक्ये। भावे युच्। २दुःखेन पाने न०।

दुष्पुरुष पु० प्रा०स०। निन्द्ये पुरुषे ततः ब्राह्मणा० स्वार्थे भावे कर्मणि वा ष्यञ्। दौष्पुरुष्य तदर्थे पु० तद्भावे तत्कर्मणि तु न०।

दुष्पूर त्रि० दुर्+पूरि–कर्मणि खल्। १पूरयितुमशक्ये दुःखेन पूरणीये। "काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः" गीता २अनिवार्ये च "कामरूपेण कौन्तेय! दुष्पूरेणानलेन च" गीता

दुष्प्रकाश त्रि० दुष्टः प्रकाशः प्रा०स०। विरोधिलक्षणया अन्धकारे "पापस्य लोको निरयो दुष्प्रकाशो नित्यं दुःखं शोकभूयिष्ठमेव" भा०शा० ७३अ०।

दुष्प्रकृति त्रि० दुःस्था प्रकृतिरस्य प्रा०ब०। १दुष्टस्वभावे "त्वं तु दुष्प्रकृतिर्मूढो महायुद्धेष्वकोविदः" भा०क० ४०अ० प्रा०स०। २निन्दायां प्रकृतौ निन्द्ये स्वभावे स्त्री

दुष्प्रजस् त्रि० दुःस्था प्रजाऽस्य असिच् समा०। १निन्द्यप्रजायुक्ते। प्रा०स०नासिच्। दुष्प्रजा २निन्द्यप्रजायां स्त्री

दुष्प्रज्ञान त्रि० दुःखेन प्रज्ञायतेऽसौ दुर्+प्र+ज्ञा–खलर्थे कर्मणि युच्। १ज्ञातुमशक्ये। दुष्टं प्रज्ञानं प्रा०स०। २निन्द्ये ज्ञाने न० "दुष्प्रज्ञानेन निरयाः बहवः समुदाहृताः" भा०शा० १२७अ०।

दुष्प्रधर्ष त्रि० दुष्करः प्रधर्षोऽस्य प्रा०ब०। १धर्षयितुमशक्ये दुःखेन धर्षणीये "सा दुष्प्रधर्षा मनसाऽप्यन्यैः" रघुः। २दुरालभायां ३खर्जूर्याञ्च स्त्री राजनि०। ४धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० "दुर्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः" भा०भी० ६४अ०। तत्र दुष्प्रहर्षश्चेति पाठान्तरम् भा०आ० ६४अ० तत्पुत्रोक्तौ तत्रोक्तेः

दुष्प्रधर्षण त्रि० दुर्+प्र+धृष–भावायां युच्। १दुःखेन धर्षणीये धर्षयितुमशक्ये। "विन्दानुविन्दौ दुर्द्धर्षः सुवाहुर्दुष्प्रधर्षणः" भा०आ० ६७ उक्ते २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० ३यात्तीकायाम् स्त्री अमरः गौरा० ङीप्।

दुष्प्रधर्षिणी स्त्री दुष्प्रधर्षोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। १कण्टकार्यां राजनि०। २वृहत्याम् भावप्र०।

दुष्प्रवृत्ति स्त्री प्रा०स०। दुष्टायां प्रवृत्तौ वार्त्तायां "तेषां सूर्पणखैवैका दुष्प्रवृत्तिहराऽभवत्" रघुः।

दुष्प्रवेश त्रि० दुष्करः प्रवेशोऽत्र प्रा०ब०। १दुःखेन प्रवेश्ये प्रवेष्टुमशक्ये "महर्षिगणसम्बाधं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितम्। दुष्प्रवेशं महाराज! नरैर्धर्मबहिष्कृतैः" भा०व० १४५अ०। २कन्थारीवृक्षे स्त्री राजनि०।

दुष्प्रहर्ष त्रि० दुष्करः प्रहर्षोऽस्य प्रा०ब०। १दुष्करप्रहर्षयुक्ते २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० दुर्मदो दुष्प्रहर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः" भा०आ० ६७अ०। तत्पुत्रोक्तौ

दुष(ष्य)न्त पु० १पौरवे भरतपितरि राजभेदे ""उपदानवी सुतान् लेभे चतुरस्त्वैलिकात्मजान्। दुष्मन्तमथ सुष्मन्तं प्रवीरमनघं तथा। दुष्मन्तस्य तु दायादो भरतो नाम वीर्य्यवान्। स सर्वदमनो नाम नागायुतबलो महान्। चक्रवर्त्ती सुतोजज्ञे दुष्मन्तस्य महात्मनः। शकुन्तलायां भरतोयस्य नाम्ना स्म भारताः। दुष्मन्तं प्रति राजानं वागुवाचाशरीरिणी। माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः सएव सः। भरस्व पुत्रं दुष्मन्त! माऽवमंस्थाः शकुन्तलाम्। रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव! यमक्षयात्। त्वञ्चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला" हरिवं० ३२अ०। अस्य शकुन्तलापरिवेदनकथा शकुन्तलाशब्दे दृश्या

तुर्वसुवंश्यमरुत्तकन्यायां सम्मतायां संवर्त्तर्षेः जाते २नृपभेदे तत्कथा हरिवं० ३२अ० । तुर्वसुवंशवर्णने यथा "अन्वयस्त्वविक्षितो राजा मरुत्तः कथितस्तव । अनपत्योऽभवद्राजा यज्वा विपुलदक्षिणः । दुहिता सम्मता नाम तस्यासीत् पृथिवीपतेः ! । दक्षिणार्थं तु सा दत्ता संवर्त्ताय महात्मने । दुष्मन्तं पौरवञ्चापि लेभे पुत्रमकल्मषम् । एवं ययातेः शापेन जरासंक्रमणे तदा । पौरवं तुर्वसोर्वंशः प्रविवेश नृपोत्तम ! । दुष्मन्तस्य तु दायादः करुत्थामः प्रजेश्वरः" । तस्यापत्यम् इञ् दौष्मन्ति भरते करुत्थाने च नृपभेदे

दु(दुः)स्थ त्रि० दुर्+स्था—क वा विसर्गलोपः । दुःखेन स्थिते "कल्पान्तदुःस्था वसुधा तथोहे" भट्टिः १कुक्कुटे २कुक्कुरे च पुंस्त्री शब्दार्थचि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

दु(दुः)स्पृष्ट न० दुष्टं स्पृष्टम् प्रा०स० वा विसर्गलोपः । जिह्वाग्रादिना वर्णोच्चारणस्थानस्य ईषत्स्पर्शरूपे आभ्यन्तरे वर्णोच्चारणप्रयत्ने तदस्यास्ति कारणत्वेन अच् । २तेनोच्चार्यवर्णे च "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत् नेमस्पृष्टाः शलस्तथा" "दुस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव च" पाणिनिशिक्षा । ऌकारस्य लकारादित्वेन दुस्पृष्टत्वमिति व्याकरे स्थितम् । [अदुहत् । दुदोह दुहितः ।

दुह वधे भ्वा०पर०सक०सेट् । दोहति दुरित् अदोहीत्

दुह दोहने अन्तःस्थितद्रवद्रव्यस्याकर्षणेन बहिर्निःसारणे उभ०अदा०द्विक०अनिट् । दोग्धि दुग्धे दुह्यात् अधोक् अदुग्ध । अधुक्षत् अदुग्ध अधुक्षन्त अधुक्षाक्षि अदुह्वहि दुदोह । दुदोहिथ दुदुहिव दुदुहे । दुह्यात् धोक्ष्यति ते । दोग्धव्यं दुह्यं दोह्यम् । दोग्धा दोहजं दुग्धम् । दोग्धुम् दुग्ध्वा संदुह्य । "यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे । भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम्" कुमा० "यः पयो दोग्धि पाषाणम्" "पयोवटोघ्नोरपि गा दुहन्ति" भट्टिः एककर्मविवक्षायाम् अस्यैककर्मकत्वमपि "दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थं सम्यग् दुःखामलक्षणम्" मनुः "दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयम्" रघुः । निःसारणमात्रे च "दुग्धेऽस्मै सर्वं कामं यो वाचो दोहः" छा०उ० "न कर्मफलमाप्नोति योऽधर्मं दोग्धुमिच्छति" भा०व० ११६५श्लो० "यत्र धर्मदुघा भूमिः सर्वकामदुघा सती । दोग्धि स्माभीप्सितानर्थान् यजमानस्य सर्वदा" भाग० ४।१८।७ दुधुक्षति । अस्य गौणकर्मणि लकारादि "प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः" इत्युक्तेः । "तेषु तेषु तु पात्रेषु दुह्यमाना वसुन्धरा" हरिवं० ८१ श्लो० अस्य कर्मकर्त्तरि गौणकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायाम् केवलं तङ् न यक् । गौःपयो दुग्धे । वा चिण् । अदोहि अधुक्षत अदुग्ध सि०कौ०

दुहादि पु० गौणे कर्मणि लकारविधानार्थे धातुसमूहे स च "दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छि चिञ्ब्रूशासुजिमन्थ्मुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यात् नीहृकृष्वहाम्" व्या० कारिकायां पठितः दुहप्रभृतिः मुषपर्यन्तः धातुसंघः । अस्य कस्यापि कारकसंज्ञाऽप्राप्तौ प्रधानकर्मोपयोगिनः कर्मसंज्ञा "दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासि गुणेन च यत् सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना" महाभाष्यकृतोक्तेः । [उदा० ।

दुहि पु० दुह—धातुनिर्देशे इक् । दुहधातौ दुहादिशब्दे

दुहितुःपति पु० ६त० षष्ठ्या वा अलुक् स० । जामातरि पक्षे लुक् । दुहितृपतिरप्यत्र ।

दुहितृ स्त्री दुह—दह वा तृच् । "नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ" उणा० नि० । स्वजन्यस्त्रियां स्त्रीसन्ततौ ऋदन्तत्वेऽपि स्वस्रादित्वात् न ङीप् । तृणन्तत्वाभावात् सर्वनामस्थाने परे न वृद्धिः दुहितरौ दुहितर इत्यादि प्रियादिषु पाठात् अस्मिन् शब्दे परे पूर्वस्थितस्य उक्त पुंस्कस्त्रीलिङ्गस्य विशेषणशब्दस्य न पुंवत् जातादुहितृकः । "मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः" याज्ञ० । "माता स्वसा दुहिता वा न विविक्तासनो भवेत्" मनुः । कन्याशब्देऽनुक्तं तद्दानपात्रफलादिकमधिकमुच्यते ।

"कृत्वा परीक्षां कान्तस्य वृणोति कामिनी वरम् ! जराय गुणहीनाय वृद्धाय ज्ञानिने तथा । दरिद्राय च मूर्खाय रोगिणे कुत्सिताय च । अत्यन्तकोपयुक्ताय चात्यन्तदुर्मुखाय च । जडाय चैव मूर्खाय क्लीवतुल्याय पापिने । ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि यः स्वकन्यां ददाति च । शान्ताय गुणिने चैव यूने च विदुषेऽपि च । वैष्णवाय सुतां दत्त्वा दशवापीफलं लभेत्" । कन्याविक्रये दोषो यथा "यः कन्यापालनं कृत्वा करोति विक्रयं यदि । विपत्तौ धनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति । कन्यामूत्रपुरीषञ्च तत्र भक्षति पातकी । कृमिभिर्दंशितः काकैर्यावदिन्द्राश्चतुर्दश । मृतश्च व्याधयोनौ च स लभेज्जन्म निश्चितम् । विक्रीणीत

मांसभारं वहत्येव दिवानिशम्” कन्यादानफलं यथा “दशवापीसमा कन्या दीयते ब्राह्मणाय या। वेदज्ञाय पवित्राय चाग्निहोत्रशालिने। सन्ध्यावते वेदपाठकारिणे सत्यवादिने। यस्मै प्रदत्ता कन्या च दशवापीफलप्रदा। त्रिसन्ध्याकारिणे सत्यवादिने गृहशालिने। वेदज्ञाय च विप्राय दत्ताष्टफलदायिनी। अग्निहोत्रविहीनाय सन्ध्याहीनाय नित्यशः। मूर्खाय दत्ता कन्या च सा चतुःफलदायिनी। परदारगृहीताय याजकाय द्विजाय च। शठाय सन्ध्याहीनाय वाप्येकफलदा सुता। त्यक्तसन्ध्याय गायत्रीविहीनाय शठाय च। विप्रोद्भवाय दत्ता सा वाप्यर्द्धफलदा सुता। पापिने शूद्रजाताय विप्रचेतोद्भवाय च। दत्ता चाण्डालतुल्याय कन्या सा नरकप्रदा। विष्णुभक्ताय विदुषे विप्राय सत्यवादिने। जितेन्द्रियाय दत्ता या त्रिंशद्वापीफलप्रदा। षष्टिवर्षसहस्राणि दिव्यरूपं विधाय च। एवम्भूताय दत्त्वा च मोदते विष्णुमन्दिरे। दत्त्वा कन्यां सुशीलाय हराय हरयेऽथ वा। नारायणस्वरूपश्च भवेदेव श्रुतौ श्रुतम्। विष्णुभक्तो यदा कन्यां ददाति विष्णुप्रीतये। स लभेद्धरिदास्यञ्च ध्रुवं विप्रोद्भवाय च” ब्रह्म०वै०प्र०ख०।

दु(दो)ह्य त्रि० दुह—गौणे कर्मणि वा क्यप् पक्षे ण्यत्। १दोहनगौणकर्मणि गव्यादौ गौणकर्मविवक्षायां दोहनप्रधानकर्मणि २दुग्धादौ च।

दु(द्रु)ह्यु पु० शर्मिष्ठायां जाते ययातिपुत्रभेदे। “अनपत्यत्वात् प्रजां सर्वां ययातिरपराजितः। तस्य पुत्रा महेष्वासाः सर्वे समुदिता गुणैः। देवयान्यां महाराज! शर्मिष्ठायाञ्च जज्ञिरे। देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसुरेव च। दुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्मिष्ठायां प्रजज्ञिरे” भा० आ० ७५अ० हरिवंशे तु ३०अ द्रुह्युरिति अणुरिति पाठः। लिपिकरप्रमादात् द्विधा पाठः “तेषां ययातिः पञ्चानां विजित्य वसुधामिमाम्। देवयानीमुशनसः सुतां भार्य्यामवाप सः। शर्मिष्ठामासुरीञ्चैव तनयां वृषपर्वणः। यदुञ्च तुर्वसुञ्चैव देवयानी व्यजायत। द्रुह्युञ्चाणुञ्च पूरुञ्च शर्मिष्ठा वार्षपार्वणी”।

तस्य राज्यदेशश्च तत्रैव अ० उक्तो यथा “सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं ससागराम्। व्यभजत् पञ्चधा राजा पुत्राणां नाहुषस्तदा। दिशि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुं मतिमान्नृपः। प्रतीच्यामुत्तरस्याञ्च द्रुह्युञ्चानुञ्च नाहुषः। दिशि पूर्वोत्तरस्यान्तु यदुं श्रेष्ठं न्ययोजयत्। मध्ये पूरुञ्च राजानमभ्यषिञ्चत् स नाहुषः। तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना। यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते”। तद्वंशवर्णनञ्च तत्रैव ३२अ० यथा “द्रुह्योश्च तनयो राजन्! बभ्रुः सेतुश्च पार्थिवः। अङ्गारः सेतुपुत्रश्च मरुतां पतिरुच्यते। यौवनाश्वेन समरे कृच्छ्रेण निहतो बली। युद्धं सुमहदासीत् मासान् परि चतुर्दश। अङ्गारस्य तु दायादो गान्धारो नाम पार्थिवः। ख्यायते यस्य नाम्ना वै गान्धारविषयो महान्। गान्धारदेशजाश्चैव तुरगा वाजिनां वराः” तस्य पितुर्ययातेर्जरया ग्रहणे शापकथा भा०आ० ८४अ० “ययातिरुवाच। ‘यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि। तस्माद्द्रुह्यो! प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते क्वचित्। यत्राश्वरथमुख्यानामश्वानां स्याद्गतं न च। हस्तिनां पीठकानाञ्च गर्दभानान्तथैव च। वस्तानाञ्च गवाञ्चैव शिविकायास्तथैव च। उडुपप्लवसन्तारो यत्र नित्यं भविष्यति। अराजभोजशब्दं त्वं तत्र प्राप्स्यसि सान्वयः”

दू खेदे दिवा०आत्म०अक०सेट्। दूयते अदविष्ट। दुदुवे। ओदित् दूनः कविकल्पद्रुमः पा० दुनोतेरेव नत्वदीर्घौ इति भेदः। “तया हीनं विधातर्मां कथं पश्यन् न दूयसे” रघुः। “न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति” माघः। उपतप्तीकरणे सक०। “दूयते दीनं खलजनः” दुर्गादासः।

दूडभ त्रि० दुःखेन दभ्यतेऽसौ दुर्+दन्भ—कर्मणि खल्। “दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेष्टुत्वञ्च” पृषो० पा० गणसूत्रे पाठोक्तकर्म नि० नलोपः। दुःखेन दम्भनीये

दूडाश त्रि० दुःखेन दाश्यते दुर्+दाश—कर्मणि खल्। दूडभशब्दोक्त पा०ग० सूत्रेण सिद्धम्। दुःखेन हिंसनीये

दूढी त्रि० दुष्टं ध्यायति दुर्+ध्यै—चिन्तायां कर्त्तरि सम्प० भावे वा क्विप्। दूडभशब्दोक्तकार्य्यम् पा०ग० सूत्रे ध्यायतेर्धातोर्निर्द्देशात्। १दुष्टं ध्यायिनि २दुष्टायां बुद्धौ स्त्री “अस्माकं शंसो अभ्यस्तु दूढ्यः” ऋ० १।९४।८। “अघैर्दुःशंसा अप दूढ्यो जहि”९)[ध्यम्। दुष्टं ध्यायिनि

दूढ्य त्रि० दुष्टं ध्यायति दुर्+ध्यै—क। दूडभशब्दवत् सा-

दूणाश त्रि० दुःखेन नाश्यते दुर्+णशि—कर्मणि खल् दूडभशब्दवत् साध्यम्। १दुःखेन नाशनीये। “दूणाशेयं दक्षिणा पार्थिवानाम्” ऋ०६।२७।८ “दूणाशा दुर्नाशा केनापि नाशयितुमशक्या” भा० २चातुर्मास्याङ्गे तृतीये सप्तदशे उत्तरे यज्ञभेदे पु० “द्विनाम्नोत्तरो बहुहिरण्यो

दूणाशश्चेति" कात्या०श्रौ०२२। ८।२६। "उत्तरस्तृतीयः सप्तदशः द्विनामा भवति बहुहिरण्य इत्येकं दूणाशश्च द्वितीयं नाम" संप०। तस्य च तथादक्षिणायुक्तत्वात् अर्श० अचि तथात्वम्।

दूत त्रि० दु-गतौ "दुतनिभ्यां दीर्घश्च" उणा०त कित् दीर्घश्च दू—परितापे कर्त्तरि क्त वा दीर्घान्तस्य न नत्वम् "दुग्वोर्दीर्घश्च" पा० सूत्रेण दुनोतेरेव नत्वदीर्घयोर्विधानात्। १सन्देशहरे अमरः। २उपतप्ते च

"चारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः" माघः तत्र साधारणदूतलक्षणं तद्भेदाश्च सा०द० उक्ता यथा निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः। कार्य्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः" तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणम्। तत्र "उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम्। सुश्लिष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः" उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च। "मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः"।

नृपतिदूतलक्षणं युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा

"परेङ्गितज्ञः परवाग्व्यङ्ग्यार्थस्यापि तत्त्ववित्। सदोत्पन्नमतिर्धीरो दूतः स्यात् पृथिवीपतेः। दूतञ्चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम्। इङ्गितज्ञं तथा सभ्यं दक्षं सत्कुलसम्भवम्। अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित्। वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते। दूत एव ह्यसम्भक्तो भिनत्त्येव हि सङ्गतान्। विसृष्टार्थो१ मितार्थश्च२ तथा शासनहारकः३। दूतास्त्रयोऽमात्यगुणैः समैः पादार्द्धवर्जितैः। विसृष्टार्थं कार्यवशात् शासनं तु करोति यः१। मितार्थः२ कार्यमात्रोक्तौ स कुर्यादुत्तरोत्तरम्। यथोक्तवादी सन्देशहारको लेखहारकः३। तत्र दूतो व्रजन्नेव चिन्तयेदुत्तरोत्तरम्। वार्त्ताविशेषं भूपाय झटित्येवान्यवेश्मनि। दूतो हि न लिखेत् किञ्चित् निर्णेता वा विनिर्णयम्। पृच्छ्यमानोऽपि न ब्रूयात् स्वामिनः क्वापि वैशसम्" कामन्द० शास्त्रे च राजदूततद्भेदचरलक्षणं चोक्तं यथा "कृतमन्त्रस्तु मन्त्रज्ञो मन्त्रिणां मन्त्रसम्मतम्। यातव्याय प्रहिणुयाद्दूतं दूत्याभिमानिनम्। प्रगल्भः स्मृतिमान्वाग्मी शास्त्रे चास्त्रे च निष्ठितः। अभ्यस्तकर्मा नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति। निसृष्टार्थो१ मितार्थश्च२ तथा शासनवाहकः३। सामर्थ्यात्पादतो हीनो दूतस्तु त्रिविधः स्मृतः। स भर्त्तुः शासनादृच्छेद्गन्तव्यमुत्तरोत्तरम्। स्वराष्ट्रपरराष्ट्राणामिति चेति च चिन्तयन्। अन्तःपालांस्तु कुर्वीत मित्राण्याटविकांस्तथा। जलस्थलानि मार्गांश्च विद्यात् स्वबलसिद्धये। नाविज्ञातः पुरं शत्रोः प्रविशेच्च न संसदि। कालमीक्षेत कार्य्यार्थमनुज्ञातश्च निष्पतेत्। सारवत्ताञ्च राष्ट्रस्य दुर्गं तद्गुप्तिमेव च। छिद्रं शत्रोर्विजानीयात् कोषमित्रबलानि च। उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं शासनं वदेत्। रागापरागौ जानीयात् प्रकृतीनाञ्च भर्त्तरि। भृत्यपक्षस्य चापायं कुर्यादनतिलक्षितः। पृच्छ्यमानोऽपि न ब्रूयात् स्वस्वामिप्रकृतिच्युतिम्। ब्रूयात् प्रसृतया वाचा सर्वं वेद भवानिति। फलेन नाम्ना द्रव्येण कर्म्मणा च महीयसा। कुर्य्याच्चतुर्विधं स्तोत्रं पक्षयोरुभयोरपि। विद्याशिल्पोपदेशेन संश्लिष्योभयवेतनैः। भृत्यपक्षञ्च जानीयात्तद्वृत्तंश्च विचेष्टितम्। तीर्थाश्रमाश्रयस्थाने शास्त्रविज्ञानहेतुना। तपस्विव्यञ्जनोपेतैः स्वचरैः सह संवसेत्। सन्तापं कुलमैश्वर्य्यं त्यागमुत्थानसौष्ठवम्। अक्षुद्रतां भद्रताञ्च भर्त्तुर्भेद्येषु दर्शयेत्। सहेतानिष्टवचनं कामक्रोधञ्च वर्जयेत्। नान्यैः शयीत, भावं स्वं रक्षेद्विद्यात्परस्य च। काले व्रजति मेधावी न खिद्येतात्मसिद्धये। क्षिप्यमाणञ्च बुध्येत कालं नानार्थलोभनैः। एतेष्वहःसु गच्छत्सु न तत्र पृथिवीपतेः। पश्यति व्यसनं किञ्चित्स्वयं वा कर्त्तुमिच्छति। स्वान्तःप्रकोपमथ वा विनेतुं नीतिवित्तमः। सस्यादेः संग्रहं कर्त्तुं स्वदुर्गे दुर्गसत्क्रियाम्। स्वपक्षाभ्युदयाकाङ्क्षी देशकालावुदीक्षते। तत्र यात्रास्वयं चित्तमाश्वास्यैव समीहते। यात्राकालक्षयार्थी वा तत्र चायं विलम्बते। काले विक्षिप्यमाणे तु तर्कयेदिति पण्डितः। कार्य्यकालविपत्तिञ्च व्यक्तां ज्ञात्वा विनिष्पतेत्। तिष्ठन् वार्त्ताविशेषार्थान् भर्त्तुः सर्वान्निवेदयेत्। रिपोः शत्रुपरिच्छेदः सुहृद्बन्धुविभेदनम्। दुर्गकोषबलज्ञानं भृत्यपक्षोपसंग्रहः। राष्ट्रात् व्यपेतपालानामात्मसात्करणं तथा। युद्धापसारभूज्ञानं दूतकर्मेति कथ्यते। दूतेनैव नरेन्द्रस्तु कुर्वीतारिविकर्षणम्। स्वपक्षे च विजानीयात् परदूतविचेष्टितम्। तर्केङ्गितज्ञः स्मृतिमान् मृदुर्लघुपरिक्रमः। क्लेशायाससहो दक्षवरः स्यात् प्रतिपत्तिमान्। तपस्विलिङ्गिनो धूर्त्ताः पण्यशिल्पोपजीविकाः। चरास्चरेयुः परितः पिबन्तो जगतां मतम्। निर्गच्छेयुर्विशेयुश्च सर्ववार्त्ताविदोऽन्वहम्। चराः सकाशान्नृपतेश्चक्षुर्दूर-

तरं हि ते। स्वल्पं स्वप्रचारेण पश्येद्वै विनिचेष्टितम्। स्वपन्नपि च जागर्त्ति चारचक्षुर्महीपतिः। विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव चेष्टितैः। राजा चरैर्जगत् कृत्स्नं व्याप्नुयाल्लोकसम्मतैः। चारचक्षुर्नरेन्द्रः स्यात्सम्पतेत्तेन भूयसा। अनेनासम्पतन्मौख्यात्पतत्यन्धः समेऽपि हि। सर्वसम्पत्समुदयं सर्वांश्चस्याविचेष्टितम्। चरेण द्विषतां विद्यात्तद्देशप्रार्थनानि च। प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधः स्मृतः। अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूत उच्यते। चरेण प्रचरेद्राजा स्ववेशान्त्विंगिताध्वरे। दूते सम्मानमायाते चरचर्य्या प्रतिष्ठिता। तीक्ष्णः प्रव्रजितश्चैव सत्री वनग एव च। एते ज्ञेयास्तु सञ्चाराः सर्वे नान्योन्यवेदिनः। संस्थानवन्तः संस्थाश्च कार्य्याः कार्य्यप्रसिद्धये। तिष्ठेयुः पार्श्वे सञ्चाराः परिचर्य्यापवादिनः। वालः कषीवलो लिङ्गी भिक्षुकोऽध्यापकस्तथा। संस्थाः सुश्चारसंस्थित्यै दत्तदायाः शुभाशयाः। सर्वस्मिंस्तत्र सञ्चारास्तिष्ठेयुश्चित्तवेदिनः। स्वपक्षे परपक्षे च यो हि वेद चिकीर्षितम्। जाग्रदपि सुप्तोऽसौ न भूपः प्रतिबुध्यते। कारणाकारणक्रुद्धान् बुध्येत स्वपरिग्रहे। पापानकारणक्रुद्धांस्तूष्णीं दण्डेन साधयेत्। ये तु कारणतः क्रुद्धास्तान् वशीकृत्य संवसेत्। शमयेद्दानमानाभ्यां छिद्रञ्च परिपूरयेत्। अणुनापि विजयते छिद्रेण बलवत्तरम्। निःशेषं मज्जयेद्राष्ट्रं पानपात्रमिवोटकम्। जडमूकान्धबधिरच्छद्मानः षण्डकास्तथा। किराता वामनाः कुब्जास्तद्विधा ये च कारकाः। भिक्षुकाश्चारणा दास्यो नानाकार्य्यकलाविदः। अन्तःपुरगतां वार्त्तामाहरेयुरलक्षिताः। छत्रव्यजनभृङ्गारयानवाहनधारिणः। महामात्रे बहिर्य्यांत्तां विदुरन्ये च तद्विधाः। सूदव्यञ्जनकर्त्तारस्तल्पका व्ययकास्तथा। प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि। जलताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायकाः। कर्त्तव्याश्च सदा ह्येते ये चान्येऽभ्यासवर्त्तिनः। सञ्ज्ञाभिर्मूर्च्छितैर्लेखैराकारैरिङ्गितैरपि। सुमन्त्रयेयुरव्यग्राश्चराश्चर्य्यां परस्परम्। समापिबन्तो जगतां मतानि जलानि भूमेरिव सूर्यपादाः। अनेकशिल्पाध्ययनप्रवीणाश्चराश्चरेयुर्बहुलिङ्गरूपाः। येन प्रकारेण परानुपेयात् परापरस्य समृद्धिहेतोः। तमार्गेन स्वस्यमतिस्तु तज्ज्ञैर्वियुज्यमानं परतो हि विद्यात्”। ३प्रेष्यमात्रे त्रि० ततः भावे कर्मणि च “दूतवणिग्भ्याञ्च पा० यत्। दूत्य तद्भावे तत्कर्मणि च “दूत्यं तद्भावकर्मणोः” अमरः। कामन्द० वाक्ये उदा० ष्यञ्। दौत्य तत्रार्थे “न प्रयाति च दौत्येन” हितो० “द्विषां हसैर्दौंत्यपथः सितीकृतः”नैष०। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दूतीशब्दादपि यत् ष्यञ् च। दूत्य दौत्य दूतीनां कर्मणि भावे च। स्वार्थे क। दूतक तत्रार्थे स्त्रियां कापि अत इत्वम् दूतिका दूत्याम्। भावे क्त। ४उपतापे न०। [पुष्पन्नं शब्दच०।

दूतघ्नी स्त्री दूतं खेदं हन्ति हन—टक् ङीप्। कदम्ब-

दूति स्त्री दु—बा० ति दीर्घश्च उज्ज्वलद०। प्रेष्यायां स्त्रियां “तां कामिनो दूतिमुदाहरन्ति” वर्णविवेकः वा ङीप् दूती तत्रार्थे “उत्तिष्ठ दूति! यामोयामो यातस्तथापि नायातः” सा०द० “रतिदूतिपदेषु कोकिलाम्” कुमा० “प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः” “तेन दूतिविदितं निषेदुषा” रघुः दूतीभेदलक्षणे सा०द०उक्ते “दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी। बाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा। कला कौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः। माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः। एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः”

दून पु० दु—उपतापे क्त “दुग्वोर्दीर्घश्च” पा०तस्य नः दीर्घश्च। सुग्ध० दू—खेदे ओदित्त्वात् तस्य नः। १अध्व.दिश्रान्ते २उपतप्ते ३दुःखिते च “पित्तेन दूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुलावतंस!” नैष०।

दू(र्) स्त्री दैप् शुद्धौ बा० कू। प्राणरूपे देवताभेदे “सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरं ह्यस्यामृत्युर्दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद” शत०ब्रा० १४।४।१० “उपासकशरीरस्था प्राणरूपा देवता दूर्नाम दूरित्येवं ख्याताऽतः शुद्धा”भा०अत्र शुद्धेति विशेषणात् दैपधातो रूपमिति सूचितम्। ब्राह्मणे तु दूरसम्बन्धात् तत्सिद्धिरुक्ता तथा च दूरं करोति मृत्युमुपासकस्य दूर+कृत्यर्थे णिच् बा० न दत्रादेशः क्विप् णिलोपः,रान्तोऽयमिति तु युक्तम्।

दूर त्रि० दुर्+इण—“दुरीणो लोपश्च” उणा० रक् धातो रिकारलोपे रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः। १विप्रकृष्टे महदन्तरेण स्थिते दैशिकपरत्वयुक्ते अमरः। “दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते”भाषा० “दूरत्वमन्तिकत्वञ्च दैशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यम् तद्बुद्धेरसाधारणं बीजं दिगेव”सि०मुक्ता०अतिदूरत्वञ्च प्रत्यक्षं नोत्पादयति यथाह

"अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्। सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च" सां०का० "अनुपलब्धिरिति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकितन्यायेनानुषञ्जनीयम् यथा उत्पतन् वियति पतत्री अतिदूरतया सन्नपि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते" त०कौ०। "त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे"शकु० "न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्त्तते महमसावितिबन्धुजनोदितैः"माघः। भावप्राधान्यात् २दूरत्वे च "दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च" पा० असत्त्ववचने प्रातिपदिकार्थे एभ्योद्वितीया चात् पञ्चमीतृतीये स्तः" सि०कौ० "ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा। असत्त्ववचने इत्यनुवृत्तेर्नेह दूरः पन्थाः" सि०कौ० "रामाद्गृहस्य यो दूरम्" मुग्धबो० "नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः" सा०द० "मा तस्य कर्मनिर्हेतोः दूरं पश्चात् कृता फलैः" रघुः "दूरादपि क्रतुषु यज्वभिरिज्यते यः" माघः "दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात् धनञ्जय!"गीता "स्तुतिभ्योऽच्युत! रिच्यन्ते दूरेण चरितानि ते" रघुः एतच्छब्दयोगे पञ्चमी षष्ठी च। "दूरं ग्रामस्य ग्रामाद्वा"। सि०कौ० अतिशायने इष्ठन् दवादेशे दविष्ठ ईयसुन् दवीयस् अतिशयेन दूरस्थिते त्रि० ईयसुनि स्त्रियां ङीप्। "तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते" माघः। दूरं करोति दूर+णिच् वादेशः दवयति। "दवयदतिरयेण प्राप्तमुर्वीं विभागम्" भट्टिः।

दूरङ्गम त्रि०दूरं गच्छति गम—वा० वेदे खच मुम् च। दूरगामिनि "दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकम्" यजु०३४।१। लोके तु ड दूरग इत्येव

दूरत्व न० दूरस्य भावः त्व। दैशिके परत्वे तच्च भ्रमविशेषे कारणम् यथोक्तं "दोषोऽप्रमायाजनकं प्रमायास्तु गुणो भवेत्। पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः" भाषा० "क्वचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः" सि०मुक्ता०।

दूरदर्शन पुंस्त्री०दूरात् पश्यति दृश—ल्यु। १गृध्रे राजनि० जातित्वात् स्त्रियां ङीप्। २पण्डिते पु० दृश—भावे ल्युट्। ३दूरतोवीक्षणे न०। दूरतो दृश्यतेऽनेन दृश—करणे ल्युट्। ४दूरवीक्षणे यन्त्रभेदे (दूरवीन)

दूरदर्शिन् त्रि० दूरात् पश्यति कार्योत्पत्तेः प्राक् पश्यति जानाति वा दृश—णिनि। १दूरदर्शके २पण्डिते पु० अमरः ३गृध्रे पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीप्।

दूरदृश् त्रि०दूरात् पश्यति दृश—क्विन्। १दूरदर्शिनि २पण्डिते

शब्दर०३गृध्रे हेमच०। क्विन्नन्तत्वात् झलि पदान्ते च कुः।

दूरमूल पु०दूरपर्यन्तं मूलमस्य। मुञ्जतृणे (मुँज)। राजनि०

दूरवेधिन् पु० दूरात् वेधोऽस्यस्य साध्यतया इनि। दूरात् लक्ष्यभेदके

दूरापात त्रि० दूरमापतति आ+पत—कर्त्तरि ज्वला० ण। दूरपातिनि अस्त्रे णिनि दूरापातिन् तत्रार्थे हेमच०।

दूरूढा स्त्री दुर्+रुह—क्त रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः। दुःस्थतया रूढे जाते क्षुद्ररोगशब्दे ३३८ पृ०दृश्यम्।

दूरेअमित्र पु० दूरेऽमित्रः शत्रुर्यस्य वेदे सप्तम्याः अलुक् प्रकृतिभावः। एकोनपञ्चाशन्मरुन्मध्ये मरुद्भेदे। ते च यजु० १७अ०।१ मन्त्रादौ ८० मन्त्रान्ते शुक्रज्योतिश्चेत्यादयोदर्शिताः। "अग्निमित्रश्च दूरेअमित्रश्च गणः" दम०

दूरेत्य त्रि० दूरे भवः त्यप्। दूरभवे

दूरेपाक त्रि० दूरे पचति पच—ण न्यङ्क्वा० कुत्वम् सप्तम्या अलुक् स०। दूरे पाचके स्त्रियां टाप्। तत्रैव गणे स्त्रीत्वेनापि निर्देशात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञापितम्। [पाचके।

दूरेपाकु त्रि० पच—उण् न्यङ्क्वा० कुत्वम् अलुक् स०। दूरे-

दूरेरितेक्षण त्रि० दूरे ईरितमीक्षणं येन। दूरपर्य्यन्तप्रेरित दर्शने केकरे (टेरा) शब्दमाला।

दूरोह पु० दुःखेन रुह्यतेऽसौ दुर्+रुह—कर्मणि खल् रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः। दुःखेन रोहणीये रोढुमशक्ये आदित्ये लोके तस्य निष्कामज्योतिष्टोमादियज्ञप्रयासजातज्ञानेन प्राप्यरोहणत्वात् दूरोहत्वम्। "असौ वै दूरोहो योऽसौ तपतीति" ऐत०४।२० श्रुतेस्तस्य तथात्वम्। २दूरारोहमाते त्रि०।

दूरोहण त्रि० दुःखकरमारोहणमस्य प्रा०ब०। आदित्ये दूरोह शब्दे तस्य तथात्वं दृश्यम् २छन्दोभेदे न०। असौ वा आदित्यो दूरोहणं छन्दः" इति श्रुतिः। "दूरोहणं छन्दः" यजु०१०।५ छान्दसं क्लीवत्वम्। ३दूरारोहणीये त्रि० दुःखेन रोहणं वा। ४दुःसाध्ये रोहणे ५तच्छन्दस्कमन्त्रसाध्याभ्यासभेदे च यथोक्तं आश्व०श्रौतसूत्रे

"हंसः शुचिषदिति पच्छोऽर्धर्चशस्त्रिपदया चतुर्थं प्रणवानसङ्क्षा प्रणुत्यावस्येत्। पुनस्त्रिपदाऽर्धर्चशः पच्छ एव सप्तमम्" ८।२।१४ "एतास्त्रचमित्थं शंसेत्। प्रथमं पच्छः द्वितीयमर्धर्चशः। तृतीयं त्रिभिः पादैरवसाय उत्तमेन पादेन प्रणुत्य चतुर्थंप्रणवानसङ्क्षा प्रणवेनाव स्येत्। एतदारोहणम्। अथावरोहणम्। पुनस्त्रि-

पदोन्येवमादिनोक्तं पञ्चमम्। अर्द्धर्चशः षष्ठं, पुनः पच्छः सप्तमम्। एतत् दूरोहणं भवति। सप्तमस्थाननियमेन ऋक् सप्तकृत्वोऽभ्यस्ता दूरोहणमिति ज्ञापनार्थम्। एवकारः पौनर्वचनिकः” नारा० “एतत् दूरोहणम्” ८।२।१५ दूरोहणमिति प्रकृते पुनर्दूरोहणवचनं द्विविधं दूरोहणमस्तीति प्रदर्शनार्थं तेन स्वर्गकामस्य चतुरभ्यस्तेन दूरोहणं भवति” नारा०।

दूर्य न० दूरे उत्सार्यम् दूर+यत्। १पुरीषे विष्ठायाम् शब्दर० “ततः कल्यं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर!। नैरृत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः” विष्णु पु० तस्य इषुविक्षेपस्थानाति क्रमेण त्यागविधानेन दूरोत्सार्यत्वात् तथात्वम्। दूराय रोगदूरीकरणाय साधु यत्। २यवास्याम् राजनि०।

दूर्वा स्त्री दूर्वति रोगान् अनिष्टं वा दुर्व–हिंसायाम् अच् रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः। १स्वनामख्याते घासभेदे तद्भेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा

“नीलदूर्वा रुहानन्ता भार्गवी शतपर्विका। शष्पं सहस्रवीर्य्या च शतवल्ली च कीर्तिता। नीलदूर्वा हिमा तिक्ता मधुरा तुवरा हरेत्। कफपित्तास्रवीसर्प तृष्णादाहत्वगामयान्”। श्वेतदूर्वा “दूर्वा शुक्ला तु गोलोमी शतवीर्या च कथ्यते। श्वेतदूर्वा कषाया स्यात् स्वाद्वी व्रण्या च जीवनी। तिक्ता हिमा विसर्पास्रतृट् पित्तकफदाहहृत्”। गण्डदूर्वा

“गण्डदूर्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलाक्षकः। गण्ड दूर्वा हिता लोहद्राविणी ग्राहिणी लघुः। तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत् कटुपाकिनी। दाहतृष्णाबलासास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा”। तस्या उत्पत्तिकथा भविष्योत्तरे “क्षीरोदसागरे पूर्वं मथ्यमानेऽमृतार्थिना। विष्णुना बाहुजङ्घाभ्यां विधृत्य मन्दरं गिरिम्। भ्रमता तेन वेगेन लोमान्याघर्षितानि वै। ऊर्मिभिस्तानि रोमाणि चोत्क्षिप्तानि तटान्तरे। अजायत शुभा दूर्वा रम्या हरितशाद्वला। एवमेषा समुत्पन्ना दूर्वा विष्णुतनूद्भवा। तस्या उपरि विन्यस्तं मथितामृतमुत्तमम्। देवदानवगन्धर्वयक्षविद्याधरोरगैः। तत्र येऽमृतकुम्भस्य निपेतुर्वारिविन्दवः। तैरियं स्पर्शमासाद्य दूर्वा चैवाजराऽमरा। वन्द्या पवित्रा देवैस्तु सर्वदाभ्यर्चिता तथा”। “दूर्वा दहति पापानि धात्री हरति पातकम्। हरीतकी हरेद्रोगं तुलसी हरते त्रयम्” विष्णुधर्मोत्तरे। दूर्वा पूज्यत्वेनास्त्यस्याम् अर्श० अच्। २भाद्रशुक्लाष्टम्यां तद्दिने दूर्वायाः पूजाविधानात् तस्याः तथात्वम् “श्रावणी दौर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी। पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम्” कालमाधवीयधृतवाक्यम् व्रतशब्दे दूर्वाष्टमीव्रते तत्पूजाविधानं दृश्यम्। ततः समूहे काण्डच्। दूर्वाकाण्ड दूर्वासमूहे न० “दूर्वाकाण्डमिव श्यामा” भट्टिः। दूर्वया दुर्गापूजननिषेधः “अक्षतैर्नार्चयेत् विष्णुं न तुलस्या विनायकम्। न दूर्वया यजेत् दुर्गां नोन्मत्तेन दिवाकरम्” आगमः। दुर्गायै अर्घ्यान्तर्वर्त्तिदूर्वादानं तु न निषिद्धमिति तु तत्त्वम्। जनमेजयवंश्ये ३नृपभेदे पु० “नृपञ्जयस्ततो दूर्वस्तिमिस्तस्माज्जनिष्यति” भाग० ९।२२।२९

दूर्वाक्षी स्त्री वसुदेवभ्रातृभेदस्य वृकस्य पत्न्याम् “तक्षपुष्कर-मालादीन् दूर्वाक्ष्यां वृक आदधे” भाग० ९।२४। २२श्लो०

दूर्वाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तत्पाकविधिस्तत्रोक्तो यथा

“दूर्वा सोत्पलकिञ्जल्का मञ्जिष्ठा सैलवालुका। सिता शीतमुशीरञ्च मुस्तं चन्दनपद्मकौ। विपचेत् कार्षिकैरेतैः सर्पिराजं सुखाग्निना। तण्डुलाम्बु त्वजाक्षीरं दत्त्वा चैव चतुर्गुणम्। तत्पानं वमतो रक्तं स्रावनं नासिकागते। कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत् तु तस्य कर्णे प्रपूरयेत्। चक्षुःस्राविणि रक्ते तु पूरयेत् तेन चक्षुषोः। मेढ्रपायुप्रवृत्ते तु वस्तिकर्म्मसु योजयेत्। रोमकूपप्रवृत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत्”।

दूर्वाष्टमी स्त्री दूर्वाप्रिया तत्पूजाङ्गत्वात् अष्टमी। भाद्रशुक्लाष्टम्याम् तस्या उभयदिनव्याप्तौ पूर्वदिने पूजा “श्रावणी दौर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी। पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम्” ति०त० धृतवचनात्। दूर्वापूजाप्रकारश्च त्रिविधः हेमा० व्रतख० उक्तः व्रतशब्दे दृश्यः गौडदेशे तु भविष्योत्तरपुराणोक्तस्तत्प्रकारः प्रचलितः।

दूर्वासोम पु० सुश्रुतोक्ते रसायनाङ्गे सोमलताभेदे यथोक्तं तत्र उत्तरतन्त्रे

“अंशुमान्मुञ्जवांश्चैव चन्द्रमा रजतप्रभः। दूर्वासोमः कनीयांश्च श्वेताक्षः कनकप्रभः। प्रतानवांस्तालवृन्तः करवीरोंऽशवानपि। स्वयम्प्रभो महासोमो यश्चापि गरुड़ाहृतः। गायत्रस्त्रैष्टुभः पाङ्क्तो जागतः शाङ्करस्तथा। अग्निष्टोमो रैवतश्च यथोक्त इति संज्ञितः। गायत्र्या त्रिपदा युक्तो यश्चोडुपतिरुच्यते। एते सोमाः समाख्याता वेदोक्तैर्नामभिःपुनः। सर्वेषामेव चैतेषामेको विधिरुपासने। सर्वे तुल्यगुणाश्चैव विधानं तेषु

वच्यते"। "अतोऽन्यतमं सोममुपयुयुक्षुः सर्वप्रकारपरिचारकोपेतः प्रशस्तदेशे त्रिवृतमगारं कारयित्वा हृतदोषः प्रतिसंसृष्टः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु अंशुमन्तमादायाध्वरकल्पेनाहृतमभिषुतमभिहुतं चान्तरान्तराकृतमङ्गलः सोमकन्दं सुवर्णसूच्या विदार्य पयो गृह्णीयात् सौवर्णे पात्रेऽञ्जलिमात्रं, ततः सकृदेवोपयुञ्जीत नास्वादयंस्ततउपस्पृश्य शेषमप्स्ववसाद्य यमनियमाभ्यामात्मानं संयोज्य वाग्यतोऽभ्यन्तरतः सुहृद्भिरुपास्यमानो विहरेत्"।

दूर्वेष्टका स्त्री यज्ञाङ्गे चितिरूपेष्टकाभेदे "तमग्निरब्रवीत्। उपाहमायानीति केनेति पशुभिरिति तथेति पशविष्टकयाह तदुवाचैषा वाव पशविष्टका यद्दूर्वेष्टका तस्मात् प्रथमायै स्वयमातृण्णाया अनन्तर्हिता दूर्वेष्टकोपधीयते तस्मादस्या अनन्तर्हिता ओषधयोऽनन्तर्हिताः पशवोऽनन्तर्हितोऽग्निरनन्तर्हितो ह्येष एतयोपैत्" शत॰ ब्रा॰ ६।२।३।२।

दूलाश त्रि॰ दूडाश+डस्य वा लः। दुःखेन हिंस्ये।

दूली स्त्री दूरं दूरताऽस्त्यस्याः अच्, दू—खेदे सम्प॰भावे क्विप् तां राति ददाति वा रा—क रस्य लः दुरे खेदायलायते गृह्यते ला—क घञर्थे क वा गौरा॰ ङीष्। नील्यां शब्दर॰। "शृणुष्वेह महाबाहो नीलीरक्तस्य धारणात्। वाससोगणशार्दूल! गदतो मम तत्त्वशः। पालनाद्विक्रयाच्चैव तद्वृत्तेरुपजीवनात्। पतितस्तु भवेद्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति" भविष्यपु॰ तस्यावपनक्रियादेर्निषेधेन दूरीकार्यत्वात् तथात्वम् तदुपजीवने च पापोत्पादनेन तस्याः दुःखहेतुत्वात् वा तथात्वम्। स्वार्थे क। दूलिका तत्रार्थे

दूश्य न॰ दू—खेदे सम्पदा॰भावे क्विप् तां श्यायते गमयति अन्तर्भूतण्यर्थे श्यै—गतौ क। वस्त्रनिर्मिते गृहे (ताँवु) सारसुन्दरी।

दूषक त्रि॰ दुष—णिच्—ण्वुल्। १दोषजनके "दूषकतावीजानिरुक्तेः" सर्वदर्शसंग्रहः "वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां चैव दूषकाः। वेदानां निन्दकाश्चैव ते वै निरयगामिनः" भा॰अनु॰ १६४४श्लो॰। "पापण्डाऽदूषकाश्चैव समजानाञ्च दूषकाः। ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिनः" भा॰ अनु॰ १६४८श्लो॰। "कूटशासनकर्तॄंश्च प्रकृतीनाञ्च दूषकान्" (हन्यात्) मनुः। २खले च त्रिका॰

दूषण न॰ दूषि—भावे ल्युट्। सदोषतासम्पादने "दूषणस्यादूषणार्थं च परित्यागो महीयसः। अर्थस्य नीतितत्त्वज्ञैरर्थदूषणमुच्यते" काम॰नी॰ दूषि—कर्तरि ल्यु। २दोषजनके त्रि॰ "पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम्। स्वप्नश्चान्यगृहे वासो नारीणां दूषणानि च" मनुः। ३राक्षसभेदे पु॰ खरशब्दे २४६६ पृ॰ उदा॰

दूषणारि पु॰ ६त॰। श्रीरामे शब्दरत्ना॰ तस्य रामेण वधकथा खरशब्दे २४६६पृ॰ दृश्या।

दूषयितृ त्रि॰ दूषि—शीलार्थे इतुच्। दूषणशीले स्त्रियां ङीप्।

दूषि(षी) स्त्री दूषि—इन्। नेत्रमले (पिँचुटि) शब्दमा॰ वा

दूषिका स्त्री दूषि+स्वार्थे क ण्वुल् वा। १नेत्रमले (पिँचुटि) २तूलिकायां मेदि॰। ३दूषणकर्त्र्यां स्त्रियाञ्च। दूषी+स्वार्थे क वा न ह्रस्वः। तत्रार्थे "वयसा पुष्वा अश्रुभिर्ह्रादिनीर्दूषीकाभिः"। यजु॰ २५।८ "शाल्मली कण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः। जायन्ते पिडका यूनां वक्त्रे या मुखदूषिका" सुश्रुतः "स्त्रियास्तथाऽपचारिण्या निष्कृतिः स्याद्दूषिका" भा॰शा॰ ३४अ॰ पुंसि तु ण्वुलि दूषक इत्येव। "नह्यहं प्रकृतिद्वेषी नाहं प्रकृतिदूषकः" हरिवं॰ १८८अ॰

दूषित त्रि॰ दूषि—क्त। १दत्तदूषणे २प्राप्तदूषणे ३अभिशस्ते मैथुनापवादयुक्ते ४नष्टकन्याभावायां स्त्रियां स्त्री शब्दरत्ना॰।

दूषीविष न॰ दूषयति दूषि—बा॰ ई कर्म॰। सुश्रुतोक्ते धातुदूषके विषभेदे यथा"यत् स्थावरं जङ्गमकृत्रिमं वा देहादशेषं यदनिर्गतं तत्। जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा। स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति। वीर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत् कफावृतं वर्षगुणानुबन्धि। तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धवैरस्यमुखः पिपासी। मूर्च्छन् वमन् गद्गदवाग्विषण्णो भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः। आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी। भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः। स्थितं रसादिष्वथ वा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान्। कोपञ्च शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तत्र रूपम्। निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विश्लेषहर्षावथवाङ्गमर्दः। ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठमोहान्। धातुक्षयं पादकरास्यशोफं दकोदरं छर्दिमथातिसारम्। वैवर्ण्यमूर्च्छाविषमज्वरान्वा कुर्यात् प्रवृद्धां प्रबलां तृषां वा। उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्यदानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम्। प्रगाढमन्य·

ज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान्। दूषितं देशकालान्न दिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः। यस्माद्दूषयते धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम्”

दूष्य त्रि० दूषि–कर्मणि यत्। १दूषणीये “दूष्यं वचो मम पुनर्निपुणं विभाव्य” अनुमानदीधितिः। “राज्योपघातं कुर्वाणा ये पापाचारवल्लभाः। एकैकशः संहता वा दूष्यांस्तान् परिचक्षते” कामन्दकी०उक्ते २राज्योपघातके। ३वस्त्रे ४वस्त्रगृहे न० मेदि० ५पूये न० हेमच० ६हस्तिवस्त्ररज्ज्वाम् स्त्री हेमच०।

दूष्योदर न०दूषिभिर्दोषैः कृतमुदरं तन्नामा रोगः। सुश्रुतोक्ते दोषकृते उदररोगभेदे तन्निदानादि तत्रोक्तम् उदरशब्दे ११४८पृ०दर्शितम् “प्रकीर्तितं दूष्योदरन्तु घोरम्” सुश्रुतः

दृङ् आदरे तु० आ० सक० अनिट्। द्रियते अदृत। अयमाङ्पूर्व एव प्रयुज्यते। “निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथां तथाऽऽद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि” नैष० आदृतः आदरः। “दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे” नैष० “न जातहार्देन न विद्विषादरः” किरा० “आदृत्यस्तेन दृत्येन” भट्टिः।

दृ वधे स्वादि० पर०सक० अनिट्। दृणोति अदार्षीत् ददार स्वादिगणे छन्दसीत्यधिकारे “चिञ्चिरि दाश दृ–हिंसायाम्” पा० उक्तेः छान्दसोऽयम्। “दृणोतिभाषायामपीत्येके” सि०कौ० उक्तेः अन्यस्यापि कचिद्भाषायां प्रयोग इति गम्यते मत्स्यघातिनि धीवरे दाशशब्दप्रयोगात्। [संक्षिप्तसारे

दृक न० दृ+विदारे वा० कक् ह्रस्वस्य न कित्त्वम्। छिद्रे

दृक्काण न०ज्योतिषोक्ते राशेस्तृतीये दशांशरूपे अंशे द्रेक्काणे “त्रिंशत्तमे विंशतितत्तमे स्वे हृद्देऽक्षिचन्द्राद्दशकं दृकाणे” नील०ता० पञ्चवर्गीबलकथने दृक्काणशब्दे विवृतिः।

दृक्कर्ण पुंस्त्री० दृक् नेत्रमेव कर्णोऽस्य। सर्पे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

दृक्कर्मन् न० दृगर्थं दृष्ट्यर्थं कर्म। ग्रहाणां दर्शनयोग्यताज्ञानार्थे सू०सि० उक्तेः कर्मभेदे तच्च ग्रहनक्षत्रयोगाद्युपयोगि संस्कारभेदरूपं यथाह तत्र

“नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने। शृङ्गोन्नतौ तु चन्द्रस्य दृक्कर्मादाविदं स्मृतम्” सू०सि० “अत्र निमित्तसप्तमी ग्रहनक्षत्राणां बहुत्वाद्बहुवचनम्। नक्षत्रग्रहयोर्युत्यर्थं नक्षत्रग्रहयोरिदं द्वयं दृक्कर्म स्मृतं प्रागुक्तम् आदौ प्रथमं कार्यम्। ताभ्यामनन्तरं क्रिया कार्येत्यर्थः। अत्र नक्षत्रध्रुवकाणामायनदृक्कर्मसंस्कृतानामेवोक्तत्वादायनं दृक्कर्म न कार्यमिति ध्येयम्। ग्रहाणामस्तोदयौ नित्यास्तोदयौ सूर्यसान्निध्यजनितास्तोदयौ च ग्रहाणामुपलक्षणत्वान्नक्षत्राणामपि। तयोः साधननिमित्तं ग्रहस्य नक्षत्रस्य वा देयम्। अत्राक्षदृक्कर्मार्थं केवलः शरः साध्यः। न तु दिनमानरात्रिमाननतोन्नते साध्ये। क्षितिजसम्बन्धेन दृग्ग्रहरूपोदयास्तलग्नस्यावश्यकत्वेन क्षितिजातिरिक्तायनपरिणामस्य व्यर्थत्वात् युतौ तु समप्रोतवृत्ते युगपद्दर्शनार्थं तत्परिणामस्यावश्यकत्वात्। शृङ्गोन्नतिनिमित्तं चन्द्रस्य। तुकारः समुच्चयार्थकश्चकारपरः। अत्रापि श्लोके पूर्वार्द्धोक्तमाक्षदृक्कर्म संस्कार्यमिति ध्येयम्”। रङ्गना०

दृक्कर्म द्विविधम् आयनमाक्षजञ्च तत्रायनदृक्कर्मायनशब्दे ७७१पृ० सि०शि० उक्तं दर्शितम् आक्षजं दृक्कर्मोच्यते

“इदानीमाक्षजं दृक्कर्माह प्रमि० “स्फुटास्फुटक्रान्तिजयोश्चरार्धयोः समान्यदिक्कोऽन्तरयोगजासवः। पलोद्भवाख्या भनभःसदां शरे महत्यथाल्पे यदि वा स्युरन्यथा। स्पष्टेषुरक्षश्रवणेन हतो विभक्तो लम्बज्यया रविहृतोऽक्षभया हतो वा। लब्धं हतं त्रिभगुणेन हृतं द्युमौर्व्या स्युर्वाऽसवः पलभवा अथ तैः शरे तु। याम्योत्तरे क्रमविलोमविधानलग्नं खेटात् कृतायनफलादुदयाख्यलग्नम्। सौम्ये क्रमेण विपरीतमिषौ तु याम्ये भार्धाधिकात् खचरतोऽस्तविलग्नमेवम्” मू०। “ग्रहस्य स्फुटक्रान्तेरस्फुटक्रान्तेश्चरार्धे साध्ये। यदि स्फुटास्फुटक्रान्ती तुल्यदिक्के तदा चरार्धयोरन्तरं कार्यम्। यदि भिन्नदिक्के तदा योगः। एवं येऽसवो भवेयुस्ते पलोद्भवा ज्ञेयाः। ग्रहस्य भस्य वा यदा महांश्छरस्तदैवम्। यदाल्पस्तदान्यथा वा पलोद्भवासवः साध्याः। ग्रहस्य स्पष्टः शरोऽक्षश्रवणेन गुण्यो लम्बज्यया भाज्यः। अथ वा अक्षभया गुणितो द्वादशभिर्भाज्यः। यल्लब्धं तत् त्रिज्यया गुण्यं द्युज्यया भाज्यं फलं पलोद्भवा असवो भवन्तीत्यनुकल्पः। अथ कृतायनदृक्कर्मकं ग्रहं रविं प्रकल्प्य तैः पलोद्भवासुभिर्लग्नं साध्यम्। यदि ग्रहस्य याम्यः शरस्तदा क्रमविलग्नम्। यदि सौम्यस्तदा विलोमलग्नम्। एवं कृते सति ग्रहस्योदयलग्नं भवति। अथ तमेव ग्रहं सभार्धं रविं प्रकल्प्य तैरेवासुभिरुत्तरे शरे यत् क्रमलग्नं याम्ये विलोमं क्रियते तद्ग्रहस्यास्तलग्नम्”। “अत्रोपपत्तिः। अत्र गोले विषु-

वन्मण्डलं स्वाचांशैर्यावन्नामितं तावदुन्मण्डलमुत्तरगोले क्षितिजादुपरि लगति याम्येऽधः। यतस्तत्रस्थो ग्रहः स्वचरार्धासुभिरुन्नतिं नतिं च गतः। अतश्चरार्द्धस्य या वासना सैव पलोद्भवासूनाम्। स्फुटास्फुटक्रान्तिजयोश्चरार्धयोरन्तरे यावन्तोऽसवस्तावन्तः शरभवा इत्यर्थाज्जातम्। यतस्तयोरन्तरं शर एवं तुल्यदिक्के। यदा अहृता शरेणान्यदिक्कं नीता क्रान्तिस्तदा शरस्यैकं खण्डमुत्तरतोऽन्यद्दक्षिणतः। तयोर्योगे यतः शरो भवति। अतस्तज्जनितयोश्चरार्धयोर्योगे शरजनिताः पलोद्भवासवः स्युः। एवं हि महति शरे। अयाल्पे। ग्रहः किलोत्तरगोले उत्तरश्च तस्य शरस्तदाक्षवशाच्छरेण ग्रहस्य तदुन्नमनं तत् त्रैराशिकेन साध्यते। यदि लम्बज्यया कोट्याऽक्षवलनतुल्यो भुजस्तदा स्फुटशरतुल्यया किमिति। अत्र यत् फलं तद्ग्रहद्युज्यावृत्ते ज्यारूपं भवति। अथ वा लघुना क्षेत्रेणानुपातः। यदि द्वादशाङ्गुलकोट्या पलभा भुजस्तदा स्फुटशरकोट्या किमिति। फलं तुल्यमेव। अथ त्रिज्यावृत्त परिणामायानुपातः। यदि द्युज्यावृत्त एतावती ज्या तदा त्रिज्यावृत्ते कियतीति। फलस्य धनुः कर्तुं युज्यते। तत्करणाल्पत्वान्नोपपद्यत इति न कृतम्। आयनदृक्कर्मण्यस्फुटविक्षेपादसवः साधिताः इह तु स्फुटात्। तत्र कारणमुच्यते। तेन दृक्कर्मणा निरक्षदेशक्षितिजस्थो ग्रहः कृतः। तत् क्षितिजमन्यदेश उन्मण्डलम्। शरमूले यद्द्युज्यावृत्तं शराग्रे च यत् तयोर्वृत्तयोरुन्मण्डले यावदन्तरं तावान् स्फुटः शरः। स तु कोटिरूपः। अतोऽत्र कोटिरूपेण पलोद्भवा असवः साधिताः कृतायनदृक्कर्मको ग्रहोऽक्षवशात् प्रागुदित उदेष्यति वा यैरसुभिस्तेऽत्र पलोद्भवाख्याः। अथ याम्ये शरे तैरसुभिः क्षितिजादधःस्थो ग्रहो यावदुपरि क्षितिजं नीयते तावत् कृतायनदृक्कर्मग्रहादग्रतः क्रान्तिवृत्तं क्षितिजे लगति। यदि सौम्यः शरस्तदा तैरसुभिः क्षितिजादुपरिस्थो ग्रहः क्षितिजं यावदधो नीयते तावत् कृतायनदृक्कर्मकाद्ग्रहात् पृष्ठतः क्रान्तिवृत्तं क्षितिजे लगति। अत उक्तं शरे याम्योत्तरे क्रमविलोमविधानलग्नमित्यादि। एवं कृते उदयलग्नं जातम्। अस्मादुदयलग्नसाधनादस्तमस्तलग्नसाधनम्। यतो यैरसुभिर्विक्षेपेण प्राच्यां ग्रहः क्षितिजादुन्नाम्यते तैरेव प्रतीच्यां नाम्यते। यैर्नाम्यते तैरेवोन्नाम्यते। अथ प्रतीच्यां ग्रहोऽस्तं गच्छति प्राच्यां यल्लग्नमुदेति तदस्तलग्नम्। अतो भार्धाधिकात् खचरत इत्युक्तम्। इदं सर्वं गोलोपरि सम्यग्दृश्यते"।

दृक्काण न०ज्यो०उक्ते राशेर्दशांशरूपे तृतीयांशे द्रेक्काणे तथा च एकैकराशौ त्रयो द्रेक्काणास्तेन द्वादशराशिषु ३६ द्रेकाणा भवन्ति मेषादिराशिस्थानां तेषां षट्त्रिंशतः-क्रमेण स्वरूपाणि बृहज्जा० ३६ श्लोकैरुक्तानि यथा

"कच्यां सितवस्त्रवेष्टितः कृष्णः शक्त इवाभिरक्षितुम्।
रौद्रः परशुं समुद्यतं धत्ते रक्तविलोचनः पुमान्१।
रक्ताम्बराभरणभक्ष्यचित्ता कुम्भाकृतिर्वाजिमुखी तृषार्त्ता।
एकेन पादेन च मेषमध्ये दृक्काणरूपं यवनोपदिष्टम्२।
क्रूरः कलाज्ञः कपिलः क्रियार्थी भग्नव्रतोऽभ्युद्यतदण्डहस्तः। रक्तानि वस्त्राणि बिभर्त्ति चण्डो मेषे तृतीयः कथितस्त्रिभागः३। कुञ्चितलूनकचा घटदेहा-दग्धपटा तृषिताशनचित्ता। आभरणान्यभिवाञ्छति नारी रूपमिदं वृषभे प्रथमस्य४। क्षेत्रधान्यगृहधेनुकलाज्ञो लाङ्गले सशकटे कुशलश्च। स्कन्धमुद्वहति गोपतितुल्यं क्षुत्परोऽजवदनो मलवासाः५। द्विपसमकायः पाण्डुरदंष्ट्रः शरभसमाङ्घ्रिः पिङ्गलमूर्त्तिः। अविमृगलोभव्याकुलचित्तो वृषभवनस्य प्रान्तगतोयम्६। सूच्याश्रयं समभिवाञ्छति कर्म नारी रूपान्विता ऽऽभरणकार्यकृतादरा च। हीनप्रजोच्छ्रितभुजर्त्तुमती त्रिभागमाद्यं तृतीयभवनस्य वदन्ति तज्ज्ञाः७। उद्यानसंस्थः कवची धनुष्मान् शूरोऽस्त्रधारी गरुडाननश्च। क्रीडात्मजालङ्करणार्थचिन्तां करोति मध्ये मिथुनस्य राशेः८। भूषितो वरुणवद्बहुरत्नो बद्धतूणकवचः सधनुष्कः। नृत्यवादनकलासु च विद्वान् काव्यकृन्मिथुनराश्यवसाने९। पत्रमूलफलभृद्द्विपकायः कानने मलयगः शरभाङ्घ्रिः। क्रोडतुल्यवदनो हयकण्ठः कर्कटे प्रथमरूपमुशन्ति१०। पद्मार्चिता मूर्द्धनि भोगियुक्ता स्त्री कर्कशारण्यगता विरौति। शाखां पलाशस्य समाश्रिता च मध्ये स्थिता कर्कटकस्य राशेः११। भार्याभरणार्थमर्णवं नौस्थो गच्छति सर्पवेष्टितः। हैमैश्च युतो विभूषणैश्चिपिटास्योऽन्त्यगतश्च कर्कटे १२। शाल्मलेरुपरि गृध्रजम्बुकौ श्वा नरश्च मलिनाम्बरान्वितः। रौति मातृपितृविप्रयोजितः सिंहरूपमिदमाद्यमुच्यते १३। हयाकृतिः पाण्डुरमाल्यशेखरो बिभर्ति कृष्णाजिनकम्बलं नरः। दुरासदः सिंह इवात्तकार्मुको नताग्रनासो मृगराजमध्यमः१४।

कच्छाननो वानरतुल्यचेष्टो बिभर्त्ति दण्डं फलमामिषं च । कूर्च्ची मनुष्यः कुटिलैश्च केशैर्मेषेश्वरस्यान्तगतस्त्रिभागः १५ । पुष्पप्रपूर्णेन घटेन कन्या मलप्रदिग्धाम्बरसंवृताङ्गी । वस्त्रार्थसंयोगमभीप्समाना गुरोः कुलं वाञ्छति कन्यकाद्यः १६ । पुरुषः प्रगृहीतलेखनिः श्यामो वस्त्रशिरा व्ययायकृत् । विपुलं च बिभर्त्ति कार्मुकं रोमव्याप्ततनुश्च मध्यमः १७ । गौरी सुधौताग्रदुकूलगुप्ता समुच्छ्रिता कुम्भकटाहहस्ता । देवालयं स्त्री प्रयता प्रवृत्ता वदन्ति कन्यान्त्यगतं त्रिभागम् १८ । वीथ्यन्तरापणगतः पुरुषस्तुलावानुन्मानमानकुशलः प्रतिमानहस्तः । भाण्डं विचिन्तयति तस्य च मूल्यमेतद्रूपं वदन्ति यवनाः प्रथमं तुलायाः १९ । कलशं परिगृह्य विनिःपतितुं समभीप्सति गृध्रमुखः पुरुषः । क्षुधितस्तृषितश्च कलत्रसुतान्मनसैति तुलाधरमध्यगतः २० । विभीषयन् तिष्ठति रत्नचित्रितो वने मृगान् काञ्चनतूणवर्मभृत् । फलामिषं वानररूपभृन्नरस्तुलावसाने यवनैरुदाहृतः २१ । वस्त्रैर्विहीनाऽऽभरणैश्च नारी महासमुद्रात् समुपैति कूलम् । स्थानच्युता सर्पनिबद्धपादा मनोरमा वृश्चिकराशिपूर्वः । स्थानसुखान्यभिवाञ्छति नारी भर्तृकृते भुजगावृतदेहा । कच्छपकुम्भसमानशरीरा वृश्चिकमध्यमरूपमुशन्ति २२ । पृथुलचिपिटकूर्मतुल्यवक्त्रः श्वमृगवराहशृगालभीषकारी । अवति च मलयाकरप्रदेशं मृगपतिरन्त्यगतस्य वृश्चिकस्य २४ । मनुष्यवक्त्रोऽश्वसमानकायो धनुर्विगृह्यायतमाश्रमस्थः । क्रतूपयोज्यानि तपस्विनश्च ररक्ष पूर्वो धनुषस्त्रिभागः २५ । मनोरमा चम्पकहेमवर्णा भद्रासने तिष्ठति मध्यरूपा । समुद्ररत्नानि विघट्टयन्ती मध्यत्रिभागो धनुषः प्रदिष्टः २६ । कूर्च्ची नरो हाटकचम्पकाभोवरासने दण्डधरो निषण्णः । कौशेयकान्युद्वहतेऽजिनं च तृतीयरूपं नवमस्य राशेः २७ । रोमचितो मकरोपमदंष्ट्रः सूकरकायसमानशरीरः । योक्त्रकजालकबन्धनधारी रौद्रमुखो मकरप्रथमस्तु २८ । कलास्वभिज्ञाब्जदलायताक्षी श्यामा विचित्राणि च मार्गमाणा । विभूषणालङ्कृतलोहकर्णा योषा प्रदिष्टा मकरस्य मध्ये २९ । किन्नरोपमतनुः सकम्बलस्तूणचापकवचैः समन्वितः । कुम्भमुद्वहति रत्नचित्रितं स्कन्धगं मकरराशिपश्चिमः ३० । स्नेहमद्यजलभोजनागमव्याकुलीकृतमनाः सकम्बलः । कोशकारवसनोऽजिनान्वितो गृध्रतुल्यवदनो घटादिगः ३१ । दग्धे शकटे सशाल्मले लोह्यान्याहरतेऽङ्गना वने । मलिनेन पटेन संवृता भाण्डैर्मूर्ध्नि गतैश्च मध्यमः ३२ । श्यामः सरोमश्रवणः किरीटी त्वक्पत्रनिर्यासफलैर्बिभर्ति । भाण्डानि लोहैरतिमिश्रितानि सञ्चारयत्यन्तगतो घटस्य ३३ । सुग्भाण्डमुक्तामणिशङ्खमिश्रे व्याक्षिप्तहस्तः सविभूषणश्च । भार्याविभूषार्थमपां निधानं नावा प्लवत्यादिगतो झषस्य ३४ । अत्युच्छ्रितध्वजपताकमुपैति पोतं कूलं प्रयाति जलधेः परिवारयुक्ता । वर्णेन चम्पकमुखा प्रमदा त्रिभागो मीनस्य चैव कथितो मुनिभिर्द्वितीयः ३५ । श्वभ्रान्तिके सर्पनिवेष्टिताङ्गो वस्त्रैर्विहीनः पुरुषस्त्वटव्याम् । चौरानलव्याकुलितान्तरात्मा विक्रोशतेऽन्त्योपगतो झषस्य ३६ ।" एतेषां स्वरूपोत्कीर्त्तनेन नष्टजातकोद्धारः तत्रैव दर्शितः तथा षट्पञ्चाशिकायां चौरस्वरूपविज्ञानमपि एतदनुसारेण कार्यमित्युक्तम् यथा "अंशकात् ज्ञायते द्रव्यं दृक्काणैस्तस्करास्तथा" "होरानवांशप्रतिमं विलग्नं लग्नाद्रविर्यावति वा दृकाणे । "तस्माद्वदेत्तावति वा विलग्नं प्रष्टुः प्रसूताविह शास्त्रमाह" बृहज्जा० । राशिभेदे तदधिपाश्च "स्वपञ्चनवमानां ये राशीनामधिपाः ग्रहाः । ते द्रेक्काणाधिपा राशौ द्रेक्काणास्त्रयएव हि" ज्यो०त० यथा मेषस्य स्वामी कुजः १द्रेक्काणेशः । तत्पञ्चम सिंहराशेः स्वामी रविः स मेषस्य २द्रेक्काणेशः मेषतः नवमो धनुराशिस्तस्येशः जीवः मेषस्य ३द्रेक्काणेशः एवं वृषादेरूह्यम् । द्रेष्काण द्रेक्काण द्रेकाणा अपि तत्रार्थे

दृक्क्षेप ६त० । १दृष्टिपाते सू०सि० उक्ते २दृग्वृत्तजत्रान्तरालस्थशररूपे क्षेपे च यथा

"अथाभ्यासुपयुक्तं दृक्क्षेपं लम्बनोपयुक्तां दृग्नतिं चाह" रङ्ग० । "मध्योदयज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता वर्गितं फलम् । मध्यज्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् । तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः" सू० । पूर्वोक्तमध्यज्या पूर्वानीतोदयाभिधयोदयज्यया । अस्या ज्यारूपत्वाद्दृग्ज्ययेत्युक्तम् । गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं वर्गितं वर्गः सञ्जातो यस्य तत् । फलस्य वर्गः कार्य इत्यर्थः । मध्यज्याया वर्गे विश्लिष्टं हीनं वर्गितं फलं कार्यम् । शेषान्मूलं दृक्क्षेपः तत्त्रिज्ययोर्यौ वर्गौ तयोरन्तरान्मूलं शङ्कुः । स आनीतः शङ्कुर्दृग्गतिसञ्ज्ञो भवति । न तु शङ्कुमात्रम् । अत्रोपपत्तिः । त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्यानयनार्थं क्षेत्रम् । मध्यलग्नदृग्ज्या कर्णस्त्रिभोनलग्नस्य याम्योत्तरवृत्तात् प्रागपरस्थितत्वेन

तत्खस्वस्तिकान्तरस्थिततदीयदृग्वृत्तप्रदेशांशज्या कोटिः। मध्यलग्नत्रिभोनलग्नान्तरांशज्या क्रान्तिवृत्तस्थो भुजः। अत्र भुजानयनं चोदयलग्नस्थक्रान्तिवृत्तप्रदेशः। प्राक्स्वस्तिकात् तदग्रान्तरेणोत्तरदक्षिणो भवति। एवमस्तलग्नप्रदेशः परस्वस्तिकाद्दक्षिणोत्तरः। तदनुरोधेन च त्रिभोनलग्नप्रदेशक्रान्तिवृत्तीययाम्योत्तरवृत्तरूपतद्दृग्वृत्तक्षितिजसम्पातात् तदग्रान्तरेण लग्नमवश्यं भवति। अतस्त्रिज्यातुल्यमध्यलग्नदृग्ज्यया लग्नाग्रातुल्यो भुजस्तदाभीष्टतद्दृग्ज्यया क इत्यनुपातेन स फलभुजः। तद्वर्गोनान्मध्यलग्नदृग्ज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या दृक्क्षेपाख्या। एतद्वर्गोनात् त्रिज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनलग्नशङ्कुर्दृग्गतिसञ्ज्ञः। अत्रेदमवधेयम्। त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण त्रिभोनलग्नस्य शङ्कुदृग्ज्ये दृग्गतिदृक्क्षेपतुल्ये न भवतः। किन्तु दृग्गतिदृक्क्षेपाभ्यां क्रमेण न्यूनाधिके भवतः सर्वदा धूलीकर्मणानुभवात्। अत आनीतोऽयं दृक्क्षेपस्त्रिभोनलग्नदृङ्मण्डलस्थितोऽपि न त्रिज्यानुरुद्धः। किन्तु फलवर्गोनत्रिज्यावर्गपदरूपविलक्षणवृत्तव्यासार्धप्रमाणेन सिद्ध इति गम्यते। अतो दृग्ज्यायास्त्रिज्यानुरुद्धत्वेन त्रिज्यावृत्तपरिणतो दृक्क्षेपस्त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या स्फुटदृक्क्षेपरूपा। अस्यास्त्रिज्यावर्गेत्यादिना दृग्गतिः स्फुटा त्रिभोनलग्नशङ्कुरूपा। एतदनुक्तिः स्वल्पान्तरत्वाद्गणितसुखार्थं कृपालुना कृता। त्रिप्रश्नक्रियागौरवभियैतन्मार्गान्तरं लाघवादुक्तमिति दिक्। अथ लाघवाद्दृक्क्षेपदृग्गती गणितसुखार्थं श्लोकार्धेनाह" रङ्ग० "नतांशबाहुकोटिज्ये स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती। एकज्यावर्गतश्छेदो लब्धं दृग्गतिजीवया" सू०। "दशमभावनतांशानां भुजकोट्योर्नतांशतदूननवतिरूपयोरनयोर्ज्ये क्रमेण दृक्क्षेपदृग्गती अस्फुटे स्थूले। यत्तु स्फुटे प्रागुक्ते दृक्क्षेपदृग्गती विहाय गणितलाघवार्थं दशमभावनतांशभुजकोट्योर्ज्ये तत्स्थानापन्ने ग्राह्ये। तत्तूदयज्याभावे नतांशबाहुकोटिज्ये दृक्क्षेपदृग्गती स्फुटे इति तन्न उक्तप्रकारेणैतत्सिद्धेस्तत्कथनस्य व्यर्थत्वात्। अत्रोपपत्तिः। त्रिभोनलग्नस्य दशमभावासन्नत्वेन दशमभावस्य याम्योत्तरवृत्तस्थत्वेन लाघवार्थं दशमभावमेव त्रिभोनलग्नं प्रकल्प्य तन्नतांशज्या मध्यज्यारूपा त्रिभोनलग्नदृक्क्षेपः। उन्नतज्या शङ्कुर्दृग्गतिः; इदमतिस्थूलम्। यैस्तु भगवतोक्तं मध्यलग्नं दशमभावपरतया व्याख्यातं तेषां मत एतदुक्तमिति सूक्ष्मम्। प्रयाससाधितदृक्क्षेपदृग्गती प्रागुक्ते सूक्ष्मे अप्यतिस्थूले इति ध्येयम्। भास्कराचार्यैस्तु" "त्रिभोनलग्नस्य दिनार्धजाते नतोन्नतज्ये यदि वा सुखार्थम्"। इति यदुक्तं तदस्मात् सूक्ष्ममिति ध्येयम्" रङ्ग०। [तीर्णदृक्पथे" नैष०।

दृक्पथ पु० ६त०। दृष्टियोग्ये स्थाने। "क्रमेण तस्मिन्नघ-

दृक्प्रसाद स्त्री दृशं प्रसादयति अञ्जनेन प्र+सद्+णिच् अण् दृशः प्रसादो यस्याः वा। कुलत्थायां राजनि० तदञ्जनेन नेत्रयोः प्रसादनात्तस्यास्तथात्वम्।

दृक्प्रिया स्त्री दृशं प्रीणाति प्री—क। शोभायां राजनि० शोभादर्शने हि, दृशोस्तद्द्वारात्मनः प्रीणनात्तस्यास्तथात्वम्

दृक्शक्ति स्त्री दृक् प्रकाशनमेव शक्तिः। १प्रकाशरूपे चैतन्ये २तद्युक्ते सर्वप्रकाशके चेतने पुरुषे च "दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता" पात०सू० "पुरुषोदृक्शक्तिर्बुद्धिर्दर्शनशक्तिः" भा०।

दृक्श्रुति पु० दृक् नेत्रमेव श्रुतिः श्रवणमस्य। चक्षुःश्रवसि सर्पे हला०। [धिष्ठातृत्वेन तदध्यक्षत्वम्।

दृगध्यक्ष पु० ६त०। सूर्ये शब्दार्थकल्पतरुः। तस्य नेत्रा-

दृगल न० दृशे दर्शनायालति अल—पर्याप्तौ अच्। शकले खण्डे "पुरा दृगलं प्रत्तमिन्द्रामित्रः" आश्व०श्रौ० ५।७।२ "दृगलं शकलम्" नारा०।

दृग्गति स्त्री ६त०। १दृशोर्गतौ सू०सि० उक्ते चन्द्रस्पष्टोपयोगिनि २दृशोगतिभेदे दृक्क्षेपशब्दे दृश्यम्।

दृग्गोल न० खगोलान्तर्गते गोलभेदे यथोक्तं सि०शि० "बद्ध्वा खगोले नलिकाद्वयं च ध्रुवद्वये तन्नलिकास्थमेव। बहिः खगोलाद्विदधीत धीमान् दृग्गोलमेवं खलु वक्ष्यमाणम्। भगोलवृत्तैः सहितः खगोलो दृग्गोलसंज्ञोऽपममण्डलाद्यैः। द्विगोलजातं खलु दृश्यतेऽत्र चैवं हि दृग्गोलमतो वदन्ति"। "तस्मिन् खगोले ध्रुवचिह्नयोर्नलिकाद्वयं बद्ध्वा तन्नलिकाधारमेव खगोलाद्बहिरङ्गुलत्रयान्तरे दृग्गोलं रचयेत्। कथितैः खगोलवृत्तैर्व्यासार्धैर्भगोलवृत्तैः क्रान्तिविमण्डलाद्यैर्यो निबध्यते स दृग्गोलः। कथमस्य दृग्गोलसंज्ञेति तदर्थमाह। द्विगोलजातमित्यादि। यतोऽग्राकुज्यासमशङ्क्वाद्यक्षक्षेत्राणि द्विगोलजातानि भगोलवृत्तैः खगोलवृत्तमिलितैस्तान्युत्पद्यन्ते। भिन्नगोलबन्धे सम्यङ् नोपलभ्यन्त इति दृग्गोलः कृतः" प्रमि०।

दृग्ज्या स्त्री सू०सि०उक्तायां दिनमानादिज्ञानार्थं शङ्कुच्छायोपयोगिन्यां दृष्टियोग्यायां दृग्वृत्तक्षेत्रस्थजीवायाम् यथोक्तं

तत्र "त्रिज्योदक्चरजायुक्ता याम्यायां तद्विवर्जिता । अन्त्या नतोत्क्रमज्योना स्वाहोरात्रार्द्धसङ्गुणा । त्रिज्याभक्ता भवेच्छेदो लम्बज्याघ्नोऽथ भाजितः । त्रिभज्यया भवेच्छङ्कुस्तद्वर्गं परिशोधयेत् । त्रिज्यावर्गात् पदं दृग्ज्या छायाकर्णौ तु पूर्ववत्" सू० सि० "उत्तरगोले चरोत्पन्नया ज्यया चरज्ययेत्यर्थः पूर्वचरानयने चरज्यायाश्चरजेति सञ्ज्ञोक्तेः । युक्ता त्रिज्यान्त्या स्यात् । याम्यगोले तया चरज्ययोना त्रिजयान्त्या स्यात् । नतोत्क्रमज्योना सूर्योदयाद्दिनगतघट्यो दिनशेषघट्यो वा दिनार्धान्तर्गता उन्नतसंज्ञास्ताभिरूनं दिनार्धं नतकालो घट्यात्मकस्तस्मात् षड्भ्यो लिप्तास्तत्त्वयमैरित्यादिविधिना सुनयो रन्ध्रयमला इत्याद्युक्तोत्क्रमजयापिण्डैर्ज्योत्क्रमज्या । पञ्चदशघट्यधिकनते तु पञ्चदशघट्यूननतस्य क्रमज्याखण्डैः क्रमज्या तया युक्ता त्रिज्योत्क्रमज्या भवति । तया हीनेत्यर्थः । स्वाहोरात्रार्द्धसङ्गुणा । स्वद्दीतचरज्यासम्बन्ध्यहोरात्रवृत्तव्यासार्धं द्युज्या तया गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं छेदसंज्ञः स्यात् । अथानन्तरं छेदो लम्बज्यया गुणितस्त्रिज्यया भाज्यः फलमिष्टकाले शङ्कुः स्यात् । तस्य शङ्कोर्वर्गं त्रिज्यावर्गाच्छोधयेत् । शेषस्य मूलं दृग्ज्या । आभ्यां छायाकर्णौ तु पूर्ववत् पूर्वोक्तरीत्या भवतः । अत्र छायाकर्णौ त्विति कोणच्छायाकर्णसाधनश्लोकान्तभागस्य ग्रहणात् तच्छ्लोकोक्तरीत्याभीष्टशङ्कुदृग्ज्याभ्यां छायाकर्णौ साध्याविल्युक्तम् । अत्रोपपत्तिः । याम्योत्तरवृत्तोर्द्ध्वभागग्रहाधिष्ठितद्युरात्रवृत्तसम्पातात् क्षितिजद्युरात्रवृत्तसम्पातद्वयबद्धोदयास्तसूत्रक्षितिजसम्बन्धयाम्योत्तरवृत्तसूत्रसम्पातपर्य्यन्तमहोरात्रवृत्ते सूत्रं त्रिजयानुरूपमन्त्या । सा तूत्तरगोले चरज्यायुता त्रिज्या दक्षिणगोले चरज्ययोना त्रिज्या उन्मण्डलयाम्योत्तरसूत्रावध्यहोरात्रवृत्तव्यासार्धं त्रिज्यात्वात् उन्मण्डलस्योत्तरदक्षिणक्रमेण क्षितिजादूर्ध्वाधःस्थत्वेन तद्याम्योत्तरसूत्रयोर्मध्ये चरज्यात्वाच्च । ग्रहाहोरात्रवृत्ते याम्योत्तराहोरात्रवृत्तसम्पाताद्भयत्र नतघट्यन्तरेण स्थाने तत्सूत्रं नतकालस्य सम्पूर्णज्या । तन्मध्यादूर्द्धसूत्रं शररूपं नतोत्क्रमज्या । तया हीनान्त्या ग्रहस्थानादहोरात्रवृत्ते उदयास्तसूत्रपर्यन्तमृजुसूत्रं त्रिज्यानुरूपमिष्टान्त्या । तत्तुल्या याम्योत्तरोर्ध्वव्याससूत्रान्तर्गता सा द्युज्याप्रमाणसाधितेष्टहृतिः । द्युज्यागुणा त्रिज्याभक्ता फलं छेदः । अस्मात् त्रिज्याकर्णे लम्बज्या कोटिस्तदेष्टहृतिकर्णे काकोटिरित्यनुपातेनेष्टशङ्कुः । अस्माद्दृग्ज्याच्छायातत्कर्णौ उक्तरीत्या सिद्ध्यतीत्युक्तमुपपन्नम्" रङ्गनाथः ।

दृग्लम्बन न० सि० शि० उक्ते ग्रहणदर्शनोपयोगिनि दृक्क्षेपस्थलम्बभेदे यथा "दृष्टापवर्त्तितां पृथ्वीं कक्षे च शशिसूर्ययोः । भित्तौ विलिख्य तन्मध्ये तिर्य्यग्रेखां तयोर्द्धगाम् । तिर्य्यग्रेखायुतौ कल्प्यं वाच्छायां क्षितिजं तथा । ऊर्द्ध्वरेखायुतौ खार्धं दृग्ज्याशापांशकैर्नतौ । कृत्वार्केन्दू समुत्पत्तिं लम्बनस्य प्रदर्शयेत् । एकं भूमध्यतः सूत्रं नयेच्चण्डांशुमण्डलम् । दृष्टुर्भूपृष्ठगादन्यद्दृष्टिसूत्रं तदुच्यते । कक्षायां सूत्रयोर्मध्ये यास्ता लम्बनलिप्तिकाः । गर्भसूत्रे सदा स्यातां चन्द्रार्कौ समलिप्तिकौ । दृक्सूत्रालम्बितश्चन्द्रस्तेन तल्लम्बनं स्मृतम् । दृग्गर्भसूत्रयोरैक्यात् खमध्ये नास्ति लम्बनम्" । "यत्र तत्र नतादर्कादधश्चन्द्रावलम्बनम् । तद्दृग्वृत्तेऽन्तरं चन्द्रभान्वोः पूर्वापरं च तत् । पूर्वापरं च याम्योदग्जातं तेनान्तरद्वयम् । अत्रापमण्डलं प्राची तत्तिर्य्यग्दक्षिणोत्तरा । यत् पूर्वापरभावेन लम्बनाख्यं तदन्तरम् । यद्याम्योत्तरभावेन नतिसंज्ञं तदुच्यते । नतिलिप्ता भुजः कर्णो दृग्लम्बनकलास्तयोः । कृत्यन्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिप्तिकाः । परलम्बनलिप्ताघ्नी त्रिज्याप्ता रविदृग्ज्यका । दृग्लम्बनकलास्ताः स्युरेवं दृक्क्षेपतो नतिः । गत्यन्तरस्य तिथ्यंशः परलम्बनलिप्तिका । गतियोजनतिथ्यंशः कुदलस्य यतो मितिः । स्युर्लम्बनकला नाड्यो गत्यन्तरलवोद्धृताः । प्रागग्रतो रवेश्चन्द्रः पश्चात् पृष्ठेऽवलम्बितः" सि० शि० ।

दृग्विष पुं स्त्री दृशि विषमस्य । दृष्टिविषे सर्पभेदे हेमच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

दृग्वृत्त न० दृशः प्रचारस्थानं वृत्तमिव । वृत्ताकारे दृक्प्रचारस्थले । "दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे क्रान्तिवृत्ते ततोऽन्तराभावाद्लम्बनाभावः । याम्योत्तरमन्तरं दृग्लम्बनं नतिरेवोत्पद्या । दृग्वृत्ताकारक्रान्तिवृत्ते तु दृग्लम्बनमेव क्रान्तिवृत्ते तयोरन्तरमिति लम्बनस्योपपन्नं नत्यभावश्च । तथा च दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे त्रिभोनलग्नस्थानेऽसौ भवति तद्वृत्तस्य क्रान्तिवृत्तयाम्योत्तरत्वे भोदयास्तलग्नमध्यवर्त्तित्वेन लग्नस्थानात् त्रिभान्तरितत्वात्" सू० सि० टी० रङ्गना० २ष्ठङ्मण्डले च

तस्य खगोलबन्धप्रकारो दृङ्मण्डलशब्दे वक्ष्यते

दृङ्नति स्त्री सि॰ शि॰ ग्रहणदर्शनोपयोगितया दर्शिते दृक्प्रचारस्य नतिविशेषे यथा

"त्रिभोनलग्नस्य रवेश्च शङ्क्वोर्वा दृग्ज्ययोर्वर्गवियोगमूलम्। स्याद्दृङ्नतिर्वेदगुणा त्रिभौर्व्या भक्ताथवा लम्बननाडिकाः स्युः" सू॰ "त्रिभोनलग्नस्य यः शङ्कुः साधितस्तथा दर्शान्तकाले रवेः स्वोपकरणैर्यः शङ्कुरुत्पद्यते तावनटौ स्थापयित्वा तयोश्च दृग्ज्ये साध्ये। अथ तयोः शङ्क्वोर्यद्वर्गान्तरपदं तद्दृङ्नतिसंज्ञं भवति प्रथमप्रकारोऽयम्। अथ दृङ्नतेर्द्वितीयः प्रकारः। तयोर्दृग्ज्ययोर्वर्गान्तरपदं दृङ्नतिसंज्ञं भवति। अथ दृङ्नतेर्लम्बनमुच्यते। दृङ्नतिश्चतुर्गुणा त्रिज्यया भक्ता फलं लम्बननाडिकाः स्युः। अत्रोपपत्तिः सैव। यदा वित्रिभलग्नं खमध्ये भवति तदा दृङ्मण्डलमेव क्रान्तिवृत्तम्। त्रिभोनलग्नार्कयोरन्तरज्या सैव तदार्कस्य दृग्ज्या। सा चतुर्गुणा त्रिज्ययाप्ता मध्यमं किल लम्बनं भवति। तदेव स्फुटम् ऊर्ध्वस्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य। अथ यदा वित्रिभलग्नं खाधोन्नतम् तिर्यक्स्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य, तदा तत् प्राच्यपरया स्फुटं लम्बनं कोटिरूपं भवति। तच्च वित्रिभलग्नशङ्क्वनुपातेन तथा स्फुटं कोटिरूपं कृतम्। तत् कथमिति चेत् तदर्थमुच्यते। मध्यलम्बनानयने त्रिज्यैव वित्रिभलग्नशङ्कुः। ततः स्फुटत्वार्थं यः साधितो वित्रिभलग्नशङ्कुः स दृक्क्षेपमण्डले कोटिस्तद्दृग्ज्या भुजस्त्रिज्या कर्णः। वित्रिभलग्नस्य यद्दृङ्मण्डलं तद्दृक्क्षेपमण्डलमिति गोले कथितम्। अतस्त्रिज्यापरिणतया नतज्यया यदानीतं तज्जातं कर्णरूपं तत् कोटिरूपस्य वित्रिभलग्नशङ्कोरनुपातेन कोटित्वं नीतमित्युपपन्नम्। यदेव स्फुटलम्बनस्य कोटिरूपत्वमुपपन्नं तदेव प्रकारान्तरेणोपपादितम्। रवेर्दृङ्मण्डले या दृग्ज्या सा कर्णरूपिणी। वित्रिभलग्नस्य या दृग्ज्या स एव दृक्क्षेपः स भुजरूपः। यतः क्रान्तिमण्डलप्राच्याः सम्यग्दक्षिणोत्तरं खार्धाद्वित्रिभलग्नोपरिगतं दृक्क्षेपमण्डलम्। तत्र वित्रिभलग्नस्य या दृग्ज्या स दृक्क्षेपः। तज्जनिता नतिकलाश्चन्द्रार्ककक्षयोर्याम्योत्तरमन्तरं यत्सर्वत्र तुल्यमेव द्रष्टा पश्यति। यथोक्तं गोले।"कक्षयोरन्तरं यत् स्याद्वित्रिभे सर्वतोऽपि तत्" ततः "नतिर्लिप्ता भुजः कर्णो दृग्लम्बनकलास्तयोः। कन्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिप्तिकाः"। "यत्र दृष्टं लम्बनक्षेत्रमतो दृक्क्षेपार्कदृग्ज्ययोर्वर्गान्तरपदतुल्या दृङ्नतिर्भवितुमर्हति। परं यथा स्थिते गोले क्षेत्रोपरीयं न दृश्यते। यतो वित्रिभलग्नार्कयोरन्तरज्या त्रिविभलग्नशङ्कुव्यासार्द्धपरिणता सती दृङ्नतिर्भवति। अत एवानेनापि प्रकारेण क्षितिजस्थेऽर्के परमा दृङ्नतिर्वित्रिभलग्नशङ्कुतुल्या भवति। अतोऽयमपि प्रकारः पूर्वतुल्य एव। किन्तु दृक्क्षेपार्कदृग्ज्ययोस्तुल्ये शलाके भुजकर्णरूपे समायां भूमौ विन्यस्य तदन्तरे कोटिरूपां दृङ्नतिं दर्शयेत्। एवमनेकविधान्युपपत्त्यनुसारेण क्षेत्राणि परिकल्प्य धूलीकर्मोपसंहारमार्य्याः कुर्वते। अथ प्रस्तुतमुच्यते। अत्र किल वित्रिभलग्नस्य रवेश्च दृग्ज्ययोर्यद्वर्गान्तरपदं तावदेव तच्छङ्क्वोरपि भवति। तत् कथमिति चेत् तदुच्यते। अत्र स्वस्वशङ्कुवर्गोनौ त्रिज्यावर्गौ दृग्ज्यावर्गौ भवतः। तयोरन्तरे कृते त्रिज्यावर्गयोस्तुल्यत्वान्नतयोः शङ्कुवर्गान्तरमेवावशिष्यते। एवं यत्र कुत्रचिद्व्यासार्द्धेऽपि भुजज्ययोर्वर्गान्तरतुल्यं तत्कोटिज्ययोर्वर्गान्तरं भवतीति। अत उक्तम् "त्रिभोनलग्नस्य रवेश्च शङ्क्वोर्वा दृग्ज्ययोरिति" दृङ्नतितस्त्रिज्यानुपातेन लम्बनस्य घटीकरणम्" प्रमिता॰। अत्रोपपत्तिरपि तत्रोक्ता यथा

"अथ याम्योत्तरायां तु भित्तौ पूर्वोक्तमालिखेत्। ये कक्षामण्डले तत्र ज्ञेये दृक्क्षेपमण्डले। त्रिभोनलग्नदृग्ज्या या स दृक्क्षेपो द्वयोरपि। तच्चापांशैर्नतौ विन्दू कृत्वा वित्रिभसंज्ञकौ। तल्लम्बनकलाः प्राग्वज्ज्ञेयास्ता नतिलिप्तिकाः। कक्षयोरन्तरं यत् स्याद्वित्रिभे सर्वतोऽपि तत्। याम्योत्तरं नतिः सा च दृक्क्षेपात् साध्यते ततः" "दृष्टमेव छेद्यकं याम्योत्तरायां भित्तौ पूर्वपार्श्वे लिखित्वा नत्युपपत्तिर्दर्शनीया। ये तत्र कक्षाक्षमण्डले ते दृक्क्षेपमण्डले। दर्शान्ते त्रिभोनलग्नस्य या दृग्ज्या स दृक्क्षेपः द्वयोरपि तावान्। ब्रह्मगुप्तमते तु तच्चापांशा त्रिविभलग्नशरसंस्कृताश्चन्द्रदृक्क्षेपचापांशाः स्युः। तयोर्द्वयोः खार्द्धात् स्वस्वदृक्क्षेपचापांशैर्नतौ विन्दू कार्यौ तौ च वित्रिभसंज्ञौ। ततः प्राग्वद्भूमध्याद् भूपृष्ठाच्च सूत्रे प्रसार्य लम्बनलिप्तिका ज्ञेयास्ता नतिलिप्तिकाः नतिर्नाम चन्द्रार्ककक्षयोर्याम्योत्तरमन्तरम्। तद्वित्रिभलग्नस्थाने यावत् सर्वतोऽपि तावदेव भवति। अतो दृक्क्षेपात् साधिता नतिः"।

दृङ्मण्डल न० दृशः तत्प्रचारस्य मण्डलमिव । सि०शि० उक्ते गोलबन्धान्तर्गते वलयाकारे मण्डलभेदे यथोक्तं तत्र "ऊर्द्ध्वाधरस्वस्तिककीलयुग्मे प्रोतं स्थिरं दृग्वलयं तदन्तः । कृत्वा परिभ्राम्य च तत्र तत्र नेयं ग्रहो गच्छति यत्र यत्र । ज्ञेयं तदेवाखिलखेचराणां पृथक् पृथग्वा रचयेत् तथाष्टौ । दृङ्मण्डलं वित्रिभलग्नकस्य दृक्क्षेपवृत्ताख्यमिदं वदन्ति" खस्वस्तिके चाधःस्वस्तिके चान्तःकीलकौ कृत्वा तयोः प्रोतं स्थिरं दृग्वलयं कार्यम् । तत्तु पूर्ववृत्तेभ्यः किञ्चिन्न्यूनं कार्यम् । यथा खगोलान्तर्भवति । यद्येक एव ग्रहगोलस्तदैकमेव दृङ्मण्डलम् । यो यो ग्रहो यत्र यत्र वर्त्तते तस्य तस्योपरीदमेव परिभ्राम्य विन्यस्य दृग्ज्याशङ्क्वादिकं दर्शनीयम् । अथ वा पृथक् पृथगष्टौ दृङ्मण्डलानि रचयेत् । तथाष्टमं वित्रिभलग्नस्य तच्च दृक्क्षेपमण्डलम्" दृग्वलयमप्यत्र

दृढ़ त्रि० दृह दृहि वा वृद्धौ क्त "स्थूलबलयोः" दृडभावः दृदितोऽपि नि० नलोपः । १स्थूले २अशिथिले प्रगाढे ३बलवति च मेदि० ४कठिने अमरः ५लौहे न० शब्दच० । भावे क्त । ६अतिशये न० अमरः । क्रियाविशेषणत्वेऽस्य क्लीवता "दृढ़भक्तिरिति ज्येष्ठे" रघुव्या० "दृढ़ं भक्तिरस्येति विग्रहः" मल्लिना० । "दृढ़ा भक्तिश्च केशवे" विष्णुस्तवः । दृढ़त्वं च काठिन्यं तच्च स्पर्शत्वव्याप्यजातिभेदः, अशिथिलावयवसंयोगभेदः, उपचारात् अतिशयश्च । "दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन्" मनुः "दृढग्राही करोमीति जप्यं जपति जापकः । न संपूर्णो न संयुक्तो निरयं सोऽनुगच्छति" भा०शा० १६७अ० । दृढ़स्य भावः इमनिच् द्रढ़िमन् तद्भावे पु० "बधान द्रागेव द्रढ़िमरमणीयं परिकरम्" गङ्गालहरी त्व दृढत्व न० तल् दृढता स्त्री ष्यञ् दार्ढ्य न० स्थौल्ये अतिशये च । अतिशयेन दृढः इष्ठन् ऋतोरः द्रढिष्ठ ईयसुन् द्रढीयस् अतिशयेन दृढ़े त्रि० ईयसुनि स्त्रियां ङीप् । दृढं करोति णिच् ऋतोरः । द्रढयति "वियोगो वैराग्यं द्रढ़यति च" प्रबोधचन्द्रो० त्रयोदशमनोः रुचेः ७पुत्रभेदे पु० । "त्रयोदशस्य पुत्रास्ते विज्ञेयास्तु रुचेः सुताः । चित्रसेनो विचित्रश्च नयो धर्म्मभृतोधृतः । सुनेत्रः क्षत्रबुद्धिश्च सुतपा निर्भयो दृढः । रौच्यस्यैते मनोः पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदशे" हरिवं० ७अ० । ८धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० "पुत्रास्तेऽभ्यर्दयन् भीमं दश दाशरथेः समाः । नागदत्तो दृढ़रथो वीरबाहुरयोभुजः । दृढः सुहस्तो विरजाः प्रमाथश्चोग्रयाय्यपि । तान् दृष्ट्वा चुक्रुधे भीमोजग्टहे भारसाधनान् । एकमेकं समुद्दिश्य पातयामास मर्म्मसु । ते विद्धा व्यसवः पेतु स्यन्दनेभ्योऽमितौजसः" भा०द्रो० १५७अ० ९विष्णौ पु० "वेधाः स्वाङ्गोऽजितः कृष्णो दृढः सङ्कर्षणोऽच्युतः" विष्णु सं० "स्वरूपसामर्थ्यादेः प्रच्युत्यभावात् दृढः" भा० १०रूपकभेदे पु० "दृढः प्रौढोऽथ खचरो विभवस्त्वरक्रमः । निःसारुकः प्रतितालः कथिताः सप्त रूपकाः" इत्युद्दिश्य "दृढाख्यः स्याद्‌ लघुद्वन्द्वं तालेऽत्र हंसलीलके । चतुर्दशाक्षरयुतः शृङ्गारे परिकीर्त्तितः" सङ्गीतदा० । लीला० उक्ते ११कुट्टकगणितभेदे कुट्टकशब्दे दृश्यम् । [ण्टकयुक्ते वृक्षभेदे शब्दर० ।

दृढकण्टक पु० दृढः कण्टकोऽस्य । (धला आकड़ा) क्षुद्रक-

दृढकाण्ड पु० दृढः कठिनः काण्डः स्कन्धोऽस्य । १वंशवृक्षे २दीर्घरोहिषके च राजनि० ।

दृढक्षत्र पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "दृढवर्म्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्त्तिरनूदरः" भा०आ० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

दृढक्षुरा स्त्री दृढं क्षुरमिवाग्रं यस्याः । वल्वजायाम् तृणभेदे राजनि० ।

दृढगात्रिका स्त्री दृढं गात्रमस्याः कप् कापि अत इत्त्वम् । मत्स्यण्ड्यां फाणिते शब्दच० ।

दृढग्रन्थि पु० दृढो ग्रन्थिः पर्वास्य । १वंशे राजनि० २कठिनग्रन्थियुक्तमात्रे त्रि० ।

दृढच्छद न० दृढः छदोऽस्य । दीर्घरोहिषकेतृणे राजनि० ।

दृढच्युत पु० परपुरञ्जयन्दपात्मजायां जाते अगस्त्यमुनिपुत्रे इध्मवाहापरनामके मुनिभेदे "उपयेमे वीर्यपणां वैदर्भीं मलयध्वजः । युधि निर्जित्य राजन्यान् पाण्ड्यः परपुरञ्जयः । तस्यां संजनयाञ्चक्रे आत्मजामसितेक्षणाम् । यवीयसः सप्त सुतान् सप्त द्रविडभूभृतः । अगस्त्यः प्रागदुहितरमुपयेमे धृतव्रताम् । यस्यां दृढच्युतो जात इध्मवाहात्मजो मुनिः" भाग० ४।२८।२८ । यादपुरणार्थः दधिरार्षः । अयं गोत्रप्रवरविशेषः प्रवराध्याये दृश्यः ।

दृढतरु पु० नित्यकर्म० । धववृक्षे राजनि० । दृढवृक्षोऽप्यत्र

दृढतृण पु० दृढं कठिनं तृणमस्य । १मुञ्जतृणे २वल्वजायां स्त्री राजनि० ।

दृढत्वच् पु० दृढा त्वगस्य । यावनालशरे राजनि० ।

दृढदंशक पुंस्त्री दृढं दंशति दन्श–ण्वुल् । (हाङ्गर) ख्याते जलजन्तुभेदे शब्दार्थकल्प० । स्त्रियां ङीष् ।

ङीप्। २दृढदंशनकारिमात्रे त्रि॰ स्त्रियां टाप् क्वापि अतद्रूत्वमिति भेदः।

दृढधन पु॰ दृढं धनं निश्चयरूपा सम्पत्तिरस्य। शाक्यमुनौ ललितवि॰। दृढधनुरप्यत्र। समासान्तविधेरनित्यत्वात् नानङ्।

दृढधन्वन् पु॰ दृढं धनुरस्य अनङ् समा॰। १दृढधनुष्के "राजानं दृढधन्वानं दिलीपं सत्यवादिनम्" भा॰द्रो॰ १३१अ॰। २पौरवे नृपभेदे "दक्षिणस्यस्य कम्बोजो दृढधन्वा च पौरवः" भा॰आ॰ १८३अ॰।

दृढनिश्चय पु॰ दृढः कुतर्कैरभिभवितुमशक्यतया स्थिरः निश्चयः अहमकर्त्ता भोक्ता संसारिसच्चिदानन्दाद्वितीयं ब्रह्मास्मीत्यध्यवसायोऽस्य। स्थिरप्रज्ञे संसारादुपरते अहं ब्रह्मास्मीत्यध्यवसाययुते विदुषि।

दृढनीर पु॰ दृढं कालेन दृढतां प्राप्तं नीरं यस्य। नारिकेले राजनि॰। तस्य जलस्यैव क्रमशः कठिनशस्यरूपेण परिणतत्वात् तथात्वम्।

दृढनेमि पु॰ अजमीढवंश्ये सत्यधृतिनृपपुत्रे नृपभेदे। "अजमीढस्य दायादः" इत्युपक्रमे "जज्ञे सत्यधृतेः पुत्रो दृढनेमिः प्रतापवान्" हरिवं॰२०अ॰। दृढा नेमिरस्य। २दृढनेमिके रथे पु॰। [गौरा॰ ङीष्।

दृढपत्र पु॰दृढं पत्रमस्य। १वंशे २वल्वजायां स्त्री राजनि॰

दृढपाद त्रि॰दृढः पादः पदनं ज्ञानमस्य। १दृढनिश्चये २वेधसि पु॰"वहुत्वाद्दृढपादस्य विश्वात्मा जगतां पतिः" हरिवं॰ २०४० श्लो॰। दृढः पादोमूलमस्याः समासान्तविधेरनित्यत्वाचान्त्यलोपः समा॰। २यवतिक्तायां स्त्री ३भूम्यामलक्यां स्त्री राजनि॰ ङीप्।

दृढप्ररोह पु॰ दृढः प्ररोहः अङ्कुरोऽस्य। वटवृक्षे राजनि॰

दृढफल पु॰ दृढानि फलानि यस्य। नारिकेले राजनि॰।

दृढबन्धिनी स्त्री दृढं बध्नाति मध्नाति स्वाश्रयं णिनि। १शत्रामालतायां शब्दच॰। २अशिथिलबन्धकारके त्रि॰।

दृढभूमि पु॰ दृढा भूमिरवस्था यस्य। दीर्घकालनैरन्तर्यादरासेविते योगशास्त्रोक्ते मनसःस्थैर्यकरणार्थे अभ्यासभेदे "तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः" पात॰सू॰"चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिः प्रयत्नः वीर्यमुत्साहः तत्सम्पिपादयिषया तत्साधनानुष्ठानमभ्यासः" भा॰ "स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः" सू॰ "दीर्घकालासेवितः निरन्तरासेवितः तपसा ब्रह्मचर्येण विद्यया श्रद्धया च संपादितः सत्कारवान् दृढभूमिर्भवति। व्युत्थानसंस्कारेणानभिभूतविषय इत्यर्थः" भा॰ "ननु व्युत्थानसंस्कारेणानादिपरिपन्थिना प्रतिबद्धोऽभ्यासः कथं स्थित्यै कल्पत इत्यत आह स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः यथोक्तः सोयमभ्यासो विशेषेण एवं सम्पन्नः सन् दृढावस्थो न सहसा व्युत्थानसंस्कारैरभिभूतस्थितिरूपविषयो भवति यदि पुनरेवंभूतमप्यभ्यासं कृत्वोपरमेत ततः कालपरिपाकेणाभिभवेत् तस्मान्नोपरन्तव्यमिति भावः" विवरणम्

दृढमुष्टि पु॰ दृढो मुष्टिर्धारणेऽस्य। १खड्गादौ हेमच॰। दृढं बद्धः दानार्थमप्रसारितो मुष्टिरस्य। १कृपणे त्रि॰ दृढोमुष्टिस्तदाघातोऽस्य। दृढमुष्ट्याघातकारिणि "निगृहीतः कन्धरायां शिशुना दृढमुष्टिना" हरिवं॰ २०अ॰।

दृढमूल पु॰ दृढं मूलमस्य। १मुञ्जतृणे २मन्थानकतृणे च राजनि॰ ३नारिकेले शब्दार्थकल्प॰।

दृढरङ्गा स्त्री दृढः रङ्गो रञ्जनं यस्याः ५त॰। स्फट्यां (फटकिरी) राजनि॰। तद्योगेन रागस्य स्थिरतेति तस्यास्तथात्वम्।

दृढरथ पु॰ १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथश्च यः" भा॰आ॰६७अ॰ तत्पुत्रोक्तौ अस्यैव नामान्तरं दृढरथाश्रय इति तत्र पाठान्तरम्। २कच्छेयुवंश्ये नृपभेदे तद्वंशवर्णने "इहन्मनास्तु राजेन्द्रो जनयामास वै सुतम्। नाम्ना जयद्रथं वीरं यस्माद्दृढरथो नृपः। आसीद्दृढरथस्यापि विश्वजिज्जनमेजय!" हरिवं॰ ३१३अ॰।

दृढरुचि स्त्री दृढा रुचिरस्य। १स्थिररागयुक्ते २कुशद्वीपपतेर्हिरण्यरेतसः प्रैयव्रतस्य पुत्रभेदे कुशद्वीपशब्दे २१४५ दृश्यम्।

दृढलता स्त्री नित्यकर्म॰। पातालगरुडीलतायां राजनि॰।

दृढलोमन् त्रि॰ दृढानि लोमान्यस्य। १कठिनलोमयुक्ते त्रि॰स्त्रियां डाप् ङीप् वा दृढलोमा दृढलोम्नी। २शूकरे पु॰ शूकर्य्यां स्त्री शब्दच॰।

दृढवर्मन् पु॰ दृढं वर्म यस्य। १दुर्भेद्यसन्नाहयुक्ते २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे दृढक्षत्रशब्दे दृश्यम्।

दृढवल्कल पु॰ दृढं वल्कलमस्य। १पूगवृक्षे २अम्बष्ठायां स्त्री तत्र दृढत्वचापि राजनि॰। ३कठिनवल्कलयुक्ते त्रि॰।

दृढवल्का स्त्री दृढं वल्कमस्याः। अम्बष्ठायां राजनि॰।

दृढवीज पु॰ दृढं वीजमस्य। १बदरे २चक्रमर्दे ३वर्बुरे च

राजनि० एतेषां कठिनबीजकत्वात्तथात्वम् ४कठिनबी-जयुक्ते त्रि० कर्म०। ५कठिने बीजे न०।

दृढव्य पु० ऋषिभेदे "दृढव्यश्चोर्द्ध्वबाहुश्च तृणसोमाङ्गिरास्तथा" भा०अनु० १५०अ०।

दृढव्रत त्रि० दृढं प्रतिपक्षैश्चालयितुमशक्यं व्रतमस्य। १अन्त-रायैरचाल्यसङ्कल्पके फलपर्य्यन्तं प्रारब्धकर्म्मत्यागशीले भगवानेव भजनीयः स च एवंरूप एवेत्यत्राप्रामाण्यश-ङ्काशून्यसंकल्पके २विदुषि च। तत्र प्रथमार्थे "एवं दृढ-व्रतोनित्यं ब्रह्मचारी समाहितः" मनुः द्वितीयार्थे "अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः" भा०व० ६८१०श्लो० ३स्थिरसङ्कल्पयुक्ते च "स्थेयान् निगूढ-मानोधीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः" सा०द०।

दृढसन्ध त्रि० दृढा सन्धाऽस्य। १स्थिरसन्धाने २धृतराष्ट्रपुत्र-भेदे पु० "जरासन्धो दृढसन्धः सत्यसन्धः सहस्रवाक्" भा०आ० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ।

दृढसन्धि त्रि० दृढः सन्धिः सन्धानं यस्य। निर्न्छिद्रतया संहते अमरः। [मूर्वालतायाम् शब्दच०।

दृढसूत्रिका स्त्री दृढं सूत्रं यस्याः कप् अत इत्वम्।

दृढसेन पु० कलियुगीये जनमेजयवंश्ये नृपभेदे "क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्म्मसूत्र समन्ततः। दृढसेनोऽथ सुमतिः सुबलो जनिता ततः" भाग० ६।२२।३० जनमेजयं प्रति तद्वंश्यभविष्यन्नृपोक्तौ।

दृढस्कन्ध पु० दृढः स्कन्धोऽस्य। क्षीरिक्षे जटाधरः।

दृढस्यु पु० अगस्त्यर्षेर्लोपामुद्रागर्भजाते इध्मवाहापरनामके ऋषिभेदे इध्मवाहशब्दे ६२८पृ० दृश्यम्।

दृढहनु पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे "आजमीढाद्बृहदिषु स्तस्य पुत्रो बृहद्धनुः। बृहत्कायस्ततस्तस्य पुत्रआसी-ज्जयद्रथः। तत्सुतोविशदस्तस्य सेनजित् समजायत। रुचिराश्वो दृढहनुः काश्यौवत्सश्च तत्सुताः" भाग० ५।२१।२७।

दृढहस्त पु० दृढः हस्तः हस्तव्यापारोऽस्य। १खड्गादि-धारणे दृढहस्तके योधे २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० "दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ" भा०आ० ६७अ०तत्पुत्रोक्तौ

दृढाक्ष पु० राजभेदे "एकलव्यो दृढाक्षश्च क्षत्रधर्मा जयद्रथः" हरिवं० ६६अ०।

दृढाङ्ग त्रि०दृढमङ्गमस्य। १कठिनाङ्गयुक्ते २हीरके न०राजनि० तस्यावयवस्य इतरापेक्षयाऽतीव कठिनत्वात्तथात्वम्।

दृढादि पु० "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च" पा०"चात् इमनिच्" त्रि०कौ० उक्ते भावे ष्यञ्इमनिचोर्निमित्ते शब्दगणे स च गणः "दृढ़ वृढ़ परिवृढ़ भृश कृश वक्र शुक्र चुक्र आम्र कृष्ण लवण ताम्र शीत उष्ण जड़ बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक (वेर्यातलाभमतिमनःशारदानाम्) (समो मतिमनसोः) जवन" दृढादिः। गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थं वचनम्।

दृढायु पु० तृतीयमनोः सावर्णस्य पुत्रभेदे "संवर्त्तगः सुशर्मा च देवानीकः पुरूद्वहः। क्षेमधन्वा दृढायुश्च आदर्शः पण्डको मनुः। सावर्णस्य तु पुत्रा वै तृतीयस्य नव स्मृताः" हरिवं० ७अ०। उर्वशीगर्भजाते ऐलनृपपुत्र-भेदे च "षट् सुता जज्ञिरे चैलादायुर्धीमानमावसुः। दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः" भा०आ० ७४अ०

दृढायुध पु० दृढमायुधं तद्व्यापारोऽस्य। दृढायुधव्यापारके "दृढायुधौ भुवपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ" (नकुल-सहदेवौ) भा०व० ५१अ०। २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० "उग्रा-युधो भीमशरः कनकायुर्दृढायुधः" भा०आ० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ।

दृढाश्व पु० धुन्धुमारनृपपुत्रभेदे "धौन्धुमारिर्दृढाश्वस्तु हर्यश्व-स्तस्य चात्मजः" हरिवं० १२अ०।

दृढेयु पु० ऋषिभेदे "दृढेयुश्च ऋतेयुश्च परिव्याधश्च कीर्त्ति-मान्। एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैवादित्यसन्निभाः" भा० अनु० १५०अ०।

दृढेषुधि पु० दृढः बद्धः इषुधिर्येन। दृढतया बद्धतूणके १योधे २राजभेदे "अविचिन्त्यपराक्रमोधूर्त्तः कृतबन्धुर्दृढेषुधिः" भा० आ० १अ०।

दृत त्रि० दृ+क्त १आदरयुक्ते आदृतः दॄ—विदारे क्त वा० ह्रस्वः। २विदीर्णे "दृते दृꣳह मामित्रस्य" यजु० ३६।१८"दृते दॄ विदारे विदीर्णे जराजर्ज्जरितेऽपि शरीरे" वेददी० ३जीरके स्त्री शब्दच०।

दृति स्त्री दॄ—विदारे ति कित् ह्रस्वश्च। १चर्म्ममयपात्रे २म-त्स्ये च मेदि०। "इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरती-न्द्रियम्। तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम्" मनुः "कपाले यद्वदापः स्युः श्वदृतौ च यथा पयः। आश्र-यस्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम्" भा०शा०१३२४ श्लो०। दृतौ भवः ढञ् दार्त्तेय दृतिभवे स्त्रियां ङीप्। मत्स्ये "मांसादष्टगुणा दृतिः" उज्ज्वलद०धृतवाक्यम्। ३रोमश चर्म्मणि ४गलकम्बले च "सवत्सां पीवरीं दत्त्वा दृति-कण्ठामलङ्कृताम्" भा०अनु० ७६अ०। "दृतिकण्ठां

प्रलम्बगलकम्बलाम्” नीलकण्ठः “दृतिकण्ठमनड्वाहं सर्वरत्नैरलङ्कृतम्” तत्रैवाध्याये । ५मेघे निघण्टुः ६सत्रविशेषकारके यजमानभेदे दृतिवातवतोरयनशब्दे दृश्यम् ।

दृतिधारक दृतिं दृत्याकारं धारयति धारि–ण्वुल् ६त० । (आकनपाता) ख्याते वृक्षे शब्दच० ।

दृतिवातवतोरयन न०अलुक् स० । सत्रभेदे “दृतिवातवतोरयनमेवैकेन पृष्ठ्यस्तोमेन मासं मासम्” कात्या०श्रौ०२४।२४।१६ “दृतिवातवतोरयनमिति सत्रस्य संज्ञा” कर्कः । ताण्ड्यब्रा०२५।२। १वाक्यादौ अस्य विवृतिः । “अथ दृतिवातवतोरयनमाह भा० “अतिरात्रस्त्रिवृता मासं, पञ्चदशेन मासं, सप्तदशेन मासमेकविंशेन मासं, त्रिणवेन मासं, त्रयस्त्रिंशेन मासं, महाव्रतं, त्रयस्त्रिंशेन मासं, त्रिणवेन मासमेकविंशेन मासं, सप्तदशेन मासं, पञ्चदशेन मासं, त्रिवृता मासमतिरात्रः” । १“प्रथमं प्रायणीयोऽतिरात्रस्ततस्त्रिवृदादित्रयस्त्रिंशान्ताः आदितः षण्मासा आप्तव्याः विषुवतः स्थाने महाव्रतं भवति तत एव त्रिवृदादिमासा उत्तरस्मिन् पक्षे द्वादशादिषष्ठमासान्ताः षण्मासाः स्युः तत उदयनीयमहः एतानि त्रिषष्ट्युत्तरशतत्रयमहानि स्युः अधिकयोर्द्वयोरह्नोः व्यवस्थाविषये सूत्रकारः दृतिवातवतोरयने द्वावेकोनौ मासौ सत्रयुस्त्रिवृताविति गौतमस्त्रयस्त्रिंशाविति धानञ्जय्यः उभौ वा त्रिंशिनौ स्यातां यथैतद्ब्राह्मणमिति त्रयस्त्रिंशावेकोनाविति कल्पकारस्य मतम् । अथैतदयनं कर्तृद्वारा प्रशंसति” भा० । “एतद्वै दृतिवातवन्तौ खाण्डव उपेतौ विषुवति वातवानुत्तिष्ठति, समापयति दृतिस्तस्मात्तनीयांसो वातवता भूयांसो दार्त्तेयाः” ६“एतत् सत्रायणं दृतिश्च वातवांश्चेत्युभौ यजमानौ खाण्डवे वने उपेतः अन्वतिष्ठतामित्यर्थः भूतकाले व्यत्ययेन वर्त्तमानप्रत्ययः एवमुत्तरयोरप्याख्यातयोर्द्रष्टव्यं तयोरनुष्ठानप्रयुक्तं किञ्चित् फलवैषम्यं वक्तुमाह वातवान् विषुवति महाव्रते सम्पूर्णे उत्तिष्ठति उत्तिष्ठन् सत्रं समापितवान् दृतिस्तु द्वादशापि मासानास्थाय समापयन् यस्मादेवं तस्माद्वातवता वातवतोवंश्यास्तनीयांसः अत्यर्थं तनवः कृशा अभवन् दार्त्तेया दृतिवंश्यास्तु भूयांसो, बहुलत्वमनुष्ठानं प्रशस्तफलवदित्युक्तं भवति । अत्र विवृतिभिः क्रमम् इति वातवतोरयनमात्रिणवेभ्यस्त्रिवृद्भ्य उद्धरत्युक्थानि पञ्चदशेभ्यः षोडशिनमित्यादिकं द्रष्टव्यम्” ।

दृतिहरि पु० दृतिं चर्ममयं द्रव्यं हरति दृतौ+उपपदे हृ–पशौ कर्त्तरि इन् । कुक्कुरे उज्ज्व० । पशोरन्यत्र अण् दृतिहार चर्महारके ।

दृत्य त्रि० दृ–कर्मणि क्यप् । १आदरणीये भावे क्यप् । २आदरे न० आङि आदृत्य तत्रार्थे “आदृत्यस्तेन दृत्येन” भट्टिः ।

दृध्र न० गवां निर्गमनद्वाररोधके “ते गव्यता मनसा दृध्रमुब्धम्” ऋ० ४।१।१५ भाष्ये माधवः ।

दृन् अव्य० १हिंसायाम् सि०कौ० । २वृद्धार्थे शब्दार्थचि० ।

दृन्फ क्लेशे तु०प० अक०सेट् । दृफति दृम्फति अदृम्फीत् । क्लेशने सक० । दृन्फूः सर्पजातिः

दृन्फू स्त्री दृन्फ–कू नि० न नलोपः । १सर्पजातौ २वज्रे च मेदि० दृन्भू तत्रार्थे सि०कौ० ।

दृन्भू पु० दृन् हिंसायां भवति भुवः क्विप् । १वज्रे २सूर्ये हेमच० । ३सर्पे शब्दच० ४अलके संक्षिप्तसार “दृन्कर पुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः” वार्त्ति० अजादौ यण् । दृन्भ्वौ दृन्भ्व इत्यादि दृम्भू तत्रार्थे सि०कौ० [कन्दर्पः

दृप बाधने तु० पर० सक० सेट् । दृपति अदर्पीत् । ददर्प ।

दृप सन्दीपने वा चुरा०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् । दर्पयति ते दर्पति । अदीदृपत्-त अददर्पत्-त अदर्पीत् ।

दृप हर्षे गर्वे च अक०दिवा०वेट् दृप्यति “दृप्यद्दानवदूयमानदिविषद्दुर्वारदुःखोपमाम्” गीतगो० इरित् अदृपत् अद्राप्सीत् अदर्पीत् केचिदिमं जदितं मन्यन्ते दर्पिष्यति द्रप्स्यति अस्य रधादित्वात् वेट्कत्वम् । तेन क्तये न वैलक्षण्यम् दर्पः दृप्तः । ओत् दृप्नः । शब्दस्तोमे जदित्त्वोक्तिः मतभेदेन ।

दृप्त त्रि० दृप–गर्वे हर्षे च वर्त्तमाने क्त । १गर्वान्विते २हर्षान्विते च ३विष्णौ पु० “दर्पदो दर्पको दृप्तोदुर्द्धरोऽन्यापराजितः” विष्णुसं० “दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस” शत०ब्रा० १४।५।१।१

दृप्र त्रि० दृप–बाधने रक् । बलयुक्ते उणादि० ।

दृफ क्लेशे तुदा० मुचादि० अक०पर० सेट् । दृम्फति अदर्भीत् क्लेशने सक० । राजा चौरं दृम्फति क्लिश्नातीत्यर्थः ।

दृब्ध त्रि०दृभ–ग्रन्थने कर्मणि क्त । १ग्रथिते त्रि०अमरः । दृभ–भये कर्त्तरि क्त । २भीते भावे क्त । ४ग्रथने५भये च न० ।

दृभ ग्रथने वा चुरा०उभ०पक्षे तु०पर०सक०सेट् । दर्भयति ते दृभति अदीदृभत्-त अददर्भत् त अदर्भीत् । ईदित् । दृब्धः दृब्धवान् । दर्भः

दृभ भये वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० अक० सेट् । दर्भयति-ते दर्भति । अदीदृभत् त अददर्भत् त । अदर्भीत् ईदित् दृब्धः दृब्धवान् ।

दृभीक पु० दृभ—वा० ईकङ् । असुरभेदे "अध्वर्यवो यो दृभीकम्" ऋ० २।१४।२ "दृभीको नामासुरः" भा०

दृभिचण्डेश्वर न० मत्स्यपुराणोक्ते शिवलिङ्गभेदे

दृवन् त्रि० दृ—विदारे क्वनिप् वा० वेदे ह्रस्वः । विदारके "दृवाणि रक्षांसि क्षुमाणि" यजु०१०।८

दृश चाक्षुषज्ञाने भ्वा०पर०सक० अनिट् । पश्यति इरित् अदर्शत् अद्राक्षीत् । ददर्श ददर्शिथ दद्रष्ठ ददृशिव द्रष्टा दृश्यात् द्रक्ष्यति । दर्शनीयं द्रष्टव्यं दृश्यः द्रष्टा दृष्टः द्रष्टुं दृष्टिः दृक् दृष्ट्वा प्रदृश्य । "तुतोष पश्यन् वितृणान्तराला:" भट्टिः पश्यतो हरः । "न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम्" । "अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा" गीता "ददर्श दूनः स्थलपद्मिनीं नलः" नैष० मानसज्ञाने च "शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावान् समाहितोभूत्वा आत्मन्यात्मानं पश्यति" श्रुतिः "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" वृ०उ० श्रुतिः यङ्लुक् "तं विप्रदर्शं कृतघातयत्ना" भट्टिः "दृशेरनालोचने कङ् च" पा० कर्त्तरि कङ् अन्यादृशः कीदृशः चात् क्विन् क्स च अन्यादृक् अन्यादृक्षः । श पश्यः "अपास्य पश्यं निजदृश्यखेटात्" नील०ता० "उपस्पशश्याकुलेऽरण्ये" भट्टिः दर्शयति ते अददर्शत् अदीदृशत् त । णिचि कर्म्मणः कर्तृत्वे तङ् दर्शयते भवो भक्तान् भक्तैर्वा आत्मानमिति शेषः । एवं विषये दृशेः कर्तुर्वा कर्मसंज्ञा "सीतां रामेण चात्मानमदर्शयत लक्ष्मणम्" मुग्धबो० सनि तङ् दिदृक्षते । "दिदृक्षमाणः परितः ससीतं रामं यदा नैक्षत लक्षणस्य" । भट्टिः दिदृक्षा कर्मणि दृश्यते "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" श्रुतिः "जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः" मनुः "अदर्शि सङ्कोच्य कदाप्यवीक्षितः" "रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थम्" नैष० कर्मार्थे कश्चित्तङपि । "यं यं हि ददृशे सेयं तं तं मेने नलं नृपम्" भा०व०२२०२श्लो०। दर्शनयोग्ये प्रकाशे च अक० "मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः" कुमा०। दर्शनार्थत्वे तङ् स्यादिति बोध्यम् ।

अनु+अनुरूपदर्शने "रथे विलग्नाविव चन्द्रसूर्यौ घनान्तरेणानुददर्श लोकः" भा०वि० १६९श्लो० दृशिशब्दे पात०सूत्रे उदा० दृश्यम् । "बहुविधमनुदृश्य चार्यहेतोः कृपणमिहार्यमनार्यमाश्रयन्तम्" भा०शा० १७९ अ०

अभि+आभिमुख्येन समन्ताद्वा दर्शने "तदा प्रभृति कौन्तेय ! नरा गिरिमिमं सदा । नाशक्नुवन्नभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम्" भा०व०६६८२श्लो०

अव+नीचतया दर्शने "यथा जलस्य आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते । स्वाभासेन यथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थितः" भाग० ३।२७।१२

आ+आभिमुख्येन समन्ताद्वा दर्शने आदर्शः । "उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ" रघुः ।

उद्+नीचस्यस्योच्चतया दृष्टौ उत्प्रेक्षणे च

उप+सामीप्येन दर्शने । "चतुष्पाद् व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः" याज्ञ० ।

नि+दृष्टान्ततया साम्मुख्येन वा दर्शने । "द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं त्वं निदर्शय" भा०आश्व० १५८८ श्लो०

निदर्शनालङ्कारः "निदर्शयामास विशेषदृश्यम्" रघुः

परा+विपरीतदर्शने यस्य यथारूपं ततोऽन्यरूपेण दर्शने "धूममग्निं परादृश्य मित्राद्धृत्वा दधतां भयम्" अथ० ८।८।२। "त्रीन् स्तनानुपेयुस्तं परादृशुः । द्वौ स्तना उपेयुस्तच्चेदीयसः परादृशुः" शत० ब्रा० ६।५।१।२।४।

परि+परितः समन्ताद्वा दर्शने "परिदृष्टानि तीर्थानि गङ्गा चैव मया नृप !" भा०आश्र०७३अ० परिच्छिन्नतया दर्शने च । "बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः" पा०सू० । दीर्घसूक्ष्मशब्दे ३६१ पृ० दृश्यम् ।

प्र+सम्यग्दर्शने "मनसैव प्रदीपेन महानात्मा प्रदृश्यते" भा०आश्व० १९अ० "अहो त्वयाद्य विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शितः" भा०अनु० ७२११श्लो० एकदेशदर्शने च । प्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । "योगेश्वरत्वं क्षणेन यत्र राज्ञां प्रदर्शितम्" भा०आ०५१० श्लो०।

प्रति+तुल्यरूपदर्शने "कृताभ्यङ्गः शोणितेन रुद्रवत् प्रत्यदृश्यत" भा०भी० ४६७६श्लो० "निमित्तलक्षणं ज्ञानं शाकुनं स्वप्नदर्शनम् । अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां प्रतिदृश्यते" रामा०अयो० ५८१५श्लो०

वि+विशेषेण दर्शने "विदर्शयन्तोविविधान् भूयश्चित्रांश्च निर्झरान्" रामा०अयो० ४८अ० १२श्लो०

सम्+सम्यग्दर्शने "संद्रक्ष्यन्ति नराणान्ये स्वरूपेण विनाशनम्" भा०शा० १०६८ श्लो०

दृश् त्रि॰ कर्म्मणि उपपदे दृश—क्विन् झलि पदान्ते च कुः। १तत्तत्पदार्थदर्शके "वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्य्यदृक्" याज्ञ॰ "ऐन्द्रद्युम्ने! यज्ञदृशा- विद्वांसं विद्मः वै जनकेन्द्रं दिदृक्षू" भा॰व॰१०६२४श्लो॰ अनुपपदेऽपि क्विन्। २द्रष्टरि "दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मते- वास्मिता" पात॰सू॰। भावे क्विन्। ३दर्शने ४ज्ञानमात्रे च स्त्री "प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम्" सा॰सू॰ "प्रतिबन्धो व्याप्तिर्व्याप्तिदर्शनात् व्यापकज्ञानमनुमानम्" भाष्यम्। करणे क्विन्। ५नेत्रे स्त्री "दृशा दग्धं मन- सिजं जीवयन्ति दृशैव याः" सा॰द॰। "नलकोपदह- नार्च्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम्" रघुः ६द्वित्व- संख्यायाञ्च।

दृशति स्त्री दृश—बा॰ भावे अतिक्। दर्शने "स्वरो न यस्य दृशतिररेपाः" ऋ॰ ६।३।२ "दृशतिर्दर्शनम्" भा॰

दृशद् स्त्री दृषद्+पृषो॰। शिलायाममरे पाठान्तरम् "तथा दृशत्पुत्रञ्च" गोभिलः "दृशत् पेषणाधारशिला, पुत्रं पेषणकरणरूपप्रस्तरस्तदुभयं पूर्ववदुपसादयतीत्यर्थः" सं॰त॰ रघु॰।

दृशद्वती स्त्री दृषद्वती+पृषो॰। १आर्य्यावर्त्तसीमास्थे नदी- भेदे २कात्यायन्याञ्च मेदि॰। [काङ्क्रम्।

दृशा स्त्री दृश्+हलन्तत्वात् वा टाप्। नेत्रे शब्दच॰ दृशा-

दृशाकाङ्क्र त्रि॰ दृशया आकाङ्क्रम्। पद्मे शब्दच॰।

दृशान पु॰ दृश—आनच् किच्च। १लोकपाले उज्ज्वल॰ २विरो- चने पु॰ ३ज्योतिषि न॰ मेदि॰। ४आचार्य्ये पु॰ उणा- दिकोषः। ५ब्राह्मणे ६उपाध्याये च पु॰ संक्षिप्तसारः।

दृशि(शी) स्त्री दृश—भावे कि वा ङीप्। १दृष्टौ २प्रकाशे च "द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः" पात॰सू॰। "दृ- शिमात्र इति दृक्शक्तिरेव विशेषणेन परामृष्टेत्यर्थः। स पुरुषो बुद्धेः प्रतिसंवेदी बुद्धेर्न सरूपो नात्यन्तं विरूप इति न तावत् सरूपः कस्मात्? ज्ञाताज्ञातविषयत्वात् परिणामिनी हि बुद्धिस्तस्याश्च विषयो गवादिर्घटादि ज्ञातश्चाज्ञातश्चेति परिणामित्वं दर्शयति। कस्मात्? न हि बुद्धिश्च नाम पुरुषविषयश्च स्यादगृहीता चेति सिद्धं पुरुषस्य सदा ज्ञातविषयत्वं ततश्चापरिणामित्व- मिति। किञ्च परार्था बुद्धिः संहत्यकारित्वात् स्वार्थः पुरुष इति। तथा सर्वार्थाध्यवसायकत्वात् त्रिगुणा बुद्धिस्त्रिगुणत्वादचेतनेति गुणानान्तूपद्रष्टा पुरुष इत्यतो न सरूपः। अस्तु तर्हि विरूप इति नात्यन्तं विरूपः, कस्मात्? शुद्धोऽप्यसौ पश्यन्नतदात्मापि तदात्मक इव प्रत्यवभासते। तथा चोक्तम् अपरिणामिनी हि भोक्तृ- शक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्- वृत्तिमनुपतति। तस्याश्च प्राप्तचेतनानुग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञान- वृत्तिरित्याख्यायते" भा॰। सूर्य्यप्रकाशयोरिव द्रष्टृदृश्यो- र्धर्मधर्मिणोरैक्यात् ३चेतने पुरुषे च "दृशिस्वरूपो गग- नोपमोऽमतः"। "तदभावात् संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम्" पात॰सू॰ "मिथ्यादर्शनस्याभावात् बुद्धिपुरु- षसंयोगाभावः आत्यन्तिको बन्धनोपरम इत्यर्थः एत- द्धानं तद्दृशेः कैवल्यं पुरुषस्यामिश्रीभावः पुनरसंयोगो गुणैरित्यर्थः। दुःखकारणनिवृत्तौ दुःखोपरमो हानं तदा स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुष इत्युक्तम्" भा॰ दृश—इक्। ४दृशधातौ "दृशेरनालोचने कङ् च" पा॰

दृशीक त्रि॰ दृश—कर्मणि वा॰ईकक्। १दर्शनीये २शोभने च "स्तोमं रुद्राय दृशीकम्" ऋ॰ १।२७।१० "दृशीकं दर्श- नीयं समीचीनम्" भा॰

दृशेन्य त्रि॰ दृश—कर्मणि केन्यन्। दर्शनीये "दृशेन्यो महिना समिद्धः" ऋ॰ १०।८८।७ "दृशेन्यः दर्शनीयः" भा॰

दृशोपम न॰ दृशाया उपमा यत्र। श्वेतपद्मे शब्दमाला।

दृश्य त्रि॰ दृश—कर्मणि क्यप्। १दर्शनीये २मनोरमे च "चित्रं तदा कुण्डिनवेशिनः सा नलस्य मूर्त्तिर्ववृते न दृश्या। बभूव तच्चित्रतरन्तथापि विश्वैकदृश्यैव यदस्य मूर्त्तिः"। "आस्तामनङ्गीकरणाङ्गवेन दृश्यः स्मरो नेति पुराणवाणी" नैष॰ "तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो नार्य्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि" कुमा॰ "निदर्शयामास विशेष- दृश्यमिन्दुं नवोत्थानमिव" रघुः। ३ज्ञेयमात्रे ४प्रकाश्ये च "द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः" पात॰सू॰ "द्रष्टा बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः, दृश्या बुद्धिसत्त्वोपारूढा सर्वे धर्माः, तदेतद् दृश्यमयस्कान्तमणिकल्पं सन्नि- धिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वम्भवति पुरुषस्य दृशि- रूपस्य स्वामिनः। अनुभवकर्मविषयतामापन्नमन्यस्वरू- पेण प्रतिलब्धात्मकं स्वतन्त्रमपि तदर्थत्वात् परतन्त्रम् उभयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृतः संयोगो हेयहे- तुर्दुःखस्य कारणमित्यर्थः" भा॰ "प्रकाशक्रियास्थिति- शीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम्" पात॰सू॰ "प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रजः। स्थितिशीलं तम इति एते गुणाः परस्परोपरक्तप्रविभागाः परिणा-

भिन्नः संयोगविभागवर्त्तिनः इतरेतरोपाश्रयेणोर्ज्जित मूर्त्तयः परस्पराङ्गाङ्गित्वेऽप्यसम्भिन्नशक्तिप्रविभागास्तुल्य जातीयाऽतुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः। प्रधानवेलायामुपदर्शितसन्निधाना गुणत्वेऽपि च व्यापारमात्रेण प्रधानान्तर्णीतानुमितास्तिताः पुरुषार्थकर्त्तव्या अयस्कान्तमणिकल्पाः प्रत्ययमन्तरेण एकतमस्य वृत्तिमनुवर्त्तमानाः प्रधानशब्दवाच्या भवन्ति। एतद्दृश्यमित्युच्यते। तदेतद्भूतेन्द्रियात्मकं भूतभावेन पृथिव्यादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमते तथेन्द्रियभावेन श्रोत्रादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमत इति। तत्तु नाप्रयोजनम् अपि तु प्रयोजनमुररीकृत्य प्रवर्तत इति भोगापवर्गार्थं हि तत् दृश्यं पुरुषस्येति तत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणम् अविभागापन्नं भोगो भोक्तुः स्वरूपावधारणमपवर्ग इति द्वयोरतिरिक्तमन्यद्दर्शनं नास्ति" भा० ग्रहाणां नक्षत्राणां च कालांशविशेषेण सूर्य्यसान्निध्ये अदृश्यत्वं सू० सि० उक्तम् अस्तशब्दे ५६२पृ०दर्शितम् उदयशब्दे ११४४।४५ पृ० दृश्यत्वं च दर्शितं तत एवावगन्तव्यम्।

दृश्य(ष्ट) जाति न० लीला० उक्ते दृष्टकर्मरूपे गणितभेदे दृष्टकर्मन् शब्दे ६६७ पृ० तत्प्रकारो दृश्यः।

दृश्यादृश्य त्रि० दृश्यञ्च अदृश्यञ्च द्वन्द्व०। १दृश्ये अदृश्ये च "अष्टादशशताभ्यस्तादृश्यांशाः स्वोदयासुभिः। विभज्य लब्धाः क्षेत्रांशैस्तैर्दृश्यादृश्यतास्य वा" सू०सि०। "दृश्या चासौ अदृश्या च" कर्म०। "सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली" अमरोक्तेः किञ्चिद्दंशेन दृश्यचन्द्रायाम् किञ्चिदंशेन अदृश्यचन्द्रायाञ्च २सिनीवाल्यां स्त्री तस्यां चन्द्रस्य दर्शनादर्शनयोः सत्त्वात् तथात्वम्। ३तदभिमानिदेवतायाञ्च सा च अङ्गिरसस्तृतीयकन्या यथाह भा०व० २१७अ० "यां कपर्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः। तनुत्वात् सा सिनीवाली तृतीयाऽङ्गिरसः सुता"

दृश्वन् त्रि० दृश—क्वनिप्। दर्शके "विवेकदृश्वत्वमगात् सुराणाम्" भट्टिः "अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः"। "गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा" रघुः।

दृषत्सार न० दृषदः सारमिव। मुण्डायसे राजनि०।

दृषद् स्त्री दृ—अदि पुक् ह्रस्वश्च। १शिलायां २पेषणशिलायाञ्च मेदि०। तत्र शिलायां "गुर्वीरजस्रं दृषदः समन्तात्" माघः। "दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः" कुमा०। "तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्द्धेन्दुमौलेः" मेघ०। पेषणशिलायाम् "पश्चादग्नेर्दृषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्य" आश्व० गृ० १।७।२ "अपामग्नेः सुरेशस्य दृषदोलूखलस्य च। चतुर्दैवानि चत्वारि द्वाराणि विदधुश्च ते" हरिवं०११६अ०। दृषदोलूखलमित्यत्र राजदन्ता०पूर्वनि०। दृषदि पिष्टाः अण्। दार्षद, दृषदि पिष्टे त्रि०

दृषदिमाषक पु० माषः शुल्कत्वेन दीयते कन् दृषदि पेषणव्यवहारे राज्ञे देयः माषकः "कारनाम्नि च प्राचां हलादौ" पा० अलुक् समा०। पेषणव्यवहारे राजदेये माषरूपे करे।

दृषद्वत् त्रि० दृषदः सन्त्यस्मिन् भूम्ना मतुप् मस्य वः। १दृषद्युक्ते स्त्रियां ङीप्। सा च २नदीभेदे "सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम्। तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते" मनुः "प्रययुर्जाह्नवीकूलात् कुरुक्षेत्रं महानुगाः। सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनाञ्च निषेव्य ते। ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम्" भा०व० ५अ०। "कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती" भाग० ५।१९।१८ भारतवर्षस्थमहानदीकथने। "दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च। ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टपे" भा०व० ८३अ०। ३नृपभेदे पु० "संयातिः खलु दृषद्वतो दुहितरं वराङ्गीं नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः" भा०आ० ९५अ०। विश्वामित्रस्य ४पत्नीभेदे स्त्री "दृषद्वतीसुतश्चापि विश्वामित्रात्तथाऽष्टकः। अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जह्नुगणो मया" हरिवं०२७अ०

दृष्ट त्रि० दृश—कर्मणि क्त। १दर्शनकर्मणि विलोकिते "दृष्टदोषेऽपि विषये ममत्वाकृष्टचेतनः" देवीमा० "द्यूतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत्" "तस्येह भागिनौ दृष्टौ वीजी क्षेत्रिक एव च" मनुः २ज्ञातमात्रे च "दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः" सा० का० "दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्" पात०सू० "दृष्टं श्रुतञ्चेत्युपासीत" छा०उप०। भावे क्त। ३दर्शने ४राज्ञां स्वराष्ट्रस्थात् चौरादेर्भये ५परराष्ट्रात् दाहविलोपादेर्भये च न० अमरः। ६साक्षात्कारे न० "दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्। त्रिविधं प्रमाणमिष्टम्" सा०का० उद्दिश्य तल्लक्षितं यथा

"प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं, त्रिविधमनुमानमाख्यातम्" सा०का० "अत्र दृष्टमिति लक्ष्यनिर्देशः परिशिष्टन्तु लक्षणं समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः। अवयवार्थस्तु विषयन्ति विषयिणमनुबध्नन्ति

स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् विषयाः पृथिव्यादयः सुखादयश्च अस्मदादीनामविषयाश्च तन्मात्रलक्षणा योगिनामूर्द्ध्वस्रोतसाञ्च विषयाः। विषयं विषयं प्रति वर्त्तते इति प्रतिविषयमिन्द्रियं वृत्तिश्च सन्निकर्षः अर्थसन्निकृष्टमिन्द्रियमित्यर्थः तस्मिन्नध्यवसायस्तदाश्रितइत्यर्थः अध्यवसायश्च बुद्धिव्यापारो ज्ञानम्। उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽध्यवसायइति वृत्तिरिति ज्ञानमिति चाख्यायते इदं तावत् प्रमाणम्। अनेन यश्चेतनाशक्तेरनुग्रहस्तत् फलं प्रमाबोधः। बुद्धितत्त्वं हि प्राकृतत्वादचेतनमिति तदीयोऽध्यवसायोऽप्यचेतनो घटादिवत्, एवं बुद्धितत्त्वस्य सुखादयोऽपि परिणामभेदा अचेतनाः। पुरुषस्तु सुखाद्यननुषङ्गी चेतनः सोऽयं बुद्धितत्त्ववर्त्तिना ज्ञानसुखादिना तत्प्रतिबिम्बितस्तच्छायापत्त्या ज्ञानसुखादिमानिव भवतीति चेतनोऽनुगृह्यते चितिच्छायापत्त्या चाचेतनापि बुद्धिस्तदध्यवसायोऽपि चेतन इव भवतीति। तथा च वक्ष्यति "तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्। गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः" इति। अत्राध्यवसायग्रहणेन संशयं व्यवच्छिनत्ति संशयस्य अनवस्थितग्रहणेनानिश्चितरूपत्वात् निश्चयोऽध्यवसाय इत्यनर्थान्तरम्। विषयग्रहणेन चासद्विषयं विपर्ययमपाकरोति, प्रतिग्रहणेन चेन्द्रियार्थसन्निकर्षसूचनादनुमानस्मृत्यादयः पराहता भवन्ति। तदेवं समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वात् प्रतिविषयाध्यवसाय इति दृष्टस्य सम्पूर्णं लक्षणम्" तत्त्वकौ०।

दृष्टदोष त्रि० दृष्टो दोषः रागलोभादिर्यस्य। १ज्ञातरागलोभादिरूपदोषके "न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिताः" साक्षिकरणनिषेधे मनुः। दृष्टो दोषो मिथ्याज्ञानजन्यवासना यत्र। २ज्ञातमिथ्याज्ञानजन्यवासनायुक्तविषये "दृष्टदोषेऽपि विषये ममत्वाकृष्टचेतनः" देवीमा०। दृष्टो ज्ञातो दोषोयेन। ३छिद्रावलोकके रिपौ

दृष्टपृष्ठ त्रि० दृष्टम् प्रतियोधैः पृष्ठमस्य। पलायमाने शब्दार्थचि० रणात् पराङ्मुखस्य शत्रुभिः पृष्ठस्य दर्शनात् तथात्वम्।

दृष्टप्रत्यय त्रि० दृष्टेन दर्शनेन प्रत्ययः विश्वासो यस्य। अन्यत्र दर्शनेन कृतदृढनिश्चये।

दृष्टरजस् स्त्री दृष्टं रज आर्त्तवं यया। १दृष्टरजस्कायां नार्याम् अमरः। २तदुपलक्षितायां मध्यमायां प्रौढ़ायाम् स्त्रियां राजनि०।

दृष्टान्त पु० दृष्टोऽन्तः विषयपरिच्छेदोयत्र। गौ० सूत्रोक्तेषु षोडशसु पदार्थेषु मध्ये पदार्थभेदे तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा "लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः" सू० "लोकसामान्यमनतीता लौकिका नैसर्गिकं वैनयिकं बुद्ध्यतिशयमप्राप्तास्तद्विपरीताः परीक्षकास्तर्केण प्रमाणैरर्थं परीक्षितुमर्हन्तीति, यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा परीक्षका अपि सोऽर्थो दृष्टान्तः। दृष्टान्तविरोधेन हि प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति। दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः स्थापनीया भवन्तीति तदुक्तावयवेषु चोदाहरणाय कल्पत इति" वात्स्या० भा०। ३तत्रोक्तावयवमध्ये उदाहरणे च तल्लक्षणं तत्रोक्तं तच्च उदाहरणशब्दे ११६४ पृ० दर्शितम् अधिकमत्र तत्सूत्रभाष्यं प्रदर्श्यते यथा "साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्" गौ०सू० "साध्येन साधर्म्यं समानधर्मता साध्यसाधर्म्यात् कारणात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त इति तस्य धर्मस्तद्धर्मः तस्य साध्यस्य, साध्यञ्च द्विविधम् धर्मिविशिष्टो वा धर्मः शब्दस्यानित्यत्वम्। धर्मविशिष्टो वा धर्मी अनित्यः शब्द इति, इहोत्तरन्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति कस्मात्? पृथग्धर्मवचनात्। तस्य धर्मस्तद्धर्मस्तस्य भावस्तद्धर्मभावः स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्त्तते स दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी भवति स चोदाहरणमिष्यते तत्र यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकम् यच्च भूत्वा न भवति आत्मानं जहाति निरुध्यत इत्यनित्यम्। एवमुत्पत्तिधर्मकत्वं साधनमनित्यत्वं साध्यं सोऽयमेकस्मिन् द्वयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावः साधर्म्याद्व्यवस्थित उपलभ्यते तं दृष्टान्ते उपलभमानः शब्देऽप्यनुमिनोति शब्दोऽप्युत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः स्थाल्यादिवदित्युदाह्रियते तेन धर्मयोः साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम्" भा० "तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम्" गौ०सू० "दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतं, साध्यवैधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति। अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् यथा अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमात्मादि सोऽयमात्मादिदृष्टान्तः साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्मकत्वादतद्धर्मभावी योऽसौ साध्यस्य धर्मोऽनित्यत्वं स तस्मिन् भवतीति। अत्रात्मादौ दृष्टान्ते उत्पत्तिधर्मकत्वस्याभावादनित्यत्वं न भवतीति उपलभमानः शब्दे विपर्ययमनुमिनोति उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादनित्यः शब्द इति साध-

र्म्योक्तस्य हेतोः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावो दृष्टान्त उदाहरणम् वैधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावो दृष्टान्त उदाहरणम्। पूर्वस्मिन् दृष्टान्ते यौ तौ धर्मौ साध्यसाधनभूतौ पश्यति साध्येऽपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति। उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते ययोर्धर्मयोरेकस्याभावादितरस्याभावं पश्यति तयोरेकस्याभावादितरस्याभावं साध्ये अनुमिनोतीति, तदेतद्धेत्वाभासेषु न सम्भवतीत्यहेतवो हेत्वाभासाः तदिदं हेतूदाहरणयोः साधर्म्यं परमसूक्ष्मं दुःखबोधं पण्डितरूपवेदनीयमिति" भाष्यम्। अन्यत्र च "वादिप्रतिवादिनोः संप्रतिपत्तिविषयोऽर्थो दृष्टान्तः। यथा पर्वतो वह्निमान् धूमात् महानसवदित्यादौ महानसो दृष्टान्तः। स द्विविधः साधर्म्यदृष्टान्तः वैधर्म्यदृष्टान्तः। आद्यः पर्वते वह्निसाधने धूमवत्त्वस्य हेतोर्महानसः। द्वितीयः तत्रैव धूमवत्त्वस्य हेतोर्महाह्रदः। ३अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८ पृ० दृश्यम् "दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः" माघः ४शास्त्रे ५मरणे च मेदि०

दृष्टि स्त्री दृश–भावे क्तिन्। १दर्शने चाक्षुषज्ञाने "नास्वादृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलम्भः" सां०सू०। अक्षिपटलशब्दे ४३पृ० अक्षिशब्दे ४५पृष्ठे च दृश्यम्। २ज्ञानमात्रे मेदि० "तयोरेकतरदृष्ट्या एकतरसिद्धेर्नापलापः"। "विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्या तद्रूपम्" सां०सू०। ३प्रकाशे च "न द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोऽस्ति" श्रुतिः। ग्रहदृष्टिभेदादिकं ग्रहदृष्टिशब्दे २७५२।५३ पृ० दृश्यम्। करणे क्तिन्। ४नेत्रे अमरः। "अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे" मेघ० "दृष्टिर्गाढनिमीलिता न विकला नाभ्यन्तरे चञ्चला" उद्भ० "दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत्" रघुः "दृष्टा दृष्टिमधो ददाति" सा०द०।

दृष्टिकृत् त्रि० दृष्टिं करोति कृ–क्विप्। २दर्शके २स्थलपद्मे न० शब्दच०। तस्य शोभया लोकानां दृष्टिसम्पादकत्वात् तथात्वम्।

दृष्टिकृत न० दृष्टिर्लोकानां दृष्टिः कृता येन निष्ठान्तस्य परनिपातः। १स्थलपद्मे शब्दरत्नावली। २कृतदर्शने त्रि०।

दृष्टिक्षेप पु० दृष्टेः क्षेपः। १दृष्टिपाते।

दृष्टिगत पु० दृष्टिं गतः विषयतया प्राप्तः। १नेत्रविषये। ७त०। २नेत्रगते रोगभेदे अक्षिपटलशब्दे ४३पृ० दृश्यम्।

दृष्टिगुण पु० दृष्ट्या गुण्यतेऽभ्यस्यतेऽत्र पु० गुण–अभ्यासे आधारे अच्। १वाणादिलक्ष्ये शब्दमाला तस्य दृष्ट्यैव शरादिक्षेपणाभ्यासनात् तथात्वम् ६त०। २नेत्रगुणे रूपादौ।

दृष्टिप पु० दृष्टिं पिबति पा–क। देवगणभेदे "गणा देवानां सूक्ष्मपाः सोमपाश्च, लोकाः सुयामास्तुषिता ब्रह्मकायाः। आभासुरा गन्धपा दृष्टिपाश्च" भा०आनु० १८अ०

दृष्टिबन्धु पु० दृष्टेर्नेत्रस्य बन्धुरिव सादृश्यापादनात्। १खद्योते शब्दर० अक्षिपटलशब्दे ४३ पृ० उक्तेन "खद्योतविस्फुलिङ्गाभामिति" सुश्रुतवाक्येन दृष्टेः खद्योततुल्यत्वोत्कीर्तनेन तस्य तत्सादृश्यप्रापादकतया तथात्वम्।

दृष्टिवाद पु० हेमच० उक्ते पञ्चात्मके बौद्धानां वादरूपकथाभेदे "दृष्टिवादो द्वादशाङ्गी स्याद्गणिपिटकाह्वया। प्रतिकर्मसूत्रपूर्वानुयोगो पूर्वगतचूलिकाः। पञ्च स्युर्दृष्टिवादभेदाः पूर्वाणि चतुर्दशापि पूर्वगते"।

दृष्टिविक्षेप पु० दृष्टेस्तदेकदेशस्य विक्षेपः। १कटाक्षदर्शने हला० ६त०। २दृष्टिपाते ३दर्शनान्तराये च

दृष्टिविभ्रम दृष्टेर्विभ्रमः विलासभेदः। नेत्रविलासभेदे "विवर्तितभ्रूरियमद्य शिक्षते भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम्" शकु० २दर्शनभ्रान्तौ च

दृष्टिविष पुंस्त्री दृष्टौ विषोऽस्य। १सर्पभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "दृष्टीविषैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः" भा०व०२२४अ०। दृष्टीविषैरित्यत्र आर्षो दीर्घः। "ते चाब्रुवन् नहुषो घोररूपो दृष्टीविषस्तस्य बिभीम देव!" भा०उ० १५अ०।

दृह दृद्धौ भ्वा०पर०अक०सेट्। दर्हति अदर्हीत् ददर्ह। अयमिदित्त्व तत्र दृंहति अदृंहीत्। "तमेतैः स्तोमैः सम्यदर्यैरदृंहन्" ताण्ड्य०ब्रा०४।५।८ इदित्त्वात् नलोपाभावः दृंह्यते दृंहितः "दिशो दृंह दृंहिता दृंहणेन" तैत्ति० २।८३।८ "दृंहणाय खनामसि" अथ० ६।१३६।१ अनिदितस्तु दृह्यते दृहितः इत्यादि।

दॄ भये भ्वा० पर० सक० सेट्। दरति अदारीत् घटा० णिच् दरयति। ददार दरीता दरिता। दीर्णः।

दॄ विदारे दिवा० पर०सक० सेट्। दीर्यति अदारीत्। ददार दरीता दरिता दीर्णः। [दरिता। दीर्णः। भगन्दरः

दॄ विदारे क्र्या०प्वा०पर०अक०सेट्। दृणाति अदारीत् दरीता

दे पालने भ्वा० आत्म०सक० अनिट्। दयते अदास्त ददे दाता दास्यते दातम् दत्तः।

देय त्रि०दा–कर्मणि यत्। १दातव्ये "स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते। नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्"

याज्ञ० वचनोक्तनिषिद्धभिन्ने २दानार्हे दत्तापदानिक-शब्दे ३४५५।५६ पृ० दृश्यम्।

देव देवने भ्वा० आत्म० अक० सेट्। देवते अदेविष्ट। अदेविढ्वम् अदेवि(ढ्वम्)ध्वम् दिदेवे ऋदित्। देवयति ते अदिदेवत् त। देवनमिह रोदनमिति भट्टमल्लः। परि+विलापे। "विलापः परिदेवनम्" अमरः। "खर-दूषणयोर्भ्रात्रोः पर्य्यदेविष्ट सा पुरः" भट्टिः।

देव पु० दिव–अच्। १अमरे सुरे नाट्योक्तौ २राजनि अमरः। ३नृपे ४मेघे पु० ५इन्द्रिये न० मेदिनि० ६पारदे पु० राजनि०। ७ब्राह्मणानामुपाधिभेदे "ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि। देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादि संयुतम्" इति भवि०पु०। "नरमाचष्टे इति नराख्यं नरनाम, देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं शर्म-युतम्। "शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा त्राता च भूभुजः। भूतिर्गुप्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्" इति यम-वचने समुच्चयोपलब्धेः। "शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात्" इति शातातपीयेन शर्मान्तता च। ८देवदारुणि श-ब्दार्थचि०। ९पूज्ये १०दीप्ते च त्रि० ११परात्मनि पु० "एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः" श्रुतिः। "भर्गोदेवस्य" गायत्री "दीव्यते क्रीडते यस्मात् रोचते द्योतते दिवि। तस्मा-द्देव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदैवतैः" योगियाज्ञ० "उद्भवः क्षोभणो देवः" विष्णुसं० "यतः क्रीडति सर्गादिभिर्जिगीषते शत्रून्, व्यवहरति सर्वभूतेषु आत्म-तया, द्योतते स्तूयते स्तुत्यैः सर्वत्र गच्छतीति तस्मात् देवः" भा०। सुराश्च यद्यपि बहवस्तथापि प्राधान्यात् त्रयस्त्रिंशत्संख्यया त्रयस्त्रिंशत्पतिशब्दे ३३५८ पृ० दृश्याः तत्र सुरे "देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शन-काङ्क्षिणः" गीता। "देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृ-ह्याश्च देवताः" मनुः। नृपे "देवाकर्णय सुश्रुतेन चरक-स्योक्तेन जानेऽखिलम्" नैष०। नाट्योक्तौ नृपे "यथाऽऽ-ज्ञापयति देवः" भूरिनाटकेषु। मेघे देवो गर्जति देव-गर्जनम् देवे वर्षति। "देवाश्च आजानदेवाः कर्मदेवाश्च" कर्मदेवशब्दे १७२८ पृ० दृश्यम्।

देवऋषभ पु० नित्यकर्म० प्रकृतिवद्भावः। कश्यपकन्यायां धर्मस्य पत्नीभेदे भानौ जाते पुत्रे दशधर्मायेत्युपक्रमे "भानुर्लम्बा ककुब्जामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती। वसुर्मु-हूर्त्ता सङ्कल्पो धर्मपत्न्यः सुतान् शृणु। भानोस्तु देवऋषभ इन्द्रसेनस्ततो नृप!" भा० ६।५।४।५

देवऋषि पु० देवानामृषिः, पूज्यत्वात् प्रकृतिवद्भावो वा। देवर्षौ नारदादौ "अथ देवऋषी राजन्! संपरेतं नृपात्मजम्" भाग० ६।१६।१ पक्षे देवर्षिरप्यत्र। "इह-स्थतेह कृत्कीर्त्ते देवर्षिर्विद्धि भारत" भा०आ० ६७अ०।

देवक त्रि० दिव–ण्वुल्। १क्रीडके २गन्धर्वपतिभेदे ३श्रीकृ-ष्णस्य मातामहे आहुकपुत्रे नृपभेदे च पु० "यस्त्वासी-द्देवको नाम देवराजसमद्युतिः। स गन्धर्वपतिर्मुख्यः क्षितौ जज्ञे नराधिपः" भा० आ०६७अ० तस्यैव देवक-नाम्ना कलावतारः इत्यर्थः। "आहुकस्य तु काश्यायां द्वौ पुत्रौ सम्बभूवतुः। देवकश्चोग्रसेनश्च देवगर्भसमावुभौ। देवकस्याभवन् पुत्राश्चत्वारस्त्रिदशोपमाः। देववानुपदेवश्च सन्देवो देवरक्षितः। कुमार्यः सप्त चास्यासन् वसुदे-वाय ता ददौ। देवकी शान्तिदेवा च सन्देवा देवर-क्षिता। वृकदेव्युपदेवी च सुनाम्नी चैव सप्तमी" हरिवं० ३८अ०। ४तत्कन्यायां स्त्री ङीप्। देवकीशब्दे दृश्यम्

देवकर्दम पु० देवप्रियः कर्दम इव। श्रीखण्डागुरुकर्पूर कुङ्कुमैर्मिलितैः कृते कर्दमरूपे गन्धद्रव्यभेदे राजनि०।

देवकात्मजा स्त्री ६त०। देवकनृपसुतायां देवक्यां प्राधान्यात् शब्दरत्ना०।

देवकार्य न० देवप्रियार्थं कार्यम्। १देवप्रियार्थे होमपूजादौ कार्ये "देवकार्यात् द्विजातीनां पितृकार्यं विशेष्यते" मनुः। देवानामभिलषितं कार्यम्। २देवाभिलषिते कार्ये च "अनुष्ठितदेवकार्यम्" रघुः कृतरावणवधादिरूपदेवकार्य-मित्यर्थः। देवकर्मादयोऽप्यत्र "देवकर्मकृतश्चैव युक्ताः कालेन कर्मसु" भा०शा०१६७अ०

देवकाष्ठ न० देवप्रियं काष्ठमस्य। देवदारुवृक्षे रत्ना०। "मनःशिला देवकाष्ठं रजन्यौ त्रिफलोषणम्" सुश्रु०।

देवकिरी स्त्री मेघरागस्य भार्य्याभेदे रागिणीभेदे तद्रागस्य रागिणीभेदाः तत्स्वरूपञ्च सङ्गीतदा०उक्तं यथा "ललिता मालती गौरी नाटी देवकिरी तथा। मेघ-रागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः"। अस्या स्वरूपं यथा "भ्रमन्ती नन्दने श्यामा पुष्पप्रचयतत्परा। ख्याता देवकिरी स्मेरा करार्पितसखीकरा" देवगिरीति वा पाठः।

देवकिल्बिष न० देवेन कृतं किल्बिषमनिष्टकर्म। देवकृते अनिष्टे कार्ये यथा वरुणकृतपाशबन्धनं यमकृतपादबन्ध-नमित्यादि। "मुञ्चन्तु मा शपथ्यादथो वरुण्यादुत। अथो यमस्य पड्वीशात् सर्वस्माद्देवकिल्बिषात्" ऋ०१०।९७।१६।

देवकी स्त्री देवक+पुंयोगे ङीप् पुंयोगस्य न केवल दा-

स्यलक्षणः किन्तु जन्यजनकत्वादिरूपोऽपीति हरदत्तः तेन केकयीति सिद्धम् । देवकराजकन्याभेदे देवकशब्दे दृश्यम् । देवकी च कश्यपपत्न्या अदितेरवतारः यथोक्तं हरिवं० ५६अ० "तस्य (कश्यपस्य)भार्याद्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः"

देवकीनन्दन पु० ६त०। वसुदेवपत्न्या देवक्यानन्दने श्रीकृष्णे । "नन्दगोपस्य जायैका वसुदेवस्य चापरा । तुल्यकालं हि गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा । देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान्तु कन्यकाम् । मुहूर्त्तेऽभिजिते प्राप्ते सार्द्ध-रात्रे विभूषिते" हरिवं०। ६०अ० "देवकीनन्दनः स्रष्टा चितीशः पापनाशनः" विष्णुसं० "गृहीत्वा हरणं प्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने" भा०आ० १अ० संज्ञात्वात् ङीषो ह्रस्वः । [नुगिष्टः कुक् च । देवसम्बन्धिनि ।

देवकीय त्रि० देवस्येदम् गहा० छ "देवस्य च" पा०ग०तद्‌-

देवकीपुत्र पु० ६त० । १श्रीकृष्णे "बलवांश्चैव दास्यामि देवकीपुत्रमाश्रितः" हरिवं० १४२अ०। २पुरुषयज्ञदर्शन-विद्यायां घोरनामकाङ्गिरसस्य शिष्यभूते कृष्णे च । यज्ञ-दर्शनमुपक्रम्य "तद्धैतद्घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकी-पुत्रायोक्त्वोवाचाऽपिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलाय मेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितम-सीति" छा०उ० ३।१७।६ "तद्धैतत् यज्ञदर्शनं घोरोना-मतः, आङ्गिरसो गोत्रतः कृष्णाय देवकीपुत्राय शिष्या-योक्त्वोवाच तदेतत्त्रयमित्यादि व्यवहितेन सम्बन्धः । स चैतद्दर्शनं श्रुत्वाऽपिपास एवान्याभ्यो विद्याभ्यो बभूव । इत्यत्र विशिष्टेयं विद्या यत् कृष्णस्य देवकीपुत्रस्यान्यां विद्यां प्रति तृड्विच्छेदकरीति पुरुषयज्ञविद्यां स्तौति घोर अङ्गिरसः कृष्णायोक्त्वेमां विद्यां किमुवाचेति तदाह स एवं यथोक्तयज्ञविदन्तवेलायां मरणकाल एतन्मन्त्रत्रयं प्रतिपद्येत जपेदित्यर्थः । किं तत् अक्षितमक्षीणमक्षतं वाऽसीत्येकं यजुः"भा०अत्र परमेश्वरस्य वासुदेवात्मकेश्वरस्य अन्यशिष्यत्वानुपपत्तौ इह तदन्यस्यैव शिष्यत्वम् । श्रुतौ स्मृतेः अनादिप्रवाहरूपतया वासुदेवस्य शिष्यत्वकल्पनया जनकयाज्ञवल्क्ययोरिव कल्पान्तरस्थयोरियमाख्यायिका स्तुत्यर्थेत्यन्ये । देवकीसुतादयोऽपि वासुदेवे । "अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः" ति०त० ब्रह्मपु० "न्याधा-यिषातामभिदेवकीसुतम्" माघः ।

देवकीमातृ पु०देवकी माता यस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप्, देवकीं मिनोति प्रसूतित्वेन मा—तृच् वा । वासुदेवे श्रीकृष्णे । "पश्यैतान् देवकीमातर्मूर्ध्नः संयुगे" भा०द्रो० १८अ० प्रथमे विग्रहे सर्वनामस्थाने परे गुणः देवकीमातरमित्यादि द्वितीये देवकीमातारमिति भेदः ।

देवकुण्ड न० देवकृतं कुण्डम् । देवखातके सुभूतिः

देवकुरुम्बा स्त्री महाद्रोणयां राजनि० ।

देवकुल न० कुल—संहतौ क देवार्थं कुलमत्यद्वारतया सं-हतम् । अल्पसुखे (देउल) ख्याते देवगृहभेदे हारा० । देवानां २वंशे ३समूहे च

देवकुल्या स्त्री देवकृता कुल्या अल्पसरित् । १देवसरिति ग-ङ्गायाम् ६त० । मरीचः कन्यायाः पूर्णिमासः २कन्या-याञ्च "पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा । कश्यपं पूर्णमासञ्च ययोरापूरितं जगत् । पूर्णिमा-सूत विरजं विश्वगञ्च परन्तप । देवकुल्यां हरेः पाद-शौचाद्‌ याऽभूत् सरिद्दिवः" भाग०४।१।१२। सा च भर-तवंशस्य भूम्नः पत्नीभेदः यथाह भाग० ५।१५।६ "भर-तस्यात्मजः सुमतिर्नाम" इत्युपक्रमे "प्रतिहर्तुः स्तुत्याम-जभूमानावजनिषाताम् । भूम्न ऋषिकुल्यायामुद्गीथः ततः प्रस्तारो देवकुल्यायाम्" ।

देवकुसुम न० देवप्रियं कुसुमम् । लवङ्गे अमरः ।

देवकूट न० वशिष्ठाश्रमसन्निकृष्टस्थे तीर्थभेदे "तत्राश्रमो व-शिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात् । देवकूटं समासाद्य देवर्षिगणसे-वितम्" भा०व० ८४अ० ।

देवक्षत्र पु० क्रोष्टुवंश्ये नृपभेदे "तस्मात् करम्भः कारम्भि-र्देवरातोऽभवन्नृपः ! । देवक्षत्रोऽभवत्तस्य दैवक्षत्रिर्महा-यशाः । देववर्णसमो जज्ञे देवक्षत्रस्य नन्दनः" हरिवं० ३७अ०। देवानां क्षत्रं बलं यत्र । २यज्ञे च "उच्छन्त्यां मे यजता देवक्षत्रे रुशद्गवि" ऋ० ५।६४।७ "देवक्षत्रे यज्ञे" भा० ।

देवखात न० देवेन खातं खन—क्त । १अकृत्रिमे २जलाशये ७त०। ३देवसमीपस्थे खाते च"नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरित्सु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च" मनुः स्वार्थे क तत्रार्थे अमरः । ३गुहायां भरतः ।

देवखातबिल पु० नित्यकर्म० । गुहायाम् अमरः ।

देवगण पु०६त०। १देवसमूहे "उदर्कस्तव कल्याणि ! तुष्टो देव-गणेश्वरः" भा०भी० १२३अ०। देवगणाश्च त्रयस्त्रिंशत्पति-शब्दे ३३५८ पृ० उक्ताः वस्वादीनुक्त्वा "त्रयस्त्रिंशत

इत्येते देवास्तेषामहं तव। अन्वयं संप्रवक्ष्यामि पञ्चयः कुशतो गणान्" इत्युपक्रमे "एते देवगणा राजन्! कीर्तितास्तेऽनुपूर्वशः" भा॰आ॰६६अ॰ उक्ताः। देवसंज्ञकोगणः। २नक्षत्रभेदे उपयमशब्दे १२५॰ पृ॰ गणकूटे दृश्यम् इत॰। ३देवपक्षे ४देवानुचरादौ

देवगणग्रह पु॰ सुश्रुतोक्ते देवादिगणरूपे ग्रहे देवानाञ्च शुद्धस्वभावत्वात् ग्रहत्वासम्भवमाशङ्क्य तद्गणानामेव ग्रहत्वं च तत्रोक्तं यथा

"गुह्यानागतविज्ञानमनवस्था सहिष्णुता। क्रिया वाऽमानुषी यस्मिन् स ग्रहः परिकीर्त्यते। अशुचिं भिन्नमर्यादं क्षतं वा यदि वाऽक्षतम्। हिंस्युर्हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि च। असंख्येया ग्रहगणा ग्रहाधिपतयस्तु ये। व्यज्यन्ते विविधाकारा भिद्यन्ते ते तथाष्टधा। देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां गन्धर्वयक्षाः पितरो भुजङ्गाः। रक्षांसि या चापि पिशाचजातिरेषोऽष्टधा देवगणग्रहाख्यः। सन्तुष्टः शुचिरपि चेष्टगन्धमाल्यो निस्तन्द्रो ह्यवितथसंस्कृतप्रभाषी। तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति च यः स देवजुष्टः। संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः। सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातैर्दुष्टात्मा भवति च देवशत्रुजुष्टः। हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः। नृत्यन् वा प्रहसति चारु चाल्पशब्दं गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः। ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः। तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः। प्रेतेभ्यो विसृजति संस्तरेषु पिण्डान् शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः। मांसेप्सुस्तिलगुडपायसाभिकामस्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिभूतः। भूमौ यः प्रसरति सर्पवत् कदाचित् सृक्किणी विलिहति जिह्वया प्रसक्तम्। निद्रालुर्गुडमधुदुग्धपायसेप्सुर्विज्ञेयो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः। मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सुर्निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः। क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी शौचद्विड्भवति च रक्षसा गृहीतः। उद्धस्तः कृशपरुषश्चिरप्रलापी दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः। बह्वाशी विजनहिमाम्बुरात्रिसेवी व्याविद्धो भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः। स्थूलाक्षस्त्वरितगतिः स्वफेनलेही निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति। यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः सन् संसृष्टो न भवति वार्द्धकेन जुष्टः। देवग्रहाः पौर्णमास्यामासुराः सन्ध्ययोरपि। गन्धर्वः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ। कृष्णपक्षे च पितरः पञ्चम्यामपि चोरगाः। रक्षांसि निशि पैशाचाश्चतुर्दश्यां विशन्ति च। दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा। स्वमणिं भास्कराचिश्च यथा देहं च देहिनः। विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणम्। तपांसि तीव्राणि तथैव दानव्रतानि धर्मो नियमश्च सत्यम्। गुणास्तथाष्टावपि तेषु नित्या व्यस्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावम्। न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति नवा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति। ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतविद्याविषयादपोह्याः। तेषां ग्रहाणां परिचारका ये कोटीसहस्रायुतपद्मसंख्याः। असृग्वसामांसभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च तमाविशन्ति। निशाचराणां तेषां हि ये देवगणसंश्रिताः। ते तु तत्सत्वसंसर्गाद्विज्ञेयास्तु तदङ्गनाः। देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये। देववत् ते नमस्यन्ते प्रत्यर्थन्ते च देववत्"।

देवगणिका स्त्री इत॰। स्वर्वेश्यायामप्सरःसु।

देवगन्धर्व पु॰ देवानां गन्धर्वः गायनः। १देवसमीपे गायने गन्धर्वभेदे। देवगन्धर्वाश्च मौनेयाः प्राधेयाश्च गन्धर्वशब्दे २५२८ पृ॰ उक्ताः। [राजनि॰।

देवगन्धा स्त्री देवप्रियोगन्धोऽस्याः। महामोदयामोषधौ

देवगर्भ पु॰देवात् गर्भो यस्य। देवाहितगर्भके देवपुत्रे १नरादौ "प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्दिव्यरूपिणम्। पुत्रं कमलगर्भाभं देवगर्भं श्रियावृतम्" भा॰व॰३०८अ॰। "देवकस्योपसेनस्य देवगर्भसमावुभौ" हरिवं॰ ९८अ॰ "स तस्यां जनयामास देवगर्भोपमं सुतम्" ११९अ॰ २कुशद्वीपस्य २नदीभेदे स्त्री "रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमालेति यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः" भाग॰ ५।२०।११

देवगान्धार पु॰ देवप्रियः देवयोग्यो वा गान्धारः। स्वरभेदे "ततस्तु देवगान्धारं कालिक्यं श्रवणामृतम्। भौमस्त्रियः प्रजगिरे मनःश्रोत्रसुखावहम्" हरिवं॰ १५२अ॰ २श्रीरागस्य रागिणीभेदे स्त्री "गान्धारी देवगान्धारी मालवी श्रीश्च सारवी। राम(गि)क्रियापि रागिण्यः श्रीरागस्य प्रिया इमाः" सङ्गीत॰दा॰

देवगायन पु॰ इत॰। गन्धर्वे हेमच॰।

देवगिरि पु॰ देवानां प्रियः गिरिः। १पर्वतभेदे स च

भारतवर्षीये खनामख्यातो गिरिः "भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः इत्युपक्रमे "सह्यो देवगिरिर्ऋष्यमूकः श्रीशैलः" भाग०५।१९।१७ उक्तेः श्रीरागस्य २रागिणीविशेषे स्त्री ङीप् देवगान्धारीशब्दे दृश्यम् ।

देवगुरु पु० ६त० । १सुराचार्ये वृहस्पतौ हेमच० देवानां पितरि २कश्यपे च "अपश्यन् कश्यपं तत्र मुनिं दीप्तं तपो निधिम् । आद्यं देवगुरुं देवम्" हरिवं० २५७ अ० ।

देवगुही स्त्री गुह–वा० कि ङीप् देववत् गुहो गुह्या । सरस्वत्याम् "देवगुह्यां सरस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभुः" भाग०८।१३।१८।

देवगुह्य त्रि० ६त० । देवानामतिरहस्ये । "एकमासीनमेकान्ते देवगुह्यधरं प्रभुम्" हरिवं० ११६अ० "श्रुतार्थो देवगुह्यस्य भवान् यत्र वयं स्थिताः" तत्रैवाध्याये "तस्मिन् भ्रातॄणां विग्रहे देवगुह्ये" भा०आ० १अ० २मरणे न० । गङ्गार्थचि० । तद्धि प्राणिनां वैराग्यानुत्पादाय देवैर्गोप्यते इति तस्य तथात्वम् ।

देवगृह न० ६त० । देवालये तल्लक्षणं गरुडपु० ४७अ० यथा "चतुःषष्टिपदं कृत्वा दिग्विदिक्षूपलक्षितम् । चतुष्कोणं चतुर्भित्ति द्वाराणि सूर्यसंख्यया । चत्वारिंशाष्टभिश्चैव भित्तीनां कल्पना भवेत् । ऊर्द्ध्वक्षेत्रसमा जङ्घा जङ्घार्द्धद्विगुणं भवेत् । गर्भविस्तारविस्तीर्णा शुकाग्रा च विधीयते । तत्त्रिभागेण कर्तव्या पञ्चभागेन वा पुनः । निर्गमस्तु शुकाग्राया उच्छ्रयः शिखरार्द्धतः । चतुर्धा शिखरं कृत्वा त्रिभागे वेदिबन्धनम् । चतुर्थे पुनरस्यैव कण्ठस्य मलसारकम् । अथ वापि समं वास्तुं कृत्वा षोडशभागिकम् । तस्य मध्ये चतुर्भागमादौ गर्भन्तु कारयेत् । भागद्वादशकां भित्तिं ततस्तु परिकल्पयेत् । चतुर्भागेण भित्तीनामुच्छ्रयः स्यात् प्रमाणतः । द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्त्युच्छ्रायाच्च मानतः । शिखरार्द्धस्य चार्द्धेन विधेयास्तु प्रदक्षिणाः । चतुर्दिक्षु तथा ज्ञेयो निर्गमस्तु तथा बुधैः । पञ्चभागेन संभज्य गर्भमानं विचक्षणः । भागमेकं गृहीत्वा तु निर्गमं कल्पयेत् पुनः । गर्भसूत्रसमो भागादग्रतो मुखमण्डपः । एतत् सामान्यमुद्दिष्टं प्रासादस्य हि लक्षणम् । लिङ्गमानमथो वक्ष्ये पीठो लिङ्गसमो भवेत् । द्विगुणेन भवेद्गर्भः समन्तात्शौनक ! ध्रुवम् । तद्विधा च भवेद्भित्तिर्जङ्घा तद्विस्तरार्द्धगा । द्विगुणं शिखरं प्रोक्तं जङ्घायाश्चैव शौनक ! । पीठं गर्भावरं कुर्यात् तन्मानेन शुकाग्रकाम् । निर्गमस्तु समाख्यातः शेषं मूलवदेव तु । लिङ्गमानं स्मृतं ह्येतद् द्वारमानमथोच्यते । कराग्रं वेदवत् कृत्वा द्वारं भागाष्टकं भवेत् । विस्तरेण समाख्यातं द्विगुणं वेच्छया भवेत् । द्वारवत् पीठमध्ये तु शेषं सुषिरकं भवेत् । पादिकं शैषिकं भित्तिर्द्वारार्द्धेन परिग्रहात् । तद्विस्तारसमा जङ्घा शिखरं द्विगुणं भवेत् । शुकाग्रा पूर्ववज्ज्ञेया निर्गमोच्छ्रायकं भवेत् । मण्डपे मानमेतत्तु स्वरूपञ्चापरं वदे । त्रैवेदं कारयेत् क्षेत्रं यत्र तिष्ठन्ति देवताः । इत्थं कृतेन मानेन बाह्यभागविनिर्गतम् । नेमिः पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः । गर्भन्तु द्विगुणं कुर्यात् नेम्यामानं भवेदिह । स एव भित्तेरुत्सेधो द्विगुणः शिखरो मतः । प्रासादानाञ्च वक्ष्यामि मानं योनिञ्च नामतः । वैराजः पुष्पकाख्यश्च कैलासो मालकाह्वयः । त्रिपिष्टः पञ्च पञ्चैते प्रासादाः सर्वयोनयः । प्रथमश्चतुरस्रो हि द्वितीयस्तु तदायतः । वृत्तो वृत्तायतश्चान्योऽष्टास्रश्चेह च पञ्चमः । एतेभ्य एव सम्भूताः प्रासादाः सुमनोहराः । सर्वप्रकृतिभूतेभ्यश्चत्वारिंशच्च पञ्च च । मेरुश्च मन्दरश्चैव विमानश्च तथाऽपरः । भद्रकः सर्वतोभद्रो ! रुचकोनन्दनस्तथा । नन्दिवर्द्धनसंज्ञश्च श्रीवत्सश्च नवैत्यमी । चतुरस्रात् समुद्भूता वैराजादिति गम्यताम् । वडभी गृहराजश्च शालागृहञ्च मन्दिरम् । विशालश्च तथा ब्रह्ममन्दिरं भवनं तथा । उत्तम्भं शिविका वेश्म नवैते पुष्पकोद्भवाः । वलयो दुन्दुभिः पद्मो महापद्मस्तथाऽपरः । वर्द्धनोऽप्यन्य उष्णीष शङ्खश्च कलसस्तथा । खपूरवृत्तश्चान्यो वृत्ताः कैलाससम्भवाः । गजोऽथ वृषभो हंसो गरुडः सिंहनामकः । भूमुखो भूधरश्चैव श्रीजयः पृथिवीधरः । वृत्तायतसमुद्भूता नवैते मालकाह्वयात् । वज्रं चक्रं तथान्यच्च स्वस्तिकं वज्रसंज्ञितम् । चित्रस्वस्तिकखड्गौ च गदा श्रीवृक्ष एव च । विजयो नामतश्चैते त्रिपिष्टपसमुद्भवाः । त्रिकोणपद्मर्द्धेन्दु चतुष्कोणं द्विरष्टकम् । यत्र तत्र विधातव्यं संस्थानं मण्डपस्य तु । राज्यञ्च विजयश्चैवमायुर्वर्द्धनमेव च । पुत्रलाभः स्त्रियः पुष्टिस्त्रिकोणादिक्रमाद्भवेत् । कुर्यात् ध्वजादिसंख्यां वा द्वारि गर्भगृहन्तथा । मण्डपः सम संख्याभिर्गुणितः स्मृतस्तथा । मण्डपस्य चतुर्थांशाद्भद्रः कार्यो विजानता । सर्वाङ्गवाक्षकोपेतो निर्गवाक्षोऽथ वा भवेत् । सार्द्धभित्तिप्रमाणेन भित्तिमाने-

न वा पुनः। भित्तेर्द्विगुणतो वापि कर्त्तव्या मण्डपाः क्वचित्। प्रासादे मञ्जरी कार्य्या चित्रा विषमभूमिका। परिमाणनिरोधेन रेखा वैषम्यभूमिका। आधारस्तु चतुर्द्वारश्चतुर्मण्डपशोभितः। शतशृङ्गसमायुक्तो मेरुप्रासाद उत्तमः। मण्डपास्तस्य कर्त्तव्या भद्रैस्त्रिभिरलङ्कृताः। घटनाकारमानानां भिन्ना भिन्ना भवन्ति ये। कियन्तोयेषु साधारानिराधाराश्च केचन। प्रतिच्छन्दकभेदेन प्रासादाः सम्भवन्ति ते। अन्योन्यसङ्करास्तेषां घटना नामभेदतः। देवतानां विशेषाय प्रासादा बहवः स्मृताः। प्रासादे नियमो नास्ति देवानां च स्वयम्भुवाम्। तान्येव देवतानाञ्च पूर्वमानेन कारयेत् चतुरस्रायतास्तत्र चतुष्कोणसमन्विताः। चन्द्रशालान्विताः कार्य्या भेरीशिखरसंयुता। पुरतो वाहनानाञ्च कर्त्तव्या लघुमण्डपाः। नाट्यशाला च कर्त्तव्या द्वारदेशसमाश्रया। प्रासादा देवतानाञ्च कार्या दिक्षु विदिक्ष्वपि। द्वारपालाश्च कर्त्तव्या मुख्याङ्गत्वात् पृथक् पृथक्। किञ्चिद्दिदूरतः कार्य्या मठास्तत्रोपजीविनाम्। प्रावृता जगती कार्य्या फलपुष्पजलान्विता। प्रासादेषु सुरान् स्थाप्य पूजाभिः पूजयेन्नरः। वासुदेवे सर्वदेवान् स्वर्गभाक् तद्गृहादिकृत्"

प्रासादसामान्यलक्षणमुक्तमग्निपुराणे १०४अ० यथा

"ईश्वर उवाच वक्ष्ये प्रासादसामान्यलक्षणं ते शिखिध्वज!। चतुर्भागीकृते क्षेत्रे भित्तेर्भागेन विस्तरात्। अर्द्धभागेण गर्भः स्यात् पिण्डिका पादविस्तरात्। पञ्चभागीकृते क्षेत्रे ह्यन्तर्भागे तु पिण्डिका। सुषिरं भागविस्तीर्णं भित्तयो भागविस्तरात्। भागौ द्वौ मध्यमे गर्भे ज्येष्ठभागद्वयेन तु। त्रिभिस्तु कन्यसोगर्भः शेषो भित्तिरिति क्वचित्। षोढाभक्तोऽथ वा क्षेत्रे भित्तिर्भागैकविस्तरात्। गर्भो भागेन विस्तीर्णो भागद्वयेन पिण्डिका। विस्ताराद्द्विगुणो वापि सपादद्विगुणोऽपि वा। अर्द्धार्द्धद्विगुणो वापि त्रिगुणः क्वचिदुच्छ्रयः। जगती विस्तारार्द्धेन त्रिभागेण क्वचिद्भवेत्। नेमिः पादोनविस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः। परिधिस्त्र्यंशको मध्ये रथकांस्तत्र कारयेत्। चामुण्डभैरवं तेषु नाट्येशं च निवेशयेत्। प्रासादार्द्धेन देवानामष्टौ वा चतुरोऽपि वा। प्रदक्षिणं बहिः कुर्यात् प्रासादादिषु वा न वा। आदित्याः पूर्वतः स्थाप्याः स्कन्दोऽग्निर्वायुगोचरे। एवं यमादयो न्यास्याः स्वस्यां स्वस्यां दिशि स्थिताः। चतुर्द्धा

शिखरं कृत्वा शुकनासा द्विभागिका। तृतीये वेदिका त्वग्रे सकण्ठा मलसारकः। वैराजः पुष्पकश्चान्यः कैलासो मालकस्तथा। त्रिविष्टपश्च पञ्चैव मेरुमूर्द्ध्नि संस्थिताः। चतुरस्रस्तु तत्राद्यो द्वितीयोऽपि तदायतः। वृत्तो वृत्तायतश्चान्यो ह्यष्टास्रश्चापि पञ्चमः। एकैको नवधा भेदैश्चत्वारिंशच्च पञ्च च। प्रासादः प्रथमो मेरुर्द्वितीयो मन्दरस्तथा। विमानश्च तथा भद्रः सर्वतोभद्र एव च। रुचको नन्दको नन्दिवर्द्धनश्च तथापरः। श्रीवत्सश्चेति वैराजान्वयाये च समुत्थिताः। वलभी गृहराजश्च शालागृहञ्च मन्दिरम्। विशालश्च तथा ब्रह्ममन्दिरं भुवनन्तथा। उत्तम्भः शिविका वेश्म नवैते पुष्पकोद्भवाः। वलयो दुन्दुभिः पद्मो महापद्मक एव च। वर्द्धनो वान्य उष्णीषः शङ्खश्च कलसस्तथा। खपूरवृक्षकश्चान्यो वृत्ताः कैलाससम्भवाः। गजोऽथ वृषभो हंसो गरुत्मान् सिंहनामकः। भूमुखो भूधरश्चान्यः श्रीजयः पृथिवीधरः। वृत्तायतात् समुद्भूता नवैते मालकाह्वयात्। वज्रं चक्रं तथा चान्यत् स्वस्तिकं वज्रस्वस्तिकम्। चित्रं स्वस्तिकखड्गञ्च गदा श्रीवृक्ष एव च। विजयो नामतश्चैते त्रिविष्टपसमुद्भवाः। नगराणामिमाः सञ्ज्ञा लाटादीनामिमास्तथा। ग्रीवार्द्धेनोन्नतञ्चूलं पृथुलञ्च विभागतः। दशधा वेदिकां कृत्वा पञ्चभिः स्कन्धविस्तरः। त्रिभिः कण्ठं तु कर्त्तव्यं चतुर्भिस्तु तदण्डकम्। दिक्षु द्वाराणि कार्याणि न विदिक्षु कदाचन। पिण्डिका कोणविस्तीर्णा मध्यमान्ता ह्युदाहृता। क्वचित् पञ्चमभागेन महतां गर्भपादतः। उच्छ्राया द्विगुणास्तेषामन्यथा वा निगद्यते। षष्ट्याधिकात् समारभ्य अङ्गुलानां शतादिह। उत्तमान्यपि चत्वारि द्वाराणि दशहानितः। त्रीण्येव मध्यमानि स्युस्त्रीण्येव कन्यसान्यतः। उच्छ्रायार्द्धेन विस्तारो ह्युच्छ्रायोऽभ्यधिकस्त्रिधा। चतुर्भिरष्टभिर्वापि दशभिरङ्गुलैस्ततः। उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णा विशाखास्तदुदुम्बरे। विस्तरार्द्धेन बाहुल्यं सर्वेषामेव कीर्तितम्। द्विपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिर्द्वारमिष्टदम्। अधःशाखा चतुर्थांशे प्रतीहारौ निवेशयेत्। मिथुनैरथ वल्लीभिः शाखाशेषं विभूषयेत्। स्तम्भविद्धेऽष्टत्यता स्यात् वृक्षविद्धे त्वभूतिता। कूपविद्धे भयं पूगवृक्षविद्धे धनक्षयः। प्रासादगृहशालादिमार्गविद्धेषु बन्धनम्। सभाविद्धे तु दारिद्र्यं वर्णविद्धे निराकृतिः। उलूखले च दारिद्र्यं शिलाविद्धे तु शत्रुता। छायाविद्धे

तु दारिद्र्यं वेधदोषे हि जायते। छेदादुत्पाटनाद्वापि तथा प्राकारलङ्घनात्। सीमाया द्विगुणत्यागाद्वेधदोषो न जायते”।

देवहर्म्यप्रासादे विशेषस्तत्र ४२ अ० उक्तो यथा
“मानेन प्रतिमाया वा प्रासादमपरं शृणु। प्रतिमायाः प्रमाणेन कर्त्तव्या पिण्डिका शुभा। गर्भस्तु पिण्डिकार्द्धेन गर्भमानास्तु भित्तयः। भित्तेरायाममानेन उत्सेधन्तु प्रकल्पयेत्। भित्त्युच्छ्रायात्तु द्विगुणं शिखरं कल्पयेद्बुधः। शिखरस्य तु तुर्य्येण भ्रमणं परिकल्पयेत्। शिखरस्य चतुर्थेन अग्रतो मुखमण्डपम्। अष्टमांशेन गर्भस्य रथकानान्तु निर्गमः। परिधेर्गुणभागेन रथकांस्तत्र कल्पयेत्। तत्तृतीयेन वा कुर्य्याद्रथकानान्तु निर्गमम्। वामत्रयं स्थापनीयं रथकत्रितये सदा। शिखरार्थं हि सूत्राणि चत्वारि विनिपातयेत्। शुकनासोर्द्ध्वतः सूत्रं तिर्य्यग्भूतं निपातयेत्। शिखरस्यार्द्धभागस्थं सिंहं तत्र तु कारयेत्। शुकनासां स्थिरीकृत्य मध्यसन्धौ निधापयेत्। तदूर्द्ध्वन्तु भवेद्वेदी सकण्ठा मलसारकम्। स्कन्धभग्नं न कर्त्तव्यं विकरालं तथैव च। ऊर्द्ध्वं च वेदिकामानात् कलसं परिकल्पयेत्। विस्ताराद्द्विगुणं द्वारं कर्त्तव्यं तु सुशोभनम्। उदुम्बरौ तदूर्द्ध्वञ्च न्यसेच्छाखां सुमङ्गलैः। द्वारस्य तु चतुर्थांशे कार्य्यौ चण्डप्रचण्डकौ। विश्वक्सेनवत्सदण्डौ शिखोर्द्ध्वोडुम्बरे श्रियम्। दिग्गजैः स्नाप्यमानान्तां घटैः साब्जां सुरूपिकाम्। प्रासादस्य चतुर्थांशैः प्राकारस्योच्छ्रयो भवेत्। प्रासादात् पादहीनस्तु गोपुरस्योच्छ्रयो भवेत्। पञ्चहस्तस्य देवस्य एकहस्ता तु पीठिका। गारुडं मण्डपं चाग्रे एकं भौमादिधाम च। कुर्य्याद्धि प्रतिमायान्तु दिक्षु चाष्टासु चोपरि। पूर्व्वं वराहं दक्षे च नृसिंहं श्रीधरं जले। उत्तरे तु हयग्रीवमाग्नेय्यां जामदग्न्यकम्। नैरृत्यां रामकं वायौ वामनं वासुदेवकम्। ईशे प्रासादरचना देया वस्वर्क्कादिभिः। द्वारस्य चाष्टमाद्यांशं त्यक्त्वा वेधो न दोषभाक्”।

बृ०सं० ५७ अ० कश्चिद्विशेषोऽत्रोक्तो यथा
“कृत्वा प्रभूतं सलिलमारामान् विनिवेश्य च। देवतायतनं कुर्य्याद्यशोधर्म्माभिवृद्धये। इष्टापूर्त्तेन लभ्यन्ते ये लोकास्तान् बुभूषता। देवानामालयः कार्य्यो द्वयमप्यत्र दृश्यते। सलिलोद्यानयुक्तेषु कृतेष्वकृतकेषु च। स्थानेष्वेतेषु सान्निध्यमुपगच्छन्ति देवताः। सरःसु नलिनीच्छन्ननिरस्तरविरश्मिषु। हंसांसाक्षिप्तकह्लारवीचीविमलवारिषु। हंसकारण्डवक्रौञ्चचक्रवाकविराविषु। पर्य्यन्तनिचुलच्छायाविश्रान्तजलचारिषु। क्रौञ्चकाञ्चीकलापाश्च कलहंसकलस्वनाः। नद्यस्तोयांशुका यत्र शफरीकृतमेखलाः। फुल्लतीरद्रुमोत्तंसाः सङ्गमश्रोणिमण्डलाः। पुलिनाभ्युन्नता रम्या हंसहासाश्च निम्नगाः। वनोपान्तनदीशैलनिर्झरोपान्तभूमिषु। रमन्ते देवता नित्यं पुरेषूद्यानवत्सु च। भूमयो ब्राह्मणादीनां याः प्रोक्ता वास्तुकर्म्मणि। ता एव तेषां शस्यन्ते देवतायतनेष्वपि। चतुःषष्टिपदं कार्य्यं देवतायतनं सदा। द्वारं च मध्यमं तत्र समदिक्स्थं प्रशस्यते। यो विस्तारो भवेद्यस्य द्विगुणा तत्समुन्नतिः। उच्छ्रायाद्यस्तृतीयोऽंशस्तेन तुल्या कटिर्भवेत्। विस्तारार्द्धं भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः। गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारद्विगुणमुच्छ्रितम्। उच्छ्रायात्पादविस्तीर्णा शाखा तद्वदुदुम्बरः। विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्मृतम्। त्रिपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिस्तत्प्रशस्यते। अधःशाखाचतुर्भागे प्रतीहारौ निवेशयेत्। शेषं मङ्गल्यविहगैः श्रीवृक्षस्वस्तिकैर्घटैः। मिथुनैः पत्रवल्लीभिः प्रमथैश्चोपशोभयेत्। द्वारमानाष्टभागोना प्रतिमा स्यात्सपिण्डिका। द्वौ भागौ प्रतिमा तत्र तृतीयांशश्च पिण्डिका। मेरुमन्दरकैलासविमानच्छन्दनन्दनाः। समुद्गपद्मगरुडनन्दिवर्द्धनकुञ्जराः। गृहराजो वृषो हंसः सर्व्वतोभद्रको घटः। सिंहो वृत्तश्चतुष्कोणः षोडशाष्टाश्रयस्तथा। इत्येते विंशतिः प्रोक्ताः प्रासादाः संज्ञया मया। यथोक्तानुक्रमेणैव लक्षणानि वदाम्यतः। तत्र षडश्रिर्मेरुर्द्वादशभौमो विचित्रकुहरश्च। द्वारैर्युतश्चतुर्भिर्द्वात्रिंशद्धस्तविस्तीर्णः। त्रिंशद्धस्तायामो दशभौमो मन्दरः शिखरयुक्तः। कैलासोऽपि शिखरवान् अष्टाविंशोऽष्टभौमश्च। जालगवाक्षकयुक्तो विमानसंज्ञस्त्रिसप्तकायामः। नन्दन इति षड्भौमो द्वात्रिंशः षोडशाण्डयुतः। वृत्तः समुद्गनामा पद्मः पद्माकृतिः शयानष्टौ। शृङ्गेणैकेन भवेदेकैव च भूमिका तस्य। गरुडाकृतिश्च गरुडो नन्दीति च षट्चतुष्कविस्तीर्णः। कार्य्यश्च सप्तभौमो विभूषितोऽण्डैश्च विंशत्या। कुञ्जर इति गजपृष्ठः षोडशहस्तः समन्ततो मूलात्। गृहराजः षोडशकस्त्रिचन्द्रशाला भवेद्वलभी। वृष एकभूमिशृङ्गो द्वादशहस्तः समन्ततो वृत्तः। हंसो हंसाकारो घटोऽष्टहस्तः कलसरूपः। द्वारैर्युतश्चतुर्भिर्बहुशिखरो भ-

त्ति सर्व्वतोभद्रः। वज्ररुचिरचन्द्रशालः षड्विंशः पञ्चभौमश्च। सिंहः सिंहाक्रान्तो द्वादशकोणोऽष्टहस्तविस्तीर्णः। चत्वारोऽञ्जनरूपाः पञ्चाण्डयुतस्तु चतुरस्रः। भूमिकाङ्गुलमानेन मयस्याष्टोत्तरं शतम्। सार्द्धं हस्तत्रयं चैव कथितं विश्वकर्म्मणा। प्राहुः स्थपतयश्चात्र मतमेकं विपश्चितः। कपोतपालिसंयुक्ता न्यूना गच्छन्ति तुल्यताम्। प्रासादलक्षणमिदं कथितं समासाद्गर्गेण यद्विरचितं तदिहास्ति सर्व्वम्। मन्वादिभिर्विरचितानि पृथूनि यानि तत्संस्मृतिं प्रति मयात्र कृतोऽधिकारः"। तत्प्रतिष्ठाविधिश्च मठप्रतिष्ठाशब्दे वक्ष्यते।

देवग्रह पु० देवगणशब्दे सुश्रुतोक्ते ग्रहभेदे।
"यः पश्यति नरो देवान् जाग्रद्वा शयितोऽपि वा। उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तन्तु देवग्रहं विदुः" भा० व० १४५ अ०

देवङ्गम त्रि० देवं गच्छति गम–वेदे खच्। देवगामिनि "अस्मां राध्नोतु होत्रायां देवङ्गमाय" शत० ब्रा० १।८।१।१२ लोके तु णिनि देवगामीत्येव।

देवचक्र न० सत्राङ्गे १अभिप्लवभेदे "परि यद्वा एतद्देवचक्रं यदभिप्लवः" ऐत० ब्रा० ४।१५ "देवचक्रे वा एते पृष्ठ्यप्रतिष्ठिते। यजमानस्य पाप्मानं त्वं हतो परिप्लवेते स यो हैवं विदुषां दीक्षितानां पापकं सत्ये कीर्त्तयत्येते ह्यस्य देवचक्रे शिरश्छिन्तो दशरात्र ऊर्द्धिः पृष्ठ्याभिप्लवौ चक्रे" शत० ब्रा० १२।२।२।२ यामलोक्ते देवताभेदोपासनाज्ञापके २चक्रभेदे यथा

"पूर्व्वपश्चिमभेदेन षष्ठरेखां समालिखेत्। याम्यादि दक्षिणान्तञ्च रेखा दश समालिखेत्। पञ्चगेहे पूरकाङ्कः सर्व्वाधोहारकाङ्ककान्। तन्मध्ये रचयेदङ्कं देवतागृहसंयुतम्। पूरकाङ्कमाद्यगेहे सप्तर्षियुतमालिखेत्। तद्दक्षिणे द्वादशञ्च दक्षे च नवमन्तथा। तद्दक्षेऽष्टादशकं तद्दक्षे षोडशन्तु ततः। पूरकाङ्कं तले लेख्य इन्द्राद्यङ्कस्य दक्षतः। इन्द्रगेहे च शतकं विधिविद्याफलप्रदम्। धर्म्मगेहे शून्यसप्तयुगलं विलिखेद्बुधः। अनन्तमन्दिरे नाथ! शून्याष्टवसुरेव च। कालीगेहे शून्यवेदरामाङ्कं विलिखेत्ततः। धूमावतीमन्दिरे च शून्यखेषुनिशापतीन्। इन्द्राधो दक्षतो लेख्या यक्षाश्चन्द्राधिदेवता। शून्यषष्ठचन्द्रयुक्तं सर्व्वत्र दक्षतो लिखेत्। तथाश्विनीकुमारौ च शून्यान् नयुगमेरुकौ। तत्पश्चात् सूर्य्यगेहे च सहस्राच्च समन्वितम्। तारिणीमन्दिरस्थाङ्कं शून्यवेदषडात्मकम्। वगलामुखीगेहस्थं शून्याष्टचन्द्रसंयुतम्। ततश्चन्द्रगृहस्याधो वायुगेहं मनोरमम्। रन्ध्रवेदात्मकं गेहं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम्। राहुगेहं महापापं शून्यशून्यमणिप्रियम्। पश्चादर्कगृहस्थञ्च खशून्ययुगलात्मकम्। षोडशीमन्दिरे शून्यषष्ठचन्द्रसमाहितम्। मातङ्गीमन्दिरे शून्यरन्ध्रचन्द्रसमन्वितम्। वायोरधोवरुणस्य गृहं सप्तशशिप्रियम्। तारिणीगेहमध्ये च शून्याष्टकसमन्वितम्। बुधगेहस्थिताङ्कञ्च शून्यचन्द्रयुगात्मकम्। भुवनेशीमन्दिरस्थं शून्याष्टचन्द्रमण्डलम्। प्रत्यङ्गिरामन्दिरस्थं शून्यषष्ठशशिप्रियम्। वरुणाधः कुवेरस्य गृहस्थं षष्ठयुग्मकम्। आनन्दभैरवीगेहे दशकं परिकीर्त्तितम्। धरणीगृहमध्ये च शून्ययुग्मेन्दुसंयुतम्। भैरवीगृहमध्यस्थं शून्यं युगलचन्द्रकम्। बालागृहस्थं शून्यर्षिचन्द्रमण्डलसंयुतम्। कुवेराधः सुखं चक्रस्थिताङ्कं सर्व्वसिद्धिदम्। ईश्वरस्य गृहस्थञ्च सप्तशून्ययुगात्मकम्। तिरस्करिण्या गेहस्थं सहस्राङ्कसमन्वितम्। किङ्किणीमन्दिरं पश्चादष्टचन्द्रसमन्वितम्। छिन्नमस्तागृहं पश्चात् शून्याष्टचन्द्रमण्डलम्। वागीश्वरीगृहं पश्चात् खसप्तचन्द्रमण्डलम्। महाफलप्रदातारं धर्म्मं चरति तस्य न। ईश्वरस्य ह्यधोगेहे वटुकस्य गृहं ततः। शून्याष्टमाद्यं स्वगृहं धर्म्मार्थकाममोक्षदम्। तत्पश्चात् डाकिनीगेहं खशून्यमुनिसंयुतम्। हन्ति साधकमुख्यं हि क्षणादेव न संशयः। स्वगृहे स्त्रीयमन्त्रस्य फलदं परिकीर्त्तितम्। भीमादेवीगृहं पश्चात् खसप्तचन्द्रमण्डलम्। भयदं सर्व्वदेशे तु वर्ज्जयेत्तु गृहान्तरम्। लक्षवर्णं लिखेत् शेषगृहयोः पण्डितोत्तमः। इन्द्रगेहावधि धीरो ककारादिकवर्णकम्। क्षकारान्तं लिखेत् तत्र गणयेत् साधकोऽन्ततः। पूरकाङ्कमूर्द्ध्वदेशे हारकाङ्कमधो लिखेत्। निजनामाक्षरं यत्र तत्कोष्ठाङ्कं महेश्वर!। नीत्वा च पूरयेद्विद्वान् स्वस्वगेहोर्द्ध्वदेशकैः। अङ्कैस्ततो हरेन्नाथ! अधोऽङ्के हार्य्यशेषकम्। विस्तारश्चेद्देवतानां तदङ्कः शुभदः स्मृतः। अल्पस्त्वशुभदः प्रोक्तः साधकस्यासुखावहः। एकाक्षरे महासौख्यं तत्रापि गणयेन्न च। स्त्रीयाङ्कः शून्यगामी च देवताङ्कं ततः प्रभो!। तदा नैव शुभं विद्यादशुभाय प्रकल्पते। एके धनमवाप्नोति द्वितीये राजवल्लभः। तृतीये जप्यसिद्धिः स्यात् चतुर्थे मरणं ध्रुवम्। पञ्चमे पञ्चवाणः स्यात् षष्ठे दुःखोत्कटानि च। देवानां शक्तिवर्गाणामित्यङ्काः परिकीर्त्तिताः। वैष्णवानां विशेषो-

त्व पञ्चमाङ्गो निषेधकः। येषां यासां देवतानामिच्छा तिष्ठति चेतसि । तन्मन्त्रप्रश्नणादेव अष्टैश्वर्ययुतो भवेत् । यद्देवताश्रिताये तु तद्दृष्टाङ्गं हरन्ति ते । जङ्घाङ्गेन पूरयित्वाह्यधोङ्गेन हरेत् सदा" ।

देवचर्य्या स्त्री ६त० । १देवचरिते अद्भुते २देवार्थं चरणे होमादौ च "श्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्य्योपशोभितम्" (आश्रमम्) भा०व० १४५ अ० ।

देवचिकित्सक पु० द्वि०व० ६त० । स्वर्वैद्ययोरश्विनीकुमारयोः हेमा०। आयुर्वेदशब्दे ७७९ पृ० तयोस्तथात्वकथा दृश्या । २द्वित्वसंख्यायां तदधिष्ठातृके २अश्विनीनक्षत्रे च

देवच्छन्द पु० देवैश्छन्द्यते प्रार्थ्यते छन्द-कर्मणि घञ् । शतयष्टिके हारे अमरः । "शतमष्टयुतं हारो देवच्छन्दोह्यशीतिरेकयुता" इत्यु०सं० उक्ते २हारे च ।

देवच्छन्दस न० देवप्रियं छन्दः टच् समा० । वैदिके श्रौतिये छन्दोभेदे ।

देवज त्रि० देवाज्जायते जन-ड । १देवजाते २सामभेदे न० । "तस्मादाहुः सत्यं साम देवजं सामेति" शत०ब्रा०३।४। २।१६। क्षयाह्वसहोदरे सूर्यवंश्ये ३संयमन्नृपपुत्रभेदे पु० । "तत्पुत्रात् संयमादासीत् क्षयाश्वः सहदेवजः" भाग० ९। २।२२ देवजेन सह वर्त्तमानः क्षयाश्वः । सूर्य्यस्मादिते ४ऋतौ पु० "सप्तथमाहुरेकजं षड़िद्यमा ऋषयो देवजाः" ऋ० १।१६४।१५। "सप्तानामृतूनां मध्ये सप्तमं सप्तमत्तम् । "षट् च छन्दसि" पा० इति षट् । एकजमेकेनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः । चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसन्ताद्याः षड़ृतवो भवन्ति । अधिकमासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्त्तुः । न च तादृशो मास एव नास्तीति मन्तव्यम् । "अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुरिति"श्रुतेः । तदेवोच्यते । षड़िद्यमाः । इद्शब्द एवकारार्थः । षडेव ऋतवो मासद्वयरूपा ऋषयो गन्तारः । ते च देवजाः । देवादादित्याज्जाता इत्येवमाहुः । सप्तमधारस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः । "निः सूर्योऽधिकमासो हि मण्डलं तपते रवेरित्यादि"स्मृतेः । तस्मात् षडेव देवजाः अदेवज एकः" भा० "सूर्य्यसंक्रान्तिरहितत्वाद्धिःसूर्य्यकत्वं तेन ऋतूनां चान्द्रत्वमपि गम्यते ।

देवजग्ध त्रि० ६त०। १देवभक्षिते २कत्तृणे न० हेमच०स्वार्थे कन् । देवजग्धकम् कत्तृणे अमरः ।

देवजन पु० देवरूपोजनः । देवरूपे जने "भक्षयित्वाप्यात्मपः श्रुधा निनयते त्रिः सर्वदेवजनेभ्यः स्वाहेति"आश्व० श्रौ०२।४।१२। देवानां जनः । २उपदेवे तदुपकरणभूते गन्धर्वादौ । [शब्दार्थचि०।

देवजनविद्या स्त्री ६त० । गन्धर्वविद्यायां नृत्यगीतादौ

देवजात त्रि० १देवेभ्यो जातः । देवेभ्यो जाते "यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः" ऋ० ।१६२।१ ६त० । २देवानां गणे न० "यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुतः इति" शत०ब्रा० १४।४।२।२६

देवजामि स्त्री देवानां जामिरिव । १देवस्त्रयौ "श्रयामि घोष इन्द्र ! देवजामिरिरज्यन्त" ऋ० ७,२३।० "देवजामिर्देवानां बन्धुः" भा० ६त० । २देवानां वध्वां च "विद्म ते स्वप्न ! जनित्रं देवजामीनां पुत्रोऽसि यमस्य करणः" अथ० ६।४६।२

देवट त्रि० दिव-अटन् । शिल्पिनि उणादिकोषः

देवट्टी स्त्री देवं देवशब्दमट्टति अतिक्रामति अट्ट-अण् उप०स० शक० गौरा० ङीप् । गङ्गाचिल्लग्राम् हारा०।

देवतर त्रि० अतिशयेन देवः दीप्तः देवको वा तरप् । १अतिशयदीप्ते २अतिदेवके च ततः शुभ्रा० ढक् । दैवतरेय तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् ।

देवतरु पु० देवप्रियस्तरुः । १मन्दारादिवृक्षे "पञ्चैते देवतरवः मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि या हरिचन्दनम्"अमरः २चैत्यवृक्षे च शब्दार्थचि०

देवता स्त्री देव+स्वार्थे तल् "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते" भाष्योक्तेः पुंस्त्वातिक्रमेण स्त्रीत्वम् । देवे निर्जरे । देवतात्वञ्च "वेदमेयत्यागोद्देश्यत्वम् उद्देश्यत्वञ्च तस्येदमित्यारोपज्ञानविषयत्वमिति" श्राद्धविवेकः । तत्र मन्त्रस्तुत्यत्वं वा । तदुभयं पितॄनामप्यस्तीति श्राद्धादौ तेषां देवतात्वम् । मन्त्रेण द्योत्यत्वं वा देवतात्वं यथाह ऋग्वेदभाष्योपोद्घाते माधवः "तथा देवनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तो देवशब्द इत्येतदाम्नायते । "देवनाद्देवोऽभूदिति तद्देवानां देवत्वमिति"। अतो दीव्यतीति देवः मन्त्रेण द्योत्यत इत्यर्थः । "यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या । तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते"योगियाज्ञ०। वैदिकमन्त्रभेदे देवताभेदाः सर्वानुक्रमिकायामुक्तास्तत एवावसेयाः । तन्मूलं हेमा०व्र०ख० उक्तमिह विस्तरभयानोद्धृतम् । मन्त्राणां तज्ज्ञाने फलमज्ञाने निन्दामाह हेमा०व्र० योगियाज्ञ० "आर्षं छन्दो दैवतञ्च विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं

प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः। अविदित्वा तु यः कुर्य्याद् यजनाध्ययनं जपम्। होममन्तर्जले दानं तस्य चाल्पफलं भवेत्”। तथा “यो विजानाति मन्त्राणामार्षं छन्दश्च दैवतम्। विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थं ज्ञानकर्म च। एकैकस्य ऋषेः सोऽपि वन्द्योह्यतिथिवद्भवेत्। देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः। पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो द्विजः। अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु”। ब्राह्मणेन मन्त्रेतरवेदभागेन सह वेदितव्यमित्यर्थः उत्तरत्र विनियोगब्राह्मणयोर्द्वैयतया निर्देशात्। तद्विवृतिरपि तेनैवोत्तरत्र दर्शिता यथा “नैरुक्त्यं यस्य मन्त्रस्य विनियोग प्रयोजनम्। प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते। एवं पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुस्मरेत्। होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये यजने तथा” इति। २प्रदेयद्रव्यस्याधिपतौ च दानशब्दे ३५१८ पृ० तद्विशेषो दृश्यः। देवताभेदाश्च निरुक्ते दैवतकाण्डे उक्ता यथा “अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते। वाय्वादयो भगान्ताः सुरन्तरिक्षस्थदेवताः। सूर्य्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थाना देवता इति”। त्रयस्त्रिंशत्पतिशब्दे ३३५९ पृ० देवतानां प्राधान्यतस्त्रयस्त्रिंशत्त्वमुक्तं किन्तु स्वस्वगणपत्नीसहितानां तासां त्रयस्त्रिंशत्कोटिसंख्यात्वं यथोक्तं पद्मपु०उत्तरख०“सदारा विबुधाः सर्वे स्वानां स्वानां गणैः सह। त्रैलोक्ये ते त्रयस्त्रिंशत्कोटिसंख्यतयाऽभवन्”। तेषां गणभेदाश्च गणदेवताशब्दे २५०२पृ०उक्ताः दृश्याः। तन्मध्येऽधिकारिभेदेन देवताभेदा यथा “या यस्याभिमता पुंसः सा हि तस्यैव देवता। किन्तु कार्य्यविशेषेण पूजिता चेष्टदा नृणाम्। विशेषात् सर्वदा नायं नियमोह्यन्यथा नृप!। नृपाणां दैवतं विष्णुस्तथैव च पुरन्दरः। विप्राणामग्निरादित्यो ब्रह्मा चैव पिनाकधृक्। देवानां दैवतं विष्णुर्दानवानां त्रिशूलभृत्। गन्धर्व्वाणां तथा सोमो यक्षाणामपि कथ्यते। विद्याधराणां वाग्देवी साध्यानां भगवान् हरिः। रक्षसां शङ्करो रुद्रः किन्नराणाञ्च पार्वती। ऋषीणां दैवतं ब्रह्मा महादेवश्च शूलभृत्। मनूनां स्यादुमा देवी तथा विष्णुः सभास्करः। गृहस्थानाञ्च सर्वे स्युर्ब्रह्मा वै ब्रह्मचारिणाम्। वैखानसस्याम्बिका स्याद् यतीनाञ्च महेश्वरः। भूतानां भगवान् रुद्रः कुष्माण्डानां विनायकः। सर्वेषां भगवान् ब्रह्मा देवदेवः प्रजापतिः। इत्येवं भगवान् ब्रह्मा स्वयं देवोऽभ्यभाषत” इति कूर्म्म०पु०। देवानां वर्णभेदा भा०शा० मोक्षधर्मे

“आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशश्च मरुतस्तथा। अश्विनौ च स्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समास्थितौ। स्मृतास्त्वाङ्गिरसा देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः। इत्येतत् सर्व्वदेवानां चातुर्व्वर्ण्यं प्रकीर्तितम्”। वैष्णवानां गणेशाद्यनन्तरं सनकादिवैष्णवानां पूज्यत्वेन देवतात्वमुक्तं यथा “यत्र यत्र सुराः पूज्या गणेशाद्यास्तु कर्म्मणाम्। विष्णुर्चने तत्र तत्र वैष्णवानां हि वैष्णवाः। विश्वक्सेनं ससनकं सनातनमतःपरम्। सनन्दं सनत्कुमारञ्च पश्चैवं पूजयेत्ततः” पद्म० उत्तरख०। देवषट्कं यथा “गणेशञ्च दिनेशञ्च वह्निं विष्णुं शिवं शिवाम्। देवषट्कञ्च संपूज्य नमस्कृत्य विचक्षणः” ब्रह्म०वै०प्रक०। मासविशेषे देवताभेदपूजा मन्त्रमहोदधावुक्ता यथा

“अन्येष्वप्युपरागार्कोदययास्याय नादिषु। कुर्य्यादत्र्ययोगेषु विशेषाद्देवतार्चनम्। यथा यथेष्टदेवेषु नृणां भक्तिः समेधते। प्राप्यते तैरयत्नेन मनोऽभीष्टं तथा तथा। शुचौ तत्तदहे कुर्य्याद्देवप्रस्वपनोत्सवम्। ऊर्जे तथैव देवानामुत्थापनविधिं सुधीः। माघकृष्णचतुर्दश्यां विशेषाच्छिवपूजनम्। आश्विनाद्यनवाहेषु दुर्गा पूज्या यथाविधि। गोपालं पूजयेद्विद्वान्नभःकृष्णाष्टमीदिने। रामं चैत्रे सिते पक्षे नवम्यामर्चयेत् सुधीः। वैशाखाद्य चतुर्दश्यां नरसिंहं प्रपूजयेत्। यजेच्छुक्लचतुर्थ्यान्तु गणेशं भाद्रमाघयोः। महालक्ष्मीं यजेद्विद्वान् भाद्रकृष्णाष्टमीदिने। माघस्य शुक्लसप्तम्यां विशेषाद्दिननायकम्। या काचित् सप्तमी शुक्ला रविवारयुता यदि। तस्यां दिनेशं संपूज्य दद्यादर्घ्यं पुरोदितम्। तत्तत्कल्पोदितानन्यान् देवताप्रीतिवर्द्धनान्। विशेषनियमान् कृत्वा भजेद्देवमनन्यधीः। आषाढीकार्त्तिकीमध्ये किञ्चिन्नियममाचरेत्। देवस्प्रीतये विद्वान् जपपूजादितत्परः। एवं यो भजते विष्णुं रुद्रं दुर्गां गणाधिपम्। भास्करं श्रद्धया नित्यं स कदाचिन्न सीदति”।

देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्दिष्टत्वं देवतात्वम् अग्नये स्वाहेत्यादिमन्त्रएव देवतेति मीमांसकाः। तन्मतञ्च पूर्वपक्षविधया शब्दचि० उक्ता दूषितं तच्च अविग्रहशब्दे ४५६ पृ० दर्शितम्। देवतानां चैतन्ये विग्रहवत्वे वा मन्त्राणामेव देवतात्वं शाङ्करवि० समर्थितं यथा “विग्रहवत्वं चेन्द्रादीनामपि तिर्यगधिकरणे दर्शितं देव-

तात्वं हि तथाविधानां नेष्टमिति। नन्विन्द्रादीनां विग्रहवत्त्वे किं प्रमाणम्? अर्थवाद इति चेन्न तस्य सिद्धेऽर्थेऽप्रामाण्यात्। कथं वा विग्रहवतामदेवतात्वम्? ऐन्द्रं हविरित्यादौ तद्धितादिभिः प्रकृत्यर्थस्य देवतात्वबोधनात् इन्द्रादिपदानि च सहस्रचक्षुरादिमतीषु व्यक्तिषु मुख्यानि मन्त्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात्। उच्यते ऐन्द्रादिपदकामाधिकारिकविधिवाक्यस्यकामिश्रुतिरत्र प्रमाणम् अन्यथा स्वर्गिशरीरेऽप्यनाश्वासः स्यात्। यत्राप्यर्थवादादैन्द्रादिपदप्राप्तप्रवगतिः तत्रापि तत्फलपरत्वे रात्रिसत्रन्यायएव प्रमाणं विग्रहवतामिन्द्रादीनां सन्निधानस्य प्रत्यक्षबाधितत्वेन तथाविधानां पूज्यत्वासम्भवात् अगत्या तदाकारतया ध्यातस्य मन्त्रस्य लक्षितस्य देवतात्वमिति रहस्यम्। इन्द्राकारतया ध्यानादिन्द्रप्रीतिरप्युपपन्ना। तथा च योगियाज्ञवल्क्यः "यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा या च देवता। तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते" इति। ननु देवानां विग्रहवत्त्वे तेषामेवाराधितानां फलदातृत्वं कुतो न भवेत्? अलमपूर्वकल्पनया। तथा च भविष्यपुराणे "यद्यद्द्रव्यं नरोऽस्टमादित्याय प्रयच्छति। तत्तस्य शतसाहस्रमुत्पादयति भास्करः" याज्ञवल्क्यः "आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च। प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः"। तथा च देवताधिकरणसिद्धान्तविरोधः स्यात्। उच्यते देवानामिन्द्रादीनां पितॄणां वस्वादीनां युगमन्वन्तरादिभेदेन नानात्वावगमात् फलोदयकाले पूर्वस्य च्युताधिकारत्वेन फलदातृत्वाशक्तेः। अन्यस्य चानाराधितत्वेन फलदातृत्वायोगात् तत्रापूर्वं शब्दशक्तौ वाचकशब्दसद्भावात् सर्वत्रैव तदभिधानम् अतएव काम्ये लृप्रशक्तिर्लिङादिर्नित्ये निषेधे चापूर्वमाहेत्युक्तम्। एवञ्चापूर्वानुप्रवेशात् सहकारितया यदि देवतापि फलदात्री न क्वचित् कोऽपि विरोधः"।

देवताजित् पु॰ देवतां जयति जि–क्विप्। १देवजयिनि असुरादौ भरतपुत्रसुमतेः २पुत्रभेदे च "भरतस्यात्मजः सुमतिर्नाम" इत्युपक्रमे "तस्माद्वृद्धसेनायां देवताजिन्नाम पुत्रोऽभूत्" भाग॰ ५।१५।२।

देवताड पु॰ देवः दीप्तः तालः डस्य लः। (देताड) ख्याते १वृक्षे अमरः। २घोषकलतायाम् विश्वः। देवौ आदित्यचन्द्रौ ताडयति ताडि अण् उप॰स॰। ३राहौ। देवनाय दीपनाय ताड्यतेऽसौ ताडि–कर्मणि अच्। ४वह्नौ च मेदि॰। तस्योद्दीपनाय ताड्यमानत्वात् तथात्वम्। देवताड़क स्वार्थे क। देवताडवृक्षे रत्नमाला।

देवतात पु॰ तन–क्त वा ङा ततएव तातः स्वार्थे अण् वा देवार्थं तते १यज्ञे निघ॰ "एवा देव देवताते यवस्व" ऋ॰ ६।६७।२७। इत॰। २देवजनके कश्यपे च। तेनादित्यामादित्यादीनामुत्पादनात्तथात्वम्। ३मरीच्यादिषु "एते (मरीच्यादयः) मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन् भूरितेजसः। देवान् देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः" मनुः। ४हिरण्यगर्भे च "कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां प्रभुः। साध्यानाञ्च गणं सूक्ष्मम्" मनुः।

देवताति पु॰ देव+स्वार्थे तातिल्। देवे "स आवह देवतातिं यविष्ठ!" ऋ॰ ३।४६।४ देवतातिं देवं स्वार्थे तातिल्" भा॰

देवताधिकरण न॰ देवता कर्मसु तदधिकारित्वमनधिकारित्वं वाधिक्रियते विचार्यतेऽत्र अधि+कृ–आधारे ल्युट्। देवतानां यज्ञादावधिकारित्वतदभावयोरन्यतरसाधके न्यायभेदे। यज्ञादौ देवतानामनधिकारः इति मीमांसकाः। तच्च जै॰सू॰ भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात्" सू॰ "इदमामनन्ति, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्येवमादि। तत्र सन्देहः किं यावत्किञ्चित् सत्त्वं, तत् सर्वम् अधिकृत्य एतदुच्यते, उत समर्थम् अधिकृत्य? इति। किं प्राप्तम्? सर्वाधिकारः, अविशेषात्। ननु वृक्षादयो न किञ्चित् कामयन्ते, कथम् तेषाम् अधिकारः स्यात्? उच्यते, मा भूत् अचेतनानाम्, तिरश्चस्तु अधिकृत्य यजेत इति ब्रूयात्। ननु तिर्यञ्चोऽपि न किञ्चित् कामयन्ते। न इति ब्रूमः, कामयन्ते सुखम्, एवं हि दृश्यते, घर्मोपतप्ताः छायाम् उपसर्पन्ति, शीतेन पीडिताः आतपम्। आह, ननु तिर्यञ्च आसन्नं फलं चेतयन्ते, न कालान्तरफलं प्रार्थयन्ते, कालान्तरफलानि च कर्माणि। उच्यते, कालान्तरेऽपि फलं कामयमाना लक्ष्यन्ते, शुनः चतुर्दश्याम् उपवसतः पश्यामः, श्येनांश्च अष्टम्याम्। न चैषां व्याध्याशङ्का, नियतनिमित्तत्वात्, न अनाहाराणामपि तस्मिन् काले दर्शनात्, समानाहाराणामपि अन्यस्मिन् काले अदर्शनात्। लिङ्गानि च वेदे भवन्ति, देवा वै सत्रमासत इत्येवमादीनि "देवतानाम् ऋषीणां वनस्पतीनाम् अधिकारं दर्शयन्ति। ननु कात्स्न्र्येन विधिम् उपसंहर्तुम् न शक्नुवन्ति इति अनधिकृताः।

उच्यते, यागं कर्तुम् शक्नुवन्ति केचित्, तस्मात् यजेत इत्येवमादीनि अधिकरिष्यन्ति शक्नुवतः, विष्णुक्रमादि-वचनानि तु अशक्तान् न अधिकरिष्यन्ति। तत्र योऽनुपदिष्टविष्णुक्रमादिकः स केवलं यागं करिष्यति, कः तस्य दोषः?। द्रव्यपरिग्रहोऽपि देवग्रामः, हस्तिग्रामः, ऋषभस्य ग्रामः इति उपचारात् अस्त्येव तस्मात् अमनुष्याणामपि शक्नुवताम् अधिकार इति" भा० "कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः कार्त्स्न्येन गम्यते" सू० वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। न चैतदस्ति, तिर्यगादीनामपि अधिकारः इति। कस्य तर्हि?। यः समर्थः कृत्स्नं कर्म अभिनिर्वर्त्तयितुम्। न चैते, शक्नुवन्ति तिर्य्यगादयः कृत्स्नं कर्माभिनिर्वर्तयितुम्, तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म इति, कथं यो न शक्यते कर्तुम्, सोऽभ्युपायः स्यात्? इति। न देवानां, देवतान्तराभावात्, न हि आत्मानम्, उद्दिश्य त्यागः सम्भवति, त्याग एवासौ न स्यात्, न ऋषीणाम्, आर्षेयाभावात्, न भृग्वादयो भृग्वादिभिः सगोत्रा भवन्ति, न चैषां सामर्थ्यं प्रत्यक्षम्" (देवानां देवतान्तरभावादिति येषां शब्द एव देवताभिप्रेता, तेषामयमप्ययुक्तो ग्रन्थः, शक्यते हीन्द्रेणापीन्द्रशब्दोच्चारणेन हविस्त्यक्तुम्। तस्मात् अर्थमेव देवतामभिप्रेत्य एतद्भाष्यमिति तन्त्ररत्नम्)। यानि पुनर्लिङ्गानि, देवा वै सत्रमासत इत्येवमादीनि, अर्थवादाः ते विधिप्ररोचनार्थाः। विद्यते हि विधिरन्यः तेषु सर्वेषु, न च विधेर्विधिनैकवाक्यभावो भवति, वचनव्यक्तिभेदात्। स्तुतिस्तु सा, इत्थं नाम सत्राणि आसितव्यानि, यत् कृतकृत्या अपि आसते देवाः, आसन्नचेतना अपि तिर्यञ्चः, अचेतना अपि वनस्पतयः, किमङ्ग पुनर्विद्वांसो मनुष्याः" भा०

देवानामधिकारित्वं विशेषतो ब्रह्मविज्ञानेऽधिकारित्वमिति वेदान्तिनः तच्च शा०सू० भाष्याभ्यां समर्थितम् तच्च अविद्याशब्दे ४५५ पृ० दृश्यम्।

देवतानुक्रम ६त०। देवानामुद्देशे "नामधेयानि मन्त्राश्च दक्षिणाश्च व्रतानि च। देवतानुक्रमः कल्पः संकल्पस्तन्त्रमेव च" भाग० २।६।२६

देवताप्रतिमा स्त्री ६त०। देवतानां प्रतिमूर्त्तौ तदङ्गमानभेदादिकं सामान्यविशेषतः वृ०सं०५८अ०उक्तं यथा "देवागारद्वारस्याष्टांशोनस्य यस्तृतीयोऽंशः। तत्पिण्डिका प्रमाणं प्रतिमा तद्द्विगुणपरिमाणा। स्वैरङ्गुलप्रमाणैर्द्वादशविस्तीर्णमायतं च मुखम्। नग्नजिता तु चतुर्दश दैर्घ्येण द्राविडं कथितम्। नासाललाटचिबुकग्रीवाश्चतुरङ्गुलास्तथा कर्णौ। द्वे अङ्गुले च हनुके चिबुकं द्व्यङ्गुलं विस्तृतम्। अष्टाङ्गुलं ललाटं विस्ताराद्द्व्यङ्गुलात्परे शङ्खौ। चतुरङ्गुलौ तु शङ्खौ कर्णौ तु द्व्यङ्गुलं पृथुलौ। कर्णोपान्तः कार्योऽर्द्धपञ्चमे भ्रूसमेन सूत्रेण। कर्णस्रोतः सुकुमारकं च नयनप्रबन्धसमम्। चतुरङ्गुलं वसिष्ठः कथयति नेत्रान्तकर्णयोर्विवरम्। अधरोऽङ्गुलप्रमाणस्तस्यार्धेनोत्तरोष्ठश्च। अर्धाङ्गुला तु गोच्छा वक्त्रं चतुरङ्गुलायतं कार्यम्। विपुलं तु सार्द्धमङ्गुलं मध्यात्तत्त्र्यङ्गुलं व्यात्तम्। द्व्यङ्गुलतुल्यौ नासापुटौ च नासा पुटाग्रतो ज्ञेया। स्याद्द्व्यङ्गुलमुच्छ्रायश्चतुरङ्गुलमन्तरं चाक्ष्णोः। द्व्यङ्गुलमितोऽक्षिकोशो द्वे नेत्रे तत्त्रिभागिका तारा। दृक् तारापञ्चांशो नेत्रविकाशोऽङ्गुलं भवति। पर्यन्तात्पर्यन्तं दश भ्रुवोऽर्द्धाङ्गुलं भ्रुवोर्लेखा। भ्रूमध्यं द्व्यङ्गुलकं भ्रूर्दैर्घ्येणाङ्गुलचतुष्कम्। कार्या तु केशरेखा भ्रूबन्धसमाङ्गुलार्द्धविस्तीर्णा। नेत्रान्ते करवीरकमुपन्यसेदङ्गुलप्रमितम्। द्वात्रिंशत्परिणाहाच्चतुर्दशायामतोऽङ्गुलानि शिरः। द्वादश तु चित्रकर्मणि दृश्यन्ते विंशतिरदृश्याः। आस्यं सकेशनिचयं षोडश दैर्घ्येण नग्नजित्प्रोक्तम्। ग्रीवा दशविस्तीर्णा परिणाहाद्विंशतिः सैका। कण्ठाद्द्वादश हृदयं हृदयान्नाभिश्च तत्प्रमाणेन। नाभीमध्यान्मेढ्रान्तरं च तत्तुल्यमेवोक्तम्। ऊरू चाङ्गुलमानैश्चतुर्युता विंशतिस्तथा जङ्घे। जानुकपिच्छे चतुरङ्गुले च पादौ च तत्तुल्यौ। द्वादशदीर्घौ षट् पृथुतया च पादौ त्रिकायताङ्गुष्ठौ। पञ्चाङ्गुलपरिणाहौ प्रदेशिनी त्र्यङ्गुलं दीर्घा। अष्टांशाष्टांशोनाः शेषाङ्गुलयः क्रमेण कर्तव्याः। स चतुर्थभागमङ्गुलमुत्सेधोऽङ्गुष्ठकस्योक्तः। अङ्गुष्ठस्य नखः कथितश्चतुर्थभागोनमङ्गुलं तज्ज्ञैः। शेषनखानामर्द्धाङ्गुलं क्रमात् किञ्चिदूनं वा। जङ्घाग्रे परिणाहश्चतुर्दशोक्तस्तु विस्तरः पञ्च। मध्ये तु सप्त विपुला परिणाहात्त्रिगुणिताः सप्त। अष्टौ तु जानुमध्ये वैपुल्यं त्र्यष्टकं तु परिणाहः। विपुलौ चतुर्दशोरू मध्ये द्विगुणश्च तत्परिधिः। कटिरष्टादशविपुला चत्वारिंशच्चतुर्युता परिधौ। अङ्गुलमेकं नाभिर्वेधेन तथा प्रमाणेन। चत्वारिंशद्द्वियुता नाभी मध्येन मध्यपरिणाहः। स्तनयोः षोडश चान्तरमूर्द्ध्वं कक्षे षडङ्गुलिके। कार्यावष्टावंसौ द्वादश बाहू तथा प्रबाहू

च। बाहू षड्विस्तीर्णौ प्रतिबाहू त्वङ्गुलचतुष्कम्। षोडश बाहू मूले परिणाहाद्द्वादशाग्रहस्ते च। विस्तारेण करतलं षडङ्गुलं सप्त दैर्घ्येण। पञ्चाङ्गुलानि मध्या प्रदेशिनी मध्यपर्वदलहीना। अनया तुल्या चानामिका कनिष्ठा तु पर्वोना। पर्वद्वयमङ्गुष्ठः शेषाङ्गुलयस्त्रिभिस्त्रिभिः कार्याः। नखपरिमाणं कार्यं सर्वासां पर्वणोऽर्धेन। देशानुरूपभूषणवेषालङ्कारमूर्तिभिः कार्या। प्रतिमा लक्षणयुक्ता सन्निहिता वृद्धिदा भवति। दशरथतनयो रामोबलिश्च वैरोचनिः शतं विंशम्। द्वादशहान्या शेषाः प्रवरसमन्यूनपरिमाणाः। कार्योऽष्टभुजो भगवांश्चतुर्भुजो द्विभुज एव वा विष्णुः। श्रीवत्साङ्कितवक्षाः कौस्तुभमणिभूषितोरस्कः। अतसीकुसुमश्यामः पीताम्बरनिवसनः प्रसन्नमुखः। कुण्डलकिरीटधारी पीनगलोरःस्थलांसभुजः। खड्गगदाशरपाणिर्दक्षिणतः शान्तिदश्चतुर्थकरः। वामकरेषु च कार्मुकखेटकचक्राणि शङ्खश्च। अथ च चतुर्भुजमिच्छति शान्तिद एको गदाधरश्चान्यः। दक्षिणपार्श्वे ह्येवं वामे शङ्खश्च चक्रश्च। द्विभुजस्य तु शान्तिकरो दक्षिणहस्तोऽपरश्च शङ्खधरः। एवं विष्णोः प्रतिमा कर्तव्या भूतिमिच्छद्भिः। बलदेवो हलपाणिर्मदविभ्रमलोचनश्च कर्तव्यः। बिभ्रत् कुण्डलमेकं शङ्खेन्दुमृणालगौरवपुः। एकानंशा कार्या देवी बलदेवकृष्णयोर्मध्ये। कटिसंस्थितवामकरा सरोजमितरेण चोद्वहती। कार्या चतुर्भुजा सा वामकराभ्यां सपुस्तकं कमलम्। द्वाभ्यां दक्षिणपार्श्वे वरमर्थिष्वक्षसूत्रं च। वामेष्वष्टभुजायाः कमण्डलुश्चापमम्बुजं शास्त्रम्। वरशरदर्पणयुक्ताः सव्यभुजाः साक्षसूत्राश्च। शाम्बश्च गदाहस्तः प्रद्युम्नश्चापभृत् सुरूपश्च। अनयोः स्त्रियौ च कार्ये खेटकनिस्त्रिंशधारिण्यौ। ब्रह्मा कमण्डलुकरश्चतुर्मुखः पङ्कजासनस्थश्च। स्कन्दः कुमाररूपः शक्तिधरो बर्हिकेतुश्च। शुक्लश्चतुर्विषाणो द्विपो महेन्द्रस्य वज्रपाणित्वञ्च। तिर्यग्ललाटसंस्थं तृतीयमपि लोचनं चिह्नम्। शम्भोः शिरसीन्दुकला वृषध्वजोऽक्षि च तृतीयमप्यूर्द्धम्। शूलं धनुः पिनाकं वामार्द्धे वा गिरिसुतार्धम्। पद्माङ्कितकरचरणः प्रसन्नमूर्तिः सुनीचकेशश्च। पद्मासनोपविष्टः पितेव जगतो भवेद्बुद्धः। आजानुलम्बबाहुः श्रीवत्साङ्कः प्रशान्तमूर्तिश्च। दिग्वासास्तरुणो रूपवांश्च कार्योऽर्हतां देवः। नासाललाटजङ्घोरुगण्डवक्षांसि चोन्नतानि रवेः। कुर्यादुदीच्यवेशं गूढं पादादुरो यावत्। बिभ्राणः स्वकररुहे पाणिभ्यां पङ्कजे मुकुटधारी। कुण्डलभूषितवदनः प्रलम्बहारो वियद्गवृतः। कमलोदरद्युतिमुखः कञ्चुकगुप्तः स्मितप्रसन्नमुखः। रत्नोज्ज्वलप्रभामण्डलश्च कर्तुः शुभकरोऽर्कः। सौम्या तु हस्तमात्रा वसुदा हस्तद्वयोच्छ्रिता प्रतिमा। क्षेमसुभिक्षाय भवेत् त्रिचतुर्हस्तप्रमाणायाम्। नृपभयमत्यङ्गायां हीनाङ्गायामकल्यता कर्तुः। शातोदर्यां क्षुद्भयम् अर्थविनाशः कृशायां च। मरणं तु सक्षतायां शस्त्रनिपातेन निर्दिशेत्कर्तुः। वामावनता पत्नीं दक्षिणविनता हिनस्त्यायुः। अन्धत्वमूर्द्ध्वदृष्ट्या करोति चिन्तामधोमुखी दृष्टिः। सर्वप्रतिमास्वेवं शुभाशुभं भास्करोक्तसमम्। लिङ्गस्य वृत्तपरिधिं दैर्घ्येणासूत्र्य तत् त्रिधा विभजेत्। मूले तच्चतुरस्रं मध्ये त्वष्टाश्रि वृत्तमतः। चतुरस्रमवनिखाते मध्यं कार्यं तु पिण्डिकाश्वभ्रे। दृश्योच्छ्रायेण समा समन्ततः पिण्डिका श्वभ्रात्। कृशदीर्घं देशघ्नं पार्श्वविहीनं पुरस्य नाशाय। यस्य क्षतं भवेन्मस्तके विनाशाय तल्लिङ्गम्। मातृगणः कर्तव्यः स्वनामदेवानुरूपकृतचिह्नः। रेवन्तोऽश्वारूढो मृगयाक्रीडादिपरिवारः। दण्डी यमो महिषगो हंसारूढश्च पाशभृद्वरुणः। नरवाहनः कुवेरो वामः किरीटी बृहत्कुक्षिः। प्रमथाधिपो गजमुखः प्रलम्बजठरः कुठारधारी स्यात्। एकविषाणो बिभ्रन्मूलककन्दं सुनीलदलकन्दम्”।

देवभेदेन मूर्त्तिभेदलक्षणानि अग्निपु० १०४ अ० उक्तानि तत्राङ्गभेदमानानि यथा

“भगवानुवाच। वासुदेवादिप्रतिमालक्षणं प्रवदामि ते। प्रासादस्योत्तरे पूर्वमुखीं वा चोत्तराननाम्। संस्थाप्य पूज्य च बलिं दत्त्वाथो मध्यसूत्रकम्। शिलां शिल्पी तु नवधा विभज्य नवमेऽंशके। सूर्यभक्तैः शिलायां तु भागं स्वाङ्गुलमुच्यते। द्व्यङ्गुलं गोलकं नाम्ना कालनेत्रं तदुच्यते। भागमेकं त्रिधा भक्त्वा पार्ष्णिभागं प्रकल्पयेत्। भागमेकं तथा जानौ ग्रीवायां भागमेव च। मुकुटं तालमात्रं स्यात्तालमात्रं तथा मुखम्। तालेनैकेन कण्ठन्तु तालेन हृदयं तथा। नाभिमेढ्रान्तरन्तावद् द्वितालावूरुकौ तथा। तालद्वयेन जङ्घा स्यात् सूत्राणि शृणु साम्प्रतम्। कार्य्यं सूत्रद्वयं पादे जङ्घामध्ये तथापरम्। जानौ सूत्रद्वयं कार्य्यमूरुमध्ये तथापरम्। मेढ्रे तथापरं कार्य्यं कट्यां सूत्रन्तथापरम्। मेखला-

पञ्चसिद्ध्यर्थं नाभ्यां चैवापरन्तथा। हृदये च तथा कार्य्यं कण्ठे सूत्रद्वयं तथा। ललाटे चापरं कार्य्यं मस्तके च तथापरम्। मुकुटोपरि कर्त्तव्यं सूत्रमेकं विचक्षणैः। सूत्राण्यूर्द्ध्वं प्रदेयानि सप्तैव कमलोद्भव!। कक्षात्रिकान्तरेणैव षट् सूत्राणि प्रदापयेत्। मध्यसूत्रन्तु सन्त्यज्य सूत्राण्येव निवेशयेत्। ललाटं नासिका वक्त्रं कर्त्तव्यञ्चतुरङ्गुलम्। ग्रीवाकर्णौ तु कर्त्तव्यौ आयामाच्चतुरङ्गुलौ। द्व्यङ्गुले हनुके कार्य्ये विस्ताराच्चिवुकन्तथा। अष्टाङ्गुलं ललाटन्तु विस्तारेण प्रकीर्त्तितम्। परेण द्व्यङ्गुलौ शङ्खौ कर्त्तव्यावलकान्वितौ। चतुरङ्गुलमाख्यातमन्तरं कर्णनेत्रयोः। द्व्यङ्गुलौ पृथुकौ कर्णौ कर्णपाङ्गार्द्धपञ्चमे। भ्रूसमेन तु सूत्रेण कर्णस्रोतः प्रकीर्त्तितम्। विद्धं षडङ्गुलं कर्णमविद्धञ्चतुरङ्गुलम्। चिवुकेन समं विद्धमविद्धं वा षडङ्गुलम्। गन्धपात्रं तथावर्त्तं शष्कुलीं कल्पयेत्तथा। द्व्यङ्गुलेनाधरः कार्य्यस्तस्यार्द्धेनोत्तराधरः। अर्द्धाङ्गुलं तथा नेत्रं वक्त्रन्तु चतुरङ्गुलम्। आयामेन तु वैपुल्यात् सार्द्धमङ्गुलमुच्यते। अव्यात्तमेवं स्याद्वक्त्रं व्यात्तं त्र्यङ्गुलमुच्यते। नासावंशसमुच्छ्रायं मूले त्वेकाङ्गुलं मतम्। उच्छ्रायो द्व्यङ्गुलं चाग्रे करवीरोपमा स्मृता। अन्तरं चक्षुषोः कार्यं चतुरङ्गुलमानतः। द्व्यङ्गुलं चाक्षिकोणं च द्व्यङ्गुलं चान्तरं तयोः। तारा नेत्रत्रिभागेण दृक् तारापञ्चमांशिका। त्र्यङ्गुलं नेत्रविस्तारं द्रोणी चार्द्धाङ्गुला मता। तत्प्रमाणा भ्रुवोर्लेखा भ्रुवौ चैव समे मते। भ्रूमध्यं द्व्यङ्गुलं कार्यं भ्रूदैर्घ्यं चतुरङ्गुलम्। षट्त्रिंशदङ्गुलायामम्मस्तकस्य तु वेष्टनम्। सूक्ष्मीणां केशवादीनां द्वात्रिंशद्वेष्टनं भवेत्। पञ्चनेत्रा त्वधोग्रीवा विस्ताराद्वेष्टनं पुनः। त्रिगुणं तु भवेदूर्द्ध्वं विस्तृताष्टाङ्गुलं पुनः। ग्रीवात्रिगुणमायामं ग्रीवावाह्वन्तरं भवेत्। स्कन्धावष्टाङ्गुलौ कार्यौ त्रिकलावंसकौ शुभौ। सप्तनेत्रौ स्मृतौ बाहू प्रबाहू षोड़शाङ्गुलौ। त्रिकलौ विस्तृतौ बाहू प्रबाहू चापि तत्समौ। बाहुदण्डोर्द्ध्वतो ज्ञेयः परिणाहः कला नव। सप्तदशाङ्गुलो मध्ये कूर्परोर्द्ध्वे च षोड़श। कूर्परस्य भवेन्नाहः त्रिगुणः कमलोद्भव!। नाहः प्रबाहुमध्ये तु षोड़शाङ्गुल उच्यते। अग्रहस्ते परीणाहो द्वादशाङ्गुल उच्यते। विस्तारेण करतलं कीर्त्तितं तु षड़ङ्गुलम्। दैर्घ्यं सप्ताङ्गुलं कार्यं मध्या पञ्चाङ्गुला मता। तर्जन्यनामिका चैव तस्मादर्द्धाङ्गुलं विना। कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ कार्यौ चतुरङ्गुलसम्मितौ। द्विपर्वाङ्गुष्ठकः कार्यः शेषाङ्गुल्यस्त्रिपर्विकाः। सर्वासां पर्वणोऽर्द्धेन नखमानं विधीयते। वक्षसो यत् प्रमाणन्तु जठरं तत्प्रमाणतः। अङ्गुलैकं भवेन्नाभी वेधेन च प्रमाणतः। ततो मेढ्रान्तरं कार्यं तालमात्रं प्रमाणतः। नाभिमध्ये परीणाहो द्विचत्वारिंशदङ्गुलैः। अन्तरं स्तनयोः कार्य्यं तालमात्रं प्रमाणतः। चिवुकौ यवमानौ तु मण्डलं द्विपदं भवेत्। चतुःषष्ट्यङ्गुलं कार्यं वेष्टनं वक्षसः स्फुटम्। चतुर्द्दशञ्च तदधोवेष्टनं परिकीर्त्तितम्। परिणाहस्तथा कट्यां चतुःपञ्चाशदङ्गुलैः। विस्तारश्चोरुमूले तु प्रोच्यते द्वादशाङ्गुलः। तस्मादभ्यधिकं मध्ये ततो निम्नतरं क्रमात्। विस्तृताष्टाङ्गुलं जानु त्रिगुणा परिणाहतः। जङ्घामध्ये तु विस्तारः सप्ताङ्गुल उदाहृतः। त्रिगुणः परिधिश्चास्य जङ्घाग्रं पञ्चविस्तरम्। त्रिगुणः परिधिश्चास्य पादौ तालप्रमाणकौ। आयामादुत्थितौ पादौ चतुरङ्गुलमेव च। गुल्फात् पूर्वं तु कर्त्तव्यं प्रमाणाच्चतुरङ्गुलम्। त्रिकलं विस्तृतौ पादौ त्र्यङ्गुलो गुह्यकः स्मृतः। पञ्चाङ्गुलस्तु नाहोऽस्य दीर्घा तद्वत् प्रदेशिनी। अष्टमाष्टांशतो न्यूनाः शेषाङ्गुल्यः क्रमेण तु। सपादाङ्गुलमुत्सेधमङ्गुष्ठस्य प्रकीर्त्तितम्। यवोनमङ्गुलं कार्यमङ्गुष्ठस्य नखं तथा। अर्द्धाङ्गुलं तथान्यासां क्रमान्न्यूनं तु कारयेत्। त्र्यङ्गुलौ वृषणौ कार्यौ मेढ्रं तु चतुरङ्गुलम्। परिणाहोऽत्र कोषाग्रं कर्तव्यञ्चतुरङ्गुलम्। षड़ङ्गुलपरीणाहौ वृषणौ परिकीर्त्तितौ। प्रतिमा भूषणाढ्या स्यादेतदुद्देशलक्षणम्। अनयैव दिशा कार्यं लोके दृष्ट्वा तु लक्षणम्"।

वासुदेवस्य "दक्षिणे तु करे चक्रमधस्तात् पद्ममेव च। वामे शङ्खं गदाधस्ताद्वासुदेवस्य लक्षणम्। श्रीपुष्टी चापि कर्त्तव्ये पद्मवीणाकरान्विते। ऊरुमात्रोच्छ्रितायामे मालाविद्याधरौ तथा। प्रभामण्डलसंस्थौ तौ प्रभा हस्त्यादिभूषणौ। पद्माभं पादपीठन्तु प्रतिमास्ववमाचरेत्"।

मत्स्यादिलक्षणानि तत्र ४९अ० उक्तानि यथा

भगवानुवाच "दशावतारं मत्स्यादिलक्षणं प्रवदामि ते। मत्स्याकारस्तु मत्स्यः स्यात् कूर्मः कूर्म्माकृतिर्भवेत्। नराङ्गो वाथ कर्त्तव्यो भूवराहो गदादिभृत्। दक्षिणे

वामके शङ्खं लक्ष्मीर्वा पद्ममेव वा । श्रीदेर्भकूर्म्मरस्यात्तु ह्यानन्तौ चरणानुगौ । वराहस्थापनाद्राज्यं भवाब्धितरणं भवेत् । नरसिंहो विवृत्तास्यो वामोरुक्षतदानवः । तद्वक्षो दारयन्माली स्फुरच्चक्रगदाधरः । छत्री दण्डी वामनः स्यादथ वा स्याच्चतुर्भुजः । रामश्चापेषुहस्तः स्यात् खड्गी परशुनान्वितः । रामश्चापी शरी खड्गी शङ्खी वा द्विभुजः स्मृतः । गदालाङ्गलधारी च रामो वाथ चतुर्भुजः । वामोर्द्ध्वे लाङ्गलं दद्यादधः शङ्खं सुशोभनम् । मुषलं दक्षिणोर्द्ध्वे तु चक्रञ्चाधः सुशोभनम् । शान्तात्मा लम्बकर्णश्च गौराङ्गश्चाम्बरावृतः । ऊर्द्ध्वपद्मस्थितो बुद्धो वरदाभयदायकः । धनुस्तूणान्वितः कल्की म्लेच्छोत्सादकरो द्विजः । अथवाश्वस्थितः खड्गी शङ्खचक्रशरान्वितः" । "लक्षणं वासुदेवादिनवकस्य वदामि ते । दक्षिणोर्द्ध्वे गदा वामे वामोर्द्ध्वे चक्रमुत्तमम् । ब्रह्मेशौ पार्श्वगौ नित्यं वासुदेवोऽस्ति पूर्ववत् । शङ्खी स वरदो वाथ द्विभुजो वा चतुर्भुजः । लाङ्गली मुषली रामो गदापद्मधरः स्मृतः । प्रद्युम्नो दक्षिणे वज्रं शङ्खं वामे धनुः करे । गदानाभ्यावृतः प्रीत्या प्रद्युम्नो वा धनुःशरी । चतुर्भुजोऽनिरुद्धः स्यात्तथा नारायणो विभुः । चतुर्मुखश्चतुर्बाहुर्बृहज्जठरमण्डलः । लम्बकूर्च्चो जटायुक्तो ब्रह्मा हंसाग्रवाहनः । दक्षिणे चाक्षसूत्रञ्च स्रुवं वामे तु कुण्डिकाम् । आज्यस्थाली सरस्वती सावित्री वामदक्षिणे । विष्णुरष्टभुजस्तार्क्ष्ये करे खड्गस्तु दक्षिणे । गदा शरश्च वरदो वामे कार्मुकखेटके । चक्रशङ्खौ चतुर्बाहुर्नरसिंहश्चतुर्भुजः । शङ्खचक्रधरो वापि विदारितमहासुरः । चतुर्बाहुर्वराहस्तु शेषः पाणितले धृतः । धारयन् बाहुना पृथ्वीं वामेन कमलाधरः । पादलग्ना धरा कार्य्या पद्मा लक्ष्मीर्व्यवस्थिता । त्रैलोक्यमोहनस्तार्क्ष्ये अष्टबाहुस्तु दक्षिणे । चक्रं खड्गं च मुषलं अङ्कुशं वामके करे । शङ्खशार्ङ्गगदापाशा पद्मवीणासमन्विते । लक्ष्मीः सरस्वती कार्य्ये विश्वरूपोऽथ दक्षिणे । मुद्गरं च तथा पाशं शक्तिशूलं शरं करे । वामे शङ्खञ्च शार्ङ्गञ्च गदां पाशं च तोमरम् । लाङ्गलं परशुं दण्डं छुरिकां चर्म्मक्षेपणम् । विंशद्बाहुश्चतुर्वक्त्रो दक्षिणस्थोऽथ वामके । त्रिनेत्रो वामपार्श्वेन शयितो जलशाय्यपि । श्रिया धृतैकचरणो विमलाद्याभिरीडितः । नाभिपद्मचतुर्वक्त्रो हरिशङ्करको हरिः । शूलर्ष्टिधारी दक्षे च गदाचक्रधरः परे । रुद्रकेशवलक्ष्माङ्गो गौरीलक्ष्मीसमन्वितः । शङ्खचक्रगदावेदपाणिश्चाश्वशिरा हरिः । वामपादधृतः शेषो दक्षिणः कूर्म्मपृष्ठगः । दत्तात्रेयो द्विबाहुः स्याद्वामोत्सङ्गे श्रिया सह । विश्वक्सेनश्चक्रगदी हली शङ्खी हरेर्गणः" ।

देवीप्रतिमालक्षणानि तत्रैव ५०अ० उक्तानि यथा

"भगवानुवाच चण्डी विंशतिबाहुः स्याद्बिभ्रती दक्षिणैः करैः । शूलासिशक्तिचक्राणि पाशं खेटायुधाभयम् । डमरुं शक्तिकां वामैर्नागपाशञ्च खेटकम् । कुठाराङ्कुशचापांश्च घण्टाध्वजगदास्तथा । आदर्शमुद्गरान् हस्तैश्चण्डी वा दशबाहुका । तदधो महिषश्छिन्नमूर्द्धा पातितमस्तकः । शस्त्रोद्यतकरः क्रुद्धस्तद्ग्रीवासम्भवः पुमान् । शूलहस्तो वमद्रक्तो रक्तस्रङ्मूर्द्धजेक्षणः । सिंहेनास्वाद्यमानस्तु पाशबद्धो गले भृशम् । याम्याङ्घ्र्याक्रान्तसिंहा च सव्याङ्घ्रिर्नीचगासुरे । चण्डिकेयं त्रिनेत्रा च सशस्त्रा रिपुमर्द्दिनी । नवपद्मात्मके स्थाने पूज्या दुर्गा स्वमूर्त्तितः । आदौ मध्ये च तन्त्रादौ नवतत्त्वात्मभिः क्रमात् । अष्टादशभुजैका तु दक्षे मुण्डं च खेटकम् । आदर्शतर्ज्जनीचापं ध्वजं डमरुकं तथा । पाशं वामे बिभ्रती च शक्तिमुद्गरशूलकम् । वज्रखड्गाङ्कुशशरान् चक्रन्देवी शलाकया । एतैरेवायुधैर्युक्ता शेषाः षोड़शबाहुकाः । डमरुं तर्ज्जनीं त्यक्त्वा रुद्रचण्डादयो नव । रुद्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका । चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका । उग्रचण्डा च मध्यस्था रोचनाभाऽरुणाऽसिता । नीला शुक्ला धूम्रिका च पीता श्वेता च सिंहगाः । महिषोऽथ पुमान् शस्त्री तत्कचग्रहमुष्टिकाः । आलीढ़ा नव दुर्गाः स्युः स्थाप्याः पुत्रादिवृद्धये । तथा गौरी चण्डिकाद्या कुण्ड्यक्षररदाग्निधृक् । सैव रम्भावने सिद्धाऽग्निहीना ललिता तथा । स्कन्धमूर्द्धकरा वामे द्वितीये धृतदर्प्पणा । याम्ये फलाञ्जलिहस्ता सौभाग्या तत्र चोर्द्ध्विका । लक्ष्मीर्याम्यकराम्भोजा वामे श्रीफलसंयुता । पुस्ताक्षमालिकाहस्ता वीणाहस्ता सरस्वती । कुम्भाब्जहस्ता श्वेताभा मकरोपरि जाह्नवी । कूर्म्मगा यमुना कुम्भकरा श्यामा च पूज्यते । सवीणस्तुम्बुरुः शुक्लः शूली मात्रग्रतो वृषे । गौरी चतुर्मुखी ब्राह्मी अक्षमालासुरान्विता । कुण्डाक्षपात्रिणी वामे हंसगा शाङ्करी सिता । शरचापौ दक्षिणेऽस्या वामे चक्रं

धनुर्द्धये । कौमारी शिखिगा रक्ता शक्तिहस्ता द्विबाहुका । चक्रशङ्खधरा सव्ये वामे लक्ष्मीर्गदाब्जधृक् । दण्डशङ्खासिगदया वाराही महिषस्थिता । ऐन्द्री वामे वज्रहस्ता सहस्राक्षी तु सिद्धये । चामुण्डा कोटराक्षी स्यान्निर्मांसा तु त्रिलोचना । निर्मांसा अस्थिसारा वा ऊर्द्ध्वकेशी कृशोदरी । द्वीपिचर्मधरा वामे कपालं पट्टिशं करे । शूलं कर्त्री दक्षिणेऽस्याः शवारूढास्थिभूषणा । विनायको नराकारो वृहत्कुक्षिर्गजाननः । वृहच्छुण्डो ह्युपवीति मुखं सप्तकलं भवेत् । विस्ताराद्दैर्घ्यतश्चैव शुण्डं षट्त्रिंशदङ्गुलम् । कला द्वादश नाडी तु पीवा सार्द्धकलोच्छ्रिता । षट्त्रिंशदङ्गुलं कण्ठं गुह्यमध्यर्द्धमङ्गुलम् । नाभिरूरू द्वादश च जङ्घे पादे तु दक्षिणे । स्वदन्तं परशुं वामे लड्डुकञ्चोत्पलं शये । सुमुखी च विडालाक्षी पार्श्वे स्कन्दो मयूरगः । स्वामी शाखी विशाखश्च द्विभुजो बालरूपधृक् । दक्षे शक्तिः कुक्कुटोऽथ एकवक्त्रोऽथ षण्मुखः । षड्भुजो वा द्वादशभिर्ग्रामेऽरण्ये द्विबाहुकः । शक्तीषुपाशनिस्त्रिंशतोत्रदोस्तर्जनीयुतः । शक्त्या दक्षिणहस्तेषु षट्सु वामे करे तथा । शिखिपिच्छन्धनुः खेटं पताकाभयकुक्कुटे । कपालकर्त्तरीशूलपाशभृद्याम्यसौम्ययोः । गजचर्मभृदूर्द्ध्वास्यपादा स्यात् रुद्रचण्डिका । सैव चाष्टभुजा देवी शिरोडमरुकान्विता । तेन सा रुद्रचामुण्डा नाटेश्वर्यथ नृत्यतो । इयमेव महालक्ष्मीरुपविष्टा चतुर्मुखी । नृवाजिमहिषेभांश्च खादन्ती च करे स्थितान् । दशबाहुस्त्रिनेत्रा च शस्त्रासिडमरुत्रिकम् । बिभ्रती दक्षिणे हस्ते वामे घण्टां च खेटकम् । खट्वाङ्गं च त्रिशूलञ्च सिद्धचामुण्डकाह्वया । सिद्धयोगेश्वरी देवी सर्वसिद्धिप्रदायिका । एतद्रूपा भवेदन्या पाशाङ्कुशयुतारुणा । भैरवीरूपविद्या तु भुजैर्द्वादशभिर्युता । एताः श्मशानजा रौद्र्योऽम्बाष्टकमिदं स्मृतम् । क्षमा शिवावृता वृद्धा द्विभुजा विवृतानना । दन्तुरा क्षेमकारी स्याद्भूमौ जानुकरा स्थिता । यक्षिण्यस्तब्धदीर्घाक्षाः शाकिन्या वक्रदृष्टयः । पिङ्गाक्ष्यः स्युर्महारम्या रूपिण्योऽप्सरसः सदा । साक्षमाली त्रिशूली च नन्दीशो द्वारपालकः । महाकालोऽसिमुण्डी स्याच्छूलखेटकवांस्तथा । कृशो भृङ्गी च नृत्यन् वै कुष्माण्डस्थूलखर्ववान् । गजगोकर्णवक्त्राद्या वीरभद्रादयो गणाः । घण्टाकर्णोऽष्टादशदोः पापरोगं विदारयन् । वज्रासिदण्डचक्रेषुमुषलाङ्कुशमुद्गरान् । दक्षिणे तर्जनीं खेटं शक्तिं मुण्डञ्च पाशकम् । चापं घण्टां कुठारञ्च द्वाभ्याञ्चैव त्रिशूलकम् । घण्टामालाकुलो देवो विस्फोटकविमर्द्दनः” ।

सूर्य्यादिप्रतिमालक्षणानि ५१अ० तत्रोक्तानि यथा

“भगवानुवाच । सप्ताश्वे सैकचक्रे रथे सूर्य्यो द्विपद्मधृक् । मसीभाजनलेखन्यौ बिभ्रत् कुण्डी तु दक्षिणे । वामे तु पिङ्गलो द्वारि दण्डभृत् स रवेर्गणः । वालव्यजनधारिण्यौ पार्श्वे राज्ञी च निष्प्रभा । अथवाश्वसमारूढः कार्य एकस्तु भास्करः । वरदा द्व्यञ्जिनः सर्वे दिक्पालास्त्रकराः क्रमात् । मुद्गरशूलचक्राब्जभृतोऽग्न्यादिविदिक्स्थिताः । सूर्य्यादुयमादिरक्षोन्ताश्चतुर्हस्ता द्विषड्दले । वरुणः सूर्य्यनामा च सहस्रांशुस्तथापरः । धाता तपनसंज्ञश्च सविताथ गभस्तिमान् । रविश्चैवाथ पर्ज्जन्यस्त्वष्टा मित्रोऽथ विष्णुकः । मेषादिराशिसंस्थाश्च मार्गादिकार्तिकान्तगाः । कृष्णो रक्तो मनाग्रक्तः पीतः पाण्डुरकः सितः । कपिलः पीतवर्णश्च शुकाभो धवलस्तथा । धूम्रो नीलः क्रमाद्वर्णाः शक्तयः केशराग्रगाः । इडा सुषुम्णा विश्वार्चिरिन्दुसंज्ञा प्रमर्द्दिनी । प्रहर्षणी महाकाली कपिला च प्रबोधनी । नीलाम्बरा घनान्ता च अमृताख्या च शक्तयः । वरुणादेश्च तद्वर्णाः केशराग्रेषु विन्यसेत् । तेजश्चण्डो महावक्त्रो द्विभुजः पद्मखड्गभृत् । कुण्डिकाजप्यमालीन्दुः कुजः शक्त्यक्षमालिकः । बुधश्चापाक्षपाणिः स्याज्जीवः कुण्डाक्षमालिकः । शुक्रः कुण्ड्यक्षमाली स्यात् किङ्किणीसूत्रवांश्च शनिः । अर्द्धचन्द्रधरो राहुः केतुः खड्गी च दीपभृत् । अनन्तस्तक्षकः कर्कः पद्मो महाब्जः शङ्खकः । कुलिकः सूत्रिणः सर्वे फणवक्त्रा महाप्रभाः । इन्द्रो वज्री गजारूढश्छागगोऽग्निश्च शक्तिमान् । यमो दण्डी च महिषे नैरृतः खड्गवान् खरे । मकरे वरुणः पाशी वायुर्ध्वजधरो मृगे । गदी कुबेरो मेषस्थ ईशानश्च जटी वृषे । द्विबाहवो लोकपाला विश्वकर्माक्षसूत्रभृत् । हनूमान् वज्रहस्तः स्यात् पद्भ्यां सम्पीडिताश्रयः । वीणाहस्ताः किन्नराः स्युर्मालाविद्याधराश्च खे । दुर्बलाङ्गाः पिशाचाः स्युर्वेतालाः विकृताननाः । क्षेत्रपालाः शूलवन्तः प्रेता महोदराः कृशाः” ।

६४योगिनी प्रतिमालक्षणं ५२अ०

“भगवानुवाच योगिन्यष्टाष्टकं वक्ष्ये ऐन्द्रादीशान्ततः क-

मात्। अघोभ्या ऋक्षकर्णी च राक्षसी क्षपणा क्षया। पिङ्गाक्षी चाक्षया क्षेमा वाला लीला लया तथा। लोला लङ्का च लङ्केशी लालसा विमला पुनः। हुताशा च विशालाक्षी हुङ्कारा वडवामुखी। हाहारवा महाक्रूरा क्रोधना तु भयानना। सर्वज्ञा तरला तारा कृष्णा चैव हयानना। तथैव रससङ्ग्राही शवरा तालुजिह्विका। रक्ताक्षी सुप्रसिद्धा तु विद्युज्जिह्वा करङ्किणी। मेघनादा प्रचण्डोग्रा कालकर्णी वरप्रदा। चन्द्रावली चन्द्रहासा प्रपञ्चा प्रलयान्तिका। शिशुवक्त्रा पिशाची च पिशिताशा च लोलुपा। धमनी तपनी चैव वामनी विकृतानना। वायुवेगा वृहत्कुक्षिर्विकृता विश्वरूपिका। यमजिह्वा जयन्ती च दुर्जया च यमान्तिका। विडाली रेवती चैव पूतना विजयन्तिका। अष्टहस्ताश्चतुर्हस्ता इच्छास्त्राः सर्वसिद्धिदाः"।

भैरवप्रतिमालक्षणानि यथा ५२ अ०

"भैरवश्चार्कहस्तः स्यात् कूर्पराक्षो जटेन्दुभृत्। खड्गाङ्कुशकुठारेषुविश्वाभयभृदेकतः। चापत्रिशूलखट्वाङ्गपाशकार्द्धवरोद्यतः। गजचर्मधरो द्वाभ्यां कृत्तिवासोऽहिभूषितः। प्रेतासनो मातृमध्ये पूज्यः पञ्चाननोऽथ वा। अथिलोमाग्निपर्यन्तं दीर्घाष्टकैकभेदितम्। तत् षडङ्गानि जात्यन्तैरन्वितं च क्रमाद्यजेत्। मन्दिराग्निदलारूढं सुवर्णरसकान्वितम्। नादविन्दिन्दुसंयुक्तं मातृनायाङ्कदीपितम्। वीरभद्रो वृषारूढो मातृपे स चतुर्मुखः। गौरी तु द्विभुजा त्र्यक्षा शूलिनी दर्पणान्विता। शूलं गलन्तिका कुण्डी वरदा च चतुर्भुजा। अब्जस्था ललिता स्कन्दगणादर्शशलाकया। चण्डिका दशहस्ता स्यात् खड्गशूलारिशक्तिधृक्। दक्षे वामे नागपाशं चर्माङ्कुशकुठारकम्। धनुः सिंहे च महिषः शूलेन प्रहतोऽग्रतः"।

लिङ्गलक्षणमुक्तं तत्र ५३ अ०

"भगवानुवाच। लिङ्गादिलक्षणं वक्ष्ये कमलोद्भव! तच्छृणु। दैर्घ्यार्द्धं वसुभिर्भक्त्वा त्यक्त्वा भागत्रयं ततः। विष्कम्भं भूतभागैस्तु चतुरस्रन्तु कारयेत्। आयामं मूर्तिभिर्भक्त्वा एकद्वित्रिक्रमान् न्यसेत्। ब्रह्मविष्णुशिवांशेषु वर्द्धमानोऽयमुच्यते। चतुरस्रेऽस्य वर्णार्द्धं गुह्यकोणेषु लाञ्छयेत्। अष्टास्रं वैष्णवं भागं सिध्यत्येव न संशयः। षोडशास्रं ततः कुर्याद्द्वात्रिंशास्रं ततः पुनः। चतुःषष्ट्यस्रकं कृत्वा वर्त्तुलं साधयेत्ततः। कर्त्तयेदथ लिङ्गस्य शिरो वै देशिकोत्तमः। विस्तारमथ लिङ्गस्य अष्टधा संविभाजयेत्। भागार्द्धार्द्धन्तु सन्त्यज्य छत्राकारं शिरो भवेत्। त्रिषु भागेषु सदृशमायामं यस्य विस्तरम्। तद्विभागसमं लिङ्गं सर्वकामफलप्रदम्। दैर्घ्यस्य तु चतुर्थेन विष्कम्भं देवपूजिते। सर्वेषामेव लिङ्गानां लक्षणं शृणु साम्प्रतम्। मध्यसूत्रं समासाद्य ब्रह्मरुद्रान्तिके बुधः। षोडशाङ्गुललिङ्गस्य षड्भागैर्भाजितो यथा। तद्वै यमनसूत्राभ्यां मानमन्तरमुच्यते। यवाष्टमुत्तरे कार्यं शेषाणां यवहानितः। अधोभागं त्रिधा कृत्वा त्वर्द्धमेकं परित्यजेत्। अष्टधा तद्द्वयं कृत्वा ऊर्ध्वभागत्रयं त्यजेत्। ऊर्द्ध्वञ्च पञ्चमाद्भागाद् भ्रास्य रेखां प्रलम्बयेत्। भागमेकं परित्यज्य सङ्गमं कारयेत्तयोः। एतत् साधारणं प्रोक्तं लिङ्गानां लक्षणं मया। सर्वसाधारणं वक्ष्ये पिण्डिकान्तां निबोध मे। ब्रह्मभागप्रवेशञ्च ज्ञात्वा लिङ्गस्य चोच्छ्रयम्। न्यसेद् ब्रह्मशिलां विद्वान् सम्यक्कर्मशिलोपरि। तथा समुच्छ्रयं ज्ञात्वा पिण्डिकां प्रविभाजयेत्। द्विभागमुच्छ्रितं पीठं विस्तरं लिङ्गसम्मितम्। त्रिभागं मध्यतः खातं कृत्वा पीठं विभाजयेत्। स्वमानार्द्धत्रिभागेण वाहुल्यं परिकल्पयेत्। वाहुल्यस्य त्रिभागेण मेखलामथ कल्पयेत्। खातं स्यान्मेखलातुल्यं क्रमान्निम्नन्तु कारयेत्। मेखला षोडशांशेन खातं वा तत्प्रमाणतः। उच्छ्रायं तस्य पीठस्य विकाराङ्गं तु कारयेत्। भूमौ प्रविष्टमेकं तु भागैकेन पिण्डिका। कण्ठं भागैस्त्रिभिः कार्यं भागेनैकेन पट्टिका। द्व्यंशेन चोर्द्धपट्टन्तु एकांशाः शेषपट्टिकाः। भागं भागं प्रविष्टन्तु यावत् कण्ठं ततः पुनः। निर्गमं भागमेकं तु यावद्वै शेषपट्टिका। प्रणालस्य त्रिभागेण निर्गमस्तु त्रिभागतः। मूलेऽङ्गुलत्रयविस्तारमग्रे त्र्यंशेन चार्द्धतः। दैर्घ्यान्निम्नन्तु कुर्वीत खातं तच्चोत्तरेण वै। पिण्डिकामहितं लिङ्गमेतत् साधारणं स्मृतम्"।

लिङ्गभेदादिकथनं तत्रैव ५४ अ०

"भगवानुवाच। वक्ष्याम्यन्यप्रकारेण लिङ्गमानादिकं शृणु। वक्ष्ये लवणजं लिङ्गं घृतजं वुद्धिवर्द्धनम्। भूतये वस्त्रलिङ्गन्तु लिङ्गन्तात्कालिकं विदुः। पक्वापक्वं मृण्मयं स्यादपक्वात् पक्वजं वरम्। ततो दारुमयं पुण्यं दारुजात् शैलजं वरम्। शैलाद्वरं तु मुक्ताजं ततो लौहं सुवर्णजम्। राजतं कीर्तितं ताम्रं पैत्तलं भुक्तिमुक्तिदम्। रङ्गजं रसलिङ्गञ्च भुक्तिमुक्तिप्रदं वरम्।

एसजं रसलोहादिरत्नगर्भन्तु वर्द्धयेत् । मानादि नेष्टं सिद्धादि स्थापितेऽथ स्वयम्भुवि । वाने च स्वेच्छया तेषां पीठप्रासादकल्पना । पूजयेत् सूर्य्यविम्बस्थं दर्पणे प्रतिविम्बितम् । पूज्यो हरस्तु सर्वत्र लिङ्गे पूर्णार्चनं भवेत् । हस्तोत्तरविधं शैलं दारुजं तद्वदेव हि । चलमङ्गुलमानेन द्वारगर्भकरैः स्थितम् । अङ्गुलाद् गृहलिङ्गं स्याद् यावत् पञ्चदशाङ्गुलम् । द्वारमानात् त्रिसङ्ख्याकं नवधा गर्भमानतः । नवधा गर्भमानेन लिङ्गं धाम्नि च पूजयेत् । एवं लिङ्गानि षट्त्रिंशत् ज्ञेयानि ज्येष्ठमानतः । मध्यमानेन षट्त्रिंशत् षट्त्रिंशदधमेन च । इत्यमैक्येन लिङ्गानां शतमष्टोत्तरं भवेत् । एकाङ्गुलादिपञ्चान्तं कन्यसञ्चलमुच्यते । षडादिदशपर्यन्तञ्चलं लिङ्गञ्च मध्यमम् । एकादशाङ्गुलादि स्यात् ज्येष्ठं पञ्चदशान्तकम् । षडङ्गुलं महारत्नै रत्नैरन्यैर्नवाङ्गुलम् । रविभिर्हेमसारोत्थं लिङ्गं शेषैस्त्रिपञ्चभिः । षोडशांशे च वेदांशे युगं लुप्तोर्ध्वदेशतः । द्वात्रिंशत् षोडशांशांश्च कोणयोस्तु विलोपयेत् । चतुर्निवेशनात् कण्ठो विंशतिस्त्रियुगैस्तथा । पार्श्वाभ्यां तु विलुप्ताभ्यां चललिङ्गं भवेद्वरम् । धाम्नो युगतुनागांशैर्द्वारं हीनादितः क्रमात् । लिङ्गद्वारोच्छ्रयादर्वाग् भवेत् पादोनतः क्रमात् । गर्भार्द्धेनाधमं लिङ्गं भूतांशैः स्यात् त्रिभिर्वरम् । तयोर्मध्ये च सूत्राणि सप्त सम्पातयेत् समम् । एवं स्युर्नव सूत्राणि भूतसूत्रैश्च मध्यमम् । इग्रन्तरो वामवामश्च लिङ्गानां दीर्घता नव । हस्ताद्विवर्द्धते हस्तो यावत् स्युर्नव पाणयः । हीनमध्योत्तमं लिङ्गं त्रिविधं त्रिविधात्मकम् । एकैकलिङ्गमध्येषु त्रीणि त्रीणि च पादशः । लिङ्गानि घटयेद्धीमान् षट्सु चाष्टोत्तरेषु च । स्थिरदीर्घप्रभेदात्तु द्वारगर्भकरात्मिका । आग्नेयशूद्राभ्यनीशञ्च देवेज्यन्तुल्यसंज्ञितम् । चत्वारि लिङ्गरूपाणि विष्कम्भेण तु लक्षयेत् । दीर्घमायान्वितं कृत्वा लिङ्गं कुर्यात् त्रिरूपकम् । चतुरष्टाष्टवृत्तञ्च तत्त्वत्रयगुणात्मकम् । लिङ्गानामीप्सितं दैर्घ्यं तेन कृत्वाङ्गुलानि वै । ध्वजाद्यायैः स्वरैर्भूतैः शिखिभिर्वा हरेत् कृतिम् । तान्याङ्गुलानि यच्छेषं लक्षयेच्च शुभाशुभम् । ध्वजाद्या ध्वजसिंहेभवृषाः श्रेष्ठाः परे शुभाः । स्वरेषु षड्जगान्धारपञ्चमाः शुभदायकाः । भूतेषु च शुभा भूः स्यादग्निश्चाहवनीयकः । उक्तायामस्य चार्धांशे नागांशैर्भाजिते क्रमात् । रसभूतांशषष्ठांशतंत्रशाम्भिकशरैर्भवेत् । आढ्यानाढ्यसुरेज्याख्यतुल्यानाञ्चतुरस्रता । पञ्चमं वर्द्धमानाख्यं व्यासान्नाहप्रदक्षितः । द्विधा भेदो यदन्यत्र वक्ष्यन्ते विश्वकर्मतः । आढ्यादीनां त्रिधा स्थौल्याद्यवधूतं तदष्टधा । त्रिधा हस्ताज्जिनाख्यञ्च युक्तं सर्वसमेन च । पञ्चविंशतिलिङ्गानि नाद्ये देवार्चिते तथा । पञ्चसप्तभिरेकत्वाज्जिनैर्भक्तैर्भवन्ति हि । चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश शतानि च । इत्यष्टाङ्गुलविस्तारो नवैककरगर्भतः । तेषां कोणार्द्धकोणस्थैश्छिन्द्यात् कोणानि सूत्रकैः । विस्तारं मध्यतः कृत्वा स्थाप्यं वा मध्यतस्त्रयम् । विभागादूर्द्धमष्टास्रो द्व्यष्टास्रः स्याच्छिवांशकः । पादाज्जान्तको ब्रह्मा नाभ्यन्तो विष्णुरित्यतः । मूर्ध्वान्तो भूतभागेशो व्यक्तोऽव्यक्तो च तद्वति । पञ्चलिङ्गव्यवस्थायां शिरो वर्त्तुलमुच्यते । छत्राभं कुक्कुटाभं वा बालेन्दुप्रतिमाकृति । एकैकस्य चतुर्भेदैः काम्यभेदात् फलं वदे । लिङ्गमस्तकविस्तारं वसुभक्तन्तु कारयेत् । अर्द्धभागं चतुर्द्धा तु विस्तारोच्छ्रायतो भजेत् । चत्वारि तत्र सूत्राणि भागभागानुपातनात् । पुण्डरीकन्तु भागेन विशालाख्यं द्विलोपनात् । त्रिशातनात्तु श्रीवत्सं शत्रुकृद्वेदलोपनात् । शिरः सर्वसमे श्रेष्ठं कुक्कुटाभं सुराह्वये । चतुर्भागात्मके लिङ्गे त्रापुषं द्वयलोपनात् । अनाद्यस्य शिरः प्रोक्तमर्द्धचन्द्रं शिरः शृणु । अंशात् प्रान्ते युगांशैश्च त्वेकहान्यास्तताचकम् । पूर्ववालेन्दुकुमुदं द्वित्रिवेदक्षयात् क्रमात् । चतुस्त्रिरेकवदनं मुखलिङ्गमतः शृणु । पूजाभागं प्रकर्तव्यं मूर्त्यग्निपदकल्पितम् । अर्कांशं पूर्ववत् त्यक्त्वा षट् स्थानानि विवर्तयेत् । शिरोन्नतिः प्रकर्तव्या ललाटं नासिका ततः । वदनं चिबुकं ग्रीवा युगभागैर्भुजाक्षिभिः । कराभ्यां मुकुलीकृत्य प्रतिमायाः प्रमाणतः । मुखं प्रति समः कार्यो विस्तारादष्टमांशतः । चतुर्मुखं मया प्रोक्तं त्रिमुखञ्चोच्यते शृणु । कर्णपादाधिकास्तस्य ललाटादीनि निर्दिशेत् । भुजौ चतुर्भिर्भागैस्तु कर्तव्यौ पश्चिमोज्झितम् । विस्तारादष्टमांशेन मुखानां प्रतिनिर्गमः । एकवक्त्रं तथा कार्यं पूर्वस्यां सौम्यलोचनम् । ललाटनासिकावक्त्रग्रीवायाश्च विवर्तयेत् । भुजाश्च पञ्चमांशेन भुजहीनं विवर्तयेत् । विस्तारस्य षडंशेन मुखैर्निर्गमनं हितम् । सर्वेषां मुखलिङ्गानां त्रापुषं वाथ कुक्कुटम्" ।

विशेषेण देवतादीनां मूर्तिलक्षणं हेमाद्रिव्रतखण्डे विष्णुध॰

गणेशस्य "विनायकस्तु कर्त्तव्यो गजवक्त्रश्चतुर्भुजः। स्थलकञ्चाक्षमाला च तस्य दक्षिणहस्तयोः। पात्रञ्चोदकपूर्णञ्च परशुश्चैव वामतः। दन्तश्चास्य न कर्त्तव्यो वामे रिपुनिसूदन!। पादपीठकृतः पाद एक आसनगो भवेत्। पूर्णं चोदकपात्रं च कराग्रन्तस्य कारयेत्। लम्बोदरस्तथाकार्य्यस्तब्धकर्णश्च यादव। व्याघ्रचर्म्माम्बरधरः सर्पयज्ञोपवीतवान्"। स्थलकं, गजदन्ताकारम्।

सरस्वत्याः "देवी सरस्वती कार्य्या सर्वाभरणभूषिता। चतुर्भुजा सा कर्त्तव्या तथैव च समुत्थिता"। (ससुस्थिता, जह्वी) पुस्तकञ्चाक्षमाला च तस्या दक्षिणहस्तयोः। वामयोश्च तथा कार्य्या वैणवी च कमण्डलुः। समपादप्रतिष्ठा च कार्य्या सौम्यमुखी तथा"। वैणवी, वीणा

लक्ष्म्याः "हरेः समीपे कर्तव्या लक्ष्मीस्तु द्विभुजा नृप!। दिव्यरूपाम्बरधरा सर्वाभरणभूषिता। गौरी शुक्लाम्बरा देवी रूपेणाप्रतिमा भुवि। पृथक् चतुर्भुजा कार्य्या देवी सिंहासना शुभा। सिंहासनस्था कर्तव्यं कमलञ्चारुकर्णिकम्। अष्टपत्रं महाभाग! कर्णिकायान्तु सा स्थिता। विनायकवदासीना देवी कार्य्या महाभुजा। बृहन्नालङ्करे कार्य्यं तस्याश्च कमलं शुभम्। दक्षिणे यादवश्रेष्ठ! केयूरं प्रान्तसंस्थितम्। वामेऽमृतघटः कार्य्यस्तथा राजन्! मनोहरः। तस्याश्च द्वौ करौ कार्य्यौ बिल्वशङ्खधरौ द्विज!। आवर्जितघटं कार्य्यं तत्पृष्ठे कुञ्जरद्वयम्। देव्याश्च मस्तके पद्मं तथा कार्य्यं मनोहरम्"।

श्रियः "पद्मस्था पद्महस्ता च गजोत्क्षिप्तघटप्लुता। श्रीः पद्ममालिनी चैव कालिकाकृतिरेव च"।

महालक्ष्म्याः विश्वकर्मशास्त्रे "क्षेत्रे कोलापुरादन्ते महालक्ष्मीर्य्यदोच्यते। लक्ष्मीवत् सा तदा कार्य्या" रूपाभरणभूषिता। दक्षिणाधःकरे पात्रमूर्द्ध्वे कौमोदकी ततः। वामोर्द्ध्वे खेटकं धत्ते श्रीफलन्तदधः करे। बिभ्रती मस्तके लिङ्गं पूजनीया विभूतये"।

भद्रकाल्याः विष्णुधर्मोत्तरे "अष्टादशभुजा कार्य्या भद्रकाली मनोहरा। आलीढस्थासनस्था च चतुःसिंहे रथे स्थिता। अक्षमाला त्रिशूलञ्च खड्गश्चन्द्रश्च यादव!। बाणचापे च कर्तव्ये शङ्खपद्मे तथैव च। स्रुक्स्रुवौ च तथा कार्य्यौ तथोदककमण्डलू। दण्डशक्ती च कर्तव्ये कृष्णाजिनकृताश्मनौ। हस्तानां भद्रकाल्यास्तु भवेत् शान्तिकरः करः। एकश्चैव महाभाग रत्नपात्रधरो भवेत्"।

चण्डिकायाः "निगद्यते ह्यथो चण्डी हेमाभा सा सुरूपिणी। त्रिनेत्रा यौवनस्था च क्रुद्धा चोर्द्ध्वस्थिता मता। कृशमध्या विशालाक्षी चारुपीनपयोधरा। एकवक्त्रा तु सुग्रीवा बाहुविंशतिसंयुता। शूलासिशङ्खचक्राणि बाणशक्तिपवीनपि। अभयडमरुञ्चैव छुरिकां दक्षिणे करे। ऊर्ध्वादिक्रमयोगेन बिभ्रती सा सदा शुभा। नागपाशन्तथा खेटं कुठाराङ्कुशकार्मुकम्। घण्टा, ध्वज, गदादर्शं, मुद्गरं वाम एव च। तदधोमहिषश्छिन्नमूर्द्धा पतितमस्तकः। शस्त्रोद्यतकरस्तस्मः तद्ग्रीवासम्भवः पुमान्। शूलभिन्नो वमद्रक्तोरक्तभ्रूमूर्द्धजेक्षणः। सिंहेन खाद्यमानश्च पाशबद्धो गले भृशम्। याम्याङ्घ्य्राक्रान्तसिंहा च सव्याङ्घ्र्यालीढगासुरे। चण्डी चोद्यतशस्त्रेवञ्चाशेषरिपुनाशिनी" (असुरे, महिषे)

दुर्गायाः "शक्तिं बाणं तथा शूलं खड्गञ्चक्रञ्च दक्षिणे। चन्द्रबिम्बमधो वामे खेटमूर्द्ध्वे कपालकम्। शूलं चक्रञ्च बिभ्राणा सिंहारूढा च दिग्भुजा। एषा देवी समुद्दिष्टा दुर्गा दुर्गापहारिणी"। दिग्भुजा, दशभुजा

नन्दायाः "नन्दा भगवती देवी भारद्वाजाभिनन्दजा। वरपाशाङ्कुशा-ब्जानि बिभ्रती च चतुर्भुजा"। "गौरवर्णा गजस्था वा खड्ग-खेट-वराभया"।

अम्बायाः "अम्बा कुङ्कुमवर्णाभा पाशाङ्कुशाभीतिपात्रिणी"।

सर्वमङ्गलायाः "चतुर्बाहुः प्रकर्तव्या सिंहस्था सर्वमङ्गला। अक्षसूत्रं कजं दक्षे शूलकुण्डीधरोत्तरे"।

कालरात्रेः "एकवेणा जपा कर्णपूरा नग्ना खरस्थिता। लम्बोष्ठा कर्णिकाकर्णी तैलाभ्यक्तशरीरिणी। वामपादे लसल्लोहलताकण्टकभूषणा। वर्द्धयन्मूर्द्धजाक्षष्टा कालरात्रिर्भयङ्करी"।

ललितायाः "मङ्गलुग्धकरादर्शं बिभ्रती वामपार्श्वतः। याम्ये फलाञ्जलीहस्ता ललितोक्ता सुभूषणा"।

ज्येष्ठायाः "तुङ्गनासा च लम्बोष्ठी लम्बमानस्तनोदरी। आलोहिता स्मृता ह्येषा ज्येष्ठा लक्ष्मीरिति श्रिये। उत्पलाभयहस्तेयं द्विभुजा वीरवन्दिता"।

ज्येष्ठाभेदस्य "रक्तज्येष्ठा च नीला च भूतलार्पितपादिका। भूतलं स्पृशते दोर्भ्यां द्विभुजा वीरवन्दिता"।

गौर्य्याः "गौरी कुमारिकारूपा ध्यायमाना महेश्वरैः।

वरदाभयहस्ता सा द्विभुजा श्रेयसे सदा। अथवाक्षता-भये पद्मं तस्याधश्च कमण्डलुः। गौर्य्या मूर्तिश्चतुर्वाङ्गः कर्तव्या कमलासना"।

भूतमातुः "श्यामवर्णा विशालाक्षी घोराकारनिभानना। द्विभुजा बिभ्रती लिङ्गं चर्म शस्त्रन्तु दक्षिणे। सिंहासनोपविष्टेयं मुक्ताभरणमूर्द्धजा। भूतप्रेतपिशाचाद्यैः सेविता तु विशेषतः। इन्द्रयक्षैश्च गन्धर्वैः सिद्धविद्याधरादिभिः। अश्वत्थस्याप्यधो देवी भूतमातेति विश्रुता"।

सुरभेः "सुरभिर्गोमुखी देवी सुरूपा सर्वभूषणा। घासमुष्टिं तथा कुण्डीं बिभ्राणा भूतिपुष्टिदा"।

योगनिद्रायाः "निद्रा तु शयनारूढा सुसौम्या सुकुलेक्षणा। पानपात्रधरा चेयं द्विभुजा परिकीर्तिता"।

मातॄणाम् "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मातृरूपाणि ते जय"।

ब्राह्म्याः "तत्र ब्राह्मी चतुर्वक्त्रा षड्भुजा हंससंस्थिता। पिङ्गला भूषणोपेता मृगचर्मोत्तरीयका। वरं सूत्रं स्रुवं धत्ते दक्षबाहुत्रये क्रमात्। वामे तु पुस्तकं कुण्डीं बिभ्रती चाभयप्रदा"।

माहेश्वर्य्याः "माहेश्वरी वृषारूढा पञ्चवक्त्रा त्रिलोचना। शुक्लेन्दुधृग्जटाजूटा शुक्ला सर्वसुखप्रदा। षड्भुजा वरदा दक्षे सूत्रं डमरुकं तथा। शूलघण्टाऽभयं वामे सैव धत्ते महाभुजा।

कौमार्य्याः "कौमारी रक्तवर्णा स्यात् षड्वक्त्रा ऽर्कलोचना। रविबाहुर्मयूरस्था वरदा शक्तिधारिणी। पताकां बिभ्रती दण्डञ्चापं बाणं च दक्षिणे। वामे चापमथो घण्टां कमलं कुक्कुटं तथा। परशुं बिभ्रती तीक्ष्णं तदधस्त्वभयान्विता"।

वैष्णव्याः "वैष्णवी तार्क्ष्यगा श्यामा षड्भुजा वनमालिनी। वरदा गदिनी दक्षे बिभ्रती चाम्बुजस्रजम्। शङ्खचक्राभया वामे सा चेयं विलसद्भुजा"।

वाराह्याः "कृष्णवर्णा तु वाराही शूकरास्या महोदरी। वरदा दण्डिनी खड्गं बिभ्रती दक्षिणे सदा। खेटपाशाभया वामे सैव चापि लसद्भुजा"।

"ऐन्द्र्याः ऐन्द्री सहस्रदृक् सौम्यहेमाभा गजसंस्थिता। वरदा सूत्रिणी वज्रं बिभ्रत्यूर्द्धन्तु दक्षिणे। वामे तु कलशं पात्रं त्वभयं तदधः करे"।

चामुण्डायाः "चामुण्डा प्रेतगा रक्ता विकृतास्याहिभूषणा। दंष्ट्राया क्षीणदेहा च गर्त्ताक्षी भीमरूपिणी। दिग्बाहुः क्षामकुक्षिश्च मुसलं कवचं शरम्। अङ्कुशं बिभ्रती खड्गं दक्षिणे त्वथ वामतः। खेटं पाशन्धनुर्दण्डं कुठारं चेति बिभ्रती"।

चण्डिकायाः "चण्डिका श्वेतवर्णा स्यात् शवारूढा च षड्भुजा। जटिला वर्तुलत्र्यक्षा वरदा शूलधारिणी। बर्हिकां बिभ्रती दक्षे पानपात्राभयान्यतः। इत्येवं मातरः प्रोक्ता रूपभेदव्यवस्थया"।

नान्दीमुखमातॄणाम् गौर्य्यादिमातरस्तु भविष्यत्पुराणे निरूपिताः। "गौरी पद्मा-शची-मेधा सावित्री विजया जया। देवमाता स्वधा स्वाहा तथान्या लोकमातृका। धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह। पूज्या षितेऽथवार्च्चायां वरदाऽभयपाणयः"।

नवदुर्गाणाम् "नवपद्मान्विते स्थाने पूज्या दुर्गाः स्वमूर्त्तितः। आदौ मध्ये तथेन्द्रादौ नवतत्त्वाक्षरैः क्रमात्। अष्टादशभुजैका तु शेषाः षोडशहस्तकाः। सर्वालङ्कारसंयुक्ता सर्वसिद्धिप्रदायिनी। मूर्द्धजं खेटकं घण्टामादर्शं तर्जनीं धनुः। ध्वजं डमरुकं पाशं बिभ्रती वामपाणिभिः। शक्तिमुद्गर शूलानि वज्रं खड्गमथाङ्कुशम्। शलाकां मार्गणं चक्रं दधाना दक्षिणैः करैः। जयसिद्धिरित्येताः पूजनीया महात्मभिः। शेषाः षोडशहस्ताश्च शलाकां मार्गणं विना। रुद्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका। चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका। नवमी चोग्रचण्डा च मध्यस्था वह्निसन्निभा। रोचनाभाऽरुणा कृष्णा नीला शुक्ला च धूम्रिका। पीता च पाण्डुरा ज्ञेया चालीढस्था हरिस्थिता। महिषस्था सशस्त्रोका दैत्यमूर्द्धजमुष्टिका। पद्माकृती रथ स्थाप्या इत्युक्तं स्कन्दयामले"।

वामायाः "रक्तस्था जटिला त्र्यक्षा वह्निज्वालासमप्रभा। कपालाभयहस्तोग्रा वामा वामफलप्रदा। द्विबाहुरेकवक्त्रा च विधातव्या विपश्चिता"।

ज्येष्ठायाः "पाठलाभा भवेद्दृष्टाकपालशरधारिणी। उग्रा महाबला भूत्यै शत्रुघ्नी शेषपूर्वजा"।

रौद्र्याः "रक्तवस्त्रा तथा रौद्री कपालचमरीकरा। शेषपूर्वा तु विज्ञेया कृष्णवक्त्रा शुभेप्सया"।

काल्याः "घनश्यामा ततः काली ताम्बरक्तनिभानना। कपालकर्णिकाहस्ता विज्ञेया भयनाशिनी"।

कलविकरणिकायाः "नीलशुभ्रा महादेवी विकर्णी कलपूर्विका। कपालशक्तिहस्तेयं भयघ्नी शुभप्रदा"।

बलविकरणिकायाः "बभ्रुवर्णा विशालाक्षी कपालं जपमालिकाम्।

बिभ्राणा शान्तिदा भूत्यै बलपूर्वा विकर्षिका" ।

बलप्रमथन्याः "ताम्राभा श्वेतवर्णा स्यात् बलप्रमथनी शुभा । कपालपाशिनी चेयं सर्वशत्रुक्षयङ्करी" ।

सर्वभूतदमन्याः "जवाकुसुमवर्णाभा दंष्ट्रिणी च महोदरी । कपालवज्रिणी भूतदमनी सर्वपूर्विका" ।

मनोन्मन्याः विश्वकर्मशास्त्रात् "नीलताम्रारुणाभासा पृथुवक्त्रा मनोन्मनी । कपालखड्गिनी भूत्यै शत्रूणां भयवर्द्धिनी" ।

कृष्णायाः मार्कण्डेयपुराणे "अक्षसूत्रञ्च कुण्डीं च हृदयाग्रे पुटाञ्जलिम् । पञ्चाग्निकुण्डमध्यस्था कृष्णान्तामनुधारयेत्"

उमायाः "अक्षसूत्रञ्च कमलं दर्पणञ्च कमण्डलुम् । उमा बिभर्त्ति हस्तैस्तु पूजिता त्रिदशैरपि" ।

पार्व्वत्याः "अक्षसूत्रं शिवं देवगणाध्यक्षं कमण्डलुम् । अग्निकुण्डद्वयं पार्श्वे पार्व्वती पर्व्वतोद्भवा" ।

महाकाल्याः विष्णुधर्मोत्तरात् "सा भिन्नाञ्जनसङ्काशा दंष्ट्राङ्कितवरानना । विशाललोचना नारी बभूव तनुमध्यमा । खड्ग, पात्र-शिरः खेटैरलङ्कृतचतुर्भुजा । कवन्धहारं शिरसा बिभ्राणां हि शिरःस्रजम्" ।

वारुणीचामुण्डायाः विष्णुधर्मोत्तरे "लम्बोदरी तु कर्त्तव्या रक्ताम्बरपयोधरा । शूलहस्ता महाभागा भुजप्रहरणा तथा । कार्पासकधृता देवी वारुणी चातिसुन्दरी । दृढचक्षा च कर्त्तव्या बहुबाहुस्तथैव च । चामुण्डा कथिता चैव सर्व्वसत्त्वभयङ्करी" ।

शिवदूत्याः मत्स्यपुराणे "तथैवार्त्तमुखी शुष्का शुष्ककाया विशेषतः । बहुबाहुयुता देवी भुजगैः परिवेष्टिता । कपालमालिनी भीमा तथा खट्वाङ्गधारिणी । शिवदूती तु कर्त्तव्या शृगालवदना शुभा । आलीढासनसंस्थाना तथा राजंश्चतुर्भुजा । असृक्पात्रधरा देवी खड्गशूलधरा तथा । चतुर्थस्तु करस्तस्यास्तथाकार्य्यस्तु सान्निपः"

कात्यायन्याः मयदीपिकायाम् "कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं दशभुजं तथा । त्रयाणामपि देवानामनुकारानुकारिणीम् । जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतलक्षणाम् । लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् । अतसीपुष्पसङ्काशां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् । नवयौवनसम्पन्नां सर्व्वाभरणभूषिताम् । सुचारुदशनां, तद्वत्पीनोन्नतपयोधराम् । त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्द्दिनीम् । त्रिशूलं दक्षिणे दध्यात् खड्गञ्चक्रं तथैव च । तीक्ष्णवाणं तथा शक्तिं वामतो विनिबोधत । खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च । घण्टाञ्च परशुञ्चापि चामरं सन्निवेशयेत् । अधस्तान्महिषं विद्याद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् । शिरश्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम् । हृदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्त्र विभूषणम् । रक्तरक्तीकृताङ्गञ्च रक्तविस्फारितेक्षणम् । वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम् । सपाशवामहस्तेन धृतकेशञ्च दुर्गया । वमद्रुधिरवक्त्रञ्च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत्" ।

अम्बिकायाः लक्षणसमुच्चये "सिंहारूढाम्बिका त्र्यक्षा भूषिता दर्पणोद्वहा" । (वामभुजे दर्पणोद्वहा दक्षिणे वरयुक्ता यदुक्तम् ।"दक्षिणे तु करे प्रोक्तोवरः साधारणः सदा") खड्गखेटधरा द्वाभ्यां कर्त्तव्या च चतुर्भुजा" ।

योगेश्वर्य्याः "दशबाहुस्त्रिनेत्रा च शस्त्रशक्त्रासिडामरुम् । बिभ्रती दक्षिणे हस्ते वामे घण्टाञ्च खेटकम् । खट्वाङ्गञ्च त्रिशूलञ्च देवी योगेश्वरी मता" ।

भैरव्याः विश्वकर्मशास्त्रात् "एवंरूपा भवेदन्या पाशाङ्कुशयुतारुणा । भैरव्याख्या यदीष्टा तु भुजैर्द्वादशभिर्युता" ।

रम्भायाः देवीपुराणे "कमण्डल्वक्षसूत्रे च बिभ्रती वज्रमङ्कुशम् । गजासनस्थिता रम्भा सुरूपा सर्व्वकामदा" ।

शिवायाः "शिवा वृषासना कार्या त्रिनेत्रा वरपाणिका । डमरुरगधारी च त्रिशूलाऽभयदायिका" ।

कीर्त्तेः "सुनध्याङ्कारयेत् कीर्त्तिं नीलोत्पलव्यवस्थिताम् । सर्व्वाभरणभूषाङ्गीं कलसोत्पलधारिणीम् । मदिरोद्भवगन्धाढ्या महार्घेमणिभूषणा" ।

सिद्धेः "सिद्धिर्देवी प्रकर्त्तव्या सिद्धार्थकवरप्रदा । सितचन्दनगन्धाढ्या सितपङ्कजभूषिता । सितासनस्थिता देवी प्रतिहारोपशोभिता ।

ऋद्धेः "सुन्दरीङ्कारयेदृद्धिं पर्य्यङ्कासनसंस्थिताम् । दर्पणालोकसुरतां तिलकालकभूषिताम् । मालाचामरशोभाढ्यां वेणुवीणारदाप्रियाम्" ।

क्षमायाः "क्षमा तु सुमुखी कार्य्या योगपट्टोत्तरीयका । पद्मासनकृताधारा वरदोद्यतपाणिका । शूलमेखलसंयुक्ता प्रशान्ता योगसंस्थिता" ।

वैष्णव्याः "सुसिद्धा वैष्णवी कार्य्या शङ्खचक्रगदाम्बुजा । वनमालाकृतापीडा पीतवस्त्रा सुशोभिता" ।

ऐन्द्र्याः "ऐन्द्री सुरवराध्यक्षा गजराजोपरिस्थिता । वज्राङ्कुशधरा देवी हारकेयूरभूषिता" ।

याम्यायाः "वैवस्वती प्रकर्त्तव्या दुर्द्धरा महिषोपरि । भ्रूकराला कपालेऽसृक् पिबन्ती दण्डधारिणी" ।

दीप्ते: "तेजोऽधिका प्रकर्त्तव्या दीप्तिश्चन्द्रासनस्थिता"।

रतेः "कमनीया रतिः कार्य्या वसन्तोज्ज्वलभूषणा। नृत्यमाना शुभा देवी समस्ताभरणैर्युता। वीणावादनशीला च मदकर्पूरचर्च्चिता। दण्डाक्षस्रग्धरा च व्रतस्यायोगसंस्थिता"।

श्वेतायाः "श्वेता पूर्णेन्दुसदृशा श्वेतपङ्कजसंस्थिता"।

भद्रायाः "भद्रा सुभद्रा कर्त्तव्या भद्रासनव्यवस्थिता। नीलोत्पलफलहस्ता शूलस्रगक्षधारिणी"।

मङ्गलायाः "सिंहासनस्थिता देवी जटामुकुटमण्डिता। शूलाक्षस्रग्धरा च वरदाभयचापधृक्। दर्पणं शरखेटञ्च खड्गचन्द्रधरा शिवा। सुरूपा लक्षणोपेता सुस्तनी चारुहासिनी। सर्व्वाभरणभूषाङ्गी सर्व्वशोभासमन्विता"।

जयाविजययोः "जयाञ्च विजयां कुर्य्यात् शूलपद्माक्षधारिणीम्। वरोद्यताञ्च सिंहस्थां सर्व्वकर्म्मप्रसाधिनीम्"।

काल्याः "काली करालरूपा च चण्डपाशोद्यता भवेत्"।

घण्टाकर्ण्याः "घण्टाकर्णी प्रकर्त्तव्या घण्टात्रिशूलधारिणी"।

जयन्त्याः "जयन्ती सुन्दरी कार्य्या कुन्तशूलासिधारिणी। खेटकव्यग्रहस्ता च पूजनीया शुभान्वितैः"।

दितेः "दितिर्दैत्यनुता देवी सदा पूज्या महामुने!। दण्डासनस्थिता भद्रा सर्व्वाभरणभूषिता। फलनीलोत्पलकरा चोत्सङ्गशिशुभूषिता"।

अरुन्धत्याः "अक्रोधाऽरुन्धती देवी सितवस्त्रा व्रतस्थिता। पत्रपुष्पोदककरा चन्दनेन सुचर्च्चिता"।

अपराजितायाः "अपराजिता च कर्त्तव्या सिंहारूढा महाबला। पिनाकेषुकरा चैव खड्गखेटकधारिणी। त्रिनेत्रेन्दुजटाभारा कृतवासुकिकङ्कणा"।

कौमार्य्याः "कौमारी चैव कर्त्तव्या मयूरासनशक्तिभृत्। त्रिदण्डीकालरूपा च रक्तमाल्या सकुक्कुटा"।

चतुःषष्टियोगिनीरूपाणि मयदीपिकायां

१अक्षोभ्यायाः "वज्राख्याऽभयभृद्यास्ये करे सा खेटभृत्ततः। हेमभूषणभूषा स्यादक्षोभ्या करिसंस्थिता"।

२ऋक्षकर्ण्याः "ऋक्षकर्णी तु गौराङ्गी कम्बुबाणाभयावहा। धनुःकपालभृत् सौम्ये ऋक्षस्था तर्जनीस्थिता"।

३राक्षस्याः "राक्षसी हेमवर्णा स्याच्चारुगात्री वृषस्थिता। कुठाराशनिभृद्यास्ये वामे पाशाङ्कुशान्विता"।

४क्षपणायाः "क्षपणा चम्पकच्छाया दक्षिणे मुद्गराङ्कुशौ। कपालञ्च फलं सव्ये धत्ते कुम्भास्थिसंस्थिता"।

५क्षयायाः "क्षया कूर्म्मस्थिता गौरी जपस्था सा घटान्विता। वामे कपालपिण्डाभृत्सर्व्वालङ्कारभूषिता"। (जपस्था जपपरा)

६पिङ्गाक्ष्याः "पिङ्गाक्षी स्याद्बभ्रुवर्णा त्रिनेत्रा च हयस्थिता। कौशेयपाशभृद्यास्ये वामे चाङ्कुशखेटिनी"।

७अक्षयायाः "अक्षया हेमवर्णा स्याच्चारुगात्री वृकस्थिता। कुठारखड्गभृद्यास्ये वामे पाशाङ्कुशान्विता"।

८क्षेमायाः "क्षेमा तु शवगा पीता शक्तिभिन्दिधनुःकरा। याम्ये डमरुशूलेषुवस्त्रभृत् स्रगसंस्थिता"।

९बालायाः "शक्तिखड्गधरा त्र्यक्षा खेटपाशकपालिनी। रक्ता वह्निस्थिता बाला क्रीड़न्ती दहनैः सह"।

१०लीलायाः "लीला लीलावती रक्ता टङ्कपाणिजयान्विता। बिभ्राणा पट्टिशम्पाशं वामे मस्ताङ्गमम्बुजम्"।

११लयायाः "वृषारूढा जया रक्ता याम्ये दण्डासिधारिणी। कर्त्तरीकार्म्मुभृद्वामे तर्जन्यासक्तसिक्थका"।

१२लोलायाः "कर्त्तरी मार्ज्जनी याम्ये सौम्ये पीडनकङ्करे। शूलं रुरुयुतं धत्ते लोला तु खरगा सदा"।

१३लङ्कायाः "वामे तुलापशुखण्डञ्च तत् पिबन्त्यसृक्करत्निका। लङ्केशोरःस्थिता लङ्का खादन्ती पिशितङ्घनम्"।

१४लङ्केश्वर्य्याः "त्रिफलाशाकखोटोदामोदकाशी च दक्षिणे। शोणा लङ्केश्वरी कुम्भे डिम्बमुचौ बिभ्रती"।

१५लालसायाः "दक्षिणे वरदं चक्रं वामे कङ्कणकङ्करे। बिभ्राणा कोलगा रक्ता लालासृग्लालसा मता"।

१६विमलायाः "द्वीपिस्था विमला रक्ता त्र्यक्षाऽलङ्कारभूषिता। कर्त्तरीकुम्भभृद्याम्ये वामे पाशकपालिनी"।

१७हुताशनायाः "कृष्णा हुताशनाख्या ज्वालिनी दक्षिणे शुभा। वामे त्वभयहस्ता स्याद्विष्टराज्यघटान्विता"।

१८विशालाक्ष्याः "शूकरास्था विशालाक्षी त्रिसन्ध्यस्था सितेतरा। घण्टावाद्यधरा सौम्ये याम्ये कर्त्तरिकाभया"।

१९हुङ्कारायाः "हुङ्कारा मीनवक्त्रा स्यात् मीनगा साक्षमालिनी। मुषलं बिभ्रती वामे सौम्ये तु फलपल्लवौ"।

२०बडवामुख्याः "अङ्काभ्यां बिभ्रती बालौ पर्य्यङ्के बडवामुखी। समत्स्यकूर्म्मभृद्याम्ये कृष्णा नीलधरान्यतः"।

२१हाहारवायाः "तर्ज्जन्यभयभृत्सौम्ये याम्ये दण्डकपालिनी। कृष्णा हाहारवा क्रूरा रासभस्था खरस्मिता"।

२२महाक्रूरायाः "तुलापाशा तुलापस्था महाक्रूरा सितेतरा। वामेऽस्याः पाशमालाञ्च दक्षिणे दण्डलेखनी"।

२३क्रोधनायाः "असिता क्रोधना याम्ये खादन्ती मांसखण्डकम्। वामे विद्युज्जिह्वा क्रूरा सव्ये सीरकपालिनी" चक्रस्थाऽऽकण्ठमदिरां बिभ्रती जम्बुकस्थिता"।

२४भयाननायाः "कृष्णा भयानना स्थौलदंष्ट्रोग्रास्थिविभूषणा । याम्ये स्यात् शिखरं शूलं घर्घरं लेलिहान्यतः"।

२५सर्वज्ञायाः "त्रिशूलशृङ्गभृद्वामे मुण्डं डमरुकं शवम् । त्रिभागा भाजनं द्वाभ्यां सर्वज्ञा प्रेतगाऽसिता"।

२६तरलायाः "जानुक्षिप्तौ करौ कृत्वा उद्यन्ती तरलायते । शूलडमरुहस्ता च गोधास्था तरलाऽसिता"।

२७तारायाः "तारा तारगुणैर्युक्ता कौशिकस्था सितेतरा । धत्ते शवाङ्के सौम्ये शूलमुद्गरमन्यतः"।

२८ऋण्यायाः "कृष्णा पद्मस्थिता दक्षे ज्ञानमुद्राक्षमालिनी । ऋग्वेदं वामतो धत्ते पुस्तकञ्च कमण्डलुम्"।

२९हयाननायाः "रौद्रा कृष्णा तुरङ्गास्या कबन्धस्था हयानना । मुण्डशूर्पधरा याम्ये सौम्ये संहारिकाङ्कभृत्"।

३०रससंग्राह्याः "छिन्नहस्ता शवारूढा सारा स्थूला जटाधरा । खट्वाङ्गं डमरुं सौम्ये शूलोलूकौ बिभ्रती ततः । शवस्था रससंग्राही नृत्यन्ती जटिलाऽसिता । कुशूलान् चक्रकङ्कालान् बिभ्रती चर्मवासिनी"।

३१शबरायाः "सवेदनद्विजासक्ता वरिष्ठा शबराऽलिभा । वामे करोपधानासिधरा उल्काधरान्यतः"।

३२तालुजिह्विकायाः "स्फटिकाभा गरुत्मस्था सुकान्ता तालुजिह्विका । शङ्खखेटकहस्ताग्रा याम्ये स्वस्तिकखड्गभृत्"।

३३रक्ताक्ष्याः "रक्ताक्षी वाहमारूढा रक्तपाना शशिप्रभा । गदाखड्गधरा याम्ये वामे पाशकपालभृत्"। [दृश्यम् ।

३४सुप्रसिद्धायारूपवाक्यं मुद्रितपुस्तके पतितं मयदीपिकायां

३५विद्युज्जिह्वायाः "विद्युज्जिह्वाऽसिता क्रूरा सव्ये सीरकपालिनी । चक्रस्था चक्रकर्त्तरीधारिणी दक्षिणे करे"।

३६कर्णङ्किण्याः "पाहस्था चामरच्छत्रभृद्दृतिद्वयसंयुता । कुम्भपाशधरा श्वेता क्रोधयुक्ता कर्णङ्किणी"।

३७मेघनादायाः "मेघनादा तु चन्द्राभा खड्गखेटकधारिणी । जाखैर्वृता घनारूढा तडिन्मण्डसन्निभा"।

३८प्रचण्डोग्रायाः "प्रचण्डोग्रा तु नक्रस्था याम्येऽस्याः कर्त्तरीफलम् । कपालं मुण्डमन्यत्र शतुघ्नी स्फटिकप्रभा"।

३९कालकर्ण्याः "शुक्ला वृषासना रौद्रा बिभ्रत्यब्जाक्षसूत्रकम् । कालकर्णी जगत्ख्याता कर्णिकारविभूषणा"।

४०चन्द्रावल्याः "चन्द्रावली तु हेमाभा हेमसिंहासनस्थिता । याम्येऽक्षमाला मालाभृत् शेषेऽब्ज-ध्वजधारिणी"।

४१चन्द्रहासायाः "चन्द्रहासा स्थिता गौरी वेदास्या दोर्द्वयोः क्रमात् । कमण्डलुङ्कु शव्यग्रा मन्त्रमालाङ्कुचान्विता"।

४२वरप्रदायाः "कर्त्तरीमभयं याम्ये धत्ते श्वेता वरप्रदा । वृषदंशसमारूढा पूर्णपात्रधरान्यतः"।

४३प्रपञ्चिकायाः "फलस्रगन्विता याम्ये कुन्त-कुण्डीधरान्यतः । रौक्ममाला प्रपञ्चाख्या गौरी विश्वप्रपञ्चिका ।

४४प्रलयान्तायाः "मर्कटस्था प्रलयान्ता बिभ्रती करयोर्द्वयोः । खादन्त्याम्रफलं हृष्टा गौराङ्गी वानरानना"।

४५शिशुवक्त्रायाः "शिशुवक्त्रा मृगालीढा पिङ्गाभा याम्यसौम्ययोः । भिन्दीपालकखेटाभ्यां पाशासिभ्याञ्च संयुता ।

४६पिशाच्याः "काकाख्या श्येनगा गौरी पिशाची रक्तमण्डिता । कङ्काल-कर्त्तरीखड्गं बिभ्रती याम्यसौम्ययोः"।

४७पिशिताशायाः "फलतूणधरा वामे सौम्ये-शस्त्रासिधारिणी । खड्गस्था बभ्रुवर्णा स्यात् पिशिताशातिदुर्बला"।

४८लोलुपायाः "नृत्यन्ती लोलुपा पीना खरस्था याम्यसौम्ययोः । खड्गडमरुकर्त्तरीः पाशञ्चैव तु बिभ्रती"।

४९धमन्याः "धमनी पुष्पकस्था स्यात् गौरी यक्षगणान्विता । गदापट्टिशस्त्सौम्ये स्थूलतोमरिणी ततः"।

५०तपन्याः "तपनी सर्पगा गौरी वराङ्गी पन्नगानना । खकर्णयानयोर्भोगे न्यस्तहस्तोग्ररूपिणी"।

५१वामन्याः "पीता महाखुगा सा स्यात् वामनी बिभ्रती करे । कुठारं लगुडं वामेऽक्षमालां पनसन्ततः"।

५२विकृताननायाः "शूलभिन्नतुलापाशा सिंहाकृष्टशरीरिणी । जिह्वे द्वे बिभ्रती चैव चतुर्दोर्विकृतानना"।

५३वायुवेगायाः "शङ्खपूरणिका द्वाभ्यां वृकाभयधरा द्वयोः । द्विसिंहरथसंस्था स्यात्तालाभा वायुवेगिका"।

५४बृहत्कुक्षेः "भासस्थिता बृहत्कुक्षिः सौम्ये मुण्डकपालभृत् । गौरी महातनुर्याम्ये कर्त्तरीपट्टिकाधरा"।

५५विकृतायाः "उष्ट्रस्था विकृता गौरी भयकृद्विकृतानना । तूणञ्च डमरुं याम्ये सौम्ये खड्गार्द्धमस्तकम्"।

५६विश्वरूपिकायाः "खेटक खड्गभृद्वामे गदा-चक्राब्जभृत्ततः । वनमालावती पीता तार्क्ष्यस्था विश्वरूपिका"।

५७यमजिह्वायाः "मुसलं मुद्गरं याम्ये परशुम्बन्धनं ततः । बिभ्रती यमजिह्वा स्यात् कराला महिषस्थिता"।

५८जयन्त्याः "नृत्यन्ती खरगा श्वेता याम्ये डमरुतूणभृत् । सदैत्यशैलमुण्डोग्रा जयन्ती वामहस्तयोः"।

५९दुर्जयायाः "श्वारूढा दुर्जया श्वेता रौद्री भूतगणावृता । खड्गकुन्तोद्यतकरा दुर्गकाननवासिनी"।

६०यमान्तिकायाः "असकृत् खेटिनी दोर्भ्यां चतुर्द्दोर्भ्यांस्यसौस्ययोः। शूलवाणधरा याम्ये धनुःशक्तिकरान्यतः। शकटस्थातिघोराख्या घोरवर्णा यमान्तिका"।

६१विडाल्याः "मार्ज्जारस्था विडाली च विडालाक्षी भवेत् सिता"।

६२रेवत्याः "वामे तूणञ्च खट्वाङ्गं शूलं टङ्कञ्च विभ्रती। कृशा पिशाचवक्त्रोग्रा कपालस्था च रेवती"।

६३पूतनायाः "कुशूलयष्टिभृद्वामे भिन्दीपालकपालभृत्। कुण्डाभा पूतना त्र्यक्षा विकृताख्या शवस्थिता"।

६४विजयन्तिकायाः "कर्त्तरीम्शूलभृद्याम्ये वामे मुण्डकपालिनी। श्वेतवर्णा वृषारूढा विजया विजयप्रदा"।

ब्रह्मणः विष्णुधर्म्मोत्तरात् "ब्रह्माणं कारयेद्विद्वान् देवं सौम्यं चतुर्भुजम्। बद्धपद्मासनन्तुष्टं तथा कृष्णाजिनाम्बरम्। जटाधरं चतुर्वाक्त्रं सप्तहंसरथस्थितम्। वामे न्यस्तेतरकरन्तस्यैकन्दोर्युगं भवेत्। एतस्मिन् दक्षिणे पाणावक्षमाला तथा शुभा। कमण्डलुं द्वितीये च सर्व्वाभरणधारिणम्। सर्व्वलक्षणयुक्तस्य शान्तिरूपस्य पार्थिव!। पद्मपत्रदलाग्राभं ध्यानसंमीलितेक्षणम्। ध्यर्च्चायाङ्कारयेद्देवं चित्रे वा वास्तुकर्म्मणि"।

आदित्यपुराणे तु "पद्मपत्रासनस्थश्च ब्रह्मा कार्य्यश्चतुर्मुखः। सावित्री तस्य कर्त्तव्या वामोत्सङ्गगता तथा"।

प्रजापतेः "आदित्यवर्णं धर्म्मज्ञ! साक्षमालाकरं तथा। रूपं पूर्व्वोदितं कार्य्यं रूपमन्यज्जगत्पतेः"।

लोकपालब्रह्मणः "हंसयानेन कर्त्तव्यो न कार्य्यश्च चतुर्मुखः। ब्रह्माख्यमपरं रूपं सर्व्वकार्य्यं प्रजापतेः। अक्षसूत्रं पुस्तकञ्च धत्ते पद्मं कमण्डलुम्। चतुर्वक्त्रा तु सावित्री श्रोत्रियाणां गृहे हिता"।

विश्वकर्म्मणः "विश्वकर्म्मा तु कर्त्तव्यः सुरसूत्रधरः प्रभुः। सन्दंशपाणिर्द्विभुजस्तेजोमूर्त्तिधरो महान्"।

धर्म्मस्य "चतुर्वक्त्रश्चतुष्पादश्चतुर्बाहुः सिताम्बरः। सर्व्वाभरणवान् श्वेतो धर्म्मः कार्य्यो विजानता। दक्षिणे चाक्षमाला च तस्य वामे च पुस्तकम्। मूर्त्तिमान् व्यवसायस्तु कार्य्यो दक्षिणभागतः। वामभागे ततः कार्य्यो वृषः परमरूपवान्। कार्य्यौ पद्मकरौ मूर्द्ध्नि विन्यस्तौ तु तथा तयोः"।

ऋग्वेदस्य विश्वकर्म्मशास्त्रात् "ऋग्वेदः श्वेतवर्णः स्यात् द्विभुजो रासभाननः। अक्षमालाधरः सौम्यः प्रीतश्चाध्ययनोद्यतः"।

सामवेदस्य "नीलोत्पलदलाभासः सामवेदो हयाननः। अक्षमालान्वितो दक्षे वामे कम्बूधरः स्मृतः"।

यजुर्व्वेदस्य "अजास्यः पीतवर्णः स्यात् यजुर्व्वेदोऽक्षसूत्रधृक्। वामे कुलिशपाणिस्तु भूतिदो मङ्गलप्रदः"।

अथर्व्ववेदस्य "आथर्व्वणाभिधो वेदो धवलो मर्कटाननः। अक्षसूत्रञ्च खट्वाङ्गं विभ्राणोऽयं जयप्रियः"।

शिक्षायाः "शिक्षा शुभ्राभयकरा ज्ञानमुद्रान्विता शुभा। साक्षसूत्रा सकुण्डीका द्विभुजा दण्डपङ्कजा"।

कल्पस्य "कल्पस्तु कुमुदाभासो वायसास्यो महोदरः। दण्डी कुण्डीधरोऽजस्यो मेखलाकुण्डलान्वितः"।

व्याकरणस्य "सितं व्याकरणं ज्ञेयं मयूरास्यं घटोदरम्। वीणाकजान्वितं दिव्यं दिव्यवस्त्रविभूषितम्"।

निरुक्तस्य "इन्दुवन्निर्म्मलं शान्तं वकवक्त्रं कृशोदरम्। पाशपङ्कजहस्तं स्याज्ञाक्षसूत्रं सपुस्तकम्। नरुक्तमिति निर्णीतं छन्दोनिर्णीयतेऽधुना"।

छन्दसः "जवाकुसुमसंकाशं छन्दो ज्ञेयं विपश्चिता। चकोरास्यञ्जपाक्षन्तु शक्तिं विभ्रच्छिखान्विताम्। लोहकुण्डलकोपेतं प्रवालकृतकुण्डलम्"।

ज्योतिषस्य "ज्योतिषं तु विडालास्यमिन्द्रगोपनिभं शुभम्। अक्षसूत्रं कजं विभ्रद्धस्तयोर्द्दक्षवामयोः"।

मीमांसायाः "सोमकान्तिसमाभासं मीमांसाशास्त्रमुत्तमम्। अक्षसूत्रं दधद्दक्षे सुधापूर्णघटं करे"।

न्यायस्य "अतसीपुष्पसङ्काशो न्यायो ज्ञेयो विपश्चिता। सिंहास्यो दक्षिणे सूत्रं ध्वजं वामकरे दधत्"।

धर्म्मशास्त्रस्य "धर्म्मशास्त्रं सितं शान्तं चाश्ववक्त्रं कजासनम्। मुक्ताजपाक्षभृद्दक्षे तथाहस्तन्तु वामतः"।

पुराणस्य "पुराणं चम्पकाभासं शुकवक्त्रं चतुर्द्दलम्। अक्षसूत्रं द्वये ज्ञेयं नानाभरणभूषितम्"।

इतिहासस्य "इतिहासः कजाभासः शूकरास्यो महोदरः। अक्षसूत्रं घटं विभ्रत् पञ्चजाभरणान्वितः"।

धनुर्व्वेदस्य "पीतवर्णो धनुर्व्वेदः पिकवक्त्रो महातनुः! रत्नमालायलिं धत्ते मस्तके भूषिता जटा"।

आयुर्व्वेदस्य "आयुर्व्वेदो हरिद्राभो वानरास्यो विशालदृक्। अक्षसूत्रं सुधाकुम्भं विभ्रदारोग्यदो भृशम्"।

नृत्यशास्त्रस्य "नृत्यशास्त्रं सितं रम्यं मृगवक्त्रं जटाधरम्। अक्षसूत्रं त्रिशूलञ्च विभ्राणञ्च त्रिलोचनम्"।

पञ्चरात्रस्य "पञ्चरात्राभिधं शास्त्रं धवलं वृषभाननम्। अक्षसूत्रं हलं धत्ते वनमालाविभूषितम्"।

पाशुपतस्य "शास्त्रं पाशुपतं शुभ्रं व्यालवक्त्रं कृशोदरम्। कपालधरं भीमं व्याघ्रचर्म्माम्बरावृतम्"।

पातञ्जलस्य “पातञ्जलाभिधं रक्तं सर्पवक्तं सुतेजसम्। अक्षहस्तं पृदाकुञ्च धारयन् कुण्डलान्वितम्”। (पृदाकुः सर्पः)।

साङ्ख्यस्य “साङ्ख्यं तत् कपिलं बभ्रुवक्त्रमुज्ज्वलतुन्दिलम्। जाप्यदण्डधरं दीर्घनखलोमजटाधरम्”।

अर्थशास्त्रस्य “अर्थशास्त्रं भवेद्गौरं सारिकावदनं शुभम्। अक्षहस्तं फलं बिभ्रदन्नहारं कमण्डलुम्”।

प्रसङ्गाद्वेदादीनामधिदेवताः तत्रोक्ताः प्रदर्श्यन्ते विष्णुधर्मोत्तरात् “ऋग्वेदस्तु स्मृतो ब्रह्मा यजुर्वेदस्तु वासवः। सामवेदस्तथा विष्णुः शम्भुश्चाथर्वणो भवेत्। शिक्षा प्रजापतिर्ज्ञेयः कल्पो ब्रह्मा प्रकीर्त्तितः। सरस्वती व्याकरणं निरुक्तं वरुणः प्रभुः। छन्दो विष्णुस्तथैवाग्निर्ज्योतिषं भगवान् रविः। मीमांसा भगवान् सोमो न्यायदेवः समीरणः। धर्म्मश्च धर्म्मशास्त्राणि पुराणञ्च तथा मनुः। इतिहासः प्रजाध्यक्षो धनुर्वेदः शतक्रतुः। आयुर्वेदस्तथा साक्षाद्देवो धन्वन्तरिः प्रभुः। कलावेदो मही देवी नृत्यशास्त्रं महेश्वरः। सङ्कर्षणः पञ्चरात्रं रुद्रः पाशुपतं तथा। पातञ्जलमनन्तश्च साङ्ख्यञ्च कपिलो मुनिः। अर्थशास्त्राणि सर्वाणि धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः। कलाशास्त्राणि सर्वाणि कामदेवो जगद्गुरुः। अन्यानि यानि शास्त्राणि यत् कर्म्माणि प्रचक्षते। स एव देवता तस्य शास्त्रं कार्यञ्च देववत्”।

ऋषीणाम् मयसंग्रहे “उदासीना सोपवीताः कमण्डल्वक्षसूत्रिणः। जटिलाः श्मश्रुलाः शान्ताः आसीना ध्यानतत्पराः। सप्तर्षयो वसिष्ठश्च कार्यो भार्य्यासमन्वितः। गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कश्यपः। जमदग्निर्वसिष्ठोऽत्रिः सप्त वैवस्वतेऽन्तरे। मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। प्रचेताश्च वसिष्ठश्च भृगुर्नारद एव च। जटिलाः श्मश्रुलाः शान्ताः कृशा धमनिसन्तताः। कुशमालाक्षधराः कार्य्या मुनयो द्विभुजा दश”।

नारदस्य “नारदो देवगन्धर्वः साक्षसूत्रकमण्डलुः। सेव्यो वै वीणया वामभुजमूलोपगूढया”।

मुनीनाम् भविष्योत्तरात् “प्रकृत्या काञ्चनं कृत्वा यथा शक्त्या तु शोभितम्। पुरुषाकृतिं प्रशान्तञ्च जटामञ्जुलधारिणम्। कमण्डलुकरं शिष्यैः सङ्गैश्च परिवारितम्। नृत्यभुग्विपहन्तारं दर्भहस्तं वरं मुनिम्”।

भृगूणाम् “कर्तव्याः शक्ररूपेण भृगवो नाम देवताः। भुवनो भावनश्चैव सुजन्यः सुजनस्तथा। क्रतुः स्वः स्वमूर्द्धा व्यजश्च व्यसुनस्तथा। प्रसवश्चाव्ययश्चैव दक्षो द्वादशकस्तथा। भृगवो नामनिर्दिष्टा देवा द्वादश यज्ञियाः”।

अङ्गिरसः “जीवरूपेण कर्तव्या देवाश्चाङ्गिरसस्तथा। आत्मा ह्यायुर्मनो दक्षः परप्राणस्तथैव च। हविष्यश्च गविष्ठश्च ऋतः सत्यश्च तेजसः”।

विष्णोः विष्णुधर्म्मोत्तरात् “देवदेवं यथा विष्णुं कारयेद्गरुडस्थितम्। कौस्तुभोद्भासितोरस्कं सर्वाभरणधारिणम्। सजलाम्बुदसच्छायं पीतदिव्याम्बरं तथा। मुखानि चास्य चत्वारि बाहवो द्विगुणास्तथा। सौम्येन्दुवदनं पूर्वं नारसिंहन्तु दक्षिणम्। कपिलं पश्चिमं वक्त्रं तथा वाराहमुत्तमम्। तस्य दक्षिणहस्तेषु बाणारिमुसलाभयम्। चर्मसीरवरारविन्दु वामे च वनमालिनः। कार्य्याणि विष्णोर्द्विज ! वामहस्तेष्वनुक्रमात्”। (अरि, चक्रं इन्दुः शङ्खः)।

लोकपालविष्णोः “एकवक्त्रो द्विबाहुश्च गदाचक्रधरः प्रभुः।

वासुदेवस्य “एकवक्त्रश्चतुर्बाहुः सौम्यरूपः सुदर्शनः। पीताम्बरश्च मेघाभः सर्वाभरणभूषितः। कण्ठेन शुभदेशेन कम्बुतुल्येन राजता। वराभरणयुक्तेन कुण्डलोत्तरभूषिणा। अङ्गदी बद्धकेयूरो वनमालाविभूषणः। उरसा कौस्तुभं बिभ्रत् किरीटं शिरसा तथा। शिरःपद्मस्तथैवास्य कर्तव्यश्चारुकर्णिकः। पुष्टश्लिष्टायतभुजस्तनुताम्रनखाङ्गुलिः। मध्येन त्रिवलीभङ्गशोभितेन सुचारुणा। स्त्रीरूपधारिणी क्षौणी कार्य्या तत्पादमध्यगा। तत्करस्थाङ्घ्रियुगला देवः कार्य्यो जनार्दनः। तालान्तरपदन्यासः किञ्चिन्निष्क्रान्तदक्षिणः। अनुदृश्या मही कार्या देवदर्शितविस्मिता। देवस्य कटिवासेन कार्यो जान्ववलम्बिना। वनमाला च कर्त्तव्या देवजान्ववलम्बिनी। यज्ञोपवीतं कर्तव्यं नाभिदेशमुपागतम्। उत्फुल्लकमलं पाणौ कुर्याद्देवस्य दक्षिणे। वामपाणिगतं शङ्खं शङ्खाकारन्तु कारयेत्। दक्षिणे तु गदा देवी तनुमध्या सुलोचना। स्त्रीरूपधारिणी मुग्धा सर्वाभरणभूषिता। पश्यन्ती देवदेवेशं कार्या चामरधारिणी। कुर्यात्तन्मूर्ध्नि विन्यस्तं देवहस्तन्तु दक्षिणम्। वामभागगतश्चक्रः कार्यो लम्बोदरस्तथा। सर्वाभरणसंयुक्तो वृत्तविस्फारितेक्षणः। कर्त्तव्यश्चामरकरो देववीक्षणतत्परः। कुर्यात् देवकरं वामं विन्यस्तं तस्य मूर्द्धनि।

सङ्कर्षणस्य “वासुदेवस्वरूपेण कार्यः सङ्कर्षणः प्रभुः। स तु

शुक्लवपुः कार्यो नीलवासा यदूत्तम ! । गदास्थाने च मुषलञ्चक्रस्थाने च लाङ्गलम् । कर्त्तव्यौ तनुमध्यौ तु स्वरूपौ रूपसंयुतौ" ।

प्रद्युम्नस्य "वासुदेवस्वरूपेण प्रद्युम्नश्च तथा भवेत् । स तु दूर्वाङ्कुरश्यामः सितवासा विधीयते । चक्रस्थाने भवेच्चापो गदास्थाने तथा शरः । तथाविधौ तौ कर्त्तव्यौ यथा मुषललाङ्गलौ" ।

अनिरुद्धस्य "एतदेव तथा रूपमनिरुद्धस्य कारयेत् । पद्मपत्राभवपुषो रक्ताम्बरधरस्य तु । चक्रस्थाने भवेच्चर्म गदास्थानेऽसिरेव च । चर्म स्याच्चक्ररूपेण प्रांशुः खड्गो विधीयते । चक्रादीनां स्वरूपाणि किञ्चित्पूर्वं सुदर्शयेत् । रूपाण्यायुधरूपाणि चक्रादीन्येव यादव ! । वामपार्श्वगताः कार्या देवानां प्रवराध्वजाः । सुपताकायुता राजन् ! यष्टिस्थास्ते यथेरितम्" ।

लक्ष्मीनारायणयोः विश्वकर्म्मशास्त्रात् "लक्ष्मीनारायणौ कार्यौ संयुक्तौ दिव्यरूपिणौ । दक्षिणस्था विभोर्मूर्त्तिर्लक्ष्मीमूर्तिस्तु वामतः । दक्षिणः कण्ठलग्नोऽस्या वामो हस्तः सरोजभृत् । विभोर्वामकरो लक्ष्म्याः कुचभागस्थितः सदा । सर्व्वावयवसंपूर्णा सर्व्वालङ्कारभूषिता । सुष्ठुनेत्रकपोलाक्षा रूपयौवनसंयुता । सिद्धिः कार्या समीपस्था चामरग्राहिणी शुभा । कर्तव्यं वाहनं सव्ये देवाधोभागगं सदा । शङ्खचक्रधरौ तस्य द्वौ कार्य्यौ पुरुषौ पुरः । वामनौ हारकेयूरकिरीटमणिभूषणौ । उपासकौ समीपस्थौ प्रभोर्व्वक्षसि वीक्षकौ । रत्नानां योगपट्टस्य शिखामञ्जलिमास्थितौ" ।

योगेश्वरस्य सिद्धार्थसंहितायाम् "पद्मासनसमासीनः किञ्चिन्मीलितलोचनः । घोणाग्रे दत्तदृष्टिश्च श्वेतपद्मोपरिस्थितः । वामदक्षिणगौ हस्तौ उत्तानावेकभागगौ । तत्करद्वयपार्श्वस्थे पङ्केरुहमहागदे । ऊर्द्ध्वे करद्वये तस्य पाञ्चजन्यः सुदर्शनः । योगस्वामी स विज्ञेयः पूज्यो मोक्षार्थियोगिभिः" । [त्रिमूर्त्तिशब्दे २८७८पृ० दर्शितानि चतुर्विंशतिमूर्त्तीनां लक्षणानि विष्णुधर्मोत्तरे उक्तानि चतुर्विंश-]

हंसमत्स्यकूर्म्माणाम् "हंसोमत्स्यस्तथा कूर्मः कार्यास्तद्रूपधारिणः । षडङ्गी मत्स्यस्तु कर्त्तव्यो देवदेवो जनार्दनः" ।

वराहस्य "ऐश्वर्यसंनिरुद्धश्च वराहो भगवान् हरिः । ऐश्वर्यशक्त्या दंष्ट्रायसमुद्धृतवसुन्धरः । नृवराहोऽथ वा कार्य्यः शेषोपरिगतः प्रभुः । शेषश्चतुर्भुजः कार्य्यः चारुरत्नफणान्वितः । आश्चर्योत्फुल्लनयनो देववीक्षणतत्परः । कर्त्तव्यौ सीरमुसलौ करयोस्तस्य यादव ! । सर्पभोगश्च कर्त्तव्यस्तथैव रचिताञ्जलिः । आलीढस्थानसंस्थानस्तत्पृष्ठे भगवान् भवेत् । वामारत्निगता तस्य योषिद्रूपा वसुन्धरा । नमस्कारपरा तस्य कर्त्तव्या द्विभुजा शुभा । यस्मिन् भुजे धरा देवी तत्र शङ्खकरो भवेत् । अन्ये तस्य कराः कार्य्याः पद्मचक्रगदाधराः । हिरण्याक्षशिरश्छेदचक्रोद्धृत्तकरोऽथ वा । हतोद्धृतहिरण्याक्षः सुमुखो भगवान् भवेत् । मूर्त्तिमन्तमनैश्वर्य्यं हिरण्याक्षं विदुर्बुधाः । ऐश्वर्येणाविनाशेन स निरस्तोऽरिमर्दनः । नृवराहोऽथ वा कार्यो ध्याने कपिलवत् स्थितः । द्विभुजस्त्वथ वा कार्यः पिण्डनिर्वपनोद्यतः । समग्रक्रोडरूपेण बद्धदानवमध्यगः । नृवराहोवराहश्च कर्त्तव्यः क्ष्माविदारणः" ।

नरसिंहस्य "य एवं भगवान्विष्णुर्नरसिंहवपुर्द्धरः । ध्यानविधिः स एवोक्तः परमज्ञानवर्द्धनः । पीनस्कन्धकटिग्रीवः कृशमध्यः कृशोदरः । सिंहाननो नृदेहश्च नीलवासाः प्रभान्वितः । आलीढस्थानसंस्थानः सर्व्वाभरणभूषितः । ज्वालामालाकुलमुखो ज्वालाकेसरमण्डलः । हिरण्यकशिपोर्वक्षःपाटयन्नखरैः खरैः । नीलोत्पलाभः कर्तव्यो देवजानुगतस्तथा । हिरण्यकशिपुर्दैत्यस्तमज्ञानं विदुर्बुधाः" ।

वामनस्य "कर्त्तव्यो वामनो देवः सङ्कटैर्गात्रपर्वभिः । पीनगात्रश्च कर्तव्यो दण्डी चाध्ययनोद्यतः । दूर्वाश्यामश्च कर्तव्यः कृष्णाजिनधरस्तथा" ।

त्रिविक्रमस्य "सजलाम्बुदसङ्काशस्तथा कार्य्यस्त्रिविक्रमः । दण्डपाशधरः कार्य्यः शङ्खचक्रगदाधरः । शङ्खचक्रगदापद्माः कार्य्यास्तस्य सरूपिणः । निर्देहास्ते न कर्तव्या शेषं कार्यन्तु पूर्ववत् । एकोर्द्ध्ववदनः कार्य्यो देवो विस्फारितेक्षणः" ।

परशुरामस्य "कार्य्यस्तु भार्गवो रामो जटामण्डलदुर्दृशः । हस्तेऽस्य परशुः कार्य्यः कृष्णाजिनधरस्य तु" ।

रामादीनाम् "रामो दाशरथिः कार्यो राजलक्षणलाक्षितः । भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महायशाः । तथैव सर्वे कर्तव्याः किन्तु मौलिविवर्जिताः" ।

कृष्णस्य "कृष्णश्चक्रधरः कार्यो नीलोत्पलदलच्छविः । इन्दीवरधरा कार्या तस्य साक्षाच्च रुक्मिणी" ।

बलभद्रस्य "सीरपाणिर्बलः कार्यो मुसली चैव कुण्डली । श्वेतोऽतिनीलवसनो मदादञ्चितलोचनः" ।

प्रद्युम्नस्य "चापबाणधरः कार्य्यः प्रद्युम्नश्च सुदर्शनः । राजश्चिन्द्रमणिश्यामः श्वेतवासा मदोत्कटः" ।

कामस्य "कामदेवस्तु कर्त्तव्यो रूपेणाप्रतिमो भुवि । अष्टबाहुः प्रकर्त्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः । चापबाणकरश्चैव मदादञ्चितलोचनः । रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्मदशक्तिस्तथोज्ज्वला । चतस्रस्तस्य कर्त्तव्याः पत्न्यो रूपमनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्य्या भार्य्यास्तनोपगाः । केतुश्च मकरः कार्य्यः पञ्चबाणमुखो महान्" ।

अनिरुद्धसाम्बयोः "कर्त्तव्यश्चानिरुद्धोऽपि खड्गचर्म्मधरः प्रभुः । साम्बः कार्य्यो गदाहस्तः सुरूपश्च विशेषतः । साम्बानिरुद्धौ कर्त्तव्यौ पद्माभौ रक्तवाससौ" ।

देवक्याः "पद्मपत्राग्रगौराभा कर्त्तव्या देवकी तथा" ।

यशोदायाः "मधूकपुष्पसच्छाया यशोदापि सदा भवेत्" ।

गोपालस्य "गोपालप्रतिमां कुर्य्यात् वेणुवादनतत्पराम् । बर्हापीड़ां घनश्यामां द्विभुजामूर्द्ध्वसंस्थिताम्" ।

बुद्धस्य "काषायवस्त्रसंवीतः स्कन्धसंसक्तचीवरः । पद्मासनस्थो द्विभुजो ध्यायी बुद्धः प्रकीर्त्तितः" ।

कल्किनः "खड्गोद्यतकरः क्रुद्धो हयारूढो महाबलः । म्लेच्छोच्छेदकरः कल्की द्विभुजः परिकीर्त्तितः" ।

नरनारायणहरिकृष्णानाम् "दूर्व्वाश्यामो नरः कार्य्यो द्विभुजश्च महाबलः । नारायणश्चतुर्बाहुर्नीलोत्पलदलच्छविः । तयोर्म्मध्ये तु बदरी कार्य्या फलविभूषणा । बदर्य्यामवनौ कार्य्यावक्षमालाधरावुभौ । अष्टचक्रे स्थितौ याने भूतयुक्ते मनोरमे । कृष्णाजिनधरौ दान्तौ जटामण्डलधारिणौ । पादेन चैकेन रथस्थितेन पादेन चैकेन च जानुगेन । कार्य्यो हरिश्चात्र नरेण तुल्यः कृष्णोऽपि नारायणतुल्यमूर्त्तिः" ।

हयग्रीवस्य "मूर्त्तिमान् पृथिवीहस्तन्यस्तपादः सितच्छविः । नीलाम्बरधरः कार्य्यो देवो हयशिरोधरः । विन्द्यात् मङ्कर्षणांशेन देवो हयशिरोधरः । कर्त्तव्योऽष्टभुजो देवः तत्करेषु चतुर्ष्वथ । शङ्खं चक्रं गदां पद्मं स्वाकारङ्कारयेद्बुधः । चत्वारश्च कराः कार्य्या वेदानां देहधारिणाम् । देवेन मूर्द्ध्नि विन्यस्ताः सर्व्वाभरणधारिणः" ।

कपिलस्य "प्रद्युम्नं विद्धि वैराग्यात् कापिलीं तनुमास्थितः । मध्ये तु करकः कार्य्यस्तस्योत्सङ्गगतः परः । दोर्युगं चापरं तस्य शङ्खचक्रधरं भवेत् । पद्मासनोपविष्टश्च ध्यानसंमीलितेक्षणः । कर्त्तव्यः कपिलो देवो जटामण्डलमण्डितः । वायुसंरोधपीनांसः पद्माङ्कचरणद्वयः । मृगाजिनधरो राजन् ! श्मश्रुयज्ञोपवीतवान् । बिभुर्मन्त्रमहापद्मकलिकासंस्थितः प्रभुः । वैराग्यभावेन महानुभावो ध्यानस्थितः स्वम्परमं पदन्तत् । ध्यायंस्तथास्ते भुवनस्य गोप्ता शाङ्ख्यप्रवक्ता पुरुषः पुराणः" ।

व्यासस्य "कृशः कृष्णतनुर्व्यासः पिङ्गलोऽतिजटाधरः । सुमन्तुर्जैमिनिः पैलो वैशम्पायन एव च । तस्य शिष्याश्च कर्त्तव्याश्चत्वारः पारिपार्श्विकाः" ।

वाल्मीकेः "गौरस्तु कार्य्यो वाल्मीकिस्तेजोमण्डलदुर्द्दशः । तपस्यभिरतः शान्तो न कृशो न च पीवरः" ।

दत्तात्रेयस्य "वाल्मीकिरूपं सकलं दत्तात्रेयस्य कारयेत्" ।

धन्वन्तरेः "धन्वन्तरिः सुकर्त्तव्यः सुरूपः प्रियदर्शनः । करद्वयगतश्चास्य साम्दतः कलसो भवेत् ।

जलशायिनः "जलमध्यगतः कार्य्यः शेषपन्नगतल्पगः । फणापुञ्जमहारत्नदुर्न्निरीक्ष्यशिरोधरः । देवदेवस्तु कर्त्तव्यस्तत्र सुप्तश्चतुर्भुजः । तथापरश्च कर्त्तव्यः शेषभोगाङ्कसंस्थितः । एकपादोऽस्य कर्त्तव्यो लक्ष्म्युत्सङ्गगतः प्रभोः । तथापरश्च कर्त्तव्यस्तत्र जानौ प्रसारितः । कर्त्तव्यो नाभिदेशस्थस्तथा तस्यापरः करः । तथैवान्यः करः कार्य्यो देवस्य तु शिरोधरः । सन्तानमञ्जरीधारी तथैवास्यापरो भवेत् । नाभीसरसिसम्भूते कमले तस्य यादव ! । सर्व्वपृथ्वीमयो देवः प्राग्वत्कार्य्यः पितामहः । नालग्नौ च कर्त्तव्यौ पद्मस्य मधुकैटभौ । न्टरूपधारीणि भुजङ्गमस्य कार्य्याण्यथास्त्राणि तथा समीपे । एतत्तवाग्रे यदुपुङ्गवोक्तं देवस्य रूपं परमस्य तस्य" ।

गरुड़स्य विष्णुधर्म्मोत्तरात् "तार्क्ष्यो मरकतप्रख्यः कौशिकाकारनासिकः । चतुर्भुजस्तु कर्त्तव्यो वृत्तनेत्रमुखस्तथा । गृध्रोरुजानुचरणः पक्षद्वयविभूषितः । प्रभासंस्थानसौवर्णकलापेन विराजितः । छत्रन्तु पूर्णकुम्भञ्च करयोस्तस्य कारयेत् । करद्वयन्तु कर्त्तव्यं तथा विरचिताञ्जलि । यदास्य भगवान् पृष्ठे छत्रकुम्भधरौ करौ । न कर्त्तव्यौ तु कर्त्तव्यौ देवपादधरौ शुभौ । किञ्चिल्लम्बोदरः कार्य्यः सर्व्वाभरणभूषितः" ।

रुद्रस्य "देवदेवं महादेवं वृषारूढन्तु कारयेत् । तस्य वक्त्राणि कार्य्याणि पञ्च यादवनन्दन ! । सर्व्वाणि सौम्यरूपाणि दक्षिणं विकटं मुखम् । कपालमालिकं भीमं जगत्संहारकारकम् । त्रिनेत्राणि तु सर्व्वाणि वदनं तूत्तरं विना । जटाकलापे महति तस्य चन्द्रकला भवेत् । तस्योपरि-

प्टाह्वदनं पञ्चमन्तु विधीयते। यज्ञोपवीतं च तथा वासुकिं तस्य कारयेत्। दशबाहुस्तथा कार्यो देवदेवो महेश्वरः। अक्षमालात्रिशूलञ्च चर्मदण्डमथोत्पलम्। तस्य दक्षिणहस्तेषु कर्तव्यानि महाभुज!। वामे च मातुलाङ्गञ्च चापादर्शं कमण्डलुम्। तथा चर्म च कर्तव्यं देवदेवस्य शूलिनः। वर्णस्तथास्य कर्तव्यश्चन्द्रांशुसदृशप्रभः"।

ईशानादीनाम् "ईशस्तत्पुरुषाघोरवामजातक्रमेण तु। सितपीतकृष्णरक्ताश्चतुर्वर्णाः प्रकीर्तिताः। पञ्चवक्त्राः स्मृताः सर्वे दशदोर्दण्डभूषिताः। खड्गखेटधनुर्बाणकमण्डलुचाक्षविणः। वराभयकरोपेताः शूलपङ्कजपाणयः"। वामो, वामदेवः। जातः, सद्योजातः।

मूर्त्यष्टकस्य "शर्वो भीमो महादेवः रुद्रः पशुपतिर्भवः। उग्र ईशान इत्यष्टौ मूर्तयः शिवसन्निभाः। स्रगाढ्यचूडामणयो जटामण्डलमण्डिताः। त्रिनेत्रा वरखट्वाङ्गत्रिशूलवरपाणयः"।

अर्द्धनारीश्वरस्य "अर्द्धं देवस्य नारी तु कर्तव्या शुभलक्षणा। अर्द्धन्तु पुरुषः कार्यः सर्वलक्षणभूषितः। ईश्वरार्द्धे जटाजूटं कर्तव्यं चन्द्रभूषितम्। उमार्द्धे तिलकं कुर्यात् सीमन्तमलकं तथा। भस्मोद्धूलितमर्द्धन्तु अर्द्धं कुङ्कुमभूषितम्। नागोपवीतिनं चार्द्धमर्द्धं हारविभूषितम्। वामार्द्धे तु स्तनं कुर्यात् घनं पीनं सुवर्त्तुलम्। उमार्द्धे तु प्रकर्तव्यं सुवस्त्रेण च वेष्टितम्। मेखलां दापयेत्तत्र वज्रवैदूर्यभूषिताम्। ऊर्द्धलिङ्गं महेशार्द्धं सर्पमेखलमण्डितम्। पादञ्च देवदेवस्य सपद्मोपरिस्थितम्। सालक्तकं स्मृतं वाममञ्जनेन विभूषितम्। त्रिशूलमक्षसूत्रञ्च भुजयोः सव्ययोः स्मृतम्। दर्पणञ्चोत्पलं कार्यं भुजयोरपसव्ययोः"।

दक्षिणामूर्त्तेः "दक्षेण मुद्रां प्रतिपादयन्तं सिताक्षसूत्रं च तथोर्द्धभागे। वामे च पुस्तामखिलागमाद्यां बिभ्राणमूर्द्धेन सुधाधरं च। सिताम्बुजस्थं सितवर्णमीशं सिताम्बरालेपनमिन्दुमौलिम्। ज्ञानं मुनिभ्यः प्रतिपादयन्तं तं दक्षिणामूर्तिमुदाहरन्ति"।

उमामहेश्वरयोः "युग्मं स्त्रीपुरुषं कार्यं उमेशौ दिव्यरूपिणौ। अष्टवक्त्रं तु देवेशं जटाचन्द्रार्द्धभूषितम्। द्विपाणिं द्विभुजां देवीं सुमध्यां सुपयोधराम्। वामपाणिन्तु देवस्य देव्याः स्कन्धे नियोजयेत्। दक्षिणन्तु करं शम्भोरुत्पलेन विभूषितम्। देव्यास्तु दक्षिणं पाणिं स्कन्धे देवस्य कल्पयेत्। वामपाणौ तथा देव्या दर्पणं दापयेच्छुभम्"।

हरिहरस्य "कार्यं हरिहरस्यापि दक्षिणार्द्धे सदा शिवः। वाममर्द्धे हृषीकेशः श्वेतनीलाकृतिः क्रमात्। वरत्रिशूलचक्राब्जधारिणो बाहवः क्रमात्। दक्षिणे वृषभः पार्श्वे वामभागे विहङ्गराडिति"।

विद्येश्वराणाम् विश्वकर्मशास्त्रात् "दिग्वर्णा जटिलाः त्र्यक्षाः शरत्रिशूलधारिणः। पुटाञ्जलिकराः सर्वे विश्वेशाद्यैकवक्त्रकाः। अनन्तश्च त्रिमूर्तिश्च सूक्ष्मः श्रीकण्ठ एव च। शिवः शिखण्डोकनेत्र एकरुद्रश्च ते क्रमात्"।

१रुद्रभेदानां तत्राजस्य "अथ रुद्रान् प्रवक्ष्यामि बाहुषोड़शकान्वितान्। अजनामा महारुद्रो धत्ते शूलमथाङ्कुशम्। कपालं डमरुं सर्पं मुद्गरञ्च सुदर्शनम्। अक्षसूत्रमथो दक्षे तथा वामे कराष्टके। तर्जनीमूर्द्ध्वं तत्रस्थ खट्वाङ्गन्तथः करे। गदां च पट्टिशं घण्टां शक्तिपरशुकुण्डिकाः"।

२एकपादस्य "एकपादाभिधो बिभ्रत् क्ष्वेडादः खाद्दहन् शरम्। चक्रं डमरुकं शूलं मुद्गरं तदधोवरम्। अक्षसूत्रमधो वामे खट्वाङ्गञ्चोर्द्धहस्तके। धनुर्घण्टां कपालञ्च कौमुदीं तर्जनीं घटम्। परशुञ्चक्रमाधत्ते क्रमाद्बाह्वष्टके त्विति। अनेकभोगसम्पत्तिं कुरुते यजनात् सदा"।

३अहिर्बुध्नस्य "अहिर्बुध्नो गदां चक्रं चासिं डमरुमुद्गरौ। शूलाङ्कुशाक्षमालाश्च दक्षोर्द्ध्वाधःकरैः क्रमात्। तोमरं पट्टिशं चर्म कपालं तर्जनीं घटम्। शक्तिं परशुकं वामे दक्षवद्वारयत्यथिम्"।

४विरूपाक्षस्य "विरूपाक्षस्ततः खड्गं शूलं डमरुकाङ्कुशौ। सर्पं चक्रं गदामक्षसूत्रं बिभ्रत् कराष्टके। खेटं खट्वाङ्कं शक्तिं परशुं तर्जनीं घटम्। घण्टाकपोलकौ चेति वामोर्द्ध्वादिकराष्टके"।

५रैवतस्य "रैवतो दक्षिणे चापं खड्गशूलं गदामहिम्। चक्राङ्कुशाक्षमालास्तु धारयन्नूर्द्ध्वमादितः। धनुः खेटञ्च खट्वाङ्गं घण्टातर्जनिकां ततः। परशुं पट्टिशं पात्रं वामबाहुकेऽर्कवत्। सर्वसम्पत्करोत्येष जायते वार्द्धनाङ्कुशम्"।

६हरस्य "हराख्यो मुद्गरञ्चैव डमरुं शूलमङ्कुशम्। गदासर्पाक्षसूत्राणि धारयन् दक्षिणोर्द्धतः। पट्टिशन्तोमरं शक्तिं परशुं तर्जनीं घटम्। खट्वाङ्गं पट्टिकाञ्चेति वामोर्द्ध्वादिक्रमेण तु"।

७बहुरूपस्य "बहुरूपोदधच्चक्रे डमरुञ्च सुदर्शनम्। सर्पं

शूलाङ्कुशौ चैव कौमुदीं जपमालिकाम्। घण्टाकपाल-खट्वाङ्गं तर्जनीं कुण्डिकां धनुः। परशुं पट्टिशं चैव वामोर्द्धादिकराष्टके"।

८त्र्यम्बकस्य "त्र्यम्बकोऽपि दधच्चक्रं डमरुं मुद्गरं शरम्। शूलाङ्कुशाहिजाप्यस्य दक्षोर्द्धादिक्रमेण हि। गदाखट्वाङ्गपात्राणि कार्मुकं तर्जनीवटौ। परशुं पट्टिशं चेति वामोर्द्धादिकराष्टके"।

९सुरेश्वरस्य "सुरेश्वरोऽहि डमरुं चक्रं शूलाङ्कुशावपि। शरञ्च मुद्गरं चापं दक्षबाह्वष्टके त्विति। पङ्कजं परशुं घण्टां पट्टिशं तर्जनीं धनुः। खट्वाङ्गं कारयेत्पात्रं वामेऽष्टकरपल्लवे"।

१०जयन्तस्य "जयन्तो दशमो रुद्रोऽप्यङ्कुशं चक्रमुद्गरौ। शूलाहिडमरुं वाणमक्षसूत्रं यमे त्विति। गदा-खट्वाङ्ग-परशुं कपालं शक्तिं तर्जनीम्। धनुः कुण्डी-मथोर्द्धादि वामबाह्वष्टके दधत्"।

११अपराजितस्य "अथापराजितो दक्षे तोमरं खड्गमङ्कुशम्। शूलाहिचक्रडमरुमक्षमालां दधत् क्रमात्। शक्तिं खेटं गदां पात्रं तर्जनीं पट्टिशङ्कजम्। घण्टामुत्तरतश्चाथ धारयन्नूर्द्धमादितः। अजैकपादहिर्ब्रध्नः विरूपाक्षश्च रेवतः। हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः। रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजितः"।

स्कन्दस्य विष्णुधर्म्मोत्तरात् "कुमारः षण्मुखः कार्य्यः शिखण्डकविभूषणः। रक्ताम्बरधरः कार्य्यो मयूरवरवाहनः। कुक्कुटश्च तथा घण्टा तस्य दक्षिणहस्तयोः। पताका वैजयन्ती च शक्तिः कार्य्या च वामयोः"।

भैरवस्य "अथातो रूपनिर्म्माणं वक्ष्येऽहं भैरवस्य तु। लम्बोदरन्तु कर्त्तव्यं वृत्तपिङ्गललोचनम्। दंष्ट्राकरालवदनं फुल्लनासापुटन्तथा। कपालमालिनं रौद्रं सर्व्वतः सर्पभूषणम्। व्यालेन त्रासयन्तञ्च देवीं पर्व्वतनन्दिनीम्। सजलाम्बुदसङ्काशं गजचर्म्मोत्तरच्छदम्। बहुभिर्बाहुभिर्व्याप्तं सर्व्वायुधविभूषणम्। वृहत् सालप्रतीकाशैस्तथा तीक्ष्णनखैः शुभैः। साचीकृतमिदं रूपं भैरवस्य प्रकीर्त्तितम्"।

महाकालस्य "महाकालस्य कथितमेतद्वै भैरवं मुखम्। देवीत्रासनकश्चास्य करे कार्य्यश्च पन्नगः। न चास्य पुरतः कार्य्या देवी पर्व्वतनन्दिनी। शुक्ला न कार्य्यास्य तथा न रक्ता समीपतो मातृगणप्रधाने। कार्य्यं तथा यत् परिवर्हमस्य गणाश्च कार्य्या बहुरूपरूपकाः"।

नन्दिनः "नन्दी कार्य्यस्त्रिनेत्रस्तु चतुर्बाहुर्म्महाभुजः। सिन्दूरारुणसङ्काशो व्याघ्रचर्म्मपरिच्छदः। त्रिशूलभिन्दिपालौ च करयोस्तस्य कारयेत्। शिरोगतं तृतीयन्तु तर्जयन्तं तथापरम्। आलोकयानं कर्त्तव्यं दूरादागमिर्न्नञ्जनम्"।

वीरभद्रस्य "अनेनैव तु रूपेण वीरभद्रं विदुर्बुधाः"।

ज्वरस्य विश्वकर्म्मशास्त्रात् "ज्वरस्त्रिपादः कर्त्तव्यस्त्रिनेत्रैर्व्वदनैस्त्रिभिः। भस्मप्रहरणो रुद्रस्त्रिबाहुर्व्याकुलेक्षणः"।

१वसूनां विश्वकर्म्मशास्त्रात् तत्र धरस्य "अथातः संप्रवक्ष्यामि वसुरूपाणि ते जय!। पद्माक्ष-मालिके तस्य दक्षवामकरद्वये। सीरशक्ती दधानोऽयं धराख्यो वसुरादिमः"।

२ध्रुवस्य "मालां पुष्करवीजोत्थां चक्रं शक्तिं कमण्डलुम्। दक्षाधरादिसिक्येन यस्य स्युः स ध्रुवो मतः"।

३सोमस्य "मुक्ताफललतामाला पङ्कजं शक्तिरङ्कुशः। स वसुः कीर्त्तितो वत्स सोमनाम्नेति वै बुधैः"।

४आपस्य "सव्यवामोर्द्धगौ यस्य करौ स्तः शक्तिसंयुतौ। सीराङ्कुशान्वितौ चाधः स भवेदापसंज्ञकः"।

५अनिलस्य "अक्षमालोपवीत्यूर्द्धे सृणिशक्तिकरावधः। यस्य स्तः सोऽनिलाख्यः स्याच्छुभदः पञ्चमो वसुः"।

६नलस्य "स्रुवाक्षमालिके दक्षे वामे शक्तिकपालभृत्। सव्योर्द्धादिक्रमाद्युयोऽसौ नलाख्यस्तु वसुः स्मृतः"।

७प्रत्यूषस्य "खट्वाङ्कुशधरः सव्ये शक्तिखेटकरोऽन्यतः। प्रत्यूषाख्यो वसुश्चायं सप्तमः परिकीर्त्तितः"।

८प्रभासस्य "सव्ये दण्डकपालोऽसौ वामे तु सृणिशक्तिकः। शुभदः कीर्त्तितश्चायं प्रभासो-वसुरष्टमः। एते सर्व्वे समाख्याता नवकाञ्चनसन्निभाः। धरो ध्रुवश्च सोमः स्यादापश्चैवानिलो नलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः"।

द्वादशादित्यानाम् "शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि सूर्य्यभेदांस्तु ते जय!। यावत् प्रकाशकः सूर्य्यो जायते मूर्त्तिभिर्य्यथा"।

१धातुः "दक्षिणे पौष्करी माला करे वामे कमण्डलुः। पद्माभ्यां शोभितकरा सा धात्री प्रथमा स्मृता"।

२मित्रस्य "शूलं वामकरे चास्याः दक्षिणे सोम एव च। मैत्री नाम त्रिनयना कुशेशयविभूषिता"।

३अर्य्यम्णः "प्रथमे तु करे चक्रं तथा वामे च कौमुदी। मूर्त्तिरार्य्यमणी ज्ञेया सपद्मैः पाणिपल्लवैः"।

६रुद्रस्य "अक्षमाला करे सव्ये चक्रं वामे प्रतिष्ठितम्। सा मूर्त्तौ रौद्री ज्ञातव्या प्रधाना पद्मभूषिता"।

५वरुणस्य "चक्रं तु दक्षिणे यस्या वामे पाशः सुशोभनः ।
सा वारुणी भवेन्मूर्तिः पद्मव्यग्रकरद्वया" ।
६सूर्यस्य "कमण्डलुर्दक्षिणतो माला चाक्षमयी भवेत् । सा
भवेत् सम्मता सूर्यमूर्तिः पद्मविभूषिता" ।
७भगस्य "यस्या दक्षिणतः शूलं वामहस्ते सुदर्शनः । भग-
मूर्तिः समाख्याता पद्महस्ता शुभा जय !" ।
८विवस्वतः "अथ वामकरे माला त्रिशूलं दक्षिणे स्मृतम् ।
विवस्वन्मूर्तिरेषा स्यात् पद्मलाञ्छनलक्षिता" ।
९पूष्णः "पूषाख्यस्य भवेन्मूर्त्तिर्द्विभुजा पद्मलाञ्छिता । सर्व
पापहरा ज्ञेया सर्वलक्षणलक्षिता" ।
१०सवितुः "दक्षिणे तु गदा यस्या वामे चैव सुदर्शनः । पद्म-
व्यग्रा तु सावित्री मूर्तिः सर्वार्थसाधनी" ।
११त्वष्टुः "स्रुचं च दक्षिणे हस्ते वामे होमजकालिकाम् ।
मूर्तिस्त्वाष्ट्री भजेत् सा स्यात् पद्मरुद्धकरद्वया" ।
१२विष्णोः "सुदर्शनकरा सव्ये पद्महस्ता तु वामतः । एषा
स्यात् द्वादशी मूर्तिर्विष्णोरमिततेजसः । धाता मित्रो-
ऽर्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य एव च । भगो विवस्वान्
पूषा च सविता दशमः स्मृतः । एकादशस्तथा त्वष्टा
विष्णुर्द्वादश उच्यते" ।
मरुताम् "अथातः संप्रवक्ष्यामि रूपाणि मरुतां तव" ।
१श्वसनस्य "अक्षमालाम्बुजे दक्षे वामे कुण्डीध्वजान्वितः ।
श्वसनाख्यो भवेदेवं साधकानां सुसिद्धिदः" ।
२स्पर्शनस्य "चक्राक्षमालिकापात्रध्वजयुक् स्पर्शनाभिधः" ।
३वायोः "कपालध्वजपाशाब्जधारको वायुनामकः" ।
४मातरिश्वनः "मातरिश्वा कपालाब्जध्वजपात्रकरो मतः" ।
५सदागतेः "ध्वजाक्षसूत्रपात्राब्जं बिभ्राणः स्यात्सदागतिः ।
६महाबलस्य "ध्वजासिखेटपात्राणि धारयंस्तु महाबलः" ।
७बलवर्द्धनस्य "ध्वजपाशकपालाहिसंयुतो बलवर्द्धनः" ।
८पृषदश्वस्य "पात्राक्षसूत्रपाशाब्जधारकः पृषदश्वकः" ।
९गन्धवहस्य "अक्षसूत्रगदाकम्बुध्वजी गन्धवहाभिधः" ।
१०गन्धवाहकस्य "कपालध्वजपात्राब्जहस्तको गन्धवाहकः"
११अनिलस्य "ज्ञानमुद्राक्षसूत्राब्जध्वजहस्तोऽनिलो मतः" ।
१२आशुगस्य "अक्षमालासुनीलाब्ज-ध्वज-कम्बुष्टगाशुगः" ।
१३सुमुखस्य "ध्वजबाणधनुःकुण्डीकरयुक् सुमुखो भवेत्" ।
१४कर्करस्य "ध्वजाब्जपात्रमुद्राश्च धारयेत् कर्कराभिधः" ।
१५समीरणस्य "अब्जाक्षमालिकापात्रध्वजहस्तः समीरणः" ।
१६समीरकस्य "ध्वजपात्रघनाब्जानि बिभ्राणस्तु समीरकः" ।
१७अनुत्तमस्य "अक्षसूत्रध्वजाब्जानि मुण्डं बिभ्रदनुत्तमः ।
१८मारुतस्य "अक्षमालाध्वजाब्जानि धारयन्मारुताभिधः" ।
१९नागयोनिजस्य "पव्यक्षसूत्रपाशाब्जसंयुतो नागयोनिजः" ।
२०जगत्प्राणस्य "ध्वजमुण्डाक्षपात्री स्याज्जगत्प्राणाभिधः
स्मृतः" ।
२१पवनस्य "ध्वजस्रुवपाशाब्जसंयुतः पवनाभिधः" ।
२२वातस्य "खट्वाङ्गध्वजखेटानि बिभ्राणो वातसंज्ञकः" ।
२३प्रभञ्जनस्य "ध्वजाक्षस्रगपात्राणि धारयंस्तु प्रभञ्जनः" ।
२४पवस्य "अक्षसूत्रध्वजाब्जाहिपाणियुक् पवनामकः" ।
२५नभस्वतः "शूलाब्जध्वजपात्राणि नभस्वानिति धारयन्" ।
२६अतिबलस्य "ध्वजाङ्कुशाक्षमुण्डानि बिभ्राणोऽतिबलो मतः"
२७तरस्विनः "सध्वजाम्बुजपात्राङ्कस्तरस्वी नाम कीर्त्तितः" ।
२८द्रावणस्य "दण्डमुण्डध्वजाब्जानि धारयन् द्रावणो मतः" ।
२९देवयक्षकस्य "ध्वजाक्षतर्जनीपात्रपाणियुग् देवयक्षकः" ।
३०गात्रजाहस्य "अक्षमालाकुठाराब्जध्वजयुग्गात्रजाहकः" ।
३१अधरस्य "घण्टाक्षध्वजमुण्डानि धारयन्नधराभिधः" ।
३२ऊर्द्ध्वदृशः "बोधिपल्लवसूत्राब्जध्वजहस्तः सदोर्द्ध्वदृक्" ।
३३गतिरोधनस्य "अक्षसूत्रध्वजाशोकपात्रयुक् गतिरोधनः" ।
३४पाणिकस्य "पाणिको नाम विज्ञेयो बाणाक्षध्वजमुण्डयुक्" ।
३५साधकस्य "ध्वजाक्षघटपात्राणि धारयन् साधको मतः" ।
३६विश्वपूरकस्य "बीजपूरध्वजाब्जाक्षसंयुतो विश्वपूरकः" ।
३७जगदाश्रयस्य "घण्टाक्षध्वजमालाभिः संयुतो जगदाश्रयः"
३८विश्वातिरिक्तस्य "विश्वातिरिक्तोनाम ध्वजलाञ्छनपाशयुक्"
३९कुजागरस्य "अक्षमालाकजे घण्टाध्वजौ बिभ्रत् कुजागरः"
४०विश्वोदरस्य "विश्वोदरो भवेदेष शङ्खशूलघटध्वजी" ।
४१अग्रहस्य "अग्रहो नाम विज्ञेयो ह्यक्षबाणधनुर्वटी" ।
४२तीव्रकस्य "श्रीफलाब्जाक्षपात्राणि धारयंस्तीव्रको मतः" ।
४३सुवहस्य "शक्तिमुण्डध्वजपाशी सुवहोऽयं प्रकीर्तितः" ।
४४बीजवर्द्धनस्य "अक्षसूत्रध्वजपाशपात्रयुक् बीजवर्द्धनः" ।
४५भद्रजवस्य "ध्वजपाश-कपालाब्जैर्युतो भद्रजवो मतः" ।
४६पुष्करोद्भवस्य "टङ्कपाश-ध्वजाब्जानि धारयन् पुष्करोद्भवः" ।
४७अजिनीपतेः "पलाशपत्रपाशाब्जध्वजहस्तोऽजिनीपतिः" ।
४८व्यक्तमूर्त्तेः "जम्बुबीज-ध्वजा-ब्जाक्षपाणियुग्व्यक्तमूर्तिकः" ।
४९विश्वगस्य "परिघाक्षध्वजाब्जानि धारयन् विश्वगो मतः ।
सर्वे चतुर्भुजा ज्ञेया युवानः कुटिलभ्रुवः । सव्योर्द्ध्वा-
द्युत्तरोर्द्ध्वान्तक्रमेणायुधधारिणः । रक्ताक्षाश्च महावीर्याः
सर्वभूषणभूषिताः । धूम्रवर्णा मृगारूढाः सर्वे ते शवलां-
शुकाः । इति तेऽत्र समाख्याता शुभदास्तु मरुद्गणाः ।
संख्ययैकोनपञ्चाशत् सर्वरोगापनुत्तये" । स्कान्दपुरा०

साध्यानां ब्रह्माण्डपुराणे “साध्याः पद्मासनगताः कमण्डलुचरूत्विषः। धर्म्मपुत्रा महात्मानो द्वादशामरपूजिताः”

विष्णुधर्म्मोत्तरे “मनोनुमन्ता प्राणश्च नरयानश्च वीर्य्यवान्। वित्तिर्हयौ, नयश्चैव हंसो नारायणस्तथा। प्रभवो विष्णुश्चैव साध्या द्वादश जज्ञिरे”।

अश्विनोः “पद्मपत्रसवर्णाभौ पद्मपत्रसमाम्बरौ। द्विभुजौ देवभिषजौ कर्त्तव्यौ देहसंयुतौ। सर्व्वाभरणसम्पन्नौ विशेषाङ्गारलोचनौ। तयोरौषधयः कार्य्या दिव्या दक्षिणहस्तयोः। वामयोः पुस्तके कार्य्ये दर्शनीये तथा नृप!। एकस्य दक्षिणे पार्श्वे वामे चान्यस्य यादव!। नारीयुगं प्रकर्त्तव्यं सुरूपञ्चारुदर्शनम्। तयोश्च नामनी प्रोक्ते रूपसम्पत् तथाकृतिः। मधूकपुष्पसङ्काशा रूपसम्पत् प्रकीर्त्तिता। आकृतिः कथिता लोके शरकाण्डनिभा तथा। रत्नभाण्डकरे कार्य्ये चन्द्रशुक्लाम्बरे तथा”।

रेवन्तस्य “पृष्ठस्थः सूर्य्यवत् कार्य्यो रेवन्तश्च तथा प्रभुः”।

यक्षाणां मयसंग्रहे “तुन्दिला द्विभुजाः कार्य्या निधिहस्तो मदोत्कटः। गदी वैश्रवणः प्रेष्ठो नृपालस्त्वष्टमो वरः। सिद्धार्थो मणिभद्रश्च सुमना नन्दनो यशाः। कण्डूतिः पाञ्चकः शङ्खो मणिमान् पद्मरामकौ। सर्व्वभोजी पिङ्गाक्षश्चतुरो मन्दराश्रयः। शुभद्रचन्द्रप्रद्योतमेघवर्णजयावहाः। द्युतिमान् केतुमान् श्वेतोमौलिमान् विजयाकृतिः। पद्मवर्ण-महाघास-पुष्पदन्ताः सुदर्शनाः। पूर्णमास-हिरण्याक्ष-शतजिह्व बलाहकाः। बलार्कविपुलौ पद्मनाभः कुमुदधीरकौ। सुगन्ध इत्यमी यक्षास्तेषां राजा धनाधिपः”।

राक्षसादीनां मयदीपिकायाम् “रक्तवस्त्रधराः कृष्णा नखदीर्घाः सदंष्ट्रिकाः। कर्त्तृखट्वाङ्गहस्ताश्च राक्षसा घोररूपिणः। हेतिः प्रहेतिः यज्ञघ्नः शङ्कुश्च सनिवस्ननः। विद्युत्सर्ज्जमनुष्यादपौरुषेयसुकेशिनः। उग्रमालोत्यमी प्रोक्ताः प्रधाना राक्षसाः किल। भूतास्तथैव दानाश्च दीर्घशक्ताः पिशाचकाः”।

गन्धर्व्वरूपमाह विश्वकर्म्मा “वरदो भक्तलोकानां किरीटी कुण्डली गदी। कार्य्यस्तु रूपी गन्धर्व्वो वीणावाद्यरतस्तथा”।

वासुकिस्तत्रैव “अनन्तो रक्तकायश्च सितपङ्कजमालिकः। शतसाहस्रभोगोऽहिः शिरःकुवलयान्वितः”।

तक्षकादिनागरूपमाह मयः “श्वेतदेहश्च कर्त्तव्यः स्फुरन्मौक्तिकसन्निभः। रक्ताङ्गः स्वस्तिकोपेतः सुतेजास्तक्षको महान्। कृष्णः कर्कोटक कण्ठे शुक्लरेखात्रयान्वितः। रक्तपद्मनिभः पद्मः शिरःशुक्लः सविद्रुमः। शङ्खवर्णो महापद्मो मस्तके कृष्णशूलधृक्। हेमाभः शङ्खपालः स्यात् सितरेखाधरो गले। कुलिको रक्तदेहस्तु चन्द्रार्द्धकृतमस्तकः। द्विजिह्वा वाङ्गवत्सप्तफणामणिसमन्विताः। अक्षसूत्रधराः सर्व्वे कुण्डिकापुच्छसंयुताः। एकभोगास्त्रिभोगा वा ह्येतज्जाताः सुतादयः”।

पितॄणाम् विष्णुधर्म्मोत्तरे “कुशपद्मविष्टरस्थाः पितरः पिण्डपाणयः”। ते च वायुपुराणोक्ता यथा

“आभास्वरा बर्हिषदो अग्निष्वात्तास्तथैव च। क्रव्यादाः सोमपाश्चैव आज्यपाश्च सुकालिनः”।

विश्वदेवानाम् “क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालको धुरिलोचनौ। पुरूरवा माद्रवाश्च विश्वे देवा दश स्मृताः। विदेहास्तु प्रकर्त्तव्या दक्षिणे वाणपाणयः। कर्त्तव्या वामभागे तु शरासनपरायणाः”।

प्रत्यङ्गादस्त्ररूपाण्यपि तत्र विश्वकर्म्मोक्तानि यथा

“षट्त्रिंशदङ्गुले खड्गशक्ती तालाधिकौ मतौ। शूलपाशौ पद्मशङ्खौ तालमात्रौ प्रकीर्त्तितौ। गदा द्वितालापाशश्च गोलकोऽष्टप्रमाणतः। वाणो द्वितालको दण्डो द्विगुणो द्वादशाङ्गुलः। कपालं पङ्कजं चर्म्म पार्श्वे खड्गोऽङ्गुलो मतः। डमरुस्तुलना घण्टा छुरिका षोडशाङ्गुला। वज्रं तत् पुरुषस्थूलं पङ्क्तिशोऽतिदृढो बली। शक्तिस्तु योषिदाकारा लोहिताङ्गी वृकाश्रिता। दण्डोऽपि पुरुषः कृष्णो घोरो लोहितलोचनः। खड्गश्च पुरुषः श्यामशरीरः क्रुद्धलोचनः। पाशः सप्तफणः सर्पपुरुषः पुच्छसंयुतः। ध्वजस्तु पुरुषः पीतो व्यात्ततास्यो महाबलः। गदा पीतप्रभा कन्या सुपीनजघनस्थला। त्रिशूलं पुरुषो दिव्यः सभ्रूः श्यामकलेवरः। शङ्खोऽपि पुरुषो दिव्यः शुक्लाङ्गः शुभलोचनः। हेतिर्वङ्कतिथी सा स्त्री भिन्दिः श्यामतनुः पुमान्। शरः स्यात् पुरुषो दिव्यो रक्ताङ्गो दिव्यलोचनः। धनुः स्त्री पद्मरक्ताभा मूर्ध्नि पूरितचापभृत्। एवमस्त्राणि एतानि जानीयात् परमेश्वरे। भक्तानां चैव सर्व्वेषां मूर्ध्नि स्वायुधलाञ्छनम्। भुजौ द्वौ तु प्रकर्त्तव्यौ स्कन्धलग्नौ सदा बुधैः”।

धर्म्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्याणाम् “धर्म्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्य्यं च तथैव हि। सितरक्तपीतकृष्णसिंहरूपाः प्रकीर्त्तिताः”।

पृथ्व्याः विष्णुधर्म्मोत्तरे “शुक्लवर्णा मही कार्य्या दिव्याभर-

स्वभूषिता। चतुर्भुजा सौम्यवपुश्चन्द्रांशुसदृशाम्बराः। रत्नपात्रं सस्यपात्रं पात्रमोषधिसंयुतम्। पद्मं करे च कर्त्तव्यं भुवो यादवनन्दन!। दिग्गजानां चतुर्णाञ्च कार्या पृष्ठगता तथा। सर्वौषधियुता देवी शुक्लवर्णा ततः स्मृता"।

लवणोदस्य "लवणोदः प्रकर्त्तव्यो द्विभुजः सर्वसिद्धये। धत्तेऽक्षमालिकां दक्षे वामे पात्रं तु रत्नभृत्। सोत्तरीयो यती च पाटलाभः सुवस्त्रधृक्। बर्हिःपवित्रपाणिस्तु लाभदो भूतिमण्डितः"।

क्षीरोदस्य "क्षीरोदः श्वेतवर्णस्तु द्विभुजो रत्नकुण्डलः। मकरस्थोऽम्बुजन्दक्षे वामे तु कलसं दधत्"।

दधिमण्डोदस्य "दधिमण्डोद एवात्र विज्ञेयो वारिजासनः। दण्डं शङ्खं च बिभ्राणो द्विभुजोऽसौ जटायुतः"।

घृतोदस्य "घृतोदः कपिलो ज्ञेयः कुलीरस्थो जटाधरः। कमेरुपीतं पात्रञ्च घटं बिभ्रत्तु दोर्द्वये"।

इक्षूदस्य "इक्षुदोऽत्र प्रकर्त्तव्यो गोमूत्रसदृशच्छविः। दर्दुरस्थो घटं दण्डं बिभ्राणो नीलकुण्डलः"।

सुरोदस्य "सुरोदो गण्डकास्थो ज्ञेयो गोमेदसन्निभः। सुन्दरं कुण्डिकां बिभ्रत् द्विभुजो भूतिवर्द्धनः"।

स्वादूदस्य "स्वादूदो मौक्तिकाभासो दर्दुरस्थो सुवेशधृक्। मुक्तास्रजं पात्रे च धारयन् सर्वभूषणः। वैदूर्य्यसदृशाः सर्वे द्विभुजाः कलशान्विताः। पङ्कजस्थाः प्रकर्त्तव्याः देवतास्नपनाय तु"।

द्वीपादीनाम् विष्णुधर्म्मोत्तरात् "द्वीपवर्षनगाः सर्वे कामरूपधरा यतः। प्रदेशायुधान्विताः कार्याः स्वस्वचिह्नधरा नराः"।

दिशाम् "पूर्वा गजगता बाला रक्तवर्णा तु दिग् भवेत्। पङ्कजस्था प्रतिज्ञेया करेणुकृतहस्तका। इद्धत्का इद्धत्काया पद्माभा पूर्वदक्षिणा२। रथस्था दक्षिणा३ पीता तथा ख्यात् प्राप्तयौवना। उष्ट्रगा कृष्णपीता च तरुणी वायुपश्चिमा४। यौवनाद्विच्युता कृष्णा पश्चिमा५ तुरगस्थिता। व्यासन्नपलिता नीला मृगगा तदनन्तरा६। श्वेता नरगता वृद्धा तथा भवति चोत्तरा७। अतिवृद्धा वृषस्था च शुक्ला पूर्वोत्तरा८ भवेत्। अधस्तात्९ पृथिवीतुल्या चोर्द्धा१० गगनसन्निभा"।

दिक्पतीनाम् तत्रेन्द्रस्य "चतुर्दन्ते गजे शक्रः श्वेतः कार्य्यः सुरेश्वरः। वामोत्सङ्गगता कार्या तस्य भार्य्या शची नृप!। नीलवस्त्रा सुवर्णाभा सर्वाभरणवांस्तथा। तिर्य्यग् ललाटकस्ताक्ष्र्यः कर्त्तव्यश्च विभूषितः। शक्रश्चतुर्भुजः कार्य्यो द्विभुजा च तथा शची। पद्माङ्कुशौ च कर्त्तव्यौ वामदक्षिणहस्तयोः। वामं शचीपृष्ठगतं द्वितीयं वज्रसंयुतम्। वामे शच्याः करे कार्या रम्याः सन्तानमञ्जरी। दक्षिणं पृष्ठविन्यस्तं देवराजस्य कारयेत्"।

२अग्नेः "रक्तं जटाधरं वह्निं कारयेद्धूम्रवाससम्। ज्वालामालाकुलं सौम्यं त्रिनेत्रं श्मश्रुधारिणम्। चतुर्बाहुं चतुर्दंष्ट्रं देवेशं वायुसारथिम्। चतुर्भिश्च शुकैर्युक्ते धूमचिह्नरथे स्थितम्। वामोत्सङ्गगता स्वाहा शक्रस्येव शची भवेत्। रत्नपात्रकरा देवी वह्नेर्दक्षिणहस्तयोः। ज्वालात्रिशूले कर्त्तव्ये त्वक्षमालाञ्च वामके"।

३यमस्य "सजलाम्बुदसच्छायः तप्तचामीकराम्बरः। महिषस्थश्च कर्त्तव्यः सर्वाभरणवान् यमः। नीलोत्पलाभां धूम्रोर्णां वामोत्सङ्गे च कारयेत्। धूम्रोर्णा द्विभुजा कार्या यमः कार्य्यश्चतुर्भुजः। दण्डखड्गावुभौ कार्यौ यमदक्षिणहस्तयोः। ज्वाला त्रिशूला कर्त्तव्या त्वक्षमाला च वामके। दण्डोपरि मुखं कार्यं ज्वालामालाविभूषणम्। धूम्रोर्णादक्षिणो हस्तो यमपृष्ठगतो भवेत्। वामे तस्याः करे कार्यं मातुलाङ्गं सुदर्शनम्। पार्श्वे तु दक्षिणे तस्य चित्रगुप्तं तु कारयेत्। व्यापोच्यवेषं स्वाकारं द्विभुजं सौम्यदर्शनम्। दक्षिणे लेखनी तस्य वामे पत्रं तु कारयेत्। वामे पाशधरः कार्य्यः कालो विकटदर्शनः"।

निर्ऋतेः "विरूपाक्षो विवृत्ताक्षः प्रांशुदंष्ट्रोज्ज्वलाननः। ऊर्द्धकेशी खरस्थश्च द्विबाहुर्भीषणाननः। कर्णेन कृष्णरक्ताङ्गः कृष्णाम्बरधरस्तथा। सर्वाभरणवान् दंष्ट्रासङ्गे दण्डधरस्तथा। भार्य्यायुतस्तः कर्त्तव्या देवी च निर्ऋतिस्तथा। कृष्णाङ्गी कृष्णवदना पाशहस्ता तु वामतः"।

वरुणस्य "सप्तहंसे रथे कार्य्यो वरुणो यादसाम्पतिः। स्निग्धवैदूर्य्यसंकाशः श्वेताम्बरधरस्तथा। किञ्चित्प्रलम्बजठरो मुक्ताहारविभूषितः। सर्वाभरणवान् राजन्! महादेवश्चतुर्भुजः। वामभागगतं केतुं मकरं तस्य कारयेत्। छत्रं तु सुसितं मूर्ध्नि भार्य्या सर्वाङ्गसुन्दरी। वामोत्सङ्गगता कार्या मध्ये तु द्विभुजा नृप!। उत्पलं कारयेत् वामे दक्षिणे देवपृष्ठगम्। पद्मपाशौ करे कार्यौ देवदक्षिणहस्तयोः। शङ्खञ्च रत्नपात्रञ्च वामयोस्तस्य कारयेत्। भागे तु दक्षिणे गङ्गा मकरस्था सचामरा। देवी पद्मकरा कार्या चन्द्रगौरी वरानना। वामे तु

यमुना कार्या कूर्मसंस्था सचामरा। नीलोत्पलकरा सौम्या नीलनीरजसन्निभाः”।

वायोः “वायुरम्बरवर्णस्तु तदाकाराम्बरो भवेत्। काष्ठपूरितचक्रस्तु द्विभुजो रूपसंयुतः। गमनेच्छुः शिवा भार्या तस्य कार्या च वामतः। कार्यौ गृहीतचक्राङ्कः कराभ्यां पवनो द्विजः। तथैव देवी कर्त्तव्या शिवा परमसुन्दरी। व्यावृतास्यस्तथा कार्यो देवोव्याकुलमूर्द्धजः”।

धनदस्य विष्णुधर्मोत्तरात् “कर्तव्यः पद्मपत्राभो वरदो नरवाहनः। चामीकराभो वरदः सर्वाभरणभूषितः। लम्बोदरश्चतुर्बाहुर्वामपिङ्गललोचनः। आपीच्यवेषः कवची हारधारी मनोहरः। द्वे च दंष्ट्रे मुखे तस्य कर्तव्ये श्मश्रुधारिणः। वामेन विभवा कार्या मौलिस्तस्यारिमर्दन!। वामोत्सङ्गगता कार्या वृद्धिर्देवी वरप्रदा। देवपृष्ठगतं पाणिं द्विभुजायास्तु दक्षिणम्। रत्नपात्रधरं कुर्यात् वामं रिपुनिसूदन!। गदाशक्ती च कर्तव्ये तस्य दक्षिणहस्तयोः। सिंहार्कलक्षणं केतुं, शिविकामपि पादयोः। शङ्खपद्मनिधी कार्य्यौ सरूपौ निधिसंस्थितौ। शङ्खपद्माङ्गविक्रान्तं वदनं तस्य पार्श्वयोः”

आकाशस्य “नीलोत्पलाभं गगनं तद्वर्णाम्बरधारि च। चन्द्रार्कहस्तं कर्तव्यं द्विभुजं सौम्यदर्शनम्”।

व्योम्नः “चतुरस्रं भवेन्मूलं ततो वृत्तं महाभुज। तत्तुल्यचतुरस्रञ्च मेरुवत् संस्थितं शुभम्। भद्रपीठमयः प्रोक्तो व्योमभागस्तृतीयकः। स्तम्भवच्चतुरस्रस्य मध्यभागः प्रकीर्तितः। भद्रपीठवदन्यच्च तत्र पद्मं निवेशयेत्। शुभाष्टपत्रं तन्मध्ये कर्णिकायां दिवाकरः। पत्राष्टके न्यसेत्तस्य दिक्पालान् सर्वतोदिशः”।

ध्रुवस्य “विष्णुरूपधरः कार्यो ध्रुवो ग्रहगणेश्वरः। चक्ररश्मिकरः श्रीमान् द्विभुजः सौम्यदर्शनः”।

रवेः मत्स्यपुराणात् “रविः कार्यः शुभश्मश्रुः सिन्दूरारुणसुप्रभः। आपीच्यवेषः स्वाकारः सर्वाभरणभूषितः। चतुर्बाहुर्महातेजा कवचेनाभिसंवृतः। कर्तव्या रशना चास्य यानीयाङ्गेति संज्ञिताः। रश्मयस्तस्य कर्तव्या वामदक्षिणहस्तयोः। ऊर्द्ध्वं स्रगदामसंस्थाना सर्वपुष्पचिता शुभा। स्वरूपरूपः स्वाकारो दण्डः कार्योऽस्य वामतः। दक्षिणे पिङ्गले भागे कर्तव्यश्चातिपिङ्गलः। आपीच्यवेषौ कर्तव्यौ तावुभावपि यादव!। तयोर्मूर्ध्नि च विन्यस्तौ करौ कार्यौ विभावसोः। लेखनीपत्रके कार्ये पिङ्गलश्चातिपिङ्गलः। चर्मशूलधरो देवस्तथा यत्राद्विधीयते। सिंहो ध्वजश्च कर्तव्यस्तथा सूर्यस्य वामतः। चत्वारश्चास्य कर्तव्यास्तनयास्तस्य पार्श्वयोः। रेवन्तश्च यमश्चैव मनुद्वितयमेव च। ग्रहराजो रविः कार्यो ग्रहैर्वा परिवारितः। राज्ञी सवर्णा छाया च तथा देवी सुवर्चसा। चतस्रश्चास्य कर्तव्याः पत्न्यश्च परिपार्श्वयोः। एकचक्रे च सप्ताश्वे षडश्वे वा रथोत्तरे। उपविष्टस्तु कर्तव्यो देवोह्यरुणसारथिः”।

विष्णुधर्म्मोत्तरे तु “पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भदलद्युतिः। सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजश्च सदागतिः”।

चन्द्रस्य मत्स्यपुराणे “चन्द्रः श्वेतवपुः कार्यः श्वेताम्बरधरः प्रभुः। चतुर्बाहुर्महातेजाः सर्वाभरणभूषितः। कुमुदौ च सितौ कार्यौ तस्य देवस्य हस्तयोः। कान्तिर्मूर्त्तिमती कार्या तस्य पार्श्वे तु दक्षिणे। वामे शोभा तथा कार्या रूपेणाप्रतिमा भुवि। चिह्नं तथास्य सिंहाङ्कं वामपार्श्वेऽर्कवद्भवेत्। दशाश्वे च रथे कार्योद्विचक्रे वरसारथौ”। विष्णुधर्मोत्तरे तु

“श्वेतः श्वेताम्बरधरः श्वेताश्वः श्वेतभूषणः। गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी”।

भौमस्य मत्स्यपुराणात् “भौमोऽग्नितुल्यः कर्त्तव्यस्त्वष्टाश्वे काञ्चने रथे”। विष्णुधर्मोत्तरे

“रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः। चतुर्भुजो मेषगमो वरदः स्याद्धरासुतः”।

बुधस्य “विष्णुतुल्यो बुधः कार्यो भौमतुल्ये तथा रथे”।

“गुरोः “तप्तजाम्बूनदाकारो द्विभुजश्च बृहस्पतिः। पुस्तकं चाक्षमालाञ्च करयोस्तस्य कारयेत्। सर्वाभरणयुक्तश्च तथा पीताम्बरो गुरुः”।

शुक्रस्य “अष्टाश्वे काञ्चने दिव्ये रथे दृष्टिमनोरमे। शुक्रः श्वेतवपुः कार्यः श्वेताम्बरधरस्तथा। द्वौ करौ कार्यतौ तस्य निधिपुस्तकसंयुतौ। दशाश्वे वा रथे कार्यो राजते भृगुनन्दनः”।

शनेः “कृष्णवासास्तथा कृष्णः शनिः कार्योऽसिताननः। दण्डाक्षमालासंयुक्तः करद्वितयभूषणः। कार्ष्णायसे रथे कार्यस्तथैवाष्टतुरङ्गमे”।

राहोः “रौप्ये रथे तथाष्टाश्वे राहुः कार्यो विचक्षणैः। कम्बलं पुस्तकं कार्यं भुजेनैकेन संयुतम्। करमेकन्तु कुर्य्याच्च शस्त्रशून्यन्तु दक्षिणम्”।

केतोः “विश्वकर्मशास्त्रात् “भौमवच्च तथा रूपं केतोः कार्यं

विजानता । केवलं चास्य कर्त्तव्याः दश राजंस्तुरङ्गमाः" ।
शुक्लपक्षस्य प्रतिपदः "तिथयोऽश्वमुखोच्यन्ते प्रतिपद्द्विभुजा-
कृत्या । मेषगा शक्तिपात्रा सा सितपक्षादिगा मता" ।
द्वितीयायाः "द्वितीया हंसगा शुभ्रा पात्रपुस्तकधारिणी" ।
तृतीयायाः "तृतीया वृषगा गौरी शूलपात्रधरा मता" ।
चतुर्थ्याः "नीलोत्पलदलाभासा चतुर्थी मूषकस्थिता । परशुं
बिभ्रती पात्रं पीतवस्त्राऽहिसंयुता" ।
पञ्चम्याः "पङ्कजस्था प्रवालाभा फणामस्तकभूषणा । शङ्खं
मुद्रां तथा पात्रं बिभ्राणा पञ्चमी मता" ।
षष्ठ्याः "मयूरगाऽरुणा षष्ठी पात्रकुक्कुटधारिणी" ।
सप्तम्याः "ताम्रवर्णाब्जपात्रा सा हयस्था सप्तमी मता" ।
अष्टम्याः "घण्टापात्रधरा गोस्था गोक्षीरधवलाऽष्टमी" ।
नवम्याः "नवमी सिंहगा शुभ्रा पाशपात्रधरा शुभा" ।
दशम्याः "कृष्णवर्णा तुलापस्था दशमी दण्डपाणिनी" ।
एकादश्याः "एकादशी मृगाब्जस्था तुला-कर्त्तरिकायुता ।
सिंहाननाऽरुणगला-तुन्दिला लासिनी परा" ।
द्वादश्याः "द्वादशी गरुड़ारूढ़ा मेघवर्णारिपाणिनी" अरं, चक्रम्
त्रयोदश्याः "चापबाणधरा गौरी मकरस्था त्रयोदशी" ।
चतुर्दश्याः "अजस्था पाटलाभा सा पद्मपात्रसुराम्बुता ।
नीलकण्ठेन्दुगोपाभलोचनेयं चतुर्दशी" ।
पौर्णमास्याः "शशगा पूर्णिमा शुभ्रा मौक्तिकाभरणान्विता ।
सुधापूर्णघटा धीर ! वामदक्षिणबाहुका" ।
कृष्णप्रतिपदः "धूसरा कृष्णपक्षाद्या मारसंस्था चतुर्मुखा ।
अक्षसूत्रं स्रुवं पुस्तीं पात्रं धत्ते चतुर्भुजा" । [खण्डिका" ।
कृष्णद्वितीयायाः "द्वितीया कुन्दाभासा कच्छस्था साचक्र-
कृष्णतृतीयायाः "तृतीया तार्क्ष्यगा नीला शङ्खपात्रधरा
द्विदोः" । [धत्तेऽक्षमालिकां दण्डं पाशं पात्रञ्च दंष्ट्रिणी" ।
कृष्णचतुर्थ्याः "चतुर्थी कज्जलाभा सा महिषस्था चतुर्भुजा ।
कृष्णपञ्चम्याः "पाहस्था चन्द्रगौराभा पञ्चमी साक्षकुण्डिका" ।
कृष्णषष्ठ्याः "वराची मयूरगा रक्ता शक्तिकुक्कुटधारिणी ।
राकाख्या द्विभुजा षष्ठी रक्तवस्त्रा सुभूषणा । नीलकुण्डल-
कण्ठा सा जटाखण्डेन्दुभूषिता" ।
कृष्णसप्तम्याः "इभस्था सप्तमी गौरी द्विभुजा वज्रपाणिनी" ।
कृष्णाष्टम्याः "प्रेतगा चाष्टमी रक्ता कृष्णग्रीवा सितांशुका ।
अक्षं खड्गं तथा खेटं पात्रं धत्ते चतुर्भुजा" ।
कृष्णनवम्याः "सर्पगा नवमी नीला दंष्ट्रिणी पात्रतर्जनी" ।
कृष्णदशम्याः "सिंहासनस्थिता शुभ्रा दशमी पीतकुण्डला ।
ज्ञानमुद्राक्षपात्रेयं पीनवक्षाऽब्जमालिनी" ।
कृष्णैकादश्याः "एकादशी वृषस्थाऽब्जनीलशुभ्रारशूलिनी" ।
कृष्णद्वादश्याः "ताम्रवर्णा रथारूढा पात्रखेटासिपङ्कजा ।
द्वादशी शुभ्रवस्त्रेयं नीलकुण्डलभूषिता" ।
कृष्णत्रयोदश्याः "अशोककलिकाबाणचापपात्रा त्रयोदशी ।
मेचकाब्जासना श्यामा हरिद्वस्त्रा मदालसा । गदापात्र-
धरा गौरी निधिस्था वा त्रयोदशी" ।
कृष्णचतुर्दश्याः "द्विभुजा तुरगारूढा कृष्णवर्णा चतुर्दशी ।
खड्गभल्लधरा नीलकुण्डलांशुकभूषणा" ।
अमावस्यायाः "अमावाख्या विधातव्या द्विदोर्मरकतप्रभा ।
दर्भासनस्थिता चेयं दर्भपिण्डधरा कृशा" ।
नक्षत्राणाम् अश्विन्याः "अथ नक्षत्ररूपाणि कथयामि
समासतः । तत्रादावश्विनी ज्ञेया पद्मपत्रनिभा शुभा ।
अश्ववक्त्राम्बुजारूढा द्विभुजा च सिताम्बरा । दक्षे
दिव्यौषधीपात्रं बिभ्रती पुस्तकं करे" ।
भरण्याः "भरणी महिषारूढ़ा गजवक्त्राञ्जनप्रभा । दण्ड-
पाशधराद्युग्मा रक्तस्रक् परिकीर्त्तिता" ।
कृत्तिकायाः "छागस्था छागवक्त्राख्या पिङ्गभ्रूकेशलोचना । स्रुवं
शक्तिञ्च बिभ्राणा पीनाङ्गजठराऽरुणा । कृत्तिका कीर्त्तिता
चेयं स्वर्णमालाविभूषणा" ।
रोहिण्याः "रोहिणी तुहिनाभासा सर्पवक्त्रा तु हंसगा ।
स्रुवकुण्डीधरा देवी कीर्त्तिता हारभूषणा" ।
मृगशीर्षायाः "मृगानना हयाख्या या नागवक्त्राऽम्रहावर्णा ।
गजस्था चन्द्रगौराभकुण्डिकाजपमालिनी" ।
आर्द्रायाः "श्वमुखी कृष्णवर्णा तु रक्तार्द्रा शूलपाणिनी । नील-
वस्त्रा वृषारूढ़ा चास्थिमालाविभूषणा" ।
पुनर्वसोः "शूकरास्यो विड़ालस्थो गौरवर्णः पुनर्वसुः । स्रुव-
वज्राङ्कुशाभीतीर्बिभ्राणः परिकीर्त्तितः" ।
पुष्यस्य "छागारूढस्य मेघाभः पुष्योऽयं मधुपिङ्गदृक् । अक्ष-
चषकासनीकुण्डीं दधानोऽत्र चतुर्भुजः" ।
अश्लेषायाः "कोकास्या वा विडालाख्या रक्ताऽश्लेषा चतुर्भुजा ।
अक्षकुण्डीधरा द्वाभ्यां सर्पालिङ्गनधारिणी" ।
मघायाः "कपिवक्त्रा मघा श्यामा कृशाङ्गी च महोदरा ।
दर्भपिण्डधराऽब्जस्था द्विभुजेयमुदीरिता" ।
पूर्वफाल्गुन्याः "पूर्वा वृष्णिमुखा स्रक्स्था शुभ्रनागहयाऽ-
रुणा" । स्रक्ः खड्गः चक्रं वा ।
उत्तरफाल्गुन्याः "व्याघ्राननोत्तरा गोस्था शुभ्रवर्णा चतुर्भुजा ।
दर्भाक्षिणी स्रुव-खट्टाङ्गधारिणी परिकीर्त्तिता" ।
हस्तस्य "गौरारुणो तुलापास्थो हस्तनामा हयस्थितः ।

अक्षस्रग्भुजद्वन्द्वो भूषितः परिकीर्त्तितः"। तुलायां महिषः

चित्रायाः "व्याघ्रास्या महिषारूढा चित्रा गौरी चतुर्भुजा। अक्षकुण्डी सपुस्ती च सुधापूर्णघटान्विताः"।

स्वात्याः "महिषस्था मृगारूढा गौरी श्यामाथवा मता। पीना चतुर्भुजा स्वात्यक्षाङ्कुशध्वजपात्रिणी"।

विशाखायाः कुर्य्यवदना रक्ता नाभिपादान्तहेमभा। मेषच्छागस्थिता सेयं विशाखाङ्कुशवज्रिणी। वामे, शक्तिमधः पात्रं बिभ्राणा हेमभूषणा"।

अनुराधायाः "हरिस्था च विडालास्या द्विभुजाम्बुजवज्रिणी। मूर्द्धादिनाभिपादान्तश्यामगौरी क्रमेण तु। अनुराधा परिज्ञेया पद्मरागविभूषणा"।

ज्येष्ठायाः "पीतवर्णा गजारूढा भल्लास्या वा मृगानना। अक्षस्रत्रं पविन्दक्षे वामे ज्येष्ठाङ्कुशं शये"।

मूलस्य "मूलरूपं विधातव्यं श्यामं कुणपवाहनम्। खड्गखेटधरं ज्ञेयं द्विभुजञ्च दृकाननम्"।

पूर्व्वाषाढ़ायाः "कुम्भीरवदना नीला मर्कटस्था चतुर्भुजा। अक्षस्रत्रं कजं पाशं पात्रं या बिभ्रती सदा। पूर्व्वाषाढ़ा समुद्दिष्टा पीतवस्त्राब्जभूषणा"।

उत्तराषाढ़ायाः "सपैगा चोत्तराषाढ़ा गौरवर्णा सुरूपिणी। नागवद्धजटाजूट-स्वर्णकुण्डलभूषिता। अक्षनागधरा दक्षे वामे पुस्ती सकुण्डिका"।

अभिजितः "अभिजित् कुमुदाभासा नक्रवक्त्रा तु हंसगा। वरस्रुक्पुस्तकाभीतिसंयुतेयं चतुर्भुजा"।

श्रवणस्य "नीलरुक् तुरगारूढः श्रवणो मर्कटाननः। शङ्खचक्रगदाब्जानि बिभ्राणः स्वर्णभूषणः"।

धनिष्ठायाः "तप्तचामीकराभासा सिंहस्था पङ्कजासना। पक्वबिम्बाधरा तन्वी पीनोन्नतपयोधरा। दीर्घवेणी सपुष्पा वा मौक्तिकाभरणान्विता। चारुनेत्रा सुवेशाढ्या द्विभुजा वसनारुणा। वराभयान्विता सौम्या धनिष्ठा परिकीर्त्तिता"।

शततारायाः "शुभ्रा मकरगाऽश्वास्या द्विभुजा पाशपात्रिणी। पाटला वस्त्रसंयुक्ता कीर्त्तिता शततारका"।

पूर्व्वभाद्रपदायाः "पूर्व्वा भाद्रपदा शुभ्रा गोवक्त्रा छागगामिनी। मेषशीर्षधरा सेयं सीधुपात्रञ्च बिभ्रती"।

उत्तरभाद्रपदायाः "गर्द्दभास्या वृषारूढा सिता भाद्रपदोत्तरा। पात्रञ्च डमरुन्धत्ते द्विभुजेयमुदीरिता"।

रेवत्याः "रेवती करभास्या स्यात् द्विभुजा हस्तिगामिनी। कमलं कुण्डिकां धत्ते श्वेतवर्णा महास्वना"।

योगानां विष्कुम्भस्य "विष्कुम्भः प्रथमो ज्ञेयः पीतवर्णस्तु षड्भुजः। रक्ताक्षो नीलकण्ठस्तु वृत्तनेत्रः सुभीषणः। विशालभालो दीर्घाङ्गस्तुङ्गनासो जटाधरः। लम्बकर्णेन्द्रनीलोत्थस्वर्णरत्नजकुण्डलः। शुभ्रनीलेन्द्रगोपाभवसनः स्वर्णभूषणः। मुद्गरं प्रथमे दक्षे द्वितीये कर्त्तरीमिह। तृतीये कुलिशं पाणौ वामाद्ये टङ्कमेव च। श्वेतपुच्छं द्वितीये च तृतीये चामृतं घटम्। बिभ्राणः पूजनीयोऽयं पीतपुष्पैः सुगन्धिभिः। कार्य्यनिष्पत्तये नूनमन्यथा विघ्नदायकः"।

प्रीतेः "प्रीतिनामा द्वितीयस्तु जवाकुसुमसन्निभः। श्वेतवक्त्रो विशालाक्षो लम्बकर्णेन्दुकुण्डलः। भालेऽलितिलकोपेतः सौम्यो मुक्ताविभूषणः। श्वेतवस्त्रो जटामौलिरष्टबाहुर्वृकोदरः। बन्धुजीवोत्थपुष्पाङ्कमल्लिकामाद्रिमे यमे। द्वितीये मोदकं पाणौ तृतीये कदलीफलम्। चतुर्थे पङ्कजञ्चैव वामाद्ये चामृतं घटम्। द्वितीये चात्र वै पात्रं सोमपूर्णं मनोहरम्। तृतीये कुलिशं हस्ते चतुर्थे चात्र वै ध्वजम्। दधानो भूतये प्रीत्यै सर्व्वतापनिवृत्तये"।

आयुष्मतः "आयुष्मांस्तु तृतीयोऽयं मौक्तिकाभोऽरुणोदरः। क्षौमवस्त्रान्वितश्चैव मुक्तासौवर्णभूषणः। दिग्भुजः प्रथमे दक्षे चाक्षस्रत्रञ्च मौक्तिकम्। दूर्व्वामत्र द्वितीये वै तृतीये चूतपल्लवम्। चतुर्थे पङ्कजञ्चैव पञ्चमे चातपत्रकम्। सुधाकुम्भन्तु वामाद्ये वीजपूरपिधानकम्। पात्रं दध्यक्षतोपेतं द्वितीये करपल्लवे। तृतीये श्रीफलं हस्ते चतुर्थे पविमेव च। पञ्चमे चामरं हस्ते स्वर्णदण्डसितं शुभम्। धारयन्नेष वै पूज्यो भोगायुष्यविवृद्धये"।

सौभाग्यस्य "सौभाग्याख्यश्चतुर्थोऽत्र स्फटिकाभस्त्रिलोचनः। रक्ताम्बारुणो महासत्वः सुन्दरः कुमुदाम्बरः। दशबाहुरयञ्चाकौ (यमे)प्रथमे श्रीफलं करे। अक्षस्रत्रं प्रवालोत्थं द्वितीये करपल्लवे। तृतीये कमलं हस्ते चतुर्थे यावारकम्। पञ्चमे शक्तिमत्रैव वामाद्ये पात्रमेव च। द्वितीये चामृतं कुम्भं तृतीये तु प्रकीर्णकम्। चतुर्थे दर्पणं हस्ते वेणुदण्डञ्च पञ्चमे। बिभ्राणः सौम्य सौभाग्यवृद्धये चायुषे श्रिये"। (पूजनीय इति शेषः)

शोभनस्य "शोभनः पञ्चमो योगः श्वेतवक्त्रो वशी वली। शेषारुणः कशाङ्कश्च प्रवालकृतकुण्डलः। शोणशुक्लाम्बरश्चैव मुक्ताविद्रुमभूषणः। अक्षस्रत्रं सुहेमोत्थं प्रथमे दक्षिणे करे। द्वितीये पङ्कजं हस्ते तृतीये श्रीफलं शये। तुर्य्ये शक्तिं कराम्भोजे वामाद्ये वै कमण्डलुम्।

द्वितीये स्वर्णजं पात्रं तृतीये चैव दर्पणम्। चतुर्थे चामरं पाणौ धारयन्नष्टदोरिति। पूजनीयो महाभक्त्या सौख्यसौभाग्यवृद्धये"।

अतिगण्डस्य "अतिगण्डाभिधश्चाथ षष्ठो योगः प्रतीयते। गण्डारुणश्चितः क्रूरः कृष्णवक्त्रोऽर्कभूषणः। स्थूलो विद्रुमतिस्तुङ्गनासिकोऽरुणभूषणः। पिङ्गश्मश्रुजटामौलिः षड्भुजः कटिसूत्रवान्। अक्षसूत्रं यमादिस्थे लोहजं करपल्लवे। एणं मृगं द्वितीये च तृतीये चैव वारिजम्। पात्रं वामादिमे पाणौ द्वितीये शक्तिमेव च। पताकान्तु तृतीये वै दधानः कृष्णलोहिताम्। पूजनीयो महाभक्त्या दुष्टभीतिनिवृत्तये"।

सुकर्मणः "चतुर्भुजः सुकर्मा वै श्वेतवाह्नदरद्युतिः। नीलशुभ्रांशुकोपेतः स्वर्णनीलविभूषणः। रुद्राक्षमालिकामक्षौ (यमे दक्षे) प्रथमे करपल्लवे। द्वितीये कमलं पाणौ वामाद्ये दण्डमेव च। पताकामत्र वै हस्ते द्वितीये सुमनोहरा। बिभ्रत्सु वृद्धये नृणां कर्मारम्भशुभप्रदः"।

धृतेः "धृत्याख्यश्चाष्टमो योगः कथ्यते वसुबाहुकः। भालारुणस्तु सर्वाङ्गे श्वेतवर्णोऽरुणाम्बरः। स्वर्णमुक्तेन्द्रनीलाढ्यो विद्रुमान्वितभूषणः। मुक्ताक्षमालिकां दक्षे प्रथमे रत्नमुद्रिके। द्वितीये श्रीफलं पाणौ तृतीयेऽशोकपल्लवम्। चतुर्थे हेमजं दण्डं वामाद्ये वै कमण्डलुम्। द्वितीये चामृतं पात्रं तृतीये चाम्बुजं करे। पताकामत्र वै तुर्ये बिभ्राणः श्रीविवृद्धये"।

शूलस्य "नवमः शूलनामाथ कथ्यते व्यक्तभागतः। ताम्रारुणगलश्चैव श्वेतवर्णः कृशोदरः। भालरेखात्रयश्चैव त्रिजटो नीलकुन्तलः। अर्कहस्तो यमादिस्थे त्रिशूलं चातिभीषणम्। द्वितीये मुद्गरं पाणौ तृतीये चाक्षसूत्रकम्। चतुर्थे शृङ्खलामत्र पञ्चमे दण्डमेव च। षष्ठे चैवाम्बुजं पाणौ कपालं चोत्तरादिमे। टङ्कं द्वितीयके चैव तृतीये वै कमण्डलुम्। सन्दंशन्तु करे तुर्ये पञ्चमे चैव दर्पणम्। पताकामत्र वै षष्ठे धारयन्नेष पूजितः। भवेदनिष्टनाशाय वैरिविध्वस्तये नृणाम्"।

गण्डस्य "गण्डाख्यः कथ्यते योगो दशमः सोऽयमत्र हि। गण्डः शुभ्रारुणाङ्गस्तु षड्भुजो मेचकाम्बरः। हरिन्मणिविभूषाढ्यो नीलविद्रुमकुण्डलः। अक्षसूत्रं यमादिस्थे द्वितीये चन्द्रहासकम्। तृतीये वारिजं नीलं वामाद्ये वै कमण्डलुम्। द्वितीये खेटकं हस्ते पताकाञ्च तृतीयके। दधानो यजनस्तुष्ट्यै रोगानिष्टनिवृत्तये"।

वृद्धेः "एकादशस्तु वृद्ध्याख्यः कथ्यते १६रसचन्द्रदोः। पाटारुणोऽपरश्वेतो भालविस्तीर्णमण्डलः। विचित्रवसनोपेतो मुक्तासौवर्णभूषणः। अक्षसूत्रं यमादिस्थे द्वितीये चामृतं घटम्। तृतीये नन्दकं पाणौ चतुर्थे बाणमेव च। पञ्चमे मुद्गरञ्चैव षष्ठे सन्दंशमेव च। सप्तमे कम्बुमत्रैव पङ्कजञ्चाष्टमे शये। कुण्डिकामादिमे वामे द्वितीये पात्रमेव च। तृतीये खेटकं हस्ते चतुर्थे चैव कार्मुकम्। पञ्चमे टङ्कमत्रैव षष्ठे चैणविषाणकम्। सप्तमे चापमत्रैव पताकामष्टमे करे। बिभ्राणः श्रेयसो वृद्ध्यै चायुर्गोत्रधनस्य च"।

ध्रुवस्य "द्वादशो ध्रुवनामा वै योगश्चात्रैव कथ्यते। वक्षःस्थलारुणश्चैव शुक्लसर्वाङ्ग एव च। माञ्जिष्ठवसनोपेतो हेममुक्ताविभूषणः। चतुर्दशभुजोपेतो दक्षिणाद्येऽक्षसूत्रकम्। द्वितीये तु कञ्जं खड्गं तृतीये चैव मुद्गरम्। चतुर्थे सायकं हस्ते पञ्चमे चैव पङ्कजम्। षष्ठे मनोहरं शङ्खं सप्तमे चामरं शये। पात्रं सौम्यादिमे पाणौ द्वितीये चैव खेटकम्। टङ्कं तृतीयके हस्ते चतुर्थे चैव कार्मुकम्। पताकामत्र वै हस्ते पञ्चमे वरलक्षणे। षष्ठे मनोहरादर्शं सप्तमे चक्रमादधत्। पूजनीयो महाभक्त्या लक्ष्मीस्थैर्यादिहेतवे"।

व्याघातस्य "कथ्यते चाधुना योगो व्याघाताख्यस्त्रयोदशः। नाभ्यूर्द्ध्वं लोहितश्चायं श्वेतपूर्वस्त्रिलोचनः। रक्तश्वेतारुणप्रान्तवसनः स्वर्णकुण्डलः। गले स्फटिकमालोऽसौ शेषरुद्राक्षभूषणः। मणिबन्धेऽलिवर्णस्तु षड्भुजः कुटिलाननः। पङ्कजं प्रथमे दक्षे द्वितीये परशुं शये। तृतीये चात्र वै पाशं वामे पात्रमिहादिमे। द्वितीये चामृतं कुम्भं तृतीये चाङ्कुशं शये। बिभ्राणोऽयं महापूज्यः कार्यध्वंसनिवृत्तये"।

हर्षणस्य "अधुना कथ्यते योगो हर्षणाख्यश्चतुर्दशः। जानूर्द्ध्वं लोहितश्चायं तत्पूर्वं श्वेत एव च। पाटलाभांशुकोपेतो मुक्तावैदूर्यभूषणः। भुजद्वादशकोपेतो लम्बकर्णो विशालदृक्। कौस्तुभं प्रथमे दक्षे द्वितीये चाक्षसूत्रकम्। तृतीये पङ्कजं हस्ते चतुर्थे बाणमेव च। पञ्चमे शङ्खमत्रैव षष्ठे पाशं कराम्बुजे। वामादिमे करे पात्रं द्वितीये चामृतं घटम्। तृतीये परशुं हस्ते चतुर्थे चैव कार्मुकम्। पञ्चमे तु करे चक्रं षष्ठे चैवाङ्कुशं शये। बिभ्राणः श्रेयसे भूत्यै मानोन्नत्यै सुखाय च"।

वज्रस्य "अथ पञ्चदशो योगः कथ्यते वज्रसंज्ञकः। श्वेताहि-

काञ्चीं बिभ्राणः कृष्णग्रीवोऽरुणाननः। रोचनावसनोपेतो विद्धकर्णस्त्रिलोचनः। वज्रवैदूर्यभूषाढ्यः कटिसूत्रसमन्वितः। जटां त्रिवलयां बिभ्रत् दिग्भुजः परितो बली। अक्षसूत्रं यमादिस्थे द्वितीये बाणमेव च। तृतीये पङ्कजं हस्ते चतुर्थे कुलिशं शये। पञ्चमे परशुं पाणौ वामाद्ये चामृतं घटम्। द्वितीये कार्मुकं चैव तृतीये पात्रमुत्तमम्। चतुर्थे कुलिशं चैव पञ्चमे पाशमेव च। विश्वद्विजयसौख्याय लक्ष्मीसन्तानवृद्धये"।

सिद्धेः "कथ्यते चाधुना योगः सिद्धिनामा तु षोडशः। पादजङ्घारुणश्चोर्द्ध्वे श्वेतवर्णः शुभाननः। दिग्भुजो लोहितग्रीवो लोहितनिहिताम्बरः। मुक्ताहारमणिस्वर्णभूषणः सोमकुण्डलः। श्रीफलं प्रथमे दक्षे द्वितीये चैव पङ्कजम्। तृतीये पुस्तकं हस्ते चतुर्थे बाणमेव च। पञ्चमे च ध्वजं हस्ते वामे पात्रमिहादिमे। द्वितीये चामृतं कुम्भं तृतीये चैव चामरम्। चतुर्थे चैव कोदण्डं पताकामिह पञ्चमे। दधानः सिद्धये नृणां वाञ्छितार्थस्य सिद्धिदः"। (अस्यासृगित्यपरनाम)

व्यतीपातस्य "व्यतीपाताभिधश्चैव योगः सप्तदशस्त्विह। कण्ठेन लोहितश्चायं श्वेतग्रीवोऽलिभाननः। शुद्धमाञ्जिष्ठवसनो नीलस्वर्णजभूषणः। अष्टादशभुजो देवो भ्रुकुटीकुटिलाननः। दात्रमाद्यादिमे हस्ते द्वितीये लोष्टभेदनम्। अक्षसूत्रं तृतीये तु तुर्ये बाणं मनोहरम्। पञ्चमे शृङ्खलां लौहीं षष्ठे कवचमेव च। सप्तमे मुद्गरं हस्ते पङ्कजं चाष्टमे करे। कुद्दालं नवमे हस्ते ऽङ्कुशमादिमोत्तरे। पात्रं द्वितीयके चैव स्वर्णकुम्भं तृतीयके। चतुर्थे कार्मुकं पाणौ पञ्चमे कर्त्रिकामिह। मुसलन्तु करे षष्ठे सप्तमे टङ्कमेव च। अष्टमे च ध्वजं हस्ते नवमे प्राङ्कुटं शये। दधानो वैरिवर्गस्य ध्वस्तये चैव स्तुत्यवे। यच्छनः पुत्रसन्तत्यै लक्ष्मीभोगसुखाय च

वरीयसः "अष्टादशो वरीयांश्च कथ्यते योग उत्तमः। आकण्ठशुभ्रवर्णस्तु लोहितग्रीव एव च। श्वेतवक्त्रो विशालाक्षो लम्बकर्णोऽर्ककुण्डलः। स्वर्णाभरणभूषाढ्यो लक्षणानेकसंयुतः। अक्षसूत्रं यमादिस्थे द्वितीये वीजपूरकम्। चन्द्रहासं तृतीये तु तुर्ये वाणं कराम्बुजे। पञ्चमे शङ्खमत्रैव षष्ठे परशुमेव च। सप्तमे मुद्गरं हस्ते चाष्टमे दात्रमेव च। नवमे चात्र वै खट्वाङ्गं दशमे कमलं करे। एकादशे पविश्चात्र द्वादशे हलमेव च। दण्डं त्रयोदशे हस्ते शक्तिमस्त्रं चतुर्दशे। कञ्जं पञ्चदशे हस्ते षोडशेऽथ त्रिशूलकम्। घटं वामादिमे पाणौ पात्रमत्र द्वितीयके। तृतीये खेटकञ्चैव तुर्ये कार्मुकमेव च। चक्रन्तु पञ्चमे हस्ते षष्ठे चैव कुठारकम्। सप्तमे टङ्कमत्रैव चामरञ्चाष्टमे शये। नवमे डमरुञ्चैव दशमे चात्र वल्लकीम्। एकादशे घण्टाञ्चैव द्वादशे मुसलं शये। त्रयोदशे तु वै पाशं गदामत्र चतुर्दशे। दर्पणं तिथिमे हस्ते ध्वजमत्रैव षोडशे। दधानः श्रेयसे भूत्यै सर्वभोगसुखाय च"।

परिघस्य "एकोनविंशकश्चात्र कथ्यते परिघोऽनघ!। पादजान्वन्तशुभ्रोऽसौ श्वेतवक्त्रो जटाधरः। सन्ध्यारुणोदरे नीलरेखासंयुत एव च। नीलाम्बरो महासत्त्वो हेमरत्नजकुण्डलः। सुवर्णभूषणोपेतो षड्भुजः क्रूरदर्शनः। गदामाद्यादिमे हस्ते द्वितीये परिघं शये। तृतीये कमलं पाणौ वामाद्ये पात्रमेव च। द्वितीये पट्टिशं हस्ते तृतीये चात्र वै ध्वजम्। बिभ्राणः शत्रुनाशाय दुष्टभीतिनिवृत्तये"।

शिवस्य "अथ विंशतिमो योगः शिवाख्यश्चात्र कथ्यते। शुभ्रवर्णस्त्रिनेत्रस्तु मौक्तिकाभरणान्वितः। दक्षिणे प्रथमे हस्ते बीजपूरं मनोहरम्। अक्षसूत्रं द्वितीये च तृतीये कम्बुमेव च। चतुर्थे सायकं हस्ते पञ्चमे चन्द्रहासकम्। मुद्गरञ्च करे षष्ठे सप्तमे परशुं शये। कुद्दालमष्टमे पाणौ नवमे दात्रमेव च। दशमे चात्र वै खट्वाङ्गं पविमेकादशे त्विह। द्वादशे पञ्चशाखां वै लोष्टभेदनमेव च। त्रयोदशे हलञ्चैव शक्तिमस्त्रं चतुर्दशे। करे पञ्चदशे दण्डं षोडशे चाम्बुजं त्विह। त्रिशूलं मुनिचन्द्रे(१७) च वसुचन्द्रे(१८) च तोमरम्। वामादिमे शये पात्रं द्वितीये चामृतं घटम्। तृतीये चक्रमत्रैव चतुर्थे वै शरासनम्। पञ्चमे खेटकं हस्ते षष्ठे टङ्कं कराम्बुजे। कुठारं सप्तमे पाणौ प्राङ्कुटञ्चाष्टमे त्विह। नवमे चामरं शुभ्रं दशमे डमरुन्त्विह। घण्टामेकादशे हस्ते द्वादशे चैव दर्पणम्। अष्टादशे शये कुन्तं बिभ्राणः शान्तिवृद्धये"। (अत्र त्रयोदशादिसप्तदशान्तवामहस्तानां चिह्नवाक्यानि मुद्रितपुस्तके पतितानि विश्वकर्मशास्त्रे द्रष्टव्यानि)।

सिद्धस्य "एकविंशोऽधुना योगः सिद्धनामाभिधीयते। जवाकुसुमसङ्काशः शुभ्ररेखात्रयोदरः। जटाभिरष्टभिस्तस्य मुकुटः खण्डचन्द्रयुक्। शोणशुभ्रांशुकोपेतः स्फाटिकाभरणान्वितः। वसुपक्षभुजः२८ सौम्यस्तुन्दिलः सर्व-

लक्षणः । तोमरश्चादिमे दक्षे द्वितीयेऽत्र त्रिशूलकम् । तृतीये पङ्कजं पाणौ तुर्य्ये दण्डं सुवर्णजम् । पञ्चमे तु करे शक्तिं षष्ठे वै लाङ्गलं शये । सप्तमे कुलिशं हस्ते खट्टाङ्गमत्रैव चाष्टमे । नवमे दात्रमत्रैव दशमे तु परश्वधम् । मुद्गरं रुद्रहस्ते वै द्वादशे चन्द्रहासकम् । त्रयोदशे शये बाणं शङ्खमत्र चतुर्द्दशे । कुम्भं वामादिमे हस्ते द्वितीये डमरुं शये । पात्रन्तु नवमे हस्ते दशमे वै कुठारकम् । टङ्कमेकादशे हस्ते द्वादशे चैव खेटकम् । त्रयोदशे शये चापं चक्रमत्र चतुर्द्दशे । धारयन् पूजनीयोऽसौ भोगसौख्यश्रिये जये"। (अत्र तृतीयाद्यष्टमान्तवामहस्तचिह्नवाक्यानि मुद्रितपुस्तके पतितानि विश्वकर्मशास्त्रे द्रष्टव्यानि)।

साध्यस्य "साध्यो द्वाविंशकश्चैव कथ्यते योग एव सः । शुभ्रवर्णो विशालाक्षो वह्निरेखगलाननः । कौसुम्भवसनोपेतो वज्रवैदूर्यकुण्डलः । वेदवह्निभुजोपेतो मेखलानेत्रयुक् । अक्षसूत्रं यमादिस्थे द्वितीये वीजपूरकम् । तृतीये शक्तिमत्रैव तुर्य्ये चैव त्रिशूलकम् । पञ्चमे सायकं हस्ते षष्ठे वज्रं कराम्बुजे । सप्तमे पङ्कजं पाणौ दण्डमत्रैव चाष्टमे । नवमे तोमरं पाणौ दशमे शक्तिमेव च । एकादशे हलं हस्ते द्वादशे खट्टाङ्गमेव च । त्रयोदशे शये खड्गं परशुन्तु चतुर्द्दशे । करे पञ्चदशे रम्ये मुद्गरं कठिनाङ्गुलौ । षोड़शे दात्रमत्रैव शङ्खं सप्तदशे त्विह । वामादिमे करे कुण्डीं द्वितीये पात्रमेव च । तृतीये चाभयं हस्ते तुर्य्ये डमरुमेव च । पञ्चमे कार्म्मुकं पाणौ षष्ठे चैवाङ्कुशं शये । सप्तमे तु ध्वजं दिव्यमष्टमे पाशमेव च । नवमे कुन्तमत्रैव दशमे तु गदामिह । मुषलं रुद्रहस्ते वै द्वादशे चैव चामरम् । त्रयोदशे करे खेटं कुठारन्तु चतुर्द्दशे । टङ्कं पञ्चदशे पाणौ षोड़शे चैव दर्पणम् । चक्रं सप्तदशे हस्ते दधानः श्रीविवृद्धये"।

शुभस्य "शुभनामा त्रयोविंशो योगश्चात्रैव कथ्यते । नीलकालिकशोणस्तु मौक्तिकाभस्त्रिलोचनः । शोणरेखाङ्कितग्रीवः शोणशुभ्रांशुकावृतः । मुक्ताविद्रुममाणिक्यभूषणः स्वर्णकुण्डलः । द्वात्रिंशद्बाहुसंयुक्तो जटाकपिलमण्डलः । वरं यमादिमे पाणौ द्वितीये चाक्षसूत्रकम् । तृतीये च त्रिशूलं वै तुर्य्ये बाणं कराम्बुजे । पञ्चमे पङ्कजं चैव षष्ठे कुलिशमेव च । सप्तमे शक्तिमत्रैव दण्डं वै चाष्टमे करे । नवमे तोमरं हस्ते दशमे खट्टाङ्गमिह । हलमेकादशे चैव द्वादशे खड्गमत्र हि । दात्रं त्रयोदशे हस्ते मुद्गरं च चतुर्द्दशे । शङ्खं पञ्चदशे पाणौ षोड़शे तु परश्वधम् । अभयं चादिमे वामे द्वितीये वै कमण्डलुम् । तृतीये पात्रमत्रैव तुर्य्ये कार्म्मुकमेव च । पञ्चमे डमरुं पाणौ षष्ठे चाङ्कुशमेव च । सप्तमे वीजपूरं वै ध्वजं वै चाष्टमे करे । नवमे पानपात्रञ्च दशमे कुन्तमेव च । गदामेकादशे हस्ते द्वादशे चैव खेटकम् । चामरं मन्मथे १३ पाणौ टङ्कमत्र चतुर्द्दशे । चक्रं पञ्चदशे चैव षोड़शे तु कुठारकम् । बिभ्राणो भुक्तये पूज्यः सौन्दर्य्याय सुखाय च"।

शुक्रस्य "चतुर्विंशतिमश्चात्र शुक्राख्यः कथ्यतेऽधुना । चिबुके लोहितच्छायं चन्द्रगौरस्त्रिलोचनः । जटामुकुटखण्डेन्दुर्नीलरेखासुधाधरः । सिन्दूरवदनोपेतो भालालितिलकाङ्कितः । प्रवालमौक्तिकस्वर्णभूषणः कण्ठकौस्तुभः । खवह्नि३०बाहुसंयुक्तो रत्नरुद्राक्षसन्वितः । शूर्पाक्षमालिकां याम्ये प्रथमे करपल्लवे । द्वितीये च त्रिशूलं वै तृतीये बाणमेव च । परश्वधं करे तुर्य्ये पञ्चमे शङ्खमेव च । मुद्गरं चात्र वै षष्ठे सप्तमे दात्रमेव च । अष्टमे तु करे खड्गं नवमे चैव लाङ्गलम् । दशमे खट्टाङ्गमत्रैव तोमरं रुद्रसम्मिते । द्वादशे तु करे दण्डं शक्तिमत्र त्रयोदशे । चतुर्द्दशे शये वज्रं करे पञ्चदशे कजम् । वीजपूरन्तु वामाद्ये द्वितीये पात्रमेव च । तृतीये कार्म्मुकं पाणौ तुर्य्ये चैव कुठारकम् । पञ्चमे चक्रमत्रैव षष्ठे टङ्कं कराम्बुजे । सप्तमे चामरं पाणौ खेटकं चाष्टमे शये । नवमे तु गदामत्र दशमे चामृतं घटम् । कुन्तमेकादशे हस्ते द्वादशे पात्रमेव च । त्रयोदशे घण्टिकां चैव दर्पणञ्च चतुर्द्दशे । ध्वजं पञ्चदशे हस्ते दधानस्तु महाय च"।

ब्रह्मणः "पञ्चविंशतिमो योगो ब्रह्मनामा प्रतीयते । शोणगौरः पाण्डुराशेषश्चन्द्रगौरस्त्रिलोचनः । नीलकालिकशोणस्तु ग्रीवास्वर्णत्रिरेखिकः । जटात्रयप्रलम्बोऽसौ सौम्यः प्रहसिताननः । ताम्रवर्णांशुकोपेतः कण्ठरुद्राक्षमालिकः । मुक्तामाणिक्यहेमोत्थभूषणः सोमकुण्डलः । वियद्बाण५०भुजोपेतः किङ्किणीजालमेखलः । सौम्याक्षमालिकां दक्षे प्रथमे तलशोभने । द्वितीये तु वरं पाणौ खड्गमत्र त्रयोदशे । हलं चतुर्द्दशे हस्ते खट्टाङ्गं पञ्चदशे त्विह । षोड़शे चैव लोहासिं सुनिरम्ये च तोमरम् । अष्टादशे शये दण्डं शक्तिमेको-

नविंशके । करे विंशतिमे चक्रं त्वेकविंशे शये कजम् । द्वाविंशे चमसं हस्ते त्रयोविंशे शयेऽर्बुदम् । चतुर्विंशतिमे पाणौ सुदृढं लोहभेदनम् । पञ्चविंशे तु रक्षास्त्रं वामाद्ये वै कमण्डलुम् । द्वितीये चाभयं हस्ते तृतीये चात्र वै ध्रुवम् । तुर्ये खट्वाङ्गमेवेह कुद्दालं चैव पञ्चमे । षष्ठे शरासनं पाणौ सप्तमे कवचं शये । अष्टमे पट्टिशं हस्ते नवमे वै सुदर्शनम् । दशमे वीजपूरं वै पाशमेकादशे करे । द्वादशे चात्र वै टङ्कं खेटमत्र त्रयोदशे । चतुर्दशे कुठाराख्यं डमरुन्तिथिसंज्ञिते । षोड़शे चामरं हस्ते कुम्भं सप्तदशे त्विह । अष्टादशे गदामत्र मुषलं नन्दचन्द्र१९मे । अङ्कुशं विंशके हस्ते पाशञ्चैकविंशके । द्वाविंशके ध्वजं शुभ्रं वीरभद्रन्त्रिपञ्चमे । जिने२४ सुनिर्मलादर्शं पञ्चविंशेऽजिनं शये । दधानो यज्वनो गोत्रपरमायुर्विवृद्धये" । (अत्र तृतीयादित्रयोदशान्तदक्षहस्तचिह्नवाक्यानि मुद्रितपुस्तके पतितानि विश्वकर्मशास्त्रे द्रष्टव्यानि) ।

इन्द्रस्य "इन्द्रः षड्विंशकश्चात्र कथ्यते तव साम्प्रतम् । हस्तपादारुणश्चायं शेषशुभ्रायतेक्षणः । धम्मिल्लमल्लिकामाल्यचन्दनाद्यनुलेपनः । भालार्द्धतिलकश्चैव कर्णकुण्डलमेचकः । मुक्ताहारोज्ज्वलोरस्कः सर्वरत्नविभूषणः । शुभ्रशोणेन्द्रनीलाभवसनः सर्वलक्षणः । युग्मबाण५२भुजोपेतो मनागरुणलोचनः । शक्तिमाद्यादिमे हस्ते द्वितीये मौक्तिकस्रजम् । तृतीये कमलं पाणौ चतुर्थे शुक्तिकामिह । स्रुवन्तु पञ्चमे पाणौ षष्ठे चात्र त्रिशूलकम् । सप्तमे चैव लोहासिं कुद्दालं चाष्टमे करे । नवमे पत्रिकाञ्चैव दशमे चन्द्रहासकम् । एकादशे हलं हस्ते द्वादशे शृङ्गमेव च । तोमरं मन्मथे१३ पाणौ दण्डं चैव चतुर्दशे । करे पञ्चदशे शक्तिं षोड़शे कुलिशं शये । चक्रञ्च मुनिचन्द्राङ्के१७ वसुचन्द्रे१८ परश्वधम् । एकोनविंशके कम्बुं विंशके पुस्तकं त्विह । विष्टरं त्वेकविंशे वै द्वाविंशे चैव मुद्गरम् । चमसन्तु त्रयोविंशे चतुर्विंशे त्विहार्बुदम् । पड्विंशतिमे हस्ते लोहभेदनमेव च । षड्विंशे च तुरष्कास्त्रं वामाद्ये चाभयं शये । द्वितीये कुण्डिकामत्र तृतीये वीजपूरकम् । तुर्ये वामे घृतं पात्रं पञ्चमे स्रुवमेव हि । षष्ठे खट्वाङ्गमेवेह सप्तमे डमरुं शये । अष्टमे प्राङ्कुटं पाणौ नवमे चैव कार्मुकम् । दशमे खेटकं हस्ते रुद्रे चैव कुठारकम् । द्वादशे चामरं हस्ते कुन्तमत्र त्रयोदशे । गदां चतुर्दशे चैव मुषलन्तिथिसंमिते । अङ्कुशं षोड़शे हस्ते पाशं सप्तदशे करे । पट्टिशं वसुचन्द्राङ्के१८ चक्रन्त्वेकोनविंशके । कवचं विंशके चैव दात्रञ्चैवैकविंशके । द्वाविंशके तु वै टङ्कं त्रयोविंशे ध्वजन्त्विह । वीरभद्रं चतुर्विंशे पञ्चविंशे तु दर्पणम् । अजिनं चात्र षड्विंशे विभृयाः श्रीविवृद्धये" ।

वैधृतेः "वैधृत्याख्यस्तु वै योगः सप्तविंशतिमस्त्विह । शुभ्रवर्णो महारौद्रो ग्रीवाशोणः सिताननः । जटापञ्चप्रलम्बस्तु मेचकारुणकुण्डलः । नीलशोणसुवर्णाल्यभूषणो मेचकाम्बरः । वेदबाण५४भुजोपेतो बृहत्कुक्षिः सुनन्यरः । अब्जसूत्रं यमादिस्थे द्वितीये वरमेव च । तृतीये चैव सन्दंशं तुर्ये शुक्तिं समुद्रजाम् । पञ्चमे पङ्कजं पाणौ षष्ठे चात्र स्रुवन्तथा । सप्तमे सायकं पाणौ ज्ञानखड्गमिहाष्टमे । नवमे चैव कुद्दालं दशमे च त्रिशूलकम् । शृङ्गमेकादशे हस्ते द्वादशे हलमेव च । त्रयोदशे तु वै खड्गं तोमरन्तु चतुर्दशे । करे पञ्चदशे दण्डं षोड़शे शक्तिमेव च । वज्रं सप्तदशे पाणौ कवचं वसुचन्द्रमे१८ । परशुं नन्दचन्द्राङ्के१९ विंशके चार्बुटं करे । एकविंशे शये चैव लोहभेदनमेव च । द्वाविंशे वै तुरष्कास्त्रं त्रयोविंशे तु शङ्कुकम् । पुस्तकन्तु चतुर्विंशे पञ्चविंशे तु विष्टरम् । षड्विंशे मुद्गरं पाणौ चमसं सप्तविंशके । वामादिमे करे कुण्डीमभयन्तु द्वितीयके । मीनं तृतीयके हस्ते चतुर्थे वीजपूरकम् । पञ्चमे पात्रमत्रैव षष्ठे चैव स्रुवं करे । सप्तमे कार्मुकं पाणौ डमरुं चाष्टमे करे । नवमे प्राङ्कुटं हस्ते खट्वाङ्गञ्चैव दिक्करे । चामरं रुद्रमे चैव द्वादशेऽत्र कुठारकम् । खेटं त्रयोदशे चैव कुन्तमत्र चतुर्दशे । गदां पञ्चदशे पाणौ षोड़शे मुषलन्त्विह । शृणिं सप्तदशे हस्ते पाशमष्टादशे करे । पट्टिशं नन्दचन्द्राङ्के१९ वीरभद्रन्तु विंशके । एकविंशे शये टङ्कं द्वाविंशे चाजिनं करे । त्रयोविंशे तु वै चक्रं कवचं जिन२४हस्तके । पञ्चविंशे तु वै पात्रं षड्विंशे दर्पणं शुभम् । सप्तविंशे ध्वजं हस्ते धारयन् दुष्टघातकृत्" ।

करणानां ववस्य "करणानामथो वक्ष्ये रूपसम्बन्धिलक्षणम् । ववाभिधन्तु वै पीतं जटिलं रत्नकुण्डलम् । नीलवस्त्रन्तु रुद्राक्षभूषणं कण्ठपाण्डुरम् । चतुर्दशभुजोपेतं पिङ्गभ्रूलोचनत्रयम् । वरं यमादिमे हस्ते द्वितीये बाण-

मेव च। तृतीये कुलिशं पाणौ चतुर्थे चैव पङ्कजम्। मुद्गरं पञ्चमे चैव षष्ठे सन्दंशमेव च। सप्तमे चाङ्कुशं दिव्यं पञ्चशाखे मनोहरे। प्रथमे चाभयं वामे द्वितीये तु शरासनम्। तृतीये पुस्तकं हस्ते चतुर्थे मुकुरं शये। टङ्कन्तु पञ्चमे पाणौ षष्ठे कर्त्तरिकामिह। करे तु सप्तमे चात्र नागपाशं दधात्क्रये"।

बालवस्य "बालवाख्यन्तु वै रक्तं नीलग्रीवं महोदरम्। श्वेतवस्त्रं जटाभारं पिङ्गलं तुङ्गनासिकम्। कण्ठरुद्राक्षमालं तद्भूतिमत्कालपाण्डुरम्। रसचन्द्र१६करोपेतं कक्षालग्नकरण्डकम्। प्रथमे मोदकं हस्ते दक्षिणे सुमनोहरे। द्वितीये केतकीपत्रं तृतीये शक्तिमेव च। चतुर्थे पङ्कजं पाणौ पञ्चमे वै सुदर्शनम्। षष्ठे सपीयसं बाणं सप्तमे कुलिशं करे। सन्दंशमष्टमे हस्ते पात्रं वामादिमे त्विह। द्वितीये कुण्डिकामत्र तृतीये चैव पट्टिशम्। वीजपूरं करे तुर्ये पञ्चमे शङ्खमेव च। कोदण्डमत्र वै षष्ठे सप्तमे कुलिशङ्करे। अष्टमे पुस्तकं विश्वदृश्याय विजयाय च"।

कौलवस्य "श्वेताब्जकर्णिकाभासं तृतीयं कौलवाभिधम्। रक्तकण्ठं पिकास्यं वै नीलश्वेतारुणाम्बरम्। मुक्तारुद्राक्षसौवर्णभूषणं चेन्द्रनीलकम्। अष्टादशभुजोपेतं किङ्किणीकटिसूत्रकम्। वरं यमादिमे हस्ते द्वितीये चाक्षसूत्रकम्। तृतीये स्वर्णजं दण्डं चतुर्थे चैव पुस्तकम्। पञ्चमे मोदकं हस्ते षष्ठे सन्दंशमेव च। सप्तमे डमरुं पाणौ वज्रमत्रैव चाष्टमे। नवमे ष्टाङ्गु-कामत्र शोणगुञ्जाद्यनामिकाम्। अभयं चादिमे वामे द्वितीये वै कमण्डलुम्। तृतीये प्रासवं पात्रं तुर्ये चाम्भोजमुत्तमम्। पञ्चमे चामरं शुभ्रं षष्ठे दात्रं कराम्बुजे। सप्तमे वल्लकीमत्र स्वर्णिं चैवाष्टमे करे। नवमे कदलीपत्रं दधत् सम्पत्सुखाय च"।

तैतिलस्य "चतुर्थं तैतिलं नाम श्यामवर्णं कृशोदरम्। शोणवस्त्रं जवापुष्पमालिकं तैत्तिराननम्। वियत्पक्ष२०भुजोपेतं घण्टावद्धनितम्बकम्। प्रथमे दक्षिणे हस्ते श्रीफलं सुमनोहरम्। खड्गमत्र द्वितीये वै तृतीये चैव पुस्तकम्। अक्षसूत्रं करे तुर्ये पञ्चमे बाणमेव च। षष्ठे सुदर्शनं दिव्यं सप्तमे कुलिशं त्विह। अष्टमे तु स्रुवं पाणौ नवमे चैव मुद्गरम्। दशमे चाङ्कुशं हस्ते पात्रं वामादिमे करे। द्वितीये खेटकं चैव तृतीये वारिजं शुभम्। चतुर्थे कुण्डिकामत्र पञ्चमे चैव कार्मुकम्। षष्ठे मनोहरं शङ्खं सप्तमे चामरं सितम्। स्रुवं चैवाष्टमे हस्ते नवमे टङ्कमत्र हि। दशमे तु करे पाशं बिभ्राणं यज्वनः श्रिये"।

गरस्य "पञ्चमं चात्र विज्ञेयं करणन्तु गराभिधम्। गोमुखं चित्रितग्रीवं धूसरं लोहिताम्बरम्। पक्षपक्ष२२भुजोपेतं लतपद्माक्षभूषणम्। आदिमे दक्षिणे शक्तिं द्वितीये चक्रमेव च। तृतीये श्रीफलं हस्ते चतुर्थे चैव पङ्कजम्। पञ्चमे पुस्तकं रम्यं षष्ठे बाणं मनोहरम्। सप्तमे गोष्ठ्यं शृङ्गं कुलिशं चाष्टमे करे। नवमे वल्लकीमत्र दशमे वीरभद्रकम्। एकादशे तु सन्दंशं पञ्चशाखे मनोहरे। अभीतिमुत्तरादिस्थे द्वितीये शङ्खमत्र हि। पात्रमत्र तृतीये वै चतुर्थे चैव चामरम्। पञ्चमे डमरुं हस्ते षष्ठे चैव शरासनम्। सप्तमे कुण्डिकामत्र चाष्टमे दशचक्रकम्। नवमे तु करे वंशं दशमे चैव दर्पणम्। एकादशे तु रुद्राक्षं बिभ्रत् कीर्त्तिसुखश्रिये"।

वणिजः "वानराख्यं वणिक् धूम्रं पीतवस्त्रं हयासनम्। जिन२४बाहुयुतं चेदं षष्ठं कनकभूषणम्। वरमाद्यादिमे हस्ते द्वितीये चाक्षसूत्रकम्। तृतीये शुक्तिकामत्र मोदकन्तु चतुर्थके। पञ्चमे कुलिशं हस्ते षष्ठे शक्तिं कराम्बुजे। सप्तमे वैणवं दण्डं खड्गमत्रैव चाष्टमे। नवमे पाशमत्रैव दशमे चैव वै ध्वजम्। एकादशे धरक्कास्त्रं द्वादशे वै सुदर्शनम्। सौम्यादिमे करेऽभीतिं द्वितीये वै कमण्डलुम्। वीजपूरं तृतीयेऽत्र पानपात्रं चतुर्थके। पञ्चमे पञ्चवक्त्राक्षं षष्ठे चैव तु पट्टिशम्। सप्तमे चामरं हस्ते खेटकं चाष्टमे शये। नवमे चाङ्कुशं पाणौ दशमे हलमेव च। एकादशे करे रम्यं दर्पणं चातिनिर्मलम्। द्वादशे धारयत् शङ्खं लक्ष्मीसौभाग्यवृद्धये"। (पञ्चवक्त्राक्षं पञ्चमुखरुद्राक्षम्)

भद्रायाः "व्याघ्रचर्माम्बरा भद्रा श्वेताभा गर्दभानना। सप्तबाहुसमायुक्ता त्रिपदा लोहभूषणा। कर्त्तिकामादिमे दक्षे द्वितीये तु गदामिह। तृतीये सायकं हस्ते चतुर्थे चन्द्रहासकम्। खेटमूर्द्धकरे वामे तदधश्चैव कार्मुकम्। पात्रमस्मादधो वामे धारयन्ती रिपोर्भिये"

शकुनेः "अष्टमं शकुनिप्रख्यं करणं हरितप्रभम्। प्रवालभूषणोपेतं शक्रगोपनिभाम्बरम्। रसपक्ष२६भुजोपेतमेकवक्त्रं कृशोदरम्। आदिमे रविजे चक्रं द्वितीये वरमेव च। अक्षसूत्रं तृतीये तु तुर्ये चैव तु पङ्कजम्। प-

ञ्चमे मोदकं हस्ते षष्ठे वज्रं कराम्बुजे । सप्तमे तोमरं पाणौ शक्तिमत्रैव चाष्टमे । नवमे हस्तिजन्दन्तं दशमे चन्द्रहासकम् । एकादशे करे बाणं द्वादशे चाङ्कुशं शये । त्रयोदशे गदामत्र शङ्खं वामादिमे करे । अभयन्तु द्वितीयेऽत्र तृतीये वै कमण्डलुम् । वीजपूरं करे तुर्ये पञ्चमे पात्रमेव च । षष्ठे कराम्बुजे शृङ्गं सप्तमे कुन्तमेव च । परिघं चाष्टमे हस्ते दण्डन्तु नवमे करे । खेटकं दशमे पाणौ धनुरेकादशे शये । द्वादशे पात्रमत्रैव त्रिशूलन्तु त्रयोदशे । दधानं श्रेयसे भूत्यै विजयाय सुखाय च । तापाय चैव शत्रूणां विशेषेण समर्चितम्" ।

चतुष्पदस्य "चतुष्पदाभिधं चात्र नवमं कथ्यते जय ! । स्वर्णवर्णं चतुष्पादं चतुरास्यं जटान्वितम् । मनुष्यास्यन्तु वै पूर्वं दक्षिणं चैव गोमुखम् । अजास्यं पश्चिमन्तस्य चोत्तरं शूकराननम् । मनुष्याकारवत् सर्वं त्रिकपुच्छविनिर्गतम् । पीतवस्त्रं बृहत्कुक्षि नीलमुक्ताविभूषणम् । वसुपक्ष२८भुजोपेतं दीर्घनासं महाजवम् । दक्षिणाद्ये करे शक्तिं द्वितीये चाक्षसूत्रकम् । सुदर्शनं तृतीये तु चतुर्थे चैव पङ्कजम् । पञ्चमे मुद्गरं चैव षष्ठे मोदकमेव च । सप्तमे तु गदां पाणावष्टमे चाङ्कुशं शये । नवमे तु करे बाणं दशमे खड्गमेव च । एकादशे करे दन्तं द्वादशे शुक्तिमत्र हि । त्रयोदशे शये चात्र तोमरं सुदृढं शुभम् । चतुर्दशे तु वै वज्रं वामाद्योऽभीतिमेव च । कमण्डलुं द्वितीये वै तृतीये शङ्खमेव च । चतुर्थे वीजपूरं वै पञ्चमे टङ्कमेव च । षष्ठे पात्रं सुधापूर्णं सप्तमे च त्रिशूलकम् । अष्टमे पात्रमत्रैव नवमे धनुरेव च । दशमे खेटकं हस्ते दण्डमेकादशे करे । द्वादशे पट्टिशं पाणौ कुन्तमत्र त्रयोदशे । शृङ्गं चतुर्दशे बिभ्रद्गोत्रदृष्ट्यौ सुपूजितम्" ।

नागस्य "नागाख्यं दशमं रक्तं नीलवस्त्रं जटाधरम् । मनुष्याकारमेवैतन्मस्तकन्यस्ततत्फणम् । वियद्गुण२० भुजोपेतं मुक्तारुद्राक्षभूषणम् । प्रथमे मोदकं दक्षे द्वितीये चैव पङ्कजम् । अक्षसूत्रं तृतीयेऽत्र वरन्तुर्ये कराम्बुजे । पञ्चमे तु करे चक्रं षष्ठे वज्रन्तु वै शये । सप्तमे तोमरं पाणौ शक्तिमत्रैव चाष्टमे । नवमे सोज्ज्वलं दन्तं दशमे चन्द्रहासकम् । बाणमेकादशे हस्ते द्वादशे चाङ्कुशं शये । त्रयोदशे गदामत्र तुरष्कास्त्रं चतुर्दशे । करे पञ्चदशे दात्रं वामे पात्रन्तु चादिमे । वीजपूरं द्वितीयेऽत्र तृतीये वै कमण्डलुम् । चतुर्थे चाभयं हस्ते पञ्चमे शङ्खमेव च । षष्ठे कराम्बुजे शृङ्गं सप्तमे कुन्तमुत्तमम् । पट्टिशं चाष्टमे हस्ते नवमे दण्डमत्र हि । दशमे खेटकञ्चैव धनुरेकादशे करे । द्वादशे पाशमत्रैव त्रिशूलञ्च त्रयोदशे । चतुर्दशे दशास्यं वै करे पञ्चदशेऽर्बुदम् । दधानं विजयारोग्यं कुर्वीताभयदं नृणाम्" । (दशास्यं दशमुखरुद्राक्षम्)

किन्तुघ्नस्य "एकादशन्तु किन्तुघ्नं करणं कथ्यतेऽधुना । गोक्षीरधवलं चैतत्पीतवस्त्रं हयाननम् । सर्वाभरणसंयुक्तं द्वात्रिंशद्बाहुसंयुतम् । वरञ्चैवादिमे दक्षे द्वितीये चाक्षसूत्रकम् । तृतीये सोज्ज्वलं चक्रं तुर्ये चाब्जं कराम्बुजे । पञ्चमे मोदकं हस्ते षष्ठे वै कुलिशं शये । सप्तमे तोमरं पाणौ शक्तिमत्रैव चाष्टमे । नवमे गजदन्तञ्च दशमे खड्गमुत्तमम् । एकादशे तु वै बाणं द्वादशे शृणिमेव च । त्रयोदशे गदामत्र डमरुञ्च चतुर्दशे । करे पञ्चदशे पुस्तीं परशुञ्चैव षोडशे । अभयञ्चादिमे वामे द्वितीये वै कमण्डलुम् । शङ्खमत्र तृतीये वै चतुर्थे वीजपूरकम् । पञ्चमे चासवं पात्रं षष्ठे शृङ्गं मनोहरम् । सप्तमे कुन्तमत्रैव चाष्टमे पट्टिशं शये । नवमे वैणवं दण्डं दशमे खेटमेव च । चापमेकादशे पाणौ द्वादशे पात्रमत्र हि । त्रयोदशे त्रिशूलं वै टङ्कमत्र चतुर्दशे । वीणामिष्वीन्दु१५हस्ते च ध्वजञ्चैव तु षोडशे । धारयद्वैरिणां ध्वस्त्यै पूजनीयं विपश्चिता । विद्यालाभाय सन्तुष्टिविजयादिसुखार्थिना" । किंस्तुघ्नस्येति वा पाठः ।

राशीनां मेषस्य विष्णुधर्मोत्तरात् "मेषवक्त्रो नरो रक्तो द्विभुजः पङ्कजासनः । ज्ञानमुद्राकरः पीतवसनः कनकाङ्गदी" ।

वृषस्य "वृषाननो नरः शुभ्रो रक्तवस्त्राक्षकुण्डकः" ।

मिथुनस्य "पुमान् गदी सवीणा च योषिच्च मिथुनं मितम्" ।

कर्कटस्य "कर्कटः कपिलः श्यामः कूर्ममुद्राधरो नरः" ।

सिंहस्य "सिंहवक्त्रोऽरुणोऽब्जस्थो द्विभुजोऽभयपात्रयुक्" ।

कन्यायाः "शुक्लाम्बिभ्रत् मिता कन्या द्विभुजा पङ्कजासना" ।

तुलायाः "तुलाधरो नरो गौरः पिङ्गनेत्रः कजासनः" ।

वृश्चिकस्य "वृश्चिकस्थो नरः पिङ्गो द्विभुजो मर्कटाननः । दक्षे वृश्चिकमालाढ्यक् वामे पात्रं सुरायुतम्" ।

धनुषः "अश्ववक्त्रो नरश्चापी ज्याकृष्टकरदक्षिणः" ।

मकरस्य "अक्षशुण्डीधरो नीलो मृगवक्त्रो नरो हि सः" ।

कुम्भस्य "मकरास्योऽसितोऽब्जस्थो रिक्तकुम्भो नरो घटः" ।

मीनस्य "मत्स्यपुच्छस्थितः श्यामो मत्स्यहस्तो महोदरः । मत्स्यवक्त्रो नरो मीनो हरिन्मणिविभूषणः" ।

कालस्य विश्वकर्म्मशास्त्रात् "कालः करालवदनो नित्यमत्र विभीषणः । पाशहस्तश्च कर्त्तव्यः सर्पवृश्चिकरोमवान्" ।

निमेषस्य "निमेषस्तु भवेदत्र मेचकाभोऽर्द्धनीलदृक् । अक्षसूत्रं करे दक्षे ज्ञानमुद्रामथोत्तरे । दधानो योगसंसिद्ध्यै पूजनीयो विपश्चिता" ।

काष्ठायाः "नीलवर्णा भवेत् काष्ठा पीतवस्त्रा त्रिलोचना । अष्टादशभुजोपेता ज्ञानमुद्रासमन्विता" ।

कलायाः "शुक्लवर्णा कला ज्ञेया नीलवस्त्रा त्रिलोचना । व्योमवज्राङ्कुशाद्यङ्कितकण्ठलम्बितमालिका । मुक्तामालिकाढ्या वामपङ्कजसंयुता । पूजनीया विशेषेण ज्ञानविज्ञानहेतवे" ।

क्षणस्य "क्षणाभिधो भवेत् पीतः मुनिपक्षः शुभ्रमौक्तिकः । जटात्रिमौक्तिकोपेतचन्द्रनालिकपाण्डुरः । मुक्तामालाङ्कितहस्तोऽयं वामे स्वर्णकमण्डलुः" ।

१मुहूर्त्तानां तत्र दिने रौद्रस्य "मुहूर्त्तानधुना वच्मि नामलक्षणपृथक्फलैः । तत्रादिमस्तु रौद्राख्यः श्यामश्वेतारुणच्छविः । श्वेतवस्त्रो महातुङ्गो दक्षिणे सर्पमादधत् । वामे पात्रं सुधापूर्णं क्षुद्रकर्म्मप्रसिद्धये" ।

२श्वेतस्य "श्वेताभिधो द्वितीयस्तु श्वेतवर्णो महोदयः । श्वेतगोणाभवस्त्रोऽयं श्वेतमुक्ताविभूषणः । दक्षिणे पङ्कजं शुभ्रं वामे चैव कमण्डलुम् । दधानस्तु श्रियै पूज्यो योगवृद्ध्यै सुखाय च" ।

३अजपस्य "तृतीयोऽप्यजपाख्यस्तु कृष्णः शुभ्रो महातनुः । दक्षिणे पङ्कजं नीलं वामे सर्पं महाफणम् । बिभ्रद्विपुलभोगाय पूजनीयो महाधिया" ।

४आर्य्यभटस्य "तुर्य्यश्चार्य्यभटाख्यस्तु नीलः शुभ्रो महोदरः । दक्षिणे पुस्तकं हस्ते वामे चैव त्रिशूलकम् । दधानः श्रेयसे भूत्यै विजयाय सुखाय च" ।

५सावित्रस्य "अधुना चैव सावित्रः पञ्चमः कथ्यते जय ! । श्वेतवर्णोऽश्ववक्त्रस्तु मेचकवसनान्वितः । पुस्तकं दक्षिणे हस्ते वामे कुण्डन्तु निर्व्रणम् । दवद्रोगविनाशाय पूजनीयोऽप्यहर्निशम्" ।

६वैराजस्य "वैराजश्चात्र वै षष्ठः श्यामवर्णो जटाधरः । दक्षिणे तु करे दण्डं वामे चैव स्रुवं करे । बिभ्रद्वृद्ध्यै च सौख्याय पूजनीयोऽतिभक्तितः" ।

७गन्धर्व्वस्य "सप्तमश्चात्र गन्धर्व्वस्ताम्रवर्णः कृशोदरः । दक्षिणे वज्रकरौ पाणौ वामे शक्तिञ्च धारयन् । सौख्यवृद्ध्यै यशोवृद्ध्यै पूजनीयो विपश्चिता" ।

८अभिजितः (कुतपस्य) "अधुना चाभिजिन्नाम कथ्यतेऽष्टमः शुभः । पीतवर्णोऽतिशुक्लस्तु ताम्रवर्णो महोदरः । तृणहस्तद्वयोपेतः पूजनीयः सुखाप्तये । स एव कुतपो नाम विज्ञातव्यो मनीषिभिः । पितॄणां सुप्रियश्चैव पिण्डहस्तोऽव्ययाव्ययम्" ।

९रौहिणेयस्य "नवमो रौहिणेयाख्यो मुहूर्त्तः कथ्यते जय ! । शुभ्रवर्णो विशालाक्षो नीलवस्त्रोऽभ्रकुण्डलः । दक्षिणे पङ्कजं पाणौ वामे मोदकमेव च । दधानः सुखसम्पत्त्यै विजयारोग्यवृद्धये" ।

१०बलस्य "अधुना कथ्यते वत्स ! दशमस्तु बलाभिधः । गौरवर्णोऽरुणः श्वेतवसनः स्वर्णकुण्डलः । दक्षिणे तु करे शङ्खं वामे पङ्कजमादधत्" ।

११विजयस्य "एकादशोऽधुना ज्ञेयो मुहूर्त्तो विजयाभिधः । हेमवर्णो हृष्टगात्रः कृष्णश्वेतारुणांशुकः । अक्षसूत्रं करे दक्षे वामे चैव कमण्डलुम् । दधत् प्रजासुखार्थाय पूजनीयो विपश्चिता" ।

१२नैर्ऋतस्य "नैर्ऋताख्योऽधुना ज्ञेयो द्वादशस्तु मुहूर्त्तकः । नीलवर्णोत्पलमौलिः पीतवस्त्रो महाबलः । दक्षिणे तु करे चक्रं वामे चाभयमादधत्" ।

१३सन्तमसस्य "त्रयोदशो भवेदत्र रक्तः सन्तमसाभिधः । ताम्रवस्त्रो महौजस्को रत्नहेमजकुण्डलः । शोणपङ्कजदक्षस्तु वामकुण्डीसमन्वितः" ।

१४वरुणस्य "मुहूर्त्तः कथ्यते चात्र वरुणाख्यश्चतुर्दशः । मुक्ताफलनिभश्चैव मुक्ताहारविभूषणः । धनुर्बाणधरश्चैव पूजनीयः सुखाप्तये" ।

१५सुभगस्य "अथ पञ्चदशो ज्ञेयः सुभगस्तु हरित्प्रभः" ।

१रात्रौ अतिरौद्रस्य "अथो निशाचरान् ब्रूमो मुहूर्त्तान् तिथिसंख्यकान् । तत्रादिमोऽतिरौद्राख्यः कृष्णवर्णोऽरुणांशुकः । चतुर्भुजो महाक्रूरः सास्थिसङ्कटकोज्ज्वलः । आदिमे दक्षिणे बिभ्रत् कौशिकञ्चातिभीषणम् । द्वितीये तु करे सर्पं वामोर्द्ध्वे त्वथ वै करे । सन्दंशं तदधः पात्रं बिभ्राणः सर्वसिद्धिदः" ।

२महागन्धर्व्वराजस्य "महागन्धर्व्वराजाख्यो द्वितीयस्तत्र चैव हि । कृष्णशुभ्रारुणग्रीवो नीलवस्त्रो महाबलः । चतुर्भुजो विशालाक्षो गौरवर्णो जटाधरः । आदिमे दक्षिणे शङ्खं द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामोर्द्ध्वगे कीरं

मदधस्थे तु पात्रकम्। धारयन्निष्टसम्पत्त्यै पूजनीयो विचक्षणैः”।

३द्रविणस्य “तृतीयः कथ्यते चाथ रात्रिजो द्रविणाभिधः। तप्तचामीकराभासः कृष्णनीलारुणांशुकः। दक्षिणे प्रथमे पद्मं हेमजञ्चातिशोभनम्। द्वितीये तु करे वीणां वामोर्द्धे वीजपूरकम्। दधानः सर्वसम्पत्तिसुखायुः-श्रीविवृद्धये”।

४श्रावणस्य “श्रावणाख्यस्ततस्तुर्यो नीलवर्णोऽर्ककुण्डलः। नीलारुणांशुकोपेतः कण्ठनीलाब्जमालिकः। दक्षिणाद्ये करे खड्गं द्वितीये चैव पङ्कजम्। वल्लकीमूर्द्ध्वगे वामे पात्रमस्मादधःस्थिते। दधानः पूजनीयोऽयं ज्ञानविज्ञान-सिद्धये”।

५वायोः “मुहूर्त्तः कथ्यते चाथो वायुसंज्ञस्तु पञ्चमः। हरि-द्वर्णो जवाकर्णः श्वेतवस्त्रो महाबलः। कीरमाद्यादिमे हस्ते द्वितीये तु ध्वजं शये। वामोर्द्धगे करे क्षीरं द्वितीये पात्रमादधत्”।

६अग्नेः “अग्निसंज्ञस्ततः षष्ठो जवाकुसुमसन्निभः। कृष्ण-नीलांशुकोपेतः शिखारुद्राक्षसंयुतः। दक्षिणाद्ये करे पात्रं द्वितीये शक्तिमेव च। वामादिमे करे कीरं द्वितीये क्षीरमेव च। दधानः कीर्त्तये भुक्त्यै विज-याद्युःप्रवृद्धये”।

७राक्षसस्य “अधुना कथ्यते वत्स! राक्षसाख्यस्तु सप्तमः। नीलवर्णो महादंष्ट्रस्तु नीलशुभ्रारुणांशुकः। दक्षिणाद्ये करे पद्मं द्वितीये तु त्रिशूलकम्। खट्वाङ्गमुत्तरे वामे पात्रमस्मादधःस्थिते। दधद्वैरिविघाताय पूजनीयस्तु साधकैः।

८धातुः “धाता चैवाष्टमः पीतवर्णः पाटलभांशुकः। कर्ण-स्फाटिकसौवर्णकुण्डलः कम्बुकन्धरः। मुक्तीमाद्यादिमे हस्ते द्वितीये चैव विष्टरम्। वामादिमे करे दण्डं द्वितीये स्वर्णकुण्डलम्। दधानः प्रीतये भुक्त्यै विज-याय सुखाय च”।

९सौम्यस्य “नवमः सौम्यनामाथ शुभ्रवर्णो विशालदृक्। पीत-वस्त्रो महातेजा मुक्तासर्वाङ्गभूषणः। आदिमे दक्षिणे शङ्खं द्वितीये चैव पङ्कजम्। वामादिमे करे पात्रं द्वितीये क्षीरमेव च। दधानस्तुष्टये भुक्त्यै पूजनीयस्तु मुक्तिदः”।

१०ब्रह्मणः “दशमश्चात्र विज्ञेयो मुहूर्त्तो ब्रह्मसंज्ञकः। पीत-वर्णः शुक्लवस्त्रो जटामुकुटसंयुतः। कण्ठरुद्राक्षमालोऽयं भालपाण्डुरचन्दनः। सुवर्णकुण्डलोपेतः कटिसूत्रो-त्तरीयवान्। अक्षसूत्रं यमादिस्थे द्वितीये चैव पङ्कजम्। वामोर्द्धे तु स्रुवं हस्ते पुस्तकन्तदधःकरे। दधत् सौवर्णरत्नानां लाभाय विजयाय च”।

११वाक्पतेः “एकादशोऽधुना ज्ञेयो वाक्पतिर्नाम नामतः। सुवर्णवर्ण एवायं कृष्णशुभ्रांशुकान्वितः। कुम्भोलाद्या-दिहस्ते तु द्वितीये क्षीरमेव च। वामादिमे करे कीरं द्वितीये नीरजं दधत्। प्रज्ञालाभकरश्चैव कार्यनिष्पत्ति-साधकः”।

१२पौष्णस्य “द्वादशश्चात्र विज्ञेयो पौष्णनामा सुलोहितः। पीत-वस्त्रो जटामौलिर्मुनिपुष्पकृतस्तुतिः। तुन्दिलः सोप-वीती च नीलक्षौलकपाण्डुरः। दक्षादिमे करे वीज-पूरकं शुभ्रवर्णकम्। द्वितीये वारिजं पाणौ पात्रं वामादिमे करे। सन्दंशन्तु द्वितीयेऽयं धारयन् वैरि-तापदः”।

१३वैकुण्ठस्य “जयाधुनात्र वै कथ्यो वैकुण्ठाख्यस्त्रयोदशः। पाद-जान्वन्तशुभ्रोऽयं कण्ठान्तारुणवर्णकः। अलिवर्णस्तु केशान्ते कुण्डलानेकरत्नजः। दक्षिणाद्ये करे पुस्ती-मम्बुजन्तु द्वितीयके। केकिपिच्छन्तु वामाद्ये द्वितीये चातपत्रकम्। दधानः कीर्त्तये भुक्त्यै पूजनीयः सिता-म्बुजैः”।

१४समीरणस्य “चतुर्दशोऽधुना ज्ञेयो नामतस्तु समीरणः। जलनीलनिभश्चैव शुभमारकतद्युतिः। पीतनीलारुणा-प्रान्तवसनः स्निग्धलोचनः। तालपत्रं यमादिस्थे द्वितीये नीलनीरजम्। वामादिमे करे पात्रं द्वितीये नीलरुक्म-जम्। दधानो यच्वनो भूत्यै बालवृद्ध्यै सुखाय च”।

१५ नैर्ऋतस्य “अथ पञ्चदशो ज्ञेयो मुहूर्त्तो नैर्ऋतोऽरुणः। मेचकाभत्रिनेत्रस्तु दंष्ट्रावान् वसनारुणः। स्वर्णेन्द्र-नीलभूषाढ्यः शोणालितिलकान्वितः। आदिमे दक्षिणे बाणं द्वितीये कमलं करे। वामादिस्थे धनुर्हस्ते द्वितीये चैव वारिजम्। दधच्छान्त्यै सुभोगाय बलाय विज-याय च”।

अहोरात्रस्य “एते निशाचराः ख्याता मुहूर्त्ताः सकलास्तव। अहोरात्राभिधश्चात्र कृष्णपीतादिमूर्द्धजः। कण्ठपादा-न्तशुभ्रोऽयं द्विभुजो दीर्घगोधिकः। सार्द्धचन्द्रजटा-मौलिः पिङ्गलधूम्रलोचनः। नृमुण्डमालिकोपेतः कृष्णशुभ्रांशुकान्वितः। अर्कं दक्षे दधानोऽयं वामे चैव विधुन्तुदम्। इष्टापूर्त्तप्रसिद्ध्यर्थं पूजनीयो मनीषिभिः”।

शुक्लपक्षस्य “शुक्लपक्षो नरः शुक्लो जटामुकुटसंयुतः । योगवस्त्रो विशालाक्षो भालालितिलकान्वितः । सूर्यमार्कौ दधानोऽयं वामे चन्द्रजबिम्बकम् । पूजनीयो महाभक्त्या प्रतिपक्षं सिते सिते । अस्य द्वादश भेदाः स्युर्विज्ञेया वर्णभेदतः । पूजनीयाबलार्थाय प्रतिमासन्तु भेदतः” ।

कृष्णपक्षस्य “शर्वामाभः कृष्णपक्षस्तु सितशोणाम्बरो बली । सूर्यबिम्बं यमे बिभ्रद्वामे दीपं समुज्ज्वलम् । पूजनीयो बलात्यर्थं प्रतिमासन्तु भेदतः । इत्यस्यार्कप्रभेदाः स्युर्भपक्षादिजनामतः” ।

मासस्य “स्वनामतस्तु मासः स्यात् द्विवर्णस्तु द्विदोरिति । नाभ्यूर्ध्वं श्वेतकृष्णः पिङ्गलोचनमूर्द्धजः । सूर्यचन्द्रान्वितः सोऽयं प्रतिमासन्तु पूज्यते । स्वनामपूर्वकैर्मन्त्रैर्होमपूजाविधानकैः” ।

ऋतूनां हेमन्तस्य “ऋतुषट्कमथो ब्रूमो लक्ष्मनामपृथक्फलैः । हेमन्ताख्यस्तु तत्राद्यः कपिलः पिङ्गकुण्डलः । पीतवस्त्रसमायुक्तस्त्रिजटः कृष्णगोधिकः । (गोधिर्ललाटम् धान्यमञ्जरिकाद्यस्तु वामपात्रपिधानकः । पूजनीयो विभूत्यर्थं धान्यसम्पत्तिवृद्धये” ।

शिशिरस्य “शिशिराख्यो द्वितीयस्तु हरित्पीतनिभाकृतिः । पीतकुण्डलकर्णस्तु कण्ठविद्रुममालिकः । मधुद्रुमप्रसूनाङ्कपात्रमार्कौ कराम्बुजे । वामे धान्यशरावन्तु धारयन्निष्टवृद्धये” ।

वसन्तस्य “विष्णुप्रकरणोक्तस्तु ज्ञातव्योऽत्र वसन्तकः” ।

ग्रीष्मस्य “ग्रीष्माभिधश्चतुर्थस्तु धूसरो रक्तमालकः । अक्षसूत्रार्कहस्तस्तु वामे शुभ्रातपत्रयुक् । रोगसन्तापनाशाय पूजनीयोऽरिपक्षहा” ।

वर्षायाः “पञ्चमस्तोयदर्तुस्तु हरिद्वर्णोऽरुणेक्षणः । ताम्रवर्णांशुकोपेतः कृष्णविद्रुमकुण्डलः । मीनमार्कौ दधानोऽयं तोयपूर्णघटं परे । मेघमालावृतश्चैव विद्युद्दहनदीप्तिमान् । हरिताविदलैः पूज्यो पुष्टिसन्तुष्टिवृद्धये” ।

शरदः “शरदृतुरथो षष्ठश्चन्द्रगौरः सुलोचनः । कण्ठमौक्तिकमालस्तु कर्णचन्द्रजकुण्डली । चन्द्रबिम्बं करे दक्षे वामे चामृतजं घटम् । दधानः पूजनीयोऽयमायुर्वृद्ध्यै सुखाय च” ।

दक्षिणायनस्य “दक्षिणायनसंज्ञोऽयं श्यामः सोमेन्द्रलोचनः । पीतवस्त्रो दृढस्तुण्डः कर्णिकारदलश्रुतिः । बीजाङ्कुरशरावार्किः खनित्रोत्तरहस्तकः । पूजितः सिद्धये नित्यं धनधान्यसमृद्धये” ।

उत्तरायणस्य “उत्तरायणसंज्ञोऽयं शुभ्रवर्णो विशालदृक् । मञ्जिष्ठवसनोपेतः स्वर्णमुक्ताविभूषणः । पुस्तकं दक्षिणे हस्ते वामे तु रविबिम्बकम् । दधद्भुक्त्यै मुदे चैव पूजनीयस्तु कीर्तये” ।

१।१वत्सराणाम् प्रभवस्य “अथ संवत्सरान् ब्रूमो नामलक्ष्मफलादितः । प्रभवाख्योभवेदाद्यः पीतवर्णो महोदरः । नीलवस्त्रसमायुक्तो दक्षे काञ्चनकुण्डलः । वामे स्फाटिकवर्णस्तु पृष्ठलम्बिजटालयः । दक्षिणे प्रथमे शक्तिं पङ्कजन्तु द्वितीयके । वामादिमे शरावन्तु बीजपूर्णं कराम्बुजे । द्वितीये चैव सन्दंशं दधानः पुष्टिवृद्धये” ।

१।२विभवस्य “विभवाख्यो द्वितीयस्तु नीलपीतारुणच्छविः । पीतशुभ्रान्तवस्त्रोऽयं कण्ठे पद्माक्षमालिकः । दक्षिणाद्ये शरं पाणौ द्वितीये नीलपङ्कजम् । सन्दंशमुत्तरादिस्थे द्वितीये चैव कार्मुकम् । दधद्विभूतये नित्यं पूजनीयो विपश्चिता” ।

१।३शुक्लस्य “शुक्लनामा तृतीयस्तु श्वेतपङ्कजसन्निभः । कण्ठपद्माक्षमालोऽयं शुभ्रप्रान्तालिवस्त्रधृक् । दक्षिणाद्ये शरावन्तु द्वितीये बाणमेव च । दर्पणञ्चोत्तरादिस्थे द्वितीये चैव कार्मुकम् । दधानो भूतये मर्त्यैः पूजनीयः कृतात्मभिः” ।

१।४प्रमोदस्य “प्रमोदाख्यश्चतुर्थस्तु नीलग्रीवो महोदरः । श्वेतवस्त्रोऽब्जसङ्काशो योगपट्टोत्तरीयवान् । दक्षिणाद्ये तु सन्दंशं द्वितीये सीरमेव च । वामादिमे शरावन्तु द्वितीये नीलपङ्कजम् । दधत् सौख्याय भोगाय विजयाय महाय च” ।

१।५प्रजापतेः “प्रजापत्याख्य एवात्र पञ्चमः स्वर्णसन्निभः । शोणभूषणवस्त्राढ्यस्तुन्दिलो गौरपाण्डुरः । अक्षसूत्रं यमादिस्थे द्वितीये परशुं करे । शरावमुत्तरादिस्थे द्वितीये पुस्तकं दधत् । प्रजावृद्ध्यै विभूत्यै च पूजनीयोविजानता” ।

१।६अङ्गिरसः “अङ्गिराख्यस्ततः षष्ठो वर्णशुभ्रोऽतिलोमशः । ताम्रवस्त्रो महातेजा द्वादशाङ्गसचन्दनः । पवित्रदर्भपाणिस्तु जटामण्डितमस्तकः । ज्ञानखड्गन्तु दक्षाद्ये द्वितीये समिधङ्करे । वामादिमे शरावन्तु ब्रह्मदण्डं द्वितीयके । दधत् सुपूजितो भूत्यै श्रेयसे च सुखाय च” ।

१।७श्रीमुखस्य “सप्तमः श्रीमुखाख्यस्तु पीतवर्णो विशालदृक् । पाटलावसनोपेतो दीर्घकर्णालकारुणः । सुवर्णरत्नभूषाढ्यः सर्वानर्थविघातकृत् । श्रीफलं दक्षिणादिस्थे द्वितीये चैव पङ्कजम् । पुस्तकञ्चोर्द्धगे वामे तदधस्तु

शरावकम् । दधानः पुष्टये लक्ष्म्यै चन्दनादिभिरर्च्चितः" ।

१।८भावस्य "भावाभिधोऽष्टमस्तत्र नीलशुभ्रारुणच्छविः । पीत-कृष्णारुणप्रान्तवसनश्चित्रकुण्डलः । मुक्तायिद्रुममालो-ऽयं जटापिङ्गाक्ष एव च । दक्षिणे प्रथमे पुस्तकंश-कन्तु द्वितीयके । वामोर्द्धगे करे शूलं तदधः पात्रमा-मवम् । बिभ्रत्सम्पूजनीयस्तु धान्यलाभाय वै श्रिये" ।

१।९यूनः "नवमोऽत्र युवाख्यस्तु पाटलाभोऽरुणेक्षणः । नीलवस्त्रजटोत्तुङ्गो रत्नमेचककुण्डलः । दक्षिणे प्रथमे शङ्खं द्वितीये तु सुदर्शनम् । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये नीलपङ्कजम् । बिभ्राणः कान्तये पूज्यो लक्ष्मी-सौभाग्यवृद्धये" ।

१।१०धातुः "धाता चैव प्रविज्ञेयो दशमः पिङ्गलोचनः । कृष्णशुभ्रारुणप्रान्तवसनः श्वेतकुण्डलः । शरावमादिमे दक्षे द्वितीये बीजपूरकम् । वामोर्द्धगे करे पुस्तीं नील-मिन्दीवरन्त्वधः । जयाय पुत्रसम्पत्त्यै पूजनीयः शुभ स्मृतः" । (दधदिति शेषः)

१।११ईश्वरस्य "ईश्वराभिध एवात्र ज्ञेय एकादशोऽप्यसौ । कैरवा-भस्त्रिनेत्रस्तु जटाखण्डेन्दुमौलिकः । मुक्तास्फाटिकरु-द्राक्षभूषणस्तुङ्गनासिकः । त्रिशूलमादिमे दक्षे द्वितीये कोरमेव च । शराबमादिमे वामे द्वितीये चैव पुस्तकम् । बिभ्रत् सौख्याय पूज्योऽसौ योगवृद्ध्यै सुताप्तये" ।

१।१२बहुधान्यस्य "द्वादशो बहुधान्याख्यः पीतनीलारुणच्छविः । पीतवस्त्रो विशालाक्षस्तुन्दिलोदीर्घशोभिकः । जवाकुसु-ममालोऽयं कवची गजकुण्डलः । दक्षिणाद्ये करे कुम्भं सौवर्णं सर्वधान्यकम् । बीजपूरपिधानन्तत् खचितानेकरत्नकम् । द्वितीये डमरुं वामे चोर्द्धे नीलकनीर-जम् । द्वितीये तु करे सीरं दधानः सर्वधान्यकम् । सिद्धये पूजितो नित्यं स्वनामाद्यैस्तु संस्कृतः" ।

२।१प्रमाथिनः "प्रमाथिसंज्ञकश्चाद्यः शुक्लवर्णो महाभुजः । जटात्रितयसंयुक्तो दीर्घभालोऽर्ककुण्डलः । शोणनीला-म्बरोपेतः काञ्चनानेकमुद्रिकः । पिकमाद्यादिमे हस्ते द्वितीये कम्बुमेव च । पाशं वामोर्द्धगे हस्ते तदध-श्चाम्बुपात्रकम् । दधानो वैरिघाताय स्वर्गस्यैव पुष्टये" ।

२।२विक्रमस्य "विक्रमाख्यो द्वितीयस्तु नीलशुभ्रो महोदरः । पीतवस्त्रो हस्वबाहुः कण्ठमौक्तिकमालिकः । आदिमे दक्षिणे शङ्खं द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामादिमे करे पात्रं पाशमत्र द्वितीयके । दधानोऽतिवलार्थाय पूजनीयस्तु यत्नतः" ।

२।३वृषस्य "वृषाभिधस्तृतीयस्तु श्वेतगौरो विशालदृक् । स्थू-लरोमाऽतिसंहृष्टः केतकीदलकर्णयुक् । पीतप्रान्तारुणो-पेतवसनः कटिघण्टिकः । आदिमे दक्षिणे पाशं द्वितीये शङ्खमेव च । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये स्रुगमेव च । धनधान्यप्रवृद्ध्यर्थं पूजनीयोऽतिसादरम्" ।

२।४चित्रभानोः "चतुर्थश्चित्रभान्वाख्यश्चित्रचीवोऽरुणांशुकः । मुक्तागर्भनिभश्चैव वरदः स्वर्णकुण्डलः । मुक्तास्रजन्तु दक्षाद्ये द्वितीये चैव पाशकम् । वामादिमे करे कम्बुं द्वितीये पङ्कजं शुभम् । बिभ्रदानन्दसम्पत्त्यै प्रतापार्थविवृद्धये" ।

२।५सुभानोः "पञ्चमस्तु सुभान्वाख्यः शुभ्रशोणरुचिः शुभः । कण्ठत्रिरेखाशोणस्तु जटाकाञ्चनसन्निभः । आदिमे दक्षिणे पद्मं द्वितीये शङ्खमुज्ज्वलम् । वामोर्द्धे तु करे पाशं तदधःस्थे शयेऽङ्कुशम् । बिभ्राणः सुखदः शान्त्यै रिपुपक्षक्षयाय च" ।

२।६तारणस्य "अत्र संवत्सरः षष्ठस्तारणाख्यः सिताम्बरः । श्वेत-नीलारुणश्चैव स्वर्णकुण्डलभूषणः । प्रथमे दक्षिणे कुम्भं द्वितीये चैव पङ्कजम् । उत्तराद्ये करे पाशं द्वितीये शङ्खमादधत् । दुर्गत्यनेकनाशाय भूतये विजयाय च" ।

२।७पार्थिवस्य "सप्तमः पार्थिवाख्यस्तु तप्तकाञ्चनसन्निभः । पीत-शोणाम्बरश्चैव कृष्णग्रीवोऽतिसुन्दरः । सर्वरत्नविभूषाढ्यः केतकीदलमस्तकः । आदिमे दक्षिणे बाणं द्वितीये चैव पङ्कजम् । कार्मुकञ्चोत्तरादिस्थे द्वितीये शङ्खमेव च । दधद्राज्यादिलाभाय पूजनीयः प्रयत्नतः ।

२।८अव्ययस्य "अव्ययाख्योऽष्टमश्चात्र कैरवारुणसन्निभः । कृष्ण-नीलारुणश्वेतवसनश्चित्रकुण्डलः । कीरमाद्यादिमे हस्ते द्वितीये सीरमेव च । शङ्खं वामादिमे हस्ते द्वितीये पाशमादधत् । यज्वनोभूतये नित्यं वृद्धये चायुषे श्रिये" ।

२।९सर्वजितः "सर्वजिन्नवमोऽप्यत्र श्वेतनीलोऽसितप्रभः । नील-वस्त्रजटोत्तुङ्गः कृष्णनीरजकुण्डलः । दक्षादिमे करे बाणं द्वितीये चैव पुस्तकम् । वामादिमे करे पाशं द्वितीये पात्रमेव च । दधानः पूजनीयोऽयं विजयाय सुखाय च" ।

२।१०सर्वधारकस्य "अधुना कथ्यते वत्स ! दशमः सर्वधारकः । कङ्कपत्रनिभश्चैव पाटलावसनान्वितः । नीलपङ्कजवर्णस्तु मुक्ताहारविभूषणः । पाशं दक्षादिमे हस्ते द्वितीये केतकीदलम् । शङ्खञ्चोत्तरादिस्थे द्वितीये चैव पुस्त-कम् । दधानो विजयारोग्यवृद्धये चैव यज्वनः" ।

२।११विरोधिनः "एकादशोऽधुना ज्ञेयो विरोधी नाम वत्सरः । कृष्णपाण्डुरदेहस्तु वरदो नीलकुण्डलः । कृष्णप्रान्तारुणश्चैव वसनप्रान्तभूषणः । बिम्बीफलन्तु दक्षाद्ये द्वितीये श्वेतपङ्कजम् । वामादिमे करे सर्पं द्वितीये पाशमादधत् । पूजनीयोऽरिघाताय वलवृद्ध्यै च यज्वनः" ।

२।१२विकृतस्य "द्वादशो विकृताख्यस्तु धूसरः पिङ्गलोचनः । नीलशुभ्रांशुकोपेतो मेषशृङ्गजकुण्डलः । दक्षिणाद्ये करे पाशं द्वितीये मेषशृङ्गकम् । वामोर्द्धगे करे शङ्खं पाशमस्मादधः करे । दधानो रोगनाशाय दुष्टशत्रुविघातकृत्" ।

३।१खरस्य "खराभिधानस्तत्राद्यो रक्तवर्णो महोदरः । नीलवस्त्रो वृहल्लालो घनवर्वरमूर्द्धजः । दक्षिणाद्ये करे शक्तिं द्वितीये खड्गमेव च । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये चामरन्दधत् । शत्रुतापाय पूज्योऽसौ विजयायैव यज्वनः" ।

३।२नन्दनस्य "नन्दनाख्यो द्वितीयस्तु पीतशोणाननो बली । शुभ्रवस्त्रो जटालम्बी दीर्घकर्णः कजासनः । पङ्कजन्तु यमादिस्थे द्वितीये शक्तिमेव च । वज्रं वामादिमे पाणौ द्वितीये चाङ्कुशं शये । दधानः श्रेयसे भूत्यै पूजनीयोमहोदयः" ।

३।३विजयस्य "विजयाख्यस्तृतीयस्तु श्वेतपीतारुणच्छविः । कृष्णवस्त्रः कृशोत्तुङ्गजटारुद्राक्षमालिकः । छत्त्रन्तत्र यमादिस्थे द्वितीये कुलिशं करे । शक्तिं वामादिमे हस्ते द्वितीये चैव पङ्कजम् । दधानो विजयारोग्यवृद्धये चैव पूजितः" ।

३।४जयस्य "जयाभिधश्चतुर्थोऽत्र पीतशोणः शुचिः सुखी । पीतवस्त्रो जटैकस्तु पीतरुक्कर्णवेष्टितः । पुस्तकं प्रथमे दक्षे द्वितीये नीलपङ्कजम् । वामादिमे करे वज्रं द्वितीये शक्तिमेव च । दधानः शुभमाङ्गल्यवृद्धये चैव पूजितः"

३।५मन्मथस्य "पञ्चमो मन्मथाख्यस्तु नीलशोणशुचिः शुभः । स्वर्णकुण्डलसंयुक्तः कीरपक्षनिभांशुकः । मल्लिकाबन्धबाणस्तु मूर्वापुष्पजमालिकः । दण्डन्तु दक्षिणे हस्ते द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामादिमे करे पुस्तीं द्वितीये शक्तिमेव च । दधानः सिद्धये भूत्यै योषिद्वर्गवशीकृतौ" ।

३।६दुर्मुखस्य "षष्ठश्चैवात्र विज्ञेयो वत्सरो दुर्मुखाभिधः । शुकचञ्चुनिभश्चैव नीलकुण्डलसम्बरः । दक्षिणाद्ये करे शक्तिं द्वितीये वज्रमेव च । शुकं वामादिमे पाणौ द्वितीये सर्पमादधत् । पूजनीयो विधानेन भ्रूकुटीकुटिलाननः । दुष्टशत्रुविनाशाय सर्वरोगोपशान्तये" ।

३।७हेमलम्बस्य "सप्तमो हेमलम्बाख्यो रक्तपीतनिभच्छविः । दष्टप्रपक्षांशुकश्चैव रत्नकुण्डलभूषणः । हेमजं पङ्कजं दक्षे प्रथमे करपल्लवे । द्वितीये कुलिशं पाणौ वामाद्ये पात्रमुत्तमम् । द्वितीये तु करे शक्तिं दधानो मुक्तये जय !" ।

३।८विलम्बस्य "अष्टमस्तु विलम्बाख्यः पाटलाभः कृशोदरः । पीतवस्त्रो वृहल्लालोजटाखण्डेन्दुमण्डनः । प्रथमे दक्षिणे सर्पं द्वितीये शक्तिमेव च । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये चैव पङ्कजम् । दधानः शत्रुघाताय पूजनीयोविशेषतः" ।

३।९ विकारिणः "विकारी नवमश्चाथ कृष्णनीलारुणच्छविः । ताम्रकुण्डलवस्त्राढ्यः कण्ठशोणत्रिरेखकः । दक्षिणाद्ये करे वाणं द्वितीये चैव पुस्तकम् । वामादिमे धनुर्हस्ते द्वितीये शक्तिमादधत् । पूजनीयोविशेषेण सर्वरोगोपशान्तये" ।

३।१०शार्वरिणः "दशमः शार्वरिप्रख्यः कृष्णशुभ्रारुणच्छविः । शोणवस्त्रोऽतिदीर्घाङ्गः स्थूलवर्वरमूर्द्धजः । दक्षिणाद्ये करे सर्पं द्वितीये शाल्मलीदलम् । कौशिकश्चोत्तरादिस्थे द्वितीये शक्तिमेव च । दधानः कीर्त्तये पुष्ट्यै शत्रुभङ्गाय पूजितः" ।

३।११प्लवस्य "एकादशः प्लवाख्यस्तु शशकर्णनिभच्छविः । दर्दुराभास्वरोपेतो लोहकुण्डलसंयुतः । आदिमे दक्षिणे हस्ते दर्दुरं मणिसंयुतम् । द्वितीये तु करे शक्तिं पात्रं वामादिमे करे । द्वितीये पङ्कजं बिभ्रत् पूजनीयोऽप्यमित्रहा" ।

३।१२ शुभकृतः "शुभकृद् द्वादशोऽप्यत्र नागजाभः सुलोचनः । पाटलावसनोपेतः कृष्णकुण्डलभूषणः । दक्षिणे भीषणां शक्तिं प्रथमे करपल्लवे । द्वितीये हेमजं पद्मं वामाद्ये चैव दर्पणम् । द्वितीये कुलिशं हस्ते दधत्सौख्याय सम्पदे" ।

४।१ शुभकृतः "शुभकृत् पीतधूम्रस्तु प्रथमो नीलजाम्बरः । नीलभूषणसंयुक्तो रत्नमुद्राकराङ्गुलिः । घटं दक्षादिमे हस्ते द्वितीये चैव पुस्तकम् । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये ध्वजमेव च । दधानः श्रेयसे पुष्ट्यै पूजनीयोजयाय च" ।

४।२ क्रोधिनः "क्रोधिसंज्ञो द्वितीयस्तु नीलशुभ्रः कृशोदरः ।

मेचकाम्बरसंयुक्तस्तुङ्गनासालिपाण्डुरः। पद्मं दक्षादिमे हस्ते द्वितीये ध्वजमेव च। वामादिमे कजं पाणौ द्वितीये सीरमेव च। दधानो वैरिनाशाय कृष्णद्रव्यैः सुपूजितः"।

४।२ विश्वावसोः "विश्वावसुस्तृतीयस्तु कृष्णग्रीवः सुलोलदृक्। कृष्णशुभ्रारुणप्रान्तवसनर्चितकुण्डलः। ध्वजं दक्षादिमे पाणौ द्वितीये कुलिशं शये। दधानो भुक्तये प्रीत्यै नानाभोगफलाप्तये"।

४।४पराभवस्य"पराभवश्चतुर्थस्तु धूसरोऽरुणजाम्बरः। नीलोत्पलद्युतिश्चैव क्षुद्रघण्टिकमेखलः। नीलोत्पलन्तु दक्षाद्ये द्वितीये ध्वजमेव च। वामादिमे करे पात्रं सन्दंशं तु द्वितीयके। धारयन्नरिघाताय पूजनीयो विपश्चिता"।

४।५प्लवङ्गस्य"पञ्चमस्तु प्लवङ्गाख्यो हरिणाजिनसन्निभः। मेघोदराभवस्त्रोऽयं संयुतः कृष्णकम्बरः। दक्षिणाद्ये ध्वजं पाणौ द्वितीये मेघखड्गकम्। वामादिमे करे पात्रं द्वितीये पाशमेव च। दधानो भूतये भुक्त्यै पूजनीयः सदा नृभिः"।

४।६ कीलकस्य "कीलकाख्यस्ततः षष्ठः कृष्णवर्णोऽतिदीर्घदृक्। नीलवस्त्रो जटाभारः कृष्णकुण्डलभूषणः। कीलकं दक्षिणादिस्थे द्वितीये ध्वजमेव च। वामादिमे करे पाशं सन्दंशन्तु द्वितीयके। दधानो विजयारोग्यद्वये चैव पूजितः"।

४।७सौम्यस्य "सप्तमः सौम्यनामाथ कीर्त्यते वत्सरः शुभः। नीलपीतजटायुक्तो रम्भादलनिभांशुकः। स्वर्णपत्रद्युतिश्चैव कण्ठपङ्कजमालिकः। चन्द्रमाद्यादिमे हस्ते द्वितीये केतकीदलम्। वामादिमे ध्वजं हस्ते द्वितीये नीरजं शुभम्। विभ्रत्सौभाग्ययोगाय पूजनीयः सुभक्तितः"।

४।८ साधारणस्य "साधारणोऽष्टमो ज्ञेयो नीलगौरारुणच्छविः। पीतशोणान्तवस्त्रोऽयं स्वर्णकुण्डलरत्नयुक्। चन्द्रहासं यमादिस्थे द्वितीये चैव कीलकम्। वामादिमे ध्वजं पाणौ सन्दंशञ्चोत्तरे दधत्। धनवृद्धौ सुखाप्त्यर्थं पूजनीयः सिताम्बुजैः"।

४।९ विरोधकृतः "विरोधकृच्च विज्ञेयो नवमो वत्सरो जय!। पिकाभः शुक्लवस्त्रोऽयं पिङ्गश्मश्रुजटेक्षणः। दक्षिणाद्ये करे शङ्खं द्वितीये चैव वै ध्वजम्। चन्द्रहासन्तु वामाद्ये द्वितीये परशुं शये। बिभ्राणो रोगनाशाय शत्रुसन्तापकृत् जय!।"

४।१० परिधाविनः "परिधावी तु विज्ञेयो दशमश्चैव वत्सरः। इन्दीवरारुणश्वेतः कृष्णपीतनिभांशुकः। ब्रह्मप्रसवकर्णस्तु कण्ठपङ्कजमालिकः। पिकमाद्यादिमे हस्ते द्वितीये ध्वजमेव च। घण्टां वामादिमे पाणौ द्वितीये चैव छत्त्रम्। दधानो द्वये चैव श्रेयोभूतिसुखायुषाम्"।

४।११प्रमादिनः "प्रमादी चापि विज्ञेयो रुद्रसङ्ख्योऽपि वत्सरः। अतसीपुष्पसङ्काशो हरिनीलारुणाम्बरः। मदघूर्णितनेत्रस्तु तन्द्रीभूत इवालसः। दण्डमाद्यादिमे हस्ते द्वितीये दण्डमेव च। वामादिमे करे पात्रं द्वितीये विविनोदकम्। दधानो रोगविच्छित्त्यै शत्रुभङ्गाय यज्वनः"।

४।१२आनन्दस्य "आनन्दाख्यः सितः पीतवसनो द्वादशोऽब्दहि। शुक्लेन्द्रनीलसौवर्णभूषणो नीलकुण्डलः। पङ्कजं दक्षिणादिस्थे द्वितीये केतकीदलम्। वामोर्द्ध्वगे ध्वजं पाणौ तदधस्थे तु मोदकम्। योषिद्दृष्ट्याय संपूज्यो गन्धपुष्पाक्षतादिभिः"।

५।१राक्षसस्य "तामसानां भवेदाद्यो राक्षसो नाम वत्सरः। इन्दीवरदलाभासो हेमवस्त्रोऽर्कभूषणः। अर्कमाद्यादिमे हस्ते द्वितीये पट्टिशमेव च। नीलोत्पलन्तु वामाद्ये द्वितीये कुलिशं शये। दधद्रोगादिनाशाय पूज्यः स्याद्गुभिरेव सः"।

५।२अनलस्य "अनलाख्यो द्वितीयस्तु नीलशुभ्रारुणच्छविः। पीतप्रान्तासितवस्त्रस्तु वज्रकुण्डलभूषणः। चन्द्रहासं यमादिस्थे द्वितीये चार्ककङ्करे। पिशितञ्चोत्तरादिस्थे परे चैव परश्वधम्। दधत् सुसम्पदेऽरीणां विजयायैव यज्वनः"।

५।३पिङ्गलस्य "पिङ्गलाख्यस्तृतीयोऽब्द कुमुदारुणसन्निभः। श्वेतप्रान्तारुणनीलवसनः स्वर्णभूषणः। याद्यिमे पिशितं याम्ये द्वितीये सीरमेव च। कुलिशञ्चैव वामाद्ये सन्दंशन्तु द्वितीयके। बिभ्राणो विजयारोग्यद्वये चैव पूजितः"।

५।४कालयुक्तस्य "कालयुक्ताभिधस्तुर्यो नीलकण्ठो वृकोदरः। पीतारुणांशुकोपेतो नीलस्वर्णजभूषणः। यमादिमे करे सर्पं द्वितीये सीरमेव च। सीधुपात्रन्तु वामाद्ये द्वितीये कीलमेव च। पूजनीयो विशेषेण यज्वनो वैरिहत्यये"।

५।५सिद्धार्थस्य"अधुना कीर्त्यते,वत्स! सिद्धार्थो नाम पञ्चमः।

तप्तकाञ्चनसङ्काशो नीलशुभ्रारुणांशुकः। नीलकुण्डल-संयुक्तो मुक्ताविद्रुमभूषणः। सौवर्णं कलशं याम्ये प्रथमे करपल्लवे। इन्दीवरं परे चैव कुलिशञ्चोत्तरो-र्द्धगे। बीजपूरमधस्तस्माद्दधानः श्रेयसे सदे"।

५।६रौद्रस्य "रौद्राभिधस्ततः षष्ठः पिङ्गलः कृष्णलोहितः। पाटलावसनोपेतो ह्रस्वखर्वरमूर्द्धजः। कीरमाद्यादिमे हस्ते द्वितीये हलमादधत्। कुण्डीमिन्द्रादिमे पाणौ परे कुण्डलिनं शये। रोगनाशाय संभुक्त्यै पूज्योऽयं परिपन्थिषु"। (इन्द्रो वामः)

५।७दुर्मतेः "सप्तमः कथ्यते चायं मेचकाभः स दुर्मतिः। शङ्ख-माद्यादिमे हस्ते स्वर्णमेखलरत्नजम्। सर्पमत्र द्वितीये वै कुण्डीमिन्द्रादिमे शये। द्वितीये पुस्तकं पाणौ दधद्विद्वेषकृद्रिपोः"। (इन्द्रो वामः)

५।८दुन्दुभेः "अष्टमो दुन्दुभिप्रख्यो नीलग्रीवो विशालदृक्। सोमवर्णः सिताम्भोजवसनः कृष्णगोधिकः। जटामुकुट भालोऽयं स्वर्णपत्रद्युतिः शुभः। कदलीफलमाद्याद्ये द्वितीये शङ्खमेव च। बीजपूरन्तु वामाद्ये द्वितीये सस्यमञ्जरीम्। बिभ्राणो धनधान्याय पूजनीयः सदा नृभिः"।

५।९रुधिरोद्गारिणः "नवमो रुधिरोद्गारी नीलशोणालिदेह-युक्। कृष्णप्रान्तारुणश्वेतवसनो नीलभूषणः। लोहि-ताक्षो जटापिङ्गः शोणचन्दनचर्चितः। रक्तोत्पलं यमा-दिस्थे द्वितीये कुलिशं शये। पिशितञ्चोत्तरादिस्थे द्वितीये चाङ्कुशं दधत्। वैरिभङ्गाय वै पूज्यो बा-लदृप्तौ हि यत्नतः"।

५।१०रक्ताक्षस्य "दशमश्चैव रक्ताक्षो नीलकण्ठः कृशोदरः। पीननीलतनुश्चैव नीलशोणालिकाम्बरः। शरमाद्या-दिमे पाणौ द्वितीये चैव पङ्कजम्। सीरमिन्द्रादिमे हस्ते द्वितीये चैव कर्त्तरीम्। दधद्वैरिविघाताय पूज-नीयः प्रयत्नतः"।

५।११क्रोधनस्य "एकादशोऽधुना वत्स! क्रोधनाख्यो निगद्यते। सजलाम्बुदसङ्काशः पीतशोणाम्बरान्वितः। लोहभू-षणसंयुक्तः केशमध्यगपङ्कजः। दक्षिणाद्ये करे मूलं पलशुष्काग्रसंयुतम्। द्वितीये कर्त्तरीमत्र वामाद्ये पात्र-मासवम्। मन्दं यन्तु द्वितीये वै दधानो वैरिसंक्षये"।

५।१२क्षयस्य "क्षयाभिधो भवेदत्र द्वादशो वत्सरो जय!। कृष्णग्रीवः कृशाङ्गो रक्तनेत्रो जटाधरः। मेचकारुण-वस्त्रस्तु नीलकारुणगोधिकः। याद्यादिमे दक्षिणे सर्पं द्वितीये चैव पाशकम्। विषकुम्भन्तु वामाद्ये द्वितीये चैव केतनम्"। एवं पञ्चद्वादशकर्षष्टिवत्सराणां मूर्त्तयः।

यासां देवतानां प्रतिमानां यथारूपनिर्माणमुक्तं तासां तथारूपेणैव ध्येयता। अत्रानुक्तदेवतानां ध्यान-भेदा ध्यानशब्दे वक्ष्यन्ते। देवताप्रतिमूर्त्त्यादयोऽप्यत्र। प्रतिमानिर्माणे द्रव्यभेदा मत्स्यपु०उक्ताः ते च देवताप्रतिष्ठा शब्दे वक्ष्यते

देवताप्रतिष्ठा स्त्री ६त०। देवताप्रतिमानां विधानेन तत् सान्निध्यापादके अग्न्ये वक्ष्यमाणनिरुक्तियुक्ते संस्कार-भेदे देवप्रतिष्ठादयोऽप्यत्र। तद्विधानादि देवप्रतिष्ठातत्त्वे संक्षेपेणोक्तं यथा मत्स्यपु०

"सौवर्णी राजती वापि ताम्री रत्नमयी तथा। शैल-दारुमयी वापि लौहशङ्खमयी तथा। रीतिकाधातु-युक्ता च ताम्रकांस्यमयी तथा। शुभदारुमयी वापि देवतार्चा प्रशस्यते। अङ्गुष्ठपर्व्व चारभ्य वितस्तिं यावदेव तु। गृहेषु प्रतिमा कार्य्या नाधिका शस्यते बुधैः"। रीतिका पित्तलं शुभदारुमयी यज्ञियकाष्ठसम्भवा। अर्च्चा प्रतिमा गृहेषु स्वगृहेषु। "प्रासादेष्वधिका शुभेति" वच-नात् तत्राधिकापि शैलजा गृहे शुभदा। तन्त्रान्तरेऽ-प्युक्तम् "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः। उपासकानां कार्य्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना"। रूपक-ल्पना रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्र्यंशादिकल्पना। गौत-मीयतन्त्रे "काश्मीरी ज्ञानदा प्रोक्ता स्वर्णजापि वित्त-क्तिदा। तैजोदा दारुजा चैव रैत्तिकी शत्रुनाशिनी। ताम्री धर्मविवृद्धिञ्च करोति बहुसौख्यदा। सुदे च स्फटिक-मयी प्रोक्ता प्रतिमा शुभलक्षणा। भोगदा मोक्षदा सा तु प्रतिमा कथिता तव"। वराहपुराणे "कुड्ये लेख्ये च मे कश्चित् पटे कश्चिच्च मानवः। पूजयेद् यदि वा चक्रे मम तेजोऽंशसम्भवे"। कुड्ये लेख्ये भित्तौ लिखिते तथा पटे च लिखिते। चक्रे शालग्रामचक्रे। मत्स्यपुराणे लिङ्गमभिधाय "एवं रत्नमयं कुर्य्यात् स्फा-टिकं पार्थिवं तथा। शुभदारुमयं वापि यद्वा मनसि रोचते। चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्यैष्ठे वा माधवे तथा। माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्। प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे"। अतीते हस्ते "पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा। दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी। तासु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत्"। व्यवहारसमुच्चये

"प्रतिष्ठा सर्व्वदेवानां केशवस्य विशेषतः । उत्तरायणमापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने । कृष्णपक्षे च पञ्चम्याम् अष्टम्याञ्चैव शस्यते" । भुजबलभीमे "युगादावयने पुण्ये कर्त्तव्या विषुवद्वये । चन्द्रसूर्य्यग्रहे वापि दिने पुण्येऽथ पर्व्वसु । या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य कीर्त्तिता । ब्रह्मागमविशेषेण प्रतिष्ठा ऋद्धिदायिनी" । पद्मपुराणे "प्रतिपद्धनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः । श्रियो देव्या द्वितीया च तिथीनामुत्तमा स्मृता । तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च । पञ्चमी नागराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य च । सप्तमी भास्करे प्रोक्ता भैरवस्याष्टमी तथा । दुर्गाया नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा । एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः । त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी । मम चैव मुनिश्रेष्ठ ! पौर्णमासी तिथिः स्मृता" । चक्रपाणिन इति पण व्यवहारे इत्यस्मात् णिनिप्रत्ययः "महिषासुरहन्त्र्याश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने" । कल्पतरौ देवीपुराणम् "यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे । गर्त्तापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजितः" । यस्य देवस्य प्रतिष्ठा ध्वजारोपणे यः कालः शुभदस्तस्य गर्त्तापूरशिलान्यासे गृहारम्भे स कालः पूजित इत्यर्थः । प्रतिष्ठासमुच्चये "माघेऽथ फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि । ज्यैष्ठाषाढकयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्" । भविष्ये "सोमो बृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुधः । एते सौम्यग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठा यज्ञकर्म्मणि" । एतद्वारेषु प्रतिष्ठा कर्त्तव्या इत्यर्थः । मत्स्यपुराणम् "आषाढे द्वे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च । ज्येष्ठा श्रवणरोहिण्यः पूर्व्वभाद्रपदस्तथा । हस्ताश्विनी रेवती च पुष्योमृगशिरस्तथा । अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादिषु शस्यते" । दीपिकायाम् "प्राजेशवासवकरादितिभाश्विनीषु पौष्णामरेज्यशशिभेषु तथोत्तरासु । कर्त्तुः शुभे शशिनि केन्द्रगते च जीवे कार्य्या हरेः शुभतिथौ विधिवत् प्रतिष्ठा" । देवीपुराणम् "तथा द्वादशगे जीवे अष्टमे वाथ भास्करे । प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्महाभयकरी मता" । कल्पतरौ देवीपुराणम् "चतुर्व्वर्षैस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थिभिः" । कालिकापुराणम् "प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना । प्राणप्रतिष्ठां कुर्व्वीत तस्या देवस्य वा हरेः । अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च । यथापूर्व्वं तथाभावः स्वर्णादीनां न विष्णुता । अन्येषामपि देवानां प्रतिमासु च पार्थिव ! । प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये" । प्रतिष्ठा ब्राह्मणद्वारैव कर्त्तव्या । यथा हयशीर्षपञ्चरात्रे भगवद्वाक्यं "कर्त्तुमिच्छति यः पुण्यां मम मूर्त्तिं प्रतिष्ठया । अन्वेषणीयस्त्वाचार्य्यस्तेन लक्षणसंयुतः । ब्राह्मणः सर्व्ववर्णानां पञ्चरात्रविशारदः । ब्राह्मणानामभावे तु क्षत्त्रियोवैश्यशूद्रयोः । क्षत्त्रियाणामभावे तु वैश्यः शूद्रस्य कल्पितः । कदाचिदपि शूद्रस्तु न चाचार्य्यत्वमर्हति" । बृहन्नारदीये "नमेद् यः शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा । स सर्व्वयातनाभोगी यावदाहूतसंप्लवम्" । आहूतसंप्लवं प्रलयपर्य्यन्तम् । तथा "स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ! । स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि वा" । कर्म्मादौ तु नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणम् "नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म्म समारभेत् । अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित्" । प्रतिष्ठाप्रकारस्तु विस्तरेण मत्स्यपुराणादावुक्तः । तदसम्भवे विद्याकरवाजपेयिसम्मतो भविष्यादावुक्तो ग्राह्यः यथा भविष्यपुराणम् "स्नपनादि यथाशक्ति कृत्वा तन्मूलमन्त्रकम् । विन्यसेद्धृदयाम्भोजे प्रतिष्ठा सुकृता भवेत्" । आदिपदात् पूजोत्सवहोमादि महाकपिलपञ्चरात्रोक्तकर्म्म च कर्त्तव्यं तद्यथा "सपुष्पं सकुशं पाणिं न्यसेद्देवस्य मस्तके । पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्तरम् । ततो मूलेन मूर्द्धादिपीठान्तं संस्पृशेदिति । तत्त्वन्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत् । पूजाञ्च महतीं कुर्य्यात् स्वतन्त्रोक्तां यथाविधि । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापनमाचरेत्" । लिपिन्यासः मातृकान्यासः । उक्तञ्च "जपादौ सर्व्वमन्त्राणां विन्यासेन लिपिं विना । कृतं तन्निष्फलं विद्यात् तस्मात् पूर्व्वं लिपिं न्यसेत्" । कादिमतेऽपि "मातृकायाः षडङ्गञ्च मातृकान्यासमेव च । सर्व्वेषां प्रथमं कृत्वा पश्चात्तन्त्रोदितं न्यसेत्" । एतद्वचनाच्च पूर्व्वं मातृकान्यासः पश्चात्तत्त्वन्यासः । क्रमदीपिकायामप्येवं क्रमः । मन्त्रन्यासस्तु तत्तत्कल्पविशेषोक्त पदवर्णन्यासः । तदभावे शिरसि मूलमन्त्रेण तत्त्वन्यासः । तत्त्वन्यासस्तु विष्णुविषयक एव न्यासप्रमाणानि शारदाक्रमदीपिकोक्तान्यनुसन्धेयानि । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्तु शारदात्रयोविंशतिपटलोक्तः यथा "पाशाङ्कुशपुटा शक्तिर्वायुर्विन्दुविभूषितः । याद्याः सप्त सकारान्ता व्योम सत्येन्दुसंयुतम् । तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात्-

तोऽमुष्य पदं वदेत्। प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणास्ततःपरम्। अमुष्य जीव इह च स्थितोऽमुष्यपदं वदेत्। सर्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः। श्रोत्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम्। तिष्ठन्त्वग्निवध्वन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः। प्रत्यमुष्यपदात् पूर्वं पाशाद्यानि नियोजयेत्। प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनीषिभिः”। पाशाङ्कुशपुटा शक्तिरित्यनेन प्रथमं पाशबीजं आं, ततः शक्तिबीजं ह्रीं, ततोऽङ्कुशबीजं क्रों, वायुर्यकारः बिन्दुविभूषितः तेन यं, याद्याः सप्त सकारान्ता उद्धृतयकारानुवादेन सप्त न तु तद्भिन्नं बीजं, पूर्वं पृथगुद्धारस्तु वर्णसप्तानामपि सबिन्दुत्वाख्यापनाय। अन्यत्रापि “अङ्कुशवाय्वनलावनीवरुणबीजान्युक्तानि अत्र वायुबीजस्यैकत्वं बीजत्वेन सर्वेषां सबिन्दुत्वं व्यक्तं राघवभट्टोऽप्येवम्। अन्यस्तु वाणीबिन्दुविभूषिताः इत्युक्तानादबिन्दुविभूषिता इति व्याख्याय याद्या इत्यस्य विशेषणं वदति। व्योम हकारः सत्यओकारः इन्दुर्बिन्दुः तेन होम् अतएव “पाशाङ्कुशान्तरितशक्तिमनोः पुरस्तादुच्चार्य याद्मुनिवर्णगुणं सहंसमिति” प्रपञ्चसारोऽप्याह। गुणमित्यनेन होमिति पद्मपादाचार्य्यैर्व्याख्यातम् अग्निवधूः स्वाहा। तेनायं मन्त्रः आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं षं सं हों हंसः अमुष्य प्राणा इह प्राणाः। आमित्यादि अमुष्य जीव इह स्थितः। आमित्यादि अमुष्य सर्वेन्द्रियाणि। आमित्यादि अमुष्य वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा। अमुष्येति षष्ठ्यन्तदेवतानामोपलक्षणम् “अदः पदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते। साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्” इति नारदीयात्। वशिष्ठसंहितायाम् “हृदि हस्तं समादाय मूलमन्त्रञ्च संजपेत्”। मूलमन्त्रं तत्तद्देवतामन्त्रं स च वैदिकः तान्त्रिकश्च “ओङ्कारादिचतुर्थ्यन्तं नमस्कारान्तमीरितम्। स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते” इति ब्रह्मपुराणीयेन ओङ्कारादिचतुर्थ्यन्ततत्तद्देवतानामरूपो वा। कालिकापुराणेऽपि “प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना। प्राणप्रतिष्ठां कुर्व्वीत तस्या देवस्य वा हरेः। वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन(१)च। तथैवाङ्गाङ्गिमन्त्राभ्यां प्रतिष्ठामाचरेद्धरेः। तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित्। एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत्। अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः क्षरन्तु च। अस्यै देवत्वसंख्यायै स्वाहेति यजुरीरयन्। अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च। प्राणप्रतिष्ठां सर्व्वत्र प्रतिमासु समाचरेत्”। देवीप्रतिष्ठायाम् अस्मा इत्यत्र अस्यै देवत्वसंख्यायै इत्यूहः सारस्वत्यां मेष्यां प्रास्मा इत्यत्र प्रास्यै इत्यूहवत्। अङ्गमन्त्रैरङ्गन्यासमन्त्रैः अङ्गिमन्त्रैः प्रधानमन्त्रैः वैदिकैः ओं मनोजूतिर्जुषतामित्यादि(२)मन्त्रैः। (यजु॰२।१३)। स्नपनात् पूर्वं वल्मीकमृत्तिकादिभिस्त्रिभिः क्षालनमाह हयशीर्षपञ्चरात्रम् “वल्मीकमृत्तिकाभिस्तु गोमयेन सुभस्मना। क्षालयेत् शिल्पिसंस्पर्शदोषाणामुपशान्तये। स्नापयेद्गन्धतोयेन शुद्धवत्या तु देशिकः। नमस्तेऽर्च्चे सुरेशानि ! प्रणीते विश्वकर्म्मणा। प्रभाविताशेषजगद्धात्रि ! तुभ्यं नमोनमः। त्वयि संपूजयामीशे ! नारायणमनामयम्। रहिता शिल्पिदोषैस्तु शुद्धियुक्ता सदा भव”। तेन च यथाशक्ति स्नपनादीतिकर्तव्यताकः प्रतिमाहृदये तन्मूलमन्त्रविन्यासो देवताविशेषसन्निधिः प्रतिष्ठेति। राघवभट्टधृतमहाकपिलपञ्चरात्रेऽपि “प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः प्रतिपूर्वाच्च तिष्ठतेः। बह्वर्थत्वान्निपातानां संस्कारादौ प्रतेः स्थितिः। अर्थस्तदयमेतस्य गीयते शाब्दिकैर्जनैः। विशेषसन्निधेर्या तु क्रियते व्यापकस्य तु। तन्मूर्त्तौ भावना मन्त्रैः प्रतिष्ठा सा विधीयते”। सुभस्मना गोमयभस्मना गन्धतोयेन चन्दनादियुक्ततोयेन। देवतास्नानीयद्रव्यपरिमाणमाह ब्रह्मपुराणम् “अष्टोत्तरं पलशतं स्नाने देयञ्च सर्व्वदा”। पलमाह मनुः “पञ्च कृष्णलकोमाषस्ते सुवर्णस्तु षोडश। पलं सुवर्णाश्चत्वारः” इति। ततश्चाष्टरत्तिकाधिकलौकिकमाषद्वयाधिकतोलकत्रयेण। ३।२।८। वैधपलं भवति एवं तथाविधाष्टोत्तरशतपलपरिमितेन लौकिकषष्ठ्यधिकशतत्रयतोलकाः ३६० इति। एवं वल्मीकमृत्तिकादिक्षालने सर्व्वाङ्गीणजलस्पर्शनस्नानरूपत्वात्तत्रापि अष्टोत्तरं शतपलमिति वदन्ति। वल्मीकमृदादिस्नाने मन्त्रविशेषानुपादानात् “मन्त्रानादेशे गायत्रीति” शूलपाणिलिखितात् गायत्र्या तत्तन्मूलमन्त्रेण वा स्नानं कारयितव्यम्। गन्धोदकस्नाने तु शुद्धवत्या(३) एतोन्विन्द्रमित्यादि ऋक्त्रयात्मिकया। देशिको यजमानोगुरुर्वा विप्रः। नमस्ते इत्यादि विज्ञापनमन्त्रे देवतान्तरे च नारायणमित्यत्र तत्तद्देवतानामोहः। शिवलिङ्गस्यार्च्चात्वात् अर्च्चाविशेषणत्वात् स्त्रीलिङ्गमविरुद्धम्। यमः “कृत्वा देवगृहं सर्वं प्रतिष्ठाप्य च देवताम्। विधाय विधिवत् पूजां तल्लोकं विन्दते ध्रु-

वत्"। नारसिंहे "प्रतिमां लक्षणोपेतां नरसिंहस्य कारयेत्। सर्वपापानि संत्यज्य स तु विष्णुपुरं व्रजेत्। प्रतिष्ठां नरसिंहस्य यः करोति यथाविधि। निष्कामो नरशार्दूल! देहबन्धात् प्रमुच्यते। सकामो नरसिंहस्य पुरं प्राप्य प्रमोदते। विधिवत् स्नापयेद् यस्तु कारयित्वा जनार्दनम्। न जातु निर्गमस्तस्य विष्णुलोकात् कथञ्चन"। नरसिंहस्य विष्णोः उपसंहारे तथा दर्शनात्। माधवोल्लासे "देवस्य प्रतिमायास्तु यावन्तः परमाणवः। तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते। राजमार्त्तण्डे "पुत्त्रोत्पत्तौ तथा श्राद्धमन्नप्राशनिके तथा। चूडाकार्ये व्रते चैव नाम्नि पुंसवनेषु च। पाणिग्रहे प्रतिष्ठायां प्रवेशे नववेश्मनः। एतद्वृद्धिकरं नाम गृहस्थस्य विधीयते"। वृद्धिकरं श्राद्धमित्यन्वयः। सूत उवाच "कलौ चैकाहसाध्येन प्रतिष्ठां मन्दवित्तवान्। मध्यमेनाधमेनापि प्रकुर्यात्तान्त्रिकोत्तमः। नित्यं निर्वर्त्त्य मतिमान् कुर्यादभ्युदयन्ततः। विप्रान् संभोजयेच्चाथ ततो यागगृहं व्रजेत्। गणेशग्रहदिक्पालान् प्रतिकुम्भेषु पूजयेत्। स्थण्डिले पूजयेद्विष्णुं परिवारगणं यजेत्। स्नापयेत् प्रथमं देवं तोयैः पञ्चविधैरपि। पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैः पञ्चत्वक्पिण्डकैरपि। तिलतैलैस्तथा स्नेहैः कषायैरपि सत्तमः"। तथा "जम्बुशाल्मलिवाट्यालं वदरं वकुलं तथा। एतेषां वल्कलरसः कषायः परिकीर्तितः। पञ्चपुष्पोदकैर्वापि त्रिपत्रैरपि सत्तमः। तुलसीकुन्दमालूरपत्राण्याड्कस्त्रिपत्रकम्। चम्पकाम्बुशमीपद्मकरवीरञ्च पञ्चकम्। मृत्तिका करिदन्तस्य पर्वताश्वखुरस्य च। कुशवल्मीकसम्भूतं मृत्पञ्चकमितीरितम्। गोमूत्रं गोमयं चीरं दधिसर्पिः कुशोदकम्। कुर्यात् प्राणप्रतिष्ठाञ्च होमं कुर्याद् यथाविधि। दक्षिणां विधिवत् कुर्यात् पूर्णार्घ्यं तदनन्तरम्"। इति भविष्यपुराणे तृतीयभागे नवमोऽध्यायः। नरसिंहपुराणे "पञ्चगव्येन देवेशं यः स्नापयति भक्तितः। ब्रह्मकूर्चविधानेन विष्णुलोके महीयते"। ब्रह्मकूर्चविधानेन कुशोदकयुक्तेन पञ्चगव्येन। स्नानीयानुलेपने तदुद्वर्तने फलमाह तत्रैव "यवगोधूमजैश्चूर्णैरुद्वर्त्त्योष्णेन वारिणा। प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात्"। मतिः "चतुरङ्गुलविस्तारा दीर्घा हस्तद्वयावधि। पताका लोकपालानां दशानां परिकीर्तितः"। पञ्चहस्तस्तु वै दण्डः पताकानां प्रकीर्तितः। ज्योतिषे "दुग्धं सशर्करञ्चैव घृतं दधि तथा मधु। पञ्चामृतमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु"। प्रतिष्ठानन्तरं मात्स्ये "ततः सहस्रं विप्राणामथ वाष्टशतं तथा। भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशद्वाथ विंशतिम्"। षोडशोपचाराः "आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम्। मधुपर्काचमस्नानवसनाभरणानि च। गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा"। दशोपचारास्तु "पाद्यार्घ्यमाचमनीयं मधुपर्काचमने अपि। गन्धादिपञ्चकञ्चेति उपचारा दशोदिताः"। पञ्चोपचारास्तु "गन्धादयो नैवेद्यान्ताः पूजा पञ्चोपचारिका"। उपचारद्रव्याणि शारदायाम् "पाद्यं श्यामाकदूर्वाब्जविष्णुक्रान्ताभिरीरितम्"। विष्णुक्रान्ता अपराजिता एतद्द्रव्ययुक्तं जलमिति शेषः। "गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रफलसर्षपैः। सदूर्वैः सर्वदेवानामेतदर्घ्यमुदीरितम्"। एतद्युक्तं जलमित्यर्थः। "जातीलवङ्गकक्कोलैर्जलमाचमनीयकम्। आज्यं दधि मधून्मिश्रं मधुपर्कं निवेदयेत्"। कात्यायनः "मधुपर्कं दधिघृतमधु पिहितं कांस्ये कांस्येन"। मधुपर्केति स्थाने स्नानीयेति पाठः। पूर्वोक्तद्रव्ययुक्तं जलमात्रं वा "गन्धचन्दनकर्पूरकालागुरुभिरीरितः"। राघवभट्टधृतम् "शङ्खपात्रस्थितं गन्धं मन्त्रैः कुर्यात् कनिष्ठया। कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्ता गन्धमुद्रा प्रकीर्तिता"। पुष्पाणि तत्तद्देवदेयानि "अगुरूशीरगुग्गुलुमधुपर्वाकुचन्दनैः। धूपयेदाज्यसंमिश्रैश्चूर्णैर्देवस्य देशिकः। तत्र तत्र जलं दद्यात् उपचारान्तरान्तरे"। राघवभट्टधृतम् "सर्वोपचारवस्तूनामभावे भावनैव हि। निर्मलेनोदकेनाथ पूर्णतेत्याह नारदः"। नारसिंहे "पञ्चगव्येन देवेशं यः स्नापयति भक्तितः। ब्रह्मकूर्चविधानेन विष्णुलोके महीयते"। ब्रह्मकूर्चविधानेन कुशोदकयुक्तेन पञ्चगव्येन। ब्रह्मपुराणे "देवानां प्रतिमा यत्र घृताभ्यक्ततमा भवेत्। पलानि तस्यै देयानि श्रद्धया पञ्चविंशतिम्। अष्टोत्तरशतं स्नाने पलं देयञ्च सर्वदा। यवगोधूमजैश्चूर्णैरुद्वर्त्त्योष्णेन वारिणा। प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात्। पादपीठन्तु यो दद्यात् विल्वपत्रैर्निघर्षयेत्। उष्णाम्बुना च प्रक्षाल्य सर्वपापैः प्रमुच्यते" देवीपुराणम् "होमोग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत्। अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते"। कात्यायनः "आज्यद्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते"। कालिकापुराणम् "यद्दीयते च देवेभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा।

अर्घ्यपात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य तदुत्सृजेत्”। नरसिंहपुराणम् “स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्। अत्र नीराजनविधिः पूजारत्नाकरे देवीपुराणे “भक्त्या पिष्टप्रदीपाद्यैश्चूताश्वत्थादिपल्लवैः। ओषधीभिश्च मेध्याभिः सर्वबीजैर्यवादिभिः। नवम्यां पर्वकालेषु यात्राकाले विशेषतः। यः कुर्याच्छ्रद्धया वीर ! देव्या नीराजनं नरः। शङ्खभेर्यादिनिनदैर्जयशब्दैश्च पुष्कलैः। यावतोदिवसान् वीर ! देव्यानीराजनं कृतम्। तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते। यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन सूर्यलोकं स गच्छति”। पर्वकाले उत्सवकाले। देव्या इति स्तोत्रमविवक्षितम्। अथ प्रतिष्ठितमूर्त्तौ कदाचित् पूजाऽभावे महाकपिलपञ्चरात्रम् “एकाहं पूजाविहतौ कुर्याद्द्विगुणमर्चनम्। त्रिरात्रे तु महापूजा संप्रोक्षणमतःपरम्। मासादूर्द्ध्वमनेकाहं पूजनं चेद्विहन्यते। प्रतिष्ठैवोच्यते कैश्चित् कैश्चित् संप्रोक्षणक्रमः”। संप्रोक्षणक्रमः “संप्रोक्षणन्तु देवस्य देवस्य त्वेति(४)पूर्ववत्। गवां रसैश्च संस्नाप्य दर्भतोयैर्विशोध्य च। प्रोक्षयेत् प्रोक्षणीतोयैर्मूलेनाष्टोत्तरं शतम्। सपुष्पं सकुशं पाणिं न्यसेद्देवस्य मस्तके। पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशतं तथा। ततो मूलेन मूर्द्धादि पीठान्तं चैव संस्पृशेत्”। इति “तत्त्वन्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत्। प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापनमाचरेत्। पूजाञ्च महतीं कुर्यात् स्वतन्त्रोक्तां यथाविधि। यानहीनादिषु प्रायः संक्षेपेण विधिः स्मृतः”। अथास्पृश्यस्पर्शने तु बौधायनः “द्रव्यवत् कृतशौचानां देवार्चानां भूयः प्रतिष्ठापनमिति”। देवार्चा देवताप्रतिमा। तासामस्पृश्यस्पृष्टानां प्रकृतिद्रव्यस्य ताम्रादेर्यथेष्टं शौचं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठापनात् पूज्यत्वमित्यर्थः इति। रत्नाकरे आदिपुराणे “खण्डिते स्फुटिते दग्धे भ्रष्टे स्थानविवर्जिते। यागहीने पशुस्पृष्टे पतिते दुष्टभूमिषु। अन्यमन्त्रार्च्चिते चैव पतितस्पर्शदूषिते। दशस्वेतेषु नो चक्रुः सन्निधानं दिवौकसः। इति सर्वगतो विष्णुः परिभाषाञ्चकार ह”। अत्र वृद्धिश्राद्धहोमौ त्वावश्यकौ यथाशक्त्येत्यभिधानात् इति कश्चित्। तथा चाल्पधनानां यज्ञं विनाऽपि पूजनमाह विष्णुधर्मोत्तरे प्रथमकाण्डम् “पूजाकर्म बहिर्वेद्यां श्रद्धया भृगुनन्दन !। न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कदाचन। विष्णुदेवनिकायस्थं यथाश्रद्धमरिन्दम !। तपसा पूजयेन्नित्यं यस्मादल्पधनो नरः”। यदोक्तं वास्तुयागगृहहोमाग्नौ तदा तन्त्रेण वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् तथा एकस्मिन्नग्नौ होमत्रयं विधेयं एकाग्न्यावनेकहोमकरणे एकं परिसमूहनादिकमाह गोभिलः। “गणेष्वेकं परिसमूहनमिध्माबर्हिः पर्य्युक्षणमाज्यभागाविति”। पूजादिकं प्रत्येकमेव”।

तत्र प्रतीकसूचितामन्त्राः क्रमेण यथा

(१) तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्” ऋ० १।१२६

(२) “मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमम् तनोत्वरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु विश्वे देवास इहमादयन्तामों प्रतिष्ठ” यजु० २।१२

(३) अत्र शुद्धवत्या शुद्धपदवत्या तास्च तिस्र ऋचः ऋ०८।९७ सूक्तस्थिता यथा

“एतोन्विन्द्रं स्तवाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना। शुद्धैरुक्थैर्वावृध्वांसं शुद्ध आशीर्वान् ममत्तु।७। इन्द्र ! शुद्धो न आगहि शुद्धः शुद्धाभिरूतिभिः। शुद्धोरयिं निधारय शुद्धो ममद्धि सोम्यः। ८। इन्द्र ! शुद्धो हि नो रयिं शुद्धो रत्नानि दाशुषे। शुद्धो वृत्राणि जिघ्नसे शुद्धो वाजं सिषाससि। ९।

(४) “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णोहस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि” यजु०१।६

विस्तरस्तु अग्निपु० ५६ अ०आदौ उक्तो यथा

“प्रतिष्ठापञ्चकं वक्ष्ये प्रतिमात्मा तु पूरुषः। प्रकृतिः पिण्डिका लक्ष्मीः प्रतिष्ठा योगकस्तयोः। इच्छाफलार्थिभिस्तस्मात् प्रतिष्ठा क्रियते नरैः। गर्भसूत्रं तु निःसार्य प्रासादस्याग्रतो गुरुः। अष्टषोडशविंशान्तं मण्डपञ्चाधमादिकम्। स्नानार्थं कलशार्थञ्च यागद्रव्यार्थमर्द्धतः। त्रिभागेणार्द्धभागेन वेदिं कुर्यात्तु शोभनाम्। कलसैर्घटिकाभिश्च वितानाद्यैश्च भूषयेत्। पञ्चगव्येन सम्प्रोक्ष्य सर्वद्रव्याणि धारयेत्। अलङ्कृतो गुरुर्विष्णुं ध्यात्वात्मानं प्रपूजयेत्। अङ्गुलीयप्रभृतिभिर्मूर्त्तिपान् वलयादिभिः। कुण्डे कुण्डे स्थापयेच्च मूर्त्तिपांस्तत्र पारगान्” (मूर्तिपान् मूर्तिनिर्माणशिल्पिनः)। “चतुष्कोणे चार्द्धकोणे वर्त्तुले पद्मसन्निभे। पूर्वादौ तोरणार्थन्तु पिप्पलोदुम्बरौ वटम्। प्लक्षं सुशोभनं पूर्वं सुभद्रं दक्षतोरणम्। सुकर्म च सुहोत्रञ्च आप्ये सौम्ये सुसङ्ख्यम्। पञ्चहस्तं तु

संस्थाप्य स्योनापृथिवि(१) पूजयेत्। तोरणस्तम्भमूले तु कलशान्मङ्गलाङ्कुरान्। प्रदद्यादुपरिष्टाच्च कुर्य्याच्चक्रं सुदर्शनम्। पञ्चहस्तप्रमाणन्तु ध्वजं कुर्य्याद्विचक्षणः। वैपुल्यं चास्य कुर्वीत षोड़शाङ्गुलसम्मितम्। सप्तहस्तोच्छ्रितं चास्य कुर्य्यात् दण्डं समाहितः। अरुणोऽग्निनिभश्चैव कृष्णः शुक्लोऽथ पीतकः। रक्तवर्णस्तथा श्वेतः कृष्णवर्णः क्रमाद् ध्वजाः। कुमुदः कुमुदाचश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः। शङ्कुकर्णः सर्वनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः। पूज्याः कोटिगुणैर्युक्ताः पूर्वाद्या ध्वजदेवताः। जनाढकसुपूरास्तु पक्वविम्बोपमा घटाः। अष्टाविंशाधिकशतं कालमण्डलवर्जिताः। सहिरण्या वस्त्रकण्ठाः सोदकास्तोरणाद्बहिः। घटाः स्थाप्याश्च पूर्वादौ वेदिकायाश्च कोणगान्। चतुरः स्थापयेत् कुम्भानाजिघ्रेति (२) च मन्त्रतः। कुम्भेष्वावाह्य शक्रादीन् पूर्वादौ पूजयेत् क्रमात्। इन्द्रागच्छ देवराज! वज्रहस्त! गजस्थित!। पूर्वद्वारञ्च मे रक्ष देवैः सह नमोऽस्तु ते१। त्रातारमिन्द्रमन्त्रेण (३) अर्चयित्वा यजेद् बुधः। आगच्छाग्ने! शक्तियुत! छागस्थ! बलसंयुत!। रक्षाग्नेयीं दिशं देवैः पूजां गृह्ण नमोस्तु ते। अग्निर्मूर्द्धेति (४)मन्त्रेण यजेद्वा अग्नये नमः२। महिषस्थ! यमागच्छ दण्डहस्त! महाबल!। रक्ष त्वं दक्षिणद्वारं वैवस्वत! नमोऽस्तु ते। वैवस्वतं सङ्गमनमित्यनेन (५) यजेद् यमम्३। नैर्ऋतागच्छ खड्गाढ्य! बलवाहनसंयुत!। इदमर्घ्यमिदं पाद्यं रक्ष त्वं नैर्ऋतीं दिशम्। एष ते इति (६) मन्त्रेण यजेदर्घ्यादिभिर्नरः ४। मकरारूढ! वरुण! पाशहस्त! महाबल!। आगच्छ पश्चिमं द्वारं रक्ष रक्ष नमोऽस्तु ते। उरुं हि राजा(७) वरुणं यजेदर्घ्यादिभिर्गुरुः ५। आगच्छ वायो! सबल! ध्वजहस्त! सवाहन!। वायव्यं रक्ष देवैस्त्वं समरुद्भिर्नमोऽस्तु ते। वात (८) इत्यादिभिश्चार्चेदोंनमो वायवेऽपि वा ६। आगच्छ सोम! सबल! गदाहस्त! सवाहन!। रक्ष त्वमुत्तरद्वारं सकुवेर! नमोऽस्तु ते। सोमं राजानमिति (९) वा यजेत्सोमाय वै नमः ७। आगच्छेशान! सबल! शूलहस्त! वृषस्थित!। यज्ञमण्डपस्यैशीं दिशं रक्ष नमोऽस्तु ते। ईशानादस्येति (१०) यजेदीशानाय नमोऽपि वा ८। ब्रह्मन्नागच्छ हंसस्थ! स्रुक्स्रुवव्यग्रहस्तक!। सलोकोर्द्ध्वां दिशं रक्ष यज्ञं

रक्षाज नमोऽस्तु ते। हिरण्यगर्भेति (११) यजेद्ब्रह्मस्ते ब्रह्मणेऽपि वा ९। अनन्तागच्छ चक्राढ्य! कूर्मस्थाहिगणेश्वर!। अधोदिशं रक्ष रक्ष अनन्तेश! नमोऽस्तु ते। नमोऽस्तु सर्पेति (१२) यजेदनन्ताय नमोऽपि वा" १० ५६अ०।

(अत्राध्याये प्रतीकसूचिता मन्त्राः क्रमेण दर्श्यन्ते यथा

(१) "स्योना पृथिवि नो भवान्वृक्षरा निवेशनी। यच्छानः शर्म सप्रथाः" यजु०३५।२१। ऋग्वेदे तु पृथिवी इति पाठः

(२) "आजिघ्र कलशं मह्या त्वा विशन्त्विन्दवः। पुनरूर्जा निवर्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पुनर्मा विशताद्रयिः" यजु० ८।४२

(३) "त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रम्। ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः" यजु० २०।५०

(४) "अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपां रेतांसि जिन्वति" यजु० ३।१२

(५) "वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य" ऋ० १०।१४।१ अर्धर्चम्।

(६) "एष ते निर्ऋते! भागस्तं जुषस्व स्वाहा" यजु० ९।३५

(७) "उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ। अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतोपवक्ता हृदयाविधश्चित्" ऋ० १।२४।८

(८) "वात आ वातु भेषजं शम्भु मयोभु नो हृदे। प्रण आयूंषि तारिषत्" ऋ०१०।१८६।१

(९) "सोमं राजानमवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे। आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणञ्च बृहस्पतिम्" ऋ०१०।१४१।३।

(१०) "ईशानादस्य भुवनस्य भूरेर्न वा उ। योषद्रुद्रादसूर्यम्" ऋ०२।३३।९ अर्द्धर्चम्

(११) "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम" ऋ०१०।१२१।१

(१२) "नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु। ये अन्तरिक्षे ये च दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः" यजु०१३।६)

"भूमेः परिग्रहं कुर्य्यात् क्षिपेद्व्रीहींश्च सर्षपान्। नारसिंहेन रक्षोघ्नान् प्रोक्षयेत् पञ्चगव्यतः। भूमिं घटे तु संपूज्य सरत्नं साङ्गकं हरिम्। अस्त्रमन्त्रेण कवचं तत्र चाष्टशतं यजेत्। अच्छिन्नधारया सिञ्चन् व्रीहीन् संस्थाप्य धारयेत्। प्रदक्षिणं परिभ्राम्य कल॰

विक्रिरोपरि। सवस्त्रे कलसे भूयः पूजयेदच्युतं श्रियम्। योगे योगेति मन्त्रेण (१) न्यसेच्छय्यान्तु मण्डले। कुशोपरि तूलिकाञ्च शय्यायां दिग्विदिक्षु च। विद्याधिपान् यजेद्विष्णुं मधुघातं त्रिविक्रमम्। वामनं दिक्षु वाय्वादौ श्रीधरञ्च हृषीकेशम्। पद्मनाभं दामोदरमैशान्यां स्नानमण्डपे। अभ्यर्च्य पश्चादैशान्यां चतुष्कुम्भे सवेदिके। स्नानमण्डपके सर्वद्रव्याण्यानीय निःक्षिपेत्। स्नानकुम्भेषु कुम्भांस्तांश्चतुर्दिक्ष्वधिवासयेत्। कलसाः स्थापनीयास्तु अभिषेकार्थमादरात्। वटोदुम्बरकाश्वत्थांश्चम्पकाशोकश्रीद्रुमान्। पलाशार्जुनप्लक्षांस्तु कदम्बवकुलाम्रकान्। पल्लवांस्तु समानीय पूर्वकुम्भे विनिःक्षिपेत्। पद्मकं रोचनां दूर्वां दर्भपिञ्जलमेव च। जातीपुष्पं कुन्दपुष्पञ्चन्दनं रक्तचन्दनम्। सिद्धार्थं तगरञ्चैव तण्डुलं दक्षिणे न्यसेत्। सुवर्णं रजतञ्चैव कूलद्वयस्य दन्तथा। नद्याः समुद्रगामिन्या विशेषात् जाह्नवीमृदम्। गोमयञ्च यवान् शालींस्तिलांश्चैवापरे न्यसेत्। विष्णुपर्णीं श्यामलतां भृङ्गराजं शतावरीम्। सहदेवीं महादेवीं बलां व्याघ्रीं सलक्ष्मणाम्। ऐशान्यामपरे कुम्भे माङ्गल्यान्विनिवेशयेत्। वल्मीकमृत्तिकां सप्तस्थानोत्थामपरे न्यसेत्। जाह्नवीवालुकातोयं विन्यसेदपरे घटे। वराहहयनागेन्द्रविषाणोद्धृतमृत्तिकाम्। मृत्तिकां पद्ममूलस्य कुशस्य त्वपरे न्यसेत्। तीर्थपर्वतमृद्भिश्च युक्तमप्यपरे न्यसेत्। नागकेशरपुष्पञ्च काश्मीरमपरे न्यसेत्। वैदुर्यं विद्रुमं मुक्तां स्फटिकं वज्रमेव च। एतान्येकत्र निःक्षिप्य स्थापयेद्देवसत्तमम्। नदीनदतडागानां सलिलैरपरं न्यसेत्। एकाशीतिपदे चान्यान्मण्डपे कलसान् न्यसेत्। गन्धोदकाद्यैः सम्पूर्णान् श्रीसूक्तेन(२)नाभिमन्त्रयेत्। यवं सिद्धार्थकं गन्धं कुशाग्रं चाक्षतं तथा। तिलान् फलं तथा पुष्पमर्घ्यार्थं पूर्वतो न्यसेत्। पद्मं श्यामलतां दूर्वां विष्णुपर्णीं कुशांस्तथा। पाद्यार्थं दक्षिणे भागे मधुपर्कं तु दक्षिणे। कक्कोलकं लवङ्गं च तथा जातीफलं शुभम्। उत्तरे स्थाचमनाय अग्नौ दूर्वाक्षतान्वितम्। पात्रं नीराजनार्थं च तथोद्वर्त्तनमानिले। गन्धपुष्पान्वितं पात्रमैशान्यां पात्रके न्यसेत्। मुरामांसीं चामलकं सहदेवीं निशाद्वयम्। षष्टिदीपान्न्यसेदष्टौ न्यसेन्नीराजनाय च। शङ्खं चक्रञ्च श्रीवत्सं कुलिशं पङ्कजादिकम्। हेमादिपात्रे कृत्वा तु नानावर्णादिपुष्पकम्" ५७अ०

(१) ("योगे योगे तवस्तरां वाजे वाजे हवामहे। सखाय इन्द्रमूतये" ऋ०१।३०।७)

(२) श्रीसूक्तं 'हिरण्यवर्णामित्यादि पञ्चदशर्चं ऋग्वेद परिशिष्टोक्तं तुलादाना० १६५ पृष्ठादौ दृश्यम्।

"ऐशान्यां जनयेत् कुण्डं गुरुर्वह्निञ्च वैष्णवम्। गायत्र्याष्टशतं हुत्वा सम्पातविधिना घटान्। प्रोक्षयेत् कारुशालायां शिल्पिभिर्मूर्तिपैर्व्रजेत्। तूर्यशब्दैः कौतुकञ्च बन्धयेद्दक्षिणे करे। विष्णवे शिपिविष्टाय (१) जप्तैस्तत्त्वेण सर्षपैः। पट्टसूत्रेण कर्तव्यं दैशिकस्यापि कौतुकम्। मण्डपे प्रतिमां स्थाप्य सवस्त्रां पूजितां स्तुवन्। नमस्तेऽर्च्चे! सुरेशानि! प्रणीते! विश्वकर्मणा। प्रभाविताशेषजगद्धात्रि! तुभ्यं नमो नमः। त्वयि सम्पूजयामीशे नारायणमनामयम्। रहिता शिल्पिदोषैस्त्वमृद्धियुक्ता सदा भव। एवं विज्ञाप्य प्रतिमां नयेत्तां स्नानमण्डपम्। शिल्पिनन्तोषयेद्द्रव्यैर्गुरवे गां प्रदापयेत्। चित्रं देवेति (२) मन्त्रेण नेत्रे चोन्मीलयेत्ततः। अग्निर्ज्योतीति (३) दृष्टिञ्च दद्याद्वै भद्रपीठके। ततः शुक्लानि पुष्पाणि घृतं सिद्धार्थकं तथा। दूर्वां कुशाग्रं देवस्य दद्याच्छिरसि दैशिकः। मधुवातेति (४) मन्त्रेण नेत्रे चाभ्यञ्जयेद् गुरुः। हिरण्यगर्भमन्त्रेण(५) इमं मेति(६) च कीर्त्तयेत्। घृतेनाभ्यञ्जयेत् पश्चात् पठन् घृतवतीं (७)पुनः। मसूरपिष्टेनोद्वर्त्य अतो देवेति(८) कीर्त्तयन्। चालयेदुष्णतोयेन सप्त तेऽग्नेति(९) दैशिकः। द्रुपदादि(१०)वेत्यनुलिम्पेदापो हि ष्ठेति (११)रेचयेत्। नदीजैस्तीर्थजैः स्नानं पावमानीति(१२) रत्नजैः। समुद्रं गच्छ (१३) चन्दनैस्तीर्थमृत्कलसेन च। शन्नो देवीः (१४) स्नापयेच्च गायत्र्याप्युष्णवारिणा। पञ्चमृद्भिर्हिरण्येति (१५) स्नापयेत्परमेश्वरम्। सिकताद्भिरिमं मेति(१६) वल्मीकोदघटेन च। तद्विष्णोरित्यो (१७) षध्यद्भिर्या ओषधीति (१८) मन्त्रतः। यज्ञायज्ञेति (१९) काषायैः पञ्चभिर्गव्यकैस्ततः। पयः पृथिव्यां (२०) मन्त्रेण याः फलिनी (२१) फलाम्बुभिः। विश्वतश्चक्षुः (२२) सौम्येन पूर्वेण कलसेन च। सोमं राजानमित्येव (२३) विष्णोरराटं (२४) दक्षतः। हंसः शुचिः (२५) पश्चिमेन कुर्यादुद्वर्तनं हरेः। मूर्द्धानन्दिवो (२६) मन्त्रेण धात्रीं मांसीं च के ददेत्। मानस्तोकेति (२७) मन्त्रेण गन्धद्वारेति (२८) गन्धकैः। इदमापेति (२९) च घटैरेकाशीतिपदस्थितैः। एह्येहि भगवन्! विष्णो! लोका-

तुयहकारक ! । यत्नभागं गृहाणेमं वासुदेव ! नमोऽस्तु ते । अनेनावाह्य देवेशं कुर्यात् कौतुकमोचनम् । मुञ्चामि त्वेति (३०) सूक्तेन देविकस्यापि मोचयेत् । पाद्यं हिरण्मयेनार्घ्यं (३१)मतो देवेति(३२) चार्घ्यकम् । मधुवाता(३३)मधुपर्कं मयि गृह्णामि(३४) चाचमेत् । अन्नमीमदन्तेति(३५)किरेद्दूर्वाक्षतं बुधः । काण्डात्(३६)निर्मञ्छनं कुर्याद्गन्धं गन्धवतीति(३७)च । तत्त्वा यामीति(३८)माल्यञ्च इदं विष्णुः(३९)पवित्रकम् । बृहस्पते (४०) वस्त्रयुग्मं वेदाहमित्युत्तरीयकम् । (४१) महाव्रतेन(४२)सकली पुष्पं चौषधयः(४३)क्षिपेत् । धूपं दद्याद्धूरसीति (४४) विभ्राट्सूक्तेन (४५) चाञ्जनम् । युञ्जन्तीति (४६)च तिलकं दीर्घायुष्टेति(४७)माल्यकम् । इन्द्रं विश्वेति (४८)छत्रन्तु आदर्शन्तु विराजतः । (४९) चामरन्तु विकर्णेन भूषां रथन्तरेण(५०) च । व्यजनं वायुदैवत्यैर्मुञ्चामि त्वेति (५१) पुष्पकम् । वेदाद्यैः संस्तुतिं कुर्याद्धरेः पुरुषसूक्ततः । सर्वमेतत्समं कुर्यात् पिण्डिकादौ हरादिके । देवस्योत्थानसमये सौपर्णं (५२) सूक्तमुच्चरेत् । उत्तिष्ठेति(५३)समुत्थाप्य शय्याया मण्डपे नयेत् । शाकुनेनैव सूक्तेन देवं ब्रह्मरथादिना । (५४) अतो देवेति (५५) सूक्तेन प्रतिमां पिण्डिकां तथा । श्रीसूक्तेन च शय्यायां विष्णोस्तु सकलीकृतिः । मृगराजं वृषं नागं व्यजनं कलसं तथा । वैजयन्तीं तथा भेरीं दीपमित्यष्टमङ्गलम् । दर्शयेदश्वसूक्तेन (५६) पादश्चैव त्रिपादिति (५७) । उखां पिधानकं पात्रमन्दिकां दर्विकां दरेत् । मुषलोलूखलं दद्याच्छिलां सम्मार्जनीं तथा । तथा भोजनभाण्डानि गृहोपकरणानि च । शिरोदेशे च निद्राख्यं वस्त्ररत्नयुतं घटम् । खण्डखाद्यैः पूरयित्वा स्नपनस्य विधिः स्मृतः" ५८अ०

(५८अ० प्रतीकस्मृचितामन्त्राः यथा

(१) "विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा" यजु०२०।२२

(२) "चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः। आप्राद्यावा पृथिवी चान्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" ऋ० १।११५।१।

(३) "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ! सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ! अग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा ! सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा ! ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा" यजु० ३।९

(४) "मधुवाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः" यजु० १३।२७ अत्र एकैव ऋक् पाठ्या ।

(५) "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्यादि प्राग्वत् ।

(६) "इमं मे वरुण ! श्रुधी हवमद्या च मृडय । त्वामवस्युराचके" यजु० २१।१

(७) "घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा" यजु० ३४।४५

(८) अतो देवा अवन्तु न इत्यादि प्राग्वत् ।

(९) "सप्त तेऽग्ने ! समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऋषयः सप्त धामप्रियाणि । सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्तयोनीरापृणस्व घृतेन स्वाहा" यजु०१७।७९

(१०) द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव । पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः" यजु०२५।२०

(११) "आपोहि ष्ठा मयोभुवस्तान ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे" ऋ०१०।९।१

(१२) "पावमानसूक्तम् स्वादिष्ठयेत्यादि हिन्वन्तीत्यन्तम् पञ्चषष्टिसूक्तात्मकम् मत्कृत तुलादानादिपद्धतौ १६७ अवधि १८५पृ० पर्यन्ते दृश्यम् । यजुर्वेदोक्तं पुनन्तु पितर इत्यादि नवर्चं तत्रैव २०६पृ०दृश्यम्

(१३)समुद्रं गच्छ स्वाहा । अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देवं सवितारं गच्छ स्वाहा । यजु० ६।२१

(१४) "शन्नोदेवीरभीष्टय आपो भवन्तु पीतये । शंयोरभिस्रवन्तु नः" ऋ० १०।९।४

(१५) "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्यादि प्राग्वत् ।

(१६) "इमं मे गङ्गे यमुने ! सरस्वति ! शुतुद्रि ! स्तोमं सचतापरुष्ण्या । असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयाऽऽर्जीकीये शृणुह्यासुषोमया" ऋ०१०।७५।५

(१७) "तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम्" ऋ०१।२२।२०

(१८) "याओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः । तासामसि त्वमुत्तमारं कामाय शं हृदे" यजु०१२।९२

(१९) "यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे । प्रप्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम्"ऋ०६।४८।१

(२०) "पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयोधाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम्" ऋ०१८।३६

(२१) "याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः" यजु०१२।८९

(२२) "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जन-

यन् देवएकः" ऋ०१० मण्डले ८सूक्ते ।१।२ ऋक् ।

(२३) सोमं राजानमित्यादि प्राग्वत् ।

(२४) "विष्णोरराटमसि विष्णोः श्नप्त्रे स्थः । विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि । वैष्णवमसि विष्णवे त्वा" यजु० ५।२१।

(२५) "हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जागोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत्" यजु० १०।२४

(२६) "मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आजातमग्निम् । कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्नापात्रं जनयन्त देवाः" यजु०७।२४

(२७) "मा न स्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । मा नो वीरान् रुद्र ! भामिनो बधीर्हविष्मन्तः सदामित्त्वा हवामहे" यजु०१६।१६

(२८) "गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्" श्रीसूक्ते ८मन्त्रः

(२९) "इदमापः प्रवहत यत्किञ्च दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम्" ऋ०१।२३।२२

(३०) "मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् । ग्राहिर्जग्राह यदि वैतदेनं तस्या इन्द्राग्नी प्रमुमुक्तमेनम् ।१ यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव । तमाहरामि निर्ऋतेरुपस्थादस्पार्षमेनं शतशारदाय ।२ सहस्राक्षेण शतशारदेन शतायुषा हविषाहार्षमेनम् । शतं यथेमं शरदो न यातीन्द्रो विश्वस्य दुरितस्य पारम् ।३ शतं जीव शरदो वर्द्धमानः शतं हेमन्तान् शतमु वसन्तान् । शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः । ४ आहार्षं त्वाविदं त्वा पुनराग पुनर्नव । सर्वाङ्ग ! सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्चतेऽविदम्"५ऋ०१०।१६१

(३१) "अतो देवा अवन्तु व इत्यादि प्राग्वत् ।

(३२) "हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम्" यजु०४०।१७

(३३) मधुवाता इत्यादि प्राग्वत् ऋगेका ।

(३४) मयि गृह्णाम्यग्ने ! अग्निं रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय मामु देवताः सचन्ताम्" यजु०१३।१

(३५) "अक्षन्नमीमदन्त ह्यवप्रिया अधूषत । अस्तोषत स्वभानवो विप्रा न विष्टया मतीयोजान्विन्द्र ! ते हरी" ऋ० २।८।२

(३६) "काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि । एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च" यजु०१३।२०

(३७) गन्धवती गन्धद्वारामित्यादि प्राग्वत् ।

(३८) "तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्रमोषीः" ऋ० १।२४।११

(३९) "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे" ऋ०१।२२।१७

(४०) "बृहस्पते ! अति यदर्यो अर्हाद् द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु । यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम्" यजु० २६।३

(४१) "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" यजु० ३१।१२

(४२) महाव्रतं यद्वर्चो हिरण्यस्येत्यस्यामृचि गेयं साम

(४३) "ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि" यजु० १२।९६

(४४) धूरसि धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः । देवानामसि वह्नितमं सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमम्" यजु० १।८

(४५) "विभ्राट् बृहत् सम्प्रदशर्द्धं विभ्राड बृहत् पिबतु सोम्यम्, इत्यादि करतां नः सुराधसः इत्यन्तम्" यजु० ३३।३० मन्त्रावधि ४६ मन्त्र पर्यन्तं मतृकृततत्त्वादानादि पद्धतौ १२२ पत्रावधि ११३ पत्रपर्यन्ते द्रष्टव्यम् ।

(४६) "युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि" यजु०२३।५

(४७) दीर्घायुष्ट ओषधे ! खनिता यस्मै च त्वा खनाम्यहम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वागतवन् शावृशेहतम्" यजु०१२।१००

(४८) "इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः । रथीतमं रथीनां राजानं सत्पतिं पतिम्" ऋ०१।११।१

(४९) "ततो विराडजायत विराजो अधिपूरुषः । स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः" यजु०३१।५

(५०) रथन्तरं साम अभि त्वा शूर इत्यस्यामृचि गेयं तच्च मतृकृततत्त्वादानादिपद्धतौ १९२।९३ पत्रे द्रष्टव्यम् ।

(५१) मुञ्चामि त्वा इत्यादि प्राग्वत् ऋगेका ।

(५२) सौपर्णं सूक्तम् ऋग्वेदप्रसिद्धम् ।

(५३) "उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ! देवयन्तस्त्वेमहे । उपप्रयन्तु

मरुतः सुदानव इन्द्र ! प्राशूर्भवा सचा” यजु०२४।५६

(५४) ब्रह्मरथं सामभेदः ।

(५५) अतो देवा इत्यादि षड़्चम् ऋ०१।२२। तच्च मत्-कृत तुलादानादि पद्धतौ ८८।८६ पत्रे द्रष्टव्यम् ।

(५६) अश्वसूक्तम् ऋग्वेद प्रसिद्धम् ।

(५७) त्रिपादूर्द्ध उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः । ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशनानशने अभि यजु०३१।४)

“हरेः सान्निध्यकरणमधिवासनमुच्यते। सर्वज्ञं सर्वगं ध्यात्वा आत्मानं पुरुषोत्तमम् । ओङ्कारेण समायोज्य चिच्छक्तिमभिमानिनीम् । निःसार्य्यात्मैकतां कृत्वा स्वस्मिन् सर्वगते विभौ । योजयेन्मरुता पृथ्वीं वह्निबीजेन दीपयेत् । संहरेद्वायुना चाग्निं वायुमाकाशतो नयेत् । अधिभूतादिदैवैस्तु साध्याख्यैर्विभवैः सह । तन्मात्रपात्रकान् कृत्वा संहरेत्तत्क्रमाद्बुधः । आकाशं मनसाहृत्य मनोऽहङ्करणे कुरु । अहङ्कारञ्च महति तच्चाप्यव्याकृते नयेत् । अव्याकृतं ज्ञानरूपे वासुदेवः स ईरितः । स तामव्याकृतां मायामवष्टभ्य सिसृक्षया । सङ्कर्षणाख्यः शब्दात्मा स्पर्शाख्यमसृजत् प्रभुः । क्षोभ्य मायां स प्रद्युम्नं तेजोरूपं स चासृजत् । अनिरुद्धं रसमात्रं ब्रह्माणं गन्धरूपकम् । अनिरुद्धः स च ब्रह्मा अप आदौ ससर्ज ह । तस्मिन् हिरण्मयञ्चाण्डं सोऽसृजत् पञ्चभूतवत् । तस्मिन् संक्रामिते जीवे शक्तिरात्मोपसंहृता । प्राणो जीवेन संयुक्तो वृत्तिमानिति शब्द्यते । जीवो व्याहृतिसंज्ञस्तु प्राणेष्वाध्यात्मिकः स्मृतः । प्राणैर्युक्ता ततो बुद्धिः सञ्जाता चाष्टमूर्तिकी । अहङ्कारस्ततो जज्ञे मनस्तस्मादजायत । अर्थाः प्रजज्ञिरे पञ्च सङ्कल्पादियुतास्ततः । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्ध इति स्मृताः । ज्ञानशक्तियुतान्येतैरारब्धानीन्द्रियाणि तु । त्वक्श्रोत्रघ्राणचक्षूंषि जिह्वाबुद्धीन्द्रियाणि तु । पादौ पायुस्तथा पाणी वागुपस्थश्च पञ्चमः । कर्मेन्द्रियाणि चैतानि पञ्चभूतान्यतः शृणु । आकाशवायुतेजांसि सलिलं पृथिवी तथा । स्थूलमेभिः शरीरन्तु सर्वाधारं प्रजायते । एतेषां वाचका मन्त्रा न्यासायोच्यन्त उत्तमाः । जीवभूतं मकारन्तु जीवोपाधिगतं न्यसेत् । हृदयस्थं बकारन्तु बुद्धितत्त्वं न्यसेत् बुधः । फकारमपि तत्रैव अहङ्कारमयं न्यसेत् । मनस्तत्त्वं पकारन्तु न्यसेत् संकल्पसम्भवम् । शब्दतन्मात्रतत्त्वन्तु नकारं मस्तके न्यसेत् । स्पर्शात्मकं धकारन्तु वक्त्रदेशे तु विन्यसेत् । दकारं रूपतत्त्वन्तु हृद्देशे विनिवेशयेत् । थकारं वस्तिदेशे तु रसतन्मात्रकं न्यसेत् । तकारं गन्धतन्मात्रं जङ्घयोर्विनिवेशयेत् । णकारं श्रोत्रयोर्न्यस्य ढकारं विन्यसेत्त्वचि । डकारं नेत्रयुग्मे तु रसनायां ठकारकम् । टकारं नासिकायान्तु ञकारं वाचि विन्यसेत् । झकारं करयोर्न्यस्य पाणितत्त्वं विचक्षणः । जकारं पादयोर्न्यस्य छं पायौ चमुपस्थके । विन्यसेत् पृथिवीतत्त्वं ङकारं पादयुग्मके । वस्तौ घकारं गं तत्त्वं तेजसं हृदि विन्यसेत् । खकारं वायुतत्त्वञ्च नासिकायां निवेशयेत् । ककारं विन्यसेन्नित्यं खतत्त्वं मस्तके बुधः । हृत्पुण्डरीके विन्यस्य मकारं सूर्य्यदैवतम् । द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः । कलाषोडशसंयुक्तं षकारं तत्र विन्यसेत् । तन्मध्ये चिन्तयेन्मन्त्री विन्दुं वह्नेस्तु मण्डलम् । सकारं विन्यसेत्तत्र प्रणवेन सुरोत्तम ! । ओं यं परमेष्ठ्यात्मने रं नमः पुरुषात्मने । लं नमोविश्वात्मने न्यस्य वं निवृत्त्यात्मने नमः । ओं शं नमः सर्वात्मने इत्युक्ताः पञ्च शक्तयः । स्थाने तु प्रथमा योज्या द्वितीया आसने मता । तृतीये शयने तद्वच्चतुर्थी पानकर्मणि । प्रत्यर्चायां पञ्चमी स्यात्पञ्चोपनिषदः स्मृताः । हकारं विन्यसेन्मध्ये ध्यात्वा मन्त्रमयं हरिम् । यां मूर्तिं स्थापयेत्तस्या मूलमन्त्रं न्यसेत्ततः । ओं नमो भगवते वासुदेवायेति च मूलकम् । शिरोघ्राणललाटेषु मुखकण्ठहृदि क्रमात् । भुजयोर्जङ्घयोरङ्घ्र्योः केशवं शिरसि न्यसेत् । नारायणं न्यसेद्वक्त्रे ग्रीवायां माधवं न्यसेत् । गोविन्दं भुजयोर्न्यस्य विष्णुं च हृदये न्यसेत् । मधुसूदनकं पृष्ठे वामनं जठरे न्यसेत् । कट्यान्त्रिविक्रमं न्यस्य जङ्घायां श्रीधरं न्यसेत् । हृषीकेशं दक्षिणायां पद्मनाभं तु गुल्फके । दामोदरं पादयोश्च हृदयादिषडङ्गकम् । एतत् साधारणं प्रोक्तमादिमूर्तेस्तु सत्तम ! । अथ वा यस्य देवस्य प्रारब्धं स्थापनं भवेत् । तस्यैव मूलमन्त्रेण सजीवकरणं भवेत् । यस्या मूर्तेस्तु यन्नाम तस्याद्यं चाक्षरं च यत् । तत् स्वरैर्द्वादशैर्भेद्य ह्यङ्गानि परिकल्पयेत् । हृदयादीनि देवेश मूलञ्च दशमाक्षरम् । यथा देवे तथा देहे तत्त्वानि विनियोजयेत् । चक्राब्जमण्डले विष्णुं यजेद्गन्धादिना तथा । पूर्ववच्चासनं दद्यात् सपात्रं सपरिच्छदम् । शुभचक्रं द्वादशारं ह्युपरिष्टाद्विचिन्तयेत् । त्रिनाभि चक्रं द्विनेमि स्वरैस्तच्च समन्वितम् । पृष्ठदेशे ततः प्राज्ञः प्रकृत्यादी-

निवेशयेत् । पूजयेद्द्वारकाग्रेषु सूर्यं द्वादशधा पुनः । कलाषोडशसंयुक्तं सोमन्तत्र विचिन्तयेत् । सवन्हं त्रितयं नाभौ चिन्तयेद्देशिकोत्तमः । पद्मञ्च द्वादशदलं पद्ममध्ये विचिन्तयेत् । तन्मध्ये पौरुषीं शक्तिं ध्यात्वाभ्यर्च्य च देशिकः । प्रतिमायां हरिं न्यस्य तत्र तं पूजयेत् सुरम् । गन्धपुष्पादिभिः सम्यक् साङ्गं सावरणं क्रमात् । द्वादशाक्षरवीजैस्तु केशवादीन् समर्चयेत् । द्वादशारे मण्डले तु लोकपालादिकं क्रमात् । प्रतिमामर्च्चयेत् पश्चाद्गन्धपुष्पादिभिर्द्विजः । पौरुषेण तु सूक्तेन (१) श्रियाः सूक्तेन(२)पिण्डिकाम् । जननादिक्रमात् पश्चाज्जनयेद्वैष्णवानलम् । हुत्वाग्निं वैष्णवैर्मन्त्रैः कुर्य्याच्छान्त्युदकं बुधः । तत् सिक्त्वा प्रतिमामूर्ध्नि वह्निप्रणयनं चरेत् । दक्षिणेऽग्निं दूतमिति (३) कुण्डेऽग्निं प्रणयेद्बुधः । अग्निनाग्निश्च (४) पूर्वे च कुण्डेऽग्निं प्रणयेद्बुधः । उत्तरे प्रणयेदग्निमग्निं दूतं हवीमभिः (५)। अग्निप्रणयने मन्त्रस्त्वमग्ने (६)द्युभिरुच्यते । पलाशसमिधानान्तु अष्टोत्तरसहस्रकम् । कुण्डे कुण्डे होमयेच्च व्रीहीन् वेदादिकैस्तथा । साज्यांस्तिलान् व्याहृतिभिर्मूलमन्त्रेण वै घृतम् । कुर्य्यात्ततः शान्तिहोमं मधुरत्रितयेन च । द्वादशार्णैः स्पृशेत् पादौ नाभिं हृन्मस्तकं ततः । घृतं दधि पयो हुत्वा स्पृशेन्मूर्द्धन्यथो ततः । स्पृष्ट्वा शिरोनाभिपादांश्चतस्रः स्थापयेन्नदीः । गङ्गा च यमुना गोदा क्रमान्नाम्ना सरस्वती । दहेत्तु विष्णुगायत्र्या (७) गायत्र्या श्रपयेच्चरुम् । होमयेच्च वलिं दद्यात्तदन्ते भोजयेद्द्विजान् । ग्रामाधिपानां तुष्ट्यर्थं हेम गां गुरवे ददेत् । दिक्पतिभ्यो वलिं दत्वा रात्रौ कुर्य्याच्च जागरम् । ब्रह्मघोषादिशब्देन सर्वभागधिवासनात्" ५८अ०।

५८ अ० प्रतीकसूचितामन्त्राः यथा [१-१६

(१) ("पौरुषसूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादि षोडशार्च्चम्" यजु०३१।

(२) श्रीसूक्तं हिरण्यवर्णामित्यादि ऋग्वेदपरिशिष्टोक्तं पञ्चदशर्च्चम् तुलादानां १६५ पत्रे दृश्यम् ।

(३) "अग्निं दूतं पुरोदधे हव्यवाहमुपब्रुवे । देवाँ आसादयादिह" यजु० २२।१७

(४) "अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाड् जुह्वास्यः" सामसं ४।१।१।१

(५) "अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्पतिम् । हव्यवाहं पुरुप्रियम्" ऋ० १।१२।२

(६) त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधिभ्यस्त्वं नृणां नृपते ! जायसे शुचिः यजु० ११।२७

(७) तद्विष्णोः परमं पदमित्यादि प्राग्वत् वैष्णवी गायत्री ।)

"पिण्डिकास्थापनार्थन्तु गर्भागारं तु सप्तधा । विभजेद्ब्रह्मभागे तु प्रतिमां स्थापयेद्बुधः । देवमानुषपैशाचभागेषु न कदाचन । ब्रह्मभागं परित्यज्य किञ्चिदाश्रित्य चान्तरम् । देवमानुषभागाभ्यां स्थाप्या यत्नात्तु पिण्डिका । नपुंसकशिलायान्तु रत्नन्यासं समाचरेत् । नारसिंहेन हुत्वाथ कुर्यात् न्यासं च तेन वै । व्रीहीन् रत्नविधातूंश्च लोहादींश्चन्दनादिकान् । पूर्वादिनवगर्तेषु न्यसेन्मध्ये यथारुचि । अथ चेन्द्रादिमन्त्रैश्च गर्त्तौ गुग्गुलुनावृतः । रत्नन्यासविधिं कृत्वा प्रतिमामालभेद्गुरुः । सशलाकैर्दर्भपुञ्जैः सहदेवैः समन्वितैः । सवाह्यान्तैश्च संस्कृत्य पञ्चगव्येन शोधयेत् । प्रोक्षयेद्दर्भतोयेन नदीतीर्थोदकेन च । होमार्थं स्थण्डिलं कुर्यात् सिकताभिः समन्ततः । सार्द्धहस्तप्रमाणं तु चतुरस्रं सुशोभनम् । अष्टदिक्षु यथान्यासं कलसानपि विन्यसेत् । पूर्वादिष्वष्टवर्णेन अग्निमानीय संस्कृतम् । त्वमग्ने ! द्युभिरिति च(१)गायत्र्या समिधो हुनेत् । अष्टार्णेनाष्टशतकं साज्यं पूर्णां प्रदापयेत् ।· शान्त्युदकमाम्रपत्रैः मूलेन शतमन्त्रितम् । सिञ्चेद्देवस्य तन्मूर्ध्नि श्रीश्च ते (२) ह्यनया ऋचा । ब्रह्मयानेन चोद्धृत्य उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते (३)। तद्विष्णोरिति (४) मन्त्रेण प्रासादाभिमुखं नयेत् । शिविकायां हरिं स्थाप्य भ्रामयीत पुरादिकम् । गीतवेदादिशब्दैश्च प्रासादद्वारि धारयेत् । स्त्रीभिर्विप्रैर्मङ्गलाष्टघटैः संस्नापयेद्धरिम् । ततो गन्धादिनाभ्यर्च्य मूलमन्त्रेण देशिकः । अतो देवेति (५)वस्त्राद्यमष्टाङ्गार्घ्यं निवेद्य च । स्थिरे लग्ने पिण्डिकायां देवस्य त्वेति (६) धारयेत् । ओं त्रैलोक्यविक्रान्ताय नमस्तेऽस्तु त्रिविक्रम ! । संस्थाप्य पिण्डिकायान्तु स्थिरं कुर्य्याद्विचक्षणः । ध्रुवा द्यौरिति (७) मन्त्रेण विश्वतश्चक्षुरित्यपि (८) । पञ्चगव्येन संस्नाप्याक्षाल्य गन्धोदकेन च । पूजयेत् सकलीकृत्य साङ्गं सावरणं हरिम् । ध्यायेत् खं तस्य मूर्तिन्तु पृथिवीं तस्य पीठिकाम् । कल्पयेद्विग्रहं तस्य तैजसैः परमाणुभिः । जीवमावाहयिष्यामि पञ्चविंशतितत्त्वगम् । चैतन्यं परमानन्दं जाग्रत्स्वप्नविवर्जितम् । देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहङ्कारवर्जि-

तम् । ब्रह्मादितृणपर्य्यन्तं हृदयेषु व्यवस्थितम् । हृदयात् प्रतिमाबिम्बे स्थिरो भव परेश्वर ! । सजीवं कुरु बिम्बं त्वं सबाह्याभ्यन्तरस्थितः । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो देहोपाधिषु संस्थितः । ज्योतिर्ज्ञानं परं ब्रह्म एकमेवाद्वितीयकम् । सजीवीकरणं कृत्वा प्रणवेन निबोधयेत् । सान्निध्यकरणन्नाम हृदयं स्पृश्य वै जपेत् । सूक्तन्तु पौरुषं ध्यायन् इदं गुह्यमनुं जपेत् । नमस्तेऽस्तु सुरेशाय सन्तोषविभवात्मने । ज्ञानविज्ञानरूपाय ब्रह्मतेजोऽनुयायिने । गुणातिक्रान्तवेशाय पुरुषाय महात्मने । अक्षयाय पुराणाय विष्णो ! सन्निहितो भव । यच्च ते परमं तत्त्वं यच्च ज्ञानमयं वपुः । तत् सर्व्वमेकतो लीनमस्मिन्देहे विवर्द्धताम् । आत्मानं सन्निधीकृत्य ब्रह्मादिपरिवारकान् । स्वनाम्ना स्थापयेदन्यानायुधादीन् स्वमुद्रया । यात्रावर्षादिकं दृष्ट्वा ज्ञेयः सन्निहितो हरिः । नत्वा स्तुत्वा स्तवाद्यैश्च जप्त्वा चाष्टाक्षरादिकम् । चण्डप्रचण्डौ द्वारस्थौ निर्गत्याभ्यर्च्चयेद्गुरुः । अग्निमण्डपमासाद्य गरुडं स्थाप्य पूजयेत् । दिगीशान् दिशि देवांश्च स्थाप्य सम्पूज्य देशिकः । विश्वक्सेनं तु संस्थाप्य शङ्खचक्रादि पूजयेत् । सर्व्वपार्षदकेभ्यश्च बलिं भूतेषु चार्पयेत् । ग्रामवस्त्रसुवर्णादि गुरवे दक्षिणां ददेत् । यागोपयोगि द्रव्याद्यमाचार्य्याय नरोऽर्पयेत् । आचार्य्यदक्षिणार्द्धन्तु ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददेत् । अन्येभ्यो दक्षिणां दद्याद्भोजयेद् ब्राह्मणांस्ततः । अवारितफलान् दद्याद्यजमानाय वै गुरुः । विष्णुं नयेत् प्रतिष्ठाता चात्मना सकलं कुलम् । सर्व्वेषामेव देवानामेष साधारणो विधिः । मूलमन्त्राः पृथक् तेषां शेषं कार्य्यं समानकम्” ह०अ० ।

(ह०अ० प्रतीकसूचिता मन्त्रा यथा

(१) त्वमग्ने द्युभिरित्यादि प्राग्वत् ।

(२) “श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च ते पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्णन्निषाणामुं म इषाण सर्व्वलोकं म इषाण” यजु० ३१।२२

(३) उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते इत्यादि प्राग्वत् ।

(४) तद्विष्णोः परमं पदमित्यादि प्राग्वत् ।

(५) अतो देवा अवन्तु न इत्यादि प्राग्वत् ।

(६) देवस्य त्वा इत्यादि प्राग्वत् ।

(७) “ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्व्वता इमे । ध्रुवं विश्वमिदं जगद् ध्रुवो राजा विशामयम्” ऋ०१०।१६३।४

(८) विश्वतश्चक्षुरित्यादि २७२८ पृष्ठे प्रदर्शितम्) ।

प्रतिष्ठामयूखादौ तत्प्रयोगो द्रष्टव्यः । प्रतिष्ठायाः पूज्यताप्रयोजकता कुसुमाञ्जलौ हरिदासीये च व्यवस्थापिता यथा “कथञ्च प्रतिमादौ प्रतिष्ठादेरुपयोगः तथा च प्रतिष्ठाजन्या शक्तिश्चाण्डालादिस्पर्शनाश्या पूज्यताप्रयोजिका स्वीकार्य्या इत्यत आह हरि० “निमित्तभेदसंसर्गादुद्भवानुद्भवादयः । देवताः सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा” मू० । “निमित्तभेदः अदृष्टभेदः । देवताः प्रतिष्ठाविधिना सन्निधानेनाहङ्कारममकारादिना आराधनीयतामासादयन्ति प्रतिष्ठाविधिना देवतानां प्रतिमादौ अहङ्कारममकारौ चाण्डालादिस्पर्शे च तादृशाभिमानाभावः । देवताचैतन्यविवादेऽपि यथार्थपूजितत्वधीः प्रतिष्ठितत्वधीश्च चण्डालादिस्पर्शाभावविशिष्टा पूज्यतानियामिका तत्र चोपयोगिनी प्रतिष्ठा । वस्तुतस्तु प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शनादिसंसर्गाभावः प्रतिष्ठाध्वंसकालीनः पूज्यताप्रयोजकः प्रतिष्ठितं पूजयेदितिवाक्येन प्रतिष्ठाध्वंसस्यैव प्राप्तेरिति” हरिदासः ।

प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्या पूज्यताप्रयोजिका शक्तिरुत्पद्यते इति मीमांसकास्तन्मतमनुमानचिन्तामणौ शक्तिवादे निराकृतं यथा

“अथ प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्यं न यजमानादृष्टं पूज्यत्वप्रयोजकं भोगादिना तन्नाशेऽपि पूज्यत्वात् तत्सत्त्वेऽपि चाण्डालादिस्पर्शेनापूज्यत्वात् अन्यधर्मं प्रत्यन्यधर्मस्यानुपयोगाच्च न प्रतिष्ठाध्वंसस्तथा, तत एव उपजीव्यप्रतिष्ठाप्रयोजकत्वभङ्गापत्तेः । तस्मात् प्रतिष्ठाजन्याऽस्पृश्यस्पर्शादिनाश्या प्रतिमादिनिष्ठा शक्तिरभ्युपेयेति चेत् प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादौ देवतासन्निधिरहङ्कारममकाररूपः क्रियते स्वसादृश्यदर्शिनस्तनादाविव, ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कारसत्त्वात् अस्पृश्यस्पर्शादिना तु तन्नाशः अचेतनदेवतापक्षे च यथार्थप्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानस्यास्पृश्यस्पर्शादिविरहसहकृतस्य तथात्वं प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिबलात्तत्प्रतिसन्धानस्यावश्यकत्वादिति प्राञ्चः । नव्यास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तत्राधेयशक्तिवदपूर्व्वान्तरं जन्यते तददृष्टवदात्मसंयोगाश्रयपूज्यत्वम् अस्पृश्यस्पर्शेन तन्नाशे चापूज्यत्वमित्याहुः । वयन्तु ब्रूमः प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवाक्येन प्रतिष्ठायाः कारणत्वं न बोध्यते किन्तु भूतार्थे क्तानुशासनादतीतप्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते तथा च प्रतिष्ठाध्वंसः प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यादिप्रतियोगिकानादिसंसर्गाभावस-

हितः पूज्यत्वप्रयोजकः स च प्रागभावोऽत्यन्ताभावश्च क्वचित्"। देवप्रतिष्ठादयोऽप्यत्र

तत्र विहितनक्षत्रलग्नादिकं मु॰चि॰ उक्तं यथा

"जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशाङ्कशुक्रे। दृश्ये, मृदुक्षिप्रचरध्रुवे स्यात्पक्षे सिते स्वर्क्षतिथिक्षणे वा। रिक्तारवर्ज्ये दिवसेऽतिशस्ता शशाङ्कपापैस्त्रिभवाङ्गसंस्थैः। व्यष्टान्त्यगैः सत्खचरैर्मृगेन्द्रे सूर्यो, घटे को, युवतौ च विष्णुः। शिवो नृयुग्मे, द्वितनौ च देव्यः, क्षुद्राश्चरे, सर्व इमे स्थिरर्क्षे। पुष्ये ग्रहा, विघ्नपयक्षसर्पभूतादयोऽन्त्ये, श्रवणे जिनश्च"।

"देवप्रतिष्ठायां तु विशेषस्तत्र वशिष्ठः "अथ प्रतिष्ठां कथयामि सम्यक् शिवस्य विष्णोरथवा परेषाम्। सौम्यायने देवगुरौ च शुक्रे सन्दृश्यमाने परिचारकाणाम्"। शिवविष्णुग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम्। अत्र सौम्यप्रकृतीनां देवानामुत्तरायणे स्थापनमुक्त्वा उग्रप्रकृतीनां दक्षिणायनेऽपि कार्यं तदुक्तं वैखानससंहितायाम् "मातृभैरववाराहनारसिंहत्रिविक्रमाः। महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने"। इति शैवसिद्धान्तशेखरे तु "श्रेष्ठोत्तरे प्रतिष्ठा स्यादयने मुक्तिमिच्छताम्। दक्षिणे तु मुमुक्षूणां मलमासे न सा द्वयोरिति" इत्युक्तम्। अत्र दक्षिणे तु मुमुक्षूणामित्यपि मातृभैरवेत्यादिपरतया योज्यमन्यथा प्रतिपदं मासगणना वशिष्ठादिषु न युज्येत यदाह वसिष्ठः "मासे तपस्ये तपसि प्रतिष्ठा धनायुरारोग्यकरी च कर्त्तुः। चैत्रे महारुग्भयदा च शुक्रे समाधवे पुत्रधनाप्तये स्यात्"। नारदोऽपि "विचैत्रेष्वेव मासेषु माघादिषु च पञ्चसु"। वसिष्ठः "आषाढमासादिचतुष्टयेऽपि कलत्रसन्तानविनाशदा स्यात्। ऊर्जे च कर्त्तुर्निधनप्रदा च सौम्ये सपौषेऽखिलदुःखदा स्यात्। वलक्षपक्षः शुभदः समस्तः स दैव तत्राद्यदिनं विहाय। अन्त्यत्रिभागं परिहृत्य कृष्णपक्षोऽपि शस्तः खलु पक्षयोश्च। रिक्तावमत्यक्तदिनेष्वनिन्द्ययोगेषु वैनाशकवर्जितेषु। दिने महादोषविवर्जिते च शशाङ्कताराबलसंयुते च"। वैनाशकनक्षत्राणि नारदेनोक्तानि "जन्मभाद्दशमं कर्म सङ्घातर्क्षञ्च षोडशम्। अष्टादशं सामुदयं त्रयोविंशं विनाशभम्। मानसं पञ्चविंशर्क्षं नाचरेच्छुभमेषु तु"। इति अथ तिथीनाह नारदः। "यद्दिनं यस्य देवस्य तद्दिने तस्य संस्थितिः। द्वितीयादिद्वयोः पञ्चम्यादितस्त्रिषु क्रमात्। दशम्यादि चतसृषु पौर्णमास्यां विशेषतः। मुख्यतिथ्यसम्भवे उक्ततिथौ स्थापनं कार्यम्" इत्यर्थः। अथ वारानाह नारदः "कुजवर्जितवारेषु कर्त्तुः सूर्ये बलप्रदे। चन्द्रताराबलोपेते पूर्वाह्णे शोभने दिने"। इति प्रत्येकं वारफलमाह वसिष्ठः "कीर्तिप्रदं क्षेमकरं क्षणानुभयप्रदं वृद्धिकरं दृढं च। लक्ष्मीकरं सुस्थिरदं त्विनादिवारेषु संस्थापनमामनन्ति"। अथ देवप्रतिष्ठानक्षत्राणि "हस्तत्रये मित्रहरित्रये च पौष्णद्वयादित्यसुरेज्यभेषु। स्यादुत्तराधातृशशाङ्कभेषु सर्वामरस्थापनमुत्तमं सत्"। अत्र षोडशभानि ध्रुवमृदुक्षिप्रलघुरूपाणि एवोक्तानि तत्र ग्रन्थकर्त्रा जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा नक्षत्राणि बहुधातुल्यत्वादेतानि उक्तानि द्वित्राणि तु भिन्नानि तान्युक्तविशेषवचनेभ्योऽवसेयानि। देवताघटनमुहूर्त्तस्तु उच्यते यथा तत्र दीपिका "ध्रुवलघुमृदुवर्गे वारुणे विष्णुदैवे मरुददितिधनिष्ठे शोभने वासरे च। त्रिदशमदनजन्मैकादशे ३।१०।७।१।११। शीतरश्मौ विबुधसुकृतिरिष्टा नाडिनक्षत्रहीने" इति। नाडिनक्षत्राणि वैनाशिकनक्षत्राणि। अथ देवताप्रतिष्ठायां सामान्यतो लग्नशुद्धिं देवताविशेषे च तथा। पादोनोपजातिकाभ्यामाह शशाङ्केति। जलाशयप्रतिष्ठायामारामप्रतिष्ठायां च सुलग्नमात्रं विचार्यं देवप्रतिष्ठायां शशाङ्कश्चन्द्रः पापाः सूर्यभौमशनिराहुकेतवस्तैस्त्रिभवाङ्गसंस्थैस्तृतीयषष्ठैकादशस्थानस्थितैरुपलक्षिते लग्ने। तथा सत्खचरैः सोमबुधगुरुशुक्रैर्व्यष्टान्त्यगैरष्टमद्वादशव्यतिरिक्ताखिलस्थानस्थैः सद्भिर्देवप्रतिष्ठातिशस्ता तदुक्तं रत्नमालायाम्। "केन्द्रत्रिकोणभवमूर्तिषु सद्ग्रहेषु चन्द्रार्कभौमशनिषु त्रिषडायगेषु। सान्निध्यमेति नियतं प्रतिमासु देवः कर्तुः सुखार्थसुतसम्पदरोगता च। सौम्या लग्नाद्याश्रिता मूर्तिपूर्वान् भावान् वीर्यैरुत्कटावर्द्धयन्ति। षष्ठं हित्वाभावमेते हि तत्र शत्रुध्वस्तिं कर्त्तुरुत्पादयन्ति"। शनिग्रहणं राहुकेत्वोरप्युपलक्षणं यदाह वसिष्ठः "सूर्येन्दुभौमार्किशिकेतवश्च लग्नस्थितानैधनदाश्च भर्तुः। सौम्यग्रहा लग्नगतास्तदैव स्यायुर्बलारोग्यकराश्च नूनम्"। अन्यच्च तत्रैव "सर्वे ग्रहानैधनदास्त्वजस्रं सौम्या असौम्याः खलु मृत्युसंस्थाः" इति अथ प्रसङ्गान्नवांशविचारः तत्र स्थिरद्विस्वभावनवांशाग्राह्या न चरांशस्तत्रापि तुलांशः साधीयान् यदाह वसिष्ठः "पञ्चेष्टकैः जीवशशाङ्कसूर्यसुख्यग्रहैः सौम्यनवांशयुक्तैः लग्ने

स्थिरे चोभयराशियुक्ते नवांशके चोभयगे स्थिरे वा"। उभयगे द्विस्वभावे "चरोदये लग्नगते न कार्यं संस्थापनं नैव चरांशकेऽपि। चरोऽपि मुख्यः सतुलांशकस्य सदा मृदुत्वात् सुरसन्निवेशे" इति मृदुत्वाच्छुभस्वामिकत्वात् नारदोऽपि "शुभलग्ने शुभांशे च कर्त्तुस्तेऽनिधनोदये। राशयः सकलाः श्रेष्ठाः शुभग्रहयुतेक्षिताः" इति अथ लग्नदौष्ट्येऽपवादो वसिष्ठेनोक्तः "एकोऽपि जीवो बलवान् तनुस्थः सितोऽपि सौम्योऽप्यथ वा बली चेत्। दोषानशेषान्विनिहन्ति सद्यः स्कन्दो यथा तारकदैत्यवर्गमिति" नारदः "गुणाधिकतरे लग्ने दोषेऽत्यल्पतरे यदि। सुराणां स्थापनं तत्र कर्त्तुरिष्टार्थसिद्धिदम्"। मृगेन्द्र इति सूर्यो मृगेन्द्रे सिंहलग्ने स्थाप्यः, तथा कोब्रह्मा घटे कुम्भलग्ने, विष्णुर्युवतौ कन्यालग्ने। शिवो महादेवोन्द्वयुग्मे मिथुनलग्ने च, पुनर्द्वितनौ मिथुनकन्याधनुर्मीनलग्नेषु देव्यो दुर्गादिक्षिणामूर्त्यादयः। चरे मेषकर्कतुलामकरलग्नेषु क्षुद्रादेव्यश्चतुःषष्टियोगिनीप्रभृतयः। सर्वे इमे उक्ता अनुक्ताश्च देवा इत्यर्थः। उक्ता महादेवादयः अनुक्ता इन्द्रादयः ते स्थिरर्क्षे वृषसिंहवृश्चिककुम्भलग्नेषु स्थाप्याः यदाह श्रीपतिः "सिंहोदये दिनकरो, मिथुने, महेशो, नारायणश्च युवतौ, घटभे विधाता। देव्यो द्विमूर्तिभवने च निवेशनीयाः क्षुद्राश्चरे स्थिरगृहे निखिलाश्च देवाः"। इति पुष्ये ग्रहा इति यक्षाचन्द्रादयोऽष्टौ पुष्यनक्षत्रे स्थाप्या इत्यर्थः। उपलक्षणं चैतत् तत्र सूर्यस्य हस्तनक्षत्रे स्थापनं, महादेवब्रह्मणोः पुष्यश्रवणाभिजित्सु स्थापनं, कुबेरस्कन्दयोरनुराधायां, दुर्गाप्रभृतीनां मूले स्थापनं, सप्तर्षीणां स्वाधिष्ठितनक्षत्रे लक्ष्मीव्यासवाल्मीकागस्त्यानामपि सप्तर्ष्यधिष्ठितनक्षत्रे स्थापनम् उक्तञ्च रत्नमालायां "पुष्यश्रुत्यभिजित्सु, चेश्वरकयोर्विन्चाधिपस्कन्दयोर्मैत्रे तिग्मरुचेः करे, निर्ऋतिभे दुर्गादिकानां शुभम्"। कोब्रह्मा तथा "सप्तर्षयो यत्र चरन्ति धिष्ण्ये कार्या प्रतिष्ठा खलु तत्र तेषाम्। श्रीव्यासवाल्मीकिघटोद्भवानां तथा स्मृता वाक्पतिभे महानामिति"। सप्तर्षयस्तु कश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजोविश्वामित्रोऽथ गौतमः। जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः स्मृताः" इति स्मृतेस्ते यस्मिन्नक्षत्रे सञ्चरन्तो दृश्यन्ते तस्मिन्नक्षत्रे तेषां स्थापनम्। श्रीव्यासवाल्मीकिघटोद्भवानां तथा सप्तर्ष्यधिष्ठितनक्षत्रे। महानां वाक्पतिभे पुष्ये घटोद्भवोऽगस्त्यः। विन्नपेति विन्नपो गणेशः यक्षो देवयोनिः सर्पो वासुक्यादयः भूतो देवयोनिः "विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः। पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः" इत्यभिधानात् आदिशब्देन राक्षसासुरप्रमथसरस्वतीप्रभृतयो गृह्यन्ते ते रेवत्यां स्थाप्याः। तथा श्रवणे श्रवणनक्षत्रे जिनो बुद्धः स्थाप्यः। उपलक्षणं चैतत् इन्द्रकुबेरवर्जितानां लोकपालानां धनिष्ठायां स्थापनम्, इतोऽवशिष्टानां देवतानान्त्र्युत्तरारोहिणीषु स्थापनं स्यादित्यर्थः एतदप्युक्तं रत्नमालायाम् "गणपरिवृढरक्षोयक्षभूतासुराणां प्रमथफणिसरस्वत्यादिकानां च पौष्णे२७। श्रवसि सुगतनाम्नो वासवे लोकपानां निगदितमखिलानां स्थापनं हि स्थिरेष्विति"। परिवृढः स्वामी ! "प्रभौ परिवृढ" इति साधुः गणपरिवृढो गणेशः ! प्रमथा महादेवस्य पारिषदाः। श्रवसि श्रवणनक्षत्रे सुगतो बुद्धः "सर्वज्ञः सुगतो बुद्धः इत्यमरः स्थिरेषु रोहिणीत्र्युत्तरास्वित्यर्थः" पी॰धा॰।

देवतामय त्रि॰ देवतात्मकं देवता+मयट्। १देवतात्मके स्त्रियां ङीप्। २हिरण्यगर्भरूपे देवताभेदे च स्त्री ङीप् "या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी। गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत" कठोप॰। ४।७। "या देवतामयी सर्वदेवतात्मिका प्राणेन हिरण्यगर्भरूपेण परस्मात् ब्रह्मणः सम्भवति शब्दादीनामदनात् अदितिस्तां पूर्ववत् गुहां (सर्वप्राणगुहां हृदयाकाशम्) प्रविश्य तिष्ठन्तीमदितिम्। या भूतेभिर्भूतैः समन्विता व्यजायत उत्पन्नेत्यर्थः" भा॰।

देवतायतन न॰ ६त॰। देवगृहे "सीमासन्धिषु कार्य्याणि देवतायतनानि च" मनुः "रूपेणाप्यग्रेण सम्पन्नां (रुक्मिणी) देवतायतनान्तिके" हरिवं॰ ११७अ॰ देवतालयादयोऽप्यत्र "उद्यानदेवतालयपितृवनवल्मीक मार्गचितिजाताः" वृ॰सं॰ ४३अ॰।

देव(वा)तिथि पु॰ पुरुवंश्ये अक्रोधनपुत्रे नृपभेदे "अक्रोधनः खलु कालिङ्गीं करम्भां नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे देव(वा)तिथिः" भा॰आ॰९५अ॰ "ततश्चाक्रोधनस्तस्मात् देव(वा)तिथिरमुष्य च" भाग॰ ९।२२।९ देवातिथिरित्येव पाठः बहुषु पुस्तकेषु क्वचित् देवतिथिरिति पाठः।

देवत्रा अव्य॰ देवाय देयं करोति सम्पद्यते वा "देये त्रा च" पा॰ कृञादियोगे त्रा। करणादिविषये देवाय १देये २तदधीने

च। देवं वन्दे देवे रमे वा द्वितीयान्तात् सप्तम्यन्तात् वा देवशब्दात् त्वा। ३वन्दनादिकर्मणि देवे ४रमणविषये देवे च "देवत्वा यन्तमवसे" यजु०६।२० "देवान् प्रति वन्तं गच्छन्तम्" वेददी० उक्तेः ५देवतां प्रतीत्यर्थे च "ता देवीर्देवत्रेयं यज्ञं नयत" यजु० ६।२४ देवान् त्रायते त्रा—क। ६देवरक्षके त्रि० "देव एव सविता त्रपयति वर्षिष्ठेऽधिनाक इति देवत्रो एतदाह" शत०ब्रा० १।२।२।१४

देवदण्ड स्त्री देवात् मेघात् दण्डो यस्याः। नागवलायां राजनि०।

देवदत्त पु० देवा एनं देयासुः संज्ञायां क्त। संज्ञाशब्दप्रतिपाद्ये १नरभेदे "ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चित् ब्राह्मणकम्बले। देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः" हरिः ३त०।२देवेन दत्ते त्रि० "देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः। तां साध्वीं बिभृयान्नित्यम् देवानां प्रियमाचरन्" मनुः "भगोऽर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः" इत्यादि मन्त्रलिङ्गात् या देवदत्ता भार्य्या तां पतिर्लभते न तु स्वेच्छया तां सतीं देवानां प्रियं कुर्वन् बिभृयात्" कुल्लू०। ३बुद्धानुजे पु० त्रिका० ४अर्जुनशङ्खे शब्दार्थकल्पतरुः। "पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः" गीता। ५देहस्थे जृम्भणकरे वायुभेदे "विजृम्भणे देवदत्तः शुद्धस्फटिकसन्निभः" शारदातिलकटीकायां राघवभट्टधृतवाक्यम्। देवाय दत्तम्। ६देवार्थोत्सृष्टे ग्रामादौ त्रि०।

देवदत्तक पु० देवदत्तो मुख्य एषाम् "स एषां ग्रामणीः" पा० कन्। १देवदत्तप्रधानकेषु ब०व०अनुकम्पितो देवदत्तः। बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज् वा घनिलचौ" पा० ठच् घन् इलच् पक्षे कन्। २अनुकम्पिते देवदत्ते "ठाजादावूर्द्ध्वं द्वितीयादचः" पा० द्वितीयादचः परं सर्वं लुप्यते इति देविक देविय देविल इति रूपत्रयं तत्रार्थे तेषामजादित्वात् कनस्तु तदभावात् न लोपः। "अजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः" वा० देवक इत्यपि तत्रार्थे "लोपः पूर्वपदस्य च" वा० दत्तिक दत्तिल दत्तिय दत्तक इत्येतेऽपि तत्रार्थे।

देवदत्ताग्रज पु० ६त०। बुद्धे त्रिका०।

देवदर्श त्रि० देवं पश्यति दृश—अण् उप०स०। १देवतादर्शके देवं द्रष्टुमित्यर्थे णमुल्। देवदर्शम् देवं द्रष्टुमित्यर्थे अव्यय०

देवदर्शन त्रि०देवं पश्यति दृश—ण्वुल्। १देवदर्शके २ऋषिभेदे पु०तेन प्रोक्तमधीयते शौनका० णिनि। दैवदर्शनिन् तत्प्रोक्ताध्यायिषु ब०व०दृश—भावे ल्युट् ६त०। ३देवतानां दर्शने न०।

देवदानी स्त्री देवानामिव दानं शुद्धिरस्याः दैप—शोधे भावे ल्युट् गौरा० ङीष्। हस्तिघोषलतायां रत्नमा०।

देवदारु न० देवानां दारु तत्प्रियं काष्ठं चन्दमस्य। स्वनामख्याते वृक्षभेदे अमरः। अस्य पुंस्त्वमपि "अमुं पुरः पश्यसि देवदारुम्" रघुः "पारिजातान् कोविदारान् देवदारुद्रुमांस्तथा" भा०व० १५८अ०। "वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः" कुमा० "देवदारु लघु स्निग्धं तिक्तोष्णं कटुपाकि च। विबन्धाध्मानशोथामतन्द्राहिक्काज्वरास्रजित्। प्रमेहपीनसश्लेष्मकासकण्डूसमीरनुत्" भावप्र०।

देवदालिका स्त्री देवदालीव कायति इवार्थे कन् केऽणो ह्रस्वः। महाकालवृक्षे राजनि०।

देवदाली स्त्री देवेन मेघशब्देन दालोद्गलनमस्याः गौरा० ङीष्। (घघरबेल) ख्याते लताभेदे "देवदाली रसे तिक्ता कफार्शःशोफपाण्डुताः। नाशयेद्वमनी तिक्ता क्षयहिक्काकृमिज्वरान्। शीता परा खरस्पर्शा विषघ्नी गरनाशनी" भावप्र०। देवदालीफलं तिक्तं कृमिश्लेष्मविनाशनम्। स्रंसनं गुल्मशूलघ्नमर्शोघ्नं वातजित् परम्। देवदालीदलं तक्रे स्वेदितं खण्डितं स्थगम्। वेसवारयुते साज्ये भर्जितं हिङ्गुना दृढम्" तत्रैव।

देवदास पु० ६त०। देवानां दासे स्त्रियां ङीप्।

देवदासी स्त्री देवमिन्द्रियं दास्नोति दास—वधे अण्। १वनबीजपूरके राजनि०। देवाय क्रीडायै दासीव। २वेश्यायाञ्च शब्दार्थकल्प०। ६त०। ३देवानां परिचारिकायाम्।

देवदीप पु० देवार्थो दीपः। १देवार्थे दीपे देवं दीप्तशीलमालोकसंयुक्तं दीपयति दीप—णिच्—अण् उप० स०। २लोचने शब्दरत्ना०।

देवदुन्दुभि पु० देवानां दुन्दुभिरिव हर्षप्रदत्वात्। १रक्ततुलस्याम्। ६त०। २देवढक्कायाम् रत्नमा०। "देवदुन्दुभयो नेदुःनेदुस्तत्राप्सरोगणाः" भूरिप्रयोगः।

देवदूती स्त्री देवा इन्द्रियाणि दूयन्ते खिद्यन्तेऽनया दू—क्तिच् ङीप्। वनबीजपूरके राजनि०।

देवदेव पु० देवेषु मध्ये दीव्यति दिव—अच्। १महादेवे "अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक" कुमा० २ब्रह्मणि च शब्दरत्ना० देवानां देवः स्वामी ३विष्णौ। "द्रौपद्याः सङ्कटं ज्ञात्वा देवदेवो

जगत्पतिः। पार्श्वस्थां रुक्मिणीं त्यक्त्वा केशवः शयने प्रभुः” भा०व०२६२अ०।

देवदेवेश पु० देवप्रकारः देवदेवः तस्येशः। महादेवे “यदि मे भगवान् प्रीतः सर्वलोकनमस्कृत!। स्वयं मां देवदेवेश! याजयस्व सुरेश्वर!” भा०आ० २२३अ०।

देवदोल पु० देवैः द्रष्टव्यो दोलः। प्रातःकरणीये दोलोत्सवे दोलशब्दे दृश्यम्।

देवद्युम्न पु० भरतवंश्ये देवाजितोऽपत्ये नृपभेदे “यथा सूर्यां तत्तनयो देवद्युम्नः” भाग० ५।१५।२

देवद्रोणी स्त्री ६त०। १देवयात्रायां हारा०। २स्वयम्भूलिङ्गाद्यवस्थानगह्वरे च “देवद्रोण्यां विहारे च कूपेष्वायतनेषु च। एषु गोषु विपन्नासु प्रायश्चित्तं न विद्यते” संवर्तः। “देवद्रोणी स्वयम्भूलिङ्गाद्यवस्थानगह्वरम्” प्रा०त० रघु०।

देवद्र्यञ्च् त्रि० देवमञ्चति पूजयति अन्च—क्विन् देवस्य टेः अद्र्यादेशः। १देवपूजके अमरः। गत्यर्थाञ्चतेस्तु नलोपः। देवद्र्यच् देवगन्तरि। सर्वनामस्थाने परे उभयत्र देवद्र्यङ् देवद्र्यञ्चौ अन्यत्राजादौ देवद्रीचः देवद्र्यञ्च इत्यादिर्भेदः।

देवधन न० देवार्थं धनम्। १देवोद्देशेनोत्सृष्टे धने देवतानां चेतनत्वपक्षे २देवस्वामिके धने च।

देवधानी स्त्री देवा धीयन्तेऽस्याम् धा—आधारे ल्युट् ङीप्। इन्द्रपुर्य्यां “तस्मिन्नैन्द्री पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानी नाम” भाग० ५।२१।१० [हेमच०।

देवधान्य न० देवानां योग्यं धान्यम्। (देधान) धान्यभेदे।

देवधूप पु० देवानां प्रियो धूपः। गुग्गुलौ रत्नमा०।

देवन् पु० दिव—बा० अनि। पत्युरनुजाते भ्रातरि हेम०।

देवन पु० दीव्यत्यनेन दिव—करणे ल्युट्। १पाशके। भावे ल्युट्! २क्रीडायां ३दीप्तौ ४व्यवहारे ५जिगीषायां ६स्तुतौ च न०। दीव्यत्यत्र दिव—आधारे ल्युट्। ७लीलोद्याने ८पद्मे च।

देवनदी स्त्री ६त०। गङ्गायाम् अमरः। “असंबाधा देवनदी स्वर्गसम्प्रादिनी शुभा” भा०आदि०चैत्ररथपर्व। “इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तथा” भा०आ०६अ०। “स्नातुं गतान् देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन् मुनीन्” भा० व०२६२अ०। २देवखातनदीमात्रे च “सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम्” मनुः। [द्वारपाले हेमच०।

देवनन्दिन् पु० देवं शक्रं नन्दयति नन्दि—णिनि। इन्द्र-

देवनल पु० देव इव श्रेष्ठत्वात् नलः। महानले स्थूलदण्डे नलभेदे राजनि०।

देवनामन् पु० कुशद्वीपपतिहिरण्यरेतसः पुत्रभेदे कुशद्वीपशब्दे २१४५ पृ० दृश्यम्। [२विलापे च।

देवना स्त्री च० दिव—भावे युच्। १क्रीडायां शब्दरत्ना०।

देवनामक पु०देवेति नाम यस्य कप्। देवयोनौ विद्याधरादौ हेमचन्द्रे देवनारक इति पाठः नरएव नार। ततः स्वार्थे क देवरूपनरः। देवजन इति तस्यार्थः सोऽपि तत्रार्थे।

देवनाल पु० नलएव नालः स्वार्थे अण् देव इव श्रेष्ठत्वात् नालः। नलोत्तमे राजनि०।

देवनिद् त्रि० देवं निन्दति निन्द—क्विप् ६त०। देवनिन्दके “देवनिदोऽप्रथमा अजुर्यन्” ऋ० १।१५२।२

देवनिर्मित त्रि० ६त०। १देवैः रचिते। “द्वीपेषु दिक्षु पूर्वादि नगर्य्यो देवनिर्मिताः” सू०सि०। २गुडूच्याम् स्त्री शब्दार्थचि०।

देवपति पु० ६त०। इन्द्रे हेमच०।

देवपत्नी स्त्री देवः पतिर्यस्याः। सपूर्वत्वात् वा नुक् ङीप् च। १देवभार्य्यायाम्। “उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीः” ऋ०५।४६।८ “देवपत्न्यो देवकन्या देवमातर एव च” भा०अनु०१४अ० २शब्दार्थचि० मध्वालुके।

देवपथ पु० ६त०। १छायापथे आकाशस्थिते छायाकारे पथि देवपथ इव कन् तस्य देवपथादि० लुक्। २तत्सदृशे च ३देवमाने अर्चिरादिमार्गे च। देवयानशब्दे दृश्यम्। देवस्थानगमनार्थः पन्थाः। ४देवस्थानगमनार्थे मार्गे च। स च अन्यैर्नरैर्गन्तुमशक्य इति हनुमता तस्य द्वारनिरोधः कृतः यथाह भा०व० १४८अ०।

“अयञ्च मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन!। ततोऽहं रुद्धवान् मार्गं तवेमं देवसेवितम्। धर्षयेद्वा शपेद्वापि मा कश्चिदिति भारत। दिव्यो देवपथोह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः”।

देवपथादि पु०“इवे प्रतिकृतौ” पा०कनो लुग् निमित्ते शब्दगणे सच गणः पा०ग०सू० उक्तो यथा

देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ सिन्धुपथ सिद्धिगति उष्ट्रग्रीव वामरज्जु हस्त इन्द्रदण्ड पुष्प मत्स्य।

देवपर त्रि० देवः परोऽस्य। यत्नविषये देवायत्तसिद्धिचिन्तके आपदुद्धारार्थं पौरुषचेष्टारहिते।

देवपर्ण न० देवप्रियं पर्णमस्य। सुरपर्णे राजनि०।

देवपशु पु० देवाय उत्सृष्टः पशुः । देवोद्देशेन उत्सृष्टे पशौ । "अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा । सपालान् वा विपालान् वा न दण्ड्यान् मनुरब्रवीत्" मनुः । भिन्नत्वेन २देवोपासके च । "अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद यथा पशुरेव स देवानाम्" इति श्रुतौ तस्य देवोपकरणतुल्यतया पशुत्वप्रतिपादनात्तथात्वम् ।

देवपात्र न०६त० । देवैः पीयतेऽत्र पा—आधारे ष्ट्रन् । अग्नौ "आसपात्रं जुहूर्देवानामिति देवपात्रं वा एष यदग्निस्तस्मादग्नौ सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति" शत०ब्रा० १।४।२।१० "आस्यरूपं पात्रमास्यात्रम् । अग्नौ प्रक्षिप्तस्य हविषो देवैरद्यमानत्वादग्नेर्देवपात्रत्वम्" भा०

देवपान पु० देवैः पीयतेऽनेन पा—करणे ल्युट् । चमसे सोमपानपात्रभेदे "चमसो देवपान इति चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्ति तस्मादाह चमसो देवपान इति" शत०ब्रा० १।४।२।१४

देवपाल पु० शाकद्वीपस्य वर्षपर्वतभेदे । शाकद्वीपोपक्रमे "एतस्य वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव । ईशानउरुशृङ्गो बलभद्रः शतकेसरः सहस्रस्रोता देवपालो महानसः" इतिभाग० ५।२०।२६

देवपालित त्रि० देवेन मेघाम्बुना पालितः । १देवमातृके देशे २सुररक्षिते च । देवाएनं पाल्यासुः आशिषि संज्ञायां क्त । ३संज्ञाभेदे तत्र च "कारकाद्दत्तश्रुतयोराशिषि" पा० दत्तश्रुतयोरेवेति नियमात् न अन्तोदात्तता

देवपीयु पु० देवान् पीयति हिनस्ति पीय—उन् । देवद्वेष्टरि असुरे । "अपेतोयन्तु पण्योऽसुम्ना देवपीयवः" यजु० ३५।१ "देवपीयवः देवद्विषः" वेददीपः

देवपुत्र पु० ६त० । १देवकुमारे "देवपुत्रोपमौ वीरौ बालाविव हुताशनौ" हरिवं० ८४अ० देवस्य पुत्रीव प्रियत्वात् । २एलायां स्त्री जटाधरः । ६त० । ३देवकन्यायाञ्च स्त्री स्वार्थे क । देवपुत्रिका तत्रार्थे राजनि० स्त्री

देवपुर् स्त्री ६त० समासान्तविधेरनित्यत्वात् न अप् । अमरावत्याम् पुरशब्देन ६त० स० । देवपुर तत्रार्थे न० ।

देवपुरी स्त्री पुरीशब्देन ६त० स०। अमरावत्याम् ।

देवपूज्य पु० ६त० । सुराचार्ये वृहस्पतौ ।

देवप्रतिकृति स्त्री ६त० । १देवप्रतिमायाम् देवलानां जीविकार्थे २देवप्रतिमायाञ्च ।

देवप्रतिमा स्त्री ६त० । देवमूर्त्तौ देवतामूर्त्तिशब्दे दृश्यम् ।

देवप्रश्न पु० देवानुद्दिश्य प्रश्नः । देवान् प्रति शुभाशुभविषयप्रश्ने उपश्रुतौ हेमच० । उपश्रुतिशब्दे दृश्यम् ।

देवप्रस्थ पु० सेनाविन्दुनृपपुरे । "स देवप्रस्थमासाद्य सेनाविन्दोः पुरं प्रति" भा०स० २६अ०

देवप्रिय पु० ६त० । १पीतभृङ्गराजे २वकवृक्षे च राजनि० । तत्पुष्पस्य देवप्रियत्वात् तथात्वम् ।

देववधू पु० ६त०। अप्सरःसु ।

देवबला स्त्री देवानामिव बलं यस्याः ५त० । १सहदेव्यां २त्रायमाणायाञ्च राजनि० ।

देवबलि पु० देवार्थं बलिः वर्ष—इन् बल्यादेशः । देवार्थे उपहारे ।

देवबाहु पु० यदुवंश्ये हृदीकपुत्रभेदे "निमित्तस्मात् स्वयं भोजो हृदीकस्तत्सुतो मतः । देवबाहुः शतधनुः कृतवर्मेति तत्सुताः" भाग० ९।२४।२६ ऋषिभेदे च "गार्ग्यः पृथुस्तथैवाग्रो जान्यो वामन एव च । देवबाहुर्यदुध्रश्च पर्जन्यश्चैव सोमजः" हरिवं० २६१अ०।

देवब्रह्मन् पु० देव इव ब्रह्मा । नारदे त्रिका०।

देवब्राह्मण पु० देवपूजकः ब्राह्मणः । देवले देवोपजीवके उपजीविकार्थं देवपूजके ।

देवभवन न०देवानां भवनमिव । १अश्वत्थवृक्षे । ६त०। २स्वर्गे शब्दच० । ३देवप्रतिमालये च ।

देवभाग पु० ६त० । सू०सि० उक्ते लवणसमुद्रात् उत्तरस्थिते उत्तरगोलरूपे पदार्थे "ततः समन्तात् परिधिः क्रमेणायं महार्णवः । मेखलेव स्थितो धात्र्या देवासुरविभागकृत्" सू०सि० "तेन समुद्रादुत्तरं भूगोलस्यार्द्धं जम्बूद्वीपं देवानां, समुद्राद्दक्षिणं समुद्रातिरिक्तं भूगोलस्यार्द्धं षड्द्वीपषट्समुद्रोभयात्मकं दैत्यानामिति सिद्धम् मेरुदण्डानुबद्धभूगोलमध्ये परिधिरूपो लवणसमुद्रोऽस्ति । उत्तरगोलार्द्धं दक्षिणभूगोलार्धान्तर्गत समुद्रस्य प्रान्तपरिधिस्वरूपमिति मेखलाया अधःस्थितत्वेन तात्पर्य्यार्थः" रङ्ग० ।

"मेषादौ देवभागस्थो देवानां याति दर्शनम् । देवभागे सुराणां च हेमन्ते मन्दतान्यथा । धनुर्मृगस्थः सविता देवभागे न दृश्यते । देवभागेऽसुराणां तु दृष्याद्ये भचतुष्टये । भूमण्डलात् पञ्चदशे भागे देवेऽथ वाऽऽसुरे" सू०सि०।

देवाय देयो भागः । देवार्थं देये २धनादिभागभेदे च ।

देवभीति स्त्री ५त० । १देवेभ्यो भये । ६त० । २देवानां भये च अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

देवभू स्त्री ६त०। १स्वर्गे देवं देवत्वं भवते भू-प्राप्तौ क्विप्। २देवत्वप्राप्तिरिभावे क्विप्। तद्देवत्वप्राप्तौ शब्दर०।

देवभूति स्त्री देवेषु भूतिः प्राप्तिरस्याः। १मन्दाकिन्याम् शब्दरत्ना०। ६त०। २देवानामैश्वर्ये च।

देवभूमि स्त्री ६त०। १स्वर्गे। २देवप्रियभूमौ च

देवभूय न० भू-भावे क्यप् ६त०। देवभावे देवत्वे अमरः।

देवभृत् पु०देवं बिभर्ति पालयति भृ-क्विप्। १इन्द्रे २विष्णौ च "देवेशो देवभृद्गुरुः" विष्णुसं०। "देवभृत् शक्रस्तस्य गुरुः शास्तेति" भाष्यम् एकनाम। नामद्वयपक्षे तु भिन्नं पदम् देवभृद्गुरुः।

देवभ्राज् पु० देवेषु भ्राजते भ्राज-क्विप्। सूर्यवंश्ये देवभेदे "पुरा विवस्वतः सर्वे मह्यस्तेषां तथावरः। देवभ्राट् तनयस्तस्य सुभ्राडिति ततः स्मृतः" भा०आ० १अ०

देवमणि पु०देव इव मणिः देवप्रियो वा मणिः देवेषु मणिरिव वा। १सूर्ये २कौस्तुभमणौ ३अश्वरोमावर्तभेदे च मेदि०। "सम्पन्नदेवमणयो भृतरन्ध्रभागाः" माघः। "सम्पन्नाः सम्पाः देवमणयो निगालावर्त्ताः कौस्तुभादि दिव्यमणयश्च येषान्ते 'आवर्त्ती रोमजो देवमणिस्त्वेष निगालजः" मल्लिनाथधृतकोषः।

देवमत त्रि० ६त०।१देवसम्मते।२ऋषिभेदे पु०"अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। नारदस्य च संवादमृषेर्देवमतस्य च" भा०आश्व० २४अ०।

देवमातृ स्त्री ६त०। १सुराणां मातरि "देवकन्या देवपत्न्यो देवमातर एव च" भा०अनु० १४अ०। २अदित्यां च। ३दाक्षायण्यां मत्स्यपु०।

देवमातृक पु० देवः मेघवर्षः मातेव पालकत्वात् यस्य कप्। १वर्षाम्बुसम्पन्नव्रीहिपालिते देशे अमरः। तदुपलक्षिते २कृष्यादौ च 'कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च बृहन्ति च। भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका" भा०स० ५अ०।

देवमान न० देवानां मानं कालपरिच्छेदभेदः। १दिव्यमाने मानुषसौरवर्षात्मके एकस्मिन् दैवे दिने तत्त्रिंशन्मिते तदीये "मासे तद्रीत्या तेषां वर्षे च"संक्रान्त्या सौर उच्यते। मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदह उच्यते। सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात्। तत् षष्टिषड्गुणा दिव्यं वर्षमासुरमेव च"सू०सि०। "ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा। सौरञ्च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नव" सू०सि० "द्वितीयं दिव्यं देवमानम्। तच्च पूर्वोक्तम्" रङ्गना०। देवेषु मानोऽस्य रमणीयत्वात्। २देवयोग्ये गृहादौ च "वेश्म परिष्कृतं देवमानेव चित्रम्" ऋ० १०।१०७।१० देवमानेव देवमानमिव रमणीयमिति भा० प्रथमास्थाने आकारादेशश्छान्दसः।

देवमानक पु० देवेषु मानोऽस्य कप् संज्ञायां कन् वा। कौस्तुभमणौ देवमणौ शब्दरत्ना०।

देवमाया स्त्री ६त०। अविद्यायाम् बन्धहेतौ परमेश्वरमायायाम् "ते दुस्तरामतितरन्ति च देवमायाम्" भाग०२।७।४०

देवमार्ग पु०देवोपलक्षितो मार्गः। अर्चिराद्यभिमानिदेवाधिष्ठिते देवयाने पथि। १देवाधिष्ठितपथमात्रे च। "ते (वानरा) विक्षिष्टास्तु बाहुभ्यां देवमार्गं च दर्शिताः" रामा० सु०६१।४

देवमास पु० दीव्यत्यत्र दिव-आधारे घञ् कर्म०। गर्भावधिके अष्टमे मासि त्रिका०। तत्र हि सृतेरोजसश्च प्रादुर्भावात् गर्भस्य देवनावत्त्वात्तस्य तथात्वं यथाह याज्ञ० "सप्तमे चाष्टमे मासि त्वङ्मासस्मृतिमानपि। पुनर्धात्री पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति। अष्टमे मास्यतो गर्भोजातः प्राणैर्वियुज्यते" "अनेनौजःस्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति तत्स्वरूपञ्च स्मृत्यन्तरे दर्शितम् "हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमीषदुष्णं सपीतकम्। ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्नाश उच्यते" मिता० ६त०। २देवानां मासे सौरत्रिंशद्वर्षात्मके मासे च।

देवमित्र पु० देवो मित्रमस्य। संज्ञाभेदयुक्ते मनुष्यादौ "संज्ञायां मित्राजिनयोः" पा०बहु० अन्तोदात्तता। कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री "कण्डूतिः कालिका चैव देवमित्रा च भारत!" भा०शल्य० ४७अ० मातृगणोक्तौ

देवमीढ पु० यदुवंश्ये नृपभेदे "यदोरभूदन्ववाये देवमीढ इति श्रुतः। यादवस्तस्य तु सुतः शूरस्त्रैलोक्यसम्मतः। शूरस्य शौरिर्नृवरो वसुदेवो महायशाः" भा०द्रो०१४४अ०

देवमीढुष पु० हृदीकस्य पुत्रभेदे "तस्यापि (हृदीकस्यापि) कृतवर्मशतधनुर्देवमीढुषाद्याः पुत्रा बभूवु" श्रीधरधृत पराशरः। २देवमीढे वसुदेवपितामहे च "अश्मक्यां जनयामास शूरं वै देवमीढुषः। महिष्यां जज्ञिरे शूराद्भोज्यायां पुरुषा दश। वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिः" इत्यादि हरिवं० ३५अ०। क्रोष्टुवंश्ये ३नृपभेदे "गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भार्ये बभूवतुः। गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम्। माद्री युधाजितं पुत्रं ततोऽन्यं देवमीढु-

घम्। तेषां वंशस्त्रिधा भूतो वृष्णीनां कुलवर्द्धनः" हरिवं० ३५अ०।

देवमुनि पु०देव इव मुनिः। देवर्षौ नारदादौ। १तुराख्ये ऋषौ च "एतेन वै तुरो देवमुनिः सर्वास्तृद्धिमार्प्नोत्" पञ्चभीमब्रा० २५।१४

देवयज् पु० देवा इज्यन्तेऽत्र यज–आधारे क्विप्। देवयजन योग्ये वह्निभेदे "अपाग्ने! अग्निमामादम् हि निष्क्रव्यादं सेध आ देवयजं वह" यजु० १।१७ "तत्र त्रयोऽग्नयः सन्ति। एकः आमात्। आममपक्वमत्तीत्यामा-ल्लौकिकोऽग्निः। द्वितीयः क्रव्यात् शवदाहे क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यात् चिताग्निः। तृतीयो यागयोग्यः। तथाविधांस्त्रीनङ्गारान् गार्हपत्यात् प्रागभागे पृथक् कृत्य तेषां मध्ये यागयोग्यताहीनौ द्वावग्नी आमात्-क्रव्यात्संज्ञौ त्याजयितुं गार्हपत्यं प्रत्युच्यते" वेददी०

देवयजन न० देवा इज्यन्तेऽत्र यज–आधारे ल्युट्। वेदिस्थाने "अपारुरं पृथिव्यै देवयजनाद् बध्यासम्" यजु० १।१५ २पृथिव्यां स्त्री ङीप्। "पृथिवि! देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषम्" १।२४ हे देवयजनि हे पृथिवि इत्यर्थः। ३यागाधिकरणस्थानमात्रे च "स यदस्यै पृथिव्या अनामृतं देवयजनमासीत्तच्चन्द्रमसि न्यदधत तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णं तस्मादाहुश्चन्द्रमस्यस्यै पृथिव्यै देवयजनमित्यपि ह वा अस्यै तस्मिन् देवयजन इष्टं भवति तस्माद्वै प्रतिमार्ष्टि" शत०ब्रा० १।२।५।१८ "वेदीमार्जनप्रशंसार्थमितिहासमाह। आ समन्तात् मृतं सर्वदा नश्वरमामृतं तद्विपरीतं यद्देवयागाधिकरणभूतं स्थानम्" भा० तत् स्थानं विशिनष्टि कात्या०श्रौ० २०।४ १४ "नित्योदकं देवयजनं पुरस्तात्"सू०"पुरस्तात् प्राच्यां दिशि नित्यं सदा स्याद्युदकं यत्र तद् देवयजनमध्यवसेयम्" कर्कः।

देवयजि पु० देवं यजते यज–इन्। देवयाजके "अघ्नो द्विजान् देवयजीन् निहन्मः" भट्टिः।

देवयज्ञ पु० ६त०। देवानां यज्ञः पञ्चयज्ञान्तर्गते होमरूपे गृहस्थनित्यकर्त्तव्ये यज्ञभेदे।"अथातः पञ्च यज्ञाः"देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञ" इति। "तद्यदग्नौ जुहोति स देवयज्ञो यद्बलिङ्करोति स भूतयज्ञो यत् पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञो यत् स्वाध्याय मधीयते स ब्रह्मयज्ञो यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्ययज्ञ इति" आश्वा० गृ० सू० ३।१,२,३, "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्। पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः। स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते" मनुः। तत्र होमस्य देवता मनुनोक्ता यथा "आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम्। अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः। विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च। कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च। सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः"। "तत्र च यज्ञशब्दो महच्छब्दश्च गौणः" इति कुल्लू०।

देवयज्या स्त्री देवानां यज्यः यागः। "छन्दसि निष्टर्क्ये-त्यादि" नि० य। देवार्थयागक्रियायाम् दर्शादि-कायाम्। "दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वम् देवयज्यायै" यजु०। १।१३। "देवयज्यायै देवसम्बन्धिन्यै यागक्रियायै दर्शादिकायै" वेददी०। "अशग्राम ते सुमतिं देवयज्यया" ऋ० १।११४।३ "वयं देवयज्यया देवयागेन तद्दैवत्येन यज्ञेनाशग्राम" भा०।

देवयाजिन् पु० देवं यजते यज–णिनि। आत्मभेदेन देवार्थयागकारके। "अथ ह स देवयाजी यो वेद देवानेवाहमिदं यजे देवान्त्सपर्यामीति स यथा श्रेयसे पापीयान् बलिं हरेद्वैश्यो वा राज्ञे बलिं हरेदेवं स ह न तावन्तं लोकं जयति यावन्तमितरः" शत०ब्रा०११।२।६।१४ आत्माभेदेन याज्यपेक्षया तस्य निकृष्टत्वमुक्तम् आत्मयाजी श्रेयान् देवयाजी इत्युपक्रम्य तथा वर्णनात्। २कुमारसैन्यभेदे च "यज्ञवाहुः प्रवाहुश्च देवयाजी च सोमपाः" भा०शल्य० ७६अ० तत्सैन्योक्तौ

देवयात त्रि० देवं देवत्वं यातः। देवत्वप्राप्ते तस्य विषयो देशः राजन्या० वुञ्। दैवयातक तस्य विषये देशे। अत्र दैवयातव इति पाठान्तरं देवं देवत्वं याति या–तुन् देवयातुः स्वार्थे अण्। दैवयातव देवत्वप्राप्तरि ततः राजन्या० वुञ्! दैवयातवक तस्य विषये देशे।

देवयात्रा स्त्री देवानां यात्रा। देवोत्सवादौ देवप्रतिमानां स्थानान्तरनयनरूपगतौ।

देवयात्रिन् पु० दानवभेदे "सोमपो देवयात्री च प्रवरो वीर मर्दनः" हरिवं० २४०अ०।

देवयान न० यायतेऽनेन या–करणे ल्युट् ६त०। १सुराणां गतिसाधने रथभेदे विमाने। देवो परेशः यायतेऽनेन मार्गेण या–करणे ल्युट्। २अर्चिरादिमार्गरूपे पथिभेदे

पु॰ अर्चिरादिमार्गशब्दे १६४ पृ॰ दर्शितछान्दोग्यवाक्यम्।"स एनान् ब्रह्म गमयतीत्येष देवयानः पन्थाः देवपथो ब्रह्मपथ इत्यपि तत्र स्थानान्तरे पाठः। तत्र सन्निवेशाद्यधिष्ठातृदेवभेदादिकं शा॰सू॰भा॰ दर्शितं यथा "अर्चिरादिना तत्प्रथितेः" शा॰ सू॰।

"आसृत्युपक्रमात् समानोत्क्रान्तिरित्युक्तम्। सृतिस्तु श्रुत्यन्तरेष्वनेकधा श्रूयते। नाडीरश्मिसम्बन्धेनैका "अथैतैरेव रश्मिभिरूर्द्ध्व आक्रमते, इति। अर्चिरादिकैका "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहः" इति। "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति" इत्यन्या। "यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति" इत्यपरा। "सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति" इति चापरा। तत्र संशयः किं परस्परं भिन्ना एताः सृतयः किं वैकैवानेकविशेषणेति। तत्र प्राप्तं तावद्भिन्ना एवैताः सृतय इति, भिन्नप्रकरणस्थितत्वाद्भिन्नोपासनशेषत्वाच्च। अपि च "अथैतैरेव रश्मिभिः" इत्यवधारणमर्चिराद्यपेक्षायामुपरुध्येत, त्वरावचनञ्च पीड्येत "स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति" इति तस्मादन्योन्यभिन्ना एवैते पन्थान इत्येवं प्राप्तेऽभिदध्महे। अर्चिरादिनेति। सर्वो ब्रह्मप्रेप्सुरर्चिरादिनैवाध्वना रंहतीति प्रतिजानीमहे। कुतः? तत्प्रथितेः। प्रथितो ह्येष मार्गः सर्वेषां विदुषाम्। तथाहि पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे "ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते" इति विद्यान्तरशीलिनामप्यर्चिरादिका सृतिः श्राव्यते। स्यादेतत् यासु विद्यासु न काचिद्गतिरुच्यते तास्वेवेयमर्चिरादिकोपतिष्ठताम् यासु त्वन्याऽन्या श्राव्यते तासु किमर्चिराद्याश्रयणम्? इति। अत्रोच्यते, भवेदेतदेवं यद्यत्यन्तभिन्ना एवैताः सृतयः स्युः, एकैव त्वेषा सृतिरनेकविशेषणा ब्रह्मलोकप्रतिपादनी क्वचित् केनचिद्विशेषणेनोपलक्षितेति वदामः, सर्वत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञानादितरेतरविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः। प्रकरणभेदेऽपि तु विद्यैकत्वे भवतीतरेतरविशेषणोपसंहारवद्गतिविशेषणानामप्युपसंहारः। विद्याभेदेऽपि गत्येकदेशप्रत्यभिज्ञानाद्गन्तव्याभेदाच्च गत्यभेद एव। तथाहि "ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति" "तस्मिन् वसति शाश्वतीः समाः" "सा या ब्रह्मणो जितिर्या व्युष्टिस्तां जितिं जयति तां व्युष्टिं व्यश्नुते" "तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दति" इति तत्र च तदेवैकं फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणं प्रदर्श्यते। यत्त्वेतैरेवेत्यवधारणमर्चिराद्याश्रयणे न स्यादिति। नैष दोषः, रश्मिप्राप्तिपरत्वादस्य। न ह्येक एवशब्दो रश्मींश्च प्रापयितुमर्हति, अर्चिरादींश्च व्यावर्तयितुम्। तस्माद्रश्मिसम्बन्ध एवायमवधार्यते इति द्रष्टव्यम्। त्वरावचनं त्वर्चिराद्यपेक्षायामपि क्षैप्रार्थत्वान्नोपरुध्यते यथा निमिषमात्रेणात्रागम्यत इति। अपि च "अथैतयोः पथोर्न कतरेण चेति" मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टं तृतीयं स्थानमाचक्षाणा पितृयाणव्यतिरिक्तमेकमेव देवयानमर्चिरादिपर्वाणं पन्थानं प्रथयति। भूयांसि चार्चिरादिश्रुतौ मार्गपर्वाणि, अल्पीयांसि त्वन्यत्र, भूयसाञ्चानुगुण्येनाल्पीयसां नयनं न्याय्यमित्यतोऽपि अर्चिरादिना तत्प्रथितेरित्युक्तम्" भा॰।

"वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्" सू॰।

"केन पुनः सन्निवेशविशेषेण गतिविशेषणामितरेतरविशेषणविशेष्यभाव? इति तदेतत् सुहृद्भूत्वाऽऽचार्यो ग्रथयति "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकं इति कौषितकिनां देवयानः पन्थाः पठ्यते। तत्रार्चिरग्निलोकशब्दौ तावदेकार्थौ ज्वलनवचनत्वादिति नात्र सन्निवेशक्रमः कश्चिदन्वेष्टव्यः, वायुस्त्वर्चिरादिवर्त्मन्यश्रुतः कतमस्मिन् स्थाने सन्निवेशयितव्य इति। उच्यते, "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्, मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यम् इत्यत्र संवत्सरात् पराञ्चमादित्यादर्वाञ्चं वायुमभिसम्भवन्ति, कस्मात् अविशेषविशेषाभ्याम्। तथाहि "स वायुलोकम् इत्यत्राविशेषोपदिष्टस्य वायोः श्रुत्यन्तरे विशेषोपदेशो दृश्यते "यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स यत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खण्डेन स ऊर्द्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छति" इति एतस्मादादित्याद्वायोः पूर्वत्वदर्शनाद्विशेषादब्दादित्ययोरन्तराले वायुर्निवेशयितव्यः। कस्मात् पुनरग्नेः परत्वदर्शनाद्विशेषादर्चिषोऽनन्तरं वायुर्न निवेश्यते। नैषोऽस्ति विशेष इति। वदामः। ननूदाहृता श्रुतिः "स एतं

देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति, स वायुलोकम् इति। उच्यते, केवलोऽत्र पाठः पौर्वापर्येणावस्थितो नात्र क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोऽस्ति। पदार्थोपदर्शनमात्रं ह्यत्र क्रियते "एतञ्चैतञ्च स गच्छति" इति उत्तरत्र पुनर्वायुप्रत्तेन रथचक्रमात्रेण छिद्रेणोर्द्ध्वमाक्रम्यादित्यमागच्छतीत्यवगम्यते क्रमः तस्मात् सूक्तमविशेषविशेषाभ्यामिति। वाजसनेयिनस्तु "मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यम्" इति समामनन्ति, तत्रादित्यानन्तर्याय देवलोकाद्वायुमभिसम्भवेयुः। वायुमब्दादिति तु छान्दोग्यश्रुत्यपेक्षयोक्तम्। छान्दोग्यवाजसनेययोस्त्वेकत्र देवलोको न विद्यते परत्र संवत्सरः, तत्र श्रुतिद्वयप्रत्ययादुभावप्युभयत्र ग्रथितव्यौ, तत्रापि माससम्बन्धात् संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोक इति विवेक्तव्यम्" भा०।

"तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात्" सू०।

"आदित्याञ्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतम्" इत्यस्यां विद्युत उपरिष्टात् वरुणलोकमित्ययं वरुणः सम्बध्यते। अस्ति हि सम्बन्धो विद्युद्वरुणयोः। "यदा हि विशाला विद्युतस्तीव्रस्तनितनिर्घोषाः जीमूतोदरेषु प्रनृत्यन्ति अथापः प्रपतन्ति विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा" इति च ब्राह्मणम्। अपाञ्चाधिपतिर्वरुण इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः। वरुणाञ्चाधीन्द्रप्रजापती स्थानान्तराभावात् पाठसामर्थ्याञ्चागन्तुकत्वादपि वरुणादीनामन्त एव निवेशः। वैशेषिकस्थानाभावात् विद्युचान्त्याऽर्चिरादौ वर्त्मनि"भा०।

"आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" सू०।

इत्यादि सूत्रभाष्यन्तु आतिवाहिकशब्दे ६५२पृ०दर्शितम् "कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः" सू०। "स एनान् ब्रह्म गमयति" इत्यत्र विचिकित्स्यते, किं कार्यमपरं ब्रह्म गमयति आहोस्विन् परमेवाविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति। कुतः संशयः, ब्रह्मशब्दप्रयोगात् गतिश्रुतेश्च। तत्र कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्म नयत्येतानमानवः पुरुष इति बादरिराचार्यो मन्यते। कुतः? अस्य गत्युपपत्तेः। अस्य हि कार्यब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुपपद्यते प्रदेशवत्त्वात्, न तु परस्मिन् ब्रह्मणि गन्तृत्वं गन्तव्यत्वं गतिर्वाऽवकल्पते सर्वगतत्वात् प्रत्यगात्मत्वाच्च गन्तॄणाम्" भा०।

"विशेषितत्वाच्च" सू०। "ब्रह्मलोकान् गमयति" "ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति" इति श्रुत्यन्तरे विशेषितत्वात् कार्यब्रह्मविषयैव गतिरित्यवगम्यते। न हि बहुवचनेन विशेषणं परस्मिन् ब्रह्मण्यवकल्पते। कार्ये त्ववस्थाभेदोपपत्तेः सम्भवति बहुवचनम्। लोकश्रुतिरपि विकारगोचरायामेव सन्निवेशविशिष्टायां भोगभूमावाञ्जसी, गौणी त्वन्यत्र "ब्रह्मैव लोक एष सम्राट्" इत्यादिषु। अधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशोऽपि परस्मिन् ब्रह्मणि नाञ्जसः स्यात्, तस्मात् कार्यविषयमेवेदं नयनम्" भा०।

"ननु कार्यविषयेऽपि ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते समस्तस्य हि जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिष्ठापितमित्यत्रोच्यते"। "सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः" सू०।

"तुशब्द आशङ्काव्यावृत्त्यर्थः। परब्रह्मसामीप्यादपरस्य ब्रह्मणस्तस्मिन्नपि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न विरुध्यते। परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसम्बन्धात् क्वचित् कैश्चिद्विकारधर्मैर्मनोमयत्वादिभिरुपासनायोपदिश्यमानमपरमिति स्थितिः। ननु कार्यप्राप्तावनावृत्तिश्रवणं न लभ्यते। न हि परस्मात् ब्रह्मणोऽन्यत्र क्वचित् नित्यता सम्भवति। दर्शयति च देवयानपथप्रस्थितानामनावृत्तिं "एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते" इति। "तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति" चेति। अत्र ब्रूमः" भा०।

"कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्" सू०।

"कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्थाने सति तत्रैवोत्पन्नसम्यग्दर्शनाः सन्तस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः परं परिशुद्धं विष्णोः परं पदं प्रतिपद्यन्त इति। इत्थं क्रममुक्तिरनावृत्त्यादिश्रुत्यभिधानेभ्योऽभ्युपगन्तव्या। न ह्यञ्जस्यैव गतिपूर्विका परप्राप्तिः सम्भवति इत्युपपादितम्"भा०

"स्मृतेश्च" सू०। "स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" इति। तस्मात् कार्यब्रह्मविषया गतिः श्रूयत इति सिद्धान्तः" शा० भाष्यम्।

देवयानी स्त्री शुक्राचार्यस्य कन्यायां सा हि कचशापात् क्षत्रियेण ययातिनोढा तत्कथा भा० आ० ७५।७७अ०। "देवयान्याश्च संयोगं ययातेर्नाहुषस्य च"। देवयानीञ्च दयितां सुतां तस्य महात्मनः। देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसुरेव च" ७५अ०।

देवयावन् त्रि० देवं याति या–वनिप्। देवं प्रति गन्तरि "इवद्दूतो देवयावा वनिष्ठः" ऋ०७।१०।२

देवयितृ त्रि० चु० दिव–परिदेवने तृच्। परिदेवके

देवयु त्रि० देवं याति या–मृगय्वा० नि० कु। १धार्मिके। देवं द्योतनस्वभावं विष्णुभावमात्मन इच्छति क्यच्–तत उन्। २आत्मनो द्योतनस्वभावेच्छौ च "नरो यत्र देवयवो मदन्ति" ऋ०१।१४५।५। ३लोकयात्रिके मेदि० ४देवे पु० देवं यौति यु–मिश्रणे क्विप् अनित्यमागमानुशासनमिति न तुक्।४यज्ञादिना देवानां मिश्रीकारके "सुधातु यज्ञपतिं देवयुवम्" यजु०१।१२ छान्दस उवङ्।

देवयुग पु०देवप्रियं युगम्। सत्ययुगे "पुरा देवयुगे ब्रह्मन् प्रजापतिसुते शुभे आस्तां भगिन्यौ "ते भार्य्ये कश्यपस्यास्तां कद्रूश्च विनता तथा" भा०आ०१६अ० "पुरा देवयुगे तात! देवेन्द्रेषु महात्मनः" भा०अनु० ८३अ०।

देवयोनि पु० देवानामिव कामिचारित्वात् योनिः यस्य। १विद्याधरादौ ते च अमरोक्ता यथा "विद्याधरोऽप्सरो यक्षोरक्षोगन्धर्वकिन्नराः। पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः"।२देवजातौ स्त्री "द्वे वै योनी इति ब्रूयात् देवयोनिरन्यो मनुष्ययोनिरन्यः"शत०ब्रा०७।४।२।१०

देवयोषा ६त०। अप्सरसस्तु। "सुसुचुर्देवयोषाश्च पुष्पवर्षमनुत्तमम्" भा०शल्य० ४७अ०। "शुभे कुन्ती च माद्री च देवयोषोपमे भुवि" हरिवं० ५४अ०

देवर पु० दीव्यतेऽनेन दिव–करणे अरच्। भर्तुरनुजे भ्रातरि। "पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे" उद्भटः "पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा" मनुः २भर्तुर्भ्रातृमात्रे च "देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यग् नियुक्तया" मनुः अत्र देवरशब्दः भर्तुः ज्येष्ठकनिष्ठोभयपरः। उत्तरत्र "विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि। गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्त्तेयाताम् परस्परम्" कनिष्ठस्य पूर्वजपत्नीत्वेन गुरुतुल्यत्वस्य ज्येष्ठस्य च कनिष्ठपत्न्याः स्नुषातुल्यत्वस्योक्तेः। स्वार्थे क तत्रार्थे। "देवा देवरकोमतः" उज्ज्वलद० धृतकोषः।

देवरक्षित त्रि० ६त०। १देवेन २रक्षिते देवकनृपपुत्रभेदे पु० तत्कन्यायां स्त्री "देवकस्याभवन् पुत्राश्चत्वारस्त्रिदशोपमाः। देववानुपदेवश्च सुदेवो देवरक्षितः। कुमार्य्यः सप्त चास्यासन् वसुदेवाय ता ददौ। देवकी शान्तिदेवी च सुदेवा देवरक्षिता। वृकदेव्युपदेवी च सुनाम्नी चैव सप्तमी" हरिवं० ३८अ०

देवरथ न० देवस्यादित्यस्य रथः। सूर्यरथे "द्वात्रिंशतं वै देवरथाह्न्यम्" शत०ब्रा० १४।६।३।२ देव "आदित्यस्तस्य रथो देवरथः तस्य गत्या एकेनाह्ना यावद्देशपरिमाणं परिच्छिद्यते तदेकं देवरथाह्न्यम् तद् द्वात्रिंशद्गुणितम् तावत् परिमाणोऽयं लोकः" भा० २प्रवरान्तर्गतर्षिभेदे ततः फिञ्। दैवरथायनि तदपत्ये पुंस्त्री। ३देवानां याने विमाने च

देवरहस्य न० देवानामपि रहस्यम्। अतिगोप्ये "श्रुतं देवरहस्यं ते नारदाद्देवदर्शनात्" भा०आश्र०२६अ०

देवराज् पु० देवेषु राजते राज–क्विप्। इन्द्रे "हत्वं हत्वा देवराट् श्रेष्ठभाग् वै" भा०अनु० १अ०

देवराज पु० देवानां राजा–टच् समा०। सुरराजे इन्द्रे "यस्यासीद्देवको नाम देवराजसमद्युतिः" भा०आ०६७अ० "देवराजः सहानुजः" कु०सं०४०अ० "ततः कुलालादि० वुञ्। देवराजक तत्कृते त्रि०।

देवरात पु० देवात्मनं रायाद्यः संज्ञायां क्त।१विष्णुना देवेन रक्षिते परिक्षिते नृपे परिक्षितशब्दे तत्कथा दृश्या २विश्वामित्रपुत्रभेदे "विश्वामित्रस्य च सुता देवराताद्यः स्मृताः" हरिवं० २७अ०। "पार्थिवा देवरातास्च शालङ्कायनवङ्कनम्" हरिवं० २७अ०। ३द्वापरयुगोद्भवे राजभेदे च "चानूरुर्देवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः" "उपासते सभायां तु कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्" भा०सभा०४अ० उपसंहारे युधिष्ठिरसभासत्त्वेन तस्योक्तेः न तस्य परिक्षितादिरूपत्वम्। ततः काश्यादि० ठञ् ञिठ् च। दैवरातिक तदपत्यादौ त्रि०। ठञि स्त्रियां ङीप् इति भेदः।

देवर्षि पु० देव इव ऋषिः देवानामपि ऋषि पूज्यत्वात्। १नारदादौ न्यायादिकर्त्तरि कणादादौ च "देवर्षिरचितं गार्ग्य! कणात्रेयचिकित्सितम्। न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः" भा०आ० २१०अ० "आब्रह्म भुवनात् लोका देवर्षिपितृमानवः। तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः" तर्पणमन्त्रः।

देवल पु० देव–वृषा० कलच्। १धार्मिके २देवद्रव्योपजीविनि ब्राह्मणे च "चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा। विपणेन च जीवन्तोवर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः" मनुः "देवलः देवप्रतिमापरिचारकः वर्तनार्थत्वे नैतत्कर्मणोऽयं निषेधः न धर्मार्थं "देवकोशोपजीवी च नाम्ना देवलको भवेत्" देवलस्मरणात्, कुल्लू०। प्रत्यूषवसुपुत्रे ३ऋषिभेदे "प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्ना तु देवलम्" हरिवं०

३ऋ०। असितमुनेरपत्ये ४ऋषिभेदे। स च रम्भाशापेनाष्टावक्रतया बभूव ब्रह्मवै०पु० "असितपुत्रत्वात् तत्प्रकारस्थले "असितो देवलो व्यासः" इत्यादौ तस्यैव बोधः। स च स्मृतिकर्त्ता यथाह हेमा०ब्र०ख० मनुः।

"विष्णुः पराशरो दक्षः संवर्त्तव्यासहारिताः। शातातपो वसिष्ठश्च यमापस्तम्बगौतमाः। देवलः शङ्खलिखितौ भरद्वाजोशनोऽत्रयः। शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्मृतिकारिणः"। ५धौम्यस्याग्रजभ्रातरि च "यवीयान् देवलस्यैष वने भ्राता तपस्यति। धौम्य उत्कोचके तीर्थे तं वृणीध्वं यदीच्छथ" भा०आ० १८३ अ० तस्य धौम्याग्रजतोक्ता। ६नारदमुनौ त्रिका० ७देवरे शब्दरत्ना०। देवं लाति ला—क। जीविकार्थं देवप्रतिमायाः दस्थानान्तरनायके च। स्वार्थे क। देवलक तत्रार्थे।

देवलता स्त्री देवप्रिया लता शा० त०। १नवमल्लिकायाम् शब्दच०। देवलस्य भावः तल्। २देवलत्वे उपजीविकार्थं देवपूजने स्त्री।

देवलाङ्गुलिका स्त्री देवयत्यनया चु० देव—परिदेवने करणे अच कर्म०। वृश्चिकालिकायां (विछाति) राजनि०।

देवलाति स्त्री देवानां तत्प्रतिमानां लातिः ग्रहणम् ६त०। देवप्रतिमाग्रहणे तस्य दासीभारादित्वात् तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।

देवलोक पु० देवानां लोकः। १स्वर्गे त्रिका०। "आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः। अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः" मनुः। भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महर्जनः। तपः सत्यञ्च सप्तैते देवलोकाः प्रकीर्तिताः" मत्स्यपु०उक्तेषु २भूर्लोकादिषु च

देववक्त्र न० देवानां वक्त्रं मुखमिव। वह्नौ तत्र हुतस्यैव देवैरदनात् तस्य तन्मुखत्वम्।

देववर्त्मन् ६त०। सुरवर्त्मनि आकाशे हेमच०।

देववर्द्धकि पु० ६त०। विश्वकर्मणि हेमच०।

देववर्द्धन पु० देवकन्दपपुत्रभेदे "चत्वारो देवकात्मजाः। देववानुपदेवश्च सुदेवो देववर्द्धनः" भाग० ६।२४।१२

देववल्लभ त्रि० ६त०। १देवानामिष्टे २सुरपुन्नागे पु० अमरः।

देववात पु० देवैर्वातः वा—गतिगन्धयोः कर्मणि क्त ३त०। देवैरिष्यमाणतया प्राप्ते ऋषिभेदे। "अमन्थिष्टां भारता रेवदग्निं देवश्रवा देववातः सुदक्षम्" ऋ०३।२३।२।

देववायु पु० द्वादशमनोः पुत्रभेदे "देववायुरदूरश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः। मित्रवान्मित्रदेवश्च मित्रसेनश्च मित्रकृत्। मित्रबाहुः सुवर्चाश्च द्वादशस्य मनोः सुताः" हरिवं० ७ अ०।

देववाहन पु० देवान् हवींषि वाहयति प्रापयति वह—णिच्—ल्यु। १वह्नौ "हव्यो अग्निः समिध्यते अश्वो न देववाहनम्" ऋ०३।२७।१४ ६त०। २देवानां वाहने न०।

देवविद्या स्त्री देवज्ञानार्थी विद्या। निरुक्तविद्यायाम् "नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणपञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवं निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्नामोपास्स्वेति" छा०उ० "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि स्मरामि। यद्विद्योति विज्ञानस्य स्मृत्वात्तथा यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थवेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पञ्चमानां वेदानां वेदं व्याकरणमित्यर्थः व्याकरणेन हि पदादिविभागश ऋग्वेदादयो ज्ञायन्ते पित्र्यं श्राद्धकल्पम्। राशिर्गणितं दैवमुत्पातज्ञानं निधिं महाकालादिनिधिशास्त्रम्। वाको वाक्यं तर्कशास्त्रम्। एकायनं नीतिशास्त्रं देवविद्यां निरुक्तं, ब्रह्मण ऋग्यजुः सामाख्यस्य विद्या ब्रह्मविद्या शिक्षाकल्पछन्दश्चितयस्ताः। भूतविद्यां भूततन्त्रम्। क्षत्रविद्यां धनुर्वेदम्। नक्षत्रविद्यां ज्योतिषं सर्पविद्यां गारुडम्। देवजनविद्यां गन्धयुक्तिनृत्यगीतवाद्यशिल्पादि विज्ञानानि। एतत् सर्वं हे भगवोऽध्येमि" भा०

देवविश् स्त्री ब०व० देवानां विशः। देवमनुष्येषु मरुत्सु। "मारुतस्तु सप्तकपालो विशो वै मरुतो देवविशस्ता हेदमनिषेद्रा इव चेरुस्ताः प्रजापतिं यजमानमुपेत्योचुर्विवेते मयिषग्रामह इमाः प्रजा या एतेन हविषा स्वयसे" शत० ब्रा० २।५।१।१२। अजादि वा टाप्

देववी त्रि० देवं वेति कामयते वी—कान्त्यादिषु क्विप्। देवकामे। "स वह्निः सोम! जागृविः पवस्व देववीरति" ऋ० ६।२६।२।

देववीति स्त्री वी—खादने क्तिन् ६त०। देवानां भक्षणे। "देववीतये त्वा गृह्णामि" यजु० १।१५। देवानां भक्षणायेत्यर्थः। [१सप्तपर्णवृक्षे च मेदि०।

देववृक्ष पु० देवप्रियो वृक्षः शाक०। १मन्दारवृक्षे २गुग्गुलौ

देववृत्ति स्त्री देवकृता उणादिसूत्रस्य वृत्तिः। उणादिसूत्रवर्त्तिभेदे ३।६८।१०१ सू० उज्ज्वलदत्तीये दृश्यम्।

देवव्यचस् त्रि॰ वि+अन्च गतौ कसुन् ३त॰। देवैर्व्याप्ते "स्तृणीमहि देवव्यचा विबर्हिः" ऋ॰ ३।४।४।

देवव्रत पु॰ १भीष्मे त्रिका॰ "गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽजनयत् प्रभुः। स तु भीष्म इति ख्यातः कौरवाणां पितामहः" हरिवं॰३अ॰। २अधिपते इत्यस्यार्च्चि गेये सामभेदे च तानि तद्द्दोनि त्रीणि सामानि। ६त॰। ७देवत्वसाधने व्रते न॰।

देवव्रतिन् त्रि॰ देवतार्थं व्रतमस्यस्य इनि। देवार्थव्रतयुक्ते "देवव्रती ब्राह्मणभप्रदाने" भा॰आनु॰ ७१अ॰।

देवशत्रु पु॰ ६त॰। १देवारौ असुरे "स देवशत्रूनिव देवराजः" भा॰ द्रो॰ १४६ अ॰। २सुश्रुतोक्ते देवगणग्रहभेदे तदाविष्टनरलक्षणं तत्रोक्तं यथा "संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः। सन्तुष्टो भवति च न चान्नपानजातैर्दुष्टात्मा भवति च देवशत्रुजुष्टः"।

देवशर्म्मन् पु॰देव इव शर्म्मा अशुभनाशकः,कर्म॰वा। १ब्राह्मणस्योपनामनि "ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि। देवपूर्वं नराख्यं हि शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम्"विष्णुपु॰। "नरसाचष्टे नराख्यं नरनाम। देवपूर्वं देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं शर्म्मयुतं तच्चान्ते" शृणाति हिनस्त्यशुभ शृ—मनिन् शर्म्मा। देवपदं हि विप्राणां नाममात्रसम्बन्धम्" शु॰त॰। "शर्म्मा देवश्च विप्रस्य शर्म्मा त्राता च भूभुजः। भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्" यमवचने शर्म्मदेवयोः क्रमेण निर्देशेऽपि "शर्म्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात् वर्म्मान्तं क्षत्रियस्य तु" शातातपोक्तेः शर्म्मान्ततैव नामनि ज्ञेया अतएव तर्पणप्रयोगे "अमुकगोत्रः पिता अमुकदेवशर्म्मा तृप्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै स्वधेति" श्रा॰ त॰। "शर्म्म चर्षादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि" गोभिलेन च शर्म्मान्तता उक्ता। २ऋषिभेदे "देवशर्म्मा च धौम्यश्च हस्तिकाश्यप एव च" भा॰ अनु॰ १६५।

देवशस् अव्य॰देव+वा॰ शस्। देवेष्वित्यर्थे "त्वचि प्रति तान् देवशो विहि" ऋ॰ ३। १।५।

देवशिल्पिन् पु॰ ६त॰। विश्वकर्म्मणि।

देवशुनी स्त्री देव इव प्रभावान्विता शुनी। देवतुल्यप्रभावान्वितायां शुन्यां सरमायाम्। "पणिभिरसुरैर्निगूढ़ागा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितामसुरैः पणयो मित्रीयन्तः प्रोचुरिति" ऋ॰१।६।५ भा॰ धृता स्मृतिः "तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखार्त्ता तत्सत्रमुपागच्छत्तत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घं सत्रमुपास्ते। स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्रो न किञ्चिदपराध्यति नावेक्षते हवींषि नावलेढ़ि किमर्थमभिहत इति। न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टन्त्वां भयमागमिष्यतीति" भा॰आ॰३अ॰।

देवशेखर पु॰दीव्यतीति देवः शेखरोऽस्य। १दमनकवृक्षे ६त॰। २देवानां शेखरे पु॰ न॰।

देवश्रवस् पु॰ १विश्वामित्रपुत्रभेदे "देवश्रवाः कतश्चैव यस्मात्कात्यायनाः स्मृताः" हरिवं॰ २० अ॰ विश्वामित्रपुत्रकथने। २वसुदेवभ्रातरि "वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकम्। सृञ्जयं श्यामकं कङ्कं समीकं वत्सकं वृकम्" भाग॰ ९।२४।१७। "कंसवत्यां देवश्रवसः सुवीर इषुमांस्तथा" २२ श्लो॰

देवश्री पु॰ देवान् श्रयति हविर्दानेन सेवते श्री—क्विप्। यज्ञे "दैव्याय भर्त्रे जोष्ट्रे देवश्रीः" यजु॰ १७।५६। ६त॰। २देवानां लक्ष्म्यां स्त्री।

देवश्रुत् त्रि॰ देवेषु श्रूयते श्रु—क्विप् तुक्। देवेषु विख्याते। "देवश्रुतौ देवेष्वाघोषतम्" यजु॰५।१७ "निग्राभ्या स्थ देवश्रुतस्तर्पयत मा" यजु॰ ६।३०

देवश्रुत पु॰ देवेषु श्रुतः विख्यातः। १ईश्वरे २नारदे ३शास्त्रे च शब्दार्थकल्प॰। ४जिनभेदे हेमच॰। "स्वयंप्रभश्च सर्वानुभूतिर्देवश्रुतौ च यौ"। अवसर्पिण्यां जिनोक्तौ।

देवश्रेणी स्त्री देवानां श्रेणीव। १मूर्व्वालतायां राजनि॰ ६त॰। २देवतापङ्क्तौ च।

देवश्रेष्ठ पु॰ द्वादशमनोः पुत्रभेदे। "देववायुरहरश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः" हरिवं॰७अ॰। तत्सुतोक्तौ।

देवसदन त्रि॰ सीदत्यत्र सद—आधारे ल्युट्। देवानामाधारे। "वर्हिर्देवसदनम्" श्रुतिः। "अश्वत्थो देवसदनस्तृतीयस्यामितो दिवि" अथ॰ ५।४।३।

देवसभा स्त्री ६त॰। १देवानां सभायां सुधर्म्मायाम् अमरः। २राजसभायाञ्च।

देवसभ्य त्रि॰देवनं देवः क्रीड़ा तस्य सभा तत्र सीदति यत्। क्रीड़ार्थसभागते सभिके त्रिका॰।

देवसर्षप पु॰ दीव्यति द्योतते दिव—अच् नित्यक॰। अश्वाक्षे रक्तमूलके सूक्ष्मपत्रे वृक्षभेदे राजनि॰।

देवसह न॰ देवं सहते सह—अच्। १भिक्षासूत्रभेदे २दण्डोत्पलौषधौ स्त्री विश्वः। ३सोमाकरे पर्वतभेदे पु॰ "हिमवत्यर्बुदे सह्ये महेन्द्रमलये तथा। श्रीपर्वते देव

गिरौ गिरौ देवसहे तथा। पारिपात्रे च विन्ध्ये च देवसन्दे ह्रदे तथा। उत्तरेण वितस्तायाः प्रवृद्धाये महीधराः। यत्र तेपामधोमध्ये सिन्धुर्नाम महानदः। छठवत् स्रवते तत्र चन्द्रमाः सोमसत्तमः'' सुश्रुतः।

देवसात् अव्य० देवाधीनं करोति कात्स्न्र्येन सम्पद्यते कादियोगे, देये वा देव+साति। १कात्स्न्र्येन देवाधीने सम्पन्ने २देवाय देये च। "हता वा देवसात् भूत्वा लोकान् प्राप्स्यथ पुष्कलान्" भा०द्रो०१८० अ०

देवसायुज्य न० युज–सम्प० भावे क्विप् युक् योगः तया सह वर्त्तते सहशब्दस्य सादेशे सयुक् तस्य भावः घ्यञ् इत०। देवत्वे अमरः।

देव(वेद)सावर्णि पु० मनुभेदे स च त्रयोदशो मनुः। यथा "मनुस्त्रयोदशो भव्यो वेद (देव) सावर्णिरात्मवान्। चित्रसेनविचित्राद्या वेद (देव) सावर्णि देहजाः। सुकर्मसुत्रामसंज्ञा देवा इन्द्रो दिवस्पतिः। निर्मोहतत्त्वदर्शाद्या भविष्यन्त्यृषयस्तदा। देवहोत्रस्य तनय उपहर्त्ता दिवस्पतेः। योगेश्वरो हरेरंशो बृहत्यां संभविष्यति" भाग० ८।१३।१४

देवसुन्द पु० सोमाकारह्रदभेदे सुश्रुतः देवसहशब्दे दृश्यम्।

देवसुषि पु० देवैः प्राणादित्यादिभिः रक्ष्यमाणः सुषिः द्वारम्। प्राणादित्यादिभिः रक्ष्यमाणे हृदयस्य द्वारभेदे। स च पञ्चसंख्याकः छा० उ० न्यरूपि यथा "तस्य ह वा हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद" "अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान् यशस्वी भवति य एवं वेद" "अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः सोऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद" "अथ योऽस्योदङ्सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यः तदेतत्कीर्त्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्त्तिमान् व्युष्टिमान् भवति य एवं वेद" "अथ योऽस्योर्द्ध्वः सुषिः स उदानः स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीत ओजस्वी महस्वान् भवति य एवं वेद" "ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एतानेव पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेद" "तस्य ह वा इत्यादिना गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण उपासनाङ्गत्वेन द्वारपालादिगुणविधानार्थमारभ्यते। तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्येत्यर्थः। एतस्यानन्तरनिर्दिष्टस्य। पञ्च पञ्चसंख्याका देवानां सुषयो देवसुषयः स्वर्गलोकप्राप्तिद्वारच्छिद्राणि देवैः प्राणादित्यादिभीरक्ष्यमाणानीत्यतो देवसुषयस्तस्य स्वर्गलोकभवनस्य हृदयस्यास्य यः प्राङ्सुषिः पूर्वाभिमुखस्य प्राग्गतं यच्छिद्रं द्वारं स प्राणः तत्स्थस्तेन द्वारेण यः सञ्चरति वायुविशेषः स प्रागनितीति प्राणः। तेनैव सम्बद्धमव्यतिरिक्तं तच्चक्षुस्तथैवादित्यः "आदित्यो ह वै बाह्यप्राण इति श्रुतेः" "चक्षूरूपप्रतिष्ठाक्रमेण हृदि स्थितः। "स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति चक्षुषीत्यादि" वाजसनेयके। प्राणवायुदेवतैव ह्येका चक्षुरादित्यश्च सहाश्रयेण। वक्ष्यति च "प्राणाय स्वाहेति हुतं हविः सर्वमेतत्तर्पयतीति"। तदेतत्प्राणाख्यं स्वर्गलोकद्वारत्वाद्ब्रह्म" "स्वर्गलोकं प्रतिपित्सुस्तेजस्व्यतच्चक्षुरादित्यस्वरूपेणान्नादत्वाच्च सवितुस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीत। ततस्तेजस्व्यन्नादश्चामयावित्वरहितो भवति य एवं वेद तस्यैतद्गुणफलम्। उपासनेन वशीकृतो द्वारपः स्वर्गलोकप्राप्तिहेतुर्भवतीति मुख्यञ्च फलम्" "अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः तत्स्थो वायुविशेषः स वीर्य्यवत्कर्म कुर्वन्विगृह्य वा प्राणापानौ नाना वाऽनितीति व्यानस्तत्सम्बद्धमेव च तच्छ्रोत्रमिन्द्रियं तथा स चन्द्रमाः" "श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्चेति" श्रुतेः। सहाश्रयौ पूर्ववत्तदेतच्छ्रीश्च विभूतिः श्रोत्रचन्द्रमसोर्ज्ञानान्नहेतुत्वमतस्ताभ्यां श्रोत्रज्ञानान्नवतश्च यशः ख्यातिर्भवतीति यशोहेतुत्वाद्यशस्त्वमतस्ताभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेत्यादि समानम्" "अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः पश्चिमस्तत्स्थो वायुविशेषः स मूत्रपुरीषाद्यपनयन्नधोऽनितीत्यपानः सा तथा सा वाक्" "तत्सम्बन्धात्तथाग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसम् अग्निसम्बन्धाद्वृत्तस्वाध्यायस्य। अन्नपचनहेतुत्वादपानस्यान्नाद्यत्वम्। समानमन्यत्। अथो योऽस्योदङ्सुषिरुदङ्गतः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः सोऽशितपीते समं नयतीति समानः। तत्सम्बद्धं मनोऽन्तःकरणं स पर्जन्यो वृष्ट्यात्मको देवः, पर्जन्यनिमित्ताश्चापः'' इति। "मनसा

सृष्टा आपश्च वरुणश्चेति" श्रुतेस्तदेतत्कीर्त्तिश्च मनसो ज्ञानस्य कीर्त्तिहेतुत्वात्। आत्मपरोक्षं विश्रुतत्वं कीर्त्तिर्यशः स्वकरणसंवेद्यं विश्रुतत्वं व्युष्टिः कान्तिर्देहगतं लावण्यम्। ततश्च कीर्त्तिसम्भवात्कीर्त्तिश्चेति। समानमन्यत्" "अथ योऽस्योर्द्ध्वः सुषिः स उदान आपादतलादारभ्योर्द्ध्वमुत्क्रमणादुत्कर्षाच्च कर्म कुर्वन्नित्युदानः स वायुस्तदाधारश्चाकाशस्तदेतत्। वाय्वाकाशयोरोजोहेतुत्वादोजो वलं महत्त्वाच्च महः इति। समानमन्यत्। ते वै एते यथोक्ताः पञ्च सुषिसम्बन्धात्पञ्च ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषा राजपुरुषा इव द्वारस्थाः स्वर्गस्य हार्दस्य लोकस्य द्वारपालाः। एतैर्हि चक्षुःश्रोत्रवाङ्मनःप्राणैर्वहिर्मुखप्रवृत्तैर्ब्रह्मणो हार्दस्य प्राप्तिद्वाराणि निरुद्धानि। प्रत्यक्षं ह्येतदजितकरणतया वाह्यविषयासङ्गानृतप्ररूढ़त्वान्न हार्दब्रह्मणि मनस्तिष्ठति। तस्मात्सत्युक्तमेते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपा इति। अतः स य एतानेवं यथोक्तगुणविशिष्टान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेदोपास्ते उपासनया वशीकरोति स राजद्वारपालानिवोपासनेन वशीकृत्य तैरनिवारितः प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं राजानमिव हार्दं ब्रह्म। किञ्चास्य विदुषः कुले वीरः पुत्रो जायते वीरपुरुषसेवनात्। तस्य चर्णापाकरणेन ब्रह्मोपासनप्रवृत्तिहेतुत्वम्। ततश्च स्वर्गलोकप्रतिपत्तये पारम्पर्य्येण भवतीति स्वर्गलोकप्रतिपत्तिरेवैकं फलम्" भाष्यम्।

देवसू पु० सुवन्ति अनुजानन्ति सू–क्विप् देवाश्च ते सुवश्चेति कर्म०। अनुज्ञाकर्त्तृदेवभेदे। "स वै दीक्षते। स उपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालभते तस्य वपया प्रचर्य्याग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तदनु देवसुवां हवींषि निरुप्यते" शत०ब्रा० ५।३।३।१ "देवसुवां हवींषि विधित्सुस्तेषामग्नीषोमीयपशुपुरोडाशानन्तरभावित्वं वक्तुमाह उपवसथ इति उपवसथः सुत्यादिवसात् पूर्वमहः। तदनु देवसुवां हवींषि निर्वपति सुवन्त्यनुजानन्तीति सुवः देवाश्च ते सुवश्चेति देवसुवः तेषां देवसुवाम् "ओः सुपीति" पा०यणादेशः। प्रसवितृत्वं चैषामाम्नायते "देवसुवामेतानि हवींषि भवन्ति एतावन्तो वै देवानां सवाः त एवास्मै सवान् प्रयच्छन्ति त एनं सुवत इति" भा०तत्तत्कर्मणि आधिपत्यादिकरणायानुज्ञाकर्त्तारश्च सवित्रादयो वरुणान्ता अष्टौ देवा यथाह यजु०९।३९ "सविता त्वा सवानां सुवतामग्निर्गृहपतीनां सोमो वनस्पतीनाम्। बृहस्पतिर्वाच इन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्मपतीनाम्" "सविता सवानां प्रसवानामाज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान! त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वेषामाज्ञादानेऽधिकारी भवेत्यर्थः। अग्निः गृहपतीनां गृहस्थानामाधिपत्ये त्वां सुवताम्। सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणामाधिपत्ये त्वां सुवतां वृक्षाः सर्वे तवोपकारकाः भवन्त्वित्यर्थः। बृहस्पतिर्वागर्थं त्वां सुवतां पाण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वाच आधिपत्ये सुवताम्। इन्द्रोदेवो ज्यैष्ठाय ज्येष्ठभावाय त्वां सुवताम्। रुद्रः त्वां सुवताम्। मित्रो देव सत्यः सुपां सुलुगित्यादिना पा० चतुर्थ्याः सु आदेशः सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम्। वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुवताम्। सवित्रादयोऽष्टौ देवसुहविषां देवास्त्वां नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः" वेददी०।

देवसृष्ट त्रि० ३त०। देवेन सृष्टे "देवसृष्टो वा एषेष्टिर्यदामयणेष्टिरनया" शत०५।२।३।८ देवसृष्टा उ इति च्छेदः "देवसृष्टो वा एषेष्टिर्यत् सौत्रामण्यनया" ५।५।४।१४ मदिरिकायां स्त्री हेमच०।

देवसेना स्त्री ६त०। १सुराणां सैन्ये। "देवसेनां दानवैर्हि भग्नां दृष्ट्वा महाबलः" भा०व०२२२अ०। २प्रजापतेः कन्याभेदे सा च स्कन्दस्य भार्य्या षष्ठीति प्रथिता तत्कथा भा०व०२२३अ० "अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता। भगिनी मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिना हृता"

"सदैवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसम्। आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिम्। नित्यञ्चावां प्रार्थयते हर्त्तुं केशी महासुरः। इच्छत्येनं दैत्यसेना न चाहं पाकशासन। सा हृताऽनेन भगवन्! मुक्ताहं त्वद्बलेन तु। त्वया देवेन्द्र! निर्द्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्जयम्" इन्द्र उवाच "मम मातृष्वसेया त्वं माता दाक्षायणी मम। आख्यातन्त्वहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्वया" कन्योवाच "अबलाऽहं महाबाहो! पतिस्तु बलवान्मम। वरदानात् पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः" इन्द्र उवाच "कीदृशन्तु बलं देवि! पत्युस्तव भविष्यति। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते!" कन्योवाच "देवदानवयक्षाणां किन्नरोरगरक्षसाम्। जेता यो दुष्टदैत्यानां महावीर्य्यो महाबलः। यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति। स हि मे भविता

भर्त्ता ब्रह्मणः कीर्त्तिवर्द्धनः" मार्कण्डेय उवाच "इन्द्रस्तस्य वचःश्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयद्भृशम् । अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते"। इत्युपक्रमे ब्रह्मण उपदेशेन स्कन्दस्य तत्पतित्वावधारणे स्कान्दोत्पत्तिमुपवर्ण्योक्तं "सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोचिता । अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् । इति चिन्त्यानयामास देवसेनामलङ्कृताम् । स्कन्दं प्रोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम ! । अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयम्भुवा । तस्मात्त्वमस्या विधिवत् पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् । गृहाण दक्षिणं देव्या पाणिना पद्मवर्चसा । एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि । बृहस्पतिर्मन्त्रविद्धि जजाप च जुहाव च । एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्जनाः । षष्ठीं यां ब्राह्मणाः प्राहुर्लक्ष्मीमाशां सुखप्रदाम् । सिनीवालीं कुहूञ्चैव सद्वृत्तिमपराजिताम । यदा स्कन्दः पतिर्लब्धः शाश्वतो देवसेनया । तदा तमाश्रयल्लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी । श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छ्रीपञ्चमी स्मृता । षष्ठ्यां कृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात् षष्ठी महातिथिः" भा०व० २२८अ०।

देवसेनापति पु० ६त० । कार्त्तिकेये शब्दार्थ०। तस्य तत्पतित्वकथा देवसेनाशब्दे दृश्या "देवसेनापतिः स्कन्दो मातरो लोकमातरः" यजमानाभिषेकमन्त्रः ।

देवस्थान पु० देवानां स्थानमिव स्थानमस्य । ऋषिभेदे "द्वैपायनो नारदश्च देवलश्च महान्तृषिः । देवस्थानश्च कण्वश्च तेषां शिष्याश्च सत्तमाः" भा०शा०१अ०। ६त० । २स्वर्गे न० ।

देवस्थलक पु०देवस्थलेति आद्यशब्दोऽस्त्यत्रानुवाके अध्याये वा गोपदा० वुन् । देवस्थलेत्याद्यप्रतीकयुक्ते अध्याये अनुवाके च ।

देवस्व न० ६त० । देवप्रतिमार्थमुत्सृष्टे धने । "ब्रह्मस्वञ्च गुरोर्द्रव्यं देवस्वञ्च हरेत्तु यः । कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते मृतः" भा० पञ्चप्रेतोपाख्याने "देवस्वं ब्राह्मणस्वं च लोभेनोपहिनस्ति यः" मनुः "यज्वनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः" मनूक्ते २यज्ञशीलधने च । [चित्रहदेवहविः" यजु० ६।१०

देवहविस् न० ६त० । पशौ "आपो देवीः स्वदन्तु स्वात्त

देवहव्य पु० देवाय हव्यं यस्य । ऋषिभेदे "संवर्त्तो देवहव्यश्च विश्वक्सेनश्च वीर्यवान्" भा०स०७अ०शक्रसभ्योक्तौ ।

देवहित त्रि० ६त० । १देवानां हिते २त०। २देवैः स्थापिते च "नाना हि वां देवहितं सदस्कृतम्" यजु० १९।७

देवहू स्त्री देवाह्वयन्त्यत्र ह्वे—सम्प्र०भावे क्विप्, कर्त्तरि वा क्विप् । १देवाह्वाने "देवहूर्यज आ च वक्षत्" यजु० १८।६२। २देवाह्वानकर्त्तरि त्रि० "यच्छा हि देवहूतमाँ अश्वाँ अग्ने रथीरिव" ऋ० ८।४।१।४ ३यज्ञार्थं ब्रीहिपूर्णे शकटे च "पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमम्" यजु० १।८ देवानामतिशयेनाह्वातृ यज्ञार्थं ब्रीहिपूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा आहूता इव शीघ्रमागच्छन्ति" वेददी० । ४वामकर्णे "आपणो व्यवहारोऽत्र चित्रमन्धो बहूदनम् । पितृहूर्दक्षिणः कर्णः उत्तरो देवहूः स्मृतः" भाग०४।२९।१३। ५ऋषिभेदे ततः गर्गा० यञ् । दैवहव्य तदपत्ये पुंस्त्री०

देवहूति स्त्री स्वायम्भुवमनोर्मध्यमायां कन्यायाम् "यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुवः स्वराट् । स्त्री यासीत् शतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः । तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधांबभूविरे । स चापि शतरूपायां पञ्चापत्यान्यजीजनत् । प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत ! । आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम ! । आकूतिं रुचये प्रादात् कर्दमाय तु मध्यमाम्" भाग० ३।१२।२८ सा च कपिलरूपस्य भगवतोमाता यथाह तत्रैव

"जज्ञे च कर्दमगृहे द्विज ! देवहूत्यां स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे । ऊचे ययात्मशमलं गुणसङ्गपङ्कमस्मिन् विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे" भाग०२।३।४ तदुपदेशप्रकारश्च कपिलशब्दे भागवतवाक्योक्तः १६६२ पृष्ठादौ दर्शितः ।

देवहूय पु० देवा हूयन्तेऽसुरैः यत्र आधारे बा० क्यप् । १देवासुरसंग्रामे "स्पर्द्धन्ते वा उ देवहूये" ऋ०७।८५।२। भावे क्यप् । २देवानामाह्वाने न० "ते वा एत ऋतवः । देवाः पितरः सभो हैव विद्वान्देवाः पितरः इति ह्वयत्याहास्य देवा देवहूयं गच्छन्त्या पितरः पितृहूयमवन्ति हैनं देवा देवहूयेऽवन्ति पितरः पितृहूये य एवं विद्वान् देवाः पितर इति ह्वयति" शत०ब्रा०२।१।३।२ "ऋत्वादीनां देवपित्रात्मनां द्वेधा विभागमाह वसन्त इत्युपक्रम्य य एवमृतूनां देवत्वं पितृत्वं च विद्वांस्तानृतून् देवाः पितर इति ह्वयति व्यवहरेत् अस्माह्वातः

देवहूयं देवह्वानं प्रति देवा आगच्छन्ति आगताश्च ते स्वसम्बद्धे कर्मणि एनमवन्ति” भा०

देवहेडन न० हेड–भावे ल्युट् ६त० लस्य डः। देवानामवहेलनरूपे अपराधे “यद्देवा देवहेडनं देवासश्चकृमा वयम्” यजु० २०।१४

देवहोत्र पु० त्रयोदशे मन्वन्तरे योगेश्वररूपस्य हरेरंशस्य पितरि। त्रयोदशमनूपक्रमे “देवहोत्रस्य तनय उपहर्त्ता दिवस्पतेः। योगेश्वरो हरेरंशो बृहत्यां संभविष्यति” भाग० ८।१३।१४

देवह्रद पु० श्रीपर्वतस्थे तीर्थभेदे “श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः। न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह। तत्र देवह्रदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः। अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिञ्च गच्छति” भा० व० ८५अ०। [गर्टौञ्च शब्दच०।

देवा स्त्री दिव–अच्। १पद्मचारिण्यां लतायाम् २असनप-

देवाक्रीड पु० देवा आक्रीडन्त्यत्र आ+क्रीड–आधारे घञ् ६त०। १देवोद्याने इन्द्रारामे “देवराजाभ्यनुज्ञातो रत्नैश्च प्रतिपूजितः। वैनतेयं समारुह्य सहितः सत्यभामया। देवाक्रीडं परिक्रामन् पूज्यमानः सुरर्षिभिः। स ददर्श महावाङ्कराक्रीडं वासवस्य च” हरिवं० १२३अ०

देवागारिक त्रि० देवागारे नियुक्तः अगारान्तत्वात् ठन्। देवागारे परिचरणार्थं नियुक्ते।

देवाची स्त्री देवानञ्चति वेदे बा०नलोपः नाद्र्यादेशश्च ङीप्। १देवान् प्रति गन्त्र्यां २देवानां पूजिकायां च “देवान् प्रत्यक्तया कृपेति” यास्कोक्तेः देवान् प्रत्यक्ततया सामर्थ्यलक्षणायां २कृपायाञ्च “य ऊर्द्ध्वया स्वध्वरो देवाच्या कृपा” ऋ०१। १२७।१ “कृपा कृपयेति” भा०

देवाजीव त्रि० देवं देवप्रतिमाद्रव्यमाजीवति जीव–अण् उपस०। (पूजारी) देवले। णिनि देवाजीवीत्यप्यत्र।

देवाट त्रि० देवा अटन्त्यत्र अट–आधारे घञ्। देवगत्याधारे पाटलिपुत्रादुत्तरस्यां गङ्गापारे वर्त्तमाने १हरिहरक्षेत्रे “यदा नन्दी शूलपाणिर्गोधनेन पुरस्कृतः। स्थितवान् तद्दिनादेव क्षेत्रं हरिहरात्मकम्। देवानामटनाच्चैव देवाट इति संज्ञितम्” वराहपु०। देवानटन्ति अट–अण् उप०स०। देवान् प्रति २गन्तरि त्रि०।

देवातिथि पु० पौरवनृपभेदे “तस्याक्रोधनस्तस्माद्देवातिथिरमुष्य नृपः” भाग० ९।२२।९

देवातिदेव पु० देवानतिक्रम्य दीव्यति अति+दिव–अच्। विष्णौ “देवातिदेवो भगवान् प्रसूतिरंशे हरिर्यस्य जगत्प्रणेता” हरिवं० १५४अ०।

देवात्मन् पु० देव आत्मा यस्य। १अश्वत्थवृक्षे अश्वत्थशब्दे दृश्यम् कर्म०। २देवस्वरूपे च।

देवाधिदेव पु० देवानामधिदेवः। १सर्वेश्वरे परमेश्वरे २महादेवे च ३जिनदेवभेदे हेमच०।

देवाधिप पु० देवानामप्यधिपः। १सर्वनियन्तरि परमेश्वरे २द्वापरयुगीयनृपभेदे स च निकुम्भासुरांशात् द्वापरे भूमाववततार यथाह भा०आ०६७अ० “निकुम्भादजितः संख्ये महामतिरजायत। भूमौ भूमिपतिश्रेष्ठो देवाधिप इति स्मृतः”। ३इन्द्रे च “वलिं वद्ध्वा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः” भा०उ० ९अ०

देवानांप्रिय त्रि० ६त०। “देवानां प्रिय इति च मूर्खे” वा० अलुक्स०। १मूर्खे “पशवो हि देवानां प्रीतिं जनयन्ति इति तेषां प्रियास्तथा च तत्प्रियत्वेन पशुतुल्यता प्रतीयते इत्यतः पशुवन्मूर्ख इति तदर्थः” तत्त्वबो०। २छागे पुंस्त्री त्रिका०।

देवानीक पु० सावर्णस्य तृतीयमनोः पुत्रभेदे “संवर्त्तनः सुशर्मा च देवानीकः पुरूवहः” हरिवं०७अ० तत्पुत्रोक्तौ। सगरवंश्ये २नृपभेदे च “क्षेमधन्वसुतस्त्वासीत् देवानीकः प्रतापवान्” हरिवं० १५अ०। ६त०। ३देवानां सैन्ये न० “उग्रं तच्च महानादं देवानीकं महाप्रभम्” भा०व० २२६अ०।

देवानुक्रम पु० वैदिकमन्त्राणां देवताज्ञापनायानुक्रमो यत्र। वैदिकमन्त्राणां देवताज्ञापके ग्रन्थभेदे। सामान्यतः छन्दोविशेषाणां देवताभेदाः सर्वानुक्रमणिकायामुक्ताः तच्च देवताशब्दे ३६८२ पृ० “गायत्र्या अग्निरुष्णिहः सवितेत्यादि” वाक्यम् दर्शितम्।

देवानुचर त्रि० देवाननुचरति अनु+चर–ट। १देवपश्चाद्गामिनि विद्याधरादौ उपदेवे “निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच” रघुः। देवानुयायिन् देवानुगप्रभृतयोऽप्यत्र।

देवान्तक पु० ६त०। १राक्षसभेदे २दैत्यभेदे च।

देवान्धस् न० देवानामन्ध इव दर्शनेन प्रीतिकरम्। १अमृते हेमच०। देवान्नादयोऽप्यत्र। देवयोग्यमन्धः। २देवनैवेद्यार्थे ३कल्पितेऽन्ने च “अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च” मनुः।

देवापि पु० पौरवे प्रतीपराजपुत्रे नृपभेदे “प्रतीपस्य

त्रयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ ! । देवापिः शान्तनुश्चैव वाह्लीकश्च महारथः । देवापिश्च प्रवव्राज तेषां धर्महितेऽप्सया” भा॰आ॰ ९४अ॰ “ऋक्षस्तस्य दिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः । देवापिः शान्तनुस्तस्य वाह्लीक इति चात्मजाः । पितृराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं गतः” भाग॰ ९।२२।११ “देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममास्थितः । सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति” तत्रैव [शब्दच॰ ।

देवाभीष्ट त्रि॰ ६त॰ । १देवानामभिलषिते २ताम्बूल्यां स्त्री

देवायतन न॰ ६त॰ । देवप्रतिमालये “न देवायतनं गच्छेत् कदाचिद्वाऽप्रदक्षिणम् । न पीडयेद्वा वस्त्राणि न देवायतनेष्वपि” कूर्मपु॰ “न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन” मनुना तत्र मूत्रोत्सर्गः प्रतिषिद्धः ।

देवायुध न॰ ६त॰ । इन्द्रधनुषि सूर्यप्रतिकूलदिशि सजलजलधरयुक्ते गगने सूर्यकिरणप्रतिविम्बेन जाते धनुराकारे पदार्थे हेम॰इन्द्रायुधशब्दे ९५४पृ॰ दर्शितं तदुत्पत्तिकारणं दृश्यम् । ६त॰। २देवानामायुधे वज्रादौ च ।

देवायुस् न॰ ६त॰ अच् समा॰। देवानां जीवनकाले “मन्त्रेणाहवनीये निर्वपति ह्रसीयसा गार्हपत्ये द्राघीयो हि देवायुषम्” शत॰ ब्रा॰ ७।३।१।१॰

देवारण्य न॰देवप्रियं देवभूयिष्ठं वा अरण्यम् । १तीर्थभेदे “प्रयागे देवरमणे देवारण्येषु चैव हि । भोगवत्यां महाराज ! कौशिकस्याश्रमे तथा” भा॰उ॰१८७अ॰। ६त॰। २देवानामारामे च “अलसद्योतयामासुर्देवारण्यमिवर्तवः” रघुः ।

देवारि पु॰ ६त॰ । १असुरे “येन देवारयः सर्वे महायुधि निपातिताः” भा॰द्रो॰ ८१अ॰ ।

देवार्पण न॰ देवेषु अर्पणम् । देवोद्देशेन देयद्रव्यस्य तद्दानजन्यफलस्य वा १त्यागे । देवेभ्योऽर्प्यन्ते यैः अर्पि—करणे ल्युट् । २ऋग्वेदादौ “पृथग्भूतानि चान्यानि यानि देवार्पणानि वै” भा॰ अनु॰८६त॰। “देवार्पणानि ऋग्यजुःसामानि पृथग्भूतानि मूर्तिमन्तीत्यर्थः” नीलक॰।

देवार्य पु॰ अर्हद्भेदे “अरिष्टनेमिस्तु नेमिर्वीरश्चरमतीर्थकृत् । महावीरो वर्द्धमानो देवार्यो ज्ञातनन्दनः । गणा नवास्यर्षिसंघा एकादश गणाधिपाः” हेमच॰ ।

देवार्ह त्रि॰देवानर्हति दाने अर्ह—अण् उप॰स॰। १देवाय दानयोग्ये २सुरपर्णे न॰ राजनि॰।

देवालय न॰ ६त॰ । १स्वर्गे २देवप्रतिमाभवने च शब्दार्थकल्प॰। ३महादेवीलतायां स्त्री राजनि॰। [हला॰ ।

देवाला स्त्री देव इवालति अल—अच् । रागिणीभेदे

देवावास पु॰ ६त॰ । १अश्वत्थवृक्षे त्रि॰ । २स्वर्गे ३देवप्रतिमालये ४सुमेरौ च “देवावासः शुभः पुण्यो गिरिराजो हिरण्मयः” हरिवं॰ २२६अ॰

देवावी पु॰ देवानवति अव—प्रीणने औणादिक ई । १देवतर्पके सोमे “देवेभ्यस्त्वा देवाव्यं गृह्णामि” यजु॰ ७।२२। देवा अव्यन्ते तर्प्यन्तेऽस्मिन् आधारे ई । २देवतर्पणाधारे यज्ञे च“इमं नो देव ! सवितर्यज्ञं प्रणय देवाव्यम्” यजु॰ ११।८।

देवावृध् पु॰देवा वर्द्धन्तेऽत्र वृध—क्विप् पूर्वपददीर्घः । पर्वतभेदे “देवावृत् पर्वतश्चैव तथा वै वालुको गिरिः” हरिवं॰ २२६अ॰ ।

देवावृध पु॰देवा वर्द्धन्तेऽनेन वृध—घञर्थे क दीर्घः । सात्वते नृपभेदे “सात्वतान् सत्वसम्पन्नान् कौशल्या सुषुवे सुतान् । भजिनं भजमानञ्च दिव्यं देवावृधं नृपम्” हरिवं॰ ३८अ॰ “शतं देवावृधो दत्त्वा सराष्ट्रोऽस्यपतद्दिवम्” भा॰शा॰ २३४अ॰

देवाश्व पु॰ देवस्य शक्रस्याश्वः । उच्चैःश्रवसि अश्वे

देवाहार पु॰ देवयोग्य आहारः । १देवार्हे आहारे ६त॰। २अमृते हेमच॰।

देवाह्वय पु॰ नृपभेदे “देवाह्वयः सुप्रतिमः सुप्रतीको बृहद्रथः” भा॰ आ॰ १अ॰ नानानृपोक्तौ

देविक पु॰अनुकम्पितो देवदत्तः मनुष्यनामत्वाच्चकत्वेन ठन् । द्वितीयादचः परस्य लोपः । १अनुकम्पिते देवदत्ते । दीव्यति दिव—ण्वुल् कापि अतइत्त्वम् । २नदीभेदे स्त्री “अर्द्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम् । एतावद्देविकामाहुर्देवर्षिपरिषेविताम्” पद्मपु॰। ३भुस्तूरे भावप्र॰ देविकायां भवः अण् । एत आत् दाविक तत्र भवे त्रि॰।

देविन् त्रि॰ दिव—णिनि । क्रीडाकारके “राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः” याज्ञ॰।

देविय पु॰ अनुकम्पितो देवदत्तः वह्वच्कमनुष्यनामत्वात् घ द्वितीयादचः परस्य लोपः । अनुकम्पिते देवदत्ते ।

देविल त्रि॰ देव देवने इलच् । १धार्मिके । अनुकम्पितो देवदत्तः इलच् देवियवत् । २अनुकम्पिते देवदत्ते पु॰

देवी स्त्री देवयति प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशेन यथाधिकारं व्यवहारयति सर्वान् देव—णिच् अच् ङीप्, दीव्यति दिव—अच् पचादौ देवट् इति निर्देशात् टित्वात् ङीप्

देवस्य पत्नी ङीप् वा। १देवपत्न्यां "देवीनां दक्षिणायने" स्मृतिः। देवसेनाशब्दे उदा० दृश्यम्। २दुर्गायाञ्च धरणी "नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः" "देव्या यया ततमिदं जगदात्मशक्त्या" इति च देवीमाहात्म्यम्। "सकृत् कृत्वा महा पूजां देवीपादजलं पिबन्। न जातु जननीगर्भं गच्छेदिति विनिश्चयः" देवीभागव० "अपराधं परं कृत्वा देवीभक्तस्य को नरः। सुखं लभेत यद्यपि भवेत् त्राता शिवः स्वयम्" इति देवीभाग० ३कृताभिषेकायां राजमहिष्याम् अमरः। ४मूर्वायां ५स्पृक्कायां च मेदि०। ६द्विजस्त्रीणासुपाधिभेदे "देव्यन्ताश्च स्त्रियः सर्वा दास्यन्ताः शूद्रयोनयः" कर्मविपाकः। ७आदित्यभक्तायां ८लिङ्गिन्यां ९वन्ध्याकर्कोटक्यां १०शालपर्ण्यां ११महाद्रोण्यां १२पाठायां १३नागरमुस्तायाम्। १४स्पृगेर्वारुकायां १५हरीतक्याम् १६अतस्यां १७श्यामानामखगे च स्त्री राजनि०। १८रविसंक्रान्तौ तत्कालस्य यथा देवीस्वरूपत्वम् तथा एकादशीत० निरणायि यथा "अतीतानागतो भोगो नाड्यः पञ्चदश स्मृताः। सान्निध्यन्तु भवेत् तत्र ग्रहाणां संक्रमे रवेः। व्यवहारो भवेल्लोके चन्द्रसूर्योपलक्षितः। काले विकल्पते सर्वं ब्रह्माण्डं सचराचरम्। पुण्यपापविभागेन फलं देवी प्रयच्छति। एकाधिककृतं तस्मिन् कोटिकोटिगुणं भवेत्। धर्माद्विवर्द्धते ह्यायूराज्यं पुत्रसुखादि च। अधर्माद्व्याधिशोकादि विषुवायणसन्निधौ। विषुवेषु च यद्दत्तं जप्तं भवति चाक्षयम्। एवं विष्णुपदे चैव षडशीतिमुखेषु च" देवीपु०। "भोगो व्याप्तिः सूक्ष्मसंक्रमणकालसन्निधाने पुण्यतमत्वमिति यावदिति कल्पतरुः। वस्तुतस्तु भुज्यत इति भोगो भोग्यः रविसंक्रमणे अतीतानागतः कालो भोग्यस्तन्निमित्तपुण्यपापजननयोग्य इति यावत्। अतएव पुण्यपापविभागेन फलमित्युपसंहृतम्। स कालः कियानित्याह। नाड्यः पञ्चदशेति उभयतः पञ्चदशदण्डपुण्यत्वं दिवा विष्णुपदीविषयमिति तिथितत्त्वे वक्ष्यते। सान्निध्यमित्यादिना तस्यैव कालस्य स्तुतिः। विकल्पते स्वभावात् प्रच्यवते। देवी संक्रान्तिकालस्वरूपा संक्रान्त्युपक्रमे देवीपुराण एव "समायनस्तुमासः पक्षो हश्च क्रमेण तु। स्थूलसूक्ष्मविभागेन देवी सर्वगता विभो!"। इत्यभिधानात् "कलाकाष्ठादिरूपेण परिणामप्रदायिनी" इति मार्कण्डेयपुराणाच्च" रघु०। तत्र कृताभिषेकायां राजमहिष्याम् "स्नातोऽनुलिप्तः सुरभिः स्रग्वी रुचिरभूषणः। स्नातां विशुद्धवसनां गच्छेद्देवीं सुभूषणाम्। न हि देवीगृहं गच्छेदात्मीयात् सन्निवेशनात्। अत्यर्थवल्लभोऽपीह विश्वासं स्त्रीषु न व्रजेत्। देवीगृहगतं भ्राता भद्रसेनममारयत्। मातुःशय्यान्तरे लीनं कारूषश्चौरसं सुतम्। लाजान् विषेण संयोज्य मधुनेति विलोडितः। देवी तु काशीराजेन्द्रं निजघान रहोगतम्" काम०नीति०।

देवीकोट पु० शोणितपुरे बाणासुरपुरे त्रिका०।

देवीन्धियक पु० देवीं धिया इत्याद्यप्रतीकशब्दोऽस्ति अत्र अनुवाके अध्याये वा गोषदा०वुन्। देवीं धियेत्याद्यप्रतीकयुक्ते अनुवाके अध्याये च।

देवीपुराण न० देव्यामाहात्म्यादियुक्ते उपपुराणभेदे

देवीभागवत न० देव्या माहात्म्यावेदकं भागवताख्यं पुराणम्। पुराणभेदे तच्चोपपुराणं कल्पान्तरे महापुराणं वेति उपपुराणशब्दे निर्णीतं तत्र दृश्यम्।

देवीमाहात्म्य न० ६त०। मार्कण्डेयपुराणान्तर्गते "सावर्णिः सूर्यतनय इत्यादिके सावर्णिर्भविता मनुरित्यन्ते त्रयोदशाध्यायात्मके ग्रन्थभेदे "श्रोष्यन्ति चैव ये भक्त्या देवीमाहात्म्यमुत्तमम्" मत्स्यपु०।

देवीरापसक पु० देवीराप इत्याद्यप्रतीकमस्त्यत्रानुवाके अध्याये वा गोषदा० वुन्। देवीराप इत्याद्यप्रतीकयुक्ते अध्याये अनुवाके च।

देवीसूक्त न० देव्याः तद्देवताकं सूक्तस्थकसमुदायः। ऋग्वेदे शाकलसंहितायामतिप्रसिद्धे देवीदेवताके १सूक्तभेदे "रात्रिसूक्तं जपेदादौ मध्ये सप्तशतीं जपेत्। प्रान्ते तु जपनीयं वै देवीसूक्तमिति क्रमात्" मरीचिकल्पः। तत्रैव पुरश्चरणप्रकरणे "कृष्णाष्टमीं समारभ्य यावत् कृष्णचतुर्दशीम्। एकैकोत्तरमावृत्त्या पूर्वसंपुटितं तत्। एवं देव्या यथा प्रोक्तः पौरश्चरणिकः क्रमः। तदन्ते हवनं कुर्यात् प्रतिश्लोकेन पायसम्। रात्रिसूक्तं प्रति ऋचं तथा देव्याश्च सूक्तकम्। हुत्वान्ते प्रजपेत् स्तोत्रमादौ पूजादिकं मुने!" अत्र गुप्तवतीकारा आहुः। "पूर्वसंपुटितम् पूर्वाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां रात्रिसूक्तदेवीसूक्ताभ्यां संपुटितम्" प्रतिश्लोकेनेति मन्त्रविभागोपलक्षणम् कात्यायन्यादितन्त्रोक्तसप्तशतीविभागग्रन्थस्य हवनादिविधिं प्रति वाक्यशेषत्वेन तेनैव वैधपदार्थनिर्णयायज्ञमभावात्। रात्रिसूक्तदेवीसूक्ते च ऋग्वेदे

शाकलसंहितायां प्रसिद्धे। तथेत्यनेन जपे ऋक्प्रक्रमः संपुटाकारो निर्दिश्यते तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात्। तस्य श्लोकपूरणमात्रार्थत्वं तु न न्याय्यम्। द्वाभ्यामपि सूक्ताभ्यां त्रिरावृत्तसप्तशतीहोमोत्तरमेव पाठक्रमानुसारेण होमः। "विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीमिति" स्तवो रात्रिसूक्तम्। "नमोदेव्यै महादेव्यै इति" स्तवो देवीसूक्तमिति कश्चित् तन्न "प्रतिश्लोकं प्रतिऋचमिति" प्रतिनियतनिर्देशविरोधात् ऋक्सूक्तादिशब्दानां वैदिकमन्त्रेष्वेव रूढत्वप्रसिद्धेः। मत्स्यसूक्तमित्यादि काचित्कतान्त्रिकव्यवहारस्य केवलयौगिकत्वेनोपपत्तेः। तेन ऋक्पदस्य श्लोके लक्षणेत्युक्तिरपि साहसमात्रम्। समुद्रमनोध्यानादिविधौ बृहद्रथन्तरपदयोः प्रतिनियतनिर्देशबलादेव लक्षणाव्यवस्थाया इव प्रकृते ऋक्प्रायाया एव शक्तेर्व्यवस्थादार्ढ्यस्य कैमुतिकन्यायेनैव सिद्धेः। यदि त्वेवमालोच्यते "विश्वेश्वर्यादिकं सूक्तं दृष्टं तद्ब्रह्मणा पुरा। स्तुतये योगनिद्राया मम देव्याः पुरन्दर!। महिषान्तकरीसूक्तं सर्वसिद्धिप्रदं तथा। देव्या ययादिकं दिव्यं दृष्टं देवैः सहर्षिभिः। देवि! प्रपन्नार्त्तिहरे! प्रसीदेत्यादिकं तथा। नारायणीस्तुतिर्नाम सूक्तं परमशोभनम्। अमुष्याः स्तुतये दृष्टं ब्रह्माद्यैः सकलैः सुरैः। नमो देव्यादिकं सूक्तं सर्वकामफलप्रदम्" इति विशकलितवैशेष्य पाञ्चरात्रलक्ष्मीतन्त्रे व्यवहारदर्शनादेतेषां स्तोत्राणामपौरुषेयत्वस्य सिद्धान्तितत्वाच्च सूक्तत्वव्यवहारो युज्यत एवेति। तदा कात्यायनीतन्त्रमते विश्वेश्वरीमिति श्लोकात् पूर्वं ब्रह्मोवाचेत्यस्य पाठाभावात्तदुत्तरमेव तत्पाठाच्च। त्वं स्वाहेत्यारभ्यैव स्तोत्रारम्भः तस्य च योगनिद्रात्मकरात्रिदैवतत्वात् मरीचितन्त्रे रात्रिसूक्तपदेन निर्देश इति समाधेयं परं त्वेतत्तन्त्रमनुसरता विश्वेश्वरीमिति श्लोकेऽङ्गहोमदशायां न होतव्यम्। स्तोत्रान्तिमश्लोकस्य द्वेधा विभागोऽपि न कार्यः। देवीसूक्तेऽपि त्रेधा विभागोऽङ्गहोमे न विधेयः प्रधानविधिशेषस्याङ्गविधावन्वयेन प्रतिऋचमिति पदे लक्षणाकल्पने मानाभावादित्यवधेयम्"। २नमोदेव्यै महादेव्यै इत्यादिके देवीमाहात्म्यस्य पञ्चमाध्यायस्थे देव्याः स्तुतिरूपे मालामन्त्रे च "स च वैश्यस्तपस्तेपे देवीसूक्तं परं जपन्" देवीमाहा० तत्र गुप्तवतीकारा आहुः "देवीसूक्तं बह्वृचेष्वतिप्रसिद्धमेकं, विश्वेश्वरीमित्यादीत्येके श्रीसूक्तमाथर्वणप्रसिद्धमित्यन्ये। वस्तुतस्तु देवीसूक्तं नमोदेव्या इत्यादिकं पञ्चमाध्यायस्थं स्तुतिरूपं तच्च सर्वदेवताकूटस्थाया महालक्ष्म्याः स्तोत्रं शुम्भादिवधार्थिभिर्ब्रह्मादिभिर्देवैर्दृष्टं सर्वक्लेशपरिहारैश्वर्यादिफलकं तत्कामाभ्यां ताभ्यां जप्तम् अनुपदं श्रुतत्वात् बुद्धिसन्निहितत्वाच्चेदमेव देवीसूक्तपदेनात्र ग्रहीतुमुचितं लक्ष्मीतन्त्रसम्मतश्चायमर्थः इति प्रागेव निरूपितमित्यपरे "प्राणाधः संस्थितं वीजं व्योम वीजं हुताशनः। त्रिकोणविन्दुनादाढ्यं प्रणवादि नमोऽन्तकम्। अम्बिकासिद्धिदं ज्ञेयं देवीसूक्तं परं स्मृतम्" इति क्वचित्पठिते ३मन्त्रभेदे च।

देवृ पु० दिव–ऋ। देवरे स्वामिनः कनिष्ठभ्रातरि अमरः।

देवेज् पु० देवं यजते यज–क्विप्। देवयष्टरि

देवेज्य पु० देवानामिज्यः पूज्यः। सुराचार्य्ये जीवे शब्दर०।

देवेन्द्र पु० ६त०। सुरेन्द्रे शक्रे "त्वमेव देवेन्द्र! सदा निगद्यसे" रघुः।

देवेश पु० ६त०। १देवनियन्तरि परमेश्वरे २महादेवे च "भगवांश्चापि देवेशो यत्र देवी च कीर्त्त्यते" भा०आ० ६२अ०। ३तत्पत्न्यां स्त्री ङीष्। "देवेशि! भक्तिसुलभे! परिवारसमन्विते!। यावत्त्वां पूजयिष्यामि तावत्त्वं सुस्थिरा भव" तन्त्रसारः। ४विष्णौ पु० "देवेशो देवभृद्गुरुः" विष्णुस० देवेश्वरादयोऽप्यत्र।

देवेशय पु० देवे अधिष्ठातृतया शेते शी–अच् अलुकस०। देवेषु अधिष्ठातृतया वासिनि १परमेश्वरे २विष्णौ च "अमृतेशय! हिरण्येशय! देवेशय! कुशेशय!" भा०शा० ३४०अ०। [३गुग्गुलौ च पु० राजनि०।

देवेष्ट त्रि० देवानामिष्टः। १देवानामभिलषिते २महामेदायां

देवोद्यान न० ६त०। देवानामुद्याने तच्च देवस्य नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजं सर्वतोभद्रमिति चत्वारि, त्रिकाण्डे तु वैभ्राजं मिश्रकं मिश्रकावणं चैत्ररथमिति उक्तानीति भेदः।

देवौकस् न० ६त०। देवस्थाने सुमेरौ "राक्षसालयदेवौकःशैलयोर्मध्यसूत्रगाः। रोहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः" सूर्यसि०।

देव्य न० देवस्य भावः ष्यञ् वेदे बा० न वृद्धिः। देवत्वे "महत्तद्दोदेव्यस्य प्रवाचनम्" ऋ० ४।२६।१ "देव्यस्य देवत्वस्य प्रवाचनं प्रख्यापकम्" भा०।

देश पु० दिशति दिश–अच्। भूगोलान्तर्गते विभागभेदे जनपदशब्दे विवृतिः। विस्तरस्तु देशावलीग्रन्थस्य प्रामाण्ये

तत्र दृश्यः । [हेमच०। देश+स्वार्थे क । २देशशब्दार्थे

देशक त्रि० दिश–कर्त्तरि ण्वुल् । १उपदेष्टरि अनुशास्तरि

देशकारा(री) स्त्री रागिणीभेदे सङ्गीतशास्त्रम् । इयं च नेवरागस्य भार्य्या

देशधर्म्म पु० देशादुरूपः धर्म्मः । देशोचितधर्म्मे स च "यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः" मनूक्तः "देशधर्म्मान् जातिधर्म्मान् कुलधर्म्मांश्च शाश्वतान् । पाषण्डगणधर्म्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान् मनुः" मनुः शास्त्रविरोधस्थले देशधर्म्मः परित्याज्यः यथाह आ०त० स्मृ० १।७ १ नारायणोपाध्यायः "वैदेहेषु सद्यएव व्यवायोदृष्टः गृह्ये तु "ब्रह्मचारिणौ त्रिरात्रमिति" ब्रह्मचर्य्यं विहितं तत्र गृह्योक्तमेव कर्म्म कुर्य्यात् न देशधर्म्ममिति" ।

देशना स्त्री दिश–णिच्–युच् । नियोगे विध्यादौ "एकोद्दिष्टादिश्राद्धादौ ह्रासवृद्ध्यादि देशना" ति०त०व्यासः ।

देशपरिच्छिन्न त्रि० ३त० । अधिकरणैकदेशवर्त्तिनि सर्व्वाव्यापिनि । यथा संयोगादि ।

देशभाषा स्त्री देशप्रचलिता भाषा शा०त०। तत्तद्देशेषु प्रचलितभाषायाम् मातृभाषायाम् । "कुशला देशभाषासु जल्पन्तोऽन्योन्यमीश्वराः" भा०श० ४६ अ० ।

देशराजचरित न०गद्यपद्यमयात्मके चम्पूभेदे सा०द०

देशरूप न० दिश–कर्म्मणि घञ् देशस्य दिश्यमानस्य उचितस्य रूपम् । उचिते समञ्जसे अमरः "लघुना देशरूपेण पन्थयोगेन भारत !" भा०शा०१०७अ०। देश+प्रशंसायाम् रूपप् । २प्रशंसिते देशे च ।

देशाखी स्त्री रागिणीभेदे सा च हिन्दोलरागस्य द्वितीय भार्य्या संगीतशास्त्रम् ।

देशान्तर न० अन्यो देशः मयूर०स० । १देशभेदे तच्च स्मृतौ परिभाषितं यथाह वृद्धमनुः

"वाचो यत्र विभिद्यन्ते गिरिर्वा व्यवधायकः । महानद्यन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते । देशनामनदीभेदान्निकटोऽपि भवेद् यदि । तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा । दशरात्रेण या वार्त्ता न श्रूयेताथवा पुनः" । वृहस्पतिः "देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्वदन्त्येके त्रिंशदेके तथैव च" "इत्युक्तमुनिद्वयवचनोक्तभाषादियोजनादिभेदसामञ्जस्यार्थमेवं व्याख्यायते त्रितयवैशिष्ट्ये त्रिंशद् योजनाभ्यन्तरे, द्वितीयवैशिष्ट्ये तदुपरि, एकवैशिष्ट्ये चत्वारिंशद्योजनोपरि, वाणीगिरिमहानद्यन्तरितत्वभेदाभावेऽपि षष्टियोजनोपरि, वैदेश्यमिति शुद्धिचिन्तामणिः" शु०त०रघु०। "देशान्तरगते प्रेते" शु०त० "क्लीबे देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा । योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने" उ०त०शातातपः

भूगोलस्थमध्यरेखातः पूर्वापरस्थे उत्तरदक्षिणस्थे वा योजनविशेषान्तररूपे चरसंज्ञके, २पदार्थे तत्स्वरूपं सि०शि० उक्तं तच्च चरशब्दे २८८८पृ० दर्शितम् । अधिकमत्र सि०शि० उक्तं तत्रादर्शितं दृश्यते

"यल्लङ्कोज्जयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत् सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः" सू० "अत्रोपपत्तिर्गोले इदानीं देशान्तरमाह" प्रमिता० "यत्र रेखापुरे स्वाक्षतुल्यः पलस्तन्निजस्थानमध्यस्थितैर्योजनैः । खेटभुक्तिर्हता स्पष्टभूवेष्टनेनोद्धृता प्राग्टणं स्वं तु पश्चाद् ग्रहे" सू० "अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन गोलेऽभिहिता च। इदानीं देशान्तरघटिका आह" प्रमि० "प्राग्भूविभागे गणितोत्थकालादनन्तरं प्रग्रहणं विधोः स्यात् । आदौ हि पश्चाद्विवरे तयोर्या भवन्ति देशान्तरनाडिकास्ताः । तद्घ्नं स्फुटं षष्टिहृतं कुवृत्तं भवन्ति देशान्तरयोजनानि । घटीगुणा षष्टिहृता द्युभुक्तिः स्वर्णं ग्रहे चोक्तवदेव कार्य्यम् । अर्कोदयादूर्द्ध्वमधश्च ताभिः प्राच्यां प्रतीच्यां दिनपप्रवृत्तिः । ऊर्द्ध्वं तथाधश्चरनाडिकाभी रवावुदग्दक्षिणगोलयाते"सू०। "यः किल मध्यरेखाया अपरिज्ञानात् ततः प्राक् पश्चाद्वा स्थितोऽस्मीति न वेत्ति तेनैवं ज्ञातव्यम् । विधुग्रहणदिने घटिकायन्त्रेण स्पर्शकाले रात्रिगतं ज्ञेयम् । अथ च गणितेन स्पर्शकालो ज्ञेयः । गणितोत्थकालादनन्तरं प्रग्रहणं यदि दृष्टं तदा द्रष्टा रेखातः प्राग्भूविभागे । यतो द्रष्टा यथा यथा रेखातः प्राग्व्रजति तथा तथा रेखोदयात् प्रागेवार्कोदयं पश्यति । इतोऽन्यथा चेत् तदा पश्चाद् द्रष्टा । दृग्प्रहणप्रग्रहणकालयोरन्तरं देशान्तरघटिकास्ताभिर्गुणं षष्ट्या हृतं स्पष्टभूवेष्टनम् । एवमनुपाताद्देशान्तरयोजनानि । अथ वा किं योजनैः । यदि घटीषष्ट्या गतिर्लभ्यते तदा देशान्तरघटीभिः किमिति । एवं यत् फलमुत्पद्यते तत् प्राग्टणं पश्चाद्धनमिति युक्तमुक्तम् । तथा प्राच्यां ताभिर्घटीभिर्दिनवारप्रवृत्तिरर्कोदयादूर्द्ध्वं भवति । प्रतीच्यां तु तस्मादधः । यतो लङ्कोदये वारादिः । अतएव च रवावुत्तरगोलस्थे चरार्द्धघटिकाभिरूर्द्ध्वम् । यतस्तदोन्मण्डलं क्षितिजादूर्द्ध्वम् । दक्षिणे

त्वधोऽतस्तत्रोदयादधो वारप्रवृत्तिरिति सर्वं निरवद्यम्” प्रमि० ।

देशिक त्रि० देशे प्रसितः ठन् । १पथिके हेमच० । देश उपदेशः तत्र प्रसितः । २गुर्वादौ “धर्माणां देशिकः साक्षात् स भविष्यति धर्मभाक्” भा०अ०१४७अ० ।

देशिन् त्रि०दिशति दिश–णिनि । १देशके स्त्रियां ङीप् सा च २तर्जन्यां शब्दच० “कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्” याज्ञ०

देशी स्त्री रागिणीभेदे सा च दीपकरागस्य भार्या

देशीय त्रि० देशे भवः गहा० छ । देशभवे “इति पाश्चात्त्य देशीयाः पठन्ति” रघु० “सुरते कर्णमूलेषु यच्च देशीय भाषया । दम्पत्योर्जल्पितं मन्दं मन्मनं तद्विदुर्बुधाः” कामशास्त्रम् ।

देशित त्रि० दिश–णिच् कर्मणि क्त । उपदेशप्रेरिते “काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि देशितः । उपघातप्रधानत्वान्न श्वादिभ्योऽपि रक्षति” मीमांसाकारिका ।

देशीयवराडी पु० रागिणीभेदे “देशीयवराडीरूपक तालेन गीयते” गीतगो०

देश्य त्रि० दिश–कर्मणि ण्यत् । १उपदेश्ये २पूर्वपक्षे न० शब्दरत्ना० देशे भवः दिगा० यत् । ३देशभवे त्रि० अस्य अकर्मधारये तत्पुरुषे उत्तरपदस्यस्य वर्ग्या०आद्युदात्तता ।

देष्ठ त्रि० अतिशयेन दाता दातृ+अतिशायने इष्ठन् तृणोलोपे गुणः । दातृतमे “वसुदेष्ठः सुन्वते भुवः” ऋ०८।६६।६

देष्णु त्रि० दा–इष्णुच् गुणः । दातरि उज्ज्वल०

देह पु०न० दिह–घञ् । १शरीरे स च स्थूलसूक्ष्मकारणभेदात् त्रिविधः । अङ्गशब्दे गात्रशब्दे च विवृतिः सूक्ष्मदेहस्यैव भोगो ब्रह्मवैवर्त्तपु० दर्शितो यथा तत्र यमं प्रति सावित्रीप्रश्नः “स्वदेहे भस्मसाद्भूते यान्ति लोकान्तरं नराः । केन देहेन वा भोगं भुञ्जते च शुभाशुभम् । देहो वा किंविधो ब्रह्मन् ! तन्मे व्याख्यातुमर्हसि” तत्र यमस्योत्तरम् “शृणु देहविवरणं कथयामि यथागमम् । पृथिवी वायुराकाशस्तेजस्तोयमिति स्फुटम् । देहिनां देहबीजञ्च स्रष्टुः सृष्टिविधौ परम् । पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्मितो भवेत् । स कृत्रिमो नश्वरश्च भस्मसाच्च भवेदिह । वृद्धाङ्गुष्ठप्रमाणश्च यो जीवः पुरुषः कृतः । बिभर्त्ति सूक्ष्मदेहन्तं तद्रूपं भोगहेतवे । स देहो न भवेद्भस्म ज्वलदग्नौ यमालये । जलेन नष्टो देहो वा प्रहारे सुचिरे कृते । न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा । तप्तद्रवे तप्तलौहे तप्तपाषाण एव च । प्रतप्तप्रतिमाश्लेषेऽप्यत्यूर्द्ध्वपतनेऽपि च । न च दग्धो न भग्नश्च भुङ्क्ते सन्तापमेव च । कथितं देहवृत्तान्तकारणञ्च यथागमम्” स्थूलश्च नश्वरः । “अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः” गीता । सूक्ष्मादित्रैविध्यं सां०का०त०कौ०

“सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः । सूक्ष्मास्तेषां नियताः मातापितृजा निवर्त्तन्ते” सां०का० “त्रिधा विशेषाः स्युः । तान् विशेषप्रकारानाह सूक्ष्मा इत्यादि सूक्ष्मदेहाः परिकल्पिताः (१) मातापितृजाः षाट्कौशिकाः तत्र मातृतो लोमलोहितमांसानि, पितृतस्तु स्नाय्वस्थिमज्जान इति षट्कोशाः । प्रकृष्टानि महान्ति भूतानि प्रभूतानि तैः सह सूक्ष्मशरीरमेकोविशेषः मातापितृजो द्वितीयः महाभूतानि तृतीयः । महाभूतवर्गे च घटादीनां निवेशः इति । सूक्ष्ममातापितृजयोर्देहयोर्विशेषमाह सूक्ष्मास्तेषां विशेषाणां मध्ये ये, ते नियताः, नित्याः मातापितृजा निवर्त्तन्ते रसान्ता वा भस्मान्ता वा विडन्ता वेति सूक्ष्मशरीरं विभजते” त०कौ०

“पूर्वोत्पन्नम(श)सक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् । संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्” सां०का० प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम् अस(श)मव्याहतं शिलामप्यनुविशति नियतम् आ आदिसर्गात् आ च महाप्रलयादवतिष्ठते । महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तम् एषां समुदायः सूक्ष्मशरीरं शान्तघोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेषः । नन्वस्त्वेतदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं दृश्यमानेन षाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यत आह संसरतीति उपात्तमुपात्तं षाट्कौशिकं शरीरं जहाति हायं हायं चोपादत्ते कस्मात् ? निरुपभोगं यतः, षाट्कौशिकं शरीरं विना सूक्ष्मं शरीरं निरुपभोगं, तस्मात्संसरति । ननु धर्माधर्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति यद्योगः, तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवासितं धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि भावास्तदन्विता बुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा सुरभिचम्पकसम्पर्काद्वस्त्रं तदामोदवासितम्भवति तस्माद्भावैरेवाधिवासितत्वात्संसरति । कस्मात्पुनः प्रधानमिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह

लिङ्गम् लयं गच्छतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन चास्य लिङ्गत्वमिति भावः" त॰कौ॰। परिकल्पिता इत्यस्य अनुमिता इत्यर्थः तत्प्रयोगश्च परलोके कर्मफलभोगः सूक्ष्मदेहं विनाऽनुपपन्नः भोगत्वात् स्थूलस्वदेहारब्धसूक्ष्माद्दिजनितस्य यस्यस्य स्वदेहेनैव भोगवत् यद्यत् स्वदेहारब्ध कर्मफलं तत्तत् स्वदेहेनैव भोग्यं नेतरेण अन्यथा कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यादि तर्कश्चात्रानुसन्धातव्यः।

"किन्तु देहमयोनिजम्" भाषा॰ "देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः" शा॰भा॰कारिका "देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा। तथा देहान्तरप्राप्तिः" गीता। उत्पत्तिस्थानभेदेतः देहश्चतुर्विधः "देहश्चतुर्विधो ज्ञेयो जन्तोरुत्पत्तिभेदतः। उद्भिज्जः स्वेदजोऽण्डोत्थश्चतुर्थश्च जरायुजः" राघवभट्टधृतवाक्यम्। ज्योतिषोक्ते २लग्ने च "देहाधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुतो वीक्षितो वा" जातका॰। दिह—भावे घञ्। ३लेपने पु॰

देहकर्त्तृ त्रि॰ देहं करोति कृ—तृच्। १देहकारके पृथिव्यादिभूते २ईश्वरे ३सूर्य्ये च पु॰ कर्मसाक्षित्वात्तयोस्तथात्वम् "देहकर्त्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः" भा॰व॰ ३अ॰। सूर्यनामोक्तौ।

देहकृत् त्रि॰ देहं करोति कृ—क्विप्। १देहकारके पृथिव्यादिभूते। २परमेश्वरे पु॰ "स एष भगवान् देवः" इत्युपक्रमे "देहकृत् देहभृत् देही" भा॰अनु॰ १६अ॰ ईशस्तुतिः। [(पाखा) शब्दच॰।

देहकोष पु॰ देहस्य कोष इव। देहावरके खगानां पक्षे

देहक्षय पु॰ देहस्य क्षयो यस्मात्। १रोगे शब्दच॰। ६त॰। २देहस्य नाशे च।

देहज पु॰ देहात् जायते जन—ड। १तनुजे पुत्रे "द्वैपायनादनवरो महित्वे तस्य देहजः"। २पुत्र्यां स्त्री। ३देहजातमात्रे त्रि॰ "अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम्" उद्भटः।

देहद पु॰ देहं दायति शोधयति देहं देहपुष्टिं ददाति रसायनेन वा दै—शोधने दा—दाने वा क। १पारदे राजनि॰। २देहदातरि त्रि॰।

देहधारक न॰ देहं धारयति धारि—ण्वुल्। १अस्थ्नि देहधारिणि २शरीरिमात्रे त्रि॰। णिनि। देहधारिन् तत्रार्थे स्त्रियां ङीप्। "संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी" ति॰त॰ स्क॰प्रभा॰ख॰।

देहधि पु॰ देहोधीयतेऽत्र धा—आधारे कि। देहाधारे खगानां देहावरके पक्षे (पाखा) शब्दचन्द्रिकाकोषः।

देहधृज् पु॰ धृज—गतौ क्विन्। प्राणवायौ "वायुर्यो वक्त्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक्" सुश्रु॰। २देहधारकमात्रे मनुष्यादौ त्रि॰।

देहभुग् त्रि॰ देहे भुङ्क्ते कर्मफलानि भुज—क्विन्। १देहाभिमानिनि जीवे। देहं भुङ्क्ते भोजयति कर्मसाक्षित्वात् भुज—अन्तर्भूतण्यर्थे क्विन्। २सूर्य्ये पु॰ "देहभुग् देहिनां गतिः" भा॰ अनु॰ १६ अ॰ सूर्यनामोक्तौ।

देहभृत् पु॰ देहं बिभर्त्ति स्वकर्म्मानुसारेण भृ—क्विप्। स्वस्वकर्म्मानुसारेण देहाधिष्ठातरि कर्म्मात्मनि १जीवे। "कर्म्मात्मा त्वपरो योऽसौ बन्धमोक्षैः संयुज्यते" सा॰प्र॰ भा॰धृतवाक्ये तस्य कर्मयोगेन देहसम्बन्धरूपस्य बन्धस्योक्तेस्तथात्वम्। "धिगिमां देहभृतामसारताम्" रघुः।

"मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं गृहस्थोऽहमित्याद्यभिमानेनाबाधितेन देहं कर्माधिकारहेतुं वर्णाश्रमादिरूपं कर्त्तृत्वभोक्तृत्वाद्याश्रयं स्थूलसूक्ष्मशरीरेन्द्रियसङ्घातं बिभर्त्ति अनाद्यविद्यावासनावशात् व्यवहारयोग्यत्वेन, कल्पितमसत्यमपि सत्यतया स्वभिन्नमपि स्वाभिन्नतया पश्यन् धारयति पोषयति वेति देहभृत्। २विवेकज्ञानशून्ये अविद्यावति कर्तृत्वाभिमानिनि। स च त्रिविधः। रागादिदोषप्राबल्यात् काम्यनिषिद्धादियथेष्टकर्मानुष्ठायी मोक्षशास्त्रानधिकार्येकः १। अपरस्तु यः प्राकृतः सुकृतवशात् किञ्चित् प्रक्षीणरागादिदोषः सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुमशक्नुवन् निषिद्धानि काम्यानि च परित्यज्य नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि फलाभिसन्धित्यागेन सत्त्वशुद्ध्यर्थमनुतिष्ठन् मौणसन्न्यासी मोक्षशास्त्राधिकारी द्वितीयः २। ततो नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनान्तःकरणशुद्ध्या समुपजातविविदिषः श्रवणादिना वेदनं मोक्षसाधनं सम्पिपादयिषुः सर्वाणि कर्माणि विधितः परित्यज्य ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसर्पति विविदिषासन्यासिसमाख्यस्तृतीयः ३।

देहम्भर त्रि॰ देहं बिभर्त्ति भृ—बा॰ खच् मुम् च। देहपोषके "जनेषु देहम्भरवार्त्तिकेषु" भाग॰५।५।४

देहयात्रा स्त्री देहस्य लोकान्तरे यात्रा, देहरक्षार्थं यात्रा उद्यमादि वा। १यमपुर्यादिगमने मरणे २देहरक्षार्थं भोजनादौ च मेदि॰ "अयं देहयात्रामात्रार्थमिच्छानिच्छापरेच्छाप्रापितानि सुखदुःखलक्षणान्यारब्धफलान्य-

नुभयन्” वेदान्तसा० “अतीव भर्तुर्व्रतधर्मनिष्ठया शुश्रूषया चार्षया देहयात्रया” भाग०४।२३।१७ आर्षः टाप्।

देहला स्त्री देहं भुविलेपं राति ददाति सेवनात् रा–क रस्य लः। मद्ये शब्दच०।

देहलि(ली) स्त्री देहं लेपनं लाति गृह्णाति आधारत्वेन ला–बा० कि वा ङीप्। द्वारपिण्ड्याम् (देओयाल) शब्दर०। “विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः” मेघदू०। अमरादौ ह्रस्वान्तपाठः स च पु०।

देहवत् त्रि० देह+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। देहात्माभिमानिनि जीवे “अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते” गीता।

देहवायु पु० देहस्थो वायुः। प्राणादिवायुपञ्चके त्रिका०।

देहसाम्य न० ६त०। अङ्गानां समत्वे। तल्लक्षणमुक्तं यथा “अङ्गानां समतां विद्यात् समे मर्माणि लीयते। नो चेत्त्वैव समानत्वमङ्गुल्यं शुक्लकृष्णवत्” शब्दार्थचि० धृतवाक्ये।

देहसार पु० ६त०। मज्जनि धातौ राजनि०।

देहातीत पु० देहं देहाध्यासमतीतः। घटादिवत् देहस्य द्रष्टृत्वेन तदभिमानशून्ये विदुषि।

देहात्मवादिन् पु० देहमात्मानं वदति वद–णिनि। चार्वाके तस्य यथा देहात्मवादित्वं तथा चार्वाकशब्दे २८२१ पृ० दर्शितम्।

देहात्मप्रत्यय पु० देहस्यात्मतया प्रत्ययः। देहे आत्मत्वेन अभिमाने “देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः। लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्” शा०भा०धृ० कारिका

देहाध्यास पु० देहस्य तद्धर्मस्य वा आत्मतया तद्धर्मतया वा अध्यासः भ्रमः। देहधर्मस्य मनुष्यत्वादेरात्मधर्मतया बोधे। यथा मनुष्योऽहं कृशोऽहं गौरोऽहमित्यादि देहधर्मस्य आत्मनि भ्रमः।

देहिका स्त्री दिह–ण्वुल्। कीटभेदे उपजिह्विकायां त्रिका०

देहिन् स्त्री देहाः सर्वे भूतभविष्यद्वर्त्तमाना जगन्मण्डलवर्तिनोऽस्य सन्तीति इनि। १देहतादात्म्याध्यासापन्ने जीवे। एकस्यैव विभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वाल्लिङ्गदेहोपाधिरात्मा देहीत्युच्यते। २देहाभिन्नात्मदर्शिनि च। जीवस्य विहायैव प्रवासीव परगेहे तत्पूजापरिभवादिभिरप्रहृष्यन्नविषीदन्नहङ्कारममकारशून्यस्तिष्ठति। अज्ञो हि देहतादात्म्याभिमानाद् देहमात्मतयाऽभिमन्यमानः देहाधिकरणमेवात्मनोधिकरणं मन्यमानो गृहे भूमावासने वाहमास्मे इति मन्यते न तु देहे आसे इति “देहिनामदहद्योगमंहसाम्” माघः।

दै शोधने भ्वा०पर०सक० शुद्धौ अक० अनिट् पित् तेन न घुसंज्ञा। दायति अदासीत् ददौ दायात् दायते दातः। दातिः। [सितो गौरः” अमरः।

अव+अवतीभावे अक० आवदायति शुक्लीभवति “अवदातः

दैतेय पुंस्त्री दितेरपत्यं ढक्। दितेरपत्ये असुरे अमरः। “दैतेयाश्चाप्यदैतेयाः परस्परजयैषिणः” हरिवं०२१४ अ०। स्त्रियां ङीप्। “दैतेयी चासुरी प्रजा” भा०शा० २२७अ०।

दैत्य पु० दितेरपत्यं ण्य। दितेरपत्ये अमरः। “दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम्” मनुः। योपधत्वात् जातावपि स्त्रियां टाप्। [दैत्यगुरुस्तृतीये” ह०सं० १०४अ०।

दैत्यगुरु पु० ६त०। शुक्राचार्ये अमरः। “ग्रहगुरुयान्

दैत्यदेव पु० ६त०। १वरुणे त्रिका०। २वायौ हेम०।

दैत्यद्वीप पु० गरुडात्मजभेदे “दैत्यद्वीपः परिद्वीपः सारसः पद्मकेतनः” भा०उ० १०० अ० गरुडात्मजोक्तौ

दैत्यधूमिनी स्त्री तारादेव्यर्चनाङ्गे मुद्राभेदे “तारार्चने विशेषास्तु कथ्यन्ते पञ्च मुद्रिकाः। योनिश्च भूतिनी चैव बीजाख्या दैत्यधूमिनी। लेलिहानेति संप्रोक्ताः पञ्च मुद्रा विलोकिताः” तन्त्रसारे उद्दिश्य “दानवधूमकेतुपरनामतया सा लक्षिता यथा“परिवर्त्य करौ स्पष्टौ कनिष्ठाकृष्टमध्यमे। अनामायुगलं चाधस्तर्जनीयुगलं पृथक्। अन्योऽन्यं निविडां बद्धाङ्गुष्ठाग्रेऽनामिकां ततः। दानवधूमकेत्वाख्या मुद्रैषा कथिता प्रिये!”।

दैत्यनिसूदन पु० दैत्यान् निसूदयति हिनस्ति नि+सूदि–णिच्–ल्यु। विष्णौ तस्य दानवारित्वात्तथात्वम्।

दैत्यपति पु० ६त०। हिरण्यकशिपौ। “प्राणच्छिदां दैत्यपतेर्नखानाम्” माघः।

दैत्यपुरोधस् पु० ६त०। शुक्राचार्ये हारा० “जिगीषया ततो देवावव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम्। पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे” भा०आ० ७६अ० तस्यासुरपौरोहित्यवरणमुक्तम्। दैत्यपुरोहितादयोऽप्यत्र।

दैत्यपूज्य पु० ६त०। शुक्राचार्ये “कनकनिकषगौरे व्याधयो दैत्यपूज्ये” ह०सं० ८अ०।

दैत्यमातृ स्त्री ६त०। कश्यपर्षेः कलत्रे १दितौ उपचारात् तेषां विमातृषु २अदित्यादिषु तत्कलत्रेषु च “अदितिर्दितिर्दनुश्चैव सिंहिका दैत्यमातरः” हरिवं० १६८अ०।

दैत्यमेदज पु० दैत्यस्य मेदाज्जायते जन—ड । १गुग्गुलौ २पृथिव्यां स्त्री राजनि०मधुकैटभमेदजातत्वात्तस्यास्तथात्वम्

दैत्ययुग न० ६त० । दैवयुगवत् द्वादशसहस्रमितवर्षेषु शब्दार्थकल्पतरुः । दैवयुगशब्दे दृश्यम् ।

दैत्या स्त्री दितेरियम् यञ् टाप् । १सुरायां त्रिका० २मुरानामगन्धद्रव्ये अमरः । ३चण्डौषधौ मेदि० योपधत्वात् जातावपि टाप् । ४दैत्यजातिस्त्रियाम् । [मेदि० ।

दैत्यारि पु० ६त० । १विष्णौ अमरः । २देवतामात्रे च

दैत्याहोरात्र पु० ६त० । मानुषे वर्षे शब्दार्थकल्पतरुः तन्मानस्य दैत्यमानतुल्यत्वात्तथात्वम् ।

दैत्येज्य पु० ६त० । दैत्यगुरौ शुक्राचार्ये । [भवे त्रि० ।

दैन न० दीनस्य भावः । १दीनत्वे दिने भवः अण् । २दिन-

दैनन्दिन त्रि० दिनं दिनं भवः वीप्सायां द्वित्वम् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ततो भवार्थे अण् अणि परे द्वितीयविभक्तेर्लुक् मध्यस्थायास्तु प्रत्ययपरत्वाभावान्न लुक् । दिने दिने भवे प्रत्यहं भवे "एष दैनन्दिनः सर्गो ब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्तनः । तिर्य्यङ्नृपितृदेवानां सम्भवोयत्र कर्मभिः" भाग० ३।११।२७।

दैनन्दिनप्रलय पु० ६त० । ब्रह्मणः स्वमानानुसारेण प्रतिदिनावसाने सर्वसृष्टवस्तूनां क्षये प्रलयविशेषे "चतुर्दशेन्द्रावच्छिन्नं ब्रह्मणो दिनमुच्यते । तावती ब्रह्मणो रात्रिः सा च ब्राह्मी निशा नृप ! । कालरात्रिश्च सा ज्ञेया वेदेषु परिकीर्तिता । एवं सप्तकल्पजीवी मार्कण्डेयो महातपाः । ब्रह्मलोकादधः सर्वे लोका दग्धाश्च तत्र वै । उत्थितेनैव सहसा सङ्कर्षणमुखाग्निना । चन्द्रार्कब्रह्मपुत्राश्च ब्रह्मलोकं गता द्रुतम् । ब्रह्मरात्रे व्यतीते तु पुनश्च ससृजे विधिः । तस्य ब्राह्म्यां निशायाञ्च क्षुद्रप्रलयसम्भवः । एवं त्रिंशद्दिवारात्रैर्ब्रह्मणो मास एव च । वर्षं द्वादशमासैश्च ब्रह्मसम्बन्धि चैव हि । एवं परिमितान्दे च गते च ब्रह्मणो नृप । दैनन्दिनस्तु प्रलयो वेदेषु परिकीर्तितः । अहोरात्रश्च स प्रोक्तो वेदविद्भिः पुरातनैः । तत्र सर्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कादिदिगीश्वराः । आदित्या वसवो रुद्रा मन्विन्द्रा मानवादयः । ऋषयो मुनयश्चैव गन्धर्वा राक्षसादयः । मार्कण्डेयो लोमशश्च पेचकश्चिरजीविनः । इन्द्रद्युम्नश्च नृपतिश्चाकूपारश्च कच्छपः । नाडीजङ्घो वकश्चैव सर्वे नष्टाश्च तत्र वै । ब्रह्मलोकादधः सर्वे लोका नागालयास्तथा । ब्रह्मलोकं ययुः सर्वे ब्रह्मलोकादधस्तथा । गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च ससृजे पुनः । एवं शतायुःपर्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः" ब्र०वै०प्र० ।

दैनिक त्रि० दिने भवः "कालाट्ठञ्" पा० ठञ् । दिनभवे स्त्रियां ङीप् । सा च दिने क्रियमाणकर्मभृतौ शब्दमा० ।

दैर्घवरत्र पु० दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः कूपः अण् । दीर्घरज्ज्वाकृष्टदण्डखननेन निष्पादिते कूपे ।

दैर्घ्य न० दीर्घस्य भावः ष्यञ् । दीर्घतायाम् ।

दैन्य न० दीनस्य भावः ष्यञ् । १दीनत्वे, कार्पण्ये च । "दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादि कृत्" सा०द० उक्ते २व्यभिचारिगुणभेदे च "दैन्यचिन्ताश्रुनिश्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादिकृत्" सा०द० 'इन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्त्ति" मेघ० ।

दैलीपि पु० दिलीपस्यापत्यम् इञ् । दिलीपापत्ये ततः तौल्वल्या० युवप्रत्ययस्य फको न लुक् । दैलीपायनस्तदीय युवापत्ये ।

दैव त्रि० देवादागतः अण् । १भाग्ये फलोन्मुखे शुभाशुभकर्मणि "दैवाधीनं जगत्सर्वं जन्मकर्म शुभाशुभम् । संयोगाश्च वियोगाश्च न च दैवात् परं बलम् । कृष्णायत्तञ्च तद्दैवं स दैवात् परतस्ततः । भजन्ति सततं भक्ताः परमात्मानमीश्वरम् । दैवं वर्द्धयितुं शक्तुं क्षयं कर्तुं स्वलीलया । न दैवबद्धस्तद्भक्तश्चाविनाशी च निर्गुणः" इति ब्र०वै०गणे० । मनुरुवाच । "दैवे पुरुषकारे च किं ज्यायस्तद्ब्रवीहि मे । अत्र मे संशयो देव ! छेत्तुमर्हस्यशेषतः" मत्स्य उवाच "स्वमेव कर्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्जितम् । तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः । प्रतिकूलं तथा दैवं पौरुषेण विहन्यते । मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशीलिनाम् । येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ! । पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम् । कर्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् । कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् । पौरुषेणाप्यते राजन् ! मार्गितव्यं फलं नरैः । दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्जिताः । तस्माद्धि कालसंयुक्तं दैवेन सफलं भवेत् । पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! । दैवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम ! । त्रयमेव मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहम् । कृषेर्वृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन । तस्मात् सदैव कर्तव्यं सधर्मपौरुषं नृभिः । एवन्ते

प्राप्नुवन्तीह परलोके फलं ध्रुवम्। नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न च दैवपरायणाः। तस्मात् सदैव यत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत्। त्यक्त्वालसान् दैवपरान् मनुष्यानुत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः। अन्विष्य यत्नाद्वृणुते नृपेन्द्र तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम्" मत्स्यपु०१९५अ०"तृणं वज्रायते नूनं वज्रं चैव तृणायते। बलवान् बलहीनश्च दैवस्य गतिरीदृशी" "उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति" नीतिमाला"दैवायत्तं कुले जन्म ममायत्तं हि पौरुषम्" वेणीसं०देवस्येदम् देवाद्यञञौ पा०अञ्। २दैवसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्।"दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया" गीता। "दैवी विचित्रा गतिः" उद्भटः। ३गीतोक्ते सम्पद्भेदे स्त्री "अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः। दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम्। अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्। दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम्। तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहोनाभिमानिता। भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य पाण्डव!। दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता"गीता देवस्येवायम् अञ्। ४मनूक्ते विवाहभेदे पु० "ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः। गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः" इत्युद्दिश्य "यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते। अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते"इति लक्षितम् "सुतादानं तन्निमित्त दक्षिणामिति तात्पर्य्यार्थः। विवाहानां ब्रह्मदेवादिदेवताकत्वाऽभावेन इवार्थगर्भितार्थकता कुल्लूकभट्टेनोक्ता। देवो देवताऽस्य अञ्। ५मनूक्ते अङ्गुल्यग्ररूपे आचमनाङ्गे तीर्थभेदे आचमनोपक्रमे "अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते। कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवतीर्थं तयोरधः" कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च। प्रजापतिपितृब्रह्म दैवतीर्थान्यनुक्रमात्" याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् अङ्गुल्यग्रस्यैव तथात्वम्। इदमर्थे अञ्। ६देवसम्बन्धिनि देवसर्गरूपे सर्गभेदे दैवसर्गश्चाष्टविधो "विबुधाः१ पितरो२ऽसुराः३ गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा४ यक्षरक्षांसि चारणानि५ भूतप्रेतपिशाचाश्च ६ विद्याध्रः७ किन्नरादयः८ भाग०३।१०।२६ उक्तः साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यान्तु अन्यविधैवाष्टविधोक्ता यथा "अष्टविकल्पो दैवस्तैर्य्यग्योनश्च पञ्चधा भवति। मानुषश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः" सा० का० "ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रगान्धर्वराक्षसपैशाच इत्यष्टविधो दैवः सर्गः" त०कौ०। देवो देवभेदो देवताऽस्य अञ्। ७श्राद्धभेदे देवताभेदोद्देशेन कर्तव्ये श्राद्धभेदे न०। तस्य पितृश्राद्धात् पूर्वं कर्त्तव्यता मनुनोक्ता यथा "दैवकार्य्यात् द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते। दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम्। तेषामारक्षभूतं तु पूर्वं दैवं नियोजयेत्। रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम्। दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत्। पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः"। देवलोऽपि "यत्तत्र क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्मणान् प्रति। तत्सर्वं तत्र कर्तव्यं वैश्वदैविकपूर्विकम्" आसनगन्धादिदाने दैवपूर्वकतां पैत्रश्राद्धे विधत्ते स्म। श्राद्धभेदे देवताभेदाश्च नि०सि० निरूपिताः कस्यचिच्छ्राद्धस्य चादैवपूर्वकता चोक्ता यथा

हेमाद्रौ शङ्खबृहस्पती "इष्टिश्राद्धे क्रतुदक्षौ सत्यो नान्दीमुखे वसुः। नैमित्तिके कामकालौ काम्ये च धुरिलोचनौ। पुरूरवार्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ" तत्रैव "उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुर्ये द्विजातयः। अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः श्रद्धासमन्वितैः। आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः। ये यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते"इति। इष्टिश्राद्धं प्रतिरुचिविहितमित्युक्तमिति कल्पतरुः। आधानादिकर्माङ्गमित्यन्ये। नैमित्तिकमेकोद्दिष्टम् "एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते"भविष्योक्तेः एतद्दु यद्यपि "एकोद्दिष्टं दैवहीनमिति" तत्र वैश्वदेवनिषेधस्तथापि "नवश्राद्धे द्वादशमासिके च कामकाकालौ ज्ञेयौ "नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रन्तु षड्ऋतून्। अतःपरं पुराणं वै त्रिविधं श्राद्धमुच्यते। यस्मिन्नेव पुराणे वा वि.देवा न लेभिरे। आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं वृषलं मन्त्रवर्जितम्" इति बह्वृचपरिशिष्टात्। एतच्च बह्वृचानामेव। तेन तेषामेवोक्तेः अन्येषां तु नात्र विश्वेदेवा कात्यायनोक्तेस्तन्निषेध एवेति पृथ्वीचन्द्रोदयः। अन्ये तु नैमित्तिकं सपिण्डीकरणमाहुः। भविष्ये यद्यप्येकोद्दिष्टं तच्छब्देनोक्तं तथापि "तदप्यदैवं कर्तव्यमयुग्मान् भोजयेद्द्विजानिति" तत्रैव विश्वेदेवनिषेधात्। यद्यपि सपिण्डीकरणेऽंशत एकोद्दिष्टत्वं तथापि "सपिण्डीकरणं श्राद्धं दैवपूर्वं नियोजयेदिति" वचनात्तत्परत्वम्। हेमाद्रावादित्यपुराणे "विश्वेदेवौ क्रतुदक्षः सर्वास्विष्टिषु कीर्त्तितौ। नित्यं नान्दीमुखे श्राद्धे वसुसत्यौ च पैतृके। नवान्नलम्भने देवौ

कामकालौ सदैव हि । अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनौ । पुरूरवार्द्रवौ चैव विश्वेदेवौ तु पार्वणे” । क्वचित् विश्वेदेवापवादमाह हेमाद्रौ शातातपः “नित्यं श्राद्धमदैवं स्यादेकोद्दिष्टं तथैव च । मातुः श्राद्धं च युग्मैः स्याददैवं प्राङ्मुखैः पृथक् । योजयेद्दैवपूर्वाणि श्राद्धान्यन्यानि यत्नतः” नान्दीश्राद्धे भिन्नप्रयोगपक्षे मातुः श्राद्धमदैवमिति हेमाद्रिः । तत्र देवसम्बन्धिनि । “होमोदैवो बलिर्भौतो न्वयज्ञोऽतिथिपूजनम्” मनुः । दिवि भवः अण् । ६आकाशभवे त्रि० ।

दैवक पु० देवएव दैवः स्वार्थे क । १देवे “सर्वभूतानि सदैवकानि प्रस्थेऽजयत् खाण्डवे सव्यसाची” भा०व०४अ० देवकस्यापत्यं स्त्री अण् ङीप् । २देवकन्पस्यापत्यस्त्रियां वसुदेवपत्नीभेदे श्रीकृष्णस्य मातरि स्त्री । [ऽप्यत्र ।

दैवकीनन्दन पु० ६त० । वासुदेवे श्रीकृष्णे दैवकीसुतादयो-

दैवकोविद त्रि० दैवे शुभाशुभज्ञापकहेतौ कोविदः । दैवज्ञशब्दरत्ना० स्त्रियां टाप् ।

दैवक्षत्रि पु० क्रोष्टुवंश्ये देवक्षत्रस्यात्मजे न्टपभेदे “तस्मात् करम्भः कारम्भिर्देवरातोऽभवन्नृपः । देवक्षत्रः सुतस्तस्य दैवक्षत्रिर्महायशाः” हरिवं० ३७अ० ।

दैवचिन्तक पु० दैवं लक्षणेन शुभाशुभं चिन्तयति चिन्ति–ण्वुल् । दैवज्ञे तल्लक्षणादिकं ह०सं० २अ० उक्तं तच्च २५९० पृ० गणकशब्दे दर्शितम् दैवविदादयोऽप्यत्र ।

दैवज्ञ त्रि० दैवं जानाति ज्ञा–क । १दैवचिन्तके प्रश्नादिना शुभाशुभनिरूपिण्यां विप्रश्निकायां २स्त्रियां स्त्री ३सङ्कीर्णजातिभेदे गणकशब्दे २५०२पृ०दृश्यम् तज्जातिप्राप्तिहेतुश्च ब्रह्मवै० प्र० खण्डे उक्तो यथा

“लाक्षालोहादिव्यापारी रसादिविक्रयी च यः । स याति नागवेष्टश्च नागैर्वेष्टित एव च । वसेत् स्वलोममानाब्दं तत्रैव नागदंशितः । ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु । गोपश्च चर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचिः”स च अपकृष्टब्राह्मणः “अब्राह्मणो भट्टदैवज्ञादि” मा०वि० अब्राह्मणशब्दे दृश्यम् तस्य च नक्षत्रसूचकत्वदोषेण दूषितत्वादपकृष्टत्वम् ।

दैवत न० देवतैव स्वार्थे अण् । देवतायां “दैवतैरपकृष्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः” कु० सि० “किमेकं दैवतं लोके” विष्णुसं० “ब्राह्मणो दैवतं महत्” मनुः “ब्राह्मणाः सम्भवेनैव देवानामपि दैवतम्” मनुः । अस्य अमरे पुंनपुंसकतोक्तावपि कविभिः पुंस्त्वेनाप्रयुक्तत्वात् तत्प्रयोगे अप्रयुक्तताख्यः काव्यदोष इति काव्यप्र०आह स यथा “यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते । तथामन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा”अत्र दैवतशब्दः “दैवतानि पुंसि वा” इत्याम्नातोऽपि न केनचित् प्रयुज्यते । “आर्षं छन्दो दैवतञ्च विनियोगस्तथैव च” इत्युद्देशे योगियाज्ञ० “यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या । तदाकारं भवेत्तस्य दैवतं दैवतोच्यते” अथातो दैवतम् तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते” निरु० देवतामधिकृत्योक्तः ग्रन्थः अण् । निरुक्तस्य ३तृतीये काण्डे तस्य देवताधिकारेण कृतत्वात् । “आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा । तृतीयं दैवतञ्चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः” यास्कोक्तः तच्च “अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं दैवताकाण्डमुच्यते” इति तत्रोक्तम् । देवतानां समूहः अण् । ४देवतासमूहे न० देवताया इदम् अण् । ५देवतासम्बन्धिनि प्रतिमादौ “मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्” मनुः ।

दैवतन्त्र त्रि० दैवं भाग्यं तन्त्रं प्रधानं यस्य । भाग्याधीने “किञ्च पुरा हरिश्चन्द्ररामचन्द्रमुख्या महीन्द्रा ऐश्वर्योपमितमहेन्द्रा दैवतन्त्रं दुःखयन्त्रं सम्यगनुभूय पश्चादनेककालन्निजराज्यमकुर्वन्” दश०कु० ।

दैवतरस पु० प्रवरर्षिभेदे औमतकामकायनानां वैश्वामित्रदैवश्रवस दैवतरसेति” आश्व० श्रौ० १२।१४।२

दैवतरेय पुंस्त्री० देवतरसः ऋषेर्देवस्यापत्यं शुभ्रा० ढक् । ऋषेर्देवस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

दैवति पुंस्त्री दैवतस्यापत्यम् इञ् । देवतापत्ये ततः यूनि फक् । दैवतायन तस्य यून्यपत्ये तौल्वल्या०तस्य न लुक् ।

दैवत्य त्रि० देवता स्वार्थे ष्यञ् । देवतायाम् “आर्षं छन्दश्च दैवत्यम्”याज्ञ० “ऋग्वेदो देवदैवत्यः यजुर्वेदस्तु मध्यमः” मनुः ।

दैवदत्त त्रि० देवदत्तस्य छात्राः “वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्याः” वार्त्ति० वृद्धत्वाभावपक्षे अण् । १देवदत्तच्छात्रादौ । देवदत्तः भक्तिरस्य अचित्तत्वाभावात् न ठक् किन्तु अण् । २देवदत्तभक्तियुक्ते त्रि० अपत्ये तु इञ् दैवदत्ति तदपत्ये पुंस्त्री अधार्थे काश्या० ठञ् ञिठौ दैवदत्तिक तद्भवार्थे । स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप् ।

दैवदर्शनिन् पु० ब०व० । देवदर्शनेनर्षिणा दृष्टमधीयते शौनका० णिनि । देवदर्शनप्रोक्तछन्दोऽध्यायिषु ।

दैवदारव त्रि॰ देवदारोर्विकारः “ओरञ्” पा॰ अञ्। देवदारुवृक्षविकारे यूपादौ

दैवदीप पु॰ दैवेन दीप इव। नेत्रे त्रिका॰। तस्य दीपवदर्थप्रकाशकत्वात् तत्तुल्यत्वं दैवाधीनतयैवाक्षत्वादिस्फून्यत्वेन दीपतुल्यत्वमिति तस्य तथात्वम्।

दैवन्त्यायन पु॰ देवन्त+वा॰ गोत्रे यञ् ततोयूनि फक्। त्रार्षेयगोत्रप्रवरभेदे “याज्ञवल्क्यगौतमौनमौकशार्कराक्षिमार्ष्टिसावर्णिशालङ्कायनजैमिनिदैवन्त्यायनानां भार्गववैतहव्यसावेतसेति” आश्व॰श्रौ॰ १२।१० “अयं गण” त्रार्षेयः। प्रवरेषु कचिच्छाखान्तरवशात् पदविपर्य्यासोवर्णविपर्य्यासो वा पदान्यत्वं वाऽस्ति न तेन प्रवरान्यत्वं भवतीति मन्तव्यम्” नारा॰

दैवपर त्रि॰ दैवं भाग्यं परं चिन्त्यं यस्य। कार्यसिद्धौ भाग्यस्य प्रधानतया चिन्तके यत्नविधुरे हेम॰ “सम्पत्तेश्च विपत्तेश्च दैवमेव हि कारणम्। इति दैवपरोध्यायन्नात्मना न विचेष्टते” काम॰ नी॰।

दैवप्रश्न पु॰ दिवि आकाशे भवः दैवः कर्म॰। “नक्तं निर्गत्य यत्किञ्चिच्छुभाशुभकरं वचः। श्रूयते तद्विदुर्धीरा दैवप्रश्नमुपश्रुतिम्” हारा॰ उक्ते शुभाशुभसूचनार्थे आकाशभवे वाक्यभेदे उपश्रुतौ आकाशवाण्याम्।

दैवमति पुंस्त्री॰ देवमतस्यर्षेरपत्यम् इञ्। देवमतस्यर्षेरपत्ये स्त्रियां वा ङीप्। ततोयूनि फक्। दैवमतायन तदीये यून्यपत्ये तत्र तौल्व॰न फको लुक्। अत्र दैवमिति इति तौल्वल्या॰ गणे पाठान्तरं स च देवमितस्यापत्ये अन्यत् दैवमतिवत्।

दैवयज्ञि पुंस्त्री॰ देवो देवार्थो यज्ञो यस्य तस्यापत्यम् इञ्। देवार्थयज्ञकारकस्यापत्ये स्त्रियां वा ङीप्। ततोयून्यपत्ये फक्। दैवयज्ञायन तदीये यून्यपत्ये। अत्र तौल्व॰ न फको लुक्।

दैवयुग न॰ देवस्येदम् अण् कर्म॰। दिव्ये युगे देवमानेन द्वादशसहस्रवर्षमितकाले “यदेतत् परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम्। एतत् द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते” मनुः “सुरासुराणामन्योऽन्यमहोरात्रो विपर्ययात्। तत्षष्टिः षड्गुणा दिव्यं वर्षमासुरमेव च” सू॰सि॰ “देवदैत्यानां बहुत्वाद्बहुवचनम्। अन्योऽन्यम् परस्परम् विपर्ययात् व्यत्यासात् अहोरात्रः। अयमर्थः। देवानां यद्दिनं तदसुराणां रात्रिः। देवानां या रात्रिस्तदसुराणां दिनम्। दैत्यानां यद्दिनं तद्देवानां रात्रिः। दैत्यानां या रात्रिस्तद्देवानां दिनमिति। तथा च देवदैत्ययोर्दिनरात्र्योरेव व्यत्यासाद्भेदो न मानेनेति। तयोरहोरात्रस्यैक्याद्देवाहोरात्रमानकथनेनैव दैत्याहोरात्रमानमुक्तमिति भावः” रङ्ग॰। “तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम्। सूर्य्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः। सन्ध्यासन्ध्यंशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम्। कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया” सू॰सि॰।

दैवयोग पु॰ दैवस्य योगः फलोन्मुखतया सम्बन्धः। भाग्यस्य फलोन्मुखतया सम्बन्धे।

दैवराजिक त्रि॰ देवराजे भवादि काश्या॰ ठञ् ञिठ् वा। देवराजभवे स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप्।

दैवराति पुंस्त्री॰ देवरातस्यापत्यम् इञ्। १देवरातस्यापत्ये २जनकराजपितरि च जनकस्य देवरातित्वस्य भा॰शा॰ ३१२अ॰ उक्तेः यथा “याज्ञवल्क्यमृषिश्रेष्ठं दैवरातिर्महायशाः। पप्रच्छ जनको राजा प्रश्नं प्रश्नविदां वरम्” देवरातशब्दे दृश्यम्।

दैवल पु॰ देवलस्यापत्यं शिवा॰ अण्। देवलस्यर्षेरपत्ये सच शाण्डिल्यगोत्रस्य प्रवरर्षिभेदः यथाह आश्व॰श्रौ॰१२।१४। ७।८ “शाण्डिलानां शाण्डिलासितदैवलेति” “कश्यपासितदैवलेति वा”।

दैवलक पु॰ देवं देवयोनिं लाति गृह्णाति पूज्यत्वेन ला—क स्वार्थे कुत्सितार्थे क वा। १भूतसेवके हारा॰ देवलकस्येदम् अण्। २देवलसम्बन्धिनि त्रि॰। [त्रिका॰।

दैवलेखक पु॰ दैवं लिखति लिख—ण्वुल्। मौहूर्त्तिके

दैववंश पु॰ देवानामयम् अण् कर्म॰। देवानां वंशे तद्वंशवर्णनञ्च वायुपु॰ ३१अ॰ यथा “पितृवंशप्रसङ्गेन कथाह्येषा प्रकीर्त्तिता। पितॄणामानुपूर्व्येण देवान् वक्ष्यास्यतःपरम्। त्रेतायुगमुखे पूर्वमासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे। देवा यामा इति ख्याताः पूर्वं ये यज्ञसूनवः। अजिता ब्रह्मणः पुत्रा जिताजिदजिताश्च ये। पुत्राः स्वायम्भुवस्यैते शुक्रनाम्ना तु मानसाः। तृप्तिमन्तोगणा ह्येते देवानान्तु त्रयः स्मृताः। छन्दोगास्तु त्रयस्त्रिंशत् सर्वे स्वायम्भुवस्य ह। यदुर्ययातिर्द्वौ देवौ दीध्रदः स्वक्षो मतिः। विभासश्च क्रतुश्चैव प्रजातिर्विशतोद्युतिः। वायसो मङ्गलश्चैव यामा द्वादश कीर्त्तिताः। अभिमन्युरुग्रदृष्टिः समयोऽथ शुचिश्रवाः। केवलो विश्वरूपश्च सुपक्षो मधुपस्तथा। तुरीयो निर्हपुश्चैव युक्तोग्रावाग्निनस्तु ते। यमिनो विश्वदेवाद्यो यविष्टोऽमृतवानपि।

अजिरो विभुर्विभावश्च मृलिकोऽथ विदेहकः। श्रुति श्रवणो हृहच्छुक्रो देवा द्वादश कीर्त्तिताः। आसन् स्वायम्भुवस्यैते अन्तरे सोमपायिनः। त्विषिमन्तो गणा ह्येते वीर्य्यवन्तो महाबलाः। तेषामिन्द्रः सदा ह्यासीद् विश्वभुक् प्रथमो विभुः। असुरा ये तदा तेषामासन् दायाद बान्धवाः। सुपर्णयक्षगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः। अष्टौ पितृभिः सार्द्धं ते नासत्या देवयोनयः"।

दैववाणी स्त्री कर्म०। १दैवप्रश्ने उपश्रुतौ २संस्कृतवाक्ये "संस्कृतानाम दैवी वाक्" काव्यादर्शः।

दैवशर्मि पुंस्त्री० देवशर्मणोऽपत्यम् बाह्वा०इञ्। देवशर्मणोऽपत्ये ततः गहादि०भवाद्यर्थे छ। दैवशर्मीय तद्भवादौ त्रि०

दैवसर्ग पु० कर्म०। देवादिसर्गभेदे दैवशब्दे दृश्यम्।

दैवसृष्टि स्त्री दैवस्येयम् अण् दैवी कर्म०। स्वयम्भूकृतायां देवानां सृष्टौ। तत्प्रकारश्च वायुपु० ६अ० उक्तो यथा "सृष्ट्वा सुरांस्तु देवेशस्तनुमन्यामपद्यत। अरक्तां सत्त्वबहुलां ततस्तां सोऽभ्ययूयुजत्। ततस्तां युञ्जतस्तस्य प्रियमासीत् प्रभोः किल। ततो मुखे समुत्पन्ना दीव्यतस्तस्य देवताः। यतोऽस्य दीव्यतो जातास्तेन देवाः प्रकीर्त्तिताः। धातुर्दिवीति यः प्रोक्तः क्रीड़ायां स विभाव्यते। तस्यान्तन्वान्तु दिव्यायां जज्ञिरे तेन देवताः"।

दैवस्थानि पुंस्त्री० देवस्थानस्यर्षेरपत्यम् इञ्। १देवस्थानस्यर्षेरपत्ये स्त्रियां वा ङीप्। ततः यूनि फक् तस्य पैला० लुक्। २दैवस्थानि तदीये यून्यपत्ये च।

दैवहव पु० ब०व०। दैवहव्यस्य देवहूनामकर्षेरपत्यस्य छात्राः कण्वा० अण् यञो लुप्। दैवहव्यस्य छात्रेषु।

दैवहीन त्रि० दैवेन भाग्येन हीनः। शुभभाग्यहीने तदनुमापकहेतवश्च दीपिकायामुक्ता यथा "व्यसनी विनष्टधर्मा त्रिविधोत्पातपीड़ितोयश्च। पुरुषः स दैवहीनः कथितो दैवान्वितोऽन्यः। दैवहीनं रिपुं जेतुं यायाद्दैवान्वितो नृपः। योज्यो दैवान्वितामात्या दैवहीने तथात्मनि" तत्रैव।

दैवागारिक त्रि० देवागारे नियुक्तः "तत्र नियुक्तः" इत्यधिकारे अगारन्तात् ठक्। देवागारनियुक्ते देवागारिक इति क्वचित् पाठदर्शनात् ठना निष्पन्नमित्युक्तं प्राक्।

दैवात् अव्य० हठादित्यर्थे शब्दार्थचि०।

दैवात्यय पु० दैवकृतोऽत्यय उत्पातः। दैवकृते उत्पाते "अन्यत्र दैवात्ययात्" हु०सं०२अ०। दिव्यान्तरिक्षभूमिजेषूत्पातेषु यद्भावि अशुभं स दैवात्यय इत्यर्थः।

दैवादिक पु० दिवादिगणे पठितः ठञ्। दिवादिगणे पठिते धातौ "सेधेति शपानिर्द्देशो दैवादिकनिवृत्त्यर्थः" मनो०।

दैवारिप पु० देवारीन् असुरान् पाति आश्रयदानेन पा—क देवारिपः समुद्रस्तत्र भवः अण्। शङ्खे तस्य समुद्रजातत्वात् तथात्वम् "भैरवं शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्वतः। दैवारिपाच्च बीभत्सुस्तस्मिन् दौर्य्योधने बले" भा० वि० ५अ० "दैवारिपात् शङ्खात् भैरवं शब्दं कुर्वतः इत्यर्थः" नीलक०।

दैवासुर न०देवासुरस्य वैरम् द्वन्द्वात् वैरे वुञि प्राप्ते "न वैरे देवासुरादिभ्यः" वार्त्ति०तन्निषेधे अण्। १देवासुरयोर्वैरे। देवासुरशब्दोऽस्त्यत्र अनुवाके अध्याये वा विमुक्ता०अण्। देवासुरशब्दयुक्ते २अनुवाके ३अध्याये च पु०।

दैवाहोरात्र पु० कर्म०। देवानां स्वमानेन दिनरूपे मानुषे वर्षात्मके काले।

दैविक त्रि० देवस्येदम् देवानुद्दिश्य प्रवृत्तः वा० ठक्। देवमात्रोद्देशेन कर्त्तव्ये श्राद्धे। "देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविकमुच्यते। हविष्येन विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः" भविष्यपु०। दैवशब्दोऽपि तत्रार्थे। "सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि" मनुना देवमात्रोद्देश्यक श्राद्धे तत्प्रिप्रश्ने रुचितशब्दस्य वक्तव्यतोक्तेः दैवशब्दस्य निरपेक्षदेवमात्रोद्देश्यकश्राद्धपरत्वावगतेः। २देवसम्बन्धिनि त्रि०। "अहोरात्रे विभजते सूर्य्यो मानुषदैविके। दैविकानां युगानान्तु सहस्रपरिसङ्ख्यया। यत् प्राक् द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम्" "दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः" इति च मनुः।

दैवी स्त्री देवस्येयम् अण् अञ् वा। १देवसम्बन्धिन्यां स्त्रियां "दैवी सम्पद् विमोक्षाय" गीता। "काला मे सकृतक्येहेतुगहना दैवी सतां यातना" शान्तिश०। २दैवविवाहेनोढायां स्त्रियां "ब्राह्मीपुत्रः पुरुषानेकविंशतिं पूयते दैवीपुत्रश्चतुर्दश आर्षीपुत्रः सप्त" विष्णुसं०।

दैवोदास पु० दिवोदासे भवः अण्। १दिवोदासभवे तस्यापत्यं शिवाद्यण्। २तदपत्ये स च प्रवरभेदः यथाह आश्व०श्रौ० १२।१०।१२ मित्रयुवां वाध्र्यश्वेति "त्रिप्रवरं भार्गवदिवोदासवाध्र्यश्वेति" दिवोदासेनाहूयमानः अण्। ३दिवोदासेनाहूयमाने वह्नौ च "दैवोदासो अग्निर्देवा अच्छा न मज्मना" ऋ० ८।१०३।२ "दैवोदासः दिवोदासेनाहूयमानोऽग्निः" भा० तस्यापत्यम् इञ्। दैवोदासि इत्येव स च प्रतर्द्दन।

दैव्य न० देवस्येदम् "देवात् यञञौ" पा० यञ्। १देवसम्बन्धिनि २भाग्ये च "भूषे नमसा दैव्यं जनम्" ऋ० २।३०।११।

दैशिक त्रि० देशेन निर्वृत्तः तस्येदम् वा ठञ्। १देशजाते २देशसम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्। "परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्तितम्। दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम्"। परत्वं सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत्। अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम्। तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये। दिवाकरपरिस्पन्द पूर्वोत्पन्नत्वबुद्धितः। परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धितः। अत्र त्वसमवायी स्यात् संयोगः कालपिण्डयोः। अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषामुदाहृतः" भाषा०। "दैशिकपरत्वं बहुतरसूर्यसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते। एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते। अत्रावधित्वार्थं द्वितीयापेक्षा। यथा पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः। पाटलिपुत्रात् कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति। तयोर्दैशिकपरत्वापरत्वयोः। असमवायी असमवायिकारणम्। तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये। दिवाकरेति। अत्र परत्वं अपरत्वञ्च कालिकं ग्राह्यम्। यस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः यस्य न्यूनः स कनिष्ठः। कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्य एव। अत्र कालिकपरत्वापरत्वयोः। एषां कालिकदैशिकपरत्वापरत्वानाम्" सि०मु०। [सम्बन्धभेदे।

दैशिकविशेषणता स्त्री कर्म०। देशकृते अभावीयस्वरूप-

दैष्टिक त्रि० दिष्टं भाग्यमिति मतिर्यस्य "अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः" पा० ठक्। भाग्यप्रमाणके दैवपरे। "नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे" माघः।

दैहिक त्रि० देहे भवः तस्येदं वा ठक्। १देहभवे २देहसम्बन्धिनि च "दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि। वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविड्घ्राणकर्णविट्। श्लेष्माश्रुदूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः" मनुः "एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः" भाग० १।७।५६। स्त्रियां ङीप्। "प्रजाः ससर्ज कतिधा दैहिकीर्मानसीर्विभुः" भाग० ३।१०।१

दैह्य त्रि० देहे भवः ष्यञ्। देहभवे जीवे। "अथापि वत मे दैह्यो ह्यात्मा चैवात्मना विभुः" भाग० १।४।३०। "सूर्योऽग्निरक्लं मरुद्देवः सोमः सन्ध्याहनी दिवा। कं कुः स्वयं धर्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः" भाग० ६।१।४९।

दो छेदे दिवा०पर०सक०अनिट्। द्यति अदात् दितः दितिः।

दोःशिखर न० ६त०। स्कन्धे राजनि०।

दोःसहस्रभृत् पु०दोःसहस्रं बाहुसहस्रं बिभर्त्ति भृ—क्विप्। १कार्त्तवीर्यार्जुने २बाणासुरे च "सहस्रभुजभृत् श्रीमान् कार्त्तवीर्योऽभवत् प्रभुः" भा०अनु० १५२अ०। कार्त्तवीर्यस्य तथात्वमुक्तम् "अथ वीर्यमदोत्सिक्तो बाणो बाहुसहस्रवान्" हरिवं० १७५अ० बाणस्य सहस्रबाहुतोक्ता।

दोग्धृ त्रि० दुह—तृच्। १दोहनकर्त्तरि २गोपाले ३वत्से ४अर्थोपजीविनि ५अर्के ६दोहनशीले च मेदि० "मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे" कुमा०स्त्रियां ङीप्। सा च ७धेन्वाम्। "दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीम्" रघुः "अचला ह्यचया भूमिर्दोग्ध्री कामानिवोत्तमान्। दोग्ध्री वासांसि रत्नानि पशून् व्रीहीन् यवांस्तथा" भा०अनु० ६२अ०। शीलार्थतृणन्तत्वाच्चात्र कर्मणि षष्ठी।

दोघ पु० दुह—अच् वेदे नि० हस्य घः। दोग्धरि "उरुं दोघं धरुणं देवरायः" ऋ०५।१५।५। "दोघं कामानां दोग्धारम्" भा०।

दोडी स्त्री दोल—अच् गौरा० ङीप् लस्य डः। (दाली) फलप्रधाने वृक्षभेदे तस्याः फलम् अण्। हरीतक्या० लुक्। दोडी तत् फलेऽपि स्त्री।

दोध पु० दुह—घञ् बा० हस्य धः। गोवत्से "देव! सदोघ कदम्बतलस्थ! श्रीधर! तावकनामपदं मे" छन्दोम०।

दोधक न० एकादशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे "दोधकवृत्तमिदं भभभाद्गु गौ" वृत्तर०।

दोर पु०डोर+डस्य रः। (डोर) इति ख्यातायां रज्ज्वाम्।

दोरक न० डोरक+डस्य रः। वीणाबन्धनतन्तौ "ततस्तद्वृत्तं हिरण्यं सूत्रं दोरकेण बध्नाति" कात्या०श्रौ०७।६।११

दोर्गन्तु पु० दोषा बाहुना गन्तुः कुण्ठितः। कुण्ठितहस्ते कार्यासमर्थबाहौ त्रिका०।

दोर्ग्रह पु० ६त०। १बाहुस्तम्भे रोगभेदे। दोर्भ्यां गृह्यतेऽनेन करणे घञ्। २बलवति द्वारा०।

दोर्ज्या स्त्री स०सि० उक्तायां भुजकारज्यायाम् "दोर्ज्यान्तरगुणाभुक्तिस्त्रिज्यनेतोद्धृता पुनः" सू० "दोर्ज्यान्तरगुणा भुजज्यानयनावसरे यत् ज्यापिण्डान्तरं तेन गुणिता रङ्गना०।

दोर्मूल न० ६त०। भुजमूले कक्षे हेम०।

दोल पु० दुल—घञ्। दोलने श्रीकृष्णस्य स्वनामख्याते उत्सवभेदे स च फाल्गुनपौर्णमास्यां कर्त्तव्यः स्वर्ष्वतिथौ

तस्य कुत्र खण्डे कर्त्तव्यता तच्च दोलोत्सवतत्त्वे उक्तं यथा "यदा अरुणोदयकाले पौर्णमासीलाभस्तदा तत्रैव दोल यात्रा । उभयदिने अरुणोदयकाले पौर्णमासीलाभे पूर्वदिने सङ्गवमध्याह्नकालव्यापित्वात् त्रिसन्ध्यव्यापित्वेन तिथेर्बलवत्त्वाच्च । यदा तिथिक्षयवशादरुणोदयकाले न पौर्णमासीलाभस्तदा कदाचित् सहायभावेन चतुर्दश्यादरः । एतेन पूर्वदिने अरुणोदयं विना पूर्वाह्णे पौर्णमासीलाभः परदिने मुहूर्त्तान्यूनतिथिलाभस्तदा फल्गूत्सवः पूर्वदिने युग्मवचनानुरोधादिति निरस्तम् उभयदिने कर्मयोग्यप्रशस्तकालप्राप्ततिथिसन्देह एव युग्मवचनप्रवृत्तेः । एवं पञ्चमीपर्य्यन्तासु तिथिषु तत्करणे अनयैव दिशा व्यवस्थोन्नेयेति" दोलयात्रातत्त्वम् "विशेषतः कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते । फाल्गुने च चतुर्दश्या अष्टमे यामसंज्ञके । अथ वा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसम्मितौ । पूजयेद्विधिवत् भक्त्या फल्गुचूर्णैश्चतुर्विधैः । सितरक्तैर्गौरपीतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः । हरिद्राक्षारयोगाच्च रङ्गरम्यैर्मनोहरैः । अन्यैर्वा रङ्गरम्यैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम् । एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् । पञ्चाहानि त्र्यहाणि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते । दक्षिणाभिमुखं कृष्णं दोलयानं सकृन्नराः । दृष्ट्वापराधनिचयैर्मुक्तास्ते नात्र संशयः" पाद्मे पातालखण्डे । "जैमिनिरुवाच फाल्गुने मासि कुर्वीत दोलारोहणमुत्तमम् । यत्र क्रीड़ति गोविन्दो लोकानुग्रहणाय वै । प्रत्यर्च्चां देवदेवस्य गोविन्दाख्यान्तु कारयेत् । प्रासादं पुरतः कुर्य्यात् षोड़शस्तम्भसुच्छ्रितम् । चतुरस्रं चतुर्द्वारं मण्डपं वेदिकान्वितम् । चारुचन्द्रातप माल्यचामरध्वजशोभितम् । भद्रासनं वेदिकायां श्रीपर्णीकाष्ठनिर्म्मितम् । फल्गूत्सवं प्रकुर्वीत पञ्चाहानि त्र्यहाणि वै । फाल्गुन्याः पूर्वतो विप्राश्चतुर्दश्यां निशामुखे । वह्न्युत्सवं प्रकुर्वीत दोलमण्डपपूर्वतः । गोविन्दानुग्रहोतन्तु यात्राङ्गं तत् प्रकीर्त्तितम् । आचार्य्यवरणं कृत्वा वह्निं निर्मथनोद्भवम् । भूमिं संस्कृत्य विधिवत् तृणराशिं महोच्छ्रितम् । सप्तधा कारयित्वा तु वह्निं तत्र विनिःक्षिपेत् । पूजयित्वा विधानेन कुष्माण्डविधिनाहुनेत् । गोविन्दं पूजयित्वा तु भ्रामयेत् सप्तधा विभुम् । तस्मिन् काले हरिं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । यत्नात्तं रक्षयेद्वह्निं यावद्दु यात्रा समाप्यते । प्रान्त्ययामे चतुर्दश्यां गोविन्दप्रतिमां शुभाम् । वासयित्वा हरेरग्रे पूजयेत् पुरुषोत्तमम् । उपचारविशिष्टैस्तु प्रत्यर्च्चामपि पूजयेत् । ततो वरञ्च वसनं मालाञ्च द्विजसत्तमाः । अर्च्चायां विन्यसेन् मन्त्रं परं ज्योतिर्विभावयन् । ततश्च प्रतिमा साक्षात् जायते पुरुषोत्तमः । रत्नान्दोलिकया तां वै नयेत् स्नानस्य मण्डपम् । नानातूर्य्यनिनादैश्च शङ्खध्वनिपुरःसरम् । जयशब्दैस्तथा स्तोत्रैः पुष्पवृष्टिभिरेव च । छत्रध्वजपताकाभिश्चामरव्यजनैस्तथा । निरन्तरं दीपिकाभिस्तथा कुर्य्यान्महोत्सवम् । आगच्छन्ति तदा देवाः पितामहपुरोगमाः । द्रष्टुं ऋषिगणैः सार्द्धं गोविन्दस्य महोत्सवम् । भद्रासनेऽधिवास्यैनं पूजयेदुपचारकैः । महास्नानस्य विधिना स्नपनं तस्य कारयेत् । पञ्चामृतैश्च वै सर्वैः तेषामन्यतमेन वा । स्नानान्ते गन्धतोयेन श्रीसूक्तेनाभिषेचयेत् । संप्रोक्ष्य भूषयेद्देवं वस्त्रालङ्कारमाल्यकैः । नीराजयित्वा संपूज्य प्रासादं परिवेष्टयेत् । सप्तकृत्वस्ततो देवं दोलमण्डपमानयेत् । सुसंस्कृतायां रथ्यायां पताकातोरणादिभिः । अधोदेशे मण्डपं तं सप्तशोभ्रामयेत्ततः । ऊर्द्ध्वदेशे पुनस्तद्वत् स्तम्भवेद्यान्तु सप्त वै । यात्रावसाने च पुनर्भ्रामयेदेकविंशतिम् । इयं लीला भगवतः पितामहमुखेरिता" स्कान्दे उत्कलखण्डे । गारुड़े "चैत्रे मासि सिते पक्षे दक्षिणाभिमुखं हरिम् । दोलारूढ़ं समभ्यर्च्च्य मासमान्दोलयेत् कलौ" तन्नित्यता च पद्मपुराणे "ऊर्जे रथं मधौ दोलां श्रावणे तन्तुपर्व च । चैत्रे मदनकारोपमकुर्वाणो व्रजत्यधः । विष्णुं दोलास्थितं दृष्ट्वा त्रैलोक्यस्योत्सवो भवेत् । तस्मात् कार्य्यशतं त्यक्त्वा दोलाहे उत्सवं कुरु" । दोलोत्सवविधिः "चैत्रस्य शुक्लद्वादश्यां प्रातःकृत्यं समाप्य च । नित्यपूजां विधायाथ कुर्य्याद्दोलोत्सवं व्रती । तदर्थञ्च विशेषेण नैविद्यादिकमर्पयेत् । संमान्य वैष्णवांस्तैश्च गीतनृत्यादि कारयेत् । महानीराजनं कृत्वा प्रक्षिपेद्व्यतोपरि । गन्धानुलेपचूर्णानि विचित्राणि विभागशः । सन्तोषय्य वैष्णवांस्तैश्च गतिनृत्यादिभिः प्रभुः । नत्वाभ्यर्च्याऽप्रमत्तः सन् दोलामारोहयेच्छुभाम् । नीत्वा वहिर्वेदिकायामनुज्ञाया यथाविधि । अभ्यर्च्यान्दोलयेत् कृष्णं सर्वलोकावलोकितम् । एवमभ्यर्च्चयन् यामे यामे त्वान्दोलयन् प्रभुम् । महोत्सवेन गमयेद्दिनं रात्रिञ्च यत्नतः । एवं जागरणं कृत्वा वैष्णवैः सह वैष्णवः । प्रणम्य प्रार्थ्य निर्मञ्छ्य कृष्णं स्वालयमानयेत् । चैत्रे मासि सिते पक्षे

तृतीयायां रमापतिम्। दोलारूढं समभ्यर्च्य मासमान्दोलयेत् कलौ। यत् फाल्गुनस्य राकादावुत्तरा फल्गुनी यदा। तदा दोलोत्सवः कार्य्यस्तत्र श्रीपुरुषोत्तमे” इति हरिभक्तिविलासः।

दोला स्त्री दुल–अच् अ वा टाप्। (डोली) १यानभेदे, २उद्यानादौ क्रीड़ार्थं दोलनयन्त्रे च। स्वार्थे क। दोलिका तत्रार्थे अमरः। ३खेदनार्थे यन्त्रभेदे शब्दार्थचि०। दोलां करोति क्यङ् दोलायते अदोलायिष्ट “मतिर्दोलायते न्यूनं सतामपि खलोक्तिभिः” हितो० “दोलायमानं गोविन्दं मञ्चस्थं मधुसूदनम्। रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते” स्क०पु० उत्क०।

दोलायुद्ध न० दोलेव युद्धम्। अनियतजयपराजययुतयुद्धे। दोलाया यथा दोलनेनान्यतरपार्श्वे स्थितिरनियता एवं जयपराजययोरेकतरपक्षे अनियततया स्थितिर्यत्र तादृशं युद्धं दोलायुद्धमिति व्यवह्रियते। “दोलायुद्धं कृतगुरुतरध्वानमौद्धत्यभाजाम्” माघः।

दोली स्त्री दोल्यतेऽनया दुल–बा० करणे इन् वा ङीप्। (डुली) ख्याते यानभेदे वाह्यखट्वायाम् हारा०।

दोष पु० दुष–भावे करणे वा घञ्। १अपकर्षप्रयोजके वस्तुनिष्ठे धर्मभेदे। यथा काव्यदोषा श्रुतिकट्वादयः हेतुदोषाः व्यभिचारादयः अङ्गदोषाः पित्तादयः। २दूषणे “दोषो विचारसुलभो यदि दृश्यते तत् व्याख्या मम प्रथममेव न दूषणीया” महेश्वरः। “एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः” कुमा० “अदाता वंशदोषेण कर्मदोषात् दरिद्रता। उन्मादो मातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता”। काव्यदोषास्तु काव्य०प्र० उक्ता यथा “मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः। उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः” इतिरककर्थः। “दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम्। निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाऽश्लीलम्। सन्दिग्धमप्रतीतम् ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम्। अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् समासगतमेव”। तत्र श्रुतिकटु परुषवर्णरूपम् १दुष्टम्। २च्युतसंस्कृति व्याकरणलक्षणहीनम्। ३ अप्रयुक्तं तथाम्नातमपि कविभिर्नादृतम्। यथा दैवतशब्दः पुंस्याम्नातोऽपि न केनचित् प्रयुज्यते। ४ असमर्थं यत्तदर्थं पठ्यते न च तत्राऽस्य शक्तिः यथा हन्तीति गमनार्थम्। ५निहतार्थं यदुभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम्। यथा लोहितशब्द उज्ज्वलार्थे। ६अनुचितार्थं यथा, पशुपदं कातरतामभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थम्। ७निरर्थकं पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदम्। ८ अवाचकं यथा जन्तुपदं दातर्य्यर्थे प्रयुक्तं न च तस्याभिधायकम्। यच्चोपसर्गसंसर्गाद्यर्थान्तरगतम्। यथा ददात्यर्थे विदधातीति पदम्। ९त्रिधेति व्रीड़ाजुगुप्सामङ्गलव्यञ्जकत्वात् अश्लीलम्। यथा साधनवायुविनाशशब्दा व्रीड़ादिव्यञ्जकाः। १२सन्दिग्धं यथा वन्द्यामिति किं हठहृतमहिलायां, किं वा नमस्यामिति सन्देहः। १३अप्रतीतं यत् केवले शास्त्रे प्रसिद्धम्। यथा आशयशब्दः योगशास्त्रादावेव वासनार्थो नान्यत्र। १४ग्राम्यं यत् केवले लोके स्थितम्। यथा कट्यादिशब्दाः। १५ नेयार्थम् “निरूढ़ा लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत्। क्रियन्ते साम्प्रतं काश्चित् काश्चिन्नैव त्वशक्तितः” इति यन्निषिद्धं लाक्षणिकम् यथा चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते। १६ क्लिष्टं यत्रार्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता यथा अत्रिनेत्रजज्योतिरुद्गमभासिशब्दस्य कुमुदार्थपरत्वे क्लिष्टत्वम्। १७अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत्। यत्र अनुवाद्यमनुक्त्वा प्रथमं विधेयनिर्देशः यथा न्यक्कारो ह्ययमेवेत्यत्र अनुवाद्यविधेययोरक्रमेण निर्देशो यत्र। समासान्तर्गतत्वेन विधेयांशस्य झटित्यबोधोऽपि यत्र। यथा तत्रैव पद्ये वृथोच्छूनैरित्यत्र वृथात्वमुच्छूनत्वे विधेयं तच्च समासान्तर्गततया नाशु बोध्यते। १८विरुद्धमतिकृत्। यथा भवानीपतिशब्दस्य भवान्याःपत्यन्तरप्रतीतिकारित्वम्। “अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम्। वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन”। वाक्यमात्रगतादोषास्तु।

“प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धि हतवृत्तम्। न्यूनाधिककथितपदम् अभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम्। अपदस्थपदसमासं सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम्। भग्नप्रक्रममक्रमम् अमतपरार्थं च वाक्यमेव तथा” रसानुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते तद्विपरीतं १प्रतिकूलवर्णम् यथा शृङ्गारे टवर्गादि रौद्रे मधुरवर्णादि। २ उपहत उत्वं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो यत्र तत् एतच्च असकृत्प्रयोगे एव दोषो न सकृत्प्रयोगे। ३ विसन्धिः सन्धेर्वैरूप्यं विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वञ्च। संहितां न करोमीति स्वेच्छया सकृदपि दोषः प्रगृह्यादिहेतुकत्वे तु असकृत्। तत्र चलण्डामरचेष्टितमित्यादौ अश्लीलता तर्वालोत्यादौ कष्टतेति बोध्यम्।

४हतं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यं अप्राप्तगुरुभावान्तलघु रसाननुगुणञ्च वृत्तं यत्र तत् हतवृत्तम्। ५न्यूनपदं यथा "सुचिरमुषितं वल्कलधरैरिति" वेणीसंहारपद्ये अस्माभिरिति विशेष्यं पदं न्यूनम्। तथा तत्रैव पद्ये "गुरुः खेदं खिन्ने मयीत्यत्र" खिन्ने इत्यस्मात् पूर्वं इत्थमिति पदं च न्यूनम्। ६अधिकं यथा स्फटिकाकृतिनिर्मल इत्यत्राकृतिपदमधिकम्। ७कथितपदं यथा एकत्र पद्ये एकस्यैव लीलादिशब्दस्य द्विधा प्रयोगे। ८पतत्प्रकर्षम्। यत्रादौ गाढबन्धनरूपप्रकर्षः अन्ते तु तद्धीनता तत्। ६समाप्तपुनरात्तम्। क्रिययैव वाक्यसमाप्ते र्नियमात् क्रियाप्रयोगादनन्तरं यत्र तत्क्रियासापेक्षकारकान्तरादिप्रयोगः तत्र समाप्तपुनरात्तत्वम्। १० द्वितीयार्द्धगतैकवाचकशेषप्रथमार्द्धम्। द्वितीयार्द्धगतमेकं पदं प्रथमार्द्धस्य समापकं यत्र तथाभूतं वाक्यं दुष्टमित्यर्थः। ११ न भवन् मतः इष्टः योगः सम्बन्धः यत्र तत्। १२अवश्यं वक्तव्यमनुक्तम्। १३अस्थानस्थपदम्। १४अस्थानस्थसमासञ्च। १५संकीर्णं यत्र वाक्यान्तरस्य पदानि वाक्यान्तरमनुप्रविशन्ति। १६गर्भितं यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति। १७प्रसिद्धिमतिक्रान्तं यथा रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धो, न तु सिंहादिनादे। १८भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यत्र तत्। १९अविद्यमानः क्रमो यत्र तदक्रमम्। २०अमतः प्रकृतविरुद्धः परार्थो यत्र। अर्थदोषास्तु। अर्थोऽपुष्टः कष्टोव्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः। सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च। अनवीकृतः सनियमाऽनियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः। साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः। विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनः स्वीकृतोऽश्लीलः"। यत्रातिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमानमर्थं न बाधन्त इत्यपुष्टास्तत्र, न त्वसङ्गताः पुनरुक्ता वा।

रसदोषास्तु "व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता। कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः। प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनःपुनः। अकाण्डे प्रथनच्छेदौ अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः। अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्ययः। अनङ्गस्याभिधानञ्च रसे दोषाः स्युरीदृशाः"।

चन्द्रालोके तु दोषसामान्यविशेषलक्षणान्युक्त्वा दिङ्मात्रमुदाहृतं यथा

"स्याच्चेतोविशता येन सक्तता रमणीयता। शब्देऽर्थे च कृतोन्मेषं दोषमुद्घोषयन्ति तम्। भवेच्छ्रुतिकटुर्वर्णः श्रवणोद्वेजने पटुः। विख्यायते व्याकरणविरुद्धं च्युतसंस्कृतिः। अप्रयुक्तं दैवतादौ शब्दे पुंलिङ्गतादिकम्। असमर्थन्तु हन्त्यादेः प्रयोगो गमनादिषु। स हन्ति हन्त कान्तारे कान्तः कुटिलकुन्तलः। निहतार्थं लोहितादौ शोणितादिप्रयोगतः। एकाक्षरं विना भूभ्रूक्ष्मादिकं खलतादिवत्। व्यनक्त्यनुचितार्थं यत्पदमाहुस्तदेव तत्। इयमुद्धतशाखाग्रकेलिकौतुकवानरी। निरर्थकं तुहीत्यादि पूरणैकप्रयोजनम्। अर्थे विदधदित्यादौ दधदाद्यमवाचकम्। धत्ते नभस्तलं भास्वानरुणं तरुणैः करैः। अश्लीलं त्रिविधं व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलात्मना। आह्लादसाधनं वायुः कान्तानाशे भवेत् कथम्। स्याद्द्व्यर्थमिह सन्दिग्धं न द्यां यान्ति पतत्त्रिणः। स्यादप्रतीतं शास्त्रैकगम्यं वीताऽनुमादिवत्। शिथिलं, शयने लिल्ये मच्चित्तं ते शशिश्रियि। मस्तपृष्ठकटीलोष्टगल्लादि ग्राम्यमुच्यते। नेयार्थं लक्षणात्यन्तप्रसरादमनोहरम्। हिमांशोर्हारधिक्कारजागरे यामिकाः कराः। क्लिष्टमर्थो यदीयोऽर्थश्रेणिसःश्रेणिमृच्छति। हरिप्रियापितृवारप्रभाहृप्रतिमं वचः। अविमृष्टविधेयांशः समासपिहिते विधौ। विशन्ति विशिखप्रायाः कटाक्षाः कामिनां हृदि। अपराधीन इत्यादिविरुद्धमतिकृन्मतम्। अन्यसङ्गतमुत्तुङ्गहारशोभिपयोधरा। रसाद्यनुचितं वर्णं प्रतिकूलाक्षरं विदुः। न मामङ्गद! जानासि रावणं रणदारुणम्। यस्मिन्नुपहतो लुप्तो विसर्ग इह तत्तथा। कुसन्धिः वटवागच्छ विसन्धिः नृपती इमौ। हतवृत्तमनुक्तोऽपि छन्दोदोषश्चकास्ति चेत्। विशाललोचने! पश्याऽम्बरं तारातरङ्गितम्। न्यूनं त्वत्खड्गसम्भूतयशः पुष्पं नभस्तलम्। अधिकं भवतः शत्रून् दशत्यसिलताफणी। कथितं पुनरुक्ता वाक् श्यामाश्यामलोचना। विकृतं दरविकृतैरैयरुः कुञ्जराः पुरम्। पतत्प्रकर्षहीनाऽनुप्रासादित्वे यथोत्तरम्। गम्भीरारम्भदम्भोलिपाणिरेष समागतः। समाप्तपुनरात्तं स्यादेष पीयूषभाजनम्। नेत्रानन्दी तुषारांशुरेत्यम्बुनिधिबान्धवः। अर्द्धान्तरपदापेक्षि क्रीड़ान्दत्येषु सस्मितम्। मेघारम्भं स्तुमः शम्भुमर्द्धरम्भोरुविग्रहम्। अभवन्मतयोगः स्यात् चेदभिमतोऽन्वयः। येन बद्धोऽम्बुधिर्यस्य रामस्यानुचरा वयम्। स एष लङ्कालङ्कारं रावणं हन्तुमुद्यतः। द्विषां सम्पदमाच्छिद्य यः शत्रून् समपूरयत्। अस्थानस्थसमासं नविद्वज्जनमनोरमम्।

मिथः पृथग्वाक्यपदैः सङ्कीर्णं यत्तदेव तत्। चन्द्रेण भ्राजते रात्रिः कान्ता चन्द्रेण राजते। ब्रह्माण्डं त्वद्यशः पूरगर्भितं भूमिभूषणम्। आकर्ण्य पयः पूर्णसुवर्णकलशायते। भग्नप्रक्रममारब्धशब्दनिर्वाहहीनता। अक्रमः कृष्ण! पूज्यन्ते त्वामनाराध्य देवताः। असमतार्थान्तरं सुख्येऽसुख्ये वार्थे विरोधकृत्। त्यक्ताहारभरः कृत्वा शोकेनालिङ्गिताऽङ्गना। अपुष्टार्थो विशेष्ये चेन्न विशेषोविशेषणात्। विशन्ति हृदयं कान्ताकटाक्षाः खञ्जनत्विषः। कष्टः स्पष्टावबोधार्थक्षमो वाच्यसन्निभः। व्याहतश्चेद्विरोधः स्यान्मिथः पूर्वापरार्थयोः। सहस्रपत्रमित्रं ते वक्त्रं केनोपमीयते। कुतस्तत्रोपमा यत्र पुनरुक्तः सुधाकरः। दुःक्रमग्राम्यसन्दिग्धास्त्रयो दोषाः क्रमादमी। त्वद्गतः कृष्ण! गच्छेयं नरकं स्वर्गमेव वा। एकं मे चुम्बनं देहि तव दास्यामि कञ्चुकम्। ब्रूत किं सेव्यतां चन्द्रमुखीचन्द्रकिरीटयोः। अनौचित्यं कीर्त्तिलतां तरङ्गयति यः सदा। प्रसिद्ध्या विद्यया वापि विरुद्धं द्विविधं मतम्। न्यस्तोयं पशत्र कन्दर्पप्रतापधवलद्युतिः। केतकी शेखरे शम्भोर्धत्ते चन्द्रकलातुलाम्। सामान्यपरिवृत्तिः स्यात् कुण्डलच्छविविग्रहा। विशेषपरिवृत्तिः स्याद्दयिता मम चेतसि। द्वे स्तः सहचराऽचारुविरुद्धान्योन्यसङ्गती। ध्वाङ्क्षाः सन्तश्च तनयं स्वं परञ्च न जानते। सरोजनेत्र! पुत्रस्य सुखेन्दुमवलोकय। पालयिष्यति ते गोत्रमसौ नरपुरन्दरः। पदे तदंशे वाक्यांशे वाक्ये वाक्यकदम्बके। यथानुसारमभ्यूह्येद्दोषान् शब्दार्थसम्भवान्"। ३व्यावृत्तिव्यवहारान्यतरप्रयोजनविघटके धर्मभेदे स च दोषस्त्रिविधः। अव्याप्तिः अतिव्याप्तिः असम्भवः। ४विध्यतिक्रमजनितेऽदृष्टभेदे मीमांसकाः। ५गुरुतल्पगमनाभक्ष्यभक्षणादिजनिते पापे मेदि०। दुष—वैकृत्ये करणे घञ्। ६वातपित्तकफेषु यथाह भाव०प्र०श्च दोषाः प्रवक्ष्यन्ते इत्युपक्रमे दोषस्वरूपमाह वाग्भटः "वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः। विकृताऽविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्द्धयन्ति च। ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्धसंश्रयाः। वयोऽहोरात्रभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमात्" दोषशब्दस्य निरुक्तिमाह "धातवश्च मलाश्चापि दुष्यन्त्येभिर्यतस्ततः। वातपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति स्मृताः" दोषा इत्यत्र दुष वैकृत्ये इति दुषधातोः दुष्यन्त्येभिरिति वाक्ये अकर्त्तरि च कारके संज्ञाया मित्यनेन सूत्रेण करणेऽर्थे घञ् प्रत्ययः। ७तेषां विकारे च। गौ०उक्ते प्रवृत्तिप्रयोजके रागद्वेषमोहात्मके ८धर्मभेदे तल्लक्षणादिकं सू०भा० उक्तं यथा

"प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः" सू० "प्रवर्त्तना प्रवृत्तिहेतुत्वम् ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्त्तयन्ति पुण्ये पापे वा। यत्र मिथ्याज्ञानं तत्र रागद्वेषाविति प्रत्यात्मवेदनीया ह्रीमे दोषाः कस्मात्? लक्षणतो निर्दिश्यन्त इति कर्मलक्षणाः खलु रक्तद्विष्टमूढाः रक्तो हि तत्कर्म कुरुते येन कर्मणा सुखं दुःखं वा भजते, तथा द्विष्टस्तथा मूढ इति दोषा रागद्वेषमोहा इत्युच्यमाने बहुनोक्तं भवतीति" भा० विवृतमेतत् तद्वृत्तौ यथा "दोषं लक्षयति। दोषा इति बहुवचनं रागद्वेषमोहात्मकत्वव्यत्वयज्ञापनाय प्रवर्त्तना प्रवृत्तिजनकत्वं तदेव लक्षणं येषाम् यद्यपीदं शरीरादृष्टेश्वरेच्छादावतिव्याप्तं तथापि लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वे सतीति विशेषणीयं यागादिगोचरप्रमावारणाय प्रमान्यत्वे सतीति विशेषयन्ति"।

तद्भेदाश्च सू० भा० ४अ० १आह्निके उक्ता यथा

"तथा दोषाः" सू० "परीक्षिता इति बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः, प्रवृत्तिहेतुत्वात् पुनर्भवप्रतिसन्धानसामर्थ्याच्च संसारहेतवः, संसारस्यानादित्वादनादिना प्रबन्धेन प्रवर्त्तन्ते, मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानात् तन्निवृत्तौ रागद्वेषप्रबन्धोच्छेदेऽपवर्ग इति प्रादुर्भावनिरोधधर्मका इत्येवमाद्युक्तं दोषाणामिति प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इत्युक्तं तथा चेमे मानेर्ष्यासूयाविचिकित्सामत्सरादयः ते कस्मान्नोपसङ्ख्यायन्ते इत्यत आह" भा०।

"तत्त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्" सू० "तेषां दोषाणां त्रयोराशयस्त्रयः पक्षाः। रागपक्षाः—कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभ इति। द्वेषपक्षाः—क्रोधः ईर्ष्याऽसूया द्रोहोऽमर्ष इति। मोहपक्षाः—मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा मानः प्रमादः इति। त्रैराश्यान्नोपसङ्ख्यायन्ते इति, लक्षणस्य तर्ह्यभेदात् त्रित्वमनुपपन्नम्, नानुपपन्नं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् आसक्तिलक्षणो रागः, अमर्षलक्षणो द्वेषः, मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणो मोह इति। एतत् प्रत्यात्मवेदनीयं सर्वशरीरिणाम्, विजानात्ययं शरीरी रागमुत्पन्नम्, अस्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति। विरागञ्च विजानाति नास्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति। एवमितरयोरपीति। मानेर्ष्याऽसूयाप्रभृतयस्तु त्रैराश्यमनुपतिता इति नोपसङ्ख्यायन्ते" भा०, विवृतमेतत् वृत्तौ

"तेषां दोषाणां त्रयो राशयः त्रयः पक्षा न तु रागद्वेषमोहानामेकैकत्वं तेषामर्थान्तरभावात् अवान्तरभेदवत्त्वाद् तथा च भयशोकमानादीनामेष्वेवान्तर्भावान्न विभागन्यूनत्वं इच्छात्वद्वेषत्वमिथ्याज्ञानत्वरूपविरुद्धधर्मवत्त्वान्न विभागाधिक्यम् इच्छात्वादिकन्तु रागादावनुभवसिद्धं तत्र रागपक्षः कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभो माया दम्भ इति॰ कामो रिरंसा। रतिश्च विजातीयस्त्रीसंयोगः। नारीगताभिलाष इति तु न युक्तं स्त्रियाः कामेऽव्याप्तेः। मत्सरः स्वप्रयोजनप्रतिसन्धानं विना पराभिमतनिवारणेच्छा यथा राजकीयादुदपानान्नोदकं पेयम् इत्यादि। एवं परगुणनिवारणेच्छाऽपि। स्पृहा धर्माविरोधेन प्राप्तीच्छा। तृष्णा इदं मे न क्षीयतामितीच्छा उचितव्ययाकरणेनापि धनरक्षणेच्छारूपं कार्पण्यमपि तृष्णाभेद एव। धर्मविरोधेन परद्रव्येच्छा लोभः। परवञ्चनेच्छा माया कपटेन धार्मिकत्वादिना स्वोत्कर्षख्यापनेच्छा दम्भः। द्वेषपक्षाः क्रोध ईर्ष्याऽसूया द्रोहोऽमर्षोऽभिमान इति क्रोधो नेत्रलौहित्यादिहेतुर्दोषविशेषः। ईर्ष्या साधारणे वस्तुनि परस्वत्वात्तदुपहीतरि द्वेषः यथा दुरन्तदायादानाम्। असूया परगुणादौ द्वेषः द्रोहो नाशाय द्वेषः हिंसा तु दोषजन्या। परे तु तान्द्रोहं मन्यते। अमर्षः कृतापराधे असमर्थस्य द्वेषः अभिमानोऽपकारिण्यकिञ्चित्करस्यात्मनि द्वेषः। मोहपक्षा विपर्य्ययसंशयतर्कमानप्रमादभयशोकाः। विपर्य्ययो मिथ्याज्ञानापरपर्य्यायोऽयथार्थनिश्चयः एकधर्मिकविरुद्धभावाभावज्ञानं संशयः स एव विचिकित्सेत्युच्यते व्याप्यारोपाद्व्यापकप्रसञ्जनं तर्कः आत्मन्यविद्यमानगुणारोपेणोत्कर्षधीर्मानः गुणवति निर्गुणत्वधीरूपस्मयोऽपि मानेऽन्तर्भवति। प्रमादः पूर्वकर्त्तव्यतया निश्चितेऽप्यकर्त्तव्यताधीः एवं वैपरीत्येऽपि भयमनिष्टहेतूपनिपाते तत्परित्यागानर्हता ज्ञानं शोक इष्टवियोगे तल्लाभानर्हताज्ञानम्" ८मिथ्याज्ञानजन्यवासनायां दुःखजन्यप्रवृत्तिदोषा मिथ्याज्ञानानामिति सूत्रवृत्तौ चरमे दोषशब्दस्य तथार्थत्वाभिधानात्। १०वसुपुत्रभेदे द्रोणशब्दे दृश्यम् भ्रमजनकादोषास्तु पित्तादयः भाषापरिच्छेदे उक्ता यथा "दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत्। पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः।" "अप्रमां प्रति दोषः जनकः कारणम्। प्रमां प्रति गुणः कारणम्। तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः। तेषां कारणत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धम्। गुणस्य प्रमाजनकत्वन्तु अनुमानात् सिद्धम्। यथा प्रमा ज्ञानसाधारणकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वात् अप्रमावत्। न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम् पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्थले पित्तदोषसत्त्वाच्छङ्खत्वप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। विनिगमनाविरहात् अनन्तदोषाभावस्य कारणत्वमपेक्ष्य गुणकारणताया न्याय्यत्वात्। न च गुणसत्त्वेऽपि पित्तप्रतिबन्धाच्छङ्खे न श्वैत्यज्ञानम्। अतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यं तथा च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यम् तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः। एवं भ्रमं प्रति गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वाच्च। तत्र दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह। पित्तेति। क्वचित् पीतादिभ्रमे पित्तं दोषः। क्वचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः। क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवं दोषा भ्रान्तिजनका इत्यर्थः। ११गोवत्से। स्वार्थे क। दोषक तत्रार्थे। "वातपित्तकफा दोषाः दूष्याः स्युः सप्त धातवः" शा॰ ति॰ दोषक्षयवृद्धिज्ञानादिकं सुश्रुते सूत्रस्थाने १६अ॰ उक्तं तत्रैव दृश्यम्। न्यायमतसिद्धहेत्वाभासाख्याः हेतुदोषाश्च हेत्वाभासशब्दे वक्ष्यन्ते तत्सामान्यलक्षणं च यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितितत्कारणीभूतज्ञानप्रतिबन्धकत्वं तत्त्वम्। तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यतमत्वम् वा "दुषधातोरियात्माकं दोषसम्पत्तये गुणः" उद्भ॰

दोषग्राहिन् त्रि॰ दोषं गृह्णाति ग्रह–णिनि। खले हला॰। "विहृज्य सूर्पवद्दोषान् गुणान् गृह्णन्ति साधवः। दोषग्राही गुणत्यागी चालनीव हि दुर्जनः" उद्भटः।

दोषघ्न त्रि॰ दोषं वातादिविकारं हन्ति हन–टक्। धातुवैषम्यरूपदोषनाशके औषधादौ "दोषघ्ना ग्रहणी पाण्डुरोगार्शः कुष्ठनाशनाः" सुश्रुतः।

दोषज्ञ त्रि॰ दोषं कर्त्तव्याकरणे दोषं जानाति ज्ञा–क। १पण्डिते अमरः। "अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम्" रघुः। २परकीयदोषज्ञातृमात्रे त्रि॰। "अज्ञातदोषैर्दोषज्ञैः" माघः।

दोषण्य त्रि॰ दोष्णि भवः दोष+यत् दोषन्नादेशः "ये चाभावककर्मणोः" प्रकृतिभावः। वाङ्भवे "यच्चं दोषण्यमंसाभ्याम्" ऋ॰ १०।१६३।२

दोषत्रय न॰ ६त॰। वातपित्तकफानां त्रिके राजनि॰।

दोषभेद पु॰ ६त॰। द्विषष्टिप्रकारे दोषभेदे स च सुश्रुते उक्तो यथा
अथातो दोषभेदविकल्पनामाध्यायं व्याख्यास्यामः।
"द्विषष्टिर्दोषभेदा ये पुरस्तात्परिकीर्त्तिताः। कति तत्रैकशो ज्ञेया द्विशो वाप्यथ वा त्रिशः। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संशयच्छिन्महातपाः। प्रीतात्मा न्वपशार्दूलः सुश्रुतायाह तत्त्वतः। त्रयो दोषा धातवश्च पुरीषं मूत्रमेव च। देहं सन्धारयन्त्येते ह्यव्यापन्ना रसैर्हितैः। पुरुषः षोडशकलः प्राणश्चैकादशैव ये। रोगाणान्तु सहस्रं यच्छतं विंशतिरेव च। शतञ्च पञ्च द्रव्याणां त्रिसप्तत्यधिकोत्तरम्। व्यासतः कीर्त्तितं तद्धि भिन्नदोषास्त्रयोगुणाः। द्विषष्टिधा वदन्त्येते भूयिष्ठमिति निश्चयः। त्रयएव पृथक् दोषा द्विशो नव समाधिकैः। त्रयोदशाधिकैकद्विसममध्योल्बणैस्त्रिशः। पञ्चाशदेवन्तु तत्र भवन्ति चयमागतैः। क्षीणमध्याधिकक्षीणक्षीणद्वैस्तथापरैः। द्वादशैवं समाख्यातास्त्रयो दोषा द्विषष्टिधा। मिश्रधातुमलैर्दोषा यान्त्यसंख्येयतां पुनः। तस्मात्प्रसङ्गं संयम्य दोषभेदविकल्पनैः। रोगं विदित्वोपचरेद्रसभेदैर्यथेरितैः। भिषक् कर्त्तीय करणं रसा दोषास्तु कारणम्। कार्यमारोग्यमेवैकमनारोग्यमतोऽन्यथा"।

दोषल त्रि॰ दोष+मत्वर्थे लच्। दोषयुक्ते "केदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम्। तद्वत् पाल्वलमुद्दिष्टं विशेषाद्दोषलन्तु तत्" सुश्रुतः। [अध॰१६।४६

दोषस् स्त्री दुष–असुन्। रात्रौ "खस्त्ययोषसो दोषसश्च"

दोषा अव्य॰ दुष्यत्यत्र दुष–बा॰ आधारे का स्वरा॰। १रात्राविल्यर्थे "दोषाऽपि नूनमहिमांशुरसौ किलेति" माघः दोषापि रात्रावपीत्यर्थः। दिवाभूता रात्रिः दोषाभूतमहः इति भाष्यप्रयोगात् असप्तम्यर्थेऽपि तस्य वृत्तिता। ततः ष्युल् तुट् च। दोषातन रात्रिभवे त्रि॰ "दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्यः" रघुः। (बच्छन्दम्) अस्य टाबन्तस्त्रीत्वमपि "धर्मकालदिवस इव क्षयितदोषः" काद॰। दोषाशब्दस्य टाबन्तत्वे एव गौणे सुखसम्भवः अव्ययत्वे न तत्सम्भवः इति बोध्यम्। दोस्+भागुरिमते स्त्रियां टाप्। २बाहौ स्त्री शब्दार्थचि॰।

दोषाकर पु॰ दोषा रात्रौ करोऽस्य। १चन्द्रे "यामित्रवेध विहितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते" ज्यो॰त॰। ६त॰। २दोषाणामाकरे च।

दोषाक्लेशी स्त्री दोषां वाह्लं क्लिश्नाति क्लिश–अण् गौरा॰ ङीप्। वनवर्वुरिकायां राजनि॰।

दोषाङ्कुश पु॰ दोषाणां काव्यदोषाणामङ्कुश इव निरासकत्वात्। चन्द्रालोकोक्ते काव्यदोषनिवारके काव्यधर्मभेदे तल्लक्षणादि तत्रोक्तं यथा
"दोषमापतितं स्वान्ते प्रसरन्तं विशृङ्खलम्। निवारयति यस्तेषां दोषाङ्कुशमुशन्ति तम्। दोषो गुणत्वं तनुते दोषत्वं वा निरस्यति। भवन्तमथ वा दोषं नयत्यत्याज्यतामसौ। सुखं चन्द्रश्रियं धत्ते श्वेतश्मश्रुकराङ्कुरैः। अत्र ह्यासरसोद्देशे ग्राम्यत्वं गुणतां गतम्। तव दुग्धाब्धिसम्भूतेः कथं जाता कलङ्किता। कवीनां समयाद्विद्याविरुद्धोऽदोषतां गतः। दधार गौरी हृदये देवं हि मकराङ्कितम्। अत्र स्नेषोदयाच्चैव त्याज्यं हीति निरर्थकम्"।

दोषातिलक पु॰ दोषा रात्रेस्तिलक इव। प्रदीपे त्रिका॰

दोषास्य पु॰ दोषा आस्यमिव प्रकटदीप्तिसाधनं या यस्य। प्रदीपे शब्दच॰। [रोगे शब्दच॰।

दोषिक त्रि॰ दोषः वातादिविकारः कारणतयाऽस्त्यस्य ठन्।

दोषिन् त्रि॰ दुष–णिनि। दोषयुक्ते शब्दकल्पद्रुमे दोषशब्दात् अस्त्यर्थे इनिकल्पनं "नैकाचरात् क्रतो जातेः सप्तम्याश्च न तौ स्मृतौ" इत्यनुशासनविरुद्धम् (तौ। इनिठनौ)। सति च गत्यन्तरे अभियुक्तप्रयोगे तस्य सङ्कोचकल्पनस्य क्वाचित्कत्वम् भाष्यकृता व्यवस्थापितम् यथा रसिक इत्यादिप्रयोगदर्शनात् न सर्वत्र।

दोषैकदृश् त्रि॰ दोषमेवैकं पश्यति दोषैकशब्दयोः कर्मधारये एकशब्दस्य पूर्वकालैकेत्यादि पा॰ परनिपाते तत्पूर्वकात् दृशः क्विप्। खले अमरः। दोषे एकस्मिन् दृग्ज्ञानं यस्येति विग्रहं वदन् भरतः भ्रान्तएव सति गत्यन्तरे व्यधिकरणबहुव्रीहेरसाधुत्वनियमात्।

दोस् पु॰न॰ दम्यतेऽनेन दम–डोसि अर्द्धर्चा॰। बाहौ "नूनमस्मद्दुविनाशाय विधिना दोः प्रसारितः" रामा॰लङ्का॰ १२२ "दोषं तस्य तथा विधस्य भजते" मल्लिनाथधृतवाक्यम् "ककुद्दोषणी" इति महाभाष्यप्रयोगे अस्य क्लीवता "तस्यपादद्वयमुग्रस्य दक्षिणं दोर्निशाचरः" रघुः। "दोर्दण्डेन शरैःशरैररिगिरस्तेनापि भूमण्डलम्" सुवन्धुः। "दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भ्याम्" कुमा॰। अस्य भत्वे याजादौ तद्धिते च वा दोषन्नादेशः। पुंसि दोः दोषौ दोषः क्लीवे दोः दोषणी दोष्णी दोंषि शसादौ तु दोंषि दोषाणि दोष्णा दोषा दोषभ्यां दोर्भ्यामित्यादि।

दोःस्थ पु० दोषि दोर्व्यापारे तिष्ठति स्था—क वा रोर्लोपः । १सेवके २क्रीड़के च त्रिका० उपचारात् ३क्रीड़ायाम् ४सेवायाञ्च त्रिका० ५बाहुस्थिते त्रि० ।

दोह पु० दुह—भावे घञ् । १दोहने "दुग्धेऽस्मै सर्वान् कामान् यो वाचोदोहः" छा० उ० "मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे" कुमा० "दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीम्" रघुः । आधारे घञ् । २दोहनपात्रे शब्दच० । कर्मणि घञ् । ३दुग्धे शब्दार्थचि० ।

दोहज त्रि० दोहात् दोहनाज्जायते जन—ड । १दोहनजाते २दुग्धे न० शब्दार्थकल्प० ।

दोहड़िका स्त्री मात्रावृत्तभेदे (दोहा) तल्लक्षणादि छन्दोम० उक्तं यथा "मात्रात्रयोदशकं यदि पूर्वं लघुकविरामि । पठ पुनरेदादशकं दोहड़िका द्विगुणेन"

दोहद पु०न० दोहमाकर्षं ददाति दा—क । १गर्भे २लालसामात्रे ३गर्भिण्या अभिलाषे च मे० । सुश्रुते तु दौह(हृ)दमिति पठित्वा तदुपहत्यां दोषादिकमुक्तं यथा "द्विहृदयाञ्च नारीं दौहृ(ह)दिनीमाचक्षते । दौहृ(ह)दविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जड़ं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यद्यदिच्छेत्तत्तस्यै दापयेत् । लब्धदौ(ह)हृदा हि वीर्यवन्तं चिरायुषञ्च पुत्रं जनयति"। भवन्ति चात्र "इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत् । सा प्राप्तदौ(ह)हृदा पुत्त्रं जनयेत गुणान्वितम् । अलब्धदौ(ह)हृदा गर्भे लभेदात्मनि वा भयम् । येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृ(ह)दे वै विमानना । प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये । राजसन्दर्शने यस्या दौहृ(ह)दं जायते स्त्रियाः । अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते । दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौ(ह)हृदात् । अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते । आश्रमे संयतात्मानं धर्मशीलं प्रसूयते । देवताप्रतिमायान्तु प्रसूते पार्षदोपमम् । दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते । गोधामांसाऽशने पुत्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम् । गवां मांसे च बलिनं सर्वक्लेशसहन्तथा । माहिषे दौ(ह)हृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम् । वराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं सञ्जनयेत् सुतम् । मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम् । सृमरादुद्विग्नमनसं नित्यभीतं च तैत्तिरात् । अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिध्याति दौ(ह)हृदम् । शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति । कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् । यथा तथा दैवयोगाद्दौ(ह)हृदं जनयेद्धृदि"। यात्रायां दिग्भेदे दोषशान्त्यर्थे ४सेव्यपदार्थे यथाह मु०चि० "आज्यं तिलौदनं मत्स्यं पयश्चापि यथाक्रमम् । भक्षयेद्दोहदं दिक्क्रमाशां पूर्वादिकां व्रजेत् । रसालां पायसं काञ्जीं शृतं दुग्धं तथा दधि । पयोऽशृतं तिलान्नं च भक्षयेद्वारदोहदम् । पक्वादितोऽर्कदलतण्डुलवारिसर्पिः श्राणाहविष्यमपि हेमजलं त्वपूपम् । भुक्त्वा व्रजेद्रुचकमम्बु च धेनुमूत्रं यावान्नपायसगुडानसृगन्नमुद्गान्" मु० चि० अथ दिग्दोहदमनुष्टुभाह आज्यमिति । आज्यं घृतं पूर्वस्याम् । तिलौदनं तिलमिश्रौदनं दक्षिणस्याम् । मत्स्यं प्रसिद्धं पश्चिमायाम्, पयोदुग्धमुत्तरस्याम् । एतद्यथाक्रमं दिक्ष्वभीष्टदिग्भवं दोहदं भक्षयेत्ततः पूर्वादिकामाशां जिगमिषितां दिशां व्रजेत् । यदाह श्रीपतिः "आज्यं तिलौदनं मत्स्यं पयः प्राक्प्रभृतिक्रमात् । भुक्त्वेति शेषः नारदेन त्वन्यथोक्तं "घृतान्नं तिलपिष्टान्नं मत्स्यान्नं घृतपायसम् । प्रागादिक्रमशो भुक्त्वा याति राजा जयत्यरीन्"। वसिष्ठेनापि "घृतान्नं कृसरान्नं च मत्स्यान्नं घृतपायसम् । पूर्वादिषु क्रमाद्भुक्त्वा याता सिद्धिमवाप्नुयात्"इति । अत्रैवं विरोधे विकल्पो यथा—देशाचारं वा व्यवस्था । अथ वारदोहदमनुष्टुभाह रसालामिति । रसाला शर्करादधिमरीचकर्पूरैला संहृष्टा लोके शिखरिणीति प्रसिद्धा तां रविवारे । पायसकाञ्ज्यौ प्रसिद्धे सोममङ्गलवारयोः । शृतं पक्वं दुग्धं बुधे, शृतं पाक इति साधु । तत्रापि क्षीरहविषोरेवेति वार्तिकात् प्रस्तुते क्षीरे साधुत्वम् । दधि प्रसिद्धं गुरुवारे । अशृतमपक्वं दुग्धं शुक्रे, तिलान्नं तिलमिश्रनोदनं शनौ । एतद्वारदोहदं रविवारादौ क्रमेण भक्षयेत् । यदाह श्रीपतिः "मज्जिकां सघृतपायसं तथा काञ्जिकं शृतपयोऽदधि क्रमात् । क्षीरमाममथ तत् कथितं तिलौदनं वारदोहदविधिर्बुधैः स्मृतः "इति वसिष्ठनारदाभ्यां दुग्धस्य पक्वापक्वविशेषो नाभ्यधायि "मज्जिकां परमान्नं च काञ्जिकं च पयोदधि । क्षीरं तिलौदनं भुक्त्वा भानुवारादिषु क्रमादिति" । मज्जिका रसाला । "स्याद्रसाला तु मज्जिका" इत्यभिधानात् । गुरुस्तु विशेषमाह "सूर्यवारे घृतं प्राश्यं चन्द्रवारे पयस्तथा । गुड़मङ्गारके वारे बुधवारे तिलानपि । गुरुवारे दधि प्राश्यं शुक्रवारे यवानपि । माषान् भुक्त्वा

शनेर्वारे मूले गच्छन्नदोषभागिति"। अथ तिथिदोहदं वसन्ततिलकाच्छन्दसाह पक्षादित इति। पक्षादिः प्रतिपत्तस्याः ल्यप्लोपे पञ्चमी। प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु क्रमेण तिथिदोहदं भुक्त्वा व्रजेत्। यथा प्रतिपदि अर्कस्य वृक्षविशेषस्य दलानि पर्णानि। द्वितीयायां तण्डुलवारिक्षालिततण्डुलजलम्। तृतीयायां सर्पिर्घृतम्। चतुर्थ्यां श्राणा यवागूः। पञ्चम्यां हविष्यं शुक्लादि। षष्ठ्यां हेमजलं प्रक्षालितसुवर्णजलम्। सप्तम्यामपूपम्। अष्टम्यां रुचकं वीजपूरफलम्। "फलपूरो वीजपूरो रुचको मातुलिङ्गके" इत्यमरः। नवम्यामम्बु जलम्। दशम्यां धेनुमूत्रं स्त्रीगवीमूत्रं न तु वृषमूत्रं धेनुशब्दग्रहणात्। एकादश्यां यावान्नं यवविकारम्। द्वादश्यां पायसम्। त्रयोदश्यां गुड़मिक्षुविकारं, चतुर्दश्यामसृक् रुधिरम्। पञ्चदश्यामन्नशुक्लानोदनमिश्रितशुक्लान्। यदाह वृहस्पतिः "अर्कपत्रं भवेद्यातुः प्रथमायान्तु भक्षणम्। द्वितीयायां भवेद्यातुर्भक्ष्यं सत्तण्डुलोदकम्। तृतीयायां तथा सर्पिर्यवागूः स्यात्ततः परम्। पञ्चम्यां तद्धविष्यं स्यात् षष्ठ्यां वा काञ्चनोदकम्। अपूपभुक्तिः सप्तम्यामष्टम्यां वीजपूरकम्। नवम्यां तोयपानं स्याद्गोमूत्रन्तु ततःपरम्। एकादश्यां यवान्नद्यात् द्वादश्यां पायसं पिवेत्। त्रयोदश्यां गुड़ं लेह्यं रुधिरं स्याच्चतुर्दशे। शुक्लौदनं भवेद्भोज्यं पञ्चदश्यां यियासतः। पक्षयोरुभयोरेवं यात्रायोगे विधिः स्मृतः" इति। दैवज्ञमनोहरेऽपि क्वचिद्भेदः। यथा "अर्कदलतण्डुलोदकसर्पींषि हविष्यदधिसुवर्णपयः। तिलवारिवीजपूरकमध्वाज्यकमूत्रपिष्टिकाश्चापि। तिलपिष्टकदम्बमूलानि शाकमथ शस्तवृक्षपर्णानि प्रतिपत्प्रभृतिषु भुक्त्वा प्रस्थाता सिद्धिमाप्नोतीति"। ननु "आलभ्यालभ्य भक्ष्यान् वा स्मृत्वा दृष्ट्वाथ तान् व्रजेत्। दत्त्वा वा सिद्धिमाप्नोति दुष्टभादिषु भूपतिरिति" गुरूक्तेः दुष्टवारादिषु दोहदाभिधानं सार्थकम्। विहितेषु पुनर्नक्षत्रतिथिवारादिषु दोहदाभिधानं व्यर्थम्। दोषनिवारणफलको हि दोहदस्तदभावे वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। उच्यते। दुष्टभादिषु भूपतिरित्यत्र दुष्टत्वं किन्नैसर्गिकमुतान्यत् अहितनक्षत्रेष्वपि क्रूरग्रहसाहित्यादिसंहान् दोषः सम्भावितोऽस्ति तदपाकरणाय दोहदाभिधानं सार्थकम् एवं सर्ववर्णानामपि परिघदण्डे विरुद्धताराक्रूरग्रहसाहित्यादिमहादोषनिवारणाय दोहदोक्तेः सार्थक्याच्च। एवं विहिततिथिदोहदाभिधानं योगिन्यादिदोषनाशार्थम्। "सक्रूरराशेरशुभा तिथिः स्यात्" इत्येतद्दोषनिवारणार्थं च। तद्दोषाभिधानं च रत्नमालायाम्। "आद्यास्रतस्रः क्रियपूर्वकाणां मेषाच्चतुर्णामिह पञ्चमी स्यात्। पराः परेषां परतस्तथैव सक्रूरराशेरशुभा तिथिः स्यात्" इति। एवं वारदोहदोक्तेरपि वक्रिग्रहवारमूलादिदोषहान्या सार्थिका दिग्दोहोक्तेरपि त्रिविधप्रतिबुधप्रतिशुक्रप्रतिभौमादिदोषहान्या सार्थिका" पी०धा०

तत्र गर्भे "सुदक्षिणा दोहदलक्षणं दधौ" रघुः। अभिलाषे "उदकक्रीड़ादोहदागतानाञ्च" काद०। गर्भिण्यभिलाषे "प्रजावती दोहदशंसिनी ते" रघुः ५पुष्पोद्गमौषधे च "कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति" रघुः "काङ्क्षत्यन्योवदनमदिरादोहदच्छद्मनास्याः" मेघः अशोकवकुलयोः स्त्रीपदताडनगण्डूषमदिरे दोहदमिति प्रसिद्धिः। "स्त्रीणां स्पर्शात् प्रियङ्गुर्विकसति वकुलः शीधुगण्डूषसेकात् पादाघातादशोकस्तिलककुरुवकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम्। मन्दारो नर्मवाक्यात् पटुमृदुहसनात् चम्पको वक्त्रवातात् चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरोनर्तनात् कर्णिकारः" मल्लि० धृतवाक्यम्

दोहदलक्षण न० दोहदस्य गर्भस्य लक्षणं यत्र। १वयःसन्धौ हेत०। २गर्भलक्षणे च।

दोहदवती स्त्री दोहद+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। द्रव्यविशेषाभिलाषवत्यां गर्भिण्याम् अमरः। दोहदान्विताप्यत्र हेमच०।

दोहन न० दुह—भावे ल्युट्। १अन्तःस्थितद्रवद्रव्यस्य वहिर्निःसारणरूपे व्यापारे (दोओया) करणे ल्युट् ङीप्। २दोहनसाधनपात्र्याम् शब्दरत्ना०।

दोहल पु० दोहमाकर्षं लाति गृह्णाति ला—क। १इच्छायां २दोहदशब्दार्थे च शब्दार्थकल्प०। "अशोक! यदि सद्यएव मुकुलैर्न सम्पत्स्यसे मुधा वहसि दोहलं ललितकामिसाधारणम्" मालविका० ततः अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। ङीप् दोहलवती १दोहदवत्यां स्त्रियां शब्दार्थचि०। २अशोकवृक्षे स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् दोहली।

दोहस् पु० दुह—भावे असुन्। दोदने प्रक्षारणे "वृषा कृष्णे समूहे दोहसा दिवः" ऋ० १०।११।१ "दोहसा दोहनेन" भा०

दोहसे अव्य० दुह—तुमर्थे "सेसेनऽसेन" इत्यादि पा० ३।४।९ सू० तुमर्थे असेन्। दोग्धुमित्यर्थे "मर्त्तेष्वन्यद्दोहसे"

ऋ० ६।६६।१ "मधु न येषु दोहसे" ऋ० ६।६६।५ "दोहसे कामान् दोग्धुम्" भाष्यम् ।

दोहा स्त्री मात्रावृत्तभेदे "षट्कलचतुरगौ त्रिकलमपि विषमपदे विनिवेश्येह । समपादान्ते चैकलमिति दोहामव धेहि" तल्लक्षणम् । [दुग्धे त्रिका० ।

दोहापनय पु० दोहमपनयति स्वनिःसरणेन अप+नी–अच् ।

दोहित त्रि० दोह+तार० इतच् । सञ्जातदोहे [ङीप् ।

दोहिन् त्रि० दुह–शीलार्थे णिनुण् । दोहनशीले स्त्रियां

दोहीयस् त्रि० दोग्धृ+अतिशायने "तुरिष्ठेमेयःसु" इयसुन् तृणोलोपः । अतिशयेन दोग्धरि । स्त्रियां ङीप् दोहीयसी एवं इष्ठन् दोहिष्ठ तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां टाप् । शब्दकल्पद्रुमे अस्य दोहिनुशब्दप्रकृतिकत्वकल्पनं प्रामादिकमेव ।

दोह्य त्रि० दुह–कर्मणि वा ण्यत् । १दोहनीये २दुग्धे ३वेत्सादौ स्त्री । "ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः" पा० आद्युदात्तता । "वीजायोवाहरन्तस्त्रीदोह्य पुंसां परीक्षणम्" याज्ञ० । [त्रि० ।

दौःसाधिक पु० दुष्टः साधः तत्र नियुक्तः ठक् । द्वारपाले

दौकूल पु० दुकूलेन परिवृतो रथः अण् । दुकूलेन परिवृते रथे अमरः पृषो० दौगूल तत्रार्थे हेमच० ।

दौगर्ह पु० अश्वे निरु० ।

दौत्य न० दूतस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । १दूतकर्मणि २तद्भावे च "हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दौत्यपथः सितीकृतः" नैष० "दौत्यं तत्कृतं चोरे विग्रहे जनमेजय !" हरिवं० १७४अ० "भगवन् श्रूयतां वाक्यं दौत्येनाहमिहागता" हरिवं० १७७अ० ।

दौरात्म्य न० दुष्ट आत्मा यत्नः धृतिः बुद्धिः स्वभावः शरीरं वा यस्य तस्य भावः ष्यञ् । निन्दितयत्नादौ "दौरात्म्याद्राक्षसस्तां तु मातल्याः सहदुः प्रजाः" रघुः ।

दौर्ग न० दुर्गस्य दुर्गाया वा इदम् अण् । १दुर्गसम्बन्धिनि २दुर्गासम्बन्धिनि च "श्रावणी दौर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी । पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्" कालमा० धृतवाक्यम् ।

दौर्गत्य न० दुर्गतस्य भावः ष्यञ् । १दारिद्र्ये २दुःखित्वे च "दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत्" सा० द० "भर्त्तुः कुर्वन्ति दौर्गत्यात् योऽनर्थः सुमहान् स्मृतः" भा० स० ५अ० ।

दौर्गन्ध्य न० दुष्टो गन्धोऽस्य ततो भावे ष्यञ् । दुष्टगन्धयोगे । "लघु तृष्णाहरं बल्यकोदर्दौर्गन्ध्यनाशनम्" सुश्रुतः । गात्रे दौर्गन्ध्यकारणञ्च अनुभारते उक्तं तच्च १७६३पृ० दर्शितम् ।

दौर्गह पु० दुर्गहस्यापत्यम् शिवा० अण् । १दुर्गहस्यापत्ये पुरुकुत्से ऋषौ "सप्त ऋषयो दौर्गहे बध्यमाने" ऋ०४।४२ ८। "पुरुकुत्सस्य महिषी दौर्गहे बन्धने स्थिते । पत्यावराजकं दृष्ट्वा राष्ट्रं पुत्रस्य लिप्सया" भा० धृतवाक्यम् २अश्वे निरु० दौगर्ह इत्यत्र पाठान्तरम् ।

दौर्गृह पु० दुःखेन गृह्यो ग्रहणमस्य अश्वस्य, तत्साध्यो यागः अण् । अश्वमेधे "तेन ह पुरुकुत्सो दौर्गृहेणेजे" शत० ब्रा० १३।५।४।५ "दौर्गृहेणाश्वेन संहतेन क्रतुना अश्वमेधेनेजे इत्यर्थः" भा० ।

दौर्गायण पु० दुर्गस्यापत्यं नडा० फक् । दुर्गस्यापत्ये

दौर्जन्य न० दुर्जनस्य भावः ष्यञ् । दुर्जनत्वे "तदिदं मम दौर्जन्यं वालिशस्य महीयसि" भाग० ६।१६।५२

दौर्बल्य न० दुर्बलस्य भावः ष्यञ् । दुर्बलत्वे "अनादेयस्य चादानात् आदेयस्य च वर्जनात् । दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः" मनुः "पपात भूमौ दौर्बल्यात्" भा० आ० ५३श्लो० ।

दौर्भागिनेय पुंस्त्री० दुर्भगाया अपत्यं कल्या० ढक् इनङ् च हृद्भगेत्यादिना द्विपदवृद्धिः । दुर्भगाया अपत्ये ।

दौर्भाग्य न० दुर्भगाया दुर्भगस्य वा भावः ष्यञ् द्विपदवृद्धिः । दुर्भाग्यान्वितत्वे "भुक्त्वा पितृदृष्टे नारी भुङ्क्ते स्वामिदृष्टे यदि । दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुलदेवताः" इति ज्योति०त० "अस्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते पु च मूर्धनि । ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तदुद्धरन्तु सर्वदा" याज्ञ० "अद्य कैकेयि ! दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं महत्" भा० व० २७६अ० तत्कारणञ्च अनुभारतोक्तम् १७६२ पृ० दर्शितम् । [भ्रातृत्वे ।

दौर्भ्रात्र न० दुष्टो भ्राता तस्य भावः युवा० अण् । दुष्ट-

दौर्मनस्य न० दुष्टं मनोऽस्य तस्य भावः ष्यञ् । खेदादिनिमित्ते चित्तस्य दौस्थ्ये दुष्टमनोयुक्तत्वे "तेषां कृते मे निश्वासो दौर्मनस्यञ्च जायते" देवीमा० "कृतस्मितैः प्रोषितदौर्मनस्यम्" कु०सं० ७८अ० ।

दौर्वासस न० दुर्वाससा प्रोक्तम् अण् । शिवधर्माख्ये उपपुराणभेदे उपपुराणशब्दे दृश्यम् । [मेदि० ।

दौर्वीण न० दूर्वायाः इदम् खञ् । १दूर्वारसे २दूर्वापर्वे च

दौर्व्रत्य न० दुष्टं स्वव्रतोल्लङ्घनादि व्रतं यस्य तस्य भावः

ष्यञ्। दुष्टमतत्वे "मित्रं सौव्रत्येन रुद्रं दौर्व्रत्येन" यजु०३९।९

दौर्ह(हा)द न० दुर्हृदो भावः ष्यञ् वा न द्विपदवृद्धिः। दोहद+स्वार्थे अण् वा। इच्छादौ दोहदशब्दार्थे दोहदशब्दे सुश्रुतवाक्यं दृश्यम्।

दौर्हार्द्द न० दुर्हृदो भावः युवा० अण् द्विपदवृद्धिः। शत्रुत्वे

दौर्हृदय न० दुर्हृदयस्य दुष्टहृदययुक्तस्य भावः युवा० अण् न द्विपदवृद्धिः। दुष्टचित्तत्वे। [कच्छपे हेमच०।

दौलेय पु० दुलेरपत्यम् "इतश्चानिञः" पा० ढक्। दुलेरपत्ये

दौल्मि पु० दुल्म+अपत्ये इञ्। इन्द्रे शब्दार्थकल्प०।

दौवारिक पु०द्वारे नियुक्तः ठक् द्वारा० स्वाभ्यां प्राक् ऐच्। १द्वारनियुक्ते २द्वारपाले ३प्रतीहार्य्यां स्त्री ङीप्। "दौवारिकी देवसरूपमेत्य" रघुः "प्रविश्य दौवारिकः" शकु०। दौवारिकलक्षणं मत्स्यपु० उक्तं यथा "प्रांशुः सुरूपोदक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः। चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारः स उच्यते"। औशनसनीतिशास्त्रपरिशिष्टे तु अन्यथोक्तं यथा "शस्त्रास्त्रकुशलो यस्तु दृढाङ्गश्च निरालसः। यथायोग्यं समाह्वयात् स ज्ञेयः प्रतिहारकः"। "इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः। अप्रमादी सदा दक्षः स प्रतीहार उच्यते" चाणक्यः। ह०सं०उक्ते २एकाशीतिपदस्थे वास्तुदेवभेदे च "पितृदौवारिकसुग्रीवकुसुमदन्ताम्बुपत्यसुराः"।

दौवालिक पु० देशभेदे तत्रत्यराजादिषु ब०व०। "दौवालिकाः सागरकाः पत्तोर्णाः शैशिरास्तथा। कर्णप्रावरणाश्चैव बहवस्तत्र भारत!। तत्रस्था द्वारपालैस्ते प्रोच्यन्ते राजशासनात्। कृतकालाः सुबलयस्ततो द्वारमवाप्स्यथ" भा०स०५१अ०।

दौश्चर्म्म न० दुश्चर्म्मणो भावः ष्यञ्। स्वभावतोऽनावृतमेढ्रत्वे "ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्यं गुरुतल्पगः" मनुः।

दौष्क त्रि० दोषा चरति "दोष उपसंख्यानम्" वार्त्ति० ठण्। "इसुसः" पा० षत्वम्। बाहुभ्यां चारिणि।

दौष्कुल दुष्टं कुलमस्य दुष्कुलः स्वार्थे अण्। दुष्टकुलयुक्ते "न दुर्जने दौष्कुलो वा व्रतैर्यो वा न संस्कृतः" भा०शा० ३६अ०।

दौष्कुलेय पु०दुष्कुलस्यापत्यं तत्र भवो वा "दुष्कुलाड्ढक्" पा० पक्षे ढक्। दुष्कुलजाते "कुलेजाताश्च क्लिश्यन्ते दौष्कुलेयवशानुगाः" भा०व० १९१अ०।

दौष्कुल्य त्रि० दुष्कुल+स्वार्थे ष्यञ्। दुष्टकुलयुक्ते "दौष्कुल्या व्याधिबहुलाः दुरात्मानोऽप्रतापिनः" भा०व० १८२ अ०।

दौष्ठव न० दुष्ठोः अविनीतस्य भावः उद्गा०अण्। अविनीतत्वे

दौष्पुरुष्य न० दुष्टः पुरुषः तस्य भावः स्वार्थे वा ब्राह्मणा० ष्यञ्। १दुष्टे पुरुषे २तद्भावे च।

दौष्मन्त(न्ति) पु० दुष्मन्तस्यापत्यम् शिवा० अण् इञ् वा। दुष्मन्तनृपस्यापत्ये भरते "दौष्मन्तं भरतं चापि मृतं सृञ्जय! शुश्रुमः" भा०द्रो०६७अ०। "भरतश्चैव दौष्मन्तिं मृतं सृञ्जय! शुश्रुम" भा०शा०२९अ०। अस्य विसर्गमध्यता मन्यन्यतापि "तेन द्वैतेन भरतो दौःषन्तिरीजे" शत०ब्रा० १३।५।४८ अत्र षूर्प्रो०मस्य लोप इति बोध्यम् यमध्यो दौषन्तिरित्यपत्र"रूपौदार्य्य गुणोपेतं दौषन्तिं जनमेजय!" भा०आ०७४अ०।

दौष्मन्त्य त्रि० दुष्मन्तस्यायम् ण्य। दुष्मन्तसम्बन्धिनि "सत्यव्रत्यचिन्तयन्मा दौष्मन्त्यो वंश उच्छेदं व्रजेदिति" भा० आ० ९५अ०। [भावे।

दौस्त्र न० दुष्टा स्त्री तस्याः भावः युवा० अण्। दुष्टस्त्रिया

दौहिक दोहं नित्यमर्हति ठञ्। नित्यं दोहार्हे

दौहित्र पुंस्त्री० दुहितुरपत्यम् विदा० अञ्। दुहितुरपत्ये स्त्रियां ङीप्। "पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति कश्चन। तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः" मनुः "दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवत्।" मनुः। २खड्गादौ न०। "दौहित्रं खड्गमित्याहुरपत्यं दुहितुस्तिलाः। कपिलायाघृतं चैव दौहित्रमिति चोच्यते" मार्कण्डेयपु० "त्रीणि श्राद्धे प्रशस्तानि दौहित्रं कुतपस्तिलाः" तत्रैव। "त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः। व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्। कुतपञ्चासने दद्यात् तिलैश्च विकिरेन्महीम्" मनुः "कुतपं नेपालकम्बलम्" इति कुल्लूकभट्टः। "ब्राह्मविवाहेनोढायाः कन्याया पुत्रोरन्तिं विना तद्गृहेभोजने दोषोऽभिहितः" वह्निपु०। "कन्यायां ब्रह्मदेयायामभुञ्जन् सुखमश्नुते। अथ भुञ्जीत यो मोहात् भुक्त्वा स नरकं व्रजेत्। अप्रजायाश्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन। दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि। महासत्त्वसमाकीर्णात् नास्ति ते नरकाद्भयम्। तीर्णस्त्वं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि। दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः

षटा। यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्पते"

दौहित्रायण पुंस्त्री० दुहितुरपत्यं युवा विदा० अञि कञन्तत्वात् यूनि हरिता० फक्। दुहितुर्यून्यपत्ये।

द्यविद्यवी स्त्री दिवसे निरु०।

द्यावाक्षमा स्त्री द्वि०व०। द्यौश्च क्षमा च दिवो द्यावादेशः। स्वर्गपृथिव्योः हेमच०। एवं द्यावापृथिवीद्यावाभूमिशब्दावपि तदर्थे द्वि०व० "द्यावापृथिवीयम्" शत०ब्रा० ११।५२ द्यावापृथिव्योरिदम् वैश्वदेवं तत्सम्बन्धि इत्यर्थः। "द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे" शत०१२।५।१।११ "आर्षत्वात् एकवचनान्तता। "द्यावाभूमी जनयन् देव एक आस्ते विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता" अनुमानचिन्तामणिधृतश्रुतिः।

द्यु अभिसर्पणे अदा०पर०सक०अनिट्। द्यौति अद्यौषीत्। दुद्याव। "गुहाया निरगात् बाली सिंहो वनमिव द्युवन्" भट्टिः।

द्यु न० दिव–उन् किच्च वा०वलोपश्च। १दिने २गगने ३स्वर्गे च विश्वः ४अग्नौ पु० मेदि०।

द्युक्ष त्रि० दिवि द्युनि क्षयति क्षि–निवासे ड। १स्वर्गलोकवासिनि त्रिका० "द्युक्षो राजा गिरामक्षितोतिः" ऋ०६।२४।१ "द्युक्षो द्युलोक निवासी" भा० २दीप्तियुक्ते च "द्युक्षमर्यमणं भगम्" ऋ०१।१३६।६ "द्युक्षं दीप्तिमन्तम्" भा०।

द्युग पुंस्त्री० द्युनि दिवि वा आकाशे गच्छति गम–ड। १पक्षिणि राजनि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २आकाशगामिमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप्।

द्युगण पु० द्यूनां दिवां वा दिनानां गणः। ग्रहाणां मध्यगतिसाधनाङ्के दिनवृन्दे अहर्गणशब्दे ५७७ पृ०तदानयनादि दृश्यम्। "रविदिनान्तगताधिकमासकैः क्षतदिनैः सहितो द्युगणो विधोः" सि०शि०।

द्युगत् न० द्रु+गम–क्विप्। शीघ्रे निघ०। "अतस्त्वा गीर्भिर्द्युगदिन्द्र!" ऋ० ८।८६।४

द्युचर त्रि० दिवि द्युनि वा आकाशे चरति चर–ट। १ग्रहे २पक्षिणि च "द्यौश्चचाल तदा राजन्! द्युचराश्च सहस्रशः" हरिवं० १२२अ०।

द्युज्या स्त्री ६त०। द्युवृत्तस्याहोरात्रवृत्तस्य दलरूपायां ज्यायाम्। "क्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये द्वे कृत्वा तत्रोत्क्रमज्यया। हीना त्रिज्या दिनव्यासदलं तद्दक्षिणोत्तरम्" सू०सि० "स्वक्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये द्वे अपि प्रसाध्य तत्र तन्मध्ये क्रान्त्युत्क्रमज्यया त्रिज्या हीना, दिनव्यासदलमहोरात्रवृत्तस्य व्यासार्द्धं द्युज्येत्यर्थः" रङ्ग०। "क्रान्तिज्या भुजः त्रिज्या कर्णस्तद्वर्गान्तरपदमहोरात्रवृत्तव्यासार्द्धं सैव द्युज्या" सि०शि० व्याख्यायां प्रमिता०।

द्युत दीप्तौ भ्वा०अक०आत्म०सेट्। द्योतते लुदित्वात् अङि प०अद्युतत् अद्योतिष्ट। दिद्युते। द्योतनः "अद्युतच्चन्द्राभ्रम्" भट्टिः उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते द्योतने। "व्यद्योतिष्ट सभावेद्यामसौ नरशिखित्रयी" माघः। "विद्युद्युते बाडवजातवेदसाम्" माघः २शोभायाञ्च "मध्यैरनल्पीतवधूमुखद्युतः" माघः णिचि द्योतयति प्रकाशने व्यञ्जनाख्यवृत्त्या बोधने च द्योत्यार्थः व्यङ्ग्यार्थे

द्युत् पु०द्युत–क्विप्। १किरणे हेमच०। २द्योतमाने त्रि० "स हि द्युता विद्युता वेति साम" ऋ०१०।६८।२। "द्युता द्योतमानेन" भा०।

द्युत त्रि० द्युत–क। द्योतमाने सदश्चरति क्विप् द्युतति अद्युतीत्। "द्युतद्यामानं बृहतीमृतेन" ऋ०५।८०।१

द्युतान त्रि० द्युत–शानच् वेदे गणव्यत्ययात् शपोलुक्। द्योतनशीले "द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु" यजु० ५।२७ "द्युतानः दीप्यमानः" वेददी०।

द्युति स्त्री द्युत–इन्। १दीप्तौ २शोभायाम् "सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिः" रघुः। "रूपयौवनलालित्य भोगाद्यैरङ्गभूषणम्। शोभा प्रोक्ता सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः। कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते" सा०द० तत्सामान्यावान्तरभेदकथनेन स्त्रीणां सात्विकालङ्कारतया उक्ते ३अर्थे। "देहजा कान्तिर्द्युतिरित्याचार्या मन्यन्ते।

द्युतित न०द्युत–भावे क्त वा न गुणः। १दीप्तौ पक्षे गुणः द्योतितमप्यत्र। २कर्त्तरि क्त। २दीप्तियुते त्रि०।

द्युतिधर पु० द्युतिं देहगतां कान्तिं धारयति अन्तर्भूतण्यर्थे धृ–अच्। विष्णौ "तेजो वृषो द्युतिधरः" विष्णुसं० "द्युतिमङ्गगतां कान्तिं धारयन् द्युतिधरः" भा० "ओजस्तेजो द्युतिधरः" विष्णुसं०नामान्तरं तद्व्युत्पत्त्यभिप्रायेऽन्यथा दर्शिता यथा "ज्ञानलक्षणां दीप्तिं धारयन् द्युतिधरः" इति। तेनोभयविधयोगार्थवत्त्वात् तस्य नामद्वयस्यापौनरुक्त्यम्।

द्युतिमत् त्रि० द्युतिः प्रशंसायामस्त्यर्थे मतुप्। १प्रशस्तकान्तियुक्ते "यशोतिन्हासो द्युतिमान्" भा०आ०६५अ० "द्युतिमतां निकरेण महात्मनाम्" किरा०। स्त्रियां ङीप्। स्वायम्भुवस्य मनोः २पुत्रभेदे पु०। तदुपक्रमे "ज्योति-

मान् द्युतिमान् हव्यः सवर्णापुत्र एव च" हरिवं०७अ०। ३मेरुसावर्णमन्वन्तरे ३सप्तर्षिभेदे च। तदुपक्रमे "ज्योतिष्मान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा" तत्रैवाध्याये। मद्रराज ४नृपभेदे "सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयां नामोपयेमे मद्रराजस्य द्युतिमतोदुहितरम्" भा०आ० ९५अ०। ५शाल्वदेशनृपभेदे च "नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजः प्रतापवान्" भा०शा०२३४अ०। ६मदिराश्वनृपपुत्रे च "मदिराश्वस्य पुत्रोऽभूत् द्युतिमान्नाम पार्थिवः। पुत्रोद्युतिमतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः" भा०अनु० २अ०।

द्युतिला स्त्री द्युतिं लाति ला–क। ओषधिभेदे रत्नमाला

द्युधुनि स्त्री ६त०। स्वर्गनद्यां गङ्गायाम् "विबुधैर्नुतो द्युधुनि पातशियस्त्वनाम्" भाग०३।२३।२७ द्युनद्यादयोऽप्यत्र।

द्युन न० लग्नावधिके सप्तमस्थाने "द्युनं द्यूनं तथास्ताख्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम्" ज्यो०त०।

द्युनिवास पु० दिवि द्युनि वा निवासोऽस्य। देवे "शोकाग्निनाऽगात् द्युनिवासभूयम्" भट्टिः। [वृक्षे च।

द्युपति पु० ६त०। १इन्द्रे हेमच०। २दिनपतौ सूर्ये ३अर्क-

द्युम त्रि० द्यु+अस्त्यर्थे म। दिनादिविशिष्टे [वृक्षे च।

द्युमणि पुं० दिवः स्वर्गस्य मणिरिव। १सूर्ये अमरः। २अर्क-

द्युमत्सेन पु० शाल्वमहीपतिभेदे सत्यवतः पितरि "द्युमत्सेनसुतं वीरं सत्यवन्तमनिन्दिता" भा०वि०२०अ०। "आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः। द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चाच्चान्धो बभूव ह। विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः। सामीप्येन गतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन् पूर्ववैरिणा। स बालवत्सया सार्द्धं भार्यया प्रस्थितोवनम्। महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः। तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने। सत्यवाननुरूपो मे भर्त्तेति मनसा वृतः" भा०व०२९४अ०सावित्र्युक्तिः।

द्युमत् त्रि० द्यौः कान्तिरस्यास्ति दिव–मतुप् दिव ऊत्वम्। कान्तियुक्ते "वीतिहोत्रं त्वा कवे! द्युमन्तम्" यजु० २।४ "द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः" २७।११

द्युमद्गान न० सामगानभेदे।

द्युमयी स्त्री विश्वकर्मकन्यायां सूर्यभार्य्यायाम् "स्वरेणुर्द्युमयी त्वाष्ट्री प्रिये चैते विभावसोः" त्रिका०।

द्युम्न न० दिवं दीप्तिं मनति म्ना–क। १धने अमरः। २बले निघण्टुः। प्रद्युम्नः।

द्युलोक पु० द्यौरेव लोकः दिव ऊत्वम्। स्वर्गलोके

द्युवन् पु० द्यु–कनिन् उवङ्। सूर्ये उज्ज्वल०।

द्युष(स)द् पु० दिवि सीदति सद–क्विप् पूर्वपदात् छन्दसि षत्वम् लोकेऽषत्वम्। १देवे २ग्रहे च "मनःसु येषां द्युसदां न्यधीयत" माघः।

द्यू त्रि० दिव्यति दिव–क्विप् ऊठ्। देवके अक्षद्यूः।

द्यूत न० दिव–भावे क्त ऊठ् अस्त्रर्था०। १देवने क्रीड़ाभेदे २विवादपदभेदे च तत्स्वरूपादिकं वीर०मि० निरूपितम् "अक्षवध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम्। पणक्रीड़ा वयोभिश्च पदन्द्यूतसमाह्वयमिति" नारदः। अक्षाः पाशाः। वध्रश्चर्मपट्टिका। शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्राः। आद्यपदग्राह्यतुरङ्गादिक्रीड़ासाधनं करितुरगादिकं गृह्यते। तैरप्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीड़ा। तथा वयोभिः पक्षिभिः पारावतादिभिः चशब्दान्मल्लमेषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीड़ा क्रियते तदुभयं यथाक्रमन्द्यूतसमाह्वयाख्यं व्यवहारपदमित्यर्थः। द्यूतञ्च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम्। अतएव मनुः। "अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते। प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः" इति। तत्र सभिकं प्रत्याह नारदः "सभिकः कारयेद्द्यूतन्देयं दद्याच्च तत्कृतम्। दशकन्तु शतं वृद्धिस्ततः स्याद्द्यूतकारिता। अथ वा कितवो राज्ञे दत्त्वा लाभं यथोदितम्। प्रकाशन्देवनं कुर्य्यादेवं दोषो न विद्यत" इति। तस्य वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः "ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम्। गृह्णीयाद्धूर्त्तकितवादितराद्दशकं शतमिति"। परस्परं सम्प्रतिपत्त्या कितवैः परिकल्पितः पणोग्लहस्तत्र ग्लहे तदाश्रया शतपरिमिता तदधिकपरिमिता वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिस्तस्मात्कितवात्पञ्चकं शतं जितस्य ग्लहस्यात्मवृत्त्यर्थं विंशतितमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः। पञ्चकं शतं पञ्चपणा आयो यस्मिन् शते तत्पञ्चकं "तदस्मिन् वृद्ध्येति" पा०कन्। सभापतिस्तु कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीड़ोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी इतरस्मादपूर्णशतवृद्धेः कितवाद्दशकं शतञ्जितस्य दशमभागं गृह्णीयादित्यर्थः। एवं क्लृप्तवृत्तेः सभिकस्य यत्कर्त्तव्यं तदाह स एव "स सम्यक्पालितो दद्यात् राज्ञे भागं यथाकृतम्। जितमुद्ग्राहयेज्जेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमीति"। यः क्लृप्तवृत्तिर्द्यूताधिकारी स राज्ञा धूर्त्तकितवेभ्योरक्षित-

तस्मै राज्ञे यथाप्रतिपन्नमंशं दद्यात्। तथा जितं द्रव्यं पराजितसकाशादासेधादिना उद्धृत्य जेत्रे जयिने दद्यात्। तथा क्षमी भूत्वा द्यूतकारिणोऽतिविश्वासार्थं सत्यं वचो वदेदित्यर्थः। नारदोऽपि "सभिकः कारयेत् द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतमिति"। बृहस्पतिरपि "सभिको ग्राहकस्तत्र दद्याज्जेत्रे नृपाय चेति" द्यूतपराजितकितवानां बन्धनादिना पणग्राहको भवेत्। पणग्रहणात् प्रागेव स्वकीयं द्रव्यं जेत्रे नृपाय च यथाभागं सभिको दद्यादित्यर्थः। तथा च कात्यायनः "जेतुर्दद्यात् स्वकं द्रव्यं जितं ग्राह्यं त्रिपक्षिकम्। सद्यो वा कितवेनैव सभिकात्तु न संशयः" इति। त्रिपक्षिकमित्यनेन यथासामर्थ्यमा त्रिपक्षात्कालो देय इति दर्शितमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। यदा तु जेत्रे जितं द्रव्यं सभिको दापयितुमशक्तस्तदा राजा दापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः "प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्त्तमण्डले। जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न त्विति" प्रसिद्धे अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहितेऽदत्तराजभागे द्यूते जितपणो जेत्रे न दापयेदित्यर्थः। प्राणिद्यूते प्राणिनां जयपराजयौ तत्स्वामिनोरित्याह बृहस्पतिः "द्वन्द्वयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात्। तत्स्वामिना पणो देयो यस्तत्र परिकल्पितः" इति। पणपरिकल्पनं कृताकृतमित्याह नारदः "परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे। तत्रापि नाप्नुयात्काममथ वाऽनुमतं तयोरिति"। काम्यत इति कामः पणः। अत्र जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः "द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हीति"। द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सभ्याः त एव कितवा एव नियोक्तव्या राज्ञा। न तत्र श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्याद्युक्तनियमोऽस्ति। साक्षिणोऽपि त एव द्यूते द्यूतकरा एव कार्य्याः न तत्र स्त्रीबालवृद्धकितवेत्यादिसाक्षिनिरूपणोक्तनिषेधोऽस्तीत्यर्थः। विष्णुरपि "कितवेष्वेव तिष्ठेरन् कितवाः संशयं प्रति। य एव तत्र द्रष्टारस्त एवैषान्तु साक्षिणः" इति। साक्षिणां परस्परविरोधे त्वाह बृहस्पतिः "उभयोरपि सन्दिग्धे कितवाः स्युः परीक्षकाः। यदा विद्वेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेदिति।" अनियुक्तद्यूतकारिणो दण्डमाह नारदः "अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः। न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयञ्चैव सोऽर्हतीति"। ये तु कूटं द्यूतं कुर्वन्ति तेषां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः" इति। कूटैरक्षादिभिः उपधिना मणिमन्त्रादिना मतिवञ्चनेन च ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाऽङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेदित्यर्थः। निर्वासने विशेषमाह नारदः "कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत्। कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः" इति। दण्डने विशेषमाह विष्णुः। "द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः उपधिदेविनामाच्छेदः" इति। यानि तु द्यूतनिषेधकानि मनुवचनानि "द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात्कारयेत वा। तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः। प्रकाशमेतत्तास्कर्य्यं यद्देवनसमाह्वयौ। तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत्। द्यूतं समाह्वयञ्चैव राजा राज्ये निवारयेत्" इत्यादीनि तानि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहिततया वा योज्यानि। अतएव बृहस्पतिः "द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम्। अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम्। सभिकाधिष्ठितं कार्य्यं तस्करज्ञानहेतुकम्" इति। याज्ञवल्क्योऽपि "द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणादिति" राज्ञा द्यूतम् एकं मुखं प्रधानं यस्य तत् तथोक्तं कार्य्यम्। राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः। तस्करज्ञानकारणात्। ल्यब्लोपे पञ्चमी। तस्करज्ञानरूपं प्रयोजनं पर्य्यालोच्येत्यर्थः। प्रायशश्चौर्य्यार्जितधना एव कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्य्यमित्याशयः"

द्यूतकर त्रि॰ द्यूतं करोति कृ—ट। (जुयारी) द्यूतकारके शब्दर॰।

द्यूतकार त्रि॰ द्यूतं करोति कृ—अण् कारयति कारि—अण् वा। १द्यूतकरे द्यूतस्य कारयितरि २सभिके च अमरः स्वार्थे क। कारि ण्वुल् वा। द्यूतकारक तत्रार्थे त्रि॰।

द्यूतकृत् त्रि॰ द्यूतं करोति कृ—क्विप्। द्यूतकरे त्रिका॰।

द्यूतपूर्णिमा स्त्री द्यूतार्था पूर्णिमा। कोजागरपूर्णिमायाम् आश्विनपौर्णमास्यां त्रिका॰ कोजागरशब्दे तत्र द्यूतविधानमुक्तम्। द्यूतपौर्णमासी तत्रार्थे।

द्यूतप्रतिपद्(दा) द्यूतार्था प्रतिपद् वा टाप्। कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि तत्र द्यूतविधानं ति॰त॰ यथा ब्रह्म॰पु॰ "शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज्ज सुमनोहरम्। कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते!। जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती। अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं

सुखोषिता । तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः" । "द्यूतप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः" ति॰त॰ धृतं बलिं प्रति भगवद्वाक्यम् । [त्रिका॰ ।

द्यूतबीज न॰ द्यूतस्य बीजं साधनम् । कपर्दके (कडि)

द्यूतवृत्ति पु॰ द्यूतं वृत्तिर्जीविका यस्य । सभिके तस्य यथा द्यूतोपजीवित्वं तथा द्यूतशब्दे उक्तम् "मित्रध्रुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्य्यस्तथैव" मनुना तस्य हव्यकव्यदानाऽयोग्यतोक्ता ।

द्यून न॰ लग्नात् सप्तमस्थाने द्युनशब्दे दृश्यम् "द्यूनजन्मरिपुलाभखत्रिगश्चन्द्रमाः शुभफलप्रदस्तथा" ज्यो॰त॰

द्यै न्यक्करणे भ्वा॰सक॰अनिट् । द्यायति अद्यासीत् दद्यौ

द्यो स्त्री द्योतन्ते देवा अत्र द्युत-बा॰ आधारे डो । १स्वर्गे २आकाशे च अमरः । "धरावियद्द्योषलिलेषु विश्रुतम्" भा॰क॰८०अ॰ द्योषद् द्योभूमिः । सर्वनामस्थाने परे तस्य औरौत् द्यौः द्यावौ द्यावः ।

द्योकार त्रि॰ द्योतद्यान् प्रासादादीन् करोति कृ-अण् । प्रासादादिकरे शिल्पिभेदे "एवं क्षत्रियदायादास्तत्र तत्र परिश्रुताः । द्योकारहेमकारादिजातिं नित्यं समाश्रिताः" भा॰शा॰४६अ॰तत्र व्योकारेति ज्याकारेति वा पाठान्तरम् । व्योकारः लोहकारः ज्याकारो धनुष्कार इत्यर्थः ।

द्योत पु॰ द्युत-भावे घञ् । १प्रकाशे २आतपे अमरः । खद्योतः "चन्द्रार्ककिरणद्योतम्" हरिवं॰४२अ॰ "विद्युद्योतनिकाशेन मुकुटेनार्कवर्चसा" हरिवं॰ २४१अ॰ । उत्क्रष्टो द्योत उद्योतः "निरवद्यविद्योद्योतेन द्योतितस्तत्त्वतोऽयमर्थः" दायभा॰

द्योतन त्रि॰ द्युत-शीलार्थे युच् । १द्योतनशीले "विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनोऽवदत्" भट्टिः २दीपे पु॰ । ३जपसि स्त्री निरु॰ । भावे ल्युट् । ४प्रकाशे न॰ "द्योतनाद्देवः" इति कुल्लू॰ द्युत-णिच-ल्यु । ५प्रकाशके त्रि॰ । भावे ल्युट् । ६प्रकाशने न॰ ।

द्योतनि त्रि॰ द्युत-णिच्-अनि । प्रकाशके "या द्योतनिं वहति शुभ्रयाम्" ऋ॰२।५८।१ "द्योतनिं प्रकाशकं स्वर्यम्" भा॰

द्योतिरिङ्गण पु॰ ज्योतिरिङ्गण+पृषो॰ । खद्योते हेमच॰ ।

द्योभूमि पु॰ द्यौराकाशो भूमिर्गतिस्थानं यस्य । १पक्षिणि शब्दच॰ । द्यौश्च भूमिश्च द्व॰ । २द्यावापृथिव्योः स्त्री द्वि॰व॰

द्योषद् पु॰द्यवि सीदति सद-क्विप् षत्वम् । देवे शब्दरत्ना॰ । सहादौ अषत्वम् द्योषदित्येव ।

द्योत्र न॰ "दिवेर्द्युश्च" उणा॰ दिव-ष्ट्रन् द्युरादेशः द्विश्च । ज्योतिःपदार्थे उज्ज्वलदत्तः ।

द्यौर्लोक पु॰ द्यौरेव लोकः द्योलोक+पृषो॰ । द्युलोके स्वर्गे "किं ताभिर्जयति पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्यौर्लोकं शस्यया" शत॰ब्रा॰

द्रगड़ पु॰द्रेति गडति गड-अच् । वाद्यभेदे (दगड़ काड़ा) त्रिका॰।

द्रङ्गण न॰ तोलके शब्दमाला।

द्रङ्ग पु॰॰पुरीभेदे हेमच॰ । स च "कर्वटादधमो द्रङ्गः पत्तनाद्युत्तमश्च सः" वाचस्पत्युक्तलक्षणः ।

द्रढि नामधातुः दृढं करोति दृढ+णौ णिच् ऋतो रः द्रढीकरणे सक॰उभ॰सेट् । द्रढयति ते । द्रढयन् द्रढयितुम्

द्रढिमन् पु॰दृढस्य भावः इमनिच् ऋतो रः । दृढत्वे "बधान द्रागेव द्रढिमरमणीयं परिकरम्" गङ्गालहरी । "हृदयमरिवधोदयादुदूढद्रढिम दधातु पुनःपुरन्दरस्य" माघः ।

द्रधस् स्त्री रोदस्योः "हे द्रधसी सततो वस्त एकः केशी विश्वा भुवनानि विद्वान्" तैत्ति॰सं॰ ३।२।२।२

द्रप्स न॰दृप्यति कफोऽनेन दृप-बा॰कस ऋतो रः । घनेतरदध्नि(जलोदद) अमरः पृषो॰द्रप्स्य द्राप्स इत्येते अपि तत्रार्थे अमरटीकायां भरतः । २रसे पु॰ "भुवनानामभिर्द्रप्सो अपामसि" यजु॰१४।५ "द्रप्सो रसः" वेददी॰ "यस्ते द्रप्स स्कन्दति यस्ते अंशुरिति यो स्तोकः । स्कन्दति स द्रप्सस्तत्तमाह यस्ते अंशुरिति तदंशुमाह ग्रावच्युतः" शत॰ ब्रा॰ ४।२।४।२ "सोऽष्टौ द्रप्सान् गर्भ्यं भवन्तोऽष्टौ वसवोऽसृज्यन्त तानस्यामुपादधात्"शत॰ ब्रा॰६।१।२।६। ३द्रुतगतियुक्ते च "अनुद्रप्सास इन्दवः" ऋ॰८।६।४ "द्रप्सासः द्रुतगतयः" भा॰

द्रम गतौ भ्वा॰पर॰सक॰सेट् । द्रमति अद्रमीत् दद्राम "वानरा दद्रमुस्तत्र संग्रामं च शशंसिरे" भट्टिः यङि दंद्रम्यते "दंद्रम्यमाणाः परियन्ति मूढाः"कठोप॰ दंद्रमणः

द्रमिल पु॰ देशभेदे । तत्र भवः अण्। द्रामिल चाणक्ये पु॰ तत्र भवे त्रि॰ हेम॰ ।

द्रम्म पु॰ लीला॰ उक्ते षोडशपणे "वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः । ते षोडश द्रम्म इहापि कीर्त्तितो द्रम्मैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः"

द्रव पु॰ द्रु गतौ भावे अप् । १द्रवणे २पलायने ३परीहासे अमरः । ४गतौ ५आसवे । ६वेगे च द्रु-अच् । ७क्षरण

युक्ते त्रि० । २द्रवत्वगुणयुक्तमात्रे त्रि० "आचिच्य काचिद्द्रवरागमेव" कुमा० "द्रवः सङ्घातकठिनः" कुमा० "सर्वाणि द्रवाणि उदङ्स्रुवेण जुहोति" श्रुतिः "गण्डस्थलाघर्षगलन्मदोदकद्रवद्रुमस्कन्धनिलायिनोऽलयः" "मदोदकद्रवकटभित्तिसङ्गिभिः" माघः न्यायोक्ते ३द्रवत्वरूपे गुणभेदे "द्रवोनैमित्तिकोद्रवः" भाषा० द्रवत्वशब्दे दृश्यम् । ४शीले च ।

द्रवक त्रि० द्रु—शीलार्थे अक मुग्ध० । १पलायनशीले २क्षरण-

द्रवज पु० द्रवात् जायते जन—ड । १गुडे राजनि० । २द्रवजातमात्रे त्रि० । (द्रवे राजनि० ।

द्रवत्पत्नी स्त्री द्रवत् पत्नं यस्याः गौरा० ङीष् । शिसड्डीः

द्रवत् उपभोगे अक०पर०सेट् द्रवस् इत्यत्र गणरत्ने कण्ड्वा० गणे पाठान्तरम् । द्रवत्यति । अद्रवत्यीत् ।

द्रवत् त्रि० द्रु—शतृ । १क्षरणयुक्ते २शीघ्रे न० निरु०

द्रवत्व न० द्रवस्य भावः । न्यायोक्ते स्यन्दनहेतौ गुणभेदे भाषा० "सांसिद्धिकद्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् । सांसिद्धिकन्तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः । परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमुच्यते । नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु । द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत्" भाषा० "द्रवत्वंनिरूपयति सांसिद्धिकमिति । द्रवत्वं द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकञ्चेति । द्वितीयं नैमित्तिकं परमाणावेवेति । जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यम् । अन्यत्र पृथिवीपरमाण्वादौ जलद्व्यणुकादौ च अनित्यम् । क्वचित्तेजसि क्वचित् पृथिव्याञ्च नैमित्तिकं द्रवत्वम् । तत्र को वा नैमित्तिकस्तद्दर्शयति नैमित्तिकमिति । वह्नीतिपदन्तेजोऽर्थकम् । तथा च तेजःसंयोगादग्निसंयोगजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वम् । तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतजतुप्रभृतिपृथिव्यां च वर्तत इत्यर्थः । द्रवत्वं स्यन्दने हेतुरिति असमवायिकारणमित्यर्थः । संग्रहे सक्त्वादिसंयोगविशेषे तद्द्रवत्वं स्नेहसहितमिति बोद्धव्यम्" मुक्ता० । तत्र द्रवताप्यत्र स्त्री "न च न द्रवता द्रवता परितो हिमहानकृता न कृता क्वचन" भट्टिः ।

द्रवद्रव्य न० द्रवतीति द्रवं कर्म० । १दुग्धदध्याज्यतक्रासवजलतैलादिषु २दैहिकमूत्रादिषु च ।

द्रवन्ती त्रि० द्रु—शतृ ङीप् । १द्रवयुक्तस्त्रियां सा च २स्रवन्त्यां नद्यां ३मूषिकपर्ण्यां च राजनि० ।

द्रवरस त्रि० द्रवयुक्तो रसो यस्य । १आर्द्ररसे २लाक्षायां स्त्री राजनि० ।

द्रवस् उपभोगे कण्ड्वा० पर० सेट् । द्रवस्यति अद्रवस्यीत् ।

द्रवाधार पु० ६त० । १द्रवद्रव्यस्याधारे २चुलुके च शब्दार्थक०

द्रवाय्य त्रि० द्रु—आय्य । द्रुतिशीले मुग्धबो० ।

द्रवि त्रि० द्रावयति अन्तर्भूतण्यर्थे द्रु—इन् । स्वर्णादिद्रावके स्वर्णकारे "द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत्" ऋ० ६।३।५

द्रविड पु० स्वनामख्याते देशभेदे स च देशः बृ०सं० कूर्मविभागे १४अ० नैरृत्यामुक्तः "नैरृत्यां दिशि देशाः"इत्युपक्रमे "हेमगिरिसिन्धुकालकरैवतकसुराष्ट्रवादर द्रविडाः" तेषां राजा सोऽभिजनोऽस्य वा अण् । द्राविड तद्देशरूपे पित्रादिक्रमेण तत्रवासिनि च । बहुषु अणो लुक् । २ब्राह्मणभेदे सच "आन्ध्राः कर्णाटकाश्चैव गुर्जरा द्रविडास्तथा । महाराष्ट्रा इति ख्याताः पञ्चैते द्रविडाः स्मृताः" वायुसंहिता । ३सवर्णायां व्रात्यक्षत्रियजाते क्षत्रियभेदे यथाह मनुः "झल्लोमल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च । नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च" । जामदग्न्यभयेन क्षत्रियधर्मत्यागेन वृषलत्वं प्राप्ते तद्देशीये ४क्षत्रिये च यथाह भा०आश्व०२९ अ० "ततस्तु क्षत्रियाः केचिज्जामदग्न्यभयार्दिताः । विविशुर्गिरिदुर्गाणि मृगाः सिंहार्दिता इव । तेषां स्वविहितं कर्म तद्भयान्नानुतिष्ठताम् । प्रजा वृषलतां प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् । एवं ते द्रविडाभीराः पुण्ड्राश्च शवरैः सह । वृषलत्वं परिगता व्युत्थानात् क्षत्रधर्मिणः" ५रागिणीभेदे स्त्री गौरा० ङीष् ।

द्रविण न० द्रु—इनन् । १धने २काञ्चने मेदि० । ३बले ४पराक्रमे च निघ० "द्रविणं परिमितमधिकव्ययिनं जनमाकुलीकुरुते" उद्भ० "ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यार्थे चैव शक्तितः"मनुः । "तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गाद्रविणराशयः" रघुः । ५पृथुन्दपपुत्रभेदे पु०"वैन्यस्तु वीर्यमहतामित्युपक्रमे "पुत्रानुत्पादयामास पञ्चार्चिष्मान् प्रशंसितान् । विजिताश्वं धूम्रकेशं हर्यक्षं द्रविणं वृकम्" भाग०४। २२।५० तत्र बले "बलेः पुत्रो महावीर्यो वाणोद्रविणवत्तरः" हरिवं०१६१अ०पराक्रमे "बभूवतुस्ततस्तस्य पत्नौ द्रविणवत्तरौ" भा०उद्यो० ११२अ० । ५वाञ्छिते च द्रविणप्रदशब्दे दृश्यम् । ६क्रौञ्चद्वीपस्थे वर्षपुरुषभेदे पु० "क्रौञ्चद्वीपस्यवर्षनदीना मम्भः पवित्रममलमुपयुञ्जानाः पुरुषर्षभद्रविणदेवक संज्ञाः" भाग० ५.२०।१६

द्रविणक पु० ४वसुसुताग्नेः पुत्रभेदे "अग्नेर्भार्या वसोर्धारा

पुत्रो द्रविणकादयः" भाग०६।६।१२श्लो० द्रविण+स्वार्थे क। २द्रविणशब्दार्थे न०।

द्रविणनाशक न० द्रविणं नाशयति नाशि–ल्यु। शोभाञ्जने शब्दरत्ना० तत्सेवने धननाशकत्वात्तस्य तथात्वम् अतः स्मृतौ शोभाञ्जनभक्षणनिषेधोऽदृष्टफलकएव।

द्रविणप्रद त्रि० द्रविणं प्रददाति प्र+दा–क। १धनदायके २विष्णौ पु०। तस्य वाञ्छितप्रदत्वात् तथात्वम् "सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः" विष्णुस० वाञ्छितप्रदत्वेन तस्य तथात्वम् भाष्ये उक्तम्।

द्रविणस् त्रि० द्रविणमिच्छति लालसायां क्यचि सुक् द्रविणस्यति ततः सम्प० भावे क्विपि अतो लोपे क्वौ लुप्तं न स्थानिवद्भवतीति यलोपः। धनेच्छायाम् "द्रविणोदा द्रविणसः ग्रावहस्तासः" ऋ०१।१५।७ भाष्ये च उक्ता व्युत्पत्तिर्दर्शिता। "द्रविणस्वन्त इह सन्त्विन्दवः" ऋ० ६।८५।१ "द्रविणस्वन्तो धनवन्तः" इति भाष्योक्तेः द्रविणशब्दात् कर्मसाधनात् धनवचनात् मतुप्।

द्रविणस्यु त्रि० द्रविणमात्मनो लालसयेच्छति क्यचि सुक् द्रविणस्य–उन्। लालसया धनकामिनि "द्रविणस्युर्द्रविणसश्चकानः" ऋ०१०।६५।१६ "छन्दस्येव द्रुवरस्युद्रविणस्युः" इत्यादिना पा० क्यचि निपातनम्। लोके तु द्रविणीयुरित्येव।

द्रविणोदस् त्रि० १धनदातरि "द्रविणोदाः धनप्रदस्" ऋ०१।१५।७ "धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः। तमेतं मन्त्रं यास्क एवं निर्वक्ति। नि०८।१ "द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेने नाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति। द्रविणोदा द्रविणस" इत्यादि। सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चस्तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽवगन्तव्यः। द्रविणोदाः। "द्रुदक्षिभ्यामिनन्" उ०२।५१। नित्त्वादाद्युदात्तो द्रविणशब्दः। तद्ददातीति द्रविणोदाः। "क्विप् चेति" पा० क्विप्। पूर्वपदस्य सकारोपजनश्छान्दसः कृत्योत्त्वे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः स्वादेशः। अथ वा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यन्ति। सुप आत्मनः क्यच्। "सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः" वार्त्ति० क्यचि परतः सुगागमः। द्रविणस्यतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्। अतोलोपः। "क्वौ लुप्तं न स्थानिवद्भवति" पा० इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः। एवं द्रविणस् शब्दो धनेच्छावचनः। द्रविणेच्छां दस्यति यथेष्टधनप्रदानेनोपक्षपयतीत्यर्थे दसु उपक्षये इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् "क्विप् चेति" पा० क्विप्। एवं द्रविणोदःशब्दः सकारान्तो भवति। तथा द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्तीति नैरुक्तो व्यवहार उपपद्यते। अतो द्रविणोदस् शब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीया भवति। द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे न उकारोपजनश्छान्दसः। आद्युदात्तत्वं तु नियमेन स्थितम्। ऋत्विग्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजन्तात् क्विप्। अतो लोपादि पूर्ववत्। अत्र द्रविणोदाशब्दोऽपि तत्रार्थे। २अग्नौ च "द्रविणं धनमित्युक्तं बलञ्च द्रविणं स्मृतम्। ददाति तद्भवानेव द्रविणोदास्ततोभवान्" वराहपु०।

द्रवित्नु त्रि० द्रु–गतौ इत्नु। गतिशीले "शविष्टस्य द्रवित्नवः" ऋ०८।७४।१४। "रथमस्तस्य द्रवित्नुम्" ऋ० १०।११।८

द्रव्य न०द्रोर्विकारः द्रोरिति यत् "द्रव्यञ्च भव्ये" पा०निपा०। १पित्तले २वित्ते ३पृथिव्यादिषु नवसु। ४विलेपने न० ५भेषजे ६द्रुमविकारे ७तत्सम्बन्धिनि च त्रि० मेदि०। ८जतुनि ९विनये न० हेम०। १०मद्ये न० राजनि०। द्रव्यलक्षणमौलुक्यशब्दे १५८३ पृ० उक्तं तद्भेदाश्च नव "पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालोदिगात्मा इति द्रव्याणि" कणा० सू० "इदानीमपवर्गभागितया सर्वपदार्थाश्रयतया च प्रथमोद्दिष्टस्य द्रव्यपदार्थस्य विभागं विशेषोद्देशञ्च कुर्वन्नाह पृथिव्याप इति इतिकारोऽवधारणार्थः तेन नवैव द्रव्याणि नाधिकानि न न्यूनानि वेत्यर्थः। ननु विभागबलादेव न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदसिद्धौ किमितिकारेणेति चेत् उद्देशमात्रपरतयाऽपि स्वतसम्भवे विभागतात्पर्यस्फोरणार्थतयैवेतिकाराभिधानात् सुवर्णादीनामीश्वरस्य चात्रैवान्तर्भावात् अन्धकारस्य चाधिकत्वेनाशङ्क्यमानस्याभावत्वव्युत्पादनादेतदध्यवसेयम्। असमासकरणन्तु सर्वेषां प्राधान्यप्रदर्शनाय" उप०३०। वैद्यके तु तस्य पञ्चविधतोक्ता यथा "रसोगुणस्तथा वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च। पञ्चानां यः समाहारस्तद्द्रव्यमिति कीर्त्यते" इति भिषग्वराः। प्रकारान्तरेण च पञ्चविधम् अत्यन्तकठिनकठिनार्द्रकोमलद्रवद्रव्यभेदात्। द्रव्यभेदानां गुणवत्तावधिश्च वैद्यकोक्तः यथा "गुणहीनं भवेद्वर्षादूर्द्ध्वं तद्रूपमौषधम्। मासद्वयात् तथा

चूर्णं लभते हीनवीर्य्यताम्। हीनत्वं गुटिका लेहो लभते वत्सरात् परम्। हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा। घृततैलाद्या इति योगविशेषणम्। चतुर्मासाधिकाः संवत्सरादुपरि चत्वारोमासा अधिका येषां ते। "घृतमब्दात् परं पक्वं हीनवीर्य्यत्वमाप्नुयात्। तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम्। तदपि षोड़शमासाभ्यन्तरे पक्वतैलं गुणाधिकं बोद्धव्यम्। "ओषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्य्या वत्सरात्परम्"। ओषध्यो धान्यादयः। लघुपाकाः शीघ्रपाकाः "निर्वीर्य्याः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवोरसाः"।

सामान्यतो वैद्यकेऽभिनवानामेव गुणवत्ता घृतादीनां पक्वानामपि केषाञ्चित् गुणवत्ता उक्ता यथा "द्रव्याण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ। ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः" रसादिमध्येऽपि द्रव्यस्यैव सुश्रुते प्रधानत्वमुक्तं यथा

"अथातो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। केचिदाचार्य्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं कस्माद्व्यवस्थितत्वादिह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयो यथाऽऽमे फले ये रसादयस्ते पक्वे न सन्ति। नित्यत्वाच्च नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः स एव सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति। स्वजात्यवस्थानाच्च यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न गच्छत्येवं शेषाणि। पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च पञ्चभिरिन्द्रियैर्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः। आश्रयत्वाच्च द्रव्यमाश्रिता रसादयो भवन्ति। आरम्भसामर्थ्याच्च द्रव्याश्रित आरम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य सङ्क्षुद्य विपचेदित्येवमादिषु न रसादिष्वारम्भः। शास्त्रप्रामाण्याच्च शास्त्रे हि द्रव्यं प्रधानमुपदेशे हि योगानां यथा मातुलुङ्गाग्निमन्थौ चेति न रसादय उपदिश्यन्ते। क्रमापेक्षितत्वाच्च रसादीनां रसादयो हि द्रव्य क्रममपेक्षन्ते यथा तरुणे तरुणाः सम्पूर्णे सम्पूर्णा इति। एकदेशसाध्यत्वाच्च द्रव्याणामेकदेशतोऽपि व्याधयः साध्यन्ते यथा महावृक्षक्षीरेणेति तस्माद्द्रव्यं प्रधानं द्रव्यलक्षणन्तु क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति। नेत्याहुरन्ये रसास्तु प्रधानं कस्मादागमादागमोहि शास्त्रमुच्यते शास्त्रे हि रसा अधिकृता यथा रसायत्त आहार इति तस्मिंश्च प्राणाः। उपदेशाच्चोपदिश्यन्ते हि रसा यथा मधुराम्ललवणा वातं शमयन्ति। अनुमानाच्च रसेन ह्यनुमीयते द्रव्यं यथा मधुरमिति। ऋषिवचनाच्च ऋषिवचनं वेदो यथा किञ्चिदिज्यार्थं मधुरमाहरेदिति। तस्माद्रसाः प्रधानं रसेषु गुणसंज्ञा। रसलक्षणमन्यतो वक्ष्यामः। नेत्याहुरन्ये। वीर्य्यं प्रधानमिति कस्मात्तद्वशेनौषधकर्म्मनिष्पत्तेः। इहौषधकर्म्माण्यूर्द्धाधोभागोभयभागसंशोधनसंशमनसंग्राहकाग्निदीपनप्रपीड़नलेखनबृंहणरसायनवाजीकरणश्वयथुकरणविलयनदहनदारणदाहनप्राणघ्नविषप्रशमनानि वीर्य्यप्राधान्याद्भवन्ति। तच्च वीर्य्यं द्विविधमुष्णं शीतं चाग्नीषोमीयत्वाज्जगतः। केचिदष्टविधमाहुरुष्णं शीतं स्निग्धं रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णं चेत्येतानि वीर्य्याणि स्वबलगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्मकर्म कुर्वन्ति यथा तावन्महत्पञ्चमूलं कषायं तिक्तानुरसं वातं शमयेदुष्णवीर्य्यत्वात् तथा कुलत्थः कषायः कटुकः पलाण्डुः स्नेहभावाच्च। मधुरश्चेक्षुरसो वातं वर्द्धयति शीतवीर्य्यत्वात्। कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्य्यत्वादम्लमामलकं लवणं सैन्धवञ्च। तिक्ता काकमाची पित्तं वर्द्धयत्युष्णवीर्य्यत्वान्मधुरा मत्स्याश्च। कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्द्धयति स्निग्धवीर्य्यत्वात्। अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रूक्षवीर्य्यत्वान्मधुरं क्षौद्रञ्च। तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तम्" भवन्ति चात्र "ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै। रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम्। ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै। तैक्ष्ण्यौष्ण्यलघुताश्चैव न ते तत्कर्म्मकारिणः। ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै। स्नेहगौरवशैत्यानि बलासं वर्द्धयन्ति ते" तस्माद्वीर्य्यं प्रधानमिति। नेत्याहुरन्ये। विपाकः प्रधानमिति कस्मात् सम्यङ्मिथ्याविपाकत्वादिह सर्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यक् विपक्वानि गुणं दोषं वा जनयन्ति। तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति। केचित्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकं चेति तत्तु न सम्यक् भूतगुणादागमाच्चाम्लो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्याग्नेर्मन्दत्वात्। यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति श्लेष्मा हि विदग्धो लवणतामुपैति मधुरो मधुरस्याम्लोऽम्लस्यैवं सर्वेषामिति केचिदाहुर्दृष्टान्तं चोपदिशन्ति यथा तावत् क्षीरस्थालीगतमभिपच्यमानं मधुरमेव स्यात्तथा शालियवमुद्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति तद्वदिति। केचिद्वदन्त्यबलवन्तो बलवतां वशमायान्ती-

त्येवमनवस्थितिस्तस्मादसिद्धान्त एव। आगमे हि द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्च तयोर्मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्यापश्च गुर्व्यः शेषाणि लघूनि तस्माद्द्विविध एव पाक इति। भवन्ति चात्र। द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः। निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते। तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु। निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते। पृथक्त्वदर्शिनामेष वादिनां वादसंग्रहः। चतुर्णामपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः। तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित्किञ्चिद्वीर्य्येण सेवितम्। किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा। पाको नास्ति विना वीर्य्याद्वीर्य्यं नास्ति विना रसात्। रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम्। जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योऽन्यापेक्षकं स्मृतम्। अन्योऽन्यापेक्षकं जन्म यथा स्याद्देहदेहिनोः। वीर्य्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः। रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः। द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न षड्रसाः। श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः। अमीमांस्यान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः। आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः। प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः। नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कथञ्चन। सहस्रेणापि हेतूनां नाम्बष्ठादिर्विरेचयेत्। तस्मात्तिष्ठेत्तु मतिमानागमेन तु हेतुषु"। "वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते। द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन व्यवस्थितः" हरिणा परिभाषिते ११वस्तुपदार्थे च। "स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्या कर्मादिरेव च" हरिः लिङ्गसंख्यानन्वयित्वेन सत्वरूपतया च तस्य तथात्वम्। "क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः। असत्वभूतता तस्या द्वयमेवावधार्य्यताम्" हरिः। क्रियानाधारकारकत्वैर्न युज्यते इत्यर्थः। तेन लिङ्गसंख्याकारकत्वशून्यत्वं सत्वत्वमेव द्रव्यत्वम्। "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्यम्। द्रव्यविशेषहस्तादौ उच्छिष्टदोषादिशुद्धिभेद उक्तः कूर्मपु० "उच्चावचान्नपानेषु द्रव्यहस्तो भवेन्नरः। भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत्। तैजसं वै समादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः। भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत्। यद्यद्द्रव्यं करे धृत्वा भवेदुच्छेषणान्वितः। अनिधायैतरद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामायात्। वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात् न तत्संस्पृश्याचमेदिह। अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि। कृत्वा मूत्रपुरीषं वा द्रव्यहस्तो न दुष्यति"।

द्रव्यक त्रि० द्रव्यं हरति वहति आवहति वा द्रव्य+कन्। १द्रव्यहारके २तद्वाहके ३द्रव्यावाहके च।

द्रव्यकल्क पु० "द्रव्यकल्कः पञ्चधा स्यात् कल्कं चूर्णं रसस्तथा। तैलमष्टिः क्रमाज्ज्ञेयं यथोत्तरगुणं प्रिये! वैद्यकोक्ते कल्कादिपञ्चके।

द्रव्यगण पु०। ६त०। सुश्रुतोक्ते ओषधिविशेषाणां सप्तत्रिंशन्मितानां गणभेदे ते च तत्र दर्शिता यथा "द्रव्यसंग्रहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।
अथातः समासेन सप्तत्रिंशद्द्रव्यगणा भवन्ति। तद्यथा। विदारीगन्धा विदारी सहदेवा विश्वदेवा श्वदंष्ट्रा पृथक्पर्णी शतावरी सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्षभकौ महासहा क्षुद्रसहा बृहत्यौ पुनर्नवैरण्डो हंसपदी वृश्चिकाल्यृषभी चेति। "विदारीगन्धादिरयं गणः पित्तानिलापहः। शोषगुल्माङ्गमर्दोर्द्ध्वश्वासकासविनाशनः१। आरग्वधमदनगोपघोण्टाकुटजपाठाकण्टकीपाटलामूर्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदासीकुरुण्टकगुडूचीचित्रकशार्ङ्गेष्टाकरञ्जद्वयपटोलकिराततिक्तकानि सुषवी चेति। आरग्वधादिरित्येष गणः श्लेष्मविषापहः। मेहकुष्ठज्वरवमीकण्डूघ्नो व्रणशोधनः२। वरुणार्त्तगलशिग्रुतर्कारीमेषशृङ्गीपूतीकनक्तमालमोरटाग्निमन्थसैरीयकद्वयबिम्बीवसुकवसिरचित्रकशतावरीविल्वाजशृङ्गीदर्भा बृहतीद्वयञ्चेति। वरुणादिर्गणो ह्येष कफमेदोनिवारणः। विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माभ्यन्तरविद्रधीन्३। वीरतरुसहचरद्वयदर्भवृक्षादनीगुन्द्रानलकुशकाशाश्मभेदकाग्निमन्थमोरटावसुकवसिरभल्लूककुरुण्टकेन्दीवरकपोतवङ्काः श्वदंष्ट्रा चेति। वीरतर्वादिरित्येष गणो वातविकारनुत्। अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः४। सालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेषशृङ्गीतिनिशचन्दनशिंशपाशिरीषासनधवार्जुनतालशाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकञ्चेति। सालसारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशनः। मेहपाण्ड्वामयहरः कफमेदोविशोषणः५। रोध्रसावररोध्रपलाशकुटन्नटाशोकफञ्जीकट्फलैलवालुकसल्लकीजिङ्गिनीकदम्बसालाः कदली चेति। एष रोध्रादिरित्युक्तो मेदःकफहरो गणः।

योनिदोषहरः स्तन्यो व्रण्यो विषविनाशनः६। अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेतावृश्चिकाल्यलवणाख्तापसवृक्षश्चेति। अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः। कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः७। सुरसाश्वेतसुरसाफणिज्झकार्जकभूस्तृणसुगन्धकसुमुखकालमालकासमर्दक्षवकखरपुष्पाविडङ्गकट्फलसुरसीनिर्गुण्डीकुलाहलोन्दुरुकर्णिकाफञ्जीप्राचीबलाकाकमाच्यो विषमुष्टिकश्चेति। सुरसादिर्गणो ह्येष कफहृत् कृमिसूदनः। प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः८। मुष्ककपलाशधवचित्रकमदनवृक्षशिंशपावज्रवृक्षास्त्रिफला चेति। मुष्ककादिर्गणो ह्येष मेदोघ्नः शुक्रदोषहृत्। मेहार्शःपाण्डुरोगघ्नः शर्कराश्मरिनाशनः९। पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाजमोदेन्द्रयवपाठाजीरकसर्षपमहानिम्बफलहिङ्गुभार्गीमधुरसातिविषावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी चेति। पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचीः निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नश्चामपाचनः१०। एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकाऽगुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति। एलादिको वातकफौ निहन्याद्विषमेव च। वर्णप्रसादनः कण्डूपिडकाकोठनाशनः११। वचामुस्तातिविषाभयाभद्रदारूणि नागकेशरञ्चेति १२। हरिद्रादारुहरिद्राकलशीकुटजबीजानि मधुकं चेति१३। एतौ वचाहरिद्रादी गणौ स्तन्यविशोधनौ। आमातीसारशमनौ विशेषाद्दोषपाचनौ १२।१३। श्यामामहाश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खिनीतिल्वककम्पिल्लकरम्यकक्रमुकपत्रश्रेणीगवाक्षीराजवृक्षकरञ्जद्वयगुडूचीसप्तलाच्छगलान्त्रीसुधाः सुवर्णक्षीरी चेति। उक्तः श्यामादिरित्येष गणो गुल्मविषापहः। आनाहोदरविड्भेदी तथोदावर्त्तनाशनः१४। बृहतीकण्टकारिकाकुटजफलपाठा मधुकञ्चेति। पाचनीयो बृहत्यादिर्गणः पित्तानिलापहः। कफारोचकहृद्रोगमूत्रकृच्छ्ररुजापहः१५। पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्वागुडूचीपाठाः कटुरोहिणी चेति। पटोलादिर्गणः पित्तकफारोचकनाशनः। ज्वरोपशमनो व्रण्यश्छर्द्दिकण्डूविषापहः१६। काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्यो मधुकञ्चेति।

काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः। जीवनो बृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा१७। ऊषकसैन्धवशिलाजतुकासीसद्वयहिङ्गूनि तुत्थकञ्चेति। ऊषकादिः कफं हन्ति गणो मेदोविशोषणः। अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्रगुल्मप्रणाशनः१८। सारिवामधुकचन्दनकुचन्दनपद्मककाश्मरीफलमधूकपुष्पाण्युशीरञ्चेति। सारिवादिः पिपासाघ्नो रक्तपित्तहरो गणः। पित्तज्वरप्रशमनो विशेषाद्दाहनाशनः१९। अञ्जनरसाञ्जननागपुष्पप्रियङ्गुनीलोत्पलनलदनलिनकेशराणि मधुकञ्चेति। अञ्जनादिर्गणो ह्येष रक्तपित्तनिवर्हणः। विषोपशमनो दाहं निहन्त्याभ्यन्तरं तथा२०। परूषकद्राक्षाकट्फलदाडिमराजादनकतकफलशाकफलानि त्रिफला चेति। परूषकादिरित्येष गणोऽनिलविनाशनः। मूत्रदोषहरो हृद्यः पिपासाघ्नो रुचिप्रदः२१। प्रियङ्गुसमङ्गाधातकीपुन्नागरक्तचन्दनकुचन्दनमोचरसरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्ल्यो दीर्घमूला चेति २२। अम्बष्ठाधातकीकुसुमसमङ्गाकट्वङ्गमधुकबिल्वपेशिकारोध्रसावररोध्रपलाशनन्दीवृक्षपद्मकेशराणि चेति २३। गणौ प्रियङ्ग्वम्बष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ। सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानाञ्चापि रोपणौ२२।२३। न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षमधूककपीतनककुभाम्रकोशाम्रचोरकपत्रजम्बूद्वयपियालमधुकरोहिणीवञ्जुलकदम्बबदरीतिन्दुकीसल्लकीरोध्रसावररोध्रभल्लातकपलाशा नन्दीवृक्षश्चेति। न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संग्राही भग्नसाधकः। रक्तपित्तहरो दाहमेदोघ्नो योनिदोषहृत्२४। गुडूचीनिम्बकुस्तुम्बुरुचन्दनानि पद्मकञ्चेति। एष सर्व्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः। हृल्लासारोचकवमीपिपासादाहनाशनः २५। उत्पलरक्तोत्पलकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकाणि मधुकञ्चेति। उत्पलादिरयं दाहपित्तरक्तविनाशनः। पिपासाविषहृद्रोगच्छर्द्दिमूर्च्छाहरो गणः२६। मुस्ताहरिद्रादारुहरिद्राहरीतक्यामलकविभीतककुष्ठहैमवतीवचापाठाकटुरोहिणीशार्ङ्गेष्टातिविषाद्राविडीभल्लातकानि चित्रकश्चेति। एष मुस्तादिको नाम्ना गणः श्लेष्मनिषूदनः। योनिदोषहरः स्तन्यशोधनः पाचनस्तथा२७। हरितक्यामलकविभीतकानि त्रिफला। त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशिनी। चक्षुष्या दीपनी चैव विषमज्वरनाशिनी२८। पिप्पलीमरिचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम्। त्र्यूषणं कफमेदोघ्नं मेहकुष्ठत्वगामयान्। निहन्याद्दीपनं गुल्म-

पीनसाग्न्यल्पतामपि२९। आमलकीहरीतकीपिप्पल्यश्चित्रकश्चेति। आमलक्यादिरित्येष गणः सर्वज्वरापहः। चक्षुष्यो दीपनो वृष्यः कफारोचकनाशनः३०। त्रपुसीसताम्ररजतकृष्णलोहसुवर्णानि लोहमलश्चेति। गणस्त्रप्वादिरित्येष गरक्रिमिहरः परः। पिपासाविषहृद्रोगपाण्डुमेहहरस्तथा३१। लाक्षारेवतकुटजाऽश्वमारकट्फलहरिद्राद्वयनिम्बसप्तच्छदमालत्यस्त्रायमाणा चेति। कषायस्तिक्तमधुरः कफपित्तार्त्तिनाशनः। कुष्ठक्रिमिहरश्चैव दुष्टव्रणविशोधनः३२। पञ्च पञ्चमूलान्यत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः। तत्र त्रिकण्टकबृहतीद्वयपृथक्पर्ण्यो विदारीगन्धा चेति कनीयः१। कषायतिक्तमधुरं कनीयः पञ्चमूलकम्। वातघ्नं पित्तशमनं वृंहणं बलवर्द्धनम्३२। बिल्वाग्निमन्थटुण्टुकपाटलाकाश्मर्यश्चेति महत्२। "सतिक्तं कफवातघ्नं पाके लघ्वग्निदीपनम्। मधुरानुरसञ्चैव पञ्चमूलं महत् स्मृतम्३३। अनयोर्दशमूलमुच्यते। "गणः श्वासहरो ह्येष कफपित्तानिलापहः। आमस्य पाचनश्चैव सर्वज्वरविनाशनः३४। विदारीसारिवारजनीगुडूच्योऽजशृङ्गी चेति वल्लीसंज्ञः ३। करमर्दत्रिकण्टकसैरीयकशतावरीगृध्रनख्य इति कण्टकसंज्ञः ४। रक्तपित्तहरौ ह्येतौ शोफत्रयविनाशनौ। सर्वमेहहरौ चैव शुक्रदोषविनाशनौ३५।३६ कुशकाशनलदर्भकाण्डेक्षुका इति तृणसंज्ञकः ५। मूत्रदोषविकारञ्च रक्तपित्तं तथैव च। अन्त्यः प्रयुक्तः क्षीरेण शीघ्रमेव विनाशयेत्। एषां वातहरावाद्यावन्त्यः पित्तविनाशनः। पञ्चकौ श्लेष्मशमनावितरौ परिकीर्त्तितौ" ३७ त्रिवृतादिकमन्यत्रोपदेक्ष्यामः। "समासेन गणा ह्येते प्रोक्तास्तेषान्तु विस्तरम्। चिकित्सितेषु वक्ष्यामि ज्ञात्वा दोषबलाबलम्। एभिर्लेपान् कषायांश्च तैलं सर्पींषि पानकान्। प्रविभज्य यथान्यायं कुर्वीत मतिमान् भिषक्। धूमवर्षानिलक्लेदैः सर्वर्त्तुष्वनभिद्रुते। ग्राहयित्वा गृहे न्यस्येद्विधिनौषधसंग्रहम्। समीक्ष्य दोषभेदांश्च गणान् भिन्नान् प्रयोजयेत्। पृथङ्मिश्रान् समस्तान्वा गणं वा व्यस्तसंहतम्"।

द्रव्यगुण पु॰ द्रव्यस्य गुणः प्रतिपाद्यतया यत्र। द्रव्याणां ज्ञापके ग्रन्थभेदे यथा भावप्र॰ द्रव्याणां गुणज्ञापकभाग इत्यादि।

द्रव्यपति पु॰ द्रव्यभेदानां पतिः। वृ॰सं॰ ४१अ॰ उक्ते द्रव्यभेदानां महार्घतादिप्रयोजके पत्यौ मेषादिराशौ यथा "ये येषां द्रव्याणामधिपतयो राशयः समुद्दिष्टाः। मुनिभिः शुभाशुभार्थं तानागमतः प्रवक्ष्यामि। वस्त्राविककुतपानां मसूरगोधूमरालकयवानाम्। स्थलसम्भवौषधीनां कनकस्य च कीर्त्तितो मेषः। गवि वस्त्रकुसुमगोधूमशालियवमहिषसुरभितनयाः स्युः। मिथुनेऽपि धान्यशारदवल्लीशालूककर्पासाः। कर्किणि कोद्रवकदलीदूर्वाफलकन्दपत्रचोचानि। सिंहे तुषधान्यरसाः सिंहादीनां त्वचः सगुडाः। षष्ठेऽतसीकलायाः कुलत्थगोधूममुद्गनिष्पावाः। सप्तमराशौ माषा गोधूमाः सर्षपाः सयवाः। अष्टमराशाविक्षुः सैक्यं लोहान्यजाविकं चापि। नवमे तु तगरलवणाम्बरास्त्रतिलधान्यमूलानि। मकरे तरुगुल्माद्यं सैक्येक्षुसुवर्णकृष्णलोहानि। कुम्भे सलिलजफलकुसुमरत्नचित्राणि रूपाणि। मीने कपालसम्भवरत्नान्यम्बूद्भवानि वज्राणि। स्नेहाश्च नैकरूपा व्याख्याता मत्स्यजातं च। राशेश्चतुर्दशार्थायसप्तनवपञ्चमस्थितो जीवः। द्व्येकादशदशपञ्चाष्टमेषु शशिजश्च वृद्धिकरः। षट्सप्तमगो हानिं वृद्धिं शुक्रः करोति शेषेषु। उपचयसंस्थाः क्रूराः शुभदाः शेषेषु हानिकराः। राशेर्यस्य क्रूराः पीडास्थानेषु संस्थिता बलिनः। तत्प्रोक्तद्रव्याणां महार्घता दुर्लभत्वं च। इष्टस्थाने सौम्या बलिनो येषां भवन्ति राशीनाम्। तद्द्रव्याणां वृद्धिः सामार्घ्यमदुर्लभत्वं च। गोचरपीडायामपि राशिर्बलिभिः शुभग्रहैर्दृष्टः। पीडां न करोति तथा क्रूरैरेवं विपर्यासः"।

द्रव्यमय त्रि॰ द्रव्य+प्राचुर्य्ये मयट्। साधनतया द्रव्यप्रचुरे यज्ञे द्रव्यसाधनके यज्ञादौ "द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा ज्ञानयज्ञास्तथापरे। स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च इत्युपक्रमे "श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप!। सर्वं कर्माखिलं पार्थ! ज्ञाने परिसमाप्यते" गीता।

द्रव्यविशेष पु॰ सुश्रुतोक्ते धर्मविशेषेण द्रव्याणां पार्थिवत्वादिविशेषे यथा

"अथातो द्रव्यविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां समुदायाद्द्रव्याभिनिर्वृत्तिरुत्कर्षस्त्वभिव्यञ्जको भवतीदं पार्थिवमिदमाप्यमिदं तैजसमिदं वायव्यमिदमाकाशीयमिति। तत्र स्थूलसारसान्द्रमन्दस्थिरखरगुरुकठिनगन्धबहुलमीषत्कषायं प्रायशो मधुरमितिपार्थिवं तत् स्थैर्य्यबलसङ्घातोपचयकरं विशेषतश्चाधोगतिस्वभावमिति। शीतस्तिमितस्निग्धगुरुसरसान्द्रमृदुपिच्छिलरसबहुलमीषत्कषायाम्ललवणं म-

धुररसप्रायमाप्यं तत् स्नेहनप्रह्लादनक्लेदनबन्धनविष्यन्दनकरमिति । उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मरूक्षखरलघुविशदं रूपगुणबहुलमीषदम्ललवणं कटुकरसप्रायं विशेषतश्चोर्द्ध्वगतिस्वभावमिति तैजसं तद्दहनपचनधारणतापनप्रकाशनप्रभावर्णकरमिति । सूक्ष्मरूक्षखरशिशिरलघुविशदं स्पर्शबहुलमीषत्तिक्तं विशेषतः कषायमिति वायवीयं तद्वैशद्यलाघवग्लपनविरूक्षणविचारणकरमिति । श्लक्ष्णसूक्ष्ममृदुव्यवायिविविक्तमव्यक्तरसं शब्दबहुलमाकाशीयं तन्मार्दवशौषिर्य्यलाघवकरमिति" ।

द्रव्यशुद्धि स्त्री ६त० । द्रव्याणां प्रक्षालनादिना मलादेरपनयने । द्रव्यविशेषस्य शुद्धिभेदा ३७६ पृष्ठादौ दृश्याः "प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च" मनुः

द्रष्टव्य त्रि० दृश–तव्य । साक्षात्कर्त्तव्ये "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" बृ०उ० ।

द्रष्टृ त्रि० दृश–तृच् । १दर्शके २साक्षात्कारके ३प्रकाशके च "नान्योतोऽस्ति द्रष्टा" श्रुतिः "द्रष्टारोव्यवहाराणां साक्षिणश्च तएव हि" याज्ञ० । "दृश्यद्रष्टृसंयोगो हेयहेतुः" योगसू० "चक्षुर्जन्यमनोवृत्तिश्चिद्युक्ता रूपभासिका । दृष्टिरित्युच्यते द्रष्टा दृष्टिकर्त्रेति चोच्यते शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ।

सांख्यमते यथा पुरुषस्य द्रष्टृत्वं तथा सां०सू० निरणायि यथा"द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम्"द्रष्टृत्वादिपञ्चकं वक्तृत्वादिपञ्चकं सङ्कल्पयितृत्वं चात्मनः पुरुषस्य, दर्शनादिवृत्तौ करणत्वं त्विन्द्रियाणामित्यर्थः । ननु द्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिकं कदाचिदनुभवे पर्य्यवसानात् पुरुषस्याविकारिणोऽपि घटतां वक्तृतादिकं क्रियामात्रं तत्कथं कूटस्थस्य घटतामिति चेन्न अयस्कान्तवत् सान्निध्यमात्रेण दर्शनादिवृत्तिकर्तृत्वस्यैवात्र द्रष्टृत्वादिशब्दार्थत्वात् । यथा हि महाराजः स्वयमव्याप्रियमाणोऽपि सैन्येन करणेन योद्धा भवत्याज्ञामात्रेण प्रेरकत्वात् तथा कूटस्थोऽपि पुरुषश्चक्षुराद्यखिलकरणैर्द्रष्टा वक्ता सङ्कल्पयिता चेत्येवमादिर्भवति संयोगाख्यसान्निध्यमात्रेणैव तेषां प्रेरकत्वादयस्कान्तमणिवदिति । कर्तृत्वं चात्र कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं करणत्वं क्रियाहेतुव्यापारवत्त्वं तत्साधकतमत्वं वा कुठारादिवत् । यत् तु शास्त्रेषु पुरुषे दर्शनादिकर्तृत्वं निषिध्यते तदनुकूलकृतिमत्त्वं तत्तत्क्रियावत्त्वं वा । तथा चोक्तम् "अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् । निरिच्छत्वादकर्त्तासौ कर्त्ता सन्निधिमात्रतः" इति अतएव कारकचक्रप्रयोक्तृताशक्तेरात्मस्वरूपतया द्रष्टृत्ववक्तृत्वादिकमात्मनो नित्यमिति श्रूयते । "न द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते न श्रोतुःश्रुतेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिनेति" । ननु प्रमाणविभागे प्रत्यक्षादिवृत्तीनामेव करणत्वमुक्तमत्र कथमिन्द्रियस्योच्यत इति चेन्न अत्र दर्शनादिरूपासु चक्षुरादिद्वारकबुद्धिवृत्तिष्वेवेन्द्रियाणां करणत्ववचनात् । तत्र पुरुषनिष्ठे बोधाख्यफले वृत्तीनां करणत्वस्योक्तत्वादिति" प्र० भाष्यम् ।

सां०का० तत्त्वकौमुद्योस्तथैव व्यवस्थापितं यथा "तस्माच्च विपर्य्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य । कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च" "तत्र चेतनत्वेन अविषयत्वेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते चेतनोहि द्रष्टा भवति नाचेतनः । साक्षी च दर्शितविषयो भवति यस्मै प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी यथा हि लोके अर्थिप्रत्यर्थिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः एवं प्रकृतिरपि स्वचरितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी । न चाचेतनोविषयो वा शक्योविषयं दर्शयितुमिति चैतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी अतएव द्रष्टापि भवति" त०कौ० न्यायमते च दर्शनादिज्ञानाश्रयत्वादात्मनोद्रष्टृत्वं सुव्यक्तमिति भेदः ।

द्रह पु० ह्रद+पृषो० । अगाधजले ह्रदे हेमच० ।

द्रह्यत् त्रि० दृंह–शतृ वेदे निपा० । दृढीकुर्वति । "द्रपत् सोमं पाहि द्रह्यदिन्द्र !" ऋ०२।११।१५ "दृह्यत् दृंहते रिदं रूपं दृढीकुर्वत्" भा० ।

द्रा स्वप्ने पलायने अदा०अक० अनिट् । द्राति अद्रासीत् । दद्रौ पलायनं बहुलायासेन गतिः तत्र सक० । "सतयोदस्य दद्रुः" ऋ०१।६२।११। द्रापयति "एष वै तं द्रापयति यं दिद्रापयिषति" शत० ब्रा०६।१।१।२४। अप+अपसरणे "अप द्राह्यवीरहः" अथ०६।१४।२ "साप द्रान्त्वरातयः" ६।१२६।१

नि+मेध्यानाड़ीसंयोगरूपनिद्रायाम् अक० । "तदा निद्द्रावुपपल्वलं खगः" नैष० ।

प्र+प्रकर्षेण पलायने प्रद्राणः

द्राक् अव्य० द्रा–बा०कु । द्रुते शीघ्रे झटितीत्यर्थे अमरः "द्राक्पर्य्यस्तकपालसम्पुटमिलदित्यादि" वीरच० "धनस्य द्राग्वियुक्तता" कामन्द० "साक्षात्कृति क्षतिषु निरस्यानन्दमिन्द्रादिषु द्राक्" नैष० ६स० ।

द्राच काङ्क्षायां भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। द्राङ्क्षति अद्राङ्क्षीत्। दद्राङ्क्ष दद्राङ्क्षतुः।

द्राचा स्त्री द्राचि–अ बा० नलोपः। मृद्वीकायां गोस्तन्यां (किसमिस) अमरः। "द्राचा पक्वा सरा शीता चक्षुष्या बृंहिणी गुरुः। स्वादुपाकरसा स्वर्या तुवरा सृष्टमूत्रविट्। कोष्ठमारुतकृद्वृष्या कफपुष्टिरुचिप्रदा। हन्ति तृष्णाज्वरश्वासवातवातास्रकामलान्। कृच्छ्रास्रपित्तसम्मोहदाहशोषमदात्ययान्। आमा साऽल्पगुणा गुर्वी सैवाम्ला रक्तपित्तकृत्। वृष्या स्वादु गोस्तनी द्राचा गुर्वी च कफपित्तहृत्। अबीजान्या स्वल्पतरा गोस्तनीसदृशी गुणैः। द्राचा पर्वतजा लघ्वी साऽम्ला श्लेष्माम्लपित्तकृत्। द्राचा पर्वतजा यादृक् तादृशी करमर्दिका" इति भावप्र० तस्याः फलम् अण् हरीत० लुप्। तत्फलेऽपि स्त्री। "द्राचे! द्रच्यन्ति के त्वामसृत! मृतमसि" गीतगो० "आलीर्षाजिनरतासु द्राचावलयभूमिषु" रघुः "पुष्पागतालीबहुलं द्राचारसघनं क्वचित्" हरिवं० ११४अ० अप्राणिपञ्चनात् परस्य द्राचाशब्दस्य तत्पुरुषे चूर्णा० आद्युदात्तता। प्रस्थशब्दे परे मालादित्वात् पूर्वपदमाद्युदात्तम् द्राचाप्रस्थः। यवा०मतोर्मस्य न वः। द्राचामान्

द्राचाघृत न० द्राचामिश्रणेन पक्वं घृतम्। "पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राचार्द्धप्रस्थसाधितः। कामलागुल्मपाण्डुर्त्तिज्वरमेहोदरापहः" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे

द्राख शोषणे सक० अलमर्थे अक०भ्वा०पर० सेट्। द्राखति अद्राखीत्। ऋदित् णिचि चङि अदद्राखत् त। दद्राख अयं वधेऽपि।

द्राघ आयासे शक्तौ भ्रमे च भ्वा०पर० अक० सेट्। द्राघति अद्राघीत्। ऋदित् णिचि चङि अदद्राघत् त। दद्राघ केचित् अस्य इदित्त्वमपीच्छन्ति द्राङ्घति अद्राङ्घीत्।

द्राघि नामधातुः दीर्घीकरणे दीर्घं करोति दीर्घ+कृतौ णिच्–द्राघादेशः सक० उभ० सेट्। द्राघयति ते अदिद्राघत् त। "द्राघयन्ति हि मे शोकं स्मर्यमाणागुणास्तव" भट्टिः

द्राघिमन् पु० दीर्घस्य भावः इमनिच् द्राघादेशः। दीर्घत्वे "वासांसि च द्राघिमवन्त्युद्रूढः" भट्टिः "वर्षिमा च मे द्राघिमा च मे" यजु०१८।४

द्राघिष्ठ त्रि० अतिशयेन दीर्घः इष्ठन् द्राघादेशः। अतिदीर्घे ईयसुन् द्राघीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

द्राघमन् पु० द्राघिमन्+वेदे पृषो० इकारस्याकारः। दीर्घत्वे "दीर्घं द्राघमा सुरभि भूरस्मे" ऋ०१०।७०।४ तृतीयास्थाने आच् अनोऽल्लोपे रूपसिद्धिः द्राघमा द्राघिम्ना इत्यर्थः।

द्राड विभेदे भ्वा०आ० सक०सेट्। द्राडते अद्राडिष्ट। दद्राडे

द्राण त्रि० द्रा–कर्त्तरि क्त तस्य नः। १सुप्ते २पलायिते च। भावे क्त। ३स्वप्ने पलायने च न० अमरः।

द्राप पु० द्रा–णिच्–पुक् अच्। १पङ्के २आकाशे ३कपर्दिनि ४मूर्खे च शब्दकल्पतरुः।

द्रापि त्रि० द्रापयति कुत्सितां गतिं प्रापयति पापिनम् द्रा–णिच् पुक् इन्। कुत्सितगतिप्रापके रुद्रे "द्रापे! अन्धसस्पते! दरिद्र! नीललोहित!" यजु०१६।४७। २कवचे च "बिभ्रद्द्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजम्" ऋ०१।२५।१३ "द्रापिं कवचम्" भा०

द्रामिल पु० द्रमिलो देशोऽभिजनोऽस्य अण्। १चाणक्ये हेमच० २पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि त्रि० बहुत्वे अणो लुक्। द्रमिलाः। [तामे च।

द्राव पु० द्रु–गतौ स्रुतौ भावे घञ्। १गतौ २द्रवणे ३अनु–

द्रावक पु० द्रावयति चन्द्रकरसम्पर्कात् द्रु–ण्वुल्। १चन्द्रकान्तमणौ २विदग्धे ३मोषके च मेदि०। ४चिह्णे जारे शब्दमाला। द्रावयति द्रु–णिच् ण्वुल्। ५द्रवकारके ६हृद्यग्राहिणि त्रि० धरणिः। ७रसभेदे टङ्कने पु० शब्दमाला। इलालायां स्त्री टापि अत इत्त्वम् शब्दरत्ना० ८स्त्रीहार्यौषधभेदे पु०। ९सिक्थके न० राजनि०।

द्रावककन्द पु० द्रावकः कन्दोऽस्य। तैलकन्दे राजनि०।

द्रावकर न० द्रावं द्रवं करोति स्वर्णादिकं स्वसम्पर्केण कृ–ताच्छील्ये ट। श्वेतटङ्कने राजनि० अण्। द्रावकार द्रवकारके त्रि०।

द्रावण न० द्रावयति जलमलं स्वसंयोगात् द्रु–णिच् युच्। १कतकफले (निर्माल्य) रत्नमाला। २पलायनकारके त्रि०। "त्रैलोक्यद्रावणं क्रूरं दुराचारं महाबलम्" (रावणम्) हरिवं० ४अ०।

द्रावयित्नु त्रि० द्रु–णिच्–इत्नुच् तुकरणेनैवेष्टिरूपसिद्धौ इत्नुच्करणं बा०अन्योभ्यापि इत्नुच् भवतीति ज्ञापितम्। द्रावणशीले "सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्नवः" ऋ०८। ६८।६।

द्राविड त्रि० द्रविडोदेशोऽभिजनोऽस्य अण्। पित्रादिक्रमेण द्रविडदेशवासिनि। बहुषु अणो लुक्। द्रविडाः क्वचिदार्षे न लुक्। "कर्णाटाश्चैव तैलङ्गा गुर्जरा राष्ट्रवासिनः। आन्ध्राश्च द्राविडाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः" स्कन्दपु०।

द्राविडक न॰ द्रविडे भवः अण् संज्ञायां कन्। १विड्लवणे (वियतषष्ठी) ख्याते २वेधमुख्यके पु॰ अमरः।

द्राविड़भूतिक पु॰ द्राविडी भूतिरुत्पत्तिर्यस्य कप्। विड्लवणे शब्दरत्ना॰।

द्राविडी स्त्री द्रविडे भवा अण् ङीप्। एलायां राजनि॰।

द्राह जागरे भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट्। द्राहते अद्राहिष्ट दद्राहे ऋदित् णिच् चङि अदद्राहत् त।

द्राह्यायण पु॰ द्रह्यस्य गोत्रापत्यं युवा यञ् यूनि फक्। सामगानां कल्पसूत्रकारके ऋषिभेदे।

द्रु गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ अनिट्। द्रवति स्वार्थे चङ् अदुद्रुवत्। णिचि चङि तु अदि(दु)द्रवत् त। दुद्रवे। गतिश्चेह संयोगानुकूलव्यापारः द्रवद्रव्याणां दूरप्रसरणरूपं स्यन्दनं च "द्रवत्वात् स्यन्दनम्" कणा॰ सूत्रम् "स्यन्दनं द्रव्यत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते। तथा हि पतितानामपां बिन्दूनां परस्परं संयोगेन महत् जलस्रोतोयज्जायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरप्रसरणं तत् द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वान्निमित्तकारणादन्येषु समवायिकारणेषु" उप॰वृत्तिः णिचः सनि दि(दु)द्रावयिषति। तत्र गतौ "समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति" गीता "ततः किरीटी सहसा पाञ्चालान् समरेऽद्रवत्" भा॰आ॰५४ ७८श्लो॰ "तं दुद्रावाद्रिणा कपिः" भट्टिः

द्रु अनुतापे स्वा॰पर॰ सक॰ अनिट्। द्रुणोति अद्रौषीत्। वधे च "स भस्मसात् चकारारीन् दुद्राव च हतान्तवत्" भट्टिः।

द्रु पु॰द्रवत्यूर्द्ध्वं द्रु—बा॰ डु। १वृक्षे २शाखायाञ्च। ३गतौ स्त्री। "अदादीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम्" मनुः द्रुघणः। ४वृक्षविकारे न॰ "द्रुणा हन्नूतिमूदिम" ऋ॰१। १६१।१ "द्रुणो द्रुमविकारस्य" भा॰ विकारे प्रकृतिशब्दः ततश्च तत्रस्यः तच्छब्द इति च तत्र न्यायोक्तिः। ५द्रवयुक्ते त्रि॰। "द्रुणा सधस्थमासदत्" ऋ॰ ६।१।२ "द्रुणा द्रोणकलशेन" भा॰ तत्र पुस्त्वमपि "आ ह पिबन्ति हरिर्मी द्रोरुपस्थे" ऋ॰१०।१०१।१० "द्रोर्द्रुमविकारस्य" भा॰ [कर्म॰। देवदारुवृक्षे अमरः।

द्रुकिलिम न॰किलति किल—श्वैत्यक्रीड़नयोः बा॰किमच्।

द्रुघण पु॰ द्रुः वृक्षः संसारगतिर्वा हन्यतेऽनेन द्रु—हन करणे अप् घनादेशो णत्वञ्च। १मुद्गरे लौहमुद्गरे कुन्तधारादीनां मुद्गराकारे लौहमयास्त्रभेदे २कुठारे ३ब्रह्मणि च मेदि॰, ४भूमिचम्पके शब्दचन्द्रिका पूर्वपदात् संज्ञायामिति णत्वे विहिते शब्दकल्पद्रुमे दन्त्यमध्यतोक्तिः प्रामादिकी ५द्रुमसमये घने च "काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम्" ऋ॰१०।१०२।६ "द्रुघणं द्रुमसमयघणम्" भा॰ छान्दसोऽसंज्ञात्वेऽपि णत्वम्। [दुद्रोड। द्रुडः।

द्रुड मज्जने तु॰कु॰पर॰ सक॰ सेट्। द्रुडति अद्रोडीत्।

द्रुण कुटिलीभवने तु॰ पर॰ अक॰ सेट् कुटादि। द्रुणति अद्रुणीत्। दुद्रोण। गतौ कुटिलीचरणे हिंसायाञ्च सक॰ पा॰।

द्रुण न॰ द्रुणति हिनस्ति कुटिलीभवति वा द्रुण—क। धनुषि २खड्गे च हेमच॰३वृश्चिके ४भृङ्गे च पुंस्त्री॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ५पिशुने त्रि॰ शब्दमाला।

द्रुणस त्रि॰ द्रुरिव दीर्घा नासिकाऽस्य अच् समा॰ नसादेशः पूर्वपदात् संज्ञायां णत्वम्। दीर्घनासायुक्ते शब्दस्तोमे द्रुणस् इति हलन्ततोक्तिः मुद्रादोषात्।

द्रुणह पु॰ द्रुणं खड्गं जहाति स्वावकाशस्थानतोऽपसारणात् हा—क। खड्गपिधाने हारा॰।

द्रुणा स्त्री द्रूणयते कुटिलीक्रियतेऽनया द्रुण—घञर्थे क। ज्यायां मौर्व्याम् हेमच॰।

द्रुणि स्त्री द्रोणी—पृषो॰। १द्रोण्यां भरतः वा ङीप्। २कर्णजलौकसि ३कच्छप्यां ५काष्ठाम्बुवाहिन्याञ्च भरतः।

द्रुत त्रि॰ द्रु—क्त। १जातद्रवे घृतसुवर्णादौ "द्रुतं द्रुतं वह्निसमागतं मतम्" भट्टिः "द्रुतशातकुम्भनिभमंशुमतः" माघः। २शीघ्रे न॰ ३शीघ्रतायुक्ते त्रि॰। "सवभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गलाः" काव्यप्र॰ "द्रुतपदमिति मा वयस्य! यासीः" माघः। ४विडाले मेदि॰

द्रुतपद न॰द्रुतं शीघ्रगामि पदम्। १शीघ्रगामिपदे। ६त॰। २तद्युक्ते त्रि॰। "द्रुतपदं भवति नभनयाश्चेत्" वृत्तर॰ उक्ते द्वादशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे।

द्रुतमध्या स्त्री "भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद् युजि च नजौ ज्ययुतौ द्रुतमध्या" छन्दो॰ उक्ते अर्द्धसमाख्ये वर्णवृत्तभेदे।

द्रुतविलम्बित न॰ "द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" वृत्तर॰ उक्ते द्वादशाक्षरपादके १वर्णवृत्तभेदे "किञ्चित् द्रुतञ्च विलम्बितञ्च किञ्चित्। २किञ्चिच्छीघ्रे किञ्चिद्विलम्बिते च "तरणिजापुलिने नववल्लवीपरिषदा सह केलिकुतूहलात्। द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वहे"। छन्दोमञ्जरी।

द्रुति स्त्री द्रु—भावे क्तिन्। १द्रवे २गतौ च।

द्रुनख पु० द्रोर्नख इव न संज्ञात्वेऽपि णत्वम्। १करटके त्रिका०

द्रुपद पु० पञ्चालानामधिपे यज्ञसेनापरनामके नृपभेदे "गच्छताद्यैव पाञ्चालान् द्रुपदस्य निवेशने। स्वयंवरो महांस्तत्र भविता सुमहाधनः। एवमुक्ताः प्रयातास्ते पाण्डवा जनमेजय!। राज्ञा दक्षिणपाञ्चालान् द्रुपदेनाभिरक्षितान्" भा०आ० १८४अ० स च मरुद्गणांशाज्जातः यथाह भा०आ०६७अ० "सात्यकिः सत्यसन्धस्तु योऽसौ वृष्णिकुलोद्वहः। पश्चात् स जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्दनः। द्रुपदश्चापि राजर्षिस्तत एवाभवद्गणात्। मानुषे नृपलोकेऽस्मिन् सर्वशस्त्रभृतांवरः" स च भरद्वाजसखस्य पृषतनृपस्य पुत्रः यथोक्तं भा० आ० १३०अ० "भरद्वाजसखा चासीत् पृषतो नाम पार्थिवः। तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत् सुतः। स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्थिवः। चिक्रीडाध्ययनञ्चैव चकार क्षत्रियर्षभः। ततो व्यतीते पृषते स राजा द्रुपदोऽभवत्। पाञ्चालेषु महाबाहुरुत्तरेषु नरेश्वर!" तस्य द्रोणेन बाल्यसख्येऽपि पश्चात् वैरं जातं यथोक्तं भा०आ०१३१अ० "ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान्। अब्रवीत् पार्थिवं राजन्! सखायं विद्धि मामिह। इत्येवमुक्तः सख्या स प्रीतिपूर्वं जनेश्वरः। भारद्वाजेन पाञ्चाल्यो नामृष्यत वचोऽस्य तत्। सक्रोधामर्षजिह्मभ्रूः कषायीकृतलोचनः। ऐश्वर्यमदसम्पन्नो द्रोणं राजाऽब्रवीदिदम्। द्रुपद उवाच। अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी। यन्मां ब्रवीषि प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज। न हि राज्ञामुदीर्णानामेवं भूतैर्नरैः क्वचित्। सख्यं भवति मन्दात्मन्! श्रिया हीनैर्धनच्युतैः। सौहृदं मे त्वया ह्यासीत् पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम्। न सख्यमजरं लोके हृदि तिष्ठति कस्यचित्। कालोह्येनं विहरति क्रोधो वैनं हरत्युत। मैवं जीर्णमुपास्स्व त्वं सख्यं भवत्वपाकृधि। आसीत् सख्यं द्विजश्रेष्ठ! त्वया मेऽर्थनिबन्धनम्। दरिद्रो न वसुमतो नाविद्वान् विदुषः सखा। न शूरस्य सखा क्लीवः सखिपूर्वं किमिष्यते। ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं श्रुतम्। तयोर्विवाहः सख्यञ्च न तु पुष्टविपुष्टयोः। नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा। नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते। वैशम्पायन उवाच। द्रुपदेनैवमुक्तस्तु भारद्वाजः प्रतापवान्। मुहूर्तं चिन्तयित्वा तु मन्युनाऽभिपरिप्लुतः। स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चाल्यं प्रति बुद्धिमान्। जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम्" द्रोणश्चार्जुनादीन् शिष्यान् कृत्वा तद्द्वारा द्रुपदं पराजित्य वशमानाय्य राज्यार्द्धहरणपूर्वकं द्रुपदेन पुनः सख्यं यथास्थितमकरोत् यथाह भा०आ०१३८अ० "ते यज्ञसेनं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्द्धनि। उपाजह्रुः सहामात्यं द्रोणाय भरतर्षभ!। भग्नदर्पं हृतधनं तं तथा वशमागतम्। स वैरं मनसा ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमब्रवीत्। विमृद्य तरसा राष्ट्रं पुरन्ते मृदितो मया। प्राप्य जीवं रिपुवशं सखिपूर्वं किमिष्यते। एवमुक्त्वा प्रहस्यैवं किञ्चित् स पुनरब्रवीत्। मा भैः प्राणभयाद्वीर! क्षमिणो ब्राह्मणा वयम्। आश्रमे क्रीडितं यत्तु त्वया बाल्ये मया सह। तेन संवर्द्धितः स्नेहः प्रीतिश्च क्षत्रियर्षभ!। प्रार्थयेयं त्वया सख्यं पुनरेव जनाधिप!। वरं ददामि ते राजन्! राज्यस्यार्द्धमवाप्नुहि। अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति। अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन! मया तव। राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे। सखायं मां विजानीहि पाञ्चाल! यदि मन्यसे। द्रुपद उवाच। अनाश्चर्यमिदं ब्रह्मन्! विक्रान्तेषु महात्मसु। प्रीये त्वयाहं त्वत्तश्च प्रीतिमिच्छामि शाश्वतीम्। वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स तं द्रोणो मोक्षयामास भारत!। सत्कृत्य चैनं प्रीतात्मा राज्यार्द्धं प्रत्यपादयत्। माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम्। सोऽध्यावसद्दीनमनाः काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम्। दक्षिणांश्चापि पाञ्चालान् यावच्चर्मण्वतीं नदीम्। द्रोणेन चैवं द्रुपदः परिभूयाथ पालितः। क्षात्रेण च बलेनास्य नापश्यत् स पराजयम्। हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मेण स बलेन तु। पुत्रजन्म परीप्सन् वै पृथिवीमन्वसञ्चरत्। अहिच्छत्रञ्च विषयं द्रोणः समभिपद्यत। एवं राजन्नहिच्छत्रा पुरी जनपदायुता। युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता" इत०। २द्रोः काष्ठस्य देशभेदे "आदित्यं द्रुपदेषु बद्धम्" ऋ०१।२४।१२ "द्रोः काष्ठस्य पदेषु यूपस्य प्रदेशविशेषेषु" भा० द्रुमयं काष्ठमयं पदम्। ३काष्ठपादुकायाम् "द्रुपदादिव मुमुचानः" यजु०२०।२० "द्रुस्तरुस्तन्मयं पदं पादुका तस्मात् मुमुचानः पृथग्भवन्। यथा पादुकादोषैरसम्बद्धोभवति" वेददी० द्रुपदं तच्छब्दोऽस्त्यस्यामृचि अच्। ४द्रुपदशब्दयुक्तायामृचि स्त्री "गायत्र्यष्टसहस्रं तु द्रुपदां वा शतं जपेत्"

श्रा॰त॰। सा च ऋक् “द्रुपदादिव मुमुचानः” इत्यादिका यजु॰२०।२०“द्रुपदान्तु ततोजप्त्वा जलमादाय पाणिना” काशी॰ ३५अ॰

द्रुपदात्मज पु॰ ६त॰। १द्रुपदस्य राज्ञो नन्दने शिखण्डिनि २धृष्टद्युम्ने ३याज्ञसेन्यां स्त्री। शिखण्डी च स्त्रीरूपेण पूर्वं जातः पश्चात् स्थूणयक्षवरेण पुंस्त्वमाप तत्कथा भा॰उद्यो॰१८२।८३ अ॰ दृश्या “एवमेव महाराज! स्त्रीपुमान् द्रुपदात्मजः। स सम्भूतः कुरुश्रेष्ठ! शिखण्डी भरतर्षभ!” इत्यन्त ग्रन्थे द्रुपदशब्दे दर्शिते द्रोणद्रुपदयो र्वैरे जाते तन्मूलनिर्वेदात् द्रुपदस्य द्रोणान्तकपुत्रेच्छया याजोपयाजाभ्यां यज्ञस्य करणे अग्निमध्यात् धृष्टद्युम्न कृष्णयोरुत्पत्तिकथा भा॰आ॰१६७अ॰

“द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मवित्तमम्। द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम्। तत् कर्म कुरु मे याज! वितराम्यर्वुदं गवाम्। तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याज्यार्थमुपकल्पयत्। गुर्वर्थं इति चाकाममुपयाजमचोदयत्। याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः। ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः। आचख्यौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै। स च पुत्रो महावीर्य्यो महातेजा महाबलः। इष्यते यद्विधो राजन्! भविता ते तथाविधः। भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसन्धाय भूपतिः। आजह्रे तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये। याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाज्ञापयत्तदा। प्रेहि मां राज्ञि पृषति! मिथुनं त्वामुपस्थितम्। राज्ञ्युवाच। अवलिप्तं मुखं ब्रह्मन्! दिव्यान् गन्धान् बिभर्म्मि च। सुतार्थे नोपलब्धास्मि तिष्ठ याज मम प्रिये। याज उवाच। याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजाभिमन्त्रितम्। कथं कामं न सन्दध्यात् सा त्वं विप्रैहि तिष्ठ वा। ब्राह्मण उवाच। एवमुक्त्वा तु याजेन हुते हविषि संस्कृते। उत्तस्थौ पावकात्तस्मात् कुमारो देवसन्निभः। ज्वालावर्णो घोररूपः किरीटी वर्म्म चोत्तमम्। बिभ्रत् सखड्गः सशरो धनुष्मान् विनदन्मुहुः। सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा। ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधु साध्विति। हर्षाविष्टांस्ततश्चैतान्नेयं सेहे वसुन्धरा। भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः। राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय वै। इत्युवाच महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा। कुमारी चापि पाञ्चाली वेदीमध्यात् समुत्थिता। सुभगा दर्शनीयाङ्गी स्वसितायतलोचना। श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्द्धजा। ताम्रतुङ्गनखी सुभ्रूश्चारुपीनपयोधरा। मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी। नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात् प्रधावति। या बिभर्त्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि। देवदानवयक्षाणामीप्सिता देवरूपिणी। ताञ्चापि जातां सुश्रोणीं वाग्उवाचाशरीरिणी। सर्वयोषिद्वरा कृष्णा निनीषुः क्षत्रियान् क्षयम्। सुरकार्य्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा। अस्या हेतोः कौरवाणां महदुत्पत्स्यते भयम्। तं श्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसङ्घवत्। न चैतान् हर्षसम्पूर्णानियं सेहे वसुन्धरा। तौ दृष्ट्वा पार्षती याजं प्रपेदे वै सुतार्थिनी। न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति। तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया। तयोश्च नामनी चक्रुर्द्विजाः सम्पूर्णमानसाः। धृष्टत्वादतिधृष्णुत्वाद्द्युम्नादुत्सम्भवादपि। धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति। कृष्णेत्येवाब्रुवन् कृष्णां कृष्णाभूत् सा हि वर्णतः। तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे। धृष्टद्युम्नन्तु पाञ्चाल्यमानीय स्वं निवेशनम्। उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान्। अमोक्षणीयं दैवं हि भावि मत्वा महामतिः। तथा तत् कृतवान् द्रोण आत्मकीर्त्त्यनुरक्षणात्”। द्रुपदसुतादयोऽप्यत्र।

द्रुपदी स्त्री द्रुरिव दीर्घः पादोऽस्याः कुम्भपद्या॰ ङीषि पद्भावः। द्रुमतुल्यपादयुक्तायां स्त्रियाम्।

द्रुपदादित्य पु॰ काशीस्थे द्रौपद्याः स्थापिते आदित्यलिङ्गभेदे तदाविर्भवकथा काशीख॰ ४९अ॰

“आकर्णय मुने। पूर्वं पञ्चवक्त्रो हरेः स्वयम्। पृथिव्यां पञ्चधा भूत्वा प्रादुरासीज्जगद्धितः। तस्यापि च जगद्धात्री द्रुपदस्य महीभुजः। यजतो वह्निकुण्डाच्च प्रादुश्चक्रेऽतिसुन्दरी। पञ्चापि पाण्डुतनयाः साक्षाद्रुद्रवपुर्द्धराः। अवतेरुरिह स्वर्गाद्दुष्टसंहारकारिणः। नारायणोऽपि कृष्णत्वं प्राप्य तत्साहचर्य्यकृत्। दुर्वृत्तवृत्तशमनः सद्वृत्तस्थितिकारकः। प्रतपन्तः पृथिव्यान्ते पार्थाश्चेरुः पृथक् पृथक्। उदयानुदयौ तस्मिन् सम्पदां विपदामपि। कदाचित्ते महावीरा भ्रातृव्यप्रतिपादिताम्। विपत्तिमाप्य महतीं बभूवुः काननौकसः। पाञ्चाल्यपि च तत्पत्नी पतिव्यसनकर्षिता। धर्म्मात्मा प्राप्य तन्वङ्गी ब्रध्नमाराधयद्भृशम्। आराधितोऽथ सविता तया द्रुपदकन्यया। सदर्वीं सपिधानाञ्च

स्थालिकामक्षयान्ददौ। उवाच च प्रसन्नात्मा भास्करो द्रुपदात्मजाम्। आराधयन्तीं भावेन सर्वत्र शुचिमानसाम्। स्थाल्यैतया महाभागे! यावन्तोऽन्नार्थिनो जनाः। तावन्तस्तृप्तिमाप्स्यन्ति यावच्च त्वं न भोक्ष्यसे। भुक्तायां त्वयि रिक्तैषा पूर्णभक्ता भविष्यति। रसवद्व्यञ्जनैर्निधिरिच्छाभक्ष्यप्रदायिनी। इत्थं वरस्तया लब्धः काश्यामादित्यतो मुने!। अपरश्च वरो दत्तस्तस्यै देवेन भास्वता। रविरुवाच। विश्वेशाद्दक्षिणे भागे यो मां त्वत्पुरतः स्थितम्। आराधयिष्यति नरः क्षुद्बाधा तस्य नश्यति। अन्यश्च मे वरो दत्तो विश्वेशेन पतिव्रते!। तपसा परितुष्टेन तं निशामय वच्मि ते। प्राप्य वै! त्वां समाराध्य यो मां द्रक्ष्यति मानवः। तस्य त्वं दुःखतिमिरमपानुद निजैः करैः। अतो धर्मप्रिये! नित्यं प्राप्य विश्वेश्वराद्वरम्। काशीस्थितानां जन्तूनां नाशयाम्यघसञ्चयम्। ये मामत्र भजिष्यन्ति मानवाः श्रद्धयान्विताः। त्वद्वरोद्यतपाणिश्च तेषां दास्यामि चिन्तितम्। भवतीं मत्समीपस्थां युधिष्ठिरपतिव्रताम्। विश्वेशाद्दक्षिणे भागे दण्डपाणेः समीपतः। येऽर्चयिष्यन्ति भावेन पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा। तेषां कदाचिन्नो भावि भयं प्रियवियोगजाम्। न व्याधिजं भयं क्वापि न क्षुत्तृट्क्लेशसम्भवम्। द्रौपद्युवाच तः काश्यां तव धर्मप्रियेऽनघे!। इति दत्त्वा वरान्देव आदित्यः सर्वदः सताम्। शम्भुमाराधयामास धर्मं द्रौपद्युपाययौ। आदित्यस्य कथामेतां द्रौपद्याराधितस्य वै। यः श्रोष्यति नरो भक्त्या तस्यैनः क्व गमिष्यति। स्कन्द उवाच। द्रौपदादित्यमाहात्म्यं संक्षेपात् कथितं मया। मयूखादित्यमाहात्म्यं शृणु इदानीं घटोद्भव!” “चतुर्थो द्रुपदादित्यः” काशीख० ४६अ० द्रौपदादित्योऽप्यत्र। “इदानीं द्रौपदादित्यं कथयिष्यामि तेऽनघ” तत्र।

द्रुम पु० द्रुः शाखास्त्यस्य म। १वृक्षे अमरः। २पारिजाते ३कुवेरे च मेदि०। “बद्धपल्लवपुटाञ्जलिं द्रुमम्” रघुः। “तस्य तद्वर्द्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः” मनुः ४किम्पुरुषाधीशभेदे “द्रुमः किम्पुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम्” भा०स० ४१०श्लो० “किंपुरुषाधिराज्यमिव मुनिजनगृहीतजलकलशपरिषिच्यमानद्रुमम्” काद० कृष्णमहिलायां रुक्मिण्यां जाते ५पुत्रभेदे “प्रद्युम्नः प्रथमं जज्ञे शंबरान्तकरः सुतः। द्वितीयश्चारुदेष्णश्च वृष्णिसिंहो महारथः। चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्रुम एव च” हरिवं० १६२अ०। शिविनामदैत्यांशजाते द्वापरयुगीये ६नृपभेदे “यस्तु राजञ्छिविर्नाम दैत्येशः परिकीर्त्तितः। द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः” भा०आ० ६७अ० ७प्राचीने नृपवरभेदे “उशीनरः शतरथः कङ्को दुलिदुहो द्रुमः” भा०आ० १अ० प्राचीननृपोक्तौ।

द्रुमनख पु० द्रुमस्य नख इव संज्ञात्वेऽपि न णत्वम्। कण्टके शब्दरत्ना०।

द्रुममय पु० नि०। द्रुम+विकारे मयट्। वृक्षविकारे यूपादौ

द्रुममर पु० द्रुमो म्रियतेऽनेन मृ—करणे अप्। कण्टके हारा०।

द्रुमव्याधि पु० द्रुमस्य व्याधिरिव। द्रुमामये १लाक्षायाम् राजनि०। ६त०। २वृक्षरोगे च

द्रुमशीर्ष न० द्रुमस्य शीर्षमिव शीर्षमग्रमस्य। वृक्षतुल्याग्रयुक्ते कुट्टिमभेदे “कपिशीर्षं द्रुमशीर्षं तथा चाक्षोटशीर्षकम्। इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैः समुदाहृताः” शब्दर०। ६त०। २वृक्षाग्रे न०। [शब्दार्थक०।

द्रुमश्रेष्ठ पु० द्रुमेषु श्रेष्ठः। १प्रधानवृक्षे २तालवृक्षे च

द्रुमषण्ड न० द्रुमाणां समूहः द्रुम+षण्डच्। वृक्षसमूहे “जलेषु जलजैश्छन्नं स्थलेषु स्थलजैरपि। पङ्कजैर्द्रुमषण्डैश्च सर्वतः प्रतिभूषितम्” हरिवं० ९७अ०

द्रुमसेन पु० राजभेदे स च गविष्ठासुरांशाज्जातः द्वापरयुगीयो नृपभेदः “गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः। द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः” भा०आ० ६७अ०। [वृक्षस्य रोगे च।

द्रुमामय पु० द्रुमस्यामय इव। लाक्षायां अमरः। ६त०।

द्रुमारि पु० ६त०। १हस्तिनि गजे राजनि० २वृक्षनाशकमात्रे च

द्रुमाश्रय त्रि० द्रुम आश्रयो यस्य। १वृक्षाश्रिते २सरटे पुंस्त्री० राजनि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

द्रुमिणी स्त्री द्रुमाणां समूहः खला०समूहे इनि ङीप्। वृक्षसमूहे।

द्रुमेश्वर पु० द्रुमेषु ईश्वर इव श्रेष्ठत्वात्। १तालवृक्षे शब्दार्थक०। २द्रुमाणां श्रेष्ठे च “स्वर्गादिहानयित्वा च पारिजातं द्रुमेश्वरम्” हरिवं० १२६अ०। ३ओषधीशे चन्द्रे च

द्रुमोत्पल पु० द्रुमे उत्पलमिव पुष्पमस्य। कर्णिकारवृक्षे अमरः

द्रुम्म गतौ भ्वा०पर०सक० सेट् निघण्टुः। द्रुम्मति अद्रुम्मीत् दद्रुम्म। निघण्टौ द्रम्मेति पाठान्तरम्।

द्रुवय पु० “द्रोश्च माने वयः” पा० द्रु+माने वय। माने अमरः।

द्रुसल्लक पु० द्रुषु सल्लक इव। पियालवृक्षे शब्दर०।

द्रुह अनिष्टचिन्तने दिवा०पर०सक०वेट्। द्रुह्यति अद्रोहीत्-

अभुक्षत्। द्रोहिता द्रोग्धा द्रोढा द्रोहिष्यति ध्रोक्ष्यति। अध्रुक् अध्रुट्। "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" पा० कोपविषयस्य सम्प्रदानता। शत्रवे द्रुह्यति। उपसृष्टस्य तस्य सम्प्रदानस्य कर्मता भृत्यमभिद्रुह्यति। "न यजमानाय द्रुह्यति" शत०ब्रा० २।२।४।२८। "मा द्रुमेभ्यो महाभाग! दीनेभ्यो द्रोग्धुमर्हसि!" भाग०६।४।७ "नाभिद्रुह्यति भृत्येभ्यः" भाग०४।२०।२ आर्षत्वात् न कर्मता। "मातरञ्चाभिद्रुह्यन्ति मनसा कर्मणा च ये" भा०शा० "भवांस्तानभिद्रुह्येत" कामन्दकी० अत्र तङ् असाधुः।

द्रुह् त्रि० द्रुह—क्विप्। द्रोहकारके मित्रध्रुक् ट्।

द्रुह त्रि० द्रुह—कर्तरि क। १द्रोहकारके "द्रुहा तन्वं गूहमाना" ऋ०७।१०४।१७। २पुत्रे शब्दार्थकल्प०। पुत्रस्य वित्ताशया पितुरनिष्टचिन्तनस्य प्रायशः सम्भावनात् तथात्वम्। ३दुहितरि स्त्री ङीष् शब्दार्थकल्प०।

द्रुहण पु० द्रुं संसारगतिं हन्ति—हन अच् "पूर्वपदात् संज्ञायाम्" पा० णत्वम्। ब्रह्मणि। द्रुहणेन निर्वृत्तादि अरीणादि० वुञ्। द्रौहणक तन्निर्वृत्तादौ त्रि०।

द्रुहिण पु० द्रुह्यति कामक्रोधादिभ्यो दुष्टेभ्यो वा द्रुह—बा० इनन् किच्च। चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः "दुरालभा दानशीला द्राविणी द्रुहिणस्तुता" काशीख०२६अ० गङ्गासहस्रनाम। २विष्णौ च "महादेव! देवस्तुत! द्रुहिण! अनन्त! विश्वकर्मन् नमस्तयस्वेति" हरिवं० २५८अ०।

द्रुह्य त्रि० शिवादिगणे द्रुह्येति पाठात् द्रुह—न यत् किन्तु क्यप्। द्रोहविषये तस्यापत्यम् शिवा०अण् द्रौह्य तदपत्ये बहुषु यस्कादि० अणो लुक्। द्रुह्या इत्येव।

द्रुह्यु पु० ययातेर्नृपस्य शर्मिष्ठायां जाते पुत्रभेदे तुर्वसुशब्दे दृश्यम्। तस्मै ययातिशापकथा "ययातिरुवाच "द्रुह्यो! त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम्। जरां वर्षसहस्रं मे यौवनं स्वन्ददस्व च। पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम्। स्वं चादास्यामि भूयोऽहं पाप्मानं जरया सह। द्रुह्युरुवाच। न गजं न रथं नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न च स्त्रियम्। वाग्भङ्गश्चास्य भवति तां जरां नाभिकामये। ययातिरुवाच। यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि। तस्माद्द्रुह्यो! प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते क्वचित्। यत्राश्वरथमुख्यानामश्वानां स्याद्गतं न च। हस्तिनां पीठकानाञ्च गर्दभानान्तथैव च। वस्तानाञ्च गवाञ्चैव शिबिकायास्तथैव च। उडुपप्लवसन्तारो यत्र नित्यं भविष्यति। अराजभोजशब्दं त्वं तत्र प्राप्स्यसि सान्वयः" भा०आ०८४अ०।

द्रू गतौ वधे च स्वा०क्र्या० च उ०सक०सेट्। द्रूणोति द्रूणुते द्रूणाति द्रूणीते अद्रावीत् अद्रविष्ट। दुद्राव। दुद्रविथ। द्रविता द्रविष्यति।

द्रू पु० द्रू—क्विप्। हिरण्ये उज्ज्वद०।

द्रूघण पु० द्रुघण+पृषो० दीर्घः। मुद्गरे द्विरूपकोषः।

द्रूण पु० द्रू—हिंसायाम् बा० नक्। वृश्चिके शब्दार्थकल्प०।

द्रेक स्वने उत्साहे च भ्वा०आत्म०अक० सेट्। द्रेकते अद्रेकिष्ट। ऋदित् णिचि चङि अदिद्रेकत् त।

द्रेक पु० द्रेक्काण+पृषो०। द्रेक्काणे राशेस्तृतीयांशे।

द्रेक्काण पु० "स्वपञ्चनवमानां ये राशीनामधिपा ग्रहाः। एते द्रेक्काणपाराशौ द्रेक्काणास्त्रय एव हि" ज्यो०त०उक्ते राशेस्तृतीयाभागे तदधिपाश्च उक्तदिशा ज्ञेयाः। दृक्काणशब्दे दृश्यम्।

द्रेश्य त्रि० दृश—कर्मणि क्यप् वेदे पृषो०। दृश्ये "यत्तद्द्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रम्" मुण्डको०। "अद्रेश्यम् अदृश्यं सर्वेषां बुद्धीन्द्रियाणामगम्यमित्येतत् दृशेर्बहिःप्रस्थितस्य पञ्चेन्द्रियवाचकत्वात्" भा०

द्रेष्काण पु० द्रेक्काण+पृषो०। द्रेक्काणे राशेस्तृतीये भागे।

द्रोघ त्रि० द्रुह्—कर्मणि घञ् बा० वेदे कुत्वम्। द्रोहविषये "द्वेषसा द्रोघमित्रान्" ऋ०१०।८९।१२ "द्रोघमित्रान् द्रुग्धानि मित्राणि यैः ते द्रोघमित्राः" भा०। करणे घञ्। द्रोहसूचकवाक्यादौ "द्रोघाय चिद्वचस आनवाय" ऋ० ६।६२।९ "द्रोघायातिद्रोहात्मकाय वचसे" भा० "द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं सचन्ताम्" ऋ०७।१०४।१४

द्रोण पु० द्रूणः कलशः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य अच्। भारद्वाजे कौरवाणां धनुर्वेदाचार्ये तदुत्पत्तिकथा

"गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवान् ऋषिः। भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः। सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम्। महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्धाने चरन् पुरा। ददर्शाप्सरसं साक्षात् घृताचीमाप्लुतामृषिः। रूपयौवनसम्पन्नां मददृप्तां मदालसाम्। तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्यवर्तत। व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः। तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः। ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे। ततः समभवद्द्रोणः कलशे तस्य धीमतः। अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः। अग्निवेशं महाभागं

भारद्वाजः प्रतापवान्। प्रत्यपादयदाग्नेयमस्त्रमस्त्रविदां वरः। अग्नेस्तु जातः स मुनिस्ततो भरतसत्तम!। भारद्वाजं तदाग्नेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत्” भा॰ आ॰ १३०अ॰। (डाँडकाक) २दण्डकाके पुंस्त्री॰ स्त्रियां ङीष् मेदि॰ ३वृश्चिके राजनि॰। चतुःशतधनुः परिमिते ४जलाशये “शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी त्रिभिः दीर्घिका चतुर्भिर्द्रोणः” जला॰त॰। द्रु ण–क द्रु–न किद्वा। ५मेघनायकभेदे तदानयनादि ज्यो॰ त॰ यथा “त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात्। आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम्। आवर्त्तो निर्जलो मेघः संवर्त्तस्वरणोदकः। पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः”। “कोऽयमेवंविधे काले कालपाशस्थिते मयि। अनावृष्टिहते शस्ये द्रोणमेघ इवोत्थितः” मृच्छ॰ “केयमभ्युद्यते शस्त्रे मृत्युवक्त्रगते मयि। अनावृष्टिहते शस्ये द्रोणवृष्टिरिवागता” मृच्छ॰ (घलघचिया) ६पुष्पप्रधाने वृक्षे। “ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम्” दुर्गार्चाप्रयोगः। ७आढकी पु॰न॰ ८आढकचतुष्टये च (३२ सेर) “द्रोणस्तु खार्य्याः खलु षोडशांशः” लीला॰ उक्ते ९खार्य्याः षोडशभागे। आढकशब्दे ६५६ पृ॰ दृश्यम्। “धान्यद्रोणस्तु मासिकः” मनुः “दशद्रोणा भवेत् खारी कुम्भोऽपि द्रोणविंशतिः” १०उन्माने “अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम्। पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्त्तितः। चतुराढको भवेत् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्” कल्पतरौ हारीतप्रभृतिभिः कुडवस्तच्चतुर्गुणोत्तरप्रस्थाढकद्रोण इत्युक्तं कुडवचतुर्गुणादष्टाचत्वारिंशत्प्रसृतिभिः प्रस्थस्तच्चतुर्गुणाद्द्विनवत्यधिकशतेन प्रसृतिभिराढकः। तच्चतुर्गुणादष्टषष्ट्यधिकसप्तशतप्रसृतिभिर्द्रोणः” प्रा॰त॰रघु॰। गोपथब्राह्मणञ्च “द्वात्रिंशत् पलिकं प्रस्थमुक्तं स्वयमथर्वणा। आढकस्तु चतुःप्रस्थैश्चतुर्भिर्द्रोण आढकैः” एषां कार्यविशेषे परिमाणभेदाव्यवस्थाप्याः। मानार्थे अयमर्द्धर्चादिः। ११द्रुमे वृक्षमात्रे। द्रोणस्य गोत्रापत्यम् वा फक् पक्षे इञ्। द्रौणायन द्रौणि तदपत्ये “अनादिरिह द्रोणः अश्वत्थाम्न्यनन्तरे तूपचारात्” सि॰ कौ॰ एतच्च पाणिनेर्द्रौणात् प्राचीनत्वस्थापनायोक्तं वस्तुतः कुर्वादि वध्यश्वकादीनां बहूनां पा॰ सूत्रे कीर्त्तनात् ततोऽर्वाचीनत्वं पाणिनेर्व्यक्तं प्रतिभाति सर्व्वत्रानादित्व कल्पने मानाभावात् इत्यवधारितं सरलाख्यव्याख्यानेऽप-क्रमेऽस्माभिः “द्रौणायस्त्वविसृष्टमिदं यदक्रम” भाग॰। कुशद्वीपस्थे १२वर्षपर्वतभेदे “चतुर्थः पर्वतो द्रोणो यत्रौषध्यो महागिरौ। विशल्यकरणी चैव मृतसञ्जीवनी तथा” मत्स्यपु॰ १२१अ॰ स्वार्थे क। द्रोणक तत्रार्थे।

द्रोणकलश पु॰ द्रोण इव कलशः। द्रुममये यज्ञपात्रभेदे “आहवनीयं गच्छन्त्यादाय यावद्द्रोणकलशसोमपात्राणि” कात्या॰श्रौ॰ ८।७।५। पञ्चग्रावाणोऽभिषवार्थाः ते च पूर्वमभिषवणे स्थापिता अपि वचनात्तत आनीयन्ते संस्कारार्थं द्रोणकलशः द्रुममयः कलशाकारोवैकङ्कतः यस्योपरिधाराग्रहा गृह्यन्ते” कर्कः। यज्ञपात्रभेदे “स्रुचश्च मे चमसाश्च च मे वायव्यानि च मे द्रोणकलशश्च मे” यजु॰ १८।२१।

द्रोणकाक पुंस्त्री॰ कर्म॰। (दाँडकाक) ख्याते दण्डकाके काकभेदे अमरः। [गवि अमरः।

द्रोणक्षीरा स्त्री द्रोणमितं क्षीरमस्याः। द्रोणमितदुग्धवत्यां

द्रोणगन्धिका स्त्री द्रोणस्य तन्नामपुष्पस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः कप् अत इत्वम्। रास्नायां जटा॰। [शब्दच॰।

द्रोणघा स्त्री द्रोणदुघा+पृषो॰। द्रोणमितदुग्धवत्यां गवि

द्रोणचित् पु॰ यज्ञिये अग्निभेदे “एतया विकृत्यान्यां चितिं चिन्वन्ति द्रोणचिद्रथचक्रचित्कङ्कचित्प्रउगचिदुभयतः समुह्य पुरीषः” कात्या॰श्रौ॰ १६।५।६। “एते अग्निविशेषाः” कर्कः “तं हैके एतया विकृत्याभिमन्त्र्यान्यां चितिं चिन्वन्ति द्रोणचितं वा रथचक्रचितं वा कङ्कचितं वा प्रउगचितं वा” शत॰ब्रा॰ ६।७।२।८

द्रोणदुग्धा स्त्री द्रोणमितं दुग्धं यस्याः। द्रोणमितक्षीरायां द्रोणदुघायां गवि हेमच॰। [णमितदुग्धायां गवि अमरः।

द्रोणदुघा स्त्री द्रोणमितं दोग्धि दुह–कः घश्चान्तादेशः। द्रो-

द्रोणपदी स्त्री द्रोण इव पादोऽस्याः कुम्भपद्या॰ ङीषि पादोऽन्त्यलोपे पद्भावः। द्रोणतुल्यपादयुक्तायां स्त्रियाम्।

द्रोणपर्णी स्त्री द्रोणस्य वृक्षभेदस्य पर्णमिव पर्णमस्याः जातित्वात् ङीष्। भूमिकदल्याम् शब्दार्थ॰।

द्रोणपुष्पी स्त्री द्रोणस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीष्। (गुमक) इति ख्याते १क्षुपभेदे “द्रोणपुष्पी गुरुः स्वादु रूक्षोष्णा वातपित्तकृत्। स क्षारलवणा स्वादुपाका कट्वी च भेदिनी। कफायकामलाशोथतमकश्वासजन्तुजित्” भावप्र॰। २द्रोणवृक्षे रत्नमाला। “द्रोणपुष्पीदलं स्वादु रूक्षं गुरु च पित्तकृत्। भेदकं कामलाशोथमेहपूयहरं कटु” वैद्यकम्।

द्रोणमाना स्त्री द्रोणो मानं दुग्धेऽस्याः । द्रोणदुघायां गवि
शब्दच०। द्रोणो मानं यस्याः । द्रोणमिते द्रव्यादौ त्रि०

द्रोणमुखम् न० चतुःशतग्राममनोहरग्रामे हारा० ।

द्रोणशर्म्मपद न० तीर्थभेदे "शरस्तम्भे कुशस्तम्भे द्रोण-
शर्म्मपदे तथा । अपां प्रपतनासेवी सेव्यते सोऽप्सरो
गणैः" भा०अनु० २५अ०।

द्रोणसाच त्रि० द्रोणं द्रोणकलशं सचते सच—अण् । द्रोण-
कलशसेवके । "एवा पतिं द्रोणसाचमचेतसम्" ऋ०१०।
४४।४ "द्रोणसाचं द्रोणकलशस्य सेवितारम्" भा०

द्रोणा स्त्री १द्रोणयाम् २द्रोणपुष्प्यायां शब्दार्थ०।

द्रोणाचार्य्य पु० कर्म० । कौरवाणां शस्त्रशिक्षके भारद्वाजे

द्रोणाहाव पु० आह्वयन्त्यत्र पानार्थं बलीवर्द्दान् आहावो
जलाधारः जलाशयभेदः द्रोणमयः द्रुमसयः आहावः ।
द्रुममये जलाधारभेदे "द्रोणाहावमवतमश्वचक्रम्" ऋ०१०।
१०१।७।

द्रोणि(णी) स्त्री द्रवति गच्छति जलम् द्रु—नि वा ङीप् ।
१काष्ठाम्बुवाहिन्याम् अमरः । (डोङ्गा) २जलाधारे
कदलीत्वगादि निर्मिते पात्रभेदे "तैलपूर्णे कटाहे
वा द्रोण्यां वा शाययेत् न्टपम्" सुश्रुतः "भरद्वाजस्य च
स्कन्नं शुक्रं द्रोण्यामवर्द्धत" भा०आ०६३अ० ४काष्ठमये
स्नानपात्रे ५पर्वतानामन्तरे देशभेदे च "शैलानामन्तरे
द्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ।
"पूर्यन्तां पयसा नद्यो द्रोण्यश्च विपुलायताः" हरिवं०
७४अ०। द्रोणस्य पत्नी ङीष् । ७द्रोणपत्न्यां स्त्री ८द्वि-
शूर्पपरिमाणे वैद्यकभाषा ९कदल्यां मेदि०। १०नीलीवृक्षे
शब्दरत्ना० ११शैलसन्धौ हेमच० १२इन्द्रचिर्भट्यां १३द्रो-
णीजलवणे च राजनि०१४नदीभेदे उणादिको०१५द्रुते च

द्रोणीदल पु० द्रोणीव दलमस्य । केतकीवृक्षे हारा०

द्रोणीलवण न० द्रोण्यां भवं लवणम् । उपकर्णाटदेशभवे
लवणे राजनि० । "विज्ञेयं द्रोणीलवणं पाके नात्युष्णतां
गतम् । अविदाहि भेदकञ्च स्निग्धं शूलविनाशनम् ।
अल्पपित्तकरं चैव भिषग्भिः समुदाहृतम्" राजनि०।

द्रोण्य त्रि० द्रोणं द्रुमसयं यूपमर्हति यत् । द्रुममययूपार्हे
पश्वादौ "द्रवद्द्रोण्यः पशुः" ऋ०५।५०।४। "द्रोण्यः
यूपार्हः पशुः" भा०

द्रोण्यश्व त्रि० द्रोणिं द्रुतमश्नुते अश—व्याप्तौ वा० व । द्रुत-
व्यापके "द्रोण्यश्वास ईरन्ते घृतं वा" ऋ०१०९९।४
"द्रोण्यश्वाः द्रुतव्यापनाः" भा० ।

द्रोमिल पु० चाणक्ये मुनौ हेमच० द्रामिल इति वा तत्र
पाठः । अन्यतरस्य प्रामादिकत्वं सुद्रादोषात् ।

द्रोह पु०द्रुह—भावे घञ् । १अनिष्टचिन्तने २छद्मवधे ३हिंसा
मात्रे च । "पैशून्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः" मनुः
द्रोहश्छद्मवधः" कुल्लू० "द्रोहो जिघांसा" म०त० रघु०
"विनापि शीर्षकात् कुर्य्यात् न्टपद्रोहे तु पातकी" मनुः
अत्र हन्तुमिच्छा अनिष्टचिन्तनं वा द्रोहपदार्थः ।
"द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम्"
काव्यप्र० द्रोहः जातोऽस्य तारका० इतच् । द्रोहित
जातद्रोहे त्रि०। [अमरः ।

द्रोहचिन्तन न० द्रोहार्थं चिन्तनम् । परानिष्टचिन्तने

द्रोहाट त्रि०द्रोहेणाटति अट—अच् । १वैड़ालव्रतिके छद्मना
परहिंसार्थं व्रतधारिणि २मृगलुब्धके ३वेदशाखाप्रभेदे
पु० मेदि० ।

द्रौण त्रि० द्रोणं सम्भवति अवहरति पचति वा अण् पक्षे
ठन् । द्रोणमितधान्यादेः स्वस्मिन् १समावेशके २तदपहा-
रके ३तत्पाचके च स्त्रियां ङीप् । पक्षे ठनि द्रौणिक
तत्रार्थे स्त्रियां टाप् । तत्रार्थे द्रौणिक इति शब्दक-
ल्पनं प्रामादिकमेव ठनि वृद्धेरप्रसक्तेः ।

द्रौणीज न० द्रोण्यां जायते जन—ड । १द्रोणीजाते लवणे
राजनि० । २द्रोण्यां जाते द्रोणाचार्य्ये द्रोणस्य पत्नी
ङीष् द्रोणी तस्यां जाते ३अश्वत्थाम्नि च ।

द्रौणायन पु० अश्वत्थाम्नि द्रोणशब्दे दृश्यम् द्रौणिरप्यत्र ।

द्रौणायनि पु०द्रोणस्यापत्यं वा०फिञ् । अश्वत्थाम्नि "सकर्ण
दुर्य्योधनशाल्वशल्यद्रौणायनिक्राथसुनीथवक्राः" भा०आ०
१८७अ० । "द्रौणायने ! अलमत्यर्थमात्मानं शोका-
नले प्रक्षेप्तुम्" वेणीसं०

द्रौणिक त्रि० द्रोणस्य वापः क्षेत्रम् ठञ् । द्रोणमितवीज-
वपनयोग्ये १क्षेत्रादौ अमरः । तेन क्रीतमित्याद्यर्थे अस-
मासे ठक् । २द्रोणक्रीतादौ, समासे तु निष्का० ठञ्।
स्वरे भेदः ।

द्रौपद पुंस्त्री० द्रुपदस्यापत्यं शिवा० अण् । १द्रुपदराज-
पुत्रे तत्कन्यायां २कृष्णाख्यां स्त्री । द्रुपदात्मजशब्दे दृश्यम्
"द्रौपद्या च महातेजास्तथैव च सुभद्रया" हरिवं०१२५अ०
"द्रौपदी तत्र संजज्ञे शचीभागादनिन्दिता । नातिह्रस्वा
न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी । पद्मायताक्षी सुश्रोणी
असिताञ्चितमूर्द्धजा । सर्वलक्षणसम्पन्ना वैदूर्य्य

सविसन्निभा । पञ्चानां पुरुषेन्द्राणां चित्तप्रमथिनी रहः" भा०आ० १९७अ० तस्याः पञ्चपतिकत्वकारणं भा०आ० १६८।१६९ अ० उक्ता दिङ्मात्रमवोच्यते तत्र द्रौपद्याः पूर्ववृत्तान्तकथनेन पञ्चपतिकत्वनिरूपणाय "व्यास उवाच आसीत्तपोवने काचिदृषेः कन्या महात्मनः । नाध्यगच्छत् पतिं सा तु कन्या रूपवती सती । तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शङ्करम् । तामुवाचेश्वरः प्रीतो वृणु काममिति स्वयम् । सैवमुक्ताऽब्रवीत् कन्या देवं वरदमीश्वरम् । पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः । ददौ तस्यै स देवेशस्तं वरं प्रीतमानसः पञ्च ते पतयो भद्रे ! भविष्यन्तीति शङ्करः । सा प्रसादयती देवमिदं भूयोऽभ्यभाषत । एकं पतिं गुणोपेतं त्वत्तोऽर्हामीत्यथ शङ्कर ! । तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः प्राह शुभं वचः । पञ्चकृत्वस्त्वयोक्तोऽहं पतिं देहीति वै पुनः । तत्तथा भविता भद्रे ! वचस्तद्भद्रमस्तु ते । देहमन्यं गतायास्ते सर्वमेतद्भविष्यति । द्रुपदेषा हि सा जज्ञे सुता वै देवरूपिणी । पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता । स्वर्गश्रीः पाण्डवार्थन्तु समुत्पन्ना महामखे । सेह तप्त्वा तपो घोरं दुहितृत्वं तवागता । सैषा देवी रुचिरा देवजुष्टा पञ्चानामेका स्वकृतेनेह कर्मणा । सृष्टा स्वयं देवपत्नी स्वयम्भुवा राजन् ! द्रुपदेष्टं कुरुष्व"। ब्रह्मवैवर्त्ते तु जन्मखण्डे ११५अ० अन्यथा वर्णितं यथा "वह्निरुवाच शृणु राम ! महाभाग ! सीतासंगोपनं कुरु । सप्ताहाभ्यन्तरे चैव रावणो दुष्टराक्षसः । दुर्निवार्य्यः प्राक्तनेन जानकीञ्च हरिष्यति । राम उवाच । सीतां गृहीत्वा त्वं गच्छ छायात्रैव तु तिष्ठतु । कलत्रवर्जनं कर्म सर्वेषाञ्च जुगुप्सितम् । सीतां गृहीत्वा प्रययौ स्वदन्तीञ्च हुताशनः । सीतायाः सदृशी छाया तस्थौ श्रीरामसन्निधौ । सा च छाया हृता पूर्वं रावणेन बलीयसा । समुद्दधार तां रामो निहत्य तं सबान्धवम् । वह्नौ परीक्षाकाले च छाया वह्नौ विवेश ह । अग्निश्छायाञ्च संरक्ष्य ददौ रामाय जानकीम् । सा च छाया तपश्चक्रे नारायणसरोवरे । तपश्चकार दिव्यञ्च शतवर्षञ्च शूलिनः । वरं वृणुष्व भद्रे ! त्वमुवाच शङ्करश्च ताम् । उवाच तां प्रियं व्यग्रा भर्तृदुःखेन दुःखिता । पतिन्देहि पञ्चधा सा वरं वव्रे त्रिलोचनम् । सर्वसम्पत्प्रदस्तुष्टस्तस्यै शर्वो वरं ददौ । महादेव उवाच । साध्वि ! त्वं पञ्चधा ब्रूषे पतिन्देहीति व्याकुला । पञ्चेन्द्राश्च हरेरंशा भविष्यन्ति प्रियास्तव । ते च सर्वे च पञ्चेन्द्राश्चाधुना पञ्च पाण्डवाः । सा च छाया द्रौपदी च यज्ञकुण्डसमुद्भवा । कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा । द्वापरे द्रौपदी छाया तेन कृष्णा त्रिहायणी । वैष्णवी कृष्णभक्ता च तेन कृष्णा प्रकीर्त्तिता । स्वर्गलक्ष्मीर्महेन्द्राणां सा च पश्चाद्भविष्यति । राजा ददौ फाल्गुनाय कन्यायाश्च स्वयंवरे । पप्रच्छ मातरं वीरो वस्तु प्राप्तं मयाधुना । तमुवाच स्वयं माता गृहाण भ्रातृभिः सह । यमयोर्वरेण पूर्वञ्च परत्र मातुराज्ञया । द्रौपद्याः स्वामिनस्तेन हेतुना पञ्च पाण्डवाः । चतुर्द्दशानामिन्द्राणां पञ्चेन्द्राः पञ्चपाण्डवाः" "अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्" प्रातःस्मरणीयकीर्त्तने । [दिन निर्वृत्तादौ ।

द्रौपदायनि त्रि० द्रुपदेन निर्वृत्तादि कृशा० फिञ् । द्रुप-

द्रौपदेय पु० द्रौपद्या अपत्यम् ढक् । युधिष्ठिरादीनां द्रौपद्यामुत्पन्ने प्रतिविन्ध्यादौ ते च विश्वदेवगणांशेनोत्पन्नाः यथाह भा० आ०६७अ० । "द्रौपदेयाश्च ये पञ्च बभूवुर्भरतर्षभ ! । विश्वान् देवगणान् विद्धि सञ्जातान् भरतर्षभ ! । प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकर्मा तथा परः । नाकुलिस्तु शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्यवान् । पाञ्चाल्यपि तु पञ्चभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा । लेभे पञ्च सुतान् वीरान् श्रेष्ठान् पञ्चाचलानिव । युधिष्ठिरात् प्रतिविन्ध्यं सुतसोमं वृकोदरात् । अर्जुनाच्छ्रुतकर्माणं शतानीकञ्च नाकुलिम् । सहदेवाच्छ्रुतसेनमेतान् पञ्च महारथान् । पाञ्चाली सुषुवे वीरानादित्यानदितिर्यथा । शास्त्रतः प्रतिविन्ध्यन्तमूचुर्विप्रा युधिष्ठिरम् । परप्रहरणज्ञाने प्रतिविन्ध्यो भवत्वयम् । सुते सोमसहस्रे तु सोमार्कसमतेजसम् । सुतसोमं महेष्वासं सुषुवे भीमसेनतः । श्रुतं कर्म महत् कृत्वा निवृत्तेन किरीटिना । जातः सुतस्तवेत्येवं श्रुतकर्मा ततोऽभवत् । शतानीकस्य राजर्षेः कौरव्यस्य महात्मनः । चक्रे पुत्रं सनामानं नकुलः कीर्त्तिवर्द्धनम् । ततस्त्वजीजनत् कृष्णा नक्षत्रे वह्निदैवते । सहदेवात् सुतं तस्मात् श्रुतसेनेति यं विदुः । एकवर्षान्तरास्त्वेते द्रौपदेया यशस्विनः" भा० आ० २२२अ० ।

द्रौहिक त्रि० द्रोहं नित्यमर्हति छेदा० ठञ् । नित्यं द्रोहार्हे ।

द्रौह्य त्रि० द्रुह्यस्यापत्यं शिवा० अण् । द्रुह्यस्यापत्ये

द्वन्द न० द्वन्द्व+पृषो० वलोपः । द्वन्द्वशब्दार्थे त्रिकाण्डशेषः ।

द्वन्द्व न० द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ “द्वन्द्वं रहस्यमर्य्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु” पा० द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽत्वञ्चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वञ्च निपात्यते एष्वर्थेषु” सि०कौ० उक्तौ १रहस्यादौ “तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते रहस्यमित्यर्थः । मर्य्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्य्यादार्थः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्य्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्व इष्यते” सि०कौ० “अत्र अन्यत्रापि तेन द्वन्द्वयुद्धान्यवर्त्तन्तेत्यादि सिद्धं द्वयोर्द्वयोर्युद्धान्यवर्त्तन्तेत्यर्थः वीप्सायां द्विर्वचनेऽप्यनेन तस्य रूपनिष्पत्तिः । द्वन्द्वसमाहारादौ तु द्वन्द्वशब्दप्रयोगः रूढ्या वृत्त्या अवयवार्थराहित्येनाव्युत्पन्नत्वादिति बोध्यम्” शब्देन्दु० । तत्र रहस्यं द्वाभ्यामेव ज्ञेयम् । २कलहे ३मिथुने स्त्रीपुंसयोर्द्वये ४युगले च मेदि० ५रोगभेदे ६समासभेदे च पु० सच द्विधा समाहारेतरेतरयोगभेदात् तत्र संहतिप्राधान्ये समाहारद्वन्द्वः संहन्यमानप्राधान्ये इतरेतरयोगः इति वैयाकरणाः इतरेतरयोगशब्दे ९२१ पृ० दृश्यम् शब्दश०प्र० अन्यथा निरणायि यथा

“यद्यदर्थकयच्छाब्दव्यूहो यद्यत्प्रकारके । बोधे समर्थः स द्वन्द्वः समासस्तावदर्थकः ।” “यद्यदर्थोपस्थापकस्य क्रमिकयादृशनामस्तोमस्य निश्चयस्तत्तदर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति तत्त्वेन समर्थस्तादृशनामनिवह एव तावदर्थको द्वन्द्वसमासः । पाणिपादं वादय धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ हि कर्मत्वाद्यंशे करचरणादिप्रकारकान्वयबोधं प्रत्यमादिधर्मिकः करचरणाद्युपस्थापकस्य पाणिपादादिक्रमिकनामस्तोमस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन निश्चयः कारणम् अतः पाणिपादादिसमुदायः करचरणादितत्तदर्थे द्वन्द्वः । यत्तु पाणिपादमित्यादौ समाहारद्वन्द्वे सर्वत्रोत्तरपदे पाणिपादादिसाहित्ये लक्षणा अतएव नित्यं शब्दैकवचनं समाहारस्यैकत्वात् पदान्तरन्तु तादृशलक्षणायानिरूढत्वसम्पादकं तथाविधसाहित्यस्य च स्वाश्रयनिष्ठत्वादिसम्बन्धेनैव द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादौ साकाङ्क्षत्वात् पाणिपादं वादयेत्यादेर्नायोग्यत्वमिति प्राच्यैरुक्तं तन्न युक्तं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं बुद्धिविशेषविशेष्यत्वं वा पाणिपादयोः साहित्यं तस्य च नानात्वसम्भवेन तद्गतद्वित्वादिबोधार्थं समाहारद्वन्द्वादपि द्विवचनाद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । साहित्यस्य द्विबहुत्वेऽपि न समाहारद्वन्द्वस्य द्विवचनादिसाकाङ्क्षत्वं तादृशद्विगोरिवेति चेत् तर्हि पाणिपादप्रभृतीनां नानात्वेऽपि न तदर्थकस्य द्वन्द्वस्य द्विवचनाद्याकाङ्क्षत्वमित्येव वक्तुमुचितं कृतं साहित्यभक्त्या हस्त्यश्वं धनमित्यादेरयोग्यताया दुर्वारतापाताच्च नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन हस्तिनामश्वानाञ्च साहित्यस्य स्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन धनादावन्वयायोगात् तादृशसाहित्ये धनादेरभेदविरहाच्च । समाहारपरिभाषा तु क्लीबलिङ्गत्वनित्यैकवचनत्वादिपदसंस्कारोपयोगितयैवोपपन्ना न द्वन्द्वस्यार्थव्यवस्थापिका । एतेन धवखदिरावित्यादावितरेतरद्वन्द्वेऽप्युत्तरपदे धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणा अन्यथा द्विवचनादेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वेन पर्य्याप्तिसम्बन्धेन स्वार्थद्वित्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेर्धवखदिरावित्यतो धवद्वयस्य खदिरद्वयस्य च प्रतीत्यापत्तेरिति मीमांसकानाम्मतमप्यपास्तं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं धवखदिरविशेष्यकधीविशेष्यत्वं वा धवखदिरयोः साहित्यं तदाश्रयश्च धवद्वयादिरपीति तादृशसाहित्याश्रयलक्षकत्वपक्षेऽपि धवखदिरावित्यतो धवद्वयादिबोधस्य दुर्वारतापत्तेः । न च त्रितयाविशेष्यकधवखदिरधर्मिकधीविशेष्यत्वमेव प्रकृते धवखदिरयोः साहित्यं तच्च न धवद्वयादेरिति वाच्यं तादृशसाहित्यान्वयस्यानुभवेनास्पर्शनात् तस्माद्यत्र नानाधर्माणां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वं तत्र तत्तद्धर्मावच्छिन्ने समुदित एव पर्य्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादिबोधने द्विवचनादिकं साकाङ्क्षं न तु तादृशैकधर्मावच्छिन्नं परित्यज्य तथाविधापरधर्मावच्छिन्ने, यतो धवखदिरावित्यादितो धवयोः खदिरयोश्च नाबोधप्रसङ्ग इति तत्त्वम् । घटघटेत्यादिकस्य घटकलसेत्यादिकस्य घटतटेत्यादिकस्य च क्रमिकनामस्तोमस्य निश्चयत्वेन घटादेरन्वयबोधं प्रत्यहेतुत्वमतो न तादृङ्नामनिवहो घटाद्यर्थे द्वन्द्वः । अतएव समस्यमानपदार्थयोस्तत्त्वावच्छेदकयोर्वा यत्र मिथोभेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्य साधुत्वसूचनाय “चार्थे द्वन्द्व” इति पाणिनिः प्राह । अतएव भेदगर्भसमुच्चयार्थकं चशब्दमन्तर्भाव्य धवश्च खदिरश्चेत्यादिकं विग्रहमस्य प्रयुञ्जते वृद्धाः, समुपाददते च तत्र मिथोभेदप्राप्त्यर्थञ्चकारद्वयं, पीततत्पटयोस्तादात्म्यमित्यादौ तत्पटादेः पीताद्यभिन्नत्वेऽपि पीतत्व-

तत्पटत्वाद्योः पदार्थतावच्छेदकयोरस्त्येव भेदः सुवर्थस्तु द्वित्वं न तत्र प्रकृत्यर्थेऽन्वेति पर्य्याप्तिसम्बन्धेन पीततत्पटे तस्य बाधात् सुवर्थद्वित्वादेस्तादृशसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थसाकाङ्क्षत्वात् परन्तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकयोः पीतत्वतत्पटत्वयोरेव व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। अतएव द्व्यणुकारम्भकसंयोगनाशेभ्यः कार्य्यद्रव्यं नश्यतीति भाष्यस्य योग्यतासम्पत्तये सुवर्थैकत्वस्य कार्य्यद्रव्यत्वेऽन्वयमभिधित्सुनाचार्य्येण जात्यभिप्रायकमेकवचनमिति गुणकिरणावल्यामभिहितम्। अतएव च "श्यालाः सुभ्रातरः पत्याः स्वामिनो देवदेवरौ" इत्यत्र च द्विवचनमहिम्ना स्वामिनो भ्राता देवदेवरोभयपदवाच्य इत्यर्थः सुभूत्यादिसिद्धः सङ्गच्छते। यदि च पटद्वयासत्त्वेऽपि भूतले पीतपटावित्यादिकः प्रयोगः स्यात् पीतत्वपटत्वोभयाश्रयस्य तत्र सत्त्वादेवं पीतपटयोरभेद इत्यादितः शुद्धपटत्वादेरबोधप्रसङ्गश्च तदंशे सुवर्थद्वित्वस्य प्रकारत्वादित्यादिरुच्चमीच्यते तदा गोदौ ग्राम इत्यादाविव साधुत्वार्थमेव तत्र द्विवचनमिति वदन्ति। विद्यतिविन्दतिविनत्तीनामनिट् इत्यत्र विद्यत इत्यादिशब्दो न विदधातुत्वेनोपस्थापकः किन्तु सत्ताद्यर्थकतादृशधातुत्वेनैव। मृगपाण्डरयोः पदार्थयोर्भेदेऽपि हरिणहरिणावित्यप्रयोगात्। समानशब्दयोर्द्वन्द्वप्रसक्तावेकशेषोव्युत्पत्तिसिद्धस्तेन हरिणावित्यत्र लुप्तश्रुताभ्यामेव हरिणपदाभ्यामुपस्थितयोर्मृगपाण्डरयोर्बोधः हरी नमस्यावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव हरिपदाभ्यां विष्णुचन्द्रयोरवगतिः। अन्यथा हरिहरौ नमस्यावित्यपि प्रयोगापत्तेः हरी च हरयश्चेति विग्रहस्थले यत्र हरय इत्यादितः समस्यमानपदार्थानामवान्तरसंख्यावगमस्तत्र तत्तत्संख्यावच्छिन्नस्वार्थलक्षकस्य लुप्तस्य हर्य्यादिपदस्योच्चरत्वेन प्रतिसंहितमेव हर्य्यादिपदं तथाविधस्वार्थस्य लक्षणया बोधकं तदप्रतिसन्धाने तु श्रुतमेव हरिपदं विष्णुद्वयोः सिंहत्रयस्य चैकया लक्षणया शक्तिभ्रान्त्यैव वा। नच विग्रहस्य सुवर्थस्य द्वित्वादेः समासाप्रतिपाद्यत्वनियमात्तथाविधद्वित्वत्रित्वान्तर्भावेण द्वन्द्वस्यैवासाधुत्वादुक्तकमेवैकशेषो न युक्तः, शलाकापरि हस्त्यश्वमित्यादौ व्यभिचारेणोक्तनियमस्यासत्त्वात् एकत्वे चैकत्वानि चेति विग्रहे च एकत्वानीत्येकशेषस्य गुणकिरणावल्यामाचार्य्यैरभिहितत्वाच्च। हंसश्च हंसी च इत्यर्थे हंसहंसावित्यप्रयोगात् तत्रापि "पुंसा स्त्रियाः सारूप्ये" इत्यनुशिष्टे हंसीपदस्य लोपे हंसावित्यत्र लुप्तमेव हंसीपदमनुसन्धाय स्त्रीपुंसयोर्बोधः तल्लोपमजानतस्तु हंसपदे स्त्रीहंसत्वपुरुषहंसत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकस्याः शक्तेर्लक्षणया वा ग्रहादेव। यत्तु तत्र हंसपदमेव लक्षणया हंसीत्वेन शक्त्या च हंसत्वेन बोधकं सुवर्थस्तु पुंस्त्वं हंस एवान्वेति न तु हंस्यामयोग्यत्वात् इति मतं तन्न तथासति स्त्रीहंसत्वहंसत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्मिथोभेदविरहेण द्वन्द्वाप्रसक्तावेकशेषस्य हंसश्च हंसी च इत्यस्य दुष्करत्वापत्तेः अन्यथा घटतद्घटावित्यपि द्वन्द्वप्रसङ्गात् हंसौ च हंसाश्चेति विग्रहेऽपि हंसा इत्यतो हंसद्वयहंसत्रययोः प्रागुक्तरीत्यावगमः। दुन्दुभी च दुन्दुभिश्चेति विग्रहे दुन्दुभी सुन्दरावित्यत्राक्षभेर्य्योर्बोधनस्थले पुंलिङ्गस्यैव दुन्दुभिशब्दस्य शिष्टतया तद्विशेषणत्वादेव सुन्दरादेः पुंस्त्वम्। युवा च युवतिश्च इत्यर्थे युवानावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव युवतीयौवनवतोर्बोधः वरटाहंसौ लक्षणासारसावित्यादौ तु स्त्रीपुंसयोर्द्वन्द्वेऽपि पदसारूप्यविरहान्नैकशेषः दम्पत्यर्चनप्रकरणे ब्राह्मणावानयेदित्यत्रापि ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च इति विग्रहे प्रागुक्तदिशा ब्राह्मणभार्य्यापत्योरवगमः। एकश्चैका चेत्यत्र एकौ, द्वौ च द्वे चेत्यत्र द्वौ, उभे चोभौ चेत्यत्र उभौ त्रयश्च तिस्रश्च इत्यत्र च विग्रहे त्रय इत्यादिरेकशेष इष्यत एव। ग्राम्यानेकशफेष्वतरुणेषु स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वमन्तर्भाव्य सारूप्येण द्वन्द्वस्थले तु पुंस एव लुक् तेन मेषाश्च मेष्यश्चेत्यर्थे मेषा इत्यत्रापि लुप्तं बहुमेषीणां लक्षकं मेषपदं प्रतिसन्धत्त एव बहुमेषाणामनेकमेषीणाञ्चावगमः। एवं महिषाश्च महिष्यश्चेत्यर्थे महिषा इत्यत्रापि महिषपदं बहूनां महिषाणां, मृगाश्च मृग्यश्चेत्यर्थे मृगा इत्यत्र तु मृगादेरग्राम्यत्वाच्च पुंसो लुक् परन्तु स्त्रियाः। तथा गर्दभाश्च गर्दभ्यश्चेत्यर्थे गर्दभा इत्यत्रापि खराणामेकशफत्वात् वर्कराश्च वर्कर्य्यश्च इत्यर्थे वर्करा इत्यत्रापि तरुणार्थकत्वात्। स्वसा च भ्राता चेत्यर्थे भ्रातरावित्यत्र पुत्रश्च दुहिता चेत्यर्थे पुत्रावित्यत्र च विरूपैकशेषेऽपि स्वसृपदं दुहितृपदञ्च लुप्तं प्रतिसन्धायैव भ्रातृभगिन्योः पुत्रकन्ययोश्चावगमः। "ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च ज्यैष्ठे मासि न कारयेत्" इत्यादिकस्तु प्रयोगः परिचिन्तनीयः। स च मैत्रश्चेति विग्रहे त्यदादिना तदन्यस्य द्वन्द्वे लुकि तावित्यत्रापि लुप्तं मैत्रादिपदमनुसन्धत्त एव मैत्राद्यवगमः स च त्वञ्चेत्यादि विग्रहेण किंपदान्यत्यदादिद्वयगर्भद्वन्द्वे तु पूर्वस्यैव वा लुक् अन्त्यस्यैव वा त्यदादेर्लुकि

शुनामित्यत्र त्वादावप्युक्तक्रमेणैव तदर्थयुष्मदर्थयोर्बोधः स च स चेत्यत्रापि विभिन्नार्थयोर्विग्रहे स्वपूर्वागणितोऽपि तदादिः स्वोत्तरापठित एव "तत्तन्मातुष्मतुल्योऽसौ यद्यद्विद्यातिनिर्म्मलेत्यादौ तु न त्यदादिगणेन द्वन्द्वः परन्तु तदाद्यव्ययेन यथा "तत्तत्तामसभूतभीतय" इत्यादौ यत्तदादिव्यतिरिक्तानामेवाव्ययानां सरूपैकशेषस्य व्युत्पन्नत्वात् प्रयोगानुरोधित्वात् कल्पनायाः। कश्च त्यश्चेत्यादिविग्रहेण किमा तादृशद्वन्द्वे तु तदन्यस्यैव त्यदादेर्लुकि कावित्यादिक एव प्रयोगः चैत्रस्य पितरावित्यत्रापि विरूपैकशेषे लुप्तस्य मातृपदस्य स्मरणान्मातुरवगमः तदस्मरतस्तु पितृपदे जनकशरीरत्वेन लक्षणया मातापित्रोरवगतिरिति प्राञ्चः। कौमारास्तु माता पितुर्द्वन्द्वे माता पितृभ्यां मातारपितराभ्यामिति प्रयोगद्वयीदर्शनाच्चैत्रस्य पितरावित्यत्र नैकशेषः परन्तु पुष्पवन्तादिपदवन्मातृत्वपितृत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकशक्तिमदेव नियतद्विवचनाकाङ्क्षं पितृपदं प्रकृत्यन्तरम्। एवं श्वश्रूश्च श्वशुरश्चेत्यर्थे श्वशुरावित्यत्र श्वशुरपदमपि श्वश्र्वा श्वशुरस्य द्वन्द्वे श्वश्रूश्वशुरावित्येव प्रयोगादित्याहुः"। द्वन्द्वं विभजते। "द्वौ भेदावस्य शास्त्रोक्तौ समाहारेतरेतरौ। एकान्यवचनाकाङ्क्षाहीनोपादानतश्च तौ"। "अस्य द्वन्द्वस्य द्वौ भेदौ समाहार इतरेतरश्च शास्त्रसिद्धौ तत्रैकवचनान्यत्वाकाङ्क्षाविहीनः समाहारः तथाविधत्वाकाङ्क्षश्चेतरेतरः पाणिपादं हस्त्यश्वमित्यादितो हि करचरणादीनां बहूनामप्यगतावेकवचनमेव प्रमाणं धवखदिरावित्यादौ द्विवचनादेः पदिस्कन्दिखदिरादित्यादौ तु पदिस्कन्दिभ्यां सहितः खदिरिरिति विग्रहे मध्यपदलोपी कर्म्मधारयो यथा अव्याप्त्यतिव्याप्तेरिति मणिग्रन्थादौ"।

केचित् पदभेदे द्वन्द्वमिच्छन्तः "अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः" इत्युदाजह्रुः तन्न समीचीनम् चोऽवधारणे इत्यादिवत् एकदन्तादिशब्दानामेवात्र पदार्थत्वात् तथाभूतशब्दानाञ्च विभिन्नानुपूर्वीकत्वेन भिन्नत्वात् एते शब्दा गणेशे वृत्तिमन्त इत्येवं कोषादावन्वयबोधात्। घटकलसयोरभेद इत्यादौ तु घटपदकलसपदप्रतिपाद्यत्वरूपपदार्थतावच्छेदकभेदात् न द्वन्द्वानुपपत्तिरिति दिक्। "देवताद्वन्द्वे" "चार्थे द्वन्द्वः" पा० "द्वन्द्वः सामासिकस्य च" गीता। तत्र युगले "द्वन्द्वं ते मन्दचेता यदि जपति जनो वारमेकं कदाचित्" कर्पूरस्तवः। "विरहविधुरकोकद्वन्द्वशोकं विभिन्दन्" उद्भटः। मिथुनम् स्त्रीपुंसयोर्द्वित्वम् तत्र "द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः" कुमा० "मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु" रघुः। "क्षुत्पिपासे शोकमोहौ रागद्वेषौ तथैव च। लाभालाभौ च शीतोष्णे तथा मानापमानकौ। कामक्रोधप्रभृतयो द्वन्द्वशब्देन वर्णिताः" इत्युक्ते परस्परविरुद्धस्वभावे शीतोष्णादौ "न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि" माघः "तितिक्षा शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता" वेदान्तसा० "द्वन्द्वातीतो विमत्सरः" गीता। आसनजये च द्वन्द्वदुःखैरनभिभवः योगसू० उक्तः "ततो द्वन्द्वानभिघातः" "शीतोष्णादिभिर्द्वन्द्वैरासनजयान्नाभिभूयते" भा०।

७दुर्गे युक्तिकल्प० तद्विशेषादिकं तत्रोक्तं यथा "राज्ञोबलं न हि बलं द्वन्द्वमेव बलं बलम्। अप्यल्पबलवान् राजा स्थिरो द्वन्द्वबलाद्भवेत्" तथा च "एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः। शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते। अकृत्रिमं कृत्रिमञ्च तत् पुनर्द्विविधं भवेत्। यद्दैवरचितं द्वन्द्वं गिरिनद्यादिसंश्रितम्। अकृत्रिममिदं ज्ञेयं दुर्लङ्घ्यमरिभूभुजाम्। प्राकारपरिखारण्यसंश्रयं यद्भवेदिह। कृत्रिमं नाम विज्ञेयं लङ्घ्यालङ्घ्यन्तु वैरिणाम्" तत्राकृत्रिमद्वन्द्वमुक्तं तत्रैव यथा "अत्युच्चविस्तीर्णशिरा दुरारोहः सकाननः। सजलाशयसम्भारभोज्यद्रव्यसमाश्रयः। सुखनिःसरणो द्वन्द्वः पर्वताख्यो महीभुजाम्। नद्यो गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु व्यवस्थिताः। तन्मध्ये भूप्रदेशो यो नदीद्वन्द्वः स उच्यते। यदन्यच्चिरकालीनं दुर्लङ्घ्यं विपिनादिकम्। तन्मध्यरचिता भूमिर्द्वन्द्वत्वेनोपतिष्ठते। वनद्वन्द्वमिति ख्यातं यथापूर्वं महत्तरम्" कृत्रिमद्वन्द्वमुक्तं तत्रैव यथा "यस्मिन् राज्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदकाः। तस्य मध्ये महीपालः कृत्रिमं द्वन्द्वमारभेत्। गजैरलङ्घ्या विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्णवारयः। द्वन्द्वत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुयादसः। विशालशालं सुघनं बहुकण्टकिसङ्कटम्। द्वन्द्वत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं बलम्। अधोऽधोबध्यमानोऽपि कन्दरोऽल्पजलं स्रवन्। द्वन्द्वत्वेन समुद्दिष्टः दुर्लङ्घ्यो हि स भूभुजा। सर्वतः परिखां कृत्वा निवस्योपरिकन्दरम्। तज्जलस्रुतदेशत्वात् जलद्वन्द्वं तदुच्यते। एषामभावे निम्नस्य भूप्रदेशस्य बन्धनात्। वर्षासु स्रवते वारि जलद्वन्द्वं ततोभवेत्। एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं द्वन्द्वमाचरेत्। आश्रित्य कृत्रिमं द्वन्द्वं बलवद्-

वैरिणो द्विषि । अन्यत्र क्षत्रिमं द्वन्द्वं ज्ञात्वा नरपति र्व्वसेत् । रथपतिर्यदा वैरी रथद्वन्द्वं तदाचरेत् । गजाश्वनाथश्चद्वैरी जलद्वन्द्वं तदाचरेत् । गिरिद्वन्द्वं नृपः सेवेत् यस्य स्याद् द्विविधो रिपुः । सर्वौ हि त्रिविधो युद्धः समासादुपदिश्यते । प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्त एव च । राज्यान्ते सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् । गुप्तेऽस्त्रकोषवस्त्रार्थं संरक्षेदिति निश्चयः" । तत्र सामान्यतो गुणा नीतिशास्त्रोक्ताः यथा "सप्रवेशापसरणं द्वन्द्वमुत्तममुच्यते । अन्यत्र वन्दिशालेव न तादृगाश्रमाश्रयेत् । धनुर्द्वन्द्वं महीद्वन्द्वं गिरिद्वन्द्वं तथैव च । मनुष्यद्वन्द्वमित्याहुर्योद्धृद्वन्द्वं प्रकीर्त्तितम् । योद्धृशून्यं हि यत् द्वन्द्वं स्वतकायसमं हि तत्" । अन्यत्र च "यावत् प्रमाणं नगरं हि राज्ञां ततो भवेदुत्तममध्यमान्तम् । विंशत्तदंशैः गुणोत्तरेण विदेशजानां धरणीपतीनाम्" गर्गस्तु "यदन्यद्दु द्विविधं द्वन्द्वं श्रयते धरणीभुजाम् । ताभ्यामेवातिरिच्येत मन्त्रद्वन्द्वं विशेषतः । अन्येषु दैवात् भिन्नेषु मन्त्रद्वन्द्वात् जयेन्नृपः । मन्त्रद्वन्द्वे हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्यकारकम्" । भोजः "तदेव वैरिदुर्लङ्घ्यं विस्तीर्णविषमञ्च तत् । सप्रवेशापसरणं तद्द्वन्द्वमुत्तमं विदुः" ।

द्वन्द्वगद पु० द्वन्द्वरूपो गदः । रागद्वेषादिरूपे रोगे । "अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यं ततः कारणकार्यजातम् । ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा द्वन्द्वगदा भवन्ति" विष्णु पु० ।

द्वन्द्वचर पुंस्त्री द्वन्द्वीभूय मिथुनीभूय चरति चर—ट । चक्रवाके हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "शशिना पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्त्रिणम्" रघुः । णिनि द्वन्द्वचारिन् अथत्र त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

द्वन्द्वज त्रि०द्वन्द्वात् जायते जन—ड । वातपित्तश्लेष्मणां मध्ये द्वाभ्यां दोषाभ्यां जाते १रोगादौ माधवनिदानम् २कलहात् जाते च ।

द्वन्द्वयुद्ध न० द्वयोर्द्वयोर्युद्धम् । द्वयोर्द्वयोर्युद्धे "कैराते द्वन्द्वयुद्धे च यदिदं समवर्त्तत" भा०व०१८५अ० । "बहूनि भुवि चित्राणि द्वन्द्वयुद्धानि सञ्जय !" भा०द्रो० १५अ०

द्वय न०द्वावयवौ यस्य द्वि—अवयवे तयप् तस्य वा अयच् । १द्वयोरवयवे २द्वित्वे अत्र स्त्रीत्वमपि ङीप् । "अतद्द्वयीजित्वरसुन्दरान्तरे" नैष० "कुसुमस्तवकस्येव द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः" भा०द० द्वे अवयवे यस्य अयच् । २द्वित्वान्विते त्रि० अयचः तयप्स्थानिकत्वात् जसि सर्वनामता "द्वयेऽप्यसुच्यन्त विनीतमार्गाः" माघः "अयां द्वयेषामपि मेदिनीभृतामिति" माघे द्वयेषामित्यसाधु अन्ये तु द्वयं द्वित्वमिच्छन्ति द्वय—क्विप् तेषामिति समर्थयन्ते । स्त्रियां ङीप् । "द्वयीषु निःक्षेप इवार्पितं द्वयम्" कुमा० अत्र द्वयेऽपीति पाठान्तरम् ।

द्वयाग्नि पु०द्वयः द्विरूपोऽग्निरत्र । पाठिद्रुमे चित्रके (चिता) इति भाषा ह्वचे शब्दच०तस्य प्रचुराग्निरूपत्वात्तथात्वम् ।

द्वयातिग त्रि० द्वयं रजस्तमसो द्वित्वमतिगच्छति अति+गम—ड । रजस्तमोभ्यामनभिभूतसत्त्वगुणयुक्ते अमरः ।

द्वयाविन् त्रि० द्वयमस्त्यस्य वेदे ''बहुलं छन्दसि" मत्वर्थे विनि "छन्दोविन्प्रकरणे ञोष्ठामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्" वार्त्ति०विनि पूर्वपददीर्घश्च । द्वित्वयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

द्वयु पु०द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां युक्ता द्वि+यु—ज—ड पृषो० । प्रत्यक्षतो हितवादिनि परोक्षतोऽहितवादिनि एवं द्विप्रकारयुते शत्रौ ''दुर्हणा वा उपद्वयुः" ऋ०८।१८।१४माधवभा०

द्वर त्रि० द्वृ—आहतौ अच् । आवरणकारके द्वृ—ष्ट्रन् । द्वारि तत्रार्थे "स हि द्वरो द्वरिषु वव्रे" ऋ०।१।५२।३

द्वाः(द्वा)स्थ पु० द्वारि तिष्ठति स्था—क वा विसर्गलोपः । द्वारपाले अमरः । "ते सद्मनि गिरेर्वेगात् दुर्स्थद्वाःस्थसूचिताः" कुमा० "विद्वानपि तयोर्द्वाःस्थः समयं लक्ष्मणोऽभिनत्" रघुः । [अमरः ।

द्वाः(द्वा)स्थित द्वारि स्थितः वा विसर्गलोपः । द्वारपाले

द्वा(द्वि)चत्वारिंश त्रि० द्वा(द्वि)चत्वारिंशतः पूरणः डट् । येन द्वाचत्वारिंत् संख्या पूर्य्यते तस्मिन् । स्त्रियां ङीप् ।

द्वा(द्वि)चत्वारिंशत् स्त्री द्व्यधिका चत्वारिंशत् द्विशब्दस्य वा आत्वम् । द्व्यधिकचत्वारिंशत्संख्यायाम् तदन्विते च । सा प्रमाणमस्य ठन् । द्वा(द्वि)चत्वारिंशतिक तत्प्रमाणे त्रि० पूरणे तमप् द्वा(द्वि)चत्वारिंशत्तम तत्संख्यापूरणे त्रि० ।

द्वाज पु० द्वाभ्यां जायते जन—ड पृषो० । द्वाभ्यां जाते ''नाम निर्वचनं तस्य श्लोकमेकं पुरा जगुः । मूढे ! भर द्वाजमिमं भरद्वाजं बृहस्पते ! । यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजमयाह्वयत्" भाग०९।२०।५"तत्र प्रथमं पुत्रं त्यक्त्वा यान्तीं ममतां बृहस्पतिराह हे मूढे ! इमं पुत्रं भर पुषाण । भर्तुर्बिभेमीति चेत्तत्राह द्वाजम् एकस्य क्षेत्रे अन्यस्य बीजेनेत्यादिरूपं द्वाभ्यां जातं अतस्त्वयायं पुत्र इति तस्मात् न भयशङ्केत्यर्थः । एवमुक्ता सती तं

प्रत्याह हे बृहस्पते! त्वमिमं भर यतो द्वाजं द्वाभ्यां आवाभ्याम् अन्यायतो जातं अतो नाहमेकाकिनी भरामीत्यर्थः। यद्यप्यादिवसुक्त्वा पितरौ ममताबृहस्पती विवदमानौ पुत्रं परित्यज्य यातौ ततो हेतोरयं भरद्वाज इति" श्रीधरस्वामी।

द्वात्रिंशत् स्त्री द्व्यधिका त्रिंशत् द्व्यादेशः। १द्व्यधिकत्रिंशत् संख्यायां २तदन्विते। तस्याः पूरणः डट्। द्वात्रिंशतमप् द्वात्रिंशत्तम तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

द्वात्रिंशदपराध पु० कर्म०। भक्तानामीश्वरविषये द्वात्रिंशत् संख्यकेषु अपराधेषु। ते च अपराधाः तन्त्रसारे दर्शिता यथा "तन्त्रान्तरे यानैर्वा पादुकाभिर्वा यानं भगवतो गृहे। देवोत्सवेष्वसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः। उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम्। एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात् प्रदक्षिणम्। पादप्रसारणञ्चाग्रे तथा पर्य्यङ्कबन्धनम्। शयनं भक्षणञ्चापि मिथ्याभाषणमेव च। उच्चैर्भाषो मिथो जल्पो रोदनानि च विग्रहः। निग्रहानुग्रहौ चैव स्त्रीषु च क्रूरभाषणम्। कम्बलावरणञ्चैव परकीर्त्तेरपस्तुतिः। अश्लीलभाषणञ्चैव अधोवायुविमोक्षणम्। शक्तौ गौणोऽपचारश्च अनिवेदितभक्षणम्। तत्तत्कालभवानाञ्च फलादीनामनर्पणम्। विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनस्य यत्। पृष्ठीकृतासनञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः। गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा। अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत् परिकीर्त्तिताः"।

द्वात्रिंशल्लक्षण पु० द्वात्रिंशत् लक्षणानि शुभलक्षणानि यस्य। शुभलक्षणान्विते महापुरुषलक्षणयुते नरे। काशी०ख० ११ अ०। "पञ्चदीर्घः पञ्चसूक्ष्मः सप्तरक्तः षडुन्नतः। त्रिपृथुलघुगम्भीरो द्वात्रिंशल्लक्षणस्त्विति" "पञ्च दीर्घाणि शस्तानि यथा दीर्घायुषाश्च वै। भुजौ नेत्रे हनू नासावक्षसी तनयस्य ते। त्वक्केशाङ्गुलिदशनाः पर्व्वाण्यङ्गुलिजान्यपि। तस्यास्य पञ्च सूक्ष्माणि दिक्पालपदभाक् यथा। पाण्यङ्घ्रितलनेत्रान्तं तालुजिह्वाधरौष्ठकम्। सप्तारुणञ्च सनखमस्मिन् राज्यसुखप्रदम्। कक्षा कुक्ष्यलिकस्कन्धकरवक्त्रं षडुन्नतम्। तथात्र दृश्यते बाले महदैश्वर्य्यभाग् यथा। ललाटकटिवक्षोभिस्त्रिविस्तीर्णो ह्यत्रासौ। सर्वतेजोतिगैश्वर्य्यं तथा प्राप्स्यति नान्यथा। ग्रीवाजङ्घामेहनैश्च त्रिभिर्ह्रस्वोऽयमीडितः। स्वरेण सत्त्वनाभिभ्यां त्रिगम्भीरः शिशुः शुभः।"

द्वादशी त्रि० द्वादशानां पूरणः द्वादशन्+डट्। द्वादशसंख्यापूरणे स्त्रियां ङीप्। सा च द्वादश्याः चन्द्रकलायाः सूर्य्यकिरणप्रवेशनिर्गमयोर्व्यायां क्रियारूपायां तदुपलक्षित कालरूपायां वा तिथौ तस्यां व्रतकालनिर्णयः कालमा० उक्तो यथा "अथ द्वादशी निर्णीयते। सा च युग्मादिशास्त्रेण पूर्वविद्धा ग्राह्या। स्कन्दपुराणेऽपि "द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता विभो!। सदा कार्य्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः" इति। उत्तरविद्धां प्रतिषेधति वृहद्वसिष्ठः। "द्वितीया पञ्चमी वेधादष्टमी च त्रयोदशी। चतुर्द्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी" इति। नन्वेवं सत्येकादश्युपवासो द्वादश्युपवासश्चेत्युभयमेकस्मिन्दिने प्राप्नोति सत्यम् तथापि चोभयस्यान्योऽन्यं विरोधाभावात् सहैवानुष्ठानं भविष्यति। नन्वेकं व्रतमसमाप्य व्रतान्तरमनुष्ठातुमशक्यम्। "असमाप्ते व्रते पूर्वे नैव कुर्य्याद्व्रतान्तरम्" इति शास्त्रात् मैवम् इदं हि शास्त्रमेकव्रतस्य मध्ये व्रतान्तरोपक्रमं निषेधति प्रकृते तु व्रतद्वयस्यापि सहैवोपक्रम इति तन्त्रेणानुष्ठानं भविष्यति। नन्वस्त्वेवं खण्डतिथौ, सम्पूर्णतिथौ त्वेकादशीद्वादश्युपवासौ द्वौ नैरन्तर्येण प्राप्नुतः। तत्र पारणमन्तरेण प्रथमोपवासस्यासमाप्तत्वात्। द्वितीयोपवासस्य प्रक्रमो न सम्भवतीति चेत् मैवम् अद्भिः पारणं कृत्वा द्वितीयोपवासस्य प्रक्रमयितुं शक्यत्वात्। तादृशं तु पारणमशितानशितोभयात्मकम्। तत्राशितरूपत्वात् पूर्वोपवासं परिसमापयति। अनशितरूपत्वेनोत्तरोपवासं न विहन्ति। एतच्च द्व्यात्मकत्वं दर्शपूर्णमासप्रकरणे याजमानब्राह्मणे श्रूयते "यदानश्नन्नुपवसेत् क्षोधुकः स्याद्यदश्नीयात् रुद्रोऽस्य पशूनभिमन्येतापोऽश्नाति तन्नैवाशितं न क्षोधुको भवति नास्य रुद्रः पशूनभिमन्यते" इति। तस्मादुदकपारणेनोपवासद्वयनिर्वाहः। एतच्च सर्वतिथिसाधारणम्। प्रकृते त्वेकादशीद्वादश्योर्दैवतैक्यादुदकपारणमन्तरेणापि न कश्चिद्दोषः। अतएव स्मर्य्यते "एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत्। न तत्र विधिलोपः स्यादुभयोर्दैवतं हरिः" इति। उपवासद्वयाशक्तौ केवलद्वादश्युपवासेनोभयोः फलं सिध्यति तथा च स्मृतिः "एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्। पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम्" इति। द्वादश्यां तु काम्योपवासो मार्कण्डेयेन दर्शितः "द्वादश्यामुपवासेन सिद्धार्थो भूप! सर्वशः।

चक्रवर्त्तित्वमतुलं संप्राप्ता अतुलाः श्रियः” इति । अथाष्टौ महाद्वादश्यः, शुद्धैकादशीयुता द्वादशी उन्मीलिनीसंज्ञा १द्वादश्येव शुद्धाधिका वर्द्धते चेत् सा वञ्जुली२ वासरत्रयस्पर्शिनी त्रिस्पृशा३ अग्रे पर्व्वणः सम्पूर्णाधिकत्वे पक्षवर्द्धिनी४ । जयाद्यश्चतस्र इत्यष्टौ निर्ण० सि० उक्ता जयादिकाश्चतस्रश्च हेमा०व्र० उक्ता यथा “जया१ च विजया२ चैव जयन्ती३ पापनाशिनी४। सर्व्वपापहरा ह्येषा कर्त्तव्या फलकाङ्क्षिभिः । एकादश्यां शुक्लपक्षे यदा ऋक्षं पुनर्व्वसुः । सा नाम्ना च जया१ ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः । समुपोष्य व्रती पापात् मुच्यते नात्र संशयः । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः१ । यदा शुक्ले तु द्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत् । विजया२ सा तथा प्रोक्ता तिथीनामुत्तमा तिथिः । तस्यां स्नातः सर्व्वतीर्थैः स्नातो भवति मानवः । दानं सहस्रगुणितं तथा चैव पयोव्रतम् । होमजपोपवासैश्च सहस्राणां फलं लभेत् । यदा च शुक्लद्वादश्यां रोहिणी च प्रजायते । जयन्ती३ नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापहरा तिथिः । सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु । तत् क्षालयति गोविन्दस्तस्यामभ्यर्चितस्तथा । यदा च शुक्लद्वादश्यां पुष्यं भवति कर्हिचित् । तदा साऽतिमहापुण्या कथिता पापनाशिनी४ । यो ददाति च यत् पुण्यं नित्यं संवत्सरे नरः । उपवासन्तु तस्यां च यः करोति महत्फलम् । तस्यां जगत्पतिर्देवः सर्व्वलोकेश्वरो हरिः । प्रत्यक्षतां प्रयात्याशु तदनन्तफलं स्मृतम्” एकादशीव्रतयोः साङ्कर्य्यादौ पारणे च विशेषः निर्ण०सि० उक्तो यथा

“एकादशीद्वादश्योरेकत्वे तन्त्रेणोपवासः पार्थक्ये तु शक्तस्योपवासद्वयम् “एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत्” इति विष्णुरहस्यात् अशक्तौ तु द्वादश्यामेव “एवमेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् । पूर्व्ववासरजं पुण्यं सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयम्” इति तत्रैवोक्तेः यदाल्पा द्वादशी तदोक्तं मात्स्ये “यदा भवति स्वल्पापि द्वादशी पारणादिने । उषःकाले द्वयं कुर्य्यात् प्रातर्मा-ध्याह्निकं तदा” नारदीयेऽपि “अल्पायामथ विप्रेन्द्र ! द्वादश्यामरुणोदये । स्नानार्चनक्रियाः कार्य्या दानहोमादि संयुताः” इति सङ्कटे तु माधवीये देवलः “संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथम् । अद्भिस्तु पारणं कुर्य्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृत्” इति सङ्कटे त्रयोदशीश्राद्धप्रदोषादौ अत्र केचिदाहुः “अपकर्षवाक्यान्यनाहिताग्निविषयाणि अग्निहोत्रादीनां श्रौतत्वेनापकर्षायोगादिति । द्वादश्यां च प्रथमपादमतिक्रम्य पारणं कार्य्यम् “द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः । तमतिक्रम्य कुर्व्वीत पारणं विष्णुतत्परः” इति निर्णयामृते मदनरत्ने च विष्णुधर्म्मोक्तेः । अत्र केचित् सङ्किरन्ते “यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्मुहूर्त्तत्रये पारणं कार्य्यम् “सर्व्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणमिति वचनादिति” । अस्मद्गुरवस्तु बहूनां कर्म्मकालानां विना कारणं बाधापत्तेः प्रागुदग्वचनैश्च अल्पद्वादश्यामेवापकर्षविधानादपराह्न एव कार्य्यम् प्रातःशब्दस्तु “सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितमिति” वदपराह्णपरत्वेऽप्युपपन्नः न च वाक्यवैयर्थ्यं पुनर्भोजनसायंपारणनिवृत्त्यर्थत्वात्तस्येत्याहुः । प्रमादेन एकादश्युपवासातिक्रमे अपरार्के वाराहे “एकादशी विलुप्ता चेद्द्वादशी परतःस्थिता । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम्” । नि०सि० स्थानान्तरे भाद्रपदशुक्लद्वादश्यां श्रवणयोगरहितायां पारणं कुर्य्यात् आभाकासितपक्षेष्विति दिवोदासोदाहृतवचनात् । “उपोष्यैकादशीं मोहात् पारणं श्रवणे यदि । करोति हन्ति तत्पुण्यं द्वादशद्वादशीभवम्” इति तत्रैव स्कान्दाच्च । अस्य तत्रैव प्रतिप्रसवः मार्कण्डेयोक्तः “विशेषेण महीपाल ! श्रवणं वर्द्धते यदि । तिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादशीं लङ्घयेन्न हि”इति । केचित्तु यदा त्वपरिहार्य्योयोगस्तदा श्रवणनक्षत्रे त्रेधाविभक्ते मध्यमविंशतिघटिकायोगं त्यक्त्वा पारणं कार्य्यं तदुक्तं विष्णुधर्म्मे “श्रुतेश्च मध्ये परिवर्त्तमेति सुप्तिप्रबोधपरिवर्त्तनमब्युवर्ज्यमिति”। केचित्तु त्वर्द्धं विभज्य मध्यपादद्वयं वर्ज्यमाहुः अत्र मूलं चिन्त्यम् । अत्रैव विष्णुपरिवर्त्तनोत्सवं कुर्य्यात् । सन्ध्यायां विष्णुं संपूज्य प्रार्थयेत मन्त्रस्तु तिथितत्त्वे उक्तः । ओं “वासुदेव ! जगन्नाथ ! प्राप्तेयं द्वादशी तव । पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव !” इति अत्रैव शक्रध्वजोत्थापनमुक्तमपरार्के गर्गेण “द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रौष्ठपदे तथा । शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासवे” इयमेव श्रवणद्वादशी तत्रैकादश्यां द्वादशीश्रवणयोगे सैवोपोष्या “एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्र चेत् । तद्विष्णुशृङ्खलं नाम विष्णुसायुज्यकृद्भवेत्” इति विष्णुधर्म्मोक्तेः नारदीयेऽपि “संस्पृश्यै-

द्वादशीं राजन् द्वादशीं यदि संस्पृशेत्। श्रवणं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति। द्वादशी श्रवणस्पृष्टा स्पृशेदेकादशीं यदि। स एव वैष्णवोयोगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः" इति हेमाद्रौ दिनद्वये द्वादशीश्रवणयोगेऽपि पूर्वा, निर्णयामृते तस्य पूर्वार्द्धमन्यथा पठितम्। "द्वादशी श्रवणर्क्षं च स्पृशेदेकादशीं यदि" इति तेन हेमाद्रिमते एकादश्याः श्रवणयोगाभावेऽपि तद्युक्त द्वादशीयोगमात्रेण विष्णुशृङ्खलं भवति निर्णयामृतमते तु श्रवणस्यैकादशीद्वादशीभ्यां योग एव विष्णुशृङ्खलं नान्यथेति। यदा निशीथानन्तरं सूर्योदयावधि द्विकलामात्रमपि श्रवणर्क्षं भवति तदापि पूर्वैव तदुक्तं तत्रैव नारदीये इमां प्रकृत्य "तिथिनक्षत्रयोर्योगोयोगश्चैव नराधिप!। द्विकलो यदि लभ्येत स ज्ञेयो ह्यष्टयामिकः" इति "द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः। न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते" इति मदनरत्ने मात्स्याच्च। दिवोदासीये तु "रात्रेः प्रथमपादे चेदृक्षं हरिवासरे। तदा पूर्वामुपवसेत्प्रातर्भान्ते च पारणम्" इत्युक्तम्। इदं तु निर्मूलत्वात् पूर्वविरोधाच्चोपेक्ष्यं इयं बुधवारेऽतिप्रशस्ता "बुधश्रवणसंयुक्ता सैव चेद्द्वादशी भवेत्। अत्यन्तमहती सा स्याद्दत्तं भवति चाक्षयम्" इति हेमाद्रौ स्कान्दात्। यानि तु पठन्ति "उत्तराषाढसंयुक्ता श्रोणामध्याह्नगापि वा। आसुरी सैव तारा स्याद्घ्नन्ति पुण्यं पुराकृतम्। उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रोणाद्वादशिका युता। विश्वर्क्षसंयुता सा च नैवोपोष्या शुभेप्सुभिः" इत्यादीनि विष्णुधर्मस्कान्द भविष्यादीनि वचनानि तानि निर्मूलानि। यदपि कृत्यसारे उदयव्यापिनी ग्राह्येत्युक्तं यच्च बृहन्नारदीये "उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रवणद्वादशीव्रते" इति तद्यदा शुद्धाधिका द्वादशी परदिन एवोदये श्रवणयोगः पूर्वेऽह्नि च तद्भिन्ने काले योगस्तत्परम्। दिनद्वये उदययोगे पूर्वैव बहुकर्मकालव्याप्तेरित्युक्तं मदनरत्ने। यदा त्वेकादश्येव श्रवणयुता न द्वादशी तदापि पूर्वैव "यदा न प्राप्यत ऋक्षं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित्। एकादशी तदोपोष्या पापघ्नी श्रवणान्विता" इति मदनरत्ने नारदीयोक्तेः यदा परैवर्क्षयुता तदा परा तत्र शक्तेनोपवासद्वयं कार्यम् "एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत्। न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्दैवतं हरिः" इति भविष्योक्तेः यत्तु विष्णुधर्मे "पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते विप्रभोजनम्। असमाप्ते व्रते पूर्वे नैव कुर्याद्व्रतान्तरम्" इति तदेतद्भिन्नपरम् अत्र गौडाः "शृणु राजन् परं काम्यं श्रवणद्वादशीव्रतम्" इति स्मृतशीर्षवचनात् काम्यमेवेदम् तेनाशक्तस्य नित्यैकादशीव्रतमेवेति मन्यन्ते "द्वादश्यामुपवासेन शुद्धात्मा नृप सर्वशः। चक्रवर्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्युत्तमां श्रियम्" इति गौडनिबन्धे मार्कण्डेयोक्तेश्च। दाक्षिणात्यास्तु "एकादश्यां नरो भुक्त्वा द्वादश्यां समुपोषणात्। व्रतद्वयकृतं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम्" इति वराहवामनपुराणोक्तेः श्रवणद्वादशीव्रतमेवेत्याहुः भुक्त्वेति फलाद्याहारपरम् नत्वन्नपरम् "अन्नाश्रितानि पापानीति" निषेधात् "उपवासद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरो यदि। प्रथमेऽह्नि फलाहारी निराहारी परेऽहनि" इति दिवोदासीये भविष्योक्तेश्च अशक्तौ तु गृहीतैकादशीव्रतोयस्तं प्रत्युक्तं मात्स्ये "द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि। उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यां पूजयेद्धरिम्" इति पूजयेन्न तूपवसेदित्यर्थः। अगृहीतैकादशीव्रतश्चेदेकादश्यां भुक्त्वा द्वादश्यामुपवसेत् "एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्। पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम्" इति नारदीयोक्तेः। पारणं तूभयान्तेऽन्यतरगते वा कुर्यात् "तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणमिति" स्कान्दात् "तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत्। पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः" इति नारदीयादिति हेमाद्रिः। यद्यप्यत्र नक्षत्रमात्रान्तेऽपि पारणं प्रतिभाति तथापि तिथिमात्रान्ते ज्ञेयम् नक्षत्रान्ते तिथिमध्येऽपि "याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः। ऋक्षान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवणरोहिणीम्" इति विष्णुधर्मे श्रवणान्तमात्रे पारणनिषेधात् "रोहिण्यान्तु भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि" इति वह्निपुराणात् तदन्तेऽप्यस्तु न त्वत्रैवमस्तीति न, ऋक्षान्तोऽनुकल्प इति मदनरत्ने। असम्भवे तु "तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम्। यामत्रयोर्द्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम्" इति ज्ञेयम्। यत्तु मदनरत्ने द्वादशीवृद्धौ श्रवणवृद्धौ वा श्रवणान्त एव पारणं कुर्यात् "पारणं तिथिवृद्धौ तु द्वादश्यामुडुसंक्षयात्। वृद्धौ कुर्यात्त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते" इति वह्निपुराणादित्युक्तम् तत्प्रकरणादेतस्यामेव श्रवणयुक्तैकादश्यां विहितविजयैकादशीव्रतपरं न तु श्रवण-

द्वादशीपरमिति मदनरत्ने। गौडास्तु श्रवणद्वादशीपराङ्गः अत्रविधिर्मदनरत्ने विष्णुधर्मे "तस्मिन् दिने तथा स्नानं यत्र क्वचन सङ्गमे। दध्योदनयुतं तस्यां जलपूर्णं घटं द्विजे। वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा छत्रोपानहमेव च। न दुर्गतिमवाप्नोति गतिमग्र्यां च विन्दति"।

दशावतारद्वादश्यो हेमा०व्र० उक्तो यथा विष्णुपु० "मार्गशीर्षे सिते पक्षे द्वादश्यां समजायत। मत्स्यो विष्णुः समाहात्म्यः तस्येष्टेयं सदा तिथिः। एकादश्यामुपोष्याद्दौ पठन् मत्स्यावतारकम्। शृण्वन् सौवर्णं मत्स्यं च कारयित्वा वदेदिदम्।' विष्णुर्मे प्रीयतां मत्स्य इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय तम्। यो दद्यात् स सुखी भूत्वा विष्णुलोकं व्रजेच्छुभम्। पौषे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां समजायत। कूर्मरूपी स भगवान् तस्येष्टेयं सदा तिथिः। एकादश्यामुपोष्याद्दौ पठन् कूर्मस्य तारकम्। शृण्वन् सौवर्णं कूर्मञ्च कारयित्वा वदेदिदम्। विष्णुर्मे प्रीयतां कूर्म इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय तम्। यो दद्यात्स सुखी भूत्वा विष्णुलोके महीयते। यो मर्त्यो माघशुक्लस्य द्वादश्यां तु विशेषतः। उपोष्य भक्त्या वाभ्यर्च्य वराहं रुक्मनिर्मितम्। दद्यात्पठेच्च चरितं वाराहं हरिसत्तमम्। वराहजन्मदिवसे विप्राय श्रद्धयान्वितः। सुरमेतं समासाद्य मोदते कालमक्षयम्। वराहविष्णुप्रीतिश्च कूर्मदेवं यथातथम्। नारसिंहं फाल्गुने तु एकादश्यां सिते शुचिः। उपोष्याभ्यर्चयेद्भक्त्या नारसिंहभवे दिने। सौवर्णं नारसिंहं च कृत्वा शक्त्या द्विजाय तु। दद्याच्च सिंहचरितमिदं शृण्वन् पठंश्च वा। शत्रून् विजित्येह लक्ष्मीं प्राप्य नित्यं नरोत्तमः। पातालस्वर्गमाप्नोति नागदैत्याङ्गनायुतम्। चैत्रे मासि सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः। वामनस्य दिनेऽभ्यर्च्य वामनं पुरुषोत्तमम्। सौवर्णं वामनं दद्यात् पठेद्भक्त्या च यो नरः। स चिरं वामनस्येदं शृणुयाद्वाप्युपोषितः। स धनैरन्वितो भुक्त्वा भोगानिह च मानुषान्। ब्रह्मलोकमवाप्नोति विद्वान्नामानुतत्परः। वैशाखशुक्लैकादश्यामुपोष्याभ्यर्चयेच्छुचिः। जामदग्न्यं तथा रामं दद्याद्विप्राय रुक्मजम्। ज्यैष्ठशुक्लैकादश्यामुपोष्य द्वादशीदिने। रामं दाशरथिं रौक्मं पूजयेद्भक्तिभावतः। इदं च रामचरितं शृणुयाद्वा पठेन्नरः। रामस्य जन्मदिवसे (कल्पभेदादविरुद्धम्) तथा दाशरथेर्द्विजः। सीतारामन्तु सौवर्णं यो विप्राय प्रयच्छति। द्वादश्यां रामचरितमिदं शृण्वन् पठंश्च वा। स इन्द्रलोकं लभते रामस्यैव प्रसादतः। इह कीर्त्तिमवाप्नोति धनं पुत्रांश्च जीवितम्। आषाढ़मासि शुक्लां य उपोष्यैकादशीं द्विजः। द्वादश्यामर्च्चयेद्रामं रौहिणेयं महाबलम्। रौहिणेयस्य रामस्य तिथौ जन्मनि सूत्तमे। सौवर्णं ब्राह्मणायापि रामं दद्यात्सपातकम्। स नागलोकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश। इह स्त्रीभोगमाप्नोति बलवान्नीरुजो भवेत्। श्रावणे मासि शुक्लां य उपोष्यैकादशीं द्विजः। द्वादश्यामर्चयेत् कृष्णं रुक्मिणीसहितं शुचिः। रुक्मप्रतिकृतिं कृत्वा दद्याच्च ब्राह्मणाय च। पठेच्च कृष्णचरितं कृष्णजन्मदिने (कल्पभेदादविरुद्धम्) शुचिः। श्रावणे शृणुयाद्वापि य इदं पुरुषोत्तमः। स मुच्यतेऽस्मात् संसारात् भुक्त्वा भोगमनुत्तमम्। यस्तु भाद्रपदे मासि एकादश्यामुपोषितः। शुक्लायामर्चयेत् कल्किं विष्णुं सौवर्णमच्युतम्। द्वादश्यां जन्मदिवसे कल्किविष्णुः सुरेश्वरः। दद्याद्विप्राय तं वापि भक्त्यानुष्ठानतो सुदा। पठेदिदं कल्किविष्णोश्चरितं शृणुयात्ततः। जनलोकमवाप्नोति कृते जन्म लभेद्युगे। तस्मिंस्तस्मिंस्तु दिवसे दत्तं विष्णुवतारकम्। अर्चयन्तु सुराः सर्वे भवेयुः सर्वदार्चिताः'। ति० त० नारदीये 'वैशाखशुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः। तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः'। इयं पिपीतकी द्वादशी। अत्र 'षष्ठीसमेता कर्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता। पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुरुपोषणम्। एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः। उपासनाय द्वादश्यां विष्णोर्यदादियं तथा'। इति भविष्यपुराणेन एकादश्युपवासानन्तरं द्वादश्यां विष्णूपासनाया उक्तत्वादत्रापि तथा व्यवहरन्तीति नात्र युग्मादरः। द्वादशीञ्चयेदुपवासानन्तर्यं विनापि पूजेति। इयं पूर्ववचनोक्तषष्ठीयुता सप्तमीवत्। आषाढ़द्वादश्यादिषु शयनादिकं प्रागुक्तवचनात् भविष्योत्तरे 'द्वादशी श्रवणोपेता सर्वपापहरा तिथिः। बुधवारसमायुक्ता ततः शतगुणा भवेत्। तामुपोष्य समाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम्'। उभयदिने तल्लाभे तु एकादशीयुता ग्राह्या। 'द्वादशी च प्रकर्तव्या एकादश्यायुता विभो। सदा कार्य्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः" इति स्कान्दात्। यदा त्वेकादश्यामेव श्रवणा तदा तामुपवसेत् तथाच नारदः "याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः। तास्वेव तद्व्रतं कुर्य्यात्

श्रवणद्वादशीं विना'। भविष्योत्तरे 'एकादशी यदा तु स्यात् श्रवणेन समन्विता। विजया सा तदा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा। तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत्। तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः। विशेषेण महीपाल ! श्रवणं वर्द्धते यदि। तिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत्'। तिथिक्षयेण एकादशीक्षयेण भोक्तव्यं द्वादश्यां पारयेदित्यर्थः। अत्र हेतुः द्वादशीमित्यादिः। यदा त्वेकादश्युपवासदिने श्रवणं नास्ति परदिने द्वादश्यां तत् तदोपवासद्वयमाह ब्रह्मवैवर्त्तः 'एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत्। न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः'। अत्र च 'असमाप्ते व्रते पूर्वे नैव कुर्यात् व्रतान्तरम्' इति स्मृतेः पारणस्याकरणेन पूर्वोपवाससमाप्तावुपवासान्तरारम्भे विधिलोपेन भवेदित्यर्थः। हेतुमाह उभयोरित्यादिः। उभयोपवासासामर्थ्ये तु श्रवणद्वादश्येवोपोष्या तथाच स्मृतिः। 'वरमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्। पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयः'। तथा 'उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋक्षेण संयुताम्। एकादश्युद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम्'। द्वादश्युपवासःकाम्यः। तथाह मार्कण्डेयः 'द्वादश्यामुपवासेन विद्धात्मा नृप सर्वशः। चक्रवर्त्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्यतुलां श्रियम्'' तिथित॰ कश्चिद्विशेषोऽनयोर्द्देशभेदाद्व्यवस्था।

मासभेदे द्वादशद्वादशीव्रतभेदा अग्निपु॰१८८अ॰उक्ता यथा अग्निरुवाच। द्वादशीव्रतकं वच्ये भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्। एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन भैक्ष्येण चैवं द्वादशिकव्रती। चैत्रे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां मदनं हरिम्। पूजयेद्भुक्तिमुक्त्यर्थी मदनद्वादशीव्रती१। माघशुक्ले तु द्वादश्यां भीमद्वादशिकव्रती। नमो नारायणायेति यजेद्विष्णुं स सर्वभाक्२। फाल्गुने च सिते पक्षे गोविन्दद्वादशीव्रती३। विशोकद्वादशीकारी यजेदाश्वयुजे हरिम्४। लवणं मार्गशीर्षे५ तु कृष्णमभ्यर्च्य यो नरः। ददाति शुक्लद्वादश्यां स सर्वरसदायकः। गोवत्सं पूजयेद्भाद्रे गोवत्सद्वादशीव्रती६। माघ्यान्तु समतीतायां श्रवणेन तु संयुता। द्वादशी७ या भवेत् कृष्णा प्रोक्ता सा तिलद्वादशी। तिलैः स्नानन्तिलैर्होमो नैवेद्यन्तिलमोदकम्। दीपश्च तिलतैलेन तथा देयं तिलोदकम्। तिलाश्च देया विप्रेभ्यः फलं होमोपवासतः। ओं नमो भगवतेऽथो वासुदेवाय वै यजेत्। सकुलः स्वर्गमाप्नोति षट्तिलद्वादशीव्रती। मनोरथद्वादशीकृत् फाल्गुने तु सितेऽर्च्चयेत्८। नामद्वादशीव्रतकृत् केशवाद्यैश्च नामभिः। वर्षं यजेद्धरिं स्वर्गी न भवेन्नारकी नरः। फाल्गुनस्य सितेऽभ्यर्च्य सुमतिद्वादशीव्रती९। मासि भाद्रपदे शुक्ले१० अनन्तद्वादशीव्रती। अश्लेषर्क्षे तु मूले वा माघे११ कृष्णाय वै नमः। यजेत्तिलांश्च जुहुयात्तिलद्वादशीकृन्नरः। सुगतिद्वादशीकारी फाल्गुने तु सिते यजेत्। जय कृष्ण नमस्तुभ्यं वर्षं स्याद्भुक्तिमुक्तिगः। पौषशुक्ले तु द्वादश्यां१२ सम्प्राप्तिद्वादशीव्रती''।

द्वादशीनियमा तद्धर्मभेदनिषेधाश्च एका॰त॰ उक्ता यथा ''द्वादशीनियमाः। द्वादश्यामपि विष्णुपूजनम् ''एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः। उपासनाय द्वादश्यां विष्णोर्यद्वदियन्तथा'' इति भविष्यपुराणात्। यद्वत् यथा द्वादश्यां विष्णूपासनाय एकादश्यामुपवासं प्रकुर्वन्ति तथा इयमपि षष्ठीयुक्ता सप्तमी उपोष्या सप्तम्यां सूर्य्योपासनायेत्यर्थः। तत्र ब्रह्माण्डपुराणम्। ''कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम्। व्यायामञ्च व्यवायञ्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनम्। शिलापिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णवः। द्वादश्यां वर्ज्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते। पुनर्भोजनमध्वानं यानमायासमैथुने, उपवासफलं हन्युर्दिवा निद्रा च पञ्चमी''। वृद्धशातातपः ''उपवासं द्विजः कृत्वा ततोब्राह्मणभोजनम्। कुर्य्यात्तथास्य सगुण उपवासो हि जायते''। सगुणः साङ्गः। नारायणमन्त्रजपस्य पाश्चात्यनिर्णयास्मृते कात्यायनः ''मिथ्यावादे दिवास्वप्ने बहुशोजलसेवने। अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः'' तथा ''मन्त्रं निवेद्य हरये निवेद्योपोषणं व्रती। द्वादश्यां पारणं कुर्य्याद्वर्जयित्वा ष्युपोदकीम्''। उपोदकीम् पूतिकाशाकम्। कूर्म्मपुराणे ''कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं हिंसां तैलमसत्यताम्। द्यूतक्रीड़ां दिवानिद्रां व्यायामं क्रोधमैथुनम्। द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत्''। संवत्सरप्रदीपे ''अभ्यङ्गञ्च पराज्ञञ्च तैलं निर्माल्यलङ्घनम्। तुलसीचयनं द्यूतं पुनर्भोजनमेव च। वस्त्रपीड़ां तथा क्षारं द्वादश्यां वर्जयेद्बुधः''। अभ्यङ्गोयेन केनापि, तैलं तिलतैलं माषैरपि निषिद्धम्। स्मृतिः

“घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम्। अदुष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः” इति अभ्यङ्गो द्वादशीतरपरः। नित्यश इति पर्ववारादावपि। वारे द्रव्यदानेनापि प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः “रवौ पुष्पं गुरौ दूर्वां भूमिं भूमिजवासरे। भार्गवे गोमयं दद्यात्तैलदोषोपशान्तये”। दद्यात्तैले इति शेषः। हरिसन्तोषे “कांस्यं मांसं मसूरञ्च चणकं कोरदूषकम्। शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम्”। निर्माल्यलङ्घनमन्यत्रापि निषिद्धमत्राधिकदोषकरं व्रतहानिकरं वा। क्षारं वस्त्रस्य। “मन्दमङ्गलषष्ठीषु द्वादश्यां श्राद्धवासरे। वस्त्राणां क्षारसंयोगोदहत्यासप्तमं कुलम्”। इति यमवचनात्”।

द्वादशक त्रि॰ द्वादश संख्याऽस्य कन्। १द्वादशसंख्यान्विते पणरूपे दण्डादौ “वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशकोदमः” मनुः द्वादशानां संख्या कन्। २द्वादशसंख्यायाञ्च “ब्राह्मणस्य परित्राणात् गवां द्वादशकस्य च” मनुः

द्वादशकर पु॰द्वादश करा भुजा यस्य। १कार्त्तिकेये त्रिका॰ “स्वामी शाखो विशाखश्च द्विभुजो बालरूप धृक्। दक्षे शक्तिः कुक्कुटोऽथ एकवक्त्रोऽथ षण्मुखः। षड्भुजो वा द्वादशभिर्ग्रामेऽरण्ये द्विबाहुकः। शक्तीषुपाशनिस्त्रिंशतोमदोर्त्तर्जनीयुतः। शक्त्या दक्षिणहस्तेषु, षट्सु, वामे करे तथा। शिखिपिच्छं धनुः खेटं पताकाभयकुक्कुटे। कपालकर्तरीशूलपाशभृद्वयास्य सौम्ययोः” हेमा॰व्र॰। २मूलयोगे ३हर्षणयोगे च तयोर्द्वादशहस्तत्वम् २७६पृ॰ दृश्यम्। द्वादशभुजादयोऽप्यत्र। ४कुमारानुचरगणभेदे “अनन्तो द्वादशभुजस्तथा कृष्णोपकृष्णकौ” भा॰शल्य॰ ४६अ॰ तद्गणोक्तौ। द्वादश करा: किरणा यस्य। ५द्वादशार्च्चिषि जीवे “ध्यात्वा पीताम्बरं पीतं सरोजस्थं चतुर्भुजम्” इत्युक्तेश्चतुर्भुजत्वस्यैव प्रतीतेर्नात्रकरस्य हस्तपरता “भैरवीरूपविद्या च भुजैर्द्वादशभिर्युताः” हेमा॰व्र॰उक्ते ६भैरवीभेदे स्त्री।

द्वादशन् त्रि॰द्वौ च दश च अधिका वा दश। १अधिकायां द्वियुतायां वा दशसंख्यायां २तद्युते च “द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा” ति॰त॰

द्वादशपत्र न॰द्वादशाक्षराणि पत्राणीव यस्य। “वैशाखादिरूपतया कल्पित द्वादशाक्षरयुक्ते भगवतो मन्त्रभेदे स च मन्त्रः ओँ नमो भगवते वासुदेवाय” यथोक्तं वामनपु॰ “पितामहोऽपि तं पुत्रं बाह्यं वह्निनये रतम्। सनत्कुमारं प्रोवाच योगं द्वादशपत्रकम्। शिखासंस्थस्तु ओंकारो मेषोऽस्य शिरसि स्थितः। मासो वैशाखनामा च प्रथमं पत्रकं स्मृतम्। नकारः शिरसि प्रोक्तो वृषोऽस्य शिरसि स्थितः। ज्यैष्ठमासश्च तत्पत्रं द्वितीयं परिकीर्त्तितम्। मोकारो भुजयोर्युग्मं मिथुनं तत्र संस्थितम्। मास आषाढ़नामा च तृतीयं पत्रकं स्मृतम्। भकारं नेत्रयुगलं कर्कटस्तत्र संस्थितः। मासः श्रावण इत्युक्तश्चतुर्थं पत्रकं स्मृतम्। गकारं हृदयं प्रोक्तं सिंहो वसति तत्र च। मासो भाद्रस्तथा प्रोक्तः पञ्चमं पत्रकं स्मृतम्। वकारं कवचं विद्यात् कन्या तत्र प्रतिष्ठिता। मासश्चाश्वयुजो नाम षष्ठं तत्पत्रकं स्मृतम्। तेकारमस्त्रग्रामश्च तुलाराशिकृताश्रयः। मासश्च कार्त्तिको नाम सप्तमं पत्रकं स्मृतम्। वाकारं नाभिसंयुक्तं स्थितं तत्र च वृश्चिकः। मासो मार्गशिरा नाम त्वष्टकं पत्रकं स्मृतम्। सुकारं जघनं प्रोक्तं तत्रस्थश्च धनुर्धरः। पुष्येति गदितो मासो नवमं परिकीर्त्तितम्। देकारस्तोरुयुगलं मकरस्तत्र संस्थितः। माघो निगदितो मासः पत्रकं दशमं स्मृतम्। वाकारो जानुयुगलं कुम्भस्तत्रापि संस्थितः। पत्रकं फाल्गुनं प्रोक्तं तदेकादशमुत्तमम्। पादौ यकारो मीनो हि स चैत्रे च वसेत् मुने!। इदन्तु द्वादशं प्रोक्तं पत्रं वै केशवस्य हि। द्वादशारन्तथा चक्रं यन्नाभि द्विभुजन्तथा। त्रिव्यूहस्त्वेकमूर्त्तिश्च तथोक्तः परमेश्वरः। एतत्तवोक्तं देवस्य रूपं द्वादशपत्रकम्। यस्मिन् ज्ञाते मुनिश्रेष्ठ! न भूयो मरणं भवेत्”

द्वादशपुत्र पु॰व॰। संज्ञात्वात् कर्म॰। औरसादिद्वादशविधेषु पुत्रेषु यथाह विष्णु स॰

“अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति। स्वे क्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः स्वयमौरसः प्रथमः१। नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तमवर्णेन वोत्पादितः क्षेत्रजो द्वितीयः२। पुत्रिकापुत्रस्तृतीयः३। यस्तस्याः पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति या पित्रा दत्ता सा पुत्रिका। पुत्रिकाविधिना प्रतिपादिता पितृभ्रातृविहीना पुत्रिकैव। पौनर्भवश्चतुर्थः४। अक्षता भूयःसंस्कृता, पुनर्भूः भूयस्त्वसंस्कृतापि परपूर्वा। कानीनः पञ्चमः५। पितृगृहेऽसंस्कृतयैवोत्पादितः। स च पाणिग्राहस्य। गृहे च गूढोत्पन्नः षष्ठः६। यस्य तल्पजस्तस्यासौ। सहोढ़ः सप्तमः७। गर्भिणी या संस्क्रियते तस्याः पुत्रः। स च पाणिग्राहस्य। दत्तकश्चाष्टमः८। स च मातापितृभ्यां यस्य दत्तः। क्रीतश्च नवमः९।

स च येन क्रीतः। स्वयमुपगतोदशमः१०। स च यस्योपगतः। अपविद्धस्त्वेकादशः११। पिता माता च परित्यक्तः। स च येन गृहीतः। यत्र क्वचनोत्पादितश्च द्वादशः१२। एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्। स एव दायहरः’। ‘वह्वीनां द्वादश ह्येव पुत्राः पुराणदृष्टाः। स्वयमुत्पादितः स्वक्षेत्रे संस्कृतायां प्रथमः१ तदलाभे नियुक्तायां क्षेत्रजो द्वितीयः२। तृतीयः३ पुत्रिका विज्ञायते अभ्रातृका पुंसः पितॄनभ्येति प्रतीचीनं गच्छति पुत्रत्वम्। श्लोकः। अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम्। अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति। पौनर्भवश्चतुर्थः४ पुनर्भूः कौमारं भर्त्तारमुत्सृज्यान्यैः सह चरित्वा तस्यैव कुटुम्बमाश्रयति सा पुनर्भूर्भवति। या च क्लीवं पतितमुन्मत्तं वा भर्त्तारमुत्सृज्यान्यं पतिं विन्दति मृते वा, सा पुनर्भूर्भवति। कानीनः पञ्चमो या पितृगृहेऽसंस्कृता कामादुत्पादयेन्मातामहस्य पुत्रो भवतीत्याहुः। अथाप्युदाहरन्ति। अप्रत्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्दति तुल्यतः। पुत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनमिति। गूढे च गूढोत्पन्नः षष्ठ इत्येते दायादा बान्धवास्त्रातारो महतो भयादित्याहुः। अथादायादास्तत्र सहोढएव प्रथमो या गर्भिणी संस्क्रियते तस्यां जातः सहोढः पुत्रो भवति। दत्तको द्वितीयो यं मातापितरौ दद्याताम्। क्रीतस्तृतीयस्तच्छुनःशेफेन व्याख्यातं हरिश्चन्द्रो ह वै राजा सोऽजीगर्त्तस्य सौयवसेः पुत्रं विक्रीय स्वयं क्रीतवान्। स्वयमुपागतश्चतुर्थः तच्छुनःशेफेन व्याख्यातं शुनःशेफो ह वै यूपे नियुक्तो देवतास्तुष्टाव तस्येह देवताः पाशं विमुमुचुस्तमृत्विज ऊचुर्ममैवायं पुत्रोऽस्त्विति तानाह न सम्पादयामासुरेष एव यं कामयेत तस्य पुत्रोऽस्त्विति तस्येह विश्वामित्रो होतासीत्तस्य पुत्रत्वमियाय। अपविद्धः पञ्चमो यं मातापितृभ्यामपास्तं प्रतिगृह्णीयात्। शूद्रापुत्रएव षष्ठो भवतीत्याहुरित्येतेऽदायादा बान्धवाः। अथाप्युदाहरन्ति। यस्य पूर्वेषां वर्णानां न कश्चिद्दायादः स्यादेते तस्यापहरन्ति’ वशिष्ठसंहिता १७अ०। अत्र कानीनस्य मातामहपुत्रत्वमुक्तं विष्णु० स्मृते च पाणिग्राहस्य पुत्रत्वं मिथःसमयभेदेनात्र व्यवस्था

द्वादशप्रसृत त्रि० द्वादश प्रसृतयः सन्त्यत्र अच्। द्वादशप्रसृतियुक्ते सुश्रुतोक्ते वस्तिभेदे यथा “दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतिद्वयम्। विनिर्मथ्य ततो दद्यात्स्नेहस्य प्रसृतित्रयम्। एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतिं क्षिपेत्। संमूर्च्छिते कषायन्तु चतुःप्रसृतिसम्मितम्। वितरेच्च तदावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम्। एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत्। ज्येष्ठायाः खलु मात्रायाः प्रमाणमिदमीरितम्। अपह्रासे भिषक्कुर्य्यात्तद्वत्प्रसृतिह्रापनम्। यथावयो निरूहाणां कल्पनेयमुदाहृता। सैन्धवादिद्रवान्तानां सिद्धिकामैर्भिषग्वरैः”।

द्वादशभाव पु० द्वादशगुणितो भावः। ज्यो०उक्तेषु तन्वादिषु द्वादशसु भावेषु तदानयनादि तत्रस्थितग्रहफलञ्च नी०ता०उक्तं यथा “पूर्वं नतं स्याद्दिनरात्रिखण्डं दिवानिशोरिष्टघटीविहीनम्। दिवानिशोरिष्टघटीषु शुद्धं द्युरात्रिखण्डं त्वपरं नतं स्यात्। तत्काले सायनार्कस्य भुक्तभोग्यांऽशसंगुणात्। स्वोदयात् खाग्निलब्धं यत् भुक्तं भोग्यं रवेस्त्यजेत्। इष्टनाडीपलेभ्यश्च गतगम्याञ्चिजोदयात्। शेषं खत्र्याहतं भक्तमशुद्धेन लवादिकम्। अशुद्धशुद्धभे हीनयुक् तनुर्व्ययनांशकम्। एवं लङ्कोदयैर्भुक्तं भोग्यं शोध्यं पलीकतात्। पूर्वपश्चान्नतादन्यत् प्राग्वत्तद्दशमं भवेत्। सषड्भे लग्नखे जायातुर्यौ लग्नोनतुर्य्यतः। षष्ठांशयुक् तनुः सन्धिरग्रे षष्ठांशयोजनात्। त्रयः ससन्धयोभावाः षष्ठांशेनैकयुक् सुखात्। अग्रे त्रयः षडेवं ते भार्द्धयुक्ताः परेऽपि षट्। खेटे भावसमे पूर्णं फलं सन्धिसमे तु खम्। हीनेऽधिके द्विसन्धिभ्यां भावे पूर्वापरे फलम्। भुक्तं भोग्यं खेटकालाच्च शुद्धात् त्रिंशच्चिन्नाङ्कोदयाप्तं लवाद्यम्। हीनं युक्तं भास्करे तत्तनुः स्याद्रात्रौ लग्नं भार्द्धयुक्ताद्रवेस्तु। खेटे सन्धिद्वयान्तःस्थे फलं तद्भावजं भवेत्। हीनेऽधिके द्विसन्धिभ्यां भावे पूर्वापरे फलम्। ग्रहसन्ध्यन्तरं कार्य्यं विंशत्या गुणितं भवेत्। भावसन्ध्यन्तरेणाप्तं फलं विंशोपकाः स्मृताः”। अयमर्थः। मेषादिराशीनामुदयकालोलग्नं तस्य च त्रिंशदंशरूपतया जन्मकाले मेषादीनां यतमोऽंशो गतः तदारभ्य तदुत्तरराशेस्ततोऽर्वाचीनांशान्तः तनुभावः एवं धनभावादि एवं तन्वादिद्वादशभावास्तेषां सन्धयोऽपि तथैव ज्ञेयाः। राशिमात्रगणनया फलं स्थूलं भावगणनया तु सूक्ष्मं फलादिकं भवतीति ज्ञेयम्। ते च तनुभावः, धनभावः, सहजभावः, बन्धुभावः, पुत्रभावः, रिपुभावः, कलत्रभावः, मृत्युभावः, धर्मभावः, कर्मभावः, आयभावः, व्ययभावश्चेति द्वादश। तेषां सन्धयश्च द्वादशेत्यवधेयम्।

द्वादशमद्य न० द्वादशविधं मद्यम् । "पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जुरं तालमैक्षवम् । माध्वीकं टङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् । समानानि विकाराय मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्" पुलस्त्योक्ते द्वादशविधे मद्ये ।

द्वादशमल पु० द्वादशगुणितो मलः । "वसाशुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रविट्कर्णविड्नखाः । श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः" अत्रिसंहितोक्ते नृणां द्वादशविधे मले । तत्र "यस्यां यस्यां क्रमेणैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः । मृद्वारिभिश्च पूर्वेषामुत्तरेषान्तु वारिभिः" शुद्धिप्रकारमाह तत्रैव ।

द्वादशमास पु० द्वादशगुणितो मासः । १चैत्रवैशाखज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्राश्विनकार्त्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनसंज्ञकेषु द्वादशसु मासेषु "क्वचित् द्वादश मासाः संवत्सरः क्वचित् त्रयोदश मासाः" श्रुतिः द्व० । २वर्षे पु०

द्वादशमासकर्म्मन् न०द्वादशसु मासेषु कर्त्तव्यं कर्म । विष्णुस० उक्ते मार्गादिमासेषु तिथिभेदे दानहोमादिकर्मभेदे यथा

"मार्गशीर्षशुक्लपञ्चदश्यां मृगशिरःसंयुक्तायां चूर्णित लवणस्य सुवर्णनाभं प्रस्थमेकं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय प्रदापयेत् । अनेन कर्मणा रूपसौभाग्यवानभिजायते । पौषी चेत् पुष्ययुक्ता स्यात्तस्यां गौरसर्षपकल्कोद्वर्त्तितशरीरो गव्यघृतपूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्वौषधीभिः सर्वगन्धैः सर्ववीजैश्च स्नातो घृतेन भगवन्तं वासुदेवं स्नापयित्वा गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिश्चाभ्यर्च्य वैष्णवैः शाक्रैर्वार्हस्पत्यैश्च मन्त्रैः पावके हुत्वा सुवर्णेन घृतेन ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । वासोयुगं कर्त्रे दद्यात् । अनेन कर्मणा पुष्यते । माघी मघायुता चेत्तस्यां तिलैः श्राद्धं कृत्वा पूतोभवति । फाल्गुनी फल्गुनीयुता चेत्स्यात्तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं स्वास्तीर्णं शयनं निवेद्य भार्य्यां मनोज्ञां रूपवतीं द्रविणवतीञ्चाप्नोति । नार्यपि भर्त्तारम् । चैत्री चित्रायुता स्यात्तस्यां चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति । वैशाखी विशाखायुता चेत्तस्यां ब्राह्मणसप्तकं क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः सन्तर्प्य धर्मराजानं प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतोभवति । ज्यैष्ठी ज्येष्ठायुता चेत्तस्यां छत्रोपानत्प्रदानेन गवामाधिपत्यं प्राप्नोति । आषाढ्यामाषाढायुक्तायामन्नपानदानेन तदेवाक्षय्यमाप्नोति । श्रावण्यां श्रवणयुक्तायां जलधेनुं सान्नां वासोयुगाच्छादितां दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति । प्रौष्ठपद्यां प्रौष्ठपदायुक्तायां गोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तोभवति । आश्वयुज्यामश्विनीगते चन्द्रमसि घृतपूर्णं भाजनं सुवर्णयुतं विप्राय दत्त्वा दीप्ताग्निर्भवति । कार्त्तिकी कृत्तिकायुता चेत्तस्यां सितमुक्षाणमन्यवर्णं वा शशाङ्कोदये सर्वसस्यरत्नगन्धोपेतं दीपमध्ये ब्राह्मणाय दत्त्वा कान्तारभयं नश्यति । वैशाखशुक्लतृतीयायामुपोषितोऽक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव हुत्वा दत्त्वा च सर्वपापेभ्यः पूतोभवति । यच्च तस्मिन्नहनि प्रयच्छति तदक्षय्यमाप्नोति । पौष्यां समतीतायां कृष्णपक्षद्वादश्यां सोपवासस्तिलैः स्नातस्तिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव हुत्वा दत्त्वा भुक्त्वा च पापेभ्यः पूतोभवति । माघ्यां समतीतायां कृष्णद्वादश्यां सोपवासः श्रवणं प्राप्य वासुदेवाग्रतोमहावर्त्तिद्वयेन दीपद्वयं दद्यात् । दक्षिणपार्श्वे महारजतरक्तेन समग्रेण वाससा घृततुलामष्टाधिकां दत्त्वा वामपार्श्वे तिलतैलतुलां साष्टां दत्त्वा श्वेतेन समग्रेण वाससा एतत्कृत्वा कृतकल्योयस्मिन् राष्ट्रेऽभिजायते यस्मिन् देशे यस्मिन् कुले स तत्रोज्ज्वलोभवति । आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं घृतं प्रदद्यादश्विनौ प्रीणयित्वा रूपभाग्भवति । तस्मिन्नेव मासि प्रत्यहं गोरसैर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा राज्यभाग्भवति । प्रतिमासं रेवतीयुते चन्द्रमसि मधुघृतयुतं रेवतीप्रीत्यै परमान्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा रूपभाग्भवति । माघे मासेऽग्निं प्रत्यहं तिलैर्हुत्वा सघृतं कुल्माषं ब्राह्मणान् भोजयित्वा दीप्ताग्निर्भवति । सर्वां चतुर्दशीं नदीजले स्नात्वा धर्मराजानं पूजयित्वा सर्वपापेभ्यः पूतोभवति । यदिच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् । प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ" । कृत्यतत्त्वे दर्शितानि अन्यानि च मासभेदकार्य्याणि द्रष्टव्यानि ।

द्वादशमासिक न० मासिभवं ठञ् मासिकम् कर्म० । मृतदिनावधिद्वादशसंख्यापूरणे मासि कर्त्तव्ये प्रेतोद्देश्यके श्राद्धभेदे ।

द्वादशयात्रा स्त्री द्वादशसु मासेषु द्वादशविधा यात्रा । यात्रातत्त्वे स्कान्दपुराणोक्ते मासभेदे देवोत्सवे यात्राभेदे तास्तु तत्र दर्शिता यथा

"इन्द्रद्युम्न उवाच वैशाखादिषु मासेषु यात्रापूजाविधिं मुने ! । श्रोतुमिच्छामि देवेशे यथावद्वक्तुमर्हसि । जैमिनिरुवाच । वैशाखादिषु मासेषु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।

वा या द्वादश यात्राः स्मृता हि वक्ष्यामि ते शृणु । वैशाखे चान्दनी यात्रा ज्यैष्ठे स्नापन्युदीरिता । आषाढे रथयात्रा स्यात् श्रावणे शयनी तथा । भाद्रे दक्षिणपार्श्वी सा आश्विने वामपार्श्विका । उत्थानी कार्त्तिके मासि छादनी मार्गशीर्षके । पौषे पुष्याभिषेकः स्यान्माघे शाल्योदनी तथा । फाल्गुने दोलयात्रा स्यात् चैत्रे मदनभञ्जिका । एकैका मुक्तिदा सर्वा धर्मकामार्थसाधनाः" । तद्विधिस्तु तत्रैव दृश्यः ।

द्वादशराजमण्डल न० द्वादशानां राज्ञां मण्डलम् उत्तरपदद्विगुः । द्वादशानां राज्ञां मण्डले तच्च अग्निपु० २३८अ० उक्तं यथा

"राम उवाच । मण्डलं चिन्तयेत् मुख्यं राजा द्वादशराजकम् । अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः पुरः स्मृताः । पार्ष्णिग्राहः स्मृतः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोश्च मण्डलम् । अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोर्निग्रहे व्यस्तयोः प्रभुः । मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः" ।

द्वादशरात्र पु० द्वादशभिः रात्रिभिः निर्वृत्तः तद्धितार्थद्विगुः अच् समा० । द्वादशदिनसाध्ये १द्वादशाहसाध्ये अहीनयागभेदे २रात्रिसत्रभेदे स च यागः कात्यायनेनोक्तः "ज्योतिष्टोमधर्मा एकाहद्वादशाहयोस्तद्गुणदर्शनात्" कात्या०श्रौ०१२।१।१ "द्वादशाहः सत्रमहीनश्च" ४सू० "अत्र विशेषमाह द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति" । "तथा त्रयोदशरात्रमासीरन्निति सत्रलिङ्गम् द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्यहीनलिङ्गम् । अस्यानुकथनप्रयोजनम्, सत्रे सत्रात्मको धर्मो द्वादशत्वेन प्रवर्त्तते, अहीने चाहीनात्मकः" कर्कः "उक्ता अहीनाः इदानीं सत्राण्यभिधीयन्ते" कर्कः "द्वादशरात्रादीनि रात्रिसत्राणि" कात्या०श्रौ०२४।१।१ "रात्रिसत्राणि इति नाम तच्च द्वादशरात्रप्रभृतीनाम् पूर्वपदप्रधानोऽयं बहुव्रीहिः एकोनेन चत्वारिंशदन्तानि । तत्र द्वादशरात्रं द्वादशाह एव सत्रात्मकः स च पूर्वमुक्त एव ततो द्वादशरात्रादारभ्य एकैकाहवृद्ध्या चत्वारिंशद्रात्रान्तानि सत्राणि भवन्ति" कर्कः । द्वादशानां रात्रीणां समा० द्वि० अच् समा० । ३समाहृतासु द्वादशरात्रिषु न० "अत ऊर्द्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा" आश्व०गृ०१।८।११ "अतः स्वगृहप्रवेशनीयहोमादूर्द्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा नियतो"नारा० द्वादश रात्रयः साधनकालत्वेन सन्त्यस्य अर्श आद्यच् । ४द्वादशरात्रिसाध्ये सत्रभेदे उदा० पूर्वसूत्रम् ।

द्वादशलोचन पु० द्वादश लोचनान्यस्य । कार्त्तिकेये त्रिका० तस्य षड्वक्त्रत्वात् तथात्वम् ।

द्वादशवर्गी स्त्री द्वादशानां वर्गाणां समाहारः समा० द्वि० ङीप् । नीलकण्ठताजकोक्ते वर्षकाले ग्रहाणां बलसाधने द्वादशमिते वर्गे सा च

"क्षेत्रं होरा त्र्यब्धिपञ्चाङ्कसप्तवस्वङ्काशेशार्कभागाः सुधीभिः । विज्ञातव्या लग्नसंस्थाः शुभानां वर्गाः श्रेष्ठाः पापवर्गा अनिष्टाः । ओजे रवीन्द्वोः सम इन्दुरव्योर्होरे स्वहार्द्धप्रमिते विचिन्त्ये । द्रेष्काणपाः स्वेषुनवर्क्षनाथास्तुर्यांशपाः स्वर्क्षजकेन्द्रनाथाः । ओजर्क्षे पञ्चमांशेशाः कुजार्कीज्यज्ञभार्गवाः । समभे व्यत्ययाज्ज्ञेया द्वादशांशाः स्वभात् स्मृताः । लवीकृतो व्योमचरोऽङ्गशैलवस्वङ्कदिग्रुद्रगुणः खरामैः । भक्तो गताः स्युर्नगाष्टनन्ददिग्रुद्रभागाः कुयुतात् क्रियात् स्युः । एवं द्वादशवर्गी स्यात् ग्रहाणां बलसिद्धये । स्वोच्चमित्रशुभाः श्रेष्ठाः नीचारिक्रूरिणोऽशुभाः । एवं ग्रहाणां शुभपापवर्गपङ्क्तिद्वयं वीक्ष्य शुभाधिकत्वे । दशाफलं भावफलं च वाच्यं शुभं त्वनिष्टं त्वशुभाधिकत्वे । क्रूरोऽपि सौम्याधिकवर्गशाली शुभोऽतिसौम्यः शुभखेचरश्चेत् । सौम्योऽपि पापाधिकवर्गयोगाद्दुष्टोऽतिनिन्द्यः खलु पापखेटः । राशीशमित्रोच्चारिपुक्रमेण चिन्त्यं तनोरप्यनयैव रीत्या । भावेषु सर्वेष्वपि वर्गचक्रं विलोक्य तत्तत् फलमूहनीयम्" इति द्वादशवर्गी ।

द्वादशवार्षिक त्रि० द्वादश वर्षान् अधीष्टः भृतो भूतो वा उत्तरपदद्विगुः । द्वादश वर्षान् व्याप्य १अधीष्टे सत्कृत्यनियोजिते २भृते कर्मकरे ३भूते स्वसत्तयाव्यापके ब्रह्महत्यानोदके व्रतभेदे च तच्च प्रा०वि० दर्शितं यथा

तत्र मनुः "ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् । भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम्" । संवर्त्तः "ब्रह्महा तु वनं गत्वा वनवासो जटी ध्वजी । वन्यान्येव फलान्यश्नन् सर्वकामविवर्जितः । भिक्षार्थी विचरेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति । चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यं खट्वाङ्गी संयतः पुमान् । भिक्षित्वैवं समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः । वनवासी स पापात्मा सदाकाल

मतन्द्रितः। ख्यापयच्चैव तत् पापं ब्रह्मघ्नः पापकृत्तमः। अनेनैव विधानेन द्वादशाब्दं समाचरेत्"। "नखादुक्तनिष्कृतिकेष्वपि प्राजापत्यादयो योजनीयाः। तत्र द्वादशवार्षिकव्रते द्वादशदिनान्येकैकं प्राजापत्यस्य रिकल्प्य गणयमाने प्राजापत्यानां षष्ट्यधिकशतत्रयं द्वादशवार्षिकवैकल्पिकमनुष्ठेयं भवति। तदशक्तौ तावत्यो वा धेनवो दातव्याः" मिता०। रघु०मते तदर्द्धमिति भेदः। भाविनि तु "वर्षद्वाभविष्यति" पा० नोत्तरपदवृद्धिः। द्वादशवर्षिक द्वादशवर्षान् भाविनि ज्वरादौ

द्वादशशुद्धि स्त्री द्वादशगुणिता शुद्धिः। तन्त्रसारोक्ते वैष्णवानां कायिकादिद्वादशशुद्धिभेदे "अथ द्वादशशुद्धिर्वै वैष्णवानामिहोच्यते। गृहोपसर्पणञ्चैव तथा चागमनं हरेः। भक्त्या प्रदक्षिणञ्चैव पादयोः शोधनं पुनः। पूजार्थं पत्रपुष्पाणां भक्त्यैवोत्तोलनं हरेः। करयोः सर्वशुद्धीनामियं शुद्धिर्विशिष्यते। तन्नामकीर्त्तनञ्चैव गुणानामपि कीर्त्तनम्। भक्त्या श्रीकृष्णदेवस्य वचसः शुद्धिरिष्यते। तत्कथाश्रवणञ्चैव तस्योत्सवनिरीक्षणम्। श्रोत्रयोर्नेत्रयोश्चैव शुद्धिः सम्यगिहोच्यते। पादोदकस्य निर्माल्यमालानामपि धारणम्। उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रणतस्य हरेः पुरः। आघ्राणङ्गन्धपुष्पादेर्निर्माल्यस्य तपोधन!। विशुद्धिः स्यादनन्तस्य घ्राणस्यापि विधीयते। पत्रपुष्पादिकं यच्च कृष्णपादयुगार्पितम्। तदेकं पावनं लोके तद्धि सर्वं विशोधयेत्। ललाटे च गदा कार्या मूर्ध्नि चापं शरांस्तथा। नन्दकञ्चैव हृन्मध्ये शङ्खं चक्रं भुजद्वये। शङ्खचक्रान्वितो विप्रः श्मशाने म्रियते यदि। प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य गौतम!"।

द्वादशशोधित न० द्वादशं व्ययस्थानं ग्रहराहित्येन शोधितम्। व्ययस्थाने ग्रहराहित्येन शुद्धियुक्ते लग्ने "गुरुशुक्रोदये शुद्धलग्ने द्वादशशोधिते" दीक्षातत्त्वम्।

द्वादशसंग्राम द्वादशविधः संग्रामः। देवानामसुरैः सह द्वादशविधे युद्धे ते च संग्रामभेदा अग्निपु० २७५ अ० उक्ता यथा "देवासुराणां सङ्ग्रामा दायार्थं द्वादशाऽभवन्। प्रथमो नारसिंहस्तु द्वितीयो वामनो रणः। सङ्ग्रामस्त्वथ वाराहश्चतुर्थोऽमृतमन्थनः। तारकामयसङ्ग्रामः५ षष्ठो ह्याजीवकोऽ६ रणः। त्रैपुर७श्चान्धकवधोऽ८नवमी वृत्रघातकः। जितो१० हालाहल११श्चाथ घोरः कोलाहलो१२ रणः। हिरण्यकशिपोर्वक्षोविदार्यं च नखैः पुरा। नारसिंहो१ देवपालः प्रह्लादं कृतवान् नृपम्। देवासुरे२ वामनश्च छलित्वा बलिमूर्जितम्। महेन्द्राय ददौ राज्यं पुत्रोऽदितिसम्भवः। वराहस्तु३ हिरण्याक्षं हत्वा देवानपालयत्। उज्जहार भुवं मग्नां देवदेवैरभिष्टुतः। मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम्। सुरासुरैश्च मथितं देवेभ्यश्चामृतं ददौ४। तारकामयसङ्ग्रामे५ तदा देवाश्च पालिताः। निवार्येन्द्रं गुरून् देवान् दानवान् सोमवंशजान्। विश्वामित्रवशिष्ठात्रिकवयश्च रणे सुरान्। अपालयन्त निर्वार्य रागद्वेषादिदानवान्६। पृथ्वीरथे ब्रह्मयन्तुरीशस्य शरणो हरिः। ददाह त्रिपुरं देवपालको दैत्यमर्दनः७। गौरीं जिहीर्षुणा रुद्रमन्धकेनार्दितं हरिः। अनुरक्तश्च रेवत्यां चक्रे चान्धासुरार्दनमृद। अपां फेनमयो भूत्वा देवासुररणे हरन्। वृत्रं देवहरं विष्णुर्देवधर्मानपालयत्९। शाल्वादीन् दानवान् जित्वा हरिः परशुरामकः। अपालयत् सुरादींश्च दुष्टक्षत्रं निहत्य च१०। हालाहलं११ विषं दैत्यं निराकृत्य महेश्वरात्। भयं निर्णाशयामास देवानां मधुसूदनः। देवासुरे रणे यश्च दैत्यः कोलाहलो जितः१२। पालिताश्च सुराः सर्वे विष्णुना धर्मपालनात्। राजानो राजपुत्राश्च मुनयो देवता हरिः। यदुक्तं यच्च नैवोक्तमवतारा हरेरिमे"।

द्वादशसप्तमीव्रत न० हेमा०व्र० भविष्यपुराणोक्ते माघादिपौषान्तेषु द्वादशसु मासेषु सप्तम्योः कर्तव्ये सूर्यव्रतभेदे "अथान्यत्ते प्रवक्ष्यामि सप्तमीकल्पमुत्तमम्। माघमासात् समारभ्य शुक्लपक्षे युधिष्ठिर!। सप्तम्यां कृतसङ्कल्पो वर्षमेकं व्रती भवेत्। वरुणं माघमासे तु भानुं संपूज्य कारयेत्। ब्रह्मकूर्चविधानेन यथा शक्त्या नृपोत्तम!। अष्टम्यां भोजयेद्विप्रान् तिलपिष्टगुडोदनैः। अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं कृत्स्नमवाप्यते। तपनं फाल्गुने मासि सूर्यमित्यभिपूजयेत्। वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति दुर्लभम्। सप्तम्यां चैत्रमासे तु वेदांशुरिति पूजयेत्। उक्थाध्वरसमं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम्। वैशाखस्य तु सप्तम्यां धाता इत्यभिपूजयेत्। पशुबन्धाध्वरं पुण्यं सम्यक् प्राप्नोति मानवः। सप्तम्यां ज्यैष्ठमासस्य इन्द्रमित्यभिपूजयेत्। अश्वमेधफलावाप्तिर्जायते नात्र संशयः। तथाषाढस्य सप्तम्यां पूजयित्वा दिवाकरम्। बहुस्वर्णस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति पुष्क-

सम्। श्रावणे मासि सप्तम्यामर्यमाणं प्रपूजयेत्। सौत्रामणीफलं पार्थ! नरः प्राप्नोति भक्तितः। रविं भाद्रपदे मासि सप्तम्यार्चयेच्छुचिः। तुलापुरुषदानस्य गुडेन फलमाप्नुयात्। अश्वयुक्शुक्लसप्तम्यां सवितारं प्रपूजयेत्। गोसहस्रप्रदानस्य फलमाप्नोति भक्तितः। कार्त्तिके शुक्लसप्तम्यां सप्ताश्वं नाम पूजयेत्। योऽभ्यर्चयति पुण्यात्मा पौण्डरीकं फलं लभेत्। मार्गशीर्षे तथा भानुं पूजयित्वा विधानतः। राजसूयस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति वै नरः। भास्करं पुष्यमासे तु पूजयित्वा विधानतः। चतुर्णामपि वेदानां स्वाध्यायस्य फलं लभेत्। तथैव कृष्णसप्तम्यां नामपूजादिकन्तु यः। सोपवासः प्रयत्नेन वर्षमेकं समाचरेत्। पारिते नियमे चाथ सूर्ययागं समारभेत्"।

द्वादशसाहस्र त्रि॰ द्वादश सहस्राणि परिमाणमस्य अण् उत्तरपदवृद्धिः। द्वादशसहस्रसंख्यायुक्ते "एतद् द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते"। "यत् प्राक् द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम्" इति च मनुः। स्त्रियां ङीप्। द्वादशसाहस्री संहिता। अत्र पक्षे ठञ्। द्वादशसाहस्रिक तत्रार्थे।

द्वादशांशु पु॰ द्वादश अंशवोऽस्य। वृहस्पतौ "शुक्रः षोडशरश्मिस्तु यस्तु देवो ह्यपोमयः। लोहितो नवरश्मिस्तु स्थानमाप्यन्तु तस्य वै। वृहद्द्वादशरश्मीकं हरिद्राभन्तु वेधसः। अष्टरश्मिः शनिस्तत्तु कृष्णं वृद्धमयस्मयम्" मत्स्यपु॰ १२७अ॰। द्वादशरश्मिप्रभृतयोऽप्यत्र त्रिका॰।

द्वादशाक्ष पु॰ द्वादशाक्षीणि यस्य षच् समा॰। १कार्त्तिकेये। द्वादश मनोबुद्धिसहितज्ञानेन्द्रियादीनि अक्षीणीव यस्य। २बुद्धे च हेमच॰। "एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथा चैकजटः प्रभुः" भा॰ग॰४६अ॰उक्ते ३कुमारानुचरभेदे च।

द्वादशाक्षर पु॰ द्वादश अक्षराणि यस्य। द्वादशाक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे यथा विष्णोः ओं नमो भगवते वासुदेवाय" "नमो भगवते वासुदेवायोङ्कारपूर्वकम्। महामन्त्रमिदं प्राहुस्तत्त्वज्ञा द्वादशाक्षरमिति" पद्म॰पु॰क्रिया॰। कृष्णस्य "क्लीं क्लींगोपीजनवल्लभाय स्वाहा" इत्येवं २तावल्यां ३भक्तिविषयविद्यायां स्त्री गौरा॰ङीष्। ४द्वादशाक्षरयुक्तपादके जगतीच्छन्दसि न॰ "विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयंस्तामुज्जेषम्" यजु॰९।३२

द्वादशाख्य पु॰ द्वादश ज्ञानकर्मेन्द्रियमनोबुद्धिरूपाः पदार्थाः पूजनीयत्वेनाख्याति आ+ख्या—क। बुद्धे हेमच॰।

बौद्धशब्दे द्वादशायतनशब्दे च विस्तरतो दृश्यम्।

द्वादशाङ्गी स्त्री द्वादशानामङ्गानां समाहारः ङीप्। १जिनाभिमते आचाराङ्गादौ कादशोपाङ्गसहिते दृष्टिवादरूपे द्वादशानामङ्गानां समाहारे "आचाराङ्गं सूत्रकृतं स्थानाङ्गं समवाययुक्। पञ्चमं भगवत्यङ्गं ज्ञाता धर्मकथापि च। उपासकाऽन्तकृदनुत्तरोपपातिका दश। प्रश्नव्याकरणं चैव विपाकश्रुतमेव च। इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादशं पुनः। दृष्टिवादो द्वादशाङ्गी स्याद्गणिपिटकाह्वया" हेमच॰। दृष्टिवादश्च पञ्चविधः दृष्टिवादशब्दे दर्शितः। द्वादशाङ्गान्यस्य। २धूपभेदे पु॰ "गुग्गुलुश्चन्दनं पत्रं कुष्ठश्चागुरु कुङ्कुमम्। जातीकोषश्च कर्पूरं जटामांसी च बालकम्। त्वगुशीरश्च धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्त्तितः" तन्त्रम्।

द्वादशाङ्गुल पु॰ द्वादश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य तद्धितार्थे द्वि॰ "द्विगोर्नित्यम्" मात्रचो लुक् अच् समा॰। वितस्तौ परिमाणभेदे अमरः।

द्वादशात्मन् पु॰ द्वादशात्मानो मूर्त्तयो यस्य। सूर्ये। आदित्यशब्दे ६८६पृ॰ धात्रादयो विष्णुपर्यन्ताः तस्य मूर्त्तय उक्ताः। द्वादशमेषादिराशयश्चास्य मूर्त्तयः स॰सि॰ उक्ता यथा सूर्य इत्युपक्रमे "पुनर्द्वादशधात्मानं विभजन् राशिसंज्ञकम्"। २अर्कवृक्षे च।

द्वादशादित्य पु॰ संज्ञात्वात् कर्म॰। १धात्रादिषु विष्णुपर्यन्तेषु द्वादशसु आदित्येषु २काशीस्थेषु द्वादशसु लोलार्कादिषु च "इति काशीप्रभावज्ञोजगच्चक्षुस्तमोनुदः। कृत्वा द्वादशधात्मानं काशीपुर्यां व्यवस्थितः। लोलार्क उत्तरार्कश्च शाम्बादित्यस्तथैव च। चतुर्थो द्रुपदादित्यो मयूखादित्य एव च। खखोल्कश्चारुणादित्यो वृद्धकेशवसञ्ज्ञकौ। दशमो विमलादित्यो गङ्गादित्यस्तथैव च। द्वादशश्च यमादित्यः काशीपुर्य्यां घटोद्भव!। तमोऽधिकेभ्योदुष्टेभ्यः क्षेत्रं रक्षन्त्यमी सदा" काशी॰ख॰४६अ॰।

द्वादशाध्यायी स्त्री द्वादशानामध्यायानां समाहारः ङीप्। जैमिनीयसूत्ररूपायां द्वादशलक्षण्याम् "धर्मो द्वादशलक्षण्यां व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः। प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिं क्रमसंज्ञकाः। अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः। ऊहोऽवाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात्" जैमनीय न्यायमाला जैमिनिशब्दे ३१४६पृ॰दृश्यम्। द्वादशलक्षणयुक्ते। २मन्वादिसंहितायाञ्च तयोर्द्वादशाध्यायात्मकत्वात्तथात्वम्।

द्वादशान्यिक त्रि॰ द्वादश अन्ये अन्ययाभूता अपपाठा जाता अस्य "कर्मग्यध्ययने वृत्तम्" इत्युपक्रमे "बह्वच्पूर्वपदाट्ठञ्" पा॰ ठञ्। जातद्वादशापपाठके कुत्सिताध्ययन कर्तृभेदे।

द्वादशायतन न॰ द्वादशविधमायतनम्। बौद्धमतसिद्धेषु द्वादशसु पूजास्थानेषु मनोबुद्ध्यादिषु यथा "अर्थानुपार्ज्य बहुशो द्वादशायतनानि वै। परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः। ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च। मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैरिति"।

द्वादशायुस् पु॰ द्वादश वर्षाः आयुःकालोऽस्य। कुक्कुरे शब्दमाला। आयुस्शब्दे ७९२पृ॰ शुनः त्रयोदशवर्षायुष्कालत्वोक्तावपि प्रायिकत्वादत्र द्वादशवर्षोक्तिरिति विवेच्यम्।

द्वादशार न॰ द्वादश अरा रथाङ्गावयवभेदा इव यस्य। १द्वादशकोणे राशिचक्रादौ "द्वादशारं न हि तज्जराय वर्वर्त्ति चक्रं परि द्यामृतस्य" ऋ॰१।१६४।११ "ऋतस्योदकस्य सत्यात्मकस्य वादित्यस्य चक्रं पुनःपुनः क्रमणशीलं मण्डलाख्यं रथचक्रं वर्वर्ति पुनःपुनर्वर्त्तते। सञ्चरति। कुत्र। द्यां परि। द्युलोकस्यान्तरिक्षस्य परितः। कीदृशं तत्। द्वादशारम्। द्वादशसंख्याकैर्मेषादिराशयात्मकैर्योऽरै रथाङ्गावयवैर्युक्तम्" भा॰ २तन्त्रोक्ते सुषुम्णानाडीमध्ये हृदयस्थे ककारादिठान्त द्वादशवर्णयुक्ते द्वादशदलकमले च द्वादशदलादयोऽप्यत्र।

द्वादशाशन न॰द्वादशविधमशनम् शाक॰त॰। सुश्रुतोक्ते अधिकारिभेदेन द्वादशविधे अशनभेदे यथोक्तं तत्र उत्तरतन्त्रे।

"अत ऊर्द्ध्वं द्वादशाशनप्रविभागान्वक्ष्यामः। तत्र शीतोष्णस्निग्धरूक्षद्रवशुष्कैककालिकद्विकालिकौषधयुक्तमात्राहीनदोषप्रशमनवृत्त्यर्थाः। तृष्णोष्णमद्दाहार्त्तान् रक्तपित्तविषातुरान्। मूर्च्छार्त्तान् स्त्रीषु च क्षीणान् शीतैः१रन्नैरुपाचरेत्। कफवातामयाविष्टान् विरिक्तान् स्नेहपायिनः। प्रक्लिन्नदेहांश्च नरानुष्णैः२रन्नैरुपाचरेत्। वातिकान् रूक्षदेहांश्च व्यायामोपहतांस्तथा। व्यवायिनश्चापि नरान् स्निग्धैः३रन्नैरुपाचरेत्। मेदसाभिपरीतांस्तु स्थूलान्मेहातुरानपि। कफाभिपन्नदेहांश्च रूक्षैः४रन्नैरुपाचरेत्। शुष्कदेहान् पिपासार्त्तान् दुर्बलानपि च द्रवैः५। प्रक्लिन्नकायान् व्रणिनः शुष्कैः६रन्नैरुपाचरेत्। एककालं७ भवेद्देयो दुर्बलाग्निविवृद्धये। समाग्नये तथाहारो देयः कालमथोभयम् ८। औषधद्वेषिणे देयस्तथौषधसमायुतः ९। मन्दाग्नये रोगिणे च मात्राहीनः १० प्रशस्यते। यथार्थदत्तश्चाहारो दोषप्रशमनः ११ स्मृतः। अतःपरन्तु स्वस्थानां वृत्त्यर्थं १२ सर्वमेव च। द्वादशान्नप्रविचारानेतानेष प्रचक्षते"।

द्वादशाह पु॰ द्वादशभिरहोभिर्निर्वृत्तः ठञ् तस्य लुक्, द्वादशमहः कर्म॰, द्वादशानामह्नां समाहारो वा टच् समा॰ अह्नाहान्तत्वात् पुंस्त्वम्। १द्वादशभिरहोभिः साध्ये यागभेदे द्वादशरात्रशब्दे दृश्यम्। २द्वादशे दिने "द्वादशाहः प्रशस्यते" स्मृतिः। ३द्वादशदिनसमाहारे "मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्य्याप्तावृतुं प्रति। द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशाय वा" ति॰त॰। अत्र अपवर्गे तृतीया द्वादशानां श्राद्धानां मध्ये प्रत्यहमेकैककरणेन द्वादशदिनव्यापकता बोध्या" द्वादश दिनानि च आद्यमाससम्बन्धीनि माहृत्राणीति बोध्यम्। द्वादशाहम् अधीष्टो भृतोभूतो भावी वा" पा॰ ठञ् तस्य लुक्। द्वादशदिनं व्याप्य ४सत्कार्य्यनियोजिते ५भृते कर्मकरे स्वसत्तया तद्व्यापके ६यागादौ ७तत्र भाविनि ज्वरादौ च "ऐकाहिकेषु विकारेषु द्वादशाहिकेषु च यथार्थं प्रयोगः" कात्या॰ श्रौ॰ १२।६।२५ सूत्रे कर्कः।

द्वापर पु॰ द्वौ परौ प्रकारौ विषयौ यस्य पृषो॰। १संशये। द्वाभ्यां सत्यत्रेताभ्यां परः पृषो॰। २सत्यत्रेतायुगानन्तरे युगभेदे च। ३द्व्यङ्कसंख्यान्वितपार्श्वकपाशके न॰ अयशब्दे २३४ पृ॰ दृश्यम्। द्वापरयुगमानञ्च "अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु। चतुःषष्टिः सहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम्" मत्स्यपु॰ १४१अ॰। तद्धर्मभेदश्च तत्र १४२अ॰उक्तो यथा

"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्वापरस्य विधिं पुनः। तत्र त्रेतायुगे क्षीणे द्वापरं प्रतिपद्यते। द्वापरादौ प्रजानान्तु सिद्धिस्त्रेतायुगे तु या। परिवृत्ते युगे तस्मिंस्ततः सा वै प्रणश्यति। ततः प्रवर्त्तते तासां प्रजानां द्वापरे पुनः। लोभोधृतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः। प्रध्वंसश्चैव वर्णानां कर्मणान्तु विपर्य्ययः। याञ्चा वधः परोदण्डोमानोदर्पोऽक्षमा बलम्। तथा रजस्तमोभूतः प्रवृत्ते द्वापरे पुनः। आद्ये कृते नाधर्मोऽस्ति स त्रेतायां प्रवर्त्तितः। द्वापरे व्याकुलोभूत्वा कलौ धर्मः प्रणश्यति। वर्णानां द्वापरे धर्माः सङ्कीर्यन्ते

तथाऽऽश्रमाः। द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतिस्मृतौ। द्विधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते। अनिश्च यावगमनाद्धर्मतत्त्वं न विद्यते। धर्मतत्त्वे ह्यविज्ञाते मतिभेदस्तु जायते। परस्परं विभिन्नास्ते दृष्टीनां विभ्रमेण तु। अतो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतमत्याकुलन्त्विदम्। एको वेदश्चतुष्पादः संहृत्य तु पुनः पुनः। संक्षेपादायुषश्चैव व्यस्यते द्वापरेष्विह। वेदश्चैकश्चतुर्द्धा तु व्यस्यते द्वापरादिषु। ऋषिपुत्रैः पुनर्वेदा भिद्यन्ते दृष्टिविभ्रमैः। ते तु ब्राह्मणविन्यासैः स्वरक्रमविपर्ययैः। संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहृतास्तैर्महर्षिभिः। सामान्याद्वैकृताच्चैव दृष्टिभिन्नैः क्वचित् क्वचित्। ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि भाष्यविद्यास्तथैव च। अन्ये तु प्रस्थितास्तान्वै केचित्तान् प्रत्यवस्थिताः। द्वापरेषु प्रवर्त्तन्ते भिन्नार्थैस्तैः स्वदर्शनैः। एकमाध्वर्यवं पूर्वमासीद्द्वैधन्तु तत् पुनः। सामान्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्राकुलन्त्विदम्। आध्वर्यवञ्च प्रस्थानैर्बहुधा व्याकुलीकृतम्। तथैवाथर्वणां साम्नां विकल्पैः स्वस्य संक्षयैः। व्याकुलो द्वापरेष्वर्थः क्रियते भिन्नदर्शनैः। द्वापरे सन्निवृत्ते ते वेदा नश्यन्ति वै कलौ। तेषां विपर्ययोत्पन्ना भवन्ति द्वापरे पुनः। अवृष्टिर्मरणं चैव तथैव व्याध्युपद्रवाः। वाङ्मनःकर्मभिर्दुःखैर्निर्वेदो जायते ततः। निर्वेदाज्जायते तेषां दुःखमोक्षविचारणा। विचारणायां वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनम्। दोषाणां दर्शनाच्चैव ज्ञानोत्पत्तिस्तु जायते। तेषां मायाविनां पूर्वं मर्त्त्ये स्वायम्भुवेऽन्तरे। उत्पत्स्यन्तीह शास्त्राणां द्वापरे परिपन्थिनः। आयुर्वेदविकल्पाश्च अङ्गानां ज्योतिषस्य च। अर्थशास्त्रविकल्पाश्च हेतुशास्त्रविकल्पनम्। प्रक्रिया कल्पसूत्राणां भाष्यविद्याविकल्पनम्। स्मृतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक्। द्वापरेष्वभिवर्त्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणाम्। मनसा कर्मणा वाचा कृच्छ्राद्वार्त्ता प्रसिध्यति। द्वापरे सर्वभूतानां कालः क्लेशपरः स्मृतः। लोभो धृतिर्वणिग्युद्धन्तत्त्वानामविनिश्चयः। वेदशास्त्रप्रणयनं वर्णानां सङ्करस्तथा। वर्णाऽऽश्रमपरिध्वंसः कामद्वेषौ तथैव च"।

"कारिष्यते परिभवः कलिना नलस्य। तां द्वापरस्तु सुतनूमदुनोत् पुरस्तात्। भैमीनलोपयमनं पिशुनौ सहेते न द्वापरः किल कलिश्च युगे जगत्याम्" नैष०

द्वापराय पु० पाशकस्य द्व्यङ्कसंख्यान्वितं पार्श्वं द्वापरं तस्य अय उत्तानतया पतनम्। द्यूतभेदे द्व्यङ्कान्वितपार्श्वकपाशकस्योत्तानतया पतने अयशब्दे २२४पृ० दृश्यम्।

द्वामुष्यायण पु० द्वयामुष्य+फञ्+पृषो०। १द्वयोः पुत्रे द्व्यामुष्यायणशब्दे दृश्यम् २उद्दालके गौतमे मुनौ च शब्दार्थचि०।

द्वार् स्त्री द्वारयति क्विप्वचौल्या० उणा० क्विप्। १गृहनिर्गमनस्थाने अमरः। २उपाये च "आद्यहेतुता तद्द्वारा" सां०सू० "भरद्वाज इति तु द्वारि" मनुः "विदश्च निस्वपताणि नियता द्वारि वेश्मनः" याज्ञ० "वि श्रयन्तामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः" ऋ०१।१३।६ "यथाविहितायां द्वारि द्वारा प्रपद्येत" शत०ब्रा०११।१।१२२ द्वाःस्थ द्वाःस्थितः अमरः। उपाये ज्ञानद्वारा भवेन्मुक्तिः" ज्ञानशास्त्रम्।

द्वार न० दृ-णिच् अच्। १गृहनिर्गमस्थाने। गृहभेदे द्वारभेदास्तत्फलभेदाश्च गृहशब्दे २६२७ पृ० उक्ताः "मनोनवद्वारनिषिद्धवृत्ति" कुमा० "उटजद्वाररोधिभिः" रघुः। २मुखे च "भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति" रघुः। ४शेषे अङ्गे च "सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात्। तस्मात् त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि" सां०का० "द्वारि प्रधानं, शेषाणि करणानि वाह्येन्द्रियाणि तैरुपनीतं सर्वं विषयं समनोऽहङ्कारा बुद्धिर्यस्मादवगाहतेऽध्यवस्यति तस्माद् वाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि द्वारवती च सान्तःकरणा बुद्धिरिति" त०कौ०। "तद् (व्याकरणम्) द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्" हरिः। [त्रिका०।

द्वारक न० द्वारेण प्रशस्तेन कायति कै—क। द्वारकापुर्याम्

द्वारकण्टक पु०न०। द्वारस्य कण्टक इव। कपाटे त्रिका०

द्वारका स्त्री प्रशस्तेन द्वारेण कायते कै—क टाप् धातुस्थक पूर्वत्वात् न अत इत्त्वम्। द्वारवत्याम् पुर्यां द्वारवतीशब्दे दृश्यम् "पेटकी तीर्थतुल्या सा किं तीर्थं द्वारका परम्। सर्वतीर्थपरा श्रेष्ठा द्वारका बहुपुण्यदा। यस्याः प्रवेशमात्रेण नराणां जन्मखण्डनम्। दानञ्च द्वारकायाञ्च श्राद्धञ्च देवपूजनम्। चतुर्गुणञ्च तीर्थानां गङ्गादीनाञ्च भूमिप!" ब्रह्मवै०श्रीकृष्णजन्मखण्डे।

द्वारगोप पु०द्वारं गोपायति गुप—अण्। द्वारपाले

द्वारकेश पु० ६त०। वासुदेवे शब्दच० द्वारकानाथादयोऽप्यत्र

द्वारदातु द्वारं ददाति दा—तुन्। भूमीसहवृक्षे भावप्र०

द्वारप पु० द्वारं पाति पा—क। १द्वारपाले "स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः" छा०उ० २विष्णौ पु० "विष्णुर्वैदेवानां द्वारपः" इति श्रुतिः।

द्वारपाल त्रि०द्वारं पालयति पालि–अण् । १द्वाररक्षके दौवारिकशब्दे २७७१पृ०अस्य लक्षणम् "ततो मङ्कणकं गत्वा द्वारपालं महाबलम् । तं यक्षमभिवाद्यैव गोसहस्रं फलं लभेत्" भा०व०८३अ० । ततोऽर्घपात्रं विन्यस्य द्वारपालान् समर्चयेत्" तन्त्रसा० देवताभेदे द्वारपालभेदाः तत्र तत्र प्रकरणे तन्त्रोक्ता ज्ञेयाः । २तीर्थभेदे च "ततो गच्छेत राजेन्द्र ! द्वारपालं तरन्तुकम् । तच्च तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः । तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत्" भा०व०८३अ० स्त्रियां ङीप् । अस्या अपत्यं रेवत्या० ठक् न ढक् । द्वारपालिक द्वारपाल्या अपत्ये पुंस्त्री० । स्त्रियां ङीत् [टाप् ।

द्वारपालक त्रि० द्वारं पालयति ण्वुल् । दौवारिके स्त्रियां

द्वारपिण्डी स्त्री द्वारस्य पिण्डीव । देहल्यां जटा० ।

द्वारबलिभुज् पु० द्वारदत्तं बलिं भुङ्क्ते भुज–क्विप् । बक खगे त्रिका० । [पदार्थे हेमच० ।

द्वारयन्त्रं द्वारे स्थितं यन्त्रम् । (ताला) (कुलुप) ख्याते

द्वार(रा)वती स्त्री द्वाराणि चतुर्वर्णमोक्षद्वाराणि प्रशस्तान्यत्र मतुप् मस्य वः संज्ञात्वेन वा पूर्वपददीर्घः । समुद्रोपान्तिके श्रीवासुदेवनिर्मिते पुरीभेदे तत्पुरीनिर्माणप्रकारस्थानादिकं हरिवं०विस्तरतो वर्णितं दिङ्मात्रमत्रोच्यते ।

"आनर्त्तं सिन्धुराजस्य प्रपेदुर्यदुपुङ्गवाः । ते तत्र रमणीयेषु विषयेषु सुखप्रियाः । मुमुदुर्यादवाः सर्वे देवाः स्वर्गगता यथा । पुरवास्तु विचिन्वन् स कृष्णस्तु परवीरहा । ददर्श विपुलं देशं सागरानूपशोभितम् । वाहनानां हितञ्चैव सिकताताम्रमृत्तिकम् । पुरलक्षणसम्पन्नं कृतास्पदमिव श्रिया । सागरानिलसंवीजं सागराम्बुनिषेवितम् । विषयं सिन्धुराजस्य शोभितं पुरलक्षणैः । तत्र रैवतको नाम पर्वतो नातिदूरतः । मन्दरोदारशिखरः सर्वतोऽभिविराजते । तत्रैकलव्यसंवासो द्रोणेनाध्युषितश्चिरम् । प्रभूतपुरुषोपेतः सर्वरत्नसमाकुलः । विहारभूमिस्तत्रैव तस्य राज्ञः सुनिर्मिता । नाम्ना द्वारवती नाम स्वायताऽष्टापदोपमा । केशवेन मतिस्तत्र पुर्य्यर्थे विनिवेशिता । निवेशं तत्र सैन्यानां रोचयन्ति स्म यादवाः । ते रक्तसूर्य्ये दिवसे तत्र यादवपुङ्गवाः । सेनापालाश्च चक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम् । ध्रुवाय तत्र न्यवसत् केशवः सह यादवैः । देशे पुरनिवेशाय स यदुप्रवरो विभुः । तस्यास्तु विविधं नाम वास्तूनि च गदाग्रजः । निर्ममे पुरुषश्रेष्ठो मनसा यादवोत्तमः । एवं द्वारावतीञ्चैव पुरीं प्राप्य सबान्धवाः" । हरिवं० ११४ अ० । "इयं द्वारावती नाम पृथिव्यां निर्मिता मया । भविष्यति पुरी रम्या शक्रस्येवामरावती । तान्येवास्याः कारयिष्ये चिह्नान्यायतनानि च । चत्वरान् राजमार्गांश्च समानन्तःपुराणि च । देवा इवात्र मोदन्तां वसन्तो विगतज्वराः । बाधमाना रिपूनुग्रानुग्रसेनपुरोगमाः । गृह्यन्तां गृहवास्तूनि कार्य्यन्तां त्रिकचत्वराः । मीयन्तां राजमार्गाश्च प्राकारस्य च या गतिः । प्रेष्यन्तां शिल्पिमुख्या वै नियुक्ता वेश्मकर्मसु । नियुज्यन्ताञ्च देशेषु प्रेष्यकर्मकरा जनाः । एवमुक्तास्तु यदवो गृहसंग्रहतत्पराः । यथानिवेशं संहृष्टाश्चक्रुर्वास्तुपरिग्रहम् । सूत्रहस्तास्ततो मानं चक्रुर्यादवपुङ्गवाः । पुण्येऽहनि महाराज ! द्विजातीन् प्रतिपूज्य च । वास्तुदैवतकर्माणि विधिनाऽकारयंस्ततः । स्थपतीनथ गोविन्दस्ततोवाच महामतिः । अस्मदर्थे सुविहितं क्रियतामत्र मन्दिरम् । विभक्तचत्वरपथं सुनिविष्टेष्टदैवतम् । ते तथेति महाबाहुमुक्त्वा स्थपतयस्तदा । दुर्गकर्माणि सम्भारानुपलभ्य यथाविधि । यथान्यायं निर्ममिरे द्वाराण्यायतनानि च । स्थानानि विदधुस्तस्यां ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् । अपामग्नेः सुरेशस्य दृषदोलूखलस्य च । चातुर्द्वैवानि चत्वारि द्वाराणि विदधुश्च ते । शुद्धाक्षमैन्द्रं भल्लाटं पुष्पदन्तं तथैव च । ते वेश्मसु युक्तेषु यादवेषु महात्मसु । पुर्य्याः क्षिप्रं प्रवेशार्थं चिन्तयामास माधवः । तस्य दैवोत्थिता बुद्धिर्विमला क्षिप्रकारिणी । पुर्य्याः सा वै प्रियकरी यदूनामभिवर्द्धिनी । शिल्पिमुख्यस्तु देवानां प्रजापतिसुतः प्रभुः । विश्वकर्मा स्वमत्या वै पुरीं संस्थापयिष्यति । मनसा समनुध्याय तस्यागमनकारणात् । त्रिदशाभिमुखः कृष्णो विविक्ते समपद्यत । तस्मिन्नेव ततः काले शिल्पाचार्य्यो महामतिः । विश्वकर्मा सुरश्रेष्ठः कृष्णस्य प्रमुखे स्थितः । यदीच्छेत् सागरः किञ्चिदुत्स्रष्टुमिह तोयराट् । ततः स्वायतलक्षण्या पुरी स्यात् पुरुषोत्तम ! । एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रागेव कृतनिश्चयः । सागरं सरितां नाथमुवाच वदतां वरः । समुद्र ! दश च द्वे च योजनानि जलाशये । प्रतिसंह्रियतामात्मा यद्यस्ति मयि

मान्यता। अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामके बले। पर्य्याप्तविषयारामा समग्रं विपद्दिष्यते। ततः कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः। समारुतेन योगेन उत्-ससर्ज्ज जलाशयम्। विश्वकर्म्मा ततः प्रीतः पुर्य्याः संदृश्य वास्तु तत्। गोविन्दे चैव सम्मानं सागरः कृतवां स्तदा” हरिवं० ११६ अ० ततो देवस्य लीलासंवरणा-नन्तरं तत्कलत्रादीनां ततोऽपगमने समुद्रेण तत्पुर्य्याः प्लावनं कृतम् तत्कथा भा०मौ०७ अ०। “निर्याते तु जने तस्मिन् सागरो मकरालयः। द्वारकां रत्न-सम्पूर्णां जलेनाप्लावयत्तदा। यद्यद्धि पुरुषव्याघ्रो भूमेस्तस्या व्यमुञ्चत। तत्तत् संप्लावयामास सलिलेन स सागरः। तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य द्वारकावासिनो जनाः। तूर्णात्तूर्णतरं जग्मुरहो दैवमयाब्रुवन्” “काशी .काञ्ची च मायाख्या त्वयोध्या द्वारवत्यपि। मथुरा-ऽवन्तिका चैव सप्त पुर्य्योऽत्र मोक्षदाः। श्रीशैलः मोक्षदः सर्वः केदारोऽपि ततोऽधिकः। श्रीशैलाच्चापि केदारात् प्रयागं मोक्षदं परम्। प्रयागादपि तीर्था-ग्र्यादविमुक्तं विशिष्यते। यथाऽविमुक्ते निर्वाणं न तथा-न्यत्र कुत्रचित्। अन्यानि मुक्तिक्षेत्राणि काशीप्राप्ति कराणि च। काशीं प्राप्य विमुच्येत नान्यथा तीर्थको-टिभिः” काशी० ७अ० निषिद्धमपि तप्तमुद्रादिधार-णञ्च तन्माहात्म्यकथनात् तत्र विहितं तन्नाम निर्व-चनञ्चोक्तं काशीख०७अ०

“सप्तरात्रमुषित्वा तु ययौ द्वारावतीं प्रति। चतुर्णामपि वर्णानां यत्र द्वाराणि सर्वतः। अतो द्वारवती-त्युक्ता विद्वद्भिस्तत्त्ववेदिभिः। अस्योन्यपि च जन्तूनां यत्र चक्राङ्किताऽस्थयो। किं चित्रं यत्र तत्र स्युः शङ्खचक्राङ्किताः करैः। अन्तकः शिक्षयत्येवं निज-दूतान् मुहुर्मुहुः। ते त्याज्या यैर्द्वारवत्या नामापि परि-गृह्यते। श्रीखण्डे क्व स आमोदः स्वर्णे वर्णः क्व तादृशः। तत् पावित्रं क्व वै तीर्थे, तद्गोपीचन्दने यथा। दूताः! शृणुत यद्भालं गोपीचन्दनलाञ्छितम्। ज्वल-दिन्धनवत् सोऽपि दूरे त्याज्यः प्रयत्नतः। तुलस्य लङ्कृताये ये तुलसीनामजापकाः। तुलसीवनमाला-ये ते त्याज्या दूरतोभटाः। पवित्राणां च सर्वेषां सुपवित्रा बलाधिका। तुलां स्यति यतस्तस्मात्तुलसीति निरुच्यते। युगे युगे द्वारवत्यारत्नानि परितोमुषन्। अब्धीरत्नाकरोऽद्यापि लोकेषु परिगीयते। द्वारवत्यां म्रियन्तोये जन्तवः कालचोदिताः। चतुर्भुजाः स्युर्वैकुण्ठे ते पीताम्बरधारिणः। तत्रापि सन्तर्प्य पितॄन् सह्देवर्षि मानवान्। तत्र तेषु च तीर्थेषु सप्तौ सर्वेषु तन्त्रितः” दीर्घे द्वारावती तत्रार्थे “अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका। पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्ष-दायिकाः। एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन। पुरी द्वारावती विष्णोः पाञ्चजन्योपरिस्थिता। मुक्तिदा गणिता एताः सर्वाश्च मानिताः सुरैः। यानि कानि च क्षेत्राणि काशीप्राप्तिकराणि षट्” इति भूतशुद्धितन्त्रम्।

द्वारशाखा स्त्री ६त०। द्वारस्यावयवे (वाजु) शब्दार्थक०।

द्वारस्तम्भ पु० ६त०। द्वाराङ्गस्तम्भे शब्दार्थक०।

द्वारस्थ त्रि० द्वारे तिष्ठति स्था—क। १द्वारपाले शब्दक० २द्वारस्थितमात्रे च।

द्वारादि “द्वारादीनाञ्च” व्याख्यां पूर्वमैजागमनिमित्ते पा०ग०सू०उक्ते शब्दगणे स च गणः“द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्ति स्वर् स्फ्यकृत स्वादुमृदु श्वस् स्व” द्वारे नियुक्तः ठक्। दौवारिकः।

द्वाराध्यक्ष पु० द्वारेऽध्यक्षः। प्रतीहारे “वेत्रव्यासक्त ह-स्ताश्च द्वाराध्यक्षा विशां पते!” भा०स०२०अ०

द्वारिक त्रि० द्वारं पाल्यतयाऽस्त्यस्य ठन्। द्वारपाले सार-सुन्दरी प्रशस्तानि चत्वारि द्वाराणि सन्त्यस्याम् ठन् टाप्। द्वारिका २द्वारवत्यां स्त्री शब्दरत्ना०।

द्वारिन् त्रि० द्वारं पाल्यत्वेनाऽस्त्यस्य इनि। १द्वारपाले २द्वारयुते त्रि० द्वारशब्दे दृश्यम्।

द्वार्य्य त्रि० द्वारि भवः यत्। द्वारिभवे “द्वार्य्ये स्थूणे देवी द्वारौ” आश्व०श्रौ० ४।१२।५ द्वारिभवे द्वार्य्ये स्थूणे” नारा० वृत्तिः “चतुर्गृहीतं शालाद्वार्य्ये जुहोति” कात्या० श्रौ०८।३।२६

द्वा(द्वि)विंश त्रि० द्वा(द्वि)विंशतेः पूरणः डट्। द्वाविंशति संख्यापूरणे स्त्रियां ङीप्। द्वा(द्वि)विंशत्या युतं शतादि ड। २तद्युते शतादौ त्रि०।

द्वा(द्वि)विंशति स्त्री द्व्यधिका विंशतिः द्वौ च विंशतिश्च वा आत् बहुत्वेऽपि एकव०। (वाइस) १द्व्यधिकविंशतिसंख्यायां २तत्संख्यायुते च “कर्णो द्वाविंशतिं भल्लान्” भा० द्रो०४७अ० द्वा(द्वि)विंशतिः प्रमाणमस्य ठन्। द्वा(द्वि) विंशतिक तत्संख्यान्विते त्रि० पूरणे तमप्। द्वा(द्वि) विंशतितम द्वाविंशतिसंख्यापूरणे त्रि०। एवं द्वा(द्वि)त्रिंशद्द्वा(द्वि)चत्वारिंशदादयोऽपि तत्तत्संख्यायां

तत्संख्यान्विते स्त्री एकव॰पूरणे ड तयपौ उक्तयौ ठन्। एवं ड। द्वा(द्वि)त्रिंशादि तद्युते शतादौ त्रि॰सा परिमाणमस्य ठन्। द्वा(द्वि)त्रिंशतिकादि तत्तत्संख्यापरिमाणके त्रि॰।

द्वा(द्वि)षष्टि स्त्री अधिका षष्टिः द्वौ च षष्टिश्च वा वा आत् एकव॰। १अधिकषष्टिसंख्यायां २तद्युते च। पक्षे द्विषष्टिरप्यत्र तया युतं शतादि ड। द्वा(द्वि)षष्ट तद्युते शतादौ। सा परिमाणमस्य ठन्। द्वा(द्वि)षष्टिक तत्परिमाणके त्रि॰ पूरणे तमप्। द्वा(द्वि)षष्टितम डट्, द्वा(द्वि)षष्ट तत्संख्यापूरणे डटि स्त्रियां ङीप्।

द्वा(द्वि)सप्तति स्त्री अधिका सप्ततिः द्वौ च सप्ततिश्च वा वा आत् एकव॰। १अधिकसप्ततिसंख्यायां २तत्संख्याते च "द्वासप्ततिमंहत्यस्ते पादास्ते द्वादश क्रमात्" ज्यो॰त॰। द्विसप्ततिरप्यत्र। तया युतं शतादि ड। द्वा(द्वि)सप्तत तद्युते शतादौ त्रि॰ तस्याः पूरणे तमप्। द्वा(द्वि)सप्ततितम डट्। द्वा(द्वि)सप्तत तत्संख्यापूरणे त्रि॰ स्त्रियां डटि ङीप्।

द्वि त्रि॰ द्वि॰व॰। द्व—ड। १द्वित्वसंख्यायां "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" पा॰ द्वित्वार्थकताया भाष्याद्युक्तेः। २द्वित्वसंख्यान्विते च। सर्वनामकार्यं तस्य जसादिप्राप्त्यभावात् त्यदादित्वात् अत्वम्। द्वौ द्वे। द्वयोः स्त्रियोः पुत्रः द्विपुत्र इत्यादौ सर्वनामत्वात् वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः। अकच्। द्वके इत्यादि। स्वार्थे कनोपपत्तौ चित्स्वरार्थमकच्।

द्विक त्रि॰ द्वि॰व॰। द्वि—अकच्। १द्वित्वसंख्यायां तद्युते त्रि॰ स्त्रियां टेरकचि द्वके इत्येव स्वार्थे के तु प्रत्ययस्थकात् पूर्वस्य इत्त्वम् द्विके इति भेदः। द्वयोरवयवः द्वौ अवयवौ वा यस्य कन्। २द्वित्वे न॰ एकव॰। ३तद्युते त्रि॰ "एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथा। अमी पञ्चैव लिङ्गार्थाः" भर्त्तृहरिः। द्वौ दीयेते वृद्ध्यादिना अत्र शतादौ कन्। ४वृद्ध्यादिना दीयमानद्विरूपकादिके शतादौ। "द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुस्मरन्" "द्विकं शतञ्च गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी" मनुः द्वौ कौ ककारौ वाचकशब्दे यस्य। ५काके ६कोके च पुंस्त्री॰ मेदि॰। तयोर्वाचकशब्दे ककारद्वयस्य सत्त्वात् तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

द्विककार पुंस्त्री॰ द्वौ ककारौ वाचकशब्देऽस्य। १काके २कोके च शब्दरत्ना॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ३ककारद्वययुते शब्दादौ त्रि॰।

द्विककुद् पु॰ द्वे ककुदे यस्य अन्त्यलोपः समा॰। उष्ट्रे हेमच॰

द्विकर त्रि॰ द्वौ करोति संख्यापूर्वकत्वात् अहेत्वादौ कृ—ट। १द्विसंख्यान्वितकारके। द्वौ करौ यस्य २द्विभुजे च। द्वयोः करयोः समाहारः। ३करद्वये "बुभुक्षितः किं ? द्विकरेण भुङ्क्ते" उद्भटः।

द्विकार्षापण(णिक) त्रि॰ द्वाभ्यां कार्षापणाभ्यां क्रीतं ठक् तस्य वा लुक्। द्वाभ्यां कार्षापणाभ्यां क्रीते पक्षे ठकोऽलोपे। द्विकार्षापणिक तत्रार्थे।

द्विकौडविक त्रि॰ द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य ठञ्, द्वाभ्यां कुडवाभ्यां क्रीतं वा ठक् न तस्य लुक्। उत्तरपदवृद्धिः। १द्विकुडवप्रयोजनके २द्वाभ्यां कुडवाभ्यां क्रीते च।

द्विगु त्रि॰ द्वौ गावौ यस्य गौणत्वात् गोर्ह्रस्वः। १द्वयोर्गवोः सम्बन्धिनि द्विगवस्वामिके पुरुषे। "द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं सततमव्ययीभावः" उद्भटः। व्याकरणोक्ते तत्पुरुषान्तर्गते पा॰ सूत्रोक्ते २समासभेदे पु॰ स च सि॰कौ॰ मनोरमादौ च दर्शितो यथा "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" ।२।१।५०। पा॰ "समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः। संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम्। पूर्वेषुकामशमी। सप्तर्षयः। नेह उत्तरा वृक्षाः। पञ्च ब्राह्मणाः" सि॰कौ॰। "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" पा॰ ।२।१।५१।पा॰ "तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा। पूर्वस्यां शालायाम्भवः। पौर्वशालः। समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञ इति ञः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः। आपरशालः। पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः। पूर्वशालाप्रियः। दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात्। संख्यायास्तद्धितार्थे षण्णां मातृणामपत्यम् षाण्मातुरः। पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्" सि॰कौ॰ "नियमार्थमिति विशेषणं विशेष्येणेत्यनेनैव सिद्धे तत्पुरुषे संज्ञायामेव दिक्संख्ये समस्येते नान्यत्रेति नियामकमिदमिति भावः। त्रिलोकनाथ इत्यादौ तु उत्तरपदद्विगुरिति असंज्ञकत्वेऽपि न क्षतिः। पूर्वसूत्रमित्यादौ संज्ञाभावेऽपि कालवाचकत्वात् समासो, न ह्यत्र दिग्विशेषबोध उदयगिर्यादिसम्बन्धाया एव दिक्त्वात् एवं देशवाचकेनापि समास इति दृष्ट-

व्यम्" मनो० "तद्धितार्थोत्तरेत्यादिस्थले वैषयिके आधारे सप्तमी । विषयत्वञ्चानेकविधमित्याह तद्धितार्थे विषये इत्यादि तद्धितार्थे वाच्ये इति तु नोक्तं पाञ्चनापितिरित्यादौ समासेनोक्तत्वात्तदुत्तरं तद्धितानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अतएव द्विगोस्तद्धितस्य लुग्वचनं चरितार्थमन्यथा तदर्थस्य समासेनोक्ततयाऽप्रयोगात् तदनुत्पत्तौ कथं लोपः स्यात्" । "समाहारः समूहः स चावयवाभिन्नो बुद्धिकल्पितभेदवान् । अतएव समूहं प्रति तस्योपसर्ज्जनत्वं तेन पञ्चखट्वीत्यादिसिद्धिः तत्र खट्वाशब्दस्योपसर्जनत्वेन ह्रस्वे कृत एवादन्तत्वे सत्येव ङीपः प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । अत्रेदं बोध्यं सामूहिकस्य तद्धितस्य लुकि पञ्चगवमित्यत्र गोरतद्धितलुकीति टच् न स्यादिति विषये इत्युक्तमेवञ्च समाहारे वाच्ये इति तस्य पृथग्ग्रहणसामर्थ्यादेव समासान्त इत्याशयेन वाच्ये इति व्याख्यातमिति" "तथाच समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात् न सामूहिकतद्धितोत्पत्तिरिति भावः" मनो० "एतद्वार्त्तिकमुत्तरपूर्वेत्यादिद्वन्द्वविषयार्थमवश्यमारम्भणीयं तेन प्रकृते पुंवद्भावेनोपपत्तावपि न विफलतेति बोध्यम्" "उदात्त इति असति त्वथान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः" मनो० "षाण्मातुर इति "मातुरुत् संख्यासंभद्रपूर्वायाः" पा० इत्युदादेशः अनपत्य इत्युक्तेर्द्विगोर्लुगिति न लुक्" "विकल्पे प्राप्ते इति महाविभाषयेति शेषः । ततश्च टजभावे पञ्चगोधन इत्यपि स्यादिति भावः" "एतच्चोभयत्रापि नित्यताबोधकमिति बोध्यम् अतएवैतद्वार्त्तिकमुक्त्वा समुदायवृत्तावयवानां कदाचिद्व्यवृत्तिर्मा भूदिति प्रयोजनमुक्तं भाष्ये" "द्वन्द्वोत्तरतत्पुरुषोदाहरणन्तु वाक् च दृषच्च प्रिये अस्य वाग्दृषद्प्रिय एवं छत्रोपानह्प्रिय इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कर्त्तव्ये पूर्वं नित्यद्वन्द्वस्तेन समासान्तोऽपि नित्य एव" मनो० ।

शब्दशक्तिप्रकाशिकायामेतल्लक्षणादिकमुक्तं यथा

"द्विगुं लक्षयति । संख्याशब्दयुतं नाम तदलक्ष्यार्थबोधकम् । अभेदेनैव यत्स्वार्थे स द्विगुस्त्रिविधो मतः । संख्यावच्छिन्नशक्तं यत्पदोत्तरत्वविशिष्टं यन्नाम स्वार्थधर्मिकं तादात्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदलक्ष्यार्थाभिन्नस्वार्थे द्विगुरुच्यते । त्रिकटु त्रिभुवन चतुर्युग चतुर्वर्ग पञ्चगव्य पञ्चामृत षड्रस षट्पदार्थ सप्तर्षि अष्टनाग अष्टवसु नवरस नवग्रह दशमूल एकादशरुद्र एकादशेन्द्रिय द्वादशादित्य इत्यादिकस्तु कर्मधारयः शुण्ठ्यादिपर्याप्तित्वावच्छिन्नबोधकतया न पूर्वपदालक्ष्यार्थस्य बोधकास्त्रिकटुप्रभृतिभ्यः कटुत्रयादिसामान्यस्याप्रतीतेः । पञ्चमूलीत्यादौ तु मूलपञ्चकत्वेनैव मूलविशेषेषु तात्पर्यं नतु विशेषरूपेणापि अतएव "कण्टकार्यादिकं स्वल्पं गाम्भार्यादि च यन्महत् । पञ्चमूलं तदुभयं दशमूलमुदाहृतमित्यादिकस्तादृप्येण बोधस्थलीयः प्रयोगः । "वर्षाकाले मघर्क्षेण युक्ता चापि त्रयोदशी" इत्यादिवदेकवचनस्य साधुत्वसम्भवात् द्वयोरूपमित्याद्यर्थे द्विरूपादिपदं नाभेदेन द्वित्वप्रकृतेरनुभावकम् । एकत्वसंख्याया विशिष्टं बोधयदपि एकपदं न पर्याप्तिसंसर्गेण तदवच्छिन्नस्य बोधकं, द्वितयादिपदं पर्याप्त्या द्वित्वावच्छिन्नं प्रतिपादयदपि न तत्र शक्तं वाक्यत्वादतोनैकघटद्वितयपटेत्यादिकर्मधारयेऽतिप्रसङ्गः । सप्तशती पठ्यतामित्यादौ च यद्यपि शते धर्मिणि सप्तानामभेदेन नान्वयः बाधितत्वान्नापि सप्तपदलक्षितस्य, द्विगुत्वहान्यापत्तेः तथापि शतपदार्थैकदेशे शतत्वसंख्यायां तस्याः सप्तत्वसम्भवादिति वदन्ति । द्विगार्ग्यं गच्छत इत्याद्यव्ययीभावसारणन्तु पूर्ववत् । स चायं द्विगुस्त्रिविधः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारभेदात् । तत्र तद्धितार्थं द्विगुं लक्षयति । तद्धितार्थान्वितस्वार्थस्तद्धितार्थद्विगुर्मतः । तद्धितार्थे लाक्षणिकस्वान्त्यनामा त्वसर्वगः । यो द्विगुः स्वोत्तरतद्धितार्थान्वितस्वार्थकः स तद्धितार्थद्विगुः । द्विमुद्रो वृष इत्यादौ द्वाभ्यां मुद्राभ्यां क्रीतस्य द्विवर्षो गौरित्यादौ द्वाभ्यां वर्षाभ्यामभिन्नवयस्कस्य द्विदलं पवित्रमित्यादौ द्वाभ्यां दलाभ्यां निर्मितस्य, द्विगुञ्जं स्वर्णमित्यादौ द्वाभ्यां गुञ्जाभ्यां तुलितस्य, त्रिकाण्डः पुरुष इत्यादौ त्रिभिः काण्डैः परिमितस्य, पञ्चकपालश्चरुरित्यादौ पञ्चभिः कपालैः संस्कृतस्य, बोधने लुप्तस्यैव ठगादितद्धितस्य क्रीताद्यभिधायकत्वात्, परिशिष्टकृताम्मतेनेदम् । उक्तप्रयोगेषु द्विगोरन्तिमनाम्नैव क्रीतादिरूपार्थो लक्ष्यते नतु लुप्तठगादिरप्यपेक्ष्यतेऽतस्तद्धितार्थलाक्षणिकस्वान्त्यनामको द्विगुरेव तद्धितार्थद्विगुरिति फणिभाष्यमतन्तु न युक्तम् असर्वगत्वात् पाञ्चपुरुषिरित्यादौ पञ्चानां पुरुषाणामपत्यस्य पञ्चगार्ग्यरूपो गौरित्यादौ पञ्चानां गर्गाणां भूतपूर्वस्य बोधने तद्धितेनैव स्वार्थस्यापत्यप्रकृतेरुपस्थापनात् द्विस्वर्णमुद्रः पशु-

रित्यादावुत्तरपदस्य शक्तिविरहेण क्रीताद्यर्थे लाक्षणिकत्वायोगात्। उत्तरपदद्विगुं लक्षयति। स्वान्तर्निविष्टशब्दाभ्यां शब्दान्तरसमासगः। यो द्विगुः शाब्दिकैरुक्तः स उत्तरपदद्विगुः। यो द्विगुः स्वघटकनामभ्यां सह साकाङ्क्षनामान्तरेण समासस्यान्तर्गतः स उत्तरपदद्विगुः यथा पञ्च गावो धनमस्येत्यादिविग्रहे पञ्चगवधनः पुरुष इत्यादौ बहुव्रीह्यादिनिविष्टः पञ्चगवादिः। समाहारद्विगुं लक्षयति। स्वार्थान्वितसमाहारलक्षकस्यान्त्यशब्दकः। उक्ताभ्यामितरः किं वा समाहारद्विगुर्द्विगुः। स्वोपस्थाप्यार्थस्य समाहारलक्षको यदीयान्त्यशब्दः स द्विगुः समाहारद्विगुः पञ्चपुलीत्यत्र हि योगलभ्यानां पञ्चाभिन्नपुलानां समाहारः परस्थपुलशब्देन लक्ष्यते न तु तत्र द्विगोः शक्तिरन्यलभ्ये शक्त्यप्रयोगात् अतएव न लक्षणापि शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वेन वाक्ये तदसम्भवात्। यदि च पञ्चपुलीत्यतः पञ्चानां पुलानामेव बोधो न तु तत्समाहारस्यापि अतएव पञ्चपुलीं छिनत्ति इत्यादिकः प्रयोगः प्रमाणम् अन्यथा समूहात्मनः समाहारस्य छिदाद्यसम्भवेन तदयोग्यत्वापत्तेः पुलादेर्द्वित्वबहुत्वेऽप्येकवचनत्वानुशासनिकं दारादेर्बहुवचनवदुपपद्यते। न च द्रव्यप्राधान्ये पञ्चखट्वीत्यादौ ह्रस्वो न स्यात् गोशब्दस्येव स्त्रीप्रत्ययस्यापि समासान्त्यस्योपसर्जनस्यैव तद्विधानादिति वाच्यं समाहारसंज्ञकद्विगोरप्यन्त्यस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पृथगेव ह्रस्वविधेर्वक्तव्यत्वात् प्रयोगानुसारित्वात् कल्पनायाः, पञ्चपाचकीत्यादावव्याप्तिश्च तत्रोत्तरपदस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगादिति स्वच्छमीच्यते तदा पूर्वनिरुक्ताभ्यां तद्धितार्थोत्तरपदद्विगुभ्यां भिन्नो द्विगुरेव समाहारद्विगुर्वाच्यः। एवञ्च द्विगोः कर्मधारयान्तर्गतत्वेऽपि न क्षतिरिति तु विभावनीयम्"।

द्विगुण त्रि॰ द्वाभ्यां गुण्यते गुण—कर्मणि अच्। द्वाभ्यां गुणिते "एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्" "समब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे" इति मनुः।

द्विगुणाकृ द्विगुण+कृ—कृषत्र्यर्थे डाच् द्विगुणकर्षणकरणे सक॰ उभ॰ अनिट्। द्विगुणाकरोति क्षेत्रकर्मकं द्विगुणकर्षणं करोतीत्यर्थः सि॰कौ॰

द्विगुणाकर्ण त्रि॰ द्विगुणौ कर्णौ लक्षणमस्य "कर्णे लक्षणस्य" पा॰ कर्णशब्दे परे पूर्वस्य दीर्घः। द्विगुणकर्णरूपलक्षणान्विते।

द्विगुणित त्रि॰ द्वाभ्यां गुणितः। द्वाभ्यां गुणिते। द्विगुणितसान्द्रतराक्षिपक्ष्ममाला" माघः "चेतस्य यस्य यदनं मदनारितुल्यं विश्वम्भरा द्विगुणिता" लीला॰

द्विचरण त्रि॰ द्वौ चरणौ यस्य। १द्विपादे मनुष्यादौ "गतः कालो यत्र द्विचरणपशूनां क्षितिभुजां पुरः स्वस्तीत्युक्त्वा विषयसुखमास्वादितमहो" शान्तिश॰ द्विचरणा अपि पशवः पशुतुल्याः पशूनां चतुश्चरणत्वे प्रसिद्धेऽपि नृपाणां द्विपदत्वेन पशुतुल्यत्वात् अपूर्वपशुत्वमिति गम्यते। २राशिभेदे द्विपदशब्दे दृश्यम्। ३पदद्वये न॰

द्विज पु॰ द्विर्जायते सुजर्थे वृत्तौ द्विशब्दः जन—ड। १संस्कृत ब्राह्मणे "जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज उच्यते" स्मृतिः। २ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येषु च "मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जीबन्धनात्। ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः" याज्ञ॰। ३दन्ते तस्योत्पन्नस्य पतने पुनर्जन्मनो लोकप्रसिद्धेः। ४अण्डजे च अमरः। प्रसवानन्तरं पुनरण्डात् तस्य पक्षाशरूपोत्पत्तेर्द्विजत्वम्। ५तुम्बुरुवृक्षे राजनि॰। ६द्विजातिमात्रे त्रि॰। तत्र दन्ते "द्विजावलीबालनिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः" माघः विप्रे अण्डजे च "हिमसुतचन्द्ररुचिरः सपद्मको मदयन् द्विजान् जनितमीनकेतनः" माघः।

द्विजकुत्सित पु॰ द्विजैः कुत्सितः। श्लेष्मातकवृक्षे (नोनाआता) राजनि॰। द्विजानान्तद्भक्षणनिषेधात् तथात्वम्।

द्विजदास पु॰ ६त॰। शूद्रे राजनि॰।

द्विजन्मन् पु॰ द्वे जन्मनी अस्य। द्विजशब्दार्थे "वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम्। कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च" मनुः

द्विजपति पु॰ ६त॰। १चन्द्रे त्रिका॰। "द्विजानामोषधीनाञ्च सोमं राज्येऽभ्यषेचयत्" हरिवं॰२२७अ॰। २कर्पूरे च अमरः। ३द्विजश्रेष्ठे "प्रशान्तोपद्रवं परिपूर्णं द्विजमण्डलशनायम्" काद॰। ४पक्षिश्रेष्ठे ५गरुडे च त्रिका॰।

द्विजप्रपा स्त्री द्विजार्थं पक्षिणमुद्दिश्य प्रपा। आलवाले

द्विजप्रिया स्त्री ६त॰। १सोमलतायां राजनि॰ तस्याश्च द्विजानां सोमयागाङ्गसाधनत्वात् तथात्वम्। २द्विजप्रियमात्रे त्रि॰।

द्विजबन्धु पु॰ द्विजस्य बन्धुरिव। अब्राह्मणे भट्टदैवज्ञादौ अपकृष्टद्विजे। "स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा" स्मृतिः।

द्विजब्रुव पु॰ द्विजमात्मानं जात्या ब्रूते ब्रू—क। जातिमात्रेण द्विजातिमानिनि द्विजविहितकर्माकारके द्विजे

ब्राह्मणब्रुवोऽप्यत्र। "सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे। अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे" मनुः

द्विजराज पु० ६त० टच् समा०। १चन्द्रे अमरः। द्विजपतिशब्दे दृश्यम्। "इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिः" रघुः। २कर्पूरे ३द्विजश्रेष्ठे ४द्विजोत्तमे विप्रे ५पक्षीन्द्रे गरुडे च।

द्विजलिङ्गिन् पु० द्विजस्य लिङ्गमस्त्यस्य इनि। १क्षत्रिये त्रिका०। २विप्रवेशधारिणि च। "तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांस्तु द्विजलिङ्गिनः" मनुः।

द्विजवाहन पु० द्विजः गरुडो वाहनमस्य। नारायणे "एवं त्वमसि देवानां मग्नानां द्विजवाहनः। तच्छरीरं गतं कृष्ण! जगत्प्रकरणं त्विदम्" हरिवं ७६अ०

द्विजव्रण पु०न० ६त०। दन्तार्बुदे दन्तरोगभेदे राजनि०।

द्विजशस पु० ३त०। राजमाषे (बरबटि) शब्दच०। तस्य द्विजैर्भोजनस्य निषिद्धत्वात् तथात्वम्।

द्विजसेवक पु०६त०। १शूद्रे शब्दक०। २द्विजसेविमात्रे त्रि०।

द्विजा स्त्री द्विर्जायते जन-ड। १रेणुकानामगन्धद्रव्ये अमरः २भार्य्यां मेदि०। ३पालङ्क्यां (पालङ्) शाकभेदे शब्दच०। तासां कर्त्तनेऽपि पुनर्जायमानत्वात् तथात्वम्। ४द्विजजातिस्त्रियां ४तत्पत्न्यां च स्त्री ङीप्।

द्विजाग्र्य पु० द्विजेषु अग्र्यः। विप्रे "अद्भिरेव द्विजाग्र्याणां कन्यादानं विशिष्यते"। "ब्राह्मं हुतं द्विजाग्र्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम्" मनुः। [कटुकायां राजनि०।

द्विजाङ्गी स्त्री द्विजस्य दन्तस्याङ्गमिव मूलमस्याः ङीप्।

द्विजाति पु० द्विः जातिर्जन्म यस्य। १ब्राह्मणे अमरः। २ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येषु। "शूद्राद्द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति" स्मृतिः "ब्राह्मणक्षत्रियविशस्त्रयोवर्णा द्विजातयः। चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो, नास्ति तु पञ्चमः" मनुः। तेषां द्विर्जन्मवत्त्वं द्विजशब्दे दृश्यम्। ३अण्डजे मेदि०। ४दन्ते च

द्विजानि पु०द्वे जाया यस्य निङ्। द्विभार्य्यके "अन्तर्योनेव चरति द्विजानिः" ऋ०१०।१०१।११

द्विजायनी स्त्री द्विजः अय्यते ज्ञायतेऽनया अय-गतौ गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् ल्युट् ङीप्। यज्ञोपवीते त्रिका०।

द्विजालय पु० ६त०। १वृक्षस्थे खगालये कोटरे शब्दच० २नीडे। ३द्विजानां गृहे च।

द्विजिह्व पुंस्त्री० द्वे जिह्वे यस्य। सर्पे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तेषां द्विजिह्वत्वकथा भा० आ० ३४अ० यथा

"अथ सर्पानुवाचेदं सर्वान् परमहृष्टवत्। इदमानीतममृतं निक्षेप्स्यामि कुशेषु वः। स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राश्नीत पन्नगाः!। भवद्भिरिदमासीनैर्यदुक्तं तद्वचस्तदा। अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृति चास्तु मे। यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम्। ततः स्नातुं गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत। शक्रोऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः। अथागतास्तमुद्देशं सर्पाः सुधार्थिनस्तदा। स्नाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमङ्गलाः। यत्रैतदमृतं चापि स्थापितं कुशसंस्तरे। तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतञ्च तत्। सोमस्थानमिदं चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा। ततो द्विधाकृता जिह्वा सर्पाणां तेन कर्म्मणा। अभवंश्चामृतस्पर्शाद्दर्भास्तेऽथ पवित्रिणः। एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च। द्विजिह्वाश्च कृताः सर्पा गरुडेन महात्मना"। २सूचके च त्रि० अमरः। ३खले मेदि०। ४चौरे ५दुःसाध्ये च शब्दर०। तेषां सर्पतुल्यमर्माविधत्वात्तथात्वम्। "परस्य मर्माविधमुज्झतां निजम् द्विजिह्वतादोषमजिह्मगामिभिः"। "तमिद्धमाराधयितुं सकर्णकैः कुलैर्न भेजे फणिनां भुजङ्गता" माघः।

द्विजेन्द्र पु० द्विज इन्द्र इव उपमितसमा०। १द्विजश्रेष्ठे ६त०। २चन्द्रे ३कर्पूरे च "द्विजेन्द्रकान्तं श्रितवक्षसं श्रिया" माघः।

द्विजेश पु० ६त०। १गरुडे २चन्द्रे हेमच० ३कर्पूरे च। द्विजेश्वरादयोऽप्यत्र। "तन्महायोगानुगतं शिशिरांशुं द्विजेश्वरम्" हरिवं० ४५अ०।

द्विजोपासक पु० द्विजमुपास्ते उप+आस-ण्वुल्। द्विजसेवके शूद्रे पारस्करनिघ०।

द्विजोत्तम पु० द्विजेषु उत्तमः। विप्रे।

द्विठ पु० द्वौ ठकारौ लेखनाकारे यस्य। १विसर्गे तस्य लेखनाकारस्य द्विठकाराकारत्वात्तथात्वम् शारदातिलक व्याख्याने राघवभट्टः। लक्षितलक्षणया २स्वाहायाम् तस्याः विसर्गशब्दवाच्यत्यागार्थकत्वात् तथात्वम् समा० द्विगुः। ३ठकारद्वये न०। [दृश्यम्।

द्वित पु० १देवभेदे २ऋषिभेदे च एकतशब्दे १४६५।६६पृ०

द्वितय न० द्वयोरवयवः संख्याया अवयवे तयप्। द्वित्वसंख्यायां "प्रसार्य्य सूत्रद्वितयं तयोर्यत्र युतिर्भवेत्। "दृश्यन्ते पञ्चदशभिराषाढाद्वितयं तथा"। "कटाहद्वितयस्येव संपुटं गोलकाकृति" सू० सि० द्वाववयवावस्य।

२द्वित्वसंख्याविशिष्टे त्रि॰ अस्य जसि वा सर्वनामता द्वितये द्वितयाः। "द्रुमसानुमतोः किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि तेऽचलाः" किरा॰ "अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वितयेन द्वयमेव सङ्गतम्। पदमृद्धमजेन पैतृकं विनयेनास्य नवञ्च यौवनम्" रघुः। अस्य स्त्रीत्वमपि उभयत्र ङीप्।

द्वितीय त्रि॰ द्वयोः पूरणः तीय। द्वित्वसंख्यापूरणे तस्याः ङित्सु वा सर्वनामकार्य्यम्। "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" श्रुतिः। "द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः" रघुः "मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्" मनुः २पुत्रे पु॰ त्रिका॰। ३भार्य्यायां स्त्री टाप् अमरः। चन्द्रस्य द्वितीयकलायाः सूर्यकिरणप्रवेशनिर्गमयोग्ये क्रियारूपे तदुपलक्षिते कालभेदे वा ४तिथिभेदे स्त्री तस्याः व्रताद्यङ्गकालनिर्णयः कालमा॰ दर्शितो यथा "प्रथमद्वितीयादीनां पञ्चदशकलानां क्रमेण चन्द्रमण्डलप्रवेशनिर्गमनाभ्यां शुक्लकृष्णपक्षयोः प्रतिपद्द्वितीयादिनामधेयास्तिथयो भवन्ति। तत्र प्रतिपदि योनिर्णयः पूर्वप्रकरणेऽभिहितः स एवोत्तरासु सर्वासु तिथिषु साम्येन सञ्चारयितव्यः। विशेषांस्तु तत्र तत्राभिधास्ये। प्रतिपदि दैवं पित्र्यं च व्यवस्थापितम्। दैवं षड्विधम् उपवासैकभक्तनक्तायाचित दानव्रतभेदेन, तीर्थस्नानजपहोमादयस्तु व्रतशब्देनैव संगृहीताः। पित्र्यं द्विविधम्। एकोद्दिष्टं पार्वणं चेति। तत्र सर्वत्र कर्मकालव्याप्तियुक्ताया एव तिथेरनुष्ठानाङ्गत्वं स्मृतिष्वभिप्रेतम्। कर्मकालश्च द्विविधः मुख्यो गौणश्चेति। तद्यथा एकभक्ते मध्याह्नो मुख्यः। आसायमवशिष्टो गौणः। तिथिव्याप्तिर्द्विविधा स्वाभाविकतिथिव्याप्तिः साकल्यापादिततिथिव्याप्तिश्चेति। यदा सङ्गवपर्यन्तामावास्या तदानीमुपरितनो मध्याह्नोमुख्ययैव प्रतिपदा व्याप्तो भवति। यदा त्वपराह्णादिमारभ्य तिथिक्षयवशात्परेद्युः सङ्गवान्ता प्रतिपद्भवति। तदा पूर्वेद्युर्गौणकालव्याप्तिमुपजीव्यैकभक्तानुष्ठानस्वीकारे सति मध्याह्ने तथैवानुष्ठेयत्वात्तत्र स्वाभाविकप्रतिपद्व्याप्त्यभावेऽपि साकल्यवचनापादितप्रतिपद्व्याप्तिः स्वीकृता। एवं च सति कर्मकालव्याप्तौ सर्वस्मृतीनामत्यन्तनिर्बन्धदर्शनात् कर्मकालव्याप्तिशास्त्रमितरेभ्यः प्रबलमिति निश्चीयते। तदनुसारेण द्वितीयाद्या अपि तिथय उपवासादौ दैवे, एकोद्दिष्टादौ पैत्र्ये च कर्मकालव्याप्तियुक्ताः स्वीकर्त्तव्याः। उपवासस्तु सर्वतिथिषु नारदीये दर्शितः। "शुक्लान् वा यदि वा कृष्णान् प्रतिपत्प्रभृतींस्तिथीन्। उपोष्यैव बलिं दत्त्वा विधिनेत्यपरे दिने। ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते" इति। उपवासस्याहोरात्रः कर्मकालः। तस्मात्तद्व्यापिनी तिथिर्ग्राह्या। तदसम्भवे खण्डतिथिर्ग्राह्येति निरूप्यते। तत्र च सूर्य्योदये त्रिमुहूर्त्ता ततोऽधिका वा प्रतिपद्भवति। उत्तरदिने चास्तमयादर्वाक् त्रिमुहूर्त्ता ततोऽधिका वा तृतीया भवति सेयमुभयविद्धा द्वितीया। तत्र वेधकतिथेरुदयेऽस्तमये वा त्रिमुहूर्त्तत्वं वेधप्रयोजकं न तु ततोन्यूनत्वं तदेव पैठीनसिवाक्येन पूर्वमुदाहृतम्। वेध्यतिथेश्च त्रिमुहूर्त्तसद्भावोऽपेक्षित इति "द्विमुहूर्त्तं त्रिरह्नश्च" इत्यनेन सुमन्तुवचनेन दर्शितम्। उदयास्तमययोरेव वेध इत्ययमर्थः "उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके" इत्यादिभिः कात्यायनवचनैरवगन्तव्यः। एवञ्च सति यथोदाहृते पूर्वविद्धोत्तरविद्धे ये द्वितीये तयोरुत्तरविद्धा द्वितीयोपोष्या युग्माग्निवाक्येनान्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्तरविद्धायाः प्राशस्त्याभिधानात्। यद्यप्युपोष्यत्वं साक्षान्नाभिहितं तथापि कर्मान्तरविशेषस्यानुपादानात् उपवासविषयत्वं परिशिष्यते। तथाहि। न तावत्पित्र्यविषयत्वं सम्भवति व्यासेन युग्मादिशास्त्रस्य खर्वादिशास्त्रस्य च दैवपित्र्यविषयत्वेन व्यवस्थापितत्वात्। नाप्येकभक्तनक्तविषयत्वं तयोर्मध्याह्नप्रदोषव्याप्त्यधीनत्वेन युग्मादिशास्त्रानधीनत्वात्। अयाचितस्य तूपवासवदनुष्ठेयत्वेन न पृथग्विषयत्वं नच दानादिविषयत्वम् दानादेः पौर्वाह्णिकतिथौ कर्त्तव्यतया निर्णेयत्वात्। अत उपवासविषयत्वं परिशिष्यते। कदाचिदेकभक्तादितिथौ युग्मादिशास्त्रस्य संवादो भवति। तदा तच्छास्त्रमुपोद्बलकं भवतु। न वयं वारयामः। वचनान्तरे तु युग्मादितिथेरुपोष्यत्वं साक्षात् प्रतीयते। तथा च प्रतिपत्प्रकरणे प्रतिपदमावास्यायुग्मस्योपोष्यत्ववचनमुदाहृतम्। तत्रापि युग्माभिप्रायेणैव द्वितीयायाः परविद्धायाः उपोष्यत्वं भृगुस्मृतिविष्णुधर्मोत्तराभ्यां दर्शितम्। "एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी। त्रयोदशी चतुर्थी च उपोष्याः स्युः परान्विताः" इति। यदा पूर्वेद्युरुदयमारभ्य परेद्युरुदयस्योपरि त्रिमुहूर्त्तं वर्धते। तदा

पूर्वेद्युरेवोपवासः। न चोदाहृतेन परान्विता इति वचनेन विरोधः शङ्कनीयः परान्वितापूर्वान्वितयोः प्रसक्तयोः सत्योरस्य वचनस्य नियामकत्वात्। नचात्र परान्वितत्वं प्रसक्तमस्ति। पूर्वस्य दिनस्य सम्पूर्णतिथित्वात् सम्पूर्णखण्डयोः सम्पूर्णस्यासन्दिग्धत्वेन प्रबलत्वात्। असञ्जातविरोधित्वक्लृप्तकर्मकालव्याप्तिभ्यां पूर्वदिनस्यैव प्राबल्यम्। तस्मात्तत्रैवोपवासः। ननु पूर्वोपवासं प्रतिषेधति व्यासः "तृतीयया युता कार्या द्वितीया न तु पूर्वयेति" नैवम् अस्य वचनस्य खण्डतिथिविषयत्वेन संपूर्णतिथावप्रवृत्तेः। खण्डतिथिविषयत्वञ्च पूर्वया युता नैव कार्येत्यभिधानादवगम्यते। ननु खण्डतिथावपि द्वितीया पूर्वविद्धैवोपोष्या "प्रतिपत्सद्वितीया स्याद्द्वितीया प्रतिपद्युता" इत्यापस्तम्बेन प्रतिपद्द्वितीययोर्युग्मत्वाभिधानात्। एतदेव वचनमुपजीव्य कृष्णप्रतिपत्परविद्धैवोपोष्येति पूर्वं निर्णीतं तर्हि द्वितीयापि क्वचित्पूर्वविद्धा भवतु तदुक्तं स्कान्दपुराणे "प्रतिपत्सम्मुखी कार्या या भवेदापराह्णिकी। पूर्वाह्णिकी च कर्त्तव्या द्वितीया तादृशी विभो!" इति। तादृशी सम्मुखी पूर्वयुतेत्यर्थः। पूर्वेद्युरुदये मुहूर्तं परित्यज्यावशिष्टपूर्वाह्णसम्बन्धिनी यदा भवति तदा वेधकारिण्याः पूर्वतिथेः मुहूर्तत्रयाभावेन वेद्धुमसामर्थ्यात्स्वयंखण्डापि सती सम्पूर्णवत्पूर्वत्रोपवासे युज्यते। अत्र द्वितीया नवधा भिद्यते पूर्वेद्युरुदयमारभ्य प्रवृत्ता१ प्रातरुदयं परित्यज्य प्रवृत्ता२ पूर्वाह्णं सर्वं परित्यज्य प्रवृत्तेति३ त्रयो भेदास्तेष्वेकैकस्य परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तत्वतन्न्यूनत्वन्यूनत्वैस्त्रैविध्ये सति मिलित्वा नवविधत्वं सम्पद्यते। अथ पूर्वेद्युरुदयमारभ्य प्रवृत्तायाः सम्पूर्णत्वेन परेद्युर्मुहूर्त्तत्रयत्व तन्न्यूनत्वान्यूनत्वेषु त्रिष्वपि पक्षेषु विवादाविषयत्वात् पूर्वत्रैवोपवासो युक्तः। उदयं परित्यज्य कियत्पूर्वाह्णभागं प्रक्रम्य प्रवृत्तायाः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तत्वायां सत्यपि परयुतोपवासवचने तां परित्यज्य पौर्वाह्णिकवचनेन पूर्वेद्युरेवोपवासो विधीयते। परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तन्यूनत्वे तु वेधकारिण्यास्तृतीयायाः सत्यपि वेद्धुं सामर्थ्ये वेध्याया द्वितीयायास्त्रिमुहूर्त्तत्वाभावेन वेधयोग्यत्वाभावात् तत्रोपवासो न प्रसक्तः। अतः परिशेषात् पूर्वाह्णवाक्याच्च पूर्वत्रैवोपवासः। पूर्वेद्युः पूर्वाह्णं सर्वं परित्यज्य प्रवृत्तायाः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्ततत्वोभयत्र तिथिसत्त्वात् कुत्रोपवास इति सन्देहे इति व्यासेनोत्तरविधानात् पूर्वदिननिषेधाच्चोत्तरत्रोपवासः। न चात्र शुक्लकृष्णव्यवस्था शङ्कनीया। युग्मवाक्ये शुक्लकृष्णपक्षसाधारण्येन परदिनविधानात् कृष्णपक्षेऽपि तत्प्रवृत्तौ बाधाभावाच्च। अन्ययोस्तु पक्षयोः पूर्ववद्वेधानर्हत्वेन पूर्वेद्युः पौर्वाह्णिकत्वाभावेऽपि परिशेषादापस्तम्बोक्तयुग्मवाक्याच्च पूर्वत्रोपवास इति स्थितम्। एकभक्तादिपार्वणश्राद्धान्तेषु कर्मसु द्वितीयाप्रयुक्तस्य विशेषस्य क्वचिदप्यस्मरणात् पूर्वोक्तन्यायो योजनीयः"।

सा च अश्विनीकुमारयोर्जन्मतिथिः। यथाह वराहपु० तयोर्जन्मोपक्रमे "एतत् रूपं द्वितीयायामश्विभ्यां ब्रह्मणा पुरा। दत्तं यस्मात्ततस्तेषां तिथीनामुत्तमा तिथिः। एतस्यां रूपकामस्तु पुष्पाहारो भवेन्नरः। संवत्सरं शुचिर्नित्यं सुरूपी भवेन्नरः। अश्विभ्यां ये गुणाः प्रोक्तास्ते तस्यापि भवन्ति च"। मनोरथद्वितीया तु श्रावणशुक्लद्वितीया। "मनोरथद्वितीयायां दिवा वासुदेवार्च्चनम् रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्घ्यदानं नक्तं भोजनादिकमुक्तम् ति०त० विष्णुधर्मोत्तरे "देवमभ्यर्च्य पुष्पैस्तु धूपदीपानुलेपनैः। उद्गच्छतश्च बालेन्दोर्दद्यादर्घ्यं समाहितः। नक्तं भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः। अस्तं गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गभयान्नरः"। स्कान्दपु० "आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता। तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह। यात्रोत्सवं प्रकुर्वीत प्रीणयेच्च द्विजान् बहून्। ऋक्षाभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम" रथद्वितीया।

भ्रातृद्वितीया लिङ्गपुराणे "कार्त्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनम्। या न कुर्याद्विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मनि"। तस्या इति शेषः। महाभारते "कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर!। यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहे स्वयम्। तस्यां निजगृहे पार्थ! न भोक्तव्यमतो बुधैः। यत्नेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्। दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यां विशेषतः"। तथा "यमश्च चित्रगुप्तश्च यमदूतांश्च पूजयेत्। अर्घश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः"। "अत्र भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनमिति समभिव्याहृतफलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात् तस्य मुख्यकालोऽष्टधाविभक्तदिनस्य पञ्चमांशोपाह्नः "पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः पितृदेवमनुष्याणामित्यादि" इत्युक्तेः अत्र

भोजनस्य रागप्राप्तत्वेऽपि तत्कालस्य "अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः" इति कात्यायनीयेन नियमितत्वात् वैधत्वेन शास्त्रीयत्वेन सामान्यशास्त्रप्राप्तापजीविपर्य्युदासासङ्गतिरिति। त०त० (तेन नातिप्रगे नातिसायमित्यत्र नञर्थः पर्युदासः) "तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत्"। अनध्यायद्वितीया यथा "प्रेक्षोचैचा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या। या च कोजागरे जाते चैत्रावल्याः परेऽपि या। चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत् तिथिः। परास्त्वेतास्त्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तितः ति० त०। "मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढे कार्त्तिके तथा। पक्षयोर्मासमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्" मल०त० अयमुपनयनविषयः। पक्षयोरित्यस्योत्तरत्र तुतस्य सर्वत्रान्वयः। "द्वितीया मीनधनुषोः" ज्योति०त०उक्तेः रविचन्द्रयोर्मीनधनुषोः स्थितयोस्तस्या दग्धत्वम्। चन्द्रमात्रस्थितत्वे चन्द्रदग्धत्वं केचिदिच्छन्ति "द्वितीया द्वादशी यत्र" ज्यो०त० उक्तेस्तस्यामुत्तरस्यां दिशि योगिनी।

द्वितीयक न० द्वितीयेन रूपेण ग्रहणम् "तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा" पा० कन् पूरणप्रत्ययस्य वा लुक्। १चैत्रादेर्द्वितीयरूपेण ग्रहणे। पक्षे तीयभागस्य लुकि द्विकमप्यत्र। द्वितीयेऽह्नि भवः कन्। २द्वितीयदिनभवे रोगे पु०

द्वितीयत्रिफला स्त्री द्वितीया त्रिफला। गाम्भार्य्यां (गाम्भार) शब्दच०।

द्वितीयाकृत त्रि० द्वितीयं कृतम् द्वितीय+डाच् कृ—क्त। द्वितीयवारकर्षणकर्मणि क्षेत्रादौ।

द्वितीयाभा स्त्री द्वितीयेन रूपेण हरिद्रायाः आभाति आ+भा—क। दारुहरिद्रायां शब्दच०।

द्वितीयाश्रम पु० कर्म०। द्वितीये गार्हस्थ्ये आश्रमे "द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत्" मनुः "कालोह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते" रघुः।

द्वितीयिक त्रि० द्वितीयः षष्ठायशुल्कोपपदाद्रूपः पदार्थो दीयते "पूरणाद्भागात् ठन्" पा० ठन् षष्ठादिरूपेण दीयते द्वितीयो भागोऽस्मिन् तस्मिन् पदार्थे

द्वितीयिन् त्रि० द्वितीयो भागो आहृततयाऽस्त्यस्य इनि। अर्द्धभागग्राहके ऋत्विग्भिः ऋत्विक्शब्दे १७८पृ०दृश्यम्। "षोडश षोडश द्वितीयिभ्यः" आश्व०श्रौ० ६।४।४ "द्वितीयिभ्यः ऋत्विग्भ्यः अर्द्धमेवाक्षीत्यर्द्धिनस्तेभ्यः" नारा०

द्वित त्रि० ब०व०। द्वौ वा त्रयो वा विकल्पार्थे बहु० सङ्ख्येयार्थत्वे ड। द्वौ त्रयोवेत्यर्थे। "द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्!" रघुः "दैवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः" सा०द०

द्वित्व न० द्वयोर्भावः। अयमेकः अयमेक इत्यनेकैकत्वबोधरूपापेक्षाबोधजन्ये द्रव्यनिष्ठे गुणभेदे। तच्च समवायेन वस्तुद्वये प्रत्येकं तिष्ठति, पर्य्याप्तिसम्बन्धेन तु द्वयोरेव तिष्ठति न प्रत्येकम्। तदेवापेक्षाबुद्धिजन्यम् तेनैव इमौ द्वावित्यादि व्यवहारः। समवायेन प्रत्येकं द्वित्वसत्त्वेऽपि न तेन तथा व्यवहारः। औलुक्यशब्दे १५८७पृ०तदुत्पत्तिविनाशप्रकारस्य दृश्यः।

"द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः। अनेकाश्रयपर्य्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः। अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः। अनेकैकत्वबुद्धिर्या साऽपेक्षाबुद्धिरुच्यते" भाषा० "द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या"। "अनेकेति। यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्त्तते तथाप्येको द्वाविति प्रत्ययाभावात् एको न द्वाविति प्रत्ययसम्भवाच्च द्वित्वादीनां पर्य्याप्तिलक्षणः कश्चन सम्बन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपगम्यते। अपेक्षाबुद्धिनाशादिति। प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिः। ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पकरूपम्। ततो द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षम्। अपेक्षाबुद्धिनाशे ततो द्वित्वनाश इति। यद्यपि ज्ञानान्तरं न किमपि क्षिणस्थायि योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्वात् तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणस्थायित्वं कल्प्यते अन्यथा निर्विकल्पकाले अपेक्षाबुद्धिनाशात् अनन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात् न तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं विषयाभावात् विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात्। तस्मात् द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते। न चापेक्षाबुद्धिनाशात् कथं द्वित्वनाश इति वाच्यम्। कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावात्। अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका तन्नाशस्तन्नाशक इति कल्पनात्। अतएव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते। न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षकारणत्वमस्त्विति वाच्यम्। लाघवेन द्वित्वं प्रति कारणत्वस्यैवोचितत्वात्। अतीन्द्रिये द्व्यणुकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनाम्। सर्गादिकालीनपरमाण्वादावीश्वरीयापेक्षाबुद्धिर्ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिकारणमिति"। "अपेक्षाबुद्धिः

केत्यत आह। अनेकेति। अयमेकः अयमेकः। इत्याकारिका इत्यर्थः। इदन्तु बोध्यं यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र द्वित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्योत्पद्यते। यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः। आचार्य्यास्तु त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते। तथा च त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिः। सेनादौ चोत्पन्ने त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात्। इत्यञ्च इतरतो बहुलेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहुत्वस्य संख्यान्तरत्वे तत्तारतम्याभावादित्यवधेयम्" सुक्ता०।

उप० वृत्तौ विशेषः कश्चिदुक्तो यथा

"तदयं द्वित्वाद्युत्पादविनाशक्रमः। समानजातीययोरसमानजातीययोर्द्रव्ययोश्चक्षुःसन्निकर्षे सति तन्निष्ठैकत्वसंख्ययोर्यत्सामान्यमेकत्वत्वं तयोर्निर्विकल्पकानन्तरं तद्विशिष्टगुणबुद्धिरुत्पद्यते सैव चापेक्षाबुद्धिस्तया तयोर्द्रव्ययोर्द्वित्वमुत्पद्यते, उत्पन्नस्य च द्वित्वस्य यत्सामान्यं द्वित्वत्वं तदालोचनेनापेक्षाबुद्धेर्नाशो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वगुणविषया विशिष्टबुद्धिश्चैकदा भवति, तदग्रिमक्षणे च द्वित्वगुणस्यापेक्षाबुद्धिविनाशः द्वे द्रव्ये इति द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानञ्च युगपदुत्पद्यते, ततस्तस्माद् द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् संस्कारः। तदयं संक्षेपः उत्पत्स्यमानद्वित्वाधारेणेन्द्रियसन्निकर्षस्तत एकत्वगुणगतसामान्यज्ञानं तत एकत्वत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुणसमूहालम्बनरूपाऽपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वगुणोत्पत्तिस्ततस्तद्गतसामान्यस्य ज्ञानं ततस्तत्सामान्यविशिष्टद्वित्वगुणज्ञानं ततो द्वित्वगुणविशिष्टद्रव्यज्ञानं ततः संस्कार इतीन्द्रियसन्निकर्षमारभ्य संस्कारपर्य्यन्तमष्टौ क्षणाः। विनाशक्रमस्तु एकत्वत्वसामान्यज्ञानस्यापेक्षाबुद्धितोविनाशः द्वित्वत्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः द्वित्वत्वसामान्यज्ञानस्य च द्वित्वगुणबुद्धितोविनाशः द्वित्वगुणबुद्धेश्च द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् तस्य च संस्कारात् विषयान्तरज्ञानाद्वेति। नन्वेकत्वज्ञानात्तद्विशिष्टद्रव्यज्ञानमेव कथं नोत्पद्यते तत्सामग्रीसत्त्वात् न हि गुणज्ञाने सति द्रव्यज्ञाने विलम्बोऽस्ति तथा च तत एवापेक्षाबुद्धेर्विनाशे तन्नाशाच्च तदग्रिमक्षण एव द्वित्वनाश इति द्वे द्रव्ये इति विशिष्टज्ञानपूर्वक्षण एव द्वित्वविनाशापत्त्या द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानस्यानुत्पत्तिरेवेति चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तिसामग्य्रनभिभूताया एवापेक्षाबुद्धेर्द्रव्यविशिष्टज्ञानजनकत्वनियमात् फलबलेन कथाकल्पनात्। ननु तथापि स्वजनितसंस्कारेणैवापेक्षाबुद्धिविनाशे पुनः स दोषस्तदवस्थ एव, द्वित्वविशिष्टज्ञानपूर्वक्षण एव द्वित्वनाशस्य सम्भवादिति चेन्न केवलगुणज्ञानस्य संस्काराजनकत्वात् न हि केवलोगुणः क्वापि स्मर्य्यते, सर्वत्र द्रव्योपरागेणैव गुणस्मरणात्. ननु भवत्वेवं तथापि विशिष्टबुद्धिकालेऽपि द्वित्वनाशे विशिष्टप्रतीत्यनुदयस्तदवस्थ एव न हि वर्त्तमानावभासिनी विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणनाशकाले सम्भवति तथाऽदर्शनादिति चेन्न विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गाग्रहस्य विशिष्टज्ञानसामग्य्राः प्रकृतेऽपि सम्भवात्। यदि तु विशेष्येणेन्द्रियसन्निकर्षोऽपि मृग्यते तदा पूर्वक्षणे तस्यापि सत्त्वात् पूर्वक्षणवर्त्तिन एव सन्निकर्षस्य कारणत्वेनाभ्युपगमात्, विशेषणं विशिष्टज्ञानागोचरोऽपि सम्भवति, विशिष्टज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमात्रमेव हि विशेषणत्वे तन्त्रं नतु विशिष्टज्ञानविषयत्वमपि। उपलक्षणस्याप्येवं विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्नाप्रत्याय्यव्यावृत्तिसामानाधिकरण्यस्य विशेषणत्वे तन्त्रत्वात् उपलक्षणन्तु तद्व्यधिकरणम्, एवं यदा देवदत्तगृहे काकवत्ता तदा काकोविशेषणं, यदा तु उपरिभ्रमन् असन् तदोपलक्षणम्। एवं सति रूपवति रस इत्यादौ रूपादेरपि विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्न इष्टत्वात्, तर्हि तत्रापि रसोवर्त्ततेति चेन्न विशिष्टवृत्तेर्विशेषणवृत्तित्वानावश्यकत्वात् न हि विशेषणं विशिष्टसत्तावेकं तन्त्रम्। द्वित्वनाशकाले विशेषणसम्बन्धो नास्ति कुतोविशिष्टप्रत्यय इति चेन्न अतद्व्यावृत्तेरेव वैशिष्ट्यपदार्थत्वात्, तज्ज्ञानन्तु तत्रापीति न किञ्चिदनुपपन्नमित्याचार्य्याः। एवं द्वित्वोत्पत्तिविनाशवत् त्रित्वोत्पत्तिविनाशावप्यूहनीयौ। द्वित्वमपेक्षाबुद्धिनाशनाश्यम्, आश्रयनाशविरोधिगुणान्तराभावे गुणस्य सतोऽविनाशित्वात् चरमज्ञानवत् चरमज्ञानस्यादृष्टनाशनाश्यत्वात्। क्वचिदाश्रयनाशादपि नश्यति यत्र द्वित्वाधारावयवकर्मसमकालैकत्वसामान्यज्ञानम्, तद्यथा अवयवकर्मसामान्यज्ञाने विभागापेक्षाबुद्धी संयोगनाशगुणोत्पत्ती द्रव्यनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने तत्र द्रव्यनाशाद्द्वित्वनाशः, सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशः, अपेक्षाबुद्धिनाशस्य द्वित्वनाशसमानकालत्वात् कार्य्यकारणसमानभावात्। यदा तु द्वित्वाधारावयवकर्मापेक्षाबुद्ध्योर्यौगपद्यं तदा द्वाभ्यामाश्रयनाशापे-

क्षाबुद्धिनाशाभ्यां द्वित्वनाशः, तद्यथा अवयवकर्मापेक्षाबुद्धी विभागोत्पत्तौ संयोगनाशद्वित्वत्वसामान्यज्ञाने द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ ताभ्यां द्वित्वनाशः प्रत्येकं सामर्थ्यग्रहात्। इयञ्च प्रक्रिया ज्ञानयोर्वध्यघातकत्वपक्षे परमुपपद्यते स एव च पक्षः प्रामाणिकः। ननु द्वित्वत्रित्वादीनां सामग्रीसाम्ये कथं कार्य्यवैलक्षण्यं, द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वं, त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमिति चेन्न एकत्वे द्वित्वाद्यभावात्, समवायिकारणगतमेव द्वित्वत्रित्वादिकं तन्त्रमिति चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तेः पूर्वं तत्र द्वित्वाद्यभावात् तत्रापि कारणचिन्ताया अनिवारणात् अपेक्षाबुद्धावेकत्वेषु च तादृशविशेषस्यानुपलम्भबाधितत्वात् फलबलेन तत्कल्पने वा द्वित्वादिव्यवहारोऽपि तत एवास्तु किं द्वित्वादिना, अदृष्टविशेषाद्विशेष इति चेदेवं सति द्वित्वारम्भिकयाऽपि सामग्र्या कदाचित्त्रित्वं चतुष्ट्वञ्चोत्पद्येतेत्यनियमप्रसङ्गः इति चेत् अत्रोच्यते प्रागभावविशेषाद्विशेषोपपत्तेः। तुल्यया सामग्र्या पाकजानां रूपरसगन्धस्पर्शानामिव। प्रागभावोऽपि साधारण एवेति चेन्न स्वस्वप्रागभावस्यैव कार्य्यं प्रति कारणत्वावधारणात्। यदा शुद्धयाऽपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वं द्वित्वसहितया त्रित्वमिति नेयम्, (अव्यवस्था) शतं पिपीलिकानां मया हतमित्यादौ, समवायिकारणाभावे द्वित्वं तावन्नोत्पद्यते तथा च गौणस्तत्र संख्याव्यवहारो द्रष्टव्यः। सेनावनादौ नियतापेक्षाबुद्ध्यभावाद्बहुत्वमात्रमुत्पद्यते न तु शतसहस्रादिसंख्येति श्रीधराचार्य्याः। एवं सति शतसहस्रादिकोटिकस्तत्र संशयो न स्यात् न स्याच्च महती महत्तरा सेनेति नैवमित्युदयनाचार्य्याः। अत्रैवमालोचनीयं त्रित्वादिपरार्द्धपर्य्यन्ता संख्यैव बहुत्वम्, तद्भिन्नं वा संख्यान्तरम्, नाद्यः सेनादावपि शतसहस्रादिसंख्योत्पत्तिनियमात्, न द्वितीयः त्रित्वादिविलक्षणस्य बहुत्वस्याननुभवात् तथा च प्रतिनियतैकत्वानालम्बनापेक्षाबुद्धिजनितशतादिसंख्यैव बहुत्वं शताद्यभिव्यक्तिस्तु तत्र न भवति तादृशव्यञ्जकाभावात्। वयन्तु ब्रूमः त्रित्वादिसमानाधिकरणं संख्यान्तरमेव बहुत्वं त्रित्वादिजनकापेक्षाबुद्धिजन्यं प्रागभावभेदादेव भिद्यते कथमन्यथा बहवस्तावत् सन्ति शतं वा सहस्रं वेति विशिष्य न जानीम इति। यथैकद्रव्ये महत्त्वं दीर्घत्वञ्च तथैकत्रैवाधिकरणे त्रित्वादिकं बहुत्वञ्च, भवति हि शतं वा सहस्रं वा चूतफलान्यानयानीति प्रश्ने बहवस्तावदानीयन्तां किं विशेषजिज्ञासयेति। एवञ्च द्वित्वसहितापेक्षाबुद्ध्या त्रित्वं त्रित्वसहितापेक्षाबुद्ध्या चतुष्ट्वमेवमुत्तरोत्तरम्। बहुत्वोत्पत्तौ तु नापेक्षाबुद्धौ पूर्वपूर्वसंख्याविशिष्टत्वनियमः, अतएव सेनावनादिषु बहुत्वमात्रमुत्पद्यते न तु संख्यान्तरं संशयस्त्वसत्कोटिकोऽपि भवत्येवेति"।

द्विदण्डि अव्य॰ द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे इच् समा॰। दण्डद्वययुक्ते प्रहरणे। तिष्ठद्गुगणे इच् प्रत्ययः समासान्त इत्युक्तेः बहुव्रीह्यर्थे अव्ययीभावात् अव्ययत्वम् तेन न द्विदण्डा प्रकृतिरिति। न वा प्रहरणे इत्युक्तेः शालादौ वाच्येऽपि अव्ययीभावः।

द्विदण्ड्यादि पु॰ प्रहरणार्थे इच्समासान्तनिमित्ते पा॰ ग॰ उक्ते शब्दगणभेदे स च तत्रोक्तो यथा "द्विदण्डि द्विमुसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादन्ति उभयादन्ति उभाहस्ति उभयाहस्ति उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि प्रोष्ठपदि आद्यपदि सपदि निकुच्यकर्णि संहतपुच्छि अन्तेवासि"। (पञ्चितवयस्के वृषादौ स्त्रियां ङीप्।

द्विदत् त्रि॰ द्वौ दन्तावस्य वयसि दन्तस्य दत्रादेशः। द्विदन्तो-

द्विदल त्रि॰ द्वे दले यस्य। द्विशाखायुक्ते १दर्भपवित्रादौ "त्रिकयञ्च दारवं पात्रं द्विदलान् रेणुकान् बहून्" हरिवं॰ २द्विपत्रयुक्ते कमले तच्च सुषुम्णानाडीमध्ये भ्रूमध्यस्थितं (हक्ष) वर्णयुक्तं सूक्ष्मकमलम् आज्ञाख्यं चक्रम्। द्विःपत्रादयोऽप्यत्र "द्विःपत्रे षोड़शारे द्विदशदशदले द्वादशार्द्धे चतुष्के" तन्त्रम् आज्ञाचक्रशब्दे ६४२ पृ॰ दृश्यम्। द्विधा दल्यते दल–घञर्थे क। (डाल) ख्याते ३पदार्थे पु॰।

द्विदश त्रि॰ दशाधिका द्विसहिता वा दशसंख्या येषाम् "संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये" पा॰ संख्येयार्थत्वात् डच् समा॰। "द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः" पा॰ अबहुव्रीहीत्युक्तेर्न आत्। द्विसहित दशसंख्यायुते। "द्विःपत्रे षोड़शारे द्विदशदशदले" तन्त्रम्

द्विदाम्नी द्वे दामनी बन्धनसाधने अस्याः मनन्तत्वात् ङीपो-निषेधे पक्षे डापः प्राप्तौ "दामहायनान्ताच्च" पा॰ ङीबेव। द्विरज्जुबन्धनयोग्यायां दुष्टायां स्त्रियां गवि।

द्विदिव पु॰ द्वाभ्यां दिवा दिनाभ्यां निर्वृत्तादि तद्धितार्थे द्विगुः "कालाट् ठञ्" तस्य लुक् ह्रस्वः। द्विदिनसाध्ये द्विरात्रयागभेदे "द्वितीये द्विदिवाख्योऽह्नः" कात्या॰

ज्यो० २२।७।६। "द्वितीये पर्वस्थाने अहो भवति द्वि-
दिव इत्याख्या तस्य" कर्कः।

द्विदेवत त्रि० द्वे दैवते यस्य इव०। द्विदैवताके चर्वादौ
"द्विदेवतोऽपि नियमसामर्थ्यात्" कात्या०श्रौ०५।११८।१०
"द्विदेवतोऽपि पौष्णश्चरुः प्रपिष्टानामेव भवति तत्र चेो-
न्द्रपौष्णस्य पूष्णो देवतात्वम् तत्र पूष्णो नियमेन पिष्टम्
प्राप्नोति (अदन्तत्वात्) इतरस्येन्द्रस्यानियमः" कर्कः इति
पूर्वपक्षे "अर्द्धं पिष्टं चोभयसामर्थ्यात्"।११सू०"पूष्णः पिष्टम्
इतरस्यापिष्टमिति विकल्पितप्रायेषु तस्तुलेषु पिष्टावामापाधः
करिष्यते अतः पाकद्वैधं नायक्त्यम्" कर्कः। इन्द्राग्नि-
देवताके २विशाखानक्षत्रे च द्विदैवादयोऽप्यत्र। "त्रिको-
त्तरावारुणनैर्ऋत्तेन्द्रपूर्वात्वयत्नस्त्रभयुग्मदशैव। मध्यानि
नेष्टान्यनलानिलेशाहिदेवचित्राद्विमघान्तकानि" वशिष्ठः

द्विदेह पु० द्वाभ्यां देहोऽस्य। गजानने गणेशे त्रिका०।
इभाननशब्दे ६८८ पृ० दृश्यम्। चराद्यचरद्यात्मकेषु
२मिथुनकन्याधनुर्मीनाख्यराशिषु। राशिविशेषाणां
द्व्यात्मकत्वं द्व्यात्मकशब्दे दृश्यम्। द्वितन्वादयोऽप्यत्र।

द्विद्वादश पु० द्वितीयः द्वादशश्च वरकन्ययोः राशिभेदः दो-
षसाधनमत्र द्वन्द्वे संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभाग-
शेषादिवत् ज्ञेयम्। वरकन्याराश्योर्द्वितीयद्वादशान्यतर-
रूपे वैवाहिके अशुभफलकदोषभेदे षडष्टकशब्दे १२४१पृ०
दृश्यम्। "अनपत्यता त्रिकोणे द्विद्वादशे च दारिद्र्यमिति"
दीपिका तत्र वरराशपेक्षया कन्याया द्वादशराशि-
त्वे तु न दोषः। "कन्यायाः द्वादशे भर्त्ता भर्त्तुः
कन्या द्वितीयगा। द्विद्वादशं विजानीयात् वर्जितं विद-
द्भिरपि" विशिष्य निषेधात् "द्विद्वादशे धनस्थे धनद्दा
च कन्या रिपुस्थे स्थिता धनवती पतिवल्लभा च" ज्यो०त०
प्रतिप्रसवाच्च। समाहारद्विगुः। २द्वितीये धनस्थाने
द्वादशे व्ययस्थाने च न०। "द्विद्वादशे खला हानिम्"
नी० ता०।

द्विधा अव्य०द्वि+प्रकारे धाच्। द्विप्रकारे "पङ्क्तिसंवादिनीः
केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः"। "द्विधेव भिन्नं
सलिले विवस्वतः" रघुः। [मीरे पु० हेमच०।

द्विधागति त्रि०द्विधा गतिरस्य। १द्विप्रकारगतियुक्ते। २कु-

द्विधातु त्रि० द्वौ धातू यत्र। १धातुद्वयघटिते कांस्यरैत्यादौ
२गणेशे शब्दरत्ना०। तस्य देवगजदेहद्वयघटितत्वात्
तथात्वम्। [शब्दच० २द्वित्वभावेषु मिथुनादिराशिषु पु०।

द्विधात्मक पु०न० द्विधा आत्मा यस्य कप्। १जातीकोषे

द्विधालेख्य त्रि० द्विधा लेख्यम्। १द्विप्रकारे लेखनीये २हि-
न्तालवृक्षे पु० राजनि०। [रोगयुते हेमच०।

द्विनग्नक पु० द्विः नग्नकः। स्वाभाविकागन्तुकमेद्रे दुश्चर्म-

द्वि(द्वा)नवति स्त्री द्व्यधिका नवतिः वा आत्। १द्व्यधिक-
नवतिसंख्यायां २तद्युक्ते च। ततः पूरणे डट् द्वि(द्वा)-
नवत, तमप्, द्वि(द्वा)नवतितम ३तत्संख्यापूरणे त्रि०
डटि स्त्रियां ङीप्।

द्विनिष्क त्रि० द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतम् तद्धितार्थद्विगुः ततः
ठञ् तस्य नित्यं लुकि प्राप्ते" "द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्" पा०
तस्य वा लुक्। द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीते पक्षे ठञः
श्रवणे "परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः" पा० उत्तरप-
दवृद्धिः। द्वैनिष्किक तत्रार्थे, द्वौ निष्कौ परिमाणः
मस्य अण् तस्य लुक्। २द्विनिष्कतत्परिमाणयुते त्रि०।

द्विप पुंस्त्री० द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबति पा-क। १गजे
अमरः। "विपुर्यमाणश्रवणोदरं द्विपाः" माघः।
"सुन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा" मनुः
२नागकेशरे पु०।

द्विपक्ष पुंस्त्री द्वौ पक्षौ यस्य। १खगमात्रे २मासे पु०

द्विपञ्चमूली स्त्री द्विधा पञ्चमूली। दशमूले "द्विपञ्चमूली
चीरतगरभद्रदारुमरिचमधुविडङ्गद्राक्षाद्विद्राक्षाखिरम्"
सुश्रु०। दशमूलं च दशमूलशब्दे ३४८८ पृ० दृश्यम्।

द्वि(द्वा)पञ्चाशत् स्त्री द्व्यधिका पञ्चाशत् वा आत्।
१द्व्यधिकपञ्चाशत्संख्यायां २तदन्विते च। ततः पूरणे
डट् द्वि(द्वा) पञ्चाश, तमप् द्वि(द्वा) पञ्चाशत्तम तत्
संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां डटि ङीप्।

द्विपण्य त्रि० द्वाभ्यां पणाभ्यां क्रीतं "पणपादमाषशताद्यत्"
पा० यत्। द्वाभ्यां पणाभ्यां क्रीते

द्विपत्रक पु० द्वे पत्रे अस्य संज्ञायां कन्। १श्वेतालकन्दे
पारस्करनिघण्टुः २द्विदलकमले वा कप्।

द्विपथ न० द्वयोः पथोः समाहारः समा०द्वि० अच्समा०।
(दोमाथापथ) १द्वयोः पथोः समाहारे। द्वौ पन्थानौ
यत्र। २मार्गद्वययुक्ते देशादौ त्रि०।

द्विपद पु० द्वे पदे यस्य। "द्विपदे च चतुर्भेदा व्हवेयन्ति
राक्षसाः"१प्रश्नसारोक्ते मनुष्यादौ। २द्विपदघटिते समासे
पु०। ३राशिभेदे च "मिथुनतुलाघटकन्या द्विपदाख्यायाः
पपूर्वभागश्च" ज्यो०त०"द्विपदवशगाः सर्वे सिंहं विहाय
चतुष्पदाः"ज्यो०त०। समा०द्वि०। ४पदद्वये न०। ५पदद्व-
याद्युक्ते वास्तुमण्डलस्थे कोष्ठभेदे।

द्विपदा स्त्री द्वौ पादावस्य "संख्यासुपूर्वेति" पा०पादस्यान्त्यलोपः "टाबृचि" टापि पादः पद्भावः। द्विपादयुक्तायामृचि

द्विपदिका स्त्री द्वौ पादौ दण्डौ यत्र वुन् स्त्रीत्वम्। द्वौ पादौ यत्र दण्डः १तन्मार्थे "द्वौ पादौ दण्डितो द्विपदिकां व्यवहरति द्विगुणं ददातीत्यर्थः" सि०कौ० अत्र पादशब्दस्य गुणवाचित्वाभिप्रायेण द्विगुणमित्युक्तमिति बोध्यम्। द्विपदी स्वार्थे क ह्रस्वः। २गीतिभेदे "धुवा द्विपदिका गीतिर्जम्भलेत्यभिधीयते" भरतः। "द्विपदिकया दियोऽवलोक्य निःश्वस्य सास्रम्" विक्रमो०।

द्विपदी स्त्री द्वौ पादौ यस्याः पादः अन्त्यलोपे कुम्भपद्या० ङीप् पद्भावः। ऋगभिन्ने १द्विपदयुक्तगीतिभेदे २मात्रावृत्तभेदे च "आदौ षट्कलमङ्कृतमेतत् तदनु पञ्चचतुष्कलम् गुर्वन्तं द्विपदी भवतीह विंशत्यष्टकलं दलम्" तल्लक्षणम्। "गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे" शत०ब्रा० १४ ८।१५।१० त्रैलोक्यात्मकपादेनैकपदी भवसि त्रैविद्यरूपपादेन त्वं द्विपदी" भा०। तेन अवयवरूपचरणवाचित्वाभावात् टाबृचीत्यस्य न प्रवृत्तिः गायत्र्यास्त्रिपादत्वात् इति दृश्यम्।

द्विपर्णी स्त्री द्वे पर्णे यस्याः जातित्वात् ङीष्। १वनकोल्यां रत्नमा० १पर्णद्वययुक्ते त्रि० स्त्रियां टाप्।

द्विपमद पु० ६त०। १हस्तिमदे २गन्धद्रव्यभेदे च राजनि०।

द्विपात्र न० द्वयोः पात्रयोः समाहारः समा० द्वि० पात्रा० न ङीप्। पात्रद्वये। तद् हरति आवहति वा "द्विगोष्ठंश्च" पा० ष्ठन् पक्षे च द्विपात्रिक द्विपात्रीण खपक्षे ठञ् तस्य अध्यर्द्धेति लुकि द्विगोरिति ङीपि प्राप्ते पात्रादित्वात् न ङीप्। द्विपात्रहारके तदावाहके च।

द्विपाद् पु० द्वौ पादौ यस्य वेदे नान्त्यलोपः। वानरादौ पशुभेदे "तद्यो द्विपादाः पशवस्ते रेवैनदेतदभ्यवहरति" शत० ब्रा० ६।८।२।५। २यज्ञभेदे "एकपादा द्विपादाश्च तथा द्विशिरसोऽपरे" हरिवं०१६८अ० नानायज्ञोक्तौ। लोके तु अन्त्यलोपः द्विपाद् इत्येव। पादद्वययुक्ते मनुष्यादौ।

द्विपाद्य त्रि० द्वौ पादौ परिमाणमस्य "पणमाषपादयतात्" पा० यत् पादः पदिति न, यलोपस्य स्थानिवत्त्वात् "पद्यत्यतदर्थे" पा० इत्यपि न प्राग्यच्छस्य तत्र प्रहणात्। १द्विपादपरिमाणयुते दण्डप्रायश्चित्तादौ २द्विगुणदण्डे अमरः। तत्र पादशब्दस्य गुणवाचित्वात् द्विगुणपरतेति बोध्यम्।

द्विपाधिप पु०६त०। १ऐरावते २गजश्रेष्ठे च "तत्पूर्वमंसद्वयसं द्विपाधिपाः" माघः गजाधिपादयोऽप्यत्र।

द्विपायिन् पु० द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबति पा—णिनि। गजे हारा० स्त्रियां ङीप्।

द्विपास्य पु० द्विपस्येवास्यमस्य। गणेशे। [शब्दचि०।

द्विपुट पु० द्वे पुटे यस्य। सुगन्धिश्वेतपुष्पके वृक्षभेदे पार-

द्विपुरुष त्रि० द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्य तद्धितार्थे द्विगुः "प्रमाणेऽलोद्विगोर्नित्यम्" पा० मात्रचो लुक्। पुरुषद्वयप्रमाणयुक्ते स्त्रियां वा ङीप् द्विपुरुषी (षा) वा परिखा।

द्विपृष्ठ पु० ब्रह्मभवे राजभेदे हेमच०।

द्विबन्धु पु० द्वयोर्लोकयोर्बन्धुः। द्वयोर्लोकयोर्बन्धौ वह्नौ। "स द्विबन्धुर्वैतरणः" ऋ०१०।६१।१७

द्विभाव त्रि० द्वौ भावौ यस्य। द्विस्वभावयुक्ते ततः ब्राह्मणा० भावे कर्मणि च ष्यञ्। द्वैभाव्य द्वित्वे न०।

द्विभूम त्रि० द्वे भूमी यत्र अच्समा०। भूमिद्वययुक्ते प्रासादादौ (दोतालो)

द्विमातृ पु० द्वे मातरौ यस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप्। १गणेशे हेमच०। कप् द्विमातृकोऽप्यत्र। २जरासन्धे च

द्विमातृज पु० द्वाभ्यां मातृभ्यां जायते जन—ड। १गणेशे द्वैमातुरशब्दे दृश्यम्। २जरासन्धनृपे च जरासन्धशब्दे ३०६० पृ० दृश्यम्।

द्विमात्र पु० द्वे मात्रे उच्चारणकालभेदोऽस्य। दीर्घस्वरे आ ई इत्यादौ "एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते" शिक्षा। [युक्ते।

द्विमाष्य त्रि० द्वौ माषौ प्रमाणमस्य यत्। माषद्वयपरिमाण-

द्विमास्य त्रि० द्वौ मासौ भूतः "द्विगोर्यप्" पा० यप्। मासद्वयं व्याप्य १भूते २तथाभूतवयस्के च।

द्विमीढ पु० हस्तिनापुरकारकहस्तिनृपसुतभेदे "तेनेदं निर्मितं पूर्वं हस्तिनापुरमुत्तमम्। हस्तिनश्चापि दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः। अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढस्तथैव च" हरिवं० २०अ०

द्विमुख पुंस्त्री० द्वे मुखे यस्य। १मुखद्वययुक्ते राजसर्पे हारा०। २मुखद्वययुक्ते त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष्। ३क्षुद्ररोगभेदे पु० "चूरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः" सुश्रुतः। द्वे मुखे अस्याः स्ववत्सस्य मुखे यस्याः ङीष्। ४उभयतोमुख्यामर्द्धप्रसूतायां धेन्वां स्त्री। उभयतोमुखशब्दे १२६२ पृ० दृश्यम् "द्विमुखीगोप्रदातारः कपिलादानतत्पराः" काशीख० ४जलौकायां स्त्री टाप्।

द्विमुनि अव्य० द्वौ मुनी पाणिनिकात्यायनौ वंश्यौ । "संख्या-वंश्येन" पा० अव्ययी० । तुल्यविद्यायुक्तमुनिद्वये । "द्विमुनि व्याकरणस्य, विद्याविद्यावतारभेदात् द्विमुनि व्याकरण मित्यपि साधु" सि०कौ०

द्विमूषलि अव्य० द्वे मूषले यत्र प्रहरणे अव्ययी० द्विदण्ड्या० इच् समा० । मूषलद्वययुक्ते प्रहरणे ।

द्विमूर्द्ध त्रि० द्वौ मूर्द्धानावस्य षच् समा० । शीर्षद्वययुक्ते "बहुमूर्द्धैः द्विमूर्द्धैश्च त्रिमूर्द्धैश्चावृतां क्वचे" भट्टिः अन्तोदात्तत्वम् स्त्रियां ङीष् । संज्ञायान्तु क्वचित् न षच् समा० । द्विमूर्द्धन् दनुपुत्रभेदे "अभवन् दनुपुत्राश्च इ-त्युपक्रमे "द्विमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिराः प्रभुः" हरिवं० ४अ० ।

द्वियजुस् स्त्री द्वे यजुषी उपधाने अस्याः ।१इष्टकाभेदे द्वे यजुषी इव शरीरे यस्य । २यजमाने च यथोक्तं शत०ब्रा० "अथ द्वियजुषमुपदधाति । इन्द्राग्नी अकामयेतां स्वर्गं लोकमियावेति तावेतामिष्टकामपश्यतां द्वियजुषमिमामेव तामुपादधातां तामुपधायास्यै प्रतिष्ठायै स्वर्गं लोकमैतां तथैवैतद्यजमानो यद्द्वियजुषमुपदधाति येन रूपेण यत् कर्म कृत्वेन्द्राग्नी स्वर्गं लोकमैतां तेन रूपेण तत्कर्म कृत्वा स्वर्गं लोकमयानीति सा यद्द्वियजुर्नाम द्वे ह्येतां देवते अपश्यतां यद्वेव द्वियजुषमुपदधाति यजमानो वै द्वियजुः तद्याहुः । यदसावेव यजमानो योऽसौ हिरण्मयः पुरुषोऽथ कतमदस्येदं रूपमिति दैवो वाअस्य स आत्मा-मानुषोऽयं तद्यत् हिरण्मयो भवत्यमृतं वा अस्य तद्रूपं देवरूपममृतं हिरण्मयमथ यदियं मृदः कृता भवति मानुषं ह्यस्येदं रूपम् । स यदमूमेवोपदध्यात् । नेमामप-श्चिय्यात्क्षिप्रे हास्माल्लोकाद्यजमानः प्रेयादथ यदि मा-ममपश्चिनष्टि यदेवास्येदं मानुषं रूपं तदस्यैतदपश्चिनष्टि तथेहानेनात्मना सर्वमायुरेति" शत०ब्रा० ७।४।२।१६ "यतो द्वे देवते एतामपश्यतामत एव द्वाभ्यां यजुर्भ्यामु-पधीयते । स हिरण्मयः पुरुषोऽस्य यजमानस्य दैवत्व प्रयुक्त आत्मा शरीरम् । द्वियजुरिष्टका मनुष्यत्वप्रयुक्त आत्मेत्यर्थः हिरण्मयत्वात् पुरुषस्य दैवशरीरत्वं मृण्-मयत्वाद् द्वियजुषो मानुषशरीरात्मत्वम्" भा० । ते च यजुषी शत०ब्रा० ७।४।२।२१ उक्ते "वाक्ते अग्ने ! स्वर्गे रुचः"१। "याश्च देवाः ! स्वर्गे रुचः"२। इति ।

द्वियमुन अव्य० द्वयोर्यमुनयोः समाहारः "नदीभिश्च" पा० "नदीभिः संख्या प्राग्वत् समाहारे चायमिष्यते" सि०कौ० "समाहारे चेति" पा०सूत्रे चकार एवकारार्थकः समा-हारान्यव्यवच्छेदकस्तेन द्विगोरयमपवादोऽव्ययीभावः" मनो० । द्वयोर्यमुनयोः समाहारे ।

द्विर पु० द्वौ रौ रेफौ वाचकशब्देऽस्य । रेफद्वयघटितभ्र-मरशब्दवाच्ये १मधुकरे २वर्वरे च ।

द्विरद पु० द्वौ रदौ प्रधानतया यस्य । १गजे अमरः २नाग-केशरे च "समसेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना" रघुः "दुर्ध्यैरिव चितिभृतां द्विरदैरुदारम्" माघः ।

द्विरदान्तक पुंस्त्री० द्विरदान्तकः । सिंहे राजनि० स्त्रियां जाति-त्वात् ङीष् । [२सिंहे च ।

द्विरदाराति पु० ६त० । १शरभे अष्टापदे जन्तुभेदे पार०नि०

द्विरदाशन पुंस्त्री० द्विरदमश्नाति अश—भोजने ल्यु । सिंहे पार० नि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

द्विरभ्यस्त त्रि० द्विवारमभ्यस्तः । द्विगुणिते द्विरुक्ते ।

द्विरशन न० द्विवारमशनम् । द्विवारभोजने "मुनिभिर्द्विर-शनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः" कात्यायनसं०

द्विरसन पुंस्त्री द्वे रसने जिह्वे यस्य । द्विजिह्वे सर्पे हारा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

द्विरागमन न० द्विर्द्विवारमागमनम् । विवाहात् परत पितृगेहात् पतिगृहे वध्वाः पुनरागमने । तत्र नक्षत्रादि तत्त्वरूपञ्च ज्यो०त० उक्तं यथा

"श्रीपतिसंहितायां प्रचेताः "पुष्यादित्यसमीरणा-दितिवसुस्वात्युत्तरारेवतीतारानायकरोहिणीषु शुभदा-मेषालिकुम्भे रवौ । वारेज्ञेज्यसितेन्दुवित्सु शुभदे तारे प्रशस्ते विधौ कन्यामन्मथमीनतौलिमृगभे स्यात् लग्नाद्यागमः" । नारायणप्रकृतौ "इत्ते पाणिपदे गेहात् पितुः पतिगृहं प्रति । पुनरागमनं वध्वास्तद् द्विरागमनं विदुः" ज्योतिःसारसंग्रहे "विवाहमासि प्रथमं वध्वा नागमनं यदि । तदा सर्वविदं चिन्त्यं यु-ग्माद्यब्दं विचक्षणैः" तत्त्वचिन्तामणौ "श्वश्रूं हन्त्यष्टमे वर्षे श्वशुरञ्च दशाब्दके । संप्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति द्विरागमे" मतान्तरमुक्तं "भुक्त्वा पितृगृहे कन्या भुङ्क्ते स्वामिगृहे यदि । दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुलनायिकाः"

अत्र विहितनक्षत्रादि मु०चि०पी० उक्तं यथा

"चरेदथौजहायने घटालिमेषगे रवौ रवीज्यशुद्धियोगतः शुभग्रहस्य वासरे । नृयुग्ममीनकन्यकातुलावृषे विच-

लग्ने द्विरागमं लघुध्रुवे चरेऽस्रपे मृदूडुनि। दैत्येज्यो ह्यभिमुखदक्षिणे यदि स्याद्गच्छेयुर्न हि शिशुगर्भिणी नवोढाः। बालश्चेत् व्रजति विपद्यते नवोढा चेद्वन्ध्या भवति च गर्भिणी त्यक्तगर्भा। नगरप्रवेशविषयाद्युपद्रवे करपीडने विबुधतीर्थयात्रयोः। नृपपीडने नववधूप्रवेशने प्रतिभार्गवो भवति दोषकृन्नहि। पितृगृहे चेत् कुचपुष्पसम्भवः स्त्रीणां न दोषः प्रतिशुक्रसम्भवः। भृग्वङ्गिरोवत्सवसिष्ठकश्यपात्रीणां भरद्वाजमुनेः कुले तथा" मु० चि०। "पूर्वं नववधूप्रवेशे जाते तदनन्तरं परावृत्यापि पितृगृहप्राप्तायामपि वध्वा यथेष्टवर्षाणि स्थितायाः पुनर्भर्तृगृहप्रवेशो द्विरागमशब्दवाच्यः। अयंचाचारः प्राच्योदीच्यपाश्चात्यानामेवेति। चरेदिति। अथ वधूप्रवेशकथनानन्तरं पुनर्वधूप्रवेशं द्विरागमनं वक्ष्यमाणनक्षत्रादिषु चरेत् कुर्यात्कदा? ओजहायने विषमवर्षे प्रथमे तृतीये पञ्चमे वा वर्षे सति। तथा घटालिमेषगे कुम्भवृश्चिकमेषस्थिते रवौ। तथा वरस्य रवीज्यशुद्धिः रवेः सूर्यस्य इज्यस्य गुरोः शुद्धिस्तयोर्मतः। शुभग्रहस्य सोमबुधगुरुशुक्राणामन्यतमस्य वासरे सति। मिथुनमीनकन्यातुलावृषाणामन्यतमे लग्ने शुभग्रहावलोकिते शुभयुक्ते वा सति। लघून्यश्विनीपुष्यहस्ताः ध्रुवाणि प्रसिद्धानि चराणि श्रवणादित्रयपुनर्वसुस्वात्यः अस्रपो राक्षसस्तद्भं मूलं मृदूनि प्रसिद्धानि एषु भेषु द्विरागमः प्रशस्त इत्यर्थः। यदाह रत्नोच्चयः "तिष्यादित्यसमीरणादितिवसुश्रीमदुत्तरात्र्यश्विनीरोहिण्यः शुभदाश्च युग्मसमं मेषालिकुम्भे रविः। कन्यामन्मथमीनभे नववधूयानं वृषे तौलिके देवाचार्यसितेन्दुसौम्यदिवसे शुद्धे गुरौ भास्करे" इति। ग्रन्थकर्त्रात्र कानिचिद्भान्यधिकानि उक्तानि तानि राजमार्तण्डेनोक्तानि। "नीहारांशुधनोत्तरादितिगुरुब्राह्मानुराधाश्विनीमूलाहस्करवारुणानिलहरित्वाष्ट्रेषु शस्ते तिथौ। कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्राप्तोदये भार्गवे सूर्ये कीटघटाजगे शुभदिने पक्षे च कृष्णेतरे। हित्वा दिक्प्रतिलोमगौ बुधसितौ ललाटगं दिक्पतिं चानीता गुणशालिनी नववधूर्नित्योत्सवैर्मन्दिरम्"। ललाटगान् यात्रायां वक्ष्यति। शुक्रास्तनिषेधस्तु सामान्यतो वाप्यारामेत्यादिनोक्त एवेति न पुनरुक्तः। यद्यपि प्राक् सामान्येन कालशुद्धिरुक्ता तथाप्यावश्यकत्वे। "चैत्रे पौषे हरिस्वप्ने गुरोरस्ते मलिम्लुचे। नवोढागमनं नैव कृते पञ्च-

त्वमाप्नुयादिति" बादरायणवाक्याच्चैव वधूप्रवेशः कार्यः। दैत्येज्य इति। यदि दैत्येज्यः शुक्रोऽभिमुखदक्षिणे गन्तव्यदिगभिमुखे गन्तुर्दक्षिणदिग्भागे वा स्थितः स्यात्तदा शिशुर्बालः गर्भिणी गर्भवती नवोढा नूतनपरिणीता व्रजेत्तदा बालः विपद्यते म्रियते। गर्भिणी त्यक्तगर्भा गर्भरहिता स्यात् गर्भस्राववती भवेत्। नूतनपरिणीता नवोढा वन्ध्या अपत्यसम्भवरहिता स्यात्। यदाह बादरायणः "अस्तङ्गते भृगोः पुत्रे तथा सम्मुखमागते। नष्टे जीवे निरंशे वा नैव सञ्चालयेद्वधूः। गर्भिण्या कालकेनापि नववध्वा द्विरागमे। पदमेकं न गन्तव्यं शुक्रे सम्मुखदक्षिणे। गुर्विणी स्रवते गर्भं बालो वा मरणं व्रजेत्। नवा वधूर्भवेद्वन्ध्या शुक्रे सम्मुखदक्षिणे"। यदि शुक्रः पूर्वस्यामुदितस्तदा पूर्वदिशि गन्तुः सम्मुख एव पश्चिमां गन्तुः पृष्ठे, दक्षिणां गन्तुर्वामे, उत्तरां गन्तुर्दक्षिणे स्यात्। तदा पूर्वोत्तरे दिशौ न गच्छेत् किन्तु पश्चिमदक्षिणे दिशौ गच्छेत्। यदि पश्चिमायामुदितः शुक्रः तदा पश्चिमां गन्तुः सम्मुख एव दक्षिणां गन्तुः दक्षिणः। पूर्वां गन्तुः पृष्ठे उत्तरां गन्तुर्वामः। तदा पश्चिमदक्षिणे दिशौ न यायात्। किन्तु पूर्वोत्तरे दिशौ गच्छेत्। "पृष्ठे भृगौ पृष्ठवर्त्ती प्रयाणे कान्तां कुलीनां सुभगां करोति। वामे सुखो वै विदधाति शुक्रो वैधव्यशोकौ खलु चास्य शुक्रः" इति। केचिद्दीपोत्सवप्रतिपदि नक्षत्रादिनियमं विनैव वधूप्रवेशं वाञ्छन्ति। उक्तञ्च "अस्तङ्गते गुरौ शुक्रे सिंहस्थे वा बृहस्पतौ। दीपोत्सववलेनैव कन्या भर्तृगृहं विशेत्" इति तद्देशाच्छिष्टाचारतो ज्ञेयम्। अत्र लग्नशुद्धिमाह बादरायणः "उपचयगते जीवे भृगौ केन्द्रमुपागते। शुद्धे लग्ने शुभाक्रान्ते गन्तव्यं भर्तृमन्दिरम्" नगरप्रवेशे, विषयोदेशः आदिशब्देन ग्रामः। तस्योपद्रवे अन्यराजकृतोपद्रवे सति दुर्भिक्षादिना वोपद्रवे सति। गन्तव्यदिशि प्रतिशुक्रकृतदोषो नास्ति। करपीडने विवाहोद्देशेन यात्रायां सत्यां विबुधा देवास्तेषां यात्रा नगरकोटयात्रा देवयात्रा तीर्थयात्रा प्रयागादियात्रा तयोः। नृपपीडने नृपाद्राज्ञः सकाशात्पीडायां दण्डादिकृतायां सत्याम् नववधूप्रवेशने नूतनपरिणीतायाः कन्यायाः भर्तृगृहप्रवेशे एतेषामन्यतमभावे सति भार्गवः सम्मुखदोषकृन्नहि। यथाह बादरायणः "स्वभवनपुरप्रवेशो देशानां विभ्रमे तथोद्वाहे।

नूतनवध्वागमने प्रतिशुक्रो न दुष्यतीति"। नूतनवधूनां स्वामिगृहगमनं प्रतिशुक्रयात्रायां महान्दोषः। तद्वाक्यं प्रागुक्तम्। अथ प्रौढस्त्रीणां द्विरागमने तथा गोत्रभेदपरत्वेन प्रतिशुक्रापवादान्तरमाह पित्र्ये इति। पितुरिदं पित्र्यम्। तस्मिन् पित्र्ये गृहे कुचौ स्तनौ पुष्पमृतुः तत्सम्भवः स्यात्तदा स्त्रीणां प्रतिशुक्रसम्भवो दोषो नास्ति। उपलक्षणत्वाद्भर्तुः सूर्यगुरुशुद्धिराहित्यसम्भवेऽपि दोषो नास्तीति। तदुक्तं चण्डेश्वरेण "पित्र्यागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात्पत्युः शुद्धिर्न भवति रवेः सम्मुखो वाथ शुक्रः। तूले लग्ने गुणवति तिथौ चन्द्रताराविशुद्धौ स्त्रीणां यात्रा भवति सफला सेवितुं स्वामिसद्म" इति। वाशब्दाद्गुरुशुद्धिरपि चेन्न भवतीत्यर्थः। अथ भृग्वङ्गिरोवत्सवसिष्ठकश्यपात्रिभरद्वाजवंशोत्पन्नानामपि प्रतिशुक्रसम्भवो दोषो नास्ति। यदाह बादरायणः "कश्यपेषु वसिष्ठेषु चात्रिभृग्वङ्गिरःसु च। भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न दुष्यति" इति। अयं चापवादो यात्रामात्रसाधारणः" न द्विरागमने, सम्मतिवाक्ये विशेषानुक्तेः। एवं प्राक्पद्योक्तोऽप्यपवादोऽवधेयः। केचिच्छुभं तेषामाहुः। यदाह महेश्वरः "नो तेषां प्रतिशुक्रपातमशुभं ये वत्सभृग्वङ्गिरोभारद्वाजवसिष्ठकश्यपकुलोत्पन्नास्तथाऽत्रेः कुले। देशानां विषयप्लवे च नियतं न स्याद्विवाहे तथा तीर्थानां गमने तथैकनगरे ग्रामे च सौम्ये तथेति"। सोमस्यापत्यं सौम्यो बुधः। बुधसांमुख्येऽपि भृग्वादिगोत्रोत्पन्नानामपि तथा यानमशुभं नास्ति चकारात् दुर्भिक्षाद्युपद्रवसद्भावेऽन्येषामपि यानमशुभं नास्तीत्यर्थः तच्चिन्त्यं मूलवाक्यस्थापवादरूपस्यानुपलम्भात्। किं च यथा साधारण्येन यस्यां कस्यांचिद्दिशि यात्रायां शुक्राधिष्ठितादिनिषिद्धा सा च बादरायणादिवाक्यैरपोह्यते। तथा बुधसाम्मुख्ये गमननिषेधानुक्तेरपवादस्यानुक्तत्वदर्शनात्। ननु "प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः। बलेन शक्रतुल्योऽपि हतसैन्यो निवर्तते" इति वसिष्ठोक्तिरेव बुधसाम्मुख्यदोषनिषेधबोधिकास्तीति। किं च "शुक्राय वृषभं दद्यात् स्वर्णं दद्याद्बुधाय च। तत्तत् सम्मुखजो दोषस्तत्क्षणादेव नश्यति" इति बुधसाम्मुख्यदोषनिराकरणार्थं चापि तदुक्तिरेवास्ति प्रमाणमिति चेत्। सत्यम्। प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं इत्यादिवाक्यैर्बुधसाम्मुख्यमपि दोषावहमेवेति प्रतीयते। अत्रार्थवादोऽप्यभाणि श्रीपतिना "प्रतीन्दुजं भूमिपतेर्गतस्य नान्येग्रहास्त्राणविधौ समर्थाः" इति। त्राणं रक्षणम्। नारदेनापि "प्रतीन्दुजकृतं दोषं हन्तुं शक्ता ग्रहा न हि" इति। तत्र गोत्रादिविषयत्वेन परिहारो योऽभिहितः स शुक्रसाम्मुख्ये एव न तु बुधसाम्मुख्ये गोत्रपरिहारस्तु दोषकरवाक्यान्ते प्रतिशुक्रं न विद्यते इत्युक्तम्। ननु प्रतिशुक्रमित्यादिवाक्योपात्तस्य प्रतिबुधस्याप्ययं परिहारोऽस्तु दोषकथनानन्तरमेव तस्याभिधानात् प्रतिशुक्रपदं तु मुख्यतां सूचयितुम् उपात्तं तदभिप्रायेण सौम्ये तथेति महेश्वरोक्तिः साधीयसीति चेन्न यद्दोषोऽभिमतः स्यात् सौम्ये तथेतिवद्भौमे तथेति वक्तव्यं स्यात्। तच्च नोक्तम्। किं च प्रतिशुक्रपदं मुख्यतां सूचयितुम् उपात्तमित्युक्तं तदप्ययुक्तम्। कुतः "शुक्रास्तदोषस्य महत्त्वोक्तेस्तद्विषयकोऽयं गोत्रादिपरिहारः। "कामं व्रजेद्वा प्रतिशुक्रमस्तङ्गते च यायाच्च जिगीषुरत्रेति" श्रीपत्युक्तेः शुक्रास्तदोषस्यापवादो बुधानुकूल्यमपि तेनैव "अस्तङ्गतेऽप्यास्फुजिति प्रयायाद्बुधो यदि स्यादनुकूलयतीति"। अनुकूलयतौ यातव्यं दर्शितवन्तौ। बुधप्रातिकूल्यं तु महादोषावहमेतद्वाक्यं तैरपि प्रागभिहितम्। परन्तु बुधास्तः समीचीनो न वेति न वचनं युक्तिपदवीं वा काञ्चिदभ्यधायि। तस्माद्वाचनिकेऽर्थे न युक्तिः प्रभवेदिति। बुधसाम्मुख्ये गोत्रादिपरिहारो न शिरोमणिपदवीमारोहति। आदिशब्दात् "स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विभ्रमे तथोद्वाहे। नूतनवध्वागमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति" "एकग्रामे पुरे वापि दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे। विवाहे तीर्थयात्रायां प्रतिशुक्रो न दुष्यति" इति। तुल्यन्यायत्वाद्भौमसाम्मुख्येऽपि विशिष्यार्षवचनाभावात्। किन्तु शुक्रसाम्मुख्य एव स परिहारः। सोऽपि सर्वेषां यात्रामात्रसाधारणः। परन्तु शिशुगर्भिणीनववधूनां "अस्तङ्गते भृगोः पुत्रे" इत्यादिना बादरायणादिवाक्यात्तु विशेषफलावगतिमात्रे तत्रैषां शिश्वादीनां बुधसाम्मुख्यविचारस्तु दूरापास्त एवेत्यलमतिप्रसङ्गेनेति शिवम्" पी०धा०

द्व्यागमद्विरागमादयोऽप्यत्र।

द्विरात्र त्रि० द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्वृत्तः तद्धितार्थद्वि० ठञ् तस्य लुक् अच् समा०। १रात्रिद्वयसाध्ये २यागभेदे पु० "एकरात्रो द्विरात्रः :" अथ०११।८।१० "व्युष्टि

द्विरात्रः" कात्या० १५।८।२२। २व्रतभेदे न०। समा० द्विगुः अच् समा०। ३रात्रिद्वये न०।

द्विरात्रीण त्रि० द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्वृत्तादि ख तस्य न लुक्। रात्रिद्वयसाध्ये पक्षे ठञ्। द्वैरात्रिक तत्रार्थे

द्विराप पुंस्त्री० द्विः द्विवारमापिबति आ+पा-क। हस्तिनि शब्दमा० तस्य शुण्डेन प्रथमपानोत्तरं मुखेन पानात् द्विवारपायित्वात् तथात्वम् स्त्रियां ङीष्।

द्विराषाढ पु० "माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा। द्विराषाढः स विज्ञेयः शेते तु श्रावणेऽच्युतः" मिहिरोक्ते मिथुनस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासद्वये। स चाषाढमलमासे भवति यथा "मिथुनस्थो यदा भानुरमावस्याद्वयं स्पृशेत्। द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे। पौर्णमास्यद्वयं यत्र पूर्वाषाढाद्वयं स्पृशेत्। द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे" गारुडोक्ते मासभेदे च।

द्विरुक्त त्रि० द्विः द्विवारमुक्तः। १अभ्यस्ते द्वित्वप्राप्ते धात्वादौ २द्विवारं कथिते च।

द्विरूढा स्त्री द्विवारमूढा वह-कर्मणि क्त। द्विवारविवाहयुतायां पुनर्भूस्त्रियाम् हेमच०।

द्विरेतस् पु० द्वे रेतसी कारणमस्य। द्वाभ्यां पशुभ्यां रासभाश्वाभ्यां जाते १अश्वतरे गोऽजाभ्यां २जाते गर्दभे च "तदनमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन् रासभं गोश्चावेश्च तद्वदेतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन् तस्मादेष एकः सन्द्विरेताः" शत०ब्रा० ६।३।१।२३। अत्र गर्दभस्य तथात्वसत्त्वमश्वतरस्य तथात्वं च लोकप्रसिद्धम्।

द्विरेफ पु० द्वौ रेफौ वाचकशब्देऽस्य। द्विरेफयुक्तभ्रमरशब्दवाच्ये १मधुकरे भ्रमरः २वर्वरे हेमच० "मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे" द्विरेफमालाः सविशेषसङ्गाः" कुमा०।

द्विर्वचन न० द्विरुच्यते वच-कर्मणि ल्युट्। १द्विरुक्ते द्विःकथिते अभ्यस्ते धात्वादौ च "द्विर्वचनेऽचि" पा० "न पदान्तद्विर्वचनेत्यादि" पा०।

द्विलक्षण त्रि० द्वे लक्षणे प्रकारौ यस्य। प्रकारद्वययुते द्विधाभिन्ने "समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च। तदात्वायतिसंयुक्तः संश्लिष्टो द्विलक्षणः" मनुः। द्विलक्षणः द्विप्रकारः" कुल्लू०।

द्विवक्त्र पु० द्वे वक्त्रे यस्य। १मुखद्वययुते राजसर्पे २दानवभेदे "एकवक्त्रो महावक्त्रो द्विवक्त्रः कालसन्निभः" हरिवं० २६३अ० नानादानवनामकथायामुक्तौ।

द्विवचन न० द्वौ द्वित्वमुच्यते अनेन वच-करणे ल्युट् कर्म षष्ठ्या समासः। द्वित्वबोधके पा० परिभाषिते औज्यामित्याद्यौ तसयस् प्रभृतौ च। "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमिति" पा०।

द्विवज्रक पु० द्विगुणितः वज्रः संज्ञायां कन्। षोडशकोणे गृहभेदे "वज्रोऽष्टाश्रिर्द्विवज्रको द्विगुणः" वृ०सं० ५३अ०।

द्विवर्ष त्रि० द्वे वर्षे वयोमानमस्य ठक् तस्य लुक्। १द्विवर्षवयस्के गवादौ स्त्रियां टाप्। द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो भूतो भावी वा ठञ् तस्य चित्तवति नित्यं लुक्। द्विवर्षं २सत्कृत्य नियोजिते ३भृते कर्मकरे ४स्वसत्तयाव्याप्ते ५भाविनि च। अचेतने तु "वर्षाल्लुक् च" पा० लुक् पक्षे ख ठञ् च। द्विवर्षं द्विवर्षीणं अचेतने व्याध्यादौ भविष्यति तु "वर्षस्याभविष्यतीति" पा० उत्तरपदवृद्धिः। द्विवार्षिक द्विवर्षभृते धान्यादौ यागादौ च भविष्यति तु नोत्तरपदवृद्धिः। द्वैवार्षिक इत्येव। "ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः" मनुवाक्ये चित्तवत्त्वेऽपि न लुक् आर्षत्वात् बोध्यम्। स्वार्थे क। द्विवर्षवयस्के त्रि० स्त्रियां टापि अतइत्त्वं द्विवर्षिका तत्रार्थे हेमच०

द्विवाहिका स्त्री द्विप्रकारं वाहयति वाहि-ण्वुल्। दोलायां शब्दमा० तया उभयपार्श्वयोः आरूढस्य वाहनात्तथात्वम्।

द्विविंशतिकीन न० द्वाविंशतिकमर्हति तत्परिमाणमस्य वा ख। द्वाविंशतिकार्हे तत्संख्यापरिमिते

द्विविद पु० १वानरभेदे स च रामसेनान्तर्गतः। "मैन्दश्च द्विविदश्चापि हनूमांश्चानिलात्मजः। जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः" भा०व० २७६अ०। द्वापरयुगीये सौभद्वारस्थे २वानरभेदे च "सौभद्वारे वानरेन्द्रो द्विविदो नाम नामतः" भा०उ० १२६अ०। "वानरौ द्वौ महावीर्यौ मैन्दो द्विविद एव च। विजितौ युद्धदुर्द्धर्षौ जाम्बवांश्चापराजितः" हरिवं० १७४अ०। "समुद्रस्योत्तरे तीरे द्विविदो नाम वानरः। ऐकाह्निकज्वरं हन्ति तस्य नामानुकीर्तनात्"।

द्विविध त्रि० द्वे विधे यस्य। द्विप्रकारे "निकामतप्ता द्विविधेन वह्निना नभश्चरेणेन्धनसम्भृतेन च" कुमा०

द्विविन्दु पु० द्वौ विन्दू लेखनाकारेऽस्य। विसर्गे वर्णभेदे।

द्विवितस्त त्रि० द्वे वितस्ती अर्हति परिमाणमस्य वा आर्हीयः ठक् तस्य वा लुक्। वितस्तिद्वयार्हे तत्परिमिते पक्षे ठकोऽलुक्। द्वैवितस्तिक तत्रार्थे। [आयिनि

द्विवेद त्रि॰ द्वौ वेदावधीते वेद या अण् तस्य लुक्। द्विवेदा॰

द्विवेशरा स्त्री द्वौ वेशौ यानस्थानरूपौ राति ददाति रा—क। लघुरथे नरवाह्यायां गन्त्र्यां हारा॰।

द्विव्रण पु॰ द्विविधो व्रणः शाक॰त॰। सुश्रुतोक्ते शारीरे आगन्तुके च द्विविधे व्रणे। तस्येदम् छ। द्विव्रणीय तदधिकारेण चिकित्सितादौ। द्विविधाव्रणतद्भेदनिदानादि सुश्रुते दर्शितं यथा "अथातो द्विव्रणीयचिकित्सितं व्याख्यास्यामः। द्वौ व्रणौ भवतः शारीर आगन्तुश्चेति। तयोः शारीरः पवनपित्तकफशोणितसन्निपातनिमित्तः। आगन्तुरपि पुरुषपशुपक्षिव्यालसरीसृपप्रपतनपीडनप्रहाराग्निक्षारविषतीक्ष्णौषधशकलकपालशृङ्गचक्रेषुपरशुशक्तिकुन्ताद्यायुधाभिघातनिमित्तः। तत्र तुल्ये व्रणसामान्ये द्विकारणोत्थानप्रयोजनसामर्थ्याद्द्विव्रणीय इत्युच्यते। सर्वस्मिन्नेवागन्तु व्रणे तत्कालमेव क्षतोष्मणः प्रसृतस्योपशमार्थं पित्तवच्छीतक्रियावधारणविधिविशेषः सन्धानार्थञ्च मधुघृतप्रयोग इत्येतद्द्विकारणोत्थानप्रयोजनमुत्तरकालन्तु दोषोपप्लवविशेषाच्छारीरवत् प्रतीकारः। दोषोपप्लवविशेषः पुनः समासतः पञ्चदशप्रकारः प्रसरणसामर्थ्याद्यथोक्तो व्रणप्रश्नाधिकारे शुद्धत्वात् षोडशप्रकार इत्येके। तस्य लक्षणं द्विविधं सामान्यं वैशेषिकञ्च। तत्र सामान्यं रुक्, व्रण गात्रविचूर्णने व्रणयतीति व्रणः। विशेषलक्षणं पुनर्वातादिलिङ्गविशेषः। तत्र श्यावारुणाभस्तनुः शीतपिच्छिलाल्पस्रावी रूक्षश्चटचटायनशीलः स्फुरणायामतोदभेदवेदनाबहुलो निर्मांसश्चेति वातात्। क्षिप्रजः पीतनीलाभः किंशुकोदकाभोष्णस्रावी दाहपाकरागविकारो पीतपिडकाजुष्टश्चेति पित्तात्। प्रततचण्डकण्डूबहुलः स्थूलो घनः स्तब्धसिरास्नायुजालावततः कठिनः पाण्डुवभासो मन्दवेदनः शुक्लशीतसान्द्रपिच्छिलास्रावी गुरुश्चेति कफात्। प्रवालदलनिचयप्रकाशः कृष्णस्फोटपिडकाजालोपचितस्तुरङ्गस्थानगन्धः सवेदनो धूमायनशीलो रक्तस्रावी पित्तलिङ्गश्चेति रक्तात्। तोददाहधूमायनप्रायः पीतारुणाभस्तद्वर्णस्रावी चेति वातपित्ताभ्याम्। कण्डूयनशीलः सनिस्तोदो दारुणो रूक्षगुरुः शीतपिच्छिलस्रावी चेति वातश्लेष्मभ्याम्। गुरुः सदाहः उष्णः पीतः पाण्डुस्रावी चेति पित्तश्लेष्मभ्याम्। रूक्षस्तनुस्तोदबहुलः सुप्त इव च रक्तारुणाभस्तद्वर्णस्रावी चेति वातशोणिताभ्याम्। घृतमण्डाभो मीनधावनतोयगन्धिर्मृदुर्विसर्पी कृष्णस्रावी चेति पित्तशोणिताभ्याम्। रक्तो गुरुः पिच्छिलः कण्डूप्रायः स्थिरः सरक्तपाण्डुस्रावी चेति श्लेष्मशोणिताभ्याम्। स्फुरणतोददाहधूमायनप्रायः पीततनुरक्तस्रावी चेति वातपित्तशोणितेभ्यः। कण्डूस्फुरणचुमुचुमायनप्रायः पाण्डुघनरक्तस्रावी चेति वातपित्तश्लेष्मशोणितेभ्यः। दाहपाकरागकण्डूप्रायः पाण्डुघनरक्तस्रावी चेति श्लेष्मपित्तशोणितेभ्यः। त्रिविधवर्णवेदनास्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफेभ्यः। निर्दहननिर्मथनस्फुरणतोददाहपाकरागकण्डूस्वापबहुलो नानावर्णवेदनास्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफशोणितेभ्यः। जिह्वातलाभो मृदुः स्निग्धः श्लक्ष्णो विगतवेदनः सुव्यवस्थितो निरास्रावश्चेति शुद्धो व्रण इति।"

द्विशत न॰ द्विगुणं शतम्। १शतद्वये। पूरणे ड। २तत्संख्यापूरणे त्रि॰। ततस्तमप् द्विशततम तत्संख्यापूरणे त्रि॰। द्विशतेन क्रीतम् कन्। "शताच्च ठन्यतावशते" पा॰ असमास इति विशेषणात् न ठन्यतौ द्विशतक। तत्क्रीते त्रि॰। द्वयोः शतयोः समाहारः ङीप्। ३द्विशती शतद्वयसमाहारे स्त्री।

द्विशतिका द्वे द्वे शते ददाति "पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्" पा॰ वुन् वुन्नन्तं स्त्रियामेव। द्विद्विशतदाने

द्विशत्य त्रि॰ द्विशतेन क्रीतम् "पणपादमाषशताद्यत्" पा॰ यत्। द्विशतेन क्रीते।

द्विशफ पुंस्त्री द्वौ शफौ यस्य। छिन्नखुरे द्विखुरे पशुभेदे "गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सप्तमः" भाग॰३।१०।२ "कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च" मनुः।

द्विशरीर पु॰ द्वे चरस्थिरात्मके शरीरे अवयवे अस्य। चरस्थिरात्मके मिथुनकन्याधनुर्मीनरूपे राशिभेदे तेषां च प्रथमार्द्धस्य स्थिरसान्निध्यात् स्थिरात्मकत्वं चरमार्द्धस्य चरसान्निध्याच्चरत्वम्। द्वितनुद्विदेहादयोऽप्यत्र।

द्विशस् अव्य॰ द्वौ द्वौ ददाति करोति वा शस्। एकक्रियया द्वयोर्व्याप्तौ। "द्विशः पात्राणि संसादयति" कात्या॰श्रौ॰ २।३।६

द्विशाण त्रि॰ द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्रीतम्। "द्वित्रिपूर्वादण् च" पा॰ ठञ् तस्यैव "अध्यर्द्धपूर्वेति" पा॰ लुक्। शाणद्वय क्रीते पक्षे अण् "परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति" पा॰ पर्युदासादादिवृद्धिः। द्वैशाण पक्षे यत्। द्विशाण्य तत्रार्थे

द्विशीर्ष पु॰ द्वे शीर्षे अस्य। वह्नौ शब्दच॰।

द्विशूर्प त्रि॰ द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम् "शूर्पादञन्यतरस्याम्" पा॰ अञ्ठञो वा "अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुक्" पा॰ तयोः लुक्। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीते, द्वयोः शूर्पयोः समाहारः। द्विशूर्पी तया क्रीतमिति विग्रहे ठञेव न अञ् शूर्पान्तत्वेऽपि प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधात्। ठञश्च न लुक् तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावात् "परिमाणान्तस्येति" पा॰ उत्तरपदवृद्धिः। द्विशौर्पिक तत्रार्थे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

द्विशृङ्गिका स्त्री द्वे शृङ्गे इव फले अस्याः कप् अतइत्त्वम्। मेढ्रवल्ल्यां पारस्करनिघ॰।

द्विष वैरे अदा॰ उभ॰ सक॰ अनिट्। द्वेष्टि द्विष्टे—अद्विषन्—अद्विषुः। अद्विक्षत् त दिद्वेष दिद्विषे। "यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम्। नाभिनन्दति न द्वेष्टि" "न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते" गीता "ततोऽद्विषुर्निरालोके खेऽभ्योऽन्योऽभ्यश्च राक्षसाः" भट्टिः "संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिम्" मनुः आर्षत्वात् नुम्।

द्विष् त्रि॰ द्वेष्टि द्विष—क्विप्। शत्रौ अमरः। "रघ्वन्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ" रघुः।

द्विष त्रि॰ द्विष—कर्त्तरि क। द्वेषकारके शत्रौ "तन्मित्रपूजा तदरिद्विषत्वम्" छ॰सं॰७८अ॰।

द्विषत् त्रि॰ "द्विषोऽमित्रे" पा॰ प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि द्विष—शतृ। द्वेषकारके शत्रौ अमरः "पार्थनाथ द्विषन्नुत्तरम्" माघः।

द्विषन्तप त्रि॰ द्विषन्तं तापयति "द्विषत्परयोस्तापेः खच्" पा॰ खचि मुमः "अरुर्द्विषदजन्तस्य" पा॰ मुम् संयोगान्त्यतकारस्य लोपः। शत्रुतापके। घटघटीग्रहणालिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या तेन द्विषतीं तापयतीत्यादौ न खच् किन्तु अण्। द्विषतीताप इत्येव सि॰कौ॰

द्विषष् त्रि॰ ब॰व॰। द्विगुणिताः षट्। द्वादश "तुष्टायां तोषमापन्नोऽजनयद्द्वादशात्मजान्। इत्युपक्रमे तुदेवोरोचनो द्विषट्" भाग॰ ४।१।७

द्विषाष्टिक त्रि॰ द्वे षष्टी अधीष्टो भृतो भूतो भावी वा ठञ् उत्तरपदवृद्धिः। द्वे षष्टी दिनानि व्याप्य १भृते २भूते ३भाविनि च। [उदा॰ दृश्यम्।

द्विषेण्य त्रि॰ द्विष—एण्यन् कित्। द्वेषणीये अद्विषेण्यशब्दे

द्विष्ट त्रि॰ द्विष—कर्मणि क्त। द्वेषविषये "निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषात् द्विष्टसाधनताधियः" भाषा॰ द्वेषशब्दे दृश्यम्। द्वष्ट+पृषो॰। २ताम्रे न॰ सारसुन्दरी।

द्विष्ठ त्रि॰ द्वयोस्तिष्ठति स्था—क "अम्बाम्बेति" पा॰ षत्वम्। १द्वयोः स्थिते संयोगविभागादौ २स्थानद्वयस्थिते "द्विष्ठास्तिथिचयाभ्यस्ताश्चान्द्रवासरभाजिताः" सू॰सि॰। द्विः द्विवारं स्थितम् वा विसर्गलोपे न षत्वम। द्विस्थ द्विवारस्थिते त्रि॰ "त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या द्विस्था भूरूनयुता दलिता बाधे तयोः स्याताम्" लीला॰।

द्विस् अव्य॰ क्रियागणने द्वि+सुच्। द्विवारक्रियादौ "द्विः शरं नाभिसन्धत्ते द्विः स्थापयति नाश्रितान्। द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो द्विर्नैव भाषते"। "त्रिःप्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खमेतान्युपस्पृशेत्" ति॰त॰ "द्विःप्रव्रज्याफ्तोसुखम्" मनुः।

द्विसम त्रि॰ द्वे समे परिमाणमस्य ठञ् तस्य लुक्। १द्विवर्षपरिमाणे। द्विसममधीष्ट इत्यादौ ठञ् "परिमाणान्तस्य संज्ञाशाणयोः" पा॰सू॰कालपरिमाणस्याग्रहणम् "संख्यायां संवत्सरसंख्यस्य च" पा॰ संवत्सरस्य पृथगग्रहणात् नोत्तरपदवृद्धिः, अध्यर्द्धेत्यादिना न लुक् अस्य ठञो द्विगुनिमित्तत्वाभावात्। द्वैसमिक द्विसमव्यापके ज्वरादौ।

द्वि(सा)हस्र त्रि॰ द्वाभ्यां सहस्राभ्यां क्रीतम् द्वे सहस्रे परिमाणमस्य वा अण्। ठञादेरपवादः तस्य वा लुक्। १द्विसहस्रक्रीते २द्विसहस्रपरिमिते च। द्विसहस्रपरोदायः स्त्रियै देयो धनस्य तु" दायभा॰। २द्विगुणितसहस्रे च

द्विसहस्राक्ष पु॰ द्विराहतं सहस्रं शाक॰ त॰ द्विसहस्रं द्विगुणसहस्रमक्षीणि यस्य षच् समा॰। अनन्ते शेष॰ तस्य सहस्रवक्त्रत्वेन प्रतिमुखं द्विद्विनेत्रत्वात् तथात्वम्।

द्विसांवत्सरिक त्रि॰ द्विवत्सरं भूतादि ठञ्। "संख्यायां संवत्सरसंख्यस्य च" पा॰ उत्तरपदवृद्धिः। द्विवर्षं व्याप्य भूतादौ। [द्विसप्ततिं व्याप्य भूतादौ।

द्विसाप्ततिक त्रि॰ द्विसप्ततिं भूतादि ठञ् उत्तरपदवृद्धिः

द्विसीत्य त्रि॰ द्विवारं सीतया हलेन समितं "नौवयोधर्मेत्यादिना" पा॰ यत्। द्विवारं कृष्टक्षेत्रे।

द्विसुवर्ण त्रि॰ द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं ठक् अध्यर्द्धेति लुक्। १द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीते। द्विसुवर्णेन क्रीतमिति विग्रहे तु न लुक् ठको द्विगुनिमित्तत्वाभावात् परिमाणान्तत्वादुत्तरपदवृद्धिः। द्विसौवर्णिक द्विसुवर्णेन क्रीते। समाहारद्विगुः। २सुवर्णद्वये स्त्री ङीप्।

द्विस्तना स्त्री द्वौ स्तनाविव स्तबकौ यस्याः स्वाङ्गत्वात् ङीष्। इष्टकाहतिभेदे सा च कात्या॰ श्रौ॰ १६।४ सूत्रे दर्शिता। इष्टकाशब्दे ९९२ पृ॰ दृश्यम्। "स्तनाविवावेपूद्धयति द्विस्तनामष्टस्तनामेके" कात्या॰श्रौ॰१६।४।१,२।

द्विस्तावा स्त्री द्विर्द्विगुणिता तावती। "द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः" पा० नि०। प्रकृतौ यावती वेदिः ततो द्विगुणायां वेद्यां सि० कौ०।

द्वि(द्विः)खिन्न न० द्विवारं खिन्नं वृत्तौ सुजर्थे द्विशब्दः विसर्गयुक्तो वा सुजन्तः। द्विवारपक्वे तण्डुले (उसना चाउल) एकवारं धान्यावस्थायां तस्य खिन्नता द्वितीयवारं तण्डुलावस्थायामिति द्विःखिन्नत्वम्। द्वि(द्विः)खिन्नमन्नं दुष्टकं शुद्धं देशविशेषके। नात्यन्तशस्तं विप्राणां भोजने च निवेदने। न भक्ष्यं तद्यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम्। ताम्बूलञ्च यथा ब्रह्मन्! तथैते वस्तुनी ध्रुवम्" ब्रह्मवै० पु० ब्रह्मख०। हस्तिनि शब्दर०।

द्विहन् पु० द्विर्हन्ति हन–क्विप् वृत्तौ सुजर्थे द्विशब्दः।

द्विहल्य त्रि० हलस्य कर्षे यत् द्विवारं हल्यः। द्विवारं हलकृष्टक्षेत्रे (दोचसा भूमि) अमरः।

द्विहायन त्रि० द्वौ हायनौ वयःकालो यस्य। १द्विवर्षे पश्वादौ स्त्रियां हायनान्तत्वात् ङीप्। "द्विहायनी द्विवर्षा गौः" अमरः। समाहारद्वि०। २वर्षद्वये न० पात्रा० न ङीप्। "शुकं द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम्" मनुः। द्विहायनं व्याप्य व्रतं कुर्यात् इत्यर्थः।

द्विहीन त्रि० द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनम्। क्लीवलिङ्गशब्दे "द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम्" अमरः।

द्विहृदया स्त्री द्वे हृदये यस्याः। गर्भिण्याम् दौहृदशब्दे ३७६८ पृ० दृश्यम्।

द्वीन्द्रियग्राह्य त्रि० द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां चक्षुषा त्वचा च ग्राह्यः उत्तरपदद्विगुः। "संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च। एते तु द्वीन्द्रियग्राह्याः" भाषा० उक्ते त्वक्चक्षुषोर्ग्रहणयोग्ये पदार्थे।

द्वीप पु० न० अर्द्धर्चा० द्विर्गता द्वयोर्वा दिशोर्गता आपोऽत्र अ समा० "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्" पा० ईत्। जलमध्यस्थस्थलभेदे वारिवेष्टिते तटभेदे अन्तरीपे अमरः। भूम्यां प्रधानद्वीपाश्च नवैव तेषां नाम स्थानभेदाश्च सि० शि० उक्ता यथा "भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धो रुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्यवर्याः। अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः। शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं क्रौञ्चञ्च गोमेदक पुष्करे च"। जम्बुद्वीपशब्दे ३०४३ पृ० दृश्यम्। "द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पम्" अन्येऽपि उपद्वीपा रमणकादयः सन्ति तेऽपि नव मिलिता अष्टादश। "अष्टादशद्वीपनिखातयूपः" रघुः "नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम्" नैष० तोयोत्थिते २पुलिनमात्रे च द्वैपायनशब्दे दृश्यम्। "कूर्मग्राहझषाकीर्णां विपुलद्वीपशोभिताम्" भा० व० ६४अ०। उपमया द्वीपतुल्ये ३अवलम्बनस्थाने च। "वृकोदरः सव्यसाची यमौ च कोऽत्र द्वीपः स्यात्तुमुले वस्तदानीम्" भा० स० ६१अ०। "यश्चैषामभवत् द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः" भा० उ० ४९अ०। द्वौ वर्णौ ईयते ई—बा० पक्। ४व्याघ्रचर्म्मणि न० भरतः। तदस्यास्ति अच्। ५व्याघ्रे पु०। [राजनि०।

द्वीपकर्पूर पु० द्वीपस्य द्वीपान्तरस्य कर्पूरः। चीनकर्पूरे

द्वीपखर्जूर न० द्वीपस्य द्वीपान्तरस्य खर्जूरम्। महापारे राजनि०। [राजनि०।

द्वीपज न० द्वीपे द्वीपान्तरे जायते जन ड। महापारे

द्वीपवती स्त्री द्वीपोऽस्त्यस्याम् मतुप् मस्य वः ङीप्। १भूमौ २नद्याञ्च "अलङ्कृतं द्वीपवत्या मालिन्या रम्यतीरया" भा० आ० १६७ अ०। [राजनि०।

द्वीप(पि)शत्रु द्वी(पिनः)पस्य व्याघ्रस्य शत्रुरिव। शतावर्य्याम्

द्वीपिका स्त्री द्वीपः व्याघ्रः नाश्यतयाऽस्त्यस्याः ठन्। शतावर्य्याम् राजनि०।

द्वीपिन् पु० द्वौ वर्णौ ईयते ईङ् गतौ बा० पक् द्वीपं चर्म तदस्यास्ति इनि। १व्याघ्रे (चिता बाघ) २चित्रके "सिंहद्वीपिरुरुव्याघ्रमहिषैश्च समावृतम्" भा० व० ६४ अ०। व्याघ्रे "द्वीपिचर्मावृतकटीम्" तन्त्रम्।

द्वीपिनख पु० द्वीपिनो नख इव। व्याघ्रनखे।

द्वीप्य त्रि० द्वीपे जलान्तर्वर्त्तिनि स्थलभूमौ भवः यत्। १द्वीपभवे २रुद्रे पु०। "नादेयाय च द्वीप्याय च" यजु०१६।३१।

द्वीश त्रि० द्वौ ईशौ यस्य। १द्विदैवत्ये चर्वादौ २विशाखानक्षत्रे च तस्य इन्द्राग्निदैवताकत्वात् तथात्वम्।

दृ(द्वृ)च पु० द्वे ऋचौ यत्र अच् समा० बा० वा सम्प्रसारणम्। ऋग्द्वययुतसूक्तात्ममन्त्रभेदे "कुपुम्भकस्तदब्रवीत् प्रावदंस्त्वं शकुने! भद्रमावद, तृष्णाना जमदग्निना धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितं, गत्वा नो यज्ञं यज्ञियाः, सुशमियो नक्षो अरणः प्रचक्ष्व विचक्ष्वाग्ने या हि मरुत् सखायते राजन्यकृतं हविरिति दृचाः" आश्व०श्रौ० ३।५।७ "एते नव दृचाः" नारा० "पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया यो नः स नुत्यो अभिदासदग्ने भवानो अग्ने सुमना उपेताविति दृचाः" आश्व०श्रौ०४।६।२।

द्वेष पु० द्विष–भावे घञ्। न्यायनये आत्मवृत्तौ १गुणभेदे स च "इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्" गौ०सू० दर्शितः "यज्जातीयस्यार्थस्य सन्निकर्षात् दुःखमात्मोपलब्धवान् तज्जातीयमेवार्थं पश्यन् हातुमिच्छति सेयं हातुमिच्छा द्वेषः। एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानात् दुःखहेतौ द्वेषः इति भाष्यसम्मतोऽर्थः। तत्र दुःखं प्रतिकूलवेदनीयतया स्वतोद्वेषविषयः तत्साधनन्तु द्विष्टसाधनताज्ञानात्। "अधर्म्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसाम्"। भाषा० "प्रतिकूलमिति दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वभावतो विषय इत्यर्थः" मुक्ता०। "द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेत् द्वेषस्य कारणम्" भाषा०। "द्वेषं प्रति द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणम्। बलवदिष्टसाधनताज्ञानञ्च प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयदुःखजनके पाकादौ न द्वेषः" मुक्ता०। द्वेषो द्विष्टसाधनज्ञानञ्च निवृत्तिकारणम् "निवृत्तिस्तु भवेत् द्वेषात् द्विष्टसाधनताधियः" तत्रोक्तेः "अयमर्थः दुःखे निवृत्तिर्द्वेषात् तदुपाये निवृत्तिस्तु द्विष्टसाधनत्वज्ञानात् द्विष्टसाधनताज्ञानस्य दुःखसाधनविषयकनिवृत्तिं प्रति जनकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्थितम्" इति मुक्तावली। "तस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः" गौ० सू०। "अयं खलु जानीते तावत् इदं मे सुखसाधनमिदं मे दुःखसाधनमिति ज्ञातं सुखसाधनमाप्तुमिच्छति दुःखसाधनं हातुमिच्छति। प्राप्तुमिच्छाप्रयुक्तस्यास्य सुखसाधनावाप्तये समीहाविशेष आरम्भः। जिहासाप्रयुक्तस्य दुःखसाधनपरिवर्ज्जनं निवृत्तिरेवं ज्ञानेच्छाप्रयुक्तसुखदुःखानामेकेनाभिसम्बन्धः एककर्तृकत्वं ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानाश्रयत्वञ्च तस्माज्ज्ञेच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्माः नाचेतनस्येति आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात् परत्रानुमानं वेदितव्यमिति" भा०। सांख्यादिमते २बुद्धिधर्मभेदे। सांख्यादिमतसिद्धस्तु द्वेषः अष्टादशविधः तामिस्रशब्दे ३२७२पृ० दर्शितः स च बुद्धिधर्मः क्लेशविशेषः अस्मिताजन्यश्च। तल्लक्षणादिकं पात०सू० भाष्यादावुक्तम् यथा "अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः" इत्युद्दिश्य "दुःखानुशयी द्वेषः" इति लक्षितम्। "दुःखाभिज्ञस्य दुःखानुस्मृतिपूर्वो दुःखे तत्साधने वा प्रतिघो मन्युर्जिघांसा क्रोधः स द्वेष इति" भाष्यम्। दुःखमनुशेते कश्चिदन्तःकरणवृत्तिभेदः तमोऽनुगतपरिणामः ईदृशं सर्वदा मे मा भूदित्येवं वदयं दुःखानुशयीति भाष्यार्थः। "अनभिज्ञस्य स्मृतेरभावात् दुःखाभिज्ञस्येत्युक्तं स्मर्य्यमाणे दुःखे द्वेषः दुःखानुस्मृतिपूर्वकः, अनुभूयमाने तु दुःखे नानुस्मृतिमपेक्षते। तत्साधने तु स्मर्यमाणे अनुभूयमाने वा दुःखानुस्मृतिपूर्वक एव द्वेषः अनुभूयमानं हि दुःखसाधनं तज्जातीयस्य दुःखहेतुत्वं स्मृत्वा तज्जातीयतया चास्य दुःखहेतुत्वमनुमाय द्वेष्टि। प्रतिहन्तीति प्रतिघः द्वेषस्य प्रवृत्तेः प्रतिहननात् प्रतिघत्वम्" विव०। तच्च शत्रुव्याघ्रादिषु सतस्तु न निवारयितुं शक्यम्। न च सर्वे ते दुःखहेतवो हन्तुं शक्यन्ते अतः स द्वेषः सदा हृदयं दहति। यदा तु स्वस्येव परेषां सर्वेषामपि दुःखं मा भूदिति करुणां दुःखिषु भावयेत् तदा वैरादिदोषनिवृत्तौ चित्तं प्रसीदति। यद्यसौ पुण्यपुरुषेषु मुदितां भावयेत् तदा तद्वासनाभावात् स्वयमेवाप्रमत्तोऽशुक्लाकृष्णे पुण्ये प्रवर्त्तते। तथा पापपुरुषेषूपेक्षां भावयन् स्वयमपि तद्वासनाभावात् पापान्निवर्त्तते। ततश्च पुण्याकरणपापकरणनिमित्तस्य पश्चात्तापस्याभावे चित्तं प्रसीदति। एवं सुखिषु मैत्रीं भावयतो न केवलं रागो निवर्त्तते। किन्त्वसूयेर्ष्यादयोऽपि निवर्त्तन्ते। तथा दुःखिषु करुणां भावयतः शत्रुवधादिकरो द्वेषो यदा निवर्त्तते तदा दुःखिप्रतियोगिकःसुखित्वप्रयुक्तो दर्पोऽपि निवर्त्तते। एवं दोषान्तरनिवृत्तिरप्यूहनीया। ३दुःखे तत्साधने च इदं मे मा भूदिति स्पृहाविरोधिनी चित्तवृत्तिः क्रोध इति ईर्ष्येति चोच्यते। "इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ" गीता।

द्वेषण त्रि० द्विष–युच्। १शत्रौ अमरः "पानपो द्वेषणः क्रोधी निर्घृणः परुषस्तथा" भा० शा० १६८अ०।

द्वेषपक्ष पु० ६त०। दोषावान्तरभेदेषु "द्वेषपक्षाः क्रोध ईर्ष्या द्रोहोऽमर्ष इति" न्यायभाष्यम्।

द्वेष् न० द्विष–कर्त्तरि विच्। द्वेष्टरि। "बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु" ऋ० ६।४७।१२। "द्वेषो द्वेष्टॄन्" भा०

द्वेषस् न० द्विष–कर्मणि असुन्। द्वेष्ये पापादौ "द्वेषोयुतमाविवासन्ति" ऋ० ४।११।५ द्वेषसो पापस्य युतं पापयुतम्" भा०।

द्वेषिन् त्रि० द्विष–णिनि। द्वेषकारके। "तथापि वक्ष्ये तस्य तत्कारि द्वेषिणो यशः" रघुः। "मद्भयाजी शङ्करद्वेषी मद्द्वेषी शङ्करप्रियः। उभौ तौ नरकं यातश्छिन्नरज्जू घटाविव" पुरा० सारः।

भावे अण् । २द्वेषे ३अप्रीतौ च पु० । "द्वेषोयुतो न दुरिता" ऋ०५।०१।६। द्वेषोयुतः अप्रीतियुतः भा० ।

द्वेष्य त्रि०द्वेष्टुमर्हः यत् कर्मणि ण्यद्वा । १द्वेषविषये २द्वेषार्हे च। "द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम्" रघुः। "यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति" मनुः। स्वकृतापकारमपेक्ष्यापकारकर्त्तरि असहने ३शत्रौ च।

द्वै अ० द्व्—वा० डै । वितर्के चादिगणः ।

द्वैगुणिक त्रि० द्विगुणार्थं द्विगुणं "तत् प्रयच्छति गर्ह्यम्" पा ठक्। द्विगुणलाभाय धनप्रयोक्तरि वृद्ध्याजीवे वार्द्धुषौ।

द्वैत न०द्विधा इतं द्वीतं तस्य भावः स्वार्थे वा अण् । द्वैधी-भावे २द्वये युगले च । द्वैताद्वैतयोरुभयोरपि अप्रमा-णकत्वात् न्यायादिमते द्वैतम् वेदान्तिमते अद्वैतं रामानुजमते विशिष्टाद्वैतमित्येव स्थितम् । अन्ये शुद्धाद्वैतमिच्छन्ति। तत्राचार्य्या एवमाहुः । "अद्वैतमेव सत्यं तस्मिन् द्वैतं न सत्यमध्यस्तम् । रजत-मिव शुक्तिकायां मृगतृष्णायामिवोदकस्फुरणम्। आरोपितं यदि स्याददैतं वस्त्ववस्तुनि द्वैते । युक्तं नैव तदा स्यात् सत्येऽध्यासो भवत्यसत्यानाम् । यद्यारोपण-मुभयोस्तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिदुभावः । आरोपणं न शून्ये तस्माद्द्वैतसत्यता ग्राह्या । प्रत्यक्षाद्यनवगतं श्रुत्या प्रतिपादनीयमद्वैतम् । द्वैतं न प्रतिपाद्यं तस्य स्वयमेव लोकसिद्धत्वादिति । प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्त्तेत न संशयः । मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ।"

द्वैतवन न०द्वैशोकमोहादिके इते यस्मात् द्वीतं स्वार्थे अण् कर्म०। १तपोवनभेदे "युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः" किरा०। २तादृशवनोपलक्षिते सरोवरभेदे च। "इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजलोषितम्।" "गच्छामः पुण्यं विख्यातं महद्द्वैतवनं सरः" भा० व० २४ अ०। "तेन हैतेन ध्वसा द्वैतवन ईजे मात्स्यो राजा यत्रैतद्द्वैतवनं सरस्तदेतद्गाथयाभिगीतं चतुर्दश द्वैतवने राजा संग्राम-जिद्धयान् इन्द्राय वृत्रघ्नेऽबध्नात् तस्माद्द्वैतवनं सरः" शत० ब्रा० १३।५।४।९ ।

द्वैतवाद पु० द्वैतमधिकृत्य वादः। गौतमादिप्रणीते जीवेश्वर-विभेदनिर्णायके १कथारूपग्रन्थभेदे कपिलादिप्रणीते नानाजीवनिर्णायके २कथाभेदे च । तत्र सांख्यमते यथा जीवानां परस्परभेदस्तथा सां० का० तत्त्वकौ० उक्तो यथा "जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरु-षबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव" सां० का०। "पुरुष-बहुत्वं सिद्धं कस्माज्जन्ममरणकरणानां प्रतिनिय-मात् निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियमनोऽहङ्कार-बुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धोजन्म न तु पुरुषस्य परिणामस्तस्यापरिणामित्वात् तेषामेव च देहादीना-मुपात्तानां परित्यागो मरणं न त्वात्मनोविनाशः तस्य कूटस्थनित्यत्वात् । करणानि बुद्ध्यादीनि त्रयोदश तेषां जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमोव्यवस्था सा खल्वियं सर्वशरीरेष्वेकस्मिन् पुरुषे नोपपद्यते तदा खल्वे-कस्मिन् जायमाने सर्वे जायेरन् म्रियमाणे च म्रियेरन् अन्धादौ चैकस्मिन् सर्वे एवान्धादयः विचित्ते चैकस्मिन् सर्व एव विचित्ताः स्युरित्यव्यवस्था स्यात् प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेदे तु भवति व्यवस्था । नचैकस्यापि पुरुषस्य देहोपाधानभेदाद्व्यवस्थेति युक्तं पाणिस्तना-द्युपाधिभेदेनापि जन्ममरणादिव्यवस्थाप्रसङ्गात् । न हि पाणौ छिन्ने, जाते वा स्तनादौ महत्यवयवे, युवति-र्जाता मृता वा भवतीति । इतश्च प्रतिक्षेत्रं पुरुष-भेद इत्याह अयुगपत्प्रवृत्तेश्च प्रवृत्तिः प्रयत्नलक्षणा यद्यप्यन्तःकरणवर्त्तिनी तथापि पुरुषे उपचर्यते तथा च तस्मिन्नेकत्र शरीरे प्रयतमाने स एव सर्वशरीरे-ष्वेक इति सर्वत्र प्रयतेत सर्वाण्येव शरीराणि युग-पच्चालयेत् नानात्वे तु नायं दोष इति । इतश्च पुरुष-भेद इत्याह त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव एवकारोभिन्नक्रमः सिद्धमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः सिद्धमेव नासिद्धम् । त्रयो-गुणास्त्रैगुण्यं तस्य विपर्ययोऽन्यथाभावः, केचित् खलु सत्त्वनिकायाः सत्त्वबहुला यथोर्द्ध्वस्रोतसः केचिद्रजो-बहुलाः यथा मनुष्याः । केचित्तमोबहुलाः यथा तिर्य्य-ग्योनयः । सोऽयमीदृशस्त्रैगुण्यविपर्ययोऽन्यथाभावस्तेषु सत्त्वनिकायेषु न भवेत् यद्येकः पुरुषः स्याद्भेदे त्वयम दोष इति" तत्त्वकौ० । "जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्" नाद्वैत श्रुतिविरोधः जातिपरत्वात्" सां० सू० ।

द्वैतवादिन् त्रि० द्वैतं जीवभेदं जीवेश्वरयोर्भेदं वा वदति वद—णिनि । जीवभेदवादिनि जीवेश्वरयोर्भेदवादिनि च नैयायिकादौ ।

द्वैताद्वैत न० द्वैतञ्चाद्वैतञ्च । जीवेश्वरयोर्भेदाभेदयोः। "अद्वैतञ्च तथाऽद्वैतं द्वैताद्वैतं तथैव च । न द्वैतं नापि चाद्वैतमित्येतत् पारमार्थिकम् । न हि नैवान्यसम्बन्धो ब्रह्मभावेन भावितः । दृष्ट्वायामवस्थायामवाप्य परमं पदम् । द्वैतपक्षाः समाख्याता येऽद्वैते तु व्यवस्थिताः"।

द्वैतिन् त्रि० द्वैतं भेदः सम्मततयाऽस्त्यस्य इनि। द्वैतवादिनि नैयायिकादौ। "स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम्। परस्परं विरुध्यन्ते तैरियं न विरुध्यते"। "अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते। तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते"।

द्वैतीयीक त्रि० द्वितीय+स्वार्थे ईकक्। द्वितीये "द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमत् तस्य प्रबन्धे महा" इत्यादि नैष०।

द्वैधम् अव्य० द्वि+प्रकारे धमुञ्। प्रकारद्वये एकेन सन्धिरपरेण विग्रह इत्येवं प्रकारद्वयमित्यादि। "श्रुतिद्वैधं यत्र तु स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ" मनुः। "बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्य्यार्थसिद्धये। द्विविधं कीर्त्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः" मनुः।

द्वैध त्रि० धमुञन्तात् स्वार्थे वार्त्ति० स्वार्थे ड।१द्विप्रकारे। "बहुलं परिगृह्णीयात् साचिद्वैधे नराधिपः" मनुः। "ततः साचिबलं साधु द्वैधवादकृतं भवेत्" भा०शा० ८५ अ०। राज्ञां सन्ध्यादिषु षट्सु गुणेषु २गुणभेदे "सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः" अमरः।

द्वैधीभाव पु० अद्वैधस्य द्वैधस्य भावः। द्वैध—च्वि भूप्रयोगः भावे घञ्। १द्विधाभावे षाड्गुण्यान्तर्गते २द्वैधरूपे भावे च। स च बाह्ये एकप्रकारः आभ्यन्तरे अन्यप्रकार इत्येवं द्विप्रकाररूपः यथोक्तं वह्निपु० षाड्गुण्योक्तौ "बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन्। द्वैधीभावेन तिष्ठेत्तु काकाक्षिवदलक्षितः"। २द्विधा भवने "अचरञ्च चरञ्चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः" भा० आश्व० २८ अ०।

द्वैप त्रि० द्वीपिनो विकारः"प्राणिरजतादिभ्योऽञ् पा० अञ्। १व्याघ्रविकारे २तच्चर्मणि न०। द्वैपेन चर्मणा परिवृतो रथः "द्वैपवैयाघ्रादञ्" पा० पुनरञ्। ३द्वीपिचर्मपरिवृते रथे पु० द्वीपिन इदम् अण्। ४तत्सम्बन्धिनि त्रि०।

द्वैपक पु० द्वीपे भवः धूमा० वुञ्। द्वीपान्तरभवे।

द्वैपदिक पु० द्विपदाख्यं वेद अधीते वा उक्था० ठक्। १द्विपदाध्यायिनि २तद्वेत्तरि च।

द्वैपायन पुंस्त्री द्वीपस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक्। १द्वीपर्षेः गोत्रापत्ये। द्वीपः अयनं जन्मभूमिर्यस्य स्वार्थे प्रज्ञा० वा अण्। २व्यासे"इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम्। पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा। जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्य्यः स वीर्य्यवान्। स मातरमनुज्ञाप्य तपस्येव मनो दधे। स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि कृत्येष्विति च सोऽब्रवीत्। एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात्। न्यस्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्माद् द्वैपायनः स्मृतः" भा० आ० ६० अ०। "द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव" भाग० १।१ "तमहमरागमतृष्णं कृष्णद्वैपायनं वन्दे" वेणीसं०।

द्वैपारायणिक पु० द्वयोः पारायणयोः समाहारः द्विपारायणं वर्त्तयति ठञ् प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणप्रतिषेधेऽपि"इतः अर्द्धन्तु संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चालुकि" सि० कौ० उक्तेः संख्यापूर्वस्य तदन्तग्रहणम्। पारायणद्वयावर्त्तिनि।

द्वैमातुर पु० द्वयोर्मात्रोरपत्यं "मातुरुत् संख्यासम्पूर्वेति" पा० अण् उरपरत्वम्। १हिमात्मजे गणेशे २जरासन्धे नृपे च। वरेण्यनृपजायापुष्पकागर्भजातत्वात् दीपवत्सत्यापालितत्वाच्च गणेशस्य द्विमातृकत्वं तत्कथा स्क० पु० गणेशखण्डे यथा। "आविर्भविष्ये सदने वरेण्यस्य महीपतेः। त्रैलोक्यरक्षणार्थाय विघ्नस्यास्य प्रशान्तये। पालनाय स्वभक्तानां साधुत्राणाय भूसुराः। शिव उवाच। इत्युक्त्वा पुष्पकागर्भं प्रविवेश तदैव सः। आगते नवमे मासि प्रासूत पुष्पका शिशुम्। चतुर्बाहुमिभास्यं च दन्तुरं सुन्दरेक्षणम्। आयुधानि च चत्वारि बिभ्रतं तेजसान्वितम्। दृष्ट्वा सा क्रन्दनं चक्रेऽरिष्टमेतत् किमागतम्। श्रुत्वा चाक्रन्दनं तस्याः वरेण्यः सगणो ययौ। ददर्श बालकं सोऽपि विस्मितः सह तैर्गणैः। उवाच सेवकान् राजा त्यजतैनं सरोवरे। शिशुमादाय ते याताः पार्श्वस्यैवाश्रमे शुभे। कासारे तं शिशुं त्यक्त्वा ययुः सर्वे निजं पुरम्। अपरस्मिन् दिने पार्श्वमुनिः स्नानाय चागतः। तदैव ददृशे तेन बालकोऽङ्कुतदर्शनः। आश्चर्यमकरोत्तत्र सम्भीतस्तथाऽभवत्। आश्रमे केन मे त्यक्तमरिष्टसुखदायिनीम्। तपसा तु फलं दातुमीदृशीं धृतवांस्तनुम्। रक्षितुं सर्वलोकानां परमात्मा निजेच्छया। सुन्दरो बालकः केन त्यक्तोऽयमीदृशो बहिः। नीत्वा स्वमाश्रमं चैनं पालयिष्ये प्रयत्नतः। इत्युक्त्वा जम्हे बालमालिलिङ्ग मुदा मुनिः। तमानीतं मुनेः पत्नी ददर्श दीपवत्सला। उवाच निजभर्त्तारं सुप्रसन्नाननाम्बुजा। दीपवत्सलोवाच। किमानीतं महत् स्वामिन्! सुखमाश्चर्यकारकम्। इदं वैनायकं रूपं समाभाति द्विजर्षभ!। इदमेव श्रियः स्थानं इदमेव तपःफलम्। इदमेव परं ब्रह्म योगिध्येयं सनातनम्। इदमेव परं तेज आ-

दिव्यं यदधिष्ठितम्। इदमेव हि वेदान्ता नेतिनेति प्रचक्षते। शिव उवाच। इत्युक्त्वा हर्षसम्पन्ना भर्तुरादाय बालकम्। स्तनपानं ददौ तस्मै ततः सा दीपवत्सला। द्वितीयाचन्द्रवद्बालो वृद्धिं यातो दिने दिने"। जरासन्धशब्दे तस्य द्वैमातुरत्वं दृश्यम्। "हते हिड़म्बरिपुणा राज्ञि द्वैमातुरे युधि" माघः।

द्वैमातृक पु० द्वे मातराविव पालिके अस्य द्विमातृक ततः स्वार्थे अण्। नदीवृष्टिजलजनितशस्यपालिते देशे राजनि०।

द्वैयहकाल्य त्रि० द्व्यहरूपः कालो यस्य तस्य भावः ष्यञ्। पदान्ताभ्यां व्याभ्यां पूर्वमैच्। द्व्यहकालजातस्य भावे। "द्वैयहकाल्ये तु यथान्यायम्" जै० सू० "द्वैयहकाल्ये क्रियमाणे यथान्यायं कृतं भवति तस्मात् द्वैयहकाल्यं स्यात्। चोदकः तथा ह्यनुगृहीतो भवति प्रकृतौ हि श्रूयते। "पूर्वेद्युः अग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्देवतां यजेत्" इति। तस्मात् द्व्यहकालम् एकमभिनिर्वर्त्य तदहरेवोपक्रम्या-ऽपरेद्युः परिसमापयेत् भा० वचनाद्द्वैककाल्यं स्यात्" सू० "नैतदेवं द्व्यहकाला विकृतयो भवेयुः इति सद्यस्कालाः स्युः" शवरभा०।

द्वैयह्निक त्रि० द्वयोरह्नोर्भवः "द्विगोर्वा रात्र्यहःसंवत्सराच्च" पा० पक्षे ठञ् समासान्तविधेरनित्यत्वात् न टच् सूत्रे रात्र्यहरिति नान्ततया निर्देशात् सि० कौ०। अह्नादेशः। द्वयोरह्नोर्भवे। [ऐच्। द्वयोराहावयोर्भवे।

द्वैयाहाविक त्रि० द्वयोराहावयोर्निपानयोर्भवः धूमा० वुञ्

द्वैरथ न० द्वौ रथौ यत्र युद्धे स्वार्थे अण्। द्वाभ्यामेव रथाभ्यामुपलक्षिते युद्धे। "द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव च मम वा नृप!" भा० व० ७८ अ०। "चिकीर्षन् द्वैरथं युद्धमभ्ययान्मधुसूदनम्" हरिवं० ११८ अ०।

द्वैरात्रिक त्रि० द्वयो रात्र्योर्भवः "द्विगोर्वा रात्र्यहः-संवत्सराच्च" पक्षे ठञ्। द्वयोरात्र्योर्भवे। अत्रापि समासान्तविधेरनित्यत्वात् न समासान्तः सूत्रे रात्रीति निर्देशात् पक्षे ख द्विरात्रीण तत्रार्थे त्रि०।

द्वैराश्य न० द्वौ राशी यस्य तस्य भावः ष्यञ्। द्विविध-राशियुक्तत्वे।

द्वैविध्य न० द्विविधस्य भावः ष्यञ्। प्रकारद्वये "द्वैविध्यं तु भवेद्व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः" भाषा०।

द्वैषणीया स्त्री द्वैषणमेव स्वार्थे अण् द्वैषणं तदर्हति छ। नागवल्लीभेदे राजनि०।

द्वैसमिक त्रि० द्वयोः समयोर्वर्षयोर्भवः समायाः यत् "द्वि-गोर्ष्ठंश्च" पा० पक्षे ठञ्। वर्षद्वयभवे।

द्वैहायन न० द्विहायनस्य भावः युवा० अण्। द्विवर्षवयस्कभावे

द्व्यंश न० द्वयोरंशयोः समाहारः पात्रा० न ङीप्। भागद्वये "वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंशम्" मनुः। "द्व्यंशहरो द्व्यर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्जनात् पिता" दायभा०।

द्व्यक्ष त्रि० द्वे अक्षिणी यस्य ष समा०। नेत्रद्वययुते स्त्रियां ङीष्। "द्व्यक्षीं त्र्यक्षीं ललाटाक्षीम्" भा० व० २७९ अ०। नानाराक्षसयुक्तौ।

द्व्यक्षर न० द्वे अक्षरे यत्र। १वर्णद्वयात्मके मन्त्रभेदे शक्तिमन्त्र-रूपायां २विद्यायां स्त्री गौरा० ङीष्। "रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः"। "यजेति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः" तैत्ति० सं० १।६।११।

द्व्यङ्गुल त्रि० द्वे अङ्गुल्यौ प्रमाणमस्य तद्धितार्थद्विगुः प्रमा-णार्थकमात्रचः "प्रमाणे लोद्विगोर्नित्यम्" वा० लुक् अच् समा०। १अङ्गुलीद्वयमिते। द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः अच् समा०। २अङ्गुलीद्वये न०। "फलके द्व्यङ्गुलान्तरे" कात्या० श्रौ० ८।५।२५। "यकाङ्गुला तु स्यच्यया काष्ठी द्व्यङ्गुल-मूलिका" ज्यो० त०।

द्व्यञ्जल त्रि० द्वयोरञ्जल्योः समाहारः अ समा०। १अञ्जलिद्वये। द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः ठञ् तस्य आर्ध्यर्द्धपूर्वेत्यादिना लुकि न अ समा०। प्रमाणे लोद्विगोर्नित्यम् वार्त्ति० लुपि तु वा अच्। २अञ्जलि-द्वयमिते त्रि० "प्रत्तं जलं द्व्यञ्जलमन्तिकेऽपाम्" भट्टिः।

द्व्यणुक न० द्वौ अणू कारणे यस्य कप्। परमाणुद्वयारब्धे कार्य्यद्रव्यभेदे "विषयोद्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदा-हृतः" भाषा० आरम्भवादशब्दे ७९७ पृ० दृश्यम्।

द्व्यर्थ त्रि० द्वौ अर्थौ यस्य। १अर्थद्वययुते शब्दादौ "द्व्यर्थः पचिः" महाभाष्यम्। २द्विप्रयोजनके कार्य्यभेदे च "आम्रश्च सिक्तः पितरश्च तृप्ता एका क्रिया द्व्यर्थकरीह लोके" वायुपु०। समाहारद्वि० पात्रा०। अर्थद्वये न०।

द्व्यशीति स्त्री द्व्यधिका अशीतिः अशीतिपर्य्युदासात् न आत्। १द्व्यधिकाशीतिसंख्यायां २तदन्विते च एकव०। ततः पूरणे डट् द्व्यशीत तमप् द्व्यशीतितम तत्पूरणे त्रि०। डटि स्त्रियां ङीप्। द्व्यशीतियुतं शतादि ड। द्व्यशीत द्व्यशीतियुते शतादौ त्रि०।

द्व्यष्ट न० द्वे हेमरूप्ये अश्नुते कारणतया व्याप्नोति अश-क्त। ताम्रे अमरः। [पुंस्त्वम्। दिनद्वये।

द्व्यह पु० समाहारद्विगु टच्समा० । "अह्नाह्नाः पुंसि" पा०

द्व्यहीन त्रि० द्वाभ्यामहर्भ्यां निर्वृत्तादि । "द्विगोर्वा रात्रहः संवत्सराच्च" वा ख स्रुत्रे अहरिति निर्देशात् न टच् । १दिनद्वयसाध्ये २क्रतुभेदे पु० द्विरात्रशब्दे दृश्यम् ।

द्व्याचायण पु० ऋषिभेदे । तस्य विषयो देशः ऐषुका० भक्तल् । द्व्याचायणभक्त तदीये विषये देशे ।

द्व्याचित त्रि० द्वे आचिते सम्भवति अवहरति पचति वा "आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्" पा० । द्विगोरेव ठन्खौ पक्षे ठञ् तस्य अध्यर्द्धेति लुक् । आचितद्वयस्य १स्वस्मिन् समावेशके २अवहारके च ३पाचके च । स्त्रियां द्विगोरिति पा० ङीप् । पक्षे ख । द्व्याचितीन तदर्थे त्रि० पक्षे ठन् । द्व्याचितिक तदर्थे षित्त्वात् स्त्रियां ङीष् इति भेदः ।

द्व्याढक त्रि० द्व्याचितवत् सर्वं साधनादि । आढकद्वयस्य स्वस्मिन् १समावेशके २तदवहारके तत्पाचके च । स्त्रियां द्विगोरिति पा० ङीप् । पक्षे ख । द्व्याढकीन ठन् । द्व्याढकिक तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां षित्त्वात् ङीष् ।

द्व्यात्मक पु० द्वौ द्विविधौ रूपौ आत्मानावस्य कप् । द्विस्वभावे राशिभेदे "चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः" ज्यो० त० । तस्य द्विस्वभावत्वेऽपि च पूर्वार्द्धम् चरसान्निध्यात् चरात्मकम् परार्द्धन्तु स्थिरसान्निध्यात् स्थिरात्मकमिति द्विस्वभावत्वम् द्वितनुद्विस्वभावादयोऽप्यत्र ।

द्व्यामुष्यायण पु० अमुष्य प्रसिद्धस्यापत्यम् फक् आमुष्यायणः द्वयोरामुष्यायणः इत० । "उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः" इत्युक्ते तव, मम चायमिति समयेन परिगृहीते १पुत्रभेदे । "केवलदत्तको जनकेन प्रतिग्रहीत्रर्थमेव दत्तस्तस्यैव पुत्रः । द्व्यामुष्यायणस्तु जनकप्रतिग्रहीतृभ्यामावयोरयमिति सम्प्रतिपन्नः स उभयोरपि पुत्रः" मिता० । विवृतिर्दत्तकपुत्रशब्दे दृश्या ।

द्व्यायुष न० समाहारद्विगुः अचतुरेत्यादि अच्समा० । द्विगुणितायुःकाले ।

द्व्याहाव न० समा० द्वि० पात्र० । आहावद्वये निपानद्वये ।

द्व्याह्निक त्रि० द्व्यहे भवः ठञ् वा० न ऐच् । द्व्यहजाते ज्वरे पारस्करनिघण्टुः ।

द्व्येक त्रि० द्वौ वा एको वा वार्थे बहु० ड समा० । (दुइ वा एक) इति ख्याते पदार्थे "द्व्येकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम्" मनुः ।

द्व्योग पु० द्वयोर्योगयोः समाहारः द्विगु० । योगद्वये पञ्चभीष्मव्र० ।

द्व्योपश पु० ईषदुपशेते आ+उप+शी–ड ओपशं शृङ्गं द्वे ओपशे यस्य । पशौ "द्व्योपशमिव द्याम्" ऋ० १;१७३।६। "संस्तुता भवन्ति तस्माद् द्व्योपशाः पशवः" पञ्चभीष्मव्र० १२।४।२ । ओपशशब्दार्थस्तु पूर्वं प्रमादान्न लिखितः अत्र लिखित इति बोध्यम् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति सङ्कलिते
वाचस्पत्ये दकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

द्वारकाशब्दात् परम् ३८०८ पृष्ठस्य क्रोड़पत्रम् ।

द्वारकाशिला स्त्री द्वारकोद्भवा शिला । एकादिचक्रयुक्तायां द्वारकोद्भवशिलायां शालग्रामशिलावत् तस्याः पूज्यता लक्षणं पूजनादौ माहात्म्यञ्च नानास्थानात् प्रदर्श्यते पुराणसारे द्वारकाकार्त्तिकमाहात्म्ये "चक्रमेकं मध्यभागे श्वेतभागे खुरान्विता । शिवनाभिरिति ख्याता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा" । खुरान्विता योनियुक्ता । ब्रह्माण्डपुराणे "कूर्म्माकृतिरधोभागे लिङ्गभागे खुरान्विता । शिवनाभिरिति ख्याता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा" । नृसिंहपुराणे "कूर्मचक्रमधोभागे श्वेतभागे खुरान्विता । शिवनाभिरिति ख्याता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा । यत्र स्यात्सुगर्त्तः स्यात् यत्राङ्गं लिङ्गमुच्यते । शिवनाभिरिति ख्यातस्त्रिषु लोकेषु दुर्लभः" शिवनाभिलक्षणम् । ब्रह्माण्डपुराणे "जटापाशी अघोरा सा नृहरिभिर्यदि-पूजिता । हेमवर्णजटायुक्ता हेमविन्दुसमन्विता । मस्तके गोखुरा तावदञ्जनाचलसन्निभा । सद्योजाताभिधा श्रेष्ठा पुत्रपौत्रधनप्रदा" इति सद्योजातलक्षणम् । तत्रैव "शिरोमध्ये रक्तवर्णा श्वेतचन्द्रजटायुता । वामदेवाभिधा श्रेष्ठा नृहरिभिः पूजिता सदा" इति वामदेवलक्षणम् । तत्रैव "किञ्चित्कपिलसंयुक्ता कृष्णनीलजटायुता । पार्श्वरेखासमुपेता ऐशानीमुक्तिदा भवेत्" इति ईशानलक्षणम् । "सूर्यविद्युत्समनिभा पार्श्वदेशे जटाशशी ।

तत्पुरुषाभिधा सा स्यात् दुर्लभा सर्वकामदा” इति तत्पुरुषलक्षणम् । “द्विलिङ्गो वा त्रिलीङ्गो वा चतुष्पञ्चादिलिङ्गवान् । तापिञ्छकरकाकारो देवदेवः सदाशिवः” इति सदाशिवलक्षणम् । इत्यघोरादिपञ्चकलक्षणम् । प्रयोगपारिजाते वराहपु० “द्विनाभिश्चक्ररूपा या भवेद्धरिहरात्मिका । नाभौ लिङ्गेन युक्ता वा श्वेत भागे खुरान्विता । शिवनाभिरिति ख्याता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा । वासुदेवमयं चैतं लिङ्गं शिवमयं स्मृतम् । तस्माद्धरिहरश्चैते पूजयेत् शङ्कराच्युतम् । भवेच्छिलाशतैः शस्ता चतुर्वर्गफलप्रदा” । तस्या माहात्म्यम् स्कन्दपुराणे “द्वाराचक्रशिला देवि ! भद्रावास समन्विता । तत् पात्रसहितं यत् स्यात् तीर्थं द्वादशयोजनम् । म्लेच्छदेशे शुचौ वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति । योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुन्धरे ! । तन्मध्ये म्रियते यस्तु पूजकः सुसमाहितः । शतबाधाविनिर्मुक्तो न पुनः सोऽपि जायते । चक्राङ्कितस्य सान्निध्ये यत्कर्म क्रियते नरैः । स्नानं दानं तपो होमः सर्वं भवति चाक्षयम् । संवत्सरन्तु यत् पापं मनसा कर्मणा कृतम् । तत्सर्वं नश्यते पुंसां सकृच्चक्राङ्क दर्शनात् । ज्वरदाहौ विषञ्चैव अग्निचौरभयं तथा । सर्वे ते प्रशमं यान्ति सकृच्चक्राङ्कमार्जनात् । भूतप्रेतपिशाचाश्च डाकिन्यश्च वसुन्धरे ! । सर्वे ते प्रलयं यान्ति पञ्चचक्रान्वितं न्यसेत् । भक्त्या वा यदि वाऽभक्त्या चक्राङ्कं पूजयेन्नरः । अपि चेत् सुदुराचारो मुच्यते नात्र संशयः । संवत्सरन्तु यः कुर्य्यात् पूजास्पर्शन दर्शनम् । विना साङ्ख्येन योगेन मुच्यते नात्र संशयः” । द्वारकाशिलावर्णविशेषलक्षणम् पद्मपुराणे “कृष्णा मृत्युप्रदा नित्यं कपिला तु भयावहा । औन्मत्त्यं कर्व्वुरा दद्यात् पीता धनविनाशिनी । धूम्राभा पुत्रनाशाय भग्ना भार्य्याधनापहा । श्वेतास्तिलाः सुसंपूर्णाः सर्वकामार्थदायिकाः । अच्छिद्रचक्रा सा पूज्या दुःखदारिद्र्यनाशिनी । वर्त्तुला चतुरस्रा च पूजिता सिद्धिदायिका । सुखदा समचक्रा च विषमा दुःखदा भवेत् । निषिद्धशिलापि तत्रैव “छिद्रा भग्ना त्रिकोणा च तथा विषमचक्रिका । अर्द्धचन्द्राकृतिर्या च पूज्यास्ता न भवन्ति हि” । प्रयोगपारिजाते तु विशेषः “भिन्नश्चैवार्थनाशाय स्थूलो बुद्धिविनाशकः । दीर्घश्चायुर्हरो ज्ञेयो ह्रस्व ऋद्धिविनाशकृत् । शुक्लवर्णा शुभा ज्ञेया दन्तचक्रा तथैव च” । चक्रभेदे मूर्त्तिभेदोऽग्निपुराणे उक्तो यथा “सुदर्शनस्त्वेकचक्रो लक्ष्मीनारायणो द्वये । अच्युतः स्यात्त्रिचक्रेण युतो देवस्त्रिविक्रमः” । जनार्दनश्चतुश्चक्रो वासुदेवश्च पञ्चभिः । षट्चक्रश्चैव प्रद्युम्नः संकर्षणश्च सप्तभिः । पुरुषोत्तमश्चाष्टचक्रो नवव्यूहो नवात्मकः । दशावतारो दशभिर्दशैकेनानिरुद्धकः । द्वादशात्मा द्वादशभिरत ऊर्द्ध्वमनन्तकः” । गरुड़पुराणे तु चतुश्चक्रश्चतुर्भुज इति विशेषः । चक्रभेदेन विशेषोऽपि तत्रैव । “एकचक्रशिला पूज्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा । द्विचक्रश्चाच्युतो देवो देवेन्द्रत्वफलप्रदः । श्रीप्रदो रिपुहन्ता च चतुश्चक्रो जनार्दनः । पूजयेद्भक्तिसंयुक्तः सुगन्धैः कुसुमादिभिः । पञ्चभिर्वासुदेवः स्यात् प्रभुश्चक्रैः सदार्च्चितः । जन्ममृत्युभयात्त्राता भवेन्नैवात्र संशयः । षड्भिश्चक्रैस्तु प्रद्युम्नो लक्ष्मीकीर्त्तिप्रदो भवेत् । पूजितो भक्तिभावेन चक्रतीर्थशिलोद्भवः । बलभद्रशिला ज्ञेया सप्तचक्राङ्किता खग ! । पूजितस्तुष्यते देवः पुत्त्रपौत्त्रप्रदो भवेत् । वाञ्छितं वसुभिश्चक्रैर्ददाति पुरुषोत्तमः । नवव्यूहो नवचक्रो दुर्लभं यत् सुरैरपि । पूजितः केशवस्तस्य ददाति स्थानमुत्तमम् । राज्यदो दशभिश्चक्रैर्दशावतारसंज्ञकः । दशावतारपूजा स्याच्चक्राङ्कस्यास्य पूजनात् । एकादशभिरैश्वर्य्यमधिकञ्च प्रयच्छति । पूजितो भक्तिभावेन चक्रतीर्थशिलोद्भवः । तत्रैव प्राप्यते देवश्चक्रैर्द्वादशभिश्चितः । पूजितः सर्वकामानामनन्तफलदायकः । द्वादशात्मा स विज्ञेयो भुक्तिमुक्तिप्रदोऽर्च्चितः । अत ऊर्द्ध्वं परात्मासौ सदा प्रीतिविवर्द्धनः । पूजितः सर्वलोकात्मा विष्णुलोकप्रदायकः इति चक्राङ्कितशिलाः कथिताः कुलनामतः” । एकचक्रविषये विशेषस्तु प्रयोगपारिजाते । “एकचक्रे विशेषोऽस्ति सविशेषस्तथोच्यते । शुक्लं रक्तं तथा रक्तं द्विवर्णं बहुवर्णकम् । यद्येकचक्रिणः स्युश्च तेषां संज्ञा भवेत् क्रमात् । पुण्डरीकः प्रद्युम्नो रामो वैकुण्ठ एव च । विश्वेश्वर इति ब्रह्मन् तेषां पूजाफलं शृणु । मोक्षं मृत्युं विवादञ्च दारिद्र्यं परतन्त्रताम् । ददाति पूजकस्यासौ तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ।

ध

धकारः तवर्गीयः पञ्चमः व्यञ्जनवर्णभेदः। तस्योच्चारणस्थानं दन्तमूलं "दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः" इति तवर्गस्य दन्त्यत्वोक्तिः दन्तमूलपरत्वेन, अन्यथा भग्नदन्तस्य तवर्गोच्चारणानुपपत्तेः। व्यञ्जनवर्णत्वादर्द्धमात्रत्वम् तस्य। तस्योच्चारणे चाभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टता जिह्वाग्रेण दन्तमूलस्य सम्यक्स्पर्शेन तस्योच्चारणात् तथात्वम्। बाह्यप्रयत्नाश्च संवारनादघोषा महाप्राणश्च, सि० कौ० मूलं दृश्यम्। अस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधानतन्त्रोक्ता यथा "धो धनार्थो रुचिः स्थाणुः सात्वतो योगिनीप्रियः। मीनेशः शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी। धिषणा धारणा चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः। पीतवासास्त्रिवर्णा च धात्री धर्मः प्लवङ्गमः। सन्दर्शो मोहनो लज्जा वज्रतुण्डः सुकन्धरा। वामपादाङ्गुलीमूलं ज्येष्ठा सुरपुरं भवः। सर्वात्मा दीर्घजङ्घा च धनेशो धनसञ्चयः" अस्य मातृकान्यासे वामपादाङ्गुलिमूले न्यास्यता। अस्याधिष्ठातृदेवताया ध्येयरूपम्। "षड्भुजां मेघवर्णाञ्च रक्ताम्बरधरां पराम्। वरदां शोभनां रम्यां चतुर्वर्गप्रदायिनीम्। एवं ध्यात्वा धकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" अस्य स्वरूपञ्च। "धकारं परमेशानि! कुण्डली मोक्षरूपिणी। आत्मादितत्त्वसंयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा। पञ्चप्राणमयं देवि! त्रिशक्तिसहितं सदा। त्रिविन्दुसहितं वर्णं धकारं यदि भावयेत्। पीतविद्युल्लताकारं चतुर्वर्गप्रदायकम्" कामधेनु०। अस्य काव्यादौ प्रथमन्यासफलं वृ० र० टीकायामुक्तं यथा "दोधः सौख्यं स्मृदं नः"।

ध पु० दधाति धा—ड। १धर्मे २कुवेरे ३ब्रह्मणि च। ४धने न० मेदि०। ५धकारवर्णे "धोधनार्थो रुचिः स्थाणुः" वर्णाभिधानम्।

धक्क नाशने चुरा०उभ०सक०सेट्। धक्कयति-ते अदधक्कत्-त।

धट पु० धन-शब्दे "पुंसि घः" पा० नस्य टः। १तुलायाम् उन्मानार्थं मानदण्डभेदे अमरः। तदुपलक्षिते २तुलाराशौ "सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या धन्वी घटो घटः। अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः क्रमात्" ज्यो० त०। ३परीक्षाभेदे तन्निरुक्तिः पितामहेन दर्शिता यथा धकाराद्धर्ममुद्दिष्टं टकारात् कुटिलं नरम्। धृतं धारयते यस्मात् धटस्तेनाभिधीयते"। तुलाशब्दे ३३३१ पृष्ठादौ दृश्यम्। "धटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः। षष्ठन्तु तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमं तप्तमाषकम्। अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं तथा। दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवेति" बृहस्पतिः। परीक्षायां नक्षत्रादिपरीक्षाशब्दे दृश्यम्। धटपरीक्षायां कालविशेषनिषेधौ "तुला स्यात् सर्वकालिकी" इति "वाते वाति विवर्जयेत्" च पितामहेनोक्तौ।

धटक पु० "तुल्या यवाभ्यां कथितात्र गुञ्जा वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणं च तेऽष्टौ। गद्याणकस्तद्द्वयमिन्द्रतुल्यैर्वल्लैस्तथैको धटकः प्रदिष्टः" लीला० उक्ते द्वाचत्वारिंशद्गुञ्जापरिमाणे

धटकर्कट पु० इत०। तुलायाः शिक्याधारे दृढवक्रे कर्कटश्टङ्गनिभे आयसकीलकभेदे दिव्यत० रघु०। "कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा" बृहस्पतिः।

धटिका स्त्री "द्व्यब्धेन्दुसंख्यैर्धटकैस्तु सेरस्तैः पञ्चभिः स्याद्धटिका च ताभिः" लीला० उक्ते पञ्चसेरात्मके (धाडा पशरी) इति प्रसिद्धे परिमाणे। धटी स्वार्थे क। १चीरवस्त्रे २कौपीने (धड़ा)।

धटी स्त्री धन० रवे अच् नस्य टः गौरा० ङीष्। १कौपीने २चीरवस्त्रे मेदि० गर्भाधानोत्तरं स्त्रियै देये ३वस्त्रभेदे तद्धारणे नक्षत्रादि यथा "मूलश्रवणहस्तेषु पुष्यादित्योत्तरासु च। मृगपौष्णे धटी देया सौम्यवारे शुभे तिथौ" ज्यो० सा०।

धटिन् त्रि० धटोऽस्त्यस्य इनि। १तुलाधारके २तुलाराशौ ३शिवे च पु० "घण्टोऽघण्टो धटी घण्टी चरुचेली मिलीमिली" भा०शा०२८६अ०। नीलकण्ठेन तु घटीति तत्र पठित्वा व्याख्यातम् "घटयति कर्मफलैर्योजयति नरानिति घटी इति" मुद्रादोषात् घटीत्यपपाठः। [दधाण।

धण शब्दे भ्वा०प०अक०सेट्। धणति अधाणीत् अधणीत्।

धत्तूर पु० धयति धातून् धा—उर पृषो०। धुस्तूरे। हेमच०

धन धान्योत्पादने जुहो० पर० सेट्। दधन्ति अधानीत् अधनीत् दधान। दृहीतकर्मकत्वात् अकर्मकत्वम्। तेन दधन्ति भूमिः धान्यमुत्पादयतीत्यर्थः, वैदिकोऽयम्।

धन शब्दे भ्वा०पर० अक०सेट्। धनति अधानीत् अधनीत्।

धन न०धन—अच्। १गोधने २वित्ते च मेदि०। ३स्नेहपात्रे शब्दर० ४धनिष्ठानक्षत्रे ज्योतिषम्। अर्थशब्दे ३६७पृ० धनभेदादिकमुक्तं विशेषस्तु कश्चित् शुद्धित० उक्तो यथा "धनं तु त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शबलमेव च। कृष्णञ्च तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पृथक्। क्रमायातं प्रीतिदायं

प्राप्तञ्च सह भार्य्यया । अविशेषेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् । वैशेषिकं धनं दृष्टं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् । याजनाध्यापने नित्यं विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः । त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनम् । युद्धार्थलब्धं करजं दण्डश्च व्यवहारतः । वैशेषिकं धनं दृष्टं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् । कृषिगोरक्षवाणिज्यं शूद्रस्यैभ्यस्त्वनुग्रहात् । कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीत स्वयंकृतम् । आपत्काले स्वयं कुर्वन्नैनसा युज्यते द्विजः”। तामसादिभेदेन तस्य त्रैविध्यं नारदेन उक्तं यथा “पार्श्विकद्यूतचौर्य्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं यत्तु तत् कृष्णं समुदाहृतम्” । पार्श्विकः पात्रतया योऽर्जयति । आर्त्त्या परपीड़या प्रतिरूपकेण कृत्रिमरत्नादिना । साहसेन समुद्रयानगिर्य्यारोहणादिना । व्याजेन ब्राह्मणवेशेन शूद्रादिना । कृष्णं तामसम् । राजसधनं यथा “कुसीदकृषिवाणिज्यशुल्कगानानुवृत्तिभिः । कृतोपकारादाप्तञ्च राजसं समुदाहृतम्” । अनुवृत्त्या सेवया । सात्त्विकधनं यथा । “श्रुतशौर्य्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम् । धनं सप्तविधं शुद्धं मुनिभिः समुदाहृतम्” । श्रुतेनाध्ययनेन शौर्य्येण जयादिना । तपसा जपहोमदेवार्चादिना । कन्यागतं कन्यया सहागतं श्वशुरादेर्लब्धम् । शिष्यागतं गुरुदक्षिणादिना । याज्यागतं आर्त्विज्यलब्धम । शुद्धं सात्त्विकम्”शुद्धित०धृतम्। ५युक्तौ ६योज्ये च “स्वोच्चापकृष्टा भगणैः प्राङ्मुखं यान्ति यद्ग्रहाः । तत् तेषु धनमित्युक्तमृणं पश्चान्मुखेषु तु” सू०सि० । “स्वोच्चनीचाकर्षिता ग्रहाः पूर्वाभिमुखं भगणैः राशिभिर्भगोलस्य क्रान्तिवृत्तानुसृतस्याकाशगोलान्तर्गतक्रान्तिवृत्ते द्वादशराश्यन्तिके चक्राशिविभागैरित्यर्थः । यद्यत्सङ्ख्यामितं गच्छन्ति तत्तत्सङ्ख्यामितं भागादिकं फलरूपं तेषु पूर्वावगतग्रहराश्यादिभोगेषु धनं योज्यम्” रङ्ग०। ७लग्नात् द्वितीयस्थाने तत्र जन्मलग्नात् द्वितीयस्थाने चिन्त्यपदार्थाः ग्रहयोगभेदेन शुभाशुभं च जातकपद्धतावुक्तं यथा “सुवर्णरत्नविक्रयक्रयाश्च कोशसंग्रहः । धनाभिधानमन्दिरे बुधैर्विचिन्त्य आदरात् । समस्तपापखेचरैर्युतेक्षितं धनाभिधम् । दरिद्रताविधायकं विशेषतः कृशानुना । गुरुः शनिर्धनगतो धनिनं करोति दृष्टो बुधेन रविजान्यखगप्रदृष्टः । सूर्य्योऽपि, सौम्यखचरा धनगा धनानि नानाविधानि न यदा खलदृष्टदेहाः । बुधगुरुकवयश्चेद्वित्तगा वित्तलाभं विदधति यदि दृष्टाः सोमसौम्येन्दुपुत्रैः । क्रमशः, इह कविश्चेत् सौम्यगेहे धनाप्त्यै भवति शुभखगानां दृष्टितो मानवस्य । क्षीणः शशी ज्ञेन विलोकितोऽर्थे पूर्वार्जितार्थस्य विनाशदः स्यात् । नवीनवित्तागमरोधकौ च धने कुजेन्दू लचि दोषदौ स्तः । रविर्धनेऽत्यष्टिमिते कुजोऽङ्के षड्विंशके च धननाशदः स्यात् । भावदे विधुः पीड़नमङ्गिराश्च भूपेऽल्पतायाञ्च कविः षडब्दे । द्वितीयस्य पतिर्नेत्रस्वामी शुक्रमतादिह । सेन्दुशुक्रोऽष्टषष्ठान्त्यस्थितो रात्र्यव्यक्तश्च सः । ससूर्य्यः शुक्रलग्नेशो जात्यन्धत्वाय कल्पते । एभिः पित्रादिभावेशैर्युक्तश्चेत्तत्तदान्ध्यकृत् । सशुक्रलग्नपश्चेत् स्यान्नेत्रयोर्वैपरीत्यकृत् । भावाधीशः शुभैर्युक्तः केन्द्रकोणे शुभप्रदः” ।

वर्षलग्नात् द्वितीयस्थग्रहयोगादिफलम् नी०ता०उक्तं यथा “वित्ताधिपो जन्मनि वित्तगोऽब्दे जीवो यदा लग्नपतीत्थशाली । तदा धनाप्तिः सकलेऽपि वर्षे क्रूरेशराफे धनधान्यहानिः । जन्मन्यर्थविलोकीज्योऽब्देऽब्देशो बलवान् यदा । तदा धनाप्तिर्बहुला विनायासेन जायते । एवं यद्भावगोजन्मन्यब्दे तद्भावगो गुरुः । लग्नेशेनेत्थशाली चेत्तद्भावजसुखं भवेत् । यदा जनुषि यं पश्येत् भावमब्देऽब्दपो गुरुः । तदा तद्भावजं सौख्यमुक्तं ताजकवेदिभिः । जन्मषष्ठाधिपः सौम्यः षष्ठोऽब्दे स्वल्पलाभदः । पापार्दिते गुरौ रन्ध्रेऽपवाद उपजायते । गुरुर्वित्ते शुभैर्दृष्टयुतो राज्यार्थसौख्यदः । जन्मन्यब्दे च सुखहाराशिं पश्यन् विशेषतः । एवं सितेऽब्दपे भूरिधनं धान्यं च जायते । वित्तलग्नेशसंयोगो वित्तसौख्यफलप्रदः । एवं बुधे सवीर्य्येऽस्माल्लिपिज्ञानोद्यमैर्धनम् । जन्मलग्नगताः सौम्या वर्षेऽर्थे धनलाभदाः । लाभसद्मनि वित्ते वा बुधेज्यसितसंयुते । तैर्वा दृष्टे धनं भूरि स्वकुले राज्यमाप्नुयात् । अर्थार्थसहमेशौ चेत् शुभैर्मित्रदृशेक्षितौ । बलिनौ सुखतो लाभप्रदौ यत्नादरेर्दृशा । मित्रदृष्ट्या सुधशिलेऽङ्गार्थयोः सुखतो धनम् । तयोर्मूशरिफे वित्तनाशदुर्जनभीतयः । जन्मनीज्योऽस्ति यद्राशौ तद्राशिवर्षलग्नगः । शुभस्वामीक्षितयुतो नैरुज्यस्वास्थ्यवित्तदः । सूतौ लग्ने रविर्वर्षे धनस्थो धनसौख्यदः । शनौ वित्ते कार्य्यनाशो लाभोऽल्पोऽथ धनव्ययः । भ्रातृसौख्यं गुरुयुते भूतयः स्युः शुभेक्षणात् । क्रूरयोगेक्षणात् सर्वं विपरीतं फलं वदेत् । वित्तेशो

जन्मनि गुरुर्वेषे वर्षेशतां दधत्। यद्भावगस्तमाश्रित्य लाभदो लग्नमालनः। वित्ते सुवर्णरौप्यादेः भ्रात्रादेः सहजच्छेगः। पितृमातृजमादिभ्यो वित्तं सुहृदि पञ्चमे। सुहृत्तनयषष्ठेऽरिवर्गोद्भानिप्रभीतिदः। स्त्रीभ्यो द्यूनेऽष्टमे मृत्युरर्थहेतुर्यशोऽङ्कगे। खे नृपादेर्न्ययप-कुलादावेऽन्त्ये व्ययदो भवेत्। इत्थं विमृश्यत्र सुधिया वाच्यमित्यपरे जगुः"। तद्भावानयनं द्वादशभावशब्दोक्त-दिशावसेयम्। बीजगणितोक्ते एकवर्णभिन्ने च। तत्र धनर्णसङ्कलनादिप्रकारस्तत्रोक्तो यथा

"धनर्णसङ्कलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् योगे युतिः स्यात्क्षययोः स्वयोर्वा धनर्णयोरन्तरमेव योगः। उदाहरणम्। रूपत्रयं रूपचतुष्टयं च क्षयं धनं वा सहितं वदाशु। स्वर्णं क्षयं स्वं च पृथक् पृथङ्मे धनर्णयोः सङ्कलनामवैषि। अत्र रूपाणामव्यक्तानां चाद्याक्षराण्युपलक्षणार्थं लेख्यानि यानि क्षयगतानि तानूर्द्ध्वबिन्दूनि च।

न्यासः रू ३ रू ४ योगे जातं रू ७

न्यासः रू ३ रू ४ योगे जातं रू ७

न्यासः रू ३ रू ४ योगे जातं रू १

न्यासः रू ३ रू ४ योगे जातं रू १

एवं विभिन्नेष्वपि। धनर्णव्यवकलने करणसूत्रं वृत्ता-र्द्धम् संशोध्यमानं स्वमृणत्वमेति स्वत्वं क्षयस्तद्युति-रुक्तवच्च। उदाहरणम्। त्रयाद्द्वयं स्वात् स्वमृणा-दृणं च व्यस्तं च संशोध्य वदाशु शेषम्।

न्यासः रू ३ रू २ अन्तरे जातं रू १

न्यासः रू ३ रू २ अन्तरे जातं रू १

न्यासः रू ३ रू २ अन्तरे जातं रू १

न्यासः रू ३ रू २ अन्तरे जातं रू १

। इति धनर्णसङ्कलनव्यवकलने।

गुणने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् स्वयोरस्वयोः स्वं धन स्वर्णघाते क्षयोभागहारेऽपि चैवं निरुक्तम्। उदाहरणम्। धनं धनेनर्णमृणेन निघ्नं द्वयं त्रयेण स्वमृ-णेन किं स्यात्"।

न्यासः रू २ रू ३ धनं धनघ्नं धनं स्यादिति जातं रू ६ न्यासः रू २ रू ३ ऋणमृणघ्नं धनं स्यादिति जातं रू ६ न्यासः रू २ रू ३ धनमृणगुणमृणं स्यादिति जातं रू ६ न्यासः रू२ रू३ ऋणं धनगुण-मृणं स्यादिति जातं रू ६। इति धनर्णगुणनम्।

भागाहारेऽपि चैवं निरुक्तमिति। उदाहरणम्। रूपा-ष्टकं रूपचतुष्टयेन धनं धनेनर्णमृणेन भक्तम्। ऋणं धनेन स्वमृणेन किं स्यात् द्रुतं वदेदं यदि बोबुधीषि। न्यासः रू ८ रू ४ धनं धनहृतं धनं स्यातिति जातं रू २। न्यासः रू ८ रू ४ ऋणमृणहृतं धनं स्यादिति जातं रू २ न्यासः रू ८ रू ४ ऋणं धनहृतं ऋणं स्यादिति जातं रू २। न्यासः रू ८ रू ४ धनमृणहृतमृणं स्यादिति जातं रू २। इति धनर्णभागहारः। वर्गे करणसूत्रं वृत्तार्द्धम्। "कृतिः स्वर्णयोः स्वं स्वमूले धनर्णे, न मूलं क्षयस्यास्ति तस्याकृति-त्वात्। उदाहरणम्। धनस्य रूपत्रितयस्य वर्गं क्षयस्य च ब्रूहि सखे! ममाशु। न्यासः रू ३ रू ३ जातौ वर्गौ रू ९ रू ९ मूलोदाहरणम्। धनात्मका-नामधनात्मकानां मूलं नवानां च पृथग्वदाशु। ९। न्यासः रू ९ मूलं रू ३ वा रू ३ न्यासः रू ९ एषा-मवर्गत्वान्मूलं नास्ति। धन—रवे अच्। ८ शब्दे च।

धनक पु० धनस्य कामः इच्छा धन+कन्। १धनस्येच्छायाम्। २कृतवीर्य्यजनके नृपभेदे "धनकः कृतवीर्य्यस्तु" भाग०९।२३।७

धनकेलि पु० धनेन केलिरस्य। कुबेरे त्रिका०।

धनच्छू स्त्री धनं छ्यति नाशयति छो—क। करेटुखगे। त्रिका०।

धनञ्जय धनं जयति यस्मादयति जि—खच् मुम्। १वह्नौ "धनमिच्छेत् हुताशनात्" इत्युक्तेस्तस्य धनदत्वात्तथात्वम् २चित्रकवृक्षे च अमरः। "सर्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमादाय केवलम्। मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनञ्जयम्" भा० विरा० ४४ अ० उत्तरं प्रति अर्जुनेन स्वनामनिर्वचनयुक्ते ३अर्जुने "पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देव-दत्तं धनञ्जयः" गीता। "विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्त-रान् कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः। स वल्कलवासांसि तवाधुना हरन् करोति मन्युं न कथं धनञ्जयः" किरा०। ४तन्नामनामके अर्जुनवृक्षे रत्नमा०। ५विष्णौ च। "अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो धनञ्जयः" विष्णुस०। धन—रवे अच् धनस्य शब्दस्य जयनात् शब्दावाच्यत्वात् तस्य तथात्वम् "धनञ्जयस्तथा घोषे महाराजतवर्णकः। ललाटे चोरसि स्कन्धे हृदि नाभौ त्वगादिषु" योगार्णवोक्ते ६देहस्थे वायुभेदे। ७नागभेदे च "शेषः प्रथमतो जातः वासुकिस्तदनन्तरम्। ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" भा०आ० ३५ अ०।

धनद पु॰ धनं द्यति दैङ्–पालने धनं ददाति दा–दाने वा क । १कुवेरे अमरः । २धनदातरि त्रि॰मेदि॰ ३देवीभेदे स्त्री खुल् धनदायिकाऽपि तत्र । “ध्यायेत् कल्पतरोर्मूले देवीं तां धनदायिकाम्”। तन्त्रसारे तन्मन्त्रध्यानादिकं दृश्यम् । कुवेरश्च पुलस्त्यपुत्रस्य विश्रवसः पुत्रः तत्कथा रामा॰ उ॰ ३अ॰ उक्ता । “अथ पुत्रः पुलस्त्यस्य विश्रवा मुनिपुङ्गवः । अचिरेणैव कालेन पितेव तपसि स्थितः । सत्यवान् शीलवान् दान्तः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । सर्वभोगेष्व संसक्तो नित्यं धर्मपरायणः । ज्ञात्वा तस्य तु तद्वृत्तं भारद्वाजो महामुनिः । ददौ विश्रवसे भार्य्यां स्वसुतां देववर्णिनीम् । प्रतिगृह्य तु धर्मेण भरद्वाजसुतां तदा । मुदा परमया युक्तो विश्रवा मुनिपुङ्गवः । स तस्यां वीर्य्यसम्पन्नमपत्यं परमाद्भुतम् । जनयामास धर्मज्ञः सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्वृतम् । तस्मिन् जाते तु संहृष्टः संवभूव पितामहः । दृष्ट्वा श्रेयस्करीं वुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति । नाम चास्याकरोत् प्रीतः सार्धं देवर्षिभिस्तदा । यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव । तस्माद्वैश्रवणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः” “स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा । अवर्धताहुतिहुतो महातेजा यथाऽनलः । तस्याश्रमपदस्थस्य वुद्धिर्जज्ञे महात्मनः । चरिष्ये परमं धर्मं धर्मो हि परमा गतिः । स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने । यन्त्रितो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तपः । पूर्णे वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमकल्पयत् । जलाशो मारुताहारो निराहारस्तथैव च । एवं वर्षसहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत् । अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह । गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत् । परितुष्टोऽस्मि ते वत्स ! कर्मणानेन सुव्रत ! । वरं वृणीष्व भद्रन्ते वरार्हस्त्वं महामते । । अथाब्रवीद्वैश्रवणः पितामहमुपस्थितम् । भगवन् ! लोकपालत्वमिच्छेयं लोकरक्षणम् । अथाब्रवीद्वैश्रवणं वाढमित्येव हृष्टवत् । अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः । यमेन्द्रवरुणानां च पदं यत्तव चेप्सितम् । तद्गच्छ वत्स ! धर्मज्ञ ! निधीशत्वमवाप्नुहि । शक्राम्बुपयमानां च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि । एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्य्यसन्निभम् । प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् । कृतकृत्यावयं तात ! दत्त्वा तव वरद्वयम् । इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह । गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्तलम् । धनेशः पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान् । भगवन् ! लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात् । निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः । तं पश्य भगवन् ! कञ्चिन्निवासं साधु मे प्रभो ! । न च पीड़ा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्यचित् । एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुङ्गवः । वचनं प्राह धर्मज्ञ ! श्रूयतामिति सत्तम ! । दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः । तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा । राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती । तत्र त्वं वस भद्रन्ते लङ्कायां नात्र संशयः” । तस्य धनाध्यक्षत्वात् धनदत्वम् । “यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च” रघुः । ४धनञ्जयरूपे वायौ पु॰ धनपतिशब्दे दृश्यम् । ५वह्नौ ६चित्रकवृक्षे च पु॰ ।

धनदण्ड पु॰ धनेन दण्डः । मनूक्ते धनग्रहणदण्डे “वाग्दण्डं प्रथमं कुर्य्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतःपरम्” ।

धनदाक्षी स्त्री धनदस्य कुवेरस्याक्षीव पिङ्गलं पुष्पमस्याः षच्समा॰ङीष् । कुवेराक्षीलतायां लताकरञ्जे राजनि॰ ।

धनदानुज पु॰ ६त॰ । १रावणे शब्द च॰ २कुम्भकर्णादौ च तेषां विश्रवसः कैकसीतो जातत्वात् तथात्वं तत्कथा । “सा त्वं मुनिवरं श्रेष्ठं प्रजापतिकुलोद्भवम् । भज विश्रवसं पुत्रि पौलस्त्यं वरय स्वयम् । ईदृशास्ते भविष्यन्ति पुत्राः पुत्रि ! न संशयः । तेजसा भास्करसमो यादृशोऽयं धनेश्वरः । सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कन्यका पितृगौरवात् । तत्र गत्वा च सा तस्थौ विश्रवा यत्र तप्यते” । “कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनिपुङ्गवः । उवाच कैकसीं भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् । पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने ! । मम वंशानुरूपः स धर्मात्मा च न संशयः । एवमुक्ता तु सा कन्या राम ! कालेन केनचित् । जनयामास वीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् । दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम् । ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्धजम्” “तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः । प्रमाणाद्यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते । ततः शूर्पणखा नाम संजज्ञे विकृतानना । विभीषणश्च धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः” “भुजमूर्द्धोरुवाहुल्यात् एकोऽपि धनदानुजः” रघुः ।

धनदायिन् त्रि॰ धनं ददाति दा–णिनि ६त॰। १धनदातरि २वह्नौ पु॰ शब्दरत्ना॰"धनमिच्छेत् हुताशनात्" इत्युक्तेस्तस्य तथात्वम्।

धनदेश्वर पु॰ काशीस्थे कुबेरस्थापिते शिवलिङ्गभेदे।

धनन्ददा स्त्री धनं ददते दद–वा॰ खच् मुम्। बुद्धशक्तिभेदे त्रिका॰।

धनपति पु॰ ६त॰। १कुबेरे "सन्देशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य" "नत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्वसन्तम्" मेघ॰। २धनञ्जयाख्ये देहस्थे वायुभेदे च तस्य धनपतित्वकथा "शृणु चान्यां वसुपतेरुत्पत्तिं पापनाशिनीम्। यथा वायुः शरीरस्थो धनदः संबभूव ह। आद्यं शरीरं यत्तस्मिन् वायुरन्तःस्थितोऽभवत्। प्रयोजनात् मूर्त्तिमत्त्वमादिशन् क्षेत्रदेवताः। तत्रामूर्त्तस्य वायोस्तु उत्पत्तिः कीर्त्त्यते मया। तां शृणुष्व महाभाग! कथ्यमाना मयाऽनघ!। ब्रह्मणः सृजतः सृष्टिं मुखाद्वायुर्विनिर्ययौ। प्रचण्डशर्करावर्षी तं ब्रह्मा प्रत्यषेधयत्। मूर्त्तो भवस्व शान्तश्च तत्रोक्तो मूर्त्तिमान् भवन्। सर्वेषाञ्चैव देवानां यद्वित्तं फलमेव च। तत् सर्वं पाहि येनोक्तं तस्माद्धनपतिर्भव। तस्य ब्रह्मा ददौ तुष्टस्तिथिमेकादशीं प्रभुः। तस्यामनग्निपक्वाशी यो भवेन्नियतः शुचिः। तस्मै तु धनदो देवस्तुष्टः सर्वं प्रयच्छति। एषा धनपतेर्मूर्त्तिः सर्वकिल्बिषनाशिनी" वराह पु॰। (खाजाञ्चि) २धनाध्यक्षे त्रि॰।

धनपाल त्रि॰ धनं पालयति पालि–अण्। १धनरक्षके २कुबेरे पु॰।

धनपिशाची स्त्री धने पिशाचीव। अतिशयधनतृष्णायां स्वार्थे वा। धनपिशाचिकाऽप्यत्र हारा॰।

धनप्रयोग पु॰ धनस्य वृद्ध्यर्थं प्रयोगः। ऋणरूपेण अधमर्णाय धनस्य दानरूपे प्रयोगे। तत्र नक्षत्रादि मुहूर्त्तचिन्तामणौ पीयूषधारायाञ्चोक्तं यथा

"स्वात्यादित्यमृदुद्विदैवगुरुभे कर्णत्रयाश्वे चरे लग्ने धर्मसुताष्टशुद्धिसहिते द्रव्यप्रयोगः शुभः। नारे ग्राह्यमृणं तु संक्रमदिने वृद्धौ करेऽर्केऽह्नि यत् तद्वंशेषु भवेदृणं न च बुधे देयं कदाचिद्धनम्"। "स्वात्यादित्येति। स्वातीपुनर्वसुचित्रानुराधामृगरेवतीविशाखापुष्यश्रवणधनिष्ठाशततारकाश्विनीष्वेकादशसु नक्षत्रेषु द्रव्यप्रयोगः शुभः द्रव्यं परस्मै ऋणत्वेन देयं यदाह भीमपराक्रमः "मृदुपुष्याश्विनी चैव विशाखाश्रवणत्रयम्। पुनर्वसौ च शंसन्ति धनादिनिधिवर्त्तनम्। वर्त्तनमृणादिरूपेण दानं मिश्रनक्षत्रत्वाद्विशाखानिषेधे प्राप्ते ऋणदाने एव न निषेध इति विशेषः। हृतनष्टादौ तु निषिद्धैव। अथ लग्ने चरे मेषकर्कतुलामकराणामन्यतमे धर्मो नवमं सुतः पञ्चमम् अष्टशब्देन लक्षणयाष्टमस्थानमुच्यते तेषां शुद्धिः नवमपञ्चमस्थानयोः शुभग्रहसत्त्वं पापग्रहराहित्यञ्च अष्टमे तूभयराहित्यमित्यर्थः। एवंरूपया शुद्ध्या सहिते लग्ने ऋणं देयम्। उक्तञ्च रत्नमालायां "शुद्धेषु धर्मात्मजनैधनेषु चरे विलग्ने द्रविणप्रयोगः" इति। अथाऽऽरे मङ्गलवारे ऋणं न ग्राह्यं तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे "ऋणं भौमे न गृह्णीयान्न देयं बुधवासरे। ऋणच्छेदं कुजे कुर्यात् सञ्चयं सोमनन्दने"। अत्र तुविशेषे संक्रमः संक्रान्तिः तद्दिवसे, वृद्धौ वृद्धियोगे करेऽर्केऽह्नि हस्तनक्षत्रसहिते रविवारे हस्तार्के इति यावत्तत्रापि ऋणं न ग्राह्यमिति प्रत्येकं सम्बन्धः। ननु कुतो न ग्राह्यमित्यत आह यदिति यद्यस्माद्धेतोस्तदृणं तद्वंशेषु ऋणग्रहीतृकुलेषु भवेत् तदृणं तत्पुत्रपौत्रादिभिरपि परिहर्त्तुमशक्यमित्यर्थः अर्थादेषु भौमसंक्रान्त्यादिदिनेषु ऋणमवश्यं परिहर्त्तव्यमिति निष्कृष्टोऽर्थः। "हस्तेऽर्कवारे संक्रान्तौ यदृणं स्यात् कुलेषु तत्। वृद्धियोगे तथा प्रोयमृणच्छेदं तु कारयेदिति" ज्योतिःप्रकाशकारोक्तेश्च। अथ बुधे बुधवारे कदाचिदप्यृणं न देयम्। "न देयं बुधवासरे" इत्यधुनैवोक्तत्वात्। पी॰धा॰ तत्र निषिद्धनक्षत्रादि तत्रैवोक्तं यथा

"तीक्ष्णमिश्रध्रुवोग्रैर्यद्द्रव्यं दत्तं निवेशितम्। प्रयुक्तञ्च विनष्टञ्च विष्ट्यां पाते न चाप्यते" मु॰ चि॰ "तीक्ष्णेति तीक्ष्णमिश्रध्रुवोग्रसंज्ञकैर्नक्षत्रैर्यद्द्रव्यं सुवर्णादि दत्तं कालान्तरं विनैव दत्तं न तु स्वत्वपरित्यागेन, तद्दत्तमित्युच्यते निवेशितं स्वेष्टसमीपे प्रत्ययार्थं स्थापितं प्रयुक्तं कलान्तरीतिपुरःसरोत्तमर्णाधमर्णव्यवहारेण कस्मैचिद्दत्तं, विनष्टं चौरादिना हृतं स्वयमेव वा क्वचित्त्यक्तं तद्द्रव्यं निश्चयेन कदाचिदपि नाप्यते तथा विष्ट्यां भद्रायां पाते व्यतीपाते महापाते वा हृतं द्रव्यं न प्राप्यते चकारादुपग्रहेऽपि न देयमिति व्याख्येयं वसिष्ठवाक्यस्वरसात् उक्तञ्च वसिष्ठेन "ध्रुवोग्रदारुणक्षैं निक्षिप्तमर्थं त्वय वा प्रनष्टम्। चौरैर्हृतं दत्तमुपप्लवे वा विष्ट्याञ्च पाते न च लभ्यते तत्"। उपप्लवे ग्रहणे। यत्तु केचित्पठन्ति "निश्चयेन चौरहृतस्य द्रव्यस्य

प्राप्तप्राप्तिविचारोऽस्वकादिनत्वेरेव बालाभोऽस्वके निकट एव हृतस्य चौरैरित्युक्तत्वात्। चौरानिर्णये-त्वनेनैव विचारः" तच्चिन्त्यं वशिष्ठवाक्येऽपि चौरैर्हृतमिति साक्षाच्चौरपदोपादानाद्येन केनापि विचारः कर्त्तव्य इति युक्तमुत्पश्यामः। एवं चौरानिर्णयेऽपि स्वेच्छया विचारः तत्रोभयैक्ये प्राप्तप्राप्तिनिश्चय एव उभयैक्याभावे तु प्रयत्नेनेति"।

धनप्रिया स्त्री काकजम्बूवृक्षे राजनि०।

धनर्च पु० धनार्थमर्चा यस्य वेदे सक०। धनार्थार्चायुक्ते वह्नौ "नार्वर्णं धनर्चम्" ऋ० १०।४६।५।

धनवत् त्रि० धन+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। धनस्वामिनि "रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः" "धनवन्तं प्रजावन्तं सात्विकं धार्मिकं तथा" मनुः स्त्रियां ङीप्। सा च २धनिष्ठानक्षत्रे जटा०। तस्य च धनदेवताकत्वात् तथात्वम्।

धनसनि त्रि० सन–सम्भक्तौ इन् ६त०। धनलाभयुक्ते "तस्य इमे वीणायां गायन्त्येनं ते गायन्ति। तस्मात्ते धनसनयः" छा० उ०। "धनसनयो धनलाभयुक्ता धनवन्तः" भा०। [स्थाने।

धनस्थान न० धनचिन्तनार्थं स्थानम्। लग्नात् द्वितीय-

धनस्य नामधातुः लालसया धनमिच्छति धन+क्यच् लालसायां सुक् अक० प० सेट्। धनस्यति अधनस्यीत्। पक्षे असुक् धनायति इति भेदस्तत्रार्थे।

धनस्यक त्रि० धनस्य नामधातुः ण्वुल्। १लालसया धनेच्छौ २गोक्षुरे पु० शब्दच०।

धनहर त्रि० धनं हरति हृ–ताच्छील्यादौ ट। १धनहरणशीले चोरे स्त्रियां ङीप् सा च २चोरनामगन्धद्रव्ये स्त्री अमरः तत्र धनहरचोरनामतुल्यनामकत्वात्तथात्वम्। [२चण्डालकन्दे पु० पारस्करनि०।

धनहृत् त्रि० धनं हरति हृ–क्विप् तुक्। १धनहारिणि

धनाधिकारिन् त्रि० धनमधिकरोति अधि+कृ–णिनि ६त०। धनाध्यक्षे (तहविलदार) ख्याते कोषाध्यक्षे। अधि+कृ–क्विप् तुक्। धनाधिकृदप्यत्र।

धनाधिगोप्तृ त्रि० धनमधिगोपायति अधि–गुप–वा आयाभावे तृच्। १धनपालके (खाजाञ्चि) ख्याते कोषाध्यक्षे स्त्रियां ङीप्। २कुबेरे पु०। "स तद्गुटद्धस्योपरि वर्त्तमान आलोकयामास धनाधिगोप्ता" भा० उ० १६२ अ०।

धनाधिप त्रि० धनमधिपाति अधि+पा–रक्षणे क ६त०। १धनरक्षके (खाजाञ्चि) कोषाध्यक्षे २कुबेरे पु० अमरः। "धनाधिपेन विद्धस्य अनुह्लादस्य संयुगे" हरिवं० २५१ अ०।

धनाधिपति पु० ६त०। १कुबेरे "अनुचरेण धनाधिपतेरथो नगविलोकनविस्मितमानसः" किरा०। "कौवेरं प्रययौ तीर्थं यत्र तप्त्वा महत्तपः। धनाधिपत्यं संप्राप्तो राजन्नैलविलः प्रभुः" भा० शा० १८ अ०। अधिपतेर्भावः ष्यञ् आधिपत्यम् धनस्याधिपत्यमित्यर्थः।

धनाध्यक्ष त्रि० ६त०। (खाजाञ्चि) १कोषाध्यक्षे "कोषवस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च विधानवित्। विज्ञाता फल्गुसाराणामनाहार्य्यः शुचिः सदा। निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः। आयद्वारेषु सर्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः। व्ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षिता" इति मत्स्यपु०२१४ अ० तल्लक्षणमुक्तं २कुबेरे पु०

धनाय नामधातुः आत्मनो धनमिच्छति क्यच् गर्द्धार्थे नि०। गर्द्धेन धनेच्छायाम्। पर० अक० सेट्। धनायति अधनायीम्। "शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति" यजु० २३।३०। "आनन्त्यञ्चारभते न प्राणानां धनायते" ना० ता० १२२ अ०। आर्षस्तङ्। अगर्द्धे तु धनीयतीत्येव।

धनायु पु० नृपभेदे विष्णुपु०।

धनार्थिन् त्रि० धनमर्थयते अर्थ+णिनि ६त०। धनप्रार्थके "न तादृशं भवत्येनो स्वगच्छन्तुर्धनार्थिनः" मनुः।

धनाशा स्त्री ६त०। धनलोभे "जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः। धनाशा जीविताशा च जीर्य्यतोऽपि न जीर्य्यति" हरिवं० ३० अ०।

धनाश्री स्त्री रागिणीभेदे (धानसी) सा च हनुमन्मते श्रीरागस्य तृतीया भार्य्या। कल्लिनाथमते मेघरागस्य चतुर्थी भार्य्या।

धनिक त्रि० धनमादेयत्वेनाऽस्त्यस्य ठन्। उत्तमर्णे अधमर्णसकाशात् स्वप्रयुक्तधनग्राहके। "एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि" याज्ञ०। २साधौ वणिजि। धन–वा० इक। ३धन्याके पु० मेदि० राजनि०क्लीवत्वम्। ४धवे स्वामिनि पु० हेमच०। धनी स्वार्थे क। धनिका ५धनिकभार्य्यायां वणिक् स्त्रियां स्त्री मेदि०। ६वध्वाम् हेमच० ७युवत्यां शब्दरत्ना० ८प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री शब्दच०। दशरूपकग्रन्थव्याख्यातरि ६विष्णुसूनौ विद्वद्भेदे पु०

धनिन् त्रि० धनमस्त्यस्य धन+इनि। धनवति "धनिनः श्रो-

त्रियो राजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः” चाणक्यः । “मज्ञापच्चे धनिन्यार्य्ये निःक्षेपं निःक्षेपेद्बुधः” मनुः ।

धनिष्ठ त्रि० अतिशयेन धनी इष्ठन् इनो लोपः । १अतिशयधनयुक्ते स्त्रियां टाप् सा च अश्विन्यादिमध्ये २३योविंशे नक्षत्रे स्त्री तस्या वसुदेवताकत्वात् तथात्वम् । अश्लेषाशब्दे तत्स्वरूपादिकं दृश्यम् । तत्र धनिष्ठा पञ्चतारा इत्येव पाठः मुद्रादोषात् पञ्चतारेति त्रुटितम् । “मस्तकोपरिसमागते धने मर्दलाक्षतिनि पञ्चतारके । यान्ति कान्तिमति मेघलग्नतः सारसाक्षिरसघस्तलिप्तिकाः” कालिदासः ।

धनी स्त्री धनमस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । १युवत्यां स्वार्थे कापि वा न ह्रस्वः । धनीकापि तत्रार्थे शब्दच० ।

धनीय नामधातुः आत्मनोऽलोभेन धनमिच्छति क्यच् प० अक० सेट् । धनीयति अधनयीत् । गर्द्धे तु धनायतीत्येव

धनीयक न० धनाय हितः छ संज्ञायां कन् । धन्याके रत्नमा० ।

धनु पु० धन–उन् । १प्रियङ्गुवृक्षे २धनुर्द्धरे त्रि० मेदि० । ३शीघ्रगन्तरि च “शव्याहरी धनुतरौ” ऋ० ४।३५।५। “धनुतरौ शीघ्रगन्तृतरौ” भा० । ४धनुषि च धन्वन्तरिः ।

धनुःपट पु० धनुष इव पटो विस्तारोदले यस्य । (पियाशाल) वृक्षे वा षत्वे धनुष्पटोऽप्यत्र अमरः ।

धनुःशाखा स्त्री धनुषः शाखा यस्याः । १मूर्वायाम् शब्दच० । धनुरवयव इव शाखा यस्याः । २पियालतरौ शब्दच०

धनुःश्रेणी स्त्री धनुषः श्रेणीव । १महेन्द्रवारुण्यां २मूर्वायाञ्च। राजनि० ।

धनुर्गुण पु०६त०। १मौर्व्यां जीवायां शब्दच०। धनुषो गुणो यस्याः सकाशात् ५ब० । २ मूर्वायां स्त्री शब्दर० ।

धनुर्ग्रह पु० धनुस्+अनुद्यमने ग्रह–अच् । धनुर्द्धरे तद्ग्राहके तु अण् धनुर्ग्राह इत्येव । २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “कवची निषङ्गी दण्डी दण्डधारो धनुर्ग्रहः” भा० आ० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ । ग्रह–भावे अप् ६त०। धनुर्विद्यायाम् “गान्धर्वं नारदो वेदं भरद्वाजो धनुर्ग्रहम्” भा० शा० २१० अ०। ग्रहेर्ज्ञानार्थत्वात् तथात्वम् ।

धनुर्द्रुम: पु० धनुषः साधनं द्रुमः । वंशवृक्षे राजनि० । तस्य धनुःसाधनत्वात् तथात्वम् ।

धनुर्द्धर पु० धनुर्धरति धृञ् अच् ६त० । धानुष्के धन्विनि अमरः “धनुर्द्धरः केशरिणं ददर्श” “क्षितावभूदेकधनुर्द्धरोऽपि सः” रघुः । २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “कवची क्रथनः कुण्डी कुण्डधारी धनुर्द्धरः” भा० आ० ११७ तत्पुत्रोक्तौ । ३विष्णौ पु०। “धनुर्द्धरो धनुर्वेदः” विष्णुसं० ।

धनुर्द्धारिन् त्रि० धरति धृ–णिनि ६त० । धानुष्के । “शूरश्च रणदक्षश्च गजाश्वरथकोविदः । धनुर्द्धारी भवेद्राज्ञः सर्वक्लेशसहः शुचिः” मत्स्यपु० २१४ अ० तस्य लक्षणमुक्तम् ।

धनुर्भृत् पु० बिभर्त्ति भृ–कर्त्तरि क्विप् तुक् ६त० । धनुर्द्धरे धानुष्के । “धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावम्” धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणाम्” रघुः ।

धनुर्मख पु० धनुरुपलक्षितो मखः । कृष्णाह्वानार्थं कंसेन कृतः क्रते यज्ञभेदे । “राजा धनुर्मखं नाम कारयिष्यति वै सुखी” हरिवं० ७९ अ० । धनुर्यागादयोऽप्यत्र । “आरभ्यतां धनुर्यागश्चतुर्दश्यां यथाविधि । विशसन्तु पशून् मेध्यान् भूतराजाय मीढुषे” भाग०१०।३६।२२। “सद्यस्तत्र कंसस्य भविष्यति धनुर्महः” हरिवं०८अ०।

धनुर्मध्य न० ६त० । धनुषो मध्यभागे हस्तके धन्विभिर्यत्र धनुर्गृह्यते तस्मिन् स्थाने अमरः ।

धनुर्माला स्त्री धनुषो मालः सम्बन्धो यस्याः । मूर्वालतायाम् शब्दच० ।

धनुर्यास पु० धनुरिव यासः । दुरालभायां सारसुन्दरी ।

धनुर्लता स्त्री धनुरवयवयोग्या लता । सोमवल्ल्यां राजनि० ।

धनुर्वक्त्र पु० धनुरिव वक्त्रमस्य । कुमारानुचरभेदे । “विद्युताक्षो धनुर्वक्त्रो जाठरोमारुताशनः” भा० श० ४६ अ० तदनुचरोक्तौ ।

धनुर्विद्या स्त्री धनुषो विद्या । धनुरादीनां प्रयोगसंहारज्ञापके विद्याभेदे तदारम्भनक्षत्रादि दीपिकायामुक्तं यथा “अदितिगुरुयमार्कस्वातिचित्राग्निपित्र्यध्रुवहरिवसुमूलाश्वीन्दुभाग्यान्त्यभेषु । विशनिशशिबुधाह्वे विष्णुबोधे विपौषे सुसमयतिथियोगे चापविद्याप्रदानमिति” ।

धनुर्वृक्ष पु० धनुः साधनं धनुरिव वा वृक्षः । १वंशे २धन्वनवृक्षे ३भल्लातकवृक्षे ४अश्वत्थवृक्षे च राजनि० ।

धनुर्वेद पु० धनूंषि तदादीन्यस्त्राणि विद्यन्ते ज्ञायन्तेऽनेन विद–ज्ञाने करणे घञ् । यजुर्वेदस्योपवेदभेदे स च लुप्तप्रायः अग्निपु० तत्र प्रतिपद्यविषयादिकमुक्तं यथा “अग्निरुवाच । चतुष्पादं धनुर्वेदं वदे पञ्चविधं द्विज ! । रथनागाश्वपत्तीनां योधांश्चाश्रित्य कीर्त्तितम् । यन्त्रमुक्तं१ पाणिमुक्तं२ मुक्तसन्धारितं३ तथा । अमुक्तं४ बाहुयुद्धञ्च५ पञ्चधा तत् प्रकीर्त्तितम् । तत्र शस्त्रास्त्र-

सम्पत्त्या द्विविधं परिकीर्त्तितम्। ऋजुमायाविभेदेन भूयो द्विविधमुच्यते। क्षेपणीचापयन्त्राद्यैर्यन्त्रमुक्तं१ प्रकीर्त्तितम्। शिलातोमरयन्त्राद्यं पाणिमुक्तं२ प्रकीर्त्तितम्। मुक्तसन्धारितं३ ज्ञेयं प्रासाद्यमपि यद्भवेत्। खड्गादिकममुक्तञ्च४ नियुद्धं विगतायुधम्५। कुर्य्याद्योग्यानि पात्राणि योद्धुमिच्छुर्ज्जितश्रमः। धनुःश्रेष्ठानि युद्धानि प्रासमध्यानि तानि च। तानि खड्गजघन्यानि बाहुप्रत्यवरानि च। धनुर्वेदे गुरुर्विप्रः प्रोक्तो वर्णद्वयस्य च। युद्धाधिकारः शूद्रस्य स्वयं व्यापदि शिक्षया। देशस्थैः सङ्करै राज्ञः कार्य्या युद्धे सहायता। अङ्गुष्ठगुल्फपाण्यग्रङ्घ्रिः श्लिष्टाः स्युः संहता यदि। दृष्टं समपदं स्थानमेतल्लक्षणतस्तथा। बाह्याङ्गुलिस्थितौ पादौ स्तब्धजानुबलावुभौ। त्रिवितस्त्यन्तरास्थानमेतद्वैशाखमुच्यते। हंसपङ्क्त्याकृतिसमे दृश्येते यत्र जानुनी। चतुर्वितस्तिविच्छिन्ने तदेतन्मण्डलं स्मृतम्। हलाकृतिसमं यत्र स्तब्धजानूरुदक्षिणम्। वितस्त्यः पञ्च विस्तारे तदालीढं प्रकीर्त्तितम्। एतदेव विपर्य्यस्तं प्रत्यालीढमिति स्मृतम्। तिर्य्यग्भूतो भवेद्वामो दक्षिणोऽपि भवेदृजुः। गुल्फौ पार्ष्णिग्रहौ चैव स्थितौ पञ्चाङ्गुलान्तरौ। स्थानं जातं भवेदेतद् द्वादशाङ्गुलमायतम्। ऋजुजानुर्भवेद्वामो दक्षिणः सुप्रसारितः। अथ वा दक्षिणज्ञानु कुब्जं भवति निश्चलम्। दण्डायतो भवेदेष चरणः सह जानुना। एवं विकटमुद्दिष्टं द्विहस्तान्तरमायतम्। जानुनी द्विगुणे स्यातामुत्तानौ चरणावुभौ। अनेन विधियोगेन सम्पुटं परिकीर्त्तितम्। किञ्चिद्विवर्त्तितौ पादौ समदण्डायतौ स्थिरौ। दृष्टमेवं यथान्यायं षोड़शाङ्गुलमायतम्। स्वस्तिकेनात्र कुर्व्वीत प्रणामं प्रथमं द्विज!। कार्म्मुकं गृह्य वामेन वाणं दक्षिणकेन तु। वैशाखे यदि वा जाते स्थितौ वाप्यथ वायतौ। गुणान्तन्तु ततः कृत्वा कार्म्मुके प्रियकार्म्मुकः। अधःकोटिन्तु धनुषः फलदेशन्तु पत्रिणः। चरणाग्रं स्थापयित्वा तु तोलयित्वा तथैव च। भुजाभ्यामत्र कुब्जाभ्यां प्रकोष्ठाभ्यां शुभव्रत!। यस्य वाणं धनुःश्रेष्ठं पुङ्खदेशे च पत्रिणः। विन्यासो धनुषश्चैव द्वादशाङ्गुलमन्तरम्। ज्यया विशिष्टः कर्त्तव्यो नातिहीनो न चाधिकः। निवेश्य कार्म्मुकं नाभ्यां नितम्बे शरसञ्चयम्। उत्क्षिपेदुत्थितं हस्तमन्तरेणाक्षिकर्णयोः। पूर्व्वेण मुष्टिना ग्राह्यं स्तनाग्रे दक्षिणे शरः।

हरणन्तु ततः कृत्वा शीघ्रं पूर्व्वं प्रसारयेत्। नाभ्यन्तरा नैव बाह्या नोर्द्ध्वका नाधरा तथा। न च कुब्जा न चोत्ताना न चला नातिवेष्टिता। समा स्थैर्य्यगुणोपेता मौर्व्वी दण्डमिव स्थिता। छादयित्वा ततो लक्ष्यं पूर्व्वेणानेन मुष्टिना। उरसा तूत्थितो यन्ता त्रिकोणविनतस्थितः। स्तब्धाङ्गो निश्चलग्रीवो मयूराञ्चितमस्तकः। ललाटनासावक्त्रांसाः कुर्य्युरंश्च समं भवेत्। अन्तरं त्र्यङ्गुलं ज्ञेयं चिवुकस्यांसकस्य च। प्रथमन्त्र्यङ्गुलं ज्ञेयं द्वितीये द्व्यङ्गुलं स्मृतम्। तृतीयेऽङ्गुलमुद्दिष्टमायतञ्चिवुकांसयोः। गृहीत्वा सायकं पुङ्खात्तर्ज्जन्याङ्गुष्ठकेन तु। अनामया पुनर्गृह्य तथा मध्यमयापि च। तावदाकर्षयेद्वेगाद्यावद्वाणः सुपूरितः। एवंविधमुपक्रम्य मोक्तव्यं विधिवत् खगम्। दृष्टिमुष्टिहतं लक्ष्यं भिन्द्याद्वाणेन सुव्रत!। मुक्त्वा तु पश्चिमं हस्तं क्षिपेद्वेगेन पृष्ठतः। एतदुच्छेदमिच्छन्ति ज्ञातव्यं हि त्वया द्विज!। कूर्परन्तदधः कार्य्यमाकृष्य तु धनुष्मता। ऊर्द्ध्वं विमुक्तके कार्य्यं लक्ष्यश्लिष्टन्तु मध्यमम्। श्रेष्ठं प्रकृष्टं विज्ञेयं धनुःशास्त्रविशारदैः। ज्येष्ठस्तु सायको ज्ञेयो भवेद्द्वादशमुष्टयः। एकादश तथा मध्यः कनीयान्दश मुष्टयः। चतुर्हस्तं धनुःश्रेष्ठं त्रयः सार्द्धास्तु मध्यमम्। कनीयस्तु त्रयं प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः। अश्वे रथे गजे श्रेष्ठे तदेव परिकीर्त्तितम्" २४८अ०। अग्निरुवाच। "पूर्णायतं द्विजः कृत्वा ततो माल्यैर्गदाग्रजान्। सुनिर्द्धौतं धनुः कृत्वा रङ्गभूमौ निधापयेत्। ततो वाणं समागृह्य दंशितः सुसमाहितः। तूणमासाद्य बध्नीयाद्दृढां कक्षाञ्च दक्षिणाम्। विलक्ष्यमपि तद्वाणं तत्र चैव सुसंस्थितम्। ततः समुद्धरेद्वाणं तूणाद्दक्षिणपाणिना। तेनैव सहितं मध्ये शरं सङ्गृह्य धारयेत्। वामहस्तेन वै कक्षां धनुस्तस्मादुद्धरेत्। अविलम्बमतिर्भूत्वा गुणे पुङ्खं निवेशयेत्। स्पर्शोऽस्य सिंहकर्णेन पुङ्खेनापि समे दृढ़ः। वामकर्णोपविष्टस्य फलं वामस्य धारयेत्। वर्णान् मध्यमया तत्र वामाङ्गुल्या च धारयेत्। ततो लक्ष्यगतं कृत्वा मुष्टिना च विधारयेत्। दक्षिणे गात्रभागे तु कृत्वा वाणं विकर्षयेत्। ललाटपुटसंस्थानं दण्डं तस्मै निवेशयेत्। आकृष्य ताड़येत्तत्र चन्द्रकं षोड़शाङ्गुलम्। मुक्त्वा वाणं ततः पश्चादुत्कक्षिस्तदा तथा। निरुद्धीकान्मध्यमया ततोऽङ्गुल्या पुनः पुनः। अक्षिलक्ष्यं क्षिपेत्तूणादुदरस्य दक्षिणम्। चतुरस्र-

गतं वेध्यमभ्यसेच्चादितः स्थितः। तस्मादनन्तरं तीक्ष्णं पराहत्तं गतञ्च यत्। निम्नमुन्नतवेधञ्च अभ्यसेत् क्षिप्रकान्ततः। वेध्यस्थानेष्वथैतेषु सव्यस्य पुटकं धनुः। हस्तावापशतैश्चित्रैस्तर्जयेद्दुस्तरैरपि। तस्मिन् वेध्यगते विप्र! द्वे वेध्ये दृढसञ्ज्ञके। द्वे वेध्ये दुष्करे वेध्ये द्वे तथा चित्रदुष्करे। नतनिम्नञ्च तीक्ष्णञ्च दृढवेध्ये प्रकीर्त्तिते। निम्नं दुष्करमुद्दिष्टं वेध्यमूर्द्ध्वगतञ्च यत्। मस्तकायनमध्ये तु चित्रदुष्करसञ्ज्ञके। एवं वेध्यगुणङ्कृत्वा दक्षिणेनेतरेण च। आरोहेत् प्रथमं वीरो जितलक्ष्यस्ततो नरः। एष एवंविधः प्रोक्तस्तत्र दृष्टः प्रयोक्तृभिः। अधिकं भ्रमणं तस्य तस्माद्वेध्यात् प्रकीर्त्तितम्। लक्ष्यं संयोजयेत्तत्र पत्रिपत्रगतं दृढम्। भ्रान्तं प्रचलितञ्चैव स्थिरं यच्च भवेदिति। समन्तात्ताडयेद्भिन्द्याच्छेदयेद्व्यथयेदपि। कर्म्मणां संविधानज्ञो ज्ञात्वैवं विधिमाचरेत्। मनसा चक्षुषा दृष्ट्या योगशिक्षुः श्रमं जयेत्” २४९अ० “अग्निरुवाच। जितहस्तो जितमतिर्जितदृग् लक्ष्यसाधकः। नियतां सिद्धिमासाद्य ततो वाहनमारुहेत्। दशहस्तो भवेत् पाशो वृत्तः करमुखस्तथा। गुणकार्पासमुञ्जानां भङ्गस्नाय्वर्कवर्म्मिणाम्। अन्येषां सुदृढानाञ्च सुकृतं परिवेष्टितम्। तथा त्रिंशत्समं पाशं बुधः कुर्य्यात् सुवर्त्तितम्। कर्त्तव्यं शिक्षकैस्तस्य स्थानं कक्षासु वै तदा। वामहस्तेन सङ्गृह्य दक्षिणेनोद्धरेत्ततः। कुण्डलस्याकृतिं कृत्वा भ्राम्यैकं मस्तकोपरि। क्षिपेत् तूणमये तूर्णं पुरुषे चर्म्मवेष्टिते। वल्गिते च प्लुते चैव तथा प्रव्रजितेषु च। सम्यग्योगविधिं कृत्वा प्रयुञ्जीत सुशिक्षितम्। विजित्य तु यथान्यायं ततो बन्धं समाचरेत्। कट्यां बद्ध्वा ततः खड्गं वामपार्श्वावलम्बितम्। दृढं निगृह्य वामेन निष्कर्षेद्दक्षिणेन तु। षडङ्गुलपरीणाहं सप्तहस्तसमुच्छ्रितम्। अयोमय्यः शलाकाश्च वर्म्माणि विविधानि च। ऊर्द्ध्वहस्ते समे चैव तिर्य्यगूर्द्ध्वगतं तथा। योजयेद्विधिना येन तथा त्वङ्गदतः शृणु। तूणचर्म्मावनद्धाङ्गं स्थापयित्वा नवं दृढम्। करेणादाय लगुडं दक्षिणाङ्गुलकं नवम्। उद्यम्य घातयेद्यस्य नाशस्तेन रिपोर्दृढम्। उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां कुर्य्याद्यस्य निपातनम्। अक्लेशेन ततः कुर्व्वन् वधे सिद्धिः प्रकीर्त्तिता। वाहानां श्रमकरणं प्रचारार्थं पुरा तव” २५० “अग्निरुवाच। भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं विप्लुतं सृतम्। सम्पातं समुदीर्णञ्च श्येनपातमथाकुलम्। उद्धूतमवधूतञ्च सव्यं दक्षिणमेव च। अनालक्षितविस्फोटौ करालेन्द्रमहासखौ। विकरालनिपातौ च विभीषणभयानकौ। समग्रार्द्धतृतीयांशपादपादार्द्धवारिजाः। प्रत्यालीढमथालीढं वराहं लुलितन्तथा। इति द्वात्रिंशतो ज्ञेयाः खड्गचर्म्मविधौ रणे। परावृत्तमपावृत्तं गृहीतं लघुसञ्ज्ञितम्। ऊर्द्ध्वोत्क्षिप्तमधःक्षिप्तं सन्धारितविधारितम्। श्येनपातं गजपातं ग्राहग्राह्यन्तथैव च। एवमेकादशविधा ज्ञेयाः पाशविधा रणाः। ऋज्वायतं विशालञ्च तिर्य्यग्भ्रामितमेव च। पञ्चकर्म्म विनिर्द्दिष्टं व्यस्ते पाशे महात्मभिः। छेदनं भेदनं पातो भ्रमणं शमनं तथा। विकर्त्तनं कर्त्तनञ्च चक्रकर्म्मेदमेव च। आस्फोटः क्ष्वेडनं भेदस्त्रासान्दोलितकौ तथा। शूलकर्म्माणि जानीहि षष्टमाघातसञ्ज्ञितम्। दृष्टिघातं भुजाघातं पार्श्वघातं द्विजोत्तम!। ऋजुपक्षे समायातं तोमरस्य प्रकीर्त्तितम्। आहतं विप्लुतं चैव प्रभूतङ्कमलासनम्। ततोऽर्द्धगात्रं नमितं वामदक्षिणमेव च। आवृत्तञ्च परावृत्तं पादोद्धूतमवप्लुतम्। हंसमार्गं विमर्दञ्च गदाकर्म्म प्रकीर्त्तितम्। करालमवघातञ्च दंशोपप्लुतमेव च। क्षिप्तहस्तं स्थितं शून्यं परशोस्तु विनिर्द्दिशेत्। ताडनं छेदनं विप्र! तथा चूर्णनमेव च। मुद्गरस्य तु कर्म्माणि तथा प्लवनघातनम्। संभ्रान्तमथ विश्रान्तं गोविसर्गं सुदुर्द्धरम्। भिन्दिपालस्य कर्म्माणि लगुडस्य च तान्यपि। अन्त्यं मध्यं परावृत्तं निदेशान्तं द्विजोत्तम!। वज्रस्यैतानि कर्म्माणि पट्टिशस्य च तान्यपि। हरणं छेदनं घातो बलोद्धारणमायतम्। कृपाणकर्म्म निर्द्दिष्टं पातनं स्फोटनं तथा। त्रासनं रक्षणं घातो बलोद्धरणमायतम्। क्षेपणीकर्म्म निर्द्दिष्टं यन्त्रकर्म्मैतदेव तु। सन्धागमवदंशश्च वराहोद्धूतकं तथा। हस्तावहस्तमालीनमेकहस्तावहस्तके। द्विहस्तबाहुपाशे च कटिरेचितकोद्गते। उरोललाटघाते च भुजाविधमनन्तथा। करोद्धूतं विमानञ्च पादाहति विपादिकम्। गात्रसंश्लेषणं शान्तं तथा गात्रविपर्य्ययः। ऊर्द्ध्वप्रहारं घातञ्च गोमूत्रं सव्यदक्षिणे। पारकन्तारकं गण्डं कवचं विधमाकुलम्। तिर्य्यग्बन्धनपामार्गं भीमवेगं सुदर्शनम्। सिंहाक्रान्तं गजाक्रान्तं गर्द्दभाक्रान्तमेव च। गदाकर्म्माणि जानीयान्नियुद्धस्याथ कर्म्म च। आकर्षणं विकर्षञ्च बाहूनां

मूलमेव च। ग्रीवाविपरिवर्त्तञ्च पृष्ठभङ्गं सुदारुणम्। पर्य्यासनविपर्य्यासौ पशुमारमजाविकम्। पादप्रहारमास्फोटं कटिरेचितकन्तथा। गात्राश्लेषं स्कन्धगतं महीव्याजनमेव च। उरोललाटघातञ्च विसृष्टकरणन्तथा। उद्धूतमवधूतञ्च तिर्य्यङ्मार्गगतं यथा। गजस्कन्धमवक्षेपमपराङ्मुखमेव च। देवमार्गमधोमार्गममार्गगमनाकुलम्। यष्टिघातमवक्षेपो वसुधादारणन्तथा। जानुबन्धं भुजाबन्धं गात्रबन्धं सुदारुणम्। विपृष्ठं सोदकं भ्रम्यं भुजावेष्टितमेव च। सन्नद्धैः संयुगे भाव्यं सशस्त्रैस्तैर्गजादिभिः। वराङ्कुशधरौ चोभौ एको ग्रीवागतोऽपरः। स्कन्धगौ द्वौ च धानुष्कौ द्वौ च खड्गधरौ गजे। रथे रथे गजे चैव तुरङ्गाणां त्रयं त्रयम्। धानुष्काणान्त्रयं प्रोक्तं रक्षार्थं तुरगस्य च। धन्विनो रक्षणार्थाय चर्म्मिणन्तु नियोजयेत्। स्वमन्त्रैः शस्त्रमभ्यर्च्य शास्त्रन्त्रैलोक्यमोहनम्। यो युद्धे याति स जयेदरीन् सम्पालयेद्ध्रुवम्"।

धनूंषि धनुषः प्रयोगोपसंहारान् वेत्ति जानाति विद–क्विप् उप० स०। २धानुष्के त्रि० ३विष्णौ पु०। "धनुर्द्धरो धनुर्वेदः" विष्णु सं०। भावे घञ्। ४विद्याभेदे अष्टादशविद्याशब्दे ५४२ पृ० दृश्यम्।

धनुष पु० धन–बा० उषन्। ऋषिभेदे "धनुषाख्योऽथ रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू" भा० शा० ३३८ अ०।

धनुषाक्ष पु० ऋषिभेदे "आससाद महावीर्य्यं धनुषाक्षं मनीषिणम्" भा० व० १२५ अ०।

धनुष्कपाल पु० धनुषः कपालमिव इसुसोः सामर्थ्यं षत्वम्। धनुरवयवे। कस्कादिषु पाठस्तु असामर्थ्यार्थः।

धनुष्कर त्रि० धनुः करेऽस्य इसुसोः सामर्थ्ये षत्वम्। धनुर्हस्ते १धानुष्के। धनुः करोति कृ–ट। २चापकारके शिल्पिभेदे त्रि०। अर्हत्वादौ तु अण् धनुष्कार। तत्करमात्रे त्रि०। "इषुकारं हेत्यै धनुष्कारं कर्मणे ज्याकारं दिष्टाय" यजु० ३०।७।

धनुष्पाणि त्रि० धनुः पाणौ यस्य इसुसोः सामर्थ्ये षत्वम्। धनुर्हस्ते "युवजानिर्धनुष्पाणिः" भट्टिः।

धनुष्मत् त्रि०धनुः धार्य्यत्वेनास्त्यस्य मतुप्। धनुर्द्धरे अमरः। "भीष्मो धनुष्मानुपजान्वरत्निः। (जामदग्न्यः) भट्टिः।

धनुस् न० धन–शब्दे उसि। १चापे शरनिक्षेपयन्त्रभेदे अमरः। ज्याकर्षणोत्थशब्दयोगात्तस्य तथात्वम्। तल्लक्षणम्। "धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं वांशं तथैव च। कोमलं वर्णदृढ़ता तयोर्गुण उदाहृतः। सुखसम्पत्तिकरणं समसुष्टग्रायतं धनुः। विपदो सुष्टिवैषम्ये तदङ्गे भङ्गभावहेतु" युक्तिकल्पतरुः। धनुर्वेदशब्दे तल्लक्षणादि दृश्यम्। २पियालवृक्षे पु० मेषादिके ९नवमे राशौ "ना स्वर्णभाः शैलसमोदयोऽतिशब्दो दिनं प्राक् दृढ़सूक्ष्मपीतः। रक्तोष्णपित्तो धनुरत्नसूतिसङ्गो द्विमूर्त्तिर्द्विपदोग्निरूपः" नी० ता०। अयञ्च राशिः २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १४४०१ कलोत्तरं १८०० कलात्मकः मूलपूर्वाषाढोत्तराषाढा प्रथमचरणात्मकः। "मूलं पूर्वाषाढ़ा प्रथमश्चाप्यतारांशको धन्वी" ज्यो०त०। अस्य स्वरूपं "चापी नरोऽश्वजघनः" बृहज्जा०। "अश्वतुल्यजघनः नरस्तेन चतुष्पादित्यर्थः। यथाह यवनेश्वरः। "धन्वी मनुष्यो हयपश्चिमार्द्धस्तमाहुः" भट्टोत्पलः। ४चतुर्हस्तमाने क्रोशशब्दे २३४०पृ० दृश्यम्। ५धनुर्द्धरे त्रि० शब्दार्थचि० गोलक्षेत्रस्य व्यासार्द्धात् न्यूने ६खंशभेदे चापशब्दे क्षेत्रशब्दे च दृश्यम्। "ज्यां प्रोज्झ्य शेषं तत्त्वाश्विहतं तद्विवरोद्धृतम्। सङ्ख्यातत्त्वाश्विसंवर्गे संयोज्य धनुरुच्यते" सू० सि०। "यस्य धनुः कर्त्तुमिष्टं तस्मिन् शुद्धपूर्वं ज्यापिण्डं न्यूनीकृत्य शेषं पञ्चाक्षतिगुणं तद्विवरोद्धृतं तयोः शुद्धाशुद्धपिण्डयोरन्तरेण भक्तं फलं शुद्धज्या यतमा ततमसङ्ख्यातत्त्वाश्विनोः संवर्गे घाते संयोज्य सिद्धं धनुः कथ्यते। अत्रोपपत्तिः। ज्या यतमा शुद्धेति ततमायाश्चापकलायास्ततमसङ्ख्यागुणिततत्त्वाश्विनः ज्यान्तरेण तत्त्वाश्विकलास्तदा शेषज्यायाः कोत्यनुपातागतफलयुता इति वैपरीत्येन सुगमतरा" रङ्ग०। बहु० अनङ्। धृतधन्वा इत्यादि धन्वना शब्देनैव तत्प्रयोगोपपत्तौ धृतधनुरित्यादिप्रयोगनिरासार्थमनङ्विधानम्।

धनुस्तम्भ पु० सुश्रुतोक्ते विकृते वायुभेदे। "धनुस्तुल्यं नमेद्यस्तु स धनुस्तम्भसंज्ञकः" तत्र लक्षितम्।

धनू स्त्री धन–ऊ। धनुषि उज्ज्व०।

धनेयक न० धन्याक+पृषो०। धन्याके भरतः।

धनेश पु० ६त०। १कुबेरे "इमे चैवाष्टकलशाः निधीनासंश्रवाः। अज्ञया राजराजस्य धनेशस्य महात्मनः" हरिवं० १०८। २लग्नात् द्वितीयस्थानपतौ च। धनेश्वरादयोऽप्यत्र। "धनेश्वरस्यानुचरो वरदोऽस्मि नृपात्मजे" भा०उ० १९२अ०। "भाग्येशराज्येशधनेश्वराणामेकोऽपि चन्द्राद्यदि केन्द्रवर्त्ती। स्वपुत्रलाभाधिपतिर्गुरुश्चेदखण्डसामाज्यपति·

त्वमेति" ज्यो०त०। १विष्णौ "रत्नगर्भो धनेश्वरः" विष्णुस०।

धन्य न० धन—वा—ध। अल्पाकारे त्रिका०। स्वार्थे अञ् धान्यमप्यत्रार्थे त्रिका०।

धन्य त्रि० धनं लब्धा "धनगणं लब्धा" पा०यत्। धनस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा "गोद्वयच" पा०यत्। धनाय हितं वा यत्। १धनस्य लब्धरि २धननिमित्ते संयोगादौ ३धनप्रयोजनके ४धनाय हिते ५साध्ये च। ६अश्वकर्णवृक्षे पु० राजनि० ७सुखवति ८सुकृतिनि त्रि० अमरः। "धन्यासि वैदर्भि! गुणैरुदारैः" नैष०। "धन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा" सा० द०। "धन्योऽसि यस्य हरिरेष समक्ष एव" माघः। "धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनम्" मनुः। ९कृतार्थे त्रि०। १०विष्णौ पु० "सुमेधा मेधजो धन्यः" विष्णुस०। "धन्यः कृतार्थः" भा०। ११आमलक्यां धात्राम् १२उपमातरि मेदि० १३पिण्डारकवनदेवताभेदे च स्त्री १४धन्याके स्त्री हेमच०। [व्रतभेदे।

धन्यव्रत न० धनाय हितं व्रत् धन्यं कर्म०। वराहपु० उक्ते

धन्याक पु० धन्यते अर्थार्थिभिः पिन्याकादि० नि०। (धनिया) ख्याते पदार्थे "शिलायां साधुसम्पिष्टं धन्याकं वस्त्रगालितम्। शर्करोदकसम्मिश्रं कर्पूरादिसुसंस्कृतम्। नवीने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम्" भावप्र०।

धन्व गतौ भ्वा० भ्वा०प०सक० सेट्। धन्वति अधन्वीत् दधन्व। "राजाय धन्याय धन्वसि" ऋ० ६।८६।२१ "परिषिच्यमानाः क्षयं सुवीरं धन्वन्तु सोमाः" ६।९७।२६।

धन्व न० धन्व—अच्। १चापे भरतः। "धनुर्द्धराय देवाय प्रियधन्वाय धन्विने" भा० द्रो० १०२ अ०। २धन्वन्तरिपितरि राजभेदे "काश्यस्य काश्यपः पुत्रो राजा दीर्घतपास्तथा। धन्वस्तु दीर्घतपसो धन्वात् धन्वन्तरिः सुतः" हरिवं० २९ अ०।

धन्वङ्ग पु० धनोः धनुषोऽङ्गमिवाङ्गमस्य। (धामनि) ख्याते वृक्षभेदे "धन्वङ्गः कफपित्तास्रकासहृत् तुवरो मधुः। वृंहणो बलकृद्रूक्षः सन्धिकृद् व्रणरोपणः" भावप्र०।

धन्वचर त्रि० धन्वना धनुषा सह चरति चर—ट। १धानुष्के। "धन्वचरो न वंसगः" ऋ० ५।३६।१।

धन्वज धन्वनि मरुदेशे जायते जन—ड। १मरुभवे "जङ्गलानां धन्वजानाञ्च पिप्पल्यासवम्" सुश्रुतः।

धन्वदुर्ग न० धन्वना वृतं दुर्गम्। चतुर्दिशं पञ्चयोजनमरुवेष्टिते दुर्गभेदे दुर्गशब्दे दृश्यम्।

धन्वन् पु० धवि—कनिन्। १अल्पोदकदेशे मरुदेशे अमरः। धन्वति शरोऽस्मात् अपादाने कनिन्। २चापे ३स्थलमात्रे च मेदि०। ४आकाशे माधवः "धन्वच्युत इषां न यामनि" ऋ० १।१६८।५। धन्वच्युतः आकाशच्युतः धन्वन्शब्दोऽन्तरीक्षस्य वचनः तेन तत्स्थमुदकं लक्ष्यते" भा०।

धन्वन पु० धन्व—सौ० ल्यु। (धामनि) इति ख्याते धन्वङ्गवृक्षे रत्नमाला। "चन्दनैः स्यन्दनैः शालैः सरलैर्देवदारुभिः। वेतसैर्धन्वनैश्चापि ये चान्ये वलवत्तराः" भा० शा० ११५ अ०।

धन्वन्तर न० चतुर्हस्तमिते दण्डरूपे परिमाणभेदे। "वितस्तिः स्याद्द्वतो द्वाभ्यां हस्तः स्यात्तच्चतुष्टयम्। दण्डो धन्वन्तरं तस्य सहस्रद्वितयेन तु" (क्रोशः) त्रिका०।

धन्वन्तरि पु० धनोः तन्निमित्तशल्यस्यान्तं पारमृच्छति ऋ-गतौ इन् किच्च। १समुद्रोत्थिते देववैद्यभेदे। धन्वन्तरिस्ततो देवोवपुष्मानुदतिष्ठत" भा० आ० १८ अ०। द्वापरे तस्योत्पत्तिकथा हरिवं० २९ अ० यथा।

"धन्वन्तरेः सम्भवोऽयं श्रूयतां भरतर्षभ!। स सम्भूतः समुद्रात्तु मथ्यमानेऽमृते पुरा। उत्पन्नः कलशात् पूर्वं सर्वतस्तु श्रिया वृतः। अभ्यसन् सिद्धिकार्यं हि विष्णुं दृष्ट्वा हि तस्थिवान्। अब्जस्त्वमिति होवाच तस्मादब्जस्तु स स्मृतः। अब्जः प्रोवाच विष्णुं वै तनयोऽस्मि तव प्रभो!। विधत्स्व भागं स्थानञ्च मम लोकेश्वरेश्वर!। एवमुक्तः स दृष्ट्वा वै तथ्यं प्रोवाच तं प्रभुः। कृतो यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा। देवेषु विनियुक्तञ्च विधिहोत्रं महर्षिभिः। न शक्यमुपहोमो वै तुभ्यं कर्त्तुं कदाचन। अर्वाग्भूतोऽसि देवानां पुत्रस्त्वं हि महेश्वरः। द्वितीयायान्तु संभूत्यां लोके ख्यातिं गमिष्यसि। अणिमादिश्च ते सिद्धिर्गर्भस्थस्य भविष्यति। तेनैव त्वं शरीरेण देवत्वं प्राप्स्यसे प्रभो!। चरुमन्त्रैर्व्रतैर्जप्यैर्यक्ष्यन्ति त्वां द्विजातयः। अष्टधा त्वं पुनश्चैवमायुर्वेदं विधास्यसि। अवश्यभावी ह्यर्थोऽयं प्राग्दृष्टस्त्वब्जयोनिना। द्वितीयं द्वापरं प्राप्य भविता त्वं न संशयः। इमं तस्मै वरं दत्त्वा विष्णुरन्तर्दधे पुनः। द्वितीये द्वापरे प्राप्ते सौनहोत्रिः स काशिराट्। पुत्रकामस्तपस्तेपे धन्वो दीर्घं महत्तदा। प्रपद्ये देवतां तान्तु या मे पुत्रं प्रदास्यति। अब्जं देवं स पुत्रार्थे तदाराधितवान्नृपः। ततस्तुष्टः स भगवानब्जः प्रोवाच तं नृपम्। यदिच्छसि वरं ब्रूहि तत्ते दास्यामि सुव्रत!। नृप

उवाच । भगवन् ! यदि तुष्टस्त्वं पुत्रो मे ख्यातिमान् भव । तथेति समनुज्ञाय तत्रैवान्तरधीयत । तस्य गेहे समुत्पन्नो देवो धन्वन्तरिस्तदा । काशिराजो महाराजः सर्वरोगप्रणाशनः । आयुर्वेदं भरद्वाजात् प्राप्येह स भिषक्क्रियम् । तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्यपादयत् । धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः । अथ केतुमतः पुत्रो वीरो भीमरथः स्मृतः । पुत्रो भीमरथस्यापि दिवोदासः प्रजेश्वरः । दिवोदासस्तु धर्मात्मा वाराणस्यधिपोऽभवत्" आयुर्वेदशब्ददर्शित वाक्ये काशिराजस्य दिवोदासस्य धन्वन्तरितोक्तिः तदपत्ये उपचारात् अतो न विरोधः । "धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्त्तिर्नाम्ना नृणाम् पुरुरुजां रुज आशु हन्ति । यज्ञे च भागममृतायुरवावरुन्ध आयुष्यवेद मनुशास्त्यवतीर्य्य लोके" भाग० २।७।२२ । "स वै भगवतः साक्षात् विष्णोरंशांशसम्भवः । धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेददृगिज्यभाक्" । "नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्वन्तरिर्महान् । पुरा समुद्रमथने समुत्तस्थौ महोदधेः । सर्ववेदेषु निष्णातो मन्त्रतन्त्रविशारदः । शिष्यो हि वैनतेयस्य शङ्करस्योपशिष्यकः" ब्रह्म० वैव० श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५१ अ० ।

२दिवोदासे त्रिका० । विक्रमादित्यसभास्थनवरत्नान्तर्गते कविभेदे ज्योतिर्वि० । "धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" । अत्र वराहमिहिरो इति शब्दकल्पद्रुमे द्विवचनान्ततया पाठः प्रामादिक एव द्विवचनान्तत्वे नवसंख्यानुपपत्तेः वराहो मिहिर इति विग्रहः बृहज्जातकटीकायां भट्टोत्पलेनोक्तः । अतएव "वराहमिहिरात्मजेन पृथुयशसा" तत्पुत्रकृतषट्पञ्चाशिकायामुक्तं वराहमिहिरात्मजत्वमात्मनो विशेषणमुपपद्यते वराहमिहिरयोर्भिन्नत्वे तदनुपपत्तेः इति सूक्ष्ममीक्षणीयम् ।

धन्वन्तरिग्रस्ता स्त्री ६त० । कटुक्यां राजनि० ।

धन्वन्य त्रि० धन्वनि मरुदेशे भवः यत् । मरुदेशभवे "शंनो आपो धन्वन्याः शमनः सन्त्वनूप्याः" अथ० १।६।४ ।

धन्वपति पु० ६त० मरुदेशपतौ । तत इदमर्थादौ अश्वपत्या० अण् । धान्वपत तत्सम्बन्धिनि त्रि० ।

धन्वयवास पु० ६त० मरुभवे यवासभेदे दुरालभाभेदे भरतः स्वार्थे क । धन्वयवासक तदर्थे राजनि० । धन्वयास तदर्थे अमरः । ["धन्वसहा नीयते" ऋ० १।१२७।६ ।

धन्वसह पु० धन्वं धनुर्धरं सहते सह–अच् । धनुर्द्धरे

धन्वायन त्रि० धन्वा मरुदेशोऽयत्यनेन करणे ल्युट् । मरुदेशगमनसाधने स्त्रियां ङीप् । "भीमधन्वायनी सेना धृष्टद्युम्नेन पालिता" भा० उ० १९७ अ० ।

धन्वायिन् त्रि० धन्वना सह एति गच्छति इ–णिनि ६त० । १धनुर्द्धरे २रुद्रभेदे पु० इषुमद्भ्यो धन्वायिभ्यश्च वो नमो नमः" यजु० १६।२२ ।

धन्विन् त्रि० धन्वं चापोऽस्त्यस्य व्रीह्या० इनि । धनुर्द्धरे अमरः । "आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी" रघुः । "पुंभिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि" माघः । २विदग्धे ३अर्जुने पु० त्रिकाः ४अर्जुनवृक्षे ५दुरालभायां ६बकुलवृक्षे च पु० राजनि० ७विष्णौ पु० "ईश्वरो विक्रमी धन्वी" विष्णुसं० ८तामसमनोः पुत्रभेदे पु० "तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः । तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः" हरिवं० ७ अ० । ९धनूराशौ च धनुःशब्दे दृश्यम् ।

धन्विन पुंस्त्री धन्व–बा० इनन् । शूकरे "दिव्यो धन्विन उक्तो कोलः स्यात् शूकरो गौद्रुसाः" हृ० ८८ अ० ।

धन्विस्थान न० ६त० । "वैष्णवं समपादञ्च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढं तथालीढं स्थानान्येतानि धन्विनाम्" इत्युक्तेषु धानुष्कस्थितिभेदेषु । धनुर्वेदशब्दे दृश्यम् ।

धम ध्माने भ्वा० पर० सक० सेट् । धमति अधमीत् दधाम । "वायुना धम्यमानोऽत्र दृश्यतेऽग्निः क्वचित् क्वचित्" भा० व० २९५ अ० । "ते अङ्गस्यां धमितमग्निमात्मनि" ऋ० १।२४।७ "अयं बकेऽपि वक्षोऽधमत्" ताण्ड्यब्रा० । "विक्रम्य विधमिष्यामि निवर्त्तध्वं महासुराः" हरिवं० २५१ अ० । [कर्त्तरि च ।

धम त्रि० धम–ध्माने अच् । १शब्दकर्त्तरि २अग्निसंयोग-

धमक त्रि० ध्मा–क्वुन् धमादेशश्च । ध्मानकरे उज्ज्वल० ।

धमधम पु० धम+प्रकारे द्वित्वम् । पार्वत्याः क्रोधसम्भूते कुमारानुचरगणभेदे । "उल्कामाली धमधमो ज्वालाजिह्वः प्रमर्द्दनः" हरिवं० १६८ अ० । कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री "ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप !" भा० श० ४७ अ० ।

धमन त्रि० धम–ध्माने भ्वा० युच् । १भस्त्राध्मायके २क्रूरे च मेदि० ३नले तृणभेदे अमरः ।

धमनि(नी) स्त्री धम–भ्वा० करणे अनि वा ङीप् । नाडीभेदे शिराभेदे । २हट्टविलासिन्याम् अमरः । ३हरिद्रायां ४ग्रीवायाम् हेमच० ५पृश्निपर्ण्यां राजनि० ।

६नाड़िकायां शाकभेदे भावप्र०। ७वाक्ये निरु०। सुश्रुते धमनीभेदकार्य्यादिकमुक्तं तच्च कायशब्दे १९१६ पृष्ठादौ दृश्यम्। ततः सिध्मा० लच्। धमनील तद्युक्ते त्रि०।

धम्मिल्ल पु० स्त्री० धम-विच् मिल-क पृषो० कर्म०। संयतेषु केशेषु (खोँपा)। कुसुमगर्भमौक्तिकादिना बद्धिर्वद्धे केशकलापे भरतः। "धम्मिल्ले नवमल्लिका समुदयो हस्ते सिताम्भोरुहम्" "धम्मिल्लमर्द्धमुक्तं कलयति तिलकं तथा सकलम्" सा० द०। पृषो० धम्मल धम्मिलावप्यत्र शब्दच०।

धय त्रि० धेट–श। पानकर्त्तरि घेटष्टित्त्वात् स्त्रियां ङीपि-प्राप्ते खशोऽन्यत्र नेष्यते इति हरदत्तोक्तेः न ङीप्।

धर त्रि० धृ–अच्। १धारके "रथचरणधराङ्गनाकराब्जैः" माघः गदाधरः चक्रधरः। २पर्वते ३कर्पासतूलके ४कूर्मराजे ५वसुभेदे च मेदि०। "उन्नतं धरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरिम्" माघः। कूर्मराजस्य भूमिधारकत्वात् तथात्वम्। "धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः" भा० आ० ६६ अ०।

धरण त्रि० धृ–युच्। १धारके २अद्रिपतौ ३लोके ४स्तने ४धान्ये ५सूर्य्ये च पु०हेमच०। ७अर्कद्दये ८सेतौ त्रिका०। "तुल्या यवाभ्यां कथिताऽत्र गुञ्जा वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणं च तेऽष्टौ" लीला० उक्ते ९चतुर्विंशतिरक्तिकामिते मानभेदे न०। "पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दशेति" मनूक्ते १०दशपलमिते ११पलस्य दशमांशे वैद्यकपरिभाषा "माषैश्चतुर्भिः शाणः स्यात् धरणः स निगद्यते। सुश्रुतोक्ते १२चतुर्माषकपरिमाणे पु०। भावे ल्युट्। १३धारणे न०। "सारं धरित्रीधरणक्षमञ्च" कुमा०।

धरणप्रिया स्त्री जिनानां शासनदेवताभेदे हेमच०।

धरणि(णी) स्त्री धृ–अनि। १पृथिव्यां अमरः वा ङीप्। ङीबन्तः २शाल्मलिवृक्षे शब्दच०। ३कन्दभेदे राजनि०।

धरणि(णी)ज धरणितो जायते जन–ड। १मङ्गले २नरकासुरे च ३धरणिजातमात्रे त्रि० "धरणिजे चतुर्थगे ज्वरजठराग्न्युद्भवः" वृ०स० १०४ अ०। ४सीतायां स्त्री।

धरणि(णी)धर पु० धरणिं(णीं) धरति धृ–अच् ६त०। १पर्वते २कच्छपे च राजनि०। ३विष्णौ हला० गोवर्द्धनधारित्वात्तस्य तथात्वं "स हि संवर्त्तको वह्निरनिलो धरणीधरः" विष्णु स०। "शेषदिग्गजादिरूपेण धरणीं धरतीति"भा०। "परमर्षिजनभुवनपतिः धरणिधरः स्तुतिविनयविधिः" भा०शा०३४८अ०। पर्वते "धरणीधरदुहितुर्भयादकौ" माघः। ६शिवे "प्रभवं सर्वभूतानां धारणं धरणीधरम्" भा० आनु० ८ अ० शिवस्तवे

धरणि(णी)रुह पु० धरण्यां रोहति रुह–क ७त०। वृक्षे "धरणिरुहाधिरुढो वधूर्लतायाः" माघः।

धरणीकन्द पु० धरणीनामकः कन्दः। १कन्दभेदे कन्दाग्नौ धाराकन्दे राजनि०।

धरणीकीलक पु० धरण्याः कीलक इव। पर्वते शब्दर०।

धरणि(णी)धृत् पु० धरणिं(णीं) धरति धृ–क्विप् तुक्। १पर्वते २अनन्ते देवे च "माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि। शेषस्य धरणीधृतः" हरिवं० १२० अ०।

धरणीपुर पु० धरण्याकारं पुरम्। धराकारे चतुरस्रे मण्डले न०। धरणीसदनादयोऽप्यत्र।

धरणीप्लव पु० धरण्याः प्लवो यस्मात्। समुद्रे त्रि०।

धरणीभृत् पु० धरणीं बिभर्त्ति भृ–क्विप् तुक् च। १पर्वते २विष्णौ ३अनन्ते च। "प्रादुर्भावातिदृष्टानि शृङ्गाणि धरणीभृताम्" हरिवं० २४९ अ०।

धरणीश्वर पु० ६त०।१शिवे शब्दरत्ना०२भूमिपतौ ३विष्णौ च

धरणीसुत पु० ६त०।१मङ्गले अवनेयशब्दे दृश्यम्।२नरकासुरे कुजशब्दे दृश्यम्। ३सीतायां स्त्री कालिकापु०३७ अ० तत्कथा दृश्या।

धरा स्त्री धरति विश्वं धृ–अच्।१पृथिव्याम् अमरः २गर्भाशये ३मेदसि च मेदि० ४नाड्यां राजनि०। "धरायां तस्य संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैषिणः" रघुः।

दानार्थकल्पितायां सुवर्णमयधरायां तद्विधानादि मत्स्यपुराणोक्तं हेमाद्रिदानखण्डे दर्शितं यथा

"मत्स्य उवाच। अथातः संप्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम्। पापक्षयकरं नृणाममङ्गल्यविनाशनम्। कारयेत् पृथिवीं हैमीं जम्बुद्वीपानुकारिणीम्। मर्य्यादापर्वतवतीं मध्ये मेरुसमन्विताम्। लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमन्विताम्। नदीनदशतोपेतामन्ते सागरवेष्टिताम्" "अनुकारिणीम् सदृशीमित्यर्थः। इह हि जम्बुद्वीपसदृशीं कुर्य्यादित्युक्तेः निखिलनगनगरसरोवरवनाद्यन्वितमहीसादृश्यप्राप्तौ मर्य्यादापर्वतवतीमित्यादिना तावन्मात्रान्वितधरण्यनुकार इति गम्यते। इतरथा सामान्येनैव तदन्तर्गतविशेषानर्थक्यप्रसङ्गात्, तदयमर्थः हैमीं पृथ्वीं कुर्य्यादित्युक्ते सप्तद्वीपवत्याः प्रसङ्गे जम्बुद्वीपानुकारिणीमित्युच्यते तत्रापि नानापर्वतानुकारप्रसङ्गे मर्य्यादापर्वतवतीमिति" तथा सति मेरोरनुकरणप्राप्तौ मध्ये मेरुसमन्वितामिति

नानादेवगणव्याप्त्यर्थं लोकपालाष्टकोपेतामिति। एवं च असंख्येयपर्वताश्रयणे पुराणान्तरोपदर्शितवर्षचतुष्टयादिपक्षपरिग्रहशङ्कानिवृत्त्यर्थं नववर्षसमन्वितामित्युच्यते। तत्र जम्बुद्वीपस्य प्रमाणं विष्णुपुराणे" हेमा०दा०। "नववर्षन्तु मैत्रेय! जम्बुद्वीपमिदं मया। लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात् कथितं तव। जम्बुद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तरः। मैत्रेय! वलयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्बहिः। जम्बुद्वीपः समस्तानां द्वीपानां मध्यतः स्थितः। तस्यापि मेरुर्मैत्रेय! मध्ये कनकपर्वतः। चतुरशीतिसाहस्रयोजनैरस्य चोच्छ्रयः। प्रविष्टः षोड़शाधस्ताद्द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः। मूले षोड़शसाहस्रो विस्तारस्तस्य सर्वतः" पुराणान्तरे तु, अष्टषष्टियोजनोच्छ्रय इत्युक्तम्। तथा "मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम्। इलावृतं महाभाग! चत्वारश्चात्र पर्वताः। विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः। पूर्वेण मन्दरोनाम दक्षिणे गन्धमादनः। वैभ्राजः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः" मर्य्यादापर्वतास्तु, ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः" "जाठरो देवकूटश्च पूर्वस्यान्दिशि पर्वतौ। तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ। कैलासोहिमवांश्चैव दक्षिणे वर्षपर्वतौ। पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तव्यवस्थितौ। त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरौ वर्षपर्वतौ। पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तव्यवस्थितौ। निषधः पारिया(पा)त्रश्च पश्चिमौ वर्षपर्वतौ। तौ दक्षिणोत्तरावायामावानीलनिषधायतौ"। नीलनिषधपर्वतौ तु, अग्रे वक्ष्येते। "लोकपालाष्टकोपेतामिति, लोकपाला इन्द्रादयोऽष्टौ, तेषां लक्षणं पूर्वमुक्तं ब्रह्माण्डदाने" तत्सन्निवेशाश्च मेरोरुपरि प्रदक्षिणक्रमेण पूर्वादिदिक्षु कर्त्तव्याः। नववर्षसमन्वितामिति। वर्षोपवर्णनञ्च, ब्रह्माण्डपुराणे "उत्तरं तत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्। एतद्वै भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः। भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम्। हरिवर्षं तथैवान्यं मेरोर्दक्षिणतो द्विज!। रम्यकं चोत्तरे वर्षं तस्यैवानु हिरण्मयम्। उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा। मेरोः पूर्वेण भद्राश्वं केतुमालं च पश्चिमे। वर्षे द्वे तु समाख्याते तयोर्मध्यमिलावृतम्। नवसाहस्रमेतेषामेकैकं द्विजसत्तम!" तथा। "हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्चैव दक्षिणे। नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः। सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते। लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथापरे" "लक्षप्रमाणावित्यादि इलावृतस्योभयपार्श्ववर्त्तिनौ नीलनिषधौ द्वौ पर्वतौ दैर्घ्येण लक्षगुणौ विज्ञेयौ, तद्बाह्यवर्त्तिनौ श्वेतहेमकूटौ नवतिसहस्रयोजनप्रमाणौ विज्ञेयौ, तथा तद्बाह्यस्थितौ शृङ्गीहिमवन्तौ अशीतिसहस्रयोजनप्रमाणावित्यर्थः। अत्र युक्तिरुक्ता मत्स्यपुराणे, "द्वीपस्य मण्डलीभावात् ह्रासवृद्धिः प्रकीर्त्तितेति"। ब्रह्माण्डपुराणे "मेरोस्तु पश्चिमे भागे नवसाहस्रसम्मिते। चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि गन्धमादनपर्वतः। चत्वारिंशत्सहस्राणि परिष्ठो महीतलात्। सहस्रमवगाढे तु सति द्विगुणविस्तरः। पूर्वेण माल्यवान् शैलस्तत्प्रमाणः प्रकीर्त्तितः" "अत्र शतसहस्रादियोजनपरिमाणानां पृथिव्यादीनां कर्त्तुमशक्यत्वात् योजनसहस्रस्थाने अर्द्धाङ्गुलादिमानं परिकल्प्य यथोक्तसंख्यातारतम्यमनुष्ठेयम्। नदीनदयुतोपेतमिति, नद्यो भागीरथीप्रभृतिकाः, नदाः शोणादयः, तेषां साकल्येन विधातुमशक्यत्वात् यावच्छक्यमनुकारः कर्त्तव्यः। अन्ते सागरवेष्टितामिति, यद्यपि यावत्परिमाणा पृथ्वी तावानेव सागरः तथाप्यनुकारमात्रोपदेशात् शक्यानुकारमात्रमाचरणीयम्"हेमा०"महारत्नसमाकीर्णां वसुरुद्रार्कसंयुताम्। हेम्नः पलसहस्रेण तदर्द्धेनाथ शक्तितः। शतत्रयेण वा कुर्यात् द्विशतेन शतेन वा। कुर्यात्पञ्चपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपि विचक्षणः। तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशावाहनं बुधः। ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्। वेद्यां कृष्णाजिनं कृत्वा तिलानामुपरि न्यसेत्। तथाष्टादश धान्यानि रसांश्च लवणादिकान्। तथाष्टौ पूर्णकलशान् समन्तात् परिकल्पयेत्। वितानकञ्च कौषेयं फलानि विविधानि च। तथांशुकानि रम्याणि श्रीखण्डशकलानि च। इत्येवं रचयित्वा तामधिवासनपूर्वकम्। शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लाभरणभूषितः। प्रदक्षिणं ततः कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः" मत्स्यपु० "महारत्नेत्यादि, महारत्नानि, माणिक्यप्रभृतीनि परिभाषायां, दर्शितानि, वसुरुद्रार्करूपमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, आच्छादनादिकमित्यादिग्रन्थेन देशकालशुद्धिश्राद्धदेवादिपूजाब्राह्मणवाहनाधिवासनादिसर्वं तुलापुरुषोक्तमनुष्ठेयं, पूर्णकलशान् स्रग्गन्धपञ्चरत्नदूर्वाङ्कुरचूतपल्लवान्वितानित्यवधेयं, वितानं पञ्चवर्णमिति। प्रदक्षिणं कृत्वेति, त्रिःप्रदक्षिणमावृत्येत्यर्थः, प्रदक्षिणादिकं च द्वितीयदिवसे पुण्याहमङ्गलकर्म-

शेषसमाप्तौ सर्वौषधिस्नानानन्तरमनुष्ठेयम्” हेमा “नमस्ते सर्वदेवानां त्वमेकं भवनं यतः। धात्री च सर्वभूतानामतः पाहि वसुन्धरे!। वसून् धारयसे यस्मात् वसु चातीव निर्मलम्। वसुन्धरा ततोजाता तस्मात्पाहि भयाद्दलम्। चतुर्मुखोऽपि नोमच्छेद्यस्मादन्तं तवाचले। अनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्दमात्। त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता। गायत्री ब्रह्मणः पार्श्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा। बुद्धिर्वृहस्पतौ ख्याता मेधा मुनिषु संस्थिता। विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततोविश्वम्भरा मता। धृतिः क्षितिः क्षमा क्षौणी पृथ्वी वसुमती रसा। एताभिर्मूर्त्तिभिः पाहि देवि! संसारसागरात्। एवमुच्चार्य्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत्। धरार्द्धं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत्। शेषञ्चैवाथ ऋत्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्जयेत्” मत्स्यपु० अत्रापि पूर्ववद्दानवाक्यमुच्चार्य्य जलपूर्वं दानमाचार्य्यानुज्ञया अन्येभ्योपि दानं दीनानाथादिभ्यः। स्वल्पे त्वेकाग्निविधानं, भूमिपतिकर्त्तव्ये कर्म्मणि ग्रामादिर्दक्षिणादानम् अशक्तकर्त्तृके यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणादानमित्यनुसन्धेयम्। अथ ब्राह्मणयाचनानन्तरं देवतापूजनविसर्जनानि कुर्य्यात्”। हेमा०आथर्वणगोपथब्राह्मणे, “अथ रोहिण्यां संकल्पशोधितो ब्रह्मा यथावीजरसरत्नगन्धावकीर्णतीर्थोदकपूर्णकलशमभिस्पृष्टाभिषेकमन्त्रैर्यथोक्तैर्दातारमभिषिञ्चति। “व्रतेन त्वं व्रतपते” इति व्रतमुपेत्यायाचिताशनावधःशायिनौ भवतो, व्रतोपचरं यथाशक्त्येकरात्रं पञ्चरात्रं वा द्वादशरात्रं व्रतञ्चरित्वा श्वोभूते तन्त्रमाज्यभागान्तं कृत्वान्वारभ्याथाज्यं जुहुयात् कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुषसूक्तमित्यथ सुवर्णमयीं भूमिं भूमेः प्रकृतिं गोचर्ममात्रां कृत्वानीय वेद्युत्तरां वेदिमित्युपस्थाप्य “गिरयस्ते पर्वता” इति पर्वतानवस्थाप्य हिरण्यरजतमणिमुक्ताप्रवालकादिभिरुपशोभयेद्यदहः संप्रयतीरिति (सामछन्दसा नेति नदीः कल्पयित्वा रसैश्च परिपूरयेत् “अपरमयमसि समुद्रन्त्वाभ्यपसृजामीति समुद्रान्)वनस्पतिः सह देवैर्नआपयच्छिति “दृहस्पतिर्नेति” वनस्पतीनन्यांश्च यत्त्वा मनसा सङ्कल्पयेन्मनसा सङ्कल्पवतीह भवति निधीन् विभ्रतीति नमस्कारयित्वा सत्यं दृहत्सत्यनुवाकीये देवासोदिव्येकादशस्थेति, पुण्याहं वाचयेत् संस्थापयेच्च द्विवो देवत्रातेनेत्यभिमन्त्र्य ब्राह्मणेभ्यो दद्याद्दातुरेषाश्चैरोहिणीकामं निकामं मा दुःख” इति। “यथा रोहन्ति बीजानि हलाकृष्टे महीतले। एवं कामाः प्ररोहन्ति प्रेत्येह मनसा सदा। सर्वेषामेव दानानां यत्फलं समुदाहृतम्। तत् प्राप्नोति च विप्रेभ्यो दत्त्वा भूमिं यथाविधि”। मत्स्यपुराणे “अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धेमधरां शुभाम्। पुण्यकालेऽभिसंप्राप्ते स पदं याति वैष्णवम्। विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना। नारायणपुरङ्गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत्। पुत्रपौत्रप्रपौत्रांश्च तारयेदेकविंशतिम्। इति पठति य इत्थं यः शृणोति प्रसङ्गादपि कलुषवितानैर्मुक्तदेहः समन्तात्। दिवममरवधूभिर्याति संप्रार्थ्यमानः पदममरसहस्रैः सेवितं चन्द्रमौलेः”लिङ्गपु० उक्तविधिस्तु तत्र खण्डे दृश्यः।

धराकदम्ब पु० धराजातः कदम्बः। धाराकदम्बे हारा०।

धराङ्कुर पु० धराया अङ्कुर इव। वायुफले शीकरे हारा०।

धरात्मज पु० ६त०। १मङ्गलग्रहे २नरकासुरे च ३सीतायां स्त्री तत्कथा कालिकापु० ३७ अ० दृश्या। धरापुत्रादयोऽप्यत्र।

धराधर पु०धरां धरति धृ—अच्। १पर्वते २अनन्ते ३विष्णौ च। “सत्यमेधो। धराधरः” विष्णुस०। “अ·शेरशेषैः शेषाद्यैरशेषां धारयन् धराम्” भाष्यकृतवाक्ये तन्निरुक्तिः।

धराधिप पु० ६त०। नृपे “माहेश्वरीमथ सभां समासाद्य धराधिपः” भा०व०४८अ०। धराधिनाथधराधीशादयोऽत्र

धरामर पु० धरायाममर इव। १भूदेवे ब्राह्मणे धरासुरादयोऽप्यत्र।

धरित्री स्त्री धृ—इत्र गौरा० ङीष्। भूमौ अमरः “सारं धरित्रीधरणक्षमञ्च” कुमा०। “गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया” माघः।

धरिमन् पु० धृ—इमनिच्। तुलापरिमाणे निरु०।
“तथाधरिममेयानां शतादभ्यधिके बधः” मनुः।

धरीमन् पु० धरिमन्+छान्दसो दीर्घः। १सारभूते वेदिरूपे स्थाने। “अयं जातो मनुषो धरीमणि” ऋ० १।१२८।१ “धरीमणि सारभूते वेदिरूपे स्थाने”भा० २धारके त्रि०। “वसूमन् पयसा धरीमणि” ऋ० ६।८६।४ “धरीमणि धारके” भा०।

धरुण त्रि० धृ—उनन्। धारके “धरुणोऽस्य पानाय” ताण्ड्यब्रा० ६।१।६। “धरुणोऽसि सर्वधारकोऽसि अपानेन प्राणवायोः शरीरे धारणात् धारयिता अपानः”भा०।स्त्रियां गौरा० ङीष् वा। “धरुण्यसि शाले! बृहच्छन्दा पूतिधारणः” अथ०३।१२।३ पक्षे टाप् च। “धरासि धरुणा०

स्तृता विश्वकर्मणा" यजु० १३।१६ २उदके निघण्टुः ३स्वर्गे च "उपसृजन् धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन्" यजु०८।५१ "धारयतीति धरुणोऽग्निः" वेददी० ४धारायाञ्च "अपामतिष्ठद्धरुणह्वरम्" ऋ० १।५४।१० धरुणशब्दो धारावचनः धरुणह्वरम् धारानिरोधकम्" भा०
५एकविंशतौ ६आदित्ये च तयोस्तथात्वं च शतब्रा० ८।४।१।१२ उक्तं यथा "धरुण एकविंशतिः" इति। य एवैकविंशस्तोमस्तं तदुपदधाति। तद्यत्तमाह धरुण इति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशोऽथो असौ वा आदित्यो धरुण एकविंशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चऽर्तवस्त्रय इमे लोका असावेवादित्यो धरुण एकविंशस्तद्यत्तमाह धरुण इति यदाह्येवैषोऽस्तमेत्यथेदं सर्वं ध्रियते आदित्योहभूत्वा पश्चात्तस्मौ तदेव तद्रूपमुपदधात्यथ संवत्सररूपाण्युपदधाति" "धरुणमधिरुह" यजु०।१।१८ ७ब्रह्मणि ८स्वर्गे पु० ९नीरे १०सम्मते त्रि० मेदि०।

धर्णसि पु० धृ-बा० नसि। १बले निघण्टुः। २धर्त्तव्ये वज्रादौ च "नि शुष्ण इन्द्र धर्णसिं वज्रम्" ऋ०८।६।१४। "धर्णसिं धर्त्तव्यम्" ३धारके च "दृचादि धर्णसिम्" ऋ०१।११।११

धर्णि त्रि० धृ-नि। "धारके "अग्निरीशे वसूनां शुचिं-र्धर्णिरेषाम्" १।१२७।७ "धर्णिः धारणकुशलः" भा०।

धत्तूर पु० धुस्तुर+पृषो०। धुस्तुरे पारस्करनि०।

धर्त्र न० धृ-त्र। १गृहे २यज्ञे ३धर्मे च उणादिको० ४धारके त्रि० "पञ्चानां त्वां वातानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि" तैत्ति० सं० १.६।१।२ "धर्त्रमसि दिवं दृंह ब्रह्मवनि बधाय" यजु० १।१८। धर्त्रं धारकम्" वेददी०।

धर्म्म पु०न०अर्द्धर्चा०ध्रियते लोकोऽनेन धरति लोकं वा धृ-मन्। "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" जै० सूत्रलक्षिते पदार्थे तत्र धर्मशब्दस्य यागादिपरत्वम् भाष्यसम्मतमन्यमते स्वर्गसाधनादृष्टभेदपरत्वं तथाहि "अथातो धर्मजिज्ञासेति" सूत्रभाष्ये "धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा, सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा। स कथं जिज्ञासितव्यः? को धर्मः, कथंलक्षणः, कान्यस्य साधनानि कानि साधनाभासानि, किंपरश्चेति। तत्र को धर्मः, कथंलक्षणः—इति एकेनैव सूत्रेण व्याख्यातं—'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः'—इति। कानि अस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि, किंपरश्चेति शेषलक्षणेन व्याख्यातं, क पुरुषपरत्वं क वा पुरुषो गुणभूतः?—इत्येतासां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यैतत् सूत्रम् 'अथातोधर्मजिज्ञासा'—इति। धर्मः प्रसिद्धो वा स्यात्, अप्रसिद्धो वा? स चेत् प्रसिद्धः, न जिज्ञासितव्यः; अथाप्रसिद्धः, नतरां; तदेतदनर्थकं धर्मजिज्ञासाप्रकरणं, अथवाऽर्थवत्?"। धर्मं प्रति हि विप्रतिपन्ना बहुविदः,—केचिदन्यं धर्ममाहुः, केचिदन्यं, सोऽयमविचार्य्य प्रवर्त्तमानः कञ्चिदेवोपाददानो विहन्येतार्थात् अनर्थं च ऋच्छेत्, तस्माद्धर्मो जिज्ञासितव्य इति, स हि निःश्रेयसेन पुरुषं संयुनक्तीति प्रतिजानीमहे" भा० "तदभिधीयते चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म। २ सू० "चोदना'—इति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमाहुः, आचार्य्यचोदितः करोतीति हि दृश्यते। लक्ष्यते येन तल्लक्षणं धूमो लक्षणमग्नेरिति हि वदन्ति। तया यो लक्ष्यते, सोऽर्थः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्तीति प्रतिजानीमहे। चोदना हि भूतं, भवन्तं, भविष्यन्तं, सूक्ष्मं, व्यवहितं, विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं, नान्यत् किञ्चनेन्द्रियम्," य एव श्रेयस्करः, स एव धर्मशब्देनोच्यते। कथमवगम्यतां?। यो हि यागमनुतिष्ठति, तं 'धार्मिकः'—इति समाचक्षते, यश्च यस्य कर्त्ता स तेन व्यपदिश्यते, यथा पाचकः, लावक इति। तेन यः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्ति, स धर्मशब्देनोच्यते। न केवलं लोके, वेदेऽपि 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः, तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्'—इति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं समामनन्ति। उभयमिह चोदनया लक्ष्यते, अर्थोऽनर्थश्च इति, कोऽर्थः? यो निःश्रेयसाय, ज्योतिष्टमादिः। कोऽनर्थः? यः प्रत्यवायाय, श्येनो, वज्रः, इषुरित्येवमादिः। कथं पुनरसावनर्थ?। हिंसा हि सा, सा मा भूत् इति अर्थग्रहणम्।"शावरभाष्यम्
एतन्मतानुसारेण लौगाक्षिभास्करेणोक्तं यथा "अथ को धर्मः किं तस्य लक्षणमिति चेदुच्यते। यागादिरेव धर्मः। तल्लक्षणस्तु वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनवदर्थो धर्मः। प्रयोजनेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजनवदिति। भोजनादावतिव्याप्तिवारणाय वेदप्रतिपाद्येति। अनर्थफलकत्वादनर्थभूते श्येनयागादावतिव्याप्तिवारणायार्थ इति। न च चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सौत्रधर्मलक्षणविरोधः चोदनाशब्दस्य तत्र विधिरूपवेदैकदेशपरत्वादिति वाच्यम्। सर्ववेदस्य तात्पर्य्येन धर्मप्रतिपादकत्वात्। स च यागादिः। "यजेत स्वर्गकामः" इत्यादि वाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते"।

अन्यमते तु अदृष्टविशेषस्यैव धर्मत्वं तत्त्वबोधिन्यां तदुभयमतं संक्षिप्य दर्शितं यथा

"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति। चोदनैव लक्षणं प्रमाणं यस्य तादृशो योऽर्थः स धर्मः चोदना प्रवर्त्तको वेदो विधिरूपः। चुद प्रेरणे इत्यस्माच्चौरादिकधातोः वेदमात्रस्यैवेयं परिभाषेत्यपरे। तथा च वेदैकप्रमाणगम्योऽर्थः पुण्यनामाऽदृष्टविशेषः धर्मः कार्य्यापूर्वापरनामा तथा च तार्किकाः "विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः। प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म उच्यते"। भविष्ये "धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधनम्"। तैत्तिरीयश्रुतिरपि "धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदतीति" प्रशंसामभिदधती अभ्युदयसाधनं धर्म इति प्रतिपादयति। भाष्यमपि "कोऽर्थो योऽभ्युदयाय"। गुरुमते विधेरपूर्वे शक्तत्वाऽपूर्वस्य विधिवाच्यत्वात् वेदगम्यत्वं सूपपन्नमेव। अगृहीतग्राहित्वस्य प्रामाण्यरूपत्वाद्वेदमात्रलभ्यत्वमपूर्वस्य। अन्येषां मते तु यागादेरिष्टसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यत्वेऽप्यपूर्वस्य, वेदस्य प्रवर्त्तकत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयत्वेन वेदमूलकत्वात् वेदप्रमाणकत्वम्। भट्टमते तु चोदना प्रेरणा फलभावना लिङाद्यर्थाभिधारूपा तया च केन कथमित्याकाङ्क्षामुत्थाप्य लक्ष्यते आम्नायते कर्त्तव्यत्वेन बोध्यते यः करणीभूतो धात्वर्थयागादिः स धर्म इत्यर्थः तथाच विश्वामित्रः "यमार्य्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः। स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते" इति। अतएव "चोदनागम्योऽग्निहोत्रादिधर्मो नातल्लक्षणचैत्यवन्दनादिरिति" शास्त्रदीपिका। तत्र चोदनागम्यो वेदबोधितकर्त्तव्यताक इत्यर्थः। अत्र मते धर्मशब्दो निरूढलाक्षणिकः अदृष्ट एव तस्य शक्तेः "स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः" इत्युक्त्वा "शक्तस्त्वाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च" इत्यमरोक्तेः द्रव्ये तज्जनके धर्मिणि त्रिषु वाच्यलिङ्गमित्यर्थः। अतएव भट्टवार्त्तिकं "द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते। तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते। ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः" इति। यद्यपि पुण्यनामादृष्टविशेष एव धर्मस्तदर्थस्तथापि द्रव्यक्रियादीनामपि धर्मत्वं व्यवस्थापयिष्यते तेषां धर्मजनकतया कारणे कार्य्यत्वोपचारात् तेषु धर्मव्यपदेश इति भावः। न ताद्रूप्येण न स्वरूपतः, अपि तु धर्मजनकतयेति शेषः। धर्मजनकत्वे मानमाह श्रेय इति "श्रेयोऽभ्युदयसाधनम्" उक्तभविष्यवचनात् तत्र साक्षात् स्वर्गादिसाधनमदृष्टं तत्साधनता यागादेरित्यर्थः ताद्रूप्येण स्वरूपतः। अत्र च वेदमात्रप्रमाणलभ्यसत्ताकार्थत्वं लक्षणं गुणविशेषस्य स्वरूपं, द्वितीयमते वेदैकप्रमितकर्त्तव्यताकार्थत्वं लक्षणं द्रव्यक्रियागुणादयः स्वरूपम् उभयत्र वेदप्रामाण्यादेव प्रामाण्यम्"।

तद्भेदादिकं हेमाद्रिव्रतखण्डे उक्तं यथा भविष्यपु० "वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणामतः परम्। वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा। वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्त्तते। वर्णधर्मः१ स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप। आश्रमञ्च समाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्त्तते। स खल्वाश्रमधर्मस्तु२ भिक्षादण्डादिको यथा। वर्णत्वमाश्रमत्वञ्च योऽधिकृत्य प्रवर्त्तते। स वर्णाश्रमधर्मस्तु३ मौञ्जी मेखला यथा। यो गुणेन प्रवर्त्तेत गुणधर्मः४ स उच्यते। यथा मूर्द्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम्। निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्त्तते। नैमित्तिकः५ स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा" "वर्णत्वमेकमाश्रित्येति एकशब्दो वक्ष्यमाणोभयनिमित्तव्यावृत्तिपरः, वक्ष्यमाणधर्मभिन्नत्वात् अतः त्वाश्रमत्वमनपेक्ष्य वर्णत्वनिमित्तकोऽतः सत्यामप्युपनयनस्याष्टवर्षत्वाद्यपेक्षायां नैकशब्दविरोध इति। अथवा वीप्सायामेकशब्दः ततश्चैकैकं वर्णत्वमुद्दिश्य यो विधीयते स वर्णधर्म इति अतएवाष्टवर्षादिवाक्यैरनेकवर्णत्वोद्देशेन विधीयमानमुपनयनं दृष्टान्तीकृतम्। निमित्तमेकमाश्रित्येत्यत्र प्रायश्चित्तस्य नित्यकाम्यवैधर्म्यमात्रेण नैमित्तिकत्वं न तु राहुदर्शननिमित्तस्नानादिवदकरणजनितदोषपरिहारार्थतया, निषिद्धकर्मकृताधर्मपरिहारार्थतयैव तद्विधानोपपत्तेः। न च जातेष्टिवदुभयार्थत्वं, तत्र फलनिमित्तयोरुभयोरुपात्तत्वान्न त्विह तथेति। साधारणधर्मस्तु महाभारते। "श्राद्धकर्म तपश्चैव सत्यमक्रोध एव च। स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं विद्यानसूयिता। आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो६ नृप!" चातुर्वर्ण्यस्येति शेषः। "तपश्चान्द्रायणादि। यदाह देवलः "व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनं तपः"। व्रतशब्दोऽत्र स्नानदानजपहोमपूजादिपरः। एतेन व्रतखण्डप्रतिपाद्यानां धर्माणामपि साधारणत्वं सूचितम्। काल-

ज्ञानमित्यनेन मोक्षखण्डप्रतिपाद्यानामपि धर्म्माणां साधारणत्वम्। न च शूद्राधिकरणन्यायेन शूद्राणां विद्यायामनधिकार इति कथं मोक्षधर्म्माणां साधारणत्वमिति वाच्यम् तेषामुपनयनाभावेनाध्ययनासम्भवाद्वेदवाक्यविचार एवानधिकारः न पुनरवैदिके "श्रावयेच्चतुरो वर्णानिति" शूद्राणामपि पञ्चयज्ञादिवत् पुराणस्मृतिप्रतिपाद्यविद्योपदेशदर्शनात्। ननु तथापि कथं वेदान्तवाक्यविचारजनितज्ञानाभावे शूद्राणां मोक्षधर्म्माधिकार इति चेत् नैवम् मोक्षसाधनस्य ज्ञानस्य तदेकसाध्यत्वासिद्धेः, तथा च श्रुतिः "तरति शोकमात्मवित् ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मविदाप्नोति परं विद्ययामृतत्वमश्नुते" इति, मोक्षस्यात्मज्ञानसाध्यतां वदति। आत्मज्ञानस्य च पुराणादिवचननिचयविचारपरिचयादप्युपपत्तेः श्रोतव्य इत्यादिवाक्यानां तु विचारनियमविधित्वानङ्गीकारात् अङ्गीकारे वा तस्य द्विजातिनियततया "श्रावयेच्चतुरो वर्णानित्यादिपुराणवचनविषयविधेरध्ययनविधिवद्विचारपर्य्यन्ततास्तु ततश्च यथा द्रव्यसाध्यत्वाविशेषेऽपि क्रतूनान्तत्तद्वर्णविहितोपायनियमार्जितद्रव्यसाध्यत्वम् एवमात्मज्ञानसाध्यत्वाविशेषेऽपि मोक्षस्य तदुपायविशेषजनितज्ञानसाध्यत्वमिति सर्व्वमनवद्यम्" तथा चोक्तं भागवते "स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरः। इति भारतमाख्यानं मुनिना कृपया कृतम्"। महाभारतेऽपि "मामुपाश्रित्य तु कौन्तेय! येऽपि स्युः पापयोनयः। स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्"। विष्णुः। "क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः। अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया। आर्ज्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम्। अनभ्यसूया च तथा धर्म्मः सामान्य उच्यते इति"। ब्रह्मवैवर्त्ते "विद्या, दया, दमः, शौचं, सत्यमस्तेयता तपः। जितेन्द्रियत्वमक्रोधो लज्जा धर्म्मः इति स्मृतिः"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "तस्य द्वाराणि यजनं तपोदानं दया क्षमा। ब्रह्मचर्य्यं तथा सत्यं तीर्थानुसरणं शुभम्। स्वाध्यायसेवा साधूनां सहवासः सुरार्च्चनम्। गुरूणां चैव शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च पूजनम्। इन्द्रियाणां जयश्चैव ब्रह्मचर्य्यममत्सरम्। गङ्गास्नानं शिवो देवो विप्रपूजात्मचिन्तनम्। ध्यानं नारायणस्यैतत् संक्षेपाद्धर्म्मलक्षणम्" "दानमित्यनेन दानखण्डप्रतिपाद्यानाम्, तीर्थानुसरणमित्यनेनापि तीर्थखण्डप्रतिपाद्यानाम् देवब्राह्मणपूजनमित्यनेनापि परिशेषखण्डप्रतिपाद्यानाम् देवतापूजनादिधर्म्माणां साधारणत्वम्"। बृहस्पतिः "दया, क्षमाऽनसूया, च शौचानायासमङ्गलम्। अकार्पण्यमस्पृहत्वं सर्व्वसाधारणानि च। परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा। आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्त्तिता। बाह्ये वाऽऽध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पातिके क्वचित्। न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता। न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि। नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्त्तिता। अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः। स्वधर्म्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम्। शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्म्मणा। अत्यन्तं तन्न कुर्व्वीत अनायासः स उच्यते। प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम्। एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। स्तोकादप्युपकर्त्तव्यमदीनेनान्तरात्मना। अहन्यहनि यत्किञ्चित् अकार्पण्यं हि तत् स्मृतम्। यथोपपन्ने सन्तोषः कर्त्तव्योऽस्त्यल्पवस्तुनि। परस्य चिन्तयन्नर्थं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता"। इत्येवं निरूपिताः षट्प्रकारा धर्म्माः। अन्यथाऽपि तद्भेदस्तत्रैवोक्तो यथा

विश्वामित्रः "यमार्य्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः। स धर्म्मो यं विगर्हन्ति तमधर्म्मं प्रचक्षते"। भृगुः "प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च द्विविधं कर्म्म वैदिकम्। सर्गादौ सृजता सृष्टं ब्रह्मणा वेदरूपिणा। प्रवृत्तसंज्ञको धर्म्मो गुणतस्त्रिविधो भवेत्। सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चेति भेदतः। काम्यबुद्ध्या च यत् कर्म्म मोक्षेऽपि फलवर्जितम्। क्रियते द्विज! कर्म्मेह तत् सात्त्विकमुदाहृतम्। मोक्षायेदं करोमीति सङ्कल्प्य क्रियते तु यत्। तत् कर्म्म राजसं ज्ञेयं न साक्षान्मोक्षदं भवेत्। कार्य्यबुद्ध्यानपेक्षं यत् कर्म्मविध्यनपेक्षया। क्रियते द्विजवर्य्येह तत्तामसमुदाहृतम्"।

धर्म्माधिष्ठातृदेवस्योत्पत्तिः तत्र खण्डे वराहपु० दर्शिता यथा "अथोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि धर्म्मस्य महतीं नृप!। माहात्म्येन समायुक्तां विस्तरेण नराधिप!। पूर्व्वं ब्रह्माव्ययः शुद्धः परात्परसंस्थितः। स सिसृक्षुः प्रजास्त्वादौ पालनं तास्वचिन्तयत्। तस्य चिन्तयतः स्वङ्गाद्दक्षिणाद्यात् सकुण्डलः। प्रादुर्बभूव पुरुषः श्वेतमाल्यानुलेपनः। तं दृष्ट्वोवाच भगवांश्चतुष्पादं वृषाकृ-

तिम्। पालयेमाः प्रजाः पुत्र! त्वं ज्येष्ठो जगतो भव। इत्युक्तः स समुत्तस्थौ चतुष्पादः कृते युगे। त्रेतायां स त्रिभिः पादैर्द्वाभ्यां वै द्वापरेऽभवत्। कलावेकेन पादेन प्रजाः पालयते विभुः। षड्भेदो ब्राह्मणानां स त्रेधा क्षत्रे व्यवस्थितः। द्वेधा वैश्येषु शूद्रेषु त्वेकधा जगतः प्रभुः। रसातलेषु सर्वेषु द्वापरेषु स्वयम्भुवः। चतुःशृङ्गस्त्रिपाच्चैव द्विशिराः सप्तहस्तवान्। त्रिधैव बद्धो विप्राणां सुखगः पालयन् प्रजाः"।

भाग० ४।१। अ०। तत्पत्नीपुत्रादिभेदा दर्शिता यथा "त्रयोदशाऽदाद्धर्माय तथैकामग्नये विभुः। पितृभ्य एकां युक्तेभ्यो भवायैकां भवच्छिदे। श्रद्धा मैत्री दया शान्तिस्तुष्टिः पुष्टिः क्रियोन्नतिः। बुद्धिर्मेधा तितिक्षा ह्रीर्मूर्त्तिर्धर्मस्य पत्नयः। श्रद्धाऽसूत ऋतिम् मैत्री प्रसादमभयं दया। शान्तिः सुखं मुदं तुष्टिः स्मयं पुष्टिरसूयत। योगं क्रियोन्नतिर्दर्पमर्थं बुद्धिरसूयत। मेधा स्मृतिं तितिक्षा तु क्षेमं ह्रीः प्रश्रयं सुतम्। मूर्त्तिः सर्वगुणोपेतौ नरनारायणावृषी। ययोर्जन्मन्यदो विश्वमभ्यनन्दत् सुनिर्वृतम्"।

वामनपुरा० अन्येऽपि तस्य भार्य्यापुत्रा उक्ता यथा "धर्मस्य भार्य्याऽहिंसाख्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम्। सम्प्राप्तं मुनिशार्दूल! योगशास्त्रविचारकम्। ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूत् द्वितीयश्च सनातनः। तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः। साङ्ख्यवेत्तारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम्। दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम्। ज्ञानयोगं न ते दद्युर्ज्यायांसोऽपि कनीयसाम्"। देवादिभेदेन धर्मभेदा वामनपु० ११ अ० उक्ता यथा "किंलक्षणो भवेद्धर्मः किमाचरणसत्क्रियः। यमाश्रित्य न सीदन्ति देवाद्यास्तु तदुच्यताम्। ऋषय ऊचुः। देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः। स्वाध्यायवेदवेत्तृत्वं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः १। दैत्यानां बाहुशालित्वं मात्सर्य्यं युद्धसत्क्रिया। विन्दनं नीतिशास्त्राणां हरभक्तिरुदाहृता २। सिद्धानामुदितो धर्मो योगयुक्तिरनुत्तमा। स्वाध्यायो ब्रह्मविज्ञानं भक्तिर्द्वाभ्यामपि स्थिरा ३। उत्कृष्टोपासनं ज्ञेयं नृत्यवाद्येषु वादिता। सरस्वत्यां स्थिरा भक्तिर्गान्धर्वो धर्म उच्यते ४। विद्याधरत्वमतुलं विज्ञानं पौरुषे मतिः। विद्याधराणां धर्मोऽयं भवान्यां भक्तिरेव च ५। गान्धर्वविद्यावेदित्वं भक्तिः स्थाणौ तथा स्थिरा। कौशल्यं सर्वशिल्पेषु धर्मः किम्पुरुषः स्मृतः ६। ब्रह्मचर्य्यममानित्वं योगाभ्यासरतिर्दृढा। सर्वत्र कामचारित्वं धर्मोऽयं पैतृकः स्मृतः ७। ब्रह्मचर्य्यं यताशित्वं जप्यं ज्ञानञ्च राक्षस!। नियमो धर्मवेदित्वमार्षं धर्मं प्रचक्षते ८। स्वाध्यायो ब्रह्मचर्य्यञ्च दानं यजनमेव च। अकार्पण्यमनायासं दयाहिंसाक्षमादयः। जितेन्द्रियत्वं शौचञ्च माङ्गल्यं भक्तिरुच्यते। शङ्करे भास्करे देव्यां धर्मोऽयं मानवः स्मृतः ९। धनाधिपत्यं भोगाश्च स्वाध्यायः शङ्करार्च्चनम्। अहङ्कारमशौचञ्च धर्मोऽयं गुह्यकेष्विति १०। परदाराभिमर्षित्वं परार्थेऽपि च लोलुपा। स्वाध्यायस्त्र्यम्बके भक्तिर्धर्मोऽयं राक्षसः स्मृतः ११। अविवेकतथाऽज्ञानं शौचहानिरसत्यता। पिशाचानामयं धर्मः सदा चामिषगृध्नुता १२। योनयस्तु द्वादशैताः सह धर्मैश्च राक्षस!। ब्रह्मणा कथिताः पुण्या द्वादशैव गतिप्रदाः"। २धनुषि ३यमे ४सोमपे च पु० मेदि०। ५सत्सङ्गे ६अर्हति जिने च पु० हेमच०। ७न्याये ८स्वभावे ९आचारे १०उपमायां ११क्रतौ १२अहिंसायाम्। १३उपनिषदि मेदि० पुंन०। १४आत्मनि तस्य सर्वस्य स्वस्मिन् धारणात् १५जीवे देहप्राणादेर्धारणात् १६षट्कलप्रस्तारे प्रथमगुरुकेऽन्त्यलघुचतुष्टयके द्वादशभेदे।

१७भाग्याख्ये लग्नेन्दुभ्यां नवमस्थाने तद्भावानयनं द्वादशभावशब्दोक्तदिशा बोध्यम्। तत्र चिन्त्यपदार्थां जन्मकाले तद्भावस्थग्रहयोगादिकफलं जातकपद्धतावुक्तं यथा "विहाय भावान् सकलान् प्रयत्नाद्भाग्याभिधं दैवविदा विचिन्त्यम्। भाग्यान्वितो ना यदि शीलविद्याः कुलं तदायुश्च भवेत् सुधन्यम्। लग्नाच्चन्द्राद् यद्भवेदङ्कसंख्यं भाग्यस्थानं प्राज्ञैः कीर्त्तितं तत्। चिन्त्यो वीर्य्याढ्यस्तयोस्तत्पतिः कः कस्मिन् भावे कीदृशः कारको वा। भाग्यालयं स्वामियुतेक्षितं चेत् स्वदेशतो भाग्यविवृद्धिं तत्। अन्येन दृष्टं त्वथ वा युतं चेदन्यत्र देशे फलदानदक्षम्। भाग्यभे शुभखगा मिलिताः स्यू राज्यदा न रिपुनीचगदृष्टे चेत्। धर्मधान्यसुखवृद्धिकराश्च स्वायुषः स्थिरधनस्य च दद्रै। नीचारिसंस्थाश्च न सौम्यदृष्टाः पापाश्च भाग्ये न शुभप्रदाः स्युः। क्रूरा अपि स्वे भवने शुभाः स्युर्विशेषतः सद्ग्रहवीक्षिताश्चेत्। पूर्णचन्द्रसहितं शुभदृभं चेत् स्यात् प्रधानपुरुषः पुरुषोऽसौ। खेचरेक्षणसमागमयुक्तं सद्गुरोस्तु युतितोऽतिविशेषात्। स्वोच्चस्थिताः सर्वनभश्च

रेन्द्राः शुभाः शुभस्थानगता विदध्युः। नरं सच्छ्रं शुभदृष्टदेहा भूपं हतारिं सुशरीरकीर्त्तिम्। तत्रादि खेचरयुतिश्च भाग्यभे भूपतिं हि जनयेत् बुधोन्निता। शौरिभूसुतगुरून्निता नरं कामकीर्त्तिधनसौख्यवर्जितम्। धर्मे तु तीर्थं दिनकृद्भवाब्दे चन्द्रो नखे१० वातमसृक् च शक्रे१४। मातुर्मृतिर्ज्ञोऽङ्कयुगे२६ कविर्माँ तिथ्यब्दके १५ तातमृतिं गुरुश्च”।

वर्षलग्नात् धर्मभावफलं नी० ता० उक्तं यथा “भौमेऽवद्पे त्रिनवगे क्रूरायुक्ते बलान्विते। गुणावहस्तदा मार्गश्चिरं कार्य्यं स्थिरं तनु। त्रिधर्मस्थोऽवद्पः सूर्य्यः कन्दलीमार्गसौख्यदः। अन्यप्रेषणयानं स्यात् स चेन्नाधिकृतो भवेत्। शुक्रेऽब्दपे त्रिनवगे मार्गसौख्यं विलोमगे। अस्ते वा कुगतिः सौम्ये देवयात्रा तथाविधे। क्रूरार्दिते कुयानं स्यात् गुरावेवं विचिन्तयेत्। इत्यथाब्दे लग्नधर्मपत्योर्यात्राऽस्यचिन्तिता। लग्नेशो धर्मपे यच्छन् स्वं महच्चिन्तिताध्वगः। एवं लग्नाब्दयोर्योगे मुथहाङ्कपयोरपि। गुरुस्थाने कुजे धर्मे सद्यात्रा भृत्यवित्तदा। स्वस्थाने लग्नपो भौमो दृष्टः सद्यानसौख्यदः। स्वस्थानगो हि बलवान् लग्नदर्शी सुयानदः। जन्माधिकारी ज्ञो मन्दस्थाने क्रूरयुतो यदा। पन्था रिपोः स्वकटकाद्गुरुशुक्रेन्दुजीवयोः। धर्मे शनिर्नाधिकारी पन्थानमशुभं वदेत्। इत्थं गुरौ दूरयात्रा नृपसङ्गस्ततो गुणः। कुजेऽवद्पे नष्टबले स्वजनाद्दूरतो गतिः। द्यूनेन्दिशा धर्मे इन्दौ सबलेऽध्वा विदेशजः। वर्षेशो बलवान् पापायुतः केन्द्रेऽधिकारवान्। अधिकारे गतिः सङ्ख्ये सैनापत्येऽपि वा वदेत्। एवंविधे कुजे जीवे युतेऽर्कांश्चगते पुनः। परसैन्योपरिगतिजयख्यातिसुखावहा। जीवाद्भवसगे भौमे शुभां यात्रां नृणां वदेत्”। १८ आर्षेये स्वष्टत्तिपदार्थे “धर्मादनिच् केवलात्” पा०बहु०अनिच्। विधर्मा सुधर्मा केवलादित्युक्तेः परमः स्वोधर्मो यस्येति बहुव्रीहौ न। सन्दिग्धसाध्यधर्मा इत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः समानविभक्तिकपदपूर्वकेतरत्वस्यैव केवलशब्दार्थत्वात् निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मा इत्यादौ अनिच्।

धर्म्मकर्म्मन् न० धर्मस्य धर्मार्थं कर्म। धर्मप्रतिपादककर्मभेदे “वेदप्रणिहितं धर्मकर्म तन्मङ्गलं परम्” ब्रह्मवै० पु०। धर्मकार्य्यधर्मक्रियादयोऽप्यत्र।

धर्म्मकथादरिद्र पु० धर्मार्थकथायां दरिद्रः। कलिकाले जातमानवे कलौ नृणां धर्मकथाशून्यत्वात् तथात्वम्।

धर्म्मकाम पु० धर्मं कामयते फलानभिसन्धानेन कम–अण् उप०स०। कर्त्तव्यबुद्ध्या धर्मकारके “अथ ते (तव) यदि धर्मविचिकित्सा वृत्तिविचिकित्सा वा स्यात्। ते तत्र ब्राह्मणा सम्यग्दर्शनयुक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामाः स्युः” एका० धृता तैत्तिरीयश्रुतिः। “धर्मकामाः जीवन्मुक्तवत् कर्मण्यौदासीन्यमकुर्वाणाः” एका०रघु०।

धर्म्मकाय पु० धर्मस्य धर्मार्थं कायोऽस्य। बुद्धे त्रिका०।

धर्म्मकील पु० धर्मस्य कील इव। राजशासने त्रिका०। संज्ञायां कन्। धर्मकीलक ब्रह्मशासने शब्दरत्न०।

धर्म्मकृत् त्रि० धर्मं धर्मसाधनं कर्म करोति कृ–क्विप् तुक्। १धर्मसाधनकर्मकरे। “ज्येष्ठासु च न बहुमित्रः सन्तुष्टो धर्मकृत् प्रचुरकोपः” वृ० सं०। २विष्णौ पु० धर्मगुप् “धर्मकृद्धर्मी” विष्णुस०। “धर्माधर्मविहीनोऽपि धर्ममर्य्यादास्थापनार्थं धर्ममेव करोतीति धर्मकृत्” भा०।

धर्मकेतु पु० धर्मः अहिंसारूपकर्म केतुर्यस्य। १बुद्धे शब्दा० तस्याहिंसारूपपरमधर्मकृत्त्वात् तथात्वम्। काश्यपवंश्ये २सुकेतुनृपपुत्रभेदे। “सुकेतुतनयश्चापि धर्मकेतुरिति श्रुतः” हरिवं० २९ अ०। “अलर्कात् सन्ततिस्तस्मात् सुनीतोऽथ निकेतनः। धर्मकेतुःसुतस्तस्मात् सत्यकेतुरजायत” भाग० ९।१७।६ ३निकेतनपुत्रे नृपभेदे च। धर्मः केतुरिवास्य। ४धर्मध्वजे त्रि०।

धर्मकोष पु० धर्मः कोष इव धर्मस्य कोषः समूहो वा। धर्मरूपे रक्षणीये १वस्तुनि २धर्मसमूहे च “ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते। ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तये” मनुः।

धर्मक्षेत्र न० तह्०। धर्म्मार्जनार्थक्षेत्रे कर्मभूमौ भारतवर्षे। धर्मस्य पूर्वपविद्यमानस्योत्पत्तेः विद्यमानस्य च वृद्धेर्निमित्ते शस्यस्येव २स्थानभेदे च “धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः” गीता। कुरुक्षेत्रस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं देवयजनस्थानमविमुक्तं वा कुरुक्षेत्रशब्दे दर्शितं तद्व्याहृत्तये धर्मक्षेत्रमिति विशेषणम्। “तस्मिन् याताः पाण्डवाः पूर्वविधिधार्मिका यदि पक्षद्वयहिंसानिमित्ताद्धर्म्माद्भीता निवर्त्तेरन् ततः प्राप्तराज्या एव मम सुताः अथ वा धर्मक्षेत्रमाहात्म्येन पापिनामपि मत्पुत्राणां कदाचित् चित्तप्रसादः स्यात्तदा च तेऽनुतप्ताः कपटोपात्तं राज्यं पाण्डवेभ्यो यदि दद्युस्तर्हि विनापि युद्धं हता एवेति स्वपुत्रराज्यालाभे पाण्डवराज्यलाभे च

दृढतरत्वमुपायमपश्यतो महानुद्वेग एव प्रश्नबीजम्” मधुसू०

धर्मगुप् त्रि० धर्मं गोपायति गुप–आयाभावपक्षे क्विप् ६त०। १धर्मरक्षके २विष्णौ पु० “धर्मगुप् धर्मकृत् धर्मी” विष्णुस०। “धर्मसंरक्षणार्थाय सम्भवामि युगे युगे” गीतायां तस्य धर्मरक्षार्थमाविर्भावस्योक्तेस्तस्य तथात्वम्।

धर्मघट पु० धर्मार्थं देयो घटः। सौरवैशाखे प्रत्यहं धर्मार्थं दीयमाने गन्धोदकभोज्यादिसहिते घटे। तद्विधानादि भविष्यपु० उक्तं यथा “विनिष्क्रान्ते ततश्चैत्रे यदा मेषगतो रविः। दोषादिरहिते काले चतुर्वर्षं समाचरेत्। तत्र नित्यं घटं दद्यात् मासमेकं सभोज्यकम्। चन्दनेन समालिप्तं दक्षिणादिभिरन्वितम्। व्रतमेतत् समाकुर्य्यात् यावत् वर्षचतुष्टयम्”। इदन्तु व्रतरूपं दानम्। हेमाद्रिदानखण्डे तु अन्यविधं धर्माख्यघटस्य दानमुक्तं यथा “अथ धर्मघटदानमाह विष्णुः “शीतलेन सुगन्धेन वारिणा पूरितं घटम्। शुक्लचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पदामोपशोभितम्। दध्योदनयुतं कुर्य्याच्छरावं तस्य चोपरि। उपानच्छत्रसंयुक्तं धर्माख्यं कल्पयेद्घटम्। पुष्पाक्षतं गृहीत्वा तु इमं मन्त्रमुदीरयेत्। ओं नमो विष्णुरूपाय नमः सागरसम्भव!। अपांपूर्णोद्धराशांस्त्वं दुःखसंसारसागरात्। उदकुम्भो मया दत्तो ग्रीष्मे काले दिने दिने। उदकुम्भप्रदानेन प्रीयतां मधुसूदनः”। भविष्योत्तरे “प्रत्यहं धर्मघटको वस्त्रसंवेष्टिताननः। ब्राह्मणस्य गृहे नेयः शीतामलजलः शुचिः। वसन्तग्रीष्मयोर्मध्ये यः पानीयं प्रयच्छति। पले पले सुवर्णस्य फलमाप्नोति मानवः। मार्गशीर्षात् समारभ्य उदकुम्भन्तु यः क्षिपेत्। दिने दिने सहस्रस्य गवां पुण्यफलं लभेत्। तस्यैवोद्यापनं कार्य्यं मासि मासि नरोत्तम। मण्डकावेष्टकाभिश्च पक्वान्नैः सार्वकामिकैः। उद्दिश्य शङ्करं विष्णुं ब्रह्माणमथ वा पितॄन्। सतिलं प्रोक्षयित्वा तु मन्त्रेणानेन मानवः। एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः। अस्य प्रदानात् सततं मम सन्तु मनोरथाः। अनेन विधिना यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति। वसन्ते ग्रीष्मसमये प्रपादानफलं लभेत्। प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः”। एतत् परमेव “दद्युर्धर्मघटांश्चापि सुगन्धोदकपूरितान्” काशीख० १२ अ० वचनम्। धर्मकुम्भादयोऽप्यत्र।

धर्मचक्र न० ६त०। धर्मसमूहे। “भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्मचक्रमवर्त्तत” भा० आ० १०९ अ०। “यत्र पूर्वाभिसर्गे वै धर्मचक्रं प्रवर्त्तितम्” भा० शा० १५७ अ०। धर्मस्य चक्रं यत्र। २बुद्धे पु० त्रिका०।

धर्मचक्रभृत् पु० धर्मचक्रं बिभर्त्ति भृ–क्विप् तुक्। १जिने धरणिः २धर्मसमूहधारके त्रि०।

धर्मचारिन् त्रि० धर्मं तत्साधनकर्म चरति चर–णिनि ६त०। १धर्मसाधनकर्मकारके। “स चेत् स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः” रघु०। स्त्रियां ङीप्। सा च २सहधर्मकारिण्यां जायायां शब्दरत्ना०। “ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिषत्रां गर्भमादधे” भा० व० २९ अ०। [हेमच०।

धर्मचिन्तन न० चिन्ति–भावे ल्युट् ६त०। धर्मस्य चिन्तायां

धर्मचिन्ता स्त्री चिन्ति–भावे अ ६त०। धर्मस्य चिन्तने उपाधौ अमरः।

धर्मज पु० धर्मार्थं जायते जन–ड। १औरसे प्रथमे पुत्रे “यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्नुते। स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः” मनुः। धर्मात् जायते जन–ड। २धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे। “एवं सञ्चिन्त्य भगवान् स्वराज्ये स्थाप्य धर्मजम्। नन्दयामास सुहृदः साधूनां वर्त्म दर्शयन्” भाग० १।१। १७। युधिष्ठिरस्य धर्मतो जन्मकथा भा० आ० १२२अ०। “संवत्सरधृते गर्भे गान्धार्य्या जनमेजय!। आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्ममच्युतम्। सा बलिं त्वरिता देवी धर्मायोपजहार ह। जजाप विधिवज्जप्यं दत्तं दुर्वाससा पुरा। आजगाम ततो देवो धर्मो मन्त्रबलात्ततः। विमाने सूर्य्यसङ्काशे कुन्ती यत्र जपस्थिता। विहस्य तां ततो ब्रूयाः कुन्ति! किन्ते ददाम्यहम्। सा तं विहस्यमानाऽपि पुत्रं देह्यब्रवीदिदम्। संयुक्ता सा हि धर्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह। लेभे पुत्रं वरारोहा सर्वप्राणभृतां हितम्। ऐन्द्रे १८ चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे। दिवामध्यगते सूर्य्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते। समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम्। जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचा शरीरिणी। एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः। विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति। युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः”। ३बुद्धभेदे ४दिव्यभेदे न० धनशब्दे दृश्यम्। ५धर्मतो जातमात्रे त्रि०। ६नरनारायणयोः पु० द्वि० व०। धर्मशब्दे तयोर्मूर्त्तिरूपधर्मपत्नीजन्मकथा दृश्या।

धर्मजन्मन् पु० धर्मतो जन्म यस्य । युधिष्ठिरे "धीच्य धर्ममथ धर्मजन्मना" माघः ।

धर्मजन्य त्रि० धर्मेण जन्यः । धर्मतो जाते सुखे "सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जन्यते" भाषायां तस्य तथोक्तत्वात् ।

धर्मजिज्ञासा स्त्री धर्मार्थं धर्माचरणाय जिज्ञासा । वेदवाक्यविचारे धर्मसन्देहे वेदवाक्यानां विषयेत्याद्यङ्गपञ्चकयुक्ते विचारभेदे धर्ममीमांसायाम् "अथातो धर्मजिज्ञासा" जै० सू० धर्ममीमांसाकर्ममीमांसाशब्दयोश्च समानार्थतया धर्मस्योपक्रमे तल्लक्षणनिर्देशाय प्रवृत्ते "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म" इति जै०२२ सूत्रे धर्मशब्दस्य कर्मपरत्वं भाष्यसम्मतं युक्तम् न तु पुण्यपरत्वमिति ।

धर्मजीवन पु० याजनप्रतिग्रहादिना परस्य धर्मम् उत्पाद्य जीवति जीव–ल्यु । याजनादिना परस्य धर्मोत्पादनेन जीवनोपाययुते ब्राह्मणभेदे । "यस्यापि धर्मसमयात् प्रच्युतो धर्मजीवनः" मनुव्याख्याने कुल्लू० ।

धर्मज्ञ त्रि० धर्मं जानाति ज्ञा–क । अयं धर्म इति ज्ञानयुते । "धर्मज्ञः सत्यवादी च" "अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दक्षं कुलोद्गतम्" मनुः ।

धर्मण पु० धर्माय नम्यते नम–वा० कर्मणि ड । (धामनि) ख्याते १वृक्षभेदे । (ढेमना) ख्याते ४सर्पभेदे च मेदि० ।

धर्मतीर्थ न० धर्मकृतं तीर्थम् । तीर्थभेदे "ततो गच्छेन्महाराज ! धर्मतीर्थमनुत्तमम् । यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवाननुत्तमं तपः । तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च विश्रुतम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन् ! धर्मशीलः प्रजायते । आसप्तमं कुलञ्चैव पुनीते नात्र संशयः" भा० व० ८४ अ० ।

धर्मद पु० धर्मं स्वधर्मफलं ददाति अन्यस्मै संक्रामयति दा–क । १स्वधर्मफलस्य अन्यस्मिन् संक्रामके २धर्मोत्पादके च "एतदेव महाधानं धर्मिष्ठे धर्मदं तथा" हरिवं०१२४अ० । ३कुमारानुचरभेदे पु० । "धर्मदो मन्मथभवः क्षुदीवक्षाश्च वीर्यवान्" भा० श० ४६अ० तदनुचरोक्तौ ।

धर्मदान न० "पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् । केवलं धर्मबुद्ध्या यत् धर्मदानं प्रचक्षते" देवलोक्ते प्रयोजनान्तरानुद्देशेन दाने

धर्मदार पु० ब०व० धर्मार्थमन्याधानाद्यर्थम् दाराः । धर्मार्थदारेषु । "धर्मदारान् वने त्यक्त्वा परकर्माकरोत् प्रभुः" कामन्दकीय नीतिशास्त्रम् ।

धर्मदीपिका स्त्री शौद्रप्रसिद्धे मीमांसाग्रन्थभेदे ।

धर्मदुघा स्त्री धर्मान् दोग्धि आधारस्य कर्तृत्वविवक्षया कर्त्तरि दुह–क घस्यान्तादेशः । धर्मदानस्थाने वहिर्वेद्याम् शब्दार्थचि० ।

धर्मदेश पु० धर्मसाधनं देशः । "स्वभावात् यत्र चरति कृष्णसारः सदा मृगः । धर्मदेश स विज्ञेयो द्विजानां धर्मसाधनम्" संवर्त्तोक्ते देशभेदे । छेशाद्रिशब्दे० विस्तारः ।

धर्मद्रवी स्त्री धर्मजनको द्रवो यस्याः गौरा० ङीष् । "विष्णुपादाग्रसम्भूते ! गङ्गे त्रिपथगामिनि ! । धर्मद्रवीति विख्याते ! पापं मे हर जाह्नवि ! । इत्युक्तायां गङ्गायाम् प्रा० त० दृश्यम् ।

धर्मद्रोहिन् पु० धर्माय परस्य धर्माचरणाय द्रुह्यति द्रुह–णिनि ४त० । राक्षसे । [वुद्धे हेमच० ।

धर्मधातु पु० धर्मैर्नाहिंसारूपं परमं धर्मं दधाति धा–तुन् ।

धर्मध्वजिन् पु० धर्मो ध्वजं चिह्नमिवास्त्यस्य इनि । लोके निजधार्मिकत्वख्यापनार्थं धर्मकारके धर्मचारिणि लिङ्गवृत्तौ "धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः" अमरः । "धर्मध्वजी सदालुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः" मनुः ।

धर्मन् पु० धृ–मनिन् । १धर्मे पुण्ये शुभादृष्टभेदे "प्रेतिरसि धर्मणे त्वा धर्मं जिन्व" ताण्ड्यब्रा० १।८।२ । "धर्म्मणे धर्माय" भा० । "निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा" सां०सू० । आत्मनो निर्गुणत्वान्न तस्य चित् धर्मो धर्म इत्यर्थः । "ज्ञानं नैवात्मनो धर्मः" इति सां०प्र०भृतवाक्यात् तथात्वम् । धर्मिन्शब्दे दृश्यम् । २धारके त्रि० । "पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम्" ऋ० १।१८७।१ "महो महान्तं धर्माणं सर्वस्य धारकम्" भा० । अनेनैवोपपत्तौ बहुव्रीहौ "धर्मादनिच् केवलात्" पा० अनिच्करणं पितृस्वरार्थं धर्मशब्दान्ततया प्रयोगनिरासार्थञ्च । [धर्मसुतादयोऽप्यत्र ।

धर्मनन्दन पु० ६त० । युधिष्ठिरे धर्मजशब्दे दृश्यम् ।

धर्मनाभ पु० धर्मः नाभिरिवास्य अच् समा० । विष्णौ हेमच० ।

धर्मनेत्र पु० १यदुवंश्ये हैहयस्य पुत्रे । यदुवंशोपक्रमे "हैहयस्याभवत् पुत्रो धर्मनेत्र इति श्रुतः" हरिवं० ३३ अ० । २पुरुवंश्ये नृपभेदे । "धार्त्तराष्ट्रसुतान् चाष्टस्त्रीनेतान् प्रसूतान् भुवि । प्रतीपं धर्मनेत्रं च सुनेत्रं चापि भारत !" भा० आ० ९४ अ० । अयञ्च प्रसिद्धात् धृतराष्ट्राद् भिन्नः धृतराष्ट्रस्य पितुः शान्तनोः प्रतीपपुत्र तया तत्र कीर्तनात् । "प्रतीपस्य त्रयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ । देवापिः शान्तनुश्चैव बाह्लीकश्च महारथ" । ३पौरवंश्यतंसुन्दपपुत्रभेदे च "तंसोः सुवोधो राजर्षिर्धर्मनेत्रः प्रतापवान्" हरिवं०१२अ०

धर्मनैपुण्यकाम पु० धर्मस्य नैपुण्यमतिशयं कामयते कम-ण्। पूर्वं गृहीतवेदप्राये पश्चाद् अध्ययनजन्यादृष्टवि-शेषेच्छौ। "नित्यानध्याय एव स्याद् ग्रामेषु नगरेषु च। धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा" मनुः। "नैपुण्य-मतिशयः धर्मातिशयार्थिनो ग्रामनगरयोः सर्वदान-ध्यायः स्यात्। कुत्सितगन्धे च सर्वस्मिन्नपि गम्य-माने। धर्मनैपुण्यकामं प्रत्ययं नित्यानध्यायोपदेशो, विद्यानैपुण्यकामस्य कदाचिदध्ययनमनुजानाति। ये शिष्याः केचिद् गृहीतवेदप्राया अध्ययननियमजन्या दृष्टेच्छवस्ते धर्मनैपुण्यकामाः। केचित् प्रथमाध्येतारो विद्यातिशयमात्रार्थिनस्ते विद्यानैपुण्यकामाः" कुल्लू०।

धर्मप(ट्ट)त्तन न० बृ० सं० १४ अ० कूर्मविभागे दक्षिण-स्यामुक्ते देशभेदे "वैदूर्यशङ्खमुक्तात्रिवारिचरधर्मपट्टन-द्वीपाः" २आवन्त्यां धर्मपुर्याम्। त्रिका०। तत् कारण-तयाऽस्त्यस्य अच्। ३मरिचे न० अमरः।

धर्मपति पु० धर्मस्य पतिर्यस्मात्। १धर्माधिपत्यसाधने वरुणे "अथ वरुणाय धर्मपतये। वारुणं यवमयं चरुं निर्व-पति तदेनं वरुण एव धर्मपतिर्धर्मस्य पतिं करोति परमता वै सा यो धर्मस्य पतिरसद्यो हि परमतां गच्छति तं हि धर्म उपयन्ति तस्माद् वरुणाय धर्म-पतये" शतब्रा० ५।३।३।९। धर्मः पतिरिव यस्य। २धर्मशीले च "वरुणो धर्मपतीनाम्" यजु० ९।३९। "वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधि-पत्ये त्वां सुवताम्" वेददी०।

धर्मपत्नी स्त्री धर्मार्थं पत्नी। निर्दोषायां पत्न्याम्। "प्रथमा धर्मपत्नी च द्वितीया रतिवर्द्धिनी। दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुपजायते। धर्मपत्नी समाख्याता निर्दोषा यदि सा भवेत्" दक्षसं०। "पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजन तत्परा। मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक् सुता-र्थिनी" मनुः। "औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिका-सुतः" याज्ञ०। १धर्मदेवस्य पत्नीषु दक्षकन्यारूपासु। "नामतो धर्मपत्न्यस्ताः कीर्त्त्यमाना निबोध मे। कीर्त्ति-र्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया तथा। बुद्धिर्लज्जा मतिश्चैव पत्न्यो धर्मस्य ता इय" भा० आ० ६६ अ०।

धर्मपत्र न० धर्मसाधनं पत्रमस्य। यज्ञोडुम्बरे शब्दच०।

धर्मपर त्रि० धर्मः परो यस्य। धर्मप्रधाने धर्मासक्ते "जितेन्द्रियो धर्मपरः" भा० व० २०५ अ०। धर्मपरा-यणोऽप्यत्र।

धर्मपरिणाम पु० धर्मरूपः परिणामः। पातञ्जलोक्ते चि-त्तस्य धर्मिणः व्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भाव-रूपे परिणामभेदे यथाह तत्र

"एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः" पात० सू०।

"एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणावस्था-रूपेण भूतेन्द्रियेषु धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामश्चा-ऽवस्थापरिणामश्चोक्तो वेदितव्यः तत्र व्युत्थाननिरोधयोर्ध-र्मयोरभिभवप्रादुर्भावौ धर्मिणि धर्मपरिणामः। लक्षण-परिणामश्च निरोधस्त्रिलक्षणः त्रिभिरध्वभिर्युक्तः स खल्व-नागतलक्षणमध्वानं प्रथमं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नः। यत्रास्य स्वरूपेणाभिव्यक्तिरे-षोऽस्य द्वितीयोऽध्वा न चातीतानागताभ्यां वियुक्तः। तथा व्युत्थानं त्रिलक्षणं त्रिभिरध्वभिर्युक्तं वर्त्तमानं लक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तमतीतलक्षणं प्रतिपन्न-मेषोऽस्य तृतीयोऽध्वा न चानागतवर्त्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तः। एवं पुनर्व्युत्थानमुपसम्पद्यमानमनागतल-क्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तं वर्त्तमानं लक्षणं प्रति-पन्नं यत्रास्य स्वरूपाभिव्यक्तौ सत्यां व्यापार एषोऽस्य द्वितीयोऽध्वा न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्त-मित्येवं पुनर्निरोध एवं पुनर्व्युत्थानमिति। तथाऽव-स्थापरिणामो निरोधलक्षणेषु निरोधसंस्कारा बलवन्तो भवन्ति दुर्बला व्युत्थानसंस्कारा इत्येष धर्माणामवस्था-परिणामः तत्र धर्मिणो धर्मैः परिणामो धर्माणाम् अध्वनां लक्षणैः परिणामो लक्षणानामप्यवस्थाभिः परि-णाम इत्येवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यं न क्षणमपि गुणवृत्तमवतिष्ठते। चलञ्च गुणवृत्तं गुण-स्वाभाव्यन्तु प्रवृत्तिकारणमुक्तं गुणानामिति। एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मधर्मिभेदात् त्रिविधपरिणामो वेदितव्यः। परमार्थतस्त्वेक एव परिणामो धर्मिस्वरूपमात्रो हि धर्मो धर्मिविक्रियैवैष धर्मद्वारा प्रपञ्च्यते इति तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्त्तमानस्यैवाध्वस्वतीतानागतवर्त्तमानेषु भावा-न्यथात्वं भवति न द्रव्यान्यथात्वं यथा सुवर्णभाजनस्य भित्त्वाऽन्यथा क्रियमाणस्य भावान्यथात्वमिति।" भा०

"ननु चित्तपरिणतिमात्रमुक्तं न तु तत्प्रकारा धर्म-लक्षणावस्थापरिणामास्तत् कथं तेषामतिदेश इत्यत आह। तत्र व्युत्थाननिरुद्धयोरिति। धर्मलक्षणा-वस्थाशब्दाः परं नोच्चारिताः न तु धर्मलक्षणावस्था

परिणामा नोक्ता इति संक्षेपार्थः। तथा हि व्युत्थान निरोधसंस्कारयोरित्यत्रैव सूत्रे धर्मपरिणाम उक्तः इमञ्च धर्मपरिणामं दर्शयता तेनैव धर्माधिकारिणो लक्षणपरिणामोऽपि तेन सूत्रित एवेत्याह लक्षणपरिणाम इति लक्ष्यते अनेनेति लक्षणं कालभेदः लक्षितवस्तु वस्त्वन्तरेभ्यः कालान्तरयुक्तस्योव्यवच्छिद्यत इति। निरोधस्त्रिलक्षणः अस्यैव व्याख्यानं त्रिभिरध्वभिर्युक्तः अध्वशब्दः कालवचनः स खल्वनागतलक्षणमध्वानं हित्वा तत् किमध्ववत् धर्मनिरोधत्वमप्यतिपतति नेत्याह धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नं यत्र निरोधोऽनागत आसीत् स एव सम्प्रति वर्त्तमानो ननु निरोधोऽनिरोध इत्यर्थः। वर्त्तमानतास्वरूपव्याख्यानं यत्रास्य स्वरूपेण स्वोचितार्थक्रियाकारिणाऽभिव्यक्तिः समुदाचारः एषोऽस्य प्रथममनागतमध्वानमपेक्ष्य द्वितीयोऽध्वा। स्यादेतत् अनागतमध्वानं हित्वा चेद्वर्त्तमानतामापन्नस्ताञ्च हित्वा अतीततामापत्स्यते हन्त भोः अध्वनाशत्पादविनाशौ स्यातां न चेष्यते नह्यसत उत्पादो नापि सतोविनाश इत्यत आह नचातीतानागताभ्यां सामान्यात्मनावस्थिताभ्यां वियुक्तइति। अनागतस्य निरोधस्य वर्त्तमानतालक्षणं दर्शयित्वा वर्त्तमानव्युत्थानस्यातीततां तृतीयमध्वानमाह तथा व्युत्थानमिति तत् किं निरोध एवानागतो न व्युत्थानं नेत्याह। एवं पुनर्व्युत्थानमिति व्युत्थान जात्यपेक्षया पुनर्भावः न व्यक्त्यपेक्षया न ह्यतीतं पुनर्भवतीति। स्वरूपाभिव्यक्तिरर्थक्रियाक्षमस्याविर्भावः सचैवं लक्षणपरिणाम उक्तः तज्जातीयेषु पौनःपुन्येन वर्त्तत इत्याह। एवं पुनरिति धर्मपरिणामसूचितमेवावस्थापरिणाममाह तथेति धर्माणां वर्त्तमानाध्वनां बलवत्त्वावलवत्वाऽवस्था तस्याः प्रतिक्षणं तारतम्येन परिणामः। उपसंहरति एष इति परिणामभेदानां सम्बन्धिभेदान्निर्धारयति तत्त्वानुभवानुसारात् धर्मिण इति। तत् किमेष परिणामो गुणानां कादाचित्को नेत्याह। एवमिति कस्मात्? पुनरयं परिणामः सदातन इत्यत आह। चलञ्चेति चोद्रेत्वर्थः इत्तं प्रचारः एतदेव कुत इत्यत आह। गुणस्वाभाव्यमिति उक्तमत्रैव पुरस्तात्। सोऽयं त्रिविधोऽपि चित्तपरिणामः भूतेन्द्रियेषु अतिकारेण निर्दिष्ट इत्याह एतेनेति। एष धर्मधर्मिभेदो धर्मधर्मिणोर्भेदमाचक्ष्य तत्र भूतानां पृथिव्यादीनां धर्मिणां गवादिर्घटादि वा धर्मपरिणामः। धर्माणां चातीतानागतवर्तमानरूपतालक्षणपरिणामः वर्तमानलक्षणापन्नस्य गवादेर्बाल्यकौमार यौवनवार्द्धक्यमवस्थापरिणामः। घटादीनामपि नवपुरातनतावस्थापरिणाम एवमिन्द्रियाणामपि धर्मिणां वक्त्रनीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामो धर्मस्य वर्त्तमानादि लक्षणपरिणामो वर्त्तमानलक्षणस्य रक्ताद्यालोचनस्फुटत्वास्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः। स चायमेवंविधो भूतेन्द्रियपरिणामो धर्मिणो धर्मलक्षणावस्थानां भेदमाश्रित्य वेदितव्यः। अभेदमाश्रित्याह परमार्थतस्त्विति तुशब्दोभेदपक्षाद्विशिनष्टि पारमार्थिकत्वमस्य ख्याप्यते नत्वन्यस्य परिणामस्य निषिध्यते। कस्मात्? धर्मिस्वरूपमात्रोह्यीति ननु यदि धर्मिविक्रियैव धर्मः कथमसङ्करप्रत्ययो लोके परिणामेष्वित्यत आह। धर्मद्वारेति धर्मशब्देन धर्मलक्षणावस्थाः परिगृह्यन्ते तद्द्वारेण धर्मिण एव विक्रियेत्येका चासङ्कीर्णा च द्वाराणामभेदोऽपि धर्मिणः परस्पराऽसङ्करात्। ननु धर्माणामभिन्नत्वे धर्मिणोऽध्वनाञ्च भेदे धर्मिणोऽनन्यत्वेन धर्मेणापि इह धर्मिवद्भवितव्यमित्यत आह तत्र धर्मस्येति भावः संस्थानभेदः सुवर्णादेर्यथा भाजनस्य रुचकस्वस्तिक व्यपदेशभेदो भवति तन्मात्रमन्यथा भवति। न तु द्रव्यं सुवर्णभेदमुपैति अत्यन्तभेदाभावादिति वक्ष्यमाणोऽभिसन्धिः।" विवृतिः

धर्मपाठक पु॰ धर्मं धर्मशास्त्रं पठति पठ—ण्वुल्। मन्वादिधर्मशास्त्राध्येतरि। "त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः" मनुः।

धर्मपाल त्रि॰ धर्मं पालयति पालि—अण् उप॰स॰। वर्णाश्रमधर्मरक्षके २दण्डे पु॰ तद्भीत्या लोकैर्धर्मस्य चरणात् तस्य तथात्वम्। "दण्ड एव च सर्वात्मा लोके चरति मूर्त्तिमान्। भिन्दन् छिन्दन् रुजन् क्लन्तन् दारयन् पाटयंस्तथा। घातयन्नभिधावंश्च दण्ड एव चरत्युत। असिर्विशसनो धर्मस्तीक्ष्णधर्मा दुराधरः। श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः सनातनः। शास्त्रं ब्राह्मणमन्त्राश्च शास्ता प्राग्वदतां वर !। धर्मपालोऽक्षरो देवः सत्यगो नित्यगोऽग्रजः। असङ्गो रुद्रतनयो मनुर्ज्येष्ठः शिवङ्करः। नामान्येतानि दण्डस्य कीर्त्तितानि युधिष्ठिर !" भा॰ शा॰ १२१ अ॰।

धर्मपुत्र पु॰ ६त॰। युधिष्ठिरे हेमच॰। १नरनारायणयो॰

षट्खोच द्वि०व० धर्मशब्दे दृश्यम् । धर्मतः कृतः पुत्रः । २धर्मतः कृते पुत्रे। "यावज्जटिधर्मपुत्र (परशुराम) परशुक्षुण्णाखिलक्षत्रियश्रेणीशोणितपिच्छिला वसुमती कोऽस्यामधास्यत् पदम्" महाना०। धर्मसुतादयोऽप्यत्र। धर्मजः पुत्रः । १युधिष्ठिरे २औरसे धर्मपत्नीजे पुत्रे च । धर्मजशब्दे मनुवाक्यं दृश्यम् ।

धर्मप्रतिरूपक पु० धर्मस्य प्रतिरूपमिव कायति कै—क। "शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखदायिनि। मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः" मनूक्तलक्षणयुक्ते धर्माभासे "यो बहुधनत्वाद्दानशक्तः सन् अवश्यभरणीये पितृमात्रादिज्ञातिजने दौर्गत्यात् दुःखोपेते सति यशोऽर्थमन्येभ्यो ददाति स तस्य दानविशेषो धर्मप्रतिरूपको न तु धर्म एव मध्वापातो मधुरोपक्रमः प्रथमं यशस्करत्वात् विषास्वादश्चान्ते नरकफलत्वात् तस्मादेतन्न कार्य्यम्" कुल्लू०।

धर्मप्रवक्तृ पु० धर्मं सन्दिग्धार्थे अयं धर्म इति प्रवक्ति प्र+वच—तृच्। धर्मनिर्णायके राज्ञां व्यवहारस्थानस्थे सभ्यभेदे। स च ब्राह्मण एव तदभावे क्षत्रियवैश्यौ न शूद्रः यथाह मनुः‘ ‘जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः। धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन। यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम्। तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः" "ब्राह्मणो धर्मप्रवक्तेति विधानादेव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा पुनर्न तु शूद्र इति शूद्रनिषेधो योग्यब्राह्मणाभावे क्षत्रियवैश्ययोरभ्यनुज्ञानार्थः। अत एव कात्यायनः "यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत्। वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्" कुल्लू०।

धर्मप्रवचन पु० धर्मं प्रवक्ति प्र+वच—ल्यु। शाक्यमुनौ शब्दार्थचि०।

धर्मप्रस्थ पु० तीर्थभेदे "ततो गच्छेत राजेन्द्र! धर्मप्रस्थं समाहितः। तत्र धर्मो महाराज! नित्यमास्ते युधिष्ठिर!। तत्र कूपोदकं कृत्वा ततः स्नातः शुचिस्तथा। पितॄन् देवांश्च सन्तर्प्य मुक्तपापो दिवं व्रजेत्" भा०व०८४अ०।

धर्मवाणिजिक त्रि० धर्मे वाणिजिक इव। फलकामनया कर्मकरे तस्य फलकामनया कृतत्वेन धर्मं दत्त्वा फलस्य ग्रहणात् वाणिजिकतुल्यत्वम् "धर्मवाणिजिका मूढाः फलकामा नराधमाः। अर्चयन्ति जगन्नाथं ते कामान्नाप्नुवन्त्युत" मल० त० विष्णुधर्मोत्तरपु०।

धर्मभगिनी स्त्री धर्मतः कृता भगिनी। १धर्मतः कृतायां भगिन्यां २गुरुकन्यायाञ्च। [पाठके शब्दच०।

धर्मभाणक पु० धर्मं धर्मार्थं भणति पठति। भारतादि-

धर्मभिक्षुक पु० धर्मार्थं भिक्षते भिक्ष—उक। मनूक्ते नवविधे धर्मार्थभिक्षाशीले। "सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम्। गुर्वर्थपितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः। नवैतान् स्नातकान् विद्याद्ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान्। निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः" मनुः। "सन्तानप्रयोजनत्वाद्विवाहस्य, सान्तनिको विवाहार्थी यक्ष्यमाणो अवश्यकर्त्तव्यज्योतिष्टोमादियागं चिकीर्षुः अध्वगः पान्थः सर्ववेदसः कृतसर्वस्वदक्षिणविश्वजिद्यागः, विद्यागुरोर्ग्रासाच्छादनादिरर्थः प्रयोजनं यस्य स गुर्वर्थः एवं पितृमात्रर्थोऽपि स्वाध्यायार्थी स्वाध्यायाध्ययनकालीनाच्छादनाद्यर्थी ब्रह्मचारी, उपतापी रोगी एतांश्च ब्राह्मणान् धर्मभिक्षाशीलान् स्नातकान् जानीयात्। एतेभ्यो निर्धनेभ्यो गोहिरण्यादि दीयत इति दानविद्याविशेषानुरूपेण दद्यात्" कुल्लू०।

धर्मभृत् त्रि० धर्मं बिभर्त्ति भृ—क्विप् तुक्। धर्मधारके "एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः" भा० व० १२२ अ०।

धर्मभृत त्रि० धर्मो भृतो येन। १रक्षितधर्मके २त्रयोदशस्य मनोः पुत्रभेदे पु०। "त्रयोदशस्य पुत्रास्ते विज्ञेयास्तु रुचेः सुताः। चित्रसेनो विचित्रश्च नयो धर्मभृतो धृतः" हरिवं० ७ अ०।

धर्मभ्रातृ पु० धर्मतः कृतो भ्राता। १गुरुपुत्रादौ २भ्रातृत्वेन प्रतिपन्ने एकाश्रमिणि च "वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः। क्रमेणाचार्य्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः" याज्ञ०। "धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता तीर्थशब्दस्याश्रमवाचित्वादेकतीर्थ्येकाश्रमी। धर्मभ्राता चासावेकतीर्थी चेत्यर्थः" वीर०मि०।

धर्ममूल न० तद्६०। धर्मस्य प्रमाणे, तानि च मन्वादिभिर्दर्शितानि। तत्र मनुः "वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च"। विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदाङ्गानि षडेव चेति" विधिरज्ञातज्ञापको वेदभागः विधेयोमन्त्रः तर्को मीमांसा। अङ्गान्याह देवलः "शिक्षाव्याकरणनिरुक्तच्छन्दःकल्पज्योतींषीति वेदाङ्गानि" "शुचौ तु चरिते शीलमित्याचारश्चैव

शीलत्वाभिधानात् कथं पृथगुपादनम् । न आचर्य्यानुष्ठानलक्षणक्रियारूपत्वादाचारस्य स्वरूपविशेषत्वाच्छीलस्य व्यक्त एव भेदः । "शुचौ तु चरिते शीलमिति" शीलस्य चरितविशेषहेतुत्वादुपचारेण चरितत्वाभिधानम् । अथ शीलं कस्य धर्मतां प्रमापयति । आत्मन एव पुरुषविशेषस्वभावोऽन्यथानुपपद्यमानः स्वस्य श्रेयःसाधनतां बोधयति । तथा च ब्राह्मण्यतेत्यादिहारीतवचने भावप्रत्ययान्ततयाभिधानं शीलस्य क्रियाव्यतिरेकितां बोधयत् स्वभावतामेव ज्ञापयति यदाह हारीतः "ब्राह्मण्यता१ देवपितृभक्तता२ सौम्यता३ अपरोपतापिता४ अनसूयता५ मृदुता६ अपारुष्यं७ मित्रता८ प्रियवादित्वम्९ कारुण्यं१० कृतज्ञता११ शरण्यता१२ प्रशान्तिः१३ चेति त्रयोदशविधं शीलम्"। आचारो विवाहादौ कङ्कणबन्धनाद्यनुष्ठानम् । आत्मतुष्टिरत्र धर्मसन्देहे वैदिकसंस्कारवासितान्तःकरणानां साधूनामेकस्मिन् पक्षे मनःपरितोषः। याज्ञवल्क्यः "श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् । पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः। वेदाः स्थानानि विद्यानाम् धर्मस्य च चतुर्दश"।

धर्ममेघ पु० धर्मान् मेहति वर्षति मिह—अच् घश्चान्तादेशः इत०। पातञ्जलोक्ते असंप्रज्ञातसमाधौ। तल्लक्षणादि पात० सूत्रभाष्यविवृतिषूक्तं यथा "प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः" सू० ।

"यदायं ब्राह्मणः प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्ममेघोनाम समाधिर्भवति" भा०

"ततः प्रसंख्यानादकिञ्चित् सर्वभावाधिष्ठातृत्वादि प्रार्थयते प्रत्युत तत्रापि क्लिश्नाति परिणामित्वदोषदर्शनेन विरक्तः सर्वथा विवेकख्यातेरेव भवति एतदेव विवृणोति तत्रापीति यदा व्युत्थानप्रत्यया भवेयुः तदा नायं ब्राह्मणः सर्वथा विवेकख्यातिः यतस्तस्य प्रत्ययान्तराणि न भवन्ति ततः सर्वथा यदा विवेकख्यातिरिति तदास्य धर्ममेघःसमाधिर्भवति । एतदुक्तं भवति प्रसंख्याने विरक्तस्तन्निरोधमिच्छन् धर्ममेघं समाधिमुपासीत तदुपासने च सर्वथा विवेकख्यातिर्भवति" विवृतिः ।

"ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः" सू० ।

"तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तो भवति कस्मात् यस्माद्विपर्ययो भवस्य कारणं, न हि क्षीणविपर्ययः कश्चित् केनचित् क्वचिज्जातो दृश्यते इति" भा० ।

"तन्निरोधं पारयतीति तस्य च प्रयोजनमाह। ततः । कस्मात् पुनर्जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तोभवति उत्तरं यस्मादिति क्लेशकर्मवासनेषु क्षिण कर्माशयो जात्यादिनिदानं, न चासति निदाने निदानी भवितुमर्हति यथाहात्र भगवानक्षपादः "वीतरागजन्मादर्शनादिति" विवृतिः ।

"तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्यात् ज्ञेयमल्पम् ।" सू०

"सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानन्त्यं भवति तमसाभिभूतमावृतं ज्ञानसत्त्वं क्वचिदेव रजसा प्रवर्त्तितमुद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति तत्र यदा सर्वैरावरणमलैरपगतमलं भवति तदा भवत्यस्यानन्त्यं ज्ञानस्यानन्त्यात् ज्ञेयमल्पं सम्पद्यते यथाकाशे खद्योतः, यत्रेदमुक्तम् 'अन्धो मणिमविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् । अग्रीवस्तं प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्वोऽभ्यपूजयदिति" भा० ।

"अथैवं धर्ममेघे सति कीदृशं चित्तमित्याह । तदेति आव्रियते चित्तसत्त्वमेभिरिति आवरणानि मलाः क्लेशकर्माणि सर्वे च ते आवरणमलाश्चेति सर्वावरणमलाः तेभ्योऽपेतस्य ज्ञानस्य चित्तसत्त्वस्य ज्ञायतेऽनेनेति अनया व्युत्पत्त्या, आनन्त्यादपरिमेयत्वात् ज्ञेयमल्पम् । यथा हि शरदि घनपटलमुक्तस्य चन्द्रार्चिषः परितः प्रद्योतमानस्य प्रकाशानन्त्यात् प्रकाश्याः घटादयोऽल्पाः प्रकाशन्ते एवमपगतरजस्तमसश्चित्तसत्त्वस्य प्रकाशानन्त्यादल्पं प्रकाश्यमिति तदेतदाह सर्वैरिति एतदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति आवरकेण तमसाभिभूतमिति क्रियाशीलेन रजसा प्रवर्त्तितमत एवोद्घाटितं तमइत्यर्थः । अतएव सर्वान् धर्मान् ज्ञेयान् मेहति वर्षति प्रकाशनेनेति धर्ममेघ इत्युच्यते । नन्वयमस्तु धर्ममेघः समाधिः सवासनक्लेशकर्माशयप्रशमहेतुः अथ तस्मिन्नपि कस्मात् न जायते पुनर्जन्तुः इत्यत आह । यत्रेदमुक्तमिति कारणसमुच्छेदेऽपि चेत् कार्यं क्रियते हन्त भोः मणिवेधादयोऽन्धादिभ्यो भवेयुः प्रत्यक्षाः, तथा चानुपपन्नार्थतायामाभाणको लौकिक उपपन्नार्थः स्यात् । अविध्यदन्धोमणिमिति आवयत् ग्रथितवान्, प्रत्य-

मुच्चत् पिनद्धवान्, अभ्यनुजयत् स्तुतवानिति" विद्वृतिः। "ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्।" सू०

"तस्य धर्ममेघस्योदयात् कृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः परिसमाप्यते नहि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणमप्यवस्थातुमुत्सहन्ते।" भा०

"ननु धर्ममेघस्य परा काष्ठा ज्ञानप्रसादमात्रं परं वैराग्यं समूलघातमपहन्तु व्युत्थानसमाधिः संस्कारान् सक्लेशकर्माशयान्, गुणास्तु स्वतएव विकारकरणशीलाः कस्मात्तादृशमपि पुरुषं प्रति देहेन्द्रियादि नारभन्ते इत्यत आह। ततो—गुणानाम्। शीलमिदं गुणानां यं प्रति कृतार्थास्तं प्रति न प्रवर्त्तन्ते इति भावः" विद्वृतिः। [शब्दच०।

धर्मयु त्रि० धर्म+अस्त्यर्थे वा०यु। धर्मविशिष्टे धार्मिके

धर्मयुग न० धर्मप्रधानं युगं शाक० त०। सत्ययुगे "नात्यर्थं धार्मिकस्तस्य स हि धर्मयुगेऽभवत्" हरिवं० १२अ०। (सः कृष्णपुत्रो वाङ्कः)।

धर्मयुज् त्रि० धर्मेण युज्यते युज—कर्मणि क्विप्। १धर्मयुक्ते २न्यायार्जितद्रव्ये न०। "दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा देयञ्च धर्मयुक्। देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः" देवलः। "धर्मयुक् न्यायार्जितद्रव्यम्" शुद्धित० रघु० तथाच विष्णुध० "देश काले तथा पात्रे धनं न्यायागतं तथा। यद्दत्तं ब्राह्मणश्रेष्ठाख्ननन्तं तत् प्रकीर्त्तितम्"

धर्मयूप पु० धर्मस्य यूप इव। विष्णौ। "धर्मयूपो महामखः" विष्णुस०। "यूपे पशुवत् भगवत्समाराधनात्मका धर्मास्तत्र वध्यन्तेऽतो धर्माणां यूपः" भा० यथा यूपः पशूनां नियोजनस्थानमेवं विष्णुः स्वसमाराधनात्मकानां धर्माणां स्थानमित्यर्थः।

धर्मरत्न न० जीमूतवाहनकृते स्मृतिनिबन्धभेदे।

धर्मरथ पु० सगरनृपपुत्रभेदे स च कपिलमुनिनेत्राग्निदग्धावशेषितानां वंशकराणां चतुर्णां मध्ये एकतमः। यथाह हरिवं० १४ अ०। "स धर्मविजयी राजा विजित्येमां वसुन्धराम्। अश्वं प्रचारयामास वाजिमेधाय दीक्षितः। तस्य चारयतः सोऽश्वः समुद्रे पूर्वदक्षिणे। वेलासमीपेऽपहृतो भूमिञ्चैव प्रवेशितः। तं तं देशं तदा पुत्रैः खानयामास पार्थिवः। आसेदुस्ते तदा तत्र खन्यमाने महार्णवे। तमादिदेवं पुरुषं हरिं कृष्णं प्रजापतिम्। विष्णुं कपिलरूपेण स्वपन्तं पुरुषोत्तमम्। तस्य चक्षुः समुत्थेन तेजसा प्रतिबुध्यतः। दग्धास्ते वै महाराज चत्वारस्त्ववशेषिताः। बर्हकेतुः सुकेतुश्च तथा धर्मरथो नृपः। शूरः पञ्चजनो नाम तस्य वंशकरा नृप। प्रादाच्च तस्मै भगवान् हरिर्नारायणो वरम्। अक्षयं वंशमिक्ष्वाको! कीर्त्तिञ्चाप्यनिवर्त्तिनीम्। पुत्रं समुद्रञ्च विभुः स्वर्गे वासन्तथाऽक्षयम्। पुत्राणां चाक्षयान् लोकान् तस्य ये चक्षुषा हताः। समुद्रश्चार्घमादाय ववन्दे तं महीपतिम्। सागरत्वञ्च लेभे स कर्मणा तेन तस्य वै। तञ्चाश्वमेधिकं सोऽश्वं समुद्रादुपलब्धवान्। आजहाराश्वमेधानां शतं स सुमहायशाः। पुत्राणाञ्च सहस्राणि षष्टिस्तस्येति नः श्रुतम्।"

२अनुवंश्यस्य दिविरथस्य पुत्रभेदे च। "खमनोऽङ्गदो जज्ञे तस्माद्दिविरथस्ततः। सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे चित्ररथोऽप्रजः" रोमपाद इति ख्यातः भाग० ९।२३।२

धर्मराज् पु० धर्मेण राजते राज—क्विप्। १यमे "सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमश्च धर्मराट्" मनुः। २धर्मेण राजमाने धार्मिके त्रि०। "अथोपविष्टं शयने गौतमं धर्मराट् तदा" भा० शा० १७०अ०। धर्मराट् इति नाडीजङ्घस्य विशेषणम्।

धर्मराज पु० धर्मेण राजते राज—अच् ३त०। धर्माणां राजा ईश्वरो वा टच्समा०। १जिने २यमे च अमरः। ३नृपे ४युधिष्ठिरे च शब्दरत्ना०। तत्र जिनस्य अहिंसारूपपरमधर्मेण राजनात् तथात्वं यमस्य च तथात्वमुक्तम् भा० व० २९६ अ०। "विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवांस्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः। समेन धर्मेण चरन्ति ताः प्रजास्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता" "तथेत्युक्त्वा तु तं पाशं मुक्त्वा वैवस्वतो यमः। धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत्" नृपाणां तथात्वञ्च "इन्द्रानलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च। चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः। यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मिता नृपाः" मनुना यममात्रातो निर्माणस्योक्तेः धर्मराजवद् अधर्मरतानां नराणां नियमनाद्वा तथात्वम् बोध्यम्। युधिष्ठिरस्य धर्मप्रधानत्वात् तथात्वम्। "सहायमध्वरधुरां धर्मराजो विवक्षते" माघः। समासान्तविधेरनित्यत्वात् क्वचिदार्षे न टच्समा०। "जयाशीर्भिश्च तं विप्रो धर्मराजानमार्चयत्" भा० स० ५ अ०।

धर्मराट् त्रि० धर्मं राति ददाति रा—तृच्। १धर्मदातरि स्त्रियां ङीप् सा। च २नृपस्य "आपो देव्य ऋषीणां विश्वरात्र्यो

दिव्यामदन्त्योयाः शङ्कराः धर्मराजगः" हरिवं०१२८अ०

धर्म्मलक्षण न० धर्मो लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेन लक्ष–करणे ल्युट्। १धर्मप्रमापके वेदादौ। धर्ममूलशब्दे दृश्यम्। २मीमांसायां स्त्री ङीप्। भावे ल्युट् इत०। चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" जै० सूत्रोक्ते ३धर्मस्य लक्षणे इतरभेदानुमापके धर्मस्वरूपादौ च धर्मशब्दे दृश्यम्। "धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्" इति मनूक्ते। "पात्रे दानं मतिः कृष्णे मातापित्रोश्च पूजनम्। श्रद्धा बलिर्गवां ग्रासः षड्विधं धर्मलक्षणम्" इत्युक्ते च ४धर्मस्य साधने च।

धर्म्मवत् त्रि० धर्म्म+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। धर्मयुक्ते धार्मिके। "मित्रावरुणवन्त उत धर्मवन्तः" ऋ० ८।३५।१२

धर्म्मवर्म्मन् त्रि० धर्मः वर्म इव यस्य। १धर्ममात्रस्यैव व्यावरकत्वेन धारके २धर्मं कवचत्वेनाभिमन्यमाने। धर्मस्य वर्मेव। ३धर्मरक्षके न०। "ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि" भाग० १।१।२ [त्रिका०।

धर्म्मवासर पु०धर्मस्य तत्साधनस्य वासरः। पौर्णमास्यां

धर्म्मवाहन पु० धर्मं वाहयति प्रापयति नरान् वाहि–ल्यु। १शिवे त्रिका०। भावे ल्युट्। धर्मस्य २प्रापणे न०। इत०। धर्मस्य धर्मराजस्य याने ३महिषे।

धर्म्मविद् त्रि० धर्मं वेत्ति विद–क्विप्। धर्मज्ञे। "चक्रितीर्थेन धर्मवित्" मनुः। [विष्णु स०।

धर्म्मविदुत्तम पु० इत०। विष्णौ "धर्मो धर्मविदुत्तमः"

धर्म्मविद्या स्त्री इत०। १मीमांसादिविद्यायां २तदुपलक्षित शास्त्रे च। ततः क्रत्वा० ठक्। धार्मविद्यिक तद्वेत्तरि तद्ग्रन्थाध्येतरि च।

धर्म्मविप्लव पु० इत०। धर्मस्य व्यतिक्रमे।

धर्म्मविवेक धर्मस्य विवेकोऽत्र। हलायुधकृते धर्मनिबन्धभेदे

धर्म्मवीर पु० वीरभेदे "स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वित चतुर्द्धा स्यात्" सा०द० उक्ते १वीररसभेदे २तद्युक्ते च "धर्मवीरो युधिष्ठिरादिः" सा० द०।

धर्म्मवृद्ध त्रि० धर्मेण वृद्धः। धर्मेण वृद्धे श्रेष्ठे अतिशयधर्मयुक्ते "न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते" कुमा०। २यादवे अक्रूरभ्रातृभेदे पु०। "श्वफल्कश्चित्रकश्चैव गान्दिन्यान्तु श्वफल्कतः। अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्रा द्वादश विश्रुताः। धर्मवृद्धः सुकर्मा च क्षेत्रोऽपक्षोऽरिमर्दनः" भाग० ६।२४।६।

धर्मवैतंसिक पु०धर्मे वैतंसिक इव आत्मनो धार्मिकत्वख्यापनाय दातरि। "धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा। ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम्। पापेन कर्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरङ्कुशः। रागमोहान्वितोऽशान्तः कलुषीं योनिमाप्नुयात्" वह्निपु०।

धर्मव्याध पु० धर्मप्रधानो व्याधः शाक०। धार्मिके व्याधभेदे तत्कथा भा० व० २१४ अध्यायादौ दृश्या। तत्र व्याधस्य ब्राह्मणं प्रति स्वकर्मविपाकस्तत्रोक्तो यथा "शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ!। अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मजः। वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाङ्गानाञ्च पारगः। आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्नवस्थामाप्तवानिमाम्। कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः। संसर्गाद्धनुषि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज!। एतस्मिन्नेव काले तु मृगयानिर्गतो नृपः। सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः। ततोऽभ्यहनन्मृगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति। अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयाऽपि द्विजसत्तम!। ताडितश्च ऋषिस्तेन शरेणानतपर्वणा। भूमौ निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन्। नापराध्याम्यहं किञ्चित् केन पापमिदं कृतम्। मन्वानस्तं मृगञ्चाहं सम्प्राप्तः सहसा विभो!। अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा। अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः। तमुग्रतपसं विप्रं निष्टनन्तं महीतले। अजानता कृतमिदं मयेत्यहमथाब्रुवम्। क्षन्तुमर्हसि मे सर्वमिति प्रोक्तो मया मुनिः। ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मां क्रोधमूर्च्छितः। व्याधस्त्वं भविता क्रूरः शूद्रयोनाविति द्विज!। २१४ अ०। व्याध उवाच। एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम। अभिप्रासादयमृषिं गिरा त्राहीति मां तदा। अजानता मयाऽकार्यमिदमद्य कृतं मुने!। क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति। ऋषिरुवाच। नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम्। आनृशंस्यात्त्वहं किञ्चित्कर्त्ताऽस्म्यनुग्रहमद्य ते। शूद्रयोन्यां वर्त्तमानो धर्मज्ञो हि भविष्यसि। मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः। तया शुश्रूषया सिद्धिं महत्त्वं समवाप्स्यसि। जातिस्मरश्च भविता स्वर्गञ्चैव गमिष्यसि। शापक्षये निवृत्ते तु भविताऽसि पुनर्द्विजः। एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणाऽस्म्युग्रतेजसा। प्रसादश्च कृतस्तेन ममैवं द्विपदांवर!। २१५ अ०।"

धर्मव्रत त्रि॰ धर्मे व्रतं संकल्पविशेषोयस्य। १धर्मरते। २धर्मस्य विश्वरूपाख्यपत्न्यां जातायां कन्यायां मरीचिकृतत्ने स्त्री तत्कथा वायुपु॰ "आसीद्धर्मो महातेजाः सर्वविद्या-नपारगः। विश्वरूपा च तत्पत्नी भर्तृव्रतपरायणा। तस्यां धर्मात् समुत्पन्ना कन्या धर्मव्रता सती। सर्वलक्षण-सम्पन्ना लक्ष्मीरिव कुलाधिका" इत्युपक्रमे "मरीचे-र्वचनं श्रुत्वा कन्या प्रोवाच तं मुनिम्। अहं धर्मव्रता-नाम धर्मपुत्री तपोन्विता। पतिव्रतार्थं विप्रेन्द्र! चरामि परमं तपः। धर्मव्रतां मरीचिस्तामुवाच प्रीतिपूर्व-कम्। पतिव्रता दर्शनान्मे भविष्यसि शुभव्रते!। पति-व्रतेच्छया पृथ्वीं विचरामि ह्यऽहर्निशम्। त्वञ्चेत् पति-व्रता जाता भजे त्वां भज मां वरम्। लोके न त्वादृशी कन्या मम तुल्यो न ते वरः। धर्मव्रते! धर्मपुत्रि! तस्मात् त्वं भज माधुना। धर्मव्रता मुनिं प्राह धर्मं याचय सुव्रत! तत् श्रुत्वा धर्ममगमन्मुनिं धर्मोऽददर्श ह। तेजः पुञ्जवरं नत्वा ह्यासनार्घ्यादिनार्चयत्। किमर्थमागतः पृष्टो मरीचिर्धर्ममब्रवीत्। कन्यार्थं भ्रमता पृथ्वीं दृष्टा ते कन्यका वरा। मह्यं कन्याञ्च तां देहि श्रेयस्तव भवि-ष्यति। अर्घ्यादिना समभ्यर्च्य धर्मः प्राचेतसेरितम्। धर्मव्रतां समानीय दत्तवांस्तां मरीचये"। धर्मस्य व्रतम्। हेमाद्रिव्र॰ उक्ते ३व्रतभेदे न॰ व्रतशब्दे दृश्यम्।

धर्मशाला स्त्री धर्मार्थं शाला। धर्मार्थमन्नादिदानाधि-करणशालायाम्। धर्मसत्रादयोऽप्यत्र।

धर्मशासन न॰ शास—भावे ल्युट् ६त॰। १धर्मस्यानुशासने। करणे ल्युट्। २धर्मशास्त्रे च "शरीरकृत् प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते। क्रमेणैते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मशासने" भा॰ आ॰ ७२ अ॰।

धर्मशास्त्र न॰ शिष्यतेऽनेन शास—करणे ष्ट्रन् ६त॰। धर्म-शासने मन्वादिप्रणीते धर्मप्रतिपादके ग्रन्थभेदे स्मृतिशास्त्रे तस्य कर्त्तारश्च हेमाद्रिव्रतखण्डे दर्शिता यथा "शङ्खलिखितौ स्मृतयो धर्मशास्त्राणि तेषां प्रणे-तारोमनुविष्णुयमदक्षाङ्गिरोऽत्रिबृहस्पत्युशनआपस्तम्बव-शिष्ठकात्यायनपराशरव्यासशङ्खलिखितसंवर्त्तगौतमशाता-तपहारीतयाज्ञवल्क्यप्राचेतसादयः"। यमः "मनुर्यमो-वशिष्ठोऽत्रिः दक्षो विष्णुस्तथाङ्गिराः। उशना वाक्-पतिर्व्यास आपस्तम्बोऽथ गौतमः। कात्यायनो नार-दश्च याज्ञवल्क्यः पराशरः। संवर्त्तश्चैव शङ्खश्च हा-रीतो लिखितस्तथा। एतैर्यानि प्रणीतानि धर्मशा-स्त्राणि वै पुरा। तान्येवाति प्रमाणानि न हन्तव्यानि हेतुभिः" "आदिशब्दाच्च बृहद्देवलसोमजमदग्निप्रजापति-विश्वामित्रवृद्धशातातपपैठीनसिपितामहबौधायनच्छागलेय-जाबालिच्यवनमरीचिकश्यपाः" तथा हि भविष्यपुराणे "अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि पुत्रक!। तान्यालोच्य महाबाहो! तथा स्मृत्यन्तरेषु च। मन्वादिस्मृतयो याश्च षड्विंशत् परिकीर्त्तिताः। तासां वाक्यानि क्रमशः समालोक्य ब्रवीमि ते" इति। मन्वादिस्मृतीनां षड्-त्रिंशत्त्वमुक्तम्, तच्चानन्तरोक्ताभिरेव पूर्य्यते। यानि पुनर्महाभारतरामायणविष्णुधर्मशिवधर्मप्रभृतीनि स्मृत्य-परिशिष्टानि च तानि च स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेनैवोक्तानि तथा चोक्तं भविष्यपुराणे "अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा। विष्णुधर्मादि शास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत!। कार्ष्णञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम्। सौराश्च धर्मा राजेन्द्र! मानवोक्ता महीपते!। जयेति नाम चैतेषां प्रवदन्ति मनीषिण इति" "तदपि स्मृत्य-न्तरेषुचैवेत्यनेनैव परिगृहीतं वेदितव्यम्" हेमाद्रि॰ व्र॰।

धर्मशील त्रि॰ धर्मः धर्मसाधनं शीलमस्य धर्मं शीलयति शील—अण् वा। १धर्मस्वभावे २धर्मतत्परे। "तत्र स्नात्वा नरो राजन्! धर्मशीलः समाहितः" भा॰व॰ ८४अ॰।

धर्मसंहिता स्त्री धर्मज्ञापिका संहिता, धर्मः संहितो निरूपितो यत्र वा। धर्मशास्त्रे अमरः।

धर्मसहाय पु॰ धर्मे सहायः। सहाया इत्युपक्रमे "ऋत्वि-क्पुरोधसः स्युर्धर्मविदु द्विजतापसास्तथा धर्मे" सा॰ द॰ उक्ते ऋत्विगादौ।

धर्मसार पु॰ धर्मेषु सारः। १श्रेष्ठपुण्यकर्मणि २तत्साधने च स च गरुड़पु॰ २२५ अ॰ विस्तरेणोक्तः।

धर्मसारथि पु॰ धर्मः सारथिरिवास्य। धर्मसंग्रहायके "शुद्धस्ततः शुचिस्तस्मात् चित्रकुर्धर्मसारथिः! भाग॰ ६।१७.८

धर्मसावर्णि पु॰ एकादशे मनुभेदे। "मनुर्वै धर्मसावर्णिरेका-दशम आत्मवान्। अनागतस्तत्सुताश्च सत्यधर्मादयोदश" भा॰८।१३।१२

धर्मसू स्त्री धर्मं सुनोति सु—क्विप्। १धूम्याटखगे शब्दरत्ना॰। २धर्मप्रेरके त्रि॰ "सोमो राजा वरुणः देवा धर्मसुवः" तैत्ति॰ ब्रा॰ १।७।८।२।

धर्मसूत्र न॰ धर्मः सूत्र्यतेऽनेन करणे अच् ६त॰। धर्म-

निर्णयार्थं जैमिनिप्रणीते धर्ममीमांसारूपे ग्रन्थभेदे ।

धर्मसेतु पु० धर्मस्य सेतुरिव धारकत्वात् । धर्मरक्षके "राजा दशरथो नाम धर्मसेतुरिवाचलः" रामा०आर०६२अ० । एकादशमन्वन्तरे आर्य्यकस्य सुते २हरेरंशभेदे च । तदुपक्रमे "आर्य्यकस्य सुतस्तत्र धर्मसेतुरिति स्मृतः । वैधृतायां हरेरंशस्त्रिलोकीं धारयिष्यति" भाग० ८।१३।१२

धर्मस्कन्ध पु० आर्हतमतसिद्धे धर्मास्तिकायपदार्थे अर्हत् शब्दे दृश्यम् । [ङीप् ।

धर्माङ्ग पुंस्त्री धर्म इव शुद्धमङ्गमस्य । वके निघण्टुः स्त्रियां

धर्माचार्य्य पु० ६त० आचार्य्यः । १धर्मशिक्षके गुरुभेदे ऋग्वेदिनां तर्पणीये २ऋषिभेदे च "सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्य्या इत्युपक्रमे ये चान्ये आचार्य्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति" आश्व० गृ०३।४।४ । धर्माचार्य्याश्च नैमित्तिकादिप्रलयोत्तरं वैदिकधर्माचार्य्ययोः शिक्षार्थं बीजीभूता धर्मप्रवर्त्तका ऋषिभेदाः यदाह मिता० प्रा० अध्याये "ननु नैमित्तिकादिप्रतिसञ्चरेऽखिलाध्यापकप्रलयादविदितवेदास्तस्योपरितनाजनाः कथमग्निहोत्रादिकं कर्म करिष्यन्ति । कथन्तराञ्चाकृतकर्माणः स्वर्गमार्गमधिरोक्ष्यन्तीत्यत आह "तत्राष्टाशीतिसाहस्रा मुनयो गृहमेधिनः । पुनरावर्त्तिनो बीजभूता धर्मप्रवर्त्तकाः" याज्ञ० । तत्र पितृयाणे अष्टाशीतिसहस्रसंख्या मुनयो गृहस्थाश्रमिणः पुनरावृत्तिधर्माणः सर्गादौ वेदस्योपदेशकतया धर्मतत्प्रादुर्भावे बीजभूताः सन्तोऽग्निहोत्रादिधर्मप्रवर्त्तका अतो न प्रागुदितदोषसमागमः । किञ्च । "सप्तर्षिनागवीथ्यन्तर्देवलोकं समाश्रिताः । तावन्त एव मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः । तपसा ब्रह्मचर्येण सङ्गत्यागेन मेधया । तत्र गत्वावतिष्ठन्ते यावदाहूतसंप्लवम्" याज्ञ० । सप्तर्षयः प्रसिद्धा नागवीथ्यैरावतपथः तदन्तराले तावन्त एवाष्टाशीतिसहस्रसंख्या मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः केवलज्ञाननिष्ठास्तपोब्रह्मचर्य्ययुक्तास्तथासङ्गत्यागिनो देवलोकं सन्ताश्रिताः । आहूतसंप्लवस्ताकृतप्रलयपर्य्यन्तमवतिष्ठन्ते । तत्र च स्थिताः सृष्ट्यादावाध्यात्मिकधर्माणां प्रवर्त्तकाः । कथम्भूतास्ते मुनय इत्यत आह "यतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदस्तथा । श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यच्च किञ्चन वाङ्मयम्" याज्ञ० । यतो द्विविधादपि मुनिसमूहाच्चत्वारो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदश्च नित्यभूता एवाध्येतृपरम्परायाताः प्रवृत्तास्तथा श्लोका इतिहासात्मकाः सूत्राणि च शब्दानुशासनमीमांसागोचराणि । भाष्याणि च सूत्रव्याख्यारूपाणि यदन्यदायुर्विद्यादिकं वाङ्मयं तदपि यत् सकाशात्प्रवृत्तं तथाविधास्ते मुनयो धर्मप्रवर्त्तकाः । एवं सति वेदस्यापि नानित्यतादोषप्रसङ्गः" ।

धर्मात्मन् पु० धर्म आत्मा स्वभावो यस्य । धर्मशीले "स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगुः" मनुः ।

धर्माधर्म पु० द्वि०व० धर्मश्चाधर्मश्च द्व० । १पुण्यपापयोः "धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश" भाषा० । धर्माधर्मौ परीक्षणीयतयाऽत्र स्तः अच् । धर्मजरूपे दिव्यभेदे तद्विधानं वीरमित्रोदये यथा

"तत्र पितामहः "अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् । हन्तॄणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणामिति" । हन्तॄणां साहसाभियोगेषु, याचमानानामित्यर्थाभियोगेषु, प्रायश्चित्तार्थिनां नृणामिति पातकाभियोगेषु एतद्दिव्यं भवतीति सूचितम् । धर्माधर्मदिव्यप्रकारमाह स एव "राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् । लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् । सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् । एवंविधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् । गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्य्यौ समन्ततः । मृद्भाण्डके उपहृते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ । उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ । आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् । धर्मावाहनपूर्वन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् । यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे" इति मन्त्रं विशोध्यो ब्रूयात् । अहमिति मन्त्रलिङ्गात् । बृहस्पतिरपि "पत्रद्वये लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ । जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः । आमन्त्र्य पूजयेद्गन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः । समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ । ततः कुम्भात्पिण्डमेकं प्रगृह्णीतानुयायितः । धर्मे गृहीते शुद्धः स्यात् सम्पूज्यश्च परीक्षकैरिति" जीवदानादिकैर्मन्त्रैः, "मा प्र गाम पथो वयमित्यादि" ऋ०१०।५७।१ सूक्तपठितषड्मन्त्रैः अन्यैर्वा आगमोक्तैः प्राणप्रतिष्ठामन्त्रैरित्यर्थः । ते च शारदातिलके उक्ताः" ।

धर्माधर्मविद् पु० धर्माधर्मौ वेत्ति विद–क्विप् ६त० । १मीमांसके स हि विधिनिषेधगम्यौ धर्माधर्मौ तत्त्वतो

जानातीति तस्य तथात्वम्। २तद्धेतुभूतविहितकर्माग्निहोमादिनिषिद्धकर्महिंसादिवेत्तरि च।

धर्माधिकरण न॰ धर्मोऽधिक्रियतेऽत्र अधि+कृ—आधारे ल्युट्। नृपाणां तन्नियुक्तानाञ्च व्यवहारदर्शनयोग्ये १स्थानभेदे। तत्स्वरूपभेदादिकं वीरमि॰ उक्तं यथा बृहस्पतिः "दुर्गमध्ये गृहं कुर्य्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक्। प्राग्दिशि प्राङ्मुखीन्तस्य लक्षण्याङ्कल्पयेत्सभाम्। माल्यधूपासनोपेतां वीजरत्नसमन्विताम्"। लक्षण्यां वास्तुशास्त्रोक्तलक्षणेन तु लक्षिताम्। सभायां धर्माधिकरणत्वं च "धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवेचनम्। यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति" उक्तेः। तत्र सभ्योपवेशनमाह मनुः "यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः। राज्ञश्चाधिकृतोविद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुरिति" त्रय इत्युपलक्षणम् "अधिकानामपि स्मृतत्वात्। तच्च वक्ष्यते। अधिकृतो विद्वान् प्राड्विवेकः। अत्र 'सभामेव प्रविशेत्" इत्यादिवचनात् सभा मुख्यं व्यवहारदर्शनस्थानम्। अन्यान्यमुख्यानि नानावचनादवगन्तव्यानि "देशस्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद्भृगुः। निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः। आरण्यास्तु स्वकैः कुर्य्युः सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा। सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः। उभयानुमतश्चैव गृह्यते स्थानमीप्सितम्। कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः। ग्रामपौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्याश्च वर्गिणः। कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथेति" स्वकैरारण्यकैः ग्रामेऽपीत्यपिशब्दाद्ग्रामेऽरण्यादौ च निवसन्ति ते उभयवासिभिर्निर्णयं कुर्य्युरुभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम्। कुलिकाः कुलश्रेष्ठाः। सार्थो ग्रामदेवयात्रादौ मिलितो जनसङ्घः तन्मुख्याः सार्थवाहादयः। पुरं मुख्यनगरम्। तस्मादर्वाचीनो ग्राम इति पुरग्रामनिवासिनोर्भेदः। कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि तानि चारण्यकादीनामेव ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि। ग्रामो ग्रामाकारेणावस्थितोजनः। पौरः पुरवासिनां समूहः। श्रेण्यो रजकाद्या हीनजातयः। चातुर्विद्यः आन्वीक्षिक्यादिविद्याचतुष्टयोपेतः। वर्गिणो गणप्रभृतयः"। तत् अर्हत्वेनास्त्यस्य अच्। २तत्र नियुक्ते प्राड्विवेकादौ पु॰ "समः शत्रौ च मित्रे च सर्वशास्त्रविशारदः। विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत्" मत्स्यपु॰ 'पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यलोलुपाः। धर्माधिकरणे कार्य्या जनाह्वानकरानराः इति मत्स्यपु॰।

धर्माधिकरणिन् पु॰ धर्माधिकरणं नियोगस्थानतयाऽस्त्यस्य इनि। विचारके प्राड्विवेकादौ धर्माध्यक्षे हेमच॰।

धर्माधिकारिन् पु॰ धर्मं व्यवहारे तन्निर्णयमधिकरोति अधि+कृ—णिनि ६त॰। प्राड्विवेकादौ।

धर्माध्यक्ष पु॰ धर्मे व्यवहारे धर्मनिर्णये अध्यक्षः। १प्राड्विवेकादौ। "कुलशीलगुणोपेतः सर्वकर्मपरायणः। प्रवीणः प्रेषणाध्यक्षो धर्माध्यक्षोऽभिधीयते" चाणक्यः। २विष्णौ च "लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः" विष्णुस॰। "धर्माधर्मौ साक्षादीक्षते तदनुरूपं फलं दातुं तस्माद्धर्माध्यक्षः" भा॰। अत्र धर्मपदं लक्षणया धर्माधर्मपदं तदभिप्रायेण धर्माधर्मौ इत्युक्तम्

धर्मान्धु पु॰ धर्मकृतोऽन्धुः कूपः। तीर्थभेदे स्कन्दपु॰।

धर्माभास पु॰ धर्म इवाभासते आ+भास—अच्। श्रुतिस्मृतीतरशास्त्रोक्ते असद्धर्मे। "श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितोयः स धर्मः प्रकीर्त्तितः। अन्यशास्त्रेषु यः प्रोक्तो धर्माभासः स उच्यते" देवीभागवतम्।

धर्मारण्य न॰ तीर्थभेदे तदाविर्भावकथा वराहपु॰ यथा "स धर्मः पीड़ितः सर्वैः सोमेनाद्भुतकर्मणा। तारां जिहीर्षता पत्नीं भ्रातुराङ्गिरसस्य च। सोऽप्ययाद्दीपितस्तेन बलिना क्रूरकर्मणा। अरण्यं गहनं घोरं प्रविवेश तदा प्रभुः" ब्रह्मोवाच। "यस्मादरण्यमिदं धर्म! त्वयाव्याप्तं चिरं विभो!। नाम्ना भविष्यति ह्येतद्धर्मारण्यमिति प्रभो!" गयास्थे २तीर्थभेदे "प्रयत्नेऽह्नि विधिः-प्रोक्तो द्वितीयदिवसे व्रजेत्। धर्मारण्यं तत्र धर्मो यस्मात् यज्ञमकारयत्" वायुपु॰ गयामाहात्म्ये "गया च फल्गुतीर्थञ्च धर्मारण्यं सुरैर्वृतम्। तथा देवनदीपुण्या सरश्च ब्रह्म निर्मितम्" भा॰ आनु॰ १६५अ॰। ३धर्मसाधने अरण्यमात्रे च "तैरुक्तो यज्ञियान् देशान् धर्मारण्यं तथैव च" भा॰ आश्व॰ ९२ अ॰। ह॰स॰१४अ॰ कूर्मविभागोक्ते मध्यभागस्थे देशभेदे न॰ ४माथुरकोषज्योतिषधर्मारण्यानि शूरसेनाश्च" इत्युपक्रमे मध्यमिदमित्युक्तम्।

धर्मासन न॰ धर्मार्थं धर्मविचारार्थमासनम्। विचारनिर्णयार्थे आसनभेदे। "धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः" मनुः।

धर्मास्तिकाय पु॰ आर्हतमतसिद्धे जीवाजीवधर्माधर्म-

पुद्गलास्तिकायमध्ये पदार्थभेदे अर्हत्शब्दे दृश्यम् ।

धर्मिक त्रि० धर्मोऽस्त्यस्य ठन् । धर्मयुक्ते । ततः पुरोहिता० तस्य कर्मभावादौ यक् । धार्मिक्य तद्भावे न० ।

धर्मिन् त्रि० धर्मोऽस्त्यस्य इनि । १धर्मविशिष्टे स्त्रियां ङीप् । सा च २जायायाम् । "त्रिगुणमचेतनं प्रसवधर्मि" सां०का० । ३आधारे च सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्यजन्या" सां० प्र० भा० । "नित्यत्वाच्च चितृधर्मा" सा० सू० भाष्ये पुरुषस्य प्रकाशरूपत्वे सिद्धे तत्सत्त्वमात्रेणान्यव्यवहारोपपत्तौ प्रकाशात्मकधर्मकल्पना गौरवमित्यपि बोध्यम् । तेजसश्च प्रकाशाख्यरूपविशेषाश्रयेऽपि स्पर्शपुरस्कारेण ग्रहात् प्रकाशतेजसोर्भेदः सिद्ध्यति । आत्मनस्तु ज्ञानाख्यप्रकाशग्रहकाले ग्रहणं नास्तीत्यतो लाघवात् धर्मधर्मिभावशून्यं प्रकाशरूपमेवात्मद्रव्यं कल्प्यते" "धर्म्यंशे सर्वमभ्रान्तं प्रकारे च विपर्य्ययः" न्यायका० । धर्माः श्रौतस्मार्त्ताः कर्त्तव्यत्वेन सन्त्यस्य । ४धार्मिके त्रि० स्त्रियां ङीप् । धर्मः पाल्यत्वेनास्त्यस्य इनि ५विष्णौ पु० । "धर्मगुप् धर्मकृत् धर्मी" विष्णुस० ।

धर्मिष्ठ त्रि० अतिशयेन धर्मवान् इष्ठन् मतुपो लोपः । १अतिशयेन धार्मिके । २विष्णौ पु० ।

धर्मेन्द्र पु० धर्मे इन्द्र इव रक्षकत्वात् । धर्मराजे यमे "पितॄणामिव धर्मेन्द्रो यादसामिव चाम्बुराट्" भा०द्रो० ६अ० । धर्मेशधर्मेश्वरादयोऽप्यत्र ।

धर्मेयु पु० पौरववंश्यस्य रौद्राश्वस्य पुत्रभेदे । "धर्मेयुः सन्नतेयुश्च दशमो देवविक्रमः" भा० आ० ९४ अ० । तत्पुत्रोक्तौ

धर्मोत्तर त्रि० धर्म उत्तरः प्रधानमस्य । धर्मप्रधाने ।

धर्मोपदेश पु० धर्म उपदिश्यतेऽनेन उप+दिश–करणे घञ् ६त० । १धर्मशास्त्रे मन्वादिशास्त्रे "आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" मनुः । भावे घञ् ।२धर्मस्य उपदेशे "धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः । तप्तमासेचयेत् तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः" मनुः ।

धर्मोपदेशक त्रि० धर्ममुपदिशति उप–दिश ण्वुल् ६त० । १धर्मस्योपदेशकर्त्तरि २गुरौ पु० ।

धर्म्य त्रि० धर्मादनपेतः "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" पा० यत् । धर्मेण प्राप्यः "नौवयोधर्मेत्यादिना" पा०यत् वा । १धर्मयुक्ते धर्मादनपेते धर्मादवहिर्भूते २धर्मेण प्राप्ये च "न दृष्ट्वाशास्त्रमभिपाय विधिं धर्म्यं प्रतिपद्यते" मनुः । ब्राह्माद्यष्टविवाहोपक्रमे "यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ । तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् । षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् । विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यान्न राक्षसान् । चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः । राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः । पञ्चानान्तु त्रयोधर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह । पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन । पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ । गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ" ।

धर्ष पु० धृष–भावे घञ् । १प्रागल्भ्ये २अमर्षे ३शक्तिबन्धने ४संहतौ ५हिंसायाञ्च शब्दच० ।

धर्षक त्रि० धृष–ण्वुल् । १परिभवकारके २प्रगल्भे ३असहने च ४नटे पु० शब्दरत्ना० ।

धर्षकारिन् त्रि० धर्षं करोति कृ–णिनि ६त० । १परिभवकर्त्तरि २प्रागल्भ्यकारके च ३दूषितायाम् असत्यां स्त्री स्त्रियां ङीप् शब्दर० ।

धर्षण न० धृष–भावे ल्युट् । १परिभवे २असहने ३धर्षशब्दार्थे च । कर्मणि ल्युट् । ४अभिसारिकायां स्त्रियाम् स्त्री ङीप् । मेदि० । कर्त्तरि ल्यु । ५धर्षकारके त्रि० । ६शिवे पु० । "अधर्षणो धर्षणात्मा यज्ञहा कामनाशकः" भा० अनु० १७ अ० शिवसहस्रनामोक्तौ चु० धृष–भावे युच् । ७धर्षणे स्त्री "श्रुत्वेमां धर्षणां तात ! तव तेन दुरात्मना" भा० आ० ४१ अ० ।

धर्षणि(णी) स्त्री धृष्यतेऽसौ धृष–कर्मणि अनि । असत्यां बन्धक्याम् उणादिवृत्तिः वा ङीप् तत्रार्थे भरतः ।

धर्षित त्रि० धृष–कर्मणि क्त इट् गुणश्च । १परिभूते असत्यां २कुलटायां स्त्री शब्दरत्न० । भावे क्त । ३असहने ४मैथुने च न० त्रिका० । ५परिभवे च ।

धलण्ड पु० दधाति धा–ड तं लण्डयति उत्क्षिपति लडि–उत्क्षेपे अण् । (धला आकाड़) वृक्षे शब्दच० । ण्वुल् । धलण्डक तत्रार्थे तस्य कण्टकाढ्यत्वेन धारकत्वोत्क्षेपणात्तथात्वम् ।

धव गतौ भ्वा० प० सक० सेट् इदित् । धन्वति अधन्वीत् । इदित्त्वात् कर्मणि धन्व्यते धन्वधातोस्तु धव्यते इति भेदः ।

धव त्रि० धवति धुवति धुनोति धूनाति वा कर्त्तरि अच् । १कम्पनकारके २पत्यौ स्वामिनि ३नरे पु०अमरः ५धूर्त्ते त्रि० मेदि० । (धला आकुड़ा) ख्याते वृक्षे पु० रत्नमा० । "धवः शीतः प्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहा । मधुरस्तु-

वरस्तस्य फलत्वच मधुरं मनाक्” भावप्र०। “बिल्वार्क-खदिराकीर्णं कपित्थधवसङ्कुलम्” भा० आ० ६९ अ०। “या विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान्। तस्मान्माधवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः” हरिवं० २७९ अ०। भावे अप्। ६कम्पने ७विधूनने च पु०।

धवनि स्त्री धू–करणे अनि। अनले पारस्करनि०।

धवल पु० धाव–इषा० कल वा०ह्रस्वः धवं कम्पं लाति ला–क वा। “धवलः १सिन्दूरे २श्विते। ३महोक्षे चाथ धवली ४गौर्य्यां समुदाहृता” विश्वः। गौर्य्यामेव गौरा०ङीष्। श्वेतवर्णयुक्ते त्रि० अमरः अतार्थे स्त्रियां टाप्। “नीता येन निशा शशाङ्कधवला” उज्ज्वलद०। ५निर्मले त्रि० त्रिका०। “क्रियते धवलः खलूच्चकैर्धवलैरेव सितेतरैरधः” माघः। ६धवद्वृक्षे ७चीनकर्पूरे स्त्री। ८श्वेतमरिचे न० राजनि०। ९रागभेदे स च भरतमते हिन्दोलरागस्य अष्टमः पुत्रः सङ्गीतशास्त्रम्। १०खग-भेदे “धवलः पाण्डुरुहिष्टो रक्तपित्तहरो हिमः। रसे पाके च मधुरः संग्राही वातशान्तिकृत्” भावप्र०। ११छन्दोभेदे तल्लक्षणं यथा “द्विजवर! गणयुगलमनगणान गणयुगलकं विमलवलयमपि च कलय सकलजन-सुखम्। फणिपतिवरभणितममलमिह हितं विमल-कविकुलहृदिय ललितमिति भुवि विदितम्”।

धवलगिरि पु० कर्म०। स्वनामख्याते पर्वतभेदे।

धवलपक्ष पुंस्त्री धवलौ पक्षौ यस्य। हंसे राजनि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। “धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः” माघः। कर्मधा०।१चान्द्रमासघटकें पञ्चदशतिथ्यात्मके २शुक्ले पक्षे पु०

धवलपट्टिनी स्त्री कर्म०। श्वेतपाटलिकायाम् राजनि०।

धवलमृत्तिका स्त्री कर्म०। (खड़ि) खटिन्यां राजनि०।

धवलयावानल पु० कर्म०। श्वेतयावानले यावनालभेदे राजनि०।

धवला स्त्री अनुदात्तत्वान्न ङीप्। शुभ्रवर्णायां स्त्रियाम्। अमरः। [धवलिम्नः शूलपाणेरभिख्याम्” माघः।

धवलिमन् पु० धवलस्य भावः इमनिच्। श्वेतत्वे “अधिगत-

धवलोत्पल न० कर्म०। कुमुदे राजनि०।

धवाणक पु० धुनोति वृक्षादीन् धू–आणक। वायौ उज्ज्वल०

धवित्र न० धू–करणे इत्र। मृगचर्मनयव्यजने अमरः। “सुञ्जवेदं धवित्राणि परिधींश्च” कात्या०श्रौ०२६।२।१०। “धुनोत्येभिरिति धवित्राणि कृष्णाजिनखण्डनिर्मिता-न्यतो व्यजनाः” देवरूनाथः।

धस् त्रि० धा–कसुन्। १धारके रेतोधाः पुरोधाः। २ब्रह्मणि पु० मेदि०। ३इहस्पतौ उणा०।

धा धारणे पोषणे दाने च जुहो० उभ० सक० अनिट्। दधाति धत्ते धत्से दध्यात् दधातु धेहि अदधात् अधत्त। अधात् अधित। दधौ दधे। दधिथ दधाथ। दधिव धाता धास्यति। धीयते अधायि अधायिषाताम् अधिषाताम्। हितः हित्वा हितिः। “त्वं मुग्धाक्षि! विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीम्” सा० द०। “इमं नो यज्ञममृतेषु धेहि” ऋ० ३।२१।१ “तत्र त्वा देवा सविता दधातु” ऋ० १०।१७।४ “धर्मे दध्यात् सदा मनः” मनुः। “निवेशाय मनो दधुः” भा० व० ६५ अ०। “न नाशमधिगच्छेयुरिति मे धीयते मतिः” भा० विरा० २८ अ०। “हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते। यद्यस्य सोऽदधात् सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत्” मनुः। “यशःपमायुषुलप्रख्यं सेषुं धत्तेऽन्यदुर्वहम्” भट्टिः। “नामधास्यत् कथं नामो मृणालमृदुभिः फणैः” कुमा० धापयति धित्सति। “स्वं वज्रिं कुह धित्सथः” ऋ० १।४६।९

अति+अतिक्रम्य धारणे अतिशयधारणे च “आयुर्यत्ते अति-हितं पराचैः” अथ० ७।५३।३।

अधि+आधिक्येन धारणे “यद्यार्षेदाय श्वो अध्यधत्तम्” ऋ० १।११७।८।

अनु+पश्चाद्धारणे। “अथान्यान् (तण्डुलान्) हुताखाश्वत्थीषु समितृषु अनुदधीरन्” लाट्या० ४।९।१४।

अन्तर्+आच्छादने वस्त्वन्तरेण व्यवधाने। “उदुम्बरशाखा-मन्तर्धायाभिषिञ्चति” ऐ० ब्रा० ८।७। तिरोधाने “ते चान्तर्दधिरे नागाः” भा० आ० १२९ अ०।

अपि+तिरोधाने आच्छादने। “धनेनाधर्म्यलब्धेन यच्छिद्र-मपिधीयते” भा० उ०३४अ०। वा अतो लोपः “पिधान-मपिधानम्” अमरः।

अभि+कथने “साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वा-चकः” का० प्र०। “गणनव्यवहारे तु हेतुः संख्याभि-धीयते” भाषा०।

प्रति+अभि+प्रत्युत्तरकथने। “मया च प्रत्यभिहितं देवका-र्य्यार्थदर्शनात्” भा० उ० १९ अ०।

अव+मनःसंयोगविशेषे अभिनिवेशे “व्यवधानपरे चकार सा” कुमा०। अधःस्थापने पातने च “यां ते क्तत्यां कूपे अवदधुः” अथ० ५।३१।७। “त्रितः कूपेऽवहितः” ऋ० १।१०५।१७

वि+अव+आच्छादने (ढाका) अपवारणे। "प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम्" रघुः। "व्यवदधाति दर्भ-पिञ्जूलानि" सांख्यस्रा० १८।८। "अन्तर्धा व्यवधा पुंसि अन्तर्द्धिरपवारणम्" अमरः। "उदयाचलव्यवहितेन्दु वपुः" माघः।

आ+आरोहे आरोपणे स्थापने च। सद्रव्यस्य ऋणशोधन कालपर्य्यन्तं धनिकसमीपे स्थापने आधिः आश्रितः। अग्न्यादेः संस्कारभेदे अग्न्याधानम्। "अनपदे न मदः अन्न्यादधौ" रघुः। "आदध्यात् संभारान् दर्भान् दीर्घान् गर्भांश्च" छ० स० ४८। "गर्भमाधत्त राज्ञी" रघुः। "ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिषग्रां गर्भमादधे" भा० व० २९२ अ०।

अति+आ+मर्य्यादातिक्रमेण धारणे। "कार्य्यमत्याहितं भविष्यति" प्रबोधच०। "यदि स्यादिह गोविन्दो नैव-दत्याहितं भवेत्" हरिवं० १७१ अ०।

अनु+आ+पश्चादाधाने। यदेकस्य निहितं द्रव्यं तेनापि अनु पश्चादन्यस्य हस्ते स्वामिने देहीति समयेन समर्पणे च। अन्वाहितशब्दे दृश्यम्।

अभि+आ+साम्मुख्येन स्थापने "अस्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत्" मनुः।

उप+आ+धर्मचिन्तायाम् "उपाधिर्ना धर्मचिन्ता" काम०। सामीप्येनाधाने अग्न्युत्पाते मेदि०। "अग्न्युत्पात उपाहितः" अमरः। संयोजने च अमरः। "तस्य निष्क उपाहित आस" शत० ब्रा० ११।४।१।१

निर्+आ+निराकरणे "यः क्रव्यादं निरादधत्" अथ० १२।२।२६।

परि+आ०परितः स्थापने। "ऋचा कुम्भीमध्यग्नौ श्रयास्या सिञ्चोदकमवधेह्येनम्। पर्य्याधत्ताग्निना" अथ० ९।५।५

वि+आ+विशेषेणाधौ पीड़ायाम्। व्याधिः "यद्यात्मना मज्जया वा व्याधीयेत" स्मृतिः "एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते" शत०ब्रा०१४।८।११।१

सम्+आ+पूर्वमाक्षिप्तस्य दोषस्य निराकरणे "समाहितः समाधिस्थेऽप्युक्तसिद्धान्त आहित" मेदि० उक्तेः च सिद्धान्तोक्त्या दोषसमाधाने। सम्यक्चित्तस्य ईश्वरादौ संस्थापने समाधिः। "अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्" गीता। सम्यगारोपणे "सोऽहं भारं समाधास्ये त्वयि त्वं वोढुमर्हसि" भा० द्रो० ११ अ०। "तदात्मसम्भवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः" रघुः।

आविस्+आविर्भवने प्रकाशने "आविर्हितस्त्वनुयुगं स हि सत्यवत्याम्" भाग० २।७।२।

उप+सामीप्येन स्थापने उपलक्षणतया स्थापने च। "क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति" रघुः। "एतदुपहितचैतन्यम्" वेदा०सा०। "यदिन्द्रियैस्तूपहितं पुरस्तात् प्राप्तान् गुणान् न स्मरते चिराय" भा० शा० ७४१७ श्लो०। स्थापने स्व-रूपप्रच्छादने उपधय्यच्छद्मकैतवमित्यमरोक्तेः।

तिरस्+अन्तर्द्धाने प्रच्छादने। "इति बाहूत्य विबुधान् विश्व-योनिस्तिरोदधे" कुमा०।

नि+स्थापने अज्ञातस्वामिकतया द्रव्यस्य स्थितौ स्थापने च "कनि-धायैव बहुद्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्" मनुः। "शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम्" सा०द०। "अतं प्रयत्नेन वा तत्र वा निधाः पदं पद्व्यां सगरस्य सन्ततेः" रघुः। "वस्तु पक्षे-ष्विधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ" मनुः।

प्र+नि+ऐकाग्र्येण मनसः स्थापने। "ईश्वरप्रणिधानाद्वा" पात०सू०। "प्रणिधानं भक्तिविशेषः" भा०। प्रेरणे च "नीविं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण" सा० द०। मनो-ऽभिवेशने च "किष्किन्ध्याद्रिगुहां गन्तुं मनः प्रणिदधे द्रुतम्" भट्टिः।

प्रति+नि+तुल्यरूपतया करणादौ प्रतिनिधिः। "द्रव्ये-ऽविद्यमाने यत् सामान्यतमं मन्येत तत्प्रतिनिदध्यात्" का० श्रौ० १।२०।९ प्रतिनिधिशब्दे दृश्यम्।

सम्+नि+सम्यग्निधाने। "मेघेष्वंशुं सन्निधत्ते प्राणानां पवनः पतिः। तच्च मेघगतं वारि शक्रो वर्षति भारत।" भा० अनु० ६त०। "दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि" मनुः। नैकट्येन सम्बन्धे "समवेशं न कुर्वीत लोष्ठैः सन्निहितो हसेत्" भा० वि० ४ अ०। "गुरो गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्" मनुः। "अचिरं लतामण्डपे सन्निहितया त्वया भाव्यम्" शकु०। "भग-वान् हरिरथापि तत्सखानां निजजननी वात्सल्येन सन्निधाप्यत दृक्छायारूपेण" भाग० ५।७।८। नैकट्येन स्थापने तु सक०। "स चाहं सहस्रशा धनमितेन तत्र संन्यधिषि" दशकुमा०।

परि+वेष्टने आच्छादने। "यं परिधिं पर्य्यधत्" यजु० २।१७। "येनेन्द्रस्य बृहस्पतिर्वासः पर्य्यधात्" यजुर्वे० ३।२ "वासश्च परिधावेकम्" भा० कि० ९ अ०। "परि-हिते प्रातरनुवाके" आ० श्रौ० ६।९।१। "दृष्टिं परिदधे कृष्णो रौहिणेये च दारुणाम्" हरिवं० ७१ अ०।

अपि+परि+परिवर्त्तनेन आच्छादने। "आचान्तः पुनराचामेत् वासो विपरिधाय च" याज्ञ०।

पुरस्+अग्रतः स्थापने। पुरोहितः। "तुराषाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः" कुमा०।

प्र+प्रकर्षेण धारणे। "दिग्गजास्ताः सहसा प्रधापिताः" भाग० १० स्क०। प्रधानम्।

प्रति+प्रक्षेपे "तदग्ने चक्षुः प्रतिधेहि रेभे" ऋ०१०।८७।१२। प्रतीकारार्थे विधाने "दुष्टदैवतनराशाय वज्रो ध्यान समाधिना। सर्वत्राघातविक्षेपात् शान्तिकं प्रतिधास्यति" शतरुद्र० प्रतिविधाने।

वि+करणे "तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्" गीता। "विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणाम्" भा० व० यज्ञाध्ययनमपि कर्त्तव्यं तद्विधत्स्व महामते" स० ७६ अ०। कर्त्तव्यतयोपदेशे "यश्मिष्टायनं ह्येतत् सनातनं विधीयते" मनुः। "चिकीर्षाकृतिसाध्यत्वहेतुधीविषयो विधिः" शब्द०श० विधिशब्दे दृश्यम्। "न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते" मनुः।

अनु+वि+तुल्यरूपाचरणे पश्चात्करणे च। "आनुपूर्व्येण ह विधां दैवत उच्चैरुपांशुतायां चाध्वर्युमनुविदधीत" शांख्य०श्रौ० १२।१।२ "वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय कांश्चित्" भा०उ०२६अ०। "उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति। करोति कुर्वतः कर्म छायेवानुविधीयते" भा० शा० १८१। "इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते" गीता।

प्रति+वि+प्रतिकूलाचरणे "क्षिप्रमस्मिन्नरव्याघ्र चारः प्रतिविधीयताम्" रामा०सुन्द० प्रतीकारे च "क्षिप्रमेव कस्मांश्च प्रतिविहितमार्थेण" मुद्राराक्ष० चन्द्रगुप्तोक्तिः "न पारितं प्रतिविधातुम्" तत्रैव चाणक्योक्तिः।

श्रद्+आदरे विश्वासे च। "श्रद्दधाति क इहेह न साध्वात्" नैष०।

सम्+सम्यग्विधाने योजने क्षेपणे अभिसन्धौ। "मनस्येतानि सन्धाय मनसा सम्प्रधारयेत्" भा० आश्व० ४२ अ०। "यथा सूच्या वासः संदध्यात्" ऐ० ब्रा० ८३।४८। "धनुष्यमोघं समधत्त सायकम्" कुमा०। "संदधे धनुषि वायुदैवतम्" रघुः। "भवति क्षतसन्धानमिव तत्" शकु०। मेलने "सकृद्दुष्टं यो हि मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति" चाणक्यः।

अति+सम्+अतिशयेन यन्त्रादिना व्यथने संयोजने। "त्वया चन्द्रमसा च विश्वसनीयाभ्यामतिसन्धीयते कामिजनसार्थः" शकु०।

अनु+सम्+अनुसन्धाने विचारजन्यज्ञानभेदे अनुचिन्तने "आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" मनुः। अन्वेषणे च "दुर्गमनुसन्धेहि" हितो०।

अभि+सम्+तात्पर्ये अभिलाषभेदे। "अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्" गीता। "भवन्तमभिसन्धाय जिघांसन्ति भवत् प्रियम्" भा०शा०१०५ अ०। "श्राद्धानि चैव कुर्वन्ति फलकामाः सदा नराः। अभिसन्धाय पितरं पितुश्च पितरं तथा" हरिवं०१६अ० "मूढाभिसन्धिः शङ्कते" जगदीशः। "अभिसन्ध्यादिषु चैवम्" शा० सू०।

प्रति+सम्+प्रतिरूपसन्धाने। "प्रतिसन्धाय चास्त्राणि तेऽन्योन्यस्य विशाम्पते!। मुमुचुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च महाहवे" भा० भी० ७५ अ०। "पश्यतः प्रतिसन्धाय विध्यतः सव्यसाचिनः" भा० वि० ६१ अ०।

धाक त्रि० धा—उणा०क तस्य नेत्त्वम्। १धारके २ब्रह्मणि पु० मेदि०। ३वृषे ४आहारे च ५अन्ने ६स्तम्भे च संक्षिप्त सा० उणादिवृत्तिः।

धा(घा)टी स्त्री घटन्ते हिंसन्तेऽत्र घट—हिंसायं आधारे अच् गौरा० ङीष् पृषो० धस्य घः घाटी वा तत्र पाठः। अभ्यवस्कन्दने शत्रुसम्मुखगमने हेमच०।

धाणक पु० धण—आणक। दीनारभागे परिमाणभेदे। उज्ज्वलद०।

धातक पु० धातुं करोति णिच् टिलोपः ण्वुल्। पुष्करद्वीपस्थापतेः वीतहोत्रस्य १पुत्रभेदे "तद्द्वीपस्याधिपतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नाम तस्यात्मजौ रमणधातकनामानौ वर्षपती नियुज्य" भाग० ५।२०।२२। गौरा० ङीष्। (धाइफुल) २धातुपुष्प्याम् राजनि०। "धातकी कटुका शीता मदकृत् तुवरा लघुः। तृष्णातीसारपित्तास्रविषकृमिविसर्पजित्" भावप्र०तद्गुणाः। ३तीर्थभेदे शिवपु०।

धातक्यादिलेह चक्रदत्तोक्ते लेहभेदे "धातकीविल्वधन्याकलोध्रेन्द्रयववालकैः। लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवान्तिजित्" चक्र०।

धातु पु०धीयते सर्वं निःक्षिप्यते सृष्टिप्रलयादावस्मिन् धा—आधारे तुन्। १परमात्मनि। "स एष चिद्धातुः" श्रुतिः। दधाति शब्दान्। २सर्वेषां नाम्नां प्रकृतिभूते भूप्रभृतौ तस्य लक्षणविभागादिकं शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्दर्शितं यथा

"धातुर्नाम क्रियावाचकोगणादिपठितः शब्दविशेषः क्रिया च पूर्वोक्तफलानुकूलो व्यापार एव सर्वेषाञ्च मतः

काणामन्वयोपपत्तये कालान्वयोपपत्तये च धातूनां क्रियावाचकत्वाङ्गीकारात्। तथाहि। "क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिकेति" वाक्यपदीये कालानां क्रियाभेदकत्वमुक्तमुक्तञ्च तत्रैव "क्रिया नियतसाधना" इत्यादिना साधनानां क्रियाकाङ्क्षित्वं तत्र यदि धातुभिः क्रिया न बोध्येत क्व तदा तेषामन्वयो विशेषणत्वं वा भवेदतोऽवश्यं सर्वेषां क्रियावाचकत्वं स्वीकार्यं धातूनां फलमात्रवाचकत्वे आख्यातानां व्यापारार्थकत्वे कृदादिस्थले आख्याताभावेन कारकाद्यन्वयानुपपत्तेः नापि क्रियामात्रवाचकत्वं त्यजिगम्योः पर्य्यायतापत्तेः। तथाच फलवाचकत्वस्य तेषां प्रायशो गणपाठे एव उक्तत्वात् न तदंशे विवादः। किञ्च फलावच्छिन्नक्रियायाः पृथक्शक्त्या विशिष्टशक्त्या वा धात्वर्थत्वाभावे सकर्म्मकाकर्म्मकविभागोच्छेदः स्यात् स्याच्च फलमात्रधात्वर्थत्वे सर्व्वेषां कारकाणां तत्रानन्वयः तत्रैव कालान्वयोपगमे च व्यापारविगमकालेऽपि फलसत्त्वेन वर्त्तमानत्वादिप्रयोगापत्तिः। अतोऽवश्यं क्रियावाचकत्वं स्वीकार्य्यमतएव "धातोरर्थः क्रियोच्यते" इत्यनेन धात्वर्थत्वेनैव क्रियात्वस्वीकारः। अतएव च "भूवादयोधातवः" इतिपाणिनीयसूत्रमपि क्रियावाचकत्वं धातुमात्राणां प्रतिपादयति। तथाहि भूश्च वा च भूवौ आदिश्चादिश्चादी भूवौ आदी येषां ते धातवइति तथा चात्र प्रथम आदिशब्दो व्यवस्थावाची भुवा सह तदन्वयात् भूप्रभृतयइत्यर्थलाभः द्वितीयश्चादिशब्दः सादृश्यवाची वाधातुना तदन्वयस्तेन वासदृशा इत्यर्थलाभः तत्सादृश्यञ्च क्रियावाचित्वेन वाधातोर्गत्यर्थतया क्रियावाचित्वप्रसिद्धेस्तथा च भूप्रभृतयः क्रियावाचित्वेन वासदृशा धातव इत्येव फलितम्। भुवश्चादित्वं गणपाठापेक्षया तस्य च क्रियावाचकत्वं पूर्व्वोक्तयुक्तेरिति संक्षेपः। अत्र क्रियावाचित्वानुक्तौ गणपठितत्वेन सर्व्वनामाव्ययादीनामपि धातुत्वापत्तिः तन्मात्रोक्तौ च हिरुगाद्यव्ययानां क्रियावाचित्वेन धातुत्वापत्तिरत उभयमुक्तम्। उक्तञ्च "किञ्च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव नो। सर्व्वनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसङ्गतः। न हि तत्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटमिति"। तत्पाठः गणपाठः। विदि अवयवे गडि वदनैकदेशे इत्यादिद्रव्यवाचिनामपि तत्साधनक्रियावाचित्वमस्त्येव कालकारकाद्यन्वयानुरोधात् तत्फलस्य द्रव्यरूपत्वेऽपि न क्षतिः। मण्यादीत्या-

दिपदेन सूत्रसंग्रहसूत्रपठ्यां तेन सौत्राणां स्तम्भुप्रभृतीनां सनाद्यन्ता धातव इत्यादीनाञ्च प्रत्ययान्तानां धातुत्वमव्याहतमेव दर्शितयुक्तेः तत्रापि 'क्रियावाचित्वादेरवश्यं स्वीकाराच्च नाप्रसङ्ग इति दिक्।

ते च सर्व्वेऽपि धातवः सकर्म्मकाकर्म्मकभेदेन द्विविधाः। तत्र व्यापाराधिकरणमात्रावृत्तिफलवाचकः सकर्म्मकः पच्यादेः व्यापाराधिकरणावृत्तिविक्लित्तिरूपफलस्य बोधकतया सकर्म्मकत्वं कर्त्तृकर्म्मोभयनिष्ठफलबोधकस्यापि गम्यादेः व्यापाराधिकरणमात्रावृत्तिफलबोधकतया सकर्म्मकत्वम्। भूप्रभृतीनां तु व्यापाराधिकरणमात्रवृत्तिफलबोधकतया न सकर्म्मकत्वं फलस्य सत्तायास्तत्सम्बन्धरूपव्यापारस्यैकस्मिन्नेव धर्म्मिणि घटादौ सत्त्वात्। उक्तञ्च वाक्यपदीये "आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते। अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्म्मणा न सकर्म्मकः" इति। अस्यायमर्थः आत्मानं स्वरूपं बिभ्रत् आत्मधारणानुकूलव्यापाराश्रयः अस्तीतिपदेन समानाधिकरणतया व्यपदिश्यते तदभेदबोधनाय तिङादिकं प्रयुज्यतेइति यावत् तेनात्मनात्मरूपेण कर्म्मणा धारणकर्म्मणा धातुः न सकर्म्मकः। अत्र हेतुरन्तर्भावात् धात्वर्थ एव तस्य कर्म्मणः प्रवेशात् आत्मधारणानुकूलव्यापाररूपधात्वर्थेनात्मन उपसंग्रहादित्यर्थः। अथ वा अन्तरेव व्यापाराधिकरण एव भावात् फलस्य सत्त्वात् व्यापारसामानाधिकरण्यादित्यर्थः तेन भुवादेरुत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचितया धात्वर्थोपसंगृहीतकर्म्मकत्वाभावेऽपि फलसमानाधिकरणव्यापारवाचित्वादकर्म्मकत्वम्। अतएव "फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्म्मकः। धातुस्तयोर्धर्म्मिभेदे सकर्म्मक उदाहृत" इति फलसामानाधिकरण्यादिकृताकर्म्मकसकर्म्मकविभागोऽभिहितः। एकनिष्ठतायामेकमात्रवृत्तितायामित्यर्थः तेन गम्यादेर्व्यापाराधिकरणवृत्तिफलवाचित्वेऽपि नाकर्म्मकत्वमिति धर्म्मिभेदेऽधिकरणान्यत्वे इत्यर्थः। एवमेव शब्दकौस्तुभकारादयः। एतन्मते सकर्म्मकाकर्म्मकशब्दौ पारिभाषिकाविति द्रष्टव्यम्। मञ्जूषाकृतस्तु "कर्म्मणा सहेति नास्ति कर्म्म यस्येति व्युत्पत्त्या सकर्म्मकाकर्म्मकशब्दौ यौगिकौ तत्र साहित्यं तदन्वितस्वार्थबोधकत्वम् अन्वयश्च पृथक्पदोपस्थाप्ययोः सम्बन्धरूपोप्याद्यस्तेन जीवत्यादीनां प्राणधारणानुकूलव्यापारार्थकतया तत्कर्म्मणः प्राणादेर्धात्वर्थमध्यपातात् न सकर्म्मकत्वं धात्वर्थोपसंगृहीतकर्म्मकत्वेनाकर्म्मकत्वात्। कर्म्म च व्याकरणशा-

स्वीयफलाश्रयभावापत्तिसिद्धकर्मसंज्ञाविशिष्टमुच्यते तेनाधिशय्यते प्रासाद इत्यादौ कर्मणि लकारोपपत्तिः अधिशेतेः कर्मसंज्ञाविशिष्टान्वितस्वार्थबोधकत्वात् अन्यथा पूर्वमते तस्य फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकतयाऽकर्मकत्वेन "भावे चाकर्मकेभ्यः" इति भाव एव लकारापत्तेः। नयति च ग्रामं गच्छतीत्यादौ गम्यादिः ईप्सिततमत्वेन कर्मसंज्ञाविशिष्टेन पृथग्भूतेन ग्रामेणान्वितं स्वार्थं बोधयन् सकर्मकः, अधिवसतिस्तु अधिकरणत्वेन कर्मसंज्ञाविशिष्टेनेति विवेकः" इति प्राहुः। युक्तञ्चैतत् धात्वर्थोपसंगृहीतकर्मकाणां व्यापारव्यधिकरणफलवाचितया पूर्वकल्पे सकर्मकत्वापत्तेः तत्तद्भिन्नत्वेन निवेशे गौरवं तस्य कर्मणोऽविवक्षायां गम्यादेरपि वाकर्मकत्वस्वीकारेण अविवक्षाविशिष्टत्वेन निवेशे गौरवञ्च। एतन्मते तु कर्माभावादेव तदन्वितस्वार्थबोधकत्वाभावान्नाकर्मकत्वहानिरिति सूक्ष्ममीक्षणीयम्। अत्र पक्षे अकर्मकस्तु तदनन्वितस्वार्थबोधक इति बोध्यम्।

सकर्मकाश्च द्विविधाः एककर्मका द्विकर्मकाश्च। एककर्मान्वितस्वार्थबोधकाः गम्यादयः एककर्मकाः। द्विकर्मकाश्चापि द्विविधाः द्विकर्मान्वितैकव्यापारार्थकाः द्विकर्मान्वितद्विव्यापारार्थकाश्च। तत्राद्या दुह्यादयः। न च ते णिजन्ता द्विव्यापारार्थकाः तथात्वे ईप्सिततमाभ्यामेव कर्मभ्यां व्यापारद्वयेऽन्वयसम्भवेन द्वितीयाद्युत्पत्तौ "अकथितञ्चेति" सूत्रेण दुह्यादीनां कारकान्तरसंज्ञानापन्नस्याकथितस्य कर्मसंज्ञाविधानानौचित्यात्। दर्शयिष्यते च दुह्यादीनामेकव्यापारार्थकता। यदा पुनस्तेषां द्विव्यापारार्थकता विवक्षिता तदा ईप्सिततमसूत्रेणैव कर्मसंज्ञायां जातायां द्विकर्मान्वितद्विव्यापारार्थका एव ते णिजन्तादिवदिति बोध्यम्। द्विकर्मान्वितद्विव्यापारार्थकाश्च णिजन्ताः तत्र च धातुना एकव्यापारोऽभिधीयते द्वितीयस्तु णिचा, तद्व्यापारद्वये च ईप्सितकर्मणः प्रयोज्यकर्तृरूपकर्मणश्च यथाक्रममन्वयः। तथात्वञ्च गम्यादीनामिति बोध्यम्। पाच्यादीनां तु नैवं, तद्योगे प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञाभावेन व्यापारद्वये कर्मद्वयान्वयाभावात्। नच पाच्यादेः क्रियाकाङ्क्षाश्रयत्वेनोद्देश्यतया प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञा भविष्यत्येव गत्यादिधातुयोगे एव तन्नियमात्। उक्तञ्च हरिणा "गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यं प्रधाने कर्मतां गतम्। नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते" इति [illegible] गतिबुद्ध्यादिसूत्रेण तदितरेषां निषेधात् स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वमेव स्वधर्मेण तृतीययाऽभिधीयते इति तदर्थः। वस्तुतस्तु प्रयोज्यकर्तुरीप्सिततमत्वेऽपि परत्वात् कर्तृसंज्ञया तस्य बाधात् कर्मत्वाप्रसक्तौ गत्यादिसूत्रेण अप्राप्तप्रापकत्वरूपविधित्वाश्रयेण गम्यादेः कर्मत्वं विहितं न पाच्यादेरिति द्रष्टव्यम्। उक्तञ्च हरिणा "परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयाऽपि च। प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचितेति"। परत्वात् "विप्रतिषेधे परं कार्यम्" इत्युक्तेः "अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम्। कर्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते" इति चोक्तेः "अन्तरङ्गत्वात् पच्यादिरूपप्रकृत्याकाङ्क्षितकर्तृसंज्ञारूपकार्यस्य "अन्तरङ्गं बलीय" इति न्यायात् पाच्याद्याकाङ्क्षितकर्मसंज्ञायाः प्रत्ययान्वितत्वेन दुर्बलत्वादिति भावः। उपजीव्यतया उपजीव्यजातीयतया सर्वेषामेव कारकाणां कर्तृप्रयोज्यत्वेन कर्तुरुपजीव्यजातीयत्वादिति फलितोऽर्थः तेन पाच्याद्यपेक्षया तस्योपजीव्यत्वाभावेऽपि न क्षतिः। एवं पाच्यादियोगे प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञाया अप्रवृत्तेः न द्विकर्मकत्वं तेषामित्यन्यत्र विस्तरः।

अकर्मका अपि धातवः हेतुचतुष्टयाधीनाकर्मकक्रियार्थत्वात् चतुर्विधाः। अकर्मकक्रियायाश्च हेतवश्च चत्वारो हरिणा प्रदर्शिता यथा "धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति"। धातोः स्वबोधकधातोरर्थान्तरे स्वसजातीयभिन्ने वृत्तेः सामर्थ्यात् स्वविजातीयार्थबोधकत्वादित्येकः। यथा जानातिः ज्ञानं वदन् सकर्मकः प्रवृत्त्यादिकं बोधयन्नकर्मकः न तु गतिवाची गम्यादिः ज्ञानाद्यर्थेऽप्यकर्मकः तयोर्द्वयोरर्थयोः सकर्मकत्वेन स्वसजातीयत्वात्। धात्वर्थेनोपसंग्रहादिति द्वितीयः। कर्मणो धात्वर्थेन उपसंग्रहात् स्वशरीरे प्रवेशनात् यथा जीवत्यादीनां प्राणधारणानुकूलव्यापाररूपक्रियार्थतया तत्कर्मणः प्राणादेर्धात्वर्थ एव प्रवेशः। प्रसिद्धेः सत्तालज्जादिरूपाणामकर्मकत्वेन प्रसिद्धेः। सत्तादिकञ्चानुपदं प्रदर्श्यते तेषां फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकत्वादित्यर्थः। इति तृतीयो हेतुः। कर्मणोऽविवक्षातः अकर्मकः ४। अत्र च कर्मपदं व्यपदेशिवद्भावेन फलस्याप्युपलक्षणं तेन फलस्याविवक्षायामेव गम्यादेरकर्मकत्वमिति कौस्तुभानुसारिणः तेषाञ्च व्यापारमात्रबोधकतया फलावाचित्वाच्च सकर्मकत्वमिति द्रष्टव्यम्। अत्र चाविवक्षा नाम येन

रूपेणान्वयविवक्षया यस्य कर्मसंज्ञा तेन रूपेणान्वयविवक्षाभावः। तत्र क्वचित् कर्मणोऽविवक्षया यथा पच्यते इत्यादौ, क्वचिच्च कर्मत्वाविवक्षया यथा मातुः स्मर्यते इत्यादौ। अत्र मातुः कर्मत्वेनैव स्मरणान्वये कर्मसंज्ञा न पुनः सम्बन्धत्वेन, तथा विवक्षायामेव कर्मणि षष्ठीविधानात् स्मरणादेः कर्मान्वयसत्त्वेऽपि कर्मत्वेन तदन्वयाभावादकर्मकत्वं तेन भावे लकारादय इति बोध्यम्। क्वचित्तु कार्यप्रवृत्तिवेलायामविवक्षा पश्चाद्विवक्षा। यथा कृतपूर्वी कटम् भुक्तपूर्वी ओदनमित्यादौ। तथाहि कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहे तत्कृतमनेनेति पूर्वस्तत्वादिनिमवनुवर्त्य सपूर्वाच्चेति सूत्रेण विद्यमानपूर्वात् पूर्वशब्दादपि इनिर्विहितः तत्र यदि कृतमिति कर्मणि क्तः स्यात्तदा तस्य कटादिरूपकर्मविशेषणतया सापेक्षत्वेन समासादिवृत्तिर्न स्यात् एकत्र विशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात् वृत्तिश्चात्र जायते भाष्यादिषु तथाप्रयोगादतोऽवश्यं प्रथमं कर्माविवक्षयाऽकर्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते तदन्तेन पूर्वादिभिः सुप्सुपेति समासे च कृते तत्पूर्वकात् पूर्वशब्दात् कर्त्तरि इनिप्रत्ययोभवति। पश्चाच्च कर्त्तृकृतक्रियायाः कर्मविशेषाकाङ्क्षायां कटादिकर्मणोऽन्वयः। उक्तञ्च हरिणा "अकर्मत्वे सत्येव क्तान्ते भावाभिधायिनि। पश्चात् क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम्। अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः। क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्वादिषु स्थितेति"। क्रियावतेत्यनेन क्रियाद्वारैव कर्मणोऽन्वय इति द्योतितम् क्रियायाश्च वृत्तिशब्दैकदेशतयाऽनन्वयशङ्कायामाहाविग्रहेति। नास्ति विशेषेण ग्रहोपादानं यस्याः सा पृथगुपस्थित्यभावेन ज्ञातुमशक्येत्यर्थः गतादिस्था कर्त्तृबोधकनिष्ठान्तगतपदोपस्थाप्यगमनकर्त्तृरूपार्थप्रविष्टापि यथा ग्रामं गतइत्यादौ विभिन्नपदोपात्तैरपि ग्रामादिकर्मभिः क्रिया सम्बध्यते तथेत्यर्थः समुदायशक्तिस्वीकारे एकदेशान्वयाभ्युपगमादवयवशक्तिस्वीकारे तु तदनुपगमे क्षत्यभावादिति भावः। कृतपूर्व्वादिष्वित्यादिपदेनाध्वरेष्विष्टीत्यादयोगृह्यन्ते तत्रापि इष्टादिभ्यश्चेत्यनेन कर्त्तरि इनिविधानात्। अत्रेदं बोध्यं "निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्व्वत्रैवास्ति कारके" इत्युक्तेः कर्मणोऽपि स्वव्यापारद्वारा क्रियानिष्पत्तिहेतुत्वेन कर्तृत्वे स्थिते तद्व्यापारस्य धात्वर्थत्वविवक्षायां धात्वर्थक्रियाश्रयत्वेन तस्य कर्तृत्वं समानानुपूर्व्वीकमुख्यार्थबोधकधातूपात्तफलाश्रयत्वेन च कर्मत्वमित्येकस्यैव कर्मकर्तृता एवञ्च तत्र धातोरर्थान्तरे वृत्तेरेवाकर्मकत्वम्। तथाहि अन्नं पच्यते स्वयमेवेत्यादौ विक्लित्तिस्तदनुकूलो ऽग्निस्थाल्यादिसंयोगरूपो व्यापारश्च तद्विशिष्टो वा पच्यर्थः तयोः फलव्यापारयोरेकनिष्ठतया तद्बोधकधातोरकर्मकत्वं तेन अन्नेन पच्यते स्वयमेवेत्यादौ भावे लकारोपपत्तिः। द्विकर्मकाणान्तु एककर्मणः कर्तृत्वविवक्षया ऽपरस्याविवक्षयैवाकर्मकत्वं पचिदुह्योस्तु कर्मान्तरसत्त्वेऽपि कर्मवद्भावविधानात् सकर्मकत्वं तेन तयोर्न भावे लकारादयः किन्तु कर्मण्येव तेन दुह्यते गवा दुग्धं स्वयमेवेत्यादि। एवञ्च सर्व्वेषामेव धातूनां कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्मवद्भावे प्राप्ते धातुविशेषयोग एव कर्मवत्कार्य्यातिदेशो न सर्व्वधातुयोगे तेन गम्यादियोगे कर्त्तरि वाच्ये न कर्मवद्भावः किन्तु कर्तृवत्कार्यं, भावे तु इष्यते एव कर्मवत्कार्यम्। पच्यादियोगे तु कर्त्तरि भावे च वाच्ये कर्मवद्भाव इति विवेकः। उक्तञ्च "कर्मस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्मवत्। कर्तृस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्तृवदिति"। कर्मवत् कर्मवत्कार्यवानित्यर्थः अतएव "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" इति सूत्रे कर्मपदेन कर्मस्थक्रिया लक्षिता शास्त्रकारैस्तेन कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियावति कर्त्तरि कर्मवत् कार्यमित्यर्थः क्रिययोस्तुल्यत्वञ्च एकाधिकरणमात्रवृत्तित्वेन तथाच कर्मस्थक्रियया फलेन व्यापारस्य सामानाधिकरण्य एव कर्मवद्भावविधानात् पच्यादेस्तथाभूतार्थकतया तत्कर्त्तरि कर्मवत्कार्यं, गम्यादेस्तु व्यापारस्योक्तफलसामानाधिकरण्याभावात् कर्तृस्वभावकत्वमिति विवेकः। तथा तुल्यक्रिये कर्तरीत्यभिधानेन गम्यादीनामपि भावे कर्मवत्कार्यं यागादि भवत्येव। यद्यपि सर्व्वेषामेवाकर्मकाणां फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्यबोधकतया कर्मवद्भावापत्तिस्तथापि सूत्रे कर्मणा तुल्येति निर्देशात् येषां धातूनां मुख्यार्थवाचिनां सकर्मकत्वं तेषामेव कर्मवद्भाव इति गम्यते अस्त्यादेः सत्तादिरूपमुख्यार्थे सकर्मकत्वाभावात् न तत्प्रसङ्गः। भवतेस्तु प्राप्त्यर्थकानुभवार्थे वर्त्तमानस्य सकर्मकत्वेऽपि सत्तारूपमुख्यार्थे तथात्वाभावान्न प्रसङ्गः। एवञ्च सर्व्वेषामेव सकर्मकाणां कर्तृकर्मोभयस्वभावकत्वेनाव्यवस्थायां हरिणा क्रियाकृतविशेषेण व्यवस्था दर्शिता यथा "विशेष-

दर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता। शब्दप्रवृत्तिरन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पितेति"। यत्र कर्मणि कर्त्तरि वा विशेषः क्रियाकृतोऽसाधारणधर्मो दृश्यते तत्रैव क्रिया व्यवस्थितेत्यर्थः धात्वर्थयोः फलव्यापाररूपयोः क्रिययोरुभयनिष्ठत्वेऽपि तत्कृतविशेषादेव तन्निष्ठत्वव्यवहार इति भावः। विशेषश्च द्विविधः धातूपस्थाप्यः तदनुपस्थाप्यश्च तत्राभ्यर्हितत्वेन उपस्थितत्वेन च धातूपात्तविशेषस्यैव प्रथमं ग्रहणं तदप्राप्तौ तु अपरस्येति विवेकः। तेन पच्यादयः स्वोपस्थाप्यस्य कर्त्रपेक्षयाऽसाधारणधर्मस्य व्यापाररूपक्रियाकृतस्य विक्लित्तिरूपफलस्य बोधकाः कर्मस्थभावकाएव गम्यादयस्तु नैवं तदुपस्थाप्यफलस्य संयोगादेरुभयनिष्ठतया साधारण्यात् धातूपस्थाप्यविशेषासत्त्वात् धात्वनुपस्थाप्यस्य क्रियाकृतस्य श्रमादिरूपासाधारणधर्मस्य ग्रहणं तस्य च कर्त्तरि दर्शनात् कर्त्तृस्थत्वम्। एवञ्च कर्त्तृस्थादिविभाग एतन्मते न्यायमूल एव। अन्येषां मते पुनः शब्दप्रवृत्तिः कर्मवत्कार्य्यप्रवृत्तिः शब्दैरेव नियामकशास्त्रैरेव प्रकल्पितेति द्रष्टव्यम्। तच्च शास्त्रं यथा "कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः। कर्त्तृस्थो वुध्यतेर्भावः कर्त्तृस्थाश्च गमादयः" इति कर्मस्थाः कर्मस्थक्रियार्थका इत्यर्थः एवमग्रेऽपि। सम्प्रदायविदस्तु एतच्छास्त्रमपि न्यायमूलकं पूर्वोक्तरीत्या एतेषां कर्मस्थत्वादिव्यवस्थापनात् अन्यथा प्रातस्विकरूपेण तद्गणनस्य कर्त्तुमशक्यतयाऽव्यवस्थापत्तेरित्याहुः। एवञ्च क्रियाकृतविशेषेणैव क्रियाव्यवस्थेति पक्षमवलम्ब्य "निर्वर्त्त्ये च विकार्य्ये च कर्मवद्भाव इष्यते। न तु प्राप्ये कर्मणि तु सिद्धान्तोऽयं व्यवस्थितः" इत्यभियुक्तैर्व्यवस्था भङ्ग्यन्तरेण दर्शिता। तथा च निवर्त्त्यविकार्य्ययोरेव क्रियाकृतस्य उत्पत्त्यादिरूपस्य विशेषस्य सत्त्वात्, प्राप्ये तदसत्त्वाच्च तेषु कर्मवद्भावाभावौ बोध्यौ। "क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न तिष्ठति" इत्यभिमप्राप्यकर्मलक्षणे प्राप्यस्य क्रियाकृतविशेषाभावकथनात् व्यतिरेकेण निर्वर्त्त्यविकार्य्ययोस्तत्सत्त्वमर्थायातमित्यलं विस्तरेण। सनन्तधातूनां धात्वर्थेच्छार्थकत्वेन कर्त्तृस्थत्वेऽपि तत्प्रकृतीभूतधातोरेव कर्मस्थकर्त्तृस्थभावकतया व्यवस्था तत्प्रकृतेरात्मनेपदादिना तदन्तस्यात्मनेपदादिवदिति द्रष्टव्यम्' बोधस्तु कर्मकर्त्तरि कर्त्तरीव यथा ओदनः पच्यते स्वयमेवेत्यादौ ओदनाभिन्नैकाश्रयकविक्लित्त्यनुकूलस्थाल्यादिसंयोगरूपोव्यापारः।

अपरे तु कर्त्तुराश्रयांशे विशेषणत्ववत् व्युत्पत्तिवैचित्र्येण फलेऽपि विशेषणत्वमङ्गीचक्रुरङ्गीचक्रुश्चात्र नामार्थधात्वर्थयोरपि साक्षादन्वयम्। वस्तुतस्तु तिङर्थाश्रयस्यैव व्युत्पत्तिवैचित्र्येणोभयत्रान्वय इति द्रष्टव्यम्, अकर्मकत्वेन प्रसिद्धाः सत्ताद्यर्थका अभियुक्तैरन्यत्र संगृहीता यथा "सत्ताजीवनदर्पभीतिशयनक्रीड़ानिवासद्युयाव्यक्तध्वाननभोगतिस्थितिजराबज्जाप्रमादोदये। मोहे खेटनवेगयुद्धदहनख्यातिज्वरोन्मादके शुद्धिखेदपलायनभ्रमणकेशान्तौ स्रुतौ मज्जने। दृप्तौ जागरशोषवक्रगमनोत्साहे क्षतौ संशये ग्लानौ मन्दगतौ च नृत्यपतने चेष्टाक्रुधौ रोदने। वृद्धौ हावकृतौ च सिद्धिविरतौ हर्षोपवेशे बले कम्पोद्वेगनिमेषभङ्गयतनार्थे धातवोऽकर्मकाः। दौर्बल्यादिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तु धातवः। वाचका भावमात्रस्य यतस्तस्मादकर्मकाः। कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता ये ते तु धातवः। तद्भावेऽकर्मकाः स्युस्तद्वत्कृत्यां सकर्मकाः। क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः। प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातवः" इति। ३आकाशादिमहाभूतेषु। ४इन्द्रियेषु ५शब्दाद्याकाशादिगुणेषु। देहस्थेषु "रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातव इत्युक्तेषु रसादिषु। ७मनःशिलाद्यश्मविकारे। ८कफादौ अमरः। अत्राह सुश्रुतः। "ते धातवोऽपि विद्भिर्गदिता देहधारणात्। विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्य्यानिला यथा। धारयन्ति जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथेति"। ९अस्थ्नि। १०स्वर्णादौ तत्राष्टधातवो यथा "हिरण्यं रजतं कांस्यं ताम्रं सीसकमेव च। रङ्गमायसरैत्यञ्च धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता" इति दानसागरः। "सुवर्णं रजतं ताम्रं लौहं कुप्यञ्च पारदम्। रङ्गञ्च सीसकञ्चैव इत्यष्टौ देवसम्भवाः" इति वैद्यकम्। सप्त धातवो यथा। "स्वर्णं रूप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यशदमेव च। सीसं लौहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः" इति भावप्र०। "बलीपलितखालित्यकार्श्याग्निबल्यजरामयान्। निवार्य्य देहं दधति नृणां तद्धातवो यथा। "सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालमनःशिला। गैरिकाञ्जनकासीससीसलौहाः सहिङ्गुलाः। गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः"। नव धातवो यथा "हेमताराऽरनागाश्च ताम्ररङ्गे च तीक्ष्णकम्। कांस्यकं कान्तलौहञ्च धातवो नव कीर्त्तिताः"। माक्षिकं तुत्थकाभ्रे च नीलाञ्जनशिलाऽलकाः। रसकश्चेति

विज्ञेया एते सप्तोपधातवः। शरीरस्थसप्तधातुभवस-प्तोपधातवो यथा। "स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति। शुद्धमांसभवस्नेहो यः सा सङ्कीर्त्यते वसा। स्वेदोदन्तास्तथा केशास्तथैवौजश्च सप्तमम्। इति धातुभवाज्ञेया एते सप्तोपधातवः" इति सुश्रुतः। ११लोकेषु १२वस्तुनि शब्दार्थचि०।

रसादेर्धातुवाच्यतायां निरुक्तिस्तत्कर्माणि च भावप्र० उक्तानि यथा "एते सप्तस्वयं स्थित्वा देहं दधति यन्नृणाम्। रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः। प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे। गर्भोत्पादश्च कर्माणि धातूनां कथितानि च। रसादीनां धातूनां क्रमेण प्रीणनादिकर्माणीति बोध्यम्। एतेषाञ्च पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वं तच्च कायशब्दे १९०८ पृ० दर्शितम्। उपधातवः तद्गुणाश्च भावप्र० अन्यथोक्ताः यथा

"सप्तोपधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकम्। तुत्थं कांस्यञ्च रीतिश्च सिन्दूरं च शिलाजतु। उपधातुषु सर्वेषु तत्तद्धातुगुणा अपि। सन्ति किन्त्वेषु तेऽल्पीनास्तत्तदंशाल्पभावतः"। तत्र स्वर्णादिधातौ "दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः" मनुः। उपधातवश्च गौणधातवस्तेन तत्रापि धातुशब्दप्रवृत्तिः। अतएव उपधात्वभिप्रायेण गैरिकादीनां धातुशब्दवाच्यता दृश्यते यथा "न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र" "अकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम्" कुमा०। "वर्द्धयन्निव तत् कूटान् उद्धूतैर्धातुरेणुभिः" रघुः। "त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायाम्" मेघ०। "अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते" भा० द्रो० १९ अ०। १३देहादिधारके आत्मनि "स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते। पञ्च धातून् स्वयं षष्ठः आदत्ते युगपत् प्रभुः" याज्ञ०। "पञ्च धातून् पृथिव्यादिपञ्चभूतानि शरीरारम्भकतया षष्ठश्चिद्धातुरात्मा प्रभुः शरीरारम्भकादृष्टकर्मयोगितया समर्थः युगपदादत्ते भोगायतनत्वेन स्वीकरोति" मिता०। आकाशादौ "तदव्ययमनुद्रिक्तं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम्। नवद्वारं पुरं विद्यात् त्रिगुणं पञ्चधातुकम्" भा० आश्व० २६ अ०। "भूतेषु धातवः पञ्च ब्रह्मा तानसृजत् पुरा। आवृता यैरिमे लोकाः महाभूताभिसंज्ञिताः" भा० शा० १८४ अ०। "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत् पुरीषम्" छा० उप०। धातौ "धातोः स्थाने इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत्"। "अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवित्" रघुः। रसादौ "शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च। नेशुर्मन्त्राग्निनिर्दग्धाः न च भस्माप्यदृश्यत" भा० व० २८९ अ०। परमेश्वरे "अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः" विष्णुस०। धातुर्विरिञ्चेरुत्कृष्टः इति वा नामद्वयं कार्य्यकरणाद् प्रपञ्चधारणात् वा चिद्धातुः" भा०। "वायुं पूर्वमथो सृष्ट्वा यो धातुर्धातुसत्तमः। धारणाद्धातुशब्दञ्च लभते लोकसंज्ञितम्" हरिवं० २० अ०। केशाद्युपधातौ "काकपदमक्षिका केशधातुयुक्तानि शर्करावद्भम्" वृ० सं० ८० अ०। १४धारके। "अत्यं हविः सचते सच्च धातु चारिष्टगातुः" ऋ० ५।४४।२। "धातु सर्वधारकम्" भा०। १५प्रकारे "त्रिधातवः परमा अस्य गावः" ऋ० ५।५०।४ "त्रिधातुः प्रथयद्विभूम" "त्रिधातुः त्रिप्रकारः" भा०

धातुकासीस न० धातुरूपं कासीसम्। कासीसे उपधातुभेदे हेमच०। [२देशभेदे च। २कूर्म्मविभागशब्दे दृश्यम्।

धातुकुशल त्रि० धातुषु कुशलः। १धातुक्रियायां कुशले।

धातुक्षय पु० धातूनां क्षयो यस्य। कासरोगभेदे।

धातुघ्न त्रि० धातुं स्वर्णादि हन्ति हन-टक्। १धातुनाशनशीले २काञ्जिके न० हेमच०। तस्य पारदादिधातुमारकत्वात् तथात्वम्।

धातुद्रावक पु० धातुं द्रावयति द्रु-णिच्-ण्वुल्। धातुद्रुतिकारके (सोहागा) ख्याते पदार्थे पारस्करनि०।

धातुनाशन त्रि० धातुं नाशयति नश-णिच् ल्यु। स्वर्णादिधातुमारके २काञ्जिके न० त्रिका०।

धातुप पु० धातुं पाति रक्षति पा-क। रसरूपे प्रथमधातौ शब्दच०। "आरुह्य धमनीर्गत्वा धातून् सर्वानयं रसः। पुष्णाति, तदनु स्वीयैर्व्याप्नोति च तनुं गुणैः" भावप्र० तस्य सर्वधातुपोषकत्वोक्तेस्तथात्वम्। "रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः। स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्वान् धातून् विवर्द्धयेत्। केदारेषु यथा कुल्याः पुष्णन्ति विविधौषधीः। तथा कलेवरे धातून् सर्वान् वर्द्धयते रसः" भावप्र०।

धातुपाठ पु० धातूनां पाठो यत्र धातवः पठ्यन्तेऽत्र आधारे घञ् वा। पाणिन्यादिप्रणीते धातूनामर्थावबोधकग्रन्थभेदे। "धातुपाठः स्वरादाद्यक्रमादन्तादिसक्रमः "धातवः पठिताः पाठस्तत्रलोकागमस्थिताः" इति च कविकल्पद्रुमः। एवं पाणिनीयः भूसत्तायामित्यादिधातुपाठोज्ञेयः।

धातुपारायण पु० धातूनां पारायणं यत्र । धातुप्रतिपादकग्रन्थभेदे ।

धातुपुष्पी स्त्री धातुरिव पुष्पं यस्याः जातित्वात् ङीष् । (धाइफुल) ख्याते धातुपुष्प्यां भावप्र० । बहु० वा कप् अत इत्त्वम् । धातुपुष्पिकाऽप्यत्र शब्दरत्ना० । धातकीशब्दे तद्गुणा दृश्याः । [६त० । पर्वते त्रिका० ।

धातुभृत् पु०धातुं गैरिकादिकमुपधातुं विभर्त्ति भृ–क्विप् तुक्

धातुमल पु० ६त० । धातूनां रसादीनां पाकतो जायमाने केशादौ कफपित्तमलाः केशः प्रस्वेदो नखरोम च । नेत्रविट् चक्षुषः स्नेहो धातूनां क्रमशोमलाः" सुश्रुतः । शुक्रस्य तु मलोनास्ति यथाह भावप्र० ।
"स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु रसादिषु । षट्सु धातुषु जायन्ते मलानि मुनयो जगुः । यथा सुदृढसुध्माते न मलं किल काञ्चने । तथा रसे सुशुद्धः पक्वे न मलं शुक्रताङ्गते" । "आहार्य्यस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः । शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात्" भावप्र० । अहङ्कारशब्दे ५५८ पृ० तत्पाकप्रकारो दृश्यः ।

धातुमाक्षिक न० धातुरूपधातुरूपं माक्षिकम् । माक्षिके उपधातुभेदे राजनि० ।

धातुमारिणी धातुं मारयति मृ–णिच्–णिनि ६त० ङीप् । (सोहागा) सर्जिकायां शब्दच० ।

धातुराजक न० धातुषु राजते राज–ण्वुल् धातूनां राजा टच्समा० स्वार्थे क वा । शुक्रे तस्य च सर्वधातूनां चरमत्वात् तथात्वम् ।

धातुवल्लभ न० ६त० । टङ्कणे राजवल्लभः ।

धातुवादिन् धातुं वदति उपायान्तरेण कर्त्तुम् । कारन्धमे कौशलभेदात् रसायनादिना स्वर्णरौप्यादिकरे हारा०

धातुवैरिन् पु० ६त० । गन्धके शब्दच० ।

धातुशेखर न० धातूनामुपधातूनां शेखरमिव । कासीसे उपधातुभेदे हेमच० । [(खांड़) हारा०

धातूपल पु० धातुरूपधातुरूप उपलः । कठिनिकायां

धातृ त्रि० धा–तृच् । १धारके २पोषके ३ब्रह्मणि पु० अमरः "सूर्य्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" सन्ध्यामन्त्रः ४विष्णौ । "अनादिनिधनो धाता" विष्णुस० । धातृशब्दे उदा० दृश्यम् । ५आत्मनि ६वायुभेदेऽनिलशब्दे १६६पृ० दृश्यम् । ७आदित्यभेदे आदित्यशब्दे ६९५ पृ० दृश्यम् । तत्रादित्यभेदे "कौशल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्यथा" रामा० बाल०९२ अ० । ८ब्रह्मणः पुत्रभेदे "द्वौ पुत्रौ ब्रह्मणस्त्वन्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् । लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह" भा० आ० ६६अ० । ९भृगुसुतभेदे "भृगुः ख्यात्यां महाभागः पत्न्यां पुत्रानजीजनत् । धातारञ्च विधातारं श्रियञ्च भगवत्पराम्" भाग०४।१।३५ १०प्रजासर्गकारकेषु सप्तर्षिषु "सर्गशेषप्रणयनाद्विश्वयोनेरनन्तरम् । पुरातनाः पुराविद्भिः धातार इति कीर्त्तिताः" कुमा० ।

धातृपुत्र पु० ६त० । ब्रह्मणः पुत्रे सनत्कुमारे शब्दर० ।

धातृपुष्पी स्त्री धातृ पुष्टिकर्तृ पुष्पमस्याः ङीप् । (धाइफुल) धातक्याम् अमरः । वा. कप् अत इत्त्वम् । धातृपुष्पिका तत्रार्थे अमरः ।

धात्र न० धीयतेऽन्नादिकमत्र धा–आधारे ष्ट्रन् । १भाजने उणादिवृत्तिः । धाता ब्रह्मा आदित्यो वा देवताऽस्य अण् २आदित्यदेवताके ३ब्रह्मदेवताके च द्वादशकपालसंस्कृते पुरोडाशादौ त्रि० । "स यः स धातासौ स आदित्यः । अथ यत्तद्दिशां परमं क्रान्तमेतत्तद्यस्मिन्नेष एतत् प्रतिष्ठितस्तपति । स यः स धातायमेव स धात्रः द्वादशकपालः पुरोडाशो द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्धाता" शतब्रा०९।५।१।३८ । "अनुमतिराकाशिनीवालीकुहूभ्यश्चरवो धात्रो द्वादशकपालः सर्वहुतः" कात्या० श्रौ० १८।६।२१ ।

धात्री स्त्री धीयते पीयते धेट–कर्मणि ष्ट्रन् धीयन्ते पुरुषार्था अनया वा धा–करणे ष्ट्रन्, विश्वं वा दधाति ष्ट्रन् षित्त्वात् ङीष् तृच् ङीप् वा । १उपमातरि (धाइमा) ।
भावप्र० धात्रीलक्षणादि "पीताय (पानाय) यदि बालस्य विदध्यादुपमातरम् । सुविचार्य्य गुणान् दोषान् कुर्य्याद्धात्रीं तदेदृशीम् । सवर्णां मध्यवयसां सच्छीलां मुदितां सदा । शुद्धदुग्धाम्बुजाक्षीरां वत्सवामतिवत्सलाम् । स्वाधीनामलसन्तुष्टां कुलीनां सज्जनात्मजाम् । कैतवेनापरित्यक्तां निजपुत्रवतीं शिवौ । अथ निषिद्धां धात्रीमाह । शोकाकुला क्षुधार्त्ता च श्रान्ता व्याधिमती सदा । अत्युच्चानितरां नीचा स्थूलातीव कृशांगता । गर्भिणी ज्वरिणी चापि लम्बोन्नतपयोधरा । अजीर्णभोजिनी चापि तथा पथ्यविवर्जिता । आसक्ता क्षुद्रकार्य्ये तु दुःखार्त्ता चञ्चलापि च । एतासां स्तन्यपानेन शिशुर्भवति सामयः । अथ बालस्य स्तन्यपानविधिः । तत्र माता प्रशस्ताङ्गी चारुवस्त्रा पुरोमुखी । उपविश्य–

स्तने सम्यग्दक्षिणं स्तनमम्बुना । प्रक्षाल्येषत् परिस्राव्य मन्त्राभ्यामभिमन्त्रितम् । उदङ्मुखं शिशुं क्रोडे शनैः सन्धार्य पाययेत् । मातेत्युपलक्षणं धात्री च ईषत् परिस्राव्य । अन्यथा वैगुण्यमाह सुश्रुतः । अस्रावितं स्तनं बालः पिबन् स्तन्येन भूयसा । पूर्णस्रोता वमीकासश्वासैर्भवति पीड़ितः । अभिमन्त्रणमाह । क्षीरनीरनिधिस्तेऽस्तु स्तनयोः क्षीरपूरकः । सदैव सुभगो बालो भवत्वेष महाबलः । पयोऽमृतसमं पीत्वा कुमारस्ते शुभानने । दीर्घमायुरवाप्नोतु देवाः प्राश्यामृतं यथा । मन्त्रौ च पितृस्थानेन ब्राह्मणेन पठनीयौ । यावत् मन्त्रपाठस्तावन्माता धात्र्या वा दक्षिणहस्तेन स्पर्शः कार्य्यः” “उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचः” रघुः । “धात्र्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्य्यमाणः” कुमा० । २क्षितौ च तस्या विश्वधारणात् । “मेखलेव स्थिता धात्र्या देवासुरविभागकृत्” हर० वि० । ३धारणकर्त्र्यां स्त्रियां । ४आमलक्यां च मेदि० । तस्याः धारणादेः पुरुषार्थसाधनत्वात् तथात्वम् । आमलकीशब्दे ७६४पृ० तद्गुणा उक्ताः । तस्या उत्पत्तिर्माहात्म्यञ्च पाद्मोत्तरख० १२७ अ० उक्तं यथा “अथ च्छिन्नेभ्यो वीजेभ्यो वनस्पत्यः स्त्रियोऽभवन् । धात्री च मालती चैव तुलसी च नृपोत्तम ! । स्वधाभवा स्मृता धात्री माभवा मालती तथा । गौरीभवा च तुलसी तमःसत्त्वरजोगुणा”

स्थानान्तरे तत्रैवतन्माहात्म्यं यथा

“शृणुष्व धात्रीमाहात्म्यं सर्वपापहरं शुभम् । यत् पुरा हरिणा प्रोक्तं वशिष्ठं प्रति नारद ! । धात्री वत्स ! नृणां धात्री मातृवत् कुरुते कृपाम् । दद्यादायुः पयःपानात् स्नानाद्वै धर्मसञ्चयम् । अलक्ष्मीनाशनं सद्योऽप्यन्ते निर्वाणमेव च । विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्नानेन वै नृणाम् । तस्मात् त्वं कुरु विप्रेन्द्र ! धात्रीस्नानं हि यत्नतः । प्रयास्यसि हरेर्धाम देवत्वं प्राप्य नारद ! । यत्र यत्र मुनिश्रेष्ठ ! धात्रीस्नानं समाचरेत् । तीर्थे वापि गृहे वापि तत्र तत्र श्रियः स्थिताः । धात्रीस्नातानि तिष्ठन्ति यस्यास्थीनि कलेवरे । प्रक्षालितानि विप्रेन्द्र ! न स स्याद्गर्भसम्भवः । धात्रीफलेन विप्रेन्द्र ! येषां केशाश्च रञ्जिताः । ते नराः केशवं यान्ति नाशयित्वा कलेर्मलम् । धात्रीफलं महापुण्यं स्नाने पुण्यवरं स्मृतम् । पुण्यात् पुण्यतरं वत्स ! भक्षणे मुनिपुङ्गव ! । न गङ्गा न गया पुण्या न काशी न च पुष्करम् । एकैव च यथा पुण्या धात्री माधववासरे । कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र ! धात्रीस्नानं समाचरेत् । यश्च तज्जलमश्नीयात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् । धात्रीफलं स्मरेद्यस्तु सदैव मुनिसत्तम ! । प्राग्जन्मनि कृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः । संस्मरेद्यस्तु धात्रीं तामहन्यहनि मानवः । मुच्यते पातकैः सर्वैर्मनोवाक्कायसम्भवैः । धात्रीफलान्यमावास्यामष्टमीनवमीषु च । रविवारे च संक्रान्तौ संस्मरेन् मुनिपुङ्गव ! । यस्य गेहे मुनिश्रेष्ठ ! धात्री तिष्ठति सर्वदा । तस्य गेहं न गच्छन्ति प्रेतकुष्माण्डराक्षसाः । धात्रीस्नाने हरेर्नाम्नि जागरे हरिवासरे । जन्मवन्ध्यो विनश्येत इयमेषायुतं फलम् । स्नायादामलकैर्यस्तु कार्त्तिके हरिवल्लभ ! । परितोषं समायाति तस्य वै माधवः स्वयम् । धात्रीच्छायां समासाद्य कुर्य्यात् श्राद्धन्तु यो मुने ! । मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादात्तस्य वै हरेः । मूर्ध्नि पाणौ मुखे कण्ठे देहे च मुनिसत्तम ! । धत्ते धात्रीफलं यस्तु स महात्मा स पुण्यभाक् । धात्रीफलविलिप्ताङ्गो धात्रीफलविभूषितः । धात्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत् । यः कश्चिद्वैष्णवो लोके धत्ते धात्रीफलं मुने ! । प्रियो भवति विष्णोः स मनुष्याणाञ्च का कथा । धात्रीफलानि यो नित्यं वहते करसंपुटे । तस्य नारायणो देवो वरमेकं प्रयच्छति । धात्रीफलं न मोक्तव्यं कदाचित् करसंपुटात् । य इच्छेद्विपुलान् भोगानन्ते यो मुक्तिमिच्छति । धात्रीफलकृतां मालां कण्ठस्थां यो वहेन्न हि । स वैष्णवो न विज्ञेयो विष्णुभक्तिपरोऽपि च । न त्याज्या तुलसीमाला धात्रीमाला विशेषतः । तथा रुद्राक्षमालापि धर्मकामार्थमिच्छता । यावल्लुठति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि । तावन्मनसि हृत्स्थोऽपि सदा लुठति केशवः । यावद्दिनानि वहते धात्रीमालां करे नरः । तावद्युगसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् । सर्वदेवमयी धात्री वासुदेवमनःप्रिया । आरोपणीया सेव्या च सेचनीया सदा बुधैः । एतत्ते सर्वमाख्यातं धात्र्या माहात्म्यमुत्तमम् । श्रोतव्यञ्च सदा सद्भिश्चतुर्वर्गफलप्रदम्” अधिकमामलकीशब्दे द्रष्टव्यम् । ५अनन्त्यां विश्वः । “पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति” याज्ञ० । [६तत० । आमलक्याः पत्रे ।

धात्रीपत्र न० धात्र्या इव पत्रमस्य । तालीशपत्रे राजनि० ।

धात्रीपुत्र पु० ६तत० । उपमातुः सुते हेमच० ।

धात्रीफल न० ६त०। आमलकीफले तस्य पाकविशेषगुणाः। "अङ्गारपाकस्वदुयत्नसुपाचितानि सिन्धूत्थहिङ्गुमरिचादि-समन्वितानि। तप्ते घृते पुनरपि प्रतिभर्जितानि धात्री-फलानि जनयन्ति हि जाठराग्निम्" वैद्यके उक्ताः।

धात्रेयी स्त्री धात्र्या अपत्यम् स्त्री स्वार्थे वा ढक् ङीप्। १धात्र्याः स्त्र्यपत्ये २धात्र्याञ्च। "दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी" सा०द०। स्वार्थे क तत्रार्थे। "अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादाद्दीक्षते यदि। पठेद्धात्रे-यिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः" ति० त०। धात्रेयिकावाक्यञ्च "सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः। सुकुमारक! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः विष्णुपु० "अस्वं हृष्टं च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह। स्वान्तु धात्रेयिकां तस्मै प्रदाय प्राद्रवत् तथा"। "अवमन्य ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां मम" भा० आ० १०५ अ०।

धात्र्यरिष्ट पु० "धात्रीफलसहस्रे द्वे पीड़यित्वा रसं भिषक्। क्षौद्राष्टभागं पिप्पल्याश्चार्द्धं कुड़वान्वितम्। शर्करा-र्द्धतुलोन्मिश्रं पक्वं स्निग्धघटे स्थितम्। प्रपिबेत् पाण्डुरोगार्त्तो जीर्णे हितमिताशनः। कामलापाण्डु-हृद्रोगवातासृग्विषमज्वरान्। कासहिक्काऽरुचिश्वासा-नेषोऽरिष्टः प्रणाशयेत्" चक्रदत्तोक्ते धात्र्यारसपक्वे रिष्टनामके पदार्थे।

धान न० धा–भावे ल्युट्। १धारणे २पोषणे च आधारे ल्युट्। ३आधारमात्रे स्त्रियां ङीप् राजधानी मतस्यधानी

धानक न० धन्याक+पृषो०। १धन्याके राजनि० २मानभेदे पु० भावप्र०। "षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यात् माषको हेमधानकौ"। अत्र हेमधाणकौ पाठान्तरम्।

धाना स्त्री ब० व०। धा–न टाप्। (मुड़री) ख्याते १भृष्ट-यवे अमरः। २धन्याके ३अभिनवोद्भिन्ने अङ्कुरे ४चूर्ण-सक्तुषु च मेदि०। "यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः स्मृता धाना इति स्त्रियाम्। धानाः स्युर्दुर्जरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुर-वश्च ताः। तथा मेदःकफच्छर्दिनाशिन्यः सम्प्रकीर्त्तिताः" राजनि०। "धाना सत्स्यान् पयोमांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत्" मनुः। स्वार्थे क धानाका तत्रार्थे ब०ब० शब्दर०।

धानाचूर्ण न० ६त०। सक्तुषु।

धानी स्त्री धा–आधारे ल्युट् ङीप्। १आधारे राजधानी २पीलुवृक्षे स्त्री राजनि०। स्वार्थे क धानिका तत्रार्थे "अङ्गारधानिका" अमरः।

धानुर्दण्डिक पु० धनुर्दण्ड इव तेन जीवति वेतना० ठक्। धनुरुपजीविनि धानुष्के।

धानुष्क पु० धनुःप्रहरणमस्य धनुषा जीवति वा वेतना० ठक् इसुसुक्तान्तात् ठस्य कः। १धनुषा युध्यमाने २धनुषा जीविनि च अमरः। "पारश्वधिकधानुष्कशाक्तीकप्रासि-कान्वितौ" भट्टिः। धनुरिवावयवोऽस्य वा०ठक्। ३अपा-मार्गे स्त्री शब्दच०।

धानुष्य व० धनुषि साधुः वा० ञ्य। वंशे राजनि०।

धानेय न० धानैव स्वार्थे ढक्। धन्याके राजनि० स्वार्थे क धानेयक तत्रार्थे न० जटाधरः।

धान्धा स्त्री (एलाइच) एलायां शब्दच०।

धान्य न० धाने पोषणे साधु यत्। १सतुषे (धान) ख्याते व्री-ह्यादौ "शस्यं क्षेत्रगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुच्यते" स्मृतिः। धान्यवर्गः सगुणोऽभिहितो भावप्र० यथा "शालिधान्यं व्रीहिधान्यं शूकधान्यं तृतीयकम्। शिम्बीधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तं धान्यपञ्चकम्। शा-लयो रक्तशाल्याद्या व्रीहयः षष्टिकादयः। यवादिकं शूकधान्यं मुद्गाद्यं शिम्बिधान्यकम्। कङ्ग्वादिकं क्षुद्रधान्यं तृणधान्यञ्च तत् स्मृतम्"।

तत्र शालिधान्यस्य लक्षणं गुणाश्च "कण्डनेन विना शुक्ला हैमन्ताः "शालयः स्मृताः"। अथ शालीनां नामानि। रक्तशालिः सकलमः पाण्डुकः शकुनाहृतः। सुगन्धकः कर्द्दमको महाशालिश्च दूषकः। पुष्पाण्डकः पुण्डरी-कस्तथा महिषमस्तकः। दीर्घशूकः काञ्चनको हायनो लोध्रपुष्पकः। इत्याद्याः शालयः सन्ति बहवो बहुदे-शजाः। ग्रन्थविस्तरभीतेस्ते समस्ता नात्र भाषिताः"।

अथ तेषां गुणाः "शालयो मधुराः स्निग्धा बल्या बद्धाल्पवर्च्चसः। कषाया लघवो रुच्याः स्वर्य्या वृष्याश्च बृंहणाः। अल्पानिलकफाः शीताः पित्तघ्ना मूत्रला-स्तथा। शालयो दग्धमृज्जाताः कषाया लघुपाकिनः। सृष्टमूत्रपुरीषाश्च रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः। कैदारा वात-पित्तघ्नाः गुरवः कफशुक्रलाः। कषाया अल्पवर्च्चस्का मेध्याश्चैते बलावहाः"। कैदाराः कृष्टक्षेत्रजाः उप्ताः। "स्थलजाः स्वादवः पित्तकफघ्ना वातपित्तदाः। किञ्चि-त्तिक्ताः कषायाश्च विपाके कटुका अपि। स्थलजाः अकृष्टभूमिजाताः स्वयंजाता। वापिता मधुरा वृष्या बल्याः पित्तप्रणाशनाः। श्लेष्मलाश्चाल्पवर्च्चस्काः कषाया गुरवो हिमाः"। वापिताः कृष्टक्षेत्रे अकृष्टक्षेत्रे

च। "वापितेभ्यो गुणैः किञ्चित् हीनाः प्रोक्ता अवापिताः"। कष्टचेत्रे अकष्टचेत्रे वा। 'रोपितास्तु नवा वृष्याः पुराणा लघवः स्मृताः। तेभ्यस्तु रोपिता भूयः शीघ्रपाका गुणाधिकाः। छिन्नरूढ़ाः हिमा रूचा बल्याः पित्तकफापहाः। बद्धविट्काः कषायाश्च लघवश्चाल्पतिक्तकाः"।

अथ रक्तशालेर्गुणाः "रक्तशालिर्वरस्तेषु बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित्। चचुष्यो मूत्रलःस्वर्य्यः शुक्रलस्तृड्ज्वरापहः। विषव्रणश्वासकासदाहनुद्वह्निपुष्टिदः। तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो महदादयः"। रक्तशालिः (दाउदखानी) इति लोके मगधदेशे प्रसिद्धः।

अथ व्रीहिधान्यस्य लक्षणं गुणाश्च। "वार्षिकाः कण्डिताः शुक्ला व्रीहयश्चिरपाकिनः। कृष्णव्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि। शालामुखो जतुमुख इत्याद्याः व्रीहयः स्मृताः। कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः। पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते। कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कटाण्डक उच्यते। शालामुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डुल उच्यते। लाक्षावर्णं मुखं यस्य ज्ञेयो जतुमुखस्तु सः। व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिताः। अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्च्चस्काः षष्टिकैः समाः। कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे"।

अथ षष्टिकानां लक्षणं गुणाश्च। "गर्भस्था एव ये पाकं यान्ति ते षष्टिका मताः"। अथ षष्टिकानां नामानि। "षष्टिका शतपुष्पश्च प्रमोदकमुकुन्दकौ। महाषष्टिक इत्याद्याः षष्टिकाः समुदाहृताः। एतेऽपि व्रीहयः प्रोक्ता व्रीहिलक्षणदर्शनात्। षष्टिका मधुराः शीता लघवो बद्धवर्च्चसः। वातपित्तप्रशमनाः शालिभिः सदृशाः गुणैः"।

तत्र षष्टिकाया गुणाः। "षष्टिका प्रवरा तेषां लघ्वी स्निग्धा त्रिदोषजित्। स्वादी मृद्वी ग्राहिणी च बलदा ज्वरहारिणी। रक्तशालिगुणैस्तुल्या ततः स्वल्पगुणाः परे। षष्टिका (साठी) इति लोके।

अथ शूकधान्यानि। तेषु यवाः प्रसिद्धाः। अतियवः पीतशूकः कृष्णारुणवर्णो यवः। तोक्यो हरितो निःशूकः स्वल्पो यवः यवेति प्रसिद्धः। तेषां नामानि गुणाश्च। "यवस्तु पीतशूकः स्यादिःशूकोऽतियवः स्मृतः। तोक्यस्तद्वत्स हरितस्ततः स्वल्पश्च कीर्त्तितः। यवः कषायो मधुरः शीतलो लेखनो मृदुः। व्रणेषु तिलवत् पथ्यो रूक्षो मेधाग्निवर्द्धनः। कटुपाकोऽनभिष्यन्दी स्वर्य्यो बलकरो गुरुः। बहुवातमलो वर्णस्थैर्य्यकारी च पिच्छिलः। कण्ठत्वगामयश्लेष्मपित्तमेदप्रणाशनः। पीनसश्वासकासोरुस्तम्भलोहिततृट्प्रणुत्। अस्मादतियवो न्यूनस्तोक्यो न्यूनतरस्ततः।

अथ गोधूमस्य नामानि लक्षणं गुणाश्च। "गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्त्तितः। महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः। महागोधूमः। (बड़गोहुम) इति लोके। "मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा। निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः। गोधूमो मधुरःशीतो वातपित्तहरो गुरुः। कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः। जीवनो वृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत्। कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः। पुराणयवगोधूमक्षुद्रजाङ्गलशूलभागिति" वाग्भटेन वसन्ते गृहीतत्वात्। "मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः। शुक्रला वृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः स्मृतः"।

अथ शिम्बीधान्यानि तत्पर्य्यायानाह। "शमीजाः शिम्बिजाः शिम्बीभवाः सूप्यांश्च वैदलाः। तेषां गुणाः। "वैदलामधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः। वातलाः कफपित्तघ्नबद्धमूत्रमला हिमाः। ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाध्मानकारिणः। मुद्गमसूरयोरनाध्मानकारित्वमन्यवैदलापेक्षया न तु सर्वथा एतयोरपि किञ्चिदाध्मानकारित्वात्।

तत्र मुद्गस्य गुणाः। "मुद्गो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः। स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा। मुद्गो बहुविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा। श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्वः पूर्वो लघुः स्मृतः। सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः। चरकादिभिरप्युक्त एव एव गुणाधिकः।

अथ माषः (उरद)। माषो गुरुः स्वादुपाकः स्निग्धो रुच्योऽनिलापहः। स्रंसनस्तर्पणो बल्यः शुक्रलो वृंहणः परः। भिन्नमूत्रमलस्तन्यो मेदःपित्तकफप्रदः। गुदकीलार्द्दितश्वासपङ्क्तिशूलानि नाशयेत्। कफपित्तकरा माषा हन्ताकं कफपित्तकृत्"।

अथ राजमाषस्य (वरवटी) राजमाषो महामाषश्चपलश्चवलः स्मृतः। राजमाषो गुरुःस्वादुस्तुवरस्तर्पणः

सरः । रूक्षो वातकरो रुच्यः स्तन्यो भूरिबलप्रदः । श्वेतो रक्तस्तथा कृष्णस्त्रिविधः स प्रकीर्त्तितः । यो यहांस्तेषु भवति स एवोक्तो गुणाधिकः” ।

अथ निष्पावः । स तु राजशिम्बीबीजं (भेटवासु) इति लोके । “निष्पावो राजशिम्बिः स्याद् वल्लकः श्वेतशिम्बिकः । निष्पावो मधुरो रूक्षो विपाकेऽम्लो गुरुः सरः । कषायःस्तन्यपित्तास्रमूत्रवातविबन्धकृत् । विदाह्युष्णो विषश्लेष्मशोथहृच्छुक्रनाशनः” ।

अथ मकुष्ठः । मकुष्ठोवनमुद्गः स्यान्मकुष्ठकमकुष्ठकौ । मकुष्ठो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः । वह्निजिन् मधुरः पाके कृमिकृज्ज्वरनाशनः” ।

अथ मसूरः । ‘मङ्गल्यको मसूरः स्यान्मङ्गल्या च मसूरिका । मसूरो मधुरः पाके संग्राही शीतलो लघुः । कफपित्तास्रजिद्रूक्षो वातलो ज्वरनाशनः ।

अथ आढकी (रहरी) । “आढ़की तुवरी चापि सा प्रोक्ता शणपुष्पिका । आढ़की तुवरा रूक्षा मधुरा शीतला लघुः । ग्राहिणी वातजननी वर्ण्या पित्तकफास्रजित्” ।

अथ चणकः (छोला) । “चणको हरिमन्थः स्यात् सकलप्रिय इत्यपि । चणकः शीतलो रूक्षः पित्तरक्तकफापहः । लघुः कषायो विष्टम्भी यातलो ज्वरनाशनः । स चाङ्गारेण सम्भृष्टस्तैलभृष्टश्च तद्गुणः । आर्द्रभृष्टो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्त्तितः । शुष्कभृष्टोऽतिरूक्षश्च वातकुष्ठप्रकोपणः । स्विन्नः पित्तकफं हन्यात् सूपः क्षोभकरो मतः । आर्द्रोऽति कोमलो रुच्यः पित्तशुक्रहरो हिमः । कषायो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।

कलायः (केराय) । कलायो वर्त्तुलः प्रोक्तः सतीनश्च हरेणुकः । कलायो मधुरः स्वादुः पाके रूक्षश्च शीतलः । अथ त्रिपुटः (खेसारी) । त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । त्रिपुटो मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम् । कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकः शीतलस्तथा । किन्तु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपनः ।

अथ कुलत्थी । कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकृत् । लघुर्विदाही वीर्योष्णः श्वासकासकफानिलान् । हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान् । स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरकृमिहरः परः ।

अथ तिलः । तिलः कृष्णः सितो रक्तः स वन्योऽल्पतिलः स्मृतः । तिलो रसे कटुस्तिक्तो मधुरस्तुवरो गुरुः । विपाके कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तनुत् । बल्यः केश्यो हिमस्पर्शस्त्वच्यः स्तन्यो व्रणे हितः । दन्त्योऽल्पमूत्रकृद् ग्राही वातघ्नोऽग्निमतिप्रदः । कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्रलो मध्यमः सितः । अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञैरक्तादयस्तिलाः ।

अथ अतसी (तिसि) । अतसी नीलपुष्पी च पार्वती स्यादुमा क्षुमा । अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके कटुर्गुरुः । उष्णा दृक्शुक्रवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी । अथ तुवरी (तोरी तोड़ीति) लोके । तुवरी ग्राहिणी प्रोक्ता लघ्वी कफविषास्रजित् । तीक्ष्णोष्णा वह्निदा कण्डूकुष्ठकोठकृमिप्रणुत् ।

अथ सर्षप (रक्तसरीसो पियरी सरीसो) । सर्षपः कटुकः स्नेहस्तुन्तुभश्च कदम्बकः । गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते । सर्षपस्तु रसे पाके कटुः स्निग्धः सतिक्तकः । तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः । रक्षोहरो जयेत् कण्डूं कुष्ठकोठकृमिग्रहान् । यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ।

अथ राजी (कृष्णा राइ) । राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा कुञ्जनिकासुरी । क्षवः क्षवाभिजनकः कृमिकृत् कृष्णसर्षपः । राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तकृत् । किञ्चिद्रूक्षाग्निदा कण्डूकुष्ठकोठकृमीन् हरेत् । अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका ।

अथ क्षुद्रधान्यम् । क्षुद्रधान्यं कुधान्यञ्च तृणधान्यमिति स्मृतम् । क्षुद्रधान्यमनुष्णं स्यात् कषायं लघु लेखनम् । मधुरं कटुकं पाके रूक्षञ्च क्लेदशोषकम् । वातकृत् बद्धविट्कञ्च पित्तरक्तकफापहम् ।

तत्र कङ्गुः (काङ्नी) । स्त्रियां कङ्गुप्रियङ्गू द्वे कृष्णा रक्ता सिता तथा । पीता चतुर्विधा कङ्गुस्तासां पीता वरा स्मृता । कङ्गुस्तु भग्नसन्धानवातकृत् बृंहणी गुरुः । रूक्षा श्लेष्महरातीव वाजिनां गुणकृद् भृशम् ।

अथ चीना । चीनाकः कङ्गुभेदोऽस्ति स ज्ञेयः कङ्गुवद्गुणैः ।

[पित्तहृत् ।

अथ श्यामा । श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः कफ-

अथ कोद्रवः । कोद्रवः कोरदूषः स्यादुद्दालो वनकोद्रवः । कोद्रवो वातलो ग्राही हिमपित्तकफापहः । उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम् ।

अथ चारुकः (सरबीज) । चारुकः सरबीजः स्यात्

कथ्यन्ते तद्गुणा अथ। चारुको मधुरो रूक्षो रक्तपित्तकफापहः। शीतलो लघुर्लेख्यश्च कषायो वातकोपनः।

अथ वंशबीजम्। यवा वंशभवा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः। बद्धमूत्राः कफघ्नाश्च वातपित्तकराः सराः।

अथ कुसुम्भबीजम्। कुसुम्भबीजं वरटा सैव प्रोक्ता वरट्टिका। वरटा मधुरा स्निग्धा रक्तपित्तकफापहा। कषाया शीतला गुर्वी स्वादृष्याऽनिलापहा।

अथ गवेधुका (गरहेडुका)। गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधुः कथिता स्त्रियाम्। गवेधुः कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत् कफनाशिनी।

अथ नीवारः। प्रसाधिका तु नीवारस्तृणधान्यमिति स्मृतम्। नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत्।

अथ (पुनेरा)। पवनालोऽहिमः स्वादुर्लौहितः श्लेष्मपित्तजित्। वृष्यस्तुवरो रूक्षः क्लेदकृत् कथितो लघुः। धान्यं सर्वं नवं स्वादु गुरु श्लेष्मकरं स्मृतम्। तत्तु वर्षोषितं पथ्यं यतो लघुतरं हितम्। वर्षोषितं सर्वधान्यं गौरवं परिमुञ्चति। न तु त्यजति वीर्यं स्वं क्रमान्मुञ्चत्यतः परम्। एतेषु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः। पुराणा विरसा रूक्षा न तथा गुणकारिणः। पुराणा वर्षद्वयादुपरिस्थिताः। यवादयो नवाः स्वस्थान् प्रति हिताः। पथ्याशिनान्तु पुराणा हिताः। "पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुगिति वसन्ते वाग्भटेनोक्तत्वात्"।

स्मार्त्तादिकर्म्मोपयोगिधान्यभेदाश्च हेमा० दा० उक्ता यथा मार्कण्डेयपुराणे "जज्ञिरे तानि बीजानि ग्राम्यारण्याभिधानि च। ओषध्यः फलपाकान्ताः सर्वे सप्तदश स्मृताः। व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कवस्तिलाः। प्रियङ्गवः कोविदाराः कोरदूषाः सतीनकाः। माषमुद्गामसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः। आढक्यश्चणकाश्चैव चीनाः सप्तदश स्मृताः। इत्येता ओषधीनान्तु ग्राम्याणां जातयः स्मृताः। ओषध्यो यज्ञिया ज्ञेया ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश। व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कुसर्षपाः। माषामुद्गाः सप्तमाश्च अष्टमाश्च कुलत्थकाः। श्यामाकाश्चैव नीवारा जर्तिलाः सगवेधुकाः। कोविदारसमायुक्तास्तथा वेणुयवाश्च ये। ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यश्च चतुर्दश" "स्कन्दपुराणे "यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्कुकुलत्थकाः। माषमुद्गामसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्षपाः। गवेधुकाश्च नीवारा आढक्योऽथ सतीनकाः। चणकाश्चीनकाश्चैव धान्यान्यष्टादशैव तु" धान्यानि व्रीहयः। नीवाराः, आरण्यव्रीहयः। सतीनका वर्त्तुलकलायाः। चीनकाः षष्टिकविशेषाः। षट्त्रिंशन्मतात् "यवा गोधूमधान्यानि तिलाः कङ्कुस्तथैव च। श्यामाकश्चीनकश्चैव सप्तधान्यमुदाहृतम्"।

"एकादश्यां विशेषेण धान्यमात्रं परित्यजेत्। फलं मूलं जलादीनि किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत्। अन्नं तु धान्यसम्भूतं गिरिजे! भुवि जायते। धान्यानि विविधानीह जगत्यां शृणु तान्यथ। श्यामामाषमसूराश्च धान्यकोद्रवसर्षपाः। मकुष्ठो राजमाषाश्च तुवरो जुनरस्तथा। यवगोधूममुद्गाश्च तिलकङ्कुकुलत्थकाः। गवेधुकाश्च नीवारा आढकश्च कलायकाः। माण्डुको वज्रको रङ्कः कीचको वड्कस्तथा। तिलकाश्चणकाद्याश्च धान्यानि कथितानि वै। एतद्धान्यसमुद्भूतमन्नं भवति शोभने!। अन्नत्यागे व्रते भक्ष्यमेतदेव विवर्जयेत्" पाद्मोत्तरखण्डम्।

धान्यमानन्तु हेमा० दा० उक्तं यथा

भविष्यपुराणे "पलद्वयन्तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम्। चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः। आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितो बुधैः। कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "पलञ्च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च। धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः। द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते। कुम्भैस्तु दशभिर्वाहो धान्यसंख्या प्रकीर्त्तिता"। वाराहपुराणे "पलद्वयन्तु प्रसृतम् मुष्टिरेकं पलं स्मृतम्। अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम्। पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्त्तितः। चतुराढको भवेत् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्। चतुर्भिः सेतिकाभिस्तु प्रस्थ एकः प्रकीर्तितः" मुष्टिर्यजमानस्येति केचित्। पाद्मे "चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थैश्चतुर्भिराढकः। चतुराढको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्"। अथ गोपथब्राह्मणे। "पञ्चकृष्णलको माषस्तैश्चतुःषष्टिभिः पलम्। पलैर्द्वात्रिंशद्भिःप्रस्थो मागधेषु प्रकीर्त्तितः। आढकस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणः स्याच्चतुराढकः"।

धान्यच्छेदनादिविहितनक्षत्रादि ज्यो०त०उक्तं दीपिकायां "याम्याजपादहिधनानलतोयशक्रचित्रेतरेषु च कुजार्कजवारवर्जम्। शस्तेन्दुयोगकरणेषु तिथौ विरिक्ते धा-

न्यच्छित्तिः स्थिरनरचरलग्नोदयेषु। बलभद्रः “रेवतीहस्तमूलेषु श्रवणे नागयाम्ययोः। पितृदैवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं लग्नोदये” अथ धान्यच्छेदनप्रकारः। “सपत्नौ माससुद्गौ च यवधान्ये सकाण्डके। छिन्द्यात्तिलञ्च निष्पत्रमेतत् पाराशरं मतम्” पराशरः। “न कुर्य्याल्लवनं कुर्यात् कदाचिद्भटपौषयोः। ईशाने लवनं कुर्यात् सार्द्धमुष्टिद्वयं शुचिः। पौष्णे पुष्ये शुभाह्ने वा पूजयित्वेष्टदेवताम्। शस्यविघ्नप्रशान्त्यर्थं क्षेत्रे या द्रव्य भोजनम्”। बौधायनः “रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजः शुभम्। अयाशस्तं समूहिन्याः श्वाजाविखर वायसाम्”। समूहिनी संमार्जनी। कृत्यचिन्तामणौ-मेधिरुक्ता यथा। “वटश्च सप्तपर्णश्च गाम्भारी शाल्मली तथा औदुम्बरी तथा धात्री या चान्या क्षीरधारिणी। स्त्रीनाम्नी कर्षकैर्नित्यं मेधिः कार्या फलप्रदा”। अधिकं कृषिशब्दे दृश्यम्।

धान्यकोष्ठक न० ६त०। धान्यस्थापनार्थे गृहे (गोला) हला०

धान्यचमस पु० चम्यते चम-कर्मणि असन्। धान्यविकारभेद एव चमसः। चिपिटके त्रिका०।

धान्यत्वच् स्त्री ६त०। तुषे अमरः।

धान्यधेनु स्त्री दानार्थे धान्यकल्पितायां गव्याम्। तद्विधिः “विषुवे चायने वापि कार्त्तिक्यान्तु विशेषतः। तमिदानीं प्रवक्ष्यामि धान्यधेनुविधिं परम्। यां दत्त्वा सर्वपापेभ्यः शशाङ्क इव राहुणा”(मुच्यते इति शेषः)। दशधेनुप्रदानेन यत्फलं राजसत्तम!। तत्सर्वमेव प्राप्नोति व्रीहिधेनुप्रदो नरः। कृष्णाजिनं ततः कृत्वा प्राग्वदत्संन्यसेद्बुधः। गोमयेनानुलिप्ताङ्गीं शोभनां वस्त्रसंयुताम्। पूजयेद्वेदिमध्ये स्याद्द्रोणैश्चापि चतुष्टयैः। मध्यमा च तदर्द्धेन वित्तशाठ्यं न कारयेत्। चतुर्थांशेन धेन्वा वै वत्सन्तु परिकल्पयेत्। कर्त्तव्ये रुक्मशृङ्गे तु राजतक्षुरसंयुता। गोरूपः पूर्ववद्घ्राणमगुरुचन्दनन्तथा। मुक्ताफलमया दन्ता घृतक्षौद्रमयं मुखम्। प्रशस्तपत्रश्रवणा कांस्यदोहनकान्विता। इक्षुयष्टिमयाः पादाः क्षौमपुच्छसमन्विता। नानाफलसमोपेता रत्नगर्भसमन्विता। पादुकोपानहौ छत्रे भाजनं दर्पणं तथा। इत्येवं रचयित्वा तां कृत्वा दीपार्चनादिकम्। पुण्यकालञ्च संप्राप्य स्नातः शुक्लाम्बरो गृही। त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रेणानेन कीर्त्तयेत्। तव विप्र! महाभाग! वेदवेदाङ्गपारग!। या मेताञ्च मया दत्तां गृहाणेमां त्वं द्विजोत्तम! प्रीयतां मम देवेशो भगवान् मधुसूदनः। त्वमेका लक्ष्मीर्गोविन्दे स्वाहा चासि विभावसोः। शक्रे शचीतु विख्याता मेधा मुनिषु सत्तमा। तस्मात् सर्वमयी देवी धान्यरूपेण संस्थिता। एवमुच्चार्य्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत्। दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा तं क्षमाप्य द्विजोत्तमम्। यावच्च पृथिवी सर्वा वसुरत्नानि भूपते!। तावत् पुण्यमयाधिक्यं व्रीहिधेनोश्च तत्फलम्। तस्मान्नरेन्द्र! दातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा। इह लोके च सौभाग्यमायुरारोग्यवर्द्धनम्। विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीरत्नमालिना। स्तूयमानोऽप्सरोभिश्च प्रयाति शिवमन्दिरम्। यावच्च स्मरते जन्म तावत् स्वर्गे महीयते। ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत्। एवं हरेण प्रोद्गीर्णं श्रुत्वा वाक्यं नरोत्तमः। सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोके महीयते”। वराहपुराणोक्तः।

धान्यपञ्चक न० ६त०। भावप्र० उक्ते धान्यविशेषाणां पञ्चके। धान्यशब्दे भावप्र० वाक्यं दृश्यम्। २अतिसारे पाचनविशेषे यथा “धान्यपञ्चकविल्वाभ्रं नागरैः पाचितं जलम्। आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं नित्यसेवितमिति” भावमिश्रः।

धान्यमातृ त्रि० धान्यं माति मा-तृच्। धान्यमापके “मातुरुत् संख्यासंभद्रपूर्वायाः पा० सूत्रे पूर्वाया इति स्त्रीत्वनिर्देशात् स्त्रीत्वविशिष्टमातृशब्दस्यैव उत् नेतरस्येति सि०कौ०। तेन धान्यमातुरपत्यम् धान्यमात्र इत्येव

धान्यमाय त्रि०धान्यं माति मा—अण् युक्। १धान्यमानकारके २तद्विक्रेतरि च तस्य धान्यमानेनैव विक्रेतृत्वात्।

धान्यराज पु० धान्यानां राजा—टच् समा०। यवे राजनि०

धान्यवनि पु० धान्यस्य वनिः राशिः। धान्यराशौ उज्ज्वल०

धान्यवर्द्धन न० धान्यस्य ऋणरूपयुक्ततया वर्द्धनं यत्र।(वाड़ी) वृद्धिभेदे त्रिका०।

धान्यवीर पु०धान्येषु वीर इव बलहेतुत्वात्। माषे (कलाइ)।

धान्यशीर्षक न० ६त०। धान्यस्य मञ्जर्याम् धान्याग्रादयोऽप्यत्र। जटाधरः।

धान्यशैल पु० दानार्थकल्पिते धान्यमये पर्वते तद्विधानादि हेमा० दा० पद्मपु० उक्तं यथा।
“तस्माद्विधानं वक्ष्यामि पर्वतानामनुत्तमम्। प्रथमो धान्यशैलः स्यात् द्वितीयो लवणाचलः। गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः। पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः। सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाऽष्टमः।

राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः । वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः । अयने विषुवे चैव व्यतीपाते दिनक्षये । शुक्लपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये ! विवाहोत्सवयज्ञे वा द्वादश्यामथ वा पुनः । शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे च विधानतः । धान्यशैलादयो देया यथाशास्त्रं विधानतः । तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वापि भवाङ्गणे । मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम् । प्रागुदक्प्रवणं तद्वत्प्राङ्मुखं वा विधानतः” । मण्डपलक्षणन्तु, परिभाषायां प्रतिपादितम् । अत्र चायं विधानक्रमः दानदिवसात् पूर्वेद्युः पूर्वाह्णे कृतस्नानादिक्रियो यजमानः अमुकपर्वतदानमहं श्वः करिष्ये इति कृतसंकल्पो वृद्धिश्राद्धमाभ्युदयिकं विधाय पूर्ववत् पुण्याहवाचनं कुर्यात्, तदनन्तरम् अद्य अमुकस्मिन् देशे अमुकस्मिन् काले अमुकपर्वतदानेनाहं यक्ष्ये तत्र तदङ्गभूतहोमादिके अमुकशर्माणं अमुकवेदाध्यायिनम् ऋत्विजं त्वामहं वृणे इति । पुराणवेदविदाश्चतुरांस्त्विजां वरणं, तथा ओम् अद्य अमुकस्मिन् देशे अमुकस्मिन् काले अमुकपर्वतदानेनाहं यक्ष्ये तत्र तदङ्गभूतानि कर्माणि कर्तुं कारयितुं च अमुकगोत्रं अमुकशर्माणं अमुकवेदाध्यायिनं गुरुं त्वामहं वृणे इत्याचार्यं वृणुयात् वृतोऽस्मीति सर्वत्र प्रतिवचनं तत्र तावत् मधुपर्केणार्चयेदिति सर्वपर्वतदानसाधारणोऽयं विधिः । “गोमयेनोपलिप्तायां भूमावास्तीर्य वै कुशान् । तन्मध्ये पर्वतं कुर्यात् विष्कम्भपर्वतान्वितम् । धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः । मध्यमः पञ्चशतिकः कनिष्ठः स्यात् त्रिभिः शतैः” । द्रोणलक्षणमुक्तं परिभाषायाम् । प्रमाणस्थकरचरणस्य पुंसो द्वादशभिः प्रसृतिभिः कुडवो भवति अनेन कुडवेन चतुर्गुणोत्तरं प्रस्थाढकद्रोणा भवन्ति अतः चतुःषष्ट्या कुडवैर्द्रोणो भवतीति कल्पतरुणा व्याख्यातम् । “मेरुर्महाव्रीहिमयस्तु मध्ये सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् । पूर्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो याम्येन गोमेदकपुष्परागैः । पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नैः सौम्येन वैदूर्यसरोजरागैः । श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवाललतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् । ब्रह्माऽथ विष्णुर्भगवान् पुरारिर्दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्मयः स्यात् । मूर्द्धव्यवस्था गतमत्सरेण कार्याः सुवर्णेन तथा द्विजौघाः । चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि नितम्बभागेष्वपि राजतः स्यात् । आर्द्रेक्षुवंशावृतकन्दरस्तु घृतोदकः प्रस्रवणश्च दिक्षु । शुक्लाम्बराण्यम्बुधरावली स्यात् पूर्वेण पीतानि च दक्षिणेन । वासांसि पश्चादथ कर्बुराणि रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली । रौप्यान्महेन्द्रप्रमुखानथाष्टौ संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण । नानाफलाली च समन्ततः स्यात् मनोरमं माल्यविलेपनं च । वितानकं चोपरि पञ्चवर्णमम्लानपुष्पाभरणं सितञ्च” । मेरुरित्यादि, महाव्रीहयो, राजान्नशालयः, वृक्षत्रयसंयुत, इति दक्षिणे मन्दारः, उत्तरे पारिजातो, मध्ये कल्पतरुरिति वृक्षत्रयं, तथा पूर्वतो हरिचन्दनं, पश्चिमे सन्तान इति तरुद्वयं च कुर्यात्, एते सर्वपर्वतेषु कर्त्तव्या इति शर्कराचले वक्ष्यमाणत्वात् सर्वेषाञ्च पञ्चशाखत्वमवधेयमिति । वज्रं, हीरकं । गारुत्मतं, मरकतं । सरोजरागः, पद्मरागः । मुक्ताफलादीनि च यथादिशं वक्ष्यमाणराजतशृङ्गेषु निवेशनीयानि । पुरारिः, महेश्वरः । ब्रह्मादिलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने । मूर्द्धव्यवस्था उपरिदेशस्थिताः । गतमत्सरेण, वित्तशाठ्यरहितेन । द्विजौघाः, पक्षिसमूहाः । दिवीशा इति क्वचित्पाठः । तत्र आदित्यावसवोरुद्रा दिवीशाः । तेषु, वस्वादिलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, रुद्रलक्षणं विश्वचक्रे । इक्षुरेव वंशः, घृतमेवोदकं, वस्त्राण्येव मेघसमूहाः कर्बुराणि, चित्राणि । लोकपाललक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने । “इत्थं निवेश्यामरशैलमग्र्यं मेरोश्च विष्कम्भगिरीन् क्रमेण । तुरीयभागेन चतुर्दिशन्तु संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाढ्यान् । पूर्वेण मन्दरमनेकफलैश्च युक्तं युक्तं गणैः कनकभद्रकदम्बचिह्नम् । कामेन काञ्चनमयेन विराजमानमाकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्यम् । क्षीरारुणोदसरसाऽथ वनेन चैव रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् । याम्येन गन्धमदनश्च निवेशनीयो गोधूमसञ्चयमयः कलधौतजम्बा । हैमेन यक्षपतिना घृतमानसेन वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् । पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्पसौवर्ण-पिप्पल-हिरण्मयहंसयुक्तम् । आकारयेद्रजतपुष्पवनेन तद्वद्वस्त्रान्वितं दधिसितोदसरस्तथाग्रे । संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण शैलं सुपार्श्वमपि माषमयं सवस्त्रम् । पुष्पैश्च हेमवटपादपशेखरन्तमाकारयेत्कनकधेनुविराजमानम् । माक्षीकभद्रसरसा च वनेन तद्वद्रौप्येण भास्करवता च युतं विधाय” । इत्यन्निवेश्येत्यादि, एवं मेरुं निवेश्य तच्चतुर्थभागपरिमितेन पृथग्द्रव्येण एकैकं विष्कम्भगिरिं कुर्यात् न तु

चतुर्थभागेन चतुरोऽपीति, तथाच लवणाचले वक्ष्यति "चतुर्थांशेन विष्कम्भपर्वतान् कारयेत्, पृथगिति"। पूर्वेण मन्दरमिति, सन्निधानान्मन्दरोऽपि व्रीहिमय एव, गणैर्युक्तमिति, पुरुषाकृतिगणत्रयान्वितमित्यर्थः। अनेकफलालीयुक्तं यवैरिति क्वचित्पाठः। तस्य समूलत्वे यवानुष्ठानमपि कार्यम्। कनकघटितेन भद्रकदम्बाख्येन वृक्षेण लक्षितम्। कामलक्षणमाह विश्वकर्मा "चापबाणधरः कामो रतिप्रेयान् सुमध्यमः। आलीढो नन्दनो वाजी चापवान् विश्वमादकः" इति। क्षीरपूरितेन, अरुणोदसंज्ञितेन रूप्यघटितेन, सरसा वनेनापि रूप्यघटितेन विराजमानमिति सम्बन्धः। याम्येनेत्यादि, गन्धमदनो, गन्धमादनः, कलधौतजं वेति, सुवर्णजम्बुवृक्षेण। यक्षपतिरूपस्तुक्तं श्रीप्रश्ने "कुम्भापिङ्गाक्षश्च गदिनं पीतविग्रहम्। पुष्पकस्यन्दनाध्यक्षं ध्यायेत् शिवसखं सदेति"। घृतमानसेनेति घृतपूरितेन मानसाभिधानेन राजतेन सरसा। पश्चादिति, पश्चिमदेशे दधिपूरितसितोदं नाम रजतनिर्मितं सर इति, विपुलशैलं, विपुलं नाम पर्वतं माक्षीकभद्रसरसेति, माक्षीकं, मधु तत्पूरितेन रजतमयेन भद्राभिधानेन सरसा युतमित्यर्थः। अत्र च कामदेवस्य प्रत्यङ्मुखत्वं हंसस्य प्राङ्मुखत्वं कनकधेनोर्दक्षिणामुखत्वं यक्षपतेरुदङ्मुखत्वं च शर्कराचलस्थितदिग्विशेषमेव्यं देवतेषु सर्वशैलेषु वेदितव्यं,चरमव्यवस्था कुतोऽपि शास्त्राद्व्रवस्थितिरिति। एते च कामदेवादयः कदम्बादीनां निजपर्वतवृक्षाणामधस्तात्कर्त्तव्याः। "होमश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भिर्दान्तैरनिन्द्यचरिताकृतिभिर्द्विजेन्द्रैः। पूर्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं कार्यस्तिलैर्यवघृतेन समित्कुशैश्च। रात्रौ च जागरमनुद्धतगीततूर्यैरावाहनञ्च कथयामि शिलोच्चयानाम्"। पूर्वेणेत्यादि मण्डपस्य पूर्वभागे हस्तमात्रं कुण्डं विधाय तस्य पूर्वोत्तरदिग्विभागे तुलापुरुषोक्तलक्षणां देवतावेदिं कृत्वा तत्र विनायकादिदेवताभ्यः पूर्ववत् पूजां विदध्यात् अनन्तरमृत्विजोऽग्निस्थापनान्ते ग्रहाणां लोकपालानामित्यादिवक्ष्यमाण देवताभ्यस्तत्तल्लिङ्गमन्त्रैस्तिलादिद्रव्येण होमं कुर्युः। 'अहत्ने त्वथ होतव्ये कुर्यात् कुण्डं करात्मकम्" इत्युक्तेरत्र हस्तपरिमितकुण्डोपदेशादाहुतिसहस्रं होतव्यमिति दानविवेककारः। अत्र विनायकादयो द्वात्रिंशद्देवा, द्वादशादित्याः, एकादशरुद्राः, दश लोकपालाः, अष्टौ वसवः, ब्रह्म-विष्णु-शिव-सूर्याश्चत्वारः काम-धनद-हंस-कामधेनव श्चत्वारः इत्येवमेकाशीतिसंख्यकेभ्यो देवेभ्यः ग्रहादीनां प्रतिदैवतं त्रयोदशाहुतिहोमे त्रिपञ्चाशदधिकमाहुतिसहस्रं सम्पद्यते। अष्टशतन्तु होतव्यमिति ब्रह्माण्डपुराणे वक्ष्यति। तिलादीनि चत्वार्येव हविर्द्रव्याणि घृताक्तानीत्यवगन्तव्यम्। समिधः, साधारण्यादुदुम्बरस्य। होमादनन्तरं पुष्पोपहारानादाय वक्ष्यमाणमन्त्रैर्यथाक्रमं पर्वतानावाहयेत्, तत्र मेरोरावाहनमन्त्रः।"त्वं सर्वदेवगणधामनिधे! विरुद्धमस्मद्गृहेष्वमरपर्वत! नाशयाशु। क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमां नः सम्पूजितः परमभक्तिमता मया हि। त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकरः। मूर्त्तामूर्त्तपरं बीजमतः पाहि सनातनः। यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्त्तेश्च मन्दिरम्। रुद्रादित्यवसूनाञ्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे। यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च सदा तथा। तस्मान्मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात्। एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरञ्चाभिपूजयेत्। अथ मन्दरस्य। यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्ववर्षकेण च। शोभसे मन्दर! क्षिप्रमतः पुष्टिकरो भव। अथ गन्धमादनस्य। यस्माच्चूडामणिर्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन!। गन्धर्वैर्वनशोभावानतः कीर्त्तिर्दृढास्तु मे। अथ विपुलपर्वतस्य। यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च। हिरण्मयाश्वत्थशिखरस्तस्मात् पुष्टिर्ध्रुवास्तु मे। अथ सुपार्श्वस्य। उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च। सुपार्श्व! राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे। एवमामन्त्र्य तान् सर्वान् प्रभाते विमले पुनः। स्नात्वाथ गुरवे दद्यात् मध्यमं पर्वतोत्तमम्। विष्कम्भपर्वतान् दद्यादृत्विग्भ्यः क्रमशो नृप। गावो दद्याच्चतुर्विंशादथ वा दश पार्थिव!। शक्तितः सप्त वाष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान्। एकां वा गुरवे दद्यात् कपिलाञ्च पयस्विनीम्"। एवमामन्त्र्येति, दानदिनात् पूर्वदिवसे सर्वविद्मामन्त्रणादि विधाय गीतवादित्रादिभिर्निशामतिवाह्य ततः प्रभाते गुरुप्रभृतयो विहितस्नानादिक्रियाः पूर्णाहुतिपर्यन्तं सकलकर्मशेषं समाप्य कुण्डसमीपस्थापितकलसजलेन पूर्ववद्यजमानं स्नपयेयुः। यजमानोऽपि शुक्लाम्बरपरिधानः प्रदक्षिणीकृत्य वक्ष्यमाणमन्त्रेण यथाक्रमं पर्वतान् प्रतिपादयेत्।

"पर्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः। त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्कराः स्मृताः। ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्वशः। स्वमन्त्रेणैव सर्वेषु होमः इ-

षेषु पठ्यते। उपवासो भवेच्चियमशक्तौ नक्तमिष्यते" सर्वत्राक्षारलवणमश्नीयादिति वक्ष्यमाणत्वादक्षारलवणं नक्तं वेदितव्यम् "विधानं सर्वशैलानां क्रमशः शृणु पार्थिव! दानकालेषु ये मन्त्रा पर्वतेषु च यत्फलम्" अथ मन्त्रः "अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्ने प्राणाः प्रतिष्ठिताः। अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्त्तते। अन्नमेव यतोलक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः। धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मान्नमोनमः"। एवमाचार्यादीन्, सम्पूज्य तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि दद्यात् ततोयजमानो वेद्यां पूर्ववद्देवताः सम्पूज्य नमस्कुर्यात्। गुरुस्तान्विसर्जयेत्, ततो यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनम् व्रतोपवासस्य यजमानस्य दानदिने क्षारलवणवर्जनं सर्वपर्वतोपस्कराणाञ्च ब्राह्मणद्वारप्रापणं शर्कराचलोक्तं सर्वत्र द्रष्टव्यम्। "अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयङ्गिरिम्। मन्वन्तरशतं सार्द्धं देवलोके महीयते। अप्सरोगणगन्धर्वैराकीर्णेन विराजितः। विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितः। कर्मक्षयाद्राजराज्यं प्राप्नोतीह न संशयः"। इत्यमेव मत्स्यपु०। धान्यपर्वतादयोऽप्यत्र। ब्रह्माण्डभविष्यपुराणोक्तो विधिस्त ततःपरं तत्र दृश्यः।

धान्या स्त्री धन्याक+पृषो०। (धनिया) ख्याते पदार्थे हेमच०।

धान्याक न० धन्याक+स्वार्थे अण् धान्यमकति अक—क्तृसितायां गतौ अण् उप०स०वा। (धनिया) ख्याते पदार्थे "धान्याकं तुवरं स्निग्धमवृष्यं मूत्रलं लघु। तिक्तं कटूष्णवीर्यञ्च दीपनं पाचनं स्मृतम्। ज्वरघ्नं रोचनं ग्राहि स्वादु पाके, त्रिदोषनुत्। तृष्णादाहवमिश्वासकासकार्श्यःक्रिमिप्रणुत्। आर्द्रन्तु तद्गुणं स्वादु विशेषात् पित्तनाशनम्" भावप्र०।

धान्याकृत् त्रि० धान्यं कर्षणादिना करोति कृ—क्विप् वेदे पूर्वपददीर्घः। कर्षके "वपन्तु वीजमिव धान्याकृतः" ऋ० १०।९४।१३।

धान्याभ्र न० "पादांशशालिसंयुक्तमभ्रं बद्धाथ कम्बले। त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत् क्लिन्नं मर्दयेत् करैः। कम्बलाद्गालितं सूक्ष्मं वालुकारहितञ्च यत्। तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्रमारणसिद्धये" भावप्र० उक्ते अभ्रमारणोपयोगिवस्तुभेदे।

धान्याम्ल न० धान्यैरभिषुतमम्लम्। काञ्जिके (आमानि)। "धान्याम्लं शालिचूर्णोत्थं कोद्रवादिकृतं भवेत्। धान्याम्लं धान्ययोनित्वात् प्रीणनं लघु दीपनम्। अरुचौ वातरोगेषु सर्वेष्वास्थापने हितम्" भावप्र०।

धान्यायन पुंस्त्री धन्यस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। धन्यगोत्रापत्ये।

धान्यारि पु० ६त०। धान्यशत्रौ अस्मिन्नर्थे शब्दकल्पद्रुमे त्रिलिङ्गतोक्तिः प्रामादिकी अरिशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेन "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" पा० सूत्रेण तत्पुरुषे परवल्लिङ्गस्यैवानुशासनात्।

धान्यार्थिन् त्रि० "अर्थाच्चासन्निहिते" पा० "तदन्ताच्च" वार्त्ति० उक्तेः पुष्करा० अस्त्यर्थे इनि। धान्यरूपार्थविशिष्टे स्त्रियां ङीप्। "कालत इहासन्निधिर्न देशतः" तत्रोक्ते अस्तीत्यधिकरणान्वयाभावात् न इनिप्रसक्तिः।

धान्यास्थि न० ६त०। तुषे।

धान्योत्तम पु० धान्येषूत्तमः। शालिधान्ये राजनि०।

धान्व पु० धन्वदेशे भवः अण् वोपधत्वेऽपि वेदे नि० टिलोपः। धन्वदेशोद्भवे। "असितो धान्वो राजेत्याह" शत० ब्रा० १३।४।३।११। लोके तु धान्वन इत्येव "उदकं पार्वतं वार्क्षमैरिणं धान्वनं तथा" कामन्दकी०।

धान्वन्तर्य त्रि० धन्वन्तरिर्देवताऽस्य बा० यत्। धन्वन्तरिदेवताके होमादौ "अग्नीषोमं वैश्वदेवं धान्वन्तर्यमनन्तरम्। प्रजानां पतये चैव पृथक् होमो विधीयते" भा० आनु० ९७ अ०।

धाम पु० धा—बा० मन्। गणदेवभेदे "देवाः साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः। यामा धामाश्च मौद्गल्या गन्धर्वाप्सरोगणाः" भा० व० २६ अ०। "पितरो जगतः श्रेष्ठो देवानामपि देवताः। तेऽपि तत्र समाजग्मुर्यामा धामाश्च सर्वशः" भा० श० ४५ अ०।

धामक पु० धानक+पृषो०। माषपरिमाणे भावप्र०हेमधानकौ इत्यत्र हेमधामकौ इति पाठान्तरम् धानकशब्दे दृश्यम्।

धामकेशिन् पु० धाम ज्योतीरूपः केशोऽस्त्यस्य इनि। ज्योतिर्मयकिरणयुक्ते सूर्य्ये "दिवाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः" भा० व० ३ अ०।

धामच्छद् पु० धामानि छादयति छादि—क्विप् ह्रस्वः। न्यूनानां पूरके अतिरिक्तानां समीकारके। "धामच्छदग्निरिन्द्रः" यजु० १८।७६। "वाग् वा अनुष्टुव् वाग धामच्छद्वाचैवास्य तदाप्नोति" शत०ब्रा०१०।१।३।१०।

धामन् न० धा—मनिन्। १गेहे २देहे ३त्विषि ४प्रभावे अमरः। ५रश्मौ ६स्थाने ७जन्मनि मेदि०। "आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः" ऋ० १०।१३। १"पुत्रं जनय सुश्रोणि धाम क्षत्रियतेजसाम्" भा० आ० १२३ अ०।

ष्टतेजसि "कार्शानवं धाम पतङ्गकान्तेः"। "पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः" माघः। तत्र स्थाने "योगधारणयाऽग्नेय्या दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम्" भाग०११।३१।६। ८द्यामोपलक्षिते च "धाम्नो धाम्नो राजंस्ततो वरुण! नो मुञ्च" यजु० ६।२२। १०परमेश्वरे न०। "गुरुर्गुरुतमो धाम" विष्णुस०। "धाम ज्योतिः "नारायणः परं ज्योतिरिति" मन्त्रवर्णात्" भा० ११धने च "धामसाचमभिषाचं स्वर्विदम्" ऋ०३।५१।२। "धाम धनं तदर्थिभिः सह योजयितारम्" भा०।

धामनिका स्त्री धामन्येव स्वार्थे क। धमन्याम् रत्नमाला। धमनी स्वार्थे अण् ङीप्। धामनी धमन्यां शब्दच०।

धामनिधि पु० धामानि निधीयन्तेऽस्मिन् नि+धा—आधारे किप् ६त०। सूर्ये जटाधरः।

धामभाज् पु० धाम यज्ञस्थानं भजते भज—ण्वि ६त०। यज्ञस्थानभागिनि देवे। "धामभाजो देवाः पाथोभाग् वनस्पतिः। धाम वै देवा यज्ञस्याभजन्त पाथः पितरः" सांख्यब्रा०१०।६।

धामशस् अव्य० धाम्नि धाम्नि इत्यर्थे शस्। स्थाने स्थाने इत्यर्थे "तेषामिष्टानि विहितानि धामशः" ऋ०१।१६४।१५

धामार्गव पु० धाम्नोऽर्गं वाति—वा क। १अपामार्गे अमरः २पीतघोषायाम्, मेदि०३घोषके च रत्नमा०। "धामार्गवस्यापि मदनफलमज्जवदुपयोगो विशेषतस्तु परं गुल्मोदरकासश्वासश्लेष्मामयेषु" सुश्रुतः।

धाय त्रि० धा—ण। धारके "ददर्दुःखस्य मातृभ्यो धायैरामोदमुत्तमम्" भट्टिः। "अनित्यत्वात् न कृद्योगे षष्ठी दुःखस्य धायैः पोषकैरित्यन्वयो वा" जयमङ्गलः।

धायस् त्रि० वसेर्णित तोऽनुवृत्तौ "वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि" उणा० असुन् युक् माधवः १धारके "भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधायाः विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री" यजु० १३।१८। धेट—भावे असुन्। २पाने च "तुविष्टमाय धायसे" ऋ०१।१३०।२ "तुविष्टमाय प्रभूताय पानाय धायसे" भा०। [३।३०।७।

धायु त्रि० धा—उण् युक्। धारके "यस्मै धायुरदधाः" ऋ०

धाय्य पु० धा—कर्मणि ण्यत् युक्। १पुरोहिते धीयते समिदनया करणे नि० ण्यत्। २सामधेन्यामृचि स्त्री ततो दिगा० भवादौ यत् यलोपाल्लोपौ। ३धाय्य तत्र भवे त्रि० "प्रजेति धाय्यारूप" प्रगाथा यजामहाः" यजु०१९।२४।

धार न० धाराया इदम् अण्। १वर्षोद्भवजले दिव्यपानीयप्रभेदे। तद्गुणभेदादि भावप्र० उक्तं यथा "धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा। शिलायां वसुधायां वा धौतायां पतितञ्च यत्। सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्मिते। भाजने मृण्मये वापि स्थापितं धारमुच्यते। धारं नीरं त्रिदोषघ्नमनिर्देश्यरसं लघु। सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनम्। पाचनं मतिकृन्मूर्च्छा तन्द्रादाहश्रमक्लमान्। तृष्णां हरति तत् पथ्यं विशेषात् प्रावृषि स्मृतम्"। राजनि० तु अन्यथोक्तं यथा "यदा स्यादाश्विने मासि सूर्य्यः स्वातीविशाखयोः। तदाम्बुजलदैर्मुक्तं गाङ्गमुक्तं मनीषिभिः। अन्यदा मृगशीर्षादिनक्षत्रेषु यदम्बुदैः। अभिवृष्टमिदं तोयं सामुद्रमिति संज्ञितम्। तयोर्गुणाः। "गाङ्गं जलं स्वादु सुशीतलञ्च रुचिप्रदं पित्तकफापहञ्च। निर्दोषमिष्टं लघु तच्च नित्यं गुणाधिकं व्योम्नि गृहीतमाहुः। सामुद्रं सलिलं शीतं कफवातकरं गुरु। चित्रायामाश्विने तच्च गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवेत्। पतितं भुवि तत्तोयं गाङ्गं सामुद्रमेव वा। स्वस्वाश्रयवशादुगच्छेदन्यदन्यद्रसादिकम्"। धृ—णिच् अच्। २भावान्तरे ३ऋणे च मेदि० भावे अप्। ४जलधारावर्षणे हेमच०। ५खड्गादेरन्तभागे ६गम्भीरे पु० शब्दा०।

धारक त्रि० धारयति धारि—ण्वुल्। १अधमर्णे २धारणकर्त्तरि च। ३कलसे तस्य नामनिरुक्तिः देवीपु० "ग्रहान् धारयते यस्मात् मातराविविधास्तथा। दुरितानि च निघ्नन्ति तेन ते धारकाः स्मृताः" ४योनौ स्त्री कापि वेदे अत इत्त्वं न। "निगल्गलीति धारका" यजु०२३।२२ "धरति लिङ्गं धारका योनिः" वेददी०।

धारण न० धारि—ल्युट्। १धरणे २विचारणे भावे युच्। ३बुद्धिभेदे ४राज्ञां न्यायपथस्थितौ च स्त्री अमरः। ४योगाङ्गभेदे स्त्री तल्लक्षणादिकं पात०सू०भा० उक्तं यथा "योगाङ्गानुष्ठानन्तु द्विधैव कारणत्वं लभते इति योगाङ्गान्यवधार्य्यन्ते" भा० "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि" पा०सू०। "यथाक्रमं एतेषाम् अनुष्ठानं स्वरूपञ्च वक्ष्यामः" भा० इति उद्देशश्च तेषां मध्ये पञ्चानां लक्षणानि पात० सू० समाधिपादे दर्शयित्वा धारणादेर्लक्षणानि विभूतिपादे उक्तानि तत्र धारणायाः लक्षणं दर्शितं यथा "उक्तानि पञ्च बहिरङ्गानि साधनानि धारणा वक्तव्या" भा० आभासः।

"देशबन्धश्चित्तस्य धारणा" पा० सू०।

"नाभिचक्रे हृदयपुण्डरीके मूर्द्ध्नि ज्योतिषि नासिकाग्रे जिह्वाग्रे इत्येवमादिषु देशेषु बाह्ये वा विषये

चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्ध इति बन्धोधारणा” भा० । “प्रथमद्वितीयपादाभ्यां समाधिस्तत्साधनं चोक्तम् तृतीयपादे तत्प्रवृत्त्यनुगुणाः श्रद्धोत्पादहेतवो विभूतयो वक्तव्याः ताश्च संयमसाध्याः संयमश्च धारणाध्यानसमाधिसमुदाय इति विभूतिसाधनतया पञ्चभ्यश्च योगाङ्गेभ्यो बहिरङ्गेभ्योऽस्याङ्गत्रयस्यान्तरङ्गतया विशेषज्ञापनार्थमत्र त्रयस्योपन्यासः तत्रापि च धारणाध्यानसमाधीनां कार्य्यकारणभावेन नियतपौर्वापर्य्यत्वात्तदनुरोधेनोपन्यासक्रम इति प्रथमं धारणा लक्षणीयेत्याह उक्तानीति देशेति” आध्यात्मिकदेशमाह । नाभिचक्र इति । आदिशब्देन ताल्वादयो ग्राह्याः बन्धः सम्बन्धः । वाह्यदेशमाह वाह्य इति । वाह्ये च न स्वरूपेण चित्तस्य सम्बन्धः सम्भवतीत्युक्तं वृत्तिमात्रेण इति अत्रापि पुराणम् “प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् । वशीकृत्य ततः कुर्य्याच्चित्तस्थानं शुभाश्रये” शुभाश्रया वाह्या हिरण्यगर्भवासवप्रजापतिप्रभृतयः इदञ्च तत्रोक्तम् । “मूर्त्तं भगवतोरूपं सर्वोपाश्रयनिस्पृहम् । एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्य्यते । तच्च मूर्त्तं हरेरूपं तद्विचिन्त्य नराधिप ! । तत् श्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते । प्रसन्नवदनं चारु पद्मपत्रनिभेक्षणम् । सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्ज्वलम् । समकर्णान्तविन्यस्तचारुकुण्डलभूषणम् । कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम् । वलीविभङ्गिना मग्ननाभिना चोदरेण च । प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमथ वापि चतुर्भुजम् । समस्थितोरुजङ्घञ्च स्वस्तिकाङ्घ्रिकराम्बुजम् । चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्म्मलवाससम् । किरीटहारकेयूरकटकादिविभूषितम् । शार्ङ्गचक्रगदाखड्गशङ्खाक्षवलयान्वितम् । चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायात्ममानसम् । तावत् यावत् दृढीभूता तत्रैव नृप ! धारणा । एतद्रातिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म्म सर्व्वतः । नापयाति यदा चित्तं सिद्धां मन्येत तां तदेति” विवृतिः ।

सां० सूत्रोक्ते पूरणरेचककुम्भकाख्यप्राणनिरोधरूपे चित्तवशीकरणे ५ प्राणायामभेदे च । यथा “ध्यानस्यापि साधनान्याह” भा० “धारणासनस्वकर्म्मणा तत्सिद्धिः” सां० सू० ‘वक्ष्यमाणेन धारणादित्रयेण ध्यानं भवतीत्यर्थः । धारणादित्रयं क्रमात् सूत्रत्रयेण लक्षयति । “निरोधश्छर्द्दिविधारणाभ्याम्” सू० “प्राणस्येति प्रसिद्ध्या लभ्यते । प्रच्छर्द्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति योगसूत्रे भाष्यकारेण प्राणायामस्य व्याख्यातत्वात् । छर्द्दिश्च वमनम् । विधारणं त्याग इति यावत् । तेन पूरणरेचनयोर्लाभः । धारणञ्च कुम्भकम् । तथा च प्राणस्य पूरकरेचककुम्भकैर्यो निरोधो वशीकरणं सा धारणेत्यर्थः । आसनादेः स्वशब्देन पश्चाल्लक्षणीयतया सूत्रे परिशेषत एव धारणायालक्ष्यत्वलाभाद्धारणापदं नोपात्तम् । चित्तस्य धारणा तु समाधिवद्ध्यानशब्देनैव गृहीतेत्युक्तम्” प्र० भा० ।

“धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुधः” याज्ञ० प्राणायमविशेषरूपस्य धारणात्मकत्वमुक्तम् व्याख्यातञ्चैतत् “तत्र च हृद्यात्मानं मनोगोचरतया धारयेत् । तथा धारणाञ्च धारयेद्धारणास्वरूपञ्च जान्वप्रभ्रमणेन छोटिकादानकालोमात्रा ताभिः पञ्चदशमात्राभिरधमः प्राणायामस्त्रिंशद्भिर्मध्यमः । पञ्चचत्वारिंशद्भिरुत्तम इत्येवम्प्राणायामत्रयात्मिकैका धारणा । तास्तिस्रो योगशब्दवाच्यास्तांश्च धारयेत् । यथोक्तमन्यत्र “संभ्राम्य छोटिकान्दद्यात्कराग्रञ्जानुमण्डले । मात्राभिः पञ्चदशभिः प्राणायामोऽधमः स्मृतः । मध्यमोद्विगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणो धारणा तथा । त्रिभिस्त्रिभिः स्मृतैकैका ताभिर्योगस्तथैव चेति” । धारणात्मकयोगाभ्यासे प्रयोजनमाह ‘अन्तर्द्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोतज्ञता तथा । निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् । अर्थानाञ्छन्दतः सृष्टिर्योगसिद्धेश्च लक्षणम् । सिद्धे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पते” मिताक्षरा कृता ।

वह्निपु० धारणास्वरूपभेदादिकमन्यथोक्तं यथा

अग्निरुवाच “धारणा मनसोध्येये संस्थितिर्ध्यानवद्द्विधा । मूर्त्तामूर्त्तहरिध्यानं मनोधारणतो हरौ । यद्वाह्यावस्थितं लक्ष्यं तस्मान्न चलते मनः । तावत् कालं प्रदेशेषु धारणा मनसि स्थितिः । कालावधि परिच्छिन्नं देहे संस्थापितं मनः । न प्रच्यवति यल्लक्ष्याद्धारणा साऽभिधीयते । धारणा द्वादशायामा ध्यानं द्वादश धारणाः । ध्यानं द्वादशकं यावत्समाधिरभिधीयते । धारणाभ्यासयुक्तात्मा यदि प्राणैर्विमुच्यते । कुलैकविंशमुत्तार्य्य स्वर्य्याति परमं पदम् । यस्मिन् यस्मिन् भवेदङ्गे योगिनां व्याधिसम्भवः । तत्तदङ्गं धिया व्याप्य धारयेत्तत्त्वधारणम् । आग्नेयी वारुणी चैव ऐशानी चामृतात्मिका । साग्निः शिखा फडन्ता च विष्णोः

कार्या द्विजोत्तम ! । नाडीभिर्विकटं दिव्यं शून्याग्रं वेधयेच्छुभम् । पादाङ्गुष्ठात् कपालान्तं रश्मिमण्डलमावृतम् । तिर्य्यक् चाधोर्द्ध्वभागेभ्यः प्रयान्त्योऽतीव तेजसा । चिन्तयेत् साधकेन्द्रस्तं यावत् सर्वं महामुने! । भस्मीभूतं शरीरं स्वन्तत्रैवोपसंहरेत् । शीतश्लेष्मादयस्तापा विनश्यन्ति द्विजाऽसमाः । शिरोग्रीवाकरे चैव कण्ठे चोरोमुखे स्मरेत् । ध्यायेदच्छिन्नचित्तात्मा पयोभूतेन चात्मना । स्फुरच्छीकरसंस्पर्शप्रभूते हिमगाम्बुभिः । धाराभिरखिलं विश्वमापूर्य्यं भुवि चिन्तयेत् । ब्रह्मरन्ध्राच्च संक्षोभाद्यावदाधारमण्डलम् । सुषुम्णान्तर्गतो भूत्वा संपूर्णेन्दुकृताश्रयम् । संप्लाव्य हिमसंस्पर्शतोयेनामृतमूर्त्तिना । क्षुत्पिपासाक्लमप्रायसन्तापपरिपीडितः । धारयेद्वारुणीं मन्त्री तुष्ट्यर्थं चाप्यतन्द्रितः । वारुणी धारणा प्रोक्ता ऐशानीं धारणां शृणु । व्योम्नि ब्रह्ममये पद्मे प्राणापाने क्षयङ्गते । प्रसादं चिन्तयेद्विष्णोर्यावच्चिन्ता क्षयं गता । महातारङ्गपेत् सर्वं ततो व्यापक ईश्वरः । अर्द्धेन्दुं परमं शान्तं निराभासं निरञ्जनम् । असत्यं सत्यमाभाति तावत्सर्वं चराचरम् । यावत् स्वस्वन्दरूपन्तु न दृष्टं गुरुयत्नतः । दृष्टे तस्मिन् परे तत्त्वे आब्रह्म सचराचरम् । प्रमातृमानमेयञ्च ध्यानहृत्पद्मकल्पनम् । मातृमोदनवत् सर्वं जपहोमार्चनादिकम् । विष्णुमन्त्रेण वा कुर्य्यादमृतां धारणां वदेत् । संपूर्णेन्दुनिभं ध्यायेत् कमलं तन्त्रिमूर्त्तिकम् । शिरःस्थं चिन्तयेद् यत्नाच्छशाङ्कायुतवर्चसम् । सम्पूर्णमण्डलं व्योम्नि शिवकल्लोलपूरितम् । तथा हृत्कमले ध्यायेत्तन्मध्ये स्वतनुं स्मरेत् । साधको विगतक्लेशो जायते धारणादिभिः" । २७४ अ० ।

काशीख० ४२ अ० विशेषोऽत्रोक्तो यथा

"प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहार उदाहृतः । प्रत्याहारैर्द्वादशभिर्धारणा परिकीर्त्तिता । भवेदीश्वरसङ्गत्यै ध्यानं द्वादशधारणम्" "प्रत्याहारेण सम्पन्नो धारणामथ चाभ्यसेत् । हृदये पञ्चभूतानां धारणं यत् पृथक् पृथक् । मनसो निश्चलत्वेन धारणा साऽभिधीयते । हरितालनिभां भूमिं सालङ्कारां समेधसम् । चतुष्कोणां हृदि ध्यायेदेषा स्यात् क्षितिधारणा । कण्ठेऽम्बुतत्त्वमर्द्धेन्दुनिभं विष्णुसमन्वितम् । वकारबीजं कुन्दाभं ध्यायेच्चाम्बु जयेदिति । तालुस्थमिन्द्रगोपाभं त्रिकोणं रेफसंयुतम् । रुद्रेणाधिष्ठितं तेजो ध्यात्वा वह्निं जयेदिति । वायुतत्त्वं भ्रुवोर्मध्ये वृत्तमञ्जनसन्निभम् । यं बीजमीशदैवत्यं ध्यायेद्वायुं जयेदिति । आकाशञ्च मरीचिधारसदृशं यद्ब्रह्मरन्ध्रस्थितं यन्नाथेन सदाशिवेन सहितं शान्तं हकाराक्षरम् । प्राणं तत्र विलीय पञ्चघटिकं चित्तान्वितं धारयेदेषा मोक्षकपाटनपटुः प्रोक्ता नभोधारणा । स्तम्भनी द्रावनी चैव शोधनी भ्रामनी तथा । शमनी च भवन्त्येता भूतानां पञ्च धारणाः" इ०सं०उक्ते जलसूचके वायुविशेषधारणाद्यात्मके ६ योगभेदे च "ज्यैष्ठसितेऽष्टम्याद्याश्चत्वारो वायुधारणादिवसाः । मृदुशुभपवनाः शस्ताः स्निग्धघनस्थगितगगनाश्च । तत्रैव स्वात्यादौ दृष्टे भचतुष्टये क्रमान्मासाः । श्रावणपूर्वा ज्ञेयाः परिस्रुता धारणास्ताः स्युः । यदि ताः स्युरेकरूपाः शुभास्ततः सान्तरास्तु न शिवाय । तस्करभयदाः प्रोक्ताः श्लोकाश्चाप्यत्र वार्षिकाः । सविद्युतः सपृषतः सपांशूत्करमारुताः । सार्कचन्द्रपरिच्छन्ना धारणाः शुभधारणाः । यदा तु विद्युतः श्रेष्ठाः शुभाशाप्रत्युपस्थिताः । तदापि सर्वसस्यानां वृद्धिं ब्रूयाद्विचक्षणः । सपांशुवर्षाः सापाश्च शुभा बालक्रिया अपि । पक्षिणां सुस्वरा वाचः क्रीडा पांशुजलादिषु । रविचन्द्रपरिवेषाः स्निग्धा नात्यन्तदूषिताः । वृष्टिस्तदापि विज्ञेया सर्वसस्याभिवृद्धये । मेघाः स्निग्धा संहताश्च प्रदक्षिणगतिक्रियाः । तदा स्यान्महती वृष्टिः सर्वसस्यार्थसाधिका" २२ अ०

धारणी स्त्री धारि—ल्युट् । १स्थैर्य्ये "शारीरिकधारणी शिथिलान्" दशकु० । २नाडिकायां ३बुद्धानां मन्त्रभेदे मेदि० ४श्रेण्याम् हेमच० । [पु० राजनि० ।

धारणीय त्रि० धारि—कर्मणि अनीयर् । १धार्य्ये २धरणीकन्दे

धारणीययन्त्र न० धार्य्यते धारि—कर्मणि अनीयर् कर्म० । धार्य्ये देवताभेदानां यन्त्रभेदे तच्च पूजायन्त्रादिलक्षणं शारदायां २४ पटले दृश्यम् । तल्लेखनद्रव्यादि तत्रोक्तं यथा "काश्मीररोचनालाक्षामृगेभमदचन्दनैः । विलिखेद्भूर्जलेखन्या यन्त्राण्येतानि देशिकः" । निषिद्धयन्त्रमुक्तम् "भूमिस्पृष्टं शवस्पृष्टं दग्धं निर्माल्यसङ्कुलम् । विशीर्णं लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं जातु न धारयेत्" मन्त्रमहोदधौ १८ तरङ्गे । तल्लेखनप्रकारद्रव्यादिकमुक्तं तत्रैव दृश्यम् । विस्तरभयात् न लिखितं, कर्मभेदे सामान्यतो लेखनद्रव्यादिकं २५ तरङ्गे तत्रोक्तं यथा "चन्दनं रोचना रात्रिर्गृहधूमश्चिताभवः । अङ्गारोऽष्टविषाणीति शान्त्यादौ यन्त्रलेखने । पूर्वोक्तलेखनद्रव्यं गृह्णीयात्तदपि ध्रुवम् ।

पिप्पलं मरिचं शुण्ठी श्येनविष्ठाथ चित्रकः। गृह धूमोन्मत्तरसौ लवणञ्च विषाष्टकम्। शान्तौ वश्ये लिखेद्भूर्जे स्तम्भने द्वीपिचर्मणि। खरचर्मणि विद्वेषे उच्चाटे ध्वजवाससि। नरास्थनि लिखेद्यन्त्रं मारणे मन्त्रवित्तमः। ये त्वाधाराः स्मृता यन्त्रतरङ्गे तेऽपि सम्मताः"।

धारय त्रि० धारि–श। धारके "धारयैः कुसुमोर्मीणाम्" भट्टिः।

धारयितृ त्रि० धारि–तृच्। १धारणकर्त्तरि "त्वं हि धारयिता श्रेष्ठ! कुरूणां कुरुसत्तम!" भा० उ०८४अ०। स्त्रियां ङीप्। सा च २पृथिव्यां स्त्री शब्दरत्ना०।

धारयिष्णु त्रि० धृ–णिच् वेदे नि० इष्णुच्। धारणशीले "दृषदः धारयिष्णवः" सि०कौ० लोकेऽपि क्वचित् इष्णुच्। "शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाक्ष्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता। उत्साहो वाग्मिता दार्ढ्यमापत्क्लेशसहिष्णुता। प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता। दया शीलं दमश्चेति गुणाः सम्पत्तिहेतवः" काम०।

धारयु त्रि० धारमभिषवमिच्छति क्यच् वेदे० नि० न दीर्घः "क्यच्छन्दसि" पा० उ। १अभिषवणकामे "त्वं सोमासि धारयुर्मन्द्रः" ऋ० ६।६७।१ "धारयुरभिषवणकामः" भा० धारयुर्धारावान् मत्वर्थीयो युरिति भाष्ये पक्षान्तरे व्याख्यानात् २धारावति च।

धारवाक त्रि० धार्य्यते धारि–कर्मणि अच् धारो धार्य्यो वाकः स्तोत्रं येन। स्तोत्रधारके ऋत्विगादौ "धारवाकेष्वृजुगाय" ऋ०५।४४।५।

धारा स्त्री धार्य्यन्ते अस्यां अत्र अनया वा धारि–अङ्। अश्वानां १गतिभेदे अमरः। अश्वशब्दे दृश्यम् अन्यत्र च "अश्वानान्तु गतिर्धारा विभिन्ना सा च पञ्चधा। आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम्। धौरितं वल्गितं धाराप्लुतमुत्तेजितं क्रमात्। उत्तारितं चेति पञ्च शिक्षयेत् तुरगं गतीः। उत्तेरितोऽतिवेगाख्यो न शृणोति न पश्यति। धौरितं गतिमात्रे यद्दुयोजितं वल्गितं पुरः। अग्रकायसमुल्लासात् कुञ्चितास्यं नतत्रिकम्। उत्तेजितं मध्यवेगं योजनं लयवल्गया। पूर्वापरोन्नमनतः क्रमादुत्तारणं प्लुतम्" अश्वशास्त्रे तु संज्ञान्तरेणोक्ताः। गतिः पुला चतुष्का च तद्वन्मध्यजवा परा। पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धारा प्रकीर्त्तिताः। एकैका त्रिविधा धारा ह्यश्वशिक्षाविधौ मता। ह्रस्वा मध्या तथा दीर्घा ज्ञात्वैता योजयेत् क्रमादिति" "धाराः प्रसाधयितुमव्यतिकीर्णरूपाः" माघः। ३सैन्याग्रिमस्कन्धे ४अविच्छिन्नसन्तत्या द्रवद्रव्यस्य प्रपाते ५खड्गादेर्निशितमुखे ६प्राकारभेदे ७ऋणे च पु० मेदि०। ८यशसि ९अतिवृष्टौ १०समूहे च शब्दरत्ना० ११प्रान्ते १२उत्कर्षे १३रथचक्रे स्त्री हेम०। १४दाक्षिणात्यपुरभेदे स्त्री "विद्मा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव" ऋ०२।७।३। "घृतस्य धारा उपयन्ति विश्वतः" ऋ० १।१२५।४। "धारां शितां रामपरश्वधस्य" रघुः। "भुवं च नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति" शकु०। "धारा जवेन पतिता जलदोदरेभ्यः" मृच्छ०। "तौ हन्यमानौ नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतौ" रामा० ६।१८अ०। "अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य धराधिपः" भा० व० ८५अ०। "वसोः पवित्रमसि शतधारम्" यजु० १।३ धाराधरशब्दे दृश्यम्। १५जनप्रवादे १६वाचि निरु० इषा० आद्युदात्तता १७वर्षणे पु० धारयुः।

धाराकदम्ब पु० धाराकालोपलक्षितः कदम्बः। प्रावृट्काले पुष्पवति कदम्बभेदे हेमच०।

धारागृह न० जलधारायुक्तं गृहम्। (फोयारा) जलस्रावयन्त्रयुक्ते गृहे "धारागृहेष्वातपसङ्क्लिसन्तः" रघुः। "धारागृहे प्रगलितोदकदुर्दिनाभे क्लान्तः शयीत सलिलानिलशीतकुक्षौ" सुश्रुतः।

धाराङ्कुर पु० धाराया अङ्कुर इव। १शीकरे २करकाख्ये घनोपले ३नासीरे च मेदि०। [हेमच०

धाराङ्ग पु० धारा अङ्गमिवास्य। १खड्गे २तीर्थभेदे च

धाराट पुंस्त्री धारायै अटति धारया वा अटति अट–अच्। १चातकखगे २अश्वे च स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ३मेघे पु० च शब्दरत्ना०।

धाराधर पु० धारां धरति धृ–अच्। १मेघे २खड्गे च मेदि०। "धाराधर! धरा वारिधारया परिपूर्य्यते। खगचञ्चुपुटद्रोणीपूरणे तव कः श्रमः" चातकाष्टकम्। "प्रत्यगृह्णात् प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाचलः" भा० वि० ६४अ० [क्रमशान्यभ्यवर्षन् सुखानि" मेघ०।

धारापात पु० ६त०। जलधारायाः पतने। "धारापातैस्त्वमिव

धारापूप न० धाराख्यस् अपूपस्। अपूपभेदे "घृतमिश्रा कणिका या दुग्धेनालोडिता तु सा। धाराख्यापूपकं साज्ये पक्वं खण्डेन योजयेत्। धारापूपं सुमधुरं हृद्यं पित्तहरं परम्। सुस्निग्धं रोचनं हृद्यमत्यर्थं वातनाशनम्" भावप्र०।

धाराफल पु॰ धारा असिधारेव फलेऽस्य। मदनवृक्षे राजनि॰

धारायन्त्र न॰ धाराया जलधारायाः प्रस्रवार्थं यन्त्रम्। (फोआरा) इति ख्याते जलप्रस्रवयन्त्रभेदे "धारायन्त्रजलाभिषेककलुषे धौताञ्जने लोचने" अमरुशतकम्।

धाराल त्रि॰ धारा अस्त्यस्य सिध्मा॰ लच्। धारायुक्ते खड्गादौ

धारावनि स्त्री धाराया अवनिरिव। वायौ त्रिका॰। परवल्लिङ्गत्वात् स्त्रीत्वमेव युक्तं पुंस्त्वोक्तिः प्रामादिकी।

धारावर पु॰ धारया जलधारया आवृणोत्याकाशम् वृ—अच् ३त॰। मेघे "धारावरा मरुतो धृष्णुओजसः" ऋ॰ २।३४।१।

धारावर्ष पु॰ धारया सन्तत्या अविच्छेदेन वर्षः। अविच्छेदेन वर्षणे। "अधारावर्षदुर्दिनम्" रघुः।

धारावाहिन् त्रि॰ धारया सन्तत्या वहति वह—णिनि। १सन्तत्या यातरि क्रमेणाविच्छेदेन २जायमाने च। स्वार्थे क। धारावाहिकोऽप्यत्रार्थे "किन्तु सिद्धान्ते धारावाहिकबुद्धिस्थले न ज्ञानभेदः" वेदान्तप॰।

धाराविष पु॰ धारायां विषमस्य धारेव विषमस्य प्राणहारकत्वात् वा। खड्गे त्रिका॰। [च्छिन्नवर्षणे अमरः।

धारासम्पात पु॰ धाराणां सम्यक् पातः। महावृष्टौ अवि-

धारास्नुही स्त्री धारायुता स्नुही शाकत॰। त्रिधारायां स्नुह्याम् (तेकाँटा सिजु)। राजनि॰।

धारिन् पु॰ धृ—णिनि। १पीलुवृक्षे। २धारणकर्त्तरि। जटाधरः। ३ग्रन्थार्थधारणायुक्ते च त्रि॰ "अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठाग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः" मनुः। स्त्रियां ङीप्। सा च ४धरण्यां शब्दर॰। ५शाल्मलीवृक्षे स्त्री शब्दच॰। धार ऋणमस्त्यस्य शोध्यत्वेन इनि। ६अधमर्णे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

धारु त्रि॰ धेट—रु। पानशीले जटाधरः।

धारेश्वरी स्त्री धाराख्यपुर्य्यां ईश्वरी। धारापुरीस्थे देवीभेदे

धारोष्ण न॰ धारायां दोहनेन निर्गमकाले उष्णम्। "दोहनेनोष्णधारया सद्यः पतिते दुग्धे। "धारोष्णन्त्वमृतं पयो भ्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं हृष्यं बृंहणमग्निवर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहमिति" राजनि॰।

धार्त्तराज्ञ पुंस्त्री धृतराज्ञोऽपत्यम् अण् उपधालोपः। धृतराज्ञापत्ये स्त्रियां ङीप्।

धार्त्तराष्ट्र पुंस्त्री धृतराष्ट्रस्यापत्यम् अण्। १दुर्योधनादौ २दुःशलायां स्त्री ङीप्। ३धृतराष्ट्रसर्पवंशोद्भवे नागभेदे पु॰ स्त्री। धृतराष्ट्रे सुराजदेशे भवः अण्। ४कृष्णवर्णचञ्चुचरणयुते श्वेतवर्णे हंसभेदे पु॰स्त्री (गँड़ोहाँस) अमरः सर्व्वतः स्त्रियां ङीप्। "सतृपक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः। निपतन्ति धार्त्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे" वेण्याम्। अत्र "शरत्समयवर्णनाशंसया हंसा धार्त्तराष्ट्रा इति व्यपदिश्यन्ते" वेणी॰ दुर्योधनादयस्तत्र व्यङ्ग्यार्थाः। "धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्त्तय" इति जनमेजयप्रश्ने "दुर्योधनोयुयुत्सुश्चेत्याद्युपक्रमे" "वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्त्तराष्ट्रः शताधिकः। एतदेकशतं राजन्! कन्या चैका प्रकीर्त्तिता" भा॰ आ॰ ६७ अ॰। उक्तस्तेषां तत्सुतत्वम्।

धार्त्तराष्ट्रपदी स्त्री धार्त्तराष्ट्रस्य हंसभेदस्य पाद इव मूलमस्याः अन्तलोपे कुम्भप॰ ङीपि पद्भावः। हंसपदीलतायां राजनि॰।

धार्त्तेय पुंस्त्री धृताया अपत्यम् "द्व्यचः" पा॰ ढक्। धृताया अपत्ये स्त्रियां ङीप्। ततः यौधेयादि॰ स्वार्थे अञ्। तत्रार्थे

धार्म्म त्रि॰ धर्मस्येदम् अण्। १धर्मसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् "धार्मी तनुरकिल्बिषी" भा॰ आ॰ ६० अ॰। प्राचुर्य्ये अण्। २धर्ममये च। "यश्चायमस्मिन् धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः" शत॰ ब्रा॰ १४।५।५।११।

धार्म्मपत त्रि॰ धर्मपतेरपत्यादि अश्वपत्या॰ अण्। १धर्मपतिसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्। [गन्धद्रव्ये न॰ हेमच॰।

धार्म्मपत्तन त्रि॰ तत्र भवः अण्। १धर्मपत्तनभवे २कोलके

धार्म्मिक त्रि॰ धर्मं वेद तच्छास्त्रमधीते वा धर्मं चरति आसेवते वा ठक्। १धर्मशीले २धर्मसेवके। "चरणमिहासेवा तेन दैववशात् धर्मे प्रवृत्तोऽपि दुर्वृत्तो न धार्मिक इति" सि॰कौ॰। "विभागशीलो यो नित्यं क्षमायुक्तोदयापरः। देवतातिथिभक्तश्च गृहस्थः स तु धार्मिकः" इति दक्षोक्तलक्षणयुक्तस्यैव धर्मिकपदवाच्यत्वनिर्णयः। "आचार्य्यपुत्रः १शुश्रूषु२र्ज्ञानदो३धार्मिकः४ शुचिः ५आप्तः ६शक्तो७ऽर्थदः ८साधुः स्वो१०ऽध्याप्या दश धर्मतः" मनुः। ततः पुरोहिता॰भावे यक्। धार्मिक्य धर्मानुशीलने न॰।

धार्म्मिण न॰ धर्म्मिणां समूहः भिक्षादिगणे धर्मन् धर्मिन् इति पाठान्तरस्य सत्त्वात् अण् "इनण्यनपत्ये" पा॰ इनः प्रकृतिभावे न नलोपः। धर्मवतां समूहे।

धार्म्मिणेय पुंस्त्री धर्मिण्याः अपत्यम् शुभ्रा॰ ढक्। धर्मिण्याः अपत्ये स्त्रियां ङीप्।

धार्म्यायण पुंस्त्री धर्म्यस्य गोत्रापत्यम् अश्वा॰ फञ्। धर्म्यस्य गोत्रापत्ये स्त्रियां गोत्रत्वेन जातित्वात् ङीष्।

धार्य्य त्रि० धारि–ण्यत् । धारणीये "धार्य्यः कथङ्कारमहं भवत्या वियद्विहारी वसुधैकगत्या" नैष० । "कार्य्यञ्च तस्य दशधा हार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च" सा० का० "एवं धार्य्यम् अन्तःकरणादित्रिकस्य प्राणादिलक्षणया वृत्त्या शरीरं तच्च पार्थिवादि पाञ्चभौतिकं शब्दादीनां पञ्चानां समूहः पृथिवीति ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दशेति धार्य्यमपि दशधा" सा० कौ० ।

धार्ष्ट्य न० धृष्टस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । प्रागल्भ्ये निर्लज्जत्वे । "धार्ष्ट्यमेतत्तयोर्विप्र ! मत्तो यत्तु कृतग्रहः । अहो धार्ष्ट्यमहो धार्ष्ट्यं तयोः क्षत्रियवीरयोः" हरिवं० २०६ अ०

धार्ष्णक न० धृष्णोर्नृपस्य पुत्रभेदे "धृष्णोस्तु धार्ष्णकं क्षत्रं रणे धृष्टं बभूव ह" हरिवं० १५ अ० ।

धाव जवे शुद्धौ अक० शुद्धीकरणे संमार्जने च सक० भ्वा० उभ० सेट् । स्वरितेत् पा० । धावति धावते अधावीत् अधाविष्ट दधाव–वे । सार्वधातुके परतः वेगगतौ सर्त्यादेशस्तु पर० । अनेनैवोपपत्तौ तदादेशविधानं वेगगतौ सरतेः सार्वधातुके प्रयोगवारणार्थं शब्दस्तोमे आत्मनेपदत्वोक्तिः छद्मादोषात् । "गच्छति पुरःशरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः" शकु० । "रेतः सिक्तमधावत्" ऐ०ब्रा० । "अधावीद्वारिसंस्थम्" भट्टिः । "यथा पराञ्चं धावन्तमनुविप्सेत" शत०ब्रा०३।२।१।२६ । "दिवस्पृष्टे धावमानं सुपर्णम्" अथ०१३।२।३७ "सततं धावमानश्च चिन्तमानो विश्राम्यते !" भा० व० १८८ अ० । जवे अस्य न उदित्त्वम् तेन धावित्वा धावित इत्यादि "दिशस्ततः सहसा प्रधाविताः" भा० श० २० अ० । "वनान्तरे तोयमिति प्रधाविताः" । ऋतुसं० अन्यतार्थे उदित् धावित्वा धौत्वा धौत इत्यादि । "बाह्योद्यानस्थित हरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या" "धौतापाङ्गं हरशशिरुचा" मेघ० । "तुषारसृतिधौतरक्तम्" कुमा० । प्रादुपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योतार्थयुक्ते धावने ।

धावक पु० धावति वस्त्रादिकं मार्ष्टि धाव–ण्वुल् । १रजके २वस्त्रादिप्रक्षालके ३शीघ्रगामिनि (धाउड़िया) च त्रि० ४नागानन्दरत्नावलीकारके कविभेदे पु० "श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्" काव्यप्र० । "प्रथितयशसां धावकसौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्येति" मालविकाग्निमित्रम् ।

धावन न० धाव–भावे ल्युट् । १शीघ्रगमने २प्रक्षालने च । "शरणादिर्हितस्तत्र धावने पूरणे तथा" सुश्रुतः । "उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्य्यात् पादधावनम्" भा० व० ६५ अ० ।

धावनि स्त्री धाव–अनि । १पृश्निपर्ण्याम् अमरः । २कण्टकार्य्यां राजनि० । स्वार्थे क धावनिका तत्रार्थे रत्नमा० वा ङीप् । धावनी तयोरर्थयोः मेदि० ३धातक्यां राजनि०

धासस् पु० धा–"वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि" उणा० असुन् "धचिवचिभ्यां सुट् च" उणा० युटोऽनुवृत्तिः उज्ज्वलदत्तः माधवस्तु "वसेर्णित्" उणा० इत्यतो णितोऽनुवृत्तिमाह न युट इति भेदः तेन तन्मते धाया इत्येव । धायस्शब्दे दृश्यम् । पर्वते उज्ज्वलदत्तः ।

धासि पु० धारयति प्राणान् धा–वा असि । अन्ने निरु० सदासिद्या दुदुह्रे भूरि धासेः" ऋ०३।५७।१ "धासिरन्नस्य" भा० "महीं मित्रस्य वरुणस्य धासिम्" १०।३०।१ ।

धि धृतौ तु०पर०सक०अनिट् । धियति अधैषीत् । दिधाय ।

धिक् अव्य० धक्क–नाशने धा–धारणे वा वा० डिकन् । १अपकारशब्दैर्भयोत्पादने २निर्भर्त्सने ३निन्दायाञ्च । एतद्योगे निन्दाविषयवाचकशब्दात् द्वितीया । "धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा" सा० द० । "धिगस्तु तृष्णातरलं भवन्मनः" नैष० । निन्दनीयपरत्वे न द्वितीया किन्तु प्रथमैव । "धिङ्माता मम कैकेयी यया पापमिदं कृतम्" रामा० अयो० ८२ स० ।

धिक्कृ धिक्+निन्दने कृ–करणे प्रादिस० उभ० सक०अनिट् । धिक्करोति धिगकार्षीत् धिक्चकार । धिक्कृतः (तिरस्कृतः) धिक्कारः धिक्क्रिया इत्यादि ।

धिच्च सन्दीपने सक० क्लेशे जीवने अक० भ्वा० आत्म० सेट् । धिच्चते अधिच्चिष्ट दिधिच्चे ।

धिग्दण्ड पु० धिगिति दण्डः । निर्भर्त्सनरूपे दण्डे "वाग्दण्डं प्रथमं कुर्य्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम्" मनुः ।

धिग्वण पुंस्त्री मनूक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे "ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते । आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यान्तु धिग्वणः" मनुः । "शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्ना आयोगवी तस्यां ब्राह्मणाद्धिग्वणो जायते" कुल्लू० । "धिग्वणानां चर्म्म कार्य्यं वेणानां भाण्डवादनम्" मनुना तद्वृत्तिरुक्ता ।

धित त्रि० धा–क्त छान्दसो न हिः । हिते निहिते । "सुष्टीवानं धितावानम्" ऋ० ३।२७। २धृते च ।

धिति स्त्री धि–धृतौ क्तिन् । धारणे

धिप्सु त्रि०दन्भ–सन् इडभावपक्षे, "दम्भ इच्च अभ्यासलोपः" ततः उ । दम्भितुमिच्छौ वञ्चयितुमिच्छौ "भूयस्तं धिप्सुमाहूय राजपुत्रं दिदम्भिषुः" भट्टिः ।

धियसान त्रि० धि—धारणे वेदे. वा० असानच् किच्च । धारके "स त्वं न इन्द्र धियसानः" ऋ०५।३३।२ "धियसानः धारयन्" भा० ।

धियाम्पति पु० ६त० अलुक्समा० । बृहस्पतौ त्रिका० ।

धियायत् त्रि० ई—कान्तौ (इच्छायाम्) शतृ यन् ३त० छान्दसः अलुक्समा० । कर्मणा इच्छति "एष पुरू धियायते बृहते देवतातये" ऋ० ८।१५।२ "धियायते कर्मणा इच्छते द्वितीयार्थे तृतीयायाः छान्दसोऽलुक्" भा० ।

धियायु त्रि०धि—धारणे धीयते ध्यायते अनया धि—वा० करणे थ धिया तां प्रज्ञामात्मनः इच्छति क्यच् "क्यचञ्छन्दसि" पा०३ । आत्मनः प्रज्ञाकामशीले । "विप्रासो वा धियायवः" ऋ० १।८।६ ।

धियावसु त्रि०धिया कर्मणा वसु यस्मात् वेदे अलुक्स०। कर्मणा वसुनिमित्ते देवभेदे सरस्वतीरूपा देवतैव धियावसुः । "यज्ञं वष्टु धियावसुः"ऋ०१।३।१० "कर्महेतुधननिमित्त भ ताया वाग्देवतायास्तथाविधं धननिमित्तत्वमारण्यकाण्डे- "वाग्वै धियावसुः" श्रुत्या व्याख्यातम्" भा० ।

धिव प्रीणने गतौ च सक० स्वा० पर० सेट् इदित् सार्वधातुके धिः आदेशः । धिनोति अधिन्वीत् दिधिन्व । इदित् धिन्व्यते ।"धान्यमसि धिनुहि देवान्" यजु०१।२० "भर्गेटछिष्णीं रुधिरैर्धिनोमि" प्रबोधच० । "धिनोति नास्मान् जलजेन पूजा" नैष० ।

धिष रवे जु० पर० अक० सेट् । दिधेष्टि अधेषीत् दिधेष । वैदिकोऽयम् । "त्वरीसिद्यदि धिषा वेषि जनान्" ऋ० १।१७३।८ "धिया यदि धिषण्यन्तः सरण्यान्त्सदन्तो अद्रिमौशिजस्य गोहे" ऋ० ४।२१।६ ।

धिषण पु०धृष्णोति धृष—"धृषेर्धिष च संज्ञायाम्"उणा०क्यु । १बृहस्पतौ । धृष्णोत्यनया करणे ल्यु । २बुद्धौ स्त्री अमरः "पराय धिषणाभ्यः" ऋ० ८।५८।२ । "आर्य्यपुत्रार्य्यधिषण ! प्राणनाथ ! शुभव्रत" काशीख० १० अ० । ३स्तुतौ ४वाचि ५पृथिव्याञ्च निघ० ६स्थाने च "तदा विकुण्ठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः" भाग० ३।१६।३२ । "ये पारमेष्ठ्यं धिषणमधितिष्ठन्न कञ्चन प्रत्युत्तिष्ठेदिति ब्रूयुर्धर्मं ते न परं विदुः" भाग०६।७।१२ ।

धिषणाधिप पु० ६त० । १वाक्पतौ सुराचार्य्ये मतृस्थपु०

धिषण्य धिषणामिच्छति क्यच् छान्दसदीर्घाभावेऽल्लोपः आत्मनःस्तुतीच्छौ अक०प०सेट् । धिषण्यति अधिषण्यीत् "धिया यदि धिषण्यन्तः" ऋ०४।२१।६

धिष्ण्य न० धिष—अघ्न्या० नि० । धिष्ण्यशब्दार्थे सुकटः

धिष्ण्य न० धिष—"सानसिधर्णसीत्यादि" उणा० नि० । १स्थाने २गृहे ३नक्षत्रे च अमरः ४अग्नौ ५शक्तौ च पु० मेदि० ६शुक्राचार्य्ये । तत्र स्थाने "न भौमान्येव धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयाण्यपि" रघु० । "स्वर्गे लोके ध्रुवतां नास्ति धिष्ण्यम्" भा० मङ्गा० ३ अ० । नक्षत्रे "भवन्त्यतीतधिष्ण्यानां भोगलिप्तायुता ध्रुवाः" सू०सि० । ७प्राणाभिमानिदेवे च "देवा उचिरे धिष्ण्या ये"ऋ०३।२२।३ "धियं बुद्धिं पक्तिं देहस्यान्नानि उष्णीकुर्वन्ति धिषण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः धृष—दाहे "सानसिधर्णसीत्यादि" उणा० नि० यत् णुडागमः धात्वादिलोपोपपदह्रस्वः"भा० धिष्ण्यं स्थानमर्हति यत् यलोपाल्लोपौ । ८स्थानार्हे तुल्ये त्रि० ।"को धिष्ण्यां प्रति वाकं पपाद"ऋ०१०।११४।९"धिषणार्हे तुल्यार्हे"भा० तुल्यस्य स्थानार्हत्वात् तथात्वम् । "आविवासन् रोदसी धिष्ण्ये मे" ऋ० ७।७२।३ । "रोदसी धिष्ण्ये धिषणार्हे तुल्ये" भा० । धृष—दाहे इति धात्वर्थानुगमात् । १०उल्काभेदे स्त्री वृ० स० ३२अ० "दिवि भुक्तशुभफलानां पततां रूपाणि यानि तान्युल्काः । धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्नाः" । "उल्का पक्षेण फलं तद्वद्धिष्ण्याशनिस्त्रिभिः पक्षैः" । "तारा फलपादकरी फलार्धदात्री प्रकीर्त्तिता धिष्ण्या" सा च "धिष्ण्या कृशाल्पपुच्छा धनूंषि दश दृश्यतेऽन्तराभ्यधिकम् । ज्वलिताङ्गारनिकाशा द्वौ हस्तौ सा प्रमाणेन" कथिता ।

धी अनादरे आराधने च दिवा० आत्म० सक० अनिट् । धीयते अधेष्ट । दिध्ये ओदित् धीनः । "सत्यं परं धीमहि" भाग०१।१।१ कातन्त्रमतेऽस्य ओदित्त्वं नास्ति धीत इति । वेदे तु न ओदित् "धीतः विश्वान्यश्विनायुधं प्रधीतान्यगच्छम्" ऋ०८।८।१० "सखीयते संधीतमश्नुतम्" ८।४०।३ आधारे सक०इत्यन्ये ।

धी स्त्री ध्यै सम्प्र० भावे—क्विप् संप्रसारणञ्च । १बुद्धौ ज्ञाने अमरः । "प्रसीद कथयात्मानं न धियां पथि । वर्त्तसे" कुमा० । २मानसवृत्तिभेदे. "तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासात्तु घटः स्फुरेत्" वेदान्त० 'धियो योनः प्रचोदयात्" गायत्री सा च न्यायनये आत्मवृत्तिः । "बुद्ध्यादि षट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा । धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश" भाषा० । वेदान्तमते

मनोवृत्तिः। "कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव" श्रुतिः। ४कर्मणि च "उषः स धियासदश्वनः" ऋ० ५।११।१६। "धियां कर्मणाम्" भा० "धीभिश्चन मनसा स्वेभिरक्षभिः" ऋ० १।१३९।२ ५मनसि च "धीजवनोऽसि सोम!" ऋ० ६।८८।२ "धीजवनः मनोवेगः" भा० धीगुणशब्दे दृश्यम्।

धीच दीप्तार्थे भ्वा०आत्म०सक०सेट्। धीचते अधीचिष्ट दिधीचे "स वै धीचते वाचे हि धीचते यज्ञाय हि धीचते यज्ञो हि वाम् धीचितोह वै नामैतद्यद्धीचते" शत०३।२।२२०। अयञ्च वैदिकः दीक्षणमानार्थकः। लोके तु दीक्षतइत्यादि

धीगुण पु० ६त०। "शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणं तथा। ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः" कामन्दकोक्तेषु अष्टसु बुद्धिधर्मेषु "धियां समस्तैः स गुणैरुदारधीः" रघुः।

धीत त्रि० धे-क्त। १पीते धी-क्त। धीनः लोके। वेदे तु धीतः। २अनादृते ३आराधिते च त्रि०।

धीति स्त्री धे-क्तिन्। १पाने २पिपासायां हेमच०। ३अनादरे ४आराधने च ५अङ्गुलौ निघ०। "तमीं हिन्वन्ति धीतयो दश व्रिशः" ऋ०१।१४४।५ "धीतयो दशसंख्यका अङ्गुलयः" भा० "धीतिरुकथाय शस्यते" ऋ० ३।११०।१

धीदा स्त्री धियं ददाति दा-क। १मनीषायां २कन्यायां हेम० ३बुद्धिदायके त्रि०। [३१५१ पृ० दृश्यम्।

धीन्द्रिय न० धीजनकमिन्द्रियम्। ओत्रादौ ज्ञानेन्द्रियशब्दे

धीमत् पु० धीः प्रज्ञास्त्यस्य मतुप्। १बृहस्पतौ २बुद्धिमति पण्डितादौ त्रि०। "स्वायम्भुवो महर्षीर्मानिदं शास्त्रमकल्पयत्" मनुः स्त्रियां ङीप्। [पृ०दृश्यम्।

धीर अवज्ञायाम् नित्यमवपूर्वकोऽयम् अवधीरवत् तच्छब्दे४२७

धीर त्रि० धियं राति रा-क। धियमीरयति ईर-अण् वा उप०स०। १पण्डिते २धैर्यान्विते अचञ्चले ३स्वैरे मेदि०। ४बलयुते शब्दर०। ५मन्दे त्रिका० ६विनीते संक्षिप्त०। ७कुङ्कुमे न०मेदि०। ८ऋषभौषधौ पु० राजनि०। ९बलिराजे पु०शब्दच०। १०चिदाभासद्वारा बुद्धिवृत्तिप्रेरके चिदात्मनि पु०। ११मनोहरे त्रि० "धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली" गीतगो० "प्रह्वमन्द्राम्बुदधीरनादः" माघः। "स्वदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत्" रघुः। "अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव" रघुः। तत्र पण्डिते "धीरैर्धैर्योन्नतः कथितः" सा० द०।

"कोपधानान्त्रियं धीराः स्वेयसीं खङ्ययन्ति ये" माघः। १२काकोल्यां १३महाज्योतिष्मत्यां स्त्री राजनि० १४मानयुतायां मध्यायां प्रगल्भायां च नायिकायां स्त्री। तल्लक्षणभेदादिकं रसमञ्जर्यामुक्तं यथा

"मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे धीरा अधीरा धीराधीरा च व्यङ्ग्यकोपप्रकाशिका धीरा। अव्यङ्ग्यकोपप्रकाशिका अधीरा। व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यकोपप्रकाशिका धीराधीरा। इयांस्तु विशेषः। मध्याया धीरायाः कोपस्य गीर्व्यञ्जिका। अधीरायाः परुषवाक्। धीराधीरायास्तु वदनरुदिते कोपप्रकाशके। प्रौढ़ाया धीरायास्तु रत्यौदास्यम्। अधीरायास्तु तर्जनताड़नादिः। धीराधीरायास्तु रत्यौदास्यतर्जनताड़नादि च कोपस्य प्रकाशकम्। यत्तु धीराभेदः स्वीयायामेव न तु परकीयायामिति प्राचीनलिखनम् तदाग्रहमात्रं धीरत्वमधीरत्वं तदुभयं वा माननियतं परकीयाया अपि मानस्वेच्छतासामध्यावश्यकम्। मानस्य स्वीयायामेव न तु परकीयाया इति वक्तुं न शक्यते"।

साहित्यदर्पणे तु अन्यथोक्तम् यथा

"ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे" ते मध्या प्रगल्भे तत्र। "प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या धीरा दहेद्रुषा। धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः। तत्र मध्याधीरा यथा "तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति प्रियजनपरिभुक्तं यद् दुकूलं दधानः। मदधिवसतिमागाः, कामिनां मण्डनश्रीर्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन"। प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा। उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् बहिः। तत्र प्रिये। "एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरतस्ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाऽऽश्लेषो संविघ्नितः। आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः"। प्रत्येकं ता अपि द्विधा। कनिष्ठाज्येष्ठारूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति"।

धीरता स्त्री धीरस्य भावः। १अचाञ्चल्ये २धैर्ये ३पाण्डित्ये च "सहजामप्यपहाय धीरताम्" रघुः। "प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां तर्कयामि" मेघ०। त्वधीरत्व तत्रार्थे न० तच्च नायकयोर्गुणभेदे। "प्रागल्भ्यौदार्यमाधुर्यं शोभा धीरत्वकान्तयः। दीप्तिश्चायत्नजाभावहावहेलाः स्त्रियोऽङ्गजाः। अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः।

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता । औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः । पूर्वे भावादयो धैर्य्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति किन्तु सर्वेऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विच्छित्तिविशेषं पुष्णन्ति" तल्लक्षणमुदाहरणं च तत्रैव । "मुक्तात्मश्लाघना धैर्य्यं मनोवृत्तिरचञ्चला । यथा "ज्वलतु गगने रात्रौ रात्राव खण्डकलः शशी दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति । मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम्"

धीरपत्नी स्त्री धीरं मनोहरं पत्नमस्याः ङीप् । १धरणीकन्दे राजनि० २मनोहरपत्नयुक्ते त्रि० स्त्रियां टाप् ।

धीरप्रशान्त पु० "सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात्" सा०द०लक्षिते नायकभेदे यथा मालतीमाधवादौ माधवादिः ।

धीरललित पु० "निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात्" सा० द० १लक्षिते नायकभेदे यथा रत्नावल्यादौ वत्सराजादि । २षोड़शाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री "संकथिता भरौ नरनगाश्च धीरललिता" छ०र०टी०।

धीरस्कन्ध पुंस्त्री धीरः अचञ्चलः स्कन्धोऽवयवोऽस्मात् । महिषे छेमच० ।

धीराधीरा स्त्री "धीराधीरा (मध्या) तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः" "धीराधीरा (प्रगल्भा) तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयेदमुम्" सा० द० उक्ते नायिकाभेदे अस्य नायकम् यथा "अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर! हरसि मनो मे यतः प्रसभम् । किं पुनरलङ्कृतस्त्वं संप्रति नखरक्षतैस्तस्याः" । [शपादृत्ते नैवरणुपार०।

धीरावी स्त्री धीरमवति अव–प्रीणने अण् ङीप् । शिं-

धीरोदात्त पु० "अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः । स्थेयान् निगूढ़मानो धीरोदात्तो दृढ़व्रतः कथितः" सा०द० लक्षिते नायकभेदे "अविकत्थनोऽनात्मश्लाघाकरः महासत्त्वो हर्षशोकाद्यनभिभूतस्वभावः । निगूढ़मानो विनयच्छन्नगर्वः । दृढ़व्रतोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः" सा०द० यथा रामयुधिष्ठिरादि ।

धीरोद्धत पु० "मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः । आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः" सा०द०लक्षिते १नायकभेदे यथा भीमसेनादिः । कर्म० २धैर्य्यान्वितोद्धते च "धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः" सा०द०

धीरोष्णिन् विश्वदेवभेदे । "शैलाभः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा" भा० अनु०८१ अ० । विश्वदेवनामोक्तौ

धीर्य्य त्रि० धीरे भवः "भवे छन्दसीति" पा० यत् । कातरे माधवः "पाक्या चिद्वसवो धीर्य्याः" ऋ० २।२७।११ । "धीर्य्याः कातराः" इति भाष्यम् ।

धीलटि स्त्री लट–बाल्योक्तौ इन् धिया कर्मणा लटिः । कर्मणा बाल्योक्तियुतायाम् । दुहितरि हारा० ।

धीवत् त्रि०धीरस्त्यस्य मतुप् वेदे मस्य वः । बुद्धियुक्ते "धीवतो धीवतः सखा" ऋ० ६।५५।२ "धिया धीवन्तो असपन्त तृत्सवः" ऋ० ७।८३।८ ।

धीवन् त्रि० ध्यै–कनिप् संप्रसारणम् । १ध्यानयुक्ते २कर्मयुते उणादिकोषः । स्त्रियां "वनो र च" पा० ङीप् रश्चान्तादेशः । धीवरी बहुव्रीहौ ङीप् रश्च वा । बहुधीवरी बहुधीवा ।

धीवर पुंस्त्री दधाति मत्स्यान् जित्वरेत्यादिना नि० । १कैवर्त्ते २तद्भार्य्यायां स्त्री ङीप् । सा च बुद्धिकर्मभ्यां युतस्त्रियाम् धीवरशब्दे दृश्यम् ।

धीशक्ति स्त्री ६त० बुद्धेर्गुणे अमरः धीगुणशब्दे दृश्यम् ।

धीसचिव पु० धियि बुद्धौ मन्त्रणादौ सचिवः धीप्रधानः सचीवो वा शाकत०। मन्त्रणानिपुणे मन्त्रिणि धीसखाधीसहायादयोऽप्यत्र ।

धु कम्पने अक०चालने सक०स्वादि०उभ०अनिट्। धुनोति धुनुते पर०सिचि इट् सुग्र०। अधावीत् पा०निट् दुधाव दुधुविथ दुधोथ दुधुविव दुधुवे । धोष्यति "धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकम्" कविरहस्यम् । अयं दीर्घान्तोऽपि स वेट् प० सिचि नित्येट् पा० अधावीत् अधविष्ट अधोष्ट क्राादिनियमात् किति ङिति नित्यमिट् दुधुविव । थलि तु दुधविथ दुधोथ । धविष्यति ते धोष्यति ते । उभयोः धू(धु)तः । "धुन्वन् सर्वपथीनं खे वितानं पत्त्रयोरसौ" "तानधावीत् समारूढ़ान्" भट्टिः । "अघं धुन्वन्ति कार्त्स्न्येन" भाग० ६।१।१५ । णिचि धावयति दीर्घान्तस्य धूनयति "आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः" ऋ०३।५५।१६ । "छन्दस्यान्दसः" मा०"निशान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसाऽप्यूरुषु लोलचक्षुः" माघः । दोधूयते तत्र कम्पने चलने "दोधूयमानाश्च महापताकाः" भा० भी० ६० अ० ।

उपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुते कम्पने चालने च

धु स्त्री धु–कम्पने बा० भावे डु । कम्पने एकाक्षरकोषः ।

धुक्ष सन्दीप्तौ क्लेशे जीवने च अक० आत्म० । धुक्षते अधु-

च्चिप दुधुच्चे । णिचि धुच्चयति ते "निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं संधुच्चयन्तीव वपुर्गुणेन" "करेण भानोर्बहुलावसाने संधुच्यमाणेव शशाङ्कलेखा" कुमा० "सत्त्वं समदुधुच्चन्" भट्टिः ।

धुङ्क्ष पु० धुक्ष–अच् पृषो० । पक्षिभेदे अजादेराकृतिगणत्वात् स्त्रियां टाप् । "दिशां कङ्को धुङ्क्षाग्नेयी" यजु०२४।३१

धुत त्रि० धु–क्त । १त्यक्ते २विधूते च मेदि० ।

धुन त्रि० धूनयति धूनि अच् पृषो० । कम्पके । "धुनेतयः सुप्रकेतम्" ऋ० ४।५०।२

धुनि(नी) स्त्री धुनोति वेतसादीन् धु-निक् धूनयति वेतसान् धूनि–इन् पृषो० ह्रस्वो वा ङीप् वा । १नदीमात्रे अमरः । "दिवे दिवे धुनयो यन्त्यर्थम्" ऋ०२।३०।२ "धुनयोनद्यः" भा० । "स्वर्धुन्यभूत्नभसि सा पतती निमार्ष्टि" भाग० ८।२१।६ २असुरभेदे पु० "स्वप्नेनाभ्युप्य चुमुरिं धुनिञ्च" २।१५।९ । "चुमुरिं धुनिम् एतन्नामासुरौ" भा० ३कम्पके त्रि० ४जलप्रतिरोधके असुरभेदे पु० "त्वं धुनिरिन्द्र ! धुनिमतीः" ऋ०१। १७४।९ "हे इन्द्र ! त्वं धुनिः कम्पयिता शत्रूणामसि अतो धुनिमतीः कम्पनोपेततरङ्गवती । अथ वा धुनिर्नाम जलप्रतिरोधकार्यसुरः स एव प्रतिरोधकतयास्ति यासां तादृशीरपः" भा०तरङ्गस्य कम्पनवत्त्वात् धुनित्वम् । धूनयति धू-णिच्–नुक् इन् पृषो०ह्रस्वः । सप्तानां मरुतां मध्ये ५मरुद्भेदे । ते च मरुतः "उग्रश्च१ भीमश्च२ ध्वान्तश्च३ धुनिश्च४ । सासह्वांश्च५ाभियुग्वा६ च विक्षिपः७ स्वाहा" यजु० ३९।७ उक्ताः ।

धुनीनाथ ६त० समुद्रे राजनि० । धुनीपत्यादयोऽप्यत्र ।

धुन्धु पु० मधुराक्षसस्यापत्ये "उतङ्क उवाच । भवता रक्षणं कार्य्यं तत्तावत् कर्त्तुमर्हसि । निरुद्विग्नस्तपश्चर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ! । ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु । समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः । देवतानामवध्यश्च महाकायो महाबलः । अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितो महान् । राक्षसस्य मधोः पुत्रो धुन्धुर्नाम महासुरः । शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् । संवत्सरस्य पर्य्यन्ते स निश्वासं विमुञ्चति । यदा तदा भूश्चलति सशैलवनकानना । तस्य निश्वासवातेन रज उद्धूयते महत् । आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् । सविस्फुलिङ्गं साङ्गारं सधूममतिदारुणम् । तेन तात ! न शक्नोमि तस्मिन् स्थातुं स्व आश्रमे । तं मारय महाबाहो लोकानां हितकाम्यया । लोकाः सुस्था भवन्त्वद्य तस्मिन् विनिहते त्वया । त्वं हि तस्य वधायैकः समर्थः पृथिवीपते ! । विष्णुना च वरो दत्तो मह्यं पूर्वयुगेऽनघ ! । यस्तं महासुरं रौद्रं हनिष्यति महाबलम् । तस्य त्वं वरदानेन तेज आप्याययिष्यसि । न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाऽल्पेन शक्यते । निर्दग्धुं पृथिवीपाल ! दिव्यवर्षशतैरपि । वीर्य्यं हि सुमहत्तस्य देवैरपि सुरासदम् । स एवमुक्तो राजर्षिरुतङ्केन महात्मना । कुवलाश्वं सुतं प्रादात्तस्मिन् धन्धुविवर्हणे" हरिवं०११अ०

धुन्धुमार पु० धुन्धुं मारयति मारि–अण् उप०स० । राजभेदे "राजा हि वीर्य्यवांस्तात ! इक्ष्वाकुरपराजितः । वृहदश्व इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः । तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुवलाश्व इति स्मृतः । स योगबलमास्थाय मामकम् पार्थिवोत्तमः । शासनात्तव विप्रर्षे ! धुन्धुमारो भविष्यति" भा०व०२००अ० ।

"वृहदश्व उवाच । भगवन् ! न्यस्तशस्त्रोऽहमयन्तु तनयो मम । भविष्यति द्विजश्रेष्ठ ! धुन्धुमारो न संशयः । स तं व्यादिश्य तनयं राजर्षिर्धुन्धुमारणे । जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः । कुवलाश्वस्तु पुत्राणां शतेन सह पार्थिवः । प्रायादुतङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य निवर्हणे । तमाविशत्तदा विष्णुस्तेजसा भगवान् प्रभुः । उतङ्कस्य नियोगाद्वै लोकानां हितकाम्यया । तस्मिन् प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् । एष श्रीमानवध्योऽद्य धुन्धुमारो भविष्यति । दिव्यैर्माल्यैश्च तं देवाः समन्तात् समवाकिरन् । देवदुन्दुभयश्चैव प्रणेदुर्भरतर्षभ ! । स गत्वा जयतां श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्य्यवान् । समुद्रं खानयामास वालुकापूर्णमव्ययम । नारायणेन कौरव्य ! तेजसाऽप्यायितस्तदा । स बभूव महातेजा भूयो बलसमन्वितः । तस्य पुत्रैः खनद्भिश्च वालुकान्तर्हितस्तदा । धुन्धुरासादितो राजन् ! दिशमाश्रित्य पश्चिमाम् । मुखजेनाग्निना क्रोधाल्लोकानुद्वर्त्तयन्निव । वारि सुस्राव वेगेन महोदधिरिवोदये । सोमस्य, भरतश्रेष्ठ ! धारोर्मिकलिलं महत् । तस्य पुत्रशतं दग्धं त्रिभिरूनन्तु रक्षसा । ततः स राजा कौरव्य ! राक्षसं तं महाबलम् । आससाद महातेजा धुन्धुं धुन्धुनिवर्हणः । तस्य वारिमयं वेगमपिबत् स नराधिपः । योगी योगेन वह्निं स शमयामास वारिणा । निहत्य तं महा-

कायं बलेनोदकराक्षसम्। उतङ्कं दर्शयामास कृतकर्मा नराधिपः” हरिवं० ११ अ० २१४।१४ष्ठे कुवलाश्वशब्दे अस्य चरितानीति यत् लिखितं तत् प्रमादात् किन्तु धुन्धुमारशब्दे तच्चरितानि इत्येव तत्र पाठो बोध्यः। एतच्छब्दे च हरिवं० तच्चरितादिकथाऽत्रोक्ता २शक्रगोपे ३उष्ट्रधूमे ४पदातिके च मेदि०।

धुर् स्त्री धुर्व–क्विप् वा टाप्। १चिन्तायाम्, २रथाद्यग्रभागे, ३यानमुखे ४भारे च अमरः “धुर्य्याणां च धुरो मोक्षम्” रघुः। ५अग्रे न० “अपांशुलानां धुरि कीर्त्तनीया” रघुः। “गौरिव गुरुणा नित्यं धूर्षु नियोज्यमानः” भा० आ० २३अ० “तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे” रघुः। समासे अ समा० “न गर्द्दभा वाजिधुरां वहन्ति” मृच्छ०। “अवनम्रभिर्युक्तधुरं तुरङ्गैः” रघुः। नञ्समा० न अ समा०। “न मामधुरि राजेन्द्र! नियोक्तुं त्वमिहा-र्हसि” भा०व०२२अ०। अक्षस्य तु न अ समा०। अक्षधूः। “प्रतिष्टब्धाक्षधुरावनक्ति” का०श्रौ०१८।३।२२। ५हिंसके त्रि०। “दश धुरो दशयुक्तम् वहद्भ्यः” ऋ० १०।९४।७ “धुरोधूर्भिर्हिंसिदृभिः तृतीयार्थे प्रथमा” भा० असंज्ञाया-मपि टाबन्तस्य क्वचित् तत्पुरुषे ङ्याप्योरिति ह्रस्वः। “तार्क्ष्यं मारुतं रंहोभिर्वाजिभि धुरवाहिभिः” भा०द्रो० ६९अ० भावे क्विप्। ६पीडायां च।

धुरन्धर त्रि० धुरां धारयति खच् खचि ह्रस्वः। १भार-वाहके इत्यादौ “यस्माद्देवगणाः सर्वे स्थावराणि चराणि च। धुरन्धराङ्गे तिष्ठन्ति तस्मात् भक्तिः शिवेऽस्तु मे” हेमा०दा०। २धवद्रुमे पु० मेदि०। ३तत्तत्कर्मनिर्वाहकरूप भारवाहे च। “सन्त एव सतां नित्यमापदुद्धरण-क्षमाः। गजानां पङ्कमग्नानां गजा एव धुरन्धराः” हितो०। ४श्रेष्ठे च। “धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापसः” भा० उ० १७अ०।

धुरीण त्रि० धुरं वहति सर्वधुरादित्यत्र पा० योगविभा-गात् ख। १भारवाहके अमरः। २श्रेष्ठे शब्दच०।

धुरीय त्रि० धुरमर्हति छ। हषे राजनि०।

धुर्य्य त्रि० धुरं वहति “धुरो यड्ढकौ” पा० यत्। तद्धितयपरत्वाच्च दीर्घः। १धुर्वहे इत्यादौ २कार्य्यनिर्वाहके “प्रागल्भमात्मा धुरि धुर्य्यवाम्मिनम्” किरा०। “धुर्य्यः कर्मनिर्वाहकः” मल्लि०। “समस्तकार्य्येषु गतेन धु-र्य्यताम्” माघः। ३भारवाहके अमरः। ४श्रेष्ठे शब्दार्थचि०। ५वृषभे ६ऋषभौषधौ च पु० राजनि० इत्यादौ “नाविनीतैर्व्रजेद्धुर्य्यैः” मनुः। “येनेदं ध्रियते विश्वं धुर्य्यैर्यानमिवाध्वनि” कुमा०। “रात्रिर्गता मतिमतां वर! मुञ्च शय्यां धात्रा द्विधैव ननु धूर्ज-गतो विभक्ता। तामेकतस्तव विभर्त्ति गुरुर्विनिद्रो यस्या भवानपरधुर्य्यपदावलम्बी” रघुः। ७विष्णौ पु०। “स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्य्यः” विष्णु०। समस्तजन्तुजन्मा-दिलक्षणकार्य्यनिर्वाहकत्वात्तस्य तथात्वम् भाष्ये उक्तम्।

धुर्व हिंसे भ्वा० पर० सक० सेट्। धूर्वति अधूर्वीत्। दुधूर्व। ईदित् धूर्त्तः। “अधूर्वन् भूधरैर्श्शम्” भट्टिः।

धुवक त्रि० धू–क्वुन्। १गर्भमोचके उज्ज्वल०। (धुया) ख्यातायां २गीतिभेदे स्त्री। क्षिपका० पाठान्तरे न टापि अत इत्त्वम्। ततः चतुरर्थ्यां प्रेक्षादि०इनि धुवकिन्। तत्सन्निहितदेशादौ त्रि०। ततः पिच्छा० अस्त्यर्थे इलच्। धुवकिल धुवकयुक्ते त्रि०।

धुवन पु० धु–धू–वा क्युन्। १वह्नौ उज्ज्वलद०“ये यज्ञे धुवनं तन्वते” शत० ब्रा० १३।२।८।५। २चालकमात्रे त्रि०। “अयमञ्चति पञ्चशरानुचरो नवनीपवनीधुवनः पवनः” सा० द० टी०।

धुवित्र न० धूयते अनेन क्रुटा० धु–विधूनने इत्र। वह्नि-संधुक्षणाय मृगचर्मादिरचिते याज्ञिकानां १व्यजने २तालवृन्तके अमरः।

धुस्तु(स्तू)र पु० धूस्तूर+पृषो०। (धुतरा) ख्याते वृक्षे अमरः

धू कम्पने भ्वा०उभ०सक० वेट्। धवति ते अधावीत् अधौषीत् मुग्ध०पा०मते प०सिचि नित्येट्इतिभेदः अधमविष्ट अधोष्ट। दुधाव। “यत् कानने धवति चन्दनमञ्जरीव” कविर०।

धू कम्पने वा० चुरा० उभ० पक्षे तुदा० कु० पर० सक० सेट्। धूनयति ते धुवति अदूधुनत् अधुवीत्। धूनयाम् बभूव आस चकार दुधाव। दुधुविथ “चूतं धुनाति धुवति स्फुरितातिमुक्तम्। वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्” कविरहस्यम्।

धू कम्पने स्वा० क्र्यादि० प्वादिश्च उभ० सक० वेट्। धूनोति धूनुते धुनाति धुनीते। अधावीत् अधौषीत् अधविष्ट अधोष्ट “धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुरितातिमुक्तम्” कविरहस्यम्।

धू स्त्री धू–क्विप्। विधूनने मेदि०।

धूःपति पु० धुरः पतिः अहरादित्वात् पत्यादौ पत्वरत्वो-पाध्मानीया वा। भारपतौ भारवहे पक्षे धुष्पति धूर्पति धूँपति तत्रार्थे

धूक पु० धुनोति वृक्षादीन् धु—कन् दीर्घश्च। १वायौ उज्ज्वलद०। २धूर्त्ते ३काले संक्षिप्तसा०।

धूत त्रि० धू—क्त। १त्यक्ते २कम्पिते ३भर्त्सिते मेदि०।४तर्किते धरणिः "पवनस्य धूतनवनीपवनः" माघः। "पादानतः कोपनयाऽवधूतः" कुमा०।

धूतपाप त्रि० धूतं त्यक्तं पापं येन। १त्यक्तपापे २वेदशिरसो मुनेः शुचिनामाप्सरोजातायां कन्यायां स्त्री तस्या एव धर्मशापेन चन्द्रशिलात्मकतया नदीरूपेण प्रादुर्भावात् तद्रूपायां काशीस्थायां ३नद्याञ्च स्त्री तत्कथा। काशीखण्ड ५९ अ० यथा

"पुरा वेदशिरा नाम मुनिरासीन्महातपाः। भृगुवंश-समुत्पन्नो मूर्त्तो वेद इवापरः। तपस्यतस्तस्य मुनेः पुरो-दृग्गोचरं गता। शुचिरप्सरसां श्रेष्ठा रूपलावण्य-शालिनी। तस्याः दर्शनमात्रेण परिक्षुब्धं मुनेर्मनः। चस्कन्द स मुनिस्तूर्णं साथ भीता वराप्सराः" इत्युपक्रमे "इदानीं शृणु कल्याणि! कर्त्तव्यं यत् त्वया शुचे। अमोघवीर्या हि वयं तद्वीजमुररीकुरु। एतस्मिन् रक्षिते वीर्य्ये परिस्कन्ने त्वदीक्षणात्। त्वमावह भवित्रत्र कन्यारत्नं महाशुचे!। इत्युक्ता तेन मुनिना पुनर्जातेव साप्सराः। महाप्रसाद इत्युक्त्वा मुनेः शुक्र-मजीगिलत्। अथ कालेन दिव्यस्त्री कन्यारत्नमजीजनत्। अतीव नयनानन्द निधानं रूपजेयसाम्। शुचिरप्स-रसां श्रेष्ठा जगाम त्रिदशालयम्। ताञ्च वेदशिराः कन्यां स्नेहेन समवर्द्धयत्। क्षीरेण, स्वाश्रमस्थाया हरिण्या हरिणीक्षणाम्। मुनिर्नाम ददौ तस्यै धूतपापेति चार्थवत्"। ततः पितुरुपदेशेन तपश्चरणे तस्या ब्रह्मतो वरप्राप्तिः धर्मशापेन नदीभावप्राप्तिरित्यादि कथा तत्रैवाध्याये यथा

"धूतपापोवाच। पितामह! वरो मह्यं यदि देयो वर-प्रद!। सर्वेभ्यः पावनेभ्योऽपि कुरु मामतिपावनीम्। स्रष्टा तदिदमाकर्ण्य नितरां तुष्टमानसः। प्रत्युवाच च तां बालां विमलां विमलेक्षिणीम्। ब्रह्मोवाच धूयपापे! पवित्राणि यानि सन्त्यत्र सर्वतः। तेभ्यः परित्वमतुलं त्वमेधि वरतो मम। तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च सन्ति-तीर्थान्यनेकशः। दिवि भुव्यन्तरीक्षे च पावनान्युत्तरो-त्तरम्। तानि सर्वाणि तीर्थानि त्वत्तनौ प्रतिलोम वै। वसन्तु मम वाक्येन भव सर्वातिपावनी। इत्युक्त्वान्त-र्दधे वेधाः सापि निर्धूतकल्मषा। धूतपापोऽजं प्राप्ता-ऽस्योवेदशिरसः पितुः। कदाचित्तां समालोक्य खेल-न्तीमुटजाजिरे। धर्मस्तत्तपसा हृष्टः प्रार्थयामास कन्य-काम्। धर्म उवाच। पृथुश्रोणि! विशालाक्षि! चामो-दरि! शुभानने!। क्रीतः स्वरूपसम्पत्त्या त्वयाहं देहि मे रतिम्। नितरां बाधते कामस्त्वत्कृते मां सुलोचने!। इत्थं सुसाम्ना सा तेन प्रार्थितेत्यसकृद्दृढः। उवाच सा पिता दाता तं प्रार्थय सुदुर्मते!। पितृप्रदेया यत् कन्या श्रुतिरेषा सनातनी। निशम्येति वचो धर्मो भाविनो-ऽर्थस्य गौरवात्। पुनर्निर्बन्धयाञ्चक्रेऽपश्चतिष्ठतिशा-लिनीम्। धर्म उवाच। न प्रार्थयेऽहं सुभगे! पितरं तव-सुन्दरि!। गान्धर्वेण विवाहेन कुरु मे त्वं समीहितम्। इति निर्बन्धवद्वाक्यं सा निशम्य कुमारिका। पितुः कन्या फलं दित्सुः पुनराहेति तं द्विजम्। अरे जडमते! मा त्वं पुनर्ब्रूहीति याद्यतः। इत्युक्तोऽपि कुमार्य्यां-स नातिष्ठन्मदनातुरः। ततः शशाप तं बाला प्रबला तप-सोबलात्। जडोऽस्यतितरां यस्माज्जलाधारो नदो भव। इति शप्तस्तया सोऽथ तां शशाप क्रुधान्वितः। कठोर-हृदये! त्वं तु शिला भव सुदुर्मते! स्कन्द उवाच। इत्यन्योऽन्यस्य शापेन मुने! धर्मनदोऽभवत्। अवि-मुक्ते महाक्षेत्रे ख्यातो धर्मनदो महान्। साप्याशु पितरं त्वरता स्वशिलात्वस्य कारणम्। ध्यानेन धर्म विज्ञाय मुनिः कन्यामथाब्रवीत्। मा भैः पुत्रि! करिष्यामि तव सर्वं शुभोदयम्। तच्छापो नान्यथा भूयाच्चन्द्रकान्त-शिला भव। चन्द्रोदयमनुप्राप्य द्रवीभूता तनुस्तव। नदी-भव सुते! साध्वि! धूतपापेति विश्रुता। स च धर्मो नदो कन्ये! तव भर्त्ता सुशोभनः। तैर्गुणैः परिपूर्णाङ्गो ये गुणाः प्रार्थितास्त्वया। अन्यच्च शृणु सद्बुद्धे! ममापि तपसोबलात्। द्वैरूप्यं भवतोर्भावि प्राक्‌तञ्च द्रवश्वरम्। इत्याश्वास्य पिता तां तु धूतपापां परन्तपः। चन्द्रका-न्तशिलाभूतामनुजग्राह बुद्धिमान्। तदारभ्य मुने! काश्यां ख्यातो धर्मनदो ह्रदः। धर्मोद्रवस्वरूपेण महा-पातकनाशनः। धुनी च धूतपापा सा सर्वतीर्थमयी शुभा"। "किरणा धूतपापा च तस्मिन् धर्मनदे शुभे। अवन्त्यौ पापसंहर्त्र्यौ वाराणस्यां शुभद्रवे। ततो भागीरथी प्राप्ता तेन दैलीपिना सह। भागीरथ्या सहायाता यमुना च सरस्वती। किरणा धूतपापा च पुण्यतीर्थे सरस्वती। गङ्गा च यमुना चैव पञ्च नद्यः प्रकीर्त्तिताः"। "करीप्रियौं चित्रवहां चित्रसेनाञ्च

निम्नगाम्। गोमतीं धूतपापाञ्च गण्डकीञ्च महानदीम्” भा० भी० ९ अ० । [इभ्यम् ।

धूति स्त्री धू–क्तिन् १विधूनने २हठयोगाङ्गभेदे हठयोगशब्दे

धून त्रि० धू–क्त ल्वादि० तस्य नः । कम्पिते

धूनक पु० धूनयति संधुक्षयति वह्निम् धु० धू–ण्वुल् नुगागमः । (धुना) ख्याते यक्षधूपे त्रिका० २चालके त्रि० ।

धूनन न० धू–णिच् भावे ल्युट् । चालने विधूनने ।

धूनि स्त्री धू–भावे क्तिन् ल्वादि० तस्य नः । कम्पने ।

धूप दीप्तौ चुरा० उभ० अक० दीपने सक० सेट् । धूपयति-ते अदूधुपत्-त । धूपयाम् बभूव आस चकार । धूपितः । “वसवस्त्वा धूपयन्ति” यजु० ११।६ धूपशब्दे उदा०

धूप तापे अक० तापने सक० भ्वा० पर० सेट् । धूपायति अधूपायीत् अधूपीत् । धूपायाम् बभूव आस चकार दुधूप । धूपायितः धूपितः । “धूपायतीव पटलैर्नवनीरदानाम्” माघः ।

धूप पु०धूपयति रोगान् दोषान् वा धूप-अच् । १गुग्गुलुप्रभृति सुगन्धद्रव्योत्थे धूमे, २तत्साधनद्रव्ये च तन्निरुक्तिर्यथा “धूताशेषमहादोषपूतिगन्धः प्रभावतः । परमानन्दजननाद्धूप इत्यभिधीयते” धूपद्रव्यभेदः प्रपञ्चसारे “गुग्गुल्वगुरुकोशीरसिताज्यमधुचन्दनैः । साराङ्गारे विनिक्षिप्तैर्मन्त्री पीठैः प्रधूपयेत्” । योगिनीतन्त्रे “कृष्णागुरु सकर्पूरं चन्दनं सिह्लकं तथा । भगवत्यै नरो यस्तु इदं दत्त्वा महेश्वरः । इह काममवाप्नोति दुर्गालोके महीयते” । आह्नि०त० वामनपुराणे “वृक्षिकाख्यं कनं दारु सिह्लकं सागुरुं सितम् । शङ्खो जातीफलं श्रीशे धूपानि स्युः प्रियाणि वै । वृक्षिका मांसी कनो मञ्जिष्ठाख्यगुग्गुलुः सितं कर्पूरं सितेति पाठे सिता शर्करा । शङ्खो नखी । श्रीशे विष्णौ । विष्णुधर्मोत्तरे “धूपदः सर्वमाप्नोति धूपदः सर्वमश्नुते” वामनपुराणेऽस्य क्लीवतापि।

तन्त्रसारे विशेषः शारदायां “गुग्ल्वगुरुकोशीरशर्करामधुचन्दनैः । धूपयेदाज्यसंमिश्रैर्नीचैर्देवस्य देशिकः” । विशेषस्तु तन्त्रान्तरे “सिताज्यमधुसंमिश्रं गुग्गुल्वगुरुचन्दनम् । षडङ्गं धूपमेतत्तु सर्वदेवप्रियं सदा” । तथा “गुग्गुलुं सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम् । ह्रीवेरमगुरुं कुष्ठं गुडं सर्जरसं घनम् । हरीतकीं नखीं लाक्षां जटामांसीञ्च शैलजम् । षोड़शाङ्गं विदुर्धूपं दैवे पैत्रे च कर्मणि” । “मधु मुस्तं घृतं गन्धो गुग्ल्वगुरुशैलजम् । सरलं सिह्ल सिद्धार्थं दशाङ्गो धूप इष्यते” । रोग१रोगहर२रोगद३केशाः४ दारु५लातु६लघु७पत्रविशेषाः८ वक्रविवर्जित९वारिजमुद्रा१०धूपवर्त्तिरिह सुन्दरिः भद्रा” अस्यार्थः कुड़१ हरीतकी२ गुड़३जटामांसी४ देवदारु५ लाक्षा६ अगुरु७ तेजपत्र८ सरल९ नखी१०”

“यथा गन्धं तथा देवि धूपं दद्याद्विचक्षणः । मध्यमानामिकाभ्यान्तु मध्यपर्वणि देशिकः अङ्गुष्ठाग्रेण देवेशि ! धृत्वा धूपं निवेदयेत् । तथा समर्पयेद्धूपं घण्टावाद्यजयस्वनैः” । तथा “धूपभाजनमस्त्रेण(फट्)प्रोक्ष्याभ्यर्च्य हृदाणुना(नमः)। अस्त्रेण पूजितां घण्टां वादयन् गुग्गुलुं दहेत् । शाक्तमादौ तु भुवनेश्वरी बीजं पूर्वं दत्त्वा इमं मन्त्रं पठित्वार्पयेत् । “तथा जयध्वनिमन्त्रमातः ! स्वाहेत्युदीर्य च । अभ्यर्च्य वादयेद् घण्टां सुधूपैर्धूपयेत्ततः” । तन्त्रान्तरे “धूपस्थानं समभ्यर्च्य तर्जन्या वामया स्पृशन् । धूपभाजनमस्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यर्च्य हृदाणुना । एवं दीपदानेऽपि घण्टावादनमिति । तथाच गौतमीये “उत्तार्यं दृष्टिपर्य्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् । वादयन् वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्चयेत्” । यामले “निवेदयेत् पुरोभागे गन्धं पुष्पं च भूषणम् । दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न वामतः । वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे । नैवेद्यं दक्षिणे भागे पुरतो वा न पृष्ठतः” । वामदक्षिणभागस्तु देवताया एव न तु साधकस्य । “धूपदीपौ सुभोज्यञ्च देवताग्रे निवेदयेदिति” दर्शनात् तिथितत्त्वे स्मृतिः “मधु मुस्तं घृतं गन्धो गुग्गुल्वगुरु शैलजम् । सरलं सिह्लसिद्धार्थौ दशाङ्गो धूप इष्यते । दशाङ्गो दशघटितः शैलजं स्वनामख्यातं सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः । “तुरुष्कं ग्रन्थिकर्पूरनागरागुरुकुङ्कुमैः । सुरामांसीसितामिश्रं धूपं दद्यात् मधुप्लुतम्” । तुरुष्कं सिह्लकं” ग्रन्थिः (गँठीयालीति) ख्याता । सिता शर्करा नागरः शुण्ठी । भविष्ये “जलहीने तु दुर्भिक्षं गन्धहीने त्वभाग्यताम् । धूपहीने तथोद्वेगं वस्त्रहीने धनक्षयम्” प्राप्नुयादिति शेषः कालिकापुराणे ६८अ० यथा “एवं वां कथितो दीपो धूपश्च शृणुतं सुतौ !। नासाक्षिरम्यसुखदः सुगन्धोऽतिमनोहरः । दह्यमानस्य काष्ठस्य प्रयतस्येतरस्य वा । परागस्याथ वा धूमो निस्तापो यस्य जायते । स धूप इति विज्ञेयो देवानां तुष्टिदायकः । राशीकृतैर्न चैकल तैर्द्रव्यैः परिधूपयेत् । तथाग्निवृत्तया

कृत्वा न तत् फलमवाप्नुयात्। श्रीचन्दनञ्च सरलः सालः कालागुरुस्तथा। उदयः सुरथः कन्दो रक्तविद्रुम एव च। पीतशालः परिमलो विमर्द्दिकाऽसनस्तथा। नमेरुर्द्देवदारुश्च विल्वसारोऽथ खादिरः। सन्तानः पारिजातश्च हरिचन्दनवल्लभौ। इत्येषु धूपाः सर्व्वेषां प्रीतिदाः परिकीर्त्तिताः। अरालः सहस्रत्वेष श्रीवासः पटवासकः। कर्पूरः श्रीकरश्चैव परागः श्रीहरामलौ। सर्व्वौषधिरजोजातो वाराहश्चूर्ण उत्कलः। जातीकोषस्य चूर्णञ्च गन्धः कस्तूरिका तथा। चोदे इत्ते च गदिता धूपा एते उदाहृताः। यक्षधूपो दृकधूपः श्रीपिष्टोऽगुरु झर्झरः। पतिवाहः पिण्डधूपः सुगोलकस्तु एव च। अन्योन्ययोगनिर्यासा धूपा एते प्रकीर्त्तिताः। एतैर्विधूपयेद्देवान् धूमिभिः कृष्णवर्त्मना। येषां धूपोद्भवैर्घ्राणैस्तुष्टिं गच्छन्ति जन्तवः। निर्य्यासश्च परागश्च काष्ठं गन्धस्तथैव च। कृत्रिमश्चेति पञ्चैते धूपाः प्रीतिकरा मताः। न यक्षधूपं वितरेत् माधवाय कदाचन। न रक्तविद्रुमं मद्यं सुरथः स्कन्दिने तथा। यक्षधूपः पतिवाहः पिण्डधूपः सुगोलकः। कृष्णागुरुः सकर्पूरो महामायाप्रियः स्मृतः। यक्षधूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत्। मेदोमज्जासमायुक्तान् न धूपान् विनिवेदयेत्। परकीयांस्तथा घ्रातान् श्रेणीकृत्याभिमर्दितान्। पुष्पं धूपञ्च गन्धञ्च उपचारांस्तथा परान्। घ्रातान्निवेद्य देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात्। न भूमौ वितरेत् धूपं नासने न घटे तथा। यथातथाधारगतं कृत्वा तद्विनिवेदयेत्। रक्तविद्रुमसालौ च सुरथः सरलस्तथा। सन्तानको नमेरुश्च कालागुरुसमन्वितः। जातीकोषाद्यसंयुक्तो धूपः कामेश्वरीप्रियः। त्रिपुरायास्तथैवायं मातृणामपि नित्यशः। सर्व्वेषां पीठदेवानां कान्त्यादीनाञ्च पुत्रकौ। एष वां कथितो धूपः शृणु तं नेत्ररञ्जनम्”

केशवार्चायां षोड़शाङ्गादिधूपा यथा

“मुस्तकं गुग्गुलुः कुष्ठं कर्पूरं मलयोद्भवम्। देवदारु जटामांसी जातीकोषञ्च वालकम्। मुरा मांसी ह्यगुरुकं त्वगुशीरञ्च केशरम्। एला तथा तेजपत्रं सर्व्वमेतद्घृताक्तकम्। धूपोऽयं षोड़शाङ्गः स्याद्गोविन्दप्रीतिकारकः”।

द्वादशाङ्गो यथा “गुग्गुलुश्चन्दनं पत्रं कुष्ठञ्चागुरु कुङ्कुमम्। जातीकोषञ्च कर्पूरं जटामांसी च वालकम्। त्वगुशीरञ्च धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्त्तितः।

दशाङ्गो यथा “कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुर्मलयोद्भवम्। केशरं वालकं पत्रं त्वगजातीकोषमुत्तमम्। सर्व्वमेतद्घृताभ्यक्तं दशाङ्गो धूप ईरितः”।

अष्टाङ्गो यथा “गुग्गुल्वगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम्। कर्पूरं वालकं कुष्ठं नूतनं कुङ्कुमं तथा। अष्टाङ्गः कथितो धूपो गोविन्दप्रीतिदः शुभः”।

पञ्चाङ्गो यथा “चन्दनं कुङ्कुमं नूत्नं कर्पूरं गुग्गुलोऽगुरु। धूपोऽयं घृतसंयुक्तः पञ्चाङ्गः समुदाहृतः”।

विष्णुधूपे वर्ज्जनीयद्रव्यम् यथा “ऐक्षवं सालनिर्यासं पद्मकं सरलं जतु। वचा मधुरिका तैलं गन्धकाष्ठं कलम्बकम्। गन्धकं टङ्कणं तालं हिङ्गुलञ्च मनःशिला। कङ्कोलमुषरं दार्व्वी गन्धमाद्री रसाञ्जनम्। अष्टवर्गः शठी मेथी शिलाजिद्गन्धचन्दनम्। कुन्दुरु रेणुकं रास्नाऽजमोदा शतपुष्पिका। हरिद्रा जीरकं इक्षुचीरञ्च रक्तचन्दनम्। कर्चूरकं मरुवकं यवानी ग्रन्थिका तथा। शैलजं धातकीपुष्पं नखी गोचरसादिकम्। मुकुन्दधूपे देवर्षे! सर्व्वमेतद्विवर्जयेत्” पाद्मोत्तरखण्डे

श्राद्धदेयो धूपो यथा ब्राह्मे “चन्दनागुरुणी चोभे तथैवोशीरपद्मकम्। तुरुष्कं गुग्गुलुञ्चैव घृताक्तं युगपद्दहेत्”। “उशीरं वीरणमूलं तुरुष्कं सिह्लकम्” श्राद्धत० विष्णुधर्म्मे “धूपस्तु गुग्गुलुर्देयस्तथा चन्दनसारजः। अगुरुश्च सकर्पूरस्तुरुष्कास्त्वक् तथैव च। विष्णुः “घृतमधुयुक्तं गुग्गुलुं श्रीखण्ड देवदारु सरलादि दद्यादिति”। देवलः “ये हि प्राण्यङ्गजा धूपा हस्तघाताहृताश्च ये। न ते श्राद्धे नियोक्तव्या ये च के चोग्रगन्धयः। घृतं न केवलं दद्याद्दुष्टं वा तृणगुग्गुलुम्” निर्णयसि०।

“अदत्त्वा गन्धमाल्यानि यो मे धूपं प्रयच्छति। कुणपो जायते भूमे! यातुधानो न संशयः। वर्षाणि चैकविंशानि नमस्कारनिराशकः। तिष्ठतेऽत्र महाभागे! एवमेतत् न संशयः” वराहपुराणम्।

विषघ्नधूपो यथा “सक्तुः सार्जरसोपेतः सर्षपा एलवालुकैः। सुवर्णातस्करतरोः कुसुमैरर्जुनस्य तु। धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम्। न तत्र कीटा न विषं न दर्दुरसरीसृपाः। न कृत्याकर्म्मणस्तत्र धूपोऽयं यत्र दह्यते” मत्स्यपु०।

धूपान्तरं तत्रैव “कार्पासास्थि भुजङ्गस्य तथा निर्म्मोचनं भवेत्। सर्पनिर्म्मोचनो धूपः प्रशस्तः सततं गृहे”

रोगनाशकधूपो यथा "कूर्म्ममत्स्याखुमहिषगोष्ट्रगा-खाश्ववानराः। विड़ालबर्हिकाकाश्च वराहोलूककुक्कुटाः। हंस एषाञ्च विण्मूत्रं मांसं वा रोमशोणितम्। धूपं दद्याज्ज्वरार्त्तञ्च उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये। एतान्यौषधजातानि धूपितानि महेश्वर! । निघ्नन्ति रोगजातानि इत्यमिन्द्राशनिर्यथा" गारुड़पु०।

"धूपोष्मणा त्यजितमार्द्रभावम्" कुमा०। "दोहदधूपिनि द्रुमे" नैष०। ३सन्तापके त्रि०। "सुहृचुः खधूपान्" भट्टिः

धूपन पु० धूप-ल्यु। १यक्षधूमे (धुना) शब्दमाला २धूमे च "धूपनाङ्गैश्च धूपयेत्" सुश्रु० भावे ल्युट्। ३सन्तापने ३धूपकरणे च "परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदक धूपनैः" मनुः।

धूपपात्र न० ६त०। (धुनची) ख्याते धूपाधारे पात्रभेदे धूपभाजनादयोऽप्यत्र। "धूपभाजनमस्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यर्च्च्य कृदाणुना" तन्त्रसारः।

धूपमुद्रा स्त्री धूपप्रदानार्थं मुद्रा। देवपूजाङ्गे धूपदानार्थं दर्शनीये मुद्राभेदे स च धूपशब्दोक्ते "मध्यमानामिकाभ्यान्तु" इत्यादि तन्त्रवाक्ये दर्शितः।

धूपवास पु० धूपेन वासः सुगन्धिकरणम्। स्नानोत्तरं धूपोष्मणा आर्द्रीभावमोचनेन सुगन्धीकरणे "स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासम्" रघुः।

धूपवृक्ष पु० धूपसाधनं वृक्षः शा०त०। सरलवृक्षे त्रिका० स्वार्थे क। धूपवृक्षक तत्रार्थे शब्दर०।

धूपागुरु न० धूपाय तदर्थं दाह्यम् अगुरु शा०त०। दाह्ये अगुरुभेदे राजनि०। [२धूपस्याङ्गे न०।

धूपाङ्ग पु० धूपसाधनमङ्गमस्य। १सरलवृक्षे राजनि०। ६त०।

धूपार्ह न० धूपाय अर्ह्यते पूज्यते अर्ह-कर्मणि घञ्। १कृष्णागुरुणि राजनि०। धूपमर्हति अर्ह-अण्। उप०स०। धूपदानयोग्ये त्रि०।

धूपित त्रि० धूप-आयामावपक्षे क्त। १सन्तप्ते २अध्वादिश्रान्ते अमरः। "यवादिना दोहदधूपितो द्रुमः" इत्यायुर्वेदः। आयपक्षे धूपायित तत्रार्थे। "प्रदीप परिदीपिते विविधधूपधूपायिते" तन्त्रम्। धूप+तार०। इतच्। ३दत्तधूपे वृक्षादौ त्रि०।

धूम पु० धूनीते धू-कम्पे मक्। आर्द्रेन्धनवह्निजाते मेघाञ्जनयोजनके (धूँया) ख्याते पदार्थे "सहजमलिनवक्रभावभाजां भवति भवः प्रभवात्मनाशहेतुः। जलधर पदवीमवाप्य धूमोज्ज्वलनविनाशनत्तु प्रयाति नाशम्" प्रबो०

"सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजुः" भट्टिः "धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः" मेघ० "पुनानं पवनोद्धुतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः" रघुः। भीमो भीमसेनवत् धूमकेतुशब्दस्योत्तरपदलोपः। २धूमकेतौ ३उल्कापाते च "त्रिदिनं धूमे पञ्च दिनानि गर्गः"।४अग्निमान्द्यसूचके वायुभेदे (चोकोया ढेकुर) "धूमोद्गारे तथा वान्ते क्षुरकर्मणि मैथुने" आह्निकत०। जाठराग्नेर्मान्द्ये हि अन्नपाकस्याभावात् जठरानलस्य दीप्तप्रभावेन ततो धूम इवोद्गीर्यते इति लोकप्रसिद्धिः। सुश्रुतोक्ते ५धूमपाने च धूमपानशब्दे दृश्यम्। ६ऋषिभेदे ततः गर्गा० गोत्रे यञ्। धौम्य धूमर्षिगोत्रापत्ये पुंस्त्री। स च युधिष्ठिरस्य पुरोहितः धौम्यशब्दे दृश्यम्। अश्वा० फञ्। धौमायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०। ७देशभेदे। देशवाचित्वात् धूमा० भवार्थे वुञ्। धौमक तत्र भवे त्रि०।

धूमकेतन पु० धूमः केतनं लिङ्गमस्यानुमाने। १वह्नौ वह्नेर्धूमलिङ्गेनानुमानात् तथात्वम्। २धूमकेतौ च मेदि० "निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृतां धूमशेष इव धूमकेतनः" रघुः

धूमकेतु पु० धूमः केतुर्लिङ्गमस्य। १वह्नौ अमरः २धूमाभतारकाभेदे उत्पातविशेषे केतुशब्दे दृश्यम्। "उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः" कुमा०। ३ग्रहभेदे विश्वः केतुशब्दे २२३० पृष्ठादौ दृश्यम्। "केतुना धूमकेतोस्तु नक्षत्राणि त्रयोदश। भरण्यादीनि भिन्नानि नातुयान्ति निशाकरम्" हरिवं० ८०अ०।

धूमगन्धि न० धूमस्येव गन्धोऽस्य इत् समा०। १रोहिषतृणे धूमेन गन्ध्यते गन्ध्यतेऽसौ गन्ध-इन् ३त०। २धूमेनानुमीयमाने वह्नौ "आग्निर्ध्वनयीद्धूमगन्धिः" ऋ०१।१६२।१५

धूमज पु० धूमाज्जायते जन-ड। १मेघे २मुस्तके च।

धूमजाङ्गज न० धूमजस्य मेघस्य अङ्गात् अङ्गरूपात् वज्रात् जायते जन-ड। वज्रक्षारे राजनि०।

धूमदर्शिन् त्रि०धूमं धूमाकृतिं पश्यति दृश-णिनि। सुश्रुतोक्ते पित्तेन कफेन च विदग्धदर्शने मानवे। "तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन चान्यस्त्वथ धूमदर्शी"

धूमध्वज पु० धूमः ध्वज इव यस्य। वह्नौ हेमच०।

धूमप त्रि० धूमं धूममात्रं पिबति पा-क। तपस्यार्थं धूममात्रपायिनि तपस्विभेदे "दृष्टनामान्वयो राजा स किलाचष्ट धूमपः" रघुः। "पिबन्ति मुनयो यत्र हविर्धूमस्य धूमपा" भा०उ०१०७अ० "अग्निपाः सोमपाश्चैव धूमपा आज्यपास्तथा" भा०या० २८अ०

धूमपथ पु० धूमोपलक्षितः पन्थाः अच् समा० । १पितृयाने कर्मप्राप्यमार्गे "जगर्ह सामर्षविपन्नया गिरा शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयम् (दक्षम्)" भाग० ४।४।११। पितृयानशब्दे दृश्यम् । धूममार्गादयोऽप्यत्र । २धूमप्रचारमार्गे गवाक्षादौ च ।

धूमपान न० ६त० । सुश्रुतोक्ते नेत्रव्रणादिरोगहरे धूमविशेषस्य पाने तद्विधिस्तत्रोक्तो यथा "अथातो धूमनस्यकवलग्रहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । धूमः पञ्चविधो भवति । तद्यथा प्रायोगिकः स्नेहनो वैरेचनः कासघ्नो वामनीयश्चेति । तत्रैलादिना कुष्ठतगरवर्ज्येण सूक्ष्मपिष्टेन द्वादशाङ्गुलं शरकाण्डं क्षौमेणाष्टाङ्गुलं वेष्टयित्वा लेपयेदेषा वर्त्तिः प्रायोगिके । स्नेहफलसारमधूच्छिष्टसर्जरसगुग्गुलुप्रभृतिभिः स्नेहमिश्रैः स्नेहने । शिरोविरेचनद्रव्यैर्वैरेचने । बृहतीकण्टकारिकात्रिकटुककासमर्दहिङ्गिङ्गुदीत्वङ्मनःशिलाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीप्रभृतिभिः कासहरैश्च कासघ्ने । स्नायुचर्मखुरशृङ्गकर्कटकास्थिशुष्कमत्स्यवल्लूरकृमिप्रभृतिभिर्वामनीयैश्च वामनीये । तत्र वस्तिनेत्रद्रव्यैर्धूमनेत्रद्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति । धूमनेत्रन्तु कनिष्ठिकापरिणाहमग्रे कलायमात्रं स्रोतोमूलेऽङ्गुष्ठपरिणाहं धूमवर्त्तिप्रवेशस्रोतोऽङ्गुलान्यष्टचत्वारिंशत् प्रायोगिके । द्वात्रिंशत् स्नेहने । चतुर्विंशतिर्वैरेचने । षोडशाङ्गुलं कासघ्ने वामनीये च । एते अपि कोलास्थिमात्रच्छिद्रे भवतः । व्रणनेत्रमष्टाङ्गुलं व्रणधूपनार्थं कलायपरिमण्डलं कुलत्थवाहिस्रोत इति । अथ सुखोपविष्टः सुमना ऋज्वधोदृष्टिरतन्द्रितः स्नेहाक्तां प्रदीप्तां वर्त्तिं (प्रदीप्य) नेत्रस्रोतसि धूमं पिबेत् । सुखेन तं पिबेत्पूर्वं नासिकाभ्यां ततः पिबेत् । मुखपीतं मुखेनैव वमेत्पीतञ्च नासया । मुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निर्हरेत् । तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिस्तत्र विहन्यते । विशेषतस्तु प्रायोगिकं घ्राणेनाददीत, स्नेहनं मुखनासाभ्यां नासिकया वैरेचनं, मुखेनैवेतरे । तत्र प्रायोगिके वर्त्तिं व्यपगतशरकाण्डां निवातातपशुष्कामङ्गारेष्ववदीप्य नेत्रमूलस्रोतसि प्रयुज्य धूममाहरेति ब्रूयात् । एवं स्नेहनं वैरेचनिकञ्च कुर्य्यादिति । इतरयोर्व्यपेतधूमाङ्गारस्थिरे समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वर्त्तिं मूलच्छिद्रेणान्येन शरावेण पिधाय तस्मिन् छिद्रे नेत्रमूलं संयोज्य धूममासेवेत । प्रशान्ते धूमे वर्त्तिमवशिष्टां प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पाययेदादोषविशुद्धेरेष धूमपानोपायविधिः । तत्र शोकश्रमभयामर्षौष्ण्यविषरक्तपित्तमदमूर्च्छादाहपिपासापाण्डुरोगतालुशोषच्छर्द्दिशिरोऽभिघातोद्गारापतर्पिततिमिरप्रमेहोदराध्मानोर्द्ध्ववातार्त्ता बालवृद्धदुर्बलविरिक्तास्थापितजागरितगर्भिणीरूक्षक्षीणक्षतोरस्कमधुघृतदधिदुग्धमत्स्यमद्ययवागूपीताल्पकफाश्च न धूममासेवेरन् । अकालपीतः कुरुते भ्रममूर्च्छाशिरोरुजः । घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वानामुपघातञ्च दारुणम् । आद्यास्तु त्रयो धूमा द्वादशसु कालेषूपादेयाः । तद्यथा क्षतदन्तप्रक्षालननस्यस्नानभोजनदिवास्वप्नमैथुनच्छर्दिमूत्रोच्चारहसितरुषितशस्त्रकर्मान्तेष्विति । तत्र मूत्रोच्चारक्षवथुरुषितमैथुनान्तेषु स्नैहिकः स्नानच्छर्दनदिवास्वप्नान्तेषु वैरेचनः । दन्तप्रक्षालननस्यस्नानभोजनशस्त्रकर्मान्तेषु प्रायोगिक इति । तत्र स्नेहनो वातं शमयति स्नेहादुपलेपाच्च वैरेचनः श्लेष्माणमुत्क्लेश्यापकर्षति रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्वैशद्याच्च । प्रायोगिकः श्लेष्माणमुत्क्लेशयत्युत्क्लिष्टं चापकर्षति साधारणत्वात् पूर्वाभ्यामिति । भवति चात्र नरो धूमोपयोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः । दृढकेशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिविशदाननः । कासश्वासारोचकास्योपलेपस्वरभेदमुखास्रावक्षवथुतन्द्रानिद्राहनुमन्यास्तम्भपीनसशिरोरोगकर्णाक्षिशूलवातकफनिमित्ताश्चास्य मुखरोगा न भवन्ति । तस्य योगातियोगौ विज्ञातव्यौ तत्र योगो रोगप्रशमनोऽतियोगो रोगाप्रशमनस्तालुगलशोषपरिदाहपिपासामूर्च्छाभ्रममदकर्णक्ष्विडदृष्टिनाशारोगदौर्बल्यानीत्यतियोगो जनयति । प्रायोगिकं त्रींस्त्रीनुच्छ्वासानाददीत । मुखनासिकाभ्याञ्च पर्य्यायांस्त्रींश्चतुरो वेति । स्नैहिकं यावदश्रुप्रवृत्तिः । वैरेचनिकमादोषदर्शनात् । तिलतण्डुलयवागूपीतेन पातव्यो वामनीयः । ग्रासान्तरेषु कासघ्न इति । व्रणधूमं शरावसम्पुटोपनीतेन नेत्रेण व्रणमानयेत् धूमनाद्वेदनोपशमो व्रणवैशद्यमास्रावोपशमश्च भवति" । "शोफस्रावरुजायुक्तान् धूमपानैर्विशोधयेत्" सुश्रुतः ।

धूमप्रभा पुंस्त्री धूमस्य प्रभेव प्रभा यस्याः । धूमान्धकारयुक्तायां नरकभेदभूमौ हेमच० । "घनोदधिमहावाततनुवातनभःस्थिताः । रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमःप्रभाः । महातमःप्रभा चेत्यधोधोन नरकभूमयः" हेमच० । २धूमवर्णे त्रि० ।

धूमप्राश त्रि० धूमं प्राश्नोति प्र+अश—अण् । धूमभक्षके

नपक्षिभेदे। "धूमप्राशैरूष्मपैः क्षीरपैश्च सञ्जुष्टश्च ग्राह्मणेन्द्रैः समन्तात्" भा० अनु० १४ अ०।

धूममहिषी स्त्री धूमस्य महिषीव। कुज्झटिकायाम् त्रिका०

धूमयोनि पु० धूमो योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य। १मेघे २मुस्तके च तत्र धूमविशेषजमेघफलं पुराणान्तरे उक्तं यथा "यज्ञधूमोद्भवं त्वभ्रं द्विजानाञ्च हितं सदा। दावाग्निधूमसम्भूतमभ्रं वनहितं स्मृतम्। मृतधूमोद्भवं त्वभ्रमशुभाय भविष्यति। अभिचाराग्निधूमोत्थं भूतनाशाय वै द्विजाः!"। [वर्णे २तद्वति त्रि० अमरः।

धूमल पु० धूमं धूमवद्वर्णं लाति ला—क। १कृष्णलोहितभे

धूमसी स्त्री निस्तुषमाषाणां चूर्णे "माषाणां दालय स्तोये स्थापितास्त्यक्तकञ्चुकाः। आतपे शोषिताः पात्रे पिष्टास्ता धूमसी स्मृता। धूमसी रचिता सैव प्रोक्ता भर्भुरिका बुधैः। भर्भुरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता" भावप्र०।

धूमाक्ष पु० धूम इव अक्षि अस्य षच् समा०। धूमतुल्यनेत्रयुक्ते त्रि० स्त्रियां षित्त्वात् ङीष्। "धूमाक्षी संपतत्तु कर्णा च क्रोशतु" अथ० ११।१०।७

धूमाङ्ग पु० धूम इवाङ्गमस्य। १शिंशपावृक्षे नैघण्टुप्र०। २धूमतुल्याङ्गयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीष्।

धूमाग्नि पु० धूमश्रेष्ठोऽग्निः शाक०त०। "विज्वालो यो धूमशिखो धूमाग्निः स उदाहृतः" इत्युक्ते वह्निभेदे

धूमादि "धूमादिभ्यश्च" पा० वुञ् प्रत्ययनिमित्ते पा०ग० सूत्रोक्ते देशवाचकशब्दगणे स च गणः "धूम खण्ड शशादन आर्जुनाद माहकस्थली आनकस्थली माहिषस्थली मानस्थली अट्टस्थली मद्रुकस्थली समुद्रस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली विदेह राजगृह सात्रासाह शष्प मित्रवर्द्ध भक्षाली मद्रकूल आजीकूल द्व्याहाव त्र्याहाव संस्फीय वर्वर वर्ज्य गर्त्त आनर्त्त माठर पाथेय घोष पल्लीआराज्ञी धार्त्तराज्ञी आवय तीर्थ (कूलात्सौवीरेषु) (समुद्रान्नावि मनुष्ये च)। कुक्षि अन्तरीय द्वीप अरुण उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत"। धौमकः

धूमाभ पु० धूम इव आभाति आ+भा—क। १धूमवर्णे शब्दमाला २तद्वति त्रि०।

धूमाय अधूमो धूमो भवति भृशा० च्व्यर्थे क्यङ् नामधातुः आत्म०अक०सेट्। धूमायते "अकस्मात् नगरोपान्ते कथं धूमायते चिता" हास्यार्णवः। ल्युट्। धूमायनम् "उत्साचोषपरिदाहधूमायनानि पित्तस्य" सुश्रुतः। अत्र धूमशब्दः अग्निमान्द्यसूचकवायुभेदः तद्भवनं धूमायनम्। (चोआँ या ढेकुर)

धूमावती धूम इव वर्णोऽस्त्यस्याः मतुप् मस्य वः शरा० पूर्वपददीर्घः संज्ञायाम्। दशमहाविद्यान्तर्गते देवीभेदे महाविद्याशब्दे दृश्यम्। "विद्या धूमावती तथा" तन्त्रसारः। तद्ध्यानं यथा "विवर्णा चञ्चला दुष्टा दीर्घा च मलिनाम्बरा। विमुक्तकुन्तला रूक्षा विधवा विरलद्विजा। काकध्वजरथारूढा विलम्बितपयोधरा। शूर्पहस्तातिरूक्षाक्षी धूतहस्ता वरान्विता। प्रवृद्धघोणा तु भृशं कुटिला कुटिलेक्षणा। क्षुत्पिपासार्दिता नित्यं भयदा कलहास्पदा। जपेत् कृष्णचतुर्दश्यां पुरश्चरणसिद्धये" तन्त्रसारः। तन्मन्त्रादिकं तन्त्रसारे दृश्यम्

धूमिका स्त्री धूमोऽस्त्यस्याः ठन्। कुज्झटिकायां त्रिका०।

धूमित त्रि० धूम—जातोऽस्य तार० इतच्। १संजातधूमे "अविषह्यव्यसनेन धूमिताम्" कुमा० २दीक्षणीयमन्त्रभेदे पु० "षडक्षरोजीवहीनः सार्द्धसप्ताक्षरो मनुः। सार्द्धद्वादशवर्णो वा धूमितः स तु निन्दितः" तन्त्रसा० ३सूर्यगस्य दिग्भेदे स्त्री प्रधूमितशब्दे दृश्यम्।

धूमिन् त्रि० धूमोऽस्त्यस्य बाहुल्येन "नैकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्याञ्च न तौ स्मृतौ" इत्युक्तेः इनिठनोर्जातिवाचकात् निषेधेऽपि भूम्नि तस्यानिषेधात् इनि। १बाहुल्येन धूमवति अबाहुल्ये तु मतुवेव धूमवान् इत्येव। स्त्रियां ङीप्। सा च अजमीढस्य २पत्नीभेदे "अजमीढस्य पत्न्यस्तु तिस्रो वै यशसान्विताः। नीली च केशिनी चैव धूमिनी च वराङ्गनाः" हरिवं० ३२अ०। ३वह्नेर्जिह्वाभेदे स्त्री धूम्रवर्णशब्दे दृश्यम्।

धूमोत्थ न० धूमादुत्तिष्ठति परम्परया उद्—स्था—क। १वज्रक्षारे राजनि० तस्य धूमयोनिमेघाज्जातवज्रात् उत्पन्नत्वात् परम्परया तज्जातत्वम्। २धूमजातमात्रे त्रि०

धूमोद्गार पु० ६त०। १धूमनिर्गमे "धूमोद्गारानुकृति निपुणा जर्ज्जरा निष्पतन्ति" मेघ०। २धूमस्य जाठराग्निमान्द्यसूचकपदार्थस्य उद्गारे (चोआँ या ढेकुर) "धूमोद्गारे तथा वान्ते क्षुरकर्मणि मैथुने" आह्नि०त०

धूमोपहत पु० ३त०। सुश्रुतोक्ते धूमकृतोपद्रवरूपरोगभेदे तल्लक्षणादि तत्रोक्तं यथा "अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलक्षणम्। श्वसिति क्षौति चात्यर्थमत्याधमति कासते। चक्षुषोः परिदाहश्च रागश्चैवोपजायते सधूमकं निःश्वसिति घ्रेयमन्यन्न वेत्ति च। तथैव च

रसान् सर्वान् क्षुतिश्चास्योपहन्यते। तृष्णादाहज्वरयुतः सीदत्यथ च मूर्च्छति। धूमोपहत इत्येवं शृणु तस्य चिकित्सितम्"।

धूमोर्णा स्त्री यमपत्न्याम् त्रिका०। "शक्रः शचीपतिर्देवो यमो धूमोर्णया सह। वरुणः सह गौर्य्या च ऋद्ध्या च धनेश्वरः" भा०अनु० १६५अ०। २मार्कण्डेयपत्न्याञ्च "मार्कण्डेयस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्वैश्रवणस्य च" १४५ अ० अत्र मार्त्तण्डेयस्येत्येव युक्तः पाठः। मार्त्तण्डपत्न्या अपत्यम् ढक्। मार्त्तण्डेयो यमः पूर्वोक्तैकवाक्यात्।

धूमोर्णापति पु० ६त०। यमे हारा०।

धूम्या स्त्री धूमानां समूहः पाशादि० य। १धूमसमूहे धूमाय हितं यत्। २धूमसाधने त्रि०

धूम्याट पु० धूम्या इव अटति अट–अच्। (फिङ्गा) पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। धूम्याट इति पाठान्तरं तत्रार्थे

धूम्र पु० धूमं तद्वर्णं राति रा–क घञर्थे०। १सिह्लके खरलोमवर्णाभे २कृष्णलोहिते वर्णे च ३तद्वति त्रि० "धूमधूम्रो वसागन्धिज्वालाबभ्रुशिरोरुहः" रघुः। कृष्णलोहितश्च कृष्णवर्णमिश्रो लोहितवर्णः "धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितॄणाम्" यजु०२४।१८ "धूम्राः कृष्णवर्णमिश्रा लोहितवर्णाः" वेददी० "भूरेणवो नभसि नद्धपयोदचक्राश्चक्रीवदङ्गरुहधूम्ररुचो विसस्रुः" माघः। ५शिवे "विलोहिताय धूम्राय नीलग्रीवाय वै नमः" भा०शा० २८६अ० ६मेषे "अजो धूम्रो न गोधूमैः" यजु० २१।२९ "धूम्रः मेषः" वेददी० ७कुमारानुचरभेदे "धूम्रः श्वेतः कलिन्दश्च सिद्धार्थो वरदस्तथा" भा०श० ४६अ० तदनुचरोक्तौ। ८बलिराजसेनाधिपासुरभेदे "सहस्रो रभसश्चण्डो धूम्रश्चैव प्रियङ्करः" हरिवं२४०अ० बलिसेनाधिपोक्तौ। एतेषां धूम्रवर्णत्वात् तथात्वम्। मुहूर्तचि०उक्ते आनन्दादिषु रव्यादिवारे ८नक्षत्रविशेषेण योगभेदे यथा "आनन्दाख्यः१ कालदण्डश्च२ धूम्रो३ धाता४ सौम्यो५ ध्वाङ्क्ष६ केतू७ क्रमेण। श्रीवत्साख्यो८ वज्रकं९ मुद्गरश्च१० छत्रं११ मित्रं१२ मानसं१३ पद्म१४ लुम्बौ१५। उत्पात१६ मृत्यू१७ किल काण१८ सिद्धी१९ शुभो२० ऽमृताख्यो२१ मुषलं२२ गदश्च२३। मातङ्ग२४ रक्ष२५ श्चर२६ सुस्थिराख्य२७ प्रवर्द्धमानाः२८ फलदाः स्वनाम्ना। दास्रादर्के, मृगादिन्दौ, सार्पाद्भौमे, करादुबुधे। मैत्राद् गुरौ, भृगौ वैश्वात्गण्या मन्दे च वारुणात्" अस्यार्थः साभिजित्कैः अष्टाविंशतिनक्षत्रैरष्टाविंशतिर्योगाः इष्टनक्षत्रं रविवारे अश्विनीतो गणने यत्संख्यकं ततमोयोगोभवति एवं सोमे रोहिणीतोयतमसंख्यस्तच्चं ततमोयोग इति एवमन्यत्राप्यूह्यम्। तत्र वर्ज्यनाडीः तत्रैवाह। "ध्वाङ्क्षे वज्रे मुद्गरे चेषु५नाड्यो, वर्ज्याः, वेदाः४ पद्मलुम्बे, गदेऽश्वाः७। धूम्रे काणे मौषले भूः१ द्वयं, द्वे, रक्षोमृत्यूत्पातकालाश्च सर्वे"। १०भुवनामकवसोर्मातरि स्त्री "धूम्रायाश्च धरापुत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा" भा० आ० ६६अ० वसुवंशोक्तौ। शार० उक्ते आदित्यस्य द्वादशकलामध्ये ११कलाभेदे स्त्री "तपिनी१ तापिनी२ धूम्रा३ मरीचि४र्ज्वालिनी५ रुचिः६। सुषुम्णा७ भोगदा८ विश्वा९ बोधिनी१०धारिणी ११ क्षमा १२"। १२ शशाण्डुल्यां स्त्री राजनि०।

धूम्रक पु० धूम्र इव कायति कै–क। उष्ट्रे जटाधरः स्त्रियां ङीष्।

धूम्रकेतु पु० भरतनृपस्यात्मजभेदे "भरतस्तु महाभागवतो यदा भगवताऽवनितलपरिपालनाय संचिन्तितः तदनुशासनपरः पञ्चजनीं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे। तस्यामु ह वात्मजान् कार्त्स्न्येनानुरूपानात्मनः पञ्च जनयामास भूतादिरिव भूतसूक्ष्माणि। सुमतिं राष्ट्रभृतं सुदर्शनमावरणं धूम्रकेतुमिति" भाग० ५।७।३।२ २तृणविन्दोः पुत्रभेदे "विशालः शून्यविन्दुश्च धूम्रकेतुश्च तत्सुताः" भा० ९।२।२ तत्सुताः तृणविन्दोः सुताः। ३धूम्रवर्णध्वजयुक्ते त्रि०।

धूम्रकेश पु० पृथुराजस्य पुत्रभेदे "वैन्यस्तु धुर्य्यो जगतामित्युपक्रमे "पुत्रानुत्पादयामास पञ्चार्चिषयात्मसंमितान्। विजिताश्वं हर्य्यक्षं धूम्रकेशं द्रविणं वृकम्" भाग०४।२२ ५०"विजिताश्वोधिराजासीत् पृथुपुत्रः पृथुश्रवाः। यवीयोभ्योऽददात् काष्ठा भ्रातृभ्यो भ्रातृवत्सलः। हर्य्यक्षायादिशत् प्राचीं धूम्रकेशाय दक्षिणाम्। प्रतीचीं वृकसंज्ञाय तुर्य्यां द्रविणसे विभुः" २४।३।२ कृशाश्वस्यार्चिषि भार्य्यायां जातपुत्रे च। "कृशाश्वोऽर्चिषि भार्य्यायां धूम्रकेशमजीजनत्" भाग० ६।६।१८।४ २धूम्रवर्णकेशयुक्ते त्रि० स्वाङ्गत्वात् वा स्त्रियां ङीष्।

धूम्रपत्रा स्त्री धूम्रं पत्रमस्याः जातित्वेऽपि अजादेराकृतिगणत्वात् टाप्। स्वयम्भुवायां क्षुपभेदे राजनि० १धूम्रवर्णपत्रयुक्ते त्रि०। [शूलीतृणे राजनि०।

धूम्रमूलिका स्त्री धूम्रं मूलं यस्याः कप् अत इत्त्वम्।

धूम्ररोहित पु० "वर्णो वर्णेन" पा० कर्म०। १धूम्रवर्ण-

मिश्रितरक्तवर्णे तद्वति त्रि० । "रोहितो धूम्रो रोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते सौम्याः" यजु० २४।२ ।

धूम्रलोचन त्रि० धूम्रं लोचनमस्य । १धूम्रनेत्रयुक्ते स्त्रियां स्वाङ्गत्वेऽपि बह्वच्कत्वात् टाप् । २शुम्भासुरसेनापतिभेदे पु० । "हे धूम्रलोचनाशु त्वं स्वसैन्यपरिवारितः । तामानय बलाद्दुष्टां केशाकर्षणविह्वलाम्" देवीमा० ।

धूम्रलोहित पु० "वर्णो वर्णेन" पा० कर्म० । १कृष्णवर्णमिश्रितरक्तवर्णे २तद्वति त्रि० ३शिवे पु० । "गौरः श्यामस्तथा कृष्णः पाण्डुरो धूम्रलोहितः" भा० अनु० १४अ० शिवनामोक्तौ ।

धूम्रवर्ण पु०कर्म० । १कृष्णलोहितवर्णे २तद्वति त्रि० । ३तुरुष्के सिह्लके न० राजनि० । ४अग्नेः सप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वाभेदे स्त्री जटा० शा०ति० ५पटले "विन्यसेदात्मनो देहे मन्त्रैर्जिह्वा हविर्भुजः" इत्युपक्रमे "जिह्वास्तास्त्रिविधाः प्रोक्ता गुणभेदेन कर्मसु । हिरण्या१ गगना२ रक्ता३ कृष्णा४ऽन्या सुप्रभा५ मता । बहुरूपा६ऽतिरक्ता७ च सात्त्विक्यो यागकर्मसु" । "पद्मरागा१ सुवर्णा२ऽन्या तृतीया भद्रलोहिता३ । लोहिता४ऽनन्तरं श्वेता५ धूमिनी६ च करालिनी७ । राजस्यो रसनाः वह्नेर्विहिता काम्यकर्मसु" । "विश्वमूर्त्तिः१स्फुलिङ्गिन्यौ२ धूम्रवर्णा३ मनोजवा४ । लोहिन्य५न्या करालाख्या६ काली७ तामस्य ईरिताः" जिह्वाशब्दे ३१२१पृ०दर्शिते काली करालीत्यादिश्रुतिवाक्ये सामान्यतोऽग्निजिह्वाभिहितेति इति बोध्यम् । ६धूमिन्यां जाते अजमीढस्य ४पुत्रभेदे पु० "धूमिन्या स तया देव्या अजमीढः समीयिवान् । ऋक्षं संजनयामास धूम्रवर्णं सुदर्शनम्" हरिवं०३२ अ० ।

धूम्रशूक पुंस्त्री धूम्रः शूक इव रोमास्य । उष्ट्रे हारा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

धूम्राक्ष त्रि० धूम्रमक्षि यस्य षच्समा० । १धूम्रवर्णनेत्रयुक्ते स्त्रियां षित्त्वात् ङीष् । २तृणविन्दुवंश्ये हेमचन्द्रनृपसुते पु० । "हेमचन्द्रः सुतस्तस्य धूम्राक्षस्तस्य चात्मजः" भाग० ९।२।२२ । ३रावणसैन्यान्तर्गते राक्षसभेदे । "तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं चण्डदाचरम् । अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन्" "ततस्तमतिकोपेन साश्वं सरथसारथिम् । धूम्राक्षमवधीत् क्रुद्धो हनूमान् मारुतात्मजः" भा०व० २८५अ० ।

धूम्रानीक पु० शाकद्वीपाधिपमेधातिथेः १पुत्रभेदे तन्नामके २तत्कृते वर्षे च । चित्ररेफशब्दे भाग० ५।२०।१९ वाक्यं दृश्यम् तच्छब्दे ५।१ भाग० वाक्ये भागवताङ्कस्त्वशुद्धः ।

धूम्रायण पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः

धूम्रार्चिस् स्त्री शा०ति० उक्ते वह्नेर्दशकलान्तर्गते कलाभेदे "धूम्रार्चिः१रूष्मा२ ज्वलिनी३ ज्वालिनी४ विस्फुलिङ्गिनी५ । सुश्रीः६ सुरूपा७ कपिला८ हव्यकव्यवहे (९।१०)अपि । यादीनां दशवर्णानां कला धर्मप्रदा इमाः ।

धूम्राह्वा स्त्री धूम्रं वर्णमाह्वयते स्पर्द्धते आ+ह्वे–क" । धूम्रपत्रायां स्वयम्भुवायां क्षुपभेदे राजनि० ।

धूर वधे गतौ च दि०आ०सक० सेट् । धूर्य्यते अधूरिष्ट । दुधूरे । ईदित् धूर्त्तः ।

धूर्जटि पु० जट–संघाते इन् धुरस्त्रैलोक्यचिन्ताया जटिः सङ्घातोऽत्र । शिवे अमरः भा०द्रो०२०३अ० तु अन्यथा तन्निरुक्तिर्यथा "धूम्ररूपश्च यत्तस्य धूर्जटिस्तेन चोच्यते" अस्मिन् पक्षे धूम्रवर्णस्य जटिः सङ्घातोऽत्र पृषो० ।

धूर्त्त पु० धूर्व–धूर–वा क्त उणा० तन् वा । १धूस्तूरवृक्षे (धुतुरा) अमरः २चोरकवृक्षे राजनि० ३लौहकिट्टे न० हेमच० । ४विड्लवणे न० राजनि० भावे क्त । ५हिंसने तदस्यास्ति अर्श० अच् उणा० तन् वा । ६वञ्चके ७मायाविनि ८द्यूतकरे त्रि० हेमच० । ९शठनायके शठशब्दे तल्लक्षणं दृश्यम् "सार्द्धं मनोरथशतैस्तव धूर्त्त ! कान्ता सैव स्थिता मनसि कृत्रिमहावरम्या" । "दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरादेकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः । ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसाम् अन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति" सा० द० द्यूतकरे "प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्त्तमण्डले" "स्फीतोयाद्धूर्त्तकितवादितराद्दशकं शतम्" याज्ञ० । वञ्चके "नराणां नापितो धूर्त्तः पक्षिणां चैव वायसः । दंष्ट्रिणां च शृगालस्तु श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम्" पञ्चत० "स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् कायस्थश्च व्रजेश्वर ! । नरेषु मध्ये ते धूर्त्ताः कृपाहीना महीतले । हृदयं क्षुरधाराभं तेषां च नास्ति सादरम् । शतेषु सज्जनः कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ । सुबुद्धिः शिवभक्तश्च शास्त्रज्ञो धर्ममानसः । न विश्वसेत् तेषु तात । स्वात्मकल्याणहेतवे" ब्रह्मवैवर्त्त जन्मख० ८५अ० । "प्रियाश्च धूर्त्ता मम सेविनः सदा" भा०वि० ७अ० । धूर्त्तशब्देन जातिवाचकस्य समासे पोटायुवतीत्यादि पा० परनिपाते वकधूर्त्त शृगालधूर्त्त कठधूर्त्त इत्यादि शौण्डादि०७त० । अक्षधूर्त्तः । धुर्व कर्मणि क्त । १०हिंसिते त्रि० ।

धूर्त्तक पु० धूर्त्त इव वञ्चक इव इवार्थे कन्। १शृगाले शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। कौरव्यकुलजे २नागभेदे। तदुपक्रमे "बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तक प्रतिपातकौ" भा० आ० ७अ०। स्वार्थे क। धूर्त्तशब्दार्थे। "स्त्री-धूर्त्ते कितवे भीरौ चण्डे पुरुषमानिनि। चौरे कृतघ्ने विश्वासो न कार्य्यो न च नास्तिके" भा० उ० ३८अ०।

धूर्त्तकृत् पु० धुर्व-भावे क्त धूर्त्तं हिंसनं करोति कृ+क्विप् ६त०। १धूस्तूरे शब्दमा० २हिंसके त्रि०।

धूर्त्तचरित न० धूर्त्तस्य चरितं वर्ण्यत्वेनास्त्यत्र अच्। सङ्कीर्णाख्ये १नाटकग्रन्थभेदे सा० द०। ६त०। २धूर्त्तानां चरिते च। [तायाः लोकसिद्धत्वात्।

धूर्त्तजन्तु पु० नित्यक०। मानुषे शब्दच० तज्जन्तोर्धूर्त्त-

धूर्त्तमानुषा स्त्री धूर्त्तो हिंसितो मानुषो यया। १रास्नायां शब्दच० २हिंसितमानुषके त्रि०।

धूर्त्ति पु० धुर्वी हिंसायां क्तिच्। १हिंसके "मीनः सं देव अररुषो धूर्त्तिः" ऋ० १।१८।२ "धूर्त्तिर्हिंसकः" भा० भावे क्तिन्। २हिंसायां स्त्री

धूर्द्धर त्रि० धुरोधरः। धुरन्धरे रथादौ रमानाथः

धूर्वह त्रि० धुरं वहति वह-अच्। धुरन्धरशब्दार्थे

धूर्वी स्त्री धुरमजति अज-क्विप् अजोर्वीभावः रथाग्र-भागे हेमच०।

धूलक न० धू-बा० लक धूलिराकारतयाऽस्त्यस्य अच् संज्ञायां कन् वा। विषे शब्दच०।

धूलि स्त्री धू-लिक् वा ङीप्। धू-सं० क्विप् धुवा लीयते ली-कि लादेशे आक्षेपः। १रजसि परागे अमरः। रेणूनां पवनचालनेन लीयमानत्वात्तथात्वम्। "गोपैर्यष्ट्या हतानां खुरपुटदलिता या तु धूलिर्दिनान्ते" वृ० सं० १०२अ०। गोधूलिशब्दे दृश्यम्। "अनीत्वा पङ्कतां धूली-सदकं नावतिष्ठते" "वधूरिव धूलीरुदक्षिपत्" माघः "धूलिः परस्टहादपि" नीतिसारः "धूलीपटले धूम-लभ्रमात् तत्रासता धूमत्वेनेत्यादि" अनुमानदीधितिः। २व्याकुलीभावे अव्य० ऊर्य्या० उप० स०। "धूलीकृत्य व्याकु-लीकृत्य" गणरत्न० टी०। [शब्दर०।

धूलिका स्त्री धूलिरिव कायति कै-क। कुज्झटिकायाम्

धूलिकुट्टिम न० धूलीनां कुट्टिममिव। केदारे वप्रच्चेत्रे शब्दार्थकल्प०। तस्य कर्षणादिजातधूलिमत्त्वात्तथात्वम्

धूलिकेदार पु० धूलिप्रधानः केदारः शा० त०। वप्रच्चेत्रे केदारे त्रिका०। तस्य कर्षणजातधूलिमत्त्वात्तथात्वम्।

धूलिगुच्छक पु० धूलीनां गुच्छ इव इवार्थे कन्। फल्गु-चूर्णे (फाग) त्रिका०।

धूलिध्वज पु० धूलिरेव ध्वजोऽस्य। वायौ त्रिका०

धूलिपुष्पी स्त्री धूलिप्रचुरं पुष्पमस्या ङीप्। केतक्याम्। स्वार्थे क ह्रस्वः। धूलिपुष्पिका तत्रार्थे राजनि०।

धूलीकदम्ब पु० धूलीनां कदम्बं यत्र। १कदम्बवृक्षे २वरुण-वृक्षे ३तिनिशवृक्षे च मेदि०। ६त०। ४धूलीसमूहे न०

धूश(ष)(स) शोभने चुरा० उभ० सक० सेट्। धूश(ष)(स)यति ते अदूधुश (ष)(स)त् त।

धूसर पुंस्त्री धू-सर किच्च न षत्वम्। १गर्दभे २उष्ट्रे ३कपोते राजनि० स्त्रियां ङीष्। ४तैलकारे पु० हेम० धूस-रक्। ५ईषत्पाण्डुवर्णे कृष्णश्वेतवर्णे शुक्लपीतवर्णे च पु० ६तद्वति त्रि० अमरः। "क्रान्तं रजोधूसरकेतुसैन्यम्" "उत्क्रान्त-वर्णक्रमधूसराणाम्" रघुः। "किरणपरिचयधूसरप्रदो-षाम्"। "ललाटिकाचन्दनधूसरालका" कुमा०। ७पा-ण्डुरफलीक्षुपे स्त्री राजनिः टाप्। ८किन्नरीभेदे स्त्री मेदि० गौरा० ङीष्।

धूसरच्छदा स्त्री धूसरः छदो यस्याः। श्वेतवुह्नायां रत्नमा०

धूसरपत्रिका स्त्री धूसरं पत्रमस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। हस्तिशुण्डीक्षुपे (हातशुँडा) राजनि०।

धूसी अव्य० धूस-बा० ई। विस्तारे गणरत्नम्। ऊर्य्यादि० धूसीकृत्य विस्तार्य्येत्यर्थः।

धूस्तरा(मा) स्त्री अतिशयेन धूः तरप् तमप् व। "ह्रस्वा-त्तादौ तद्धिते" पा० ह्रस्वादेव षत्वविधानात् न षत्वम्। अतिशयभारे। [(धूतरा) ख्याते वृक्षे अमरः।

धूस्तुर पु० धूस-क्विप् तुतोर्त्ति तुर-तुरणे क कर्म०।

धूस्तूर पु० धूस-क्विप् तूरी गतिहिंसयोः क कर्म० धायः स०। (धूतरा) ख्याते वृक्षे अमरे पाठान्तरम्। "धूस्तूर! धूर्त्त! तरुणेन्दुनिवासयोग्यस्थाने पिशाचप-तिना विनिवेशितोऽसि। किं कैरवाणि विकसन्ति तमः प्रयाति किं वार्द्धिरुल्लसति किं दृषदः स्रवन्ति" उद्भटः। "धूस्तूरो मदवर्णाग्निवातकृज्ज्वरकुष्ठनुत्। कषायो मधुरस्तिक्तो यूकालिक्षाविनाशकः। उष्णो गुरुर्व्रण-श्लेष्मकण्डूकृमिविषापहः" भावप्र०।

धृ स्थितौ अक० धृतौ सक० उभ० भ्वा० अनिट्। धरति ते अधार्षीत् अधृत। दधार दध्रे। धृतः धृतिः। "ततो दधार सा देवी गर्भम्" भा० उ० ७३६९ श्लो० धर्त्ता धरिष्यति ते [धरिष्यते।

धृ पतने भ्वा० आत्म० अक० अनिट्। धरते अधृत। दध्रे धर्त्ता

धृ स्थितौ अक० धारणे सक० तुदा० आत्म० अनिट्। म्रियते अधृत। दध्रे धर्त्ता धरिष्यते। स्थितौ "म्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः सुखम्" माघः "प्राणैरुत्क्रान्तेषु शरीरं शयितुमभिम्रियत" इ०उप०धारणे "म्रियते कुसुमप्रसाधनम्" कुमा० "पाण्डुरेणातपत्रेण म्रियमाणेन मूर्द्धनि" भा० उ० १८६ अ०।

उद्+उत्तोल्य धारणे "चरणं त्रिदशोद्धृतम्" वेणीसं०। "पदमुद्धृतमुद्वहन्ती" कुमा०। "प्रसभोद्धृतारि" रघुः।

धृ धारणे चुरा० उभ० सक० सेट्। धारयति ते अदीधरत्—त। धारयाम् बभूव आस चकार। "वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम्" मनुः "समकायशिरोग्रीवं धारयन्नचलः स्थिरः" गीता। सर्वेषां धार्य्यः पूर्वेषां शयत् एतस्य अचो यत् इति भेदः धार्य्यशब्दे उदा० "धारेरुत्तमर्णः" पा० एतद्योगे उत्तमर्णस्य सम्प्रदानता। चैत्राय शतं धारयति।

धृज गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। धृञ्जति अधृञ्जीत्। दधृञ्ज इदित् धृञ्ज्यते। अस्य अनिदित्त्वमपि इच्छति। धर्जति अधर्जीत् दधर्ज। "हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृग्" शिवपूजायां तन्नामविशेषोक्तौ।

धृत न० धृ—स्थितौ पतने च भावे क्त। १पतने २स्थितौ च। धृ—धारणे कर्मणि क्त। कृतधारणे ३गृहीते त्रि० भावे क्त। ४धारणे ग्रहणे न०। "धृतरुद्राक्षमधुव्रतं खगः" "रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थम्" नैष०। ५त्रयोदशमनोःपुत्रभेदे पु०। "त्रयोदशस्य पुत्रास्ते विज्ञेयास्तु रुचेः सुताः। चित्रसेनो विचित्रश्च नयो धर्मभृतो धृतः" हरिवं० ७अ०। ६द्रुह्युवंश्ये धर्मसुते राजभेदे "द्रुह्योश्च तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः। आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मस्ततो धृतः" भा० ९।२३।४ अत्र घृत इति पाठान्तरम्।

धृतदेवा स्त्री "चत्वारो देवकात्मजाः। देववानुपदेवश्च सुदेवो देववर्द्धनः। तेषां स्वसारः सप्तासन् धृतदेवादयो नृप!" भाग० ९।२४।१२ उक्ते देवकात्मजाभेदे "त्रिपृष्ठो धृतदेवायामेक आनकदुन्दुभेः" २५श्लो०।

धृतराजन् पु० धृतो राजा प्राशस्त्येन येन। सुराष्ट्रे देशे तत्र भवः अण् उपधालोपः। धार्त्तराज्ञ तत्र भवे त्रि०

धृतराष्ट्र पु० धृतं राष्ट्रं सुपाल्यतया यत्र। १सुराष्ट्रे देशे २नागभेदे च मेदि०। २कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्य्यवान्" भा० आ० ३५ अ०। नागनामोक्तौ "धृतराष्ट्रकुले जातान् शृणु नागान् यथातथम्" ५७अ०। ३गन्धर्वराजभेदे "गन्धर्वराजो यो धीमान् धृतराष्ट्र इति श्रुतः। स एव मानुषो लोके धृतराष्ट्रः पतिस्तव" भा० आश्व० ११ अ०। विचित्रवीर्य्यक्षेत्रे सत्यवत्या नियोगेन व्यासेनोत्पादिते स्वनामख्याते कौरवे ४नृपभेदे

"शान्तनुः खलु गङ्गां भागीरथीमुपयेमे तस्यामस्य जज्ञे देवव्रतो नाम यमाहुर्भीष्ममिति। भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुदवाहयत् यामाहुर्गन्धकालीमिति। तस्यां पूर्वं कानीनो गर्भः पराशराद्द्वैपायनोऽभवत्। तस्यामेव शान्तनोरन्यौ द्वौ पुत्रौ बभूवतुः। विचित्रवीर्य्यश्चित्राङ्गदश्च तयोरप्राप्तयौवन एव चित्राङ्गदो गन्धर्वेण हतः विचित्रवीर्य्यस्तु राजासीत्। विचित्रवीर्य्यः खलु कौशल्यात्मजे अम्बिकाम्बालिके काशिराजदुहितरावुपयेमे। विचित्रवीर्य्यस्त्वनपत्य एव विदेहत्वं प्राप्तः। ततः सत्यवत्यचिन्तयन्मा दौष्यन्तो वंश उच्छेदं व्रजेदिति। सा द्वैपायनमृषिं मनसा चिन्तयामास। स तस्याः पुरतः स्थितः किङ्करवाणीति। सा तमुवाच भ्राता तवानपत्य एव स्वर्यातो विचित्रवीर्य्यः साध्वपत्यं तस्योत्पादयेति। स तथेत्युक्त्वा त्रीन् पुत्रानुत्पादयामास। धृतराष्ट्रं पाण्डुं विदुरञ्चेति" भा० आ० ९५अ०। अस्य अन्धत्वादिकथा भा० आ० ११ अ० दृश्या। ५पक्षिभेदे हंसे पुंस्त्री हेमच०। तस्य धृतराष्ट्रीजातत्वात् तथात्वम् स्त्रियां ङीप्। सा च कश्यपस्य ताम्रायां पत्न्यां जाते ६कन्याभेदे

"काकीं श्येनीं तथा भासीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम्। ताम्रा तु सुषुवे देवी पञ्चैता लोकविश्रुताः" "धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः" भा० आ० ६६ अ०। ताम्रा तु दक्षकन्या कश्यपपत्नी ताम्रशब्दादुक्तेः अतोच्यते "सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा। कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र! तास्वपत्यानि मे शृणु" हरिवं० ३अ०।

धृतवर्म्मन् पु० धृतं वर्म येन। १गृहीतकवचे २भारतप्रसिद्धे त्रिगर्तराजकेतुवर्म्मानुजे नृपभेदे "केतुवर्मा तु तेजस्वी तस्यैवावरजो युवा। युयुधे भ्रातुरर्थाय पाण्डवेन यशस्विना। तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य केतुवर्मा महाहवे। अभ्यर्दन्निशितैर्बाणैर्बीभत्सुः परवीरहा। केतुवर्मण्यभिहते धृतवर्मा महारथः। रथेनाशु समुत्पत्य शरैर्जिष्णुमवाकिरत्" भा० आ० ७४ अ०।

धृतव्रत त्रि० धृतं व्रतं येन। १गृहीतव्रते "संवर्त्तश्च धृतव्रतः" भा० आ० ६६ अ०। २पुरुवंश्ये जयद्रथपुत्रविजयनृप-

पौत्रे नृपभेदे। "विजयस्य धृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रो धृतव्रतः" हरिवं०३१अ०। धृतिशब्दे दृश्यम्।

धृतात्मन् त्रि० धृत आत्मा येन। १धैर्य्यान्वितचित्ते २विष्णौ पु०। "धृतात्मा नियमो यमः" विष्णुस०। एकरूपेण जन्मादिरहिततया स्थित आत्मास्येति" भा०।

धृति स्त्री धृ–क्तिन्। १धारणे २तुष्टौ ३धैर्य्ये "धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता" रघुः "धृतिर्धैर्यं प्रीतिर्वा" मल्लि०। विष्कम्भादिमध्ये ४अष्टमे योगभेदे मेदि०। "अतिगण्डः सुकर्मा च धृतिः शूलं तथैव" ज्यो०। ५सुखे हेमच०। गौर्य्यादिषोड़शमातृमध्ये ६मातृकाभेदे। मातृकाशब्दे दृश्यम्। अष्टादशाक्षरपादकछन्दोमात्रे वृत्तात्युक्त्युपक्रमे "धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः" वृ० र०। ७मानसधारणाभेदे 'धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मनएव" श्रुतिः। सा च सात्त्विकादिभेदेन त्रिधा यथाह गीतायाम् "धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः। योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ! सात्त्विकी। यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन!। प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ! राजसी। यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च। न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ! तामसी"। ८दक्षसुतारूपधर्मपत्नीभेदे "ददौ स दश धर्माय" इत्युपक्रमे धर्मपत्नीशब्दे उक्त वाक्ये ३८५७पृ०दृश्यम्। ९जयद्रथनृपस्य पौत्रे पु० "जयद्रथस्तु राजेन्द्र! यशोदेव्याम् व्यजायत। ब्रह्मक्षत्रोत्तरः सत्यां विजयो नाम विश्रुतः। विजयस्य धृतिः पुत्रः" हरिवं० ३१अ०। १०मैथिले राजभेदे पु० तदुपक्रमे "शुनकस्तत्सुतो जज्ञे वीतिहव्यो धृतिस्ततः" भाग० ९।१३।१६। ११विश्वदेवभेदे पु० तन्नामोपक्रमे "वत्सं धृतिर्विपाप्मा च पुण्यकृत् पावनस्तथा" भा०अनु०९१अ०। सा०द० उक्ते १२व्यभिचारिभावभेदे। सा च "सधृतिचपलताग्लानिश्चिन्तावितर्काः" इत्युद्दिश्य तत्र लक्षिता यथा "ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु संपूर्णस्पृहता धृतिः। सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत्" उदाहृतं च "कृत्वा दीननिपीडनां निजजने बद्ध्वा वचोविग्रहम् नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादामुष्मिकीर्यातनाः। द्रव्यौघाः परिसञ्चिताः खलु मया यस्याः कृते साम्प्रतं नीवाराञ्जलिनापि केवलमहो सेयं कृतार्था तनुः" सा०द०। "तां धृतिरस्ति गताखिल सम्प्रतीयम्" माघः। "स्थिता कथं शैलजनाशुगे धृतिः" किरा० "अम्बरान्तधृतेः" शा०सू० १४गुरुत्ववतां पतनाभावे हरिदासः "कार्य्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः। वाक्यात् सङ्ख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः" कुसुमा०। धृतीति ब्रह्माण्डादिपतनप्रतिबन्धकी भूतप्रयत्नवदधिष्ठितं धृतिमत्त्वात् वियति विहङ्गमधृतकाष्ठवत् धृतिश्च गुरुत्ववतां पतनाभावः" हरिदासः। मनसो भूतपञ्चकारब्धत्वात् क्षित्यंशधारणवत्त्वात् धृतिमत्त्वं बोध्यम्। धृतेर्भूमिगुणत्वञ्च भा० शा० २५५ अ० उक्तं यथा "भूमेः स्थैर्यं गुरुत्वं च काठिन्यं प्रसवार्थता। गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः"। "स्थैर्यमचाञ्चल्यं गुरुत्वं पतनप्रतियोगी गुणः प्रसवो धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता, गुरुत्वं प्रथिमा पिण्डपुष्टिः शक्तिर्गन्धग्रहणसामर्थ्यं सङ्घातः श्लिष्टावयवत्वम् स्थापना मनुष्याद्याश्रयत्वं धृतिः पाञ्चभौतिके मनसि यो धृत्यंशः स पार्थिवः स्थैर्यशब्देनैवोपात्त इति धृतिशब्देनात्र भूतान्तरप्रवेशस्थानत्वमुच्यते" नीलकण्ठव्याख्या। तच्छन्दसोऽष्टादशसंख्यकत्वात्तत्तुल्यसंख्यायुते अष्टादशसंख्यायुक्ते च। १६ विपुलाख्य विष्कुम्भपर्वतस्थे वनभेदे विष्कुम्भपर्वतोपक्रमे "वनं तथा चैत्ररथं विचित्रं तेऽप्सरो नन्दननन्दनञ्च। धृत्याह्वयं यत् धृतिकृत् सुराणां भ्राजिष्णु वैभ्राजमिति प्रसिद्धम्" सि०शि०। "विपुलशैलमस्तके केतुवृक्षो वटो धृतिर्वनं महाह्रदः सरः" प्रमिता०।

धृतिमत् त्रि० धृतिरस्त्यस्य मतुप्। धैर्य्यान्विते "कृतज्ञं धृतिमन्तञ्च कच्छमाङ्गरारिं बुधाः" मनुः स्त्रियां ङीप्। "प्रत्युद्गतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे" "धृतिमतीरुपकान्तमपि स्त्रियः" पञ्चममनोः २रैवतस्य पुत्रभेदे पु० "अथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम। धृतिमानव्ययो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः" हरिवं० ७अ०। अजमीढनृपस्य पौत्रे ३नृपभेदे पु० "अजमीढस्य दायादो विद्वान् राजा जवी नरः। धृतिमांस्तस्य पुत्रस्तु," हरिवं०२०अ०। ४कुशद्वीपस्थे वर्षभेदे न० कुशद्वीपोपक्रमे "धृतिमत् पञ्चमं वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरम्" भा०भी० १२०अ०। ५अग्निभेदे पु० "विष्णुर्नामेह योऽग्निस्तु धृतिमान् नाम सोऽङ्गिराः" भा०व०२२०अ०। स च अग्निधृतिहोमाङ्गम् धृतिहोमशब्दे दृश्यम्। ६त्रयोदशमन्वन्तरे सप्तर्षिमध्ये अङ्गिरोऽपत्यभेदे। "त्रयो-

इये तु पर्य्याये भाव्ये मन्वन्तरे मनोः। चङ्गिराश्चैव धृतिमान् पौलहो व्यापकस्तथा"।

धृतिहोम पु० धृत्याद्यष्टकोद्देश्यको होमः। विवाहाङ्गे होमभेदे "उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आज्याहुतीर्जुहोति" गोभिलः "अष्टाविह धृतिहोमाः ध्रुवा आवश्यकाः। कथञ्चिद् भर्त्तृगृहगमनाभावेऽपि श्वशुरगृहे निवासेऽपि अवश्यं होतव्याः इति। अत्र "इह धृतिः स्वाहा" इत्यादिप्रयोगः। न तु स्वाहायोगे चतुर्थी "धृतिहोमे न प्रयुञ्ज्यात् गोनामसु तथाष्टसु। चतुर्थीमत्र इत्येतद्गोनामसु हि हूयते" इति छन्दोगपरिशिष्टात्। धृतिहोमे धृत्यष्टकहोमे" सं०क्रा० त०रघु०। स च तत्पद्धतौ भवदेवोक्तो यथा "ततः पतिः कुमारस्तत्याप्य पूर्ववत् कुशण्डिकोक्तविधाने धृतिनामानमग्निं संस्थाप्य समित्प्रक्षेपान्तं व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा अष्टाहुतीर्जुहुयात्। अष्टानां मन्त्राणाम् ऋष्यादयः साधारणाः। प्रजापति ऋषिः रुष्टिहती छन्दो वधूर्देवता धृतिहोमे विनियोगः। ओं इह धृतिः स्वाहा१। ओं इह स्वधृतिः स्वाहा२। ओं इह रतिः स्वाहा३। ओं इह रमस्व स्वाहा४। ओं मयि धृतिः स्वाहा५। ओं मयि स्वधृतिः स्वाहा६। ओं मयि रतिः स्वाहा७। ओं मयि रमस्व स्वाहा८"।

धृत्वन् पु० धृ–क्वनिप् तुक्। १विष्णौ उज्ज्वल०। २धर्मे ३गगने ४समुद्रे ५मेधाविनि ६विप्रे संक्षिप्तसारे उणा०। ७धारके त्रि० स्त्रियां "वनो र च" ङीप् रश्चान्तादेशः। धृत्वरी सा च ८भूमौ संक्षिप्तसारे उणा०।

धृष संहतौ अक० हिंसे सक० भ्वा० पर० सेट्। धर्षति अधर्षीत्। दधर्ष उदित् धर्षित्वा धृष्ट्वा। "धृषिशसी वैयात्ये" पा० वैयात्ये एव अनिटोविधानात् क्तौ वेट्कत्वेऽपि संहत्यर्थे वधार्थे च नित्यमिट्। धर्षितः

धृष प्रागल्भ्ये स्वा० पर० अक० सेट्। धृष्णोति अधर्षीत्। दधर्ष। "धृषिशसी वैयात्ये" पा० निष्ठायामनिट्। धृष्टः अस्या आत्त्वं चिन्त्यप्रयोजनमिति स्म। भावादि कर्मणोर्वैयात्ये धृषिर्नास्ति अतएव नियमार्थमिदं सूत्रमितीत्याह वृत्तिकारः" "विभाषा भावकर्मणोरिति विकल्पे प्राप्ते सूत्रमिदं नित्यतार्थमित्याशङ्क्याह धृषिर्नास्तीति" तदर्थः" तत्त्व०। "आलोकयत् स काकुत्स्थमधृष्णोत् घोरमध्वनत्" भट्टिः। "तान् दृष्ट्वातिदृढान् धृष्टान् प्राप्तान् परिदृढाज्ञया" भट्टिः।

धृष सामर्थ्यबन्धने चुरा० आत्म० अक० सेट्। धर्षयते अदीधृषत अदधर्षत। धर्षयाम् बभूव आस चक्रे "कस्त्वा धर्षयितुं शक्तः" हरिवं० २१५३ श्लो०।

धृष क्रोधे अभिभवे च वा चु०उभ०पक्षे भ्वा०प०सक० सेट्। धर्षयति ते धर्षति अदीधृषत् त अदधर्षत् त अधर्षीत्। धर्षयाम् भूव आस चकार दधर्ष। "प्रहस्तस्य पुरोऽमात्यान् जिह्विंसुर्दधृषुस्तथा" भट्टिः। दधृषुरभिभूतवन्तः।

धृषज् त्रि० धृष–अभिभवे वा० कजिन्। १धर्षके २अभिभवे च। "ता अस्य संधृषजो न तिग्माः" ऋ०५।१९।५

धृषद् त्रि०धृष–अभिभवे वा०कर्त्तरि अदिक्। धर्षके "धृषद्वर्णं दिवे दिवे" ऋ०१०।८७।२ "धृषद्वर्णं धर्षकरूपम्" भा० "स्वभूत्योजा अवसि धृषन्मनः" ऋ०१।१५२।५२ धृषन्मनः धर्षकमनाः"भा०। भावे अदिक्। २धर्षणायाम् "ते यामन्ना धृषद्विनः" ऋ०५।५२।२ "धृषद्विनः धर्षणावन्तः" भाष्यम्

धृषु त्रि० धृष–कु। १प्रगल्भे २दक्षे ३सङ्घाते पु० संक्षिप्तसारोणा०।

धृष्ट त्रि०धृष–वैयात्ये क्त। १निर्लज्जे २प्रगल्भे ३निर्दये च। ४नायकभेदे पु० तल्लक्षणोदाहरणे सा०द० उक्ते यथा "कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः। दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः" "शोणं वीक्ष्य सुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं ततः पादेन प्रहृतं तया सपदि तं धृत्वा सहासे मयि। किञ्चित् तत्र विधातुमक्षमतया वाष्पं त्यजन्त्याः सखे! भ्रातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः"। "भूयोनिःशङ्कः कृतदोषोऽपि भूयोनिवारितोऽपि प्रश्रयपरायणः" रसमञ्जर्यां तल्लक्षणमुक्तम्। विदर्भराजसुतकुन्तेः ५पुत्रभेदे पु० "भीमो विदर्भस्य सुतः कुन्तिस्तस्यात्मजोऽभवत्। कुन्तेर्धृष्टः सुतो जज्ञे" हरिवं० ३७अ०। ६वन्दकयाम् असत्यां स्त्री शब्दरत्ना०। तस्य भावः तल् धृष्टता स्त्री त्व धृष्टत्व न० ष्यञ् धार्ष्ट्य न०। निर्लज्जत्वे प्रागल्भ्ये च "गुरुस्तवैवागमएव धृष्टताम्" माघः।

धृष्टकेतु पु० सन्नतिराजवंश्ये सुकुमारस्य १पुत्रभेदे "सुकुमारस्य दायादो धृष्टकेतुः सुधार्मिकः" हरिवं० २९अ०। नवम मनोः रोहितस्य २पुत्रभेदे च "दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः। मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो-निराकृतिः" हरिवं०७अ०। ३जनकवंश्ये धृतिसुते पु०। सुधृतेर्धृष्टकेतुर्वै हर्य्यश्वोऽथ मरुस्ततः" भाग० ९।१३।१२ ४कैकये नृपभेदे च "कैकयो धृष्टकेतुश्च श्रुतकीर्त्तिम-

विन्दत" भाग०९।२४।२१। काश्येय ५ सत्यकेतुसुते "धर्मकेतुः सुतस्तस्मात् सत्यकेतुरजायत। धृष्टकेतुः सुतस्तस्मात्" भाग०९।१७। धृष्टद्युम्नस्य ६ पुत्रभेदे च "धृष्टद्युम्नः सुतस्तस्य (द्रुपदस्य) धृष्टकेतुश्च तत्सुतः" हरिवं०२३ अ० "धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान्" गीता।

धृष्टद्युम्न पु० द्रुपदनृपस्य पुत्रभेदे तदुत्पत्तिकथा "तथैव धृष्टद्युम्नोऽपि साक्षादग्निसमद्युतिः। वैताने कर्मणि तात! पावकात् समजायत। वीरो द्रोणविनाशाय धनुरादाय वीर्यवान्" भा०आ०६३अ०। "द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम्। तत्कर्म कुरु मे याज! वितराम्यर्बुदं गवाम्। तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याज्यार्थमुपकल्पयत्। गुर्वर्थ इति चाकाममुपयाजमचोदयत्। याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः। ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः। आचख्यौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै। स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः। इष्यते यद्विधो राजन्! भविता ते तथाविधः। भरद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसन्धाय भूपतिः। आजह्रे तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये। याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाह्वापयत्तदा। प्रैहि मां राज्ञि! पृषति! मिथुनं त्वामुपस्थितम्। राज्ञ्युवाच। अवलिप्तं मुखं ब्रह्मन्! दिव्यान् गन्धान् विभर्मि च। सुतार्थेनोपलब्धाऽस्मि तिष्ठ याज! मम प्रिय!। याज उवाच। याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजाभिमन्त्रितम्। कथं कामं न सन्दध्यात्सा त्वं विप्रैहि तिष्ठ वा। ब्राह्मण उवाच। एवमुक्त्वा तु याजेन हुते हविषि संस्कृते। उत्तस्थौ पावकात् तस्मात् कुमारो देवसन्निभः। ज्वालावर्णो घोररूपः किरीटी वर्म चोत्तमम्। बिभ्रत् सखड्गः सशरो धनुष्मान्विनदन्मुहुः। तथेत्युवाच तं याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया। तयोश्च नामनी चक्रुर्द्विजाः संपूर्णमानसाः। धृष्टत्वादतिधृष्णुत्वाद्द्युम्नाद्युत्सम्भवादपि। धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति"

धृष्टरथ पु० नृपभेदे "च्यवनो जनकश्चैव तथा धृष्टरथो नृपः" भा०अनु० १६५अ० नानानृपोक्तौ।

धृष्टि पु० धृष—क्तिच्। हिरण्यकशिपोर्ज्येष्ठस्य हिरण्याक्षासुरस्य पुत्रभेदे "हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः संपरेतस्य दुःखितः। कृत्वा कटोदकादीनि भ्रातृपुत्रानसान्त्वयत्। शकुनिं शंवरं धृष्टिं भूतसन्तापनं वृकम्" भा०७।२।१६ २प्रगल्भे त्रि०। "धृष्टिरसि" यजु०१।१७ "हे उपवेष! त्वं धृष्टिरसि प्रगल्भोऽसि। तीव्राङ्गाराणामितस्ततश्चालनप्रापकत्वादस्य प्रागल्भ्यम्" वेददी० ३यज्ञिये उपवेषरूपे पात्रभेदे पु० उपवेषशब्दे १६३०पृष्ठे दृश्यम्। यज्ञपात्रोपक्रमे "धृष्टी शतमाने" कात्या०श्रौ० २६।२।१० "धृष्टी उपवेषौ औदुम्बरौ तत्र एकं रजतशतमानं द्वितीयं सुवर्णशतमानमिति" कर्कः "धृष्टिरसीत्युपवेषमादाय" कात्या०श्रौ०२।४।२६ "पलाशशाखायाः मूलदेशे च्छिन्नः काष्ठभाग उपवेषः" कर्कः। पलाशशाखाया इति यज्ञविशेषे "सामान्यतस्तु औदुम्बर इति पूर्वापरमीमांसा। धृष्टिरसीति मन्त्रेणोपादीयमानत्वात् उपवेषस्य धृष्टित्वमित्याशयेन "धृष्टी शतमाने" इत्युक्तम्। "धृष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्याङ्गारैश्च" कात्या०श्रौ० २६।१।९ [दृश्यम्।

धृष्ण पु० सात्वतवंश्ये भजमानपुत्रभेदे क्रथनशब्दे २२०४पृ०

धृष्णज् त्रि०धृष—नजिङ्। १धृष्टे २प्रगल्भे ३निर्लज्जे अमरः।

धृष्णि पु० धृष—बा० नि। किरणे अमरः।

धृष्णु त्रि० धृष—क्नु। १धृष्टे २प्रगल्भे त्रिका०३कञ्चुकायां पु० शब्दच०। ४रुद्रभेदे पु० "नमस्त आयुधायानातताय धृष्णवे" यजु० १६।१४ "धृष्णवे धर्षणशीलरिपुं हन्तुं प्रगल्भाय" वेददी०। सावर्णिमनोः ५पुत्रभेदे पु० "सावर्णस्य मनोः पुत्राः" इत्युपक्रमे "वरिष्णुरार्यो धृष्णुश्च राजन्! सुमतिरेव च" हरिवं०७अ०। वैवस्वतमनोः ६पुत्रभेदे पु० तद्वंशोपक्रमे "इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्णुः शर्यातिरेव च" हरिवं० १० अ०। सात्वतवंश्ये कुकुरसुते ७नृपभेदे "कुकुरस्य सुतो धृष्णुर्धृष्णोस्तु तनयस्तथा" हरिवं० ३८ अ०। ८पितामहपुत्रकविसुतभेदे "पितामहस्त्वपत्यं वै कविं जग्राह तत्त्ववित्। तदा स वारुणः ख्यातो भृगुः प्रसवकर्मकृत्। ब्रह्मणस्तु कवेः पुत्रा वारुणास्ते उदाहृताः। अष्टौ प्रसवजैर्युक्ता गुणैर्ब्रह्मविदः शुभाः। कविः काव्यश्च धृष्णुश्च बुद्धिमानुशनास्तथा। भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चोग्रश्च धर्मवित्। अष्टौ कविसुता ह्येते सर्वमेभिर्जगत्ततम्" भा० आनु० ८५अ०। वेदे सुपां स्थाने याच् "प्रधृष्णुया नमति वस्तो अच्छ" ऋ०४।२१।४ "धृष्णुया धृष्णुः" भा० "भ्राजन्तो यन्ति धृष्णुया" ऋ०५।१०।५। "धृष्णुया धृष्णवः" भा०।

धृष्णुक पु० वैवस्वतमनुवंश्ये नृपभेदे "धृष्णुकश्चाम्बरीषश्च दण्डकश्चेति ते त्रयः" हरिवं० १अ० तद्वंशोक्तौ

धृष्णोजस् पु० कार्तवीर्यनृपपुत्रभेदे "शूरसेनश्च शूरश्च धृष्णोजाः

लक्ष्य एव च। जयध्वजश्च नाम्नासीदावन्त्यो नृपतिर्म- हान्। कार्त्तवीर्य्यस्य तनया वीर्य्यवन्तो महाबलाः” हरिवं० ३४अ०।

धृष्य त्रि० धृष–कर्मणि ऋदुपधत्वात् क्यप्। धर्षणीये “भूतानामिह यो वै त्वां मया विनिहितां सतीम्। उपा हन्यात् स मे धृष्यः” भा०शा० २२५अ० “पश्यन्नदूरात् मनसाप्यधृष्यम्” कुमा०।

धे पाने भ्वा० प० सक० अनिट् टित्। धयति अदधत् अधासीत्। दधौ धास्यति। खश् स्तनन्धयः स्त्रियां टित्त्वात् खशि ङीप् हरदत्तोक्तेः खश्येव ङीप्। स्तनन्धयी अन्यत्र टाप्।

धेन पु० धयन्ति धे–नन् इच्। १समुद्रे २नदे च ३नद्यां स्त्री टित्त्वेऽपि खश्येव ङीप् इति हरदत्तोक्तेः न ङीप्। ४वाचि स्त्री निघण्टुः “वायो भव प्रष्टञ्चती धेनाजिगाति- दाशुषे” ऋ०१।२।३ “धेना वाक्” भा०। ५धन्याके स्त्री गौरा० ङीष्। स्वार्थे क तत्रार्थे भावप्र०।

धेनु स्त्री धयति सुतान्, धीयते पीयते वत्सैर्वा धेट्–नु इच्। १गोमात्रे वत्सस्य धयनात् तस्यास्तथात्वम्। २नव- प्रसूतिकायाम् सवत्सायां गवि स्त्री अमरः वत्सैः पीय- मानक्षीरत्वात् तस्यास्तथात्वम्।

गोमातृभेदाः दशविधा यथा वृह०पु०उत्तरखण्डे १५०अ० “गवां जातीस्तु वक्ष्यामि शृणुष्वैकमना द्विज!। प्रथमा- गौरकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला। तृतीया रक्तकपिला चतुर्थी नीलपिङ्गला। पञ्चमी शुक्लपिङ्गाक्षी षष्ठी तु शुक्लपिङ्गला। सप्तमी चित्रपिङ्गाक्षी अष्टमी बभ्रुरो- हिणी। नवमी श्वेतपिङ्गाक्षी दशमी श्वेतपिङ्गला। तादृशास्तेऽप्यनड्वाहः कपिलास्तु प्रकीर्त्तिताः”। ३दाना- र्थकल्पिते धेन्वाकारे गुड़ादिपदार्थे यथाह हेमा०दा०

“अत्र यद्यपि धेनुशब्देन स्वरूपतो गौरेवा- भिधीयते तथापि धेनुशब्दसाधारण्यादिह प्रकरणे गुड़धेन्वादीनामपि सन्निवेशो युक्तः तासु च क्रमेण निरूप्यमाणासु “दशमी स्यात् स्वरूपतः” इति स्वरूप- धेनोरन्ते स्थितत्वात् गुड़धेन्वादय एव प्रथमतो निरू- प्यन्ते। तदुक्तं मत्स्यपुराणे “यास्तु पापविनाशिन्यः पठ्यन्ते दश धेनवः। तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराधिप!। प्रथमा गुड़धेनुः१ स्यात् घृतधेनु२स्त- थापि च। तिलधेनु३ स्तृतीया च चतुर्थी ४जलसं- ज्ञिका। क्षीरधेनु५श्च विख्याता मधुधेनु६स्तथापि च। सप्तमी शर्कराधेनु७र्दधिधेनु८स्तथाष्टमी। रसधेनु९श्च नवमी दशमी स्यात् स्वरूपतः”। “कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूना- मितरासान्तु राशयः”। “सुवर्णधेनुमप्यत्र केचिदिच्छन्ति- मानवाः” तत्तच्छब्दे दृश्यम्। यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच। “अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात्” रघुः।

धेनुक पु० धेनुरिव “इवे प्रतिकृतौ” पा० कन्। १असुरभेदे “खर इत्युच्यते दैत्यो धेनुकः सोऽसुरोत्तमः” हरिवं० ५५अ०। “दारुणो धेनुको नाम दैत्यो गर्द्दभरूपवान्। खरयूथेन महताहतो बलवतां वरः। स तु तालवनं घोरं गर्द्दभः परिरक्षति। नृपक्षिश्वापदगणांस्त्रास- यन्नतिदर्पितः” हरिवं० ७०अ०। २रतिबन्धभेदे तल्लक्षणं रतिमञ्जर्य्यामुक्तं यथा “न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे योषिदेति कटिरूढवल्लभा। अपतो यदि शनैरधोमुखी धेनुकं वृषवदुच्यते प्रिये!।” “सुप्तां स्त्रियं समा- लिङ्ग्य स्वयं सुप्तोरमेत् पुनः। बहु लिङ्गं चालयेद्यो बन्धोऽयं धेनुकः स्मृतः”। ३हस्तिन्यां स्त्री। संज्ञायां कन्। ४धन्याके स्त्री मेदि०।

धेनुकसूदन पु० धेनुकमनुपदोक्तमसुरं सूदयति सूदि– ल्यु। बलभद्रे तन्निसूदनकथा हरिवं० ७०अ० यथा “रौहिणेयं खरो दुष्टः सोऽदशद्दशनायुधः। पद्भ्या- मुभाभ्याञ्च पुनः पश्चिमाभ्यां पराङ्मुखः। जघानो- रसि दैत्योऽसौ रौहिणेयं निरायुधम्। ताभ्यामेव स जग्राह पद्भ्यां तं दैत्यगर्द्दभम्। आवर्जितमुखस्कन्धं प्रैरयंस्तालमूर्द्धनि। स भग्नोरुकटीग्रीवो भग्नपृष्ठोद- राकृतिः। खरस्तालफलैः सार्द्धं पपात धरणीतले। तं गतासुं गतश्रीकं पतितं वीक्ष्य गर्द्दभम्। ज्ञातीं- स्ततोऽपरांस्तस्य तृणराजनि सोऽक्षिपत्” हरिवं० ७०अ० “पूतनाधेनुकारिष्टकेशिचाणूरसूदनः” त्रिकाण्डशेषे विष्णुनामपर्य्याये धेनुसूदनोक्तिः रामस्य विष्णोरंशावतार- त्वात् इति बोध्यम् रामद्वारा तस्य हननात् तस्य तथा- त्वम्। भाग० १०।१५ अ० अपि बलरामेणैव तस्य हननकथान्ते “नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे” इत्यनेन परमेश्वरकर्त्तृकस्य तद्धननस्य न चित्रत्वमित्युक्तम्। बलरामेण तद्धननेऽपि तस्य तद्द्वारा तद्धन्तृत्वमस्त्येवेति बोध्यम् धेनुकारिप्रभृतयोऽपि बलरामे।

धेनुदुग्ध न० धेनोर्दुग्धमिव स्वादु फलमस्य। १चिर्भटे राजनि० इत०। २धेन्वाः क्षीरे च।

धेनुदुग्धकर पु० धेनोर्दुग्धमिव किरति कॄ–अच् धेनोर्दुग्धं

करोति वर्द्धयति क्ल–अच् वा। गर्जरे (गाँजर) राजनि०। तत्पाने धेनोर्दुग्धस्य वर्द्धनात्तस्य तथात्वम्।

धेनुमत् त्रि० धेनुरस्त्यस्य मतुप्। १धेनुस्वामिनि स्त्रियां ङीप्। सा च भरतवंश्यदेवद्युम्नस्य २भार्य्यायाम् "देवद्युम्नस्ततो धेनुमत्यां सुतः परमेष्ठी" भाग०५।१५।२

धेनुमूल्य न० ६त०। प्रायश्चित्तरूपधेनुदानस्य निष्क्रयरूपे मूल्यभेदे तच्च प्रायश्चित्ततत्त्वे व्यवस्थापितं यथा "अथ धेनुमूल्यव्यवस्था। संवर्त्तः "प्राजापत्यव्रताशक्तौ धेनुं दद्यात् पयस्विनीम्। धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः"। पयस्विनीमिति विशेषणं दुग्धोपयोगाय सा च वत्सं विना न सम्भवति। अतः सवत्साया एव दानं मुख्यं तदभावे यथोचितं तन्मूल्यं तदभावे पुराणत्रयम्। "द्वात्रिंशत्पणिका गावोवत्सः पौराणिको भवेत्" कात्यायनवचनात्। षट्त्रिंशन्मतमिति कृत्वा पठन्ति "धेनुः पञ्चभिराढ्यानां मध्यानां त्रिपुराणिकी। कार्षापणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता"। अत्र पुराणत्रयलभ्यं गोतमोक्तं हिरण्यादिकमेव देयं तद् यथा "हिरण्यं गौर्वासोऽश्वोभूमिस्तिला घृतमन्नमिति देयानि"। एतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन्निति अन्यथा इदमनर्थकं स्यात् इति" प्रायश्चित्तविवेकः। तच्चिन्त्यं हिरण्यं गौरित्यादिना गोविकल्पकत्वेन हिरण्यादिकमुक्तं न तु गोमूल्यत्वेन ततश्च। "द्वात्रिंशत्पणिका गावः" इत्यादिवचनात् कार्षापणत्रयदानमेव युक्तम्। तत्र "ताम्रिकः कार्षिकः पणः" इति याज्ञवल्क्यवचनेन "गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः। ते षोड़शाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयं" इत्यमरसिंहोक्तेन अशीतिरत्तिकापरिमितताम्रे पणशब्दः सङ्केतितः। स च तावत्संख्यकवराटकैर्लभ्यत इति वराटकेष्वपि तथा व्यवहारः। एतन्मूलकं भविष्यत्पुराणस्कन्दयोर्वचनम्। "अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते। पुराणं ते षोड़शभिः रजतं सप्तभिस्तु तैः"। गोतमोक्तपरिगणनीयनियमस्तु अनादिष्टे प्राथमिककल्पाय आदिष्टे तत्तद्द्रव्यप्राधान्यं हिरण्यादे रानुकल्पिकत्वमिति विशेषः। अतएव यमेन सामान्यतो दानमुक्तं यथा "शोषणेन शरीरस्य तपसाऽध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात् दानेन च दमेन च"। अतः कार्षापणत्रयलभ्यं रजतादि दीयते। यत्तु मिताक्षरायाम् "गवामभावे निष्कः स्यात्तदर्द्धं पादएव च" इति स्मरणान्निष्कादिकमुक्तं तच्छक्तमात्रापेक्षया तथापि "चतुःसौवर्णिको निष्कः" इति मनूक्तनिष्कस्य न ग्रहणम् अत्यन्तविसदृशमूल्यत्वात् शाटशतसुवर्णनिष्कवत्। किन्तु दीनारनिष्कस्य ग्रहणं तथा चामरः। "साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले" दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री" इति। दीनार उक्तो विष्णुगुप्तेन "दीनारोरोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्त्तितः। सुवर्णसप्ततितमो भागोरोपक उच्यते"। सुवर्णस्त्वशीतिरत्तिकापरिमितं हेम। तथा च मनुः। "पञ्चकृष्णलकोमाषस्ते सुवर्णस्तु षोड़श" इति अत्र काञ्चनं व्यक्तमाहामरसिंहः। "सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षः" इति। एवञ्च सप्तमांशाधिकहेमरत्तिका रोपकः तदष्टाविंशत्या द्वात्रिंशद्रत्तिकापरिमितोदीनारो निष्कः" प्रा०त० रघु०।

धेनुम्भव्या स्त्री भव्या धेनुः "धेनोर्भव्यायाम्" गणसूत्रनिर्देशात् परनिपातः मुम् च। भवष्यन्त्यां धेन्वाम्

धेनुष्टरी स्त्री अतिशयेन धेनुः तरप् ङीप् पारस्करादेराकृतिगणत्वात् सुट् षत्वञ्च। प्रशस्तधेन्वाम्। "सारस्वतीं धेनुष्टरीमालभेत" काठशाखाश्रुतिः।

धेनुष्या स्त्री धेनु–संज्ञायां यत् सुक् च। ऋणशोधनार्थमुत्तमर्णाय बन्धकत्वेन दीयमानायां धेनौ अमरः। "गौर्महिषी वा या दुग्धबन्धके स्थिता सा धेनुष्येति" वृद्धाः। सा संजातास्य तार०इतच्। धेनुष्यित उत्तमर्णे

धेय त्रि० धा–कर्मणि यत् १धार्य्ये २पोष्ये च। स आदिः स मध्यः स चान्तः प्रजानां स धाता स धेयः स कर्त्ता स कार्यम्" भा० शा० ३४२अ० ईश्वरस्यैव सर्वरूपत्वात् तथात्वम्। धे–यत्। ३पेये त्रि०। भावे यत्। ४धारणे ५पोषणे ६पाने च।

धेष्ठ त्रि० अतिशयेन धाता इष्ठन् तृचो लोपे गुणः। धारकतमे "मित्राणां मित्रपते धेष्ठः" ऋ०१।१७०।५ "धेष्ठः अतिशयेन धारकः"भा०। नामधेयादौ स्वार्थे धेयप्रत्ययः।

धैनव पुंस्त्री धेनोरपत्यम् उत्सा० विदा० वा अञ्। धेन्वपत्ये स्त्रियां ङीप्।

धैनुक न० धेनूनां समूहः "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्" पा० ठक् "इसुसुक्तान्तात् कः" पा० ठस्य कः। १धेनुसमुदाये स्त्रीणां २करणभेदे च मेदि०।

धैर्य्य न० धीरस्य भावः कर्म वा ष्यञ्। १धृतौ "स्थिराचित्तोन्नतिर्या तु तद्धैर्य्यमिति संज्ञितमिति"भूपालकोषः। २अप्रमादे ३अव्याकुलत्वे ४विघ्नाद्युपस्थितावपि प्रारब्धा-

परित्यागहेतावन्तःकरणवृत्तिविशेषे । ५निर्विकारचित्तत्वे । "मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु" एतदभिप्रायेण "विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः" इति कुमा० उक्तम् । "कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये" कुमा० । "अवधीर्य धैर्यकलिता दयितम्" माघः । ६नायकयोर्गुणभेदे धीरताशब्दे दृश्यम् । ७पुरुषगुणभेदे यथा "शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी । ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्वजाः पौरुषा गुणाः" इत्युद्दिश्य "व्यवसायादचलनं धैर्य्यं विघ्ने महत्यपि" सा० द० लक्षितम् उदाहृतञ्च "श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन् हरः प्रसंख्यानपरो बभूव । आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति" । स्वार्थे ष्यञ् । पुरुषमेधयज्ञे दहौम्यदेवभेदे पु० । तदुपक्रमे "मेधायै रथकारं धैर्य्याय तक्षाणम्" यजु० ३०।७

धैवत पु० धीमतामयम् अण् पृषो० । तन्त्रीकण्ठोत्थित सप्तस्वरेषु षष्ठे स्वरे तल्लक्षणं यथा "गत्वा नाभेरधोभागं वस्तिं प्राप्योर्द्ध्वगः पुनः । धावन्निव च यो याति कण्ठं देशं स धैवतः" सङ्गीतदामो० "अश्वस्तु धैवतं रौति" सङ्गीतशास्त्रोक्तेरश्वस्वरतुल्यत्वम् । अस्य च वायुभवत्वेऽपि आकाशगुणत्वम् भा० शा० १८४ अ० उक्तं यथा "तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव तत् स्मृतम् । तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरं विविधात्मकम् । षड्जऋषभगान्धारौ मध्यमो धैवतस्तथा । पञ्चमश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादवान् । एष सप्तविधः प्रोक्तो गुण आकाशसम्भवः । ऐश्वर्य्येण तु सर्वत्र स्थितोऽपि पटहादिषु । मृदङ्गभेरीशङ्खानां स्तनयित्नोरथस्य च । यः कश्चिच्छ्रूयते शब्दः प्राणिनोऽप्राणिनोऽपि वा । एतेषामेव सर्वेषां विषये संप्रकीर्त्तितः । एवं बहुविधाकारः शब्द आकाशसम्भवः । आकाशजं शब्दमाहुरेभिर्वायुगुणैः सह । अव्याहतैश्चेतयते न वेत्ति विषमस्थितैः" । [तः । धीवोभावे ।

धैवत्य न० धीवोभावः ष्यञ् दाण्डिनायनेत्यादि० नि० नस्य

धैवर पुंस्त्री धीवरस्यापत्यं वा० अत इञ् बाधित्वा वेदे अण् । धीवरापत्ये "सरोभ्यो धैवरम्" यजु० ३०।१६ लोके तु इञ् धैवरिरित्येव ।

धोयी पु० कविभेदे "धोयी कविः क्ष्मापतिः" गीतगो०

धोड पुंस्त्री धुर–वधे अच् रस्य लस्य डः । (ढोँड़ा) सर्पभेदे डुण्डुभे शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

धोर गतौ सक० चातुर्य्ये अक० भ्वा० पर० सेट् । धोरति अधोरीत् । दुधोर ऋदित् णिच् चङि अदुधोरत् त ।

धोरण न० धोर–गतौ करणे ल्युट् । १यानमात्रे हस्त्यश्वरथादौ त्रिका० । भावे ल्युट् । २गतौ ।

धोरणि(णी) स्त्री धोर–अनि वा ङीप् । परम्परायाम् जटाधरः । "येषां कन्दवने मनोज्ञपवने सद्यःस्खलन्माधुरीधाराधोरणिधौतधामनि धराधीशत्वमालम्बते । तेषां नित्यविनोदिनां सुकृतिनां माध्वीकपानां पुनः काव्यः किन्न करोति केतकि ! यतस्त्वञ्चापि केलीस्थली" उद्भटः ।

धोरित न० धुर–धोर–वा भावे क्त । १वधे २गतौ ३अश्वगतिभेदे हेमच० । स्वार्थे क । तत्रार्थे अमरः ।

धौत त्रि० धाव–क्त ऊठ् । १प्रक्षालिते २मार्जिते ३शोधिते हेम० "दूरधौतं स्त्रिया धौतं यद्धौतं रजकेन च । अधौतं तत् विजानीयात् दशा दक्षिणपश्चिमे" कर्मलोचनम् । "धौतोत्तरीयप्रतिमच्छवीनि" "परितश्च धौतमणिकृत्स्नविलसद्दहिमांशुमण्डलाः" माघः । ४रौप्ये न० राजनि० । भावे क्त । ५प्रक्षालने न० ।

धौतकट पु० नित्यकर्म० । स्थूलनिर्मितपात्रभेदे (धोकड़ा) जटा०

धौतकोषज न० धौतं प्रक्षालितं कोषजं नित्यक० । कृमिकोषजाते वस्त्रभेदे शब्दर० । [वस्त्रे अमरः ।

धौतकौषेय न० नित्यकर्म० । प्रक्षालिते कृमिकोषजाते

धौतवली स्त्री धौताञ्जन्यां त्र्यङ्कटे शिक्यभेदे हारा० ।

धौतमूलक पु० १चीनराजभेदे "अर्कजश्च बलीहानां चीनानां धौतमूलकः" भा० उ० ७२अ० । धौतं मूलं यस्य कप् । २प्रक्षालितमूलयुक्ते त्रि० ।

धौतय न० धौतमिव वर्णं याति या–क । सैन्धवे नैघण्टुप्रका०

धौतरि त्रि० धूतमेव धौतं कम्पनस्तच्छति छो–कि । कम्पनकारके स्त्रियां ङीप् । "स सवान्तस्तोत्राभिर्धौतरीभिः" ऋ० ६।४४।७ "धौतरीभिः कम्पनकारीभिः" भा० ।

धौतशिल न० धौता शिला यस्य । स्फटिके त्रिका० ।

धौताञ्जनी स्त्री त्र्यङ्कटे शिक्यभेदे मेदि० ।

धौती स्त्री धू–कर्त्तरि क्तिच् स्वार्थे अण् ङीप् । चलनकर्त्तरि "योधौतीनामहिहन्नारिणक् पथः" ऋ० २।१३।५ "धौतीनां कम्पन्तीनाम्" भा० । धूति–स्वार्थे अण् ङीप् । २हठयोगाङ्गभेदे हठयोगशब्दे दृश्यम् ।

धौन्धुमार न० धुन्धुमारमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । भारत वनपर्वान्तर्गतोपाख्यानभेदे "ऐन्द्रद्युम्नमुपाख्यानं धौन्धु-

मारं तथैव च” भा०आ०१अ०। तत्र वनपर्व्वणि २००अध्यायावधौ २०२ अध्यायान्ते दृश्यम्। [देशभवे।

धौमक पु० धूमे तत्प्रधानदेशे भवः धूमा० वुञ्। धूमप्रधान-

धौमतायन पु० राजभेदे। तेन निर्वृत्तादि अरीहणादि० चतुरर्थ्यां वुञ्। धौमतायनक तन्निर्वृत्ते नगरादौ

धौमायनक त्रि० धौमायनेन निर्वृत्तादि अरीहणादि० चतुरर्थ्यां वुञ्। धौमायननिर्वृत्तादौ।

धौमीय त्रि० धूमेन निर्वृत्तादि० चतुरर्थ्याम् कृशाश्वा०छण्। धूमनिर्वृत्तादौ।

धौम्य त्रि० धूमस्यापत्यं गर्गा० यञ्। १धूमर्षेरपत्ये स च युधिष्ठिरपुरोहितः यथा
“गन्धर्व्व उवाच यवीयान् देवलस्यैष वने भ्राता तपस्यति। धौम्य उत्कोचके तीर्थे तं वृणुध्वं यदीच्छथ”। “तत उत्कोचकं तीर्थं गत्वा धौम्याश्रमन्तु ते। तं वव्रुः पाण्डवा धौम्यं पौरोहित्याय भारत!। तान् धौम्यः प्रतिजग्राह सर्व्ववेदविदांवरः। वन्येन फलमूलेन पौरहित्येन चैव ह” भा०आ० १८३अ०। आम्रपादस्यर्षेः पुत्रभेदे २उपमन्योरनुजे च।
“पुरा कृतयुगे तात! ऋषिरासीन्महातपाः। व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः। तस्याहमभवं पुत्रो धौम्यश्चापि ममानुजः। कस्यचित्त्वथ कालस्य धौम्येन सह माधवः” भा०आनु०१४अ०। पश्चिमदिगाश्रिते ३ऋषिभेदे च “उन्मुचः कवषो धौम्यः परिव्याधश्च वीर्य्यवान्। एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः। अत्रेः पुत्रश्च भगवांस्तथा सारस्वतः प्रभुः। एते चैव महात्मानः पश्चिमामाश्रिता दिशम्” भा०शा० २०८अ०

धौम्र पु० धूम्रएव स्वार्थे अण्। ऋषिभेदे “धौम्यो विभाण्डो माण्डव्यो धौम्रः कृष्णानुभौतिकः” भा०शा० ४७अ०। स्वार्थे अण्। २धूम्रवर्णे ३तद्वति त्रि० भावे अण्। ४धूम्रवर्णत्वे धूम्रोदेवताऽस्य अण्। ५वास्तुस्थानभेदे पु०

धौम्रायण पुंस्त्री० धूम्रस्य गोत्रापत्यं अश्वा० फञ्। धूम्रर्षेः गोत्रापत्ये।

धौरादित्य पु० तीर्थभेदे शिवपु०।

धौरित न० धोरितमेव अण्। “धोरितं गतिमात्रं यद्वोर्जितं वल्गितं पुनः। अग्रकायसमुल्लासात् कुञ्चितास्यं नतत्रिकम्” इत्युक्ते अश्वगतिभेदे। स्वार्थे क धौरितक तत्रार्थे अमरः। [अमरः। २धुर्य्ये वृषे पु० राजनि०।

धौरेय त्रि० धुरं वहति “धुरो यड्ढकौ”पा० ढक्। १धूर्वहे

धौर्त्तक न० धूर्त्तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। धूर्त्तत्वे शाठ्ये

धौर्त्तेय पुंस्त्री धूर्त्ताया अपत्यं “स्त्रीभ्यो ढक्” पा० ढक्। धूर्त्ताया अपत्ये बहुवचने योधेयादि० ततः प्रत्ययस्य न लुक्।

धौर्त्त्य न० धूर्त्तस्य भावः कर्म वा ब्राह्मणा० ष्यञ्। १धूर्त्तत्वे २धूर्त्तकर्म्मणि च। “लेट् लोट् धौर्त्त्ये पूर्वभावे” कण्डूादिगणसूत्रम्।

धौर्य्य न०धोर–धुर–वा ण्यत्। १अश्वगतिभेदे धोरणे हेम०।

धौवकि पुंस्त्री ध्रुवकाया अपत्यं स्त्रीभ्यो ढकं बाधित्वा बाह्वादि० इञ्। धुवकाया अपत्ये।

ध्मा अग्निसंयुतौ दीर्घश्वासहेतुके शब्दभेदे अक० तादृशशब्देन वादने सक०भ्वा०पर० अनिट्। धमति अध्मासीत्। दध्मौ ध्मातः। ध्मापयति “मुखेनैव धमेदग्निं मुखादग्निः प्रजायते” संस्कारतत्त्वम् “शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक्” गीता। ध्मायते। अध्मायि। “दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः” मनुः। “वाय्वग्निभ्यां यथा लौहं ध्मातं त्यजति वै मलम्” भाग० ३।२८।४०। आ–स्फीततायाम् आध्मानशब्दे दृश्यम्।

ध्माकार पु० ध्मा–इत्यव्यक्तशब्दस्य कारः।१(ध्मा) इति शब्दकरणे। कृ–कर्त्तरि अण्। २लोहकारके पु० नैघण्टुप्र०

ध्मा(ध्वा)च आकाङ्क्षे सक० घोररवे अक० भ्वा० पर० सेट् इदित्। ध्मा(ध्वा)ङ्क्षति। अध्मा(ध्वा)ङ्क्षीत्। दध्मा(ध्वा)ङ्क्ष। पा० मते वोपधः।

ध्मा(ध्वा)ङ्क्ष पुंस्त्री ध्मा(ध्वा)ङ्क्ष–अच्।१काके २मत्स्यभक्षके पक्षिभेदे अमरः। ३भिक्षुके ४तक्षके च मेदि० ५काकोलिकायां स्त्री गौ०ङीष्।

ध्मा(ध्वा)ङ्क्षजङ्घा ध्मा(ध्वा)ङ्क्षस्येव जङ्घा अस्याः। काकजङ्घायाम् राजनि०। [राजनि०।

ध्मा(ध्वा)ङ्क्षजम्बु स्त्री ध्मा(ध्वा)ङ्क्षप्रिया जम्बुः। काकजम्बां

ध्मा(ध्वा)ङ्क्षतुण्डी ध्मा(ध्वा)ङ्क्षस्येव तुण्डमस्याः ङीष्। काकनासालतायां राजनि०।

ध्मा(ध्वा)ङ्क्षदन्ती स्त्री ध्मा(ध्वा)ङ्क्षस्येव दन्ता अवयवोऽस्याः ङीष्। काकतुण्डीलतायां राजनि०।

ध्मा(ध्वा)ङ्क्षनखी स्त्री ध्मा(ध्वा)ङ्क्षस्येव नखा अस्या ङीष्। काकतुण्ड्यां राजनि०।

ध्मा(ध्वा)ङ्क्षनाम्नी स्त्री ध्मा(ध्वा)ङ्क्षं नाशयति प्रियत्वात् नामि बा० मनि। काकोदुम्बरिकायां राजनि०।

ध्मा(ध्वा)ङ्क्षनाशिनी स्त्री इत०। हपुषायां भावप्र०

ध्मा(ध्वा)ङ्क्षनासा स्त्री ध्मा(ध्वा)ङ्क्षस्येव नासा यस्याः । काकनासिकायाम् राजनि० । वा कप् अत इत्त्वम् ध्मा(ध्वा)ङ्क्षनासिकाऽपि तत्रार्थे । [जातित्वात् ङीष् ।

ध्मा(ध्वा)ङ्क्षपुष्ट त्रि० ३त० । कोकिले हारा० स्त्रियां

ध्मा(ध्वा)ङ्क्षमाची ध्मा(ध्वा)ङ्क्षमचते मच–अण् काकमाचीवत् साध्यम् । काकमाच्यां राजनि० । [राजनि० ।

ध्मा(ध्वा)ङ्क्षवल्ली स्त्री तन्नाम्ना वल्ली । काकनासायाम्

ध्मा(ध्वा)ङ्क्षादनी स्त्री काकादनीवत् साध्यम् । काकतुण्ड्यां राजनि० । [प्रभृतयोऽपि तत्रार्थे ।

ध्मा(ध्वा)ङ्क्षाराति पु० ६त० । पेचके हारा० । तदरि-

ध्मा(ध्वा)ङ्क्षी स्त्री जातौ ङीष् । १काक्यां २काकोलिकायां च मेदि० । [राजनि० ।

ध्मा(ध्वा)ङ्क्षोली स्त्री काकोलीवत् साध्यम् । काकोल्यां

ध्मात त्रि० ध्मा–क्त । १संधुक्षिते श्वासभूयिष्ठतया दीर्घभावेन २लक्ष्यमाणे वर्णे च । ३शब्दिते ४वादिते च ।

ध्मापन न० ध्मा–णिच् भावे ल्युट् । इंहणे शब्दार्थचि० ।

ध्मापित त्रि० ध्मापि–क्त । इंहिते बहुलीकृते शब्दार्थचि० ।

ध्यात त्रि० ध्यै–क्त । चिन्तिते ध्यानविषयीभूते “तदात्मना ध्यातधया रते च का” नैष० ।

ध्यान न० ध्यै–भावे ल्युट् । १चिन्तने २अद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्यविच्छिद्यान्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहे । “शास्त्रोक्तदेवताद्यालम्बनेष्वचलो भिन्नजातीयैरनन्तरितः प्रत्ययसन्तान एकाग्रतेति यमाहुरिति” भाष्योक्तेः ३ध्येयप्रत्ययैकतानत्वे । एकत्र धृतस्य चित्तस्य भगवदाकार वृत्तिप्रवाहोत्तरोत्तराऽन्याकारप्रत्ययाव्यवहिते ४निदिध्यासनसंज्ञे चित्तस्यात्माकाराद्वयावृत्तौ । “ब्रह्मैवास्मीति सद्वृत्त्या निरालम्बतया स्थितिः । ध्यानशब्देन विख्याता परमानन्ददायिनी” इत्युक्तेः ५परमात्मचिन्तने । धारणा निरुद्धस्य त्रिनेलपद्मवक्त्राद्याकारविषयायां ६चिन्तायाम् । “चिन्ता तद्विषया ध्यान”मित्युक्तेः । “तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्” पा०सू० तत्र तस्मिन् देशे यत्र चित्तं धृतं तत्र प्रत्ययस्य ज्ञानस्य यैकतानता विसदृशपरिणामपरिहारेण यदेव धारणयावलम्बनीकृतम् तदालम्बनतयैव निरन्तरमुत्पत्तिः सा ध्यानमुच्यते । ध्यानपदनिरुक्त्यादिकमुक्तं महानिर्वाणतन्त्रे यथा “ध्यै चिन्तायां स्मृतो धातुः चिन्ता तत्त्वेन निश्चला । एतद्ध्यानमिह प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं द्विधा । सगुणं मन्त्रभेदेन निर्गुणं केवलं मतम्” इति । अपि च “ध्यानं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वरूपारूपभेदतः । स्वरूपं तत्र यद्ध्यानमवाङ्मनसगोचरम् । अव्यक्तं सर्वतो व्याप्तमिदमित्थविवर्जितम् । अगम्यं योगिभिर्गम्यं कष्टैर्बहुसमाधिभिः । मनसो धारणार्थाय शीघ्रं स्वाभीष्टसिद्धये । सूक्ष्मध्यानप्रबोधाय स्थूलध्यानं वदामि ते । अरूपायाः कालिकायाः कालमातुर्महाद्युतेः । गुणक्रियानुसारेण क्रियते रूपकल्पना” ब्रह्मचिन्तायां यथा

“ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो धृतिः । अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः” इति गारुडे ४८अ० । तत्कालभेदश्च “प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत् कालं कृतो भवेत् । यस्तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् । तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणाः । द्वादशध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः । तिष्ठेत स यतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते । ध्येयान्न चलते यस्य मनोऽभिध्यायतो भृशम् । प्राप्यावधिकृतं कालं यावत् सा धारणा स्मृता । ध्येयसक्तं मनो यस्य ध्येयमेवानुपश्यति । नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्तितम् । ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् । यत्तद्ध्यानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः । ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तन्मयतां गतः । पश्यति द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते” इति गारुडे २४०अ० अग्निपुराणे च तन्निरुक्त्यादिकमुक्तं यथा

“अग्निरुवाच । ध्यै चिन्तायां स्मृतो धातुर्विष्णुचिन्ता मुहुर्मुहुः । अनाक्षिप्तेन मनसा ध्यानमित्यभिधीयते । आत्मनः सगुणस्यास्य मुक्ताशेषोपधस्य च । ब्रह्मचिन्ता समासक्तिर्ध्यानं नाम तदुच्यते । ध्येयालम्बनसंस्थस्य सदृशप्रत्ययस्य च । प्रत्ययान्तरनिर्मुक्तः प्रत्ययो ध्यानमुच्यते । ध्येयावस्थितचित्तस्य प्रदेशे यत्र कुत्रचित् । ध्यानमेतत्समुद्दिष्टं प्रत्ययस्यैकतानता । एवं ध्यानसमायुक्तः स्वदेहं यः परित्यजेत् । कुलं स्वजनमित्राणि समुद्धृत्य हरिर्भवेत् । एवं मुहूर्त्तमर्धं वा ध्यायेद् यः श्रद्धया हरिम् । सोऽपि यां गतिमाप्नोति न तां सर्वैर्महामखैः । ध्याता ध्यानं तथा ध्येयं यच्च ध्यानप्रयोजनम् । एतच्चतुष्टयं ज्ञात्वा योगं युञ्जीत तत्त्ववित् । योगाभ्यासाद्भवेन्मुक्तिरैश्वर्यं चाष्टधा महत् । ज्ञानवैराग्यसम्पन्नः श्रद्दधानः क्षमान्वितः । विष्णुभक्तः सदोत्साही ध्यातेत्थं पुरुषः स्मृतः । मूर्तामूर्तं परं ब्रह्म हरेर्ध्यानं हि चिन्तनम् । सकलो निष्कलो ज्ञेयः सर्वज्ञः परमो हरिः । अणिमादिगुणैश्वर्यं मुक्ति-

ध्यानप्रयोजनम्। फलेन योजको विष्णुरतो ध्यायेत् परेश्वरम्। गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् जाग्रदुन्मिषन् निमिषन्नपि। शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि ध्यायेत् सततमीश्वरम्। स्वदेहायतनस्यान्ते मनसि स्थाप्य केशवम्। हृत्पद्मपीठिकामध्ये ध्यानयोगेन पूजयेत्। ध्यानयज्ञः परः शुद्धः सर्व्वदोषविवर्जितः। तेनेष्ट्वा मुक्तिमाप्नोति बाह्यशुद्धैश्च नाध्वरैः। हिंसादोषविमुक्तत्वाद्विशुद्धिश्चित्तसाधनः। ध्यानयज्ञः परस्तस्मादपवर्गफलप्रदः। तस्मादशुद्धं सन्त्यज्य ह्यनित्यं बाह्यसाधनम्। यज्ञाद्यं कर्म्म सन्त्यज्य योगमत्यर्थमभ्यसेत्। विकारमुक्तमव्यक्तं भोग्यभोगसमन्वितम्। चिन्तयेद्धृदये पूर्व्वं क्रमादादौ गुणत्रयम्। तमः प्रच्छाद्य रजसा सत्त्वेन छादयेद्रजः। ध्यायेत्त्रिमण्डलं पूर्व्वं कृष्णं रक्तं सितं क्रमात्। सत्त्वोपाधिगुणातीतः पुरुषः पञ्चविंशकः। ध्येयमेतदशुद्धञ्च त्यक्त्वा शुद्धं विचिन्तयेत्। ऐश्वर्य्यं पङ्कजं दिव्यं पुरुषोपरि संस्थितम्। द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं शुद्धं विकशितं सितम्। नालमष्टाङ्गुलं तस्य नाभिकन्दसमुद्भवम्। पद्मपत्राष्टकं ज्ञेयमणिमादिगुणाष्टकम्। कर्णिकाकेशरं नालं ज्ञानवैराग्यमुत्तमम्। विष्णुधर्म्मश्च तत्कन्दमिति पद्मं विचिन्तयेत्। तद्धर्म्मज्ञानवैराग्यं शिवैश्वर्य्यमयं परम्। ज्ञात्वा पद्मासनं सर्व्वं सर्व्वदुःखान्तमाप्नुयात्। तत् पद्मकर्णिकामध्ये शुद्धदीपशिखाकृतिम्। अङ्गुष्ठमात्रममलं ध्यायेदोङ्कारमीश्वरम्। कदम्बगोलकाकारं तारं रूपमिव स्थितम्। ध्यायेद्वा रश्मिजालेन दीप्यमानं समन्ततः। प्रधानं पुरुषातीतं स्थितं पद्मस्थमीश्वरम्। ध्यायेज्जपेच्च सततमोङ्कारं परमक्षरम्। मनःस्थित्यर्थमिच्छन्ति स्थूलध्यानमनुक्रमात्। तद्भूतं निश्चलीभूतं लभेत् सूक्ष्मेऽपि संस्थितिम्। नाभिकन्दे स्थितं नालं दशाङ्गुलसमायतम्। नालेनाष्टदलं पद्मं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम्। सकर्णिके केशराले सूर्य्यसोमाग्निमण्डलम्। अग्निमण्डलमध्यस्थः शङ्खचक्रगदाधरः। पद्मी चतुर्भुजो विष्णुरथ वाष्टभुजो हरिः। शार्ङ्गाक्षवलयधरः पाशाङ्कुशधरः परः। स्वर्णवर्णः श्वेतवर्णः सश्रीवत्सः सकौस्तुभः। वनमाली स्वर्णहारी स्फुरन्मकरकुण्डलः। रत्नोज्ज्वलकिरीटश्च पीताम्बरधरो महान्। सर्व्वाभरणभूषाढ्यो वितस्तिर्वा यथेच्छया। अहं ब्रह्म ज्योतिरात्मा वासुदेवो विमुक्त ओम्। ध्यानाच्छ्रान्तो जपेन्मन्त्रं जपाच्छ्रान्तश्च चिन्तयेत्। जपध्यानादियुक्तस्य विष्णुः शीघ्रं प्रसीदति। जपयज्ञस्य वै यज्ञाः कलां नार्हन्ति षोड़शीम्। जपिनं नोपसर्पन्ति व्याधयश्चाधयो ग्रहाः। भुक्तिर्मुक्तिर्मृत्युजयो जपेन प्राप्नुयात् फलम्" २७२ अ०।

ध्यानप्रकारादिकमुक्तं मिताक्षरायां यथा

"ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्येतरं करम्। उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा। निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन्। तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः। संनिरुद्धेन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः। द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत्। ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः। धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुधः" याज्ञ०। "ऊर्व्वोरुपरि उत्तानचरणौ यस्य स तथोक्तो बद्धपद्मासनः। तथोत्ताने सव्यकरे दक्षिणमुत्तानं न्यस्य मुखञ्च किञ्चिदुन्नाम्योरसा च विष्टभ्य स्तम्भयित्वा तथा निमीलिताक्षः सत्त्वस्थः कामक्रोधादिरहितो दन्तैर्दन्तानसंस्पर्शयन्। तथा तालुनि स्थिता अचला जिह्वा यस्य स तथोक्तः संवृतास्यः पिहिताननः सुनिश्चलो निष्प्रकम्पस्तथा सर्व्वमिन्द्रियसमूहं विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य नातिनीचासनो नात्युच्छ्रितासनो यथा चित्तविक्षेपो न भवति तथोपविष्टः सन् द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राणायामाभ्यासमुपक्रमेत्। ततो वशीकृतपवनेन योगिना योऽसौ हृदये दीपवदप्रकम्पः प्रभुः स्थितोऽसौ ध्यातव्यः तत्र च हृद्यात्मानं मनोगोचरतया धारयेत्। तथा धारणाञ्च धारयेत्। धारणास्वरूपञ्च जान्वग्रभ्रमणेन छोटिकादानकालो मात्रा। ताभिः पञ्चदशमात्राभिरधमः प्राणायामस्त्रिंशद्भिर्म्मध्यमः। पञ्चचत्वारिंशद्भिरुत्तम इत्येवं प्राणायामत्रयात्मिकैका धारणा। तास्तिस्रो योगशब्दवाच्यास्ताश्च धारयेत्। यथोक्तमन्यत्र "ऊंश्चास्य छोटिकां दद्यात् कराग्रजानुमण्डले। मात्राभिः पञ्चदशभिः प्राणायामोऽधमः स्मृतः। मध्यमो द्विगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणो धारणा तथा। त्रिभिस्त्रिभिः स्मृतैका ताभिर्योगस्तथैव चेति" मिता०। "हृदयस्थस्य योगेन देवदेवस्य दर्शनम्। ध्यानं प्रोक्तं प्रवक्ष्यामि सर्व्वस्मात् योगतः शुभम्" हृदिस्था देवताः सर्व्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः। हृदि ज्योतींषि भूयश्च हृदि सर्व्वं प्रतिष्ठितम्। स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम्। ध्याननिर्म्मथनाभ्यासात्तु विष्णुं पश्येद्धृदि स्थितम्। हृद्यन्तश्चन्द्रमाः सूर्य्यः सोममध्ये हुताशनः। तेजोमध्ये स्थितं तत्त्वं तत्त्वमध्ये स्थितो-

ऽच्युतः। अणोरणीयान् महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्। तेजोमयं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः” शङ्खः। “प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहार उदाहृतः। प्रत्याहारैर्द्वादशभिर्द्धारणा परिकीर्त्तिता। भवेदीश्वरसङ्गत्यै ध्यानं द्वादशधारणम्” काशीख० ४१अ०। “समाहितेन मनसा चैतन्यान्तरवर्त्तिना। आत्मनोऽभीष्टदेवानां ध्यानं ध्यानमिहोच्यते” शा०ति०। ध्यायतेऽनेन ध्यै—करणे ल्युट्। देवानां ७ध्येयरूपभेदे “ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि यथा ध्यात्वार्चयेदिमाम्” तन्त्रसारः। “तस्य (वटुकस्य)ध्यानं त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः” तत्र सात्त्विकं यथा “वन्दे बालं स्फटिकसदृशं कुन्तलोल्लासिवक्त्रं दिव्याकल्पैर्नवमणिमयैः किङ्किणीनूपुराद्यैः। दीप्ताकारं विशदवसनं सुप्रसन्नं त्रिनेत्रं हस्ताब्जाभ्यां वटुकमनिशं शूलदण्डौ दधानम्”। राजसं यथा “उद्यद्भास्करसन्निभं त्रिनयनं रक्ताङ्गरागस्रजम् स्मेरास्यं वरदं कपालमभयं शूलं दधानं करैः। नीलग्रीवमुदारभूषणशतं शीतांशुचूडोज्ज्वलं बन्धूकारुणवाससं भयहरं देवं सदा भावये” तन्त्रसा०। तामसध्यानं तु तामसशब्दे पृ० उक्तम् देवानां स्वरूपभेदेनैव ध्येयत्वात् स्वरूपस्य ध्यानत्वम्। देवताप्रतिमाशब्दे च ३६८५पृ० येषां मूर्त्तिभेदा यथा दर्शिताः तथैव तेषां ध्येयता। अन्यदेवताध्यानं तु तन्त्रसार कालिकापुराणादौ दृश्यम् विस्तरभयात् न लिखितम्। “ध्यानात् ध्यानं विशिष्यते। ध्यानात् कर्मफलत्यागः” गीता। “आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयेत् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्” श्रुतिः। “इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः” रघुः “सर्वदेवाः प्राकृतिका यावन्तो मूर्तिधारिणः। अहमात्मा नित्यदेहो भक्तध्यानानुरूपतः” ब्रह्मवै० जन्मख०। ८उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे १२२२ पृ० दृश्यम्।

ध्यानजप्य पु० विश्वामित्रवंश्ये ऋषिभेदे “पाणिनो बभ्रवश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च” हरिवं० २७अ० विश्वामित्रवंश्यर्षिकथने।

ध्यानयोग पु० ध्यानमेव योगः। ध्यानरूपे योगे योगाङ्गभेदे “ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्” श्वेताश्वतरोप० “ध्यानं नाम चित्तैकाग्र्यं तदेव योगो युज्यतेऽनेन इति ध्यातव्यस्वीकारोपायस्तमनुगताः समाहिता अपश्यन्” भा० “ध्यानयोगेन संपश्येद् गतिमस्यान्तरात्मनः” मनुः।

ध्यानाभ्यास पु० ध्यानानामभ्यासः। समाधौ “ध्यानद्वादशकेनैव समाधिरभिधीयते” काशीख० ४२अ० उक्तेः समाधेर्ध्यानाभ्यासरूपत्वम्। “आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयेत् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्” श्रुतिः।

ध्यानिक त्रि० ध्यानेन निर्वृत्तं ठक्। ध्यानसाध्ये “ध्यानिकं सर्वमेवैतद् यदेतदभिशब्दितम्” मनुः।

ध्याम न० ध्यायते पशुभिः ध्यै—कर्मणि मन्। १गन्धतृणे २मदनवृक्षे च संज्ञायां कन्। ध्यामक। रोहिषतृणे राजनि०।

ध्यामन् पु० ध्यै—मनिन्। १परिमाणे २तेजसि च उज्ज्वलद०। भावे मनिन्। चिन्तायां न० उणादिकोषः।

ध्येय त्रि० ध्यै—कर्मणि यत्। ध्यातव्ये “ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती” विष्णुध्यानम् “वेद्यश्च वेदिता चासि ध्याता ध्येयश्च यत्परम्” कुमा० ध्यानशब्दे उदा०।

ध्यै चिन्तने भ्वा० पर० सक० अनिट्। ध्यायति अध्यासीत्। दध्यौ “ध्यायतीव लेलायतीव” श्रुतिः। ध्यानशब्दे उदा०। “ध्यायेत् नित्यं महेशम्” शिवध्यानम्।

ध्र त्रि० कस्मिंश्चिदुपपदे धृ—मूलविभुजा० क। धारके महीध्रः कुध्र इत्यादि।

ध्रज गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। ध्रजति अध्राजीत् अध्रजीत् अयमिदित्त्व ध्रञ्जति अध्रञ्जीत्। दध्राज दध्रञ्ज। ध्रज्यते ध्रञ्ज्यते। “उपध्रजन्तमद्रयो विधन्नित्” ऋ०१।१४९।१ “हणा न यो ध्रजसा पत्मना” ऋ०६।३।७ ध्रज—असुन्। “ध्रजसा गतिशीलेन” भा०।

ध्रजि त्रि०ध्रज—गतौ इन्। गतौ ततः अस्त्यर्थे मतुप् ध्रजिमत् गतियुक्ते त्रि०। “धुनिर्वात इव ध्रजीमान्” ऋ०१।७९।१ दीर्घश्छान्दसः। अस्य यवादिगणे पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः मादुपधत्वाभावेनवत्वाप्रसक्तेः।

ध्रण शब्दे भ्वा० पर० अक० सेट्। ध्रणति अध्रणीत् अध्राणीत् दध्राण।

ध्रस कणश आदाने क्र्या० पर० सक० सेट्। ध्रस्नाति अध्रसीत् अध्रासीत् दध्रास। उदित् ध्रसित्वा ध्रस्त्वा। ध्रस्तः।

ध्र(ध्रा) गतौ निघण्टुः। भ्वा० पर० सक० सेट् ध्रा अनिट्। ध्रति ध्राति अध्रीत् अध्रासीत्। दध्र दध्रौ “ध्रयति ध्रायति” इति तत्र निर्देशात् ध्रे ध्रै इत्यपि धातू गतौ भ्वा० पर० अनिटौ। तत्र ध्रे ध्रयति ध्रै ध्रायति इति आर्द्धधातुके ध्रावत्।

ध्राक्ष काङ्क्षे घोररवे च भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। ध्राङ्क्षति अध्राङ्क्षीत्। दध्राङ्क्ष इदित्त्व ध्राङ्क्ष्यते।

ध्राक्षा स्त्री ध्राङ्क्ष भावे अङ्। यवादिगणसूत्रे ध्राक्षेति निर्देशात् उपधालोपः। १गतौ ततोऽस्त्यर्थे मतुप् यवा०न मस्य वः। ध्राक्षामत् गतियुक्ते त्रि०स्त्रियां ङीप्

ध्राखृ शोषणे अलमर्थे च भ्वा० पर० सक० सेट्। ध्राखति अध्राखीत् दध्राख। ऋदित् चङि अदध्राखत् त। अलमर्थः पर्य्याप्तिश्चेत् तत्र अक०।

ध्राघृ शक्तौ भ्वा० आत्म० अक० सेट्। ध्राघते अध्राघिष्ट। दध्राघे। ऋदित् चङि अदध्राघत् त।

ध्राजि त्रि० ध्रज–गतौ वा० भावे इण्। गतौ "ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम्" ऋ० १।१६४।४४ "ध्राजिर्गतिः" भा० णिच् कर्त्तरि इन्। १दुष्टादेर्वक्रगतिकारके २वातभेदे (घुरणा वाताम) उणादिकोषः।

ध्राडृ विभेदे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। ध्राडते अध्राडिष्ट। दध्राडे। ऋदित् चङि अदध्राडत् त।

ध्राडि पु० ध्राड–इन्। पुष्पचये उणादिकोषः।

ध्रिज गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। ध्रेजति अध्रेजीत् दिध्रेज

ध्रु स्थैर्य्ये अक० सर्पणे सक० तु०कु० पर० अनिट्। ध्रुवति अध्रुवीत् दुध्राव। अयं ञीत् ध्रुतो वर्त्तते। "बुद्धिपूर्वं ध्रुवन्न त्वा राजहत्या पिता स्वयम्" भट्टिः गतौ "हतोद्गदया चारिं तं दुध्रावाद्रिणा कपिः" भट्टिः "न स स्तो दक्षो वरुण! ध्रुतिः" ऋ०७,८६।६ "ध्रुतिः दैवगतिः" भा०

ध्रु गतौ भ्वा० प० अनिट् निवणुः। ध्रवति अध्रौषीत् दुध्राव।

ध्रुव त्रि० कु० ध्रु–अच्। १स्थिरे २निश्चिते हेमच० ३सन्तते ४शाश्वते ५तर्के न० मेदि०। ६गगने न० हेम०। ७शङ्कौ ८विष्णौ ९हरे १०वटे ११उत्तानपादनृपसुतभेदे पु०मेदि० १२वसुभेदे विष्कुम्भादिषु १३द्वादशे योगे पु० मेदि०। १४स्थाणौ पु० अमरः १५शरारिखगे पुंस्त्री० त्रिका०। १६ध्रुवके (धुया)ख्याते पदार्थे पु० संगीतदा०। १७आकाशस्थिते ताराद्वये च पु०। ते च सर्वेषां नक्षत्रादीनामाधारभूते उत्तरदक्षिणयोः स्थिते सू०सि० उक्ते यथा "मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिते। निरक्षदेशसंस्थानामुभये क्षितिजाश्रये" सू०। "मेरोरुभयतो दक्षिणोत्तरायुयोराकाशस्थिते ध्रुवतारे दक्षिणोत्तरे क्रमेण मध्याकाशमध्ये भवतः। निरक्षदेशसंस्थानां प्रागुक्तनगरस्थितमनुष्याणामुभये दक्षिणोत्तरे ध्रुवतारे क्षितिजाश्रये तद्गर्भक्षितिजवृत्तस्थे भवत इत्यर्थः।" रङ्गना०। अतएव तेष्वक्षांशाभावलम्बांशपरमत्वमिति वदन् मेरावक्षांशपरमत्वमित्याह "अतो नाक्षोच्छ्रयस्तासु ध्रुवयोः क्षितिजस्थयोः। नवतिर्लम्बकांशास्तु मेरावक्षांशकास्तथा" सू०। "तासूक्तनगरीषु। अत उभये क्षितिजाश्रये इति कारणात् अक्षोच्छ्रयो ध्रुवोच्चत्वं न। तथाच क्षितिजाद्ध्रुवोच्चत्वमक्षांशा इति तदभावात् तदभाव इति भावः। तुकारात् तन्नगरीषु ध्रुवयोः क्षितिजस्थयोः सतोर्लम्बांशा नवतिः शून्याक्षांशोननवतेर्लम्बांशत्वात्। खमध्याद्ध्रुवयोः क्षितिजस्थलम्बांशस्वरूपत्वाच्च मेरावक्षांशास्तथा नवतिः, ध्रुवस्य परमोच्चत्वात्। यथा निरक्षदेशेऽक्षांशाभावाल्लम्बांशाः परमास्तथा मेरावक्षांशपरमत्वाल्लम्बांशाभाव इत्यर्थसिद्धम्।" रङ्गनाथः। "निरक्षदेशक्षितिमण्डलोपगौ ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ। तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत् तथा भ्रमद्भचक्रं निजमस्तकोपरि। उदग्दिशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा स्यान्नतमृक्षमण्डलम्। उदग् ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः। योजनसंख्याभांशैर्गुणिता स्वपरिधिहृता भवन्त्यंशाः। भूमौ कक्षायां वा भागेभ्यो योजनानि च व्यस्तम्। सौम्यं ध्रुवं मेरुगताः खमध्ये याम्यं च दैत्या निजमस्तकोर्द्ध्वे। सव्यापसव्यं भ्रमदृक्षचक्रं विलोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम्" सि०शि०। विष्णुवरेण उत्तानपादनृपपुत्रस्यैव तदधिष्ठातृत्वं तथाभूतपदलाभकथा च काशीख०

"विष्णुरुवाच" अयि! बाल! विशालाक्ष! ध्रुव! ध्रुवमतेऽनघ!। परिज्ञातो मया सम्यक् तव हृत्स्थो मनोरथः। अन्नाद्भवन्ति भूतानि वृष्टेरन्नसमुद्भवः। तद्वृष्टेः कारणं सूर्यः सूर्याधारो ध्रुवो विभो!। ज्योतिश्चक्रस्य सर्वस्य ग्रहर्क्षादेः समन्ततः। गगने भ्रमतो नित्यं त्वमाधारो भविष्यसि। मेधीभूतः स वै सर्वान् वायुपाशैर्नियन्त्रितान्। आकल्पं तत्पदे तिष्ठन् भ्रामयन् ज्योतिषाङ्गणान्। आराध्य श्रीमहादेवं पुरा पदमिदं मया। आसादि यत्तदेतत्ते तपसा प्रतिपादितम्। केचिच्चतुर्युगं यावत् केचिन्मन्वन्तरं ध्रुव!। तिष्ठन्ति त्वन्तु वै कल्पं पदमेतत् प्रयास्यसि। मनुनापि न यत् प्रापि किमन्यैर्मानवैर्ध्रुव!। तत्पदं विहितं वत्स! शक्राद्यैरपि दुर्लभम्। अन्यान् वरान् प्रयच्छामि स्तवेनानेन तोषितः। सुनीतिरपि ते माता त्वत्समीपे भविष्यति" भाग० ५।२३ अ० शनिलोकपर्यन्तवर्णनान्ते

"अथ तस्मात् परतस्त्रयोदश लक्षयोजनान्तरतो यत्तद्विष्णोः

परमं पदमभिवन्दन्ति। यत्र महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मेण च समकालयुग्भिः। सहबहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते तस्य महानुभाव उपवर्णितः। स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनाम् अनिमिषेणाव्यक्तरंहसा भगवता कालेन भ्राम्यमाणानां स्थाणुरिवावष्टम्भ ईश्वरेण विहितः शश्वदवभासते। यथा मेढीस्तम्भ आक्रमणपशवः संयोजितास्त्रिभिः सवनैर्यथा स्थानमण्डलानि चरन्ति। एवं भगणा ग्रहादय एतस्मिन्नन्तर्बहिर्योगेन कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवावलम्ब्य वायुनोदीर्यमाणा आकल्पान्तं परितः क्रामन्ति। नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायुवशाः कर्मसारथयः परिवर्त्तन्ते। एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न पतन्ति।" "सर्वे ध्रुवे निबद्धास्ते निबद्धा वातरश्मिभिः। एते वै भ्राम्यमाणास्ते यथायोगं वहन्ति वै। वायव्याभिरदृश्याभिः प्रबद्धा वातरश्मिभिः। परिभ्रमन्ति तद्बद्धाश्चन्द्रसूर्यग्रहादिवि। यावत्तमनुपर्येति ध्रुवं वै ज्योतिषाङ्गणः। यथा नद्युदके नौस्तु उदकेन सहोह्यते। तथा देवगृहाणि स्युरुह्यन्ते वातरंहसा। तस्माद्यानि प्रदृश्यन्ते व्योम्नि देवगृहा इति। यावन्त्यश्चैव ताराः स्युस्तावन्तोऽस्य मरीचयः। सर्वा ध्रुवनिबद्धास्ता भ्रमन्त्यो भ्रामयन्ति च। तैलपीड़ं यथा चक्रं भ्रमते भ्रामयन्ति वै। तथा भ्रमन्ति ज्योतींषि वातबद्धानि सर्वशः। अलातचक्रवद्यान्ति वातचक्रेरितानि तु। यस्मात् प्रवहते तानि प्रवहस्तेन स स्मृतः। एवं ध्रुवे नियुक्तोऽसौ भ्रमते ज्योतिषाङ्गणः। एष तारामयः प्रोक्तः शिशुमारे ध्रुवो दिवि" मत्स्यपु० १२६अ०

वसुभेदे च "धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः" भा० आ० ६६अ०। औत्तानपादिकथा "प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु। द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्य्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव। तयोरुत्तानपादस्य सुरुच्यामुत्तमः सुतः। अभीष्टायामभूद्ब्रह्मन्! पितुरत्यन्तवल्लभः। सुनीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभून्महिषी द्विज!। स नृपोऽप्रीतिमांस्तस्यां तस्याश्चाभूद्ध्रुवः सुतः" विष्णुपु० ११अ०।

गानाङ्गे "ध्रुवा हि नाट्यस्य प्राणाः" तच्चास्त्रम्। १९रोमावर्त्तभेदे "आवर्त्तसाम्यादावर्त्तो रोमसंस्थानभङ्गिनाम्" ते च दशधा "द्वावुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ च रन्ध्रोपरन्ध्रयोः। एको भाले ललाटे च दशावर्त्ता ध्रुवाः स्मृताः" शब्दार्थचि०। "उग्रः पूर्वमघान्तको ध्रुवगणस्त्रीण्युत्तराणि स्वभूः" ज्यो० उक्ते १८उत्तरात्रयरोहिणीषु नक्षत्रेषु "मित्र ध्रुवक्षिप्रभे" मु०चि०। "ध्रुवमृदुकरमूलापौष्णभान्यर्कवारे" ज्यो० त०। २०नासाग्रभागे "अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते। विष्णोः पदानि भ्रूमध्यं नेत्रयोर्मातृमण्डलम्" काशीख० ४१अ० "अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च। आसन्नमृत्युर्नैव पश्येत् चतुर्थं मातृमण्डलम्" तत्रैव। तत्र वितर्के उत्प्रेक्षा तत्र "ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति" शकु०। स्थिरे "ध्रुवमपाये" पा०। "अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम्। ध्रुवमेवातदावेशात्" हरिका०। निश्चिते "यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि विचिन्तयेत्। ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च" हितो०। विष्णौ "व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः" विष्णुस०। २१यज्ञिये ग्रहपात्रभेदे पु०। "ततो ग्रहग्रहणमाध्रुवात्" कात्या० श्रौ० ७.५.१७ "आध्रुवंग्रहग्रहणात्" कर्कः। २२ग्रहनक्षत्राद्यानयनोपयोगिनि अङ्कभेदे तत्र नक्षत्रध्रुवः सू० सि० उक्तः खगोलशब्दे २४२२ पृ० दर्शितः। संक्षेपस्तु सि० शि० प्रमिताक्षरोक्तः २४२५ पृ० दर्शितः। ग्रहध्रुवानयनन्तु "कल्पजचक्राहतास्तु गताब्दाः कल्पसमाविहृता भगणाद्याः। स्युर्ध्रुवका दिनलङ्कगणान्ते यातमदूरचलोच्चखगानाम्" सू०सि०। अत्र स्वार्थे क। ध्रुवनक्षत्रे "कृत्वोद्वाह्योपनिष्क्रम्य ध्रुवं दर्शयति" गो०सू० "ध्रुवं नक्षत्रविशेषं दर्शयति पतिः" सं०त०रघु०। "शरत्प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिः विभावर्य्य इव ध्रुवम्" रघुः। "स्फुटतरमुपरिष्टादल्पमूर्त्तेर्ध्रुवस्य स्फुरति सुरमुनीनां मण्डलं व्यक्तमेतत्" माघः। २३आवश्यके छं०ति०होमशब्दे दर्शित गोभिलवाक्ये "ध्रुवा आहुतीर्जुहोति"। "अष्टकाश्चाभ्युदयास्तीर्थपात्रोपपत्तयः। पितृणामतिरेकोऽयं मासिकाच्चाद् ध्रुवः स्मृतः" देवीपु० "मासिकश्राद्ध अमावस्याश्राद्धादतिरेकः अष्टकादिश्राद्धगणो ध्रुव आवश्यकः" श्रा०त० रघु०। आवश्यकत्वञ्च अवश्यकर्त्तव्यत्वं तेनाकरणे प्रत्यवायजनकत्वात् नित्यत्वमिति फलितम्। सन्तते निश्चिते "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च" गीता "यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः" मनुः

स्थिरे "ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृंह ध्रुवक्षिदसि" यजु० ५। ११ "ध्रुवे स्थिरे यज्ञे क्षीयति निवसति इति ध्रुवक्षित्" वेददी० २४सोमभेदे "उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तमः" यजु० ७।२५ "हे सोम! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि ध्रुवनामकोऽसि कीदृशस्त्वम् ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्य स ध्रुवक्षितिः" वेददी०। २५ शकुन्यादिकरणचतुष्के न० "ध्रुवाणि शकुनिर्नागं तृतीयं च चतुष्पदम्। किंस्तुघ्नं च चतुर्दश्याः कृष्णायाश्चापरार्द्धतः" सू०सि०।

ध्रुवक पु० ध्रुव—कन् स्वार्थे को वा। १ध्रुवशब्दार्थे २गीताङ्गविशेषे स चोक्तः सङ्गीतदामोदरे "उत्तमः षट्पदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चमः स्मृतः। कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्यात् ध्रुवकोऽयं मयोदितः। उक्तं द्विखण्डमुद्ग्राहे द्विखण्डे ध्रुवकं मतम्। ततो द्विखण्डमाभोगे तालमानरसैः सह। आभोगे कविनाम स्यात् तथा नायकनाम च। उद्ग्राहं प्रथमं गीत्वा ध्रुवं गायेत् ततःपरम्। ततोऽन्तरा ध्रुवस्तस्मादाभोगध्रुवकौ ततः। उद्ग्राहः प्रथमः पादः कथितः पूर्वसूरिभिः। गीत्वा पूर्वपदं न्यासो यत्र स ध्रुवको मतः। यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः। ध्रुवकादिषु सर्वेषु भवेदेवं विधिः क्रमः"। स तु षोड़शधा यथा "जयन्तो शेखरोत्साहौ मधुरो निर्मलस्तथा। कुन्तलः कमलश्चैव सानन्दश्चन्द्रशेखरः। सुखदः कुमुदो जायी कन्दर्पो जयमङ्गलः। तिलकोल्ललितश्चेति ध्रुवकाः षोड़श स्मृताः। एकादशाक्षरपदादेकैकाक्षरवर्द्धितैः। खण्डैर्ध्रुवाः षोड़श स्युः षड्विंशत्यक्षरावधि। द्विगुणैरक्षरैरेव पदमेकमिहेष्यते। उद्ग्राहध्रुवकाभोगैरित्थं षट्पदनिर्णयः। पञ्चपादे तु ध्रुवके पदेनैकेन तद्ध्रुवः। चतुष्पादे तु ध्रुवके पृथङ् नास्त्येव तद्ध्रुवः" इति सङ्गीतदा०। ध्रुवशब्दार्थे ध्रुवशब्दे दर्शिते पद्धत्यां स्फुटतोपयोगिनि ३चक्रभेदे खगोलशब्दे २४२३। २५ पृ० दृश्यम् ध्रुवशब्दे सू०सि० वाक्यमुक्तम्। स्त्रियां क्षिपका० कापि न अत इत्त्वम्। ततः पिच्छा० अस्त्यर्थे इलच्। ध्रुवकिल तद्युक्ते त्रि०। ततोऽपत्यादौ स्त्रीभ्यो ढकं बाधित्वा बाह्वा०इञ्। ध्रौवकि ध्रुवकापत्ये पुंस्त्री ततः चतुरर्थ्यां प्रेक्षा०इनि। ध्रुवकिन् ध्रुवकानिर्वृत्तादौ त्रि०। [प्रमाणाकृतिर्भवति धिष्ण्यक्" वृ०सं०११अ०।

ध्रुवकेतु पु० केतुभेदे केतुशब्दे दृश्यम् "ध्रुवकेतुर्नियतगति

ध्रुवरत्ना स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे "जयावती मालतिका ध्रुवरत्ना भयङ्करी" भा०श० ४७अ० कुमारानुचरमातृकोक्तौ। [स्थानभेदे।

ध्रुवलोक पु० ध्रुवाधिष्ठितो लोकः। सत्यलोकान्तर्गते ध्रुव-

ध्रुवसन्धि पु० कुशवंश्ये हिरण्यनाभस्य पौत्रे "पुष्यो हिरण्यनाभस्य ध्रुवसन्धिस्ततोऽभवत्" भाग०९।१२।५

ध्रुवस् त्रि० कु० ध्रु—असुन्। ध्रुवनिवासे "यत् सेदथु ध्रुवसे न योनिम्" ऋ०७,७०।१ "ध्रुवसे ध्रुवाय निवासाय" भा०।

ध्रुवा स्त्री कु० ध्रु—अच्। १यज्ञपात्रभेदे "साधारण्यान्न ध्रुवायां स्यात्" जै० ३।५।६ सू०। "उपांशुयाजार्थं जुहूतौ यत् ध्रुवायां शिष्टं तच्छेषभूतम्" भा० "अवत्तत्वाच्च जुह्वां तस्य च होमसंयोगात्" ७ जै० "ध्रुवायां तस्य नास्ति शेषः" भाष्यम्। ध्रुवा च जुहूतो भिन्ना "तस्येयमेव जुहूरियमुपभृदात्मैव ध्रुवा आत्मन एवेमानि सर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति तस्मादु ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति। प्राण एव स्रुवः। सोऽयं प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यनुसञ्चरति तस्मादु स्रुवः सर्वा अनु स्रुचः सञ्चरति। तस्यासावेव द्यौर्जुहूः। अथेदमन्तरिक्षमुपभृदियमेव ध्रुवा तद्वा अस्या एवेमे सर्वे लोकाः प्रभवन्ति तस्मादु ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति" शत०ब्रा० १।३।२।२ "अथ जुहूपभृद्ध्रुवास्वेतस्याज्यस्य स्रुवेण ग्रहणं विधित्सुस्तत्समुदायस्य पुरुषावयवकल्पनया स्तुत्यर्थं तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यमाह तादृगवयवक्लृप्तिमभिनयेन दर्शयति। या जुहूः सेयमयं दक्षिणो बाहुः योपभृत् सेयं वामबाहुः ध्रुवा आत्मा देहमध्यः। तस्माद् ध्रुवास्थस्याज्यस्य सर्वयागसाधारण्यम्" भा०। अत्र जुहूतो ध्रुवाया भिन्नत्वं स्पष्टमवगम्यते "ध्रुवालक्षणमाह आपस्तम्बः "खादिरः स्रुवः पर्णमयी जुहूराश्वत्थ्युपभृद्वैकङ्कती ध्रुवा" मानवे "खादिरं स्फ्यं स्रुवं पालाशी जुहूराश्वत्थ्युपभृद्वैकङ्कती ध्रुवा"। काठके अरत्निमात्री स्रुगग्निहोत्रहवणी पालाशी सामान्यतया निर्वपणमितरासाम् बाहुमात्राः स्रुग्दण्डाः प्रकृतिमात्राणि प्रवयनान्यर्थपरिमाणानि पालाशि पालाशी जुहूराश्वत्थ्युपभृद्वैकङ्कती ध्रुवा शमीभूजमय्यो वा त्वक्तोबिला हंसमुख्यो भवन्तीति" कात्या०श्रौ० १।३।३५ कर्कस्तु "ध्रुवा तु वैकङ्कती भवति वैकङ्कतानि पात्राणीत्यनेनैव अपवादाभावात् होमसा-

धनत्वाच्च तथा हि समिष्टयजुर्हूयते "तिष्ठन् ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोतीति" शाखान्तरश्रुतेः अतएव मैत्र-कठापस्तम्बसूत्रेषु "वैकङ्कती ध्रुवेति" पठ्यते तेषां हि वैकङ्कतानि पात्राणीति सामान्यवचनं नास्ति" कर्क०। अतः कोषान्तरे अस्य जुह्वर्थकताकथनं प्रामादिकमेव। ३मूर्वायां ४आढ्यां ५शालपर्ण्यां (धुया) ख्याते ६गीतिभेदे च मेदि०। ७साध्व्यां स्त्रियां शब्दर०।

ध्रुवावर्त्त पु० ध्रुव संज्ञक आवर्त्तः रोमसंस्थानभेदः। ध्रुवश-ब्दोक्तः। अश्वानां रोमसंस्थानभेदे तस्य स्थानविशेषेण फलं ह०सं० ६६अ० उक्तं यथा

"अश्रुपात हनुगण्डहृद्गल प्रोथ शङ्खकटिवस्ति जानुनि। मुष्कनाभिककुदे तथा गुदे सव्यकुक्षिचरणेषु चाशुभाः। ये प्रपाणगलकर्णसंस्थिताः पृष्ठमध्यनयनोपरिस्थिताः। ओष्ठसक्थिभुजकुक्षिपार्श्वगास्ते ललाटसहिताः सुशोभनाः। तेषां प्रपाण एको ललाटकेशेषु च ध्रुवावर्त्तः। रन्ध्रोपरन्ध्रमूर्धनि वक्षसि चेति स्मृतौ द्वौ द्वौ"।

ध्रुवाश्व पु० इक्ष्वाकुवंशभेदे मत्स्यपु०। [भवन्ति" ऋ०।३५।८

ध्रुवि त्रि० कु० ध्रु—इन्। १ध्रुवे स्थिरे "शं नः पर्वताः ध्रुवयो

ध्रेक उत्साहे शब्दे च भ्वा०आत्म०अक०सेट्। ध्रेकते अध्रे-किष्ट। दिध्रेके ऋदित् चङि अदिध्रेकत् त।

ध्रै तृप्तौ भ्वा०पर० अक०अनिट्। ध्रायति अध्रासीत्। दध्रौ गतौ तु ध्रधातौ दृश्यः।

ध्रौव त्रि०ध्रुवायां गृहीतम् अण्। ध्रुवाया गृहीते आज्यादौ "तस्मात् साधारणं ध्रौवमाज्यमिति "यज्ञाय गृह्यते यत् ध्रुवायामाज्यम्" श्रुतेः जै० ३।५। ६सू० भाष्यम्। "क भूतलं क च ध्रौवं स्थानं यत् प्राप्तवान् ध्रुवः" मार्कं०पु०। २आङ्गायाम् ३ध्रुवकायां स्त्री शब्दार्थचि०।

ध्रौव्य न०ध्रुवस्य भावः ष्यञ्। १स्थिरत्वे "ध्रौव्यगत्यर्थेत्यादि" सुग्ध०। "तत्कारणयोरविद्याकामयोश्चलत्वात् क्षतचय-ध्रौव्योपपत्तिः" छ०उ०भा०। स्वार्थे ब्राह्म०ष्यञ्। २स्थिरे त्रि० "ध्रौव्ये दशरात्रावराद्धें" सांख्यश्रौ० २।१६।१। ध्रुवाय हितम् ष्यञ्। ३ध्रुवस्थानप्रापके त्रि० "स्वर्ग्यं ध्रौव्यं सौमनस्यं प्रशस्यमघमर्षणम्। श्रुत्वैतत् (ध्रुव-चरितम्) श्रद्धयतोऽभीक्ष्णमच्युतप्रियचेष्टितम्" भा० ४।१२।२७।

ध्वंस पु०ध्वन्स—भावे घञ्। विनाशे अभावभेदे। "जन्याभावत्वं ध्वंसत्वमिति" मुक्तावली। जन्यत्वस्य प्रायेण दुर्ज्ञेयत्वात् अभावत्वव्याप्यः अखण्डोपाधिरिति नव्यनैयायिकाः। सत्कार्य्यवादिमते तिरोभाव एव ध्वंस इति भेदः। "ध्रुवं ध्वंसो भावी जलनिधिमहीशैलसरिताम्" "तन्तूनां प-क्ष्मणां लोम्नां स्याद् ध्वंसस्य विनाशयात्" कामन्दकी०

ध्वंसकला अव्य० ध्वंसं कलयति कलि—डा जर्य्या०। हिंसायां गणर०टी०। ध्वंसकलाकृत्य हिंसित्वेत्यर्थः।

ध्वंसन न० ध्वन्स—भावे ल्युट्। १नाशे ध्वन्स—णिच्—ल्यु। २ध्वंसकारके त्रि० "माहेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरद्-ष्टिभिः" भा० उ० १५६ भावे ल्युट्। ३ध्वंसकरणे "कंसध्वंसनधूमकेतुरवतु त्वां देवकीनन्दनः" गीतगो०। ध्वन्स—भावे ल्युट्। ४भ्रंसे ५अधःपतने च।

ध्वंसिन् त्रि०ध्वन्स—णिनि। नाशप्रतियोगिनि "जालान्तरगते सूर्य्यकरे ध्वंसी विलोक्यते। त्रसरेणुः स विज्ञेयः" वैद्य-कप० ध्वंसीति त्रसरेणुविशेषणम् अतः शब्दकल्प० अस्य त्रसरेणुपरिमाणार्थतोक्तिः प्रामादिकी। ध्वन्स—णिच्—णिनि। नाशकारके त्रि०। "क्रतुध्वंसी वृषध्वजः" अमरः।

ध्वज गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। ध्वजति अध्वजीत् अध्वाजीत् दध्वाज अयमिदिदपि। ध्वञ्जति अध्वञ्जीत् दध्वञ्ज ध्वञ्ज्यते।

ध्वज पु० ध्वज—अच्। १शौण्डिके (शुण्डिकोपकरणभेदे) २मेढ्रे ३चिह्ने ४खट्वाङ्गे मेदि०। ५गर्वे ६दर्पे च शब्दर०। ७पूर्वदिक्स्थे गृहे हेमच०। ८चतुष्कोणाकारे वंशदण्डोपरिस्थे वस्त्रखण्डभेदे च विधानपा० ९पताकायां पु०न० अमरः। उक्तोभयवस्तुयुक्ते १०दण्डभेदे च सामान्यतोऽस्य निर्माणप्रकारः युक्तिकल्पतरावुक्तो यथा "सेनाचिह्नं क्षितीशानां दण्डो ध्वज इति स्मृतः। सपताको निष्पताकः स ज्ञेयो द्विविधो बुधैः। पताका सार्द्धदैर्घ्येण लब्ध्वा तु पृथिवीभुजाम्। सपताकध्वज-स्याग्रे तदा हस्तं परिन्यसेत्। जयहस्तोध्वजोनाम नैनं सामान्यमर्हति। वंशोऽथ जाङ्गलः शालः पालाशश्चा-म्रकस्तथा। नैपो नैम्बोऽथ वा दण्डस्तथा वै राजवारणः। कवट्टादिकसंज्ञानां वर्णरूपप्रकाशितः। सर्वेषाञ्चैव वंशस्तु दण्डः सम्पत्तिकारकः। अ क च ट त प यशाः। प्रतापाय पताकास्तु अष्टावेव प्रकाशिताः। पञ्चहस्तायता हस्तपरिणाहा जयाभिधाः। जया५ च विजया६ भीमा७ चपला८ वैजयन्तिका९। दीर्घा१० विशाला११ लोला१२ च ज्ञेया हस्तैकवर्द्धिताः। परि-णाहे पादवृद्धिरथ वर्णस्य निर्णयः। रक्तः श्वेतोऽरुणः पीतश्चित्रोनीलोऽथ कर्बुरः। कृष्णश्चेति पताकानां वर्णरूपः

प्रकाशितः। ध्वजादिकसंज्ञानामष्टानामष्टकत्रयम्। कलशोदर्पणश्चन्द्रः पद्मं कोषो यथाक्रमम्। ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातीनां संप्रकाशितः। गजादियुक्ता सा प्रोक्ता जयन्ती सर्वमङ्गला। गजो हंसादिसंयुक्तो राज्ञां सैवाष्टमङ्गला। हंसः केकी शुकश्चाषो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम्। चामरादिसमायुक्ता सा ज्ञेया सर्वबुद्धिदा। चामरश्चाषपक्षाणि चित्रवस्त्रं तथा सितम्। चतुर्णां वेदनयनपक्षेन्दुगणितक्रमात्। तदग्रे यदि विन्यस्तं पताका द्वितीया भवेत्। इयं हि सर्वभोगदा पताका चक्रवर्त्तिनः। तद्दण्डः पूर्ववज्ज्ञेयः प्रमाणं विधिबोधितम्। कनकं रजतं ताम्रं नानाधातुमयं क्रमात्। कुम्भादिकं प्रशंसन्ति पताकाग्रे महीभुजाम्। तत्रापि रत्नविन्यासो विधेयो राजतक्रमः। चतुर्भिर्मकराद्याद्यैर्युक्ता चेत् सर्वसिद्धिदा। तदा श्रेयस्करी नाम सा पताका विजायते। मकरोऽथ गजः सिंहो व्याघ्रो वाजी मृगः शुकः। शुकश्चेति समुद्दिष्टमादित्यादिदशाभुजाम्। इति प्रोक्तः पताकानां निर्णयः पृथिवीभुजाम्"।

देवादिप्रतिष्ठाङ्गमण्डपान्तर्गतध्वजमहाध्वजयोर्लक्षणादिकं कुण्डार्के उक्तं यथा "ध्वजान् द्विहस्तायतिकांश्च पञ्चहस्तान् सपीतारुणकृष्णनीलान्। श्वेतासितश्वेतसितान् दिगीशवाहान् वहेत् दिक्करवंशशीर्षे" मू०। "ध्वजान् द्विहस्तमितायामान् पञ्चहस्तदीर्घान् पीतारुणकृष्णनीलश्वेतकृष्णश्वेतश्वेतान् गैरिकादिलिखितदिक्पालवाहनान् दशहस्तवंशमस्तके योजितान् "हस्तद्वयनिखातांश्च ध्वजांस्ता अपि पूर्वतः" इति वक्ष्यमाणत्वात्। प्राच्यादितः वहेद्धारयेदिति" व्याख्या। प्रतिष्ठासारसंग्रहे "पीतरक्तादिवर्णाश्च पञ्चहस्ताध्वजाः स्मृताः। द्विपञ्चहस्तैर्दण्डैस्ते वंशजैः संयुता मताः" इति। क्रियासारे "मातङ्गवस्तमहिषान् सिंहमत्स्यैण वाजिनः। वृषभं च यथान्यायं ध्वजमध्ये क्रमाल्लिखेत्" पञ्चमांशं निखनेदिति। अकरणे दोषः पञ्चरात्रे "चिन्तयन्त्यसुरश्रेष्ठा ध्वजहीनं सुरालयम्। ध्वजेन रहितं ब्रह्मन्मण्डपं तु वृथा भवेत्। पूजायागादिकं सर्वं जपाद्यं यत्कृतं बुधैरिति" ध्वजारोपणफलं तत्रैव "यं कृत्वा पुरुषः सम्यक् समस्तफलमाप्नुयादिति"। अथ पताकानिवेशनं महाध्वजानिवेशनं च नवमकुण्डपताकानिवेशनं तत्रोक्तं यथा "लोकेशवर्णास्त्वयुताः पताकाः शैलेन्दुदैर्घ्यायतिकाश्च मध्ये। चित्रं ध्वजं दिक्करदैर्घ्यवंशत्रिदोस्ततं प्रान्तगकिङ्किणीकम्। श्वेतां च नवमीं पूर्वेशानयोर्मध्यतो बुधः। विन्यसेत्तु पताकां च ध्वजांस्ता अपि पूर्वतः" मू० "लोकेशानां लोकपालानां ये वर्णाः पीतादयः पूर्वश्लोकोक्ताः गैरिकादिलिखितवज्रशक्तिदण्डखड्गपाशाङ्कुशगदात्रिशूलानि तैर्युताः षड्हस्तदीर्घा एकहस्तविस्तृताः पताका दशहस्तवंशशीर्षगाः। चित्रं ध्वजं त्रिहस्तविस्तृतं प्रान्ते वर्त्तमानकिङ्किणीकं शीर्षे सचामरं दशहस्तदैर्घ्यं वंशञ्च तादृशं तं मध्ये विन्यसेत्। पूर्वादितः पताकाश्च विन्यसेदित्युत्तरश्लोकेनान्वयः। नवमीं पताकां पूर्वेशानयोर्मध्ये श्वेतां तादृशीमेवाचार्य्यकुण्डे विन्यसेत् ध्वजांस्ता अपि पताकाश्च पूर्वादिक्रमेण भूमौ पञ्चांशरोपणेन विन्यसेदिति"। "हयशीर्षपञ्चरात्रम्। "ध्वजवंशः प्रकर्त्तव्यो निर्व्रणः सगुणो दृढः। तदूर्द्ध्वं ताम्रजं चक्रं सूक्ष्मं कुर्य्याद्द्विजोत्तमः। प्रासादस्य च विस्तारो मानं दण्डस्य कीर्त्तितम्। ध्वजयष्टिर्देवगृहे ऐशान्यां दिशि दैशिकैः। स्थापनीयाथ वायव्ये साम्प्रतं ध्वजमुच्यते। पट्टकार्पासक्षौमाद्यैर्ध्वजं कुर्य्यात् सुशोभनम्। एकवर्णं विचित्रं वा घण्टाचामरभूषितम्। किङ्किणीजालकोपेतं बर्हिपत्रविभूषितम्। शुक्लादिवर्णैर्विप्रादिक्रमाद्वा कारयेत् ध्वजम्। दण्डाग्राद्धरणीं यावत् हस्तैकं विस्तरेण तु। महाध्वजन्तु विख्यातं सर्वकामप्रदं शुभम्। ध्वजेन रहितो विप्र! प्रासादस्तु वृथा भवेत्। पूजाहोमादिकं सर्वं जपाद्यं यत् कृतं नरैः"। शिवसर्वस्वे "देवेभ्यश्च गृहं दद्याद्वाहनैरुपशोभितम्। तुरङ्गमेण सूर्य्यस्य, हरस्य वृषचिह्नितम्। विष्णवे गरुडाङ्कन्तु, दुर्गायै सिंहचिह्नितम्। कार्य्यं ध्वजपताकाश्च अन्यथा न कथञ्चन"। वह्नि० पु० ५८अ०। "प्रासादस्य तु विस्तारो मानं दण्डस्य कीर्त्तितम्। शिखरार्द्धेन वा कुर्य्यात् तृतीयार्द्धेन वा पुनः। द्वारशाखाद्विगुणितं दण्डं वा परिकल्पयेत्। ध्वजयष्टिर्देवगृहे ऐशान्यां वायवेऽथवा। नानावर्णं ध्वजं कुर्य्याद्विचित्रं चैकवर्णकम्। घण्टाचामरकिङ्किण्या भूषितं पापनाशनम्। दण्डाग्राद्धरणीं यावत् हस्तैकं विस्तरेण तु"। इन्द्रध्वजशब्दे तल्लक्षणं दृश्यम्। हेमचन्द्रे पूर्वदिग्गृहे इत्यर्थोक्तिः ध्वजसंज्ञकस्यायस्य पूर्वदिक्स्थितत्वाभिप्रायेण" [illegible] २६२५ पृ० "ध्वजो धूमो हरिः श्वा

लौः खरेभौ वायसोऽष्टमः । पूर्वादीनान्तु काष्ठानां ध्वजादीनामवस्थितिः इत्युक्तेः ध्वजरूपायस्य पूर्वदिक्स्थत्वस्य कीर्त्तनात् । वस्तुतः ध्वजशब्द आयविशेषार्थे एव परिभाषितो न तु पूर्वदिग्शब्दः । तत्र शुण्डिकोपकरणे "दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः" मनुः । "शूनादिशब्दैस्तद्यावत्तुपलक्ष्यते दशशूनावतस्तु यावान् दोषस्तावानेकस्मिन् चक्रवति तैलिके । यावान् दशस्य तैलिकेषु दोषः तावानेकध्वजवति शौण्डिके" कुल्लू० । चिह्ने "तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम् । ध्वजं चक्रे च भगवानुपरि स्थास्यतीति तम्" भा०आ०२३अ० । "श्येनो वज्रं मृगश्छागो नन्द्यावर्त्तो घटोऽपि च । कूर्म्मो नीलोत्पलं शङ्खःफणी सिंहोऽर्हतां ध्वजाः" हेमच० । "शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम्" रघुः "ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् । भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरो ध्वजम्" मनुः । वृषध्वजः मकरध्वजः धूमध्वज इत्यादि ततो वाहुल्ये० इञ् । ध्वाजि तत्सम्बन्धिनि त्रि० ।

ध्वजगृह पु०ध्वजायायुक्तं गृहं शा०त० । ध्वजरूपाययुक्ते गृहे "ययौ स्वमेव भवनं यत्र ध्वजगृहं महत्" हरिवं०१७५अ० ।

ध्वजग्रीव पु०ध्वज इव ग्रीवास्य । राक्षसभेदे रामा०सु०१२३स० ।

ध्वजद्रुम पु० ध्वज इव दीर्घकाण्डो द्रुमः । तालवृक्षे राजनि० ध्वजवृक्षादयोऽप्यत्र ।

ध्वजप्रहरण पु० ध्वजं प्रहरति प्र+हृ—ल्यु । वायौ शब्दर० ।

ध्वजभङ्ग पु० ध्वजस्य मेढ्रस्य भङ्गः । चरकोक्ते क्लीवताप्रयोजके रोगभेदे यथा "अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धाशनभोजनात् । तथाम्बुपानाद्विषमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात् । दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्व्याधिकर्षणात् । कन्यायोगमनाच्चापि वियोनिगमनादपि । दीर्घरोमर्षीं चिरोत्सृष्टां तथैव च परिस्नुताम् । ईदृशीं प्रमदां मोहात् यदि गच्छति मानवः । चतुःपदाभिगमनाच्छेफसश्चाभिघाततः । अधावनाच्च मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् । काष्ठप्रहारनिष्पेषशूकानाञ्च निषेवणात् । रेतसश्च प्रतीघातात् ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते । चरकः । तस्य चिह्नं यथा "शुक्रेऽचिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा । तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेढ्रं धूपायतीव च" इति वाभटः ।

ध्वजवत् त्रि० ध्वजचिह्नमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । चिह्नयुक्ते "शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन्" "कृत्वा शवशिरो ध्वजमिति" मनूक्तेः "कृतब्राह्मणकपालरूपचिह्नवान् इत्यर्थः" मिता० । स्त्रियां ङीप् । सा च २हरिमेधसः कन्यायाम् "अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिमेधसः" भा०उ०१०८अ० । ध्वजः शुण्डिकोपकरणभेदः अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । ३शौण्डिके "सूनावतां ध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम्" मनुः

ध्वजारोपण न० ६त० । ध्वजस्य देवप्रासादादौ आरोपणे तद्विधिः अग्निपु० १०२अ० यथा "चूलके ध्वजदण्डे च ध्वजे देवकुले तथा । प्रतिष्ठां च यथोद्दिष्टा तथा स्कन्द ! वदामि ते । तडागार्द्धप्रवेशाद्वा यद्वा सर्वार्द्धवेशनात् । ऐष्टके दारुजः शूलः शैलजे धाम्नि शैलजः । वैष्णवादौ च, चक्राढ्यः कुम्भः स्यान्मूर्त्तिमानतः । स च त्रिशूलयुक्तस्तु अग्रचूलाभिधो मतः । ईशशूलः समाख्यातो मूर्ध्नि लिङ्गसमन्वितः । वीजपूरकयुक्तो वा शिवशास्त्रेषु तद्विधः । च्छिद्रो ध्वजस्य जङ्घातो यथा जङ्घार्द्धतो भवेत् । भवेद्वा दण्डमानस्तु यदि वा तद्यदृच्छया । महाध्वजः समाख्यातो यस्तु पीठस्य वेष्टकः । शक्रै१४पर्व्वैर्हैः८रसैः६र्वापि हस्तैर्दण्डस्तु सम्मितः । उत्तमादिक्रमेणैव विज्ञेयः सूरिभिस्ततः । वंशजः शालजादिर्वा स दण्डः सर्वकामदः" इत्युपक्रमे तत्र दर्शितः

ध्वजाहृत पु० ध्वजेन तदुपलक्षितसंग्रामेणाहृतः । दासभेदे "ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ । पैतृकोदण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः" मनुः । "ध्वजाहृतः ध्वजे संग्रामे स्वामिसकाशात् जितः" कुल्लू० । २अविभाज्यधनभेदे न० "संग्रामादाहृतं यत्तु विजित्य द्विषतां कुलम् । स्वाम्यर्थं जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहृतमुच्यते" दायभा० कात्यायनः । "ध्वजाहृतं भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तद्भवेत्" स्मृतिः ।

ध्वजिन् त्रि० ध्वजोऽस्त्यस्य इनि । १ध्वजयुक्ते "सुरापानापनुत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी" मनुः "उलूकपक्षिध्वजिभिर्देवतायतनैर्वृतम्" भा०आ० १४१अ० स्त्रियां ङीप् सा च २सेनायाम् अमरः । "सखैः प्रहतध्वजिनी रजांसि" रघुः । ३पर्वते ४रथे ५सर्पे ६अश्वे ७ब्राह्मणे पु० मेदि० । ८मयूरे राजनि० । १०शुण्डिके हेमच० । "प्रतिपद्येत शूनी चक्री ध्वजी वेश्या नराधिपः" मनुः ।

ध्वजोत्थान न० इन्द्रध्वजस्य उत्थानम् । १शक्रध्वजोत्थाने तदुपलक्षिते २उत्सवे च त्रिका० । इन्द्रध्वजशब्दे ९४७पृ० दृश्यम् ।

ध्वण ध्वाने भ्वा॰ अक॰ पर॰ सेट्। ध्वणति अध्वाणीत् अध्वणीत् दध्वाण।

ध्वन रवे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट्। ध्वनति अध्वानीत् अध्वनीत् दध्वान। मित् वा घटादि ध्वनयति ध्वानयति।

ध्वन शब्दे अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। ध्वनयति अदिध्वनत् अध्वनयीत्। शब्द इह अव्यक्तध्वनिरूपः। “मृदङ्गः ध्वनयति” इत्यादि।

ध्वन पु॰ चु॰ “ध्वन” पा॰ एरच् भावे अच्। अव्यक्तशब्दे

ध्वनन न॰ध्वन्यते व्यज्यतेऽर्थोऽनेन घटा॰ध्वनि—करणे ल्युट्। १अलङ्कारोक्ते वाच्यलक्ष्यभिन्नार्थस्य बोधनात्मके व्यञ्जनावृत्तिरूपे शब्दनिष्ठे व्यापारभेदे “विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यतेऽपरः। सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च”। “वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेशविषया व्यञ्जना नाम” सा॰द॰। भावे ल्युट्। २अव्यक्तशब्दकरणे “पापकं गन्धमाघ्रायाक्षिस्पन्दने कर्णध्वनने च” आश्व॰ श्रौ॰ १।६।८

ध्वनमोदिन् पु॰ ध्वनेन ध्वानेन मोदयति मुद—णिच्—णिनि। १भ्रमरे शब्दरत्ना॰। २मधुकर्य्यां स्त्री ङीप्

ध्वनि पु॰ ध्वन—इन्। १मृदङ्गादिशब्दे “शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः। कण्ठसंयोगजन्मानो वर्णास्ते कादयो मताः” भाषा॰। शब्दविशेषस्य ध्वन्यात्मकता शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्व्यवस्थापिता यथा “स च शब्दः द्विविधः बुद्धिहेतुरबुद्धिहेतुश्च। तत्राबुद्धिहेतुः कर्णशादिशब्दः बुद्धिहेतुश्च द्विविधः। स्वाभाविकः काल्पनिकश्च उभयत्रापि ध्वनेरुपकारकत्वात् ध्वन्यात्मकता। तत्र स्वाभाविको वर्णविशेषानभिव्यञ्जको हसितरुदितादिरूपः प्राणिमात्रसाधारणः। काल्पनिकोऽपि त्रिविधः वाद्यादिशब्दः गीतिरूपः वर्णात्मकश्च। तत्र भेरीशब्दादिरूपोवाद्यरूपः षाडवादिरागाभिव्यञ्जकनिषादादिस्वररूपो गीतिरूपः ध्वनिविशेषरूपकृतकण्ठताल्वाद्यभिघातजन्यश्च वर्णात्मकः। “ध्वनिर्नाम यो दूरादाकर्णयतो वर्णविशेषमनधिगच्छतः कर्णपथमवतरति प्रत्यासीदतश्च तारत्वादिविशेषमवगमयतीति” शारीरकभाष्योक्तेस्तारत्वादिधीहेतुर्ध्वनिरित्यवसेयम्। जिह्वाया ईषदन्तरपाते वर्णानामनुत्पत्तेर्ध्वनुरुपलम्भात् हसितरुदितादौ वर्णोत्पत्तिमन्तरेणैव तत्प्रतीतेश्च वर्णशब्दजनकता ध्वनेरवसीयते।”

तत्र दशरूपादिकं तत्रैव स्थानान्तरेऽस्माभिर्निर्णीतं यथा “तस्य स्फोटस्याभिव्यक्तौ प्राकृतस्य ध्वनेः कारणत्वं चिरचिरतरस्थितौ तु प्राकृतध्वनिजातवैकृतध्वनेरिति विवेकः। तथा च वाक्यपदीये “स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते” इति। “स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते” इति च। स्थितिभेदे चिरचिरतरकालस्थितौ ध्वनिस्तु पूर्वलक्षितः। तस्य च स्फोटस्य नित्यतया ध्वनिगतह्रस्वदीर्घादिकालस्य तत्रोपचारः। प्रतिपादितश्च तथैव वाक्यपदीये “स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः। स्वभावतस्तु नित्यत्वात् ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु। प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्येत्युपचर्य्यते”। शब्दस्य स्फोटस्य नित्यतया अभिन्नकालस्य ह्रस्वदीर्घादिषु प्राकृतध्वनेः कालः तारत्वादिधीहेतुरुपचर्य्यते इति तदर्थः। एवञ्च विलम्बितोच्चारणस्थले तत्तद्वर्णानां तद्बोधजनितसंस्काराणां वा बहुक्षणपर्य्यन्तस्थायित्वकल्पनामपेक्ष्य एकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्त्यनन्तरं जायमानेन वैकृतेन ध्वनिना बहुकालस्थितिकल्पने लाघवमित्यपि द्रष्टव्यम्। भेरीशब्दादौ च ध्वन्यभिव्यक्त्यनन्तरं जायमानप्राकृतध्वनेर्बहुकालस्थायित्वदर्शनेन अत्रापि तथाकल्पनौचित्यात्। अतएव महाभाष्ये “एवं तर्हि स्फोटः शब्दोध्वनिः शब्दगुण इत्यादिना”ऽभिव्यक्त्युपकारकत्वेन ध्वनेः स्फोटरूपशब्दगुणत्वमभिहितमभिहितश्च ध्वनेर्ह्रस्वदीर्घत्वेनापि मानम्। यथा “ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते। ह्रस्वोमहांश्च केषाञ्चित् स्वयं नैव स्वभावत” इति। न स्वभावतस्तद्रूपेण स्फोटोलक्ष्यत इत्यर्थः। ध्वनिविकारे च वायुसंयोगविशेषस्य हेतुत्वं तस्य बहुकालस्थायित्वे विलम्बितत्वम् अल्पकालस्थायित्वे द्रुतत्वमिति विवेकः।

२उत्तमकाव्ये “इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः” काव्यप्रका॰ “इदं काव्यं बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि न्यग्भावितवाच्यव्यङ्ग्यव्यञ्जनक्षमस्य शब्दार्थयुगलस्य” वृत्तिः। “इदमिति वाच्यादतिशयिनि वाच्यादधिकास्वाद्ये व्यङ्ग्ये सति इदं काव्यमुत्तमं तदेव च बुधैर्ध्वनिः कथित इत्यर्थः। ननु ध्वनिपरिभाषा क्वापि केनापि न कृता तत्कथमलङ्कारशास्त्रे सा कृतेति आकाङ्क्षायां वैयाकरणरूपबुधसंवादं दर्शयन् व्याचष्टे बुधैः वैयाकरणैरिति एवञ्च सेयं

कारिकास्थबुधपदव्याख्येत्यवधेयम्। अत्रायमर्थः अनेकवर्णात्मकस्य कलसादिपदस्य प्रत्यक्षं न सम्भवति आशुविनाशिनां क्रमिकाणां वर्णानां मेलकाभावेन तन्मेलात्मनः पदस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्। न च प्रत्येकवर्णानुभवजन्यसंस्कारैः सकलवर्णात्मनः पदस्य समूहालम्बनस्मृतिरेव नैयायिकमतसिद्धास्त्विति वाच्यं वर्णपदयोरेकदेशैकदेशिभावेन भिन्नत्वात् वर्णविषयसंस्कारैः पदस्मरणजननस्याशक्यत्वादित्यभिप्रायवद्भिर्वैयाकरणैः पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितेनानुभूयमानचरमवर्णेन श्रोत्रे व्यञ्जनाख्योव्यापारोजन्यते तेनैव व्यापारेण नष्टवर्णघटितमपि पदं स्फोटपरिभाषितं श्रोत्रेण साक्षात् क्रियते इत्युच्यते। तदाह बुधैः वैयाकरणैरिति अर्थप्रत्यायकत्वादेकदेशित्वाच्च पदं वर्णापेक्षया प्रधानभूतं स्फोटसंज्ञकञ्च। तद्रूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य चान्त्यवर्णात्मन इत्यर्थः। अतस्तन्मतेऽपि चरमवर्णात्मनि शब्दे तेषां ध्वनिव्यवहारः आलङ्कारिकाणामपि काव्यात्मनि शब्दे ध्वनिव्यवहार इति शब्दे व्यवहारसाम्यान्मतानुसरणम्” महेश्वरः।

ध्वनिभेदाश्च काव्यशब्दे २० २४।२५ पृ० दृश्याः।

शब्दभेदध्वन्याद्युत्पत्तिप्रकारादिकं सारदाति० उक्तं यथा “सा प्रसूते कुण्डलिनी शब्दब्रह्ममयी विभुः। शक्तिं ततो ध्वनिस्तस्मान्नादस्तस्मान्निरोधिका। ततोऽर्द्धेन्दुस्ततो विन्दुस्तस्मादासीत् परा ततः। पश्यन्ती मध्यमा वाचां वैखरी शानजन्मभूः”। सा कुण्डलिनी शक्तिं प्रसूते। ततः शक्तेर्ध्वनिरासीत् ततस्तस्माद्ध्वनेर्नाद इत्यादि ज्ञेयम्। सत्वप्रविष्टा चित् शक्तिशब्दवाच्या परमाकाशावस्था सैव सत्वप्रविष्टा रजोऽनुविद्धा सती ध्वनिशब्दवाच्या अक्षरावस्था, सैव तमोऽनुविद्धा नादशब्दवाच्या अव्यक्तावस्था सैव तमःप्राचुर्यात् निरोधिकाशब्दवाच्या सैव सत्वप्राचुर्यात् अर्द्धेन्दुशब्दवाच्या तदुभयसंयोगाद्बिन्दुशब्दवाच्यः सएव विन्दुः स्थानान्तरगतः पराख्यो भवति। तत्र परा मूलाधारे, पश्यन्ती स्वाधिष्ठाने, मध्यमा हृदये, वैखरी मुखे। तदुक्तं “इच्छा कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्मात्रस्वरूपिणी। स्वयंप्रकाशा पश्यन्ती सुषुम्णामाश्रिता भवेत्। अश्रोत्रविषया तस्मादुदुच्छ्रत्यूर्द्ध्वगामिनी। ततः संक्रममात्रात् स्याद्देवि! तत्रोर्द्ध्वगामिनी। सैव हृत्पङ्कजं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी। सैवोरःकण्ठतालुस्था शिरोघ्राणरदादिगा। जिह्वामूलोष्ठनिष्पाता सैव वर्णपरिग्रहा। शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्रग्राह्या तु वैखरी” पदार्थी० राघवभट्टः।

“ध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे” माघः।

ध्वनिकाव्य न०कर्म०। उत्तमकाव्ये काव्यशब्दे २०२४पृ०दृश्यम्

ध्वनिकृत् पु० ध्वनिं तत्प्रतिपादकं ग्रन्थं करोति कृ–क्विप् तुक् ६त०। अलङ्कारग्रन्थभेदकारके पण्डितभेदे “तदुक्तं ध्वनिकृता” सा० द०।

ध्वनिग्रह पु० ध्वनिं ध्वन्यात्मकं शब्दं गृह्णात्यनेन ग्रह–करणे अप्। कर्णे श्रोत्रियेन्द्रिये त्रिका०।

ध्वनिनाला स्त्री ध्वनेः ध्वन्यात्मकशब्दस्य नालेव। वेणौ १वंशीभेदे २काहलवाद्ये च मेदि०।

ध्वनिबोधक पु० ध्वनिं बोधयति बुध–णिच्–ण्वुल्। रोहिषतृणे नैघण्टुप्रकाशिका।

ध्वनिविकार पु० ६त०। शोकभयादिना ध्वनेरन्यथाभावे १काकौ हेमच०। २विकृतध्वनौ च।

ध्वन्य त्रि० घटादि० ध्वन–कर्मणि यत्। १ध्वननीये व्यङ्ग्यार्थे ऋग्वेदप्रसिद्धे २लक्ष्मणान्तपस्यात्मजे पु० “उत त्ये मा ध्वन्यस्य जुष्टा लक्ष्मण्यस्य सुरुचोयतानाः” ऋ० ५।३३।१० “ध्वन्यस्य तन्नामकस्य लक्ष्मण्यस्य लक्ष्मणान्तपपुत्रस्य” भा०

ध्वन्स गतौ सक०भ्रंशे नाशे अधःपतने च अक०भ्वा० आत्म० सेट्। ध्वंसते दध्वसे–दध्वंसे। लृदित् अध्वसत्। उदित् ध्वंसित्वा ध्वस्त्वा। ध्वस्तः। ध्वंसस्यातीतत्वाऽभावेऽपि तदुत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य कारणविशेषसंयोगस्य अतीतत्वात् तथा व्यवहारः। वैयाकरणमते सर्वत्र “फलव्यापारयोर्धातुः” इत्युक्तेः फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वात् तयोश्च सामानाधिकरण्ये धातोरकर्मकत्वम् नाशस्य प्रतियोगितया कारणसमवधानस्य एकत्र घटादौ सत्त्वादकर्मकत्वम् “फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः” इति एतन्मते “आश्रये तु तिङः स्मृताः” इत्युक्तेः आश्रयरूपार्थस्य कर्त्तृत्वं तच्च निरुक्तव्यापाराश्रयत्वेन घटादावव्याहतमेव तिङर्थवर्त्तमानत्वादेः कारणसमवधानरूपव्यापारेऽन्वयसम्भवान्न काचिदनुपपत्तिः। नैयायिकमते नाशमात्रस्यैव धात्वर्थत्वेऽपि तदुत्पत्तौ लक्षणा उत्पत्तेश्च आद्यक्षणसम्बन्धस्तस्य चातीतत्वादिनैव ध्वस्तः ध्वंसते इत्यादि प्रयोगः। अस्य कर्त्तृत्वं प्रतियोगित्वं तच्च नाशान्वयि तथा च वर्त्तमानाद्युत्पत्तिकनाशप्रतियोगी घटादिरिति बोधः। व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च उत्पत्तेर्नाश एवान्वयः न प्रतियोगिनि इति बोध्यम्। सां-

असदादिसत्कार्यवादे नाशः तिरोहितावस्थेति भेदः। "तदप्यध्वसदासाद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणेरितम्" प्राणाद्ध्वंसिरे गात्रं तस्तम्भे च प्रिये हृते" भट्टिः। आर्षे कचित् प० "भूतो देवानामश्नोदुग्ररूपो ध्वंसेत्युच्चैः श्लिःस्नुतेन स्वरेण" भा०आ० ७८अ०। मालिन्यादिभावे च "कृशा विवर्णा मलिना पांशुध्वस्तशिरोरुहा" भा० व० ६४अ० "रविजेन बुधे ध्वस्ते" बृ०सं० १७अ०

ध्वसन् त्रि० अन्तर्भूतण्यर्थे ध्वन्स–कनिन्। ध्वंसकारके। "तेन हैतेन ध्वसा द्वैतवनईजे" शत०ब्रा० १३।५।४।९ "ध्वसा पापध्वंसनः" भा०

ध्वसन न० ध्वंसतेऽत्र धन्स वा० आधारे क्यु। ध्वंसनस्थाने "मायुं ध्वसनावधिश्रिताः" ऋ० १।१६४।२९

ध्वसन्ति पु० ध्वन्स–भिच् किच्च। ऋग्वेदप्रसिद्धे ऋषिभेदे "याभिर्ध्वसन्तिं पुरुषन्तिमारतम्" ऋ०१।११२।१६ "ध्वसन्तिमेतत्संज्ञं पुरुषन्तिमेतन्नामानं च ऋषिमारतम्" भा०

ध्वसिर त्रि० ध्वन्स–किरच्। नाशप्रतियोगिनि "सं भूम्या अन्ता ध्वसिरा अदृक्षत" ऋ०७।८३।३ "ध्वसिराः सैनिकैर्ध्वस्ताः" भा०।

ध्वस्त त्रि० ध्वन्स–कर्त्तरि क्त। १नाशप्रतियोगिनि अधः-२पतिते ३च्युते गलिते च अमरः। "येन ध्वस्तमनोभुवा" सा०द०। ध्वन्सधातौ उदा०।

ध्वस्ति स्त्री ध्वन्स–भावे क्तिन्। ध्वंसे नाशे। कर्माणि ध्वंसन्तेऽत्र आधारे क्तिन्। कर्मक्षयाधारे विद्याभेदे। "कर्मणां शुभदुष्टानां जायते फलसंचयः। ध्वंसोऽपक्वकषायत्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते" मार्कण्डेयपु०

ध्वस्मन् त्रि०अन्तर्भूतण्यर्थे ध्वन्स–बा०मनिन् किच्च। ध्वंसके "न ध्वस्मानस्तन्वी रेप आधुः" ऋ०४।६।६ "ध्वस्मानो ध्वंसकाः" भा० भावे मनिन् कित्। २ध्वंसे ध्वस्मन्वत्।

ध्वस्मन्वत् त्रि० ध्वस्मा ध्वंसोऽस्त्यस्य मतुप्। १ध्वंसवति "स त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु" ऋ०७।४।९। २उदके निघ०।

ध्वस्र त्रि० ध्वन्स–रक्। १नष्टे अन्तर्भूतण्यर्थे ध्वन्स–रक्। ध्वंसके "कस्य ध्वस्रा भवथः कस्य वा नराः" ऋ०१०।४०।३। "ध्वस्रा ध्वंसकौ भवथः" भा० स्त्रीत्वाने आच्। "ध्वस्रा अपिन्वन् युवतीर्ऋतज्ञाः" ऋ०४।१९।७ "ध्वस्राः कुलध्वंसिका युवतीः" भा०। ३राजभेदे पु० "ध्वस्रयोः पुरुषन्त्यो वा सहस्राणि" ऋ० ९।५८।३ "ध्वस्रः कश्चिद्राजा पुरुषन्तिश्च कश्चित्, तयोः। अत्रेतरेतरयोगविवक्षया द्विवचनम्" भा०।

ध्वान पु०ध्वन–भावे घञ्। १शब्दे अमरः। "ध्वानेन वोपांशु वा पत्नीः संयाजयन्ति" आपस्तम्बसू०। पत्नीसंयाजप्रकारश्च कात्या० श्रौ० ३।७।१ कण्डिकादौ दृश्यः।

ध्वानायन पुंस्त्री ध्वनस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। ध्वनर्षिगोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप्।

ध्वान्त न० ध्वन–क्त। क्षुब्धस्वान्तेत्यादिना पा०अन्धकारे नि०। १तमसि अमरः। अन्यत्र ध्वनित इत्येव शब्दयुक्ते। ध्वान्तमस्त्यस्य अच्। २तमःप्रधाने नरकभेदे च शब्दार्थचि० ३मरुद्भेदे मुनिशब्दे यजु०वाक्यं दृश्यम् "ध्वान्तारिं सर्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्" सूर्यनतिः।

ध्वान्तवित्त पु० ध्वान्ते वित्तः प्रथितः। खद्योते शब्दरत्ना०

ध्वान्तशात्रव पु०ध्वान्तस्यान्धकारस्य शात्रवः। १सूर्ये शब्दार्थ० २अग्नौ ३चन्द्रे च शब्दार्थचि०। तद्रूपवर्णे ४श्वेतवर्णे पु० शब्दच०। ध्वान्ताराातिप्रभृतयोऽपि सूर्यादौ। "ध्वान्तारिं सर्वपापघ्नम्" सूर्यनतिः। [हारा०।

ध्वान्तोन्मेष पु० ध्वान्ते उन्मिषति उद्–मिष अच्। खद्योते

ध्वृ कौटिल्ये भ्वा०पर०सक०अनिट्। ध्वरति अध्वार्षीत् दध्वार दध्वर्थ। "ध्वृषीष्ठा युधि मायाभिः" भट्टिः "कुटिलीकरणे सक० "भ्रातृव्यमेवैतया ध्वरति" तैत्ति०सं०२।५।८।६

ध्वृण शब्दे धृणवत् सर्वम्।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य सङ्कलिते वाचस्पत्ये धकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

न

नकारः व्यञ्जनवर्णभेदः तवर्गीयपञ्चमवर्णः अस्योच्चारण-स्थानं दन्तमूलं नासिका च। "दन्त्याल्लृतुलसाः स्मृताः" "अमोऽनुनासिका नह्रौ" इति च शिक्षोक्तेः। तस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वाग्रेण दन्तमूलस्य सम्यक्स्पर्शः। अत एव व्यञ्जनानां स्पर्शवर्णत्वव्यवहारः। वाह्यप्रयत्नाश्च संवार नादघोषा अल्पप्राणश्च "खयां यमाः खयः+क+पौ विसर्गः स्वर एव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते। कण्ठम्, अन्ये तु घोषाः स्युः संवारा नादभागिनः। अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः" शिक्षा अस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधनातन्त्रे उक्ता यथा "नो गर्जिनी क्षमा सौरिर्वारुणी विश्वपावनी। मेषश्च सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोऽञ्जनः। ऊर्द्ध्वगामी द्विरण्डश्च वामपादाङ्गुलेर्नखः। वैनतेयः स्तुतिर्वल्लभवाऽनवौ निरागमः। वामनो ज्वालिनी दीर्घौ निरीहः सुगतिर्वियत्। शब्दात्मा दीर्घघोणा च हस्तिनापुरमेचकौ। गिरिनायकनीलौ च शिवोऽनादिर्महामतिः"। अस्य ध्यानं यथा "ध्यानमस्य नकारस्य वक्ष्यते शृणु भाविनि!। दलिताञ्जनवर्णाभां ललज्जिह्वां सुलोचनाम्। चतुर्भुजां कोटराक्षीं चारुचन्दनचर्चिताम्। कृष्णाम्बरपरीधानामीषद्धास्यमुखीं सदा। एवं ध्यात्वा नकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" तत्स्वरूपं यथा "नकारं शृणु चार्वङ्गि! कोटिविद्युल्लताकृतिम्। पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली। पञ्चप्राणात्मकं वर्णं हृदि भावय पार्वति!" कामधेनुतन्त्रम्। मातृकावर्णन्यासे अस्य वामपादाङ्गुलिनखे न्यास्यता। काव्यादौ प्रथमप्रयोगे फलं यथा "दोधः सौख्यं सुदं नः" वृ०र० टीकोक्तम्।

धातुपाठे ये णादितया पठितास्ते प्रयोगकाले नादिपूर्वका भवन्ति, सति निमित्ते पुनर्णत्वमापद्यन्ते। ये च नादितया पठितास्ते न णत्वमापद्यन्ते इति विवेकः।

न अव्य० नह—बन्धने नश नाशे—वा ड। १निषेधे २उपमायां च मेदि० ३नञर्थे च। अस्य समासे नलोपः नुडागमश्च न भवति। "संग्रामे नातिकोविदम्" भा० वि०४अ०। नञा समासे तु अनतिकोविदमिति स्यात्। एकयोना विंशतिरित्यादिवाक्ये एकान्नविंशतिः एकान्नविंशतिरित्यादि। नासत्यौ नाकइत्यादौ च नञ्शब्दसमासेऽपि प्रकृतिवद्भावविधानात् न नलोपादि। नैकधानाराचनान्तरीयकादयस्तु नशब्देन "सह सुपेति" पा० समासात् सिद्धा सि०कौ०। गणरत्ने अयं चादिषु पठितः। "किञ्चित् प्रत्युत यस्य कञ्चन न कं सत्ता समस्ताकसः" इति तट्टीकायां "नेति निषेधोपमानयोरित्युक्त्वा उदाहृतम् "नैकः सुप्तेषु जागृयात्"। "तिष्ठ देवो न सविता" इति न सविता सवितेवेत्यर्थः" इति। ४नकारस्वरूपवर्णे पु०। "दोधः सौख्यं सुदं" न इति वृ०र०टीका "नोगर्जिनी क्षमा" इत्यादिवर्णाभिधानम्। नञर्थश्च नञ्शब्दे वक्ष्यते। भावे बा० ड। ५बन्धे पु०। नम—कर्त्तरि कर्मणि वा ड। ६सुगते ७हिरण्ये च पु० दन्तुरे त्रि० मेदि०। ८रत्ने पु०। एकाक्षरकोषः।

नंशुक त्रि० "पचिनश्योर्णुकन् कनुमौ च" उणा० णुकन् नुमागमश्च। अणौ उज्ज्वलद०। यावत्पर्यन्तं गत्वाभावो विनश्यति तावत्परिमाणे।

नंष्टृ त्रि०नश—तृच् नुम् च। नाशप्रतियोगिनि पक्षे नष्टृ तत्वार्थे स्त्रियां ङीप्।

नःक्षुद्र त्रि० नसा क्षुद्रः। क्षुद्रनासिके हेम०।

नक् अव्य० नश—क्विप् बा० कुत्वम्। रात्रौ "अपरस्त्रस्नुपसो नगजिह्वीते" ऋ०७।७१।१। स्वरादिगणे ज्योक् योक् नक् कमिति क्वचित् पाठो दृश्यते। सि०कौ० गणरत्ने च योक् नक् च न दृश्यते।

नकिञ्चन त्रि० नास्ति किञ्चन यस्य नञर्थस्य नशब्दस्य "सह सुपेति" पा० समासः। अकिञ्चने दरिद्रे "सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा नकिञ्चनाः" भा०उ०१२२अ०। नञा मयू० समासे नञो नलोपे अकिञ्चन इत्येव। "स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति" रघुः। "अकिञ्चने किञ्चन नायिकाङ्के किमारकूटाभरणेन न श्रियः" नैष०।

नकिम् अव्य० न किम् च चादिपाठात् अव्ययत्वं नशब्देन समासः। वर्जनार्थे मनोरमा। एवं प्रौ०मो० नकिम् न किर् नकीम् एतेऽपि वर्जने मनोरमा

नकुच पु० न कुचति कुच—सङ्कोचे नशब्देन समासः। (मान्दार) डहुवृक्षे अमरः। [शब्दमा०।

नकुट न० न कुटति कुट—क नशब्देन समासः। नासिकायां

नकुल पुंस्त्री नास्ति कुलमस्य "नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यनमुचिनकुलनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या" पा० नञो न नलोपादि। (वेजी) ख्याते १जन्तुभेदे स्त्रियां

ङीष् । “नकुलः पिच्छिलो वातनाशी श्लेष्मकपित्तलत्” राजनि० तन्मांसगुण उक्तः । २पाण्डोः क्षेत्रे माद्र्यामश्विनीकुमाराभ्यां जाते पुत्रभेदे “ततो माद्री विचार्यैवं जगाम मनसाऽश्विनौ । तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुर्यमौ । नकुलं सहदेवञ्च रूपेणा प्रतिमौ भुवि” “पूर्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम् । माद्रीपुत्रावकथयंस्ते विप्राः प्रीतमानसाः” भा० आ० १२४अ०। ३पुत्रे पु०शब्दमाला । ४शिवे च “युधिष्ठिरस्य या कन्या नकुलेन विवाहिता” विदग्धमु०। ५कुलरहित-मात्रे त्रि० गौरा० ङीष् नकुली ६कुक्कुट्यां ७जटामांस्यां स्त्री मेदि० । ८शङ्खिन्यां स्त्री ९कुङ्कुमे हेमच० जातौ ङीष् । १०नकुलजातिस्त्रियाञ्च ।

नकुलाढ्या स्त्री न कुलाढ्या । गन्धनाकुल्यां राजनि० ।

नकुलान्धता स्त्री नकुलस्येवान्धता । सुश्रुतोक्ते नेत्रविकाररूपरोगभेदे “यो ह्रस्वजात्यो नकुलान्धता च गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः” इत्युद्दिश्य “विद्योतते या तु नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् । चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत् स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः” इति लक्षिता नकुलान्ध्यमप्यत्र ।

नकुलीश पु० कालीपीठस्थे भैरवभेदे “नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुली मता” पीठमाला २हकारे वर्णाभिधानम् । “नकुलीशोऽग्निमारूढो वामनेत्रार्द्धचन्द्रयुक् ” तन्त्रसारे (ह्रीं) वीजोद्धारः । नकुलेश्वरादयोऽप्यत्र । [शिव०।

नकुलेष्टा स्त्री ६त०। १रास्नायां अमरः । २नकुलस्य प्रिये

नक्क नाशने चुरा०उभ०सक० सेट् । नक्कयति ते अननक्कत् त । णोपदेशत्वाभावात् प्रनक्कति इत्यादौ न णत्वम् ।

नक्त न० नज–क्त । रात्रौ “रुशद्दृशे ददृशे नक्तया चित्” ऋ०४।११।१ “नक्तया चिद्रु रात्रावपि” भा०सप्तमीस्थाने याच् । तत् अङ्गत्वेनास्त्यस्य अच् । २व्रतभेदे तद्व्रतकालादि कालमाधवीये निर्णीतं यथा

“अथ नक्तं निर्णीयते । तत्र वाराहपुराणे धान्यव्रते पठ्यते “मार्गशीर्षे सिते पक्षे प्रतिपद्या तिथिर्भवेत् । तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुं प्रपूजयेदिति” । अत्र नक्तशब्दो भोजनपरः कालपरत्वे प्रकुर्वीतेत्यस्यानन्वयात् । न हि कालः केनचित्कर्त्तुं शक्यते । तस्य भोजनस्य रात्राविति कालविधिः । अतो दिवाभोजनरहितत्वे सति रात्रिभोजनं व्रतस्य स्वरूपम् । अन्यथा स्वतःप्राप्तस्य रात्रिभोजनस्य विधानवैयर्थ्यात् । तस्य च नक्तभोजनस्य विष्णुपूजनमङ्गम् तत्सन्निधौ पठितत्वात् । तथा होमोऽपि तदङ्गम् “होमं च तत्र कुर्वीत” इत्यभिधानात् । एवं च सति प्रधानाविरोधेन पूजाहोमयोरङ्गयोर्दिवानुष्ठानमुक्तं भवति । प्रधानस्य च नक्तस्य कालद्वयं भविष्यत्पुराणे दर्शितम् “मुहूर्त्तोनं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः । नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये गणाधिप !” इति । अस्य च कालद्वयस्याधिकारिभेदेन व्यवस्थामाह देवलः “नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थस्य बुधैः स्मृतम् । यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते” इति । स्मृत्यन्तरेऽपि “नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः । यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तु सदिवाकरम् । सदिवाकरं तु तत्प्रोक्तमन्तिमे घटिकाद्वये । निशानक्तं तु विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदेति” रात्रिनक्तभोजने व्यासः “त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्भानावस्तं गते सति । नक्तं तु तत्र कर्त्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः” इति तदेवं नक्तव्रतकालौ व्यवस्थितौ । तत्र नक्तं प्रदोषव्यापिन्यां तिथौ कार्यम् तदाह वत्सः “प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा । एकादशीं विना सर्वा शुक्ले कृष्णे तथा स्मृता” इति । एकादश्यां तु यन्नक्तं तत्रोदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या तदुक्तं स्कान्दपुराणे “प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः । उदयस्था सदा पूज्या हरिनक्तव्रते तिथिः” इति । अत्राप्येकभक्तन्यायेन षोड़शविधभेदा उत्प्रेक्षणीयाः । मध्याह्नप्रदोषयोरेव भिन्नत्वात् । पूर्वेद्युरेव प्रदोषव्याप्तौ पूर्वतिथिर्ग्राह्या । परेद्युरेव प्रदोषव्याप्तौ परतिथिः । उभयत्र प्रदोषव्याप्तौ परतिथिरेव तदाह जावालिः “सदैव तिथ्योरुभयोः प्रदोषव्यापिनी तिथिः । तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सायतः” इति । उभयत्रापि दिवारात्रौ च सा तिथिर्विद्यते यत इत्यर्थः । उभयत्र प्रदोषव्याप्त्यभावेऽपि परैव तदाह जावालिः “अतथात्वे-परत्र स्यादस्तादर्वाक् यतो हि सेति” । प्रदोषे तदभावेऽप्यस्तमयादर्वाग्यतः सा विद्यते ततः सा ग्राह्येत्यर्थः । अस्य च दिवारात्रव्रतत्वेन प्रदोषव्याप्तिवत्सायङ्कालव्याप्तिरपि निर्णयहेतुर्भवतीत्यनेनाभिप्रायेणार्वागस्तमयादित्युक्तम् । दिवारात्रिव्रतत्वं च कूर्मपुराणेऽभिहितम् “प्रदोषव्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्त्ता यदा दिवा । तदा नक्तव्रतं कुर्यात् स्वाध्यायस्य निषेधवत्” इति । यद्यप्यत्र प्रदोषकालसायङ्कालौ द्वावेव प्रयोजकौ प्रतिभासेते

तथापि प्रदोषव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः। सायङ्कालव्याप्तिरनुकल्प इति जाबालिवचनादवगम्यते। तत्र ह्यतयात्व इति प्रदोषव्याप्त्यभावमनूद्य तादृश्यास्तिथेर्ग्राह्यत्वे कथं गस्तादुयत इति हेतूपन्यासात्। ईदृशे विषये गृहस्थोऽपि यतियद्दिवा नक्तमाचरेत् तदुक्तं स्कन्दपुराणे “प्रदोषव्यापिनी न स्याद्दिवा नक्तं विधीयते। आत्मनो द्विगुणच्छायामतिक्रामति भास्करे। तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम्। एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् सायाह्ने तु भुजिक्रियाम्। कुर्य्यान्नक्तव्रती नक्तफलं भवति निश्चितमिति”। यत्तु सप्तमीभानुवासरादौ सौरनक्तं विहितं तत्र पूर्वोक्तविपर्य्यासेन सायङ्कालव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः। प्रदोषव्याप्तिरनुकल्पः। एतदेवाभिप्रेत्य सुमन्तुः “त्रिमुहूर्त्तस्पृगेवाह्नि निशि वै तावती तिथिः। तस्यां सौरं भवेन्नक्तमहन्येव तु भोजनमिति” अत्र सायंव्याप्तेर्मुख्यकालत्वात् प्रथमतो निर्देशः। प्रदोषव्याप्तेरनुकल्पत्वात् पश्चान्निर्देशः। इतरनक्तेषु तु प्रदोषव्याप्तेरनुकल्पत्वादुदाहृतकूर्मपुराणवचने सैव प्रथमं निर्दिष्टा सायंकालव्याप्तिः पश्चान्निर्दिष्टेति विवेकः। तेष्वितरनक्तेषु प्रदोषव्यापितिथिग्रहणेऽपि भानुवासरसंक्रान्त्यादिना गृहस्थस्यापि यदा रात्रिभोजननिषेधः तदा दिवैव नक्तं कुर्य्यात् तथा च भविष्योत्तरपुराणे “ये त्वादित्यदिने मह्यान्नक्तं कुर्वन्ति मानवाः। दिनान्ते तेऽपि भुञ्जीरन् निषेधाद्रात्रिभोजने” इति। तस्मिंश्च दिवाभोजने उत्तमोऽन्तिमो मुहूर्त्तो, मध्यम उपान्त्यः, ततः प्राचीनो जघन्यः। एवं च सत्यन्तिमभागत्रिमुहूर्त्तवचनान्युपपद्यन्ते रात्रिभोजनेऽपि घटिकात्रयमुत्तमः कालः। घटिकाषट्कं मध्यमः कालः एतदेवाभिप्रेत्य वचनं स्मर्य्यते “प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकात्रयमिष्यत” इति। “त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्रवावस्तं गते सतीति”। निशीथपर्य्यन्तो जघन्यः कालः। “नक्तं प्रकुर्वीत रात्राविति” सामान्येनाभिधानात्। असौर नक्तेषु साम्येन वैषम्येण वा दिनद्वये प्रदोषैकदेशव्याप्तौ परेद्युरेव नक्तं कार्य्यम् सायंकालस्य गौणस्य तत्तिथिव्याप्तत्वात्। अत्राप्येकभक्तवदन्याङ्गं नक्तोपवास स्थानीयनक्तयोर्निर्णयो द्रष्टव्यः। यथोक्तलक्षणलक्षितयोरेकभक्तनक्तयोरेकस्मिन् दिने यदा प्रसक्तिस्तदा कथं कर्त्तव्यम्। न चैतादृशी प्रसक्तिरेव नास्तीति शङ्कनीयम्। भविष्योत्तरपुराणोक्ते रथसप्तमीव्रते कदाचित्तत्प्रसक्तेः। तथाहि तत्र तृतीयादिषु सप्तम्यन्तेषु पञ्चसु दिनेषु क्रमेणैकभक्तनक्तायाचितोपवासपारणानि विहितानि। तत्र यदा तृतीया यामत्रयपरिमिता तत ऊर्द्ध्वं चतुर्थी तदा मध्याह्नव्यापित्वात् तृतीयैकभक्तं तत्र प्राप्तं प्रदोषव्यापित्वाच्चतुर्थीनक्तमपि तत्रैव तथा सति परस्परविरोधो दुःपरिहरः। अत्रोच्यते। एकभक्तस्य प्राथम्यात् प्रबलत्वेन तस्मिन्मुख्यकल्प एवानुष्ठेयस्तद्विरोधिनि तु नक्तेऽनुकल्पः। स च द्विविधः दिनान्तरानुष्ठानात् कर्त्रन्तरानुष्ठानाच्च। यदा चतुर्थी परेद्युर्द्वा सायंकालं व्याप्नोति तदा तस्य गौणकालव्यापित्वादेक एव कर्त्ता दिनभेदेन व्रतद्वयमनुतिष्ठेत्। यदा चतुर्थी समा क्षीणा च। तदा गौणकालस्याप्रसम्भवेन पूर्वेद्युरेव भार्य्यापुत्रादिना कर्त्रन्तरेण तन्नक्तं करणीयम्।” “अहःसु तिथयः पुण्याः कर्म्मानुष्ठानतो दिवा। नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते” ति॰त॰ सामान्योक्तिः उक्तविषयपरिहारेण प्रवर्त्तनीया। अस्य प्रशंसा देवीपु॰ यथा

“उपवासात् परं भैक्ष्यं भिक्षापरमयाचितम्। अयाचितात् परं नक्तं तस्मान्नक्तेन वर्त्तयेत्। देवैस्तु भुक्तं पूर्वाह्णे मध्याह्ने ऋषिभिस्तथा। पराह्णे पितृभिर्भुक्तं सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः। सर्व्ववेलामतिक्रम्य नक्ते भुक्तमभोजनम्। यामाचारे महादेव! नक्तेनैवोद्धरेन्नरम्” विसुन्दपस्य २पुत्रभेदे “विभोरत्याञ्च पृथुषेणः तस्य नक्त आकूत्यां जज्ञे नक्ताद्दतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवरः” भाग॰ ५।१५। ४लज्जिते त्रि॰। [टीकायां भरतः

नक्तक पु॰ नक्त इव कायति कै—क। (नेकड़ा) कर्पटे अमर-

नक्तचारिन् पु॰ नक्ते रात्रौ चरति चर—णिनि ७त॰। १विड़ाले २पेचके त्रिका॰ रात्रिचारिमात्रे त्रि॰। नक्तचरादयोऽप्यत्र “जयेन्नक्तचरान् सर्वान् सपुरोहित धूर्गतः” भा॰आ॰ १०अ॰।

नक्तञ्चर पुंस्त्री नक्तं रात्रौ चरति चर—ट ७त॰। १राक्षसे हला॰ स्त्रियां ङीप्। २गुग्गुलौ जटा॰। ३चौरे ४पेचके शब्दार्थचि॰। ५रात्रिचरमात्रे त्रि॰

नक्तञ्चर्य्या स्त्री नक्तं चर्य्या चरणम्। रात्रौ चरणादौ “नक्तञ्चर्य्यां दिवास्वप्नमालस्यं पैशुनं मदम्। अतियोगमयोगञ्च श्रेयसोऽर्थी परित्यजेत्” भा॰आ॰२८९अ॰।

नक्तञ्चारिन् त्रि॰ नक्तं चरति चर—णिनि। रात्रिचारिमात्रे “दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तञ्चारिभ्यएव च” मनुः।

नक्तञ्जात त्रि॰ नक्तं रात्रौ जातः । १रात्रिजाते २ओषधिभेदे स्त्री “नक्तञ्जातया ओषधे! रामे कृष्णे असिक्ने च” अथ॰ १।२३।४ । नक्तप्रभवादयोऽप्यत्र

नक्तन् न॰ नज—बा॰ तनिन् । रात्रौ “वयो ये भूत्वी पतयन्ति नक्तभिः” ऋ॰७।१०४।१८ “नक्तभिः रात्रिभिः” भा॰

नक्तन्तन त्रि॰ नक्तम् रात्रौ भवः ट्युल् तुट् च । रात्रिभवे “इदं नक्तन्तनं दाम पौष्यमेतद्दिवातनम्” भट्टिः । स्त्रियां ङीप् ।

नक्तन्दिव न॰ नक्तं रात्रौ च दिवा दिने च सप्तम्यर्थवृत्त्योः द्वन्द्वः अचतुरेत्यादिना नि॰ अच् । रात्रौ दिने चेत्यर्थे । “विभज्य नक्तन्दिवमस्ततन्द्रिणा” किरा॰

नक्तभोजिन् त्रि॰ नक्तं रात्रौ भुङ्क्ते भुज–णिनि । व्रतार्थं दिवाऽभोजनेन रात्रिभोजिनि दिवाभोजनाभावविशिष्टरात्रिभोजनकर्त्तरि “हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् । अग्निकार्यमधः शय्यां नक्तभोजी षडाचरेत्” भविष्यपु॰ ।

नक्तम् अव्य॰नज—व्रीडे वा॰ तमु । रात्रौ अमरः । “तुषारमूर्त्तेरिव नक्तसंभवः” माघः । “महौषधीर्नक्तमिवात्मभासः” कुमा॰ ।

नक्तमाल पु॰ नक्तम् रात्रौ आ अलति अल–अच् । करञ्जवृक्षे अमरः । “नरुद्भिरानर्त्तितनक्तमाले” रघुः ।

नक्तमुखा स्त्री नक्तं नक्तव्रताङ्गं मुखमाद्यभागोऽस्याः । रात्रौ हला॰ यथा रात्रिप्रथमभागस्य नक्तव्रताङ्गं तथा नक्तशब्दे उक्तं दृश्यम् ।

नक्तव्रत न॰ “नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः । निशि व्रतं तु विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा” इत्युक्तलक्षणे दिवाभोजनाभावविशिष्टे रात्रौ प्रथमयामार्द्धे भोजनरूपे व्रते नक्तशब्दे दृश्यम् । [कलिकार्य्यां राजनि॰ ।

नक्ता स्त्री नज–व्रीडे. क्त वा॰ तस्य नः । (ईषलाङ्गली)

नक्तान्ध्य न॰नक्ते आन्ध्यम् । भावप्र॰उक्ते रात्रौ दृष्टिराहित्यापादके नेत्ररोगभेदे “स एव श्लेष्मा दृष्टौ पटलत्रयकृतो नक्तान्ध्यं करोतीत्याह त्रिषु स्थितोयः पटलेषु दोषो नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य । दिवा स सूर्य्यप्रगृहीत दृष्टिः पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात्” । दोषोऽत्र कफजः कफस्योपक्रान्तत्वात् । नक्तान्ध्यस्य श्लेष्मविदग्धदृष्ट्यन्तर्भावात् न पृथग् गणना । “ऐन्द्रं हन्यादर्म नक्तान्ध्यकाचाञ्चीलीरोगं तैमिरं चाञ्जनेन” सुश्रुतः । तद्युज्यमानवे नक्तान्ध इत्येवं “प्रागल्भ्यं नातिशीतोष्णां नक्तान्ध्यानां प्रशस्यते” सुश्रुतः । नेत्ररोगशब्दे दृश्यम् ।

नक्र पुंस्त्री न क्रामति दूरस्थलम् क्रम–ड नभ्राडित्यादिना नञःप्रकृतिभावः । १कुम्भीरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । (कपकाट) २द्वारशाखापदारुणि ३नासिकायाञ्च न॰ मेदि॰ । “हृदा प्रसन्ना इव गूढनक्राः” “आनायिभिस्तामपकृष्टनक्राम्” रघुः । “अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्राः मत्स्याश्च कच्छपाः” मनुः नासिकायां स्त्री शब्दमाला । ४जलजन्तुभेदे मकरादौ च “तथा चेन्नाचरेयं नयेत नक्रकेतनः चपेटैकेनाकीर्त्तनीयां दशां जनस्यैनम्” काद॰ । “नक्रकेतनः मकरध्वजः” इत्यर्थः ।

नक्रराज पु॰ ६त॰ टच् समा॰ । जलजन्तुप्रधाने (हाङ्गर) ख्याते जलजन्तुभेदे हारा॰ ।

नक्रहारक पु॰ नक्रमपि हरति हृ–ण्वुल् ६त॰ । (हाङ्गर) ख्याते जलजन्तुभेदे हारा॰ ।

नक्ष गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् निघण्टुः । नक्षति अनक्षीत् ननक्ष । “नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठा” ऋ॰ ६।२२। “नि त्वा नक्ष्य! विश्पते! द्युमन्तम्” ७।१५।७ “हे नक्ष्य उपगम्य नक्षतिर्गतिकर्मा” भा॰

नक्षत्र न॰नक्ष–अत्रन् न क्षीयते क्षरते वा–बा॰ नि॰नभ्राडित्यादि॰निपा॰ नञः प्रकृतिभावः । अश्विन्यादिषु सप्तविंशतितारासु नक्षत्राभिमानिदेवतासु अश्विन्यादयः दक्षसुताः चन्द्रकलत्राणि च तत्कथा कालिकापु॰२०अ॰ कालिकापु॰ शब्दे २०१४ पृ॰ दृश्यम् । ताश्च “अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका रोहिणी तथा । मृगशीर्षं तथैवार्द्रा तथा चैव पुनर्वसुः । पुष्याऽश्लेषामघा पूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुनी । हस्ताचित्रास्वातयश्च विशाखा अनुराधिका । ज्येष्ठा मूला तथा पूर्वोत्तराषाढ़े ततःपरम् । श्रवणा च धनिष्ठा च तथा शतभिषाह्वया । पूर्वोत्तरे भाद्रपदे रेवती च असंज्ञकाः” ज्यो॰ उक्तानि अधिकृत्यशब्दे पृ॰ दृश्यम् । २मुक्तामयहारभेदे स च नक्षत्रसंख्यया सप्तविंशत्यारचितः । “नक्षत्रमालाभरणमिव मदनद्विपस्य” काद॰ । नक्षत्रं च२१६००कलात्मकस्य राशिचक्रस्य अष्टशतकलात्मकम् “भभोगोऽष्टशती लिप्ता” सू॰सि॰ उक्तेः युक्तञ्चैतत् २१६०० कलात्मकस्य तस्य २७ विंशत्या भागे ८०० शतान्येन कला लभ्यन्ते । तेषां योगताराध्रुवपादिकमश्लेषाशब्दे ४९७पृ॰ उक्तम् विक्षेपादयश्च खगोलशब्दे २४२४।२५ पृ॰ उक्ताः । तेषां प्रयोगे लिङ्गभेदश्च यथा “हस्तास्वातिश्रवणा

अक्लीबे मृगशिरा न पुंसि स्यात्। पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलन्त्वस्त्रियां शेषाः स्त्रियां बोध्याः” इदं प्रायिकम्।

नक्षत्रकान्तिविस्तार पु० नक्षत्रकान्तीनां विस्तारो यत्र। धवलयावनाले राजनि०।

नक्षत्रगण पु० नक्षत्रघटितो गणः समुदायभेदः। वृ०सं उक्ते नक्षत्रविशेषाणां समूहात्मके गणभेदे। तत्र गणभेदस्य संज्ञाभेदाःकार्यविशेषोपयोगित्वं च वृ०सं०९८अ०उक्तं यथा “त्रीण्युत्तराणि तेषां रोहिण्यश्च ध्रुवाणि१ तैः कुर्यात्। अभिषेकशान्तितरुनगरधर्मबीजध्रुवारम्भान्। मूलशिवशक्रभुजगाधिपानि तीक्ष्णानि२ तेषु सिध्यन्ति। अभिघातमन्त्रवेतालबन्धवधभेदसम्बन्धाः। उग्राणि३ पूर्वभरणीपित्र्याण्युत्सादनाशशाठ्येषु। योज्यानि बन्धविषदहनशस्त्रघातादिषु च सिध्यै। लघु४ हस्ताश्विनपुष्याः पण्यरतिज्ञानभूषणकलासु। शिल्पौषधयानादिषु सिद्धिकराणि प्रदिष्टानि। मृदुवर्ग५स्त्वनुराधाचित्रापौष्णैन्दवानि मित्रार्थे। सुरतविधिवस्त्रभूषणमङ्गलगीतेषु च हितानि। हौतभुजं सविशाखं मृदुतीक्ष्णं६ तद्विमिश्रफलकारि”। ६त०। २ताराशब्दे च।

नक्षत्रचक्र न०नक्षत्राणां चक्रं यत्र। १राशिचक्रे २तन्त्रोक्ते दीक्षोपयोगिचक्रभेदे चक्रशब्दे २८०८पृ० दृश्यम्।

नक्षत्रजात न० नक्षत्रे तद्विशेषे जातं जन्म। वृ०सं० उक्ते नक्षत्रविशेषे जन्मनि। तत्सूचितफलं तत्रोक्तं यथा “प्रियभूषणः सुरूपः सुभगो दक्षोऽश्विनीषु मतिमांश्च। कृतनिश्चयसत्यारुग् दक्षः सुखितश्च भरणीषु। बहुभुक् परदाररतस्तेजस्वी कृत्तिकासु विख्यातः। रोहिण्यां सत्यशुचिः प्रियंवदः स्थिरसुरूपश्च। चपलश्चतुरो भीरुः पटुरुत्साही धनी मृगे भोगी। शठगर्वितचण्डकृतघ्नहिंस्रपापश्च रौद्रर्क्षे६। दान्तः सुखी सुशीलो दुर्मेधा रोगभाक् पिपासुश्च। अल्पेन च सन्तुष्टः पुनर्वसौ जायते मनुजः। शान्तात्मा सुभगः पण्डितो धनी धर्मसंश्रितः पुष्ये। शठसर्वभक्षपापः कृतघ्नधूर्तश्च भौजङ्गे९। बहुभृत्यधनो भोगी सुरपितृभक्तो महोद्यमः पित्र्ये१०। प्रियवाग्दाता द्युतिमान् अटनो नृपसेवको भाग्ये११। सुभगो विद्याप्तधनो भोगी सुखभाग् द्वितीयफल्गुन्याम्। उत्साही धृष्टः पानपोऽघृणी तस्करो हस्ते। चित्राम्बरमाल्यधरः सुलोचनाङ्गश्च भवति चित्रायाम्। दान्तो वणिक् कृपालुः प्रियवाग् धर्माश्रितः स्वातौ। ईर्ष्युर्लुब्धो द्युतिमान् वचनपटुः कलहकृद्विशाखासु। आढ्यो विदेशवासी क्षुधालुरटनोऽनुराधासु। ज्येष्ठासु न बहुमित्रः सन्तुष्टो धर्मकृत् प्रचुरकोपः। मूले मानी धनवान् सुखी न हिंस्रः स्थिरो भोगी। इष्टानन्दकलत्रो वीरो दृढसौहृदश्च जलदेवे २०। वैश्वे २१ विनीतधार्मिको बहुमित्रकृतज्ञसुभगश्च। श्रीमाञ्छ्रवणे श्रुतवान् उदारदारो धनान्वितः ख्यातः। दाताढ्यश्शूरगीतप्रियो धनिष्ठासु धनलुब्धः। स्फुटवागव्यसनी रिपुहा साहसिकः शतभिषासु दुर्ग्राह्यः। भद्रपदासूद्विग्नः स्त्रीजितधनपटुर्दाता च। वक्ता सुखी प्रजावान् जितशत्रुर्धार्मिको द्वितीयासु२६। सम्पूर्णाङ्गः सुभगः शूरः शुचिरर्थवान् पौष्णे २७”।

नक्षत्रदर्श त्रि० नक्षत्रं पश्यति दृश–अण् उप०स०। १नक्षत्रवीक्षके। नक्षत्रं तत्फलं दर्शयति सूचयति दृश–णिच्–अण्। २गणके ज्योतिर्विदि ‘‘प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शम्” यजु० ३०।१०पुरुषमेधे प्रज्ञानोद्देशकमेध्यपशुकथने

नक्षत्रदान न० नक्षत्रभेदे दानम्। नक्षत्रभेदे द्रव्यभेदस्य दाने तच्च हेमा० दा० उक्तं यथा भारते “नारद उवाच कृत्तिकासु महाभाग! पायसेन ससर्पिषा। सन्तर्प्य ब्राह्मणान् साधून् लोकान् प्राप्नोत्यनुत्तमान्। रोहिण्यां पाण्डवश्रेष्ठ! माषैरन्नेन सर्पिषा। पयोनुपानाद्दातव्यमानृण्यार्थं द्विजातये। दोग्ध्रीं सवत्सान्तु नरो नक्षत्रे सोमदैवते ५। दत्त्वादित्यविमानस्थः स्वर्गं प्राप्नोत्यनुत्तमम्” सोमदैवतं नक्षत्रं, मृगशीर्षम्। “आर्द्रायां कृशरं दत्त्वा तैलमिश्रं समाहितः। नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान्। पूपं पुनर्वसौ दत्त्वा घृतपूर्णं सुयाचितम्। यशस्वी रूपसम्पन्नो बह्वन्ने जायते कुले। पुष्ये तु काञ्चनं दत्त्वा कृतं चाकृतमेव च। अनालोकेषु लोकेषु सोमवत् स विराजते”। कृतं घटितम् अकृतमघटितम्। ‘‘अश्लेषासु तथा रौप्यं वृषभं यः प्रयच्छति। स सर्वभयनिर्मुक्तः शास्त्रवानभिजायते। मघासु तिलपूर्णानि वर्द्धमानानि मानवः। प्रदाय पशुमांश्चैव पुत्रवांश्च प्रजायते। फाल्गुनीपूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः। भक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा सौभाग्यमृच्छति। घृतक्षीरसमायुक्तं विधिवत् षष्टिकौदनम्। उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते। यद्दा प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः। सदा फलमनन्तञ्च भवतीह विनिश्चयः”। फाल्गुनीपूर्वसमये, पूर्वफल्गुनीसमय इत्यर्थः। फाणितं गुडविकारः उत्तरा-

विषये उत्तरफाल्गुनीसमय इत्यर्थः। "हस्ते हस्तिरथं दत्त्वा चतुर्युक्तमुपोषितः। नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान्"। चतुर्युक्तं, चतुर्भिर्हस्तिभिर्युक्तम्। "चित्रायां वृषभं दत्त्वा पुण्याङ्गाङ्गां च भारत!। चरत्यप्सरसां लोके रमते नन्दने वने"। पुण्याङ्गाङ्गामिति शुभलक्षणलक्षितशरीरां धेनुमित्यर्थः। "स्वातीष्वथ धनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः। प्राप्नोति लोकान् स शुभानिह चैव महद्यशः। विशाखायामनड्वाहं धेनुं दत्त्वाथ दुग्धदाम्। सप्रासङ्गञ्च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतम्"। प्रासङ्गो युगान्तरकाष्ठम्। "पितॄन् देवांश्च प्रीणाति प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते। न च दुर्गाण्यवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति। दत्त्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां स विन्दति। नारकीयांश्च स क्लेशान्नाप्नोतीति विनिश्चयः। अनुराधासु प्रावारवस्त्रोत्तरमुपोषितः। दत्त्वा युगशतं चापि नरः स्वर्गे महीयते"। प्रावारः प्रवारपटः, वस्त्रोत्तरं परिधानवस्त्रादिकम्। "कालशाकन्तु विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्यः समूलकम्। ज्येष्ठायां वृत्त्युत्साद्य गतिमिष्टाञ्च गच्छति। मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः। स्वपितॄन् प्रीणयेदेव गतिमिष्टाञ्च गच्छति। अथ पूर्वास्वाषाढासु दधिपात्राण्युपोषितः। कुलवृत्तोपसम्पन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे। प्रदाय जायते प्रेत्य कुले बहुगुणाकुले। पुत्रपौत्रैः परिवृतः पशुमान् धनवांस्तथा। उदमन्थं ससर्पिष्कं प्रभूतमधुफाणितम्। दत्त्वोत्तरास्वाषाढासु सर्वलोकानवाप्नुयात्"। उदमन्थः उदकमिश्राः सक्तवः। फाणितं दुग्धखण्डविकारः। "दुग्धन्त्वभिजितो योगे दत्त्वा मधुघृतप्लुतम्। धर्मनित्यो मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते"। अयमर्थः। उत्तराषाढानक्षत्रचतुर्थपादः श्रवणाद्यघटिकाचतुष्टयमभिजिद्योगः। "श्रवणे कम्बलं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेव च। श्वेतेन याति यानेन स्वर्गलोकानसंवृतान्। गोप्रयुक्तं धनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः। वस्त्ररश्मिधरं दत्त्वा प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते। गन्धं शतभिषायोगे दत्त्वा सागुरुचन्दनम्। प्राप्नोत्यप्सरसां लोकं प्रेत्य गन्धांश्च शाश्वतान्। पूर्वभाद्रपदायोगे राजमाषान् प्रदाय वै। सर्वभक्ष्यफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत्। औरभ्रमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति। पितॄन् प्रीणाति सकलान् प्रेत्यानन्त्यं समश्नुते"। उरभ्रो, मेषस्तस्य मांसमौरभ्रम्। "कांस्योपदोहनीं धेनुं रेवत्यां यः प्रयच्छति। स प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति। रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाश्विन्यां नरोत्तमः। हस्त्यश्वरथसम्पन्ने वर्चस्वी जायते कुले। भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिलधेनुं प्रदाय वै। गाः प्रभूताश्च प्राप्नोति नरः प्रेत्य यशस्तथा। भीष्म उवाच। इत्येष लक्षणोद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः। देवक्या नारदेनेह स्नुषाभ्यः साऽब्रवीदिदम्"। विष्णुधर्मोत्तरे "कृत्तिकासु सुवर्णस्य दानं बहुफलं स्मृतम्। रक्तवस्त्रस्य रोहिण्यां सौम्ये५ भे लवणस्य च। कृशरस्य तथार्द्रायामादित्ये७ रजतस्य च। घृतस्य तु तथा पुष्ये गन्धानामथ सार्पभे ९। तिलानाञ्च तथा पैत्ये१० प्रियगोर्भगदैवते११। आर्यम्णे १२ चाज्यपूपानां सावित्रे१३ पायसस्य तु। चित्रायां चित्रवस्त्राणां सक्तूनां वायुदैवते १५। ऐन्द्राग्न्ये१६ चैव लोहानां मैत्रे१७माल्यफलस्य च। छत्रस्य च तथा शाक्रे१८ मूले मूलफलस्य च। हेम्नश्च मधुयुक्तस्य दानमाप्ये२० महाफलम्। विश्वेश्वरे२२ ऽन्नपानस्य श्रवणे वसनस्य च। धान्यस्य वासवे२३ विशां वारुणे२४ चौषधस्य च। आजे२५ पुराणबीजानां सस्यानां तदनन्तरे २६। गोरसानां तथा पौष्णे२७ स्नानानामथवाश्विने। तिलानाञ्च सदा दानं भरणीषु महाफलम्"।

नक्षत्रनाथ पु० ६त०। १चन्द्रे "नक्षत्रनाथः समुपाजगाम" हरिवं० २१७ अ० "नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे" रघुः। तस्य नक्षत्राधिष्ठातृदेवताश्विन्यादि नाथत्वात् तथात्वम्।

नक्षत्रनेमि पु० नक्षत्रस्य तच्चक्रस्य नेमिरिव। १ध्रुवतारके २चन्द्रे ३रेवत्यां च हेमच०। ४विष्णौ "नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः" विष्णुस०। "शिशुमारस्य ज्योतिश्चक्रस्य नेमिवत् प्रवर्त्तको हृदयस्थिता" विष्णुरिति कथितो नक्षत्रनेमिः शिशुमारवर्णने "विष्णुर्हृदयमिति स्मृतेः" भा०

नक्षत्रपति पु० नक्षत्रं पाति पा—डति। चन्द्रे शब्दार्थचि०। नक्षत्रपत्यादयोऽप्यत्र।

नक्षत्रपथ पु० नक्षत्रोपलक्षितः पन्थाः अच् समा०। नक्षत्रचक्रस्य भ्रमणमार्गे। नक्षत्रमार्गादयोऽप्यत्र "अतीतनक्षत्रपथानि यत्र" माघः। खगोलशब्दे दृश्यम्।

नक्षत्रपदयोग पु० "मेषगे भास्करे षष्ठे शीतगौ खोक्षगे यमे। नक्षत्रपदयोगोऽयं शत्रुमेघानिलोयथा" ज्यो०उक्ते राज्ञां युद्धयात्राङ्गयोगभेदे।

नक्षत्रपुरुष पु० नक्षत्रैरेवाङ्गविशेषैः पुरुष इव। नक्षत्रविशेषैरङ्गविशेषात्मकैः तन्नामव्रताङ्गे पुरुषे अस्य व्रताङ्गता व्रतनिमित्तकालस्य ह०सं०१०५अ० उक्तो यथा

"पादौ मूलं, जङ्घे च रोहिणी तथाश्विन्यः। जङ्घाषाढाद्वयमथ गुह्यं फाल्गुनीयुग्मम्। कटिरपि च कृत्तिकाः,पार्श्वयोश्च यमला भवन्ति भाद्रपदाः। कुक्षिस्था रेवत्यो, विद्ध्युरो ऽनुराधा च। पृष्ठं विद्धि धनिष्ठा, भुजौ विशाखा, स्मृतौ करौ हस्तः। अङ्गुल्यश्च पुनर्वसु,-रस्त्रेषासंज्ञिताश्च नखाः। ग्रीवा ज्येष्ठा, श्रवणौ श्रवणः, पुष्यो मुखं, द्विजाः(दन्ताः)स्वातिः। हसितं शतभिषगथ नासिका मघा, मृगशिरा नेत्रे। चित्रा ललाटसंस्था, शिरो भरण्यः, शिरोरुहाश्चार्द्रा। नक्षत्रपुरुषको ऽयं कर्त्तव्यो रूपमिच्छद्भिः। चैत्रस्य बहुलपक्षे ह्यष्टम्यां मूलसंयुते चन्द्रे। उपवासः कर्त्तव्यो विष्णुं सम्पूज्य धिष्ण्यं च। दद्यादृते समाप्ते घृतपूर्णं भाजनं सुवर्णयुतम्। विप्राय कालविदुषे सरत्नवस्त्रं स्वशक्त्या वा"। वामनपु० ७७अ० विस्तारो दृश्यः।

नक्षत्रभोग पु० राशिचक्रस्थनक्षत्राणामेकैकदिने भोगः। २१६०० कलात्मकस्य सप्तविंशत्या समं विभक्तस्य ८००शतकलारूपे भोगे "भभोगोऽष्टशती लिप्ताः" सू०सि०।

नक्षत्रमान न० सू० सि० उक्ते दिनादिमानभेदे अहनृशब्दे ५७६पृ० नाक्षत्रमानशब्दे च दृश्यम्।

नक्षत्रमाला स्त्री नक्षत्रसंख्यिका माला। १सप्तविंशतिमौक्तिकादिरचितमालायाम् अमरः। ६त०। २नक्षत्रश्रेणौ च "यावन्नक्षत्रमाला विचरति गगने भूषयन्तीव भासा" छ०सं०१०५अ०। ३हस्तिनां मालाभेदे च "निशार्द्धसमयेनेव परिस्फुरत्सार्द्धचन्द्रनक्षत्रमालेन" काद० (गन्धहस्तिना)

नक्षत्रयाजक पु० नक्षत्रनिमित्तं हव्यर्थं याजयति यज-णिच्-ण्वुल्। नक्षत्रनिमित्तदोषोद्भावनेन शान्तिकारके अपकृष्टब्राह्मणे "आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः। एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः" भा०शा० ७६अ० तस्य निन्दोक्ता

नक्षत्रयोग पु०नक्षत्रभेदे योगः क्रूरग्रहादिभिर्योगः। नक्षत्रव्यूहशब्दे वक्ष्यमाणे नक्षत्रेषु क्रूरादिग्रहयोगे "सांवत्सरा ज्योतिषि चाभियुक्ताः नक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः" भा०उ०४७ अ०

नक्षत्रयोगिनी स्त्री नक्षत्रैरभिमानितया युज्यते युज-घिनुण्। दाक्षायणीषु अश्विन्यादिषु "तस्मै नक्षत्रयोगिन्यः सप्तविंशतिरुत्तमाः। रोहिणीप्रमुखाः कन्या दक्षः प्राचेतसो ददौ" हरिवं० २२६अ०। रोहिण्याश्चन्द्रस्यातिप्रियत्वात् तन्मुखत्वमुक्तमिति बोध्यम्।

नक्षत्रयोनि स्त्री ६त०। विवाहादौ योनिकूटे उपयमशब्दे १२५०पृ०दृश्यम्। [व्यक्षे ज्योतिर्गणा इव" भा०शा०२९अ०

नक्षत्रराज पु० ६त० टच् समा०। चन्द्रे "नक्षत्रराजे

नक्षत्रलोक पु० ६त०। नक्षत्राधिष्ठितलोकभेदे "कस्मिन्नु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्च नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्च देवलोकेषु" शत०ब्रा० १४।६।६।१। तल्लोकस्थानादिकं च काशीख०अ०उक्तं यथा "दक्षः प्रजाविनिर्माणे दक्षो जातः प्रजापतिः। षष्टिर्दुहितरस्तस्य रूपलावण्यभूषणाः। सर्वा लावण्यवाहिन्यो रोहिणीप्रमुखाः सुताः। ताभिस्तप्त्वा तपस्तीव्रं प्राप्य वैश्वेश्वरीं पुरीम्। आराधितो महादेवः सोमः(उमया सहितः)सोमविभूषणः। भवतोऽपि महादेव! भव! तापहरो हि यः। रूपेण भवता तुल्यः स नोभर्त्ता भवत्विति। लिङ्गं संस्थाप्य सुमहन्नक्षत्रेश्वरसंज्ञितम्। वरणायास्तटे रम्ये सङ्गमेश्वरसन्निधौ। दिव्यं वर्षसहस्रन्तु पुरुषायितसंज्ञितम्। तपस्तप्तं महत्ताभिः पुरुषैरपि दुष्करम्। ततस्तुष्टो हि विश्वेशोऽभ्यतरद्धरसत्तमम्। सर्वासामेकचित्तानामेकार्यस्थिरचेतसाम्। श्रीविश्वेश्वर उवाच। न ख्यातं हि तपोऽस्त्युग्रमेतदन्याभिरीदृशम्। पुराऽवलाभिस्तस्माद्धोनाम नक्षत्रमत्र वै। पुरुषायितसंज्ञेन तप्तं यत्तपसाऽधुना। भवतीभिस्ततः पुंस्त्वमिच्छया वो भविष्यति। ज्योतिश्चक्रे समस्तेऽस्मिन्नग्रगण्या भविष्यथ। मेषादीनाञ्च राशीनां योनयो यूयमुत्तमाः। ओषधीनां सुधायाश्च ब्राह्मणानाञ्च यः पतिः। पतिमन्वो भवत्योऽपि तेन पत्या शुभाननाः!। भवतीनामिदं लिङ्गं नक्षत्रेश्वरसंज्ञितम्। पूजयित्वा नरो गन्ता नक्षत्रलोकमुत्तमम्। उपरिष्टान्मृगाङ्कस्य लोको वस्तु भविष्यति। सर्वासां तारकाणाञ्च मध्ये मान्या भविष्यथ। नक्षत्रपूजका ये च नक्षत्रव्रतचारिणः। ते वो लोके वसिष्यन्ति नक्षत्रसदृशप्रभाः। नक्षत्रग्रहराशीनां बाधा तेषां कदाचन। न भविष्यति ये काश्यां नक्षत्रेश्वरवीक्षकाः"।

नक्षत्रविद्या स्त्री नक्षत्राणां तत्रस्थितग्रहादीनां चारज्ञानाय विद्या। ज्योतिषविद्यायाम् "न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया। नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित्" मनुः। "विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति" इत्युपक्रमे "ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याम्" छा०उ०।

नक्षत्रवीथि स्त्री नक्षत्रैस्तद्भेदैः कृता वीथिः शा०त०। गगनस्थाने नक्षत्रविशेषकृतायां वीथौ तद्भेदादिकं वृ०सं० ९अ० उक्तं यथा
"नागगजैरावतवृषभगोजरद्गवमृगाजदहनाख्याः। अश्विन्याद्याः कैश्चित् त्रिभाः क्रमाद्वीथयः कथिताः। नागा तु पवनयाम्याग्नेयानि, पैतामहात्त्रिभास्त्रिस्रः। गोवीथ्यामश्विन्यः पौष्णं द्वे चापि भाद्रपदे। जारद्गव्यां श्रवणात् त्रिभं मृगाख्या त्रिभं च मैत्राद्यम्। हस्तविशाखात्वाष्ट्राण्यजेत्यषाढाद्वयं दहना। तिस्रस्तिस्रस्तासां क्रमादुदङ्मध्ययाम्यमार्गस्थाः। तासामप्युत्तरमध्यदक्षिणस्थितैकैका। वीथीमार्गानपरे कथयन्ति यथा स्थिता भमार्गस्य। नक्षत्राणां तारा याम्योत्तरमध्यमास्तद्वत्। उत्तरमार्गो याम्यादि२निगदितो मध्यमस्तु भाग्याद्यः१०। दक्षिणमार्गोऽषाढादिः कैश्चिदेवं कृता मार्गाः। ज्योतिषमागमशास्त्रं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम्। स्वयमेव विकल्पयितुं किन्तु बहूनां मतं वक्ष्ये। उत्तरवीथिषु शुक्रः सुभिक्षशिवकृन्नतोऽस्तमुदयं वा। मध्यासु मध्यफलदः कष्टफलो दक्षिणस्थासु। अत्युत्तमोत्तमोनं समम्यध्यन्यूनमधमकष्टफलम्। कष्टतमं सौम्याद्यासु वीथिषु यथाक्रमं ब्रूयात्"।

नक्षत्रव्यूह पु० वृ०सं०१५ उक्ते नक्षत्रविशेषस्य क्रूरादिभेदेन पुरुषविशेषाणां द्रव्यभेदानां च शुभाशुभसूचके नक्षत्रसमूहे यथा "आग्नेये१सितकुसुमाहितान्निमन्त्रज्ञसूत्रभाष्यज्ञाः। आकरिकनापितद्विजघटकारपुरोहिताब्दज्ञाः। रोहिण्यां सुव्रतपण्यभूपधनियोगयुक्तशाकटिकाः। गोवृषजलचरकर्षकशिलोच्चयैश्वर्यसम्पन्नाः। मृगशिरसि सुरभिवस्त्राऽब्जकुसुमफलरत्नवनचरविहङ्गाः। मृगसोमपीथिगान्धर्वकामुका लेखहाराश्च। रौद्रे६ बधवन्धनानृतपरदारस्तेयशाठ्यभेदरताः। तुषधान्यतीक्ष्णमन्त्राभिचारवेतालकर्मज्ञाः। आदित्ये७सत्यौदार्यशौचकुलरूपधीयशोऽर्थयुताः। उत्तमधान्या वणिजः सेवाभिरताः सशिल्पिजनाः। पुष्ये यवगोधूमाः शालीक्षुवनानि मन्त्रिणो भूपाः। सलिलोपजीविनः साधवश्च यज्ञेष्टिसक्ताश्च। अहिदेवे९ कृत्रिमकन्दमूलफलकीटपन्नगविषाणि। परधनहरणाभिरतास्तुषधान्यं सर्वभिषजश्च। पित्र्ये१०धनधान्याढ्यं कोष्ठागाराणि पर्वताश्रयिणः। पितृभक्तवणिक्शूराः क्रव्यादाः स्त्रीद्विषो मनुजाः। प्राक्फल्गुनीषु नटयुवतिसुभगगान्धर्वशिल्पिपण्यानि। कर्पासलवणमाक्षिकतैलानि कुमारकाश्चापि। आर्यम्णे१२ मार्दवशौचविनयपाषण्डिदानशास्त्ररताः। शोभनधान्यमहाधनधर्मानुरताः समनुजेन्द्राः। हस्ते तस्करकुञ्जररथिकमहामात्रशिल्पिपण्यानि। तुषधान्यं श्रुतयुक्ता वणिजस्तेजोयुताश्चात्र। त्वाष्ट्रे१४ भूषणमणिरागलेख्यगान्धर्वगन्धयुक्तिज्ञाः। गणितपटुतन्तुवायाः शालाक्याराजधान्यानि। स्वातौ खगमृगतुरगा वणिजो धान्यानि वातबहुलानि। अस्थिरसौहृदलघुसत्वतापसाः पण्यकुशलाश्च। इन्द्राग्निदैवते१६ रक्तपुष्पफलशाखिनः सतिलमुद्गाः। कर्पासमाषचणकाः पुरन्दरहुताशभक्ताश्च। मैत्रे१७ शौर्यसमेता गणनायकसाधुगोष्ठ्यानरताः। ये साधवश्च लोके सर्वं च शरत्समुत्पन्नम्। पौरन्दरे१८ ऽतिशूराः कुलवित्तयशोऽन्विताः परस्वहृतः। विजिगीषवो नरेन्द्राः सेनानां चापि नेतारः। मूले भेषजभिषजो गणमुख्याः कुसुममूलफलवार्त्ताः। बीजान्यतिधनयुक्ताः फलमूलैर्ये च वर्त्तन्ते। आप्ये२० मृदवो जलमार्गगामिनः सत्यशौचधनयुक्ताः। सेतुकरवारिजीवकफलकुसुमान्यम्बुजातानि। विश्वेश्वरे२१ महामात्रमल्लकरितुरगदेवताभक्ताः। स्थावरयोधा भोगान्वितास्च ये चौजसा युक्ताः। श्रवणे मायापटवो नित्योद्युक्ताश्च कर्मसु समर्थाः। उत्साहिनः सधर्मा भागवताः सत्यवचनाश्च। वसुभे२३मानोन्मुक्ताः क्लीबाश्चलसौहृदाः स्त्रियां द्वेष्याः। दानाभिरता बहुवित्तसंयुताः शमपराश्च नराः। वरुणेशे२४ पाशिकमत्स्यबन्धजलजानि जलचरा जीवाः। सौकरिकरजकशौण्डिकशाकुनिकाश्चापि वर्गेऽस्मिन्। आजे२५ तस्करपशुपालहिंस्रकीनाशनीचशठचेष्टाः। धर्मव्रतैर्विरहिता नियुद्धकुशलाश्च ये मनुजाः। आहिर्बुध्न्ये२६ विप्राः क्रतुदानतपोयुता महाविभवाः। आश्रमिणः पाषण्डा नरेश्वराः सारधान्यं च। पौष्णे २७ सलिलजफलकुसुमलवणमणिशङ्खमौक्तिकाब्जानि। सुरभिकुसुमानि गन्धा वणिजो नौकर्णधाराश्च। अश्विन्यामश्वहराः सेनापतिवैद्यसेवकास्तुरगाः। तुरगारोहाश्च वणिग्रूपोपेतास्तुरगरक्षाः। याम्ये२ऽसृक्पिशितभुजः क्रूरा बधवन्धताडनासक्ताः। तुषधान्यं नीचकुलोद्भवा विहीनाश्च सत्वेन। पूर्वात्रयं सानलजमपजानां राज्ञां तु पुष्येण सहोत्तराणि। सपौष्णा२७मैत्रं१७ पितृदैवतं१०च प्रजापतेर्भं४ च कृषीवलानाम्। आदित्य७हस्ताभिजिदाश्विनानि वणिग्

जनानां प्रवदन्ति भानि । मूलत्रिनेत्रा ६ निऋ१५ वारु-
णानि२४ भान्युग्रजातेः प्रभविष्णुतायाम् । सौम्यै५
न्दु१८चित्रावसु२२दैवतानि सेवाजनस्वाम्यमुपागतानि ।
सार्पं ६ विशाखा श्रवणो भरण्यश्चण्डान्त्यजातेरिति
निर्दिशन्ति । रविरविसुतयोगमागतं क्षितिसुतभेदनवक्र-
दूषितम् । ग्रहणगतमथोल्कया हतं नियतमुपाकर-
पीडितं च यत् । तदुपहतमिति प्रचक्षते प्रकृति-
विपर्यययातमेव वा । निगदितपरिवर्गदूषणं कथितवि-
पर्ययगं समृद्धये" ।

नक्षत्रव्रत न० नक्षत्रनिमित्तं व्रतम् शा०त० । नक्षत्रनिमित्ते
व्रतभेदे तत्र सामान्यतः कालनिर्णयः ति०त० उक्तो यथा
"नक्षत्रद्वैधे तु बौधायनमार्कण्डेयौ 'तन्नक्षत्रमहोरात्रं
यस्मिन्नस्तं गतो रविः । यस्मिन्नुदेति सविता तन्नक्षत्रं
दिनं स्मृतम्' पूर्वार्द्धमहोरात्रसाध्योपवासनक्तैकभक्तेषु
"तत्रैवोपवसेदृक्षे यस्मिन्निशीथादधोभवेत् । उपवासे यदृक्षं
स्यात् तद्धि नक्तैकभक्तयोः" इति स्कान्दपुराणात् निशी-
थादध इत्यनेन अर्द्धरात्रपूर्वकालत्वेन सूर्य्यास्तमयकाल-
स्यापि लाभात् । "उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति
भास्करः । यत्र वा युज्यते राम ! निशीथे शशिना सह"
इति विष्णुधर्मोत्तराच्च उपवासनक्तव्रतादीनामहोरा-
त्रसाध्यता अहोरात्रसाध्यभोजनद्वयस्यैकतरपरित्याग-
सहितकालविशेषनियामकत्वात् । यस्मिन्नुदेतीति तु
दिवसकर्त्तव्यस्नानदानादाविति बोध्यं, पितृकार्य्येऽपि शु-
क्लकृष्णपक्षाभ्यां व्यवस्थामाह बौधायनः "सा तिथिस्तच्च
नक्षत्रं यस्मिन्नभ्युदितो रविः । वर्द्धमानस्य पक्षस्य हीने-
त्वस्तमयं प्रति" हीने चन्द्रस्य हीनत्वात् कृष्णपक्षे वर्द्ध-
मानस्य चन्द्रस्य वर्द्धमानत्वेन शुक्लपक्षस्य । कालमाधवी-
योऽप्येवम्" ति०त० रघु० ।

तद्व्रतानि च हेमा० व्र० भविष्यपु० उक्तानि यथा
"इत्येते कथिताः कृष्ण ! तिथियोगा मया तव । नक्षत्र-
देवताः सर्व्वाः नक्षत्रेषु व्यवस्थिताः । इष्टान् कामान्
प्रयच्छन्ति यथास्थानं सुरेश्वर ! । चन्द्रमा यत्र नक्षत्रे
यदा समधितिष्ठति । उक्तास्तु देवयज्ञास्तु तदा स सफलो
भवेत् । देवताश्च प्रवक्ष्यामि नक्षत्राणां यथातथम् ।
नक्षत्राणि च सर्व्वाणि यज्ञञ्चैव पृथक् पृथक् । अश्विन्या-
मश्विनाविष्ट्वा दीर्घायुर्जायते नरः । व्याधिभिर्मुच्यते
क्षिप्रं योऽत्यर्थं व्याधिपीडितः । भरण्यां यमराडिष्टः
कुसुमैरसितैः शुभैः । तथा गन्धादिभिः शुभ्रैरपमृत्युं
विमोचयेत् । अनलः कृत्तिकायान्तु ऋद्धिं संपूजितः
पराम् । रक्तमाल्यादिभिर्दद्याद्धृतहोमेन च ध्रुवम् ।
प्रजाः प्रजापतिः प्रीत इष्टो दद्यात्पशूंस्तथा । रो-
हिण्यां देवशार्दूल ! गोजन्महा जगत्पते ! । मृगशीर्षे
तथा सोमं जातिमारोग्यमेव च । आर्द्रायान्तु शिवं
पूज्य पशून् विजयमेव च । सितैः पद्मादिभिर्दिव्यैर्दैवत्वं
पयसा च वै । पुत्रान् पुनर्वसौ दद्याच्छरणा तर्पिता-
ऽदितिः । तिष्ये बृहस्पतिर्बुद्धिं विपुलं सुखमेव तु ।
भोगान् गन्धादिभिर्नागा अश्लेषायां प्रपूजिताः । तर्पि-
ताश्च प्रयच्छन्ति भक्ष्याद्यैर्मधुरैः शुभैः । मघासु पितरः
पुष्टिं घृतपायसतर्पिताः । पूर्व्वायां ११ विजयं दद्याद्भगो
देवः सुतर्पितः । भक्त्या प्रपूजितो दद्यादुत्तरायां१२ तथा-
र्य्यमा । भर्त्तारमीप्सितं नार्य्याः पुंसश्च वरयोषितम् ।
नीरोगत्वं तथायुष्यं सम्पदं चारुरूपताम् । पुष्प-
वस्त्रार्च्चितो हस्ते दद्यात्तेजोनिधिस्तथा । चित्रासु
पूजितस्त्वष्टा दद्यादारोग्यमेव च । स्वात्यां संपूजितो
वायुः पुत्रानिष्टान् प्रयच्छति । इन्द्राग्नी तु विशाखायां
पीतरक्तैः प्रपूज्य च । धनं राज्यञ्च लब्ध्वेह तेजस्वी
निवसेत्सदा । रक्तैर्मित्रमनूराधास्वेवं संपूज्य भक्तितः ।
प्रियो जनानां सर्वेषां चिरञ्जीवति सर्व्वदा । ज्येष्ठायां
पूर्व्ववत्त्विन्द्रमिष्ट्वा पुष्टिमवाप्नुयात् । गुणैः सर्व्वैस्तु संपूर्णः
कर्म्मणा वचनेन च । मूले निर्ऋतिमिष्ट्वा च भक्ष्यैस्तु
फलादिभिः । पूर्व्ववत् फलमाप्नोति स्वस्थाने च ध्रुवो
भवेत् । आप इष्ट्वा जले २० चैतैर्हुत्वा तत्रैव पूर्व्ववत् ।
सन्तापान्मुच्यते क्षिप्रं शारीरान्मानसात्तथा । आषाढासु
तथा विश्वं विरिञ्चिरुत्तरयोगतः । संपूज्य श्रियमाप्नोति
परं विजयमेव तु । श्रवणे पूजितो विष्णुः सर्व्वान्
कामान् प्रयच्छति । धनिष्ठासु वसूनिष्ट्वा न भयं प्राप्नु-
यात् क्वचित् । महतोऽपि भयात्तीर्णो गन्धपुष्पादिभिः
शुभैः । वरुणं शतभिषास्वर्च्य व्याधिभिस्त्यज्यते नरः ।
अजं भाद्रपदायान्तु२५ शुद्धस्फटिकसन्निभम् । संपूज्य भक्ति-
माप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा । उत्तरायां२६महिर्बुध्नं
परां शान्तिमवाप्नुयात् । रेवत्यां पूजितः पूषा ददाति
त्रिविधान् पशून् । सितैः पुष्पैस्तथा दीपैर्धूपैर्विजय-
वर्द्धनैः । य एते वै समाख्याता यज्ञाः संक्षेपतो मया ।
नक्षत्रदेवतानां हि साधकानां हिताय वै । तस्मादित्ता-
नुसारेण भवन्ति फलदायकाः । गन्तुमिच्छेद्यदान्यत्र
क्रियाप्रारम्भ एव च । नक्षत्रदेवतायज्ञं कृत्वादौ

सर्वमाचरेत्। एवं कृते हि तत्सर्वं यात्राफलमवाप्नुयात्। क्रियाफलन्तु संपूर्णमित्युक्तं भानुना स्वयम्।"

नक्षत्रशूल पु० "ज्येष्ठा पूर्वा भाद्रपदा रोहिण्युत्तरफाल्गुनी। पूर्वादिषु क्रमाच्छूलाः यात्रायां मरणप्रदाः" ज्योति० उक्ते यात्रायां निषिद्धे पूर्वादिदिक्षु नक्षत्रभेदे तस्य शूलतुल्यमरणप्रदत्वात् शूलत्वम्।

नक्षत्रसत्र न० नक्षत्रनिमित्तं सत्रम्। नक्षत्रनिमित्ते सत्रभेदे। तत्र नाक्षत्रमासपक्षम् विष्णुध० उक्तं यथा "नक्षत्रसत्राण्ययनादि चेन्द्रोर्मासेन कुर्य्यान्नियतात्मकेन" "नक्षत्रसत्राणि नाक्षत्रमाससाध्ययागभेदाः याज्ञिकप्रसिद्धाः" समयप्रदीपः।

नक्षत्रसन्धि पु० नक्षत्रयोः सन्धिः। पूर्वनक्षत्रादुत्तरनक्षत्रे चन्द्रादेर्यच्छायां वा गतिरूपसंक्रान्तौ। तिथिसन्धिशब्दे दृश्यम्।

नक्षत्रसाधन न० नक्षत्रं साध्यते ज्ञायतेऽनेन साधि–करणे ल्युट्। सि०शि० उक्ते ग्रहाणां नक्षत्रमानसाधने गणनभेदे तच्च वाक्यं तिथिशब्दे ३२८७ पृ० दर्शितम्।

नक्षत्रसूचक पु० नक्षत्राणि शुभाशुभतया सूचयति ण्वुल् ६त०। "अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रपद्यते। स पङ्क्तिदूषकः पापी ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः" इति वृ०सं०१श्च० "तिथ्युत्पत्तिं न जानन्ति ग्रहाणां नैव साधनम्। परवाक्येन वर्त्तन्ते ते वै नक्षत्रसूचकाः" इत्युक्ते च सिद्धान्तानभिज्ञे ज्योतिर्विदि। गणिनि नक्षत्रसूचीत्यप्यत्र।

नक्षत्रामृत न० वारभेदे नक्षत्रयोगकृते अमृतयोगे अमृतशब्दे ३१४ पृ० दृश्यम्।

नक्षत्रिन् पु० नक्षत्रमस्त्यस्य स्वास्येन नियन्तृतया वा इनि। १चन्द्रे २विष्णौ च "नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः" विष्णुसं०। "नक्षत्राणामहं शशीति" गीतोक्ते नक्षत्रस्वरूपेण स्थितत्वात् तस्य तथात्वम्।

नक्षत्रिय पु० नक्षत्राय हितः घ। नक्षत्राधिष्ठातृदेवभेदे। "नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा" यजु०२२।२८। नशब्देन "सह सुपा" पा० स०। २क्षत्रियभिन्ने च।

नक्षत्रेश पु०६त०। चन्द्रे अमरः। "नक्षत्रेशकृतोद्द्योतो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन्" (उमावल्लभः) सा०द०।

नक्षत्रेश्वर पु० ६त०। १चन्द्रे नक्षत्राधिष्ठातृदेवताभिः काश्यांस्थापिते २शिवलिङ्गभेदे न० नक्षत्रलोकशब्दे दृश्यम्। [इष्टिभेदे

नक्षत्रेष्टि स्त्री नक्षत्रनिमित्ता इष्टिः शा०त०। नक्षत्रनिमित्तके

नक्षत्रेष्टका स्त्री इष्टकाभेदे तैत्तिरीयसंहिता ५।४।१।२

नख सर्पणे भ्वा०पर०सक०सेट्। नखति अनखीत् अनाखीत् ननाख नेखतुः। अणोपदेशत्वात् न णत्वं प्रनखति।

नख पु०न०। न खं "छिद्रमत्र नभ्राडित्यादि" पा० नञो न नलोपः नखन्यते खन–ड वा नह बन्धने "नहेर्लोपश्च" ख वा उणा०। १करजे कराङ्गुल्यग्रस्थे कण्टके अमरः। "कामिनामनिम्भृतान्यपि रम्भास्तम्भकोमलतलेषु नखानि" माघः "न छिन्द्यान्नखलोमानि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान्" मनुः "नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्" कुमा० "ऐन्द्रः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः" रघुः "न नखैर्विलिखेद्भूमिम्" कूर्मपु०। स्वाङ्गत्वेऽपि उपसर्जने क्रोडा० स्त्रियां ङीषोनिषेधे संज्ञायां "नखमुखात् संज्ञायाम्" नियमात् ङीप्। शूर्पणखा गौरमुखा असंज्ञायान्तु ताम्रनखी कन्या सि०कौ०। नखस्य मूलं कर्णा० जाहच्। नखजाह तन्मूले न० "लोष्टमर्द्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः" मनुना तस्य दन्तेन खादनं निषिद्धम्। २खण्डे पु० हेम० ३शुक्तिकायां गन्धद्रव्यभेदे न०स्त्री० स्त्रियां बह्वा० ङीप्। "द्विधा शङ्खनखाख्यान्या शुक्त्याख्या बदरीच्छदा" रत्नमा० "स्वल्पपत्रस्तथौ शुक्तिनखरी बदरच्छदा। महांश्चासौ शङ्खनखः शङ्खाख्यो गन्धसारगः" शब्दार्थचि० "नखद्वयं ग्रहश्लेष्मवातास्रज्वरकुष्ठहृत्। लघूष्णं शुक्रलं वर्ण्यं स्वादु व्रणविषापहम्। अलक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यहृत् पाकरसयोः कटु" भाव० तद्गुणा उक्ताः। [त्रिका०।

नखकुट्ट पु० नखं कुट्टति कुट्ट–छेदे अण् उप०स०। नापिते

नखगुच्छफला स्त्री नख इव गुच्छः फलं च यस्याः। निष्पावभेदे राजनि०।

नखदारण न० नखं दार्य्यतेऽनेन दारि–करणे ल्युट्। नखनिकृन्तने नापितास्त्रभेदे (नरुण)।

नखनिकृन्तन न० निकृत्यतेऽनेन कृत–ल्युट् बा० नुम् ६त०। नखच्छेदनार्थे नापितास्त्रभेदे (नरुण) तत्साधनत्वात् २लोहमात्रेऽपि "यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन विज्ञातेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यात् वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं कार्ष्णायसमित्येव सत्यम्" छा०उ०

नखनिष्पाव पु० नखं तत्तुल्यफलतया निष्पुनाति निष्क्रीणाति निस्+पु–अण्। नखफलिन्याम् राजनि०।

नखपर्णी स्त्री नख इव पर्णमस्याः ङीप्। वृश्चिकालिक्षुपभेदे राजनि०।

नखपुष्पी स्त्री नख इव पुष्पमस्याः ङीप्। पृक्कायां राजनि०

नखप्रच न० नखस्य प्रचितत्वं मयू०नि०। नखप्रचितयोः।

नखफलिनी स्त्री नख इव फलमस्त्यस्य बाहुल्येन भूम्नि इनि ङीप्। नखनिष्पावह्रक्षे राजनि०।

नखमुच त्रि० नखं मुञ्चति मुच–मूलविभु० क। नखमोचके धनुषि संक्षिप्तसार०।

नखम्पच त्रि० नखं पचति तापयति नख+पच–खश् मुम् च। १नखतापके "कथमप्यभवत् भारानलोष्णः स्तनभारो न नखम्पचः प्रियस्य" माघः। २यवाग्वां स्त्री शब्दार्थचि०।

नखर पु०न० नखं राति रा–क नख–बा० उणा० अर वा १नखे अर्द्धचा०। "चकम्पनर्ष्टिनखरा मुसलानि परश्वधाः" भा०द्रो० १२१८श्लो० "किं पुनरलङ्कृतस्त्वं सम्प्रति नखरक्षतैस्तस्याः" सा०द०। नखशब्देन "सह सुपा" पा० स०। २खरभिन्ने त्रि०।

नखरजनी स्त्री नखो रज्यतेऽनया रन्ज–करणे ल्युट् नलोपः ङीप्। (मेह्दी) प्रसिद्धे वृक्षे तस्याः फलम् अण् हरीतक्या० अणो लुप् प्रकृतिलिङ्गत्वात् तत्फलेऽपि स्त्री

नखरञ्जनी स्त्री नखं रञ्जयति रन्ज–णिच्–ल्यु गौरा० ङीप्। नखनिकृन्तने नापितास्त्रभेदे (नरुन) "अनन्तचरणोपान्तचारिणी मलहारिणी। पुनर्भवच्छेदकरी गङ्गेव नखरञ्जनी" उद्भटः।

नखरायुध पुंस्त्री नखर एवायुधं यस्य। १सिंहे २व्याघ्रे ३कुक्कुरे च राजनि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

नखराह्व पु० नखरमाह्वयते स्पर्द्धते आकारेण आ+ह्वे–क। करवीरे राजनि०।

नखरी स्त्री नखरः पुष्पाकारेणास्त्यस्य अच् गौरा०ङीप्। १नखीनामगन्धद्रव्ये शब्दमाला। २क्षुद्रनख्यां रत्नमा०।

नखलेखक त्रि० नखं लिखति जीविकार्थं "शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि" उणा० लिख–क्वुन् नित्यक०। जीविकार्थंनखलेखनशिल्पकारके। अस्य "नित्यं क्रीड़ाजीविकयोः" पा०समासे "अके जीविकार्थे" पा० आद्युदात्तता

नखविष पुंस्त्री नखे विषमस्य। नरादौ हेमच० "नागाः स्युर्दंष्ट्राविषा लूतविषास्तु वृश्चिकादयः। व्याघ्रादयो लोमविषा नखविषा नरादयः। लालाविषास्तु लूताद्याः कालान्तरविषाः पुनः। मूषिकाद्याः" हेमच०। जङ्गमविषशब्दे ३०१२ पृ० आदिपदग्राह्यं दृश्यम्।

नखविष्किर पुंस्त्री० नखैर्विकिरति वि+कॄ–क "विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा" पा० सुट् षत्वञ्च। नखैर्विकीर्य भक्षके श्येनादौ "प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्" अभक्ष्यमांसोक्तौ मनुः "नखविष्किरान् नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति तानस्थनुज्ञातारण्यकुक्कुटादिव्यतिरिक्तान् श्येनादीन्" कुल्लू०। [राजनि०।

नखवृक्ष पु० नखति नख–सर्पणे अच् नित्यक०। नीलवृक्षे

नखशङ्ख पु० नख इव शङ्खः। क्षुद्रशङ्खे शब्दर०।

नखाघात पु० नखैराघातः। नर्मार्थं सुरते नायकेन नायिकाङ्गे तद्विपर्य्यये वा नखैराघाते तत्स्थानानि कामशास्त्रे उक्तानि यथा "नखाघातः प्रदातव्यो यथा स्थानानि नर्मसु। पार्श्वयोः स्तनयोश्चैव उरौ चैव नितम्बके। कक्षस्थले च कक्षान्ते कपाले बाहुमूलके। ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत्। तथा सर्वशरीरेषु नखं दद्याच्छनैः शनैः" इति। नखपदनखक्षतादयोऽप्यत्र "नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन" सा०द० "नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्" कुमा० २युद्धार्थं नखैराघाते च। [शब्दा०।

नखाङ्क पु० नखस्याङ्क इव यस्य। १व्याघ्रनख्याम् शब्दर०नख-

नखाङ्ग न० नख इवाङ्गमस्य। नख्यां रत्नमाला। [राजनि०।

नखानखि अव्य० नखैश्च नखैश्च प्रहृत्य इदं युद्धम् "इच् कर्मव्यतिहारे" पा०इच् समा०। परस्परनखाघातेन प्रवृत्ते युद्धे "कचाकचि युद्धमासीत् दन्तादन्ति नखानखि" भा०क० ४९अ०। [३कुक्कुरे च राजनि०।

नखायुध पुंस्त्री नख आयुधमिव यस्य। १व्याघ्रे २सिंहे

नखालि इ० नखानामालिरव। १क्षुद्रशङ्खे शब्दच० इत०। २नखपङ्क्तौ च। [नीलवृक्षे राजनि०।

नखालु पु० नख इव आलुः नख–सर्पणे वा०आलुच् वा।

नखाशिन् पु० नखमश्नाति अश–णिनि इत०। १पेचके त्रिका०। २नखखादिनि त्रि०।

नखि पु० नखति सर्पति नख–इन्। १सर्पके। उज्ज्वलदत्तस्तु नखेनातिक्रामति नख+णि–नखयति "अच इः" उणा० इ। २नखेनातिक्रामके इत्याह स्म। इदं चिन्त्यं हस्तिनातिक्रामतीत्यादौ अतिहस्तयतीतिवत् नखेनातिक्रामतीति वाक्ये अतिनखयतीत्येव स्यात् न नखयतीति

नखिन् पु० नखः अस्त्रस्य, प्राशस्त्येन वा इनि। १सिंहे राजनि०। २व्याघ्रे ३महानखयुक्तमात्रे त्रि०। "नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम्। विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च" चाणक्यः। "भूयो केशरिणो सिंहा व्याघ्राश्च नखिनां वराः" हरिवं०७२अ०।

नखी स्त्री नख आकारत्वेनास्त्यस्य अच् गौरा॰ ङीष् नख+ बह्वा॰ ङीप् वा। स्वनामख्याते गन्धद्रव्ये अमरः धूपशब्दे उदा॰ दृश्यम्।

नग पु॰ न गच्छति गम—ड "नगोऽप्राणिषु" पा॰ नञो न नलोपः। १पर्वते २वृक्षे च अमरः। "नगजा नगजा दयिता दयिताः" भट्टिः "नगाह्वयो नाम नगारिकल्पः" भा॰वि॰ १९४०। अप्राणिष्वित्युक्तेः अगो वृश्चिकः शीतेनेत्यादौ नलोपः इति बोध्यम्।

नगज त्रि॰ नगाज्जायते जन—ड ५त॰। १पर्वतजातमात्रे "नगजा नगजाः" भट्टिः २हस्तिनि च। हिमाद्रिकन्यायां ३पार्वत्यां ४क्षुद्रपाषाणभेदाख्यलतायां स्त्री राजनि॰।

नगनदी स्त्री नगजाता नदी शा॰त॰। पर्वतनिःसृतनद्याम्। "विश्रान्तः सन् व्रज नगनदीतीरजातानि सिञ्चन्" मेघ॰

नगनन्दिनी स्त्री ६त॰। हिमालयजातायां दुर्गायां शब्द॰।

नगपति पु॰ ६त॰। १हिमालये त्रिका॰ यथोक्तं ब्रह्माण्डपु॰ "शैलानाम् हिमवन्तञ्च नदीनाञ्चैव सागरम्। गन्धर्वाणामधिपतिञ्चक्रे चित्ररथम् विधिः" "नगानां इन्द्राणां पत्यौ २चन्द्रे च तस्य वनस्पतीशत्वम् ओषधीशशब्दे दृश्यम्।

नगभिद् पु॰ नगं भिनत्ति भिद—क्विप् ६त॰। १पाषाणभेदनाख्यभेदे राजनि॰। २इन्द्रे च तस्य तथात्वं गोत्रभिद्शब्दे २६८८ पृ॰ दृश्यम्।

नगभू पु॰ नगे भवति भू—क्विप् ७त॰। १क्षुद्रपाषाणभेदायां राजनि॰। २पर्वतजातमात्रे त्रि॰ ६त॰। ३पर्वतभूमौ स्त्री

नगर न॰ नगा इव प्रासादाः सन्त्यत्र बा॰ र। "पण्यक्रियादिनिपुणैश्चातुर्वर्ण्यजनैर्युतम्। अनेकजातिसम्बद्धं नैकशिल्पिसमाकुलम्! सर्वदैवतसंबद्धं नगरं त्वभिधीयते" इत्युक्तलक्षणे १पुरभेदे। गौरा॰ ङीष्। नगरीत्यप्यत्र अमरः। तस्य लक्षणं भविष्योत्तरे "दीर्घं वा चतुरस्रं वा नगरं कारयेन्नृपः। तत्त्र्यस्रं वर्त्तुलं वापि कदाचिदपि कारयेत्। दीर्घं पादैकप्रसरचतुरस्रं समोचितम्। त्रिभिः पादैः समं त्र्यस्रं वर्त्तुलं वलयाकृति। दीर्घं स्याद्दीर्घकृद्वल्लसुखसम्पत्तिहेतवे। चतुरस्रं चतुर्वर्गफलाय पृथिवीभुजः। त्र्यस्रं त्रिवर्गनाशाय वर्त्तुलं बहुरोगकृत्। राज्ञः स्वहस्तैर्दशभी राजहस्त उदाहृतः। राजहस्तैश्च दशभी राजदण्ड उदाहृतः। राजदण्डैश्च दशभी राजच्छत्रमुदाहृतम्। राजच्छत्रैश्च दशभी राजकाण्ड उदाहृतः। राजकाण्डैश्च दशभी राजपुरम उच्यते। राजधानी तु कथिता दशभी राजपुरैः। राजधानी दशगुणा राजक्षेत्रमुदाहृतम्। सप्तैव परिमाणानि प्रोक्तानि पुरपत्तने। भयस्त्रीभोगसम्पत्तिमर्त्त्यकीर्त्तिसुखार्थिनाम्। राजक्षेत्रे नरपतिः पुरपत्तनमारभेत्। लक्ष्मीर्जयः क्षमा सौख्यं पञ्चत्वं भङ्ग एकता। वृद्धिर्वित्तं नाशश्च मङ्गलञ्च बलं चयम्। साम्राज्यं भोगसम्पत्तिरिति प्रोक्ता कीर्त्तिताः। यथार्थसंज्ञा नगरे मुनिना तत्त्ववेदिना" इति युक्तिकल्पतरुः। "रूपवास्तुपुरी प्रोक्ता विद्याम्नुरमपीष्यते। एकतो यत्र तु ग्रामो नगरञ्चैकतः स्थितम्। मिश्रन्तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम्। विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि। स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव च। पण्यक्रियादिनिपुणैश्चातुर्वर्ण्यजनैर्युतम्। अनेकजातिसम्बद्धं नैकशिल्पिसमाकुलम्। सर्वदैवतसम्बद्धं नगरन्त्वभिधीयते" इति विष्णु॰ पु॰ टीकायां श्रीधरस्वामिधृतभृगुवचनम्। "नगरं सर्वतो भद्रं कर्त्तव्यं रोधकं हि वा। स्वस्तिकं मध्यगं कार्य्यं कुमारीपुरमेव वा। चतुरस्रचतुर्युक्तं सर्वकामसुखावहम्। छिन्नकर्णं विसुखञ्च दुःस्थितं शयदुर्बलम्। नगरं न प्रशंसन्ति गर्तविद्धं विकोटितम्। अतः स्वल्पप्रासादं छिन्नकर्णं विदुर्बुधाः। विसुखं कर्णहीनन्तु शूलमध्यं क्षयं विदुः। दुःस्थितं निम्नयाम्यन्तु नैरृतं धनदुर्बलम्। सौम्यं सर्वसुखाह्लादपूरितं वारुणं बलम्। याम्यमायुःप्रदं पूर्णनगरं प्रीतिवर्द्धनम्। ऐन्द्रवायव्यसंपूर्णं सर्वारोग्यसुखप्रदम्। मध्यस्थलत्प्रलोपेन नष्ट तत् पीडयेत् क्वचित्। ब्रह्मस्थानं हितं विप्र! शिवश्चात्र सदा स्थितः। चतुर्विंशतिनाद्यन्तु इन्द्रात्प्रभृतं परम्। अत मध्यं प्रशंसन्ति सुखोत्कृष्टविवर्ज्जितम्। अथ किष्कुशतात्यष्टौ प्राङ्कुर्त्तव्यं निवेशनम्। नगरार्द्धेन विष्कम्भं खेटं ग्रामं ततोऽर्द्धतः। नगरार्द्धमितं खेटं खेटाद्ग्रामोऽर्द्धयोजनः। द्विक्रोशं परमा सीमा क्षेत्रसीमा चतुर्धनुः। त्रिंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु तैः कृतः। विंशद्धनुर्ग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु। धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान्राजपथः कृतः। नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः। धनूंषि चैव चत्वारि शाखा रथ्यास्तु निर्मिताः। त्रिकरास्रोपरथ्यास्तु द्विकराद्युपरथ्यिका। जङ्घापथाश्चतुष्पादास्त्रिपादस्य गृहान्तरम्। वृतीपादस्त्वर्द्धपादः प्राग्वंशपादकः स्मृतः" देवी पु॰। नगरसन्निवेशशब्दे दृश्यम्। नगरनिर्माणकालश्च "स्थिरराशिगते भानौ

चन्द्रे च स्थिरभोदये। शुद्धे काले दिने चैव नगरं कारयेन्नृपः” ज्यो० “सनगरं नगरन्ध्रकरौजसः” रघुः। नगरे काकः पात्रे समि० ७त० स०। नगरकाक नगरस्थिते काकतुल्याचारवति एवं ७त०। नगरवायस तत्रार्थे युक्तरोह्या० तयोराद्युदात्तता।

नगरकीर्त्तन न० नगरे हरेर्नामकीर्त्तनम्। नगरे भ्रमणेन हरिनामकीर्त्तने “नाचारो नाधिकारो वा न स्थान नियमस्तथा। ग्रामे वा नगरे साधुर्वने वा कीर्त्तयेद्धरिम्” हरिनाममाहात्म्ये।

नगरघात पु० नगरं हन्ति अमनुष्यकर्त्तृकत्वेन टक् बाधित्वा अण् उपस०। १हस्तिनि गजे शब्दच०। हन—भावे घञ् ६त०। २नगरस्थलोकस्य हनने च।

नगरमर्द्दिन् त्रि० नगरं मृद्नाति मृद–णिनि ३त०।१नगरावमर्दके २मत्तगजे पु०। ततः बाह्वा० अपत्यादौ इञ्। नागरमर्द्दिनि तदपत्यादौ।

नगरमार्ग पु० ६त०। राजमार्गे तत्करणप्रकारादि यौवनवनीति परिशिष्टे उक्तं यथा “राजमार्गास्तु कर्त्तव्याश्चतुर्दिक्षु नृपालयात्। उत्तमो राजमार्गस्तु त्रिंशद्धस्तमितो भवेत्; मध्यमो विंशतिकरो दशपञ्चकरोऽधमः। पण्यमार्गास्तथा चैत्ये पुरग्रामादिषु स्थिताः। करत्रयात्मिका पद्या वीथिः पञ्चकरात्मिका। मार्गो दशकरः प्रोक्तो ग्रामेषु नगरेषु च। प्राक्पश्चाद्दक्षिणोदक्स्थान् ग्राममध्यात् प्रकल्पयेत्। पुरं दृष्ट्वा राजमार्गान् सुबहून् कल्पयेन्नृपः। न वीथिं न च पद्यां हि राजधान्यां प्रकल्पयेत्। षड्योजनान्तरेऽरण्ये राजमार्गान्तथोत्तमम्। कल्पयेद्व मध्यमं मध्ये तयोर्मध्ये तथाऽधमम्। दशहस्तात्मकं नित्यं ग्रामे ग्रामे नियोजयेद्व। कूर्मपृष्ठा मार्गभूमिः कार्य्या ग्राम्यैः ससेतुका। कुर्य्यान्मार्गान् पार्श्वखातान् निर्गमार्थं जलस्य च। राजमार्गमुखानि स्युर्गृहाणि सकलान्यपि। गृहपृष्ठे सदा वीथिं मलनिर्हरणस्थलम्। पङ्क्तिद्वयगतानीह गृहाणि कारयेत् तथा। मार्गान् सुधाकर्करैर्वा घटितान् प्रतिवत्सरम्। अभियुक्तनिबद्धैर्वा कुर्य्याद्ग्रामजनैर्नृपः। ग्रामद्वयान्तरे चैव पान्थशालां प्रकल्पयेत्। नित्यं सम्मार्जितां चैव ग्रामपैश्च सुगोपिताम्। तत्रागतं तु संपृच्छेत् पान्थं शालाधिपः सदा। प्रयातोऽसि कुतः स्थानात् क गमिष्यसि तत् वद। ससहायोऽसहायो वा सशस्त्रः किमवाहनः। का जातिः किं कुलं नाम स्थितिः कुत्रास्ति ते चिरम्। इति पृष्ट्वा लिखेत् सायं शस्त्रं तस्य प्रगृह्य च। सावधानमना भूत्वा स्वापं कुर्वीत स्वापयेत्। तत्रस्थान् गणयित्वा तु शालाद्वारं पिधाय च। संरक्षयेद्व यामिकैस्तु प्रभाते तान् प्रबोधयेत्। अजानरहमाग्रोष्ट्रगजेभ्यः क्रमतो हरेत्। भृतिं पथार्द्धदृष्ट्या तु रक्षार्थं मार्गशालयोः। शस्त्रं दद्याच्च गणयेत् द्वारमुद्घाट्य मोचयेत्। कुर्य्यात् सहायं सीमान्तं तेषां ग्रामजनं सदा”।

नगरन्ध्रकर पु० नगरस्य क्रौञ्चस्य रन्ध्रं करोति कृ–ट ६त०। कार्त्तिकेये क्रौञ्चदारणशब्दे दृश्यम्। “सनगरं नगरन्ध्रकरौजसः” रघुः।

नगरादिसन्निवेश पु० १०६अ० अग्निपु० उक्तप्रकारे नगरादिस्थापने यथा

“ईश्वर उवाच नगरादिकवास्तुञ्च राज्यादिकविवृद्धये। योजनं योजनार्द्धं वा तदर्द्धं स्थानमाश्रयेत्। अभ्यर्च्य वास्तुनगरं प्राकाराद्यन्तु कारयेत्। ईशादित्रिंशत्पदके पूर्वद्वारं च सूर्य्यके। गन्धर्व्याभ्यां दक्षिणे स्याद्वारुणे पश्चिमे तथा। सौम्यद्वारं सौम्यपदे कार्य्या हट्टाः सुविस्तराः। येनेभादि सुखं गच्छेत् कुर्य्याद्द्वारं तु षट्करम्। छिन्नकर्णं विभिन्नञ्च चन्द्रार्द्धाभं पुरं न हि। वज्रसूचीमुखं नेष्टं सकृद्द्वित्रिसमागमम्। चापाभं वज्रनागाभं पुरारम्भे हि शान्तिकृत्। प्रार्च्य विष्णुहरार्कादीन्नत्वा दद्याद्व बलिं बली। आग्नेये स्वर्णकर्म्मारान् पुरस्य विनिवेशयेत्। दक्षिणे नृत्यवृत्तीनां वेश्यास्त्रीणां गृहाणि च। नटानाञ्चक्रिकादीनां कैवर्त्तादेश्च नैरृते। रथानामायुधानाञ्च कृपाणानाञ्च वारुणे। शौण्डिकाः कर्माधिकृता वायव्ये परिकर्म्मिणः। ब्राह्मणा यतयः सिद्धाः पुण्यवन्तश्च चोत्तरे। फलाद्यादिविक्रयिण ईशाने च वणिग्जनाः। पूर्वतश्च बलाध्यक्षा आग्नेये विविधं बलम्। स्त्रीणामादेशिनो दक्षे काण्डीरान्नैरृते न्यसेत्। पश्चिमे च महामात्यान् कोषपालांश्च कारुकान्। उत्तरे दण्डनाथांश्च नायकद्विजसङ्कुलान्। पूर्वतः क्षत्रियान् दक्षे वैश्यान् शूद्रांश्च पश्चिमे। दिक्षु वैद्यान् वाजिनश्च बलानि च चतुर्दिशम्। पूर्वेण सुरलिङ्गादीन् श्मशानादीनि दक्षिणे। पश्चिमे गोधनाद्यञ्च कृषिकर्त्तृंस्तथोत्तरे। न्यसेत् म्लेच्छांश्च कोणेषु ग्रामादिषु तथा स्थितिम्। श्रियं वैश्रवणं द्वारि पूर्वे तौ पश्यतां श्रियम्। देवादीनां पश्चिमतः पूर्वा-

स्थानि गृहाणि हि। पूर्वतः पश्चिमास्यानि दक्षिणे चोत्तराननान्। नाकेशविष्णुादिधाम रक्षार्थं नगरस्य च। निर्द्दैवतन्तु नगरग्रामदुर्गगृहादिकम्। भुज्यते तत् पिशाचाद्यैरोगाद्यैः परिभूयते। नगरादि सदैवं हि जयदं भुक्तिमुक्तिदम्। पूर्वायां श्रीगृहं प्रोक्तमाग्नेय्यां वै महानसम्। शयनं दक्षिणस्यान्तु नैर्ऋत्यामायुधाश्रयम्। भोजनं पश्चिमायान्तु वायव्यां धान्यसङ्ग्रहः। उत्तरे द्रव्यसंस्थानमैशान्यां देवतागृहम्। चतुःशालं त्रिशालं वा द्विशालं चैकशालकम्। चतुःशालगृहाणान्तु शालालिन्दकभेदतः। शतद्वयन्तु जायन्ते पञ्चाशत् पञ्च तेष्वपि। त्रिशालानि तु चत्वारि द्विशालानि तु पञ्चधा। एकशालानि चत्वारि एकालिन्दानि वच्मि च। अष्टाविंशदलिन्दानि गृहाणि नगराणि च। चतुर्भिः सप्तभिश्चैव पञ्चपञ्चाशदेव तु। षडलिन्दानि विंशच्च अष्टाभिर्विंशदेव हि। अष्टालिन्दं भवेदेवं नगरादौ गृहादिषु” गृहशब्दे दृश्यम्।

नगराध्यक्ष पु० नगरे राज्ञा नियोजितः अध्यक्षः। राज्ञा नियोजिते नगररक्षार्थम् अधिकारिभेदे “नगरे नगरे वा स्यादेकः सर्वार्थचिन्तकः। उच्चैः स्थाने घोररूपो नक्षत्राणामिव ग्रहः। भवेत्, स तान् परिक्रामेत् सर्वानेव सभासदः” भा०शा० ८७अ०। २नगररक्षके च “उग्रसेनो नरपतिर्वसुदेवश्च भारत!। निक्षिप्तौ नगराध्यक्षौ शेषाः सर्वे विनिर्गताः” हरिवं० १४७अ०।

नगरीकाक पुंस्त्री नगर्य्याः काक इव। वके त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

नगरोत्थ त्रि० नगरादुत्तिष्ठति उद्+स्था—क ५त०। १नगरोत्पन्ने २नागरमुस्तकवृक्षे स्त्री राजनि०। [वा ङीप्।

नगरौषधि(धी)स्त्री नगरजाता औषधिः। कदल्यां शब्दच०

नगाटन पुंस्त्री नगे वृक्षे अटनमस्य। १वानरे त्रिका०स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ७त०। २पर्वतवृक्षयोरटने गतौ च

नगाधिप पु० नगानामधिपः। १हिमालयपर्वते जटाधरः। तस्य तथात्वम् नमपतिशब्दे दृश्यम्। २सुमेरौ च नगाधिराजादयोऽप्यत्र। “हिमालयो नाम नगाधिराजः” कुमा०।

नगानिका स्त्री “द्वितुर्य्यके गुरुर्यदा नगानिका भवेत्तदा” इत्युक्तलक्षणे चतुरक्षरपादके छन्दोभेदे।

नगारि पु० ६त०। पर्वतपक्षभेदकत्वात् तदरौ इन्द्रे “नगाह्वयो नाम नगारिसूनुः” भा०वि० ३९अ०।

नगाश्रय पु० नगः पर्वतः आश्रयोऽस्य। १हस्तिकन्दवृक्षे राजनि०। २पर्वतवृक्षयोर्वासिनि त्रि०।

नगेन्द्र पु०नग इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात्। १हिमालये २पर्वतश्रेष्ठे च “रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्ताम्” रघुः “नानाचेष्टैर्जलदललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रम्” (कैलासम्) मेघ०

नगौकस् पु० नगो वृक्षः पर्वतो वा ओकः निवासस्थानमस्य। १खगमात्रे अमरः। २सरभे ३सिंहे च मेदि०। ४काके शब्दच०। ५वृक्षपर्वतयोर्वासिनि त्रि०।

नग्न त्रि०ओनजी व्रीडे कर्त्तरि क्त तस्य नः। १विवस्त्रे २कपायवस्त्र धारिणि कौपीनादृते मुक्तकच्छे दिगम्बरे जैनभेदे पु० नग्नभेदमाह भृगुः “विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव वा। श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपि”। “विकच्छः परिधानासंवृतकच्छः” तथा च योगियाज्ञवल्क्यः “परिधानाद्बहिः कच्छा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्” स्मृतिः “वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छत्रयमुदाहृतम्। एभिः कच्छैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः” बौधायनः “नाभौ धृतञ्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी। अन्तरीयं प्रशस्तं तदाच्छन्नमुभयोस्तयोः” आचारचन्द्रिकायाम्। “द्विकच्छः कच्छशेषश्च मुक्तकच्छस्तथैव च। एकवासा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः” आह्निकत० “न नग्नां स्त्रियमीक्षेत पुरुषं वा कदाचन। न च मूत्रं पुरीषं वा न वै संसृष्टमैथुनम्। नोच्छिष्टं संविशेत् नित्यं न नग्नः स्नानमाचरेत्। न गच्छेन्न पठेद्वापि न चैव स्वशिरः स्पृशेत्” इति कूर्मपु०१५अ०। ३पारिभाषिकनग्ने च “येषां कुले न वेदोऽस्ति न शास्त्रं नैव च व्रतम्। ते नग्नाः कीर्त्तिताः सद्भिस्तेषामन्नं विगर्हितम्” इति मार्कण्डपु० सदाचाराध्यायः “ऋग्यजुःसामसंज्ञेयं त्रयी वर्णावृतिर्द्विजः। एतामुज्झति यो मोहात् स नग्नः पातकी स्मृतः। यस्तु संत्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते। परिव्राडपि मैत्रेय! स नग्नः पापकृन्नरः” इति विष्णुपु० १८अ० इत्यादिना परिभाषिताः “नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थं क्षुत्पिपासितः। अन्धः शत्रुकुलं गच्छेत् यः साक्ष्यमनृतं वदेत्” मनुना अनृतसाक्ष्योक्तेः फलं नग्नतादिकमुक्तम्।

नग्नङ्करण न० अनग्नः नग्नः क्रियतेऽनेन कृ—ख्युन् मुम् च। अनग्नस्य नग्नतया करणसाधने।

नग्नजित् पु०राजभेदे “नग्नजिन्नाम कौशल्य आसीद्राजाति धार्म्मिकः। तस्य सत्याऽभवत् कन्या नाम्ना नाग्नजिती

न्प !" भाग० १०।५८।२१श्लो० "प्रीतिमनुभवषि नग्नजितः" माघः २वास्तुग्रन्थकारके विहङ्गभेदे च "नग्नजिता तु चतुर्दशपदैर्घ्यं स्यात् द्राविडं कथितम्" "आसं सकेशनिचयं षोड़शदैर्घ्यं स्यात् नग्नजित् प्रोक्तम्" हे०सं०५८अ०।

नग्नजितोऽपि राजभेदे "वैदेहाम्बष्ठकाम्बोजास्तथा नग्नजितास्तु ये" भा०क०७३अ०। तदपत्ये वं०व०। पुंयोगे कैकयीतिवत् तदपत्येऽपि स्त्रियां ङीप्। १सत्यभामायां कृष्णकलत्रभेदे स्त्री "कालिन्दीं मित्रविन्दाञ्च सत्यां नग्नजितीं तथा" हरिवं०१४८अ०। अपत्ये अण् ङीप्। नाग्नजितीत्यपि सत्यभामायां दर्शितभागवतश्लोके उदा०।

नग्नमुषित त्रि० मुषितो नग्नः राजद०। धनाद्यपहरणेन नग्नतापन्ने "को नग्नमुषितप्रख्यं बहु मन्येत राघवम्" भट्टिः।

नग्नम्भविष्णु पु० अनग्नोनग्नो भवति भू—च्व्यर्थे खिष्णुच् मुम् च। अनग्ने नग्ने भविष्णौ। तत्रार्थे खुकञ् नग्नम्भावुक तत्रार्थे त्रि०।

नग्नहु(हू) पु० नग्नं ह्वयति करोत्यनेन सेवनात् ह्वे—वा०कु कू वा। षड्विंशतिद्रव्यकृते सुराबीजे किण्वे अमरमाला "आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नग्नहुः" यजु०१९।१४ "सर्जत्वगादिषड्विंशतिवस्तून्येकीकृतानि नग्नहुः" कर्कः सर्जादीनि च "सर्ज१त्वक्२ त्रिफला५ शुण्ठी६ पुनर्नवा७ चतुर्जातक११पिप्पली१२ गजपिप्पली१३वंशा१४वका१५ हरिच्छला१६चित्रक१७न्द्रवारुण्य१८श्वगन्धा१९धान्यक२० यवानी२१जीरकद्वय२३ हरिद्राद्वय२५विकङ्कयवक्षीद्वय२६ एकीकृता नग्नहुः" "शष्पतोक्मलाजनग्नहूं दृत्तिपर्यवहारेणाग्निष्टं नीत्वा" यजु० १९।१ मन्त्रे वेददी०।

नग्नाट पु० नग्न एवाटति अट—अच् "सह सुपा" स०। दिगम्बरे क्षपणके जैनभेदे हलायुधः। स्वार्थे क अट—ण्वुल् वा। नग्नाटक तत्रार्थे हारा०।

नग्निका स्त्री नग्ना+संज्ञायां कन्। अनागतार्त्तवायाम् अजातरजस्कायां स्त्रियाम् अमरः "त्रिंशद्वर्षो दशवर्षां भार्य्यां विन्देत नग्निकाम्" भा०अनु० ४५अ०।

नघमार पु० नह—क वा० हस्य घः नघं मारयति मृ—णिच्—अण्। कुष्ठरोगे "त्रीणि ते कुष्ठ! नामानि नघमारो नघारिषो नघायं पुरुषः" अथ०१९।३९।२। एवं नघारिष नघाय इत्यपि तत्रार्थे

नघुष पु० नहुष+पृषो०। नहुषनृपे मेदिनी०। [उपपतौ जटा०

नङ्ग पु० नं बन्धं गच्छति गम—ड वा० मुम् च। जारे

नचिकेतस् पु० वाजश्रवसः पुत्रे १ऋषिभेदे २अग्नौ च। "उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ तस्य ह नचिकेतानाम पुत्र आस" कठोप० "सर्वे सान्ता अदन्ताः स्युः" इत्युक्तेर्नचिकेतोऽप्यत्रार्थे "मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिञ्च कृत्स्नम्" कठोप० उपसंहारे। "तवैव नाम्ना प्रथितोऽयमग्निः सृङ्काञ्चेमामनेकरूपां गृहाण"। "एतमग्निं तवैव नाम्ना प्रवक्ष्यन्ति जनासः" इति च कठोप० तस्मै मृत्युदत्तद्वितीयवरकथने। "यएवं विद्वांश्चिनुते नचिकेतस्" कठोप०। स्वार्थे अण् नाचिकेतोऽप्युक्तार्थे "त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद् विदित्वा" कठोप० "त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिम्" कठोप० "छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः" शा०भा० धृतिस्मृतिः। सर्वत्र "पूर्वपदात् संज्ञायामिति" पा० णत्वम्। नाचिकेतश्च उद्दालकर्षेः पुत्रः स च पित्रा कारणान्तरात् शप्तो यमलोकं गत्वा पुनरागतः इत्यादिः तत्कथा भा०आ० ७१अ० नाचिकेतोपाख्याने दृश्या। तेन वाजश्रवसोनामान्तरमुद्दालक इति गम्यते।

नचिर न० नशब्देन "सह सुपा" पा०स०। शीघ्रकाले "यथा नचिरकालं नो निष्कृतिः स्यात्त्रिलोकगे" भा०आ०६६अ० "योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति"। "भवामि नचिरात् पार्थ! मय्यावेशितचेतसाम्" गीता। नञा समासे अचिरइत्येव स्यात्। अचिरशब्दे ८३७०पृष्ठम्।

नच्युत त्रि० नशब्देन "सह सुपा" पा०स०। च्युतभिन्ने मुग्धबोधकारस्तु "रात्रेः कृति विभाषा" पा० ६।३।७२ सूत्रात् विभाषानुवृत्तिं मन्यमानः "नञो नलोपः" ७३तस्मात् नुडचि" ७४ इत्यादि सूत्राण्यपि विभाषापराणीति अभिसन्धाय "नञोऽनौ वाऽच्यसौ" सूत्रेण विभाषया अचि अनादेशं ऋषि च अदत्यादेशं विदधौ नभ्राडित्यादि पा०७५ सूत्रञ्च नञः प्रकृतिभावविधायकं नलोपादिनियमपरमिति तस्याशयः। पाणिनीयास्तु न विभाषामनुवर्त्तयन्ति नान्तरीयकादौ तु नशब्देनैव समास इति प्रतिपेदिरे।

नज व्रीडायां भ्वा० आ० अक० सेट्। नजते अनजिष्ट। ननाज नेजतुः। ईदित् ओदिच्च नग्नः। अणोपदेशत्वात् निमित्ते सति न णत्वं प्रनजति।

नञ् अव्य० न+वा० अञ् न जित् ञिदनुबन्धो नञो नलोपनुडर्थः अजितस्तु ननलोपादि नान्तरीयकनैकधेत्यादि" सि०कौ० "नञभावे १निषेधेन स्वरूपार्थे२ऽप्यतिक्रमे३। ईषदर्थे४

च सादृश्ये५ तद्विरुद्धतदन्ययोः" ।६।७। इति मेदिनी निषेधेन काका निषेधेन स्वरूपार्थे प्रकृतार्थे इत्येकम् तेनाभावेन न पौनरुक्त्यम् । "सध्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्" वेणी० । "द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः" यथा "नाविष्णुः कीर्त्तयेद्विष्णुं नाविष्णुर्विष्णुमर्चयेत् । नाविष्णुः संस्मरेद्विष्णुं नाविष्णुर्विष्णुमाप्नुयात्" इति महाभारतम् । असन्देहार्थं "नञ्" पा० "तत्पुरुषो-नञ्कर्मधारयः" पा० निर्देशाद्वा पदत्वेऽपि न कुत्वम् । "तिङि चोपे"पा०श्च पचसि जाल्म इत्यादौ असमासेऽपि नञो नलोपः ।

समस्तादिनञर्थनिर्णयादिकं वैयाकरणभूषणसारे यथा "नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात्सर्वनामता । आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं नह्यसोऽप्यतिसर्ववत्" । नञ्समासे अपरस्य उत्तरपदार्थस्य प्रधान्यात्सर्वनामता सिध्यतीति शेषः । अत एव आरोपितत्वमेव नञ्द्योत्यमित्यभ्युपेयमिति शेषः । असर्वइत्यादावारोपितः सर्व इत्यर्थे सर्वशब्दस्य प्रधान्या-ऽवाधात्सर्वनामता सिद्ध्यति । अन्यथा अतिसर्वइत्यत्रेव सा न स्यात् । घटोनास्तीत्यादावभावविषयकबोधे तस्य विशेष्यतायाएव दर्शनात् । अस्मद्रीत्या च स आर्थोबोधो मानसः । तथा चान्यथाऽसर्वस्मै इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गइति । अत्रचारोपितत्वमारोपविषयत्वम् आरोपमात्रं वार्थो विष-यत्वं संसर्गइति निष्कर्षः । द्योत्यत्वोक्तिर्निपातानां द्योतक-त्वमभिप्रेत्य । घटोनास्ति अब्राह्मण इत्यादावारोपबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात्पक्षान्तरमाह ।"अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् । विशेषणं विशेष्योवा न्यायतस्त्वव-धार्य्यताम्" । तदर्थोनञर्थः अर्थपदं द्योत्यवाच्यत्वपक्षयोः साधारण्येन कीर्त्तनाय । भाष्यस्येति । तथाच नञ्सूत्रे महाभाष्यम् । "निवृत्तपदार्थकः" इति । निवृत्तं पदार्थो यस्य "नपुंसके भावे क्तः"पा०इति क्त अभावार्थकइत्यर्थः । यत्तु निवृत्तः पदार्थोयस्मिन्नित्यर्थः सादृश्यादिनाध्यारो-पितब्राह्मणत्वः क्षत्रियादयोऽर्था यस्येत्यर्थःइति कैयटः तन्न आरोपितब्राह्मणत्वस्य क्षत्रियादेरनञ्वाच्यत्वात् । अन्यथा सादृश्यादेरपि वाच्यतापत्तेः । यत्तूक्तं "तत्साद-श्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः" इति पठित्वा अब्राह्मणः अपापम् अनश्वः अनुदरा कन्या अपशवोवा अन्ये गोऽ-श्वेभ्यः अधर्म्म इत्युदाहरन्ति तच्चार्थिकार्थमभिप्रेत्येति स्पष्टमन्यत्र । विशेषणमिति प्रतियोगिनीति शेषः । तथा च सर्वपदे सर्वनामसंज्ञा । "अनेकमन्यपदार्थे"पा० "सेव्यतेऽ-नेकया सन्ततापाङ्गया"इत्यादावेकशब्दार्थप्राधान्यादेकवचन-नियमः । अब्राह्मण इत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पु-रुषत्वम्, अत्वं भवसि अनहं भवामीत्यादौ पुरुषवचना-दिव्यवस्था चोपपद्यते अन्यथा त्वदभावोमदभावइतिवद-भावांशे युष्मदस्मदोरन्वयेन युष्मत्सामानाधिकरण्यस्य ति-ङ्व्यसत्त्वात्पुरुषव्यवस्था न स्यात् । अस्मन्मते च भेदप्रति-योगित्वदभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेत्यन्वयात्सामानाधिक-रण्यं नानुपपन्नमिति भावः । विशेष्योवेति प्रतियोगिन इति शेषः । अयं भावः । गौणत्वेऽपि नञ्समासे "एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलीति"पा०ज्ञापका-त्सर्वनामसंज्ञा नानुपपन्ना । असः शिव इत्यत्र सुलोपवा-रणायानञ्समास इति हि विशेषणम् । नच तत्र तच्छ-ब्दस्य सर्वनामतास्ति गौणत्वात् । अकोरित्यकज्व्यावृत्त्या सर्वनाम्नोरेव तत्र ग्रहणलाभात्तथाचानञ्समास इति ज्ञापकं सुवचम् । "अनेकमन्यपदार्थे" पा०इत्यादावेकवचनं विशेष्यानुरोधात् । "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे" पा० इत्यतोऽनुवर्त्तमानसुब्ग्रहणात् विशेष्यमेकवचनान्तमेव । किञ्चानेकशब्दात् द्विवचनोपादाने बहूनां, बहुवचनो-पादाने द्वयोः बहुव्रीहिर्न सिध्येदित्युभयसंग्रहायैकवचनं जात्यभिप्रायमौत्सर्गिकं वा । सेव्यतेऽनेकयेत्यत्रापि योषयेति विशेष्यानुरोधात्स्त्र्येकं सेवनान्वयबोधनाय चैकवचनं न तूत्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तम् । अतएव "पतन्त्यनेके जल-धेरिवोर्मय"इत्यादिकमपि सूपपादम् । अत्वं भवसीत्यादौ युष्मदस्मद्भिन्ने लक्षणा नञ् द्योतकः तथा च भिन्नेन युष्मदर्थेन तिङः सामानाधिकरण्यात्पुरुषव्यवस्था । त्वद्भिन्नाभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेति शाब्दबोधः । एवं च त्वं पचसि इत्यत्र त्वदभिन्नाश्रयकपाकानुकूलभावनाभावः घटोनास्तीत्यत्र घटाभिन्नाश्रयकास्तित्वाभाव इति रीत्या बोधः असमस्तनञः क्रियायामेवान्वयात् । सचाभावो-ऽत्यन्ताभावत्वान्योन्याभावत्वरूपेण शक्यः तत्तद्रूपेण बोधादित्याद्यन्यत्र विस्तरः" ।

शब्दचिन्तामणौ तु अभावएव नञो मुख्यार्थ इति समर्थितम् यथा

"नञ्समासेऽब्राह्मणमानयेत्यत्र पर्य्युदासे पूर्वपदे नञ्रु-त्तरपदार्थसम्बन्धिनि क्षत्रिये लक्षणा अघटः पट इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधार्थे नञि सामानाधिकरण्यादभाववल्लक्षणा व्यासेऽपि न घटः पटइत्यादौ यथा शुक्लपटः इत्यत्र

शुक्लवल्लक्षणा। न पचतीत्यादौ क्रियासम्बन्धे, भूतले न घटइत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधे नञो मुख्यार्थता, सुवन्तसम्बन्धेऽपि न समासः विभाषाधिकारात्विकल्पेन समासानुशासनात्। यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेष्वित्यत्र पर्युदासे नञ्, तेनायमर्थः यजतिषु नानुयाजेषु अनुयाजव्यतिरिक्तेषु येजामहे इति मन्त्रं करोति।

अथ नानुयाजेष्वित्यत्र न पर्युदासे नञ् तदा हि पदद्वयस्यान्यपरत्वं स्यात् समासापत्तिश्च तस्मादनुषङ्गात् करोतिना नञोऽन्वयात् प्रसज्यप्रतिषेधः तेनानुयाजेषु ये यजामहे इति मन्त्रं न करोतीत्यर्थः एवञ्च नानुयाजेष्विति पदद्वयस्य नान्यपरता न वा नञो मुख्यार्थत्यागः। समासाभावे न साधुता चेति चेत् न समासस्यानित्यत्वात् नानुयाजेष्विति वाक्ये पर्युदासे नञ्। न चैवं वाक्यवृत्तिपदस्यनञोऽन्यपरत्वाभावः गौर्वाहिक इत्यादौ वाक्येऽपि गवादिपदस्यान्यपरत्वात्। यदि च प्रसज्यप्रतिषेधे नञ् तदा मन्त्रविधायकतन्निषेधयोर्विरुद्धार्थत्वेन वाक्यभेदापत्तिः तस्मात् प्रतीतैकवाक्यत्वबलात् एकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात् नञ्पदे लक्षणा कल्प्यते न तु नञ्पदमुख्यार्थानुरोधादेकवाक्यत्वत्यागः न हि पदार्थाऽनुरोधेन वाक्यार्थकल्पना किन्तु वाक्यार्थाऽनुरोधात् पदार्थकल्पना नपदञ्च केवलं नास्त्येव नञ्पदादेव सर्वत्र समासानित्यत्वेन प्रयोगोपपत्तेः अन्यथा प्रसज्यप्रतिषेधे नञ् न स्यादेव नपदेनैव चरितार्थत्वात् असमानोना इत्यपदमेव निषेधवाचकं समासवाक्यभेदेन नञो द्वैविध्याद्वा तथाभिधानम्”।

अभावमात्रं नञोर्थः इति नञ्वादे शिरोमणिनोक्तं यथा

(१) “संसर्गाभावोऽन्योऽन्याभावश्च नञोऽर्थः। [त्रलसिद्धम्

(२) तत्र चान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्ति-

(३) नीलघटवति घटो नास्तीति नीलो घटो न घट इत्याद्यव्यवहारात् इह पीतघटवति न नीलः घटः, पीतो घटो न नीलघट इत्यादि व्यवहाराच्च।

(४) प्रतियोग्यभावान्वयौ च तुल्ययोगक्षेमौ तेन यत्पदोपस्थापितस्य प्रतियोगिनोऽनुयोगिन्याधाराधेयसम्बन्धे नैवान्वयबोधः तत्र तत्संसर्गाभावस्यापि। यथा पचति चैत्रो न पचति चैत्रः। चैत्रस्येदं नेदं चैत्रस्य इत्यादि।

(५) तिङाद्यर्थस्य कृत्यादेः प्रथमान्तपदोपस्थापिते एव तत्र यथैव, तदभावस्यापि तथा।

(६) षष्ठ्यादेश्च चैत्रादिनिरूपितं स्वत्वादिकमर्थो न तन्निष्ठं स्वामित्वादि तस्य धनाद्यवृत्तित्वेन चैत्रीयेऽपि धने नेदं चैत्रस्येति प्रसङ्गात् निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादेषा दिक्।

(७) यत्र चाधाराधेयभावो न सम्बन्धमर्यादालभ्यस्तत्रानुयोगिनि सप्तम्यपेक्षा। यथा भूतले घटो न भूतले घट इत्यादि तत्र च तात्पर्य्यवशात् क्वचित् भूतलादौ घटाभावः क्वचिच्च घटादौ भूतलवृत्तित्वाभावः प्रतीयते।

(८) अतएव पृथिव्यां गन्धो न जले इत्यादौ प्रतीतेरेकविशेष्यकत्वानुभवः।

(९) केचित्तु सर्वत्र विशेष्ये विशेषणस्याभावो नञा प्रत्याय्यते अतएव भूतले घटो नास्तीत्यादौ वचनैक्यनियमः इति प्राहुः।

(१०) तैर्न जातौ सत्तेत्यत्र गतिश्चिन्तनीया जातिसमवेतत्वस्याप्रसिद्धत्वात् सम्बन्धान्तरेण जातिवृत्तित्वस्य सत्तायामपि सत्त्वात्। [इत्यपि कश्चित्।

(११) सप्तम्यर्थान्विताभावस्य विशेषणतया प्रतियोगिन्यन्वयः यत्र विशेषणविशेष्ययोरभेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्तत्रान्योन्यभावो नञा बोध्यते। यथायं घटो नीलो नायं घटो नील इति। तत्र च विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकत्वं निरुद्धविभक्तिकत्वविरहो वा तन्त्रम्।

(१२) अतएव यजतिषु ये यजामहं कुर्य्यान्नानुयाजेष्वित्यादौ एकवाक्यत्वानुरोधात् [भेदो बोध्यते।

(१३) ये यजामहमित्यादेरनुषङ्गगौरवाच्च यजतिष्वनुयाज-

(१४) विशेषणविभक्तिस्तु प्रयोगसाधुत्वार्था।

(१५) नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोध एव प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वात् लाघवेन तयोरन्वयमात्र एव तथात्वम्।

(१६) विशेषणविभक्तिस्त्वभेदार्थिका। [मिति मते—

(१७) नीलोत्पलं चित्रगुरित्यादौ लुप्ताया विभक्तेरनुसन्धान-

(१८) न राज्ञ इत्यत्र षष्ठ्यर्थस्य स्वत्वस्येवात्रापि सप्तम्यर्थस्य तयोरभेदस्याभावो बोध्यताम्।

(१९) यत्तु करणनिषेधेविकल्पापत्तेः भेदपरतेति तदसत्

(२०) विशेषनिषेधे सामान्यविधेस्तदितरपरतायाः ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं न कौण्डिन्याय दातव्यमित्यादौ व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन विकल्पानवकाशात्।

(२१) न च तत्रापि कौण्डिन्यभेदो बोध्यः कौण्डिन्यपदस्य विरुद्धैकवचनावरुद्धत्वात्।

(२२) न खलु महतो राज्ञो न महतो राज्ञ इत्यत्रेव महतां राज्ञो न महतां राज्ञ इत्यत्रापि राजनि महद-

भेदाभेदौ प्रतीयेते एकोनद्वाविंशत्यादिवत् कथञ्चित् तत्-
समर्थनेऽपि द्वितीयस्य दातव्यमित्यस्यानन्वयप्रसङ्गात् ।

(२३) अतएव रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यादौ करणनिषेधेऽपि न विकल्पावकाशः ।

(२४) न हि तत्रापि रात्रीतरपरता,

(२५) रात्रिभिन्ने श्राद्धविधावपि अमावस्यायां पितृभ्योदद्यादित्यादौ रात्रौ श्राद्धप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात् ।

(२६) न खलु क्रियारहितमपि श्राद्धविधायकं वाक्यान्तरमपि येनेदं तेन सममेकवाक्यतामासादयेत् ।

(२७) नापीदं नानुयाजेष्वितिवत् पृथक् क्रियारहितम् ।

(२८) अथ रात्रौ श्राद्धस्य प्रसक्तौ विकल्पापत्तिः अप्रसक्तौ कथं निषेधः प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते इति चेत् साधीयानयं मन्त्रपाठः ह्रदे दहनो नास्तीत्यादौ शाब्दबोधेऽपि परप्रयत्नेन तत्र दहनप्रसक्तिरुपादीयेत ।

(२९) निषेधविधेर्वैयर्थ्यमिति चेत् तात्पर्य्यानवबोधात् रात्रिश्राद्धकरणवारणस्य तदर्थत्वात् । [विकल्पः ।

(३०) एकविषयतया पुनरनन्यगत्या षोड़शिग्रहणाग्रहणयो-

(३१) तत्र च षोड़शिग्रहणं नेष्टसाधनमित्यादिकं नार्थः ग्रहणविधिविरोधात् अपि तु षोड़शिग्रहणाभाव इष्टसाधनमित्यादि । [भक्त्यर्थान्वयः ।

(३२) व्युत्पन्नस्य नञ् समभिव्याहृतधात्वर्थस्याभावेऽपि वि-

(३३) अतएव प्राभाकराः न कलञ्जं भक्षयेदिति श्रुतेः कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्यमर्थमाहुः ।

(३४) नियमस्तु तात्पर्य्यवशात् । [समविरुद्धम् ।

(३५) सुखफलाजनकत्वेऽपि चाह्नस्य परमापूर्वरूपेष्टसाधन-

(३६) ग्रहणविध्यन्यथानुपपत्त्या च षोड़शिग्रहणादतिशयितं परमापूर्वं तस्माच्चातिशयितं सुखं फलं कल्प्यते इति सर्वसमञ्जसम् ।

(३७) प्रतियोग्यनुयोगिभावः प्रतियोग्यनुयोगिरूपाभावाधिकरणयो राधाराधेयभावस्य सम्बन्धविधया भासते ।

(३८) 'निपातातिरिक्तस्थल एव प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वये प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वात् ।

(३९) अतएव इवाद्यर्थान्वये न षष्ठ्याद्यपेक्षा

(४०) अघटं भूतलम् असमोदेश इत्यादौ समासे सामानाधिकरण्याद्यनुरोधात् नञोऽभाववत्परता ।

(४१) केचित्तु प्रतियोगिपदोत्तरस्य सुपः प्रतियोगित्वम्

(४२) अनुयोगित्वं वा नञुत्तरस्य चाधिकरत्वं वार्थः

(४३) नञो वाऽभाववति लक्षणा ।

(४४) विभक्त्यर्थानुयोगिसमानविभक्तिकार्थयोरन्योन्याभावसंसर्गाभावबोधने नञोऽसामर्थ्यम् ।

(४५) तेन न पचति न राज्ञ इत्यादौ क्रियादेरन्योऽन्याभावो भूतलं न घट इत्यादौ घटादेः संसर्गाभावो न प्रतीयते इत्याहुः" ।

अस्य गदाधरादिव्याख्यातस्य सम्मतोऽयमर्थः । अभावत्वम् अन्योन्याभावत्वञ्च नञ्पदशक्यतावच्छेदकम् । अभावत्वं च ध्वंसादिसाधारणमखण्डोपाधिः एवमन्योन्याभावत्वमपि तदेतत् गदाधरादिभिः समर्थितं यथा

(१) अथ घटो नास्तीत्यादिवाक्यात् घटत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वबोधने तच्छून्ययोर्ध्वंसप्रागभावयोरन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेणाप्रत्ययात्तु ध्वंसप्रागभावसाधारण्यं नञ्पदशक्तेर्न सम्भवतीति चेत् न ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधितामते अन्तरा ग्रामे रक्तं रूपं नास्तीत्यादिव्यवहारानुरोधेन ध्वंस प्रागभावयोरपि समयविशेषावच्छेदेन सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोपगमस्यावश्यकत्वात् तयोरपि नञा प्रतिपादनात् व्युत्पत्तिविरोधेन तयोस्तेनाप्रतिपादनेऽपि सदातनत्वघटितात्यन्ताभावत्वापेक्षया ध्वंसादिसाधारणाभावत्वस्य लाघवेन सदातनभावरूपाभावाभावसाधारण्यानुरोधेन प्रवृत्तिनिमित्ततया तयोरपि नञ्पदवाच्यत्वानपायात् । न चात्यन्ताभावत्वमखण्डधर्मान्तरं अनुयोगिताविशेषरूपं वा न सदातनत्वघटितमिति न गौरवादिकमिति वाच्यं तादृशधर्मान्तरे मानाभावात् तद्व्यक्तिर्नास्तीत्यादि वाक्यात्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकयोर्ध्वंसप्रागभावयोर्बोधनाच्च ध्वंसप्रागभावसाधारणशक्तेरावश्यकत्वात् । न च ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधस्याप्रामाणिकतया तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नध्वंसाद्यधिकरणे तादृशात्यन्ताभावसत्त्वात् स एव उक्तवाक्यात् प्रतीयत इति वाच्यं ध्वंसाद्यधिकरणे तादृशात्यन्ताभावस्याप्रामणिकत्वात्" गदाधरः ।

"एवम् अन्योन्याभावत्वमप्यखण्डोपाधिः । न तु तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्वम् । तत्संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगिनोऽत्यन्ताभावेऽतिव्याप्तेः । सम्बन्धविधया तादात्म्यनिष्ठावच्छेदकतायानिवेशेऽपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेऽतिव्याप्तेर्दुष्परिहरत्वादिति वस्तुतस्तु अन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धे मानाभावे-

न तादात्म्यस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वाभावात्तादृशलक्षणमसम्भवदुक्तिकमेव। न चैवमभावमात्रस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसद्भावे प्रमाणाभाव इति वाच्यम्। अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानङ्गीकारे बाधबुद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदकनिर्वचनानुपपत्तेः। तथाहि घटाभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकं हि न घटप्रकारकज्ञानत्वम्। घटाभाववत्ताज्ञानकाले कदाचित् केन चित् सम्बन्धेन घटप्रकारकज्ञानस्योत्पद्यते केनचित् सम्बन्धेन तन्नेति नियमानुपपत्तेस्तथाच तादृशनियमानुरोधेन तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकबुद्धिं प्रति तत्सम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगिताकाभाववत्तानिर्णयस्य प्रतिबन्धकताया अवश्यवक्तव्यत्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसिद्धिः। न चैवमन्योन्याभावस्यापि तत्सिद्धौ युक्तिस्तुल्येति वाच्यम्। घटत्वप्रकारकबुद्धिं प्रति घटान्योन्याभाववत्तानिर्णयस्यैव विरोधित्वकल्पनेन सामञ्जस्ये विनान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावानुपपत्तिरूपबाधकाभावेन युक्तेरतौल्यात्। ननूभयधर्मस्य नञ्शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवेण लाघवादभावत्वरूपैकधर्मस्यैव तदवच्छेदकत्वस्वीकार उचित इति अन्योन्याभावत्वादि यन्योऽलग्नक इति चेन्न। घटो नास्तीत्यादौ संसर्गाभावत्वप्रकारकबोधानुभवानुरोधेन घटः पटो नेत्यादौ त्वन्योन्याभावत्वप्रकारकबोधानुभवानुरोधेन च तथोक्तत्वात्" रघुदेवः।

(२) तत्र चेति तत्र नञर्थे संसर्गाभावे भेदे च अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति येन रूपेण प्रतियोगिनोऽभावांशे विशेषणता तद्धर्मपर्य्याप्तप्रयोगितावच्छेदकताकत्वम्। व्युत्पत्तिबलतस्यमिति अपदार्थोऽपि तद्रूपावच्छिन्नोपस्थापकशब्दविशेषसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाबलात् प्रतियोगिसंसर्गविधया लभ्यमित्यर्थः। घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वञ्च घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वविशेषिता अनुयोगिता सा च घटादिरूपविशेषणप्रतियोगिकेति तत्सम्बन्धतया भासते नञ्पदार्थतावच्छेदकानुयोगिताया घटादेरन्वयोपगमे तु तत्र तादृशप्रतियोगितानिरूपितत्वमेव सम्बन्धः घटादिनिष्ठप्रतियोगिताप्रतियोगिकनिरूप्यत्वं घटादिरूपप्रतियोगिप्रतियोगिकमपि इति तस्य घटादिसम्बन्धता" गदाधरः।

(३) "अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितायाः प्रतियोगितायाः नञ्पदार्थे संसर्गाभावे प्रतियोगिसम्बन्धत्वोपगमे बाधकं दर्शयति नीलघटवतीति न घट इति इत्याद्यव्यवहारात् इत्यनेन सम्बध्यते। तादृश्याः प्रतियोगितायाः नञर्थे भेदे प्रतियोगिसम्बन्धत्वे बाधकमाह नीलो घट इति अव्यवहारादिति व्यवहारस्य प्रमाणत्वाभावादित्यर्थः शुद्धप्रतियोगितायाश्च सम्बन्धत्वे अबाधितविशेषान्तराभावबोधकतया तत्तद्वाक्यानां प्रामाण्यस्य दुर्वारतया व्युत्पन्नैरपि तथा प्रयुज्येतेति भावः। तद्रूपविशिष्टप्रतियोगिविशेषिते धर्मिणि शुद्धतद्रूपविशिष्टप्रतियोगिविशेषितधर्मिणि शुद्धतद्रूपविशिष्टप्रतियोगिविशेषितसंसर्गाभावस्य तद्रूपविशिष्टे प्रतियोगिनि शुद्धतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिविशेषितभेदस्य च बोधने नञोऽसामर्थ्योपगमेन दर्शितप्रयोगवारणसम्भवेऽपि वस्तुगत्या नीलघटवति नीलघटादौ "अत्र न घटः इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गो दुर्वार इति बोध्यम्" गदाधरः।

(४) "एवं भूतले न घट इत्यादौ भूतलादौ घटसंसर्गाभावाधिकरणतावद् घटभेदाधिकरणता कुतो न प्रतीयते इत्यत आह प्रतियोग्यभावान्वयौ चेति अधिकरणे इत्यादिः अभावपदं संसर्गाभावपरं तथा चाधिकरणे यादृशपदोपस्थाप्यस्य प्रतियोगिनः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य भानं यादृशञ्च अधिकरणबोधकं यादृशपदसमभिव्याहारसापेक्षं च तादृशपदोपस्थाप्यप्रतियोग्यन्विताभावस्यापि अधाराधेयभावरूपसम्बन्धस्य भानं तादृशम् अधिकरणबोधकं तादृशबोधकपदसापेक्षञ्चेत्यर्थः। अनुयोगिनि यादृशपदोपस्थाप्ये इत्यादिः आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वय इति आधाराधेयभावनियामकप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य संयोगादेः संसर्गमर्यादया भानमित्यर्थः तत्संसर्गाभावस्यापि तथेति। तत्पदोपस्थाप्यप्रतियोगिविशेषिततत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यापि अधारतासम्बन्धोऽपि तादृशपदोपस्थाप्ये अनुयोगिनि सम्बन्धमर्यादया भासते इत्यर्थः" गदाधरः।

(५) "तिङाद्यर्थस्येति नञोऽसत्त्व इत्यादिः आदिपदात् सुपपरिग्रहः क्त्यादेरित्यादिना तिङर्थाश्रयत्वादेः सुवर्थस्यत्वादेश्च परिग्रहः। प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य विशेष्यतानियामकत्वाभिधानं तिङ्प्रत्यये चैत्रस्य धनं पश्यतीत्यादौ द्वितीयाद्यन्तपदोपस्थाप्येनापि धनादिना षष्ठ्याद्यर्थस्यत्वान्वयात् सुवर्थविशेष्यतयाऽन्वये प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यानियामकत्वात् सुपश्च कारकपदोत्तरस्य योऽर्थस्तद्विशे-

षत्वे धातूपस्थाप्यत्वं नियामकं शेषषष्ठ्यर्थस्य विशेष्यत्वे च प्रातिपदिकोपस्थाप्यत्वं प्रत्ययान्योपस्थाप्यत्वं वा, "गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानां प्रतिकुर्वीत" इत्यादौ प्रतीकारादिक्रियायामपि तदन्वयात्। उपपदविभक्तयश्च यद्यत्पदयोगे याया विहितास्तत्तदर्थविशेषत्वे तत्तत्पदोपस्थाप्यत्वं, यथा चैत्रादन्य इत्यादावन्यादिपदप्रयोगेऽनुशिष्टानां पञ्चम्यादीनामर्थस्य प्रतियोगित्वादेर्विशेष्यत्वे अन्यत्वादिनिष्ठे अन्यादिपदोपस्थाप्यत्वं, (तन्त्रम्) तत्रेत्यनुयोगिनीत्यर्थः तथा आधाराधेयतासम्बन्धेनान्वयः इत्यर्थः। तदभावस्यापि तिङाद्युपस्थापितकृत्याद्यभावस्यापि तत्र तथा प्रथमाद्यन्तपदोपस्थाप्ये आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वय इत्यर्थः। न पचति चैत्रेणेत्यादितश्चैत्रादौ नञर्थस्याभावस्य विशेषणत्वेनानन्वयात् चैत्रेण पाककृतिरित्यत्रेव चैत्रेण पचतीत्यादितश्चैत्रादिवृत्तित्वप्रकारेण पाककृत्याद्यभावस्याबोधाच्चेति भावः" गदाधरः।

(६) "चैत्रस्य धनमित्यादौ षष्ठ्याद्यर्थः स्वामित्वादिकं तच्च प्रकृत्यर्थचैत्रादिविशेषणतया भासते स्वामित्वप्रकारेण चैत्रादेरेव धनादौ स्वत्वादिसम्बन्धेनान्वयः विभक्त्यर्थविशेष्यतापन्नप्रातिपदिकार्थस्य प्रातिपदिकार्थे साक्षादपि भेदान्वयबोधोपगमात् नामार्थयोर्भेदेनान्वये प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वात्। अथ वा षष्ठ्याद्यर्थः स्वामित्वादिकं प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भासते धनादेस्तदनाश्रयत्वेऽपि तन्निरूपकतया निरूपकतासम्बन्धेन तत्र तदन्वय इति प्राचाम्मतं दूषयति षष्ठ्यादेश्चेति आदिपदात् द्वितीयातृतीयापरिग्रहः। चैत्रादिनिरूपितमिति। स्वामित्वादिकमित्यादिना कर्मवत्त्वक्रियाजन्यत्वादिपरिग्रहः निरूपितत्वसम्बन्धेन चैत्रादिरूपप्रकृत्यर्थान्वयीत्यर्थः। तन्निष्ठमिति आश्रयतासम्बन्धेन विशेषणतया चैत्राद्यन्वयि आधेयतासम्बन्धेन चैत्रादिरूपविशेषणेनान्वयि वेत्यर्थः। स्वामित्वमित्यादिना कर्तृत्वकर्मत्वादिपरिग्रहः। तस्येति चैत्रस्य चैत्रनिष्ठस्वामित्वादेरित्यर्थः। धनाद्यवृत्तित्वेनेति। वृत्त्यनियामकस्वत्वनिरूपकत्वादिसम्बन्धेन धनादिसम्बन्धत्वेऽपि धनाद्यवृत्तितयेत्यर्थः। धनादौ आश्रयतासम्बन्धेन चैत्रादेस्तन्निष्ठस्वामित्वादेश्चाभावसत्त्वेनेति शेषः इति प्रसङ्गात् भवन्मते अबाधिततादृशचैत्राद्यभावबोधकस्य इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात्। ननु स्वामित्वादेः प्रकृत्यर्थविशेष्यतापक्षे स्वामित्वादेर्निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव प्रकृत्यर्थविशेषणतापक्षे तद्विशिष्टप्रकृत्यर्थचैत्रादेः स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य नञा प्रत्यायनोपगमाच्च तत्रातिप्रसङ्गावकाशः तादृशाभावस्य धनादौ बाधात् इत्यत आह निरूपकत्वादेरिति आदिपदात् स्वत्वादिपरिग्रहः। प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वृत्त्यनियामकतयेत्यादिः। वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नसंसर्गाभावस्याप्रामाणिकत्वात् येन सम्बन्धेनायमिह इतिप्रत्ययस्तत्सम्बन्धमादायैव नायमिति प्रत्ययः, निरूपकतासम्बन्धेनात्र स्वामित्वमिति प्रत्ययाभावात् तेन सम्बन्धेन नात्र स्वामित्वमितिप्रत्ययस्याभावः। अतएव धनमात्रे स्वामित्वमात्रस्याश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वेन चैत्रीयधने चैत्रनिष्ठस्वामित्वमिति धनेषु चैत्रीयत्वस्य स्वामित्वे च चैत्रनिष्ठत्वस्याव्यावर्त्तकतया न व्यवह्रियते अपि तु धने न स्वामित्वमित्येवम् अन्यथा निरूपकतासम्बन्ध्यावच्छिन्नस्वामित्वाभावतात्पर्येण तथा व्यवहारस्य दुर्वारतापत्तेः। अतएव कृतिमत्त्वरूपकर्तृत्वसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया न पचतीत्यत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नक्रियाभावबोधासम्भवेन पचतीत्यादौ कृतिमत्त्वसम्बन्धेन पाकादेः कर्त्तर्य्यन्वयबोधं नोपजगाम। उपजगाम तु जानातीत्यादावाश्रयतासम्बन्धेन ज्ञानादेरिति भावः" गदाधरः।

(७) "यत्र चेति ययोरित्यर्थः। न संसर्गमर्य्यादया लभ्य इति भेदान्वये निराकृतयेत्यादिः तादृशौ च प्रातिपदिकाद्यर्थौ तत्रेति तत्पदार्थे तत्पदार्थसंसर्गाभावबोधे अनुयोगिनि अनुयोगिवाचकपदोत्तरं सप्तम्यपेक्षेति। तत्राभावसम्बन्धस्याधारतारूपस्य संसर्गत्वासम्भवेन तदर्थकविभक्तिं विना तज्ज्ञानासम्भवादिति भावः। ननु सप्तम्यन्तभूतलादिपदेन नञर्थाभावे आश्रयतासम्बन्धेन भूतलादिवृत्तित्वबोधवत् तादृशपदेनेदं चैत्रस्येत्यादौ षष्ठ्याद्यन्तपदेनेव प्रथमान्तार्थविशेषणक नञर्थाभावेऽपि कदाचित् प्रतियोगितया स्वार्थान्वयबोधस्य जननात् घटाद्यभावो भूतले, भूतलवृत्तित्वाभाववान् घट इति द्विविध एव भूतले न घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधः। एवञ्च तादृशवाक्यात् कदाचित् प्रथमबोधः कदाचिच्च द्वितीय इत्यत्र किं नियामकमित्याकाङ्क्षायां तात्पर्य्यभेदस्य तन्नियामकत्वमित्याह तत्र चेति तत्र भूतले न घट इत्यादिस्थले" गदा०।

(८) "ननु सर्वत्र सप्तम्यन्तार्थस्याभावनिष्ठतयैवान्वयोऽस्तु न तु कदाचिदपि तत्प्रतियोगितया विनिगमकाभावे व्यक्तीभविष्यतीत्यत आह अतएवेति कदाचित् सप्त-

स्यन्तार्थप्रतियोगिकाभावस्यापि नञा बोधनादेवेत्यर्थः। पृथिव्यां गन्धो न जले इत्यादौ इत्यादिद्विविधवाक्ये प्रतीतेरेकविशेष्यकत्वानुभवः गन्धाद्येकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वानुभवः न जले इत्यतो गन्धाभावस्यैव जलवृत्तित्वबोधोपगमे तत्प्रतीतावभावस्यैव विशेष्यतया पृथिव्यां गन्ध इत्यतश्च तद्विशेष्यकबोधानुत्पत्त्या तयोरेक विशेष्यक बोधजनकत्वानुभवो विरुध्यतेति भावः” गदा०।

(९) “नञर्थाभावनिष्ठाधेयताबोधकत्वं सप्तम्याः खण्डयतां मतमुपन्यस्यति केचित्त्विति विशेष्ये विशेषणस्याभाव इति नञोऽसत्त्वे यत्पदार्थे यत्पदार्थो विशेषणतया यत्र भासते तत्र नञा तत्पदार्थे तत्पदार्थाभावो विशेषणतया प्रतीयते इत्यर्थः। तथा च भूतले घट इत्यतो घटे भूतलवृत्तित्वस्य विशेषणतया बोधात् भूतले न घट इत्यतोऽपि घटे भूतलवृत्तित्वाभाव एव विशेषणतया प्रतीयते न तु घटाभावे भूतलवृत्तित्वम् एकाकारवाक्यस्य द्विविध बोधजनकत्वोपगमे नञ्पदे सप्तम्यन्तभूतलादिपदसमभिव्याहारज्ञानस्य द्विविधकारणत्वकल्पनापत्तेः। उभयसाधारणतत्कार्यतावच्छेदकैकस्य सम्भवेऽपि तादृशवाक्य धर्मिकद्विविधवाक्यार्थतात्पर्यज्ञानस्य पृथक्कारणतया तत्कारणताधिक्यस्य दुर्वारत्वादिति भावः। एतन्मते युक्त्यन्तरमाह अतएवेति घटो नास्तीत्यादाविवेत्यादिना घटौ न स्तः घटा न सन्तीत्यादिपरिग्रहः वचनैक्यनियम इति विशेष्यविशेषणपदयोः समानवचनत्वनियमेन सुप्तिङोर्वचनसाम्ये नियम इत्यर्थः भूतले घटोऽस्तीत्यादौ भूतलाद्यस्तित्वविशेष्यत्वे तदैक्येन तद्घटोऽस्तीत्यादौ भावस्य भूतलाद्यस्तित्वविशेष्यत्वे घटौ न स्त इत्यादौ द्विवचनाद्यनुपपत्तेरिति भावः” गदाधरः।

(१०) “गतिश्चिन्तनीया सत्ताशब्दस्य सत्तासमवाये सत्ताप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायानुयोगित्वे वा लक्षणया उपपत्तिप्रकारश्चिन्तनीयः। यथाश्रुतार्थेऽनुपपत्तिं दर्शयति जातीति अप्रसिद्धेरिति तदभावस्य सत्तायां नञा बोधयितुमशक्यत्वादिति शेषः। इदञ्चात्र समवायेन वृत्तेः सप्तम्यन्तार्थत्वे बोध्यम्। वृत्तिसामान्यस्य सप्तम्यर्थतोपगमेऽप्रसिद्धिविरहेण तत्पक्षे बाधमाह सम्बन्धान्तरेणेति एकार्थसमवायेनेत्यर्थः” गदाधरः।

(११) “मतान्तरमाह सप्तम्यर्थेति भूतले घटो नास्ति, जातौ न सत्तास्तीत्यादौ भूतलजात्याद्यस्तित्वरूपसप्तमीसमभिव्याहृतक्रियापदपर्यन्तार्थस्याश्रयतयान्वयी योऽभावः प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रकारीभवतस्तस्य विशेष्यतया प्रतियोगी भासत इत्यर्थः एवञ्च परम्परया क्रियाविशेष्य प्रतियोगिवाचकघटादिसमानवचनत्वं क्रियापदस्य निर्वहतीति द्रष्टव्यम्। येन रूपेण प्रतियोगिनो विशेषणत्वं तद्रूपावच्छिन्नविशेषितैव प्रतियोगिता सम्बन्धतया भासते अतो घटादिमति विशेषाभावमादायात्र घटो नास्तीत्यादयो व्यवहाराः” गदाधरः।

(१२) “यजति ये यजामहं नानुयाजेष्वित्यादौ अनुयाजाख्ययागविशेषभिन्नयागेषु ये यजामहे पदवन्तं मन्त्रं करोति उच्चारयतीत्याकारकबोध उत्पद्यत इत्यर्थः कारणसत्त्वे कार्य्योत्पादस्यावश्यं भावादिति भावः। अत्र नञा निषेधबोधने बाधकमाह एकवाक्यत्वेति एकविधेयार्थकत्वानुरोधादित्यर्थः। अत्र नञाऽन्योन्याभावबोधनेऽनुयाजभिन्नेषु यागेषु ये यजामहेपदवन्मन्त्रकरणरूपैकार्थविधानसम्भवेनैकविधेयार्थकत्वरूपैकवाक्यत्वं सम्भवति तत्र नञा निषेधबोधने च नैवं यागेषु ये यजामहेपदवन्मन्त्रविधानं अनुयाजेषु तन्निषेधविधानमिति विधेयीभूतार्थद्वैविध्यात् एकविधेयीभूतैकार्थत्वस्य सम्भवे नानाविधेयार्थकत्वरूपविभिन्नवाक्यत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वेन तत्रेष्टापत्तिकरणस्याशक्यत्वादिति भावः” रघुदेवः।

(१२) “तत्र च नञा निषेधबोधने दूषणान्तरमाह ये यजामहमित्यादेरित्यादि। तत्रादिना करोतेः क्रियात्वेन कारकबोधानुरोधात् करोतिपदस्य ये यजामहमिति पदस्य चानुषङ्गकल्पने गौरवाच्चेति। तथा चात्र नञा निषेधबोधने यागेषु ये यजामहं करोति, नानुयाजेषु येयजामहं करोतीत्यर्थः। अनुषङ्गकल्पनं विना तु तादृशबोधो न सम्भवति। सकृदुच्चरितेत्यादि व्युत्पत्तिभङ्गप्रसङ्गादिति भावः” रघुदेवः।

(१४) “नन्वत्र नञा निषेधबोधने नानुयाजेष्वित्यत्र सप्तम्यर्थान्वयो भवति अनुयाजाधिकरणतादृशनिषेधस्य बोधात्। अन्योन्याभावबोधने च न तथेति सप्तम्यर्थानन्वयभयेन पूर्वोक्तदोषद्वयमभ्युपेत्यात्र नञा निषेधबोधकत्वमवश्यमभ्युपेयमित्यत आह विशेषणविभक्तिस्त्विति तथा चात्र नञान्योन्यभावबोधनेऽपि विशेषणविभक्तेः प्रयोगसाधुत्वरूपप्रयोजनसम्भवेन न नैरर्थक्यमिति भावः” रघुदेवः।

(१५) “ननु सर्वत्र विशेषणविभक्तेः प्रयोगसाधुत्वे नीलो घट इत्यादावभेदसम्बन्धेनैव घटे नीलस्यान्वयबोधः स च न

सम्भवति नामार्थयोः साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वादित्यत आह नामार्थयोरित्यादि भेदेन अभेदादिातिरिक्त सम्बन्धेन तन्त्रत्वात् हेतुत्वात् तथा चाभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विषयतासम्बन्धेन विभक्तिपदज्ञानजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य कल्पनान्नोक्तानुपपत्तिः। तत्राभेदसम्बन्धेनैकनामार्थोपर्य्यपरनामार्थस्य प्रकारतया तादृशशाब्दबोधस्योक्तकार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्रोत्पत्त्यभावात्। मतान्तरमाह लाघवेनेत्यादि लाघवञ्च तत्र जनकतावच्छेदककोटावभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशेन तयोः नामार्थयोः तथात्वम् विभक्तिजन्योपस्थितेस्तन्त्रत्वम्" रघुदेवः।

(१६) "नन्वेवं सति नीलो घट इत्यादौ कथं विशेषणविभक्तिजन्योपस्थितिं विनाप्यभेदान्वयबोधस्तत्राह विशेषणविभक्तिस्त्विति अभेदार्थिका सर्वत्राभेदार्थिका तथा च तत्र विभक्तिजन्याभेदोपस्थितिं विनाऽभेदानङ्गीकार इति भावः" रघुदेवः।

(१७) "ननु यत्र विशेषणविभक्तेरभावस्तत्र का गतिरित्यत आह नीलोत्पलमित्यादि तथा च तत्रापि यावत् लुप्तविभक्तेरनुसन्धानं नास्ति तत्र तावत् नाङ्गीक्रियत एव शाब्दबोध इति भावः। मतेत्वित्यनेनास्वरसः सूचितः स च तन्मतेऽपि नीलोत्पलमित्यादौ लुप्तविभक्तेरनुसन्धानं विनाप्यनुभवसिद्धस्य शाब्दबोधस्यापलापो द्रष्टव्यः" रघुदेवः

(१८) "न राज्ञ इत्यादि। न राज्ञः पुरुष इत्यादौ यथा पुरुषे षष्ठ्यर्थस्वत्वस्याभावः प्रतीयते तथात्रापि(नानुयाजेष्वित्यत्र) प्रयोगे सप्तम्यार्थस्याभेदाभावः प्रतीयत इत्यर्थः। न चैवं सति एतन्मते नञोऽन्योन्याभावत्वेन शक्तिकल्पनमनर्थकम् सर्वत्र संसर्गाभावशक्तित एव नञ्जन्यशाब्दबोधनिर्वाहात् भूतलं न घट इत्यादौ विशेषणविभक्त्यर्थाभेदस्य संसर्गाभाव एव नञा प्रत्याय्यत इत्यस्युपगमादिति वाच्यम्। तत्र भेदत्वप्रकारकशाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतयाऽपलापमात्रेण निराकरणासम्भवेन तेन रूपेणापि नञः शक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वादिति" रघुदेवः।

(१९) "केचित्तु यजतिषु ये यजामहं करोति नानुयाजेष्वित्यादौ नञो निषेधबोधकत्वेऽनुयाजेषु येयजामहेत्वन्मन्त्रविकल्पापत्तिः यजतिषु येयजामहं करोतीत्यनेन यागसामान्ये तत्प्राप्त्या, तदन्तर्गतानुयाजेष्वपि प्राप्तत्वात् नानुयाजेष्वित्यनेन तत्र तस्य प्रतिषिद्धत्वाच्चेति, तत्र नञः न प्रतिषेधबोधकत्वं किन्तु भेदबोधकत्वमिति नानुयाजेष्वित्यादौ नञो भेदबोधकत्वे युक्तिमाहुः तन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति करणनिषेध इति। नानुयाजेष्वित्यादौ नञा येयजामहेपदवन्मन्त्रकरणनिषेधबोधने इत्यर्थः विकल्पापत्तेरिति अनुयाजेषु तादृशमन्त्रकरणाकरणापत्तेरित्यर्थः उपदर्शितरीत्या तादृशमन्त्रकरणस्य विहितनिषिद्धत्वादिति भावः" रघुदेवः।

(२०) "विशेषनिषेध इत्यादि ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं न कौण्डिन्याय दातव्यमित्यादौ विशेषनिषेधस्थलीयस्य ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यमितिसामान्यविधेः कौण्डिन्यातिरिक्तब्राह्मणसम्प्रदानकदधिदानबोधकत्वव्यवस्थावत् प्रकृतेऽपि यजतिषु येयजामहं करोतीति सामान्यविधेरप्यनुयागातिरिक्तयागे ये यजामहेपदवन्मन्त्रकरणप्रतिपादकत्वेनानुयाजे तथाविधमन्त्रकरणस्याप्राप्त्या विकल्पासम्भवादिति भावः" रघुदेवः।

(२१) "ननु ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं न कौण्डिन्याय दातव्यमित्यादावपि सामान्यविधेर्न विशेषेतरपरत्वम्। न च तथा सति कौण्डिन्यस्य दधिदानप्रसक्त्या विकल्पापत्तिरिति वाच्यं तत्र नञोभेदबोधकत्वमभ्युपेत्य वाक्यैकवाक्यतया कौण्डिन्यान्यब्राह्मणसंप्रदानकदधिदानप्रतिपादनाभ्युपगमेन कौण्डिन्यस्य तदप्राप्त्या तन्निषेधाप्राप्त्या च विकल्पानवकाशात् तत्र सामान्यविधेर्विशेषेतरपरत्वकल्पनस्य निर्युक्तिकत्वात् प्रकृतस्थले नञोनिषेधबोधकत्वेन विकल्पापत्तिर्दुर्द्धरैवेत्यत आह न चेति। विरुद्धैकवचनत्वादिति। यत्रैकनामार्थेऽपरनामार्थान्योन्यभावबोधकनञ्स्थले विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वं तन्त्रम्। तथा समानवचनत्वस्यापि तन्त्रत्वेन प्रकृते तदभावात्तथा बोधासम्भवादिति भावः" रघुदेवः।

(२२) "नन्वेकनामार्थेऽपरनामार्थस्यान्योन्याभावबोधे विशेषणवाचकपदविशेष्यवाचकपदयोः समानवचनस्य तन्त्रत्वे प्रमाणाभाव इत्यत आह न हि खल्वित्यादि। नामार्थयोरभेदान्वयबोधे विशेषणबोधकपदविशेष्यबोधकपदयोः समानवचनत्वस्य तन्त्रत्व एव नञ्जन्यान्योन्याभावबोधे तयोस्तदपेक्षयाति नञ्जन्यान्योन्याभावविषयकशाब्दबोधं प्रत्येकपदार्थेऽपरपदार्थस्याभेदान्वयबोधकैकपदसमभिव्याहृतापरपदे नञ्समभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वादित्यतस्तत्प्रदर्शितं महतो राज्ञ इत्यनेन। नन्वेकपदार्थेऽपरपदार्थान्योन्याभावविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति वि-

शेषणबोधकपदविशेष्यबोधकपदयोः समानवचनत्वनियामकत्वकल्पने एकोनद्वःवित्यादौ नञोऽन्योन्याभावविषयकशाब्दबोधानुदयप्रसङ्ग इति तत्र तदनभ्युपगम आवश्यकस्तथा च ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं न कौण्डिन्याय दातव्यमित्यादौ नञान्योन्याभावबोधने बाधकाभाव इत्यतः पूर्वोक्तदोषोद्धारपुरःसरं दोषान्तरमाह एको न द्वावित्यादिवदित्यादिना। अत्र च नित्यद्विवचनाद्यन्तशब्दातिरिक्तस्थले तथाविधनियमस्वीकारे तु पूर्वोक्तदोषस्यैव दुरुद्धरतेति सूचनार्थमुक्तं कथञ्चिदिति। ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं न कौण्डिन्यायेत्यादिनैव कौण्डिन्यभिन्नब्राह्मणसम्प्रदानकदधिदानबोधसम्भवात् द्वितीयदातव्यपदं निरर्थकमिति भावः" रघुदेवः।

(२३) "अतएवेति। यतएव विशेषनिषेधस्थले सामान्यविधेर्विशेषेतरपरत्वम् अतएवेत्यर्थः। अन्यथाऽमावास्यायां पितृभ्यो दद्यादित्यनेन रात्रौ श्राद्धकरणप्राप्त्या रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यनेन तत्र श्राद्धकरणनिषेधस्य च प्राप्त्या तत्र तत्करणस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाभ्यां विकल्पापत्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः" रघुदेवः।

(२४) "ननु अत्राप्यन्योन्याभावार्थकतया रात्रीतरकाले श्राद्धकरणस्य विधानसम्भवेन सर्वसामञ्जस्ये व्यर्थं तत्र नञो निषेधार्थकत्वकल्पनमित्यत आह न हीति तत्रापि रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यत्रापि रात्रीतरपरता नञोऽन्यान्याभावार्थकतया रात्रीतरकाले श्राद्धकरणस्य बोधकतेत्यर्थः। तथा च व्यर्थं प्रतिषेधार्थकत्वकल्पनमिति भावः"रघुदेवः।

(२५) "रात्रिभिन्न इत्यादि। रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यादौ नञोन्योन्याभावार्थकतया रात्रीतरकाले श्राद्धकरणविधानाभ्युपगमेऽमावास्यायां पितृभ्यो दद्यादित्यनेन रात्रौ श्राद्धप्रसक्तेस्तत्करणापत्तेर्दुरवारत्वादित्यर्थः" रघुदेवः।

(२६) "ननु तथाविधवाक्ययोर्वाक्यैकवाक्यतया रात्रीतरामावास्यायां कुर्वीतेत्यर्थकत्वाभ्युपगमे न पूर्वोक्तकल्पोक्तदोष इत्यत आह न खल्वित्यादि। रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यतो भिन्नं वाक्यान्तरमस्ति। तेन क्रियारहितश्राद्धविधायकवाक्येन" रघुदेवः।

(२७) "नापीदम्। इदं रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेति वाक्यम्। पृथक्क्रियारहितम्। आनुषङ्गिकक्रियातिरिक्तक्रियारहितम्। केवलं क्रियारहितमित्युक्तौ नानुयाजेष्विति वाक्यमपि तथा, तत्रानुषङ्गिककरोतिक्रियासत्त्वादतः पृथगित्युक्तम्। तथा च तयोरेवैकवाक्यतासम्भवे रात्रीतरवाक्यं क्रियारहितं भवति अन्यथा तयोरेकतरवाक्ये क्रियापदस्य वैयर्थ्यापत्तेः। श्राद्धकरणप्रापकशाक्यान्तरस्याभावेन प्रकृतवाक्यद्वयस्यैव क्रियापदवत्त्वैकवाक्यत्वाभावेन पूर्वोक्तदोषो दुर्द्धर एवेति भावः" रघुदेवः।

(२८) "ननु रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यादौ नञोनिषेधबोधकत्वं न सम्भवति तन्मते विशेषनिषेधस्थले सामान्यविधेर्विशेषेतरपरत्वनियमेनामावास्यायां पितृभ्यो दद्यादित्यादिसामान्यविधेः रात्रीतरामावास्याकाले श्राद्धकरणस्य विधायकत्वेन तत्र श्राद्धकरणप्रापकवाक्यान्तरस्य चाभावेन तत्र तस्याप्रसक्तत्वाद्दर्शितसामान्यविधेर्विशेषान्तरपरत्वं नाभ्युपगम्यते चेत्तदा तत्र तत्प्राप्तौ तु विकल्पापत्तिरित्याशङ्कते अथ रात्रावित्यादिना। उपष्टम्भपूर्वकं समाधानमाह साधीयानिति। तथा च प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत इति नियमे प्रमाणाभावेनाप्रसक्तस्यापि निषेधे बाधकाभावेन रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यादौ नञोनिषेधबोधकत्वाभ्युपगमे क्षतिविरह इति भावः" रघुदेवः।

(२९) "निषेधविधेरिति। तादृशनियमस्वीकृत्याप्रसक्तस्यापि निषेधाभ्युपगमे इत्यादि पूरणीयम्। वैयर्थ्यमिति प्रसक्तस्यैव प्रतिषिद्धत्वमिति नियमे तु तत्र तत्करणस्यैव निषेधविधेः प्रयोजनत्वसम्भव इति तादृशनियमाभ्युपगमोऽत्यावश्यकस्तस्य च विशेषविशेषनियन्त्रितत्वाच्च दोष इति भावः। तात्पर्यानवबोधादिति। रात्रीतरामावास्याकालाधिकरणश्राद्धकरणबोधतात्पर्याऽनिर्णयप्रसक्तं यद् रात्रिश्राद्धकरणं तद्वारणस्य तत्प्रयोजनत्वादित्यर्थः। रात्रौ श्राद्धकरणनिषेधबोधकवाक्याभावेऽमावास्यायां पितृभ्यो दद्यादित्यादिवाक्यतो रात्रीतरामावास्याकाले श्राद्धकरणस्य बोधासम्भवः तथाविधतात्पर्यनिर्णयाभावात् तथा च रात्रावपि श्राद्धकरणं प्रसज्येत रात्रौ श्राद्धकरणस्य निषेधविधौ तु तथाविधवाक्यार्थपर्यालोचनक्रमेण तथाविधविधेरुपदर्शितार्थे तात्पर्यनिर्णयसम्भवेन तस्मात् तादृशबोधसम्भवेन रात्रौ तदप्राप्तौ तत्र तत्करणाप्रसक्तिरिति भावः" रघुदेवः।

(३०) "एवं सति विकल्पस्थलस्य दुर्लभत्वापत्तिरित्यत आह एकविषयतयेत्यादि। अनन्यगतिकतया विकल्पं विना गत्यन्तराभावतया तथा च तत्र विकल्पं विना प्रकारान्तरासम्भवेनावश्यं तत्र विकल्पस्वीकारेण न विकल्पस्थलदुर्लभत्वापत्तिरिति भावः" रघुदेवः।

(२१) "ननु नातिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीत्यत्र नञा इष्टसाधनत्वस्यैवाभावः प्रतीयते प्रकारान्तरस्याभावात् तच्च न सम्भवति षोड़शिग्रहणविधिविरोधादित्याशङ्क्य उपपादयति अत्र चेति न षोड़शिनं गृह्णातीत्यत्र चेत्यर्थः" रघुदेवः ।

(२२) "ननु धात्वर्थान्विते एव विभक्त्यर्थे नञर्थाभावस्यैवान्वयो व्युत्पन्न इत्यतआह व्युत्पन्नश्चेति तथा च तादृशव्युत्पत्तिकल्पने प्रमाणाभाव इति भावः" रघुदेवः ।

(२३) "अतएव तादृशव्युत्पत्तेरभावादेव" रघुदेवः ।

(२४) "ननु क्वचिद्धात्वर्थेऽपि विभक्त्यर्थप्रतियोगिकस्याभावस्य क्वचिच्च धात्वर्थाभावे विभक्त्यर्थान्वये नियामकाभाव इत्यत आह नियमस्त्वित्यादि तथा च यत्र धात्वर्थे विभक्त्यर्थाभावबोधे तात्पर्य्यं तिष्ठति विरोधेऽपि नास्ति तत्र तथा बोधः । यत्र तु धात्वर्थाभावे विभक्त्यर्थान्वयबोधे तात्पर्य्यं तत्र तथैवान्वयबोध इति नियम इति भावः" रघुदेवः ।

(२५) "ननु षोड़शिग्रहणस्याङ्गत्वेन इष्टसाधनत्वाभावात् नातिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीत्यादौ षोड़शिग्रहणे इष्टसाधनत्वाभावबोधनेऽपि न ग्रहणविरोधः किन्तु वाधेन तत्रेष्टसाधनत्वस्यान्वयबोधासम्भवः तथा च कथं तत्र ग्रहणविधिविरोधेन धात्वर्थाभावे इष्टसाधनत्वान्वयबोधाङ्गीकार इत्यत आह तुल्यफलाजनकत्वेऽपि चेत्यादि तथा च तत्रेष्टसाधनत्वाभावान्वयबोधस्य स्वीकारे ग्रहणनिषेधविरोधोदुरपह्नव इति भावः" रघुदेवः ।

(२६) "ननु ग्रहणाग्रहणयोस्तुल्यफलजनकत्वे कथं वहुदुःखसाध्ये षोड़शिग्रहणे प्रवृत्तिरित्यत आह ग्रहणविध्यन्यथानुपपत्त्या चेति । तथा च तयोस्तुल्यफलाभावेन नोक्ताशङ्काया अवकाश इति भावः" रघुदेवः ।

(२७) 'प्रतियोग्यनुयोगिभावः प्रतियोगित्वमनुयोगित्वम् आधाराधेयभावः आधारत्वमाधेयत्वम् उभयत्रोभयोत्कीर्त्तनं तुल्यवित्तिवेद्यत्वाभिप्रायेण" रघुदेवः ।

(२८) "ननु नञोऽभावार्थकत्वे कथं भूतले न घटः भूतलं न घट इत्यादौ भूतलेऽधिकरणतासम्बन्धेन नञर्थाभावस्यान्वयोऽन्योन्याभावे च प्रतियोगितासम्बन्धेन घटादेर्वान्वयो नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधानङ्गीकारादित्यत आह निपातेति । अव्ययनिपातातिरिक्तेत्यर्थः । तथा च फलबलान्निपाताव्ययजन्यशाब्दबोधं प्रति प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वस्याकल्पनेनानुपपत्त्यभाव इति भावः" रघुदेवः ।

(३९) "अतएवेति यतएव फलबलान्निपाताव्ययजन्यशाब्दबोधं प्रति प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेर्न हेतुत्वमतएवेत्यर्थः । इवाद्यर्थान्वयबोधे चन्द्र इव मुखमित्यादाविवाद्यर्थान्वयबोधे आदिना नञतिरिक्तनिपातमात्रपरिग्रहः" रघुदेवः ।

(४०) "ननु नञोऽभावार्थकत्वेऽघट भूतलमित्यादौ कथं नानाधर्माभ्यामेकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यत आह अघटं भूतलमित्यादि। संसर्गाभावाऽन्योन्याभावार्थकनञ्भेदेनोदाहरणद्वयम् । अघटमित्यत्र नपुंसकलिङ्गनिर्द्देशस्तु न विद्यते घटो यत्रेति वहुव्रीहिसमासस्पष्टीकरणाय अन्यथाऽघट इत्युक्ते न घटोऽघट इति नञ्तत्पुरुषेऽपि तथा प्रयोगसम्भवे तत्र च नञोऽन्योन्याभाववत्परतया घटसंसर्गाभाववल्लाक्षणिकनञ उदाहरणासम्भव इति ध्येयम् । तत्र अभाववत्परता भाववद्बोधकता" रघुदेवः ।

(४१) "यैस्तु निपातजन्यशाब्दवुद्धिं प्रत्यपि प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वमुपेयते तन्मतमाह केचित्त्विति प्रतियोगिपदोत्तरस्य सुप इति भूतले न घट इत्यादौ घटादिबोधकपदोत्तरसुप इत्यर्थः" रघुदेवः ।

(४२) "ननु सर्वत्र प्रतियोगित्वस्य नञ्समभिव्याहृतप्रतियोगिबोधकपदोत्तरसुवर्थत्वे घटीयोऽभावो न घटस्येति प्रयोगापत्तिः तत्रापि घटनिष्ठप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य घटाभावे विद्यमानत्वात् न च न घटस्येत्यत्र निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगितानिष्ठप्रतियोगिताकाभावबोधाभ्युपगमान्न तथा प्रयोगः घटनिष्ठप्रतियोगितायाः निरूपकतासम्बन्धेन घटाभावे विद्यमानत्वादिति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकसंसर्गस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेन तथोक्तरथक्यत्वादित्यत आह अनुयोगित्वं वेति वाकारो व्यवस्थितविकल्पसम्पादकः तथा च क्वचित् प्रतियोगित्वं तथाविधसुवर्थः क्वचिदनुयोगित्वं वेति लब्धम् । अतएव पटो न घटाभावस्येत्यादौ पटे घटाभावप्रतियोगित्वाभावबोधस्यानुभवोऽपि सूपपाद इति ध्येयम्" रघुदेवः ।

(४३) "नञुत्तरसुपोऽधिकरणत्वार्थकत्वे सर्वत्र नञुत्तरसुपोऽनुसन्धानकल्पनं तत्र लक्षणाकल्पनं चेत्युभयकल्पने गौरवम् तदपेक्षया नञ एवाभाववति लक्षणाकरणकल्पनमुचितमित्याशयेनाह नञो वेति" रघुदेवः ।

(४४) "ननु नञोऽन्योन्याभावबोधने विशेषणवाचकपदविशेष्य-

वाचकपदयोर्विरुद्धविभक्तिराहित्यं तन्त्रमिति पूर्वमुक्तम् तत्र च विरुद्धविभक्तिकत्वं विरुद्धार्थप्रतिपादकविभक्तिकत्वम् अन्यथा व्यत्ययानुशासनस्थले कर्मत्वाद्यर्थकप्रथमान्तपदार्थसाम्याभावेऽपि एकत्वाद्यर्थप्रथमान्तत्वसाम्येनान्वयबोधापत्तेः। तथा च प्रतियोगिवाचकपदोत्तरसुपः प्रतियोगित्वाद्यर्थकत्वे न न घट इत्यादौ नञोऽन्योन्याभावबोधकत्वासम्भवः तस्य विशेष्यवाचकपदात् भिन्नत्वेन तत्प्रतिपादकविभक्तेर्विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्यर्थप्रतियोगित्वादिति भवताऽस्वीकारात् एवं नञर्थसंसर्गाभावे भेदेनेतरपदार्थान्वयानुभवेऽनुयोगिवाचकपदोत्तरं सप्तम्यपेक्षेति यत्पूर्वमुक्तं तदपि न नञुत्तरसुपोऽधिकरणत्वे लक्षणयां भवति। एवं नञोऽभाववल्लाक्षणिकत्वे त्वत्कल्पे तथाविधभेदान्वयबोधाप्रसक्तौ तथाविधाभेदान्वयबोधे तु तादृशसप्तम्यन्तापेक्षा न सम्भवति अघटं भूतलमित्यादौ तदभावात् एवञ्च क्वचिन्नञान्योन्याभावः प्रतिपाद्यते क्वचित् संसर्गाभावः प्रतिपाद्यते इत्यत्र नियामकाभावः सर्वत्र तदुभयबोधप्रसङ्गात् इत्यत आह विभक्त्यर्थेति विभक्त्यर्थस्यान्योन्याभावबोधने अनुयोगिवाचकपदसमानविभक्तिकपदार्थस्य, संसर्गाभावबोधने च नञोऽसामार्थ्यमित्यर्थः तथा च फलानुरोधेन तत्र तत्तदानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनान्नानियमप्रसङ्ग इति भावः” रघुदेवः।

(४५) “तथाविधकार्य्यकारणभावकल्पनं पूर्वमतेऽप्यावश्यकमित्याह तेनेति। तथःविधासामर्थ्यकल्पनेनेत्यर्थः। संसर्गाभावः संसर्गाभाववद्भेदो न प्रतीयते। तथा च तादृशकार्य्यकारणभावाकल्पने पूर्वमतेऽप्येतेषु स्थलेषु तत्तदन्वयबोधस्यापत्तिर्दुर्वारेति तादृशकार्यकारणभावकल्पनावश्यकत्वमिति भावः” रघुदेवः।

इदमत्रावधेयम् प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्येति मीमांसकैर्मन्यते तेषामाशयः ह्रदे दहनो नास्तीत्यादौ प्रत्यक्षे अभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानसापेक्षतया प्रतियोगिनश्च ज्ञानलक्षणादिना पूर्वं ज्ञायमानत्वेन तस्याभावो ह्रदे बोधनेऽपि प्राप्तस्य ज्ञातस्य दहनस्य अन्यत्र प्रसक्तावपि ह्रदे वायौ रूपवत् निषेधो न विरुध्यते। शास्त्रीये तु निषेधे विधीयमानो निषेधः प्राप्तिमुपजीवति प्राप्तिश्च रागतोऽतिदेशशास्त्रतो वा। तत्र न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ रागप्राप्तस्य निषेधः। अतिदेशस्वतः प्राप्तयोः “न तौ पशौ करोति” इत्यादौ आघाराज्यभागयोः पशुयागे निषेधः। अतिदेशशास्त्रस्यान्यत्र चरितार्थत्वेन अतुल्यबलत्वात् नात्र विकल्पः। किन्तु एकविषयतयाऽगत्या षोड़शिग्रहणाग्रहणयोर्विकल्पः इति भेदः। अप्राप्तस्य विधीयमाननिषेधस्य प्राप्तिश्च प्रतियोगिप्राप्तेरित्येव तत्र प्राप्तिपूर्वकत्वम्। तत्र च पर्युदासः यथा “न तौ पशौ करोति” इत्यादौ करोतीत्यादेरनुवादत्वेन नानर्थक्यम् “सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति” न्यायात् तेन आघाराज्यभागकरणानुवादेन पशुयागभिन्नत्वमात्रं विधेयम् एवं रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेति वाक्येऽपि क्रियापदस्यानुवादत्वेन तस्य वैयर्थ्याभावात् तत्र श्राद्धकरणानुवादेन रात्रिभिन्नकालत्वं विधेयम्। यथा वा दध्ना जुहोत्यादौ होममनूद्य दधिद्रव्यकरणकत्वमात्रं विधीयते एवं श्राद्धकरणमनूद्य रात्रीतरकालरूपद्रव्यविधाने क्षत्यभावः। अन्यथा कुत्र रात्रीतरकालो विधीयेत। अतः न रात्रौ श्राद्धं कुर्वीतेत्यादि वाक्यस्य श्राद्धकरणनिषेधपरताव्यवस्थापनं न युक्तिसहं “न कलञ्जं भक्षयेदित्यादाविव पण्डापूर्वकल्पनाया तदतिक्रमे दुरदृष्टसाधनत्वकल्पनायाश्चापत्तेर्दुर्वारत्वात् सकलशिष्टाचारसम्मतस्य रात्रौ श्राद्धकरणेऽनिष्टाभावस्य विरोधापत्तेश्च। किञ्च इदं वाक्यं न केवलश्राद्धानुवादेन रात्रीतरकालविधानं किन्तु यावच्छ्राद्धानुवादेन रात्रीतरकालविधानपरमित्यपि गन्तव्यम्। यद्यपि अष्टकासु मघासु चेति मनुवचने अष्टकादिपदस्य बहुवचनान्ततया निर्देशेन तद्विरुद्धैकवचनावरुद्धत्वात् भेदपरता सम्भवति पूर्वोक्तव्युत्पत्तिविरोधात् तथापि सामान्ये न औत्सर्गिकमेकवचनं जात्यभिप्रायमिति न विरोध इत्यवधेयम्।

क्रियायामिव विभक्त्यर्थेऽपि नञर्थाभावान्वय इति यदुक्तं तत्र न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ धात्वर्थे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपविध्यर्थस्य” एकादश्यां न भुञ्जीत्यादौ भोजनाभाव एव विध्यर्थेष्टसाधनत्वस्य च बोध इति विषयभेदेन व्यवस्था। अतएव न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि निषेधवाक्यम् एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यादि निषेधविधिवाक्यमिति भेदः। तदेतत् शब्दशक्तिकाशिकायां समर्थितम्। “पङ्गुः समुद्रं न तरेदित्यादौ नञादिना समुद्रतरणादेः, पङ्गुप्रभृतिकृतिसाध्यत्वनिषेधबोधानुरोधादवश्यं कृतिसाध्यत्वं लिङर्थः तथा टप्तिकाभोजकं न ताड़येदित्यादौ टप्तिकामेष्टसाधनत्वस्य, न कलञ्जं भुञ्जीतेत्यादौ च कलञ्जभक्षणादेः बलवदनिष्टाजनकत्वेऽपीष्टसाधनत्वस्य निषेधा-

नुपपत्त्या इष्टसाधनत्वादिकमपि (यथायथम्)। न चाहो रात्रावच्छेद्यभोजननिवृत्तिरूपस्योपवासस्य कृत्यसाध्यत्वादृष्टस्यानुपपत्तेरिति विधेर्बाधः कृत्यधीनसमयसम्बन्धरूपस्य चैमिककृतिसाध्यत्वस्य नित्येऽप्यनपायात्, तादृशप्रयोगे भोजनादिप्रतिकूलव्यापारस्यैव वा धात्वर्थत्वात्” इति। मीमांसकमतानुसारेण कलञ्जाधिकरणशब्दे १७७७ पृ० नञर्थादिको दर्शितः। आम्नायस्य क्रियार्थत्वमित्येकान्ताश्रयणे दोषकथनावसरे शा०भा०रत्नप्रभयोश्च अत्यन्ताभाव एव नञः शक्तिर्भेदादौ लक्षणेत्युक्तं यथा

“अपि च ब्राह्मणो न हन्तव्यः इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते। न च सा क्रिया नापि क्रियासाधनम् इत्यतो निवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं तच्चानिष्टम्। न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण। नञश्चैष स्वभावो यत् स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयति, अभावश्चौदासीन्यकारणं सा च दग्धेन्धनाग्निवत् स्वयमेवोपशाम्यति तस्मात् प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः” शा०भा०।

‘‘नञः प्रकृत्यर्थेन सम्बन्धात् हननाभावो नञर्थः इष्टसाधनत्वं तव्यादिप्रत्ययार्थः इष्टश्चात्र नरकदुःखाभावः तत्परिपालको हननाभाव इति निषेधवाक्यार्थः। हननाभावो दुःखाभावहेतुरित्युक्तावर्थाद्धननस्य दुःखसाधनत्वधिया पुरुषो निवर्त्तते। नात्र नियोगः कश्चिदस्ति तस्य (नियोगस्य) क्रियातत्साधनद्रव्यादिविषयत्वात्। न च हननाभावरूपा नञर्थाख्या निवृत्तिः क्रिया अभावत्वान्नापि क्रियासाधनम् अभावस्य भावाहेतुत्वादुतस्य सत्त्वरूपत्वाभावाच्चेत्यर्थः। अतो निषेधशास्त्रस्य सिद्धार्थे प्रामाण्यमिति भावः। विपक्षे दण्डमाह न च सा क्रियेति। ननु स्वभावतो रागतः प्राप्तेन हन्त्यर्थेनानुरागेण नञ्सम्बन्धेन हेतुना हननविरोधिनी सङ्कल्पक्रिया बोध्यते। सा च नञर्थरूपा तत्राप्राप्तत्वाद्विधीयते अहननं कुर्य्यात् इति। तथाच कार्य्यार्थमिदं वाक्यमित्याशङ्क्य निषेधति न चेति औदासीन्यं हननाभाव इति यावत् तद्व्यतिरेकेण नञः क्रियार्थत्वं कल्पयितुं न च शक्यमिति योजना मुख्यार्थस्याभावस्य नञर्थत्वसम्भवे तद्विरोधक्रियालक्षणाया अन्याय्यत्वात् निषेधवाक्यस्यापि कार्य्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदविप्लवापत्तेश्चेति भावः। ननु तदभाववत्तदन्यतद्विरुद्धयोरपि नञः शक्तिः किं न स्यात् अब्राह्मणः अधर्म्म इति प्रयोगदर्शनादिति चेत् न अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वादित्याह नञश्चेति गवादिशब्दानान्तु अगत्या नानार्थत्वं स्वर्गेषुवाग्वज्रादीनां शक्यपशुसम्बन्धाभावेन लक्षणानवतारात्। अन्यविरुद्धयोस्तु लक्ष्यत्वं युक्तं शक्यसमन्धात् ब्राह्मणादन्यस्मिन् क्षत्रियादौ धर्मविरुद्धे वा पापे ब्राह्मणाद्यभावस्य नञ् शक्यस्य सम्बन्धात् प्रकृते च आख्यातयोगात् नञप्रसज्यप्रतिषेध एव न पर्य्युदासलक्षकमिति मन्तव्यम्। यद्वा नञः प्रकृत्या न सम्बन्धः प्रकृतेः प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वात् प्रधानसम्बन्धाच्चाप्रधानानां, किन्तु प्रकृत्यर्थनिष्ठेन प्रत्ययार्थेनेष्टसाधनत्वेन सम्बन्धो नञः। इष्टञ्च स्वापेक्षया बलवदनिष्टाननुबन्धि यत्तदेव न तात्कालिकसुखमात्रं विषयप्रयुक्तं निषिद्धान्नभोगस्यापि इष्टत्वापत्तेः तथाच न हन्तव्यः हननं बलवदनिष्टासाधनत्वे सति इष्टसाधनं न भवतीत्यर्थः। अत्र हन्तव्यः इति हनने विशिष्टेष्टसाधनत्वं भ्रान्तिप्राप्तमनूद्य नेत्यभावबोधने बलवदनिष्टसाधनं हननमिति बुद्धिर्भवति हनने तात्कालिकेष्टसाधनत्वरूपविशेष्यसत्त्वेऽपि विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेषणाभावपर्य्यवसानात् विशेषणं बलवदनिष्टासाधनत्वमिति तदभावो बलवदनिष्टसाधनत्वं नञर्थ इति पर्य्यवसन्नम्। तद्बुद्धिरौदासीन्यपरिपालिकेत्याह। अभावेति। योऽप्यर्थः पक्षान्तरद्योती प्रकृत्यर्थाभावबुद्धिवत् प्रत्ययार्थाभावबुद्धिरपीत्यर्थः बुद्धेः क्षणिकत्वात्तदभावे सत्यौदासीन्यात् प्रच्युतिरूपा हननादौ प्रवृत्तिः स्यात् इति तत्राह सा चेति। यथाग्निरिन्धनं दग्ध्वा शाम्यति एवं सा नञर्थाभावबुद्धिः हननादाविष्टसाधनत्वभ्रान्तिमूलं रागेन्धनं दग्ध्वैव शाम्यतीत्यक्षरार्थः। रागनाशे कृते प्रच्युतिरिति भावः। यद्वा रागतः प्राप्ता सा क्रिया रागनाशे स्वयमेव शाम्यतीत्यर्थः। परपक्षे तु हननविरोधिक्रिया कार्य्येत्युक्तेऽपि, हननस्येष्टसाधनत्वभ्रान्त्यनिरासात् प्रच्युतिर्दुर्वारा। तस्मात्तदभाव एव नञर्थ इत्युपसंहरति तस्मादिति। भावार्थाभावेन तद्विषयकृत्यभावात् कार्य्याभावस्तच्छब्दार्थः। यद्वेत्युक्तपक्षे निवृत्त्युपलक्षितमौदासीन्यं यत्तद्विशिष्टभावापन्नमेवेतिव्याख्येयं स्वतः सिद्धस्यौदासीन्यस्य नञर्थसाध्यत्वोपपादनार्थं निवृत्त्युपलक्षितत्वमिति ध्येयम्।” तस्य

वटोर्व्रतमित्यनुष्ठेयक्रियावाचिना व्रतशब्देन कार्य्यमुपक्रम्य "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" इति प्रजापतिव्रतमुक्तम् अत उपक्रमबलात्तत्र नञर्द्दर्शनविरोधिसङ्कल्पक्रियालक्षणाऽङ्गीकृता। एवमगौरसुरा अधर्म इत्यादीनामधात्वर्थयुक्तस्य नञः प्रतिषेधवाचित्वायोगात् अन्यविरुद्धलक्षकत्वम्। एतेभ्यः प्रजापतिव्रतादिभ्योऽन्यत्राभावस्यैव नञर्थता इत्यर्थः" रत्नप्रभा०।

नञः प्रसज्यप्रतिषेधाद्यर्थाभिधाने नियमविशेषस्मरणपूर्वकं सा०द० नञर्थौ निर्णीतो यथा

"असुत्ता भवता नाथ! मुहूर्त्तमपि सा पुरा"। अत्रासुक्तेत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वमिति विधेयत्वमेवोचितम्। यदाहुः "अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता। प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्"। तथा "नवजलधरः सन्नद्धोऽयं नदृप्तनिशाचरः"। अत्रोदाहरणे तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नञः पर्य्युदासतया निषेधस्य विधेयतानवगमः। यदाहुः। "प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता। पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्"। तेन "जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः। अगृध्नुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत्"। अत्रात्रस्तादितामनूद्यात्मगोपनाद्येव विधेयमिति नञः पर्युदासतया गुणभावो युक्तः। नन्वश्राद्धभोजी ब्राह्मणः, असूर्य्यम्पश्या राजदारा इत्यादिवत् असुक्तेत्यत्रापि प्रसज्यप्रतिषेधो भविष्यतीति चेन्न अत्रापि यदि भोजनादिरूपक्रियांशेन नञः सम्बन्धः स्यात्तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं शक्यं न च तथा, विशेष्यतया प्रधानेन तद्भोजिनार्थेन कर्त्रंशेनैव नञः सम्बन्धात्। यदाहुः "श्राद्धभोजनशीलो हि यतः कर्त्ता प्रतीयते। न तद्भोजनमात्रं तु कर्त्तरीनेर्विधानतः" इति। असुक्तेत्यत्र तु क्रिययैव सह सम्बन्ध इति दोष एव"।

अश्राद्धभोजीत्यादौ असमर्थसमासं वैयाकरणा मन्यन्ते "सुडनपुंसकस्य" पा०सूत्रे नपुंसकस्य नेत्यर्थस्य भाष्यादावुक्तत्वात् सामर्थ्याभावेऽपि समास इति हि तेषां राद्धान्तः

लाक्षणिकनञर्थनिर्णयः शब्दशक्तिप्रकाशिकायां यथा "अतएवाघटः पट इत्यादावन्यस्य, असुरोदैत्य इत्यादौ विरोधिनः, अनिक्षुः शरः इत्यादौ सदृशस्य, अब्राह्मणो वार्द्धुषिक इत्यादावप्रशस्तस्य, अनुदरमुदरन्तन्वी इत्यादौ स्वल्पस्य बोधकेन नञ्निपातेन स्वार्थे प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेनैव घटादेरनुभावनेऽपि तत्रत्यतत्पुरुषे नाव्याप्तिः। पटस्याभाव इत्यर्थे प्रसज्यनञा अव्ययीभाव एव समासः प्रमाणं, तेनापटं वर्त्तते इत्याद्येव तत्र प्रयोगस्तत्पुरुषस्योत्तरपदलिङ्गकत्वनियमात् इति वृद्धाः। प्रसज्यनञाप्यपट इत्यादिस्तत्पुरुष एव साधुर्नाव्ययीभावः नञ्तत्पुरुषविधेस्तदपवादकत्वात् अतएव वादिनामविवाद इत्यादिकः किरणावल्यादौ पुंसि प्रयोग इति तु पक्षधरमिश्राः"।

अत्रायं विशेषः प्रसज्यनञा तत्पुरुषः भावकृदन्तपदयोग एव न घटादिपदयोगे वादिनामविवाद इत्याद्युदाहरणेषु भावकृदन्तस्यैवोत्तरपदत्वादिति सम्प्रदायविदः।

नञर्थे तिङर्थान्वयश्च शब्दश०प्र० दर्शितो यथा "न च पचत्यपि चैत्रे नायं पचतीति प्रयोगः स्याद्वर्त्तमानायाः पाककृतेरभावस्य समयान्तरावच्छेदेन चैत्रे सत्त्वादिति वाच्यं तत्र नञर्थ एव लडर्थवर्त्तमानत्वस्यान्वयेन वर्त्तमानकालावच्छेद्यस्य पाककृत्यभाववत्त्वस्य चैत्रे बाधेन तदसम्भवात् गुरुमते न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ, अस्मन्मतेऽप्यतिरात्रे षोडशिनं न गृह्णाति इत्यादौ नञर्थेऽपि तिङर्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्। एतेन भाविदिने चैत्रो नापाक्षीदतीतदिने चैत्रो न पक्ष्यतीत्यपि स्याद्भाविदिनादौ चैत्रेऽतीतपाककृत्यादेरभावसत्त्वादित्यपि समाहितं तत्राप्यतीतादिकालस्य नञर्थ एवान्वयेनातीतादिकालावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य पापकृत्यभावस्य भाव्यादिदिनावच्छेदेन चैत्रादावसत्त्वादेव तादृशाप्रयोगात्। अतएव च निष्पन्नान्नं न पक्ष्यतीत्यादौ निष्पन्नान्नकर्मकभाविकृतेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः भविष्यत्कालावच्छेदेन तादृशान्नकर्मकपाककृतेरभावस्य तत्र बोध्यत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः"। किलशब्दोत्तरत्वेऽस्यानुष्टार्थता किलशब्दमुपक्रम्य "न नतु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यतेऽनुष्टे न किलैवं ननुकिलैवमिति" निरुक्तकारोक्तेः

नट णट धातुवत् सर्वं विशेषस्तु णटधातौ ३१८ पृ० दृश्यः। नट अवस्कन्दने (नटकृत्ये) णिचि नाटयति अनुकरोतीत्यर्थः "नवनगवनलेखाश्याममध्याभिराभिः स्फटिककटकभूमीर्नाटयत्येष शैलः" माघः। [नटत् त न णत्वम्।

नट भ्रंशे त्विषि चु० उभ० अक० सेट्। नाटयति ते अनीनट

नट पुंस्त्री नम—उणा०डट—नट—अच् वा। १शैलूषे स्त्रियां गौरा० ङीष्। "नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा" सा०द०। २नलीनामगन्धद्रव्ये स्त्री ङीष्।

३वेश्यायां च शब्दर०। ४दृश्यकाव्यार्थाभिनयकर्त्तरि नर्त्तके त्रि० "प्रकृतेर्विभुत्वयोगात्तु नटवद् व्यवतिष्ठते लिङ्गम्" सां०का० "यथा नटस्तां तां भूमिकां विधाय रामो वा अजातशत्रुर्वा वत्सराजो वा भवति एवं तत्तत्स्थूल-शरीरग्रहणात् देवो वा मनुष्यो पशुर्वा वनस्पतिर्वा भवति सूक्ष्मशरीरम्" तत्त्वकौ०। ५शोनाकवृक्षे पु० अमरः। "शौचिक्यां शौण्डिकाज्जातो नटो द्रविड एव च" पराशरपद्धत्युक्ते ६वर्णसङ्करजातिभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "नटी कपिलिनी वेश्या कुलटा नापिताङ्गना" तन्त्रसा०। "झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यात् निच्छिविरेव च। नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च" मनूक्ते व्रात्यक्षत्रियजाते ७व्रात्यक्षत्रियभेदे पुंस्त्री०। ८अशोकवृक्षे पु० मेदि०। ९किम्पुपर्वणि नलाख्ये तृणे पु० जटा०। दीपकरागस्य १०रागिणीभेदे स्त्री।

नटकमेलक न० हास्यरसप्रधाने दृश्यकाव्यभेदे तच्च सङ्कीर्णाख्यम् "वृत्तं बहूनां धृष्टानां सङ्कीर्णं केचिदूचिरे। तत्पुनर्भवति द्व्यङ्कमथ वैकाङ्कनिर्मितम्" तल्लक्षणम्। "तत्र नटकमेलकादि" सा०द०।

नटचर्या स्त्री ६त०। नटस्य नृत्ये वाक्यार्थाभिनये अभि-नेयपदार्थानुकारे "नामानि रूपाणि मनोवचोभिः संत-न्वतो नटचर्यामिवास्य" भाग० १।३।३८

नटन न० नट—भावे ल्युट्। अङ्गविक्षेपरूपे नृत्ये अमरः।

नटनारायण पु० रागभेदे सङ्गीतशास्त्रम्।

नटभूषण पु०नटान् भूषयति भूषि—ल्यु। हरिताले रत्नमा०।

नटमण्डन पु०नटं मण्डयति मण्डि—ल्यु। हरिताले अमरः

नटसंज्ञक न० नटस्य संज्ञा सम्यक् ज्ञानं यस्मात् कप् "केऽणः" पा० ह्रस्वः। १गोदन्ताख्यहरिताले त्रिका०। नटेतिशब्दः संज्ञा यस्य कप्। २नटे।

नटसूत्र न० नटस्य तत्कृत्यस्य ज्ञापकं सूत्रम् शा०त०। शि-लालिना रचिते नटकृत्यज्ञापके ग्रन्थभेदे "पाराशर्य्य-शिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः" पा०।

नटान्तिका स्त्री नटस्य नटकृत्यस्यान्तोयस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। लज्जायां मेदि०। लज्जायां सत्यां नटक-त्यस्यासम्भवात् तत्त्वागएव च तत्सम्भवात् तस्यास्तथात्वम्।

नटेश्वर पु० ६त०। शिवे हेमच० तस्य नृत्यप्रियत्वात् तत्-क्रियायां तस्य निपुणत्वाच्च तथात्वम्।

नट्या स्त्री नटानां समूहः पाशा० य। नटसमूहे।

नड भ्रंशे चुरा०उभ०अक०सेट्। नाडयति ते अनीनडत् त। अपोपदेशत्वात् सति निमित्ते न णत्वम् प्रनाडयति।

नड(ल) पु०नल—बन्धे अच् वा डस्य लः। १गोत्रप्रवर्त्तक-र्षिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम् नडादि० फक्। नाडायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०। २नलतृणे च।

नडक न० नल बन्धे अच् संज्ञायां कन्। अंसयोर्मध्ये वर्त्त-माने नलाकारे अस्थिभेदे "हृदयं जिह्वा क्रोडं सव्य सक्थि पूर्वनडकम्" "दक्षिणसक्थि पूर्वनडकम्" कात्या० श्रौ० ६।७।३।४। [कुक् च। बहुलनडयुक्ते।

नडकीय त्रि० नडाः सन्त्यत्र "नडादीनां कुक्च" पा० छ

नडप्राय पु० नडः प्रायेण यत्र। नडबहुले देशे अमरः।

नडभक्त न० नडस्य विषयो देशः ऐषुका० भक्तल्। नडविषये

नड(ल)मीन पु० नड(ल) स्थितो मीनः। नलमध्यस्थिते (चिङिडी) मत्स्ये अमरः।

नडश त्रि० नड+अस्त्यर्थे तृणा० श। नडयुक्ते

नडागिरि पु० नडप्रधानो गिरिः किंशुका० संज्ञायां पूर्वस्य दीर्घः। नडप्रधाने गिरिभेदे असंज्ञायां तु नडगिरिरित्येव

नडादि पु० "नडादिभ्यः फक्" पा० गोत्रे फक्प्रत्ययनि-मित्ते पा०ग० उक्ते १शब्दसमूहे स च गणः

नड चर वक मुञ्ज इतिक इतिश उपक एक लमक शलङ्कु शलङ्कुञ्च सप्तल वाजप्य तिक अग्निशर्मन् वृष(गणे) प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल कातर कातल काश्यप काश्य काव्य अज अमुष्य कृष्णरणौ (ब्राह्मण वाशिष्ठे) अमित्र लिगु चित्र कुमार क्रोष्टु क्रोष्टञ्च लोह दुर्ग स्तम्भ शिंशपा अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत ऋच् जलन्धर अध्वर युग-न्धर हंसक दण्डिन् हस्तिन् पिण्ड पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चटक वदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अस्र कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप"। नाडायनः चारायणः इत्यादि।

"नडादीनां कुक्च" पा० उक्ते छप्रत्ययकुगागमनिमित्ते २शब्दगणे च। स च गणः पा०ग०सू० उक्तो यथा नडप्लक्ष विल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण क्रुञ्चा (तृक्षतक्ष) तक्षन्" नडकीयः।

नडिनी स्त्री नडाः सन्त्यस्यां "पुष्कारिभ्यो देशे" पा० इनि। नडयुक्तनद्याम् देशश्चात्र "देशो नदीभूधरकन्दरादिः" इत्युक्तः तेन भूधरे नडिन् पु० देशभिन्ने तु नड्वान् भूमिभागः इत्यादि। स्यादौ।

नडिल त्रि० नडस्यादूरदेशादि काश्या० इल। नडसमीप०

नड्या स्त्री नडानां समूहः पाशा० य । नडसमूहे अमरः । तत्र गणे नडेत्यत्र नडेति पाठान्तरम् ।

नड्वत् त्रि० नडाः सन्ति प्रायेणात्र "कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्" पा० ड्मतुप् । बहुलनडयुक्ते

नड्वल त्रि०नडाः प्रायेण सन्त्यत्र "नडशादाड् ड्वलच्" पा० ड्वलच् । बहुलनडयुते देशे "यो नड्वलानीव वलानि गजः परेषाम्" रघुः । वैराजस्य मनोः २पत्नीभेदे स्त्री "मनोरजायन्त दश नड्वलायां महौजसः । कन्यायां भरतश्रेष्ठ ! वैराजस्य प्रजापतेः" हरिवं०२अ० । नड्वलः स्थानत्वेन अभिमतत्वेनास्त्यस्या अच् । ३नड्वलस्थे ४तदभिमानिनि च देवताभेदे स्त्री "नड्वलाभ्यः शौष्कलम् पाराय मार्गारम्" यजु०३०।१६ पुरुषमेधीयपश्वुक्तौ

नत त्रि० नम–कर्त्तरि क्त । १नम्रीभूते २कुटिले च मेदि० । "नतभ्रुवो नव्यजनापनेयः" उद्भटः । सि० शि० प्रमिता० उक्ते येन कालेन मध्याह्नान्नतोरविस्ताद्दृशे २काल० भेदे उन्नतशब्दे १८८८ पृ० दृश्यम् "पूर्वं नतं स्याद्दिनरात्रिखण्डं दिवानिशोरिष्टघटीविहीनम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु शुद्धं द्युरात्रिखण्डं त्वपरं नतं स्यात्" नी०ता० उक्ते ३इष्टघटीहीने दिवारात्रार्द्धकाले इष्टघटीतो वा हीने ४तथाभूते काले च छायया दिनज्ञानार्थे ५धनुःकलाभेदे च सच सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितो यथा

"मध्यच्छाया भुजस्तेन गुणिता त्रिभमौर्विका । स्वकर्णाप्ता धनुर्लिप्ता नतास्ता दक्षिणे भुजे । उत्तराश्चोत्तरे याम्यास्ताः सूर्यक्रान्तिलिप्तिकाः । दिग्भेदे मिश्रिताः सौम्ये विश्लिष्टाश्चाक्षलिप्तिकाः" सू०सि० "अभीष्टदिने माध्याह्निकी छाया भुजसंज्ञा ज्ञेया । तेन भुजेन त्रिज्या गुणिता मध्याह्नच्छायाकर्णेन भक्ता फलस्य धनुःकला नता नतसंज्ञास्ताः नतकला दक्षिणे भुजे मध्याह्नच्छायारूपभुजे प्राच्यापरसूत्रात् मध्याद्दक्षिणदिक्स्थे सति उत्तरदिक्का, उत्तरे भुजे दक्षिणाः । चो विषयव्यवस्थार्थकः । ता नतकलाः सूर्यक्रान्तिनतकलाः प्रागुक्ताः, दिग्भेदस्वदिशोर्भिन्नत्वे मिश्रिताः संयुक्ताः साम्येऽभिन्नदिक्त्वे विश्लिष्टा अन्तरिताः । द्वादशाङ्गुलशङ्कुकोटौ मध्याह्नच्छायाकर्णे वा मध्यच्छाया भुजस्तथा खस्वस्तिकानुमध्याह्नकाले सूर्यस्य याम्योत्तरवृत्ते यदन्तरेण नतत्वं ता नतकलास्तज्ज्या नतांशज्या मध्याह्नोन्नतांशज्यारूपशङ्कौ त्रिज्याकर्णे वा भुज इति मध्याह्नच्छायाकर्णे मध्याह्नच्छाया भुजस्तदा त्रिज्याकर्णे को भुज इत्यनुपातेन नतज्या तद्धनुरत्र कलात्मकत्वान्नतकलास्ता यद्दसम्बद्धा इति छायादिग्विपरीतदिक्काः । अथ क्रान्त्यंशाक्षांशयोरेकदिक्त्वे योगेन नतांशा इति दक्षिणा नतकला दक्षिणक्रान्तिकलाभिर्हीना अक्षांशा भवन्ति । क्रान्त्यंशाक्षांशयोर्भिन्नदिक्त्वेऽन्तरेण नतांशा यदि दक्षिणास्तदा क्रान्त्यूनाक्षांशस्य नतत्वादुत्तरक्रान्तियुता अक्षांशाः यदि तूत्तरास्तदाक्षोनक्रान्तेर्नतत्वान्नतोनोत्तरक्रान्तिरक्ष इति सम्यगुपपन्नम्" रङ्ग० । अधिकं नतिशब्दे दृश्यम् ।

नतद्रुम पु० नित्यक० । लताशाले रत्नमा० । [अमरः ।

नतनासिक त्रि०नता नासिकाऽस्य । (खाँदा) नतनासायुक्ते

नतराम् अव्य० न+आम् तरप् । १अतिशयनञर्थे प्रतियोग्यसमानाधिकरणे अभावे २नितरामित्यर्थे च "तस्मादेतयोः सतोर्नतरां चन्द्रमा भाति" शत०ब्रा०११।८।३।१

नताङ्गी स्त्री नतमङ्गमस्या ङीष् । नार्य्यां राजनि० ।

नति स्त्री नम–भावे क्तिन् । नमने स्वापकर्षबोधकव्यापारभेदे करशिरःसंयोगादौ । नमस्कारभेदाश्च कालीपु०यथा "त्रिकोण१मथ षट्कोण२मर्द्धचन्द्र३ प्रदक्षिणम्४ । दण्ड५मष्टाङ्ग६मुग्रञ्च७ सप्तधा नतिलक्षणम् । ऐशानी वाथ कौवेरी दिक् कामाख्याप्रपूजने । प्रशस्ता स्थण्डिलादौ च सर्वमूर्त्तेषु सर्वतः । त्रिकोणादिव्यवस्थाञ्च यदि पूर्वमुखो भवेत् । पश्चिमाच्चाग्निशीं गत्वा व्यवस्थां निर्दिशेत् तदा । यदोत्तरामुखः कुर्य्यात् साधको देवपूजनम् । तदा याम्यात्तु वायव्यां गत्वा कुर्य्यात्तु संस्थितिम् । दक्षिणाद्वायवीं गत्वा दिशं तस्माच्च शाम्भवीम् । ततोऽपि दक्षिणं गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् । त्रिकोणो यो नमस्कारस्त्रिपुराप्रीतिदायकः१ । दक्षिणाद्वायवीं गत्वा तां त्यक्त्वाग्नौ प्रविश्य च । अग्नितो राक्षसीं गत्वा ततश्चाप्युत्तरां दिशम् । उत्तराच्च तथाग्नेयीं भ्रमणं द्वित्रिकोण(६)वत् । षट्कोणो यो नमस्कारः प्रीतिदः शिवदुर्गयोः२ । दक्षिणाद्वायवीं गत्वा तस्माद्व्यावृत्य दक्षिणाम् । गत्वा योऽसौ नमस्कारः सोऽर्द्धचन्द्रः प्रकीर्त्तितः३ । सकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा वर्त्तुलाकृति साधकः । नमस्कारः कथ्यतेऽसौ प्रदक्षिण इति द्विजैः४ । त्यक्त्वा स्वमासनस्थानं पश्चाद्गत्वा नमस्कृतिः । प्रदक्षिणं विना या तु निपत्य भुवि दण्डवत् । दण्ड इत्युच्यते देवैः सर्वदेवौघमोददः५ । पूर्ववद्दण्डवद्भूमौ निपत्य हृदयेन तु । चिबुकेन मुखेनाथ

नासया हनुकेन च। ब्रह्मरन्ध्रेण कर्णाभ्यां यद्भूमिस्पर्शनं क्रमात्। तदष्टाङ्ग इति प्रोक्तो नमस्कारो मनोषिभिः॥ प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा साधको वर्त्तुलाकृति। ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पर्शः क्षितेर्यः स्यान्नमस्कृतौ। स उग्र इति देवौघैरुच्यते विष्णुतुष्टिदः॥ नदानां सागरो यादृग् द्विपदां ब्राह्मणो यथा। नदीनां जाह्नवी यादृग् देवानामिव चक्रधृक्। नमस्कारेषु सर्वेषु तथैवोग्रः प्रशस्यते। त्रिकोणाद्यैर्नमस्कारैः कृतैरेव तु भक्तितः। चतुर्वर्गं लभेद्भक्तो नचिरादेव साधकः। नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्वतः सदा। सर्वेषामपि देवानामन्येषामपि भैरव!। योऽसावुग्रो नमस्कारः प्रीतिदः सततं हरेः। महामायाप्रीतिकरः स नमस्करणोत्तमः"। नतिविशेषस्तु यामले "त्रिकोणाकारा सर्वत्र नतिः शक्तैः समीरिता। दक्षिणाद्वायवीं गत्वा-दिशं तस्माच्च शाम्भवीम्। ततश्च दक्षिणं गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत्। अर्द्धचन्द्रं महेशस्य पृष्ठतश्च समीरितम्। शिवप्रदक्षिणे मन्त्री अर्द्धचन्द्रं क्रमेण तु। सव्यासव्यक्रमेणैव सोमसूत्रं न लङ्घयेत्। (सोमसूत्रं जलनिःसरणस्थानम्) "प्रसार्य्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः। दर्शयेद्दक्षिणं पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः। त्रिधा च वेष्टयेत् सम्यक् देवतायाः प्रदक्षिणम्। एकहस्तप्रमाणश्च एकशोपि प्रदक्षिणम्"। "गन्धर्वतन्त्रे देवमानुषगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः। नमस्कारेण तुष्यन्ति महात्मानः समन्ततः। नमस्कारेण लभते चतुर्वर्गं महोदयम्। सर्वत्र सर्वसिद्ध्यर्थं नतिरेका प्रवर्त्तते। नत्या विजयते लोकान् नत्या धर्मः प्रवर्त्तते। नमस्कारेण दीर्घायुरच्छिन्ना लभते प्रजाः। चतुर्वर्गं लभेद्भक्तो नचिरादेव साधकः। नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्वतः सदा। नमस्कुरु महादेवीं प्रदक्षिणञ्च भक्तितः"। योगिनीतन्त्रे पूर्वखण्डेऽष्टमपटले "प्रदक्षिणत्रयं कुर्य्यात् पद्माकारं नमेत्ततः। दक्षिणादुत्तरं गत्वा देवस्य च महेश्वरि!" प्रदक्षिणत्रयम् आदिमध्यावसाने ज्ञेयम्। तथाच कुमारीपूजामधिकृत्य रुद्रयामले उत्तरखण्डे षष्टपटले "प्रदक्षिणत्रयं कुर्य्यादादौ मध्ये तथान्ततः। पश्चात् दक्षिणां कुर्य्यात् रजतैः स्वर्णमौक्तिकैः"। "कृताञ्जलिं ततो बद्ध्वा भ्रामयित्वा नमेत्ततः। प्रत्येकभ्रमणे देवि! दण्डवत् प्रणिपातयेत्। योनौ नमेदुद्भ्रमित्वा तु अपराधो भवेत्तदा। अबद्धाञ्जलिना यस्तु नमस्कारं करोति सः। मोहान्धकारनरके पच्यते नात्र संशयः। पातान्तरे न प्रणमेन्मूर्द्ध्ना न च क्षितिं स्पृशेत्। शपन्ति देवतास्तस्य विफलं तत् प्रकीर्त्तितम्। प्रणामे देवदेवस्य यावत्यो रेणुकाः प्रिये!। शरीरे वा महेशानि! तस्य पुण्यफलं शृणु। यावन्तोरेणवस्तस्य यावत् कालञ्च तिष्ठति। तावद्वर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते"।योगिनी॰गन्धर्वतन्त्रे "कायिको वाग्भवश्चैव मानसस्त्रिविधः स्मृतः। नमस्काराश्च विज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः। कायिकैस्तु नमस्कारैर्देवास्तुष्यन्ति सर्वदा। नमस्कारेषु सर्वेषु कायिकः प्रथमः स्मृतः। जानुभ्यामवनीं गत्वा संस्पृश्य शिरसा क्षितिम्। क्रियते यो नमस्कारः प्रोच्यते कायिकस्तु सः। पुटीकृत्य करौ शीर्षे सर्वधर्मार्थसाधनम्। प्रसार्य्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः। दर्शयन् दक्षिणं पार्श्वं भक्तिश्रद्धासमन्वितः। सकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा वर्त्तुलाकृति साधकः। स तु प्रदक्षिणो ज्ञेयः सर्वदेवैकतुष्टिदः। रूपोत्तरशतं यस्तु देव्याः कुर्य्यात् प्रदक्षिणम्। स सर्वकाममासाद्य पश्चान्मोक्षमवाप्नुयात्। त्रिकोणमथ षट्कोणमर्द्धचन्द्रं प्रदक्षिणम्। दण्डमष्टाङ्गमुग्रञ्च सप्तधा नतिलक्षणम्। दक्षिणाद्वायवीं गत्वा तस्मादप्राहृत्य दक्षिणम्। गत्वा योऽसौ नमस्कारः सोऽर्द्धचन्द्रो मम प्रियः। नमस्कारेषु जानीयादासां प्राकृतमद्रिजे!। त्यक्त्वा स्वमासनस्थानं पश्चाद्गत्वा नमस्कृतौ। निपत्य दण्डवद्भूमौ दण्ड इत्युच्यते बुधैः। तथैव दण्डवद्भूमौ निपत्य हृदयेन च। चिबुकेन मुखेनाथ नासया हनुकेन च। चक्षुषा चाथकर्णाभ्यां ब्रह्मरन्ध्रेण चैव हि। तदष्टाङ्गमिति प्रोक्तं यद्भूमिं स्पृशते क्रमात्"। मेरुतन्त्रे "हस्ताभ्यां चरणाभ्याञ्च जानुभ्यां वचसा तथा। मूर्ध्ना दृष्ट्या तथा वाचा चित्तेनाष्टाङ्ग ईरितः। हस्तजानुशिरोवाक्यधीभिः पञ्चाङ्ग ईरितः"। गन्धर्वतन्त्रे ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पर्शः क्षितेर्यः स्यात् नमस्कृतौ। स उग्र इति विज्ञेयो विष्णोस्तुष्टिप्रदायकः। या स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः। क्रियते भक्तियुक्तेन वाचिकस्तूत्तमः स्मृतः। पौराणिकैर्वैदिकैर्वा तान्त्रिकैः क्रियते नतिः। स मध्यमो नमस्कारो भवेदाचारतः सदा। परेषां गद्यपद्याभ्यां नमस्कारो यदा भवेत्। स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु सर्वतः। इष्टमध्यानिष्टगतैर्मनोभिस्त्रिविधं भवेत्। नमनं मानसं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम्।

त्रिविधे च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः" । अन्यत्र विस्तरः २ऊर्द्ध्वस्थितस्याधःपतनानुकूलक्रियाभेदे(नोच्योया) ३चन्द्रार्ककक्षयोर्याम्योत्तरयोरन्तरे यथोक्तं सि० शि० प्रमिता० "यत् पूर्वापरभावेन लम्बनाख्यं तदन्तरम् । यत्तु याम्योत्तरभावेन नतिसंज्ञं तदुच्यते" सि०शि० "अथ याम्योत्तरायां तु भित्तौ पूर्वोक्तमालिखेत् । ये कक्षामण्डले तत्र ज्ञेये दृक्क्षेपमण्डले । त्रिभोनलग्न दृग्ज्या या स दृक्क्षेपो द्वयोरपि । तच्चापांशैर्नतौ विन्दू कृत्वा वित्रिभसंज्ञकौ । तल्लम्बनकलाः प्राग्वज्ज्ञेयास्ता नतिलिप्तिकाः । कक्षयोरन्तरं यत् स्यात् वित्रिभे सर्वतोऽपि तत् । याम्योत्तरं नतिः सात्र दृक्क्षेपात् साध्यते ततः" सि० शि० । "तयोर्द्दृत्तयोः स्वाधीत् स्वस्वदृक्क्षेप चापांशैर्नतौ विन्दू कार्य्यौ । तौ च वित्रिभसंज्ञौ । ततः प्राग्वत् भूमध्यात् भूपृष्ठाच्च सूत्रे प्रसार्य लम्बनलिप्तिका ज्ञेयास्ता नतिलिप्तिकाः । नतिर्नाम चन्द्रार्ककक्षयोर्याम्योत्तरमन्तरम् तद्वित्रिभलग्नस्थाने यावत् सर्वतोऽपि तावदेव भवति । अतो दृक्क्षेपात् साधिता नतिः"प्रमिता०

नद अर्चायाम् निघण्टुः स्तुतौ निरु० भ्वा०पर०सक० सेट् । नदति अन(ना)दीत् ननाद । णद शब्द इत्यस्य णोपदेशत्वात् सति निमित्ते णत्वं नास्येति भेदः । प्रणिनदति

नद सन्तोषे भ्वा०पर० सक० सेट् इदित् । नन्दति अनन्दीत् ह्वित । नन्दथुः "यस्यासौ तस्य नन्दथुः" भट्टिः । अणोपदेशत्वात् न णत्वम् प्रनिन्दति ।

नद पु० नदति शब्दायते पचा० अच् । सिन्धौ शोणसिन्धुभैरवदामोदरब्रह्मपुत्रादौ जलप्रवाहभेदे २समुद्रे च । नदश्च अकृत्रिमखाताच्छिन्नजलप्रवाहः पुंस्त्वान्वितः ।"अष्टषष्टिस्तु तीर्थानि नदाश्च तत्र कोटयः" पद्मपु० । नद—स्तुतौ कर्मणि अच् । ३ऋषौ पु०"ऋषिर्नदो भवति नदतेः स्तुतिकर्मणः" निरु० ।

नदथु पु० नद—अव्यक्तशब्दे बा० अथुच् । वृषभकूजिते । "निनदमिव नदथुमिवाग्ने र्ज्वलन उपशृणोति" छा० उ० "नदथुमिव वृषभकूजितमिव" भा० ।

नदनु पु० नद—अनु ।१मेघे उणादिकोषः ।२सिंहे शब्दार्थचि० भावे अनु । ३शब्दे "तुविग्रचो नदनुमाँ ऋजीषी" ऋ० ६।१८।२ "नदनुमान् शब्दवान्" भा०

नदर त्रि० नदस्यादूरदेशादि अश्मा० र । १नदसन्निकृष्टदेशादौ नास्ति दरो भयं यस्य । २भयशून्ये त्रि० ।

नदराज पु० ६त० टच् समा० । समुद्रे "प्रथमं प्रवुजनदराजसमुतायदनेन्दुनेव तुहिनद्युतिना"माघः । नदपत्यादयोऽप्यत्र

नदाल त्रि०नद बा०आल । भाग्ययुक्ते । अस्य भगालवाचित्वात् तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरः तेन कुम्भीनदालमित्यत्र मध्योदात्तताऽस्य सि० कौ०

नदी स्त्री नद—अच् पचादिगणे नदट् इति निर्देशात् टित्त्वेन ङीप् । अष्टहस्तधनुरन्यूनदेशव्यापिजलायामकृत्रिमायां जलप्रवाहरूपायां गङ्गाप्रभृतौ । "धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ते परिकीर्त्तिताः" छन्दोगप० उक्तपरिमाणवतीष्वेव नदीशब्दो रूढः । द्वीपभेदे नदीभेदास्तत्तद्द्वीपशब्दे दृश्याः । जम्बूद्वीपस्था नदीभेदाश्च विस्तरेण जम्बूद्वीपशब्दे ३०४६पृ०भा०भौ० पर्वोक्ता दर्शिताः । काशाख्यिचदीनामुत्पत्तिस्थानादिकं मत्स्यपुराणोक्तं प्रदर्श्यते ।

"प्रागुत्तरेण कैलासाद्दिव्यं सौगन्धिकं गिरिम् । सर्वधातुमयं दिव्यं सुवेलं पर्वतं प्रति । चन्द्रप्रभो नाम गिरिः स शुभ्रो रत्नसन्निभः । तत्समीपे सरो दिव्यमच्छोदं नाम विश्रुतम् । तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी ह्यच्छोदिका शुभा । तस्यास्तीरे वनं दिव्यं महच्चैत्ररथं शुभम्" । "कैलासाद्दक्षिणप्राच्यां शिवं सर्वौषधिं गिरिम् । मनःशिलामयं दिव्यं शबलं पर्वतं प्रति । लोहितो हेमशृङ्गस्तु गिरिः सूर्य्यप्रभो महान् । तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत्सरः । तस्मात् प्रभवते पुण्यो लौहित्यश्च नदो महान् । दिव्यारण्यं विशोकञ्च तस्य तीरे महद्वनम्" । "कैलासात् पश्चिमोदीच्यां ककुद्मानौषधीगिरिः । ककुद्मति च रुद्रस्य उत्पत्तिश्च ककुद्मिनः । तदञ्जनं त्रैककुदं शैलन्त्रिककुदं प्रति । सर्वधातुमयस्तत्र सुमहान् वैद्युतो गिरिः । तस्य पादे महद्दिव्यं मानसं सिद्धसेवितम् । तस्मात् प्रभवते पुण्या सरयूर्लोकपावनी । तस्यास्तीरे वनं दिव्यं वैभ्राजं नाम विश्रुतम्" "कैलासात् पश्चिमायां तु दिव्यः सर्वौषधिगिरिः । अरुणः पर्वतश्रेष्ठो रुक्मधातुविभूषितः । भवस्य दयितः श्रीमान् पर्वतो हेमसन्निभः । शातकौम्भमयैर्दिव्यैः शिलाजालैः समाचितः । शतसंख्यैस्तापनीयैः शृङ्गैर्दिवमिवोल्लिखन् । शृङ्गवान् सुमहादिव्यो दुर्गः शैलो महाचितः । तस्मिन् गिरौ निवसति गिरिशो धूम्रलोचनः । तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तत्सरः । तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा । सा चक्षुःसीतयोर्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधिम् । अस्यु-

त्तरेण कैलासाच्छिवः सर्वौषधिर्गिरिः। गौरन्तु पर्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति। हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यौषधिमयो गिरिः। तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनवालुकम्। रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः। गङ्गार्थे स तु राजर्षिरुवास बहुलाः समाः" "दृश्यते भासुरा रात्रौ देवी त्रिपथगा तु सा। अन्तरिक्षं दिवं चैव भावयित्वा भुवङ्गता। भवोत्तमाङ्गे पतिता संरुद्धा योगमायया। तस्या ये विन्दवः केचित् क्रुद्धायाः पतिता भुवि। कृतन्तु तैर्विन्दुसरस्ततो विन्दुसरः स्मृतः" "त्रीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीन्त्रीण्यथैव तु। स्रोतांसि त्रिपथायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा। नलिनी ह्लादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा। सीता चक्षुश्च सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगाः। सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम्। तस्मात् भागीरथी सा वै प्रविष्टा दक्षिणोदधिम्। सप्त चैताः प्लावयन्ति वर्षन्तु हिमसाह्वयम्। प्रसूताः सप्त नद्यस्तु शुभा विन्दुसरोद्भवाः। तान् देशान् प्लावयन्ति स्म म्लेच्छप्रायांश्च सर्वशः। सशैलान् कुकुरान् रौध्रान् वर्वरान् यवनान् खसान्। पुलिकांश्च कुलत्थांश्च अङ्गलोक्यान्वरांश्च यान्। कृत्वा द्विधा हिमवन्तं प्रविष्टा दक्षिणोदधिम्। अथ वीरमरुंश्चैव कालिकांश्चैव शूलिकान्। तुषारान् वर्वरानङ्गानग्रहणान् पारदान् शकान्। एतान् जनपदांश्चक्षुः प्लावयित्वोदधिङ्गता। दरदोर्जगुडांश्चैव गान्धारानौरसान् कुहून्। शिवपौरानिन्द्रमरून् वसतीन् समतेजसा। सैन्धवानुर्वसान् बर्वान् कुपथान् भीमरोमकान्। शुनामुखांश्चोर्द्धमरून् सिन्धुर्देशान्निषेवते। गन्धर्वान् किन्नरान् यक्षान् रक्षोविद्याधरोरगान्। कलापग्रामकांश्चैव तथा किंपुरुषान्नरान्। किरातांश्च पुलिन्दांश्च कुरून् वै भारतानपि। पाञ्चालान् कौशिकान् मत्स्यान् मागधाङ्गांस्तथैव च। ब्रह्मोत्तरांश्च वङ्गांश्च ताम्रलिप्तांस्तथैव च। एतान् जनपदानार्यान् गङ्गा भावयते शुभा। ततः प्रतिहता विन्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिम्। ततस्तु ह्लादिनी पुण्या प्राचीनाभिमुखा ययौ। प्लावयन्त्युपकांश्चैव निषादानपि सर्वशः। धीवरानृषिकांश्चैव तथा नीलमुखानपि। केकरानेकर्णांश्च किरातानपि चैव हि। कालिन्दगतिकांश्चैव कुशिकान् स्वर्गभौमकान्। सा मण्डले समुद्रस्य तीरे भूत्वा तु सर्वशः। ततस्तु नलिनी चापि प्राचीमेव दिशं ययौ। कुपथान् प्लावयन्ती सा इन्द्रद्युम्नसरांस्यपि। तथा खरपथान् देशान् वेत्रशङ्कुपथानपि। मध्येनोज्जानकमरून् कुथप्रावरणान् ययौ। इन्द्रद्वीपसमीपे तु प्रविष्टा लवणोदधिम्। ततस्तु पावनी प्रायात् प्राचीमाशाञ्जवेन तु। तोमरान् प्लावयन्ती च हंसमार्गान् समूहकान्। पूर्वान्देशांश्च सेवन्ती भित्त्वा सा बहुधा गिरिम्। कर्णप्रावरणान् प्राप्य गता साश्वमुखानपि। सिक्ता पर्वतमेरुं सा गत्वा विद्याधरानपि। शैलिमण्डलकोष्ठन्तु सा प्रविष्टा महत्सरः। तासां नद्युपनद्योऽन्याः शतशोऽथ सहस्रशः। उपगच्छन्ति ता नद्यो यतो वर्षति वासवः" "हेमकूटस्य पृष्ठे तु सर्पाणां तत् सरः स्मृतम्। सरस्वती प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती तु या। अवगाढे ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ। सरो विष्णुपदं नाम निषधे पर्वतोत्तमे। यस्मादग्रे प्रभवति गन्धर्वानुकूले च ते। मेरोः पार्श्वात् प्रभवति ह्रदश्चन्द्रप्रभो महान्। जम्बूश्चैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं स्मृतम्। पयोदस्तु ह्रदो नीलः स शुभः पुण्डरीकवान्। पुण्डरीकात् पयोदाच्च तस्माद्द्वे संप्रसूयतः। सरस्तु सरस्त्वेतत् स्मृतमुत्तरमानसम्। मृग्या च मृगकान्ता च तस्माद्द्वे सम्प्रसूयतः। ह्रदाः कुरुषु विख्याताः पद्ममीनकुलाकुलाः। नाम्ना ते वै जया नाम द्वादशौ दधिसन्निभा। तेभ्यः शान्ता च माध्वी च द्वे नद्यौ सम्प्रसूयतः। किंपुरुषाद्यानि यान्यष्टौ तेषु देवो न वर्षति। उद्भिदान्युदकान्यत्र प्रवहन्ति सरिद्वराः। वलाहकश्च ऋषभो चक्रो मैनाक एव च। विनिविष्टाः प्रतिदिशं निमग्ना लवणाम्बुधिम्"

भारतवर्षे नदीभेदाः वराहपु० उक्ता यथा "गङ्गा सिन्धुः सरस्वती शतद्रुः वितस्ता विपाशा चन्द्रभागा सरयूः यमुना इरावती देविका कुहूः गोमती धूतपापा बाहुदा दृषद्वती कौशिकी निःचीरा गण्डकी चक्षुष्मती लोहिता च इत्येता हिमवत्पादनिर्गताः। वेदस्मृती वेदवती सिन्धुः पर्णाशा चन्दना सदाचरा रोहिपारा चर्मण्वती विदिशा वेदवती वयन्ती च इत्येताः पारिपात्रोद्भवाः। शोणा ज्योतीरथा नर्मदा सुरसा मन्दाकिनी दशार्णा चित्रकूटा तमसा पिप्पला करतोया पिशाचिका चित्रोत्पला विशला वञ्जुला बालुकावाहिनी शुक्तिमती विरजा पङ्किनी रिष्टी च इत्येता ऋक्षपर्वतप्रसूताः। मणिजाला शुभा तापी पयोष्णी

शीघ्रोदा रेवा विपाशा वैतरणी वेदीपाला कुमुद्वती तोया दुर्गा चान्त्यगिरा च एता विन्ध्यपादोद्भवाः। गोदावरी भीमरथी कृष्णा वेणा वञ्जुला तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा ब्रह्मकावेरी शतमाला ताम्रपर्णी पुष्पावती उत्पलावती च इत्येता मलयभवाः। त्रियामा ऋषिकुल्या वङ्गुरा त्रिदिवा लोकमूलिनी वंशवरा महेन्द्रतनया ऋषिकाऽनुमती मन्दगामिनी पलाशिनी च इत्येताः शुक्तिमत्प्रभवाः। एताः प्राधान्येन कुलाचलनद्यः। शेषाः क्षुद्रनद्यः" वराहपुराणे मूलं दृश्यम्।

"कैलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम्। मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम्। तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा। दिव्यञ्च चन्दनन्तत्र तस्यास्तीरे महद्वनम्" कालिकापु०।

तत्रैव स्थानान्तरे प्रधानसप्तनदीप्रादुर्भावकथा यथा

"एवं विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले। अरुन्धतीं वशिष्ठस्तु मोदमाप तया सह। तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे। विवाहावभृथार्थाय शान्त्यर्थं बहुधा कृतम्। ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः समुदीरितम्। तत्तोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात्। हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याञ्च पृथक् पृथक्। तत्तोयं पतितं सिप्रे देवभोग्ये सरोवरे। तेन सिप्रा१ नदी जाता विष्णुना प्रेरिता क्षितिम्। महाकोशीप्रपाते च यद्वारि पतितन्तु तैः। कौशिकी२ नाम सा जाता विश्वामित्रावतारिता। उमाक्षेत्रे यत् पतितं तोयं तेन महानदी। कावेरी३ नाम सा जाता तदा कौवेरसंस्तुता। महाकाले सरःश्रेष्ठे पतितं तज्जलं गिरेः। हिमाद्रेः पार्श्वभागे तु दक्षिणे शम्भुसन्निधौ। गोमद्भिर्नाम तैर्जाता नदी गोमत्युदीरिता ४। मैनाको नाम यः पुत्रः शैलराजस्य च प्रियः। यस्तु तस्मिन् समुत्पन्नो मेनकोदरतः पुरा। यत्तत्र पतितं तोयं तस्माज्जाता महानदी। देविकाख्या५ महादेवप्रेरिता सागरं प्रति। तत्तोयं सङ्गतं हंसेरितं वाडवसन्निधौ। तेनाभूत् सरयूर्नाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा। यान्यम्भांसि महापार्श्वे खाण्डवारण्यसन्निधौ। हिमवत्कन्दरे याम्ये इरावद्व्यूहमध्यतः। इरावती ७ नाम नदी तैस्तु जाता सरिद्वरा। एताः सर्वाः स्नानपानात् सरणैर्जाह्नवी यथा। फलं ददति मर्त्यानां दक्षिणोदधिगाः क्षुद्राः। धर्मार्थकाममोक्षाणां वीजभूताः सदा च ताः। महानद्यस्तु सप्तैताः सर्वदा देवभोगदाः। एवं नद्यः सप्त जाताः सदा पुण्यतमोदकाः। अरुन्धत्या वशिष्ठस्य विवाहे देवसन्निधौ" इति

नद्यादीनां रूपद्वयं यथा "नद्यश्च पर्वताः सर्वे द्विरूपाश्च स्वभावतः। तोयं नदीनां रूपन्तु शरीरमपरन्तथा। स्थावरं पर्वतानान्तु रूपं कायस्तथाऽपरः। शुक्तीनामथ कम्बूनां तथैवान्तर्गता तनुः। वहिरस्थिस्वरूपन्तु सर्वदैव प्रवर्त्तते। एवं जलं स्थावरत्वं नदीपर्वतयोस्तथा। अन्तर्वसति कायस्तु सततं नोपलभ्यते। आप्याय्यते स्थावरेण शरीरं पर्वतस्य तु। तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाप्याय्यते सदा। नदीनां कामरूपित्वं पर्वतानां तथैव च। जगत्स्थित्यै पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः। तोयहानौ नदीदुःखं जायते सततं द्विजाः!। विशीर्णे स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम्" कालिकापु० २२अ०

नदीभेदे जलगुणा राजनिघण्टौ उक्ता यथा

"सर्वा गुर्वी प्राङ्मुखी वाहिनी स्याल्लघ्वी पश्चाद्वाहिनी निश्चयेन। देशे देशे तद्गुणा सा विशेषान्नैषा धत्ते गौरवं लाघवञ्च। प्रायो मृदुवहा गुर्व्यो लघ्व्यः शीघ्रवहाः स्मृताः। नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः। हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम्। विन्ध्यात् प्राची प्राच्यवाची प्रतीची या चोदीची स्यान्नदी सा क्रमेण। वातारोधं श्लेष्मपित्तार्त्तिकोपं पित्तोद्रेकं पथ्यपाकञ्च धत्ते। पारिपात्रभवा याश्च विन्ध्याख्यप्रभवाश्च याः। शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लीपदस्य च"।

"वनस्पतीनां सरसां नदीनाम्" भट्टिः।

नदीकदम्ब पु० नद्या इव कदम्बो जलसमूहोऽत्र। १महाश्रावणिकायां राजनि० ६त०। २नदीसमूहे न०।

नदीकान्त पु० ६त०। १समुद्रे नदी कान्ता यस्य। २हिज्जलवृक्षे तस्य तत्समीपजातत्वेन तत्प्रियत्वात् तथात्वम्। ३सिन्धुवारे च मेदि० ४जम्बूवृक्षे ५काकजम्बूवृक्षे च स्त्री मेदि० ६लतायां स्त्री हेमच०।

नदीकूलप्रिय पु० नदीकूलं प्रियमस्य। जलवेतसे जटाध०।

नदीज पु० नद्याः तत्समीपे जायते जन—ड ७त०। १अर्ज्जुनवृक्षे रत्नमा०। २यावनालशरे ३हिज्जलवृक्षे राजनि० ४स्रोतोऽञ्जने न० हेमच०। ५नदीजातमात्रे त्रि० ६भीष्मे पु० "नदीज! लङ्केशवनारिकेतुः" भा०वि० २८अ०। "विदतुर्यमुत्तममशेषपरिषदि नदीजधर्मजौ" माघः। ७अग्निमन्थवृक्षे स्त्री राजनि० ८निष्पावभेदे पु० राजनि०।

नदीदोह पु० नदीतरणार्थं दोहः शाक०त०। नदीतरणाय आतरहृपेण देये दोहे दोहकर्मणि दुग्धे।

नदीधर पु० नदीं धरति धृ—अच् ६त०। गङ्गाधरे शिवे।

नदीन पु० ६त०। १समुद्रे त्रिका० "कवित्वामृतनदी नदीनः पर्यन्ते परमपदलीनः प्रभवति" कर्पूरस्तव। २वरुणे च नञ्शब्देन "सह सुपा" पा०स०। ३दीनभिन्ने त्रि० "रत्नैरलङ्करणभावमितैर्नदीनः" उभयार्थे नैषधम्।

नदीनिष्पाव पु० नद्यां तत्समीपे जातः निष्पावः। नदीजे निष्पावरूपे धान्यभेदे राजनि०।

नदपति पु० ६त०। १समुद्रे २वरुणे च अप्पतिशब्दे दृश्यम् "अथ नदीपतिं गृह्णाति अपां पतिरसीति" शत०ब्रा० ५।२।४।१० समुद्रोदकपरहणोक्तौ "प्लवो मद्गुर्मत्स्यस्ते नदीपतये" यजु० २४।२४ अश्वमेधे षोडशावकाशे आ-लभ्यपशुदेवोक्तौ। नदीशनदीनाथादयोऽप्यत्र

नदीभव न०नद्यां भवति भू—अच् ७त०। १सैन्धवे लवणभेदे हेमच०। २नदीजातमात्रे त्रि०।

नदीमातृक त्रि० नदी मातेव पोषिकाऽस्य। नदीजलस-म्पन्नव्रीहिपालिते देशे अमरः।

नदीमुख न०नदी मुखमिव निःसरणमार्गः। १नदीरूपे समु-द्रस्य रुद्धजलनिःसरणमार्गे "रुद्धो नदीमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः" रघुः। २नदीनां जलनिर्गमद्वारे (वाङ्गा) ख्याते पदार्थे च "इन्द्रकष्टैर्वर्त्तयन्ति धान्यैर्ये तु नदी-मुखैः" भा०स० ५०अ०। [शब्दमाला।

नदीवङ्क पु० ६त०। नद्या वक्रभावे (वाँक) ख्याते पदार्थे

नदीवट पु०नद्यां तत्समीपे जातो वटः। वटीवृक्षे राजनि०

नदीष्ण त्रि० नद्यां स्नातुं जानन्ति स्ना—क "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले" पा० षत्वम्। नदीस्नानकुशले यस्यां यस्यां नद्यां यथावतरणीयं तज्ज्ञानयुक्ते पुरुषोत्तमः। "ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरिज्ञान्" भट्टिः "आना-यिनस्तद्विचये नदीष्णान्" रघुः। [नडवे अमरः।

नदीसर्ज पु० नद्या सृज्यतेऽसौ सृज—कर्मणि अप्। अर्ज्जु-

नद्ध त्रि० नह—बन्धने कर्मणि क्त। बद्धे "खर्जूरीस्कन्ध-नद्धानाम्" रघुः। [रज्ज्वाम् अमरः।

नद्ध्री स्त्री नह्यतेऽनया नह—करणे ष्ट्रन् ङीप्। चर्मनिर्मित-

नद्यादि पु० जाताद्यर्थे ढक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा "नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी काशफरी खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वा दार्वा सेतकी(वडवाया वृषे)"। "नद्यादिभ्योढक्" पा० नादेयः इत्यादि।

नद्याम्र पु० नद्या आम्र इव। समष्ठिलावृक्षे राजनि०।

नद्या(न्द्या)वर्त्तक पु० ज्योतिषोक्ते यात्रायोगभेदे "खराशिगे बुधे लग्ने स्थिते वा सुरवन्दिते। नद्या(न्द्या) वर्त्तकयोगोऽयं यातुरिष्टार्थसिद्धिदः"। अन्योऽपि "भूसुते खोच्चगे लाभे मृगकुम्भगते यमे। नद्या(न्द्या)वर्त्तक-योगोऽयं रणे रिपुतृणानलः"। ज्योतिषम्

नद्युत्सृष्ट त्रि० नद्या उत्सृष्टं स्थानम्। (चडा) इति ख्याते नदीजलत्यक्तभूभागे। तत्र स्वामित्वं निरूपितं विवादचिन्तामणिरत्नाकरादौ यथा "नद्युत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही। अन्यथा न भवेल्लाभो नराणां राजदैविकः। क्षयोदयौ जीवनञ्च दैवराजवशान्नृणाम्। तस्मात् सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचालयेत्" तेन यस्य भूमिसन्निकृष्टं तस्यैव तत्र स्वामित्वं नान्यस्येति बोध्यम्।

ननन्द स्त्री न नन्दति कृतायामपि सेवायां न तुष्यति नन्द—ऋन् "सह सुपा" पा०स०। भर्त्तृभगिन्याम् (ननद) "पिता माता ननन्दा ना स्वव्येष्टृभ्रातृयातरः। जामाता दुहिता देवा न तृणन्तादमे दश" इत्युक्तेः अस्य सर्वनामस्थाने परे तृणन्ततुल्यत्वाभावात् न वृद्धिः किन्तु गुणः। तेन ननन्दरौ ननन्दर इत्यादि। पृषो० दीर्घे ननान्दाप्यत्रार्थे "सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्वां भव। ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधिदेवृषु" ऋ०१०।८५।४६

नना स्त्री न नमति नम—ड "सह सुपा" पा०स०। १वाक्ये निघण्टुः। नम—बा० डु। २मातरि ३दुहितरि च स्त्री "उपल प्रक्षिणी नना" ऋ० ९।११२।३ "नना माता दुहिता वा नमनक्रियायोग्यत्वात्। माता खल्वपत्यं प्रति स्तनपानादिना नमनशीला भवति। दुहिता वा शुश्रूषार्थम्" भा०।

ननु अव्य०नुद—डु। १प्रश्ने २अवधारणे ३अनुज्ञायाम् ४विनये ५आमन्त्रणे च अमरः। ६अनुनये विश्वः। ७विनिग्रहे ८परकृतौ ९अधिकारे १०सम्भ्रमे च मेदि०। ११आक्षेपे प्रत्युक्तौ १२वाक्यारम्भे च हेमच०। तत्र प्रश्ने "ननु गमिष्ये इत्यादि। अवधारणे "उपपन्नं ननु शिवम्" रघुः उपपन्नमेव। "त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा" रघुः "आमन्त्रणे (सम्बोधने) ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्"

कुमा० (ननु हे वसन्त !) आत्मेति "ननु प्रात्यहिकभोजनस्य कुञ्जरयोश्चवत् दुःखानिवर्त्तकत्वे कथं तत्र प्रवृत्तिस्तत्राह" सा०प्र०भा०।

ननुच अव्य० ननु+च+समा० द्व०। विरोधोक्तौ अमरः।

नन्त्व त्रि० नम–बा० कर्मणि त्व। नमनीये "यो नन्त्वान्यनमन्न्योजसोत" ऋ० ११२४१२ "नन्त्वानि नमनयोनि" भा०

नन्द पु० नन्द–भावे घञ्। १हर्षे आनन्दे २तदात्मके परमेश्वरे च "आनन्दो नन्दनो नन्दः" विष्णुसं०। "सर्वाभिरुपपत्तिभिः समृद्धो नन्दः" भा०। नन्दति मेघवर्षणात् नन्द–अच्। ३भेके शब्दरत्ना०। ४क्षत्रियभेदे "नव नन्दा भविष्यन्ति चाणक्यो यान् हनिष्यति" स्कन्दपु०। "महानन्दिसुतो राजन्! शूद्रागर्भोद्भवो बली। महापद्मपतिः कश्चित् नन्दः क्षत्रविनाशकृत्। ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्राया ह्यधार्मिकाः। स एकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लङ्घितशासनः। शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः। तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः। य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः। नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति। तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ। स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति" भाग० १२।१।४ "नव नन्दान् नन्दं तत्पुत्रांश्चाष्टौ इत्येवं नव, प्रपन्नान् विश्वस्तान् विख्यातान् वा द्विजः कौटिल्यवात्स्यायनादिपर्य्यायः चाणक्य उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति" श्रीधरस्वामी विस्तरेण तत्कथा वृहत्कथायां दृश्या। तेषां सप्तानां नवसंख्यत्वेन तत्तुल्यसंख्याके ५नवसंख्यायुक्ते च "नन्द त्रिषड्लग्नभवर्त्तपुत्रव्यया इनाद्वर्षपदं स्वभोग्यम्" नी०ता० ६कुमारानुचरभेदे "इपो मेषप्रवाहश्च तथा नन्दोपनन्दकौ" भा० श० ४६अ०। ७रुद्रगणभेदे "स्फटकौ चात्र विपुलौ दिव्यौ नन्दोपनन्दकौ" भा० द्रो० २३अ०। ८धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "ऊर्णनाभः पद्मनाभस्तथा नन्दोपनन्दकौ" भा० आ० ६७ अ०। ९वसुदेवस्य मदिरायां जाते पुत्रभेदे "पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला। देवकीप्रमुखाश्चासन् पत्न्य आनकदुन्दुभेः। "वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्। सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्मदो भद्र एव च। पौरव्यास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशाभवन्। नन्दोपनन्दकृतकशूराद्या मदिरात्मजाः" भाग० ९।२४।२४। १०क्रौञ्चद्वीपस्य वर्षपर्वतभेदे "तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः। शुक्लो वर्द्धमानो भोजन उपवर्हणो नन्दो नन्दनः सर्वतोभद्र इति" भाग०५।२०।१५। तद्वर्षवर्णने ११वेणुभेदे सङ्गीतदामोदरः यथा "महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा। चत्वार उत्तमा वंशा मातङ्गमुनिसम्मताः। दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः"। वसुनामक द्रोणावतारे व्रजस्थिते १२गोपभेदे "द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सह भार्य्यया। करिष्यमाण आदेशान् ब्रह्मणस्तमुवाच ह। जातयोर्नौ महादेवे भुवि विश्वेश्वरे हरौ। भक्तिः स्यात् परमा लोके ययाञ्जोदुस्तरं तरेत्। अस्त्वित्युक्तः स एवेह व्रजे द्रोणो महायशाः। जज्ञे नन्द इति ख्यातो यशोदा सा धरा भवत्" भाग०१०।८अ० १३यज्ञेश्वरानुचरभेदे "इत्थो गृहीतार्हणसादनोत्तमं यज्ञेश्वरं विश्वसृजां परं गुरुम्। सुनन्दनन्दाद्यनुगैर्वृतं मुदा गृणन् प्रपेदे प्रयतः कृताञ्जलिः" भाग० ४।७।२२।

नन्दक पु०नन्दयति नन्द–ण्वुल्। १विद्याधरे विष्णोः खड्गे अमरः "नाम्नापि तस्यैव स नन्दकोऽभूत्" माघः। २भेके त्रिका०। ४सन्तोषकारके ५कुलपालके च त्रि० स्वार्थे क। ६नन्दगोपे पु० ७नागभेदे "आर्य्यको नन्दकश्चैव तथा कलशपोतकौ" भा०उ० १०२अ०। नागोक्तौ दक्षिणावर्ते च "गान्धर्वमस्त्रं दयितमसिरत्नं च नन्दकम्" हरिवं० २२४अ०। १०कुमारानुचरभेदे "रणोत्कटः प्रहासश्च श्वेतसिद्धश्च नन्दकः" भा०श० ४६अ०। ११धार्त्तराष्ट्रपुत्रभेदे "नन्दको वाहुशाली च कुण्डजो विकटस्तथा" भा०आ० १८६अ० तत्पुत्रोक्तौ।

नन्दकि नन्द–इन् बा० कुक्। पिप्पल्यां शब्दच०।

नन्दकिन् पु० नन्दको विद्यासयोऽसिरस्त्यस्य इनि। विष्णौ "शङ्खभृत् नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः" विष्णुसं० "विद्यामयो नन्दकाख्योऽसिरस्त्यस्य" भा०। [न्दिच०।

नन्दगोपिता स्त्री नन्दाय हर्षाय गोपिता। रास्नायां श-

नन्दथु पु० नन्द–अथुच्। आनन्दे अमरः। "यस्यासौ तस्य नन्दथुः" भट्टिः।

नन्दन पु० नन्दयति नन्दि–ल्यु। १सुते २दुहितरि स्त्री ३भेके पुंस्त्री शब्दरत्ना०। ४इन्द्रस्योद्याने न० "अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः" कुमा०। ५हर्षके त्रि०। ६विष्णौ पु० "आनन्दोनन्दनोनन्दः" विष्णुसं०। "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति" श्रुतेस्तस्य नन्दहेतुत्वान्नन्दनत्वम् "शिवतरगेस्तु नन्दनमिदं नजौ मजौ रद्वयम्" वृ०टी० उक्ते ७अष्टादशाक्षरपादके

छन्दोभेदे। "बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः" रघुः रघुनन्दनः यदुनन्दन इत्यादि "पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनम्" माघः ८महादेवे "नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्द्धनः" भा॰अनु॰१७अ॰ शिवसहस्रनामोक्तौ। ९कुमारानुचरभेदे "वर्द्धनं नन्दनञ्चैव सर्वविद्याविशारदौ। स्कन्दाय ददतुः प्रीतावाश्विनौ भिषजां वरौ" भा॰श॰४५अ॰। १०पर्वतभेदे "तीरे तु चन्द्रकुण्डस्य नन्दनो नाम वै गिरिः। तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः। त्र्यक्षभावं समापेदे सर्वदेवेश्वरो हरिः। सेवितुं त्रिदशेशानीं सततं वर्त्तते ततः। चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः। प्रतिदर्शं तथा चन्द्रं प्रदक्षिणयति त्रिधा। चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्य च नन्दनम्। आराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात्" कालिकापु॰८१अ॰। ११षष्टिवर्षमध्ये षड्विंशतिमे वत्सरे। "सुभिक्षं क्षेममारोग्यं शस्यं भवति शोभनम्। बहुक्षीरास्तथा गावो नन्दन्ते नन्दने प्रिये!" भविष्यपु॰।

नन्दनज न॰ नन्दनवने जायते जन—ड। १हरिचन्दने राजनि॰। २हर्षजातमात्रे त्रि॰ ३श्रीकृष्णे पु॰।

नन्दनन्दन पु॰ नन्दस्य नन्दनः आनन्दजनकः। श्रीकृष्णे वासुदेवे तस्य वासुदेवत्वेऽपि कंसभीत्या नन्दसुतां योगमायामानीय तत्स्थले रात्रौ निगूढतया कृष्णस्य स्थापनेन तस्य तत्पुत्राभिमानात् तन्नन्दनत्वम्। तत्कथा भाग॰ १०।३ अ॰ यथा "ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः सुतं समादाय स सूतिकागृहात्। यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा या योगमायाऽजनि नन्दजायया। तया हृतप्रत्ययसर्ववर्त्तिषु द्वाःस्थेषु पौरेषु च शायितेष्वथ। द्वारश्च सर्वाः पिहिता दुरत्यया बृहत्कपाटायसकीलशृङ्खलैः। कृष्णवाहे वसुदेव आगते स्वयं व्यशीर्य्यन्त यथा तमो रवेः। ववर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितः शेषोऽन्वगाद्वारि निवारयन् फणैः। मघोनि वर्षत्यसकृद् यमानुजा गम्भीरतोयौघजवोर्म्मिफेनिला। भयानकावर्त्तशताकुला नदी मार्गं ददौ सिन्धुरिव श्रियः पतेः। नन्दव्रजं शौरिरुपेत्य तत्र तान् गोपान् प्रसुप्तानुपलभ्य निद्रया। शिशुं यशोदाशयने निधाय तत्-सुतां समादाय पुनर्गृहानगात्। देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोऽथ दारिकाम्। प्रतिमुच्य पदोर्लोहमास्ते पूर्ववदावृतः। यशोदा नन्दपत्नी च जातं पुत्रमबुध्यत। न तल्लिङ्गं परिश्रान्ता निद्रयापगतस्मृतिः" नन्दपुत्रनन्दसुतादयोऽप्यत्र। २योगमायायां स्त्री।

नन्दनन्दिनी स्त्री ६त॰। दुर्गायां योगमायायां तस्यास्तत उत्पत्तिकथा हरिवं॰५८अ॰ "ताश्चोवाच ततो निद्रां विष्णुः सत्यपराक्रमः। गच्छ निद्रे! मयोत्सृष्टा देवकीभवनान्तिकम्। इमान् प्राणेश्वरान् गृह्य षड्गर्भान्नाम देहिनः। षट्सु गर्भेषु देवक्या योजयस्व यथाक्रमम्। जातेष्वेतेषु गर्भेषु नीतेषु च यमक्षयम्। कंसस्य विफले यत्ने देवक्याः सफले क्रमे। प्रसादं ते करिष्यामि मत्प्रभावसमं भुवि। येन सर्वस्य लोकस्य देवि! देवी भविष्यसि। सप्तमो देवकीगर्भो योऽंशः सौम्यो ममाग्रजः। स संक्रामयितव्यस्ते सप्तमे मासि रोहिणीम्। सङ्कर्षणात्तु गर्भस्य स तु सङ्कर्षणो युवा। भविष्यत्यग्रजो भ्राता मम शीतांशुदर्शनः। पतितो देवकीगर्भः सप्तमोऽयं भयादिति। अष्टमे मयि गर्भस्थे कंसो यत्नं करिष्यति। या तु सा नन्दगोपस्य वसुदेवानुगस्य वै। यशोदा नाम भर्त्तुर्भार्य्या गोपकुलोद्वहा। तस्यास्त्वं नवमो गर्भः कुलेऽस्माकं भविष्यसि। नवम्यामेव संजाता कृष्णपक्षस्य वै तिथौ। अहन्त्वभिजिते योगे निशाया यौवने स्थिते। अर्द्धरात्रे करिष्यामि गर्भमोक्षं यथासुखम्। अष्टमस्य तु मासस्य जातावावां ततः समम्। प्राप्स्यावो गर्भव्यत्यासं प्राप्ते कंसस्य शासने। अहं यशोदां यास्यामि त्वं देवि! भज देवकीम्। आवयोर्गर्भव्यत्यासात् कंसो गच्छतु मूढताम्। ततस्त्वां गृह्य चरणे शिलायां निरसिष्यति। निरस्यमाना गगने स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्"।

नन्दनमाला स्त्री नित्यकर्म॰। मालाभेदे "भूप! नन्दनमालान्तु कुरुते कृष्णवेश्मनि। देवकन्यावृतैर्लक्षैः सेव्यते सुरनायकैः"।

नन्दन्त पु॰ नन्दत्यनेन नन्द—झच्। पुत्रे उज्ज्वलद॰।

नन्दपाल पु॰ नन्दं हर्षं पालयति पालि—अण् उपस॰। वरुणे शब्दरत्ना॰। [लोपः। पुत्रे उणा॰।

नन्दयन्त पु॰ नन्दि—झच् णिलोपे अन्तपर्युदासाच्च णि-

नन्दा स्त्री नन्दयति नन्दि—अच्। १दुर्गामूर्त्तिभेदे "यथागतास्तथा जग्मुर्देवीं स्थाप्य हिमे गिरौ। संस्थाप्य नन्दिता यस्मात्तस्मान्नन्दा तु या भवेत्" वराहपु॰ "नन्दते सुरलोकेषु नन्दने वसतेऽथ वा। हिमाचले महापुण्ये नन्दा देवी ततः स्मृता" देवीपु॰। २अलिञ्जरे (नाँदा) ख्याते पदार्थे पक्षयोः प्रतिपदेकादशीषष्ठीरूपे ३तिथिभेदे च मेदि॰। "नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च प्रतिपद्

क्रमात्'' ज्यो॰त॰ ''नन्दामन्दमहीजकाव्यदिवसे'' ज्यो॰त॰ नवान्ने कालवर्जने। ''आदित्यभौमयोर्नन्दा'' ज्यो॰त॰ पापयोगोक्तौ। ४ननान्दरि शब्दर॰। ५सम्पदि शब्दार्थचि॰ ६संक्रान्तिभेदे "स्थिरे जीववारे तु नन्देति संज्ञा तदा विप्रवर्गः सुखी मासमेकम्" मु॰चि॰। रोहिण्यु त्तरात्रयं स्थिरं तस्य गुरुवारयोगे रविसंक्रान्तिः सा विप्राणां सुखाय। अत्र वारनक्षत्रोभययोगे घोरादिसंक्रान्तीनां फलं सम्पूर्णं केवलवारवशेन केवलनक्षत्रवशेनापि घोरादिसंज्ञाः सिद्ध्यन्ति तत्र फलं न सम्पूर्णम्। उक्तञ्च निर्णयामृते रत्नमालायाञ्च ''घोरा रवौ ध्वाङ्क्षमृतद्युतौ च संक्रान्तिरारे च महोदरी स्यात्। मन्दाकिनी ज्ञे च गुरौ च नन्दा मिश्रा कवौ राक्षसिकाऽर्कपुत्रे'' "उग्रक्षिप्रचरैर्मैत्र ध्रुवमिश्रर्क्षदारुणैः। ऋक्षैः संक्रान्तिरर्कस्य घोराद्याः क्रमशो मता" इति।

७नन्दाश्रमतीर्थे धर्मपुत्रहर्षस्य च पत्न्याञ्च ''नन्दा तु भार्य्या हर्षस्य यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः'' भा॰ आ॰ ६६अ॰। [२योगमायायां स्त्री।

नन्दात्मज पु॰६त॰। १श्रीकृष्णे वासुदेवे यशोदागर्भजातायां

नन्दापुराण नन्दां देवीमधिकृत्य पुराणम्। नान्दे उपपुराणभेदे ''तृतीयं नान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम्'' कूर्मपु॰ उपपुराणोक्तौ। नन्दामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः। अण्। नान्दम् ''नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्त्तिकेन तु भाषितम्। नन्दापुराणं तल्लोके नन्दाख्यमिति कीर्त्त्यते'' मत्स्यपु॰। [तथोलूकाश्रमे शुभे" भा॰उ॰ १८७अ॰।

नन्दाश्रम न॰न॰ ६त॰। तीर्थभेदे ''नन्दाश्रमे महाराज!

नन्दि पु॰नन्द—इन्। १विष्णौ परमेश्वरे "स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः" विष्णुसं॰ परमानन्दविग्रहत्वात्तस्य नन्दित्वम् भाष्ये स्थितम्। २नन्दिकेश्वरे महादेवपार्श्वचरे च। ३द्यूताङ्गे पु॰न॰ मेदि॰। ४गन्धर्वभेदे ''युगपत्तृणपः कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा'' भा॰आ॰१२२अ॰गन्धर्वोक्तौ। ५महादेवे ''नन्दिर्नन्दिचरो हरः" भा॰अनु॰१७अ॰ शिवसहस्रनामोक्तौ। भावे इन्। ६आनन्दे "कौशल्यानन्दिवर्द्धनो रामः'' महानाटकम्। आनन्दे स्त्रीत्वमपि। "यतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि" भा॰उ॰१२४अ॰। तत्र वा ङीप्। नन्दीत्यत्र्यः

नन्दिक पु॰नन्दो हेतुतयाऽस्त्यस्य ठन्। १नन्दीवृक्षे शब्दर॰ नन्दि+स्वार्थे क। २आनन्दे। ३इन्द्रक्रीडास्थाने ४जलझरे च (नाँदा) शब्दर॰ नन्दा+स्वार्थे क अत इत्त्वम्। प्रतिपदादिनन्दातिथौ स्त्री "कन्यासिंस्थे रवौ शक्र शुक्लकामारभ्य नन्दिकाम्" ति॰ त॰

नन्दिकावर्त्त पु॰ मणिभेदे। "कुरुवकहडन्त्रा वज्रं वैदूर्य्यं नन्दिकावर्त्तैः" इ॰सं॰२९अ॰ सहार्थे तृतीया।

नन्दिकुण्ड न॰ नन्दिकृतं कुण्डम्। तीर्थभेदे ''कालोदकं नन्दिकुण्डं तथा चोत्तरमानसम्। अभ्येत्य योजनशताद् भ्रूणहा विप्रमुच्यते" भा॰अनु॰ २५अ॰।

नन्दिकेश्वर पु॰नन्दि+स्वार्थे क नन्दिक ईश्वर इव। १शिवपार्श्वचरे नन्दिनि २तेन प्रोक्ते शिवधर्माख्ये उपपुराणभेदे ''चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्" कूर्मपु॰। उपपुराणोक्तौ ''नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च नन्दिकेश्वरभाषितम्" इति तत्र पाठान्तरम्।

नन्दिग्राम पु॰ ग्रामभेदे रामस्य वनवासे यत्र भरतेन तत्पादुके गृहीत्वा राज्यं कृतं यथाह भा॰व॰ २७६ अ॰ ''विसर्जित सः (भरतः) रामेण पितुर्वचनकारिणा। नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पुरःकृत्वास्य पादुके'' स च इदानीं (दौलतावाद) इति प्रसिद्धः। ''नन्दिग्रामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक्'' रघुः।

नन्दिघोष पु॰ नन्दिः हर्षजनको घोषोऽस्य। १अर्जुनरथे कर्म॰। २आनन्दयुक्तघोषे च मेदि॰। बहु॰। ३हर्षजनकघोषयुक्तमात्रे त्रि॰। ''अष्टादशे यो दिवसे प्राश्नीयादेकभोजनम्। सदा द्वादश मासान् वै सप्त लोकान् स पश्यति। रथैः स नन्दिघोषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते" भा॰ अनु॰ १०७ अ॰।

नन्दितरु पु॰ नित्यक॰। धवहक्षे भावप्र॰।

नन्दितूर्य्य न॰ नन्दिप्रियं तूर्य्यम्। वाद्यभेदे ''नन्दितूर्य्याणयवाद्यन्त तुष्टुवुश्च जनार्दनम्" हरिवं॰ ८० अ॰।

नन्दिन् त्रि॰ नन्दते नन्द—णिनि। १हर्षयुक्ते २शालङ्कायने शिलादिपुत्रे च शिवद्वारपाले पु॰ ३मुनिभेदे नन्दीश्वरशब्दे दृश्यम्। स च शालङ्कायनमुनिपुत्रः यथा ''अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि परं गुह्यं वसुन्धरे!। तप्यतस्तस्य तु मुनेरीश्वरेण समं सुतम्। तं प्राप्स्यामि परं भावं ज्ञात्वा देवो महेश्वरः। सुन्दरन्तु परं रूपं धृत्वा दृष्टिसुखावहम्। शालङ्कायनपुत्रत्वं योगमायामुपाश्रितः। प्राप्तोऽपि तं न जानाति दक्षिणं पार्श्वमास्थितम्। मायायोगबलोपेतस्त्र्यक्षो वै शूलपाणिधृक्। रूपवान् गुणवांश्चैव वपुषादित्यसन्निभः। सत्वं न ज्ञायते जातं तस्यैवाराधने स्थितः। अथ नन्दी प्रहस्याह महादेवा॰

मया मुनिम्। उत्तिष्ठ मुनिशार्दूल! सफलस्ते मनोरथः। त्वद्दिदृक्षाञ्जातोऽस्मि पुत्रस्ते शाधि मां प्रभो!। त्वया तपः समारब्धमीश्वरेण समं सुतम्। प्राप्स्यामीति ततो मह्यं सदृशोऽन्यो न कश्चन। विचार्य्येति तवाहं वै जातोऽस्मि स्वयमेव हि” वराहपु०। स एव कल्पान्तरे शिवांशजः शिलादमुनेः पुत्रः। यथा “जजाप रुद्रमनिशं यत्र नन्दी महागणः। प्रीतस्तस्य महादेवो देव्या सह पिनाकधृक्। दत्त्वा चात्मसमानत्वं मृत्युवञ्चनमेव च। अभूदृषिः स धर्मात्मा शिलादो नाम धर्मवित्। आराधयन् महादेवं पुत्रार्थं वृषभध्वजम्। तस्य वर्षसहस्रान्ते तप्यमानस्य विश्वकृत्। शर्वः सोमोऽद्य विष्टतो वरदोऽस्मीत्यभाषत। स वव्रे वरमीशानं वरेण्यं गिरिजापतिम्। अयोनिजं मृत्युहीनं त्वया चैवोमया समम्। तथास्त्वित्याह भगवान् देव्या सह महेश्वरः। पश्यतस्तस्य विप्रर्षेरन्तर्धानं गतो विभुः। ततो यियक्षुः स्वां भूमिं शिलादो धर्मवित्तमः। चकर्ष लाङ्गलेनोर्वीं भित्त्वाऽदृश्यत शोभनः। संवर्त्तकानलप्रख्यः कुमारः प्रहसन्निव। रूपलावण्यसम्पन्नस्तेजसा भासयन् दिशम्। कुमारस्तुल्योऽप्रतिमो मेघगम्भीरया गिरा। शिलादं तात तातेति प्राह नन्दी पुनःपुनः। तं दृष्ट्वा नन्दिनं जातं शिलादः परिषस्वजे। मुनिभ्यो दर्शयामास ये तदाश्रमवासिनः” कूर्मपु० ४०अ०। “लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी” कुमा०। २शिवगणविशेषे। स च त्रिविधः यथा“आद्यः कनकनन्दी च गिरिकाख्यो द्वितीयकः। सोमनन्दी तृतीयस्तु विज्ञेया नन्दिनस्त्रयः” वह्निपु०। ४गर्दभाण्डवृक्षे ५वटवृक्षे च मेदि०। ६विष्णौ च “भगवान् भगहा नन्दी वनमाली हलायुधः” विष्णुस० आनन्दीति पाठान्तरम्।

नन्दिनी स्त्री नन्द–णिनि ङीप्। १दुर्गायां २गङ्गायां ३ननन्दरि ४वसिष्ठधेन्वाञ्च मेदि०।५रेणुकागन्धद्रव्ये राजनि०। ६कन्यायां च “नन्दगोपस्य नन्दिनी” हरिवं० वसिष्ठधेनुश्च सुरभिकन्या। “सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः। आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा। इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम्। अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात्” रघुः। “इह नन्दिनीसजवैर्गुरुयुक्तैः” वृ०र०टी० उक्ते ७त्रयोदशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे वसिष्ठधेन्वा प्रभावो रामा० बालका० उक्तो यथा “युक्तः परमहर्षेण वशिष्ठमिदमब्रवीत्। गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम। एवमुक्तस्तु भगवान् वशिष्ठो मुनिसत्तमः। विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम्। कारणैर्बहुभीराजन्न दास्ये नन्दिनीं तव। कामधेनुं वशिष्ठोऽसौ न तत्याज यदा मुनिः। ततोऽस्य शबलां राजा विश्वामित्रस्तदाहरत्। तस्या हुम्भारवाज्जाताः काम्बोजा रविसन्निभाः। अधसश्चाभिसंजाताः पह्लवाः शस्त्रपाणयः। योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकास्तथा। रोमकूपेषु च म्लेच्छास्तथा राम! किरातकाः। तैस्तन्निसूदितं सैन्यं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात्”। ८व्याडिमातरि च।

नन्दिनीतनय पु० ६त०। व्याड़िमुनौ हेमा०। व्याड़िश्च उपवर्षमुनेः शिष्यभेदः तत्कथा वृहत्कथायां दृश्या। ततो दिङ्मात्रमत्र प्रदर्श्यते। “नन्दराजराज्यकाले उपवर्ष पण्डितस्य कात्यायनापरपर्य्यायो वररुचिर्व्याड़िः पाणिनिश्चेति त्रयो मुख्याश्छात्रा बभूवुः। तेषु पाणिनिरल्पबुद्धितया सब्रह्मचारिभिर्वादे पराजितो निर्वेदमापन्नो महादेवमाराध्य तत्सकाशादधीत्य च कृतविद्यस्तत्प्रसादात् सूत्रपाठगणपाठधातुपाठलिङ्गानुशासनात्मकं चतुर्धा विभक्तं व्याकरणागमम् विदधे। अथ तद्ग्रन्थकौशलमुपलभ्य वररुचिना तदवशिष्टांशपरिपूरणेन संक्षेपार्थविवरणरूपं वार्त्तिकं चक्रे। व्याड़िना च तत्तदुक्तार्थेषु न्यायप्रदर्शनार्थं लक्षश्लोकात्मकः संग्रहाभिधो ग्रन्थो निरमायि”। स च कोषविशेषकर्त्ता। नन्दिनीसुतादयोऽप्यत्र।

नन्दिपुराण न० नन्दिना प्रोक्तं पुराणम्। उपपुराणभेदे नन्दिकेश्वरशब्दे दृश्यम्।

नन्दि(न्दी)मुख पुंस्त्री पक्षिभेदे स्त्रियां ङीष्। तल्लक्षणं “स्थूला कठोरा वृत्ता च यस्याश्चञ्चूपरि स्थिता। गुटिका चञ्चुसदृशी ज्ञेया नन्दि(न्दी)मुखीति सा” पुंसोऽपि तथा लक्षणम्। “नन्दिमुखसुखानि मधुराकृतिभिः कीचैरवकाशानि” सुश्रुतः। नन्द्याम् आनन्दे मुखमस्याः ङीष् दीर्घमध्यः। २तन्द्रायां हेमच० ३महादेवे पु० “नन्दीमुखः भीममुखः सुमुखो दुर्मुखोऽमुखः” भा०शा० २८६ अ०।

नन्दिवर्द्धन पु० नन्दिमानन्दं वर्द्धयति वृध–णिच–ल्यु। १शिवे पु० २पक्षान्ते च मेदि०। ३मित्रे शब्दर०। आनन्दवर्द्धकमात्रे पुत्रादौ त्रि०।

नन्दिवारलक पुंस्त्री चासुद्रे मत्स्यभेदे स्त्रियां ङीष्। "तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिवारक नन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सामुद्राः" सुश्रुतः।

नन्दि(न्दी)वृक्ष पु० ६त०। सन्तोषहेतौ कोङ्कणदेशप्रसिद्धे सुगन्धिवृक्षभेदे। "नन्दीवृक्षो लघुः स्वादुस्तिक्तस्तुवर उष्णकः। कटुपाकरसो ग्राही विषपित्तकफास्रनुत्" राजनि०। २अश्वत्थाकारे क्षीरयुक्ते (तुँद)ख्याते वृक्षभेदे ३गाम्भीराख्यवृक्षे शब्दार्थ०। ४मेषशृङ्गीवृक्षे रत्नमा० ५स्थालीवृक्षे भावप्र०

नन्दिवेग पु० कलियुगीये पुरुषाधमनृपभेदे "समस्त नन्दिवेगानामित्येते कुलपांसनाः। युगान्ते कृष्ण! संभूताः कुलेषु पुरुषाधमाः" भा०उ० ७२ अ०।

नन्दिषेण पु० ब्रह्मदत्ते कुमारानुचरभेदे। "तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो बलिनो वातरंहसः। कामवीर्यधरान् सिद्धान् महापारिषदान् प्रभुः। नन्दिषेणं लोहिताक्षं घण्टाकर्णञ्च सम्मतम्। चतुर्थमस्यानुचरं ख्यातं कुसुदमालिनम्" भा०श० ४६ अ०।

नन्दीश पु० ६त०। १शिवे हेमच०। नन्दी ईश इव। २शिवपार्श्वचराधिपभेदे। ३तालभेदे स च "सिंहनन्दननन्दीशचन्द्रबिम्बद्वितीयकाः" इत्युद्दिश्य सङ्गीत० लक्षितो यथा "गोलघुर्गोलघुः प्लुतस्ताले नन्दीश्वरे मताः"।

नन्दीश्वर पु० ६त०। १शिवे २तालभेदे सङ्गीतदा०। ३शिवगणाधिपभेदे पु० तस्य तथात्वकथा च वराहपु० उक्ता यथा "ततस्त्रेतायुगे काले नन्दी नाम महामुनिः। आराधयिषुः शर्वं तपस्तेपे सुदारुणम्। ततस्तु भगवान् प्रीतस्तस्मै विप्राय शङ्करः। उवाच च वचः साक्षात्तस्थिवं वरदः प्रभुः। वरान् वृणीष्व विप्रेन्द्र! यानिच्छसि महामुने!। तांस्ते सर्वान् प्रयच्छामि दुर्लभानपि मारिष!। इत्युक्तोऽसौ भगवता शर्वेण मुनिपुङ्गवः। प्रोवाच वरदं देवं प्रहृष्टेनान्तरात्मना। यदि प्रीतोऽसि भगवन्! अनुक्रोशतया मम। अनुग्राह्यो ह्यहं देव! त्वयावश्यं सुराधिप!। यथाऽनन्या भवेद्भक्तिस्त्वयि नित्यं महेश्वर!। तथाहं भक्तिमिच्छामि सर्वभूताश्रये त्वयि। एतत्तु वचनं श्रुत्वा नन्दिनः स महेश्वरः। प्रहस्योवाच तं प्रीत्या ततो मधुरया गिरा। मद्रूपधारी मत्तेजा मत्प्रत्यक्षः सर्वगुणोत्तमः। भविष्यसि न सन्देहो देवदानवपूजितः। अनेनैव शरीरेण जरामरणवर्जितः। दुष्प्राप्यैवमवाप्या ते दैवैर्गाणेश्वरी गतिः। पार्श्वदानां वरिष्ठश्च मामकानां द्विजोत्तम!। नन्दीश्वर इति ख्यातो भविष्यसि न संशयः। अद्य प्रभृति देवाग्र्य! देवकार्य्येषु सर्वतः। त्वं प्रभुर्भविता लोके मत्प्रसादान्मुनीश्वर!। त्वामेवाभ्यर्चयिष्यन्ति सर्वभूतानि सर्वतः। मत्तः समभिवाञ्छन्तः प्रसादं पार्श्वदाधिप!। यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु। नावयोरन्तरं किञ्चिदम्बरानिलयोरिव। द्वारे तु दक्षिणे नित्यं त्वया स्थेयं गणाधिप!। वामेन विभुना चापि महाकालेन सर्वदा" वराहपु०।

नन्दीसरस् न० इन्द्रसरोवरे शब्दमा०।

नन्द्य नन्द आनन्दे कण्ड्वादेराकृतिगणत्वात् यक् भ्वा०पर० सेट्। नन्द्यति अनन्द्यी(न्दी)त्।

नन्द्यादि पु० ल्युप्रत्ययान्ततया पा०ग०सू०पठिते शब्दगणे यथा "नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्द्धनः शोभनः रोचनः (सहितपिदमः संज्ञायाम्)। सहनः तपनः दमनः जल्पनः रमणः दर्पणः संक्रन्दनः सङ्कर्षणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः चित्तविनाशनः कुलदमनः शत्रुदमनः।

नन्द्यावर्त्त पु० नन्दी आवर्त्तो यत्र। "नन्द्यावर्त्तमलिन्दैः शालाकुड्यां प्रदक्षिणान्तगतैः। द्वारं पश्चिममस्मिन् विहाय शेषाणि कार्य्याणि" वृ०सं०५३अ०उक्ते १गृहभेदे भरतघृतशाङ्गवाक्ये तु तस्यान्यथा लक्षणमुक्तं यथा "दक्षिणानुगतालिन्दत्रयं यत् पश्चिमामुखम्। पूजनीयोत्तरोच्छ्रायं नन्द्यावर्त्तं वदन्ति तत्"। तेन पश्चिमद्वारस्थन्यत्वे विकल्पः। २तगरवृक्षे विश्वः। ३मत्स्यभेदे राजवल्लभः। ४यात्रायोगभेदे नद्यावर्त्तकशब्दे दृश्यम्। "स्वस्तिकान् वर्द्धमानांश्च नन्द्यावर्त्तांश्च काञ्चनान्" भा०द्रो०८२अ० हस्तिदन्तस्य ५तदाकारच्छेदे च "दन्तस्य मूलपरिधिं द्विरायतं प्रोज्झ्य कल्पयेच्छेषम्" इत्युपक्रमे "श्रीवत्सवर्द्धमानच्छत्रध्वजचामरानुरूपेषु। छेदे दृष्टेष्वारोग्यविजयधनवृद्धिसौख्यानि। प्रहरणसदृशेषु जयो नन्द्यावर्त्ते प्रनष्टदेशाप्तिः" वृ०सं० ९४अ०

नपराजित् पु० न पराजीयते परा+जि—कर्मणि क्विप् नशब्देन "सह सुपा" पा०स०। महादेवे "विलोहिताय धूम्राय व्याधाय नपराजिते" भा०द्रो० ८०अ०।

नपात् त्रि० न। पाति पा—रक्षणे शतृ नभ्राडित्यादिना पा० नञः प्रकृतिभावः। १अरक्षके "नपाता दुर्महस्य मे"

ऋ० ८।६५।१२ “नपातो अरच्चकस्य” भा०। नपात् शतन्तः इति सि० कौ० तेन स्वादौ नपान् नपान्तौ इत्यादि रूपम्। न पातयति पाति—क्विप्। २अपातके च अस्य नपात् नपातौ नपातः इति भेदः। तनूनपात् तनूरक्षकः। ३पुत्रे अपत्ये निरु०। तस्य पुन्नामनरकनिरासकत्वेन पातनाभावहेतुत्वात् तथात्वम्। “मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे” ऋ०३।६०।३ “मनोः नपातः पुत्राः” माधवः “ऋषीणां नपादवृणीताय यजमानः” यजु० २१।६१ “हे ऋषीणां नपात् पुत्रः” वेददी०।

नपात पु० नास्ति पातो यत्र। देवयाने पथि “अयित्सि नपातं विक्रमणं च विष्णोः” यजु० १९।५६ “वेवेष्टि विष्णुः तस्य विष्णोः व्यापनशीलस्य यज्ञस्य “यज्ञो वै विष्णुरिति” श्रुतेः तस्य नपातं विक्रमणं च अवित्सि वेद्मि। नास्ति पातो यत्र स नपातो देवयानपथः यत्र गतानां पातो नास्ति, विविधं क्रमणं गमनागमनं यत्र स विक्रमणः पितृयानपथः यत्र गतानां पुनर्भोगान्ते पतनम्। यज्ञसम्बन्धिनौ देवयानपितृयानौ पन्थानौ वेत्सीत्यर्थः” वेददी०

नपुंसक पु०न० न स्त्रीपुंसौ नभ्राडित्यादि पा० स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावः नि० नञः प्रकृतिभावश्च। क्लीबे क्लीवशब्दे २२४५पृ० दृश्यम्। “नपुंसको भवतीति” महाभाष्यप्रयोगात् अस्य पुंस्त्वमपि। लिङ्गस्य शब्दगतत्वेऽपि शब्दार्थे तद्व्यवहारस्तु अभेदारोपात् तदेतत् शब्दार्थरत्नेऽस्माभिः समर्थितं यथा

“लिङ्गत्वञ्च प्राकृतगुणगतावस्थात्मकोधर्म एव तद्विशेषश्च पुंनपुंसकत्वादिः। तथा हि सर्वेषां त्रिगुणप्रकृतिकार्यतया शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषाच्छब्देषु विशेष इति कल्प्यते। स च विशेषः शास्त्रे इत्थमभ्यधायि। विकृतसत्वादीनां तुल्यरूपेणावस्थानात् नपुंसकत्वं, सत्वस्याधिक्ये पुंस्त्वम्, रज आधिक्ये स्त्रीत्वमिति। एवञ्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वेऽपि शब्देन सहार्थाभेदारोपात् असति बाधके अर्थेऽपि साक्षात् तत्पारतन्त्र्येण वा सर्वत्र तस्य विशेषणत्वम् शाब्दबोधे शब्दभानस्येष्टत्वाच्च शब्दस्य नामार्थतावत् तद्गतलिङ्गस्यापि नामार्थतौचित्यात् “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते” इति हर्य्युक्तेः “शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा। नोचेत् श्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थेऽवभासते” इति हर्य्युक्तेश्च शब्दानां तदर्थतावगतेः। तथा प्रातिपदिकार्थः। अभेदविवक्षायां तु श्रोत्रादिभिरेव सिद्धः ज्ञातः सन् अर्थे प्रकारतया भासते इति तदर्थः। युक्तञ्चैतत् पुंलिङ्गः शब्द इति व्यवहारात् “स्वमोर्नपुंसकादिति” पा० सूत्रे शब्दस्यैव नपुंसकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयबाधाच्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वमन्यथैतेषु लिङ्गानन्वयापत्तेर्व्यवहारसूत्रनिर्देशासङ्गत्यापत्तेश्च। तथा वर्णभेदाच्छब्दभेदवत् लिङ्गभेदादपि शब्दभेद इति कल्प्यते प्रागुक्तधर्मविशेषरूपभेदकसद्भावात्। उक्तञ्च भाष्ये “एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति”। एवञ्च तटादिशब्दानामनेकलिङ्गत्वव्यवहारः समानानुपूर्वीकत्वेनैव। वस्तुतस्तेषां भिन्नानामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक्। अर्थरूपनपुंसकस्योत्पत्तौ कारणं शा०ति०उक्तं यथा “विन्दुरेको विशेद्गर्भमुभयात्मा क्रमाद्यतो। रजोऽधिको भवेन्नारी भवेद्रेतोऽधिकः पुमान्। उभयोः समतायां तु नपुंसकमिति स्मृतम्”। “स्वमोर्नपुंसकस्य” पा० “नपुंसकमनपुंसकेनेत्यादि” पा०। तत्र पुंसि “नैव स्त्री न पुमानेष न चैवायं नपुंसकः” श्वेताश्व०। क्लीबे “न वामनाः कुब्जकुणा न खञ्जाः नान्धो जडः स्त्री न नपुंसकञ्च” भा०शा०८३अ०।

नपुमस् पु० न पुमान् अार्षे न नपुंसकभावः। क्लीबे “हतास्म्यहं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना” भाग० ९।१४।२०

नप्तृ न० न पतत्यनेन न+पत—तृच् नप्तृनेष्ट्रित्यादि०पा०नि०। १पौत्रे २दौहित्रे च (नाति) हेमच०। “पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते” इति “दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवत्” मनूक्तेश्च तयोः उद्धारकत्वात् नप्तृत्वम्। “यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत् पुत्रेषु नप्तृषु। नत्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्त्तुर्भवति निष्फलः” मनुः। ३कन्यापुत्रयोः कन्यायां स्त्री अमरः ङीप्।

नप्तृका स्त्री नप्तृ—संज्ञायां कन्। विष्किरे घुङ्कारकारिणीति प्रसिद्धे पक्षिभेदे “लावतित्तिरिकपिञ्जलवर्त्तीरवर्त्तिकावर्त्तकनप्तृकावातीक” इत्याद्युपक्रमे विष्किरा लघवः शीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च” सुश्रु०।

नभ हिंसायां निघण्टुः भ्वा०आत्म० सक० सेट्। नभते अनभिष्ट नेभे। णभ हिंसे इत्यस्य णोपदेशत्वात् सतिनिमित्ते णत्वम् नास्येति भेदः। तत्र धातौ आर्षस्तङ् इत्यमुत्तस्य तस्य अनुदात्तेत्त्वेन आत्मनेपदित्वात्।

नभ त्रि०नभ—हिंसायां पचा०अच्। १हिंसके २श्रावणे मासि पु० शब्दर०। तस्य वृष्ट्या कीटादिहिंसकत्वात् तथात्वम्। ३आकाशे न० नभौकसशब्दे दृश्यम्। हिंसितसर्वप्राणिनां तेनैव गमनात्तस्य तथात्वम्। चाक्षुषमन्वन्तरे ४सप्तर्षिभेदे

"भगुर्नभो विवस्वांश्च" हरिवं० ७अ०चाक्षुषमन्वतरोक्तौ । स्वारोचिषमनोः ५पुत्रभेदे "प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च" हरिवं० ७अ० स्वारोचिषमन्वन्तरोक्तौ । रामवंश्ये राजभेदे "निषधस्य नलः पुत्रो नभः पुत्रो नलस्य तु" हरिवं० रामवंश्योक्तौ ।

नभःक्रान्तिन् पु० नभः क्रान्तमनेन इनि । सिंहे शब्दमा०

नभःप्राण पु० नभसः प्राण इव । पवने त्रिका० ।

नभःसद् पु० नभसि सीदति सद्–क्विप् ७त० । १देवे २खगादौ च । वा विसर्गस्य सत्वे नभस्सदप्यत्र ।

नभःसरित् स्त्री ६त० । गङ्गायां त्रिका० वा विसर्गस्य सत्वे नभस्सरिदप्यत्र ।

नभःस्थल पु० नभःस्थलमिव यस्य । महादेवे "ऊर्द्ध्वरेता ऊर्द्ध्वलिङ्ग ऊर्द्ध्वशायी नभःस्थलः" भा०अनु०१७अ० शिवनामोक्तौ । शर्परे खरि वा विसर्गलोपे नभस्थलोऽप्यत्र ।

नभःस्थित त्रि०७त० । १गगनस्थिते ताराग्रहादौ २नरकभेदे हेमच० । वा विसर्गलोपे नभस्थितोऽप्यत्र ।

नभःस्पृश् त्रि० नभः स्पृशति स्पृश–क्विन् । गगनस्पर्शिनि । वा विसर्गलोपे नभस्पृगप्यत्रार्थे । क्विन्नन्तत्वात् पदत्वे कुत्वम् । नभःस्पृक् । "भवन्ति ज्वलिता लक्ष्म्याः कीर्त्तयश्च नभस्पृशः" कामन्द० । क । नभःस्पृशोऽप्यत्र । "नभःस्पृशैर्महाघोरैः परिच्छिन्नं महावनम्" भा० द्रो०५अ०

नभग पु०वैवस्वतमनोः १पुत्रभेदे "इक्ष्वाकोर्नभगश्चैव धृष्टः गर्यातिरेव च"भा०८।१५२ वैवस्वतवंश्योक्तौ । २गगनगे त्रि० नास्तिभगो यस्य । ३भाग्यहीने त्रि० ।

नभनु त्रि०नभ–हिंसायां बा०अनु । १हिंसके वेदे स्त्रियामूङ् "नभनू प्राप्नुवो नभन्वः"ऋ०४।१९।३। नभन्वः हिंसिकाः नभ–बा० अनु इभा०। २शब्दकारके उदके पु० निघण्टुः "पर्वतस्य नभनूँ रच्युवुः" ऋ० ६।५९।७ "नभनून् नभते शब्दकर्मणः नभ्राडितिवत् नभनवः उदकानि" भा० दीर्घान्तः २नद्यां स्त्री निघण्टुः नभन्वा इति तत्र पाठान्तरं "प्राप्नुवो नभन्वः" ऋ०४।१९।७ बहुवचनान्तः ।

नभन्य त्रि० नभ–हिंसायां कनिन् नभ्नि हिंसायां साधु यत्, नभसि हितो वा यत् इभा०। १आकाशभवे २हिंसके च । "गायत् साम नभन्यं यथा वेरर्चाम तद्वावृधानं स्वर्वत्" ऋ० १।१७३।१ "हे इन्द्र ! नभन्यं नभस्यं नभसि भवं नभोव्यापिनं हिंसकं वा राक्षसादिकस्य । नभतिर्वधकर्मा "नभति अर्दतीति वधकर्मसु गणनात्" भा० ।

नभश्चक्षुस् न० नभसश्चक्षुरिव प्रकाशकत्वात् । सूर्ये शब्दमा० ।

नभश्चमस पु० नभसश्चमस इव । १चन्द्रे २चित्रापूपे ३इन्द्रजाले च मेदि० ।

नभश्चर त्रि० नभसि चरति चर–ट । गगनचारिणि १खगे २देव गन्धर्वग्रहादौ । ३नभःस्थायिमात्रे च "निकामतप्ता विविधेन वह्निना नभश्चरेणेन्धनसंभृतेन च" कुमा० "नभश्चरैर्गीतयशाः स लेभे" व्ययेऽष्टमे वा सुतभे विलग्ने चैकोऽपि पापश्च नभश्चराणाम्" ज्योतिषम् ।

नभस् न० नह्यते मेघैः नह–बन्धने "नहेर्भश्च" उणा०असुन् भश्चान्तादेशः । १गगने "ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभस्तस्मिन्नुत्पतिते" माघः । २श्रावणे मासि पु०अमरः । बाहुल्येन मेघसम्बन्धात्तस्य तथात्वम् । "नभोनभस्यत्वमलम्भि तद्दृशोः" नैष० "नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू" यजु० १४।१५। "नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे" रघुः । ३मेघे अमरः नभस्शब्दे इस्यम् । ४उदके निघण्टुः । ५घ्राणे इवर्णे ७पतद्ग्रहे पु० मेदि० ८पवितशीर्षे शब्दर० ९लग्नतोदशमस्थाने ज्यो०

नभस पु० नभ–शब्दे असच् । १शब्दाश्रये गगने । दशममन्वन्तरीये २ऋषिभेदे "अङ्गिरा नभसः सत्यः सप्तैव परमर्षयः" हरिवं० ७अ० दशमभन्वतरोक्तौ ।

नभसङ्गम पुंस्त्री नभसं गगनं गच्छति गम–खच् सुम् च । खगे अमरः । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

नभस्मय पु० नभो मयते मय–गतौ अच् वेदे अयस्मयादि० न पदत्वम् । आदित्ये "ऋतोपसरणं नभस्मयम्" ऋ०९। ६९।५ "नभस्मयमादित्यम्" भा० । लोके तु नभोमय इत्येव नभोगे त्रि० ।

नभस्य पु० नभसे मेघाय उदकाय वा साधु यत् । १भाद्रपदमासे नभःशब्दे उदा० "प्रथमा च द्वितीया च नभस्ये मासि निन्दिता" वशिष्ठः । "अथ नभस्य इव त्रिदशायुधम्" रघुः । २स्वारोचिषमनोः पुत्रभेदे "प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च" हरिवं०७अ० तत्पुत्रोक्तौ नभसि गगने भवः यत् । ३गगनभवे त्रि० ।

नभस्वत् पु० नभः साधनत्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य वा । पवने अमरः । "आकाशाद्वायुः" इति श्रुतेः वायोराकाशहेतुकत्वात् तथात्वम् । "मिलच्चिमीलं विदधुर्विलोकिता नभस्वतस्तं कुसुमेषु केलयः" नैष० "नभस्वानिव दक्षिणः" रघुः । २अन्तर्द्धानस्य पत्न्यां स्त्री ङीप् । "अन्तर्द्धानो नभस्वत्यां हविर्द्धानमविन्दत" भाग०४।२४।६

नभाक पु०न० भाति भा–पिनाका० आक । १तमसि उच्च०

लद०। २राहौ च तस्यच्छायारूपत्वेन तथात्वम्। ततः शिवा० अपत्ये अण्। नाभाक तदपत्ये पुंस्त्री०।

नभोग त्रि० नभोगच्छति गम—ड। १नभश्चरे खगदेवग्रहादौ २लग्नतोदशमगे ३दशममन्वन्तरीये सप्तर्षिभेदे नभसशब्दे दृश्यम्।

नभोगज पु० नभसि गज इव। मेघे त्रिका०।

नभोगति स्त्री ७त०। १गगनगतौ नभसि गतिरस्य। २खगादौ त्रि० [तद्गुणोक्तौ।

नभोद पु० विश्वदेवभेदे "उष्णीनाभो नभोदश्च" हरिवं०७अ०

नभोदुह पु० नभसि दुहति दुह—क। १मेघे शब्दमाला। तस्य नभसि पयोनिःसारकत्वेन तथात्वम्।

नभोद्वीप पु० नभसि द्वीप इव। मेघे शब्दमा०।

नभोधूम पु० नभसि धूम इव। मेघे शब्दमाला।

नभोनदी स्त्री ६त०। स्वर्गगङ्गायाम्। [स्वर्यं हेमच०।

नभोमणि पु० नभसि मणिरिव प्रकाशकत्वात्। द्युमणौ

नभोमण्डल न० नभोमण्डलमिव। गगनमण्डले "नैतन्नभोमण्डलमम्बुराशेः" सा०द० "अथ च यावन्नभोमण्डलं सह द्यावापृथिव्योर्मण्डलाभ्यां कात्स्न्र्येन सह भुञ्जीतम्" भाग० ५.२२।९।

नभोमण्डलदीप पु० नभोमण्डले दीप इव रात्रौ प्रकाशकत्वात्। चन्द्रे "नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटेः। कलाभिर्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे" ति०त०

नभोऽम्बुप पुंस्त्री नभसि अम्बु पिबति पा—क। चातकखगे हेमच०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

नभोरजस् न० नभसि रज इव दृष्ट्यावरकत्वात्। अन्धकारे

नभोरूप त्रि० नभसो रूपमारोपितं रूपमिव रूपमस्य। नीलवर्णयुक्ते पश्वादौ "अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति" शा०भा० "खनीलनीलिमा" नैष० उक्तेः गगनस्यारोपितरूपवत्त्वेन तत्तुल्यरूपत्वात् श्याममालिन्यवर्णयुक्तस्य तथात्वम्। "नभोरूपाः पार्जन्याः" यजु०२४।१०। "नभोवर्णा नीलवर्णाः" वेददी०। [त्रिका०

नभोरेणु स्त्री नभसि रेणुरिव आवरकत्वात्। कुज्झटिकायां

नभोलय पु०नभसि लीयते ली—अच् ७त०। १धूमे शब्दरत्ना० २गगनलीनमात्रे त्रि०।

नभोवीथी स्त्री नभसि वीथीव। आकाशस्थे वीथीरूपे पथि। "अथ च यावतार्द्धेन नभोवीथ्याः प्रचरति तं कालमयनमाचक्षते" भाग० ५।२२।८।

नभौकस् त्रि०नभ आकाशम् ओकः स्थानमस्य। अन्तरिक्षचरे खगादौ "अन्ये च विविधा जीवा जलस्थलनभौकसः। ग्रहर्क्षकेतवस्तारास्तडितःस्तनयित्नवः" भाग० २।६।१५

नभ्य त्रि० नाभये रथचक्रावयवभेदाय हितम् तामर्हति वा गवादि० यत् "नाभिर्नभश्च" पा० ग० नभादेशः। रथादिचक्रावयवार्हते १तैलादौ २तदर्हे च "तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा" शत० ब्रा० १४।४।२।२३ "तदेव रथचक्रदृष्टान्तेन स्पष्टयति नाभिश्चक्रपिण्डिका नाभ्यै हितं नाभिमर्हतीति वा नभ्यम् तदेतल्लोके प्रसिद्धं चक्रपिण्डिकास्थानीयम्, किं तत् यदयमात्मा योऽयं शरीरम्" भा०। ३अक्षे ४रथचक्रानुगुणे अञ्जने च। "नभ्योऽक्षः नभ्यमञ्जनं रथचक्रनाभावेवेदम्" सि०कौ०। "नभ्योऽक्ष इति सच्छिद्रो रथाङ्गावयवो नाभिस्तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोऽक्षः स च तदनुगुणत्वात् नाभये हितः। अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः तदपि स्नेहमयत्वात् नाभये हितम्" मनो०। शब्दकल्पद्रुमे नभ्यशब्दस्य नभःप्रकृतिकत्वेन साधनमन्यार्थपरत्वकथनञ्च निर्मूलम्। "पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्वा वा नभ्यस्थे अभिमन्त्रयतेऽत्र रमेथामिति" कात्या०श्रौ०८।४ ५ "मध्यमं चक्रस्य फलकं नभ्यम् "नाभिर्नभं चेति" प्रत्ययसंनियोगेन नाभेर्नभभावः नभ्ये तिष्ठतो नभ्यस्थे मध्यमे च फलके स्थापयेदित्यर्थः" कर्कः।

नभ्राज् पु० न भ्राजति भ्राज—क्विप् नभ्राण्नपात्" इत्यादिना पा०नञः प्रकृतिभावः। मेघे हेमच०पदत्वे षत्वडत्वे

नमत त्रि० नम—अतच्। प्रह्वे १नम्रे २नटे च ३धूमे उणा०। कर्मणि अतच्। ४प्रभौ उणादिकोषः।

नमयिष्णु त्रि० नम—स्वार्थे णिच् वा० इष्णुच्। नमनशीले "स्थिरा चिन्नमयिष्णवः" ऋ०८।२०।१ "नमयिष्णवः नमनशीलाः" भा०।

नमस् अव्य० नम—भावे असुन् स्वरादि०। नमने १स्वापकर्षबोधकव्यापारे २त्यागे स्वस्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारभेदे। पुष्पं विष्णवे नम इत्यादौ विष्णूद्देश्यकमन्त्रकरणकत्यागविषयः पुष्पमित्येवं बोधः यथाह शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम्

"पुष्पमिदं विष्णवे नम इत्यस्य विष्णूद्देश्यक मन्त्रकरणत्यागस्य कर्मेदं पुष्पमित्यर्थस्तत्र चतुर्थ्या प्रीत्युद्देश्यकत्वं तदिच्छाधीनत्वरूपं नमःपदार्थे मन्त्रकरणत्यागे बोध्यते प्रकृत्यर्थस्य च विष्ण्वादेः प्रीतौ तदिच्छायां वान्वयः। ब्राह्मणाद्युद्देश्यकस्य गवादित्यागस्य मन्त्रकरणत्वे प्रमाणाभावात् गोर्ब्राह्मणाय नम इत्यादिकोन प्रयोगः।

ब्राह्मणेभ्यो नमोनित्यमित्यादौ तु नमःपदार्थो नतिरेवेति तत्र विषयत्वं चतुर्थ्यां बोध्यते। पुष्पमिदं परमात्मने नम इत्यादौ परमात्मनः प्रीत्यसत्त्वेऽपि तत्प्रीतित्वप्रकारकेच्छासम्बन्धाच्च तत्प्रीत्युद्देश्यकत्वाप्रसिद्धिः"। नम्यते कर्म्मणि असुन्। ३यत्ने ४वज्रे च निघण्टुः नमोहयशब्दे दृश्यम्। साक्षादा० उप०स०। नमस्करोति नमस्कृत्य। अत्र कृधातोरेव नमनार्थता नमशब्दस्तु तदर्थद्योतकः तेन नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ द्वितीया उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसी" इति न्यायात् नमसोवाचकत्वे नमस्कृत्य ब्राह्मणेभ्य इत्यादौ नमःशब्दयोगे चतुर्थी। "नमः स्वस्तीत्यादि" पा० सूत्रे त्यागार्थकनमनार्थकयोरुभयोर्ग्रहणम्। ५यज्ञे च न० "यज्ञो वै नमः" इति श्रुतेः।

नमस त्रि० नम—असच्। अनुकूले उज्ज्वद०।

नमसान त्रि० नामधा० नमस्य—वा० आनच् यलोपयलोपौ। नमस्करणशीले "यशस्विनं नमसाना विधेम" अथ०६।३९।२

नमसि(स्यि)त नामधा० नमस्य—कर्म्मणि क्त वा यलोपः। कृतनमस्कारे अमरः।

नमस्कार पु० नमस्+कृ—घञ्। १ज्ञापकप्रबोधकव्यापारे करशिरःसंयोगादौ २विषभेदे शब्दच०। नमस्कारे अधिकारिविशेषादिकं नानास्थानात् प्रदर्श्यते। अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शङ्खः "नाप्रयतायाप्रयतश्च" इति शु०त०। "स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः" इति स्मृत्यर्थसारः। "देवं विप्रं गुरुं दृष्ट्वा न नमेद्यस्तु सम्भ्रमात्। स कालसूत्रं व्रजति यावच्चन्द्रदिवाकरौ। ब्राह्मणश्च गुरुं दृष्ट्वा न नमेद्यो नराधमः। यावज्जीवनपर्य्यन्तमशुचिर्यवनो भवेत्" इति ब्रह्मवै० जन्मख० "देवतायतनं दृष्ट्वा दृष्ट्वा तु दक्षिणतस्तथा। नमस्कारं न कुर्य्याद्यः प्रायश्चित्ती भवेन्नरः। सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेषु च। प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम्। उपविश्य नमेत् शूद्रो दीर्घायुर्ब्राह्मणो वदेत्। स शूद्रो नरकं याति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्। दूरस्थं जलमध्यस्थं धावन्तं मदगर्वितम्। क्रोधवन्तं विजानीयात् नमस्कारञ्च वर्जयेत्। पुष्पहस्तो वारिहस्तस्तैलाभ्यक्तो जलस्थितः। आशीःकर्त्ता नमस्कर्त्ता उभयोर्नरकं भवेत्" कर्मलोचनम्। "मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद्वयसाधिकः। नमस्कुर्य्याद्गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम्" यमः। "अभिवादयतः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति। यद्दुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते। स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयात् आयुष्मानिति राजनि। वर्द्धतामिति वैश्येषु शूद्रे त्वारोग्यमेव च" म०त० "गुरुपत्नी तु युवती नाभिवाद्येह पादयोः। पूर्णषोडशवर्षेण गुणदोषौ विजानता" मनुः। "कुर्वीत वन्दनं भूयो भगोवोऽहमिति ब्रुवन्। विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम्। गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्। अभिवादनशीलः स्यान्नित्यं वृद्धेषु धर्मतः। असावहमसौ नामेति सम्यक् प्रणतिपूर्वकम्। आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं तन्द्रादिपरिवर्जितः। आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने। अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरप्लुतः। यो न वेत्त्यभिवादस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम्। नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः। व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः। सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः। लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा। आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्। ब्राह्मणान् कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धूननामयम्। वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु" मनुः। अभिवादनीयाश्च "उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः। मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ। बन्धुर्ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः। माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदरा। श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम्। इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं पितृतो मातृतो द्विजाः। अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः। गुरून् दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः" इति कूर्मपु० ११अ०। अधिकं नतिशब्दे दृश्यम्। "अयमेव नमस्कारो भूम्यादिप्रतिपत्तिभिः। प्रणाम इति विज्ञेयः स पूर्वं प्रतिपादितः" कालिकापु० ७०अ०। रात्रौ तन्निषेधो यथा "रात्रौ नैव नमस्कुर्य्यात्तेनाशीरभिचारिका। अतः प्रातः पदं दत्त्वा प्रयोक्तव्ये च ते उभे" महाभारते।

नमस्कारी स्त्री नमस्कारः तदङ्गाञ्जलिरिव पत्रम् अस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। लज्जालुवृक्षे अमरः। तस्याः नमस्काराङ्गाञ्जलिरूपपत्रकत्वात् तथात्वम्।

नमस्य नामधा०नमस्करोति "नमस्तपोवरिवः" इत्यादि क्यच् पूजायाम् भ्वा० पर० सक० सेट्। नमस्यति अनमसी(स्यी)त्। कर्मणि नमस्यते "द्विजैः कश्चिन्नमस्यसे" "तेऽनमस्यंश्च शङ्करम्" "नो नमस्यन्ति ते बन्धून्" भट्टिः।

नमस्य त्रि० नामधातुः नमस्य—कर्मणि यत् यल्लोपयल्लोपौ । पूज्ये । "ब्रह्मचतिथिर्नमस्यः" कठोप० ।

नमस्या स्त्री नमस्य—भावे अ । पूजायाम्

नमस्यु त्रि० क्यजन्तनमस्य—"क्याच्छन्दसि" पा० उ । १नमस्कारके शीले "स इद्दने नमस्युभिर्वचस्यते" ऋ०१।५५।४। पुरुवंश्ये २नृपभेदे "जनमेजयोऽभूत् पूरोः प्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः । प्रवीरोऽथ" नमस्युर्वै भाग०९।२०।२ तत्र नमस्युरिति पाठान्तरं हरिवंशे ३१अ० "प्रचिन्वतः प्रवीरोऽभून्नमस्युस्तस्य चात्मजः" इत्युक्तेः ।

नमित त्रि० नम—णिच् क्त वा ह्रस्वः । नामिते नतीकृते "सुधीः को वा कौपीरपि नमितमूर्द्धा न पिबति" विदग्धमाधवः ।

नमी पु० नम—बा० ई वातप्रमीवत् । ऋषिभेदे "प्रावन्नमीं साप्यं ससन्तम्" ऋ० ६।२०"नमीं तत्संज्ञकमृषिम्"भा० "प्र मे नमीं साप्यम् इषे भुजे" ऋ० १०।४८।९"एतेन वै नमी साप्यो वैदेहो राजाञ्जसा स्वर्गं लोकमैत्" पञ्चभी ब्रा० २५।१०।१७

नमुचि पु० न मुञ्चति मुच—इन् नभ्राडित्या पा०नञः प्रकृतिभावः । १कन्दर्पे दनोः पुत्रे २असुरभेदे मेदि० । चत्वारिंशद्दनोः पुत्रा इत्युपक्रमे "शंबरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः"भा०आ०६५अ० । "कश्यपस्य दनुर्नाम भार्य्यासीद्द्विजसत्तम ! । तस्यान्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राच्च बलाधिकौ । ज्येष्ठः शुम्भः इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः । तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः" वामनपु० ५२अ० ।

नमुचिद्विष् पु०नमुचिं द्विष्टवान् द्विष—भूते क्विप् ६त० । इन्द्रे नमुचिसूदनशब्दे दृश्यम् । "विग्रहा चक्रे नमुचिद्विषा वली" माघः ।

नमुचिसूदन पु० नमुचिं सूदयति हिनस्ति सूदि—ल्यु । इन्द्रे अमरः । तेन तस्य सूदनकथा भा० श० ४३अ० । "नमुचिर्वासवाद्भीतः सूर्य्यरश्मिं समाविशत् । तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयञ्चेदमब्रवीत् । न चार्द्रेण च शुष्केण न रात्रौ नापि चाहनि । वधिष्याम्यसुरश्रेष्ठ ! सखे ! सत्येन ते शपे । एवं स कृत्वा समयं दृष्ट्वा नीहारमीश्वरः । चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां फेनेन वासवः । तच्छिरो नमुचेश्छिन्नं पृष्ठतः शक्रमन्वियात् । भो मित्रहन ! पापेति ब्रुवाणं शक्रमन्तिकात्" नमुचियत्र नमुचिहन् प्रभृतयोऽत्र ।

नमुर पु० नम—बा० उर । नमुचौ असुरे "भूयादिन्द्रो नमुरात् भूयानिन्द्रासि क्षत्युभ्यः" अथ० १३।४।४६

नमेरु पु० नम—बा०एरु । १सुरपुन्नागे विश्वः २रुद्राक्षे इति केचित् "गणा नमेरुप्रसवावतंसाः" "प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखम्" कुमा० "पिश्यत्नरूर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः" रघुः ।

नमोगुरु पु० नमः नमस्कारविषये गुरुः । ब्राह्मणे शब्दर० । ब्राह्मणानां सर्ववर्णनमस्यतया गुरुत्वात् तथात्वम् ।

नमोवाक पु० वच—भावे घञ् ६त०, नमस्काराय उच्यते कर्मणि घञ् वा । २नमोवचने नमस्कारार्थं कथनीये त्रि० "इदं कविभ्यो पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे" उत्तरच० । "नमोवाके प्रस्थिते अध्वरे" ऋ० ८।३५।२३ "नमस्काराय प्रोच्यते स नमोवाकः तस्मिन्नध्वरे" भा०

नमोवृध पु० वृध—भावे सम्प० क्विप नमसोऽन्नस्य वृत् वर्द्धनं यस्मात् ५त० । यज्ञे "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" गीतायां यज्ञस्यान्नहेतुत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम् । "अग्नौ यज्ञं नमोवृधम्" ऋ० ३।४३।२ "नमोवृधम् नमसोऽन्नस्य वर्द्धकं यज्ञम्"

नम्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । नम्बति अनम्बीत् ननम्ब अणोपदेशत्वात् सति निमित्ते न णत्वम् । प्रनम्बति ।

नम्य त्रि० नम—पवर्गान्तत्वात् कर्मणि यत् न ण्यत् । नमनीये

नम्र त्रि० नम—र । १नते निम्नताप्राप्ते २विनयान्विते च शब्दार्थचि० । "स्तोकनम्रा स्तनाभ्याम्" मेघ० । "अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया" रघुः ।

नम्रक पु० नम्र इव कायति कै—क । १वेतसवृक्षे भावप्र० । स्वार्थे क । २नमनकर्त्तरि त्रि०स्त्रियां कापि अत इत्त्वम्

नय गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । नयते अनयिष्ट । नेये

नय पु० नी—भावे अच् । १नीतौ अमरः । "विषमोऽपि विगाह्यते नयः कृततीर्थः पयसामिवाशयः"किरा०।२द्यूतभेदे मेदि० । ३नैगमादौ हेमच० । नयति संसारपारं भक्तान् नी—कर्त्तरि अच् । ४विष्णौ "रामोविरामोविरजा मार्गो नेयो नयोऽनयः" विष्णुसं० । नैगमादिश्च सिद्धान्तादिः "एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम्" "तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये" भाषा० । ५न्याय्ये ६नेतरि च त्रि० शब्दच० ततः आकर्षा० कुशलार्थे वुन् । नयक नीतिकुशले त्रि० ।

नयन न०नीयते बुद्धिवृत्तिः स्वसंयुक्तविषयान् अनेन नी—करणे

ल्युट्। १नेत्रे अमरः। तस्य बुद्धिवृत्तेः स्वसंयोगिविषयप्रापकत्वात् तथात्वम्। "सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः" मेघ०। "अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः" रघुः अस्य स्वाङ्गत्वेऽपि बह्वच्कत्वात् उपसर्जनत्वे स्त्रियां न ङीष्। "दयिता दयिताननाम्बुजं दरमीलन्नयना निरीक्षते" रसगङ्गा० भावे ल्युट्। २प्रापणे ३यापने च "नयनं पारिजातस्य द्वारकां मम रोचते" हरिवं०१२८ "कालस्य नयने युक्ताः सोमपत्न्यः शुचिव्रताः" भा०आ०६६अ० "कालस्य नयने युक्ता यमस्य पुरुषाश्च ये" भा०स० ८अ०।

नयनाभिघात पु० ६त०। सुश्रुतोक्ते नयनाभिहननरूपे रोगभेदे यथोक्तम् "अथातो नयनाभिघातप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। अभ्याहते तु नयने बहुधा नराणां संरम्भरागतुमुलास्तु रुजास्तु धीमान्। नस्यप्रलेपपरिषेचनतर्पणाद्यमुक्तं पुनः क्षतजपित्तजशूलपथ्यम्। दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्यात् स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः। स्वेदाग्निधूमभयशोकरुजाभिघातैरभ्याहतावपि तथैव भिषक् चिकित्सेत्। सद्योहते नयन एष विधिस्तदूर्द्ध्वं स्यन्देरितो भवति दोषमवेक्ष्य कार्यः। अभ्याहतं नयनमीषदथाक्षि वाष्पसंखेदितं भवति तच्च रुजं क्षणेन। साध्यं क्षतं पटलमेकमुभे तु कृच्छ्रे त्रीणि क्षतानि पटलानि विवर्जयेत्तु। स्यात्पिच्चिटञ्च नयनं स्रुति चावसन्नं स्रस्तं च्युतञ्च हतदृक् च भवेत्तु याप्यम्। विस्तीर्णदृष्टितनुरागमसत्प्रदर्शि साध्यं यथास्थितमनाविलदर्शनञ्च। प्राणोपरोधवमनक्षवकण्ठरोधैरुन्नम्यमाशु नयनं यदतिप्रविष्टम्। नेत्रे विलम्बिनि विधिर्विहितः पुरस्तादुच्छिङ्घनं शिरसि वार्य्यवसेचनञ्च। षट्सप्ततिर्नयनजा य इमे प्रदिष्टा रोगा भवन्त्यमहतां महताञ्च तेभ्यः। स्तन्यप्रकोपकफमारुतपित्तरक्तैर्बालाक्षिवर्त्म भव एव कुकूणकोऽन्यः। स्वद्गाति नेत्रमतिकण्डुमथाक्षिकूटनासाललाटमपि तेन शिशुः स नित्यम्। सूर्य्यप्रभां न सहते स्रवति प्रवृद्धं तस्याहरेद्रुधिरमाशु विनिर्लिखेच्च। क्षौद्रायुतैश्च कटुभिः प्रतिसारयेत्तु मातुः शिशोरभिहितञ्च विधिं विदध्यात्"।

नयनाभिराम पु० नयनमभिरमयति अभि+रम–णिच्–अण् नयनयोरभिरामो यस्मात् वा। १चन्द्रे "आयुः क्षयञ्च कुरुते नयनाभिरामः" वैवाहिकलग्नफलोक्तौ ज्योतिर्विदाभ०। २नेत्रानुरागकारके प्रियमात्रे त्रि०।

नयनी स्त्री नी–करणे ल्युट् ङीप्। नेत्रकनिकायां शब्दचि०

नयनोत्सव पु० नयनयोरुत्सवो यस्मात्। १दीपे शब्दर०। तस्यालोकेन हि नेत्रस्य दर्शनयोग्यत्वम् "गृह्णाति चक्षुःसम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः" भाषा० आलोकसम्बन्धेन नयनस्य विषयग्राहित्वोक्तेः। २नेत्रोत्सवकारिमात्रे त्रि०।

नयनोपान्त पु० ६त०। अपाङ्गे राजनि०।

नयनौषध न० ६त०। पुष्पकासीसे हेमच०। [त्रिका०।

नयपीठी स्त्री नयस्य पीठीव। (छक्) द्यूताङ्गे अष्टकोष्ठे

नयवर्त्म ६त०। नीतेर्मार्गे षाड्गुण्यप्रयोगे षट् गुणाश्च "सन्धिविग्रहयानानि संस्थाप्यथ दमस्तथा। द्वैधीभावश्च विज्ञेयाः षड्गुणा नीतिवेदिनाम्" नीतिसा०।

नयविशारद त्रि० ७त०। नीतिशास्त्रानुसारेण षाड्गुण्यप्रयोगाभिज्ञे "षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः। सान्धिविग्रहिकः कार्य्यो राज्ञा नयविशारदः" मात्स्ये ८८अ०।

नर पुंस्त्री० नृ–नये अच्। १मनुष्ये जातित्वात् स्त्रियां नारीत्येव "पुत्रे यशसि तोये च नराणां पुण्यलक्षणम्"। "नराणाञ्च नराधिपः" गीता "नरतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः" व्यासोक्तेः २परमात्मनि "नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः" वेदमन्त्रम् "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः" मनुः। "जह्नुर्नारायणो नरः" विष्णुसं०। ३पुंसि राजनि०। ४देवभेदे "ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्य्यवान्। जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः। एवं सुतुमुले युद्धे वर्त्तमाने महाभये। नरनारायणौ देवौ समाजग्मतुराहवम्" भा० आ०१८अ०स्वारोहिहारके ५अश्वे निघण्टुः ६नरदेवस्यावतारे अर्जुने मेदि०। "नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ। ताविमावनुजानीहि हृषीकेशधनञ्जयौ। विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी। कार्य्यार्थमवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयाम्। यन्न शक्यं सुरैर्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः। तदाश्रमपदं पुण्यं वदरीनाम विश्रुतम्। स निवासोऽभवद्विप्र! विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च। यतः प्रववृते गङ्गा सिद्धचारणसेविता। तौ मन्नियोगाद्ब्रह्मर्षे! क्षितौ जातौ महाद्युती। भूमेर्भारावतरणं महावीर्य्यौ करिष्यतः" भा०व० ४७अ० "तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानो विवौजसा। पूर्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी।

वृहस्पतिस्तु पप्रच्छ ब्रह्माणं काविमाविति । भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह !" ब्रह्मोवाच "यावेतौ पृथिवीं द्याञ्च भासयन्तौ तपस्विनौ । ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ । नरनारायणावेतौ लोकाल्लोकं समास्थितौ । ऊर्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ । एतौ हि कर्मणा लोकं नन्दयामासतुर्ध्रुवम् । द्विधा भूतौ महाप्राज्ञौ विद्धि ब्रह्मन् परन्तपौ । असुराणां विनाशाय देवगन्धर्वपूजितौ" वैशम्पायन उवाच "जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेपतुस्तपः । सार्द्धं देवगणैः सर्वैर्वृहस्पतिपुरोगमैः । तदा देवासुरे युद्धे भये जाते दिवौकसाम् । अयाचत महात्मानौ नरनारायणौ वरम् । तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम ! । अथ तावब्रवीच्छक्रः सह्यं नः क्रियतामिति । ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि । ताभ्याञ्च सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् । नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वा शत्रून् परन्तपः । पौलोमान् कालकञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च । एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ । वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ महारथौ । नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः । अजेयौ मानुषे लोके सेन्द्रैरपि सुरासुरैः । एष नारायणः कृष्णः फाल्गुनश्च नरः स्मृतः । नारायणो नरश्चैव सत्वमेकं द्विधा कृतम् । एतौ हि कर्मणा लोकानश्नुवातेऽक्षयान् ध्रुवान्" भा० उ० ४८अ०। ७धान्यकर्पूरत्नभे मेदि०। दशङ्कौ छायाव्यवहारोपयोगिकीलकभेदे"छायाहृते तु नरदीपतलान्तरघ्ने शङ्कौ भवेन्नरयुते खलु दीपकोच्चम्"लीला०। छायाव्यवहारशब्दे दृश्यम् लीला० उक्ते रत्नमिश्रव्यवहारे इरत्नमिश्रणकारिनरसङ्ख्यायाञ्च "नरघ्नदानोनितरत्नशेषैरिष्टे हृते स्युः खलु मौल्यसङ्ख्याः" लीला०। नरत्वस्य दुर्लभता विष्णुपु० उक्ता नरकभोगोत्तरं तत्तद्योनिभ्रमणानन्तरं सप्रपञ्चं पुराणस० दर्शिता यथा

"पापेन हि ध्रुवं यान्ति नरकेषु नराः स्वयम् । यः करोति नरः पापं तस्यात्मा ध्रुवमप्रियः । पापस्य हि फलं दुःखं तद्भोक्तव्यमिहात्मना । कथं ते पापनिरता नरा रात्रिषु शेरते । मरणान्तरिते येषां नरके तीव्रयातनाः । एवं क्लिष्टा विशुद्धाश्च सावशेषेण कर्मणा । ततः क्षितिं समासाद्य पुनर्जायन्ति देहिनः । स्थावरा विविधाकारास्तृणगुल्मादिभेदतः । तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु । निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यस्ततो जायन्ति पक्षिणः । संक्लिष्टा, पक्षिभावेन भवन्ति मृगजातिषु । मार्गदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु । क्रमाद् गोयोनिमासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः । एवं योनिषु सर्वासु परिभ्रम्य क्रमेण तु । कालान्तरवशायान्ति मानुष्यमतिदुर्लभम् । व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यते पुण्यगौरवात् । विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्मणां गुरुलाघवात् । मानुष्यं यः समासाद्य स्वर्गमोक्षप्रसाधकम् । द्वयोर्न साधयत्येकं स मृतस्तप्यते चिरम् । देवासुराणां सर्वेषां मानुष्यमतिदुर्लभम् । तत् संप्राप्य तथा कुर्य्यात् न गच्छेन्नरकं यथा । स्वर्गापवर्गलाभाय यदि नास्ति समुद्यमः । सर्वस्य मूलं मानुष्यं तद्यत्नादनुपालय । धर्ममूलेन मानुष्यं लब्ध्वा सर्वार्थसाधकम् । मानुषत्वे च विप्रत्वं यदि प्राप्नोति दुर्लभम् । न करोत्यात्मनः श्रेयः कोऽन्योऽस्मादस्त्यचेतनः" ।

"नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा" सा० द० अग्निपु०

नरक पु० नरति नयति पापिलोकं पापानुरूपभोगायात्र नृ—नये आधारे वा० अन् । पापभोगस्थाने तच्च तद्भेदाश्च विस्तरेण विष्णुपु० शिवधर्मोत्तरे च वर्णितं तदेव पुराणस० प्रदर्शितं तच्च कर्मविपाकशब्दे १७४५ पृष्ठादौ दर्शितम् । पापभेदेन नरकभेदप्राप्तिश्च पाद्मे उत्त०ख० ४८अ० यथा "कूटसाक्षी तथाऽसम्यक् पक्षपातेन यो वदेत् । यश्चान्यदन्यतं वक्ति स नरो याति रौरवम् । भ्रूणहा पुरहर्त्ता च गोघ्नश्च मुनिसत्तम ! । यान्ति ते नरके रोधे यश्चोच्छ्वासनिरोधकः । सुरापो ब्रह्महा हर्त्ता सुवर्णस्य च सूकरे । प्रयाति नरके यश्च तैः संसर्गमुपैति वै । राजन्य वैश्यहा तात ! तथैव गुरुतल्पगः । तप्तकुम्भे स्वसृगामी हन्ति राजभटांश्च यः । साध्वीविक्रयकृद्वध्यपालः केशरिविक्रयी । तप्तलौहे तु पच्यन्ते यश्च भक्तं परित्यजेत्" । (केशरी अश्वः) "स्नुषां सुताञ्चापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते । अवमन्ता गुरूणां यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः । वेददूषयिता यश्च वेदविक्रायकश्च यः । अगम्यागामी यश्च स्यात्ते यान्त्यसिवनं द्विज । चौरो विमोहे पतति मर्य्यादादूषकस्तथा । देवद्विजपितॄन् द्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः । स याति कृमिभक्षे वै कृमीशे च दुरिष्टकृत् । पितृदेवातिथीन् यस्तु पर्य्यश्नाति नराधमः । लालाभक्षे स यात्युग्रे शरकर्त्ता च रोधके । (पर्य्यश्नाति परित्यज्य आदौ भुङ्क्ते) "करोति कर्णिनो

यस्तु यस्तु खड्गादिकृन्नरः । प्रयान्ति ते विशसने नरके भृशदारुणे । असत्प्रतिग्रहीतारो नरके यान्त्यधोमुखे । अयाज्ययाजकस्तत्र तथा नक्षत्रसूचकः । वेगी पूयवहं चैको याति मिष्टान्नभुङ्नरः । (वेगी साहसकारी) (पुत्रादीन् वर्जयित्वा एक एव मिष्टान्नभुक्) "लाक्षामांसरसानाञ्च तिलानां लवणस्य च । विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ! । मार्जारकुक्कुटच्छागान् श्ववराहविहङ्गमान् । पालयन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तम ! । रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा । सूची माहिषिकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विजः" । (पत्यौ जीवति जाराज्जातः कुण्डः तदन्नभोजी कुण्डाशी माहिषिको महिषोपजीवी "यद्वा महिषीत्युच्यते भार्य्या भगेनोपार्जितं धनम् । उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषिकः स्मृतः" इति स्मृतिः । पर्व्वकारी धनादिलोभेन पर्व्वसु अमावस्यादिक्रियाप्रवर्त्तकः) "अगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः । रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये । मधुहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः । रेतःपानादिकर्त्तारो मर्य्यादाभेदिनश्च ये । ते कृष्णे यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये । असिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः । औरभ्रिको मृगव्याधो वह्निज्वाले पतन्ति वै । यान्त्येते द्विज ! तत्रैव यश्चापाकेषु वह्निदः । व्रतेषु लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्युतश्च यः । सन्दंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि । दिवास्वप्नेषु स्कन्दन्ति ये नरा ब्रह्मचारिणः । पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने । एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः । येषु दुष्कृतकर्म्माणः पच्यन्ते यातनागताः । यथैव पापान्येतानि तथान्यानि सहस्रशः । भुज्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः । वर्णाश्रमविरुद्धञ्च कर्म्म कुर्व्वन्ति ये नराः । कर्म्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते । अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः । देवाश्चाधोमुखान् सर्व्वानधः पश्यन्ति नारकान् । स्थावराः कृमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः । धार्म्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् । सहस्रभागप्रथमा द्वितीयानुक्रमास्तथा । सर्व्वे ह्येते महाभाग ! यावन्मुक्तिसमाश्रयाः । यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः । पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः" इति विष्णुपु० द्वितीयांशे ६ अ० । तत्रैव "कथयामि विचित्राणां कर्म्मणां विविधा गतीः । ताः शृणुष्व महाराज ! याः श्रुत्वा मोक्षमाप्नुयात् । परवित्तं परापत्यं कलत्रं पारकञ्च यः । हरते बुद्धिमोहेन सोऽन्ते मृत्युवशङ्गतः । कालपाशेन सम्बद्धो यमदूतैर्महाबलैः । तामिस्रे पात्यते तावत् यावत् वर्षसहस्रकम् । तत्र ताडनमुद्वृत्ताः कुर्व्वन्ति यमकिङ्कराः । पापभोगेन सम्मुक्तस्ततो योनिन्तु शौकरीम् । तत्र भुक्त्वा महादुःखं मानुषत्वं गमिष्यति । रोगादिचिह्नितं तत्र दुर्यशोज्ञापकं स्वकम् । भूतद्रोहं विधायैवं केवलं स्वकुटुम्बकम् । पुष्णाति पापनिरतः सोऽन्धतामिस्रके पतेत् । ये नरा इह जन्तूनां वधं कुर्व्वन्ति वै मृषा । ते रौरवे निपात्यन्ते खाद्यन्ते रुरुभिर्यतः । यः स्वोदरार्थं भूतानां बधमाचरति स्फुटम् । महारौरवसंज्ञे तु पात्यते स यमाज्ञया । यो वै निजन्तु जनकं ब्राह्मणं द्वेष्टि पापकृत् । कालसूत्रे महादुष्टे योजनायतविस्तृते । यावन्ति पशुरोमाणि गवां द्वेषं करोति यः । तावद्वर्षसहस्राणि पच्यते यमकिङ्करैः । यो भूमौ भूपतिर्भूत्वा दण्डायोग्यन्तु दण्डयेत् । करोति ब्राह्मणस्यापि देहदण्डं विलोलुपः । स शूकरमुखैर्दुष्टैः पीड्यते यमकिङ्करैः । पश्चाद्दुष्टासु योनीषु जायते पापभुक्तये । ब्राह्मणानां गवां ये तु द्रव्यं वित्तं तथाल्पकम् । वृत्तिं वा गृह्णते मोहाल्लुम्पन्ति स्ववशान्नराः । ते परत्रान्धकूपे च पात्यन्ते च महार्द्दिताः । योऽर्थं स्वयमुपाहृत्य मधुकञ्चात्ति लोलुपः । न देवाय न सुहृदे ददाति रसनातुरः । स पतत्येव नरके कृमिभोजनसंज्ञके । अनापदि नरो यस्तु हिरण्यादीनपाहरेत् । ब्रह्मस्वं वा महादुष्टः सन्दंशे नरके पचेत् । यः स्वदेहं प्रपुष्णाति नान्यं जानाति मूढधीः । मनसा कल्पितं द्रव्यं विदुषे यो ददाति न । स पुमान्नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश । पश्चाद्दुष्टासु योनीषु जायते वर्णसङ्करः । दानानि बाडवे दत्त्वा पुनः शुद्धो भविष्यति । वचोदत्तं मनोदत्तमिति साहं वदेत् यदि । कल्पन्ते पितरस्तस्य नरकाय समुत्सुकाः । वचोदत्तं मनोदत्तं दत्तं पाणिकुशोदकम् । एतद्दत्तमदत्तं चेत् जिह्वामुत्पाटयेद्यमः । स पात्यते तैलतप्ते कुम्भीपाकेऽतिदारुणे । ये नगम्यां स्त्रियं मोहाद्योषिद्भावाच्च कामयेत् । तं तया किङ्कराः सूर्म्याः परिवङ्गञ्च कुर्व्वते । ये बलाद्देवमर्य्यादां लुम्पन्ति स्वबलोद्धताः । ते वैतरण्यां पतिता मांसशोणितभक्षकाः । वृषलीं यः स्त्रियं कृत्वा तया गार्हस्थ्यमाचरेत् । पूयोदे निप-

तत्रैव महादुःखसमन्वितः । ये दह्यमानाभ्रयन्ते वै धूर्त्ता लोकस्य वञ्चने । वैशसे नरके मूढाः पतन्ति यमताडिताः । ये सवर्णां स्त्रियं मूढाः पाययन्ति स्वरेतसम् । रेतःकुल्यासु ते याप्या रेतःपानेषु तत्पराः । ये चौरा वह्निदा दुष्टा गरदा ग्रामलुण्ठकाः । सारमेयादने ते वै याप्यन्ते पातकान्विताः । कूटसाक्ष्यं वदत्यद्धा पुरुषः पापसम्भृतः । परकीयन्तु द्रव्यं यो हरति प्रसभं बली । सोऽवीचिनरके पापे ह्यवाग्वक्त्रः पतत्यधः । तत्र दुःखं महद्भुक्त्वा पापिष्ठां योनिमाव्रजेत् । यो नरो रसनास्वादात् सुरां पिबति मूढधीः । तस्मापाययन्ति लोहस्य रसं धर्मस्य किङ्कराः । यो गुरुनवमन्येत स्वविद्याचारदर्पितः । स मृतः पात्यते क्षार संज्ञकेऽधोमुखः पुमान् । विश्वासघातं कुर्व्वन्ति ये नरा धर्मनिष्कृताः । शूलप्रोते तु नरके पात्यन्ते बहुयातनाः । येन श्रुता रामकथा न परोपकृतिः कृता । तेषां सर्व्वाणि दुःखानि भवन्ति नरकान्तरे । कर्म्मे यस्य सुखं भूयस्तस्य स्वर्ग इतीर्य्यते । ये दुःखिनो रोगयुता नरकादागतास्तु ते"
२असुरभेदे पु० स च वराहेण रजस्वलायां पृथ्व्यामुत्पादितः सएव च वसिष्ठशापेन द्वापरयुगे स्वपित्रंशेनैव कृष्णेन निसूदितः । कालिकापुराणे ३६ अध्यायावधि ४१अध्याये तत्कथा विस्तरेण दृश्या । कालिकापुराणशब्दे ०२०१५पृ० संक्षेपतस्तत्कथा दर्शिता ।

नरककुण्ड न० यातनास्थानभेदे "यम उवाच नरकाणाञ्च कुण्डानि सन्ति नानाविधानि च । नानापुराणभेदेन नामभेदानि तानि च । भयङ्कराणि घोराणि हे वत्स ! कुत्सितानि च । षडशीतिश्च कुण्डानि संयमन्याञ्च सन्ति च । निबोध तेषां नामानि प्रसिद्धानि श्रुतौ स्मृतौ" इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिख० २७।२८ अ०।

नरकभेदकुण्डानि पापभेदात् तत्र गामिनः

१ वह्निकुण्डम्—कटुवाचा बान्धवोत्पीडकः ।
२ तप्तकुण्डम्—ब्राह्मणातिथिभोजनाप्रदायी ।
३ क्षारकुण्डम्—निषिद्धदिने वस्त्रे क्षारसंयोजकः ।
४ विट्कुण्डम्—ब्रह्मद्रव्यापहारकः ।
५ मूत्रकुण्डम्—परतड़ागं खनित्वोत्सर्जकः ।
६ श्लेष्मकुण्डम्—एकाकी मिष्टभोजी ।
७ गरकुण्डम्—पितृमातृगुरुभार्य्याद्यपोषकः ।
८ दूषिकाकुण्डम्—अतिथिं दृष्ट्वा वक्रचक्षुःकारी ।
९ वसाकुण्डम्—विप्राय प्रतिश्रुत्य तद्द्रव्यमन्यस्मै दाता ।
१० शुक्रकुण्डम्—परस्त्रीगामी ना परपुंगामिनी च स्त्री ।
११ असृक्कुण्डम्—गुर्व्वादिताडकस्तद्रक्तस्रावकश्च ।
१२ अश्रुकुण्डम्—हरिसङ्गीतैरुदश्रुणां तदुगद्भक्तोपहासकृत् ।
१३ गात्रमलकुण्डम्—शश्वदशुद्धचित्तः खलताकारी च ।
१४ कर्णविट्कुण्डम्—बधिरोपहासकृत् ।
१५ मज्जकुण्डम्—लोभात् स्वभोजनार्थं जीवहन्ता ।
१६ मांसकुण्डम्—अर्थलोभात् कन्याविक्रेता ।
१७ नखकुण्डम् } श्राद्धोपवासादिषु संयमत्यागी ।
१८ लोमकुण्डम् }
१९ केशकुण्डम्—सकेशपार्थिवशिवलिङ्गार्चकः ।
२० अस्थिकुण्डम्—विष्णुपदे पितृपिण्डादायी ।
२१ ताम्रकुण्डम्—गुर्व्विणीगामी ।
२२ लौहकुण्डम्—स्वतत्सातताऽवीरयोरन्नभोजी ।
२३ तीक्ष्णकण्टककुण्डम्—कटुवाचा स्वामितर्जिका स्त्री ।
२४ विषकुण्डम्—विषेण जीवहन्ता ।
२५ घर्मकुण्डम्—सधर्मेहस्तेन देवद्रव्यस्पर्शी ।
२६ तप्तसुराकुण्डम्—शूद्रान्नस्नातः शूद्रान्नभोजी ।
२७ प्रतप्ततैलकुण्डम्—दण्डेन वृषताड़कः ।
२८ कुन्तकुण्डम्—कुन्तलौहवड़िशैर्जीवहन्ता ।
२९ कृमिकुण्डम्—दयामांसमतृप्तभुग्विप्रो हरेरनैवेद्यभुक् च ।
३० पूयकुण्डम्—शूद्रयाजी तस्य श्राद्धभुक् तच्छवदाही च ।
३१ सर्पकुण्डम्—श्रीकृष्णपदचिह्नमस्तकस्य सर्पस्य हन्ता ।
३२ मशककुण्डम्—विधिं हित्वा क्षुद्रजन्तुहन्ता ।
३३ दंशकुण्डम्—विधिं हित्वा जीवहन्ता ।
३४ गरलकुण्डम्—मक्षिकां हत्वा मधुग्राही ।
३५ वज्रदंष्ट्रकुण्डम्—भ्रदण्ड्यविप्रयोर्दण्डकृत् नृपः ।
३६ वृश्चिककुण्डम्—अर्थलोभात् प्रजादण्डकृत् नृपः ।
३७ शरकुण्डम् } शस्त्रधारी धावकः सन्ध्याहरिभक्तिहीनश्च ब्राह्मणः ।
३८ शूलकुण्डम् }
३९ खड्गकुण्डम् }
४० गोलकुण्डम्—अल्पदोषेण कारायां प्रजाबन्धनकृत् नृपः ।
४१ नक्रकुण्डम्—जलादुत्थितनक्रादिहन्ता ।
४२ काककुण्डम्—कामेन परस्त्रीवक्षःश्रोणयास्यद्रष्टा ।
४३ सञ्चालकुण्डम्—स्वर्णचौरः ।
४४ वाजकुण्डम्—ताम्रलौहचौरः ।
४५ वज्रकुण्डम्—भूदेवदेवद्रव्ययोश्चौरः ।
४६ तप्तपाषाणकुण्डम्—देवद्विजयोरौप्यगोवस्त्रायां चौरः ।
४७ तीक्ष्णपाषाणकुण्डम्—देवद्विजयोःपित्तलकांस्यपात्रचौरः ।

४८ लालाकुण्डम्—वेश्यान्नभुक् तद्वृत्तिजीवी च ।

४९ मसीकुण्डम्—म्लेच्छसेवी मसीजीवी च ब्राह्मणः ।

५० चूर्णकुण्डम्—देवद्विजयोः शस्यताम्बूलासनचौरः ।

५१ चक्रकुण्डम्—विप्रद्रव्यं हृत्वा चक्रकारी ।

५२ वक्रकुण्डम्—विप्रवाक्यवयोर्वक्रताचारी ।

५३ कूर्मकुण्डम्—हरिशयने कूर्ममांसभुक् ब्राह्मणः ।

५४ ज्वालाकुण्डम्, ५५ भस्मकुण्डम् } देवद्विजयोर्घृततैलादिहृत् ।

५६ दग्धकुण्डम्—देवद्विजयोर्द्वात्रीगन्धतैलद्रव्याणामपहर्त्ता

५७ तप्तशूर्म्मीकुण्डम्—बलच्छलत्वादिना परभूमिहरः ।

५८ असिपत्रकुण्डम्—अर्थलोभात् खड्गेन नरघाती ।

५९ क्षुरधारकुण्डम्—ग्रामनगरादिदाहकारी ।

६० सूचीमुखकुण्डम्—परकर्णे मुखं दत्त्वा परनिन्दकः परदोषोद्घोषी वेदब्राह्मणनिन्दकश्च ।

६१ गोधामुखकुण्डम्—गृहं भित्त्वा वस्तुगोच्छागमेषचौरः ।

६२ नक्रमुखकुण्डम्—सामान्यद्रव्यचौरः ।

६३ गजदंशकुण्डम्—गजतुरगनरचौरः ।

६४ गोमुखकुण्डम्—गोजलपानवारकः ।

कुम्भीपाककुण्डम्—गोस्त्रीभिक्षुभ्रूणब्रह्महाऽगम्यागामी दीनासन्न्याहीनस्तीर्थप्रतिग्राही ग्रामयाजी देवलः शूद्रसूपकारी वृषलीपतिश्च ।

६६ कालसूत्रकुण्डम्—वेश्यान्नभुक् तत्संसर्गी च ।

६७ अवटोदकुण्डम्—शूद्रादिषड्वेश्यागामी द्विजः ।

६८ अरुन्तुदकुण्डम्—चन्द्रसूर्यग्रहणे निषिद्धकाले भोजी ।

६९ पांशुभोजकुण्डम्—एकस्मै वाक्प्रदत्तकन्याया दोषं विना अन्यस्मै दाता ।

७० पाशवेष्टकुण्डम्—दत्तापहारी ।

७१ शूलप्रोतकुण्डम्—अभक्त्या शिवलिङ्गपूजकः ।

७२ प्रकम्पनकुण्डम्—विप्रदण्डकृत् तत्कम्पभयदायी च ।

७३ उल्कामुखकुण्डम्—सकोपवदना स्वामिनि कटुवादिनी ।

७४ अन्धकूपकुण्डम्—शूद्रभोग्या ब्राह्मणी ।

७५ वेदनकुण्डम्—पञ्चषट्पुङ्गमनात् वेश्या ।

७६ दण्डताडनकुण्डम्—सप्ताष्टपुंगमनात् रण्डा ।

७७ जालबद्धकुण्डम्—अष्टाधिकपुंगमनात् महावेश्या ।

७८ देहचूर्णकुण्डम्—पुंद्वयगमनात् कुलटा ।

७९ दलनकुण्डम्—चतुःपुंगमनात् स्वैरिणी वृषली च ।

८० शोषणकुण्डम्—त्रिपुंगमनात् धृष्टा पुंश्चली ।

८१ कषकुण्डम्—सवर्णपरदारगामी ।

८२ सूर्पकुण्डम्—ब्राह्मणीगमनकारको क्षत्रियो वैश्यश्च ।

८३ ज्वालामुखकुण्डम्—करे तुलसीगङ्गाजलदेवशिलाश्च धृत्वा प्रतिज्ञालङ्घनपालको मिथ्याशपथी मित्रद्रोही विश्वासघाती मिथ्यासाक्ष्यदश्च ।

८४ जिह्मकुण्डम्—नित्यक्रियाहीनो देवयजनेऽनास्तिकोमन्त्रोपहासी च ।

८५ धूमान्धकुण्डम्—देवविप्रयोर्धनहारी ।

८६ नागवेष्टनकुण्डम्—वैद्यदैवज्ञवृत्तिहारी लाक्षालौहव्यापारी रसादिविक्रयी च ब्राह्मणः” ।

नरकजित् पु० नरकम् असुरभेदं जयति स्म जि—भूते क्विप् ६त० । वासुदेवे श्रीकृष्णे “नैरृतो नरको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः । अदित्याः कुण्डले मोहाज्जहार दितिनन्दनः । देवानां विप्रिये नित्यमृषीणाञ्च स वर्त्तते । तत्र येनान्तरप्रेक्षी जहि तं पापपूरुषम् । अयं त्वां गरुडस्तत्र प्रापयिष्यति कामगः । कामवीर्य्योऽतितेजस्वी वैनतेयोऽन्तरीक्षगः । अवध्यः सर्वभूतानां भौमः स नरकोऽसुरः । निसूदयित्वा तं पापं क्षिप्रमागन्तुमर्हसि । इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षो देवराजेन केशवः । प्रतिजज्ञे महाबाहुर्नरकस्य निवर्हणम्” इत्युपक्रमे तयोर्युद्धवर्णनानन्तरम् “मुहूर्त्तं योधयामास नरकं मधुसूदनः । अथोग्रचक्रञ्चक्रेण प्रदीप्तेनाकरोद्द्विधा । चक्रद्विधाकृतं तस्य शरीरमपतद्भुवि । विभक्तं क्रकचेनेव गिरेः शृङ्गं द्विधाकृतम् । लग्नमासाद्य देवेशं जगामास्तमिवांशुमान् । चक्रोत्च्छिन्ननिकृत्ताङ्गस्तत्तम पतितं रणे । वज्रेणेव विनिर्भिन्नं यथा गैरिकपर्वतम् । भूमिस्तु पतितं पुत्रं निरीक्ष्यादाय कुण्डले । उपातिष्ठत गोविन्दं वचनञ्चेदमब्रवीत् । दत्तस्त्वयैव गोविन्द ! त्वयैव विनिपातितः । यथेच्छसि तथा क्रीड़ बालक्रीड़नकैरिव । इमे ते कुण्डले देव ! प्रजां तस्यानुपालय” हरिवं० १२२अ० तद्वधकथा

नरकदेवता स्त्री नरकस्याधिष्ठात्री देवता । निरृतौ शब्दर०

नरकपाल न० ६त० । मृतनरस्य शीर्षस्थे अस्थिभेदे “नरकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वात् शङ्खवत् तस्य शुचित्वानुमानं बलवदागमविरोधात् अप्रमाणम् इति” मथुरानाथः । स च आगमः “नरमूत्रं पूरीषास्थि निर्गतं ह्यशुचि स्मृतम् । नारं स्पृष्ट्वा तु सस्नेहं सचेलोजलमाविशेत्” मनुवचनम्

नरकभूमि स्त्री नरकस्य दुःखभेदस्य भोगयोग्या भूमिः । यमालयस्थायां दुष्कर्मिणां दुःखभोगार्थं भूमौ । ताश्च हेमच० अधोधोवर्त्तमानाः दर्शिताः “घनोदधिघनवात

तनुवाततनभःस्थिताः। रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमःप्रभाः। महातमःप्रभा चेत्यधोधोनरकभूमयः”।

नरकमुक्त पु० नरकान्मुक्तः। नरकान्मुक्ते “कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्येरन्” श्रुतिः अनुशयशब्दे १८८पृ० दृश्यम्। गारुड़े २२९अ० ततो मुक्तानां पापविशेषात् योनिभेदप्राप्तिरुक्ता यथा

“नरकात् प्रतिमुक्तस्तु पापयोनिषु जायते। पतितात् प्रतिगृह्याथ खरयोनिं व्रजेद्बुधः। नरकात् प्रतिमुक्तस्तु कृमिर्भवति पातकी। उपाध्याये व्यलीकन्तु कृत्वा श्वा भवति द्विजः। तज्जायां मनसा वाञ्छंस्तद्द्रव्यं वाप्यसंशयम्। गर्द्दभो जायते जन्तुर्मित्रस्यैवापमानकृत्। शत्रोः पितरमाक्रुश्य शारिका संप्रजायते। पितरौ पीडयित्वा तु कच्छपत्वञ्च जायते। भर्त्तुः पिण्डमुपाश्नन् यो हित्वा ऽन्यानि च सेवयेत्। सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृतः। न्यासापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते कृमिः। असूयकश्च नरकान्मुक्तो भवति राक्षसः। विश्वासहर्त्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते। यवधान्यानि हृत्वा तु जायते मूषिको मृतः। परदाराभिमर्षात्तु वृको घोरोऽभिजायते। भ्रातृभार्य्याप्रसङ्गत्वे कोकिलो जायते नरः। गुर्वादिभार्य्यागमनाच्छूकरो जायते नरः। यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् कृमिः। देवतापितृविप्राणामदत्त्वा योऽन्नमश्नुते। प्रमुक्तो नरकाद्वापि वायसः स प्रजायते। ज्येष्ठभ्रात्रवमानाच्च क्रौञ्चयोनौ प्रजायते। शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते। तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तः कीटको भवेत्। कृतघ्नः कृमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा। अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः। कृमिः स्त्रीवधकर्त्ता च बालहन्ता प्रजायते। भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः। हृत्वाचान्नं च मार्ज्जारस्तिलहृच्चैव मूषिकः। घृतं हृत्वा च नकुलः काको मद्गुरमामिषम्। मधु हृत्वा नरो दंशः पूपं हृत्वा पिपीलकः। अपो हृत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते। हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो वा प्रजायते। हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते। कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वह्निहर्त्ता बकस्तथा। मयूरो वर्णकं हृत्वा शाकं पत्रञ्च जायते। जीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृन्नरः। छुच्छुन्दरिः शुभान् गन्धान् वंशं हृत्वा शशो भवेत्। षण्डः कलापहरणे काष्ठहृत् काष्ठकीटकः। पुष्पापहृद्दरिद्रस्तु पङ्गुर्यवापहृन्नरः। शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः। गृहहृत् नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान्। तृणगुल्मलतावल्लीत्वक्सारतरुतां व्रजेत्। एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणाम्। विद्यापहारी मूकश्च गत्वा च नरकान् बहून्। असमिद्धेऽग्नौ च हुते मन्दाग्निः संप्रजायते। परनिन्दाकृतघ्नत्वं परमर्मविघातनम्। नैष्ठुर्यं निर्घृणत्वञ्च परदारोपसेवनम्। परस्वहरणाऽशौचं देवतानाञ्च कुत्सनम्। निकृत्या वञ्चनं नॄणां कार्पण्यञ्च नृणां बुधः। उपलक्षणाद्विजानीयात् मुक्तानां नकरादनु” प्रसङ्गात् स्वर्गादागतलक्षणं तत्रैव यथा “दयाभूतेषु संवादः परलोकं प्रति क्रिया। सत्यं भूतहिता चोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम्। गुरुदेवर्षिपूजा च कोविदं साधुसङ्गमः। सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः। अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम्”। अधिकं कर्मविपाक शब्दे १७४२पृ० दृश्यम्।

नरकस्थ त्रि० नरके तद्भूमौ तिष्ठति स्था–क ७त०। १नरकभूमौ स्थिते २वैतरणीनद्यां स्त्री हेमच०।

नरकान्तक पु० ६त०। विष्णौ नरकजिच्छब्दे दृश्यम्।

नरकामय पु० नरक आमय इव यस्य। १प्रेते शब्दरत्ना०। नरक आमय इव कर्म०। २नरकरूपे रोगे च।

नरकीलक पु०नरेषु कीलक इव गर्हितत्वात्। गुरुघ्ने हेमच०

नरकेशरिन् पु० नर एव केशरी। १नरसिंहे नरसिंहशब्दे दृश्यम्। नरः केशरीव शूरत्वात्। २मानवश्रेष्ठे च।

नरगण पु०१नक्षत्रभेदे उपयमशब्दे १२५०पृ० दृश्यम्। ६त० २नरसमूहे च। [२मेढ्रे न० उणादि०।

नरङ्ग पु० नृ–अङ्गच्। वरण्डे (नारङ्गा) प्रसिद्धे १व्रणभेदे

नरद न०नलद+लस्य रः। नलदे ततः किशरा० तदस्य पण्यमित्यर्थे ष्ठन्। नरदिक तद्विक्रेतरि त्रि०।

नरदेव पु० नरो देव इव। नृपे। “ददर्श देवं नरदेवसम्भवः” रघुः। “भूमिदेवनरदेवसङ्गमे” माघः।

नरद्विष् पु० नरान् द्वेष्टि द्विष–क्विप्। राक्षसे “ब्रह्मास्त्रं तेन मूर्द्धानमदध्वंसन्नरद्विषः” भट्टिः।

नरनगर न० नरप्रधानं नगरम् पूर्वपदात् संज्ञायां णत्वे प्राप्ते क्षुभ्नादि० न णत्वम्। नगरभेदे

नरनारायणौ द्वि० व०। नरश्च नारायणश्च। ऋषिभेदयोः तयोः सम्भवकथा “तदा दंष्ट्राग्रघातेन नरसिंहं महाबलम्। शरभो भगवान् भर्गो द्विधा मध्ये चकार ह।

नरसिंहे द्विधा भूते नरभागेण तस्य तु। नर एव समुत्पन्नो दिव्यरूपी महानृषिः। तस्य पश्चात्त्वभागेन नारायण इति श्रुतः। अभवत् स महातेजा मुनिरूपी जनार्दनः। नरो नारायणश्चोभौ सृष्टिहेतू महामती। ययोः प्रभावो दुर्द्धर्षः शास्त्रे वेदतपःसु च" कालिकापु० ३८अ०।

एतच्च वाराहकल्पे। अन्यकल्पे तु तौ धर्मस्य पुत्रौ यथोक्तं भाग०२।६अ० "धर्मस्य दक्षदुहितर्य्यजनिष्ट मूर्त्त्यां नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावौ"। स्वायम्भुवे मन्वन्तरे धर्मस्य चतुर्षु पुत्रेषु तौ च द्वौ यथा "नारायणो हि विश्वात्मा चतुर्मूर्त्तिः सनातनः। धर्मात्मजः सम्बभूव पितैवं मेऽभ्यभाषत। कृते युगे महाराज! पुरा स्वायम्भुवेऽन्तरे। नरो१नारायणश्चैव हरिः२ कृष्णः४ स्वयम्भुवः। तेषां नारायणनरौ तपस्तेपतुरव्ययौ। वदर्य्याश्रममासाद्य शकटे कनकामये" भा०शा०३३६अ०।

नरन्धि पु० नरो धीयन्ते आरोप्यन्ते अस्मिन् धा–आधारे कि उपस० पृषो० मुम्। संसारे महीधरः नरन्धिषशब्दे दृश्यम्।

नरन्धिष पु० विष्णौ "विष्णुर्नरन्धिषः प्रोह्यमानः" यजु०८।५५ "विष्णुर्नरन्धिषो भवति नरो धीयन्ते आरोप्यन्ते यस्मिन् स नरन्धिः संसारः तं स्यति नाशयति नरन्धिषः संसारसंहर्त्ता विष्णुः यद्वा रिष–हिंसायाम् रिष्यति हिनस्ति रिन्धिषः हन्ता नरन्धिषो जगत्पालकः" महीधरः। उभयत्र पृषो०।

नरपति पु० ६त०। नृपे शब्दर०। "नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी" रघुः। नरेश्वरनरनाथनरनायकनरेशादयोऽप्यत्र। "नरनाथ! न जानीमस्त्वत्प्रिया यद्य्वसति" भाग०४।२६।१५।

नरपतिजयचर्य्या स्त्री नरपतीनां राज्ञां जयस्य चर्य्या। स्वरोदयमूलके ग्रन्थभेदे चक्रशब्दे तद्वाक्यं भूरि दर्शितम्।

नरपशु पु०नरः पशुरिव उपमितस०।१मानवाधमे २पुंरूपे पशौ च "विषयदृशोनरपशवोय उपासते विभूतीर्न परं त्वाम्। तेषामाशिष ईश! तदनु विनश्यन्ति यथा राजकुलम्" भाग० ६।१६।३६ नृपश्वादयोऽप्युभयत्र। "याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति" भाग० ५।२६।३८ [नृपे।

नरपाल पु० नरान् पालयति पालि–ण्वुल्। मानवरक्षके

नरपुङ्गव पु० नरः पुङ्गवो वृष इव शूरत्वात्। नरश्रेष्ठे "शैव्यश्च नरपुङ्गवः" गीता।

नरप्रिय त्रि० ६त०। १मनुष्यहृद्ये वस्तुमात्रे २नीलवृक्षे पु० राजनि०। [भूमिरप्युभयत्र शब्दर०।

नरभू स्त्री ६त०। १भारतवर्षे २नराणामुत्पत्तौ च। नर-

नरमानिनी स्त्री नरं मन्यते मन–णिनि ङीप्। श्मश्रुयुक्तमुख्यां नार्य्यां त्रिका०ण्वुल्। नरमानिका तत्रार्थे शब्दर०

नरमाला स्त्री नराणां तन्मुण्डानां माला। नरमुण्डरचितमालायां "विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा" देवीमा०

नरमालिनी स्त्री नरस्येव माला केशमाला मुखेऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। श्मश्रुयुक्तवदनायां १नार्य्यां हेमच०।२नरमुण्डमालावत्यां स्त्रियां च।

नरमेध पु० नरा मिध्यन्ते हिंस्यन्ते यत्र मिध–आधारे घञ् ६त०। पुरुषमेधाख्ये यज्ञभेदे स च यज्ञः यजु० ३०।३१ अध्याययोर्दर्शितः तत्राधिकार्य्यादिकम् ३०अध्याये वेददीपे उक्तं यथा "ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति। सर्वभूतान्यतिक्रम्य-स्थानमतिष्ठा। चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भः। अत्र त्रयोविंशतिर्दीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्चसुत्या इति चत्वारिंशदहैः सिध्यति। अत्र यूपैकादशिनी भवति एकादशाग्नीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं मध्यमे वा यूपे यथेच्छं नियोजनम्। आज्येन सकृद्गृहीतेन देव सवितरिति प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति"। देवताभेदेन तत्रालभ्यपशुभेदास्तत्र "ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्यादिना" अध्यायसमाप्तिपर्यन्तेनोक्ताः अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्यकाश्च ब्राह्मणादयो ब्रह्माद्यष्टाचत्वारिंशद्देवदेवत्याः पशवः "स एतं पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वात्यतिष्ठत् सर्वाणि भूतानीदं सर्वमभवदतितिष्ठति सर्वाणि भूतानीदं सर्वं भवति य एवं विद्वान् पुरुषमेधेन यजते यो वैतदेवं वेद। तस्य त्रयोविंशतिर्दीक्षाः। द्वादशोपसदः पञ्चसुत्याः स एष चत्वारिंशद्रात्रः सदीक्षोपसत्कः" शत० ब्रा० १३।६।१।२। अत्र पञ्चरात्रत्वोक्तिः पञ्चसुत्याभिप्रायेणेति न विरोधः। "त्रिंशदग्नीनहं ब्रह्मन्नयजं यच्च नित्यदा। अष्टाभिः सर्वमेधैश्च नरमेधैश्च सप्तभिः" भा०अनु०१०३अ० "राजसूयाश्वमेधौ च सर्वमेधञ्च भारत!। नरमेधञ्च नृपते! त्वमाहर युधिष्ठिर!" भा०आश्व० ३अ०। १८०३पृ० कलिशब्दे दर्शितेन वृहन्नारदीयवचनेन नरमेधस्य कलौ "दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं नरमेधाश्वमेधकावित्यनेन" निषेधेऽपि कलियुगात्मकं

युधिष्ठिरं प्रति नरमेधाहरणे नियोजनं तु न विरुध्यते हरेःस्वर्गारोहणानन्तरमेव कलेः प्रकर्षेण प्रवृत्त्यवगमात् ततः प्राक्काले यथाविधानं सर्वे धर्मा व्यवस्थिता इत्यवगमाच्च तदूर्द्ध्वमेव कलेः प्रबलत्वात् बृहन्नारदीयाद्युक्तकलिवर्ज्यस्यावकाश इत्यवधेयम्। भूमौ श्रीकृष्णस्थितिपर्य्यन्तं कलेः प्रादुर्भावाभावश्च भागवते उक्तः तच्च वाक्यं कलिशब्दे १७९५पृ० दर्शितम्। अतो युधिष्ठिरादीनां नरमेधाश्वमेधमहाप्रस्थानादिकं न विरुध्यते

नरम्मन्य पु० आत्मानं नरं मन्यते नृ+मन–खश् मुम् एकाचोऽमन्तवत् कार्य्यम्। आत्मानं नृतया मन्यमाने।

नरयन्त्र न०छायाद्वारा कालसाधके द्वादशाङ्गुलकीलरूप शङ्कुयन्त्रे “नरयन्त्रं तथा साधु दिने च विमले रवौ। छायासंसाधनैः प्रोक्तं कालसाधकमुत्तमम्” सू०सि० “विमले मेघादिव्यवधानरूपमलेन रहिते सूर्य्ये एतद्रूपे दिने। चकार एवकारार्थस्तेन साभ्रदिनव्यवच्छेदः। नरयन्त्रं द्वादशाङ्गुलशङ्कुयन्त्रं तथा घटीयन्त्रवत् कालसाधकं साधु स्वच्छं रात्रौ नेत्यर्थसिद्धम्। ननु शङ्कोश्छायासाधकत्वं न कालसाधकत्वं तेन तस्य कथं यन्त्रत्वं कालसाधकवस्तुनो यन्त्रत्वप्रतिपादनादित्यत आह। छायासंसाधनैरिति। इदं शङ्कुरूपनरयन्त्रं छायायाः सम्यक्सूक्ष्मत्वेन साधनैरवगमैः कृत्वा कालसाधनं दिनगतादिकालस्य कारणमुत्तमम्। अन्ययन्त्रेभ्योऽस्माच्चिरन्तरतयातिश्रेष्ठम्। तथा च छायासाधकत्वेनैव छायाद्वारा शङ्कोः कालसाधकत्वमिति न यन्त्रत्वव्याघातः। अतएव साभ्रदिने रात्रौ चेदमनुपयुक्तम्; नरस्य छायायन्त्रोपलक्षणत्वात् यष्टिधनुश्चक्राण्यपि तथेति बोध्यम्” रङ्ग०। “समतलमस्तकपरिधिर्भ्रमसिद्धोदन्तिदन्तजः शङ्कुः। तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम्” सि०शि०। शङ्कोः कालज्ञानसाधनत्वमुक्तम्।

नरयान न० नरवाह्यं यानम् (सवारि) प्रभृतौ यानभेदे “नरयानेन तु ज्येष्ठः पिता पार्थस्य भारत!। अग्रतो धर्मराजस्य गान्धारीसहितो ययौ” भा० आ० ३७अ०। नरवाहन,नररथादयोऽप्यत्र।

नरलोक पु० नराधिष्ठितो लोकः भुवनम्। १पृथिवीलोके नर एव लोकः। २मानवरूपे जने च “आकृष्टलीलान् नरलोकपालान्” रघुः “तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभितो ज्वलन्ति” गीता।

नरवाहन पु०नरो वाहनं यस्य। १कुवेरे २नरयानवाह्ये त्रि० “घनरथा नरवाहनसम्पदः”रघुः “मणिश्यामोत्तम वपुः कुवेरो नरवाहनः”हरिवं०४५अ०। ३नरवाह्ये याने न०।

नरविष्वण त्रि० नरं विष्वणति हिनस्ति वि+स्वन–अच् षत्वम्। १नरहिंसके २राक्षसे पुंस्त्री त्रिका०। स्त्रियां ङीष्।

नरव्याघ्र पु० नरो व्याघ्र इव उपमितस०। श्रेष्ठमानवे।

नरशृङ्ग न० ६त०। अलीके पदार्थे शशशृङ्गादिवत् शृङ्गे शशीयत्वस्येव नरीयत्वस्याप्यभावादयोग्यत्वेन अस्यालीकार्थत्वम् योग्यताभ्रमादेवात्र शाब्दबोध इति बोध्यम्।

नरसिंह पु० नरएव सिंहः नरश्च सिंहश्चाकारेऽस्त्यस्य अच् वा। अर्द्धनराकारे अर्द्धसिंहाकारे १भगवच्छरीरभेदे तादृशशरीरग्रहणे कारणञ्च हरिवं०२३१अ० उक्तं यथा “हिरण्यकशिपुरुवाच “न देवासुरगन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः। न मानुषाः पिशाचा वा निहन्युर्मां कथञ्चन। ऋषयोनैव मां क्रुद्धाः सर्वलोकपितामह!। शपेयुस्तपसा युक्ता वर एष वृतो मया। न शस्त्रेण न चास्त्रेण गिरिणा पादपेन वा। न शुष्केण न चार्द्रेण स्यान्न चान्येन मे वधः। न स्वर्गेऽप्यथ पाताले नाकाशे नावनिस्थले। न चाभ्यन्तररात्रयोर्न चाप्यन्यत्र मे वधः। पाणिप्रहारेणैकेन सभृत्यबलवाहनम्। यो मां नाशयितुं शक्तः स मे मृत्युर्भविष्यति” तथा वरप्राप्तौ हिरण्यकशिपुना जगतां निष्पीडने कृते तद्वधाय देवैः प्रार्थितो भगवान् नरसिंहरूपेणावततार यथाह तत्रैवाध्याये

“एवमुक्ता स भगवान् विसृज्य त्रिदिवौकसः। वधं संकल्पयामास हिरण्यकशिपोः प्रभुः। सोऽचिरेणैव कालेन हिमवत्पार्श्वमागतः। किं नु रूपं समास्थाय निहन्म्येनं महासुरम्। यत् सिद्धिकरमाशु स्यादुवधस्य विबुधद्विषः। अनुत्पन्नस्ततश्चक्रे सोत्मनो रूपमीदृशम्। नारसिंहमनाधृष्यं दैत्यदानवरक्षसाम्। सहायन्तु महावाङ्जग्राहोङ्कारमेव च। अथोङ्कारसहायो वै भगवान् विष्णुरच्युतः। हिरण्यकशिपोः स्थानं जगाम प्रभुरीश्वरः। तेजसा भास्कराकारः कान्त्या चन्द्र इवापरः। नरस्य कृत्वाऽर्द्धतनुं सिंहस्यार्द्धतनुं तथा। नारसिंहेन वपुषा पाणिं संस्पृश्य पाणिना। ततोऽपश्यत विस्तीर्णां दिव्यां रम्यां मनोरमाम्”। ततस्तद्वधकथा “यदि दास्यस्यभिमतान् वरान् हे वरदोत्तम!। भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो मृत्युर्मा भून्मम प्रभो!। नान्तर्बहिर्दिवा नक्तमन्यस्मादपि चायुधैः। न भूमौ नाम्बरे मृत्युर्न

नरैर्न मृगैरपि । अस्त्रैर्भिर्वाऽस्त्रमभिर्वा सुरासुरमहोरगैः । अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे ऐकपत्यञ्च देहिनाम्” भाग०७।३।२४ एवं प्रार्थितवरप्राप्तौ स्वभ्रातृहिरण्याक्षहन्तरि विष्णौ द्वेषात् तद्भक्तोऽपि प्रह्लादेऽतीव द्वेषेण तेन विरुद्धमाचरितम्। अनन्तरं च तेनोक्तः प्रह्लादः सर्वत्र विष्णोः स्थायित्वं प्रतिजज्ञे तेन स्तम्भेऽपि तत्सत्त्वमुक्तवान् । तच्छ्रुत्वा तेन स्तम्भताडने कृते तत्र प्रह्लादकथां सत्यां चिकीर्षुः भगवान् नरसिंहरूपेण प्रादुर्बभूव यथाह

“सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिञ्च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः । अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन् स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम् । स सत्त्वमेनं परितोविपश्यन् स्तम्भस्य मध्यादनुनिर्जिहानम्। नायं मृगो नापि नरोविचित्रमहो किमेतत् नृमृगेन्द्ररूपम्। मीमांसमानस्य समुत्थितोऽग्रतो नृसिंहरूपं तदलं भयानकम्। प्रतप्तचामीकरचण्डलोचनं स्फुरत्सटाकेशरजृम्भिताननम् । करालदंष्ट्रं करवालचञ्चलक्षुरान्तजिह्वं भ्रुकुटीमुखोल्बणम् । स्तब्धोर्द्ध्वकर्णं गिरिकन्दराद्भुतव्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणम् । दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवरग्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमम् । चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहैर्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम्”तं श्येनवेगं शतचन्द्रवर्त्मभिश्चरन्तमच्छिद्रमुपर्य्यधोहरिः । कृत्वाट्टहासं खरमुत्स्वनोल्बणं निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः । विष्वक् स्फुरन्तं ग्रहणातुरं हरिर्व्यालो यथाखुं कुलिशाक्षतत्वचम् । द्वार्य्यूरुमापात्य ददार लीलया नखैर्यथाहिं गरुडो महाविषम्” भाग० ७।८अ० । “द्वारि सभायां नान्तर्न बहिः” ऊरू जरौ निपात्य न भूमौ नचाम्बरे । नखैनेच व्यसुभिरसुमद्भिर्वा । एवं दिवानक्तं परिहाराय सायमिति द्रष्टव्यम्”श्रीधरस्वामी । नरसिंहत्वं च तदीयदेहवृत्तिजातिभेदः यथोक्तं सि०मु० “अथवा चेष्टावदन्त्यावयविसाक्षाद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वं तत् (शरीरत्वम्) मानुषत्वचैत्रत्वजातिमादाय लक्षणसमन्वयः । न च नृसिंहशरीरे कथं लक्षणसमन्वयः तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्यक्तिवृत्तितया देवत्वस्येव जातित्वाभावात् जलीयतैजसशरीरवृत्तितया देवत्वस्य जातित्वाभावादिति वाच्यं कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात्”। नरः सिंह इव । २मानवश्रेष्ठे नरहरिर्न्सिंहादयोऽप्यत्र ।

नरसिंहपुराणम् न० नरसिंहोपवर्णनात्मकं पुराणम् । उपपुराणभेदे “पाद्मे पुराणे यत्प्रोक्तं नरसिंहोपवर्णनम् । तत्राष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते” मत्स्यपु० नरसिंहमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् नारसिंहमित्यर्थः । “आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतःपरम्” कूर्मपुरा० उपपुराणोक्तौ ।

नरसिंहमूर्त्तिदान न० ६त० । कालिकापुराणोक्ते स्वर्णादिरचिततन्मूर्त्तिदाने तद्विधानं हेमा०दा०कालिपु०यथा “नृसिंहं चाथ रौक्मन्तु कृत्वा चतुर्भुजं विभुम् । ताम्रपात्रे प्रतिष्ठाप्य रौप्यदंष्ट्रे प्रकल्पयेत् । चक्षुषी पद्मरागेण नखानां विद्रुमास्तथा । पुष्परागं भ्रुवोर्द्देशे कर्णयोर्हैमकौ शुभौ” नृसिंहरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरे “कार्य्यस्तु भगवान् विष्णुर्नरसिंहवपुर्द्धरः । पीनस्कन्धकटिग्रीवःकृशमध्यः कृशोदरः । सिंहासनो (सिंहास्यः) नृदेहश्च नीलवासाः प्रभान्वितः । आलीढस्थानसंस्थानः सर्वाभरणभूषणः । ज्वालामालाकुलमुखोज्ज्वलत्केशरमण्डलः । हिरण्यकशिपोर्वक्षःपाटयन्नखरैः खरैः । देवजानुगतः कार्यो हिरण्यकशिपुस्तथा । देवश्च शङ्खचक्राभ्यां भूषितोर्द्धकरद्वयः” इति । “राजवर्त्तं च वैदूर्य्यं इन्द्रनीलं सुमस्तके । कृत्वा रूपमिदं रम्यं तत्पात्रं मधुना बुधः । पूरयेत् खण्डमिश्रेण तत्र देवं पुनर्न्नयेत् । वस्त्रयुग्मेन संछन्नं आसने विनिवेशयेत् । नैवेद्यं कल्पयेदग्र भक्ष्यैर्नानाविधैर्बुधः । वितानोपरिसंयुक्तं पुष्पदामभिरर्चयेत् । गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्जागरं चाग्रतः कारयेत् । कृत्वा समस्तमेतत्तु हरये पूर्ववद्ददेत् । यत्किञ्चित् प्राग्विनिर्द्दिष्टं कुर्यात् सर्वमिहापि तत्” । प्राग्विनिर्द्दिष्टमिति वैष्णवमन्त्रेण पूजनं मूलमन्त्रेण अष्टोत्तरशतं तिलाज्यहोमः द्वादशभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सदक्षिणमन्नदानमिति । “कार्त्तिक्यां वाथ वैशाख्यामाश्रित्य द्वादशीमथ । कृत्वा विधिमिमं सम्यक् नूनं तत्पदमश्नुते । अरण्ये वाथ संग्रामे तस्करैर्दंष्ट्रिभिर्वृते । न भयं जायते तस्य सङ्कटुयस्त्वेतदाचरेत् । विदार्य्य चापदोघोराः धनमायुः प्रयच्छति । सन्ततिं चैव रूपञ्च सौभाग्यञ्च मनोरथान् । एवं भवति यत्पुण्यं नृसिंहाकृतिदानतः । तेन विष्णोः पदं प्राप्य तत्र क्रीडन्ति देहिनः । एतत् श्रुत्वा महत् पुण्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते । धनमायुर्विवर्द्धेत श्रावकस्य विशेषतः । श्रावके दक्षिणां दद्याच्छक्त्या चात्मविभूतये”

नरस्कन्ध पु० नर+समूहे स्कन्ध । नरसमूहे एवं मनुष्यस्कन्धादयोऽप्यत्रार्थे ।

नराङ्ग पु० नरमङ्गयति चु० अङ्ग–अण्। १मेढ्रे २वरण्डे (नारङ्गा) व्रणभेदे मेदि०।

नराची स्त्री नरमिवाचिनोति रोमभिरिव कण्टकैः आ+चि–ड गौरा०ङीष्। १अमूलायां कण्टकिन्यां (फणीमनसा) वृक्षभेदे "यां ते चक्रुरमूलायां वलगं वा नराच्याम्"अथ०५।३१।४। ततः शर्करा०स्वार्थे अण्। नाराच तत्रार्थे। २शौरेर्भार्य्याभेदे च "सुतनूश्च नराची च शौरेरास्तां परिग्रहौ। पौण्ड्रश्च कपिलश्चैव वसुदेवस्य तौ सुतौ। नराच्यां कपिलो जज्ञे पौण्ड्रश्च सुतनूसुतः। तयोर्न्टपोऽभवत् पौण्ड्रः कपिलश्च वनं ययौ" हरिवं० १६२अ०।

नरा(च)ज पु० षोडशाक्षरपादके वृत्तभेदे "भुजङ्गराजभाषितं प्रकीर्णशास्त्रसागरे लघौ गुरौ निरन्तरे सतीह षोडशाक्षरे। प्रतापतापनिर्जितप्रभाकरप्रकाश! हे प्रवृत्तवृत्तराजकं नराज(च)मेव मन्महे"।

नराधम पु० नरेषु अधमः। विवेकादिशून्यतयापकृष्टे मानवे "अज्ञानोपहितो बाल्ये यौवने वनिताहृतः। शेषे कलत्रचिन्तार्त्तः किं करोति नराधमः"।

नराधिप पु० ६त०। न्टपे "नराणाञ्च नराधिपः" गीता। नराधिपत्यादयोऽप्यत्र।

नरान्तक पु० अन्तयन्ति अन्ति–ण्वुल् ६त०। मानुषनाशके रावणात्मजे १राक्षसभेदे "रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुम्भकुम्भधूम्राक्षदुर्मुखसुरान्तनरान्तकादीन्" भाग० ९।१०।१८। २नरनाशकमात्रे त्रि०।

नरायण पु०नरा अयनमस्य। विष्णौ "नराणामयनं यस्मात् तेन नरायणः स्मृतः"ब्रह्मवै०पु०। नरस्य परमात्मनोऽपत्यं नडा० फक् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः। तत्रार्थे

नराश पु० नरमश्नाति अश–भोजने अण् उप०स०। राक्षसे "यावन्नराशैर्न रिपुः श्रवाशान्" भट्टिः।

नराशंस पु० १यज्ञे २अग्नौ च। "नराशंस महिमानमित्यृचमधिकृत्य निरु० ८।२ उक्तं यथा "नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यः। नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति, अग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति"। तेनोभयनिरुक्तेः उभयार्थता "देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवरूथः" यजु० २१।५५ "नराशंसो देवोऽनुयाजरूपो यज्ञः" वेददी० "नराशंसो अग्ने" यजु०२७।१३ "नराशंसः नरैर्ऋत्विग्भिराशंस्यते स्तूयते नराशंसः अग्निः" वेददी०।

आ+शंस–भावे घञ् ६त०। ३नराणामाशंसने पु०"जुष्टां नराशंसाय प्रजा वै नराः" शत०ब्रा०१।५।१।२० "यथा सर्वेऽपि नराः शंसन्ति तथाविधशंसनाय प्रियामिति" भाष्यम् अस्य वनस्पत्या० युगपत् उभयपदे प्रकृतिस्वरः।

नरासन नराकारे आसनभेदे तल्लक्षणभेदादिकं रुद्रयामलोक्तं यथा "अथ नरासनं वक्ष्ये षोडशादिप्रकारकम्। येन साधनमात्रेण योगी भवति साधकः। प्रकाराः षोडश प्रोक्ताः सत्कुलश्चैर्महीतले। एकमासात् भवेत् कल्पो द्विमासे द्रुतकल्पकम्। त्रिमासे योगकल्पः स्यात् चतुर्मासे स्थिराशयः। पञ्चमासे सूक्ष्मकल्पः षष्ठमासे विवेकधीः। सप्तमासे ज्ञानयुक्तो भावको भवति ध्रुवम्। अष्टमे मन्त्रसंयुक्तो जितेन्द्रियकलेवरः। नवमे सिद्धिमिलनो दशमे चक्रभेदवान्। एकादशे महावीरो द्वादशे खेचरो भवेत्। इति योगासनद्वन्द्वे योगी भवति साधकः। नरासनं यः करोति स सिद्धो नात्र संशयः। अधोमुखं महादेव! नरासनस्य साधने। करणीयं साधकाग्र्यैः योगशास्त्रार्थसम्मतैः" रुद्रजा०।

नरिष्ठा स्त्री पुरुषमेधे भयङ्करपशूपालम्भनोद्देश्ये देवताभेदे "नरिष्ठायै भीमलम्" यजु० ३०।६

नरिष्यन्त पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे "वेनं धृष्णुं नरिष्यन्तं नाभागेक्ष्वाकुमेव च" भा०आ० ७५अ०। "इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्णुः शर्य्यातिरेव च। नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमोऽरिष्ट उच्यते" भाग० ८।१३।१

नरी स्त्री नरस्य पत्नी ङीष्। मानवपत्न्यां जटा०। तज्जातिस्त्रियां तु नारीत्येव।

नरेन्द्र पु०नर इन्द्र इव। १न्टपे २विषवैद्ये च मेदि०। "नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिम्" रघुः "सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रवः"माघः ३ग्रहादिनिवारकवैद्यभेदे "तेषु कश्चिन्नरेन्द्राभिमानी मां निवर्ण्य मुद्रातन्त्रमन्त्रध्यानादिभिश्चोपक्रस्यासतार्थः" दशकुमा०। "सा च द्वारिका यक्षेण केनचिदधिष्ठिता न तिष्ठत्यपि नरान्तरस्य आयास्यति च नरेन्द्रसार्थसंग्रहणेन तन्निराकरिष्यन्नरेन्द्रो न चास्ति सिद्धिरिति" दशकुमा०। ४एकविंशत्यक्षरपादके वृत्तभेदे "चामररत्नरज्ज्ववरपरिगतविप्रगणाहितशोभः पाणिविराजिपुष्पयुगविरचितकङ्कणसङ्गतगन्धः। चारु सुवर्णकुण्डलयुगलकृतिरोचिरलङ्कृतवर्णः पिङ्गलपन्नगेश इति निगदति राजति वृत्तनरेन्द्रः"। नरेशनरेश्वरादयोऽपि न्टपे। [गुरुणि नैषधटु प्रकाशिका।

नरेन्द्राभ पु० नरेन्द्र इवाभाति काष्ठेषु आ+भा–क। काष्ठ

नरोत्तम पु० नरेषूत्तमः । १पुरुषोत्तमे नारायणे २नरश्रेष्ठे च “सभाजो भङ्गकारात्तु नागेयश्च नरोत्तमौ । जज्ञाते गुणसम्पन्नौ विश्रुतौ रूपसम्पदा” हरिवं० ३८ अ० ३कृतकृत्ये ज्ञाततत्त्वे पुरुषे यथा “यः स्वकात् परतो वेह जातनिर्वेद आत्मवान् । हृदि कृत्वा हरिं गेहात् प्रव्रजेत् स नरोत्तमः” । स्वकात् स्वतएव, परतः परोपदेशाज्जातवैराग्यः” शब्दार्थचि० ।

नकुटक पु० नरस्य कुटकमिव पृषो० । नासायां हेमच० ।

नर्त्त त्रि० नृत्यति नृत–पचा० अच् । १नृत्यकर्त्तरि “नृत्यप्रियो नित्यनर्त्तो नर्त्तकः सर्वलालसः” भा०अनु०१७अ० । नृत–भावे घञ् । २नर्त्तने पु० ततः छेदा० नित्यार्हार्थे ठञ् । नार्त्तिक अभीक्ष्णनर्त्तनार्हे त्रि० ।

नर्त्तक त्रि० नृत्यति नृत–गात्रविक्षेपे “शिल्पिनि ष्वुन्”पा० कर्त्तरि ष्वुन् । जीविकार्थं गात्रविक्षेपभेदनृत्यकारके “भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्च भ्रकुंसश्चेति नर्त्तकः” अमरः । स्त्रियां षित्त्वात् ङीष् । “रङ्गाय दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा नृत्यात्” सा०का० “नर्त्तकीवत् प्रवृत्तस्य निवृत्तिश्चारितार्थ्यात्” सा०सू० । २शिवे पु०नर्त्तशब्दे दृश्यम् । ३सङ्कीर्ण जातिमात्रे पुंस्त्री० “वैश्यायां रजकाज्जातो नर्त्तको गायको भवेत्” उशनाः । नर्त्तयति नृत–णिच् ण्वुल् । ४अङ्गुल्यादेश्चालके । “तर्कोविचारः सन्देहात् भ्रूशिरोऽङ्गुलिनर्त्तकः” सा०द० । नृत–पचा०अच् संज्ञायां कन् । ५नलतृणे पोटगले ६चारणे ७केलके च शब्दरत्ना० ८गजे ९नृपे हेम० । १०करेणौ हस्तिन्यां स्त्री मेदि० ११नलिकानामगन्धद्रव्ये स्त्री राजनि० । नृत्यकर्त्तुर्लक्षणं सङ्गीतशास्त्रोक्तं यथा “यादृशं नृत्यपात्रं स्यात्तादृशं तादृशम् । नृत्यस्य धारणात् पात्रं नर्त्तकः परिकीर्त्तितः” “असम्बद्धप्रलापी च सदा भ्रुकुटितत्परः । हासप्रहासचतुरो वाचालो नृत्यकोविदः” ।

नर्त्तन न० नृत–भावे ल्युट् । १अङ्गविक्षेपभेदे नृत्ये पूर्वपदस्थे निमित्ते सति उत्तरपदस्थस्यास्य क्षुभ्ना० न णत्वम् परिनर्त्तनम् । वर्जयेदित्यनुवृत्तौ “कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तनं गीतिवादनम्” स्नातकव्रतोक्तौ मनुः । णिच्–भावे ल्युट् । २अङ्गुल्यादेश्चालने च

नर्त्तनप्रिय पु०नर्त्तनं प्रियमस्य । १शिवे २नृत्यप्रियमात्रे त्रि०

नर्त्तनशाला स्त्री ६त० । (नाचघर) नृत्यगृहे “येषा नर्त्तनशालेह मत्स्यराजाय कारिता” भा०वि० २२अ० नर्त्तन गृहादयोऽप्यत्र ।

नर्त्तित त्रि० नृत–णिच् कर्मणि क्त । कृतताण्डवे चालिते “चलितनर्त्तितवामपादपद्मा” माघः ।

नर्त्तु पु० नृत–उण् । खड्गधारायां स्थित्वा नर्त्तके त्रिका०

नर्द शब्दे अक० गतौ सक० भ्वा० पर० सेट् । नर्दति अनर्दीत् ननर्द । “उदपानाश्च नर्दन्ति यथा गोवृषभास्तथा” भा०उ० १४२अ० । “ते नर्दमाना इव कालमेघाः” भा० आ० १८३ अ० ताच्छील्ये चानश् । “अनर्दिषुः कपि व्याघ्राः” । “विदाञ्चकार धौताश्चः स रिपुं खे ननर्द च” भट्टिः प्राद्युपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गाद्यत्यार्थयुक्ते शब्दे अणोपदेशत्वात् सति निमित्ते न णत्वम् प्रनर्दति ।

नर्दटक न० “यदि भवतो नजौ भजजलागुरुर्नर्दटकम्” छन्दोम० उक्तलक्षणे सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

नर्दन न० नर्द–भावे ल्युट् । शब्दे “नर्दनं मृगपक्षिणाम्” वृ०सं० ४६अ० ।

नर्दिन् त्रि० नर्दति शब्दायते नर्द–णिनि । १शब्दकारके विकत्थके । मात्रेसमिता० सप्तस्थान लुक गेहेनर्दी ।

नर्व गतौ भ्वा०पर०सक० सेट् । नर्वति अनर्वीत् ननर्व । अणोपदेशत्वात् सति निमित्ते न णत्वम् । प्रनर्वति ।

नर्म्म पु० नृ–मन् । पुरुषमेधीयालभ्यपशूद्देश्ये देवभेदे “नर्माय रेभम्” यजु० ३०।६ “नर्माय पुंश्चलूम्” ३०।२

नर्म्मकील पु० नर्मणः परिहासस्य कील इव बन्धनस्थानत्वात् । पत्यौ भर्त्तरि त्रिका० ।

नर्म्मट पु० नर्म–अटन् पृषो० । १खर्परे २सूर्ये च हारा० ।

नर्म्मठ पु०नर्मणि कुशलः नर्मन्+अठन् । १नर्मकुशले २षिड्गे जारे ३परिहासके शब्दर० ४चिबुके चुचुके च शब्दार्थ०

नर्म्मद त्रि० नर्म ददाति दा–क ६त० । १केलिसचिवे मेदि० । २पृक्कायां हेमच० । ३नदीभेदे स्त्री मेदि० । सा च नदी कलिङ्गदेशस्य पश्चाद्देशे स्थिता अमरकण्टकपर्वतसन्निकृष्टा यथाह मत्स्यपु० १८५ अध्यायावधि १९०अ० पर्यन्ते तत्कथा दिङ्मात्रमत्र दर्श्यते ।

“मार्कण्डेय उवाच नर्मदा सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी । तारयेत् सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च । नर्मदायास्तु माहात्म्यं पुराणे यन्मया श्रुतम् । तदेतद्धि महाराज ! तत्सर्वं कथयामि ते । पुण्या कनखले गङ्गा कुरुक्षेत्रे सरस्वती । ग्रामे वा यदि वाऽरण्ये पुण्या सर्वत्र नर्मदा । त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ताहेन तु यामुनम् । सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नार्मदम् । कलिङ्गदेशे पश्चार्द्धे पर्वतेऽमरकण्टके । पुण्या

च त्रिषु लोकेषु रमणीया मनोरमा। सदेवासुरगन्धर्वा ऋषयश्च तपोधनाः। तपस्तप्त्वा महाराज! सिद्धिञ्च परमाङ्गताः। तत्र स्नात्वा नरो राजन्नियमस्थो जितेन्द्रियः। उपोष्य रजनीमेकां कुलानां तारयेच्छतम्। जलेश्वरे नरः स्नात्वा पिण्डं दत्त्वा यथाविधि। पितरस्तस्य तृप्यन्ति यावदाभूतसंप्लवम्। पर्वतस्य समन्तात्तु रुद्रकोटिः प्रतिष्ठिता। स्नात्वा यः कुरुते चार्चां गन्धमाल्यानुलेपनैः। प्रीतस्तस्य भवेच्छर्वो रुद्रकोटिर्न संशयः। पश्चिमे पर्वतस्यान्ते स्वयं देवो महेश्वरः। तत्र स्नात्वा शुचिर्भूत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। पितृकार्यञ्च कुर्वीत विधिवन्नियतेन्द्रियः। तिलोदकेन तत्रैव तर्पयेत् पितृदेवताः। आसप्तमं कुलं तस्य स्वर्गे मोदेत पाण्डव!। षष्टिर्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते। अप्सरोगणसंकीर्णे सिद्धचारणसेविते। दिव्यगन्धानुलिप्तश्च दिव्यालङ्कारभूषितः। ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो जायते विपुले कुले। धनवान् दानशीलश्च धार्मिकश्चैव जायते। पुनः स्मरति तत्तीर्थं गमनं तत्र रोचते। कुलानि तारयेत् सप्त रुद्रलोकं स गच्छति। योजनानां शतं साग्रं श्रूयते सरिदुत्तमा। विस्तारेण तु राजेन्द्र! योजनद्वयमायता। षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिः कोट्यस्तथैव च। सर्वं तस्य समन्तात्तु तिष्ठतेऽमरकण्टके"।

नर्मदासम्भव न॰ नर्मदायां सम्भवति सम्-भू-अच्। नार्मदे वाणलिङ्गभेदे तल्लक्षणादिकन्तु याज्ञवल्क्यसंहितायां देवीं प्रति शिववाक्ये "प्रशस्तं नार्मदं लिङ्गं पक्वजम्बुफलाकृति। मधुवर्णं तथा शुक्लं नीलं मरकतप्रभम्। हंसडिम्बाकृति पुनः स्थापनायां प्रशस्यते। स्वयं संभवते लिङ्गं गिरितो नर्मदाजले। पुरा वाणासुरेणाहं प्रार्थितो नर्मदातटे। अध्यवात्सं गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः। वाणलिङ्गमपि ख्यातमतोऽर्थाज्जगतीतले। अन्येषां कोटिलिङ्गानां पूजने यत् फलं लभेत्। तत् फलं लभते मर्त्यो वाणलिङ्गैकपूजनात्"। तथा "ताम्री वा स्फाटिकी स्वार्णी पाषाणी राजती तथा। वेदिका च प्रकर्त्तव्या तत्र संस्थाप्य पूजयेत्। प्रत्यहं योऽर्चयेल्लिङ्गं नार्मदं भक्तिभावतः। ऐहिकं किं फलं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता" नर्मदेशशब्दे तत्तीरस्थपाषाणमात्रस्य शिवलिङ्गरूपित्वं वक्ष्यते। प्रसङ्गात्तस्य लक्षणपरीक्षादिकमुच्यते वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरे "वाणलिङ्गं तथा ज्ञेयं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्। उत्पत्तिं वाणलिङ्गस्य लक्षणं वदतः शृणु। नर्मदादेविकयोश्च गङ्गायमुनयोस्तथा। सन्ति पुण्यनदीनाञ्च वाणलिङ्गानि षण्मुख!। इन्द्रादिपूजितान्यत्र तच्चिह्नैर्विहितानि च। सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः। इन्द्रलिङ्गानि तान्याहुः साम्राज्यार्थप्रदानि च"

आग्नेयं तच्चाग्निनिभमथवा शक्तिलाञ्छितम्। इदं लिङ्गवरं स्थाप्य तेजसाधिपतिर्भवेत्" "दण्डाकारं भवेद्याम्यमथवा रसनाकृति। यद्युक्तं सह तेनैव निर्षिक्तं जायते तदा। निषिक्तं निधनन्तेन क्रियते स्थापितेन तु" "राक्षसं खड्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम्। कर्करादिप्रलिप्तन्तु कुण्ठकुक्षियुतं तथा। राक्षसं निर्ऋतेर्लिङ्गं गार्हस्थ्ये न सुखप्रदम्" "वारुणं वर्त्तुलाकारं पाशाङ्कं चातिवर्चसम्। वृद्धिःसुखादेः स्वत्वस्य संभोगाप्तन्तु मध्यगे" "कृष्णं धूम्रं च वायव्यं ध्वजगं ध्वजभूषणम्। मस्तकेस्थापितं तस्य न्यूनन्यूनमितस्ततः"

"चतुर्वर्णमसं वापि वैष्णवं ज्ञायतेऽग्रतः। वैष्णवं शङ्खचक्राङ्कगदाब्जादिविभूषितम्। श्रीवत्सं कौस्तुभाङ्कञ्च सर्वसिंहासनाङ्कितम्। वैनतेयसमाङ्कं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम्। वैष्णवं नाम तत्प्रोक्तं सर्वैश्वर्यफलप्रदम्" "शालग्रामादिसंस्थन्तु शशाङ्कं श्रीविवर्द्धनम्। पद्माङ्कं स्वस्तिकाङ्कं वा श्रीवत्साङ्कं विभूतये" हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे नारद उवाच "अथ वक्ष्यामि ते विप्र चिह्नमेकादशं (पूर्वोक्तदशापेक्षया एकादशम्) परम्। श्रवणाद्यस्य पापानि नाशमायान्ति तत्क्षणात्। मधुपिङ्गलवर्णाभं कृष्णकुण्डलिकायुतम्। स्वयम्भु१लिङ्गमाख्यातं सर्वसिद्धैर्निषेवितम्। नानावर्णसमाकीर्णं जटाशूलसमन्वितम्। मृत्युञ्जयाह्वयं२ लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम्। दीर्घाकारं शुभ्रवर्णं कृष्णविन्दुसमन्वितम्। नीलकण्ठं३ समाख्यातं लिङ्गं पूज्यं सुरासुरैः। शुक्लाभं शुक्लकेशञ्च नेत्रत्रयसमन्वितम्। त्रिलोचनं४ महादेवं सर्वपापप्रमोदनम्। ज्वलल्लिङ्गं जटाजूटं कृष्णाभं स्थूलविग्रहम्। कालाग्निरुद्र५माख्यातं सर्वसत्त्वैर्निषेवितम्। मधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतयज्ञोपवीतिनम्। श्वेतपद्मसमासीनं चन्द्ररेखाविभूषितम्। प्रत्याक्षसमायुक्तं त्रिपुरारि६ समाह्वयम्। धूम्राभं पिङ्गलजटं मुण्डमालाधरं परम्। त्रिशूलधरमीशानं७ लिङ्गं सर्वार्थसाधनम्। त्रिशूलडमरुधरं शुभ्ररक्तार्द्धभागतः। अर्द्धनारीश्वराह्वानं८ सर्वदेवैरभीष्टदम्। इन्द्रकृष्णमयं कान्तं स्थूलदीर्घं समुज्ज्वलम्। महाकालं९ समाख्यातं

धर्म्मकामार्थमोक्षदम्। एतत्तु कथितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं सुरेश्वरि। एकेनैव कृतार्थः स्यात् बहुभिः किन्तु सुव्रत!” वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरे “छत्राङ्कं श्रेयसे योज्यं शीर्षमन्यं विवर्जयेत्। यमवर्णन्तु यल्लिङ्गं यमाङ्कं वा कमण्डलुम्। दण्डाङ्कं छत्रचिह्नं वा ब्रह्मस्थानान्वितं मतम्। शशिवर्णं महाकालं नन्दीशं पद्मरागवत्। पद्मरागनिभं सर्वं महाभं सिद्धिपूजितम्। मौक्तिकाभं नीलनिभं रुद्रादित्यैः प्रपूजितम्। वसुदैः सेन्द्रयक्षेशं गुह्यकैर्यातुधानकैः। नानावर्णमयं नीलं शशाङ्कमण्डलप्रभम्” “इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं परीक्षा तत्त्वकोविदैः। त्रिःसप्तपञ्चवारं वा तुलासाम्यं न जायते। तदा बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम्”। तुलाकरणन्तु तण्डुलेन घृपरतुलादिषु तण्डुला यद्यधिकाः स्युस्तदा तल्लिङ्गं गृहिणां पूज्यम् लिङ्गञ्चेदधिकं तदोदासीनैः पूज्यमिति किंवदन्ती। हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे सूतसंहितायान्तु “सप्तकृत्वस्तुलारूढं वृद्धिमेति न हीयते। बाणलिङ्गमिति ख्यातं शेषं नार्म्मदमुच्यते। त्रिपञ्चवारं यस्यैव तुलासाम्यं न जायते। तदा बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम्”। वीरमित्रोदये “नद्यां वा प्रक्षिपेल्लोयो यदा तदुपलभ्यते। बाणलिङ्गं तदा विद्धि ज्यूनं सुखविवर्द्धनम्”। बाणशब्दव्युत्पत्तिरपि तत्रैव “अथ बाणं समाख्यातं यथा बक्ष्ये तथादितः। बाणः सदा शिवो देवो बाणो बाणासुरोऽपि च। तेन यस्मात् कृतं तस्माद्बाणलिङ्गमुदाहृतम्। सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः। कृतप्रतिष्ठं तल्लिङ्गं बाणाख्येन शिवेन च। पङ्कजस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृति” पङ्कजफलं पद्मबीजम् “पङ्कजम्बुफलाकारं कुक्कुटाण्डसमाकृति” इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे पाठः। “भुक्तिमुक्तिप्रदञ्चैव बाणलिङ्गमुदाहृतम्”।

सूतसंहितायाम् “संस्थाप्य श्रीबाणलिङ्गं रत्नकोटिगुणं भवेत्। रसलिङ्गे ततो बाणात् फलं कोटिगुणं स्मृतम्। गुणांस्तु रसलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शङ्करी। सिद्धयो रसलिङ्गे सुरर्षिमाद्याः सुसंस्थिताः”। केदारखण्डे “रत्नधातुमयान्येव लिङ्गानि कथितान्यपि। पवित्राण्येव पूज्यानि सर्वकामप्रदानि च। एतेषामपि सर्वेषां काश्मीरं हि विशिष्यते। काश्मीरादपि लिङ्गाच्च बाणलिङ्गं विशिष्यते। बाणलिङ्गात् परं नान्यत् पवित्रमिह दृश्यते। ऐहिकामुष्मिकं सर्वं पूजाकर्त्तुः प्रयच्छति”। निन्द्यलिङ्गमाह तत्रैव “कर्कशे बाणलिङ्गे तु पुत्रदारक्षयो भवेत्। चिपिटे पूजिते तस्मिन् गृहभङ्गो भवेद्ध्रुवम्। एकपार्श्वस्थिते धेनुपुत्रदारधनक्षयः। शिरसि स्फुटिते बाणे व्याधिर्मरणमेव च। छिद्रलिङ्गेऽर्चिते बाणे विदेशगमनं भवेत्। लिङ्गे च कर्णिकां दृष्ट्वा व्याधिमान् जायते पुमान्। स्फुटितबिलाग्रे तु गोधनानां क्षयो भवेत्”। हेमाद्रिधृतम् “तीक्ष्णाग्रं वक्रशीर्षञ्च त्र्यस्रलिङ्गं विवर्जयेत्। अतिस्थूलं चातिकृशं स्वल्पं वा भूषणान्वितम्। गृही विवर्जयेत्तादृक् तद्धि मोक्षार्थमीहितम्” वीरमित्रोदये “अर्थदं कपिलं लिङ्गं घनाभं मोक्षकाङ्क्षिणाम्। मधुवत् कपिलं स्थूलं गृही नैवार्चयेत् क्वचित्। पूजितव्यं रहस्येन वर्णेन भ्रमरोपमम्। तत्सपीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम्। सिद्धिमुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रसादपीठगम्” सूतसंहितायां भैरववाक्यम् “बाणासुरः पुरा भद्रे! शिवस्यातीव वल्लभः। जितक्रोधोऽनुरक्तश्च शिवपूजाविधौ रतः। विधिज्ञो निपुणश्चैव शिल्पज्ञो लक्षणान्वितः। दिने दिने स्वयं कृत्वा लिङ्गं स्थाप्याप्यपूजयत्। एवं वर्षशतं देवि! दिव्यमानेनापूजयत्। तदा तद्भक्तिसुलभः प्रत्यक्षः शङ्करोऽभवत्” शङ्कर उवाच तुष्टोऽहं तव हे बाण! वरं ब्रूहि किमिच्छसि। शङ्करस्य वचः श्रुत्वा बाणोवचनमब्रवीत्। यदि तुष्टोऽसि हे नाथ! मह्यं त्वं मन्दभागिने। क्लिष्टोऽहं तव देवेश! लिङ्गं कृत्वा दिने दिने। तत्तल्लक्षणसंसिद्धलक्षणं शास्त्रनिर्मितम्। शास्त्रार्थो दुर्लभो देव! सिद्धस्यार्थस्य दुर्लभः। तस्मात्त्वं यदि मे तुष्टो लिङ्गं देहि सुलक्षणम्। सर्वकामकृतार्थञ्च सर्वसत्त्वानुकम्पनम्। सर्वेषाञ्च हितार्थाय प्रसादं कुरु शङ्कर!। इत्येवं वचनं तस्य शिवः परमकारणम्। श्रुत्वा कैलासमूर्द्धभ्यः शङ्करेण विनिर्मिताः। लिङ्गानां कोटिसंख्याश्च तथा चैव चतुर्दश। सिद्धलिङ्गं तदा तत्तत्सर्वं सदोदयं स्वयम्। श्वायोच्यैवं सुसम्पूर्णं बाणस्य च समर्पितम्। अक्षयफलदं बाणः स्थाप्यमानश्च नित्यशः। संपूज्य बाणः सद्भावं कृत्वा प्रणयनन्तदा। तद्भावं स्वपुरं नीत्वा नूनं चिन्तयते शुचिः। अक्षयां यदि संसिद्धिं स्थाप्यमानं दिने दिने। सत्त्वानां सिद्धिहेत्वर्थं बाणस्थाने सुसंस्थवे। लिङ्गानां कालिकागर्त्ते सस्थितास्तु त्रिकोटयः। श्रीशैले कोटयस्तिस्रः कोट्येका कन्यकाश्रमे। माहेश्वरे च कोटिस्तु कन्यातीर्थे तु को-

टिका। माहेन्द्रे चैव नेपाले एकैका कोटिरेव च। बाणार्थं कृतं लिङ्गं बाणलिङ्गमतः स्मृतम्। बाणो वा शिव इत्युक्तस्तत्कृतं बाणमुच्यते। तस्मात्तेषु प्रदेशेषु पुण्यस्थानेषु तेषु वा। स्थितं तच्छिवसद्भावं शिवस्याकृति विग्रहे"। हेमाद्रौ तदाकृतिलक्षणसमुच्चयेऽपि "स्वयम्भुलिङ्गवत् बाणलिङ्गं भुक्त्यै स्मृतये "सहस्रफलमन्यस्मात् यथास्थापनपूजने। श्रीशैले कालिकागर्त्ते लिङ्गाद्रौ कन्यकाश्रमे। कन्यातीर्थे वने शैले माहेन्द्रे वा सुरेश्वरे। स्थितानि बाणलिङ्गानि शिवेनैव कृतानि तु" सिद्धान्तशेखरे बाणलिङ्गान्यधिकृत्य "तदानेकप्रकारं स्यादन्यवर्णसपीठकम्। लक्षमूर्त्तिविहीनञ्च बाणं तत् पृथुलायकम्" बाणलिङ्गे त्वावाहनादि न कर्त्तव्यं तदुक्तं भविष्ये "बाणलिङ्गानि राजेन्द्र! स्थितानि भुवनत्रये। न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहनं न चेति"। रौद्रलिङ्गलक्षणं वीरमित्रोदयधृते "नदीसमुद्भवं रौद्रमन्योन्यस्य विघर्षणात्। नदीवेगात् समं स्निग्धं सञ्जातं रौद्रमुच्यते" लक्षणसमुच्चयेऽपि "सरित्प्रवाहसंस्थानं बाणलिङ्गसमाकृति। तदन्यदपि बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम्। नदीसारनर्मदाया बाणलिङ्गसमाकृति। तदन्यदपि बोद्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति"। रौद्रलिङ्गं तथा ख्यातं बाणलिङ्गसमाकृति। श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं विप्रादिपूजितम्। स्वभावात् कृष्णवर्णं वा सर्वजातिषु सिद्धिदम्। नर्मदासम्भवं रौद्रं बाणलिङ्गवदीरितमिति"। अधिकं नर्मदेशशब्दे दृश्यम्।

नर्मदेश न० नर्मदया स्थापित ईशो यत्र। काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे तदाविर्भवकथा काशीख० ९२ अ० यथा "निशम्येति विधेर्वाक्यं नर्मदा सरिदुत्तमा। धातुर्वरं परित्यज्य प्राप्ता वाराणसीं पुरीम्। सर्वेभ्योऽपि हि पुण्येभ्यः काश्यां लिङ्गे प्रतिष्ठिते। अपरा न समुद्दिष्टा कैश्चित् श्रेयस्करी क्रिया। अथ सा नर्मदा पुण्या विधिपूर्वं प्रतिष्ठितम्। अथात् पिलिप्पिलातीर्थे त्रिपिष्टपसमीपतः। ततः शम्भुः प्रसन्नोऽभूत् तस्यै नद्यै शुभात्मने। वरं वृणीष्व सुभगे! यत्तुभ्यं रोचतेऽनघे!। सरिद्वरा निशम्येति रेवा प्राह महेश्वरम्। किं वरेणेह देवेश! भ्रर्ग तुच्छेन धूर्जटे!। निर्द्वन्द्वा त्वत्पदद्वन्द्वे भक्तिरस्तु महेश्वर!। श्रुत्वेति नितरान्तुष्टो रेवागिरमनुत्तमाम्। प्रोवाच च सरित्श्रेष्ठे! त्वयोक्तं यत्तथास्तु तत्। इहापि पुण्यनिलये वितरामि वरान्तरम्। यावत्योदबिन्दवः सन्ति तव रोधसि नर्मदे। तावन्त्यो लिङ्गरूपिण्यो भविष्यन्ति वराज्ञया। अन्यच्च ते वरं दद्यां तमप्याकर्ण्ययोत्तमम्। दुष्प्राप्यं यच्च तपसां राशिभिः परमार्थतः। सद्यः पापहरा गङ्गा सप्ताहेन कलिन्दजा। त्र्यहात् सरस्वती रेवे! त्वन्तु दर्शनमात्रतः। अपरं च वरं दद्यां नर्मदे! दर्शनावहे। भवत्या स्थापितं लिङ्गं नर्मदेश्वरसंज्ञितम्। एतल्लिङ्गं महापुण्यं मुक्तिं दास्यति शाश्वतीम्। अस्य लिङ्गस्य ये भक्तास्तान् दृष्ट्वा सूर्यनन्दनः। प्रणमिष्यति यत्नेन महाश्रेयोभिवृद्धये। सन्ति लिङ्गान्यनेकानि काश्यां देवि! पदेपदे। परं हि नर्मदेशस्य महिमा कोऽपि चाद्भुतः। इत्युक्त्वा देवदेवेश तस्मिन् लिङ्गे लयं ययौ। नर्मदापि प्रहृष्टाऽऽसीत् पावित्र्यं प्राप्य चाद्भुतम्। स्वदेशं च परिप्राप्ता दृष्टिमात्राघहारिणी"।

नर्मन् न० नृ—मनिन्। परिहासे अमरः। "न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति" भा०आ० १९२अ० "नर्मपूर्वमनुपृष्ठसंस्थितः" रघुः। "सुहृत्प्रयुक्ता इव नर्मवादाः" काम० "त्रिदिनमिह न भिन्द्याद्ब्रह्मचर्यं न चास्या। हृदयमननुरुध्य स्वेच्छया नर्म कुर्यात्" मल्लिनाथधृतकामशास्त्रम् "माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः" दूतीलक्षणे सा०द०।

नर्मदा स्त्री नर्मन्+अस्त्यर्थे रः। १दूत्यां २सख्यायां ३सरलायां ४निष्कलाख्यायाञ्च मेदि०।

नर्मवत् त्रि० नर्म अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। नर्मयुक्ते स्त्रियां ङीप्। सा च १नायिकाभेदे तदाख्यायिकाढ्ये २रासकनाटकभेदे सा०द० "तत्र सन्धिद्वयवती यथा नर्मवती"।

नर्मसचिव पु० नर्मसु सचिवः। परीहाससहाये "न नर्मसचिवैः सार्द्धं किञ्चिदप्यप्रियं वदेत्" कामन्दक० "न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना" माघः।

नर्य त्रि० नृभ्यो हितं यत्। १मनुष्यहिते "नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान्" ऋ०१०।२९।१ "नर्यौ नृभ्यो हितः" भा० "चतुष्पदे नर्याय द्विपदे" ऋ०१।१२१।३ नरस्यापत्यम् वा० यत्। २मनुष्यमात्रे च "अपो नर्यः सुजातः" निरु० ११।३६ धृतावृचमधिकृत्योक्तं "मनुष्याः नृभ्योहितो नर्याः" "होतौ यचत् सुरेतसमृषभं नर्यापसम्" यजु० २१।३८ "नर्यं नरहितमपः कर्म यस्येति" वेददी०।

नल पु० नल—बन्धे अच्। १तृणभेदे पोटगले अमरः। "नलस्तु मधुरस्तिक्तः कषायः कफरक्तजित्। उष्णो

कृदस्तियोन्यर्त्तिदाहपित्तविसर्पजित्” भावप्र० तद्गुणाः। “जरठच्छेदा नलग्रन्थयः” सा०द०। २सूर्यवंश्ये नृपभेदे “रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिविश्रुतः” इत्युपक्रमे “निषधस्य नलः पुत्रो नभः पुत्रो नलस्य तु” इति “सुधन्वनः सुतश्चैव ततो जज्ञे नलो नृपः। उकथो नाम स धर्मात्मा नलपुत्रो बभूव तु”। “नलौ द्वावेव विख्यातौ पुराणे भरतर्षभ!। वीरसेनात्मजश्चैकः यश्चेक्ष्वाकुकुलोद्भवः” हरिवं० १५अ० “नलौ द्वावेव विख्यातौ वंशे कश्यपसम्भवे। वीरसेनसुतस्तद्वन्नैषधश्च नराधिपः। एते वैवस्वते वंशे राजानो भूरिदक्षिणाः” मत्स्यपु० १२अ०। एवं वीरसेनस्य सूर्यवंश्यत्वे स्थितेऽपि नैषधचरिते “हिमांशुवंशस्य करीरमेव मामिति” उक्तेः चन्द्रवंश्यत्वम् तेन “आसीद्राजा नलोनाम वीरसेनसुतो नृप!” इति भा०व०५२अ० उक्तो वीरसेनः सूर्यवंश्यात् भिन्नएव भा०व० ६०अ० तत्पुत्र नलस्य इन्द्रसेनाख्यपुत्र इत्युक्तं सूर्यवंश्ययोर्नलयोस्तु पुत्रनामनी भिन्ने हरिवं०१५अ० इति नास्य सूर्यवंश्यता

भा०व०५२अध्यायावधि ७९अ० पर्य्यन्ते नलोपाख्यानं दृश्यम्। ततः संक्षिप्य दिङ्मात्रमत्र तच्चरितं प्रदर्श्यते। पुरा किल वीरसेनसुतः निषधदेशाधिपो नलनामा आसीत्। स च कुण्डिनेश्वरभीमनृपसुतां दमयन्तीं स्वयंवरविधिना लब्ध्वोपयेमे तस्य इन्द्रसेनः पुत्रो बभूव। स च कलिप्रवेशात् पाशाक्षदुर्व्यसनितया पुष्करेण भ्रात्रा सह द्यूतदेवनात् सर्वस्वमहारयत्। अथ स हृतराज्यो दमयन्त्या सह वनं जगाम। तत्र महाकष्टमनुभवन् दमयन्तीं व्यसनासहिष्णुं मन्यमानश्च रात्रौ सुप्तां तां परित्यज्य पलायाञ्चक्रे। दमयन्ती तु प्रबुध्य बहु विलप्य पथिकसार्थेन सह मातृस्वसृगृहं गताऽपि लुप्तचिह्नतया मातृस्वस्राऽप्रत्यभिज्ञातेव तत्सदनमुवास। अथ भीमादेशेन तदन्वेषणाय प्रेरिता दूताश्चिह्नभेदेन तां दमयन्तीं ज्ञात्वा भीमाय न्यवेदयन्। ततस्तां ततः स्वगृहमानाय्य भीमो नलान्वेषणाय दूतान् प्रजिघाय। नलोऽपि तत्समये अरण्ये सङ्कटापन्नं कर्कोटनागं सङ्कटादुज्जहार। अथ प्रत्युपकाराशया नागस्तद्देहस्थं कलिं तापयितुं तस्य पदे ददंश तेन तस्य विषज्वालया तद्देहस्थः कलिरेव नितान्तसन्तापितः। नलस्तु तेन रूपान्तरमात्रमाप। स्वेच्छया पुनः स्वदेहप्राप्तिर्भविष्यतीति नागेन तस्मै वरे दत्ते तदुपदेशेन ऋतुपर्णस्य नृपस्य वाहुकतया प्रविश्य आश्वसारथ्यं चकार। अथ भैमीदूतेन तस्य वचनविशेषेण नलत्वं सम्भाव्य दमयन्तीं प्रति निवेदिते सा तेन स्वस्य पुनः स्वयंवरमिषेण दूतेन ऋतुपर्णमाजुहाव। तस्याश्वचालननैपुण्यं पथि दृष्ट्वा तन्नैपुण्यं शिक्षितुमिच्छुः तस्मै स्वकीयाक्षहृदयज्ञानदानविनिमयं चक्रे। अथ नलस्य तस्मादक्षज्ञानमात्रादेव देहात् कर्कोटकविषदग्धः कलिर्निर्जगाम। अथ कुण्डिनपुरे आगते दमयन्ती परिवर्त्तितरूपमपि नलं पाकादिकौशलेन तं नलं निश्चिकाय। अथ तेन रूपान्तरपरिवर्त्तनेन स्वरूपे गृहीते भैम्याः सह मेलने जाते नितान्तं भीमस्तुतोष नलं च प्रेषयामास निषधदेशम्। स च स्वदेशमागत्य स्वभ्रातारं पुष्करं देवनायाजुहाव। विदिताक्षज्ञानतया तं जिगाय च। इत्थं द्यूतहारितराज्योऽपि पुनर्लब्धराज्योऽभूदिति। “नलः सितच्छत्रितकीर्त्तिमण्डलः” “नृपेऽपि तन्व्या नलनामनि श्रुते” नैष० “कर्कोटस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च। ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्” भा०व० नलोपाख्याने। “पुण्यश्लोको नलोराजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः” प्रातःस्मरणीयकीर्त्तने। ३पितृदेवभेदे कव्यवालशब्दे १८३४ पृ० दृश्यम्। विश्वकर्मणः पुत्रे रामायणप्रसिद्धे ४वानरभेदे

“रामस्य वरदानाच्च शिवः पन्था बभूव ह। तस्मिन् दत्ते तदा कुक्षौ समुद्रः सरितां पतिः। राघवं सर्वशास्त्रज्ञमिदं वचनमब्रवीत्। अयं सौम्य! नलोनाम तनयो विश्वकर्मणः। पित्रा दत्तवरः श्रीमान् प्रीतिमान् विश्वकर्मणः। एष सेतुं महोत्साहो करोतु मयि वानरः। तमहं धारयिष्यामि यथा ह्येष पिता तथा। एवमुक्त्वो दधिर्नष्टः समुत्थाय नलस्ततः। अब्रवीद्वानरश्रेष्ठो वाक्यं रामो महाबलम्। अहं सेतुं करिष्यामि विस्तीर्णं मकरालये। पितुः सामर्थ्यमासाद्य तत्त्वमाह महोदधिः”। “मम मातुर्वरो दत्तो मन्दरे विश्वकर्मणा। मया तु सदृशः पुत्रस्तव देवि! भविष्यति। औरसस्तस्य पुत्रोऽहं सदृशो विश्वकर्मणा। न चाप्यहमनुक्तोवः प्रब्रूयामात्मनो गुणान्। समर्थश्चाप्यहं सेतुं कर्त्तुं वै वरुणालये। तस्मादद्यैव बध्नन्तु सेतुं वानरपुङ्गवाः” रामा०लङ्का०२२अ०। नलसेतुशब्देऽधिकं दृश्यम्। ५पद्मे न० राजनि०। [शब्दार्थे हेमच०।

नलक न० नल इव कायति कै—क। शाखास्थि नडक-

नलकानन पु० नलप्रधानं काननमत्र। १देशभेदे “क्षि-

ल्लिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदाः नलकाननाः” भा०भी० ९अ० जनपदोक्तौ । ६त० । नलानां २वने च न० ।

नलकिनी स्त्री नलकं नलाकारमस्थि विद्यतेऽस्य इनि ङीप् । जङ्घायां हेमच० ।

नलकील पु० नल एव कीलोऽत्र । जानुनि हेमच० ।

नलकूवर पु० कुवेरपुत्रे “यक्षराज्ञा कुवेरेण वरा लब्धाश्च पुष्कलाः । धनाधिपत्यं सख्यञ्च रुद्रेणामिततेजसा । सुरत्वं लोकपालत्वं पुत्रश्च नलकूवरम्” भा०स० ४८अ० । स च नारदशापेन व्रजे स्थावरतां प्राप्तः कृष्णेन पुनर्देवत्वमासादितः । तत्कथा भाग० १०स्कन्धे यथा “कृष्णस्तु गृहकृत्येषु व्यग्रायां मातरि प्रभुः । अद्राक्षीदर्जुनौ पूर्वं गुह्यकौ धनदात्मजौ” । “पुरा नारदशापेन वृक्षतां प्रापितौ मदात् । नलकूवरमणिग्रीवाविति ख्यातौ श्रियान्वितौ” ९अ० “रुद्रस्यानुचरौ भूत्वा सुदृप्तौ धनदात्मजौ । कैलासोपवने रम्ये मन्दाकिन्यां मदोत्कटौ । वारुणीं मदिरां पीत्वा मदाघूर्णितलोचनौ । स्त्रीजनैरनुगायद्भिश्चेरतुः पुष्पिते वने । अन्तः प्रविश्य गङ्गायामम्भोजवनराजिषु । चिक्रीडतुर्युवतिभिर्गजाविव करेणुभिः । यदृच्छया च देवर्षिर्भगवांस्तत्र कौरव ! । अपश्यन्नारदो देवौ क्षीबाणौ समबुध्यत । तं दृष्ट्वा व्रीडिता देव्यो विवस्त्राः शापशङ्किताः । वासांसि पर्य्यधुः शीघ्रं विवस्त्रौ नैव गुह्यकौ” “यदिमौ लोकपालस्य सुतौ भूत्वा तमःप्लुतौ । न विवाससमात्मानं विजानीतः सुदुर्मदौ । अत इतः स्थावरतां स्यातां नैव यथा पुनः । स्मृतिः स्यात् मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुग्रहात् । वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते । वृत्ते स्वर्लोकतां भूयो लब्धभक्ती भविष्यतः” १०अ० ।

नलद न० नलं तृणावस्थं द्यति दो–खण्डने क । १उशीरे (वेणारमूल) उशीरशब्दे ११७६पृ० तद्गुणा दृश्याः २पुष्परसे ३जटामांस्याञ्च मेदि० “करिणां मदे सनलदाऽनलदा” किरा० “नलदेनानुलिम्पन्ति” “नलदमाला प्रतिमुञ्चन्ति” आश्व०श्रौ०६।१०।३४। तस्य गणस्य किशरा० ष्ठन् । ४नलदिक तद्विक्रेतरि त्रि० स्त्रियां ङीष् । नलं ददाति दा–क । ५नलदातरि त्रि० “स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः” नैषध० । रुद्राश्वनृपस्य घृताच्यां जाते ६कन्याभेदे स्त्री “खलदा चैव राजेन्द्र ! नलदा सुरसाऽपि च” हरिवं० ३१अ० तासूक्त्योक्तौ ।

नलपट्टिका स्त्री नलनिर्मिता पट्टिकेव । (दरमा) ख्याते पदार्थे हारा० । [अमरः ।

नलमीन पु० नलः नलाश्रयः मीनः । (चिङ्गडी) मत्स्यभेदे

नलसेतु पु० नलवानरकृतः सेतुः शा०त० । समुद्रोपरि नलवानरकृते सेतौ “अस्ति तत्र नलोनाम वानरः शिल्पिसम्मतः । त्वष्टुर्देवस्य तनयो बलवान् विश्वकर्मणः । स यत् काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्स्यते मयि । सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति । इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन् रामो नलमुवाच ह । कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तोह्यसि मतो मम । तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत् । दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् । नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि” भा०व० २८३अ० ।

नलिका स्त्री नलः तद्रूपाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । १नाड्यां(नली) इति ख्याते सुगन्धिद्रव्यभेदे उत्तरपथप्रसिद्धे (पँठारी) प्रसिद्धे प्रवालाकृतौ २द्रव्यभेदे च “नलिका विद्रुमलताकपोतचरणा नटी । धमन्यङ्कुरकेशी च निर्मध्या शुषिरा नली । नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत् । कृच्छ्राश्मरीवाततृष्णास्रकुष्ठकण्डुज्वरापहा” भावप्र० । “काशाः कुशा वा नलिका नलो वा” ह०सं० ५४अ० । इकार्गलशब्दे दृश्यम् । तन्तुवायानां वयनसाधने ३द्रव्यभेदे (नली) ४तदाकारे अस्त्रे च ।

नलित पु० नल–क्त । (नालता) शाकभेदे द्रव्यगुणाभिधानम् । “मधुरो नलितः पित्तनाशकः शुक्रवर्द्धकः” तद्गुणोक्तिः

नलिन न० नल–बन्धे इनन् । १पद्मे २जले ३नीलिकायां हेमच० ४सारसखगे पुंस्त्री०अमरः । ४कृष्णपाकफले प्राचीनामलके (पानि आमला) पु० शब्दच० “नलिनं मलिनं विवृण्वती पृषतीमस्पृशती तदीक्षणे” नैष० “नलिनाः भवन्तः” रघुः ।

नलिनी स्त्री नडाः (नालाः) सन्त्यत्र पुष्करा० इनि ङीप् डस्य लः । १पद्मिन्यां “व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः” माघः । २पद्मयुक्तदेशे ३कमलाकरे ४नदीमात्रे मेदि० । नलानां नलयुक्तानां समूहः खला० इनि । पद्मसमूहे ५नलिकायां राजनि० ६नारिकेले त्रिका० “नलिनीवाम्बुसम्पत्त्या बुद्ध्या श्रीः परिपाल्यते” कामन्द० “ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् । सीताहरणदुःखार्त्तः पम्पां रामः समासदत्” भा०व०२७९अ० । “एषा सा दृश्यते पम्पा नलिनी चित्रकानना” रामा०

६।१०८अ॰ “प्रयाता नन्दनस्येव नलिनी सरितां वरा” हरिवं॰६५अ॰“नलिनी चतसेतुबन्धना”कुमा॰। ७व्योमनद्याम् सा च “ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते। वस्वोकसारा नलिनी पावनी च सरस्वती। जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी” भा॰भी॰ ६अ॰ उक्ता पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे “सगणैः शिवरक्ष५मितैर्गदिता नलिनी” वृ॰र॰टी॰ तल्लक्षणमुक्तम्।

नलिनीखण्ड न॰ नलिनीनां समूहः कमला॰ समूहे खण्डच्। पद्मिनीसमूहे।

नलिनीनन्दन न॰ नलिन्या नन्दयति नन्दि–ल्यु ३त॰। देवोद्यानभेदे “वनं चैत्ररथं दिव्यं नलिनीनन्दनं वनम्। यो विनाशितवान् क्रोधात् देवोद्यानानि वीर्यवान्”रामा॰ आरण्य॰ ३६

नलिनीरुह न॰नलिन्यां रोहति रुह–क। मृणाले राजनि॰

नलिनेशय पु॰ नलिने ब्रह्मनाभिकमले शेते–शी–अच् अलुक्स॰। विष्णौ।

नली स्त्री नल–अच् गौरा॰ ङीष्। १मनःशिलायां विश्वः २नलिकायां भावप्र॰। [शिवलिङ्गभेदे शिवपु॰।

नलेश्वर पु॰न॰ नलेन स्थापित ईश्वरो यत्र। नलस्थापिते

नलोत्तम पु॰ नलेषु उत्तमः। देवनले राजनि॰।

नलोदय पु॰ कालिदासकृते काव्यभेदे

नलोपाख्यान न॰ नलस्योपाख्यानं यत्र। भारतवनपर्वान्तर्गते अवान्तरपर्वभेदे “नलोपाख्यानमत्रैव” भा॰आ॰१अ॰। तच्च नलशब्दे दृश्यम्।

नल्य त्रि॰ नलस्यादूरदेशादि॰ बला॰ य। नलस्यादूरदेशादौ

नल्व पु॰नल–बा॰व। चतुःशतहस्तमिते अमरः शतहस्तमिते कात्यः “रावणस्य शरीरन्तु पञ्चनल्वानुविस्तृतम्” रामा॰लङ्का॰९२।६२ श्लो॰, “नल्वमात्रपरीणाहो घनच्छायो वनस्पतिः” भा॰शा॰ १६४अ॰।

नल्ववर्त्मगा स्त्री नल्वमितं वर्त्म गच्छति गम–ड। १काकाचीलतायां शब्दच॰ २तन्मितपथगामिनि त्रि॰।

नव पु॰नु–स्तवे भावे अप्। १स्तवे मेदि॰कर्मणि अप्। २नूतने त्रि॰ अमरः ३रक्तपुनर्नवायाम् पु॰ राजनि॰ “नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिभिर्घनाः” शकु॰ “नवं नवं प्रीतिरहो करोति” “नवानधोधोवृहतः पयोधरान्” माघः ४उशीनरनृपस्य पुत्रभेदे पु॰ ५तत्पत्न्यां स्त्री “उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजाः। नृगा कृमिर्नवा दर्वा पञ्चमी च दृषद्वती। उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुलोद्वहाः। तपसा चैव महता जाता वृद्धस्य चात्मजाः। नृगायास्तु नृगः पुत्रः कृम्या कृमिरजायत। नवायास्तु नवः पुत्रो दर्वायाः सुव्रतोऽभवत्। दृषद्वत्यास्तु संजज्ञे शिविरौशीनरो नृपः” हरिवं॰ ३१अ॰।

नवक न॰ नवानामवयवः सङ्ख्यायाः कन्। १नवसंख्यायाम् नवपरिमाणमस्य। २नवसंख्यान्विते त्रि॰ नवनवकशब्दे वक्ष्यमाणदशोक्तानीव नवनवकान्युक्ता काशी॰ख॰ ४०अ॰ दशमं नवकमुक्तं यथा

“एतन्नवानान्नवकं ज्ञात्वा श्रियमवाप्नुयात्। अन्यच्च नवकं वच्मि सर्वेषां स्वर्गमार्गदम्। सत्यं शौचमहिंसा च क्षान्तिर्दानं दया दमः। अस्तेय इन्द्रियाक्षोभः सर्वेषां धर्मसाधनम्। अभ्यस्य नवतिं ह्येतां स्वर्गमार्गप्रदीपिकाम्। सतामभिमतां पुण्यां मर्त्यो नावसीदति”।

“इति वीराष्टकः प्रोक्तः स्वस्वमातृगणोद्भवः। छागवक्त्रेण सहितो नवकः परिकीर्त्त्यते”भा॰व॰२२७अ॰ कानिचित् नवकानि शा॰ति॰ उक्तानि यथा

“गुणिता नवधा नित्या स्तुते मन्त्रं नवार्णकम्। नवकं शक्तितत्त्वानां तत्त्वरूपा महेश्वरी। नवकं पीठशक्तीनां शृङ्गारादीन् रसानपि। माणिक्यादीनि रत्नानि नववर्गयुतानि च। नवकं प्राणदूतीनां मण्डलं नवकं शुभम्। यद्युग्नवात्मकं लोके सर्वमस्या उदञ्चति”। तत्र शक्तितत्त्वनवकं तत्रैव प्रथमपटले “सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात्। आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्विन्दुसमुद्भवः। परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधासौ भिद्यते पुनः” नादविन्दूनां प्रत्येकं त्रिधाभेदात् नवसंख्या। तेषां भेदाश्च तत्रैवोक्ता यथा “विन्दुर्नादो वीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः। विन्दुः शिवात्मको वीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः। समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदैः। रौद्री विन्दोस्ततो नादात् ज्येष्ठा वीजादजायत। वामा ताभ्यः समुत्पन्ना रुद्रब्रह्मरमाधिपाः। विज्ञानेच्छाक्रियात्मानो वह्नीन्द्वर्कस्वरूपिणः। भिद्यमानात् पराद्विन्दोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत्”। पीठशक्तीनां नवकं तत्तन्मन्त्रभेदे तत्तत्प्रकरणे तत्रोक्तम्। शृङ्गारादिरसनवकमलङ्कारे प्रसिद्धं नवरसशब्दे दृश्यम्। रत्ननवकं नवरत्नशब्दे दृश्यम् तच्च ६पटले तत्रैवोक्तम्। वर्णानां नवकम् अकचट तप यशहानां नवकं ७पटले तत्रोक्तम्। मण्डलनवकं तत्रैव ८पटले “चतुरस्रां भुवं भित्त्वा कोष्ठानां नवकं लिखेत्। पूर्वकोष्ठादिषु लिखेत् सप्तवर्गान्

मनुक्रमात् । लक्ष्मीशे मध्यकोष्ठे स्वरयुग्मक्रमाल्लिखेत्” इत्युक्तम् । प्राणदूतीनां नवकं २१पटले तत्रोक्तं दृश्यम् ।

नवकारिका स्त्री नवं करोति कृ–ण्वुल् । १नवोढायां स्त्रियां शब्दमा० कर्म० । २नूतनायां कारिकायां च । कारिका क्रिया कर्म० । ३नूतनत्वे च ।

नवकालिका स्त्री नवकं नूतनमलति अल–भूषणे ण्वुल् । नवीने हारा० अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।

नवग्रह पु० कर्म० संज्ञात्वात् न द्विगुः । “सूर्यचन्द्रौ मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतवश्च नव ग्रहाः” इत्युक्तेषु नवसु १ग्रहेषु खगोलशब्दे तत्कक्षादिमानमुक्तं तद्रथादिमानमत्रोच्यते ।

रवेः “योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव । ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ! । सार्द्धकोटिस्तथा सप्त नियुतान्यधिकानि वै । योजनानान्तु तस्याक्षश्चक्रं यत्र प्रतिष्ठितम् । चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो व्यवस्थितः । पञ्चान्यानि तु सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते ! । अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्द्धयोः । ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धेन ध्रुवाधारो रथस्य वै । द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले । हयाश्च सप्त छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु । गायत्री च बृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुबेव च । अनुष्टुप् पङ्क्तिरित्युक्ताश्छन्दांसि हरयो रवेः । स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा । गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः । स्तुवन्ति मुनयः सूर्यं गन्धर्वैर्गीयते पुरः । नृत्यन्त्योऽप्सरसो यान्ति सूर्यस्यानु निशाचराः । वहन्ति पन्नगाः यक्षैः क्रियतेऽभीषुसंग्रहः । वालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य्य समासते । सोऽयं सप्तगणः सूर्यमण्डले मुनिसत्तम । हिमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुत्वं समुपागतः” ।

इन्दोः “रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः । वामदक्षिणतो युक्ताः दश तेन चरत्यसौ” ।

बुधस्य “वाय्वग्निद्रव्यसम्भूतो रथश्चन्द्रसुतस्य च । पिशङ्गैस्तुरगैर्युक्तः सोऽष्टाभिर्वायुवेगिभिः । सवरूथः सानुकर्षो युक्तोऽभूसम्भवैर्हयैः” ।

शुक्रस्य “सोपासङ्गपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् । अष्टाश्वः काञ्चनः श्रीमान्” । [वह्निसम्भवैः” ।

कुजस्य “भौमस्यापि रथो महान् । पद्मरागारुणैरश्वैः संयुक्तो

गुरोः “अष्टाभिः काञ्चननिभैर्वाजिभिः काञ्चने रथे । तिष्ठंश्चरति वै वर्षं राशौ राशौ बृहस्पतिः” ।

शनेः “आकाशसम्भवैरश्वैः शबलैः स्यन्दनं युतम् । समारुह्य शनैर्याति मन्दगामी शनैश्चरः” ।

राहोः “स्वर्भानोस्तुरगा ह्यष्टौ भृङ्गाभा धूसरं रथम् । सकृद्युक्तास्तु मैत्रेय ! वहन्त्यविरतं सदा । आदित्यान्निःसृतो राहुः सोमं गच्छति पर्वसु । आदित्यमेति सोमाच्च पुनः सौरेषु पर्वसु” ।

केतोः “तथा केतुरथस्याश्वा अष्टौ ते वातरंहसः । पलालधूमवर्णाभा लाक्षारसनिभारुणाः । एते मया ग्रहाणां वै तवाख्याता रथा नव” विष्णुपु० ।

सुश्रुतोक्ते नवविधे स्कन्दाद्यभिधे २नवग्रहभेदे ग्रहशब्दे २७४५ पृ० दृश्यम् । तेषामुत्पत्त्यादिकं उत्तरतन्त्रे तत्रोक्तं यथा

“अथातो ग्रहोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः । नव स्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां य इमे ग्रहाः । श्रीमन्तो दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः । एते गुहस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः । सृष्टाः शरवणस्थस्य रक्षितस्यात्मतेजसा । स्त्रीविग्रहा ग्रहा ये तु नानारूपा मयेरिताः । गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च ते भागा राजसा मताः । नैगमेयस्तु पार्वत्या सृष्टो मेषाननो ग्रहः । कुमारधारी देवस्य गुहस्यात्मसमः सखा । स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः सोऽग्निनाग्निसमद्युतिः । स च स्कन्दसखो नाम विशाख इति चोच्यते । स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा । बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः । बाललीलाधरो योऽयं देवो रुद्राग्निसम्भवः । मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नैष प्रवर्त्तते । कुमारः स्कन्दसामान्यादत्र केचिदपण्डिताः । गृह्णन्तीत्यल्पविज्ञाना ब्रुवते देहचिन्तकाः । ततो भगवति स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते । उपतस्थुर्ग्रहाः सर्वे दीप्तशक्तिधरं गुहम् । ऊचुः प्राञ्जलयश्चैनं वृत्तिं नः संविधत्स्व वै । तेषामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचोदयत् । ततो ग्रहांस्तानुवाच भगवान् भगनेत्रहृत् । तिर्य्यग्योनिं मानुषञ्च दैवञ्च त्रितयं जगत् । परस्परोपकारेण वर्त्तते धार्य्यतेऽपि च । देवा मनुष्यान् प्रीणन्ति तैर्य्यग्योनींस्तथैव च । वर्त्तमानैर्यथाकालं शीतवर्षोष्णमारुतैः । इज्याञ्जलिनमस्कारजपहोमव्रतादिभिः । नराः सम्यक् प्रयुक्तैश्च प्रीणन्ति त्रिदिवेश्वरान् । भागधेयं विभक्तञ्च शेषं किञ्चिन्न विद्यते । तद्युष्माकं शुभा वृत्तिर्बालेष्वेव भविष्यति । कुलेषु येषु नेज्यन्ते

देवाः पितर एव च। ब्राह्मणाः साधवश्चैव गुरवोऽतिथयस्तथा। निवृत्ताचारशौचेषु परपाकोपभोजिषु। उत्सन्नबलिभिक्षेषु भिन्नकांस्योपभोजिषु। गृहेषु तेषु ये बालास्तान् गृह्णीध्वमशङ्किताः। तत्र वो विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति। एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् गृह्णन्ति चाप्यतः। ग्रहोपसृष्टा बालास्तु दुश्चिकित्स्यतमा मताः। वैकल्यं मरणं चाशु ध्रुवं स्कन्दग्रहे मतम्। स्कन्दग्रहोऽप्युग्रतमः सर्वेष्वेव यतः स्मृतः। अन्यो वा सर्वरूपस्तु न साध्यो ग्रह उच्यते"।

अथ सूर्यादिग्रहाणां स्वरूपादि बृहज्जातकोक्तं प्रदर्श्यते "कालात्मा दिनकृन्मनस्तुहिनगुः सत्त्वं कुजो ज्ञो वचो जीवो ज्ञानसुखे सितश्च मदनो दुःखं दिनेशात्मजः। राजानौ रविशीतगू क्षितिसुतो नेता कुमारो बुधः सूरिर्दानवपूजितश्च सचिवौ प्रेष्यः सहस्रांशुजः" बृहज्जा०। "कालस्यात्मा कालात्मा दिनकृत् सूर्यः। एवमेव तुहिनगुश्चन्द्रोमनः तुहिनेन हिमेन सदृशाः शीतलागावोरश्मयो यस्य स तुहिनगुः। सत्त्वं कुजो भौमः सत्त्वस्य लक्षणं "अधिकारकरं सत्त्वं व्यसनाभ्युदयागमे" सत्त्वशब्दोऽत्र शौर्यपर्य्यायः तच्च सिंहादीनामस्ति तथा च एकाकिनि वनवासिन्यराजलक्ष्मण्यतीतशास्त्रज्ञे। सत्त्वस्थिते मृगपतौ राजेति गिरः परिणमन्ति। उत्कृष्टतरस्वभाव इत्यर्थः ज्ञो बुधो वचो गीः जीवो बृहस्पतिः ज्ञानसुखे ज्ञानञ्च सुखञ्च ज्ञानसुखे। सितः शुक्रो मदनः कामः। दिनस्येशो दिनेशः सूर्यः तस्यात्मजः पुत्रः शनैश्चरो दुःखम्। अत्र कालग्रहणं कालस्य सर्वगतस्य प्रदर्शनार्थम्। अत्र न केवलं कालपुरुषस्य मेषाद्याराशयः शिरःप्रभृत्यङ्गविभागेन स्थिताः यावदादित्यादयश्चास्य विभागेन सर्वस्य जगतः स्थिताः। प्रयोजनम् पीडितैर्ग्रहैर्देहवतोऽपि तदङ्गभवात्मगुणपीडनं कर्त्तव्यम् पुष्टैः पुष्टिरिति। न केवलं यावत् जन्मनि बलवद्भिर्ग्रहैरेत एव भावा आत्मादयः शुभा भवन्ति दुर्बलैर्दुर्बलाः किन्तु सौरस्य विपरीतम् तथा च सारावल्याम् "आत्मादयो गगनगैर्बलिभिर्बलवत्तराः। दुर्बलैर्दुर्बला ज्ञेया विपरीतं शनेः स्मृतमिति" राजानावित्यादि रविरादित्यः शीतगुश्चन्द्रः एतौ राजानौ नृपौ। क्षितिर्भूमिरस्याः सुतः पुत्रोऽङ्गारकः स नेता सेनापतिः। बुधः कुमारो युवराजः राजपुत्र इति केचित्। सूरिर्बृहस्पतिः दानवपूजितः शुक्रः च एतौ सचिवौ मन्त्रिणौ। सहस्रांशुः सूर्यस्तआत्मजः शनैश्चरः स प्रेष्यो दासः। ननु जगत्पालनकरणे शनैश्चरः प्रेष्यः किमत्रोच्यते प्रेष्योऽपि स्वकर्मणां पालक एव। प्रयोजनम् जन्मनि प्रश्नकाले बलवानुपचयस्थो ग्रहो भवति तदुक्तो राजादिकस्तस्य कार्यसाधनको भवति अन्यथा हानिकरः" "रक्तश्यामो भास्करो गौर इन्दुर्नात्युच्चाङ्गोरक्तगौरश्च वक्रः। दूर्वाश्यामोज्ञो गुरुर्गौरगात्रः श्यामः शुक्रो भास्करिः कृष्णदेहः। वर्णास्ताम्रसितातिरक्तहरीतव्यापीतचित्रासितावह्न्यम्बुग्निजकेशवेन्द्रशचिकाः सूर्यादिनाथाः क्रमात्। प्रागाद्यारविशुक्रलोहिततमःसौरेन्दुवित्सूरयः क्षीणेन्द्वर्कमहीसुतार्कतनयाःपापा बुधस्तैर्युतः। बुधसूर्यसुतौ नपुंसकाख्यौ शशिशुक्रौ युवती नराश्च शेषाः" शिखिभूखपयोमरुद्गणानां वशिनो भूमिसुतादयः क्रमेण:"

नवग्व त्रि० नवभिर्मासैर्गच्छति गम–उणा० ड्व। नवभिर्मासैरवाप्तफलतया उत्थिते। "सेनामयातयन्त क्षितयो नवग्वाः" ऋ० १।३३।६ "सत्रमासीनानां मध्ये ये नवभिर्मासैरवाप्तफला उत्थितास्तेषां नवग्वा इति संज्ञा" भा० २नवीनगतियुते च "अङ्गिरसो न पितरो नवग्वाः" इमामृचमधिकृत्य निरु० ११।१९। उक्तं "नवग्वा नवीनगतयः"।

नवचत्वारिंशत् स्त्री नवाधिका चत्वारिंशत्। १जनपञ्चाशत्संख्यायां २तदन्विते च। ततःपूरणे डट्। नवचत्वारिंश तत्पूरणे त्रि०। स्त्रियां ङीप्। तदर्थे तमप्। नवचत्वारिंशत्तम तत्पूरणे त्रि०।

नवच्छात्र पु० कर्म०। प्रथमाध्ययनप्रवृत्ते त्रिका०।

नवच्छिद्र न० नव छिद्राणि यत्र। देहे देहस्य नवद्वारवत्त्वात् तथात्वम्। नवद्वारशब्दे दृश्यम्।

नवज्वर पु० कर्म०। तरुणज्वरे "तरुणं तु ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत्। आमदोषप्रलिङ्गाद्वा लङ्घयेत्तु यथा विधि" भावप्र०। [२नवतिसङ्ख्यापूरणे त्रि०नवतिशब्दे दृश्यम्

नवत पु० नू–अतच्। १कुथे करिभूषणार्थे कम्बले हेमच०।

नवतन्तु पु० कर्म०। १नवीने तन्तौ। बहु०। २तद्युक्ते पटे च ३विश्वामित्रपुत्रभेदे "नवतन्तुर्बकनकः सयमनोयतिरेव च" भा० आनु० ४अ० तत्पुत्रोक्तौ।

नवति(ती) स्त्री नव दशतः परिमाणमस्य "पङ्क्तिविंशतीत्यादिना" पा० नि० वा ङीप्। (नव्+इ) १संख्यायां २तत्सङ्ख्यान्विते च "इत्थं क्षितीशो नवतिं नवाधिकाम्" रघुः "शीघ्रात्मो नवतेः कालः षष्टेः क्षितौ मस्य तु"

मनुः। ततः पूरणे डट्। नवत तत्संख्यापूरणे त्रि०स्त्रियां ङीप्। पूरणे तमप्। नवतितम तत्संख्यापूरणे त्रि०।

नवतिका स्त्री नवाय नूतनत्वाय तेकति तिक–गतौ क। १तूलिकायां हारा०। स्वार्थे क। २नवतिसंख्यायाञ्च।

नवदण्डक न० नवो दण्डोऽत्र कप्। राज्ञां छत्रभेदे "मनोहरं च कनकदण्डं च नवदण्डकम्। छत्रं तु त्रिविधं ज्ञेयं त्रिविधानां महीभुजाम्" युक्तिकल्पतरुः।

नवदश पु० नव च दश च संख्याऽस्य डट्। ऊनविंशतिसंख्यायुक्ते "प्रतूर्त्तिरष्टादशस्तपो नवदशः" यजु०१४।२३ "तपोरूपो नवदशः स्तोमः यद्वा संवत्सरस्तपः शीतोष्णवर्षैस्तपतीति स नवदशः द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर इति तद्रूपोऽपि" वेददी०। "य एव नवदशस्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरोवाव तपो नवदशस्तस्य द्वादश मासाःषडृतवः संवत्सर एव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह तपति तदेव तद्रूपम्" शत०ब्रा० ८।४।१।१४

नवदशन् त्रि० नवाधिका दश। (ऊनिश) १संख्यायां २तत्संख्यायुक्ते च। च अमरः।

नवदल न० कर्म०। १नवीने पत्रे पद्मकेशरान्तिकस्थे २पत्रे

नवदीधिति पु० नव दीधितयोऽस्य। मङ्गलग्रहे जटा०।

नवदुर्गा स्त्री नवगुणिता दुर्गा कर्म० संज्ञात्वात् न द्विगुः। देवीनवके "प्रथमं शैलपुत्री च द्वितीयं ब्रह्मचारिणी। तृतीयं चन्द्रघण्टेति कुष्माण्डेति चतुर्थकम्। पञ्चमं स्कन्दमातेति षष्ठं कात्यायनीति च। सप्तमं कालरात्रिश्च महागौरीति चाष्टमम्। नवमं सिद्धिदा प्रोक्ता नव दुर्गाः प्रकीर्त्तिताः। उक्तान्येतानि नामानि ब्रह्मणैव महात्मना" ब्रह्मवै०पु०। "नवदुर्गे सुरार्च्चिते" दुर्गोत्सवपद्धतिः। "पत्रिके नवदुर्गे त्वं महादेवि! मनोरमे!" नन्दिकेश्वरपुरा०।

नवदोला स्त्री कर्म०। नवीनदोलायाम्। प्रथमं तदारोहण दिनादि समयप्रदीपे उक्तं यथा "उपेन्दुमूलाहिशिवाग्निवर्जं ग्रस्तेन्दुताराततिथिलग्नयोगे। विष्टिव्यतीपात यमाहवर्जं दोलादिकारोहणमाद्यमिष्टम्"।

नवद्वार न० नव द्वाराणीव चित्तवृत्त्यादेर्बहिर्गमनसाधनत्वात् यत्र। देहे तत्र नवभिर्द्वारैश्चित्तादेर्बहिर्गमनात्तस्य तथात्वम्। तथा हि द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके च मुखमेकमिति शीर्षस्थानि सप्त, द्वे पायूपस्थे अधःस्थे इति नवच्छिद्ररूपाणि द्वाराणि देहे सन्ति। "नवद्वारे पुरे देही हंसो लेलायते बहिः" श्वेताश्वो० ३।१८। "नवद्वारे शिरसि सप्त द्वाराणि द्वे अवाची यत्र तत्र पुरे देही विज्ञानात्मा भूत्वा कार्यकारणोपाधिः सन् हंसः परमात्मा छन्दविद्यात्मकं कार्यमिति। लेलायते चलति बहिर्विषयग्रहणाय" भा०। देहरन्ध्राणां नवसंख्यकत्वात् रन्ध्रशब्दस्य लक्षितलक्षणया नवसंख्याबोधकत्वम्।

नवधा अव्य० नवन्+प्रकारे धाच्। नवप्रकारे "तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिः" सा०का०। "नवधा गुणिता नित्या" सा०ति०

नवधातु पु० नवगुणिता धातवः। नवप्रकारे धातुभेदे "हेमताराऽरनागाश्च ताम्ररङ्गे च तीक्ष्णकम्। कांस्यकं कान्तलोहञ्च धातवो नव कीर्त्तिताः" शब्दार्थचि०।

नवन् त्रि० ब०व०। नु–कनिन् बा० गुणः। १संख्याभेदे (नय) संख्यायां २तद्युक्ते च।

नवनवक न० नवगुणितं नवकम्। दक्षसंहितोक्ते ज्ञातव्ये एकाशीतिपदार्थे "सुधा नव गृहस्थस्य प्रदेयानि नवैव तु। तथैव नव कर्माणि विकर्माणि तथा नव। प्रच्छन्नानि नवान्यानि प्रकाश्यानि तथा नव। सफलानि नवान्यानि निष्फलानि नवैव तु। अदेयानि नवान्यानि वस्तुजातानि सर्वदा। नवका नव निर्दिष्टा गृहस्थोन्नतिकारकाः। सुधा वस्तूनि वक्ष्यामि विशिष्टे गृहमागते। मनश्चक्षुर्मुखं वाचं सौम्यं दद्याच्चतुष्टयम्। अभ्युत्थानमिहागच्छ पृच्छालापप्रियान्वितः। उपासनमनुव्रज्या कार्याण्येतानि यत्नतः। ईषद्दानानि चान्यानि भूमिरापस्तृणानि च। पादशौचं तथाभ्यङ्ग आश्रयः शयनन्तथा। किञ्चिच्चान्नं यथाशक्ति नाश्नानश्नन् गृहे वसेत्। मृज्जलं चार्थिने देयमेतान्यपि सदा गृहे। सन्ध्या स्नानं जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्च्चनम्। वैश्वदेवं तथातिथ्यमुद्धृतञ्चापि शक्तितः। पितृदेवमनुष्याणां दीनानाथतपस्विनाम्। मातापितृगुरूणाञ्च संविभागो यथार्हतः। एतानि नव कर्माणि विकर्माणि तथा पुनः। अनृतं पारदार्यञ्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणम्। अगम्यागमनापेयपानं स्तेयञ्च हिंसनम्। अश्रौतकर्माचरणं मात्रं धर्मबहिष्कृतम्। नवैतानि विकर्माणि तानि सर्वाणि वर्जयेत्। आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम्। तपोदानावमानौ च नव गोप्यानि यत्नतः। प्रायोग्यमृणशुद्धिश्च दानाध्ययनविक्रयाः। कन्यादानं वृषोत्सर्गो रहःपापमकुत्सनम्। प्रकाश्यानि नवैतानि गृहस्थाश्रमिणस्तथा। माता-

पित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि । दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत् । धूर्त्ते वन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे । चाटुचारणचौरेभ्यो दत्तं भवति निष्फलम् । सामान्यं याचितं न्यास आधिदाराश्च तद्धनम् । क्रमायातञ्च निक्षेपः सर्वस्वञ्चान्वये सति । आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि सर्वदा । यो ददाति स मूढ़ात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः । नवनवकवेत्तारमनुष्ठानपरं नरम् । इह लोके परे च श्रीः स्वर्गस्थञ्च न मुञ्चति" ।

नवनवति स्त्री नवाधिका नवतिः । १एकोनशतसंख्यायां २तद्युते च ।

नवनाडीचक्र न० २८१६पृ० चक्रशब्दोक्ते चक्रभेदे ।

नवनी स्त्री नवं नीयते नी–ड गौरा० ङीष् । नवनीते "हैयङ्गवीनानां नवनीनां परतरं सदा । लड्डुकानां शर्कराणां स्वस्तिकानाञ्च यत्नतः" ब्रह्मवै०जन्मख० ४५ अ० ।

नवनीत न० नवं नीयते स्म नी–क्त । (माखन) पयःसारभेदे तद्गुणादि सुश्रुते "नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघु सुकुमारं मधुरं कषायमीषदम्लं शीतलं मेध्यं दीपनं हृद्यं संग्राहि पित्तानिलहरं वृष्यमविदाहि क्षयकासव्रणशोषार्शोऽर्दितापहं गुरुकफमेदोविवर्द्धनं वलकरं वृंहणं शोषघ्नं विशेषतो बालानां प्रशस्यते । क्षीरोत्थं पुनर्नवनीतमुत्कृष्टस्नेहं माधुर्ययुक्तमतिशीतं सौकुमार्यकरं चक्षुष्यं संग्राहि रक्तपित्तनेत्ररोगहरं प्रसादनञ्च" ।

तत्र नवनीतस्य नामानि गुणाश्च भावप्र०उक्ता यथा "म्रक्षणं सरजं हैयङ्गवीनं नवनीतकम् । नवनीतं हितं गव्यं वृष्यं वर्णबलाग्निकृत् । संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयार्शोऽर्दितकासहृत् । तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादमृतं शिशोः । माहिषस्य गुणाः "नवनीतं माहिषन्तु वातश्लेष्मकरं गुरु । दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्द्धनम्" । पयसो नवनीतस्य गुणाः "दुग्धोत्थं नवनीतं तु चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् । वृष्यं बल्यमतिस्निग्धं मधुरं ग्राहि शीतलम्" । सद्यः समुद्धृतनवनीतगुणाः "नवनीतन्तु सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु । मेध्यं किञ्चित् कषायाम्लमीषत्तक्रांशसंक्रमात्" । चिरन्तननवनीतगुणाः "क्षारकटुकाम्लत्वाच्छर्द्यर्शःकुष्ठकारकम् । श्लेष्मलं गुरुमेदस्कं नवनीतं चिरन्तनम्" ।

राजनि० छाग्यादिनवनीतगुणा उक्ता यथा "छागन्तु नवनीतं स्यात् क्षयकासाक्षिरोगहृत् । कफनाशि च बल्यञ्च दीपनं परिकीर्त्तितम् । आविकं नवनीतन्तु हिमं लघु समीरितम् । योनिशूले कफे वाते गुदशूले हितञ्च तत् । ऐडकं नवनीतन्तु क्लिष्टगन्धं सुशीतलम् । पुष्टिसौख्यकरं मेधाविनाशि गुरु सम्मतम् । मन्दाग्निदीपनं तत्तु भिषग्भिः परिकीर्त्तितम्" । हस्तिनीनवनीतन्तु कषायं शीतलं लघु । तिक्तं विष्टम्भि तत् हन्ति जन्तुपित्तकफक्रमीन् । घोटकीनवनीतन्तु कषायं कफवातहृत् । चक्षुष्यमुष्णकटुकमीषद्वातापहारकम् । गर्दभीनवनीतञ्च कषायं कफवातहृत् । पाके लघु दीपनञ्च बल्यं मूत्रस्य दोषहृत् । औष्ट्रं तु नवनीतं च पाके शीतं प्रकीर्त्तितम् । व्रणक्रिमिकफार्त्तीनां वातस्य च विनाशनम् । मानवीनवनीतञ्च पाके लघु रुचिप्रदम् । चक्षुष्यं दीपनं श्रेयं सर्वरोगविनाशनम्" । "शीतं वृष्य नवोद्धृतं सुमधुरं कृष्णञ्च वातापहं कासघ्नं क्रिमिनाशकं कफहरं संग्राहि शूलापहम् । बल्यं पुष्टिकरं तृषार्त्तिशमनं सन्तापविच्छेदनम् चक्षुष्यं श्रमहारि तर्पण० करं दध्युद्भवं पित्तजित्" ।

नवनीतक न० नवनीतात् जायते वा० वुन् । १घृते राजनि० स्वार्थे क । २नवनीते नवनीतशब्दे उदा० दृश्यम् ।

नवनीतधेनु स्त्री दानार्थकल्पितायां नवनीतमय्यां धेन्वां तद्दानविधिः वराहपु० उक्तो यथा "नवनीतमयीं धेनुं शृणु राजन् प्रयत्नतः । यां श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः । गोमयेनानुलिप्तायां भूमौ गोचर्ममात्रतः । कृष्णाचर्म न्यसेत्तत्र तस्योपरि च धारयेत् । कुम्भन्तु नवनीतस्य प्रस्थमात्रस्य धारयेत् । वत्सं चतुर्थभागस्य तस्या उत्तरतो न्यसेत् । कृत्वा विधानेन च राजसिंह ! सुवर्णशृङ्गी सुमुखी च कार्या । नेत्रे च तस्या मणिमौक्तिकैस्तु कृत्वा तथान्यच्च गुड़ेन जिह्वाम् । ओष्ठौ च पुष्पैश्च फलैश्च दन्ताः प्रकल्प्य शास्नाञ्च सितैश्च सूत्रैः । नवनीतस्तनीं राजन्निक्षुपादां प्रकल्पयेत् । ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोहां दर्भरोमकृतच्छवीम् । स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां पञ्चरत्नसमन्विताम् । चतुर्भिस्तिलपात्रैस्तु संयुतां सर्वतोदिशम् । आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैरलंकृताम् । दिक्षु दीपांश्च प्रज्वाल्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । वेदवेदाङ्गविदुषे आहिताग्निजितात्मने । मन्त्रास्तु एव जप्तव्याः सर्वधेनुषु ये स्मृताः । पुरा देवासुरैः सर्वैः सागरस्य तु मन्थने । उत्पन्नं दिव्यममृतं नवनीतमिदं शुभम् । आप्यायनञ्च भूतानां नवनीत !

नमोऽस्तु ते । एवमुच्चार्य्य तां दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । धेनुञ्च दत्त्वा सुखदा सोपधानां नयेद्गृहम् विप्रवर्य्यस्य भूयः । हविष्यमेवं सरसञ्चोपभुक्त्वा तिष्ठेत्त्र्यहं धेनुदस्तत्र विप्रः । यः प्रपश्यति तां धेनुं दीयमानां नरोत्तम ! । सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः शिवसायुज्यतां व्रजेत् । पितृभिः पूर्व्वजैः सार्द्धं भविष्यद्भिश्च मानवः । विष्णुलोकं व्रजत्याशु यावदाहूतसंप्लवम् । य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः । सर्व्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते" ।

नवपञ्चम पु॰ नव च नवमं च पञ्चमञ्च यत्र योगे । वरकन्ययोः विवाहाङ्गे राशिकूटभेदे । वरराशेः कन्याराश्यपेक्षया कन्याराशेश्च वरराश्यपेक्षया नवमत्वे पञ्चमत्वे वाऽयं योगः । उपयमशब्दे १२५१पृ॰ दृश्यम् । "पाणिग्रहो यदि भवेन्नवपञ्चमर्क्षे सन्तानहानिमतुलां मुनयो वदन्ति" ज्योति॰त॰ ।

नवपत्रिका स्त्री नवमिता पत्रिका । नवसु कदल्यादिषु "कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः । बिल्वाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिकाः" दुर्गोत्सवपूजापद्धतिः । तत्प्रवेशः ति॰त॰ निर्णीतो यथा ज्योतिषे "पूर्वाह्णे नवपत्रिका शुभकरी सर्व्वार्थसिद्धिप्रदा आरोग्यं धनदा करोति विजयं चण्डी प्रवेशे शुभा । मध्याह्ने जनपीड़नक्षयकरी संग्रामघोरावहा सायाह्ने वधबन्धनादिकलहं सर्पक्षतं सर्व्वदा । सप्तम्यामस्तनायां यदि विशति गृहं पत्रिका श्रीफलाढ्या राज्ञः सप्ताङ्गराज्यं जनसुखमखिलं हन्ति मूलानुरोधात् । तस्मात् सूर्य्योदयस्थां नरपतिशुभदां सप्तमीं प्राप्य देवीम् भूपालो वेशयेत्तां सकलजनहितां राक्षसर्क्षं विहाय" । राक्षसर्क्षं मूला । "पत्रीप्रवेशनं रात्रौ विसर्गं वा करोति यः । तस्य राज्यविनाशः स्याद्राजाऽयविकलो भवेत्" ।

नवपद न॰ मात्रावृत्तभेदे "प्रथममुपनयरामकलितय वह्निगणेन सह दण्डमिति पदानि विरमाणि सच्चितु । कुमपदे च षट्पञ्चसप्तपष्टिकलमेतदाराधु एवं पञ्चपदानि कुन्दोहामपि देहि । भुजगराजपिङ्गलभणित नवपदमेतदवेहि" ।

नवपाठक पु॰ पूर्व्वकालैकेति पा॰ कर्म॰ उभयोरपि विशेषणत्वेऽपि एकस्य विशेष्यत्वे प्राप्ते पाठकस्यैव विशेष्यत्वनियमेन परनिपातः । नवीनाध्यापके सि॰कौ॰ ।

नवप्राशन न॰ नवस्य नवान्नस्य प्राशनम् । नवान्नभोजने पारस्करगृह्यम् नवान्नशब्दे दृश्यम् ।

नवफलिका स्त्री नवं फलं यस्याः कप् कापि अत इत्वम् । १दृष्टरजस्कायां नार्य्यां २नव्यमाले च मेदि॰ ।

नवव(ब)धू स्त्री कर्म॰ । नूतनपरिणीतायां स्त्रियां तस्याः पितृगृहात् भर्त्तृगृहगमनं नववध्वागमनं तत्र विहित नक्षत्रादि ज्यो॰त॰ उक्तं यथा

दीपिकायां "स्त्रीशुक्रालिघटाजसंयुतरवौ काले विशुद्धे भृगुं संत्यज्य प्रतिलोमगं शुभदिने यात्राप्रवेशोचिते । त्यक्त्वा हस्तु निरंशकं नववधूयात्राप्रवेशौ पतिः कुर्य्यादैकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नेच्छन्ति दोषं बुधाः । पैत्रागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात् कालः शुद्धो न भवति यदा सम्मुखो वापि शुक्रः । मेषे कुम्भेऽलिनि च न भवेत् भास्करश्चेत्तथापि स्वामी भद्रेऽहनि नववधूं वेशयेन्मन्दिरं स्वम् । भर्त्तुर्गोचरशोभने दिनपतौ नास्तंगते भार्गवे सूर्य्ये कीटघटाजगे शुभदिने पक्षे च कृष्णेतरे । हित्वा च प्रतिलोमगौ बुधसितौ जीवस्य शुद्धौ तथा चानीता गुणशालिनी नववधूर्नित्योत्सवा मोदते । एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे । पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति" । तथा "काश्यपेषु वशिष्ठेषु भृग्वादित्याङ्गिरःसु च । भरद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न दोष भाक्" । द्विरागमनशब्देऽधिकं दृश्यम् । अत्र विशेषः मुहू॰ पी॰ धा॰ उक्तो यथा "समाद्रिपञ्चाङ्कदिने विवाहाद्वधूप्रवेशोऽष्टदिनान्तराले । शुभः परस्ताद्विषमाब्दमासदिनेऽक्षवर्षात्परतो यथेष्टम्" । "ध्रुवक्षिप्रमृदुश्रोत्रवसुमूलमघानिले । वधूप्रवेशः सन्नेष्टो रिक्तारार्के बुधे परैः" मु॰ चि॰ ।

"तत्र वधूप्रवेशो नाम नूतनपरिणीतायाः कन्यायाः प्रथमतः करिष्यमाणो भर्त्तृगृहप्रवेशो वधूप्रवेशशब्दवाच्यः । समाद्रीति विवाहाद्विवाहदिवसादारभ्याष्टदिनानि षोड़शदिनानि तेषामन्तराले समाद्रिपञ्चाङ्कदिने समदिनानि द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोड़शसंख्यकानि विषममध्ये सप्तमपञ्चमनवमदिनानि तेषु वधूप्रवेशः बध्वा नूतनपरिणीतायाः कन्याया भर्त्तृगृहप्रवेशः शुभः शुभफलप्रदः । यदाह नारदः "आरभ्योद्वाहदिवसात् षष्ठे वाप्यष्टमे दिने । वधूप्रवेशः सम्पत्त्यै दशमेऽथ समे दिने" । षष्ठादीनां समत्वादेव प्राप्ते पुनरुक्तिरतिप्रशस्त्यसूचनार्थम् । ज्योतिर्निबन्धे तु विशेषः "वधूप्रवेशनं कार्य्यं"

पञ्चमे सप्तमे दिने। नवमे च शुभे वारे सुलग्ने शशिनोबले" इति। परस्तात् प्रतिबन्धकवशात् षोड़शदिनाभ्यन्तरे यदि वधूप्रवेशो न जातस्तदा तदनन्तरं विषमाब्दमासदिने विषमवर्षे प्रथमतृतीयपञ्चमवर्षे विषममासे विवाहमासात् प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशमासेषु विषमदिनानि सप्तदशादीनि तेषु वधूप्रवेशः शुभः। तत्रापि यदि प्रतिबन्धकवशात्कालातिक्रमः पञ्चवर्षात्मको जातस्तदा पञ्चवर्षादनन्तरं यथेष्टं वर्षादिनियमो नास्ति किन्तु दोषरहिते काले वधूप्रवेशो विधेयः। तदुक्तं संग्रहे "विवाहमारभ्य वधूप्रवेशो युग्मे दिने षोड़शवासरान्तः। ऊर्द्ध्वं ततोऽब्देऽयुजि पञ्चमान्तं पुनः परस्तान्नियमो न चास्ति"। अत्राब्देऽयुजीति पदच्छेदो द्रष्टव्यः। तदुक्तं विवाहपटले "वधूप्रवेशः प्रथमेऽत्र वर्षे तथा तृतीयेऽप्यथ पञ्चमे वा। सूर्य्येन्दुदेवेज्यबलेन कुर्य्यात् पुंसो मुनिर्गौतम आह सत्यमिति"। समवर्षे दोषश्रवणाच्च यदाह धर्मशास्त्रे नारदः "समे वर्षे समे मासे यदि नारीगृहं व्रजेत्। आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी मरणं व्रजेदिति"। युग्मवत्सरनिषेधः पञ्चवर्षात् प्राग्ज्ञेयो न पश्चात्तद्वाक्यस्य प्रागभिधानात्। अथ वधूप्रवेशे नक्षत्रादि ध्रुवेति। ध्रुवाणि रोहिण्युत्तरात्रयं च क्षिप्राणि अश्विनीपुष्यहस्ताः मृदूनि चित्रानुराधारेवती मृगः। श्रोत्रं श्रवणः वसुर्धनिष्ठा मूलं प्रसिद्धम्। अनिलः स्वाती एषु भेषु वधूप्रवेशः सन् शुभफलदः। रिक्तादिषु नेष्टः न शुभः अर्थात् रिक्तान्यासु तिथिषु अर्काराभ्यामन्यवारेषु च वधूप्रवेशः प्रशस्त इत्यर्थः। उक्तञ्च व्यवहारतत्त्वे "पौष्णात् कभाच्च श्रवणाच्च युग्मे हस्तत्रये मूलमघोत्तरासु। पुष्ये च मैत्रे च वधूप्रवेशो रिक्तेतरे व्यर्ककुजे च शस्तः" इति। कभं रोहिणी। बुधे परैरिति अन्यैः शिष्टैर्बुधवारे वधूप्रवेशो नेष्यते। कस्मिंश्चिद्देशे शिष्टाचारो यद्बुधवारे वधूप्रवेशो न विधीयते इति। केचिदत्र हेतुमपि वर्णयन्ति यद्बुधो नपुंसक इति तच्चिन्त्यं शनेरपि नपुंसकत्वात्तस्यापि निषेधो वाच्यः स्यात्" पी० धा०। विवाहानन्तरं केषु चिन्मासेषु प्रथमं भर्त्रादिगृहे निवासे फलम् तत्रैवोक्तं यथा
"ज्यैष्ठे पतिज्येष्ठमथाधिके पतिं हन्त्यादिमे भर्त्तृगृहे वधूः शुचौ। श्वश्रूं सहस्ये श्वशुरं क्षये तनुं तातं मधौ तातगृहे विवाहतः" मु० चि०। "विवाहतो विवाहादनन्तरं भर्त्तृगृहे स्थिता आदिमे प्रथमे ज्यैष्ठे मासि तिष्ठन्ती वधूः पतिज्येष्ठं भर्त्तृज्येष्ठभ्रातरं हन्ति। एवमादिमेऽधिके मासि स्थिता वधूः पतिं भर्त्तारं हन्ति। आदिमे शुचावाषाढ़े श्वश्रूं भर्तुः जननीं हन्ति। आदिमे पौषे श्वशुरं भर्तुः पितरं हन्ति आदिमे क्षये क्षयमासे भर्तृगृहे तिष्ठन्ती तनुं निजशरीरं हन्ति म्रियत इत्यर्थः। तथादिमे मधौ चैत्रे तातगृहे पितृगृहे तिष्ठन्ती तातं पितरं हन्तीत्यर्थः। यदि कन्यायाः पित्राद्यभावस्तदा तत्तन्मासे तत्तद्गेहावस्थितौ सत्यामपि न कोपि दोष इत्यर्थः। उक्तञ्च मुहूर्त्तमार्त्तण्डे "उद्वाहात् प्रथमे शुचौ यदि वसेत् भर्तुर्गृहे कन्यका हन्यात्तज्जननीं क्षये निजतनुं ज्यैष्ठे पतिज्येष्ठकम्। पौषे च श्वशुरं पतिं च मलिने चैत्रे स्वपित्रालये तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे भवेदिति"। मलिनेऽधिकमासे तस्मान्नवबध्वा विवाहानन्तरं ज्यैष्ठाषाढ़पौषाधिकमासक्षयमासेषु भर्तृगृहे न स्थातव्यम्। चैत्रे मासि पितृगृहे न स्थातव्यं किन्तु भर्तृगृहे एव स्थातव्यमिति फलितोऽर्थः। तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे "विवाहात् प्रथमे पौषे आषाढ़े नाधिमासके। न सा भर्तृगृहे तिष्ठेच्चैत्रे पितृगृहे तथा"। आषाढो ज्यैष्ठोपलक्षकः। अधिमासः क्षयमासोपलक्षकः अत्र प्रमाणं प्रागुक्तमिति" पी० धा०।

नवभाग पु० राशेर्नवमो भागः। १त्रिंशांशकात्मकस्य राशेः नवमे भागे ३।२० विंशतिकलाधिकभागत्रयरूपे भागे नवांशशब्दे विवृतिः। २नवमे भागमात्रे च।

नवम त्रि० नवानां पूरणः नान्तत्वात् डटि मः। नवसङ्ख्यापूरणे। १लग्नावधिनवमराशौ २तद्भावे च तद्भावश्च लग्नादिद्वादशभावोक्तदिशावसेयः। स्त्रियां ङीप्। "नवमी तुहिनप्रभा" पताकासन्निवेशे कुशलोद्घातः। "अर्यम्णो नवमी" "पुष्णो नवमी" यजु० २५।४।५ नवमी पचतिरर्यमदेवत्या पूषदेवत्या च तदर्थः। चन्द्रस्य स्वस्मिन् सूर्य्यकिरणप्रवेशयोग्यायां नवमकलाक्रियारूपायां तदुपलक्षितकालरूपायां वा ४तिथौ। उभयदिने तत्प्राप्तौ कस्याः कर्मयोग्यतेति सन्देहे तन्निर्णय उक्तः कालमा० यथा "अथ नवमी निर्णीयते। सा च विधिनिषेधरूपाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां पूर्वविद्धैव ग्राह्या। तत्र विधिस्तु युग्मादिशास्त्रे "वसुरन्ध्रयोरिति" पठ्यते। पद्मपुराणेऽपि "अष्टम्या नवमी विद्धा नवम्या चाष्टमी युता। अर्द्ध-

नारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः”। भविष्यत्-पुराणे द्वादशीकल्पेऽपि “नवम्या सह कार्य्या स्यादष्टमी नवमी तथेति”। निषेधस्तु पद्मपुराणेऽभिहितः “न कार्य्या नवमी तात! दशम्या तु कदाचनेति”। सेयं नवमी भविष्यत्पुराणोक्तव्रतादौ द्रष्टव्या। “ननु कृष्णनवम्याः पूर्वविद्धत्वेऽपि शुक्लनवमी परविद्धाऽस्तु। “शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविरिति” वचनात् नैवम् पूर्वोक्तेषु वचनेषु दशमीविद्धायाः साधारणनिषेधात्। ननु तस्य निषेधस्य सामान्यरूपत्वात् कृष्णपक्षे सङ्कोचोऽस्त्विति चेत् न सङ्कोचहेतोर्भवतोदाहृतस्यापि समान्यरूपत्वात्। पक्षयोरुभयोरपि पूर्वविद्धैव ग्राह्या। रामनवमी तु “चैत्रशुद्धा तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि। सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत्। नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः। उपोषणं नवम्यां वै दशम्यां पारणं भवेदिति” वचनादष्टमीविद्धा प्रशस्तापि नोपोष्या” इति भेदः। “सा चाष्टमीयुता ग्राह्या युग्मात्। भविष्ये “मासैश्चतुर्भिर्यत् पुण्यं विधिनाऽऽपूज्य चण्डिकाम्। तत्फलं लभते वीर! नवम्यां कार्त्तिकस्य च। तथा “नवम्यां नव वर्षाणि राजन् पिष्टाशनो भवेत्। तस्य तुष्टा भवेद्गौरी सर्वकामप्रदा शुभा” “माघे मासि तु या शुक्ला नवमी लोकपूजिता। महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी नृणाम्। स्नानं दानं तपो होमो देवार्चनमुपोषणम्। सर्वं तदक्षयं याति यदस्यां क्रियते नरैः” ति० त०।

नवमल्लिका स्त्री नवा स्तुत्या मल्लिका कर्म०। नवमालिकायाम् पुष्पप्रधाने वृक्षभेदे (नेयालि) शब्दरत्ना० तस्याः पुष्पेऽपि “पुष्पे जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गाः” इत्युक्तेः स्त्रीत्वम्। “उपययौ विदधन्नवमल्लिकाः”माघः नवमल्लीत्यप्यत्र

नवमालिका स्त्री नवा स्तुत्या मालिका। (नेयालि) ख्याते १नवमल्लिकावृक्षे अमरः। “वासन्ती” नेवारी इति लोके तन्नाम। तद्गुणाः “नेपाली कथिता तज्ज्ञैः सप्तला नवमालिका। वासन्ती शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयापजित्” भावप्र०। २द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे च “इह नवमालिका नजभयैः स्यात्” छ०र०।

नवयज्ञ पु० नवधान्यनिमित्तो यज्ञः। नवान्ननिमित्ते यज्ञे आग्रायणशब्दे ६२२पृ० दृश्यम् “शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते। धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः” कर्मप्रदीपे कात्या०। वनिनः वानप्रस्थस्य।

नवयोनिन्यास पु० तन्त्रसारे निबन्धोक्ते न्यासभेदे “नवयोन्यात्मकं न्यासं कुर्य्याद्बीजैस्त्रिभिः क्रमात्। कर्णयोश्चिबुके भूयो गण्डयोर्वदने पुनः। नेत्रयोर्नसि विन्यसेदंसयोर्जठरे पुनः। ततः कूर्परयोः कुक्षौ जानुनोर्लिङ्गमूर्द्धनि। पादयोर्गुह्यदेशे च पार्श्वयोर्हृदयाम्बुजे। स्तनयोः कण्ठदेशे च त्रीणि बीजानि विन्यसेत्”।

नवयौवन न० नवं यौवनम्। १अभिनवे यौवने “नवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम्” दुर्गाध्यानम्। नवं यौवनं यस्याः। २अभिनवयौवनवत्यां स्त्रियां स्त्री हारा०

नवरत्न न० नवगुणितं रत्नम्। नवविधे माणिक्यादिरत्ने तानि च कर्मभेदे भिन्नानि यथा

“मुक्तामाणिक्यवैदूर्य्यगोमेदान् वज्रविद्रुमौ। पद्मरागं मरकतं नीलञ्चेति यथाक्रमम्” इति तन्त्रसारः। नवग्रहदोषशान्त्यै धार्य्याणि नव रत्नानि यथा “वैदूर्यं धारयेत् सूर्यें स्फटिकं मृगलाञ्छने। आग्नेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे। गुरौ मुक्तां भृगौ वज्रं शनौ नीलं विद्रुमं धाः। राहौ गोमेदकं धार्यं केतौ मरकतन्तथा।” दीपिका। २विक्रमादित्यराजसभास्थनवसंख्यकपण्डिते च यथा “धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः। ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” ज्योतिर्विदा०

नवरस पु० नवगुणितो रसः। अलङ्कारोक्ते शृङ्गारादिके रत्यादिस्थायिनवभावके नवविधे रसे “रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा। जुगुप्सा विस्मयश्चैवमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च” स्थायिभावास्तु क्रमात्

“शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः। बीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः” सा०द०। पृथक्करणम् “अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः” इत्युक्तेः नाट्ये अष्टविधत्वम् “निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमोरसः”इत्युक्तेः काव्ये नवविधत्वमिति सूचनाय। प्रबोधचन्द्रोदयनाटके शान्तरसवर्णनं भारतादिशास्त्रविरुद्धम्। “नवरसरुचिरा भारती कवेर्जयति” काव्यप्र०।

नवरात्र त्रि० नवभिः रात्रिभिर्निर्वृत्तं तद्धितार्थे द्विगुः “द्विगोर्लुगनपत्ये” तद्धितस्य ठञो लुक् अचसमा०। नवभी रात्रिभिस्तदुपलक्षितैर्दिनैर्वा निर्वृत्ते यागादौ “नवरात्राश्चत्वारः” कात्या०श्रौ० ४।२।१४ “नवरात्रे त्रिककुत्कः” कात्या०श्रौ० १५।१२। नवरात्रसाध्ये २व्रतभेदे तद्विधानकालनिर्णयादि ति० त० उक्तं यथा

"अथाश्विनशुक्लप्रतिपदि नवरात्रारम्भः । तन्निर्णयः भार्गवार्चनदीपिकायां देवीपुराणे सुमेधा उवाच "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि चण्डिकापूजनक्रमम् । आश्विनस्य सिते पक्षे प्रतिपच्छुभे दिने" इत्युपक्रम्योक्तम् । "शुद्धे तिथौ प्रकर्त्तव्यं प्रतिपच्चोर्द्ध्वगामिनी । आद्यास्तु नाडिकास्त्यक्त्वा षोडश द्वादशापि वा । अपराह्णे च कर्त्तव्यं शुद्धसन्ततिकाङ्क्षिभिः" । इदं चापराह्णयोगिन्याः प्राशस्त्यं द्वितीयदिने प्रतिपदोऽभावे ज्ञेयम् । तथा च तत्रैव देवीपुराणे डामरतन्त्रे च देवीवचः "अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपत् पूजने मम । मुहूर्त्तमात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता । आद्याः षोडश नाडीस्तु लब्ध्वा यः कुरुते नरः । कलशस्थापने तत्र ह्यरिष्टं जायते ध्रुवम्" । मार्कण्डेय देवीपुराणयोः "पूर्व्वविद्धा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी । नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्य्यं शुभमिच्छता । देशभङ्गो भवेत्तत्र दुर्भिक्षं चोपजायते । नन्दायां दर्शयुक्तायां यत्र स्यान्मम पूजनमिति" । स्कान्देऽपि "प्रतिपद्याश्विने मासि सा शुद्धा शुभदा भवेत् । भाद्रपस्य दर्शोत्कृष्णा तया युक्ता न शस्यते । विरुद्धफलदा सा हि सुतदारभयावहेति" । तथा "वर्ज्जनीया प्रयत्नेन अमायुक्ता तु पार्थिव ! । द्वितीयादिगुणैर्युक्ता प्रतिपत् सर्व्वकामदा" । तथा देवीपुराणे "यो मां पूजयते नित्यं द्वितीयादिगुणान्विताम् । प्रतिपच्छारदीं ज्ञात्वा सोऽश्नुते सुखमव्ययम् । क्रियते चेदमायुक्ता प्रतिपत् स्थापने मम । तस्य शापायुतं दत्त्वा भस्मशेषं करोम्यहम् । अपराह्णात् कुरुते यस्तु कलशस्थापनं मम । तस्य सम्पद्विनाशः स्याज्ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति । अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपच्चण्डिकार्च्चने । धनार्थिभिर्विशेषेण वंशहानिश्च जायते । न दर्शकलया युक्ता प्रतिपच्चण्डिकार्च्चने । उदये द्विमुहूर्त्तापि ग्राह्या सोदयगामिनी" इति देवीपुराणे "या चाश्वयुजि मासि स्यात् प्रपितद्भद्रयान्विता । शुद्धा ममार्च्चनं तस्यां शतयज्ञफलप्रदम्" । रुद्रयामले "अमायुक्ता यदा चैव प्रतिपन्निन्दिता मता । तत्र चेत् स्थापयेत्कुम्भं दुर्भिक्षं जायते ध्रुवम् । प्रतिपत् सद्वितीया तु कुम्भारोपणकर्म्मणि" इति । यद्यपि रुद्रयामलं डामरं च निर्मूलं तथाप्यविरोधात् प्रचाराच्च तद्वचनानि लिख्यन्ते । तिथितत्त्वे देवीपुराणेऽपि "प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् । प्रातःप्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत्" । तत्रैव "शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी । सा कार्य्योदयगामिन्यां न तत्र तिथियुग्मता" । तथा "कुहूकाष्ठोपसंयुक्तां वर्जयेत् प्रतिपत्तिथिम् । राज्यनाशाय सा प्रोक्ता निन्दिता चाश्वपूजने" इति । एषु वचनेषु कलशस्थापनग्रहणात् तदेव प्रथमदिने निषिद्धं न तूपवासादि तस्य "प्रतिपदाद्यमावास्येति युग्मवाक्यात् । "शुक्ला स्यात् प्रतिपत्तिथिः प्रथमतः" इति दीपिकोक्तेः "शुक्लपक्षे दर्शविद्धेति" माधवोक्तेश्च पूर्व्वदिने प्राप्तस्य बाधे मानाभावादिति केचित् । वस्तुतस्तु पूर्व्वोक्तवाक्येषु चण्डिकार्च्चनपूजाग्रहणादुपवासादेश्चाङ्गत्वात् प्रधानदेवीपूजादावपि परेति युक्तम् । कलशस्थापनग्रहणं तूपलक्षणम् । अतएव देवलः "व्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् । सा तिथिस्तद्दिने पूज्या विपरीता तु पैतृक" इति । अत्र घटिका मुहूर्त्त इति गौडाः । यदा तु पूर्व्वदिने सम्पूर्णा शुद्धा च भूत्वा परदिने वर्द्धते तदा सम्पूर्णत्वादमायोगाभावाच्च पूर्व्वैव यानि च द्वितीयायोगनिषेधकानि वचनानि केचित् पठन्ति तान्यपि शुद्धाधिकनिषेधपराणि परदिने प्रतिपदोऽत्यन्तासत्त्वे तु दर्शयुतापि पूर्व्वैव ग्राह्या तदाह लल्लः "तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनमिति" यानि त्वमायुक्ता प्रकर्त्तव्येत्यादीनि नृसिंहप्रसादे वचनानि तानि समूलत्वे सत्येतद्विषयाणि । अत्रेदं तत्त्वम् । पूर्व्वोक्तवाक्यानां सर्व्वेषां हेमाद्र्याद्यलिखितत्वेन निर्मूलत्वात्तैसान्यनिर्णयस्यानुक्तेः सामान्यनिर्णयात् पूर्व्ववत्प्राप्तावपि गौडनिबन्धेषु विशेषेण निर्णयादौदयिकी ग्राह्या तत्रापि घटिकैकेत्यस्य द्विमुहूर्त्तस्मृतित्वोक्तेर्द्विमुहूर्त्ता ग्राह्या "उदिते दैवतं भाना"वित्यत्र "द्विमुहूर्त्ता त्रिरह्नेति" औदयिक्या द्विमुहूर्त्तत्वनियमात् तेन उदये द्विमुहूर्त्तापीत्याद्यनुसारोऽपि "मुहूर्त्तमात्रा कर्त्तव्येति" द्विमुहूर्त्तस्मृतिः । अन्यथा द्विमुहूर्त्तविधिवैयर्थ्यात् । केचित्तु मुहूर्त्तमात्रेति वचनात्ततो न्यूनत्वे परा नेत्याहुः गौडा अप्येवम् । अत्र देवीपूजैव प्रधानम् उपवासादि त्वङ्गम् "अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमम्बिकाम् । पूजयित्वाश्विने मासि विशोको जायते नरः" इति हेमाद्रौ भविष्ये तस्या एव फलसम्बन्धात् "नवमीतिथिपर्य्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकमिति" तत्रैव देवीपुराणात् । "शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी" इति मार्कण्डेयपुरा-

अत्र पूर्ववचनादष्टमीपूजैव प्रधानमन्यत् सर्वमङ्गमिति गौड़ाः। एकाहपक्षोऽपि कालिकापुराणे "यस्त्वेकस्यामथाष्टम्यां नवम्यामथ साधकः। पूजयेद्वरदां देवीं महाविभवविस्तरैः" इति। तत्त्वं तु राजसूयेऽन्ययागैः समप्रधानायाः सहिताया अवेष्टेरेतयान्नाद्यकामं याजयेदित्येकत्वान्मध्ये विधानाच्च यथा फलार्थैर्बहिः प्रयोगस्तथा नवरात्रमध्यस्थाया अष्टम्या नवम्या वा फलार्थः पृथक्प्रयोगः। रूपनारायणधृतदेवीपुराणे "महानवम्यां पूजेयं सर्वकामप्रदायिका। सर्वेषु सर्ववर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्त्तिता। कृत्वाप्नोति यशो राज्यं पुत्रायुर्धनसम्पदः"। सा च काम्या नित्या च "एवमन्यैरपि तथा देव्याः कार्यं प्रपूजनम्। विभूतिमतुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम्" इति "यो मोहादथ वाऽऽलस्याद्देवीं दुर्गां महोत्सवे। न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाप्यत्र भैरव!। क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहन्ति वै" इति कालिकापुराणेऽकरणे निन्दाश्रुतेः "वर्षे वर्षे विधातव्यं स्थापनञ्च विसर्जनम्" इति तिथितत्त्वे देवीपुराणाच्च। अत्रोपवासादिकमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये "एवं च विन्ध्यवासिन्या नवरात्रोपवासतः। एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे। गृहे गृहे शक्तिपरैर्ग्रामे ग्रामे वने वने। स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्नृपैः। वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्म्लेच्छैरन्यैश्च मानवैः" इति यत्तु रूपनारायणीये भविष्ये "एवं नानाम्लेच्छगणैः पूज्यते सर्वदस्युभिरिति" तत्तामसपूजापरम्। "विना मन्त्रैस्तामसी स्यात् किरातानान्तु सम्मतेति" तत्रैवोक्तेः। मदनरत्ने देवीपुराणेऽपि "कन्यासंस्थे रवौ शक्र! शुक्लामारभ्य नन्दिकाम्। अयाची ह्यथ वैकाशी नक्ताशी वाथ वायुभुक्। भूमौ शयीत चाप्यत्र कुमारीर्भोजयेन्मुदा। वस्त्रालङ्कारदानैश्च सन्तोष्याः प्रतिवासरम्। बलिश्च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमाषवत्। त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः" इति नन्दिका प्रतिपत्तिथिरिति मैथिलाः। षष्ठीति गौड़ाः। तच्च पूजनं रात्रौ कार्य्यम् "आश्विने मासि मेघान्ते महिषासुरमर्द्दिनीम्। निशासु पूजयेद्भक्त्या सोपवासादिकः क्रमात्" इति देवीपुराणात् संग्रहेऽपि "आश्विने मासि मेघान्ते प्रतिपद्या तिथिर्भवेत्। तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ देवीं च पूजयेत्। रात्रिरूपा यतो देवी दिवारूपो महेश्वरः। रात्रिव्रतमिदं देवि! सर्वपापप्रणाशनम्। सर्वकामप्रदं नृणां सर्वशत्रुनिबर्हणम्। रात्रिव्रतमिदं तस्य रात्रौ कर्त्तव्यतेष्यते। नक्तव्रतमिदं यस्मादन्यथा नरके गतिः" इत्यादिवचनाच्च रात्रिव्रतत्वमेवाभिप्रेत्य माधवेनोक्तम् तस्य नक्तव्रतत्वादिति। न तु रात्रिभोजनात्। "नभ मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषवत्। संपूज्य नवदुर्गाश्च नक्तं कुर्य्यात् समाहितः। नवरात्राभिधं कर्म नक्तव्रतमिदं स्मृतम्"। आरम्भो नवरात्रस्येत्यादि स्कान्दात् माधवोक्तेश्च नक्तमेव प्रधानमिति चेत् नवरात्रोपवासत इत्यादेरनुपपत्तेः तेन पाक्षिकनक्तानुवादोऽयं नित्यानित्यसंयोगविरोधात् नह्यग्निहोत्रे दध्नः पक्षे प्राप्तस्य दध्नाजुहोतीत्यस्येन्द्रियकामहोमेऽनुवादो घटते नित्यवदनुवादायोगादित्युक्तं वार्त्तिके, तथात्राऽपि। तेनात्र तद्वदेव गुणात् फलमिति ज्ञेयम्। ननु रात्रेः कर्मकालत्वे तद्व्यापिनी पूर्वैव प्रतिपत् प्राप्नुयात् मैवम् न्यायतः प्राप्तावपि पूर्वोक्तवचनैर्बाधात् यथा पूर्वेद्युः कर्मकालव्यापिनीमपि त्यक्त्वा स्वल्पापि परैव रामनवमीति प्रागुक्तम् यथा वा निशीथे सतीमपि पूर्वां जन्माष्टमीं त्यक्त्वा रोहिणीयुक्ता परैवेति माधवेनोक्तम् तथात्रापि। वस्तुतस्तु रात्रेः कर्मकालत्ववचनं हेमाद्र्याद्यलिखनात् समूलत्वं विचार्यमेव त्रिकालं पूजयेदित्यादिपूर्वविरोधाच्च। माधवोक्तिस्तु पाक्षिकनक्तानुवाद इत्युक्तम्। तस्मात् सर्वपक्षेषु परैव प्रतिपदिति सिद्धम्। अत्र केचिन्नवरात्रशब्दो नवाहोरात्रपरः "इष्टौ समाप्तिरष्टम्याम्" ह्रासेन प्रतिपद्विधि। प्रारम्भो नवचण्ड्यास्तु नवरात्रमतोऽर्थवत्" इति देवीपुराणादित्याहुः। तन्न ह्रासवृद्ध्योर्न्यूनाधिकत्वापत्तेः अत्र मूलाभावाच्च तेन तिथिवाच्येवायं तदुक्तम् "तिथिवृद्धौ तिथिह्रासे नवरात्रमपार्थकम्। अष्टरात्रे न दोषोऽयं नवरात्रं तिथिक्षये" इति। स च नवरात्रशब्दः क्वचिल्लक्षणया कर्मवाची यथा। प्रारम्भो नवरात्रस्येत्यत्रेति दिक्"

नवराष्ट्र न० औशीनरनृपस्य देशभेदे "नवस्य नवराष्ट्रन्तु कृमेस्तु कृमिला पुरी" हरिवं० ३१अ०। तच्च दक्षिणदिक्स्थं "नवराष्ट्रञ्च निर्जित्य कुन्तिभोजमुपाद्रवत्" भा०स० ३०अ० सहदेवदक्षिणदिग्विजये।

नवर्च न० नव+ऋचो यत्र अच् समा०। नवभिर्ऋग्भिर्युते सूक्तभेदे। नव च ता ऋचश्चेति अच् समा०। नवसु ऋग्भेदेषु "नवर्चेभ्यः स्वाहा" अथ० १९।२३६

नवलक्षण न० नवमितं लक्षणम्। विश्वसर्गस्थितिप्रलया

चामन्यतमस्य तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वानामन्यतमरूपेषु नवसु पारमेश्वरेषु लक्षणेषु तदेतत् वेदा॰प॰ समर्थितं यथा

"प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वम् (तटस्थ लक्षणम्) अत्र जगत्पदेन कार्यजातं विवक्षितम्। कारणत्वञ्च कर्त्तृत्वम् अतोऽविद्यादौ नातिव्याप्तिः। कर्त्तृत्वञ्च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम्। ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानसद्भावे च "यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते" इत्यादि श्रुतिर्मानम्। तादृशचिकीर्षासद्भावे च "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेति" श्रुतिर्मानम्। तादृशकृतौ च "तन्मनोऽकुरुतेत्यादि" वाक्यम्। ज्ञानेच्छाकृतीनामन्यतमगर्भं लक्षणत्रितयं विवक्षितम् अन्यथा व्यर्थविशेषणापत्तेः। अतएव जन्मस्थितिध्वंसानामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः। एवञ्च लक्षणानि नव सम्पद्यन्ते ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे च "यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादि" श्रुतिर्मानम्। "जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरयः" भाग॰।१।१।१ श्लोकस्य प्रतिपाद्यार्थसंग्राहकः श्रीधरस्वामिकृतः श्लोको यथा "विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम्। श्रीकृष्णाख्यं परं धाम जगद्धाम नमामि तत्"।

नववरिका स्त्री नवो वरोऽस्यस्याः ठन्। नवोढायां हारा॰

नववर्ष पु॰न॰ नवमितं वर्षम्। १भारतादिषु नवसु वर्षेषु। वृष—भावे घञ् कर्म॰। २नूतनवर्षणे पु॰।

नववल्लभ न॰ नवानां नवीनानां वल्लभम्। १दाहागुरुणि शब्दार्थचि॰। २नव्यजनप्रिये त्रि॰

नववस्त्र न॰ कर्म॰। अनाहते नूतने वसने

नववास्तु पु॰नवं वास्तु यस्य। राजर्षिभेदे "अग्निर्नय नवास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीतिम्" ऋ॰ १।३६।१८ "नवं वास्तु यस्यासौ नववास्तुः"वा छन्दसीत्युक्तेः अमि पूर्वरूपत्वाभावे यण्। नववास्तुनामकं बृहद्रथनामकं तुर्वीतिनामकं च राजर्षीन् नय इहानय" भा॰।

नवविंशति स्त्री नवाधिका विंशतिः। १नवाधिकविंशतिसंख्यायां २तद्युते च "नवविंशत्याऽस्तुवत" यजु॰ १४।३१ "करपादाङ्गुलयोविंशतिः नव छिद्ररूपाः प्राणास्तैरस्तुवत" वेददी॰ "दश हस्त्याङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणाः"शत॰ब्रा॰ ८।४।३।१७। ततः पूरणे डट्। नवविंश तत्संख्यापूरणे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

नवविध त्रि॰ नव विधायस्य। नवप्रकारे नवविधपापानि च विष्णुना दर्शितानि यथा "अतिपातक१ महापातका२ऽनुपातको३पपातकेषु४ प्रवर्त्तते। जातिभ्रंशकरेषु५ सङ्करीकरणेषु६ अपात्रीकरणेषु७ मलावहेषु८ प्रकीर्णकेषु"९। प्राय॰वि॰ तद्विवरणं दृश्यम्।

नवव्यूह पु॰ नव व्यूहा अस्य। विष्णौ तस्य अष्टसु पद्मदलेषु प्रद्युम्नादिरूपतया केशरस्थाने मध्ये वासुदेवरूपतया च नवव्यूहवत्त्वात् तथात्वम्। तदर्चनप्रकारः वह्निपु॰ उक्तो यथा "नवव्यूहार्चनं वक्ष्ये नारदाय हरीरितम्। मण्डलेऽब्जेऽर्चयेन्मध्ये अं वीजं वासुदेवकम्। आं सङ्कर्षणं तथा वह्नौ अं प्रद्युम्नं च दक्षिणे। अनिरुद्धं नैर्ऋते तु नारायणन्तु पश्चिमे। तद्वद्ब्रह्माणमनिले षुं विष्णुं च्रौं नृसिंहकम्। उत्तरे तु वराहञ्च ईशे वामनमेव च"

नवशक्ति स्त्री नवगुणिता शक्तिः। सा॰ति॰ उक्ते शक्तिनवके नवकशब्दे दृश्यम् काश्चित् नवविधा शक्तिः तन्त्रसारे उक्ता यथा "प्रभा माया जया सूक्ष्मा विशुद्धानन्दिनी पुनः। सुप्रभा विजया सर्वसिद्धिदा नव शक्तयः"।

नवशस्य न॰ कर्म॰। नूतने शस्ये।

नवशस्येष्टि स्त्री नवशस्यनिमित्ता इष्टिः। साग्निककर्त्तव्ये नवशस्यनिमित्तके इष्टिभेदे "शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या"। "नानिष्ट्वा नवशस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान् द्विजः" मनुः

नवशायक पु॰ नवविधः शायक इव। पराशरसंहितोक्ते नवविधे (नवशाक) ख्याते सङ्कीर्णजातिभेदे "गोपो माली तथा तैली तन्त्री मोदकवारुजी। कुलालः कर्मकारश्च नापितो नवशायकः"।

नवश्राद्ध न॰ प्रेतोद्देश्यके मरणाहाद्विषमदिवसे कर्त्तव्ये श्राद्धभेदे तद्विधानादि निर्णयसिन्धौ यथा

"अथ नवश्राद्धं पृथ्वीचन्द्रोदयेऽङ्गिराः "प्रथमेऽह्नि तृतीये च पञ्चमे सप्तमे तथा। नवमैकादशे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यते" शिवस्वामी"नव श्राद्धानि पञ्चाहुराश्वलायनशाखिनः। आपस्तम्बाः षडित्याहुर्विभाषा त्वितरेषु हि" पक्षे ऐकादशाहिकं विना "मरणाहाद्विषमेषु दिनेष्वेकैकं नवश्राद्धं कुर्य्यादानवमाद्यदि नवमे विच्छिद्येतैकादशे तत्कुर्य्यादिति" मदनरत्ने वौधायनोक्तेः। भविष्ये "नव सप्त विशां राज्ञां नवश्राद्धान्यनुक्रमात्। आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु षडित्याहुर्मनीषिणः" हेमाद्रौ वृद्धवसिष्ठः "अलब्धा

द्वादशाहस्य लब्ध्वा तरति दुष्कृतम्” अतः षडेव। एतान्येव विषमश्राद्धानीत्युच्यते नागरखण्डे तु “पञ्चमे सप्तमे तद्वदष्टमे नवमे तथा। दशमैकादशे चैव नवश्राद्धानि तानि च” इत्युक्तं कात्यायनस्तु “चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा। यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते”। प्रथमे सप्तमे चैवेत्याद्यपादे व्यासे पाठः। वह्वृचानान्तु “नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रन्तु षडृतून्” इत्युक्तं नारायणवृत्तौ दीपिकायां “अथ तत्तुयादाद्ये चतुर्थे दिने श्राद्धं पञ्चमसप्तमाष्टनवदिनेषु। युग्मे द्विजः प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चसप्तनवस्वपि द्वौ द्वौ पिण्डौ प्रदातव्यौ शेषेष्वेकैकन्तु विन्यसेत्। एको विषमश्राद्धेऽवयवपिण्डस्यैक इति तौ द्वावित्यर्थः। अत्र शाखाभेदात् व्यवस्था। अपरार्के भविष्ये “नवश्राद्धं त्रिपक्षञ्च षाण्मासं मासिकानि च। न करोति सुतोयस्तु तस्याघः पितरोगताः” “नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश। पृथक् नैव तु कार्य्याणि संविभक्तधनेष्वपि” इति मिताक्षराधृतदक्षः। व्यासः “जातकर्मान्त्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च” इत्युपक्रमे। “मलमासेऽपि कार्य्याणि नित्यं नैमित्तिकं तथा” “नवश्राद्धे यदुच्छिष्टं गृहे पर्य्युषितञ्च यत्। दम्पत्योर्भुक्तशिष्टं च न भुञ्जीत कदाचन” मिताक्षराधृतव्यासः। नवश्राद्धञ्च आहिताग्निविषयं यदाह यमः “चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा। यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमिष्यते। अस्थिसञ्चयनादर्वागाहिताग्नेर्द्विजन्मनः। अयुग्मान् भोजयेद्विप्रांस्तन्नवश्राद्धमिष्यते। नवमे पञ्चमे श्राद्धं प्रेतोपकारार्थं नावश्यकम् नवश्राद्धसंज्ञा एतद्दूव्यग्रहणे प्रायश्चित्तविशेषविधानार्थम् आहिताग्नेरस्थिसञ्चयनादर्वाक् श्राद्धान्तरमस्तीति च दर्शितम्” प्रा० वि०।

नवषष्टि स्त्री नवाधिका षष्टिः शा०त०। १ऊनसप्ततिसंख्यायां २तत्संख्यान्विते च ततः पूरणे डट् नवषष्ट तत्पूरणे त्रि०। एवं स्त्रियां ङीप्। तत्पूरणे तमप् नवषष्टितम त्रि०। नवसप्तति नवाशीतिप्रभृतयो नवाधिकतत्तत्संख्यायां तत्पूरणे तद्युते च। तत्पूरणे डट् तमप् च नवाधिकतत्तत्संख्या पूरणे त्रि०।

नवसप्तदश पु० नव च सप्तदश च स्तोमायस्य ड समा०। अतिरात्रयागभेदे “अभिप्लवं सर्वस्तोमनवसप्तदशावतिरात्रौ” कात्या० श्रौ०२४।२९ “प्रजातिकामस्य नवसप्तदशः” तत्रैव २२।२।१४ नवसप्तदशः प्रजातिकामस्य” आश्व०श्रौ० १०।१।२ “नवसप्तदशोनाम एकाहः तेन प्रजातिकामो प्रजातिः प्रजासम्पत्तिस्तां कामयमानः यजेत” नारा०वृ०।

नवसार पु० “नवसारो भवेच्चूर्णतोयैर्विपाचितः। दोलायन्त्रेण यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये” इति वैद्यचन्द्रिकोक्ते चूर्णतोयाभ्यां दोलायन्त्रेण पाचिते क्षारभेदे नवसादरमप्यत्र। “प्रतिश्यायेषु शिरसः पीडने नवसादरम्” वैद्यचन्द्रिका।

नवसू स्त्री नवं सूते सू—क्विप्। अभिनवप्रसवायां स्त्रियां गोप्रभृतौ “वत्सं नवस्व इव ग्मन्” ऋ० ४।१४।५ “नवस्वः नवप्रसवा गाव इव” भा०

नवसूति(का) स्त्री नवा सूतिः प्रसवो यस्या वा कप्। १धेन्वाम् अमरः २नवप्रसवायां स्त्रियाञ्च। नवप्रसूतिरप्यत्र “नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी” नैष०।

नवांश पु० नवमोऽंशः। त्रिंशांशकरूपराशेर्नवमे भागे स च एकैकराशे ३।२० विंशतिकलाधिकांशत्रयरूपः। राशिभेदे राशिभेदस्यैकैकांशादिकं ज्यो० उक्तं यथा “मेषाद्यामकराद्याश्च तुलाद्याः कर्कटादयः। एषान्नवांशा राशीनां स्वांशाः वर्गोत्तमा स्मृताः” यथा मेषे प्रथमनवांशो मेषस्य, द्वितीयांशो वृषस्य, तृतीयांशो मिथुनस्य, चतुर्थांशः कर्कटस्य, पञ्चमांशः सिंहस्य, षष्ठांशः कन्यायाः सप्तमांशस्तुलायाः, अष्टमांशो वृश्चिकस्य, नवमांशो धनुषः। एवं वृषे प्रथमांशो मकरस्य१ कुम्भस्य२ मीनस्य३ मेषस्य४ वृषस्य५ मिथुनस्य६ कर्कटस्य७ सिंहस्य८ कन्यायाः९। तथा मिथुने तुलायाः१ वृश्चिकस्य२ धनुषः३ मकरस्य४ कुम्भस्य५ मीनस्य६ मेषस्य७ वृषस्य८ मिथुनस्य९। एवं कर्के कर्कस्य१ सिंहस्य२ कन्यायाः३ तुलायाः४ वृश्चिकस्य५ धनुषः६ मकरस्य७ कुम्भस्य८ मीनस्य९। एवं सिंहे मेषाद्याः९। कन्यायां मकराद्याः९। तुलायां तुलाद्याः९। वृश्चिके कर्कटाद्याः९। एवमेव धनुषि मेषाद्याः९। मकरे मकराद्याः९। कुम्भे तुलाद्याः९। मीने कर्काद्याः९। क्रमान्नवांशा ज्ञेयाः उक्तञ्च “मेषे नवांशा मेषाद्याः वृषे च मकरादिकाः। मिथुने च तुलाद्याःस्युः कर्कटे कर्कटादिकाः” इति।

नवाङ्ग त्रि० नवविधमङ्गं यस्य। नवविधाङ्गयुक्ते चक्रदत्तोक्ते कषायभेदे पु० “संसृष्टदोषेषु हितं संसृष्टमथ पाचनम्। ‘विश्वाम्रतावद्भनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः। कृतःकषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम्”। २कर्कटशृङ्ग्यां स्त्री टाप् राजनि०। ३युवत्यां स्त्री ङीप्।

"नवाङ्गी कुरङ्गीदृगङ्गी करोतु" जगन्नाथपण्डितः

नवान्न न० कर्म० । नूतनान्ने तत् प्राप्यतयाऽस्त्यस्य अच् । नवान्नागमकाले तन्निमित्तकश्राद्धादिकं श्राद्धविवेके उक्तं यथा विष्णुधर्मोत्तरे "व्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ! । नतावाद्यौ महाराज ! विना श्राद्धं कथञ्चन । पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नरोत्तम ! । प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी । एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः" । व्रीहिः शरत्पक्वधान्यं तत्रैव व्रीहिशब्दस्य मुख्यत्वात् । अन्यथा व्रीह्युपचारे शालिप्रतिनिधिविधानदर्शनं पृथगुपादानञ्च नोपपद्येत यथा छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः "यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः" । "व्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः" । यवाश्चौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः" । वामनपुराणे "हविषा संस्कृता ये तु यवगोधूमशालयः । तिलमुद्गादयो माषा व्रीहयश्च प्रिया हरेः" अतएव कामधेनुकृता आश्विनमासीयतिथिकृत्ये नवान्नश्राद्धविषयं ब्रह्मपुराणवचनं लिखितं यथा "शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम् । गच्छेत् क्षेत्रे विधानेन गीतवाद्यपुरःसरम्" इत्यभिधाय "तेन देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा" इत्यस्मादेव वचनात् शुक्लपक्ष एवैतत् श्राद्धम् । वृश्चिके व्रीहिपाकनिमित्तं श्राद्धं न स्यादिति चेन्न स्यादेव नवान्नागमनिमित्तन्तु तत् स्यादेवेति ब्रूमः"

श्रा० त० रघु० उक्तं यथा

अथ नवान्नश्राद्धम् । शातातपः "नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा । पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च" । नवोदके वर्षोपक्रमे । आर्द्रास्थरवाविति यावत् "आर्द्रादितो विशाखान्तं रविचारेण वर्षति" इति ज्योतिर्वचनात् रविचारेण रविगत्या । "प्रावृट्काले समायाते रौद्रऋक्षगते रवौ । नाड़ीवेधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम्" इति रुद्रयामलाच्च । रौद्रमार्द्रा । नवान्ने नवान्नागमे अत्र "नक्षत्रग्रहपीड़ासु दुष्टस्वप्नावलोकने । इच्छाश्राद्धानि कुर्वीत नवशस्यागमे तथा" इति विष्णुपुराणादप्रमाणवक्तृतरवचनेषु नवान्नश्रुतेर्नवान्नागमत्वेनैव निमित्तत्वं लाघवात् । अमावास्यास्तिस्रोऽष्टका माघी प्रौष्ठपद्यूर्द्ध्वं कृष्णत्रयोदशी व्रीहियवपाकौ च "एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः । श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते" इति विष्णुवचनं नवान्नागमश्राद्धस्यैव व्रीहियवोभयप्राप्तिविषयकत्वेन विधायकं ग्रैष्मादिधान्यव्युदासाय । शालिधान्यस्य तु प्राप्तिः । "शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते । धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः" इति छन्दोगपरिशिष्टे व्रीह्यप्राप्त्या नवशस्येष्टौ शालिविधानाद्यवन्ततुल्यन्यायात् श्राद्धेऽपि तथा कल्पनात् । "वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः । अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् । धनुषि यत् कृतं श्राद्धं मृगनेत्रासु रात्रिषु । पितरस्तन्न गृह्णन्ति नवान्नामिषकाङ्क्षिणः" इति वराहवचनाच्च । श्यामाको व्रीहिविशेषः । वनी वानप्रस्थः । अपरे कृष्णपक्षे धनुषि धनुःस्थार्के । "पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवान्नं नाचरेद्बुधः । भवेज्जन्मान्तरे रोगी पितॄणां नोपतिष्ठते" इति भोजराजवचनैकवाक्यत्वात् । एवञ्च सौरपौषवत् चैत्रोऽपि सौर एव साहचर्य्यात् । अत्र धनुर्मीनपर्य्युदासात् यवश्राद्धमुख्यकालपर्य्यन्तं माघफाल्गुनवैशाखेष्वपि नवान्नश्राद्धं कार्यम् "एवमागामियागीयमुख्यकालादधस्तनः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः । यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् । गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि" हरिहरपद्धतौ तथादर्शनात् । अधस्तनः इत्यवच्छास्त्रे व्यवहारः । अन्तरालवत् मध्यकालस्येव । वस्तुतस्तु उत्तरक्रियामुख्यकालं विना उत्तरक्रियाकरणपूर्वकाल एव पूर्वक्रिया कर्त्तव्या । "संस्कारा अतिपद्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन । हुत्वैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः" इति छन्दोगपरिशिष्टात् संस्कारातिपाते तथा व्यवहारात् । अतएव श्राद्धविवेकेऽपि धनुषः पर्युदासान्माघादिरिति सामान्यत उक्तम् । एवं यवश्राद्धमपि हरिशयनात् पूर्वं कर्त्तव्यम् "नवान्नं नैव नन्दायां न च सुप्ते जनार्दने । न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्" इति ज्योतिर्वचनात् "न च सुप्ते जनार्दने" इति आश्विनशुक्लपक्षेतरपरम् आश्विनाधिकारे "शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम् । गच्छेत् क्षेत्रे विधानेन गीतवाद्यपुरःसरम्" इत्यभिधाय "तेन देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा" इति ब्रह्मपुराणात् । मृगनेता प्रापकोयासां रात्रीणामिति व्युत्पत्त्या नक्षत्रान्नेतुरित्यनेनाज्विधानात् तदन्तं सिद्धम् । ततश्च मृगशिरः-

पूर्व्वार्द्धेन दृश्चिकशेषे रात्र्यारम्भात् चत्वारिंशद्दण्डाधिकावशिष्टषड्रात्रयो मृगनेत्रा इति। यथोक्तं ज्योतिषे "ज्येष्ठाशेषार्द्धगे सूर्य्ये मृगनेत्रानिशात्मके। नवान्नभोजनं श्राद्धं जन्मचन्द्रे तिथौ न च" अत्र जन्मतिथिनिषेधात् तथा "जन्मर्क्षतारं सितवासरञ्च" इति जन्मर्क्षनिषेधाच्च "नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि" इत्यत्र त्रिजन्मपदं जन्मचन्द्रतिथिनक्षत्रत्रिकपरं परवचने त्रिजन्मान्वित इत्यत्रापि तथा "सूर्य्ये चैव विशाखगे खरतिथौ पापे त्रिजन्मान्विते। नन्दामन्दमहीजकाव्यदिवसे पौषे मधौ कार्त्तिके। भेषूपाहिशिवेषु विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे श्राद्धं भोजनकं नवान्नविहितं पुत्रार्थनाशप्रदम्"। सूर्य्ये चैव विशाखगे मार्गशीर्षस्य विंशतिदण्डाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते सूर्य्ये। खरतिथौ त्रयोदश्यां पापे पञ्चमताराचये नन्दा प्रतिपत् षष्ठी एकादशी मन्दः शनिः महीजो मङ्गलः काव्यः शुक्रः। भेषूपाः पूर्वात्रयमघाभरण्यः अहिरश्लेषा शिव आर्द्रा। भोजराजः "ब्राह्मे विष्णुबृहस्पतौ शशधरे मार्त्तण्डपौष्णादितौ मैत्रे चित्रविशाखवायुधनभे मूलाश्विवह्नौ तथा। शक्रे वारुण रुद्रके शुभदिने श्राद्धं नवं शस्यते नन्दाभार्गवभूमिजेषु न भवेत् श्राद्धं नवान्नोद्भवम्"। ब्राह्मादयः रोहिणीश्रवणा पुष्य मृगशिरो हस्त रेवती पुनर्वसु अनुराधा चित्रा विशाखा स्वाती धनिष्ठा मूलाश्विनी कृत्तिका ज्येष्ठा शतभिषाः। नवान्नश्राद्धे मूलाकृत्तिकाज्येष्ठाविधानात्तश्लेषमघाप्राप्ते "अश्लेषा कृत्तिका ज्येष्ठा मूलाजपदकेषु च। भृगुभौमदिने रिक्ततिथौ नाद्यान्नवौदनम्" इति श्राद्धशेषाभोजिमात्रपरम् अजपदः पूर्वभाद्रपदः। चन्द्रताराद्यशुद्धौ प्रतीकारमाह देवलः "कर्म कुर्य्यात् फलावाप्त्यै चन्द्रादिशोभने बुधः। सुस्थकाले त्विदं सर्वं नार्त्तः कालमपेक्षते। चन्द्रे च शङ्खं लवणञ्च तारे तिथावभक्ते सिततण्डुलांश्च। धान्यञ्च दद्यात् करणर्क्षवारे योगे तिलान् हेममणिञ्च लग्ने"। अदृष्टविहितमन्त्रं राजमार्त्तण्डे ताराभेदात् लवणपरिमाणमाह "एकत्रिपञ्चसप्त द्विजाय दद्यात् पलानि लवणस्य क्रमशो जन्मनि विपत्प्रत्यरिमरणाख्यतारकासु"। पलन्तु लौकिकमानैः साष्टरक्तिद्विमासकम्। तोलकत्रितयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम्" वामनपुराणाच्च "विष्टयो व्यतिपाताश्च येऽन्ये दुर्नीतसम्भवाः। ते नामस्मरणाद्विष्णोर्नाशं यान्ति महात्मनः" विष्णुधर्मोत्तरे "सर्वाशुभानां परिमोक्षकारि संपूजनं देववरस्य विष्णोः" इति ब्रह्मपुराणे "प्राश्नीयात् दधिसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम्" अभिमन्त्रितम् "मन्त्रानादेशे गायत्री" इति वचनाद्गायत्र्या। स्मृतिः "गृहीत्वा ब्राह्मणानुज्ञां सदधि प्राशयेन्नवम्" अत्र व्रीह्यभावे शालिना, नूतनाभावे पुरातनेनापि श्राद्धादिकमाह भट्टभाष्ये स्मृतिः "गृहमेधी व्रीहियवाभ्यां शरद्वसन्तयोर्यजेत। श्यामाकैर्वनी वर्षासु आपत्कल्पे अन्येन पुरातनैर्वेति"। गृहमेधीति मेधृ-मेधाहिंसयोः मेधृ सङ्गमे चेत्यत्र चकारेण पूर्वगणस्य मेधाहिंसयोरनुवृत्तेः तेन मेधृ हिंसार्थः तेन गृहनिमित्तेन जातायाः "पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्लीपेषण्युपस्करः। कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते याश्च वाहयन्" इति मनूक्तायाः पञ्चसूनारूपहिंसायाः कारी गृहमेधी गृहस्थ इत्यर्थः। सूदयन्ति प्राणैर्वियोजयन्तीति सूना प्राणिवधस्थानानि चुल्लीपाकस्थानं पेषणी दृषदुपलादिः उपस्करः गृहसम्मार्जन्यादि कण्डनी मुषलोदूखलादि याश्च एताः सूना वाहयन् स्वस्वकार्ये योजयन् बध्यते पापेन सम्बध्यते इत्यर्थः। श्राद्धचिन्तामणावप्येवम्। प्रेतमातापितृकस्य पुरातनधान्यालाभे नवेनैव वैश्वदेवं कृत्वा नवञ्च ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा ब्राह्मणानुज्ञां गृहीत्वा भोजनादिकं कर्त्तव्यमाह रेणुकाचार्य्यनव्यवर्द्धमानधृता स्मृतिः "दत्त्वैवं ब्राह्मणेभ्यश्च हुत्वा वा वैश्वदेविकम्। अन्योनवान्नमश्नीयादिति वौधायनोऽब्रवीत्"। अन्यः श्राद्धकरणासमर्थः श्राद्धानधिकारी च। अतएव विधवया नवमेकोद्दिष्टे दीयते भुज्यते चेति"।

नवायस न० नवभागा आयसा यत्र। सुश्रुतोक्ते लौहचूर्णभेदे "त्रिफला चित्रकत्रिकटुविडङ्गमुस्तानां नवभागास्तावन्त एव च कृष्णायसचूर्णस्य तत्सर्वमैकध्यं कृत्वा यथायोगं मात्रां सर्पिर्मधुभ्यां संयुज्योपयुञ्जीत। एतन्नवायसमेतेन जाठर्य्यं न भवति सद्योऽग्निराप्यायते दुर्नामशोफपाण्डुकुष्ठरोगाविपाककासश्वासप्रमेहाश्च न भवन्ति"

नवार्च्चिस् पु० नव अर्च्चींषि यस्य। मङ्गले हारा० कर्म०। नवायां शिखायाञ्च।

नवासिका स्त्री मात्रावृत्तभेदे "जीवनाथयाम्बुधेर्विश्लोकः" "तद्युगलाद्वा नवासिका स्यात्" वृ०र० "तद्युगलात् अम्बुधिद्वयात् अष्टमात्रात उपरीत्यर्थः। यदि जगणो मध्यः गुरुः नगणलघू स्यातां तदा नवासिका स्यात्" तदर्थः।

नवाह पु॰ कर्म॰ टच् समा॰ । १अभिनवे दिने प्रतिपत्तिथौ । नवभिरहोभिर्निर्वृत्तः ठञ् तस्य लुक् अच् समा॰। नवदिनसाध्ये २यागादौ । ३गवामयनाङ्गे नवरात्रसाध्ययागभेदे च पु॰। "अभिजित्१ त्रयः स्वरसामानः४ दिवाकीर्त्यमहः५ (विषुवान्) त्रयः स्वरसामानो८ विश्वजित्९ इति नवरात्रः इति नवरात्रो विधातव्यः। षष्ठे मासि-तानभिप्लवान् एकं पृष्ठं च कृत्वा अभिचिदनुष्ठेयः ततस्त्रयः स्वरसामानः ततो विषुवानिति" ताण्ड्य॰ ४।५।१ भाष्ये स्थितम् ।

नविष्टि स्त्री कि॰ नवा इष्टिः वेदे शक॰ । अभिनवे इष्टिभेदे यागे "वज्रिन्नपसो नविष्टौ" ऋ॰ ८।२।१७ "नविष्टौ अभिनवये यागे" भा॰ ।

नविष्ठ त्रि॰ अतिशयेन नविता स्तोता इष्ठन् तृणोलोपः । १अतिशयस्तोतृतमे "विप्रा नविष्ठया" ऋ॰१।८२।२ "नविष्ठया नवितृतमया मती मत्या स्तुत्या" भा॰ करणभूताया अपि स्तुत्याः कर्त्तृत्वविवक्षया कर्त्तरि टन् । अतिशयेन नवः नूतनः इष्ठन् । २नव्यतमे त्रि॰ ।

नवीन त्रि॰ नव+स्वार्थे ख नवस्य नूः आोर्गुणः। नव्ये "गदाधरविनिर्मिता विविधदुर्गतर्कोटवीनवीनपदवी इदं विततुतां सतां धीमताम्" बाधे गदाधरः।

नवीयस् त्रि॰ नव+अतिशये-ईयसुन् । नवतमे "प्रतरं नवीयः" ऋ॰१०।८९।१ "नवीयो नवतरम्" भा॰ स्त्रियां ङीप् नवशब्दस्य स्तुत्याद्यर्थत्वे २अतिशयेन स्तुत्ये च "नू नव्यसे नवीयसे सूक्ताय" ऋ॰६।६।८ "नवीयसेऽतिस्तुत्याय" भा॰ ।

नवेदस् त्रि॰ न विपरीतं वेत्ति विद-असुन् नभ्राडित्यादिना नञः प्रकृतिभावः। विपरीतज्ञानशून्ये मेधाविनि यथा श्रुतं तथैव ज्ञानवति "नवेदसा विमुवीम्" ऋ॰१।२४।१

नवोढा स्त्री नवमूढा । १नूतनपरिणीतायां स्त्रियां २नायिकाभेदे "लज्जाभरपराधीनरतिर्नवोढा" इति लक्षयित्वा "बलान्नीता पार्श्वं सुखमनुसुखं नैव कुरुते धुनाना मूर्द्धानं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ । हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना नवोढा वोढारं रमयति च सन्तापयति च" रसमञ्जर्यामुदाहृतम् ।

नवोदक न॰ नवं पतितमुत्थितं वा उदकम् । १नवखाते उत्थिते उदके २गगनादभिनवपतिते जले च तस्यापेयत्वादिकं प्रा॰त॰ निरूपितं यथा
हारीतः "मत्स्यकण्टकशम्बूकशङ्खशुक्तिकपर्दकान् । पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति"। नवोदकं नवखातजलं वर्षोदकञ्च तथा ब्रह्मपुराणम् "नवखातजलं गावो महिषाश्छागयोनयः। शुध्यन्ति दिवसैरेव दशभिर्नात्र संशयः" मिताक्षराधृता स्मृतिः "काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत् त्र्यहम् । अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशम्" काले वर्षाकाले। शङ्खः "स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणम् । शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः"। पानादीतरत्र स्पर्शादौ च दूषिवंशः। "अभौममम्भोविसृजन्ति मेघाः पूतं पवित्रं पवनैः सुगन्धि"। नवोदकनिमित्तं च पार्वणं श्राद्धं नित्यं, तद्विधानादि ति॰ त॰ उक्तं यथा
शातातपः "नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने सदा। पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च। तस्माद्दद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च" अत्र सदेति श्रवणात् अस्य नित्यत्वम् । नवोदके वर्षोपक्रमे आर्द्रागते रवाविति यावत् । "आर्द्रादितो विशाखान्तं रविचारेण वर्षति" इति नव्यवर्द्धमानधृतात् "प्रावृट्काले समायाते रौद्रं ऋक्षगते रवौ । नाडीवेधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम्" इति रुद्रजामलाच्च । रौद्रमार्द्रा नवोदकश्राद्धस्य बाधकाभावात् त्रयोदश्यादिषु निषेधमाह दीपिकायाम् "त्रयोदशीं जन्मदिनञ्च नन्दां जन्मर्क्षतारां सितवासरञ्च । त्यक्त्वा हरीज्येन्दुकरान्त्यमैत्रध्रुवेषु च श्राद्धविधानमिष्टम्"। सितवासरं शुक्रवारं ऋक्षं राशिः हर्य्यादयः श्रवणपुष्यमृगशिरोहस्तारेवत्यनुराधा उत्तरात्रितयरोहिण्यः। कृष्णपक्षे चेन्नवोदकश्राद्धकालस्तदोभयोः श्राद्धयोस्तन्त्रात् सिद्धिः"। [ति॰

नवोद्धृत न॰नवमुद्धृतम् ।१नवनीते अमरः। २भूतलोद्धृतमात्रे

नव्य त्रि॰ नु-स्तुतौ यत् । १स्तुत्ये नव+स्वार्थे यत् नूरादेश आोर्गुणः २नवीने अमरः।३रक्तपुनर्णवायां पु॰राजनि॰। भावे यत् । ४स्तुतौ न॰ । [गङ्गेशोपाध्यायसुतः।

नव्यवर्द्धमान पु॰ स्मृतिनिबन्धकारकभेदे वर्द्धमानस्य पुराणः

नश् त्रि॰ नश-क्विप् । १नाशप्रतियोगिनि । भावे क्विप् २नाशे स्त्री । सुप्ता॰ झलि पदान्ते च वा ष पक्षे षडगकाः यथाविधानम् । नक् नट् ड् ।

नशाक पुंस्त्री नश-आक । काकभेदे उणादिकोषः ।

नश्यत्प्रसूतिका स्त्री नश्यन्ती प्रसूतिर्यस्याः कप् । मृतवत्सायां स्त्रियां हेमच॰ ।

नश्वर त्रि॰ नश-क्वरप् । नाशप्रतियोगिनि अवश्यनाश-

शीले अशाश्वते "वदन्ति विश्वं कवयः स्म नश्वरम्" भाग० ५।१८५ स्त्रियां ङीप्।

नष्ट त्रि० नश—क्त। १नाशप्रतियोगिनि २तिरोहिते अदर्शनं गते ३दुष्टाशये च। भावे क्त। ४नाशे ५अदर्शने च न० "नष्टं वर्षैर्वैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम्" सा०द० "ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च" हितो०

नष्टचन्द्र पु० नष्टः दुष्टश्चन्द्रः। सौरभाद्रमासे उभयपक्षीय चतुर्थ्यामुदिते चन्द्रे तस्य तद्दिवसे दुष्टत्वकारणं ब्रह्मवै०पु० ८० अ० उक्तं यथा

"नष्टचन्द्रो न द्रष्टव्यश्च भाद्रे मासि सितासिते। चतुर्थ्यामुदितोऽशुद्धः प्रतिषिद्धो मनीषिभिः। चन्द्रस्ताराऽपहरणं कलङ्कमतिदुष्करम्। तस्मै ददाति हे नन्द! कामतो यदि पश्यति। अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्रपूतं जलं पिबेत्। तदशुद्धो भवेत् सद्यो निष्कलङ्की महीतले। सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः। सुकुमारक! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः। इति मन्त्रेण पूतञ्च जलं साधु पिबेद्ध्रुवम्" इत्युपक्रमे "दृष्ट्वा तस्याश्च (तारायाः) सर्वाङ्गमनङ्गवाणपीडितः। भाद्रे चतुर्थ्याञ्चन्द्रश्च जहाराचेतनां व्रजन्। स्नानं क्षणेन संप्राप्य रथस्थो रथिको बली। रथमारोहयामास करे धृत्वा च तारकाम्। कामोन्मत्तः कामिनीन्तां समाश्लिष्य चुचुम्ब सः" "यस्मात्तस्मिन् दिने वत्स! पापदृश्यो युगे युगे। मा भुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि। अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्। देहत्यागेन हे वत्स! कर्मभोगो न नश्यति। प्रायश्चित्तान्न सन्देहो हतमेव भविष्यति। तारापहरणं वत्स! कलङ्कश्चन्द्रमण्डले। स्वगकृतं विलग्नस्य भविष्यति युगे युगे"।

नष्टचेष्टता स्त्री नष्टा चेष्टा यस्य तस्य भावः तल्। १हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टानाशे २प्रलये अमरः ३सात्त्विकभावभेदे मूर्च्छायामित्यन्ये।

नष्टजातक न० नष्टं न ज्ञातं जातं जन्म जन्माधानकालो यत्र कप्। जन्माधानकालयोरपरिज्ञाने प्रश्नलग्नादिना जन्मकालज्ञानार्थे उपायभेदे स च बृहज्जातके २५ अ० उक्तो यथा

"अथ नष्टजाताध्यायप्रारम्भः "आधानजन्मापरिबोधकाले संपृच्छतो जन्म वदेद्विलग्नात्। पूर्वापरार्द्धे भवनस्य विद्याद्भानावुदग्दक्षिणगे प्रसूतिम्" १ वृ० जा० "एवमाधानजन्मकालयोरपरिबोधे अज्ञाने सति संपृच्छतः प्रष्टुः विलग्नात् प्रश्नलग्नाज्जन्म वदेद्ब्रूयात् येन लग्नेन प्रष्टा पृच्छति तस्य यदि पूर्वार्द्धं प्रथमहोरा भवति तदा प्रष्टुः भानावादित्ये उदग्गते उत्तरायणस्थे जन्म वक्तव्यम्। मकरादिराशिषट्कस्थे जात इत्यर्थः। अथ लग्नस्यापरार्द्धं द्वितीया होरा भवति तदा भानौ दक्षिणगते दक्षिणायनस्थे जन्म वक्तव्यम्। कर्कटादिराशिषट्कस्थे जात इत्यर्थः। तथा च "आधानजन्मनी यस्य न विज्ञायेत देहिनः। जन्म संपृच्छतस्तस्य प्रश्नलग्नात् विनिर्दिशेत्"। अथ वर्षज्ञानमाह लग्नत्रिकोणेष्विति भट्टो०। "लग्नत्रिकोणेषु गुरुस्त्रिभागैर्विकल्प्य वर्षाणि वयोऽनुमानात्। ग्रीष्मोऽर्कलग्ने कथितास्तु शेषैरन्यायनर्त्तावृतुरर्कचारात्" २ मू० "त्रिभागैः द्रेष्काणैः लग्नत्रिकोणेषु प्रथमपञ्चमनवमस्थानेषु गुरुः जीवो ज्ञेयः तद्यथा प्रश्नलग्नस्य यदि प्रथमद्रेष्काणो भवति तदा यएव लग्नराशिः तत्रस्थे गुरौ जन्म वक्तव्यम्। अथ लग्नस्य द्वितीयोद्रेष्काणस्तदा लग्नाद्यः पञ्चमो राशिस्तत्रस्थे गुरौ जन्म वक्तव्यम्। अथ यदि लग्नस्य तृतीय द्रेष्काणस्तदा लग्नाद्यो नवमोराशिस्तत्रस्थे गुरौ जन्म वक्तव्यम्। एवं केषाञ्चिन्मतम्। अथान्येषां मतम्। यथा प्रश्नलग्नस्य यदा प्रथमोद्रेष्काणोदयो भवति तदा लग्नराशितो यावत्संख्ये राशौ बृहस्पतिस्तिष्ठति तावत्संख्यानि प्रष्टुः वर्षाणि वक्तव्यानि। अथ लग्ने द्वितीयोद्रेष्काणस्तदा लग्नात् पञ्चमराशितो यावत्संख्ये राशौ बृहस्पतिर्भवति तावत्संख्यानि प्रष्टुः वर्षाणि वक्तव्यानि अथ लग्नस्य तृतीयोद्रेष्काणो भवति तदा लग्नान्नवमराशितो यावत्संख्ये राशौ बृहस्पतिर्भवति तावत्संख्यानि प्रष्टुः वर्षाणि वक्तव्यानि। एतद्व्याख्यानं न शोभनं पूर्वमेव व्याख्यानं श्रेयः यस्माद्यवनेश्वरः 'द्रेष्काणलग्ने क्रमशस्तु राशौ गुरुर्विलग्नाद्यदि कोणगोऽभूत्। सञ्चयेत् तद्भवनक्रमेण स्वाचारभादब्दगति प्रगण्य।" यद्यप्यत्र सामान्येनोक्तं बृहस्पतेरवस्थानं तथा च द्वादशभागक्रमेण प्रतिराशौ सञ्चार्य्यः। तद्यथा यदि प्रश्नलग्नस्य प्रथमद्वादशभागोदयो भवति तदा लग्नस्थे जीवे जातः द्वितीयद्वादशभागश्चेत्तदा लग्नाद्द्वितीये गुरौ जातः एवं तृतीयादिद्वादशभागोदये तृतीयादिषु स्थानेषु ज्ञेयम्। विकल्प्य वर्षाणि वयोऽनुमानादेवं बृहस्पतेरवस्थानं ज्ञात्वा तस्य एवं वयोऽनुमानात्तस्याकृतिं शरीरमवेक्ष्य वर्षाणि विकल्प्य वयःप्रमाणं बुद्ध्वा द्वादश

द्वादशस्य वर्षेषु विकल्पना कार्य्या । किमस्मिन्नेव भगण-परिवर्त्ते ज्ञातराशेः वृहस्पतेरवस्थानमभूदुत द्वितीय उत तृतीयादिषु एवं तस्याकृतिमवेक्ष्य वयोऽनुमानं वक्तव्यम् । यत्र द्वादशस्य वर्षेषु भ्रान्तिर्भवति तत्र पुरुषलक्षणोक्तेन दशाविभागेन द्वादशवार्षिकीं दशां चैतेषु परिकल्प्य तत्तत्क्षेत्राङ्गसंस्पर्शाद्वर्षज्ञानं तथा च पुरुषलक्षणे पठ्यते “पादौ सगुल्फौ प्रथमं प्रदिष्टं जङ्घे द्वितीयं तु सजानुचक्रे । मेढ्रोरुमुष्काश्च ततस्तृतीयं नाभिं कटिं चेति चतुर्थमाहुः । उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं षष्ठमथ स्तनान्वितम् । अथ सप्तममंसजत्रुणी कथयन्त्यष्टममोष्ठकन्धरे । नवमं नयने च सभ्रुणी सललाटं दशमं शिरस्तथा । अशुभेष्वशुभं दशाफलं चरणाद्येषु शुभेषु शोभनमिति” किं त्वत्र विंशत्यधिकं वर्षशतं यस्य जन्मनोऽतीतं तस्य नष्टजातकवर्षज्ञानोपाय एव नास्ति । एवं वर्षेषु ज्ञातेषु ऋतुज्ञानमाह ग्रीष्मोऽर्कलग्न इति येन लग्नेन प्रष्टा पृच्छति तत्र चेदर्कः सूर्य्यः स्थितस्तद्द्रेष्काणो वा लग्ने तदा ग्रीष्मे जात इति वक्तव्यम् । कथितास्तु शेषैरिति शेषैरन्यैश्चन्द्रादिभिर्ग्रहैर्लग्नस्थैः ऋतुः पूर्व्वमेव कथित उक्तः द्रेष्काणैः शिशिराद्य इत्यादिना ग्रन्थेनोक्तः । तत्र यदा शनैश्चरो लग्ने भवति तद्द्रेष्काणो वा तदा शिशिरे जात इति वक्तव्यम् । एवं शुक्रे लग्नगते तद्द्रेष्काणो वा तदा वसन्ते जातः एवं भौमे ग्रीष्मे । एवमेव चन्द्रे लग्नगते तद्द्रेष्काणो वा वर्षासु, बुधे शरदि, जीवे हेमन्त इति । यदा बहवो लग्नगताः भवन्ति तदा तेषां मध्ये यो बलवान् तदुक्तर्त्तौ जात इति वक्तव्यम् । अथ न कश्चिद् यदि लग्नगतो भवति तदा तस्य सम्बन्धी द्रेष्काणोदयो भवति तदा तदुक्तर्त्तौ जात इत्येवं वक्तव्यम् । अन्यायनत्वेऽत्वृतुरर्कचारादिति अन्यस्मिन्नयनेऽस्मिन्नतावर्कचारादृतुः अन्यस्मिन्नयने तदयनासम्भवश्चेदृतुरन्यो भवति तदर्त्तुरर्कचारवशेन वक्तव्यम् एतदुक्तं भवति सौरेण मानेन ऋतुर्वक्तव्यः न तु चान्द्रेण यथा शिशिरे ज्ञाते मकरकुम्भयोरन्यतमे राशौ सूर्य्यस्यावस्थानं ज्ञेयम् एवं शेषराशिष्वप्यूह्यम् अनेन लौकिकश्चान्द्रमासो निराकृतो भवतीति” भट्टो० ।

“चन्द्रज्ञजीवाः परिवर्त्तनीयाः शुक्रारमन्दैरयने विलोमे । द्रेष्काणभागे प्रथमे तु पूर्व्वो मासोऽनुपाताच्च तिथिर्विकल्प्यः” ३सू० ।

“अथायने विलोमे ग्रहपरिज्ञानादृतुपरिज्ञानं मासपरिज्ञानं चेन्द्रवज्रयाह चन्द्रज्ञेति । अयने विलोमे सति चन्द्रज्ञजीवाः शुक्रारमन्दैः परिवर्त्तनीयाः शशिबुधगुरवः सितभौमशनैश्चरैः अयनव्यत्यये प्राप्ते सति परिवर्त्तनीयाः व्यत्ययेन व्यवस्थाप्याः एतदुक्तं भवति यद्युत्तरायणे ज्ञाते प्रावृट्कालो ज्ञातस्तदा वसन्ते जात इति वक्तव्यम् चन्द्राच्छुक्रेणात्र परिवर्त्तितः । अथोत्तरायणे शरदि प्राप्तायां ग्रीष्मे जातः । दक्षिणायने ग्रीष्मे ज्ञाते शरदि जातः । अथ बुधो रविभौमयोरपवर्त्तितो । रविभौमौ बुधेन च । उत्तरायणे हेमन्ते ज्ञाते शिशिरे जातः दक्षिणायने शिशिरे प्राप्ते हेमन्ते जातः इति वक्तव्यम् अत्र जीवमन्दौ परस्परमपवर्त्तितौ एवमृतौ ज्ञाते मासज्ञानमाह द्रेष्काणभाग इति प्रश्नलग्ने यो द्रेष्काणो वर्त्तते तस्य च द्रेष्काणस्य यदि प्रथमभागो वर्त्तते तदा ज्ञातर्त्तौ प्रथमे मासि जातः इति वक्तव्यम् अथ लग्ने द्रेष्काणस्य द्वितीयो भागो वर्त्तते तदा ज्ञातर्त्तौ द्वितीये मासि जातः तृतीयद्रेष्काणे द्वौ विभागौ पूर्व्वापरौ अत्रापि अर्कावस्थानत एव मासज्ञानम् । तिथिज्ञानार्थमाह । अनुपाताच्च तिथिर्विकल्प्यः अनुपातात् त्रैराशिकात् तिथिर्विकल्प्यो विकल्पनीयः लग्नस्य षट्लिप्ताः शतानि द्रेष्काणः द्रेष्काणेन च ज्ञातर्त्तुः ऋतुज्ञानं तदर्द्धलिप्ताः शतत्रयं लिप्ताशतत्रयेण मासज्ञानम् अत्रानुपातात् तिथिर्लिप्तादशकेनैकैको ज्ञेयः एवं च तिथिरादित्यभागा एवमादित्यराशयो भागा ज्ञेयाः मासा राशयस्तिथयो भागाः यस्मिंश्च तिथौ ज्ञातवर्षे यथाशदर्शितादित्यो भवति तस्मिन् तिथौ तस्य जन्म इति वक्तव्यम्” भट्टो० ।

अथ चन्द्रमानतिथिज्ञानोपायमिन्द्रवज्रयाह ।

“अत्रापि होरापटवो द्विजेन्द्राः सूर्य्यांशतुल्यां तिथिमुद्दिशन्ति । रात्रिद्युसंज्ञेषु विलोमजन्म भागैश्च वेलाः क्रमशो विकल्प्याः” ४सू० ।

“अत्रापीति अत्रापि तिथिज्ञाने द्विजेन्द्रा मुनयो होराशास्त्रज्ञाः सूर्य्यांशतुल्याम् अंशस्थाने स्फुटार्कभागसमां तिथिमुद्दिशन्ति कथयन्ति प्रश्नकाले तात्कालिकेनादित्येन यावन्तो भागा भुक्तास्तावन्तः शुक्लप्रतिपत्प्रभृतिज्ञातमासस्य तिथयो व्यतीताः । अत्र चान्द्रमाने मकरमासे ज्ञाते माघमासो ज्ञेयः एवमन्यत्र्त्तुष्वपि मासकल्पना कार्य्या । तथा च मणित्थः “पृच्छाकाले रविणा यावन्तोंऽशाः स्फुटेन सम्भुक्ताः । राशेस्तास्तिथयः स्युः शुक्लाद्यार्क-

मासस्य” एवं दिने ज्ञाते किमयं रात्रौ जातो दिवा वेति तदर्थमाह रात्रिद्युसंज्ञेष्विति रात्रिद्युसंज्ञा पूर्वं व्याख्याताः गोजाश्विकर्किमिथुना इत्यादिना । तत्र प्रश्नकाले यदि रात्रिसंज्ञो लग्नो भवति तदा तस्य विलोमतो दिवाजन्म वक्तव्यम् अथ द्युसंज्ञो लग्नो भवति तदा रात्रौ जन्म वक्तव्यम् । एवं दिनरात्रिविभागे ज्ञाते वेलाज्ञानमाह भागैश्च वेलाः क्रमशो विकल्प्याः यस्मिन् दिने पुरुषस्य जन्मज्ञानं तस्मिन् दिने चांशादित्योऽपि ज्ञातः ततस्तस्य पुरुषस्य यदि दिवाजन्म तदा तस्मादादित्याद्दिनप्रमाणं कार्य्यम् अथ रात्रौ जन्म तदा रात्रिप्रमाणं तत्र प्रश्नलग्नस्य तस्मिन् काले यावन्तश्चषका भुक्तास्तैरनुपातः कार्यः यदि पुरुषस्य दिवाजन्म तदा दिनप्रमाणेन यदा रात्रौ रात्रिप्रमाणेन तत्काललग्नभुक्तचषकाणां गणनां कृत्वा तस्यैव लग्नस्य स्वदेशराश्युदयप्रमाणेन भागमपहृत्यावाप्तां वेलां तावता कालेन गतेन दिनस्य रात्रेर्वा जन्म वक्तव्यम् । एवं लग्नभागैः क्रमशः परिपाट्या वेलाः समयाः विकल्प्या विकल्पनीयाः” भट्टो० ।

“केचिच्छशांकाध्युषितान्नवांशाच्छुक्लान्तसंज्ञं कथयन्ति मासम् । लग्नत्रिकोणोत्तमवीर्ययुक्तं सम्प्रोच्यतेऽङ्गालभनादिभिर्वा” वृ० सू० ।

“अथान्तरेण मासज्ञानमिन्द्रवज्रयाह केचिदिति केचिदाचार्याः शशाङ्काध्युषिताच्चन्द्रयुक्तान्नवांशाच्छुक्लान्तसंज्ञं मासं कथयन्ति प्रश्नकाले यस्मिन्नवांशके नवमेंऽशे चन्द्रमा भवति तमपि नवांशकं त्रिधा परिकल्प्य तस्मिन्नवांशके नवमेंऽशे चन्द्रमा व्यवस्थित इति चन्द्रनवांशकगतं नक्षत्रमन्वेष्यम् । तन्नक्षत्रशुक्लान्तसंज्ञके मासि तस्य जन्म वक्तव्यम् अत्र यस्य नक्षत्रस्य शुक्लान्तसंज्ञो मासो नास्ति तस्य वृहस्पतिचारोक्तविधिना शुक्लान्तसंज्ञो मासः परिकल्प्यः तत्रोक्तम् “नक्षत्रेण सहोदयमस्तं वा येन याति सुरमन्त्री । तत्संज्ञं वक्तव्यम् वर्षं मासं क्रमेणैव । वर्षाणि कार्त्तिकादीन्याग्नेयाद्भद्वयानुयोज्यानि क्रमशस्त्रिभन्तु पञ्चममुपान्त्यमन्त्यं च यद्वर्षमिति” तत्र चन्द्रमा यदि वृषनवांशके तन्नवांशकसप्तकस्यार्वाग्भवति तदा कार्त्तिके मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ वृषनवांशकस्योर्द्ध्वं भवति मिथुननवांशके तन्नवांशकषट्कस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा मार्गशीर्षे मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ मिथुनवांशके तन्नवांशषट्कस्योर्द्ध्वं कर्कटनवांशके तन्नवांशकपञ्चकस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा पौषे मासि जात इति वक्तव्यम् अथ कर्कटे तन्नवांशकपञ्चकस्योर्द्ध्वं सिंहनवांशके तन्नवांशकचतुष्टयस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा माघेमासि जन्म इति वक्तव्यम् । अथ सिंहनवांशके तन्नवांशकचतुष्टयस्योर्द्ध्वं कन्यानवांशके तन्नवांशकसप्तकस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा फाल्गुने मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ कन्यानवांशकसप्तकस्योर्द्ध्वं तुलानवांशके तन्नवांशकषट्कस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा चैत्रे मासि जात इति वक्तव्यम् अथ तुलानवांशके तन्नवांशकषट्कस्योर्द्ध्वं वृश्चिकनवांशके तन्नवांशकपञ्चकस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा वैशाखे मासि जात इति वक्तव्यम् अथ वृश्चिके तन्नवांशकपञ्चकस्योर्द्ध्वं धन्विनवांशके तन्नवांशकचतुष्टयस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा ज्यैष्ठेमासि जात इत्यवगन्तव्यम् । अथ धन्विनवांशके तन्नवांशकचतुष्टयस्योर्द्ध्वं मकरनवांशकत्रयस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा आषाढे मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ मकरनवांशके तन्नवांशकत्रयस्योर्द्ध्वं कुम्भनवांशके तन्नवांशकद्वयस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा श्रावणे मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ कुम्भनवांशके तन्नवांशकद्वयस्योर्द्ध्वं मीननवांशे तन्नवांशपञ्चकस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा भाद्रपदे मासि जात इति वक्तव्यम् अथ मीननवांशके तन्नवांशकपञ्चकस्योर्द्ध्वं मेषनवांशे तन्नवांशषट्कत्रयस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदाश्वयुजि मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ मेषनवांशके तन्नवांशाष्टकस्योर्द्ध्वं यदि चन्द्रमा भवति तदा कार्त्तिके मासि जात इत्यवगन्तव्यम् । यस्मिन् कृत्तिका रोहिणी च कार्त्तिकः मृगशिरार्द्रा च मार्गशीर्षः पुनर्वसुः पुष्यश्च पौषः” अश्लेषा मघा च माघः । पूर्वफाल्गुन्युत्तरफाल्गुनी हस्तश्च फाल्गुनः । चित्रा स्वाती च चैत्रः । विशाखानुराधा च वैशाखः । ज्येष्ठामूले ज्यैष्ठः । पूर्वाषाढोत्तराषाढ़ा चाषाढ़ः । श्रवणं धनिष्ठा च श्रावणः । शतभिषक्पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदाश्च भाद्रपदः । रेवत्यश्विनीभरण्यश्चाश्वयुजः । यस्मादुक्तम् “त्रिभन्तु पञ्चममुपान्त्यमन्त्यं च यद्वर्षमिति । एवं शुक्लान्तस्य मासस्य शुक्लान्तग्रहणेनैतत् प्रतिपादयति यत्तया शुक्लपक्षान्ते येन नक्षत्रेण युक्तस्तदुपलक्षितोमासो वक्तव्यः यथा कार्तिकशुक्लपक्षान्ते कृत्तिकारोहिणीभ्यामन्यतमेन युतश्चन्द्रमा भवति तेन कार्तिकोमास उच्यते एवमन्येषामपि योज्यते । तदेतदनुवते

एतदुक्तं भवति न शुक्लान्तोमासः कृष्णान्त एव तथा च यवनेश्वरः "मासे तु शुक्लप्रतिपत्प्रवृत्ते पूर्वे शशी-मध्यबलोदयस्थः" । तथा च "यद्राशिसंस्थे शीतांशुः प्रश्नकाले नवांशके । स्थितस्तद्राशिगः पूर्णो यस्मिन् भवति चन्द्रमाः । जन्ममासः स निर्दिष्टः पुरुषस्य तु पृच्छतः । कृष्णपक्षान्तिको मासो ज्ञेयोऽत्र तु विपश्चिता"। लग्नत्रिकोणेत्यादि लग्नस्य प्रश्नलग्नस्य त्रिकोणयोश्च नवमपञ्चमयोर्मध्याद्यस्तत्कालमुत्तमेन प्रधानवीर्येण बलेन युक्तस्तद्भं राशिः प्रोच्यते कथ्यते तस्मिन् राशौ गते चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम् । तथा च "यवनेश्वरः होरादिवीर्याधिकलग्नभाजि स्थानं त्रिकोणे शशिनो विधाय"। अङ्गालभनादिभिर्वा कालाङ्गानीत्यनेन प्रदर्शितोयः कालपुरुषस्याङ्गविभागस्तदालभनाह्वानेन विधिना स्पृष्टः स्पृशतः यदेव कालपुरुषस्याङ्गं स्पृशति तत्स्थे चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम् आदिग्रहणात् प्रागुक्त-सत्त्वदर्शनश्रवणे गृह्यते" भट्टो० । "यावान् गतः शीतकरो विलग्नाच्चन्द्राद्वदेत्तावति जन्मराशिः । मीनोदये मीनयुगं प्रदिष्टं भक्ष्याहृताकाररुतैश्च चिन्त्यम्" ६सू० । "अथ प्रकारान्तरेण जन्मस्थराशिज्ञानमिन्द्रवज्रयाह यावानिति विलग्नात् पृच्छालग्नाच्छीतकरश्चन्द्रो यावान् गतो यावति राशौ व्यवस्थितस्तस्माद्यस्तावति राशिः तत्स्थे चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम् । मीनोदये यदि मीनलग्नगतो भवति तदा मीनयुगमेव प्रदिष्टमुक्तम् मीनस्थ-चन्द्रमा इति वक्तव्यम् ननु दर्शितविधिना राशिरनेकप्रकारो यत्र प्राप्तो भिन्नरूपस्तत्र को वक्तव्य इत्याशङ्क्याह भक्ष्याहृताकाररुतैरिति यस्य राशेः सम्बन्धि भक्ष्यद्रव्यं तस्मिन् काले कृत्रिममानीयते तदाकारश्च कश्चिद्दृश्यते यथा मार्जारादिदर्शने सिंहो महिषादिदर्शने वृष इत्यादि अथ वा राश्युक्तरूपपुरुषस्य हस्ताय वा रुतेन यस्य राशिसदृशप्राणिनो रुतं शब्दः क्रियते तत्स्थे चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम्" भट्टो० । "होरानवांशप्रतिमं विलग्नं लग्नाद्रविर्यावति च द्रेक्काणे । तस्माद्वदेत्तावति वा विलग्नं प्रष्टुः प्रसूताविति शास्त्रमाह"७सू० "एवं जन्मराशौ ज्ञाते लग्नज्ञानमिन्द्रवज्रयाह होरेति होरायां प्रश्नलग्ने यस्य राशेर्नवांशकस्तत्कालं वर्त्तते तस्मात्तावति तमं तत्प्रतिमन्तमेवांशकराशिं तस्य जन्मलग्नं वक्तव्यम् । अथवा लग्नाल्लग्नद्रेक्काणादारभ्य रविः सूर्यो यावति यावत्संख्ये द्रेक्काणे व्यवस्थितस्तस्माल्लग्नादारभ्य तावति राशौ लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अत्र च द्वादशभ्योऽधिके द्रेक्काणे द्वादशकमपास्य संख्यानिर्द्देशः चतुर्विंशतेरधिके चतुर्विंशतिमपास्य शेषं वदेत् एवं शास्त्रमाह शास्त्रं कथयति न स्वमनीषयोक्तमित्येतत्प्रतिपादयति शास्त्रग्रहणेनैतत्प्रतिपाद्यते । उक्तञ्च "पृच्छालग्ननवांशस्य यो राशिः संज्ञया समः । तस्मिन् लग्नगते राशौ प्रष्टुर्जन्म विनिर्द्दिशेत्" । पृच्छतस्तावत्संख्योपगते लग्नाद्दृक्काणे दिनकृत् ततः प्रश्नलग्नात्तावत्संख्ये गते लग्नराशौ जन्म वक्तव्यम्" भट्टो० । "जन्मादिशेल्लग्नगे वीर्यगे वा छायाङ्गुलघ्नोऽर्कहतेऽवशिष्टम् । आसीनसुप्तोत्थिततिष्ठतां भञ्जायासुखाज्ञोदयगं प्रदिष्टम्" ८सू० । "अथ प्रकारान्तरेण लग्नानयनमिन्द्रवज्रयाह जन्मादिशेदिति लग्नगे ग्रहे जन्मादिशेत् प्रश्नलग्ने यो ग्रहो व्यवस्थितस्तं तात्कालिकं कृत्वा लिप्तापिण्डीकार्यम् अथ बहवो लग्नगता भवन्ति तदा तेषां यो बलवान् तं तात्कालिकं कृत्वा लिप्तापिण्डीकार्यं ततः समिते समायामवनौ द्वादशाङ्गुलेन शङ्कुना तात्कालिकानि छायाङ्गुलानि गृहीत्वा तैरङ्गुलैरेकैकं ग्रहं दर्शितकाले लिप्तापिण्डीकृतं गुणयेत् अथ वा सर्वग्रहेभ्यो यो बलवान् ग्रहस्तं तात्कालिकं कृत्वा लिप्तापिण्डं कृत्वा छायाङ्गुलाहतं चार्कशुद्धं कारयेत् द्वादशभिर्विभजेत्तत्र यावत्तत्रावशिष्टं तावत्संख्यो मेषादेरारभ्य यो राशिर्भवति तस्मिन् राशौ लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अथ प्रकारान्तरेणाह आसीनेत्यादि आसीन उपविष्टो यदा प्रष्टा पृच्छति तदा लग्नाद्यज्जायास्थानं सप्तमराशिस्तस्मिन् लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अथ सुप्तः सुप्तोऽत्र शयनपतितोऽभिहितः जातनिद्रस्य प्रश्नाभावात् । तत्र पतितो यदा पृच्छति तदा लग्नाद्यत् सुखस्थानं चतुर्थराशिस्तस्मिन् लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अथोत्थितः पृच्छति तदा तस्माल्लग्नाद्यदाज्ञा दशमोराशिस्तस्मिन् लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अथ शयनादासनाच्च नोत्थितः किन्तु उत्तिष्ठन् पृच्छति तदोदयलग्नराशौ तस्मिन्नेव जन्म वक्तव्यम् । उक्तञ्च "उत्तिष्ठतो विलग्नात्प्रष्टुः सुप्तस्य बन्धुलग्नाच्च । उपविष्टस्यास्तमये व्रजतोमेषूरणस्थानादिति" भट्टो० ।

"गोसिंहौ जितुमाष्टमौ क्रियतुले कन्यामृगौ च क्रमात् संवर्ग्या दशकाष्टसप्तविषयैः शेषाः स्वसंख्यागुणाः । जीवारास्फुजिदैन्दवाः प्रथमवच्छेषाग्रहाः सौम्यवद्राशीनां नियतो विधिर्ग्रहयुतैः कार्या च तद्वर्गणाः"

८सू०। "अथ प्रकारान्तरेण सर्व्वमेव नष्टजातकं वक्ति ततः प्रश्नकाले तात्कालिकं लग्नं कृत्वा लिप्तापिण्डीकार्य्यम् ततस्तस्य लिप्तापिण्डीकृतस्य गुणकारविज्ञानार्थं शार्द्दूलविक्रीडितेनाह गोसिंहाविति गोसिंहादयो राशयो यथाक्रमं दशादिभिर्गुणकारैः संवर्ग्या गुणनीयाः तद्यथा गोसिंहौ वृषसिंहौ दशभिः१०र्गुणयेत् वृषलग्नं लिप्तापिण्डीकृतं दशभिर्गुणयेत्। एवं सिंहं दशभिरेव। जितुमाष्टमौ मिथुनवृश्चिकौ लग्नगतावष्टभिर्गुणयेत्। क्रियतुले मेषतुले एतौ सप्तभिर्गुणयेत्। कन्यामृगौ कन्यामकरौ एतौ लग्नगतौ विषयैः पञ्चभिर्गुणयेत्। एवमेते यथाक्रमं संवर्ग्या गुणनीयाः शेषा अनुक्ता राशयः स्वसंख्यागुणा आत्मीयसंख्यया गुणनीयाः तत्र मेषादिगणनया चतुर्थं कर्कटमिति चतुर्भिर्गुणयेत् एवं धन्विनं नवभिः९ कुम्भमेकादशभिः११ एवं मीनं द्वादशभिः१२। एवं तावल्लग्नं स्वगुणकारेणावश्यमेव गुणयेत् दशकाष्टसप्तविषयैः ततस्तत्र यदि ग्रहो भवति तदा ग्रहगुणकारेणावश्यमेव गुणयेत् तत्र ग्रहगुणकारविधिः जीवारास्फुजिदैन्दवाः प्रथमवद्दशकाष्टसप्तविषयैरिति जीवे गुरौ लग्नगते तमेव लग्नं स्वगुणकारैराहतं दशभिर्गुणयेत् आरे भौमे लग्नगते अष्टभिः, आस्फुजिच्छुक्रः तस्मिन् लग्नगते सप्तभिः, ऐन्दवे बुधे पञ्चभिः, शेषा रविशशिसौरास्ते च सौम्यवत् बुधवत् पञ्चभिर्गुणनीया इत्यर्थः। एवं तात्कालिकं लग्नम् अवश्यं राशिगुणकारेण गुणयेत् ततः स ग्रहोक्तगुणकारैरपि तत्र च यदा ग्रहो भवति तदा ग्रहगुणकारेण गुणयेत्। यदा बहवो ग्रहा भवन्ति तदा सर्व्वेषां गुणकारैर्गुणयेत् एवं च तद्गुणितमेकान्ते स्थापयेत्" भट्टो०।

"सप्ताहतं त्रिघनभाजितशेषमृक्षं दत्त्वाथ वा नव विशोध्य नवाथ वा स्यात्। एवं कलत्रसहजात्मजशत्रुभेभ्यः प्रष्टुर्वदेदुदयराशिवशेन तेषाम्" १०सू०। "अथ नक्षत्रानयनं वसन्ततिलकेनाह सप्ताहतमिति सप्ताहतं सप्तभिर्गुणयेत् दत्त्वाथ वेति ततस्तत्र नव देयाः शोध्या वा न किञ्चिद्वा देया इत्युच्यते यदि स चरराशिर्लग्नगतो भवति तदा नव देयाः स्थिरे न देया नापि शोध्याः, द्विःस्वभावे विलग्ने नव शोध्याः एवं केचिद्व्याचक्षते वयं पुनर्ब्रूमः यदि प्रश्नलग्ने प्रथमोद्रेक्काणो भवति तदा न देयाः, द्वितीये न देया नापि शोध्याः, तृतीये नव शोध्याः एवं कृत्वा तस्य राशेस्त्रिघनेन सप्तविंशत्या भागमपहृत्यावाप्तं त्याज्यं तत्र यावत्संख्योऽङ्कोऽवशेषो भवति तावत्संख्यमश्विन्यादितो यन्नक्षत्रं तन्नक्षत्रं तस्य प्रष्टुर्वक्तव्यम्। केचित् वदन्ति तथास्थितस्य राशेः सप्तविंशत्याभागमपहृत्यावशेषाङ्कनवकदानेन विशोधनेन वा यथास्थितेनाङ्केन संवाद उत्पद्यते तथा नक्षत्रं वक्तव्यम् एवमित्यादि कलत्रसहजात्मजशत्रुभेभ्य इति भार्य्याभर्तृपुत्ररिपुषु नष्टजातकं यदा पृच्छति तदा तद्भेभ्यस्तद्भावेभ्यः एवं प्रष्टुः पृच्छकस्य वदेद्ब्रूयात् तमेवोदयराशिं परिकल्पयेदित्यर्थः। एतदुक्तं भवति यदि पुरुषः स्वपत्न्या नक्षत्रं पृच्छति तदा तात्कालिके लग्ने राशिषट्कं देयम्। अथ भ्रातुः पृच्छति तदा राशिद्वयं देयमथ पुत्रस्य पृच्छति तदा राशिचतुष्कं देयमथ शत्रोः पृच्छति तदा राशिपञ्चकं देयम्। एवं कृत्वा यद्भवति तदेवोदयराशिं प्रकल्प्य तद्गुणकारेण गुणयेत् तत्स्थग्रहगुणकारेण च ततस्तत्र प्राग्वन्नवकदानविशोधने कृत्वा सप्तविंशत्याभागमपहृत्यावशेषाङ्कसमं यस्य प्रष्टा पृच्छति तस्य नक्षत्रं वक्तव्यम्। एतदप्युपलक्षणार्थमेव, त्रिराशिसञ्चिताच्चात्कालिकाल्लग्नात् मित्रस्य वक्तव्यम्। एतन्नक्षत्रानयनमप्युपलक्षणमेवं सकलमपि नष्टजातकं वक्तव्यम्" भट्टो०।

"वर्षर्त्तुमासतिथयोद्युनिशं ह्युडूनि वेलोदयर्क्षनवभागविकल्पनाः स्युः। भूयो दशादिगुणिताद् स्वविकल्पभक्ताद्वर्षादयो नवकदानविशोधनाभ्याम्" ११सू०।

"अथ वर्षाद्यानयनं वसन्ततिलकेनाह वर्षर्त्तुमासेति वर्षादीनि सर्व्वाणि स्वविकल्पेन भागे हृते यथा पाठक्रमेणानयितव्यानि तद्यथा तात्कालिकं लग्नं लिप्तापिण्डीकृतं राशिगुणकाराहतं ग्रहसंयुक्तं चेद्ग्रहगुणकाराहृतमपि यदेकान्ते स्थापितं तत्पुनरपि दशादिगुणं कार्य्यम्। एतदुक्तं भवति स राशिः स्थानचतुष्टये धार्य्यः एकत्र दशगुणोऽन्यत्र द्वितीयेऽष्टगुणोऽन्यत्र तृतीये सप्तगुणः चतुर्थे पञ्चगुणः कार्य्यः यत उक्तम्। भूयो दशादिगुणिताद् भूयः पुनरपि दशकाष्टसप्तविषयैर्गुणनीयाः ततस्तस्मिन् राशिचतुष्टये प्राग्वन्नवकदानविशोधने कृत्वा स्वविकल्पैर्भागमपहृत्यावाप्तं वर्षादयो ज्ञेयाः" भट्टो०।

"विद्याद्दशकेष्वब्दा ऋतुमासास्तथैव च। अष्टकेष्वपि मासाद्यौ तिथयश्च तथा स्मृताः" १२सू०। "अथ न ज्ञायते कस्माद्राशेः कस्यानयनं कार्य्यं तदनुपपत्तयेणाह विद्याद्दशकेष्वब्दा इति अत्र बहुवचनं बहुधोपयोगि-

त्वात् कृतम्। यदुक्तं स्वविकल्पभक्ताद्वर्षोदयस्तद्व्याख्यायते एते चत्वारो राशयः स्थापितास्तेषां नवकदानविशोधनं कृत्वा कर्मयोग्याः सर्वे भवन्ति ततो दशगुणस्य पृथक्स्थस्य परमायुषा विंशत्यधिकेन वर्षशतेन भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्कसमं तस्य वर्षसंख्याङ्कं वर्त्तते तस्यैव षड्भिर्भागमपहृत्य ऋतुसंख्यया तत्र योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्कसमे शिशिरादारभ्यर्त्तौ जात इति वक्तव्यम्। तस्यैव तु माससंख्यया द्वाभ्यां भागमपहृत्य यद्येकोऽवशिष्यते तदा ज्ञातर्त्तौ प्रथमे मासि जात इति वक्तव्यम्। अथ शून्यमवशिष्यते तदा द्वितीये मासि जातः। एवं कृत्वा दशगुणः कर्मयोग्यो राशिरपास्यः यस्य विंशत्यधिकाद्वर्षशतादप्यधिकं जन्मनोऽतीतं तस्य नष्टजातकज्ञानोपाय एव नास्ति। अष्टकेष्वित्यादि योऽसावष्टहतो राशिस्तस्य पृथक्स्थस्य कर्मयोग्यस्य पक्षसंख्यया द्वाभ्यां भागमपहृत्य यद्येकोऽवशिष्यते तदा शुक्लपक्षे जात इति वक्तव्यम्। न किञ्चिदवशिष्यते तदा कृष्णपक्षे। तस्यैव तिथिसंख्यया पञ्चदशभिर्भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्कसमाने तिथौ जात इति वक्तव्यम् एवं कृत्वाष्टगुणः कर्मयोग्यो राशिरपास्यः" भट्टो०।

"दिवारात्रिप्रसूतिञ्च नक्षत्रानयनं तथा। सप्तकेष्वपि वर्गेषु नित्यमेवोपलक्षयेत्" १३सू०। "दिवेत्यादि योऽसौ सप्तहतो राशिस्तत्र प्राग्वदेव नवकदानविशोधने कृत्वा तत्कर्मयोग्यं राशिं स्थापयेत् तस्य दिवारात्रिसंख्यया द्वाभ्यां भागमपहृत्य यद्येकोऽवशिष्यते तदा दिवसे जातोऽथ न किञ्चिदवशिष्यते तदा रात्रौ जात इति वक्तव्यम्। योऽसौ सप्तहतो राशिस्तस्य नक्षत्रसंख्यया सप्तविंशत्या भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्कसंख्ये नक्षत्रेऽश्विन्यादित आरभ्य जातनक्षत्रमिति वक्तव्यम्। अस्य कर्मणः पुनरभिधानं नक्षत्रानयनस्य बाहुल्योपयोगित्वात्" भट्टो०।

"वेलामथ विलग्नञ्च होरामंशकमेव च। पञ्चकेषु विजानीयान्नष्टजातकसिद्धये" १४सू०। "वेलेत्यादि यस्मिन् दिने पुरुषस्य जन्मज्ञानं तद्दिनप्रमाणं घटिकादिकं कर्त्तव्यं रात्रौ चेत्तदा रात्रिप्रमाणं ततः पञ्चगुणस्य राशेस्तेन दिनप्रमाणेन रात्रिप्रमाणेन भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते तस्मिन् काले दिनगते रात्रिगते वा तस्य जन्म वक्तव्यम्। अथ विलग्नमित्यादि अथ शब्दः पादपूरणार्थं काले ज्ञाते राश्यादिलग्नं कर्त्तव्यं ततस्तस्य होराद्रेष्काणनवांशद्वादशांशत्रिंशांशभागाः कर्त्तव्याः तात्कालिका ग्रहाश्च कर्त्तव्याः ततो यथाभिहितेन विधिना दशान्तर्दशाष्टकवर्गादेरभिहितस्य फलस्य निर्देशः कार्य्यः एवं नष्टजातकं साधयेत्" भट्टो०।

"संस्कारनाममात्राद्विगुणाच्छायाङ्गुलैः समायुक्ता। शेषं त्रिनवकभक्ता नक्षत्रं तद्धनिष्ठादि" १५सू० "अथ प्रकारान्तरेण नक्षत्रानयनमार्य्ययाह संस्कारनामेति संस्कारेण नाम संस्कारनाम तस्य मात्राः संस्कारेणागतस्य नाम्नो मात्राः संस्कारनाममात्राः संस्कारग्रहणेनैतत्प्रतिपादितं भवति संस्कारेण यत्पुरुषस्य नामकृतं तस्य मात्रा ग्राह्याः नान्यस्य कस्यचित् कुनामादेः मात्राश्चेह गृह्यन्ते। हल् अर्द्धमात्रिकः अच् मात्रिकः इत्यनया स्थित्या ताः संस्कारनाममात्राः संगृह्य द्विगुणीकार्य्याः ततस्तात्कालिकानि शङ्कुच्छायाङ्गुलानि गृहीत्वा ताद्विगुणमात्रास्तैरङ्गुलैः संयुक्ताः कार्य्याः एवं कृते यद्भवति तस्य त्रिनवकेन सप्तविंशत्याभागमपहृत्य यः शेषो भवति तदङ्कसमं तस्य धनिष्ठादित आरभ्य नक्षत्रं वक्तव्यम्" भट्टो०।

"द्वित्रिचतुर्दशदशतिथि सप्तत्रिगुणानवाष्टचैन्द्राद्याः। पञ्चदशघ्नास्तद्दिगभिमुखान्विताभं धनिष्ठादि" १६सू०। "अथ नक्षत्रानयनं प्रकारान्तरेणार्य्ययाह। द्वित्रिचतुर्दशेति पूर्वाभिमुखो यदा प्रष्टा पृच्छति तदा द्वयोरङ्काः स्थाप्याः अथाग्नेयाभिमुखस्तदा त्रयाणाम्। अथ दक्षिणाभिमुखस्तदा चतुर्दशानाम् अथ नैर्ऋत्यभिमुखस्तदा दशानाम् अथ पश्चिमाभिमुखस्तदा तिथिसंख्यानां पञ्चदशानाम् अथ वायव्याभिमुखस्तदा सप्तत्रिगुणायाः एकविंशतेः। उत्तराभिमुखस्तदा नवानाम् ऐशान्याभिमुखस्तदाष्टानां तद्यथा एवं दिगभिमुखप्रष्टृवशेनाङ्कं गृहीत्वा ततः पञ्चदशगुणः कार्य्यः ततस्तस्मिन् प्रदेशे यावन्तः पुरुषास्तदभिमुखाः स्थितास्तत्संख्ययान्वितो युक्तः कार्य्यः एवं कृते यद्भवति तस्य सप्तविंशत्या भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्कसमं तस्य धनिष्ठाद्यारभ्य नक्षत्रं वक्तव्यम्" भट्टो०।

"इति नष्टजातकमिदं बहुप्रकारं मया विनिर्दिष्टम्। ग्राह्यमतः सच्छिष्यैः परीक्ष्य यत्नाद्यथा भवति" १७सू० "इतिशब्दः उपसंहारे मया वराहमिहिराचार्य्येण नष्टजातकं बहुप्रकारं बहुभेदं विनिर्दिष्टमुक्तमिदम्। अतोऽस्माद्धेतोः सच्छिष्यैः शोभनशिष्यैः ग्राह्यं यत्नात्परीक्ष्य विचार्य यथा येन प्रकारेण संवदति सत्यरूपं तथा ग्राह्यमिति येन प्रकारेण संवदति तथा गृहीतव्यमित्यर्थः बहुभिरागमैर्मया विचार्य पराशर-

वशिष्ठयवनसत्यमणित्यादीनां मतानि आलोक्य ततं तदेव भूयो निर्मलगुणनिपुणबुद्ध्या विचार्य संवादेन कार्यं येन स्फुटसिद्धोऽसौ संपद्यते” भट्टो० ।

नष्टमार्गण न० नष्टस्यादर्शनं गतस्य मार्गणम् । अदर्शनगतस्यान्वेषणे । [भावशून्ये शाल्यादौ ।

नष्टबीज त्रि० नष्टं बीजं बीजभावो यस्य । निष्फले बीज-

नष्टाग्नि पु० नष्टो लुप्तः प्रमादालस्यादिना अग्निः वैतानिकोऽग्निर्यस्य । प्रमादादिना लुप्ताग्निके द्विजे ।

नष्टाप्तिसूत्र न० नष्टस्य चौरेणापहृतस्याप्तेः साधनं सूत्रं चिह्नम् । अपहृतद्रव्यस्य लाभसाधने चिह्नभेदे लोप्त्रे । (वामाल) । [कुक्कुशब्दे २१६२ पृ० दृश्यम् ।

नष्टेन्दुकला स्त्री नष्टा इन्दुकला यस्याम् कुह्वाममरः ।

नस गतौ भ्वा०आत्म०सक०सेट् वेदनिघण्टुः । नसते अनसिष्ट कौटिल्येऽयं वोपदेवः स च सति निमित्ते णत्वं भजते । संश्लेषे च “स मोदते नसते साधते गिरा” ऋ० ८।७१।२ “नसते पक्षादिषु संश्लिष्टो भवति” भा० ।

नस व्याप्तौ भ्वा० पर० सक० सेट् निघण्टुः नशदित्यत्र नसदिति माधवसम्मतः पाठः । नसति अना(न)सीत् । ननास नेसतुः “सुरभिष्टमं नरां नसन्त” ऋ० १।१८६।७ “नसन्त व्याप्नुवन्ति नसतिर्व्याप्तिकर्मेति” माधवः “दर्पणो नसीमहि” ऋ० २।१६।८ नसीमहि व्याप्यामेति छान्दसः प्रयोगः ।

नस् स्त्री नस–क्विप् । नासिकायाम् “अश्विनौ मेषो नसि वीर्याय” यजु० १९।१० “नसि नासिकायाम्” वेददी० नासिकाशब्दस्य सप्तम्येकवचनरूपमित्यन्ये ।

नसत्त न०न+सद–क्त नसत्तनिषत्तेत्यादिना नत्वाभावः नि० । सन्नभिन्ने “नसत्तमञ्जसा” सि०कौ० धृता श्रुतिः ।

नसा स्त्री नस्–हलन्तत्वात् वा टाप् । नासिकायां त्रिका० “विनसा हतबान्धवा” भट्टिः ।

नस्त पु० नस–संज्ञायां त । १नासिकायां शब्दमाला । नासिकायै हितः वा०त नसादेशश्च । नासिकायां हिते २वैद्यकोक्ते पञ्चविधे नस्ये न० । नस्यशब्दे सुश्रुतवाक्ये तेषां लक्षणानि दृश्यानि । नासिकायाः ३छिद्रे स्त्री “नस्ताभेदनदाहाभ्यां कर्णदाहास्थिभेदनैः । अतिदाहाति वाहाभ्यां वधे चान्द्रायणं चरेत्” स्मृतिः ।

नस्तस् अव्य० नासिका+विभक्त्यर्थे तसिल् “नस् नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु” नसादेशः । नासिकायामित्याद्यर्थे “नस्तः कर्माणि शस्यन्ते पानाभ्यङ्गाञ्जनेषु च” सुश्रुतः “स यत् नस्तोऽभवत् ततः सिंहः समभवत्” शत०ब्रा०५।५।४ “नस्तः प्राणा दिशं श्रोत्रात्” याज्ञ०

नस्तित त्रि० नस्ता नासाच्छिद्रं जातास्य तार० इतच् । कृतनासाच्छिद्रे रज्ज्वाद्यूतनासिके बलीवर्द्दे अमरः । (नाकफोडा) । [वर्द्दे रमानाथः ।

नस्तोत पु० नस्तायां नासास्थरज्ज्वा ओतः । नस्योते बली-

नस्य त्रि०नासिकायै हितं तत्र भवो वा यत् नसादेशः । १नासिकाभवे २तद्धिते च ३सुश्रुतोक्ते नासिकाहिते क्रियाभेदे यथा“नस्यस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं निरवशेषतः । औषधमौषधसिद्धो वा स्नेहो नासिकाभ्यां दीयत इति नस्यं तद्द्विविधं शिरोविरेचनं स्नेहनञ्च तद्द्विविधमपि पञ्चधा । तद्यथा नस्यं शिरोविरेचनं प्रतिमर्शोऽवपीडः प्रधमनञ्च तेषु नस्यं प्रधानं शिरोविरेचनञ्च नस्यविकल्पः प्रतिमर्शः शिरोविरेचनविकल्पोऽवपीडः प्रधमनञ्च । ततो नस्यशब्दः पञ्चधा निपातितः । तत्र यः स्नेहनार्थं शून्यशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां बलजननार्थं दृष्टिप्रसादजननार्थं वा स्नेहो विधीयते तस्मिन्वैशेषिको नस्यशब्दः । तत्तु नस्यं देयं वाताभिभूते शिरसि दन्तकेशश्मश्रुप्रपातदारुणकर्णशूलकर्णक्ष्वेडतिमिरस्वरोपघातनासारोगास्यशोषावबाहुकाकालजवलीपलितप्रादुर्भावदारुणप्रबोधेषु वातपैत्तिकेषु मुखरोगेष्वन्येषु च वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति । शिरोविरेचनं श्लेष्मणाभिव्याप्ततालुकण्ठशिरसामरोचकशिरोगौरवशूलपीनसार्द्धावभेदककृमिप्रतिश्यायापस्मारगन्धाज्ञानेष्वन्येषु चोर्द्ध्वजत्रुगतेषु कफजेषु विकारेषु शिरोविरेचनद्रव्यैस्तत्सिद्धेन वा स्नेहेनेति । तत्रैतद्द्विविधमभुक्तवतोऽन्नकाले पूर्वाह्णे श्लेष्मरोगिणां मध्याह्ने पित्तरोगिणामपराह्णे वातरोगिणाम् । अथ पुरुषाय शिरोविरेचनीयाय दन्तकाष्ठधूमपानाभ्यां विशुद्धवक्त्रस्रोतसे पाणितापपरिस्विन्नमृदितगलकपोलललाटप्रदेशाय वातातपरजोहीनवेश्मन्युत्तानशायिने प्रसारितकरचरणाय किञ्चित् प्रविलम्बितशिरसे वस्त्राच्छादितनेत्राय वामहस्तप्रदेशिन्यग्रोन्नामितनासाग्राय विशुद्धस्रोतसि दक्षिणहस्तेन स्नेहमुष्णाम्बुतप्तं रजतसुवर्णताम्रपात्रशुक्तीनामन्यतमस्थं शुक्त्या पिचुना वा सुखोष्णं स्नेहमद्रुतमासिञ्चेदव्यवच्छिन्नधारं यथा नेत्रे न प्राप्नोति । स्नेहेऽवसिच्यमाने तु शिरो नैव प्रकम्पयेत् । न कुप्येन्न प्रभाषेत न क्षुयान्न हसेत्तथा । एतैर्हि विहतः स्नेहो न सम्यक्प्रतिपद्यते । ततः कासप्रतिश्या-

यच्छिरोऽक्षिगदसम्भवः" तस्य प्रमाणमष्टौ विन्दवः प्रदेशिनीपर्वद्वयनिःसृताः प्रथममात्रा, द्वितीया शुक्तिः, तृतीया पाणिशुक्तिरित्येतास्तिस्रो मात्रा यथाबलं प्रयोज्याः। स्नेहनस्यं नचोपगिलेत्किञ्चिदपि। "शृङ्गाटकमभिप्लाव्य निरेति वदनाद्यथा। कफोत्क्लेशभयाच्चैव निष्ठीवेदविधारयन्" दत्ते च पुनरपि संस्वेद्य गलकपोलादीन्धूममासेवेत भोजयेच्चैनमभिष्यन्दि ततोऽस्याचारिकमादिशेत्। रजोधूमस्नेहातपमद्यद्रवपानशिरःस्नानातियानक्रोधादीनि च परिहरेत्। तस्य योगायोगानां विज्ञानं भवति। "लाघवं शिरसो योगे सुखस्वप्नप्रबोधनम्। विकारोपशमः शुद्धिरिन्द्रियाणां मनःसुखम्। कफप्रसेकः शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रमः। लक्षणं मूर्द्ध्न्यतिस्निग्धे रूक्षं तत्रावचारयेत्। अयोगे चैव वैगुण्यमिन्द्रियाणाञ्च रूक्षता। रोगाशान्तिश्च तत्रेष्टं भूयो नस्यं प्रयोजयेत्। चत्वारो विन्दवः षड्वा तथाष्टौ वा यथाबलम्। शिरोविरेकस्नेहस्य प्रमाणमभिनिर्द्दिशेत्। नस्ये त्रीण्युपदिष्टानि लक्षणानि प्रयोगतः। शुद्धहीनातिसंज्ञानि विशेषाच्छास्त्रचिन्तकैः। लाघवं शिरसः शुद्धिः स्रोतसां व्याधिनिर्जयः। चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम्। कण्डूपदेहौ गुरुता स्रोतसां कफसंस्रवः। मूर्द्ध्नि हीनविशुद्धे तु लक्षणं परिकीर्त्तितम्। मस्तुलुङ्गागमो वातवृद्धिरिन्द्रियविभ्रमः। शून्यता शिरसश्चापि मूर्द्ध्नि गाढविरेचिते। हीनातिशुद्धे शिरसि कफवातघ्नमाचरेत्। सम्यग्विशुद्धे शिरसि सर्पिर्नस्यं निषेचयेत्। एकान्तरं द्व्यन्तरं वा सप्ताहं वा पुनः पुनः। एकविंशतिरात्रं वा यावद्वा साधु मन्यते। मारुतेनाभिभूतस्य वात्यन्तं यस्य देहिनः। द्विकालञ्चापि दातव्यं नस्यं तस्य विजानता"। अवपीडस्तु शिरोविरेचनवदभिष्यन्दसर्पदष्टविसंज्ञेभ्यो दद्याच्छिरोविरेचनद्रव्याणामन्यतममवपीड्यावसिच्य चेतोविकारकृमिविषाभिपन्नानां चूर्णं विदध्यात्। शर्करेक्षुरसक्षीरघृतमांसरसानामन्यतमं क्षीणानां शोणितपित्ते च विदध्यात्। "कृशदुर्बलभीरूणां सुकुमारस्य योषिताम्। कृताः स्नेहाः शिरःशुद्ध्यै कल्कस्तेभ्यो यथाहितः"। नस्यदाने परिहर्त्तव्यो भुक्तवानपतर्पितोऽत्यर्थतरुणप्रतिश्यायी गर्भिणी पीतस्नेहोदकमद्यद्रवोऽजीर्णी दत्तवस्तिः क्रुद्धो गरार्त्तस्तृषितः शोकाभिभूतः श्रान्तो बालो वृद्धो वेगावरोधितः शिरःस्नातुकामश्चेति। अनार्त्तवे चाभ्रे नस्यधूमौ परिहरेत्। तत्र हीनातिमात्रातिशीतोष्णसहसाप्रदानातिप्रविलम्बितशिरस उच्छिङ्घतो विचलतोऽभ्यवहरतो वा प्रतिषिद्धप्रदानाच्च व्यापदा भवन्ति तृष्णोद्गारादयो दोषनिमित्ताः क्षयजाश्च। भवतश्चात्र "नस्ये शिरोविरेके च व्यापदो द्विविधाः स्मृताः। दोषोत्क्लेशनिमित्तांस्तु जयेच्छमनशोधनैः। अथ क्षयनिमित्तांस्तु यथास्वं बृंहणं हितम्"। प्रतिमर्शश्चतुर्द्दश कालेषूपादेयः। तद्यथा तल्पोत्थितेन प्रक्षालितदन्तेन गृहान्निर्गच्छता व्यायामव्यवायाध्वपरिश्रान्तेन मूत्रोच्चारकवलाञ्जनान्तेऽभुक्तवता छर्दितवता दिवास्वप्नोत्थितेन सायञ्चेति। तत्र तल्पोत्थितेनासेवितः१ प्रतिमर्शो रात्रावुपचितनासास्रोतोगतं मलमुपहन्ति मनःप्रसादञ्च करोति। प्रक्षालितदन्तेनासेवितो२ दन्तानां दृढतां वदनसौगन्ध्यं चापादयति। गृहान्निर्गच्छतासेवितो३ नासास्रोतसः क्लिन्नतया रजो धूमो वा नाबाधते। व्यायाममैथुनाध्वपरिश्रान्तेनासेवितः४।५।६ श्रममुपहन्ति। मूत्रोच्चारान्ते७।८ चासेवितो दृष्टेर्गुरुत्वमपनयति। कवलाञ्जनान्ते९।१० सेवितो दृष्टिं प्रसादयति। अभुक्तवता सेवितः११ स्रोतसां विशुद्धिं लघुतां चापादयति। वान्तेनासेवितः१२ स्रोतोविलग्नं श्लेष्माणमपोह्य भक्ताकाङ्क्षामापादयति। दिवास्वप्नोत्थितेनासेवितो१२ निद्राशेषं गुरुत्वं मलं चापोह्य चित्तैकाग्र्यं जनयति। सायं चासेवितः१४ सुखनिद्राप्रबोधं चेति। "ईषदुच्छिङ्घतः स्नेहो यावद्वक्त्रं प्रपद्यते। नस्ये निषिक्तं तं विद्यात्प्रतिमर्शं प्रमाणतः। नस्येन रोगाः शाम्यन्ति नराणामूर्द्ध्वजत्रुजाः। इन्द्रियाणां च वैमल्यं कुर्य्यादास्यं सुगन्धि च। हनुदन्तशिरोग्रीवात्रिकबाहूरसां बलम्। वलीपलितखालित्यव्यङ्गानां चाप्यसम्भवः। तैलं१ कफे सवाते स्यात्केवलं पवने वसाम्२। दद्यात्सर्पिः३ सदा पित्ते मज्जानं४ च समारुते। चतुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेव प्रकीर्त्तितः। श्लेष्मस्थानाविरोधित्वात्तेषु तैलं विधीयते"।

नस्योत त्रि० नसा+वे—क्त ओतः नसि ओतः अलुक्स०। नासिकायां कृतच्छिद्रायां रज्ज्वा बद्धे बलीवर्दे "नसि स्यूत इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः" भा०व० ३०अ०।

नह अव्य०। न च ह च। प्रत्यारम्भे।

नहि अव्य० न च हि च चादि०। निषेधे "नह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात्" मनुः।

नहुष पु० नह—उष। १मरुद्गणभेदे "नहुषश्चाङ्कतिश्चैव

चारित्रं ब्रह्मपन्नगम्” हरिवं० २०४अ० । २चन्द्रवंश्ये नृपभेदे “आयोः पुत्रास्तथा पञ्च सर्वे वीरा महारथाः । स्वर्भानुतनयायाञ्च प्रभायां जज्ञिरे नृप ! । नहुषः प्रथमं जज्ञे वृद्धशर्मा ततःपरम्” २८अ०। स चागस्त्यशापात् सर्पतामाप्तः युधिष्ठिरेण तस्मात्मोचितः तत्कथा भा०व० १८१अ० “अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन् पुरा । अभिमानेन मत्तः सन् कञ्चिन्नान्यमचिन्तयम् । ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः । करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः । चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ! । तस्य तेजोहराम्याशु तद्धि दृष्टेर्बलं मम । ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिविकां मम । स मामपनयो राजन् ! भ्रंशयामास वै श्रियः । तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन् स्पृष्टो मया मुनिः । अगस्त्येन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पेति वै रुषा । ततस्तस्माद्विमानाग्र्यात् प्रच्युतश्च्युतलक्षणः । प्रपतन् बुबुधे त्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् । अयाचन्तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति । प्रमादात् संप्रमूढस्य भगवन् ! क्षन्तुमर्हसि । ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः । युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां मोचयिष्यति । अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नराधिप ! । फले क्षीणे महाराज ! फलं पुण्यमवाप्स्यसि” “नहुषो नाम राजाऽहमासं पूर्वस्तवानघ ! । प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ! । क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च । त्रैलोक्यैश्वर्य्यमत्युग्रं प्राप्तोऽहं विक्रमेण च । तदैश्वर्य्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा । सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिविकां मम । ऐश्वर्य्यमदमत्तोऽहमवमत्य ततो द्विजान् । इमामगस्त्येन दशामानीतः पृथिवीपते ! । न तु मामजहात् प्रज्ञा यावदद्येति पाण्डव ! । तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः” १८०अ० । नह्यति सर्वाणि भूतानि मायया कर्त्तरि उष । ३परमेश्वरे “शिखण्डी नहुषो बभ्रुः” विष्णुस०। नह्यते मायया कर्म्मणि उष । ४मनुष्ये बा० उषि नहुष् इति मनुष्ये निघण्टुः । “आर्द्रीं विश्वा नहुष्याणि जाता” ऋ०६।८८।२ “नहुष्या मनुष्यसम्बन्धीनि” भा०। “नहुषः खररोमा च शेषवासुकितक्षकाः” इति विक्रमादित्यकोषोक्ते ५नागराजभेदे च ।

नहुषाख्य पु०न० नहुषं शेषसर्पवर्णमाख्याति स्ववर्णेन आ+ख्या—क । तगरपुष्पे राजनि० ।

नहुषात्मज पु० ६त० । ययातिनृपे “ययातिर्नहुषात्मजः” भारते भूरिप्रयोगः । [चकाः” ।

ना अव्य० नह—बा०डा । निषेधे “अमानोना निषेधवा-

नाक पु० न कमकं दुःखं तन्नास्ति यत्र नभ्राडित्या० नि० प्रकृतिभावः । १स्वर्गे अमरः । “यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदास्पदम्” श्रुतौ हि स्वर्गस्य दुःखशून्यत्वमुक्तम् । दुःखराहित्येन २सुखकरे त्रि०। “वैश्वानरः प्रत्नथा नाकमारुह दिवः पृष्ठे” ताण्ड्यब्रा० १।७।६ “नाकं दुःखराहित्येन सुखकरं रथम्” भा०। ३नभसि निघण्टुः स्वर्गान्तरिक्षसाधारणनामसु तस्य कीर्त्तनात् । ४राजभेदे पु० “नव नाकास्तु भोक्ष्यन्ति पुरीं चम्पावतीं नृपाः । मथुरां च पुरीं रम्यां नागाः भोक्ष्यन्ति सप्त वै” वामनपु० ।

नाकचर पु०नाके स्वर्गे नभसि वा चरति चर—ट । १गगनचरे देवे ग्रहादौ च २पितृदेवभेदे । “गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविश्रुताः” भा० स०११अ०

नाकनाथ पु० ६त० । इन्द्रे त्रिका० नाकनायकादयोऽप्यत्र “नाकनायकपुरोहितो यदा” ज्योति० “नाकनायकनिकेतनमाप” नैष० ।

नाकवनिता स्त्री ६त० । अप्सरःसु ।

नाकसद् पु० नाके सीदति—सद क्विप् । १देवे “सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः” भट्टिः ।

नाकिन् पु० नाकः वासस्थानत्वेनास्त्यस्य इनि । देवे हेमच०। “मदनान्युद्धयत नाकिनामपि” “मन्यसेऽरिवधः श्रेयान् प्रीतये नाकिनामिति” माघः । [२मुनिभेदे मेदि० ।

नाकु पु०नम—उ नाकयादेशः । १वल्मीके २पर्वते च अमरः

नाकुल पु०नकुलस्य गोत्रापत्यम् “ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यः” पा० गोत्रे अण् न तु इञ् । १नकुलस्य गोत्रापत्ये । नकुल इव शर्करा०इवार्थे अण् । २नकुलसदृशे च । नकुलेन दृष्टा तेन पीता वा अण् ङीप् । ३कुक्कुटीकन्दे ४रास्नायां ५चविकायाञ्च स्त्री मेदि० । ६यवतिक्तायां ७श्वेतकण्टकार्य्यां ८कन्दभेदे च स्त्री राजनि० । “नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् । भोगिलूताहवृश्चिकाखुविषज्वरकृमिव्रणान्” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ।

नाकुलक त्रि० नकुलो भक्तिरस्य “गोत्रक्षत्रियेभ्यो बहुलमिति” पा० वुञ् । नकुलभक्तिके मनुष्यादौ ।

नाकुलि पु० नकुलस्येदम् अपत्यं वा अत इञ् गोत्रे

तु यथेत। १नकुलसम्बन्धिनि २तदपत्ये च "शतानीकस्तु नाकुलिः" भा०आ० ६३अ०।

नाक्षत्र न० नक्षत्राणामिदम् अण्। तद्घटितचक्रस्य परिवर्त्तनात्मके कालरूपे १दिनभेदे तत्त्रिंशद्दिनात्मके सर्वनक्षत्र परिवर्त्तनात्मके च २मासभेदे च "नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्र महोरात्रं प्रकीर्त्तितम्" सू०सि०। "घटीनां षष्ट्याहोरात्रं नाक्षत्रमुक्तम्। तकारादहोरात्रस्य नाक्षत्रत्वोक्त्योक्तषष्ट्या अपि नाक्षत्रत्वमुक्तम्। एतत् षष्टिघटीभिर्भचक्रपरिवर्त्तनात्" रङ्ग०। "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते" सू०सि०। "नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं नाक्षत्रसमूहस्य प्रवाहवायुकृतं परिभ्रमः। नाक्षत्रं नक्षत्रसम्बन्धि नाक्षत्रमासदिनं मानज्ञैः कथ्यते" रङ्ग०। स च मासो द्विविधः। सप्तविंशतिनक्षत्रपरिवर्त्तनात्मक एकः यथा "सर्वर्क्षपरिवर्त्तैश्च नाक्षत्र इह चोच्यते" इति "सर्वनक्षत्रभुक्त्या तु नाक्षत्रमास इष्यते" इति च अस्य प्रयोजनम्। "नक्षत्रसत्राण्ययनानि चेन्दोर्मासेन कुर्य्याद्भगणात्मकेन"। सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकेन जन्मनक्षत्रे शनिभौमवारयोगे मनोदुःखदानम् यथोक्तं दीपिकायाम् "जन्मन्यर्क्षे यदि स्यातां वारौ भौमशनैश्चरौ। स मासः कलुषो नाम मनोदुःखप्रदायकः" इति। द्वितीयः षष्टिदण्डात्मकनक्षत्रभोगकालरूपदिनत्रिंशदात्मकः यथोक्तं सूर्य्यसिद्धान्ते "नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते। तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा" अस्य प्रयोजनमायुर्गणनायाम् यथा "आयुर्दाये स्मृतं प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षष्टिनाडिकमिति" मल०त०।

नाक्षत्रिका स्त्री० नक्षत्रादागतः ठञ्। १नक्षत्रतःप्राप्ते नक्षत्रनिमित्ते स्त्रियां ङीप्। सा च यद्दशायां २दशाभेदे "सत्ये त्वन्नदशा चैव त्रेतायां हरगौरिका। द्वापरे योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा" भट्टोत्पलधृतवाक्यम् सा च दशा "षट्सूर्य्यस्य दशा ज्ञेया इत्यादिका उक्ता दशाशब्दे अष्टोत्तरदशाप्रकरणे ३४९५पृ० दृश्या।

नाग न० नगे पर्वते भवः अण् न गच्छति अगः न अगो वा। १वङ्गे २सीसके ३तिथ्यर्द्धरूपकरणभेदे च मेदि० करणशब्दे १६९० पृष्ठे दृश्यम्। सीसके पुंस्त्वमपीति वैद्यकम्। अस्योत्पत्तिर्भावप्र० दर्शिता यथा "दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु मुमोच यत्। वीर्य्यं जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो नृणाम्। सीसं वङ्गगुणं ज्ञेयं विशेषान्मेहनाशनम्"। "नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति। वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति मृत्युञ्च नाशयति सन्ततसेवितः सः"। भावप्र० पाकहीनयोर्वङ्गसीसयोर्दोषो यथा "पाकेन हीनौ किल वङ्गनागौ कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकष्टान्। कण्डूप्रमेहानलमान्द्यशोथभगन्दरादीन् कुरुतः प्रभुक्तौ"। नागभस्मप्रकारो यथा "ताम्बूलरसंपिष्टं शिलालेपात् पुनःपुनः। द्वात्रिंशद्भिः पुटैर्नागो निरुत्थं भस्म जायते"। प्रकारान्तरेण यथा "अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत्। मृत्पात्रे विद्रुतो नागो लौहदर्व्या च चालितः। यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्या स्यान्मनःशिला। काञ्जिकेन सर्वं पिष्ट्वा पचेद्गजपुटेन च। स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलायां काञ्जिकेन च। पुनः पुटशरावाभ्यामेवं षड्भिः पुटैः मृतिः। नागः सिन्दूरवर्णाभो म्रियते सर्वकार्यकृत्। सतिक्तमधुरो नागो मृतो भवति भस्मसात्। आयुः कीर्त्तिं वीर्य्यवृद्धिं करोति सेवनात् सदा। रोगान् हन्ति मृतो नागो वङ्गवद्गुणकारकः" ४सर्पे ५हस्तिनि ६मेघे ७नागकेशरे ८पुन्नागे ९नागदन्तिके १०मुस्तके ११देहस्थे अनिलभेदे च पु० १२क्रूराचारे त्रि० मेदि० "उद्गारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः" सा०ति० टीका पदार्थादर्शे। अत्र नागशब्दस्य सर्पगजजातिवाचकत्वे द्विलिङ्गत्वम्। तत्र जातिवाचकत्वात् स्त्रियां ङीष्। जानपदादिसूत्रे स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयोगे स्त्रियां ङीष्। दीर्घगुणयोगादन्यत्र प्रयोगे स्त्रियां टाप् इति भेदः। १३देवभेदे १४ताम्बूल्यां च पु० भरतः। महद्भ्याकारः फणालाञ्छनयुक्तः कर्कोटादिर्नागः देवयोनिभेदः। तेषामुत्पत्त्यादिकं वराहपु० उक्तं यथा "सृजता ब्रह्मणा सृष्टिं मरीचिः सृष्टिकारणम्। प्रथमं मनसा ध्यातस्तस्य पुत्रस्तु कश्यपः। तस्य दाक्षायणी भार्य्या कद्रूर्नाम शुचिस्मिता। मारीचो जनयामास तस्यां पुत्रान् महाबलान्। अनन्तं वासुकिञ्चैव कम्बलञ्च महाबलम्। कर्कोटकञ्च राजेन्द्र! पद्मं चान्यं सरीसृपम्। महापद्मं तथा शङ्खं कुलिकञ्चापराजितम्। एते कश्यपदायादाः प्रधानाः परिकीर्त्तिताः। एतेषान्तु प्रसूत्या तु इदमापूरितं जगत्। कुटिला हीनकर्माणस्तीक्ष्णास्योत्यविषोल्बणाः। दृष्ट्वा संदशन् मनुजान् भस्म कुर्युः क्षणाद्ध्रुवम्" एवं प्रजानाशे ब्रह्मण आदेशात् ते पातालस्थानं जग्मुः यथाह तत्रैव

"अहं करोमि वो नागाः समयं मनुजैः सह । तदेकमनसः सर्वे शृणुध्वं मम शासनम् । पातालं वितलञ्चैव सुतलाख्यं तृतीयकम् । दत्तं वै वसुकामानां स्थानं तत्र गमिष्यथ । तत्र भोगान् बहुविधान् भुञ्जध्वं मम शासनात् । तिष्ठध्वं सप्तमं यावद्रात्र्यन्ततः पुनःपुनः । ततो वैवस्वतस्यादौ काश्यपेया भविष्यथ । दायादाः सर्वदेवानां सुपर्णस्य च धीमतः । तदा प्रसूतिर्वः सर्वा भोक्ष्यते चित्रभानुना । भवतां नैव दोषोऽयं भविष्यति न संशयः । ये वै क्रूरा भोगिनो दुर्विनीतास्तेषामन्तो भविता नान्यथैतत् । कालं प्राप्तं भक्षयध्वं दशध्वं तथा परान् चापकृतोमनुष्यान् । मन्त्रौषधैर्गारुडमण्डलैश्च बुद्धैर्दृष्टा मानवा ये चरन्ति । तेषां भीतैर्वर्त्तितव्यं न चान्या चिन्ता कार्या चान्यथा वो विनाशः । इतीरिते ब्रह्मणा ते भुजङ्गा जग्मुःस्थानं ह्यातलाख्यं हि सर्वे । तस्थुर्भोगान् भुञ्जमानाः समग्रान् रसातले लीलया संस्थितास्ते । एवं शापं ते तु लब्ध्वा प्रसादञ्च चतुर्मुखात् । तस्थुः पातालनिलये मुदितेनान्तरात्मना । एतत् सर्वञ्च पञ्चम्यां तेषां जातं महात्मनाम् । अतस्त्वियं तिथिर्धन्या सर्वपापहरी शुभा । एतस्यां संयतो यस्तु अम्लन्तु परिवर्जयेत् । क्षीरेण स्नापयेन्नागांस्तस्य यास्यन्ति मित्रताम्" । नागाश्च प्राधान्येन भा०आ०३५अ० दर्शिता तत एवावसेयाः । तेषां केषाञ्चित् जनमेजयस्य सर्पसत्रे नाशो भविष्यतीति मातृशापकथा भा०आ० २०अ० "ततः पुत्रसहस्रन्तु कद्रुर्जिह्मं चिकीर्षती । आह्वयामास च तदा बाला भूत्वाऽञ्जनप्रभाः । आविशध्वं हयं क्षिप्रं दासी न स्यामहं यथा । नाभ्यपद्यन्त ये वाक्यं तान् शशाप भुजङ्गमान् । सर्पसत्रे वर्त्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति । जनमेजयस्य राजर्षेः पाण्डवेयस्य धीमतः । शापमेनन्तु शुश्राव स्वयमेव पितामहः । अतिक्रूरं समुत्सृष्टं कद्र्वा दैवादतीव हि । सार्द्धं देवगणैः सर्वैर्वाचं तामन्वमोदत । बहुत्वं प्रेक्ष्य सर्पाणां प्रजानां हितकाम्यया ॥ तिग्मवीर्यविषा ह्येते दन्दशूकाः महाबलाः । तेषां तीक्ष्णविषत्वाद्धि प्रजानाञ्च हिताय च । युक्तं मातृकृतं तेषां परपीडोपसर्पिणाम् । अन्येषामपि सत्त्वानां नित्यं दोषपरास्तु ये । तेषां प्राणान्तिको दण्डो दैवेन विनिपात्यते । एवं सम्भाष्य देवैस्तु पूज्य कद्रूञ्च तां तदा । आहूय कश्यपं देव इदं वचनमब्रवीत् । यदेते दन्दशूकाश्च सर्पा जातास्त्वयाऽनघ । विषोल्बणा महाभोगा मात्रा शप्ताः परन्तप । तत्र मन्युस्त्वया तात न कर्त्तव्यः कथञ्चन । दृष्टं पुरातनं ह्येतद्यज्ञे सर्पविनाशनम् । इत्युक्त्वा सृष्टिकृद्देवस्तं प्रसाद्य प्रजापतिम् । प्रादाद्विषहरीं विद्यां कश्यपाय महात्मने !" कम्बलाश्वतरनागयोः सरस्वत्या गानवरप्राप्तिर्यथा "एवं स्तुता तदा देवी विष्णोर्जिह्वा सरस्वती । प्रत्युवाच महात्मानं नागमश्वतरं ततः" सरस्वत्युवाच "वरन्ते कम्बलं भ्रातः प्रयच्छाम्युरगाधिप ! । तदुच्यतां प्रदास्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते" । अश्वतर उवाच 'सहायं देहि देवि ! त्वं पूर्वं कम्बलमेव मे । समस्तस्वरसम्बन्धमुभयोः संप्रयच्छ च" सरस्वत्युवाच "सप्तस्वरा ग्रामरागाः सप्त पन्नगसत्तम । गीतकानि च सप्तैव तावत्यश्चापि मूर्च्छनाः । तानाश्चैकोनपञ्चाशत्तथा ग्रामत्रयञ्च यत् । एतत् सर्वं भवान् गाता कम्बलश्चैव ते सखा । ज्ञास्यते मत्प्रसादेन भुजङ्गेन्द्र ! परन्तप । चतुर्विधं ददे तालं त्रिःप्रकारं लयत्रयम् । यतित्रयं तथातोद्यं मया दत्तं चतुर्विधम् । एतद्भवान् मत्प्रसादात् पन्नगेन्द्रापरञ्च यत् । अस्यान्तर्गतमापन्नं स्वरव्यञ्जनयोश्च यत् । तदशेषं मया दत्तं भवतः कम्बलस्य च । यथा नान्यस्य भूर्लोके पाताले वापि पन्नग ! । प्रणेतारौ भवन्तौ च सर्वस्यास्य भविष्यतः । पाताले देवलोके च भूर्लोके चैव पन्नगौ । इत्युक्त्वा सा तदा देवी सर्वजिह्वा सरस्वती । जगामादर्शनं सद्यो नागस्य कमलेक्षणा" मार्कण्डेयपुराणम् । "नागैरिवालूनसटं मृगेन्द्रम्" किरा० "अधिनागं प्रजविनोविकसत्पिच्छचारवः" "नागं पूनर्मृदुसलीलनिमीलिताक्षम्" माघः । १६अश्लेषानक्षत्रे

नागकन्द पु० हस्तिकन्दे राजनि० । [त्रिका० ।

नागकन्यका स्त्री ६त० । सर्पजातिस्त्रियां भोगिन्याम्

नागकर्ण पु० नागस्य गजस्य कर्णः तदाकारः पत्रेऽस्य । १एरण्डे राजनि० ६त० । २हस्तिकर्णे च । [भावप्र० ।

नागकिञ्जल्क पु० नागस्येव किञ्जल्कोऽस्य । नागकेसरे

नागकुमारिका स्त्री नागस्य कुमारीव कनृ । १गुडूच्यां २मञ्जिष्ठायां च राजनि० ।

नागकेसर पु० नागस्येव केशरोऽस्य । स्वनामख्याते पुष्पप्रधाने वृक्षभेदे अमरः (नागेश्वरचाँपा) भावप्र० तद्गुणा उक्ता यथा "नागपुष्पः स्मृतो नागः केसरो नागकेसरः । चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चना-

ह्वयः। नागपुष्पं कषायोष्णं रूक्षं लघ्वामपाचनम्। ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्दिहृल्लासनाशनम्। दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम्"। त्रिजातकं नागकेसरसंयुक्तं चतुर्जातकं भवति यथा "त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्। नागकेसरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते। तद्द्वयं रोचकं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत्। लघुपित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम्" भावप्र०।

नागगन्धा स्त्री नागस्य गन्ध इव गन्धोऽस्याः वा न इत्-समा०। नाकुलीकन्दे राजनि०। [राजनि०।

नागगर्भ न० नागः सीसकं गर्भो जन्महेतुर्यस्य। सिन्दूरे

नागचूड़ पु० नागः सर्पः चूडायां यस्य। शिवे महादेवे

नागच्छत्रा स्त्री नागस्य फणेव छत्रं छादनं पत्रे यस्य। नागदन्तीवृक्षे राजनि०।

नागज न० नागात् सीसकात् जायते जन–ड। १सिन्दूरे २रङ्गे हेमच०। ३सर्पगजजातमात्रे त्रि०।

नागजिह्वा स्त्री नागस्य सर्पस्य जिह्वेवाकारोऽस्य। १अनन्तमूले। २शारिवौषधौ च रत्नमाला।

नागजिह्विका स्त्री नागस्य हस्तिनो जिह्वेव रक्तता यस्याः कप्। मनःशिलायाम् अमरः। [भेदे।

नागजीवन न० नागेन सीसकेन जीवनं यस्य। वङ्गे धातु-

नागदत्त पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदत्तानुयायिनौ" भा० आ० ६७अ०।

नागदन्त पु० नागस्य हस्तिनो दन्त इवाकारोऽस्त्यस्य अच्। गृहभित्तिनिर्गते काष्ठादिमये हस्तिदन्ताकारे (टाण्डा) (दाँतिया) ख्याते १पदार्थभेदे अमरः इत०। २गजदन्ते च मेदि०। स्वार्थे क तत्रार्थे अमरः। "शवरवसतिरिव अवलम्बितचारुचामरनागदन्तधवलच्छदाः" काद०। "द्वीपिचर्मावनद्धस्य नागदन्तकृततत्सरुः" भा०शा० ८७अ०।

नागदन्तिका स्त्री नागस्य सर्पस्य दन्त इव विषाधारः पत्रं यस्याः कप् कापि अत इत्वम्। (विछाति) इति ख्यातायां रत्नमाला।

नागदन्ती स्त्री नागस्य गजस्य दन्त इव फलाद्याकारो यस्याः ङीप्। (हातिशुँडा) ख्याते १श्रीहस्तिन्याम्। २कुम्भाख्यौषधौ च मेदि०। "अर्कालर्ककरञ्जद्वय नागदन्तीत्यादि" अर्कादिगणोक्तौ सुश्रुतः।

नागदमनी स्त्री नागो दम्यतेऽनया दम–ल्युट् ङीप्। १क्षुपभेदे "विज्ञेया नागदमनी बलामोटा विषापहा। नागपुष्पी नागपत्रा महायोगेश्वरीति च। बलामोटा कटुस्तिक्ता लघुः पित्तकफापहा। मूत्रकृच्छ्रव्रणानुच्चौ नाशयेज्जालगर्दभम्। सर्वग्रहप्रशमनी निःशेषविषनाशिनी। जयं सर्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा" भावप्र०

नागदलोपम पु० नागस्य ताम्बूल्याः दलस्योपमा यत्र। पद्मकफले रत्नमाला। [शब्दच०

नागद्रु पु० नागाकारः द्रुः (सिज्) वृक्षे समन्तदुग्धायाम्

नागद्वीप पु० नागप्रधानो द्वीपः शा०त०। द्वीपभेदे "पार्श्वे शशस्य द्वे वर्षे उक्ते ये दक्षिणोत्तरे। कर्णौ तु नागद्वीपश्च कश्यपद्वीपएव च। ताम्रपर्णी शिला राजन् श्रीमान् मलयपर्वतः" भा०भी० ६अ०।

नागनक्षत्र न० नागाधिष्ठितं नक्षत्रम्। अश्लेषानक्षत्रे नागदेवतादयोऽप्यत्र "नागदेवतमस्तके" ति०त०

नागनामन् पु० नागान् नामयति नामि–कनिन्। तुलस्यां नैघण्टुप्रकाशिका।

नागनायक त्रि० इत०। १प्रधाननागे "अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽपि तक्षकः। कर्कोटः कुलिकः शङ्ख इत्यष्टौ नागनायकाः" त्रिका० नागवर्ग्यादयोऽप्यत्र। नागशब्दे उदा०। नागः नायकोऽस्य। २अश्लेषानक्षत्रे न०।

नागनिर्यूह पु०नाग इव निर्यूहः। नागदन्तशब्दार्थे जटा०

नागपञ्चमी स्त्री नागपूजाङ्गं पञ्चमी। श्रावणशुक्लपञ्चम्यां तत्र नागाङ्गानां पूजाविधानात् तस्यास्तथात्वम्। देवीपुराणे "सुप्ते जनार्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने। पूजयेत् मनसादेवीं स्नुहीविटपसंस्थिताम्। पद्मनाभे गते शय्यां देवैः सर्वैरनन्तरम्। पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगी"। मनसादेवीं विषहरीम्। स्नुही सिजवृक्षः। देवैरिति सहार्थे तृतीया। "देवीं संपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात्। पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान् महोरगान्। क्षीरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्वविषापहम्"। गारुडे "अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च। तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रञ्च शङ्खकम्। कालियं तक्षकञ्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम्। यजेत्तानसिताद्यानागान् दष्टमुक्तो दिवं व्रजेत्"।

नागपति पु० इत०। शेषाद्येषु अष्टसु १नागेषु २गजपतौ ऐरावते च। [भावप्र०। २वत्सनाभविषे राजनि०।

नागपत्रा स्त्री नागस्यफण इव पत्रं यस्याः। १नागदमन्यां

नागपद पु० "पादौ स्कन्धे तथा हस्ते त्रिधा लिङ्गं भगे लघु। कामयेत् कामुको नारीं बन्धो नागपदो मतः" रतिमञ्जर्युक्ते १रतिबन्धभेदे। इत०। २हस्तिपदे न०

नागपाश पु० नागः पाश इव । १वरुणस्यायुधभेदे "वार्द्धि-यावर्त्तनात्तु नागपाश इति स्मृतः । ब्रह्मग्रन्थिमथो दद्यात् नागपाशमथापि वा" आगमोक्ते २बन्धभेदे "वेष्टित नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम्" इति दुर्गाध्यानम् ।

नागपाशक पु० "स्वजङ्घाद्वयमध्यस्थौ हस्ताभ्यां धारयन् कुचौ । रमेन्निःशङ्कितः कामी बन्धोऽयं नागपाशकः" रतिमञ्जर्युक्ते १रतिबन्धभेदे । स्वार्थे क । २नागपाशे च

नागपुर न० ६त० । १पाताले हस्तिनानामके२पुरभेदे तन्नाम-कारणं यथा "जटाजूटात् पपातोर्द्ध्वं मेरोस्तस्मात्ततोऽगमत् । देवैः परिवृता गङ्गा हेमकूटञ्च पर्वतम् । मन्दरञ्चैव कैलासं हिमवन्तञ्च पर्वतम् । तामायान्तीन्तु रोधाय खलीनो नाम दानवः । पार्वतं रूपमास्थाय वर्षाणान्तु शतैर्द्विजाः । ततो भगीरथो राजा धारयामास कौशिकम् । स तुष्टः प्रददौ नागं वाहनं तं भगीरथः । समारुह्यागमत्तत्र यत्र रुद्धा भगीरथी । तेन नागेन तं दैत्यं संविदार्य्य सुसङ्गतः । शतधा तं समाधाय मूर्द्धन्यैरावतो गजः । महीतलं समाभेदे स यावन्नागसाह्वयम्" वह्निपुराणे तच्च हस्तिनापुरस्य नामान्तरं "तत्सर्वं प्रतिजग्राह राजा नागपुराधिपः" (पाण्डुः) भा० आ० ११२अ० ।

नागपुष्प पु० नागः तद्दानगन्धयुक्तं पुष्पं यस्य । १पुन्नाग-वृक्षे २नागकेशरे ३चम्पके च मेदि० । ४नागदमन्यां स्त्री भावप्र० ङीप् । [फलं यस्याः । कुष्माण्ड्यां राजनि० ।

नागपुष्पफला स्त्री नागस्य नागकेसरस्य पुष्पमिव शुभ्रं

नागपुष्पिका स्त्री नागस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम् । स्वर्णयूथिकायां राजनि० ।

नागफल पु० नागः सर्प इव दीर्घं फलमस्य । पटोलभेदे (धुन्दुल) राजनि० । [अश्वत्थवृक्षे हेमच० ।

नागबन्धु पु० नागस्य हस्तिनो बन्धुरिव तत्पोषकत्वात् ।

नागबल पु० नागानां हस्तिनामयुतस्य बलं यस्य । १भीमे त्रिका० । २हस्तितुल्यबलयुक्ते त्रि० । भीमस्य तथा बलप्राप्तिकथा भा० आ० १२८ अ० । "यदि नागेन्द्र ! तुष्टोऽसि किमस्य धनसञ्चयैः । रसम्पिवेत् कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः । बलं नागसहस्रस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम् । यावत् पिवति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् । एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत । ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः । प्राङ्मुखश्चोपविष्टः स रसं पिवति पाण्डवः । एकोच्छ्वासात्ततः कुण्डं पिवति स्म महाबलः । एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत् पाण्डुनन्दनः । ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः । अशेत भीमसेनस्तु यथासुखमरिन्दम !" "ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः । तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे सोऽप्रमेयबलो बली । तं दृष्ट्वा प्रत्यबुध्यन्त पाण्डवं ते भुजङ्गमाः । सान्त्वयामासुरव्यग्रा वचनं चेदमब्रुवन् । यत्ते पीतो महाबाहो ! रसोऽयं वीर्यसम्भृतः । तस्मान्नागायुतबलो रणेऽधृष्यो भविष्यसि" भा० आ० १२८अ० । नागस्येव बलं यस्याः । (गोरक्षचाकुलिया) २लताभेदे स्त्री "नागबलाफलतिन्दुकमदनफलमधूकमञ्जिष्ठाः" वृ०सं० ५७अ० ।

नागबलाघृत न० चक्रदत्तोक्ते पक्वघृतभेदे "पादशेषे जलद्रोणे पचेन्नागबलातुलाम् । तेन क्वाथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरञ्च साधयेत् । पलार्द्धिकैश्चातिबलाबलायष्टिपुनर्नवा । प्रपौण्डरीककाश्मर्य्यपियालकपिकच्छुभिः । अश्वगन्धासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकण्टकैः । मृणालबिसशालूकशृङ्गाटककशेरुकैः । एतन्नामबलासर्पीरक्तपित्तक्षयक्षयम् । हन्ति दाहं श्रमं तृष्णां बलपुष्टिकरं परम् । बल्यमौजस्यमायुष्यं बलीपलितनाशनम् । उपयुञ्जीत षण्मासान् वृद्धोऽपि तरुणायते" । [२०५७पृ० दृश्यम् ।

नागभगिनी स्त्री ६त० । वासुकेर्भगिन्यां जरत्कारौ तच्छब्दे

नागभूषण पु० नागो भूषणमस्य । महादेवे

नागमल्ल पु० नागेषु मल्लः । ऐरावते शब्दच० ।

नागमातृ स्त्री नागस्य हस्तिनां मातेव भूषकत्वात् । १मनःशिलायां शब्दर० । २मनसादेव्याञ्च त्रिका० तस्याः स्वपुत्रद्वारा नागरक्षकत्वात् तथात्वम् । जगत्कारुशब्दे २५०७पृ० दृश्यम् । [१हस्तिमारके२केशराजे पु० त्रिका० ।

नागमार त्रि० नागं मारयति मृ-णिच्-अण् उप०स० ।

नागयष्टि स्त्री नागाधिष्ठानं यष्टिः । तडागादौ आरोप्ये वारुणादिकाष्ठमये नागविशेषस्याधिष्ठानरूपे स्तम्भभेदे (रङ्काठ) तद्विधानं तदधिष्ठातृनागनामस्थापनं च जलाशयोत्सर्गे उक्तं यथा कापिले "नागानामष्ट नामानि लिखितानि पृथक् पृथक् । ततः कुम्भे च निःक्षिप्य गायत्र्या च विलोड्य वै । उद्धरेत् पत्रिकामेकां तत्र वै नाममीक्षयेत् । यस्य नामोद्धरेद्वत्स ! स वै जलाधिपः स्मृतः । तं वै संपूज्य गन्धाद्यैर्दद्यात् क्षीरञ्च पायसम्" । पद्माण्ड्रान्तस्य । योगीश्वरघृतवचनात् । "यथाऽष्टौ नामान्यास्य पत्रे कृता तु

यत्नतः" तानि च गारुडे । "अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः । कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः" ततश्च अनन्तवासुकिकर्कोटकपद्म-महापद्मतक्षकशङ्खकुलीराणां नामान्यश्वपत्रे लिखित्वा कुम्भमध्ये निक्षिप्य गायत्र्या गोमूत्रेण वा "छन्दसा-मग्नामीति" रघुनाथधृतमन्त्रेणालोड्य यस्य नामोत्तिष्ठति तं यष्ट्यां समावाह्यानेन नागेन अस्य जलाशयस्य रक्षा कर्त्तव्येति ब्राह्मणान् श्रावयेत् । हयशीर्षे "वैल्वकं वारुणञ्चैव पुन्नागं नागकेसरम् । वकुलं चम्पकञ्चैव विल्वञ्चैवाथ खादिरम् । एतेषामेव दारूणां नागयष्टिः प्रकीर्त्तिता । सवक्रकोटरं त्यक्त्वा तस्मात् कुर्य्यात् यथे-प्सितम्" । तथा च बृहस्पतिः "शूलचक्राङ्कितं कृत्वा स्थापयित्वा जलाशये । द्वादशाङ्गुलमानन्तु वाप्यां चक्रं प्रकल्पयेत् । षोडशं पुष्करिण्यान्तु विंशतिस्तु सरो-वरे । सागरे हस्तमात्रन्तु लौहं ताम्रञ्च पैत्तलम् । चक्रञ्च विविधं प्रोक्तं कुर्य्यात्तेषां यथेप्सितम्" । स्वार्थे क तत्रार्थे त्रिका० ।

नागर त्रि० नगरे भवः अण् । १विदग्धे २नगरोद्भवे च मेदि० स्त्रियां ङीप् । अगं राति रा—क न अगः नग-स्तेन(सह सुपा)पा०स० । ३देवरे पु० त्रिका० । ५नागरङ्गे (नारेङ्गा नेबु) जम्बीरभेदे पुं०शब्दरत्ना० । ६शुण्ठ्यां न० अमरः । ८मुस्ताभेदे (नागरमुथा) न० ९रतिबन्धभेदे विश्वः । १०देशभेदे तद्देशीये ब्राह्मणभेदे नागरब्रा-ह्मणाः शि०कौ० नागरखण्डशब्दे दृश्यम् तद्देशे प्रथम प्रचलिते १२अक्षरभेदे न० "वयस्था नागरासङ्गादङ्गानां हन्ति वेदनाम्"वैद्यकम् नगराय हितम् अण् । १३नगर हिते च "धनुर्वेदस्य सूत्रं वै यन्त्रसूत्रञ्च नागरम्" भा० स० ५अ०"यन्त्राण्याग्नेयौषधबलेन सीसकांश्चदृषल्लोल-प्रक्षेपकाणि लोहमयानि भाषायां नालशब्दाभिधेयानि तेषां सूत्रं सूचकं शास्त्रं नागरं नगरहितम्" नीलक० "यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागरीणाम्" मेघ० १४पौराख्ये ग्रहयुद्धभेदे ग्रहयुद्धशब्दे २१२७पृ०दृश्यम् ।

नागरक त्रि० नगरे भवः कुत्सितः प्रवीणो वा "नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः" पा० वुञ् । कुत्सने १चौरे प्रवीणे २शिल्पिनि च "अकुत्सनादौ तु अणेव नागरा ब्राह्मणाः" सि०कौ० ३रतिबन्धभेदे "ऊरुमूलोपरि स्थित्वा योषिदूरुद्वयं रमेत् । ग्रीवां धृत्वा कराभ्याञ्च बन्धो नाग-रकोमतः" तल्लक्षणम् नागर+स्वार्थे क । ४नागरशब्दार्थे

नागरक्त न० नागकृतं रक्तम् शोणितवर्णचूर्णम् । सिन्दूरे हेमच० । तस्य सीसकेन रञ्जितचूर्णरक्तवर्णत्वात् तथात्वम्

नागरखण्ड न० स्कन्दपुराणान्तर्गते स्वनामख्याते खण्डभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च बृहन्नारदीये उक्ता यथा "अतः परं नागराख्यः खण्डः षष्ठोऽभिधीयते । लिङ्गोत्-पत्तिसमाख्यानं हरिश्चन्द्रकथा शुभा । विश्वामित्रस्य माहात्म्यं त्रिशङ्कुस्वर्गतिस्तथा । हाटकेश्वरमाहात्म्यं वृत्रासुरवधस्तथा । नागबिलं शङ्खतीर्थं अचलेश्वरवर्ण-नम् । चमत्कारपुराख्यानं चमत्कारकरं परम् । गयशीर्षं बालशाख्यं बालमण्डं मृगाह्वयम् । विष्णुपादञ्च गोकर्णं युगरूपं समाश्रयः । सिद्धेश्वरं नागसरः सप्तार्षेयं ह्यगस्त्यकम् । भ्रूणगर्त्तं नलेशञ्च भैष्मं दुर्वैरमर्ककम् । शार्मिष्ठं सोमनाथञ्च दौर्गमामर्जके-श्वरम् । जमदग्निवधाख्यानं नैःक्षत्रियकथानकम् । रामह्रदं नागपुरं जडलिङ्गञ्च यज्ञभूः । मुण्डीरादि-त्रिकाकञ्च सतीपरिणयस्तथा । बालखिल्यञ्च यागेशं बालखिल्यञ्च गारुडम् । लक्ष्मीशापः सप्तविंशः सोम-प्रासादमेव च । अम्बावृद्धं पादुकाख्यम् आग्नेयं ब्रह्म-कुण्डकम् । गोमुखं लोहयष्ट्याख्यं अजापालेश्वरी तथा । शानैश्चरं राजवापी रामेशो लक्ष्मणेश्वरः । कुशेशाख्यं लवेशाख्यं लिङ्गं सर्वोत्तमोत्तमम् । अष्टषष्टिसमाख्यानं दमयन्त्या स्त्रीजातकम् । ततोऽम्बा रेवती चात्र भर्त्तृ-कातीर्थसम्भवम् । क्षेमङ्करी च केदारं शुक्लतीर्थं मुखा-रकम् । सत्यसन्धेश्वराख्यानं तथा कर्णोत्पला कथा । जटेश्वरं याज्ञवल्क्यं गौर्य्यं गाणेशमेव च । ततो वास्तुपदाख्यानम् अजागृहकथानकम् । सौभाग्यान्धुश्र शूलेशं धर्मराजकथानकम् । मिष्टान्नदेश्वराख्यानं गाण-पत्यत्रयं ततः । जाबालिचरितञ्चैव मकरेशकथा ततः । कालेश्वर्य्यन्धकाख्यानं कुण्डमाप्सरसन्तथा । पुष्यादित्यं रोहिताश्वं नागरोत्पत्तिकीर्त्तनम् । भार्गवं चरितं दैव विश्वामित्रं ततः परम् । सारस्वतं पैप्पलादं कंसा-रीशञ्च पैण्ड्कम् । ब्रह्मणो यज्ञचरितं सावित्र्याख्यान-संयुतम् । रैवतं भर्त्तृयज्ञाख्यं मुख्यतीर्थनिरीक्षणम् । कौरवं हाटकेशाख्यं प्रभासक्षेत्रकत्रयम् । पौष्करं नैमिषं धार्म्मारण्यत्रितयं स्मृतम् । वाराणसी द्वारकाख्याऽवन्त्याख्येति पुरीत्रयम् । वृन्दावनं खाण्ड-वाख्यं सद्वैताख्यं वनत्रयम् । कल्पः शालस्तथा नन्दो ग्रामत्रयमनुत्तमम् । असिशुक्लपित्र्यसंज्ञतीर्थत्रयसदा-

ष्टतम्। अर्व्वुदौ रैवतश्चैव पर्व्वतत्रयमुत्तमम्। नदीनां त्रितयं गङ्गा नर्म्मदा च सरस्वती। सार्द्धकोटित्रयफलमेकैकस्यास्य कीर्त्तितम्। कूपिका शङ्कतीर्थञ्चामरकं वालमण्डनम्। हाटकेशं चेत्रफलप्रदं प्रोक्तं चतुष्टयम्। शाम्बादित्यं श्राद्धकल्पं यौधिष्ठिरमथान्धकम्। जलाशयिचतुर्मास्यं अशून्यशयनं व्रतम्। मङ्कणेशं शिवरात्रिस्तुलापुरुषदानकम्। पृथ्वीदानं वामकेशं कपालमोचनेश्वरम्। पापपिण्डं सप्तलिङ्गं युगमानादिकीर्त्तनम्। दानमाहात्म्यकथनं द्वादशादित्यकीर्त्तनम्। इत्येष नागरः खण्डः प्रभासाख्योऽधुनोच्यते"

नागरघन पु० नागरमेव घनः कर्पूरसाधनम्। (नागरमुथा) मुस्ताभेदे राजनि०।

नागरङ्ग पु० नागस्य नागभवस्य सिन्दूरस्येव रङ्गोऽस्य फले। (नारेङ्गा) जम्बीरभेदे अमरः। तत् फलगुणा यथा "नागरङ्गन्तु सुरभि विपाके गुरु दुर्ज्जरम्। अत्यम्लमीषन्मधुरं हृद्यं वातविनाशनम्। तत्केसरन्तु रुच्यं स्यात् वातहारि निगद्यते"।

नागरमर्द्दिन् त्रि० नागरं मृद्नाति मृद–णिनि। नागरमर्द्दके ततः बाह्वा० अपत्यादौ ठञ्। नागरमर्द्दिनि तदपत्यादौ।

नागरमुस्ता स्त्री नगरे भवा अण् ङीप् नागरी कर्म०। (नागरमुथा) मुस्ताभेदे राजनि०। "तिक्ता नागरमुस्ता स्यात् कषाया शीतला कटुः। कफपित्तज्वरहरी तृष्णादाहारुचि प्रणुत्। अतिसारामयहरी भिषग्भिः परिकीर्त्तिता" राजनि०।

नागराज पु० ६त० टच्समा०। १शेषे नागे "अधस्तान्नागराजाय सोमायोर्द्धां दिशं ददौ" हरिवं० २६५अ०। २छन्दोग्रन्थकारके पिङ्गलनागे च।

नागराद्यचूर्ण न० चक्रोदत्तोक्ते चूर्णभेदे "श्रीफलशलाटुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुडः। ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति। जम्बूदाडिमशृङ्गाटपाठाकच्छटपल्लवैः। पक्वं पर्युषितं बालबिल्वं सगुड़नागरम्। हन्ति सर्व्वानतीसारान् ग्रहणीमतिदुस्तराम्। नागरातिविषामुस्तक्काथः स्यादामपाचनः। चूर्णं हिङ्ग्वष्टकं वातग्रहण्यान्तु घृतानि च। नागरातिविषामुस्तं धातकीं सरसाञ्जनम्। वत्सकत्वकफलं बिल्वं पाठां कटुकरोहिणीम्। पिवेत् समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना। पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यश्चोपावेश्यते। अर्शांस्यथ गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम्। नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण भाषितम्। शीतकषायमानेन तण्डुलोदककल्पना। केऽप्यष्टगुणतोयेन प्राहुस्तण्डुलभावनाम्"।

नागराह्व न० नागरेति आह्वा यस्य। शुण्ठ्याम् राजनि०।

नागरी स्त्री नागेभ्यो राति ददाति अत रा–घञर्थे क गौरा० ङीप्। १स्नुहीवृक्षे शब्दच०। तस्यां नागपञ्चमीशब्दे नागपूजनस्योक्तत्वात्तस्यास्तथात्वम्। नगरे भवः अण् ङीप्। २विदग्धायां नार्याञ्च "हन्ताभीरीं स्मरतु स कथं संवृतो नागरीभिः" उद्धवदूतम्।

नागरीट पु० नागरीमेटति इट–गतौ क। १पिङ्गे २जारे ३नागरीकृतमङ्गलध्वनौ च शब्दार्थ०।

नागरुक पु० नागरङ्गे जम्बीरभेदे शब्दरत्ना०। [राजनि०।

नागरेणु पु० नागस्य सीसकस्य रेणुः। सीसकभस्मनि सिन्दूरे

नागरेयक त्रि० नगर्य्यां भवः कत्त्र्या०ढकञ्। नगर्य्यां भवे

नागरोत्था स्त्री नागरादुत्तिष्ठति उद्+स्था–क। (नागरमुथा) ख्याते मुस्ताभेदे राजनि०।

नागर्य्य न० नागरस्य भावः पुरो०यक्। नागरभावे विदग्धत्वे

नागलक्षण ६त०। नागानां भेदादिज्ञापके चिह्नभेदे अहिशब्दे ५८१ पृ० तल्लक्षणादिकं सुश्रुतोक्तं दर्शितम्। अग्निपुराणोक्तं शेषवासुकितक्षकलक्षणादिकमत्र प्रदर्श्यते तच्च तत्र २९३अ० उक्तं यथा

"अग्निरुवाच नागादयोऽथ भावादि दंशस्थानानि कर्म्म च। सूतकं दष्टचेष्टेति सप्तलक्षणमुच्यते। शेषवासुकितक्षाख्याः कर्कोटोऽब्जो महाम्बुजः। शङ्खपालश्च कलिक इत्यष्टौ नागवर्य्यकाः। दशाष्टपञ्चत्रिगुणशतमूर्द्धान्वितौ क्रमात्। विप्रौ नृपौ विशौ शूद्रौ द्वौ द्वौ नागेषु कीर्त्तितौ। तदन्वयाः पञ्चशतं तेभ्यो जाता असंख्यकाः। फणिमण्डलिराजीलवातपित्तकफात्मकाः। व्यन्तरा दोषमिश्रास्ते सर्पा दर्व्वीकराः स्मृताः। रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः। गोनसा मन्दगा दीर्घा मण्डलैर्विविधैश्चिताः। राजिलाश्चित्रिताः स्निग्धास्तिर्य्यगूर्द्ध्वञ्च राजिभिः। व्यन्तरा मिश्रचिह्नाश्च भूवर्षाग्नेजसायवः। चतुर्विंशास्ते षड्विंशभेदाः षोडश गोनसाः। त्रयोदश च राजीला व्यन्तरा एकविंशतिः। येऽनुक्तकाले जायन्ते सर्पास्ते व्यन्तराः स्मृताः। आषाढादित्रिमासैः स्याद्गर्भो मासचतुष्टये। अण्डकानां शते द्वे च चत्वारिंशत् प्रसूयते। सर्पा ग्रसन्ति सूतौ तान् विना

स्त्रीपुन्नपुंसकान् । उन्मीलतेऽक्षि सप्ताहात् कुक्षेर्मांसाङ्कवेद्बहिः । द्वादशाहात् सुरोषः स्यात् दन्ताः स्युः सूर्यदर्शनात् । द्वात्रिंशत्, दिनविंशत्या चतस्रस्तेषु दंष्ट्रिकाः । कराली मकरी कालरात्री च यमदूतिका । एतास्ताः सविषा दंष्ट्रा वामदक्षिणपार्श्वगाः । षण्मासान्मुच्यते कृत्त्या जीवेत् षष्टिसमाद्वयम् ॥२०॥ नागाः सूर्य्यादिवारेशाः सप्त उक्ता दिवा निशि । स्वेषां षट् प्रतिवारेषु कुलिकः सर्वसन्धिषु । शङ्खेन वा महाब्जेन सह तस्योदयोऽथ वा । द्वयोर्वा नाडिकामन्त्रमन्त्रकं कुलिकोदयः । दुष्टः स कालः सर्वत्र सर्पदंशे विशेषतः । कृत्तिका भरणी स्वाती मूलं पूर्वत्रयाश्विनी । विशाखार्द्रा मघाश्लेषा चित्रा श्रवणरोहिणी । हस्ता मन्दकुजौ वारौ पञ्चमी चाष्टमी तिथिः । षष्ठी रिक्ता शिवा निन्द्या पञ्चदशी चतुर्द्दशी । सन्ध्याचतुष्टयं दुष्टं दग्धयोगाश्च राशयः । एकद्विबहवो दंशा दष्टविद्धञ्च खण्डितम् । अदंशमवगुप्तं स्याद्दंशमेवं चतुर्विधम् । त्रयो द्व्येकक्षता दंशा वेदना रुधिरोल्वणा । नक्रान्त्वेकाङ्घ्रिकूर्माभा दंशाश्च यमचोदिताः । दाहो पिपीलिकास्पर्शी कण्ठशोथरुजान्वितः । सतोदो ग्रन्थितो दंशः सविषो न्यस्तनिर्विषः । देवालये शून्यगृहे वल्मीकोद्यानकोटरे । रथ्यासन्धौ श्मशाने च नद्याञ्च सिन्धुसङ्गमे । द्वीपे चतुष्पथे सौधे गृहेऽब्जे पर्वताग्रतः । विलद्वारे जीर्णकूपे जीर्णवेश्मनि कुड्यके । शिग्रुश्लेष्मातकाक्षेषु जम्बूडुम्बरकेषु च । वटे च जीर्णप्राकारे खास्यहृत्कक्षजत्रुणि । तालौ शङ्खे गले मूर्ध्नि चिवुके नाभिपादयोः । दंशोऽशुभः शुभो दूतः पुष्पहस्तः सुवाक् सुधीः । लिङ्गवर्णसमानश्च शुक्लवस्त्रोऽमलः शुचिः । अपद्वारगतः शस्त्री प्रमादी भूगतेक्षणः । विवर्णवासाः पाशादिहस्तो गद्गदवर्णभाक् । शुष्ककाष्ठाश्रितः खिन्नस्तिलाक्तककरांशुकः । आर्द्रवासाः कृष्णरक्तपुष्पयुक्तशिरोरुहः । कुचमर्द्दी नखच्छेदी गुदस्पृक् पादलेखकः । केशलुञ्ची तृणच्छेदी दुष्टा दूतास्तथैकशः । इड़ान्या वा वहेद्द्वेधा यदि दूतस्य चात्मनः । आभ्यां द्वाभ्यां पुष्टयाख्यान् विद्यात्स्त्रीपुन्नपुंसकान् । दूतः स्पृशति यद्गात्रं तस्मिन् दंशमुदाहरेत् । दूताङ्घ्रिचलनं दुष्टमुत्थितिर्निश्चला शुभा । जीवपार्श्वे शुभो दूतो दुष्टोऽन्यत्र समागतः । जीवो गतागतैर्दुष्टः शुभो दूतनिवेदने । दूतस्य वाक् प्रदुष्टा सा पूर्वासज्जार्द्धनिन्दिता । विभक्तैस्तस्य वाक्यान्तैर्विषनिर्विषकालता । स्वाद्यैः स्वरैश्च काद्यैश्च वर्गैर्भिन्नलिपिर्द्विधा । स्वरजो वसुमान्वर्गो इति ज्ञेया च मातृका । वाताग्नीन्द्रजलात्मानो वर्गेषु च चतुष्टयम् । नपुंसकाः पञ्चमाः स्युः स्वराः शक्राम्बुयोनयः । दुष्टौ दूतस्य वाक्पादौ वाताग्नी मध्यमो हरिः । प्रशस्ता वारुणा वर्णा अतिदुष्टा नपुंसकाः । प्रस्थाने मङ्गलं वाक्यं गर्जितं मेघहस्तिनोः । प्रदक्षिणं फले वृक्षे वामस्य च रुतं जितम् । शुभा गीतादिशब्दाः स्युरीदृशं स्यादसिद्धये । अनर्थगीरथाक्रन्दो दक्षिणे विरुतं क्षुतम् । वेश्या क्षुतो नृपः कन्या गौर्दन्ती मुरजध्वजौ । क्षीराज्यदधिशङ्खाम्बु छत्रं भेरी फलं सुराः । तण्डुला हेम रूप्यञ्च सिद्धयेऽभिमुखा अमी । सकाष्ठः सानलः कारुर्मलिनाम्बरभाण्डभृत् । गलस्थटङ्को गोमायुगृध्रोलूककपर्दिकाः । तैलं कपालकार्पासा निषेधा भस्म नष्टये । विषरोगाश्च सप्त स्युर्धातोर्धात्वन्तराप्तितः । विषदंशो ललाटं यात्यतो नेत्रं ततो मुखम् । आस्याच्च चरणौ नाड्यौ धातून् प्राप्नोति हि क्रमात्" ।

नागलता स्त्री नाग इव लता । १पुंसोलिङ्गे त्रिका०नागाकारा लता । २नागदीर्घायां २ताम्बूल्याञ्च ।

नागलोक पुं० ६तत्० । नागाधिष्ठिते लोके पाताले नागशब्दे तेषां पातालस्थितिकारणं दर्शितम् । पातालावस्थानभेदादि पुराणसर्वस्वे विष्णुपुराणाद्युक्तं यथा "पराशर उवाच विस्तार एष कथितः पृथिव्या भवतो मया । सप्ततिस्तु सहस्राणि द्विजोच्छ्रायोऽपि कथ्यते । दशसाहस्रमेकैकं पातालं मुनिसत्तम ! । सुतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमत् । महाख्यमतलञ्चापि पातालञ्चापि सत्तम ! । भूमयो यत्र मैत्रेय ! वरप्रासादशोभिताः । तेषु दानवदैतेयजातयः शतसंघशः । निवसन्ति महानागजातयश्च महामुने !" ब्रह्माण्डे "प्रथमेऽस्मिंस्तले ख्यातमसुरेन्द्रस्य मन्दिरम् । नमुचेर्द्दैत्यशत्रोश्च महानादस्य चानघ ! । पुरञ्च शङ्कुकर्णस्य कवन्धस्य च मन्दिरम् । किंविषयस्य च पुरं प्रहृष्टजवसङ्कुलम् । राक्षसस्य च भीमस्य शूलदन्तस्य चालयः । लोहिताक्षकुपिन्दानां नगरं श्वापदस्य च । धनञ्जयस्य सदनं नागेन्द्रस्य महात्मनः । कालियस्य च नागस्य नगरं कलशस्य च । एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसाम् । ज्ञेयानि प्रथमे चैव कृष्णभौमे तले द्विज ! । द्वितीयेऽस्मिंस्तले ज्ञेयं दैत्येन्द्रस्य सुरक्षसः । महाजम्भस्य च तथा

नगरं प्रघसस्य च। हयग्रीवस्य कृष्णस्य निजं तस्य च मन्दिरम्। शङ्खाख्यस्य च दैत्यस्य नगरं गोमुखस्य च। राक्षसस्य च नीलस्य मेघस्य क्रथकस्य च। पुरञ्च कृष्णपादस्य महोष्णीषस्य चालयः। कम्बलस्य च नागस्य पुरमश्वतरस्य च। कद्रुपुत्रस्य च पुरं तक्षकस्य महात्मनः। एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसाम्। द्वितीयेऽस्मिंस्तले विप्राः पाण्डुभौमे न संशयः। तृतीये तु तले ख्यातं प्रह्लादस्य महात्मनः। अनुह्लादस्य च पुरं पुरमग्निमुखस्य च। तारकाख्यस्य च पुरं पुरं त्रिशिरसस्तथा। शिशुमारस्य च पुरं हृष्टपुष्टजनाकुलम्। च्यवनस्य च विज्ञेयं राक्षसस्य च मन्दिरम्। मन्दरस्योरगपतेर्विशालस्य च मन्दिरम्। एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसाम्। तृतीयेऽस्मिंस्तले ज्ञेयं रक्तभौमे न संशयः। तत्रापि दैत्यसिंहस्य कालनेमेः पुरं महत्। तथालम्बस्य च पुरं नगरं कुञ्जरस्य च। राक्षसेन्द्रस्य च पुरं सुमालेर्बहुविस्तरम्। मुञ्जस्य कोकनागस्य वृकवक्त्रस्य चालयः। बहुयोजनसाहस्रं बहुपक्षिगणाकुलम्। नगरं वैनतेयस्य चतुर्थेऽस्मिन्सातले। पञ्चमे शर्कराभौमे बहुयोजनविस्तृतम्। विरोचनस्य नगरं दैत्यसिंहस्य वामतः। व्यायताक्षाग्निजिह्वस्य हिरण्याक्षस्य चालयः। पुरञ्च विद्युज्जिह्वस्य राक्षसेन्द्रस्य धीमतः। महामेघस्य च पुरं रक्षसो देवविद्विषः। किर्मीरस्य च नागस्य स्वस्तिकस्य जयस्य च। एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसाम्। पञ्चमेऽस्मिंस्तले ज्ञेयं शर्करानिलये तथा। षष्ठे तले केशरिणो दैत्येन्द्रस्य पुरं स्मृतम्। सुपर्वणः पुलोम्नश्च नगरं महिषस्य च। राक्षसेन्द्रस्य च पुरं उत्क्रोशस्य महात्मनः। तत्रास्ते सुरसापुत्रः शतशीर्षो मुदा युतः। महेन्द्रस्य सखा श्रीमान् वासुकिर्नाम नागराट्। एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसाम्। षष्ठे तलेऽस्मिन् ख्यातानि शिलाभौमे रसातले। सप्तमे तु तले ज्ञेयं पाताले पूर्वपश्चिमे। पुरं बलेः प्रमुदितं नरनारीगणायुतम्। असुराशीविषैः पूर्णमुद्धतैर्देवशत्रुभिः। मुचुकुन्दस्य दैत्यस्य तत्रैव नगरं महत्। अनेकैर्दितिपुत्राणां समुदीर्णैर्महासुरैः। तथैव नागनगरैर्ऋद्धिमद्भिर्महात्मभिः। दैत्यानां दानवानाञ्च समुदीर्णैर्महासुरैः। उदीर्णैः राक्षसावासैरनेकैश्च समाकुलम्। स्वर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति नारदः। प्राह स्वर्गसभामध्ये पातालेभ्यो गतो दिवि। आह्लादकारिणः शुभ्रा मणयो यत्र सुप्रभाः। नागाभरणभूषास्तु पातालं केन तत्समम्। दैन्यदारिद्र्यरहितैरितश्चेतश्च शोभिते। पाताले कस्य न प्रीतिर्विमुक्तस्यापि जायते। दिवार्करश्मयो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम्। शशिनश्च न शीताय निशि द्योताय केवलम्। भक्ष्यभोज्यमहापानमुदितै रातिभोगिभिः। यत्र न ज्ञायते कालो गतोऽपि दनुजादिभिः। वनानि नद्यो रम्याणि सरांसि कमलानि च। पुंस्कोकिलादिनादाश्च मनोज्ञान्यम्बराणि च। भूषणान्यतिरम्याणि गन्धाढ्यञ्चानुलेपनम्। वेणुवीणामृदङ्गानामुदितैर्नादितानि च। एतान्यन्यानि चोदारभोगभोग्यानि दानवैः। दैत्योरगैश्च भुज्यन्ते पातालान्तरगोचरैः। पातालानामधश्चास्ते विष्णोर्या तामसी तनुः। शेषाख्या तद्गुणान् वक्तुं न शक्ता दैत्यदानवाः। योऽनन्तः पठ्यते सिद्धैर्देवदेवर्षिभूषितैः। सहस्रशिरसा व्यक्तः स्वस्तिकामलभूषणः। फणामणिसहस्रेण यश्च विद्योतयन् दिशः। सर्वान् करोति निर्वीर्यान् हिताय जगतोऽसुरान्। मदाघूर्णितनेत्रोऽसौ यः सदैवैककुण्डलः। किरीटी स्रग्धरो भाति साग्निः श्वेत इवर्चराट्। नीलवासा मदोत्सिक्तः श्वेतहारोपशोभितः। साभ्रो गङ्गाप्रपातोऽसौ कैलासाद्रिरिवोन्नतः। लाङ्गलासक्तहस्ताग्रो बिभ्रन्मुषलमुत्तमम्। उपास्यते स्वयं कान्त्या यो वारुण्या च मूर्त्तया। कल्पान्ते यस्य वक्त्रेभ्यो विषानलशिखोज्ज्वलः। सङ्कर्षणात्मको रुद्रो निर्गम्यात्ति जगत्त्रयम्। समस्तपृथिवीभूतमशेषक्षितिमण्डलम्। आस्ते पातालमूलस्थः शेषोऽशेषसुरार्चितः। तस्य वीर्यं प्रभावश्च स्वरूपं रूपमेव च। न हि वर्णयितुं शक्यं ज्ञातुं वा त्रिदशैरपि। यस्यैषा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा। आस्ते कुसुममालेव कस्तद्वीर्यं वदिष्यति। यदा विजृम्भतेऽनन्तो मदाघूर्णितलोचनः। तदा चलति भूरेषा साद्रितोयाब्धिकानना। यदा तु पर्वणि गजः खेदाच्चालयते शिरः। सपर्वतवना नाम तदेयं चलति क्षितिः। गन्धर्वाप्सरसः सिद्धाः किन्नरोरगचारणाः। नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमुच्यते। यस्य नागवधूहस्तैर्लेपितं हरिचन्दनम्। स्वनिश्वासानिलापास्तं याति दिक्पटवासताम्। यमामनति देवर्षिर्गर्गो ज्योतींषि तत्त्वतः। भगवान् सकलञ्चैव निमित्तं पठितं फलम्। तेनेयं नागवर्येण शिरसा विधृता मही। बिभर्त्ति मालां·

लोकानां सदेवासुरमानुषाम्” नागभुवनादयोऽप्यत्र ।

नागवर्म्मन् पु॰तीर्थभेदे “ततः प्रायाद्बलो राजन्! दक्षिणेन सरस्वतीम्। गत्वा चैव महावाहुर्नातिदूरे महायशाः। धर्मात्मा नागधन्वानं तीर्थमागममच्युतः। यत्र पन्नग राजस्य वासुकेः सन्निवेशनम्। महाद्युतेर्महाराज! बहुभिः पन्नगैर्वृतम्। ऋषीणां हि सहस्राणि तत्र नित्यं चतुर्दश। यत्र देवाः समागम्य वासुकिं पन्नगोत्तमम्। सर्वे पन्नगराजानमभ्यषिञ्चन् यथाविधि। पन्नगेभ्यो भयं तत्र विद्यते न स पौरव!। तत्रापि विधिवद्दत्त्वा विप्रेभ्यो रत्नसञ्चयान्” भा॰श॰ ३८अ॰।

नागवल्लरी स्त्री नाग इव दीर्घा वल्लरी। ताम्बूलीलतायां भावप्र॰।

नागवल्ली स्त्री नाग इव दीर्घा वल्ली। ताम्बूलवल्ल्याम् अमरः। सा च देशभेदात् व्यक्तिकाभेदेन नानाकारगुणा यथोक्तं राजनि॰ “एकाप्येषा देशमृत्स्नाविशेषान्नानाकारं याति काये गुणे च” इत्युपक्रमे “श्रीवाटी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा। रसाढ्या सुरसा रुच्या विपाके शिशिरा स्मृता। स्यादम्लवाटी कटुकाम्लतिक्ता तीक्ष्णा तथोष्णा मुखपाककर्त्री। विदाहपित्तास्रविकोपनी च विष्टम्भदा वातनिवर्हणी च। बङ्गसी मधुरा तीक्ष्णा कटुरुष्णा च पाचनी। गुल्मोदराध्मानहरी रुचिकृद्दीपनी परा” अन्यच्च “गुहागरे सम्भविरा प्रसिद्धा तत्पर्णचूर्णातिरसातिरुच्या। सुगन्धितीक्ष्णा मधुरातिहृद्या सन्दीपनी पुंस्त्वकरी च बल्या” “नाम्ना याम्लसरा सुतीक्ष्णमधुरा रुच्या हिमा दाहहृत् पित्तोद्रेकहरी सुदीपनकरी बल्या सुखामोदिनी। स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनी मदकरी श्रेया सदा वल्लभा गुल्माध्मानविबन्धजिच्च कथिता सा मालवे तु स्थिता। अम्लिपुष्कलिका नाम कषायोष्णा कटुस्तथा। मलापकर्षा कण्ठस्य पित्तहृद्वातनाशिनी। हैमपर्णीया कटुस्तीक्ष्णा हृद्या दीर्घदला च सा। कफवातहरी रुच्या कटुर्दीपन पाचनी” स्वार्थे क। नागवल्लिकाऽप्यत्र “पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः। जीर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिप्रणाशिनी” आह्नि॰त॰।

नागवारिक पु॰ नागस्य गजस्य सर्पस्य वा वारो वारणं प्रयोजनमस्य ठक्। १हस्तिपालके २गरुडे ३मयूरे ४राजकुञ्जरे ५यूथस्थगजराजे च मेदि॰।

नागवि(बिल) न॰ तीर्थभेदे नागरखण्डशब्दे दृश्यम्।

नागवीट पु॰नाग इव व्येटति वि+इट–क। टाकुरे(आकरा) त्रिका॰।

नागवीथी स्त्री आकाशमण्डलस्थे उत्तरदिक्स्थे अश्विन्यादित्रयघटितप्रदेशस्थानत्रयान्तर्गते मार्गभेदे वियति हि मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयमस्ति तत्र प्रत्येकं वीथीत्रयेण त्रिधा भिद्यते। तथा हि त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरावती चेत्युत्तरमार्गे वीथीत्रयम्” “सर्वग्रहाणां भान्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः। स्थानं जारद्गवं मध्ये तथैरावतमुत्तरम्” “वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः। अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति शब्दिता” विष्णुपु॰ जरद्गवशब्दे ३०५८पृ॰ दृश्यम्। २कश्यपपत्नीभेदे च “नागवीथी च यामिन्याम्” ब्रह्म॰प्र॰ २अ॰।

नागवृक्ष पु॰ नागाख्यो वृक्षः। नागकेसरवृक्षे शब्दार्थचि॰।

नागशत पु॰ नागानां शतमत्र। पर्वतभेदे “जगाम सह पत्नीभ्यां ततो नागशतं गिरिम्” भा॰आ॰११९अ॰।

नागशुण्डी स्त्री नागस्य शुण्डस्तदाकारोऽस्त्यस्य शिखायाम् अच् गौरा॰ ङीष्। डङ्गरीफलनामके वृक्षे राजनि॰।

नागसम्भव न॰ नागात् सीसकात् सम्भवति सम्+भू–अच् ५त॰। सिन्दूरे अमरः।

नागसम्भूत न॰नागात् सीसात् वासुक्यादितो वा सम्भूतम् ५त॰। सीससम्भवे १सिन्दूरे वासुक्यादिशिरस्थे वर्षोपःपतिते २मुक्ताफलभेदे च “तक्षकवासुकिकुलजाः कामगमा ये च पन्नगास्तेषाम्। स्निग्धानीलद्युतयो भवन्ति मुक्ताः फणस्यान्ते। शस्तेऽवनिप्रदेशे रजतमये भाजने स्थिते च यदि। वर्षति देवोऽकस्मात् तज्ज्ञेयं नागसम्भूतम्। अपहरति विषमलक्ष्मीं क्षपयति शत्रून् यशो विकाशयति। भौजङ्गं नृपतीनां कृतमकृतार्घं विजयदं च”इ॰स॰८१अ॰

नागसरस् न॰ तीर्थभेदे नागरखण्डशब्दे दृश्यम्।

नागसाह्वय न॰ नागेन हस्तिना समानः आह्वयो यस्य। हस्तिनापुरे “जगाम तक्षकस्तूर्णं नगरं नागसाह्वयम्” भा॰आ॰१३अ॰। [शीलतायां क्षीरस्वामी।

नागसुगन्धा स्त्री नागस्य सर्पस्येव सुगन्धोऽस्याः। भुजङ्गा-

नागस्तोक न॰ नागस्य तद्विषस्य स्तोकमत्र अप्। वत्सनाभविषे राजनि॰। [वृक्षे च राजनि॰।

नागस्फोता स्त्री नाग इव स्फोता। १नागदन्तीवृक्षे २दन्ती-

नागहनु पु॰नागस्य हस्तिनो हनुरिव। नखीनामगन्धद्रव्ये राजनि॰।

नागहन्त्री स्त्री नागान् सर्पान् हन्ति हन ङीप् । १वन्ध्याकर्कव्याम् राजनि० । २सर्पगजयोर्हन्तरि त्रि० ।

नागाख्य पु० नागेति आख्या यस्य । नागकेसरे त्रिका० ।

नागाञ्चला स्त्री नागस्याञ्चलमिवाग्रं । नागयष्टौ जटाधरः ।

नागाञ्जना स्त्री नागस्याञ्जनं यत्र । १नागयष्ट्यां २हस्तिन्याञ्च मेदि० । [रधिपमात्रे च । नागाधिराजादयोऽप्यत्र ।

नागाधिप पु० ६त० । १अनन्ते नागे हेमच० । २गजसर्पयो-

नागानन पु० नागस्येवाननमस्य । गजानने गणेशे ।

नागान्तक ६त० । १गरुडे क्रमेण सर्पगजयोरन्तके २मयूरे ३सिंहे च । [नाटकभेदे ।

नागानन्द पु० नागानामानन्दो वर्ण्यो यत्र । श्रीहर्षप्रणीते

नागाराति पु०नागस्य सर्पस्यारातिः १वन्ध्याकर्कव्याम् राजनि० २सिंहे ३गरुडे ४मयूरे च । नागारिप्रभृतयोऽप्येषु ।

नागार्जुनीय पु० नागश्च अर्जुनश्च तौ अधिकृत्य कृतोग्रन्थः "इन्द्वाच्छः" पा० छ । नागार्जुनाधिकारेण कृते काव्यभेदे अस्याख्यायिकात्वात् वा लुक् । नागार्जुन तत्रार्थे ।

नागालाबू स्त्री नागः नागकुम्भ इवालाबूः । गजकुम्भाकारायां तुम्बग्राम् राजनि० । [२मयूरे ३सिंहे च ।

नागाशन न० नागान् अश्नाति अश-ल्यु । गरुडे हारा० ।

नागाह्व पु० नागेन युक्ताह्वा यस्य । हस्तिनापुरे । नागाह्वयादयोऽप्यत्र त्रिका० । [लक्ष्मणायाम् राजनि० ।

नागाह्वा स्त्री नागं नागकेसरमाह्वयते स्पर्द्धते आ+ह्वे-क ।

नागिन् पु० नागो भूषणत्वेनास्त्यस्य इनि । सर्पभूषणे शिवे "नागोपवीतिनं नग्नं नागिनमग्निवर्चसम्" हरिवं० २७६ अ० ।

नागेन्द्र पु० नाग इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् उपमितस० । १ऐरावते २शेषादिनागे च । "नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वात्" कुमा० । "कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम्" माघः ।

नागेश पु० ६त० । १अनन्ते शेषनागे । पाणिनिव्याकरणभाष्यविवरणादिग्रन्थकारके २विद्वद्भेदे "नागेशभट्टकृतुते लघुशब्देन्दुशेखरम्" । ३शिवलिङ्गभेदे न० नागेश्वरोऽप्यत्र विष्णुपु० उक्ते तन्निकटस्थे ४तीर्थभेदे न० ।

नागोद(र) न०नाग इवोदरं यस्मात् पृषो०वा रस्य लोपः । उदरत्राणे हेमच० । रान्तं तत्रार्थे हारा० । सुश्रुतोक्ते २गर्भिण्या गर्भोपद्रवभेदे च "शुक्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाध्मापयत्युदरं तत्कदाचिद्दुयदृच्छयोपशान्तं नैगमेषापहृतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित् प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुस्तत्रापि लीनवत् प्रतीकारः"

नागोद्भेद न०सरस्वतीनदीप्रकाशस्थानभेदरूपे तीर्थभेदे "गच्छ-त्यन्तर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती । चमसे च शिवोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते । नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवाप्नुयात्" भा० व० ८२अ० ।

नाचिक पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे "अराणिर्नाचिकश्चैव" भा० अनु० ४अ० विश्वामित्रपुत्रोक्तौ ।

नाचिकेत पु० नचिकेतशब्दार्थे १अनले २ऋषिभेदे ३तदुपाख्याने च । त्रिकाण्डे नाचिकेतुरिति पाठः लिपिकरप्रमादकृतः नाचिकेत इत्येव पाठः श्रुत्यादिसंवादी । नाचिकेतोपाख्यानञ्च भा०अनु० ७१अ० आदौ दृश्यम् ।

नाचीन पु० दक्षिणस्थे १देशभेदे २तन्नृपे च "नाचीनानर्बुकांश्चैव" भा०स०३०अ० सहदेवदक्षिणदिग्विजये ।

नाठ पु० नट-घञ् । १नृत्ये २कर्णाटदेशे च शब्दरत्ना०

नाटक त्रि०नट-ण्वुल् । १नर्त्तके स्त्रियां टाप् । कामाख्यापर्वतान्तिकस्थे २पर्वतभेदे । "ऐशान्यां नाटके शैले शङ्करस्य महाश्रमम् । नित्यं वसति तत्रेशस्तदधीना तु पार्वती" कालिकापु० । ३दृश्यकाव्यरूपे रूपकभेदे न० । तद्भेदलक्षणादिकं सा०द० उक्तं यथा

"नाटकमथ प्रकरणम् भाणव्यायोगसमवकारडिमाः । ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश । किञ्च, "नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् । प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा । संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका । दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च । अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः । विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्" । सर्वेषां प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणाञ्च । तत्र । "नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् । विलासर्द्ध्यादिगुणवद्युक्तं नानाविभूतिभिः । सुखदुःखसमुद्भूति नानारसनिरन्तरम् । पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्त्तिताः । प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् । दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः । एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्य्यनिर्वहणेऽद्भुतम् । चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्य्यव्यापृतपूरुषाः । गोपुच्छाग्रसमाग्रन्तु बन्धनं तस्य कीर्तितम्" । "दैवतानां मनुष्याणां राज्ञां लोके महात्मनाम् । पूर्ववृत्तानुचरितं प्रख्यातोदात्तनायकम् । प्रवेशकविष्कम्भादिभिः सन्धिभिरन्वितम् । इतिहासकथोद्भूतं सुखदुःखसं-

र्युतम्। षट्पञ्चदशसप्ताष्टनवाङ्कैरनुभूषितम्। नानाविलाससंलीलाभिः सर्वैसिद्धिभिरन्वितम्। नानाभावरसैराढ्यं नाटकं सूरयो विदुः। किञ्चिदङ्गविहीनन्तु न त्याज्यं नाटकं क्वचित्। आरम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः सम्भव एव च। नियता च फलप्राप्तिः फलयोगस्तथा परः। इत्यवस्थापञ्चकं स्यात् नाटके कार्य्यवस्तुनः। संस्कृतं प्राकृतं भूतभाषापभ्रंशिका गिरः। नाटके नियताः शस्ता एषा भाषा रसावहा। भाषाविभाषाभेदेन प्राकृतन्तु चतुर्दश। मागध्यावन्तिका प्राच्या शौरसेन्यर्द्धमागधी। वाह्लीका दाक्षिणात्याश्च भाषाः सप्त च प्राकृते। शकाराभीरचाण्डालशवरद्रविडौड्रजाः। यानौकसी विजातीनां विभाषाः सप्त कीर्त्तिताः। कैकेयी शौरसेनी च काञ्ची पाञ्चालमागधी। द्राविडी पाण्डुदेशी च भूतभाषाः प्रकीर्त्तिताः। वैदर्भी मागधी नाटी काम्बोजी चोपनागरी। पाञ्चाली षडपभ्रंशभाषाः स्युर्देशभेदतः। देवतादर्शनान्तञ्च कर्त्तव्यं नाटकं बुधैः। राजर्षिदर्शनान्तं वा तेऽपि देवैः समा मताः"। उदाहरणम् "मुरारिकवेरनर्घराघवं भवभूतेरुत्तरचरितं कालिदासस्याभिज्ञानशकुन्तलञ्च" सङ्गीतदा०।

तच्च यथा कर्त्तव्यं नाटकादिविभागसुक्त्वा अग्निपु० ३३७अ० तथा निरूपितं यथा

"सामान्यञ्च विशेषश्च लक्षणस्य द्वयी गतिः। सामान्यं सर्वविषयं शेषः क्वापि प्रवर्त्तते। पूर्वरङ्गे निवृत्ते द्वौ देशकालावुभावपि। रसभावविभावानुभावा अभिनयस्तथा। अङ्कः स्थितिश्च सामान्यं सर्वत्रैवोपसर्पणात्। विशेषोऽवसरे वाच्यः सामान्यं पूर्वमुच्यते। त्रिवर्गसाधनन्नाट्यमित्याहुः करणञ्च यत्। इतिकर्त्तव्यता तस्य पूर्वरङ्गो यथाविधि। नान्दीमुखानि द्वात्रिंशदङ्गानि पूर्वरङ्गके। देवतानां नमस्कारो गुरूणामपि च स्तुतिः। गोब्राह्मणनृपादीनामाशीर्वादादि गीयते। नान्द्यन्ते सूत्रधारोऽसौ रूपकेषु निबध्यते। गुरुपूर्वक्रमं वंशप्रशंसा पौरुषं कवेः। सम्बन्धार्थौ च काव्यस्य पञ्चैतानेष निर्दिशेत्। नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा। सहिताः सूत्रधारेण संलापं यत्र कुर्वते। चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्य्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः। आमुखं तत्तु विज्ञेयं बुधैः प्रस्तावनापि सा। प्रवृत्तकं कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा। आमुखस्य त्रयो भेदा वीजांशेषूपजायते। कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग्यत्र वर्णयेत्। तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत् प्रवृत्तकम्। सूत्रधारस्य वाक्यं वा यत्र वाक्यार्थमेव वा। गृहीत्वा प्रविशेत् पात्रं कथोद्घातः स उच्यते। प्रयोगेषु प्रयोगन्तु सूत्रधृग्यत्र वर्णयेत्। ततश्च प्रविशेत् पात्रं प्रयोगातिशयो हि सः। शरीरं नाटकादीनामितिवृत्तं प्रचक्षते। सिद्धमुत्प्रेक्षितञ्चेति तस्य भेदावुभौ स्मृतौ। सिद्धमागमदृष्टञ्च सृष्टमुत्प्रेक्षितं कवेः। वीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कार्य्यमेव च। अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्च चेष्टा अपि क्रमात्। प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः सद्भाव एव च। नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः। मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्षश्च तथैव च। तथा निर्वहणञ्चेति क्रमात् पञ्चैव सन्धयः। अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यत् प्रसर्पति। फलावसानं यच्चैव वीजं तदभिधीयते। यत्र वीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा। काव्ये शरीरानुगतं तन्मुखं परिकीर्त्तितम्। इष्टस्यार्थस्य रचना वृत्तान्तस्यानुपक्षयः। रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुह्यानाञ्चैव गूहनम्। आश्चर्य्यवदभिख्यातं प्रकाशानां प्रकाशनम्। अङ्गहीनं नरो यद्वन्नैव श्रेष्ठं काव्यमेव च। देशकालौ विना किञ्चिन्नेतिवृत्तं प्रवर्त्तते। अतस्तयोरुपादाननियमात् पदमुच्यते। देशेषु भारतं वर्षं काले कृतयुगत्रयम्। मर्त्त्यैर्नाभ्यां प्राणभृतां सुखदुःखोदयः क्वचित्। सर्गे सर्गादिवार्त्ता च प्रसज्जन्ती न दुष्यति"।

नाटकलक्षण न० नाटकस्य दशविधरूपकस्य लक्षणम्। सा०द० उक्ते षट्त्रिंशन्मिते नाटकस्य लक्षणे यथा

"षट्त्रिंशल्लक्षणान्यत्र नाट्यालङ्कृतयस्तथा३६। त्रयस्त्रिंशत् प्रयोज्यानि वीथ्यङ्गानि त्रयोदश। लास्याङ्गानि दश यथालाभं रसव्यपेक्षया" इत्युद्दिश्य "भूषणाक्षरसंघातौ शोभोदाहरणं तथा। हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः। निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च। दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा। विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्य्ययौ। दाक्षिण्यानुनयौ मालाऽर्थापत्तिगर्हणे तथा। पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं संक्षेपो गुणकीर्त्तनम्। लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा। लक्षणानि" इति विभज्य क्रमेण लक्षितानि यथा

"गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणम्१। वर्णनाऽक्षरसंघातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः। छिन्नैरर्थैः समं यत्र प्रसिद्धोऽर्थः प्रकाशते। श्लिष्टलक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते२। यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात्।

साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं४ मतम्। हेतु५र्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्धेतुदर्शनात्। संशयो६ ज्ञाततत्त्वस्य वाक्ये स्यादनिश्चयः। दृष्टान्तो७ यस्तु पक्षार्थसाधनाय निदर्शनम्। तुल्यतर्को८ यदर्थेन तर्कः प्रकृतगामिना। सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः पदानां स पदोच्चयः९। यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्त्तनम्। परपक्षव्युदासार्थं तन्निदर्शन१०मुच्यते। अभिप्राय११स्तु सादृश्यादद्भुतार्थस्य कल्पना। प्राप्तिः१२ केनचिदंशेन किञ्चिद्यत्रानुमीयते। विचारो१३ युक्तवाक्यैर्यदप्रत्यक्षार्थसाधनम्। देशकालस्वरूपेण वर्णना दिष्ट१४मुच्यते। उपदिष्टं१५ मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः। गुणातिपातः१६ कार्य्यं यद्विपरीतं गुणान् प्रति। यः सामान्यगुणोद्रेकः स गुणातिशयो१७ मतः। अर्थान् सिद्धान् बहूनुक्त्वा विशेषोक्तिर्विशेषणम्१८। पूर्वसिद्धार्थकथनं निरुक्ति१९रिति कीर्त्तितम्। बहूनां कीर्त्तनं सिद्धि२०रभिप्रेतार्थसिद्धये। दृप्तादीनां भवेद्भ्रंशो२१ वाच्यादन्यतरद्वचः। विचारस्यान्यथाभावः सन्देहात्तु विपर्य्ययः२२। दाक्षिण्यं२३ चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्त्तनम्। वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो२४ भवेदर्थस्य साधनम्। माला२५ स्याद्यदभीष्टार्थं नैकार्थप्रतिपादनम्। अर्थापत्ति२६र्यदन्यार्थोऽर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते। दूषणोद्घोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं२७ तु तत्। अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छा२८ऽर्थान्वेषणं२९ मतम्। प्रसिद्धि३०र्लोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसाधनम्। सारूप्य३१मभिभूतस्य सारूप्यात् क्षोभवर्त्तनम्। संक्षेपो३२ यत्तु संक्षेपादात्मन्यर्थे प्रयुज्यते। गुणानां कीर्त्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्त्तनम्३२। स लेशो३३भण्यते वाक्यं यत् सादृश्यपुरःसरम्। मनोरथ३४स्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्ग्यन्तरेण यत्। विशेषार्थोऽतिप्रस्तावेऽनुक्तसिद्धि३५रुदीर्य्यते। स्यात्प्रमाणयितुं पूज्यं प्रियोक्ति३६र्हर्षभाषणम्"।

नाटकीय त्रि० नाटके भवः तत्र वर्ण्यः "वृद्धाच्छः" पा० छ। नाटके वर्ण्ये पदार्थे "पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः" माघः। [ऽस्य। (तरमुज) ख्याते लतापनसे स्त्रिका०।

नाटाम्र(म्ल) पु० नटानां प्रियः अण् नाटः अम्रो(म्लो)रसो-

नाटार पुंस्त्री नट्या अपत्यम् वा आरक्। नट्या अपत्ये

नाटिका स्त्री दृश्यकाव्यभेदे तल्लक्षणं यथा "नाटिका क्ळृप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्किका। प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः। स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताऽथ वा। नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा। सम्प्रवर्त्तेत नेताऽस्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः। देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा। पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः। वृत्तिः स्यात् कैशिकी स्वल्पविमर्षः सन्धयः पुनः"। द्वयोर्नायकनायिकयोः। यथा रत्नावली विद्धशालभञ्जिकादि" सा० द०। सङ्गीतदामोदरेऽत्र कश्चिद्विशेष उक्तस्तत्रैव दृश्यः।

नाटित त्रि० चु० नट–क्त। १कृताभिनये भावे क्त २अभिनये स्वार्थे क। नाटितक नटकृत्ये।

नाटेय पुंस्त्री नट्या अपत्यम् क्षुद्रत्वेऽपि ढकोऽभावपक्षे स्त्रीभ्योढक्" पा० ढक्। नट्या अपत्ये

नाटेर पुंस्त्री नट्या अपत्यं क्षुद्राभ्यो वा ढ्रक्। नट्या अपत्ये

नाट्य न० नटस्य इदं कृत्यम् "छन्दोगौक्थिकेत्यादिना" पा० ञ्य। १नटकृत्ये नृत्यगीतवाद्यात्मके २लास्ये वाक्यार्थाभिनये च तत्फलादिकं सङ्गीतदा० उक्तं यथा "देवर्षिक्षितिपालपूर्वचरितान्यालोक्य धर्मादयस्तत्तावाश्रितभूमिकाभिनयने स्यादर्थसिद्धिः परा। सङ्गीतायुतचित्तवृत्तिहरणावस्था भवन्त्यङ्गना ज्ञानं शङ्करसेवयेति कथितं नाट्यं चतुर्वर्गदम्। यो यस्य दयितो भावः स तं नाट्ये निरीक्षते। अतः सर्वमनोहारि नाट्यं कस्य न रञ्जकम्"। नाट्योत्पत्तिर्यथा "द्रुहिणानुश्रूयते ब्रह्मा शक्रेणाभ्यर्थितः पुरा। चकार कृत्स्नवेदेभ्यो नाट्यवेदन्तु पञ्चमम्। उपवेदोऽथ वेदाश्च चत्वारः कथिताः स्मृतौ। तत्रोपवेदो गान्धर्वः शिवेनोक्तः स्वयम्भुवे। तेनापि भरतायोक्तस्तेन मर्त्त्ये प्रचारितः। शिवाब्जयोनिभरतास्त्वादस्य प्रयोजकाः"। नाट्यारम्भमुहूर्त्तादिनिरूपणाय पी०धा० वशिष्ठ आह "त्रिकोत्तरामित्रगुरुत्वविशाखशक्रेन्द्रवारीश्वरपौष्णभेषु। सङ्गीतनृत्यादिसमस्तकर्म कार्यं विभौमार्कजवासरेषु"। श्रीपतिरपि "हस्तः पुष्यो वासवं चानुराधा ज्येष्ठा पौष्णं वारुणं चोत्तराश्च। पूर्वाचार्यैः कीर्त्तितश्चन्द्रवर्त्तौ नृत्यारम्भे शोभनोऽयं भवर्गः"। काश्यपः "लग्नसंस्थे बुधे चन्द्रे बुधराशौ तु वीक्षिते। शुभग्रहैश्चतुर्थस्थैर्नाट्यारम्भः प्रशस्यते"। अतएव रत्नमालायाम् "बुधे विलग्ने शशिनि स्वराशौ शुभवीक्षिते। हिबुकस्थैः शुभैर्नाट्यप्रारम्भः सद्भिरिष्यते"।

नाट्यधर्मिका स्त्री नाट्यस्य धर्मोऽस्त्यत्र क्रियायाम् ठन्। "सङ्गीतं प्रेक्षणार्थेऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्यधर्मिका" हेमचन्द्रोक्ते दर्शनार्थे शास्त्रोक्ते तौर्य्यत्रिकरूपे नटकृत्ये

नाट्यप्रिय पु० नाट्यं प्रियमस्य । शिवे महादेवे हेमच० ।

नाट्यभाषा स्त्री नाट्ये प्रयोक्तव्या पात्रभेदेन भाषा । नाटके प्रयोक्तव्ये पात्रभेदेन भाषाभेदे सा च सङ्गीतदा० उक्ता नाटकशब्दे दर्शिता विशेषस्तु सा०द० उक्तो यथा "पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् । शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम् । आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् । अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् । चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी । प्राच्या विदूषकादीनां धूर्त्तानां स्यादवन्तिका । योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या हि दीव्यताम् । शकाराणां शकादीनां शाकारीं सम्प्रयोजयेत् । वाह्लीकभाषा दिव्यानां द्राविड़ी द्रविड़ादिषु । आभीरेषु तथाऽभीरी चाण्डाली पुक्कशादिषु । आभीरी शावरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु । तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात् पिशाचवाक् । चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका । बालानां षण्ढकानाञ्च नीचग्रहविचारिणाम् । उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं क्वचित् । ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपद्रुतस्य च । भिक्षुबन्धधरादीनां प्राकृतं सम्प्रयोजयेत् । संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च । देवीमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि कैश्चित्तथोदितम् । यद्देशं नीचपात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितम् । कार्य्यतश्चोत्तमादीनां कार्य्यो भाषाविपर्य्ययः । योषित्सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा । वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा" । नाटकभाषाऽप्यत्र ।

नाट्यरासक न० दृश्यकाव्यरूपकभेदे तल्लक्षणं सा०द० उक्तं यथा "नाट्यरासकमेकाङ्कं बहुताललयस्थिति । उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्दोपनायकम् । हास्योऽङ्ग्यत्र सशृङ्गारो नारी वासकसज्जिका । मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च । केचित् प्रतिमुखं सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलम्" । "तत्र सन्धिद्वयवती यथा नर्म्मवती । सन्धिचतुष्टयवती यथा विलासवती" ।

नाट्यशाला स्त्री ६त० । नाट्यस्य नाट्यार्थं शाला । (नाटमन्दिर) देवप्रासादसम्मुखस्थे स्थाने "नाट्यशाला च कर्त्तव्या द्वारदेशसमाश्रया" गरुडपु० ।

नाट्याङ्ग न० ६त० । सा०द०उक्ते दशविधे नाट्यस्याङ्गे यथा "गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका । प्रच्छेदकत्रिगूढञ्च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् । उत्तमोत्तमकञ्चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च । लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गमुक्तं मनीषिभिः । तन्त्रीभाण्डं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः । शुष्कं गानं गेयपदं१ स्थितपाठ्यं२ तदुच्यते । मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता । निखिलातोद्यरहितं शोकचिन्तान्विताऽबला । अप्रसारितगात्रं यदासीदासीन३मेव तु । आतोद्यमिश्रितं गेयं छन्दांसि विविधानि च । स्त्रीपुंसयोर्विपर्य्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका४ । अन्यासक्तं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना । वीणापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको५ मतः । स्त्रीवेशधारिणां पुंसां नाट्यं श्लक्ष्णं त्रिगूढकम्६ । कश्चन भ्रष्टसङ्केतः सुव्यक्तकरणान्वितः । प्राकृतं वचनं वक्ति यत्र तत् सैन्धवं७ विदुः । चतुरस्रपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितम् । द्विगूढं८ रसभावाढ्यमुत्तमोत्तमकं९ पुनः । कोपप्रसादजमधिक्षेपयुक्तं रसोत्तरम् । हावहेलान्वितं चित्रश्लोकबन्धमनोहरम् । उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपालम्भमलीकवत् । विलासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्त१०मुच्यते" ।

नाट्यालङ्कार पु० सा०द० उक्ते षट्त्रिंशद्विधे नाट्यस्यालङ्कारभेदे यथा "आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः । उत्प्रासनं स्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः । आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसंज्ञितौ । उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् । प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम् । उत्कीर्त्तनं तथा याच्ञा परीहारो निवेदनम् । प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनम् । इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः" इत्युद्दिश्य । आशीरिष्टजनाशंसा१ आक्रन्दः२ प्रलपितं शुचा । कपटं३ मायया यत्र रूपमन्यद्विभाव्यते । अक्षमा४ सा परिभवः स्वल्पोऽपि नाभिसह्यते । गर्वो५ऽवलेपजं वाक्यं कार्य्यस्यारम्भ उद्यमः६ । ग्रहणं गुणवत्कार्य्यहेतोराश्रय७ उच्यते । उत्प्रासनन्तूपहासो८ योऽसाधौ साधुमानिनि । आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद्वस्तुनो या स्पृहा९ तु सा । अधिक्षेपवचःकारी क्षोभः१० प्रोक्तः स एव तु । मोहावधीरितार्थस्य पश्चात्तापः११ स एव तु । उपपत्ति१२र्मता हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये । आशंसनं स्यादाशंसा१३ प्रतिज्ञाध्यवसायकः१४ । विसर्पो१५ यत्समारब्धं कर्म्मानिष्टफलप्रदम् । कार्य्यदर्शनमुल्लेखः१६ उत्तेजनं१७मितीष्यते । स्वकार्य्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् । भर्त्सना तु परीवादः१८ नीतिः१९ शास्त्रेण वर्त्तनम् । उक्तस्यार्थस्य

यत्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा। उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम्२०। प्रोत्साहनं२१ स्यादुत्साहगिरा कस्यापि योजनम्। साहाय्यं२२ सङ्कटे यत् स्यात् सानुकूल्यं परस्य च। अभिमानः२३ स एव स्यात् प्रश्रयादनुवर्त्तनम्:७। अनुवृत्तिः भूतकार्य्याख्यानसुत्कीर्त्तनं२८ मतम्। याच्ञा२९ तु क्वापि याच्ञा या स्वयं दूतमुखेन वा। परीहार३० इति प्रोक्तः कृतानुचितमार्जनम्। अवधीरितकर्त्तव्यकथनन्तु निवेदनम्३१ प्रवर्त्तनं३२न्तु कार्य्यस्य यत् स्यात् साधुप्रवर्त्तनम्। आख्यानं३३ पूर्ववृत्तोक्तिर्युक्तिः३४रर्थावधारणम्। प्रहर्षः३५ प्रमदाधिक्यं शिक्षा स्यादुपदेशनम्३६" लक्षितानि।

नाट्योक्ति स्त्री नाट्ये उक्तिर्विशेषोक्तिः। लौकिकप्रसिद्धार्थकशब्दान्तरेण नाट्ये पदार्थान्तराणामुक्तौ तथा च केषाञ्चित् शब्दानामन्यार्थे पारिभाषिकत्वं नाट्ये ज्ञेयम् सा च सा०द० निर्णीता यथा

"अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं१ मतम्। सर्वश्राव्यं प्रकाशं२ स्यात्तद्भवेदपवारितम्३। रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते। त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथा। अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम्४। किं ब्रवीषीति यन्नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते। श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम्५। दत्तां सिद्धाञ्च सेनाञ्च वेश्यानां नाम दर्शयेत्। दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेट्योस्तथा पुनः। वसन्तादिषु वर्ण्यस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत्। नाम कार्य्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम्। नायिकानायकाख्यानां संज्ञा प्रकरणादिषु। नाटिकासट्टकादीनां नायिकाभिर्विशेषणम्। प्रायेण ण्यन्तकः साधिर्गमैः स्थाने प्रयुज्यते। राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः। राजर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूषकेण च। राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च। स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्येति चेतरैः। वयस्येत्यथ वा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः। वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परम्। सूत्रधारो भवेद्भाव इति वै पारिपार्श्विकः। सूत्रधारो मारिषेति हण्डे इत्यधमैः समाः। वयस्येत्युत्तमैर्हंहो मध्यैरार्य्येति चाग्रजः। भगवन्निति वक्तव्याः सर्वैर्देवर्षिलिङ्गिनः। वदेद्राज्ञीञ्च चेटीञ्च भवतीति विदूषकः। आयुष्मन् रथिनं सूतो वदेत् तातेति चेतरः। वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः। शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्य्येति चाधमैः। विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते। साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः। अस्वहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते। उपाध्यायेति चाचार्य्यो महाराजेति भूपतिः। स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः। सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः। वाच्या प्रकृतिभीराज्ञः कुमारी भर्तृदारिका। पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैस्त्रियः। हलेति सदृशी प्रेष्या हञ्जे वेश्याऽज्जुका तथा। कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरतीजनैः। आमन्त्रणैश्च पाषण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः। शकादयश्च सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः। यस्य यत्कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा। तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितम्"। "अमरे तु वासुराचार्यस्तु मारिषः" वासुरधिकः पठितः।

नाड पु० नाल+लस्य ड। नालशब्दार्थे अमरः।

नाडपित् न० कण्वाश्रमे "शकुन्तला नाडपित्यप्सरा भरतं दधे" शत०ब्रा० १३।५।४।१३ "नाडपिति स्थाने कण्वाश्रमे" भा०। [सा०ंत० नाडीशब्दे दृश्यम्।

नाडि स्त्री नल–इन्। नाड्याम् "शुष्कः स्युः सप्त नाडयः"

नाडिक न० नाड्यां हितं ठक्। कालशाके भावप्र०तत्र स्त्रीत्वमपि "कलम्बं नाडिकाशाकं वार्त्ताकुं पूतिकां तथा। भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः"ति०त०। अत्र नालिकाशाकमिति पाठान्तरम् श्वेतकलमीति तदर्थ इति कल्पतरुः।

नाडिका स्त्री नाडी+स्वार्थे क। नाडीशब्दार्थे

नाडिकेल पु० नारिकेल+रस्य डः। नारिकेले भरतः।

नाडिचीर न०नाडी चीरमिव। १नल्यां २निर्वेष्टने हारा०।

नाडिन्धम त्रि० नाडीं नलीं धमति ध्मा–खश् ह्रस्वश्च। १स्वर्णकारे अमरः। उच्चनीचाधिरोहणात् मुहुर्मुहुर्निःश्वासैर्नाडीं धमनं धमति ध्मा–खश्। उच्चनीचाधिरोहणेन २श्वासकारके त्रि० "कथं नाडिन्धमान् मार्गान्" भट्टिः। [पानकर्त्तरि।

नाडिन्धय त्रि० नाडीं धयति धे–खश् मुम् ह्रस्वश्च। नाडी-

नाडिपत्र न० नाडिप्रधानं पत्रमस्य। नाडीचे शाकभेदे

नाडी स्त्री चु० नल–गन्धे अच् लस्य डः। चु० नड–भ्रंशे अच् वा गौरा० ङीष्। शिरायां कायस्थशिरास्वरूपभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"अथ शिरामाह सन्धिबन्धनकारिण्यो दोषधातु-

वहाः सिराः। नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताःप्रतन्वन्ति समन्ततः। शरीरं सकलञ्चैतत् सिराभिः पोष्यते सदा। प्रणालीभिरिवारामाः कुल्याभिः क्षेत्रधान्यवत्”। अत्र प्रणालीभिः कुल्याभिरिति दृष्टान्तद्वयं स्थूलसूक्ष्मसिराभेदात्। “प्रसारणाकुञ्चनादिक्रियाभिः सततं तनौ। सिरा एवोपकुर्वन्ति ताः स्युः सप्त शतानि तु। यथा द्रुमदले साक्षात् दृश्यन्ते प्रतताः सिराः”। तथैव “नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिरुपाश्रिता। सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः”। तद्यथा तासां खलु स्थूलसिराः चत्वारिंशत् तासां दश वातवहाः दश पित्तवहाः दश श्लेष्मवहाः दश रक्तवहाः। तासां खलु वातवहानां वातस्थानगतानां सपञ्चसप्ततिशतानि१७५ भवन्ति। तावत्य१७५ एव पित्तवहाः पित्तस्थानगताः। श्लेष्मवहाः तावत्यः१७५ श्लेष्मस्थानगता रक्तवहास्तावत्यः१७५ यकृत्प्लीहगता एवं सिराः सप्तशतानि भवन्ति। तत्र वातवहाः एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्च विंशतिः एतेनेतरसक्थि२५ बाहू च व्याख्यातौ (५०)। विशेषतः कोष्ठे चतुस्त्रिंशत् तासां श्रोण्यां गुदमेढ्राद्रिश्रिता अष्टौ। द्वे द्वे पार्श्वयोः४। षट् पृष्ठे तावत्य ६ एवोदरे दश वक्षसि एवं (३४)। एकचत्वारिंशद्द जत्रुण ऊर्द्ध्वम् तासां चतुर्द्दश १४ ग्रीवायां ४ चतस्रः कर्णयोः ९ नव जिह्वायां ६ षट् नासिकायां ८ अष्टौ नेत्रयोः (४१)। एवं वातवहानां सपञ्चसप्ततिशतं१७५ भवन्ति। एवं विभागः पित्तवहानामपि विशेषतस्तु पित्तवहा नेत्रयोर्दश १० कर्णयोर्द्वे २ एवं रक्तवहा श्लेष्मवहास्तु षोडश १६ ग्रीवायां कर्णयो र्द्वे एवं सिराणां सप्तशतानि व्याख्यातानि। “क्रियाणामप्रतीघातममोहं बुद्धिकर्मणाम्। करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः सिराः पवनश्चरन्”। क्रियाणां प्रसारणाकुञ्चनादीनाम्। अमोहं बुद्धिकर्मणाम् बुद्धीन्द्रियाणां मनसो बुद्धेश्च स्वे स्वे विषये ज्ञानं न करोतीत्यर्थः। अन्यान् गुणान् रसादिव्यापनद्वारा शरीरपोषणादीन्। “यदा तु कुपितो वायुः स्वाः सिराः प्रतिपद्यते। तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः। भ्राजिष्णुतामन्नरुचिमग्निदीप्तिमरोगताम्। करोत्यन्यान् गुणांश्चापि पित्तमात्मसिराश्चरन्” अरोगतां पैत्तिकरोगानुत्पत्तिं करोति। अन्यान् गुणान् मेधाबुद्धिदर्शनशक्त्रादीन्। “यदा तु कुपितं पित्तं सेवते स्ववहाः सिराः। तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः। स्नेहमङ्गेषु सन्धीनां स्थैर्य्यं बलमरोगताम्। करोत्यन्यान् गुणांश्चापि बलासः स्वाः सिराश्चरन्”। अरोगतां श्लैष्मिकरोगानुत्पत्तिम् अन्यान् गुणान् बलपुष्ट्यादीन्। “यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः सिराः प्रतिपद्यते। तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः। धातूनां पूरणं सम्यक् स्पर्शज्ञानमसंशयम्। स्वसिरासु चरद्रक्तं कुर्य्याच्चान्यान् गुणानपि” अन्यान् गुणान् बलपुष्ट्यादीन्। “यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः सिराः। तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः। तत्रारुणा वातवहाः पूर्य्यन्ते वायुना सिराः। पित्तदुष्टाश्च नीलाश्च शीता गौर्य्यः स्थिराः कफात्। असृग्वहास्तु ता रक्ताः स्युश्चात्युष्णशीतलाः”। याज्ञव० नाडीसंख्या अन्यथैवोक्ता। कायशब्दे १९१०पृ० द्रष्टव्या। पदार्थादर्शे च “पूर्वोक्तायाः सुषुम्णायाः मध्यस्थायाः सुलोचने। नाभिहृत्कण्ठतालुभ्रू मध्यपर्व्व समुद्भवाः। अधोमुख्यः सिराः काश्चित् काश्चिदूर्द्ध्वमुखास्तथा। सिरास्तिर्यग्गतास्ताश्च तत्र शतत्रयाधिकाः। नाड्योऽर्द्धलक्षसङ्ख्याताः प्रधानाः समुदीरिताः। तासु सर्वासु बलवान् प्राणो नादः समन्ततः”। संस्थितः सर्वदेहान्तः” इति तत्रापि दशनाडीनां प्राधान्येनोत्कीर्त्तनं सा०ति० यथा “नाडीर्दश विदुस्तासु मुख्यास्तिस्रः प्रकीर्त्तिताः। ईडा वामे तयोर्मध्ये सुषुम्णा पिङ्गलाऽपरे। मध्ये तास्वपि नाडी स्यादग्निसोमस्वरूपिणी। गान्धारी हस्तिजिह्वा च सप्तालङ्कृता तथा। यशस्विनी शङ्खिनी च कुहूः स्युः सप्त नाडयः। नाड्योऽनन्ताः समुत्पन्नाः सुषुम्णापञ्चपर्वसु”। रोगविशेषज्ञानार्थं नाडीपरीक्षा भावप्र०उक्ता यथा अथ नाडीपरीक्षामाह। “पुंसो दक्षिणहस्तस्य स्त्रियो वामकरस्य तु। अङ्गुष्ठमूलगां नाडीं परीक्षेत भिषग्वरः। अङ्गुलीभिस्तु तिसृभिर्नाडीमवहितः स्पृशेत्। तच्चेष्टया सुखं दुःखं जानीयात्कुशलोऽखिलम्। सद्यःस्नातस्य सुप्तस्य क्षुत्तृष्णातपशीलिनः। व्यायामश्रान्तदेहस्य सम्यक् नाडी न बुध्यते। वातेऽधिके भवेन्नाडी प्रव्यक्ता तर्जनीतले। पित्ते व्यक्ता मध्यमायां तृतीयाङ्गुलिगा कफे। तर्जनीमध्यमामध्ये वातपित्ताधिके स्फुटा। अनामिकायां तर्जन्यां व्यक्ता वातकफे भवेत्। मध्यमानामिकामध्ये स्फुटा पित्तकफेऽधिके। अङ्गुलि

त्रितयेऽपि स्यात्प्रव्यक्ता सन्निपाततः। वाताद्वक्रगतिन्धत्ते पित्तादुत्प्लुत्य गामिनी। कफान्मन्दगतिर्ज्ञेया सन्निपातादतिद्रुता। वक्रमुत्प्लुत्य चलति धमनी वातपित्ततः। वहेद्वक्रञ्च मन्दञ्च वातश्लेष्माधिकत्वतः। उत्प्लुत्य मन्दञ्चलति नाडी पित्तकफेऽधिके। कामात् क्रोधाद्वेगवहा क्षीणा चिन्ताभयप्लुता। स्थित्वा स्थित्वा च वेह्ला सा हन्ति स्थानच्युता तथा। अतिक्षीणा च शीता च प्राणान् हन्ति न संशयः। ज्वरकोपेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत्। मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च सैव मन्दतरा मता। चपला क्षुधितस्य स्यात् तृप्तस्य भवति स्थिरा। सुखिनोऽपि स्थिरा ज्ञेया तथा बलवती मता"। अत्र विशेषो नाड़ीप्रकाशे

"सार्द्धत्रिकोटयो नाड्यो हि स्थूलाः सूक्ष्माश्च देहिनाम्। नाभिकन्दनिबद्धास्तास्तिर्य्यगूर्द्ध्वमधः स्थिताः। द्विसप्ततिः सहस्रन्तु तासां स्थूलाः प्रकीर्त्तिताः। देहे धमन्यो धन्यास्ताः पञ्चेन्द्रियगुणावहाः। तासाञ्च सूक्ष्मसुषिराणि शतानि सप्त स्युस्तानि यैरसकृदन्नरसं वहद्भिः। आप्याय्यते वपुरिदं हि नृणाममीषामम्भः स्रवद्भिरिव सिन्धुशतैः समुद्रः। आपादतः प्रततगात्रमशेषमेषामा मस्तकादपि च नाभिपुरःस्थितेन। एतन् मृदङ्ग इव चर्म्म च येन नद्धं कायं नृणामिह शिराशतसप्तकेन। सप्तशतानां मध्ये चतुरधिका विंशतिः स्फुटास्तासाम्। एका परीक्षणीया दक्षिणकरचरणविन्यस्ता। "तिर्य्यक्कूर्म्मो देहिनां नाभिदेशे वामे वक्त्रं तस्य पुच्छञ्च याम्ये। ऊर्द्ध्वे भागे हस्तपादौ च वामौ तस्याधस्तात् संस्थितौ दक्षिणौ तौ। वक्त्रे नाडीद्वयं तस्य पुच्छे नाडीद्वयं तथा। पञ्च पञ्च करे पादे वामदक्षिणभागयोः। वामे भागे स्त्रिया योज्या नाडी पुंसस्तु दक्षिणे। इति प्रोक्तो मया देवि! सर्वदेहेषु देहिनाम्"। नपुंसकस्य तु स्त्रीपुंसयोरन्यतराकारप्रकटतामपेक्ष्य परीक्षा। साम्यन्तु न स्यादेव। क्लिबस्य तु प्रकृतिस्थता। "अङ्गुष्ठस्य तु या मूले धमनी जीवसाक्षिणी। तस्या गतिवशाद्विद्यात् सुखं दुःखञ्च देहिनाम्। वातं पित्तं कफं द्वन्द्वं सन्निपातन्तथैव च। साध्यासाध्यविवेकञ्च सर्वं नाडी प्रकाशयेत्। प्रातःकृतसमाचारः कृताचारपरिग्रहम्। सुखासीनः सुखासीनं परीक्षार्थमुपाचरेत्। सद्यः स्नातस्य भुक्तस्य क्षुत्तृष्णातपसेविनः। व्यायामाक्रान्तदेहस्य सम्यङ्-नाडी न बुध्यते। तैलाभ्यङ्गे च सुप्ते च तथा च भोजनान्तरे। तथा न ज्ञायते नाडी यथा दुर्गतरा नदी। आदौ च वहते वातो मध्ये पित्तं तथैव च। अन्ते च वहते श्लेष्मा नाडिकात्रयलक्षणम्। भूलतागमनप्राया स्वच्छा स्वास्थ्यमयी शिरा। प्रातःस्निग्धमयी नाडी मध्याह्ने चोष्णतान्विता। सायाह्ने धावमाना च चिराद्रोगविवर्जिता। वाताद्वक्रगता नाडी चपला पित्तवाहिनी। स्थिरा श्लेष्मवती ज्ञेया मिश्रिते मिश्रिता भवेत्। सर्पजलौकादिगतिं वदन्ति विबुधाः प्रभञ्जनेन नाडीम्। पित्ते च काकलावकभेकादिगतिं विदुः सुधियः। राजहंसमयूराणां पारावतकपोतयोः। कुक्कुटादिगतिं धत्ते धमनी कफसंवृता। मुहुः सर्पगतिं नाडीं मुहुः भेकगतिं तथा। वातपित्तद्वयोद्भूतां प्रवदन्ति विचक्षणाः। भुजगादिगतिञ्चैव राजहंसगतिं शिराम्। वातश्लेष्मसमुद्भूतां भाषन्ते तद्विदो जनाः। मण्डूकादिगतिं नाडीं मयूरादिगतिं तथा। पित्तश्लेष्मसमुद्भूतां प्रवदन्ति महाधियः"।

"लावतित्तिरिवार्त्तीकगमनं सन्निपाततः। कदाचिन्मन्दगा नाडी कदाचिच्छीघ्रगा भवेत्। त्रिदोषप्रभवे रोगे विज्ञेया हि भिषग्वरैः। यदा यं धातुमाप्नोति तदा नाडी तथा गतिः। तथाहि सुखसाध्यत्वं नाडीज्ञानेन बुध्यते"। "नाडी यथा कालगतिस्त्रयाणां प्रकोपशान्त्यादिभिरेव भूयः"। "मन्दं मन्दं शिथिलशिथिलं व्याकुलाव्याकुलं वा स्थित्वा स्थित्वा वहति धमनी याति नाशञ्च सूक्ष्मा। नित्यं स्थानात् स्खलति पुनरप्यङ्गुलिं संस्पृशेद्वा भावैरेवं बहुविधविधैः सन्निपातादसाध्या। महातापेऽपि शीतत्वं शीतत्वे तापिता शिरा। नानाविधगतिर्यस्य तस्य मृत्युर्न संशयः। त्रिदोषे स्पन्दते नाडी मृत्युकालेऽपि निश्चला। पूर्वं पित्तगतिं प्रभञ्जनगतिं श्लेष्माणमाबिभ्रतीम् सन्तानभ्रमणं मुहुर्विदधतीं चक्राधिरूढामिव। तीव्रत्वं दधतीं कलापिगतिकां सूक्ष्मत्वमातन्वतीं न साध्यां धमनीं वदन्ति सुधियो नाडीगतिज्ञानिनः। यात्युच्चा च स्थिरात्यन्ता या चेयं मांसवाहिनी। या च सूक्ष्मा च वक्रा च तामसाध्यां विदुर्बुधाः। भारप्रवाहमूर्च्छाभयशोकप्रमुखकारणान्नाडी। संमूर्च्छितापि गाढं पुनरपि सा जीवितं धत्ते। पातितः सन्धितो भेदी नष्टशुक्रश्च यो नरः। शास्यते विस्मयस्तस्य न किञ्चिन्मृत्युका-

रणम्" । अन्यत्रापि । "तथा भूताभिषङ्गेऽपि त्रिदोषवदुपस्थिता । समं वा वहते नाडी तथा च न क्रमं गता । अपमृत्युर्न रोगाङ्गा नाडी तत्सन्निपातवत् । स्वस्थानहीने शोके च हिमाक्रान्ते च निर्गदाः । भवन्ति निश्चला नाड्यो न किञ्चित् तत्र दूषणमिति" । अन्ये त्वाहुः "तीक्ष्णवातकफैर्दुष्टं पित्तं वहति दारुणम् । पित्तस्थानं विजानीयात् भेषजं तस्य कारयेदिति" । अत्र कश्चित् "स्वस्थानच्यवनं यावद्धमन्या नोपजायते । तावच्चिकित्सासत्त्वेऽपि नासाध्यत्वमिति स्थितिरिति" । प्रसङ्गात् कालनिर्णयमाह "भूलताभुजगाकारा नाडी देहस्य संक्रमात् । विशीर्णा क्षीणतां याति मासान्ते मरणं भवेत् । क्षणाद्गच्छति वेगेन शान्ततां लभते क्षणात् । सप्ताहान्मरणं तस्य यद्यङ्गं शोथवर्जितम् । हिमवद्विशदा नाडी ज्वरदाहेन तापिनाम् । त्रिदोषस्पर्शभजतां तदा मृत्युर्दिनत्रयात् । निरीक्ष्या दक्षिणे पादे तदा चैषा विशेषतः । मुखे नाडी वहेन्नित्यं ततस्तु दिनतुर्य्यकम् । गतिन्तु भ्रमरस्येव वहेदेकदिनेन तु । कम्पेन स्पन्दते नित्यं पुनर्लगति चाङ्गुलौ । मध्ये द्वादशयामानां मृत्युर्भवति निश्चितम्" । दक्षिण इति पुंसः । स्त्रियास्तु वाम एव तथेति । "स्थित्वा नाडी मुखे यस्य विद्युद्द्योतिरिवेक्ष्यते । दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये म्रियते ध्रुवम् । स्वस्थानविच्युता नाडी यदा वहति वा न वा । ज्वाला च हृदये तीव्रा तदा ज्वालावधि स्थितिः । अङ्गग्रहणे नाडीनां सान्निपातिकरूपेण भवन्ति सर्ववेदनाः" । ज्वररूपमाह । "ज्वरकोपे च धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् । उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना । उष्णा वेगधरा नाडी ज्वरकोपे प्रजायते" । अन्यत्र च "ज्वरे च वक्रा धावन्ती तथाच मरुतः प्लवे । रतस्यान्ते निशिप्रातः तप्ता दीपशिखा यथा" । तत्रापि विशेषमाह "सौम्या सूक्ष्मा स्थिरा मन्दा नाडी सहजवातजा । स्थूला च कठिना शीघ्रा स्पन्दते तीव्रमारुते । द्रुता च सरला शीघ्रा दीर्घा पित्तज्वरे भवेत् । शीघ्रमाहननं नाड्याः काठिन्याच्च चला तथा । खलाजीर्णेनातितरां सस्पन्दश्च प्रकीर्त्तितम् । नाडी तन्तुसमा मन्दा शीतला श्लेष्मदोषजा" । द्वन्द्वजामाह "चञ्चला तरला स्थूलकठिना वातपित्तजा । ईषच्च दृश्यते तूष्णा मन्दा स्यात् श्लेष्मवातजा । निरन्तरं खरं रूक्षं मन्दश्लेष्माति

वातलम् । दृष्टवातभवे तस्य नाडी स्यात् पित्तसन्निभा । सूक्ष्मा शीता स्थिरा नाडी पित्तश्लेष्मसमुद्भवा" । "मध्ये करे वहेन्नाडी यदि सन्तर्पिता ध्रुवम् । तदा न्यूनं मनुष्यस्य रुधिरा पूरिता मलाः" । आगन्तुकरूपभेदमाह "भूतज्वरे सेक इवातिवेगा धावन्ति नाड्यो हि यथाम्बुवेगाः" । तथा "ऐकाहिके न क्वचन प्रदूरे क्षणान्तगा सा विषमज्वरेण । द्वितीयके वापि तृतीयतुर्य्ये गच्छन्ति तप्ता भ्रमिवत् क्रमेण" । अन्यत्रापि "उष्णा वेगधरा नाडी ज्वरकोपे प्रजायते । उद्वेगक्रोधकामेषु भयचिन्ताश्रमेषु च । भवेत् क्षीणगतिर्नाडी ज्ञातव्या वैद्यसत्तमैः" । "व्यायामे भ्रमणे चैव चिन्तायां श्रमशोकतः । नानाप्रभावगमना शिरा गच्छति विज्वरे" । अजीर्णरूपमाह "अजीर्णे तु भवेन्नाडी कठिना परितो जडा । प्रसन्ना च द्रुता शुद्धा त्वरिता च प्रवर्त्तते" । तत्र विशेषमाह "पक्वाजीर्णे पुष्टिहीना मन्दं मन्दं वहेज्जडा । असृक्पूर्णा भवेत् कोष्णा गुर्वी सामा गरीयसी । नाड्या भक्षितद्रव्यज्ञानम् यथा "पुष्टिस्तैलगुडाहारे मांसे च लगुडाकृतिः । क्षीरे च स्तिमितावेगा मधुरे भेकवद्गतिः । रम्भागुडवटाहारे रूक्षशुष्कादिभोजने । वातपित्तार्त्तिरूपेण नाडी वहति निष्क्रमम्" । नाड्या पीतरसज्ञानम् "मधुरे वर्हिगमना तिक्ते स्यादूलता गतिः । अम्ले कोष्णा प्लवगतिः कटुके भृङ्गसन्निभा । कषाये कठिना म्लाना लवणे सरला द्रुता । एवं द्वित्रिचतुर्योगे नानाधर्म्मवती शिरा" । तथा "द्रवेऽतिकठिना नाडी कोमला कठिनाशने । द्रवद्रव्यस्य काठिन्ये कोमला कठिनापि च । क्षौद्रे पृथग्ग्रन्थिलेव पिष्टे पुष्टेव जायते" । अग्निमान्द्यधातुक्षयलिङ्गम् "मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत्" तदुक्तम् "क्षीणधातौ च मन्दाग्नौ नाडी क्षीणतमा ध्रुवम्" । तथा "मन्देऽग्नौ क्षीणतां याति नाडी हंसाकृतिस्तथेति" । अन्ये तु "आमाशये पुष्टिविवर्द्धनेन भवन्ति नाड्योऽपभुजाभिवृत्ताः । आहारमान्द्यादुपवासतो वा तथैव नाड्यो भुजगायमानाः" । प्रसङ्गाद्दीप्ताग्निज्ञानमाह "लघ्वी भवति दीप्ताग्नेः करे मण्डूकसंप्लवा । तस्याग्नेर्मन्दता देहे त्वथ वा ग्रहणीगदे" । तथा "भेदेन शान्ता ग्रहणीगदेन निर्वीर्य्यरूपा त्वतिसारभेदे । विलम्बिकायां प्लवगा कदाचिदामातिसारे पृथुला जडा च" ।

अथ विसूचिका ज्ञानम्। "निरोधो मूत्रशकृतोर्हिड्-यड्डे त्तित्तराश्रिताः। विसूचिकाभिभूते च भवन्ति भेकवत्क्रमाः"। प्रसङ्गादानाहमूत्रकृच्छ्रज्ञानमाह "आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च भवेन्नाडीगरिष्ठता"। शूलज्ञानमाह "वातेन शूलेन मरुत्प्लवेन सदैव वक्रा हि शिरा वहन्ति। ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन साध्या न शूले न च पुष्टरूपा"। अथ प्रमेहज्ञानम्। "प्रमेहे ग्रन्थिरूपा सा सुतप्ता त्वामदूषणे"। विषविष्टम्भगुल्मज्ञानमाह "उत्पित्सुरूपा विषरोष्टिकायां विष्टम्भ गुल्मेन च वक्ररूपा। बलार्थवातेन अधःस्फुरन्ती उत्तानभेदिन्यसमाप्तिकाले"। गुल्मे विशेषमाह कश्चित् "गुल्मेन कम्पोऽथ पराक्रमेण पारावतस्येव गतिं करोति" अथ भगन्दरज्ञानम् "व्रणार्थं कठिने देहे प्रयाति पैत्तिकं क्रमम्। भगन्दरानुरूपेण नाडीव्रणनिवेदने। प्रयाति वातिकं रूपं नाडी पावकरूपिणी"। अथ वान्तादिज्ञानम् "वान्तस्य शल्याभिहतस्य जन्तोर्वेगावरोधाक्लिविशतस्य भूयः। गतिं विधत्ते धमनी गजेन्द्रमरालमानेव कफोल्वणेन। रोगादिकमपि रक्तादिज्ञानक्रमेण ज्ञातव्यम्। "क्वचित् प्रकरणोल्लेखात् क्वचिट्टीचित्यमात्रतः। क्वचित् देशात् क्वचित् कालात् सङ्कीर्णं मदनिर्णयः"। नाडीपरिचयज्ञानं प्रायशो नैव दृश्यते। तेन धाष्टर्यात् मयोक्तं यत्तत् समाधेयमुत्तमैः"।

"मातुस्तु खलु रसरहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिवद्धा" सुश्रु॰ "प्राग् नाडीच्छेदनात् पुंसो जातकर्म विधीयते" इति स्मृतिः "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः" श्रुतिः "प्रवृत्ता हृदयात् सर्वाः तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्तथा। वहन्त्यन्नरसान् नाड्यो दशप्राणप्रचोदिताः" भा॰व॰ २१२अ॰। २व्रणान्तरे ३गण्डदूर्वायाम् कुहकचर्य्यायाञ्च घटीरूपे दण्डात्मके ४समयभेदे च मेदि॰ "दशगुर्वक्षरः प्राणः षड्भिः प्राणैर्विनाडिका। तत्षष्ट्या तु भवेन्नाडी" सू॰सि॰। तत्कालज्ञाने यन्त्रादिकं घटीशब्दे दर्शितम्। "त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम्। नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" ति॰त॰। नक्षत्रविशेषज्ञापके ५नाड्याकारे रेखाभेदे उपयमशब्दे नाडीकूटनिरूपणे १२५४पृ॰ दृश्यम्। "एकराशग्रादियोगे च नाडीदोषो न विद्यते" ज्यो॰त॰ "अश्विन्यादित्रिखेचक्रं सर्पाकारं त्रिनाडिकम्" ज्यो॰त॰। चक्रशब्दे सप्तनाडीनिर्णये २८१६ पृ॰ दृश्यम् "आर्द्रादित्रिखेचक्रं स्थगानञ्च त्रिनाडिकम्" "एकनाडीस्थधिष्ण्यानि यत्र स्युर्वरकन्ययोः" तत्रैव। स्वरोदये षड्नाडीचक्रनवनाडीचक्रयोस्तु चक्रशब्दे दर्शितयोरपि रेखाविशेषस्यैव नाडीशब्दार्थत्वम्। शिराबोधकस्य नाडीशब्दस्य स्वाङ्गवाचकत्वात् "नीडीतन्व्योः स्वाङ्गे" पा॰ बहु॰ न कप्। बहुनाडिः कायः। अस्वाङ्गत्वे तु कप्। षष्टिनाडीको दिवसः। ६प्रणाल्याञ्च "सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः" रघुः नाले शाकादीनां (डाटा) ख्याते ७अवयवभेदे च।

नाडीक पु॰ नाड्या कायति प्रकाशते कै—क। (पाटशाक) काण्डप्रधाने शाकभेदे पट्टशाके "नाडीको रक्तपित्तघ्नो विष्टम्भी वातकोपनः" भावप्र॰।

नाडीकलापक पु॰ नाडीनां नालानां कलापः संघोऽत्र कप्। सर्पाक्षीलतायां भावप्रका॰।

नाडीकूट न॰नाड्या रेखाभेदेन कूटं नक्षत्रकूटं ज्ञाप्यं यत्र। उपयमशब्दर्शिते १२५४ पृ॰ विवाहाद्यङ्गे नाडीचक्रस्थ चितनक्षत्रसमूहे।

नाडीकेल पु॰ नारिकेल+पृषो॰। नारिकेले शब्दर॰।

नाडीच पु॰ नाड्या चीयते चि—बा॰ कर्मणि ड स्त॰। (नालिता) शाकभेदे चुचुके "नाडीचशाकं द्विविधं तिक्तं मधुरमेव च। रक्तपित्तहरं तिक्तं कृमिकुष्ठविनाशनम्। मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भि कफवातकृत्" राजवल्लभः।

नाडीचक्र न॰ नाडीनां चक्रमिव बन्धनस्थानम्। १नाभिमण्डलस्थे २चक्रभेदे "नाभिमण्डलमासाद्य कुक्कुटाण्डमिव स्थितम्। नाडीचक्रमिह प्राहुस्तस्माच्चाड्यः समुद्गताः" रेखाविशेषेण नक्षत्रभेदज्ञापके २चक्रभेदे उपयमशब्दे १२५४ पृ॰ दृश्यम्।

नाडीचरण पुंस्त्री॰ नाडी नालमिव चरणौ यस्य। खगमाले त्रिका॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

नाडीजङ्घ पुंस्त्री॰ नाडीव नालमिव जङ्घास्य। १काके त्रिका॰ २वकभेदे। स च द्विविधस्तत्र इन्द्रद्युम्नसरसि स्थितश्चिरजीवी एकः। यथोक्तं भा॰व॰ १९८अ॰ "अस्ति खल्विन्द्रद्युम्नं नाम सरस्तस्मिन्नाडीजङ्घोनाम वकः प्रतिवसति सोऽस्मत्तश्चिरजाततरस्तं पृच्छेति" अन्यः कश्यपात्मजः राजधर्माख्यः। तत्कथा "ततोऽस्तं भास्करे याते सन्ध्याकाल उपस्थिते। आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात् खगोत्तमः। नाडीजङ्घ इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः

सखा। वकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसम्भवः। राजधर्मेति विख्यातो बभूवाप्रतिमो भुवि। देवकन्यासुतः श्रीमान् विद्वान् देवसमप्रभः। मृष्टाभरणसम्पन्नो भूषणैरर्कसन्निभैः। भूषितः सर्वगात्रेषु देवगर्भः श्रिया ज्वलन्” भा०शा० १६८अ०। २मुनिभेदे “नाडीजङ्घः सुरगुरुसुनिर्वक्ति दृष्टेरकालौ मासवेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न शेषान्” मलमा०त०।

नाडीतरङ्ग पु० नाडी नाला तरङ्ग इव यत्र। १काकोले २हिण्डके ३रताहिण्डके च मेदि०।

नाडीतिक्त पु० नाड्या तिक्तः। नेपालनिम्बे राजनि०।

नाडीदेह पु० नाडीसारो देहोऽस्य। ख्यातिलये भृङ्गिणि शिवस्य द्वारपालभेदे।

नाडीनक्षत्र नाड्यां षड्नाडीचक्रनवनाडीचक्रयोः स्थितं नक्षत्रम्। नाडीज्ञापकरेखास्थनक्षत्रभेदे। २८१६पृ० चक्रशब्दे षड्नड्यादिचक्रनिरूपणे दृश्यम्।

नाडीयन्त्र न० नाडीव नालीव यन्त्रम्। सुश्रुतोक्ते शल्योद्धारणार्थे विंशतिविधे यन्त्रभेदे “तत्र मनःशरीरबाधाकराणि शल्यानि तेषामाहरणोपाया यन्त्राणि। तानि षट्प्रकाराणि तद्यथा स्वस्तिकयन्त्राणि, सन्दंशयन्त्राणि तालयन्त्राणि, नाडीयन्त्राणि, शलकायन्त्राणि, उप यन्त्राणि चेति” इत्युपक्रमे “विंशतिर्नाड्यः”। “नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्येकतोमुखान्युभयतोमुखानि च तानि स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थं रोगदर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रियासौकार्य्यार्थञ्चेति तानि स्रोतो द्वारपरिणाहानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च” सुश्रु०

नाडीवलय न० नाड्या घटिकायाः ज्ञानार्थं वलयं वलयाकारं यन्त्रम्। सि०शि० उक्ते लग्नादिज्ञानार्थे नाडीरूपकालज्ञानोपाये यन्त्रभेदे

“अपहृते कुजलग्ने लग्नं चाथो खगोलनलिकान्तः। भूस्थं ध्रुवयष्टिस्थं चक्रं घट्या निजोदयैश्चाङ्क्यम्। व्यस्तैर्यष्टीभायास्तुदयेऽर्कं न्यस्य नाडिका ज्ञेयाः। इष्टच्छायाखर्यान्तरेऽथ लग्नं प्रभायां च। केनचिदाधारेण ध्रुवाभिमुखकीलकेऽत्र धृते। अथ वा कीलच्छायातत्र- मध्ये स्युर्नता नाड्यः” सू०। “अत्र सारदारुमयमिष्टप्रमाणं चक्राकारं समं नेम्यां षष्टिघटिकाङ्कं यन्त्रं खगोलमध्यस्थायां ध्रुवयष्टौ पृथ्वीमध्यस्थाने प्रोतं कार्यम्। तथा स्वोदयप्रमाणैर्मेषादिराशिभिरसमैरुभयपार्श्वयोः षड्वर्गेण च बुद्धिमताङ्कनीयम्। तैस्वोदयैर्विलोमैरङ्क्यम्। मेषात् पश्चिमतो वृषो वृषात् पश्चिमतो मिथुनम् इत्यादि। स चाङ्कनप्रकारः सर्वतोभद्रयन्त्रे मया पठितः। “इतौ चक्रभागैस्तदन्तर्घटीभिः स्वदेशोदयैश्चाङ्कयेदस्य पार्श्वम्। प्रतिस्वोदयं स्वाग्निभिः३० क्षेत्रभागैस्त्रिभागाभिधैर्द्वादशांशैः२।३०र्नवांशैः३।२०। त्रिभागैः१०र्द्विभागैः१५स्तथा सत्वनाथैः प्रयत्नेन षड्वर्गमेवं विभज्य”। एवं यन्त्रं कृत्वा यस्मिन् दिने तेन कालज्ञानं तस्मिन् दिने यावानौदयिको रविस्तद्भुक्तान् राशीन् मेषादेर्दत्त्वा भुज्यमानराशेर्भागान् क्षेत्रभागेषु दत्त्वाग्रे रविचिह्नं कार्यम्। तस्मिन् दिन उदयकाले यष्टिच्छाया या पश्चिमतो गता तस्यां छायायां रविचिह्नं यथा भवति तथा यन्त्रं स्थिरं कार्यम्। ततोऽनन्तरं रविर्यथा यथोपरि याति तथा तथा छायाऽधो गच्छति। छायार्कचिह्नयोर्मध्ये या घटिकास्ता दिनगता ज्ञेयाः। तथा यष्टिच्छायायां यो राशिर्यं च क्षेत्रांशास्तल्लग्नं ज्ञेयम्। स च षड्वर्गः। अथ वा किं खगोलान्तःस्थेन यष्टिप्रोतेन, चक्रान्तरिष्टप्रमाणं कीलकं प्रोतं कृत्वा स कीलको ध्रुवाभिमुखो यथा भवति तथा केनचिदाधारेण चक्रं स्थिरं कार्यम्। तथा कृते इष्टकाले कीलच्छाया यत्र लगति तस्य यन्त्राधश्चिह्नस्य च मध्ये नतनाडिका ज्ञेयाः” प्रमिता०।

नाडीविग्रह पु० नाडीमात्रसारः विग्रहो देहोऽस्य। शिवानुचरभेदे ख्यातिलये भृङ्गिणि हेमच०।

नाडीव्रण पु०न० नाडीव व्रणम्। माधवकरोक्ते व्रणभेदे (नालीघा) “यः शोथमाममिति पक्वमुपेक्षतेऽज्ञो यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः। अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः। तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी”। वातादिदोषभेदेन तस्य रूपाणि यथा “दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या। तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशूला फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु। पित्तात्तृषाज्वरकरी परिदाहयुक्ता पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु तापि। ज्ञेया कफाद्बहुघनार्जुनपिच्छिलास्रा स्तब्धा सकण्डूररुजा रजनीप्रवृद्धा। दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि। तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकोपाद् घोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम्। दोषत्रयाभिहितलक्षणदर्शनेन तिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात्”। शल्यनिमित्तलक्षणं यथा

"नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेषु स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति । सा फेनिलं मथितमच्छमसृग्विमिश्रमुष्णं करोति सहसा सरुजञ्च नित्यम्" । असाध्यकष्टसाध्ययोर्लक्षणं यथा "नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येत् शेषाश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः" ।

नाडीशाक पु० नाडीप्रधानः शाकः । नाडीके (पाटशाक)

नाडीशोषणतैल न० चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे "पुटपाकविधिस्विन्नहस्तिविड्जातगोरण्डकः । रसः सतैलसिन्धूत्थः कर्णस्रावहरः परः । जम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् । तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति । निशागन्धपलै पक्वं कटुतैलं पलाष्टकम् । धूस्तूरपत्रजरसे कर्णनाडीजिदुत्तमम्" ।

नाडीस्वरसञ्चार पु० ७त० । नाडीभेदे वायोः वहनरूपे गतिभेदे । देहमध्ये वामभागस्थायाम् इड़ायां श्वासादिधिक्येन सञ्चारे चन्द्रोदयः, दक्षस्थायां पिङ्गलायां तथा वहने सूर्य्योदयः इत्येतत् स्वरोदयग्रन्थे प्रसिद्धम् । तस्य शुभाशुभफलादिकं कालविशेषनियमश्च प्रदर्श्यते रुद्रयामले "आदौ चन्द्रः सिते पक्षे भास्करस्तु सितेतरे । प्रतिपत्क्रमतोऽहानि त्रीणि तत्त्वोदयत्रयम्" । त्रिपुरासारसमुच्चये तु अमावास्यातोऽभ्युदयमाह यथा "आरभ्य दर्शं प्रथमादुदेति वामे पुटे त्रीणि दिनानि देवः । वामेतरे त्रीणि ततो दिनानि पूर्णां तिथिं यावदथैवमेवम् । एकस्य पक्षस्य विपर्ययेण रोगाभिभूतिर्भवतीह पुंसाम् । पक्षद्वये बन्धुसुहृद्विपत्तिः पक्षत्रये व्यत्ययतो क्षतिः स्यात्" ब्रह्मजामले "चन्द्रोदये यदा सूर्यश्चन्द्रः सूर्य्योदये यदा । अशुभं हानिरुद्वेगः, शुभं सर्वं निवारयेत्" । चन्द्रोदये वामनाड्यां वायुगमननिरूपितसमये एवं सूर्य्योदये दक्षिणनाड्यां वायुगमननिरूपितसमये । कर्मविशेषे नासिकयोर्वायोः प्रवेशनिर्गमाभ्याञ्च शुभत्वमपि तत्रैव "यात्राकाले विवाहे च वस्त्रालङ्कारधारणे । शुभकर्मसु सर्वेषु प्रवेशे च शशी शुभः । विग्रहद्यूतयुद्धेषु स्नानभोजनमैथुने । व्यवहारे भये भङ्गे भानुनाड़ी प्रशस्यते । मोहनं शान्तिकञ्चैव दिव्यौषधिरसायनम् । विद्यारम्भः स्थिरं कार्यं कर्तव्यञ्च निशाकरे । दूरयुद्धे जयी चन्द्रः समासन्ने दिवाकरः । वहन्नाडीपदे चैव यात्रा भवति सिद्धिदा" । यस्यां नासिकायां प्राणवायोर्गतिर्भवति तद्देशीयपादप्रसारणपूर्विका यात्रा सिद्धिदा भवतीत्यर्थः "शयने च प्रसङ्गे वा युवत्यालिङ्गनेऽपि वा । यः सूर्य्येण पिवेच्चन्द्रं स भवेन्मकरध्वजः" । सूर्येण दक्षिणनासिकास्थप्राणवायुना, चन्द्रं वामनासिकागतप्राणवायुं पिवति तत्सङ्गकाले स्वीयनिःश्वासमतिनिविष्टः सन्नाकर्षयति तत्फलं तत्रैव "चन्द्रचारो विषं हन्ति सूर्य्यो बालावशं नयेत् । सुषुम्णायां भवेन्मोक्ष एको देवस्त्रिधा मतः । भुक्तमात्रेण मन्दाग्नौ स्त्रीणां वश्येऽथ कर्मणि । शयनं सूर्य्यवाहेन कर्त्तव्यं सर्वदा बुधैः । शान्ते शोके विषादे च ज्वरिते मूर्च्छिते तथा । स्वजनस्यापि बोधार्थं चन्द्रचारं प्रवाहयेत्" । भुक्तमात्रादौ वामपार्श्वेण, शान्तादिषु दक्षिणपार्श्वेण शयनं कार्यमिति तात्पर्य्यम् । चतुर्दिक्षूर्द्ध्वमधस्ताच्चान्यतरस्थानमाश्रित्य यदि दूतः पृच्छति तदा कस्यां नाड्यां वायुगतिः शुभेत्याह "ऊर्द्ध्ववामागतो दूतो ज्ञेयो वामपथस्थितः । पृष्ठे दक्षे तथाधस्तात् सूर्यवाहगतो मतः । पूर्णनाडीगतो दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम् । तत्सर्वं सिद्धिमाप्नोति शून्ये शून्यं न संशयः । आदौ शून्यगतः पृच्छेत् पश्चात् पूर्णो विशेद् यदि । तदा सर्वार्थसिद्धिः स्यादिति जानीहि निश्चितम्" । इदानीं प्राणवायोः प्रवेशनिर्गमाभ्यां विशेषमाह "प्रवेशकाले यद्दूतो वाञ्छति स्वप्रयोजनम् । तत्सर्वं सिद्धिमाप्नोति निर्गमे नास्ति सुन्दरम्" । कर्मविशेषे नाडीविशेषगतिमाह "मारणं मोहनं स्तम्भं विद्वेषोच्चाटनं तथा । प्रेरणाकर्षणक्षोभं भानुनाड्युदये कुरु । शान्तिकं पौष्टिकं क्षेमं दिव्यौषधिरसायनम् । योगाभ्यासादिकर्माणि कर्तव्यानि निशाकरे" । त्रिपुरासारसमुच्चये "भूतानामुदयं द्वयोरपि बुधः संलक्षयेत् पक्षयोस्तत्रादौ वसुधोदयं निहितधीप्राणस्य दक्षस्पृशि । देवेऽधस्पृशि वारिणोऽञ्जतवहस्योर्द्ध्वं गतिश्चोदयं तिर्यक्संस्पृशि मारुतस्य परितः पृष्ठे मरुद्दर्शनः" देवे प्राणवायौ । फलं जामले "पृथ्वीजले शुभे तत्त्वे तेजोमिश्रफलोदयम् । हानिमृत्युकरौ पुंसामुभयौ व्योममारुतौ" कर्मविशेषे भूतोदयफलं त्रिपुरासारे "वश्यस्तम्भनयोः प्रशस्त उदयो भूमेर्जलस्योदयः शस्तः शान्तिकपौष्टिकादिषु शुभो वश्याय वह्नेः पुनः । शत्रोर्मारणदारणादिकरणे उच्चाटनोच्छेदयोर्वायोः शान्तिकनिर्विषीकरणयोर्व्योम्नो हितस्योदयः । कियत्कालमेकनाडीगतो वायुर्भवति तत्रापि पञ्चभूतोदयः केन रूपेण इत्यपेक्षायां नाड़ीगतिकालं स्थानक्रमेण भूतोदयञ्चाह जामले "एकैकस्य कलाः पञ्च क्रमेणैवोदयन्ति ताः । पृथि-

व्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च । मध्ये पृथ्वी त्वधश्चाप ऊर्द्ध्वं वहति चानलः । तिर्य्यग्वायुप्रवाहश्च नभो वहति संक्रमे”। प्रपञ्चसारेऽपि “पुटयोरुभयोश्च दण्डसंस्था पृथिवी तोयमधःक्रमात्तुरूर्द्ध्वम् । पवनस्तथ पार्श्वगोऽपि मध्ये गगनं भूतगतिस्तनूद्भवेयम्” तत्रापि वाल्याद्यवस्थाभेदमाह रुद्रजामले उत्तरखण्डे एकादशपटले “स्वकीयनासिकाग्रन्तु पञ्चमं परिकीर्त्तितम् । यन्नासापुटमध्ये तु वायुर्भ्रमति भैरव ! । तन्नासापथमध्ये तु भावाभावं विचारयेत् । आकाशं वायुरूपं हि तैजसं वारुणं प्रभो ! । पार्थिवं क्रमशो ज्ञेयं वाल्यास्तादि क्रमेण तु । वामोदये शुभा वामा दक्षिणे पुरुषः शुभः । वायूनां गमनं ज्ञेयं गगनावधिरेव च । केवलं मध्यदेशे तु गमनं पवनस्य च । तदाकाशं विजानीयाद्वाल्यभावं प्रकीर्त्तितम् । तिर्य्यग्गतिस्तु नासाग्रे वायोरुदयमेव च । केवलं भ्रमणं ज्ञेयं सर्व्वमङ्गलमेव च । किशोरं तद्विजानीयाद्वायौ तिर्य्यग्गतौ विभो ! । केवलार्द्धं नासिकाग्रे वायुर्गच्छति दण्डवत् । तत्तैजसं विजानीयात्तेजसा बलवान् भवेत् । यौवनं तद्विजानीयात् कर्म्मसिद्धिर्भवेद्ध्रुवम् । यदा व्याप्य गच्छतीह नासापुटमनाकुलम् । जलोदयं विजानीयात् तदाव्यामोहमेव च । तद्गतभावश्च विलम्बोऽधिकचेष्टया । प्राप्नोति परमां प्रीतिं वारुणाख्योदयोऽरुणम् । यद्यधोगच्छति क्षिप्रं किञ्चिदूर्द्ध्वमगोचरम् । यदा करोति प्राग् वालं तदारोगाद्वलोदयः । पृथिव्या उन्नतं भागं रोगार्त्तं परिपीड़ितम् । अस्तमितं महादेव । अनुलोमविलोमतः । पवनो गच्छति क्षिप्रं वामदक्षिणभेदतः । वामनासापुटं याति पृथिवी जलमेव च । सदा फलाफलं दातुरुदिताकुलमण्डले । तयोर्वै वायवी शक्तिः फलभागं तदा लभेत्”। अवस्थाभेदे तत्फलकथनं तत्रैव “यद्येयं वामभागे तु बालायाः प्रश्नकर्म्मणि । यदि तत्र पुमान् प्रश्नं करोति वामगामिनी । तदा रोगमवाप्नोति कर्होर्हौ न भवेद्ध्रुवम् । यदि वायूदयो वामे दक्षिणे पुरुषः स्थितः । तदा कुफलमाप्नोति द्रव्यागमनदुर्लभम् । अकस्माद्‌द्रव्यहानिः स्यान्मनोगतफलापहम् । सुहृद्भङ्गं विवादश्च भिन्ने भिन्नोदयात् शुभम् । केवलं वरुणस्यैव पुरुषो दक्षिणे शुभः । अशुभं पृथिवीदक्षे भेदोऽयं वरदुर्लभः । सदोदयं दक्षिणे च वायोस्तेजस एव च । आकाशस्य विजानीयात् शुभाशुभफलं प्रभो ! । यदि भाग्यवशादेव वायोर्मन्दा गतिर्भवेत् । दक्षनासा मध्यदेशे तदा वामोदयं शुभम् । तदा वामे विचारश्च वायुतेजःस्वरस्य च । ज्ञात्वोदयं विजानीयान्मित्रे हानिः स्वरे भयम् । एवं स्वभुवनागारे यदि गच्छति वायवी । तस्मिन् काले पुमान् वामदक्षभागस्थसम्मुखः । तदा कन्यादानफलं यथा प्राप्नोति मानवः । तदा वायुप्रसादेन प्राप्नोति धनमुत्तमम् । देशान्तरात् शुभा वार्त्ता आयाति पुत्रसम्पदः” इति स्त्रीपुंसभेदेन फलकथनं सूक्ष्मस्वरोदये “गुरुशुक्रबुधेन्दूनां वासरे वामनाडिकाः । सिद्ध्यन्ति सर्व्वकार्य्येषु कृष्णपक्षे विशेषतः । अर्काङ्गारकशौरीणां वासरे दक्षनाड़िका । स्यात्तया चिरकालेन शुक्ले नैवोदयःस्थितः । क्रमादेकैकनाड्यास्तु तत्त्वानां पृथगुद्भवः । अहोरात्रस्य मध्ये तु ज्ञेया द्वादश संक्रमाः । वृषकर्कटकन्यालिमृगमीननिशाकरे । मेषे सिंहे च धनुषि तुलायां मिथुने घटे । उदयो दक्षिणे ज्ञेयः शुभाशुभविनिर्णयः”। वारादिभेदेन नाड़ीविशेषफलकथनम् । “तिष्ठेत् पूर्व्वोत्तरे चन्द्रो भानुः पश्चिमदक्षिणे । दक्षनाड्याः प्रवाहे तु न गच्छेद्दक्षपश्चिमे” इति नाड़ीविशेषेण दिग्गतिः । “वामचारप्रवाहे तु न गच्छेत् पूर्व्व उत्तरे । परिपन्थो भवेत्तस्य गतोऽसौ न निवर्त्तते । तस्मादत्र न गन्तव्यं बुधैः सर्व्वहितेप्सुभिः । तदा तत्र तु सञ्जाते मृत्युरेव न संशयः” इति वहन्नाड़ीकस्य दिग्विशेषगमननिन्दा । “शुक्लपक्षे द्वितीयायामर्के वहति चन्द्रमाः । प्रदृश्यते महाँल्लाभः पुंसः सौख्यं प्रजायते । सूर्य्योदये यदा सूर्य्यश्चन्द्रे चन्द्रोदयो भवेत् । सिध्यन्ति सर्व्वकार्य्याणि दिवारात्रिगतान्यपि” स्वस्वनाड़ीफलकथनम् “चन्द्रकाले यदा सूर्य्यः सूर्य्ये चन्द्रोदये भवेत् । उद्वेगः कलहो हानिः शुभं सर्व्वं निवारयेत्” इति विपरीतनिन्दा “सूर्य्यस्य वाहे प्रवदन्ति लाभं प्रकाशने युक्तमनःस्थिरस्य । श्वासेन युक्तस्य तु शीतरश्मेः प्रवाहकाले फलमन्यदस्मात् । यदा प्रत्यूषकाले तु विपरीतोदयो भवेत् । चन्द्रस्थाने स्थिते चार्के रविस्थाने च चन्द्रमाः । प्रथमे मानसोद्वेगं धनहानिं द्वितीयके । तृतीये गमनं विद्यादिष्टनाशं चतुर्थके । पञ्चमे राज्यविभयं षष्ठे सर्व्वार्थनाशनम् । सप्तमे व्याधिदुःखानि अष्टमे मृत्युमृच्छति” इति दिनभेदेन विपरीतफलम् “कालत्रयं विनाऽनिष्टो विपरीतः यदा भवेत् । तदा दुष्टफलं प्रोक्तं किञ्चिन्न्यूनेऽतिशोभनम् । प्रातर्मध्याह्नयोश्चन्द्रः सायं-

काले दिवाकरः। तदा नित्यं जयं लाभं विपरीतन्तु दुःखदम्” इति कालभेदेन फलम् “वामे वा दक्षिणे वापि यत्राप्याक्रम्यते स्वरः। कृत्वा तत्पदमाद्यञ्च यात्रा भवति सिद्धिदा” इति वहन्नाडीकस्य यात्राफलम्।

नाडीस्नेह पु० नाड्यामेव स्नेहोऽस्य। नाडीमात्रसारे वृति क्षणे शिवद्वारपाले भृङ्गिणि शब्दर०।

नाडीहिङ्गु पु० नाडीप्रधानो हिङ्गुः। हिङ्गुभेदे राजनि०।

नाणक त्रि० न अणकः कुत्सितः नशब्देन “सह सुपा” स०। १कुत्सितभिन्ने २मुद्राचिह्नितनिष्कादौ “तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च। एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्योदण्डमुत्तमम्” याज्ञ०।

नाथ द्वे (उपतापे) प० आशिषि आत्म० ऐश्वर्येऽर्थने च पर० भ्वा०सक० सेट्। नाथति दुनोति ईष्टे याचते इत्यर्थः नाथते आशंसते इत्यर्थः। अनाथीत् अनाथिष्ट। ननाथ- थे ऋदित् अननाथत्। नाथः। अथोपदेशत्वात् सति निमित्ते न णत्वम् प्रनाथति। याचने “सन्तुष्टमिष्टानि तमिष्टदेवं नाथन्ति के नाम न लोकनाथम्” नैष० “आशिषि नाथः” पा० आशीर्वादे एवात्मनेपदविधानात् उपतापयाचनादौ परस्मैपदित्वम् अतएव काव्यप्र० “दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगम्” इति च्युतसंस्कृतिदोष उदाहृत्योक्तं यथा अत्र अनुनाथते इति। सर्पिषो नाथते इत्यादावशिषत्रेव नाथतेरात्मनेपदं विहितम्। “आशिषि नाथः” इति सू० अत्र तु याचनमर्थः तस्मात् “दीनं त्वामनुनाथति स्तनयुगमिति” पठनीयम्।

नाथ पु०नाथ ऐश्वर्ये अच्। स्वामिनि ईश्वरे हेमच०। “अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः” कुमा० “त्रिलोकनाथेन सतां मखद्विषः” रघुः।

नाथवत् त्रि० नाथ+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। पराधीने अमरः स्त्रियां ङीप्। “विष्णुना श्रीरिवेन्द्रेण भर्त्त्रा नाथवती सती” रामा० सुन्द० २७अ० “याः स्म ता लोकनाथेन नाथवत्यः पुराऽभवन्” भा०सौ०५अ०

नाथहरि पु० नाथं हरति स्थानान्तरं नयति हृ—इन्। पशौ त्रिका०।

नाद पु० नद—घञ्। १शब्दे अमरः। २अनुस्वारवदुच्चार्य्ये अर्द्धचन्द्राकृतिवर्णभेदे ३ब्रह्मस्वरूपघोषभेदे वर्णविशेष- व्यञ्जके बाह्यप्रयत्नभेदे “कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः” पा०शिक्षा “सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात्। आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्बिन्दुसमुद्भवः। नादो बिन्दुश्च बीजञ्च स एव त्रिविधो मतः। भिद्यमानात् पराद्बिन्दोरुभयात्मा रवोऽभवत्। स रवः श्रुतिसम्पन्नः शब्द ब्रह्माऽभवत् परम्” शार०ति०। “तत्र सत्वप्रविष्टा चित् शक्तिशब्दवाच्या परमाकाशावस्था सैव सत्वप्रविष्टा रजोऽनुविद्धा नादशब्दवाच्या अव्यक्तावस्था” पदार्थदर्शः। “नाभेरूर्द्ध्वं हृदि स्थानात् मारुतः प्राणसंज्ञकः। नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादः प्रकीर्त्तितः” “आकाशाग्निमरुज्जातो नाभेरूर्द्ध्वं समुच्चरन्। मुखेऽतिव्यक्तमायाति यः स नाद इतीरितः। स च प्राणिभवोऽप्राणिभवश्चोभयसम्भवः। आद्यः कायभवो वीणादिभवस्तु द्वितीयकः। तृतीयोऽपि च वंशादिभव इत्थं त्रिधा मतः। यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मग्रन्थिश्च यो मतः। तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्वह्निसमुद्भवः। वह्निमारुतसंयोगान्नादः समुपजायते। न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वरः। न नादेन विना रागस्तस्मान्नादात्मकं जगत्। न नादेन विना ज्ञानं न नादेन विना शिवः। नादं रूपं परं ज्योतिर्नादरूपी परं हरिः” सङ्गीतदा० ५स्तोतरि निघण्टुः। ६शब्दाभिव्यञ्जके कर्णशष्कुलीसंयोगविभागे शवरस्वामी “नादवृद्धिपरा” जै०१।१।१७सू० “यश्चैतत् बहुभिर्भेरीमाधमद्भिः शब्दमुच्चारयद्भिर्महान् शब्दः उपलभ्यते। तेन प्रतिपुरुषं शब्दावयवप्रचय इति गम्यते नैवं निरवयवो हि शब्दः अवयवभेदानवगमात् निरवयवत्वाच्च महत्त्वानुपपत्तिः अतो न वर्द्धते शब्दः। कर्णशष्कुलीमण्डलस्य सर्वां नेमिं व्याप्नुवद्भिः संयोगविभागैर्नैरन्तर्य्येण अनेकश्रोत्रग्रहणात् महान् इव अवयववान् इवोपलभ्यते, संयोगविभागाः नैरन्तर्य्येण क्रियमाणाः शब्दमभिव्यञ्जयन्तो नादशब्दवाच्याः। तेन नादस्यैषा वृद्धिः न शब्दस्येति” शवरभा०।

नादमुद्रा स्त्री “उपविष्टकीलिताङ्गुष्ठा दक्षिणा नादमुद्रिका” तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे।

नादवत् पु० नादो बाह्यप्रयत्नभेद उच्चारणे साधनतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १नादरूपबाह्यप्रयत्नोच्चार्य्ये वर्ग्यद्वितीयवर्णादौ “घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य” त्रिका० २शब्दयुक्ते च। [२वर्णभेदे च।

नादविन्दु पु० उपनिषद्भेदे १उपनिषच्छब्दे दृश्यम्।

नादिन् त्रि० नद—णिनि। १शब्दकारिणि स्त्रियां ङीप्। “प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनी” रघुः कालञ्जरे गिरौ

जातेषु जातिस्मरेषु सप्तसु स्वगेषु सप्तमे २स्वगे पु० गुरोर्गां हत्वा पितृश्राद्धं कृतवतां गर्गशिष्याणां व्याधादि जन्मप्राप्ति कथा हरिवं० २१अ० दृश्या । तेषां दशार्णे व्याधजन्मानन्तरं कालञ्जरे गिरौ मृगजन्मप्राप्तानां संज्ञा यथा "उन्मुखो नित्यवित्रस्तः स्तब्धकर्णो विलोचनः । पण्डितो घस्मरो नादी नामतस्तेऽभवन् मृगाः" । ३नादयुक्ते त्रि०

नादेय त्रि० नद्या इदं तत्र भवो वा नद्या नदस्य वा ढक् । १नद्याः सम्बन्धिनि २तत्र भवे च "नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् । नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् । अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत्" भावप्र० । ३सैन्धवलवणे न० रत्नमा० । ४सौवीराञ्जने न० राजनि० । ५काशतृणे ६वानीरवृक्षे पु० राजनि० । ७अम्बुवेतसे ८भूमिजम्बूकायां ९वैजयन्तिकायां स्त्री ङीप् अमरः । १०नागरङ्गजम्ब्वां ११व्यकुष्टे स्त्री ङीप् मेदिनी । १२अग्निमन्थवृक्षे १३काकजम्बूवृक्षे च स्त्री राजनि० । न आदेयम् अदेयं वा १४अग्राह्ये १५देये च त्रि० "नादेयं नादेयं शरदि वसन्ते च नादेयम्" वैद्यकम् शरदि नादेयं न ग्राह्यमित्यर्थः । वसन्ते तु न अदेयं देयमित्यर्थः ।

नादेश्वर न० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे "नादेश्वरं समभ्यर्च्य कैः कैर्नापि सुचिन्तितम् । तस्मात् काश्यां प्रयत्नेन सेव्यो नादेश्वरो नृभिः" काशीख० ३२अ० ।

नाद्य त्रि० नद्यां भवः "नद्यादिभ्योढक्" वाचित्वा "पाथोनदीभ्यां ड्यण्" पा० वेदे ड्यण् । नदीभवे "चलोदधीत नाद्यो गिरोमे" ऋ०२।३५।१ "याश्च कूप्या याश्च नाद्याः समुद्रिया आपः" तैत्ति०३।१।२।४

नाध नाथार्थे भ्वा० आ०सक० सेट् । नाधते अनाधिष्ट ननाधे ऋदित् चङि अननाधत् त । अयं षोपदेशोऽपीत्यन्ये तेन सति निमित्ते षत्वम् । कविकल्पद्रुमेऽस्योभयथा कीर्त्तनादस्य उभयविधत्वम् "रोदसी नाधसी इतौ" ऋ० १०।६५।५ "षाधृ याच्ञोतापैश्वर्याशीः नाधसी याचमाने" भा० ।

नाना अव्य०न+नाञ् । १विनार्थे "नाना नारीनिष्फला लोकयात्रा" न नाना शम्भुना रामात्" मुग्धबोधम् । २अनेकार्थे "नानाविधं देहभृतां समाजम्" "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" श्रुतिः "बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत" । "प्रकाशरचकाणां नानापण्योपजीविनाम्" मनुः ।

नानाकन्द पु० नाना कन्दोऽस्य । १पिण्डालौ राजनि० । २बहुमूलयुक्ते त्रि० ।

नानाध्वनि पु० ६त० । काहलवीणादिशब्दे हारा० ।

नानान्द्र पु०ननान्दुरपत्यम् विदा० अञ् । ननान्दुरपत्ये ततः यूनि हरिता० फक् । नानान्द्रायण ननान्दुर्यूनपत्ये ।

नानारूप न० कर्म० । १बहुविधे रूपे "नानारूपवती मता" भाषा० नाना रूपाणि यस्य । २बहुप्रकारे त्रि० "नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः" मनुः ।

नानार्थ त्रि० नाना अर्था यस्य । १अनेकार्थे अक्षादिशब्दे "नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्त्तिताः" अमरः नानार्थशब्दानाञ्च यत्र शक्यतावच्छेदकतायां लाघवं तत्र शक्तिः बहूनां लाघवे निगमनाविरहेण सर्वत्रैव शक्तिः अन्यत्र लक्षणा । तत्रापि अनेकार्थस्य शब्दस्य सर्वत्र वृत्तिसाम्येन सर्वेषां पदार्थानां युगपदुपस्थितावपि संयोगादिना कस्यचिदर्थस्य शाब्दबोध इत्येकेषाम्मतम् अन्यार्थोपस्थितावेव संयोगादेः प्रतिबन्धकत्वमित्यन्ये । तदेतत् रसगङ्गाधरे व्यवस्थापितम् । अधिकं अनेकार्थशब्दे १८३ पृ० दृश्यम् । २नानाप्रयोजनयुक्ते त्रि० कर्म० । ३बहुप्रयोजने पु० ।

नानावर्ण त्रि० नानावर्णा रूपाणि यस्य । चित्रवर्णयुक्ते "उल्का मन्त्रिविनाशं नानावर्णाघनाश्च भयमतुलम्" वृ०सं०५अ० । कर्म० । २ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टये च ।

नानाविध त्रि० नाना विधाः प्रकारा यस्य । बहुप्रकारे "नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः" सांख्य० "नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयम्" मनुः

नान्तरीयक न० न अन्तरा विना भवः अन्तरा+छ अव्ययस्य टिलोपः ततः स्वार्थे क । अविनाभूते तदभावे तदभावरूपव्याप्तियुते "अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते" कारिकाव्या० "अविनाभावः सम्बन्धमात्रं न तु नान्तरीयकत्वम्" काव्यप्र० । व्याकृतञ्चेदं महेश्वरेण "नान्तरीयकत्वं तदभावे तदभावरूपा व्याप्तिः" । "प्रतिबन्धकाभावे नान्तरीयका अर्थोत्पत्तिः" नव्यन्यायवादार्थः ।

नान्त्व न० नम-क्त्वन् वृद्धिश्च । स्तोत्रे उणादिकोषः । संक्षिप्तसारे नान्त्वमित्येव पाठः शब्दकल्पद्रुमे नान्तेति पाठकल्पनम् लिपिकरप्रमादपाठमात्रोक्येति बोध्यम् ।

नान्दिकर पु० नान्दीं करोति कृ-ट ६त० "ङ्याप्पोः संज्ञाछन्दसोः" पा० ह्रस्वः । नाटके नान्दीपाठकरे सूत्रधारे

नान्दी स्त्री नन्दन्ति देवा अत्र नन्द-घञ् पृषो०वृद्धिः ङीप् ।

१सन्दी २नाटकाद्यादौ मङ्गलार्थे पाठ्ये श्लोकादौ "आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रवर्त्तते। देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति सा स्मृता"। नाटके विघ्नविघातायादौ नान्दी कार्य्या यदाह भरतः "यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके। तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये। देवद्विजनृपादीनामाशीर्वादपरायणा। नन्दन्ति देवतायस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्त्तिता" अन्यच्च "देवद्विजनृपादीनामाशीर्वचनपूर्विका। नान्दी कार्य्या बुधैर्यत्नान्नमस्कारेण संयुता। गङ्गा नागपतिः सोमः सुधानन्दाजयाशिषः। एभिर्नामपदैःकार्य्या नान्दी धाराभिरङ्किता। प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसङ्कीर्त्तनान्विता। आशीर्वादपरा नान्दी योज्येयं मङ्गलात्मिका। काचिद्द्वादशपदा नान्दी काचिदष्टपदा तथा। सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमस्वरमाश्रितः"। सा०द० अन्यथा उक्तं यथा "यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये। कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते। प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि। तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये" "आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रयुज्यते। देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता। मङ्गल्यशङ्खचन्द्राब्जकोककैरवशंसिनी। पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत"। अष्टपदा यथा। अनर्घराघवे "निष्प्रत्यूहमित्यादि" द्वादशपदा यथा मम तातपादानां पुष्पमालायाम्। "शिरसि धृतसुरापगे स्मरारावरुणमुखेन्दुरुचिर्गिरीन्द्रपुत्री। अथ चरणयुगानते स्वकान्ते स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः"। एवमन्यत्र। "एतन्नान्दीति" कस्यचिन्मतानुसारेणोक्तम्। वस्तुतस्तु "पूर्वरङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गमिति" उच्यते। यदुक्तम्। "यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्य्यते। रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकमिति" उक्तप्रकारायाश्च नान्द्या रङ्गद्वारात् प्रथमं नटैरेव कर्त्तव्यतया न महर्षिणा निर्देशः कृतः। कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च "वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः। अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः" एवमादिषु नान्दीलक्षणायोगात्। उक्तञ्च "रङ्गद्वारमारभ्य कविः कुर्य्यादिति"। अतएव प्राक्तनपुस्तकेषु "नान्द्यन्ते सूत्रधार" इत्यनन्तरमेव "वेदान्तेष्वित्यादि" श्लोकलिखनं दृश्यते। यच्च पश्चात् "नान्द्यन्ते सूत्रधार" इति लिखनं तस्यायमभिप्रायः "नान्द्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान् इतः प्रभृति मया नाटकमुपादीयते इति कवेरभिप्रायः सूचितः इति"। स्त्री "ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते" इति ब्रह्मपुराणम् "नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम्" इति छन्दोगपरिशिष्टधृतवचनम्। "नान्दीमुखे पुत्रादिसमृद्धिसाधनकर्मे विवाहे विशेषणं तु विवाहादेः पुत्रादिलाभविशेषज्ञापनाय नान्दीमुखपदस्य श्राद्धपरत्वे अनेकवचनप्राप्तपितृपूर्वकाभिलापस्य बाधापत्तेः" सं०त० रघुनन्दनः।

नान्दीक पु० नान्दीं कायति कै–क। १तोरणस्तम्भे त्रिका० २नान्दीमुखश्राद्धे नान्दीमुखशब्दे दृश्यम्।

नान्दीकर त्रि० ६त०। १नान्दीश्लोकादिपाठकरे २नान्दीवादिनि च अमरः।

नान्दी(न्दि)घोष पु०नान्द्यै घोषः वा स्वार्थे। भेर्य्यादिशब्दे

नान्दीपट पु० नान्द्याः इवार्थः पटः। कूपादिमुखबन्धनवस्त्रे शीनाहे हेमच०।

नान्दीपुर न०नान्द्यै पूः अच्समा०। अप्राकृत्ये पुरभेदे ततः पुरान्तत्वात् भवाद्यर्थे वुञ्। नान्दीपुरक तत्र भवे त्रि०।

नान्दीमुख न० नान्द्या इवेर्द्ध मुखम्। १वृद्धिश्राद्धे श्राद्धभेदे नान्द्यै मुखं यस्य। २पित्रादौ ३मात्रादौ स्त्री ङीप्। जीवत्पित्रादित्रिकस्य ४वृद्धप्रपितामहादौ च ६त०। ५समृद्धेः साधने विवाहादौ "नान्दीमुखे विवाहे च" नान्दीशब्ददर्शितवाक्ये सं०त० लिखनं दृश्यम्। अथ नान्दीश्राद्धाधिकारस्वरूपादि निर्णं०सि० दर्शितं यथा अथ वृद्धिश्राद्धम् तन्निमित्तं पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे "जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकन्ययोः। पितृन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम्। देवव्रतेषु चाधानयज्ञपुंसवनेषु च। नवान्नभोजने स्नाने जढायाः प्रथमार्त्तवे। देवारामतडागादिप्रतिष्ठास्वुत्सवेषु च। राजाभिषेके बालान्नभोजने वृद्धिसंज्ञकान्। वनस्थाद्याश्रमं गच्छन् पूर्वेद्युः सद्य एव वा। पितृन् पूर्वोक्तविधिना तर्पयेत् कर्मसिद्धये" विष्णुपुराणे "यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोचयोः। पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत्" तत्रैव "नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा" इत्युक्तेर्निष्क्रमान्नप्राशनयोर्न श्राद्धमिति मैथिलाः तन्न पूर्वोक्तविरोधात् नानिष्टेति विरोधात् "सीमन्तोन्नये तथा श्राद्धे अन्नप्राशनिके तथा" इति राजमार्त्तण्डाच्च

बह्वृचकारिकायाम् "आद्याभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धिपूर्त्तेषु कर्मसु । पुंसःसवनसीमन्तचोलोपनयनेष्विह । विवाहे चानलाधेयप्रभृतिश्रौतकर्मणि । इदं श्राद्धं प्रकुर्वन्ति द्विजा वृद्धिनिमित्तकम् । अन्यैः षोडशसंस्कारश्रावणाद्यादिष्वपीष्यते । वाप्याद्युद्यापनादौ तु कुर्युः पूर्त्तनिमित्तकम्" । वोपदेवकालदर्शौ "सीमन्तव्रतचौलनामकरणान्नप्राशनोपायनस्नानाधानविवाहयज्ञतनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च । पुंस्त्वावसथप्रवेशनसुताद्यास्यावलोकाश्रमस्वीकारक्षितिपाभिषेकदयिताद्यर्त्तौ च नान्दीमुखम्" यत्तु कामधेनौ "जलाशयप्रतिष्ठायां वृषोत्सर्गादिकर्मसु । वत्सराभ्यन्तरे पित्रोर्वृषोत्सर्गकर्मणि । वृद्धिश्राद्धं न कुर्वीत तदन्यत्र समाचरेत्" इति तत्र जलाशये वृद्धिश्राद्धस्य निषेधो न तु कर्माङ्गस्येति केचित् । अन्ये तस्य निर्मूलतामाहुः । श्राद्धकौमुद्यां निर्णयामृते च मात्स्ये "अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवे च निषेके च नववेश्मप्रवेशने । देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः । तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्त्तितम्" । इदं चावश्यकं "वृद्धौ न तर्पिता ये वै पितरो गृहमेधिभिः । तद्धीनमफलं ज्ञेयमासुरो विधिरेव सः" इति शातातपोक्तेः । अत्र श्राद्धत्रयं पराशर आह "मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम्" । तत्कालमाह पृथ्वीचन्द्रोदये गार्ग्यः "मातृश्राद्धं तु पूर्वेद्युः कर्माहनि तु पैतृकम् । मातामहं चोत्तरेद्युर्वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम्" । अत्राप्यशक्तौ स एव "पृथक् दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन् पूर्ववासरे । श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तान्त्रिकमिति" वृद्धमनुरपि "अलाभे भिन्नकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः । पूर्वेद्युर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम्" । अत्र "महत्सु पूर्वेद्युस्तदहरल्पेष्विति" गृह्यपरिशिष्टाद्यवस्था ज्ञेया । तच्च प्रातरेव "पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति" शातातपोक्तेः अत्र प्रातःशब्दः सार्द्धप्रहरपरः "प्रहरोऽप्यर्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते" इति गार्ग्योक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रः । इदं च पुत्रजन्मातिरिक्तविषयम् । तदाहात्रिः "पूर्वाह्णे वै भवेद्वृद्धिर्विना जन्मनिमित्तकम् । पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुधः" इति एतदनियतनिमित्तपरम् "नियतेषु निमित्तेषु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् । तेषामनियतत्वे तु तदानन्तर्यमिष्यते" इति लौगाक्षि

स्मृतेः । आधानाङ्गं नान्दीश्राद्धं त्वपराह्ण एव "आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे सिद्धान्नेन तु मध्यतः । पार्वणं वाऽपराह्णे तु वृद्धिश्राद्धं तथाग्निकम्" इति निर्णयामृते गालवोक्तेः "नान्दीमुखाह्वयं प्रातराब्दिकं त्वपराह्णतः" इति विष्णूक्तेश्च । इदं च मातृपितृमातामहादिक्रमेण नवदैवत्यं कार्य्यम् । तत्र मातामहाः सपत्नीकाः "वृद्धप्रमातामहप्रमातामहमातामहानां सपत्नीकानामिति" पृथ्वीचन्द्रोदये गारुडे गद्यरूपेण पाठात् । हेमाद्रौ शङ्खः "नान्दीमुखे सत्यवसू संकीर्त्यौ वैश्वदेविके" वृद्धपराशरः "नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् । पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति स्मृतिः" यत्तु वृद्धवसिष्ठः "नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । नामसंकीर्त्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम्" । यच्च स्मृत्यर्थसारे "वृद्धमुख्यास्तु पितरो वृद्धिश्राद्धेषु भुञ्जते" । इति यच्च गारुडे व्युत्क्रमप्रतिपादनं तच्च शाखान्तरविषयम् । "पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः" इति बह्वृचपरिशिष्टे कात्यायनेन चानुलोम्याम्नानात् पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् । यत्तु केचित् वृद्धिपदं पित्रादिषु प्रयुञ्जते तन्न "अनस्मद्वृद्धशब्दानामरूपाणामगोत्रिणाम् । अनाम्नामतिलाद्यैश्च नान्दीश्राद्धं तु सत्यवदिति" पृथ्वीचन्द्रोदये संग्रहोक्तेः न च निषेधादेव विधिः कल्प्यत इति वाच्यं प्रोष्ठपदीश्राद्धे प्रपितामहात् परेषां वृद्धपित्रादीनां देवतात्वान्नान्दीश्राद्धत्वसाम्येनेहापि तत्प्राप्तौ निषेधात् गोत्रनामादिनिषेधस्तु "शुभार्थी प्रथमान्तेन वृद्धौ संकल्पमाचरेत्" इत्युपक्रम्यानस्मद्वृद्धशब्दानामित्युक्तेः संकल्पश्राद्धपरः सपिण्डके तु सर्वं भवतीति प्रयोगपारिजातः । "गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृभ्योऽर्घ्यं प्रदापयेदिति" छन्दोगपरिशिष्टे तद्विधानात् यत्तु ब्राह्मे "पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्त्तिताः । तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः । ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते" इति यच्च मार्कण्डेयपुराणे "ये प्रपितामहादूर्द्ध्वं ते तु नान्दीमुखाः स्मृताः" इति तज्जीवत्पित्रादित्रिककर्तृकवृद्धिश्राद्धविषयम् । तेन तस्येदमावश्यकम् । यत्तु विष्णुः "पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्य्यादिति" तद्दर्शादिविषयमिति कल्पतरुः । मदनपारिजातोऽप्येवम् । हेमाद्रिस्तु "नान्दीमुखानां श्राद्धं तु कन्याराशिगते रवौ । पौर्णमास्यां तु कर्त्तव्यं वराह-

वचनं यथेति” प्रोष्ठपदीश्राद्धे कथाकत्वात् तत्रैव पूर्वेषां देवतात्वमित्याह। अत्र सत्यवसू विश्वे देवावित्युक्तं प्राग्वत्। यत्तु शातातपः “मातुः श्राद्धं तु युग्मैः स्याद्दैवं प्राङ्मुखैः पृथगिति” तद्भिन्नप्रयोगमातृश्राद्धपरम्। यच्च मार्कण्डेयपुराणे “विश्वदेवविहीनं तु केचिदिच्छन्ति मानवाः” इति तद्भिन्नप्रयोगमातृश्राद्धे विश्वदेवविकल्पार्थं प्रयोगैक्ये तु देवनियम इति हेमाद्रिः। एतच्च मातृपूजापूर्वकं कार्यम्। “अकृत्वा मातृयागं तु यः श्राद्धं परिवेषयेत्। तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः” इति शातातपोक्तेः कौर्मेऽपि “पुष्पैर्धूपैः सनैवेद्यैर्गन्धाद्यैर्भूषणैरपि। पूजयित्वा मातृगणं कुर्याच्छ्राद्धत्रयं बुधः” इति छन्दोगपरिशिष्टे “कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः। पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः” प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु अपि वाऽक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः। कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्तधारां घृतेन तु। कारयेत् पञ्चधारां वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम्। आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः। षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत्”। अत्र सर्वेष्विति ग्रहणात् ग्रहयज्ञतद्विकारेष्वपि नित्यं श्राद्धम्। “नानिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धे कर्म किञ्चित् समाचरेदिति” शातातपोक्तेः। इयं च वसोर्धारा तच्छाखीयानां नियतान्येषां त्वनियता। वहुलं वा स्वगृह्योक्तमित्युक्तेः करणे त्वभ्युदयः “यच्चाम्नातं स्वशाखायाम्” इत्युक्तेः आयुष्याणि “आनो भद्रा इत्यादीनि। षड्भ्य इति मात्रादित्रिकोपलक्षणमिति पृथ्वीचन्द्रोदयः। छन्दोगानां षड्दैवत्यमन्येषां नवदैवत्यमित्याशार्कः। मम तु मतं कोकिलमतानुसारिणां मातृमातामहीप्रमातामही इति मात्रा सहैव मातामहश्राद्धकरणात् तद्विषयमिदं षड्भ्य इति। मातरस्तु तत्रैवोक्ताः “गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया। देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः।”

चन्द्रिकायां चतुर्विंशतिमते त्वन्या उक्ताः “तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा। इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाऽष्टमी” आसां जीवने प्रत्यक्षपूजनम्। मृतानां त्वक्षतपुञ्जेष्विति हेमाद्रिः “ब्रह्माण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाक्षेत्रगणाधिपान्। वृद्धादौ पूजयित्वा तु पश्चान्नान्दीमुखान् पितॄन्। मातृपूर्वान् पितॄन् पूज्य ततो मातामहानपि। मातामहीस्ततः केचिदूचुर्भोज्यादिजातयः” इति। अत्र द्वादशदैवतस्य देशाचाराद्व्यवस्था। ब्रह्माण्याद्यास्तु “ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा। वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः” इत्यपरार्के उक्ताः। अत्र चौलादीनां यौगपद्ये तन्त्रतोक्ता छन्दोगपरिशिष्टे “गणशः क्रियमाणानां मातृभ्यः पूजनं सकृत्। सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु” मातृभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। गणशः एकानेकपुत्राणां संस्कारेष्वेकदिने एकदेशकालकर्त्रैक्यादित्यर्थः। तथा “असकृद्यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिभिः। प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः सगणाधिपाः” कर्माहृत्तावपि क्वास्य श्राद्धं कार्यं क्व च नेत्युक्तं तत्रैव “आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च। वलिकर्मणि दर्शे च पूर्णमासे तथैव च। नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः। एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक्” एतेषु प्रतिप्रयोगं नावर्त्तते किन्त्वादौ, एतद्भिन्ने सोमयागादौ प्रतिप्रयोगमावर्त्तते एव श्राद्धमित्यर्थः। क्वचिदादावपि निषेधमाह स एव “नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते। न सोष्यन्तीजातकर्मप्रोषितागतकर्मसु”। “विवाहादिः कर्मगणोय उक्तो गर्भाधानं शुश्रुमो यस्य चान्ते। विवाहादावेकमेवात्र कुर्याच्छ्राद्धं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात्”। सोष्यन्त्या आसन्नप्रसवायाः “सोष्यन्तीमभ्युक्ष्येत्युक्तं कर्म। कात्यायनोक्तस्य श्राद्धस्य पाकस्य प्राधान्याच्चास्य च “जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपीति” निषेधाच्च जातकर्मणि नान्दीश्राद्धमित्याशार्कः “आमान्नेन वा कार्यमित्यपि” तेनैवोक्तम्। गौडास्तु जातकर्मण्येव निषेधः पुत्रजन्मनिमित्तकं तु कार्यमेव “जन्मन्यथोपनयने” इत्युक्तेः “नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम्। पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसमं नरैरिति” मार्कण्डेयपुराणाच्चेत्याहुः। हारलतायां श्राद्धविवेके चैवम्। एतेन जातकर्मणि कालान्तरे श्राद्धनिषेधो न पुत्रजन्मदिने इति वाचस्पतिमतं परास्तम्। अत्र निषेककाले इति वचनात् गर्भाधाने न निषेधः “निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा। ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं विधिवत्कृतम्” इति पारस्करः। प्रोषितेति “प्रोष्यैत्य गृहानुपतिष्ठते पुत्रं दृष्ट्वा जपतीति” विहितं कर्म विवाहादिगर्भाधानान्तो यो गृहप्रवेशचतुर्थीकर्मादिकर्मसमूह उक्तः सूत्रकारेण तत्रापि प्रतिकर्म नेत्यर्थः। अन्येऽपि हस्ताभियोगादयोऽपवादविषयास्तत्रैव

देयास्ते अप्रचारास्तोऽधमे । अत्राधिकारिणः विष्णुपुराणे "जातस्य जातकर्मादि क्रियाकाण्डमशेषतः । पिता पुत्रस्य कुर्वीत श्राद्धं चाभ्युदयात्मकम्"। अत्र केचित् जीवत्पितृक साग्नेरेव वृद्धिश्राद्धेऽधिकारः न तु निरग्नेः "न जीवत्पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः । पितामहेऽप्येवमेव कुर्याज्जीवति साग्निकः । साग्निकोऽपि न कुर्वीत जीवति प्रपितामहे" इति चन्द्रिकायां सुमन्तूक्तेरित्याहुः प्रयोगपारिजातेऽप्यनाहिताग्निर्न कुर्यादितीदं व्याख्यातम् । तत्र "अनग्निकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ वृद्धिकर्मणि । येभ्यएव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य तर्पयेत्" इति हारीतोक्तेः सीमन्तयन्तु न वृद्धिश्राद्धपरमित्युक्तं मदनरत्ने श्राद्धपदं पिण्डपितृयज्ञपरमिति पृथ्वीचन्द्रोदयः । निर्णयामृते तु हारीतीयेऽनग्निको नाहिताग्निरभिप्रेतः पूर्ववचने तु साग्निः श्रौताग्निः स्मार्त्ताग्निर्वोच्यते तेनोभयाग्निहीनस्य नेत्युक्तं तन्न पूर्वोक्तदिशा गतिसम्भवेऽनग्निपदस्य स्मार्त्ताग्निपरत्वे मानाभावात् वक्ष्यमाणनित्यानित्यसंयोगविरोधात् "पितरो जनकस्येष्ट्वा यावद्व्रतमनाहितम् । समाहितव्रतः पश्चात्तान् यजेत पितामहान्" इति पृथ्वीचन्द्रोदये यमवचनविरोधाच्च अपरार्केऽपि समावर्त्तने ब्रह्मचारी स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्यादित्याह अतः पूर्वमेव साधु वोपदेवोऽप्येवमाह । यत्तु मतं जीवत्पितुः पुत्रनामकर्मादौ न वृद्धिश्राद्धम् । हारीतीये जन्मादावित्यादिशब्देन तत्प्राप्तावपि "उद्वाहे पुत्रजनने पित्रेष्ट्यां सौमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुरिति" मैत्रपरिशिष्टे उद्वाह एव तस्योपसंहारात् एवं यत्र तु संस्कारादिपदं तदप्युद्वाहादिपरमेवेति, तन्न उद्वाहपदस्य स्वविवाहपरत्वस्यापि संभवात् पुत्रविवाहपरत्वे मानाभावात् "नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा" इत्यादिभिर्नित्यश्राद्धस्य चौलाद्यङ्गत्वावगतौ नित्यानित्यसंयोगविरोधाच्च अतो जन्मादावपि सर्वसंस्कारसंग्रहः तथा च कात्यायनः "स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात्" । सुतानां चौलादिसंस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान् श्राद्धम् "पिण्डदोऽंशहरश्चैषामिति" दर्शनात् ओद्वहनाद्विवाहपर्यन्तं दद्यात् विवाहस्य प्रथमः "नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः । अत ऊर्द्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम्"

इति स्मृतेः तस्य पितुरभावे तत्क्रमात् "असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः" इति यः कर्त्तृक्रमः तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रात्रादिर्दद्यादिति चन्द्रिकादयः हेमाद्रिस्तु "तस्य पितुरभावे यः पितृव्यमातुलादिः संस्कुर्यात्स तत्क्रमात् संस्कार्यपितृक्रमाद्दद्यात् न तु स्वपितृभ्य इति" व्याचख्यौ । समावर्त्तनस्यापि विवाहप्राचीनसुतसंस्कारत्वात्पितैव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् तदभावे ज्येष्ठभ्रात्रादि तदभावे स्वयमेव कुर्यात् उपनयनेन कर्माधिकारस्य जातत्वात् एवमाद्यविवाहेऽपीति पृथ्वीचन्द्रोदयचन्द्रिकादयः मदनरत्नेऽप्येवम् । यदा तु पितरि सन्न्यस्ते प्रोषिते पतिते वा धर्मार्थं तत्पुत्रमन्यः संस्कुर्यात्तदा संस्कार्यपितुः पित्रादिभ्यो दद्यात् "पितरोजनकस्येष्ट्वा यावद्व्रतमनाहितम् । समाहितव्रतः पश्चात् स्वान् यजेत पितामहान्" इति पृथ्वीचन्द्रोदये यमोक्तेः । जीवत्पितृकस्य विशेषमाह कात्यायनः "वृद्धौ तीर्थे च सन्न्यस्ते ताते च पतिते सति । येभ्यएव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः" इति । यच्च बह्वृचपरिशिष्टे जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात् तस्यां जीवन्त्यां मातामहस्यैवेति" तत्तच्छाखीयानामेवेति दिक् । स्मृतितत्त्वादिगौडग्रन्थेषु जीवन्मातृकः पितामह्यादिभ्यो दद्यात् "जीवन्तमति दद्याद्वा प्रेतायान्नोदके द्विजः" इति कात्यायनोक्तेः "जीवे तस्मिन् सुताः कुर्युः पितामह्या सहैव तु । तस्यां चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्र्वेति निश्चयः" इति हारीतोक्तेश्चेत्युक्तम् । तस्मिन् भर्त्तरि । दाक्षिणात्यास्तु पूर्वोक्तं सपिण्डीकरणादिविषयम् "जीवेत्तु यदि वर्गाद्यस्तं वर्गन्तु परित्यजेत्" इति वचनात्तद्वर्गस्य लोप एवेत्याहुः । यत्तु चन्द्रिकायां पारस्करः "निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवच्च तत्" इति तत्र गर्भाधानादौ कर्माङ्गम् जातकर्मादावुक्तन्तु वृद्धिश्राद्धं पृथगेव विधिवत्यवधेयम् । गौडनिबन्धे मात्स्ये "अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवे च निषेके च नववेश्मप्रवेशने । देवव्रततडागादीनां प्रतिष्ठायां तथैव च । तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्त्तितम्" भाविनिमित्तानामङ्गत्वे वृद्धिशब्दस्तद्धर्मातिदेशार्थ इति गौडाः "अन्ये तु निषेकादौ कर्माङ्गवृद्धिश्राद्धयोः समुच्चयमाहुः नान्दीश्राद्धेतूभयानुगता । अस्येतिकर्त्तव्यता पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरः "मालत्याः शतपत्राया मल्लिकाकुब्जयोरपि ।

क्षितव्याः पाटलाया वा देया माला न लोहिता" श्राद्धे मालानिषेधस्यायमपवादः। तथा "सुवेषभूषितैस्तत्र मालङ्कारैस्तथा नरैः। कुङ्कुमाद्यनुलिप्ताङ्गैर्भाव्यन्तु ब्राह्मणैः सह। स्त्रियोऽपि स्युस्तथा भूता गीतनृत्यादिहर्षिताः"। हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे "कुशस्थाने च दूर्वाः स्युर्मङ्गलस्याभिवृद्धये"। कुशा अपि वक्ष्यन्ते। छन्दोगपरिशिष्टे "प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा"। उभयतः दैवे पित्र्ये च वैश्वदेवे द्वौ विप्रौ पित्रादीनामेकैकस्य द्वौ द्वाविति विंशतिः। त्रिके वा द्वौ द्वावित्यष्टौ विप्राः। अत्र विप्रालाभे स्त्रियोऽपि भोज्या इत्याहार्के वृद्धवशिष्ठः "मातृश्राद्धे तु विप्राणामलाभे पूजयेदपि। पतिपुत्रान्विताभव्या योषितोऽष्टौ कुलोद्भवाः। मातृत्रिके चतस्रः मातामहीत्रिके चेत्यष्टौ" इति हेमाद्रिः। "अत्र पित्र्ये प्राङ्मुखाविप्राः यादौ पित्र्ये चतुरस्रं मण्डलमिति, जयन्तः" हेमाद्रौ ब्राह्मे "विप्रान् प्रदक्षिणावर्त्तं प्राङ्मुखानुपवेशयेत्"। छन्दोगपरिशिष्टे "गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄंश्चोऽर्घ्यं प्रदापयेत्। नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते। ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्रप्रपवित्रकान्। कृत्वार्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते" पित्रादेर्द्वौ द्वौ विप्रौ तयोर्दक्षिणहस्तौ संयोज्य प्रथमोपवेशितविप्रकरोपरि तन्त्रेण द्वयोरर्घ्यं दद्यादित्यर्थः। वह्वृचकारिकायां तु "दत्तार्घ्यादिकदेयः स्यादर्घ्यदानं प्रतिद्विजम्। आवृत्तिरपि मन्त्रस्य प्रतिब्राह्मणमिष्यते। प्रतिद्विजं पृथक्कुर्याद्विशेषोत्यर्घ्यानुमन्त्रणम्" इत्युक्तम् "मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम्। गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितम्। नचाश्नंस्तु जपेदत्र कदाचित् पितृसूक्तकम्" तथा "सम्पन्नमिति तृप्ताः स्थ प्रश्नस्थाने विधीयते। सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत्। अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते। षष्ठ्यैव नियतं कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन"। चन्द्रोदये ब्राह्मे "पठेच्छकुनिसूक्तं तु स्वस्ति सूक्तं शुभं तथा। नान्दीमुखान् पितॄन् भक्त्या साञ्जलिस्तु समाह्वयेत्" तथा "शाल्यन्नं दधि मध्वक्तं बदराणि यवांस्तथा। मिश्रीकृत्य तु चतुरः पिण्डान् श्रीफलसन्निभान्। दद्यान्नान्दीमुखेभ्यस्तु पितृभ्यो विधिपूर्वकम्। द्राक्षामलककूलानि यवांश्च विनियोजयेत्। तान्येव दक्षिणार्थन्तु दद्याद्विप्रेषु सर्वदा"। तत्रैव चतुर्विंशतिमते "द्वौ द्वौ चाभ्युदये पिण्डावेकैकस्मै विनिःक्षिपेत्। एकं नाम्ना परं तूष्णीं दद्यात्पिण्डान् पृथक् पृथक्"। वशिष्ठः "प्राङ्मुखो देवतीर्थेन प्राक्कूलेषु कुशेषु च। दत्त्वा पिण्डांस्तु कुर्वीत पिण्डपात्रमधोमुखम्"। "नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा पिण्डदानमन्त्रः"। इति वृत्तिः। अत्र पिण्डाः कृताकृता इत्युक्तम्। तत्रैव भविष्ये "पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्न वा कुर्याद्विचक्षणः। वृद्धिश्राद्धे महाबाहो! कुलधर्मानवेक्ष्य तु" छागलेयः "अग्नौ करणमर्घ्यं च वाहनं चावनेजनम्। पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने निवर्त्तते" तेनात्र भोजनस्यैव प्रधानत्वाद्यदि विप्रस्य वमनं तदा तस्यैव पार्वणस्य पुनरावृत्तिरिति सिद्धम्। वृद्धिश्राद्धस्य भूतनिमित्तं यथा पुत्रजन्मनिमित्तं भाविनिमित्तं च यथा विवाहादिनिमित्तमिति भेदः इति श्रा०त० रघु० समर्थितम्। तद्विधानञ्च छन्दोगपरिशिष्टादौ दृश्यम्। ४चतुर्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री "स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ" छन्दोम० तल्लक्षणमुक्तम्।

नान्दीवादिन् पु० नान्दीं वदति वद–णिनि। १नान्दीश्लोकपाठके दशरूपं २भेर्य्यादिवादके च।

नान्दीश्राद्ध पु० नान्दीनिमित्तं नान्द्यर्थं वा श्राद्धम्। वृद्धिश्राद्धे नान्दीमुखशब्दे उदा०।

नापित पुंस्त्री शूद्रायां क्षत्रियात् जाते १सङ्कीर्णजातिभेदे पट्टिकायां कुवेरिणो जाते २सङ्कीर्णजातिभेदे च। "आर्द्धिकं कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ। एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्" मनुः। "सच्छूद्रौ गोपनापितौ" "नराणां नापितो धूर्त्तः"। "ग्रामकामश्च गोपालं वनकामश्च नापितम्" भा०उ०३२अ०। "नटी कापालिनी वेश्या कुलटा नापिताङ्गना" कुलनायिकोक्तौ तन्त्रम्। तस्य वृत्तिः क्षुरकर्म। "उपोषितस्य व्रतिनः कृत्तकेशस्य नापितैः। श्रीस्तावत्तिष्ठति गृहे यावत् तैलं न संस्पृशेत्" स्मृतिः। शिल्पित्वात् अपत्ये फिञ्। नापितायनि तदपत्ये पुंस्त्री० पक्षे ष्यञ् नापित्य तत्रार्थे पुंस्त्री०।

नापितशाला स्त्री ६त०। क्षौरगृहे त्रिका०।

नाभ् स्त्री नभ–णिच्–क्विप्। नभसो वाधिकायां सोमस्य दीप्तौ "यत्रो नाभो निहिताः" ऋ०८।७४।६। "नाभो नभसो वाधिकाः सोमस्य दीप्तयः कलाः" भा०।

नाभ पु० "श्रुतात् भगीरथो जज्ञे तस्य नाभोऽभवत् सुतः" भाग०९।९।१ उक्ते सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे।

नाभक न० नभ-ण्वुल्। वनतिक्ते वृक्षे शब्दार्थचि०।

नाभस पु० १२अ०ष्टहज्जातकोक्ते लग्नतः तत्तत्स्थानभेदस्थित ग्रहभेदेन योगभेदे ते च तत्र तद्व्याख्यायाञ्च दृश्याः। जातकपद्धतौ तु ततः संक्षिप्योक्तास्तेऽत्र दर्श्यन्ते यथा "चरादिसंस्थैर्निखिलैर्ग्रहैः स्यात् योगस्तु रज्जुः१मुशलं२ नलश्च३। माला४ शुभैः पापखगैश्च सर्पः५ केन्द्रस्थितैः सत्यमते दलौ तौ। समीपकेन्द्रद्वयगैर्गदाख्य६स्तन्वस्तगैः स्याच्छकटो७ऽथ पक्षी८। खाम्बुस्थितैः, पञ्चमनन्दलग्नस्थितैस्तु शृङ्गाट९कमामनन्ति। धनारिकर्मसंस्थितैस्तृतीयसप्तलाभगैः। तुरीयरन्ध्ररिष्फगैस्त्रिधा हलः१० प्रकीर्त्तितः। लग्नास्तगाः सौम्यखगाः खबन्ध्वोः पापा यदा स्यात् कुलिशं११ विलोमात्। यवो१२ऽथ मिश्राः कमलं१३ यदा ते केन्द्रात् परे तत्परतोऽथ वापी१४। लग्नादिकेन्द्रात् सकलग्रहेषु चतुर्षु भेषु प्रवदन्ति योगान्। यूपेषुशक्ती१५।१६।१७रपि दण्ड१८मद्रेः स्थानेषु नौकूटकच्छत्रचापान्१९।२०।२१।२२। अर्द्धचन्द्राह्वयं२३ केन्द्रबाह्यतः सप्तकैर्ग्रहैः। लग्नादेकान्तरे षड्भे चक्र२४मर्थात् पार्निधिः२५। आश्रयाकृतिजा योगा उक्ताः संख्याभवा अथ। गोल१ युग्म२शिशूलानि३ केदारः४ पाश५दामकौ६। वीणे७त्येकचयस्थानस्थितैः खेटैर्विहाय तान्। यववज्रौ न योगौ स्तः पूर्वोक्तात्वादिहोदितौ। क्रूरो रूपाढ्योऽटनो दुःखभावो रज्ज्वौ१ प्राप्तस्तोमवेदन्यदेशे। मानाज्ञानैः संयुतः कर्मयुक्तो राजेष्टः स्यान्मौशले२ भूरिपुत्रः। नले३ऽतिनैपुण्ययुतो धनी स्यादूनाधिकाङ्गश्च धनी स्वबन्धोः। स्रजि४ प्रसक्तो बहुभोगभोगे सर्पे५ऽतिदुःखी विषमोऽतिदीनः। यज्वा नानाशास्त्रयोगातिविज्ञो नित्योद्युक्तो द्रव्ययुक् स्याद्गदायाम्६। रोगार्त्तः स्यात् स्यन्दनेनोपजीवी निःस्वो मूर्खो मित्रहीनो रथाख्ये७। योगे विहङ्गे८ मनुजोऽतिसौख्यो दूतोऽटनः स्यात् कलिसञ्चनिःस्वः। शृङ्गाटके९ साहसवाक् प्रियेष्टः सुखी सुभार्य्यः कलहप्रियश्च। हले१० दरिद्रः कृषिकारकः स्यात् प्रेष्यः सुदुःखी बहुभोजनश्च। वज्रे११ऽतिदुःखी वयसस्तु मध्ये शूरः सुरूपः सुभगः खलद्विट्। यवे१२ व्रती१२मङ्गलतत्परश्च दाता च मध्ये वयसः सुखाढ्यः। पद्मे१३ चिरायुर्नृपतिर्यशस्वी गुणी धनी कीर्त्तिसमृद्धियुक्तः। वाप्यां१४ स्थिरार्थसुखभाक् निधिकृत् सुतप्तो नेत्रोत्सवैस्तु रहितो मनुजो न दाता। यूपे१५ व्रती नियमवान् बहुसत्त्वसौख्यत्यागात्मवान् नरवरोऽपि च यायजूकः। वाणे१६ऽतिगुप्तधिकृतः शरकृच्च हिंस्रो मांसाशनश्च मृगयाधनयुक्कुशिल्पः। शक्त्यां१७ धनेन रहितो विफलोऽतिदुःखी नीचोऽलसो रुधिपरः पुरुषश्चिरायुः। दण्डे१८जातः पुत्रदारधनहीनो जनोज्झितः। निर्घृणो दुःखितो नीचः प्रेष्यश्च मनुजो भवेत्। नौयोग१९जश्चलसुखः कृपणोऽतिकीर्त्तिर्दुष्टो जनाश्रयधनो मलिनोऽतिलुब्धः। कूटे२० शठः कृपणबन्धनपोऽतिपापो निःस्वो वनाचलगडेषु कृताधिकारः। छत्रे२१ दयाधीस्वजनाश्रयः स्याद्दीर्घायुराद्यन्तसुखी नृपेष्टः। सत्कार्मुके२२ शूरतरः सुखी स्यादाद्यन्तयोर्भ्रष्टधिपश्च चौरः। चन्द्रार्द्ध२३जश्चलसुखः सुभगः सुकान्ताभोगी नराधिपसभश्च बली धनाढ्यः। चक्राह्वये२४ नृपतिचक्रकिरीटरत्नभाभासुराङ्घ्रियुगलो मनुजाधिनाथः। बहुरत्नार्थयुक्तः स्याद्भोगी पुत्रजनान्वितः। साधुर्वारिधियोगे२५ऽथ स्थिरवैभवसंयुतः। योगे गोले१ सत्त्वसामर्थ्यविद्याहीनो नीतिः सर्वकालं प्रवासी। युग्मे२ निःस्वोऽतीवपाषण्डयुक्तो युक्तायुक्तज्ञानहीनान्तरः स्यात्। योगे त्रिशूले३ विषमश्च शूरः क्रूरः क्षतो घातरुचिर्नरः स्यात्। केदार४जातः कृषिकर्मकर्त्ता बहूपयोज्यः सुखितश्चलश्च। पाशे५ विशीलो बहुभृत्यबन्धुर्बहुप्रपञ्चो बहुभाषकश्च। दाम्नि६स्वयुक्तः पशुनायकः स्यात् सेवोपकारी च वदान्यधीरः। वीणायोगे७ गीतनृत्यप्रियः स्यात् कीर्त्त्या युक्तः पोषकः स्याद्बहूनाम्। एते योगाः सर्वकालं विचिन्त्या वीर्य्यात् खेटानां प्रपूर्णा अपूर्णाः"।

नाभाक पु० ऋषौ "ऋषिर्नाभाको बभूव" निरु०१०।५ "नाभाकस्य प्रशस्तिभिः" ऋ० ८।४१।२ "नाभाकस्य ऋषेः" भा०।

नाभाग पु० वैवस्वतमनोः १पुत्रभेदे "ऐक्ष्वाकुश्चैव नाभागः" हरिवं० १० अ०। वैवस्वतमनोःपुत्रोक्तौ। भगीरथसुतसुतनृपात्मजे २नृपभेदे "भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः। नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः। अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत्" हरिवं० १५ अ०।

नाभागारिष्ट पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे "नारिष्यांशुप्रभाश्च नाभागारिष्टसप्तमाः" हरिवं० १०अ० तत्पुत्रोक्तौ

नाभि पु० नह-इञ् भश्चान्तादेशः। १क्षत्रिये २मुख्यनृपे ३चक्रमध्यांशे रथचक्रस्यपिण्डिकायाम्। ४आग्नीध्रनृपपुत्रभेदे ५तन्नामके वर्षभेदे च 'तस्याहुर्वा आत्मजान्' इ

राजवर आग्नीध्रो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नव पुत्रानजनयत्। आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहनन बलोपेताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्यनामानि यथाभागं जम्बुद्वीपवर्षाणि बिभेजुः" भाग० ५।२।२१ "नाभिरपत्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवन्तं यज्ञपुरुषमवहितात्माऽयजत्" ५।३।१ भारतवर्षस्यैव जम्बुद्वीपवर्षमध्यस्थितत्वात् नाभिसंज्ञा नाभिवर्षशब्दे वक्ष्यमाणकारणान्तराच्च तथा वा। ६प्राण्यङ्गे (नाइ) पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां ङीप् वा। ७उदरावर्त्ते (गोँ ड) राजनि०। सुषुम्णान्तर्गते नाभिस्थाने च मणिपूरं चक्रं यथाह तन्त्रसारे "तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम्। मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः। मणिवद्भिन्नं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते। दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम्। शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकनकारणम्" इति। ८मृगनाभिजाते मृगमदे मेदि०। "प्राप्तनाभिह्रदमज्जनमाशु" माघः "प्राप्तनाभिह्रदेति" पाठः छन्दोमञ्जरीसम्मतः। पुंस्त्वे "सरसत्सरसिजपङ्कजकोशकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीवि नाभिभिः" किरा०। ९श्रेष्ठरूपे "उपगतोऽपि हि मण्डलनाभिताम्" रघुः सोमधाराच्छावणार्थं दशापवित्रस्य मध्ये आबध्यमानायां १०ऊर्णौ च। "अवधूय पवित्रहृदगृह्यमवाङ्नाभि वितन्वयुः" ताण्ड्य० ब्रा० १।२।७ भाष्यधृतब्राह्मणवचनम्। संज्ञायामेतदन्तस्य अच् समा०। पद्मनाभः हिरण्यनाभ इत्यादि।

नाभिकण्टक पु० नाभेः कण्टक इव। (गोँ ड) नाभेरावर्त्तभेदे शब्दर०। [जनि०।

नाभिका स्त्री नाभिरिव कायति कै—क। कटभीवृक्षे रा-

नाभिगुलक पु० नाभौ गुलक इव। (गोँ ड) इति ख्याते नाभेरावर्त्तभेदे त्रिका०। [र्त्तभेदे जटाधरः।

नाभिगोलक पु० नाभौ गोलक इव। (गोँ ड) नाभेराव-

नाभिज पु० नाभौ विष्णोर्नाभौ जायते जन—ड। चतुर्मुखे ब्रह्मणि त्रिका०। तस्य विष्णोर्नाभिकमलजातत्वात्तथात्वम्। नाभिजन्मादयोऽप्यत्र हेमच०।

नाभिनाडी स्त्री नाभेर्नाडी। नाभौ स्थितायां नाड्यां शिरायां नाडीभेदे "यावत्तु रसवहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा" सुश्रु०।

नाभिनाल न० स्त्री नाभिस्थितं नालम्। नाभिस्थिते नाले "नाभिनालसरस्यासिनी" दुर्गाध्यानम् "तदङ्कशय्याच्युत नाभिनाला" रघुः।

नाभिभू पु० नाभौ विष्णुनाभौ भवति भू—क्विप् ७त०। चतुर्मुखे ब्रह्मणि नाभिभवादयोऽप्यत्र।

नाभिवर्द्धन न० नाभेस्तत्स्थनाड्यावर्द्धनं छेदनम्। नाडीछेदने "प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते" संस्कारतत्त्वे धृतमनुवचनम्। संहितायान्तु नाडीवर्द्धनादित्येव पाठः।

नाभिवर्ष पु० नाभेराग्नीध्रज्येष्ठपुत्रस्य वर्षः। जम्बुद्वीपस्थे नववर्षमध्ये वर्षभेदे नाभिशब्दे दृश्यम् तस्य नाभिसंज्ञकत्वेऽपि पश्चात् तत्कुलजभरतनाम्ना तत् ख्यातं तथाहि नृसिंहपु० ३०अ० नाभिपुत्रस्य ऋषभस्य पुत्रो भरतस्तेन चिरं पालितत्वादस्य भारतवर्षेति संज्ञोक्ता। नाभिवर्षस्य भारतवर्षनामता दर्शिता ऋषभशब्दे १४५।पृ० दृश्या। अतएव विष्णुपु० "नाभिश्च प्रथमं वर्षमित्युपक्रमे नव वर्षाण्युक्त्वा "भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय" इति। नाभिवर्षस्यैव भारतवर्षत्वेन उक्तिः।

नाभिल त्रि० नाभिरस्त्यस्य सिध्मा० लच्। दीर्घनाभियुक्ते

नाभिसम्बन्ध पु० नाभेरेकस्य गर्भजातनाड्यां सम्बन्धः। सनाभितायां गोत्रसम्बन्धे सपिण्डानां ह्येकस्य गर्भे जायमानतया नाडीसम्बद्धत्वम्। "व्यश्नुते स ततः शोको नाभिसम्बन्धसम्भवः" भट्टिः।

नाभ्य त्रि० नाभये हितः शरीरावयवत्वात् यत् "नाभेर्नभञ्चेति" पा०ग० नभादेशस्तु इह न तस्य गवादियता सन्नियोगशिष्टत्वात् रथचक्रावयवार्थत्वे एव नभादेशो नेह। १नाभये हिते २नाभिसम्बन्धिनि च ३महादेवे पु० "नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च" भा० शा० २८अ०

नाम अव्य० नाम्यते नामि—ड। १कोपे २उपगमे ३प्राकाश्ये ४सम्भावनायां ५कुत्सने च अमरः।

तत्र कोपे "ममापि नाम दशाननस्य परैरभिभवः"। उपगमः आस्तयोऽङ्गीकारः "एवं नामास्तु"। प्राकाश्ये "हिमालयो नाम नगाधिराजः"। हिमालयः प्रकाश्यो नातिप्रसिद्ध इत्यर्थः। सम्भावनायां "इह नाम सीता भविष्यति"। कुत्सने "कोनामायं भवितुरुदये स्थापनेवं विधत्ते"। तट्टीकायां भरतः। ५विस्मये ६स्मरणे ७विकल्पे च मेदि०। विस्मये "अन्धो नाम गिरिमारोहति"। इवकीके च "अहह्य भीतो नामावप्लुतः" दनऽ०। मिथ्याभीत इत्यर्थः।

नामकरण न॰ नाम्नः करणं यत्र। संस्कारभेदे तत्र तत्कालादिनिरूपणं ज्यो॰ त॰ यथा "एकादशे द्वादशे वाऽहनि पिता नाम कुर्य्यादिति" श्रुतिः। एकादशे इति मुख्यः कल्पः "समर्थस्य क्षेपायोगादिति" न्यायात् एतच्च परपरप्रशस्ततरतमकालोदितकर्मेतरकर्मपरम्। गोभिलः "जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामधेयकरणमिति"। व्युष्टे गते। गर्गः "आदौ घोषवदक्षरं यव॰ रलान्मध्ये पुनः स्थापयेदन्ते दीर्घविसर्जनीयरहितं नाम प्रयत्नात् कृतम्"। "हस्ते तिष्यकराश्विसौम्यवसुभे चित्रानुराधोत्तरे पौष्णे चादितिरोहिणीषु शुभकृत् पुंसां समैरक्षरैः" दीपिकास्वरसात् स्वातीशतभिषाश्रवणा अत्र ग्राह्याः। गोभिलसम्मतं पूर्वोक्तम् देवनामकम्" तेन नारायणजनार्द्दनादि नाम कुर्य्यात्। यत्तु नामकरणम् कुलदेवतानक्षत्राभिसम्बन्धं पिता नाम कुर्य्यादन्यो वा कुलवृद्धः" इति कल्पतरुधृतशङ्खलिखितवचनेनाभिवादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा "देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं गोत्राश्रयमप्ये यम्" इति गोभिलसूत्रेणोपनयनकाले च नक्षत्राभिसम्बन्धेन नामाधिधानं तत् शतपदचक्रानुसारात् स्वनक्षत्रपदानुसारात् ज्ञेयम्। पाश्चात्यानां तथैव व्यवहारः। यत्र तु न तथा कृतम्। तत्र नामाक्षरानुसारनक्षत्रादपि फलं ज्ञेयम्। अत्र कुलवृद्ध इति दर्शनात् संस्कारान्तरे तथैव व्यवहारः। मनुः "स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम्। माङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्"। गोभिलः "अयुग्दान्तं स्त्रीणामिति"। यथा यशोदा वसुदेत्यादि। नारायणपद्धतौ। "नामकरणं स्थिरलग्ने केन्द्रपञ्चनवमस्थितसौम्ये। त्र्यायषष्ठसमधिष्ठित पापे जीवशुक्रशशिसौम्यदिनेषु" ज्यो॰ त॰। विष्णुपु॰ "ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि। देवपूर्वं नराख्यं हि शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम्" इति। नरमाचष्टे इति नराख्यं नरनाम देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं शर्म्मयुतम्। "शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्मा त्राता च भूभुजः। भूतिर्गुप्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्" इति यमवचने समुच्चयोपलक्षेः "शर्म्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात्" इति शातातपीयेन शर्म्मान्तता च। गोभिलः "अयुग्दान्तं स्त्रीणाम्। अयुग्माक्षरं दान्तं यथा यशोदा इत्यादि। "देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत्" इति राघवभट्टधृतप्रयोगसारदर्शनात् स्वर्गगामित्वादिना सिद्धः अधिकारो येषां नराणामित्यनेन जीवतां श्रीशब्दादित्वं नाम्नो न मृतानां तथेति शिष्टाचारः" संस्कारत॰। अत्र महाभाष्यं यथा दशम्यां याज्ञिकाः पठन्ति। "दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठितमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम "कृतं कुर्य्यान्न तद्धितमिति"। नचान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुमिति"। "दशम्या उत्तर इति पञ्चमीति योगविभागात् समासः। ततः कालशब्देन बहुव्रीहिः क्रियाविशेषणं चैतत्। दशदिनान्याशौचं भवतीति दशम्युत्तरकालमित्युक्तम्। यदपि गृह्यकाराः पठन्ति दशम्यां पुत्रस्येति तैरपि दशम्यामिति सामीपिकमधिकरणं व्याख्येयम्। घोषवन्तो ये वर्णाः शिक्षायां प्रदर्शितास्तदादि। अन्तरन्तस्थमिति। मध्ये यरलवा यस्य तदित्यर्थः। त्रिपुरुषानूकमिति। नामकरणे योऽधिकारी पिता तस्य ये त्रयः पुरुषास्ताननूकायत्यभिधत्त इति त्रिपुरुषानूकम् अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घं" इति कैयटः।

नामग्राह त्रि॰ नाम—गृह्णाति ग्रह—अण् उप॰स॰। १नामग्राहके। भावे घञ्। २नामग्रहणे पु॰ "दैवेनसात् पित्र्यात् नामग्राहात्" ऋ॰१०।१।१२।

नामग्राहम् अव्य॰ नाम+ग्रह—"नाम्न्यादिशिग्रहोः" पा॰ णमुल्। नाम गृहीत्वेत्यर्थे "नामग्राहमरोदीत् सा भ्रातरौ रावणान्तिके" भट्टिः "नामग्रहणविशिष्टस्य रोदनक्रियाया व्याप्तुमिष्टत्वाद्दुरिह सकर्म्मकः" जयम॰।

नामद्वादशी स्त्री द्वयोर्दशानां समाहारः द्वादशी द्वि॰त॰। १गौर्य्यादिनाम्नां २द्वादशके तन्नाम्ना देव्युद्देश्यकव्रतभेदे च तानि नामानि च "गौरी काली उमा भद्रा दुर्गा कान्तिः सरस्वती। मङ्गला वैष्णवी लक्ष्मीः शिवा नारायणी क्रमात्। मार्गतृतीयामारभ्य पूर्वोक्तं लभते फलम्" देवीपु॰। पूर्वोक्तं फलं मार्गादिद्वादशमासेषु कृष्णाष्टमीव्रतफलम्।

नामधातु पु॰ नामपूर्वको धातुः। सुबन्तनामप्रकृतिके प्रत्ययान्तधातुभेदे पुत्रकाम्यादौ धातौ आत्मनः पुत्रमिच्छतीति वाक्ये द्वितीयान्तपुत्रनाम्नः काम्यच् तत्परे विभक्तिलोपे तदन्तस्य प्रत्ययान्तत्वात् धातुसंज्ञा।

नामधारक त्रि॰ नाममात्रं धरति न तदर्थं करोति धृ—ण्वुल्। नाममात्रधारके विहितक्रियावर्जिते विप्रादौ "अत ऊर्द्ध्वन्तु ये विप्राः केवलं नामधारकाः। परिषत्त्वं

न तेषां वै सहस्रगुणितैरपि । यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः । ब्राह्मणास्त्वनधीयानास्त्रयस्ते नामधारकाः" पराशरः । "यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः । यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति" मनुः ।

नामधेय न० नामन्+स्वार्थे धेय । नामशब्दार्थे "नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम्" । नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममङ्गलम्" रघुः "नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वाथ कारयेत्" मनुः "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" छा०उप०

नामन् न० म्नायते अभ्यस्यते नम्यतेऽभिधीयतेऽर्थोऽनेन वा म्ना—नम—वा । "नामन्सीमन्नित्यादिना" नि० । १वाचकशब्दे २संज्ञाशब्दे च । नमति आख्यातार्थं प्रति स्वार्थविशेषणत्वेन नम—नि० । क्रियां प्रति विशेषणतापन्नार्थके प्रातिपदिकरूपे ३शब्दभेदे "चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि" निरु० १।१

एतल्लक्षणभेदादिकं शब्दश०प्र० उक्तं यथा "निरुक्ता प्रकृतिर्द्वेधा नामधातुप्रभेदतः । यत् प्रातिपदिकं प्रोक्तं तन्नाम्नो नातिरिच्यते" "रूढञ्च लक्षकञ्चैव योगरूढञ्च यौगिकम् । तच्चतुर्धा परै रूढयौगिकं मन्यतेऽधिकम् । रूढं सङ्केतवन्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्त्यते । नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्भिदा । जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया । जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः । जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता । जातिमात्रे हि सङ्केताद्व्यक्तेर्भानं सुदुष्करम् । उभयावृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी । औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्त्तते । यद्वाऽऽधुनिकसङ्केतशालित्वात् पारिभाषिकम् । जात्या नैमित्तिकं शक्तमौपाधिकमुपाधिना" । प्रकारान्तरेण तच्च पञ्चविधं यथा "उणाद्यन्तं कृदन्तञ्च तद्धितान्तं समासजम् । शब्दानुकरणञ्चैव नाम पञ्चविधं स्मृतम्" । "सर्वाण्येतानि नामानि परस्य ब्रह्मणोऽनघ ! । सर्वान् कामानवाप्नोति समाराध्य जगद्गुरुम् । तन्मयत्वेन गोविन्दमित्येतद्वाल्लभ्य ! नान्यथा । तन्मयो वाञ्छितान् कामान् यदवाप्नोति मानवः" विष्णुधर्मवचनम् । कलौ परमेश्वरनामकीर्त्तनादेव श्रेयःप्राप्तिः "हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा" अधिकं कलिशब्दे १७९७पृ० उक्तम् । हरेरित्युपलक्षणं देवीभागवते ६स्कन्धे ११अ० देव्यानाम्नः कीर्त्तनस्यापि कलौ श्रेयस्करत्वाभिधानात् यथा "न सन्त्यघानि तावन्ति यावती शक्तिरस्ति हि । नाम्नि देव्याः पापदाहे तस्माद्भीतिः कुतो नृप ! । अवशेनापि यन्नाम लीलयोच्चारितं यदि । किं किं ददाति तज्ज्ञातं समर्था न हरादयः । प्रायश्चित्तन्तु पापानां श्रीदेवीनामसंस्मृतिः । तस्मात् कलिभयाद्राजन् पुण्यक्षेत्रे वसन्नरः । निरन्तरं परामायाः नामसंस्मरणं चरेत्" । "उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत्" रघुः । ४उदके निघण्टुः । चैत्रमैत्रादिसंज्ञायाः सर्वत्र शतपदचक्रानुसारेण कृतायाः जन्मनामता प्रसिद्धनाम तु ततोऽन्यदेव तत्र मन्त्रग्रहणादौ नाम्नो यथा ग्रहणं तन्निरूपितं तन्त्रसारे यथा

नामग्रहणप्रकारमाह पिङ्गलामते "प्रसिद्धं यद्भवेन्नाम किं वास्य जन्म नामयत् । यतीनां पुष्पपातेन गुरुणा यत् कृतं भवेत् । लोकप्रसिद्धमथ वा मात्रा पित्रा च यत् कृतम्" यामले । "सुप्तो जागर्त्ति येनासौ दूरस्थश्च प्रभाषते । वदत्यन्यमनस्कोऽपि तन्नाम प्राह्यमत्र तु" । सनत्कुमारीये "पितृमातृकृतं नाम त्यक्त्वा शर्मादिदेवकान् । श्रीवर्णञ्च ततो विद्वान् चक्रेषु योजयेत् क्रमात्" ।

नामनामिक पु० नाम्नि नामः नमनं प्रह्वता अस्त्यस्य ठन् । परमेश्वरे "जितमानशिक ! नामनामिक !" भा०शा०२४०अ० विष्णुनामोक्तौ ।

नाममात्र त्रि० नाम संज्ञैव मात्रा यस्य । स्ववीर्यहीने संज्ञाधारिमात्रे "यथा काकयवाः प्रोक्ता यथाऽरण्यभवास्तिलाः । नाममात्रा न सिद्धौ हि धनहीनास्तथा नराः" पञ्चत० ।

नाममाला स्त्री ६त० । कोषभेदे

नाममुद्रा स्त्री नामाक्षरस्य मुद्रा यत्र । अङ्गुलीयकभेदे यत्र नामाक्षराणि अङ्कितानि सन्ति तादृशे मुद्राभेदे

नामयज्ञ पु० नाममात्रेण यज्ञः नामप्रसिद्धये वा यज्ञः । दम्भकृते आत्मख्यातिलाभाय वा कृते यज्ञे यथोक्तं "आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः । यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम्" गीता "नाममात्रेण वे यज्ञास्ते नामयज्ञा यद्वा दीक्षितः सोमयाजीत्येवमादिनाममात्रप्रसिद्धये ये यज्ञास्ते नामयज्ञास्तैः" श्रीधरः ।

नामलिङ्ग न० नाम च लिङ्गं च ते नाम्नो वा लिङ्गम् । १शब्दलिङ्गयोः २शब्दभेदस्य लिङ्गभेदे च "नामलिङ्गानुशासनम्" अमरः । लिङ्गञ्च शब्दश०प्र० निरूपितं यथा "स्त्रीलिङ्गमपि पुंलिङ्गं क्लीबलिङ्गमिति त्रिधा । शब्दसंस्कारसिद्ध्यर्थं भाषया नाम भिद्यते" स्त्रीलिङ्गं पुंलिङ्गं नपुंसकलिङ्गमित्यपि त्रिधा नाम भिद्यते तत्र स्त्रीलिङ्गत्वादिकं न स्त्रीत्वादिवाचकत्वं तटः तटी तटमित्यादौ प्रकृत्यर्थस्य तटादेः स्त्रीत्वाद्यवगतावयोग्यतापत्तेः । परन्तु स्त्रीलिङ्गत्वादिना परिभाषितत्वमात्रं परिभाषायाः प्रयोजनञ्चेह पदसंस्कारः सोऽपि तट इत्यादौ पुंस्त्वेन स्वादिसद्भावः । तटीत्यादौ स्त्रीत्वेन ङीबादिप्रत्ययः तटमित्यादौ क्लीबत्वेन स्वादिलुगादिरिति दुन्दुभी सुवर्णं इत्यादौ तु शब्दसंस्कारस्यैव फलमर्थविशेषस्य लाभो न ह्ययं दुन्दुभिरिदं सुवर्णमित्यादितोऽप्यस्यायीतिरत्तिकापरिमितस्वर्णादेरवगमः । यत्र च सम्पदादिशब्दे स्त्रीलिङ्गत्वादिप्रयुक्तो नास्ति संस्कारस्य विशेषस्तत्राप्यभेदेन तत्साकाङ्क्षे शोभनादिपदे एवास्ति विशेषणपदानां विशेष्यपदलिङ्गग्राहित्वस्य विना बाधकं नियमात् । यत्तु तटादिकं द्रव्यमिव तद्गतं स्त्रीत्वादिकं पदार्थान्तरमपि तटादिपदस्यार्थः प्रत्ययानान्तु तद्द्योतकतामात्रमिति वैयाकरणैरुक्तं तन्न युक्तं तटादिपदेभ्यस्तटत्वादिनैव धर्मान्तरेण स्त्रीत्वादिना तटादेरननुभवेन तादृशपदार्थान्तरे प्रमाणाभावात् न विप्रा वेदमुच्चरेदित्यादौ च टाबादिना प्रत्ययेनैव स्वार्थस्य योन्यादिमत्त्वलक्षणस्त्रीत्वस्य प्रकृत्यर्थेऽनुभावनात् न प्राणि प्राप्नुयाद्द्वायं न विप्रोऽध्ययनं त्यजेत्" इत्यादावपि लुप्तालुप्ताभ्यां सुभ्यामेवोपस्थितं विलक्षणसंस्थानरूपं नपुंसकत्वं प्राणिनि पुंस्त्वञ्च विप्रेऽनुभूयते" । [स्तते हेमच० ।

नामशेष त्रि० नाममात्रं शेषोऽस्य । कथामात्रशेषे देहशून्ये

नामसंग्रह पु० नाम्नां शब्दभेदानां संग्रहः । नाम्नामर्थवत्तया पर्यायशब्देन १एकत्र कीर्त्तने ७त० । २तदाधारे अभिधाने च

नामाख्यातिक पु० नाम च आख्यातञ्च (तत्प्रतिपादके) तयोर्व्याख्यानो ग्रन्थः नामाख्यात+ठञ् । नामाख्यातप्रतिपादकग्रन्थयोर्व्याख्याने ग्रन्थे

नामाङ्क त्रि० नाम नामाक्षरमेवाङ्को यत्र । नामाक्षरेणाङ्किते "नामाङ्कबाणाङ्कितकेतुयष्टिम्" रघुः ।

नामादिशम् अव्य० नाम आदिश्य नामन्+आ+दिश-णमुल् । नाम आदिश्येत्यर्थे ।

नामानुशासन न० अनुशिष्यते अर्थविशेषवत्तया ज्ञाप्यतेऽनेन अनु+शास-करणे ल्युट् ६त० । शब्दानामर्थविशेषज्ञापके अभिधाने कोषे । तेन हि इमे शब्दा एतदर्थे इत्तिमन्तः इति प्रतिपाद्यते इति तस्य तथात्वम् ।

नामापराध पु० नाम्नि तद्विषये अपराधः । भगवदादिनामादिषु अवज्ञादिरूपे अपराधे नामापराधाश्च केचित् पाद्मोत्तरख० १०२ अ० दर्शिता यथा "सतां निन्दा नाम्नां परममपराधं वितनुते यतः ख्यातिं यातस्तदुपहसते गर्हयति च । तथा विष्णोरिह य इह गुणनामादि सकलं धिया भिन्नं पश्येत् स खलु हरिनामाऽहितकरः । गुरोरवज्ञा श्रुतिशास्त्रनिन्दनं तथार्थवादो हरिनाम्नि कल्प्यते । नाम्नां बलाद्यस्य हि पापबुद्धिर्न विद्यते तस्य शठस्य शुद्धिः । दिवौकसां गुरोः पित्रोर्भूसुराणाञ्च गर्हणम् । नामापराधं यत्तत् स्याद्वैष्णवानां तथा नृणाम् । गोऽश्वत्थतुलसीधात्रीन्दर्पाश्चिन्दन्ति नारद ! । नामापराधी स भवेन्नामगोविन्द वैष्णवान्" ।

नास्व पु० नास्ति अस्वः कर्षणादिजन्यप्राणिहिंसा यत्र नञ्-शब्देन समासः । अकृष्टपच्ये स्वयंजाते व्रीहौ "अथ मित्राय सत्याय नाम्बानां चरुं निर्वपति तद्वैनं मित्र एव सत्यो ब्रह्मणे सुवत्यथ यन्नाम्बानां भवति वरुण्या वा एता ओषधयो याः कृष्टे जायन्ते अथैते मैत्रा यन्नाम्बास्तन्नाम्बानां भवति" शत०ब्रा०५।३।३।८ "नाम्बा नाम अकृष्टपच्याः स्वयंजाता व्रीहयः कृष्टक्षेत्रोत्पन्ना ओषधयो वरुण्याः कर्षणादिलक्षणहिंसासत्त्वात्" भा० ।

नाय त्रि० नी–कर्त्तरि ण । १नेतरि २उपाये "नायः कोऽत्र स येन स्यां वताहं विगतज्वरः" भट्टिः । भावे घञ् । ३नीतौ नयने पु० "यात यूयं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम्" भट्टिः ।

नायक त्रि० नी–ण्वुल् । १प्रापके २प्रभौ ३श्रेष्ठे ४प्रधाने हारमध्यमणौ च पु० मेदि० ५आप्तसरिके सेनापतौ त्रिका० ६शृङ्गारालम्बने च । "स च त्रिविधः पतिरुपपतिर्वैशिकश्चेति । तत्र विधिवत् पाणिग्राहकः पतिः । अनुकूलदक्षिणधृष्टशठभेदात् पतिश्चतुर्धा । सार्वकालिकपराङ्गनापराङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनुकूलः । सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागो दक्षिणः । भूयो निःशङ्कः कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रणयपरायणो

ष्टः। कामिनीविषयकपटपटुः शठः। आचारहानिहेतुः पतिरुपपतिः। बहुलवेश्याभोगोपरसिको वैशिकः। त्रिविधोऽपि उत्तममध्यमाधमभेदात् पुनस्त्रिविधः। दयिताभूयःप्रकोपेऽपि उपचारपरायण उत्तमः। प्रियायाः यः प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति चेष्टया मनोभावं गृह्णाति स मध्यमः। भयलज्जाशून्यः कामक्रीडायामकृतकृत्याकृत्यविचारोऽधमः। मानी चतुरश्च शठ एवान्तर्भवति। वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमचतुरः। प्रोषितश्च पतिरुपपतिर्वैशिकश्च भवति। अनभिज्ञनायकोनायकाभास एव। तेषाञ्च नर्मसचिवपीठमर्द्दविटचेटकविदूषकभेदाच्चतुर्धा सहायाः। कुपितस्त्रीप्रसादकः पीठमर्द्दः। नर्मसचिवोप्ययमेव। कामतन्त्रकलाकोविदो विटः। सुसन्धानचतुरश्चेटकः। अङ्गादिवैकृत्यैर्हास्यकारी विदूषकः। तेषामष्ट सात्त्विकागुणा यथा। स्वेदस्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः। वैवर्ण्यमश्रु प्रलयावित्यष्टौ सात्त्विका गुणाः। तेषां दशावस्था यथा "अभिलाषस्तथा चिन्ता स्मृतिश्च गुणकीर्त्तनम्। उद्वेगश्च प्रलापश्च उन्मादो व्याधिरेव च। जड़ता निधनान्येव दशावस्थाः प्रकीर्त्तिताः" इति रसमञ्जरी। सा०द० अन्यथाभेदा दर्शिता यथा। "आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात्"तत्र नायकः। "त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही। दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता। धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च। धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमं चतुर्भेदः। अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्वः। स्थेयान् निगूढ़मानो धीरोदात्तो दृढ़व्रतः कथितः। मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः। आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः। निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात्। सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात्। एभिर्द्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोड़शधा। एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः। कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्ज्जितोऽपि न लज्जितः। दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः। अनुकूल एकनिरतः शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः। दर्शितबहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढ़माचरति। एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्वेषामुत्तममध्याधमत्वेन। उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च" तत्र प्रभौ "तव वरद! करो तु सुप्रातमङ्गलमयं नायकः" माघः यष्टिसम्पच्च श्रेष्ठे हारमध्यमणौ च "यातव्यपार्ष्णिग्राहादिमालायामधिकद्युतिः। एकार्थतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते" माघः "रामोऽर्हरिः करी भूभृल्लाङ्गुः कर्त्ता च चन्द्रमाः। तस्मिन्वान् भगवानात्मा दृश्यते पुंसि नायकाः"।

नायकाधिप पु० ६त०। नृपे शब्दरत्ना०।

नायिका स्त्री नी–ण्वुल् कापि अत इत्त्वम्। १प्रापिकायां स्त्रियां २शृङ्गाररसालम्बनभूतायां स्त्रियां च तद्भेदादि सा०द० उक्तं यथा

"अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति। नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता। विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया। साऽपि कथिता त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति। प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा। कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा। मध्या विचित्रसुरता प्ररूढ़स्मरयौवना। ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता। स्मरान्धा गाढ़तारुण्या समस्तरतकोविदा। भावोन्नता दरव्रीड़ा प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका। ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे। प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दहेद्रुषा। धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः। प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा। उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् बहिः। धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयेदमुम्। तर्जयेत्ताड़येदन्या प्रत्येकं ता अपि द्विधा। कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति। मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद्द्वादश कीर्त्तिताः। मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्वीयाभेदास्त्रयोदश। परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा। यात्रादिनिरताऽन्योढ़ा कुलटा गलितत्रपा। कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना। धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका। निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि। वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद्बहिः। काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम्। मात्रा निष्क्रासयेदेषा पुनःसन्धानकाङ्क्षया। तस्कराः पण्डकामूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा। लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः। एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी। रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम्। अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोड़शभेदिताः। स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खण्डिताऽथाभिसारिका। कल–

ह्वान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका। अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा। कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम्। विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका। पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः। सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता। अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा। स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका। चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या। पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा। प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम्। विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता। नानाकार्य्यवशाद्यस्या दूरदेशं गतः पतिः। सा मनोभवदुःखार्त्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका। कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेश्मनि। सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा। आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः। तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा। इति साष्टाविंशतिशतमुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः। चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदानां स्यात्”। ३देव्याः शक्तिभेदे “ततोऽष्ट नायिका देव्याः यत्नतः परिपूजयेत्। उग्रचण्डां प्रचण्डां च चण्डोग्रां चण्डनायिकाम्। अतिचण्डां च चामुण्डां चण्डां चण्डवतीं तथा” ब्रह्मवै०प्रकृतिख० ६०अ०। ४कस्तूरीभेदे “चूर्णाकृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा कौलत्थबीजसदृशी च कुलत्थिकाख्या। स्थूला ततः कियदियं किल पिण्डिका स्यात्तस्याश्च किञ्चिदधिकापि च नायिकैषा” राजनि०।

नार त्रि० नरस्येदम् अण्। १नरसम्बन्धिनि २परमात्मसम्बन्धिनि च “नारं स्पृष्ट्वा तु सस्नेहं सचेलं जलमाविशेत्” स्मृतिः नरशब्दे उदा० दृश्यम्। ३जले “आपो नारा इति प्रोक्ताः आपो वै नरसूनवः” मनुः। आर्षत्वात् ङीपोऽभावः। लोके स्त्रियां ङीव नारी इत्येव। ४तर्णके वालके च मेदि०। नराणां समूहः अण्। ५नरसमूहे न०।

नारक पु० नरक एव प्रज्ञा० अण्। १नरके। नरको भोग्यतयाऽस्त्यस्य अण्। २नरकस्थे प्राणिनि त्रि० अमरः।

नारकिन् त्रि०नरको भोग्यतयाऽस्त्यस्य इनि। नरकभोगिनि “परेण विहितं कर्म स्वकर्मेति वदेच्च यः। स उच्यते ब्रह्मघाती महानारकिनारकी” वृहद्धर्मपु०।

नारकीट पु० नारकीव एटति इट—गतौ क। १अल्पकीटे नारे मनुष्यसमूहे कीट इव। २स्वदत्ताशाहन्तरि च मेदि०

नारङ्ग न० नारं गच्छति वा० ड मुम् नारमिवाङ्गं यस्य वा शक०। १गर्जरे (गाँजर) राजनि०। २पिप्पलीरसे ३यमजप्राणिनि ४विटे। न अरङ्गो यत्र। ५फलप्रधानवृक्षविशेषे पु० मेदि० (नारङ्गी) ६नागरङ्गे जम्बीरभेदे “नारङ्गं मधुराम्लं स्यात् रोचनं वातनाशनम्। अपरं त्वम्लमत्युष्णं दुर्जरं वातपित्तनुत्” राजवल्लभः। “नारङ्गकेसरमपाकृतवीजपूरं योऽश्नाति खण्डमरिचोद्भवचूर्णमिश्रम्। अन्नं गले विशति तस्य नरस्य जीर्णं संप्टह्यमाण इव राहुगलेन चन्द्रः”।

नारङ्गचोरिणी स्त्री नारङ्गमिश्रिता चोरिणी। चोरिकाभेदे “छित्वा नारङ्गमज्जां वै पचेत् सर्पिषि तापिते। तत्र खण्डं विनिःक्षिप्य पक्वं मत्वाऽवतारयेत्। शीतीभूते विनिःक्षिप्य मात्रयार्द्रघृतं पयः। नारङ्गचोरिणीत्येषा सुगन्धिसुरभीकृता। विदग्धिनी हरेद्वातं पित्तञ्च गुरुपाचिका” शब्दार्थचि०धृतवाक्यम्। [शब्दार्थचि०।

नारङ्गवर्णक न० नारङ्गस्येव वर्णोऽस्य फले कप्। गृञ्जने

नारद पु० नरस्य धर्म्यम् “नराच्चेति वक्तव्यम्” इत्यञ् नारं ददाति दा—क। १देवर्षिवरे मुनिभेदे तन्नामनिरुक्तिर्बहुधा दर्शिता यथा “नारं पानीयमित्युक्तं तत्पितृभ्यः सदा भवान्। ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति” इत्यागमः। नारदेन पुराकल्पाश्रितः स्वजन्मवृत्तान्तो व्यासं प्रति भाग०१।५।६अ० उक्तो यथा

“अहं पुराऽतीतभवेऽभवं मुने! दास्यास्तु कस्याश्चन वेदवादिनाम्। निरूपितो बालक एव योगिनां शुश्रूषणे प्रावृषि निर्विविक्षताम्। ते मय्यपेताखिलचापलेऽर्भके दान्तेऽधृतक्रीडनकेऽनुवर्त्तिनि। चक्रुः कृपां यद्यपि तुल्यदर्शनाः शुश्रूषमाणे मुनयोऽल्पभाषिणि” इत्युपक्रमे तेभ्यो मुनिभ्यो विमलज्ञानस्य आत्मनो लाभमुक्त्वा अनन्यभक्त्या परमेश्वरोपासने कृते भगवतः पार्षदेन जन्मान्तरे तव पारमेश्वररूपदर्शनं भविष्यतीति आत्मानं प्रति उपदेशं वर्णयित्वाऽन्ते स्वस्य जन्मान्तरं वर्णितं यथा “एवं कृष्णमतेर्ब्रह्मन्नासक्तस्यामलात्मनः। कालः प्रादुरभूत् काले तडित् सौदामनी यथा। प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुम्। आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत् पाञ्चभौतिकः। कल्पान्त इदमादाय शयानेऽम्भस्युदन्वतः। शिशयिषोरनुप्राणं विविशान्तरहं विभोः। सहस्रयुगपर्य्यन्त उत्थायेदं सिसृक्षतः। मरीचिमिश्रा ऋषयः प्राणेभ्योऽहञ्च जज्ञिरे। अन्तर्-

हिश्च लोकांस्त्रीन् पर्य्येम्यस्कन्दितव्रतः। अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगतिः क्वचित्। देवदत्तामिमां वीणां स्वरब्रह्मविभूषिताम्। मूर्च्छयित्वा हरिकथां गायमानश्चराम्यहम्"। कश्यपापत्यनारदवीर्य्येण तस्य कल्पभेदे शूद्रागर्भजातकथा ब्रह्मवै०प्र०ख० २१।२२अ० यथा "कान्यकुब्जे च देशे च द्रुमिलो गोपराजकः। कलावती तस्य पत्नी वन्ध्या चापि पतिव्रता। स्वामिदोषेण, सा सन्ध्याकाले च भर्त्तुराज्ञया। उपस्थितं वने घोरे नारदं काश्यपं मुनिम्। शोभमानञ्च श्रीकृष्णं ज्वलन्तं ब्रह्मवर्च्चसा। तस्थौ सुवेशं कृत्वा सा ध्यानान्तञ्च मुनेः पुरः। उवाच विनयेनैव कृत्वा च श्रीहरिं हृदि। गोपिकाहं द्विजश्रेष्ठ! द्रुमिलस्य च कामिनी। पुत्रार्थिनी चागताहं त्वन्मूलं भर्त्तुराज्ञया। वीर्य्याधानं कुरु मयि स्त्री नोपेक्ष्या ह्युपस्थिता। तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा। इषलीवचनं श्रुत्वा चुकोप मुनिपुङ्गवः। वृषली तत् पुरस्तस्थौ शुष्ककण्ठोष्ठतालुका। एतस्मिन्नन्तरे तेन पथा गच्छति मेनका। तस्या ऊरुस्थलं दृष्ट्वा मुनेर्वीर्य्यं पपात ह। ऋतुस्नाता च वृषली कृत्वा तद्भक्षणं मुदा। सा विप्रगेहे साध्वी च सुषाव तनयं वरम्। तप्तकाञ्चनवर्णाभं ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा। अनावृष्ट्यावशेषे च काले बालो बभूव ह। नारं ददौ जन्मकाले तेनायं नारदाभिधः। ददाति नारं ज्ञानञ्च बालकेभ्यश्च बालकः। जातिस्मरो महाज्ञानी तेनायं नारदाभिधः। वीर्य्येण नारदस्यैव बभूव बालको मुने!। मुनीन्द्रस्य वरेणैव तेनायं नारदाभिधः। कल्पान्तरे ब्रह्मकण्ठाद्बभूवुर्बहवो नराः। नरान्ददौ तत्कण्ठश्च तेन स नारदः स्मृतः। ततो बभूव बालश्च नारदात् कण्ठदेशतः। ततो ब्रह्मा नाम चक्रे नारद इति मङ्गलम्" आदिनारदश्च ब्रह्मणो ललाटाज्जातः यथोक्तं हरिवं० २१०अ० "ललाटमध्यादसृजन्नारदं प्रियविग्रहम्। सनत्कुमारं मूर्द्ध्नश्च महायोगी पितामहः"। तस्य दक्षशापकथा "नष्टेषु शबलाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः। नारद नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च हरिवं०३अ०। तस्याहर्निशं च भ्रमणं दक्षशापात् यथा "तांश्चापि नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्षः प्रजापतिः। क्रोधं चक्रे महाभाग! नारदं स शशाप च" स च शापः "तस्माल्लोकेषु ते मूढ! न भवेद्भ्रमतः पदम्" भाग० ६।५।४१ स च भगवदवतारभेदः यथाह भाग० १।३।८ "तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः। तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणाम्यतः"। तस्य स्वरूपं यथा "ज्वलिताग्निप्रतीकाशो बालार्कसदृशेक्षणः। सव्यापवृत्तं विपुलं जटामण्डलमुद्वहन्। चन्द्रांशुशुक्ले वसने वसानो रुक्मभूषणः। वीणां गृहीत्वा महतीं कक्षासक्तां सखीमिव। कृष्णाजिनोत्तरासङ्गो हेमयज्ञोपवीतवान्। दण्डी कमण्डलुधरः साक्षाच्छक्र इवापरः। भेत्ता जगति गुह्यानां विग्रहाणां गुहोपमः। महर्षिर्विग्रहरुचिर्विद्वान् गान्धर्ववेदवित्। वैरकेलिकिलो विप्रो ब्राह्मः कलिर्विवादरः। देवगन्धर्वलोकानामादिवक्ता मुनिः परः। गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाता प्रथमर्त्विजाम्। स नारदोऽथ विप्रर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्ययः" हरिवं० ५५अ०। २विश्वामित्रपुत्रभेदे "लौलाढ्यो नारदश्चैव तथा कूर्चामुखः स्मृतः" भा०अनु०४अ०। विश्वामित्रपुत्रोक्तौ। स्वायम्भुवमनुसृष्टे ३प्रजापतिभेदे "अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम्। पतीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश। मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्। प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च" स्वायम्भुवमनूक्तौ। कश्यपस्य मुनिपत्न्यां जाते ४गन्धर्वभेदे "कलिः पञ्चदशस्तेषां नारदश्चैव षोडशः। इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्तिताः" भा०आ० ६५अ०।

नारदपञ्चरात्र न० नारदकृते पञ्चरात्रे तन्त्रभेदे तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च दिङ्मात्रमत्रोच्यन्ते। अभिगमनमुपादानमिज्या स्वाध्यायो योग इति पञ्चविधमुपासनं तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानमार्गस्य संमार्जनोपलेपनादि। उपादानं नाम गन्धपुष्पादिपूजासाधनसम्पादनम्। इज्या नाम देवता पूजनम्। स्वाध्यायो नाम अर्थानुसन्धानपूर्वको मन्त्रजपो वैष्णवसूक्तस्तोत्रपाठो नामसंकीर्त्तनं तत्त्वप्रतिपादकशास्त्राभ्यासश्च। योगो नाम देवतानुसन्धानम्। अन्यत् तत्र दृश्यम्।

नारदशिक्षा स्त्री नारदकृते वर्णोच्चारणशिक्षाभेदे

नारदीय न० नारदस्येदम् "वृद्धाच्छः" पा० वेदव्यासकृते नारदं प्रति सनकाद्युपदेशात्मके महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च बृहन्नारदीये ८६अ० उक्ता यथा श्रीब्रह्मोवाच। "शृणु विप्र! प्रवक्ष्यामि पुराणं नारदीयकम्। पञ्चविंशतिसाहस्रं बृहत् चित्रकथाश्रयम्। सूतशौनकसंवादः सृष्टिसंक्षेपवर्णनम्। नानाधर्मकथाः पुण्याः प्रवृत्ते समुदाहृताः। प्राग्भागे प्रथमे पादे सन-

केन महात्मना। द्वितीये मोक्षधर्माख्ये मोक्षोपायनिरूपणम्। वेदाङ्गानाञ्च कथनं शुकोत्पत्तिश्च विस्तरात्। सनन्दनेन गदिता नारदाय महात्मने। महातन्त्रे समुद्दिष्टं पशुपाशविमोक्षणम्। मन्त्राणां शोधनं दीक्षा मन्त्रोद्धारश्च पूजनम्। प्रयोगाः कवचं नामसहस्रं स्तोत्रमेव च। गणेशसूर्य्यविष्णूनां शिवशक्त्योरनुक्रमात्। सनत्कुमारमुनिना नारदाय तृतीयके। पुराणलक्षणञ्चैव प्रमाणं दानमेव च। पृथक् पृथक् समुद्दिष्टं दानकालपुरःसरम्। चैत्रादिसर्वमासेषु तिथीनाञ्च पृथक् पृथक्। प्रोक्तं प्रतिपदादीनां व्रतं सर्वाघनाशनम्। सनातनेन मुनिना नारदाय चतुर्थके। पूर्वभागोऽयमुदितो वृहदाख्यानसंज्ञितः। अस्योत्तरे विभागे तु प्रश्न एकादशीव्रते। वशिष्ठेनाथ संवादो मान्धातुः परिकीर्त्तितः। रुक्माङ्गदकथा पुण्या मोहिन्युत्पत्तिकर्म च। वसुशापश्च मोहिन्यै पश्चादुद्धरणक्रिया। गङ्गाकथा पुण्यतमा गयायात्रानुकीर्त्तनम्। काश्या माहात्म्यमतुलं पुरुषोत्तमवर्णनम्। यात्राविधानं क्षेत्रस्य बह्वाख्यानसमन्वितम्। प्रयागस्यापि माहात्म्यं कुरुक्षेत्रस्य तत्परम्। हरिद्वारस्य चाख्यानं कामोदाख्यानकं तथा। वदरीतीर्थमाहात्म्यं कामाख्यायास्तथैव च। प्रभासस्य च माहात्म्यं पुराणाख्यानकं ततः। गौतमाख्यानकं पश्चाद् वेदपादस्तवस्ततः। गोकर्णक्षेत्रमाहात्म्यं लक्ष्मणाख्यानकं तथा। सेतुमाहात्म्यकथनं नर्मदातीर्थवर्णनम्। अवन्त्याश्चैव माहात्म्यं मथुरायास्ततःपरम्। वृन्दावनस्य महिमा वसोर्ब्रह्मान्तिके गतिः। मोहिनीचरितं पश्चादेवं वै नारदीयकम्। यः शृणोति नरो भक्त्या श्रावयेद्वा समाहितः। स याति ब्रह्मणो धाम नात्र कार्य्या विचारणा। यस्त्वेतदिह पूर्णायां धेनूनां सप्तकान्वितम्। प्रदद्याद्द्विजवर्य्याय स लभेन्मोक्षमेव च। यश्चानुक्रमणीमेतां नारदीयस्य वर्णयेत्। शृणुयाद्वैकचित्तेन सोऽपि स्वर्गगतिं लभेत्"। [चरिताख्याने उपपुराणभेदे

नारसिंह न० नरसिंहमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। नरसिंह-

नारा स्त्री नरस्येयमण् वा० ङीबोऽभावः। जले शब्दर०। "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः" मनुः।

नाराच पु० नरान् आचामति आ+चम–ड स्वार्थे अण्, नारं नरसमूहमाचामति आ+चम–ड वा। सर्वलौहमये वाणे अमरः। "तत्र नाराचदुर्दिनम्" रघुः नालीकशब्दे दृश्यम् "कुपित मदनमुक्तोत्तप्तनाराचलीलाम्" माघः "इह ननरचतुष्कसृष्टन्तु नाराचमाचक्षते" उक्ते छन्दोभेदे न०

नाराचिका स्त्री नाराचस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। नाराचाकृतियुक्ते स्वर्णकारादीनां तोलनार्थे यन्त्रभेदे (निकति) शब्दर० अल्पार्थे अण् ङीप्। नाराचीत्यपि तत्रार्थे। स्वल्पार्थे ङीपि तु स्वल्पे नाराचे स्त्री।

नारायण पु० नानाविधा निरुक्तिः अनुपदं वक्ष्यते तदनुसारेण व्युत्पत्तिः। १विष्णौ परमात्मनि "जह्नुर्नारायणो नरः" विष्णुस०। भाष्ये अस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा "नर आत्मा ततो जातान्याकाशादीनि नाराणि तानि कार्य्याणि अयते कारणात्मना व्याप्नुते नारायणः "यच्च किञ्चिज्जगत् सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा। अन्तर्वहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इति मन्त्रवर्णात् "नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः। तान्येवायनं यस्य तेन नारायणः स्मृतः" इति महाभारते। अयनत्वात् प्रलय इति वा "यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति" श्रुतेः "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः" मनुः। ब्रह्मवै० ज०ख० १०६अ० अन्यथा निरुक्तिर्दर्शिता यथा "साद्रूप्यमुक्तिवचनो नारेति च विदुर्बुधाः। यो देवोऽयनं तस्य स च नारायणः स्मृतः। नाराश्च कृतपापाश्चाप्ययनं गमनं स्मृतम्। यतो हि गमनं तेषां सोऽयं नारायणः स्मृतः। नारञ्च मोक्षणं पुण्यमयनं ज्ञानमीप्सितम्। तयोर्ज्ञानं भवेद् यस्मात् सोऽयं नारायणः स्मृतः"। "नारायणेति शब्दोऽस्ति वागस्ति वशवर्त्तिनी। तथापि नरके मूढाः पतन्तीह किमद्भुतम्"। महाभारतम्। नरस्यापत्यम् नडा० फक्। २नरस्यापत्ये पु० स्त्री० ३अजामिलपुत्रभेदे "कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिद्दासीपतिरजामिलः। नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः। तस्य प्रवयसः पुत्रा दश तेषान्तु योऽवरः। बालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दयितो भृशम्। दूरे क्रीड़नकासक्तं पुत्रं नारायणाह्वयम्। प्लावितेन स्वरेणोच्चै राजुहावाकुलेन्द्रियः"। "निशम्य म्रियमाणस्य मुखतो हरिकीर्त्तनम्। भर्त्तुर्नाम महाराज! पार्षदाः सहसाऽपतन्। विकर्षतोऽन्तर्हृदयाद्दासीपतिमजामिलम्" भाग० ६।१अ०। नारायणस्येदम् अण्। ४नारायणसम्बन्धि सैन्यभेदे "मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्वुदं महत्। नारायणा इति ख्याताः सर्वसंग्रामयोधिनः" भा० उ० ७अ०

पूधर्मपुत्रर्षिभेदे नरशब्दे दृश्यम्। सुखबोधोक्ते तैलभेदे न० तच्च त्रिविधं स्वल्पं बृहन्महच्चेतिभेदात्। तेषां पाकद्रव्यादि क्रमेण तत्रोक्तं तत्र

स्वल्पस्य "विल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकाः। प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका। बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्णवा। एषां दश पलान् भागान् चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत्। पादशेषं परिस्राव्य तैलपात्रे प्रदापयेत्। शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वचा। चन्दनं तगरं कुष्ठमेलापर्णीचतुष्टयम्। रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्णवम्। एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिःक्षिपेत्। शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत्। छागं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम्। पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते। अश्वो वा वातसम्भग्नो गजो वा यदि वा नरः। पङ्गुः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति। अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये। दन्तशूले हनुस्तम्भे मन्यास्तम्भे गलग्रहे। यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला। क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वरक्षीणाश्च ये नराः। बधिराः शल्लजिह्वाश्च मन्दमेधस एव च। अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति। वातार्त्तौ वृषणौ येषामन्त्रवृद्धिश्च दारुणा। एतत् तैलवरं तेषां स्वल्पं नारायणं स्मृतमिति"

बृहतः "शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शठी बला। एरण्डस्य च मूलानि बृहत्याः पूतिकस्य च। गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च। एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्। पादशेषं रसे पूते तत्र तैलं समावपेत्। पुनर्णवावचादारुशताह्वाचन्दनागुरु। शैलेयं तगरं कुष्ठमेलामांसीस्थिरावला। अश्वाह्वासैन्धवं रास्नापलाशानि च पेषयेत्। गव्याजपयसः प्रस्थौ द्वौ द्वावत्र प्रदापयेत्। शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत्। अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणु वीर्य्यमतः परम्। अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां तथा नृणाम्। तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातनिवारणम्। आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत्। गर्भमश्वतरी विन्देत् किम्पुनर्मानुषी तथा। हृत्शूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवार्द्धावभेदकम्। अपचिं गण्डमालाञ्च वातरक्तं हनुग्रहम्। कामलां पाण्डुरोगञ्च अश्मरीञ्चापि नाशयेत्। तैलमेतद् भगवता विष्णुना परिकीर्तितम्। नारायणमिति ख्यातं वातान्तकरणं शुभमिति"। बृहन्नारायणतैलम्।

महतः "विल्वाश्वगन्धा बृहती श्वदंष्ट्रा श्योनाकवाट्यालकपारिभद्रम्। क्षुद्रा कठिल्लातिबलाग्निमन्थं मूलानि चैषां शरलायुतानाम्। मूलं विदध्यादथ पाटलीशं प्रत्येकमेषां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः। सपादप्रस्थं विधिनोद्धृतञ्च द्रोणैरपामष्टभिरेव पक्त्वा। पादावशेषेण रसेन तेन तैलाढकाभ्यां सममेव दुग्धम्। छागस्य मांसद्रवमेव तुल्यमेकत्र सम्यक् विपचेत् सुबुद्धिः। दद्याद्रसञ्चैव शतावरीणां तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र। रास्नाश्वगन्धासुरदारुकाष्ठं पर्णीचतुष्का गुरुकेसराणि। सिन्धूत्थमांसीरजनीद्वयञ्च शैलेयकं चन्दनपुष्कराणि। एला सयष्टी तगरात्दपत्रं भृङ्गाष्टवर्गौ तु वचापलाशम्। स्थौणेयवृश्चीरकचोरकाख्यमेभिः समस्तैर्द्विपलप्रमाणैः। कर्पूरकाश्मीरमृगाण्डजानां दद्यात् सुगन्धाय वदन्ति केचित्। प्रस्वेददौर्गन्ध्यनिवारणार्थं चूर्णीकृतानाम् द्विपलप्रमाणम्। आलोड्य सम्यग्विधिवद्विपक्वं नारायणं नाम महच्च तैलम्। सर्वैः प्रकारैर्विधिवत् प्रयोज्यमश्वस्य पुंसां पवनार्दितानाम्। ये पङ्गवः पीठविसर्पणाश्च एकाङ्गहीनार्द्दितवेपमानाः। बाधिर्य्यशुक्रक्षयपीड़िताश्च मन्याहनुस्तम्भशिरोगदार्त्ताः। सुप्ता नरास्ते बलवीर्य्ययुक्ताः संसेव्य तैलं सहसा भवन्ति। वन्ध्या च नारी लभते च पुत्रं वीरोपमं सर्वगुणोपपन्नम्। शाखाश्रिते कोष्ठगते च वाते वृद्धौ विधेयं पवनार्दितानाम्। जिह्वानिले दन्तगते च शूले श्वोन्मादकौब्जज्वरकम्पितानाम्। प्राप्नोति लक्ष्मीं प्रमदाप्रियत्वं जीवेच्चिरं चापि भवेद्युवेव। देवासुरे युद्धवरे समीक्ष्य स्नाय्वस्थिभग्नानसुरैः सुरांश्च। नारायणेनापि सुबृंहणार्थं स्वनामतैलं विहितन्तु तेषाम्"।

नारायणक्षेत्र न० ६त०। नारायणस्वामिके गङ्गातटक्षेत्रभेदे "प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम्। तत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कथञ्चन" ब्रह्मपु०। अत्र च वर्ज्यमुक्तं बृहद्धर्म पु० ४५ अ०।

"अत्र किञ्चिन्न दद्याच्च साक्षात्पातकाय पुत्रवान्। अत्र प्रतिग्रहे राजन्! विक्रीता जाह्नवी भवेत्। विक्रीतायाञ्च जाह्नव्यां विक्रीतः स्याज्जनार्दनः। जनार्दने च विक्रीते विक्रीतं भुवनत्रयम्। कोऽपि न त्राणकर्त्तास्य निःस्वस्यास्य प्रसङ्गतः"। तत्र कर्त्तव्यानि यथा "दीक्षाञ्च देवपूजाञ्च जपं गङ्गातटे चरेत्। शुक्लवासः पिधायात्र सावित्रीजपमाचरेत्। श्राद्धञ्च तर्पणञ्चैव परोपकारकर्म

च। परोद्देशश्च मनसा त्यक्तद्रव्यस्य दापनम्। स्तवपाठश्च मौनञ्च नीचालापविवर्ज्जनम्। केवलं वारिपानञ्च कर्त्तव्यं ब्रह्मभावतः। एतानि किल कर्माणि चैव नारायणे चरेत्”।

नारायणतीर्थ न० तीर्थभेदे शिवपु०।

नारायणप्रिय पु० ६त०। १शिवे २पीतचन्दने नैघण्टुप्रका०।

नारायणवलि पु० नारायणमुद्दिश्य देयो वलिः। दुर्मरणमृतानामौर्द्ध्वदैहिकक्रियासम्प्रदानतायोग्यत्वार्थं नारायणादिपञ्चदेवतोद्देशेन देये वलिभेदे तस्य निमित्तञ्च आत्मघातिन्शब्दे ६६०पृ० उक्तं तद्विधानं निर्णयसिन्धावुक्तं यथा

“नारायणवलिस्तु हेमाद्र्याद्यनुसारेणोच्यते तत्रादौ क्रियानिबन्धे गारुड़े तर्पणमुक्तम् ‘कार्य्यं पुरुषसूक्तेन मन्त्रैर्वा वैष्णवैरपि। दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन्। अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्रगदाधरः। अक्षय्यः पुण्डरीकाक्षः प्रेतमोक्षप्रदो भवेति”। शुक्लैकादश्यां देशकालौ संकीर्त्यामुकगोत्रस्यामुकस्य दुर्मरणात्मघातजदोषनाशार्थम् औौर्द्ध्वदैहिकसम्प्रदानत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं नारायणवलिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्रह्माणं विष्णुं शिवं यमं प्रेतञ्च पञ्चकुम्भेषु स्थापयेत् “विष्णुः स्वर्णमयः कार्यो रुद्रस्ताम्रमयस्तथा। ब्रह्मा रौप्यमयस्तत्र यमो लोहमयो भवेत्। प्रेतो दर्भमयः कार्य्य इति देवप्रकल्पनेति” गारुड़ोक्तासु सर्वासु हैमीषु वा प्रतिमासु षोडशोपचारैः पुरुषसूक्तेनाभ्यर्च्याग्निं प्रतिष्ठाप्य चरुं पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं नारायणायेदमिति हुत्वा देवानामग्रे दक्षिणाग्रदर्भेषु विष्णुरूपं प्रेतं स्मरन् नामगोत्राभ्यां मधुघृततिलयुतान् दश पिण्डान् यज्ञोपवीत्येवामुकगोत्रामुकशर्म्मन्! प्रेत। विष्णुरूपाय ते पिण्ड उपतिष्ठतामिति दत्त्वा पुरुषसूक्तेनाभिमन्त्र्य तेनैव शङ्खोदकेनाभिषिच्याभ्यर्च्यामुकशर्म्माणममुकगोत्रं विष्णुरूपं प्रेतं तर्पयामीति पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं तर्पयित्वा एवमामान्नं ब्रह्मादिपञ्चभ्यो दद्यात् मन्त्रस्तु “ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सकिङ्करः। वलिं गृहीत्वा कुर्वन्तु प्रेतस्य च शुभां गतिम्”। मिताक्षरायान्तु होमवल्यादि नोक्तम्। ततः प्रतिदैवतं त्रिविधं फलं शर्करामधुगुडघृतानि च निवेद्य पिण्डानभ्यर्च्य नद्यां क्षिप्त्वा रात्रौ नव सप्त पञ्च वा विप्रान्निमन्त्र्योपोषितो जागरं कृत्वा श्वोभूते पुनर्विष्णुं ब्रह्माणं रुद्रं यमं संपूज्यैकोद्दिष्टविधिना श्राद्धपञ्चकं करिष्ये इत्युक्त्वा विष्णुयमब्रह्मरुद्रप्रेतान् स्मरन् विप्रानुपवेश्य प्रेतस्थाने चैकं विष्णुं स्मरन् पाद्यावाहनार्घ्ययुतं तृप्तिप्रश्नान्तं कृत्वोल्लेखनादि कृत्वानुक्रमेण विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय सपरिवाराय चतुरः पिण्डान् दत्त्वा प्रेतनामगोत्रे स्मृत्वा विष्णुनाम्ना पञ्चमं दत्त्वाभ्यर्च्याचान्तेभ्यो दक्षिणां दत्त्वैकं प्रेतं स्मृत्वा विशेषतः सन्तोष्य विप्रैः प्रेतायेदं तिलोदकमुपतिष्ठतामिति सतिलमुदकं दापयित्वा भुञ्जीतेति। अत्र विशेषान्तरं च अनन्तभट्टकृतान्त्येष्टिपद्धतौ ज्ञेयम्”।

नारायणसरस् न० ६त०। तीर्थभेदे। “तेऽपि (शवलाश्वाः) पित्रा समादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः। नारायणसरो जग्मुर्यत्र सिद्धाः स्वपूर्वजाः” भाग० ६।५।२२

नारायणाश्रम न० ६त०। तीर्थभेदे “वाराणसी मधुपुरी पम्पा विन्दुसरस्तथा। नारायणाश्रमो नन्दा सीतारामाश्रमादयः” भाग० ७।१४।२६

नारायणी स्त्री नारायणस्येयम् अण् ङीप्। नारायणस्य १शक्तौ २लक्ष्म्यां ३दुर्गायाञ्च तन्निरुक्तिः “यशसा तेजसा रूपैर्नारायणसमा गुणैः। शक्तिर्नारायणस्येयं तेन नारायणी स्मृता” ब्रह्मवै० प्र०ख० ४५अ०। “नारायणार्द्धाङ्गभूता तेन तुल्या च तेजसा। तथा तस्य शरीरस्था तेन नारायणी स्मृता” जन्मख० २७अ०। नारस्य जीवसंघस्य जलस्य वा अयनी स्थानभूता। “जलायना नराधारा समुद्रशयनाऽपि वा। नारायणी समाख्याता नरनारीप्रवर्त्तिका। वसत्यदृष्टा सर्वेषु भूतेष्वन्तर्हिता यतः। देव्या व्याप्तमिदं सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम्” देवीपु०। ४शतावर्य्यां हेमच०। ५मुद्गलमुनिपत्न्यां च। “सर्वस्यार्त्तिहरे देवि! नारायणि! नमोऽस्तु ते” देवीमा०

नारायणीय त्रि० नारायणस्येदम् “वृद्धाच्छः” पा० छ। १नारायणसम्बन्धिनि २तदुपाख्याने। तच्चोपाख्यानं नारदनारायणर्षिसंवादरूपं भा०शा०३३६ अ० अध्यायावधि “नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च” इत्युपक्रमे “नारायणीयमाख्यानमेतत्ते कथितं तव” इत्यन्तेन ३४८ अध्यायान्तेन दर्शितम्। ३तत्प्रतिपादकोपनिषद्भेदे च उपनिषच्छब्दे दृश्यम्। [१२२२ पृ० दृश्यम्।

नारायणोपनिषद् स्त्री ६त०। उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे

नाराशंस पु० नरैरांशस्यते आ+शन्स–कर्मणि घञ् नराशंसाः पितरः तेषामयम् अण्। नाराशंसानां पितॄणां सोमपानसाधने १चमसे “ते नाराशंसा

श्वावैश्वदेवात्" कात्या०श्रौ० ६।१२।८ "ते चमसा नाराशंससंज्ञाभवन्ति" कर्कः "आप्यायितांश्चमसान् सादयन्ति ते नाराशंसा भवन्ति" आश्व०श्रौ० ५।६।३०। नाराशंसा भवन्ति इत्यर्थः अन्वर्थसंज्ञेयं नाराशंसा नाम तय ! पितृगणा ऊमाः ऊर्वाः काव्याश्चेति तेषामनुसवनं यथासङ्ख्येनाप्यायितानां चमसानां देवता भवन्तीति नाराशंसाश्चमसा भवन्ति"नारायण। २तद्देवतासु पितृषु "अथ यदि नाराशंसेषु सद्यः किञ्चिदापद्यते पितृभ्यः नाराशंसेभ्यः इति जुहुयात् पितरोऽहि तर्हि नाराशंसाः" शत०ब्रा०१२।६।३३। ३पितृयचमसस्थसोमे च"मनो न्वा हुवामहे नाराशंसेन सोमेन" ऋ०१०।५७।३ "नाराशंसेन चमसगतेन सोमेन। नरैः शंसन्ते इति नराशंसाः पितरः तेषां चमसानां कस्यनमेव होमः। तथाविधेन सोमेन" भा०। ४मन्त्रभेदे "येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसमन्त्रः" निरु० ६।८ स च रुद्रदैवत्यः यथाह "वाकोवाक्यं पुराणञ्च नाराशंसांश्च गाथिकाः" याज्ञ० व्याख्याने "नाराशंसान् रुद्रदैवत्यामन्त्रान्" मिता०।

नारिकेल पु० नल–इण् नालिः केन वायुना जलेन वा इलति चलति इल–क कर्म० रलयोरैक्यम्। स्वनामख्याते ऽक्षे अमरः। नालिकेरोऽपि तत्रार्थे शब्दरत्ना०। "नारिकेलफलं शीतं दुर्जरं वस्तिशोधनम्। विष्टम्भि वृंहणं बल्यं वातपित्तास्रदाहनुत्। विशेषतः कोमलं नारिकेलं निहन्ति पित्तज्वरमूत्रदोषान्। तदेव जीर्णं गुरुपित्तकारि विदाहि विष्टम्भि मतं भिषग्भिः" नवस्य जलगुणाः। "तस्याम्भः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्रलं लघु। पिपासा पित्तजित् स्वादु वस्तिशुद्धिकरं परम्"। तस्य मस्तिष्कगुणाः "नारिकेलस्य तालस्य खार्जूरस्य शिरांसि तु। कषायस्निग्धमधुरवृंहणानि गुरूणि च" भावप्र० "वालस्य नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम्" इति राजवल्लभः। कांस्यपात्रे तत् जलं मद्यतुल्यं यथाह "नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु। गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना" इति कर्मलोचनम्। तस्येदमण्। २तदीये त्रि० "नारिकेलासवं तत्र शात्रवं व यशः पपुः"रघुः। अष्टम्यां तद्भक्षणनिषेधः"नारिकेले च मूर्खता" ति०त० तिथिभेदेऽभक्ष्योक्तौ "कोजागररात्रौ तदुदकपानं कार्यं यथाह "नारिकेलोदकं पीत्वा कोजागर्त्ति महीतले" ति०त० कोजागरशब्दे दृश्यम्।

नारिकेलक्षीरी स्त्री क्षीरिकाभेदे "नारिकेलं तनूकृत्य छिन्नं पयसि गोः क्षिपेत्। सितागव्याज्यसंयुक्तं तत् पचेन्मृदुनाग्निना। नारिकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा। गुर्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा" भावप्र०।

नारी स्त्री नरजातिः स्त्री नृ+नर+वा जातौ ङीप् नि०। १नरजातिस्त्रियां तद्भेदा रतिमञ्जर्यामुक्ता यथा "पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा। चतस्रो जातयो नार्य्याः रतौ ज्ञेया विशेषतः" अन्यथाऽपि त्रिधा "योषितस्त्रिविधा ब्रह्मन् गर्हिताः मूढचेतसाम्। साध्वी भोग्या च कुलटा ताः सर्वाः स्वार्थतत्पराः। परलोकभयात् साध्वी तथेह यशसेऽर्थतः। कामस्नेहाच्च कुरुते भर्त्तुः सेवाञ्च सन्ततम्। भोग्या भोगार्थिनी शश्वत् कामस्नेहेऽध केवलम्। कुरुते पतिसेवाञ्च न च भोगात्ते क्षणम्। वस्त्रालङ्कारसम्भोगं सुस्निग्धाहारमुत्तमम्। यावत् प्राप्नोति सा भोग्या तावच्च वशगा प्रिया। कुलाङ्गारसमा नारी कुलटा कुलनाशिनी। कपटात् कुरुते सेवां स्वामिनो न च भक्तितः। सदा पुंयोगमाशंसुर्मत्ता मदनातुरा। आहारादधिकं जारं प्रार्थयन्ती नवं नवम्। जारार्थं स्वपतिं तात! हन्तुमिच्छति पुंश्चली। तस्यां यो विश्वसेन्मूढो जीवनं तस्य निष्फलम्। कथिता योषितः सर्वा उत्तमाधममध्यमाः। स्वात्मारामा विजानन्ति मनसा ता न पण्डिताः" ब्रह्मवै०ब्रह्म०ख० २३अ०। २गुरुत्रयपादके छन्दोभेदे "सो नारी" इ०र०।

नारीकवच पु० सूर्य्यवंश्ये अश्मकस्य पुत्रे मूलकापरपर्य्याये नृपभेदे "अश्मकान्मूलको जज्ञे यः स्त्रीभिः परिरक्षितः। नारीकवच इत्युक्तो निक्षत्रे मूलकोऽभवत्" भाग० ९।९।३२ "स्त्रीभिः संवेष्ट्य परशुरामतः परिरक्षितः। अतो नारीकवच इत्युक्तः निःक्षत्रे सति क्षत्रवंशस्य मूलमभवत् अतो मूलक इति प्रोक्तः" श्रीधरः।

नारीकेल पु० नारिकेल+पृषो०। नारिकेलशब्दार्थे शब्दरत्ना० गौरा० ङीष्। नारीकेलीत्यप्यत्र स्त्री शब्दरत्ना०।

नारीच न० नाडीच+पृषो०। (नालिता) शाकभेदे राजवल्ल०।

नारीतरङ्गक पु० नारीं तरङ्गयति तरङ्ग+क्वतौ णिच् ण्वुल्। नाडीचित्तचञ्चलकारके जारे त्रिकां० शब्दमा०।

नारीतीर्थ न० तीर्थभेदे भा०आ० २२६।२७अ०. तदाविर्भावकथा दृश्या "तीर्णि पुण्यानि तीर्थानि ततः प्रभृति

श्चैव ह। नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्वतः। पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम्” यत्र वर्गाप्रभृतिपञ्चाप्सरसः विप्रशापेन ग्राहतां प्राप्ता अर्जुनेन मोचिताः अतस्तत्तीर्थनारीतीर्थत्वेन ख्यातम्।

नारीदूषण न० ६त०। “पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम्। स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट्” मनूक्ते स्त्रीणां दोषभेदे। पानं सुरापानम्।

नारीमुख पु० नारी मुखं प्रधानं यत्र। वृ०सं० १४अ० कूर्मविभागे नैरृत्यामुक्ते देशभेदे “वडवामुखारवाम्बष्ठकपिलनारीमुखानर्त्ताः”।

नारीष्ट त्रि० ६त०। १नारीप्रिये २मल्लिकायां स्त्री राजनि०।

नारीष्ठ त्रि० नार्य्यां तदानुकूल्ये तिष्ठति स्था–क षत्वम्। गन्धर्वभेदे “गन्धर्वाभ्यां नारीष्ठाभ्यां महाहाहाहूहूभ्यां स्वाहा” सां० श्रौ० ४।१०।७

नारेय पु० सत्राजित्पुत्रभङ्गकारस्य पुत्रभेदे “सभाक्षो भङ्गकारात्तु नारेयश्च नरोत्तमौ। जज्ञाते गुणसम्पन्नौ” हरिवं० ३८ अ०।

नार्य्य पु० नृ–ण्यत् नरहिते नर्य्यं तस्येदं अण् वा। नरहितसम्बन्धिनि यज्ञे निघण्टुः “नार्य्यस्य दक्षिणा” ऋ० ८।४।२६। [सुम् च। नारङ्गे जम्बीरभेदे हेमच०।

नार्य्यङ्ग पु० नार्य्यं नरहितसम्बन्धिनं गच्छति गम–ड

नार्य्यतिक्त पु० नित्यकर्म०। किराततिक्ते नैघण्टुप्रकाशिका तस्य नरहितत्वात् तिक्तत्वाच्च तथात्वम्।

नाल स्त्री न०नल–बन्धे ज्वला० ण। १काण्डे २पद्मादिदण्डे हेमच० “नालास्त्वणालाप्रभुजो भजामः” नैष० “कश्चित् कराभ्यामुपगूढनालम्” रघुः “तयोरुपर्य्यायतनालदण्डः” कुमा०। नल–घञ्। ३जलनिर्गमे जलादेः प्रवाहे पु० “यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः” मार्कण्डेयपु०।

नालस्वी स्त्री शिवस्य वीणायाम् हेमच०।

नालवंश पु० नाल वंश इव। नले तृणभेदे राजनि०।

नालि(ली) स्त्री नल–णिच् इन् वा ङीप्। १नाड्यां दण्डे २सिरायां ३पद्मादिदण्डे ४शाकभेदे च द्विरूपकोषः।

नालिक पु० नलमेव नालमस्त्यस्य ठन्। १पद्मे शब्दरत्ना०। २महिषे पुंस्त्री० त्रिका० नाला+स्वार्थे क। नालिका नालायां स्त्री नालिताशाके शब्दच०। चर्मकषायां स्त्री जटाध०। हस्तिकर्णवेधनिकायां स्त्री हारा०। “गजाः सहत्करतलचोलनालिका” माघः। श्वेतकलम्ब्यां कल्पतरुः “कुसुम्भं नालिकाशाकमिति” ति०त० पाठान्तरम्।

नालिकेर पु० नल–वा० इण् केन वायुना ईर्य्यते ईर–घञ् कर्म०। नारिकेले तच्छब्दे दृश्यम्। तस्य खण्डपाकविधिगुणादि वैद्यके उक्तं यथा “कुड़वं नालिकेरस्य सूक्ष्मं दृषदि पेषितम्। शुद्धखण्डस्य कुड़वं गव्यक्षीरे चतुर्गुणे। आलोड्य नालिकेरस्य जले मृद्वग्निना पचेत्। धान्यकं पिप्पलीं शुण्ठीं चातुर्जातं सुचूर्णितम्। शाणप्रमाणं प्रत्येकं शीतीभूते क्षिपेद्बुधः। नालिकेरस्य खण्डोऽयं पुंस्त्वनिद्राबलप्रदः। अम्लपित्तं क्षयं कासं शूलं च परिणामजम्। नाशयेद्रक्तपित्तञ्च शुष्कं दावानलो यथा”। अत्र घृतपक्वेन कुष्माण्डवन्नालिकेरस्य भर्जनं विधेयमिति सम्प्रदायः। वृ०सं० १४अ० कूर्मविभागे आग्नेय्यामुक्ते २देशभेदे “वृषनालिकेरचर्मद्वीपेत्यादि” तद्वाक्यम्। पृषो० रस्य लः। नालिकेलोऽप्यत्र।

नालिता स्त्री नल–णिच्–क्त। नारीचशब्दोक्तगुणके पट्टशाके स्वनामख्याते शाकभेदे शब्दर०।

नाली स्त्री नालि+वा ङीप्। १शाककडम्बे (डाँटा) ख्याते पदार्थे मेदि०। “नालेन रहिता नाली सुस्विन्ना सुष्टिपीडिता। घृते तप्ते परिक्षिप्ता चिञ्चिणीपत्रसंयुता। नाली सरा लघुः शीता पित्तनुत् कफवातला। सुक्तशोककरी ज्ञेया क्षिप्ता शोथघ्निका मता” शब्दार्थचि०। २हस्तिकर्णवेधन्याम् ३दण्डात्मककाले घट्याम् त्रिका०। ४पद्मे शब्दर०५पद्मदण्डे ६प्रणाल्याम् ७वाद्यविशेषे शब्दार्थचि०।

नालीक पु०नाल्या कायति कै–क। सुखमात्रे लौहसंयुक्ते अन्तश्छिद्रे १शरभेदे २शल्याङ्गे ३पद्मसमूहे च न०मेदि० ४शल्ये विश्वः “कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्तो महारथाः” भा०व० ६१अ० ५नारिकेलकमण्डलौ “तल्पे न शयीत नग्नो नालीकं बिभृयाद्व्रती” स्मृतिः “कान्तकानिव नालीकांस्त्विषताः सहसाऽमुचन्” माघः। ततः पुष्करा० देशे इनि। नालीकिनी तत्समूहे स्त्री।

नालीघटी स्त्री नाड्या दण्डकालस्य बोधनार्था घटी ङस्य लः। घटीवादनवाद्यभेदे स्त्री शब्दार्थचि०।

नालीप पु० कदम्बके नैघण्टुप्रकाशिका। [शब्दार्थ

नालीव्रण पु०न० नाडी तत्र व्रणः+डस्य लः। नाडीव्रण-

नाल्व त्रि०नडस्यादूरदेशादि सङ्काशा०ण्य। नलस्यादूरदेशादौ

नावयज्ञिक पु० नवयज्ञस्य तत्प्रतिपादकग्रन्थस्य व्याख्यानो

ग्रन्थः ठञ्। नवयज्ञप्रतिपादकग्रन्थव्याख्याने १ग्रन्थे नवयज्ञो वर्त्ततेऽस्मिन् काले तम इति वा ठञ्। २नवयज्ञविधानयोग्ये काले च।

नाविक पु० नावा तरति "नौद्व्यचष्ठन्" पा० ठन्। १नावा तारिणि। नौरस्त्यस्य बाह्वतया व्रीह्या० पक्षे ठन्। नौपृष्ठस्थदण्डचालनेन नौकाचालके २कर्णधारे "महावातसमुद्भूतामपरीक्षितनाविकाम्। अन्यनौप्रतिबद्धां वानोमेयान्नावमातुराम्" काम०नी० "नाविकपुरुषे न विश्वासः"। "अख्यातिरिति ते कृष्ण! मग्ना नौर्नाविके त्वयि" इति च उद्भटः।

नाविन् त्रि०नौरस्त्यस्य व्रीह्या० पक्षे इनि। नाविके स्वामी।

नावोपजीवन पु० नावा उपजीवनमस्य आर्षे अलुक्स०। १नौचालनोपजीविजातिभेदे "निषादो मद्गुरं सूते दासं नावोपजीवनम्" भा०अनु० ४८अ०सङ्करजात्युक्तौ।

नाव्य त्रि०नावा तार्य्यं यत् "वान्तो यि प्रत्यये" पा०आवादेशः। १नौकयातार्य्ये देशे २नौतार्य्ये नद्यादौ च "नाव्याः सुप्रतराः नदीः" रघुः। नवस्य भावः ष्यञ्। ३नूतनत्वे न०

नाव्युदक न० नावि स्थितमुदकं नावि अग्निहोत्रसमाप्तिं यावदुदकम्। १नौकास्थिते जले अग्निहोत्रार्थमग्निप्रणने कृते जलमात्रे च "तयोर्जलयोराहिताग्निना पाननिषेधः कात्या०श्रौ० ४।१०।१५ उक्तो यथा "अन्ततातिथ्यपनोदपूतिदार्वाधानवीपक्वनाव्युदकानि वर्जयेत्" सू० नाव्युदकम् नौशब्देन "नौर्ह वा एषा स्वर्ग्या यदग्निहोत्रमिति" श्रुतेरग्निहोत्रमुच्यते तेन अग्निहोत्रार्थमुद्धरणे कृते तत्समाप्तिं यावत् उदकपानं न कुर्य्यादित्यर्थः। अथ वा नावि नौकायां यदुदकम् तस्य पानं न कुर्य्यादिति मानवे "या अन्तर्नौव्यापः स्युर्न तासामाचामेन्न किञ्चं दावीदध्यादिति"। यजमान आधानानन्तरमेतानि यावज्जीवं वर्जयेत्" कर्क०।

नाश पु० नश–भावे घञ्। १ध्वंसे निधने २अदर्शने ३पलायने ४अनुपलम्भे च मेदि०। ध्वंसस्य जन्याभावः इति नैयायिकाः अतीतावस्थेति सांख्याः "नाशः कारणलयः" सा०सू० "लीङ् श्लेषणे इत्यनुशासनात् लयः सूक्ष्मतया कारणेष्वविभागः सएषातीतावस्थाख्यो नाश इत्युच्यते" प्र०व०भा०। आत्यन्तिकनाशस्य कारणेन सह नाशः इति भेदः "विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते" संक्षेप० "अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः" वेदा०प० "स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति" गीता।

नाशन त्रि० नाशयति नश–णिच् ल्यु। नाशके "त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः" गीता। ण्वुल् नाशकोऽप्यत्र "ये परस्वापहर्त्तारः परस्वानाञ्च नाशकाः" भा० अनु० २३अ०।

नाष्टिक त्रि०नष्टं द्रव्यं स्वामित्वेनार्हति वा० ठञ्। १नष्टद्रव्यार्हे तत्स्वामिनि। "अथ मूलनाहार्य्यं प्रकाशक्रयशोधितः। अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम्" इति मनुः "यदि स्वं नैव कुरुते स्वामिभिर्नाष्टिको धनम्। प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चोरवद्दण्डमर्हति" वी०मि० व्यासः। प्रसङ्गः चोरत्वसंशयः।

नाष्ट्र त्रि० नश+णिच्–ष्ट्रन्। नाशके स्त्रियां टाप् गौरादिगणे मातामहीशब्दस्यपहणात् षित्तां ङीष् अनित्य इति षित्त्वेऽपि स्त्रियां न ङीप्। "सूर्य्यो मा दिवाभ्यो नाष्ट्राभ्यः पातु" ताण्ड्य० ब्रा० १।४।२ "विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यःपाहि" यजु० २०।१२

नासत्य पु० द्वि०व०। नास्ति असत्यं यस्य नभ्राडित्यादिना पा० नञः प्रकृतिभावः। अश्विनीकुमारयोः अमरः। "नासत्याभ्यां वयति वपुः" यजु० १९।८२ अश्विनीकुमारौ च द्वौ नासत्यदस्रनामानौ यथाह "देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ। नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति" हरिवं० ९अ०। तेनास्य प्रत्येकाभिप्रायत्वेएकवचनान्ततापि हरिवंशे तथाप्रयोगात्। निरुक्तकारस्तु ६।१३ "ताँ अध्वर उशतो यक्ष्यग्ने श्रुष्टी टेभगं नासत्या पुरन्धिम्" इमामृचमधिकृत्य नासत्यशब्दस्य निरुक्तिभेदा नाह। सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः। सत्यस्य २प्रणेताराविन्याग्रायणः, नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति वा"। तयोर्नासाभवत्वं च अरुणात्मजशब्दे ३५९पृ० दृश्यम्।

नासमीजस् पु० भजमानवंश्यस्य कम्बलवर्हिषः पुत्रभेदे "असमौजाः सुतस्तस्य नासमौजाश्च तावुभौ" हरिवं०३९अ० तत्पुत्रोक्तौ।

नासा स्त्री नास–शब्दे भावे अ। १शब्दे वा० करणे अ। २नासिकायां ३गन्धग्राहकेन्द्रियभेदे च। द्वारोपस्थित काष्ठे (आनकाठ) (कपालि) ख्याते ४पदार्थे अमरः ५वासकवृक्षे राजनि० तत्पुष्पस्य नासाकृतित्वात्तस्य तथात्वम्। नासायाः शुभाशुभलक्षणं गारुडे उक्तं यथा "शुकनासः सुखी स्याच्च शुकनासेऽतिजीवनम्। छिन्नाग्रह्रस्वनासः स्यादगम्यागमने रतः। दीर्घनासे च सौभाग्यं चौर आकुञ्चितेन्द्रियः। स्त्रीस्तत्युच्चिपिटनास

ऋजुर्भाग्यरतां भवेत् । अल्पच्छिद्रा सुपुटा च अवक्रा च दृपेश्वरे । क्रूरे दक्षिणवक्रा स्यादङ्गनिनां च सुतं समत्" इति गरुडपु० ।

नासागतरोग पु० सुश्रुतोक्ते नासागतव्याधिभेदे यथा "अथातो नासागतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । अपीनसः१ पूतिनस्यं२ नासापाकस्तथैव च । तथा-शोणितपित्त४श्च पूयशोणित५मेव च । क्षवथुर्भ्रंशथु७-र्दीप्तो८ नासानाहः९ परिस्रवः१० । नासाशोषेण११ सहिता दशैकश्चेरिता गदाः । चत्वार्यर्शांसि चत्वारः शोफाः सप्तार्वुदानि च । प्रतिश्यायाश्च ये पञ्च वक्ष्यन्ते सचिकित्सिताः । एकत्रिंशन्मितास्ते तु नासा-रोगाः प्रकीर्त्तिताः । आनह्यते यस्य विधूप्यते च प्रपच्यते क्लिद्यति चापि नासा । न वेत्ति यो गन्ध-रसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत्तमपीनसेन१ । तस्यानिलश्लेष्म-प्रभवं विकारं ब्रूयात्प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् । दोषै-र्विदग्धैर्गलतालुमूले संवासितो यस्य समीरणस्तु । निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यान्तं पूतिनस्यं२ प्रवदन्ति रोगम् । घ्राणाश्रितं पित्तमरूंषि कुर्याद्यस्मिन्विकारे बलवांश्च पाकः । तं नासिकापाक३मिति व्यवस्येद्विक्लेद-कोथावपि यत्र दृष्टौ । चतुर्विधं द्विप्रभवं द्विमार्गं वक्ष्यामि भूयः खलु रक्तपित्तम्४ । दोषैर्विदग्धैरथ वापि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तु । नासा स्रवेत् पूयमसृक्-विमिश्रं तं पूयरक्तं५ प्रवदन्ति रोगम् । घ्राणाश्रिते कर्मणि सम्प्रदुष्टे यस्यानिलो नासिकया निरेति । कफानुयातो बहुशः सशब्दस्तं रोगमाहुः क्षवथुं६ वि-पश्चितः । तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा भावान् क-टूनर्कनिरीक्षणाद्वा । सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्मण्यु-द्घाटिते यः क्षवथुर्निरेति । प्रभ्रश्यते नासिकयैव यश्च सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु । प्राक्सञ्चितो मूर्ध्नि च पित्ततप्तं तं भ्रंशथुं७ व्याधिमुदाहरन्ति । घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिःसरेद्धूम इवेह वायुः । नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिन्तु तं दीप्त८मुदाहरन्ति । कफावृतो वायुरुदानसंज्ञो यदा स्वमार्गे विगुणः स्थितः स्यात् । घ्राणं वृणोतीव तदा स रोगो नासाप्रतीनाह९ इति प्रदिष्टः । अजस्रमच्छं सलिलप्रकाशं यस्याविवर्णं स्रवतीह १० नासा । रात्रौ विशेषेण हि तं नासापरि-स्रावमिति व्यवस्येत् । घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोषिते च । समुच्छ्वसित्यूर्द्ध्वमधश्च कृच्छ्राद्यस्तस्य नासापरिशोष ११ उक्तः । दोषैस्त्रिभिस्तैः पृथगेकशश्च ब्रूयात्तथार्शांसि तथैव शोफान् । शालाक्य-सिद्धान्तमवेक्ष्य वापि सर्वात्मकं सप्तममर्बुदं तु । रोगः प्रतिश्याय इह प्रदिष्टः स वक्ष्यते पञ्चविधः पुरस्तात् । शोफाश्च शोफविज्ञाने नासास्रोतोव्यवस्थिताः । निदाने-ऽर्शांसि निर्दिष्टान्येवं तानि विभावयेत्" । [विश्वा० ।

नासाच्छिन्नी स्त्री नासा च्छिन्ना यस्याः ङीप् । पुर्षिकाख्ये

नासादारु न० नासार्थं दारु । द्वारोर्द्ध्वस्थे काष्ठे (मन-काठ) (कपालि) अमरः ।

नासालु पु० नासायै नासिकाशब्दाय अलति पर्य्याप्नोति अल–उण् । कट्फलवृक्षे शब्दच० नासायां तत्फलचूर्णयोगे हि नासिकाशब्दो भवतीति तस्य तथात्वम् ।

नासावंश पु० नासा तन्मध्यभागोवंश इव उन्नतत्वात् । नासा-पृष्ठस्थमध्यभागे । [काण्डीरलतायां राजनि० ।

नासासंवेदन पु० नासा संविद्यतेऽनेन सम्+विद–ल्युट् ।

नासिकन्धम त्रि० नासिकां धमति नासिका+ध्मा–खश् मुम् हुस्वश्च । नासिकां शब्दायमानां कुर्वति नासिकया शब्दकारके ।

नासिन्धय त्रि० नासिकां तत्स्थजलं धयति नासिका+धे-खश् मुम् हुस्वश्च । नासिकास्थजलपायके नासिकया जलपायके ।

नासिका स्त्री नास–शब्दे ण्वुल् । १घ्राणेन्द्रिये २तदाधार-गोलके नासाशब्दार्थे । अस्य प्रसादौ भत्वे च नसा-देशः । नसः नसा नोभ्याम् नसमित्यादि । [हारा० ।

नासिकामल पु०६त० । नासास्थिते मले सिङ्घाणे (शिकनी)

नासिक्य त्रि०नासिका+चतुरर्थ्यां सङ्काशा०ण्य । १नासिका-समीपादौ । स्वार्थे ष्यञ् । २नासिकायाम् । भवार्थे शरी-रावयवत्वात् यत् । ३नासिकाभवे त्रि०४अश्विनीकुमारयोः पु० द्वि०व० हेमच० । ५दक्षिणदेशभेदे "कर्णाटमहाटवि-चित्रकूटनासिक्यकोल्लगिरिः" वृ०सं० १४अ० दक्षिणस्थदे-शोक्तौ । स्वार्थे क । नासिक्यक नासायां शब्दमा० ।

नासीर न० नासाय शब्दाय ईर्त्ते ईर–क । अग्रसरसैन्ये त्रिका० २अग्रेसरमात्रे त्रि० शब्दर० "नवस्य नासीर-गते वितेनतुः" नैष० ।

नास्ति अव्य० अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपमव्ययं "सह सुपा" पा० नञर्थेन स० । अविद्यमानतायां सत्ताभावे यथा नास्तिक्षीरा "अस्ति नास्ति न जानाति" इति चाणक्यः

नास्तिक त्रि० नास्ति परलोकस्तत्साधनमदृष्टं तत्साक्षी

वा इति मतिरस्य ठन् । १परलोकाभाववादिनि २तत्साधनादृष्टाभाववादिनि ३तत्साक्षिण ईश्वरस्यासत्त्ववादिनि च चार्वाकादौ चार्वाकादिश्च चार्वाकः माध्यमिकः योगाचारः सौत्रान्तिकः वैभाषिकः दिगम्बरश्चेत षड्विधः । "अतिमात्रोज्झितभीरनास्तिकः" माघः ।

नास्तिकता स्त्री नास्तिकस्य भावः तल् । मिथ्यादृष्टौ परलोकाद्यभावज्ञानस्य मिथ्यात्वात् "प्रज्ञानाशात्मकोमोहस्तथा धर्मार्थनाशकः । तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते" भा०शा० १२३अ० ।

नास्तिक्य न० नास्तिकस्य भावः ष्यञ् । नास्तिकतायाम् "नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्" मनुः ।

नास्तिद पु० आम्रवृक्षे शब्दच० ।

नास्तिवाद पु० नास्ति परलोकादिरिति वादः । नास्तिकतायाम् "नास्तिवादार्थशास्त्रं हि धर्मविद्वेषणं परम्" हरिवं० २८अ० ।

नास्य न० नासायां भवम् शरीरावयवत्वात् यत् । १बलीवर्द्दनासाबन्धनरज्ज्वाम् "छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक्प्रतिमुखागते" मनुः । नासा+चतुरर्थ्यां यत् । २नासासन्निकृष्टादौ त्रि० "मनुष्यान् स्वपुषो दृष्ट्वा नास्यहासं चकार यः" हरिवं० २१७अ० नासासन्निकृष्टस्यहासमित्यर्थः ।

नाह पु० नह—बन्धने भावे घञ् । १बन्धने २कूटे च मेदि० ।

नाहल पु० म्लेच्छजातिभेदे हेमच० ।

नाहुष(षि) पु० नहुषस्यापत्यं वा० अण् अत इञ् वा । नहुषनृपापत्ये ययातौ । "ययातिर्नाहुषः सम्राडासीत् सत्यपराक्रमः" भा०आ० ७५अ० ।

नि अव्य० नी—बा० डि प्रादिः उपसर्गः । १संघे २अधोभावे न्यग्भावे ३भृशे ४आदेशे ५नित्ये ६कौशले ७बन्धने ८अन्तर्भावे ९समीपे १०दर्शने ११उपरमे १२आश्रये च गणरत्नमहोदधिः उदाहृतं च तत्रैव क्रमशस्तेष्वर्थेषु १निकरो मणीनां, २निपतितः । ३निगृहीतं ४निदेशितं, ५निविशते ६निपुणः ७निबन्धः ८निपीतमुदकम् । ९निकटः १०निदर्शनं ११निवृत्तः १२निलयः । १३संशये १४क्षेपे १५दाने १६मोक्षे १७विन्यासे च मेदि० । १८निषेधे १९निश्चये दुर्गादासः ।

नि:(नि)क्षेप पु० निर्—(नि)वा क्षिप—भावे घञ् । १अर्पणे (गच्छितराखा) अष्टादशविवादान्तर्गते २विवादभेदे । स च वीर०मि० विस्तरेण दर्शितो यथा

"अथ नि:(नि)क्षेपाख्यव्यवहारपदम् । तत्र नि:(नि)क्षेपो नाम स्वद्रव्यस्य विश्वासेन पुरुषान्तरे स्थापनम् । तथा च नारदः "स्वद्रव्यं यत्र विस्रम्भान्नि:(नि)क्षिपत्यविशङ्कितः । नि:(नि)क्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैरिति" मच न्यासोपनिध्योरतिव्याप्तिस्तयोर्लक्ष्यत्वान्नि:(नि)क्षेप एव । ग्राहकस्यासमक्षं समर्पितो न्यास इत्युच्यते । अतएव वृहस्पतिः "राजचौरादिकभयाद्दायादानां च वञ्चनात् । स्थाप्यतेऽन्यगृहे द्रव्यं न्यासः स परिकीर्त्तितः" इति । अयमेवाशङ्कितद्रव्यस्थापने उपनिधिरित्युच्यते । तथा च नारदः "असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते । तज्जानीयादुपनिधिं नि:(नि)क्षेपङ्गणितं विदुरिति" । असङ्ख्यातम् अनाख्यातम् अविज्ञातम् अदर्शितम् । अतएव वृहस्पतिः "असमक्षं व्यवहितमसङ्ख्यातमदर्शितम् । मुद्राङ्कितञ्च यद्द्रव्यं तदौपनिधिकं स्मृतमिति" व्यवहितं करण्डकादौ प्रक्षिप्य पिहितम् । अतएव याज्ञवल्क्यः "वासनस्थमविज्ञातं हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते । द्रव्यन्तदौपनिधिकं प्रतिदेयन्तथैव तदिति" वासनं द्रव्याधारकरण्डकादि तत्स्थं वासनस्थम् । हस्तग्रहणमुपलक्षणम् । अतएव नारदः "नि:(नि)क्षिप्यते परगृहे तदौपनिधिकं स्मृतमिति" । तथा चायमेतेषाम्भेदः । ग्राहकस्य समक्षं गणयित्वा स्थापितं नि:(नि)क्षेपः । गृहस्वामिनोऽसमक्षं गणितं वा तस्मिन्नागते एतद्दातव्यमित्युक्त्वाऽन्यस्य तत्पुत्रादेर्हस्ते दत्तं न्यासः । मुद्राङ्कितमसङ्ख्यमगणितं स्थापितमुपनिधिरिति । नि:(नि)क्षेपादीनां स्थापनप्रकारमाह मनुः "कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि । महापक्षे धनिन्यार्य्ये नि:(नि)क्षेपं नि:(नि)क्षिपेद्बुधः" इति । महापक्षे बहुतरबन्धुयुक्ते । नि:(नि)क्षेपग्रहणमुपलक्षणम् । वृहस्पतिः "स्थानं गृहञ्च तद्वर्णं विधानञ्च गुणांस्तथा । सत्यं शौचं बन्धुजनं परीक्ष्य स्थापयेन्निधिमिति" निधिरुपनिधिः । एतदप्युपलक्षणम् । नि:(नि)क्षेपादीनां रक्षणं कथं कर्तव्यं ग्राहकेणेत्याह वृहस्पतिः "सप्राक्षिकं रहोदत्तं द्विविधं समुदाहृतम् । पुत्रवत्परिपाल्यं तद्विनश्यत्यनवेक्षणे" इति । पालयितुः फलमपालयितुर्दोषञ्चाह "ददतो यद्भवेत् पुण्यं हेमकूप्याम्बरादिकम् । तत् स्यात्फलमतो न्यासो यथैव शरणागतः । भर्तृद्रोहं यथा नार्याः पुंसः पुत्रसुहृद्वधे । दोषो भवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते नृणाम् । न्यास-

द्रव्यं न गृह्णीयात्तन्नाशस्त्वयशस्करः। गृहीतं पालयेद्यत्नात् सकृद्याचितमर्पयेदिति" न्यासग्रहणमुपलक्षणम्। तेन फलरक्षणादिकं निः(नि)क्षेपादिवयसाधारणमिति मन्तव्यम्। दैवराजोपघाते ग्राहकस्य न दोष इत्याह बृहस्पतिः "दैवराजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात्। गृहीतद्रव्यसहितं न तद्दोषोऽत्र विद्यत" इति। गृहीतुरिति शेषः उपेक्षादिद्रव्यदोषाभावादिति भावः। गृहीतद्रव्यसहितमित्युपेक्षाभावनिश्चयायोक्तम्। तेन कथञ्चिन्निः(नि)क्षिप्तमात्रस्य विनाशे प्रमाणान्तरादुपेक्षाभावे निश्चिते गृहीतुर्दोषो न विद्यते इति मन्तव्यम्। दैवराजग्रहणमसमाधेयनिमित्तोपलक्षणार्थम्। अतएव कात्यायनः "राजदैविकचौरैर्वा निः(नि)क्षिप्तं यत्र नाशितम्। गृहीतुः सह भाण्डेन दातुर्नष्टन्तदुच्यते" इति। भाण्डेन स्वार्थेन। नारदोऽपि "गृहीतुः सह योऽर्थेन नष्ट एव स दायिनः। दैवराजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्मकारितमिति" तद्वदितिपदेनैकमुपमेयमन्यदुपमानमित्यवगम्यते। तेनैवं योजना गृहीतुरर्थेन सह यो नष्टः स दायिन एव एवन्दैवराजकृते यो नष्टः सोऽपि दायिन एव नष्ट इति दैवग्रहणन्तस्करोपलक्षणम्। अतएव याज्ञवल्क्यः "न दाप्योपहृतन्तु राजदैविकतस्करैरिति" दैविकपदस्यार्थो विवृतो मनुना "चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा। न दद्याद्यदि तस्मात् स न संहरति किञ्चनेति"। यदि तस्मान्निः(नि)क्षेपादल्पमपि धनञ्च संहरति न गृह्णाति तर्हि न दद्यादित्यर्थः। तथा च स एव "समुद्रे नाप्नुयात्किञ्चिद्यदि तस्मान्न संहरेदिति" क्वचित् केनचिद्धेतुना नष्टमपि गृहीता मूल्यद्वारेण न दाप्य इत्याह कात्यायनः "ज्ञात्वा द्रव्यवियोगन्तु दाता यत्र विनिः(नि)क्षिपेत्। सर्वोपायविनाशेऽपि गृहीता नैव दाप्यते" इति। निः(नि)क्षेपगृहीतारं प्रत्याह कात्यायनः। "निः(नि)क्षिप्तं यस्य यत्किञ्चित् तत्प्रयत्नेन पालयेत्। दैवराजकृतादन्यो विनाशस्तस्य कीर्त्यते" इति। यस्य पार्श्वे यत् स्थापितन्तत्तेनावहितेन रक्षणीयम्। यतो दैवराजकृतादन्यो विनाशस्तस्य ग्राहकस्य दोषेण कृतत्वेन कीर्त्यते इत्यर्थः। न केवलन्दुष्कीर्त्तिरेव तस्य किन्तु विनाशे जाते वस्तुगत्या दोषो वह्वर्थहानिश्चेत्याह स एव "यस्य दोषेण यत्किञ्चिद्विनश्येत ह्रियेत वा। तद्द्रव्यं सोदयन्दाप्यो दैवराजकृताद्विनेति"। दोषः उपेक्षादिलक्षणः। बृहस्पतिरपि "भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीता यदि नाशयेत्। याच्यमानो न दद्याद्वा दाप्यस्तत्सोदयम्भवेदिति" कात्यायनोऽपि "न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम्। अज्ञानानाशितञ्चैव येन दाप्यः स एव तदिति" अत्र विशेषमाहतुर्व्यासकात्यायनौ "भक्षिते सोदयन्दाप्यः समन्दाप्य उपेक्षिते। किञ्चिदूनं प्रदाप्यः स्याद्द्रव्यमज्ञानानाशितमिति" किञ्चिदूनञ्चतुर्थांशन्यूनमिति मिताक्षरायाम्। याचनानन्तरमदत्तस्य पश्चाद्दैवराजकृतेऽपि विनाशे तन्मूल्यमात्रं दातव्यमित्याह व्यासः "याचनानन्तरं नाशे दैवराजकृतेऽपि सः। गृहीता प्रतिदाप्यः स्यान्मूल्यमात्रञ्च संशयः" इति। प्रत्यर्पणविलम्बमात्रापराधे सवृद्धिकदानस्यान्याय्यत्वात्। राज्ञे च तत्समो दण्डो देय इत्याह नारदः "याच्यमानस्तु यो दातुर्निः(नि)क्षेपञ्च प्रयच्छति। दण्ड्यः स राज्ञो भवति नष्टे दाप्यश्च तत्सममिति" नष्टे दैवतो राजतो वेति शेषः। याज्ञवल्क्योऽपि "भ्रंशश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डञ्च तत्सममिति"। मार्गिते याचितेऽदत्ते सति यदि भ्रंशो दैवराजकृतो नाशो भवति तथापि तद्द्रव्यं मूल्यपरिकल्पनेन। "धनिने ग्राहको दाप्यो दण्डो राज्ञे च तत्समम्"। तत्समं दण्डमित्यर्थः। यः पुनः स्थापकाननुज्ञया निः(नि)क्षेपमुपभुङ्क्ते तस्य दण्डमाह नारदः "यश्चार्थं साधयेत्तेन निः(नि)क्षेप्तुरननुज्ञया। तत्रापि दण्ड्यः स भवेत्तच्च सोदयमावहेदिति" दण्डश्च साधितद्रव्यानुसारेण। याज्ञवल्क्योऽपि "आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तच्चापि सोदयमिति" आजीवन् भोगवृद्ध्यर्थप्रयोगादिना उपजीवन् स्वेच्छया स्वाम्यननुज्ञया। वृद्धिप्रमाणमाह कात्यायनः। "निः(नि)क्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयविक्रयमेव च। याच्यमानं न चेद्दद्याद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति"। निः(नि)क्षेपहर्त्तारमत्याह विष्णुः "निः(नि)क्षेपापहारी सवृद्धिसहितन्धनं धनिकस्य दाप्यः"। अस्य दण्डमाह मनुः "निः(नि)क्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समन्दापयेद्दमम्। तथोपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः" निः(नि)क्षेपापह्नवे कर्त्तव्यमाह व्यासः "निः(नि)क्षेपन्निह्नुते यस्तु नरो वञ्चनयान्वितः। साक्षिभिर्वाथ द्रव्येण विभाव्य प्रतिदाप्यते" दण्डमाह बृहस्पतिः "गृहीत्वापह्नुते यत्र साक्षिभिः शपथेन वा। विभाव्य दापयेद्राजा तत्समं विनयन्तथेति" विनयं दण्डम्। सप्रात्ययिकनिः(नि)क्षेपादौ स्थापकस्या-

न्यतवादित्वे साक्षिभ्यो यथास्थितमर्थमवगत्य दण्डनीयः स राज्ञेत्याह मनुः “निः(नि)क्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ । तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन् दण्डमर्हतीति” कुलं साक्षिवृन्दम् । असाक्षिके त्वाह वृहस्पति “रहोदत्ते निधौ यत्र विसंवादः प्रजायते । विभावकन्तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतमिति” उभयोर्मध्ये एकस्येत्यर्थः उभयग्रहणं “इच्छया वान्यतरः कुर्य्यादित्ययमेव पक्षो यथा स्यादिति । ग्रहीतृस्थापकयोरन्यतवादित्वे दण्डमाह मनुः “निः(नि)क्षेपस्यापहर्त्तारमनिः(नि)क्षेप्तारमेव च । सर्व्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः । यो निः(नि)क्षेपं नार्पयति यश्चानिः(नि)क्षिप्य याचते । उभौ तौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दममिति” चौरवच्छास्यौ चौरवद्दण्ड्यौ चौरदण्डेन दण्ड्यावितियावत् । दण्डस्य प्रमाणमाह सममिति । मत्स्यपुराणे । यस्तु “यो निः(नि)क्षेपं नार्पयति यश्चानिः(नि)क्षिप्य याचते । तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ च द्विगुणं दममिति” द्विगुणो दण्ड उक्तः स दुर्वृत्तविषयो ब्राह्मणातिरिक्तविषयो वा अन्यथा समदण्डप्रतिपादकमनुवचनविरोधः स्यादिति । निः(नि)क्षिप्तं द्रव्यमकाले ददतो द्विगुणोदम इत्याह कात्यायनः “ग्राह्यस्तूपनिधिः काले कालहीनन्तु वर्जयेत् । कालहीने ददद्दण्डं द्विगुणञ्च प्रदापयेदिति” ग्राह्यः निः(नि)क्षेपकारिणेति शेषः यद्भयादुपनिधिरन्यस्य हस्ते न्यस्तस्तद्भयातीते काले न ग्राह्य इत्यर्थः । भयातीते काले स्वयमेव नायाचितमर्पणीयम् “सदा याचितमर्पयेदिति” वृहस्पतिस्मरणात् । तद्भये वर्त्तमाने स्वयमेवायाचितन्दीयमानं कालहीनन्तस्य दानन्दौष्ठ्येनैवेति तद्ददतोऽपि दण्डोयुक्तः । प्राड्विवाकं प्रत्याह मनुः “यो निः(नि)क्षिपं याच्यमानो निः(नि)क्षेप्तुर्न प्रयच्छति । स याच्यः प्राड्विवाकेन तन्निः(नि)क्षेप्तुरसन्निधौ । स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाश्रितम् । न तत्र विद्यते किञ्चित् यत्परैरभियुज्यते” इति । यदा तु न प्रतिपद्येत तदा राजानं प्रत्याह स एव “तेषां न दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि । इयं निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्म्मस्य धारणा । निःक्षिप्तस्य धनस्यैव प्रीत्योपनिहितस्य च । राजा विनिर्णयं कुर्य्यादक्षिण्वन्न्यासधारिणमिति” तेषां अभियोक्तॄणाम् । इयं द्विगुणम् । निगृह्य दण्डयित्वा अक्षिण्वन् अताडयन् । निः(नि)क्षेप ग्रहीतारं प्रत्याह वृहस्पतिः “स्थापितं येन विधिना येन यच्च यथाविधि । तथैव तस्य तद्देयं न देयं प्रत्यनन्तरे” इति । स्थापितेतरस्य यस्य स्थापितद्रव्यस्वाम्यमस्ति स इह प्रत्यनन्तर उच्यत इति स्मृतिचन्द्रिकायां, प्रत्यनन्तरे पुत्रादाविति कल्पतरौ । स्थापकं प्रत्याह मनुः “यो यथा निः(नि)क्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः । स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः । मिथोदायः कृतो येन ग्रहीतो मिथ एव वा । मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः । समुद्रे नाप्नुयात् किञ्चिद्यदि तस्मान्न संहरेदिति” दायो दानं स्थापनमिति यावत् । ग्रहोग्रहणं मिथः अन्योन्यमेव एतदुक्तम्भवति ससाक्षिकं स्थापितम् साक्षिसमक्षं ग्रहीतव्यम् । रहसि स्थापितं रहस्येवेति । समुद्रे मुद्रासहिते निःक्षेपेतु मूषकादिनोपहृते निः(नि)क्षेपं स्थापयित्वा न किञ्चिद्दुःखमाप्नुयात् । यदि तस्मान्निः(नि)क्षेपात् प्रतिमुद्राकरणादिना न संहरेत्किञ्चिदित्यर्थः । स्थापयितुर्मरणे प्रत्यनन्तरे तद्देयमित्याह स एव “स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे । न स राज्ञाऽभियोक्तव्यो न निःक्षेप्तुश्च बन्धुभिरिति” अनेन वचनेन वचोभङ्ग्या स्थापके मृते प्रत्यनन्तरे प्रत्यर्पणं ग्राहकेण कार्य्यमित्युक्तम् । स्वयमेव याचनमन्तरेणेत्यर्थः । याचनमन्तरेण दानम्भयादिकालापाये मन्तव्यम् अन्यथा दोषापत्तेः । प्रत्यनन्तरबहुत्वे तु नैकस्मिन् प्रत्यनन्तरे देयं किन्तु सर्व्वप्रत्यनन्तरसन्निधाविति न निःक्षेप्तुर्बन्धुभिरभियोक्तव्य इत्यनेन सूचयाम्बभूव । यदा तु ग्राहकः स्वयमेव न ददाति तदा प्रत्यनन्तरकर्त्तव्यमाह स एव । “अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्व्वकम् । विचार्य्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिसाधयेदिति” अन्विच्छेत् अवधारयेत्परिसाधनं ग्राहकसकाशादादानन्तद्ग्राहकवृत्तिं विचार्य्य स तद्वृत्तग्राहकविषये साम्नैव कार्य्यं न भयादिप्रदर्शनेन । दुर्वृत्तग्राहकविषये तु ऋणादानप्रकरणोक्तेन भयादिप्रदर्शनाद्युपायान्तरेण छलादिना कार्य्यमित्यस्मादेव वचनादवगम्यते । तथा सद्वृत्ते विप्रतिपन्ने भूतानुसारेण साधयितुमशक्ये साक्ष्याद्यभावे प्रत्यनन्तरादिना साधयेत् । दुर्वृत्ते तु विप्रतिपन्ने छलादिना परिहरेदिति चाकादेव वचनादवगम्यते । सद्वृत्ते छलादिप्रयोगवच्छपथेन शोधनस्याप्यनुचितत्वात् । ग्राहके तु मृते पश्चाद्यदधीनं निःक्षेपादि जायते तेनैव स्थापके प्रत्यनन्तरे

षा प्रत्यर्पणीयमित्यतिस्थूलत्वात् स्मृतिकारैरुपेक्षितमित्यसाद्दशादानप्रकारवदुक्तञ्चेयं यदि याद्दकोऽसौ स्वयं न ददाति तदा स्थापकः प्रत्यनन्तरो वा पूर्वोक्तमार्गेणान्विच्छेत् सम्प्रतिपन्नं पूर्वोक्तेन प्रकारेण परिपन्थं साधयेदित्येतदपि स्मृतिकारैरुपेक्षितं ज्ञातं शक्यत्वादिति । "द्वयीषु निः(नि)क्षेप इवार्पितं द्वयम्" कुमा० ।

निःप्रभ त्रि० निर्गता प्रभा यस्य "प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्योत्तरपदलोपः" वार्त्ति० । गतशब्दलोपः वा विसर्गस्य सत्वम्, १प्रभाशून्ये पक्षे षत्वे निष्प्रभ इत्यपि तत्रार्थे

निःशम पु० निर्गतः शमात् "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्याः" वार्त्ति० निरा० ५त० । १क्रोधे त्रिका० पक्षे सत्वम् ।

निःशलाक त्रि० निर्गतः शलाकायाः निर्गता शलाका यस्मात् वा । १निर्जने रहसि अमरः । "अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः" मनुः वा सत्वम् ।

निःशल्या स्त्री निर्गतं शल्यं यस्याः ५ब० । १दन्तीवृक्षे राजनि० तत्सेवने हि शीघ्रं शल्यं निर्गच्छति । २शल्यवत्पतिबन्धकरहिते त्रि० "निःशल्यमुत्सृज्जेयं जीवितम्" दशकुमा० पक्षे सत्वम् । [२अग्रशून्यमात्रे त्रि० । वा सत्वम्

निःशूक पु० निर्गतः शूकोऽस्मात् । १शूकशालौ राजनि०

निःशेष त्रि० निर्गतः शेषो यस्य । समस्ते सकले "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरः" काव्यप्र० वा सत्वम् । निश्शेष तत्रार्थे [पक्षे सत्वम् ।

निःशोध्य त्रि० निर्गतं शोध्यमस्मात् । निर्मले धौते अमरः ।

निःश्रयणी स्त्री निश्चितं श्रीयतेऽनया श्रि–करणे ल्युट् ङीप् । काष्ठमयसोपाने शब्दरत्ना० वा सत्वम् । निःश्रि–इनि ङीप् । निःश्रयिणीत्यप्यत्र शब्दर० ।

निःश्रेणि स्त्री निश्चिता श्रेणिरिव । काष्ठसोपाने अमरः । वा सत्वम् । "चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम्" रघुः ।

निःश्रेयस न० नितराम् श्रेयः नि० अच् समा० । १मोक्षे २मङ्गले ३विज्ञाने ४भक्तौ ५अनुभावे च शब्दरत्ना० । "पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु निःश्रेयसकरं वचः" भा०स० ३६८श्लो० "तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम्" मनुः । नितरां श्रेयो यस्मात् अच् समा० । ६शङ्करे पु० मेदि० वा सत्वम् । निश्श्रेयस तत्रार्थे

निःश्वास पु० निर्+श्वस–भावे घञ् । प्राणवायोर्नासया बहिर्निःसरणे "इष्टकीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च" मनुः । वा सत्वम् । निश्श्वास तत्रार्थे

निःषम अव्य० निर् सम+तिष्ठद्ग्वा०स० सुषामा० षत्वम् । निन्दायाम् अमरः ।

निःषन्धि त्रि० निष्क्रान्तः सन्धेः सुश्लिष्टत्वात् निरादि स० सुषामा० षत्वम् । १सन्धिशून्ये २दृढे त्रिका० वा षत्वम् ।

निःषामन् त्रि० निष्क्रान्तः साम्नः निरा० सुषामा० षत्वम् । सामरहिते वा षत्वम् ।

निःसम्पात पु० निर्गतः सम्पातो यत्र प्रादि० बहु० । गमनशून्ये १निशीथे त्रिका० वा सत्वम् । २गतिशून्ये च "आकाशमपि बाणौघैर्निःसम्पातं विधीयताम्" हरिवं० ८८अ० ।

निःसंशय त्रि० निर्गतः संशयोऽस्मात् प्रा० ब० । सन्देहशून्ये "क्षते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः" प्रा०त० । पक्षे सत्वम् । निःसन्देहोऽप्यत्र ।

निःसङ्ग त्रि० निर्गतः सङ्गो यस्मात् प्रा० बहु० । सङ्गरहिते सङ्गश्च स्नेहः फलाभिसन्धिश्च "निःसङ्गता मुक्तिपदं यतीनाम्" विष्णुपु० "वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे" मल०त० धृत भाग०११ स्कन्धवचनम् ।

निःसरण न० निर्+सृ–भावे ल्युट् । १निर्गमे करणे ल्युट् । २गृहादिमुखे ३मरणे ४निर्वाणे ५उपाये च हेमच० । "दुःखनिःसरणं वेद सर्वज्ञः स सुखी भवेत्" भा०शा० २१५अ० वा सत्वम् ।

निःसार पु० निर्गतः सारो यस्मात् । १शाखोटकवृक्षे (सेओडा) २श्योनाकभेदे राजनि० ३साररहिते त्रि० । "मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम्" शु०त० "जगत् सर्वन्तु निःसारमनित्यं दुःखभाजनम्" कालिकापु० २७अ० । ४कदल्यां स्त्री वा सत्वम् ।

निःसारण न० निर्+सृ–णिच् ल्युट् । १बहिष्करणे स्वार्थे णिच् करणे ल्युट् वा । २गृहादिमुखे ३निःसरणे च शब्दर० वा सत्वम् । [जटाधरः ।

निःसारित त्रि० निर्+सृ–णिच् कर्मणि क्त । बहिष्कृते

निःसीम(न्) निर्गता सीमा यस्मात् निरादि० बहु० । सीमारहिते अवधिशून्ये "निःसीमानन्दमासीदुपनिषदुपमा तत्परीभूय भूयः" नैष० "आरुह्य महतां निःसीमानमरितविभूतयः" भार० र०अत्र डापोऽभावपक्षे नान्तत्वात् स्त्रियां वा टाप् मनन्तत्वात् न ङीप् इति भेदः । वा सत्वम्

निःस्नेह त्रि० निर्गतः स्नेहो यस्य प्रादि० बहु० । स्नेहशून्ये स्नेहश्च तैलादिद्रव्यं प्रीतिश्च । "निःस्नेहं कीटभक्षितम्" स्मृतिः "ये प्रतिग्रहनिःस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः" भा०अनु० २३अ० । २अतस्यां स्त्री त्रिका० तस्य

निष्काशितत्वे इत्वात् तथात्वम्। वा विसर्गस्य सत्वम्।

निःस्नेहफला स्त्री निःस्नेहं फलं यस्याः। श्वेतकण्टकार्य्यां राजनि०। [त्वपि निःस्नेहोऽभवत्" रघुः।

निःस्पृह त्रि० निर्गता स्पृहाऽस्य। आशाशून्ये "लिदिवस्ले

निःस्रव पु० निर्+स्रु—अप्। व्ययशेषे "राजनि स्थापितो योऽर्थः प्रत्यहं तेन विक्रयः। क्रयो वा, निस्रवस्तस्मात् वणिजां लाभकृत् स्मृतः" याज्ञ० "निःस्रवः व्ययशेषः" मिता०।

निःस्राव पु० निःस्रवति निर्+स्रु—ण। (माड)(फेन) १भक्तरसे हेमच० भावे घञ्। २व्यये "वह्वादानोऽल्पनिःस्रावः ख्यातः पूजितदैवतः" कामन्द०।

निःस्व त्रि० निर्गतं स्वमस्य प्रा०ब०। १दरिद्रे "शूर्पाकारौ विरूक्षौ च वक्रौ पादौ शिरालकौ। संशुष्कौ पाण्डुरनखौ निःस्वस्य विरलाङ्गुली" गरुडपु०। २धनरहिते ३ज्ञातिरहिते च।

निःस्वभाव त्रि० निर्गतः स्वभावो यस्य प्रा०ब०। स्वभावशून्ये। बौद्धमते वस्तुमात्रस्य निःस्वभावत्वम् यथोक्तं लङ्कावतारे "बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्य्यते। अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च दर्शिताः" (ते पदार्थाः)

निकक्ष अव्य० कक्षस्य समीपम् सामीप्येऽव्ययी०। पश्चिमापरसन्धिसमीपे "चित्यं परिचिन्वत्यग्नीदृत्विग्ये निकक्षे" कात्या०श्रौ०१८।२।१ "पश्चिमापरसन्धिः कक्षस्तस्य समीपं निकक्षम्" वेददी०। अव्ययीभावे अदन्तात् सप्तम्या वा न लुक्।

निकट त्रि० निवद्धम् निवद्धार्थात् नेः "सम्प्रोदश्च" पा० चात् कटच्। आसन्ने सन्निकृष्टे। "अदूरे गम्यतां किञ्चिन्निकटं वरः" पञ्चत०।

निकर पु० नि+कॄ+भावादौ अप्। १समूहे अमरः। २सारे ३न्यायदत्तधने ४निधौ च मेदि० "निर्यन्निनीरनिकरेण कृताभिषेका" माघः।

निकर्षण न०निर्गतं कर्षणमस्मात् प्रा०ब०। १कर्षणरहिते भूभागे २गृहादिपरिच्छिन्नदेशे सन्निवेशे ३पुरग्रामादुवहिर्भागस्थविहारभूमौ कर्षणशून्यत्वात् तयोस्तथात्वम्।

निकष(स) पु० नि+कष(स)—अच् निकष(स)त्यनेन करणे घो वा। १कषणे २कषपाषाणे च (कष्टीपातर) अमरः। "निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी" रघुः कर्मणि च। ३परीक्षार्थं कषणकर्महेमादौ त्रि० "यदा निर्गुणमाप्नोति ध्यानं मनसि पूर्वजम्। तदा प्रज्ञायते ब्रह्म निकषं निकषे यथा" भा०शा० २०५ अ०। ४शाणे यस्माद्दितीक्ष्णताशाधनास्ते अमरः।

निकषा अव्य० नि+कष—वा० आ। १निकटे अमरः। "विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति" माघः निकषायोगे शेषार्थे द्वितीया २मध्ये च मेदि०। ३राक्षसमातरि स्त्री

निकषात्मज पु० ६त०। राक्षसे अमरः।

निकषोपल पु० कर्म०। १शाणे (कष्टी) २प्रस्तरभेदे च।

निकाम न० नि+कम—घञ् अभिधानात् क्लीवता। १इष्टानतिक्रमे २पर्य्याप्तौ ३अतिशये च अमरः। "निकामतप्ता विविधेन वह्निना" कुमा० "नित्यं हरेः सन्निहिता निकामम्" माघः।

निकामन् त्रि० नि+कम वा० मनिन्। नितरां कामुके "सिषक्ति सृजमानानि कामभिः" ऋ०१०।६२।६। "निकामभिः नितरामभिलाषुकैः" भा०।

निकाय पु० नि+चि—घञ् कुत्वम्। १निवासे २सजातीयप्राणिसङ्घे ३लक्ष्ये ४परमात्मनि मेदि० "तथा देवनिकायानां सेन्द्राणां दिवौकसाम्" भा० आ० १२३अ०। "तस्य सर्वनिकायेषु निर्भरेषु गुहासु च" रामा०४।४४।२१

निकाय्य पु० नि+चि—ण्यत् कुत्वम्। गृहे अमरः। "न प्रवाय्यः जनः कश्चित् निकाय्यं तेऽधितिष्ठति" भट्टिः।

निकार पु० नि+कृ—कॄ—वा भावे घञ्। १मारणे २परिभवे अमरः "राज्ञां निकारे सहसा प्रवृत्तः" भा० आ० १८८अ०। "निकारोऽयं प्रयत्नेनमहता भोक्तुमिच्छ निधनम्" शान्ति०प० ३भर्त्सने च ४धान्यादेरुर्द्ध्वक्षेपणे अमरः। ४खलीकारे शब्दमा०।

निकारण न० नि+कॄ—णिच्—ल्युट्। १मारणे २वधे अमरः

निकाल्य त्रि० नि+कल—ण्यत्। चालनीये त्रिका०।

निकाश पु०नि+काश—घञ्। १प्रकाशे २समीपे च। तुल्यार्थे अस्य निभादित्वात् नित्यस० वा दीर्घश्च। "उवाच पूर्णेन्दुनिकाशवक्त्राम्" हरिवं १५४ अ० "आकर्णमुल्लसितमम्बु विकाशिकाशनीकाशमाप समतां सितचामरस्य" माघः। साहश्येऽस्य न पृथक्प्रयोगः।

निकाष पु० नि+कष—भावे घञ्। समुल्लिखने कषणे "तेजोभिः कनकनिकाषराजिगौरैः" किरा०।

निकास पु०नि+कास—घञ्। प्रकाशे नीकाशशब्दार्थे सादृश्ये भरतः निभादिवत् नास्य पृथक्प्रयोगः।

निकुच्यकर्णि अव्य० निकुच्यौ सङ्कुचौ कर्णौ यत्र द्वि-दण्ड्या० इच् समा० । सङ्कुच्यकर्णके

निकुञ्चक पु० नि+कुन्च–ण्वुल् । १कुडवपादे प्रस्थतपरि-माणे अमरः २वानीरभेदे जलवेतसे भावप्र० ।

निकुञ्ज पु०न० नितरां कौ जायते जन–ड पृषो० । लता-दिपिहितोदरे कुञ्जे "कपिकुलमुपयाति क्लान्तमद्रेर्नि-कुञ्जम्" ऋतुस० ।

निकुञ्जिकाम्ला स्त्री निकुञ्जस्थलत्तिस्थानत्तेनास्त्यस्या ठन् कर्म० । कुञ्जवल्ल्यां श्रीफलतुल्यगुणायां लतायाम् राजनि० ।

निकुम्भ पु० नि+कुभि–अच् । १दन्तीवृक्षे २कुम्भकर्णराक्षस-पुत्रभेदे च मेदि० । "स कुम्भश्च निकुम्भश्च कुम्भकर्णा-त्मजावुभौ" रामा० लङ्का० ७५।४६श्लो० । ३दानवभेदे "निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा" भा०आ० ७५ अ० । प्रह्लादस्य ४पुत्रभेदे "प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत! । विरोचनश्च कुम्भश्च निकु-म्भश्चेति भारत!" भा०आ० ६५अ० । ५हर्यश्वनृप-पुत्रे "हर्यश्वस्य निकुम्भोऽभूत् क्षात्रधर्मरतः सदा" हरिवं० १२अ० । ६विश्वदेवभेदे "विश्वदेवाश्च विश्वायां धर्माज्जाता इति श्रुतिः" इत्युपक्रमे "विश्वावसु-सुपर्णौ निकुम्भश्च महायशाः" हरिवं० २०४ अ० । तत्र निकुम्भ इत्यत्र विषकुम्भ इति पाठान्तरम् । ७कुरुसे-नाधिपान्तर्गते नृपभेदे "दुःशासनो निकुम्भश्च कुण्डभेदी पराक्रमी" भा०द्रो०१५६अ० । ८कुमारानुचरभेदे "शङ्कु-कर्णौ निकुम्भश्च पद्मः कुमुद एव च" भा०श०४६अ० तत्-सेनाध्यक्षोक्तौ । ६राक्षसेशे शिवानुचरभेदे "पार्श्वे तिष्ठन्तमाहूय निकुम्भमिदमब्रवीत् । राक्षसेश! पुरीं गत्वा शून्यां वाराणसीं कुरु" हरिवं० २६अ० "अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्" रघुः १०दन्तीवृक्षे स्त्री गौरा० ङीष् वा राजनि० ।

निकुम्भाख्यवीज न० निकुम्भं दन्तिकाद्वक्षबीजमाख्याति स्ववीजेन आ+ख्या–क । जयपाले राजनि० ।

निकुम्भित न० नि+कुभि–क्त । नृत्यकरणभेदे "करणानान्तु सर्वेषां सामान्यं लक्षणन्त्विदम् । प्रायो वामकरो वक्षः-स्थितोऽन्यः पुरतोऽन्नतः । पादाभ्यां करणं ज्ञेयं यत्र-मष्टोत्तरं मतम्" इत्युपक्रमे "निकुम्भितं पार्श्वक्रान्त-मतिक्रान्तं विवर्त्तनम्" सङ्गीतदा० ।

निकुम्भिला स्त्री लङ्कायाः पश्चिमभागस्थायां १गुहायां २तत्स्थदेव्याञ्च "मातुषं मांसमास्थाद्य प्रत्यान्तो नि-कुम्भिलाम्" रामा०सु०२४।४५ "निकुम्भिला नाम लङ्कायाः पश्चिमभागवर्त्तिनी भद्रकाली तां तत्समीपं गत्वा प्रत्य-त्याम:" इति तट्टीका । "तेन वीरेण तपसा वरदानात् स्वयम्भुवः । अस्त्रं ब्रह्मशिरः प्राप्तं कामगाश्च तुर-ङ्गमाः । स एष किल सैन्येन प्राप्तः किल निकुम्भिलाम् । यद्युत्तिष्ठेत् कृतं कर्म हतान् सर्वांश्च विद्धि नः। निकुम्भि-लामसंप्राप्तमकृताग्निं च यो रिपुः" रामा०लङ्का०८५।११श्लो०

निकुरम्ब न०नि+कुर–शब्दे बा० अम्बच् । समूहे अमरः । "अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण लतानिकुरम्बम्" गीतगोविन्दम् ।

निकुलीनिका स्त्री निपाते "गतागतं प्रतिगतं चक्रुश्च निकुलीनिकाः" भा०क० ४८अ०। "निकुलीनिकाः नि-पाताः" नीलकण्ठः ।

निकूल पु० नरमेधाङ्गे षष्ठ्यूपे पशुभेदालम्भोद्देश्ये देव-भेदे "ऊतकूलनिकूलाभ्यन्त्विषिनम्" यजु० ३०।१४।

निकृत त्रि०नि+कृ–क्त । १पराभूते २दूरीकृते ३शठे अमरः । ४पतिते ५नीचे च मेदि० ।

निकृति स्त्री नि+कृ–भावे क्तिन् । १भर्त्सने २क्षेपे ३शाठ्ये मेदि० ४दैन्ये शब्दरत्ना० "निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः" किरा० "निकृत्या कामये नाहं सुखान्युत धनानि वा" भा०स० २०४ श्लो० । ५पृथिव्यां निघण्टुः । साध्यायां धर्मस्य पुत्रे ६वसुभेदे "सप्तमश्च ततो वायुरष्टमं निकृतिं वसुम् । धर्मस्यापत्यमित्येवं साध्यायां वै व्यजायत" हरिवं० २०४अ० । [अमरः ।

निकृष्ट त्रि० नि+कृष–क्त । अधमे जात्याचारादिनिन्दिते

निकेचाय पु० नि+चि–यङ् लुक्–घञ् "आदेश कः" इति सूत्रे च कः इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तियङ्लुका देरेव सि०कौ०उक्तेः आदेः चस्य कः । गोमयादीनां पुनःपुनः राशीकरणे

निकेत पु० नि+कित–निवासे आधारे घञ् । १गृहे निकेतने भरतः । "निकेतः श्रूयते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः" भा०व० ८६अ० ।

निकेतन न० नि+कित–निवासे आधारे ल्युट् । १गृहे अमरः "शरण्येष्वनियमश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः" मनुः । कर्मणि ल्युट् । २पलाण्डौ पु० शब्दच० ।

निकोचक पु० नि+कुच–शब्दे वुन् । अङ्कोटे अमरः अच् निकोच-तत्रार्थे "निचुलपिचु निकोचघोरमायप्रभृतीनि

पित्तरोगहराग्याहः स्निग्धोष्णानि गुरूणि च" सुश्रुतः।

निकोठक पु० नि+कुठि—वुन् पृषो० नलोपः। अङ्कोठवृक्षे भरतः।

निक्रमण न० नितरां क्रमते यत्र नि+क्रम-आधारे ल्युट्। स्थाने "निक्रमणं निषदनं निवर्त्तनं यच्च पड्वीशमर्वतः" ऋ० १६२।१४ "निक्रमणं स्थानम्" भा०।

निक्वण पु० नि+क्वण—शब्दे "क्वणो वीणायाम्" पा० पक्षे अप्। वीणायाः शब्दे अमरः।

निक्वाण पु० क्वण—शब्दे पक्षे घञ्। वीणादेः शब्दे अमरः

निचा स्त्री निच—अच्। निच्यायां (निकी) ख्याते क्षुद्रयूके उणादिकोषः।

निक्षुभा स्त्री नि+क्षुभ—क। १सूर्यपत्न्यां २ब्राह्मण्याञ्च हेमा० व्र०ख० भविष्यपु० "निक्षुभार्कव्रतं भानोः सदा प्रीतिविवर्द्धनम्" इत्युपक्रमे "निक्षुभा सूर्यपत्नी तया सहितोऽर्कः निक्षुभार्कः" तत्र व्याख्या, "निक्षुभा ब्राह्मणी ज्ञेया वाचकोऽर्कः प्रकीर्त्तितः" तत्रैव भविष्यपु०।

निक्षिप्त त्रि०नि+क्षिप—क्त।१त्यक्ते जटा०२कृतनिःक्षेपद्रव्ये च

निक्षेप पु० नि+क्षिप—घञ्। १निःक्षेपशब्दार्थे निःक्षेपशब्दे दृश्यम्। २शिल्पिहस्ते संस्कारार्थं द्रव्यादेरर्पणे च

निखर्व पु०१अयुतकोटिसंख्यायां २तत्संख्येये च "अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात्" लीला० नितरां खर्वः ३वामने त्रि० हेमच०।

निखर्वट पु० रावणसैन्यगतराक्षसभेदे "विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः" भा०व० २८४अ०।

निखात त्रि० नि+खन—क्त। खनित्वाऽऽरोपिते "अष्टादशद्वीपनिखातयूपः" रघुः।

निखिल त्रि० निवृत्तं खिलं शेषो यस्मात्। सकले समग्रे अमरः। "सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा" मनुः।

निगड पु०न०। नि+गल—अच् लस्य डः। १शृङ्खलायाम् (बेडी)। निवृत्तो गडः सेचनमस्मात् कठिनत्वात्।२लोहमये हस्तिपादबन्धने अन्दुके अमरः। "संसारे संनिबद्धानां निगडच्छेदकर्त्तरि" ब्रह्मवै०पु० "वज्रापराणि परितो निगडान्यलावीत्" माघः। ३बद्धे त्रि० "बद्धस्य निगडस्य च" मनुः "निगडः निगडितः" कुल्लू०। लस्य नडः। निगलः तत्रार्थे हेमच०।

निगडित त्रि०निगडो जातोऽस्य तार० इतच्। १बद्धे संयते

निगण पु० निगरण+पृषो०। १होमधूमे त्रिका०।

निगद पु० नि+गद—अच्।१भाषणे २शब्दमात्रे च अमरः। "यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते" ऋ० भाष्यधृतमन्त्रः। "निगदस्तु जनैर्वेद्यः" आगमोक्ते ३जपे च। कर्मणि घञ्। उच्चैर्जप्ये ४मन्त्रे च "य एवात्र मन्त्रो यो निगदः" शत०ब्रा० ११।२।१६।

निगम पु० निगम्यतेऽत्र अनेन वा नि+गम—घञ्। १पुरभेदे तत्र भवः अण् न वृद्धिः। २वाणिजे ३कटभेदे ४वणिक्पथे हट्टे मेदि०। ५निश्चये ६अध्वनि पर्य्यायकथनेन वेदार्थबोधके ७ग्रन्थभेदे हेमच० न्यायमतसिद्धे पञ्चावयवन्यायमध्ये चरमावयवे निगमनशब्दे दृश्यम्। ८न्यायशास्त्रे ९तन्त्रभेदे १०वेदे च। "निगमकल्पतरोर्गलितं फलम्" भाग०१।१।३

"आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा" ऋ०व्यतिक्रमणिकायाम् "निगमशब्दो वेदवाची यास्केन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात् तस्मिन् निगम एव प्रायेण वर्त्तमानानां शब्दानां चतुर्थोध्यायरूपे द्वितीयस्मिन् काण्डे उपदिष्टत्वात्तस्य काण्डस्य नैगमत्वम्" ऋग्वेदभाष्ये माधवः।

निगमन न० निगम्यतेऽनेन करणे ल्युट्। १न्यायस्य चरमावयवे। निगमनलक्षणं गौ०सू० उक्तं यथा

"हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्" गौ०सू० "साधर्म्योक्ते वैधर्म्योक्ते वा यथोदाहरणमुपसंह्रियते तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्दः इति निगमनम् निगम्यन्तेऽनेनेति प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनया एकत्रेति निगमनम् निगम्यन्ते समर्थ्यन्ते सम्बोध्यन्ते तत्र साधर्म्योक्ते तावद्धेतौ वाक्यम् अनित्यः शब्दः इति प्रतिज्ञा, उत्पत्तिधर्मकत्वादिति हेतुः। उत्पत्तिधर्मकं स्थाल्यादिद्रव्यमनित्यमित्युदाहरणम्। तथा चोत्पत्तिधर्मकः शब्द इत्युपनयः तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति निगमनम् वैधर्म्योक्तेऽपि अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकमात्मादि द्रव्यं नित्यं दृष्टम् न च तथाऽनुत्पत्तिधर्मकः शब्दः तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति" भाष्यम्।

तत्सूत्रं वृत्तौ तु अन्यथा व्याख्यातम्।

"हेतोर्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य व्यपदेशः कथनं प्रतिज्ञायाः प्रतिज्ञार्थस्य साध्यविशिष्टपक्षस्य वचनं निगमनं तथा च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्महेतुकथनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षप्रदर्शकः व्याप्यपक्षधर्महेतुज्ञाप्यसाध्यविशिष्ट-

पक्षबोधकत्वाद्यबोधको वान्यायावयवो निगमनम् इति” अनु०चिन्ता० तल्लक्षणं यथा “उपनयानन्तरं निगमनं तच्चानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशब्दज्ञानकारणव्याप्तिपक्षताधीप्रयुक्तसाध्यधीजनकं वाक्यम्” ।

प्रतिकूलप्रमाणाभावसूचके २प्रतिज्ञोपसंहारवचने तस्मात् तथेति वचने यथा “असकृदनुचिन्तितानामव्याहततरनिजोपदेशानाम् । प्रामाण्यपरमसीम्नां निगमनमिदमेव निखिलनिगमानाम्” वेदान्तप्र० ।

निगरण न० नि+गॄ–ल्युट् । गरणस्य ग्रसनस्य प्रतिरूप व्यापारे १भक्षणे मेदि० । निगीर्य्यतेऽनेन करणे ल्युट् । २गले पु०मेदि० । ३होमधूमे शब्दरत्ना० । रस्य लः । निगलनमप्यत्र ।

निगा(ग)ल पु० नि+गॄ–घञ् अप् वा रस्य लः । १भक्षणे करणे घञ् । २अश्वगलदेशे अमरः “घण्टागलसमीपस्थो निगालः कीर्त्तितो बुधैः” अश्वशास्त्रम् । [शब्दार्थचि० ।

निगालवत् पु० निगाल+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । अश्वे

निगीर्ण त्रि० नि+गॄ–क्त । १भक्षिते २अन्तर्भाविते च “विषयिणारोप्यमाणेऽन्तःकृते–निगीर्णे अन्यस्मिन्नारोपविषये” काव्यप्र० ।

निगु पु० निगृह्यते ज्ञायते पदार्थोऽनेन नि+ग्रह वा० डु रलोपश्च । १मनसि त्रिका० । २मले ३मूले ४चित्रकर्मणि च संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।

निगुत् त्रि० नि+गु–शब्दे क्विप् तुक् । भयादिना अव्यक्तशब्दकारके “प्रत्यञ्चोयन्तु निगुतः” ऋ०१०।१२८।६

निगूढ त्रि० नि+गुह–क्त । १गुप्ते २अवगुण्ठे पु० हेमच० “सुराजेव निगूढमन्त्रसाधनकथितविग्रहः” काद० ।

निग्रन्थन न० नि+ग्रन्थ–भावे ल्युट् । मारणे हेमच० ।

निग्रह पु० नि+ग्रह–अप् । १भर्त्सने २सीमायाम् ३बन्धने ४अनुग्रहाभावे ५चिकित्सायां निषिद्धे प्रवृत्तस्य ६तिरस्कारे ७मारणे प्रवृत्तिवारणाय ८रोधे च निरोधरूप योगेन अभ्यासवैराग्यां ९मनसोनिरोधे “निग्रहानुग्रहे शक्तः प्रभुरित्यभिधीयते” । “तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्” गीता । १०परमेश्वरे पु० “प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रः” विष्णुसं० । “सर्वं प्रलये निगृह्णातीति निग्रहः” भा० ।

निग्रहस्थान न० गौतमोक्ते वादिनोनिग्रहास्पदे वाक्यभेदे तल्लक्षणं यथा “विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्” गौ० सू० “क्रमप्राप्तं निग्रहस्थानम् लक्षयति । निग्रहस्य खलीकारस्य स्थानं तत्र विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च विप्रतिपत्तिर्विरुद्धा प्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिः प्रकृताज्ञानं यद्यपि तदन्यतरत् परनिष्ठं नोद्भावयितुमर्हं प्रतिज्ञाहान्यादेर्निग्रहस्थानत्वानुपपत्तिश्च तथापि विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्यन्यतरोन्नायकधर्मवत्त्वं तदर्थः उद्देश्यानुगुणसम्यग्ज्ञानाभावलिङ्गत्वं प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमत्वं वा लक्षणमित्यपि वदन्ति” वृत्तिः । निग्रहस्थानानि द्वाविंशतिः यथा “प्रतिज्ञाहानिः१ प्रतिज्ञान्तरम्२ प्रतिज्ञाविरोधः३ प्रतिज्ञासन्न्यासो४ हेत्वन्तरम्५ अर्थान्तरं६ निरर्थक७मविज्ञातार्थ८मपार्थक९मप्राप्तकालं१० न्यूनं११मधिकं१२ पुनरुक्तं१३मननुभाषणं१४मज्ञानम्१५ऽप्रतिभा१६विक्षेपो१७ मतानुज्ञा१८पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं१९ निरनुयोज्यानुयोगो२०ऽपसिद्धान्तो२१ हेत्वाभासाश्च२२ गौ०सू०उक्तानि । [गाधे ।

निग्राह पु० नि+ग्रह–घञ् । अनिष्टं ते भूयादित्येवं रूपे

निघ पु० निर्विशेषेण हन्यते हन–क नि० । समविस्तारदैर्घ्ये तुल्यारोहपरिणाहे पदार्थे अमरः । निघा निघतरुच्छदैः” भट्टिः “निघो निमितम्” पा० निमितमिह समारोहपरिणाहाभ्यां मितं निमितमित्युच्यते” जयम० ।

निघण्टिका स्त्री कन्दभेदे राजनि० ।

निघण्टु पु० नि+घटि–उ । पर्य्यायनाम्नामेकत्रार्थकथनाय संग्रहे कोषाभिधानादौ तत्र ऋग्वेदभाष्योपक्रमे उक्तं यथा “आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा” अस्यार्थः एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां सङ्घो यत्र प्रायेणोपदिश्यते तत्र निघण्टुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेष्वमरसिंहवैजयन्तीहलायुधादिषु इव निघण्टव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसङ्घोपदेशादाद्यकाण्डस्य नैघण्टुकत्वम् । तस्मिन् काण्डे त्रयोऽध्यायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषयाणि नामानि, द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि, तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुबहुत्वह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि” ।

निघर्ष पु० नि+घृष–भावे घञ् । घर्षणे (घषा) “तरुशाखान्निघर्षजोऽनलः” किरा० ल्युट् । निघर्षणमप्यत्र न० । यथा हि कनकं शुद्धं तापच्छेदनिघर्षणैः” भा०या० १२२ ५७श्लो० ।

निघस पु० नि+अद+अप् घसादेशः । भोजने अमरः ।

निघात पु० नि+हन–भावे घञ्। १आहनने अन्यस्वरेण २अन्यस्वरहनने उदात्तादिहननपूर्वके अनुदात्तकरणे च कर्मणि घञ्। अनुदात्ते ३स्वरे "समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः" वार्त्ति०। "उदात्तादिहननपूर्वकमनुदात्तकरणं निघातः" मनोरमा। "ज्यानिघातकठिनाङ्गुलित्वचौ" रघुः। [घातिन्याम् उणादिकोषः।

निघाति पु० निहन्यतेऽनया निहन्–इञ् कुत्वञ्च। लोह-

निघृष्व त्रि० नि+घृष-क्वन् निपा०। १खुरे २तन्मार्जने च उज्ज्वल० कर्मणि क्वन्। ३ह्रस्वे निघण्टुः।

निघ्न त्रि०निहन्यते नि+हन–घञर्थे क। १अधीने अमरः। नियम्यत्वात् तस्य तथात्वम् "निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्यम्" रघुः। २आहते ३पूरिते च "स्याप्योऽन्त्यवर्गो द्विगुणान्त्यनिघ्नः" लीला० "पुनर्द्वादशनिघ्नास्तु लभते यत्फलं बुधैः" सूर्यसि०। सूर्यवंश्ये ४अनरण्यसुते नृपभेदे पु०। "अनरण्यसुतो निघ्नो निघ्नपुत्रौ बभूवतुः" हरिवं०१७अ०। अनमित्रपुत्रे ५नृपभेदे च "अनमित्रसुतो निघ्नो निघ्नस्य तु बभूवतुः" हरिवं० ३८अ०। [इष्यम्।

निचन्द्र पु० दानवभेदे "निचन्द्रश्च निकुम्भश्च" निकुम्भशब्दे

निचय पु० नि+चि–भावे अच्। १समूहे २अवयवादीनां समुच्चये ३निश्चये च शब्दर०। "षाण्मासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा" मनुः कर्मणि अच्। ४निचीयमाने अवयवादिना वर्द्धमाने "सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः" भा०स्त्री० २अ०। अभेदा० कृतादिना चतुर्थे त०स०। निचयकृत निचयीकृते त्रि०।

निचयक त्रि० निचये कुशलः आकर्षा० कन्। निचये कुशले

निचाय पु० नि+चि–परिमाणाख्यायां घञ्। राशीकृते धान्यादौ "एकस्तण्डुलनिचायः अत्र राश्येकत्वेन समुदायिनां परिच्छित्तिर्गम्यते" सि०कौ०।

निचि पु० नि+चि– बा० डि। गोकर्णशिरोदेशे रभसः।

निचिकी स्त्री निचिना कायति शोभते कै–क गौरा० ङीष्। उत्तमायां गवि नैचिक्याम् शब्दार्थचि०।

निचित त्रि० नि+चि–क्त। १व्याप्ते २पूरिते ३सङ्कीर्णे ४निर्मिते च हेमच०। ५नदीभेदे स्त्री "कौशिकीं निश्चितां कृत्यां निचितां लोहतारिणीम्" भा०भी० ९अ०।

निचिर न० नितरां चिरः प्रा०स०। १अत्यन्तचिरकाले २तद्वर्तिनि त्रि० "प्रस्य ज्येषां निचिराभ्याम्" ऋ०६।१२६।१

निचुम्पुण पु० निचमनेन पूर्यते नीचैरस्मिन् क्वणन्ति दधतीति वा पृषो०। १समुद्रे २अवभृथे च "समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यते। अवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन् क्वणन्ति नीचैर्दधतीति वा। नीचं कुणोतीति वा" निरु०५।१८। "अवभृथो निचुम्पुणो भवति" तद्वृता स्तुतिः "अवभृथ! निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः" यजु० ३।४८ "निचुम्पुण चुप मन्दायां गतौ नितरां चोपति मन्दं गच्छति निचुम्पुणः। उणप्रत्ययो नुमागमश्च। यद्वा नीचैरस्मिन् क्वणन्ति नीचशब्देन कर्म कुर्वन्त्यवभृथो निचुम्पुणः। "नीचाद्युपनमन्त्र्य येत्यादिना नीचैः शब्दोपपदात् क्वणतेः कप्रत्ययान्तो निपातः धातोः पुम्भाव उपपदस्य निचुम्भावश्च निपातितः। तथा विधावभृथ! यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां चरतीति निचेरुः। नितरां गमनशीलोऽसि तथापि मम निचुम्पुणो भव मन्दगमनो भव" वेददी०।

निचुल पु० नि+चुल–क। १हिज्जलवृक्षे अमरः। २वेतसवृक्षे राजनि०। "स्थानादस्मात् सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खम्" मेघ०।

निचुलक न० नि+चुल–बा०कुन्। १योधादेर्योबालकृतिसन्नाहे निचोलके हारा०। २कुब्जिकामतृखे पुंस्त्री शब्दार्थचि०।

निचेय त्रि० नि+चि–यत्। आचीयमाने स्त्रियां टाप्। आङि तु स्त्रियां शार्ङ्गरवा० ङीन्। आनिचेयी

निचेरु पु० नि+चर–उन् बा० आदेरेच्च। नितरां चरणशीले "अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः" यजु०३।४८

निचोल पु०नि+चुल–अच्। १प्रच्छदपटे येन शय्यादि प्रच्छाद्यते तस्मिन् अमरः २दोलिकाद्यावरणवस्त्रे ३स्त्रीपिधानपटे च हेमच०। "शीलय नीलनिचोलम्" गीतगो०

निचोलक पु० निचोल इव कायति कै–क। योधादेर्योबालकृतिसन्नाहे कूर्पासे हेमच०। [त्रिका०।

निच्छवि पु० निकृष्टा छविरत्र। (त्रिहोत्) तीरभुक्तदेशे

निच्छिवि पु० व्रात्यात् क्षत्रियात्सवर्णायामुत्पन्ने जातिभेदे "झल्लोमल्लश्च राजन्याद् व्रात्याद् निच्छिविरेव च" मनुः

निज त्रि० नितरां जायते नि+जन–ड। १स्वकीये २नित्ये च अमरः। "सेनागजेन मथितस्य निजप्रसूनैः" माघः। ३स्वाभाविके "स्वाम्यं यस्य निजम्" न्याय लीला०।

निजघास पु० पार्वत्या रोषसंभूते गणभेदे "निजघासो घसस्यैव स्थूणाकर्णः प्रशोषणः" हरिवं० १६८अ०।

निजघ्नि त्रि० नि+हन–कि द्वित्वम्। नितरां हननशीले "यथा निजघ्निरोदसा" ऋ०८।५।१२।

निजधृति स्त्री शाकद्वीपस्थे १नदीभेदे तदुपक्रमे "एतेषां

यत्रमर्यादागिरयो नद्यः सप्त सप्तैव" इत्युक्त्वा "अनघा आयुर्दा उभयस्पृष्टिरपराजिता पञ्चपदी सहस्रस्रुतिर्निजष्टतिरिति" भाग०५।२०।१८। उक्तम्। निजा धृतिरस्य। २स्वभावतो धैर्य्यान्विते त्रि०। [न वः। निजिमान्।

निजि त्रि० निज–शुद्धौ कि। शुद्धिमति। अतोयथा० मस्य

निटल पु० नि+टल–अच्। कपाले भालस्थले शब्दार्थकल्पतरुः "राजा निटलतले चुम्बितनिजचरणाम्बुजैः" दशकु०।

निटलाक्ष पु० निटले भाले अक्षि अस्य षच्स०। शिवे शब्दार्थकल्प० "दोषच्छेद्य निटलाचेण दूरीकृतचेतने मकरकेतने" दशकुमा०।

निडीन न० नीचैर्डीनम्। अच्युमाश्रयं वा हष्टा अधःपतनरूपे खगगतिभेदे खगगतिशब्दे २४१४ पृ० दृश्यम्।

निण्डिका स्त्री सतीलायां (तेवोयाडा) कलायभेदे शब्दच०।

निण्य त्रि० अन्तर्हिते निघण्टुः "निण्यः संवत्सो मनसा चरामि" ऋ०१।१६४।२७

नितत्नी स्त्री ओषधिभेदे "देवी देव्यामधिजाता पृथिव्यामस्योषधे!। तां त्वा नितत्नि! केशेभ्यः" अथ० ६।१२६।१

नितम्ब पु० नि+तम्ब–अच्, निश्चितं तम्यते काम्यते कामुकैः नितरां ताम्यति सुरतमर्दात् तम–वा० व वा। स्त्रीणां पश्चात् १कटितटे अमरः २स्कन्धे ३कूले ४कच्चा अधोभागे कटके (पर्व्वतवसतिस्थाने) ५कटिमात्रे च मेदि०। "तद्व्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थानमाश्रितः। गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः" विदग्ध० "नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत्" रघुः "गिरेर्नितम्बे मरुता विभिन्नम्" भट्टिः "सेव्यो नितम्बः किमु भूधराणां विलासिनीनाम्" सा०द०।

नितम्बिन् त्रि० नितम्ब+अस्त्यर्थे इनि। १नितम्बयुक्ते "मेखलागुणपदैर्नितम्बिभिः" रघुः। प्राशस्त्ये इनि। २प्रशस्तनितम्बयुक्तायां स्त्रियां स्त्री ङीप्। "नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जाम्" कुमा०।

नितम्भू पु० ऋषिभेदे "नितम्भूर्भवनो धौम्यः शतानन्दोऽकृतव्रणः" भा०अनु०२६अ० नानर्षिकथने

नितराम् अव्य०नि+तरप् आमु। १सुतरामित्यर्थे २अतिशये च "सुतरां तुदन्ति चेतो नितरां विषादिनाम्" ऋतुस० "तेभ्यो नितरां विरतिः" वेदा०।

नितल न० निकृष्टं तलमधोभागः प्रा०स०। पातालभेदे शब्दरत्ना० "अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमत्। महातलञ्चापि पातालञ्चापि सप्तमम्" पुराणस० विष्णु०।

नितान्त न०नितान्त्यति अ नि+तम–क्त। १एकान्ते २अत्यन्ते अमरः। "निद्राविनोदितनितान्तरतिक्लमानाम्" किरा० "नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः" कुमा०।

नित्य त्रि० नियमेन नियतं वा भवं नि+त्यप्। १सतते अमरः। अहरहः क्रियमाणत्वेन २विधिबोधिते ३प्रत्यवायसाधनाभावप्रतियोगिनि कर्म्मणि यथा अहरहः सन्ध्यामुपासीतेति अत्र सन्ध्याभावे प्रत्यवायसाधनत्वबोधः। ४अविच्छिन्नपरम्परायां च यथा वर्णा नित्याः। ५उत्पत्तिविनाशरहिते ६शाश्वते कालत्रयस्थे वस्तुनि च त्रि० ७समुद्रे पु० राजनि०। याज्ञवल्क्यदोषितसदातनकर्त्तव्यतायां च नित्यं तद्बोधकं ति०त० समाहृयोक्तं यथा "नित्यं१ सदा२ यावदायु३र्न कदाचिदति-क्रमेत्४। उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात्। फलाश्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिह कीर्त्तितम्"। अत्र पूर्वार्द्धोक्तार्थकशब्दाः ज्ञाचितपदार्थस्य नित्यत्वबोधकाः। उत्तरश्लोकबोध्यार्थास्तु परम्परया नित्यतासमर्पका इति भेदः "तस्मादक्षिन् सदायुक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः" "विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु" मनुः नित्यत्वञ्च ध्वंसाप्रतियोगित्वे सति प्रागभावाप्रतियोगित्वम् तेन उत्पत्तिविनाशशून्यत्वात् कालत्रयस्थत्वं गम्यते।

नित्यकर्मन् न०कर्म०। विहिते कर्मभेदे "नित्यं नैमित्तिकञ्चैव नित्यनैमित्तिकन्तथा। गृहस्थस्य त्रिधा कर्म तन्निशामय पुत्रक!। पञ्चयज्ञादिकं नित्यं यदेतत् कथितं तव। नैमित्तिकं तथा चान्यत् पुत्रजन्मक्रियादिकम्। नित्यनैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वश्राद्धादि पण्डितैः" श्रा०त० मार्क०पु० तत्त्यागे दोषो यथा "नित्यानां कर्मणां विप्र! तस्य हानिरहर्निशम्। अकुर्वन् विहितं कर्म यस्तः पतति तद्दिने। प्रायश्चित्तेन महता शुद्धिमाप्नोत्यनापदि। पञ्च नित्यक्रियाहानेः कर्त्ता भवे य! मानवः। संवत्सरं क्रियाहानिर्यस्य पुंसोऽभिजायते। तस्यावलोकनात् सूर्यो निरीक्ष्यः साधुभिः सदा। स्पृष्टे स्नानं सचेलस्य शुद्धिहेतुर्महामते!। पुंसो भवति तस्योक्ता न शुद्धिः पापकर्मणः" इति विष्णु पु०। अतादौ नित्यकर्मकरणनिषेधो यथा "जातके मृतके जाते नित्यकर्म न चाचरेत्। मृतके च सुसन्तके चुरकर्मणि मैथुने। धूमोद्गारे तथा वान्तौ नित्यं कर्माणि संत्यजेत्। द्रव्ये भुक्ते त्वजीर्णे च नैव भुक्त्वा च किञ्चन। कर्म कुर्यान्नरो नित्यं मृतके

सूतके तथा। पत्रं पुष्पञ्च ताम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम्। कषादिपिप्पल्यन्तञ्च फलं भुक्त्वा न चाचरेत्। जलस्यापि नरश्रेष्ठ भोजनाङ्गं प्रजायते। नित्यक्रिया निवर्त्तेत सह नैमित्तिकैः सदा। जलौकागण्डूपादञ्च क्रिमिगण्डूपदादिकम्। कामाद्दम्भेन संस्पृश्य नित्यकर्म्माणि संत्यजेत्। विशेषतः शिवापूजां प्रमीतपितृको द्विजः। यावद्वत्सरपर्य्यन्तं मनसापि नचाचरेत्। महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत्। आर्त्विज्यं ब्रह्मयज्ञञ्च श्राद्धं देवयुतञ्च यत्। गुरुमाक्षिप्य विप्रञ्च प्रहत्यैव च पाणिना। न कुर्य्यान्नित्यकर्म्माणि रेतःपाते च भैरव!" कालि०पु० ५४ अ०।

नित्यकर्म्मणि अशक्याङ्गवैगुण्येऽपि फलनिष्पत्तिर्भवतीति कात्या० श्रौ० १।२।१८ सूत्रे याज्ञिकदेवकृतसंग्रहे च व्यवस्थापितं यथा

"अथेदं विचार्य्यते द्विप्रकारं कर्म्म नित्यं काम्यञ्च तत्र नित्यं प्रकृत्येदं विचार्य्यते। किं सर्वाङ्गोपेतं कर्त्तव्यम् उत यावन्त्यङ्गानि कर्त्तुं शक्नोति तावद्भिरङ्गैरुपेतमिति। किं तावत् प्राप्तम् सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमिति कुतः भावनांशस्य कथंभावस्य सर्वैरङ्गैः परिपूरणेन सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्ते आह" "विगुणे फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदात्" सू०। "नित्ये कर्म्मणि अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिके प्रत्यवायपरिहाररूपस्य फलस्य निष्पत्तिर्भवत्येव। अङ्गप्रधानभेदात् यतोऽङ्गानि च प्रधानानि च भिन्नानि नित्येषु चेतिकर्त्तव्यता नास्ति अपूर्वाभावात् अपूर्वप्रयुक्ता हीतिकर्त्तव्यता सा च तस्मिन्नसति न भवितुमर्हति कथमपूर्वाभावः?। फलाभावात् कालान्तरभाविफलसिद्ध्यर्थं ह्यपूर्वं कल्प्यम्। तच्चासति फले कल्पयितुं न शक्यते तस्मान्नित्येषु यागस्यैव भाव्यत्वम् न फलस्य। तस्मात् पौर्णमास्याममावास्यायां वाग्निमुद्दिश्य पुरोडाशस्त्यक्तव्य इत्येतावदुपदिश्यते तेन दृष्टार्थानि यान्यङ्गानि संनिपत्योपकारकाणि यैर्विना प्रधानभूतयागनिष्पत्तिर्न भवति अन्यथानुपपत्त्या तावद्भिरुपेतं प्रधानं कर्त्तव्यम् नाङ्गानि अङ्गाम्नानं तु काम्यप्रयोगार्थम् अतोऽग्निकालपुरोडाशमात्रमादरणीयम् अन्यदङ्गजातमदृष्टार्थं नादरणीयमिति। कथं तर्हीदृशे निष्फले पुरुषस्य प्रवृत्तिरिति? चेत् उच्यते प्रत्यवायानुत्पत्त्यर्था प्रवृत्तिर्न तु फलार्था विहिताकरणाद्धि प्रत्यवायः स्मर्य्यते "अकुर्व्वन्विहितं कर्म्म प्रायश्चित्तीयते नरः" इति (मनुना)। अतो नित्यकर्म्मणो निष्फलत्वादपूर्वाभावादितिकर्त्तव्यता नास्तीति हीनाङ्गस्यैव प्रयोग इति केचित् सिद्धान्तमाहुः। तदेतन्नोपपद्यते कथंभावनातो हि तिस्र आकाङ्क्षा जायते किं, केन, कथमिति तत्र कथमितीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा नित्येऽप्यस्ति तस्मादत्राप्यस्तीतिकर्त्तव्यता। सत्यम् अस्त्येवेहाप्याकाङ्क्षायाः समानपदोपात्तेन यागेनैव पूरणात्तन्निर्वृत्त्युपयोगिन्येनेतिकर्त्तव्यता कथमाकाङ्क्षया गृह्यते न त्वदृष्टोपयोगि प्रयाजाद्यङ्गम् अदृष्टस्य साध्यस्याभावादिति चेत् न यागस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या समानपदोपात्तं यागस्तुत्सृज्य सर्वेषामभिमतस्य प्रत्यवायपरिहारस्येह भाव्यतया कल्पनात्। ननु चेत् सर्वेषामभिमतः स्वर्गः किमिति न कल्प्यते, तस्य शरीरारम्भहेतुतया मोक्षविरोधित्वेन मुमुक्षूणामनभिप्रेतत्वात् प्रत्यवायपरिहारस्तु तैरपीष्यत एव कथं? तस्मिन् पापे एतज्जन्मोपार्जिते भवान्तरोपार्जिते वा स्थिते सति तदुपभोगहेतुभूतशरीरारम्भावश्यंभावेन मोक्षाभावात् अतो मोक्षार्थिनाप्यवश्यं पापक्षय एषितव्य एव समीहितफलाय, इतरथाऽप्रक्षीणे पापे फलाप्राप्तेः। तस्मान्नित्यानि कर्म्माणि पापक्षयस्योपायत्वेन चोद्यमानानीतिकर्त्तव्यतामपेक्षन्त एव। धर्म्मशास्त्रेषु च यथैवाकरणे प्रत्यवायः स्मृतः तथैव करणादपि पापक्षयः स्मर्य्यते "पूर्व्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति (मनुः) इत्यादिभिः "नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्व्वाणो दुरितक्षयमिति च"। तस्मान्नित्येऽप्यस्त्येव प्रत्यवायपरिहाररूपं फलम्। तस्मान्नित्यान्यपि कर्म्माणि सर्वाभिमतस्य तस्य पापक्षयस्योपायत्वेन चोद्यमानानीतिकर्त्तव्यतामपेक्षन्त एव। ततश्च सर्वाङ्गोपेतानामनुष्ठानं कश्चिदपि सर्वदा कर्त्तुं न शक्नोति जीवनादिनिमित्ते च तानि विधीयन्ते निमित्तस्य चैतदेव रूपं यत्तस्मिन् सति नैमित्तिकमवश्यं कर्त्तव्यम्। तेन यावज्जीवं कर्त्तव्यम्। तेन यथा शक्नुयादित्युपबोध्यते तत्रावश्यमन्यतरस्मिन्नहातव्ये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य कर्त्तव्यत्वं प्रधानवाक्ये श्रूयते तद्यदि कस्यचिदङ्गस्यानुरोधेन सति निमित्ते नैमित्तिकं न क्रियते ततः प्रधानवाक्यविरोधः स्यात् प्रधानमात्रं श्रुत्या निमित्ते विधीयते अङ्गानि तु तदर्थतया प्रकरणेन गृह्यन्ते अतस्तानि प्रधानवाक्यगतावश्यकत्वानुरोधेन यथाशक्त्युपसंहर्त्तव्यानि इतरथा प्रधानस्यावश्यकर्त्तव्यत्वं श्रुत

हीयेत तस्मात् प्रधानाविरोधेनाङ्गानि यथाशक्त्युपसंहर्तव्यानि। नन्वेवं हीनाङ्गादपि प्रधानात् फलसिद्धेरभ्युपगमात् समर्थोऽप्यङ्गानि परित्यक्ष्यतीति मैवम्। शक्तस्य कामतोऽङ्गे त्यज्यमाने वैगुण्यं स्यादेव अङ्गोपदेशं निमित्तं वालोचयन्नुभयानुरोधेन यावन्त्यङ्गानि कर्त्तुं शक्नोति तावद्भिरुपेतं प्रधानमेनः क्षपयतीति शास्त्रार्थोऽवधार्य्यते तावतैव शास्त्रवशात् फलनिष्पत्तिः इति साधूक्तम् "विगुणे फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदादिति"। एतच्च प्रयोगविध्यनुजीव्येष्वङ्गेषूच्यते यच्च कुर्य्यादित्युच्यते तत् यथाशक्तीत्युपजीव्यते। यानि तु स्वभावसिद्धानि विध्यन्तरसिद्धानि नोपजीव्यन्ते यथा लोके धनार्जनादि वेदेऽपि कालो विद्याग्नयश्च तेषां स्वरूपेणैवाधिकारिविशेषणत्वम्। द्रव्यवान् विद्यावानग्निमानिति। एतदुक्तं भवति अङ्गं हि विधिबलादुपादीयते निमित्तानुरोधाद्वा त्यज्यते उभयानुग्रहार्थं वा शक्तं प्रत्युपादीयते अशक्तं प्रति त्यज्यत इति नान्या गतिरस्ति तत्रोभयानुग्रहो युक्तो यदि सम्भवति सम्भवश्चोपादेयेष्वङ्गेषु यथाशक्ति व्रीहीन् सम्पादयेत् यथाशक्त्यवहन्यादिति आहवनीयादिस्वरूपं तु नानेन विधिनोपादीयते तस्मादग्निमान् विद्यावान् द्रव्यवान् जीवंश्च यजेतेत्येवमाश्रीयते अतो विद्याग्निकालाद्यपरित्यागेनान्येषामङ्गानां यथाशक्त्यनुष्ठानं सिद्धम्। तथाचोक्तं तन्त्ररत्ने "यानि प्रयोगविधिना कर्त्तुरुपादेयत्वेनाङ्गानि चोद्यन्ते तेषामेव शक्तिपरिमितत्वम् यावन्ति शक्नुयात्तावन्ति कुर्य्यादिति यानि तु विध्यन्तरप्रयुक्तानि स्वयं सिद्धानि वाङ्गत्वेन गृह्यन्ते तानि स्वरूपत एवाधिकारिविशेषणम् यथाग्न्यादीनि तेषामुपादानस्य प्रयोगविधिनानुपादानाच्च यावच्छक्नोत्युपबन्धः सम्भवति किन्तु तदपेक्षो विधिस्तद्वन्तमेवाधिकरोति तेन सपत्नीकस्यार्थेयस्य (वेदस्य)व्याख्यानोपात्तसंस्कारविशिष्टस्याग्निमतो विद्यावतः प्रदोषादिकालसंयोगिनोऽधिकारो नान्यस्येति। एवं चाप्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्येऽप्यग्न्यादिमानधिक्रियेतैव आधानं तु न कुर्य्यात्तस्यानैमित्तिकत्वादिति"। "प्रायश्चित्तविधानाच्च" सू०। "प्रायश्चित्तविधानादप्येवं कल्प्यते यद्विगुणेऽपि फलनिर्वृत्तिर्भवतीति। यदि च विगुणात् फलं न स्यात्तर्हि प्रायश्चित्तं न विदधीत नहि निष्फलस्याङ्गैः कृत्यमस्ति अस्ति च विधानम् तस्माद्विगुणादपि फलं भवतीति। येषां मते नित्येषु फलाभावेनापूर्वाभावात्तदर्थेतिकर्त्तव्यताभावेन निमित्तभेदने जाते वैगुण्यात्तत्परिहारायापरं होमाख्यमङ्गं भिन्ने जुहोतीत्यादिकमनुपपन्नं न क्रियत एव। पक्षान्तरे अस्त्यामितिकर्त्तव्यतायां भेदने जातेऽपि नास्ति वैगुण्यम् गुणहानिर्हि वैगुण्यम् असति गुणे कस्य हानिः स्यात् ततश्चाननुपपन्न एव प्रायश्चित्तविधानमुपपन्नमिति"। "तथा च दृष्टम्" सू०। "नित्यं कर्म यथा कथञ्चित् श्रुताङ्गपरित्यागेनापि यथाशक्त्यङ्गोपेतमनुष्ठातव्यत्वेन श्रुतौ दृष्टम्। तथा हि "यत्पयो न स्यात् केन जुहुया इति व्रीहियवाभ्यामित्यादि न वा इह तर्हि किं च नासीद्यैतद्धुत सत्यं श्रद्धायाम्" इत्यन्तेन ग्रन्थेन। तथा "तदेव यादृक्कीदृक् च होतव्यमिति" शाखान्तराच्च तस्माद्विगुणेऽपि नित्ये प्रत्यवायपरिहाररूपं फलं भवति अतएवोक्तं कर्काचार्य्यैः "उपात्तदुरितक्षयो वा उत्पत्स्यमानदुरितप्रतिबन्धो वा भवत्येवेति"। "नित्यकर्माण्यारब्धे अनारब्धे वा प्रतिनिधिर्भवति अवश्यकर्त्तव्यतया यथाशक्तिप्रयोगस्य व्यवस्थापितत्वात् इति" च न्यायरत्नोक्तम्। "काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः" इत्युक्तेस्तत्र प्रतिनिधिरस्ति। "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते" ब्रह्मपु०

नित्यक्षौर न० अवैधकेशादिच्छेदने "चूडोदिते तिथाविन्दौ बुधेन्द्रोर्दिवसे नरः। नित्यक्षौरं प्रकुर्वीत जन्ममासे न तु क्वचित्" ज्योतिषसारः। अधिकं क्षुरकर्मन् शब्दे २३८६ पृ० दृश्यम्

नित्यगति पु० नित्यं गतिरस्य। सदागतौ वायौ हेमच०। "यथा वायुर्नित्यगतिर्जलदान् शतशोऽम्बरे" भा०स०४६ अ० नित्यगमनादयोऽप्यत्र।

नित्यदा अव्य० नित्य+दाच् स्वरादि। सर्वदेत्यर्थे "त्वमग्निः सर्वभूतानामन्तश्चरसि नित्यदा" भा०आ० ६ अ०।

नित्यदान न० नित्यं प्रत्यहं कर्त्तव्यं दानम्। प्रत्यहकर्त्तव्ये दाने "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं दानमिष्यते। अहन्यहनि यत् विप्र! दीयतेऽनुपकारिणे। अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणस्य तु नित्यकम्" गरुडपु०।

नित्यनैमित्तिक न० कर्म०। नित्यत्वनैमित्तिकत्वयुक्ते कर्मभेदे पर्वश्राद्धादौ "नित्यनैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वश्राद्धादि पण्डितैः" श्रा०त० मार्कण्डेयपु०। प्रायश्चित्तेऽपि तथात्वम्। अवश्यकर्त्तव्यत्वेन नित्यत्वं पापनिश्चयवता कर्त्तव्यत्वेन नैमित्तिकत्वं यथाह प्रा०त० रघुनन्दनः "प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वेनाङ्गवैकल्येऽपि फलसिद्धिः। तथा

च प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वं नित्यत्वञ्च मिताक्षरोक्तदाह "नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकारः। अत्र चार्थवादावगतपापक्षयोऽपि जातेष्टिन्यायेन साध्यतया स्वीक्रियते। न च दुरितपरिजिहीर्षयानुष्ठीयते एतावता काम्याधिकारमात्रशङ्का कार्य्या यस्मात् "चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये। निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः" इति मनुवचनेऽकरणे दोषश्रवणेनावश्यकतावगमात्। तथा च याज्ञवल्क्यः "प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः। अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान्"। प्रायश्चित्तमकुर्वाणा दुःखदान्नरकान् प्राप्नुवन्ति"।

नित्यप्रलय पु० नित्यः प्रात्यहिकः प्रलयः। सुषुप्तौ "चतुर्विधस्तु प्रलयो नित्यो यः प्राणिनां क्षयः। सदा विनाशो जातानाम्" अग्निपु०३६७अ०। स च प्रलयचातुर्विध्यउक्ता वेदान्तपरिभाषायां विवृतो यथा

"स च चतुर्विधः नित्यः प्राकृतो नैमित्तिक आत्यन्तिकश्चेति। तत्र नित्यप्रलयः सुषुप्तिः तस्याः सकलकार्य्यप्रलयरूपत्वात् धर्माधर्मपूर्वसंस्काराणाञ्च तदा कारणात्मनावस्थानं, तेन सुप्तोत्थितस्य न सुखदुःखाद्यनुपपत्तिः न वा स्मरणानुपपत्तिः। न च सुषुप्तावन्तःकरणस्यापि विनाशे तदधीनप्राणनादिक्रियानुपपत्तिः, वस्तुतः श्वासाद्यभावेऽपि तदुपलब्धेः पुरुषान्तरविभ्रममात्रत्वात् सुप्तशरीरोपलम्भवत्। नचैवं सुषुप्तस्य परेतादविशेषः सुषुप्तस्य हि लिङ्गशरीरं संस्कारात्मना तत्रैव वर्त्तते परेतस्य तु लोकान्तरे इति वैलक्षण्यात्। यद्वा अन्तःकरणस्य द्वे शक्ती ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति तत्र ज्ञानशक्तिविशिष्टान्तःकरणस्य सुषुप्तौ विनाशः न तु क्रियाशक्तिविशिष्टस्येति प्राणनाद्यवस्थानमविरुद्धम्। "यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राणएवैकधा भवति अथैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति सता सौम्य! तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवतीत्यादि" श्रुतिरुक्तसुषुप्तौ मानम्"।

नित्यमुक्त पु० नित्यं मुक्तः। कालत्रयेऽपि बन्धशून्ये परमात्मनि "अहं देवो नचान्योऽस्मि—इत्युपक्रमे नित्यमुक्तस्वभाववान्" आ०त०। "नित्यमुक्तत्वम्"। सां०सू०

नित्ययज्ञ पु० कर्म०। फलयोगं विना जीवनादिमात्रनिमित्तेन विहिते यथाकथञ्चित् प्रतिनिध्यादिना अवश्यकर्त्तव्ये चानुष्ठेये अग्निहोत्रादौ यज्ञे। [स्त्री त्रिका०।

नित्ययौवन त्रि०नित्यं यौवनमस्य। १स्थिरयौवने २द्रौपद्यां

नित्यवैकुण्ठ पु० सत्यलोकस्थे विष्णोः स्थानभेदे "अहं नभसि संविष्टो नित्यवैकुण्ठएव च। अस्त्याकाशसमो नित्यो विस्तृतश्चन्द्रविम्बवत्। ईश्वरेच्छासमुद्भूतो निर्लक्ष्यश्च निराश्रयः। आकाशवत् सुविस्तारश्चामूल्यरत्ननिर्मितः। तत्र नारायणः श्रीमान् वनमाली चतुर्भुजः। लक्ष्मीः सरस्वती गङ्गा तुलसी पतिरीश्वरः। सुनन्दनन्दकुमुदपार्षदादिभिरन्वितः। सर्वेशः सर्वसिद्धेशो भक्तानुग्रहकारकः" ब्रह्मवै०पु० प्र०ख०१५अ०।

नित्यसत्वस्थ त्रि० नित्यमचलं यत् सत्वं धैर्य्यं गुणभेदो वा तत्र तिष्ठति स्था—क। १नित्यधैर्य्यावलम्बिनि २रजस्तमसी अभिभूय सदा सत्वगुणावलम्बिनि च। "नित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेमः आत्मवान्" गीता।

नित्यसम पु० गौ० सूत्रोक्ते जात्युत्तरभेदे नित्यानित्यकार्य्यसमादीन् विभज्य "नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः नित्यसमः" इति लक्षितम् जातिशब्दे ३१०४पृ०दृश्यम्

नित्यसमास पु० कर्म०। व्याकरणोक्ते समस्यमानयावत्पदरहितविग्रहवाक्यसूचिते समासभेदे

नित्यहोम पु० नित्यं प्रत्यहं कर्त्तव्यो होमः। द्विजैः प्रत्यहं कर्त्तव्ये होमे। स च होमः "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" इति श्रुत्युक्तः विष्णुसंहितोक्तोऽन्यविधो यथा "अथाग्निं परिसमुह्य पर्य्युक्ष्य परिस्तीर्य्य परिषिच्य सर्वतः पाकादग्रमुद्धृत्य जुहुयात्। वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नायानिरुद्धाय पुरुषाय सत्यायाच्युताय वासुदेवाय। अथाग्नये सोमाय मित्राय वरुणाय इन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतये अनुमत्यै धन्वन्तरये वास्तोष्पतये अग्नये स्विष्टकृते च"। "वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्योऽग्नौ विधिपूर्वकम्। होमं कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम्। अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः। विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च। कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च। सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः" मनुनोक्तविधिरन्यविधः शाखाभेदात् व्यवस्था।

नित्या स्त्री १देव्याः शक्तिभेदे तदधिकारेणैव नित्यातन्त्रं प्रवृत्तं तद्ध्यानमन्त्रादिकं तन्त्रसारे दृश्यम्। २मनसादेव्यां शब्दरत्ना०।

नित्यानध्याय पु० सर्वथा वर्जनीयवेदपाठकालादौ "द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः। स्वाध्यायभूमिञ्चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः" इति "इमान्नित्यमनध्यायान्"

णीयानो विवर्जयेत्” इति मनुना प्रदर्शितोऽनध्यायभेदः अनध्यायशब्दे १४६पृ० दृश्यम् ।

नित्यानित्यवस्तुविवेक पु० नित्यञ्च अनित्यञ्च नित्याऽनित्ये ते च ते वस्तुनी च नित्यानित्यवस्तुनी नित्यानित्यवस्तुनोर्विवेकः पृथगात्मता । ब्रह्मैव नित्यं वस्तु ततोऽन्यदखिलमनित्यमिति विवेचने । “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्येवं रूपो विनिश्चयः । सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः समुदाहृतः” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् । अयञ्च ब्रह्मविद्यायाम् अधिकारप्रयोजकः ।

नित्यानित्यसंयोगविरोध पु० नित्यत्वस्यानित्यत्वस्य एकत्र संयोगे सम्बन्धे विरोधः । एकत्र धर्मिणि नित्यत्वस्यानित्यत्वस्य च सम्बन्धरूपे भावाभावयोरेकत्र योगरूपे विरोधे । संयोगपृथक्त्वन्यायविषयातिरिक्त एतस्य विरोधस्य दूषकतेरित्याकारे दृश्यम् ।

नित्याभियुक्त त्रि० नित्यमभि समन्तात् युक्तः योगे व्यापृतः । देहयात्रामात्रार्थं प्रयतमाने इतरत्यागासक्ते योगिनि

निद न० निदि–क वा० नलोपः । १विषे शब्दच० २निन्दके त्रि० “अर्चन् निदाया विश्वेभिरग्निम्” ऋ० ६।१२।६ “निदाया निन्दित्र्याः” भा० । [पुंस्त्री० शब्दच० ।

निदद्रु त्रि० निवृत्तो दद्रुरस्य प्रा०ब० । १दद्रुरहिते २मनुष्ये

निदर्शन न०नि+दृश–ल्युट् । १उदाहरणे दृष्टान्ते “आत्मा ह्याकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितम् । घटादिवच्च सङ्घातैर्जातावेतन्निदर्शनमिति” । यदा मन्दबुद्धिप्रतिपिपादयिषया श्रुत्यात्मनो जातिरुच्यते जीवादीनां तदा जातावुपगम्यमानायामेतन्निदर्शनं दृष्टान्तो यथोदितं आकाशवदित्यादीनि भाष्यम्” शब्दार्थचि० । २अर्थालङ्कारभेदे स्त्री टाप् । अर्थालङ्कारशब्दे ३८८पृ०दृश्यम् ।

निदाघ पु० नितरां दह्यतेऽत्र नि+दह–आधारे घञ् न्यङ्क्वादि० कुत्वम् । १उष्णे २घर्मे ३घर्मकाले ज्यैष्ठाषाढमासयोः ४घर्मजले च मेदि० । ऋतुसंहारे १म सर्गे निदाघकाले वर्ण्याः पदार्था भङ्ग्या प्रदर्शितास्तत्रैव दृश्याः । पुलस्त्यपुत्रे ऋभुपत्नीजाते ५ऋषिभेदे पु० ।

निदाघकर पु० निदाघ उष्णः करः अस्य । १सूर्य्ये हारा० निदाघधामादयोऽप्यत्र “निदाघधामानमिवाधिदीधितिम्” माघः । २अर्कवृक्षे च

निदाघकाल पु० निदाघस्य कालः । १ग्रीष्मर्त्तौ ज्यैष्ठाषाढमासयोः “दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो निदाघकालः समुपागतः प्रिये !” ऋतुसं० ।

निदातृ त्रि० नि+दो–तृच् । निरोधके “चरन्वत्सो रुशन्निह निदातारम्” ऋ० ८।७२।५ “निदातारं निरोधकम्” भा० ।

निदान न०नितरामसाधारणतया दयते कार्य्यम् नि+दैङ् पालने ल्यु । १आदिकारणे अमरः २कारणमात्रे ३वत्सदामनि निवृत्त दानम् प्रा०स० ४कारणक्षये च मेदि० नि+दै शुद्धौ भावे ल्युट् । ५शुद्धौ हेमच० ६रोगनिर्णये विश्वः ७रोगहेतौ । “निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा । सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् । निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः । निदानमाहुः पर्य्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते” इति माधवकरः सुश्रुते निदानप्रकरणे तद्भेदादिकं दृश्यम् । “निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततेः” रघुः ।

निदिग्ध त्रि० नि+दिह–क्त । १उपचिते २लेपनादिना वर्द्धिते च ३एलायां स्त्री शब्दच० । ततः संज्ञायां कन् कापि अत इत्त्वम् । निदिग्धिका कण्टकारिकायां स्त्री अमरः ।

निदिग्धिकादिक्वाथ पु० चक्रदत्तोक्ते क्वाथभेदे “निदिग्धिकानागरकामृतानां क्वाथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् । जीर्णज्वरारोचककासशूलश्वासाग्निमान्द्यार्द्दितपीनसेषु । हन्त्यूर्द्ध्वगामयं प्रायः सायन्तेनोपयुज्यते”

निदिध्यास पु० नि+ध्या–सन्–भावे घञ् । श्रवणमननज्ञातस्य एकतानतासाध्ये निरन्तरचिन्तने । भावे ल्युट् निदिध्यासन तत्रार्थे न० । तल्लक्षणादि यथा “निरन्तरं विचारो यः श्रुतार्थस्य गुरोर्मुखात् । तन्निदिध्यासनं प्रोक्तं तच्चैकाग्र्येण लभ्यते । अनात्मन्यरुचिश्चित्ते रुचिश्चात्मनि चेद्भवेत् । पुण्यपुञ्जेन शुद्धं तच्चित्तमैकाग्र्यमर्हति” । विजातीयदेहादिप्रत्ययरहिताद्वितीयवस्तुनि २सजातीयप्रत्ययप्रवाहे । विजातीयप्रत्ययानन्तरितेन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण ३श्रवणमननफलभूतेनात्मचिन्तने । निदिध्यासनं च विचारविशेषात्मकम् । स च विचारविशेषोध्यानात्मा तद्ध्यानरूपं निदिध्यासनम् । “ताभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य यत् । एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते” । ताभ्यां श्रवणमननाभ्याम् । ४अपरायत्तबोधे । “अपरायत्तबोधो हि निदिध्यासनमुच्यते” इति वार्त्तिकोक्तेः “तस्य वेदान्तवेद्यस्य निदिध्यासनतो विना” काशीख०३०अ० । “श्रुते शतगुणं विद्यात् मननं मननादपि । निदिध्यासं लक्षगुणमनन्तं निर्विकल्पकम्” विवेकचू० ।

निदेश पु॰ नि+दिश–घञ्। १शासने २आज्ञायां ३कथने अमरः ४निकटे ५भाजने च मेदिनिः "प्रयान्तस्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः" मनुः "निदेशात् स्वर्गिणः पितुः" रघुः।

निदेशिन् त्रि॰ नि+दिश–णिनि। १आज्ञाकारके स्त्रियां ङीप्। सा च २दिशि काष्ठायां राजनि॰।

निद्रा स्त्री नि+द्रा–भावे अ। १शयने स्वप्ने। निद्रा च कालाग्निरुद्रपत्नी यथा "कालाग्निरुद्रपत्नी च निद्रा सा सिद्धयोगिनी। सर्वलोकाः समाच्छन्ना यया योगेन रात्रिषु" इति। रात्रिषु योगेन सम्बन्धेन। २तत्त्वाप्रतिबोधे। ३अभावप्रत्ययालम्बनायां वृत्तौ चतसृणां वृत्तीनामभावस्य प्रत्ययः कारणं तमोगुणस्तदालम्बना वृत्तिरेव निद्रा न तु ज्ञानाद्यभावमात्रम्। सत्त्वरज उभयविरोधिन्यां तमोगुणालम्बनायां ४वृत्तौ। "निद्राभिमानिनी काली तामसी शक्तिरिष्यते। यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः। विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः"। कर्मात्मानः उभयविधानीन्द्रियाणि "सुखं स्वपित्यनृणवान् व्याधिमुक्तश्च यो नरः। सावकाशस्तु यो भुङ्क्ते यस्तु दारैर्न सङ्गतः। कुतो निद्रा दरिद्रस्य परप्रेष्यकरस्य च। परनारीप्रसक्तस्य परद्रव्यहरस्य च" निद्रा च मेध्या नाडीसंयोगरूपेति नैयायिका चित्तवृत्तिभेद इति योगाचार्य्या यथा "वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः" "प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः" पा॰सू॰ वृत्तीः पञ्चधा विभज्य "अभावप्रत्ययावलम्बना वृत्तिर्निद्रा" सू॰ निद्रावृत्तिर्लक्षिता५सा च सम्प्रबोधे प्रत्यवमर्शात्प्रत्ययविशेषः कथं? सुखमहमस्वाप्सं प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशदीकरोति। दुःखमहमस्वाप्सं स्त्यानं मे मनोभ्रमत्यनवस्थितम्। गाढं मूढोऽहमस्वाप्सं गुरूणि मे गात्राणि क्लान्तं मे चित्तमलसं मुषितमिव तिष्ठतीति। स खल्वयं प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शो न स्यात् असति प्रत्ययानुभवे तदाश्रिताः स्मृतयश्च तद्विषया न स्युः। तस्मात्प्रत्ययविशेषो निद्रा। सा च समाधावितरप्रत्ययवन्निरोद्धव्येति" भा॰ "अधिकृतं हि वृत्तिपदमनुवादकं प्रमाणविपर्य्यविकल्पस्मृतीनां वृत्तित्वं प्रतिपरीक्षकाणामविप्रतिपत्तेरतस्तदनूद्यते विशेषविधानाय निद्रायास्तु वृत्तित्वे परीक्षकाणां विप्रतिपत्तेरिति वृत्तित्वं विधेयम्। न च प्रकृतमनुवादकं विधानाय कल्पत इति पुनर्वृत्तिग्रहणम् जाग्रत्स्वप्नवृत्तीनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं बुद्धिसत्त्वाच्छादकं तमस्तदेवालम्बनं विषयो यस्याः सा तथोक्ता वृत्तिर्निद्रा। बुद्धिसत्त्वं हि त्रिगुणं यदा सत्त्वरजसी अभिभूय समस्तकारणावरकमाविरस्ति तमस्तदा बुद्धेर्विषयाकारपरिणामाभावादुद्भूततमोमयीः बुद्धिमवबुध्यमानः पुरुषः सुषुप्तोऽन्तःसंज्ञ इत्युच्यते। कस्मात्पुनर्निरुद्धकैवल्ययोरिव वृत्त्यभाव एव न निद्रेत्यत आह। सा च सम्प्रबोधे प्रत्यवमर्शात्तोपपत्तिकात् अरणात्प्रत्ययविशेषः। कथं? यदा हि सत्त्वसचिवन्तम आविरस्ति तदेदृशः प्रत्यवमर्शः सुप्तोत्थितस्य भवति। सुखमहमस्वाप्सं प्रसन्नं मनः प्रज्ञां मे विशदीकरोति स्वच्छीकरोति इति यदा तु रजःसचिवन्तमः आविरस्ति तदेदृशः प्रत्यवमर्श इत्याह। दुःखमहमस्वाप्सं स्त्यानम् अकर्मण्यं मे मनः कस्मात् यतो भ्रमत्यनवस्थितम्। नितान्ताभिभूतरजःसत्त्वे तमःसमुल्लासे स्वापे प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शमाह। गाढं मूढोऽहमस्वाप्सं गुरूणि मे गात्राणि क्लान्तं मे चित्तमलसम्मुषितमिव तिष्ठतीति। साध्यव्यतिरेके हेतुव्यतिरेकमाह। स खल्वयमिति। प्रबुद्धस्य प्रबुद्धमात्रस्य तदाश्रितास्मृतीति बोधकाले प्रत्ययानुभवाभावे कारणानुभव इत्यर्थः। ननु प्रमाणादयो व्युत्थानचित्ताधिकरणा निरुध्यन्तां समाधिप्रतिपक्षत्वान्निद्रायास्त्वेकाग्रवृत्तितुल्याया कथं समाधिप्रतिपक्षतेत्यत आह। स च समाधाविति। एकाग्रतुल्यापि तामसत्वेन निद्रा सबीजनिर्बीजसमाधिप्रतिपक्ष इति सापि निरोद्धव्येत्यर्थः" विवरणम्। इयञ्च वेदान्तिभिः सुषुप्तिरित्यभिधीयते।

निद्राण त्रि॰ नि+द्रा–तस्य नः। निद्रायुक्ते अमरः।

निद्रालु त्रि॰ नि+द्रा–शीलार्थे आलु। निद्राशीले अमरः। "अङ्गानि निद्रालसविभ्रमाणि" कुमारस॰। [वृन्ताक

निद्रावृक्ष पु॰ निद्राया वृक्ष इवाश्रयत्वात्। अन्धकारे श॰

निद्रासंजनन न॰ निद्रां संजनयति सम्–जन णिच्–ल्यु। श्लेष्मणि धातौ शब्दमाला। कफधातोर्निद्राजनकत्वं वैद्यके प्रसिद्धम्।

निधन पु॰न॰। निधीयतेऽत्र नि+धा-क्यु। १मरणे अमरः लग्नतः २अष्टमस्थाने तत्र मरणस्य चिन्त्यत्वात्तस्य तथात्वम्। ३स्वजन्मनक्षत्रादधिकेषु सप्तमप्रोडशतयोर्विंशेषु नक्षत्रेषु "निधने तिलकाञ्चनम्" ज्यो॰ त॰ "का गतासि भ्रातः। क्रतवस्तयो यत्र धनिनः। क्रियमं

प्राणानां स्थितिमनुविधातुं कथमपि । धनैर्याच्ञालब्धैर्ननु परिभवोऽभ्यर्थनफलम् निकारोऽप्ये पश्चाद्गनमहह भोस्तद्धि निधनमिति” शान्तिश० । पञ्चावयवस्य सप्तावयवस्य वा साम्नोऽन्तिमे ४अवयवे च तच्च यस्य कस्यचित्साम्नः अन्तिमभागरूपम् उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृभिः मिलितैर्युगपद्गेयम् । “ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत वसन्तो हिङ्कारः ग्रीष्मः प्रस्तावः वर्षा उद्गीथः शरत् प्रतिहारो हेमन्तो निधनम्” “वाचि सप्तविधं सामोपासीत यत्किञ्चित् वाचो हुमिति स हिङ्कारः यत्प्रेति स प्रस्तावो यदेति स आदिः यदुदिति स उद्गीथः यत्प्रतीति स प्रतिहारः यदुपेति स उपद्रवः यन्नीति तन्निधनम्” छा०उ०। निवृत्तं धनं यस्मात् । ५दरिद्रे त्रि० “निधनता सर्वापदामास्पदम्” मृच्छकटिकम्

निधनवत् त्रि० निधन+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । १मरणयुक्ते निधनावयवयुक्ते २साम्नि न० “पङ्क्त्यै निधनवत् । निधनवत आप्यायनम्” यजु०१३।५८“निधनवत् साम” वेददी० ।

निधा स्त्री निधीयते धार्यते बन्धनेनानया नि+धा—अ । १पाशसमूहे “निधा पाश्या भवति यन्निधीयते” निरु० ४।२ “चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान् निधयेव बद्धान्” ऋ० १०।७३।११ “निधा पाश्या पाशसमूहस्तया बद्धान्” भा० भावे अ । २निधाने ३अर्पणे च ।

निधान न० नि+धा—भावे ल्युट् । १स्थापने निधीयतेऽत्र । २आधारे आश्रये“निधानभूगतं सर्वं सद्यः समधिगच्छति” आगमः । ३लयस्थाने “एतन्नानावताराणां निधानं वीजमव्ययम्”भाग०१।३।६। ४निधिशब्दार्थे । ५अप्रकाशे सि०कौ० निमूलशब्दे दृश्यम् । “नेरनिधाने” पा०“निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः” रघुः “हत्वा निधानं पादेन सोऽर्थमिच्छति भिक्षया” काशीख०४६अ०। ततः कृशा० चतुरर्थ्यां क । निधानक तत्सन्निकृष्टदेशादौ ।

निधि पु० नि+धा—आधारे कि । १वस्तुन आधारे “निधिः श्रुतीनां धनसम्पदामिव” माघः “तदित्थमेतस्य निधेः कलानाम्” नैष० । जलनिधिः गुणनिधिरित्यादि २नलिकानामगन्धद्रव्ये ३समुद्रे राजनि० ४विष्णौ परेश्वरे तस्य सर्वाधारत्वात् तथात्वम् । “सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः” विष्णुस० “प्रलयेऽस्मिन् सर्वं निधीयते इति निधिः” भा०। ५भूखाताज्ञातस्वामिकधनादौ मिताक्ष० निधिविषये विधिभेदस्तत्रोक्तो यथा “अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्णादेर्निधिशब्दवाच्यस्याधिगमे विधिमाह“राजा लब्ध्वा निधिं दद्यात् द्विजेभ्योऽर्द्धं द्विजः पुनः । विद्वानशेषमादद्यात् सर्वस्यासौ प्रभुर्यतः । इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् । अनिवेदितविज्ञातोदाप्यस्तं दण्डमेव च” याज्ञ०। उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वार्द्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा शेषं कोषे निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्ययनसम्पन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत तदा सर्वमेव गृह्णीयात् । यस्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः । इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तेनाविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिना निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमाहरेत्” यथाह वशिष्ठः “अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेत् राजा तद्धरेदधिगन्त्रे षष्ठमंशं प्रदद्यात्” इति । गौतमोऽपि “निध्यधिगमो राजधनं न ब्राह्मणस्याभिरूपस्याब्राह्मणोऽप्याख्याता षष्ठमंशं लभेतेत्येके” इति । अनिवेदित इति कर्त्तरि निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च राज्ञा” इत्यनिवेदितविज्ञातः । यः कश्चिन्निधिं लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञातश्च राज्ञा, स सर्वं निधिं दाप्यो दण्ड्यश्च शक्त्यपेक्षया । अथ निधेरपि स्वाम्यागत्य रूपसङ्ख्यादिभिः स्वत्वं भावयति तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं द्वादशं वांशं स्वयमाहरेत्” यथाह मनुः “ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः । तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वेति” । अंशविकल्पस्तु वर्णकालाद्यपेक्षया वेदितव्यः”। ३महापद्मादिरत्नविशेषे शेवधौ स च नवविधः “महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव” इति शब्दार्णवः खर्वभिन्नानामष्टानामेव निधित्वं तल्लक्षणञ्च मार्कण्डेयपु० ६०अ०उक्तं यथा

“मार्कण्डेय उवाच । पद्मिनी नाम या विद्या लक्ष्मीस्तस्याश्च देवता । तदाधाराश्च निधयस्तान् मे निगदतः शृणु । तत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दौ नीलश्च शङ्खश्चैवाष्टमो निधिः । सत्यां ऋद्धौ भवन्त्येते सद्भिः सह भवन्त्यमी । एते ह्यष्टौ समाख्याता निधयस्तव क्रोष्टुके !। एभिरालोकितं चित्तं मानुषस्य महात्मने !। यादृक् स्वरूपं भवति तन्मे निगदतः शृणु । पद्मो नाम निधिः पूर्वः स यस्य भवति द्विज !। स तस्य तत्सुतानां च तत्पुत्राणां च नान्यगः । दाक्षिण्यसारः पुरुषस्तेन चाभिष्ठितो भवेत् । सत्याचारो

महाभागोयतोऽसौ सात्विको निधिः। सुवर्णरूप्यता-म्रादिधातूनां च परिग्रहम्। करोत्यतितरां सोऽपि तेषां च क्रयविक्रयम्। करोति च तथा यज्ञान् दक्षिणाश्च प्रयच्छति। सम्पादयति कामांश्च सर्वानेव यथाक्रमम्। सभादेवनिकेतांश्च स कारयति तन्मनाः १। सत्वाधारो निधिश्चान्यो महापद्म इति स्मृतः। सत्वप्रधानो भवति तेन चाधिष्ठितो नरः। करोति पद्मरागादिरत्नानाञ्च परिग्रहम्। स मौक्तिकप्रवालानां तेषां च क्रयविक्रयम्। ददाति योगशीलेभ्यस्तेषामावसथांस्तथा। स करोति च तच्छीलः स्वयमेव च जायते। तत्प्रसूतास्तथाशीलाः पुत्रपौत्रक्रमेण च। पूर्वदृष्टिमान्यः सप्तासौ पुरुषांश्च न मुञ्चति। महापद्मस्तु विप्राणां यज्ञार्थमुपजायते २। तामसो मकरो नाम निधिस्तेनावलोकितः। पुरुषोऽथ तमःप्रायः सुशीलोऽपि हि जायते। बाणखड्गर्ष्टिधनुषां चर्मणाञ्च परिग्रहम्। दंशनानाञ्च कुरुते याति मैत्रीञ्च राजभिः। ददाति शौर्यवृत्तीनां भूभुजां ये च तत्प्रियाः। क्रयविक्रयशस्त्राणां नान्यत्र प्रीतिमेति च। एकस्यैव भवत्येष नरस्य न सुतानुगः। द्रव्यार्थं दस्युतो नाशं संग्रामे वापि स व्रजेत् ३। कच्छपाख्यो निधिर्योऽन्यो नरस्तेनाभिवीक्षितः। तमःप्रधानो भवति यतोऽसौ तामसो निधिः। व्यवहारान् न शिष्टैश्च पण्यजातं करोति च। क्रियाः स्वा निखिलाश्चैव न विश्वसिति कस्यचित्। समस्तानि यथाङ्गानि निगृह्यास्ते हि कच्छपः। तथावष्टभ्य वित्तानि तिष्ठत्याकुलमानसः। न ददाति न वा भुङ्क्ते तद्विनाशभयाकुलः। निधानमुर्व्यां कुरुते निधिः सोऽप्येकपूरुषः ४। रजोगुणमयश्चान्यो मुकुन्दो नाम यो निधिः। नरोऽवलोकितस्तेन तद्गुणो भवति द्विज!। वीणावेणुमृदङ्गादिगीतवाद्यपरिग्रहम्। करोति गायतां वित्तं नृत्यतां च प्रयच्छति। वन्दिमागधसूतानां विटानां लास्यपाठिनाम्। ददात्यहर्निशं भोगान् भुङ्क्ते तैश्च समं द्विज!। कुलटासु रतिश्चास्य भवत्यन्यैश्च तद्विधैः। प्रयाति सङ्गमेकं च स निधिर्भजते नरम् ५। रजःसत्वमयश्चान्यः कुन्दोनाम महानिधिः। उपैति स्तम्भमधिकं नरस्तेनावलोकितः। समस्तधातुरत्नानां पण्यधान्यादिकस्य च। परिग्रहं करोत्येष तथैव क्रयविक्रयम्। आधारः स्वजनानां चाभ्यागताभ्यागतस्य च। सहते नापमानोक्तिं स्वल्पामपि महामुने!। स्तूयमानश्च महतीं प्रीतिं बध्नाति यच्छति। यं यमिच्छति वै कामं मृदुत्वमुपयाति च। बह्व्यो भार्या भवन्त्यस्य सुतिमन्त्योऽतिशोभनाः। तदन्वये सप्त नरान् निधिः कुन्दोऽनुवर्त्तते। प्रवर्द्धमानोऽनुनरस्य भागेन सत्तम!। दीर्घायुश्चैव सर्वेषां पुरुषाणां प्रयच्छति। बन्धूनामेव भरणं ये च दूरादुपागताः। तेषां करोति वै कुन्दः परलोकेन चादृतः। भवत्यस्य न च स्नेहः सहवासिषु जायते। पूर्वमित्रैश्च शैथिल्यं प्रीतिमन्यैः करोति च ६। तथैव सत्वतमसी यो बिभर्त्ति महानिधिः। निधिः स नीलसत्त्वसङ्गी नरस्तच्छीलभाग्भवेत्। वस्त्रकार्पासधान्यादिफलपुष्पपरिग्रहम्। मुक्ताविद्रुमशङ्खानां शुक्त्यादीनां तथा मुने!। काष्ठादीनां करोत्येष यच्चान्यज्जलसम्भवम्। क्रयविक्रयमप्येषां नान्यत्र रमते मनः। तडागान् पुष्करिण्यादीन् तथाऽऽरामान् करोति च। बन्धञ्च सरितां वृक्षांस्तथारोपयते नरः। चानुलेपनपुष्पादिभोगभोक्ताऽपि जायते। त्रिपूरुषश्चापि निधिर्नीलो नामेह जायते ७। रजस्तमोमयश्चान्यः शङ्खसंज्ञो हि यो निधिः। तेनापि नीयते विप्र! सद्गुणित्वं निधीश्वरः। एकस्यैव भवत्येष नरं नान्यमुपैति च। यस्य शङ्खो निधिस्तस्य स्वरूपं क्रोष्टुके! शृणु। एक एवात्मना मिष्टमन्नं भुङ्क्ते तथाऽम्बरम्। कदन्नभुक्परिजनो न च शोभनवस्त्रधृक्। न ददाति सुहृद्भार्यासुतपुत्रवधूस्वादिषु। स्वपोषणपरः शङ्खी नरो भवति सर्वदा ८। इत्येते निधयः ख्याता नराणामर्थदेवताः। मिश्रावलोकिता मिश्रस्वभावफलदायिनः। यथाख्यातस्वभावस्तु भवत्येकविलोकनात्। सर्वेषामाधिपत्ये च श्रीरेषा द्विज! पद्मिनी"। खधीयाध्ययनभूतपाठयुते २वेदे च। निधिगोपशब्दे दृश्यम्।

निधिगोप पु० निधिस्वधीयाध्ययनभूतपाठो वेदस्तं गोपायति गुप–अण् उप०। अनूचाने "अथ यदेवानुब्रूवीत तेन ऋषिभ्य ऋणं जायते। तद्ध्येभ्य एतत् करोति ऋषीणां निधिगोपं ह्यनूचानमाहुः" शत०ब्रा० १।७।२।३

निधिनाथ पु० ६त०। कुवेरे त्रिका० निधीशादयोऽप्यत्र।

निधुवन न० नितरां धुवनं हस्तपादादिचालनमत्र। मैथुने १सुरतलीलायाम् अमरः। "विधुवनविनोदेन च मतम्" कर्पूरस्तवः "नवनिधुवनलीलाः कौतुकेनाभिवीक्ष्य" माघः। नितरां धुवनम्। २अत्यन्तकम्पने च

निधेय त्रि० नि+धा–यत्। स्थाप्ये स्त्रियां टाप्। "शीघ्र

पद्मालया देवि ! निधेया वैष्णवीरसि" हरिवं० ६८अ० आङि तु शार्ङ्गरवा० स्त्रियां ङीन् । आनिधेयी

निध्यान न० नि+ध्यै–भावे ल्युट् । निर्वर्णने दर्शने अमरः

निध्रुव पु० गोत्रप्रवर्त्तकर्षिप्रवरर्षिभेदे "निध्रुवाणां काश्यपा वत्सारनैध्रुवेति" आश्व०श्रौ० १२।१४।७ गोत्रप्रवरोक्तौ

निध्रुवि त्रि० नितरां ध्रुवति ध्रु–स्थैर्ये कि । नितरां स्थैर्यान्विते । "यो मर्त्येषु निध्रुविर्ऋतावा" ऋ०७।३।१

निध्वान पु० नि+ध्वन–भावे घञ् । शब्दमात्रे शब्दरत्ना०।

निनङ्क्षु त्रि० नष्टुमिच्छुः नश–सन्–उ नुम् । अदर्शनं प्राप्तुमिच्छौ "अविस्फुरच्च वस्तूनां निनङ्क्षुर्विक्रमं मुहुः" भट्टिः ।

निनद पु०नि+नद–भावे अप् । १शब्दे अमरः २रथतुल्य-शब्दे शब्दार्थचि०। "उच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः"रघुः।

निनयन न० नि+नी–ल्युट् । १निष्पादने "नाभिव्याहारयेत् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते" मनुः "निनयनं निष्पादनम्" कुल्लू० । २परासेचने च निपूर्वकस्य नयतेः परिषेकार्थ-त्वात् तथात्वम् । "बर्हिषि पूर्णपात्रं निनयेत्" आश्व० गृ०सू० १।१०।२३ "निनयेत् सिञ्चेदित्यर्थः नारा० "एषो-ऽवभृथः" ४सू० "यदिदं पूर्णपात्रनिनयनं एषोऽस्य कर्मणोऽवभृथो भवति" नारा० "उदकं चमसं निनयेयुः" द्राह्या०सू० "निनयेयुः परासिञ्चेयुः" ताण्ड्य० ब्रा०भा

निनर्त्तशत्रु त्रि० देवश्रवस उद्धवस्य पुत्रभेदे "निनर्त्त-शत्रुं शत्रुघ्नं देवश्रवाव्यजायत" हरिवं० ३५अ०

निनर्द पु० नि+नर्द–भावे घञ् । वेदशब्दस्योच्चारणभेदे । तत्प्रकारः आश्व० श्रौ० ८।२।९ "तृतीये तु पादेष्वादितो यदक्षरं तदनुदात्तीकृत्य ब्रूयात् । एतदुक्तं भवति तृती-येषु प्रथममादित इत्यर्थः । आदितो ये द्वे अक्षरे तयोः पूर्वमनुदात्तं तस्मात् परं द्वितीयम् उदात्तं यथा भवेत् तथा निनर्देत् नितरां ब्रूयादित्यर्थः । तदेवमुच्चारणं निनर्दशब्देनोच्यत इत्यर्थः" नारा० "तस्योत्तमावर्जं तृतीयेषु न्यूङ्खो निनर्दश्च" ७।११।९ "तस्य सूक्तस्य याः पुरस्तात् प्रागुत्तमाया ऋचस्तासां तृतीयेषु पादेषु न्यूङ्खो निनर्दश्च कर्त्तव्यः । उत्तमापि न्यूङ्खनिनर्दर-हिता शंसव्येव" नारा० "स्वरादिरन्त ओकारश्चतुर्नि-नर्दः" ११अ० तृतीयेषु पादेषु निनर्द उक्तः । तेषु कस्मिन् प्रदेश इत्युच्यते । पादान्ते । स्वरादिः स्वरो वाटिप्रदेश इत्यर्थः स चौकारश्चतुष्कृत्वो वक्तव्यः स निनर्दः इत्युच्यते" नारा० ।

निनाद नि+नद–पक्षे घञ् । शब्दमात्रे अमरः "ज्यानिना-दमथ गृह्णती तयोः" रघुः ।

निनाह्य पु० नीचैर्नाह्यः भूमौ निखननीयः नि+नह–कर्मणि ण्यत् । भूमौ नीचैः खननीये १मणिके २महा घटे च "अस्तमितश्चेत् निनाह्यात् पुरेजानश्चेत्" कात्यां० श्रौ०८।९।५८ "निनाह्यात् मणिकात्" संग्रहः "यदि पुरेजानः स्यात् निनाह्यात् गृह्णीयात्" शत०ब्रा० ३।९।२।८ "निनाह्यात् खण्डस्थितप्रभूतघटादेः" भा० ।

निनित्सु पु० निन्दितुमिच्छुः निन्दि–सन–उ वेदे नि०। निन्दितुमिच्छौ "आरे तं शंसं कृणुहि निनित्सोः" ऋ० ७।२५।२ लोके तु निनिन्दिषु तत्रार्थे ।

निन्दक त्रि० निन्द–वुञ् । गर्हाकारके निन्दाकारके "परी-वादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः" मनुः

निन्दतल पु० निन्द–कर्मणि घञ् निन्दः निन्द्यं तलमस्य । निन्दितहस्ते शब्दर०

निन्दन न० निन्दि–भावे ल्युट् । गर्हणे शब्दरत्ना०।

निन्दा स्त्री निन्दि–भावे अ। अविद्यमानदोषाभिधाने १गर्हणे "वेदनिन्दारतान् मर्त्यान् देवनिन्दारतांस्तथा । द्विज-निन्दारतांश्चैव मनसापि न चिन्तयेत् । न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाञ्च वर्जयेत् । वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्जयेत्" कौर्मपु०१५अ०। २अनिष्टसाधनत्वबो-धनद्वारा विध्यर्थप्रशंसावचने च "न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते अपि तु विधेयं स्तोतुम्" न्याय०।

निन्दार्थवाद पु० निन्दारूपोऽर्थवादः । मीमांसकोक्ते अर्थवादभेदे अर्थवादशब्दे ३६९ पृ० दृश्यम् उदाहर-णान्तरं लौगाक्षिभास्करेण दर्शितं यथा "तत्र निन्दार्थ-वादो यथा "अस्रं वा एतद् यद्रजतम् अस्रजं हि रजतं यो बर्हिषि ददाति पुरास्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति"

निन्दास्तुति स्त्री निन्दया स्तुतिः । व्याजेन निन्दाद्वारा स्तुतौ अलङ्कारशब्दे व्याजस्तुत्यलङ्कारे ४०५पृ० दृश्यम् ।

निन्दित त्रि० निन्द–क्त । १गर्हिते २धिक्कृते जटा० "विहि-तस्याननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात्" याज्ञ०। निन्दि-तञ्च शास्त्रलोकयोर्गर्हितम् । तत्र शास्त्रे निन्दितं शूद्र-प्रतिग्रहादि लोकगर्हितमतिभोजनादि । "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं तस्मात् तत् परिवर्जयेत्" मनुः "यद्यपि शिष्टं लोकविरुद्धं नाचरणीयं नाचरणीयमिति" मिताक्षराधृतवचनम् । [वत्सायां हेमच० ।

निन्दु स्त्री निन्द्यतेऽप्रजस्त्वेनासौ निन्दि–कर्मणि उ । मृत-

निप पु॰न॰ नितरां पिबत्यनेन नि+पा—करणे घञर्थे क। १कलशे अमरः नीप+पृषो॰। २कदम्बवृक्षे शब्दच॰।

निपचति स्त्री नीचा पचतिः प्रा॰स॰। अश्वस्य दक्षिणपार्श्वस्थास्थ्नां त्रयोदशानां मध्ये द्वितीये अस्थ्नि वेददी॰ "अग्नेः पचतिर्वायोः निपचतिः" "इन्द्राग्न्योः पचतिः सरस्वत्यै निपचतिः" यजु॰ २५।४४।४.५ "पचतय पार्श्वस्थ नलभूतानि अस्थीनि वङ्क्रिशब्दवाच्यानि पचतिशब्देनोच्यन्ते तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति "षड्विंशतिरश्वस्य वङ्क्रयः" इति कौषीत॰ब्रा॰ १०।४ श्रुतेः तेषां क्रमेण देवता। अग्नेः पचतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वास्थि, वायोर्निपचतिः नीचा पचतिः निपचतिः द्वितीयं दक्षिणपार्श्वास्थि" "एवं द्वितीयं वामपार्श्वास्थि सरस्वत्या इति च" वेददी॰। [अमरः

निप(पा)ठ पु॰ नि+पठ—भावे अप् पक्षे घञ् वा। पाठे

निपठितिन् त्रि॰निपठितमनेन इष्टा॰कर्त्तरि इनि। कृतपाठे

निपत्यरोहिणी स्त्री निपत्य रोहिणी रोहितवर्णा स्त्री मयू॰। निपत्यरोहितवर्णायां स्त्रियाम्

निपत्या स्त्री निपत्यस्याम् नि+पत—आधारे क्यप् नि॰। १पिच्छिलभूमौ २युद्धभूमौ च।

निपरण न॰ निषिद्धं परणं प्रीतिः नि+(निषेधे) पृ—प्रीतौ भावे ल्युट् वा। प्रीत्यभावे तन्निरुक्तिश्च "निपरणात् पुत् नरकं ततस्त्रायते"इति पुत्रशब्दे निरुक्तिः नितरां प्रीतौ २प्रीणने च"निपरणं पित्र्येण तीर्थेन"आश्व॰श्रौ॰२।६।१५

निपलाश त्रि॰निपतितं पलाशं यस्य प्रा॰ब॰। निपतितपत्रे वृक्षे "शाखाश्च निपलाशमिवोवाद" शत॰ ब्रा॰ ३। २।१।२०

निपाक पु॰ नितरां पाकः प्रा॰स॰। अतिशयपाके शब्दर॰।

निपात पु॰ नि+पत—भावे घञ्। १पतने २मृतौ त्रिका॰ ३अधःपतने च "पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः" कुमा॰ "क्व च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते" शकु॰। निपतन्ति अवयववर्णविनाशादिना अन्यथा निष्पद्यन्ते नि+पत—कर्त्तरि ज्वला॰ ण। वर्णागमादिना अन्यथोत्पद्यमाने स्वभानिष्पाद्ये ४शब्दभेदे। वर्णागमादिप्रकारश्च स्मर्य्यते "वर्णागमो वर्णविपर्य्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ। धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्"। "भवेद्वर्णागमात् हंसः सिंहो वर्णविपर्य्ययात्। गूढोत्मा वर्णविकृते वर्णलोपे पृषोदरम्" निपतन्त्यर्थेषु उच्चावचेषु नि+पत—कर्त्तरि ज्वला॰ण। नानाविधार्थेषु वृत्त्या स्वार्थबोधकतया पतनशीले चादौ ५शब्दभेदे "तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते उपसर्गनिपाताश्चेति" विभज्य अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति उपमार्थे वा कर्मोपसंग्रहार्थे पदपूरणार्थे वा" निरुक्तकारः। ते च "प्राग्रीश्वरान्निपाताः" "चादयोऽसत्त्वे" "प्रादयश्च" इत्यादिषु पा॰ सूत्रेषु पठिताः निपातसंज्ञाः भवन्ति। उपसर्गातिरिक्तनिपातानां च द्योतकत्ववाचकत्वोभयस्वीकारः "अव्ययविभक्तीति" पा॰ सू॰ भाष्ये स्थितः। उपसर्गाणान्तु द्योतकत्वमेवेति "गतिर्गताविति" पा॰सू॰भाष्ये स्थितम्। उपसर्गशब्दे १२२५ पृ॰ वैयाकरणमतसिद्धार्थबोधकता उक्ता नैयायिकमते तल्लक्षणादि शब्दश॰प्र॰उक्तं यथा "निपातं लक्षयति। स्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्येनान्वयाक्षमः। सुवाद्यन्यो निपातोऽसौ विविधश्चादिभेदतः। यः शब्दः केवले याद्दृशस्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्येनान्वयबोधं प्रत्यसमर्थः सुवादिप्रत्ययेभ्यः प्रत्येकं भिन्नः स तादृशार्थः भेदेनान्वयबोधं प्रति योग्यः। न हि स्तुतमनुभूतञ्चेत्यादितः कस्यापि स्तुतः समुच्चय इत्यादिरनुभवः किन्तु स्तुतानुभूतयोः समुच्चय इत्यादिरेव। स्तोकं पचति इत्यादौ धातुरपि स्वार्थे नामार्थस्य तादात्म्यं बोधयंस्तत्समर्थ एव प्रत्ययस्तु सुवादिरेव। चःशब्द इत्यादौ नामार्थस्याभेदेनाकाङ्क्षकारादिः स्वपरत्वान्न निपातः किन्तु नामैव। पुरन्दरप्रभृतौ तु नाम्नि निपातव्यपदेशः स्वभानिष्पाद्यत्वप्रयुक्तो भाक्तः। कार्त्तिक्यादौ यत्र दानं तदत्यन्तविनिन्दितम्"इत्यादौ न केवले नञर्थे यदर्थस्य तादात्म्येनान्वयः किन्तु दानाद्यवच्छिन्ने। स्वर्दिवा नक्तमाद्यव्ययमपि नामैव न तु निपातः शोभनं स्वरित्यादौ तदर्थे नामार्थस्य तादात्म्येनान्वयात्। प्रादयस्तूपसर्गा न सार्थकाः सार्थकाश्चेत् निपाता अपि"।

निपातन न॰ नि+पत—णिच् ल्युट्। १मारणे "परिचयं चललक्ष्यनिपातने"रघुः। २अधोनयने ३पातने च"अशुश्रूषां चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने" मनुः निपातने दण्डपातने" प्रा॰त॰निपात्यतेऽनेन करणे ल्युट्। ४लक्षणानुसारेणानुत्पद्यमानशब्दसाधनोपाये"यल्लक्षणेनानुत्पन्नं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम्" महाभाष्यम्। सर्वनामसंज्ञासू॰ "निपातनात् णत्वाभावः" "निपातनमप्येवं जातीयकमेव अविशेषेण यत्प्रवृत्ता विशेषेण निपातनं

क्रियते तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति” महाभाष्यम् ।

निपाद त्रि० निकृष्टो न्यग्भूतो वा पादो यत्र । निम्नप्रदेशे “भवन्त्युद्रतो निपादाः” छ० ५।८।३७ “उद्गत उन्नतप्रदेशाः निपादा न्यग्भूतदेशाः” भा० ।

निपान न० निपीयतेऽस्मिन् नि+पा--आधारे ल्युट् । कूपसमीपस्थे १जलाशये कूपोद्गतजलाधारे कूपादिसमीपे पशूनां पानार्थमुदकाधारे अमरः। करणे ल्युट् । २गोदोहनपात्रे त्रिका० । ३खातादिषु च “परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन । निपानकर्त्तुः स्नात्वा च दुष्कृतांशेन लिप्यते” मनुः “गाहन्तां महिषा निपानसलिलम्” शकु० । भावे क्त । ४निःशेषपाने

निपीडन नि+पीड–भावे ल्युट् । नितरां पीडने पीडि–युच् । तत्रार्थे स्त्री “लता दीननिपीडनां निजजने बद्धा वचोविग्रहम्” सा०द० । [लतनिष्पीडने ।

निपीडित त्रि०नितरां पीडितः नि+पीड--क्त । (निंगडान)

निपुण त्रि० नि+पुण–क । १प्रवीणे क्रियासु दक्षे “शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः” मनुः । “शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्” काव्यप्र० २सूक्ष्मे “दुष्यं वचो मम परं निपुणं विभाव्य” रघुनाथः । अर्शआद्यादि० अभूततद्भावेऽर्थे लतादिना स० । निपुणकृत निपुणीकृते “साधु निपुणाभ्यामासेवायां सप्तम्यप्रतेः” पा० एतद्योगे अर्चायां गम्यमानायां सप्तमी मातरि निपुणः । प्रत्यादियोगे तु न, मातरं प्रति निपुणः” सि०कौ० ।

निपुर पु०निकृष्टं पूर्य्यते पृ--कर्मणि क्विप् । लिङ्गदेहे सूक्ष्मशरीरे “परा पुरो निपुरो ये भवन्ति” यजु० २।३० “निपुरः सूक्ष्मदेहान्” वेददी०। तस्याशितात्रादिना सूक्ष्मरूपेण पूरणेन तत्पूरणस्य निकृष्टत्वात् तथात्वम् ‘अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः”छा०उ० इत्यादिश्रुत्या मनसः सूक्ष्मदेहान्तर्गतस्य सूक्ष्मभूतेनानुप्रवेशेन उपचीयमानत्वात् निकृष्टपूरणमेवं प्राणादीनामपि तदन्तर्गतानां तथात्वं तत्रोक्तमतो लिङ्गदेहस्य तथात्वम् ।

निफला स्त्री निवृत्तं फलं यस्याः । ज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि० ।

निबन्ध पु०नि+बन्ध--घञ् । १कालविशेषे देयत्वेन प्रतिश्रुते वस्तुनि “दद्यात् भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यञ्च लेखयेत्” “निबन्धो द्रव्यमेव वा” याज्ञ० २संग्रहग्रन्थभेदे मूत्ररोधरूपे ३रोगभेदे ४बन्धने च हेमच० “निबन्धायाऽऽसुरी मता” गीता । निबध्नाति कोष्ठम् अच् । ५निम्बवृक्षे जटाध० । तत्सेवने हि कोष्ठरोधो भवति ।

निबन्धन न० निबध्यतेऽनेनात्र वा ल्युट् । १हेतौ हेमच०। २वीणायास्तन्त्रीनिबन्धनोर्द्धभागे च अमरः । भावे ल्युट् । ३बन्धने ४ग्रन्थे च “अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना” माघः । ततः ऋश्यादि० चतुरर्थ्यां क । निबन्धनक तत्समीपस्थदेशादौ त्रि० । निबध्यते अनया करणे ल्युट् । ५निबन्धसाधने स्त्रियां ङीप् । “विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी” पात०सू०

निव(ब)र्हण न० नि+(व)बर्ह–ल्युट् । मारणे “निबर्हणं धर्मधनैर्विगर्हितं विशिष्य विश्वासजुषां द्विषामपि” नैष० । अन्तस्थवमध्यमित्येके

निभ त्रि०नि+भा–क । १नितरां भासमाने २सदृशे च सादृश्येऽस्य नित्यस० न पृथक् प्रयोगः । “प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः” “सुखेन पूर्णेन्दुनिभस्मिलोचना” माघः “प्रत्ययन्यो निभाद्यन्यः स वा प्रत्यय उच्यते” शब्दश० ।

निभालन न० नि+चु–भल–निरूपणे भावे ल्युट् । दर्शने त्रिका० । [भयेन हि निश्चलं भवतीति तस्य तथात्वम् ।

निभृत त्रि० निश्चलं भूतः । अत्यन्तभीते राजनि० । अत्यन्त-

निभूयप पु० निभूय नितरां भूत्वा मत्स्यादिरूपेणावतीर्य्य पाति पा–क । विष्णौ “विष्णवे निभूयपाय स्वाहा” यजु० २२।२० ।

निभृत त्रि० नि+भृ–क्त । १धृते २विनीते ३निश्चले ४एकाग्रे ५गुप्ते ६निर्जने अस्तायोपस्थिते च शब्दार्थचि० “नभसा निभृतेन्दुना तुलाम्” रघुः “मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे” माघः ।

निमग्न त्रि० नितरां मग्नः नि+मस्ज–क्त । जलादौ नितरां निविष्टे “निमग्ननाभ्यन्तर्मनजलधेरन्तरदरम्” रसगङ्गाधरः । निमग्नस्यादूरदेशादि० वराहा० क । नैमग्नक निमग्नस्यादूरदेशादौ त्रि० ।

निमज्जथु पु० नि+मस्ज–भावे अथुच् । निमज्जने “तल्पे कान्तान्तरैः सार्द्धं मन्येऽहं धिङ्निमज्जथुम्” भट्टिः ।

निमज्जन न० नि+मस्ज–भावे ल्युट् । जलादावगाहने स्नाने “दृङ्निमज्जनमुपैति सुधायाम्” नैष० ।

निमन्त्रण न० नि+मन्त्र–भावे ल्युट् । आवश्यकश्राद्धभोजनादौ प्रवर्त्तने । “विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनासु लिङ्” पा० “यस्याकरणे प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम्”

शि॰कौ॰। तथा च प्रत्यवायप्रयोजकाभावप्रतियोगि निमन्त्रणम्। “ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवा निमन्त्रणे” याज्ञ॰ “निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान्” भा॰व॰ २५५ अ॰। श्राद्धनिमन्त्रणप्रकारादि निमन्त्रितस्य नियमादि च नि॰सि॰ निरूपितं यथा

चन्द्रिकायां मात्स्ये “पठन्निमन्त्र्य नियमान् श्रावयेत् पैतृकान् बुधः। अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः। भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा” यत्तु मनुः “सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः। भवितव्यं भवद्भिर्नः श्वोभूते श्राद्धकर्मणीति” तत्पूर्वेद्युर्निमन्त्रणपरं न तदहः। तत्रैव देवलः “असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत्। अस्नातीनसमानार्षानयुग्मानात्मशक्तितः”। कात्यायनः “अनिन्द्ये नामन्त्रितो नापक्रामेत् केतनं गृह्यसक्तः”। अथ श्राद्धकर्तृभोक्तृनियमाः तत्र निमन्त्रितविप्रत्यागेऽपरार्के यमः “केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयति द्विजम्। ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायते। आमन्त्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत्। अतिकृच्छ्रासु घोरासु तिर्य्यग्योनिषु जायते”। प्रमादात्त्यागे हारीतः “प्रमादाद्विस्मृतं ज्ञात्वा प्रसाद्यैनं प्रयत्नतः। तर्पयित्वा यथान्यायं सर्वं तत् फलमश्नुते”। प्रमादाभावे तु नारायणः “एकस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतः शुचिः। यतिचान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते” यमः “आमन्त्रितस्तु यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति। नरकाणां शतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते”। तत्रैव देवलः “पूर्वं निमन्त्रितोऽन्येन कुर्य्यादन्यप्रतिग्रहम्। भुक्ताहारोऽथ वा भुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति”। यदि विप्रो विलम्बेत तदोक्तमादित्यपुराणे “आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्य्याद्विप्रः कदाचन। देवतानां पितॄणाञ्च दातुरन्नस्य चैव हि। चिरकारी भवेद्द्रोही पच्यते नरकाग्निना”। पृथ्वीचन्द्रोदये यमः “निमन्त्रितस्तु यो विप्रो ह्यध्वानं याति दुर्मतिः। भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पांशुभोजनाः। आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे हिंसां वै कुरुते द्विजः। पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति रुधिराशनाः। आमन्त्रितस्तु यो विप्रो भारमुद्वहते द्विजः। पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति स्वेदभोजनाः। निमन्त्रितस्तु यो विप्रः प्रकुर्य्यात् कलहं यदि। पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति मलभोजनाः”। मत्स्यः “निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे मैथुनं सेवते द्विजः। श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च युक्तः स्यान्महतैनसा”। ऋतावपि मैथुनं निषिद्धम् “ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत् स्त्रियं क्वचित्। तत्र गच्छन्नवाप्नोति ह्यनिष्टानि फलानि तु” इति तत्रैव माधवीये च वृद्धमनूक्तेः “श्राद्धं करिष्यन् कृत्वा वा भुक्त्वा वापि निमन्त्रितः। उपोष्य च तथा भुक्त्वा नोपेयाच्च ऋतावपि। भोक्ष्यन् करिष्यन् श्वः श्राद्धं पूर्वरात्रौ प्रयत्नतः। व्यवायं भोजनञ्चापि ऋतावपि विवर्जयेत्” इति तत्रैवाश्वलायनोक्तेश्च। विज्ञानेश्वरेण तु श्राद्धे ऋतौ गच्छतोऽपि न दोष इत्युक्तम् तत्त्वगतिकत्वे ज्ञेयम्। बृहस्पतिः “द्विनिशं ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धकृद्ब्राह्मणैः सह। अन्यथा वर्त्तमानौ तु स्यातां निरयगामिनौ। पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुनम्। श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक् चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत्। स्वाध्यायं कलहञ्चैव दिवास्वापं तथैव च”। यत्तु श्राद्धकाशिकायां पुराणसमुच्चये “कृत्वा तु रुधिरस्रावं न विद्वान् श्राद्धमाचरेत्। एकं द्वे त्रीणि वा विद्वान् दिनानि परिवर्जयेत्” इति तन्निर्मूलम्। पृथ्वीचन्द्रोदये यमः “पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैथुनम्। सन्ध्यां प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभोक्ताऽष्ट वर्जयेत्”। सन्ध्यानिषेधः प्रायश्चित्तात् पूर्वं ज्ञेयः यथाहोशनाः “दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुक् द्विजः। ततः सन्ध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपि”। गौडास्तु “सायं सन्ध्यां परान्नञ्च छेदनञ्च वनस्पतेः। अमावस्यां न कुर्वीत रात्रिभोजनमेव च। द्यूतञ्च कलहञ्चैव सायंसन्ध्यां दिवाशयम्। श्राद्धकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तिञ्च वर्जयेत्” कामधेनौ वराहाद्युक्तेः श्राद्धकर्त्तुरपि सायंसन्ध्यानिषेधमाहुः शिष्टास्तु निर्मूलत्वमाहुः। होमनिषेधस्तु स्वयंहोमविषयः “सूतके च प्रवासे च अशक्तौ श्राद्धभोजने। एवमादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्” इति छन्दोगपरिशिष्टात्। तत्रैवादित्यपुराणे “निमन्त्रितस्तु न श्राद्धे कुर्य्याद्भार्य्यादिताड़नम्”। चन्द्रिकायां प्रचेताः “श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्य्याद्दन्तधावनम्। श्राद्धकर्त्ता न कुर्वीत दन्तानां धावनं बुधः”। हेमाद्रौ जाबालिः “दन्तधावनताम्बूले तैलाभ्यङ्गमभोजनम्। रत्यौषधपरान्नञ्च श्राद्धकृत् सप्त वर्जयेत्”। विष्णुरहस्ये “श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम्। गायत्र्या शतसम्पूतमम्बु प्राश्य विशुध्यति। पुनर्भोजनमध्वानं यानमायासमैथुनम्। दानप्रतिग्रहौ होमं श्राद्धभुक्

ष्वष्ट वर्जयेत्" । "निमन्त्रयेत पूर्वेद्युर्ब्राह्मणानात्मवान् शुचिः । तैश्चापि संयतैर्भाव्यम् मनोवाक्कायकर्मभिः" याज्ञ० "पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते । निमन्त्रयेत त्र्यवरान् सम्यक् विप्रान् यथोदितान्" मनुः। "पूर्वेद्युर्निवेदनम् वेदनं परेद्युर्द्वितीयं, तृतीयमामन्त्रणम्" आपस्तम्बः "निवेदनं श्वोमया श्राद्धं कर्त्तव्यं तत्र भवन्तो निमन्त्रणीया इत्येवंरूपं निवेदनम् । द्वितीयं वेदनं त्वामहं निमन्त्रये इत्यनेन निमन्त्रणम् । त्वयि श्राद्धमहं करिष्ये" इति तृतीयमनुज्ञाग्रहणरूपम्" श्रा०त० रघु०

निमय पु० नि+मि—अच् । परिवर्त्तने द्रव्यान्तरदानेन द्रव्यान्तरग्रहणरूपे विनिमये तत्र अविक्रेयद्रव्याणां विनिमयेनैव ग्रहणं कर्त्तव्यं यथा भा०शा० ७८अ० "रसा-रसैर्न्निमातव्या नत्वेव लवणं रसैः । कृतान्नञ्चाकृतान्नेन तिलाधान्येन तत्समाः" । अविक्रेयाणि अपण्यशब्दे २२४पृ० दर्शितानि ।

निमान न०निमीयतेऽनेन नि+मा—ल्युट् । मूल्ये "संख्यायागुणस्य निमाने मयट्" पा० "निमानं मूल्यम्" सि०कौ० ।

निमि पु०अत्रिवंश्ये १दत्तात्रेयपुत्रे "स्वायम्भुवोऽत्रिः कौरव्य ! परमर्षिः प्रतापवान् । तस्य वंशे महाराज ! दत्तात्रेय इति स्मृतः । दत्तात्रेयस्य पुत्रोऽभून्निमिर्नाम तपोधनः" भा०अनु० ९१अ० । २कौरववंश्ये भाविनृपभेदे "दण्डपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता ततः । क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ" भाग० ९।२२।९। द्वापरयुगीये असुरांशनृपभेदे "अश्वप्रपातने चैव निमिर्हंसश्च दानवौ" हरिवं० १६१अ० । ४इक्ष्वाकुवंश्ये नृपभेदे "आसीद्राजा निमिर्नाम इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । पुत्रो द्वादशमो वीर्ये धर्मे च परिनिष्ठितः" रामा०उ०५५ स० तस्य वसिष्ठशापेन विदेहप्राप्तिकथा "यस्मात्त्वमन्यं वृतवान् मामवज्ञाय पार्थिव ! । चेतनेन विनाभूतो देहस्ते पार्थिवैष्यति"। तदनन्तरं तस्य सर्वभूतानां नेत्रेषु निमेषरूपतया स्थितिकथा "सुप्रीताश्च सुराः सर्वे निमेश्चेतस्तदाऽब्रुवन् । वरं वरय राजर्षे ! क्व ते चेतो निरूप्यताम् । एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्निमेश्चेतस्तदाऽब्रवीत् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ! । वाढमित्येव विबुधा निमेश्चेतस्तदाऽब्रुवन् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वायुभूतश्चरिष्यसि । त्वत्कृते निमिषिष्यन्ति चक्षूंषि पृथिवीपते ! । वायुभूतेन चरता विश्रमार्थं मुहुर्मुहुः"

निमित त्रि० नि+मि—क्त । समदीर्घविस्तारपरिमाणयुक्ते निषशब्दे दृश्यम् ।

निमित्त न० नि+मिद्—क्त । "अनात्मनेपदनिमित्ते" पा सूत्रनिर्देशान्न न दस्य नः । १हेतौ २चिह्ने च अमरः "निमित्तेषु च सर्वेषु ह्यप्रमत्तो च भवेन्नरः" स्मृतिः "मयैव पूर्वं निहता धार्त्तराष्ट्राः निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् !" गीता "अतः कालं प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्मणामिह" ति० त० भविष्यपु० "मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग् भवेत्"ति०त० भविष्यपु०। ब्रह्माण्डे "निमित्तानि च शंसन्ति शुभाशुभफलोदयम्" "निमित्तं मनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौ" हस्तामलकम् । शुभाशुभसूचके ३शकुने "निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव !" गीता ४फले उद्देश्ये "निमित्तात् कर्मयोगे" वार्त्ति० निमित्तमिह फलम् । ५निमित्तनिश्चये नैमित्तिकं निमित्तनिश्चयादागतम् । ६शरव्ये च शब्दार्थचि० स्वार्थे क तत्रार्थे संज्ञायां कन् । निमित्तक चुम्बने शब्दमाला ।

निमित्तकारण न० कर्म०। नैयायिकमते समवायिकारणाऽसमवायिकारणभिन्नकारणे तथाहि घटादौ मृत्तिकादि समवायि कारणम् कपालद्वयसंयोगोऽसमयवायिकारणम् । कुलालचक्रदण्डसलिलसूत्रादि निमित्तकारणम् । अदृष्टादि कालादि च । एवमन्यत्र यथायथमुन्नेयम् ।

निमित्तकृत् त्रि० निमित्तं शकुनं रुतेन करोति कृ—क्विप् तुक् । रवेण दुष्टादुष्टशकुनकारके काके राजनि० । तस्य रवेण शकुनसूचकत्वात् तथात्वम् । काकरुतशब्दे १८४४ पृ० दृश्यम् ।

निमित्तवध पु० निमित्तेन रोधादिहेतुना वधः । रोधादिनिमित्ते १गवादेर्वधे तत्र प्रायश्चित्तादि प्रा०त०उक्तं यथा "रोधादिनिमित्तकप्रायश्चित्तम् । तत्राङ्गिराः "रोधने बन्धने चापि योजने च गवां रुजः । उत्पाद्य मरणं वापि निमित्ती तत्र लिप्यते । पादञ्चरेद्रोधवधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् । योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने" । निमित्ती लिप्यत इति यथाकथञ्चित् मरणनिमित्ततारतम्येन "यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः" इत्यापस्तम्बवचनात् पापविशेषेण लिप्यते तद्विशेषात् प्रायश्चित्तविशेषमाह पादञ्चरेदित्यादि । रोधः क्षीणायाः गोराहारप्रचारनिर्गमविरोधः । बन्धनमयथाबन्धनमकालबन्धनञ्च । योजनं हलशकटादौ

योजनं तत्रातिवाहादिनेति शेषः। अत्रैव विषये व्यवनः "प्राजापत्यद्वयं गोहत्याप्रायश्चित्तं रोधनबन्धनयोक्त्रवधे पादहीना नखानि लोमानि शिखावर्जं सशिखं वपनं त्रिषवणं गवानुगमनं सहशयनं सुमहत्तृणानि दद्यात्तु चारयेत् व्रतान्ते ब्राह्मणभोजनमिति"। रोधनबन्धनयोक्त्रवध इत्यादेरयमर्थः रोधनिमित्तकवधे प्राजापत्यस्य पादः प्रायश्चित्तं नखच्छेदनमात्रम्। बन्धननिमित्तवधे प्राजापत्यस्य द्वौ पादौ नखानां लोम्नाञ्च छेदनम्। योक्त्रनिमित्ते च वधे प्राजापत्यपादत्रयं नखलोमशिखावर्जकेशच्छेदनञ्च। दण्डादिप्रहारवधे सम्पूर्णं प्राजापत्यम् नखलोमकेशशिखाच्छेदनञ्च इति। एतद्विषय एव मिताक्षरोक्तं संवर्त्तवचनं तदेकवाक्यत्वात् तद्यथा "पादेऽङ्गलोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च। त्रिपादे च शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने"। अत्र प्राजापत्यस्य पादादित्वे किं मानमिति चेत्। पराशरवचनम् "रोधने तु चरेत् पादं बन्धने चार्द्धमेव हि। योजने पादहीनं स्यात् प्राजापत्यं निपातने"। "लक्ष्मलस्थानताड़ने"इति वार्हस्पत्यात्। दण्डोऽत्र हस्तप्रमाणो ग्राह्यः। तदधिके तु द्विगुणप्रायश्चित्तविधानात्। यथा अङ्गिराः "अङ्गुष्ठमात्रः स्थौल्येन बाहुमात्रः प्रमाणतः। सार्द्रश्च सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते"। "अस्मादूर्द्ध्वं प्रहारेण यदि गां विनिपातयेत्। द्विगुणन्तु भवेत्तत्र प्रायश्चित्तमिति स्थितिः"। सपलाशः सपत्रः। एतद्वचनविषय एव व्यवनोक्तप्राजापत्यद्वयमिति एतच्चाज्ञानतः यथा वृहस्पतिः "पादञ्चरेत् रोधवधे लक्ष्मार्द्धं बन्धघातने। अतिवाहे च पादोनं लक्ष्मलस्थानताड़ने"। अज्ञानञ्च चौणायामच्चौपलब्धमः। चैष्यज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादादिकम्। यथा हारीतः "नासाच्छेदनदाहेषु कर्णच्छेदनबन्धने। अतिदोहातिवाहाभ्यां लक्ष्मं चान्द्रायणं चरेत्" हत्वेति शेषः। लक्ष्मं व्रतं तेन चान्द्रायणव्रतमित्यर्थः। इति शूलपाणिमहामहोपाध्यायाः। भवदेवभट्टैस्तु निपातने कूपावटादिषु इति व्याख्यातं तदपि युक्तं अन्यथा तत्र पातजनकभयादिदर्शकस्य प्रायश्चित्तस्यानध्यवसायापत्तेः। "शस्त्रादिना तु हत्वा गां मानवं व्रतमाचरेत्। रोधादिना त्वाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव चेति" वृहस्पत्युक्तं तत्र प्रथमादिपदानुपस्थितोद्वन्धगुड़विधान्यादीनां प्रायिकमृत्युफलानां ग्रहणम्। रोधादिनेति यथा कथञ्चिन्निमित्तमात्रस्य, बन्धादेरिति शूलपाणिव्याख्यान्तराञ्च। तस्मान्निपातनपरम् उभयपरम्। एतच्च रात्रौ रक्षणार्थं रोधबन्धनव्यतिरिक्तविषयम्। "सायं संयमनार्थन्तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः" इति अङ्गिरोवचनात् बन्धने मिताक्षरायां विशेषमाह व्यासः "न नारिकेलैर्नच शाणतालैर्नचापि मौञ्जैर्नच बन्धशृङ्खलैः। एतैस्तु गावो न हि बन्धनीया बद्धा तु तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा। कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोषविवर्जिते"। निमित्तिनृशब्दे वक्ष्यमाणे मन्यूत्पादनद्वारा २हनने च।

निमित्तविद् त्रि॰ निमित्तं शकुनं शुभाशुभसूचकं लक्षणं वेत्ति विद्–क्विप्। निमित्तज्ञे दैवज्ञे हेमच॰ निमित्तज्ञादयोऽप्यत्र। "निमित्तज्ञस्तपोधनः" रघुः।

निमित्तिन् त्रि॰ निमित्तमस्त्यस्य इनि। निमित्तयुक्ते १कार्ये प्रा॰वि॰उक्ते २वधकर्त्तृभेदे च यथा "कर्त्ता च पञ्चविधः कर्त्ता प्रयोजकोऽनुमन्ता अनुग्राहकोनिमित्ती चेति"। निमित्तिनमाह विष्णुः "अन्यायेन गृहीतस्वो न्यायमर्थयते तु यः। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्" तल्लक्षणं प्रा॰वि॰ उक्तं "उद्देश्यत्वे सति हन्तुर्मन्यूत्पादको निमित्ती" इति मन्यूत्पादने निमित्तमाह तत्रैव वृद्धया॰ "गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीसम्बन्धकृतेऽपि च। यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्" वृहस्पतिः "ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं सुहृत्क्षत्रार्थमेव च। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्। गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्। गुर्वर्थं पितृमात्रर्थमात्मार्थमथ वा पुनः। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्" षट्त्रिंशन्मतमिति कृत्वा पठितम् "आक्रोशितस्ताड़ितो वा धनैर्वा परिपीड़ितः। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्" अतोद्दिश्येति सर्वत्र कीर्त्तनात् उद्देशाभावे निमित्तमात्रेण वधित्वं नास्ति अर्थादिहरणाक्रोशनताड़नादीनां मन्युकारणानामुपात्तत्वादेतेषामभावे धनाद्यर्थं वृक्षारोहणादिना ये म्रियन्ते (यदि मह्यं धनं न दास्यसि तदा वृक्षारोहणेन मरिष्यामीति) तत्र कीर्त्तनमात्रेण निमित्तवधो नास्ति तथा च पठन्ति "असम्बन्ध यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत्। तस्यैव तद्भवेत् पापं न तु यं परिकीर्त्तयेत्" असम्बन्धेनेति वाक्कृतादिसकलापराधसम्-

न्धाभावपरं यच्च "सम्बन्धेन विना देव! शुष्कवादेन कोपितः" इति भविष्यपुराणवचनं वार्षिकप्रायश्चित्तविधायकं तत् वाक्कृतेतरापराधसम्बन्धाभावपरं "शुष्कवादेन कोपितः" इत्यभिधानात्। एवं यत्राक्रोशनादौ पश्चात्कृते नापराधः तत्रापि न वधः यथा बृहस्पतिः "आक्रुष्टस्तु यदाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन्। हत्वाततायिनश्चैव नापराधी भवेन्नरः"। शास्त्रविहितताडनादौ कृते यत्र पुत्रशिष्यादिर्म्रियते तत्रापि वधो नास्त्येव यथा भविष्यपुराणे "पुत्रः शिष्यस्तथा भार्य्या शासितश्चेद्विनश्यति। न शास्ता तत्र दोषेण लिप्यते देवसत्तम!। अशास्त्रीयताडनादौ भवत्येव यथा मनुः। "पुत्रः शिष्यस्तथा भार्य्या दासी दासस्तु पञ्चमः। प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यूरज्ज्वा वेणुदलेन वा। अधस्तात्तु प्रहर्त्तव्यं नोत्तमाङ्गे कदाचन। अतोऽन्यथा तु प्रहरंश्चौरस्याप्नोति किल्विषम्"। एवञ्च विहितदण्डाचरणे शास्त्रीयकल्पहणे क्रियमाणे यदि म्रियते तदापि वधो नास्त्येव दण्डादिशास्त्रविरोधान्निषेधाप्रवृत्तेः। वधनिमित्तिनस्तु प्रायश्चित्तं तत्रोक्तं यथा "निमित्तिनस्तु वचनात् त्रैवार्षिकं सम्बन्धे, असम्बन्धे वार्षिकं यथा भविष्ये "असम्बन्धं यदा विप्रो हत्वात्मानं कृतो गुह!। निर्गुणः सहसा क्रोधाद्दुष्टहृद्भेत्वादितो विभो!। त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्य्यात् ब्रह्मचर्य्यञ्चरन् वने"। सम्बन्धशब्दोऽत्र धनसम्बन्धपरः। ताड़नादिना तिरस्कारेऽपि त्रैवार्षिकमाह सएव "तिरस्कृतो यदा विप्रो निर्गुणो म्रियतेऽनघ!। सनिमित्तं यदा विप्रस्तदेदं शुद्धये चरेत्। त्रैवार्षिकं ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा शुध्येत विप्रहा"। धनताडनादिसम्बन्धाभावे वाक्कलहमात्रेण कृते वार्षिकमाह सएव "यमुद्दिश्य द्विजो हन्यात् ब्राह्मणं स्वयमेव हि। आत्मानं सहसा क्रोधात्तस्य किञ्चिद्भवेदिदम्। सम्बन्धेन विना देव! शुष्कवादेन कोपितः। केशश्मश्रुनखादीनां कृत्वा वै वपनं गुह!। ब्रह्मचर्य्यञ्चरन् वीर! वर्षेणैकेन शुध्यति" एतन्नितयकारणाभावेऽर्थलोभादिना कृते प्रायश्चित्ताभाव इति प्रागुक्तम्" प्रा॰वि॰।

निमिष पु॰ नि+कुटा॰ मिष—भावे घञ्। १चक्षुर्निमीलनरूपे व्यापारे तदुपलक्षिते "स्वस्थे नरे सुखासीने यावत् स्पन्दति लोचनम्" इति मनूक्ते २कालभेदे "सुरमत्स्यावनिमिषौ" अमरः। निमिषत्यस्मात् नि+मिष—अपादाने घञ्। ३परमेश्वरे "निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः" विष्णुस॰ सुश्रुतोक्ते नेत्रवर्त्माश्रिते ४रोगभेदे "अर्बुदं निमिषश्चापि" इत्यादिना विभज्य स च तत्र लक्षितो यथा "निमेषणीः सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः। चालयेदतिवर्त्मानि निमिषः सगदो मतः"।

निमिषित न॰ नि+मिष—क्त। नेत्रव्यापारभेदे पक्ष्माकुञ्चने

निमीलन न॰ नि+मील—भावे ल्युट्। १नेत्रनिमेषरूपव्यापारे २पक्ष्मसङ्कोचने आधारे ल्युट्। ३मरणे हेमच॰। ४अविकाशे "अप्राप्य च भवेत् पश्चादेवं वापि निमीलनात्" सू॰सि॰।

निमीला स्त्री नि+मील—भावे अ। १नेत्रसुद्रणे करणे अ। २निद्रायां प्रमीलायाम् स्वार्थे क। निमीलिका तत्रार्थे निमीलयति स्वरूपम् निमील—णिच् ण्वुल्। व्याजे स्त्री शब्दर॰।

निमीश्वर पु॰अतीतायामुत्सर्पिण्यां जाते जिनेश्वरभेदे हेमच॰

निमूल त्रि॰ निवृत्तं मूलं यस्य प्रा॰ब॰। १मूलरहिते। तदुपपदे "निमूलसमूलयोः कषः" पा॰णमुल्। निमूलकाषं कषति। नि+मूल—क। २प्रकाशने च तत्र "नेरनिधाने" पा॰ नेःपरस्य मूलस्यान्तोदात्तता "निधानमप्रकाशता ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः तदर्थे मूलान्तस्यान्तोदात्तत्वमित्युक्तेरस्य प्रकाशनार्थता। [२परिवर्त्ते न॰।

निमेय त्रि॰नि+माङ्—माने यत्। १परिवर्त्तनीये भावे यत्।

निमेष पु॰ नि+मिष—भावे घञ्। नेत्रस्य स्पन्दनरूपे व्यापारे नेत्रपक्ष्मणोः स्वाभाविकोन्मेषस्य विरोधिव्यापारे नराणामकृत्रिमविकाशानन्तरं १पक्ष्माकुञ्चने। तदुपलक्षिते २कालभेदे च "द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटी तु लवः स्मृतः" अग्निपु॰ "निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला। त्रिंशत् कला मुहूर्त्तः स्यात्" मनुः। "योऽक्ष्णोर्निमेषस्य खराम३॰भागः स तत्परस्तच्छतभाग उक्तः। त्रुटिर्निमेषैर्धृतिभि१८श्च काष्ठा तत्त्रिंशता सद्गणकैः कलोक्ता।" सि॰शि॰ "योऽक्ष्णोर्लोचनयोः पक्ष्मपातः स निमेषो स यावताकालेन निष्पाद्यते तावान् कालोऽपि निमेषशब्देनोच्यते उपचारात्" प्रमि॰। "निमेषमात्रादवधूय तद्व्यथाम्" "पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिः" रघुः। स्वार्थे क निमेषक तत्रार्थे ४अविकाशे च

निमेषकृत् स्त्री निमेषं करोति कृ—क्विप् तुक् ६त॰। तड़िति शब्दमाला तस्याः निमेषकालेन (स्वल्पकालेन) निमीलन तुल्याधिकाशयुक्तत्व तू तथात्वम्।

निमिषणी स्त्री निमिषत्यनया नि+मिष–करणे ल्युट् ङीप्। नेत्रवर्त्माश्रिते निमेषसाधने शिराभेदे निमिषशब्दे दृश्यम्

निमिषरुच् पु० निमेषं तत्कालं व्याप्य रोचते रुच–क्विप्। खद्योते त्रिका० निमेषद्युदादयोऽप्यत्र तस्य स्वल्पकालमात्रद्योतनात् तथात्वम्।

निम्न त्रि० नि+म्ना–क। १नीचे २गभीरे (नावाल) अमरः। "पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत्" कुमा० "आपो न निम्नैरुदभिर्जिगत्नवः" ऋ० १०।७८।५ "प्रयाति निम्नाभिमुखं नवोदकम्" ऋतुसं०। इत्यादिषु क्तान्तेन व्याते २चिह्नभेदे शब्दार्थचि०।

निम्नगा स्त्री निम्नं गच्छति गम–ड। १नदीमात्रे २नीचगामिनि त्रि० "अनुरोदितीव करुणेन पत्त्रिणां विरुतेन वत्सलतयैष निम्नगाः" माघः "उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित्" रघुः।

निम्ब पु० निबि–सेचने अच् बवयोरैक्यात् मः। (निम्) ख्याते वृक्षे अमरः "निम्बः शीतो लघुर्ग्राही कटुपाकोऽग्निवातहृत्। अहृद्यः श्रमतृट्कासज्वरारुचिकृमि प्रणुत्। निम्बपत्रं स्मृतं नेत्र्यं कृमिपित्तविषप्रणुत्। वातलं कटुपाकञ्च सर्वारोचककुष्ठनुत्। निम्बं फलं रसे तिक्तं पाके तु कटु भेदनम्। स्निग्धं लघूष्णं कुष्ठघ्नं गुल्मार्शःकृमिमेहनुत्"। निम्बशाकगुणाः "निम्बस्य कोमलदलानि घृतेन भृष्टान्याज्ये च्युतिमेत्तदनु सैन्धवतक्रयुक्तान्। शालीयतण्डुलकणान् सह रामठेन आधारितान् ददति रोचनमेव देहात्"। "करञ्जनिम्बजफलं कृमिकुष्ठप्रमेहजित्। निम्बतैलन्तु कुष्ठघ्नं तिक्तं कृमिहरम् परमिति" राजवल्लभः। "मस्करं निम्बपत्रञ्च योऽत्ति मेषगते रवौ। अतिरोषान्वितस्तस्य तक्षकः किं करिष्यति" ति०त०। षष्ठ्यां तिथौ तद्भक्षणनिषेधो यथा "कलङ्की जायते बिल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके" ति०त०। तिथिभेदे वर्ज्योक्तौ। निम्बक इत्यत्र स्वार्थे क।

निम्बतरु पु० निम्ब इव तत्संज्ञको वा तरुः। १मन्दारवृक्षे अमरः। २निम्बसंज्ञके तरौ च। [राजनि०।

निम्बवीज पु० निम्बस्य वीजमिव वीजं यस्य। राजादनीवृक्षे

निम्बू स्त्री निबि–सेचने ऊ बवयोरैक्यात् मः। (कागजीनेबु) जम्बीरभेदे ततः स्वार्थे क, वा ह्रस्वः अभिधानात् पुंस्त्वम्। निम्बुक निम्बूक तत्रार्थे पु०। तस्य फलम् अण् तस्य लुपि। तत्फले न० "निम्बूकमम्लं वातघ्नं दीपनं पाचनं लघु। निम्बुकं कृमिसमूहनाशनं तीक्ष्णमम्लमुदरग्रहापहम्। वातपित्तकफशूलिने हितं कष्टनष्टरुचिरोचनम् परम्। त्रिदोषवह्निक्षयवातरोगनिपीडितानां विषविह्वलानाम्। मलग्रहे बद्धगुदे प्रदेयं विसूचिकायां मुनयो वदन्ति" भावप्र०। "भागैकं निम्बुकं तोयं षड्भागं शर्करोदकम्। लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम्। निम्बूफलभवं पानमत्यम्लं वातनाशनम्। वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम्" राजनि०।

निम्लोच पु० नि+म्लुचु–भावे घञ्। अस्तगमने "सूर्य्यादुमपि निम्लोचे" भाग०१।२।८। भावे ल्युट् निम्लोचन तत्रार्थे न० आधारे ल्युट् ङीप् सूर्य्यास्तस्थाने पुरीभेदे स्त्री। "पश्चाद् वारुणीं निम्लोचनीं नाम" भाग०५।२१।१५

निम्लोचि पु० यदुवंश्ये भजमानन्वपस्य पुत्रभेदे "भजमानस्य निम्लोचिः किंकाणो धृष्टिरेव च" भाग० ९।२४।५

नियत त्रि० नि+यम–क्त नितरां यतते यत–अच् वा। १संयते २नियमकारिणि ३नियमयुते "नियमो यमश्च नियतं मतिं यथा" माघः। कर्मणि क्त। ४कृतनियमे च। "प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत्। प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिषवणं स्पृशेत्" प्रा०त० शङ्खलिखितौ। "पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्" उद्वा०त०मनुः। "अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्त्तिता" भाषा०।

नियताप्ति स्त्री नियता निश्चिता आप्तिः। सा० द० उक्ते नाट्ये प्रारब्धकार्य्यस्य अवस्थाभेदे अवस्था विभज्य "अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिर्विनिश्चिता" अपायाभावान्निर्धारितैकान्तफलप्राप्तिर्नियताप्तिः। यथा रत्नावल्याम् "राजा देवीप्रसादनं त्यक्त्वा नान्यमत्रोपायं पश्यामीति" देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणान्नियतफलप्राप्तिः सूचिता" सा०द०।

नियति स्त्री नियम्यतेऽनया नि+यम–करणे क्तिन्। १भाग्ये दैवे अमरः "नियतिं लोक इवानुरुध्यते" किरा०। "आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगात्" माघः "नियतिकृतनियमरहिताम्" काव्यप्र०। २ईश्वरेच्छाभेदे अविद्यायाम्। "महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहनीति च। प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छाऽनन्त! चोच्यते" पुराणान्तरम्। करणे क्तिच् ङीप्। दुर्गायां देव्यां स्त्री "स्तुतिः संहरणाद्देवी नियती च नियामतः" देवीपु०।

नियन्तृ त्रि० नि+यम–तृच्। १नियमकारिणि शासके स्त्रियां ङीप्। २अश्वनियमकारिणि सारथौ पु० अमरः

"रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम्। न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः" रघुः। ३परमेश्वरे पु० "अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमोऽयमः" विष्णुस०।

नियन्त्रण न० नि+यन्त्रि—ल्युट्। प्रतिबन्धदूरीकरणे एकत्रस्थापनार्थव्यापारभेदे "अनेकार्थस्य शब्दस्यैकार्थे नियन्त्रणरूपं विशेषम्" सा०द०। भावे युच्। नियन्त्रणापि तत्रार्थे स्त्री।

नियन्त्रित त्रि० नि+यन्त्रि—क्त। १कृतनियमने २प्रतिबन्धादिना एकत्रस्थापिते "अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते। एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुः" सा०द०।

नियम पु० नि+यम—घञ् वा ह्रस्वः। १प्रतिज्ञायाम् अङ्गीकारे अमरः। २नित्ये ३आगन्तुकसाधनकर्मरूपे व्रते ४नियन्त्रणायां ५निश्चये मेदि० पा०सू० उक्ते ६योगाङ्गभेदे "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि" सूत्रे उद्दिश्य "शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः" सू० विभज्योक्तं "तत्र शौचं मृज्जलादिजनितं मेध्याभ्यवहरणादि च बाह्यम् आभ्यन्तरं चित्तमलानामाक्षालनम्। सन्तोषः सन्निहितसाधनादधिकस्यानुपादित्सा। तपो द्वन्द्वसहनं द्वन्द्वश्च जिघत्सापिपासे शीतोष्णे स्थानासने काष्ठमौनाकारमौने च व्रतानि चैवं यथायोगं कृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनादीनि। स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणामध्ययनं प्रणवजपो वा ईश्वरप्रणिधानं तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मार्पणं "शय्यासनस्थोऽथ पथि व्रजन् वा स्वस्थः परिक्षीणवितर्कजालः। संसारबीजक्षयमीक्षमाणः स्यान्नित्ययुक्तोऽमृतभोगभागी" यत्रेदमुक्तं ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्चेति" भा० "शौचादिनियमान् व्याचष्टे शौचमिति। आदिशब्देन गोमयादयो गृह्यन्ते। गोमूत्रयावकादि मेध्यं तस्याभ्यवहरणादि आदिशब्दात् ग्रासपरिमाणसङ्ख्यानियमादयो ग्राह्या मेध्याभ्यवहरणादिजनितमिति वक्तव्ये मेध्याभ्यवहरणादि चेत्युक्तं कार्ये कारणत्वोपचारात्। चित्तमलाः मदमानासूयादयस्तदपनयो मनःशौचम् प्राणयात्रामात्रहेतोरभ्यधिकस्यानुपादित्सा सन्तोषः प्रागेव स्वीकरणपरित्यागादिति विशेषः। काष्ठमौनमिङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनम् अवचनमाकारमौनम्। परिक्षीणवितर्कजाल इति वितर्कौ वक्ष्यमाणः संशयविपर्ययौ चेति एतावता शुद्धाभिसन्धिरुक्तः। एते च यमनियमाः विष्णुपुराणे उक्ताः "ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहम्। सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वमनो नयन्। स्वाध्यायशौचसन्तोषं तपांसि नियतात्मवान्। कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः। एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः। विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामाय विमुक्तिदाः" विष्णु०। सर्वदर्शनसंग्रहे पातञ्जलदर्शनप्रसङ्गे स्वाध्यायशब्देन प्रणवजपवत् तान्त्रिकमन्त्रजपोऽप्युच्यते इत्युक्तम्।

"नियमाः पञ्च सत्याद्या बाह्यमाभ्यन्तरं द्विधा। शौचं, तुष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चेन्द्रियनिग्रहः। स्नानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहः। तपोऽक्रोधो गुरौ भक्तिः शौचञ्च नियमाः स्मृताः। यमाः पञ्चाथ नियमाः शौचं द्विविधमीरितम्। सन्तोषस्तपसा जप्यं वासुदेवार्चनं दमः" गारुडपु० "तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम्। सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च जपो हुतम्। दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदैः" तन्त्रसारः। ७विधिभेदे तल्लक्षणादि लौगाक्षिभास्करेणोक्तं यथा

"विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते" अस्यार्थः। प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य प्रापकोविधिरपूर्वविधिः। यजेत स्वर्गकाम इत्यादि स्वर्गार्थकयागस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्यानेन विधानात्। पक्षे अप्राप्तस्य प्रापकोविधिर्नियमविधिः यथा व्रीहीनवहन्तीत्यादिः। अयमस्य पक्षेऽप्राप्तेः प्रापकत्वमिति चेत् इत्थम् अनेन हि अवघातस्य वैतुष्यार्थत्वं न प्रतिपाद्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् किन्तु नियमः स चाप्राप्तांशपूरणं वैतुष्यस्य हि नानोपायसाध्यत्वादवघातं परित्यज्योपायान्तरं यदा गृहीतुमारभ्यते तदावघातस्याप्राप्तत्वेन तद्विधाननामकमप्राप्तांशपूरणमेवानेन विधिना क्रियते। अतश्च नियमविधावप्राप्तांशपूरणात्मको नियम एव वाक्यार्थः पक्षेऽप्राप्तावघातविधानमिति यावत्"। मिताक्षरोक्तं विशेषोदाहरणादि ऋतुकालशब्दे १४२७पृ० दर्शितं तत्र दृश्यम्। नियमे च इतरसंवलने न दोषः। परिसंख्यायां दोष इति भेदः। पाक्षिके सतीत्यादिकारिकां व्याख्याय उदाहरणं परिसंख्यातो भेदश्च विधिरूपमन्ये दर्शितो यथा "नियमः पाक्षिके सतीति विधिं विना प्रवृत्तेः पाक्षिकत्वे सतीत्यर्थः प्रवृत्तिनियमे सतीति यावत् तथाच तद्गोचरप्रवृत्तिनियमनिर्वाहको विधिस्तन्नियमविधिरिति

फलितम्। तादृशश्चावघातादिविधिः व्रीहीनवहन्तीति विधिं विना पुरोडाशनिष्पादकव्रीहिवैतुष्यद्वारा यागोपकारकेऽवघाते इतरपरीहारेण नखदलनादावपि प्रवृत्तिप्रसक्त्याऽवघाते प्रवृत्तिनियमो न स्यादिति तादृशे विधेः प्रवृत्तिनियमनिर्वाहकत्वं यागोपकारके व्रीहिवैतुष्येऽवघाताधीनत्वनियमस्तादृशविधितो यद्यपि दुर्लभः नियमस्यापदार्थत्वादवाक्यार्थत्वाच्च तथापि तादृशविधितो व्रीह्यवघातत्वेन नियोगसाधनताऽवगमात् यागजन्यपरमापूर्वस्य तदवघातरूपकारणं विनापि निष्पत्त्यप्रतिसन्धानेन तत्र नियतप्रवृत्तिनिर्वाहः। तत्र चान्यत्र चेति यत्रोद्देश्ये यस्य विधानं तदन्यस्मिन्नपि तत्सम्बन्धस्य तस्मिन् वा तदन्यसम्बन्धस्य प्रवृत्तितः प्रसक्तावित्यर्थः। तादृशस्य प्रसञ्जकप्रवृत्तिविरोधिविधिः परिसंख्याविधिरित्यर्थः तत्र "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इति। तत्रेमामित्यादिमन्त्रस्य रशनामात्रग्रहणप्रकाशकतया अश्वरशनादान इव गर्दभरशनाया आदानेऽपि मन्त्रस्य विनियोगो लिङ्गात् लभ्यते तथाच तदादानकालेऽपि बक्ष्यमन्त्रपाठप्रवृत्त्या तत्रापि तन्मन्त्रसम्बन्धः स्यात् एतस्माच्च विधितः प्रथमम् अश्वरशनाग्रहणे एतन्मन्त्रविनियोगलाभे निराकाङ्क्षतया गर्दभरशनाग्रहणे न तद्विनियोगलाभ इति वैयर्थ्यं न तदाचरणमिति एतद्विधेर्विधेयस्येतरोद्देश्यसम्बन्धप्रसञ्जकप्रवृत्तिविरोधिता। अथ व्रीहीनवहन्तीति नियमविधिदर्शितपरिसंख्याविध्योः को विशेषः नियमविधेरपि परिसंख्यावदितरनिवृत्तिफलकत्वात् नियमविध्यसत्त्वे पुरोडाशद्वारा यागोपकारकवैतुष्याद्यर्थिनोऽवघातेतरतदुपाये प्रवृत्तिप्रसक्तेः। यदि चावघातनियमविधेरवघातप्रवृत्तिनियमफलकत्वं परिसंख्यातो विशेषः इमामगृभ्णन् रशनामित्यादि परिसंख्याया अश्वरशनादाने मन्त्रपाठप्रवृत्तिनियमस्य मन्त्रलिङ्गेन मन्त्रस्यासाधारण्येनोपकारकताबोधनादेव निर्वाहात्तस्याः प्रवृत्तिनियमानुपपादकत्वादिति विभाव्यते तदा अस्तु परिसंख्याया नियमान्तर्भावः नियमस्तु परिसंख्यायामन्तर्भवतु परिसंख्याफलस्य तत्साधारण्यात् इति चेन्न नियमस्थले इतरनिवृत्तेरर्थतः सम्भवेऽपि तत्र तत्तात्पर्य्यानुपगमात् नियतप्रवृत्तावेव तत्तात्पर्य्यात् न चोपायान्तरनिवृत्तावपि नियमतोऽवघातप्रवृत्त्युपपत्तेर्निवृत्तावेव तत्तात्पर्य्यं न तु नियतप्रवृत्तावित्येव किं नोपयेत इति वाच्यम् अवघातविधिनाऽवघातस्यासाधारण्येन यागोपकारकत्वबोधनेऽपि अवघातमात्रेण वैतुष्यनिर्वाहाप्रतिसन्धाने अन्योपायसंवलनेनाप्यवघातप्रवृत्तिसम्भवादवघातविधेरितरनिवर्त्तकत्वायोगेन तस्येतरनिवृत्तौ तात्पर्य्यासम्भवात्। एवम् ऋतौ भार्य्यामुपेयादित्यादिनियमो न तु परिसंख्या दोषत्रयप्रसङ्गादिति सर्वसिद्धान्तोऽपि व्याहन्येत स्वार्थमन्तरेणैवानिष्टानुबन्धिभार्य्यागमने ऋतुकालव्याप्तिबोधात् तदेकवाक्यतया परिसंख्याफलस्येतरकाले भार्य्यागमननिवृत्तिनिर्वाहान्नियमानावश्यकत्वात्। न च ऋत्वनभिगमने प्रत्यवायश्रुतेः ऋतुकालाभिगमस्यावश्यकत्वे तत्तात्पर्य्यमावश्यकमिति नियम इति वाच्यम्। अन्ततावनभिगमस्यापि "इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः" इत्यादिना निषेधात्तदेकवाक्यतया परिसंख्याया एवौचित्यात् इति चेन्न येन रूपेण उद्देश्यता तदन्यरूपव्यापकता उद्देश्यविधेयभावमर्य्यादातो न लभ्यते इति पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीत इत्यादावुद्देश्याविशेषेण भक्ष्यपञ्चनखत्वादौ शशकाद्यभेदव्याप्त्यलाभ इत्याशयेन तत्र परिसंख्यायां स्वार्थहान्यादिदोषत्रयस्य प्राचीनैरभिधानात्"। मीमांसापरिभाषायाञ्च "यो विधिः पक्षे प्राप्तमर्थं नियमयति स नियमविधिः यथा व्रीहीनवहन्तीति। एतद्विध्यभावे दर्शपूर्णमासिकेषु व्रीहिषूत्पत्तिवाक्यावगतपुरोडाशोपयोगि तण्डुलनिष्पत्त्यनुकूल वैतुष्यकार्य्यायावहननवत् कदाचिन्नखविदलनमपि प्राप्नुयादिति तस्मिन् पक्षेऽवहननस्य प्राप्त्यभावात् कार्य्यान्यथोपपत्तेरवहननस्य पाक्षिकी प्राप्तिः स्यात् सत्यस्मिन् विधौ अवहननेनैव वैतुष्यं कार्य्यमिति नियमे सति विदलनं सर्वात्मना निवर्त्तेत इति नियमविधिरयम्। न च वैतुष्यस्य नखविदलनेनापि सम्भवादवहननियमो व्यर्थः प्रयोजनाभावादिति वाच्यम् अवघातेनैव वैतुष्यकरणे किञ्चिददृष्टं जन्यते इत्यदृष्टाङ्गीकारात् नियमेनादृष्टकार्य्यालाभेऽप्यदृष्टस्योत्पत्तेः। तच्चापूर्वं यागोत्पत्त्यपूर्वद्वारा फलापूर्वे उपयुज्यते तेन नियमापूर्वाभावे फलापूर्वमेव नोत्पद्येत इति कल्पनान्नियमापूर्वस्य न वैयर्थ्यम्। एवं व्रीहिसोमादिनियमविधिषु बोध्यम्"। अधिकं विधिरसायनग्रन्थे दृश्यम्। कवितावर्णननियमभेदाः यथा "वर्णयेच्च सदप्येतन्नियमोऽत्र प्रदर्श्यते। भूर्जत्वग्घिमवत्येव मलये ह्येव चन्दनम्। सामान्यवर्णने शौक्ल्यं कृष्णाः-

पुष्पशाखयाम्। कृष्णत्वं केशकाकाहिपयोनिधिपयोसुचाम्। रक्तत्वं रत्नवन्धूकविद्याम्भोजविवस्वताम्। तथा वसन्त एवान्यपुष्टानां कलकूजितम्। वर्षास्वेव मयूराणां रुतं नृत्यञ्च वर्णयेत्। नियमस्य विशेषोऽथ पुनः कश्चित् प्रकाश्यते। कमलासम्पदोः कृष्णहरितोर्नागसर्पयोः। पीतलोहितयोः स्वर्णपरागाग्निशिखादिषु। चन्द्रेशशैलयोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः। दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिसम्मतम्। बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रस्य बालता। मानवा मौलितो वर्ण्या देवाश्चरणतः पुनः"। नियममयति नि+यम–णिच्–अच्। ८सर्वनियामके परमेश्वरे "अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमोऽयमः" विष्णुस० "स्वेषु स्वेष्वधिकारेषु प्रजा मियमयतीति नियमः" भा०।

नियमन न० नि+यम–भावे ल्युट्। १नियमशब्दार्थे २निग्रहे ३बन्धे "नियमनादसतां च नराधिपः" रघुः इतरनिवारणरूपे ४परिसंख्यार्थे च "युग्माग्निकृतभूतानि षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः। रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा। प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम्। एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम्" निगमवाक्यतात्पर्य्यकथने "एतत्प्रयोजनं तु तिथिविशेषविहिते कर्मणि तिथिखण्डविशेषनियमनम्" ति०त० रघु०। एतदुपदर्शित खण्डविशेषतिथावेव कुर्य्यान्नेतरत्रेति परिसंख्यातुल्यत्वं गम्यते। नियमपरत्वे विपरीतकरणे दोषाभावप्रसङ्गात् नियमे इतरसंवलनस्य शास्त्रार्थत्वात् नचैद्युक्तम् इतरत्र करणे निन्दाश्रवणात्। अतः परिसंख्याकार्य्यकारीह नियमनमिति स्थितम्।

नियमसेवा स्त्री नियमेन सेवा विष्णोः। नियमपूर्वकम् आश्विनस्य शुक्लैकादश्यामारभ्य कार्त्तिकमासे विष्णोः सेवायाम् "आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत्। कार्त्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्य्यादतन्द्रितः। अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः। जन्मार्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद !"। किञ्च "नियमेन विना चैव न नयेत् कार्त्तिकं मुने !। चातुर्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः" हरिभक्तिविलासः।

नियमस्थिति स्त्री नियमेन स्थितिरत्र। तपस्यायाम् हेमच०

नियमित त्रि० नि+यम–णिच्–कर्मणि क्त। १कृतबन्धने "किञ्चिदुद्भ्रु भङ्गीलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि" महाना०। २कृतनियमे च

नियम्य त्रि० नि+यम–यत्। १निरोद्धव्ये २निग्राह्ये च "त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा" रघुः।

निययिन् पु० नी–भावे क्विप् निये नयनाय इनः प्रभुः वा० अलुक्स०। प्रापणाय स्वामिनि रथादौ "न्येषं नियथिनं रथम्" ऋ०१०।७।२

नियव पु० नि+यु–मिश्रणे वेदे वा० अप्। मिश्रीभावे "गोषु युधो नियवं चरन्तीः" ऋ० १०।३०।१० लोके तु घञ्। नियाव तत्रार्थे।

नियातन न० नितरां यात्यते याति–ल्युट्। १निपातने नितरां यातना यत्र प्रा०ब०। २भययुते नयनानन्दः।

नियान न० नियमेन यान्ति गावोऽत्र या–आधारे ल्युट्। गोष्ठस्थाने। "यन्नियानं न्ययनं संज्ञानम्" ऋ०१०।१९।४ "नियानं गोष्ठम्" भा०।

नियाम पु० नि+यम–घञ्। नियमे

नियामक त्रि० नि+यम–णिच्–ण्वुल्। नियमकारके नियामकत्वम् अदृष्टकालादेः "कारणस्य कार्य्यं प्रति नियामकत्वम्" सर्वद० "कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकम्" अमरः। स्त्रियां टापि अत इत्त्वम् नियामिका। "विकल्पे आत्मप्रीतिर्नियामिका" मिता० २निरासके च "लोकप्रसिद्धमेवैतद्वारि वह्नेर्नियामकम्" कामन्द०।

नियुक्त त्रि० नि+युज–क्त। १अधिकृते २नियोजिते ३प्रेरिते च "केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि" आ०त० प्रातःकृत्ये। "नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः" "स्त्रिया सम्यग्नियुक्तया" "विधवायां नियुक्तस्तु" "नियुक्तो यो विधिं हित्वा" इति च मनुः।

नियुत् पु० नि+यु–कर्मणि क्विप् तुक्। १वायोरश्वे निघ० "सहस्रेण नियुता नियुत्वते" ऋ०१।१६।१ "जातावेकवचनम्। नियुत इति वायोरश्वानां नामधेयं "नियुतो वायोरिति निरुक्ते उक्तत्वात्" भा० कर्मणि क्विप्। २नियोजिते ३नियते च नियुद्दृशशब्दे दृश्यम्।

नियुत न०। १लक्षसंख्यायां २दशलक्षसंख्यायां ३तत्संख्येयेषु च "शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम्। स्त्री कोटिरर्बुदमिति क्रमाद्दशगुणोत्तरम्" इति रत्नकोषः। "एकं दश शतञ्चैव सहस्रमयुतं तथा। लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्बुद एव च। वृन्दः खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः। अन्त्यं मध्यं परार्द्धञ्च दशवृद्ध्या यथोत्तरम्" पुराणम्।

नियुत्वत् पु० नियुतोऽश्वाः सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः तान्तत्वात्त्वार्थं परे पदत्वाभावात् न तस्य दः । वायौ "नियुत्वान् सोमपीतये" यजु० २७।२२ । तस्येदं छ । नियुत्वतीय वायुदेवताके हविरादौ "एष वा प्राजापत्य एष वा नियुत्वतीयः" शत०ब्रा० ६।२।२।१५ ।

नियुत्सा स्त्री भरतवंश्यस्य प्रस्तारन्पस्य पत्न्याम् "प्रस्तारस्य नियुत्सायां हृदयज आसीत् विभुः" भाग०५।१५।७ नियुत्सायामित्यत्र निरुत्सायामिति पाठान्तरं साऽपि तत्रार्थे ।

नियुद्ध न०नि+युध–भावे क्त । बाहुयुद्धे अमरः । "नियुद्धं सङ्कटयुतम्" शा०द० । निपूर्वकस्य युध्यतेः बाहुयुद्धपरत्वम् । "तेन नियोद्धुकामे किल बद्धवर्मणी" नैष० ।

नियुद्रथ त्रि० नियुत्–नियोजितो नियतो वा रथोयस्य । गमनाय नियोजितरथे "स दस्मा नियुद्रथः" ऋ०१०।२६।१ "नियुद्रथो गमनाय सर्वदा नियतरथो नियुक्तरथो वा" भा०

नियोग पु० नि+युज–घञ् कुत्वम् । १प्रेरणे इष्टसाधनत्वादिबोधनेन २प्रवर्त्तने नियोज्यशब्दे दृश्यम् । ३आज्ञायाम् ४अवक्लृप्तौ अवधारणे तत्रावधारणम् अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकम् । "यथानियोगं" कुमा० । अनियोगे अनवक्लृप्तावित्यर्थः "तस्मिन्नेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः" रघुः । पुत्रोत्पादनाय विधवायाः ५नियोजने च । नियोगप्रकारश्च क्षेत्रजशब्दे २४०६पृ० दृश्यः । "उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव हि" बृहस्पतिः ।

नियोग्य त्रि०नियोक्तुमर्हति नि+युज–अर्हार्थे कर्त्तरि ण्यत् कुत्वम् । प्रभौ । शक्यार्थे कर्मणि तु न कुत्वम् ।

नियोजन न० नि+युज–भावे ल्युट् । १प्रेरणे २प्रवर्त्तने भृत्यादेः कर्मकरणाय ३उपदेशात्मकव्यापारे "नियोजनकालेऽष्टाचत्वारिंशतमाद्यानग्निष्ठे" कात्या० श्री०२१।१।८। ४नितरां योजने च "पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चत्यथातो नियोजनस्यैव" शत०ब्रा० ३।७।३।१३।

नियोज्य त्रि० नि+युज–शक्यार्थे कर्मणि ण्यत् "प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे" पा०उक्तेः न कुत्वम् । १प्रवर्त्तनीये नियुज्यतेः प्रवर्त्तनार्थकत्वात् कर्मणि ण्यता तत्कर्म उच्यते प्रवर्त्तनाकर्म च तज्जन्यप्रवृत्तिमान् । तथा च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ स्वर्गकामो यागे नियोज्यः स्वर्गकामादेश्च कामनाद्वारा यागे कृतिसाध्यताधीद्वारा प्रवृत्तिर्जायते इति तस्य तथात्वम् । तदेतत् शब्दशि० उक्तं यथा "स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ इष्टसाधनत्वं कार्यत्वं वा यदि विधिः समभिव्याहृतक्रियान्वयी तदन्यान्वयी वा गुरुमते यागादिर्न कार्यतया लिङा बोधयितुं शक्यते स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यताविरहात् । कामनाविषयिस्य हि ममेदं कर्त्तव्यमिति बोद्धृत्वं नियोज्यत्वं कामना च तद्बोधोपयोगे सति भवति स च कामनानन्तरं काम्यसाधनताबोधात् कार्यताबोधे सति स्यात् एवञ्च स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यता । न च कालान्तरे भाविस्वर्गं क्रिया साक्षात् परम्परया वा साधनमिति शब्दो बोधयितुमर्हति आशुविनाशित्वात् परम्पराघटकानुपस्थितेश्च तृतीय प्रकारस्याभावात् अन्यथा तमादाय साधनत्वसम्भवात् कल्पप्रमप्यपूर्वं न स्यात् इष्टसाधनताविधिपक्षे तु स्फुटैवानुपपत्तिः । कार्यताविधिपक्षे अन्वयप्रकारतया साधनत्वं शाब्दमिति फलतो न विशेषः । अतः क्रियातोऽन्यत् स्वर्गसाधनताहं कार्यं क्रियाकार्यतानिर्वाहकमित्यार्थम्" गदाधरेणेदं नियोज्यान्वयग्रन्थे विवृतं दिङ्मात्रमत्रोच्यते "लिङोऽर्थः कार्यत्वं पाकादिक्रियायामेव प्रथमतोऽन्वेति न तु स्वर्गकामो यजेतेत्यादितो यागादौ प्रथमतस्तदन्वयः किन्तु कार्यत्वेनैव वैदिकलिङ्वाच्योऽपूर्वं प्रथमतो विषयतया यागाद्यन्वयः प्रतीयते विषयत्वन्तु जन्यत्वं तत्र च शक्यतावच्छेदककार्यत्वैकदेशे कृतौ स्वर्गकामान्वयः एवञ्च यागविषयकं स्वर्गकामकार्यमिति प्राथमिको बोधः तदनन्तरमपूर्वस्य कृतिसाध्यता यागद्वारैव, यागमकृत्वा अपूर्वस्य साधयितुमशक्यत्वादतो यागकार्यतां विनाऽपूर्वकार्यत्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिप्रतिसन्धाने ततश्च कृतलौकस्यलक्लृप्तक्रियाकार्यतान्वयगोचरशाब्दसामग्रीतो यागे चौपादानिकोबोधः । पुनरनुसन्धीयमानशब्दसहकृतानुपपत्तिज्ञानमेवोपादानमिति गीयते तदसहकृतं ज्ञानञ्चार्थापत्तिरिति । न च यागकार्यतायाः पूर्वमप्रतीतत्वेन यागकार्यताव्यतिरेकस्य दुर्ग्रहत्वात् उक्तानुपपत्तिधीरेव न घटते इति वाच्यं यागो यदि कार्यो न स्यात् तदाऽपूर्वमपि कार्यं न स्यात् इति तर्काकाराद्नुपपत्ति प्रतिसन्धानस्य यागकार्यताविरहानधीनस्य यागकार्यता साधकत्वोपगमात् । न चापाद्यापादकयोर्वैयधिकरण्यान्नोक्त तर्कसम्भव इति वाच्यं यागो यदि कृतिसाध्यो न स्यात् असाध्यकत्वसाध्यकृतिसाध्यव्यापारको न स्यादित्ये तादृशतर्कोपगमेन सामञ्जस्यात् । कृतिसाध्यत्वञ्चनादिरूपव्यापारके कलसाध्यकाष्ठादौ व्यभिचारवारणायासाध्यान्तं व्यापारविशेषणं, कृतिसाध्यव्यापारके नित्ये

व्यभिचारवारणायाऽननुकूलत्वमपेक्ष्य कृसाध्यकत्वं कृतौ विशेषणं शब्दानुपपत्तिधीजन्यतावच्छेदकधर्मयोः सङ्करो न दोषो गुणगतजात्यनभ्युपगमेन तयोर्जातित्वविरहात्। वस्तु वा केवलशब्दादिप्रमाणजन्यबोधविजातीय एव आर्थोपादानिकबोधः अपूर्वविषयककामितैरपूर्वसाधनक्रियाविषयकत्वं विनाऽपूर्वसाधनतानुपपत्तेः कृतौ क्रियाविषयकत्वोपपादकत्वं तस्याः काम्यसाधनत्वमप्यपूर्वकार्यत्वोपपादकम् इति यागादेः काम्यसाधनतार्थोपादानिकी, अस्माकं काम्यसाधनत्वस्य विधिप्रत्ययावाच्यत्वेऽप्यध्याहारितस्याप्यर्थस्य शाब्दधीगोचरतया पदाजन्याया अपि स्वर्गसाधनत्वोपस्थितेः पदजन्यक्रियाद्युपस्थितिसहितायाः शाब्दसामग्रीत्वादिष्टसाधनत्वस्योपादानलभ्यता। वाजपेयेन यजेतेत्यादौ च तदाभिधानिकमेव स्वर्गादिपदोपस्थाप्ये इष्टे कथञ्चित् तृतीयार्थकरणत्वान्वय उपेयते इति गुरुमतं निराकृत्य आहत्यैव यागादौ विध्यर्थकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरन्वयबोधं व्यवस्थापयितुकामो विचाराङ्गं विप्रतिपत्तिं दर्शयति अथेति स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविति कालान्तरभाविफलकामबोधकघटितवेदवाक्ये इत्यर्थः प्रतिपाद्यत्वं विधायन्देति विधित्वञ्च विदधाति प्रवर्त्तयतीति व्युत्पत्त्या प्रवृत्तिप्रयोजकत्वं प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयत्वम्। कार्यत्वस्य विधित्वेव कथं न पक्षतोपेयते इत्याकाङ्क्षायाम् इष्टसाधनतासाधारणरूपावच्छिन्नः पक्षो, गुरुणामभावसाधने एव नैयायिकाभिमतस्याहत्यक्रियायामिष्टसाधनतान्वयस्यापि निराकरणं भवतीत्युक्तानुगतरूपेण पक्षकरणप्रयोजनमाविष्कर्त्तुं विधित्वेन संपाद्यमर्थद्वयं दर्शयति इष्टसाधनत्वं कार्यत्वं वेति वाकारोऽनास्थायां न विकल्पे। इष्टसाधनत्वस्य विधित्वपक्षे कार्यत्वस्याऽतत्त्वात्। एवञ्चालौकिकक्रियागोचरकालान्तरभाविफलकामनाधीनप्रवृत्तिपरलिङ्पद तात्पर्यविषयप्रवर्त्तकधर्मत्वमेव पर्यवसितं पक्षतावच्छेदकम्" इत्युपक्रमे तु मध्ये

"स्वर्गकामेति काम्यस्वर्गसाधनतानिर्वाहकापूर्वरूपव्यापारे साधनत्वाप्रत्यायने स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधजनकधीविषयतदन्वयप्रयोजकस्वर्गकामनियोज्यकत्वरूपयोग्यताविषयकशाब्दज्ञानस्य जनकीभूतं यन्नियोज्यतया स्वर्गकामरूपनियोज्यस्यान्वयप्रयोजकस्वर्गसाधनतायाज्ञानं तदसम्भवादित्यर्थः। कृतिविषयनिष्ठकाम्यसाधनतायाः कृतिविशेषप्रयोजकत्वेऽपि इष्टासाधनस्यापि सन्ध्यावन्दनादेः कृतित उत्पत्तेः। कृतिसाध्यत्वसामान्ये यद्यपि साक्षादिष्टसाधनत्वं प्रयोजकं तथापि तत्र कर्त्तुः क्रियानियोज्यत्वं क्रियाविषयककृतिसाध्यताज्ञानवत्त्वरूपं प्रयोजकमिति कार्यतान्वयबोधसामान्ये कर्त्तुर्नियोज्यताज्ञानमन्वयप्रयोजकरूपयोग्यताज्ञानविधया कारणम् तदपि ज्ञानं •शाब्दात्मकमेवोपेयम् प्रमाणान्तराभावात्। एवञ्च काम्यस्थले कामिनियोज्यतया बोधे कामनाविशिष्टस्यैव तथाभानमङ्गीकार्यं कामनाया विशेषणत्वावश्यकत्वात् कामनाया उपलक्षणत्वे आत्ममात्रस्यैवोपलक्ष्यतया निष्कामसाधारणनियोज्यताबोधो न, विधेरप्रामाण्यप्रसङ्गात्" "वस्तुतो वेदस्थले विशिष्टान्वयपरताया औत्सर्गिक्याः कथञ्चित्सम्भवे तत्त्यागायोगादपि कामनाया विशेषणत्वमावश्यकमेव"। स्थलान्तरे च

"यद्यपि नियोज्यत्वं विधिकर्त्तृकप्रवर्त्तनारूपनियोगकर्मत्वं धात्वर्थतावच्छेदकप्रवृत्तिरूपफलाश्रयत्वमेव प्रवर्त्तकज्ञानानुकूलव्यापारस्य नियोगत्वे च तादृशज्ञानाश्रयत्वमेव तथापि निरुक्तं पारिभाषिकमेव वा नियोज्यत्वम् अथ वा प्रवर्त्तकज्ञानोपधायकतानिर्वाहकव्यापारो नियोग इति कामनासाधारणं तादृशज्ञानोपधायकत्वं नियोज्यत्वं कामनायास्तद्बोधोपयोगे कार्यताबोधजनकत्वे भवति निर्वहतीत्यर्थः। अन्यथा विशेषणांशे तद्बाधेन कामनाया विशेषणत्वायोगादिति भावः। स चेति कामनायास्तद्बोधोपयोगश्चेत्यर्थः। कामनानन्तरं काम्यसाधनताबोधात् कार्यत्वबोधे सतीति कामनाधीनकाम्यसाधनताबोधस्य कार्यताबोधोपयोगे सतीत्यर्थः साक्षात्तदनुपयोगादिति भावः। काम्यसाधनताबोधस्य काननाधीनत्वं कामनाविषयकत्वेन बोध्यं तथा च कामनाविशिष्टस्य क्रियानियोज्यत्वं कामनायाः क्रियानिष्ठकाम्यसाधनताज्ञानोपयोगितानिर्वाह्यमिति तद्घटकक्रियानिष्ठकाम्यसाधनत्वमपि नियोज्यतान्वयप्रयोजकमिति पर्य्यवसितम्। एवञ्च स्वर्गकामसाधनताया नियोज्यतया स्वर्गकामान्वयप्रयोजकत्वे च सति सत्येव नियोज्यान्वययोग्यता नियोज्यत्वान्वयप्रयोजकयोग्यताघटितनियोज्यान्वयबोधसामग्रीसम्पत्तिः। एवञ्च यागः स्वर्गसाधनीभूत स्वनियोज्यस्वर्गकामकार्यतान्वयधीरेतन्मते तत्र स्वर्गकामे नियोज्यताज्ञानं क्रियायां स्वर्गसाधनताज्ञानञ्च योग्यताज्ञानमेव आर्थोपादानिकरूपमनुपपत्तिमात्रमूलकं वा अपेक्ष्यते इति तस्या अपि स्वर्गसाधनताविषयकतया तन्निर्वाहक-

फलसमयपर्य्यन्तस्थायिव्यापारजनकत्वज्ञानमभ्यर्हितमिति नाद्यत्वक्रियाकार्यताधीरिति समुदायार्थः”।

एवं शुचित्वतत्कालादिरूपकर्त्तृविशेषयुतस्यापि नियोज्यत्वम् अत्र को नियोज्यः इत्याकाङ्क्षोत्थापितस्य शुचित्वात् कालजीवित्वादेरधिकारिविशेषणस्य नियोज्यताप्रयोजकत्वात् इत्याकारे विस्तरः। •[प्रकारिणि त्रि०।

नियोद्धृ पु० नि+युध–तृच्। १कुक्कुटे राजनि० २वाहुयु-

निर् अव्य० नॄ–क्विप् न दीर्घः। १वियोगे २अत्यये ३आदेशे ४अतिक्रमे ५भोगे ६निश्चिते च गणरत्नमहो०। तत्र यथाक्रममुदाहृतं च यथा १निःसङ्गः २निर्मक्षिकम् ३निर्देशः। ४निष्क्रान्तः ५निर्वेशः। ६निश्चितम्। ७निषेधे मेदि० निर्मक्षिकम्। अयं शब्दः प्रादिः सान्तः रान्तश्च “निसस्तपतावनासेवने” पा० ८।२।१२० सूत्रे निस इति निर्देशात् निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य “इदुदुपधस्य चकारस्य यो विसर्जनीयः” इति भाष्यप्रोक्तेश्च सान्तत्वम्। “निरः कुषः” पा० ७।२।४६ सूत्रे निर इति निर्देशात् रान्तत्वम्। एवं दुस् दुर् सान्तोरान्तश्च दुष्कृतमित्यत्र भाष्यप्रोक्तेः सान्तत्वम् “दुरुदुरोरधिकरणे” वार्त्ति० सूत्रे दुदुरोरिति निर्देशात् रान्तत्वम्। उपसर्गगणस्त्वते तु तन्त्रोच्चारितः” मनोरमा।

निरंश त्रि० निर्गतोऽंशात् निरा०त०। सूर्य्यभुज्यमानराशेः प्रथमे राशेस्त्रिंशांशरूपे भागे तद्राशिभोगस्य अंशशून्यत्वात् तथात्वम्। “राशेः प्रथमभागस्थः निरंशः सूर्य्यः उच्यते” ज्योतिषम्। २रवे राश्यन्तरसंक्रान्तिदिने रघु०। निर्गतो भागो यस्य प्रा० व० वा कप्। ३भागरहिते च। “पतितस्तत्सुतः क्लीवः पङ्गुरुन्मत्तको जडः। अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्त्तौ भर्त्तव्यास्ते निरंशकाः” याज्ञ० “निरंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा” मनुः। अनंशौवेति पाठः

निरक्ष त्रि० निर्गतः अक्षस्तदुन्नतिर्यस्मात् प्रा०व०। अक्षोन्नतिशून्यदेशे स च देशः सू०सि० उक्तो यथा “समन्तान्मेरुमध्यात् तु तुल्यभागेषु तोयधेः। द्वीपेषु दिक्षु पूर्वादि नगर्य्यो देवनिर्मिताः। भूवृत्तपादे पूर्वस्यां यमकोटीति१ विश्रुता। भद्राश्ववर्षे नगरी स्वर्णप्राकारतोरणा। याम्यायां भारते वर्षे लङ्का२ तद्वन्महापुरी। पश्चिमे केतुमालाख्ये रोमकाख्या३ प्रकीर्त्तिता। उदक् सिद्धपुरी४ नाम्ना कुरुवर्षे प्रकीर्त्तिता। भूवृत्तपादविवरास्ताश्चान्योन्यं प्रतिष्ठिताः। ताभ्यश्चोत्तरगो मेरुस्तावानेव सुराश्रयः। तासामुपरिगो याति विषुवस्थो दिवाकरः। न तासु विषुवच्छाया नाक्षस्योन्नतिरिष्यते। मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिते। निरक्षदेशसंस्थानामुभये क्षितिजाश्रये। अतो नाक्षोच्छ्रयस्तासु ध्रुवयोः क्षितिजस्थयोः। नवतिर्लम्बकांशास्तु मेरावक्षांशकास्तथा”।

निरग्नि पु० निर्गतोऽग्निस्तत्साध्यकार्य्यं यस्मात् प्रा०व०। श्रौतस्मार्त्ताग्निसाध्यकर्मरहिते द्विजे “एकोद्दिष्टं सदा कुर्य्यात् निरग्निः श्राद्धदः सुतः” उशनाः “वीरहा वा एष देवानां भवति योऽग्निमुद्वासयते” श्रुतौ अग्नित्यागस्य पुत्रहत्यातुल्यपापजनकत्वमुक्तम्। उपपातकशब्दे निरग्नितादोष उपपातकत्वेन मनुनोक्तो दर्शितः।

निरङ्कुश त्रि० निर्गतोऽङ्कुश इव प्रतिबन्धको यस्य प्रा०व०। १प्रतिबन्धशून्ये २अनिवार्य्ये जटाध० “विक्रयार्थं हि यो हन्यात् भक्षयेद्वा निरङ्कुशः” भा०अनु०२६०८श्लो०। “निरङ्कुशाः कवयः”। “कुवलयदृशां वामः कामो निकामनिरङ्कुशः” गीतगो०।

निरङ्ग त्रि० निर्गतमङ्गं यस्य प्रा०व०। १अङ्गहीने २रूपकालङ्कारभेदे न० सा०द० अलङ्कारशब्दे ४०२पृ०दृश्यम्।

निरङ्गुल त्रि० निर्गतमङ्गुलिभ्यः प्रा०त० अच्समा०। अङ्गुलितो निर्गते। [निरुदकादि० अन्तोदात्तताऽस्य।

निरजिन न० निर्गतमजिनात् प्रा०त०। अजिनात् निर्गते

निरञ्चन न० शालाङ्कोपायाभ्यासरज्वाः प्रथमे षष्ठे भागे कर्त्तव्ये लक्षणभेदे शालाङ्कमुक्तं परिशिष्टे “विंशत्यरत्निः शाला स्यात्तदर्द्धेन तु विस्तृतेति” तत्साधनोपायश्च “प्रमाणार्द्धं वाभ्यस्याभ्यासषष्ठे लक्षणं करोति तन्निरञ्चनमिति अत्र विंशत्यरत्निर्मूलरज्जुः दशारत्निरभ्यासरज्जुः तस्याः प्रथमे षष्ठे भागे निरञ्चनम् तस्य अर्द्धे पञ्चारत्निमिते श्रोण्यङ्कनार्थमिति” कात्या०श्रौ० ७।१।२४ कर्कः।

निरञ्जन त्रि० निर्गतमञ्जनं कज्जलं तदिव समलमज्ञानं वा यस्मात् प्रा०व०। १कज्जलरहिते नेत्रे २दोषरहिते ३अज्ञानशून्ये परमात्मनि पु० “तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनं परमं साम्यमुपैति” मुण्डकोप० “निरवद्यं निरञ्जनम्” श्वेता०। ४शिवे पु० “दीर्घरोमा दीर्घभुजो दीर्घवाहुर्निरञ्जनः” हरिवं० २२७अ० शिवनामोक्तौ।

निरति स्त्री नितरां रतिः, नि+रम–क्तिन् वा। अत्यन्तरतौ।

निरतिशय पु० निर्गतोऽतिशयो यस्मात् नितरामतिशयो वा। १अत्यन्तातिशये २साम्येच्चयातिशयशून्ये ३परमेश्वरे

यदपेक्षया कस्याप्यतिशयाभावः ४तस्मिन् त्रि०। “तत्र निरतिशयं सार्वज्ञ्यबीजम्” पात०सू० “यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहणमल्पं बह्विति सार्वज्ञ्यबीजमेतद्विवर्द्धमानं यत्र निरतिशयं स सर्वज्ञः। अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सार्वज्ञ्यबीजस्य सातिशयत्वात् परिमाणवदिति यत्र काष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्य स सर्वज्ञः स च पुरुषविशेषः” भा० “व्याचष्टे यदिदमिति। बुद्धिसत्त्वावरकतमोऽपगमतारतम्येन यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां प्रत्येकस्य समुच्चयेन च वर्त्तमानानामतीन्द्रियाणां ग्रहणं तस्य विशेषणमल्पं बह्विति सार्वज्ञ्यबीजं कारणम्। कश्चित् किञ्चिदेवातीतादि गृह्णाति कश्चिद् बहुतरं कश्चिद्बहुतमम् एतद्विवर्द्धमानं यत्र निष्क्रान्तमतिशयात् स सर्वज्ञ इति तदनेन प्रमेयमात्रं कथितम्। अत्र प्रमाणयति अस्ति काष्ठा प्राप्तिः सार्वज्ञ्यबीजस्येति साध्यनिर्द्देशः निरतिशयकाष्ठा यतः परमतिशयवत्ता नास्तीति। तेन नावधिमात्रेण सिद्धसाधनं, सातिशयत्वादिति हेतुः। यत् सातिशयं तत् तत्सर्वं निरतिशयं यथा कुवलामलकविल्वेषु सातिशयमिति। व्याप्तिं दर्शयति परिमाणवत्। न च गरिमादिगुणैर्व्यभिचार इति साम्प्रतम्, न खल्वऽवयवगरिमावयविनः किन्त्वा, परमाणुभ्य अन्त्यावयविभ्यो यावन्तः केचन तेषां प्रत्येकं वर्त्तिनं गरिमाणं समाहृत्य गरिमवर्द्धमानताभिमानः ज्ञानन्तु प्रतिज्ञेयं समाप्यते इत्येकद्विबहुविषयतया युक्तं सातिशयमिति न व्यभिचारः” विवरणम्।

निरत्यय त्रि० निर्गतोऽत्ययो यस्य प्रा०व०। १अत्ययशून्ये “निरत्ययं साम न दान वर्जितम्” किरा०। अभावेऽव्ययी०। २अत्ययाभावे अव्य०। [निष्क्रान्ते।

निरध्व त्रि० निष्क्रान्तोऽध्वनः प्रा०त० अच्समा०। अध्वनो

निरनुनासिक त्रि० निर्गतमनुनासिकमनुनासिकत्वं यस्य। अनुनासिकभिन्ने वर्णभेदे “यलो द्विधाऽरो निरनुनासिकः सानुनासिकः” मुग्धबोधः।

निरनुयोज्यानुयोग पु० गौतमोक्ते निग्रहस्थानभेदे तल्लक्षणम् तत्रोक्तं यथा “निग्रहस्थानातियोगो निरनुयोज्यानुयोगः” सू० “निग्रहस्थानलक्षणस्य मिथ्याध्यवसायादनिग्रहस्थाने निगृहीतोऽसीति परं ब्रुवन् निरनुयोज्यानुयोगान्निगृहीतो वेदितव्यः” इति भा०। “अवसरे यथार्थनिग्रहस्थानोद्भावनातिरिक्तं यन्निग्रहस्थानोद्भावनं तदित्यर्थः एतेनावसरे निग्रहस्थानोद्भावने एकनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानान्तरोद्भावने च नातिव्याप्तिः। सोऽयं चतुर्द्धा छलं जातिराभासोऽनवसरग्रहणञ्च। आभासो व्यभिचारादावसिद्ध्याद्युद्भावनम् अनवसरग्रहणञ्चाकाले एवोद्भावनं यथा त्यजसि चेत् प्रतिज्ञाहानिः विशेषयसि चेत् हेत्वन्तरम्। एवमवसरमतीत्यकथनमपि, यथा उच्यमानग्राह्यस्यापशब्दादेः परिसमाप्तौ एवमनुक्तग्राह्याज्ञानाद्यननुभाषणावसरेऽननुभाव्यबोधाविष्करणानुभाषणप्रवृत्ते वादिनि तदुद्भावनमित्यादिकमुह्यम्” वृत्तिः।

निरन्तर त्रि० निर्गतमन्तरं यस्मात् प्रा०ब०। १सन्तते अविच्छिन्ने सन्ततियुक्ते सन्ततिश्च दैशिकी कालिकी च तत्र दैशिकविच्छेदशून्ये “कृतापराधानपि योषितः प्रियान् परिष्वजन्ते शयने निरन्तरम्” ऋतुस० “भूभर्त्तुरायतनिरन्तरसन्निविष्टाः” माघः “निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु” कुमा० कालिकविच्छेदशून्ये निरवधौ यथा “कपिलानां सवत्सानां वर्षमेकं निरन्तरम्” भा०व०९७अ० २अपरिधाने ३अनन्तर्द्धाने ४अभेदे ५तादात्म्ये च। निरन्तरालादयोऽप्यत्र “निरन्तराला करिणां कदम्बकैः” [त्रिका०

निरन्तराभ्यास पु० कर्म०। १सततावृत्तौ व०व०। २स्वाध्याये

निरन्वय त्रि०नास्ति अन्वयः सम्बन्धो यत्र। १सम्बन्धरहिते “का त्वमेकाकिनी भीरु! निरन्वयजने वने” भट्टिः। २स्वामिसमक्षतादृपसम्बन्धशून्ये स्तेयभेदे “स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम्। निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वाऽपह्नूयते च यत्” मनुः (निरन्वयं) “स्वामिपरोक्षापहृतं स्तेयम्” कुल्लू०। ३स्वामिसम्बन्धशून्ये स्तेये च “परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च। निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः” मनुः “निष्पुलाकीकृतेषु धान्येषु शाकादिषु चापहृतेषु अन्वयो द्रव्यस्वामिनां सम्बन्धः येन सह कश्चिदपि सम्बन्धो नास्ति” कुल्लू०। ४निर्वंशे च।

निरपत्रप त्रि० निष्क्रान्तः अपत्रपायाः प्रा०त०। निर्लज्जे धृष्टे जटा०। “अप्सरो मेनका ब्रह्मन् निर्दया निरपत्रपा” भा०आ० ८अ०।

निरपेक्ष त्रि० निर्गता अपेक्षा यस्य प्रा०ब०। १अपेक्षाशून्ये स्वार्थबोधनाय अन्यापेक्षाशून्ये “निरपेक्षो रवः श्रुतिः” भट्टवार्त्तिकम्। “तत्तत्कर्मसु विनियोगसाधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतेः (श्रूयमाणविभक्तेः) इतरानपेक्षत्वेन विनियोगसाधकत्वात् तथात्वं लिङ्गादीनां तु द्विती-

यःदिश्रुतिं कल्पयित्वा तद्द्वारैव तथात्वमिति सापेक्षत्वमिति भेदः। २आशाशून्ये "अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः" मनुः। ३अशक्तविषयके "उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च। सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः"। "सापेक्षनिरपेक्षाणि शक्ताशक्तविषयाणि" ज्योति॰त॰ रघु॰।

निरमण न॰ नियतं रमणम्। नियतरतौ अत्यन्तानुरागे "निरृतिर्निरमणात्" निरु॰ २।७ नियतं रमत्यस्मिन् नि+रम+आधारे ल्युट्। २नियतरागाधारे "अश्वशतं निरष्टं निरमणम्" शत॰ब्रा॰ १३।४।२।५

निरमित्र पु॰ पाण्डवनकुलस्य पुत्रभेदे "नकुलस्तु चैद्यां करेणुमतीं नाम भार्य्यामुदवहत् तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामाजनयत्" भा॰आ॰४५अ॰। निर्गतोऽमित्रो यस्य। २शत्रुरहिते त्रि॰। ३त्रिगर्त्तराजपुत्रभेदे पु॰"हाहाकारो महानासीत् त्रिगर्त्तानां जनेश्वर!। राजपुत्रं हतं दृष्ट्वा निरमित्रं महारथम्" भा॰द्रो॰ १५७अ॰। ४बार्हद्रथवंश्ये भाविनि नृपभेदे पु॰ "ततो युतायुस्तस्यापि निरमित्रोऽथ तत्सुतः" भाग॰ ९।२२।२० भाविबार्हद्रथवंशोक्तौ।

निरय पु॰ निर्गतोऽयोऽत्र प्रा॰ब॰ नीचैरेत्यत्र निर्+इ आधारे अच् वा। नरके अमरः "निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये" मनुः।

निरयण न॰निर्+अय–भावे ल्युट्। निर्गमने। करणे ल्युट्। निर्गमनोपाये "पश्चात् निरयणं क्वतम्" ऋ॰१०।१२२।६ "निरयणं निर्गमनोपायः" भा॰। [स्वशून्ये अमरः।

निरर्गल त्रि॰निर्गतमर्गलमिव प्रतिबन्धो यस्य प्रा॰ब॰। प्रतिब-

निरर्थ पु॰ निर्गतोऽर्थो यस्य प्रा॰ब॰। अर्थशून्ये १निष्फले २अभिधेयशून्ये च "निरर्था साप्यमूर्त्तत्वात् पुरुषस्य महीपते" मार्कण्डेयपु॰।

निरर्थक त्रि॰ निर्गतोऽर्थो यस्य प्रा॰ब॰ वा कप्। १निष्फले "प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः" भा॰उ॰ ३५अ॰। "इत्थं जन्म निरर्थकं क्षितितलेऽरण्ये यथा मालती" सा॰द॰। २अभिधेयशून्ये ३काव्यदोषभेदे च "निरर्थकं तुहीत्यादि पूरणैकप्रयोजनम्" चन्द्रा॰ गौतमोक्ते ४निग्रहस्थानभेदे"वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम्" सू॰ "यथा नित्यः शब्दः कचटतपा जबगडदश् त्वात् झभञ्घढधषवदिति एवम्प्रकारं निरर्थकम् अभिधानाभिधेयभावानुपपत्तौ अर्थगतेरभावाद् वर्णा एव क्रमेण निर्दिश्यन्त इति" भा॰। "वर्णानां क्रमेण निर्देशो जबगडेत्यादिप्रयोगस्तत्तुल्यो निर्देशोनिरर्थकं निग्रहस्थानम् अवाचकपदप्रयोग इति फलितार्थः। अवाचकत्वं च शक्त्या निरूढलक्षणया शास्त्रपरिभाषया वा बोध्यं समयबन्धव्यतिरेकेणेति विशेषणीयं तेन यत्रापभ्रंशेन विचारः कर्त्तव्य इति समयबन्धस्तत्रापभ्रंशे न दोषः। झटिति संवरेण तु न दोष इत्युक्तप्रायम्। अस्य सम्भवः प्रमादादित्यवधेयम्" वृत्तिः। क्रमश्चेहाक्षरसमाम्नाये माहेश्वरे सूत्रे यथा पठितास्तथेत्यर्थः।

निरवकाश त्रि॰ निर्गतोऽवकाशो यस्य प्रा॰ब॰। १असम्भवत्कालान्तरकर्त्तव्यताके कार्य्ये २अवकाशशून्ये च।

निरवग्रह त्रि॰ निर्गतोऽवग्रहः प्रतिबन्धो वृष्टिप्रतिबन्धो नियमनं वा यस्य प्रा॰ब॰। १स्वच्छन्दे स्वतन्त्रे अन्येच्छानधीनप्रवृत्तियुक्ते अमरः। "केचित् क्रोधसमाविष्टा मदान्धा निरवग्रहाः" भा॰भी॰६४अ॰। २वृष्टिप्रतिबन्धशून्ये च।

निरवद्य त्रि॰ निर्गतमवद्यं दोषः अज्ञानं रागद्वेषादि वा यस्य। १निर्दोषे उत्कृष्टे "तस्य निरवद्यविद्योद्द्योतेन द्योतितकृत्स्नतोऽयमर्थः" दायभा॰। २अज्ञानशून्ये ३रागादिशून्ये परमात्मनि च "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" श्वेता॰उ॰।

निरवयव त्रि॰निर्गतोऽवयवो यस्य। न्यायमते १अवयवशून्ये परमाण्वाकाशादौ सर्वथावयवशून्ये २ब्रह्मणि च "नाशकारणाभावेन निरवयवद्रव्याणां नाशाभावः" सा॰प्र॰भा॰

निरवशेष त्रि॰ निर्गतोऽवशेषो यस्य। अवशेषशून्ये समग्रे "यावत् निरवशेषं भवति तावद् दाहयित्वा" आश्व॰श्रौ॰ २।११।५।

निरवसित त्रि॰ निर्+अव+सो–क्त। येन भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति तस्मिन् पात्रबहिष्कृते चण्डालादौ। [शब्दमाला।

निरवहानिका स्त्री निर्+अव+हन–ण्वुल्। प्राचीरे

निरविन्द पु॰ पर्वतरूपे तीर्थभेदे "अश्मपृष्ठे गयायाञ्च निरविन्दे च पर्वते" भा॰आनु॰ २५अ॰।

निरशन अव्य॰ अशनस्याभावः अव्ययी॰। १भोजनाभावे। निर्गतमशनं यस्य प्रा॰ब॰। २भोजनरहिते त्रि॰ "अश्मकुट्टा निरशना दशपक्षतपाश्च ये" हरिवं॰ ४६अ॰।

निरष्ट पु॰ निर्गतानि अष्टौ वयोव्यञ्जनानि यस्मात् उ॰स॰। चतुर्विंशतिवर्षीये २अश्वे "अश्वशतं निरष्टं निरमणम्" शत॰ब्रा॰ १३।४।२।५ "अश्वस्य दन्तगतानि वयोव्यञ्जनानि

भवन्ति तेषामेकैकं त्रीणि त्रीणि वर्णाणि अनुवर्त्तते तान्यष्टौ व्यञ्जनानि निर्गतान्यस्मादिति निरष्ट चतुर्विंशतिवर्णीयम्" भा० । निर्+अश—क्त । २निराकृते त्रि० "इषायुधो न वध्यो निरष्टः" कु० १।२३।६ "निरष्टा निराकृताः" भा० ।

निरस त्रि० निवृत्तो रसो यस्मात् प्रा०ब० । १निवृत्तरसे रसहीने २निःश्रेणिकात्वर्ये स्त्री राजनि० ।

निरसन न० निर्+अस—क्षेपे भावे ल्युट् । प्रत्याख्याने अमरः "स पितृविक्रियां दृष्ट्वा राज्यात्रिरसनं तथा" भा०आश्व० ४अ० । आधारे ल्युट् । २वधे निष्कृ षत्र अस्तनम् क्षेपणम् । ३निष्ठीवने च मेदि० । ष्ठिवु निरसने इत्युक्तेः ष्ठीवनस्य निष्कृ षत्रश्लेष्मादेः क्षेपणरूपत्वात्तथात्वम् ।

निरस्त त्रि० निर—अस—क्षेपे कर्मणि क्त । १प्रत्याख्याते निवारिते अमरः "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तपुष्पकम्" माघः "निरस्तः परावसुः" क्रव्यादाग्निभागत्यागे मन्त्रः । २त्वरितोदिते न० । ३त्यक्तशरे पु० अमरः । ४निष्ठ्यूते ५प्रतिहते ६प्रेषिते त्रि० मेदि० । भावे क्त । ७निष्ठीवने ८निवारणे ९क्षेपणे च न० ।

निरस्थि न० निर्गतमस्थि यस्मात् प्रा०ब० । दूरीकृतास्थिके मांसे "मांसं निरस्थि दृषिन्नं पुनर्दृषदि चूर्णितम्" सुश्रुतः ।

निरहङ्कार त्रि० निर्गतोऽहङ्कारो यस्य प्रा०ब० । १अभिमानशून्ये देहेन्द्रियादावहममित्यभिमानशून्ये २धनविद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मोत्कर्षसम्भावनाहीने च "निर्वैरा निरहङ्कारा विगतक्रोधमत्सराः" भा०आश्व० ३२अ० ।

निरहम् त्रि० निर्गतमहमिति बुद्धिर्यस्य प्रा०ब० । अहङ्कारशून्ये "प्रत्यक् प्रशान्तं सुधियोपलम्भं ह्यनामरूपं निरहं प्रपद्ये" भाग० ५।१९।४ श्लो० ।

निरह्ण पु० निर्गतमह्नः प्रा०स० टच्समा० "अह्नोऽह्न एतेभ्यः" पा० अह्नादेशः अह्नोऽदन्तात्" पा० नियमात् न णत्वम् "अह्नाह्नान्ताः पुंसि" पा० पुंस्त्वम् । १निर्गते दिने निष्क्रान्तोऽह्नः निरा०त० साधनं प्राग्वत् । २दिनात् निर्गते त्रि० ।

निराक पु० निर्+अक—वक्रगतौ भावे घञ् । १पाके २स्वेदे च कर्मणि घञ् । असत्कर्मफले हेमच० ।

निराकरिष्णु त्रि० निर्+आ+कृ—शीलार्थे इष्णुच् । निराकरणशीले निवारणशीले "निराकरिष्णू वर्त्तिष्णू वर्द्धिष्णू परितो रणम्" भट्टिः "निराकरिष्णोर्जिनावृतेऽपि" रघुः "निराकरिष्णुता चैव विज्ञेयाः पायसागुणाः" सुश्रुतः ।

निराकाङ्क्ष त्रि० निर्गता आकाङ्क्षा अपेक्षा इच्छा या यस्य प्रा०ब० । १शाब्दबोधोपयोग्यपेक्षाशून्ये २इच्छाशून्ये च "तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षम्" कात्या०श्रौ० १।३।२ "यावत् पदवृन्दं निराकाङ्क्षं पूर्वापरपठितपदान्तराकाङ्क्षारहितम्" संग्रहव्याख्या । आकाङ्क्षास्वरूपश्च आकाङ्क्षाशब्दे दृश्यम् ।

निराकार त्रि० निर्गतः आकारोऽवयवोऽस्य प्रा०ब० । १अवयवहीने २देहाद्याकारवर्जिते ब्रह्मणि च "तेजःस्वरूपो भगवान् निराकारो निराश्रयः" ब्रह्मवै० जन्मख० ७अ० । "निराकरणानवारेऽपि योग्यतावशेन प्रतिबन्धव्यवस्थायाः स्थितत्वात्" सर्वद० । आकार आह्वानम् । ३निर्गताह्वाने च "निराकारा निरानन्दा दीना प्रतिहतस्वना" (अयोध्या) रामा०अयो० ११३अ० ।

निराकुल नितरामाकुलः प्रा०ब० । अत्यन्ताकुले "अविकुलवकुल न कुसुमसमूहनिराकुलवकुलकलापे" गीतगो० । "लपालनिक्षेपनिराकुलात्मना" माघः ।

निराकृति स्त्री निर्+आ+कृ—क्तिन् । १प्रत्यादेशे निराकरणे निवारणे अमरः । "प्रवयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः" सा०द० । निर्गता आकृतिराकारोऽस्य प्रा०ब० । २निराकारे "योऽसौ विष्णुरगाधात्मा परमात्मा निराकृतिः" हरिवं० २१८अ० । निर्+आ+कृ—कर्त्तरि क्तिच् । ३पञ्चयज्ञत्यागिनि पु० "यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः" मनुः "यस्तु पञ्च महायज्ञविहीनः स निराकृतिः" कुल्लू०धृतवचनम् । "निराकर्त्ता सुरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् । तस्य देवयज्ञनिराकर्त्तृत्वात् तथात्वम् । ४रोहितमनुपुत्रभेदे पु० "दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः । मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः" हरिवं० ७अ० ।

निराकृतिन् त्रि० निराकृतमनेन इष्टा० इनि । निराकरणकर्त्तरि "अलोलुपोऽव्यथोदान्तो न कृती न निराकृती" भा०शा० २२६अ० ।

निरातङ्क त्रि० निर्गता आतङ्का यस्य यस्माद्वा प्रा०ब० । १भयशून्ये २रोगरहिते राजनि० "पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः" रघुः । ३शिवे पु० ।

निरातप त्रि० निर्गत आतपो यस्मात् प्रा०ब० । १आतपशून्ये २रात्रौ स्त्री शब्दच० ।

निराबाध त्रि० निर्गता आबाधा यस्य । १आबाधाशून्ये २व्यथाशून्ये ३प्रतिबन्धशून्ये च "दवीयान् महीधरो नेदीयान् दीर्घो वह्निरिति व्यवहारस्य निराबाधं जागरूकत्वात्" सर्वदर्शनसं० । ४पक्षाभासभेदे पु० "अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्" मिता० धृतवचनम् । "निराबाधम् अवद्भूतप्रदीपप्रकाशेनायं खरटके व्यवहरतीति" मिताक्षरा ।

निरामय त्रि० निर्गत आमयात् प्रा०त० । १आमयरहिते रोगशून्ये अमरः । २वनच्छागले पुंस्त्री० मेदि० ३शूकरे शब्दमाला उभयत्र स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [शब्दच० ।

निरामालु पु० नितरां रमतेऽत्र रम—आलु । कपित्थवृक्षे

निरामिष त्रि० निर्गतमामिषमभिलाषो मांसाद्यामिषं वा यस्मात् प्रा०ब० । १लोभशून्ये "अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः" मनुः २मांसाद्यामिषहीने च "सामिषं कुररं दृष्ट्वा वध्यमानं निरामिषैः । आमिषस्य परित्यागात् कुररः सुखमेधते" भा०शा० ११९अ० । ३आमिषरहिते चर्वादौ । "नैवेद्यैश्च निरामिषैः" ति०त० ।

निरालक पुंस्त्री निर्+अल–ण्वुल् । सामुद्रे मत्स्यभेदे "तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सामुद्राः" सुश्रु० ।

निरालम्ब त्रि० निर्गत आलम्बः अवलम्बनं यस्य प्रा०ब० । १अवलम्बनशून्ये "एवं मयि निरालम्बे शापात् शिथिलतां गते" हरिवं०५७अ० "निरालम्बो लम्बोदरजननि ! कं यामि शरणम्" जगन्नाथः । २आकाशमांस्यां स्त्री राजनि० । तस्या मूलरूपालम्बनशून्यत्वात्तथात्वम् ३ब्रह्मणि न० तदधिकारेण प्रवृत्ते ४उपनिषद्भेदे न उपनिषच्छब्दे १२२२पृ० दृश्यम् ।

निरालोक त्रि० निर्गत आलोक उद्योतो दृष्टिर्वा यस्मात् प्रा०ब० । आलोकशून्ये १अन्धकारे २आलोकनरहिते च "कृत्वा लोकान् निरालोकान्" भा०आ० २२अ० ।

निराश त्रि० निर्गता आशा यस्य प्रा०ब० । आशारहिते "निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्" ति०त० "मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम्" रघुः । तस्य भावः ष्यञ् । नैराश्य आशाशून्यत्वे "आशा बलवती राजन् ! नैराश्यं परमं सुखम् । आशां निराशां कृत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला" भा०शां० १७८अ० ।

निराशिष् त्रि० निर्गता आशीः राशंसनं यस्य प्रा०ब० । १आशंसनशून्ये "जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः" कुमा० "निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः" गीता । वैराग्यदार्ढ्येन २विगततृष्णे च ।

निराश्रय त्रि० निर्गत आश्रय आधारोऽवलम्बनं वा यस्य । १आश्रयरहिते २आलम्बनरहिते च "चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया । तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्" सां०का० "निराश्रयं मां जगदीश ! रक्ष" उद्भटः "त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः" गीता "निराश्रयः योगक्षेमार्थमाश्रयणीयरहितः" श्रीधरः । ३अद्वैतदर्शनेन देहेन्द्रियाद्यभिमानशून्ये शब्दार्थचि० ।

निरास पु० निर्+अस–भावे घञ् । १प्रत्याख्याने निराकरणे "तथा विज्ञानपक्षनिरासहेतुबौद्धप्रतीत्यादि" सां०प्रभा० । निर्+आ+अस–अच् । २निरासके त्रि० "निरासैरलसैः श्रान्तैस्त्यमानैः स्वकर्मभिः" भा०शा० २७०अ० ।

निराहार त्रि० निर्गत आहारो यस्य प्रा०ब० । १आहारशून्ये "निराहाराश्च ये जीवाः" तर्पणमन्त्रः । निवृत्त आहारः प्रा०स० । २निवृत्ते आहारे "पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः" याज्ञ०व्यवयी० । ३आहाराभावे न० ।

निरङ्गिणी स्त्री निश्चितमङ्गं निरङ्गं तदस्त्यस्या आच्छादकत्वेन इनि ङीप् । तिरस्करिण्यां प्रच्छदपटे त्रिका० ।

निरिन्द्रिय त्रि० निर्गतं निवृत्तमिन्द्रियं यस्य प्रा०ब० । इन्द्रियशून्ये "ये च केचिन्निरिन्द्रियाः" मनुः ।

निरीति त्रि० निर्गता ईतिर्यत्र । अतिवृष्ट्यादीतिशून्ये "निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्ट्याः" नैष० "निरातङ्का निरीतयः" रघुः ।

निरीष न० निर्गतमीषायाः निरा०त० । फाले अमरः ।

निरीश्वर त्रि० निष्क्रान्त ईश्वरो यत्र प्रा०ब० । १ईश्वररहिते वादे "निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम्" सां०प्र० भा०पद्मपु० । २तद्वादयुते नास्तिके । निरीशादयोऽप्यत्र ।

निरीह त्रि० निर्गता ईहा यस्य प्रा०ब० । चेष्टाशून्ये "निरीहस्य हतद्विपः" रघुः निवृत्ता ईहा प्रा०त० । चेष्टाविरोधिव्यापारे स्त्री "शमो निरीहावस्थायामात्मस्थिराज्ञं सुखम्" सा०द० ।

निरुक्त न० निर्–वच–भावे क्त । १निर्वचने पदानामवयवार्थो यत्रोक्तो निःशेषेण निश्चयेन उच्यन्ते यत्र आधारे क्त० क्त । पदानामवयवार्थनिर्वचनप्रतिपादके

यास्कादिप्रणीते २ग्रन्थभेदे तदेतत् ऋग्वेदभाष्योपक्रमे उक्तं यथा

"पञ्चाध्यायरूपकाण्डत्रयात्मके एतस्मिन् ग्रन्थे परनिरपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात्तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वम्। तद्व्याख्यानं च "समाम्नायः समाम्नातः" इत्यारभ्य "तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति" इत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे। तदपि निरुक्तमित्युच्यते एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यन्त इति व्युत्पत्तेः। तथा हि "चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति" प्रतिज्ञाय "उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति" निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतम् "नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायम् "नेन्द्रं देवममंसतेति" प्रतिषेधार्थीय इति। "दुर्मदासो न सुरायाम्" इत्युपमार्थीयः इति च"। तत्र लोके केवलप्रतिषेधार्थकस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधोपमालक्षणार्थोदाहरणमस्मिन् ग्रन्थेऽवगम्यते। एवं ग्रन्थकारेणोक्तास्तत्तत्पदनिर्वचनविशेषास्तत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसरे यथास्थानमुदाहरिष्यन्ते। न च निर्वचनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयम् एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषाञ्चिदुक्तत्वात्। "तदाहुतीनामाहुतित्वमिति" "तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्रम् इत्याचक्षते" इति "यदप्रथयत्तत् पृथिव्याः पृथिवीत्वमिति च"। ग्रन्थकारोऽपि तत्र तत्र स्वोक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति केषाञ्चिन्निर्वचनानां व्याकरणबलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति। अतएव ग्रन्थकार आह "तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकं चेति"। तस्माद्वेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तम्"। तत्र निर्वचने पदसाधनप्रकारश्च "वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेत्यादिनोक्तो निपातशब्दे दृश्यः। "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति" षडङ्गकोष० "छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते। शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते" तस्यैतत् निरुक्तं हृद्यमिति हृदयम्" श्रा०उप०। हेमचन्द्रे तु पदभञ्जनं निरुक्तमित्युक्तं तेनावयवार्थज्ञापनार्थं तत्तद्घटकपदस्य विभागकरणमेव निरुक्तमिति तदर्थः। ३नियोगेन उक्ते ४नियुक्ते च निरुक्तजशब्दे दृश्यम्।

निरुक्तकार पु० निरुक्तं ग्रन्थं करोति कृ—अण् उपस०। १यास्के मुनौ २शाकपूणिनामकमुनौ च। कृ—क्विप् निरुक्तकृदपि तयोरर्थयोः।

निरुक्तज पु० निरुक्तः नियुक्तः अस्यां पुत्रमुत्पादयेत्युक्तः अन्यस्तस्मात् जायते जन—ड। क्षेत्रजपुत्रे "आत्मा पुत्रश्च विज्ञेयस्तस्यानन्तरजश्च यः। निरुक्तजश्च विज्ञेयः सुतः प्रसृतजस्तथा" भा०अनु० ४९अ०। "निरुक्तजः स्वक्षेत्रेऽन्योरेतःसेकार्थमुक्तस्तज्जः" नीलक०।

निरुक्ति स्त्री निर्+वच—क्तिन्। १निर्वचने प्रकृतिप्रत्ययाद्यवयवार्थकथनद्वारा समुदितार्थबोधने "किं कारणं जरत्कारोर्नामैतत् प्रथितं भुवि। जरत्कारुनिरुक्तिं त्वं यथावत् वक्तुमर्हसि" सौतिरुवाच "जरेति क्षयमाहुर्वै दारुणं कारुसंज्ञितम्। शरीरं कारु तस्यासीत्तत् स धीमाञ्छनैः शनैः। क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते। जरत्कारुरिति ब्रह्मन्! वासुकेर्भगिनी तथा" भा०आ०४०अ०। २९९पृ०अलङ्कारशब्दोक्ते २अलङ्कारभेदे

निरुत्सुक त्रि० नितरामुत्सुकः प्रा०स०। १अत्यन्तोत्सुके निर्गतमुत्सुकम् उत्सुकता यस्य प्रा०ब०। २औत्सुक्यहीने च "ममापि कण्वसुतामनुस्मृत्य मृगयां प्रति निरुत्सुकं चेतः" रैवतकमनोः ३पुत्रभेदे पु० "धृतिमानव्ययोयुक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः" हरिवं० ७अ० रैवतपुत्रोक्तौ। त्रयोदशमन्वन्तरे सप्तर्षिमध्ये भार्गवे ऋषिभेदे "पौलहस्तत्त्वदर्शी तु भार्गवश्च निरुत्सुकः" तत्रैव त्रयोदशमन्वन्तरे सप्तर्षिकथने।

निरुदकादि पु० पा०ग० सू० उक्ते अन्तोदात्ततानिमित्ते शब्दगणभेदे स च "निरुदक निरुपल निर्मक्षिक निर्मशक निष्कालक निष्कालिक निर्दुष दुस्तरीप निस्तरीप निस्तरी निरजिन उदजिन उपाजिन (परेर्हस्तपादकेशकर्षाः)" "निरुदकादिराकृतिगणः" सि०कौ०।

निरुद्ध त्रि०नि+रुध—कर्मणि क्त। १संरुद्धे कृतगमनादिप्रतिरोधे "यत्रनिरुद्धवाहैः" माघः। पात०भा० उक्ते २चित्तस्यावस्थारूपभूमिभेदे तच्च तत्रोक्तं यथा

"क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः। तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्त्तते यस्त्वेकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति क्षिणोति च क्लेशान् कर्मबन्धनानि श्लथयति निरोधमभिमुखं करोति स सम्प्रज्ञातो योग इत्याख्यायते" भा० "क्षिप्तं सदैव रजसा तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणमत्यन्तमस्थिरम्। मूढन्तु तमःसमुद्रेकान्निद्रावृत्तिमत्। विक्षिप्तं

क्षिप्तादिभिः। विशेषो हि क्षेमबहुलस्य कादाचित्कः क्षेमो वा चाप्ता क्षेमबहुलता सांसिद्धिकी वा वक्ष्यमाणव्याधिस्त्यानाद्यन्तरायजनिता वा। एकाग्रमेकतानम्। निरुद्धसकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषं चित्तं निरुद्धम्। तत्र क्षिप्तमूढयोः सत्यपि परस्परापेक्षया वृत्तिनिरोधे पारम्पर्य्येणापि निःश्रेयसहेतुभावाऽभावात् तदुपघातकत्वाच्च योगपक्षाद्दूरोत्सारितत्वमिति न तयोर्योगत्वं निषिद्धम्। विक्षिप्तस्य तु कादाचित्क सद्भूतविषयस्थेमशालिनः सम्भाव्येत योगत्वमिति निषेधति तत्र विक्षिप्ते चेतसि समाधिः कादाचित्कः सद्भूतविषयस्य चित्तस्य स्थेमा न योगपक्षे वर्त्तते। कस्माद्युतस्तद्विपक्षविक्षेपोपसर्ज्जनीभूतः विपक्षवर्गान्तर्गतस्य हि स्वरूपमेव दुर्लभं प्रागेव कार्यकरणात्। न खलु दहनान्तर्गतं वीजं त्रिचतुरक्षणावस्थितमप्रपञ्चाङ्कुराय कल्पते इति भावः। यदि विक्षेपोपसर्ज्जनीभूतः समाधिर्न योगः कस्तर्हि इत्यत आह यस्त्वेकाग्रे चेतसि इति। भूतमिति समारोपितमर्थं निवर्त्तयति। निद्रावृत्तिरपि स्वालम्बने तमसि भूते भवत्येकाग्रे त्यत उक्तम् सदिति। शोभनं नितान्तमाविर्भूततत्त्वं, तमःसमुद्रेकस्त्वशोभनस्तस्य क्लेशहेतुत्वादिति। द्योतनं हि तत्त्वज्ञानमागमाद्वाऽनुमानाद्वा भवदपि परोक्षरूपतया न साक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छिनत्ति द्विचन्द्रदिङ्मोहादिष्वनुच्छेदकत्वादत आह प्रेति प्रशब्दो हि प्रकर्षं द्योतयन् साक्षात्कारं सूचयति। अविद्यामूलत्वादस्मितादीनां क्लेशानां विद्यायाश्च अविद्योच्छेदरूपत्वात् विद्योदये चाविद्याक्लेशसमुच्छेदो विरोधित्वात् कारणविनाशाच्चेत्याह क्षिणोति चेति। अतएव कर्म्मरूपाणि बन्धनानि श्लथयति। कर्म चात्रापूर्वमभिमतं कार्य्ये कारणत्वोपचारात्। श्लथयति स्वकार्य्यादवसादयति। वक्ष्यति हि "सति मूले तद्विपाकः"। इति किञ्च निरोधमभिमुखं करोत्यभिमुखीकरोति" विव०

निरुद्धप्रकश(स) न० सुश्रुतोक्ते क्षुद्ररोगभेदे "वातोपसृष्टमेवन्तु चर्म संश्रयते मणिम्। मणिश्चर्म्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतोरुणद्धि च। निरुद्धप्रकशे(से) तस्मिन् मन्दधारे सवेदनम्। मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तोर्मणिर्न च विदीर्य्यते। निरुद्धप्रकशं(सं) विद्यात् रुढां चावपाटिकाम्"।

निरुपाख्य त्रि० निर्गता उपाख्या यस्मात् प्रा०ब०। अवस्तपदार्थे १वन्ध्यापुत्रादौ २अभावपदार्थे च वाचोमनसयोः विषयतयोल्लेखनायोग्ये अस्फुटस्वरूपे ३ब्रह्मणि च। "ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरुपाख्या निरञ्जना। कैवल्या या मतिर्देव! परमा सा गतिर्भवान्" भा०अनु०१७अ०। ४निःस्वरूपे "त्वयमपि चैतदवस्तु अभावमात्रं निरुपाख्यमिति" शारी०भा० "निरुपाख्यं निःस्वरूपम्" रत्नप्र०।

निरुपाय त्रि० निर्गत उपायो यस्य प्रा०ब०। १उपायरहिते "उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः" कामन्द०।

निरुप्त त्रि० निर्+वप—कर्मणि क्त। यज्ञादौ भागशः पृथक्कृत्य दत्ते "न च स्विष्टिमात्रेण निरुप्तेन प्रयोजनम्" कात्या०श्रौ० १५।१८सू० कर्कः।

निरूढ त्रि०निर्—रुह—क्त। १नितरां रूढे २शक्तितुल्यलक्षणयाऽर्थबोधके शब्दे "पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढो दायशब्दः" इति दायभागः। ३पशुयागभेदे "निर्मित ऐन्द्राग्नः" आश्व० श्रौ० ३।८।४ "ऐन्द्राग्नो निरूढो नाम पशुः कर्त्तव्यः। अयमपि पशूनां प्रकृतिः। तेनाङ्गभूतानामग्नीषोमीयः प्रकृतिः। स्वतन्त्राणां निरूढः प्रकृतिरिति तेष्वेव पश्विष्टिनोऽङ्गभूतेष्वित्येवमर्थं निरूढप्रकृतित्वाम्नानम्" नारा०। "षाण्मास्यः सांवत्सरो वा" ५सू० "सोऽयं निरूढः पशुः षट्सु षट्सु मासेषु कर्त्तव्यः संवत्सरे संवत्सरे वा। अतोऽयं वीप्सावचनात् नित्योऽयं पशुरिति गम्यते" नारा०।

निरूढलक्षणा स्त्री निरूढा शक्तितुल्या लक्षणा। व्याकरणकोषादिहेतुतः प्रसिद्धार्थे शक्तितुल्यायां लक्षणारूपायां शब्दस्यार्थबोधनाशक्तौ।

निरूढि स्त्री नि+रुह—क्तिन्। १प्रसिद्धौ "नृप! विद्यासु निरूढिमागता" किरा०। २निरूढलक्षणायाञ्च।

निरूपक त्रि० निरूपयति नि+रूप—ण्वुल्। निरूपणकर्त्तरि तस्य भावः तल्। निरूपकता स्वरूपसम्बन्धभेदे यथाऽऽधारतानिरूपकताऽऽधेयत्वे इत्यादि।

निरूपण न० नि+रूप—ल्युट्। तत्त्वज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगे १विचारे २निदर्शने ३आलोके च "निरूपणं लक्षणादिप्रकारेण ज्ञानानुकूलवचनम्" दाय०भा० श्रीकृष्णः।

निरूपित त्रि० नि+रूप—क्त। निरूपणकर्मणि तस्य भावः त्व। निरूपितत्वं न्यायोक्ते स्वरूपसम्बन्धविशेषे।

निरूह पु० निर्+ऊह—करणे घञ्। सुश्रुतोक्ते दोषनिर्हरणोपाये वस्तिभेदे "तत्र द्विविधो वस्तिः नैरूहिकः स्नैहिकश्च। आस्थापनं निरूह इत्यनर्थान्तरम्। तस्य

विकल्पोमाधुतैलिकः । तस्य पर्य्यायशब्दो यापनीयुक्तरथः सिद्धवस्तिरिति । स दोषनिर्हरणाच्छरीररोगहरणाद्वा निरूहः वयःस्थापनादायुःस्थापनाद्वाऽऽस्थापनम् । माधुतैलिकविधानञ्च निरूहक्रमचिकित्सिते वक्ष्यामः" । "तत्र यथाप्रमाणगुणविहितः स्नेहवस्तिविकल्पोऽनुवासनः पादावकृष्टः । अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवसं वा दीयते इत्यनुवासनः । तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्रावकृष्टोऽपरिहार्य्यो मात्रावस्तिरिति" । "निरूहः शोधनो लेखी स्नेहनो वृंहणो मतः । निरूहशोधितान्मार्गान् सम्यक् स्नेहोऽनुगच्छति । अपेतसर्व्वदोषासु नाडीष्विव वहज्जलम् । सर्व्वदोषहरश्चासौ शरीरस्य च जीवनः । तस्माद्विशुद्धदेहस्य स्नेहवस्तिर्विधीयते । तत्रोन्मादभयशोकपिपासारोचकाजीर्णार्शःपाण्डुरोगभ्रममदमूर्च्छाच्छर्द्दिकुष्ठमेहोदरस्थौल्यश्वासकासकण्ठशोषशोफोपसृष्टक्षतक्षीणचतुस्त्रिमासगर्भिणीदुर्व्वलाग्न्यसहावालवृद्धौ च वातरोगादृते क्षीणा नानुवास्या नास्थापयितव्याः" । उदरी च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानवः । अवश्यं स्थापनीयाश्च नानुवास्याः कथञ्चन । असाध्यता विकाराणां स्यादेषामनुवासनात्" ।

तत्प्रयोगप्रकारश्च तत्रैवोक्तो यथा

"अथातो निरूहोपक्रमचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । अथानुवासितमास्थापयेत्स्वभ्यक्तस्विन्नशरीरमुत्सृष्टवाहिर्वेगमप्रवाते शुचौ वेश्मनि मध्याह्ने प्रततायां शय्यायामधःसुपरिग्रहायां श्रोणिप्रदेशव्यूढायामनुपधानायां वामपार्श्वशायिनमाकुञ्चितदक्षिणसक्थिमितरप्रसारितसक्थिं सुमनसं जीर्णान्नं वाग्यतं सुनिषण्णदेहं विदित्वा ततो वामपादस्योपरि नेत्रं कृत्वेतरपादाङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां कर्णिकामुपरि निष्पीड्य सव्यपाणिकनिष्ठिकानामिकाभ्यां वस्तेर्मुखार्द्धं सङ्कोच्य मध्यमप्रदेशिन्यङ्गुष्ठैरर्द्धन्तु विवृतास्यं कृत्वा वस्तावौषधं प्रक्षिप्य दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां चानुत्क्षिप्तमनायतमबुद्बुदमसङ्कुचितमवातमौषधमन्तरुपसंगृह्य पुनरितरेण गृहीत्वा दक्षिणेनावसिक्तेत्ततः सूत्रेणैवमौषधान्ते द्विस्त्रिर्व्वावेष्ट्य बध्नीयात् । अथ दक्षिणेनोत्तानेन पाणिना वस्तिं गृहीत्वा वामहस्तमध्यमाङ्गुलिप्रदेशिनीभ्यां नेत्रमुपसंगृह्याङ्गुष्ठेन नेत्रद्वारं पिधाय घृताभ्यक्तापनेत्रं घृताक्तगुदाय प्रयच्छेदनुपृष्ठवंशं समसमनुसुखमाकर्णिकं नेत्रं प्रणिधत्स्वेति ब्रूयात् । तस्मिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीडयेत् । सकृदेवापीडेन न द्रुतं न विलम्बितम्" ततो नेत्रमपनीय त्रिंशन्मात्राः पीडनकालादुपेक्ष्योत्तिष्ठेत्यातुरं ब्रूयात् । आतुरमुपवेशयेदुत्कटुकं वस्त्यागमनार्थम् । निरूहप्रत्यागमनकालस्तु मुहूर्त्तो भवति । "अनेन विधिना वस्तिं दद्याद्वस्तिविशारदः । द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथार्हतः । सम्यङ्निरूढलिङ्गे तु प्राप्ते वस्तिं निवारयेत् । अपि हीनक्रमं कुर्य्यान्न तु कुर्य्यादतिक्रमम् । विशेषात्सुकुमाराणां हीनएव क्रमो हितः । यस्य स्याद्वस्तिरत्यल्पवेगो हीनमलानिलः । दुर्निरूढः स विज्ञेयो मूत्रार्त्यरुचिजाड्यवान् । यान्येव प्राक्प्रयुक्तानि लिङ्गान्यतिविरेचिते । तान्येवातिनिरूढेऽपि विज्ञेयानि विपश्चिता । यस्य क्रमेण गच्छन्ति विट्पित्तकफवायवः । लाघवं चोपजायेत सुनिरूढं तमादिशेत् । सुनिरूढं ततोजन्तुं स्नातवन्तं तु भोजयेत् । पित्तश्लेष्मानिलाविष्टं क्षीरयूषरसैः क्रमात् । सर्व्वं वा जाङ्गलरसैर्भोजयेदविकारिभिः । त्रिभागहीनमर्द्धं वा हीनमात्रमथापि वा । यथाग्निदोषं मात्रेयं भोजनस्य विधीयते । अनन्तरं ततो युञ्ज्यादनुयथास्वं स्नेहवस्तिना । विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः । आस्थापनस्नेहवस्त्योः सम्यग्दाने तु लक्षणम् । तदहस्तस्य पवनाद्भयं बलवदिष्यते । रसौदनस्तेन शस्तस्तदहश्चानुवासनम् । पश्चादग्निबलं मत्वा पवनस्य च चेष्टितम् । अन्नोपस्तम्भिते कोष्ठे स्नेहवस्तिर्विधीयते । अनायान्तं मुहूर्त्तात्तु निरूहं शोधनैर्हरेत् । तीक्ष्णैर्निरूहैर्मतिमान् क्षारमूत्राम्लसंयुतैः । विगुणानिलविष्टब्धं चिरं तिष्ठन्निरूहणम् । शूलाऽरतिज्वरानाहं मरणं वा प्रवर्त्तयेत् । तत्तु भुक्तवते देयमास्थापनमिति स्थितिः । विसूचिकां वा जनयेच्छर्द्दिं वापि सुदारुणाम् । कोपयेत्सर्व्वदोषान्वा तस्माद्दद्यादभोजिने । जीर्णान्नस्याशये दोषाः पुंसः प्रव्यक्तिमागताः । निःशेषाः सुखमायान्ति भोजनेनाप्रपीडिताः । न चास्थापनविक्षिप्तमन्नमग्निः प्रधावति । तस्मादास्थापनं देयं निराहाराय जानता । आवस्थिकं क्रमञ्चापि मत्वा कार्य्यं निरूहणम् । मलेऽपकृष्टे दोषाणां दलवत्त्वं न विद्यते" । वस्तिभेदश्च (पिचकारी) ख्यातः "वस्तिर्द्विधानुवासाख्योनिरूहश्चेति संज्ञितः । यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः । कषायक्षीरतैलैश्च निरूहः स निगद्यते" इति वैद्यसारकौ० । स्फुट । निरूहणमप्यत्र न० ।

निरृ(ऋ)ति पु॰ नियता ऋतिर्घृणा यत्र प्रा॰ब॰ रमध्यो वा। १दक्षिणपश्चिमविदिक्पतौ। "मृगव्याधश्च सर्पश्च निरृतिश्च महायशाः" भा॰आ॰ ६६अ॰। २अलक्ष्म्याम् स्त्री ३निरुपद्रवे त्रि॰। ४अधर्मस्य भार्य्यायां स्त्री "अधर्मस्तत्र संजातः सर्वभूतविनाशकः। तस्यापि निरृतिर्भार्य्या नैरृता येन राक्षसाः" भा॰आ॰६६अ॰। ५अधर्मस्य कन्यायाञ्च स्त्री "हिंसा भार्य्या त्वधर्मस्य तस्यां जज्ञे तथाऽनृतम्। कन्या च निरृतिस्तस्यां सुतौ द्वौ नरकं भयम्" मार्कण्डेयपु॰५अ॰। ६मृत्युभार्य्यायाम्। "निरृतिश्च तथा चान्या मृत्योर्भार्य्याऽभवन्मुने!" तत्रैवाध्याये। अलक्ष्मीश्च लक्ष्म्या ज्येष्ठा भगिनी अश्वत्थशब्दे ५॰६१० दृश्यम्। ७मूलानक्षत्रे तस्य तद्देवताकत्वात् तथात्वम्। निरृतिर्लोकपालस्य पिङ्गाक्षव्याधः कार्पटिकादीनां रक्षार्थं यतमानस्तैराक्षेण तत्पितृव्येन घातितः मरणकाले तेषामाधिपत्यं लभेयमितीच्छया प्राणविमोचनात् तदीयतामाप तत्कथा काशीख॰१२अ॰ यथा "अदद-यिष्यमेतांस्तदभविष्यं यदीश्वरः। अभिलष्योन्नतिं प्राणानत्याक्षीत् स परार्थतः। या मतिस्त्वन्तकाले स्यात्गतिस्तत्तद्रूपतः। दिगीशत्वमतः प्राप्तो नैरृत्यां नैरृतेश्वरः" इति। एतल्लोकप्राप्तिकारणादिकं तत्रैव यथा "दिक्पतेर्नैरृतस्यासौ पुण्यापुण्यजनोषिता। राक्षसा निवसन्त्यस्यामपरद्रोहिणः सदा। जातिमात्रेण रक्षांसि वृत्तैः पुण्यजना इमे। अत्यक्तश्रुतिवर्त्मानो जाता वर्णौ वरेष्वपि। नाद्रियन्तेऽत्रपानानामशुद्धत्युक्तं कदाचन। परदारपरद्रव्यपरद्रोहपराङ्मुखाः। जाता जातौ निकृष्टायामपि पुण्यानुसारिणः। द्विजातिभक्त्युत्सृष्टान्नैरात्मानं पोषयन्ति ये। सदा सङ्कुचिताङ्गाश्च द्विजसंभाषणादिषु। आहूता हृष्टवदना वदन्ति द्विजसन्निधौ। जय जीव भगोनाथ स्वामिन्निति हि वादिनः। तीर्थस्नानपरा नित्यं नित्यदेवपरायणाः। द्विजेषु नित्यं प्रणताः स्वनामाख्यानपूर्वकम्। दमदानदयाक्षान्तिशौचेन्द्रियविनिग्रहाः। अस्तेयसत्याऽहिंसाश्च सर्वेषां धर्महेतवः। नयस्वेषु सदोद्युक्ता ये जातायत्र कुत्रचित्। सर्वभोगसमृद्धास्ते वसन्त्यत्र पुरोत्तमे। म्लेच्छा अपि सुतीर्थेषु ये मृता नात्मघातकाः। विहाय काशीं निर्वाणविश्राणान्तेऽत्र भोगिनः। अश्नन्तमो दिशेयुस्ते ये चैवात्महनो जनाः। भुक्त्वा निरयसाहस्रं ते च स्युर्ग्रामसूकराः। आत्मघातो न कर्त्तव्यस्तस्मात् क्वापि विपश्चिता। इहापि च परत्रापि न शुभान्यात्मघातिनाम्। यथेष्टमरणं केचिदाहुस्तत्त्वावबोधकाः। प्रयागे सर्वतीर्थानां राज्ञि सर्वाभिलाषदे। अन्त्यजा अपि ये केचिद्दयाधर्मानुसारिणः। परोपकृतिनिष्ठास्ते वसन्त्यत्र तु सत्तमाः। अस्य स्वरूपं वक्ष्यामो दिक्पतेः क्षणतः शृणु। मध्येविन्ध्याटवि पुरा पक्कणस्य जनाग्रणीः। पल्लीपतिरभूदुग्रः पिङ्गाक्ष इति विश्रुतः। निर्विन्ध्यायास्तटे शूरः क्रूरकर्मपराङ्मुखः"।

निरृथ पु॰ निर्+ऋ—थक्। सामभेदे उज्ज्वलद॰।

निरोद्धव्य त्रि॰ नि+रुध—कर्मणि तव्य। १आवरणीये लोकानां यथेष्टप्रचारवारणाय रक्षणीये "आश्रयाश्चोदपानाश्च प्रभूतसलिलाकराः। निरोद्धव्याः सदा राज्ञा क्षीरिणश्च महीरुहाः" भा॰शा॰८६अ॰। यथेष्टावगाहनादिभिर्जलमालिन्यसम्भवात् तन्निवारणार्थं तस्यावरणादिना रक्षणं कार्य्यम्। २प्रतिरोधनीये च

निरोध पु॰ नि+रुध—भावे घञ्। १नाशे २गत्यादिप्रतिरोधे मेदि॰ ३निग्रहे च तत्र नाशे (प्रलये) "न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता" सां॰प्र॰भा॰धृता श्रुतिः। ४निरुद्धाख्यचित्तावस्थाभेदे निरुद्धशब्देऽस्य स्वरूपादिकमुक्तम्। "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" पात॰सू॰ "अनयोर्द्वयोरेकाग्रनिरुद्धयोर्भूम्योर्यश्चित्तस्यैकाग्रतारूपः परिणामः स योग इत्युक्तं भवति एकाग्रे बहिर्वृत्तिनिरोधः निरुद्धे च सर्वासां वृत्तीनां संस्कारशेषाणां प्रविलय इत्यनयोरेव भूम्योर्योगस्य सम्भवः" भोजवृत्तिः। तस्य कारणञ्च तत्र दर्शितं यथा "अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः" पात॰सू॰ "आसां निरोधे क उपायः? इति चित्तनदी नामोभयतोवाहिनी वहति कल्याणाय वहति पापाय च। या तु कैवल्यप्राग्भारा विवेकविषयनिम्ना सा कल्याणवहा। संसारप्राग्भाराऽविवेकविषयनिम्ना पापवहा। तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते विवेकदर्शनाभ्यासेन विवेकस्रोत उद्घाट्यते इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोधः" भा॰। "अभ्यासवैराग्ये वक्ष्यमाणलक्षणे ताभ्यां प्रकाशप्रवृत्तिनियमरूपा या वृत्तयस्तासां निरोधो भवतीत्युक्तं भवति तासां विनिवृत्तबाह्याभिनिवेशानाम् अन्तर्मुखतया स्वकारण एव चित्ते शक्तिरूपतयाऽवस्थानम्। तत्र विषयदोषदर्शनजेन वैराग्येण तद्वैमुख्यमुत्पाद्यते। अभ्यासेन च सुखजनकं शान्तप्रवाहप्रदर्शनद्वारेण दृढस्थैर्यमुत्-

यते । इत्थं ताभ्यां भवति चित्तवृत्तिनिरोधः" भोजवृत्तिः । "अथातो विपरीता । विवेकख्यातिरित्यतस्तस्यां विरक्तं चित्तं तामपि निरुणद्धि । तदवस्थं चित्तं संस्कारोपगं भवति । स निर्बीजः समाधिः, न तत्र किञ्चित् सम्प्रज्ञायत इत्यसम्प्रज्ञातः द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति । तदवस्थे चेतसि विषयाभावात् बुद्धिबोधात्मा पुरुषः किं स्वभावः इति" पात०भा० "अतश्चितिशक्तेर्विपरीतेति । यदा च विवेकख्यातिरपि हेया तदा कैव कथा इत्यन्तराणां दोषवद्धत्तीनामिति भावः । ततश्च हेतोर्निरोधसमाधेरवतारो युज्यते इत्याह अतस्तस्यामिति । ज्ञानप्रसादमात्रेण हि परेण वैराग्येण विवेकख्यातिमपि निरुणद्धीत्यर्थः । अथ अनिरुद्धाऽशेषवृत्तिचित्तं कीदृगमित्यत आह तदवस्थमित्यादि । स निरोधः अवस्था यस्य तत्तथोक्तम् । निरोधस्य स्वरूपमाह स निर्बीज इति । क्लेशसहितः कर्माशयो जात्यायुर्भोगबीजम् तस्मान्निर्गत इति निर्बीजः । अस्यैव योगिजनप्रसिद्धामन्वर्थसंज्ञामादर्शयति न तत्रेति । उपसंहरति । द्विविधः सःयोगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति । संप्रत्युत्तरसूत्रमवतारयंश्चोदयति । तदवस्थे चेतसीति । किमात्मेपे तत्तदाकारपरिणतबुद्धिबोधात्मा स्वयं पुरुषः सदानुभूयते नतु बुद्धिबोधरहितोऽतोऽस्य पुरुषस्य बुद्धिबोधस्वभावः सवितुरिव प्रकाशः न च संस्कारशेषे चेतसि सोऽस्ति न च स्वभावमपहाय भावो वर्त्तितुमर्हति इति भावः । स्यादेतत् संस्कारशेषामपि बुद्धिं कस्मात् पुरुषो न बुध्यते इत्यत आह विषयाभावादिति । न बुद्धिमात्रं पुरुषस्य विषयोऽपि तु पुरुषार्थवती बुद्धिः विवेकख्यातिविषयभोगौ च पुरुषार्थौ तौ च निरुद्धावस्थायां न स्त इति सिद्धो विषयाभाव इत्यर्थः" विव०। "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्" पात०सू० "स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिशक्तिर्यथा कैवल्ये, व्युत्थानचित्ते तु सति तथापि भवन्ती न तथा" भा० "सूत्रेण परिहरति तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् । स्वरूप इत्यारोपितम् शान्तघोरमूढस्वरूपं निवर्त्तयति । पुरुषस्य हि चैतन्यं स्वरूपमनौपाधिकम् । न तु बुद्धिबोधः शान्तादिरूपः । औपाधिका हि सः, स्फटिकस्येव स्वभावस्वच्छधवलस्य जपाकुसुमसन्निधानोपाधिररुणिमा, न चोपाधिनिवृत्तावुपहितनिवृत्तिरतिप्रसङ्गादिति भावः । स्वरूपस्य चाभेदेऽपि भेदं विकल्पय अधिकरणभाव उक्त इति । अयमेवार्थोभाष्यकृता द्योत्यते स्वरूपप्रतिष्ठेति । तदानीं निरोधावस्थायां न व्युत्थानावस्थायामिति भावः । स्यादेतत् व्युत्थानावस्थायामप्रतिष्ठिता स्वरूपे, चितिशक्तिः निरोधावस्थायां प्रतितिष्ठन्ती परिणामिनी स्यात् व्युत्थाने वा स्वरूपप्रतिष्ठाने सति व्युत्थाननिरोधयोरविशेष इत्यत आह व्युत्थानचित्ते त्विति । न जातु कूटस्थनित्या चितिशक्तिः स्वरूपात् च्यवते । तेन यथा निरोधे तथैव व्युत्थानेऽपि । न खलु शुक्तिकायाः प्रमाणविपर्ययज्ञानगोचरत्वेऽपि स्वरूपोदयव्ययौ भवतः प्रतिपत्ता तु तथाभूतमप्यतथात्वेनाभिमन्यते । निरोधसमाधिमपेक्ष्य सम्प्रज्ञातोऽपि व्युत्थानमेवेति" विवरणम् २निरुध्यते यस्मै सम्प्रदाने घञ् । निरोधजनिते वशीकरणे च "निरोधप्रच्छर्दनविधारणाभ्याम्" सां०सू० "प्राणस्येति शेषः । प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां प्राणस्येति" योगसूत्रे भाष्यकारेण प्राणायामस्य व्याख्यातत्वात् । छर्दिश्च वमनम्, विधारणं त्याग इति यावत् । तेन पूरणरेचनयोर्लाभः । विधारणं च कुम्भकम् । तथा च प्राणस्य पूरकरेचककुम्भकैर्यो निरोधो वशीकरणं सा धारणेत्यर्थः" सां०प्र०भा० ।

निरोधक त्रि० नितरां रुणद्धि नि+रुध–ण्वुल् । १निरोधकारके स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् । सा च सत्त्वप्रविष्टचिच्छक्तेः तमःप्राचुर्यात् २निरोधकारिण्यां स्त्री राघवभट्टः । ध्वनिशब्दे ३८२३पृ० दृश्यम् ।

निरोधन न० नि+रुध–ल्युट् । कारागारादौ प्रवेशनेन १गतिरोधने २विषयसंप्रचाररहितकरणे च ।

निर्ग त्रि० नितरां गच्छत्यत "सुदुरोरधिकरणे" वार्त्ति० "अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम्" निर्+गम–अधिकरणे ड । देशे हेमच० । [निःसृते ।

निर्गत त्रि० निर्+गम–कर्त्तरि क्त । निष्क्रान्ते बहिर्भूते

निर्गन्ध त्रि० निर्गतो गन्धोऽस्य । गन्धशून्ये "निर्गन्धा इव किंशुकाः" चाणक्यः । [मारणे शब्दार्थचि०।

निर्गन्धन न० निर्+गन्ध–अर्दने–भावे ल्युट् । नितान्तार्दने

निर्गन्धपुष्पी स्त्री निर्गन्धं गन्धशून्यं पुष्पं यस्याः ङीप् । शाल्मलिवृक्षे शब्दच० ।

निर्गमन न० निर्+गम–करणे ल्युट् । १द्वारे २प्रतिहारिणि शब्दार्थचि० । भावे ल्युट् । ३निःसरणे

निर्गुण पु० निर्गतो गुणेभ्यः । सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयशून्ये निर्धर्मके १परमात्मनि । "साकारञ्च निराकारं सगुणं

निर्गुणं विभुम्” ब्रह्म०वै०पु० । “गुणभृन्निर्गुणो महान्” विष्णुस० । निर्गताः गुणाः शौर्य्यादयोरूपादयो वा यस्मात् प्रा०ब० । २गुणहीने त्रि० वैशेषिकमते ३गुणादौ “गुणादिर्निर्गुणक्रियः” भाषा० ।

निर्गुण्ठी स्त्री निर्गता गुण्ठात् गुण्ठनात् निरा०त० गौरा० ङीष् । (निसिन्दा) इत्ते अमरटीकायां मधुसूदनः ।

निर्गुण्डी स्त्री निर्गुडति गुड–रक्षायां क पृषो० । निर्गता गुडात् वेष्टनाद्वा ङीष् । नीलशेफालिकायां (निसिन्दा) इत्ते अमरः । “श्वेतनीलपुष्पभेदात् निर्गुण्डी द्विविधा मता” २करहाटे ३पद्मकन्दे विश्वः । “समूलफलपत्रायाः निर्गुण्ड्याः स्वरसैर्घृतम् । सिद्धं पीत्वा क्षयक्षीणो निर्व्याधिर्भाति देववत्” चक्रद० ।

निर्गूढ़ त्रि० निर्+गुह–क्त । १संवृते २नितान्तगूढे ३वृक्षकोटरे पु० शब्दरत्ना० ।

निर्ग्रन्थ पु०निर्गतो ग्रन्थेभ्यः निरा०त० । १क्षपणके दिगम्बरे २बौद्धभेदे २द्यूतकरे ३मुनिभेदे च मेदि० । ४निर्धने ५मूर्खे ६निःसहाये ७निर्वेदं गते त्रि० हेमच० । तत्र क्षपणस्य वस्त्रग्रन्थिशून्यत्वात् मुनेर्हृदयग्रन्थशून्यत्वात् च तथात्वम् “आत्मारामाश्च मुनयोनिर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे” भाग० १।७।४ “शाक्योपाध्यायार्हतनिर्ग्रन्थनिमित्तनिगमकैवर्त्तैः” वृ०सं०५१अ०। स्वार्थे क । निर्ग्रन्थक क्षपणे पु० निष्फले वस्त्ररहिते त्रि० जटाधरः ।

निर्ग्रन्थन न० निर्+ग्रथि–कौटिल्ये ल्युट् । मारणे अमरः

निर्ग्रन्थिक पु० निर्गतो ग्रन्थिर्वस्त्रग्रन्थिर्यस्य कप् प्रा०ब० । १क्षपणके २निपुणे ३ग्रन्थिहीने च त्रि० शब्दरत्ना० “सोऽपि कथञ्चित् निर्ग्रन्थिकग्रहमोचितात्मा मदनुशिष्टोहृष्टतमः स्वधर्ममेव प्रत्यपद्यत” दशकुमा० ४जैनसन्न्यासिन्यां स्त्रियां स्त्री “हृच्चवाटिकायां गतो नितम्बवतीं निर्ग्रन्थिकाप्रयत्नेनोपनीतां पादे पराहृशन्निव” दशकुमा० ।

निर्ग्राह्य त्रि० निर्+ग्रह–कर्मणि ण्यत् । निश्चयेन ग्रहीतुं शक्ये “अस्थूलमनणुहस्वमद्रेश्यमनिर्ग्राह्यम्” वृ०उप०।

निर्घट त्रि० निर्गतो घटो यस्मात् प्रा०ब० । १घटशून्यदेशे २राजकरशून्यहट्टे शब्दच० । ३बहुजनसंकीर्णहट्टे हारा० । अभावे अव्ययी० । ४घटाभावे अव्य० ।

निर्घण्ट निर्+घटि–अच् । १ग्रन्थानां सूचीपत्रे २निघण्टौ च शब्दार्थचि० ।

निर्घात पु० निर्+हन–घञ् । पवनाहतपवनस्य गगनाद्भूमौ पतनजन्ये शब्दभेदे तल्लक्षणादिकं वृ०सं०३३अ० उक्तं यथा “पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समापतति । भवति तदा निर्घातः स च पापो दीप्तविहगरुतः । अर्कोदयेऽधिकरणिकन्टपधनियोधाङ्गनावणिग्वेश्याः । आ प्रहरात्सोऽजाविकमुपहन्यात्शूद्रपौरांश्च । आ मध्याह्नाद्राजोपसेविनो ब्राह्मणांश्च पीडयति । वैश्यजलदांस्तृतीये चौरान् प्रहरे चतुर्थे च । अस्तं याते नीचान् प्रथमे यामे निहन्ति सस्यानि । रात्रौ द्वितीययामे पिशाचसङ्घान्निपीडयति । तुरगकरिणस्तृतीये विनिहन्याद्यायिनश्चतुर्थे च । भैरवजर्जरशब्दो याति यतस्तां दिशं हन्ति” । “निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्जने । एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायान्तावपि” मनुः । “निर्घातोग्रैः कुञ्जलीनान् जिघांसुः” रघुः । “उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकालवर्षणे । छिद्रे सूर्ये विनिर्दिष्टे न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम्” ज्योतिषतत्त्वे गर्गः ।

निर्घातन न० निर्+हन–स्वार्थे णिच्–भावे ल्युट् । सुश्रुतोक्ते यन्त्रनिष्पाद्ये क्रियाभेदे यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणबन्धनेत्यादिना उद्दिश्य निर्घातनस्य कथं कार्य्यं तत्राह “उत्तुण्डितं छित्त्वा निर्घातयेत् छेदनीयमुखम् । छेदनीयमुखान्यपि कुक्षिवक्षःकक्षावङ्क्षणपर्शुकान्तर पतितानि च हस्तशक्यं यथामार्गं हस्तेनैवापहर्त्तुं प्रयतेत । अनुत्तुण्डितशल्यानि छेदनीयमुखादि च । अनिर्घात्यानि जानीयात् भूयश्छेदानुबन्धतः” ।

निर्घृण त्रि०निर्गता घृणा दया यस्मात् । निर्दये “यज्जीवास्यतिनिर्घृणः” मार्कण्डेयपु० ।

निर्घोष पु० निर्+घुष–घञ् । शब्दमात्रे अमरः “ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान्” । “स्निग्धगम्भीरनिर्घोषम्” इति च रघुः । [विजने ।

निर्जन त्रि० निर्गतो जनो यस्मात् प्रा० ब० । जनैरनाकीर्णे

निर्जर पु० निर्गता जरा यस्मात् । १देवे २जराशून्ये त्रि० । प्र०ब० । ३अमृते न० । जराशब्दस्य गौणत्वेऽपि अजादौ प्रत्यये परे वा जरसादेशः निर्जरसौ निर्जरौ । आर्हतमतसिद्धे जीवाजीवादिषु सप्तसु पदार्थेषु ४पदार्थभेदे आर्हतशब्दे ८९५पृ० दृश्यम् । ५गुडूच्यां ६तालपर्ण्यां च स्त्री मेदि० । [राजनि० ।

निर्जरसर्षप पु० निर्जरप्रियः सर्षपः शा०त० । देवसर्षपे

निर्जरायु पु० निर्गतो जरायुतः निरा०त० । जरायुतो

निर्गते न्यगवादौ । निर्गतो जरायुर्यस्य । २जरायुहीने त्रि० । "अमूः पारे पृदाकस्विषम्नानिर्जरायवः । तासां जरायुभिर्वयमच्यावपि" अथ० १।२७।१

निर्जर्जल्प पु० नितरां जर्जरः पृषो० । अत्यन्तजर्जरीभूते "निर्ऋतिं निर्जर्जल्पेन शीर्ष्णा (प्रीणामि) यजु०२५।२ "नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन" वेददी० ।

निर्जल त्रि० निर्गतं जलं यस्मात् प्रा०ब० । जलशून्ये देशे "कोषञ्च जनयेद्राजा निर्जलेभ्यो यथा जलम्" भा०शा० १२० अ० ।

निर्जलैकादशी स्त्री कर्म० । ज्यैष्ठस्य शुक्लैकादश्याम् यथाह-पाद्मे भीमसेनं प्रति व्यासः । "वृषस्थे मिथुनस्थेऽर्के शुक्ला ह्येकादशी हि या । ज्यैष्ठे मासि प्रयत्नेन सोपास्या जलवर्जिता । स्नाने चाचमने चैव वर्जयित्वोदकं बुधः । उपयुञ्जीत नैवान्यद् व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् । उदयादुदयं यावद् वर्जयित्वा जलं बुधः । अप्रयत्नादवाप्नोति द्वादशद्वादशी फलमिति" ।

निर्जित त्रि० निर्+जि—क्त । १पराजिते २वशीकृते "निर्जितैरावता गजाः" कुमा० । निर्जितेन्द्रियग्रामः अमरः ।

निर्जिह्व त्रि० निर्गता मुखाद्बहिः स्थिता जिह्वा यस्य । १मुखाद्बहिर्गतरसने । "निर्जिह्वैश्च श्वभिश्च कूजद्भिश्च गतासुभिः । दृश्यैर्वभौ नरश्रेष्ठ !" भा०भी०६०अ० । २जिह्वाशून्ये भेके च अजिह्वशब्दे ८८पृ० दृश्यम् ।

निर्जीव त्रि० निर्गतो जीवो यस्मात् प्रा०ब० । जीवात्मरहिते देहे "वाजिभिश्चापि निर्जीवैः श्वसद्भिः शोणितोक्षितैः" भा०द्रो० ४६अ० । निर्जीवित्वस्यैरित्यर्थः । "चिता दहति निर्जीवं चिन्ता दहति जीवितम्" प्राचीनगाथा ।

निर्झर पु० निर्+झॄ—अप् । १पर्वतादेः स्रुतजलप्रवाहे (झरणा) अमरः । २सूर्याश्वे ३तुषानले च मेदि० "भागीरथीनिर्झरशीकराणाम्" कुमा० । "पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणाम्" रघुः । स कारणत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । ४नद्याम् स्त्री शब्दर० । "जटाकटाहसम्भ्रमभ्रमन्निलिम्पनिर्झरी" इत्यादि रावणकृतशिवस्तवः ।

निर्झरिणी स्त्री निर्झरः पर्वतादेः स्रुतजलप्रवाहः कारणत्वेनास्त्यस्याः इनि ङीप् । नद्याम् त्रिका० । "स्खलज्जलस्खरभूरिस्रोतसो निर्झरिण्यः" महावीरचरितम् ।

निर्णय पु० निर्+नी—भावे अच् । १निश्चये तद्भावाप्रकारिके तद्वत्ताविशेष्यकज्ञाने । सन्देहे यथा भावाभावौ द्वावेव विषयतया भासेते नैवं निश्चये किन्तु तत्र एकविध एवावभासते । निश्चयत्वं च न जातिः प्रत्यक्षत्वादिना साङ्कर्यात् किन्तु विषयिताविशेष इत्याकरे स्थितम् । २विरोधपरिहारे मीमांसोक्ते पञ्चावयवन्यायमध्ये ३चरमावयवे न्यायोक्ते सन्दिग्धे पक्षप्रतिपक्षयोः ४साधनबाधनाभ्यामर्थावधारणे स च गौतमोक्तेषु षोडशसु पदार्थेषु पदार्थभेदः तल्लक्षणादिकं गौ०सू०भा०उक्तं यथा "विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः" सू० "स्थापना साधनं, प्रतिषेध उपालम्भः, तौ साधनोपालम्भौ पक्षप्रतिपक्षाश्रितौ व्यतिषक्तावनुबन्धेन प्रवर्त्तमानौ पक्षप्रतिपक्षावित्युच्यते, तयोरन्यतरस्य निवृत्तिरेकतरस्यावस्थानम् अवश्यम्भावि, यस्यावस्थानं तस्यावधारणं निर्णयः । नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं सम्भवतीति एको हि प्रतिज्ञातमर्थं हेतुतः स्थापयति प्रतिषिद्धं चोद्धरतीति द्वितीयेन स्थापनाहेतुः प्रतिषिध्यते तस्यैव प्रतिषेधहेतुश्चोद्ध्रियते स निवर्त्तते तस्य निवृत्तौ योऽवतिष्ठते तेनार्थावधारणं निर्णय इति उभाभ्यामेवार्थावधारणमित्याह । यथा युक्त्या एकस्य सम्भवो द्वितीयस्यासम्भवः तावेतौ सम्भवासम्भवौ विमर्शं सह निवर्त्तयतः, उभयसम्भवे उभयासम्भवे त्वनिवृत्तो विमर्श इति । विमृश्येति विमर्शं कृत्वा, सोऽयं विमर्शः पक्षप्रतिपक्षावभाव्योत्यं न्यायं प्रवर्त्तयतीत्युपादीयते इति । एतच्च विरुद्धयोरेकधर्मिस्थयोर्बोद्धव्यं यत्र तु धर्मिसामान्यगतौ विरुद्धौ धर्मौ हेतुतः सम्भवतः तत्र समुच्चयहेतुतोऽर्थस्य तत्त्वाभावोपपत्तेः, यथा क्रियावद्द्रव्यमिति लक्षणवचने यस्य द्रव्यस्य क्रियायोगो हेतुतः सम्भवति तत् क्रियावत् यस्य न सम्भवति तदक्रियमिति, एकधर्मिस्थयोश्च विरुद्धयोर्युगपद्भाविनोः कालविकल्पः यथा तदेव द्रव्यं क्रियायुक्तं क्रियावत् अनुत्पन्नोपरतक्रियं पुनरक्रियमिति । न चायं निर्णये नियमो विमृश्यैव पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति किन्त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नप्रत्यक्षेऽर्थावधारणं निर्णय इति । परीक्षाविषये तु विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जम्" । मीमांसकोक्तस्याधिकरणस्यावयवस्य "विषयोऽविषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति सिद्धान्तः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" इत्युक्ताः । "तत्र निर्णयः सिद्धान्तसिद्धविचार्यवाक्यतात्पर्यावधारणम्" तत्त्वकौ० ।

निर्णयपाद पु० चतुष्पाद्व्यवहारस्य निर्णयात्मके सिद्धिपादापरपर्य्याये चतुर्थभेदे "भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवर्त्तिभिः । आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते" मिता० धृतवचनम् । स च वीरमि० विस्तरतो दर्शितो यथा

"अथ निर्णयापरपर्य्यायः सिद्धिपादः । येषां प्रत्याकलितं व्यवहारपाद इत्यभिमतं तेषां सिद्धेः फलत्वाद्व्यवहारपृथग्भावोऽन्येषां प्रत्याकलितस्य चतुष्पात्त्वमेव तु सर्वमते व्यवहारस्य । याज्ञवल्क्यः "ततः सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा" इति । तस्य प्रमाणस्य सिद्धौ निःशङ्कप्रामाण्यव्यवस्थितौ सत्यां प्रमाणोपन्यासकर्त्ता सिद्धिं जयलक्षणामाप्नोति । अन्यथा प्रामाण्यासिद्धौ विपरीतमसिद्धिं पराजयलक्षणमाप्नोति । नारदः "सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता । तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत्" । तरन्निर्वाहयन् । उत्तरः उत्कृष्टो विजयीति यावत् । निर्णयप्रकारानाह व्यासः "प्रमाणैर्हेतुचरितैः शपथेन नृपाज्ञया । वादिसम्प्रतिपत्त्या वा निर्णयोऽष्टविधः स्मृतः । विवृतवानेतत् स एव "लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् । अनुमानं विदुर्हेतुस्तर्कश्चेति मनीषिणः । देशस्थितिः पूर्वकृताच्चरितं समुदाहृतम् । अर्थानुरूपाः शपथाः स्मृताः सत्यघटादयः । तेषामभावे राजाज्ञां निर्णयन्तु विदुर्बुधाः" । इति प्रमाणत्रयं सतर्कोपष्टब्धमनुमानं चरितादिचतुष्टयमित्यष्टविधहेतुकत्वान्निर्णयस्याष्टविधत्वं यद्यपि भुक्तिरप्यनुमानमेव । तथापि प्रत्याकलितकालीनं सभ्यानामनुमानमिहानुमानपदेन विवक्षितम् । "धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया । चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णयः" इति बृहस्पत्युक्तानां धर्मादीनां निर्णयहेतुत्वं प्रागेव "तत्र सत्ये स्थितो धर्मः" इत्यादिना तेनैव विवृतं प्रागेव निरूपितम् । स एव "एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियाभेदान्मनीषिभिः" । क्रियाभेदात् धर्मनिर्णयस्य द्वैधमाह । स एव "सम्यग्विचार्य्य कार्य्यन्तु युक्त्या संपरिकल्पितम् । परीक्षितन्तु शपथैः स ज्ञेयो धर्मनिर्णयः । प्रतिवादी प्रपद्येत यत्र धर्मः स निर्णयः । दिव्यैर्विशोधितः सम्यक् द्वितीयः स उदाहृतः" । प्रतिवादी प्रपद्येतेत्यस्य काकाक्षिवदुभयत्र सम्बन्धः । यत्र प्रतिवादी युक्त्या सम्यग्विचार्य सम्परिकल्पितं, निर्धारितं पुनः शपथैः पुत्रशिरःस्पर्शादिभिः परीक्षितं कार्यं प्रपद्येताङ्गीकुर्य्यात् स आद्यो धर्मनिर्णयः दिव्यैर्घटादिभिर्विशोधितः प्रतिवादी यत्र कार्यं प्रपद्येत स द्वितीयो धर्माख्यो निर्णयः इत्यर्थः । व्यवहारनिर्णयस्यापि द्वैविध्यमाह स एव "प्रमाणैर्निश्चयो यस्तु व्यवहारः स उच्यते । वाक्छलानुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्त्तितः" प्रमाणपदेनात्र साक्षिणो लिखितञ्च व्यक्त्यभिप्रायेण च बहुवचनम् । भुक्तेरनुमानत्वाद्दिव्यस्य धर्मनिर्णयान्तर्भावात् । वाक्छलानुत्तरत्वेन वाक्छलेनानुत्तरत्वेन च यो निश्चयो द्वितीयो व्यवहारः स इत्यर्थः । चरित्रनिर्णयस्यापि भेदद्वयन्तेनैवाभिहितम् "अनुमानेन निर्णीतं चरित्रमिति कीर्त्तितम् । देशस्थित्या द्वितीयन्तु शास्त्रविद्भिरुदाहृतम्" अनुमानेन भुक्तिस्वरूपेण यो निर्णयस्तदेकं चरित्रम् । देशस्थित्या यो निर्णयस्तद्द्वितीयं चरित्रमित्यर्थः । राजाज्ञानिर्णयस्यापि द्विभेदताभिहिता तेनैव "प्रमाणसहितादास्तु राजाज्ञा निर्णयः स्मृतः । शास्त्रसभ्यविरोधे च तथान्यः परिकीर्त्तितः" प्रमाणसहिता राजाज्ञा आद्यो निर्णय इत्यन्वयः । शास्त्राणां सभ्यानाञ्च विरोधे परस्परं विप्रतिपत्तौ या राजाज्ञा स द्वितीयो राजाज्ञानुरूपो निर्णय इत्यर्थः । ननु शास्त्राणां सभ्यानाञ्च विरोध एवासम्भवी स्मृत्यपेतानामधिकारिणां सभ्यानां दण्ड्यत्वात् । न च शास्त्राणां परस्पर विरोधे सभ्यानाञ्चेत्यर्थ इति वाच्यम् सभ्यविरोधोपन्यासानर्थक्यात् । शास्त्रविरोधे न्यायोपष्टब्धशास्त्रानुसारेण निर्णयः कार्य इत्यस्यार्थस्य "स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः । धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः । केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निर्णयः । युक्तिहीनविचारे हि धर्महानिः प्रजायते" "न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायस्तेनाभ्यूह्य यथास्थानं गमयेदित्यादि" योगीश्वरनारदबृहस्पतिगौतमादिवचोभिर्निर्धारितत्वात् । तादृशि विषये राजाज्ञानवसरात् अनीदृशराजाज्ञाया निषिद्धत्वाच्चेति चेत् उच्यते यत्र शास्त्रविरोधे बलवान्न्यायोऽन्यतरार्थविनिर्णायकः सभ्यप्राड्विवाकस्य सभापतेर्न हृदयमारोहति चिरतरं मीमांसितोऽपि तादृशशास्त्रविरोधे तन्मूलके वा समाधेये सभ्यविरोधे राजकृतव्यवस्था वादिप्रतिवादिभ्यां मन्तव्येत्येतदर्थकमिदं वचनम् । अतएव पितामहः "वचनं प्राग्लिखितन्निश्चेतुं येन शक्याः स्युः" इत्यादि ।

धर्मादीनां चतुर्णां पूर्वस्योत्तरोत्तरापेक्षया दुर्बलत्वमाह नारदः "धर्मश्च व्यवहारश्च चरितं राजशासनम्। चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः" इति। व्यवहारस्य धर्मबाधकतामाह बृहस्पतिः "शास्त्रं केवलमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः। व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनावहीयते"। शास्त्रशब्देन शास्त्रोक्तं साक्ष्यादिप्रमाणं तेन यो निर्णयः क्रियते स व्यवहारः। तेन धर्मः शपथादिकृतो निर्णयोऽवहीयते बाध्यते मानुषप्रमाणे सति दिव्यानवसरात्। अतएवाह कात्यायनः "युक्तियुक्तन्तु कार्यं स्याद्दिव्यं यत्र विवर्जितम्। धर्मस्तु व्यवहारेण बाध्यते तत्र नान्यथा" चरित्रस्य व्यवहारबाधकतामाह बृहस्पतिः "देशस्थित्यानुमानेन नैगमानुमतेन वा। क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु बाध्यते"। नैगमाः पौरवणिजः। नैगमानुमतेनानुमानेनेति सम्बन्धः सामानाधिकरण्येन शब्दाद्देशस्थित्यपेक्षः। अमुमेवार्थं स्फुटयति कात्यायनः "प्रतिलोमप्रसूतेषु तथा दुर्गनिवासिषु। विरुद्धन्नियतं प्राडुक्तं धर्मं न विचालयेत्। निर्णयन्तु यदा कुर्यात्तेन धर्मेण पार्थिवः। व्यवहारश्चरित्रेण तदा तेनैव बाध्यते" इति। स्मृतिविरुद्धमपि नियतत्वान्न विचालयेद्राजा। राजशासनस्य चरित्रबाधकतामाह बृहस्पतिः "विहाय चरिताचारं यत्र कुर्यात् पुनर्नृपः। निर्णयं सा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तया" इति चरिताचारं पूर्वपूर्वाचरितमाचारम्। यद्यपि तं धर्मं न विचालयेदित्युक्तमत्र तु विहाय चरिताचारमित्युच्यते तेन विरोधः प्रतिभाति। तथापि यदि तद्विचालने पुरराष्ट्रादिक्षोभो न भवति तदा स्मृत्यादिविरुद्धत्वात्तं दूरीकृत्य स्मृत्याद्यविरोधो राजाज्ञया निर्णयः कार्य इति तात्पर्यम्। अतएव पुरराष्ट्रस्य विरुद्धस्य विवादस्थानादेयत्वमुक्तम् पुरराष्ट्रक्षोभापादकतया तदनापादकतया तु स्मृत्याद्यनुरोध एव कार्यो राज्ञेति। अतएवाह कात्यायनः "विरुद्धं न्यायतो यत्तु चरित्रं कल्प्यते बुधैः। एवन्तत्र निरस्येत चरित्रन्तु नृपाज्ञया" इति नृपैर्न्यायविरुद्धं चरित्रं न तद्ग्राह्यमिति कल्प्यते। तत्र नृपाज्ञया तच्चरित्रं निरस्यते बाध्यत इत्यर्थः। यथोक्तप्रकारातिरिक्तप्रकारेणैषां बाध्यबाधकताकल्पने दोषमाह कात्यायनः "अनेन विधिना युक्तं बाधकं यद्यदुत्तरम्। अन्यथा बाधनं यत्र तत्र धर्मो विहन्यते"।

निर्णाम पु० नितरां नामो नमनम् प्रा०स० णत्वम्। नितरां नमने "अथ निर्णामौ पक्षयोः करोति। निर्णामौ हि वयसः पक्षयोर्भवतो वितृतीये, वितृतीये हि वयसः पक्षयोर्निर्णामौ भवतोऽन्तरे वितृतीयेऽन्तरे वयसः पक्षयोर्निर्णामो भवतः स चतुरङ्गुलमेव पुरस्तादुदूहति चतुरङ्गुलं पश्चादुपसमूहति तद्यावदेवोदूहति तावदुपसमूहति तन्नाहैवातिरेचयति नो कनीयः करोति। स तस्मिन्निर्णामे एकामिष्टकामुपदधाति तद्यैवं वयसः पततो निर्णामादेका नाड्युपशेते तां तत्करोति" शत०ब्रा०१०।१।२।५।

निर्णायन न० निर्+नी—णिच्—ल्युट्। १निर्णयकरणे २गजापाङ्गदेशे निर्याणे शब्दरत्ना०।

निर्णिक्त त्रि० निर्+निज—क्त। १शोधिते २अपगतपापे च। "एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किञ्चित् सहाचरेत्" मनुः।

निर्णिज् पु० निर+निज—शौचपोषणयोः क्विप्। १रूपे निघण्टुः "बिभ्रद्द्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजम्"। ऋ०१।२५।१३। २शोधके त्रि०। क। निर्णिज तत्रार्थे त्रि०

निर्णेक पु० निर्+निज—घञ्। नितरां शुद्धौ "दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन्"। "अपामग्नेश्च संयोगात् हेम रूप्यञ्च संबभौ। तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः" मनुः।

निर्णेजक पु० निर्+निज—ण्वुल्। रजके (धोपा) अमरः। "श्ववतां शौण्डिकानाञ्च चैलनिर्णेजकस्य च"। "कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च" मनुः।

निर्णेजन न० निर्+निज—भावे ल्युट्। १शुद्धौ करणे ल्युट्। २शोधहेतौ प्रायश्चित्ते "कृतनिर्णेजनांश्चैव न विगर्हेत कर्हिचित्" मनुः। [र्णायके च।

निर्णेतृ त्रि० नि+णी—तृच्। निश्चयकर्त्तरि विवादपदनि-

निर्द(र्दि)ग्धिका स्त्री निर्+दह—दिह—वा क्त संज्ञायां कन् कापि अत इत्वम्। निर्दिग्धिकायाम् हेमच०।

निर्दट त्रि० निर्दय(र)+पृषो०। १दयाहीने २परापवादके ३निष्प्रयोजने च मेदि०। ४मत्ते ५तीव्रे च शब्दरत्ना०।

निर्दण्ड त्रि० निःशेषेण दण्डो यस्य प्रा०व०। सर्वप्रकारदण्डार्हे १शूद्रे "वाचा दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम्। दानदण्डाः स्मृता वैश्या निर्दण्डः शूद्र उच्यते" भा०शा० १५अ०। २दण्डनार्हे च

निर्दर पु० निर्+दॄ—कर्मणि अप्। १निर्झरे २निर्भरे च "गिरिनिर्दरवासिनाम्" रामा० अयो० २८७०।

निर्गतोदरो यस्मात् प्रा०ब०। ३निर्भये त्रि० ४सारे न० ५कठिने ६अपत्रपे च त्रि० मेदि०।

निर्दश त्रि० निर्गतानि दश दिनानि यस्य उसमा०। अतिक्रान्तदशाहे "निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च" मनुः "यदा वै पशुर्निर्दशो भवत्यथ स मेध्यो भवति" ऐत०ब्रा०७।१४।

निर्दहस् अव्य० निर्+दह–तुमर्थे "ईश्वरे तोसुन्कसुनौ" पा० कसुन्। निर्दग्धुमित्यर्थे "अपशव्येव तु वा ईश्वरा पशून्निर्दहः" ता०ब्रा० २।७।२

निर्दहन पु० नितरां दहति निर्+दह–ल्यु। १भल्लातके शब्दर०। २मूर्वालतायां स्त्री राजनि०। निर्गतो दहनो वह्निः दहनं वा यस्मात् प्रा०ब०। ३वह्निशून्ये ४दाहशून्ये च त्रि०।

निर्दातृ त्रि० निर्+दो–खण्डने दा–दाने दै–शोधने तृच्। नितरां १छेत्तरि २दातरि ३शोधके च "यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यञ्च रक्षति" मनुः।

निर्दिग्ध त्रि० निर्+दिह–क्त। १बलवति मांसले हेमच०। २निर्लिप्ते च।

निर्दिष्ट त्रि० निर्+दिश–क्त। १उपदिष्टे २प्रदर्शिते ३कथिते च "निर्दिष्टविषयं किञ्चित् उपात्तविषयं तथा" हरि०

निर्देश पु० निर्+दिश–भावे घञ्। १शासने आज्ञायां २कथने ३उपदेशे च। निर्दिश्यतेऽभिधीयतेऽनेन करणे घञ्। ४प्रतिपादकशब्दभेदे नाम्नि "ओँ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" गीता। ५वेतने च "कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा" इति पुराणम्। निर्गतो देशात् निरा०त०। २देशान्निर्गते त्रि० ६उपान्ते च मेदि०।

निर्दोष त्रि० निर्गतो दोषो यस्मात् प्रा०ब०। दोषरहिते "निर्दोषे पितरि स्थिते" दायभा० "निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति" मिता० स्मृतवचनम्।

निर्द्वन्द्व त्रि० निर्गतो द्वन्द्वात् निरा०त०। शीतोष्णादिद्वन्द्वरहिते "निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्" गीता

निर्धन त्रि० निर्गतं धनमस्य। १धनशून्ये दरिद्रे "शशिनस्तुल्यवंशोऽपि निर्धनः परिभूयते" चाणक्यः। २जरद्गवे पु० शब्दच०।

निर्धर्म त्रि० निर्गतो धर्मात् निरा०त०। धर्मबहिर्भूते "निर्धर्मार्थं कर्म कुर्युश्च पार्थाः" भा०उ० २४अ०।

निर्धार पु० निर्+धृ–णिच्–भावे घञ्। निश्चये ज्ञानभेदे।

निर्धारण न० निर्+धृ–णिच्–ल्युट्। १निश्चये जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य २पृथक्करणे "यतश्च निर्धारणम्" पा० तदर्थे षष्ठी सप्तमी च भवति। तत्स्वरूपान्वयादिकं शब्दश०प्र० उक्तं यथा

"विशेषस्य स्वेतरसामान्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वं निर्धारणं तच्च समुदितं न षष्ठ्यर्थः सामान्यतद्विशेषधर्मयोः स्वपदोपात्तत्वात्। किन्तु विशेषान्यत्वं व्यावृत्तं च। विशेषस्तत्समभिव्याहृतक्षत्रियादिर्विशेष्य एवाह्यः। व्यावृत्तत्वञ्च भेदप्रतियोगित्वं तथा च नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यत्र क्षत्रियस्य नरविशेषतया षष्ठ्यर्थेन क्षत्रियान्यत्वेन विशिष्टस्य तत्प्रकृत्यर्थस्य नरस्य तादृशनरत्वावच्छिन्नाधेयत्वसंसर्गेण भेदेऽन्वयस्तस्य क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमे शूरतमस्य च क्षत्रिये तादात्म्येनान्वय इति क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्ववच्छूरतमाभिन्नः क्षत्रिय इत्याकारकस्तत्र बोधः। क्षत्रियान्यनरस्याधेयतामात्रेण भेदेऽन्वये नराणां क्षत्रियः सुन्दर इत्यपि प्रयोगापत्तेः क्षत्रियान्यकुरूपनरनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्य सुन्दरे सत्त्वात्। एवञ्च नरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमे बाधादुक्तवाक्यस्यायोग्यतापत्तिरतः षष्ठ्यर्थेन क्षत्रियान्यत्वेन तत्प्रकृत्यर्थो नरो विशेषितः। नच घटानां क्षत्रियः शूर इत्यपि स्यात् क्षत्रियान्यघटत्वावच्छेदेन शूरभेदस्य सत्त्वादिति वाच्यं राहोः शिर इत्यादाविव प्रकृते क्षत्रियार्थायिनः स्वप्रकृत्यर्थतादात्म्यस्य षष्ठ्या बोध्यत्वात्। न च षष्ठ्यान्वयिवर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वनियमात् क्षत्रियान्यत्वरूपस्य षष्ठ्यर्थस्य प्रकृत्यर्थनरे प्रकारत्वायोग इति वाच्यं सम्बोध्यत्वादौ व्यभिचारेण तादृशव्याप्तेः प्रायिकत्वस्य प्रागुक्तत्वात्। न च नराणां क्षत्रियो द्रव्यमित्यपि स्यात् क्षत्रियान्यनरत्वावच्छेदेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यप्रतियोगिताकभेदसत्त्वादिति वाच्यं द्रव्यत्वादिविशिष्टे धर्मिणि द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्यैव भेदप्रतियोगित्वस्य बोधने निर्धारणषष्ठ्याः समर्थत्वात्। यद्यपि भेदः प्रतियोगित्वञ्च द्वयमेव निर्धारणषष्ठ्यर्थः क्षत्रियशब्देनैवोपस्थापितस्य क्षत्रियस्य षष्ठ्यर्थभेदे तस्य च नरे नरस्य च पुनर्भेदे पुनर्भेदस्य प्रतियोगित्वेऽन्वयादेव क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमेऽन्वयसम्भवः। तथापि क्षत्रियादिनामोपस्थाप्यस्य क्षत्रियादेस्तादृशनामोत्तरविभक्त्यर्थ एव भेदान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् नरपदोत्तरषष्ठ्यर्थे तदन्वयासम्भवात् क्षत्रियान्यत्वं विशिष्टमेव षष्ठ्यर्थो नत-

ञ्यतामावम् ; न च नरस्य क्षत्रियः शूर इत्यपि स्यात् पाणिपादस्य पाणिः पविल इत्यत्रेवान्यत्रापि एकवचनस्य निर्द्धारणार्थकत्वे चत्यभावात् । अतएव द्वन्द्वः सामासिकस्य चेति गीतापि सङ्गच्छते । एकवचनभिन्नयोरेव षष्ठीसप्तम्यो-रुक्तनिर्द्धारणबोधकत्वव्युत्पत्तिस्वीकाराद्वा । ननु पाथःपृथिव्योर्जलं स्वच्छवदित्यादौ जलभिन्नयोः पाथःपृथिव्योरप्रसिद्धया पाथःपृथिव्युभयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य स्वच्छत्वेति बाधेन च जलान्यपाथःपृथिव्युभयत्वावच्छिन्न-वृत्तिकभेदप्रतियोगिनः स्वच्छवतो बोधासम्भवः । न च द्विवद्द्वन्द्वोत्तरनिर्द्धारणषष्ठ्या अन्यतरवृत्तिभेदप्रयोगि-त्वमेवार्थः तन्निविष्टे चान्यतरस्मिन्नेकपदोपात्तत्वेन जला-न्यत्वादेः षष्ठ्यर्थान्तरस्यान्वयः तथाच जलान्यो यः पाथःपृथिव्योरन्यतरस्तद्भिन्नस्य भेदस्य प्रतियोगित्वं स्वच्छवति वर्त्तत एवेति वाच्यं तावतापि पाथःपृथिव्युभयतादा-त्म्यस्य जले बाधादुक्तवाक्यस्यायोग्यतातादवस्थ्यात् पाथः-पृथिव्योर्जलं उष्णमित्याद्यप्रयोगेन निर्द्धारणषष्ठ्यास्तादा-त्म्यवाचिताप्रौव्यात् घटतद्भिन्नयोर्घटः कम्बुग्रीवादि-मानित्यादौ घटतद्भिन्नान्यतरत्वाप्रसिद्ध्या तादृशान्य-तरवृत्तिभेदस्य बोधयितुमशक्यत्वाच्चेति चेन्न द्वन्द्वोत्तर निर्द्धारणषष्ठ्याः पर्य्याप्तसंख्यायामपि शक्तत्वेन तस्मिन्नेवैकपदोपात्तत्वेन षष्ठ्यर्थस्य जलाद्यन्यत्वरूपनिर्द्धार्य-भेदस्यान्वयेन सर्वसामञ्जस्यात् । पाथःपृथिव्योर्जलं स्वच्छ-वदित्यादौ जलभिन्नो यः पाथःपृथिवीपर्य्याप्तसंख्याश्रय-स्तत्त्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगिस्वच्छवदभिन्नं पाथःपृथिवीपर्य्याप्तसंख्याश्रयो जलमित्यन्वये बाधकाभावात् । घटघटमठानां घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादावप्युक्तरीत्यै-वान्वयधीः । इदन्तु बोध्यं यत्रोद्देश्यविधेययोस्तादात्म्य-नान्वयबोधसामग्री तत्रैव निर्द्धारणषष्ठ्या भेदप्रतियोगि-त्वमर्थः यत्र तु सम्बन्धान्तरेण, तत्रात्यन्ताभावप्रतियोगि-त्वमतो नराणां क्षत्रिये शौर्य्यमित्यादौ क्षत्रियान्यनरत्वा-वच्छिन्नवृत्तिकस्यात्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगित्वं शौर्य्यादौ प्रतीयते न तु तादृशभेदस्य नराणां क्षत्रिये इदमित्यपि प्रयोगापत्तेः । नराणां मध्ये क्षत्रियः शूर इत्यादौ तु निर्द्धारणवाचिनो मध्ये इत्यव्ययस्य तदर्थकषष्ठ्या सह सम्भेदे देहे चैत इत्यादाविव नान्यतरवैयर्थ्यम् । नरेषु क्षत्रियः शूर इत्यादौ निर्द्धारणसप्तमीस्थलेऽप्युक्तदि-शैवान्वयो द्रष्टव्यः । यत्तु नराणां क्षत्रिय, शूरतम इत्यादौ राहोः शिर इत्यत्रेवाभेद एव षष्ठ्यर्थस्तादात्म्यं वा तथा च नराभिन्नक्षत्रियत्वावच्छेदेन शूरतमस्याभेदस्तत्र वाक्यार्थस्तेन नराणां क्षत्रियोऽर्ज्जुन इत्यादिकोन प्रयोगः नरभिन्नक्षत्रियत्वावच्छेदेनार्ज्जुनाभेदस्यासत्त्वात् न वा नराणां वानरः पशुरित्यादिकः, कीये पशुभेदसत्त्वेऽपि मानुषाभेदस्य विरहादिति तन्नुक्तं नराणां क्षत्रियः प्राणी क्षत्रियाणां नरः शूर इत्यादिवाक्यस्य दुर्वा-रापत्तेः । केचित्तु नराणां क्षत्रियः शूर इत्यादौ क्षत्रि-यान्यो नरः शूरभिन्नो नराभिन्नः क्षत्रियश्च शूर इत्ये-वमन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छेदेन धियसरीकुर्वन् भेदमभेदञ्च निर्द्धारणवाचिषष्ठीसप्तम्योरर्थमाहुस्तच्चिन्त्यं नामार्थयोस्त-विशेषकान्वयबोधे नाम्नः प्रथमान्तत्वापेक्षायाः परित्यागा-पत्तेः सप्रकारकधर्मावच्छिन्नस्यैव संख्यान्यवर्त्थस्य शब्दान्त-रार्थेन सहान्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन षष्ठ्यर्थे केवलभेदे शूरादेर-न्वयायोगाच्चेत्यास्तां विस्तरः" । "पञ्चमी विभक्ते" पा०यत्र निर्द्धार्य्यमाणस्य भेदएव प्रतीयते तत्र पञ्चमी स्यात् सि०कौ०पञ्चम्यास्तु भेदएवार्थः यथा माथुरा पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतर इति "यतश्च निर्द्धारणमित्यनुवर्त्तते विभागोऽत्र भेदः तत्र निर्द्धारणे सर्वत्र यथा कर्षास्तु भेदस्य सत्त्वे-ऽपि विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् यत्र भेद एव न तु केना-प्युपाध्यादिरूपेणाभेदस्तत्रैवास्याः प्रवृत्तिरित्याह भेदए-वेति न तु शब्दान्तरोपात्तो सामान्याक्रान्ततेति भावः । अत्र पञ्चम्यर्थौ निर्द्धारणविषयरूपएव तत्र च अवधिमत्त्व-सम्बन्धेन पाटलिपुत्रस्यान्वयः तेन पाटलिपुत्रावधिकनि-र्द्धारणविषया माथुरा आढ्यतरा इति बोधः । न चात्र निर्द्धारणावधेर्निर्द्धार्य्यमाणस्य च गोषु कृष्णा त्वाढ्येव सामान्यविशेषभावोऽस्ति प्रत्युत शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्वि-रोध एव" मनोरमा ।

निर्द्धारित त्रि०निर्+धारि-क्त । १निर्द्धारणविषये २निश्चिते च "निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्त्वा खलु वाचिकम्" माघः ।

निर्द्धार्य्य त्रि०निर्+धारि-कर्म्मणि यत् । १निर्द्धारणकर्म्मणि सामान्यतः पृथक्कार्य्ये विशेषे यथा नराणां क्षत्रियः शूरतमः इत्यत्र शूरत्वेन नरान्तरेभ्यः पृथक् कार्य्यरूपविशेषः क्षत्रियः । २निश्चेये च । भावे यत् । ३अवश्यनि-र्द्धारणे न० । तद्विद्यतेऽस्य अच् । ४निःशङ्ककर्म्मकर्त्तरि रमानाथः । "निर्द्धार्य्यः कर्म्मकर्त्ता च संयतः सत्वस-म्पदा । व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविकारं सदा मनः । तत्तु सर्व्वमिति प्रोक्तम्" शब्दार्णव० धृतवाक्यम् ।

निर्द्धूत त्रि० निर्+धू—कर्म्मणि क्त। निरस्ते "निर्धूतधीतमपि बालकशुल्लनन्नम्" माघः।

निर्ध्मापन निर्+ध्मा—णिच्—भावे ल्युट्। सुश्रुतोक्ते शल्योद्धरणार्थे व्यापारभेदे "शल्योद्धारणहेतूपक्रमे "प्रमार्जनं निर्ध्मापनं वमनम्" इत्यादिना विभज्य "आहारशेषश्लेष्महीनानुशल्यानि श्वसनोत्कासनप्रधमैर्निर्धमेत्" सुश्रु०।

निर्बन्ध पु० निर्+बन्ध—भावे घञ्। आग्रहे अभिनिवेशभेदे "अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते" कुमा० "निर्बन्धसंजातरुषार्थकार्श्यम्" रघुः। निरः बध्नातेस्तदर्थत्वम् "तथापि निर्बध्नति! तेऽथ या स्पृहाम्" नैष० प्रयोगात्।

निर्व(र्ब)र्हण न० निर्+व(ब)र्ह—भावे ल्युट्। निवर्हणे मारणे नीलकण्ठः।

निर्बाध त्रि० निर्गता बाधा यस्मात् प्रा०ब०। १अप्रतिबन्धे २निरुपद्रवे ३विविक्ते च शब्दार्थचि०। ४निष्कार्ग्ये च "परिमण्डलो ह्येष एकविंशतिनिर्बाध एकविंशो ह्येष बहिष्टान्निर्बाधं बिभर्त्ति रश्मयो वा एतस्य निर्बाधा बाह्यत उवा एतस्य रश्मयः" शत०ब्रा० ६।७।१।२ "निर्बाधम् निर्बाध्यन्ते निःकाशयन्ते उन्नताः स्वरूपाद्बहिर्निःसृता भवन्ति" यजु०संप्र०व्याख्या। "परिमण्डल एकविंशतिनिर्बाधस्तस्योक्तो बन्धुरधस्तान्निर्बाधमुपदधाति रश्मयः" शत०ब्रा०७।४।१।१० "परिमण्डलोयत्नु वाकृतिः एकविंशतिसंख्याकैःपुत्राकैर्युक्तः। उपधानसमये यथा निर्बाधानामधोभागाऽवस्थानं भवति तथा कर्त्तव्यम्" भा० ५मज्जभागभेदे च पु० "निर्बाधेनाशनिम्" यजु० २५।२ "निश्चितं बाध्यते शिरोऽस्थिमध्यसंलग्नो मज्जाभागः तेन"। वेददी०।

निर्बुष त्रि० निर्गतं बुषं यस्मात्। बुष—(आगडा) रहिते पूते धान्ये हेमच०। निरुदकादि० अन्तोदात्तताऽस्य

निर्भट त्रि० निर्+भट—अच्। दृढे त्रिका०।

निर्भय त्रि० निर्गतं भयमस्मात् प्रा०ब०। १भयरहिते त्रिका० 'निर्भयन्तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम्" मनुः। रौच्यमनोः २पुत्रभेदे पु० "सुनेत्रः क्षत्रवृद्धिश्च सुतपा निर्भयो दृढः" हरिवं० ७अ०।

निर्भर न० निःशेषेण भरो भरणं भृतिर्वाऽत्र प्रा०ब०। १अतिमात्रे २तद्युक्ते त्रि० अमरः "द्रुतपीतमाधवरसौ सुनिर्भरैः सरजस्कमकरन्दनिर्भराश्च" माघः। ३वेतनशून्ये भृत्ये च।

निर्भर्त्सन न० नितरां भर्त्सनम् प्रा०स०। १खलीकारे २अभिभवे। कर्म्मणि ल्युट्। ३अलक्तके न० मेदि० "निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा" भा०व० ३०३अ०।

निर्भाग्य त्रि० निर्गतं भाग्यं यस्मात् प्रा०ब०। भाग्यरहिते अमरः।

निर्भृति त्रि० निर्गता भृतिरस्य। वेतनशून्ये कर्मकरे (वेगार) हेमच०।

निर्मक्षिक अव्य० मक्षिकायाः अभावः अव्ययी०। १मक्षिकाया अभावे। निर्गता मक्षिका यस्मात् प्रा०ब०। २मक्षिकाशून्ये देशे ३तदुपलक्षिते निर्जने देशे "इतं भवतेदानीं निर्मक्षिकम्" शकु०प्राकृतानुवादः। निरुदकादि०अन्तोदात्तताऽस्य।

निर्मज् त्रि० निर्—मृज—क्विप् वेदे पृषो०। नितान्तशुद्धे "षष्टिं सहस्रानु निर्मजामजे" ऋ० ८।४।२० "निर्मजां निःशेषेण शुद्धानां गवाम्" भा०।

निर्मथ पु० निर्मथ्यतेऽनेन निर्+मथ—करणे ल्युट्। अग्निमन्थनदारुणि अरणौ हेमच०। निर्मथननिर्मन्थनिर्मन्थन शब्दा अप्यत्र।

निर्मद त्रि० निर्गतो मदो दानजलं हर्षो गर्वो वा यस्मात्। १निरभिमाने २हर्षशून्ये ३दानजलशून्ये च "निर्मदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममब्रुवन्" भा०व० ९९अ०।

निर्मन्थ्य न० निर्मन्थ्यते अग्न्युत्पादनार्थं घृष्यते निर्+मन्थ—कर्मणि ण्यत्। अग्न्युत्पादनार्थं घृष्यमाणे दारुणि अमरः।

निर्मर्य्याद त्रि० निर्गतो मर्य्यादायाः निरा०त०। १मर्य्यादातीते २अविनीते "निर्मर्य्यादा म्लेच्छा ये पश्चिमदिक्स्थितास्ते च" वृ०सं० १४अ०।

निर्मल त्रि० निर्गतो मलो यस्य प्रा०ब०। मलहीने "नितान्तनिर्मलस्वान्तः" वेदान्तसारः "निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा" मनुः। मलश्च रागादिदोषः कालुष्यञ्च।

निर्मलोपल नित्यकर्म०। स्फटिकोपले राजनि०।

निर्मशक त्रि० निर्गतो मशको यस्मात् प्रा०ब०। मशकरहिते देशे निरुदका० अन्तोदात्तताऽस्य। अभावे अव्ययी०। २मशकाभावे अव्य०।

निर्मांस त्रि०निर्गतं मांसमस्य प्रा०ब०। १मांसविहीने २आहाराभावेनातिकृशे तपस्विदरिद्रप्रभृतौ च "निर्मांसवालहस्ताः कृच्छ्रेणायान्ति परदेशान्" वृ०सं० ३अ०।

निर्मांसवक्त्र पु० निर्मांसं वक्त्रमस्य। कुमारानुरभेदे "कृष्णा निर्मांसवक्त्राश्च स्थूलपृष्ठास्तनूदराः" भा०श० ४६अ०।

निर्माण न० निर्+मि—भावे ल्युट्। १घटादेः २रचनायाम्। "निर्माणदक्षस्य समीहितेषु" भट्टिः "निर्माणस्य शरीरस्य

ततो धैर्य्यमवाप्नुहि” भा०व० २५१अ०। निर्म्मीयतेऽनेन करणे ल्युट्। निर्म्माणसाधने श्कायादौ। “भोगकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टो निर्म्माणकायमधिष्ठाय सम्प्रदाय प्रवर्त्तकः” कुसुमा०। कायस्य निर्म्माणसाधनत्वात् तथात्वम्। निर्म्माणार्थं कायं निर्म्माणकायमिति हरिदासः तत्तु न युक्तं कायाधिष्ठानस्यैव निर्म्माणार्थत्वेन कायस्य तथात्वाभावात्। निर्गतो मानात् निरा०त०। श्मानातीते। “पूर्व्वपदादिति”पा० असंज्ञायामपि आर्षे णत्वम्। “अनक्षत्रगणं व्योम निर्म्माणं घनगर्जितम्” रा०कि०४४अ०

निर्म्माल्य न० निर्+मल—ष्यञ्। देवदत्ते तद्विसर्जनोत्तरमुच्छिष्टे द्रव्ये “अर्व्वाक् विसर्जनाद्द्रव्यं नैवेद्यं सर्व्वमुच्यते। विसर्जिते जगन्नाथे निर्म्माल्यं भवति क्षणात्” गारुड़पु०। विद्यानन्दनिबन्धे “सूर्य्ये गणपतावुक्ते शाक्ते शैवेऽथ वैष्णवे। तेजश्चण्डमथोच्छिष्टमोजमुच्छिष्टपूर्व्विकाम्। चाण्डालीं शेषिकां चण्डं विष्वक्सेनं क्रमाद्यजेत्। ओजो गणेशः।” “हृदये च वह्निर्देवीं समर्प्य विधिवत्ततः। निर्म्माल्यञ्च शुचौ देशे नैवेद्यं भक्षयेत् सुधीः” तन्त्रान्तरे आ०त० निर्म्माल्यस्य धारणप्रकारादिकं निरूपितं यथा “निर्म्माल्यं शिरसा धार्य्यं सर्व्वाङ्गे चानुलेपनम्। नैवेद्यञ्चोपभुञ्जीत दत्त्वा तद्भक्तिशालिने”। तद्भक्तिशालिने विष्वक्सेनादये “उद्वास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः। अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्व्वकामसमृद्धये”। स्वे धाम्नि स्वीयहृदये उद्वास्य संस्थाप्य तथाच कालिकापुराणे “ध्यायंस्तु मन्त्रेणानेन तत्स्थं स्थापयेत् हृदि। तिष्ठ देवि! परे स्थाने स्वस्थानं परमेश्वरि। यत्र ब्रह्मादयः सर्व्वे सुरास्तिष्ठन्ति मे हृदि”। भविष्ये “निर्म्माल्यं नोपभोक्तव्यं रुद्रस्य तपनस्य च। अश्नाति यदि तन्मोहान्नरको पच्यते ध्रुवम्”। निर्म्माल्यत्यागे तु “उदके तरुमूले वा निर्म्माल्यं तस्य संत्यजेत्” कालिकापुराणे “यो वहेद्वारुणं नरः स तन्नैवेद्यभक्षकः” ब्रह्मपु० “अम्बरीष! नवं वस्त्रं कम्बलन्यद्रव्यादिकम्। हत्वा कृष्णोपभोग्यन्तु सदा सेव्यं हि वैष्णवैः” तत्तैककर्त्तरि क्रमात्तथात् स्वदत्तनैवेद्यभक्षणेऽप्यधिकार उक्तः “केवलं सौरशैवे तु वैष्णवो नैव भक्षयेत्”। विष्णुयामले “पीत्वा पादोदकं देवि! नैवेद्यं समयसुत्सरेत्। त्यजेत् पादोदकं यस्तु नैवेद्यं वा त्यजेच्च यः। षष्टिवर्षसहस्राणि रौरवे नरके पचेत्”। उद्धरेत् अभ्यवहरेत्। स्कन्दयामले “उद्वास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमात्मनः। भक्षयेत् पापशुद्ध्यर्थं सर्व्वदा साधकः प्रिये!” शिवधर्म्मोत्तरे रुद्रनैवेद्यभक्षणमुक्तं यथा “अथ भक्त्या शिवं पूज्य नैवेद्यमुपकल्पयेत्। तदन्नं स्वयमश्नीयात् तत् सर्व्वं विनिवेदयेत्”। “फलं पुष्पञ्च ताम्बूलम् अन्नपानादिकञ्च यत्। अदत्त्वा तन्महादेव्ये न भोक्तव्यं कदाचन”। एतेन यत् पठन्ति “अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत्” इति तद्देकान्तवैष्णवपरमिति भूषणः। यत्तु “शूद्रान्नं याजकान्नञ्च नैवेद्यञ्चापि वर्जयेत्” इति लैङ्गवचनम्। तन्नैवेद्यत्वेनोपकल्पितानिवेदितपरं लोभादिना भोजननिषेधकं वा यथोक्तं शाम्बे “नोपभुक्त्वा च नैवेद्यं प्रयाति प्रेतयोनिषु।” द्रव्यविशेषस्य कालभेदे निर्म्माल्यतोक्ता तन्त्रसा० योगिनीतन्त्रे यथा “मणिमुक्तासुवर्णानि देवे दत्तानि यानि वै। न निर्म्माल्यं द्वादशाब्दं ताम्रपात्रं तथैव च। पट्टशाटी च षण्मासं नैवेद्यं दत्तमात्रतः। मोदकं प्रहरञ्चैव मासार्द्धेन महेश्वरि!। पट्टवस्त्रं त्रिमासाच्च यातयाममहः स्मृतम्। यावदुष्णं भवेदन्नं परमान्नं तथैव च। मस्तकं रुधिरञ्चैव अहोरात्रेण पार्व्वति!। मुहूर्त्तं दधि-दुग्धञ्च आज्यं यामेन शङ्करि। करवीरमहोरात्रं विल्वपत्रं तथैव च। जवारक्तञ्च मार्व्यं च निर्म्माल्यं सार्द्धयामतः। माल्यं वै करवीरस्य पद्मस्य विल्वजस्य च। यामार्द्धेन महेशानि! ताम्बूलं दत्तमात्रतः। अनिर्म्माल्यञ्च दाड़िम्बं तथा विल्वफलं प्रिये!। सौगन्धिकञ्च कदलीं प्रयत्नेन नियोजयेत्। कदलीबीजपूरञ्च दुग्धपक्वं निवेदयेत्।” शिवनिर्म्माल्यधारणे विशेषः ति०त० उक्तो यथा स्कान्दे “निर्म्माल्यं यो हि मद्भक्त्या शिरसा धारयिष्यति। अशुचिर्भिन्नमर्य्यादो नरः पापसमन्वितः। नरके पच्यते घोरे तिर्य्यग्योनौ च जायते। ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्म्माल्यं यस्तु धारयेत्। तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते!।” शुचिःस्नानादिनेति शेषः। एवञ्च “स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्म्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचिः” इति कालिकापुराणीयमशुचिविषयम्। अनुपनीतविषयमिति श्रीदत्तः। वस्तु चण्डस्यपरिशिष्टम्। अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्। शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्व्वं याति पवित्रताम्” उदके निर्म्माल्यत्यागश्च गङ्गेतरपरः। यथो… ब्रह्मपु० “गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य चतुर्दश विवर्जयेत्। शौचमाचमनं केशं निर्म्माल्यं मलघर्षणम्” इत्युक्ता स्त्री मन्दर०।

निर्मित त्रि० निर्+मा—क्त। कृतरचने “निजनिर्मितकारिकावलीम्” सि०मु०।

निर्मिति स्त्री निर्+मा—भावे क्तिन्। निर्माणे करणे। “नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति” काव्यप्र०।

निर्मुक्त पु०निर्+मुच—क्त। १मुक्तकञ्चुके सर्पे (खोलसछाड़ा साप) निःशेषेण मुक्तः। निष्परिग्रहे २सङ्गरहिते ३वस्त्रशून्ये च अमरः। ४वियुक्ते मेदि० “हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव” रघुः।

निर्मुट न०निर्गतं मुटं यस्मात् प्रा०ब०। १करशून्यहट्टे (मुटिशून्यहाट) हारा०। २वनस्पतौ पु० त्रिका० ३सूर्य्ये ४खर्परे पु० हारा०।

निर्मूल त्रि० निर्गतं मूलमस्य प्रा०ब०। मूलरहिते “आरुह्य वृक्षान् निर्मूलान् गजः परितुदन्निव” भा०उ० ७४अ०।

निर्मूलन न०निर्मूलं+कृतौ णिच—भावे ल्युट्। उत्पाटने

निर्मृजस् अव्य० निर्+मृज—“ईश्वरे तोसुन्कसुनौ” पा० तुमर्थे कसुन्। निर्माष्टुमित्यर्थे “सृष्ट्वेव तु वा ईश्वराः पशून्निर्मृजः” ताण्ड्यब्रा०२।२।२। “निर्माष्टुमपगमयितुं विनाशयितुमीश्वराः समर्थाः” भा०।

निर्मृष्ट त्रि० निर्+मृज—क्त। प्रोञ्छिते। “निर्मृष्टरागोऽधरः” सा० द०।

निर्मोक पु०निर्+मुच्—घञ्। १सर्पकञ्चुके (खोलस) २मोचने ३सन्नाहे ४आकाशे च मेदि०। “निर्मोकपट्टः फणिभिर्विमुक्ताः” रघुः। ४सावर्णिमनोःपुत्रभेदे पु०। “निर्मोकविरजस्काद्याः सावर्णेस्तनया नृप!” भाग०८।१३।६ अत्र निर्मोहेति पाठान्तरं तत्रार्थे।

निर्मोक्ष पु० निःशेषेण मोक्षः प्रा० स०। निःशेषेण मोक्षे “अनिर्मोक्षप्रसङ्गः” शा०प्र०भा०।

निर्मोह त्रि० निर्गतो मोहो यस्मात् प्रा०ब०। १मोहशून्ये रैवतमनोः २पुत्रभेदे पु० “अरण्यस्य प्रकाशस्य निर्मोहः सत्यवान् कृती। रैवतस्य मनोःपुत्राः” हरिवं० ७अ०। ३सावर्णिमनोःपुत्रभेदे निर्मोकशब्दे दृश्यम्। त्रयोदशमन्वन्तरे काश्यपे ४सप्तर्षिभेदे “त्रयोदशेऽथ पर्य्याये भव्ये मन्वन्तरे मनोः” इत्युपक्रमे “निष्प्रकम्पस्तथात्रेयः निर्मोहः काश्यपस्तथा” हरिवं० ७ अ०।

निम्नेतुका स्त्री निर्+म्ना—तुन् संज्ञायां कन् पृषो०। म्लानिशून्ये ओषधिभेदे “निम्नेतुकास्तत्र भवन्ति” पञ्च०भी० ब्रा०१३।८।१६।

निर्यन्त्रण न० निर्+यन्त्र—ल्युट्। १निष्पीडने निर्गतं यन्त्रणं यस्मात् प्रा०ब०। २यन्त्रणाशून्ये बाधाशून्ये ३निरर्गले ४उच्छृङ्खले त्रि०जटा०।

निर्याण न० निर्याति मदोऽनेन निर्+या करणे ल्युट्। १गजापाङ्गदेशे। भावे ल्युट्। २मोचने ३अध्वनिर्गमे च मेदि०। ४निःसरणे ५प्राणवायोर्देहनिःसरणरूपमरणे च लग्नावधिकस्थानभेदस्थग्रहभेदैस्तज्ज्ञानं वृहज्जातके निरूपितं यथा“मृत्युर्मृत्युगृहेक्षणेन बलिभिस्तद्धातुकोपोद्भवस्तत्संयुक्तभगात्रजो बहुभवो वीर्यान्वितैर्भूरिभिः। अग्न्यम्ब्वायुधजो ज्वरामयकृतस्तृट्क्षुत्कृतश्चाष्टमे सूर्य्याद्यैर्निधने चरादिषु परस्वाध्वप्रदेशेष्वपि। शैलाग्राभिहतस्य सूर्यकुजयोर्मृत्युः खबन्धुस्थ१०४योः कूपे मन्दशशाङ्कभूमितनयैर्बन्धुस्तकर्म४।७।१०स्थितैः। कन्यायां स्वजनाद्धिमोष्णकरयोः पापग्रहैर्दृष्टयोः स्यातां यद्युभयोदयेऽर्कशशिनौ तोये तदा मज्जतः। मन्दे कर्कटगे जलोदरकृतो मृत्युर्मृगाङ्के मृगे शस्त्राग्निप्रभवः शशिन्यशुभयोर्मध्ये कुजर्क्षे स्थिते। कन्यायां रुधिरोत्थशोषजनितस्तद्वत् स्थिते शीतगौ सौरर्क्षे यदि तद्वदेव हिमगौ रज्ज्वग्निपातैः कृतः। बन्धाद्धी५नवमस्थयोरशुभयोः सौम्यग्रहादृष्टयोर्दृक्काणैश्च ससर्पपाशनिगडैः छिद्रस्थितैर्बन्धतः। कन्यायामशुभान्विते ऽस्तमयगे चन्द्रे सिते मेषगे सूर्ये लग्नगते च विद्धि मरणं स्त्रीहेतुकं मन्दिरे। शूलोद्भिन्नतनुः सुखे४ऽवनिसुते सूर्येऽपि वा खे१० यमे सम्प्रक्षीणहिमांशुभिश्च युगपत्पापैस्त्रिकोणाद्य५।९।१गैः। बन्धु४स्थे च रवौ१० वियत्यवनिजे क्षीणेन्दुसंवीक्षिते काष्ठेनाभिहतः प्रयाति मरणं सूर्यात्मजेनेक्षिते। रन्ध्रास्पदाङ्गहिबुकैर्८।१०।१।४र्लगुडाहताङ्गः प्रक्षीणचन्द्ररुधिरार्किदिनेशयुक्तैः। तैरेव कर्म१०नवमोदय१पुत्र५संस्थैर्धूमाग्निबन्धनशरीरनिकुट्टनान्तः। बन्धुस्तकर्म४।७।१०सहितैः कुजसूर्यमन्दैर्निर्याणमायुधशिखिक्षितिपालकोपात्। सौरीन्दुभूमितनयैः स्वसुखास्पदस्थै२।४।१०र्ज्ञेयः क्षतकृमिकृतश्च शरीरपातः। ख१०स्थेऽर्केऽवनिजे रसातल४गते यानप्रपाताद्वधो यन्त्रोत्पीडनजः कुजेऽस्तमयगे सौरेन्दिनाभ्युद्गमे। विण्मध्ये रुधिरार्किशीतकिरणैर्जूकाजसौरर्क्षगैर्यातैर्वा गलितेन्दुसूर्यरुधिरैर्व्योमास्तबन्ध्वा१०।७।४श्रयान्। वीर्यान्वितवक्रवीक्षिते क्षीणेन्दौ निधनस्थितेऽर्कजे। गुह्योद्भवरोगपीड़या मृत्युः स्यात् कृमिशस्त्रदाहजः। अस्ते७

रवौ मरुधिरे निधनेऽर्कपुत्रे चीणे रसातल४गते हिमगौ खगान्तः। लग्नात्मजाष्टमतपः१।५।८।६स्थिन भौममन्दचन्द्रैस्तु शैलशिखराशनिकुड्यपातैः। द्वाविंशः कथितस्तु कारणं द्रेष्काणो निधनस्य सूरिभिः। तस्याधिपतिर्भवोऽपि वा निर्याणं स्वगुणैः प्रयच्छति। होरानवांशकप्रयुक्तसमानभूमौ योगेक्षणादभिरतः परिकल्प्यमेतत्। मोहस्तु मृत्युसमयेऽनुदितांशतुल्यः स्वेऽशे- क्षिते द्विगुणितस्त्रिगुणः शुभैश्च। दहनजलविमिश्रैर्भस्मसंक्लेदशोषैर्निधनभवनसंस्थैर्व्यालवर्गैर्विड्न्तः। इति शवपरिणामश्चिन्तनीयो यथोक्तः पृथुविरचितशास्त्राद्गत्यनूकादि चिन्त्यम्। गुरुरुडुपतिशुक्रौ सूर्यभौमौ यमज्ञौ विबुधपितृतिरश्चोनारकीयांश्च कुर्युः। दिनकरशशिवीर्याधिष्ठिता त्र्यंशनाथात् प्रवरसमनिकृष्टास्तुङ्गह्रासादनूके। गतिरपि रिपुरन्ध्रत्र्यंशपोऽस्वस्थितो वा गुरुरथ रिपुकेन्द्रच्छिद्रगः स्वोच्चसंस्थः। उदयति भवनेऽन्त्ये सौम्यभागे च मोक्षो भवति यदि बलेन प्रोज्झितास्तत्र शेषाः। इति नैर्याणिकाध्यायः"। "नेष्टा योगा जातकं कामिनीनां निर्याणं स्यान्नष्टजन्मद्रिकाणः" इत्युपसंहाराध्याये तत्रोक्तम्। निर्गतं यानमस्मात् प्रा॰ब॰ "संज्ञायां पूर्वपदात्" पा॰ णत्वम्। पशूनां पादबन्धने ६दामनि वैज॰ "निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुक्षतः" माघः।

निर्यातक त्रि॰ निर्यातं निर्याणं बहिष्करणं तत् करोति णिच्–ण्वुल्। निर्हारके। "अनग्नयश्च ये विप्राः प्रेतनिर्यातकास्तथा" भा॰ अनु॰ २२ अ॰। "स्तेननिर्यातकाश्चैव परदाररताश्च ये" मार्कण्डे २५ अ॰।

निर्यातन न॰निर्+यत–णिच् ल्युट्। १वैरशुद्धौ, २प्रतीकारे ३प्रतिदाने ४न्याससमर्पणे च अमरः। ५मारणे हेमच॰। ६ऋणादेः शोधने च। "विगणनऋणनिर्यातनम्" सि॰ कौ॰। "नह्यान्यस्य भवेच्छक्तिर्वैरनिर्यातनं प्रति" हरिवं॰

निर्यात्य त्रि॰ निर्+याति–कर्मणि यत्। १शोधनीये २प्रतिदेये च "कन्या चैवं न चान्यस्य निर्यात्यानेन सङ्गता" हरिवं॰ १७७ अ॰।

निर्याम पु॰ निर्+यम–घञ्। पोतवाहे हेमच॰।

निर्यास पु॰न॰ निर–यस–घञ् अर्द्धर्चा॰। १कषाये २क्वाथे शब्दमा॰। ३वृक्षादिक्षीरे वृक्षात् निर्गत्य कठिनतां याते वृक्षरसभेदे (आठा) रत्नमा॰"शालनिर्यासगन्धिभिः" रघुः। "लोहितान् वृक्षनिर्यासान्" मनुः। ३निषग्रन्थि जलादौ च कंसस्याथ सुखस्वेदो भूभेदान्तरगोचरः। अभवद्रोषनिर्यासः" हरिवं॰ ८७अ॰। निर्यासस्यादूरदेशादिः कुमुदा॰ठच्। निर्यासिक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰।

निर्यूष पु॰ नितरां यूषः प्रा॰ स॰। निर्यासशब्दार्थे शब्दमा॰

निर्यूह पु॰ निर्+जह–क पृषो॰। १मत्तवारणे वैजयन्ती तद्दन्ताकारतया निर्मिते २नागदन्ते द्वारवेदिकायां काष्ठभेदे अमरः। ३शेखरे ४आपीडे ५द्वारे ६क्वाथे निर्यासे मेदि॰। "वितर्दिनिर्यूहविटङ्कनीड़ः" माघः। द्वारतोरणनिर्यूहैर्युक्तमभ्रचयोपमैः" भा॰आ॰१०८ अ॰ तत्र आपीडे "खड्गकार्मुकनिर्यूहैः शरैश्च विविधैरपि" भा॰ उ॰१८ अ॰। कार्मुकस्य निर्यूहैः आपीड़ैरिव शरैरित्यर्थः। [२पाण्डुरपृष्ठे हेम॰।

निर्लक्षण त्रि॰ निर्गतं लक्षणमस्य प्रा॰ब॰। १शुभलक्षणशून्ये

निर्लिप्त त्रि॰ निर+लिप–क्त। १लेपरहिते २सम्बन्धशून्ये निःसङ्गे। "निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधनान्तकः" ब्रह्मवै॰पु॰।

निर्लुञ्चन न॰ निर्+लुञ्च–भावे ल्युट्। विलुषीकरणादौ "नखनिर्लुञ्चनादिभिरपि तत्कार्य्यसिद्धेः" कात्या॰श्रौ॰ १।६।६ सू॰ कर्कः।

निर्लुण्ठन न॰ निर्+लुठि–भावे ल्युट्। अपहरणे (लोटा) "अङ्गानीव परस्परं विदधते निर्लुण्ठनं सुभ्रुवः" सा॰द॰।

निर्लेखन न॰ निर्+लिख–भावे ल्युट्। १मलादेरपसारणे (आँचड़ान) करणे ल्युट्। २तत्साधने "जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च" सुश्रुतः।

निर्लेप त्रि॰ निर्गतो लेपः सम्बन्धोऽनुलेपनं वा यस्य प्रा॰ब॰। १परिणामहेतुसंयोगादिशून्ये २अनुलेपनरहिते च "लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेति महापाशुपताः" कुसुमा॰। "निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति" मनुः।

निर्लोमन् त्रि॰ निर्गतं लोम यस्य। लोमरहिते (टाक) रोगयुक्ते। तद्रोगस्तु "पट्टस्तत्रस्य हरणात् निर्लोमा जायते नरः" शाता॰ उक्तेः पट्टस्त्रहरणाज्जायते।

निर्ल्वयनी स्त्री नितरां लयति अहिरस्याम् त्वचि ल्युट ङीप् पृषो॰। सर्पत्वचि (खोलस) "तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत" वृह॰उप॰। "अहिनिर्ल्वयनी सर्पनिर्मोकः वल्मीके सर्पाश्रये वल्मीकादावित्यर्थः प्रत्यस्ता प्रतिक्षिप्ता मृताऽनात्मभावेन सर्पेण परित्यक्ता मृता शयीत" भा॰।

निर्वक्तव्य त्रि॰ निर्+वच–कर्मणि तव्य। अवयवार्थकथनेन प्रतिपाद्ये निर्वाच्यनिर्वचनीयावप्यत्र।

निर्वचन न० निर्+वच–भावे ल्युट्। १निरुक्तौ अवयवार्थकथने। २प्रसिद्धे च "न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम्" भा० व० २७ अ०। "सत्यं स्तेने बलं नार्य्यां राज्यं दुर्य्योधने तथा। इति लोके निर्वचनं लोके चरति भारत" भा० व० ३३अ०।

निर्गतं वचनं यस्य प्रा० व०। वचनशून्ये ३तूष्णीमित्यर्थे "माल्येन तां निर्वचनं जघान" कुमा०। ४वचनरहिते वक्तव्यताशून्ये त्रि० "येषां तडागानि महोदकानि वाप्यश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च। अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी यमस्य ते निर्वचना भवन्ति" भा० व० १९९ अ०।

निर्वण त्रि० निर्गतो वनात् निरा०त० प्रनिरन्तरित्यादिना असंज्ञायामपि णत्वम्। वनान्निष्क्रान्ते "निर्वणो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम्" भा०उ० २८अ० अस्य "वनं समासे" पा० समासमात्रे वनान्तत्वेनान्तोदात्तता।

निर्वपण न० निर्+वप–भावे ल्युट्। १दाने २अन्नादीनां संविभागे च। "परिस्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणानि" कात्या० श्रौ० ८।२।१। "अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः" मनुः।

निर्वर त्रि० निर्गतो वरो वरणमस्य। १निर्लज्जे कठिने २निर्भये ३सारे च हेमच०। अत्र निर्दर इत्येव पाठः मुद्राद्दोषात् निर्वर इति पाठोऽसाधुः। अतएव मेदिनीकोषे निर्दरं निर्भये सारेऽन्यवत्तु कठिनेऽलपे" इत्युक्तम्।

निर्वर्णन न० निर्+वर्ण "सत्यापेति" पा० णिच् भावे ल्युट्। दर्शने त्रिका०।

निर्वर्त्तित त्रि० निर्+वृत–णिच्–कर्म्मणि क्त। निष्पादिते।

निर्वर्त्य त्रि० निर्+वृत–णिच्–कर्म्मणि यत्। निष्पाद्ये व्याकरणपरिभाषिते कर्मभेदे न० "तन्निवर्त्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म्म द्वेधा व्यवस्थितम्" हरि० कर्मन्‌शब्दे १७७१ पृ० दृश्यम्।

निर्वहण न० निर्+वह–भावे ल्युट्। १नाट्योक्तौ प्रस्तुतकथासमाप्तौ २प्रस्तुताभिनयस्य निर्वाहे, नाटकसन्ध्यादेरङ्गभेदे तस्याङ्गानि सन्ध्यादीनि यथोक्तं सा०द० "सन्धिर्विरोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम्। कृतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम्। भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च। प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः"। युच्। निर्वहणा निष्ठायाम् स्त्री।

निर्वाच् त्रि० निर्+अव–अन्च–क्विप् अवोपसर्गस्य अल्लोपः। निर्गते "तस्मादिमे प्राणा विष्वञ्चोऽवाञ्चोऽनुनिर्वाञ्चि" शां०ब्रा० ७।९।

निर्वाण त्रि० निर्+वा–क्त। "निर्वाणोऽवाते" पा० तस्य नः। १शान्ते वह्न्यादौ २चरमाश्रमस्थे मुनौ ३निश्चले ४शून्ये शब्दर०। भावे क्त। ५अस्तगमने ६निर्वृतौ ७गजमज्जने ८सङ्गमे ९अपवर्गे मोक्षे मेदि०। १०विनाशे यादवः ११विश्रान्तौ हेमच०। "निर्वाणोत्थानशयनानि त्रीणि गजकर्म्माणीति" पालकाव्योक्ते १२गजकर्म्मभेदे। "अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः" रघुः। "अनिर्वाणस्य मज्जनरहितस्येति" मल्लि०। "कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालातलाघवम्"। "निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्य्यम्" कुमा०। निर्वृतौ "स्वर्लोकस्य गात्रनिर्वाणमत्र" माघः। "यतितव्यं समत्वेन निर्वाणमपि चेच्छत।" "समत्वबुद्धेर्निर्वाणं फलमुक्तं श्रुतौ स्मृतौ सर्वदुःखोपरमणलक्षणं ब्रह्मणि स्थितिः" "स्थित्वाऽस्यामन्तःकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति" "स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति" गीता। सर्वदुःखोपरमात्मकत्वात् निरतिशयानन्दरूपत्वाच्च परमपुरुषार्थकैवल्यरूपं ब्रह्म निर्वाणमृच्छति इत्यर्थः। १३आदिगुरुके (ऽ।) त्रिकले मात्रागणभेदे १४विद्योपदेशग्रन्थभेदे यथा निर्वाणतन्त्रादि। नाभिदेशे जप्ये १५प्रणवपुटितमातृकापुटितस्याभीष्टमन्त्रे। "कुल्लुकां मूर्द्ध्नि संजप्य हृदि सेतुं विचिन्तयेत्। महासेतुं विशुद्धे तु षोड़शारे समुच्चरेत्। मणिपूरे तु निर्वाणं महाकुण्डलिनीमयः। स्वाधिष्ठाने कामबीजं राकिणीमूर्ध्नि संस्थितम्। विचिन्त्य विधिवद्द् देवि! मूलाधारान्तिकाच्छिवे!। विशुद्धान्तं स्मरेद्देवि! बिसतन्तुतनीयसीम्। देवीस्थानं द्विजिह्वान्तं मन्त्रमूलादृतं मुहुः"। तत्र निर्वाणं यथा "अथ वक्ष्यामि निर्वाणं शृणु सारहितानघे। प्रणवं पूर्वमुच्चार्य्य मातृकाद्यं समुच्चरेत्। मातृकार्णं समस्ताश्च पुनः प्रणवमुच्चरेत्। एवं पुटितमूलन्तु प्रजपेन्मणिपूरके। एवं निर्वाणमीशानि! यो न जानाति पामरः। कल्पकोटिसहस्रेषु तस्य सिद्धिर्न जायते" आगमविलासतन्त्रम्।

निर्वाणमण्डप पु० काशीस्थे मुक्तिमण्डपाख्ये तीर्थभेदे।

निर्वाणमस्तक पु० निर्वाणं निर्वृतिर्मस्तकमिव यत्र। मोक्षे त्रिका०।

निर्वाणरुचि त्रि० निर्वाणे रुचिरस्य। १मोक्षसाधनासक्ते एकादशमन्वन्तरे २देवभेदे "महर्षिर्धर्मसावर्णिरेकादश आत्मवान्" इत्युपक्रमे "विहङ्गमाः कामगमा निर्वा-

धनच्चयः सुराः" भागवते ८।१३।१२ श्लोकः ।

निर्वाणी स्त्री जैनानां १शासनदेवताभेदे हेम०। निर्गता वाणी यस्य वा० कप् न। २वाक्यरहिते तूष्णीम्भूते कपि निर्वाणीकोऽप्यत्र त्रि०।

निर्वात त्रि० निर्गतो वातो यस्मात् प्रा० ब०। वायुशून्यदेशे। निर्+वा—क्त निर्वाणोऽवाते पा० न तस्य नः। २निर्गते वाते हेमच०। "अस्तूर्यमिव सूर्येण निवात इव वायुना" भा० स० ३५ अ०।

निर्वाद पु० निर्+वद—घञ्। निन्दावादे १लोकापवादे अमरः। "किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे" रघुः। नितरां वादः। २निश्चितवादे चीरस्वामी। अभावेऽव्ययी०। ३वादाभावे अव्य०।

निर्वाप पु० निर्+वप—भावे घञ्। १दाने, प्राप्तपितृलोकोद्देशेन २दाने च। "अमावास्यां तु निर्वापात् सर्वकामानवाप्नुयात्" भा० अनु० ८७ अ०।

निर्वापण न० निर्+वप णिच्,—वा—वा णिच्—पुक् ल्युट्। १मारणे वधे अमरः। २दाने च हलायु०। (निवान)। ३निर्वाणतासम्पादने। "तत्प्रायःपिण्डसिकतानां वा निर्वापणं प्रसाधनञ्च कर्त्तव्यम्" सुश्रुतः। "दाहपाकज्वरवतां कार्य्यं निर्वापणं भवेत्" सुश्रुतः। "दीपनिर्वापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः" ति०त०।

निर्वार्य्य न० निर्+वृ—ण्यत्। निःशङ्ककर्मकर्त्तरि सत्वसम्पदा उद्यमेन कार्यकर्त्तरि अमरः। भयविक्रमव्यसनाभ्युदयादौ निर्विकारं मनः सत्वम् तत् सम्पदा सम्पन्नः उद्यमं कुर्वन् योनिःशङ्को भूत्वा कर्म्म कुरुते स निर्वार्य्य इत्युच्यते।

निर्वासन पु० निर्+वस—णिच् भावे ल्युट्। पुरादितो वहिष्करणे १निःसारणे २मारणे हिंसने ३विसर्ज्जने च मेदि० "ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्णश्च सहसौवलः। तेषां निग्रहनिर्वासान् विविधांस्ते समारभन्" भा०आ० ६१ अ० "निर्वासनञ्च नगरात् प्रव्रज्या च परन्तप!" भा० उ० ८८ अ०।

निर्वास्य त्रि० निर्+वस—णिच्—कर्म्मणि यत्। नगरादितो वहिष्कार्य्ये। "कन्यां क्षताङ्को निर्वास्यः स्त्रियं वाऽप्यावकर्त्तयेत्" मनुः। "निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च" याज्ञ०।

निर्वाह पु० निर्+वह—घञ्। १कार्य्यसम्पादने २निष्पादने ३समाप्तौ च। "यावता स्यात् स्वनिर्वाहः स्वीकुर्यात्तावदेव तु" नारदीयपु० "स्वतिथ्या कर्मनिर्वाहे" ति०त०।

निर्विकल्प(क) त्रि० निर्गतो विकल्पो ज्ञातृज्ञेयादिविभागो विशेष्यविशेषणतासम्बन्धो वा यस्मात् प्रा०ब० वा कप्। १वेदान्तोक्ते ज्ञातृज्ञेयादिविभागशून्ये ब्रह्मात्मैकात्म्यविषये अखण्डाकारके एकविषयके विशेष्यविशेषणतासम्बन्धरहिते ज्ञाने, "आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधाविति वेणी०। "तत् प्रमा नाप्रमा नापि भ्रान्तं यन्निर्विकल्पकम्। प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि यत्" इति न्यायोक्ते अलौकिके आलोचनात्मके २ज्ञानभेदे। "ज्ञानं यन्निर्विकल्पकाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते" भाषा०। आलोचनशब्दे ८२६ पृ० दृश्यम्। बौद्धमते निर्विकल्पकज्ञानमेव प्रमाणं कल्पनाशून्यत्वात् तन्निरूपणं सर्वमप्रमाणं यथोक्तं सर्वदर्शनसंग्रहे "ततश्चार्थो द्विविधः ग्राह्योऽध्यवसेयश्च तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं प्रमाणं कल्पनापोढत्वात् अध्यवसायः सविकल्पकरूपोऽप्रमाणं कल्पाज्ञानत्वात्। तदुक्तम् "कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्। विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः। ग्राह्यं वस्तु प्रमाणं हि ग्रहणं यदितोऽन्यथा। न तद्वस्तु न तज्ज्ञानं शब्दलिङ्गेन्द्रियादिजमिति" च। ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ततः प्रवृत्तस्यार्थप्राप्तिः संवादश्चोपपद्येयातामिति चेन्न तद्भद्रं मणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन पारम्पर्य्येणार्थप्रतिलम्भसम्भवेन तदुपपत्तेः"।

निर्विकार पु० प्रकृतेरन्यथाभावः विकारः स निर्गतो यस्मात् प्रा०ब०। जन्मादिषड्भावविकारहीने १परमात्मनि। २विकारशून्ये त्रि०। "त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्विकारया" हरिवं० ८६अ०। "सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते" गीता।

निर्विचार त्रि० निर्गतो विचारो यतः प्रा०ब०। १विचाररहिते "रे रे स्वैरिणि! निर्विचारकविते! मास्मत् प्रकाशीभव" चन्द्रालो०। पात० सूत्रोक्ते सूक्ष्मविषयके समापत्तिरूपे ३समाधिभेदे च "एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता" पात० सू०। "तत्र भूतसूक्ष्मेष्वभिव्यक्तधर्मकेषु देशकालनिमित्तानुभवावच्छिन्नेषु या समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यते। तत्राप्येकबुद्धिनिर्ग्राह्यमेवोदितधर्मविशिष्टं भूतसूक्ष्ममालम्बनीभूतं समाधिप्रज्ञायामुपतिष्ठते। या पुनः सर्वथा सर्वतः शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानवच्छिन्नेषु

सर्वधर्म्मानुपातिषु सर्वधर्मात्मकेषु समापत्तिः सा निर्विचारेत्युच्यते एवं स्वरूपं हि तत् भूतसूक्ष्मम् एतेनैव स्वरूपेणालम्बनीभूतमेव समाधिप्रज्ञास्वरूपमुपरञ्जयति। प्रज्ञा च स्वरूपशून्येव अर्थमात्रा यदा भवति तदा निर्विचारेत्युच्यते। तत्र महद्वस्तुविषया सवितर्का, निर्वितर्का च सूक्ष्मविषया सविचारा निर्विचारा च एवमुभयोरेतयैव निर्वितर्कया विकल्पहानिर्व्याख्यातेति" भा० "निर्विचारवैशारद्ये अध्यात्मप्रसादः" सू०। "अशुद्ध्यावरणमलापेतस्य प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य रजस्तमोभ्यामनभिभूतः स्वच्छः स्थितिप्रवाहो वैशारद्यं यदा निर्विचारस्य समाधेर्वैशारद्यमिदं जायते तदा योगिनो भवति अध्यात्मप्रसादः भूतार्थविषयः क्रमाननुरोधी स्फुटप्रज्ञालोकः। तथाचोक्तं "प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान्। भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान् प्राज्ञोऽनुपश्यति" भाष्यम्। [न्द्रे।

निर्विचित्स त्रि० निर्गता विचिकित्सा यस्य प्रा०व०। निःस-

निर्वितर्क त्रि० निर्गतो वितर्को यस्मात् प्रा० व०। १वितर्कशून्ये पात०सू० उक्ते २समाधिभेदे तल्लक्षणादिकं तत्रोक्तं यथा "स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवाऽर्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का" सू० "शब्दार्थस्मृतिप्रविलये सति प्रत्युदितस्पष्टग्राह्याकारप्रतिभासिततया न्यग्भूतज्ञानांशत्वेन स्वरूपशून्येव निर्वितर्का समापत्तिः" भा०।

निर्विन्न त्रि० निर्+विद–क्त निर्विन्नस्योपसंख्यानात् दस्य नत्वे णत्वद्युत्वे। १निर्वेदयुक्ते २खिन्ने ३प्राप्तवैराग्ये विरक्ते च। "निर्विण्णोऽहं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेन" देवीप० भा०।

निर्विन्ध्य त्रि० निर्गतः विन्ध्यात् नि०त०। १विन्ध्यपर्वतनिःसृते। तथाभूते २नदीभेदे स्त्री "गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी इत्यादि" भाग० ५।२१।८ भारतवर्षनद्युक्तौ। "निर्विन्ध्यायाः पथि भयरवाभ्यन्तरः सन्निपत्य" मेघ०। "नर्म्मदा सुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिर्गताः। तापी पयोष्णी-निर्विन्ध्या-कावेरीप्रमुखा नदी" विष्णुपु०।

निर्विशेष न० निर्गतो विशेषो यस्य प्रा० व०। सर्वदैकरूपे विशेषरहिते परब्रह्मणि। "निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्त्तुमनीश्वराः। ये मन्दास्ते तु कल्पन्ते सविशेषनिरूपणैः" विशेषरहिते तुल्यरूपे त्रि०। "प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषम्" कुमा०।

निर्विष त्रि० निर्गतं विषं यस्मात् प्रा० व०। १विषरहिते २अविषायां तृणभेदे स्त्री। "निर्विषा कटुका शीता कफवातास्रदोषनुत्। अनेकविषहन्त्री च व्रणनिर्मूलकारिणी" राजनि०। गौरा० ङीष् निर्विषी ३अपामकन्दायां स्त्री। इयं चतुर्विधा भवति "रक्ता श्वेता भृशं कृष्णा पीतवर्णा तथैव च। यथापूर्वञ्च विज्ञेया बल्या श्रेष्ठा गुणोत्तमा। सर्वदोषहरी लेपाङ्गनाश्वयथुनाशिनी। श्लेष्मजान् विंशतिरोगान् सद्यो हन्यात् निषेवणादिति" भावप्र०।

निर्विष्ट त्रि० निर्+विश–क्त। कृतनिर्वेशे १कृतभोगे २प्राप्तवेतने लब्धभृतौ ३कृतविवाहे ४कृताग्निहोत्रे च। "ज्येष्ठेऽनिर्विष्टे कनीयान् निर्विशन् परिवेत्ता भवति" उद्वा० त० स्मृतिः। ५भोग्ये च। "स्वनिर्म्मितेषु निर्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान्" भा० १।२ अ०। ६भुक्ते च "निर्विष्टविषयस्नेहः" रघुः। "निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः" गौतम०। निर्विष्टं वेतनलब्धम्" निर्वेशो भृतिभोगयोरित्युक्तेः" एका० त० रघु०। निर्वेशः भृतिर्वेतनं भोगश्च।

निर्वीज त्रि० निर्गतं बीजमस्य। १बीजशून्ये २कारणरहिते पात० उक्ते ३समाधिभेदे पु०।

"तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्वीजः समाधिः" पात० सू० "स न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानां संस्काराणामपि प्रतिबन्धी भवति। कस्मात्? निरोधजः संस्कारः समाधिजान् संस्कारान् बाधते इति निरोधस्थितिकालक्रमानुभवेन निरोधचित्तकृतसंस्कारास्तित्वमनुमेयम्, व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रभवैः सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं स्वस्यां प्रकृताववस्थितायां प्रविलीयते तस्मात्ते संस्काराश्चित्तस्याधिकारविरोधिनो न स्थितिहेतवो भवन्तीति यस्मादवसिताधिकारं सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं विनिवर्त्तते तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः स्वरूपप्रतिष्ठः। अतः शुद्धो मुक्त इत्युच्यते" भा० "तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधात् निर्वीजः समाधिः। परेण वैराग्येण ज्ञानप्रसादमात्रलक्षणेन सर्वसंस्कारोपजननद्वारा तस्यापि प्रज्ञाकृतस्य संस्कारस्य निरोधे न केवलं प्रज्ञाया इत्यपिशब्दार्थः सर्वस्योत्पद्यमानस्य संस्कारप्रज्ञाप्रवाहस्य निरोधात् कारणाभावेन कार्यानुत्पादनात् सोऽयं निर्वीजः समाधिः। व्याचष्टे स निर्वीजः समाधिः समाधिप्रज्ञाविरोधिनः परस्मात् वैराग्यात् उपजायमानः संस्कारद्वारेण न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृता-

नामध्यतौ संस्काराणां परिपन्थी भवति । ननु वैराग्यजं विज्ञानं यदविज्ञानं प्रज्ञामात्रं बाधतां संस्कारन्त्वविज्ञानं कथं बाधते दृष्टा हि खप्रदृष्टार्थस्मृतिरित्याशयवान् पृच्छति । कस्मादिति उत्तरं निरोधज इति निरुध्यतेऽनेन प्रज्ञेति निरोधः परं वैराग्यं ततो जातो निरोधजः संस्कारः, संस्कारादेव दीर्घकालनैरन्तर्य्यसत्कारासेवितपरवैराग्यजन्मनः प्रज्ञासंस्कारबाधो ननु विज्ञानादित्यर्थः । स्यादेतन्निरोधजसंस्कारसद्भावे किं प्रमाणं स हि प्रत्यक्षेण नानुभूयते स्मृत्या वा कार्य्येणानुमीयेत न च सर्व्ववृत्तिमात्रनिरोधे प्रत्यक्षमस्ति योगिनः, नापि स्मृतिः तस्य वृत्तिमात्रनिरोधितया स्मृतिजनकत्वासम्भवादित्यत आह निरोधेति । निरोधे स्थितिः चित्तस्य निरुद्धावस्थेत्यर्थः । तस्याः कालक्रमो मुहूर्त्तार्द्धयामयामाहोरात्रादिस्तदनुभवेन । एतदुक्तं भवति वैराग्याभ्यासप्रकर्षानुरोधी निरोधप्रकर्षो मुहूर्त्तार्द्धयामादिव्यापितयानुभूयते योगिना, न च वैराग्यक्षणाक्रमनियततया परस्परमसम्भवन्तस्तत्तत्कालव्यापितया सातिशयं निरोधं कर्त्तुमीशत इति तत्तद्वैराग्यक्षणप्रचयजन्यः स्थायी संस्कारः प्रचयएषितव्य इति भावः । ननु छिद्यन्तां प्रज्ञासंस्काराः, निरोधसंस्कारास्तु कुतः समुच्छिद्यन्ते अनुच्छेदे वा साधिकारत्वमेव इत्यत आह व्युत्थानेति । व्युत्थानञ्च तस्य निरोधसमाधिश्च असम्प्रज्ञातः तत्प्रभवाः संस्काराः कैवल्यभागीया निरोधजाः संस्कारा इत्यर्थः । व्युत्थानप्रज्ञासंस्काराश्चित्ते प्रलीना इति भवति चित्ते व्युत्थानप्रज्ञासंस्कारवत्, निरोधसंस्कारस्तु प्रत्युदित एवास्ते चित्ते । निरोधसंस्कारे सत्यपि चित्तमनधिकारवत्, पुरुषार्थजनकं हि चित्तं साधिकारं शब्दाद्युपभोगविवेकख्याती च पुरुषार्थौ संस्कारशेषतायां तु न बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इति नासौ पुरुषार्थो विदेहप्रकृतिलयानां न निरोधभागितया साधिकारं चित्तम् अपि तु क्लेशवासितमेवेत्याशयवानाह यस्मादिति । शेषं सुगमम्” विव० । २काकजीङ्घायां स्त्री राजनि० ।

निर्वीर त्रि०निर्गतो वीरः शूरः पतिः पुत्रो वा यस्य यस्या वा प्रा०ब० । १वीरशून्ये“सेनापीदमहो महद्धनुरपो निर्वीरमुर्वीतलम्” महाना० । २पतिपुत्रविहीनायामवीरायां स्त्रियां स्त्री हेमच० ।

निर्वृत त्रि० निर्+वृ—क्त । सुस्थे ।

निर्वृति स्त्री निर्+भावे क्तिन् । १स्वास्थ्ये सुखे २मोक्षे हेमच० । “न जातु कामो लभते स निर्वृतिम्” । “सर्व्वर्त्तुनिर्वृतिकरे निवसन्नुपैति” माघः ।

निर्वृत्त त्रि० निर्+वृत—क्त । १निष्पन्ने अमरः । “विप्रे न्यूने त्रिभिर्वर्षैर्निर्वर्त्तते शुद्धिस्तु नैशिकी । निर्वृत्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते” शु० त० अङ्गिराः ।

निर्वृत्तशत्रु पु० द्वापरयुगीये यदुवंश्ये नृपभेदे । “कृष्णाग्रजस्तेषु चान्येषु मुख्येषु मधुसूदनः । गुरुमासज्य तं भारं ययौ द्वारवतीं प्रति” “रामे भारं समासज्य युयुधाने च वीर्य्यवान् । अक्रूरे विपृथौ चापि” इत्युपक्रमे “निर्वृत्तशत्रौ विक्रान्ते भङ्गाकारे विदूरथे” इत्यभिहितम् हरिवं० ११७ अ० ।

निर्वृत्ति स्त्री निर्+वृत—भावे क्तिन् । निष्पत्तौ “वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम्” मनुः । “न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः” सां०का० । “यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता । निर्वृत्तिरामयस्यैव संप्राप्तिर्जातिरागमः” माधवनिदानम् । निर्गता वृत्तिर्जीविका यस्य । २जीविकारहिते त्रि० ।

निर्वेद पु० निर्+विद—भावे घञ् । १स्वावमाननायाम् । स च व्यभिचारिभावभेदः “निर्वेदो वेगदैन्यश्रममदजडतेत्यादिना व्यभिचारिभावान् विभज्य सा० द० लक्षितो यथा “तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमानना । दैन्यचिन्ताऽश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादिकृत्” अस्य व्यभिचारिभावत्वेऽपि क्वचित् स्थायिभावत्वद्योतनार्थं प्राग् निर्द्देशः अतएव “निर्वेदस्थायिभावोऽपि शान्तोऽस्ति नवमो रसः” काव्यप्र० उक्तम् । एतन्मते निर्वेद एव शान्तरसे स्थायिभाव इति भेदः । २परमवैराग्ये “ततः कदाचिन्निर्वेदात् निराकाराश्रितेन च । लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्त्तेन भृशं मया” भा० शा० “तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च” गीता “जातनिर्वेदमुक्त्वा स कर्मनिर्वेदमब्रवीत् । कर्म्मनिर्वेदमुक्त्वा च धर्म्मनिर्वेदमब्रवीत्” भा०आ०२१८अ० । ३खेदे “अनिर्वेदः सदा कार्य्यो निर्वेदाद्धि कुतः सुखम् । प्रयत्नात् प्राप्यते ह्यर्थः कस्माद् गच्छत निर्द्दयाः” १५२ अ० । ४बहुकालेनाप्यसिद्धपदार्थेषु निष्प्रयोजनत्वज्ञाने नानुतापभेदे च । [शब्दे १७१२ पृ० दृश्यम् ।

निर्वेधिम पु० सुश्रुतोक्ते कर्णवेधनाकारभेदे कर्णव्यधविधि-

निर्वेश पु० निर्+विश—घञ् । १भोगे, २वेतने, ३मूर्च्छने,

मेदि०। ४विवाहे च अमरः। "कालमेव प्रतीक्षेत निर्वे(र्दे)शं भृतको यथा" मनुः। "यथानुक्तनिर्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि" भाग० ६।२।७ श्लोकः।

निर्वेष्टन न० नितरां वेष्टनमत्र। १सूत्रवेष्टननलिकायां नाडीकारे हारा० प्रा०ब०। वेष्टनरहिते त्रि०।

निर्वेष्टुकाम पु० निर्वेष्टुं कामो यस्य तुमोऽन्त्यलोपः। विवोढुकामे। "निर्वेष्टुकामो रोगार्त्तो यियक्षुर्व्यसने स्थितः। अभियुक्तस्तथाऽन्येन राजकर्मोद्यतस्तथा"। आसेधनिषेधे नारदः।

निर्व्यथन न० निर्+व्यथ—भावे ल्युट्। १नितरां व्यथने २छिद्रे अमरः। निर्गतं व्यथनं यतः प्रा०ब०। ३व्यथाशून्ये त्रि०।

निर्व्यापार त्रि० निर्गतो व्यापारो यस्मात् प्रा०ब०। व्यापारशून्ये तूष्णीं स्थित्यादौ। (तं मणिम्) "दधार मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना" रघुः।

निर्व्यूढ त्रि०निर्+वि—वह—क्त। १निष्पन्ने २समाप्ते ३उपपन्ने अप्रतिबन्धे ४यथेष्टवियोगार्हे। यथा स्त्रीणां पतिपुत्रादिधने न निर्व्यूढं स्वत्वं पुंसान्तु तन्निर्व्यूढं स्वत्वम् अप्रतिबन्धकतया यथेष्टविनियोगार्हत्वात्। पुत्रिकारूपाया दुहितुश्च पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं पितृधने निर्व्यूढं स्वत्वं पुत्रोत्पत्तेः पूर्वन्तु न निर्व्यूढमिति भेदः इति दायभागमतम्। मिताक्षरामते तु स्त्रीसंक्रान्तधनस्यापि स्त्रीधनतया यथेष्टविनियोगार्हत्वेन तत्र स्त्रीणां निर्व्यूढं स्वत्वम्।

निर्व्यूह पु० निर्यूह+पृषो०। १निर्यूहे नागदन्ताकारकाष्ठे हेमच०। "द्वारतोरणनिर्व्यूहध्वजसंबाहशोभिना" भा० व०१६०अ०। प्रा०ब०। २व्यूहरहिते सैन्यादौ त्रि०।

निर्हरण न० निःशेषेण हरणम्। १दाहार्थं शवादेर्बहिर्हरणे, निःसारणे च। तस्य निर्हरणादीनि सम्परेतस्य भार्गव!। युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्त्तं दुःखितोऽभवत्" शु० त० भागवतवाक्यम्। ३नाशने च "तस्माद्बुवद्भिः कर्त्तव्यं कर्म्मणां त्रिगुणात्मनाम्। वीजनिर्हरणम्" भाग० ७।७।२८।

निर्हा(र्ह्रा)द पु० निर्+ह्रद (ह्राद) वा घञ्। शब्दभेदे खगादीनां शब्दे "सारसानाञ्च निर्हादमतोदकमसंशयम्" भा० व० ३११०। "सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिता ननौ" रघुः।

निर्हार पु० निर्+हृ—घञ्। १निखातशल्यादेः उद्धरणे २मलमूत्रादित्यागे "आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंवृता धर्मविदा तु कार्य्याः" आ०त०। ३प्रेतदेहस्य दाहार्थं बहिर्नयने, ४यथेष्टविनियोगे च। "न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बात् बहुमध्यगात्। स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया" मनुः।

निर्हारक त्रि० निर्हरति बहिर्गमयति निर्+हृ—ण्वुल्। शवादेर्गृहात् बहिष्कारके "प्रेतनिर्हारकाश्चैव वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः" मनुः प्रेतनिर्हारकस्य अपाङ्क्तेयत्वोक्तिर्धनग्रहणेन तन्निर्हारकविषया। धर्मार्थं तन्निर्हारे तु न दोषः "एतद्वै परमं तपो यत् प्रेतमरण्यं हरन्तीति" कुल्लूकभट्टधृतश्रुत्या तद्विधानात्।

निर्हारिन् पु० निर्हरति दूरं गच्छति निर्+हृ—णिनि। १दूरगामिगन्धे अमरः। २निर्हरणकर्त्तरि। ३शवादेर्बहिर्निष्कारके त्रि०च।

निर्हिम अव्य० हिमस्याभावः अव्ययी०। १हिमाभावे निर्गतं हिमं यतः प्रा० ब०। २हिमशून्ये त्रि०।

निर्ह्रास पु० निःशेषेण ह्रासः। नितान्तह्रासे "निर्ह्रास एवैकस्मिन्" आश्व० श्रौ० ६।६।६।

निलय पु० निलीयतेऽत्र ली—आधारे अच्। १गृहे २आवासस्थाने च अमरः। "निलयः श्रियः सततमेतदिति" माघः। ३निःशेषेण लये ४अदर्शने। उभयत्र "सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम्। प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः" रघुः।

निलयन न० निलीयतेऽत्र नि+ली आधारे ल्युट्। नीडादावाश्रये। "निलयनञ्चानिलयनञ्च" तैत्ति०उप० "निलयनं नीडमाश्रयो मूर्त्तस्यैव धर्मः" भा०। "विह्वलं तत् समुद्राभं सभयं भारतातुरम्। बलमासीत् तदा सर्वंस्तते द्रोणार्जुनावुभौ। तावेवास्तां निलयनं तावार्त्तायनमेव च" भा०द्रो० १८८ अ०। भावे ल्युट्। २श्लेषणे सम्बन्धे "उत्तमाङ्गे निलयनं कपोतकङ्कप्रभृतीनाम्" सुश्रु०।

निलिम्प पु० नि+लिप कर्त्तरि श। १देवे "जटाकटाहसम्भ्रमभ्रमन्निलिम्पनिर्झरी" रावणकृतशिवस्तोत्रम्। "येऽस्यां स्थ ध्रुवायां दिशि निलिम्पा नाम देवास्तेषाम्" अथ० ३।२६।५। २स्त्रीगव्यां स्त्री त्रिका०। स्वार्थे क। निलिम्पिका सौरभेय्यां स्त्रीगव्यां स्त्री हेम०।

निलीन त्रि० नितरां लीनः। अत्यन्तसम्बद्धे तस्माद्दूरदेशादि कृश्वादि० क। निलीनक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

निवचन न० निरन्तरं वचनम् प्रा० त० । निरन्तरवचने । "तदेतन्निवचनमिवास्ति" शत०ब्रा०२।४।४।४ "निवचनं निरन्तरवचनम्" भा० । अभावे अव्ययी० । २वचनाभावे अव्य० ।

निवचने अव्य०निवचनं वचनाभावः एतदन्तत्वं निपातनात् । वचननियमे "मध्ये पदे निवचने च" पा०"अनत्याधाने (उपश्लेषणाभावे) एतैः सह कृञो विभाषया उप०स० । "निवचनेकृत्य निवचने कृत्वे ति वा वाचं नियम्येत्यर्थः" सि० कौ० ।

निवत् त्रि० नि+ "उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे" पा० "धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्त्तमानादुपसर्गादुत्तरे स्वार्थे वतिः स्यात्" सि० कौ० वेदे वति । निम्नगताद्यर्थे "निवतः निम्नगतानित्यर्थः" सि०कौ० । "त्वष्टं निवतस्तपः स्वपस्यया नरः" ऋ०१।१६१।११। "निवत्सु प्रवणदेशेषु" भा० नीचैर्भाववति २निम्नदेशे च "स उद्वतो निवतो याति वेविषत्" ऋ० ३।२।१० । "निवतः नीचैर्भाववतः प्रदेशान्" भा० "श्वघ्नीव निवता चरन्" ऋ०८।४५।३८ । "अपो रीयन्ते निवतेव सिन्धवः" ऋ० १०।४०।९ । "निवतेव प्रवणेनेव" भा० छान्दसः तस्य नः ।

निवपन न० नि+वप-भावे ल्युट् । पित्राद्युद्देशेन दाने "कृष्यो वर्षनित्यास्तु कृत्वा निवपनान्युत । तर्पणञ्चाप्यकुर्वन्त" भा० अनु० ९२ अ० । "अत्र वा निवपनम्" कात्या० ७।७।२ "अस्मिन् काले वा उत्तरदेशे सोमनिवपनं भवति" कर्कः ।

निवर त्रि० नि+अन्तर्भूतण्यर्थे वृ-कर्त्तरि अच् । १निवारके "स्वादुः से निवरो भुवत्" ऋ० ८।९३।१५ । "निवरो निवारयिता" भा० । नितरां व्रियते वृ-वरणे कर्मणि "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" पा० अप् । "कुमार्य्यामविवाहितायां स्त्रियां स्त्री सि० कौ० ।

निवर्त्तन न० नि+वृत-णिच्-भावे ल्युट् । १निवारणे "सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च । तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बन्ध्यः स्यात् तन्निवर्तनात्" मिताक्षरा । "तथा कराणां दशकेन वंशः । निवर्त्तनं विंशतिसंख्यैः क्षेत्रं चतुर्भिश्च भुजैर्निबद्धम्" लीलावतीपरिभाषिते (१विघा) क्षेत्रभेदे "विप्राणे विषयं ग्रामं ग्रामार्द्धमपि शक्तितः" इत्युपक्रमे "निवर्त्तनशतं वा यो विप्राणे विनिवेदयेत् । सर्वगीर्वाणनिलये स क्रीडति युगावधि । निवर्त्तनशतेनापि यः प्रीणयति केशवम् । शतयोजनविस्तीर्णे स राजा भूतले भवेत्" हेमा०दा० वराहपु० । अन्यथाऽपि निवर्त्तनमानम् यथाह बृहस्पतिः "दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डो निवर्त्तनम्" । मत्स्यपु०"दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिंशद्दण्डो निवर्त्तनम्" । देशभेदात् शक्त्यपेक्षया वा दाने फलतारतम्यद्योतनाय मानभेदोक्तिः ।

निवसति स्त्री नि+वस-आधारे अतिच् । गृहे शब्दरत्ना० ।

निवसथ पु० न्युष्यतेऽत्र नि+वस-आधारे अथच् । ग्रामे हेमच० ।

निवसन न० न्युष्यतेऽत्र नि+वस-निवासे आधारे ल्युट् । १गृहे शब्दर० । नि+वस-आच्छादने ल्युट् । २वस्त्रे हलायुधः । "प्राप्तनाभिनदमज्जनमाशु प्रस्थितं निवसनग्रहणाय" माघः । "क्षौमनैर्निवसनैः सुमध्यमा" रघुः ।

निवह पु० नितरामुह्यते वह-घ । १समूहे अमरः "भाग्ये (११अङ्के) शबरपुलिन्द्रप्रध्वंसकरोऽब्धुनिवहमोचाय" वृ० स०८अ० । नि+वह-अच् । २सप्तवायुमध्ये वायुभेदे । अनिलशब्दे १६६ पृ० दृश्यम् । "निवहो यत्र वा वाति केषाञ्चिच्च सुखप्रदः । न प्रचण्डो न च मृदुः प्रमादी च प्रभञ्जनः" ज्यो०त० ।

निवाकु त्रि० नि+वच-बा० घुण् । निवचनशीले । ततः बाह्वा० अपत्यादौ इञ् । नैवाकवि तदपत्यादौ ।

निवात पु० निवृत्तो निरुद्धो वा वातोऽस्मात् प्रा०ब० । १दृढकवचे शस्त्राद्यभेद्यकवचे, २आश्रये च अमरः । निवा(वा)त निष्कम्पमिव प्रदीपम्" कुमा० । "निर्या(वा)तनिष्कम्पतया विभाति" रघुः ।

निवातकवच पु० हिरण्यकशिपोः पुत्रस्य संह्रादस्य दैत्यस्य पुत्रे १दैत्यभेदे अग्निपु० । निवातमभेद्यं कवचं येषाम् । २दानवभेदे ते च इन्द्रप्रेरितेनार्जुनेन निहतास्तत्कथा भा०व०१६८अध्यायादौ । "निवातकवचानाम दानवा मम शत्रवः । समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत । तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः । तांस्तत्र जहि . कौन्तेय ! गुर्वर्थस्ते भविष्यति" १६८ इत्युपक्रमे ५ अध्यायैस्तद्वधो वर्णितः ।

निवान्या स्त्री नितरां वाति गच्छति पात्रत्वेन नि+वा-क-निवः पाता अन्यः परकीयोवत्सो यस्याः । परकीयेण वत्सेन वा स्रुतवत्सा गौर्दुह्यते तस्यां गवि । "अभिस्रुवार्द्धनपिह्ना निवान्या दुग्धे" कात्या०श्रौ० ५।८।१८।

निवान्यवत्सा स्त्री निवः पाता अन्यस्मात्वत्सः अन्यवत्सो यस्याः । स्वदुग्धपायिपरकीयवत्सयुक्तायां गवि "निवा-

न्यवत्सामेष्टवै ब्रूयात् तस्यै पयसा जुहुयादार्त्तं वा एतत् पयो यन्निवान्यवत्साया आर्त्तमेतदग्निहोत्रं यन्मृतस्य तदार्त्तेनैव तदार्त्तं निष्कृत्य श्रेयान् भवति” शत०ब्रा० १२।५।१।४ ।

निवाप पु० न्युप्यते नि+वप–घञ् । १पित्राद्युद्देशेन दाने २दानमात्रे च अमरः । “मर्त्त्यलोकप्रपन्नानां निवापान् विदधुः पृथक्” । “अनुष्ठ्णन्नोऽस्य निवापदत्तिभिः” रघुः

नि(नी)वार पु० नि+वृ–“नौ वृ धान्ये” कर्मणि घञ् वा दीर्घः । नीवाराख्ये धान्यभेदे । नीवाराञ्जलिनाऽपि केवलमहो सेयं कृतार्था तनुः” सा०द० । निवारयति पापानि नि+वारि अच् वा० दीर्घः । दीर्घयुक्तः नदीभेदे स्त्री “नीवारां महितां चापि सुप्रयोगां जनाधिप !” भा० भी०९ अ० । [“कंडूयनैर्दंशनिवारणैश्च” रघुः ।

निवारण न० नि+वृ–णिच्–भावे ल्युट् । नितरां वारणे

निवास पु० नि+वस–आधारे घञ् । १गृहे २आश्रये च हेमच० “जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि” माघः । भावे घञ् । ३वासे “कुम्भकारस्य शालायां निवासं चक्रिरे तदा” भा० आ० १८५ अ० । ततः धान्या० चतुरर्थ्यां क । निवासक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

निवासिन् त्रि०नि+वस+णिनि । १निवासकारके “क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वांस्तथा ग्रामनिवासिनः” मनुः । “अयानाथा प्रकृतयो मातृबन्धुनिवासिनम्” रघुः ।

निविड त्रि०नितरां विडति संहन्यते नि+विड–क । १सान्द्रे घने २नीरन्ध्रे ३दृढे च “गुरुनिविडनितम्बबिम्बभारा” माघः । नितता नासा नि+नासायाः विडच् । ४नतनासिकायां स्त्री हेमच० निनतनासिकायुक्ते ५घ-वटादि त्रि० ।

निविद् स्त्री नि+विद–करणे क्विप् । १वाचि निघण्टुः । वैश्वदेवस्य शस्त्रे शंसनीये २मन्त्रपदभेदे च “कति देवा याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे, यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा” छ०उप० । “स याज्ञवल्क्योऽपि एतयैव वक्ष्यमाणया निविदा प्रतिपेदे, यां संख्यां पृष्टवान् शाकल्यो यावन्तो यावत्सङ्ख्याका देवा वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य निविदि, निविन्नाम देवतासंख्यावाचकानि मन्त्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यन्ते तानि निवित्संज्ञकानि तस्यां निविदि यावन्तो देवाः श्रूयन्ते तावन्तो देवा इति । का पुनः सा निविदिति तानि निवित्पदानि प्रदर्श्यन्ते । त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च देवा देवानां त्रीणि च शतानि पुनरप्येवं त्रयश्च त्री च सहस्राण्ये तावन्तो देवाः” भा० । ३वक्ष्यमाणन्यूङ्खशब्दार्थे “पदैरामोति निविदः” यजु०१९।२५ “पदैः निविदः न्यूङ्खानाप्नोति” वेददी० “सावित्रं शस्त्रैकाहिके निविदं दधाति” “चतुर्थकं द्यावापृथिवीयं शस्त्रैकाहिके निविदं दधाति” “आर्भवं शस्त्रैकाहिके निविदं दधाति” वैश्वदेवं शस्त्रैकाहिके निविदं दधाति” इत्यादीनि शत० ब्रा० १३।५।१।११ पठितानि ।

निविद्धान न० निविद् न्यूङ्खो धीयतेऽस्मिन् धा–आधारे ल्युट् । ऐकाहिके यज्ञादौ “तद्यदैकाहिकानि निविद्धानानि भवन्ति” शत०ब्रा० १३।५।१।१२ यत्र यत्र निविद् धीयते तत् निविदिति शब्दे उक्तम् दृश्यम् ।

निविरीस स्त्री निनता नासा “नेर्विडज्विरीसचौ” पा० विरीसच् दन्त्योच्चारणसामर्थ्यात् न षत्वम् । १नतायां नासिकायां २तद्युक्तपुरुषादौ त्रि० । ३सान्द्रे घने जटा० “बहुनिविरीसनितम्बभारखेदि” माघः ।

निविष्ट त्रि०नि+विश–क्त । १चित्ताभिनिवेशयुक्ते २एकाग्रे च “भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसाम्” कुमा० ।

निवीत न० नि+व्यञ–क्त व्याप्तिः । १कण्ठलम्बिते यज्ञसूत्रे । व्येञ् संवरणे क्त संप्रसारणादि । २प्रावृतवस्त्रे अमरः “उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कण्ठसज्जनम्” कूर्मपु० “अधो वासः प्रतिसृच्योष्णीषं संवेष्ट्य निवीते” कात्या०श्रौ०१५।५।१२ “निवीतञ्च कण्ठे सज्जनम्” कर्कः ।

निवीतिन् त्रि० निवीतमस्त्यस्य इनि । कण्ठलम्बितयज्ञसूत्रयुक्ते “कृतोपवीतो देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः । मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा” ग्राङ्कि०त०ब्रह्मपु० “उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजैः । सव्ये प्राचीनावीती निवीती कण्ठसज्जने” मनुः । स्त्रियां ङीप् “लघुत्तरासङ्गवतीं निवीतिनीम्” कुमा० ।

निवृत् स्त्री “जनाधिकेनैकेन निवृद्भुरिजौ” छन्दोऽनुक्रमणिकायां कात्यायनोक्तेषु गायत्र्याद्यष्टच्छन्दःसु एकाक्षरन्यूनपादके छन्दोभेदे । [२परिवृते त्रि० ।

निवृत न० नि+वृ–क्त । (उड़नी) १उत्तरीये स्वामी ।

निवृत्त न० नि+वृत–भावे क्त । १निवृत्तौ यत्नभेदे चित्तस्य विषयेभ्य २उपरमे च । ३अभावे न० । नञस्तत्वभावत्रे “निवृत्तपदार्थक” इत्युक्तम् । “तस्यार्थः निवृत्तमभावः पदार्थो यस्येति नपुंसके भावे क्त इति” वैयाकरणभूषणे

उक्तं, हरिणाप्युक्तं यथा "अभावो वा तदर्थस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात्" । कर्त्तरि क्त । ४निवृत्तियुक्ते त्रि० "निवृत्ततर्षैरुपगीयमानात्" भाग० १।१अ०। "निवृत्ते भरते धीमानत्रेरामस्तपोवनम्" भट्टिः । ५निवृत्तिपूर्वके कर्मणि न० "प्रवृत्तञ्च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् । सर्गादौ सृजता सृष्टं ब्रह्मणा वेदरूपिणा" हेमा० व्रत० भृगुः । धर्मभेदस्य निवृत्तिपूर्वकत्वादुपचारादस्य निवृत्तपदव्यपदेश्यता ।

निवृत्तसन्तापन न० निवृत्तं सन्तापनं यस्य । सन्तापविहीने। तस्मै हितम् छ । निवृत्तसन्तापनीय रसायनभेदे यथोक्तं सुश्रुते "यथा निवृत्तसन्तापा मोदन्ते दिवि देवताः । तथौषधीरिमाः प्राप्य मोदन्ते भुवि मानवाः। अथ सप्त पुरुषा रसायनं नोपयुञ्जीरन् तद्यथा अनात्मवानलसो दरिद्रः प्रमादी व्यसनी पापकृद्भेषजापमानी चेति। सप्तभिरेव कारणैर्न सम्पद्यते । अज्ञानादनारम्भादस्थिरचित्तत्वाद्दारिद्र्यादनायत्तत्वादधर्मादौषधालाभाच्चेति" औषधशब्दे दृश्यम् ।

निवृत्तात्मन् त्रि० निवृत्तः विषयेभ्य उपरत आत्मा अन्तःकरणं यस्य । १विषयरागशून्यचेतस्के २विष्णौ पु० "अनिवर्त्ती निवृत्तात्मा" विष्णुस० "स्वभावतो विषयेभ्यो निवृत्त आत्मायस्येति विग्रहः" भा० ।

निवृत्ति स्त्री नि+वृत भावे क्तिन् । न्यायमतसिद्धे १यत्नभेदे "प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् । एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् । निवृत्तिस्तु भवेद् द्वेषात् द्विष्टसाधनधीर्धियः" भाषा० "द्विष्टसाधनताज्ञानस्य दुःखसाधनविषयकनिवृत्तिं प्रति जनकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारितमिति" मुक्ता० मीमांसकमते कलञ्जाधिकरणशब्दे "प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्स्यन् प्रागभाव एव प्रवृत्तिनिराकरणस्य साध्यमानो निवृत्तिरित्युच्यते" इत्युक्ते २पदार्थे । अधिकं तच्छब्दे नञ्शब्दे च दृश्यम् "औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्त्तते लोकः" सां०का० ।

निवृत्त्यात्मन् त्रि० निवृत्तिः आत्मा स्वरूपं यस्य । निषेधे "निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते" ति०त० ।

निवेश पु० नि+विश–भावे घञ् । १प्रवेशे २उपवेशने आधारे घञ् । ३निवेशाधारे गृहादौ अस्य क्षुभ्ना० उत्तरपदस्थस्य संज्ञायामपि न णत्वम् शरनिवेशः । "श्रीमतां हरिसखवाहिनीनिवेशः" किरा० । आधारे घञ् । ४शिविरे भावे घञ् । ५उद्वाहे विवाहे मेदिनिकोषः ।

निवेशन न० नि+विश–आधारे ल्युट् । १गेहे २नगरे हेमच० । ३निवेशाधारे पृथिव्यां स्त्री ङीप् । "स्योना पृथिवि ! नो भवानृक्षरा निवेशनी" "निविशन्ति जना यस्यां साधुप्रतिष्ठाना पृथिवी" वेददी० । भावे ल्युट् । ४प्रवेशे ५स्थितौ च जटाध० नि+विश+णिच्–भावे ल्युट् । ६विन्यासे "सा गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिः" कुमा० ।

निवेष्य न० नि+विष–भावे ण्यत् । १व्याप्तौ । कर्मणि ण्यत् । २व्याप्ये त्रि० वा० कर्त्तरि ण्यत् । ३व्यापके देवभेदे पु० "निवेष्यं (देवभेदम्) मूर्द्ध्नि" यजु० २५।२। ४आवर्त्ते ५नीहारजले पु० "अथ निवेष्यं गृह्णाति" शत०ब्रा० ५।३।४।११ "निवेष्य आवर्त्तः" भा० निवेष्ये भवः यत् । ६तत्र भवे त्रि० । ७तत्र भवे रुद्रे पु० "हृदय्याय च निवेष्याय च" यजु० १६।४४ "निवेष्य आवर्त्तः नीहारजलं वा तत्र भवो निवेष्यः" वेददी० ।

निव्याधिन् पु० नितरां विध्यति हन्ति शत्रून् नि+व्यध–णिनि । १रुद्रभेदे "नमः सहमानाय निव्याधिने" यजु० १६।२०। २नितान्तव्याधके त्रि० ।

निश् स्त्री नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारान् शो–क पृषो० । १रात्रौ २हरिद्रायाञ्च निशाशब्दस्य शसादौ भत्वे च वा निश् आदेशः । "विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि" मनुः निशाशब्दे दृश्यम् ।

निशठ पु० बलदेवपुत्रभेदे "रामाच्च निशठो जज्ञे रेवत्यां दयितः सुतः" हरिवं० ३६अ० ।

निशमन न० नि+शम–णिच्–ल्युट् वा ह्रस्वः । १दर्शने दृष्टौ २श्रवणे च मेदि०। निपूर्वकात् शमयतेः श्रवणार्थत्वं यथा "निशामय तदुत्पत्तिं विस्तरात् गदतो मम" देवीमा० । "अहिद्विषस्तद्भवता निशम्यताम्" । "निशम्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोक्षजः" माघः

निशा स्त्री नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारान् शो–क । १रात्रौ २हरिद्रायाम् "अजगोपतियुग्मञ्च कर्किधन्विमृगा निशा" इति ज्योतिषोक्तेषु ३मेषादिराशिषु च । शसादौ भत्वे च वा निश् आदेशः । "अग्निहोत्रं जुहुयात् आद्यन्ते द्युनिशोः सदा" मनुः "न स्नानमाचरेत् भुक्त्वा नातुरो न महानिशि" मनुः "संविशत्र कुशशयने निशां निनाय" रघुः "त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणम्" कुमा० "निशातुषारैर्नयनाम्बुकल्पैः" भट्टिः । तत्पुरुषेऽस्य "विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्",

क्लीवता "श्वनिशं श्वनिशा वा" सि॰ कौ॰। समाहारद्वन्द्वेऽपि क्लीवता। "इन्द्रियाणां जये योगं स याति चेद्दिवानिशम्" मनुः।

निशाकर पु॰ निशां करोति "दिवाविभानिशेति" पा॰ क्ल–ट उप॰स॰। १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः। "द्विजावलीबालनिशाकरांशुभिः" माघः "वक्क्लेऽपि गते निशाकरः" कुमा॰। ३कुक्कुटे शब्दरत्ना॰।

निशाख्या स्त्री निशायाः आख्या आख्या यस्याः। निशाह्वयायां हरिद्रायाम् अमरः।

निशाचर पुंस्त्री निशायां चरति चर–ट। १राक्षसे २शृगाले ३पेचके ४सर्पे च मेदि॰ "अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्तोऽभूविशाचरः" भा॰वन॰१५२अ॰ "तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः" रघुः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ५रात्रिचारिमात्रे त्रि॰ स्त्रियां टित्वात् ङीप्। सा च ६कुलटायां ७केशिनीनामगन्धद्रव्ये च जटाधरः। "राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी। गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा" रघुः। ८पिशाचादौ त्रि॰।

निशाचरपति निशाचराणां भूतानां पतिः। प्रमथपतौ १शिवे "ततो हरो जटी स्थाणुर्निशाचरपतिः शिवः" भा॰द्रो॰५२अ॰ २राक्षसेश्वरे रावणे च। [त्रिका॰।

निशाचर्मन् पु॰ निशाया चर्मेव आवरकत्वात्। अन्धकारे

निशाजल न॰ निशाजातं जलम् शा॰त॰। हिमजले त्रिका॰।

निशाट पुंस्त्री निशायामटति अट–अच्। १पेचके हेमच॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २निशागतियुक्तमात्रे त्रि॰

निशाटक पु॰ निशेव कृष्णत्वात् अटति निशायामटति वा अट–ण्वुल्। १गुग्गुलौ राजनि॰। २रात्रिचरमात्रे त्रि॰।

निशाटन पुंस्त्री निशायामटति अट–ल्यु। १पेचके हला॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २रात्रिचरमात्रे त्रि॰ स्त्रियां टाप्।

निशात त्रि॰ नि+शो–क्त पक्षे इत्वाभावः। तेजिते तीक्ष्णीकृते "पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधम्" माघः "तमुद्यतनिशातासिं प्रत्युवाच जिजीविषुः" भट्टिः।

निशात्यय पु॰६त॰। १निशावसाने। ७त॰। २प्रभाते च हेमच॰

निशाद पु॰ निशायामत्ति अद–अच्। १रात्रिभोजिनि २निषादे रमानाथः। [शब्दार्थकल्पतरुः।

निशादर्शिन् पु॰ निशायां पश्यति दृश–णिनि। पेचके श॰

निशादि पु॰ ६त॰। सायंसन्ध्यायां राजनि॰।

निशान न॰ नि+शो–भावे ल्युट्। तीक्ष्णीकरणे तेजने "क्रमादेतेऽत्र सन्देहे चान्तिनिन्दाविचारणे। निशानाऽर्जवनिन्दासु रुगजयेऽपि कितोमतः" मुग्धबो॰। "तेषां (शस्त्राणां) निशानार्थं शाल्मलिशिलामाषवर्णम्" सुश्रुतः

निशानाथ पु॰ ६त॰। १चन्द्रे "अष्टमस्थे निशानाथे कण्टकैः पापवर्जितैः। प्रवासी सुखमायाति सौख्यैर्भोगसमन्वितः" षट्पञ्चाशिका। २कर्पूरे च अमरः।

निशान्त न॰ नितरां शाम्यते विश्रम्यतेऽत्र आधारे क्त। १भवने अमरः। "तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव कान्ताहृदयं विवेश" रघुः "निशान्तनारीपरिधानधूननेत्यादि" माघः ६त॰। २निशायाः अन्ते। ७त॰। ३उषसि। "न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्" मनुः। प्रा॰त॰। ४नितान्तशान्ते च मेदि॰। ततः उत्करा॰। चतुरर्थ्यां छ। निशान्तीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰।

निशान्ध त्रि॰ निशायामन्धः ७त॰। १रात्र्यन्धे नक्तान्धशब्दे दृश्यम्। २जतुकालतायां स्त्री रात्र्यन्धसूचकयोगभेदो बृहज्जातके उक्तो यथा "शूरःस्तब्धो विकलनयनो निर्घृणोऽर्के ततुस्थे मेषे सस्वस्तिमिरनयनः सिंहसंस्थे निशान्धः"। "सिंहलग्ने तत्रस्थे चार्के निशान्धः रात्र्यन्धो भवति" भट्टोत्पलः।

निशापति पु॰ ६त॰। १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः "खसखिभुक्तिसंयुक्ता मध्यभुक्तिर्निशापतेः" सू॰सि॰।

निशापुत्र पु॰ निशायाः पुत्र इव। खेचरे नक्षत्रादौ तेषां रात्रौ पुष्पज्योतिष्कत्वात् रात्रिपुत्रतुल्यत्वम्। "खेचराश्च निशापुत्रास्तथा पातालवासिनः" हरिवं॰ २२६अ॰।

निशापुष्प न॰ निशायां पुष्प्यति पुष्प–विकाशे अच्। कुमुदे उत्पले राजनि॰।

निशाबल पु॰निशायां बलं वीर्यमस्य। मेषवृषधनुःकर्कटमिथुनमकराख्येषु षट्सु राशिषु यथोक्तं बृहज्जातके "गोऽजाश्विकर्किमिथुना सस्रगा निशाख्याः पृष्ठोदया विमिथुनाः कथितास्तएव। शीर्षोदया दिनबलाश्च भवन्ति शेषा लग्नं समेत्युभयतः पृथुरोमयुग्मम्"। "निशाख्या निशाबलसंज्ञा उक्तरत दिनबला इत्युक्तेरत्रापि निशाबला इति, व्याख्यातं तत्प्रयोजनं, यात्रायां तत्रोक्तं यथा च "शस्तं दिवा दिनबले निशि नक्तवीर्ये राशौ विपर्ययमतो गमनं न शस्तम्"। नक्तवीर्यादयोऽप्यत्र।

निशाभङ्गा पु॰निशाया हरिद्राया भङ्गः इव भङ्गः पत्त्रमस्याः। दुग्धपुच्छाग्राम् (दुधमेवा) शब्दच॰।

निशामणि पु० निशायां मणिरिव प्रकाशकत्वात् । १चन्द्रे त्रिका० २कर्पूरे च ।

निशामन पुंक्ली नि+शम–णिच्–ल्युट् । १दर्शने २आलोचने च मेदि० ३श्रवणे हेमच० ।

निशासुख न० ६त० । प्रदोषे "स चोपेन्द्रो वृषं हत्वा कान्तचन्द्रे निशासुखे" हरिवं० ७८अ० "व्रतं निशासुखे पाद्मम्" प्रा०त० ।

निशामृग पुंस्त्री निशाचरः मृगः पशुः शाक०त० । शृगाले शब्दर०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

निशारण न० नि+शॄ–हिंसायां स्वार्थे णिच्–भावे ल्युट् । १मारणे अमरः । स्वार्थे णिजभावे निशरणमप्यत्र ।

निशारत्न न० निशायां रत्नमिव प्रकाशित्वात् । १चन्द्रे हेमच० २कर्पूरे च ।

निशारुक पु० १सङ्गीतशास्त्रप्रसिद्धे रूपकभेदे यथा "द्रुतः प्लौढाऽथ खचरो विभवश्चतुरक्रमः । निशारुकः प्रतितालः कथिताः सप्त रूपकाः" तस्य लक्षणं यथा "लघु द्वन्द्वं गुरुद्वन्द्वं तन्न्यासतालकः स्मृतः । चतुर्विंशतिवर्णैस्तु रसे हास्ये निशारुकः" सङ्गीतदामोदरः । स च तालविशेषः । तथा हि "प्रविश्य नर्त्तको रङ्गं विकीर्य्य कुसुमादिकम् । निशारुकेण तालेन कोमलं नृत्यमाचरेत्" सङ्गीतदा०। २नितान्तहिंसके त्रि० । राजनि०।

निशावन पु० निशानां हरिद्राणामिव वनमत्र । शणवृक्षे

निशाविहार पुंस्त्री निशायां विहारोऽस्य । राक्षसे "इत्थं प्रवादं युधि संहारं प्रचक्रतुः रामनिशाविहारौ" भट्टिः । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

निशावृन्द न० ६त० । रात्रिगणे शब्दरत्ना० ।

निशावेदिन् पु० निशा तन्मानं तत्परिच्छेदं वेदयति रुतेन विद्+णिच्–णिनि । कुक्कुटे हेमच० ।

निशाहस पु० निशायां हसति पुष्पविकाशेन हस–अच् । कुमुदे त्रिका० । [हरिद्रायाम् अमरः ।

निशाह्वा स्त्री निशाया आह्वा आह्वाऽभिधानं यस्याः ।

निशित त्रि० नि+शो–क्त पक्षे इत्वम् । १शाणिते तेजिते २लौहे न० राजनि०। आधारे क्त । ३निशीथे स्त्री "निशितायां निर्वमेञ्जिशितायां हि रक्षांसि प्रेरते" तैत्ति० स०२।२।२।२

निशिति स्त्री नि+शो–कर्मणि क्तिन् । तनूकृते "आहूतिं निशितिं मर्त्यो नशत्" ऋ०६।२।५ "निशितिं तनूकृताम्" भा० ।

निशिपालक न० पञ्चदशाक्षरपादके १छन्दोभेदे "निशिपालकमिदं भजसनाश्च रः" वृ०टीका० । २निशिपालके प्रहरिभेदे पु० ।

निशिपुष्पा स्त्री निशि रात्रौ पुष्पति पुष्प–अच् अलुक्स०। शेफालिकायाम् । पाककर्णेति ङीष् । निशिपुष्पीत्यप्यत्र

निशीथ पु० निशेरतेऽत्र नि+शी–आधारे थक् । १अर्द्धरात्रे अमरः । "यन्निशीथादधो भवेत्" ति०त० २रात्रिमात्रे मेदिनिः । "निशीथदीपाः सहसा हतत्विषः" रघुः ।

निशीथिनी स्त्री निशीथोऽस्त्यस्या इनि । रात्रौ अमरः ।

निशीथिनीश पु० ६त० । १चन्द्रे हला० । २कर्पूरे च ।

निशुम्भ पु०नि+शुनभ–भावे घञ् । १वधे हेमच० । २हिंसने ३मर्दने "प्रागप्राप्तनिशुम्भशाम्भवधनुर्द्वेधाविभङ्गोद्यतः" वीरच०। ४असुरभेदे "कश्यपस्य दनुर्नाम भार्य्यासीद्द्विजसत्तम ! । तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राक्षाद्बलाधिकौ । ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः । तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः" वामनपु०५२अ०। "पुरा शुम्भनिशुम्भाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः । त्रैलोक्यं यज्ञभागाश्च हृता मदबलाश्रयात्" देवीमा० । देव्या तस्य वधकथा "शूलहस्तं समायान्तं निशुम्भममरार्द्दनम् । हृदि विव्याध शूलेन वेगाविद्धेन चण्डिका । भिन्नस्य तस्य शूलेन हृदयान्निःसृतोऽपरः । महाबलो महावीर्य्यस्तिष्ठेति पुरुषो वदन् । तस्य निष्क्रामतो देवी प्रहस्य स्वनवत्तदा । शिरश्चिच्छेद खड्गेन ततोऽसावपतद्भुवि" मार्कण्डपु० ८८अ०। अन्योऽपि निशुम्भासुर आसीत् यथाह देवीमाहा० "वैवस्वतेऽन्तरे प्राप्ते अष्टाविंशतिमे युगे । शुम्भो निशुम्भश्चैवान्यावुत्पत्स्येते महासुरौ । नन्दगोपगृहे जाता यशोदागर्भसम्भवा । ततस्तौ नाशयिष्यामि विन्ध्याचलनिवासिनी" मार्क०९१अ०। "तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे गृहीष्यति स वासवः । कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि । स ते विन्ध्ये नगश्रेष्ठे स्थानं दास्यति शाश्वतम् । ततः स्थानसहस्रैस्त्वं पृथिवीं शोभयिष्यसि । तत्र शुम्भनिशुम्भौ द्वौ दानवौ नगचारिणौ । मांश्च कृत्वा मनसि तौ सानुगौ नाशयिष्यसि" हरिवं० ५८अ० ।

निशुम्भन न० नि+शुनभ–भावे ल्युट् । मारणे ।

निशुम्भमर्दिनी स्त्री निशुम्भं मृद्नाति मृद–णिनि ६त० । दुर्गायाम् अमरः । तत्कथा निशुम्भशब्दे दृश्या । [त्रि०।

निशुम्भिन् पु०नि+शुनभ–णिनि । १बुद्धभेदे त्रिका०। २नाशके

निशुम्भ पु॰ निश्नथ्य सम्बध्य हरति नि+श्नथ-बा॰ भक् बा॰ सम्प्रसा॰ पृषो॰। निश्नथ्य सम्बध्य हर्त्तरि पूष्णश्छागभेदे "आजासः पूषणं रथे निशृम्भास्ते जनाश्रियम्" ऋ॰६।५५।६ "निशृम्भा निश्नथ्य सम्बध्य हर्त्तारः पूष्णो वाहनतया प्रसिद्धाः" भा॰। इमामेव ऋचमधिकृत्य निरु॰ ६।४ "निशृम्भा निश्नथ्य हारिणः" इत्युक्तम्।

निश्वेत पुंस्त्री निशायामेतम् ईषद्गतं यस्य। वके त्रिका॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [त्वारिंशतोनिर्गते।

निश्चत्वारिंश त्रि॰ निर्गतः चत्वारिंशतः शदन्तात् ड। च-

निश्चप्रच त्रि॰ निश्चितं च प्रचितञ्च मयूरव्य॰ नि॰। निश्चिते अथच प्रचिते वस्तुनि।

निश्चय पु॰ निर्+चि-अच्। १संशयान्यज्ञाने निर्णये २सिद्धान्ते इदमित्थमेवेति ३विषयपरिच्छेदे च "तद्भावाप्रकारा धीः तत्प्रकारा तु निश्चयः" भाषा॰। "तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकज्ञानत्वं निश्चयत्वम्" मुक्ता॰ अनुमित्यादौ निश्चयत्वमेव न सन्देहत्वम् "परोक्षज्ञानमनाहार्यं निश्चयश्च" अनु॰चि॰ उक्ते। "संशयोऽथ विपर्य्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च" भाग॰३।२६।३० ४बुद्धेरसाधारणवृत्तिभेदे "मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम्। संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे" वेदान्तपरिभा॰ "वृद्धिर्नाम निश्चयात्मकान्तःकरणवृत्तिः" वेदा॰सा॰। "अध्यवसायो बुद्धिः" सां॰सू॰ "महत्तत्त्वस्य पर्य्यायो बुद्धिरिति अध्यवसायश्च निश्चयाख्यस्तस्यासाधारणी वृत्तिरित्यर्थः अभेदनिर्देशस्तु. धर्मधर्म्यभेदात्" भा॰। ५अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८पृ॰ दृश्यम्।

निश्चर पु॰ एकादशमन्वन्तरीये सप्तर्षिभेदे तन्मन्वन्तरमुपक्रम्य "अङ्गिराश्चोदधिष्णश्च पौलस्त्यो निश्चरस्तथा। पुलहश्चाग्नितेजाश्च भाव्याः सप्त महर्षयः" हरिवं॰७अ॰।

निश्चल त्रि॰ निर्+चल-अच्। १स्थिरे २अचले ३असम्भावनाविपरीतभावनारहिते च। ४भूमौ ५शालपर्ण्याञ्च स्त्री राजनि॰। "तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्योऽथ निश्चलः" याज्ञ॰। "श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला। समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि" गीता।

निश्चलाङ्ग पुंस्त्री निश्चलं मत्स्यधारणाय स्पन्दरहितमङ्गं यस्य। १वके राजनि॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २स्पन्दरहिते त्रि॰। स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष्।

निश्चायक त्रि॰ निर्+चि-ण्वुल्। निश्चयकर्त्तरि निर्णायके

निश्चारक त्रि॰ निर्+चर-ण्वुल्। १वायौ २पुरीषक्षये ३स्वच्छन्दे त्रि॰ मेदि॰। निर्गतश्चारो यस्मात् प्रा॰ब॰ कप्। ४चाररहिते त्रि॰ चारश्च गतिर्दूतभेदश्च।

निश्चित त्रि॰ निर्+चि-कर्मणि क्त। १निश्चयज्ञानविषये अवधारिते "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः" वेदा॰। २नदीभेदे स्त्री "कौशिकीं निश्चितां लत्यां निचितां लोहतारिणीम्" भा॰भी॰ ९अ॰ नानानद्युक्तौ।

निश्चिन्त त्रि॰ निर्गता चिन्ता यस्मात् प्रा॰ब॰। चिन्ताशून्ये "निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरोधीरर्ललितः स्यात्" सा॰द॰

निश्चि(श्ची)रा स्त्री नदीभेदे विष्णुपु॰। [(मिषि) त्रिका॰।

निश्चुक्कण न॰ निःशेषेण चुक्कणम्। दन्तशोधके चूर्णभेदे

निश्चेष्टाकरण निश्चेष्टा चेष्टाराहित्यं क्रियतेऽनेन करणे ल्युट्। १कामबाणभेदे त्रिका॰। २मनःशिलाघटितौषधभेदे वैद्यकम्।

निश्च्यवन पु॰वैवस्वतमन्वन्तरे सप्तर्षिमध्ये १ऋषिभेदे तदुपक्रमे "प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तो निश्च्यवनस्तथा" हरिवं॰ ७अ॰। २अग्निभेदे "यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्चसा श्रिया। अग्निर्निश्च्यवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम्" भा॰व॰ ११८अ॰। निर्गतं च्यवनमस्य प्रा॰ब॰। ३च्युतिहीने त्रि॰।

निश्छन्दस् त्रि॰ निर्गतं छन्दो वेदोयस्य प्रा॰ब॰। वेदाध्ययनहीने "हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम्" (कुलम्) मनुः।

निश्न त्रि॰ निश-समाधौ बा॰ नङ्। समाहिते ततः। ब्रा॰ ह्मणा॰ भावे कर्मणि च ष्यञ्। नैश्न्य समाहितत्वे न॰।

निश्वास पु॰ नि+श्वस-भावे घञ्। प्राणवायोर्बहिर्गमनरूपे व्यापारे हेमच॰। "निश्वासधूमं सह रत्नभाभिः" माघः।

निश्वाससंहिता शिवप्रणीते पाशुपते शास्त्रभेदे "एवमभ्यर्थितस्तैस्तु पुराहं द्विजसत्तमाः। वेदक्रियासमायुक्तां कृतवानस्मि संहिताम्। निश्वासाख्यां ततस्तस्यां लीना वाभ्रव्यशाण्डिलाः। निश्वाससंहिता या हि लक्षमात्रप्रमाणतः। सैव पाशुपती दीक्षा योगः पाशुपतस्य हि। एतस्मादेदमार्गाद्धि यदन्यदिह जायते। तत् क्षुद्रकर्म विज्ञेयं रौद्रं शौचविवर्जितम्" वराहपु॰।

निषङ्ग पु॰ नितरां सजन्ति शरा यत्र सन्ज-आधारे घञ्। १तूणीरे अमरः। "जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गात्" ततो निषङ्गादसमप्युद्धृतम्" रघुः। भावे घञ्। २नितान्तसङ्गे च "केन कार्यं निषङ्गेण तमाख्याहि महाबल!" भा॰शा॰ २०१अ॰। ३खड्गे च वेददी॰ निषङ्गिशब्दे दृश्यम्।

निषङ्गथि पु० नि+सन्ज–भावे अथिन् कुत्वम्। समालिङ्गने उज्ज्वद०।

निषङ्गधि पु० निषङ्गः खड्गः धीयतेऽस्मिन् धा–आधारे कि १खड्गपिधाने कोषे (खाप्) "आतुरस्य निषङ्गधिः" यजु० १६।१० "निषङ्गः खड्गः स धीयतेऽस्मिन्निति निषङ्गधिः कोशः" वेददी०।

निषङ्गिन् त्रि०निषङ्गोऽस्त्यस्य इनि। १धनुर्द्धरे अमरः। नि+सन्ज–घिणुन्। २तूणीरे शब्दार्थचि० ४खड्गधारिणि च "नमो नमो निषङ्गिणे ककुभाय स्तेनानां पतये" यजु० १६।२० "निषङ्गिणे खड्गधारिणे" वेददी०। "निषङ्गस्त्री धनुर्द्धरः" इत्यमरे पाठात् निषङ्गीन इति शब्दक० उक्तिः प्रामादिकी यथात्वञ्च चिन्त्यम्। ५नितान्तसङ्गयुक्ते च "स्थाणौ निषङ्गिण्यनसि क्षणं पुरः" माघः "निषङ्गिणि सक्ते अनसि" मल्लि०। ६तूणीरवति च "रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्" रघुः। ७धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० "कवची निषङ्गी दण्डी दण्डधारो धनुर्ग्रहः" भा०आ० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ।

निषण्ण त्रि० नि+सद–कर्त्तरि क्त। उपविष्टे "संनिषण्णा सिताब्जे" सरस्वतीध्यानम्। "निषण्णा पङ्कजे पूज्या नमो देव्यै श्रिया इति" ति०त०। स्वार्थे–क। तत्रार्थे त्रि० संज्ञायां कन्। सुनिषण्णके शाकभेदे शब्दरत्ना०।

निषत्स्नु त्रि० नि+सद–वा०स्नु। निषण्णे "निषत्स्नुं स यः सरीसृपम्" ऋ०१०।१६२।३

निषद् स्त्री निषीदत्यस्याम् नि+सद–आधारे घञ्। १यज्ञदीक्षायाम् "या वै दीक्षा सा निषत् तत्सत्रं तदयनं तस्य प्रायणम्" शत०ब्रा०४।६।७।२। निषीदति वेद्यत्वेन देवता अत्र आधारे क्विप्। २वेदवाक्यविशेषे "यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च। गृणन्ति सत्यकर्माणम्" भा० शा० ७७अ०। "वाकेषु मन्त्रेषु सामान्यतः कर्मप्रकाशकेषु अनुवाकेषु मन्त्रार्थविवरणभूतेषु ब्राह्मणवाक्येषु निषत्सु कर्माङ्गावबद्धदेवताविज्ञानवाक्येषु उपनिषत्सु केवलात्मज्ञापकेषु गृणन्ति ध्यायन्ति" नीलक०। सम्प० भावे क्विप्। ३उपसदने स्त्री "अभिख्यरा निषदा गा अवस्यवः" ऋ० २।२१।५ "निषदा उपसदनेन" भा०। नि+सद–कर्त्तरि क्विप्। ४उपवेष्टरि निषद्वरशब्दे दृश्यम्।

निषदन न०निषीदत्यत्र आधारे ल्युट्। १गृहे शब्दार्थचि०। २उपवेशनस्थाने च "निक्रमणं निषदनम्" यजु०२५।२८ "निषदनमुपवेशनस्थानम्" वेददी०। भावे ल्युट्। ३स्थितौ "अश्वत्थे वो निषदनम् पर्णे वो वसतिष्कृता" यजु० १२। ७६ "निषदनं स्थानम्" वेददी०। निषीदति पापकमत्र ल्युट्। ४निषादे पु० "निषादः कस्मान्निषदनो भवति निषण्णमत्र पापकमिति" निरु० ३।८

निषद्या स्त्री निषीदन्त्यस्याम् जनाः नि+सद–आधारे क्यप्। १पण्यविक्रयशालायां (हाटचाला) २हट्टे अमरः ३क्षुद्रखट्वायाञ्च शब्दार्थचि० "केचित् गुर्वीनेत्य संयन्निषद्याम् क्रीणन्ति स्म प्राणमूल्यैर्यशांसि" माघः।

निषद्वर पु० नि+सद–क्विप् निषद् आसनं तां वृणाति वृ–अच् वरः आवरकः ६त०। जम्बाले १कर्दमे अमरः। नि–सद आधारे वा० ष्वरच्। षित्त्वात् ङीष्। २निशायां स्त्री मेदि०। उभयत्र हि गतेर्निषण्णत्वात् तथात्वम्। ६त०। ३निषदामुपवेष्टॄणां वरे श्रेष्ठे वृषभेदे "निषद्वरं वृषभं नव्यौपसम्" यजु० २८।४ "निषीदन्ति निषद उपवेष्टारस्तेषां वरम् श्रेष्ठम् ऋषभम्" वेददी०।

निषध पु० पर्वतभेदे स च सि०शि० उक्तो यथा

"लङ्कादेशाद्धिमगिरिरुदग्घेमकूटोऽथ तस्मात् तस्मात्त्वन्यो निषध इति ते सिन्धुपर्यन्त दैर्घ्याः"। एवं सिद्धापुरादुगपि पुरात् शृङ्गवच्छुक्लनीलाः वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा अन्तरे क्रौञ्चदेशान्। भारतवर्षमिदं हृदगस्मात् किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम्" मू० "अतो लङ्काया उत्तरतो हिमवान् नाम गिरिः पूर्वं सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्योऽस्ति। तस्योत्तरे हेमकूटः, सोऽपि समुद्रपर्यन्तदैर्घ्यः। तथा तदुत्तरे निषधः"। तेषामन्तरे क्रौञ्चदेशा वर्षसंज्ञाः, तत्रादौ भारतवर्षम्। तदुत्तरं किन्नरवर्षम्। ततो हरिवर्षमिति" प्रमिता०। स च किंपुरुषवर्षस्य सीमापर्वतः यथाह भाग० ५।१६। १०श्लो०। "एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः। अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिम्पुरुषभारतानां यथासंख्यम्"। सूर्यवंश्ये रामात्मजकुशस्य पौत्रे २नृपभेदे "अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चात्मजः" हरिवं १५अ०। "स (अतिथिः) नैषधस्यार्थपतेः सुतायाम् उत्पादयामास निषिद्धशत्रुः। अनूनसारं निषधान्नगेन्द्रात् पुत्रं यमाहुर्निषधाख्यमेव" रघुः। चन्द्रवंश्ये ३जनमेजयान्तरस्यात्मजभेदे "जनमेयस्य तनयाः भुवि ख्याता महाबलाः। धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्बाह्लीक एव च। निषधश्च महातेजास्तथा जाम्बूनदो बली" भा०आ०९४अ०। ४देशभेदे पु० ब०व०। "यथा

निषादा निषधास्तथैवानर्त्तनैर्ऋताः" भा० भी० ६ अ० जनपदांशौ। "निषधेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः" भा०व०५२अ०। निषधानां राजा ते चाभिजनोऽस्य वा अण्। नैषध तद्देशन्दसे पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि च। "न नैषधे कार्य्यमिदं निगाद्यम्" नैष० बहुषु अणो लुक्। ५कठिने त्रि० मेदि० ६निषादस्वरे हेमच०। ७कुरुनामकन्दपपुत्रे च "तपत्यां सूर्य्यकन्यायां कुरुश्चे-त्रपतिः कुरुः। परीचित् सुधनुर्मन्युर्निषधश्च कुरोः सुताः" भाग० २२।३

निषाद पुंस्त्री निषीदति पापमत्र नि+सद-आधारे घञ्। १चण्डाले जातिभेदे अमरः तन्निरुक्तिः "निषादः कस्मान्निषदनो भवति निषणमत्र पापकमिति" निरु० ३।८। वेनोरुमन्थनाज्जाते २जातिभेदे तत्कथा "दग्धस्थूणा-प्रतीकाशो विकटाक्षोऽतिह्रस्वकः। किङ्करोमीति तान् सर्वान् विप्रानाह स चातुरः। निषीदेति तमूचुस्ते निषादस्तेन सोऽभवत्। ततस्तत्सम्भवा जाता विन्ध्य-शैलनिवासिनः। निषादा मुनिशार्दूल! पापकर्मोपल-क्षणाः। तेन द्वारेण निष्क्रान्तं तत्पापं तस्य भूपतेः। निषादास्ते ततो जाता वेनकल्मषनाशनाः" स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "निषाद्याः पञ्चपुत्रायाः सुप्ताया जतुवेश्मनि" भा०आ० १४८अ०। तन्त्रीकण्ठोत्थिते ३स्वर-भेदे पु० अमरः। "षड्जादयः षडेतेऽत्र स्वराः सर्वे मनोहराः। निषीदन्ति यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते। चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः। ऋषभे धैवते तिस्रोद्वे गान्धारनिषादके" सङ्गीतदामो-दरः "निषादं रौति कुञ्जरः" इत्युक्तेः तस्य हस्तितुल्य-स्वरता। ४ब्राह्मणाच्छूद्रकन्यायामुत्पन्ने पारशवाख्ये जातिभेदे च "ब्राह्मणात् वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते निषादः। शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते" मनुः। "मत्स्यघातो निषादानाम्" मनुना तद्वृत्तिरुक्ता ५देशभेदे स च देशः सरस्वती नद्यन्तर्द्धानस्थानं यथोक्तं भा०व०१३०अ० "एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशां-म्पते!। द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां दोषात् सरस्वती। प्रविष्टा पृथिवीं वीर मा निषादा हि मां विदुः"।

निषादकर्षू पु० देशभेदे ततः शैषिकः ठञ् "इसुसुक्तान्तात् कः" पा० ठस्य कः, "केऽणः" पा० ह्रस्वः। नैषादकर्षुक तत्सम्बन्ध्यादौ त्रि०।

निषादवत् पु० निषादोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १निषाद-स्वरे "षड्ज ऋषभगान्धारौ मध्यमो धैवतस्तथा। पञ्चमश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादवान्" भा०शा० १८४ अ०। २निषादस्वरयुक्ते गानादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्।

निषादित न०नि+सद-णिच्-भावे क्त। १निषादने उपवेशनकरणे। निषादितमनेनेत्यर्थे इष्टा० इनि। निषादितिन् निषादनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्। कर्मणि क्त। २उपवेशिते त्रि०।

निषादिन् पु० निषादयति हस्तिनं नि+सद-णिच्-णिनि। हस्त्यादिरुपवेशनादिकारके १हस्तिपके अमरः "निर्याण निर्यद्दस्रजं चलितं निषादी" माघः। नि+सद-णिनि। २उपविष्टे "आतपात्ययसंक्षिप्तनीवाराम्यु निषादिभिः" रघुः। स्त्रियां ङीप्। "हृतच्छायानिषादिन्यः" रघुः।

निषिक्त त्रि० नि+सिच-क्त। १नितान्तसिक्ते आहिते २शुक्रादौ च ३तज्जे गर्भे च "योनेः शरीरम्" शा० सूत्रभाष्ये "योनौ निषिक्ते रेतसि" उक्तम् "विष्णु निषिक्तपामर्वोभिः" ऋ० ७।३६।९ "निषिक्तपाम् निषिक्तस्य गर्भस्य रक्षितारम्" भा०।

निषिद्ध त्रि० नि+षिध-कर्मणि क्त। १निषेधविषये २वाधिते "निषिद्धैरप्यभिलुलितमकरन्दैर्मधुकरैः" वेणीसं०। ३अभावगतेष्टसाधनतानिषेधिनञ्पदयोगिवाक्यगम्ये ४अनिष्टसाधनताबोधकलिङाद्यनुपक्तनञ्पदयोगिवाक्यगम्ये च यथा "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यत्र "कलञ्जभक्षणं निषिद्धम्" "काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरम्" वेदान्तसा०।

निषेक पु० नि+सिच-भावे घञ् कुत्वम्। १जलादेः नितान्त सेचने २गर्भाधाने च "निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः" मनुः "योषित्सु तद्वीर्य्यनिषेकभूमिः" कुमा०। "वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम्। कार्य्यः शरीरसंस्कारः" मनुः। "निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा। ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च" श्रा०त० भविष्यपु०। "निषेककाले गर्भार्थशुक्राधानदिने" रघु०।

निषेदिवस् त्रि० नि+सद-क्वसु। निषण्णे उपविष्टे स्त्रियां ङीप् सेटोवस्य उः। "निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले" कुमा०

निषेध पु० नि+षिध-भावे घञ्। १वारणे २निवर्त्तने। निषिध्यतेऽनेन करणे घञ्। ३अनिष्टसाधनताबोधक वेदादिवाक्यभेदे "स च (वेदः) विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादभेदात् पञ्चविधः" लौगाक्षिभास्करः। तत्रत्यादि तत्र निरूपितं यथा

"पुरुषस्य निवर्त्तकं वाक्यं निषेधः निषेधवाक्यानामनर्थहेतुक्रियानिवृत्तिजनकत्वेनैवार्थवत्त्वात्। तथाहि यथा विधिः प्रवर्त्तनां प्रतिपादयन् स्वप्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं विधेयस्य यागादेरिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं तत्र प्रवर्त्तयति। तथा "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादि निषेधोऽपि निवर्त्तयन् स्वनिवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेध्यस्य कलञ्जभक्षणस्य परानिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं ततो निवर्त्तयति। ननु निषेधवाक्यस्य कथं निवर्त्तनाप्रतिपादकत्वमिति चेत्? उच्यते न तावदत्र धात्वर्थस्य नञर्थेनान्वयः अव्यवधानेऽपि तस्य प्रत्ययार्थभावनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः। न ह्यन्योपसर्जनत्वेनोपस्थितमन्यत्रान्वेति। अन्यथा राजपुरुषमानयेत्यादावपि राज्ञः क्रियान्वयापत्तेः। अतः प्रत्ययार्थस्यैव नञर्थेऽन्वयः। तत्रापि नाख्यातांशवाच्यार्थभावनायाः, तस्या लिङंशवाच्यप्रवर्त्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः। किन्तु लिङंशवाच्यशाब्दभावनायाः, तस्याः सर्वापेक्षया प्रधानत्वात्। नञश्चैष स्वभावो यत् स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वम्। यथा "घटोनास्तीत्यादौ" अस्तीति शब्दसमभिव्याहृतो नञ् घटसत्ताविरोधिनिवर्त्तनामेव बोधयति विधिवाक्यश्रवणेऽयं मां प्रवर्त्तयतीति प्रतीतेः। तस्मान्निषेधवाक्यस्थले निवर्त्तनैव वाक्यार्थः! यदा तु प्रत्ययार्थस्य तत्रान्वये बाधकं तदा धात्वर्थस्यैव तत्रान्वयः। तच्च बाधकं द्विविधम्। तस्य व्रतमित्युपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च। तत्राद्यं "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" इत्यादौ तस्य व्रतमित्युपक्रम्यैतद्वाक्यपाठात्। तथा चात्र पर्युदासाश्रयणम्। तथा हि व्रतशब्दस्य कर्त्तव्यार्थरूढत्वात्तस्य व्रतमित्यत्र स्नातकस्य व्रतानां कर्त्तव्यत्वेनोपक्रमात् किं तत् कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" इत्यादिना कर्त्तव्यार्थ एव प्रतिपादनीयः। अन्यथा पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकवाक्यत्वं न स्यात्। तथा च नञर्थेन प्रत्ययार्थान्वये कर्त्तव्यार्थानवबोधात् विध्यर्थप्रवर्त्तनाविरोधिनिवर्त्तनाया एव तादृशनञा बोधनात् तस्याश्च कर्त्तव्यार्थत्वाभावात्। तस्मान्नेक्षेतेत्यत्र नञा धात्वर्थविरोध्यनीक्षणसङ्कल्प एव लक्षणया प्रतिपाद्यते। तस्य कर्त्तव्यत्वसम्भवात्। आदित्यविषयकानीक्षणसङ्कल्पेन भावयेदिति वाक्यार्थस्तत्र भाव्याकाङ्क्षायाम् "एतावता हैनसा वियुक्तो भवतीति" वाक्यशेषावगतः पापक्षयो भाव्यतयान्वेति। एवञ्च पूर्वोत्तरयोरेकवाक्यत्वं निर्व्वहत्येव। न चात्र धात्वर्थविरोधिनः पदार्थान्तरस्यापि सम्भवात् कथमनीक्षणसङ्कल्पस्यैव भावनान्वय इति वाच्यम् तत्र कर्त्तव्यत्वाभावेन प्रकृते भावनान्वयायोग्यत्वात्। द्वितीयं "यजतिषु ये यजामहङ्करोति नानुयाजेषु" इत्यादौ। अत्र विकल्पप्रसक्त्यैव पर्युदासाश्रयणात्। तथाहि यद्यत्र वाक्ये नञर्थे प्रत्ययार्थान्वयः स्यात्तदा "अनुयाजेषु ये यजामहे" इति मन्त्रस्य प्रतिषेधः स्यात्। अनुयाजेषु ये यजामहे" न कुर्यादिति। स च प्राप्तिपूर्वक एव प्राप्तस्यैव प्रतिषेधात्। प्राप्तिश्च यजतिषु "ये यजामहङ्करोतीति" शास्त्रादेव वाच्या। शास्त्रप्राप्तस्य च प्रतिषेधे विकल्प एव न तु बाधः। प्राप्तिमूलरागस्यैव तन्मूलशास्त्रस्य शास्त्रान्तरेण बाधायोगात्। न च पदे जुहोतीत्यादौ हि विशेषशास्त्रेणाहवनीये जुहोतीति शास्त्रस्येव नानुयाजेष्वित्यनेन यजतिषु ये यजामहङ्करोतीत्यस्य बाधः स्यादिति वाच्यम् परस्परनिरपेक्षयोरेव शास्त्रयोर्बाध्यबाधकभावात्। पदशास्त्रस्य हि स्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रानपेक्षणान्निरपेक्षत्वम्। प्रकृते तु निषेधशास्त्रस्य निषेध्यप्रसक्त्यर्थं "यजतिषु ये यजामहम्" इत्यस्यानपेक्षणान्न निरपेक्षत्वम्। तस्माच्छास्त्रविहितस्य शास्त्रान्तरेण प्रतिषेधे विकल्प एव, स च न युक्तः। विकल्पे शास्त्रस्य पाक्षिकाप्रामाण्यापातात्। न "ह्यनुयाजेषु ये यजामहम्" इत्यस्यानुष्ठाने नानुयाजेष्वित्यस्य प्रामाण्यं सम्भवति, व्रीहियागानुष्ठाने यवशास्त्रस्येव। द्विरदृष्टकल्पना च स्यात्, विधिप्रतिषेधयोरपि पुरुषार्थत्वात्। अतोऽत्र न प्रतिषेधस्याश्रयणम्। किन्तु अनुयाजसम्बन्धमाश्रित्य पर्युदासस्यैव। इत्थञ्चानुयाजव्यतिरिक्तेषु "यजतिषु ये यजामहे" इति मन्त्रं कुर्य्यादिति वाक्यार्थबोधः नञोऽनुयाजव्यतिरिक्ते लाक्षणिकत्वात्। एवञ्च न विकल्पः। अत्र च वाक्ये "ये यजामहे" इति न विधीयते। "यजतिषु ये यजामहे" इत्यनेनैव प्राप्तत्वात्। किन्तु सामान्यशास्त्रप्राप्तये "ये यजामहे" इत्यनुवादेन तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयत्वं विधीयते यत् यजतिषु ये यजामहङ्करोति तदनुयाजव्यतिरिक्तेष्वेवेति। नन्वेवं सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषसङ्कोचरूपादुपसंहारात् पर्युदासस्य भेदो न स्यादिति चेन्न उपसंहारो हि तन्मात्रसङ्कोचार्थः। यथा पुरोडाशे "चतुर्द्धा करोतीति" सामान्यप्राप्तचतुर्द्धाकरणम् "आग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति" विशेषादाग्नेयपुरोडाशमात्रे सङ्को-

ध्यते पर्युदासस्तु तदन्यमात्रसङ्कोचार्थ इति ततो भेदात्। क्वचिद्विकल्पप्रसक्त्यावश्यनगत्या प्रतिषेधाश्रयणम्। यथा "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" इत्यादौ। अत्र "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति" शास्त्रप्राप्तषोडशिग्रहणस्य निषेधाद्विकल्पप्रसक्तावपि न पर्युदासाश्रयणम्, असम्भवात्। तथाहि यद्यत्र षोडशिपदार्थे नञर्थान्वयस्तदातिरात्रे षोडशिव्यतिरिक्तं गृह्णातीति वाक्यार्थबोधः स्यात्। स च न सम्भवति "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति" प्रत्यक्षविधिविरोधात्। यदि चातिरात्रपदार्थेनान्वयस्तदातिरात्रव्यतिरिक्ते षोडशिनं गृह्णातीति वाक्यार्थबोधः स्यात्। सोऽपि न सम्भवति, तद्विधिविरोधात्। अतोऽनन्यगत्या शास्त्रप्राप्तषोडशिग्रहणस्यैव निषेधः। न च विकल्पप्रसक्तिः तस्याप्याश्रयणीयत्वात्। इयांस्तु विशेषो यद्विकल्पादावेकप्रतिषिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वम्। यथा "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादौ कलञ्जभक्षणादेः, तत्र भक्षणनिषेधस्यैव पुरुषार्थत्वात्। न च "दीक्षितो न ददाति न जुहोति" इत्यादौ शास्त्रप्राप्तदानहोमादीनां निषेधाद्विकल्पापत्तिरिति वाच्यम्। स्वतः पुरुषार्थभूतदानहोमादीनां निषेधस्य पुरुषार्थत्वाऽभावेऽपि निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वम् यथा क्रतौ स्त्रीगमनादेः। तन्निषेधस्य क्रत्वर्थत्वेन तस्य क्रतुवैगुण्यसम्पादकत्वात्"। [निषेधकाः" मार्कण्डपु०।

निषेधक त्रि० नि+षिध–ण्वुल्। निवारके "ये चाह्लाद०

निषेधविधि पु० निषेधे अभावे विधिरिष्टसाधनताधीहेतुः। अभावे इष्टसाधनताबोधकवाक्ये यथा "एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यादौ" भोजनाभावे एव इष्टसाधनत्वं बोधयति न तु भोजने विध्यर्थेष्टसाधनत्वभावम्, अतो निषेधवाक्यादस्य भेदः। "अष्टम्यां मांसं नाश्नीयात्" इत्यादौ तु निषेधे मांसभोजने अनिष्टसाधनत्वं बोधयति "एकादश्यां न भुञ्जीत" इत्यादौ तु भोजनाभावे इष्टसाधनत्वमिति विधिस्वरूपे गदाधरः। एवं नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादावपि निषेधविधित्वमित्याकरे स्थितम्। अतएव एकादशीभोजनाभावस्य अभोजनसंकल्परूपस्य व्रतत्वम् तिथितत्त्वविशेषनियमञ्च। निषेधत्वे कालमात्रापेक्षतया तत्कालमात्रेण निवृत्तिः स्यात् "निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते" इति भट्टोक्तेः।

निष्क माने चु० आत्म०सक० सेट्। १निष्कयते अनिनिष्कत। अणोपदेशत्वात् षत्वं निमित्ते न णत्वम्। प्रनिष्कयते।

निष्क पु०न० निश्चयेन कायति निस्+कै–क निष्क–अच् वा। शास्त्रीयषोडशमाषकपरिमितसुवर्णेनाष्टाधिकशते, २व्यवहारिकरूपके (टाका) ३चतुःसुवर्णपरिमिते पलपरिमाणे मानभेदे, ४वक्षोभूषणे ५हेमपात्रे ६दीनारे च अमरः। दीनारशब्दे दीनारार्थः दृश्यः। ७पणे दषोडशद्रम्मे (काहन) परिमाणे "वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः। ते षोडश द्रम्म इहावगम्यो द्रम्मैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः" लीला०। "हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवार्पितम्" कुमा० "चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः" मनुः "गवामभावे निष्कः स्यात् तदर्द्धं पादमेव वा" मिता० धृता स्मृतिः।

निष्कण्टक त्रि० निर्गतः कण्टकोऽस्य प्रा०ब०। १उपसर्गहीने २बाधकरहिते "राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनीं पुनः" भा०वि० ह्व०।

निष्कण्ठ पु० निर्गतः कण्ठः स्कन्धोऽस्य। वरणद्रुमे शब्दच०

निष्कम्प त्रि० निर्गतः कम्पो यस्य प्रा०ब०। कम्पहीने "निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम्" "निष्कम्पवृत्तं निभृतद्विरेफम्" कुमा० "दिवः पपात पत्रेण वेगनिष्कम्पकेतुना" रघुः।

निष्कम्पु पु० देवसेनाधिपभेदे "बलिना वृषपर्वा तु सह निष्कम्पुना रणे" हरिवं० २४४अ० देवासुरयुद्धोक्तौ।

निष्कर्ष पु० निस्+कृष+भावे घञ्। १निश्चये २इयत्तादिना स्वरूपपरिच्छेदे "एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम्" मनुः। "स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते" भाषा०। ३निःसारणे च

निष्कर्षण न० निस्+कृष–भावे ल्युट्। १निष्कासने २निःसारणे "आह्वानकं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम्" रघुः

निष्कल त्रि० निर्गता कला यस्य प्रा०ब०। १कलाशून्ये २निरवयवे सम्पूर्णे "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" श्वेता०उ० "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः" एका० जामदग्न्यवाक्यम्। ३कलादिव्यापारशून्ये च "दृश्यन्ते निष्कलाः शान्तं प्रक्षीणाः स्वस्वकर्मभिः" भा०व० २०८अ०। ४गतार्त्तवायां वृद्धायां स्त्रियां स्त्री शब्दरत्ना० नीरकस्थायां स्त्रियां स्त्री ङीप् शब्दरत्ना०।

निष्कषाय त्रि० निर्गतः कषायः चित्तमलभेदो यस्य प्रा०ब०। १चित्तदोषशून्ये निर्मलचित्ते शुद्धचित्ते। उत्सर्पिण्यां २जिनभेदे पु० हेमच०।

निष्कादि पु० "असमासे निष्कादिभ्यः" पा० तेन क्रीतमित्यर्थे असमासे ठग्निमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग० सू० उक्तो यथा "निष्क पण पाद माष वाह द्रोण षष्टि"। निष्केण क्रीतं नैष्किक निष्केण क्रीते त्रि०। स्त्रियां टाप्। समासे तु ठञ् स्त्रियां ङीप् इतिभेदः

निष्काम त्रि० निर्गतः कामोऽभिलाषो यस्य यत्र वा प्रा०ब०। विषयभोगेच्छाशून्ये १काम्नयाऽकृते कर्मादौ च "निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमुपदिश्यते" मनुः। "निष्कामादन्तर्यागजपादिकर्मणो न दुःखं प्रत्युत मोक्षफलं प्राप्यते" सा०प्र०भा० "विशिष्टफलदाः पुंसां निष्कामाणां विमुक्तिदाः" मल०त० विष्णु पु० "निष्कामाणां मुक्तिप्रतिकूलकामनारहितानाम्" रघुनन्दनः।

निष्कालक पु० निर्गतः कालकः केशादिः मुण्डनेन यस्य प्रा०ब०। १मुण्डितकेशलोमादौ "निष्कालको घृताभ्यक्तस्तप्तां सूर्मीं परिष्वज्य मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते" वसिष्ठः। प्रा०ब०कप्। २निर्गतसमयके अभावे अव्ययी०। ३कालकाभावे अव्य०। निरुदकादि० अन्तोदात्ततास्य

निष्कालन न०निर्+कल–भावे ल्युट्। १चालने २मारणे च

निष्कालिक अव्य० कालिकस्याभावः अव्ययी०। कालिकाभावे निरुदकादि० अस्य अन्तोदात्तता। काले कालने साधु तदर्हति वा ठञ् कालिकः काली कालयिता जेता वा स निर्गतो यस्य प्रा०ब० कप् वा। २कालयितृहीने जेतृशून्ये अजय्ये च त्रि०। "तं सूतपूतं रथिनां वरिष्ठं निष्कालिकं कालवशं नयाद्य" भा०क० ७२अ०। निष्कालिक० निर्गतः काली कालयिता जेता यस्येति विग्रहः" नीलकण्ठः।

निष्का(श)स पु० निर्+काश(स)–भावे घञ्। निष्कासने बहिष्करणे १निःसारणे "सन्ध्ये रजनीदिनयोः प्रवेश निष्काशौ(सौ)" हला० "न च पश्यामि निष्काश(स)म्" रामा०कि० ५२सर्गः। कर्त्तरि घञ्। प्रासादाद्युपरितो बहिर्गतभागे (साजा) ख्याते पदार्थे च।

निष्काशि(सि)त त्रि० निस्+क(श)स–गतौ णिच्–क्त। १निःसारिते दन्त्यमध्यस्तु दूरीकृते समपसारिते जटा०। २निर्गमिते ३आहिते ४अधिकृते च त्रि० मेदि०।

निष्काष पु० निर्–कष घञ्। तापवशादधःस्थालीतललग्ने पयसोऽवशेषे "वारुणीनिष्काषेणावभृथम्" कात्या०श्रौ० ५।५।२८। उक्तार्थएव कर्कोक्तः।

निष्किञ्चन त्रि० निर्गतं किञ्चन गम्यं धनं वा यस्य प्रा०ब०। १किञ्चनशून्ये विषयान्तरशून्ये "प्रज्ञानं शौचमेवात्र शरीरस्य विशेषतः। तथा निष्किञ्चनत्वं मनसश्च प्रसन्नता" भा०अनु०१०८अ०। २अकिञ्चने दरिद्रे च।

निष्कुट पु० निस्+कुट–क। १गृहसमीपस्थे उपवने अमरः २केदारे क्षेत्रे ३राज्ञाम् अन्तःपुरे च मेदि०। "अवस्करे चिरं स्थानं निष्कुटेषु च वर्जयेत्" भा०व०२२२अ०। ४पर्वतभेदे "स विनिर्जित्य संग्रामे हिमवन्तं सनिष्कुटम्" भा०स० २६अ०। "सपर्वतवनाकाशां ससमुद्रां सनिष्कुटाम्" भा० व० २५२अ०।

निष्कुटि(टी) स्त्री कुट–इन् कौटिल्यम् निर्गता कुटिर्यस्याः वा० ङीप्। एलायाम् अमरः।

निष्कुटिका स्त्री निष्कुटः अस्त्यस्याः वासत्वेन ठन्। कुमारानुचरमातृभेदे "कृच्छ्राऽम्बिका निष्कुटिका वामा चत्वरवासिनी" भा०श० ४७अ० स्कन्दमातृगणोक्तौ।

निष्कुम्भ पु० नि+स्कुम्भ–अच् षत्वम्। १दन्तीवृक्षे रायमुकुटः। निर्गतः कुम्भोऽस्य प्रा०ब०। २कुम्भशून्ये च त्रि०।

निष्कुल त्रि०निर्गतं कुलमवयवानां समूहो यस्मात् प्रा०ब०। अवयवसमूहशून्ये। ततः निष्कोषणे कृञि डाच्। निष्कुलाकरोति दाडिमम् निष्कोषयतीत्यर्थः। निर्गतं कुलं सपिण्डादिर्यस्य प्रा०ब०। २सपिण्डादिकुलरहिते त्रि०। "वशाऽपुत्रासु चैवं स्यात् रक्षणं निष्कुलासु च। पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च" मनुः "निष्कुलासु सपिण्डरहितासु" कुल्लू०।

निष्कुलीकृत त्रि०निष्कुल+अभूततद्भावे च्वि–कृ–कर्मणि क्त। निष्कुषिते "काश्मर्य्याणां निष्कुलीकृतानाम्" सुश्रुतः।

निष्कुषित त्रि० निस्+कुष–निष्कर्षे क्त। १निस्त्वचीकृते खण्डिते "काकैर्निष्कुषितं श्वभिः कवलितं वीचिभिरान्दोलितम्" गङ्गास्तोत्रम्। "चिरकालोषितं जीर्णं कीटनिष्कुषितं धनुः" भट्टिः "उपान्तयोर्निष्कुषितं विहङ्गैः" रघुः। २मरुद्गणभेदे पु० "अप्रमत्तं चित्ररश्मिश्च तथा निष्कुषितं नृपम्" हरिवं० २०४अ० मरुद्गणोक्तौ।

निष्कुह पु० निःशेषेण कुहयते विस्मापयति कुह–अच्। वृक्षादिस्थे स्वयंजाते रन्ध्रे कोटरे अमरः।

निष्कृति स्त्री निर्+कृ–क्तिन्। १निस्तारे २निर्मुक्तौ पापादिभ्य ३उद्धारे च अमरः "कामतो ब्रह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते" मनुः "कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः" स्मृतिः

निष्कृष्ट त्रि० निर+कृष–क्त। १सारांशे २निश्चिते च

निष्केवल्य पु॰ यज्ञिये स्तोमकारितशंसनात्मके शस्त्रभेदे "माध्यन्दिने तु होतुर्निष्केवल्ये स्तोमकारितं शस्त्रम्" आश्व॰ श्रौ॰८।१।१४ "तत्र तु ऋग्भिरेव निष्केवल्यस्य स्तोमकारित शंसनं स्वस्तोमातिशंसनञ्च कर्त्तव्यं न सूक्तेन। यदि स्वस्तोमाधिको निष्केवल्यस्तोमस्तदा तस्मादप्यतिशंसनञ्च कर्त्तव्यं यदा हीनं तदास्मादतिशंसनमिति निष्केवल्ये स्तोमकारितमिति पाठः कर्त्तव्यो न निष्केवल्यस्तोमकारितमिति" नारा॰। "निष्केवल्यमुक्थमव्यथायै" यजु॰१५।१२ "प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसतीति" श्रुतिः तच्छस्त्रेण साध्ये २यज्ञपात्ररूपे ग्रहभेदे पु॰ "मरुत्वतीयाश्च मे निष्केवल्यश्च मे" यजु॰ १८।२०।

निष्कैवल्य त्रि॰ केवलस्य भावः कैवल्यम् निश्चितकैवल्यमसहायत्वमस्य प्रा॰ब॰। निश्चितकेवलत्वे अन्यासहकारिणि "निष्कैवल्येन पापेन तिर्य्यग्योनिमवाप्नुयात्। पुण्यपापेन मानुष्यं पुण्येनैकेन देवताम्" भा॰शा॰ २०४ अ॰। २निवृत्तकैवल्ये ३मोक्षहीने च।

निष्कोषण न॰ निर्+कुष—ल्युट्। अन्तरवयवानां बहिर्निःसारणे "शर्करासिकतामेहवातकुण्डलिकाष्ठीलादन्तशर्करोपकुशकण्ठशालूकनिष्कोषणदूषिताश्च दन्तवेष्टाः" सुश्रुतः

निष्कौशाम्बि त्रि॰ निर्गतः कौशाम्ब्या नगर्य्याः निरा॰त॰ तत्पुरुषे गौणत्वेन ह्रस्वः। कौशाम्ब्या नगर्य्या निर्गते।

निष्क्रम पु॰निर्+क्रम—घञ्। १गृहादितो बहिर्गमने प्रथमनिष्क्रमनिमित्तं कर्त्तव्ये शिशोः २संस्कारभेदे च "अह्न्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः" याज्ञ॰।

निष्क्रमण न॰ निर्+क्रम—ल्युट्। १गृहादितो बहिर्गमने चतुर्थे मासि शिशोः कर्त्तव्ये प्रथमनिष्क्रमनिमित्ते २संस्कारभेदे च। तन्मुहूर्त्तादिकं मुहू॰ पी॰ उक्तं यथा "दोलाधिरूढिरथ निष्क्रमणं चतुर्थमासे गमोक्तसमयेऽर्कमितेऽह्नि वा स्यात्" मू॰ "अथ निष्क्रमणमुहूर्त्तः तत्र चतुर्थमासे गमोक्तसमये यात्राभिहितसमीचीनतिथिवारनक्षत्रादिविहिते काले शिशूनां निष्क्रमणम्। निष्क्रमाख्यसंस्कारपूर्वं गृहाद्बहिर्गमनं कुर्य्यात्। वा अथवाऽर्कमितेऽह्नि द्वादशे दिवसे निष्क्रमणं कुर्य्यात्। यदाह मनुः "चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्"। गुरुरपि "गृहात् निष्क्रमणं सूतेश्चतुर्थे मासि कारयेत्। यात्रोक्ते समये मासि तृतीये द्वादशेऽहनि" अत्र तृतीयमासोऽप्युक्तः। राजमार्त्तण्डेनापि "मासे तृतीये शशिवृद्धिपक्षे क्षपाकरे शोभनगोचरस्थे। उत्पातपापग्रहवर्जिते भे निष्कासनं सौख्यकरं शिशूनाम्"। तदेतयोः पक्षयोर्यथागृह्यं व्यवस्था। मुहूर्त्तसंग्रहे तु निष्क्रमणे विशिष्य तिथ्याद्युक्तं यथा "पूर्वः पक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्त्यत्रिकं विना। रिक्ताषष्ठ्यष्टमीदर्शद्वादशीश्च विवर्जयेत्। चत्वार्य्यार्य्यमणतस्त्रीणि वैश्वात् त्रीणि च बुध्नभात्"। बुध्नभादुत्तराभाद्रपदातस्त्रीणि भानि। "मैत्रमादित्यपुष्यौ च रोहिणी च शुभावहाः। क्रूराणि मेषा वर्ज्याः स्युस्तथैवाधोमुखानि च। सतां तु वारवर्गाश्च शुभदास्तूदयास्तथा। केन्द्रत्रिकोणगाः सौम्याः पापाः षट्त्रिलाभगाः। उपनिष्क्रमणे शस्ता मातुलो वाहयेच्छिशुमिति"। अधोमुखानि मूलाहिमिश्रोग्रमधोमुखं भवेदित्युक्तानि। उदयाः लग्नानि। एवंविधे सुलग्ने क्रियमाणस्य शिशुनिष्क्रमण फलमाह वृहस्पतिः। "अथ निष्क्रमणं नाम गृहात् प्रथमनिर्गमः। अकृतायां क्रियायां स्यादायुःश्रीनाशनं शिशोः"। कृते संपदिवृद्धिः स्यादायुर्वर्द्धनमेव चेति" अत्र विशेषमाह यमः "तृतीये मासि कर्त्तव्यं शिशोः सूर्य्यस्य दर्शनम्। चतुर्थे मासि कर्त्तव्यमग्नेश्चन्द्रस्य दर्शनम्" इति। वेदभेदेन व्यवस्था ज्यो॰त॰ दर्शिता यथा "चतुर्थमासीति ऋग्वेदियजुर्वेदिनोः। यथाह विष्णुः "चतुर्थमासस्यादित्यदर्शनमिति"। शौनकोऽपि "चतुर्थे मासि पुण्यर्क्षे शुक्ले निष्क्रमणं शिशोः" पारस्करः "चतुर्थे मासि निष्क्रमणिकं सूर्य्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरितीति" मासे तृतीय इति तु छन्दोगानां गोभिलेन जननान्तरं तृतीयशुक्लपक्षतृतीयायां चन्द्रदर्शनरूपनिष्क्रमणविधानात् यथा गोभिलः "जननाद्यस्तृतीयो ज्यौत्स्नस्तस्य तृतीयायामित्यादि"। ज्यौत्स्नः शुक्लपक्षः। अत्रैव कृत्यचिन्तामणिः "तस्मात् स्वस्वविधानतोऽर्कशशिनोरर्घ्यं शिशुं दापयेत्"। ततः तारका॰ संजातार्थे इतच्। निष्क्रमणित संजातनिष्क्रमणे त्रि॰।

निष्क्रय पु॰ निष्क्रीयते प्रत्याह्रियतेऽनेन परगृहीतम् निस्+क्री—करणे अच्। १भृतौ वेतने २विनिमयद्रव्ये तुल्यमूल्यद्रव्येण विनिमिते द्रव्ये। भावे अच्। ३क्रये ४बुद्धियोगे ५सामर्थ्ये ६निर्गमने च वैजय॰। ७प्रत्युपकारे ८विनिमये च शब्दार्थचि॰ "उतृक्षिपन् यः पृथिवीभृतां वरम् वरप्रदानस्य चकार शूलिनः। त्रसत्तुषाराद्रिसुताससम्भ्रमस्वयंग्रहश्लेषसुखेन निष्क्रयम्" माघः।

६विक्रये "न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्त्तुर्भार्य्या विमुच्यते" मनुः ।

निष्क्रिय त्रि० निर्गता क्रिया यस्य प्रा०ब० पत्वम् । क्रियादिव्यापारशून्ये "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" श्रुतिः "निष्क्रियस्य तदसम्भवात्" शा०सू० "अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः" भाषा० । [क्वाथे (भोल) हेमच० ।

निष्क्वाथ पु० निःसृतः क्वाथः प्रा० त० पत्वम् । मांसादि-

निष्टक्वन् त्रि० निर्+तक-सहने क्वनिप् वेदे षत्वटुत्वे । नितरां सहनशीले स्त्रियां "वनो र च" पा० ङीप् रश्चान्तादेशः । निष्टक्वरी । "दार्वी निष्टक्वरीमिच्छ" अथ० ५।२२।६

निष्टानक पु०नितान्तस्तानकः शब्दभेदः प्रा०त०बा०षत्वटुत्वे । अव्ययशब्दे "निष्टानकश्च सुमहांस्तव सैन्यस्य चाभवत्" भा०भी०४८अ० ।

निष्टि स्त्री निस–समाधौ क्तिच् । अदितिसपत्न्यां १दितौ "निष्टयाः पुत्रमाच्यावयोतयः" ऋ०१०।१०१।१२ "निष्टिं दितिं स्वसपत्नीं गिरतीति निष्टिगीरदितिः तस्याः पुत्रम्" भा० ।

निष्टुर् त्रि०निस्+तॄ-क्विप् वेदे बा० उः रपरत्वम् षत्वटुत्वे । निस्तरते शत्रूणामभिभावके "प्र व उपाय निष्टुरे" ऋ० ८।३२।२७ "निष्टुरे शत्रून् निस्तरते" भा० ।

निष्ठ्य पु० निर्गत्य स्त्यायते स्त्यै–क निस्+गतार्थे त्यप् वा । विसर्गलोपषत्वष्टुत्वे १चण्डालादौ २म्लेच्छजातिभेदे हेमच० ३पुलादौ च । "यं मे निष्ट्यो यममात्यो निचखान" यजु० ५।२३। "ष्ठ्यै स्त्यै शब्दसङ्घातयोः नितरां स्त्यायति सङ्घातरूपेण सह वर्त्तते इति निष्ठ्यः यद्वा निर्गत्य शरीरात् स्त्यायति विस्तीर्णो भवतीति निष्ठ्यः पुलादिः । यद्वा निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ठ्यः चण्डालादिः "निसो गते" इति पा० वार्त्तिकेन निस उपसर्गाद्गतार्थे त्यप् इति काशिकायाम्" वेददी० ।

निष्ठ त्रि० नि+स्था-क षत्वष्टुत्वे । नितरां स्थितिशीले "अथ वा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना" भाषा० ।

निष्ठा स्त्री नि+स्था–भावे अ षत्वष्टुत्वे । १निष्पत्तौ २नाशे ३अन्तसीमायां ४निर्वहणे च अमरः । ५याच्ञायां मेदि० । ६धर्मादौ श्रद्धायाम् "लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ! । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्" गीता "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्" शा० सू० "तस्मिन्नात्मनि चेतने निष्ठा यस्येति विग्रहः । "तेषां निष्ठा तु का कृष्ण ! सत्वमाहो रजस्तमः" गीता । ७अवधारणे च "घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्श्रोत्रं मनएव च । न निष्ठामधिगच्छन्ति बुद्धिस्तामधिगच्छति" भा० आश्व० ६६५ श्लो० । व्याकरणपरिभाषिते क्तक्तवतुप्रत्यये "क्तक्तवतू निष्ठा" पा० "ञीरनिङ्निष्ठः" धातुपाठः । नितरां तिष्ठन्ति भूतान्यत्र आधारे बा० अ । प्रलये सर्वभूतस्थित्याधारे ८विष्णौ स्त्री "निष्ठा शान्तिः परायणः" विष्णुस० ।

निः(नि)ष्ठा त्रि० नि(निर्)+स्था–क्विप् षत्वष्टुत्वे वा विसर्गलोपः । नितरां यथा भूतस्थितौ "जातो निःष्ठामदधुर्गोषु धीरान्" ऋ०३।३१।१० "निष्ठां पूर्वं यथास्थितिमकार्षुः तथा" भा० अस्य शसाद्यजादौ निःष्ठः निःष्ठा निःष्ठे इत्यादिरूपमिति भेदः । [ष्ठेमने व्यञ्जने अमरः ।

निष्ठान न० नि+स्था–करणे ल्युट् षत्वष्टुत्वे । भक्ताद्युपसेचने

निष्ठानक पु० नागभेदे "निष्ठानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा" भा०आ० ३५अ० ।

निष्ठान्त त्रि० निष्ठा नाशोऽन्ते यस्य । नाशान्ते वस्तुनि । "निष्ठान्तं पश्य चापि त्वं चात्रं धर्मश्च केवलम्" भा० स्त्री० ११अ० । २नितरांस्थित्यन्ते च "नानादिश्य निष्ठान्तो मानुषा बहवो यथा" अनु० १०१अ० ।

निष्ठित त्रि० नि+स्था–क्त षत्वष्टुत्वे । १नितरांस्थिते वस्तुनि २निष्ठायुक्ते च "बुद्धियोगबलोत्साहैः सर्वार्थेषु च निष्ठितः" भा०आ० १२२अ० ।

निष्ठी(ष्ठे)व पु० नि+ष्ठिव–भावे घञ् वा दीर्घः । ष्ठीवने श्लेष्मादीनां मुखान्निरसने हेमच० ।

निष्ठी(ष्ठे)वन न० नि+ष्ठिव–भावे ल्युट् वा दीर्घः । श्लेष्मादीनां मुखेन निरसने "वान्तं निष्ठीवनं चैव कुर्वते चास्य सन्निधौ" भा०शा० ५६अ० "क्षुतेऽवलीढे वान्ते च तथा निष्ठीवनादिषु । कुर्य्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम्" मार्कण्डपु० ३४अ० ।

निष्ठीवित न० निष्ठीवं करोति क्तौ निष्ठीव+णिच्–भावे क्त । निष्ठीवनकरणे "वाचः परुषा निष्ठीवितं क्षुतं चाशुभं कथितम्" ह०सं० ५३अ० ।

निष्ठुर न० नि+स्था–उरच् मद्गुरादि०नि०षत्वष्टुत्वे । १परुषवाक्ये २कठोरे त्रि० । "गुह्याङ्गामेध्यशब्दानां वचनं निष्ठुरं विदुः । यदन्यद्वा वचो नीचं स्त्रीपुंसमैथुनाश्रयम्"

इत्युक्ते १अश्लीलवाक्ये न० ४तत्तद्विशिष्टे त्रि० अमरः। "हिंसा भवतु ते बुद्धिरेतास्तु कुरु निष्ठुरम्" भट्टिः। "संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः" माघः।

निष्ठुरिक पु० नागभेदे "आप्तः कोटरकश्चैव शिखी निष्ठुरिकस्तथा" भा० उ० १०२ अ०।

निष्ठ्यूत त्रि० नि+ष्ठिव–क्त ऊठ्। १मुखेन निरस्ते श्लेष्मादौ "अङ्गुष्ठनिष्ठ्यूतमियोऽर्द्धसक्थैः" माघः "श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः" मनुः भावे क्त। २निष्ठीवने न०।

निष्ण त्रि० नि+स्ना–क "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले" पा० षत्वे टुत्वम्। कुशले "आतिथ्यनिष्णा वनवासिमुख्याः" भट्टिः।

निष्णात त्रि० नि+स्ना–कर्त्तरि क्त "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले" पा० षत्वे टुत्वम्। १कुशले निपुणे अमरः। "निष्णातैरघ सरसा प्रियासमूहैः" माघः। २पारङ्गते च "वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामभूत" भाग० १।४ अ०।

निष्पक्व त्रि० नितान्तं पक्वम्। "इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य" पा० षत्वम्। १अतिशयेन पक्वे व्यञ्जने २क्वाथिते दशमूलादौ च "पर्य्यङ्कपायनिष्पक्वा एतामापो भवन्ति" शत०ब्रा० ६।५।१।१

निष्पतिष्णु त्रि० निस्+पत–वा० इष्णुच् षत्वम्। नितान्तपतनशीले "इन्द्रियाणि प्रमाथीनि बुद्ध्या संयम्य यत्नतः। सर्वतो निष्पतिष्णूनि" भा० शा० २५० अ०।

निष्पतिसुता स्त्री निर्गतो पतिः सुतश्च यस्याः प्रा० ब० षत्वम्। अवीरायां पतिपुत्रविहीनायां स्त्रियाम् अमरः।

निष्पत्ति स्त्री निर्+पद–क्तिन् षत्वम्। १समाप्तौ २सिद्धौ च "कथमप्यम्बुसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतीक्ष्यते" कुमा० "निष्पत्तिः कर्मणो दैवे पौरुषे च व्यवस्थिता" मार्क० पु० ४२ अ०।

निष्पत्र त्रि० निर्गतमन्यपार्श्वेन निःसृतं पत्रं शरपुङ्खो यस्य प्रा० ब० षत्वम्। १एकपार्श्वनिक्षिप्तसपुङ्खशरस्यापरपार्श्वेन निर्गमयुक्ते मृगादौ ततः "सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने" पा० कृञ्योगे डाच्। निष्पत्राकरोति मृगं सपुङ्खस्य शरस्यापरपार्श्वेन निर्गमनात् निष्पत्रं करोतीत्यर्थः सि० कौ०। निर्गतं पत्रं यस्य। निर्गतपत्रके त्रि०। "विध्यन्त्यनिष्पत्रम्" कात्या० श्रौ० १३।२२।३ "अनिष्पत्रमनिःसृतपत्रं विध्यन्ति क्षत्रियाः" कर्कः।

निष्पत्रक त्रि० निर्गतं पत्रं पर्णं यस्य कप्। १पत्रशून्ये स्त्रियां टाप् कापि अत इत्त्वम्। सा च २करीरवृक्षे राजनि०। [यने हेमच०।

निष्पत्राकृति स्त्री निष्पत्र+डाच् कृ–भावे क्तिन्। अतिव्य-

निष्पद न० निर्गतं पदं पादोऽस्य प्रा० ब० षत्वम्। १पादहीने २तादृशयाने नौकादौ युक्तिकल्पतरुः।

निष्पदयानञ्च नौकादिरूपं तद्विवरणमुक्तं तत्र यथा "नौकाद्यं निष्पदं यानं तस्य लक्षणमुच्यते। अश्वादिकन्तु यद् यानं स्थले सर्वं प्रतिष्ठितम्। जले नौकैव यानं स्यात्तस्मां यत्नतो वहेत्"। तद्घटनादिकालो यथा "सुवारवेला तिथिचन्द्रयोगे चरे विलग्ने मकरादिषट्के। कश्चिऽन्यसम्बव्यतिरेकतोऽन्ये वदन्ति नौकाघटनादि कर्म। अश्विखरांशुसुधानिधिपूर्वामित्रधनाच्युतभे शुभलग्ने। तारकयोगतिथीन्दुविशुद्धौ नौगमनं शुभदं शुभवारे। वृक्षायुर्वेदगदिता वृक्षजातिश्चतुर्विधा। समासेनैव गदितं तेषां काष्ठं चतुर्विधम्"। तद्यथा "लघु यत् कोमलं काष्ठं सुघटं ब्रह्मजाति तत्। दृढाङ्गं लघु यत् काष्ठमघटं क्षत्रजाति तत्। कोमलं गुरु यत् काष्ठं वैश्यजाति तदुच्यते। दृढाङ्गं गुरु यत् काष्ठं शूद्रजाति तदुच्यते। लक्षणद्वययोगेन द्विजातिकाष्ठसंग्रहः। क्षत्रियकाष्ठैर्घटिता भोजमते सुखसम्पद् नौका। अन्ये लघुभिः सुदृढैर्विदधति जलदुष्पदे नौकाम्। विभिन्नजातिद्वयकाष्ठजाता न श्रेयसे नापि सुखाय नौका। नैषा चिरं तिष्ठति भुज्यते च विभिद्यते वारिणि मज्जते च। न सिन्धुगाद्यार्हति लौहबन्धं तल्लौहकान्तैर्ह्रियते हि लौहम्। विपद्यते तेन जलेषु नौका गुणेन बन्धं निजगाद भोजः"। अथ लक्षणानि "सामान्यञ्च विशेषश्च नौकाया लक्षणद्वयम्"। तत्र सामान्यम्। "राजहस्तमितायामा तत्पादपरिणाहिनी। तावदेवोन्नता नौका क्षुद्रेति गदिता बुधैः। अतः सार्द्धमितायामा तदर्द्धपरिणाहिनी। त्रिभागेणोन्नता नौका मध्यमेति प्रचक्षते। क्षुद्राऽथ मध्यमा भीमा चपला पटला भया। दीर्घा पत्रपुटा चैव गर्भरा मन्थरा तथा। नौकादशकमित्युक्तं राजहस्ताद्यनुक्रमात्। एकैकवृद्धैः सार्द्धैश्च विजानीयाद् द्वयं द्वयम्। उन्नतिश्च प्रवीणा च हस्तादर्द्धांशसम्मिता। अत्र भीमा भया चैव गर्भराख्या शुभप्रदा। मन्थरा परतोयासु तासामेवाप्यधोगतिः। तासां गुणस्तु संक्षेपात् दृढता च प्रकीर्त्तिता"। अथ विशेषः "दीर्घा चैवोन्नता चेति विशेषे द्विविधा भिदा। तत्र दीर्घा यथा "राजहस्तद्वयायामा अष्टांशपरिणाहिनी। नौकेयं दीर्घिका नाम दशांशेनोन्नतापि च। दीर्घिका तरणिर्लोला

गत्वरा गामिनी तरिः। जङ्घाला प्लाविनी चैव धारिणी वेगिनी तथा। राजहस्तैकैकवृद्ध्या नौकानामानि वै दश। उन्नतिः परिणाहश्च दशाष्टांशमितौ क्रमात्। अत्र लोला गामिनी च प्लाविनी दुःखदा भवेत्। लोलायमानामारभ्य यावत् भवति गत्वरा। लोलायाः फलमाधत्ते एवं सर्वात्र निर्णयः। वेगिन्याः परतो या तु साखिलायोत्तरा तथा"। भोजोऽपि "नौकादीर्घं यथेच्छं स्यात् तत्रैतानि विवर्जयेत्। हस्तसंख्या परित्याज्या दवसु४वेद८ग्रहोत्तरैः। पञ्चोत्तरमिता नौका कुलं हन्ति बलं धनम्। नवतेरुत्तरे यापि या चत्वारिंशतः परा"। यावदपरदशकं तावदेव तत् फलमिति। अथोन्नता। "राजहस्तद्वयमिता तावत् प्रसरणोन्नता। ऊर्ध्वमूर्ध्वाभिधा नौका क्षेमाय पृथिवीभुजाम्। ऊर्ध्वानूर्ध्वा स्वर्णमुखी गर्भिणी मन्थरा तथा। राजहस्तैकैकवृद्ध्या नाम पञ्च त्रयं भवेत्। अत्रानूर्ध्वा गर्भिणी च निन्दितं नाम युग्मकम्। मन्थरायाः परास्तु ताः शुभाय यथोक्तवत्"। भोजोऽपि। बाणान्त्युत्तरतो मानं नौका नाम शुभा वहेत्। पञ्चाशदूर्ध्वां दुःखार्थं धननाशं त्वयोर्द्धतः। इत्युक्ता "धात्वादौ नाऽतो वच्मि निर्णयं तरिसंश्रयम्। कनकं रजतं ताम्रं त्रितयं वा यथाक्रमम्। वक्त्रादिभिः परिन्यस्य नौकाचित्रणकर्मणि। चतुःशृङ्गा त्रिशृङ्गा वा द्विशृङ्गा चैकशृङ्गिणी। सितरक्तपीतनीलवर्णास्ताः स्युर्यथाक्रमम्। केशरी महिषो नागो द्विरदो व्याघ्र एव च। पक्षी भेको मनुष्यश्च एतेषां वदनाष्टकम्। नावां मुखोपरिन्यस्य आदित्यादिदशासुवाम्। कलशो दर्पणश्चन्द्रस्त्वेदशानां महीभुजाम्। हंसः केकी शुकः सिंहो गजोऽहिर्व्याघ्रषट्पदौ। आदित्यादिदशाजातनौकोपरि परिन्यसेत्। नौकासु मणिविन्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत्। मुक्तास्तवकैर्युक्ता नौका स्यात् सर्वतो भद्रा। तत्संख्या चेदथ रसवेदद्वयसम्मिता क्रमशः। कनकादीनां माला जयमालेति गद्यते सद्भिः। वज्रछत्रे द्वितये एकैके वैश्यशूद्रयोनी। निर्गृहं सगृहं वाथ तत्सर्वं द्विविधं भवेत्। निर्गृहं पूर्वमुद्दिष्टं सगृहाणि यथा शृणु। सगृहा त्रिविधा प्रोक्ता सर्वमध्याग्रमन्दिरा। सर्वतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया सर्वमन्दिरा। राज्ञां कोशाश्वनारीणां फलमत्र प्रशस्यते। मध्यतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया मध्यमन्दिरा। राज्ञां विलासयात्रादिवर्षासु च प्रशस्यते। अग्रतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया अग्रमन्दिरा। चिरप्रवासयात्रायां रणे काले घनात्यये। मन्दिरमानं नौकाप्रसरत एवार्द्धभागतो न्यूनम्"। भोजस्तु "दीर्घवृत्तवसुषड्द्विकरानेकदिङ्नवमिता यथाक्रमम्। राजपञ्चभुजसम्मितोन्नतिर्मन्दिरे तरिगते महीभुजाम्। भास्करादिकदशाभुवां पुनर्धातुनिर्णयनमत्र पूर्ववत्। पताकाकलसादीनां निर्णयो नवदण्डवत्। काष्ठजं धातुजं चेति मन्दिरं द्विविधं भवेत्। काष्ठजं सुखसम्पत्त्यै विलासे धातुजं मतम्। अत्र शय्यासनादीनां मन्थरोल्लोचयोरपि। अन्ये प्राग्वैव मुनिभिर्निर्णयः पूर्ववन्मतः। दिङ्मात्रमिदमुद्दिष्टं नौकालक्षणमञ्जसा। प्रधानेष्वेव नियमो अप्रधाने न निर्णयः। लघुता दृढता चैव गामिताऽच्छिद्रता तथा। समतेति गुणोद्देशो नौकानां सम्प्रकाशितः। एवं विचिन्त्य यो राजा नौकायानं करोति च। स चिरं सुखमाप्नोति विजयं समरे श्रियम्। योऽज्ञानादन्यथा मानं नौकानां कुरुते नृपः। तस्यैतानि विनश्यन्ति यशोवीर्यं बलं धनम्"। जघन्यजलयानानि यथा "नौकान्यतो जले यानं जघन्यमिति गद्यते। तद्भेदावह-यक्तौ तु पाश्चात्त्यानां प्रकीर्त्तिताः। द्रोणीरूपन्तु यद्यानं द्रोणीयानं तदुच्यते। घटीभिर्घटितं यानं घटीनौकेति गद्यते। तुम्बाद्यैस्तु फलैर्यानं फलयानं प्रचक्षते। चर्मभिस्थूलपूर्णैर्यच्चर्मयानं तदुच्यते। यानं यद्वपुभिर्दृढैश्चयानं तदुच्यते। जन्तुभिः सलिले यानं जन्तुयानं प्रचक्ष्यते। बाहुभ्यां सन्तरेद्वारि जघन्येषु न निर्णयः"

निष्पदी स्त्री निर्गतः पादोऽस्याः पादः अन्त्यलोपः समा॰ कुम्भपद्या॰ ङीष् पद्भावः विसर्गस्य षः। १पादहीनायां स्त्रियाम्। निर्+पद–क्विप्। २निर्गते "निष्पदो सुहृज्जानाम्" भाग॰ १०।१०२।६ "निष्पदः निर्गच्छन्तः" भा॰।

निष्ष्पन्द त्रि॰ निर्गतः स्पन्दो यस्य प्रा॰ब॰। विसर्गलोपाभावे "इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य" पा॰ षत्वष्टुत्वे। स्पन्दनरहिते "ज्यावन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य"। "मैथिलीतनयोद्गीतनिष्पन्दमृगमाश्रमम्" रघुः। विसर्गलोपे न षत्वम्।

निष्पन्न त्रि॰ निर्+पद–क्त षत्वम्। १सिद्धे २समाप्ते च।

निष्परिग्रह त्रि॰ निर्गतः परिग्रहः यस्य प्रा॰ब॰। १विषयादिसङ्गरहिते कन्थापादुकादिभिन्नद्रव्यरहिते २यत्यादौ च "आत्मन्यात्मानमाधाय निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः" मार्क॰ पु॰ १६अ॰।

निष्पवन न॰ निस्+पू—भावे ल्युट् षत्वम्। धान्यादेर्निस्तुषी-करणे। निष्पावशब्दार्थे "निष्पवनादिफलीकरणान्तं भेदेन प्रात्यामभ्यभिमन्त्रणादिफलनिधानान्तं कण्डनम्" कात्या॰ श्रौ॰ पद्धतौ कर्कः।

निष्पाद् पु॰ निर्गतौ पादौ यस्य प्रा॰ब॰ अन्त्यलोपः समा॰ विसर्गस्य षः। निर्गतपादके ततः सिध्मा॰ अस्त्यर्थे लच्। निष्पादल तद्युक्ते देशादौ त्रि॰।

निष्पादक त्रि॰ निर्+पद—णिच्-ण्वुल् विसर्गस्य षः। निष्पत्तिकारके "न चार्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः किन्तु स्वयमेव निष्पादकः" सा॰द॰।

निष्पाव पु॰ निष्पूयते तुषाद्यपनयनेन शोध्यतेऽनेन निर्+पू—करणे घञ् षत्वम्। १शूर्पादिवायौ तेन हि खलस्थ-धान्यादिकं कडङ्गरादिशून्यं करोति। कर्मणि घञ्। २कडङ्गरे (आगडा) ३राजमाषे (बरबटी) ४श्वेतशि-म्बीधान्ये ५निर्विकल्पे त्रि॰ मेदि॰। भावे घञ्। ६धान्यादीनां विलुषीकरणे अमरः। "चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते ऽट्टहगोलकः" मार्क॰ पु॰ १५अ॰ संज्ञायां कन्। श्वेतशिम्ब्यां राजनि॰ "निष्पावो मधुरो रूक्षो विपाकेऽम्लो गुरुः सरः। कषायस्तन्यपित्ता-सृङ्मूत्रवातविबन्धकृत्। विदाह्यूष्णविषश्लेष्मशोथघ्नःत् मल-नाशनः" भावप्र॰। ततः सिध्मा॰ अस्त्यर्थे लच्। निष्पावल. वितुषीकरणयुक्ते धान्यादौ त्रि॰ गौरा॰ ङीष्। निष्पावी शिम्बीभेदे स्त्री राजनि॰।

निष्पुलाक त्रि॰ निर्गतः पुलाको यतः प्रा॰ब॰ षत्वम्। १पुलाकरहिते धान्यादौ (आगडा) तुच्छ धान्यरहिते उत्सर्पिण्यां २जैनभेदे पु॰ हेम॰।

निष्पेष पु॰निर्+पिष—घञ्। १निष्पीडने २निघर्षणे ३चूर्णने "नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम्" रघुः। तस्मै प्रभवति सन्तापादि॰ ठञ्। नैष्पेषिक निष्पेषस-म्पादके। अभावे अव्य॰ ४पेषणाभावे अव्य॰ निरुदका॰ अन्तोदात्तताऽस्य भावे ल्युट्। निष्पेषणमप्यत्र न॰।

निष्प्रकम्प त्रि॰ निर्गतः प्रकम्पो यस्य प्रा॰ब॰ षत्वम्। १प्रक-म्पकम्पशून्ये त्रयोदशमन्वन्तरीये २सप्तर्षिभेदे पु॰। तदुप क्रमे "निष्प्रकम्पस्तथात्रेयो निर्मोहः काश्यपस्तथा। सुतपाश्चैव वासिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः" हरिवं॰ ७अ॰।

निष्प्रतिभ त्रि॰ निर्गतः प्रतिभायाः निरा॰त॰ षत्वम्। १जडे अस्से २प्रागल्भ्यरहिते च जटाध॰ "वीणाकाराश्च हाराश्च छन्ननिष्प्रतिभाश्च च" हरिवं॰ ८३अ॰।

निष्प्रत्यूह त्रि॰ निर्गतः प्रत्यूहो यस्य प्रा॰ब॰ षत्वम्। निर्विघ्ने निरुपसर्गे "निष्प्रत्यूहस्तुपाकस्ते भगवतः कौमोदकीलक्षणः" मुरारिनाटकम्।

निष्प्रभ त्रि॰ निर्गता प्रभाऽस्य प्रा॰ब॰ षत्वम्। १दीप्तिशून्ये अमरः। "निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृताम्" रघुः। २दा-नवभेदे पु॰। "निष्प्रभः सुप्रभश्चैव तथैव च निरुद्दरः" हरिवं॰२६३अ॰ ३नानादानयोक्तौ।

निष्प्रयोजन त्रि॰ निर्गतं प्रयोजनमस्य प्रा॰ब॰ षत्वम्। प्रयोजनशून्ये "गुरुणाप्युपदेशो हि निष्प्रयोजनतां व्रजेत्" प्राय॰त॰ "निरानन्दं निरास्वादं निष्प्रयोजनमारुतम्" हरिवं॰अ॰।

निष्प्रवाण न॰ प्रकर्षेण वयति अनेन प्र+वे—ल्युटौ करणे ल्युट् प्रवाणं तन्त्रवयनसाधनद्रव्यं निर्गतं प्रवाणात् निरा॰त॰। नवाम्बरे हारा॰।

निष्प्रवाणि त्रि॰ प्रोयन्तेऽस्यामनया वा प्र+वेञ्—करणे ल्युट् ङीप् प्रवाणी तन्त्रवायशलाका निर्गतः प्रवाण्याः निरा॰ स॰ गौणत्वेन ह्रस्वः षत्वम्। नवाम्बरे अभिनवे (ताँतकाटा) वसने अमरः।

निष्प्राण त्रि॰ निर्गतः प्राणः तज्जन्योच्छ्वासादिर्यस्य प्रा॰ब॰ षत्वम्। श्वासप्रश्वासादिशून्ये "ग्लानिर्निष्प्राणताकम्पका-र्श्यानुत्सहतादिकृत्" सा॰द॰ "संस्तम्भितमिवाभाति निष्प्राणसदृशाकृति" (बलम्) हरिवं॰ ४६अ॰।

निष्फल त्रि॰ निर्गतं फलं यस्मात् प्रा॰ब॰षत्वम्। १फलरहिते "अवगम्य कथीकृतं वपुः प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः" कुमा॰। फलशून्ये धान्यखण्डे २पलाले (नाड़ा) पु॰ अमरः। ३विगतार्त्तवायां स्त्रियां स्त्री गौरा॰ ङीष्। निष्फली विगतरजस्कायां स्त्रियां स्त्री शब्दरत्ना॰।

निष्फेन त्रि॰ निर्गतं फेनं यस्य प्रा॰ब॰ षत्वम्। फेनरहिते उपरतफेने "यत् क्वाथ्यमानं निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं लघु" सुश्रुतः। पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ

निष्य(स्य)न्द पु॰ नि+स्यन्द—भावे घञ् वा षत्वम्। क्षरणे जलादेः स्वयंस्रवणे "हिमनिष्यन्दशीतलम्।" अच्.। २निष्यन्दयुक्ते त्रि॰।

निष्यूत त्रि॰ नि+सिव—क्त ऊठ् षत्वम्। नितान्तस्यूते

निष्षन्धि त्रि॰ निर्गतः सन्धिः सन्धानं यस्य प्रा॰ब॰सुषामा॰ षत्वम् इत्वञ्च। सन्धिरहिते।

निष्षम अव्य॰ निर्गता समा यस्य तिष्ठद्गु प्र॰ अव्ययी॰ षत्वद्गुत्वे। वत्सरातीते।

निष्षामन् त्रि० निर्गतं षाम यस्य प्रा०त० सुषामा० षत्वम् ष्टुत्वञ्च । षामशून्ये । [निताल्तषेधे ।

निषषेध पु० निस्+षिध–भावे घञ् सुषामा० षत्वम् ष्टुत्वञ्च ।

निस् अव्य०निस्–क्विप् उपसर्गभेदः । १निषेधे २निश्चये ३स्वाकल्ये ४अतिक्रमे च शब्दार्थचि० । निर् शब्दे दृश्यम्

निसम्पात पु० निवृत्तः सम्पातः सञ्चारो यत्र । निशीथे अर्द्धरात्रे शब्दरत्ना० निरा समासे निःसम्पातोऽप्यत्र ।

निसर त्रि० निसरति नि+सृ–अच् । नितान्तसर्त्तरि नितान्त गन्तके "मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरम्" यजु० ३०।१४ अ० ।

निसर्ग पु० नि+सृज–घञ् । १स्वभावे २स्वरूपे ३सृष्टौ च मेदि० "स्वर्गोनिसर्गोज्ज्वलः" नैष० "मधुरालापनिसर्गपण्डिताम्" कुमा० "निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः" किरा० "निसर्गज तु तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति" मनुः । प्रच्छायां निसर्गबलम् यद्दवलशब्दे २७१४ पृ० दृश्यम् ।

निसार पु० नि+सृ–घञ् । समूहे त्रिका० ।

निसिन्धु पु० नितरां सिन्धुरिव बहुद्रवपत्रादिमत्त्वात् । सिन्धुवारे (निसिन्दा) शब्दच०।

निसुन्ध(न्द) पु० असुरभेदे "सादिता भौरवाः काथा निसुन्ध(न्द) न्दतको हतो" भा०व० १२अ० "हयग्रीवो निसु(न्द)श्च वीरः पञ्चनखस्तथा" हरिवं० १२२अ० ।

निसूदक त्रि० निसूदयति नि+सूदि–ण्वुल् । हिंसके "तथान्येर्यौनिसूदकः" याज्ञ०।

निसूदन न० नि+सूद–भावे ल्युट् । १मारणे वधे अमरः । कर्त्तरि ल्यु । २मारके नाशके त्रि० "यमिन्द्रशब्दार्थनिसूदनं हरेः" माघः "बलनिसूदनमर्थपतिञ्च तम्" रघुः ।

निसृता स्त्री नितरां सृता नि+सृ–क्त । २निवृतायाम् (तेओडि) रत्नमा० । २नितान्तगते त्रि० ।

निसृष्ट त्रि० नि+सृज–कर्मणि क्त । १न्यस्ते अमरः २मध्यस्थे त्रिका० । "न स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते" मनुः ।

निसृष्टार्थ पु० "उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् । सन्दिष्टः कुरुते कर्म निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः" सा०द० इत्युक्ते १दूतभेदे "निसृष्टार्थोमितार्थश्च तथा सन्देशहारकः । कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः" सा०द० "यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनायव्ययपालने । कुसीदकृषिवाणिज्ये निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः" २वहस्त्युक्ते "धीरः स्थिरमतिः शूरः स्वामिकार्यविधायकः । स्वपोहप्रकाशी च निसृष्टार्थः स उच्यते" सङ्गीतदा० च उक्ते ३पुरुषे ।

निसोढ त्रि० नि+सह क्त ओत् ओत्त्वत्वान्न षः । नितान्तसह्ये एवं निसोढवत् । निसोढि इत्यादावपि न षः ।

निस्तत्त्व त्रि० निर्गतं तत्त्वं वास्तवं रूपं स्वरूपं वा यस्य प्रा०व० । असत्पदार्थे ।

निस्तनी स्त्री नितरां स्तनस्तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् वा रोर्लोपः । वटिकायां (वडि) अत्र निस्तनीत्येव पाठः शब्दच० । निर्गतौ स्तनौ यस्याः वा विसर्ग लोपः । स्तनहीनायां स्त्रियाञ्च स्वाङ्गत्वात् वा ङीष् पक्षे टाप् इति भेदः ।

निस्तन्द्र त्रि० निष्क्रान्ता तन्द्रा यस्य प्रा०व० । १तन्द्रारहिते २आलस्यरहिते च "निस्तन्द्रो ह्यवितथसंस्कृतप्रभाषी" इत्यु०

निस्तन्द्रि त्रि० निर्गता तन्द्रिरालस्यं यस्य प्रा०। आलस्यरहिते । निर्गता तन्द्र्याः निरा०त०। निस्तन्द्री इत्येव स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् गोणत्वेऽपि न ह्रस्व इति भेदः ।

निस्तरण न०निर्+तॄ–करणे ल्युट् । १उपाये । भावे ल्युट् । २निस्तारे ३पारगमने ४तरणे च मेदि० ५निर्गमे विश्वः ।

निस्तरीक अव्य० तरे देयः ठन् तरीकः अभावे अव्ययी० । १तरपार्थदेयकराभवे निरुदका० अन्तोदात्तताऽस्य । प्रा०व०। २तरीकशून्ये त्रि० ।

निस्तीप त्रि० तरीं पाति पाः क निर्गतस्तरीपो यस्मात् प्रा०व० । १नौकापालकशून्ये अभावे अव्ययी० । २तरीपाभावे अव्य०। निरुदका० अस्यान्तोदात्तता । [अमरः।

निस्तर्हण न० नि+तृह–हिंसायां भावे ल्युट् । मारणे

निस्तल त्रि० निरस्तं तलं प्रतिष्ठा यस्य । १वर्त्तुले २तलशून्ये अतले न० अमरः । ३चले मेदि० चलस्य प्रतिष्ठाराहित्यात् तथात्वम् । नितान्तं तलं प्रा०व० । ५तले हेमच० ५वटिकायां स्त्री शब्दच० गौरा० ङीष् ।

निस्तार पु० निःशेषेण तारः पारगमनम् । १उद्धारे २पारगमने ३अभीष्टप्राप्तौ च "जीर्णा तरिः सरिदतीवगभीरनीरा बाला वयं सकलमित्यनर्थहेतुः । निस्तारबीजमिदमेव कृशोदरीणां यन्माधव ! त्वमसि सम्प्रति कर्णधारः" उद्भटः । "कलौ पापयुगे घोरे तपोहीनेऽतिदुस्तरे । निस्तारबीजमेतद्धि यद्ब्रह्ममन्त्रस्य साधनम्" महानि०त०।

निस्तुष त्रि० निर्गतास्तुषा यतः प्रा०व०। १वितुषीकृते धान्ययवादौ "पूर्वैर्दुर्दिवसाग्नौ निस्तुषयवानाम्" कात्या० श्रौ० ५।३।२। २निर्मले च ।

निस्तुषक्षीर पु॰ निस्तुषं निर्मलं क्षीरं यस्य । गोधूमे राजनि॰

निस्तुषरत्न न॰ निस्तुषं निर्मलं रत्नम् । स्फटिके राजनि॰ ।

निस्तुषित त्रि॰ निस्तुष+कृतौ णिच्—क्त । १त्वग्विहीने कृते तण्डुलादौ २लघूकृते ३त्यक्ते च मेदि॰ ।

निस्तेजस् त्रि॰ निर्गतं तेजोऽस्य प्रा॰ब॰ । तेजोहीने "न-मेतव्यं कथं चैते मात्रा निस्तेजसः कृताः" मार्कण्डपु॰ १८अ॰ ।

निस्तोद पु॰ निस्+तुद—भावे घञ् । नितान्तव्यथने "सू-चीभिरिव निस्तोदः" "तेषु कालेषु निस्तोदो मारुतेनो-पजायते" सुश्रुतः भावे ल्युट् । निस्तोदनमप्यत्र न॰ । "पार्श्वभङ्गो गुदवस्तिनिस्तोदनम्" सुश्रुतः ।

निस्त्रिंश पु॰ निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यः डच् समा॰ । १खड्गे अमरः त्रिंशदङ्गुल्यधिकस्यैव खड्गत्वात् ततो न्यूनत्वे छुरिका । तत्तुल्यहिंसकत्वात् २निर्दये त्रि॰मेदि॰ "हे निस्त्रिंश (निर्दय) विमुक्तकण्ठकरुणं तावत् सखी रोदितु" अमरुशतकम् "सधनुर्वद्धनिस्त्रिंशः पादचारीव पर्वतः" भा॰आ॰ १३६अ॰ । ३मन्त्रभेदे "नवाक्षरो भुव युतो मनुर्निस्त्रिंश ईरितः" तन्त्रसा॰ ।

निस्त्रिंशपत्त्रिका स्त्री निस्त्रिंशः खड्ग इव पत्त्रमस्या कप् कापि अत इत्त्वम् । स्नुहीवृक्षे राजनि॰ ।

निस्त्रिंशिन् त्रि॰निस्त्रिंशः धार्य्यत्वेनास्त्यस्य इनि । खड्ग धारिणि "सन्नद्धा लोहितोष्णीषा निस्त्रिंशिनो याज-येयुः" आश्व॰श्रौ॰ ६।७।४ स्त्रियां ङीप् ।

निस्त्रैगुण्य त्रि॰ निष्क्रान्तः त्रैगुण्यात् त्रिगुणकार्य्यात् संसा-रात् तत्कार्येभ्यः कामादिभ्यो वा निरा॰त॰ । १कामा-नादिशून्ये २संसारातीते च "निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन !" गीता ।

निस्त्रैणपुष्पी स्त्री निर्गतं स्त्रैणं स्त्रीरागादि यस्मात् प्रा॰ब॰ निस्त्रैणं पुष्पमस्याः ङीष् । राजधुस्तूरवृक्षे राजनि॰।

निस्स्नेह त्रि॰ निर्गतः स्नेहः प्रेम तैलादिकं वास्य प्रा॰ब॰। १प्रेमशून्ये २तैलशून्ये च ३मन्त्रभेदे पु॰ "शतद्वयं द्विन-वतिरेकहीना तथापि वा । यावच्छततयं सङ्ख्या निस्-स्नेहास्ते प्रकीर्त्तिताः" तन्त्रसा॰पक्षे विसर्गः । निःस्नेहः

निस्स्नेहफला स्त्री निःस्नेहं फलमस्याः । श्वेतकण्टकार्य्यां राजनि॰ । पक्षे विसर्गः ।

निस्पन्द पु॰ निर्गतः स्पन्दो यस्य प्रा॰ब॰ वा विसर्गलोपः । १स्पन्दनरहिते "स्फुञ्जे घने नैषधकेशपाशे निपत्य नि-ष्पन्दतरीभवद्भ्राम्" नैष॰ । २चेष्टाशून्ये पक्षे विसर्गः ।

नि(ष्पृ)स्पृह त्रि॰ निर्गता स्पृहा यस्य वा विसर्गलोपाभावे विसर्गस्य इदुदुपधत्वेन षत्वे ष्टुत्वम् ऋरोऋरीति प लोपे एकपः । १विषयादिषु इच्छाशून्ये "व्यासादीनां निस्पृहाणां पाराध्यमिह दृश्यते" "निस्पृहः सर्व-कामेभ्यो युक्तइत्युच्यते तदा" गीता । २अग्निशिखा-वृक्षे स्त्री शब्दर॰। अव्ययी॰ ३स्पृहाया अभावे अव्य॰। विसर्गलोपे न षः ।

निस्यन्द पु॰ नि+स्यन्द—घञ् वा षत्वम् । १स्यन्दने ईषत्क्ष-रणे । कर्त्तरि अच् । २तद्युते त्रि॰ । "शशाङ्ककिरणा-हतचन्द्रकान्तो निस्यन्दनीरनिकरेण कृताभिषेका" माघः "तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने" रघुः ।

निस्र(स्रा)व पु॰नि+स्रु—अप्, संज्ञायां घञ् वा । १भक्त-मण्डे (माड) अमरः । भावे अप् घञ् वा । २अप-क्षरणे च ।

निस्स्व त्रि॰ निर्गतं स्वमस्य प्रा॰ब॰ । दरिद्रे पक्षे विसर्गः ।

नि(स्व)स्वान पु॰ नि+स्वन—अप् घञ् वा । शब्दे अमरः । "सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः" रघुः "वायुं कृत्वाथ भ्राजाभ्यां युङ्क्ते वैवस्वतं यमम् । विद्युत् कृत्वाथ निस्वानं मेरुं कृत्वाथ वै ध्वजम्" भा॰द्रो॰ २०२अ॰ । आर्षे विद्युत्मित्यत्र अमो लोपः ।

निस्सीम त्रि॰ निष्क्रान्ता सीमा यस्मात् प्रा॰ब॰ विसर्गस्य वा सः । अवधिशून्ये अपर्य्यन्ते "निः(स)सीमानन्दमासी-दुपनिषदुपमा तत्परीभूय भूयः" नैष॰ ।

निह त्रि॰ निहन्ति नि+हन—ड । निहन्तरि "अति निहो अति स्रिधः" यजु॰ २७।६

निहनन न॰ नि+हन—ल्युट् । १वधे अमरः । उदात्तस्व-रेणानुदात्तादेरनुच्चारणरूपे निघाते च । निघातशब्दे दृश्यम् ।

निहन्तृ त्रि॰ नि+हन—तृच् । १नाशकर्त्तरि "निहन्ता वैर-कारणाम्" भट्टिः स्त्रियां ङीप् । २महादेवे पु॰ "भग-हारी निहन्ता च कालो ब्रह्मा पितामहः" भा॰अनु॰ १७अ॰ "अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी" मनुः एकपदे अन्यस्वरोच्चारणाप्रयोजके निघातकर्त्तरि ३उदात्ते स्वरभेदे च अतएव "निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव" माघे उदात्तस्वरस्य एकपदे अन्य-स्वराणां निहन्तृत्वस्योपमानविधयोक्तम् "अनुदात्तं पद-मेकवर्जमिति" पा॰ परिभाषाबलेन तस्य तथात्वम् निघातशब्दे दृश्यम् ।

निह्नव पु० नि+ह्वे—अप् "ह्वः संप्रसारणञ्च" पा० सम्प्रसार-णम् याऽथादि पा०सू० अस्य अन्तोदात्तता। आह्वाने "आदित्य अकारः निह्नव एकारः"छा०उ०"निह्नव इत्या-ह्वानमेकारः स्तोभः। एहीति चाह्वयन्तीति तत्सामा-न्यात्" भा०। "इन्द्र! नेदीय एदिहीन्द्रो निह्नवः प्रयासः" आश्व०श्रौ० ५।१४।५

निहाका स्त्री नियतं जहाति भुवं हा—कन् ह्रस्वः। गो-धिकायाम् अमरः "शाकं नश्च निहाकया" ऋ०१०।९७ ११ "नीहाराय स्वाहा निहाकायै स्वाहा" तैत्ति० सं० ५।५।११।११

नि(नी)हार न० निह्रियते नि+हृ—कर्मणि घञ् वा दीर्घः। ह्रस्वमध्यः। १हिमे शब्दरत्ना०। दीर्घमध्यः। तत्रार्थे अमरः २कुज्झटिकायां कुल्लू० "नीहारे वाणशब्दे च सन्ध्ययोरेव चोभयोः" मनुः। "नीहारः कुज्झटिका" कुल्लू०कः स च घनीभूतं शिशिरं (बरफ) इति ख्यातं कुज्झटिका च "नीहारमग्नो दिनपूर्वभागः" रघुः "एवं तयोक्तो भगवान्नीहारमसृजत् प्रभुः" भा० आ० ६०अ०। अत्रस्वगत्वयोक्तः परावरः कुज्झटिकारूपं नीहारं सृष्टवानिति प्रसिद्धम्।

निहिंसन न० नि+हिन्स—भावे ल्युट्। मारणे अमरः।

निहित त्रि० नि+धा—क्त हिरादेशः। १आहिते २स्थापिते ३निक्षिप्ते च "धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः" भा०व० ३१२अ०।

निहीन त्रि० नितरां हीनः प्रा०स०। १नीचे २पामरे अमरः। "निहीनैः परिक्लिश्यन्तीं समुपेचन्ति मां क-थम्" भा०व०१२अ०। समुपेचन्तीत्यत्र आर्षः पदव्यत्ययः।

निह्नव पु० नि+ह्नु—अप्। १शाठ्ये अन्यथा स्थितस्य वस्तुनो ऽन्यथात्वेन २कथने अपलापे। "निह्नवे साक्षिभावि-तम्"मनुः"निह्नवे याचितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम्" याज्ञ०। नि+ह्नु—क्तिन्। निह्नुतिरप्यत्र स्त्री अमरः।

नी त्रि० नयति नी+कर्त्तरि—क्विप्। प्रापके। ङौ न्याम्

नीक पु० नी—कक्। हत्तभेदे [२अवहेलने शब्दार्थचि०।

नी(नि)कार पु० नि+कृ—भावे घञ् वा दीर्घः। १न्यक्कारे

नीकाश पु०नि+काश—घञ्। उत्तरपदस्थः १उपमाने अमरः अस्य निभादित्वेन नित्यसमास एव पृथक्प्रयोगाभा-वात्। २निश्चये पु० मेदि० "आकाशनीकाशतटां तोरवा-नीरसङ्कुलाम्" भा०व० १८२अ०।

नीकुलक पु० प्रवरभेदे हेमा०व्र० प्रवरोक्तौ दृश्यम्।

नीक्षण न० नीक्ष्यतेऽनेन नि+ईच—करणे ल्युट्। पाकादि-परीक्षासाधने काष्ठभेदे "यन्नीक्षणं मांसपचन्याः" ऋ० १।१५२।१३ "नीक्षणं पाकपरीक्षासाधनं काष्ठम्" भा०।

नीच त्रि० निकृष्टामीं शोभां चिनोति चि—ड। जातिगुण कर्मादिभिः निकृष्टे १अधमे अमरः। २वामने खर्वे च अमरः। ३चोरनामगन्धद्रव्ये पु० राजनि०। ४निम्ने च। नीचसङ्गदोषो यथा "न प्राप्नोति सुखं किञ्चिन्नीच-सङ्गान्महानपि। मेतत्सङ्गात् महादेवो नग्नो भस्मविभू-षितः। प्रविश्य निलयं नीचः स्तोधनादिकमिच्छति। स्वयं नेतुं न शक्नोति तदा नाशयति ध्रुवम्। स्थिते गुणेऽपि नीचस्तु यत्नाद्दोषं प्रपद्यते। किञ्चित्तु सङ्गमा-साद्य तदुक्तं स्यात् सनातनम्। सतां श्रुत्वा गुणं नीचः श्रोतुमायाति बन्धुवत्। ततः समयमासाद्य प्रकाशयति तद्धनम्। मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम्। मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यत् दुरात्मनाम्" पाद्मे क्रिया योगसारे ५अ०। "बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह स-मागमात्। मध्यमैः मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति वि-शमैः" भा० शा०। "प्रायो नीचानपि मेदिनीभृतः" माघः। "नीचादप्युत्तमां विद्यां स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि" मनुः। ग्रहभेदानाम् उच्चशब्दद्दर्शितोच्चस्थानात् सप्त-मस्थाने तत्र रव्यादीनां यद्यद्र भवति तत् नीचस्थान-शब्दे दृश्यम्। स्वार्थे क। नीचक तत्रार्थे

नीचकदम्ब पु० नीचः कदम्बो यस्मात् ५त०। मण्डीरे नैघण्टुप्रकाशिका।

नीचका स्त्री निकृष्टामीं शोभां चकते प्रतिहन्ति चक—प्रतिघाते अच्। उत्तमायां गवि भरतः।

नीचकिन् त्रि० निकृष्टामीं शोभां चकते चक—प्रतिघाते बा० इनि। उक्षे हला०।

नीचकैस् अव्य० नीचैस् अव्ययस्य चैः पूर्वमकच्। नीचैरित्यर्थे

नीचग त्रि० नीचं निम्नं गच्छति गम—ड। १निम्नगामिनि २जले च। ३नीचवर्णगामिन्यां स्त्रियां स्त्री"नीचगामङ्गनां प्राप्य चन्द्रैर्मण्डलं लिखेत्" तन्त्रम्। ३स्वस्वोच्चस्थानात् सप्तमं स्थानं नीचं तत्स्थानस्थिते ग्रहे "तत्सप्तमं भवेन्नीचम्" ज्यो०ति०। "सुनीचगेऽस्तमेऽपि वा दृशाफलं प्रकीर्त्तितम्" नील०ता०। उच्चशब्दे दृश्यम्। ४निम्न-गायां नद्यां स्त्री "सङ्गमयति विद्यैव नीचगाऽपि नरं सरित्। समुद्रमिव दुर्द्धर्षं नृपं भाग्यं यतः पृथक्" मिता०।

नीचगृह न० रव्यादीनां स्वस्वोच्चस्थानात् सप्तमे राशौ यथा रवेस्तुला, चन्द्रस्य वृषः, कुजस्य कर्कः। बुधस्य मीनो गुरोर्मकरः शुक्रस्य कन्या शनेर्मेषः। "स्वोच्चात् यामित्रमुशन्ति नीचम् यवनेश्वरोक्तेः। उच्चशब्दे दृश्यम्

नीचभोज्य पु० नीचैर्भोज्यः। १पलाण्डौ शब्दच०। २नीचभोज्यमात्रे त्रि०।

नीचयोनिन् त्रि० नीचा योनिरस्यास्य व्रीह्या० इनि। नीचजातिमति। "एतत् क्रतयुगे वृत्तं सर्वेषामेव भारत!। प्राणिनां धर्मबुद्धीनामपि चेन्नीचयोनिनाम्" हरिवं० १६८अ०। इन्यभावे ब०व०। नीचयोनिरप्यत्र।

नीचवज्र पु०न० नीचप्रियं वज्रम्। वैक्रान्तमणौ राजनि०।

नीचा अव्य० निकृष्टामीं शोभां चिनोति बा० डा। १नीचैरित्यर्थे २नीचे च "नीचा सन्तमुदनयः" ऋ० २।१३।१२ "नीचा नीचम्" भा० "नीचा वर्त्तन्त उपरि" ऋ०१०।३४।९

नीचात् अव्य० निकृष्टामीं चिनोति बा० डाति। नीचैरित्यर्थे "नीचादुच्चा चक्रथुः पातवे वा" ऋ० १।११६।२२

नीचायक त्रि० नितरां निश्चयेन वा चिनोति नि+चि-ण्वुल् गणसूत्रनिर्देशात् दीर्घः। नितान्तचायके। ततः उत्करा० चातुरर्थ्यां छ। नीचायकीय तत्सम्बन्ध्यादौ

नीचावया त्रि० नीचा न्यग्भावमवयाति अव+या-क्विप्। न्यग्भावप्राप्ते "नीचावया अभवत् वृत्रपुत्रेन्द्रः" ऋ० १।३२।९ "नीचावयाः न्यग्भावं प्राप्तः वृतः" भा०।

नीचीन त्रि० न्यगेव स्वार्थे ख अच्छुतेर्नलोपाल्लोपे पूर्वाणो दीर्घः। न्यग्भूते अधोमुखे "नीचीनाः स्युरुपरि बुध्नः" ऋ० १।२४।७ "नीचीनवारं वरुणः कबन्धम्" ऋ०५।८५।३ "नीचीनवारमधोमुखबिलम्" भा०।

नीचैर्गति स्त्री कर्म०। १मन्दगमने २निम्नगमने च।

नीचैस् अव्य० नि+चि-"नौ दीर्घश्च" डैसि दीर्घश्च। १नीचे २खर्वे ३अल्पे ४अनुच्चे च अमरः "नीचैर्गच्छत्युपरि च दशाचक्रनेमिः क्रमेण" मेघ०। तथापि नीचैर्विनयाद्दृश्यत" "प्रविश्य चैनं पुरमग्रयायी नीचैस्तथोपचरदर्पितश्रीः" रघुः। ततः अद्रव्ये उत्कर्षे तरप् तमप् च आमु। नीचैस्तराम्(माम्)वा। द्रव्ये तु नीचैस्तरकः। [दीर्घश्च। निम्नभवे न्यग्भूतभवे।

नीच्य त्रि० नीचि भवः न्यनृच्-यत् नलोपाल्लोपौ पूर्वाणो

नीड पु०न० नितरामिलन्ति खगा अत्र नि+इल-क डस्य लः। खगानां १वासस्थाने (बासा) अमरः २आश्रये च "वितर्दिनिर्यूहविटङ्कनीडः" माघः "नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः" मेघ०। नितरामीड्यते नि+ईड-कर्मणि घञ्। ३रथावयवभेदे "प्रदक्षिणं रथनीडपरिहारः" कात्या० श्रौ० १८।५।१८ "अनुचक्राक्षनीडाश्च निपातितमहाध्वजाः" भा०भी० ७१अ०। स्वार्थे क। तत्रार्थे "कुर्वाणौ नीडकं तत्र जटासु तव तन्तुभिः" भा०आ० २६२अ०।

नीडक पुंस्त्री नीडे कायति प्रकाशते कै-क ७त०। खगे शब्दार्थचि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

नीडज पुंस्त्री नीडे जायते जन-ड ७त०। खगे हेमच०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

नीडि पु० नितान्तमिलन्त्यत्र नि+इल-स्वप्ने इन् डस्य लः। निवासे आवासस्थाने "श्येनासो अदितस्य नीडयः" ऋ० १०।९२।६

नीडोद्भव पुंस्त्री नीडे उद्भवति उद्+भू-अच्, उद्भवत्यस्मात् उद्-भू-अपादाने अप् नीड उद्भवो यस्य वा। खगे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

नीत त्रि० नी-कर्मणि क्त। १प्रापिते २यापिते ३स्वीकृते च "नीतं जन्म नवीननीरजवने पीतं मधु स्वेच्छया" भ्रमरा० "नीते पलाशिन्युचिते शरीरवद्गजात्मकेनात्ममदान्तकर्मणा" माघः।

नीति स्त्री नीयन्ते उन्नीयन्तेऽर्थाः अनया वा नी-क्तिन्। १शुक्राद्युक्तराजविद्यायां कार्यकारणयोरभेदात् २तत्स्थास्त्रे च। भावे क्तिन्। ३प्रापणे ४नये च मेदि०। ५तदधिष्ठात्र्देवीभेदे "धिष्ठाश्च देव्यः प्रवराः ह्रीः कीर्त्तिर्द्युतिरेव च। प्रभा धृतिः क्षमा भूतिर्नीतिर्विद्या दया मतिः" हरिवं०२५६अ०। "नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो ह्रिये" माघः नीतिश्च कामन्दकीयशास्त्रादौ दृश्या।

"नीतिस्ते पुष्करोक्ता तु रामोक्ता लक्ष्मणाय या। जयाय तां प्रवक्ष्यामि शृणु धर्मादिवर्द्धनीम्। न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्द्धनं रक्षणं चरेत्। सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम्। नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयात्। विनयो हीन्द्रियजयस्तैर्युक्तः पालयेन्महीम्। शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाक्ष्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता। उत्साहो वाग्मितौदार्यमापत्कालसहिष्णुता। प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता। कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः सम्पत्तिहेतवः। प्रकीर्णविषयारण्ये धावन्तं विप्रमाथिनम्। ज्ञानाङ्कुशेन कुर्वीत

वश्यानिन्द्रियदन्तिनम्। कामः क्रोधस्तथा लोभो हर्षो मानो मदस्तथा। षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिंस्त्यक्ते सुखी नृपः। आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्त्तां दण्डनीतिं च पार्थिवः। तद्विद्यैस्तत्क्रियोपेतैश्चिन्तयेद्विनयान्वितः। आन्वीक्षिक्यार्थविज्ञानं धर्माधर्मौ च त्रयीस्थितौ। अर्थानर्थौ तु वार्त्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ। अहिंसा सूनृता वाणी सत्यं शौचं दया क्षमा। वर्णिनां लिङ्गिनां चैव सामान्यो धर्म उच्यते। प्रजाः समनुगृह्णीयात् कुर्य्यादाचारसंस्थितिम्। वाक् सूनृता दया दानं हीनोपगत रक्षणम्। इति वृत्तं सतां साधु हितं सत्पुरुषव्रतम्। आधिव्याधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिने। को हि राजा शरीराय धर्मापेतं समाचरेत्। न हि स्वसुखमन्विच्छन् पीडयेत् कृपणं जनम्। कृपणः पीड्यमानो हि मन्युना हन्ति पार्थिवम्। क्रियतेऽभ्यर्हणीयाय स्वजनाय यथाञ्जलिः। ततः साधुतरः कार्य्यो दुर्जनाय शिवार्थिना। प्रियमेवाभिधातव्यं सत्सु नित्यं द्विषत्सु च। देवास्ते प्रियवक्तारः पशवः क्रूरवादिनः। शुचितास्तिक्यपूतात्मा पूजयेद्देवता सदा। देवतावद्गुरुजनमात्मवच्च सुहृज्जनम्। प्रणिपातेन हि गुरुं सतोऽनूचानचेष्टितैः। कुर्वीताभिमुखान् भृत्यैर्देवान् सुकृतकर्मणा। सद्भावेन हरेन्मित्रं सम्भ्रमेण च बान्धवान्। स्त्रीभृत्यान् प्रेमदानाभ्यां दाक्षिण्येनेतरं जनम्। अनिन्दा परकृत्येषु स्वधर्मपरिपालनम्। कृपणेषु दयालुत्वं सर्वत्र मधुरा गिरः। प्राणैरप्युपकारित्वं मित्रायाव्यभिचारिणे। गृहागते परिष्वङ्गः शक्त्या दानं सहिष्णुता। स्वसमृद्धिष्वनुत्सेकः परवृद्धिष्वमत्सरः। परोपतापि वचनं मौनव्रतचरिष्णुता। बन्धुभिर्बद्धसंयोगः स्वजने चतुरस्रता। उचितानुविधायित्वमिति वृत्तं महात्मनाम्" अग्निपु० २३७अ०।

नीतिघोष पु० नीत्यात्मकः घोषो यस्य। वृहस्पतिरथे त्रिका०

नीतिज्ञ त्रि० नीतिं जानाति ज्ञा–क। नीतिवेदिनि विदुषिनि। नीतिवेदिन् तत्रार्थे "त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्"

नीतिमत् त्रि० प्रशस्त्येन नीतिर्विद्यतेऽनवाऽस्य मतुप्। प्रशस्तनीतियुक्ते "कदाचिदथ गाङ्गेयः सर्वनीतिमतां वरः" भा०आ० १७६अ०। स्त्रियां ङीप्।

नीतिशास्त्र न० शिष्यतेऽनेन शास–ष्ट्रन् ६त०। नीतिज्ञापके औशनसबृहस्पतिकामन्दकपञ्चतन्त्रनीतिसारनीतिमालानीतिमयूखहितोपदेशचाणक्यसारसंग्रहाद्यात्मके शास्त्रे "भार्गवो नीतिशास्त्रं तु जगाद जगतोहितम्" भा०शा०२१०अ०।

नीथ त्रि०नी–क्थन्। १नेतरि प्रापके। करणे क्थन्। २स्तोत्रे ३नयनहेतौ च पु० "प्रति यत् स्या नीथादर्शि" ऋ०१।१०४।५"नीथा नयनहेतुभूता" भा०। भावे क्थन्। ४प्रापणे पु० "सहस्रचेताः शतनीथ ऋभुः" ऋ०१।१००।१२ "शतनीथः बहुस्तुतिः बहुप्रापणो वा" भा० "नीथाविदो जरितारः" ऋ० ३।१२।५ "नीथाविदः स्तोत्राभिज्ञाः" भा०।

नीध्र(व्र) न० नितरां ध्रि(व्रि)यते धृ–वृ–वा मूलवि० क दीर्घः। १वल्मीके पटलप्रान्ते २वने ३नेमौ ४चन्द्रे ५रेवतीनक्षत्रे हेमच०। नीव्रमिति पाठान्तरं तत्रार्थे "गृहाणि नीध्रैरिव यत्र रेजुः" माघः।

नीनाह पु० नि+नह–भावे घञ् दीर्घः। निबन्धे नितरां बन्धने "स्त्रयाश्च इव कक्ष्यामश्व इव नीनाहम्" अथ०।८।५७।४

नीप पु० नी–प किच्च। १कदम्बवृक्षे अमरः २धाराकदम्बे राजनि०। ३बन्धूकवृक्षे ४नीलाशोकवृक्षे च मेदि० "नवनीपवनीधुवनः पवनः" सा०द० टीका। "तस्य नीपरजसाङ्गरागिणः" रघुः। ५देशभेदे स च देशः बृह०सं० १४अ० कूर्मविभागे मध्यदेशतयोक्तः यथा "भद्रारिमेदमाण्डव्यशाल्वनीपोज्जिहानसंख्याताः" इत्युपक्रमे "गजाह्वयाश्चेति मध्यमिदम्" इत्युक्तम्। जनपदवाचित्वात् अभिजने राजनि० च अण्। नैप तद्देशवासिनि तच्छृपे च बहुषु अणो लुक्। "शतं महस्रा नृपतयः शतं नीपाः शतं हयान्" भा०स० ८अ०। निपतिता नीचैः पतिता आपो यत्र अचमा० न्युपसर्गात्परस्याप आदेरत ईत्वम्। ६गिर्य्यधोभागे पु०तत्र भवः यत्। नीप्य तत्र भवे त्रि० रुद्रभेदे पु० "नमः काटचाय च नीप्याय च" यजु०१६।३७। "नीपो गिर्य्यधोभागस्तत्र भवः" वेददी०।

नीर न० नी–रक् निर्गतं रादग्नेः निरा०त०। निर्गतो रोऽग्निर्यस्मात् प्रा०ब० वा। १जले अमरः। "आपोमयः प्राणः" छा०उ० उक्तेः जलस्य प्राणाग्निहेतुत्वात् "अग्नेरापः" श्रुत्या तस्य अग्नेर्जातत्वात् "अद्भ्रोऽग्निः ब्रह्मणः क्षत्रमिति" स्मृतेश्च वज्राद्यग्नेर्जलजातत्वेन च तस्य तथात्वम्। "निपतन्दुनीरनिकरेण कृताभिषेका" माघः। तद्गुणवादि अम्बुशब्दे उक्तं द्रष्टव्यम्। पूर्वमनुक्तत्वात् सम्प्रति कश्चिद्विशेषोऽत्रोच्यते

बृहस्पतिः “भूमिस्थमुदकं मेध्यं यत्र गोर्वितृषीभवेत् । अव्याप्तं चेदमध्येन तद्देव शिलागतम् । शिलागतमिति शिला नीहारस्तद्गतमित्यर्थः । उशनाः “नद्यः कूपं तडागानि सरांसि सरितस्तथा । असंस्पृष्टान्यदोषाणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्” । देवलः “अपि गन्धरसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः । अक्षीणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः । उद्धृतास्तु प्रशस्ताः स्युः शुद्धैः पात्रैर्यथाविधि । एकरात्रोषितास्तास्तु त्यजेदपः समुद्धृताः” इति । सर्वनाम्ना प्रक्रान्तगोतृप्तिमात्रपर्य्याप्ता अल्पा एवेत्यर्थात् परामृश्यन्ते अतो बहुकालात् तडागादेरुद्धृतानां रात्र्युषितानां च न दोषः । तडागोद्धृता अप्यापः रात्र्युषितोदकान्तरसम्भवे अशुद्धा एवेति मदनपारिजाते । इदं गङ्गाव्यतिरिक्तविषयम् “त्यजेत् पर्युषितं पुष्पं त्यजेत् पर्युषितं जलम् । गङ्गातोयं च तुलसी पवित्रं सर्वदा स्मृतम्” इति विशेषोक्तेः । “अक्षोभ्याणि तडागानि नदी वापीसरांसि च । चण्डालाद्यशुचिस्पर्शैस्तीर्थं तत् परिवर्जयेत्” । चण्डालाद्यवतरणमार्गमित्यर्थः । हारीतः “वापीकूपतडागेषु मानुषो म्रियते यदि । अस्थिचर्मविनिर्मुक्तैर्दूषितं च खरादिभिः । उद्धृत्य तज्जलं सर्वं शोधनं परिकल्पयेत्” । “अस्थिचर्मविनिर्मुक्तैश्चिरकालवासेन विशीर्णैरित्यर्थः । बृहस्पतिः “मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतात्तथा । अपः समुद्धरेत् सर्वाः शेषं वस्त्रेण शोधयेत् । वह्निप्रज्वालितं कृत्वा कूपे पक्वेष्टकाचिते । पञ्चगव्यं न्यसेत्पश्चान्नवतोये समुद्भवे” । देवलः “उद्धरेदुदकं सर्वं पञ्चपिण्डानृदस्तथा” । अचिरकालोपघाते स्वल्पघाते च हारीतः “घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः । श्वभिश्च काकचाण्डालैर्दूषितेषु विशोधनम्” । आपस्तम्बः “उपानत्स्वप्रविण्मूत्रं स्त्रीरजो मद्यमेव च । एभिर्विदूषिते कूपे कुम्भानां षष्टिमुद्धरेत्” । विष्णुः “जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले । कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु न तु दूषणमिति” । स्थावरेषु महीतलेऽप्रवाहिषु । यमः “चाण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् । गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति” । तथा ‘नदीवेगेन शुध्यति’ कश्यपः “दृतीनां रञ्जनं शुद्धिः” । दृतिः चर्मकोषः रञ्जनं कषायद्रव्येण शोधनम् । यमः “प्रपास्वरण्येष्वथ वाप्यकूपे द्रोण्यां जलं कोषगता तथापः । ऋतेऽपि शूद्रं द्विजपेपमाङ्गरापद्गतः काङ्क्षितवत् पिबेत्तु” । अस्यार्थः यद्यपि शूद्रातिरिक्तविप्रादिवर्णसम्बन्धि प्रपादि तथापि तद्गतजलं धर्मार्थं दीयमानमनापदि न पेयम् । आपदि पेयं यद्यरण्यगतं प्रपादिर्भवति । द्रोणिः अश्मादिमयी जलपात्री सर्वसाधारणी । कोषो दृतिः तथा “अजागावोमहिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका । दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिस्थं च नवोदकम्” । योगीश्वरः “शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम्” । प्रकृतिस्थं रूपरसगन्धस्पर्शान्तरमनापन्नं महीगतमित्यशुद्धत्वनिवृत्त्यर्थं न तु अन्तरिक्षोदकस्य शुद्धत्वव्यावृत्त्यर्थं नाप्युद्धृतस्य । “उद्धृताश्चेति” प्रागुक्तदेवलवचनादिति विज्ञानेश्वरः । हेमाद्रौ पराशरः “वापीकूपतडागेभ्य आपो ग्राह्यास्तु सर्वतः । पश्चात्पश्येदमेध्यन्तु पञ्चगव्येन शुध्यति । अस्थिचर्मावसिक्तेन मार्जारैश्च समूषिकैः । दूषितं तद्भवेत्तोयं यथाधस्तात् सुशोधनम् । अस्थिचर्मावपतितं खरवानरसूकरैः । उद्धरेदुदकं सर्वं शोधनं परिमार्जनम्” । इदं चिरकालविषयमित्युक्तमेव । यमः “वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथञ्चन । उद्धृत्य शतकुम्भांश्च पञ्चगव्येन शुध्यति । खनिकूपतडागेषु सन्दिग्धेषु विशेषतः । अयोद्धृत्य पञ्चशतं पञ्चगव्येन शुध्यति । पादुकोपानह विण्मूत्रं कूपे यदि निमज्जति । षष्टिकुम्भान् समुद्धृत्य पञ्चगव्येन शुध्यति” । मात्स्येऽपि “दूषितं च शवैः क्लिन्नं यच्च विष्ठानुलेपितम् । अद्भिः शुध्यति तत्सर्वमपां शुद्धिः कथं भवेत् । गवां मूत्रपुरीषेण सोमसूर्य्याग्निरश्मिभिः । मारुतस्य च वेगेन त्वापः शुद्धिमवाप्नुयुरिति” स्मृत्यर्थसारेऽपि “वापीकूपतडागेष्वल्पजलेषु श्वमार्जारादिशवक्लिन्ने जीर्णरोधसि तज्जलं सर्वं निःसार्य्य मृत्तिकां परितश्चोद्धृत्य पञ्चगव्यप्रोक्षणात् शुद्धिः । पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धे तत्तत्स्थाने दहनम् । सदा बद्धे प्रक्षालनमेव बहुजले तु तस्मिन् षष्टिकुम्भोद्धारः । मूषकादिक्षुद्रप्राणिघाते त्रिंशत्कुम्भोद्धारो गोमूत्रादिप्रक्षेपश्च । जले जलप्राणिशवोपघाते न दोषः । वापीकूपादिजले नरशवे स्थितेऽल्पोपघाते घटशतमुद्धृत्य पञ्चगव्यप्रक्षेपात् शुद्धिः । पशुशवपातेऽप्येवमेव शुद्धिः कार्य्या । तत्र खलेन मरणे जलस्य त्रिरात्रमाशौचम् । अशौचान्ते पूर्वोक्ता शुद्धिः कार्य्या । वापीकूपजले उपानच्छ्वप्रविण्मूत्ररक्तपूयमज्जास्थि-

ऽस्थिदूषिते घटिकुम्भानुद्धृत्य पञ्चगव्येन शुद्धिः। जल बाहुल्ये घतकुम्भोद्धारात् पञ्चगव्यप्रोक्षणाच्च शुद्धिः। कूपादिषु दूषितेषु दिवा सूर्य्यरश्मिवायुस्पर्शनात् शुद्धिः। रात्रौ वायुचन्द्रनक्षत्ररश्मिस्पर्शनात् शुद्धिः। सन्ध्यायां वायुस्पर्शनात् शुद्धिः। नद्यादौ अन्त्यजादिभिर्दूषिते तत्स्थानात् जलस्थानादन्यत्र जलं शुद्धमेवेति। एवं स्वबुद्ध्या शुद्धिर्विवेचनीया" विधा०पा०।

अथ प्रसङ्गादुपहतजलपाने प्रायश्चित्तमभिधीयते। तत्र विष्णुः "मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहताद्वोदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्र्यहमुपवसेत् द्व्यहं राजन्य एकाहं वैश्यः शूद्रो नक्तं सर्वे तेऽन्ते पञ्चगव्यं पिबेयुरिति"। अत्यन्तोपहतात् मूत्रपुरीषादिभिः। इदमकामविषयं कामतो मानुष शवोपहतकूपादिजलपाने हारीतः "क्लिन्नं भिन्नं शवं तोयं तत्रस्थं यदि तत् पिबेत्। शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्य्यात्तप्तकृच्छ्रमथापि वा" । अशक्तौ तप्तकृच्छ्रमिति धर्म प्रदीपः। "यदि कश्चित्ततः स्नायात् प्रमादेन द्विजोत्तमः। जपंस्त्रिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुद्ध्यति"। अकामतो देवलोक्तम् "क्लिन्नं भिन्नं शवं चैव कूपस्थं यदि दृश्यते। पयः पिबेत् त्रिरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतम्"। अङ्गिराः "कूपे विण्मूत्रसंसृष्टे पीत्वा तोये द्विजोत्तमः। त्रिरात्रेण विशुध्येत कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम्"। स्नाने तु लघु विष्णुः "अपो मूत्रपुरीषाद्यैर्दूषिताः प्राशयेद्यदा। तदा सान्तपनं कृच्छ्रं व्रतं कार्य्यं विशुद्धये"। चाण्डालकूपादि जलपाने आपस्तम्बः "चाण्डालकूपभाण्डस्थं नरः कामात् जलं पिबेत्। प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विनिर्द्दिशेत्। चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यं तु भूमिपः। तदर्द्धं तु चरेत् वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्द्दिशेत्। तथा "म्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां ह्रदेऽपि वा। जानुदघ्नं शुचि ज्ञेयमधस्तादशुचि स्मृतम्। तत्तोयं यः पिबेद्वै विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा। अकामाच्चक्रभोजी स्यादहोरात्रं तु कामतः"। अत्रैवाभ्यासे प्राजापत्यम् "अन्त्यजैः खानिताः कूपाः तडागं वाप्य एव वा। तेषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुद्ध्यति" इत्यापस्तम्बस्मरणात्। इदमनापद्विषयम्। यत्तु "अन्त्यजैः खानिताः कूपा तड़ागादि तथैव च। तेषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुद्ध्यति"। तदयज्ञावस्नाने वा आपदि तु शातातपः "अन्त्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके कृते। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते"। इदमत्यन्तापद्विषयमिति शूलपाणिः। "ब्राह्मणक्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैवान्यजातयः। एभिर्य्ये कारिताः कूपाः स्नानं तेषु तु कारयेत्"। अन्यजातयो मूर्द्धाभिषिक्ताद्या अनुलोमाः। अन्यखानितचण्डालपरिगृहीतकूपादिजलपानेऽङ्गिराः "चाण्डालपरिगृहीतं योऽज्ञानादुदकं पिबेत्। तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यशः"। एतदभ्यासे यत्त्वापस्तम्बेन पञ्चगव्यप्राशनमात्रमुक्तम् "प्रपास्वरण्ये घटके च नीरे द्रोण्यां जलं कोषविनिःसृतं च। श्वपाक चाण्डालपरिग्रहेषु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्ध्येदिति" तदयज्ञविषयमापद्विषयं वा" विधा०पा०।

अथ प्रसङ्गात्तडागादिविक्रयप्रायश्चित्तम्। तत्र "देवगृहप्रतिश्रयोद्यानारामसभाप्रपातड़ागपुष्करिणीसेतुविक्रयं कृत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेदिति" शङ्खवचनमकामतद्विषयम्। यत्तु पैठिनस्युक्तम् "आरामतड़ागोद्यानपुष्करिणीसेतु विक्रीते त्रिषवणस्नाय्यधःशायी चतुर्थकालमश्नीयात्" तदनुत्सृष्टविषयम् उत्सृष्टस्य तु सर्वसत्वोद्देशेन त्यक्तत्वात् तत्साधारण्येन स्वत्वाभावादिक्रयासम्भवात्। सर्वोत्तमतैव कर्त्तुमशक्यत्वात् बाधारणस्वाभिकवस्तुन इवेति दिक्" विधा०पा०।

"तिलकल्कं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रं घृतानि च। न त्यजेदर्द्धजग्धानि" विधा०पा० धृतवाक्यम्।

वर्ज्यजलमुक्तं हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे "दुर्गन्धि फेनिलं क्षारं पङ्किलं पल्वलोदकम्। न भवेद्यत्र गोतृप्तिर्नक्तं यच्चाप्युपाहृतम्। यच्च सर्वार्थमुत्सृष्टं यच्चाभोज्यनिपानजम्। तद्वर्ज्यं सलिलं तात! सदैव श्राद्धकर्मणि। निपानं जलाशयः। शुद्धितत्त्वे शङ्खः "स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणम्। शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः" हेमाद्रावादित्यपुराणे "चिरं पर्युषितं वापि शूद्रस्पृष्टमथापि वा। जाह्नव्याः स्नानदानादौ पुनात्येव सदा पयः"। कात्यायनः "अपो निशि न गृह्णीयान्न पिबेच्च कदाचन। उद्धृत्याग्निमुपर्यग्ने र्घर्मो धार्य्य इतीरयेत्"। रजोदोषे तु प्रागुक्तम् नारदीये "त्यजेत् पर्युषितं पुष्पं त्यजेत् पर्युषितं जलम्। न त्यजेत् जाह्नवीतोयं तुलसी विल्वपङ्कजम्" नि०सि०।

"पानीयं पायसं सर्पिर्दधि क्षीरं घृतानि च। निरस्यशेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्" आह्नि०त० महाभारतम् जलपानप्रकारः विधानपारिजाते उक्तो यथा

"जलपात्रं तु निःक्षिप्य मणिवन्धे च दक्षिणे। विप्रो भोजनकाले तु पिबेद्वामेन पाणिना" अन्यकाले तु "धारया नोदकं पेयं पीत्वा दोषमवाप्नुयात्। जलपात्रेण तत् पेयमिति शातातपोऽब्रवीदिति"। आ॰त॰ विशेष उक्तो यथा "करेण च पिबेत्तोयं यावन्मांसं न लेपयेत्। मांसलिप्तकरे तोयं सद्यो गोमांसभक्षणम्" ब्रह्माण्डे मांसलिप्तकरेण जलपाननिषेधयात् मांसलिप्तकरेण आपोशानं न कर्त्तव्यम्" रघु॰ षट्त्रिंशन्मतम् "पिबतो यत् पतेत् तोयं भोजने सुखनिःसृतम्। अभक्ष्यं तत् भवेदन्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्। वामपार्श्वे स्थिते तोये यो भुङ्क्ते ज्ञानदुर्बलः। तोयं पिबति वक्त्रेण श्वाऽसौ भवति नान्यथा। ग्रासे ग्रासे मलं भुक्त्वा पानीयं रुधिरं पिबेत्। विद्यमाने तु हस्ते तु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः। उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः। सुरापानेन तुल्यं तदित्युवाच प्रजापतिः"। "वामहस्तेन केवलवामहस्तेनेति" रघु॰। "अदुष्टा सन्ततधारेति" तु शुद्ध्यर्थं न तु पेयतार्थम् "अभियुःसरसोमधुसम्भृतां कमलिनीमलिनीरपतत्रिणः" माघः

नीरज न॰ नीरे जायते जन–ड। १पद्मे २कुष्ठौषधौ मेदि॰। ३मुक्ताफले राजनि॰। ४उद्राख्ये जन्तौ (उद्बिडाल) पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ५उशीरेऽपि च राजनि॰। ६जलजातमात्रे त्रि॰ "नीतं जन्म नवीननीरजवने पीतं मधु स्वेच्छया" भ्रमराष्टकम् निर्गतं रजात् प्रा॰ब॰ रलोपदीर्घौ "सर्वे सान्ताः अदन्ताः स्युः" इत्युक्तेः रजशब्दोऽपि रजःसमानार्थकः। ७रजोगुणकार्यरागशून्ये दमघोषे पु॰। "उद्भित् त्रिविक्रमो वैद्यो विरजो नीरजोऽमरः" भा॰अ॰१७अ॰।

नीरजस् त्रि॰ निर्गतं रजो धूलिः परागः स्त्रीरजः रजोगुणो वा यस्य प्रा॰ब॰ वा कप् रलोपे दीर्घः। १निर्धूलिदेशे "नीरजीकारितच्छ्मास्" भट्टिः अभूततद्भावे च्वौ सलोपः। "स्वोत्तरीयैरकुर्वन्ननीरजस्कं महीतलम्" दश॰। २परागशून्ये ३पुष्पादौ रजोगुणकार्यरागादिशून्ये "नीरजस्तमसा सत्त्वशुद्धिनिर्हृताशयः" याज्ञ॰ "नीरजस्के सदानन्दे पदे चाहं निवेशितः" प्रबोध॰। "वेदशैलावतीर्णेन नीरजस्का महीकृता" मार्क॰पु॰ १अ॰। ४गतार्त्तवायां स्त्रियां स्त्री।

नीरजात त्रि॰ नीरात् जायते जन–ड ५त॰। १जलजातमात्रे अन्नादौ "इष्टेरन्नं ततः प्रजाः" गीतायाम् "अन्नाद्भवन्ति भूतानि" इति श्रुतौ चान्नस्य जलाज्जातत्वात् तथात्वम्। "अन्नञ्चापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम!। नीरजातेन (अन्नेन) रहितं न किञ्चित् सम्प्रवर्त्तते। नीरजातश्च भगवान् सोमो ग्रहगणेश्वरः। अमृतं च सुधा चैव सुधा चैवामृतं तथा। अन्नौषध्यो महाराज! वीरुधश्च जलोद्भवाः" भा॰ अनु॰ ६७अ॰। २कमलादौ न॰।

नीरद पु॰ नीरं ददाति–दा–क। १मेघे २मुस्तके च राजनि॰ "धूपायतीव पटलैर्नवनीरदानाम्" माघः "नवीननीरदश्यामं रामं राजीवलोचनम्" रामकवचम्। "आस्वाद्य निरवशेषं विरहिवधूनां मृदूनि मांसानि। करकामिषेण मन्ये निष्ठीवति नीरदोऽस्थीनीति" उद्भटः।

निरधि पु॰ नीराणि धीयन्तेऽत्र धा–कि उप॰स॰। समुद्रे शब्दा॰ नीरनिधिरप्यत्र। "पारे जलं नीरनिधेरपश्यत्" माघः।

नीरन्ध्र त्रि॰ निर्गतं रन्ध्रं छिद्रमस्य प्रा॰ब॰ रलोपे दीर्घः। छिद्रशून्ये "नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थयः" सा॰द॰। "नीरन्ध्रद्रुमशिशिरां भुवं व्रजन्ति" माघः

नीरप्रिय पु॰ नीरं प्रियमस्य प्रा॰ब॰। १जलवेतसे वैद्यकप्रकाशिका। २जलप्रियमात्रे त्रि॰।

नीरस पु॰ निःसार्य्यो रसो यस्य निर्गतो रसः शृङ्गारादिर्यस्माद्वा प्रा॰ब॰ रलोपे दीर्घः। १दाडिमे हारा॰ °२शृङ्गारादिरसादिशून्ये त्रि॰। "अलब्धफलनीरसं मम विधाय तस्मिन् जने समागममनोरथं भवतु पञ्चबाणः कृती" विक्रमोर्वशी। [हारा॰।

नीराज पु॰ नीरमजति अज–अच् अभावः। जलबिडाले

नीराजन(ना) निर्–राज–भावे ल्युट् युच् वा रलोपे पूर्वाणो दीर्घः। दीपादिना प्रतिमादेरारात्रिके। युजन्तः स्त्री। "नीराजनां जनयतां निजबान्धवानाम्" नैष॰। तत्प्रकारश्च ति॰ त॰ देवीपु॰ उक्तो यथा "यवप्रिष्टप्रदीपाद्यैश्चूताश्वत्थादिपल्लवैः। औषधीभिश्च मेध्याभिः सर्वबीजैर्यवादिभिः। नवम्यां पर्वकाले तु यात्राकाले विशेषतः। यः कुर्य्यात् श्रद्धया वीर! देव्या नीराजनं नरः। शङ्खभेर्य्यादिनिनदैर्जयशब्दैश्च पुष्कलैः। यावतो दिवसान् वीर! देव्या नीराजनं कृतम्। तावत् कल्पसहस्राणि दुर्गालोके महीयते"। "यस्तु कुर्य्यात् प्रदीपेन सूर्य्यलोके महीयते"। पर्वकाले उत्सवकाले। देव्या इति स्त्रीत्वमविवक्षितं विष्ण्वादिप्रतिमायां तथाचारात्" रघु॰। पञ्च नीराजनानि यथा "पञ्चनीराजनं कुर्य्यात् प्रथमं

दीपमालया । द्वितीयं सोदकाब्जेन तृतीयं धौतवाससा । चूताश्वत्थादिपत्रैश्च चतुर्थं परिकीर्त्तितम् । पञ्चमं प्रणिपातेन साष्टाङ्गेन यथाविधि” कालोत्तरतन्त्रम् । तस्य वर्त्तिकादिप्रमाणं यथा “कुङ्कुमागुरुकर्पूरघृतचन्दननिर्म्मिताः । वर्त्तिकाः सप्त वा पञ्च कृत्वा वन्दापनीयकम् । कुर्य्यात् सप्तप्रदीपेन शङ्खघण्टादिवाद्यकैः । हरेः पञ्चप्रदीपेन बहुशो भक्तितत्परः” पद्मोत्तरखण्डे १०७ अ० । राज्ञां । २शान्तिभेदे तद्विधानादि अग्निपु० २६७ अ० यथा “नीराजनविधिं वक्ष्ये ऐशान्यां मन्दिरे चरेत् । तोरणत्रितयं तत्र गृहे देवान् यजेत् सदा । चित्रां त्यक्त्वा यदा स्वातिं सविता प्रतिपद्यते । ततः प्रभृति कर्त्तव्यं यावत् स्वातौ रविः स्थितः । ब्रह्मा विष्णुश्च शम्भुश्च शक्रश्चैवानलानिलौ । विनायकः कुमारश्च वरुणो धनदो यमः । विश्वे देवा वैश्रवणो गजाश्चाष्टौ च तान् यजेत् । कुमुदैरावणौ पद्मः पुष्पदन्तश्च वामनः । सुप्रतीकोऽञ्जनो नीलः पूजा कार्य्या गृहादिके । पुरोधा जुहुयादग्नौ समित्सिद्धार्थकं तिलाः । कुम्भा अष्टौ पूजिताश्च तैः स्नाप्याश्च गजोत्तमाः । अश्वाः स्नाप्याः ददेत् पिण्डान् ततो हि प्रथमं गजान् । निष्क्रामयेत्तोरणैस्तु गोपुरादि न लङ्घयेत् । निष्क्रमेयुस्ततः सर्वे राजलिङ्गं गृहे यजेत् । वारुणे वरुणं प्रार्च्य रात्रौ भूतबलिं ददेत् । विशाखायां गते सूर्य्ये आश्रमे निवसेन्नृपः । अलङ्कुर्य्यात् दिने तस्मिन् वाहनन्तु विशेषतः । पूजिता राजलिङ्गाश्च कर्त्तव्या नरहस्तगाः । हस्तिनं तुरगं छत्रं खड्गं चापञ्च दुन्दुभिम् । ध्वजं पताकां धर्म्मज्ञः कालज्ञस्त्वभिमन्त्रयेत् । अभिमन्त्र्य ततः सर्वान् कुर्य्यात् कुञ्जरधूर्गतान् । कुञ्जरोपरिगौ स्यातां सांवत्सर पुरोहितौ । मन्त्रितांश्च समारुह्य तोरणेन विनिर्गमेत् । निष्क्रम्य नागमारुह्य तोरणेनाथ निर्गमेत् । बलिं विभज्य विधिवद्राजा कुञ्जरधूर्गतः । उल्मूकानान्तु निचयमादीपितदिगन्तरम् । राजा प्रदक्षिणं कुर्य्यात्त्रीन् वारान् सुसमाहितः । चतुरङ्गबलोपेतः सर्वसैन्येन नादयन् । एवं कृत्वा गृहं गच्छेद्विसर्जितजनाञ्जलिः । शान्तिर्नीराजनाख्येयं वृद्धये रिपुमर्दनी” ।

अन्योऽपि हेमाद्रिव्रतखण्डे विष्णुधर्मोत्तरोक्तो दृश्यः । “भगवति जलधरपक्ष्मक्षपाकरार्कचक्षे कमलनाभे । उन्मीलयति तुरङ्गमकरिनरनीराजनं कुर्य्यात् । द्वादशाष्टदश्यां कार्त्तिकशुक्लस्य पञ्चदश्यां वा । आश्वयुजे वा कुर्य्यान्नीराजनसञ्ज्ञितां शान्तिम् । नगरोत्तरपूर्वदिक्प्रशस्तभूमौ प्रशस्तदारुमयम् । षोड़शहस्तोच्छ्रायं दशविपुलं तोरणं कार्य्यम् । सर्ज्जोदुम्बरशाखाककुभमयं शान्तिसद्म कुशबहुलम् । वंशविनिर्म्मितमत्स्यध्वजचक्रालङ्कृतद्वारम् । प्रतिसरणे तुरगाणां भल्लातकशालिकुष्ठसिद्धार्थान् । कण्ठेषु निबध्नीयात् पुष्ट्यर्थं शान्तिगृहगानाम् । रविवरुणविश्वदेवप्रजेशपुरुहूतवैष्णवैर्मन्त्रैः । सप्ताहं शान्तिगृहे कुर्य्याच्छान्तिं तुरङ्गाणाम् । अभ्यर्चिता न परुषं वक्तव्या नापि ताड़नीयास्ते । पुण्याहशङ्खतूर्य्यध्वनिगीतरवैर्विमुक्तभयाः । प्राप्तेऽष्टमेऽह्नि कुर्य्यादुदङ्मुखं तोरणस्य दक्षिणतः । कुशचीराद्यतमाश्रममग्निं पुरतोऽस्य वेद्यां च । चन्दनकुष्ठसमङ्गाहरितालमनःशिलाप्रियङ्गुवचाः । दन्त्यमृताञ्जनरजनीसुवर्णपुष्प्याग्निमन्थाश्च । श्वेतामपूर्णकोशां कटम्भरात्रायमाणसहदेवीः । नागकुसुमस्वगुप्तां शतावरीं सोमराजीं च । कलशेष्वेतान् कृत्वा सम्भारानुपहरेद्बलिं सम्यक् । भक्ष्यैर्नानाकारैर्मधुपायसयावकप्रचुरैः । खदिरपलाशोदुम्बरकाश्मर्य्यश्वत्थनिर्म्मिताः समिधः । स्रुक्कनकाद्रजताद्वा कर्त्तव्या भूतिकामेन । पूर्वाभिमुखः श्रीमान् वैयाघ्रे चर्म्मणि स्थितो राजा । तिष्ठेदनलसमीपे तुरगभिषग्दैववित्सहितः । यात्रायां यदभिहितं ग्रहयज्ञविधौ महेन्द्रकेतौ च । वेदीपुरोहितानललक्षणमस्मिंस्तदवधार्य्यम् । लक्षणयुक्तं तुरगं द्विरदवरं चैव दीक्षितं स्नातम् । अहतसिताम्बरगन्धस्रग्धूपाभ्यर्चितं कृत्वा । आश्रमतोरणमूलं समुपनयेत्सान्त्वयञ्छनैर्वाचा । वादित्रशङ्खपुण्याहनिःस्वनापूरितदिगन्तम् । यद्यानीतस्तिष्ठेद् दक्षिणचरणं हयः समुत्क्षिप्य । स जयति तदा नरेन्द्रः शत्रूनचिराद्विना यत्नात् । त्रस्यच्चेष्टो राज्ञः परिशेषं चेष्टितं द्विपहयानाम् । यात्रायां व्याख्यातं तदिह विचिन्त्यं यथायुक्ति । पिण्डमभिमन्त्र्य दद्यात् पुरोहितो वाजिने स यदि जिघ्रेत् । अश्नीयाद्वा जयकृद्विपरीतोऽतोऽन्यथाऽभिहितः । कलशोदकेषु शाखामाप्लाव्योदुम्बरीं स्पृशेत्तुरगान् । शान्तिकपौष्टिकमन्त्रैरेवं सेनां सकुम्भनागाम् । शान्तिं राष्ट्रविवृद्ध्यै कृत्वा भूयोऽभिचारकैर्मन्त्रैः । मृण्मयमरिं विभिन्द्याच्छूलेनोरःस्थले विप्रः । खलिनं हयाय दद्यादभिमन्त्र्य पुरोहितस्ततो राजा । आरुह्योदक्पूर्वां यायान्नीराजितः सबलः । मृदङ्गशङ्खध्वनिहृष्टकुञ्जरस्रवन्मदामोद-

सुगन्धिमारुतः। शिरोमणिव्रातचलत्प्रभाचयैर्व्वलन् विवस्वानिव तोयदात्यये। हंसपङ्क्तिभिरितस्ततोऽद्रिराट् सम्पतद्भिरिव शुक्लचामरैः। सुष्टगन्धपवनानुवाहिभिर्धूयमानरुचिरस्रगम्बरः। नैकवर्णमणियुग्भूषितैर्भूषितो मुकुटकुण्डलाङ्गदैः। भूरिरत्नकिरणौघरञ्जितः शक्रकार्मुकरुचं समुद्वहन्। उत्पतद्भिरिव खं तुरङ्गमैर्दारयद्भिरिव दन्तिभिर्धराम्। निर्जितारिभिरिवामरैर्नरैः शक्रवत्परिवृतो व्रजेन्नृपः। सवनूतनाफलभूषयोऽथ वा सितसुगन्धीविलेपनाम्बरः। छत्रातपत्रो गजपृष्ठमाश्रितो घनोपरीवेन्दुतले भृगोः सुतः। सम्प्रहृष्टनरवाजिकुञ्जरं निर्मलप्रहरणांशुभास्वरम्। निर्विकारमरिपक्षभीषणं यस्य सैन्यमचिरात्स गां जयेत्।" वृ०सं० ४४अ०। "स्नाने धूपे च नैवेद्ये दीपे वस्त्रे च भूषणे। घण्टानादं प्रकुर्वीत तथा नीराजनेऽपि च" विधानपारिजातधृतवाक्यम्।

नीरिन्दु पु० नि+इंद–किप् तथाविधः सन् इन्दति इन्द–उन्। अक्षयाखोटके वृक्षे (आसशेओडा) शब्दच०।

नीरुच् त्रि०निश्चितं रोचते निर्+रुच–किप् रलोपे दीर्घः। नितान्तदीप्तियुक्ते।

नीरुज् अव्य० रुजोऽभावः अभावे अव्ययी० रलोपदीर्घौ। १रोगाभावे।२निर्गता रुग् प्रा०त०। आरोग्ये। निर्गता रुग् रोगो यस्य प्रा०ब०। ३रोगशून्ये त्रि० "स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धोमेदःक्षतो नीरुगथातिकण्डूः" सुश्रुतः। ततः भावे ष्यञ्। नैरुज्य रोगाभावे स्वास्थ्ये न०।

नीरुज त्रि० निर्गता रुजा रोगो यस्य यस्मात् वा प्रा०ब० रलोपदीर्घौ। १रोगरहिते "पूतात्मा नीरुजः श्रीमांस्तस्माद्रोगादिमुक्तवान्" साम्बपु० २कुष्ठोषधौ जटा० रोगभेदे (अजगल्लिकारोगे) स्त्री "स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा" सुश्रुतः।

नीरूप त्रि० निर्गतं रूपमस्य प्रा०ब०। रूपहीने "नीरूपस्यापि कालस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमेन" वेदा०परि०।

नील पु० नील–अच्। स्वनामख्याते वर्णे १श्यामवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः। ३पर्वतभेदे ४वानरभेदे च मेदि०। ५नीलौषधौ ६निधिभेदे ७लाञ्छने च पु० हेमच०। ८मञ्जुघोषे स्त्रिका० ९वटवृक्षे राजनि०। नीलपर्वतस्य रम्यकवर्षस्य सीमापर्वतः यथोक्तं भाग० ५।१६। ८श्लो० "उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयोद्विसहस्रपृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरेण दशांशाधिकांशेन दैर्घ्यं एव ह्रसन्ति"। भारतवर्षदक्षिणस्थे स्वनामख्याते १०गिरौ च ११इन्द्रनीलमणौ शनितुष्ट्यर्थं धार्ये देये च मणिभेदे। तस्योत्पत्त्यादिपरीक्षा गरुडपु० उक्ता यथा "तत्रैव सिंहलवधूकरपल्लवाग्रव्यालूनबालखवलीकुसुमप्रवाले। देशे पपात दितिजस्य नितान्तकान्तं प्रोत्फुल्लनीरजसमद्युति नेत्रयुग्मम्। तत्प्रत्ययादुभयशोभनवीचीभासा विस्तारिणी जलनिधेरुपकच्छभूमिः। प्रोद्भिन्नकेतकवनप्रतिबद्धलेखा सान्द्रेन्द्रनीलमणिरत्नवती विभाति। तत्रासिताब्जहलभृद्वसनासिशृङ्गशाङ्गर्युधाभहरकण्ठकलायपुष्पैः। शुक्लेतरैश्च कुसुमैर्गिरिकर्णिकायास्तस्मिन् भवन्ति मणयः सदृशावभासः। अन्ये प्रसन्नपयसः पयसां निधातुरम्बुत्विषः शिखिगलप्रतिमास्तथान्ये। नीलीरसप्रभवबुद्बुदभाश्च केचित् केचित्तथा समदकोकिलकण्ठभासः। एकप्रकारा विस्पष्टवर्णशोभावभासिनः। जायन्ते मणयस्तस्मिन्निन्द्रनीला महागुणाः। मृत्पाषाणशिलादोषच्छेदकर्कराभाससंयुताः। अभ्रिकापटलच्छाया वर्णदोषैश्च दूषिताः। तत एव हि जायन्ते मणयस्तत्र भूरयः। शास्त्रसम्बोधितधियस्तान् प्रशंसन्ति सूरयः। धार्यमाणस्य ये दृष्टाः पद्मरागमणेर्गुणाः। धारणादिन्द्रनीलस्य तानेवाप्नोति मानवः। यथा च पद्मरागाणां जातु कर्णभयं भवेत्। इन्द्रनीलेष्वपि तथा द्रष्टव्यमविशेषतः। परीक्षाप्रत्ययैर्यैश्च पद्मरागः परीक्ष्यते। तएव प्रत्यया दृष्टा इन्द्रनीलमणेरपि। यावन्तञ्च क्रमेदग्निं पद्मरागः प्रयोगवः। इन्द्रनीलमणिस्तस्मात् क्रमेत सुमहत्तरम्। तथापि न परीक्षार्थं गुणानामतिवृद्धये। मणिरग्नौ समाधेयः कथञ्चिदपि कश्चन। अग्निमात्राऽपरिज्ञाने दाहदोषैश्च दूषितः। सोऽनर्थाय भवेद्भर्तुः कर्तुः कारयितुस्तथा। श्यामोत्पलकरवीरस्फटिकाद्या इह बुधैः सवैदूर्य्याः। कथिता विजातय इमे सदृशा मणिनेन्द्रनीलेन। गुरुभावकठिनभावाश्चैतेषां नित्यमेव विज्ञेयाः। काचादीयावदुत्तरविवर्द्धमाना विशेषेण। इन्द्रनीलो यदा कश्चित् विभर्त्ति ताम्रवर्णताम्। रक्षणीयौ तथा ताम्रौ करवीरोत्पलावुभौ। यस्य मध्यगता भाति नीलस्येन्द्रायुधप्रभा। तदिन्द्रनीलमित्याहुर्महार्घं भुवि दुर्लभम्। यस्य वर्णस्य भूयस्त्वात् क्षीरे शत

गुणे स्थितः। नीलतां तद्वयेत् सर्वं महानीलः स उच्यते। यत् पद्मरागस्य महागुणस्य मूल्यं भवेन्माष समुन्मितस्य। तदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य सुवर्णसंख्यातुलितस्य मूल्यम्” १२नागभेदे पु० “नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशवलौ तथा” भा०आ० ३५अ०। क्रोधवशगणांशजाते द्वापरयुगीये १३नृपभेदे “गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्! प्रकीर्त्तितः। ततः संजज्ञिरे वीराः क्षिताविह नराधिपाः” इत्युपक्रमे “क्रथो विचित्रः सुरथः श्रीमान् नीलश्च भूमिपः” भा०आ० ६७० उक्तम्। १४अजमीढस्य नील्यपरनाम्न्यां नीलिन्यां जाते पुत्रभेदे “अजमीढस्य नीलिनी नाम पत्नी तस्यां नीलसंज्ञः पुत्रोऽभवत्” विष्णुपु० ४अंशे १९अ०। अजमीढस्य १५पत्नीभेदे स्त्री ङीप्। “अजमीढस्य पत्न्यस्तु तिस्रो वै यशसान्विता। नीली च केशिनी चैव धूमिनी च वराङ्गना” हरिवं०२२अ० वानरभेदश्च रामसेनान्तर्गतः “नलनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता। ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये” भा०व० २८२अ०। नील+औषधिजातौ ङीप्। १६नील्योषधौ स्त्री नील्या रक्तम् अन्। नील १७नीलीरक्ते त्रि० १८यमभेदे पु० “वैवस्वताय कालाय नीलाय परमेष्ठिने” यमतर्पणमन्त्रः। १९कालिकाशक्तिभेदे स्त्री “नीला घना बलाका च माला मुद्रा मिता च माम्” कालीकवचम्। २०काचलवणे २१तालीशपत्रे २२विषे शब्दार्थचि०। २३नृत्याङ्गाष्टोत्तरशतकरणान्तर्गतकरणे संगीतदा०। नीलवस्त्रधारणादिनिषेधः मिताक्षरायाम् यथा

“नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत्। अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति” “रोमकूपे यदा गच्छेद्रसो नील्यास्तु कस्यचित्। त्रिवर्णेषु च सामान्यन्तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्। पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या चोपजीवनम्। पातनञ्च भवेद्विप्रे त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति। नीलीदारु यदा भिन्द्याद्ब्राह्मणस्य शरीरतः। शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत्। स्त्रीणां क्रीडार्थसम्भोगे शयनीये न दुष्यति” स्मृतिः अत्युपायुक्तम् “स्त्रीक्रीडाशयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति। नृपस्य वृद्धौ वैश्यस्य पर्ववर्जं विधारणम्” तथा वस्त्रविशेषकृतश्च प्रतिप्रसवः “कम्बले पट्टसूत्रे च नीलीरागो न दुष्यति” इति स्मरणात्। “नीलीरक्तं यदा वस्त्रं विप्रः स्वाङ्गेषु धारयेत्। तन्तुसन्ततिसंख्याके वसेत् स नरके ध्रुवम्”। स्कान्दे काशीखण्डे “नीलीरक्तं तु यद्वस्त्रं दूरतस्तद्विवर्जयेत्। स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति। मृते भर्त्तरि या नारी नीलीवस्त्रं तु धारयेत्। भर्त्ता सा नरकं याति सा नारी तदनन्तरम्। कम्बले पट्टसूत्रे च नीलीदोषो न विद्यते”। शूद्रे विशेषः “ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुल्बणम्। पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवद्दिष्यते। नीलं मलवत् कृष्णमिति” विधा०पा० कतिचित् नीलवस्तूनि कविकल्पलतायां दर्शितानि यथा “शुकः शैवालं दूर्वा वालतृणं बुधग्रहः वंशाङ्कुरः मरकत इन्द्रनीलमणिः। २४मात्रावृत्तभेदे न० “तालपयोधरनायकतोमरवज्रधरम् पाणियुतञ्च विधाय भामिनीवृत्तवरम्। नीलमिदम् फणिनायकपिङ्गलसंलपितम् पण्डितमण्डलिकासुखदं सखि! कर्णगतम्” “परिधीलय नीलनिचोलम्” गीतगो०। “शुक्राङ्गनीलोपलनिर्मितानाम्” माघः “कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम्” कुमा०। नीलश्यामलकालानामीषद्भेदात् एकपर्य्यायता अमरे पर्य्यायतया तेषामुक्तेः। २५दिग्गजभेदे नीराजनशब्दे दृश्यम्।

नीलक न० नील+स्वार्थे संज्ञायां कन् वा। १काचलवणे २वर्त्तलौहे ३असनवृक्षे राजनि०। नीलेन वर्णेन कायति कै—क। ४भ्रमरे कीटभेदे पु०। “यथा मधुकरीं ध्यायन् नीलकस्तन्मयो भवेत्” हठ०सं० ७५अ० पाठान्तरम्। बीजगणितोक्ते ५अव्यक्तराशिसंज्ञाभेदे पु० “यावत्तावत् कालको नीलकोऽन्योवर्णः पीतो लोहितश्चैवमाद्याः” बीजग०।

नीलकण्ठ पुंस्त्री नीलः कण्ठो यस्य। १मयूरे अमरः। २दात्यूहे कालकण्ठे ३श्यामचटके ४खञ्जने च हेमच० स्त्रियां सर्वत्र ङीष्। ५पीतसारे पु० हेमच० विषेण कालकण्ठे ६शिवे पु० अमरः। “स्कन्धाधिरूढोज्ज्वलनीलकण्ठानुर्वीरुहः श्लिष्टतनूनहीन्द्रैः” “अवाप बाल्योचितनीलकण्ठ!” माघः “क्व नीलकण्ठ! व्रजसीत्यलक्ष्यवाक्” कुमा०। ७मूलके न० राजनि० ८राक्षसभेदे पु० “घण्टाजालावसक्तास्तु नीलकण्ठा विभीषणाः” भा०सौ० ८अ० नानाराक्षसोक्तौ। शिवस्य नीलकण्ठनाननिर्वचनम् हरिवं० १२२अ० अन्यथोक्तं यथा “दत्तः प्रहारः कुलिशेन पूर्वं तवेशान! सुरराजाऽतिवीर्य्यं। कण्ठे नैल्यं तेन ते यत् प्रदत्तं तस्मात् ख्यातस्त्वं नीलकण्ठेति कव्यः” २२२अ०। अन्यथापि तस्य तथात्वमुक्तम्

"ततः प्रथममाप्लुत्य रुद्रं विष्णुः सनातनः। जग्राह कण्ठे भगवान्नीलकण्ठस्ततोऽभवत्" । भागवते ५८अ० "तद्विषं जग्धुमारेभे प्रभावज्ञोऽनुमोदतः। ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम्। अभक्षयन् महादेवः कृपया भूतभावनः। तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्यं जलकल्मषः। यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम्" । नीलग्रीवादयोऽप्युक्तार्थे "नीलग्रीव! शुभग्रीव! सर्वकामफलप्रद"। "असौ यो ऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः" यजु०१६।७ रुद्राध्याये। खञ्जनश्च स्वनामख्यातः पक्षिभेदः खञ्जनशब्दे २४५६पृ० दृश्यम्।

नीलकण्ठाक्ष पु० नीलकण्ठप्रियः शिवप्रियोऽक्षो जपमाला यस्य। रुद्राक्षे राजनि०। नीलकण्ठस्य खञ्जनस्याक्षीव अक्षि यस्य षच् समा०। खञ्जनतुल्यनेत्रयुक्ते स्त्रियां षित्त्वात् ङीष्। [षकन्दे च वृक्षे राजनि०।

नीलकन्द पु० नीलः कन्दो मूलमस्य। १विषकन्दे २महि-

नीलकमल न० नीलं कमलम्। १नीलपद्मे नित्यक०। २नीलोत्पले राजनि "गणेशाय नमो नीलकमलामलकान्तये" लीला०।

नीलकुन्तला स्त्री नीलाः कुन्तला यस्याः। दुर्गासखीभेदे "सखी रत्नसखी नाम जगादैवं शुचिस्मिता। तां निवार्य्यापरा प्राह सखी सा नीलकुन्तलाम्" वृहद्धर्मपु०।

नीलकुरण्टक पु० कर्म०। नीलझिण्ट्याम् रत्नमाला।

नीलकुसुमा स्त्री नीलं कुसुमं यस्याः। नीलझिण्ट्यां राजनि०

नीलक्रान्ता स्त्री नीलेन वर्णेन क्रान्ता। कृष्णापराजितायां राजनि०। [जातित्वात् ङीप्।

नीलक्रौञ्च पुंस्त्री (कोँचवक) कालवके राजनि० स्त्रियां

नीलगङ्गा स्त्री नदीभेदे शिवपु०।

नीलगणेश पु० नीलवर्णे गणक्रीडाख्ये गणेशे "कर्णिकायां चतुर्दिक्षु प्रथमं पूजयेदिमान्। गणाधिपं गणेशानं तृतीयं गणनायकम्। गणक्रीडं पीतगौररक्तनीलरुचः क्रमात्" शा०ति०१३पटले "गणेशाय नमो नीलकमलासनकान्तये" लीला०।

नीलगिरिकर्णिका स्त्री कर्म०। गिरिकर्णिकाभेदे राजनि०

नील(ला)ङ्गु नि+लगि—कु उपसर्गदीर्घः धातोरपि दीर्घ इति केचित् १कृमिजातौ भ्रमरादौ २कुसुमे च उज्ज्वलद०। ३देवभेदे पु० "चित्रपक्षेनाय वर्त्तिका नीलङ्गोः कृमिः" यजु०२४।२०

नीलचर्म्मन् न० कर्म०। १नीलवर्णचर्म्मणि। ६ब०। २तद्वर्णचर्मयुक्ते त्रि०।

नीलज न० नीलात् पर्वतात् जायते जन—ड ५त०। १वर्त्तलोहे राजनि० २नीलजातमात्रे त्रि०।

नीलझिण्टी स्त्री कर्म०। नीलवर्णझिण्ट्यां राजनि०।

नीलतन्त्र न० चीनाचारादिप्रकाशके तन्त्रभेदे

नीलतरु पु० नित्यकर्म०। १नारिकेले राजनि०। २नीलवर्णवृक्षमात्रे च।

नीलताल पु० तलमेव तालं स्वरूपं नीलं तालमस्य। १हिन्ताले २तमालवृक्षे च राजनि०।

नीलदूर्वा स्त्री कर्म०। हरिद्वर्णदूर्वायां राजनि०।

नीलद्रुम पु० नित्यकर्म०। नीलवर्णे असनवृक्षे राजनि०।

नीलध्वज पु० नीलवर्णो ध्वज इव। १तालवृक्षे ६ब०। २नीलध्वजवति त्रि० राजनि० ३नृपभेदे पु० "अर्जुनस्य हयो राजन् पुरीं माहिष्मतीं ययौ। नीलध्वजेन वीरेण रक्षितां दुर्गमाश्रिताम्। नीलध्वजस्य महिषी ज्वालानाम्नी सुमध्यमा। स्वाहां कन्यां प्रसूतां सा सुन्दरीं धर्मतत्परा" जैमिनीभारते आश्वमेधिके १५अ०।

नीलनिर्गुण्डी स्त्री कर्म०। नीलसिन्धुवारे राजनि०।

नीलनिर्यासक पु० नीलवर्णो निर्यासो यस्य कप्। १नीलवर्णेऽसनवृक्षे राजनि०। ६ब०। २कृष्णवर्णनिर्यासयुक्ते त्रि०।

नीलपङ्क पुं०न० नीलं पङ्क इव। अन्धकारे त्रिका०।

नीलपत्र न० नीलं पत्रं पर्णं पुष्पदलं वा (पावडि) यस्य। १नीलवर्णे उत्पले। २गुण्डतृणे ३अश्मन्तकवृक्षे ४नीलाम्रवृक्षे ५दाडिमे च राजनि० कर्म०। ६नीलवर्णपर्णे न० ६ब०। ७तद्वति नीलवर्णपत्रयुक्ते त्रि०। ८इन्दीवरे शब्दच०।

नीलपद्म न० कर्म०। नीलवर्णे पद्मे शब्दच०।

नीलपिङ्गल त्रि० "वर्णो वर्णेन" पा०कर्म०। १नीलवर्णयुक्ते अथ च पिङ्गलवर्णयुक्ते च २गोजातिभेदे पुंस्त्री० "गवां जातीस्तु वक्ष्यामि शृणुष्वैकमना द्विज!। प्रथमा गौरकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला। तृतीया रक्तकपिला चतुर्थी नीलपिङ्गला। पञ्चमी शुक्लपिङ्गाक्षी षष्ठी तु शुक्लपिङ्गला। सप्तमी चित्रपिङ्गाक्षी अष्टमी बभ्रुरोहिणी। नवमी श्वेतपिङ्गाक्षी दशमी श्वेतपिङ्गला। तादृशास्तेऽप्यनड्वाहः कपिलास्तु प्रकीर्त्तिताः" वृहद्धर्मपु० १५अ०।

नीलपिच्छ पुंस्त्री नीलं पिच्छं यस्य । श्येनखगे राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

नीलपिष्टोडी स्त्री नीलाम्लीवृक्षे (नल्लवलगुड) भाषाप्रसिद्धे क्षुपभेदे राजनि० ।

नीलपुनर्णवा स्त्री कर्म० । कृष्णवर्णपुनर्णवाशाकभेदे राजनि० ।

नीलपुष्प पु० नीलं पुष्पमस्य । १नीलभृङ्गराजे २नीलाम्लाने च । ३ग्रन्थिपर्णे न० ४कृष्णापराजितायां स्त्री राजनि० ५अतस्यां (मसिना) स्त्री ङीप् । स्वार्थे क तत्रैव ।

नीलपृष्ठ पु० नीलं पृष्ठं धूमरूपेणास्य । वह्नौ “त्वा बोधमं नीलपृष्ठम् बृहन्तम्” ऋ०५।४३।१

नीलपोरक पु० इक्षुभेदे सुश्रुतः इक्षुशब्दे ९०९पृ० दृश्यम् “सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः । वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः” सुश्रुते तद्गुणादि ।

नीलफला स्त्री नीलं फलं यस्याः । जम्बूवृक्षे राजनि० ।

नीलभृङ्गराज पु० कर्म० । नीलवर्णभृङ्गराजे (नीलकेशरिया) राजनि० ।

नीलमक्षिका स्त्री कर्म० । नीलवर्णमक्षिकायाम् । “स्वातालुलिप्तं यस्यापि भजन्ते नीलमक्षिकाः । सुगन्धिवीति योऽकस्मात् व्रजन्ति ते गतायुषः” सुश्रुतः ।

नीलमणि पु० कर्म० । १इन्द्रनीलमणौ हारा० । नीलशब्दे दृश्यम् । तद्वर्णत्वात् २कृष्णे वासुदेवे च नीलरत्नमप्यत्र

नीलमल्लिका स्त्री नित्यकर्म० । विल्वे नैघण्टुप्रकाशिका ।

नीलमाधव पु० कर्म० । जगन्नाथदेवे “प्रेषितोऽहं हरिं द्रष्टुं मत्स्यस्थं नीलमाधवम्” स्क०पु० उत्क० ७अ० ।

नीलमाष पु० नित्यकर्म० । राजमाषे राजनि० । [शब्दमाला ।

नीलमीलिक पु० नीला मीलिका निमीलनं यस्य । खद्योते

नीलमृत्तिका स्त्री नीला मृत्तिकेव । १पुष्पकाशीशे राजनि० कर्मधा० । २नीलवर्णमृत्तिकायाम् । नीला मृत्तिका यत्र । ३तद्युक्तदेशादौ त्रि० ।

नीलमेहिन् पु० नीलं तद्वर्णं शुक्रं मेहति मिह–णिनि । नीलवर्णमेहयुक्ते “पैत्तिकेषु नीलमेहिनम्” सुश्रुतः ।

नीलराजि पु० ६त० । तमस्ततौ “निशा शशाङ्कक्षतनीलराजयः” कुमारसं० ।

नीललोचन त्रि० नीलं लोचनं नेत्रं यस्य । नीलवर्णनेत्रयुक्ते “शाकहारी च पुरुषो जायते नीललोचनः” शाता० शाकहरणपापेन तथात्वमस्य जायते” इत्युक्तम् ।

नीललोहित पु० “वर्णोवर्णेन” पा० कर्म० । कण्ठेन नीले केशेषु लोहितवर्णयुक्ते १शिवे अमरः । “अंशाढते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः” कुमा० “द्रापे अन्धसस्पते दरिद्र ! नीललोहित !” यजु०१६।४७ “प्रजार्थं वरयामास नीललोहितसंज्ञितम्” भा०आनु० १६अ० । २निश्रितनीललोहितवर्णे ३तद्युते त्रि० । ४भूमिजम्ब्वां स्त्री शब्दच० ।

नीललोह न० नित्यक० । वर्त्तलोहे राजनि० ।

नीलवर्षाभू पु० वर्षासु भवति भू–क्विप् कर्म० । १कृष्णवर्णपुनर्णवायां २कृष्णभेके च ।

नीलवल्ली स्त्री कर्म० । वन्दायाम् (परगाछा) रत्नमाला ।

नीलवसन त्रि० नील्या रक्तम् अन् नीलं वसनमस्य । १नीलवस्त्रयुक्ते २शनैश्चरे पु० हारा० । ३बलरामे च पु० कर्म० । ४नीलवर्णे वस्त्रे नीलवस्त्रादयोऽप्यत्रार्थेषु । “स्त्रीक्रीडाशयनीयादौ नीलवस्त्रं न दुष्यति” नीलशब्दे दृश्यम् । “परिमोलय नीलनिचोलम्” गीत०गो० “नीलवासा एककुण्डलो हलककुदि कृतसुभगसुन्दरभुजः” (बलरामः) भाग० ५।२५।८।

नीलबीज पु० नीलं बीजमस्य । १नीलासने राजनि० २नीलवर्णबीजयुक्तमात्रे त्रि० ।

नीलवुह्ना स्त्री कर्म० । नीलवर्णे वुह्नाभेदे राजनि० ।

नीलवृक्ष पु० कर्म० । अजान्त्यां नीलासने वृक्षभेदे राजनि० ।

नीलवृन्त(क) न० नीलं वृन्तमस्य वा कप् । तूले राजनि० ।

नीलवृष पु० नित्यकर्म० । विशेषलक्षणाक्रान्ते वृषभेदे तल्लक्षणमुक्तं श०त० मत्स्ये न “लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः । श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स वृषो नील उच्यते” “स वृषो नील उच्यते” इत्युक्तेः नीलशब्दस्यैव तत्रार्थे पारिभाषिकत्वं तस्य सामानाधिकरण्यद्योतनायैव वृषशब्दप्रयोगः । अतएव “नीलं वा वृषमुत्सृजेत्” देवीपु० वाक्ये व्यस्तप्रयोगः । नीलषण्डप्रमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः” भा०अनु० १६५ अ० वृषार्थकषण्डशब्दप्रयोगश्च । “लोहितो यस्तु वर्णेन शङ्खवर्णखुरो वृषः । लाङ्गूलशिरसोश्चैव स वै नीलवृषः स्मृतः” इति वचनेऽपि न समुदाये पारिभाषिकत्वम् किन्तु नीलशब्दस्यैव सामान्याधिकरण्यद्योतनाय वृषशब्दप्रयोगः पूर्वोक्तहेतोः । एवं लोहितवृषशब्देऽपि लोहितशब्दस्यैव पारिभाषिकत्वम् यथोक्तं विष्णुसं० “जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रं सर्वलक्षणोपेतं नीलं लोहितं वा मुखपुच्छपादशृङ्गशुक्लं यूथस्याच्छादकम्” । नीलषण्डादयोऽप्यत्र ।

नीलत्वचा स्त्री नीलवर्णं पत्रं पुष्पं फलं च वर्षति प्रसूते वृष-क । यात्रीकीभेदे राजनि० ।

नीलव्रत न० व्रतभेदे "यस्तु नीलोत्पलं हैमं शर्करापात्र-संयुतम् । एकान्तरितनक्ताशी समाप्ते वृषभं ददेत् । स वैष्णवपदं याति नीलव्रतमिदं स्मृतम्" मत्स्यपु० ।

नीलशिखण्ड त्रि० नीलः शिखण्डोऽस्य । १नीलवर्णशिखण्डयुक्ते २रुद्रभेदे पु० "रुद्र ! जटील ! भेषज ! नीलशिखण्ड ! कर्मकृत् !" अथ० २।२७।६ । [राजनि० ।

नीलशिग्रु पु० कर्म० । नीलवर्णपुष्पयुक्ते शोभाञ्जनभेदे

नीलसन्ध्या स्त्री नीला सन्ध्येव । कृष्णापराजितायां राजनि०

नीलसरस्वती स्त्री द्वितीयविद्यायां तारायाम् "मातर्नीलसरस्वति ! प्रणमतां सौभाग्यसम्पत्प्रदे !" इति तत्स्तोत्रम् । "नीला च वाक्प्रदा चेति तेन नीलसरस्वती" तन्त्रसारे तन्नामनिरुक्तिः । तन्मन्त्रस्तु तत्रैव "ताराद्या पञ्चवर्णेयं श्रीमन्नीलसरस्वती । सर्वभाषामयी शुद्धा सर्वदेवैर्नमस्कृता" ("ओँ ह्रीँ हूँ क फट्") २२८पृ० तारिणीशब्दे दर्शिते तारिणीशब्दे सरस्वतीपदं नीलसरस्वतीपरम् ।

नीलसार पु० नीलः सारोऽस्य । तिन्दुकवृक्षे (तँद)राजनि०।

नीलसिन्धुवार पु० कर्म० । नीलनिर्गुण्ड्याम् राजनि० ।

नीलस्कन्धा स्त्री नीलः स्कन्धोऽस्याः । गोकर्णीलतायाम् नैघण्टुप्रकाशिका ।

नीला स्त्री १नीलमक्षिकायाम् अमरः । २नीलपुनर्णवायां ३नील्योषधौ च राजनि० अत्र वा० न ङीप् । ४मल्लारागस्य स्त्रीभेदे हलहलमेपु० । अस्यान्योऽर्थो नीलशब्दे दृश्यः

नीलाङ्कितदल पु० नीलाङ्कितं दलमस्य । तैलकन्दे नैघ०प्र०।

नीलाङ्ग पुंस्त्री नीलमङ्गं यस्य । १सारसखगे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २नीलवर्णाङ्गयुक्तमात्रे त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीष् ।

नीलाञ्जन न०कर्म० । १सौवीराञ्जने (तुँते)राजनि० "नीलाञ्जनचयप्रख्याम्" तन्त्रसारः । नीलं मेवमञ्जयति अनृजि-णिच्-ल्यु । २विद्युति जटा० करणे ल्युट् ङीप् । ३कालाञ्जनीक्षुपे राजनि० ।

नीलाञ्जसा स्त्री नीलमञ्जति अनृजि-णिच् असच् । १अप्सरोभेदे २नदीभेदे ३विद्युति च मेदि० ।

नीलाद्रिकर्णिका स्त्री कर्म० । कृष्णापराजितायां राजनि० नीलापराजिताऽप्यत्र ।

नीलाम्बर पु० नीलमम्बरं यस्य । १बलदेवे २शनैश्चरे च कर्म० । ३नीलीरक्ते वस्त्रे न० । ४त्व० । ४तद्वति त्रि० । नीलमम्बति अबि-अरच् । ५तालीशपत्रे राजनि० ।

नीलाम्बुज न० कर्म० । नीलपद्मे रत्नमाला नीलाम्बुजातादयोऽप्यत्र ।

नीलाम्बुजन्मन् न० नीलवर्णमम्बुजन्म । नीलोत्पले अमरः

नीलाम्ला पु० ईषत्कालेन म्लायति म्ला+म्ला-क कर्म०। १नीलझिण्टाम् । तस्या हि पुष्पमल्पकालेनैव गलति । २श्यामाम्लत्रां स्त्री गौरा० ङीष् । नीलाम्लानीत्यप्यत्र ।

नीलालु पु० कर्म० । श्यामवर्णकन्दे आलुभेदे राजनि०।

नीलाशी स्त्री नीलं वर्णमश्नुते व्याप्नोति अश-अण् उप०स० गौरा० ङीष् । नीलनिर्गुण्ड्यां नीलसिन्धुवारे राजनि०।

नीलाशोक पु० कर्म० । नीलवर्णे अशोके "सालेन कलमशाली, रक्ताशोकेन रक्ताम्लानी च । पाण्डुकः चौरिकया नीलाशोकेन शूकरकः" इ०सं० २९अ० वनस्पतिभेदकथा शस्यभेदकथनमुक्तौ ।

नीलाश्मन् पु० कर्म० । नीलमणौ "नीलाश्मद्युतिमाश्रपाद दशकां सेवे महाकालिकाम्" महाकालीध्यानम् । "नीलाश्मद्युतिभिदुराम्भसोऽपरत्र" माघः ।

नीलासन पु० कर्म० । (पियासाल) वृक्षभेदे राजनि० ।

नीलि पु० नील-इन् । जलजन्तुभेदे "मद्यं नीलिस्तु लाचाश्च सर्वांश्चैकशफांस्तथा" अविक्रेयेषूक्तौ मनुः । "नीलिर्जलजन्तुः" कुल्लू० ।

नीलिका स्त्री नीली इवार्थे क नील-ण्वुल् क कापि अत इत्त्वं वा । १नीलसिन्धुवारे राजनि० २नीलिन्यां ३शेफालिकायां मेदि० । ४नेत्ररोगभेदे "स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः" सुश्रुतः । ५क्षुद्ररोगभेदे "क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः । सहसा मुखमागत्य मण्डलं विसृजत्यतः । नीरुजं तनुकं श्यावं तं व्यङ्गमिति निर्दिशेत् । कृष्णमेवंगुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः" माधवकरः । जलस्य दुञ्वरविशेषे "भूमिरुपरा वृक्षस्य कोटरः जलस्य नीलिका" इत्यादि ।

नीलिन् त्रि० नीलो भूम्ना प्राशस्त्येन वाऽस्त्यस्य इनि । प्रशस्तनीलवर्णयुक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च २अजमीढनृपस्य पत्नीभेदे पु० नीलशब्दे दृश्यम् "अजमीढस्य नीलिन्यां प्रशान्तिरुदपद्यत" हरिवं० ३२अ० । ३नील्योषधौ च ।

नीलिमन् पु० नीलस्य भावः इमनिच् । नीलवर्णे "कज्जलमलिनविलोचनचुम्बनविरचितनीलिमरूपम्" गीतगो०

नीलीराग पु० "नचातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम्। तन्नीलीरागमाख्यान्ति यथा श्रीरामसीतयोः" सा०द० उक्ते १प्रेमभेदे। सोऽस्यास्ति अच्। २पूर्वोक्तप्रेमयुक्ते पुंसि ३तथाविधस्त्रियां स्त्री हेमच०। नील्यारागं इव। ४नीलवर्णे शब्दच०। स्वार्थे क। नीलिकाऽप्यत्र नेत्ररोगभेदे च "नीलिकाकाचसंज्ञितः" सुश्रुतः।

नीलीरोग पु० अक्षिरोगभेदे "ऐर्स्यं हन्यादार्म्यनक्तान्ध्यकाचान् नीलीरोगं तैमिरं चाञ्जनेन" सुश्रुतः।

नीलीवृत्ताकृति पु० नीलीवृत्तस्याकृतिरिवाकृतिरस्य। शरपुङ्खे शब्दार्थचि०।

नीलोत्पल न०कर्म०। नीलवर्णे उत्पले "विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूराः" माघ० "नीलोत्पलं बिभ्रती" ताराध्यानम्। इदञ्च अञ्जनादिगणे सुश्रुते पठित्वा तद्गुण उक्तो यथा "अञ्जनरसाञ्जननामपुष्पप्रियङ्गुनीलोत्पलनलदनलिनकेशराणि मधूकञ्चेति। अञ्जनादिर्गणो ह्येष रक्तपित्तनिबर्हणः"।

नीलोत्पलाद्यघृत न० चक्रपाणिदत्तोक्ते घृतभेदे "नीलोत्पलोशीरमधूकयष्टीद्राक्षा विदारीकुशपञ्चमूलैः। साज्जीवनीयैश्च घृतं विपक्वं शतावरीकारसदुग्धमिश्रम्। तच्छर्करापादयुतं प्रशस्तम् असृग्दरे मारुतरक्तपित्ते। क्षीणे बले रेतसि संप्रनष्टे कृच्छ्रे च रक्तप्रभवे च गुल्मे"

नीलोत्पलिन् पु० नीलोत्पलं धार्य्यत्वेन तद्वर्णो वास्त्यस्य इनि। मञ्जुघोषे शिवांशभेदे त्रिका०। [च मेदि०।

नीवर पु० नी—ष्वरच् नि०। १परिव्राजि २वणिजके ३वास्तव्ये

नीवाक पु० नियतं वाको वचनं नि—वच—घञ् दीर्घः। १महार्घहेतोर्धान्यस्य संप्रयोगकारके अमरः। निवृत्तौ अव्ययी०। २वचननिवृत्तौ अव्य०।

नीवार पु० नि+वृ—घञ् दीर्घः। तृणधान्यभेदे "नीवारपाकादिकडङ्गरीयैः" "अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः" रघुः "नीवारफलमूलाशानृत्पीनस्यति शेरते" भट्टिः। स च कुधान्यं यथोक्तं सुश्रुते "कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्ततुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधूलिकानान्दीमुखीकुरुविन्दगवेधुकावरुकतोदपर्णीतुकुन्दकरेणु यवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः। उष्णाः कषायमधुरारूक्षाः कटुविपाकिनः। श्लेष्मघ्ना बद्धनिष्यन्दावातपित्तप्रकोपणाः। कषायमधुरास्तेषां शीतपित्तापहाः स्मृताः। नीवारः शीतलोग्राही पित्तघ्नुत्कफवातकृत्" भावप्र०। स्वार्थे क। तत्रार्थे "नीवारकादयो मुद्गादयश्च क्रमासेन कषायोपगः" सुश्रु०।

नीवि(वी) स्त्री निव्ययति निवीयते वा नि+व्ये—इन् यलोपदीर्घौ डिच्च वा ङीप्। १वणिजां मूलधने २स्त्रीकटीवस्त्रबन्धे अमरः "नीविं प्रति प्रणिहिते च करे प्रियेण" सा०द० "नीवीरतिक्रम्य सितेतरस्य" कुमा० "आलोच्य प्रियतमसंयुक्ते विनीवी" माघः "निवीप्रविष्टसनकरः" भा० स्त्री० २४अ०। ३वस्त्रमात्रे "अवनिज्य पूर्ववन्नीविं विश्रस्य नमोव इत्यादि" कात्या० ४।१।१५। ४राजपुत्रादेर्बन्धके सुभूतिः तत्र मूलधने "निजगृहमिवानुप्रविश्य नीविं सारमहतीमादाय निरगाम्" दशकु०।

नीव्र न० नीध्रशब्दार्थे पटले अमरे पाठान्तरम्।

नीवृत् पुंस्त्री नियतं वर्त्ततेऽत्र नि+वृत—आधारे क्विप् दीर्घः। देशे जनपदे अमरः "गमिकर्म्मीकृतनैकनीवृता" नैष०।

नीशार पु० नितरां शीर्य्यते हिमानिलाद्यत्रानेन वा नि+शॄ—करणे आधारे वा घञ् दीर्घः। हिमानिलनिवारणे १प्रावरणे २काण्डपटे च (कानात्) अमरः।

नीहार पु० निह्रियते नि+हृ—कर्मणि घञ् दीर्घः। घनीभूते १शिशिरे २हिमे च अमरः "नीहारजालमलिनाः पुनरुक्तसान्द्राः" माघः इ०र०टीकोक्ते त्रयोविंशतिगणात्मके २दण्डकभेदे।

नु अव्य० नुदति नौति वा नुद—नु—वा मित० डु। १विकल्पे २अनुनये ३अतीते ४प्रश्ने ५हेतौ ६वितर्के ७अपमाने ८आदेशे ९अनुतापे च मेदि० "चालितं नु गमितं नु वधूनाम्" माघः अयञ्चोत्प्रेक्षाद्योतकः। क्वचित् संशयालङ्कारद्योतकश्च। [अणोपदेशत्वात् न णत्वं प्रनुडति।

नुड वधे तु० कु० पर० सक० सेट्। नुडति अनुडीत्। नुनोड

नुति स्त्री नु—क्तिन्। १स्तवे २प्रणामे च।

नुत्त(न्न) त्रि० नुद—क्त। १प्रेरिते २क्षिप्ते च अमरः "अदस्त्वया नुत्तमनुत्तमं तमः" माघः। पक्षे क्तस्य नः पूर्वदस्य नः। "न नोननुन्नोनुन्नोनोनाना नानानना ननु। नुन्नोऽनुन्नोननुन्ने नोनानेनानुन्ननुन्ननुत्" किरा०।

नूतन त्रि० नवएव "नवस्य नूप्तनप्खाश्च" पा० स्वार्थे तनप् नूरादेशश्च। नवीने अमरः "नूतनजलधररुचये" भाषा० "प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवम् कुलमभ्युन्नतनूतनेश्वरम्" रघुः।

नूत्न त्रि० नव एव नव+नूतनवत् त्नप् नूरादेशश्च। नवीने अमरः "नूत्ना इन्द्र! ते रथमचिती भूमः" ऋ०८।२१।७

नूद पु० नुदति पापं क पृषो० दीर्घः। अश्वत्थाकारे ब्रह्मदारुवृक्षे अमरः।

नूनम् अव्य० नु+ऊन—णि। १वितर्के २निश्चिते ३स्मरणे

अमरः ४वाक्यारम्भे ५उत्प्रेक्षाद्योतने च मेदि० “त्वद्रे-ऽपि नूनं मरणं प्रपन्ने” “न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम्” कुमा० “नूनं शङ्के प्रभुं प्रायोन्यूनमित्येवमादयः” सा०द० उत्प्रेक्षाद्योतकोक्तौ ।

नूपुर न० नू-क्विप् तुवि पुरति पुर-अग्रगमने क । (नेपुर) पादाङ्गदे अमरः “अप्सरोनूपुररवैः प्रनृत्यद्बर्हिणः” भा०व० १४६ अ० ।

नृ नये भ्वा० प० अक० अनिट् । नरति अनारीत् ननार अणोपदेशत्वात् न णत्वं प्रनरति “णोपदेशास्त्वनर्द-नाटिनाथ्नाथ्नन्दनक्कनॄनृतः” । “नर्द शब्दे नट अवस्यन्दने चुरादिः नाटीति दीर्घनिर्देशात् णट नृतावित्ति घटादिर्नेह गृह्यते नाधृ नाथृ याच्ञादौ टु नदि समृद्धौ नक्क नाशने नॄ नये नृती गात्रविक्षेपे एतद्भिन्ना णोपदेशाः” इति मनोरमा । नॄ नये सेट् इत्यन्ये

नृ पु०नी-ऋन् डिच्च । १मनुष्ये २पुरुषे च अमरः । ना नरौ नरः नॄन् नृः नृणां नॄणाम् । “नृणामेकोगम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव” पुष्पदन्तस्तोत्रम् । “अन्ये कृतयुगे नॄणां युगह्रासानुरूपतः” मनुः । ३नेतरि त्रि० ४शङ्कौ पु० । मनुष्यजातौ स्त्रियां ङीप् दृशो नारी “नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि” सा०द० । [टिकाप्यत्र स्त्री ।

नृकपाल न० ६त० । नरस्य कपाले शीर्षास्थ्नि नृकरो-

नृकेशरिन् पु०ना चासौ केशरी च । नरसिंहे विष्णोरवतारभेदे नरसिंहशब्दे दृश्यम् ।

नृग पु० औशीनरे १नृपभेदे २तत्पत्न्यां स्त्री । इत्वंशब्दे १४७१ पृ० मूलं दृश्यम् । “राजर्षेस्तस्य च सरिन्नृगस्य भरतर्षभ ! । रम्यतीया बहुजला पयोष्णी द्विजसेविता” भा०व० ८८अ० । स च अज्ञानात् स्वकीयधेनुबुद्ध्या ब्राह्मणधेनुं विप्राय दत्त्वा कृकलासतां प्राप्त इत्येषा कथा भा० अनु० ७०अ० दृश्या ।

नृगधूम पु० तीर्थभेदे शब्दार्थ० ।

नृचक्षस् पु० नॄन् चष्टे पश्यति भक्ष्यत्वेन चक्ष-असुन् न ख्यादेशः । १राक्षसे हेमच० । २मनुष्यदर्शके च “श्येनो नृचक्षा अग्नेर्द्वा चक्षुषावपश्यामि” ताण्ड्य०ब्रा० । ३देवे च “नृचक्षसां भागोऽसि” यजु० १४।२४ “नॄन् शुभाशुभकर्त्तॄन् चष्टे जानन्ति ये ते नृचक्षसो देवाः” वेददी०

नृचक्षुस् पु० कौरवे सुनीथपुत्रे भाविनि नृपभेदे “सुनीथस्य भविता नृचक्षुर्यत्सुखी नलः” भाग० ९।२२।२८श्लो० ।

नृजल न० ६त० । १मनुष्यनेत्रजले नृनिःसृतं जलम् शा०त० । २मानवमूत्रे हेमच० ।

नृत नर्त्तने दिवा० प० अक० सेट् । नृत्यति अनर्त्तीत् ननर्त्त नर्त्तिष्यति नर्त्स्यति । नृत्तम् नृत्यम् । निनृत्सति नरीनृत्यते । नरीनर्त्ति नर्नर्त्ति नरीनरीति नर्नरीति । अणोपदेशत्वात् सति निमित्ते न णत्वम् । प्रनृत्यति नर्त्तकः नर्त्तकी । “नृत्यति युवतिजनेन समं सखि ! विरहिजनस्य दुरन्ते” गीतगो० “नृत्यन्ति गोक्षर्णशरीरभक्षाः” चौरप० । [त्वम् । नर्त्तने शब्दच० ।

नृति स्त्री नृत-गात्रविक्षेपे इन् किच्च अभिधानात् स्त्री-

नृतु पु० नृत-कु । नर्त्तके “तेऽपरीतं नृतो शवः” ऋ०८।२४।९ “नृतू जनिमन् यज्ञियानाम्” ऋ०६।६२।५ “नृतू नर्त्तकावश्विनौ” भा० “वज्रेण दाशुषे नृतो !” ऋ०१।१२०।७

नृतू त्रि०नृत-कू । १नर्त्तके । नॄन् तूर्वति हिनस्ति तूर्व-क्विप् । २नरहिंसके च “नृतूरिवापोर्णुते” ऋ०१।९२।४

नृत्त(त्य) न० नृत-क्त क्यप् वा । तालमानयुक्ते सविलासाङ्गविक्षेपरूपे नर्त्तने “ताण्डवं नटनं नृत्यं लास्यं नृत्यञ्च नर्त्तने” अमरे ईदृशेऽपि पर्यायता । तल्लक्षणादि यथा “देवरुच्या प्रतीतो यस्तालमानरसाश्रयः । सविलासोऽङ्गविक्षेपो नृत्यमित्युच्यते बुधैः । ताण्डवञ्च तथा लास्यं द्विविधं नृत्यमुच्यते । अङ्गविक्षेपबाहुल्यं तथाभिनयशून्यता । यत्र सा पेरणिस्तस्याः संज्ञा देशीति लोकतः । छेदनं भेदनं यत्र बहुरूपा सुखावली । ताण्डवं बहुरूपन्तद्बाहुल्यागलद्भुतम् । छुरितं यौवतञ्चेति लास्यं द्विविधमुच्यते । यत्राभिनयाद्यैर्भावैरसैराश्लेषचुम्बनैः । नायिकानायकौ रङ्गे नृत्यतश्छुरितं हि तत् । मधुरं बद्धलीलाभिर्नर्त्तकीभिर्यत्र नृत्यते । वशीकरणविद्याभं तल्लास्यं यौवतं मतम् । गेयादुत्तिष्ठते वाद्यं वाद्यादुत्तिष्ठते लयः । लयतालसमारब्धं ततो नृत्यं प्रवर्त्तते” सङ्गीतदा० । अपरूपस्य नृत्यं व्यर्थं यथा “नृत्येनालमरूपेण खिन्नोऽस्य रूपतः । चार्धिष्ठानवन्नृत्यं नृत्यमन्यद्विडम्बना” इति मार्क०पु० “रङ्गस्य दर्शयित्वा नर्त्तकी निवर्त्तते यथा नृत्यात्” सा०का० । “गोपाङ्गना नृत्यमनन्दयत्तम्” भट्टिः ।

नृत्यप्रिय त्रि० नृत्यं प्रियमस्य । १नर्त्तनप्रिये २ताण्डवप्रिये शिवे पु० ३कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री “नृत्यप्रिया च राजेन्द्र ! शतोलूखलमेखला” भा०श० ४७अ० ।

नृत्यशाला स्त्री ६त० । (नाचघर) नाट्यगृहे

नृत्यस्थान न० ६त०। नृत्याधिकरणे रङ्गस्थाने अमरः।

नृदुर्ग न० नृवेष्टितं दुर्गम् शा०त०। मनुष्यरथादिवेष्टिते नृपस्याश्रयणीये दुर्गभेदे (गड) भेदे "नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् नृपः" मनुः "नृदुर्गं चतुर्दिगवस्थायिहस्त्यश्वरथयुक्तबहुपादातरक्षितम्" कुल्लू०।

नृदेव पु० ना देव इव। नरदेवे नृपे "अम्लानमालां विपुलां च पत्रैर्देवा नृदेवाश्च भिदां न भेजुः" नैष०।

नृधर्मन् पु०नरस्येव धर्मोऽस्य अनिच् समा०। १कुवेरे हेमच० २मनुष्यधर्मयुक्तमात्रे त्रि० स्त्रियां वा ङाप्।

नृनमन न०६त०। नृभिर्नम्यते नम—कर्मणि ल्युट् पूर्वपदादिति णत्वे प्राप्ते क्षुभ्ना० न णत्वम्। २मनुष्यनमनीये देवादौ।

नृप पु० नॄन् पाति रक्षति पा—क। "चतुर्योजनपर्यन्तेष्वधिकारी नृपो भवेत्" इत्युक्ते १राजविशेषे २राजमात्रे च अमरः। "नृपादिलक्षणं यथा "चतुर्योजनपर्यन्त०मधिकारो नृपस्य च। यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः। तस्माद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः परिकीर्त्तितः" ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८६अ०। तत्प्रशंसा यथा "अपुत्त्रस्य नृपः पुत्रो निर्धनस्य धनं नृपः। अमातुर्जननी राजा अतातस्य पिता नृपः। अनाथस्य नृपो नाथो ह्यभर्त्तुः पार्थिवः पतिः। अभृत्यस्य नृपो भृत्यो नृप एव नृणां सखा। सर्वदेवमयो राजा तस्मात्त्वामर्थये नृप!" कालिकापु०५०अ०। "व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिः ब्राह्मणैः सह" याज्ञ० "नृपेण पाणिग्रहणस्पृहेति" नैष०। २षोडशसंख्यायाम् भारते षोडशानामेव राज्ञां माहात्म्यविशेषकथनात् नृपशब्दस्य तत्सङ्ख्यायाचित्वम् षोडश नृपाश्च भा०द्रो० ५५अध्यायादौ षोडशराजिकपर्वण्युक्ताः तत्रैव दृश्याः। "भुवि नृपमितहस्तेष्वङ्गलग्नं तदग्रम्" लीला०। राज्ये एकनृपकरणस्यावश्यकता तत्र विशेषश्च औशनसनीतिपरिशिष्टे १अ० उक्तो यथा

"सदैकनायकं राज्यं कुर्य्यान्न बहुनायकम्। नानायकं क्वचिदपि कर्त्तुरीप्सितसूतये। राजकुले तु बहवः पुरुषा यदि सन्ति हि। तेषु ज्येष्ठो भवेद्राजा शेषास्तत्कार्यसाधकाः। गरीयांसोवराः सर्वे सहायेभ्यो विवृद्धये। ज्येष्ठोऽपि बधिरः कुष्ठी मूकोऽन्धः षण्ड एव यः। स राज्यार्हो भवेन्नैव भ्राता तत्सुत एव वा। स कनिष्ठोऽपि, ज्येष्ठस्य भ्रातुः पुत्रस्तु राज्यभाक्। दायादानामैकमत्यं राज्ञः श्रेयस्करं परम्। पृथग्भावो विनाशाय राज्यस्य च कुलस्य च। अतः स्वभोगसदृशान् दायादान् कारयेन्नृपः। अव्याहताज्ञः संतुष्येच्छत्रसिंहासनैरपि। राज्यविभजनाच्छ्रेयो न भूपानां भवेत् खलु। अल्पीकृतं विभागेन राज्यं शत्रुर्जिहीर्षति। राज्यतुर्य्यांशदानेन स्थापयेत्तान् समन्ततः। चतुर्दिक्षु च वा देशाधिपान् कुर्य्यात् सदा नृपः। गोगजाश्वोष्ट्रकोषाणामाधिपत्ये नियोजयेत्। सेनाधिकारे संयोज्या बान्धवाः श्यालकादयः। स्वदोषदर्शकाः कार्य्याः गुरवः सुहृदश्च ये। वस्त्रालङ्कारपात्राणां स्त्रियो योज्यास्तु दर्शने। स्वयं सर्वं च विसृशेत् पर्य्यायेण च दुर्नयेत्। मन्त्रयेन्मन्त्रिभिः सार्द्धं भावि कृत्यं तु निर्जने। अन्तर्वेश्मनि रात्रौ वा दिवा वाऽन्यविशोधिते। सुहृद्भिर्भ्रातृभिः सार्द्धं सभायां पुत्रबान्धवैः। राजकृत्यं सैन्यपैश्च सभ्याद्यैश्चिन्तयेन्नृपः"। [राजनि०।

नृपकन्द पु० कन्दानां नृपः श्रेष्ठः राजद०। राजपलाण्डौ

नृपगृह न० ६त०। राजमन्दिरे तल्लक्षणादि वृ०सं० ५३अ० "उत्तमसष्टाभ्यधिकं हस्तशतं नृपगृहं पृथुत्वेन। अष्टांशोनान्येवं पञ्च सपादानि दैर्घ्येण" औशनसनीतिपरिशिष्टे १अ० तद्विहृतिर्यथा

"राजगृहं सभामध्यं गवाश्वगजशालिकम्। प्रशस्तवापीकूपादिजलयन्त्रैः सुशोभितम्। सर्वतः स्यात् समभुजं दक्षिणोच्चमुदङ्नतम्। शालां विना नैकभुजम् तथा विषमबाहुकम्। प्रायःशाला नैकभुजा चतुःशालं विना शुभा। शस्त्रास्त्रधारिभिर्युक्तप्राकारं सुष्ठुयन्त्रकम्। सन्निकृष्टचतुर्द्वारं चतुर्दिक्षु सुशोभनम्। दिवारात्रौ सशस्त्रास्त्रैः प्रतिकक्षासु गोपितम्। चतुर्भिः पञ्चभिः षड्भिर्यामिकैः परिवर्त्तकैः। नानागृहोपकार्य्याट्टसंयुतं कल्पयेत् सदा। वस्त्रादिमार्जनार्थं च स्नानार्थं यजनार्थकम्। भोजनार्थं च पाकार्थं पूर्वस्यां कल्पयेत् गृहम्। निद्रार्थञ्च विहारार्थं पानार्थं रोदनार्थकम्। धान्यार्थं द्वारपालार्थं दासीदासार्थमेव च। उत्सर्गार्थं गृहान् कुर्य्यात् दक्षिणस्यामनुक्रमात्। गोखगोष्ट्रगजाद्यर्थं गृहान् प्रत्यक् प्रकल्पयेत्। रथवाज्यर्थशस्त्रार्थव्यायामयामिकार्थकम्। वस्त्रार्थकं तद्गरार्थं विद्याभ्यासार्थमेव च। उदक् गृहान् प्रकुर्वीत सुगुप्तान् सुमनोहरान्। यथासुखानि वा कुर्य्याद्गृहाण्येतानि वै नृपः। धर्माधिकरणं शिल्पशालां कुर्य्यादुदग् गृहान्। पञ्चमांशाधिकोच्छ्रायां भित्तिं विस्तरतो गृहे।

कोष्ठविस्तारषष्ठांशस्थूला सा च प्रकीर्त्तिता। एकभूमेरिदं मानमूर्द्ध्वमूर्द्ध्वं समन्ततः। स्तम्भैश्च भित्तिभिर्वापि पृथक् कोष्ठानि संन्यसेत्। त्रिकोष्ठं पञ्चकोष्ठं वा सप्तकोष्ठं गृहं स्मृतम्। द्वारार्थमष्टधा भक्तं द्वारस्यांशौ तु मध्यमौ। द्वौ द्वौ ज्ञेयौ चतुर्दिक्षु धनपुत्रप्रदौ नृणाम्। तत्रैव कल्पयेत् द्वारं नान्यत्र तु कदाचन। वातायनं पृथक् कोष्ठे कुर्य्याद्वाटक् सुखावहम्। अन्यगेहद्वारविद्धं गृहद्वारं न कारयेत्। वृक्षकोणस्तम्भमार्गपीठकूपैश्च वेधितम्। प्रासादमण्डपद्वारे मार्गवेधो न विद्यते। गृहपीठं चतुर्थांशमुच्छ्रायस्य प्रकल्पयेत्। प्रासादानां मण्डपानां चार्द्धांशं चापरे जगुः। परवातायनैर्विद्धं नापि वातायनं स्मृतम्। हीना निम्ना च्छर्दिर्न स्यात्तादृक् कोष्ठस्य विस्तरः। स्वोच्छ्रायस्यार्द्धमूलैकप्राकारः समूलकः। तृतीयांशकमूलो वा हस्वस्यार्द्धप्रविस्तरः। उच्छ्रितस्तु तथा कार्य्यो दस्युभिर्न विलङ्घ्यते। यामिकैरचितो नित्यं नालिकास्त्रैश्च संयुतः। बहुसुदृढगुल्मश्च सुगवाक्षप्रणालिकः। स्वहीनमहाप्राकारो ह्यसमीपमहीधरः। परिखा तत्र कार्य्या च खातात् द्विगुणविस्तरा। नातिसमीपप्राकारा ह्यगाधसलिला शुभा। युद्धसाधनसम्भारैः सुयुक्तगुप्तैर्विना। न श्रेयसे दुर्गवासो राज्ञः स्याद् बन्धनाय वै"।

नृपञ्जय पु० अन्यान् नृपान् जयति जि-खश्। पौरवे नृपभेदे "चैद्यात् सुवीरो नृपतिः सुवीरात्तु नृपञ्जयः। नृपञ्जयो बहुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः" हरिवं० २०अ०।

नृपति पु० नॄन् पाति पा-डति ६त०। १कुवेरे २नृपाले राजनि च शब्दरत्ना० "जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गात्" रघुः। नृनाथादयोऽपि राजनि। ३क्षत्रिये "नृपतेर्वर्षयोर्द्वयोः" मनुः।

नृपतिवल्लभ पु० ६त०। १वटिकात्मके औषधभेदे "जातीफलं लवङ्गाब्दत्वगेलाटङ्करामठम्। जीरकञ्च यवानी च विश्वासैन्धवपत्रकम्। लौहभस्म रसं गन्धं ताम्रं प्रत्येकशः पलम्। मरिचं त्रिपलं दत्त्वा छागीदुग्धेन पेषयेत्। धात्रीरसेन वा पिष्ट्वा वटिकां कुरु यत्नतः। श्रीमद्गगननाथेन विचिन्त्य परिनिर्मितः। सूर्य्यवर्त्ते-अथा चायं रसो नृपतिवल्लभः। अष्टादशवटीं खादेत् पवित्रः सूर्य्यदर्शकः। हन्ति मन्दानलं सर्वमामदोषं विसूचिकाम्। लोहगुल्मोदराष्ठीला यकृत् पाण्डु हलीमकम्। हृच्छूलं कण्ठशूलञ्च चक्षुःशूलञ्च कामलाम्। शिरःशूलं कटीशूलमानाहमोष्ठशूलकम्। कासश्वासामवातञ्च श्लीपदं शोथमर्बुदम्। गलगण्डं गण्डमालामम्लपित्तञ्च गर्दभीम्। क्रिमिकुष्ठानि दद्रूंश्च वातरक्तं भगन्दरम्। उपदंशमतीसारं ग्रहण्यर्शःप्रमेहकम्। अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्राघातमसृग्दरम्। ज्वरं जीर्णज्वरं कण्डूं तन्द्रालस्यं वमिं भ्रमिम्। दाहविद्रधिहिक्काश्च जड़गद्गदमूकताः। बाधिर्य्यं स्वरभेदञ्च शुक्रहानिविसर्पकान्। ऊरुस्तम्भं रक्तपित्तं गुदभ्रंशारुचिं तृषाम्। कर्णनासानुशोथांश्च दन्तरोगञ्च पीनसम्। स्थौल्यञ्च शीतपित्तञ्च स्थावराणि विषाणि च। वातपित्तकफोत्थांश्च द्वन्द्वजान् सान्निपातिकान्। सर्वरोगचयान् हन्ति चण्डांशुरिव पापहा। बलवर्णकरो ह्येष आयुष्यो वीर्य्यवर्द्धनः। परं वाजीकरः श्रेष्ठः पटुतामन्त्रसिद्धिदः। अरोगी दीर्घजीवी स्यात् रोगी रोगं विमुञ्चति। रसस्यास्य प्रसादेन सुबुद्धिर्जायते नरः" भैषज्यरत्नावली। २राज्ञां प्रिये त्रि० ३राजपत्न्यां स्त्री नृपवल्लभादयोऽप्यत्र।

नृपत्नी स्त्री नॄणां पतिः पालयित्री "विभाषा सपूर्वस्य" पा० नान्तादेशः नान्तत्वात् स्त्रियां ङीप्। नॄणां पालयित्र्यां स्त्रियां "अभि नो देवीरवसा महः शर्म्मणा नृपत्नीः" ऋ०१।२२।११ "नृपत्नीः मनुष्याणां पालयित्र्यः" भा० छन्दसि जसः स्थाने शस्।

नृपद्रुम पु० नृपस्यादनो द्रुमः शा०त०। राजादने आरग्वधे राजनि०। नृपवृक्षादयोऽप्यत्र "खादेद्वाप्यङ्कुरान् भृष्टान् पूतीकनृपवृक्षजान्" सुश्रुतः।

नृपप्रिय पु० ६त०। (वेडुयाश) १वंशभेदे तस्य दुर्गवेष्टनकारित्वात्तत्प्रियत्वम्। २राजपलाण्डौ ३शालिधान्ये ४आम्रे च शब्दच०। ५राजवल्लभे त्रि० ६केतक्यां ७राजखर्ज्जूर्य्यांश्च स्त्री राजनि०।

नृपप्रियफला स्त्री नृपप्रियं फलं यस्याः। वार्त्ताक्यां [राजनि०।

नृपबदर पु० बदराणां नृपः राजदन्ता० पूर्वनि०। राजबदरे राजनि०।

नृपमन्दिर न० ६त०। राजगृहे सौधे हेमच०।

नृपमाङ्गल्यक न० नृपस्य माङ्गल्यं यस्मात् कप्। आढल्यवृक्षे राजनि०।

नृपमान न० नृपस्य तद्भोजनस्य मानमावेदकं वाद्यम्। नृपस्य भोजनकालावेदके वाद्यभेदे त्रिका०।

नृपलक्ष्मन् न० ६त०। नृपचिह्ने छत्रे चामरादौ च नृपलिङ्गादयोऽप्यत्र "निजपादोजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित्। नृपलिङ्गधरं शूद्रं घ्नन्तं गोमिथुनं पदा" भाग०

नृपवल्लभ न० चक्रपाणिदत्तोक्ते पक्वे १तैलभेदे २घृतभेदे च। "गर्भां शक्तकाथविपक्वमुत्तमं हितञ्च तैलं तिमिरेषु नस्यतः। घृतं हितं केवलमेव पैत्तिके तथानुतैलं पवनात्मगुल्मयोः। जीवकर्षभकौ मेदाद्राक्षांशुमती निदिग्धिका वृहती। मधुकं बला विडङ्गं मञ्जिष्ठा शर्करा रास्ना। नीलोत्पलं श्वदंष्ट्रा प्रपौण्डरीकं पुनर्नवा लवणम्। पिप्पल्यः सर्वेषां भागैरक्षांशिकैः पिष्टैः। तैलं वा यदि वा सर्पिर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणं पक्वम्। तिमिरं पटलं काचं नक्तान्ध्यं चार्बुदमथार्मञ्च। श्वेतञ्च लिङ्गनाशं नाशयति नीलिकासंज्ञम्। मुखनासादौर्गन्ध्यं खलितञ्चाकालजं हनुस्तम्भम्। कासं श्वासं शोषं हिक्कां स्तम्भं तथा व्यथां नेत्रे। मुखजैह्म्यमर्दभेदं रोगं वाङ्ग्रहं शिरस्तम्भम्। रोगानथोर्द्ध्वजत्रोः सर्वान्निचिरेण नाशयति। नस्यार्थं कुडवं तैलं पक्तव्यं नृपवल्लभे। अक्षांशैः शाणिकैः कल्कैरन्ये त्वङ्गादितैलवत्"।

नृपशासन न० ६त०। राजशासने तत्प्रकारः औशनसनीतिपरिशिष्टे १अ० उक्तो यथा "शासनं कीदृशं कार्यं राज्ञा नित्यं प्रजासु च। दासे भृत्येषु भार्य्यायां पुत्रे शिष्येऽपि वा क्वचित्। वाग्दण्डं परुषं नैव कार्यं तद्देशसंस्थिते। तुलाशासनमानानां नाशकस्यापि वा क्वचित्। निर्य्यासानां च धातूनां सज्जीनां घृतस्य च। मधुदुग्धवसातैलपिष्टादीनाञ्च सर्वदा। कूटं नैव तु कार्यं स्यात् बलाच्च निर्भितं जनैः। उत्कोचग्रहणं नैव स्वामिकार्यविलोपनम्। दुर्वृत्तकारिणं चोरं जारं सद्द्वेषिणं द्विषम्। नरक्षन्नप्रकाशं हि तथाख्यानपकारकान्। मातॄणां पितॄणां चैव पूज्यानां विदुषामपि। नावमानं नोपहासं न कुर्युः पितृपुत्रयोः। वापीकूपारामसीमाधर्मशालासुरालयान्। मार्गांश्चैव प्रबाधेयुर्दीनान्धविकलाङ्गकान्। द्यूतञ्च मद्यपानञ्च मृगयां शस्त्रधारणम्। गोगजाश्वोष्ट्रमहिषीनॄणां च स्थावरस्य च। रजतस्वर्णरत्नानां मादकस्य विषस्य च। क्रयं वा विक्रयं वापि मद्यसन्धानमेव च। क्रयपत्रं दानपत्रमृणनिर्णयपत्रकम्। राजाज्ञया विना नैव जनैः कार्यं चिकित्सितम्। महापापाभिशंसनं निधिग्रहणमेव च। न वा समाजनियमं निर्णयं जातिदूषणम्। अस्वामिनाष्टिकधनसंग्रहं मन्त्रभेदतः। नृपतेर्गुणलोपञ्च नैव कुर्युः कदाचन। स्वधर्महानिमनृतं परदाराभिमर्शनम्। कूटसाक्ष्यं कूटलेख्यमप्रकाशप्रतिग्रहम्। निर्द्धारितकराधिक्यं स्तेयं साहसमेव च। मनसापि न कुर्वन्तु स्वामिद्रोहं तथैव च। भृत्या शुल्केन भागेन वृद्ध्या दर्पात् बलात् छलात्। आधर्षणं न कुर्वन्तु यस्य कस्यापि सर्वदा। परिमाणोन्मानमानं धार्यं नृपविमुद्रितम्। गुणसाधनसंदक्षा भवन्तु निखिला जनाः। साहसाधिकृतो न स्युर्विना चैवाततायिनम्। उत्सृष्टा वृषभाद्या यैस्तैस्ते धार्याः सुयन्त्रिताः। इति मच्छासनं श्रुत्वा येऽन्यथा वर्त्तयन्ति तान्। नाशयिष्यामि दण्डेन महता पापकारकान्। इति प्रबोधयेन्नित्यं प्रजाशासनडिण्डिमैः। लिखित्वा शासनं राजा धारयेच्च चतुष्पथे। तथा चोद्यतदण्डः स्याद्दस्युषु च शत्रुषु"।

नृपशु पु० ना पशुरिव ना चासौ पशुश्चेति वा। १मूर्खे २पुरुषपशौ च "याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति" भाग० ५।२६।२९ श्लो०।

नृपसभ(भा) न०स्त्री नृपाणां सभा "राजामनुष्यपूर्व्वेति" पा० राजपर्य्यायग्रहणात् क्लीबत्वम्। बहूनां नृपाणां सभायाम्। एकस्य सभायां तु स्त्री। तत्सभाप्रकारश्च औशनसनीतिपरिशिष्टे १अ० उक्तो यथा "राज्ञा राजसभा कार्य्या सुगुप्ता च मनोरमा। त्रिकोष्ठैः पञ्चकोष्ठैर्वा सप्तकोष्ठैः सुविस्तृता। दक्षिणोदक् तथा दीर्घा प्राक्प्रत्यग् द्विगुणाऽथ वा। त्रिगुणा वा यथाकाममेकभूमिर्द्विभूमिका। त्रिभूमिका वा कर्त्तव्या सोपकार्य्याशिरोगृहा। परितः परिकोष्ठेषु वातायनविराजिता। पार्श्वकोष्ठात्तु द्विगुणा मध्यकोष्ठेषु विस्तृता। पञ्चमांशाधिकं त्वौच्च्यं मध्यकोष्ठस्य विस्तरात्। विस्तारेण समं त्वौच्च्यं पञ्चमांशाधिकं तु वा। कोष्ठकानां च भूमिं च यदि वा तत्र कारयेत्। द्विभूमिके पार्श्वकोष्ठे मध्यमं त्वेकभूमिकम्। पृथक्स्तम्भा तु सर्व्वकोष्ठा चतुर्मार्गागमा शुभा। जलोद्धारादियन्त्रैश्च युता सुस्वरयन्त्रकैः। वातप्रेरकयन्त्रैश्च यन्त्रैः कालप्रबोधकैः। प्रतिष्ठिता च सादर्शैस्तथा च प्रतिरूपकैः। एवंविधा राजसभा यन्त्रार्थी कार्यदर्शने। तथाविधामात्यलेखकसभ्याधिकृतशालिकाः। कर्त्तव्याः प्रागुदक्चितास्तदर्थाश्च पृथक् पृथक्। शतहस्तमिता भूमिं

त्यक्ता राजगृहात् सदा । उदक् द्विपतृष्णा प्राक् सेना सन्निवेशनार्थिका । आराद्राजगृहस्यैव प्रजानां निलयानि च । सर्वानिम्नेष्टिकानानुक्रमतस्य सदा ततः । समन्ताच्च चतुर्दिक्षु विन्यसेच्च ततःपरम् । प्रकृत्यनुप्रकृतयो ह्यधिकारिगणास्ततः । सेनाधिपपदातीनां गणः स्वादि गणास्ततः । साश्वाश्च सगजस्यापि गजपालगणास्ततः । छद्मचालिकयन्त्राणि ततः खलरगोगणः । ततः खगोलमिकगणो ह्यारण्यकगणास्ततः । क्रमादेषां गृहाणि स्युः शोभनानि परे सदा । पान्थशाला ततः कार्य्या सुगुप्ता सजलाशया । सजातीयगृहाणां च समुदायेन पङ्क्तितः । निवेशने पुरे ग्रामे प्रागुदक् सुखमेधते । सजातिपण्यनिवहैरापणे पण्यवेशनम् । धनिकादिक्रमेणैव राजमार्गस्य पार्श्वतः । एवं हि पत्तनं कुर्यात् ग्रामं चैव नराधिपः" । तदधिवेशनप्रकारः तत्रैव "सभायां मत्यगर्भस्य मध्ये राजासनं भवेत् । दक्षसंस्था वामसंस्थाः विशेयुः पार्श्वपृष्ठगाः । पुत्राः पौत्राः भ्रातरश्च भागिनेयाश्च पृष्ठतः । दौहित्रा दक्षभागास्तु वामसंस्थाः क्रमादिमे । पितृव्याः स्वकुलश्रेष्ठाः सभ्याः सेनाधिपास्तथा । स्वाग्रे दक्षिणभागे तु प्राक्संस्थाः पृथगासनाः । मातामहकुलश्रेष्ठा मन्त्रिणो बान्धवास्तथा । श्वशुराश्चैव श्यालाश्च वामाग्रे चाधिकारिणः । वामदक्षिणपार्श्वस्थो जामाता भगिनीपतिः । स्वसदृशसमीपे या स्वार्द्धासनगतः सुहृत् । दौहित्रभागिनेयानां स्थाने स्युर्दत्तकादयः । भागिनेयाश्च दौहित्राः पुत्रादिस्थानसंस्थिताः । यथा पिता तथाचार्य्यो समः श्रेष्ठासने स्थितः । पार्श्वयोरग्रतः सर्वे सेवका मन्त्रिणस्तथा । परिवारगणाः सर्वैः सर्वेभ्यः पृष्ठसंस्थिताः । स्वर्णदण्डधरौ स्यातां प्रवेशननिवेदकौ । विशिष्टचिह्नपृक् राजा स्वासने प्रवसेत् स्वके । सुभूषणः सुवसनः कवची समुकुटान्वितः । स्निग्धास्त्रसन्नशस्त्रस्तु सावधानः मनाः सदा" ।

नृपसुता स्त्री ६त० । १राजकन्यायां २छुछुन्दर्य्यां स्त्री हे० सं०८८श्लो० "छुछुन्दरी नृपसुता वालेयोगर्दभः प्रोक्तः" ।

नपांश ६त० । १नृपाय देये करे षष्ठांशादौ २राजपुत्रे पु० ।

नृपाकृष्ट ३त० । चतुरङ्गशब्दे २८६४ पृ० दर्शिते क्रीडार्थराजाकृष्टे राजनि । "नृपाकृष्टो यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिर ! । तदा राजा हि राजानं घातेऽपि तं हनिष्यति" ।

नृपात्मज पु० ६त० । १राजपुत्रे २राजकन्यायां स्त्री "स्वयंवरं भीमनृपात्मजायाः" नैष० । नृपस्यात्मजेव । ३कटुतुम्ब्यां स्त्री रत्नमाला ।

नृपाध्वर पु० नृपमात्रकर्त्तव्योऽध्वरः शाक०त० । राजमात्रकर्त्तव्ये राजसूययज्ञे "राजा राजसूयेन यजेत" श्रुत्या राजमात्रस्यैव तत्राधिकारस्य विधानात्तस्य तथात्वम् ।

नृपान्न न०नृपप्रियमन्नम् । १राजान्ननामके धान्यभेदे राजनि० ६त० । २राज्ञोऽन्ने च ।

नृपाभीर न० नृपं तद्भोजनकालमभीरयति अभि+ईर–अच् उप०स० । राज्ञो भोजनकालावेदके नृपमानाख्ये वाद्यभेदे त्रिका० ।

नृपामय पु० आमयानां नृपः राजदन्ता० पूर्वनि० । १राजयक्ष्मरोगे राजनि० ६त० । २राज्ञोरोगे च ।

नृपाल पु० नॄन् पालयति पालि–अण् उप०स० । १नृपतौ राजनि । "अस्मै नृपालाः किलतत्र तत्र बलिं हरिष्यन्ति सलोकपालाः" भाग०४।१६।२०नरपालादयोऽप्यत्र

नृपावर्त्त न० नृप इवावर्त्तते आ–वृत–अच् । राजावर्त्ते मणिभेदे राजनि० । [आसनभेदे अमरः ।

नृपासन न० । राज्ञो भद्रासने सिंहासने मण्यादिरचिते

नृपाह्वय पु० नृपमाह्वयति गन्धेन आ+ह्वे–श । राजपलाण्डौ राजनि० ।

नृपीट न० उदके निघण्टुः नृपीटमित्यत्र पाठान्तरम् ।

नृपीति स्त्री पा–रक्षणे भावे क्तिन् आत ईत्त्वम् ६त० । १मनुष्यरक्षणे । "अनाष्टष्टो नृपीतये" ऋ० ७।१५।१४। कर्त्तरि क्तिच् । २मनुष्यरक्षके त्रि० "वह्वये आप्तो नृपीतौ" ७।२०।८ "नृपीतौ नृणां रक्षके" भा०।

नृपोचित पु० नृपेषु उचितः । १राजमाषे २राजयोग्ये त्रि० राजनि० ।

नृभोजा त्रि० नभसि जायते जन–विट् डा । आकाशजाते "नभोजाः पृष्ठं हर्य्यतस्य दर्शि" ऋ० १०।१२३।२ नभोजस् शब्दकल्पनं प्रामादिकम् ।

नृमणस् त्रि० नृषु यजमानेषु मनो यस्य "छन्दस्युदवग्रहात्" पा० णत्वम् । रक्षितव्ययजमानेषु अनुग्राहक बुद्धियुक्ते इन्द्रादौ देवे "त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रारुजः पुरः" ऋ०१।५१।५ नृणां मनोयत्र णत्वम् । २धने नृम्ण शब्दे दृश्यम् । ३प्लक्षद्वीपस्थे महानदीभेदे स्त्री आवन्तः"अरुणा नृमणाङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्यः" भाग० ५।२०।६

नृमिथुन न० ६त०। मनुष्यस्य स्त्रीपुरुषयुग्मे। "मनुष्यौ घटी नृमिथुनं सगदं सवीणम्" इत्युक्ते० मिथुनराशिस्वरूपोक्तौ। नृयुग्मादयोऽप्यत्र। "उच्चं नृयुग्मं घटभं त्रिकोणम्" ज्योति०त०।

नमेध पु० ना मिध्यतेऽत्र मिध–आधारे घञ्। पुरुषमेधे १यज्ञभेदे। तद्विधिः यजु० ३०अ० दृश्यः। २ऋषिभेदे "नृमेधं प्रजयासृजतृषभम्" ऋ० १०।८०।१२ "नृमेधमेतन्नामानमृषिम्" भा०।

नृम्ण न० नृभिर्म्नायतेऽभ्यस्यते उपार्जयितुम् म्ना–घञर्थे–क "छन्दस्युदवग्रहात्" पा० णत्वम्। धने निघण्टुः। "अश्यामं नृम्णमाभराश्यां नृम्णयस्ते" ऋ० ५।३८।४। नृम्णं धनम्। नृम्णयसे धनमिच्छसि" भा० नृम्णयसु+क्यच्।

नृयज्ञ पु० नुर्नरायौ यज्ञः। प्रत्यहं गृहस्थकर्त्तव्यपञ्चयज्ञान्तर्गते अतिथिपूजनरूपे यज्ञे "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्। पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः" "ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा। नृयज्ञं पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न हापयेत्" इति च मनुः।

नृवत् त्रि० ना–परिचारकादिरस्त्यस्य मतुप् वेदे मस्य वः लोके तु न वः नृमदित्येव। परिचारकनरयुक्ते "भरद्वाजे नृवत इन्द्र! सूरीन् दिवि" ऋ० ६।१७।१४

नृवराह पु०ना चासौ वराहश्च। अंशाभ्यां मनुष्यवराहाकृतौ भगवदवतारभेदे "दैत्यस्ततोऽसौ नृवराहमाहवे निपातयामास यथा ज्वलन्तीम्। शक्तिं यथा विद्युतमाशु कुञ्जे प्रवर्षमाणोऽपि गिरिं समेघः। स हन्यमानो गदयाऽप्रमेयः प्रोवाच दैत्यं नृवराहमूर्त्तिः। प्रजापतेः सेतुमिमं निहत्य प्रजेश्वरः स्वस्ति यथा सुरेन्द्र!" वह्निपु०। "नृवराहस्य वसतिर्महर्लोके प्रतिष्ठिता। नृसिंहस्य तथा प्रोक्ता जनलोके महात्मनः"। सएव वलेर्द्वारी यथा "शौकरं रूपमास्थाय द्वार्यस्य च दुरात्मनः। भविष्यामि न सन्देहो व्रज शक्र! त्वरान्वितः" पाद्मे सृष्टिखण्डे २८अ०।

नृवाहन पु० ना वाहनमस्य। १नरवाहने कुवेरे नुर्नेतृणां वाहनम् "छन्दस्युदवग्रहात्" पा० वेदे णत्वम्। २नेतृवाहने "अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणम्" ऋ० २।३७।५

नृवाहस् पु० नॄन् वहति वह–वेदे असुन् णिच्च। मनुष्यवाहके "योषा इष्णू नृवाहसा" ऋ०१।६।२

नृशंस त्रि० नॄन् शंसति शन्सु–हिंसायाम् अण्। १घातुके क्रूरे अमरः २परद्रोहिणि च "भगो नृशंस! उर्वन्तरिक्षम्" ऋ० ०।५।१५ "इतरेषु (विवाहेषु) तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनम्" मनुः।

नृशृङ्ग न० नुः शृङ्गम्। अलीकपदार्थे नरस्य शृङ्गाभावात् अयोग्यत्वेऽपि अलीकत्वविवक्षायामस्य साधुत्वम् "नासदुत्पादो नृशृङ्गवत्" सां०सू० "नरशृङ्गतुल्यस्यासत उत्पादो न सम्भवतीति" प्र०भा०।

नृषद् पु० नरि पुरुषे अन्तर्यामितया सीदति षद–क्विप् वेदे षत्वम्। १परमात्मनि २कण्वर्षेः पितरि ऋषिभेदे "उत कण्वं नृषदः पुत्रमाहुः" ऋ०१०।३१।११ ३मनुष्यस्थायिनि च "ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनःसदम्" यजु०९।२।

नृषद्मन् न० नरः नेतारः ऋत्विजः तेषाम् सदनम् वेदे षत्वम्। यज्ञगृहे "समतौ रथा नरो नृषदने" ऋ० ५।७।२ "नृषदने यागगृहे" भा०।

नृसिंह पु० ना चासौ सिंहश्च। अंशाभ्यां मनुष्यसिंहाकृतियुक्ते १भगवतोऽवतारभेदे "सिंहस्य कृत्वा वदनं सुरारिः सदा करालञ्च सुरक्तनेत्रम्। अर्द्धं वपुर्वै मनुजस्य कृत्वा ययौ सभां दैत्यपतेः पुरस्तात्" वह्निपु०। २रतिबन्धभेदे तस्य लक्षणं यथा "पादौ संपीड्य योनौ च हठाल्लिङ्गप्रवेशनम्। हस्तयोर्वेष्टयेद्गुल्फं बन्धो नृसिंहसंज्ञकः" रतिम०। ना सिंह इव उपमितसमासः। ३पुरुषश्रेष्ठे च

नृसिंहचतुर्दशी स्त्री नृसिंहस्याविर्भावदिनं चतुर्दशी शा० त०। वैशाखशुक्लचतुर्दश्याम्। आगमे "वैशाखे शुक्लपक्षे च चतुर्दश्यां महातिथौ। सायं भक्तादधिकारमसहिष्णुः परो हरिः। सद्यः कटकटाशब्दविद्रावितसभाजनः। लीलया स्तम्भगर्भान्तादुद्भूतः शब्दभीषणः। नृहरेरवतारार्त्तां यत्नतः समुपोषयेत्। महापुण्यतमायाञ्च सायं विष्णुं प्रपूजयेत्"। बृहन्नारसिंहे "वैशाखशुक्लपक्षस्य चतुर्दश्यां समाचरेत्। मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम्" किञ्च "स्वातीनक्षत्रयोगे तु शनिवारे हि मद्व्रतम्। सिद्धियोगस्य योगे च लभ्यते दैवयोगतः। सर्वैरेतैस्तु संयुक्तं हत्याकोटिविनाशनम्। केवलञ्च प्रकर्त्तव्यं मद्दिने फलकाङ्क्षिभिः। वैष्णवैर्न तु कर्त्तव्या शरविद्धा चतुर्दशी"। तत्र व्रतनित्यत्वादि इहन्नरसिंहपुराणे "वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं मम सन्तुष्टिकारणम्। महागुह्यमिदं श्रेष्ठं मानवैर्भवभीरुभिः" किञ्च "विज्ञाय मद्दिनं यस्तु लङ्घयेत् स तु पापभाक्। एवं ज्ञात्वा प्रक-

तत्त्वं महिने व्रतमुत्तमम् । अन्यथा नरकं याति यावच्चन्द्रदिवाकरौ" तत्राधिकारिनिर्णयः तत्रैव "सर्वेषामेव लोकानामधिकारोऽस्ति मद्व्रते । मद्भक्तैस्तु विशेषेण प्रणेयं मत्परायणैः" ।

नृसिंहपुराण न० उपपुराणभेदे उपपुराणशब्दे दृश्यम् ।

नृसिंहवन न० ह०सं० १४अ० कूर्मविभागे उक्ते पश्चिमोत्तरदिक्स्थिते देशभेदे कूर्मविभागशब्दे दृश्यम् ।

नृसेन(ना) न०स्त्री नृणां सेना "विभाषा सेनेत्यादि" पा० वा क्लीवता । बहुमनुष्ययुक्तसेनायाम् ।

नृसोम पु० ना सोम इव । १मनुजश्रेष्ठे "स्त्रीमोऽभ्रवायाः सरितो नृसोमः" रघुः ।

नृहरि पु० ना चासौ हरिश्च । नरसिंहे भगवदवतारभेदे "नृहरिवामनजामदग्न्यः" मुग्धबो० ।

नॄ नीतौ क्र्यादि० प्वादि० पर० सक० सेट् । नृणाति अनारीत् अयोपदेशत्वाच्च णत्वम् कविकल्पद्रुमः पाणिनिमते नॄ नये इति कुशाख्य पाठः । तन्मते अोपदेश पर्युदासता । [णिच् नरयति । न णत्वम् ।

नॄ नये भ्वा० पर० सक० सेट् । नरति अनारीत् । घटा०

नेउ(ड)ली स्त्री हठयोगभेदे तत्प्रकारस्तु रुद्रयामले "धौतीयोगानन्तरं हि ने(उ)डुलीकर्म समाचरेत् । ने(उ)डुलीयोगमात्रेण चालने ने(उ)डुलीपमः । नेउ(डु)लीसाधनादेव चिरजीवी निरामयः । तत्कारणं प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय । मुक्त्वा सदासनपकाश्च वारैकं प्रतिचालयेत् । प्रतिचालयेत् स्वोदरश्च कठिनाशयविवर्जितः । पुनःपुनश्चालनञ्च कुर्यात् सोदरमध्यकम् । कुलालचक्रवत् कुर्यात् भ्रमणञ्चोदरस्य च । सर्वाङ्गचालनादेव कुण्डलीशक्तिचालनम् । चालनात् कुण्डलीदेव्याश्चेतना सा भवेत् प्रभो ! । एतस्मानन्तरं देव ! चालनं परिकीर्त्तितम् । नाडीनां चालनादेव सर्वविद्यानिधिर्भवेत् । वायुसिद्धिर्भवेत्तस्य पञ्चभूतसुसिद्धिभाक् । सुखासनं हि सर्वत्र सर्वदा कारयेद्बुधः । बद्धपद्मासनं कृत्वा अधोहस्ते जपं चरेत् । तदा त्रिदिनमाकर्त्तुं समर्थो सुखिडकासनम् । तदा हि सर्वनाडीश्च वशीभूता न संशयः । नाडीचालनयोगेन सिद्धिमाप्नोति साधकः । नेडु(उ)लीं यो न जानाति स कथं कर्त्तुमुद्यतः । स धीरो मानसचरोमतिमान् स जितेन्द्रियः । यो नेउ(डु)लीयोगसारं कर्त्तुमुद्यमपारगः । स चावश्यं चालनञ्च कुर्यान्नाडयादिसाधनम् । नेउ(डु)लीयोगमार्गेण नाडीचालनतत्परः । भवत्येव महाकाल ! राजराजेश्वरो यथा । केवलं प्राणवायोश्च धारणात् चालनं भवेत् । विना चालनयोगेन देहशुद्धिर्न जायते । चालनं नाडिकादीनां कफपित्तादिनाशनम् । करोति यत्नतो योगी सुखासनानिलाशनात् । वायुग्रहणमेवं हि नेडु(उ)लीयमकालके । न कुर्यात् केवलं नाथ ! अन्यकाले सदाचरेत् । यावन्ने उ(डु)लीं न जानाति तावद्वायुं न संपिबेत् । बहुतरं न संपाद्य वायोरोगमलादिकम् । केवलं श्वासगमनं यावन्नेउ(डु)ली न सिध्यति । पञ्चारामसाधनाच्च पञ्चवायुवशो भवेत्" ।

नेजक पु० निज—शुद्धौ ण्वुल् । १रजके "शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यात् नेजकः शनैः । न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत्" मनुना तत्कृत्यमुक्तम् । २शोधकमात्रे त्रि० ।

नेजन न० निज्यतेऽत्र निज—आधारे ल्युट् । १नेजकालये "राशयः प्रत्यहश्रान्त वाससां नेजनेष्विव" भा०द्रो० १८८अ० । भावे ल्युट् । २शोधने

नेत्(द) अव्य० नी—क्विप् वा० तुक् नेद—क्विप् वा चादि० १शङ्कायां २प्रतिषेधे ३समुच्चये च मनोरमा । न इव । ४नैवेत्यर्थे । "अन्यो नेत् सूरिरोहते" ऋ० ८।५।८। "देवत्वदपत्नीतयातै" यजु० २।१७

नेतीयोग पु० हठयोगभेदे स च रुद्रयामले उत्तरखण्डे उक्तो यथा "नेतीयोगविधानानि शृणुष्व वीरपूजित ! । येन सर्वमस्तकस्थकफानां दाहनं भवेत् । सूक्ष्मसूत्रं दृढतरं प्रदद्याच्चाधिकाबिले । सुखरन्ध्रे समानीय सन्धानेन समात्रयेत् । पुनःपुनः सदा योगी यातायातेन घर्षयेत् । क्रमेण वर्द्धनं कुर्यात् सूत्रस्य परमेश्वर ! । नेतीयोगेन नासाया रन्ध्रं निर्म्मलकं भवेत् । वायोर्गमनकाले तु महायुस्तानिति प्रभो !" ।

नेतृ त्रि० नी—तृच् । १प्रभौ अमरः २निर्वाहके ३नायके ४प्रवर्त्तके ५प्रापके च स्त्रियां ङीप् । ६निम्बवृक्षे पु० राजनि० "इतो नेता हि तव त्वं शापानुमोक्ष्यसि मत्कृतात्" भा०व०६६अ० "स नेता शासिता च नः" मनुः । ७विष्णौ पु० "न्यायो नेता समीरणः" विष्णुस० "जगद्यन्त्रनिर्वाहकोनेता" भाष्य० अधिकरणवाचकात् परस्तेतव्यात् नक्ष० अण्सना० । मृगनेता मृगाः मृगनेता रात्रिः । यस्यां रात्रौ आरम्भावधिशेषपर्यन्तं मृगशीर्षनक्षत्रं दृश्यं नक्षत्राणामेकस्य नेतृत्वात् तथात्वम् ।

नेत्र न० नयति नीयते वाऽनेन ष्ट्रन् । १मन्थनदामनि २वस्त्रभेदे ३वृक्षमूले ४रथे ५जटायाम् ६नाड्याम् मेदि० । ७चक्षुषि अमरः । ८प्रापयितरि ९नयनसाधने १०प्रवर्त्तके च त्रि० । ११वस्तिशलाकायां राजनि० । १२चक्षुर्गोलकावस्थिते वह्निदैवतके तैजसे इन्द्रियभेदे न० "विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभाम्" कुमा० तत्र अग्निमन्थनदाम्नि "व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात् प्रमथ्यस्तेन पावकः" कर्मप्रदीपे कात्या० "मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रञ्च वासुकिम्" भा०आ० १८अ० । चक्षुषि "नेत्रे दूरमनञ्जने प्रकाशिता तन्वी तवेयं तनुः" सा०द० । १३हैहयनृपपुत्रभेदे पु० "धर्मस्तु हैहयसुतो नेत्रः कुन्तिपिता ततः" भाग०९।२३।६६ । १४द्वित्वसंख्यायां न० "मुनिषड्यमनेत्राणि (२२६७) सू० सि० ज्यार्द्धपिण्डोक्तौ । वस्तिशलाकामानादि सुश्रुते उक्तं यथा "अथातो नेत्रवस्तिप्रमाणप्रविभागचिकित्सितं व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रमे समयस्युक्त्वा नेत्रप्रमाणादि उक्तं यथा "षड्विंशतेर्वर्षं द्वादशाङ्गुलं मूलेऽङ्गुष्ठोदरपरीणाहमग्रे कनिष्ठिकोदरपरीणाहमग्रे त्र्यङ्गुलसन्निविष्टकर्णिकं गृध्रपत्रनाडीतुल्यप्रवेशं कोलास्थिमात्रं छिद्रं क्लिन्नकलायमात्रं छिद्रमित्येके । सर्वाणि मूले वस्तिनिबन्धनार्थं द्विकर्णिकानि । आस्थापनद्रव्यप्रमाणं तु विहिता द्वादशप्रसृतयः । सप्ततेरूर्द्ध्वं नेत्रप्रमाणमेतदेव द्रव्यप्रमाणन्तु द्विरष्टवर्षवत् । तत्र नेत्राणि सुवर्णरजतताम्रायोरीतिदन्तशृङ्गमणितरुसारमयाणि श्लक्ष्णानि दृढानि गोपुच्छाकृतीन्यृजूनि गुटिकामुखानि । वस्तयश्चाष्टकानां मृदवो नातिबहुला दृढाः प्रमाणवन्तो गोमहिषवराहाजोरभ्राणाम्" । "नेत्रालाभे हिता नाडी नलवंशास्थिसम्भवा । वस्त्यलाभे हितं चर्म सूक्ष्मं वा तान्तवं घनम्" । वस्तिशलाकारूपं च उत्तरवस्तिशब्दे १०९८० पृ० सुश्रुतोक्तं दृश्यम् । "चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रमातुराङ्गुलमानतः" इत्यादिनोक्तं दृश्यम् । "कृत्वा स्वल्पेन नेत्रेण चक्रतैलेन तर्पयेत्" सुश्रुतः ।

नेत्रकोष पु० ६त० । नेत्रपटले

नेत्रच्छद पु० नेत्रे छाद्येते अनेन छद+णिच्–क ह्रस्वः । नेत्रपिधायके चर्ममये नेत्रपुटे (चकेरपाता) अमरः ।

नेत्रपर्य्यन्त पु० नेत्रयोः पर्यन्तः कोणसीमा । १अपाङ्गे राजनि० । २नेत्रावधिके त्रि० ।

नेत्रपाक पु० नेत्ररोगभेदे तल्लक्षणं सुश्रुते उक्तं यथा "कण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्वोदुम्बरसन्निभः । दाहसंहर्षताम्रत्वशोफनिस्तोदगौरवैः । जुष्टो मुहुः स्रवेदास्रमुष्णशीताम्बु पिच्छिलम् । संरम्भी पच्यते यश्च नेत्रपाकः स शोफजः । शोफहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोफजे । अन्तःशिरायां श्वसनः स्थितो दृष्टिं प्रतिक्षिपन् । हताधिमन्थं जनयेत्तमसाध्यं विदुर्बुधाः" ।

नेत्रपिण्ड पुंस्त्री नेत्रं पिण्ड इव यस्य । विडाले हारा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ६त० । नेत्रगोलके न० ।

नेत्रपुष्कर न० नेत्रस्य पुष्करं जलं यस्याः ५ब० । रुद्रजटायां राजनि० । तत्सेवने हि नेत्रात् जलं स्रवतीति तस्यास्तथात्वम् ।

नेत्रप्रबन्ध पु० नेत्रे प्रबध्यते अनेन प्र+बन्ध–करणे ल्युट् । नेत्रपुटे "कर्णश्रोत्रः सुकुमारकं च नेत्रप्रबन्धमयम्", सु०सं० ५८अ० ।

नेत्रबन्ध पु० ६त० । पृष्ठतोऽवचितेनागत्य करतलाभ्यां नेत्रयोः पिधानरूपे बालानां क्रीडाभेदे "अदृश्यनेत्रबन्धाद्यैः कश्चिन्मृगखगेहया" भा० १०।१८।८ रामकृष्णयोर्बालक्रीडावर्णने ।

नेत्रमल न० ६त० । चक्षुर्मले दूषिकायाम् (पिँचुटि) अमरः ।

नेत्रमीला(ना) स्त्री नेत्रयोः मीला मुद्रणं यस्याः ५ब० पृषो० वा लस्य नः, लान्तपाठः साधुः । यवतिक्तायां राजनि० । तत्सेवने हि नेत्रयोर्मीलनं जायते इति तस्यास्तथात्वम् ।

नेत्रमुष् त्रि० नेत्रं तत्प्रचारं मुष्णाति मुष–क्विप् । दृष्टेरुपघातके दृष्टिप्रचारनाशके "वहन्ति ये नेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथम्" भा०व० ४२अ० ।

नेत्रयोनि पु० नेत्राणि योनय इवास्य । १इन्द्रे शब्दमाला । नेत्रमत्रिनेत्रं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य । २चन्द्रे च

नेत्ररञ्जन न० नेत्रे रञ्ज्यते अनेन रन्ज–करणे ल्युट् । कज्जले "एष वा कथितो धूपः शृणुतं नेत्ररञ्जनम्" कालिकापु० ६१अ० ।

नेत्ररुज् स्त्री ६त० । नेत्ररोगे

नेत्ररोग पु० ६त० । नयनस्य रोगभेदे तन्निदानादि माधवकरेणोक्तं यथा "उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च । स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च छर्द्देर्विघाताद्वमनातियोगात् । द्रवात्तथान्नान्निशि सेविताच्च विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च । प्रसक्तसंरोदनशोककोपाच्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् । तथा ऋतूनाञ्च विपर्ययेण

क्षेपाभिघातादतिमैथुनाच्च । वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः । वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः । प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः" । तस्य सम्प्राप्तिर्यथा "निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्षसंघर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः । विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति । दाहप्रपाकौ शिशिराभिवाञ्छा धूमायनं वाष्पसमुच्छ्रयश्च । उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति । उष्णाभिवाञ्छा गुरुताक्षिशोथः कण्डूपदेहावतिशीतता च । स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति । ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च वाह्यः समन्तादतिलोहितश्च । पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति" ।

नेत्ररोगहेतुदोष उक्तो वैद्यके

"नेत्रं स्यात् पवनाद्रूक्षं धूम्रवर्णं तथाऽरुणम् । कोटरान्तप्रविष्टञ्च तथास्तम्भविलोकनम् । हरिद्राखण्डवर्णञ्च रक्तं वा हरितं तथा । दीपद्वेषि सदाहञ्च नेत्रं स्यात् पित्तकोपतः । चक्षुर्बलासबाहुल्यात् स्निग्धं स्यात् सलिलप्लुतम् । तथा धवलवर्णञ्च ज्योतिर्हीनं बलान्वितम् । नेत्रं द्विदोषबाहुल्यात् स्याद् दोषद्वयलक्षणम् । त्रिदोषलिङ्गं सर्व्वेयं तन्मारयति रोगिणम् । त्रिदोषदूषितं नेत्रमन्तर्मग्नं भयं भवेत् । त्रिलिङ्गं सलिलस्रावि प्रायेणोन्मीलयत्यपि" । नेत्ररोगभेदाश्च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षड्भिरध्यायैः सलक्षणहेतुकास्तत्रैव दृश्याः । "त्रपुहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान्" । "मधुहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान्" शाता० त्रपुमधुहरणेन तद्रोगवान् जायते" इत्युक्तम् ।

नेत्ररोगहन् पु० नेत्ररोगं हन्ति हन–क्विप् । वृश्चिकालीवृक्षे राजनि०तस्य हि नेत्ररोगनाशकत्वं वैद्यके प्रसिद्धम्

नेत्ररोमन् न० ६त० । नेत्रपक्ष्मणि हेम० ।

नेत्रवस्त्र न० नेत्रयोर्वस्त्रमिवाच्छादकम् । (चक्षेरपाता) नेत्रच्छदे ।

नेत्रविष् स्त्री ६त० । नेत्रमले (पिंचुटि) "नेत्रविट् चक्षुषः स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः" सुश्रुतः ।

नेत्रविष पुंस्त्री नेत्रे विषं यस्य । दिव्ये सर्पभेदे "दृष्टिनिश्वासविषा दिव्याः सर्पाः" सुश्रुतः । "आशीविषान् नेत्रविषान् कोपयेन्न च पण्डितः" भा०स० ६२अ० ।

नेत्रस्तम्भ पु० ६त० । नेत्रयोः स्तम्भे नयनोन्मीलनादिव्यापाररहित्ये "नेत्रस्तम्भं निमेषञ्च तृष्णां कासं प्रजागरम् । लभते दन्तचालञ्च तांस्तानन्यानुपद्रवान्" सुश्रुतः ।

नेत्रान्त पु० ६त० । अपाङ्गदेशे "नेत्रान्तपादकरतालुधरोष्ठजिह्वाः रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि" वृ०सं०६८अ०

नेत्राभि(स्य)ष्यन्द पु० ६त० । नेत्रस्य रोगभेदे अभिष्यन्दशब्दे ३०४ पृ० दृश्यम् । "नेत्राभिष्यन्दपक्ष्मद्वयोमज्ज दोषजाः" सुश्रुतः । स च संक्रामिरोगः यथाह सुश्रुते "प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शात् निःश्वासात् सह भोजनात् । सह शय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् । कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च । औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम्" ।

नेत्रामय पु० ६त० । नयनरोगे "वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः । प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः" माधवनि० ।

नेत्राम्बु न० ६त० । चक्षुर्जले अश्रुणि अमरः ।

नेत्रारि पु० ६त० । सेहुण्डवृक्षे राजनि० ।

नेत्री स्त्री नी–तृन् ङीप् । १लक्ष्म्यां २नाड्यां च शब्दर० ३नद्यां मेदि० । नी–तृन् स्त्रियां ङीप् । ४प्रापयित्र्यां स्त्रियां स्त्री ।

नेत्रोपमफल पु० नेत्रे उपमा यस्य तादृशं फलमस्य । (बादाम) वृक्षभेदे भावप्र० । [मात्रे च

नेत्रौषध न० ६त० । १पुष्पकासीसे राजनि० २नेत्रयोरौषध-

नेत्रौष(धि)धी स्त्री ६त० वा ङीप् । अजशृङ्ग्याम् (गाड़रशिङ्गा) रत्नमाला ।

नेद मतौ भ्वा० प० सक० सेट् । गतिकर्मसु निघण्टुः । नेदति अनेदीत् । निनेद "या क्षुता उज्ज्वलन्ति या क्षुता अतिनेदन्ते" ऋ०उप० ।

नेदिष्ठ त्रि० अतिशयेनान्तिकः ईयसुन् नेदादेशः । १अतिशयनिकटस्थे "नेदिष्ठे अस्मिन्नहन्यधि वोचा नु सुन्वते" ऋ० १।१२२।१। २निपुणे त्रि० राजनि० । ३अङ्कोटवृक्षे पु० जटाध० ।

नेदिष्ठिन् पु० नेदिष्ठं जन्मतः सन्निकृष्टस्थानं विद्यतेऽस्य इनि । सोदरभ्रातरि "म्रियेत चेन्निर्मन्थ्येन दग्ध्वा शामित्राद्वाऽस्थीन्युपनह्य नेदिष्ठिनमुपदीक्ष्य तेन सह यजेरन्" कात्या०श्रौ० २५।१४।२८। "मृतं यजमानं निर्मन्थ्येन शामित्रेण वा दग्ध्वाऽस्थीन्युपनह्य तस्य यो नेदिष्ठी सोदरभ्राता स्यात् तं दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन्" कर्कः ।

नेदीयस् त्रि॰ अतिशयेनान्तिकः ईयसुन् नेदादेशः। अत्यन्तसमीपस्थे स्त्रियां ङीप्।

नेप पु॰ नी—प। १पुरोहिते उज्ज्वल॰। २उदके निघण्टुः

नेपथ्य न॰ नी—विच् नेः नेता तस्य पथ्यम्। १भूषणे अमरः २वेशे ३वेशस्थाने नाटकादेरभिनयार्थसज्जाभूमौ च मेदि॰ "न पथ्यं नेपथ्यं बहुतरमनङ्गोत्सवविधौ" सा॰द॰ "उदारनेपथ्यभृतां स मध्ये" रघुः "नेपथ्योक्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं तथा" सा॰द॰।

नेपाल पु॰ देशभेदे "नेपालभर्त्तृमध्यकच्छसुराष्ट्रमद्रान्" वृ॰सं॰ ४अ॰ "नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वात्" छलोदाहरणे विश्वनाथः "जटेश्वरं समारभ्य योगेशान्तं महेश्वरि!। नेपालदेशो देवेशि! साधकानां सुसिद्धिदः" शक्तिसङ्गमत॰। "नेपाले माहिषं मांसम्" अनाचारोक्तौ

नेपालजा स्त्री नेपाले देशे जायते जन—ड ७त॰। नेपालजातायां मनःशिलायाम् "नेपालजामरिचशङ्करसाञ्जनानि" सुश्रुतः। जन—कर्त्तरि क्त ७त॰। नेपालजाताप्यत्र। "मरिचं च शुक्लं नेपालजाता च समप्रमाणा" सुश्रुतः।

नेपालकम्बल पु॰ ६त॰। कुथाख्ये चित्रकम्बले शब्दार्थचि॰।

नेपालनिम्ब पु॰ ६त॰। ज्वरान्तके तृणनिम्बे नेपालजाते निम्बभेदे राजनि॰।

नेपालमूलक न॰ हस्तिकन्दसदृशे मूलभेदे राजनि॰।

नेपालिका स्त्री नेपाल उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः ठन्। मनःशिलायां राजनि॰।

नेम पु॰ नी—मन्। १काले २अवधौ ३खण्डे ४प्राकारे ५कैतवे च मेदि॰। ६अर्द्धे ७गर्त्ते च हेमच॰। ८नाश्यादौ अन्यार्थे च शब्दरत्ना॰। ९सायंकाले १०मूले च ११जर्द्धे च सुभूतिः। अर्द्धार्थेऽस्य सर्वनामता। नेमस्मै नेमस्मिन् इत्यादि। जसि वा, नेमे नेमाः। १२अन्ने १३दिश उत्तरवर्त्तिनि च निघण्टुः। "हितं जनिम नेमसुद्यतम्" ऋ॰ ८।६८।५ "नेममर्द्धम्" भा॰ "आयन् पचाति नेमो नहि पचदर्धः" ऋ॰ १०२७।१८

नेमधित त्रि॰ नेमं हितः नेम+धा—क्त "सुधितनेमधितेत्यादिना" पा॰ निपा॰। अर्द्धहिते "स्वर्षाता यद्ध्वयामसि त्वा युध्यन्तो नेमधिता पृतसु श्रूर!" ऋ॰६।३३।४ भावे क्तिन्। नेमधिति। अर्द्धधाने स्त्री। नेमं धीयतेऽत्र धा—क्तिन् निपा॰। संग्रामे निघण्टुः।

नेमन् त्रि॰ नी—वा॰मनिन्। प्रापके "तं गूर्त्तयो नेमन्निषः" ऋ॰१।५६।२ "इष गतौ वा॰ क्विप् नेमानः प्रापका इषो येषाम्" भा॰। छान्दसो नलोपाभावः।

नेमि पु॰ नी—मि। १तिनिशवृक्षे। २कूपसमीपे रज्जुधारणार्थे त्रिकाष्ठयन्त्रे ३चक्रान्ते च (रथचक्रस्य भूमिस्पर्शनयोग्ये भागे) ४कूपान्तिकस्थे-समानस्थलभागे स्त्री अमरः वा ङीप्। ५जिनभेदे पु॰ हेमच॰। ६वज्रे पु॰ निघण्टुः "नियन्तुर्नेमिवृत्तयः" रघुः "ध्याने मिमग्नैः शितिकण्ठपक्षः" "अपतन् द्रुतभ्रमितनेमिवृत्तयः" माघः

नेमिचक्र पु॰ परीक्षितन्वयस्य वंश्ये भाविन्टपभेदे "अधीनकृष्णस्तस्यापि नेमिचक्रस्तु तत्सुतः। गजाह्वये हृते नद्या कौशाम्ब्यां स निवत्स्यति" भाग॰ ९।२२।२७

नेमिन् पु॰ नी—या॰ मिनि। तिनिशवृक्षे भरतः।

नेयार्थता स्त्री नेयः रूढिप्रयोजनाभावादशक्त्याकृतो लक्ष्यार्थो यत्र तस्य भावः। काव्यदोषभेदे "ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थता" सा॰द॰ "कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि! तेऽकरोत्"। अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यते" सा॰द॰। तत्र रूढिप्रयोजनयोरभावात् तथात्वम्।

ने(नै)मिश न॰ नेमिः शीर्य्यतेऽत्र शृ—वा॰ आधारे ड। नैमिशारण्ये ततः स्वार्थे अण्। नैमिशतत्रार्थे वायुपु॰ यथा "एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विसृज्यते। यत्रास्य शीर्य्यते नेमिः सदेशस्तपसः शुभः। इत्युक्त्वा सूर्यसङ्काशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयम्। प्रणिपत्य महादेवं विससर्ज पितामहः। तेऽपि हृष्टतरा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुम्। प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नेमिर्विशीर्य्यते। तद्वनं तेन विख्यातं नैमिशं भुवि पूजितम्"।

नेष्ट त्रि॰ न इष्टम् नञर्थनशब्देन "सह सुपा" पा॰स॰। १अनिष्टे २तत्साधने निषिद्धे च। "अतिककुदाः कृशदेहा नेष्टाः हीनाधिकाङ्गश्च" वृ॰सं॰ ६१अ॰।

नेष्टु पु॰ निश—तुन्। लोष्टे शब्दाम्बुधिः। "यथा महार्णवे क्षिप्तः क्षिप्रं नेष्टुर्विनश्यति" भा॰अनु॰ १२अ॰ "नेष्टुः पांशुपिण्डः" नीलकण्ठः।

नेष्टृ पु॰ नी—तृन् नि॰ षुक्। ऋत्विग्भेदे उज्ज्वलद॰। "ग्नावो नेष्टः! पिब ऋतुना" ऋ॰ १।१५।२ "समान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकानाम्" कात्या॰८।६।२१।

नेष्ट्र त्रि॰ नेष्टुरिदम् वा॰ अन्। नेष्टृसम्बन्धिनि "नेष्ट्रादृतुभिरिष्यते" ऋ॰ १।१५।९ [अपत्ये न॰।

नैःस्व न॰ निः स्वस्य भावः अण्। निर्द्धनत्वे ष्यञ् नैःस्व्य

नैक त्रि॰ न एकः नञर्थनशब्देन "सह सुपा" पा॰स॰।

अनेके १एकभिन्ने २विष्णौ पु० "एकोऽनैकः सवः कः किम्" विष्णुस०"मायया बहुरूपत्वान्नैकः "इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते इति श्रुतेः" भा० ।

नैकचर त्रि० नैकः संघीभूय चरति चर—ट । संघीभूयचारिणि शूकरादौ "अपि न वृकः शालावृकोऽन्यतमोनैकचरोह वा भक्षयति" भाग० ५।८।२०

नैकज पु० नैकधा—जायते जन—ड पृषो० धालोपः । धर्मगुप्तये अनेकधा जायमाने परमेश्वरे "सुखदो नैकजोऽग्रजः" विष्णुस०। "धर्मसंरक्षणार्थाय संभवामि युगे युगे" भगवदुक्तेः भा० ।

नैकटिक त्रि० प्रयोजनाय निकटे वसति ठक् । भिक्षादिलाभहेतोः ग्रामादिनिकटवासिनि भिक्षुकादौ । भिक्षुणा हि ग्रामात् निकटे स्थातव्यमिति शास्त्रात् तथात्वम् "अाट नैकटिकाश्रमान्" भट्टिः ।

नैकती स्त्री नैकं तायते ताय—ड गौरा० ङीष् । गौर्य्यां तत्र भवः पलद्या० अण् नैकत तत्रार्थे त्रि० ।

नैकधा अव्य० नैक+प्रकारे धाच् । अनेकप्रकारे "शीर्षयोः पतिता वृक्षाविभिदुर्नैकधा तयोः" भा०व० ११अ० ।

नैकभेद त्रि० नैकोभेदोऽस्य । उच्चावचे अनेकप्रकारे अमरः

नैकमाय त्रि० नैका माया यस्य । १अनेककपटे २परमेश्वरे पु० "नैकमायो महाशनः" विष्णुस० "इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते" श्रुतेस्तस्यानेकमायत्वात्तथात्वम् ।

नैकरूप त्रि० नैकं रूपं यस्य । १नानारूपे २परमेश्वरे पु० "नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः" विष्णुस० । "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते"श्रुतेस्तस्य तथात्वम् । कर्म०। ३अनेकेषु रूपेषु "नैकरूपधरोऽव्ययः" विष्णुस्तुतिः ।

नैकशृङ्ग पु० नैकानि चत्वारि शृङ्गाण्यस्य । परमेश्वरे "नैकशृङ्गो गदाग्रजः" विष्णुस०। "चत्वारि शृङ्गास्त्रयो अस्य पादाः" इति मन्त्रवर्णात् तस्य तथात्वम् स्त्रियां ङीष् ।

नैकषेय पुंस्त्री निकषाया अपत्यम् ढक् । राक्षसे हला०

नैकसानु पु० नैके सानवोऽस्य । पर्वतभेदे तत्र चरतीति चर—ट । नैकसानुचर शिवे "नैकसानुचरश्चरः" भा०आनु० १७अ० ।

नैकात्मन् पु० नैक आत्मा स्वरूपमस्य । परमेश्वरे "नैकात्मा नैककर्मकृत्"विष्णुस०। "तदैक्षत बहु स्यामिति"श्रुतेस्तस्य तथात्वम् ।

नैकृतिक त्रि० निकृत्या परापकारेण जीवति निकृत्या निकृष्टतया चरति वा निकृति+ठक् । स्वार्थानुपकारित्वमनस्त्वाद्य परवृत्तिच्छेदनेन १स्वार्थपरे २शाठ्येन चारिणि च "अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः" मनुः "न नास्तिको नैकृतिकोऽथ वापि" हरिवं० १५४अ० ।

नैगम पु० निगम एव स्वार्थे—अण् । ब्रह्मप्रतिपादके उपनिषद्रूपे १वेदभागे २नये नीतौ हेमच० । निगमे भवः अण् । ३वणिग्जने अमरः । ४नागरे मेदि० तस्येदम् अण् । ५निगमसम्बन्धिनि त्रि० "तेषां प्रतिविधानार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नैगमम् । काम्यानां सर्वसिद्ध्यर्थं तानुपायान् निबोध मे" भा०शा० १००अ० तत्र वणिजि "श्रेणीनैगमपाषण्डिगणानामप्ययं विधिः" याज्ञ० "मार्गे च महति निगमे नैगमानाम्" दशकुमा० ६निघण्टुग्रन्थांशभेदे "आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा" निघण्टु भाष्यम् । "जहाद्युल्वल्पर्य्यन्तं नैगमं संप्रचक्षते" इति च तद्भाष्यम् ।

नैगमिक त्रि० निगमे भवः तस्य व्याख्यानो वा ऋगयना० ठक् । १निगमभवे २तद्व्याख्यानग्रन्थे ३तस्याध्याये च ।

नैगमेय(ष) पु० १कुमारानुचरभेदे "तस्य (कार्त्तिकेयस्य) शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः" भा०आ० २६अ० सुश्रुतोक्ते २बालग्रहभेदे "स्कन्दग्रहस्तु प्रथम" इत्युपक्रमे "नवमो नैगमेयश्च यः पितृग्रहसंज्ञितः" इत्युक्त्वा "यः फेनं वमति विनश्यते च मध्ये सोद्वेगं विलपति चोर्द्ध्वमीक्षमाणः । ज्वर्य्येत प्रततमथोवसासगन्धिर्निःसज्ञो भवति हि नैगमेयजुष्टः" इति लक्षितः । अत्र नैगमेष इत्यपपाठः ।

नैघण्टुक न० निघण्टुः पर्य्यायशब्दमधिकृत्य प्रवृत्तम् ठक् । "गौराद्यपारेपर्य्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम्" भाष्योक्ते प्रथमाध्यायत्रयात्मके निघण्टुग्रन्थस्य प्रथमकाण्डे "नैघण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं ततः" निरुक्तकारः १।२०।

नैचाशाख न० नीचासु शूद्रयोनिषु शाखा पुत्रपौत्रादिपरम्परा यस्य नीचाशाखः पतितः "शूद्रावेदी पतत्यत्रेः" मनुस्मरणात् तस्येदमण् । शूद्रावेदिसम्बन्धिधने "नैचाशाखं मघवन् ! रन्धया नः" ऋ०३।५३।१४ तद्भाष्ये च उक्तैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।

नैचिक न० नीचा—भवतीति ठक् । गोःशिरोभागे हेमच० ।

नैचिकी स्त्री नीचैश्चरति ठक् अव्ययस्य टिलोपः । प्रशस्ता निचिः गोकर्णशिरोदेशः । प्राशस्त्ये क निचिकास्त्यस्याः

ज्योतॄस्त्ना० णः वा। २उत्तमायां स्त्रीगव्याम् अमरः।

नैचित्य त्रि० निचिते भवः नादित्वात् ण्यः। निचितदेशभवे

नैचुल न० निचुलस्येदमण् फलस्य पृथक्प्रयोगे अणो न लुप्। १निचुलसम्बन्धिनि इज्जलफलादौ "पिप्पली सर्षपांश्चैव नागरं नैचुलं फलम्" सुश्रुतः। निचुलशब्दस्यैव फलपरत्वे तु लुप् निचुलमित्येव न०।

नैतोश पुंस्त्री नितोशयतीति नितोशतिर्वधकर्मा निघण्टुः। ततः अच् नितोशः हिंसकः तस्यापत्यम् अण्। हन्तुरपत्ये "नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका" ऋ०१०।१०६।६

नैत्य त्रि० नित्ये दीयते नित्य+व्युष्टा० अण्। १नित्ये दीयमाने। नित्यं विहितः अण् स्वार्थे अण् वा। नित्यविहिते कर्मणि। २नित्ये कर्मणि च। ततः स्वार्थे क। नैत्यक तत्रार्थे "अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः" "वेदोपाकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके" "नैत्यके नास्त्यनध्यायः" इति च मनुः।

नैत्यशब्दिक त्रि० नित्यं शब्दमाह माशब्दा०ठक्। नित्यशब्दवादिनि शब्दं नित्यतया यो वदति मीमांसकस्तस्मिन्।

नैत्यिक त्रि०नित्यं विहितः ठक्। नित्यविहिते "सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान् नैत्यिकं स्मृतिकर्म च" मनुः।

नैदाघ त्रि० निदाघस्येदम् वेदे ग्रैष्मिकोऽण्। निदाघसम्बन्धिनि "जघन्ये नैदाघे समिवैव कोपयति" शत० ब्रा०१।४।१।१६ लोके तु निदाघस्यर्त्तुवाचित्वेन "कालाट् ठञ्" पा० ठञ्। नैदाघिक ग्रीष्मर्त्तुसम्बन्धिनि त्रि०।

नैदान त्रि०निदानं कारणं वेत्ति अण्। कारणवेत्तरि "स्थाल्यासन्नासंयोगेनेति नैदानाः" निरु० ६।९

नैदानिक त्रि० निदानं रोगकारणं वेत्ति तत्प्रतिपादकं ग्रन्थमधीते वा ठक्। १रोगनिदानाभिज्ञे २तत्प्रतिपादकग्रन्थाध्येतरि च "यथाहुर्नैदानिकाः" मल्लिनाथः।

नैदेशिक त्रि० निदेशं करोति ठक्। १किङ्करे दासे "नैदेशिकैर्यस्य वशे जनोऽयम्" भाग० ६।८३।२

नैधन न० निधनमेव स्वार्थे अण्। १निधने मरणे २लग्नापेक्षया अष्टमस्थाने च "शुद्धैर्दाशकेन्द्रनैधनगृहैः पापैस्त्रिषष्ठायगैः" वृ०सं०९८८अ०।

नैधान त्रि०निधानेन निर्वृत्तं सङ्कला० अञ्। निधानसाध्ये

नैधेय पु०त्रि० निधेरपत्यादि० वाह्वा०ठक्। १निधेरपत्ये तस्येदं ढक्। २तत्सम्बन्धिनि त्रि०।

नैध्रुव पु० निध्रुवगोत्रप्रवरर्षिभेदे "निध्रुवाणां काश्यपावत्सार नैध्रुवेति" आश्व० श्रौ० ३।१४।६

नैध्रुवि पु०समस्तयजुर्वेदाध्यापकपरम्परास्थे काश्यपे ऋषिभेदे "काश्यपान्नैध्रुवेः काश्यपो नैध्रुविः" शत०ब्रा०१४।९।४।३३

नैप त्रि० नीपस्य विकारः रजतादि० अञ्। नीपविकारे

नैपात्य न० निपातस्य भावः ब्राह्मणा० ष्यञ्। निपातस्य भावे

नैपाल पु० नेपाले भवः तस्येदम् वा अण्। १नेपालभवे निम्बे राजनि०। २नवमल्लिकायां स्त्री टाप्। ३मनःशिलायां ४शेफालिकायां स्त्री मेदि० ५नील्यां स्त्री ङीप् शब्दर०६नेपालदेशभवे ७तत्सम्बन्धिनि च त्रि०स्त्रियां ङीप्

नैपालिक न० नेपाले भवः बा० ठक्। ताम्रे राजनि०।

नैपुण न० निपुणस्य भावः युवा० अण्। निपुणत्वे "अधमसमवरिष्ठान्यर्ककेन्द्रादिसंस्थे शशिनि विनयवित्तज्ञानधीनैपुणानाम्" ज्योति०त०। "प्रकटान्यपि नैपुणं महत् परवाच्यानि चिराय गोपितुम्" माघः।

नैपुण्य न० निपुणस्य भावः कर्म वा ब्राह्मणा० ष्यञ्। १निपुणत्वे २निपुणकर्मणि च। "धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा" मनुः। [समीपादौ।

नैवद्धक त्रि० निवद्धस्यादूरदेशादि वराहा० कक्। निवद्ध-

नैभृत्य न० निभृतस्य भावः ब्राह्मणा० ष्यञ्। निभृतत्वे अचाञ्चल्ये "धृत्या च पुरुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पाण्डवः। अन्वशंसो वदान्यश्च ह्रीमान् सत्यपराक्रमः" भा०उ० ५२अ०। [स्यादूरदेशादौ।

नैमग्नक त्रि० निमग्न+चतुरर्थ्यां वराहा० कक्। निमग्न-

नैमित्त त्रि० निमित्ते भवः निमित्तस्य शकुनशास्त्रस्य व्याख्यानो ग्रन्थो वा ऋगयनादि० अण्। १निमित्तभवे २शकुनरूपनिमित्तसूचकग्रन्थव्याख्याने च।

नैमित्तिक त्रि० निमित्तं वेत्ति तत्प्रतिपादकग्रन्थमधीते वा उक्था० ठक्। १निमित्ताभिज्ञे २निमित्तरूपशकुनशास्त्राध्येतरि च। निमित्तादागतः ठक्। ३निमित्तमात्रमाश्रित्य कर्त्तव्ये कर्मणि तत्र पुत्रजन्माश्रित्य विहितं जातेष्ट्यादि ग्रहणादिनिमित्तमाश्रित्य स्नानादि च "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते" ति०त० "नैमित्तिकत्वं तु निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्त्तव्यत्वम्" स्मार्त्तः। "यत्तु पापोपशान्त्यै च दीयते विदुषां करे। नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम्" इति गरुड़पु० "निमित्तमात्रमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्त्तते। नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा"। चण्डालशवपूयादि स्पृष्ट्वाऽस्नातां रजस्वलाम्। स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं तु तत्"। "नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति

यथा यथा” मनु०त० ५निमित्ताधीने च “गुरुणो द्वे रथवती ह्ययोर्नैमित्तिकोद्भवः” “सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यात् नैमित्तिकमथापरम्। नैमित्तिकं वह्नियोगात् तपनीयघृतादिषु” भाषा० “पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्त नैमित्तिकप्रसङ्गेन” सा०का०।

नैमित्तिकलय पु० “चतुर्युगसहस्रान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः” इत्युक्ते प्रलयभेदे “चतुर्दशगुणो ह्येष कालो ब्राह्ममहः स्मृतम्। तस्यान्ते प्रलयः प्रोक्तो ब्रह्मन्! नैमित्तिको बुधैः” मार्कण्डेयपु०।

नैमिश न० निमिशमेव स्वार्थे अण्। निमिशारण्ये तीर्थभेदे निमिषशब्दे दृश्यम्। “पृथिव्यां नैमिशं क्षेत्रमन्तरीक्षे च पुष्करम्। त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते” भा०व० ७५ अ० श्लो०। नैमिशारण्यमप्यत्र।

नैमिश्रि पु० निमिश्रस्यापत्यम् इञ्। नितरां मिश्रस्यापत्ये ततः यूनि फक्। तस्य तौल्वल्या० न लुक्। नैमिश्रायण यूनि तदपत्ये

नैमिष न० अरण्यरूपे तीर्थभेदे यत्रारण्ये निमिषेण दानवबलं विष्णुना निहतमिति तस्य तथात्वं तन्निर्वचनं यथा वराहपु० “तेन चक्रेण तत् सैन्यमासुरं दुर्जयं क्षणात्। निमिषान्तरमात्रेण भस्मवद्बहुधा कृतम्। एवं कृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा। उवाच निमिषेणेदं निहतं दानवं बलम्। अरण्येऽस्मिंस्ततस्त्वेन नैमिषारण्यसंज्ञितम्। भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषतः”। “नैमिषे तु महास्थाने देवी सा लिङ्गधारिणी” इति देवीगीता। तस्येदम् “वृद्धाच्छः” पा० छ। नैमिषीय तत्सम्बन्धिनि “स ह नैमिषीयाणामुद्गाता बभूव” छा०उ०।

नैमिषकुञ्ज न० तीर्थभेदे नैमेषेयशब्दे दृश्यम्।

नैमिषि पुंस्त्री निमिषति नि+मिष—क निमिषस्तस्यापत्यम् इञ्। निमेषयुक्तस्यापत्ये ततः यूनि फक्। तस्य तौल्वल्या० न लुक्। नैमिषायण तदीये यून्यपत्ये पुंस्त्री०।

नैमिषेय त्रि० निमिषे भवः निमिषस्येदं वा वा० ढक्। १निमिषारण्यस्थे २नैमिषसम्बन्धिनि च “ततः नैमिषकुञ्जञ्च समासाद्य कुरूद्वह!। ऋषयः किल राजेन्द्र! नैमिषेयास्तपस्विनः” भा०व० ८३अ०।

नैमेय पु० नि+मि—यत् स्वार्थेऽण्। विनिमये परीवर्त्ते अमरः

नैयग्रोध न० न्यग्रोधस्य विकारः प्लक्षा० अण् तस्य न लुक् पदान्तयात् पूर्वमैच्। वटफलादौ अमरः। “नैयग्रोधं भवति स्वधामेवावरुन्धे” शत०ब्रा०१२।७।२।१४

नैयङ्कव त्रि० न्यङ्कोरिदम् अण् यात्पूर्वमैच्। न्यङ्कुमृगस्य च-[र्मादौ।

नैयमिक त्रि० नियमादागतः ठक्। नियमविधिप्राप्ते कर्मणि ऋतुभार्य्यागमनादौ।

नैयाय त्रि० न्यायस्य व्याख्यानो ग्रन्थः ऋगयनादि० अण्। [न्यायव्याख्याने ग्रन्थे।

नैयायिक त्रि० न्यायं वेत्त्यधीते वा उक्था० ठक्। न्यायज्ञे “नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते” भाषा०।

नैयासिक त्रि० न्यासं वेत्ति अधीते उक्था० ठक्। १हरदत्तकृतपदमञ्जर्य्यपरनामकन्यासग्रन्थाभिज्ञे २मातृकादिन्यासवेत्तरि च।

नैरन्तर्य्य न० निरन्तरस्य भावः ष्यञ्। अविच्छेदे “स तु दीर्घकालनैरन्तर्य्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः” पात० सू० “नैरन्तर्य्यात्तु संक्रान्तेर्ज्ञेयं विष्णुपदीद्वयम्” सू०सि०

नैरपेक्ष्य न० निरपेक्षस्य भावः ष्यञ्। अपेक्षाशून्यत्वे “नैरपेक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेको निमित्तम्” सां०सू०

नैरयिक त्रि० निरये वसति ठक्। नरकवासिनि “पञ्चेन्द्रिया एव देवा नरा नैरयिका अपि” हेमच०।

नैराश्य न० निराशस्य निष्कामस्य भावः ष्यञ्। आशाशून्यत्वे “आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम्। यथा संत्यज्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला” सां०प्र०भाष्यधृत वाक्यम् नैराश्यस्य सुखरूपत्वं तत्र समर्थितं यथा “निराशः सुखी पिङ्गलावत्” सां०सू० “नन्वाशानिवृत्त्या दुःखनिवृत्तिः स्यात् सुखं तु कुतः साधनाभावनादिति” उच्यते। चित्तस्य सत्वप्राधान्येन स्वाभाविकं यत् सुखमाशया पिहितं तिष्ठति तदेवाशाविगमे लब्धवृत्तिकं भवति तेजःप्रतिबद्धजलशैत्यवदिति न तत्र साधनापेक्षा” सां०प्र०भा०।

नैरुक्त त्रि० निरुक्तस्य व्याख्यानो ग्रन्थः तत्र भवो वा ऋगयनादि०अण्। १निरुक्तव्याख्याने ग्रन्थे तत्र २भवे(आसक्ते) च “त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः” मनुः।

नैरुक्तिक त्रि० निरुक्तं निर्वचनं वेत्ति तद्ग्रन्थं वाऽधीते उक्था०ठक्। १निर्वचनाभिज्ञे २निरुक्तग्रन्थाध्येतरि च।

नैरूहिक पु० निरूहः प्रयोजनमस्य ठक्। सुश्रुतोक्ते वस्तिभेदे निरूहशब्दे ४०८८ पृ० दृश्यम्।

नैर्ऋत पुंस्त्री निर्ऋतेरपत्यम् अण्। १राक्षसे अमरः स्त्रियां ङीप्। “तस्यापि (अधर्मस्य) निर्ऋतिर्भार्य्या नैर्ऋता येन राक्षसाः” भा०आ० ६६अ०। निर्ऋतिशब्दे इयं मृत्योर्भार्य्येत्युक्तं कल्पभेदादविरोधः। “भयमप्र-

थौरेनादाचल्य,नैर्ऋतोदरे" रघुः। निर्ऋतेरिदम् अण्। २निर्ऋतिसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्। सा च ३दक्षिणपश्चिमदिशि ४राक्षसशक्तौ च "नैर्ऋतीं दिशमाश्रयेत्" आ०त०। ५मूलनक्षत्रे न०तस्य तद्देवताकत्वात् तथात्वम्।

नैर्ऋतेया पुंस्त्री० निर्ऋत्याः अपत्यम् स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् ढक्। निर्ऋत्या अपत्ये "नैर्ऋतेया दुहितरस्तासां स प्रसवः स्मृतः" सुश्रु०।

नैर्ऋत्य त्रि० निर्ऋतिर्देवताऽस्य आर्षे वा० यत्। निर्ऋतिदेवताके पश्वादौ "गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋत्यं स विशुध्यति" याज्ञ०। लोके तु अण्। नैर्ऋत इत्येव

नैर्गुण्य न०निर्गुणस्य भावः ष्यञ्। सत्वादिगुणसङ्गराहित्ये "नैर्गुण्यात् ब्रह्म चाप्नोति सगुणत्वान्निवर्त्तते" भा०शा० २०५अ०।

नैर्मल्य न० निर्मलस्य भावः ष्यञ्। निर्मलत्वे १स्वच्छत्वे। "विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते। तेष्वेव हि विरागस्तु नैर्मल्यं समुदाहृतम्" इत्युक्ते २विषयवैराग्ये च "शशाङ्कस्येव ते कोपं नैर्मल्यं प्रापयिष्यति" भा०द्रो० २०० अ० "वाक्यार्थः शब्दोच्चारणमात्रेण वेद्यः एष (व्यङ्ग्यार्थः) तु तथाविधप्रतिभानैर्मल्यादिनेति निमित्त भेदः" सा०द०।

नैलायनि पुंस्त्री नीलस्यापत्यं तिका० फिञ्। नीलशनरस्यापत्ये [उदा०।

नैल्य न० नीलस्य भावः ष्यञ्। नीलवर्णे नीलकण्ठशब्दे

नैवकि(ति) पुंस्त्री निवक(त)स्यार्षेरपत्यम् इञ्। निवक(त)र्षेरपत्ये ततः यूनि फक् तस्य तौल्वल्या० न लुक्। नैवका(ता)यनि यूनि तदपत्ये

नैवाकव त्रि० निवाकोरिदम् अण्। निवचनशीलसम्बन्धिनि तस्यादूरदेशादि० उत्करा० छ। नैवाकवीय तस्यादूरदेशादौ। [वातशून्यदेशसमीपादौ।

नैवातायन त्रि०निवातस्यादूरदेशादि पक्षा०चतुरर्थ्यां फक्।

नैवासिक त्रि० निवासे साधु गुडा० ठञ्। निवाससाधौ

नैविड्य न० निविडस्य भावः ष्यञ्। १घनत्वे अविच्छेदेन संयोगे २वंशीफुत्कारगुणभेदे च "नैविड्यं प्रौढ़ता चापि सुस्वरत्वञ्च शीघ्रता। माधुर्य्यमिति पञ्चामी फुत्कारेषु गुणाः स्मृताः" संगी०।

नैवेद्य न० निवेदं निवेदनमर्हति ष्यञ् नि+विद-णिच् कर्मणि यत् स्वार्थे अण् वा। "निवेदनीयं द्रव्यन्तु नैवेद्यमिति कथ्यते" इति स्मृत्युक्ते देवतोद्देशेन त्यक्तव्ये द्रव्ये तस्य व्युत्पत्तिर्यथा "चतुर्विधं कुलेशानि! द्रव्यं तु षड्रसान्वितम्। निवेदनात् भवेत् तृप्तिर्नैवेद्यं तदुदाहृतम्" कुलार्णवे १७उल्लासे। तद्द्रव्याणि यथा "हविषेन सुगुडेन पायसेन सर्पिषा। सितोदनं सकदलिकं दध्याद्यैश्च निवेदयेत्" इति प्रपञ्चसारः। "निवेदनीयं यद्द्रव्यं प्रशस्तं प्रयतं तथा। तद्भक्ष्यादि पञ्चविधं नैवेद्यमिति कथ्यते। भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च पेयं चोष्यञ्च पञ्चमम्। सर्वत्र चैतन्नैवेद्यमाराध्यस्य निवेदयेत्"। तत्पात्रं यथा "तैजसेषु च पात्रेषु सौवर्णे राजते तथा। ताम्रे वा प्रस्तरे वापि पद्मपत्रेऽथ वा पुनः। यज्ञदारुमये वापि नैवेद्यं स्थापयेद्बुधः। सर्वाभावे च माहेये स्वहस्तघटितं यदि" इति तन्त्रसारः। तद्दानफलं यथा "नैवेद्येन भवेत् स्वर्गो नैवेद्येनामृतं भवेत्। धर्मार्थकाममोक्षाश्च नैवेद्येषु प्रतिष्ठिताः। सर्वयज्ञफलं नित्यं नैवेद्यं सर्वतुष्टिदम्। ज्ञानदं मानदं पुण्यं सर्वभोग्यमयं तथा। मनसापि महादेव्यै नैवेद्यं दातुमिच्छति। यो नरो भक्तियुक्तः सन् दीर्घायुः स सुखी भवेत्। महामायां कदा देवीमर्चयिष्यामि भक्तितः। नानाविधैस्तु नैवेद्यैरिति चिन्ताकुलस्तु यः। स सर्वकामान् संप्राप्य मम लोके महीयते" इति कालिकापु० ६८।७०अ०। तत्कालो यथा "अर्वाक् विसर्जनाद्द्रव्यं नैवेद्यं सर्वमुच्यते। विसर्जिते जगन्नाथे निर्माल्यं भवति क्षणात्। पञ्चरात्रविदो मुख्या नैवेद्यं भुञ्जते सुखम्" गरुड़पु०। तस्य स्थापनस्थानं यथा गौतमीये "वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे। नैवेद्यं दक्षिणे भागे पुरतो वा न पृष्ठतः"। दक्षिणभागस्तु देवताया एव न तु साधकस्य। "पक्वञ्च देवतावामे आमान्नञ्चैव दक्षिणे" पुरश्चरणचन्द्रिका। "दक्षिणं तु परित्यज्य वामे चैव निधापयेत्। अभोज्यं तद्भवेदन्नं पानीयञ्च सुरोपमम्" इति तन्त्रसारः। तन्मुद्रा यथा "नैवेद्यमुद्रामङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां प्रदर्शयेत्। कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्मुद्रा प्राणस्य कीर्त्तिता। तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैरपानस्य तु मुद्रिका। अनामामध्यमाङ्गुष्ठैरुदानस्य तु सा स्मृता। तर्जन्यनामामध्याभिः साङ्गुष्ठाभिश्चतुर्थिका। सर्वाभिः सा समानस्य प्राणादन्येषु योजिता। तारपूर्वां जपेन्मुद्रां प्राणादीनां प्रदर्शयेत्" इति यामलः। ब्राह्मणाय तत्समर्पणं यथा "साक्षात् खादति नैवेद्यं विप्ररूपी जनार्दनः। ब्राह्मणे परितुष्टे च सन्तुष्टाः सर्वदेवताः।

देवाय दत्त्वा नैवेद्यं द्विजाय न प्रयच्छति। भस्मीभूतस्य नैवेद्यं पूजनं निष्फलं भवेत्। देवदत्तं न भोक्तव्यं नैवेद्यश्च विना हरेः। प्रशस्तं सर्वदेवेषु विष्णोर्नैवेद्य-भोजनम्"। शूद्रस्य तद्भक्षणविधिर्यथा "शूद्रश्चेद्धरिभक्तश्च नैवेद्यभोजनोत्सुकः। आमान्नं हरये दत्त्वा पाकं कृत्वा तु खादयेत्" श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११अ०। नारसिंहे "मोचकं पनसं जम्बु तथाऽन्यच्चाम्रजीफलम्। प्राचीनामलकं श्रेष्ठं मधुकोडुम्बरन्तथा। यत्नपक्वमपि ग्राह्यं कदलीफलमुत्तमम्" मोचकं कदलकम्। प्राचीनामलकं करमर्दकम्। वराहपुराणे "अपर्युषितपक्वानि दातव्यानि प्रयत्नतः। खण्डाज्यादिकृतं पक्वं नैव पर्युषितं भवेत्"। वामनपुराणम् "हविषा संस्कृता ये च यव गोधूमशालयः। तिलमुद्गादयो माषा व्रीहयश्च प्रियाः हरेः" विष्णुः "नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे भक्ष्येष्वजामहिषी क्षीरं वर्जयेत्। पञ्चनखश्च मत्स्यवराहमांसानि चेति"। अभक्ष्यमिति यद्वर्णस्य यदभक्ष्यं स्वरूपतोलशुनादि तत् तेन न देयम्। न तु रात्र्यादौ दध्यादि। पञ्चनखश्च शशातिरिक्तः। "मार्गं मांसं तथा छागं शशं मांसन्तथैव च। एतानि हि प्रियाणि स्युः प्रयोज्यानि वसुन्धरे!" इति वराहपुराणे भगवद्वाक्यात् तथा "माहिषञ्चाविकं मांसमयाज्ञिकमुदाहृतम्। माहिषं वर्जयेन्मांसं क्षीरं दधि घृतन्तथा" देवलः। "चाण्डालेन शुना वापि दृष्टं हविरयज्ञियम्। विड़ालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत्"। "अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति"। श्रीभागवते "यद्यदिष्टतमं लोके यच्चापि प्रियमात्मनः। तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते" मह्यं वासुदेवाय आह्निक०त०। नैवेद्यञ्च पञ्चोपचारादिपूजाङ्गम्। तद्दाने च घण्टावादनं कर्त्तव्यम् "धूपे दीपे च नैवेद्ये स्नपने वसने तथा। घण्टानादं प्रकुर्वीत तथा नीराजनेऽपि च" विधा०पा० धृतवाक्यात्। हन्ते। निवेशो विवाहः।

नैवेश त्रि० निवेशेन निर्वृत्तम् सङ्कला० अण्। निवेशनि-

नैवेशिक त्रि० निवेशाय विवाहाय हितम् ठक्। विवाहार्थं दीयमाने द्रव्ये "नैवेशिकं स्वर्णधूर्य्यं दत्त्वा स्वर्गे महीयते" याज्ञ० "नैवेशिकं विवाहोचितं द्रव्यम्" शु०त० रघु०।

नैश त्रि० निशाया इदम् प्रैषिकोऽण्। निशासम्बन्धिनि "पूर्वां सन्ध्यां जपँस्तिष्ठन् नैशमेनो व्यपोहति" मनुः। "सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयस्तमोनैशम्। अप-

यन्ति" वृ०सं०४अ०। "जगति नैशमशीतकरः करैः" माघः

नैशिक त्रि० निशायां भवः निशाया व्यापको वा "कालाट्ठञ्" पा०ठञ्। १निशाभवे २रात्रिव्यापके स्त्रियां ङीप्। "अन्त्यामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता" मनुः। "आदन्तजन्मनः सद्य आचूडान्नैशिकी स्मृता" याज्ञ०

नैश्श्रेयस त्रि० निश्श्रेयसाय हितमण्। निःश्रेयससाधने "शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैश्श्रेयसः परः" मनुः पक्षे विसर्गः नैःश्रेयस तत्रार्थे।

नैश्श्रेयसिक त्रि०निश्श्रेयसं प्रयोजनमस्य ठक्। निश्श्रेयससाधने "सुखाभ्युदयिकञ्चैव नैश्श्रेयसिकमेव च" मनुः। पक्षे विसर्गः नैःश्रेयसिक तत्रार्थे।

नैषध पु० निषधानां राजा अण्। १निषधदेशनृपे "स नैषधस्यार्थपतेः सुतायाम्" रघुः। २नलनृपे त्रिका० "न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम्" "देवः पतिर्विदुषि! नैषधराजगत्या" नैषध०। निषधोऽभिजनोऽस्य अण्। ३पित्रादिक्रमेण निषधदेशवासिनि त्रि० बहुषु उभयत्र अणो लुक्। निषधाः तन्नृपा तद्देशवासिनश्च। नैषधं नलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। ४नलनृपचरितरूपे द्वाविंशतिसर्गात्मके श्रीहर्षकविकृते महाकाव्यभेदे महाकाव्योदाहरणे "यथा रघुवंशशिशुपालवधनैषधादिः" सा०द०

नैषधीय त्रि० नैषधस्येदम् "वृद्धाच्छः" पा० छ। नलसम्बन्धिनि। "काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः" नैषधम्।

नैषध्य पुंस्त्री निषधस्य लक्षणया तन्नृपस्यापत्यम् नादित्वात् ण्य। निषधनृपस्यापत्ये स्त्रियां टाप्।

नैषाद पुंस्त्री निषादस्यापत्यम् विदा० अञ्। निषादस्यापत्ये ततः हरिता०यूनि फक्। नैषादायन यूनि तदपत्ये

नैषादक त्रि० निषादेन कृतम् कुलाला० संज्ञायां वुञ्। निषादकृते पदार्थभेदे।

नैषादकि पुंस्त्री निषादस्यापत्यं विदा० अञ्। "व्यासवरुड़ निषादेत्यादि" वार्त्ति० अकङ्। निषादस्यापत्ये।

नैषादि पुंस्त्री निषादस्यापत्यम् आर्षे इञ्। निषादापत्ये "न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति चिन्तयन्" भा०आ० १३२अ०। लोके तु विदा० अञ्। नैषाद इत्येव।

नैषिध पु० निषधः नलो वाचकतयाऽस्त्यस्य अण् पृषो०। तन्नामनामके नलरूपे दक्षिणाग्नौ "कव्यवालो नलश्चैवेति" नलस्याग्निनामत्वात् लक्षितलक्षणया तस्य तथात्वम् "तस्मिन्वसतीन्द्रो यमो राजा नलो नैषिधोऽनु

अन्तसंगमनोऽसन् पांसवः" शत०ब्रा०२।३।२।१ "नलो नैषध इति निषधदेशाधिपतिर्नलः प्रसिद्धो राजा अन्वाहार्य्यपचनोऽग्निः एष एव नलो नैषिध इति निर्दिष्टः। निषधराजस्य च नलस्य दक्षिणाग्नेश्च साम्यमाह तद्यदिति अग्निहोत्रहोमकाले एतमन्वाहार्य्यपचनं यत् यस्माद्दक्षिणत आहरन्ति तस्मादेव नैषधो नलोऽपि यमस्य राज्ञो दक्षिणत उपगच्छतीति लोकप्रसिद्धिः" भा०। "तत्र निष्क्रमणं कुर्वन्दक्षिणाय नैषिधायान्वाहार्यपचनाय नम इति मनसा दक्षिणाग्निमुपस्मरेत्" कात्या०श्रौ० ४।१४ पद्धतिः।

नैष्कर्म्य न० निष्कर्मणो भावः ष्यञ्। विधिना सर्वकर्म्मत्यागे "न कर्मणामनारम्भात् नैष्कर्म्यम् पुरुषोऽश्नुते" गीता। "अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते" भा०शा० ३२अ०।

नैष्कशतिक त्रि०निष्कशतमस्त्यस्य "शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्" पा० मत्वर्थे ठञ्। निष्कशतमानयुक्ते एवं नैष्कसहस्रिक तन्मानयुक्ते।

नैष्किक पु० निष्के हेम्नि दीनारे तदगारे नियुक्तः ठक्। १कोषाध्यक्षे टङ्कशालायां नियुक्ते अमरः। निष्केण क्रीतम् "असमासे निष्कादिभ्यः" पा० ठञ्। २निष्केण क्रीते समासे तु ठक्। परमनैष्किक स्वरे भेदः। निष्कस्य विकारः "क्रीतवत् परिमाणात्" पा० ठञ्। ३निष्कविकारे।

नैष्क्रमण त्रि०निष्क्रमणे शिशोर्गृहाद्बहिर्गमनकाले दीयते तत्र कार्य्यं वा व्युष्टा० अण्। शिशोर्निष्क्रमणकाले १दीयमाने २तत्र कार्य्ये पदार्थे च

नैष्ठिक त्रि० निष्ठा नाशपर्य्यन्तं ब्रह्मचर्य्येण तिष्ठति निष्ठायां मरणे वा विहितम् निष्ठायां भवः (आसक्तः) वा ठक्। उपनयनोत्तरं मरणपर्य्यन्तं ब्रह्मचर्य्येण गुरुकुले वासिनि १ब्रह्मचारिभेदे २मरणकाले विहिते कर्मणि ३व्रतविशेषासक्ते च "नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाऽऽचार्य्यसन्निधौ। तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा। अनेन विधिना देहं साधयन् विजितेन्द्रियः। ब्रह्मलोकमवाप्नोति नचेह जायते पुनः" याज्ञ० "निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया" कुमा० "विदधे विधिमस्य नैष्ठिकम्" रघुः स्त्रियां ङीप्। "इमामवस्थां पश्यन्त्यः पश्चिमां तव नैष्ठिकीम्" हरिवं० ८८अ०।

नैष्पिाह्य न०निष्पाहस्य भावः मज्ञ् आर्षे मत्वम्। रागाभावे "यः कामयेत नैष्पिाह्यं पाप्मन इयामिति स व्रतपेयेन यजेत" आश्व०श्रौ०९।७।३५। निष्पाहस्य भावो नैष्पिाह्यम्। पाप्मनो नैष्पिाह्यं गच्छेयमिति यः काम येत स व्रतपेयनामकेन एकाहेन यजेत" नारा०। लोके तु नैःस्निह्य इत्येव। पक्षे विसर्गः नैःस्निह्य तत्रार्थे

नैसर्गिक त्रि०निसर्गादागतः ठक्। स्वाभाविके "अज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्य अहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः" शा०भा०। तदेव नैसर्गिक सुचरितम् "नैसर्गिकोऽप्युत्सृजे विरोधः" रघुः स्त्रियां ङीप्। "इच्छामस्त्वामियं भक्तिः क लब्धा परमात्मनः। कस्य वा शिक्षिता राजन्! किं वा नैसर्गिकी तव" कल्किपु० २६अ०। [खड्गेन योद्धरि अमरः।

नैस्त्रिंशिक पु० निस्त्रिंशः खड्गः प्रहरणमस्य ठक्।

नो अव्य०नह—डो। नञर्थे अभावादौ। "गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते"। "वैश्यवृत्त्या तु जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन" याज्ञ०।

नोचेत् अव्य०नो च चेत् च। नयदीत्यर्थे [नोटी नटग्राम्।

नोट त्रि० नट—अच् पृषो०। नटे ततः गौरा० स्त्रियां ङीष्।

नोत् अव्य० न च उत्। नैवेत्यर्थे "अविमात्नमवर्षन्त नोदिव दिवमस्पृशन्" अथ० ५।१९।१ "प्रजाऽनाशकेन नोत्परा बभूवुः" शत०ब्रा० २।४।३।२

नोदन न० नुद—भावे ल्युट्। १खण्डने णिच्—भावे ल्युट्। २प्रेरणे ३संयोगभेदे च "अभिघातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः" भाषा० युच्। नोदना प्रेरणायां विधिरूपायां चोदनायां स्त्री।

नोधस् पु० नु—असि धुट् च। ऋषिभेदे। तेन दृष्टं साम अण्। नौधस सामभेदे न०। तच्च माध्यन्दिनसवने गेयेषु सप्तसु सूक्तेषु षष्ठम् साम यथोक्तं सामसंहितासायणभाष्ये "एतस्मिन्नस्मिन् सवने सप्त सूक्तानि तेषु गायत्रसाहीयवं चेति द्वे सामनी, द्वितीये रौरवं यौधाजयं च तृतीये औशनम्, चतुर्थे रथन्तरम्, पञ्चमे वामदेव्यम्, षष्ठे नौधसम्, सप्तमे कालेयम्"।

नोधा अव्य० नव—धाच्—पृषो०। नवप्रकारे नवभेत्यर्थे "नोधा विधाय रूपं स्वं सर्वसंकल्पविद्विभुः" भाग० ३।२३।४५।

नोपस्थात् त्रि० न उपतिष्ठति उप+स्था—तृच्। १दूरस्थे "अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः" इति स्मृत्युक्ते हीने २प्रतिवादिनि च।

नौ स्त्री नुद—डौ। जलोपरिप्लवनसाधने १तरणौ "नोदके

शकटं याति न च नौर्गच्छति स्थले” हितो० “स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा” मनुः “विप्रश्चैव विशश्चतरन्ति च यथा नावा तथैवेतरे” मृच्छ० २यन्त्रचालनीये नौभेदे च “ततः प्रवासितो विद्वान् विदुरेण नरस्तदा। पार्थानां दर्शयामास मनोमारुतगामिनीम्। सर्ववातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम्। शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विश्रम्भिभिः कृताम्” भा०आ०१४८अ०। ततः तार्य्ये यत्। नाव्य नावा तार्य्ये ब्रीह्यादि यवखादि० इक। नाविक नौविशिष्टे त्रि०। नावा तरति “नौद्व्यचष्ठन्” ठन्। नाविक नावा तारिणि त्रि० ‘नावोद्विगोः’ पा०। नौशब्दान्तात् द्विगोष्टच् न तु तद्धितलुकि। द्वाभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्यः “द्विगोर्लुगनपत्ये” पा०अचीत्यस्यापकर्षणात् अत्र हलादेर्न लुक्। पञ्चनावप्रियः उत्तरपदद्विगुः द्विनावं त्रिनावम् समा० द्वि०। अतद्धितलुकीति किं? पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः आर्हीयष्ठक् अध्यर्द्धपूर्वेत्यादिना तस्य लुकि न, द्विनौः इत्येव। अर्द्धं नावः एकदेशितत्पु० टच्। अर्द्धनावम् क्लीवत्वं कोषात्।

नौकर्णधार पु० नावः कर्णं धारयति धारि—अण् उप०स०। नाविके नावः कर्णतुल्यस्य (हाल) पदार्थस्य धारके “सुरभिमधुकुसुमानि गत्वा वणिजो नौकर्णधाराश्च” ह०सं० ५अ०।

नौकर्णी स्त्री नौरिव कर्णौ यस्याः ङीष्। कुमारानुचरमातृभेदे “नौकर्णी शिवकर्णी च वहुधा महिमा तथा” भा०श० ४७अ०।

नौकर्म्मन् न० नावि कर्म्म चालनादिव्यापारः नौकायां चालनादिव्यापारे “निषादोभार्गवं सूते दासं नौकर्मजीविनम्” मनुः।

नौका स्त्री नौ+स्वार्थे-क। नौशब्दार्थे अमरः निष्पद्दशब्दे ४१२०पृ०तल्लक्षणादि दृश्यम्। “क्षणमिह सज्जनसङ्गतिरेका भवति भवार्णवतरणे नौका” मोहमुद्गरः चतुरङ्गक्रीडाङ्गे पदार्थभेदे स्त्री तस्यास्तदाकारत्वात् तथात्वम्। चतुरङ्गशब्दे २८६२ पृ० दृश्यम्।

नौकाक्रष्ट न० चतुरङ्गक्रीडाभेदे चतुरङ्गशब्दे २८६४पृ० दृश्यम् “काककाष्ठ इहचनौका नौकाक्रष्टप्रकारकम्”।

नौकादण्ड पु० ६त०। नौकायां चालनार्थं पार्श्वद्वयबद्धे काष्ठदण्डे (दाँड) अमरः।

नौचर त्रि० नावा चरति चर—ट। नावा चरणशीले “यादोनाथः शिवजलपथः कर्म्मणे नौचराणाम्” रघुः।

नौजीविक त्रि० नावा जीविका यस्य। नौचालनादिजीविकायुक्ते “पण्यभिषग्नौजीविकसलिलजतुरगोपघातकरः” ह०सं० ७अ०।

नौतार्य्य त्रि० नावा तार्य्यम्। नौकया तरणीयदेशादौ।

नौयायिन् त्रि० नावा याति या—णिनि। नौकया नद्यादेः पारगामिनि तेषां नदीतरणे पण्यादिनिरूपणम् मनुनोक्तं यथा “पणं यानं तरे दाप्यमित्यादितरशब्दे ३२४१पृ०दृश्यम् “तल भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि मारतः। रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित् पुमांसश्चापरिच्छदाः। दीर्घाे ध्वनि यथादेशं यथाकालं तरोभवेत्। नदीतीरेषु तद्विद्यात् समुद्रे नास्ति लक्षणम्। गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः। ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे। यन्नावि किञ्चिद्दाशानां विशीर्य्येतापराधतः। तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोऽंशतः। एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः। दाशापराधस्तोये च दैविके नास्ति निग्रहः”।

नौवाह त्रि० नावं वाहयति वाहि—अण् उप०स०। नौकावाहके (डाँडी) प्रसिद्धे नौकाचालके त्रिका०।

नौषेचन न० ६त० सुषामा० षत्वम्। नौकायाः सेचने

न्यका स्त्री नि+अकि—क वा०नलोपः। विट्कीटे शब्दाम्बु०

न्यकारुका स्त्री विट्कीटे कृमिभेदे हारा०।

न्यक्कार पु० न्यक्+कृ—घञ्। १नीचकरणे च २तिरस्कारे च “न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः” महा०ना० “न्यक्कारमासन्नतरं निशम्य” हरिवं०१७८अ०। क्तिन् न्यक्कृतिरप्यत्रार्थे स्त्री

न्यक्त त्रि० नि+अन्ज—क्त कुत्वम्। नितान्ताञ्जनयुक्तोक्तने “अग्निन्यक्ताः पत्नीसंयाजानामृचः स्युः” तै०ब्रा० १।२।१।४।

न्यच्च पु०स्त्री नियते निहते वा अच्चिणी यस्य प्रमा०। १मच्चिके मेदि० स्त्रियां ङीष्। २जामदग्न्ये परशुरामे हेमच०। ३२कार्त्स्न्ये ४महिषधृणे न० ५निकृष्टे अधमे त्रि०अमरः

न्यग्भाव पु० नीचो भावः। नीचत्वे।

न्यग्रोध पु० न्यक् रुणद्धि रुध—अच्। १वटवृक्षे अमरः २शमीवृक्षे वाहुद्वयविस्तारसहितव्यामरूपपरिमाणे(वाँउ) ३वाहौ च न्यग्रोधपरिमण्डलशब्दे दृश्यम्। सर्वाणि न्यक्कृत्य स्थिते ४विष्णौ “न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थः” विष्णुसं०। “सर्वाणि भूतानि न्यक्कृत्य निजमायया रुणद्धि इति न्यग्रोधः” भा० ५विषपर्णी स्त्री ङीप्। मेदि०एवं ६मोहनौषधौ च ७मूषिकपर्ण्यां वैद्यः उपसेन

न्यपश्च दपुत्रभेदे पु० "नवोग्रसेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु पूर्वजः। न्यग्रोधश्च सुनामा च" हरिवं० ३८अ०।

तस्यादूरदेशादि ऋश्यग्रा० क। न्यग्रोधक तत्सन्निकृष्टदेशादौ कुमुदा० ठन्। न्यग्रोधिक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० तत्रार्थे प्रेक्षादि० इनि। न्यग्रोधिन् तत्रार्थे त्रि०।

न्यग्रोधपरिमण्डल पु० न्यग्रोधःव्यामः परिमण्डलं परिणाहो यस्य। १व्यामपरिमितोच्छ्रायपरिणाहे पुरुषे। तल्लक्षणं यथा "महाधनुर्द्धराश्चैव त्रेतायां चक्रवर्त्तिनः। सर्वलक्षणसम्पन्नान्यग्रोधपरिमण्डलाः। न्यग्रोधौ तु स्मृतौ बाहू व्यामो न्यग्रोध उच्यते। व्यामेन उच्छ्रयो यस्य अध ऊर्द्ध्वञ्च देहिनः। समोच्छ्रयपरिणाहो न्यग्रोधपरिमण्डलः" मत्स्यपु० ११८अ०। २अङ्गनाविशेषे स्त्री "स्तनौ सुकठिनौ यस्या नितम्बे च विशालता। मध्ये क्षीणा भवेद्या सा न्यग्रोधपरिमण्डला" इति शब्दमा० "दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला" भट्टिः।

न्यङ्कु पु० नितरामञ्चति नि+अन्च–उ न्यङ्क्वा० कुत्वम्। १मुनिभेदे मेदिनिः। २बहुशृङ्गे मृगभेदे अमरः। ३नितरां गन्तरि त्रि० "सद्योहतन्यङ्कुभिरस्रदिग्धम्" रघुः "न्यङ्कुः स्वादुर्लघुर्बल्यो हृष्यो दोषत्रयापहः" भावप्र०। न्यङ्कोर्विकारः अण्। नैयङ्कव तदीयचर्मादौ

न्यङ्कुभूरुह पु० न्यङ्कुरिव भूरुहः। श्योनाकवृक्षे शब्दार्थचि० तस्य बहुशृङ्गाकारशाखत्वात्तथात्वम्।

न्यङ्क्वादि कुत्वनिमित्ते शब्दगणभेदे सच पा०ग०सू० उक्तो यथा "न्यङ्कु मद्गु भृगु दूरेपाक फलेपाक क्षणेपाक दूरेपाका फलेपाका दूरेपाकु फलेपाकु तक्र वक्र व्यतिषङ्ग अनुषङ्ग अवसर्ग उपसर्ग श्वपाक मांसपाक मूलपाक कपोतपाक उलूकपाक (संज्ञायां मेघनिदाघावदाघार्घाः)। न्यग्रोध वीरुत् न्यङ्क्वादिः।

न्यङ्ग पु० नि+अन्ज–घञ्। नितरामञ्जने "सोमस्य न्यङ्गो यदरुणपुष्पाणि फाल्गुनानि" शत०ब्रा०४।५।१०

न्यच्छ न० १सुश्रुतोक्ते क्षुद्ररोगभेदे "मण्डलं महदल्पञ्च श्यामं वा यदि वा सितम्। सहजं नीरुजं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते" तल्लक्षणम् २नितरामच्छे त्रि०।

न्यञ्च् त्रि० निम्नतयाऽञ्चति अन्च–क्विप्। निम्ने क्विन् न्यच् तत्रार्थे त्रि०। शसादौ भत्वे च नीचः नीचा अन्यत्र कुत्वम्। न्यक् न्यग्भ्याम्।

न्यञ्चन न० नितरामञ्चनं गमनम्। १नितरां गमने "न्यञ्चने दुर्गे चिदास्य शरणम्" ऋ०८।२७।१८। २न्यग्भावे च।

न्यञ्चित त्रि० नि+अन्च–णिच्–क्त। अधःक्षिप्ते हेमच०।

न्यन्त पु० नितरामन्तः। चरमभागे।

न्यय पु० नि+इण्–भावे अच्। १नाशे २अपचये च।

न्यर्थ पु० नि+ऋ–गतौ थन्। निकृष्टायां गतौ "न भोजा मम्रुर्न न्यर्थमीयुः" ऋ० १०।१०७।८ "न्यर्थं निकृष्टां गतिम्" भा० समासे थाथादिस्वरः। निकृष्टोऽर्थो यस्य। २निकृष्टार्थे त्रि०।

न्यर्बुद न० १दशगुणितार्बुदसंख्यायां २तत्सङ्ख्येये च "प्रयुतञ्चार्बुदञ्च न्यर्बुदञ्च समुद्रश्च" यजु०१७।२ "अर्बुदं दशगुणं न्यर्बुदम्" वेददीपः।

न्यर्बुदि पु० निकृष्टः अर्बुदिर्देवो देवान्तरं यतः। रुद्रभेदे "अर्बुदिर्नाम यो देव ईशानश्च न्यर्बुदिः" अथ० ११।९।४

न्यस्त त्रि० नि+अस–कर्मणि क्त। १क्षिप्ते २त्यक्ते ३विसृष्टे ४निहिते च अमरः "न्यस्तशस्त्रं दिलीपश्च तञ्च शुश्रुवुषां प्रभुम्" रघुः।

न्यस्तशस्त्र पु० न्यस्तं शस्त्रं शस्त्रसाध्यं युद्धं येन। "न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः" मनूक्ते १पितृलोके २त्यक्तायुधे च "न्यस्तशस्त्रं दिलीपश्च" रघुः।

न्यस्य त्रि० नि–असु–क्षेपे कर्मणि वा० स्वार्थे यत्। स्थापनीये त्यक्तव्ये "अर्जुनार्जुन! बीभत्सो! न न्यस्यं गाण्डिवं त्वया" भा०द्रो० २००अ०। लोके तु ण्यत्। नास्य इत्येव

न्याक्य न० नि+अकि–ण्यत् वा०नलोपः। भृष्टतण्डुले(मुड़ि) (भाजाचाल) शब्दच०।

न्याद पु० नि+अद–णः न घसादेशः। आहारे अमरः।

न्याय पु० नि+इण्–भावकरणादौ घञ्। १उचिते २गोतमप्रणीतषोडशपदार्थनिरूपके शास्त्रभेदे प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयननिगमनात्मके ३वाक्यभेदे "अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशब्दज्ञानजनकवाक्यत्वम्" तल्लक्षणमिति चिन्तामणिः। "उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वमिति" शिरोमणिः। अवयवशब्दे ४३२पृ० दृश्यम्। यथा पर्वतो वह्निमान् (प्रतिज्ञा) धूमात् (हेतुः) यो यो धूमवान् स वह्निमान् यथा महानसम् (उदा०) वह्निव्याप्यधूमवांश्चायम् ।(उपनयनम्) तस्माद्वह्निमान् (निगमनम्) एतद्दर्शनमतञ्च सर्वदर्शनसंग्रहे दर्शितं यथा

"तत्त्वज्ञानाद्दुःखात्यन्तोच्छेदलक्षणं निःश्रेयसम्भवतीति समानतन्त्रेऽपि प्रतिपादितं तदाह सूत्रकारः प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानां तत्त्व०

ज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः” इति। इदं न्यायशास्त्रस्यादिमं सूत्रम्। न्यायशास्त्रञ्च पञ्चाध्यायात्मकं तत्र प्रत्यध्यायस्याह्निकद्वयम्। तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निके भगवता गोतमेन प्रमाणादिपदार्थनवकलक्षणनिरूपणं विधाय द्वितीये वादादिसप्तपदार्थलक्षणनिरूपणं कृतम्। द्वितीयस्य प्रथमे संशयपरीक्षणं प्रमाणचतुष्टयाप्रामाण्यशङ्कानिराकरणञ्च। द्वितीये अर्थापत्त्यादेरन्तर्भावनिरूपणम्। तृतीयस्य प्रथमे शरीरेन्द्रियार्थपरीक्षणं द्वितीये बुद्धिमनःपरीक्षणम्। चतुर्थस्य प्रथमे प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गपरीक्षणं द्वितीये दोषनिमित्तकत्वनिरूपणम् अवयव्यादिनिरूपणञ्च। पञ्चमस्य प्रथमे जातिभेदनिरूपणं द्वितीये निग्रहस्थानभेदनिरूपणञ्च। “मानाधीना मेयसिद्धिरिति” न्यायेन प्रमाणस्य प्रथममुद्देशः तदनुसारेण लक्षणस्य कथनीयतया प्रथमोद्दिष्टस्य प्रमाणस्य प्रथमं लक्षणं कथ्यते। साधनाश्रयाव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमाणम्१। एवञ्च प्रतितन्त्रसिद्धान्तसिद्धं परमेश्वरप्रामाण्यं संगृहीतं भवति यदुक्तवान् सूत्रकारः “मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादिति”। तथाच न्यायपारावारं दृष्ट्वा विश्वविख्यातकीर्त्तिरुदयनाचार्य्योऽपि कुसुमाञ्जलौ चतुर्थे स्तवके “मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता। तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते” इति। “साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः। लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः” इति। तच्चतुर्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात्। २प्रमेयं द्वादशप्रकारकम् आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गभेदात्। अनवधारणात्मकं ज्ञानं ३संशयः स त्रिविधः साधारणधर्मासाधारणधर्मविप्रतिपत्तिलक्षणभेदात्। यमधिकृत्य प्रवर्त्तन्ते पुरुषास्तत्प्रयोजनं४ तद्द्विविधं दृष्टादृष्टभेदात्। व्याप्तिसंवेदनभूमिर्दृष्टान्तः५ स द्विविधः साधर्म्यवैधर्म्यभेदात्। प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्तः६ स चतुर्विधः सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमभेदात्। परार्थानुमानवाक्यैकदेशोऽवयवः७ स पञ्चविधः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनभेदात्। व्याप्यारोपे व्यापकारोपस्तर्कः८ स चैकादशविधः व्याघातात्माश्रयेतरेतराश्रयचक्रकाश्रयानवस्थाप्रतिबन्दिकल्पनालाघवकल्पनागौरवोत्सर्गापवादवैजात्यभेदात्। यथार्थानुभवपर्य्याया प्रमितिर्निर्णयः९ सा चतुर्विधा साक्षात्कृत्यनुमित्युपमितिशाब्दीभेदात्। तत्त्वनिर्णयफलः कथाविशेषो वादः१०। उभयसाधनवती विजिगीषुकथा जल्पः११। स्वपक्षस्थापनाहीनः कथाविशेषो वितण्डा१२। कथा नाम वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः। असाधको हेतुत्वेनाभिमतो हेत्वाभासः१३ स च पञ्चविधः सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालभेदात्। शब्दवृत्तिव्यत्ययेन प्रतिषेधहेतुश्छलं१४ तत्त्रिविधं अभिधानतात्पर्य्योपचारव्यत्ययवृत्तिभेदात्। स्वव्याघातकमुत्तरं जातिः१५। सा चतुर्विंशतिविधा साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुपपत्तिसंशयप्रकरणाहेत्वर्थापत्तिविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमभेदात्। पराजयनिमित्तं निग्रहस्थानं१६ तद्द्वाविंशतिप्रकारं प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासन्न्यासहेत्वन्तरार्थान्तरनिरर्थकाविज्ञातार्थापार्थकाप्राप्तकालन्यूनाधिकपुनरुक्ताननुभाषणाज्ञानाप्रतिभाविक्षेपमतानुज्ञापर्य्यनुयोज्योपेक्षणनिरनुयोज्यानुयोगापसिद्धान्तहेत्वाभासभेदात्। अत्र सर्वान्तर्गतिकस्तु विशेषस्तत्र शास्त्रे विस्पष्टो विस्तरभिया न प्रस्तूयते। ननु प्रमाणादिपदार्थषोडशके प्रतिपाद्यमाने कथमिदं न्यायशास्त्रमिति व्यपदिश्यते सत्यं तथापि “असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति” न्यायेन न्यायस्य परार्थानुमानापरपर्य्यायस्य सकलविद्यानुग्राहकतया सर्वकर्मानुष्ठानसाधनतया प्रधानत्वेन तथा व्यपदेशो युज्यते। तथाऽभाणि सर्वज्ञेन, “सोऽयं परमो न्यायः विप्रतिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वात् तथा प्रवृत्तिहेतुत्वाच्चेति”। पक्षिलस्वामिना च “सेयमान्वीक्षिकी विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैः प्रविभज्यमाना ‘प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्। आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षितेति”। ननु तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्भवतीत्युक्तं तत्र किं? तत्त्वज्ञानादनन्तरमेव निःश्रेयसं सम्पद्यते नेत्युच्यते किन्तु तत्त्वज्ञानाद्दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभाव इति। तत्र मिथ्याज्ञानं नामानात्मनि देहादावात्मबुद्धिः तदनुकूलेषु रागः तत्प्रतिकूलेषु द्वेषः वस्तुतस्त्वात्मनः प्रतिकूलमनुकूलं वा न किञ्चित् समस्ति परस्परानुबन्धाच्च रागादीनां, मूढो रज्यति रक्तो मुह्यति मूढः कुप्यति कुपितो मुह्यतीति ततस्-

दोषैः प्रेरितः प्राणी प्रतिषिद्धानि शरीरेण हिंसास्तेयादीन्याचरति, वाचा अनृतादीनि, मनसा परद्रोहादीनि, सेयं पापरूपा प्रवृत्तिरधर्ममावहतीति। शरीरेण प्रशस्तानि दानपरपरित्राणादीनि, वाचा हितसत्यादीनि, मनसा अहिंसादीनि, सेयं पुण्यरूपा प्रवृत्तिर्धर्मः। सेयमुभयी प्रवृत्तिः। ततः स्वस्वानुरूपं प्रशस्तं निन्दितं वा जन्म पुनः शरीरादेः प्रादुर्भावः। तस्मिन् सति प्रतिकूलवेदनीयतया वासनात्मकं दुःखं भवति। त इमे मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता अविच्छेदेन प्रवर्त्तमानाः संसारशब्दार्थो घटीयन्त्रवन्निरवधिरनुवर्त्तते। यदा कश्चित् पुरुषधौरेयः पुराकृतसुकृतपरिपाकवशादाचार्य्योपदेशेन सर्वमिदं दुःखायतनं दुःखानुषक्तञ्च पश्यति तदा तत्सर्वं हेयत्वेन बुध्यते ततस्तन्निवर्त्तकमविद्यादि निवर्त्तयितुमिच्छति तन्निवृत्त्युपायश्च तत्त्वज्ञानमिति कस्यचिच्चतसृभिर्विद्याभिर्विभक्तं प्रमेयं भावयतः सम्यग्दर्शनपदवेदनीयतया तत्त्वज्ञानं जायते तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति मिथ्याज्ञानापाये दोषाः अपयान्ति दोषापाये प्रवृत्तिरपैति प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति जन्मापाये दुःखमत्यन्तं निवर्त्तते सात्यन्तिकी निवृत्तिरपवर्गः। निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नाम निवर्त्त्यसजातीयस्य पुनस्तत्रानुत्पाद इति तथा च पारमर्षं सूत्रं "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्गः" इति। ननु दुःखात्यन्तच्छेदोऽपवर्ग इत्येतदद्यापि कफोणिगुडायितं वर्त्तते तत्कथं सिद्धवत्कृत्य व्यवह्रियत इति चेन्नैवं सर्वेषां मोक्षवादिनामपवर्गदशायामात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरस्तीत्यस्यार्थस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धतया घण्टापथत्वात् न ह्यप्रवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यते इति कश्चित् प्रपद्यते तथा हि आत्मोच्छेदो मोक्ष इति माध्यमिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतावत्तावदविवादम्। अथ मन्येथाः शरीरादिवदात्मापि दुःखहेतुत्वादुच्छेद्य इति तन्न सङ्गच्छते विकल्पानुपपत्तेः किमात्मा ज्ञानसन्तानो विवक्षितः तदतिरिक्तो वा। प्रथमे न विप्रतिपत्तिः कः खल्वनुकूलमाचरति प्रतिकूलमाचरेत। द्वितीये तस्य नित्यत्वे निवृत्तिरशक्यविधानैव प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चाधिकं दूषणं, न खलु कश्चित् प्रेक्षावान् "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति" सर्वतः प्रियतमस्यात्मनः समुच्छेदाय प्रयतते सर्वो हि प्राणी सुक्त इति व्यवहरति।

धर्मिनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो महोदय इति विज्ञानवादिवादे सामग्र्यभावः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च। भावनाचतुष्टयं हि तस्य कारणमभीष्टं तच्च क्षणभङ्गपक्षे स्थिरैकाधारासम्भवात् लङ्घनाभ्यासादिवदनासादितप्रकर्षं न स्फुटमभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति सोपप्लवस्य ज्ञानसन्तानस्य बद्धत्वे निरुपप्लवस्य च मुक्तत्वे यो बद्धः स एव मुक्त इति सामानाधिकरण्यं न सङ्गच्छते।

आवरणमुक्तिर्मुक्तिरिति जैनजनाभिमतोऽपि मार्गो न निरर्गलः अङ्ग भवान् पृष्टो व्याचष्टां किमावरणं? धर्माधर्मभ्रान्तय इति चेत् इष्टमेव। अथ देहमेवावरणं तथा च तन्निवृत्तौ पञ्जरान्मुक्तस्य शुकस्येवात्मनः सततोर्द्ध्वगमनं मुक्तिरिति चेत्तदा वक्तव्यं किमयमात्मा मूर्त्तोऽमूर्त्तो वा। प्रथमे निरवयवः सावयवो वा निरवयवत्वे निरवयवो मूर्त्तः परमाणुरिति परमाणुलक्षणापत्त्या परमाणुधर्मवदात्मधर्माणामतीन्द्रियत्वं प्रसजेत्। सावयवत्वे यत्सावयवं तदनित्यमिति प्रतिबन्धबलेनानित्यत्वापत्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ निष्प्रतिबन्धौ प्रसजेताम्। अमूर्त्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव चलनात्मिकायाः क्रियायाः मूर्त्तप्रतिबन्धात्।

पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति चार्वाकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेदविवादम् ऐश्वर्यं चेत् सातिशयतया सापेक्षतया च प्रेक्षवतां नाभिमतम्।

प्रकृतिपुरुषान्यत्वख्यातौ प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति साङ्ख्याख्यातेऽपि पक्षे दुःखोच्छेदोऽभ्युपेयते विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं प्रकृत्याश्रयं वेति एतावदवशिष्यते तत्र पुरुषाश्रयमिति न श्लिष्यते पुरुषस्य कौटस्थ्यात् स्थाननिरोधापाताच्चापि प्रकृत्याश्रयः अचेतनत्वात् तस्याः। किञ्च प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा वा आद्ये अनिर्मोक्षः स्वभावस्यानपायात् द्वितीये सम्प्रति संसारोऽस्तमियात्।

नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्टसर्वज्ञाद्यभिमतेऽपि दुःखनिवृत्तिरभिमतैव परन्तु नित्यसुखं न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते। श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशादवकाशे वा ग्रावप्लावेऽपि तथा भावप्रसङ्गात्। ननु सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः क्षीरं विहायारोचकग्रस्तस्य सौवीररुचिमनुहरतीति चेत्तदेतन्नाटकपक्षपतितं त्वद्वच इत्युपेक्ष्यते। सुखस्य सातिशयत्वेन प्रत्यक्षतया बहुप्रत्य-

नीकाक्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवत् दुःखपक्षनिःक्षेपात्। ननु "एकमनुसन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते" इति न्यायेन दुःखवत् सुखमप्युच्छिद्येत इति अकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्मैवं मंस्थाः सुखसम्पादने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गनियमेन मध्वायःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या प्रवर्त्तमानेन साम्यापातात् तथा हि न्यायोपार्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुखखद्योताः कियन्ति दुःखदुर्दिनानि अन्यायोपार्जितेषु तु यद्भविष्यति तन्मनसापि चिन्तयितुं न शक्यमित्येतत् स्वानुभवमनाच्छादयन्तः सन्तो विदाङ्कुर्वन्तु विदांवरा भवन्तः। तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरानुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम्। नन्वीश्वरसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते, रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनुमानं तद्व्याप्तिलिङ्गाभावात् नागमः विकल्पासहत्वात् किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा। आद्ये अपसिद्धान्तापातः द्वितीये परस्पराश्रयापातः। उपमानादिकमशक्यशङ्कं नियतविषयत्वात्। तस्मादीश्वरः शशविषाणायते इति चेत्तदेतच्च चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति। विवादास्पदं नगसागरादिकं सकर्त्तृकं कार्य्यत्वात् कुम्भवत्। न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधनत्वात्। ननु किमिदं सावयवत्वम् अवयवसंयोगित्वम् अवयवसमवायित्वं वा नाद्यः गगनादौ व्यभिचारात् न द्वितीयः तन्तुत्वादावनैकान्त्यात्। तस्मादनुपपन्नमिति चेन्मैवं वादीः समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात्। नापि विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्य्ययव्याप्तेरभावात् नाप्यनैकान्तिकः पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात् नापि कालात्ययोपदिष्टः बाधकानुपलम्भात् नापि सत्प्रतिपक्षः प्रतिभटादर्शनात्। ननु नगादिकमकर्त्तृकं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति चेन्नैतत् परीक्षाक्षममीक्ष्यते नहि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशावः प्रतिभटो भवति अजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात्। तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्नासिद्धेः। नापि सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः सम्भवी अनुकूलतर्कसम्भवात् यद्ययमकर्त्तृकः स्यात् कार्य्यमपि न स्यादिह जगति नास्त्येव तत्कार्य्यं नाम यत्कारकचक्रमवधीर्य्यात्मानमासादयेदित्येतदविवादम्। तच्च सर्वं कर्त्तृविशेषोपहितमर्य्यादं कर्त्तृत्वं चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम्। एवञ्च कर्त्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्य्योत्पादप्रसङ्गः। इति स्थूलः प्रमादः। तथा निरटङ्कि शङ्करकिङ्करेण "अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने। साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भवः" इति। यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जागर्त्तीति चेदीश्वरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातात् तदुदितमुदयनेन "आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम्। आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धृता" इति। न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहतत्वात्। तदेतत् परमेश्वरस्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था परार्था वा आद्येऽपीष्टप्राप्त्यर्था अनिष्टपरिहारार्था वा नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न द्वितीयः। द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्त्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत। अथ करुणया प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित्तं प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्वान् प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखशबलान् करुणाविरोधात्। स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहरणेच्छा हि कारुण्यं तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते। तदुक्तं भट्टाचार्य्यैः "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्त्तते। जगच्च सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेत्" इति। नास्तिकशिरोमणे! तावदीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान् करुणया प्रवृत्तिरस्त्येव, न च निसर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः सृज्यप्राणिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशेषाद्वैषम्योपपत्तेः न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः "स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न भवतीति, न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहाच्च। "एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे" इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम्। यद्येवं तर्हि परस्पराश्रयबाधव्याधिं समाधत्स्वेति चेत् तस्यानुत्थानात् किमुत्पत्तौ परस्पराश्रयः शङ्क्यते ज्ञप्तौ वा। नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदनित्यत्वं ज्ञप्तौ, आगमानित्यत्वस्य तीव्रादिधर्म्मोपेतत्वादिना सुगमत्वात्। तस्मान्निवर्त्तकधर्म्मानुष्ठानवशादीश्वरप्रसादसिद्धावभिमतेष्टसिद्धिरिति सर्वमवदातम्"।

४ नये नीतौ ५ नीतिसाधने उपाये ६ विष्णौ च "अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः" विष्णुस०

"प्रमाणानुग्राहकस्तर्को न्यायः" भा० तदनुगृहीतप्रमाणगम्यो भगवानपि न्यायशब्देन लक्षितलक्षणया प्रतिपाद्यते" आनन्दगिरिः। "न्यायप्रस्थानाञ्जलिः" कुसुमाञ्जलिः "समस्तोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकं वाक्यं न्यायः" हरिदासः। निश्चितमीयते निर्णीयतेऽनेन करणे घञ्। ७वेदार्थनिर्णयसाधने अधिकरणात्मके पदार्थे अधिकरणशब्दे १२६ पृ० दृश्यम्। स च न्यायः पूर्वोत्तरवेदसम्बन्धी जैमिनिवेदव्यासाभ्यां बहुप्रकारो दर्शितः। तत एव संक्षिप्य माधवाचार्य्येण जैमिनीयन्यायमालायां वैयासिकन्यायमालायाञ्च प्रायशः सर्वे न्याया दर्शितास्ते च तत एवावगन्तव्याः। ८लोकशास्त्रप्रसिद्धदृष्टान्तभेदेषु ते च लौकिकन्यायतया प्रसिद्धाः। ते च नानास्थानात् संगृह्यात्र प्रदर्श्यन्ते

१ "अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्" इति न्यायः यत्राल्पायासेनाभीष्टसिद्धिर्जायते तत्र बह्वायाससाध्ये मेधावतां न प्रवृत्तिरिति प्रदर्शनायास्य न्यायस्य प्रवृत्तिः।

२ अजाकृपाणीयन्यायः अजाकृपाणपदे तत्स्थितक्रियाविशेषपरे अजागमनकालीनं कृपाणपतनं यथाकस्मिकम्। तथा चाकस्मिकाजागमनकालीनकृपाणपतनतुल्ये आकस्मिकानिष्टलाभस्थलेऽस्य न्यायस्य प्रवृत्तिः। [प्रवृत्तिः।

३ अजातपुत्रनामोत्कीर्त्तनन्यायः भाविसंज्ञया निर्द्देशेऽस्य

४ अधिकं तु प्रविष्टं न च तद्धानिरिति न्यायः यत्राधिकप्रवेशेऽपि प्रकृतस्य न हानिस्तत्रायं प्रवर्त्तते।

५ अध्यारोपन्यायः अध्यारोपो नाम वस्तुन्यवस्त्वारोपः यथाऽरजतभूतायां शुक्तौ रजतारोप इति वेदान्तिनः। ननु कथमवस्तुनो निरात्मकस्य आरोपः क्वचिद्दृष्टपूर्वस्य सतः क्वचिदारोपदर्शनात् यथा जवायां दृष्टस्य लौहित्यस्य स्फटिके आरोपः इति चेत्सत्यं तत्सिद्धयेऽनुभवमात्रमपेक्ष्यते न तु पूर्वमनुभूतस्य तात्त्विकत्वमपि व्यतिरेकाभावात् सन्दिग्धविपर्य्ययेष्वपि अत्र स्थाणौ मे नरो वा राक्षसो वेति सन्देह आसीत् अस्यां रज्ज्वां सर्पोऽयमिति विपर्य्यय आसीत् इत्यादिसंस्कारकार्यस्मृतिदर्शनात्। न च सन्देहविपर्य्ययोरेवेयं स्मृतिर्न तदर्थयोरिति वाच्यम् अर्थविरहिणोस्तयोः स्मृतिगोचरत्वायोगात्। तस्मात्तुच्छेतरस्य पूर्वपूर्वभ्रमानुभूतस्याप्युत्तरोत्तरारोपोपपत्तिः। भ्रमप्रवाहस्य च वीजाङ्कुरप्रवाहन्यायेनानादितयाऽन्योन्याश्रयानवस्थादिप्रसङ्गानवकाशात्। तथा च परमार्थसति सच्चिदानन्दब्रह्मणि वस्तुनि अवस्तुनोऽनिर्वचनीयस्याज्ञानतत्कार्य्यादेरध्यारोपः। ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारेण चाध्यारोपिताज्ञानादेर्निवृत्तिः यथा शुक्तिकादिज्ञानेन रजतादिनिवृत्तिः। अत एवाज्ञानादीनां ज्ञाननिवर्त्त्यत्वान्यथानुपपत्त्या अध्यारोपितत्वं कल्प्यते इत्याकरे स्थितम्।

६ अन्धकूपपतनन्यायः अनेन पथा गन्तव्यमिति सत्पुरुषेणोपदिष्टस्तत्पथं परित्यजन्नन्धो यथा कूपे पतति एवं वेदाद्युपदिष्टमार्गं परित्यजन्नज्ञः नरकादौ पततीत्यस्य न्यायस्य तत्र प्रवृत्तिः"।

७ अन्धगजन्यायः अन्धैर्निर्धारितो गजः शा०त० अन्धगजः। तत्तुल्यन्यायः। यथा हि जन्मान्धा बहवः कञ्चिदनन्धं पुरुषमूचुरस्मान् गजं ज्ञापयेति। स च गजशालायां नीत्वा कञ्चित् कञ्चित् गजावयवं केनचित् केनचित् ग्राहयित्वोवाच अयं गज इति ते चान्धास्तदुपदिष्टास्तत्तदवयवं गजत्वेन निश्चित्य स्वस्वगृहे आगताः परस्परं विवदन्ते। तत्र कर्णस्पर्शी शूर्पाकारो गज इति, शुण्डास्पर्शी महासर्पतुल्य इति जङ्घाग्राही स्तम्भतुल्य इति पुच्छग्राहकः स्थूलरज्जुसम इति पृष्ठग्राही चतुरस्रसमो गज इति। एवमुपदिष्टाज्ञपुरुषबुद्धिवैचित्र्यात् ईश्वरस्य नानारूपकल्पनमित्यत्र न्यायावतारः। अन्धहस्तीत्यादिन्यायोऽप्यत्र प्रसरति।

८ अन्धगोलाङ्गूलन्यायः अन्धेन गृहीतं गोलाङ्गूलम् शा०त० अन्धगोलाङ्गूलं तत्तुल्यन्यायः "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्" शा०सू० भाष्ये "यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत् प्रमाणभूतं शास्त्रं स च श्रद्दधानतयाऽन्धगोलाङ्गूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत् तद्व्यतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत तथा सति पुरुषार्थाद्विहन्येत अनर्थञ्च ऋच्छेत्" इत्युक्तम्। विवृतञ्चैतत् रत्नप्रभायां यथा "यथा कश्चित्किल दुष्टात्मा महारण्ये पतितमन्धं बन्धुनगरं जिगमिषुं बभाषे किमत्रायुष्मता दुःखितेन स्थीयते इति। स चान्धः सुखवाणीमाकर्ण्य तमाप्तं मत्वोवाच अहो मद्भागधेयं यदत्रभवान् दीनं मां स्वाभीष्टनगरं गन्तुमसमर्थं भाषते इति स च विप्रलिप्सुः दुष्टं गोयुवानमानीय तदीयलाङ्गूलमन्धेन ग्राहयामास उपदिदेश च एनमन्धम्, एष गोयुवा त्वामिष्टनगरं नेष्यति मा त्यजास्य लाङ्गूलमिति स चान्धः श्रद्धालुतया तदत्यजन् स्वाभीष्टमप्राप्यानर्थपरम्परां प्राप्तः तेन न्यायेनेति"। एवमन्यत्राप्येवं विषयेऽस्य प्रचारः।

९ अन्धचटकन्यायः अन्धस्य हस्ते पतितचटकः शा॰त॰। यथा दैवात् अन्धस्य हस्ते पतितचटकोऽन्धेन गृहीत इति लोकप्रसिद्धिः। एवं दैवादभीष्टलाभे कस्यचिदकारणस्यापि कारणत्वकल्पनं घुणाक्षरन्यायविषये इवास्य प्रवृत्तिः।

१० अन्धपरम्परान्यायः एकेनान्धेन यथोपदिष्टमन्धान्तरं पुनरन्यमन्धं तथैवोपदिशति इत्येवमज्ञस्याज्ञान्तरं प्रत्युपदेशपरम्परा न प्रामाणिकीति विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः।

११ अपवादन्यायः अधिष्ठाने भ्रान्त्या प्रतीतस्य तद्व्यतिरेकेणाभावनिश्चयोऽपवादः, यथा स्थाण्वादौ भ्रान्त्या प्रतीतस्य पुरुषादेः स्थाण्वाद्यतिरेकेणाभावनिश्चयः। अयमेव बाधो विलापनमिति चोच्यते स चायं बाधस्त्रिविधः श्रौतो यौक्तिकः प्रत्यक्षश्चेति। "अथात आदेशो नेति नेति" "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मातिरिक्ताभावनिश्चयः श्रौतो बाधः। कनकाद्यतिरेकेण कटकाद्यभावनिश्चयवन्निखिलकारणब्रह्मातिरेकेण निखिलप्रपञ्चाभावं निर्द्धार्य दृश्यमानस्य मिथ्यात्वनिर्द्धारणात् प्रपञ्चस्य ब्रह्ममात्रात्मकत्वनिश्चयो यौक्तिको बाधः। इयं रज्जुः न सर्प इत्युपदेशसहकृतप्रत्यक्षेणेव तत्त्वमस्यादिवाक्यजनितेन चिन्मात्रोऽहमिति प्रत्यक्षेण ब्रह्मात्मनिश्चयः प्रत्यक्षबाधः।

१२ अर्द्धजरतीयन्यायः इत्यर्थे च। अयं च २७४पृ॰ दर्शितः।

१३ अशोकवनिकान्यायः अशोकवनिकागमने यथेष्टच्छायासौरभलाभेन अन्यत्र गमनाकाङ्क्षा यथा न भवेत् एवं यत्रेष्टलाभादन्यत्रेच्छाभावस्तत्रायं प्रवर्त्तते।

१४ अश्मलोष्ट्रन्यायः लोष्ट्रस्य तूलाद्यपेक्षया काठिन्येऽपि अश्मापेक्षया मृदुत्वं यथा। तथा यस्य यदपेक्षया वैषम्याधिक्यं विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः। अत्यान्तरत्वविवक्षायां तु पाषाणेष्टकान्यायोऽवतरति।

१५ असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायः यथा गोतमोक्तशास्त्रे प्रमाणादिषोडशपदार्थप्रतिपादनेऽपि तदेकदेशन्यायपदार्थस्य अन्यशास्त्रापेक्षयाप्राधान्येन प्रतिपादनात् न्यायशास्त्रमिति तस्य संज्ञा एवमन्यत्र प्राधान्यविवक्षया तत्तत्संज्ञेति तत्रास्य प्रवृत्तिः।

१६ अहिकुण्डलन्यायः अहेः सर्पस्य यथा कुण्डलाकृतिवेष्टनं स्वाभाविकं तथा यस्य स्वाभाविकधर्मो व्यपदिश्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः। [प्रसिद्धाभाणकं तत्रास्य प्रवृत्तिः।

१७ आभाणकन्यायः लोकप्रसिद्धकथनमाभाणकं तद्वदस्य

१८ आम्रवणन्यायः वने इतरवृक्षसत्त्वेऽपि आम्राणां बाहुल्ये यथा आम्रवणव्यपदेश एवमेकस्य प्राधान्ये "भूयस्त्वात्तद्वाद इति" न्यायेन तद्व्यपदेशो यत्र तत्रास्य प्रवृत्तिः।

१९ उदकनिमज्जनन्यायः सत्याभिसन्धस्य उदकनिमज्जनरूपे दिव्ये शोध्यस्य जलनिमज्जनसमये तत्स्थानाद्बहिःक्षिप्तं शरमादाय तत्पतनस्थानादितोऽपरो नरो यद्यतिवेगेन शोध्यस्थानमागत्य तच्छिरोतिरिक्तं मुखनासिकाद्यवयवं न पश्यति तदा शुद्धिः मिथ्याभिसन्धस्य तद्दर्शनादशुद्धिरित्येवं दिव्ये प्रसिद्धिवत् यत्र सत्यासत्ययोर्ज्ञानं तत्रास्य प्रवृत्तिः।

२० उपयन्नपयन् धर्मो विकरोति हि धर्मिणमिति न्यायः यथा पूर्वस्य रूपरसादिरूपधर्मपरावृत्तौ रूपरसाद्यन्तरोत्पत्तौ च घटादेर्धर्मिणो विकृतिरेवं यस्य धर्मिणः पूर्वधर्मस्यापगमे अन्यधर्मस्योत्पत्तिस्तत्रायं न्यायोऽवतरति।

२१ उपवासाद्वरं भैक्ष्यमितिन्यायः भिक्षायाः क्लेशजनकत्वेऽपि उपवासस्याधिकदुःखप्रदस्यापेक्षया इष्टत्वेन यथा वरत्वं तथा क्लेशदायकतारतम्येन बहुदुःखदायकापेक्षया स्वल्पदुःखदायकस्य वरत्वं यत्रोपदिश्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः।

२२ उभयतः पाशारज्जुन्यायः रज्ज्वां यथा उभयपार्श्वे पाशसत्त्वे उभयपार्श्वयोर्गमने बन्धनम् एवमुपन्यस्तयोः पक्षयोर्दुष्टत्वे दोषोद्धारणाभावेन बद्धवद्भावेऽस्य प्रवृत्तिः।

२३ उष्ट्रकण्टकभक्षणन्यायः उष्ट्रस्य शमीकण्टकवेधजातदुःखकालेऽपि शमीपत्रभक्षणजसुखलेशो यथा तथाभीष्टविषयोपार्जनदुःखकाले तदुपार्जितद्रव्यजसुखलेशो यत्रोपदिश्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः।

२४ एकं सन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायः यथा एकं कांस्यपात्रावयवभेदं सन्धातुमिच्छतोऽपरं तदवयवमत्यन्तानलसंयोगेन नष्टमिव प्रच्यवते एवमन्यत्र एकस्य सन्धानेच्छया कृतव्यापारभेदेऽन्यस्य यत्र प्रच्यवः, तत्रास्य प्रवृत्तिः। तथा एकासिद्धिं परिहरतो द्वितीयासिद्धिप्रसङ्गः। यथोदाहृतं बौद्धाधिकारे उदयनेन यथा अङ्कुराद्यकर्त्तृकं शरीराजन्यत्वादित्यत्र शरीरीति विशेषणेन स्वरूपासिद्धिं परिहरतो बौद्धस्य व्याप्यत्वासिद्धिरापद्यते इत्यन्तेन"।

२५ एकवाक्यतापन्नानां सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वमिति न्यायः सम्भूय मिलित्वा इतरसाचिव्येनेत्यर्थः। यथा प्रयाजाद्यङ्गजातवाक्यसम्भूयानां दर्शपूर्वार्थकसाधकत्वेनैकवाक्यत्वमित्येवं यत्र विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः।

२६ एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति न्यायः यथा हस्तिदर्शनात् तत्सम्बन्धिनो हस्तिपकादेः स्मरणमेवं शब्दज्ञानात् वृत्तिसम्बन्धेन शब्दसम्बन्धिनोऽर्थस्य स्मरणमित्यादि यत्रोपदिश्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः।

२७ एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायः एकाकिनी हेत्वादिचतुष्कहीना परार्थानुमाने हि प्रतिज्ञादिपञ्चकेनैवार्थसिद्धिः न केवलप्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिः तथात्वे सर्वत्र सर्वसिद्धिप्रसङ्गात्। प्रतिज्ञादिपञ्चकस्यानुपदमुक्तम्। न हि प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरिति न्यायोऽप्येतादृश एव शब्दमात्रे भेदः।

२८ औपाधिकाकाशभेदन्यायः यथा औपाधिकाकाशगोचरं ज्ञानं सविशेषणे हीति न्यायेनोपाधिभेदविषयं तथा जीवब्रह्मभेदविषयं प्रत्यक्षादिकं तदुपाधिभेदविषयमित्येवं यत्र विवक्ष्यते तत्रायं प्रवर्त्तते। "घटसंहत आकाशे नीयमाने यथा पुनः। घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः" इति श्रुत्युक्तिश्चैतन्न्यायमूलिका।

२९ कण्ठचामीकरन्यायः चामीकरशब्दः चामीकरनिर्मितभूषणपरः। तद्धि यथा कण्ठगतमपि चिरप्राप्तमपि विस्मृतं सत् दुःखाकरोति आप्तोपदेशात् प्राप्तमिव भवत् सुखाकरोति न तु वस्तुतो ज्ञानातिरिक्ता तस्य प्राप्तिरस्ति प्राप्तत्वात्। एवं यस्य प्राप्तस्य नष्टभ्रान्त्या दुःखं सदुपदेशेन तज्ज्ञानाच्च सुखं यत्रोपदिश्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः। तथा जीवस्य स्वतःसिद्धब्रह्मात्मकस्य अज्ञानादिदोषात् तद्विस्मरणं तत्त्वमस्यादिवाक्यजसाक्षात्कारेण अप्राप्तस्य प्राप्तिरिव भवतीत्युपवर्ण्यते।

३० कदम्बगोलकन्यायः कदम्बगोलकस्य गोलाकारकदम्बस्य सर्वावयवेषु यथा युगपत् पुष्पोद्गमः एवं सर्वप्रदेशेषु युगपत् यत्र प्रसरस्तत्रास्य न्यायस्य प्रवृत्तिः। "कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते" भाषा०।

३१ कफोणिगुडन्यायः कफोणौ गुडाभावेऽपि तदाशया यथा लेहनमेवं यत्र वस्त्वसद्भावेऽपि तत्प्रत्याशया व्यापारभेदस्तत्रास्य प्रवृत्तिः।

३२ करकङ्कणन्यायः कङ्कणं करभूषणमित्यमरोक्तेः कङ्कणशब्दस्यैव करभूषणवाचित्वेऽपि तत्पूर्वं करशब्दप्रयोगे यथा प्रयोगकाले तस्य करसम्बन्धिता द्योत्यते एवमन्यस्यापि तत्काले तत्सम्बन्धद्योतनार्थं यत्र प्रयोगस्तत्रास्य प्रवृत्तिः।

३३ काकतालीयन्यायः इवार्थे छ। काकतालीयशब्दे १८४१पृ० दृश्यः। अत्रायं विशेषः अतर्कितेष्टलाभे अतर्कितानिष्टलाभे चायमवतरति तथा हि अकस्मान्महाफलस्याग्रे पतनात् काकस्योपभोगलाभः। एवं तत्फलस्य शिरसि पतनात् मरणमपि सम्भवति। तत्रानिष्टलाभे "फलन्ति काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न बिभ्यति" वेणीसं०। इष्टावाप्तौ "यत्तया मेलनं तत्र लाभो मे यश्च सुभ्रुवः। तदेतत् काकतालीयमवितर्कितसम्भवम्" चन्द्रालोकः। "पतत् तालफलं यथा काकेनोपभुक्तमेवं रहोदर्शनक्षुभितहृदया तन्वी मया भुक्तेति" कुवलयानन्दः।

३४ काकदध्युपघातकन्यायः यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ उपघातकमात्राभिप्रायत्वेन काकशब्दस्य दध्युपघातकमात्रे लक्षणा एवं यत्र तात्पर्यवशेनेतरार्थपरत्वं तत्रास्य प्रवृत्तिः। तदुक्तमभियुक्तैः "काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि देशितः। उपघातप्रधानत्वात् न श्वादिभ्योऽपि रक्षति ?"।

३५ काकदन्तगवेषणान्यायः काकस्य दन्ताः सन्ति नवा तेषां शौक्ल्यं नवेत्यन्वेषणं यथा निष्फलं तथा यस्यान्वेषणं निष्फलं तत्रास्य प्रवृत्तिः।

३६ काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम् इति न्यायः अत्यन्तनिकृष्टस्यातितुच्छस्यापि दुर्लभत्वेऽयं न्यायः प्रवर्त्तते।

३७ काकाक्षिगोलकन्यायः एकस्य काकचक्षुषः प्रयोजनवशात् यथा उभयगोलके सञ्चारः तथा एकस्य पदार्थस्योभयत्र सम्बन्धविवक्षायामस्य प्रवृत्तिः।

३८ कारणगुणप्रक्रमन्यायः कारणगुणाः सजातीयगुणान् कार्य्ये आरभन्ते यथा तन्तुरूपादयः स्वकार्य्ये पटे सजातीयरूपादीनारभन्ते न विजातीयानेवं यत्र कारणगुणानुगमस्तत्रास्य प्रवृत्तिः।

३९ कारयितुः कर्त्तृत्वन्यायः यः कारयति स करोत्येव यथा राजा भटादिभिर्युद्धं कारयन् तत्कर्त्तेति व्यपदिश्यते युद्धफलविजयराज्यलाभादेस्तद्गामित्वात्। तथा यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः।

४० कार्य्येण कारणसंप्रत्ययन्यायः कार्य्येण धूमादिना यथा वह्न्यादेरनुमानरूपः संप्रत्यय एवं यत्र कार्य्येण कारणसंप्रत्ययस्य विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः।

४१ कुशकाशावलम्बनन्यायः नद्यादौ पतितस्य सन्तरणानभिज्ञस्य यथा कुशकाशावलम्बनं निरर्थकमेवं प्रबलयुक्तिनिराकृतासु दुर्बलयुक्त्यवलम्बनं निरर्थकमित्येवमवलम्बनस्य निरर्थकत्वविवक्षायामस्य प्रवृत्तिः।

४२ कूपखानकन्यायः कूपखानकस्य कूपखननकाले गात्रे संलग्नं

पङ्कं कूपोत्थितजलेन यथापयाति एवं विषहायच्छिन्ने-श्वरभेदबुद्धिजन्यदोषस्तदुपासनजन्यसुकृतविशेषजेनाद्वैतबोधेन समूलं निवर्त्त्यतेत्येवं विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः।

४३ कूपमण्डूकन्यायः समुद्रमण्डूकं कथञ्चित्तीरसमीपस्थकूपं गतं कूपस्थमण्डूकः पप्रच्छ कुत आगतोभवानिति स च समुद्रादिति प्रत्युक्तवान्। पुनः कूपमण्डूकः कीदृशः समुद्र इति पप्रच्छ तेन चातीव महानिति प्रत्युक्तं तत्किं कूपसदृश इत्युक्ते तेन प्रत्युक्तं नहि नहि नास्ति तत्तुल्योऽन्यः सहि सरितां पतिरनवगाह्यगाम्भीर्योऽलक्ष्यपारोऽतीव महत्तम इति। कूपमण्डूकस्तु कूपात् महान् नास्ति त्वं तु मिथ्यैव प्रलपसीत्युक्तवान्। समुद्रभेकस्तु तत् श्रुत्वा मनसा तमुपजहासेति लोके गाथा गीयते तथा च यथा समुद्रमज्ञात्वा तन्महिमानं निराकुर्वन् कूपमण्डूक उपहास्यतां प्राप्तस्तथा परसिद्धान्तानभिज्ञस्तद्दूषणाय प्रवर्त्तमान उपहास्यतां गच्छतीति विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः।

४४ कूपयन्त्रघटिकान्यायः कूपात् गभीरादपि यन्त्रेण यथा घटिका उत्तोल्यते एवं अतिदुर्बोधत्वेन गम्भीरादपि शास्त्रात् उपदेशादिरूपयन्त्रेण सारोद्धरणं यत्र विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः।

४५ कूर्माङ्गन्यायः कूर्मः स्वेच्छया यथा निजाङ्गस्य सङ्कोचविकाशौ करोति एवं यस्येच्छावशात् स्वोपाध्यज्ञानकार्यजातस्य स्वोपाधौ सङ्कोचविकाशकारित्वमित्येवं विवक्षाविषयेऽस्य प्रवृत्तिः “यथा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः” गीता।

४६ कैमुतिकन्यायः यत्र दुर्बोधस्य दुःसाध्यस्य सुखेन बोधसाधनादि तत्र सुबोधस्य सुसाध्यस्य नितरां सिद्धिरित्येवं यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः।

४७ कोषपानन्यायः कोषपानं दिव्यभेदः। तत्र यथा सर्वदिव्यसाधारणधर्मपूर्वदिनोपवासवतोऽभिशस्तस्य मिथ्यावादिनः प्रभृतित्रयजलपानकाले कश्चित् सुखविशेषो भवति शास्त्रनिर्दिष्टावधिकाले तु महद्दुःखं तथा हरिहरादिष्वेकस्मिन् भक्तिव्याजेनेतरनिन्दां कुर्वतो निन्दाव्यसनिनो यद्यपि तत्काले कश्चित् सुखविशेषः स्यात् तथापि निन्दाजन्यदुरितपरिपाककाले कुम्भीपाकादिजन्यं घोरतमं दुःखं भवतीत्यस्य विवक्षायामस्य न्यायस्य प्रवृत्तिः।

४८ क्रिया हि विकल्प्यते न वस्त्विति न्यायः क्रिया हि कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुं शक्यत्वात् विकल्प्यते न तु वस्तु एवं नैवं वेति विकल्प्यते। तदेतदुक्तं शा०भाष्ये “कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकञ्च कर्म यथा अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति” रथेन पद्भ्यामन्यथा वा गच्छति न गच्छति वेति। न तु वस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते विकल्पना हि पुरुषबुद्धिसापेक्षा न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षं किं तर्हि वस्तुतन्त्रमेव न हि स्थाणावेकस्मिन् स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्योवेति तत्त्वज्ञानं भवति तत्र पुरुषो वान्योवेति मिथ्याज्ञानं स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानम्” एवमन्यत्राप्यूह्यम्।

४९ खले कपोतन्यायः “वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथाऽमी युगवत् पतन्ति। तथैव सर्वे युगपत् पदार्थाः परस्परेणान्वयिनोभवन्ति” इत्युक्तरीत्या यत्र पदार्थानां युगपदन्वयस्तत्रास्य प्रवृत्तिः।

५० गड्डलिकाप्रवाहन्यायः गड्डलिकानामवीनां संघाटे का चेत् गर्त्तादौ पतति तदा तत्सङ्घान्तर्गताः सर्वेऽपि वार्यमाणा अपि तत्र पतन्तीति लोकप्रसिद्ध्या यत्र वार्यमाणानामपि अनिष्टमार्गे धावनं तत्रास्य प्रवृत्तिः।

५१ गुडजिह्विकान्यायः यथा तिक्तताभिया निम्बपानमकुर्वाणस्य बालस्य जिह्वायां गुड़लेपं दत्त्वा पित्रादिस्तं निम्बं पाययति एवमर्थवादवाक्यानि बह्वायाससाध्ये कर्मण्यप्रवर्त्तमानं पुरुषं स्वर्गाद्यर्थादिकं श्रावयित्वा प्रवर्त्तयन्ति। फलश्रुतिरपि रोचनार्थी तदुक्तं भग० त० भाग० ११स्क० “वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे। नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः” “फलश्रुतिरियं नृणां नाश्रेयो रोचनं परम्। श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम्” अस्य तात्पर्य्यमुक्तं तत्रैव “पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु खण्डकलड्डुकान्। पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः”। तत्र यथा निम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिलाभएव प्रयोजनं किन्त्वारोग्यं तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते”।

५२ गोबलीवर्द्दन्यायः बलीवर्द्दस्य गोविशेषत्वेऽपि बलीवर्द्दस्य झटिति गोत्वेन बोधनार्थं यथा प्रयोगः तथाऽन्ययोः सामान्यविशेषरूपयोर्झटिति बोधनार्थं यत्र प्रयोगस्तत्रास्य प्रवृत्तिः। एवं गोवृषन्यायोऽप्येतादृशार्थेऽवतरति।

५३ घट्टकुटीप्रभातन्यायः तच्छब्दे २७८४पृ० अस्य विवरणम्।

५४ घुणाक्षरन्यायः घुणः कीटभेदः तेन यथेष्टं वंशस्य खोदने कृते ततो रेखासन्निवेशभेदेन दैवात् यथाऽक्षराकारनिष्पत्तिः एवमन्यार्थप्रवृत्तस्य दैवादन्यार्थस्य यत्र निष्पत्तिर्विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

५५ चतुर्वेदविन्न्यायः यथा गोहिरण्यादिरूपं बहुधनं चतुर्वेदविदे मया देयमिति कस्यचित् दातुर्वचनं श्रुत्वा कश्चित् मूढः वेदाश्चत्वार इत्यहं जाने मह्यमिदं सर्वं धनं देयमिति वदन् तद्धनं न लभते प्रत्युत उपहसनीयश्च भवति एवं सच्चिदानन्दरूपं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेति शब्दमात्राभिज्ञस्तदर्थशाब्दबोधमात्रशाली वा यस्तत्त्ववित्त्वाभिमानेन तत्त्वविदां गतिं वाञ्छति स न तां प्राप्नोति प्रत्युत उपहास्यश्च भवति । तथा च वेदसङ्ख्यामात्रज्ञाने तद्विशेषस्वरूपार्थयोरज्ञाने यथा तदभिज्ञयोग्यसम्मानपूजामानालाभः तथा सच्चिदानन्दादिशब्दमात्रज्ञाने तदर्थस्य साक्षात्काराभावे न ब्रह्मभावापत्तिलक्षणमुक्तिप्राप्तिरित्येवं यत्र विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

५६ चालनीयन्यायः चालनीभ्रामणे तत्स्थतण्डुलानां सच्छिद्रद्वारा सर्वेषां यथा पतनम् । एवं क्वचित्स्थितवस्तूनां सर्वेषां लक्षणादिबहिर्भावो यत्र सम्भाव्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः । यथा व्यापकतालक्षणे साध्यप्रतियोगिकाभावप्रवेशे महानसीयवह्न्यधिकरणे पर्वतीयवह्न्यभावस्य एवं पर्वतीयवह्न्यधिकरणे महानसीयवह्न्यभावस्य च सत्त्वेन वह्निप्रतियोगिकाभावस्य तत्तदधिकरणे सत्त्वात् सर्वेषां वह्नीनां व्यापकतालक्षणबहिर्भावः ।

५७ चौरापराधेन माण्डव्यदण्डन्यायः चौरस्यापराधेन यथा माण्डव्यस्य शूलारोपणं पुराणप्रसिद्धम् । एवमेकस्यापराधेनान्यस्य दोषारोपणं यत्र विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

५८ जलतुम्बिकान्यायः यथा पङ्कलिप्ता तुम्बिका नद्यादौ निमज्जति पङ्कलेपापगमे च उन्मज्जति तदुगतिप्रतिरोधकविरहादेवं जीवः देहादिसम्बन्धहेतुमलादौ क्षीणे सति आलोकाकाशे स्वयमेव गत्वा तिष्ठति तादृशएव तस्य मोक्ष इति दिगम्बरमते स्थितम् ।

५९ जलानयनन्यायः यथा जलमानीयतामित्युक्ते अनुक्तमपि तत्पात्रानयनं नान्तरीयकतया प्रतिभाति एवमेकस्योक्तौ तदाधारादेरनुक्तस्यापि अन्यस्य यत्र प्रतीतिस्तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

६० तण्डुलभक्षणन्यायः यथा चौरस्य तण्डुलभक्षणरूपदिव्ये शीघ्रमेव लोहितादिनिष्ठीवनं दृश्यते "लोहितं दृश्यते यस्य मुखे हनुश्च शीर्य्यते । गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत्" पितामहेन तस्य सद्योऽनिष्टस्योक्तेस्तथा यत्र सद्योऽनिष्टसम्भवस्तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

६१ तप्तपरशुग्रहणन्यायः सत्याभिसन्धस्य मोक्षो मिथ्याभिसन्धस्य बन्ध इति विवक्षायामस्य न्यायस्य प्रवृत्तिः । तप्तपरशुग्रहणञ्च दिव्यभेदः । तथा हि चोरत्वसन्देहे निर्णयार्थं तादृशसन्देहविषयं पुरुषमुद्दिश्य पञ्चाशत्पलसम्मितमविरहितमष्टाङ्गुलायामं लौहं परशुमग्नौ प्रक्षिप्याग्निवर्णं कृत्वा अश्वत्थपत्रदधिपूर्वाद्यन्तरितयोः शोध्यस्य हस्तयोर्विधिना प्राड्विपाको निःक्षिपेत् स चेदनृतवादी नाहं चौर इति तदा तादृशपरशुग्रहणे दह्यते यस्तु नाहं चौर इति सत्यवादी स तादृशपरशुग्रहणेऽपि न दह्यते तत्र दाहाभावप्रयोजकं नाहं चौर इति विषयस्य सत्यत्वं दाहप्रयोजकं तु तद्विषयस्यानृतत्वम् । तथा मुक्तौ प्रयोजकमहं ब्रह्मेति वाक्यविषयस्य सत्यत्वं बन्धप्रयोजकं तु नाहं ब्रह्मेति वाक्यविषयस्यानृतत्वम् । अयमेव न्यायः छा॰ उ॰ श्रुत्या प्रतिपादितो यथा "तद्यथा पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत् स्तेयमकार्षीत् परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते अथ यदि तस्याकर्त्ता भवति ततएव सत्यमात्मानं कुरुते सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते स यथा तत्र नादह्येतैतदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति ।

६२ तप्तमाषकोद्धरणन्यायः तप्तपरशुग्रहणन्यायविषयेऽस्य प्रवृत्तिः तप्तमाषकग्रहणमपि दिव्यभेदः । तत्रापि अतितप्ततैलादितः सौवर्णमाषकोद्धरणे शोध्यस्य करे स्फोटाद्यभावे शुद्धिः अन्यथा त्वशुद्धिः ।

६३ तुष्यतु दुर्जन इति न्यायः यत्र प्रतिवाद्युक्तपक्षं दुष्टमपि वादिना प्रौढिवादेन अङ्गीकृत्यापि दूषणान्तरस्य दानं तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

६४ तृणजलौकान्यायः यथा जलौका तृणान्तरमवलम्ब्यैव पूर्वमाश्रितं तृणं त्यजति तथा जीवः स्वाविद्याकामकर्मवासनादिभिर्देहान्तरमुत्पाद्यैव पूर्वं देहं त्यजतीति विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

६५ तृणारणिमणिन्यायः तार्णवह्निं प्रति तृणस्य, आरणेय

वह्निं प्रति अरणेः मणिजन्यवह्निं प्रति मणेश्च कारणत्वं न तु वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति तृणादेः कारणत्वं परस्परव्यभिचारात्। एवं यत्र कार्य्यकारणभावबाहुल्यं कार्यतावच्छेदकं कारणतावच्छेदकञ्च नाना तत्रास्य प्रवृत्तिः।

६६ दग्धपत्रन्यायः पत्रस्य दग्धत्वेऽपि यथा पूर्वाकारेणावस्थानं गृह्यते एवं यत्र वस्तुनो दाहेऽपि तदाकारप्रतीतिस्तत्रास्य प्रवृत्तिः एवं दग्धपटन्यायोऽप्येवं विषयः।

६७ दग्धबीजन्यायः दग्धस्य बीजस्य यथा नाङ्कुरोत्पादकता एवमविवेकनाशे न संसारवृक्षप्ररोह इत्येवं यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः।

६८ दण्डचक्रन्यायः दण्डचक्रसूत्रसलिलादेर्यथा घटत्वाद्येकधर्मावच्छिन्नं प्रति कारणत्वमेवं विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः।

६९ दण्डापूपन्यायः दण्डस्याखुना भक्षणे प्रतीते तत्संलग्नापूपस्य भक्षणमर्थात् यथा प्रतीयते एवं यत्र दुष्करे कस्मिंश्चिदर्थे कृतेऽन्यस्य सुकरस्य कृतत्वमर्थात् सिद्धं प्रतीयते इत्यस्य विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः।

७० देवदत्तापुत्रन्यायः पुत्रस्य मातापितृसम्बन्धित्वेऽपि मातुः प्राधान्यविवक्षायां यथा देवदत्तापुत्र इत्युच्यते तथाऽन्यत्र यत्र मातुः प्राधान्यविवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः। पितुः प्राधान्ये देवदत्तपुत्र इति व्यपदेशः। अतएव यजुर्वेदवंशकीर्त्तने स्त्रीप्राधान्येनैव निर्देशो यथा "अथ वंशः तदिदं वयं भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सीमाण्डवीपुत्रः इत्यादि" शत०ब्रा०१४।९।४।३०।

७१ धटारोहणन्यायः धटारोहणं तुलारोहणं दिव्यभेदः। तत्र सत्याभिसन्धस्य शुद्धिः मिथ्याभिसन्धस्याशुद्धिः तथा हि "तुलितो यदि वर्द्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः। समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः" इत्युक्तदिशा शुद्ध्यशुद्धी ज्ञेये। एवं यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः।

७२ धर्माधर्मग्रहणन्यायः धर्माधर्ममूर्त्तिग्रहणरूपदिव्ये सत्याभिसन्धस्य यथा धर्ममूर्त्तिग्रहणं मिथ्याभिसन्धस्याधर्ममूर्त्तिग्रहणम् ताभ्यां च जयपराजयौ यथा भवतः। एवं यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः। तच्च दिव्यं पितामहेनोक्तं यथा "राजतं कारयेत् धर्ममधर्मं सीसकायसम्। लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ। अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत्। सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पभृत्। एवंविधावयालेख्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत्। गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समन्ततः। मृद्भाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ। उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ। आवाहयेत् ततो देवाँल्लोकपालाँश्च पूर्ववत्। धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं ततः। यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे" "अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृह्णीताविलम्बितः। धर्मे गृहीते शुद्धिः स्यादधर्मे तु स हीयते"।

७३ नष्टाश्वदग्धरथन्यायः इत्थं लोकप्रसिद्धिः द्वौ हि रथिनौ कश्चिद्ग्रामं प्रविश्य रथाभ्यामवतीर्य्याश्वाँश्च मोचयित्वा खट्वायां निविष्टौ दैवेन तदानीं दन्दह्यमाने तस्मिन् ग्रामे तयोरेकः पश्चादश्वान्निःसारयिष्यामीति धिया रथमादौ निःसारितवान् अपरस्त्वश्वान्, तावता तस्मिन्स्थले दग्धे एकस्याश्वा नष्टा द्वितीयस्य रथो दग्धः तौ चान्योन्यापेक्षया एकं रथं कृत्वा यथेष्टदेशं यथा प्रजग्मतुस्तथार्थवादविधिवाक्ये प्रधानाङ्गवाक्ये चेतरेतराकाङ्क्षयैकवाक्यतां प्राप्य प्रवृत्त्यादिकं जनयतः।

७४ न हि करकङ्कणदर्शनायादर्शापेक्षेति न्यायः यथा प्रत्यक्षयोग्यं करे स्थितं कङ्कणं प्रत्यक्षेणैव गृह्यते न तद्दर्शनायादर्शापेक्षा एवं प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे तयैव पदार्थप्रतीतिर्नानुमित्यादिसामग्र्यपेक्षेति विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः "न हि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः" वाचस्पत्युक्तमेतन्न्यायमूलकम्। अनुमित्सायां तु तदपेक्षा "प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः" इति वाचस्पत्युक्तेः।

७५ न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रः कथ्यते इति न्यायः त्रित्वस्य द्वित्वव्यापकत्वेऽपि वाक्यस्य सावधारणत्वात् पुत्रत्रयवतः पुत्रद्वयवत्त्वेऽपि न तस्य द्विपुत्रशब्दवाच्यता न्यूनसंख्याव्यवच्छेदकत्वेन त्रिशब्दस्य न यथा द्विपुत्रवाचकतेत्येवं यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः।

७६ न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति न्यायः न प्रत्यक्षविषये प्रमाणान्तरान्वेषणमिति यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः तथा हि प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणबाधकत्वात् अनुपपत्तेरर्थापत्तिरूपतया व्यभिरेकानुमितिरूपतया वा प्रत्यक्षेण बाध्यत्वात् प्रत्यक्षविषये विरोधिन्या अनुपपत्तेर्न सम्भवः।

७७ नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते किन्तु विधेयं स्तोतुमिति न्यायः निन्दार्थवादस्य तदितरत्र प्राशस्त्यविधानार्थमेव प्रवृत्तिर्न तु तस्य निन्दार्थं निन्दायां प्रयोजनाभावादित्येवं मीमांसायां लोके च प्रसिद्धम्।

७८ निम्नगाप्रवाहन्यायः नदीप्रवाहो हि यां दिशं स्वभावतो गच्छति ततोऽन्यत्र तस्य नयने महाप्रयासेऽपि न

सम्भव एवं जन्मान्तरीयसंस्कारवशाद् द्वितीयवियद्दे-
ध्यानाद्यात्मकचिद्वृत्तिप्रवाहस्ततोऽन्यत्र नयने महा-
यत्नेऽप्यत्रापि वैफल्यम् इत्येवं विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

७९ रूपनापितन्यायः इत्थं हि लौकिकी गाथा कस्यचिन्नृपस्य भृत्यो नापितः कश्चित्, प्रातः समस्तनगरमन्विष्यातिरमणीयतमो बालो मे दर्शनाय त्वयाऽऽनेतव्य इति, नृपेणाज्ञप्तः प्रातरुत्थाय सर्वं पुरमन्विष्य दृष्ट्वापि च तत्र तत्रातिरमणीयतमान्बालान् स्वपुत्रतुल्यानमत्वा तमेव राजवेश्मनि नीत्वा निवेदयामास स्वामिन्नानीतोऽयं द्वितीय इव रतिपतिरतिमनोज्ञाकृतिर्बाल इति राजा च तस्योपमान्नानलाङ्गाराभं खल्वाटकायं स्थूललम्बोदरं लम्बस्तनबाहुजङ्घमालोक्य उपहासमयं मे खलु कृतवानिति मत्वा चुकोप उवाच च अरे जाल्म किमिदमुपहसनं क्रियते इति । नापितश्च कुपितं नृपं ज्ञात्वा कृताञ्जलिर्भूत्वोवाच राजेन्द्रमौले ! तव चरणस्योपालभे भायस्योपहासः किन्तु मे मनसीत्थमेव निश्चयो नास्त्येतादृशस्त्रिलोक्यां तव पुर्यां तु का कथेति राजा च सत्यमेतादृश्येव स्नेहातिशयवशंवदस्य चित्तस्य दशेति मत्वा कोपं तत्याजेति । तथा च यथाऽतिकुरूपेऽपि पुत्रे रागातिशयवशान्नापितस्य सर्वोत्तमत्वधीस्तथा मन्दधियां केषाञ्चिज्जन्मान्तरीयसंस्कारप्रयुक्तरागातिशयवशात् कस्मिंश्चिदतिक्षुद्रेऽपि देवे सर्वोत्तमत्वधीः परित्यज्य च हरिहरादींस्तदुपासने प्रवृत्तिरित्येवं विषयेऽस्य प्रवृत्तिः

८० पङ्कप्रक्षालनन्यायः "प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्" इत्युक्तदिशा पङ्कलेपने प्रक्षालनमपेक्ष्य पङ्कस्पर्शनमेव न कर्त्तव्यमिति लोकप्रसिद्धिवदन्यत्रापि अनिष्टसाधनस्य कारणान्तरेण निवारणमपेक्ष्य अनिष्टसाधनमेव न कर्त्तव्यमिति यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

८१ पञ्जरचालनन्यायः यथा दशभिः पञ्जरस्थपक्षिभिः स्वस्वयत्नैरेकां पञ्जरे क्रियामुत्पाद्य तस्य चालनं तिर्य्यगूर्द्ध्वनयनं च क्रियते तथा दशभिरिन्द्रियैरेकां प्राणरूपां क्रियामुत्पाद्य देहचालनं क्रियते इति सांख्ये स्थितम् ।

८२ पञ्जरमुक्तपक्षिन्यायः पञ्जरस्था विहगास्तन्मुक्ता यथेष्टमुत्प्लुत्य यथा देशान्तरं गच्छन्ति तथा जीवः बन्धनान्मुक्त ऊर्द्ध्वाकाशे तिष्ठतीति जैनमते स्थितम् ।

८३ पाषाणेष्टकान्यायः यथा तूलादपेक्षया कठिनाया अपि इष्टकायाः पाषाणापेक्षया मृदुत्वम् एवं यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

८४ पिष्टपेषणन्यायः पिष्टस्य पुनःपेषणं यथा निरर्थकम् एवं कृतस्य करणं इत्येति विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः । तथाचोक्तं "कृतस्य करणं नास्तीति" ।

८५ पुत्रलिप्सया देवं भजन्त्या भर्त्तापि नष्ट इति न्यायः अभीष्टान्तराशया व्यापारवतस्तन्मूलं यत्र नश्यति तत्रास्य प्रवृत्तिः तथा च वृद्धिमिष्टवतो मूलं विनष्टमिति न्यायविषयेऽस्य प्रवृत्तिः ।

८६ प्रपाणकन्यायः सितादिनानाद्रव्यैर्मिलितैर्यथा एकोऽद्भुतरसो निष्पाद्यते तथा यत्र अनेकसाधनैरेकरूपः पदार्थो जायते तत्रास्य प्रवृत्तिः । यथा विभावानुभावादिभिः शृङ्गारादिरसाभिव्यक्तिः एवमन्यत्रापि !

८७ प्रासादवासिन्यायः एक एव देवदत्तः प्रासादस्योपर्य्यधस्ताच्च कालभेदेन वसन्नपि प्रासादवासप्राधान्ये प्रासादवासीत्युच्यते तथाऽन्यस्य प्राधान्यधर्मेण व्यपदेश विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

८८ फलवत्सहकारन्यायः यथातिमधुरपक्वफलनमितशाखोऽतिसौरभ आम्रवृक्षः स्वमुपसन्नं छायार्थिनं जनं फलं परिमलं चाप्रार्थितमपि ददातीति तथा विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

८९ बहुराजपुरन्यायः एकस्मिन् पुरे यदा बहवो राजानस्तदा तेषामैकमत्याभावेन यथा प्रजानां क्लेशस्तथा एकस्मिन् देहे नानेन्द्रियाणां कर्तृत्वे स्वीकृते मिथोविरोधान्नैकमपि सिध्येत् । तथा हि यदा चक्षुर्दर्शनाय प्रवर्त्तमानं भवति तदा अन्यानि च इन्द्रियाणि स्वस्वक्रियानिर्वाहोद्यतानि भवन्ति चेत्तदा दर्शनादि नैकमपि न जायते एवं विवक्षायामस्य प्रचारः ।

९० बहुवृकाकृष्टमृगन्यायः यथा तुल्यबलैः बहुभिर्वृकैराकृष्टस्य मृगस्य न नियतैकत्र स्थितिरेवं यत्र बहूनां परस्परविरोधस्तत्र नैकस्य स्थिरतेत्येवं विषयेऽस्य प्रवृत्तिः ।

९१ बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति न्यायः अनुग्रहः साहाय्यं न्याय्यः न्यायादनपेतोऽर्थस्तदनुमेतः कार्य्यसाधक इति यावत् यथाहुः "बहूनामप्यसाराणां मेलनं कार्य्यसाधकम् । तृणैः संपाद्यते रज्जुस्तया नागोऽपि बध्यते" इति तथा विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

९२ बिलवर्त्तिगोधान्यायः बिले गर्त्ते वर्त्तमानायाः गोधायाः विभजनं विभाजकधर्मेण निर्देशो यथा न सम्भवति तस्य अदृष्टत्वादेवमज्ञातपरसिद्धान्तस्य तद्दूषणाय प्रवृत्तिर्भवतीत्येवं विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

९३ ब्राह्मणग्रामन्यायः यथा ग्रामे अन्येषु वर्णेषु वसत्स्वपि ब्राह्मणानां बाहुल्ये ब्राह्मणग्राम इत्युच्यते एवं विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः। एवं मल्लग्रामन्यायादयोऽपि प्राधान्यविवक्षायां "प्रधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायविषये प्रवर्त्तन्ते

९४ ब्राह्मणश्रमणन्यायः श्रमणो बौद्धयतिः तस्यागमोक्तीय-विधिना त्यक्तशिखासूत्रकच्छादेस्त्यक्तनित्यादिकर्मणश्च तदानीं ब्राह्मणत्वाभावेऽपि यथाभूतपूर्वेण ब्राह्मणत्वेन निर्देशस्तथा यत्र भूतपूर्वगत्या निर्देशस्तत्रास्य प्रवृत्तिः।

९५ भिक्षुपादप्रसारणन्यायः यथा कश्चिद्भिक्षुर्यथेष्टभोजनाच्छाद-नवासगृहादिलाभार्थं कस्यचिद्धनिनो गृहे प्रविश्य युगपत् सर्वाभीष्टलाभं मन्यमानः प्रथमं धनिगृहे मे पादप्र-सारणमस्तु पश्चादनेन परिचयस्तस्मात् सर्वं स्वाभीष्टं संपा-दयिष्यामीति धिया स्वल्पामपि भिक्षां बहु मन्यमानः पश्चात् क्रमेण स्वाभीष्टं सम्पादयति एवं यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः।

९६ मज्जनोन्मज्जनन्यायः यथा नद्यादौ पतितः सन्तरणान-भिज्ञः कदाचिन्मज्जति कदाचिदुन्मज्जति। एवं दुष्ट-वादिना स्वपक्षसमर्थनाय यतमानेन प्रबलयुक्तिमनासाद्य क्लिश्यते इति यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः।

९७ मणिमन्त्रन्यायः मणिमन्त्रादीनां वह्न्यादीन् प्रति यथा स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वम् लोकसिद्धम् न च तत्र युक्त्य-पेक्षा एवं कामिनीजिज्ञासाया अपि ज्ञानमात्रं प्रति-प्रतिबन्धकत्वमित्येवं यत्र पृथक् प्रतिबन्धकत्वं तत्रास्य प्रवृत्तिः।

९८ मण्डूकतोलनन्यायः केनचित् कार्पटिकवणिजा स्वाभी-ष्टमानपूरणार्थं मण्डूकेषु मेयद्रव्यसहकारेण तुलामारो-पितेषु मध्ये कतिचिदुत्प्लुत्य यदा पलायन्ते तदा तस्य यथा कपटव्यक्तिर्भवति एवं यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः।

९९ मरणादरं व्याधिरितिन्यायः वरमिति सामान्येन क्लीबम्। अत्यन्तदुःखजनकविषयोपस्थितौ यथा तदपे-क्षयाऽल्पदुःखजनकस्वीकारो तथा विवक्षायामस्य प्र-वृत्तिः। अत्रैव विषये "मारणाय गृहीतोऽङ्गच्छेदं स्वीकरोतीति, न्यायोऽपि प्रवर्त्तते "सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पण्डितः" इति सर्वजनीनप्रसिद्धेः।

१०० मुञ्जादिषीकोद्धरणन्यायः मुञ्जादेस्तन्नामकतृणविशेषादि-षीका गर्भस्थं कोमलं तृणम्। बहिरावरकतया स्थि-तानां स्थूलतृणानां मुञ्जाख्यानां विभजनेन यथेषीका समुद्ध्रियते तथा यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रचारः।

१०१ यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायः कृतकं कार्यं जन्यभाव इति यावत् तथा च कार्यभावस्य उत्पत्तेः प्रागसत्त्वेन प्रागभावप्रतियोगित्वात् न प्रागभावाप्रतियोगित्वघटित-नित्यत्वम्। ध्वंसस्य प्रागभावप्रतियोगित्वेऽपि भावत्वा-भावात् न व्यभिचार इति तार्किकाः। वेदान्तिमते तु ध्वंसस्यापि नाशाभ्युपगमेन न भावत्वं विशेषणीय-मिति भेदः।

१०२ यत्रोभयोः समोदोषो न तत्रैकोऽनुयोज्य इति न्यायः वादिप्रतिवादिभ्यां न्यस्तपक्षयोर्यत्र तुल्योदोषो न तत्र एकः पर्य्यनुयोज्यः स्वपक्षेऽपि तद्दोषसत्त्वात् इत्येवं यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः "यत्रोभयोः समोदोषः परिहा-रोऽपि वा समः। नैकः पर्य्यनुयोक्तव्यस्तादृशार्थविचा-रणे" इति सां०प्र०भा० धृतवाक्यम्।

१०३ यद्विशेषयोः कार्य्यकारणभावोऽसति बाधके तत्सामा-न्ययोरपीति न्यायः यथा तार्किकाणां घटत्वकुलाल-कृतित्वादिना कार्य्यकारणभावे सिद्धे कार्य्यत्वेन कृतित्वे न च कार्य्यकारणभावः नच कुलालकृतेर्जातित्वेन द्रव्यत्वेन घटादिकं प्रति कारणत्वं तथात्वे तयोरन्यथासिद्धत्वेना-कारणत्वं स्यात् कारणतां प्रति अन्यथासिद्धेर्बाधकत्वात् अतएव न द्रव्यत्वेन दण्डादेर्घटादिं प्रति, कारणत्वं नापीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति, इन्द्रियत्वस्यैक-रूपाभावदिति"

१०४ यादृशं मुखं तादृशी चपेटेति न्यायः तुल्यरूपपरिहार विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः। [विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः।

१०५ यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरिति न्यायः तुल्यरूपोपहार

१०६ येनोपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते स वाक्यार्थ इति न्यायः यथा गिरिरग्निमान् इति प्रतिज्ञावाक्येन पर्वतस्यैवो-पक्रमः तस्माद्वह्निमानिति निगमनवाक्येऽपि गिरेरेव वह्निमत्त्वेन बोधात् सएव वाक्यार्थएवमन्यत्रापि।

१०७ योजनप्राप्यायां कावेर्य्यां मल्लवन्धनमिति न्यायः कावेरी नदीविशेषः मल्लः कैवर्त्तभेदस्तद्देशः वस्त्रभेदस्य बन्धनं यथा मल्लो बाहुयुगलग्नलम्बदुवस्त्रोलम्बितवाससां कटौ बन्धनं मल्लबन्धनं तच्च नदीतारणाय कार्य्यमिति लोकप्रसिद्धम्। तद्यथा योजनमार्गेण प्राप्यायां तस्यामयुक्तं तथा यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रचारः।

१०८ रक्तपटन्यायः यदा तु निराकाङ्क्षेऽपि वाक्ये आकाङ्क्षा-

सुत्वाद्येकवाक्यता क्रियते तदा रक्तपटन्यायप्रवृत्तिः यथा पटोऽस्तीति वाक्यस्य निराकाङ्क्षस्यापि कीदृश इत्याकाङ्क्षामुत्थाप्य रक्त इत्यनेनैकवाक्यता क्रियते तथा प्रकृतीनां दर्शपूर्णमासादीनां स्वप्रकरणस्थाङ्गैर्निवृत्तोपकाराकाङ्क्षाणामनारभ्याधीताङ्गैः, विकृतीनां चातिदिष्टाङ्गैः परिपूर्णानां शरमयादिभिः सहोत्थिताकाङ्क्षाविरहेऽप्युत्थापिताकाङ्क्षयान्वय इत्येवं विषयेऽस्य प्रचारः।

१०९ राजपुरप्रवेशन्यायः विशृङ्खलतया राजपुरप्रवेशे राजपुररक्षकैस्ताडनादिकं क्रियेतेतिभिया श्रेणीभूततया यथा तत्पुरप्रवेश एवं सुशृङ्खलतया यत्र कार्यकरणस्य विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः।

११०लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायः सजातीयविजातीयव्यावर्त्तको लक्ष्यवस्तुगतः कश्चिल्लोके वेदे वा प्रसिद्धो धर्मः लक्षणं तेन लक्ष्ये वस्तुनि सम्भावनायां जातायां प्रमातुस्तद्बुद्धिः प्रमाणेन तदवगच्छति यथा ताभ्यां वस्तुसिद्धिस्तत्तद्व्यवहारयोग्यतया ज्ञानं, तथा च यथा गन्धवत्त्वादिलक्षणेन प्रत्यक्षादिप्रमाणेन च पृथिव्यादिसिद्धिस्तथा यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः।

१११ लूतातन्तुन्यायः लूता कीटविशेषः सा यथा स्वदेहात् तन्तून् निर्मीति संहरति च स्वदेहे, यथा च तस्याः स्वतः तन्तुनिर्माणे स्वतः निमित्तकारणत्वरूपकर्तृत्वं, स्वदेहापेक्षया उपादानकारणत्वम् एवं ब्रह्मणः जगतां स्वतः कर्तृत्वं, स्वशक्तिमायाद्वारा उपादानत्वं च एवञ्च जगत् स्वशक्त्या निर्मीति स्वशक्तौ संहरति च इत्येवं विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः।

११२ लोष्टलगुडन्यायः लोष्टस्य उपमर्दकः लगुडो यथा, तथा उपमर्द्योपमर्दकयोः साचिव्यविवक्षायामस्य प्रवृत्तिः।

११३ लोहचुम्बकन्यायः चुम्बकः मणिभेदः स यथा निष्क्रियोऽपि सन्निधिमात्रेण लौहस्याकर्षकः तत्क्रियाहेतुश्च भवति एवमसङ्गस्याकर्तुरपि पुरुषस्य प्रकृत्यादिक्रियाप्रवर्त्तकत्वमित्यादि यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः।

११४ वरगोष्ठीन्यायः गोष्ठी वधूवरपक्षयोः अन्योन्यवार्त्ता वरस्य वरलाभाय गोष्ठी वरगोष्ठी वरवधूबन्धूनामन्योन्यगोष्ठी तथा ऐकमत्ये सति वरलाभरूपमेकं कार्यं यथा निष्पाद्यते एवं यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः।

११५ वरघाताय कन्यावरणमिति न्यायः विषकन्यायां दत्तायां यत्र वरस्य घातः सम्भाव्यते तत्र तां नोद्वहेत् एवं विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः। तथा च अनिष्टान्तरपातादिसम्भावनायाम् अभीष्टहेतुरपि वस्तु न वरणीयमित्येवं तन्न्यायतात्पर्यम्। अयमेव न्यायः क्वचित् "नहि वरघाताय कन्यामुद्वाहयतीति" न्यायतया पठ्यते।

११६ वह्निधूमन्यायः धूमरूपकार्यदर्शनात् यथा कारणरूपवह्नेरनुमानं तथा यत्र कार्यलिङ्गेन कारणानुमानं तत्रास्य प्रवृत्तिः।

११७ विल्वखल्वाटन्यायः अयं न्यायः श्लोकेनाभियुक्तैर्निबद्धो यथा "खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापितो मस्तके वाञ्छन् देशमनातपं विधिवशाद्विल्वस्य मूलङ्गतः। तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः प्रायोगच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रापदां भाजनमिति"। तथा च दृष्टान्तरं समीहमानस्याभीष्टप्राप्तिर्दूरतःप्रत्युतानिष्टप्राप्तिरित्येवं यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः।

११८ विशिष्टे विशेषणं तत्रापि च विशेषणमिति न्यायः भूतलं जलवद्घटवदित्यादौ भूतले घटोविशेषणं स च भूतलांशे विशेषणमितिरीत्या यत्र भासते तत्रास्य प्रवृत्तिः।

११९ विषभक्षणन्यायः विषभक्षणं दिव्यभेदः। तस्य यथा सत्याभिसन्धस्यानिष्टानुत्पादकत्वम् मिथ्याभिसन्धस्यानिष्टहेतुत्वमेवं यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः। तत्प्रकारमाह नारदः "दद्याद्विषं सोपवासो देवब्राह्मणसन्निधौ। धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम्। द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते। उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा विषं दद्यात् समाहितः" इति। विषञ्च वत्सनाभादि ग्राह्यम् "शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च" इति पितामहस्मृतेः। शुद्धत्वाशुद्धत्वपरीक्षा तु याज्ञवल्क्येनोक्ता "यस्य वेगैर्विना जीर्येच्छुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत्" इति। विषवेगो नाम धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिः "धातोर्धात्वन्तरं प्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः" इति वचनात् तेषां लक्षणानि तु विषतन्त्रादवबोध्यानि। "पूर्वाह्णे शीतले देशे विषं देयं तु देहिनाम्। घृतेन योजितं लक्ष्णं पिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितम्" इति पितामहोक्तमितं देयम्। तथा च एवं विषे पीते यावत्करतालिकाशतपञ्चकं तावत्कालः प्रतीक्षणीयः अनन्तरं चिकित्सनीयः "पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत्। तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्यात् चिकित्सितम्" इति वचनात् यदा तु सविकारस्तदाऽशुद्ध इत्यर्थात् सिद्धम्।

१२०विषवृक्षन्यायः अन्योऽवृक्षस्तावदास्तां विषस्य वृक्षोऽपि कुतश्चित्कारणात् सम्वर्द्धयित्वा स्वयं छेत्तुमनर्हः

इति न्यायार्थः एवं स्वार्जितस्यानिकृष्टस्यापि स्वयं नाशन-नयुक्तमिति विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः।

१२१ वीचितरङ्गन्यायः यथा वीच्यान्तरङ्गान्तरमुत्पद्यते तेन च पुनस्तरङ्गान्तरमित्येवं यत्र परम्परया उत्पत्तिस्तत्रास्य प्रवृत्तिः “वीचितरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता” भाषा० “प्रथमशब्देन वहिर्दिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दस्तेनैव चान्यः शब्दो जन्यते तेन चान्यस्तद्व्यापकः एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यते” सि०मुक्ता०।

१२२ वीजाङ्कुरन्यायः वीजं विना नाङ्कुरो जायते अङ्कुरं विना च न वीजोत्पत्तिः इत्येवं यत्र परस्परकार्य्यकारणभावस्तत्रायं न्यायः प्रवर्त्तते तथा च वीजजातीयं प्रति अङ्कुरजातीयं, अङ्कुरजातीयं प्रति च वीजजातीयं कारणमतो वीजाङ्कुरप्रवाहोऽनादिः तथा च यद्वीजं प्रति यदङ्कुरस्य कारणत्वं तदङ्कुरं प्रति तद्वीजस्य न कारणत्वमतो नान्योन्याश्रयः एष च प्रामाणिकत्वात् गृह्यते यत्र च न प्रामाणिकत्वं तत्र नानादित्वकल्पनेति प्रामाणिकप्रवाहस्यैवानादित्वकल्पना नान्यस्येति सिद्धान्तात् सूचितं च तथा शा०भा० यथा “तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत् न शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वाद्धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः। शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरम्परैवैषा अनादित्वकल्पना” भा०, “आत्मनः शरीरसम्बन्धे जाते धर्माधर्मोत्पत्तिः तस्यां च सत्यां सम्बन्धरूपजन्मेत्यन्योन्याश्रयादेकस्यासिद्ध्या द्वितीयस्यासिद्धिः स्यादिति परिहरति नेत्यादिना नन्वेतद्देहजन्यधर्माधर्मकर्म्मणा एतद्देहसम्बन्धहेतुत्वे स्यादन्योन्याश्रयः पूर्वदेहकर्म्मणा एतद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्वदेहस्य तत्पूर्वदेहकर्म्मणः तद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, तत्पूर्वदेहस्य तत्पूर्वदेहकृतकर्म्मणा इति वीजाङ्कुरवदनादित्वान्नायं दोष इत्यत आह अन्धेति अप्रमाणिकीत्यर्थः। न हि वीजादङ्कुरः ततो वीजान्तरञ्च यथा प्रत्यक्षेण दृश्यते तथात्मनो देहसम्बन्धः पूर्वकर्म्मकृतः प्रत्यक्षः नाप्यस्ति कश्चिदागमः प्रत्युतासङ्गो हीत्यादि श्रुतिः सर्वकर्तृत्वं वारयतीति भावः” आनन्दगिरिणा।

१२३ वृक्षप्रकम्पनन्यायः यथा वृक्षमारूढः अधःस्थेन केनचित् नरेण प्रथममियं शाखा प्रकम्पयितव्या अन्येन च प्रथममियं शाखा प्रकम्पयितव्येति भिन्नभिन्नशाखाप्रकम्पने नियोजितस्तदधःस्थेनैव केनचित् सर्ववृक्षप्रकम्पने नियोजितः सन् सर्वैः प्रथमशाखाविशेषप्रकम्पनस्याग्रहत्वेन यौगपद्यस्यासम्भवेन क्रमविकल्पोपगमेऽपि सर्वाविरोधासिद्धेः तच्चिकीर्षया सर्वं वृक्षं प्रकम्पयति ततः प्रकम्पनेन हि सर्वाः शाखा अपि प्रकम्पिताः स्युरिति भवति सर्वैरविरोधः एवं यत्र सर्वाविरोधेनाचरणं तत्रास्य प्रवृत्तिः।

१२४ वृद्धकुमारीवाक्यन्यायः अयं न्यायो महाभाष्ये व्याख्यातः “तद्यथा वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति सा च वरमवृणीत पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं काञ्चनपात्र्यां भुञ्जीरन्निति न च तावदस्याः पतिर्भवति कुतः पुत्राः कुतो गावः कुतो धान्यादिकं तत्रानया एकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावो धान्यं हिरण्यञ्चेति सर्वं संगृहीतं भवतीति तथा तत्तदुपासनया मोक्षप्रतिपादकवाक्यैरपि चित्तशमादिश्रवणादिसाधनसहिततत्त्वज्ञानं च यदन्तरेण मोक्षासिद्धिस्तत्सर्वं संगृहीतं भवतीति एवमेकवाक्येनैव नानार्थप्रतिपादनं तत्रास्य प्रवृत्तिः अयं च वृद्धमारीवरन्यायः इति क्वचित् पठ्यते।

१२५ वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि विनष्टमिति न्यायः वृद्धिर्धनप्रयोगे अधमर्णात् प्राप्यांशभेदलाभः तामिष्टवतः उत्तमर्णस्य अधमर्णदौष्ट्यात् यथा मूलं नश्यति एवं यत्र अभीष्टान्तरसम्पादनाय प्रयतमानस्य मूलं नश्यति तत्रास्य प्रवृत्तिः।

१२६ शङ्खवेलान्यायः वेलाविशेषे शङ्खध्वनिविशेषः यत्र नियमितः तत्र शङ्खध्वनिना वेलाविशेषज्ञानं यथा जायते तथा यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः। यथा चैत्रोत्तरं वैशाखः वैशाखोत्तरं ज्यैष्ठ इति क्रमविशेषज्ञानं शङ्खवेलान्यायादिति म०त० रघु०।

१२७ शतपत्रपत्रभेदनन्यायः यथा सूच्या शतपत्रभेदने कालयौगपद्यप्रतीतिर्भ्रमः तथा हि प्रथमक्षणे सूचीक्रियया तस्याः पत्रेण संयोगः द्वितीये पत्रावयवयोः क्रिया तृतीये तयोर्विभागः तुरीये आरम्भसंयोगनाशः पञ्चमे पत्रनाश इति प्रतिपत्रभेदने बहुक्षणविलम्बस्य युक्तिसिद्धत्वात् तथा दीर्घशष्कुल्यादिभक्षणादौ रासनादिज्ञानानां यौगपद्यप्रतीतिर्भ्रम इति एवं क्रमेण जायमानायां यौगपद्यभ्रमो यत्र विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः।

१२८ शते पञ्चाशदिति न्यायः व्यापकशतसंख्यायां यथा व्याप्यपञ्चाशत्संख्या निविष्टा एवं यत्र व्यापके व्याप्यस्य निवेशस्तत्रास्य प्रवृत्तिः।

१२९ शालिसम्पत्तौ कोद्रवाशनन्यायः शालिः उत्तमधान्यभेदः कोद्रवः अधमधान्यभेदः उत्तमवस्तुसद्भावे यत्राधमवस्तुसेवनं तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

१३० श्यामरक्तन्यायः घटादौ श्यामगुणनाशे यथा रक्तगुणोत्पत्तिरेवं यत्र पूर्वगुणनाशे अपरगुणसमावेशस्तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

१३१ श्यालशुनकन्यायः इत्थं लौकिक्याख्यायिका कश्चित् पुरुषः स्वगृहे वर्त्तमाने शुनि श्यालनामसङ्केतं कृतवान् मुग्धा च तद्भार्या तं भ्रातरं मन्यते स स च यदा तस्याः कोपोत्पादनाय तं श्वानं प्रति गालीर्ददाति स तदा सातिकोपपरीतात्मीयतयाऽतिदुःखवती बभूवेति तथा च स्वाभ्यन्तरि शुनके भ्रातृताभ्रान्तिमत्या भार्य्यायाः कोपोत्पादनाय भर्त्रा शुनकनिन्दा क्रियते तथात्यन्ताभिन्नेऽपि तत्तद्विग्रहावच्छिन्ने परमेश्वरे भेदभ्रमवतां कोपोत्पादनाय शास्त्रेण तदिष्टविग्रहावच्छिन्नपरमेश्वरनिन्दाव्याजेनेतरविग्रहावच्छिन्ने शस्तुतिः क्रियते इति केचित् । वस्तुतस्तु यथा श्यालगालिप्रदाने वक्तृतात्पर्य्याभावेऽपि श्यालैक्येन तात्पर्यभ्रमात्तस्याः कोपोत्पादस्तथा शास्त्रस्य ब्रह्मविष्ण्वाद्यपकर्षे तात्पर्य्याभावेऽपि तेषां स्तवविराडादिनामसाम्येन तात्पर्य्यभ्रमवतां कोपादिः । इयांस्तु विशेषो यत्तस्य कुपितप्रियामुखावलोकनाय प्रवृत्तिः शास्त्रस्य तु मारणाय गृहीत इति न्यायेन कथञ्चिदैक्यबोधनायेति भेदः ।

१३२ सन्दंशपतितन्यायः संदंशः । (साँडाशी) इति यस्य प्रसिद्धिः तेन स्वावयवयोर्मध्यपातिनः पदार्थस्य यथा ग्रहणम् एवं पूर्वोत्तरयोः पदार्थयोर्ग्रहणेन तन्मध्यस्थपदार्थस्य ग्रहणं यत्र विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

१३३ सन्निहितादपि व्यवहितं साकाङ्क्षं बलीय इति न्यायः शाब्दबोधयोग्यतया साकाङ्क्षस्य स्वार्थान्वयबोधप्रयोजकतेति नियमेन तस्य चासत्तिक्रममनादृत्य अन्वययोग्यपदार्थवाचकशब्दस्य व्यवहितत्वेऽपि आसत्तिं प्रकल्प्य यथा काव्यादावन्वयः एवं यत्र साकाङ्क्षत्वं तत्रैव तस्यान्वय इति यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

१३४ सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गमिति न्यायः सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोर्यत्रोभयोरन्वयसम्भावना तत्र सन्निहितस्यैव आसत्तिबलादन्वयः न विप्रकृष्टस्येत्येवं विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

१३५ समूहालम्बनन्यायः यत्र उपस्थितपदार्थानां विशेषणविशेष्यभावेनान्वयासम्भवः तत्र उपस्थितपदार्थानां समूहमालम्ब्यैव बोधः यथा घटः पटश्च इत्यादौ घटपटयोरुभयोरेव विशेष्यता । समूहालम्बनबोधे च विशेष्यताद्वयम् संशये तु एका विशेष्यतेति भेदः ।

१३६ सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न चेष्यते इति न्यायः पशुना यजेतेत्यादौ यागे एकत्वविशिष्टपशुकरणकत्वं विधेयं न तु पशौ एकत्वं यागे च पशुकरणकत्वमित्येवं विधेयद्वयम् । एवमन्यत्रापि ।

१३७ सर्वं विशेषणं सावधारणमिति न्यायः यथा श्वेतः शङ्ख इत्यादौ श्वेत एवेत्यर्थपरत्वमेवमन्यत्रापि ।

१३८ सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायः अवधारणवाचकस्याभावे यत्रावधारणं प्रतीयते तत्रास्य प्रवृत्तिः । एवकारादिसत्त्वे तु तस्यैवावधारणवाचकत्वम् न तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

१३९ सर्वापेक्षान्यायः बहुषु निमन्त्रितेषु एकस्मिन् आगतेऽपि यथा न तस्मै भोजनं दीयते अपेक्ष्यते च सर्वान् एवं यत्र सर्वापेक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

१४० सविशेषणे हि वर्त्तमानौ विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति न्यायः यथा घटाकाशमानय न मठाकाशमित्यानयनविषयौ विधिनिषेधौ विशेष्ये आकाशे बाधाद्घटादिरूपं विशेषणमुपसंक्रामतस्तथा यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रचारः । न च निषेधस्य कथं बाधः तस्य प्रसक्तिपूर्वकतया तदभावेऽनुपपत्तेः किं चात्र विधिनिषेधशब्दौ भावाभावमात्रबोधकौ तथा च घटाकाशोऽत्रानीतो न मठाकाशः घटाकाश उत्पन्नः शरावाकाशो विनष्ट इत्यादौ भावाभावौ विशेष्ये बाधाद्विशेषणमुपसंक्रामतस्तथा विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः । विशेष्ये बाधाद्विशेषणे तयोः पर्यवसानमित्यर्थः ।

१४१ साक्षात् प्रकृतौ विकारलय इति न्यायः यथा घटादीनां लयः स्वप्रकृतौ कपालादावेव न तु परमाणौ तथैवानुभवादित्येवं विकारस्य स्वप्रकृतिलयो यत्र विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

१४२ सावकाशनिरवकाशयोर्मध्ये निरकाशो बलवान् इति न्यायः सम्भवद्विषयान्तरः सावकाशः अतथाभूतो निरवकाशः तेन निरवकाशेन सावकाशो विधिर्बाध्यते यथा मा हिंस्यात् सर्वाभूतानीति निषेधवाक्यं निरवकाशेन श्वेतमालभेतेति वाक्येन बाध्यते हिंसाया वैधेतरविषयकत्वसम्भवेन तत्र तस्य सावकाशत्वात् पश्वालम्भनस्य विषयान्तराभावात् न तस्य सङ्कोच एवमन्यत्रापि ।

१४३ सिंहावलोकनन्यायः सिंहो यथा कश्चिन्मृगं हत्वापि

गच्छन्नन्योऽपि कश्चित् मृगश्चेत् स्यात्तदा तमपि हन्या-
मिति बुद्ध्या पृष्ठदेशावलोकनं पुरोदेशावलोकनञ्च करोति
हन्ति च दृष्टिपथमागतं मृगादिकं इति प्रसिद्धम् तथा
एकस्य शब्दस्य पुरतः पृष्ठे च यत्र उभयोरन्वयस्तत्रास्य
प्रवृत्तिः ।

१४४ सूचीकटाहन्यायः अल्पायाससाध्या सूची बह्वायास-
साध्यः कटाहः यथा तयोर्निर्माणाय प्रयतमानस्य
प्रथमं स्वल्पायाससाध्ये सूचीनिर्माणे प्रवृत्तिः ततो
बह्वायाससाध्यकटाहनिर्माणे एवं यत्र बह्वायाससाध्य-
मपेक्ष्य स्वल्पायाससाध्यस्य निर्देशादि तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

१४५ सूत्रशाटिकान्यायः सूत्रस्य शाटिकोपादानत्वेऽपि यथा
भाविन्या शाटिकासंज्ञया निर्देशस्तथा यत्र भाविन्या सं-
ज्ञया उपादानस्य कार्यसंज्ञया निर्देशस्तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

१४६ सोपानारोहणन्यायः यथा प्रासादमारोढुकामः क-
श्चिद्युगपदारोढुमशक्नुवन् पूर्वां पूर्वां कक्षां परित्यज-
न्नुत्तरामुत्तरां च कक्षामारोहन् क्रमेण प्रासादमारोहति
तथा स्वस्वरूपभूतमपि ब्रह्म अज्ञानेन व्यवहितमिवापन्न-
मात्मत्वेन ज्ञातुकामो मुमुक्षुः सहसा साक्षात्कर्तुमशक्नु-
वन् पुत्राद्यारास्थानन्दमयान्तेषूत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नात्मत्व-
बुद्ध्या पूर्वेषु पूर्वेष्वात्मत्वबुद्धित्यागे कृते सति क्रमेण प्रप-
ञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थमात्मत्वेन जानातीति एवमा-
दिषु तस्य प्रवृत्तिः ।

१४७ सोपानावरोहणन्यायः यथा हि येन क्रमेण सोपान-
मारोहन्ति तद्विपरीतक्रमेण ततोऽवरोहन्तीति लोके
प्रसिद्धं तथा पञ्चकोशावतरणक्रमेण अद्वैततत्त्वे
बुद्धिमारोहयितुमशक्तो भोग्यभोगायतनतदाश्रयचतुर्द-
शभुवनतदाधारब्रह्माण्डानि पञ्चीकृतपञ्चभूतमात्राणि
न तेभ्योऽतिरिच्यन्ते इति सम्भावयेत् पञ्चीकृतानि ।
भूतानि सूक्ष्मशरीराणि चापञ्चीकृतभूतेभ्यो नाति-
रिच्यन्ते इति जानीयात् । एवं गन्धतन्मात्रात्मिकां
पृथिवीं रसतन्मात्रात्मकाम्मात्रत्वेन भावयेत् अपश्च रूप-
तन्मात्रात्मकतेजोमात्रत्वेन, तच्च तेजः स्पर्शतन्मात्रात्मक-
वायुमात्रत्वेन, तञ्च वायुं शब्दतन्मात्रात्मकाकाशमात्रत्वेन,
तच्चाकाशं स्वकारणभूतमायोपहितमहेश्वरमात्रत्वेन
भावयेदिति एवं च यथा पूर्वोक्तक्रमेणावरोहणात् सुखेन
भूमिं प्राप्नोति तथैवानेन विपरीतक्रमेण भावनात् सुखेन
भूमानमद्वितीयं शिवमाप्नोतीति । प्रलयोऽप्यनेनैव व्युत्-
क्रमेण भवतीति बोध्यं साक्षात् प्रकृतौ विकारलय इति
न्यायात् तथा च स्मर्य्यते "जगत् प्रतिष्ठा देवर्षे ! पृथि-
व्यप्सु प्रलीयते ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ
प्रलीयते । वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते ।
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले संप्रलीयत" इति ।

१४८ स्थविरलगुडन्यायः वृद्धहस्तपातितलगुडस्य यथा यथा-
स्थानं न पतनमेवं लक्ष्यस्थानेऽपातेऽस्य प्रवृत्तिः ।

१४९ स्थूणानिखननन्यायः स्थूणा गृहस्तम्भभेदः तस्या निख-
ननदार्ढ्यार्थमुत्तोल्य पुनःपुनः कराभ्यां चालयित्वा यथा
निखननं क्रियते एवं समर्थितपक्षस्य दार्ढ्यार्थमुदाह-
रणयुक्त्यादिभिः पुनःपुनर्यत्र समर्थनं तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

१५० स्थूलारुन्धतीन्यायः यथा हि ध्रुवमरुन्धतीञ्च दर्श-
यतीति विधिबलाद्वरवध्वोररुन्धतीदर्शने प्राप्ते सूक्ष्मतमा-
यास्तस्याः झटिति दर्शयितुमशक्यतया अरुन्धती दृश्य-
तामित्युक्ते चन्द्राद्यपेक्षयाप्यरुन्धत्या अतिदूरस्थत्वेन-
नभस्थलस्थमेव किञ्चिदरुन्धतीत्वेन दृश्यं दृश्यतामित्यङ्गुलि-
निर्देशेन तावच्चन्द्रमरुन्धतीत्वेन वदति ततश्चन्द्रेतरास्त-
त्समीपस्थास्तारकाः, तत इतरतारकाभिन्नाः सप्त-
र्षिसंज्ञिकाः समीपतराः, ततस्तन्मध्यवर्त्तिनीं वसिष्ठ-
रूपां समीपतमां तारकामरुन्धतीयमित्युक्त्वा तत्पार्श्वव-
र्त्तिनीमरुन्धतीमेवारुन्धतीत्वेन बोधयति एवं यत्राति-
सूक्ष्मदुर्विज्ञेयवस्तुविज्ञानाय क्रमेण तत्समीपसमीप-
तरसमीपतमं वस्तु शास्त्रेण तत्त्वयोच्यते तत्र स्थूला-
रुन्धतीन्यायोऽवतरति । अयमेव केनचिदरुन्धतीप्रदर्शन-
न्यायत्वेनोदाह्रियते ।

१५१ स्वामिभृत्यन्यायः स्वामिन उपकारार्थं प्रवर्त्तमाना
भृत्यास्तदुपकारकरणेन सन्तोषितात् स्वामिनः प्रसाद-
लब्धात्मप्रकृतिं यथा लभन्ते एवं यत्र परस्परोपकार्य्य-
कारकभावो विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

सांख्यसूत्रे ४ अ० कतिचित् प्रसिद्धदृष्टान्ता उक्तास्तेऽपि
न्यायशब्देनानुक्ता अपि प्रसिद्धदृष्टान्तदर्शनप्रसङ्गादत्र
अकारादिक्रममनादृत्य सूत्रक्रमेणैव प्रदर्श्यन्ते यथा
"राजपुत्रवत् तत्त्वोपदेशात्" सां० प्र० ४।१सू० "राजपुत्रस्येव
तत्त्वोपदेशाद्विवेको जायत इत्यर्थः । अत्रेयमाख्यायिका
कश्चिद्राजपुत्रो गण्डर्क्षजन्मना पुरान्निःसारितः शबरेण
केनचित् पोषितोऽहं शबर इत्यभिमन्यमान आस्ते तं जी-
वन्तं ज्ञात्वा कश्चिदमात्यः प्रबोधयति न त्वं शबरो राजो-
पुत्रोऽसीति स यथा झटित्येव चाण्डालाभिमानं त्यक्त्वा
तात्त्विकं राजभावमेवालम्बते राजाहमस्मीति । एवमे-

र्यादिपुरुषात् परिपूर्णचिन्मात्रेणाभिव्यक्तादुत्पन्नस्त्वं तस्यांश इति कारुणिकोपदेशात् प्रकृत्यभिमानं त्यक्त्वा ब्रह्मपुत्रत्वादहमपि ब्रह्मैव न तु तद्भिन्नः संसारीत्येवं स्वस्वरूपमेवालम्बेत इत्यर्थः। तथा च गारुडे "यथैकहेममणिना सर्वं हेममयं जगत्। तथैव ज्ञातमीशेन ज्ञातेनाप्यखिलं भवेत्। ग्रहाविष्टो द्विजः कश्चिच्छूद्रोऽहमिति मन्यते। ग्रहनाशात् पुनः स्वीयं ब्राह्मण्यं मन्यते यथा। मायाविष्टस्तथा जीवो देहोऽहमिति मन्यते। मायानाशात् पुनःस्वीयं रूपं ब्रह्मास्मि मन्यते" भा०। "पिशाचवदन्यार्थोपदेशेऽपि" ४।२सू० "अर्जुनार्थं श्रीकृष्णेन तत्त्वोपदेशे क्रियमाणेऽपि समीपस्थस्य पिशाचस्य यथा विवेकज्ञानं जातमेवमन्येषामपि भवेदित्यर्थः" भा०। "श्येनवत् सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम्" ४।५सू० "परिग्रहो न कर्त्तव्यो यतो द्रव्याणां त्यागेन लोकः सुखी वियोगेन च दुःखी भवति श्येनवदित्यर्थः। श्येनो हि सामिषः केनाप्यपहृत्यामिषाद्वियोज्य दुःखी क्रियते स्वयं चेत् त्यजति तदा दुःखाद्विमुच्यते तदुक्तम् "सामिषं कुररं जघ्नुर्बलिनोऽन्ये निरामिषाः। तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविन्दत" इति मनुनाप्युक्तम् "नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा। तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद् ग्राहाद्विमुच्यते" भा०। "अहिनिर्ल्वयिनीवत्" ४।६सू० "यथाहिर्जीर्णां त्वचं परित्यजत्यनायासेन हेयबुद्ध्या तथैव मुमुक्षुः प्रकृतिं बहुकालोपभुक्तां जीर्णां हेयबुद्ध्या त्यजेदित्यर्थः। तदुक्तम् "जीर्णां त्वचमिवोरगः इति" भा०। "छिन्नहस्तवद्वा" ४।७सू० यथा "छिन्नहस्तं पुनः कोऽपि नादत्ते तथैवैतत् त्यक्त्वं पुनर्नाभिमन्येतेत्यर्थः" भा०। "असाधनानुचिन्तनं बन्धाय भरतवत्" ४।८सू० "विवेकस्य यदन्तरङ्गसाधनं न स चेद्धर्मोऽपि स्यात् तथापि तदनुचिन्तनं तदनुष्ठाने चित्तस्य तात्पर्यं न कर्त्तव्यं यतस्तद्बन्धाय भवति विवेकविस्मारकतया भरतवत् यथा भरतस्य राजर्षेर्धर्म्यमपि दीनानाथहरिणशावकस्य पोषणमित्यर्थः। तथा च जडभरतं प्रकृत्य विष्णुपुराणे "चपलं चपले तस्मिन् दूरगं दूरगामिनि। आसीच्चेतः समासक्तं तस्मिन् हरिणपोतके" भा०। "बहुभिर्योगे विरोधो रागादिभिः कुमारीशङ्खवत्" ४।९सू० "बहुभिःसङ्गो न कार्य्यः। बहुभिः सङ्गे हि रागाद्यभिव्यक्त्या कलहो भवति योगभ्रंशकः। यथा कुमारीहस्तशङ्खानामन्योऽन्यसङ्गेन क्वणत्कारो भवतीत्यर्थः" साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम्।

"अनारम्भेऽपि परगृहे सुखी सर्पवत्" ४।१२सू० "सुखी भवेदिति शेषः शेषं सुगमम्। तदुक्तम् "गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कथञ्चन। सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते" भा०।

"बहुशास्त्रगुरूपासनेऽपि सारादानं षट्पदवत्" ४।१३सू० "कर्त्तव्यमिति शेषः। तदुक्तं "अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः। सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पदः"। "सारभूतमुपासीत ज्ञानं यत् स्वार्थसाधकम्। ज्ञानानां बहुता यैषा योगविघ्नकरी हि सा। इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृषितश्चरेत्। असौ कल्पसहस्रेषु नैव ज्ञानमवाप्नुयात्" मार्क०पु० भा०।

"इषुकारवन्नैकचित्तस्य समाधिहानिः" ४।१४सू० "यथा शरनिर्माणायैकचित्तस्येषुकारस्य पार्श्वे राज्ञो गमनेनापि न वृत्त्यन्तरनिरोधो हीयत एवमेकाग्रचित्तस्य सर्वथापि न समाधिहानिर्वृत्त्यन्तरनिरोधक्षतिर्भवति। ततश्च विषयान्तरसञ्चाराभावे ध्येयसाक्षात्कारोऽप्यवश्यं भवतीत्येकाग्रतां कुर्यादित्यर्थः। तदुक्तं "तदेवमात्मन्यवरुद्धचित्तो न वेद किञ्चिद् बहिरन्तरं वा। यथेषुकारो नृपतिं व्रजन्तमिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे" भा०।

"कृतनियमलङ्घनादानर्थक्यं लोकवत्" ४।१५सू० "यः शास्त्रेषु कृतो योगिनां नियमस्तल्लङ्घने ज्ञाननिष्पत्त्याख्योऽर्थो न भवति लोकवत्। यथा लोके भैषज्यादौ विहितपथ्यादीनां लङ्घने तत्तत्सिद्धिर्न भवति तद्वदित्यर्थः। अशक्त्या ज्ञानरक्षार्थं या लङ्घने तु न ज्ञानप्रतिबन्धः। "अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः। ब्रह्मभूतश्चरन् लोके ब्रह्मचारीति कथ्यते" भा०।

"तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत्" ४।१६सू० "सुगमम्। भेक्याश्चेयमाख्यायिका कश्चिद्राजा मृगयां गतो विपिने सुन्दरीं कन्यां ददर्श। सा च राज्ञा भार्य्याभावाय प्रार्थिता नियमं चक्रे यदा मह्यं त्वया जलं प्रदर्श्यते तदा मया गन्तव्यमिति। एकदा तु क्रीड़या परिश्रान्ता राजानं पप्रच्छ क्व जलमिति। राजापि समयं विस्मृत्य जलमदर्शयत्। ततः सा भेकराजदुहिता कामरूपिणी भेकी भूत्वा जलं विवेश ततश्च राजा जालादिभिरन्विष्यापि न तामविन्ददिति" भा०।

"नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यता परामर्शादृते विरोचनवत्" ४।१७सू० परामर्शो गुरुवाक्यतात्पर्य्यनिर्णायकं

विचारस्तं विनोपदेशवाक्यश्रवणेऽपि तत्त्वज्ञाननियमो नास्ति प्रजापतेरुपदेशश्रवणेऽपीन्द्रविरोचनयोर्मध्ये विरोचनस्य परामर्शाभावेन भ्रान्तत्वश्रुतेः (छा० उ०)। अतो गुरूपदिष्टस्य मननमपि कार्य्यमिति। इष्यते चेदानीमप्येकस्यैव तत्त्वमस्युपदेशस्य नानारूपैरर्थैः सम्भावना। अखण्डत्वमवैधर्म्यं लक्षणाभेदोऽविभागश्चेति" भा०।

"न कालनियमो वामदेववत्" ४।२० सू० "ऐहिकसाधनादेव भवतीत्यादिर्ज्ञानोदये कालनियमो नास्ति वामदेववत्। वामदेवस्य जन्मान्तरीयसाधनेभ्यो गर्भेऽपि यथा ज्ञानोदयस्तथान्यस्यापीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः "तद्धैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्य्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं भवतीत्यादिरिति"। अहं मनुरभवमित्यादिकमवैधर्म्यलक्षणाभेदपरं सर्वव्यापकताख्यब्रह्मतापरं वा। "सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः" इत्यादि स्मरणात् भा०।

"विरक्तस्यैव हेयहानमुपादेयोपादानं हंसक्षीरवत्" ४।२२सू० "विरक्तस्यैव हेयानां प्रकृत्यादीनां हानमुपादेयस्य चात्मन उपादानं भवति। यथा दुग्धजलयोरेकीभावापन्नयोर्मध्येऽसारजलत्यागेन सारभूतक्षीरोपादानं हंसस्यैव न तु काकादेरित्यर्थः" भा०।

"न कामचारित्वं रागोपहते शुकवत्" ४।२४सू० "रागोपहते पुरुषे कामतः सङ्गो न कर्त्तव्यः शुकवत्। यथा शुकपक्षी प्रकृष्टरूप इति कृत्वा कामचारं न करोति रूपलोलुपैर्बन्धनभयात् तद्वदित्यर्थः" भा०।

"गुणयोगाद्बद्धः शुकवत्" ४।२६ सू० "तेषां सङ्गे तु गुणयोगात् तदीयरागादियोगाद्बद्धः स्यात् शुकवदेव। यथा शुकपक्षी व्याधस्य गुणैरज्जुभिर्बद्धो भवति तद्वदित्यर्थः। अथ वा गुणितया गुणलोलुपैर्बद्धो भवति शुकवदित्यर्थः। तथैवोक्तं सौभरिणा "स मे समाधिर्जलवासमित्रमत्स्यस्य सङ्गात् सहसैव नष्टः। परिग्रहः सङ्गकृतो ममायं परिग्रहोत्थाश्च महाविधित्साः" भा०।

"न भोगाद्रागशान्तिर्मुनिवत्" सां० ४।२७सू० "यथा मुनेः सौभरेर्भोगान्न रागशान्तिरभूत् एवमन्येषामपि न० भवतीत्यर्थः। तदुक्तं सौभरिणैव "आ मृत्युतो नैव मनोरथानामन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं मयाद्य। मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं नो जायते वै परमार्थसङ्गि" भा०।

"न मलिनचेतस्युपदेशबीजप्ररोहोऽजवत्" ४।२९सू० "उपदेशरूपं यज्ज्ञानवृक्षस्य बीजं तस्याङ्कुरोऽपि रागादिमलिनचित्ते नोत्पद्यते अजवत्। यथाऽजनाम्नि नृपे भार्य्याशोकमलिनचित्ते वशिष्ठेनोक्तस्याप्युपदेशबीजस्याङ्कुर उत्पन्न इत्यर्थः" भा०।

"नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणवत्" ४।३० सू० "आपातज्ञानमपि मलिनचेतस्युपदेशान्न जायते विषयान्तरसञ्चारादिभिः प्रतिबन्धात् यथा मलैः प्रतिबन्धात् मलिनदर्पणेऽर्थो न प्रतिबिम्बति तद्वदित्यर्थः" भा०।

"न तज्जस्यापि तद्रूपता पङ्कजवत्" ४।३१सू० तस्मादुपदेशाज्जातस्यापि ज्ञानस्योपादेशानुरूपता न भवति सामग्र्यानवरोधात्। पङ्कजवत्। यथा बीजस्योत्तमत्वेऽपि पङ्कदोषाद्बीजानुरूपता पङ्कजस्य न भवति तद्वदित्यर्थः। पङ्कस्थानीयं शिष्यचित्तम्" भा०।

न्यायपथ पु० न्यायोपेतः पन्थाः शा० त० अच् समा०। मीमांसाशास्त्रे [व०व०। २तद्वति त्रि०।

न्यायवृत्त न० न्यायोपेतं वृत्तं शा० त०। १शास्त्रविहिताचारे

न्यायसारिणी स्त्री न्यायं सरति सृ—णिनि। युक्तिपूर्वककर्मानुसारिण्याम् रीतौ ङीप्। त्रिका०।

न्याय्य त्रि० न्यायादागतः न्यायादनपेतो न्याये भवः वा दिगा० यत् वा। १न्यायसिद्धे २न्यायोपेते यौक्तिके ३न्यायभवे च "सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणः"। "न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान्" मनुः "इदमत्रोत्तरं न्याय्यमिति बुद्ध्या विमृश्य सः" कुमा०। वर्ग्यादि० आद्युदात्तताऽस्य।

न्यास पु० नि+अस—कर्मणि, भावे वा घञ्। १स्थाप्यद्रव्ये (गच्छित) अमरः निःक्षेपशब्दे ४०५२पृ० तल्लक्षणादि दृश्यम्। "राज्यं न्यासमिवाभुनक्" रघुः २अर्पणे ३विन्यासे च हेमच०। "अलसवलितैरङ्गन्यासैः कृताङ्कुशितर्जनैः" सा०द०। "नमयन् सारगुरुभिः पादन्यासैर्वसुन्धराम्" कुमा०। ४त्यागे "काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः" गीता। "वक्ष्ये विविदिषान्यासं विद्वन्न्यासं च भेदतः। हेतू विदेहमुक्तेश्च जीवन्मुक्तेश्च तौ क्रमात्" जीवन्मुक्तिविवेकः। ५हरदत्तप्रणीते पदमञ्जर्य्यपरपर्य्याये व्याकरणग्रन्थभेदे "अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना। शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा" माघ० "तन्त्रपुराणाद्युक्ते पूजाजपादेः प्राक्कर्त्तव्ये देहावयवभेदेषु वर्णाद्युच्चारणरूपे ६व्यापारभेदे "अङ्गन्यासकरन्यासौ बीजन्यासं तथैव च" वटुकस्तोत्रम्। सामान्यपूजाङ्गन्यासास्तु "आदावष्टपत्रादिकन्यासः करशुद्धिस्ततः परम्। अङ्गुलीव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च"

तन्त्रसा०। तत्कालस्तु "प्रातःकालेऽथ वा पूजासमये होमकर्मणि। जपकाले समस्ते वा विनियोगः पृथक् पृथक्। पूजाकाले समस्तं वा कुर्यात् साधकसत्तमः" इति योगिनीहृदयम्। यामले "भूतशुद्धिलिपिन्यासौ विना यस्तु प्रपूजयेत्। विपरीतफलं दद्यादभक्त्या पूजनं यथा"। सामान्यन्यासेऽङ्गुलिनियमो गौतमीये "मनसा विन्यसेन्न्यासान् पुष्पेणैवाथ वा मुने!। अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां वा चान्यथा विफलं भवेत्"। यामले "हृदयं मध्यमानामा तर्जनीभिः, स्मृतं शिरः। मध्यमातर्जनीभ्यां, स्यादङ्गुष्ठेन शिखा स्मृता। दशभिः कवचं प्रोक्तं, तिसृभिर्नेत्रमीरितम्। प्रोक्ताङ्गुलीभ्यामस्त्रं स्यादङ्गुल्प्रिरियं मता" इति। तिसृभिस्तर्जनीमध्यमानामाभिः। "तर्जनीमध्यमानामाः प्रोक्ता नेत्रत्रयक्रमात्। यदि नेत्रद्वयं प्रोक्तं तदा तर्जनिमध्यमे" इति भट्टधृतवचनात् "हृदयादिषु विन्यस्येदङ्गमन्त्राँस्ततः सुधीः। हृदयाय नमः पूर्वं शिरसे वह्निवल्लभा (स्वाहा)। शिखायै वषडित्युक्तं कवचाय हुमीरितम्। नेत्रत्रयाय वौषट् स्यादस्त्राय फडिति क्रमात्। षडङ्गमन्त्रानित्युक्तान् षडङ्गेषु नियोजयेत्। पञ्चाङ्गानि मनोर्यत्र तत्र नेत्रमनुं त्यजेत्" इति शारदाति०। वैष्णवे तु "अनङ्गुष्ठा ऋजवो हस्तशाखा भवेन्मुद्रा हृदये शीर्षके च। अधोऽङ्गुष्ठा खलु मुष्टिः शिखायां करद्वन्द्वाङ्गुलयोर्वर्मणि स्युः। नाराचमुष्ट्युद्धृतबाहुयुग्मकाङ्गुष्ठतर्जन्युदितो ध्वनिस्तु। विष्वग्विषक्ताः कथितास्तु मुद्रा यत्राक्षिणी तर्जनिमध्यमे च। अङ्गहीनस्य मन्त्रस्य स्वेनैवाङ्गानि कल्पयेत्" तन्त्रसारः।

न्यासिक त्रि० न्यासेन चरति पर्पा० ष्ठन्। न्यासकारिणि स्त्रियां षित्त्वात् ङीष्।

न्यासिन् त्रि०नि+अस–णिनि। १त्यागिनि २सन्न्यासिनि च

न्यु(न्यू)ङ्ख नि+उङ्ख-घञ् पृषो०वा दीर्घः। १स्वरभेदे गीतिषु उदात्तानुदात्तरूपेषु षोडशसु ओकारेषु तत्र त्रयः प्लुताः त्रयोदश अर्द्धौकारा इत्येवं षोडश ओकाराः तत्प्रकारादिः आश्व० श्रौ०.७।११ प्रथमादिसूत्रे यूक्तो यथा "चतुर्थेऽहनि यत् प्रातरनुवाकं प्रतिपद्यर्धर्चाद्योर्न्युङ्खः" १सू० "पार्ष्टिके चतुर्थेऽहनि यत् प्रातरनुवाकं तस्याद्याया ऋचोयावर्धर्चयोरादी तयोर्न्युङ्खो भवति। अहरधिकारे पुनरहनीतिवचनम् अहर्धर्मोऽयं न्युङ्ख इति प्रदर्शनार्थम्। तेनात्र यान्युङ्खभाज ऋचस्ताभ्योऽन्यत्र वचनादृते न्युङ्खो न भवति" नारा०वृ० "द्वितीयं स्वरमोकारत्रिमात्रमुदात्तन्त्रिः" २सू० "इदानीं न्युङ्खस्य लक्षणमुच्यते तयोरर्धर्चयोर्यो द्वितीयः स्वरः संहितावस्थायान्तमोकारं त्रिमात्रं कृत्वा त्रिः ब्रूयात् पच्छोऽर्धर्चशः ऋक्छश इति सर्वत्र शंसनविधानात्। संहितावस्थायामेव मन्त्राणां शंसनमुक्तं भवति। अत्र संहितावस्थायामेवमित्युक्तम्। पूर्वसूत्रेऽर्धर्चाद्योरित्याद्ययोरक्षरयोर्न्युङ्खो विहितः इह तु द्वितीययोर्विधीयते कथमनयोः सम्बन्ध इति पूर्वसूत्रस्यायमभिप्रायः ब्राह्मणोक्तो यो न्युङ्खविधिरेकाक्षरद्व्यक्षरत्र्यक्षरचतुरक्षरैरिति सोऽयमर्धर्चाद्योरित्यनेन सूचितो भवति। यस्तु खलु पक्षस्तत्रैव सिद्धान्तितः तस्मात् द्व्यक्षरेणैव न्युङ्खयेत् इति तमेव पक्षमङ्गीकृत्येदानीं न्युङ्खो विधीयते द्वितीयं स्वरम् इत्यादिना" नारा०वृ०। "तस्य तस्य चोपरिष्टादपरिमितान् पञ्च वार्धौकाराननुदात्तान्" ३सू० "तस्य तस्यौकारस्योपरिष्टादर्धौकारानुदात्तानपरिमितान् त्रीन् चतुरः पञ्च वा ब्रूयात्। यत्र सङ्ख्याविशेषनिर्दिष्टस्यापरिमितशब्दं ब्रवीति तत्र निर्दिष्टसङ्ख्याविशेषादुपरिष्टादपरिमितशब्दार्थो ग्रहीतव्यः। यत्र पुनरुपरिष्टात् संख्याविशेषेण निर्दिष्टस्तत्र प्रागेव संख्याविशेषात् बहुत्वे सत्येवानियता ग्रहीतव्येति सिद्धम्। अर्धश्चासौ ओकारश्चार्धौकार इति कर्मधारयः" नारा०वृ०। "उत्तमस्य तु त्रीन्" ४सू० "उत्तमस्यौकारस्योपरिष्टात् त्रीनेवार्धौकारान् ब्रूयात्" नारा०वृ०। "पूर्वमक्षरं निहन्यते न्युङ्खमाने" ५सू० "निहन्यत इत्यनुदात्तीक्रियत इत्यर्थः। न्युङ्खाधिकारे पुनर्न्युङ्खमान इति वचनं प्रथमे द्वितीये तृतीये चतुर्थे वाक्षरे न्युङ्खमानेऽपि तस्मात् पूर्वमक्षरं न निहन्यत इत्येवमर्थम्" नारा०वृ०। "तदपि निदर्शनायोदाहरिष्यामः" ६सू० "उक्तलक्षणस्यापि न्युङ्खस्यार्धौकारस्वरूपस्यालौकिकत्वादन्यदप्येवं जातीयकं सन्देहं व्यवर्त्तयितुं निदर्शनं क्रियते" नारा०वृ०। "आपो३उउउउओ३उउउउओ३उउउ स्यः स्वपस्य पत्नीः सरस्वती तद्गृणते। वयोधो३मापो३" ७सू० "आपो३ प्लुतः रायो३प्लुतः वयोधो३ मापो३प्लुत इत्येवं न्युङ्खस्य पुनरावृत्तिप्रदर्शनं प्रत्यावृत्ति न्युङ्खप्रापणार्थम्। अयमेव पाठः अविच्छिन्नसम्प्रदायागतः। यस्तु पुनःसंहितानुरूपेण पाठः स प्रमादकृतत्वात् त्यक्तव्यः" नारा०वृ०। अत्र प्लुतस्य ओकारत्रयस्य उपरिशिष्टात् पञ्च पञ्च च अर्द्धौकारा एव बोध्या उकाराकारेण ये दर्शितास्ते अर्द्धौ-

कारा इति बोध्यम्. “यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु” पा० “यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा “अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्”। यज्ञेति किम्? स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव। अजपेति किम्? ममाग्ने! वर्चो विहवेष्वस्तु। जपोनाम उपांशुप्रयोगः यथा जले निमग्नस्य। न्यूङ्खानाम षोडश ओकाराः गीतिषु समाख्याः” सि०कौ० कात्या०श्रौ० भाष्यादौ द्वादश ओकारा दीर्घमध्या न्यूङ्खतया उक्ता यथा

“एकश्रुतिर्दूरात् सम्बुद्धौ यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्यासामजपन्यूङ्खयाजमानवर्जम्” कात्या० श्रौ० १।८।१८ “एकश्रुतिदूरात्सम्बुद्धावित्यनुवर्त्तमाने यज्ञकर्मणि मन्त्राणामेकश्रुतिर्भवति न केनचित् स्वरेण प्रयोगः किं सर्वत्र सुब्रह्मण्यासामजपन्यूङ्खयाजमानवर्जम्। एतानि वर्जयित्वा अन्येषु मन्त्रेष्वेकश्रुतिर्भवति। सुब्रह्मण्योऽमिन्द्रागच्छेत्यादिर्निगदः सुब्रह्मण्या सामानि उद्गातृभिर्यज्ञे गीयमानानि। जपाश्च धूरसि कृन्तस्य बाहुरसि मर्यादित्याद्या जपतीति शब्देन चोदिता मन्त्राः। न्यूङ्खास्तु षष्ठे ऽहनि होतृवेदे प्रसिद्धा ओकारा द्वादश पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३सुषाव। हर्य्यश्वाद्रिरित्यादयः। याजमानं च सर्वं विष्णुक्रमादिकम्। तत्सम्बन्धिनो ये मन्त्रादिवि विष्णुरित्याद्याः अथ वा यजमानस्येमे याजमानाः एषु सुब्रह्मण्यादिषु याजमानान्तेषु यथा प्राप्तएव संहिता स्वरो भवति नैकश्रुतिः” कर्कः। अनयोः पक्षयोः वेदभेदादविरोधः। २अतिशये ३मनोहरे त्रि०।

न्युज न० नि+उज–अच्। १कर्मरङ्गफले २दर्भमयस्रुचि पु० ३अधोमुखे त्रि० मेदि०। “प्रथमपात्रे संस्रवान् समवनीय पात्रं न्युब्जं कुर्य्यात् पितृभ्यः स्थानमसीति”गोभि० न्युब्जमधोमुखम् “पितृभ्यः स्थानामीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः” याज्ञ०। “पितृपात्रे निधायाथ न्युब्जमुत्तरतोन्यसेत्” मत्स्यपु०।“न्युब्जानि च विमानानि” हरिवं० ४२अ०। ४कुशे ५कुम्भाते च पु० हेमच० वक्रीभूतपृष्ठाधोमुखे मानुषे ५कुब्जे त्रि०अमरः।

न्युब्जखड्ग पु० न्युब्जः कुब्ज इव खड्गः (तरवार) इति प्रसिद्धे खड्गभेदे त्रि०। [च अमरः।

न्यून त्रि०न्यूनयति नि+ऊन–परिमाणे अच्। १ऊने २गर्ह्ये

न्यूनपञ्चाशद्भाव पु० न्यूनपञ्चाशतः ऊनपञ्चाशतो वायूनां विकारो यत्र। वातूले (पागल) “उदीरितैर्न्द्रियो धाता वीक्षाञ्चक्रे यदात्मजाम्। तदैव न्यूनपञ्चाशद्भावो जातः शरीरतः” कालिपु० २अ०।

न्योकस् त्रि० नियतमोको यस्य। नियतस्थानयुक्ते “घृतेऽज्ञ ते न्योकसे” ऋ०१।९।१०“न्योकसे नियतस्थानाय इन्द्राय”भा०

न्योचनी स्त्री नि+उचतिः सेवाकर्मा निच०ल्यु गौरा०ङीप्। दास्याम् “रैभ्यासीदनुदेयी नाराशंसी न्योचनी” ऋ० १०।८५।६ “न्योचनी वधूशुश्रूषार्थं दीयमाना दासी”भा०।

न्योजस् त्रि० नि+उज–असि वलोपे गुणः। आर्जवशून्ये कुटिले।

नृस्थिमालिन् त्रि० नुरस्थिमाला अस्त्यस्य इनि। १नरास्थिमालाभूषणे स्त्रियां ङीप्। २शिवे पु० त्रिका०। शुभम्

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये नकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

इतः परं ग्रन्थसंक्षेपाशया पकारादिशब्दावधि हकारादिशब्दान्तानां निरुदाहरणा अर्थाः सङ्कलयितव्याः। परिशिष्टे खण्डे च उदाहरणानि वक्तव्यानि।

परिशिष्टम्।

१९२६पृष्ठस्थनकुलीशशब्दार्थपरिशिष्टम्। १शिवे तत्प्रणीतञ्च पाशुपतशास्त्रं तन्मतञ्च सर्वदर्शनसंग्रहे दर्शितं यथा “तदेतद्वैष्णवमतं दासत्वादिपदवेदनीयं परतन्त्रत्वदुःखावहत्वान्न दुःखं जिहीर्षुणामीप्सितास्पदमित्यरोचयमानाः पारमैश्वर्य्यं कामयमानाः पराभिमता मुक्ता न भवन्ति परतन्त्रत्वात् पारमैश्वर्य्यरहितत्वादस्मदादिवत् मुक्तात्मानश्च परमेश्वरगुणसम्बन्धिनः पुरुषत्वे सति समस्तदुःखबीजविधुरत्वात् परमेश्वरवदित्याद्यनुमानं प्रमाणं प्रतिपद्यमानाः केचन माहेश्वराः परमपुरुषार्थसाधनपञ्चार्थप्रपञ्चनपरं पाशुपतशास्त्रमाश्रयन्ते। तत्रेदमादिमं सूत्रम् “अथातः पशुपतेः पाशुपतयागविधिं व्याख्यास्यामः” इति। अस्यार्थः अत्राथशब्दः पूर्वप्रकृतापेक्षः। पूर्वप्रकृतश्च गुरुं प्रति शिष्यस्य प्रश्नः। गुरुस्वरूपं गणकारितायां निरूपितम् “पञ्चकाष्टविज्ञेया गणश्चैकत्रिकात्मकः। वेत्ता नवगणस्यास्य संस्कर्त्ता गुरुरुच्यते” इति। “लाभामला उपायाश्च देशावस्थाविशुद्धयः। दीक्षाकारिबलान्यष्टौ पञ्चकास्त्रीणि वृत्तयः” इति। तिस्रो वृत्तय इति प्रयोक्तव्ये त्रीणि वृत्तय इति छान्दसः प्रयोगः। तत्र मिथो-

यमानमुपायफलं लाभः ज्ञानतपोदेवनित्यत्वस्थितिशुद्धिभेदात् पञ्चविधः। तदाह हरदत्ताचार्यः "ज्ञानं तपोऽथ नित्यत्वं स्थितिः शुद्धिश्च पञ्चमीति"। आत्माश्रितो दुष्टभावो मलः स मिथ्याज्ञानादिभेदात् पञ्चविधः। तदप्याह स एव "मिथ्याज्ञानमधर्मश्च सक्तिहेतुश्च्युतिस्तथा। पशुत्वमूलं पञ्चैते तन्त्रे हेया विविक्तितः" इति। साधकस्य शुद्धिहेतुरुपायः वासचर्यादिभेदात् पञ्चविधः। तदप्याह "वासचर्या जपो ध्यानं सदा रुद्रस्मृतिस्तथा। प्रतिपत्तिश्च लाभानामुपायाः पञ्च निश्चिताः"। येनार्थानुसन्धानपूर्वकं ज्ञानतपोवृद्धी प्राप्नोति स देशो गुरुजनादिः यदाह "गुरुर्जनो गुहा देशः श्मशानं रुद्र एव चेति" या लाभप्राप्तेरेकतमादौ यदवस्थानं साऽवस्था व्यक्तादिविशेषेण विशिष्टा, तदुक्तम् "व्यक्ताव्यक्तजयादानं निष्ठा चैव हि पञ्चमीति"। मिथ्याज्ञानादीनामत्यन्तव्यपोहो विशुद्धिः सा प्रतियोगिभेदात् पञ्चविधा। तदुक्तम् "अज्ञानस्याप्यसङ्गस्य हानिः सङ्करस्य च। च्युतिहानिः पशुत्वस्य शुद्धिः पञ्चविधा स्मृतेति" दीक्षाकारिपञ्चकं चोक्तम् "द्रव्यं कालः क्रिया मूर्त्तिर्गुरुश्चैव हि पञ्चमः" इति बलपञ्चकञ्च "गुरुभक्तिः प्रसादश्च मतेर्द्वन्द्वजयस्तथा। धर्मश्चैवाप्रमादश्च बलं पञ्चविधं स्मृतमिति" पञ्चमललघूकरणार्थं मानामानविरोधिनोऽर्थार्जनोपाया वृत्तयः भैक्ष्योत्सृष्टयथालब्धाभिधा इति। शेषमशेषमाकर एवावगन्तव्यम्। अत्राथशब्देन दुःखान्तस्य प्रतिपादनम् आध्यात्मिकादिदुःखव्यपोहप्रश्नार्थत्वात्तस्य पशुशब्देन कार्यस्य, परतन्त्रत्ववचनत्वात्तस्य, पतिशब्देन कारणस्य, ईश्वरः पतिरीशितेति जगत्कारणीभूतेश्वरवचनत्वात्तस्य। योगविधी तु प्रसिद्धौ। तत्र दुःखान्तो द्विविधः अनात्मकः सात्मकश्चेति तत्रानात्मकः सर्वदुःखानामत्यन्तोच्छेदरूपः। सात्मकस्तु दृक्क्रियाशक्तिलक्षणमैश्वर्यम्। तत्र दृक्शक्तिरेकापि विषयभेदात् पञ्चविधा उपचर्यते" दर्शनं श्रवणं मननं विज्ञानं सर्वज्ञत्वञ्चेति। तत्र सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टाशेषचाक्षुषस्पर्शादिविषयं ज्ञानं दर्शनम्। अशेषशब्दविषयं सिद्धिज्ञानं श्रवणम्। समस्तचिन्ताविषयं सिद्धिज्ञानं मननम्। निरवशेषशास्त्रविषयं ग्रन्थतोऽर्थतश्च सिद्धिज्ञानं विज्ञानम्। उक्तानुक्ताशेषार्थेषु समासविस्तरविभागविशेषतश्च तत्त्वव्याप्तसदोदितसिद्धिज्ञानं सर्वज्ञत्वम् इत्येषा धीशक्तिः। क्रियाशक्तिरेकापि त्रिविधोपचर्यते मनोजवित्वं कामरूपित्वं विकरणधर्मित्वञ्चेति। तत्र निरतिशयशीघ्रकारित्वं मनोजवित्वम्। कर्मादिनिरपेक्षस्य स्वेच्छयैवानन्तसलक्षणविलक्षणस्वरूपकरणाधिष्ठातृत्वं कामरूपित्वम्। उपसंहृतकरणस्यापि निरतिशयैश्वर्यसम्बन्धित्वं विकरणधर्मित्वमित्येषा क्रियाशक्तिः। यदस्वतन्त्रं सर्वं कार्यं त्रिविधं विद्या कला पशुश्चेति। तत्र पशुगुणो विद्या, सापि द्विविधा बोधाबोधस्वभावभेदात् बोधस्वभावा विवेकाविवेकप्रवृत्तिभेदात् द्विविधा तत्र या विवेकप्रवृत्तिः प्रमाणमात्रव्यङ्ग्या चित्तमित्युच्यते। चित्तेन हि सर्वः प्राणी बाह्यार्थात्मप्रकाशानुगृहीतं सामान्येन विवेचितमविवेचितञ्चार्थं चेतयते इति। पश्वर्थधर्माधर्मिका पुनरवबोधात्मिका विद्या स्वशास्त्रे येनोच्यते। चेतनपरतन्त्रत्वे सत्यचेतना कला सापि द्विविधा कार्याख्या कारणाख्या चेति। तत्र कार्याख्या दशविधा पृथिव्यादीनि पञ्च तत्त्वानि रूपादयः पञ्च गुणाश्चेति। कारणाख्या त्रयोदशविधा ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकम् अध्यवसायाभिमानसङ्कल्पाभिधवृत्तिभेदात् बुद्ध्यहङ्कारमनोलक्षणमन्तःकरणत्रयञ्चेति। पशुत्वसम्बन्धी पशुः सोऽपि द्विविधः साञ्जनो निरञ्जनश्चेति। तत्र साञ्जनः शरीरेन्द्रियसम्बन्धी निरञ्जनस्तु पञ्चार्थभाष्यदीपिकादौ द्रष्टव्यः। समस्तसृष्टिसंहारानुग्रहकारि कारणं तस्यैकस्यापि गुणकर्मभेदापेक्षया विभाग उक्तः पतिः साद्य इत्यादिना। तत्र पतित्वं निरतिशयदृक्क्रियाशक्तिमत्त्वं तेनैश्वर्येण नित्यसम्बन्धित्वम्। आद्यत्वमनागन्तुकैश्वर्यसम्बन्धित्वम् इत्यादर्शकारादिभिस्तीर्थकरैर्निरूपितम्। चित्तद्वारेणात्मेश्वरसम्बन्धो योगः स च द्विविधः क्रियालक्षणः क्रियोपरमलक्षणश्चेति तत्र जपध्यानादिरूपः क्रियालक्षणः क्रियोपरमलक्षणस्तु संविद्गत्या संज्ञितः। धर्मार्थसाधकव्यापारो विधिः। स च द्विविधः प्रधानभूतो गुणभूतश्च तत्र प्रधानभूतः साक्षाद्धर्महेतुः चर्या। सा द्विविधा व्रतं द्वाराणि चेति। तत्र भस्मस्नानशय्योपहारजपप्रदक्षिणादि व्रतम्। तदुक्तम् भगवता नकुलीशेन "भस्मना त्रिषवणं स्नायीत भस्मनि शयीतेति"। अत्रोपहारो नियमः स च षडङ्गः। तदुक्तम् सूत्रकारेण "हसितगीतनृत्यडुडुक्कारनमस्कारजप्यषडङ्गोपहारेण उपतिष्ठेतेति"। तत्र हसितं नाम कण्ठोष्ठपुटविस्फूर्जनपुरःसरमहहहेत्यट्टहासः। गीतं गान्ध-

र्वशास्त्रसमयानुसारेण महेश्वरसम्बन्धिगुणधर्मादिनिमित्तानां चिन्तनम् । नाट्यमपि नाट्यशास्त्रानुसारेण हस्तपादादीनामवक्षेपणादिकमङ्गप्रत्यङ्गोपाङ्गसहितं भावाभावसमेतञ्च प्रयोक्तव्यम् । हुडुक्कारो नाम जिह्वातालुसंयोगान्निष्पाद्यमानः पुण्यवृषनादसदृशो नादः । हुडुगिति शब्दानुकारो वषड़ितिवत् । यत्र लौकिका न भवन्ति तत्रैतत् सर्वं गूढ़ं प्रयोक्तव्यम् । शिष्टं प्रसिद्धम् । द्वाराणि तु क्राथनस्पन्दनमन्दनशृङ्गारणावितत्करणावितद्भाषणानि । तत्रासुप्तस्यैव सुप्तलिङ्गदर्शनं क्राथनम् । वाय्वभिभूतस्येव शरीरावयवानां कम्पनं स्पन्दनम् । उपहतपादेन्द्रियस्येव गमनं मन्दनम् । रूपयौवनसम्पन्नां कामिनीमवलोक्यात्मानं कामुकमिव यैर्विलासैः प्रदर्शयति तत् शृङ्गारणम् । कार्य्याकार्य्यविवेकविकलस्येव लोकनिन्दितकर्मकरणमवितत्करणम् । व्याहतापार्थकादिशब्दोच्चारणमवितद्भाषणमिति । गुणभूतस्तु चर्य्यानुग्राहकोऽनुस्नानादिः भैक्षोच्छिष्टादिनिर्मिता योग्यताप्रत्ययनिवृत्त्यर्थः । तदप्युक्तं सूत्रकारेण "अनुस्नाननिर्माल्यलिङ्गधारीति" । तत्र समासो नाम धर्मिमात्राभिधानं तच्च प्रथमसूत्र एव विवृतम्, पञ्चानां पदार्थानां प्रमाणतः प्रपञ्चाभिधानं विस्तरः । स खलु राशीकरभाष्ये द्रष्टव्यः । एतेषां यथासम्भवं लक्षणतोऽसङ्करेणाभिधानं विभागः स तु विहितशास्त्रान्तरेभ्योऽमीषां गुणातिशयेन कथनं विशेषः । तथा हि अन्यत्र दुःखनिवृत्तिरेव दुःखान्तः इह तु पारमैश्वर्य्यप्राप्तिश्च । अन्यत्राऽभूत्वा भावि कार्य्यमिह तु नित्यं पश्वादि । अन्यत्र सापेक्षः कारणम् इह तु निरपेक्षो भगवानेव । अन्यत्र कैवल्यादिफलको योगः इह तु पारमैश्वर्य्यदुःखान्तफलकः । अन्यत्र पुनरावृत्तिः स्वर्गादिः इह पुनरपुनरावृत्तिरूपः सामीप्यादिफलकः । ननु महदेतदिन्द्रजालं यन्निरपेक्षः परमेश्वरः कारणमिति तथात्वे कर्मवैफल्यं सर्वकार्य्याणां समसमयसमुत्पादश्चेति दोषद्वयं प्रादुःष्यात् मैवं मन्येथाः व्यधिकरणत्वात् । यदि निरपेक्षस्य भगवतः करणत्वं स्यात्तर्हि कर्मणो वैफल्ये किमायातम् । प्रयोजनाभाव इति चेत् कस्य प्रयोजनाभावः कर्मवैफल्ये कारणं किं कर्मिणः ? किं वा भगवतः । नाद्यः ईश्वरेच्छानुगृहीतस्य कर्मणः सफलत्वोपपत्तेः । तदनुगृहीतस्य ययातिप्रभृतिकर्मवत् कदाचित् निष्फलत्वसम्भवाच्च । न चैतावता कर्मस्य प्रवृत्तिः कर्षकादिवदुपपत्तेः ईश्वरेच्छायत्तत्वाच्च पशूनां प्रवृत्तेः । नापि द्वितीयः परमेश्वरस्य पर्य्याप्तकामत्वेन कर्मसाध्यप्रयोजनापेक्षाया अभावात् । यदुक्तं "समसमयसमुत्पाद" इति तदप्ययुक्तम् अचिन्त्यशक्तिकस्य परमेश्वरस्येच्छानुविधायिन्या अव्याहतक्रियाशक्त्याः कार्य्यकारित्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं सम्प्रदायविद्भिः "कर्मादिनिरपेक्षस्तु स्वेच्छाचारी यतो ह्ययम् । ततः कारणतः शास्त्रे सर्वकारणकारणमिति" । ननु दर्शनान्तरेऽपीश्वरज्ञानान्मोक्षो लभ्यत एवेति कुतोऽस्य विशेष इति चेन्मैवं वादीः विकल्पानुपपत्तेः किमीश्वरविषयज्ञानमात्रं निर्वाणकारणं किं वा साक्षात्कारः अथ वा यथावत्तत्त्वनिश्चयः । नाद्यः शास्त्रमन्तरेणापि प्राकृतजनवद्देवानामधिपो महादेव इति ज्ञानोत्पत्तिमात्रेण मोक्षसिद्धौ शास्त्राभ्यासवैफल्यप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः अनेकमलप्रचयोपचितानां पिशितलोचनानां पशूनां परमेश्वरसाक्षात्कारानुपपत्तेः । तृतीयेऽस्मन्मतापातः पाशुपतशास्त्रमन्तरेण यथावत्तत्त्वनिश्चयानुपपत्तेः । तदुक्तमाचार्य्यैः "ज्ञानमात्रे यथाशास्त्रं साक्षाद्दृष्टिस्तु दुर्लभा । पञ्चार्थादन्यतो नास्ति यथावत्तत्त्वनिश्चयः" इति । तस्मात् पुरुषार्थकामैः पुरुषधौरेयैः पञ्चार्थप्रतिपादनपरं पाशुपतशास्त्रमाश्रयणीयम्" । नकुलीश्वरोऽपि शिवे काशीस्थशिवलिङ्गभेदे च काशीख० १००अ० ।

४०० पृष्टस्यनष्टशब्दार्थपरिशिष्टम् । छन्दःशास्त्रसिद्धे प्रस्तारे इयत्सङ्ख्यकत्वमात्रज्ञाने तत्स्वरूपावधारणाय ४क्रियाभेदे "प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टमेकद्व्यादिलगक्रिया" वृत्तर० उपक्रमे "नष्टस्य यो भवेदङ्कस्तस्यार्द्धेऽर्द्धे समे च लः । विषमे चैकमाधाय तस्यार्द्धेऽर्द्धे गुरुर्भवेत्" । नष्टस्य अज्ञातस्वरूपस्य योऽङ्कः प्रस्तारमध्यपातिसंख्याज्ञापकः अङ्कः तस्य तत्संख्यायाः समत्वे लोलघुर्लेख्यः तस्य अर्द्धे कृते तस्य समत्वे च सति लो लघुर्लेख्यः । पुनस्तस्याप्यर्द्धे समे लघुः एवं यावदक्षरसंख्या तावत् । नष्टस्य संख्याया विषमत्वे गुरुः, तत्रैकमाधाय संयोज्य तस्यार्द्धे कृते विषमत्वे गुरुः समत्वे लघुः विषमत्वे एकयोजिते पुनरर्द्धे कृते समत्वे लघुः विषमत्वे गुरुः, यथा त्र्यक्षरप्रस्तारे चतुर्थो भेदः कीदृशः इति प्रश्ने, तत्संख्यायाः समत्वात् प्रथमं लघुः तस्यार्द्धे कृते तस्य समत्वेन पुनर्लघुः शिष्टे द्व्यङ्केऽर्द्धीकृते तस्य विषमत्वात् गुरुः एवञ्च चतुर्थो भेदः अन्त्यगुरुः इत्युत्तरम् इत्यर्थः ।

प

पः पञ्चमवर्गस्य प्रथमोवर्णः स्पर्शवर्णेषु एकविंशतितमः। तस्योच्चारणस्थानमोष्ठः। तस्योच्चारणे चाभ्यन्तरप्रयत्नः ओष्ठेन सह जिह्वायाः स्पर्शः। बाह्याः प्रयत्नाः विवारश्वासघोषाः अल्पप्राणश्च। अस्मिन् परे विसर्गस्य स्थाने उपाध्मानीयः। वर्णाभिधाने अस्य वाचकशब्दाउक्ता यथा "पः सुरप्रियता तीक्ष्णा लोहितः पञ्चमो रमा। गुह्यकर्त्ता निधिः शेषः कालरात्रिः सुरारिहा। तपनः पालनः पाता देवदेवो निरञ्जनः। सावित्री पातिनी पानं वीरतन्त्रो धनुर्द्धरः। दक्षपार्श्वश्च सेनानीर्मरीचिः पवनः शनिः। उड्डीशं जयिनी कुम्भोऽनलरेखा च मोहकः। मूलं द्वितीयमिन्द्राणी लोलाक्षी मनआत्मकः" तदधीशदेवताध्यानं यथा "विचित्रवसनां देवीं द्विभुजां पङ्कजेक्षणाम्। रक्तचन्दनलिप्ताङ्गीं पद्ममालाविभूषिताम्। मणिरत्नादिकेयूरहारभूषितविग्रहाम्। चतुर्वर्गप्रदां नित्यां नित्यानन्दमयीं पराम्। एवं ध्यात्वा पकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"। अस्य स्वरूपं यथा "अतः परं प्रवक्ष्यामि पकाराक्षरमव्ययम्। चतुर्वर्गप्रदं वर्णं शरच्चन्द्रसमप्रभम्। पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली। पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं तथा। त्रिगुणावस्थितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्। महामोक्षप्रदं वर्णं हृदि भावय पार्वति!" इति कामधेनुतन्त्रे ५पटले। अस्य मातृकान्यासे दक्षपार्श्वे न्यास्यता। काव्यादौ अस्य प्रथमप्रयोगे सुखं फलम्। "सुखभयमरणक्लेशदुःखं पवर्गः" वृ॰टी॰। पवर्गस्थानां पञ्चानां वर्णानां क्रमेण फलपञ्चकोक्तेः। [एकाक्षरकोषः।

प पु॰ पत—पा—वा ड। १पवने २पर्णे ३पाने ४पातने च त्रिके

पकार पु॰ प+स्वरूपे कार। पवर्णे [अमरः।

पक्कण पु॰ पचति पच—क्विप् कण—अच् कर्म॰। शबरालये

पक्षपीड पु॰ (पाखौड़ा) इति प्रसिद्धे वृक्षभेदे राजनि॰।

पक्तृ त्रि॰पच—तृन्। १पाककर्त्तरि २वह्नौ पु॰ अग्निपु॰२अ॰

पक्ति स्त्री पच—भावे क्तिन्। १पाके २गौरवे मेदि॰ ३परिणामे च। [काले जायमाने शूले रोगभेदे राजनि॰।

पक्तिशूल न॰ पक्तौ अन्नपरिणामे शूलम्। अन्नादिपाक-

पक्त्र न॰ पच—त्र। गार्हपत्ये गृहस्थधर्मे उज्ज्वलदत्तः।

पक्त्रिम त्रि॰ पच—क्त्रि ततो—मप्। पाकनिर्वृत्ते

पक्थ पु॰ पच—बा॰ थन्। १राजभेदे ऋ॰८।२२।१०भा॰ भावे थन् २पाके च। ततोऽस्त्यर्थे इनि पक्थिन्। पाकयुक्ते ऋ॰६।२०।१२ भा॰।

पक्व त्रि॰ पच—क्त तस्य वः। १परिणते २दृढ़े ३विनाशोन्मुखे ४कृतपाके च अमरः। भावे क्त ५पाके न॰

पक्वकृत् पु॰ पक्वं करोति कृ—क्विप् ६त॰। १निम्बवृक्षे शब्दच॰ २पाककर्त्तरि त्रि॰।

पक्वरस पु॰ पक्वस्य अन्नगुड़ादेः रसः। मद्ये शब्दरत्ना॰।

पक्ववारि न॰ पक्वस्यान्नादेर्वारि। काञ्जिके(आमानि)शब्दच॰।

पक्वश पुंस्त्री पुक्कश+पृषो॰। अन्त्यजातिभेदे हला॰।

पक्वशस्योपमोन्नति पु॰ पक्वशस्यस्योपमा यत्र तादृशी उन्नतिरस्य। राजकदम्बे नैघण्टुप्र॰।

पक्वातीसार पु॰ सुश्रुतोक्ते आमातिसारभिन्ने पञ्चप्रकारे अतिसारभेदे अतिसारशब्दे १०६पृ॰ दृश्यम्।

पक्वाधान न॰ पक्वस्य पाकस्याधानम् ६त॰। नाभेरधोभागस्थे पाकाशये सुश्रुतः पक्वाशयोऽप्यत्र "पक्वाशयस्त्वधोनाभेरूर्द्ध्वमामाशयः स्थितः" वैद्यकम्।

पक्वान्न न॰ कर्म॰। १कृतपाके अन्ने "आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते" स्मृतिपरिभाषिते शूद्रस्य २आमान्ने च। [चत् त।

पक्ष परिग्रहे अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। पक्षयति ते अपप-

पक्ष परिग्रहे चु॰ उभ॰ सक॰ सेट् अयं भ्वादिश्च पर॰ पक्षति पक्षयति ते अपपक्षत् त अपक्षीत्।

पक्ष पु॰ पक्ष—अच्। १शुक्लकृष्णप्रतिपदादिपञ्चदशान्तपञ्चदशतिथ्यात्मके काले २खगानां पतत्रे (पाखा) ३शरस्य पुङ्खस्थे पत्त्रे। केशात् परः समूहार्थे पक्षप्रत्ययान्तः। ४केशसमूहार्थे यथा केशपक्ष इत्यादि। ५पार्श्वे ६गृहे न्यायोक्ते ७सन्दिग्धसाध्यवति पदार्थे, पक्षताशब्दे दृश्यम् यथा पर्वतो वह्निमान्। ८विरोधे ९सहाये १०बले ११सख्यौ १२चुल्लीरन्ध्रे १३राजकुञ्जरे १५खगे १६वक्षये १७समूहे १८पिच्छे १९देहार्द्धे च अमरमेदिन्यौ। २०विहगे २१युद्धे शब्दरत्ना॰। २२वर्ग २३देहे २४देहाङ्गभेदे वादिप्रतिवादिभ्यां दर्शितविप्रतिपत्तौ २५कोटिभेदे च।

पक्षक पु॰ पक्ष इव कायति कै—क। १पार्श्वद्वारे (खिड़की) अमरः। २पार्श्वमात्रे मेदि॰। ३सहाये शब्दर॰।

पक्षग्रहण न॰ भावप्राधान्ये ६त॰। साहाय्यकरणे।

पक्षचर पु॰ पक्षे शुक्लादौ चरति चर—ट। १चन्द्रे २यूथकचरे ३गजे च मेदि॰।

पक्षज पु॰पक्षे शुक्ले जायते जन–ड । १चन्द्रे त्रिका॰ २पक्षे जातमात्रे त्रि॰ । पक्षजन्माप्यत्र शब्दरत्ना॰

पक्षता स्त्री पक्षस्य भावः । न्यायोक्ते अनुमानेच्छाभाव समानाधिकरणे १साध्यवत्तानिश्चयाभावे यत्र वह्न्यादिकं साध्यते तत्र धर्म्मिणि वह्निमत्त्वनिश्चयाभावे एव पक्षत्वं तत्र तन्निश्चयसत्त्वे तु अनुमानेच्छासत्त्वएव पक्षता नेतरथेति न्याये स्थितम् ।"सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते । स पक्षस्तत्र वृत्तित्वं ज्ञानादनुमितिर्भवेत्"भाषा॰

पक्षति स्त्री पक्षस्य मूलम् ति । पक्षारम्भके १प्रतिपदि तिथौ खगानां २पक्षस्य मूले च (डाना) अमरः । [अमरः ।

पक्षद्वार न॰ पक्षे पार्श्वे द्वारम् । (खिडकी) पार्श्वस्थे द्वारे.

पक्षधर पु॰ पक्षं धारयति धृ–अच् । १चन्द्रे जटाध॰ पक्षं पञ्चदशतिथ्यात्मककालम् तत्तिथिमानादिकं धारयति अच् तत्स्मारके २विद्वद्भेदे स हि चिन्तमण्यालोकं प्रसन्नराघवनाटकं च चकार तस्य जयदेवेति नामान्तरम् पक्षस्यतिथिमानादिधारणशक्तिमत्त्वात्तस्य तथाप्रसिद्धिः ।

पक्षपात पु॰ पक्षे अन्याय्यसाहाय्ये पातः अभिनिवेशः । १अन्याय्यसाहाय्ये "पक्षपातः पतङ्गानामिति" विजयरक्षितोक्ते खगानां २ज्वरभेदे च ।

पक्षपातिता स्त्री पक्षपात+अस्त्यर्थे इनि तस्य भावः तल् । १साहाय्यकरणायाभिनिवेशे २पक्षाभ्यां पतने च "न परं पथि पक्षपातिताऽनवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा"नैषधम् ।

पक्षपालि स्त्री पक्षस्य द्वारभेदस्य पालिरिव (खिड़की) द्वारभेदे शब्दरत्ना॰ ।

पक्षभाग पु॰ पक्ष इव भागः । हस्तिपार्श्वभागे अमरः ।

पक्षमूल न॰ ६त॰। (पाकारमूल) पक्षस्य १मूले २प्रतिपत्तिथौ च अमरः । [स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

पक्षवाहन पुंस्त्री पक्षौ वाहनमिवास्य । खगे शब्दच॰ ।

पक्षस् न॰ पच–असुन् सुट् च । पक्षशब्दार्थे "पक्षसी तु स्रुतौ पक्षौ" उत्तररत्नम् । यजु॰ २८।५ उदा॰हृत्यम् ।

पक्षसन्धि पु॰ पक्षयोः सन्धिः । पर्वसन्धिकाले

पक्षसुन्दर पु॰ पक्षे सुन्दरः । लोध्रे हारा॰ । [होमभेदे ।

पक्षहोम पु॰ पक्षव्यापको होमः । पक्षपर्य्यन्तं कर्त्तव्ये

पक्षाघात पु॰ वातरोगभेदे तल्लक्षणादि सुश्रुतोक्तं यथा "अधोगमाः सतिर्यग्गा धमनीरूर्द्धदेहगाः । यदा प्रकुपितोऽत्यर्थं मातरिश्वा प्रपद्यते । तदन्यतरपक्षस्य सन्धिबन्धान् विमोक्षयन् । हन्ति पक्षं तमाहुर्हि पक्षाघातं भिषग्वराः । यस्य कृत्स्नं शरीरार्द्धमकर्मण्यमचेतनम् । ततः पतत्यसून् वापि जहात्यनिलपीडितः । शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः । साध्यमन्येन संसृष्टमसाध्यं क्षयहेतुकम् । वायुरूर्द्धं व्रजेत्स्थानात् कुपितो हृदयं शिरः । शङ्खौ च पीड़यत्यङ्गान्याक्षिपेन्नमयेच्च सः" । पक्षवधोऽप्यत्र ।

पक्षान्त पु॰ पक्षस्यान्तो यत्र काले । १अमावास्यायां २पूर्णिमायाञ्च तिथौ "पक्षान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं ध्रुवम्" ज्यो॰त॰ । ६त॰। ३पक्षस्यावसाने च ।

पक्षादि पु॰ ६त॰। पक्ष आदिर्यस्य चतुरर्थ्यां फक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा॰ ग॰ सू॰ उक्तो यथा पक्ष तक्ष तुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका वलिक चित्र अस्ति पथिन् (पन्थ च) कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाकसिंहक अङ्कुश सुवर्णक हंसक हिंसक कुत्स विल खिल यमल हस्त कलासकर्णक" । पाक्षायण इत्यादि ।

पक्षालिका स्त्री कुमारानुचरमातृकाभेदे भा॰श॰ ४७अ॰

पक्षालु पु॰ पक्ष+अस्त्यर्थे आलुच् । विहगे शब्दच॰ ।

पक्षावसर पु॰ पक्षस्यावसरोऽपसरणं यत्र काले । पौर्णमास्याम् अमावास्यायाञ्च शब्दर॰ ।

पक्षिणी स्त्री पक्षतुल्यौ दिवसौ यस्या अस्ति इनि ङीप् । आगामिवर्त्तमानाहर्युक्तायां रात्रौ अमरः ।"द्वावह्नावेक रात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते" शुद्धि॰त॰ । तत्र पूर्वदिन रात्रौ तन्निमित्ते जाते पूर्वदिवसीयदिनमादायैव पक्षिणी व्यवहारः" शु॰त॰ स्थितम् । "यापयेत् पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्त्विग्बान्धवेषु च" मनुः । २विहगजातिस्त्रियां स्त्री

पक्षिन् पु॰ पक्ष+अस्त्यर्थे इनि । १खगे तेषासुत्पत्तिर्यथा "अरुणस्य भार्य्या श्येनी वीर्य्यवन्तौ महाबलौ । सम्पातिश्च जटायुश्च प्रसोष्ट पक्षिसत्तमौ । सम्पातिर्जनयत् श्येनान् काकाः पुत्रा जटायुषः । भार्य्या गरुत्मतश्चापि भासी क्रौञ्ची शुनी शुकी । धृतराष्ट्री गरुत्मांस्तु शुन्यां जज्ञे च षट् सुतान् । त्रिशिरश्च सुनेत्रश्च सुमुखं सुनसन्तथा । सुरूपन्तु सुपर्वाणं तेषां पुत्रा अनन्तकाः । चतुर्द्दश सहस्राणि क्रूराणां पन्नगाशिनाम् । सप्तद्वीपेष्विमे सन्ति गारुड़ास्ते महाबलाः । भासीपुत्रास्तथा भासा उलूकाः काककुक्कुटाः । मयूराः कलविङ्काश्च कपोती चैव तित्तिरी । क्रौञ्च्यां वाध्रीणसा आसन् कुररा सारसारकाः । धृतराष्ट्री कलहंसान् धार्त्त-

राड्गांश्च भामिनी। चक्रवाकांश्च विहगान् सञ्ज्ञेनानौदकान् द्विजान्। अन्यानपि द्विजान् जघ्ने पुत्रपौत्राननन्तकान्" अग्निपु०। गुरुभक्षबहुभक्षस्थूलकायपक्षिणां पूर्वार्द्धस्य श्रेष्ठत्वं यथा "गुरुभक्षा बहुभुजो ये चोपचितमेदसः। एकदेशेऽपि पूर्वार्द्धं मृगाणां पक्षिणां वरम्" पक्षिणामङ्गभेदानामुत्तरोत्तरं गुरुत्वं यथा "सर्वेषाञ्च गिरःस्कन्धस्त्रीहचर्मयकृद्गुदम्। पादपुच्छान्त्रमस्तिष्क मुष्कक्रोड़ाः समेहनाः। धातवः शोणिताद्याश्च गुरवः स्युः परस्परम्"। तन्मांसगुणाः। "मत्स्यकूर्मखगाण्डानि स्वादुवाजीकराणि च। कटुपाकानि तानि स्युर्वातश्लेष्महराणि च" राजवल्लभः। तद्भेदमांस गुणाः सुश्रुतोक्ता यथा

"लावतित्तिरिकपिञ्जलवर्त्तीरवर्त्तिकावर्त्तकनप्तृकावातीक चकोरकलविङ्कमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रक कुतित्तिरिकुररवाङ्कक्षयवलकप्रभृतयस्त्वाहुर्या विष्किरा लघवः शीतमधुरा कषाया दोषशमनाश्च। "संग्राही दीपनश्चैव कषायमधुरो लघुः। लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः। ईषद्गुरुरुष्णमधुरो वृष्यो मेधाग्निवर्द्धनः। तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः। हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाद्गौरतित्तिरिः। रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः। कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते। वातपित्तहरा वृष्या मेधाग्निबलवर्द्धनाः। लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः। कषायः स्वादुलवणस्त्वच्यः केश्यो रुचिप्रदः। मयूरः स्वरमेधाग्निदृक्श्रोत्रेन्द्रियदार्ढ्यकृत्। स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृष्यः स्वेदस्वरबलावहः। बृंहणः कुक्कुटो वन्यस्तद्वद्ग्राम्यो गुरुस्तु सः। वातरोगक्षयवमीविषमज्वरनाशनः"। "कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयष्टिककुलिङ्गगृहकुलिङ्गगोक्षोड़कडिण्डिमाणवकशतपत्रकमातृनिन्दकभेदाशिशुकसारिकावल्गुलीगिरिशालट्टालट्टूषकसुगृहाखञ्जरीटकहारीतदात्यूहप्रभृतयः प्रतुदाः। कषायमधुरा रूक्षाः फलाहारा मरुत्कराः। पित्तश्लेष्महराः शीता बद्धमूत्राल्पवर्चसः। सर्वदोषकरस्तेषां भेदाशी मलदूषकः। कषायस्वादुलवणो गुरुः काणकपोतकः। रक्तपित्तप्रशमनः कषायविशदोऽपि च। विपाके मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः। कुलिङ्गो मधुरःस्निग्धः कफशुक्रविवर्द्धनः। रक्तपित्तहरो वेश्मकुलिङ्गकस्ततिशुक्रलः"।

पक्षिराज पु० ६त० टच्समा०। गरुडे पक्षीन्द्रादयोऽप्यत्र।

पक्षिल पु० पक्ष–बा० इलच्। वात्स्यायने गौतमसूत्रभाष्यकारके मुनिभेदे त्रिका०। [२नीडे च त्रिका०।

पक्षिशाला स्त्री ६त०। (चिड़ियाखाना) १पक्षिवासस्थाने

पक्षिसिंह पु० पक्षी सिंह इव उपमितस०। गरुडे त्रिका०

पक्षिस्वामिन् पु० ६त०। गरुडे हेमच०।

पक्ष्णु त्रि० पच–क्नु। पाकशीले

पक्ष्मकोप पु० सुश्रुतोक्ते नेत्ररोगभेदे "पक्ष्माशयगता दोषास्तीक्ष्णाग्राणि खराणि च। निर्वर्त्तयन्ति पक्ष्माणि तैर्घृष्टञ्चाक्षि दूयते। उत्पाटितैः पुनः शान्तिः पक्ष्मभिश्चोपजायते। वातातपानलद्वेषी पक्ष्मकोपः स उच्यते" पक्ष्मप्रकोपोऽप्यत्र पु०।

पक्ष्मन् न० पक्ष–मनिन्। १नेत्रावरके लोम्नि २पद्मादेः केसरे अमरः ३सूत्रादेरल्पभागे ४खगादेः पक्षे च अमरमाला।

पक्ष्मल त्रि० पक्ष्मन्+सिध्मा० मत्वर्थे इलच्। पक्ष्मयुक्ते

पङ्क पु०न० पचि–विस्तारे कर्मणि करणे वा घञ् कुत्वम्। अर्द्धर्चा०। १कर्दमे २पापे च अमरः। [त्रिका०।

पङ्ककर्वट पु० पङ्केषु कर्वटः मनोहरः। जलयुक्तपङ्के

पङ्ककीर पुंस्त्री पङ्कप्रियः कीरः। (कादाखोँचा) पक्षिभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पङ्कक्रीड़ पु० पङ्केन क्रीड़ति क्रीड़–अच् ३त०। शूकरे त्रिका० स्त्रु। पङ्कक्रीड़नोऽप्यत्र। [त्रिका०।

पङ्कगड़क पु० पङ्के स्थितः गडकः। (पाँकाल) मत्स्यभेदे

पङ्कगति पु० पङ्के गतिरस्य। (पाँकाल) मत्स्यभेदे शब्दमा०

पङ्कग्राह पुंस्त्री पङ्के स्थितः ग्राहः। मकरे जलजन्तुभेदे हारा०।

पङ्क(ङ्के)ज न० पङ्के जायते जन–ड ७त० वा अलुक्समा०। १पद्मे २सारसपक्षिणि च राजनि०। पङ्कजनिकर्त्तृत्वविशिष्टे अस्य शब्दस्य योगरूढता कुमुदादीनां पङ्कजातत्वेऽपि न तत्र रूढिः किन्तु लक्ष्यकतेत्याकारे स्थितम्।

पङ्कजन्मन् न० पङ्के जन्म यस्य। १पद्मे राजनि० २सारसपक्षिणि च। २पद्मसमूहे च हेमच०।

पङ्कजिनी स्त्री पङ्कज+पुष्करा० इनि। १पद्मयुक्तदेशे पद्माकरे

पङ्कण पु० पक्कण+पृषो०। शबरालये शब्दमाला।

पङ्कप्रभा स्त्री पङ्कस्येव प्रभा यस्याः। कर्दमतुल्यप्रभान्वित नरकभेदभूमौ हेमच०।

पङ्कमण्डूक पुंस्त्री पङ्के मण्डूक इव। शम्बुके (शामुक) जलशुक्तिभेदे हारा०।

पङ्क(ङ्के)रुह न० रुह–क ७त० वा अलुक्। १पद्मे अमरः २सारसखगे च।

पङ्कवास पु० पङ्के वासोऽस्य। कर्कटे (काँकड़ा) जलजन्तुभेदे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। ङ्कारा०।

पङ्कशुक्ति स्त्री पङ्के स्थिता शुक्तिः (झिनुक) जलशुक्तिभेदे

पङ्कशूरण पु० पङ्के शूरण इव। शालूके राजनि०

पङ्कार पु० पङ्कमृच्छति ऋ–अण् उप०स०। १शैवले २सेतौ च ३सोपाने ४जलकुब्जकपुष्पभेदे मेदि०।

पङ्किल त्रि० पङ्क+अस्त्यर्थे पिच्छा० इलच्। पङ्कयुक्ते

पङ्केशय त्रि० पङ्के शेते शी–अच् ७त० अलुक्स०। १पङ्कस्यायिनि २जलौकाभेदे स्त्री "न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केशयाश्च ताः" सुश्रु०।

पङ्क्ति स्त्री पचि–विस्तारे क्तिन्। १सजातीयपदार्थानां स्थितिभेदे (शारि पाँति) इति ख्याते पदार्थे "भोगिनि पङ्क्तिः" इ०र०। उक्तलक्षणे पञ्चाक्षरपादके २छन्दोभेदे ३दशाक्षरपादके छन्दोजातिभेदे "गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च" इ०र०। ४दशसंख्यायाम् पङ्क्तिरथः (दशरथः)। ५पृथिव्यां शब्दमा०। ६गौरवे ७पाके च मेदि०। पतिताद्येकपङ्क्तौ भोजनादौ दोषः "न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कशैः। न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः। एकशय्यासनपङ्क्तिभाण्डपक्वान्नमिश्रणम्। याजनाध्यापने योनिस्तथैव सहभोजनम्। सहाध्यायस्तु दशमः सहयाजनमेव च। एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्कर्यसञ्ज्ञिताः। समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते नृणाम्। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्कर्यं परिवर्जयेत्"। पङ्क्तिसाङ्कर्यदोषनिवारणोपाया यथा। "एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम्। भस्मना कृतमर्यादा न तेषां सङ्करो भवेत्। अग्निना भस्मना चैव सद्भिः पङ्क्तिर्विभिद्यते" कूर्मपु० १५अ०।

पङ्क्तिकण्टक पु०पङ्क्तौ एकपङ्क्तौ भोजनादौ कण्टक इव परिहार्यत्वात्। पङ्क्तिदूषके [चीने शब्दर०।

पङ्क्तिग्रीव पु० पङ्क्तिसङ्ख्यका ग्रीवा यस्य। रावणे दश-

पङ्क्तिदूष(क) पु० पङ्क्तिम् एकपङ्क्तिं भोजने दूषयति दूषि–अण् ण्वुल् वा उप०स०। अपाङ्क्तेये अपकृष्टब्राह्मणे स च अपाङ्क्तेयशब्दे २४३पृ०उक्तः। अन्येऽपि केचित् पाद्मे ३५अ० उक्ता यथा

"अपाङ्क्तेयास्तु ये राजन्! कीर्त्तयिष्यामि तान् शृणु। कितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृती। ग्रामप्रेष्यो वार्धुषिको गायनः सर्वविक्रयी। अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी। सामुद्रिको राजदूतस्तैलिकः कूटकारकः। पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे। अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति। पर्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक् पारदारिकः। अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च। श्वभिश्च यः परिक्रामेद्यः शुना दष्ट एव च। परिवित्तिश्च यश्च स्याद्दुश्चर्मा गुरुतल्पगः। कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति। ईदृशा ब्राह्मणा ये च अपाङ्क्तेयास्तु ते मताः। रक्षांसि भुञ्जते हव्यं यदेषान्तु प्रदीयते। श्राद्धे भुक्त्वा महाराज! दुश्चर्मा गुरुतल्पगः। श्राद्धं नाशयते तस्य पितरोऽपि न भुञ्जते। सोमविक्रयिणे दत्तं विष्ठातुल्यं भवेन्नृप! भिषजे शोणितसमं नष्टं देवलके तथा। अप्रतिष्ठं वार्धुषिके निष्फलं परिकीर्त्तितम्। ब्रह्मवाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत्। भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे। ये तु धर्मव्यपेतेषु चरित्रापगतेषु च। हव्यं कव्यं प्रयच्छन्ति तेषां तत्परिणश्यति। ज्ञानपूर्वन्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः। पुरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चितम्। एतान् विद्धि महाबाहो! अपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान्। शूद्राणामुपदेशन्तु ये कुर्वन्त्यल्पबुद्धयः। षष्टिं काणः शतं षण्ढः श्वित्री यावत् प्रपश्यति। पङ्क्त्यां समुपविष्टानां तावद्दूषयते नृप!। यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः। सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम्। असूयया च यद्दत्तं यच्च श्रद्धादिवर्जितम्। सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत्। श्वानश्च पङ्क्तिदूषश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन। तस्मात् परिवृते दद्यात्तिलांश्चान्वे विकीरयेत्। तिलैर्विरहितं श्राद्धं कृतं क्रोधवशेन च। यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुम्पन्ति तद्धविः। अपाङ्क्त्यान् यावतः पङ्क्त्यां भुञ्जानो नरः पश्यति। तावत् फलाद्भ्रंशयति दातारं तस्य वाऽनिशम्"।

पङ्क्तिपावन पु० पङ्क्तिं श्राद्धे भोजनार्थमुपविष्टानामावलिं पुनाति पू–णिच्–ल्यु। श्राद्धभोजनार्थमुपविष्टानां विप्राणां पङ्क्तिपवित्रताकारके विद्याविशिष्टादौ "अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः। तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान् पङ्क्तिपावनान्। अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च। श्रो-

त्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः। त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्। ब्राह्मदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च। वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः। शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः" मनुः "इमे हि मनुजश्रेष्ठ ! विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः। विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः सर्व एव हि। मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दशपूरुषः। ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा। वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत। अथर्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः। सत्यवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च यः। ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः। मखेषु च समस्तेषु भवन्त्यवभृथप्लुताः। अक्रोधना ह्यचपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः। सर्वभूतहिता ये च श्राद्धेष्वेतान्निमन्त्रयेत्। एतेषु दत्तमक्षय्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः। यतयो मोक्षधर्मज्ञा ये वा सुचरितव्रताः। ये चेतिहासं प्रयताः श्रावयन्ति द्विजोत्तमान्। ये च भाष्यविदः केचिद्ये च व्याकरणे रताः। अधीयते पुराणं ये धर्मशास्त्राणि चाप्युत। अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः। उपसन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः। अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च। यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यां तावत् पुनन्ति च। ततो हि पावनात् पाङ्क्त्या उच्यन्ते पङ्क्तिपावनाः। अन्त्विगनुपाध्यायः स चेदग्रासनं व्रजेत्। ऋत्विग्भिरननुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम्। अथ चेद्वेदवित् सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विवर्जितः। न च स्यात् पतितो राजन् पङ्क्तिपावन उच्यते" पाद्मे सर्गखण्डे ३५अ०।

पङ्क्तिरथ पु० पङ्क्तिषु दशसु दिक्षु गतो रथो यस्य। दशरथे शब्दरत्ना०। [राजनि०।

पङ्क्तिवीज पु० पङ्क्तिभूतानि वीजानि यस्य। वर्वुरवृक्षे

पङ्गु त्रि० खजि–कु–पृषादिशः नुक् च। १गतिहीने स्त्रियां ऊङ्। २मन्दगतौ शनिग्रहे शब्दर०। तत्कक्षाया अत्युच्चतया बहुकालेन राशिभागादिकस्य तेन भोगात् तस्य मन्दगतित्वम्। अन्यहरणकर्मविपाकेण पङ्गुता जायते इत्युक्तं मनुः। [ङीप्। शिखण्डीकुसुमे राजनि०।

पङ्गुत्वहारिणी स्त्री पङ्गुत्वं हरति सेवनात् हृ–णिनि

पङ्गुल पु० सितकाचाभहयभेदे हेम०।

पच पाके भ्वा०उभ०सक०अनिट्। पचति ते। अपाक्षीत् अपक्त अपाक्ष मेचे। पक्ता। पक्वम् पचेलिमम् पक्तिः पाकः।

द्विट् पक्त्रिमः। अनेन विक्लेदनाया उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य चेति व्यापारद्वयस्य वचनात् द्विकर्मकत्वम् तण्डुलानोदनं पचतीत्यस्य तण्डुलान् विक्लेदयन् ओदनं निष्पादयतीत्यर्थः। दुहा० गौणे कर्मणि लकारादयः। तण्डुला ओदनं पच्यन्ते इत्यादिशब्दे कर्मनुशब्दे च अधिकं दृश्यम्।

परि+परितः पाके परिणामे।

वि+विशेषेण पाके अन्यथाभूतस्य अन्यरूपेण परिणामे।

पच व्यक्तीकारे भ्वा०आत्म० अनिट्। पचते अपक्त मेचे।

पच विस्तारे चु० उ० सक० सेट् इदित्। पञ्चयति ते अपपञ्चत् त।

पचत पु० पच–अतच्। १अग्नौ २सूर्य्ये ३इन्द्रे च उणादि०।

पचतभृज्जता स्त्री पचत भृज्जत इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०स०। पाकभर्जनार्थं निदेशक्रियायाम्।

पचत्पुट पु० पचत् पुटमस्य। सूर्य्यमणिवृक्षे शब्दच०।

पचत्य त्रि० पचते पाके साधुः यत्। पाके साधौ ऋ०३।५२। २२भा०। ["कर्मस्थाः पचतेर्भावः" व्याक०का०।

पचति पु० पच–धातुस्वरूपे श्तिप्। पचधातुस्वरूपे

पचतिकल्पम् न० ईषदूनं पचति तिङन्तात् कल्पप्। ईषदून पाककर्त्तरि रूपप्। पचतिरूपमप्यत्र।

पचतितरा(मा)म् अव्य० अतिशयेन पचति तर(म)प् आमु। अतिशयेन पाककर्त्तरि।

पचन पु० पच–कर्त्तरि ल्यु। १अग्नौ शब्दच० २पाककर्त्तरि त्रि० भावे ल्युट्। ३पाके न०। करणे ल्युट्। ४पाकसाधने त्रि०स्त्रियां ङीप्। "मांसपचन्या उखायाः" इति महाभाष्यम्। सा च ५वनवीजपूरके राजनि०।

पचपच पु० पचप्रकारः पच–प्रकारे द्वित्वम् पचस्य पाककर्त्तुर्यमादेरपि पचो वा। महादेवे। भा०शा०२८६अ०। "यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्चोभे भवत ओदनो मृत्युर्यस्योपसेचनम्" श्रुतेः "अत्ता चराचरग्रहणात्" शा०सू०न्यायाच्च तस्य तथात्वम्।

पचप्रकुटा स्त्री पच प्रकुट (प्रकर्षेण छिन्धि) इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू० स०। पाकच्छेदनार्थनियोगक्रियायाम्।

पचम्पचा स्त्री पचं पाचकं पचति पच–वा० खश् मुम्। दारुहरिद्रायाम् अमरः।

पचलवणा स्त्री पच लवणमित्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू० स०। लवणपाकार्थनिदेशक्रियायाम्।

पचा स्त्री पच–भावे अ। १पाके अमरः। अच्। २पाककर्त्र्यां स्त्रियां स्त्री।

पचादि पु॰ "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः" पा॰ कर्त्तरि अच्प्रत्ययनिमित्ते धातुगणे स च गणः पा॰ग॰ उक्तो यथा "पच वच वप वद चल पत नदट् भषट् प्लवट् चरट् गरट् चोरट् गाहट् सूरट् देवट् दोषट् रज मद क्षप सेव मेष कोष मेध नर्त्त व्रण दर्श दनृभ दर्प जार भर श्वपच"। आकृतिगणः।

पचि पु॰ पच—इन्। १अग्नौ उज्ज्वलदत्तः धातुनिर्देशे इक्। २पचधातौ "इग्यर्थः पचिरिति" महाभाष्यम्।

पचेलिम त्रि॰ स्वयमेव पच्यते पच—कर्मकर्त्तरि केलिम। १स्वयं पक्वे नैष॰ १।९४श्लो॰। कर्त्तरि केलिम। २अग्नौ ३सूर्य्ये च पु॰ उणादिकोषः।

पचेलुक त्रि॰ पच—वा॰ एलुक। सूदे पाककर्त्तरि त्रिका॰।

पच्छस् अव्य॰ पादं पादं शस् पद्भावः। पादं पादमिति वीप्सार्थक्रियाकर्मणि ऋा॰ उ॰५।२।२७। न्युङ्खशब्दे च उदा॰।

पच्य त्रि॰ पच—कर्मणि यत्। पाकार्हे अकृष्टपच्यः कृष्टपच्यः इत्यादि। [पपञ्ज।

पज आवरणे भ्वा॰पर॰सक॰सेट् इदित्। पञ्जति अपञ्जीत्।

पज्ज पु॰स्त्री पद्भ्यां जायते जन—ड। शूद्रे हेमच॰ तस्य "पद्भ्यां शूद्रो अजायत" यजु॰ ३१।१६ ब्रह्मणः पादात् जातत्वोक्तेस्तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पज्झटिका स्त्री "प्रतिपद यमकितषोडशमात्रा नवमगुरुत्व विभूषितगात्रा। पज्झटिकाया एष विवेकः क्वापि न मध्यगुरुर्गणएकः" छ॰र॰ उक्ते मात्रावृत्तभेदे।

पज्र पु॰ पजि—वा॰रक् पृषो॰नलोपः। १अङ्गिरसि मुनौ "पज्रा वाअङ्गिरसः" शाट्यायनः। २पापेन जीर्णे ३हविर्लक्षणान्नयुक्ते च त्रि॰। ऋ॰१।१२९।५भा॰। ४प्रार्जिते प्रकर्षेण सम्पादिते च त्रि॰ ऋ॰६।५९।४।भा॰ "पज्रहोषः प्रार्जितघोषरूपःस्तोमः" इति स्थितम्। पज्रस्यायम् शैषिकः अन्। पज्रीय आङ्गिरसवंश्ये पु॰ स्त्री।

पञ्चक त्रि॰ पञ्चभिः क्रीतः कन्। १पञ्चभिः क्रीते। पञ्चैव स्वार्थे क।२पञ्चसंख्यान्विते ३शकुनि पञ्चकाधिकृते शास्त्रे सि॰कौ॰।पञ्च अंशो भागो वेतनं मूल्यं वाऽस्य (सोऽंशवस्नभृतयः) पा॰कन्।३पञ्चांशयुक्ते ४पञ्चभृतियुक्ते ५पञ्चमूल्यान्विते च त्रि॰।पञ्चास्मिन् वृद्ध्यादिरूपेण दीयन्ते "तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते" पा॰कन्। वृद्ध्यादित्वेन दीयमानपञ्चसंख्यायुक्ते ६शतादौ। वृद्धिर्दीयत इत्यादिक्रमेण प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम्। पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कउपदा वा दीयते। पञ्चकः शतिकः शत्यः साहस्रः। उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तम् ग्राह्यं वृद्धिः। ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भागः आयः विक्रेता मूल्यादधिकग्राह्योः लाभः। रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः" सि॰कौ॰ "वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा" याज्ञ॰ "चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम्" वार्त्ति॰पञ्च वृद्ध्यादिना दीयन्तेऽस्मै। ७वृद्ध्यादिना दीयमानपञ्चसंख्यान्वितद्रव्यसम्प्रदाने त्रि॰। पञ्चमेन रूपेण ग्रहणम् "तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा" पा॰ कन्। पूरणार्थस्य वा लुक्। पञ्चमेन रूपेण कस्यचित् ८ग्रहणे। "तावतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यः नित्यश्च लुक्" वार्त्ति॰ उक्तः कन् पूरणार्थस्य वा लुक्। पञ्चमेन रूपेण ९ग्राहके त्रि॰। पञ्चानामवयवम् कन् अर्द्ध॰चा॰ पु॰न॰। १०पञ्चसंख्यायाम् "एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथा" हरिका॰। ११धनिष्ठान्त्यार्द्धादिपञ्चतारके ज्योतिषम्। १२रोगाग्निराजचोरमृत्युसंज्ञके वाणपञ्चके च "भौमार्करिक्तामाद्यूने चरोनेऽङ्के विपञ्चके" मुहू॰ व्याख्याने पी॰ धारायां पक्षान्तरे विपञ्चक इत्यस्य वाणपञ्चकार्थकत्वस्योक्तेः वाणाश्च उपयमशब्दे १२६९४पृ॰दर्शिताः। पञ्चभागेनानीतत्वा तेषां तथात्वम्। पञ्चके निषिद्धानि यथा वसिष्ठः "वस्वपरार्द्धात्पञ्चकधिष्ण्ये कार्यं गेहस्य गोपनं नैव। दक्षिणादिङ्मुखगमनं दाहं प्रेतस्य काष्ठसंग्रहणमिति" नारदः "वस्वन्त्यार्द्धादिपञ्चर्क्षे संग्रहं तृणकाष्ठयोः। याम्यदिग्गमनं शय्या न कार्यं गृहगोपनम्" इति श्रीपतिरपि "वासवोत्तरदलादिपञ्चके याम्यदिग्गमनगेहगोपनम्। प्रेतदाहतृणकाष्ठसंग्रहं शय्यकावितननं च वर्जयेत्" त्रिविक्रमोऽपि "शय्यावितानं प्रेतादिक्रियां काष्ठतृणार्जनम्। याम्यदिग्गमनं कुर्य्यान्न चन्द्रे कुम्भमीनगे" इति ननु प्रेतदाहे किं नक्षत्रान्तरे मृतस्य धनिष्ठोत्तरार्द्धादिके दाहो न कार्य इति उत पञ्चकएव मृतस्य पञ्चके दाहो न कार्य इति आहोस्विदस्मिन् कस्मिंश्चिन्नक्षत्रे पञ्चकातिरिक्ते पञ्चके वा मृतस्य पञ्चके दाहो न कार्य इति त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति तत्र यदि विज्ञायते नक्षत्रान्तरे मृतस्य पञ्चके दाहो न कार्य इति तत्र पञ्चके मरणस्य दोषवत्ता न प्राप्नोति तच्चायुक्तं यस्मादुक्तं ब्रह्मपुराणे "कुम्भमीनस्थिते चन्द्रे मरणं यस्य जायते। न तस्योर्ध्वगतिर्दृष्टा सन्ततौ न शुभं भवेत्" इति। अथ विज्ञायते पञ्चकएव मृतस्य पञ्चके दाहो न कार्य इति तदपि न, श्रवणे, धनिष्ठापूर्वार्द्धे च मृतस्य

पञ्चके दाहनिषेधो न प्राप्नोति किन्तु दाहः कर्त्तव्य इत्येव प्राप्नोति। अस्त्वेवमिति चेन्न प्राप्तस्य दाहं त्यजेदिति दाहस्यैव क्रियाकारकसम्बन्धेन प्राधान्यतो निषेधात्, किञ्च "त्रिगुणफलदोदृष्टो नष्टे हृते च मृतेऽपि वेति" त्रिपुष्करयोगफलवत् पञ्चकमरणनिषेध एव वक्तव्ये दाह-निषेधस्य पृथगुपादानात् कर्त्तव्यतापत्तिः। तस्माद्यस्मिन् कस्मिंश्चिन्नक्षत्रे मृतस्य पञ्चके दाहो न कार्य इति तृतीयः पक्षः साधीयान्। प्राधान्याद्दाहस्यैव निषेध इत्युक्तं प्राक् अतः पञ्चकात् प्राक् मरणदोषो नास्ति तथा तत्रैव दाहोऽपि न दोषाय। यदि क्रियाकरणवशात् कालाति-क्रमे सति पञ्चकप्रवृत्तिस्तदा शान्तिं विधाय दाहः कार्यः पञ्चके तु द्वयमपि निषिद्धं मरणं दाहश्चेति। उक्तं च ब्रह्मपुराणे "कुम्भमीनस्थिते चन्द्रे मरणं यस्य जायते। न तस्योर्ध्वगतिर्दृष्टा सन्ततौ न शुभं भवेत्। न तस्य दाहः कर्त्तव्यो विनाशः स्वेषु जन्तुषु। पञ्चकानन्तरं कार्यं कार्यं दाहादिकं खलु। अथ वा तद्दिने कार्यो दाहस्तु विधिपूर्वकम्"। रेवतीप्रान्ते मृतस्य रेवतीमप-हाय दाहः कार्य इत्यर्थः धनिष्ठोत्तरार्द्धादिमृतस्य दा-हस्तु सद्यएव पञ्चकस्य बहुकालव्यापित्वात्पर्युषितदाह-निषेधाच्च। स च दाहः शान्तिविधिपूर्वकः कार्यः। स च विधिरुक्तो ब्रह्मपुराणे "दाहदेशे शवं नीत्वा स्थापयेच्च प्रयत्नतः। दर्भाणां प्रतिमाः कार्याः पञ्चोर्णासूत्रवे-ष्टिताः। यवपिष्टेनानुलिप्तास्ताभिः सह शवं दहेत्। प्रेतवाहः प्रेतसखः प्रेतपः प्रेतभूमिपः। प्रेतहर्त्ता पञ्चमश्च नामान्येतानि च क्रमात्" इति। विशेषस्त्वन्त्ये-ष्टिपद्धत्यादौ द्रष्टव्यः। नन्वत्र "त्रिगुणफलदो दृष्टो नष्टे हृते च मृतेऽपि वेति" मरणनिषेधएव वक्तव्यो किं पुन-र्दाहनिषेधेन। उच्यते दोषाधिक्यसूचनार्थं हि पुन-र्दाहनिषेधः अतएव पञ्चके मृतस्य पुत्तलकविधानं तत्र। दाहः कार्यः ततः सूतकान्ते पुत्रादिभिः शान्तिकं च विधेयम्। उक्तं च गरुडपुराणे "ततो दाहः प्रकर्त्तव्य-स्तैश्च पुत्तलकैः सह। सूतकान्ते तदा पुत्रैः कार्यं शा-न्तिकपौष्टिकम्। पञ्चके तु मृतो योऽसौ न गतिं लभते नरः। तिलांश्चैव हिरण्यञ्च च तमुद्दिश्य घृतं दहेत्" इति। अतो नक्षत्रान्तरे मृतस्य पञ्चके दाहप्राप्तौ पु-त्तलकविधिरेव भवति ततः सूतकान्ते शान्तिर्वा च। एवं पञ्चकान्ते मृतस्याग्निम्यां दाहप्राप्तौ पुत्तलकविधिर्न किन्तु सूतकान्ते शान्तिकमेव विधेयम्" पी० धा०।

पञ्चकपाल त्रि० पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः अण् तस्य लुक्। पञ्चकपालेषु संस्कृते पुरोडाशादौ समा० द्वि०। समाहृत पञ्चकपालेषु स्त्री ङीप्।

पञ्चकर्ण त्रि० पञ्च कर्णा यस्य लक्षणत्वेऽपि विष्टादित्वात् न पूर्वपददीर्घः। पञ्चकर्णलक्षणयुक्ते।

पञ्चकर्मन् न० पञ्चानां कर्मणां समाहारः "अनो नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियाम्" वार्त्ति० पक्षे नलोपाभावः। पञ्चानां कर्मणां उत्क्षेपादीनां १समाहारे। तानि च कर्माणि कर्मन्शब्दे १७२६पृ० उक्तानि। २वैद्यकोक्ते कर्मपञ्चक-भेदे "वमनं रेचनं नस्यं निरूहश्चानुवासनम्। पञ्चक-र्मेदमन्यच्च स्वेदस्तुत्क्षेपणादिकम्"। पक्षे नलोपे ङीपि पञ्चकर्मीत्यप्यत्र स्त्री।

पञ्चकषाय पु०न०पञ्चविधः कषायः "जम्बुशाल्मलिवाट्यालं बदरं बकुलं तथा। एतेषां वल्कलरसः कषायः परिकीर्त्तितः" इत्युक्ते पञ्चानां १कषाये वल्कलरसे। कर्मधा० संज्ञात्वात् न द्विगुः। २पञ्चसु कषायेषु व०व०। "जम्बु शाल्मलि वाट्यालं बदरं बकुलं तथा। कषायाः पञ्च विज्ञेयाः देव्याः प्रीतिकराः शुभाः" दुर्गोत्सवत०।

पञ्चकाम पु० व०व०। कर्म० संज्ञात्वात् न द्विगुः। "पञ्चकामा इमे देवि! नामानि शृणु पार्वति। कामसन्मथकन्दर्प-मकरध्वजसंज्ञकाः। मीनकेतुर्महेशानि! पञ्चमः परि-कीर्त्तितः" तन्त्रसा० उक्तेषु पञ्चसु कामभेदेषु।

पञ्चकृत्य पु० पञ्चं विस्तृतं कृत्यं यत्र। पक्वगौडतृणे राजनि०

पञ्चकृष्ण पु० पञ्चसु कृष्णः। कीटभेदे कीटशब्दे दृश्यम्।

पञ्चकोण न० पञ्च कोणा यस्य। पञ्चकोणात्मके १क्षेत्रभेदे २तन्त्रोक्ते यन्त्रभेदे ३लग्नावधिनवमपञ्चमात्मके स्थाने च

पञ्चकोल न० "पञ्चकोलं कणामूलं कृष्णाचव्याग्निनागरैः" शब्दच० उक्ते पाचनविशेषे अस्य गुणाः "पञ्चकोलं रसे पाके कटुकं रुचिकृन्मतम्। तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफवातनुत्। गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं पित्त-कोपनम्" भावप्र०उक्ताः। "पिप्पलीपिप्पलीमूलं चव्यचित्रक नागरम्। दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः" चक्रदत्तोक्ते २पाचनभेदे च।

पञ्चकोष पु० संज्ञात्वात् कर्म०। वेदान्तिकसिद्धे अन्नमयादिषु पञ्चसु कोषवदाच्छादकेषु देहादिषु। तेषां स्वरूपादिकञ्च विवेकचूडामणौ दर्शितं यथा "कोषैरन्नमयाद्यैः पञ्चभिरात्मा न संवृतो भाति। निजशक्तिसमुत्पन्नैः शैवालपटलैरिवाम्बु वापीस्थम्" इत्युपक्रमे "देहोऽयमन्नभवनोऽन्नमयस्तु कोष-

यान्नेन जीर्य्यति विनश्यति तद्विहीनः। त्वक्चर्म्ममांसरुधिरास्थिपुरीषराशिर्नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्यशुद्धः"। "कर्म्मेन्द्रियैः पञ्चभिरञ्चितोऽयं प्राणो भवेत् प्राणमयस्तु कोषः"। "ज्ञानेन्द्रियाणि च मनश्च मनोमयः स्यात् कोषो ममाहमिति वस्तुविकल्पहेतुः। संज्ञादिभेदकलनाकलितो बलीयांस्तत्पूर्व्वकोषमभिपूर्य्य विजृम्भते यः। पञ्चेन्द्रियैः पञ्चभिरेव होतृभिः प्रचीयमानो विषयाज्यधारया। जाज्वल्यमानो बहुवासनेन्धनैर्म्मनोमयाग्निर्दहति प्रपञ्चम्"। "बुद्धिर्बुद्धीन्द्रियैः सार्द्धं सवृत्तिः कर्त्तृलक्षणः। विज्ञानमयकोषः स्यात् पुंसः संसारकारणम्। अनुव्रजच्चित्प्रतिबिम्बशक्तिर्विज्ञानसंज्ञः प्रकृतेर्विकारः। ज्ञानक्रियावानहमित्यजस्रं देहेन्द्रियादिष्वभिमन्यते भृशम्" आनन्दमयकोषस्तु आनन्दमयकोषशब्दे ७२६ पृ० उक्तः।

पञ्चक्रोशी स्त्री पञ्चानां क्रोशानां समाहारः। काश्याः दीर्घविस्ताराभ्यां पञ्चसु क्रोशेषु "वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति। पञ्चक्रोश्यां कृतं पापमन्तर्गेहे विनश्यति" काशीख०। तद्भेदात् पञ्चक्रोशीदीर्घायामायां २काश्याञ्च।

पञ्चक्षारगण न० ६त०। पञ्चानां क्षाराणां गणः उत्तर० द्विगुः। लवणपञ्चके "क्षारैस्तु पञ्चभिः प्रोक्तः पञ्चक्षाराभिधो गणः। काचसैन्धवसामुद्रविट सौवर्चलैः समैः। स्यात् पञ्चलवणं तच्च सज्ज्यौपेतं षडाह्वयम्" राजनि०।

पञ्चगङ्ग अव्य० पञ्चानां गङ्गानां नदीनां समाहारः "नदीभिश्च" पा० अव्ययी० "समाहारे चायमिष्यते" सि०कौ०। समाहृतासु पञ्चसु नदीषु भा०द्रो०५४अ० तत्र पञ्चगङ्गेषु इत्यत्र सप्तम्या वा न लुक्। २काशीस्थे पञ्चनदतीर्थे पञ्चनदशब्दे दृश्यम्।

पञ्चगण पु० पञ्चानां गणो यत्र। 'विदारी गन्धा वृहती पृश्निपर्णीर्निदिग्धिकाः राजनि० उक्ते विदार्य्यादीनां पञ्चानां गणे।

पञ्चगव न० पञ्चानां गवां समाहारः टच्समा० क्लीवता च। पञ्चानां गवां समाहारे। पञ्च गावो धनमस्य उत्तरपदद्विगौ टच् समा०। पञ्चसंख्यान्वितगवधनस्वामिनि त्रि०।

पञ्चगव्य न० गोर्विकारः यत् पञ्चगुणितं गव्यम्। गोमूत्रादि पञ्चके तस्य प्रमाणादि हेमा०व्र०ख० उक्तं यथा स्कन्दपुराणे विष्णुना "तथा वह्नीन्द्रवाय्वर्कदैवतानि यथाक्रमम्। विद्ध्येतानि कुशोदञ्च पितृराजाधिदैवतम्। प्रोक्ताभावे त्वथैतानि कपिलायाः प्रकल्पयेत्। गोमूत्रभागस्तस्यार्द्धं शकृत् क्षीरस्य च त्रयम्। द्वयं दध्नो घृतस्यैकमेकश्च कुशवारिजः। गायत्र्या चैव गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम्। आप्यायस्वेति च क्षीरं दधि क्राव्णेति वै दधि। तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम्। एभिस्तु पञ्चभिर्युक्तं पञ्चगव्यं प्रचक्षते। एतदेव महापुण्यं ब्रह्मकूर्चमिति स्मृतम्"। व्यासेन "गोमूत्रं ताम्रवर्णायास्त्वेकमाषकसङ्ख्यया। पुण्यं व० रुणदैवत्यङ्गायत्र्यचाभिमन्त्रितम्। गोमयं श्वेतवर्णायाश्चतुर्माषकमात्रया। गृह्णीयादग्निदैवत्यङ्गन्धद्वारेति वै शनैः। क्षीरं काञ्चनवर्णायाः सोमदैवत्यमेव च। आप्यायस्वेति मन्त्रेण माषद्वादशसम्मितम्। गृह्णीत वायुदैवत्यं कृष्णवर्णोद्भवं दधि। दशमाषमात्रकन्तु दधिक्राव्ण इति स्मरन्। घृतं तु नीलवर्णायाः पञ्चमाषकसंख्यया। गृह्णीत सूर्य्यदैवत्यं तेजोऽसीति जपन् क्र० मात्। शततयं माषमानं चत्वारिंशच्च पञ्च च। कुशोदकस्य गृह्णीयाद्देवस्यत्वेति कीर्त्तयन्। ताम्रपात्रे प० लाशे वा प्राप्ते मिश्रीकृतञ्च तत्। आपोहि ष्ठेति चा० लोड्य प्रणवेन पिबेच्च तत्। उदङ्मुखस्थिराचम्य ततो गच्छेत् स्वकं गृहम्। तत्रापि होमे प्रागवच्च कृत्वा दद्याच्च दक्षिणाम्। ब्राह्मणस्य यथा शक्त्या शोभनं तु मनोहरम्। गवां वर्णास्तु शुक्लाद्याः सन्ति देशेषु यत्र न! तत्र वर्णविभागेन पञ्च गव्यानि चाहरेत्। वर्णालाभाच्च दोषोऽस्ति मात्राहीनं विवर्जयेत्। त्याज्यानि दूषितानां च दधिमूत्रपयांसि च। चेलकेशास्थिभक्ष्याणामभक्ष्यैः सम्पृचां तथा। रोगार्त्तानां च यूकार्त्तिस्रुतागर्भानामसङ्गलम्। (स्रुताण्डा स्रुतगर्भाः) निष्फलत्वेन वन्ध्यानां कृत्तानां कृमिभिस्तथा। असमानप्रतिदत्तानि सन्धिनीप्रभवानि च। शुद्धभाण्डे मनोज्ञे च भूमावपतितानि च। गृहीतव्यानि विविधं खेदं तासां न कारयेत्"। ब्रह्मकूर्चव्रतमिदं सर्वपाप प्रणाशनम्। सर्वकामप्रदं पुंसां रूपारोग्ययशःप्रदम्। महतामपि पापानां नाशनं श्रीविवर्द्धनम्"।

पञ्चगव्यघृत सुश्रुतोक्ते पक्वघृतभेदे "त्रिफलां चित्रकं मुस्तं हरिद्रे द्वे विषां वचाम्। विडङ्गं त्र्यूषं चव्यं च सुरदारु तथैव च। पञ्चगव्यमिदं पानाद्विषमज्वरनाशनम्। पञ्चगव्यस्मृते शर्मात् पाच्यमन्यद्भुषेण च। वलयाथ परं पाच्यं गुडूच्या तद्देव तु। जीर्णज्वरे च

शोफे च पाण्डुरोगे च पूजितम्”। [भिर्गोभिः क्रीते।

पञ्चगु त्रि॰ पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः ठक् तस्य लुक् ह्रस्वः। पञ्च-

पञ्चगुण पु॰ पञ्चगुणितो गुणः कर्म॰। १शब्दस्पर्शरूपरसगन्ध-रूपेषु गुणेषु। पञ्च गुणा यस्याः। २पृथिव्यां स्त्री मेदि॰ “यो यो यावतिथस्तेषां स स तावद्गुणः स्मृतः” मनुना सामान्यत उक्तेः पृथिव्याः पञ्चमत्वात् पञ्चगुणत्वम्। ३त॰। ३पञ्चभिर्गुणिते ४पञ्चप्रकारे च संस्का॰ रघु॰।

पञ्चगुप्त पुंस्त्री करचरणयोश्चतुष्कं शिरश्चेति पञ्च गुप्तान्यस्य। १कच्छपे त्रिका॰ स्त्रियां ङीप्। २चार्वाकदर्शने त्रिका॰।

पञ्चगुप्तिरसा स्त्री पञ्चधा गुप्तो रसोऽस्याः। स्पृक्कायां राजनि॰। [उक्ते षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

पञ्चचामर न॰ “प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम्” वृ॰र॰

पञ्चचितिक पु॰ पञ्च चितयः प्रस्तारा यस्मिन्। १अग्निभेदे ‘पञ्चकृत्वः सादयति पञ्चचितिकोऽग्निः’ शत॰ ब्रा॰ ७।१।१।७२ “पञ्चकृत्व इति मध्ये उपधेयेष्टकाचतुष्टयस्यैकस्याः सादनायान्यासां चत्वारीति पञ्चचितयो भवन्ति” भा॰।

पञ्चचोर पु॰ पञ्च चौरा यस्य। मञ्जुघोषे त्रिका॰।

पञ्चचूडा स्त्री अप्सरोभेदे भा॰व॰ १६६ श्लोके

पञ्चजन पु॰ पञ्चभिः भूतैर्जन्यते जन–घञ्, न वृद्धिः। १मनुष्ये अमरः। २मनुष्यसम्बन्धिनि प्राणादौ ३मनुष्यतुल्ये देवादौ ४मनुष्यभेदे ब्राह्मणादौ च शा॰सू॰ भाष्यम् तथाहि “यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः” तद्भूतवेदमन्त्रे “पञ्च पञ्च शब्दशब्देन पञ्चविंशतितत्त्वान्युच्यन्ते” इति सांख्यमतनिराकरणेन पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिपरत्वं समर्थितं दिङ्मात्रमत्रोच्यते

“कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति, उच्यते, “दिक्संख्ये संज्ञायामिति” पा॰ विशेषस्मरणात् संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः, ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित् पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते, न साङ्ख्यतत्त्वाभिप्रायेण, ते कतीत्यस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते, पञ्चजना नाम केचित्, ते च पञ्चेत्यर्थः सप्तर्षयः सप्तेति यथा। के पुनस्ते पञ्चजना नामेति तदुच्यते। “प्राणादयो वाक्यशेषात्” शा॰सू॰ “यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः “प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः” इत्यत्र वाक्यशेषगताः सन्निधानात् पञ्चजना विवक्ष्यन्ते। कथं पुनः प्राणादिषु पञ्चजनशब्दप्रयोगः तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः समाने तु प्रसिद्ध्यतिक्रमे वाक्यशेषवशात् प्राणादय एव ग्रहीतव्या भवन्ति जनसम्बन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति। जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः, “ते वा एते पञ्च ब्रह्म पुरुषाः” इति, अत्र “प्राणो ह पिता प्राणो ह माता” इत्यादि च ब्राह्मणम्। समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्वमविरुद्धम्। कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रूढिः शक्याश्रयितुं शक्या, उद्भिदादिवदित्याह। प्रसिद्धार्थसन्निधानेन ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभिव्याहारात् तद्विषयो नियम्यते यथोद्भिदा यजेत, यूपं चिनत्ति, वेदिं करोतीति। तथाऽयमपि पञ्चजनशब्दः समासान्वाख्यानादवगतसंज्ञाभावः संज्ञाकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्त्तिष्यते। कैश्चित्तु देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पञ्च पञ्च जना व्याख्याताः। अन्यैश्चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः परिगृहीताः”। तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः। आचार्यस्तु न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरतया प्राणादयो वाक्यशेषादिति जगाद”।

२दैत्यभेदे च यस्यास्थ्ना कृष्णस्य पाञ्चजन्यः शङ्खोजातः। पाञ्चजन्यशब्दे दृश्यम्। ३सृञ्जयनृपपुत्रे हरिवं॰२२अ॰ अंशुमतः पितरि सगरनृपस्य ४पुत्रभेदे १५॰अ॰। ५प्रजापतिभेदे भाग॰ ६।४।४६ विश्वावसुदुर्हितरि भरतस्य ६पत्न्यां स्त्री ङीप्। भाग॰ ५।७।१

पञ्चजनीन पञ्चसु जनेषु व्याप्तः ख। भण्डे हला॰।

पञ्चजीरकगुड पु॰ चक्रदत्तोक्ते जीरकादिभिः पक्वे गुडभेदे “जीरकं हपुषा धान्यं शताह्वा सुरदारु च। यमानी त्वग्रष्टको हिङ्गुपत्रिका कासमर्दकम्। पिप्पली पिप्पली मूलमजमोदाथ वाष्पिका। चित्रकस्य पलांशानि तथान्यच्च चतुःपलम्। कशेरुकं नागरञ्च कुष्ठं दीप्यकमेव च। गुडस्य च शतं दद्यात् घृतप्रस्थं तथैव च। क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं शनैर्मृद्वग्निना पचेत्। पञ्चजीरक इत्येष सूतिकानां प्रशस्यते। गर्भार्थिनीनां नारीणां बृंहणीये समारुते। विंशतिं व्यापदो योनेः कासं श्वासं ज्वरं क्षयम्। हलीमकं पाण्डुरोगं दौर्गन्ध्यं बहुमूत्रताम्। हन्ति पीनोन्नतकुचाः पद्मपत्रायतेक्षणाः। उपयोगात् स्त्रियोनित्यमलक्ष्मीमलवर्जिताः”।

पञ्चज्ञान पु॰ पञ्चानां पदार्थानां ज्ञानमस्य। १बुद्धे त्रिका॰ २पाशुपतदर्शनाभिज्ञे च नकुलीशशब्दे ४१७५ पृ॰ दृश्यम्।

पञ्चत् पु० पञ्च परिमाणमस्य वर्गस्य, पञ्चन्+ति० । पञ्चसंख्यायुक्ते वर्गे

पञ्चतक्षन्(क्षी) न० पञ्चानां तक्ष्णां समाहारः अनन्तत्वात् नलोपे वा ङीप् । पञ्चानां तक्ष्णां समाहारे पक्षे वा ङीपि स्त्री ।

पञ्चतत्त्व पु०न० पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः । पञ्चसु भूतेषु स्वरोदयः । "मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा मैथुनमेव च । पञ्चतत्त्वमिदं प्रोक्तं देवि ! निर्वाणहेतवे । मकारपञ्चकं देवि ! देवानामपि दुर्लभम्" "पञ्चतत्त्वविहीनानां कलौ सिद्धिर्न जायते" तन्त्रसा० । वैष्णवानान्तु "गुरुतत्त्वं मन्त्रतत्त्वं मनस्तत्त्वं सुरेश्वरि ! । देवतत्त्वं ध्यानतत्त्वं पञ्चतत्त्वं प्रकीर्त्तितम्" निर्वाणतन्त्रे ।

पञ्चतन्त्र न० तन्त्रम् । नीतिशास्त्रभेदे ।

पञ्चतन्मात्र न० पञ्चगुणितं तन्मात्रम् । पञ्चगुणिते शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मके १तन्मात्रे २सूक्ष्मपञ्चभूतरूपे आकाशादौ तन्मात्रशब्दे ३२२८ पृ० दृश्यम् ।

पञ्चतप पु० पञ्चभिस्तेजस्विभिः अग्निचतुष्टयसूर्यैस्तपति तप—अच् । पञ्चभिस्तपस्वति तपस्विभेदे "ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा" भा०अनु० १४२अ० असुन् । पञ्चतपस् तत्रार्थे माघः २।५१ श्लो० । पञ्चातप शब्दे दृश्यम् ।

पञ्चतय न० पञ्चानामवयवं पञ्च अवयवायस्य वा अवयवे तयप् । १पञ्चसंख्यायां २तदन्विते त्रि० स्त्रीत्वे ङीप् । "इन्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः" पा० सू० ।

पञ्चता स्त्री पञ्चानां भूतानां भावः तद्भावापत्तिः । आरम्भकपञ्चभूतानां १तद्भावापत्तौ उपचारात् २मृत्यौ च ।

पञ्चतिक्त न० पञ्चगुणितं तिक्तम् । "निम्बामृता वृषपटोलनिदिग्धिकाश्चेति" चक्रदत्तोक्ते पञ्चविधे तिक्तद्रव्यभेदे

पञ्चतीर्थी स्त्री पञ्चानां तीर्थानां समाहारः ङीप् । तीर्थपञ्चके सा च तीर्थभेदे भिन्नभिन्नरूपा तत्र काशीस्था यथा "ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् । तारकेशं ततोऽभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः । ततः पुनर्दण्डपाणिरित्येषा पञ्चतीर्थिका" काशीख०१००अ० । पुरुषोत्तमस्था यथा "मार्कण्डेयवटे कृष्णे रौहिणेये महोदधौ । इन्द्रद्युम्नसरः स्नात्वा पुनर्जन्म न विद्यते" गयास्था यथा उत्तरमानसदक्षिणमानसकनखलधर्मरण्यफल्गुतीर्थात्मिका । तत्र वायुपु० उदीच्यां प्रसिद्धत्वात्क्रम् यक्षिङ्क० "उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य देवर्षिगणसेवितम् । नाम्ना धर्मवनं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्" इत्युक्तं तेन धर्मवनस्यैव तत्र प्राधान्यात् तेनैव पञ्चसंख्यादाः पूरणात् । नानास्थानस्थिता वराहपु० उक्ता यथा "पृथिव्यां यानि तीर्थानि सर्वाण्येवाभिषेचनात् । तत् पञ्चतीर्थीस्नानेन समं नास्त्यत्र संशयः । एकादश्यां च विश्रान्तौ १ द्वादश्यां शौकरे२ तथा । त्रयोदश्यां नैमिषे३ च प्रयागे४ च चतुर्दशी । कार्त्तिक्यां पुष्करे५ चैव कार्त्तिकस्य सितासिते । कालेष्वेषु नरः स्नात्वा सर्वं पापं व्यपोहति" ।

पञ्चत्व न० पञ्चानां भावः तद्भावापत्तिः । १पञ्चभूतानामारम्भकसंयोगनाशात् स्वभावप्राप्तौ २तदुपलक्षिते मरणे अमरः

पञ्चथ त्रि० पञ्चानां पूरणः । "थट् च छन्दसि" पा० वेदे पूरणे थट् । पञ्चसंख्यापूरणे लोके तु पञ्चम इत्येव

पञ्चदक पु० देशभेदे कोकङ्कणाः पञ्चदका यमना ह्वावरास्तथा" मार्कपु० ५८अ० । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । पाञ्चदक पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तन्नृपे च बहुषु तस्य लुकि । उक्तः प्रयोगः ।

पञ्चदश त्रि०पञ्चदशानां पूरणः डट् । १पञ्चदशसंख्यापूरणीये स्त्रियां ङीप् । सा च पञ्चदशपूरणतिथिभेदे २पौर्णमास्याम् ३अमावास्यायाम् विद्यारण्यप्रणीते वेदान्तप्रकरणभेदे च । एवं पञ्चविंशादयोऽपि पञ्चाधिकविंशतिसंख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् । इयांस्तु विशेषः विंशत्यादौ पूरणे तमप् वा । पञ्चविंशतितमादयोऽपि तत्रार्थे त्रि० । "तैर्युतं शतादि "दशादिर्भ्युते शतादौ" मुग्ध० ड । तैर्युते शतादौ त्रि० स्त्रियां टाप् इति भेदः ।

पञ्चदशन् त्रि० ब०व० । पञ्चाधिका दश । (पनेर) १पञ्चाधिकदशसंख्यायां २तत्संख्येये च ।

पञ्चदशाह पु० पञ्चदशगुणितमहः टच् समा० । अह्नान्तत्वात् पुंस्त्वम् । पञ्चदशगुणिते अह्नि । "वैश्ये पञ्चदशाहः स्यात्" मनुः ।

पञ्चदशाहिक त्रि० पञ्चदशाहः साधनकालतयाऽस्त्यस्य ठन् । पञ्चदशाहसाध्ये व्रतभेदे "पिण्याकदधिसक्तूनां प्राशश्च प्रतिवासरम् । एकैकमुपवासः स्यात् सौम्यकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः । एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् । तुलापुरुष इत्येषः ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः" याज्ञव० ।

पञ्चदशिन् त्रि० पञ्चदश परिमाणमस्य डिनि । पञ्चदश परिमाणयुक्ते शत०ब्रा०१३।२।५।१ उदा० स्त्रियां ङीप् । एवं पञ्चविंशत्यादि परिमाणमस्य डिनि । पञ्चविंशिन्प्रभृतयः पञ्चविंशत्यादि परिमाणयुक्ते त्रि० स्त्रियां ।

पञ्चदीर्घ त्रि॰ पञ्चसु अवयवेषु दीर्घः। "बाहू नेत्रद्वयं कुक्षिर्द्वे तु नासे तथैव च। स्तनयोरन्तरञ्चैव पञ्चदीर्घः प्रशस्यते" इत्युक्तेषु पञ्चदीर्घत्वप्रशस्तलक्षणयुक्ते पुरुषे

पञ्चदेवता स्त्री संज्ञात्वात् कर्म॰। आदित्यं गणनाथं च देवीं रुद्रं च केशवम्। पञ्चदैवतमित्युक्तं सर्वकर्मसु पूजयेत्" इत्युक्तेषु पञ्चसु देवेषु। केचिद्देव्यादिनायकादित्वमिच्छन्ति स्मार्त्तास्तु आदित्यादित्वं मन्यन्ते इति भेदः।

पञ्चन् त्रि॰ पचि—कनिन्। १पञ्चसंख्यायां २तत्संख्यायुक्ते च पञ्चसंख्यायुक्ताश्च कतिचित् पदार्था एकादिशब्दे १५०६ पृ॰ दर्शिताः। पञ्चकशब्दे दृश्यम्।

पञ्चनख पुंस्त्री॰ पञ्च नखा यस्य। १गजे २कूर्मे च हेमच॰। ३व्याघ्रे राजनि॰। ४शशकादिषु च "शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः" भक्ष्यपञ्चनखोक्तौ स्मृतिः "श्वाविधं शल्लकं गोधां खड्गिकूर्मशशांस्तथा। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुः" मनुः।

पञ्चनद पु॰ पञ्च नद्यः सन्त्यत्र अच्। (पञ्जाव) प्रसिद्धे १देशभेदे। स च देशः अपरस्यां दिशि कूर्मविभागशब्दे २१८८पृ॰ विवृतिः। "वितस्तिश्चन्द्रभागा च विपाशैरावती तथा। शतद्रुश्चेति विज्ञेयाः पञ्च नद्यः शुभावहाः"। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। पाञ्चनद पित्रादिक्रमेण तद्वासिनि तन्नृपे च बहुषु अणो लुक्। भा॰आ॰ ७अ॰। पञ्चानां नदीनां समाहारः। "नदीभिश्च" अव्य॰अच् समा॰। २पञ्चनदीसमाहारे तच्च काशीस्थनदीपञ्चकरूपं तीर्थं "किरणाधूतपापे च तस्मिन् धर्मनदे शुभे। स्रवन्त्यौ पापसंहन्त्र्यौ वाराणस्यां शुभद्रवे। ततो भागीरथी प्राप्ता तेन दैलीपिना सह। भागीरथी समायाता यमुना च सरस्वती। किरणा धूतपापा च पुण्यतीर्थे सरस्वती। गङ्गा च यमुना चैव पञ्च नद्यः प्रकीर्त्तिताः। अतः पञ्चनदं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्" काशीख॰५९अ॰।

पञ्चनिम्ब न॰ "पञ्चनिम्बन्तु तत्पुष्पमूलपत्रफलच्छदैरिति" शब्दच॰ उक्ते निम्बस्य पुष्पादिपञ्चके। [शब्दरत्ना॰।

पञ्चनी स्त्री पचि—ल्युट्। शारिफलकायाम् (पाशारछक)

पञ्चपक्षिन् पु॰ शिवोक्ते पक्षिपञ्चकाधिकारेण प्रश्नादिज्ञानार्थे शाकुनशास्त्रभेदे "अक्षरं पक्षिभूतञ्च दिग्दैवतदिनानि च। कालं वर्णं बलं मित्रं धातुमिङ्गादिकं क्रमात्। प्रश्नादिजातिवर्णञ्च देहसङ्कल्पनादिभिः। चिन्तितान्यपि सर्वाणि वक्ष्यन्ते वर्णकैः क्रमात्। शकुनस्य क्रमागत्या द्यूते युद्धे जयादिषु। आरूढप्रश्नलग्नेभ्यः प्रथमाक्षरतोऽपि वा। अकारादिस्वराणाञ्च पञ्चानाञ्च विचारयेत्। अस्य नामाक्षरस्यादौ स्वरारूढं समुत्सृजेत्। प्रच्छकस्य वचः श्रुत्वा प्राज्ञोवर्णः स्वरस्तथा। स्वरेण कल्पयेद्वारं वारात् पक्षी प्रजायते। पक्षिणो जायते वाक्यं वाक्याच्च फलसम्भवः। अकाराद्या ओकारान्ताः स्वराः पञ्च प्रकीर्त्तिताः। भुक्त्यर्थं कल्पयेद्रूपं स्वरास्ते पक्षिरूपिणः। अकारः श्येन आख्यात इकारः पिङ्गलस्तथा। उकारो वायसश्चैव एकारस्ताम्रशेखरः। ओकारो नीलकण्ठश्च स्वरास्ते पक्षिसंज्ञकाः। अकारः पूर्वदिग्भागे इकारश्चैव दक्षिणे। उकारः पश्चिमे ज्ञेय एकारश्चोत्तरे तथा। शेषस्थानेषु सर्वेषु ओकारः परिकीर्त्तितः। प्राक् श्येनः, पिङ्गलो याम्ये, पश्चिमे काक उच्यते। उत्तरे ताम्रचूडश्च, कलापी मध्यगो मतः" इत्यादि अस्य फलादिकं तत्र दृश्यम् विस्तरभयान्नोक्तम्।

पञ्चपञ्चिनी स्त्री पञ्च पञ्च ऋचः परिमाणमस्याः डिनि। पञ्चदशस्तोमस्य विष्टुतिभेदे "अथ पञ्चदशस्तोमस्य तिस्रो विष्टुतयः। तत्र प्रथमं पञ्चपञ्चिन्याख्यां विष्टुतिं दर्शयति" भा॰। "पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिस्स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स एकया स तिसृभिः, पञ्चपञ्चिनी पञ्चपञ्चदशस्य विष्टुतिः" ताण्ड्य॰ब्रा॰ ४।१। "चतुर्ष्वेषु स्तोत्रेष्वेकैकं तृचात्मकं सूक्तं तस्मिन् तृचे पञ्चदशसंख्या ऋचः सम्पादनीयाः। तच्च सम्पादनम् आवृत्तिमन्तरेण न सम्भवतीत्यावृत्तिप्रकार इहोपदिश्यते त्रिभिः पर्य्यायैः स्तोत्रमावर्त्तनीयम्। अत्र आयाहीत्येषा सूक्ते प्रथमा ऋक् "तन्त्वा समिद्भिरिति" द्वितीया "स नः पृथ्विति" तृतीया तासु प्रथमास्तृचं प्रथमे पर्य्याये त्रिरावर्त्तयेत् इतरे द्वे सकृत् सकृत्। द्वितीये पर्य्याये मध्यमां त्रिरभ्यसेत्, तृतीये पर्य्याये अन्तिमां त्रिरभ्यस्येत्। एवं सत्येकैकस्य आवृत्तिः पञ्चधा सम्पद्यते। एषा पञ्चपञ्चिनी एकैकस्मिन् पर्य्याये पञ्चर्चा भवन्तीति। पञ्चपञ्चिन्येतत्संज्ञा पञ्चदशस्तोमस्यैषा विष्टुतिः"।

पञ्चपत्र पु॰ पञ्च पञ्च पत्राण्यस्य। (छान्दला) वृक्षभेदे राजनि॰

पञ्चपदी स्त्री पञ्च पादा अस्याः अन्त्यलोपे ङीपि पद्भावः। १ऋग्भेदे आश्व॰ गृ॰ १।७।१९ उदा॰। कुशद्वीपस्थे २नदीभेदे भाग॰५।२०।२९ उदा॰।

पञ्चपर्णिका स्त्री पञ्च पञ्च पर्णान्यस्याः कप् कापि अतइत्त्वम् । गोक्षुरक्षुपे राजनि० ।

पञ्चपर्वन् न० संज्ञात्वात् कर्म० । “चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च” परिभाषितेषु अष्टम्यादिषु

पञ्चपल्लव न० पञ्चानां पल्लवानां समाहारः पात्रा० । इच्च विशेषपञ्चकपल्लवे तच्च गन्धकर्मणि “आम्रजम्बूकपित्थानां वीजपूरकविल्वयोः । गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम्” शब्दचन्द्रिकोक्तम् । वैदिककर्मणि स्थाप्यघटे देयन्तु “अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षचूतन्यग्रोधपल्लवाः । पञ्चपल्लवमित्युक्तं सर्वकर्मणि शोभनम्” ब्रह्मपु० उक्तं ग्राह्यम् । तान्त्रिककर्मणि तु “पनसाम्रं तथाश्वत्थं वटं बकुलमेव च । पञ्चपल्लवमुक्तं च मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः” । तेषां फलविशेषस्तत्र दृश्यः । कर्म० । पञ्चभङ्गादयोऽप्यत्र व०व० ।

पञ्चपात्र न० पञ्चानां पात्राणां समाहारः पात्रा० न ङीप् । १समाहृतेषु पञ्चसु पात्रेषु । पञ्च पात्राणि दानोद्देश्यानि यत्र । वैश्वदेवपित्रादित्रयरूपपञ्चदैवते २श्राद्धे तच्च अमावास्याप्रेतपक्षकृतोद्देश्यकश्राद्धं सपिण्डीकरणञ्च एतेषु मातामहपक्षाभावात् पञ्चदैवतत्वम् । तथान्वष्टकाश्राद्धमपि तत्र पित्रादिस्थाने मात्रादित्रिकोद्देश्यत्वात् तथात्वम् ।

पञ्चपाद् त्रि० पञ्च पादा अस्य अन्तलोपः समा० । १पञ्चपादयुक्ते स्त्रियां ङीपि पद्भावः । पञ्चषड्रकर्मरूपः पादोऽस्य । २संवत्सरे संवत्सरस्य पञ्चर्तुस्वरूपत्वात् हेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायेण ऋतूनां पञ्चत्वम् । ऋ० १।१६४। १२भा० दृश्यम् ।

पञ्चपादी स्त्री पञ्चानां पादानां समाहारः ङीप् । पादपञ्चके पादसंह ग्रन्थावयवभेदः संज्ञायां कन् । पञ्चपादिका शारीरकभाष्यव्याख्याने ग्रन्थभेदे

पञ्चपितृ पु० संज्ञात्वात् कर्म० । “जनकश्चोपनेता च यश्च कन्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः” प्रा०वि० धृतवचनोक्ते जनकादिपञ्चके

पञ्चपित्त न० पञ्चगुणितं पित्तं शा०त० । “वराहच्छागमहिषमत्स्यमायूरपित्तकम् । पञ्चपित्तमिदं प्रोक्तं सर्वेष्वेव हि कर्मसु” वैद्यकोक्ते वराहादिपञ्चकपित्ते ।

पञ्चप्रदीप न० पञ्च प्रदीपाः यत्र । नीराजनाङ्गे दीपभेदे “हरेः पञ्चप्रदीपेन वह्निधो भक्तितत्परः” पद्मपु० ।

पञ्चपुष्प न० पञ्चगुणितं पुष्पम् । “चम्पकाम्रशमीपद्मकरवीरं च पञ्चकम्” देवीपु० १०७अ० उक्ते पुष्पपञ्चके ।

पञ्चप्रस्थ न० पञ्च विषयाः शब्दादयः प्रस्थाः सानव इव यस्य । संसारवने “स एकदा महेष्वासो रथं पञ्चाश्वमाशुगम् । द्वीशं द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेणुं पञ्चबन्धुरम् । एकरश्म्येकदमनमेकनीडं द्विकूवरम् । पञ्चप्रहरणं सप्तवरूथं पञ्चविक्रमम् । हैमोपस्करमारुह्य स्वर्णवर्माक्षयेषुधिः । एकादशचमूनाथः पञ्चप्रस्थमगाद्वनम्” भाग० ४।२६।४। “महानिष्वासो धनुः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिनिवेशोयस्य सः । रथमारुह्य पञ्चप्रस्थं वनमगादिति तृतीयेनान्वयः । रथम् इदानीमेव विवृतं स्वप्नदेहं जाग्रद्देहस्य शतसम्वत्सरोपभोग्यपुरत्वेनोक्तत्वात् । पञ्चज्ञानेन्द्रियाण्यश्वा यस्य । आशुगं शीघ्रगतिम् । द्वे अहन्ताममते ईशे दण्डिके यस्य । द्वे पुण्यपापे चक्रे यस्य । एकं प्रधानमक्षो यस्य त्रयोगुणावेणवोध्वजा यस्य पञ्च प्राणा बन्धुराणि बन्धनानि यस्य । एकं मनो रश्मिः प्रग्रहो यस्य एका बुद्धिर्दमनः सूतो यस्य कर्मधारयः । एकं हृदयं नीडं रथिनउपवेशस्थानं यस्मिन् । द्वौ शोकमोहौ कूबरौ युगबन्धनस्थाने यस्य । पञ्च शब्दादयो विषयाः प्रह्रियन्ते प्रक्षिप्यन्ते यस्मिन् अस्य व्याख्यानं भविष्यति पञ्चेन्द्रियार्थप्रक्षेप इति । सप्त धातवोवरूथा रथरक्षार्थं चर्माद्यावरणानि यस्य पञ्च कर्मेन्द्रियाणि विक्रमा गतिप्रकारा यस्य । हैमोपस्करं सौवर्णाभरणं स्वर्णवर्मा वर्मं च कवचं रजोगुणावृतं अक्षयेषुधिर्निषङ्गम् अनन्तवासनाहङ्कारोपाधिः । एकादशो मनोरूपः चमूनाथः सेनापतिर्यस्य । वासनामयस्य मनसः प्रग्रहत्वं सङ्कल्पविकल्पात्मकस्य इहद्रुवनत्वेन वक्ष्यमाणस्य चमूनाथत्वमिति भावः । पञ्च शब्दादयो विषयाः प्रस्थाः सानवो यस्मिन् तद्वनं भजनीयं देशमगात्” श्रीध० ।

पञ्चप्राण पु० कर्म० । देहस्थे प्राणनादिवृत्तियुते वायुपञ्चके पञ्चवृत्तिशब्दे दृश्यम् ।

पञ्चप्रासाद पु० पञ्चचूडायुक्तः प्रासादः शा०त० । (पञ्चरत्न) इति ख्याते देवगृहभेदे “पक्वेष्टकाचितं रम्यं पञ्चप्रासादसंयुतम् । कारयित्वा हरौ चाथ धूतपापो दिवं व्रजेत्” अग्निपु० ।

पञ्चबन्ध पु० पञ्च पञ्चमः बन्धो भागो यत्र । पञ्चमांशयुतेदमादौ “आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा । पञ्चबन्धोदमस्तत्र राज्ञे तेनाविभाविते” मिता०धृतवचनम् ।

पञ्चबला स्त्री पञ्चगुणिता बला । बलानागबलामहाबला-

ऽतिबला राजबलाह्वपञ्चबापञ्चके नैघण्टुप्रकाशिकायाम्।

पञ्चबाण पु० पञ्च बाणा अस्य। १कन्दर्पे तस्य बाणपञ्चकं च कालिकापुराणशब्दे २०१२पृ०दर्शितम् संज्ञात्वात् कर्म०। २कामस्य बाणेषु पञ्चविभागेनानीतेषु विवाहादौ वर्जनीयेषु पञ्चसु शरोगादिषु उपयमशब्दे १२६८पृ० दृश्यम्।

पञ्चबाहु पु० पञ्च बाहवोऽस्य। महादेवे हरिवं०२७७अ०।

पञ्चब्रह्म न० उपनिषद्भेदे

पञ्चभद्र पुंस्त्री पञ्चस्वङ्गभेदेषु भद्रः पुष्पितत्वात्। 'पञ्चभद्रस्तु हृत्पृष्ठमुखपार्श्वेषु पुष्पितः" हेम० उक्ते १हयभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। "छिन्नोद्भवापर्पटवारिवाहभूनिम्बशुण्ठीजनितः कषायः। समीरपित्तज्वरजर्जराणां करोति भद्रं खलु पञ्चभद्रम्" शार्ङ्गधरोक्ते २पाचनभेदे न०

पञ्चभूत न० ब०व०संज्ञत्वात् कर्म०। आकाशवायुतेजोजलभूमिरूपभूतेषु। "भूतादिकादहङ्कारात् पञ्चभूतानि जज्ञिरे" आर०ति०। अस्य पुंस्त्वमपि "शब्दादव्योम स्पर्शतस्तेन वायुस्ताभ्यां रूपादग्निरेतैः रसाच्च। अम्भांस्येतैर्गन्धतो भूर्धराद्या भूताः पञ्च स्युर्गुणोनाः क्रमेण" तेषां च द्रव्यविशेषशब्दे ३७८१ पृ० सुश्रुतोक्तं गुणादि दृश्यम् तेषामस्थ्यादिविशेषकार्यकारिता ब्रह्मज्ञानतन्त्रे प्रथमपटले उक्ता यथा"अस्थिमांसं नखञ्चैव नाडी त्वक् चेति पञ्चमी। पृथ्वी पञ्चगुणा प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम्। मलं मूत्रं तथा शुक्रं श्लेष्मा शोणितमेव च। तोयं पञ्चगुणं प्रोक्तं ब्रह्मज्ञानेन भाषितम्। श्वासो निद्रा क्षुधा चैव क्रान्तिरालस्यमेव च। तेजः पञ्चगुणं प्रोक्तं ब्रह्मज्ञानेन भाषितम्। धारणं चालनं क्षेपः सङ्कोचः प्रसरस्तथा। वायुः पञ्चगुणः प्रोक्तो ब्रह्मज्ञानेन भाषितम्। कामः क्रोधस्तथा लोभस्तथा मोहश्च पञ्चमः। नभःपञ्चगुणं प्रोक्तं ब्रह्मज्ञानेन भाषितम्"। भूत नक्षत्राणि यथा "धनिष्ठा रेवती ज्येष्ठानुराधा श्रवणा तथा। अभिजिच्चोत्तराषाढ़ा पृथ्वीतत्त्वमुदाहृतम्। पूर्वाषाढ़ा तथाऽश्लेषा मूलार्द्रा चैव रोहिणी। पूर्वभाद्रपदा तोयम् आपस्तत्त्वमभीष्टदम्। भरणी कृत्तिका पुष्या मघा पूर्वा च फाल्गुनी। पूर्वभाद्रपदा स्वाती तेजस्तत्त्वमिति प्रिये!। विशाखोत्तरफल्गुन्यौ हस्ता चित्रा पुनर्वसुः। अश्विनी मृगशीर्षा च वायुस्तत्त्वमुदाहृतम्" स्वरोदयः। [पञ्चके नैघण्टु प्र०।

पञ्चभृङ्ग न० देवदालीशमीभृङ्गानिर्गुण्डीतमालात्मके वृक्ष-

पञ्चम त्रि०पञ्चानां पूरणः डट् मट्। पञ्चानां पूरणे स्त्रियां ङीप्। २दक्षे ३रुचिरे त्रि० हेमच० ४मैथुने न०। तन्त्रीकण्ठोत्थितस्वरमध्ये ५स्वरभेदे अमरः। "वायुः समुद्गतो नाभेरुरोहृत्कण्ठमूर्द्धसु। विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते"। तन्निरुक्तिः। "प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च। एतेषां समवायेन जायते पञ्चमः स्वरः" तत्कारणम्। ६रागभेदे मेदि० स च सोमेश्वरमते तृतीयो रागः अत्र गान्धारस्वरस्तीव्रः ऋषभपञ्चमौ लुप्तौ षड्जः ग्रहांशः। भरतमते भैरवरागस्याष्टमः पुत्रः। अस्योच्चारणं पिकध्वनिवत्। उच्चारणस्थानं गल उरः शिरश्च।

पञ्चमकार न०पञ्च मकारा यत्र। मकारादिपदवेद्यमद्यादिपञ्चके "मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा मैथुनमेव च। पञ्चतत्त्वमिदं देवि! निर्वाणमुक्तिहेतवे। मकारपञ्चकं देवि! देवानामपि दुर्लभम्" गुप्तसाधनतन्त्रे ७ पटले। तत्र मद्यादिकं प्रसिद्धम्। मुद्रा तु "पृथुकास्तण्डुला भृष्टा गोधूमचणकादयः। तेषां नाम भवेद्देवि! मुद्रा मुक्तिप्रदायिनी"। तत्र परिभाषिता

पञ्चमहिष न० पञ्चगव्यवत् महिषस्य मूत्रादिपञ्चके। पञ्चगव्यशब्ददर्शितकल्पेन तस्य पाकविधिः "एतेनैव तु कल्पेन घृतं पञ्चाविकं पचेत्। पञ्चाजं पञ्चमाहिषं चातुरङ्गमयापि वा" सुश्रुतः। पञ्चाजपञ्चाविकशब्दावपि क्रमेण अजाविसम्बन्धिमूत्रादिपञ्चके।

पञ्चमहापातक न० पञ्चप्रकारं महापातकम् शा०त०। ब्रह्महत्यादिमहापातकपञ्चके "ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः। महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह" मनुः। स्तेयमत्र ब्राह्मणस्वामिकसुवर्णहरणं यथाह विष्णुः "ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदाराभिगमनं संयोगश्च तैः सहेति महापातकानि"। सुवर्णञ्च कर्षमितस्वर्णम्।

पञ्चमहायज्ञ पु० पञ्चगुणितो महायज्ञः कर्म० वा। गृहस्थैः प्रतिदिनं कर्त्तव्ये दैवपैत्रादियज्ञपञ्चके। "पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः। कण्डनी चोदकुम्भश्च तस्य पापस्य शान्तये। पञ्चयज्ञविधानञ्च गृही नित्यं न हापयेत्। पञ्चयज्ञविधानेन तत् पापं तस्य नश्यति। देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञस्तथैव च। ब्रह्मयज्ञो नृयज्ञश्च पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः। होमो दैवोबलिर्भौतः पित्र्यः पिण्डक्रिया स्मृतः। स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञश्च नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्" शङ्खसं०। पञ्चमहायज्ञादयोऽप्यत्र

"देवभूतपितृब्रह्ममनुष्याणामनुक्रमात्। महासत्राणि जानीयात् एते चेह महामखाः। अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्। श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिरथापि वा। यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते। स चार्वाक् तर्पणात् कार्य्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः। वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रर्त्तुनिमित्तकात्। अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये। अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा। अप्युद्धृत्य यथाशक्त्या किञ्चिदन्नं यथाविधि। पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजे। पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदीरयेत्। हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदूर्द्धं निनयेदपः" कात्या०स०

पञ्चमार पु० १बलदेवपुत्रे शब्दर० कर्म०। २पञ्चविधकामे च।

पञ्चमाषिक त्रि० पञ्च माषाः प्रमाणमस्य ठक् न पूर्वपदवृद्धिः। स्वर्णमाषपञ्चकमिते दण्डादौ मनुः ८।२९८

पञ्चमास्य पुंस्त्री० पञ्चमः स्वरभेदः आस्ये अस्य। १कोकिले शब्दर०। स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप्। पञ्चमं कोकिलो वदेत्"पञ्चसु मासेषु भवः यत्। २पञ्चमासभवे त्रि०

पञ्चमी स्त्री पञ्च पतीन् मिनोति बध्नाति प्रेम्णा मी—बन्धे ड्विक्। पञ्चपाण्डवपतिकायां १द्रौपद्याम् २शारिफलक्रीडायाञ्च (पाशारङ्क)पञ्चन्+पूरणे मट्। पञ्चानां पूरण्यां स्त्री ङीप्। अस्य बहु० समासे समासवाच्यत्वे अप् समा०। कल्याणी पञ्चमी यासु रात्रिषु कल्याणपञ्चमा रात्रयः। मुख्यत्वाभावे कप्। कल्याणी पञ्चमी यत्र पक्षे कल्याणपञ्चमीकः पक्षः अत्र पूरण्या मुख्यत्वाभावात् न समासवाच्यत्वम्। चन्द्रमण्डलस्य प्रवेशनिर्गमाभ्यां सूर्य्यकिरणप्रतिबिम्बयोग्यत्वयोग्यत्वाभावयुक्तायां चन्द्रस्य ४पञ्चम्यां कलायां ५तदुपलक्षित तिथौ च स्त्री। विहितकर्मविषयविशेषे तस्याः कथं ग्राह्यतेति कालमा० निर्णीतं यथा

"युग्मशास्त्रेण पञ्चमी पूर्वविद्धा ग्राह्या। ननु "प्रायः प्रातरुपोष्या हि तिथिर्दैवे फलेप्सुभिरिति"शिवरहस्यसौरपुराणयोस्तिथ्यग्रभागस्योपवासाङ्गत्वाभिधानात् पञ्चम्युपवासः परेद्युः प्राप्नोति, तच्च हारीतेन परविद्धायाः प्रतिषिद्धत्वात्। "चतुर्थीसंयुता कार्य्या पञ्चमी परया न तु। दैवे कर्मणि पित्र्ये च शुक्लपक्षे तथाऽसिते" इति। नचैतावता प्रायः प्रातरिति वचनस्य निर्विषयत्वं शङ्कनीयम्। निर्णीतासु निर्णेष्यमाणासु च तिथिषु यत्र यत्र परविद्धोपवासः शास्त्रान्तरेण प्राप्तस्तस्य सर्वस्य तद्विषयोपपत्तेः। न च तेनैव शास्त्रेण तदुपवाससिद्धेः कृतमनेन वचनेनेति शङ्कनीयम्। सामान्यविशेषरूपेण शास्त्रद्वयस्यापि चरितार्थत्वात्। तस्य सामान्यशास्त्ररूपस्य प्राप्तोपवासवचनस्य विरोधिना षष्ठीयुक्तपञ्चमीनिषेधकेन विशेषशास्त्ररूपेण हारीतवचनेन बाधो युज्यते। एतादृशं बाधमभिलक्ष्यैव प्रायः प्रातरुपोष्येति प्रायःशब्दः प्रयुक्तः। प्रतिपन्न्यायेन पौर्वाह्णिकी इति वचनबलात्। पञ्चम्यामपि दानव्रतयोः परदिनानुष्ठानप्राप्तौ तद्व्यावृत्तये हारीतवचने दैवे कर्मणीत्युच्यते। न च दैवकर्मणि पूर्वाह्णस्य कर्मकालशास्त्रप्राबल्यस्य च वर्णितत्वात् तद्बाधो न युक्त इति शङ्कनीयम्। विधेर्निषेधस्य वा प्रतिपदोक्तस्य प्रबलतरत्वात्। न च पूर्वदिनपूर्वाह्णस्यात्यन्तकर्मकालत्वं, साकल्यवचनापादितकर्मकालत्वस्य सद्भावात्। ईदृशमेव विषयमभिलक्ष्य साकल्यवचनस्य प्रवृत्तत्वात्। स्वाभाविकतिथिव्याप्तियुक्ते विषये साकल्यवचनस्य निरर्थकत्वात्। तस्माद्दैव कर्मणि परविद्धायाः पञ्चम्याः निषेधो न विरुध्यते। नन्वेवमपि पित्र्ये निषेधो निरर्थकः। पित्र्यस्य स्वत एव परविद्धायामप्राप्तत्वात्। नैवं दृष्टान्ततयापि च तदुपन्यासोपपत्तेः। यथा पित्र्यकर्मणि उत्तरविद्धा न ग्राह्या तथा दैवेऽपीति विवक्षया दैवपित्र्ययोः सहोपन्यासः। ननु व्यासनिगमसमतयुग्मशास्त्रमुदाहृत्य पञ्चम्याः पूर्वविद्धत्वमभिधीयते। आपस्तम्बादयस्तु तद्विपर्य्ययेण युग्मान्युदाजह्रुः। "प्रतिपत् सद्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपद्युता। चतुर्थीसहिता या च सा तृतीया फलप्रदा। पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता च नारद!" इति। अतएवैतद्युग्मशास्त्रपर्य्यालोचने पञ्चम्याः परविद्धत्वं प्राप्नोति। बाढम् अतएवात्र शुक्लकृष्णशास्त्रेण व्यवस्था प्रसक्ता तां निषेद्धुं हारीतेन शुक्लपक्षे तथाऽसिते इत्युक्तम्। न च सा व्यवस्था वचनेन निषेद्धुमशक्या, किं हि वचनं न कुर्य्यान्नास्ति वचनस्यातिभार इति न्यायात्। तस्माद्धारीतवचनेन पञ्चमी पूर्वविद्धा ग्राह्या। स्कान्दपुराणेऽपि "पञ्चमी च तथा कार्य्या चतुर्थ्या संयुता विभो!" तथा पद्मपुराणभविष्यत्पुराणयोः पूर्वोत्तरविद्धाविषयौ विधिनिषेधौ स्मर्य्येते। "पञ्चमी च चतुर्थ्या तु कार्य्या षष्ठ्या न संयुता" इति। यत्तु ब्रह्मवैवर्त्तेऽभिहितम् "पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद!"।

इति तद्वचनं स्कान्दोपवासविषयतया सङ्कोचनीयम्। वाक्यशेषे तथाभिधानात् "स्कान्दोपवासे स्वीकार्या पञ्चमी परसंयुता" इति वाक्यशेषः। न चासञ्जातविरोधिनो वाक्योपक्रमस्य सञ्जातविरोधिना वाक्यशेषेण कथं सङ्कोच इति शङ्कनीयम्। असन्दिग्धोपक्रमस्य प्राबल्येऽपि सन्दिग्धोपक्रमस्य वाक्यशेषेण निर्णेतव्यत्वात्। अतएव जैमिनिनापि सूत्रितम्। "सन्दिग्धे तु वाक्यशेषादिति"। अतः स्कान्दोपवासे पञ्चमी परविद्धा। अन्यत्र पूर्वविद्धेति स्थितम्"।

पञ्चमुख त्रि॰ पञ्च मुखान्यस्य। १पञ्चवदनयुक्ते स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीप्। २महादेवे पु॰ तन्मुखनामादि देवीपु॰ उक्तं यथा "शिवस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्वपापहरः शुभः। स तु पञ्चमुखः ख्यातो लोकसर्वार्थसाधकः। पञ्चब्रह्मात्मको यस्मात्तेन पञ्चमुखः स्मृतः। पश्चिमे तु मुखे सद्यो, वामदेवस्तथोत्तरे। पूर्वे तत्पुरुषं विद्यात् घोरं चापि दक्षिणे। ईशानः पञ्चमो मध्ये सर्वेषाम्परिस्थितः। एते पञ्चमुखा वत्स पापघ्ना यज्ञनाशनाः। सद्योजातो भवेच्छुक्लो वामदेवस्तु पीतकः। रक्तस्तत्पुरुषो ज्ञेयोऽघोरः कृष्णः स एव च। ईशानः पञ्चमस्तेषां सर्ववर्णसमन्वितः। कामदः कामरूपी स्यात् नानाधारः शिवात्मकः"। ३पञ्चवक्त्रे रुद्राक्षभेदे च "पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नामनामतः। अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात्। मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्" तिथि॰त॰ स्कान्दे। ४जवाभेदे स्त्री ङीप्। ५वासकवृक्षे च राजनि॰। पचि–विस्तारे अच् तादृशं मुखमस्य। ६सिंहे पुंस्त्री॰ स्त्रियां ङीष्। पञ्चवक्त्रादयोपि तेष्वर्थेषु।

पञ्चमुद्रा स्त्री पञ्चगुणिता मुद्रा। १आवाहन्यादिमुद्रापञ्चके तत्स्वरूपनामादि पूजाप्रदीपे उक्तं यथा "सम्यक् प्रपूरितः पुष्पैः कराभ्यां कल्पितोऽञ्जलिः। आवाहनी१ समाख्याता मुद्रा देशिकसत्तमैः। अधोमुखी त्वियं चेत् स्यात् स्थापनी२ मुद्रिका भवेत्। उच्छ्रिताङ्गुष्ठयोस्तु संयोगात् सन्निधापनी३। अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव सम्बोधनी४मता। उत्तानमुष्टियुगला सम्मुखीकरणी५मता"। तन्त्रोक्ते देवभेदपूजाङ्गे २योन्यादिमुद्रापञ्चके च तन्त्रसारः।

पञ्चमुष्टिक पु॰ चक्रदत्तोक्ते यवादिमुष्टिपञ्चककषायभेदे "यवकोलकुलत्थानां मुद्गमूलकशुष्कयोः। एकैकमुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले। पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः। शस्यते गुल्मशूले च श्वासे कासे क्षये ज्वरे"।

पञ्चमूत्र न॰ पञ्चप्रकारं मूत्रम्। गवाजामेषीमहिषी गर्दभीनां पञ्चानां मूत्रे राजनि॰।

पञ्चमूल न॰ पञ्चगुणितं मूलम् शा॰त॰। १वैद्यकोक्ते बिल्वादिपञ्चकमूले तच्च द्विविधं लघुमहत्तत्त्वाख्यभेदात् तत्र महत् "श्रीफलः सर्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका। श्योनाकः पञ्चभिश्चैतैः पञ्चमूलं महन्मतम्। पञ्चमूलं महत् तिक्तं कषायं कफवातनुत्। मधुरं श्वासकासघ्नमुष्णं लघ्वग्निदीपनम्" अथ लघुपञ्चमूलस्य लक्षणङ्गुणाश्च "शालपर्णी पृश्निपर्णी वार्त्ताकी कण्टकारिका। गोक्षुरं पञ्चभिश्चैतैः कनिष्ठं पञ्चमूलकम्। पञ्चमूलं लघु स्वादु बल्यं पित्तानिलापहम्। नात्युष्णं बृंहणं ग्राहि ज्वरश्वासाश्मरीप्रणुत्" भावप्र॰ "बिल्वाग्निमन्थश्योनाककाश्मर्यः पाटला तथा। पेयं वृहत् पञ्चमूलं पञ्चमूलमिति स्मृतम्" मतान्तरम्। "शरेक्षुदर्भकाशानां नलस्य मूलमेव च। सौश्रुतं चारकं चैव तृणाख्यं पञ्चमूलकम्" शब्दच॰। पञ्चमूल्यपि स्वल्पपञ्चमूलभेदे "शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहती कण्टकारिका। तथा गोक्षुरकश्चैव पञ्चमूली कनीयसी" शब्दच॰। पञ्चानां मूलानां समाहारः ङीप्। २मूलपञ्चके

पञ्चमूल्यादि न॰ चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे यथा "पञ्चमूली बला बिल्वगुडूचीमुस्तनागरैः। पाठा भूनिम्बह्रीवेरकुटजत्वक्फलैः शृतम्। हन्ति सर्वानतीसारान् ज्वरदोषं वमिन्तथा। सशूलोपद्रवं श्वासं कासं हन्यात् सुदारुणम्"।

पञ्चयाम पु॰ पञ्च यामा यत्र। १दिवसे "त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टये। नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" उक्तेः अहोरात्रस्य अष्टप्रहरात्मकत्वेन तन्मध्ये रात्रेस्त्रियामत्वात् परिशिष्टयामपञ्चकस्य दिवसत्वम्। २तदभिमानिदेवभेदे "विभावसोरसूतोषा व्युष्टं रोचिषमातपम्। पञ्चयामोऽथ भूतानि येन जाग्रति कर्मसु" भाग॰ ६।६।१५

पञ्चयुग न॰ पञ्चभिः पञ्चभिः युगम्। दशादिभिः पञ्चभिः पञ्चभिः वर्षैः द्वादशवर्षात्मकषष्टिसंवत्सरे "संवत्सराः पञ्चयुगं चाहोरात्रश्चतुर्विधः" भा॰स॰१२श्लो॰ "दैवपैत्रमानुषचान्द्रभेदात् अहोरात्रश्चतुर्विध इत्यर्थः" नीलक॰।

पञ्चरत्नक पु॰ पञ्च रत्नका इव कण्टकाद्योऽस्य। १पञ्चपोड-

इत्यं राजनि० । २इन्द्रियपञ्चकद्वपरञ्चकयुक्ते च ।

पञ्चरत्न न० पञ्चगुणितं रत्नम् । पञ्चविधे १रत्नभेदे तच्च नानाविधम् "नीलकं वज्रकं चेति पद्मरागश्च मौक्तिकम् । प्रवालं चेति विज्ञेयं पञ्चरत्नं मनीषिभिः" विधानपा० "सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्त्तं प्रवालकम् । रत्नपञ्चकमाख्यातम्" हेमा०म० "कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकम् । पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमृषिभिः पूर्वदर्शिभिः । अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेत्" हेमा०दा० पञ्च रत्नानीव उपदेशकत्वात् यत्र । २नीतिगर्भे कवितापञ्चके "नागः पोतस्तथा वैद्यं वान्तिः शक्यो यथाक्रमम् । पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तं विदुषामपि सुदुर्लभम्" काव्यसं० । नाग इत्यादिना एकैकपद्यस्य आद्यपदेन सूचित कवितापञ्चकं च ग्राह्यम् । तानि च पद्यानि प्रागेव काव्यसंग्रहे दृश्यानि । ३पञ्चचूडदैवत्यभेदे न० ।

पञ्चरश्मि पु० पञ्च पञ्चवर्णा रश्मयोऽस्य । पिङ्गलादिपञ्चवर्णरश्मिके सूर्ये तस्य तथात्वम् निर्णीतं छा०उ० यथा "अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहितः । तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं चामुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः" उप० "अथ या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मोपासनस्थानस्य सम्बन्धिन्यो नाड्यो हृदयमांसपिण्डात् सर्वतो विनिःसृता आदित्यमण्डलादिव रश्मयस्ताश्चैताः पिङ्गलस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याणिम्नः सूक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णास्तदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्त्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वत्राध्याहार्यम् । सौरेण तेजसा पित्ताख्येन पाकाभिनिर्वृत्तेन कफेनाल्पेन सम्पर्कात् पिङ्गलं भवति सौरं तेजः पित्ताख्यम् । तदेव वातभूयस्त्वाद्नीलं भवति । तदेव च कफभूयस्त्वाच्छुक्लम् । कफेन समतायां पित्तम् शोणितबाहुल्येन लोहितम् । वैद्यकाद्वा वर्णविकारा अन्वेष्टव्याः । कथं भवन्तीति श्रुतित्वाद्दादित्यसम्बन्धादेव तत्तेजसो नाडीष्वनुगतस्यैते वर्णविशेषा इति । कथमसौ वा आदित्यः पिङ्गलो वर्णत एष आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील एष पीत एष लोहित आदित्य एव । तस्याध्यात्मं नाडीभिः कथं सम्बन्ध इत्यत्र दृष्टान्तमाह तत्तत्र यथा लोके महान् विस्तीर्णः पन्था महापथ आततो व्याप्त उभौ ग्रामौ गच्छतीमं च सन्निहितममुं च विप्रकृष्टं दूरस्थमेवं यथा लोके दृष्टान्तो महापथ उभौ ग्रामौ प्रविष्टः । एवमेवैता आदित्याः महापथा यथा गच्छन्ति तथोभयत्वादित्यस्य रश्मयः उभौ लोकावमुं चादित्यमण्डलमिमं च पुरुषं गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः यथा महापथः । कथमुष्मादादित्यमण्डलात् प्रतायन्ते सन्तता भवन्ति । ता अध्यात्ममासु पिङ्गलादिवर्णासु यथोक्तासु नाडीषु सृप्ता गताः प्रविष्टा इत्यर्थः । आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्रवृत्ताः सन्तानभूताः सत्यस्तेऽमुष्मिन् रश्मीनामुभयलिङ्गत्वात्ते इत्युच्यन्ते" भा० "रसेनाव्यस्येति शेषः तदाकारा इति तच्छब्दोऽन्तरसविषयः । शुक्लस्येत्यादिषु षष्ठी पूर्ववत् । श्रुतावितिशब्दोऽध्याहारद्योतनार्थः । कथं पुनरन्नरसस्य पिङ्गलादिविचित्रो वर्णविशेषः सिध्यतीत्याशङ्क्याह सौरेणेति वातपित्ताख्यं सौरं तेजः । तेन पाकोऽशितस्य च जायते । तेनाभिनिर्वृत्तेनाल्पेन कफेन सम्पर्कात् तदेव पित्ताख्यं सौरं तेजो भवति पिङ्गलम् । तेन सम्पर्कादन्नरसस्य नाडीनां च जायते पिङ्गलत्वमित्यर्थः । तदेव च पित्ताख्यं सौरं तेजो यथोक्तपाकाभिनिर्वृत्तेन प्रभूतेन वातेन सम्बन्धात्तद्भूयस्त्वाद्भवति नीलं तेन च सम्पर्कादन्नरसस्य नाडीनां च जायते नैल्यमित्याह तदेवेति । प्रकृतमेव पित्ताख्यं सौरं तेजो यथोक्तपाकवशादभिनिर्वृत्तकफस्य स्वसम्बन्धिनो भूयस्त्वाद्भवति शुक्लं तेन च सम्पर्कादन्नरसस्य नाडीनां च शौक्ल्यं भवतीत्याह तदेव चेति । उक्तपाकाभिनिर्वृत्तेन कफेन तदभिनिर्वृत्तस्यैव वातस्य समतायां तदेव तेजस्तत्सम्बन्धि पीतं जायते । तत्सम्बन्धाच्चान्नरसस्य च नाडीनां च पीतत्वं भवतीत्याह कफेनेति । यदा तु यथोक्तपाकाभिनिष्पन्नं शोणितं बहुलं भवति तदा तस्य नाडीनां च लौहित्यं भवतीत्याह शोणितेति । पक्षान्तरमाह वैद्यकाद्वेति । अन्वेषणप्रकारमाह कथमिति । नाभेरूर्द्ध्वं हृदयादधस्तादामाशयमाचक्षते । तेजः सौरं पित्तमित्युच्यते । तच्चान्नरसस्य धात्वन्तरसहकारिवशाद्वर्णविशेषे कारणमाशयगतं पीतं रञ्जकं रसरञ्जनादित्यादिवचनादित्यर्थः । कथं तर्हि पिङ्गलस्येत्याद्या श्रुतिरित्याशङ्क्याह श्रुतित्वेति । उक्तमर्थ-

माकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति कथमित्यादिना आदित्यस्य पिङ्गलादयो वर्णविशेषाः शास्त्रप्रमाणादेव प्रत्येतव्याः। आदित्यस्य तेजसो नाड़ीष्वनुगतस्य पैङ्गल्यादयो वर्णविशेषाभवन्तीत्युक्तं तदेव प्रश्नद्वारा दृष्टान्तावष्टम्भेन स्फुटयति तस्येत्यादिना" आनन्दगिरिः।

पञ्चरसा स्त्री पञ्चो विस्तीर्णोरसोऽस्याम्। आमलक्यां हारा०।

पञ्चरात्र न० पञ्चानां रात्रीणां समाहारः अच्समा०। रात्रान्तत्वेऽपि संख्यापूर्वकत्वेन क्लीवता। १रात्रिपञ्चके पञ्च रात्राणि ज्ञानानि यत्र। नारदादिप्रणीते ज्ञानोपदेशके २ग्रन्थभेदे तन्निरुक्त्यादिकं ब्रह्मपु० जन्मखण्डे १२२अ० उक्तं यथा "रात्रञ्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम्। तेनेदं पञ्चरात्रं च प्रवदन्ति मनीषिणः। प्रथमं सात्त्विकं ज्ञानं द्वितीयन्तु तदेव च। नैर्गुण्यं च तृतीयं च ज्ञानं च सर्वतत्परम्। चतुर्थं च राजसिकं भक्तस्तन्नाभिवाञ्छति। पञ्चमं तामसं ज्ञानं विद्वांस्तन्नाभिवाञ्छति। ज्ञानं पञ्चविधं प्रोक्तं पञ्चरात्रं विदुर्बुधाः" तच्च सप्तविधं यथा "पञ्चरात्रं सप्तविधं ज्ञानिनां ज्ञानदं परम्। ब्राह्मं शैवं च कौमारं वाशिष्ठं कापिलं परम्। गौतमीयं नारदीयमिदं सप्तविधं स्मृतम्" इति नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रम्। "पञ्चकं पञ्चरात्राणां कृष्णमाहात्म्यपूर्वकम्। वाशिष्ठं नारदीयं च कापिलं गौतमीयकम्। परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रं च पञ्चकम्"।

पञ्चरात्रिक पु० पञ्चरात्रमुपासनासाधनतयास्त्यस्य ठन्। विष्णौ भा० शा० १४अ०।

पञ्चराशिक पु० पञ्च राशयो यत्र कप्। लीलावत्युक्ते पञ्चराश्यधिकारेण गणितभेदे यथा "पञ्चसप्तनवराशिकादिकेऽन्योन्यपक्षनयनं फलच्छिदाम्। संविधाय बहुराशिजे वधे स्वल्पराशिवधभाजिते फलम्।

उदाहरणम्। मासे शतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्याद्वर्षे गते भवति किं वद षोडशानाम्। कालं तथा कथय मूलकलान्तराभ्यां मूलं धनं गणक! कालफले विदित्वा।

न्यासः	१	१२	अन्योऽन्यपक्षनयने कृते	१	१२
	१००	१६	(फलस्य छेदोऽन्यपक्षे	१००	१६
	५	०	न नेय इति बोध्यम्)	०	५

बहूनां राशीनां बधः। ९६०।

स्वल्पराशिवधः १०० अनेन भक्ते लब्धम्। ९।

शेषम् $\frac{६०}{१००}$ विंशत्यापवर्त्य $\frac{३}{५}$ जातं कलान्तरम् ९ $\frac{३}{५}$

छेदघ्नरूपेष्विति कृते जातम् $\frac{४८}{५}$

पञ्चलक्षण न० पञ्च सर्गादीनि लक्षणान्यस्य। १पुराणे अमरः। पुराणशब्दे दृश्यम् पञ्चानां लक्षणानां समाहारः ङीप्। अनुमानचिन्तामण्युक्ते व्याप्तिलक्षणपञ्चके साध्याभाववदवृत्तित्वमित्यादिकं व्याप्तिलक्षणपञ्चकं तत्रोक्तमिति तस्य ग्रन्थस्य तथात्वम्।

पञ्चलवण न० पञ्चगुणितं लवणम्। "काचकं सैन्धवं चैव सामुद्रं विडमेव च। सौवर्चलं तथा पञ्चलवणं परिकीर्त्तितम्" राजनि० उक्ते लवणपञ्चके।

पञ्चलाङ्गलक न० महादानभेदे तत्स्वरूपं मत्स्यपु० यथा "अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। पञ्चलाङ्गलकं नाम महापातकनाशनम्। पुण्यां तिथिं समासाद्य युगादिग्रहणादिकम्। भूमिदानं ततो दद्यात् पञ्चलाङ्गलकान्वितम्। कर्वटं खेटकं वापि ग्रामं वा शस्यशालिनम्। निवर्त्तनशतं वापि तदर्द्धं वापि शक्तितः। सारदारुमयान् कृत्वा हलान् पञ्च विचक्षणः। सर्वोपकरणैर्युक्तानन्यान् पञ्च च काञ्चनान्। कुर्य्यात् पञ्चपलादूर्द्ध्वं मासहस्तपलावधि। वृषान् लक्षणसंयुक्तान् दश चैव धुरन्धरान्। सुवर्णशृङ्गाभरणान् मुक्तालाङ्गूलभूषणान्। रूप्यपादाग्रतिलकान् रक्तकौषेयभूषणान्। स्रग्दामचन्दनयुतान् शालायामधिवासयेत्" इतःपरं तत्राध्याये २८३अ० दृश्यम्।

पञ्चलोकपाल पु० संज्ञात्वात् कर्म०। ग्रहयज्ञाद्यङ्गे विनायकादिदेवपञ्चके "विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च। अश्विनौ क्रमतः पञ्चलोकपालान् प्रपूजयेत्" विधानपा०।

पञ्चलोह न० पञ्चं विस्तीर्णं लोहम्। सौराष्ट्रदेशजे लोहे हेम०। पञ्चगुणितं लोहं संज्ञायां कन्। पञ्चलोहक सुवर्णरजतताम्ररङ्गनागरूपे धातुपञ्चके राजनि०।

पञ्चवक्त्र पु० पञ्च वक्त्राण्यस्य। १महादेवे २रुद्राक्षभेदे च पञ्चमुखशब्दे दृश्यम्। पञ्चवदनादयोऽप्यत्र [त्रिका०।

पञ्चवट पु० पञ्चो विस्तीर्णो वटः वेष्टनम्। वालयज्ञोपवीतके

पञ्चवटी स्त्री पञ्चानां वटानां वटप्रभृतीनां समाहार

ङीप्। वटादिवृक्षपञ्चके "अश्वत्थं बिल्ववृक्षं च वटं धात्रीमशोककम्। वटीपञ्चकमित्युक्तं स्थापयेत् पञ्चदिक्षु च। अश्वत्थं स्थापयेत् प्राचि बिल्वमुत्तरभागतः। वटं पश्चिमभागे तु धात्रीं दक्षिणतस्तथा। अशोकं वह्निदिक्स्थाप्यं तपस्यार्थं सुरेश्वरि!। मध्ये वेदीं चतुर्हस्तां चतुरस्रां मनोहराम्। प्रतिष्ठां कारयेत्तस्याः पञ्चवर्षोत्तरं शिवे!। अनन्तफलदात्री सा तपस्याफलदायिनी। इयं पञ्चवटी प्रोक्ता बृहत्पञ्चवटीं शृणु। बिल्ववृक्षं मध्यभागे चतुर्दिक्षु चतुष्टयम्। वटवृक्षं चतुष्कोणे वेदसंख्यं प्ररोपयेत्। अशोकं वर्त्तुलाकारं पञ्चविंशतिसम्मितम्। दिग्विदिक्ष्वामलकीं च एकैकं परमेश्वरि!। अश्वत्थञ्च चतुर्दिक्षु बृहत्पञ्चवटी भवेत्। यः करोति महेशानि! साक्षादिन्द्रसमो भवेत्। इहलोके महासिद्धिः परे च परमा गतिः" हेमा०व्र० स्कन्दपु० वचनानि। २दक्षिणदिक्स्थे तीर्थभेदे "ततो पञ्चवटीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। पुण्येन महता युक्तः सतां लोके महीयते। यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः। तमर्च्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति" भा०व० ८५अ०। रामा०अर० सर्गे दृश्यम्।

पञ्चवर्ग पु० पञ्च वर्गा प्रकारा यत्र। १पञ्चप्रकारणान्विते यागभेदे "सर्वे पञ्चवर्गाः पशुकामस्य" कात्या०श्रौ० ८।४।१८ "पशुकामस्य यजमानस्य सर्वे त्रयोऽप्यभिप्लवाः पञ्चवर्गाः पञ्चप्रकाराः भवन्ति" कर्कः। पञ्चानां चाराणां वर्गः। २चारपञ्चके पु० "कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गञ्च तत्त्वतः। अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च" मनुटीकायां कुल्लू० उक्तं यथा "कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं पञ्चविधं चारवर्गं पञ्चवर्गशब्दवाच्यं तत्त्वतश्चिन्तयेत्। तत्र परमर्म्मज्ञः प्रगल्भश्छात्रः कपटव्यवहारित्वात् कापटिकस्तं वृत्त्यर्थिनमर्थमानाभ्यामुपगृह्य रहसि राजा ब्रूयात् यस्य दुर्वृत्तं पश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यमिति। प्रव्रज्यारूढपतितउदास्थितः तं लोकेषु विदितदोषं प्रज्ञाशौचयुक्तं वृत्त्यर्थिनं ज्ञात्वा रहसि राजा पूर्ववत् ब्रूयात्। बहूत्पत्तिकमठे स्थापयेत् प्रचरशस्योपपत्तिकं भूस्यन्तरञ्च तद्वृत्त्यर्थमुपकल्पयेत् स चान्येषामपि प्रव्रजितानां राजचारकर्म्मकारिणां ग्रासाच्छादनादिकं दद्यात्। कर्षकः क्षीणवृत्तिः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिव्यञ्जनस्तमपि पूर्ववदुक्त्वा स्वभूमौ कृषिकर्म कारयेत्। वाणिजकः क्षीणवृत्तिः वैदेहिकव्यञ्जनस्तं पूर्ववदुक्त्वा धनमानाभ्यामात्मीकृत्य वाणिज्यं कारयेत्। मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः सोऽपि क्वचिदाश्रमे बहून् बहुमुण्डजटिलान्तरकपटशिष्यगणवृतो गुप्तराजोपकल्पितवृत्तिः तपस्यां कुर्य्यात् मासाद्द्विमासान्तरितं प्रकाशं बदरादिमुष्टिमश्नीयात् रहसि च राजोपकल्पितं यथेष्टमाहारं कल्पयेत् शिष्याश्चास्यातीतानागतज्ञानादिकं ख्यापयेयुः तेन बहुलोकवेष्टनमासाद्य सर्वेषां विश्वसनीयत्वात् सर्वे कार्य्यमकार्य्यं च पृच्छन्ति अन्यस्य च कुक्रियादिकं कथयन्त्येवंरूपं पञ्चवर्गं यथावच्चिन्तयेत्। एवं प्रकल्प्य तेनैव पञ्चवर्गद्वारेण प्रतिराजस्यात्मीयानाञ्चामात्यादीनाम् अनुरागविरागौ ज्ञात्वा तदनुरूपं चिन्तयेत्" कुल्लू०। पञ्चानां वर्गाणां समाहारः ङीप्। नील० ता० उक्ते श्वेतहोरादिपञ्चके स्त्री पञ्चवर्गीबलानयने च रीतिः नील०ता० दृष्टा यथा

"स्वर्क्षादितुङ्गस्वमजोच्चनक्रकन्याकुलीरान्त्यतुलानि वैस्युः। दिग्भिर्युगैरष्टयमैः शरैकैर्भूतैर्भसङ्ख्यैर्नखसम्मितैश्च"। अथोच्चबलनवांशानाह "तत्सप्तमं नीचमनेन हीनोग्रहोऽधिकश्चेद्भभाद्विशोध्यः। चक्रात् तदंशाङ्कलवो बलम् स्यात् क्रियैणतौलीन्दुभतो नवांशाः" अथ हद्देशानाह "मेषेऽङ्कतर्काष्टशरेषुभागा जीवास्फुजिज्ज्ञारशनैश्चराणाम्। वृषेऽष्टषण्नागशरानलांशाः शुक्रज्ञजीवार्किकुजेषु हद्दाः। युग्मे षडङ्गेषुनगाङ्कभागाः सौम्यास्फुजिज्जीवकुजार्किहद्दाः। कर्केऽद्रितर्काङ्गनगाब्धिभागाः कुजास्फुजिज्ज्ञेज्यशनैश्चराणाम्। सिंहेऽङ्गभूताद्रिरसाङ्गभागाः देवेज्यशुक्रार्किबुधारहद्दाः। स्त्रियां नगाशाब्धिनगाब्धिभागाः सौम्योशनोजीवकुजार्किनाथाः। तुले रसाष्टाद्रिनगद्विभागाः कोणज्ञजीवास्फुजिदारनाथाः। कीटे नगाब्ध्यष्टशराङ्गभागाः भौम्यास्फुजिज्ज्ञेज्यशनैश्चराणाम्। चापे रवीष्वब्धिपञ्चवेदा जीवास्फुजिज्ज्ञारशनैश्चराणाम्। मृगे नगाद्र्यष्टयुगस्युतीनां सौम्येज्यशुक्रार्किकुजेशहद्दाः। कुम्भे नगाङ्गाद्रिशरेषुभागा शुक्रज्ञजीवारशनैश्चराणाम्। मीनेऽर्कवेदाग्निनन्दपक्षाः सितेज्यसौम्यारशनैश्चराणाम्। त्रिंशत्स्वभे विंशतिरुच्चभे स्वे हद्देऽब्धचन्द्रादशकं दृकाणे। शुभक्षहे (नवांशे)पञ्च लवाः प्रदिष्टा विंशोपका वेदलवैः प्रकल्प्याः। स्वस्वाधिकारोक्तबलं सुहृद्भे पादोनमर्द्धं समभेऽरिभेऽङ्घ्रिः एवं समानीय समं तदैक्ये वेदोद्धृते हीनबलः शरोनः"।

पञ्चवर्ण न० पञ्च वर्णा अस्य। पञ्चवर्णान्विततण्डुलचूर्णे "रजांसि पञ्चवर्णानि मण्डलार्थं हि कारयेत्। शालितण्डुलचूर्णेन शुक्लं वा यवसम्भवम्। रक्तं कुसुम्भसिन्दूरगैरिकादिसमुद्भवम्। हरितालोद्भवं पीतं रजनी सम्भवं क्वचित्। कृष्णं दग्धपुलाकैस्तु कृष्णैर्द्रव्यैरथापि वा। हरितं विल्वपत्रोत्थं पीतकृष्णविमिश्रितम्"। हेमा०ब्र०। २अकारोकारमकारनादविन्दुयुक्ते प्रणवे च

पञ्चवल्कल न० ५त०। "न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः। सर्वैरेकत्रसंयुक्तैः पञ्चवल्कलमुच्यते" शब्दच०१उक्ते "न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षपिप्पलशाल्मली। क्षीरिवृक्षाश्च पञ्चैषां वल्कलं पञ्चवल्कलम्" इत्युपक्रमे "पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक्पञ्चकं मतम्। त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित्" राजनि० २उक्ते च वृक्षपञ्चकवल्कले।

पञ्चवातीय न० राजसूयाङ्गे फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि कर्त्तव्ये पञ्चाग्निसाध्यहोमककर्मभेदे "पञ्चवातीयम् आहवनीयं प्रतिदिशं व्यूह्य मध्ये च स्तुवेणाग्निषु जुहोत्यग्निनेमेभ्य इति प्रतिमन्त्रम्" कात्या०श्रौ० १५।१।२० "होममन्त्राणां लिङ्गेन व्यवस्था (फाल्गुनशुक्ले प्रतिपद्येव) पञ्चवातीय संज्ञकं वक्ष्यमाणकर्म भवति आहवनीयं प्रतिदिशं व्यूह्य खरमध्यस्थं हस्तप्रेरितमेव खरमध्य एव प्राच्यादिदिक्षु स्थापयित्वा मध्ये चावशिष्य पञ्चस्वग्निषु जुहोति" कर्कः "उत्तराः समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रम्" २१सू० जुहोतीति शेषः समस्य चाग्नीनिति प्रतिदिशं व्यूढमाहवनीयमेकत्र कृत्वा उत्तराः पञ्चाहुतीर्जुहोति" कर्कः "त्रियुक्तोऽश्वरथो दक्षिणा" २२सू० "त्रिभिरश्वैर्युक्तोरथो दक्षिणा" कर्कः। तस्य नामनिरुक्तिः शत०ब्रा०५।२।४ दर्शिता यथा "तस्य प्रष्टिवाहणोऽश्वरथो दक्षिणा। "त्रयोऽश्वा द्वौ सव्येष्टृसारथी ते पञ्च प्राणा यो वै प्राणः स वातस्तद्यदेतस्य कर्मण एषा दक्षिणा तस्मात् पञ्चवातीयं नाम"। तस्य व्याधितरोगनिवृत्तिहेतुत्वमपि तत्र दर्शितं यथा "स हैतेनापि भिषज्येत्"। "अयं वै प्राणो योऽयं पवते यो वै प्राणः स आयुः सोऽयमेक इवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तःप्रविष्टो दशधा विहितो दश वा एता आहुतीर्जुहोति तदस्मिन् दश प्राणान् कृत्स्नमेव सर्वमायुर्दधाति समदिहादि गताहरिव भवत्या हैवैनेन हरति"।

पञ्चविधप्रकृति स्त्री कर्म०। अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्यासु पञ्चसु राज्याङ्गप्रकृतिषु मनुः ७अध्याये १५७श्लोके।

पञ्चवीज न०पञ्च विस्तीर्णं मध्ये वीजमस्य। १त्रपुषे (शसा) २कर्कट्यां ३दाडिमे च वैद्यकप्र०।

पञ्चवृत्ति स्त्री पञ्चगुणिता वृत्तिः शा०त०, कर्म०, ब०व० वा। पात०उक्तासु पञ्चसु मनोवृत्तिषु "वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः" सू०। "प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः" सू०।प्राणापानसमानोदानव्यानरूपवृत्तिपञ्चकयुक्ते देहस्थे वायौ २प्राणे च।

पञ्चशर पु० पञ्च शरा अस्य। १कन्दर्पे अमरः। तच्छराश्च कालिकापुराणशब्दे २०१२पृ०दर्शिताः। पञ्चगुणिताः शराः शा०त०। कामस्य २शरेषु १२६८ पृ० उपयमशब्दे दर्शिते ३रोगादिवाणपञ्चके च।

पञ्चशस्य न० समा० द्वि०। "धान्यमुद्गास्तिला माषाः यवाः सिद्धार्थकोऽथ वा। पञ्चशस्यमिति प्रोक्तम्" इत्युक्तेषु धान्यादिषु। दुर्गोत्सवपद्धतिः।

पञ्चशाख पु० पञ्च शाखाकारा अङ्गुलयो यत्र। १हस्ते अमरः। २गजे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। समा० द्वि०। पञ्चानां शाखानां ३समाहारे न०।

पञ्चशारदीय पु० यज्ञभेदे कात्या०श्रौ० २३।४।२ दृश्यः।

पञ्चशिख पु० मुनिभेदे. तस्योत्पत्त्यादिकं वामनपु० ५०अ० उक्तं यथा "धर्मस्याहिंसा भार्य्या या तस्यां पुत्र चतुष्टयम्। समाप्तं मुनिशार्दूल, योगशास्त्रविचारकम्। ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूद्द्वितीयश्च सनातनः। तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः। सांख्यवेत्तारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम्। दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम्। ज्ञानयोगं न ते दद्युर्ज्यायांसोऽपि कनीयसाम्"। भा०शा० २१८अ० तस्य नामनिरुक्तिरन्यथोत्पत्तिश्चोक्ता यथा "तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनिः। परिधावन् महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामथ। सर्वसन्न्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये। सु पर्य्यवसितार्थश्च निर्द्वन्द्वो नष्टसंशयम्। ऋषीणामाहुरेकं यं कामादवसितं नृषु। शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्तं सुदुर्लभम्। यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम्। स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम्। आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम्। पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम्। यत्र चासीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत्। पञ्चस्रोतसि निष्णातः पञ्चरात्रविशारदः। पञ्चज्ञः पञ्चकृत् पञ्चगुणः

पञ्चशिखः स्मृतः। पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं न्यवेदयत्। इष्टसत्रेण सम्पृष्टो भूयश्च तपसासुरिः। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः। यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते। आसुरिर्मण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे तदव्ययम्। तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्यो पयसा भृतः। ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी। तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ। ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिञ्च नैष्ठिकीम्। एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवम्। तस्य तत्कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमम्"।

पञ्चशीर्ष पु० पञ्च शीर्षाण्यस्य। सर्पभेदे। [शब्दम्।

पञ्चशुक्ल पु० पञ्चसु क्षणः। कीटभेदे सुश्रुतः कीटशब्दे

पञ्चशूरण पु० पञ्च शूरणा यत्र। "अत्यम्लकाण्डीरमालाकन्दर्द्दिस्मूरणैः। कृष्णो भवति योगोऽयं पञ्चशूरणसंज्ञकः" राज० उक्ते मिलिते अत्यन्लादौ।

पञ्चशैरीषक न० पञ्चगुणितं शैरीषकम् शा०त०। शिरीषवृक्षस्य पुष्पमूलफलपत्रवल्कलेषु राजनि०।

पञ्चशैल पु० मेरोर्दक्षिणस्थे पर्वतभेदे "पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः। इत्येते दक्षिणे पार्श्वे मेरोः प्रोक्ता महाचलाः" मार्कण्डपु० ५५ अ०।

पञ्चष त्रि० ब० पञ्च वा षट् वा वार्थे ब०स० ड समा०। पञ्च वा षट् वा परिमाणं येषां तेषु पदार्थेषु।

पञ्चसिद्धान्ती स्त्री समा० द्वि०। ब्रह्मसूर्यसोमाद्युक्तेषु पञ्चसु ज्योतिषसिद्धान्तेषु।

पञ्चसिद्धौषधिक पु० पञ्च सिद्धौषधयो यत्र कप्। "तैलकन्दं सुधाकन्दक्रोडकन्दरुदन्तिकाः। सर्पनेत्रयुताः पञ्चसिद्धौषधिकसंज्ञकः" राजनि० उक्ते तैलकन्दादिसिद्धौषधिपञ्चकयोगभेदे।

पञ्चसुगन्धिक "कर्पूरकक्कोललवङ्गपुष्पगुवाकजातीफलपञ्चकेन। समांशभागेन च योजितेन मनोहरं पञ्चसुगन्धिकं स्यात्" इत्युक्तेषु मिलितसुगन्धिकर्पूरादिद्रव्येषु राजनि०।

पञ्चसूना स्त्री पञ्च सूनाः प्राणिवधस्थानानि। "पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः। कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्" मनुनोक्तेषु पञ्चसु कीटवधस्थाने-

पञ्चस्रोतस् त० पञ्च स्रोतांसि यत्र। तीर्थभेदे भा०शा० २१८ अ० दृश्यम्। २योगभेदे पञ्चशिखशब्दे दृश्यम्।

पञ्चस्वरा स्त्री पञ्च स्वराः प्रतिपाद्यतया यत्र। प्रजापतिदासदैवज्ञकृते ज्योतिषग्रन्थभेदे।

पञ्चस्वरोदय पु० ज्योतिषग्रन्थभेदे गरुडपु० मूलं दृश्यम्।

पञ्चहारक न० हेमचन्द्रोक्ते हारभेदे।

पञ्चहोत्र पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे हरिवं० ७अ०।

पञ्चह्रद पु० पञ्च ह्रदा—अत्र। तीर्थभेदे स्कान्दपु०।

पञ्चांश पु० इत्तौ सङ्ख्यावचनस्य पूरणार्थत्वस्वीकारेण पञ्चशब्दः पञ्चमार्थे कर्म०। त्रिंशदंशात्मकराशेः पञ्चमेऽंशे तदंशमानयनरीतिः नीलकण्ठताजके उक्ता यथा "ओजर्क्षे पञ्चमांशेशा कुजार्कीज्यज्ञभार्गवाः। समभे व्यत्ययाद्दु ज्ञेयाः"

पञ्चाक्षर त्रि० पञ्च अक्षराणि यत्र। १मन्त्रभेदे २प्रतिष्ठाख्यछन्दोभेदे च। "गुरु पञ्चाक्षरेण" यजु०९।३२ "पञ्चाक्षरेण छन्दसा" वेददी०। ३प्रणवे च पञ्चवर्णशब्दे दृश्यम्।

पञ्चाग्नि पु० संज्ञात्वात् कर्म०। १अन्वाहार्यपचनगार्हपत्याहवनीयसभ्यावसथ्यात्मकेषु पञ्चस्वग्निषु", "पवनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे" इति हारीतः तत्र पवनः आवसथ्योऽग्निः पावनः सभ्योऽग्निः" कुल्लू०। ते यस्य ब०। २तदग्निभिर्विहिततत्तत्कार्यकारके च। "कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निब्रह्मचारिणः" याज्ञ० व्याख्यायां सभ्यावसथ्यौ त्रेता अग्नयश्च यस्य सन्ति स पञ्चाग्निः पञ्चाग्निविद्याध्यायी वा" मिता० छान्दो०उ० उक्तेषु च स्वर्गपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषात्मकेषु अग्निवदाहुत्याधारेषु ३पदार्थेषु "पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः" श्रुतिः चतुर्दिक्षु च ऊर्द्धे च स्थितेषु पञ्चसु ४तेजःस्विषु।

पञ्चाङ्ग पुंस्त्री० पञ्चाङ्गानि यस्य। १कमठे शब्दमाला। पञ्चभद्राख्ये २अश्वभेदे शब्दमा० "बाहुभ्यां चैव जानुभ्यां शिरसा वचसा दृशा"। पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात्" इति तन्त्रसारोक्ते ३प्रणामभेदे "त्वक्पत्रकुसुमं मूलं फलमेकस्य शाखिनः। एकत्र मिलितं चैतत् पञ्चाङ्गमिति संज्ञितम्" राजनि० उक्तेषु ४एकवृक्षत्वगादिषु पञ्चसु "जपहोमौ तर्पणञ्चाभिषेको विप्रभोजनम्। पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमिष्यते" तन्त्रसारोक्ते ५सङ्गपुरश्चरणे न०। "तिथिर्वारश्च नक्षत्रं योगः करणमेव च। पञ्चाङ्गमेतदुद्दिष्टम्"ज्यो०उक्तेषु ६तिथ्यादिषु। "आगमो दीर्घकालश्च निश्छिद्रोऽन्यरवोज्झितः। प्रत्यर्थिसन्निधानश्च पञ्चाङ्गो भोग इष्यते" कात्या० उक्ते आगमादिपञ्चकयुक्ते ७भोगे च।

पञ्चाङ्गगुप्त पुंस्त्री पञ्चाङ्गानि गुप्तान्यस्य। कच्छपे त्रिका०। करपादचतुष्कशिरोरूपावयवपञ्चकस्य स्वेच्छया गोपनात् तस्य तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पञ्चाङ्गशुद्धि स्त्री पञ्चाङ्गस्य शुद्धिः। तिथिवारादीनां शुद्धौ दोषराहित्ये विहिततिथ्यादौ “पञ्चाङ्गशुद्धिदिवसे सोदये शशितारयोः। गुरुशुक्रोदये शुद्धे लग्ने द्वादशशोधिते। चन्द्रतारानुकूल्ये च शस्यते सर्वकर्मणि”।

पञ्चाङ्गी स्त्री करिण्यां कटिबन्धनदामनि हेमच०।

पञ्चाङ्गुल पु० पञ्च अङ्गुलय इव पत्राण्यस्य दारुणि अचसमा०। एरण्डवृक्षे अमरः। २पञ्चाङ्गुल्याकारयुक्ते दर्वीभेदे च अदारुणि तु न अच। पञ्चाङ्गुलि इत्येव।

पञ्चाज न०गवगव्यवत् विग्रहः। अजायाः पुरीषादिपञ्चके तद्देव तद्घृतपाकविधिः सुश्रुतोक्तः पञ्चमाहिषशब्दे दर्शितः।

पञ्चातप त्रि० पञ्चभिरग्न्यादिभिरातप्यते आ+तप—अच् ६त०। अग्निचतुष्टयसूर्य्यरूपैः पञ्चभिस्तपस्यति। तत्स्थापनप्रकारस्तु “वह्निर्यैर्दारुभिः शुष्कैश्चतुर्दिक्षु चतुष्कृतम्। वह्निसंस्थापनं ग्रीष्मे तीव्रांशुस्तत्र पञ्चमः। हस्तान्तरे चतुर्वह्नीन् कृत्वा वैश्वानरेण हि। तन्मध्यस्था सूर्य्यबिम्बं वीक्षन्ती बद्धतांशुका” कालिकापु० ४२अ०। “ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः” स्मृतिः।

पञ्चात्मक त्रि० पञ्च आकाशादय आत्मा स्वरूपं वा यस्य। आकाशादिपञ्चभूतस्वरूपे “पञ्चात्मकं देहमिदं” मार्कण्डपु० २५अ०। पञ्चीकृतभूतजातत्वाद्देहस्य तथात्वं पाञ्चभौतिकशब्दे दृश्यम्।

पञ्चानन पुंस्त्री पञ्चं विस्तीर्णमाननमस्य। १सिंहे स्त्रियां ङीष्। २सिंहराशौ पु० पञ्च आननान्यस्य। ३पञ्चमुखे शिवे च। “विभाव्य मुखपद्मं हि शिवस्य वरवर्णिनि !। सद्यो जातं वामदेवमघोरञ्च ततःपरम्। तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्तितम्। सद्योजातं च वै शुक्लं शुद्धस्फटिकसन्निभम्। पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम्। कृष्णवर्णमघोरं च सम्यं भीमविवर्द्धनम्। रक्तं तत्पुरुषं देवि ! दिव्यमूर्त्तिमनोहरम्। श्यामलं च तथेशानं सर्वदेवं शिवात्मकम्। चिन्तयेत् पश्चिमे चाद्यं द्वितीयं च तथोत्तरे। अघोरं दक्षिणे देवं पूर्वे तत्पुरुषं तथा। ईशानं मध्यतो ज्ञेयं चिन्तयेत् भक्तितत्परः” निर्वाणतन्त्रे ६पटले। ४रुद्राक्षभेदे।

पञ्चाप्सरस् शातकर्णिमुनेस्तपस्याभङ्गार्थमिन्द्रप्रेषित पञ्चाप्सरोभिस्तपस्याभङ्गे कृते यत्र सरोवरे तासां सर्वदास्थितिरासीत् तादृशे सरोभेदे रघु० १३सर्गे दृश्यम्।

पञ्चाब्जमण्डलम् न० सर्वतोभद्रमण्डलान्तर्गते पञ्चपद्मात्मके मण्डलभेदे “पञ्चाब्जमण्डलं प्रोक्तमेतत् स्वस्तिकवर्जितम्” राघवभट्टधृतवचनम्।

पञ्चामरा स्त्री संज्ञात्वात् कर्म०। अमरलतापञ्चके “एका तु अमरा दूर्वा तस्या ग्रन्थिं समानयेत्। अन्या तु विजया देवी सिद्धिरूपा सरस्वती। अन्या तु विल्वपत्राख्या शिवसन्तोषकारिणी। अन्या तु योगसिद्धार्थं निर्गुण्डी चामरा लता। अन्या तु कालतुलसी श्रीविष्णोः प्रियतोषिणी। एताः पञ्चामरा ज्ञेया योगसाधनकर्मणि” इति रुद्रजामलोत्तरखण्डे ३६पटले।

पञ्चामृत न० समा०द्वि०। “दुग्धं च शर्करा चैव घृतं दधि तथा मधु। पञ्चामृतमिदं प्रोक्त”मित्युक्तेषु पञ्चसु दुग्धादिषु।

पञ्चामृतयोग पु० “गुडुची गोक्षुरश्चैव मुषली मुण्डिका तथा। शतावरीति पञ्चानां योगः पञ्चामृताभिधः” राजनि० उक्तेषु युक्तगुडुच्यादिषु।

पञ्चाम्नाय पु० संज्ञात्वात् कर्म०। शिवेन पञ्चभिर्वक्त्रैरुक्तेषु आम्नायतुल्यशास्त्रेषु यथोक्त“पूर्वाम्नायः पूर्वमुखः पश्चिमः पश्चिमामुखः। दक्षिणो दक्षिणस्तद्वदुत्तरश्चोत्तरःपरः। निरुत्तरं तथा चोर्द्ध्वं सिद्धान्तागमरूपिणम्। ऊर्द्ध्वाम्नायपरिज्ञानं नाल्पस्य तपसः फलम्” इति “पूर्वाम्नायः शब्दरूपो दक्षिणः कर्णरूपकः। पश्चिमः प्रश्नरूपः स्यादुत्तरं चोत्तरस्तथा। ऊर्द्ध्वाम्नायस्तत्त्वबोधः केवलानुभवात्मकः” इति भैरवतन्त्रम् “शिवपञ्चमुखेभ्यश्च पञ्चाम्नायाः समुद्गताः” इत्यादि कुलार्णवतन्त्रम्।

पञ्चाम्र न० “अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं न्यग्रोधमेकं दशपुष्पजातीः। द्वे द्वे तथा दाडिममातुलुङ्गे पञ्चाम्रवापी नरकं न याति” इति वराहपु० उक्ते “अश्वत्थ एकः पिचुमर्द एको द्वौ चम्पकौ त्रीणि च केसराणि। सप्ताथ ताला नव नारिकेलाः। पञ्चाम्रवापी नरकं न याति” तिथि०त०उक्ते च अश्वत्थादौ। वस्तुतः पञ्चानामाम्राणां वापीत्युत्तरपदद्विगुः तात्पर्यवशात् अश्वत्थादीनां वापीत्यध्याहारेणान्वयः इति बोध्यम्।

पञ्चाम्ल न० अम्लपञ्चके “कोलदाडिमवृक्षाम्लैरम्लवेतससंयुतैः। चतुरम्लञ्च पञ्चाम्लं मातुलाङ्गसमन्वितम्” शब्दच० उक्ते अम्लपञ्चके

पञ्चायतनी स्त्री पञ्चानामुपास्यदेवरूपाणामायतनानां समाहारः। गणेशादिपञ्चदेवरूपोपास्यानां समाहारे। पञ्चदेवोपासकस्य यस्मिन् दिने यस्य पूज्यता तस्य तद्दिने मध्ये

स्थापनमन्येषां च दिग्भेदेषु स्थापनमुक्तं तन्त्रसा० यामले "भवानीन्तु यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत् । आग्नेय्यां पार्वतीनाथं नैर्ऋत्यां गणनायकम् । वायव्यां तपनं चैव पूजाक्रममुदाहृतः । यदा तु मध्ये गोविन्दमैशान्यां शङ्करं यजेत् । आग्नेय्यां गणनाथञ्च नैर्ऋत्यां तपनन्तथा । वायव्यामम्बिकां चैव भोगमोक्षैकभूमिकाम् । शङ्करं च यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत् । आग्नेय्यां तपनं चैव नैर्ऋत्यां गणनायकम् । वायव्यां पार्वतीं चैव स्वर्गमोक्षप्रदायिनीम् । आदित्यं च यदा मध्ये ऐशान्यां शङ्करं यजेत् । आग्नेय्यां गणनाथं च नैर्ऋत्यां केशवं यजेत् । वायव्यामम्बिकां देवीं स्वर्गसाधनभूमिकाम् । गणनाथं यदा मध्ये ऐशान्यां केशवं यजेत् । आग्नेय्यामीश्वरं चैव नैर्ऋत्यां तपनन्तथा । वायव्यां पार्वतीं चैव पूजयेन्मोक्षदायिनीम् । स्वस्थान वर्जिता देवा दुःखशोकभयप्रदाः" ।

पञ्चारी स्त्री पञ्च पञ्च संख्यामृच्छति ऋ—अण् उप०स० । गौरा० ङीष् । शारीफलके (पाशारछक) शब्दमाला । तस्य पञ्चपञ्चकोष्ठात्मकत्वात्तथात्वम् ।

पञ्चार्चिस् पु० पञ्च अर्चींषि यस्य । बुधग्रहे त्रिका० ।

पञ्चाल पु० ब०व० । पचि—कालन् । १देशभेदे उणादिकोषः । विष्णुपु० ४अ० १९अध्याये अस्यान्या निरुक्तिर्दर्शिता यथा "हर्यश्वानुमुद्गलवृहदिषुयवीनरकाम्पिल्ल संज्ञाः । पञ्चानामेतेषां विषयाणां रक्षणायालमेते मत्पुत्रा इति पित्राभिहिता इति पञ्चालाः" । पृषो० दीर्घत्वे पाञ्चालोऽप्यत्र उज्ज्व० । "गच्छताद्यैव पाञ्चालान् द्रुपदस्य निवेशने" भा०आ० १८४० । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । पाञ्चाल तद्देशवासिनि तन्नृपे च । बहुषु अणो लुक् । पञ्चाला इत्येव । पञ्चालनृपस्य भारते द्रुपद इति ख्यातः । तस्यापत्यं स्त्री पाञ्चाली द्रौपद्याम् २भद्रादेवे शा०प० २८६अ० । ३वाभ्रव्यगोत्रे परमेश्वरात् क्रमप्राप्तरि ४ऋषिभेदे भा०शा०३४४अ० ।

पञ्चालिका स्त्री पञ्चाय प्रपञ्चाय अलति अल—ण्वुल् कापि अत इत्त्वम् । वस्त्रादिकृतपुत्तलिकायाम् अमरः ।

पञ्चाली स्त्री पञ्चाय अलति अच् गौरा० ङीष् । १वस्त्रादिकृतपुत्तलिकायाम् (पाँचाली) ख्याते २गीतिभेदे च मेदि० । पञ्चारी+रस्य लः । ३शारिफलकायाम् (पाशारछक) त्रिका० ।

पञ्चावट उरस्कृते यज्ञोपवीते हारा० ।

पञ्चावत्तिन् त्रि० पञ्चधा अवत्तं खण्डनमस्त्यत्र । पञ्चधा खण्डिते चर्वादौ कात्या०श्रौ० १।१०।१९

पञ्चावयव पु० पञ्च प्रतिज्ञाद्योऽवयवायस्य । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनात्मकावयवपञ्चकयुक्ते न्यायवाक्ये

पञ्चावस्थ पु० पञ्चसु भूतेषु स्वकारणेषु अवस्था यस्य । शवे प्रेतदेहे त्रिका० तस्य देहारम्भकभूतानां स्वस्वकारणे लयोन्मुखत्वात् तथात्वम् ।

पञ्चावी स्त्री पञ्च अवयः षण्मासात्मककाला वयोऽस्याः ङीप् । सार्द्धवर्षद्वयवयस्कायां स्त्रीगव्यां यजु० १८।२६ ।

पञ्चाशत् स्त्री पञ्च दशतः परिमाणमस्याः नि० । (पञ्चाश) १संख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च ततः पूरणे डट् । पञ्चाश तत्सङ्ख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् । तमप् पञ्चाशत्तम तदर्थे । अऽधिकं यत्र शतादौ ड । पञ्चाश पञ्चाशदधिके शते सहस्रे च डिनि । पञ्चाशिन् तत्परिमाणयुक्ते । स्त्रियां ङीप् । स्वार्थे क टाप् । पञ्चाशिका चौरपञ्चाशिका षट्पञ्चाशिका इत्यादि । [१सङ्ख्याभेदे २तत्संख्यके च ।

पञ्चाशीति स्त्री पञ्चाधिका अशीतिः । शा० त० । (पँचाशी)

पञ्चास्य पुंस्त्री० पञ्चं विस्तीर्णमास्यं यस्य । १सिंहे स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् । २सिंहराशौ च पञ्च आस्यान्यस्य । ३पञ्चानने शिवे ४पञ्चवक्त्रे रुद्राक्षे च ।

पञ्चिन् त्रि० पञ्च परिमाणमस्य डिनि । पञ्च परिमाणयुक्ते ऐत०ब्रा० ३।३१,८

पञ्चीकरण न० अपञ्च पञ्चात्मकानि क्रियन्ते अनेन पञ्चन्+च्वि—कृ—भावे ल्युट् । अपञ्चात्मकस्य पञ्चात्मकतासम्पादने व्यापारभेदे । पञ्चीकरणन्तु आकाशादिषु पञ्चस्वेकैकं द्विधा समं विभज्य तेषु दशसु भागेषु मध्ये प्राथमिकान् पञ्च भागान् प्रत्येकं चतुर्द्धा समं विभज्य तेषां चतुर्णां भागानां स्वस्वद्वितीयार्द्धभागं परित्यज्य भागान्तरेषु संयोजनम् तदुक्तं "द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्द्धा प्रथमं पुनः । स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते" वेदान्तसारः ।

पञ्चीकृत त्रि० पञ्चीकृ—कर्मणि क्त । पञ्चात्मकताकरणेन उत्पादिते "अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्" वेदान्तपरिभाषा ।

पञ्चेध्मीय पु० पञ्चभिरिध्मभिः निर्वृत्तः छ । पञ्चेध्मसाध्ये होमभेदे तैत्ति०८३।७ "रात्रौ निशायां पञ्चेध्मीयेन च" आपस्तम्बः ।

पञ्चेन्द्र त्रि० पञ्च इन्द्राग्नी देवता अस्य अण् तस्य "हिमो-

र्णु गनपत्ये" पा॰ लुकि "लुक् तद्धितलुकि" पा॰ उपसर्जन स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। इन्द्राणीपञ्चकदेवताके हविरादौ।

पञ्चेन्द्रिय न॰ संज्ञात्वात् कर्म॰। इन्द्रियपञ्चके इन्द्रियशब्दे दृश्यम्। तच्च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं च।

पञ्चेषु पु॰ संज्ञात्वात् कर्म॰। कामस्य १वाणपञ्चके कालिकापु॰ २॰१२दृश्यम्। उपयमशब्दे १२६९पृ॰ उक्ते विवाहादौ वर्ज्ये २चौरादिपञ्चके। पञ्च इषवोऽस्य। ३कामदेवे हला॰।

पञ्चोपचार पु॰ संज्ञात्वात् कर्म॰। गन्धादिनैवेद्यान्तेषु पञ्चसु १पूजाङ्गेषु उपचारशब्दे १२॰४पृ॰दृश्यम्। पञ्च उपचारा यत्र। २पञ्चोपचाराङ्गे पूजनादौ त्रि॰।

पञ्चोपविष न॰ संज्ञात्वात् कर्म॰। "स्नुह्यर्ककरवीराणि ला-ङ्गली विषमुष्टिका। एतान्युपविषाण्याहुः पञ्च पाण्डित्य शालिनः" राजनि॰ उक्तेषु पञ्चसु स्नुह्यादिषु उपविषेषु।

पञ्चोष्मन् पु॰ संज्ञात्वात् कर्म॰। "भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः। तत्तदाहारकः स्वान् स्वान् पा-र्थिवादीन पचन्त्यमी" शारको॰ उक्ते आहारपाचके देहस्याग्निपञ्चके।

पञ्चौदन पु॰ पञ्चधा विभक्तः ओदनः। पञ्चाङ्गुलिभिः पञ्चधा विभक्ते ओदने। "पञ्चौदनं पञ्चभिरङ्गुलिभिर्दर्व्योद्धर पञ्चधैतमेनम्" अथ॰ ७।१४।७ तस्य विनियोगश्च तदु-त्तरत्र मन्त्रेषु द्रष्टव्यः।

प(पि)ञ्जर पु॰न॰पजि॰(पिजि॰)वा अरन्। १शरीरास्थिदन्दे कङ्काले २विहङ्गमादिबन्धनस्थाने न॰अमरः। ३कलियुगे ४मवां नीराजनाविधौ च शारकौमुदी। ततः चतु-रर्थ्यां सङ्काश्या॰ ण्य। पाञ्जर्य्य तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰।

पञ्जराखेट पु॰ पञ्जरमिवाखेटः। मत्स्यधारणयन्त्रभेदे (पोलो) त्रिका॰।

पञ्जल पु॰ पजि—अलच्। कोलकन्दे राजनि॰।

पञ्जि(ञ्जी) स्त्री पजि—इन् वा ङीप्। १तूलशलाकाना-कायां (पाँइज)।

पञ्जिका स्त्री पञ्जि+स्वार्थे क। पाणिनीयसूत्रवृत्तिभेदे तिथिवारादिपञ्चाङ्गबोधिकायां २पत्रिकायाञ्च शब्दमाला (पाँजि) "वारो हरति दुःस्वप्नं नक्षत्रं पापनाशनम्। "तिथिर्भवति गङ्गाभा योगः सागरसङ्गमः। करणं सर्वतीर्थानि श्रुता चेत् दिनपञ्जिका" ज्योति॰। तत्सू-चकत्वात् तस्यास्तथात्वम् "टीका निरन्तरव्याख्या प-ञ्जिका पदभञ्जिका" हेमच॰ उक्तलक्षणे ३व्याख्यानभेदे च ४आयव्ययसूचनार्थपत्रे च ५अपसव्याभ्यां त्रिका॰।

पञ्जिकारक त्रि॰पञ्जिमायव्ययसूचकपत्रं करोति कृ—ण्वुल्। कायस्थे जटाधरः कृ—ट। पञ्जीकरोऽप्यत्र त्रिका॰।

पट गतौ भ्वा॰पर॰सक॰सेट्। पटति। अपाटीत् अपटीत्। पपाट पेटतुः। उद्+णिच्। उन्मूलने उत्पाटयति।

पट दीप्तौ चु॰उभ॰अक॰सेट्। पाटयति ते अपीपटत् त। अव—छेदने सक॰। अवपाटयति छिनत्तीत्यर्थः।

पट वेष्टने अद॰ चु॰उभ॰सक॰सेट्। पटयति ते अपपटत् त

पट पु॰पट वेष्टने करणे घञर्थे क। १वस्त्रे अमरः स्त्रीत्वमपि अपटीक्षेपेणेत्युदाहरणदर्शनात्। २चित्रपटे मेदि॰ चित्रलेखनपटस्वरूपादि देवीपु॰उक्तं यथा "पटस्य लक्षणं वक्ष्ये यथा सिध्यन्ति साधकाः। ग्रन्थिकेशविहीने तु अजीर्णे समतन्तुके। अस्फुटिते चाच्छिद्रे स्थलेनैक समालिखेत्। योगिनीरूपिणी कार्य्या जयाद्यैः परिवारिता। दृढेन च भवेद्दृढो व्याधिते व्याधितो भवेत्। कुरूपेण कुरूपस्तु सूक्ष्मेण सूक्ष्मतामियात्। लेखकस्य तु यद्रूपं चित्रे भवति तादृशम्"।

पटस्यांशभेदच्छेदनादिषु फलं तद्धारणनवत्वादिफलं च बृ॰सं॰ ७१अ॰ उक्तं यथा

"वस्त्रस्य कोणेषु वसन्ति देवा नराश्च पाशान्तद-शान्तमध्ये। शेषास्त्रयश्चात्र निशाचरांशास्तथैव शय्या-सनपादुकासु। लिप्ते मषीगोमयकर्दमाद्यैश्छिन्ने प्र-दग्धे स्फुटिते च विद्यात्। पुष्टं नवेऽल्पाल्पतरं च भुक्ते पापं शुभं वाऽधिकमुत्तरीये। रक्षाश्चांशेष्वथ वापि मृत्युः पुञ्जन्म तेजश्च मनुष्यभागे। भागेऽमराणामथ भो-गवृद्धिः प्रान्तेषु सर्वत्र वदन्त्यनिष्टम्। कङ्कप्लवोलू-ककपोतकाकक्रव्यादगोमायुखरोष्ट्रसर्पैः। छेदाकृतिर्दैवत-भागगापि पुंसां भयं मृत्युसमं करोति। छत्रध्वजस्व-स्तिकवर्द्धमानश्रीवृक्षकुम्भाम्बुजतोरणाद्यैः। छेदाकृति-र्नैरृतभागगापि पुंसां विधत्ते नचिरेण लक्ष्मीम्। प्र-भूतवस्त्रदाऽश्विनी भरण्यथापहारिणी। प्रदह्यतेऽग्नि-दैवते३ प्रजेश्वरे४ऽर्थसिद्धयः। मृगे तु मूषकाद्भयं व्यसु-त्वमेव शाङ्करे६। पुनर्वसौ शुभागमस्तदग्रभे८ धनैर्यु-तिः। भुजङ्गभे९ विलुप्यते मघासु मृत्युमादिशेत्। भगाह्वये११ नृपाद्भयं धनागमाय चोत्तरा१२। करेण१३ कर्मसिद्धयः शुभागमस्तु चित्रया। शुभं च भोज्यमा-निले१५ द्विदैवते१६ जनप्रियः। सुहृद्युतिश्च मित्रभे१७ पुरन्दरे१८ऽम्बरक्षयः। जलप्लुतिश्च नैरृते१९ रुजो जलाधिदैवते२०। मिष्टमन्नमथ विश्वदैवते२१ वैष्णवे२२ भवति नेत्ररोगिता। धान्यलब्धिमपि वासवे२३ विदु-

वारुणे२४ विषकृतं भयमुग्रम् । भाद्रपदासु भयं सलिलोत्थं तत्परत२६ च भवेत्सुतलब्धिः । रत्नयुतिं कथयन्ति च पौष्णे२७ योऽभिनवाम्बरमिच्छति भोक्तुम् । विप्रमतादथ भूपतिदत्तं यच्च विवाहविधावपि लब्धम् । तेषु गुणैः रहितेष्वपि भोक्तुं नूतनमम्बरमिष्टफलं स्यात् । भोक्तुं नवाम्बरं शस्तमृक्षेऽपि गुणवर्जिते । विवाहे राजसम्माने ब्राह्मणानां च सम्मते"। ३पियालवृक्षे पु० मेदि० ४पुरस्कृते त्रि० विश्वः । ५छदिषि (चाल) भरतः

पट् न० पटवेष्टने-क्विप् । पादवन्धने पड्वीशशब्दे दृश्यम् ।

पटक न० पट-वा० वुन् । शिविरे शब्दमाला ।

पटकार त्रि० पटं करोति कृ-अण् । तन्तुवाये

पटकुटी स्त्री पटनिर्मिता कुटी शा०त०। पटमये गृहे (ताँवु) हेमच० । पटगृहादयोऽप्यत्र

पटच्चर न०पटत्रते आवेष्ट्यते पट-अति, भूतपूर्वं पटत् पटत्+चरट् । १जीर्णवस्त्रे । पटदिव वेष्टित इव चरति चर-अच् । २चौरे पु० अमरः ।

पटत् अव्य०। १अव्यक्तानुकरणशब्दभेदे ततः डाचि टिलोपे द्वित्वे पटपटाकरोति । इति शब्दतत्त्वे तु न डाच् पटदिति करोतीत्येव । २पटे पटच्चरशब्दे दृश्यम् ।

पटत्क पु० पटदिव वेष्टित इव कायति कै-क । चौरे तस्य कत्वा त० नपुंसकता चिन्त्या० अस्य आद्युदात्तता ।

पटमण्डप पु० पटनिर्मितो मण्डपः (ताँवु) ख्याते वस्त्रगृहे

पटमय न० पट+प्राचुर्ये मयट् । १प्रचुरपटनिर्मिते गृहे (ताँवु) २शाटग्रां त्रिका० ।

पटर त्रि० पट-वा० अरन् पटं राति रा-क वा । १गति शीले २वस्त्रदायके च ततः गौरा० स्त्रियां ङीष् ।

पटरक पु० पटर+संज्ञायां कन् । गुन्द्रवृक्षे राजनि०

पटल न०पट-वेष्टने कलच् । १छदिषि (चाल) अमरः २नेत्ररोगभेदे च ३पिटके ४परिच्छदे ५तिलके ६समूहे च मेदि०। ७दृष्टेरावरके (चक्षेरपाता) । नेत्ररोगभेदश्च अक्षिपटलशब्दे ८२ पृ० उक्तः "तेजो जलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रितम् । मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम् । पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते"। ८तन्त्रांशभेदे च । छदिषि अस्य स्त्रीत्वमपि गौरा० ङीष् । हेमच० ९वृन्दे (इन्ते) च शब्दरत्ना० ।

पटलप्रान्त पु० ६त० । गृहच्छदिषोऽन्तभागे (छाँचि) इति प्रसिद्धे नीध्रे अमरः ।

पटवाप पु० पट उप्यतेऽत्र वप-आधारे घञ् । वस्त्रमयगृहे त्रिका०।

पटवास पु० पटनिर्मितः वासः । १वस्त्रमयगृहे (ताँवु) २शाटग्रांच शब्दरत्ना० । पटं वासयति सुरभीकरोति वासि-अण् उप०स०। ३वस्त्रसुरभीकारके द्रव्यभेदे । तद्विधानं वृ०सं० ७७अ० यथा "त्वग्गुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलार्धेन संयुतैश्चूर्णः । पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबन्धेन"। स्वार्थे क वासि-ण्वुल् वा । पटवासकोऽप्यत्र अमरः ।

पटवेश्मन् न० पटनिर्मितं वेश्म । पटमण्डपे (ताँवु)

पटह पु०पु० अर्द्धचा० । पटेन हन्यते हन-ड, पट इत्येवं शब्दं जहाति वा हा-वा ड । १ढक्कायाद्ये अमरः २समारम्भे पु० पट-वा० अह । ३हिंसने शब्दरत्ना०

पटाक पुंस्त्री० पट-आक । १खगे उज्ज्वलद० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २पताकायां स्त्री शब्दर० । [त्रिका०।

पटालुका स्त्री पट इवालति अल-वा० उक । जलौकायां

पटि(टी) स्त्री पट-इन् वा ङीप् । १पटभेदे २कुम्भिकावृक्षे च ३वागुली मेदि० स्वार्थे क । पटिका तत्रार्थे यवनिकायां (पर्दा) त्रिका० । [दक्षत्वे ।

पटिमन् पु० पटोर्भावः पृथ्वा० इमनिच् डिद्वद्भावः । पटुत्वे

पटिष्ठ त्रि० अतिशयेन पटुः इष्ठन् । अतिशयेन पटौ ईयसुन् पटीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

पटीर न० पट-ईरन् । १चालन्याम् २मूलके ३केदारे मेदि० ५वंशसारे ६खदिरे ७उदरे ८कन्दर्पे ९चन्दने च "परिपीतपटीररसैरलसः" सा०द०टी० १०उच्चे ११रमणीये च त्रि० शब्दरत्ना० ।

पटु न० पट-उन् । १छत्रायां २लवणे च मेदि० ३पांशुलवणे रत्नमा० । ४पटोले पु० अमरः ५पटोलपत्रे न० विश्वः । ६काण्डीरलतायां ७कारवेल्ले ८चोरके पु० राजनि० । ९दक्षे १०नीरोगे ११चतुरे त्रि०मेदि०। १२तीक्ष्णे १३स्फुटे त्रि० हेमच० १४निष्ठुरे त्रि० जटा०। १५धूर्त्ते त्रिका०। गुणवचनत्वात् स्त्रियां ङीप् । ततः भावे अण् पाटव न० त्व पटुत्व तल् पटुता स्त्री दक्षतायाम् ।

पटुक पु० पटु-संज्ञायां कन् । पटोले शब्दरत्ना० ।

पटुकल्प त्रि० ईषदूनः पटुः पटु+कल्पप् । ईषदूने पटौ

पटुजातीय त्रि० पटुप्रकारः पटु+प्रकारे जातीयर् । पटुप्रकारे ।

पटुतृणक न० पटु लवणं तदिव तृणमस्य कप् । लवणाढ्यतृणयुक्ते तृणद्रुमभेदे राजनि० ।

पटुपत्रिका स्त्री पटु पत्रमस्याः कप् अतइत्त्वम् । क्षुद्रचञ्चुक्षुपे राजनि० ।

पटुपर्णी स्त्री पटूनि पर्णान्यस्याः जातित्वात् ङीष् । स्वर्ण-

क्षीरिणीवृक्षे अमरः कप् कापि अतइत्त्वम्। पटुपर्णिकाप्यत्र क्षीरिणीवृक्षे [ग्वयदन्ते राजनि०।

पटुरूप त्रि० प्रशस्तः पटुः पटु+प्रशस्त्ये रूपप्। अतिपटुत्व

पटुश्र पु० राक्षसभेदे मा०भ० २८४अ०।

पटुस पु० दानवभेदे हरिवं० ११७अ०।

पटोटज न० पट इव छटात् मूलात् जायते जन—ड। छत्राके शब्दरत्ना० तस्य मूलतएव वस्त्रतुल्यत्वात्तथात्वम्।

पटोल पु० पट—ओलच्। स्वनामख्याते १लताभेदे २वस्त्रभेदे न० मेदि० तल्लताया मूलादिगुणाः "पटोलस्य भवेन्मूलं विरेचनकरं सुखात्। नालं श्लेष्महरं, पत्रं पित्तहारि फलं पुनः। दोषत्रयहरं प्रोक्तं तद्वत्तिक्ता पटोलिका भावप्र०उक्ताः। "पटोलपत्रं पित्तघ्नं दीपनं पाचनं लघु। स्निग्धं वृष्यं तथोष्णञ्च ज्वरकासकृमिप्रणुत्। पटोलं कफपित्तास्रृग्ज्वरकुष्ठव्रणापहम्। विसर्पनयनव्याधिविदोषगरनाशनम्। पटोलफलकद्वेति किञ्चिद्गुणान्तरा वुभौ" राजवल्लभः।

पटोलक पु० पटोलमिव कायति कै—क। शुक्तौ शब्दमाला तस्याः पटोलफलाकारत्वात् तथात्वम्।

पटोलादि पु० चक्रदत्तोक्ते कषायभेदे "पटोलं चन्दनं मूर्वा तिक्ता पाठामृतागणः। पित्तश्लेष्मारुचिच्छर्दिज्वरकण्डूविषापहः"।

पटोलाद्यघृत पु० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे यथा "पटोलं कटुकां दार्वीं निम्बं वासां फलत्रिकम्। दुरालभां पर्पटकं त्रायन्तीञ्च पलोन्मितान्। प्रस्थमामलकानाञ्च क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि। पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत्। कल्कैर्भूनिम्बकुटजमुस्तयष्ट्याह्वचन्दनैः। सपिप्पलीकैस्तत्सिद्धं चक्षुष्यं शुक्लयोर्हितम्। घ्राणकर्णाक्षिवर्त्मत्वग्मुखरोगव्रणापहम्। कामलाज्वरवीसर्पगण्डमालाहरं परम्"।

पटोली स्त्री अपकृष्टः पटोलः ङीप् (झिङ्गा) ख्यातायां लतायाम् स्वार्थे क। तत्रार्थे मेदि० पटोलशब्दे तद्गुणादि दृश्यम्।

पट्ट न० पट—क्त नेट् ट वा तस्य नेत्त्वम्। १नगरे २चतुष्पथे ३भूम्यादिकरग्रहणलेख्यपत्रे (पाट्टा) ४पीठे ५फलके (ढाल)६राजसिंहासने ७उत्तरीयवस्त्रे ८कौश्रेये (रेशम) ६पेषणपाषाणे पु० मेदि० १०व्रणादीनां प्रतिकारार्थबन्धनवस्त्रे (पटी) स्वार्थे क। पट्टक तत्रार्थे सिंहासनरूपपट्टलक्षणं वृ०सं० ४८अ० उक्तं यथा

"विस्तरशो निर्दिष्टं पट्टानां लक्षणं यदाचार्यैः। तत्संक्षेपः क्रियते मयात्र सकलार्थसम्पन्नः। पट्टः शुभदो राज्ञां मध्येऽष्टावङ्गुलानि विस्तीर्णः। सप्त नरेन्द्रमहिष्याः षड् युवराजस्य निर्दिष्टः। चतुरङ्गुलविस्तारः पट्टः सेनापतेर्भवति मध्ये। द्वे च प्रसादपट्टः पञ्चैते कीर्त्तिताः पट्टाः। सर्वे द्विगुणायामा मध्यादर्धेन पार्श्वविस्तीर्णाः। सर्वे च शुद्धकाञ्चनविनिर्मिताः श्रेयसो वृद्ध्यै। पञ्चशिखो भूमिपतेस्त्रिशिखो युवराजपार्थिवमहिष्योः। एकशिखः सैन्यपतेः प्रसादपट्टो विना शिखया। क्रियमाणं यदि पत्रं सुखेन विस्तारमेति पट्टस्य। वृद्धिजयौ भूमिपतेस्तथा प्रजानां च सुखसम्पत्। जीवितराज्यविनाशं करोति मध्ये व्रणः समुत्पन्नः। मध्ये स्फुटितस्त्याज्यो विघ्नकरः पार्श्वयोः स्फुटितः। अशुभनिमित्तोत्पत्तौ शास्त्रज्ञः शान्तिमादिशेद्राज्ञः। शस्तनिमित्तः पट्टो न्यपराष्ट्रविवृद्धये भवति"। अस्य पुंस्त्वमपि

पट्टज न०पट्टात् जायते जन—ड। (रेशमी)कौषेयवस्त्रे जटा०

पट्टदेवी स्त्री पट्टे सिंहासने स्थिता तदर्हा वा देवी। (पाटराणी) सिंहासनयोग्यायां कृताभिषेकायां राजपत्न्यां राजनि० पट्टराज्ञीत्यप्यत्र। [नेट्। प्रधाननगरे।

पट्ट(त्त)न न० पट(त)न्ति जना यत्र पट—पत, वा तनन्

पट्टरङ्ग न० पट्टं रज्यतेऽनेन रन्ज—करणे घञ्। (बक्कम्) इति ख्याते पदार्थे त्रुट्। पट्टरञ्जनमप्यत्र राजनि०।

पट्टशाक पु० कर्म०। (नालिता) १शाकभेदे (पाटशाक) इति ख्याते २शाकभेदे च "पट्टशाकस्तु नाडीको नाडीशाकश्च स स्मृतः। नाडीको रक्तपित्तघ्नो विष्टम्भी वातकोपनः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः।

पट्टार पु० पट्टमृच्छति ऋ—अण् उप०स०। देशभेदे ततो धूमा० भवेऽर्थे वुन्। पट्टारक तद्देशभवे त्रि०।

पट्टार्हा स्त्री पट्टे राजसिंहासने अर्हा वासार्हा। पट्टदेव्यां राजनि०।

पट्टिका स्त्री क्षुद्रं पट्टं पट्टी ह्रस्वार्थे कन् कापि अतइत्त्वम् पट्टीव कायति कै—क वा। लोध्रभेदे वाचस्पतिः।

पट्टिकाख्य पु० पट्टिकामाख्याति स्वरूपेण आ+ख्या—क। रक्तलोध्रे (पाटियालाबोध) अमरः।

पट्टिकालोध्र पु० कर्म०। रक्तलोध्रे भावप्र०

पट्टिल पु० पट्ट+अस्त्यर्थे इलच्। पूतिकरञ्जे जटा०।

पट्टिश(स) पु० अस्त्रभेदे अमरः। तल्लक्षणं हेमा०परिशिष्टधृतवाक्ये यथा

"उक्तं नाराचयैकं पट्टिशविधिर्वक्ष्यते । वत्स ! निबोध त्रिहस्तः सार्द्धत्रिहस्तश्चतुर्हस्तश्चेति श्रेष्ठमध्यमाधमानां दण्डस्त्रिविधः । कर्मयोग्यस्तस्यो ग्राह्यानाह्यो भवेत् । दण्डश्चाष्टाविंशतिपलो निकृष्टो मध्यमश्चतुस्त्रिंशत्पलः श्रेष्ठश्चत्वारिंशत्पलः । यथा कुन्तप्रमाणेनोपयोग स्तथात्रापि द्रष्टव्यः । तथा सूर्य्यचन्द्रसदृशाकारं षोडशाङ्गुलविस्तारं तीक्ष्णधारान्वितं द्वात्रिंशत्पलकं पत्रं भवति । तद्धारा षडङ्गुलाः । कोषः सप्ताङ्गुलः तस्य पञ्चपलं तस्यानुयोगतः संप्रश्लिष्टकीलाभ्यामेव कोषो भवेत् तदारया दृढसमन्वितया । अयःकल्पः सुदृढः सर्वदृढमतः स्यादारामूलमानादुदग्रगुणोन्नतः दण्डः कार्यः । एकाङ्गुलास्या स्यादारा षडङ्गुलानाह्या दण्डमूले चार्पिता सफलास्यास्तच्छ्रूयात् । फलविस्तारोमध्ये भवेत् । समस्य भवेत् पागधारयस्त्रिपलगौरवो द्व्यङ्गुलश्च कोशो मूलपार्श्वौ दृढारास्यात् । धाराया वितानार्थं शनैरपि बन्धार्थं च मूलं रचेत्च सुदृढार्धनाराबलेन सुक्ष्मं कोशमध्ये सुविद्धनाराणां यथा दृष्टं कुण्डलायं.यथायोगं च नागपाशधारकं कुनिर्देशादुपरि बन्धाधानसुखसमन्वितं भवेत् । धारागतं सम्यक्पञ्चाङ्गुलायतं सुदृढं दृढापाङ्गं च स्यात् । तथैव चाष्टपलसमन्वितं छेदाङ्कुशकल्पकरणमूलबलं विद्यात् भवति चात्र श्लोकाः । प्राधान्यं पट्टिशानां स्याच्छेद्ययोगविधानतः । मध्यमं चैव लक्ष्येषु नीचं चैवाधमेषु च । मिश्रयोगेन मिश्रं स्यादृक्षयोक्तायतः- स्वयः । विचार्यैव यथेष्टानि शस्त्राणीह प्रयोजयेत्"

पट्टीश(स) पट्टीं स्यति स्वति वा षो—तनूकरणे षो—अन्तकर्मणि वा क । पट्टिशास्त्रे हरिवं० १८४अ० उदा० ।

पट्टोलिका स्त्री पट्टालिका+पृषो० । (पाट्टा) ख्याते भूमिकरग्रहणव्यवस्थापके पत्रभेदे त्रिका० ।

पठ लिखिताक्षरवाचने भ्वा०पर०सक०सेट् । पठति अपाठीत् अपठीत् पपाठ पेठतुः । पठितव्यं पाठ्यं पाठः पठनम्

पठमञ्जरी स्त्री श्रीरागस्य चतुर्थरागिणयाम् । "वियोगिनी कान्तवितीर्णपुष्पां स्रजं वहन्तीं वपुषातिमुग्धा । आश्वास्यमाना प्रियया च सख्या विधूसराङ्गी पठमञ्जरीयम्" सङ्गी०दा० तदभिमानिनी स्वरूपमुक्तम् ।

पठसमञ्जरी स्त्री रागिणीभेदे हला० । [धातौ पु० ।

पठि स्त्री पठ—इन् । १पठने पाठे धातुनिर्देशे इक् । २पठ-

पड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । पण्डते अपण्डिष्ट पपण्डे पण्डा । पण्डितः ।

पड संहतौ (राशीकरणे) चु०उभ०सक० सेट् । पण्डयति ते अपपण्डत्-त । इदित् पण्ड्यते ।

पड्गृभि पु० असुरभेदे ऋ०१०।४९।५ भाष्ये तथार्थता दृश्या

पड्वीश न० १पादबन्धने २तद्योग्यदामनि च ऋ०८।१६२।१३ भा० दृश्यम् ।

पण व्यवहारे (क्रयविक्रयादौ) स्तुतौ च भ्वा०आ०सक०सेट् । देवने सक०अर्चने निघण्टुः । आर्द्धे आय वा स्तुतौ पर० पणायति ते पणते व्यवहारे तु पणायति इत्येके । आर्द्धधातुके अस्मात् वा आय । अपणायीत् अपणायिष्ट अपणिष्ट । क्रयविक्रयार्थे च अस्य कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी तस्याश्च न समासः अतस्य पणायते "व्यवहृपणोः समर्थयोः" पा० द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता अतस्य पणनम् । स्तुतौ तु समासः ब्राह्मणपणनम्" सि०कौ० प्रत्ययान्तत्वात् भावे च पणाया ।

पण पु० पण—कर्मणि "नित्यं पणः परिमाणे" पा० अप् । १कर्षमितताम्रे "ताम्रिकः कार्षिकः पणः" याज्ञ० । "अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते" भविष्यपु० उक्तेषु २अशीतिवराटकेषु "वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः" लीला० । भावे अप् ३निर्वेशे ४भृतौ ५द्यूते ६ग्लहे (बाजि) ७मूल्ये ७धने च ८शौण्डिके ९क्रयशालायाम् १०व्यवहारे नेष्टि० कर्त्तरि अच् । ११क्रयविक्रयादिकारके त्रि० १२शौण्डिके पु० जटा० आधारे अप् । १३गृहे शब्दमाला १४विष्णौ पु० "प्रासादः प्रणवः पणः" विष्णुस० "पणतिर्व्यवहारार्थः तत्कुर्वन् पणः "सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरोनामानि कृत्वाभिवदन् य आस्ते" इति श्रुतेः पुण्यानि कर्माणि संदृष्ट्वाधिकारिभ्यस्तत्फलं प्रयच्छन् व्यवहारी वा पणः" भा० । [इत्ते हारा० ।

पणग्रन्थि पु० पणस्य क्रयविक्रयादेर्ग्रन्थिः सम्बन्धोऽत्र ।

पणन न० पण—भावे ल्युट् । १विक्रये शब्दरत्ना० । २क्रयादौ

पणफर न० "पणफरं द्वितीयाष्टपञ्चमैकादशं स्मृतम्" ज्यो०त० उक्ते लग्नात् द्वितीयपञ्चमाष्टमैकादशस्थाने

पणबन्ध पु० ६त० ग्लहे (हुड) राजनि० नियमविशेष बन्धने । यदि भवानिदं कुर्य्यात् तर्हि इदमहं भवते दास्यामीतिसमयकरणं पणबन्धः" मनोरमा

पणव पु०स्त्री० पण्यं स्तुतिं वाति वा—क । पटहे हिक्रूपकोषः

पणस पु० पण—कर्मणि असच् । क्षेयद्रव्ये शब्दार्णवोपः

पण(न)स्य अर्चने निघ० भ्वा० पर० सेट्। पण(न)स्यति अपण(न)स्यीत्।

पणाङ्गना स्त्री पण–कर्मणि अप् कर्म०। पण्याङ्गनायां वेश्यायां हेमच०पणस्त्रीप्रभृतयोऽप्यत्र स्त्री।

पणाया स्त्री पण–आय–भावे अ। १क्रयविक्रयव्यवहृतौ २स्तुतौ ३द्यूते च जटाध०।

पणायित त्रि० पण–स्वार्थे आय–क्त। १स्तुते आयाभावपक्षे पणितमप्यत्र अमरः २क्रीते ३विक्रीते ४व्यवहृते च

पणाटि न० ६त०। वराटके कपर्दके त्रिका०।

पणि स्त्री पण–आधारे इन्। १विपणौ पण्यवीथिकायाम् उज्ज्वलदत्तः। धातुनिर्देशे इक्। २पणधातौ पु०

पणिन् त्रि० व्यवहारो द्यूतं स्तुतिर्वा पणः अस्त्यर्थे इनि। १क्रयादिव्यवहारयुक्ते २स्तुतियुक्ते च ३ऋषिभेदे पु०। तस्यापत्यम् अण् "गाथिविदथीत्यादि" पा० न टिलोपः। पाणिन तस्यापत्ये यूनि ततः इञ् पाणिनिः।

पण्ड पु०न०। पण–ड तस्य नेत्त्वम्। १क्लीवे २निष्फले त्रि० विश्वः ३वेदोज्ज्वलायां बुद्धौ स्त्री भागुरिः तस्याः स्तुत्यत्वात् तथात्वम्।

पण्डक पु० सावर्णिमनोः पुत्रभेदे हरिवं० ७अ०।

पण्डापूर्व न०पण्डं फलासाधनमपूर्वम्। वस्तुतः फलसाधनायोग्ये फलानुपहिते १धर्माधर्मात्मकेऽदृष्टे यथा सन्ध्यावन्दनादेरभावे दुरदृष्टं जायते सन्ध्यादेर्वन्दने तु तस्यानुत्पत्त्या फलानुपहितं दुरदृष्टं नश्यतीति तत्पण्डापूर्वमिति मीमांसामतसिद्धम् २फलानापादके अदृष्टभेदे। गुरुभिः कार्यत्वेनापूर्वे एव विधेः शक्तिः स्वीकृता न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधे कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यमित्यन्वयबोधश्च स्वीकृतः। तच्चापूर्वं न किञ्चित् फलजनकमिति स्थितम्। न्यायनये तु पण्डापूर्वं नाङ्गीक्रियते विध्यर्थस्तु इष्टसाधनताज्ञानाधीनकृतिसाध्यत्वमेव इत्यत्र विश्वजिता यजेत इत्यादौ यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यते यथोक्तं सि०मुक्ता० "नन्वहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादौ इष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथम् न चार्थवादिकं ब्रह्मलोकादि प्रत्यवायाभावो वा फलमिति वाच्यम् तथा सति काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः कामनाभावेऽकरणापत्तेश्च इत्यत्र फलश्रुतिस्त्वर्थवादमात्रमिति चेन्न ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात्। न च कामनाभावेऽकरणापत्तिः त्रिकालस्तवपाठादाविव कामनासद्भावस्यैव कल्पनात्। ननु वेदबोधितकार्यताज्ञानात् प्रवृत्तिः सम्भवतीति चेन्न इष्टसाधनताज्ञानं विना तादृशकार्यताज्ञानसहस्रेणापि प्रवृत्तेरसम्भवात्। यदपि पण्डापूर्वं फलमिति तदपि न कामनाभावेऽकरणापत्तेस्तौल्यात्। कामनाकल्पने त्वार्थवादिकफलमेव रात्रिसत्रन्यायात् कल्प्यतामन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तेन "सर्वं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रपद्यते। अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते"। एवम् "सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्" एवम् "दद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्" इत्यादिकमेव फलमस्तु। न च पितृप्रीतिः कथं फलं व्यधिकरणत्वादिति वाच्यम्। गयाश्राद्धादाविव उद्देश्यत्वसम्बन्धेनैव फलजनकत्वस्य क्वचित् कल्पनात्। अतएवोक्तं "शास्त्रदर्शितफलमनुष्ठातरीत्युत्सर्गः" इति। पितृणां मुक्तत्वे तु स्वस्य स्वर्गफलं यावन्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गफलकल्पनात्। पण्डापूर्वार्थप्रवृत्तिश्च न सम्भवति। न हि तत्सुखदुःखाभाववत् स्वतः पुरुषार्थः, न वा तत्साधनम्। प्रत्यवायानुत्पत्तौ कथं प्रवृत्तिरिति चेत्। इत्थम् यथा हि नित्यकृते प्रत्यवायाभावस्तिष्ठति तदभावे तदभावः। एवं प्रत्यवायाभावस्य सत्त्वे दुःखाभावसत्त्वं तदभावे तदभाव इति योगक्षेमसाधारणकारणतया दुःखप्रागभावं प्रत्यपि सुवचत्वात्"।

पण्डित पु० पण्डा वेदोज्ज्वला बुद्धिर्जातास्य तार० इतच्। शास्त्रतात्पर्यज्ञे १विदुषि। तस्य बुद्धेरुज्ज्वलत्वञ्च कार्यभेदादनुमातव्यं तदेव तस्य लक्षणं यथा "पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः। सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः" भा०व० "विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः" गीता २सिह्लके पु० मेदि०। [स्वार्थे क। २पण्डितशब्दार्थे च।

पण्डितक पु० १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा०आ० ६७अ०। पण्डित+

पण्डितिमन् पु०पण्डितस्य भावः दृढा० इमनिच्। पाण्डित्ये

पण्ड्रक पु० वातरोगयुते पङ्गौ "विधर्मिणश्च पूर्वाह्णे सन्ध्याकाले च पण्ड्रकाः" मार्कं०३१अ०। सायंकाले स्त्रीगमने पुत्रस्य पण्ड्रकता भवतीत्युक्तम्।

पण्य त्रि० पण–कर्मणि यत्। १व्यवहर्त्तव्ये २विक्रेये च अमरः "स्वल्पेऽपि न यत्। किन्तु यद्देव पाण्यम्" सि०कौ०। कर्मत्वेन समासेऽस्य आद्युदात्तता।

पण्ययोषित् स्त्री कर्म० । वेश्यायाम् त्रिका० [हला० ।

पण्यविक्रयशाला स्त्री ६त० । (हाटचाला) हट्टशालायां

पण्यवीथि स्त्री ६त० । १विक्रेयद्रव्यविक्रयशालायां (हाटचाला) २हट्टे च । स्वार्थे क । पण्यवीथिका तत्रार्थे अमरः ।

पण्यशाला स्त्री ६त० । (हाटचाला) हट्टशालायाम् हेमच० ।

पण्या स्त्री पिण्या+पृषो० । पिण्यायां द्विरूपकोषः ।

पण्याङ्गना स्त्री वेश्यायाम् हेमच० पण्यस्त्रादयोऽप्यत्र ।

पण्याजिर न० पण्यस्याजिरमिव । पण्यस्याङ्गनतुल्यस्थाने हट्टे । [क्रयविक्रयोपजीवके वणिग्जने अमरः ।

पण्याजीव त्रि० पण्यमाजीवति आ+जीव–अण् उप०स० ।

पण्याजीवक न० पण्याजीवेन वणिजा कायति कै–क, आ+जीव–ण्वुल् ६त०वा । १हट्टे २वणिजि च त्रिका० ।

पण्यान्ध स्त्री पण्यमन्धयति अच् । तृणभेदे राजनि०

पत गतौ अद० चु० उभ० सक०, ऐश्वर्ये अक० सेट् । पतयति-ते अपपतत्-त ।

पत ऐश्वर्ये दि० आ० अक० सेट् । पत्यते अपतिष्ट । पेते

पत गतौ भ्वा० पर०सक०, ऐश्वर्ये अक०ज्वला० सेट् । पतति अपप्तत् । पपात पेततुः । ज्वला०पतः पातः । पतितः पतयति पातयति । सनि पित्सति पापत्यते । अधःस्यन्दने अक०अधःसंयोगानुकूले सक० नरकं पतित इत्यादि

पत न० पत–अच् । १पुष्टे जटाधरः । २पतनकर्त्तरि त्रि०

पतग पुंस्त्री० पतन् उत्प्लवन् सन् गच्छति गम–ड नि० । खगे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पतङ्ग पुंस्त्री पतन् उत्प्लवन् गच्छति ड नि० । १खगे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २सूर्य्ये पु० ३शलभे (फड़िङ्ग)कीटभेदे ४शालिभेदे पु० मेदि० ५जलमधूकवृक्षे राजनि० । ६पारदे न०मेदि० ७चन्दनभेदे न० शब्दच० । ८प्लक्षद्वीपस्थे क्षत्रियस्थानीये ८वर्णभेदे पु० "हंसपतङ्गोर्द्धायनसत्याङ्गसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः" भाग० ५।२।०७ श्लो० । उत्प्लवनेन १०पतने च पतङ्गरशब्दे दृश्यम् ।

पतङ्गम पुंस्त्री० पतन् उत्प्लवन् सन् गच्छति गम–खच् नि० । खगे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पतङ्गर पु० पतङ्गं पतनेनोत्प्लवनेन गमनम् पतङ्गं ततः अस्त्यर्थे र । उत्प्लवनेन गतियुक्ते ऋ०६।४।२ भा० ।

पतङ्गा पु० अश्वे निघण्टुः । [मधुमक्षिकाभेदे अमरः

पतङ्गिका स्त्री पतङ्ग+संज्ञायां कन् कापि अतइत्वम् ।

पतङ्गिन् पु० पतङ्ग–उत्प्लवनेन गमनमस्त्यस्य इनि । खगे स्त्रियां नान्तत्वात् ङीप् । हरिवं०२०अ० उदाहरणम् ।

पतञ्चिका स्त्री धनुर्ज्यायां शब्दच० ।

पतञ्चल पु० गोत्रप्रवर्त्तकर्षिभेदे स च काप्यः । "ते पतञ्चलस्य काप्यस्य" शत० ब्रा० १४।६।९ पतञ्जल इति तत्र पाठान्तरम् । बहुत्वे उपका०द्वन्द्वे अद्वन्द्वे पतञ्चला इत्येव ।

पतञ्जलि पु० पतन् अञ्जलिर्नमस्यतया यस्मिन् । १योगसूत्रकारके ऋषिभेदे गोनर्द्दतीरे तपस्यतः कस्यचिदृषेरञ्जलितः पतिते पाणिनिसूत्रस्य २भाष्यकारे तस्य तयोत्पत्तिकथा शकन्धु० वार्त्ति० शेखरादौ दृश्या । अयं च योगशास्त्रकारकात् भिन्न इति सरलायामस्माभिः समर्थितम् । अनयोरभेद इति पाश्चात्त्यवैयाकरणाः । भेदाभेदयोर्युक्तत्वायुक्तत्वे च सुधीर्विभाव्ये । योगमतञ्च सर्वदर्शनसंग्रहे प्रदर्शितं यथा "सांख्यप्रवचनापरनामधेयं मतुवर्त्तमानानां मतमुपन्यस्यते । तच्च योगशास्त्रं पतञ्जलिप्रणीतं पादचतुष्टयात्मकम् । तत्र प्रथमे पादे "अथ योगानुशासनमिति" योगशास्त्रारम्भप्रतिज्ञां विधाय "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इत्यादिना योगलक्षणमभिधाय समाधिं सप्रपञ्चं निरदिक्षत् भगवान् पतञ्जलिः । द्वितीये "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" इत्यादिना व्युत्थितचित्तस्य क्रियायोगं यमादीनि पञ्च बहिरङ्गानि साधनानि । तृतीये "देशबन्धश्चित्तस्य धारणा" इत्यादिना धारणाध्यानसमाधित्रयमन्तरङ्गं संयमपदवाच्यं तत्रावान्तरफलं विभूतिजातञ्च । चतुर्थे "जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाःसिद्धयः" इत्यादिना सिद्धिपञ्चकप्रपञ्चनपुरःसरं परं प्रयोजनं कैवल्यम् । प्रधानादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि प्राचीनान्येव सम्मतानि षड्विंशस्तु परमेश्वरः क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषः स्वेच्छया निर्माणकायमधिष्ठाय लौकिकवैदिकसम्प्रदायप्रवर्त्तकः संसाराङ्गारे तप्यमानानां प्राणभृतामनुग्राहकश्च । ननु पुष्करपलाशवन्निर्लेपस्य तस्य (पुरुषस्य) तापः कथमुपपद्यते येन परमेश्वरोऽस्याऽनुग्राहकतया कक्षीक्रियते इति चेदुच्यते तापकस्य रजसः सत्त्वमेव तप्यं बुद्ध्यात्मना परिणमते इति सत्त्वे परितप्यमाने तमोवशेन तदभेदावगाही पुरुषोऽपि तप्यत इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्य्यैः "सत्त्वं तप्यं बुद्धिभावेन वृत्तं भावास्ते वा राजसास्तापकास्ते । तप्याभेदग्राहिणी तामसी या वृत्तिस्तस्यां तप्य इत्युक्त आत्मेति" । तद्भाष्ये व्यासेनाप्युक्तम् "अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परि॰

स्वामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्ते च तद्वृत्तिमनुभवतीति"। भोक्तृशक्तिरिति चिच्छक्तिरुच्यते सा चात्मैव परिणामिन्यर्थे बुद्धिसत्त्वे प्रतिसंक्रान्ते च प्रतिबिम्बिते तद्वृत्तिमनुभवतीति बुद्धौ प्रतिबिम्बिता सा चिच्छक्तिर्बुद्धिच्छायापत्त्या बुद्धिवृत्त्यनुकारवतीति" भावः। तथा शुद्धोऽपि पुरुषः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति तमनुपश्यन्नतदात्मापि तदात्मक इव प्रतिभासत इति। इत्थं तप्यमानस्य पुरुषस्यादरनैरन्तर्य्यदीर्घकालानुबन्धियमनियमाद्यष्टाङ्गयोगानुष्ठानेन परमेश्वरप्रणिधानेन च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातावनुपप्लवायां जातायामविद्यादयः पञ्च क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्म्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति। ततश्च पुरुषस्य निर्लेपस्य कैवल्येनावस्थानं कैवल्यमिति सिद्धम्। तत्र "अथ योगानुशासनमिति" प्रथमसूत्रेण प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिरूपमनुबन्धचतुष्टयं प्रतिपाद्यते। अत्राथशब्दोऽधिकारार्थः स्वीक्रियते (इतःपरं तस्यारम्भार्थकता महता प्रबन्धेन समर्थिता तत्र दृश्या) तदभाषि व्यासभाष्ये "अथेत्ययमधिकारार्थः प्रयुज्यते" इति योगसूत्रविवरणे च तद्व्याचख्यौ वाचस्पतिः "तस्मादयमथशब्दोऽधिकारद्योतको मङ्गलार्थश्चेति सिद्धमिति"। तदित्थमथशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे शास्त्रेण प्रस्तूयमानस्य योगस्योपवर्णनात् समस्तशास्त्रतात्पर्य्यव्याख्यानेन शास्त्रस्य सुखतोबोधप्रवृत्तिरास्तामित्युपपन्नम्। ननु "हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः" इति याज्ञवल्क्यस्मृतेः पतञ्जलिः कथं योगस्य शासितेति चेदद्धा अतएव तत्र तत्र पुराणादौ विशिष्य योगस्य विप्रकीर्णतया दुर्ग्राह्यार्थत्वं मन्यमानेन भगवता कृपासिन्धुना फणिपतिना सारं सञ्जिघृक्षुणा अनुशासनमारब्धं न तु साक्षाच्छासनम्। यदायमथशब्दोऽधिकारार्थः तदैवं वाक्यार्थः सम्पद्यते योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति। तत्र शास्त्रे व्युत्पाद्यमानतया योगः ससाधनः सफलो विषयः तद्व्युत्पादनमवान्तरफलं व्युत्पादितस्य योगस्य कैवल्यं परमप्रयोजनम्। शास्त्रयोगयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः सम्बन्धः, योगस्य कैवल्यस्य च साध्यसाधनभावलक्षणः सम्बन्धः स च श्रुत्यादिप्रसिद्ध इति प्रागेवावादिषम्। मोक्षमपेक्षमाणाः श्रवणाधिकारिण इत्यर्थसिद्धम्। न चाथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादाविवाधिकारिणोऽर्थतः सिद्धिराशङ्कनीया तत्राथशब्देनानन्तर्य्याभिधाने प्रणाडिकया अधिकारिसमर्पणसिद्धावार्थिकत्वशङ्कानुदयात्। अतएवोक्तं "न श्रुतिप्राप्ते प्रकरणादीनामवकाशः" इति। अस्यार्थः यत्र हि श्रुत्या अर्थो न लभ्यते तत्रैव प्रकरणादयोऽर्थं समर्पयन्ति नेतरत्र। यत्र तु शब्दादेवार्थस्योपलम्भः तत्र नेतरस्य सम्भवः शीघ्रबोधिन्या श्रुत्या बोधितेऽर्थे तद्विरुद्धार्थं प्रकरणादि समर्पयति अविरुद्धं वा। न प्रथमः विरुद्धार्थबोधकस्य तस्य बाधितत्वात्। न चरमः वैयर्थ्यात्तदाह "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति" "बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा। मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया" इति च तस्माद्विषयादिसत्त्वाद्ब्रह्मविचारकशास्त्रवद्योगानुशासनं शास्त्रमारम्भणीयमिति स्थितम्। ननु व्युत्पाद्यमानतया योग एवात्र प्रस्तुतो न शास्त्रमिति चेत् सत्यं प्रतिपाद्यतया योगः प्राधान्येन प्रस्तुतः स च तद्विषयेण शास्त्रेण प्रतिपाद्यत इति तत्प्रतिपादने करणं शास्त्रं करणगोचरस्य कर्तृव्यापारो न कर्मगोचरतामाचरति। यथा छेत्तुर्देवदत्तस्य व्यापारभूतमुद्यमननिपातनादि कर्म करणभूतपरशुगोचरं न कर्मभूतवृक्षादिगोचरं तथा च वक्तुः पतञ्जलेः प्रवचनव्यापारापेक्षया योगविषयस्याधिकृतता करणस्य शास्त्रस्य, अभिधानव्यापारापेक्षया तु योगस्यैवेति विभागः। ततश्च योगशास्त्रस्यारम्भः सम्भावनां भजते अत्र चानुशासनीयो योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्युच्यते। ननु युजिर्योग इति संयोगार्थतया परिपठितात् युजेर्निष्पन्नो योगशब्दः संयोगवचनएव स्यान्न तु निरोधवचनः। अतएवोक्तं याज्ञवल्क्येन "संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः" इति तदेतद्वार्त्तं जीवपरयोः संयोगे कारणस्यान्यतरकर्मादेरसम्भवादजसंयोगस्य कणभक्षाक्षचरणादिभिः प्रतिक्षेपाच्च। मीमांसकमतानुसारेण तदङ्गीकारेऽपि नित्यसिद्धस्य तस्य साध्यत्वाभावेन शास्त्रवैफल्यापत्तेश्च धातूनामनेकार्थत्वेन युजेः समाध्यर्थत्वोपपत्तेश्च। तदुक्तम् "निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः। अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनमिति" अतएव केचन युजिं समाधावपि पठन्ति (युज समाधाविति)। नापि याज्ञवल्क्यवचनव्याकोपः तत्रस्थस्यापि योगशब्दस्य समाध्यर्थत्वात्। "समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः। ब्रह्मण्येव

स्थितिर्या सा समाधिः प्रत्यगात्मनः" इति तेनैवोक्तत्वाच्च। तदुक्तं भगवता व्यासेन "योगः समाधिरिति"। यद्येवमष्टाङ्गयोगे चरमस्याङ्गस्य समाधित्वमुक्तं पतञ्जलिना यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोऽष्टाङ्गानि योगस्येति। न चाङ्गमेवाङ्गितां गन्तुमुत्सहते उपकार्य्योपकारकभावस्य दर्शपूर्णमासप्रयाजादौ भिन्नायतनत्वेनात्यन्तभेदादतः समाधिरपि न योगशब्दार्थो युज्यत इति चेत्तन्न युज्यते व्युत्पत्तिमात्राभिधित्सया तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति निरूपितचरमाङ्गवाचकेन समाधिशब्देनाङ्गिनो योगस्याभेदविवक्षया व्यपदेशोपपत्तेः। न च व्युत्पत्तिबलादेव सर्वत्र शब्दः प्रवर्त्तते तथात्वे गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तेः तिष्ठन् गौर्न स्यात् गच्छन् देवदत्तो गौः स्यात् प्रवृत्तिनिमित्तञ्च प्रागुक्तमेव चित्तवृत्तिनिरोध इति तदुक्तं "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इति। ननु वृत्तीनां निरोधश्चेद्योगोऽभिमतस्तासां ज्ञानत्वेनात्माश्रयतया तन्निरोधोऽपि प्रध्वंसपदवेदनीयस्तदाश्रयो भवेत् प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतियोगिसमानाश्रयत्वनियमात् ततश्च "उपयन्नपयन् धर्मो विकरोति हि धर्मिणमिति" न्यायेनात्मनः कौटस्थ्यं विहन्येतेति चेत्तदपि न घटते निरोध्यानां प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतिस्वरूपाणां वृत्तीनामन्तःकरणाद्यपरपर्य्यायचित्तधर्मत्वाङ्गीकारात् कूटस्थनित्या चिच्छक्तिरपरिणामिनी विज्ञानधर्म्माश्रयो भवितुं नार्हत्येव। न च चितिशक्तेरपरिणामित्वमसिद्धमिति मन्तव्यं चितिशक्तिरपरिणामिनी सदा ज्ञातृत्वात् न यदेवं न तदेवं यथा चित्तादि इत्याद्यनुमानसम्भवात् तथा यद्यसौ पुरुषः परिणामी स्यात्तदा परिणामस्य कादाचित्कत्वात्तासां चित्तवृत्तीनां सदाज्ञातृत्वं नोपपद्येत चिद्रूपस्य सदैवाधिष्ठातृत्वेनावस्थितस्य यदन्तरङ्गनिर्मलं सत्त्वं तस्यापि सदैव स्थितत्वात् येन येनार्थेनोपरक्तं भवति तस्य दृश्यस्य सदैव चिच्छायापत्त्या भानोपपत्त्या पुरुषस्य निःसङ्गत्वं सम्भवति। ततश्च सिद्धं तस्य सदा ज्ञातृत्वमिति न काचित् परिणामित्वाशङ्कावतरति। चित्तं पुनर्येन विषयेणोपरक्तं भवति स विषयो ज्ञातः यदुपरक्तं न भवति तदज्ञातमिति वस्तुतोऽयस्कान्तमणिकल्पस्य ज्ञानाज्ञानकारणभूतोपरागानुपरागधर्मित्वादयःसधर्मकं चित्तं परिणामि इत्युच्यते। ननु चित्तस्येन्द्रियाणां चाहङ्कारिकाणां सर्वगतत्वात् सर्वविषयैरस्ति सदा सम्बन्धः तथाच सर्वेषां सर्वदा सर्वत्र ज्ञानं प्रसज्येत सर्वगतत्वेऽपि चित्तं यत्र शरीरे वृत्तिमत् तेन शरीरेण सह सम्बन्धो येषां विषयाणां तेष्वेवास्य ज्ञानं भवति नेतरेष्वित्यतिप्रसङ्गाभावादत एवायस्कान्तमणिकल्पा विषयाः अयःसधर्मकं चित्तमिन्द्रियप्रणालिकयाभिसम्बध्योपरञ्जयन्ति। तस्माच्चित्तस्य धर्मा वृत्तयो नात्मनः तथाच श्रुतिः "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिरित्येतत् सर्वं मन एवेति"। चिच्छक्तेरपरिणामित्वं पञ्चशिखाचार्य्यैराख्यायि "अपरिणामिनी भोक्तृशक्तिरिति" पतञ्जलिनापि "सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वादिति"। चित्तपरिणामित्वेऽनुमानमुच्यते चित्तं परिणामि ज्ञाताज्ञातविषयत्वात् श्रोत्रादिवदिति। परिणामश्च त्रिविधः प्रसिद्धः धर्मलक्षणावस्थाभेदात् धर्मिणश्चित्तस्य नीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामः यथा कनकस्य कटकमुकुटकेयूरादि। धर्मस्य वर्त्तमानत्वादिर्लक्षणपरिणामः नीलाद्यालोचनस्य स्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः कनकादेस्तु नवपुराणत्वादिरवस्थापरिणामः। एवमन्यत्रापि यथासम्भवं परिणामत्रितयमूहनीयं तथाच प्रमाणादिवृत्तीनां चित्तधर्मत्वात् तन्निरोधोऽपि तदाश्रय एवेति न किञ्चिदनुपपन्नम्। ननु वृत्तिनिरोधो योग इत्यङ्गीकारे सुषुप्त्यादौ विक्षिप्तमूढादिचित्तवृत्तीनां निरोधसम्भवाद्योगत्वप्रसङ्गः न चैतद्युज्यते क्षिप्ताद्यवस्थासु क्लेशप्रहाणादेरसम्भवाच्छ्रेयःपरिपन्थित्वाच्च। तथा हि क्षिप्तं तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणमस्थिरं चित्तमुच्यते। तमःसमुद्रे मग्नं निद्रावृत्तिमच्चित्तं मूढमिति गीयते। क्षिप्ताद्विशिष्टं चित्तं विक्षिप्तमिति गीयते विशेषो नाम "चञ्चलं हि मनः कृष्ण! प्रमाथि बलवद्दृढमिति" न्यायेनास्थिरस्यापि मनसः कादाचित्कसमुद्भूतविषयस्थैर्य्यसम्भवेन स्थैर्य्यम्। अस्थिरत्वञ्च स्वाभाविकं व्याध्याद्यनुशयजनितं वा तदाह "व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः" इति। तत्र दोषत्रयवैषम्यनिमित्तो ज्वरादिर्व्याधिः, चित्तस्याकर्मण्यत्वं स्त्यानं, विरुद्धकोटिद्वयावगाहि ज्ञानं संशयः, समाधिसाधनानामभावनं प्रमादः, शरीरवाक्चित्तगुरुत्वादप्रवृत्तिरालस्यं, विषयाभिलाषोऽविरतिः, अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिदर्शनं कुतश्चिन्निमित्तात् समाधिभूमेरलाभोऽलब्धभूमिकत्वं, लब्धायामपि तस्यां चित्तस्याप्रतिष्ठा अनवस्थितत्वमित्यर्थः। तस्मान्न वृत्तिनिरोधो

योगपदार्थनिक्षेपमर्हति इति चेन्नैवं वोचः ध्येयभूतचित्ता-द्यवस्थात्रये वृत्तिनिरोधस्य ध्येयत्वसम्भवेऽप्युपादेययोरेकाग्रनिरुद्धावस्थयोर्वृत्तिनिरोधस्य योगत्वसम्भवात्। एकतानं चित्तमेकाग्रमुच्यते निरुद्धसकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषं चित्तं निरुद्धमिति मन्यते। स च समाधिर्द्विविधः सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातभेदात् तत्रैकाग्रचेतसि यः प्रमाणादिवृत्तीनां बाह्यविषयाणां निरोधः स सम्प्रज्ञातसमाधिः सम्यक् प्रज्ञायतेऽस्मिन् प्रकृतेर्विविक्ततया चित्तमिति व्युत्पत्तेः। स चतुर्विधः सवितर्कादिभेदात् समाधिर्नाम भावना सा च भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण चेतसि पुनः पुनर्निवेशनं, भाव्यञ्च द्विविधम् ईश्वरस्तत्त्वानि च। तान्यपि द्विविधानि जड़ाजड़भेदात् जड़ानि प्रकृतिमहदहङ्कारादीनि चतुर्विंशतिः अजड़ः पुरुषः। तत्र यदा पृथिव्यादीनि स्थूलानि विषयत्वेनादाय पूर्वापरानुसन्धानेन शब्दार्थोल्लेखसम्भेदेन च भावना प्रवर्त्तते स समाधिः सवितर्कः। यदा तन्मात्रान्तःकरणलक्षणं सूक्ष्मं विषयमालम्ब्य देशाद्यवच्छेदेन भावना प्रवर्त्तते तद सविचारः। यदा रजस्तमोलेशानुविद्धं चित्तं भाव्यते तदा सुखप्रकाशमयस्य सत्त्वस्योद्रेकात् सानन्दः। यदा रजस्तमोलेशानभिभूतं शुद्धं सत्त्वमालम्बनीकृत्य या प्रवर्त्तते भावना तदा तस्यां सत्त्वस्य न्यग्भावाच्चितिशक्तेरुद्रेकाच्च सत्त्वमात्रावशेषत्वेन सास्मितः समाधिः। वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात् सम्प्रज्ञातः इति। सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसम्प्रज्ञातः समाधिः। ननु सर्ववृत्तिनिरोधोयोग इत्युक्ते सम्प्रज्ञाते व्याप्तिर्न स्यात् तत्र सत्त्वप्रधानायाः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणाया वृत्तेरनिरोधादिति चेत्तदेतदार्त्तं क्लेशकर्मविपाकाशयपरिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोध योग इत्यङ्गीकारात्। क्लेशाः पुनः पञ्चधा प्रसिद्धाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः। नन्वविद्येत्यत्र किमाश्रीयते पूर्वपदार्थप्राधान्यम् अमक्षिकं वर्त्तत इतिवत् उत्तरपदार्थप्राधान्यं वा राजपुरुष इतिवत् अन्यपदार्थप्राधान्यं वा अमक्षिको देश इतिवत् तत्र न पूर्वः, पूर्वपदार्थप्रधानत्वे विद्यायाः प्रसज्यप्रतिषेधोपपत्तौ क्लेशादिकारकत्वानुपपत्तेः अविद्याशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाभावापत्तेश्च। न द्वितीयः,कस्यचिदभावेन विशिष्टाया विद्यायाः क्लेशादिपरिपन्थित्वेन तद्बीजत्वानुपपत्तेः। न तृतीयः "नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपः" इति वृत्तिकारवचनानुसारेण अविद्यमाना विद्या यस्याः सा अविद्या बुद्धिरिति समाधिसिद्धौ तस्या अविद्यायाः क्लेशादिबीजत्वानुपपत्तेः विवेकख्यातिपूर्वकसर्ववृत्तिसम्पन्नायास्तस्यास्तथात्वाप्रसङ्गाच्च उक्तञ्च अस्मितादीनां क्लेशानामविद्यानिदानत्वम्। "अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति"। तत्र प्रसुप्तत्वं प्रबोधसहकार्यभावेनानभिव्यक्तिः, तनुत्वं प्रतिपक्षभावनया शिथिलीकरणं, विच्छिन्नत्वं बलवता क्लेशेनाभिभवः,उदारत्वं सहकारिसन्निधिवशात् कार्यकारित्वम्। यदुक्तं वाचस्पतिमिश्रेण व्यासभाष्यव्याख्यायाम् "प्रसुप्तास्तत्त्वलीनानां तनुदग्धाश्च योगिनाम्। विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनाम्" इति द्वन्द्ववत् स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमादुभयपदार्थप्रधानत्वं नाशङ्कितम्। तस्मात् पक्षत्रयेऽपि क्लेशादिनिदानत्वमविद्यायाः प्रसिद्धं हीयेतेति चेत् तदपि न शोभनं विभाति पर्युदासशक्तिमाश्रित्याविद्याशब्देन विद्याविरुद्धस्य विपर्ययज्ञानस्याभिधानमिति वृद्धैरङ्गीकारात्। तदाह "नामधात्वर्थयोगे तु नैव नञ् प्रतिषेधकः। वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनाविति। वृद्धप्रयोगगम्या हि शब्दार्थाः सर्व एव नः। तेन यत्र प्रयुक्तो यो न तस्मादपनीयते" इति वाचस्पतिमिश्रैरप्युक्तं "लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थयोः सम्बन्धः लोके चोत्तरपदार्थप्रधानस्यापि नञ उत्तरपदाभिधेयोपमर्दकस्य तद्विरुद्धतया तत्र तत्रोपलब्धेरिहापि तद्विरुद्धे प्रवृत्तिरिति"। एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् "अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येति"। अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्विपर्ययः इत्युक्तं भवति तद्यथा अनित्ये घटादौ नित्यत्वाभिमानः, अशुचौ कायादौ शुचित्वप्रत्ययः। "स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निष्यन्दान्निधनादपि। कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिता ह्यशुचिं विदुः" इति "परिणामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिनिरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति" न्यायेन दुःखे स्रक्चन्दनवनितादौ सुखत्वारोपः अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिः। तदुक्तम् "अनात्मनि च देहादावात्मबुद्धिस्तु देहिनाम्। अविद्या तत्कृतो बन्धस्तन्नाशे मोक्ष उच्यते" इति एवमियमविद्या चतुष्प्रकारा भवति। तन्वेतेष्वविद्याविशेषेषु किञ्चिदनुगतं सामान्यलक्षणं वर्णनीयम् अन्यथा विशेषस्यासिद्धेः। तथाचोक्तं भट्टाचार्यैः "सामान्यलक्षणं त्यक्त्वा विशेषस्यैव लक्षणम्। न शक्यं केवलं वक्तुमतोऽप्यस्य न वाच्यता" इति तदपि न वाच्यमतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति सामान्यलक्षणाभि-

धानेन वृत्तोत्तरत्वात्। सत्वपुरुषयोरहमस्मीत्येकताभिमानोऽस्मिता तदप्युक्तं "दृक्दर्शनशक्त्योरेकात्मताभिमानोऽस्मितेति"। सुखाभिज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वकः सुखसाधनेषु तृष्णारूपो गर्द्धो रागः। दुःखज्ञस्य तदनुस्मृतिपुरःसरस्तत्साधनेषु निन्दा द्वेषः तदुक्तं "सुखानुशयी रागः दुःखानुशयी द्वेषः" इति। किमत्रानुशयिशब्दे ताच्छील्यार्थे णिनिरिनिर्वा मत्वर्थीयोऽभिमतः नाद्यः "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" इत्यत्र सुपीति वर्त्तमाने पुनःसुब्ग्रहणस्य उपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वेन सोपसर्गाद्धातोर्णिनेरनुत्पत्तेः यथा कथञ्चिदङ्गीकारेऽपि "अचोञ्णितीति" वृद्धिप्रसक्त्यावतिशाय्यादिपदवदनुशायिपदस्य प्रयोगप्रसङ्गात्। न द्वितीयः "एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्याञ्च न तौ (इनिठनौ) स्मृताविति" तत्प्रतिषेधादत्र चानुशयशब्दस्याजन्तत्वेन कृदन्तत्वात्। तस्मादनुशयिशब्दो दुरुपपाद इति चेत् नैतद्भद्रं भावानवबोधात् प्रायिकाभिप्रायमिदं वचनम्। अतएवोक्तं वृत्तिकारेण "इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिसम्बध्यते" इति तेन क्वचिद्भवति कार्य्यी कार्य्यिकस्तण्डुली तण्डुलिक इति तथा च कृदन्तात् जातेश्च प्रतिषेधस्य प्रायिकत्वम् अनुशयशब्दस्य कृदन्ततया इनेरुपपत्तिरिति सिद्धम्। पूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखानुभववासनाबलात् सर्वस्य प्राणभृन्मात्रस्याकृमेरा च विदुषः सञ्जायमानः शरीरविषयादेर्मम वियोगो मा भूदिति प्रत्यहं निमित्तं विना प्रवर्त्तमानो भयरूपोऽभिनिवेशः पञ्चमः क्लेशः मा च भूवं हि भूयासमिति प्रार्थनायाः प्रत्यात्ममनुभवसिद्धत्वात् तदाह "स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा रूढोऽभिनिवेशः" इति। ते चाविद्यादयः पञ्च सांसारिकविविधदुःखोपहारहेतुत्वेन पुरुषं क्लिश्नन्तीति क्लेशाः प्रसिद्धाः। कर्माणि विहितप्रतिषिद्धरूपाणि ज्योतिष्टोमब्रह्महत्यादीनि विपाकाः कर्मफलानि जात्यायुर्भोगाः, आफलविपाकाच्चित्तभूमौ शेरते इत्याशयाः धर्माधर्मसंस्काराः। तत्परिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोधो योगः। निरोधो, नाभावमात्रमभिमतं तस्य तुच्छत्वेन भावरूपसंस्कारजननक्षमत्वासम्भवात् किन्तु तदाश्रयो मधुमतीमधुप्रतीकाविशोकासंस्कारशेषताव्यपदेश्यः चित्तस्यावस्थाविशेषः निरुध्यन्तेऽस्मिन् प्रमाणाद्याश्चित्तवृत्तय इति व्युत्पत्तेरुपपत्तेः। अभ्यासवैराग्याभ्यां वृत्तिनिरोधः। तत्र स्थितौ भूयान् यत्नोऽभ्यासः। प्रकाशप्रवृत्तिरूपवृत्तिरहितस्य चित्तस्य स्वरूपनिष्ठः परिणामविशेषः स्थितिः। तन्निमित्तीकृत्य यत्नः पुनः पुनस्तथात्वेन चेतसि निवेशनमभ्यासः। चर्म्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवन्निमित्तार्थेयं सप्तमीत्युक्तं भवति "दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्"। ऐहिकपारत्रिकविषयादौ दोषदर्शनान्निरभिलाषस्य ममैते विषया वश्याः नाहमेतेषां वश्य इति विमर्शो वैराग्यमित्युक्तं भवति। समाधिपरिपन्थिक्लेशतनूकरणार्थं समाधिलाभार्थं च प्रथमं क्रियायोगविधानपरेण योगिना भवितव्यं क्रियायोगसम्पादने अभ्यासवैराग्ययोः सम्भवात् तदुक्तं भगवता "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" इति। क्रियायोगश्चोपदिष्टः पतञ्जलिना "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" इति। तपःस्वरूपं निरूपितं याज्ञवल्क्येन "विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः। शरीरशोषणं प्राहुस्तापसास्तप उत्तमम्" इति। प्रणवगायत्रीमन्त्रप्रभृतीनामध्ययनं स्वाध्याय इति। तत्र मन्त्रा द्विविधाः वैदिकास्तान्त्रिकाश्च। वैदिकाश्च द्विविधाः प्रगीता अप्रगीताश्च। तत्र प्रगीताः सामानि अप्रगीताश्च द्विविधाः छन्दोबद्धास्तद्विलक्षणाश्च। तत्र प्रथमा ऋचो द्वितीया यजूंषि तदुक्तं जैमिनिना "तेषामृग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था गीतिषु सामाख्या शेषे यजुःशब्दः" इति। तन्त्रेषु कामिककारणप्रपञ्चाद्यागमेषु ये ये वर्णितास्ते तान्त्रिकाः। ते पुनर्मन्त्रास्त्रिविधाः स्त्रीपुन्नपुंसकभेदात्तदाह "स्त्रीपुंनपुंसकत्वेन त्रिविधा मन्त्रजातयः। स्त्रीमन्त्रा वह्निजायान्ताः नमोऽन्ताः स्युर्नपुंसकाः। शेषाः पुमांसस्ते शस्ताः सिद्धा वश्यादिकर्मणि" इति। आप्यायनादिसंस्काराभावेऽपि निरस्तसमस्तदोषत्वेन सिद्धिहेतुत्वात् सिद्धत्वम्। स च संस्कारो दशविधः कथितः शारदातिलके "मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धिदायिनः। निर्दोषतां प्रयान्त्याशु ते मन्त्राः साधु संस्कृताः। जननं जीवनञ्चैव ताडनं बोधनं तथा। अभिषेकोऽथ विमलीकरणाप्यायने पुनः। तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः। मन्त्राणां मातृकावर्णाद्युद्धारो जननं स्मृतम्। प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः। मन्त्रार्णसंख्यया तद्धि जीवनं संप्रचक्षते। मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा। प्रत्येकं वायुबीजेन ताडनं तदुदाहृतम्। विलिख्य मन्त्रवर्णांस्तु प्रसूनैः करवीरजैः। मन्त्राक्षरेण संख्यातैर्हन्यात्तद्बोधनं मतम्।

स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्णसङ्ख्यया। अश्वत्थपल्लवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद्विशुद्धये। संचिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण निर्दहेत्। मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री विमलीकरणं हि तत्। तारव्योमाग्निमनुयुक् ज्योतिर्मन्त्र उदाहृतः। कुशोदकेन जप्तेन प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मनोः। वारिबीजेन विधिवदेतदाप्यायनं मतम्। मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तर्पणं स्मृतम्। तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते। जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम्। संस्कारा दश मन्त्राणां सर्वतन्त्रेषु गोपिताः। यत्कृत्वा सम्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते। रुद्धकीलितविच्छिन्नसुप्तशप्तादयोऽपि च। मन्त्रदोषाः प्रणश्यन्ति संस्कारैरेभिरुत्तमैः" इति। तदलमकाण्डताण्डवकल्पेन मन्त्रशास्त्ररहस्योद्घोषणेन। ईश्वरप्रणिधानं नामाभिसंहितानामनभिसंहितानाञ्च सर्वासां क्रियाणां परमेश्वरे परमगुरौ फलानपेक्षया समर्पणम्। अत्रेदमुक्तम् "कामतोऽकामतो वापि यत्करोमि शुभाशुभम्। तत्सर्वं त्वयि विन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्" इति। क्रियाफलसन्न्यासोऽपि भक्तिविशेषापरपर्य्यायं प्रणिधानमेव फलानभिसन्धानेन कर्मकरणात् तथा च गीयते गीतासु भगवता "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि" इति फलाभिसन्धेरुपघातकत्वमभिहितं भगवद्भिर्नीलकण्ठभारतीश्रीचरणैः "अपि प्रयत्नसम्पन्नं कामेनोपहतं तपः। न तुष्टये महेशस्य श्वलीढमिव पायसम्" इति सा च तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानात्मिका क्रिया योगसाधनत्वाद्योग इति। शुद्धसारोपलक्षणावृत्त्याश्रयणेन निरूप्यते यथायुर्घृतमिति। शुद्धसारोपलक्षणा नाम लक्षणाप्रभेदः। मुख्यार्थबाधतद्योगाभ्यामर्थान्तरप्रतिपादनं लक्षणा सा द्विविधा रूढिमूला प्रयोजनमूला च तदुक्तं काव्यप्रकाशे "मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्। अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया" इति। यच्छब्देन लक्ष्यत इत्याख्याते गुणीभूतं प्रतिपादनमात्रं परामृश्यते। सा लक्षणेति प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया तच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वोपपत्तिः। तदुक्तं कैयटैः "निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति सर्वनामानि पर्य्यायेण तत्तल्लिङ्गमुपाददते" इति तत्र कर्मणि कुशल इत्यादि रूढिलक्षणाया उदाहरणं कुशान् लातीति व्युत्पत्त्या दर्भादानकर्त्तरि यौगिकं कुशलपदं विवेचकत्वसारूप्यात् प्रवीणे प्रवर्त्तमानम् अनादिवृद्धव्यवहारपरम्परानुपातित्वेनाभिधानवत् प्रयोजनमनपेक्ष्य प्रवर्त्तते। तदाह "निरूढा लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत्" इति। तस्मात् रूढिलक्षणायाः प्रयोजनापेक्षा नास्ति। यद्यपि प्रयुक्तः शब्दः प्रथमं मुख्यार्थं प्रतिपादयति तेनार्थेनार्थान्तरं लक्ष्यते इति अर्थधर्मो लक्षणा तथापि तत्प्रतिपादके शब्दे समारोपितः सन् शब्दव्यापार इति व्यपदिश्यते" इति। स च योगो यमादिभेदवशादष्टाङ्ग इति निर्दिष्टः। तत्र यमा अहिंसादयः। तदाह पतञ्जलिः "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमाः" इति। नियमाः शौचादयः। तदप्याह "शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः" इति। एते च यमनियमा विष्णुपुराणे दर्शिताः "ब्रह्मचर्य्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहान्। सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन्। स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियतात्मवान्। कुर्वीत ब्रह्मणि परं परस्मिन् प्रवणं मनः। एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः। विशिष्टफलदाः काम्ये निष्कामाणां विमुक्तिदाः" इति। स्थिरसुखमासनं पद्मासनभद्रासनवीरासनस्वस्तिकासनदण्डकासनसोपाश्रयपर्य्यङ्कक्रौञ्चनिषदनोष्ट्रनिषदनसमसंस्थानभेदाद्दशविधम् "पादाङ्गुष्ठौ निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु। ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र! कृत्वा पादतले उभे। पद्मासनं भवेदेतत् सर्वेषामभिपूजितम्" इत्यादिना याज्ञवल्क्यः पद्मासनादिस्वरूपं निरूपितवान् तत्सर्वं तत एवावगन्तव्यम्। तस्मिन्नासनस्थैर्य्ये सति प्राणायामः प्रतिष्ठितो भवति। स च श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदस्वरूपः तत्र श्वासो नाम बाह्यस्य वायोरन्तरानयनम्। प्रश्वासः पुनः कौष्ठ्यस्य बहिर्निःसारणम्। तयोरुभयोरपि सञ्चरणाभावः प्राणायामः। ननु नेदं प्राणायामसामान्यलक्षणं तद्विशेषेषु रेचकपूरककुम्भकप्रकारेषु तदनुगतेरयोगादिति चेन्नैष दोषः सर्वत्रापि श्वासप्रश्वासगतिविच्छेदसम्भवात् तथा हि कौष्ठ्यस्य वायोर्बहिर्निःसरणं रेचकः प्राणायामः प्रश्वासत्वेन प्रागुक्तः। बाह्यवायोरन्तर्धारणं पूरकः यः श्वासरूपः। अन्तस्तम्भवृत्तिः कुम्भकः यस्मिन् जलमिव कुम्भे निश्चलतया प्राणाख्यो वायुरवस्थाप्यते। तत्र सर्वत्र श्वासप्रश्वासद्वयगतिविच्छेदोऽस्त्येवेति नास्ति शङ्कावकाशः। तदुक्तं "तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः

प्राणायामः” इति । स च वायुः सूर्य्योदयमारभ्य सार्द्ध-घटिकाद्वयं घटीयन्त्रस्थितघटभ्रमणन्यायेन एकैकस्यां नाड्यां भवति एवं सत्यहर्निशं श्वासप्रश्वासयोः षट्शताधिकैकविंशतिसहस्राणि जायन्ते । अतएवोक्तं मन्त्रसमर्पणरहस्यवेदिभिरजपामन्त्रसमर्पणे “षट्शतानि गणेशाय षट्सहस्रं स्वयम्भुवे । विष्णवे षट्सहस्रञ्च षट्सहस्रं पिनाकिने । सहस्रमेकं गुरवे सहस्रं परमात्मने । सहस्रमात्मने चैवमर्पयामि कृतं जपम्” इति तथा नाडीसञ्चरणदशायां वायोः सञ्चरणे पृथिव्यादीनि तत्त्वानि वर्णविशेषवशात् पुरुषार्थाभिलाषुकैः पुरुषैरवगन्तव्यानि । तदुक्तमभियुक्तैः “सार्द्धं घटीद्वयं नाडी रेकैकार्कोदयात् वहेत् । अरघट्टघटीभ्रान्तिन्यायो नाड्योः पुनः पुनः । शतानि तस्य जायन्ते निश्वासोच्छ्वासयोर्नव । खखषट्कुद्विकैः २१६०० सङ्ख्याहोरात्रे सकले पुनः । षट्त्रिंशद्गुरुवर्णानां या वेला भणने भवेत् । सा वेला मरुतो नाड्यन्तरे सञ्चरतो भवेत् । प्रत्येकं पञ्च तत्त्वानि नाड्योश्च वहमानयोः । वहन्त्यहर्निशं तानि ज्ञातव्यानियतात्मभिः । ऊर्द्धं वह्निरधस्तोयं तिरश्चीनः समीरणः । भूमिरर्द्धपुटे व्योम सर्वगं प्रवहेत् पुनः । वायोर्वह्नेरपां पृथ्व्या व्योम्नस्तत्त्वं वहेत् क्रमात् । वहन्त्योरुभयोर्नाड्योर्ज्ञातव्योऽयं यथाक्रमम् । पृथ्व्याः पलानि पञ्चाशच्चत्वारिंशत्तथाम्भसः । अग्नेस्त्रिंशत् पुनर्वायोर्विंशतिर्नभसो दश । प्रवाहकालसंख्येयं हेतुर्विह्वलयोरथ । पृथ्वी पञ्चगुणा तोयं चतुर्गुणमथानलः । त्रिगुणोद्विगुणो वायुर्वियदेकगुणं भवेत् । गुणं प्रति दश पलान्युर्व्यां पञ्चाशदित्यतः । एकैकहानिस्तोयादेस्तथा पञ्चगुणाः क्षितेः । तत्त्वाभ्यां भूजलाभ्यां स्यात् शान्तिकार्य्ये फलोन्नतिः । दीप्तास्थिरादिके कृत्ये तेजोवाय्वम्बरेषु च । पृथ्व्यप्तेजोमरुद्व्योमतत्त्वानां चिह्नमुच्यते । आद्ये स्थैर्य्यं स्वचित्तस्य, शैत्ये कामोद्भवो भवेत् । तृतीये कोपसन्तापौ चतुर्थे चञ्चलात्मता । पञ्चमे शून्यतैव स्यादथ वा धर्मवासना । श्रुत्योरङ्गुष्ठकौ मध्याङ्गुल्यौ नासापुटद्वये । सृक्कणोः प्रान्त्यकोपान्त्याङ्गुली शेषे दृगन्तयोः । न्यस्यान्तर्भूपृथिव्यादितत्त्वज्ञानं भवेत् क्रमात् । पीतश्वेतारुणश्यामैर्विन्दुभिर्निरुपाधि खम्” इत्यादिना । यथावद्वायुतत्त्वमवगम्य तन्नियमने विधीयमाने विवेकज्ञानावरणकर्मक्षयो भवति । “तपो न परं प्राणायामादिति” । “दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः । प्राणायामैस्तु दह्यन्ते तद्वदिन्द्रियपन्नगाः” इति च । तदेवं यमादिभिः संस्कृतमनस्कस्य योगिनः संयमप्रत्याहारः कर्त्तव्यः चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां प्रतिनियतरञ्जनीयकोपनीयमोहनीयप्रवणत्वप्रहाणेनाविकृतस्वरूपप्रवणचित्तानुकारः प्रत्याहारः इन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतीपमाह्रियन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । ननु तदा चित्तमभिनिविशते नेन्द्रियाणि तेषां बाह्यविषयत्वेन तत्र सामर्थ्याभावादतः कथं चित्तानुकारः ? अत्रा अतएव वस्तुतस्तस्यासम्भवमभिसन्धाय सादृश्यार्थमिव शब्दञ्चकार सूत्रकारः “स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः” इति । सादृश्यञ्च चित्तानुकारनिमित्तं विषयासम्प्रयोगः यदा चित्तं निरुध्यते तदा चक्षुरादीनां निरोधे प्रयत्नान्तरं नापेक्षणीयं यथा मधुकरराजं मधुमक्षिका अनुवर्त्तन्ते तथेन्द्रियाणि चित्तमिति । तदुक्तं विष्णुपुराणे “शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् । कुर्य्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः” इति । “वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनः । इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्योगी योगस्य साधकः” इति । नाभिचक्रहृदयपुण्डरीकनाड्याद्यावाध्यात्मिके हिरण्यगर्भप्रजापतिप्रभृतिके बाह्ये वा देशे चित्तस्य विषयान्तरपरिहारेण स्थिरीकरणं धारणा । तदाह “देशबन्धश्चित्तस्य धारणेति” । पौराणिकाश्च “प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् । वशीकृत्य ततः कुर्य्याच्चित्तस्थानं शुभाश्रयम्” इति । तस्मिन् देशे ध्येयावलम्बनस्य प्रत्ययस्य विसदृशप्रत्ययप्रहाणेन प्रवाहोध्यानं तदुक्तं “तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानमिति” । अन्यैरप्युक्तं “तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्या सन्ततिश्चान्यनिस्पृहा । तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते तथा” इति । प्रसङ्गाच्चरमङ्गं प्रागेव प्रत्यपीपदाम । तदनेन योगाङ्गानुष्ठानेनादरनैरन्तर्य्यदीर्घकालसेवितेन समाधिप्रतिपक्षक्लेशप्रशमेऽभ्यासवैराग्यवशान्मधुमत्यादिसमाधिलाभो भवति । अथ किमेवमकस्मादस्मानतिविकटाभिरत्यन्ताप्रसिद्धाभिः कर्णाटगौडलाटभाषाभिर्भीषयते भवान्, न हि वयं भवन्तं भीषयामहे किन्तु मधुमत्यादिपदार्थव्युत्पादनेन तोषयामः ततश्चाकुतोभयेन भवता श्रूयतामवधानेन । तत्र मधुमती नामाभ्यासवैराग्यादिवशादपास्तरजस्तमोलेशसुखप्रकाशमयसत्त्वभावनयाऽनवद्यवैशारद्यविद्योतनरूपा ऋतम्भरप्रज्ञाख्या समाधिसिद्धिः । तदुक्तं

"ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञेति"। ऋतं सत्यं बिभर्त्ति कदाचिदपि न विपर्य्ययेणाच्छाद्यते तत्र स्थितौ दार्ढ्ये सति द्वितीयस्य योगिनः सा प्रज्ञा भवतीत्यर्थः। चत्वारः खलु योगिनः प्रसिद्धाः प्रथमकल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्त-भावनीयश्चेति। तत्राभ्यासे प्रवृत्तिमात्रज्योतिः प्रथमः न त्वनेन परचित्तादिगोचरज्ञानरूपं ज्योतिर्वशीकृत-मित्युक्तं भवति। ऋतम्भरप्रज्ञो द्वितीयः, भूतेन्द्रियजयी तृतीयः परवैराग्यसम्पन्नश्चतुर्थः। मनोजवित्वादयो म-धुप्रतीकसिद्धयः। तदुक्तं "मनोजवित्वं विकरणाभावः प्रधानजयश्चेति"। मनोजवित्वं नाम कायस्य मनोवदुत्तमो गतिलाभः विकरणाभावः कायनिरपेक्षाणामिन्द्रियाणा-मभिमतदेशकालविषयापेक्षवृत्तिलाभः, प्रधानजयः प्रकृ-तिविकारेषु सर्वेषु वशित्वम्। एताश्च सिद्धयः करण-पञ्चकस्वरूपजयात् तृतीयस्य योगिनः प्रादुर्भवन्ति यथा मधुन एकदेशोऽपि स्वदते तथा प्रत्येकमेव ताः सिद्धयः स्वदन्त इति मधुप्रतीकाः। सर्वभावाद्यधिष्ठातृत्वादिरूपा-विशोका सिद्धिः। तदाह "सत्त्वपुरुषान्यताख्याति-मात्रप्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञत्वं चेति"। सर्वेषां व्यवसायाव्यवसायात्मकानां गुणपरिणामरूपाणां भावानां स्वामिवदाक्रमणं सर्वभावाधिष्ठातृत्वं तेषामेव शान्तोदिता-व्यपदेश्यधर्मित्वेन स्थितानां विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वम्। तदुक्तं "विशोका वा ज्योतिष्मतीति"। सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये परं वैराग्यमाश्रितस्य जात्यादिबीजानां क्लेशानां निरो-धसमर्थो निर्वीजः समाधिः असम्प्रज्ञातपदवेदनीयः संस्का-रशेषताव्यपदेश्यः चित्तस्यावस्थाविशेषः। तदुक्तं "विरामः प्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः इति। एवञ्च सर्वतो विरज्यमानस्य तस्य पुरुषधौरेयस्य क्लेशवीजानि च निर्द-ग्धशालिबीजकल्पानि प्रसवसामर्थ्यविधुराणि मनसा साकं प्रत्यस्तं गच्छन्ति। तदेतेषु प्रलीनेषु निरुपप्लववि-वेकख्यातिपरिपाकवशात् कार्य्यकारणात्मकानां प्रधाने-लयः चितिशक्तिस्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वाभिसम्बन्धवि-धुरा कैवल्यं लभते इति। सिद्धिद्वयी च सूक्तिरुक्ता पत-ञ्जलिना "पुरुषार्थशून्यानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति"। न चास्मिन् सत्यपि कस्मान्न जायते जन्तुरिति वदितव्यं कारणाभावात् कार्य्याभाव इति प्रमाणसिद्धार्थे नियोगानुयोगयोरयोगात्। अपरथा कारणाभावेऽपि कार्यसम्भवे मणिवेधादयोऽन्धादिभ्यो भवेयुः। तथा चानुपपन्नार्थतायामाभाणको लौकिक उपपन्नार्थो भवेत्। तथा च श्रूयते "अन्धो मणि-मविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् (ग्रथितवान्)। अग्रीवस्तं प्रत्यमुञ्चत् (पिनद्धवान्) तमजिह्वोऽप्यभ्यपूजयत्" (स्तुत-वानिति) यावत्। एवञ्च चिकित्साशास्त्रवद्योगशास्त्रं चतुर्व्यूहं यथा चिकित्साशास्त्रं रोगो रोगहेतुरारोग्यं भेषजमिति तथेदमपि संसारः संसारहेतुर्मोक्षो मोक्षो-पाय इति। तत्र दुःखमयः संसारो हेयः, प्रधान-पुरुषयोः संयोगो हेयभोगहेतुः, तस्यात्यन्तिकी निवृ-त्तिर्हानं तदुपायः सम्यग्दर्शनम्। एवमन्यदपि शास्त्रं यथासम्भवं चतुर्व्यूहमूहनीयमिति सर्वमवदातम्"।

पतत् त्रि॰ पत–शतृ वा॰ अति वा। १पतनकर्त्तरि २पक्षिणि पु॰ अमरः।

पतत्र न॰ पत–करणे अत्रन्। वाहने उज्ज्वलदत्तः।

पतत्रि पु॰ पत–अत्रिन्। खगे उज्ज्वल॰ पतत्री पतत्रयः।

पतत्त्र पु॰ पतनं त्रायते त्रै–क। पक्षिणां पक्षे (पाखा) अमरः। [हरिवं॰ ४८४५ श्लो॰।

पतत्त्रिकेतन पु॰ पतत्त्री केतनं यस्य। गरुड़ध्वजे विष्णौ

पतत्त्रिन् पु॰ पतत्त्र+अस्त्यर्थे इनि। खगे अमरः।

पतद्ग्रह पु॰ पतत् मुखादिभ्यः स्रवत् जलादि गृह्णाति ग्रह–अच्। (पिकदानी) पात्रभेदे अमरः। अण् उप॰स॰। पतद्ग्राह तत्रार्थे हेमच॰। [शब्दरत्ना॰

पतद्भीरु पु॰ पतन् पक्षी भीरुर्यस्मात्। श्येने खगभेदे

पतन न॰ पत–भावे ल्युट्। १अधःसंयोगानुकूलस्पन्दने २पातित्ये च "द्विजातिकर्मभ्योहानिः पतनम्। परत्र चासिद्धिस्तमेके नरकम्" गौतमः। पतितशब्दे दृश्यम् "विहितस्याननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात्। अनि-ग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति" याज्ञ॰।

पतनीय त्रि॰ पत–अनीयर् पतनमर्हति कृ वा। १पात्ये २पतनार्हे च त्रि॰। बा॰ करणे अनीयर्। ३पातके न॰

पतम पु॰ पतत्यस्मात् कर्मक्षये पत–अम। चन्द्रे उणादि-वृत्तिः क्षीणपुण्यानां चन्द्रलोकादेव पतनं शास्त्रे श्रूयते इति तस्य तथात्वम्। [नशीले।

पतयालु त्रि॰पति–आलु–तत्पर्युदासेन न णिलोपः। पत-

पतयिष्णु पति–बा॰ इष्णुच् न णिलोपः। पतनशीले ऋ॰ १।१६३।११। उदा॰।

पतर त्रि॰ पत–बा॰ अरन्। गन्तरि ऋ॰ २।२।४ उदा॰

पतरु त्रि॰ अत–बा॰ अरु। पतनशीले ऋ॰ १।१८।७ उदा॰

पतस त्रि॰ पत–असच्। १खगे २चन्द्रे ३पतङ्गे च उणादि॰

पताका स्त्री पत्यते ज्ञायते योधोऽनया पत–णि० ण्वुल् । १त्रिकोणाकारे १पटादिनिर्मिते वस्त्रखण्डभेदे । मण्डपे देयपताकालक्षणं हेमा०दा० गरुड़पु० उक्तं यथा “सप्तहस्ताः पताकाः स्युर्विंशत्यङ्गुलविस्तृताः । दशहस्ताः पताकानां दण्डाः पञ्चांशवेशिताः । सिन्दूरा कर्वूरा धूम्रा धूसरा मेघसन्निभा । हरिता पाण्डुवर्णा च शुभ्रा पूर्वादितः क्रमात् । एवं वर्णाः शुभाः कार्य्याः पताकाः पाकशासन!” । “लोकेशवर्णास्त्वयुताः पताकाः शैलेन्दुदैर्घ्यायतिकाश्च मध्ये । चित्रं ध्वजं दिक्करदैर्घ्यवंशं त्रिदोस्ततप्रान्तगकिङ्किणीकम् । श्वेताश्च नवमीं पूर्वेशानयोर्मध्यतो बुधः । विन्यसेत्तु पताकाश्च ध्वजांस्ता अपि पूर्वतः” कुण्डोद्योतः । “लोकेशानां लोकपालानां ये वर्णाः पीतादयः पूर्वश्लोकोक्ताः, गैरिकादिलिखितवज्रशक्तिदण्डखड्गपाशाङ्कुशगदात्रिशूलानि (तेषामस्त्राणि) तैर्युताः सप्तहस्तदीर्घा एकहस्तविस्तृताः पताका दशहस्तवंशशीर्षगाः चित्रं ध्वजं त्रिहस्तविस्तृतं प्रान्ते वर्त्तमानकिङ्किणीकं शीर्षे सचामरं दशहस्तदैर्घ्यवंशञ्च ताडशं तं मध्ये विन्यसेत् पूर्वादितः पताकाश्च विन्यसेदित्युत्तरश्लोकेनान्वयः नवमीं पताकां पूर्वेशानयोर्मध्ये श्वेतां तादृशीमेवाचार्यकुण्डे विन्यसेत् ध्वजांस्ता अपि पताकाश्च पूर्वादिक्रमेण भूमौ पञ्चांशरोपणेन विन्यसेदिति” । अस्याः “त्रिकोणा वै पताकाः स्युश्चतुष्कोणा ध्वजाः स्मृताः” विधा० उक्तेः त्रिकोणाकारता बोध्या । २सौभाग्ये ३नाटकाङ्गभेदे पताकास्थानकशब्दे दृश्यम् पिङ्गलोक्ते वक्ष्यमाणमेरुपङ्क्तिस्थतत्तत्कोष्ठस्थाङ्कनिर्धारितस्वरूपभेदानां प्रथमत्वद्वितीयत्वादिना ४प्रातिस्विकरूपनिर्द्धारणे ५निर्द्धारणाङ्कसमूहे वा यथोक्तं पिङ्गलतट्टीकयोः

“उक्तवर्णमात्राप्रस्तारयोरेतावद्गुरुलघुयुक्तो भेद एतावत्संख्याक इति मेरुपङ्क्तिवर्त्तितत्तत्कोष्ठस्थाङ्कनिर्द्धारितस्वरूपसंख्यानां भेदानां प्रथमत्वद्वितीयत्वादिप्रातिस्विकरूपस्य निर्द्धारणं निर्द्धारकाङ्कसमूहो वा पताका सा च द्विधा वर्णमात्राभेदात् । तत्र प्रथमं वर्णपताकानिर्माणप्रकारमाह उद्दिट्ठेति”टी० । “उद्दिट्ठा सरि अङ्का दिज्जसु पुब्बङ्कें पर भरण करिज्जसु । पाओण अङ्क पड़िहल पत्थरसङ्ख पताआ करिज्जसु” पि०सू० “उद्दिष्टसदृशानङ्कान् देहि पूर्वाङ्कस्य परस्मिन् भरणं कुरुष्व । प्रथमप्राप्तमङ्कं परित्यज प्रस्तारसंख्यं पताकां कुर्विति” संस्कृतम् । “उद्दिष्टाङ्कसदृशानङ्कान् देहीत्यर्थः पूर्वमेकमङ्कं दत्त्वा उत्तरोत्तरं द्विगुणितान् द्विचतुरष्टादिकानङ्कान् यथाप्रस्तारसङ्ख्यं स्थापयेत्यर्थः । ततः पूर्वाङ्कस्य परस्मिन्नुत्तरवर्त्तिन्यङ्के प्रस्तारसंख्यं प्रस्तारस्य संख्या यस्यां क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा भरणं योजनं कुरुष्वेत्यर्थः । प्रस्तारसंख्यमित्यस्य योजनकरणविशेषणत्वेन यदि कुत्रचित् पूर्वाङ्कस्य पराङ्कयोजने प्रस्तारसंख्यातोऽधिका संख्या भवेत् तत्र तन्न पाद्यमित्यायातम् । एवं कृते प्रथमप्राप्तमङ्कं परित्यज तेन यत्र प्रथमप्राप्ताङ्क एव कुत्रचित् पूर्वाङ्कस्य योजननिष्पन्नाङ्कस्तत्र स न पाद्य इत्यप्यायातम् । एवं प्रकारेण वर्णानां पताकां कुरुष्वेत्यर्थः । अत्र यः पूर्वाङ्कः यत्र पराङ्के प्रथमं योज्यते तेन योजननिष्पन्ना अङ्काः तत्पराङ्कादयोऽधोऽधःस्थाप्या इति नियमो गुरूपदेशतो बोध्यः । पूर्वपरशब्दादेरपेक्षाबोधजनकत्वात् क्रमशोऽपेक्षाकृतं पूर्वापरत्वं भवतीत्यपि । एतद्दर्शनं वक्ष्यमाणमेरुप्रस्तारे चतुरक्षरवृत्तस्य प्रथमकोष्ठस्थितैकाङ्कसूचितः सर्वगुरुक एको भेदो द्वितीयकोष्ठस्थितचतुरङ्कसूचितः त्रिगुरुकाश्चत्वारो भेदास्तृतीयकोष्ठस्थषडङ्कसूचिता द्विगुरुकाः षड्भेदाश्चतुर्थकोष्ठस्थचतुरङ्कसूचिता एकगुरुकाश्चत्वारो भेदाः पञ्चमकोष्ठस्थैकाङ्कसूचितः सर्वलघुक एको भेदः । पञ्चकोष्ठस्थाङ्कयोजननिष्पन्नाङ्को वृत्तसंख्या इति । तत्र तत्तत्संख्यगुरुलघुकाः भेदा यथानिर्दिष्टप्रस्तारकरणे कतमे कतमे इति प्रश्ने प्रथमम् एकं कोष्ठं कर्त्तव्यं ततस्तत्संलग्नमेकं कोष्ठं कृत्वा तदधःकोष्ठत्रयं कार्य्यं ततो द्वितीयपङ्क्तिवत् तृतीयपङ्क्तौ कोष्ठचतुष्टयं कृत्वा तदधः कोष्ठद्वयं ततस्तृतीयपङ्क्तिस्थितकोष्ठषट्कमध्यादुत्सारितकोष्ठचतुष्टयसंलग्नं कोष्ठचतुष्टयं कार्य्यं ततः चतुर्थपङ्क्तिस्थितकोष्ठचतुष्टयमध्योपरितनैकसंलग्नमेकं कोष्ठं कार्य्यमेवं षोड़श कोष्ठानि सम्पद्यन्ते चतुरक्षरवृत्ते तेषामेवापेक्षणात् ननु कथमेतेनैव क्रमेण कर्त्तव्यम् अन्यक्रमस्यापि सम्भवादिति चेन्न मेरुस्थितानां चतुरक्षरवृत्ते पञ्चानां कोष्ठानां कोष्ठस्थाङ्कसूचितानाम् एकचतुःषट्चतुरेककोष्ठानां क्रमशः पङ्क्तिरूपेण विद्धित्वेन तथास्थापनौचित्यात् ततः प्रथमकोष्ठादिक्रमेण एकद्विचतुरष्टषोड़शाङ्कान् स्थापयेत् । ततः प्रथमकोष्ठस्थैकाङ्कस्य सर्वेभ्यः पूर्ववर्त्तित्वात् तेन सह तदुत्तरवर्त्तिद्व्यङ्के-

न योजितस्तत्रङ्को द्व्यङ्कस्याधः स्थाप्यः ततः तेन सह चतुरष्टाङ्कयोजननिष्पन्नपञ्चाङ्कनवाङ्कौ तत्रङ्कादधोऽधः स्थाप्यौ । तेन सह षोड़शाङ्कस्य योजने प्रस्तारसंख्याधिक्यान्न तत्कर्त्तव्यम् । तथा च तेन सह कस्यचित् पराङ्कस्य योजने प्रथमप्राप्ताङ्क एवायातीति प्रथमकोष्ठस्यमङ्कं त्यक्त्वा द्वितीयकोष्ठस्थं द्व्यङ्कं तदानीं सर्वेभ्यः पूर्वत्वेन गृह्णीयात् । तथाच तेन पूर्वाङ्केन द्व्यङ्केन तदुत्तरवर्त्ति तृतीयकोष्ठस्थचतुरङ्कस्य योजननिष्पन्नषडङ्कचतुरङ्कादधो विन्यास्यः ततो द्वितीयकोष्ठपङ्क्तिस्थद्व्यङ्काधःस्थितत्र्यङ्केन पूर्वेण चतुरङ्कस्य योजननिष्पन्नः सप्ताङ्कः तृतीयकोष्ठस्थषडङ्कादधः स्थाप्यस्ततः द्वितीयपङ्क्तितृतीयकोष्ठस्थपञ्चाङ्केन सह चतुरङ्कस्य योजने पूर्वप्राप्तनवाङ्कलाभात् तत्परित्यागेन तदधोनिष्ठनवाङ्केन चतुरङ्कस्य योजननिष्पन्नस्त्रयोदशाङ्कस्तृतीयपङ्क्तारधःकोष्ठे स्थाप्यः । ततो द्वितीयपङ्क्तिस्थकोष्ठचतुष्टयस्थद्व्यादिनवान्तचतुरङ्कानामन्यतमेन सह चतुरङ्कस्य योजने कृते पूर्वप्राप्ताङ्कलाभापत्तेस्तत्त्यागः । ततः तृतीयपङ्क्तित उत्तरवर्त्ति चतुर्थपङ्क्तिप्रथमकोष्ठस्थाष्टाङ्कस्य योजननिष्पन्नो दशाङ्कः तृतीयपङ्क्तौ पञ्चमकोष्ठे स्थाप्यः द्वितीयपङ्क्तिद्वितीयकोष्ठस्थत्र्यङ्केनाष्टाङ्कस्य योजननिष्पन्नैकादशाङ्कस्तृतीयपङ्क्तौ षष्ठकोष्ठे स्थाप्यः । प्रथमप्राप्ताङ्कलाभापत्त्या द्वितीयपङ्क्तित्यागः । ततस्तृतीयपङ्क्तिस्थचतुःषट्सप्ताङ्कैरुत्तरवर्त्त्यष्टाङ्कस्य क्रमशः योजननिष्पन्नद्वादशचतुर्दशपञ्चदशाङ्काः क्रमशश्चतुर्थपङ्क्तिद्वितीयादिकोष्ठेष्वधोऽधोलेख्याः" ।

चतुरक्षरप्रस्तारे अस्याः स्वरूपदर्शनम् ।

४ गुरुः१	३गुरुः४	२गुरुः६	१गुरुः४	चतुर्लघुः१	
१	२	४	८	१६	तत्रत्य प्रस्तारः
	३	६	१२		ऽ ऽ ऽ ऽ १मः
	५	७	१४		। ऽ ऽ ऽ २यः
	९	१३	१५		ऽ । ऽ ऽ ३यः
		१०			। । ऽ ऽ ४र्थं
		११			ऽ ऽ । ऽ ५मः
					। ऽ । ऽ ६ष्ठः
					ऽ । । ऽ ७मः
					। । । ऽ ८मः
					ऽ ऽ ऽ । ९मः
					। ऽ ऽ । १०मः
					ऽ । ऽ । ११शः
					। । ऽ । १२शः
					ऽ ऽ । । १३शः
					। ऽ । । १४शः
					ऽ । । । १५शः
					। । । । १६शः

अत्रत्याङ्कास्तत्तत्सूचित संख्यापूरणार्थाः अस्याश्च पताकाकारत्वात् पताकासंज्ञकत्वमेवं मात्रा पताकाया अपि ।

मात्रापताका तु तत्रैवोक्ता यथा "वक्ष्यमाणमात्रामेरुस्थतत्तत्संख्याकभेदानां प्रथमत्वद्वितीयत्वादिनिर्णयाय मात्रापताकानिर्माणमाह उद्दिट्ठेति" टी० । "उद्दिट्ठ सरि अङ्का ठावहु वामावत्तेण परड्ड लइअ लोपहु । एकलोपे एकगुरु जाणहु दुइतिणलोपे दुइतिणगुरु जाणहु । मत्तापताआं पिङ्गलो गाअदि जो पडमं पावइ स परं बोधवइ" मू० "उद्दिष्टसदृशानङ्कान् स्थापय वामावर्त्तेन परस्मिन्नीत्वा लोपय । एकलोपे एकगुरुं जानीत द्वित्रिलोपे द्वित्रान् गुरून् जानीत" । "मात्रापताकां पिङ्गलो गायति यः प्रथमं प्राप्नोति स परं बोधयतीति" संस्कृ० । "उद्दिष्टाङ्कसदृशान् उक्तप्रकारोद्दिष्टपूर्वाङ्कयुगलयुतपराङ्कान् प्रस्तारसंख्यं तत्सदृशान् एकद्वित्रिपञ्चाष्टत्रयोदशैकविंशचतुस्त्रिंशदित्येवंरूपान् स्थापय उत्तरोत्तरमिति शेषः । वामावर्त्तेन प्रतिलोमविधिना सर्वान्तिमाङ्काव्यवहितपूर्वाङ्कमारभ्येति यावत् नीत्वा गृहीत्वा परस्मिन् सर्वान्तिमाङ्के लोपय तन्न्यूनतां नयत सर्वान्तिमाङ्के तदव्यहितपूर्वाङ्कमारभ्य पूर्वपूर्वाङ्काः क्रमेण लोप्या इत्यर्थः । एकलोपे एकाङ्कलोपे एकगुरुं जानीत द्वित्रिलोपे द्वित्रान् गुरून् जानीत । एकैकपूर्वाङ्कलोपे येऽङ्का अवशिष्यन्ते ते एकगुरुयुक्तभेदज्ञापकाः पूर्वाङ्कद्वयलोपे येऽवशिष्यन्ते ते गुरुद्वययुक्तभेदज्ञापकाः पूर्वाङ्कत्रयलोपे येऽवशिष्यन्ते ते गुरुत्रययुक्तभेदज्ञापका इत्यर्थः । एवंप्रकारेण मात्रापताकां पिङ्गलो गायति कथयति यः प्रथमं प्राप्नोति गुरूपदेशाज्जानाति स परं बोधयतीत्यर्थः । अत्र च एकत्वद्वित्वसंख्याविशिष्टः प्रथमं सर्वान्तिमे लोप्यते तदव्यवहितपूर्वाङ्कमारभ्यावशिष्टाङ्काःक्रमेणाधोधः स्थाप्या इति यदङ्कद्वयलोपे शून्यमवशिष्यते पूर्वप्राप्ताङ्को वा लभ्यते तदङ्कद्वयलोपो न कार्य्य इति नियमत्रयं गुरूपदेशाद्बोध्यम् । अथ तन्निर्माणं षट्कलपताकास्वरूपम्

वामदक्षिणयोरङ्गुलपञ्चकपरिमाणमूर्द्ध्वाधोरेखाद्वयमृजु अर्द्धाङ्गुलान्तरितं कर्त्तव्यं तत ऋजुरेखया पार्श्वयोर्मेलनं विधेयमेवमेकं दीर्घकोष्ठं तत्रैकाङ्गुलपरिमितमन्तरं

त्यन्तोर्द्धरेखामारभ्याऽन्यरेखापर्य्यन्तं ऋजुरेखाः क्रमेण दत्त्वा कोष्ठषट्कमुत्तरोत्तरपरस्परसंश्लिष्टं विधेयं तत्रो-द्दिष्टाङ्कसद्वाः षट्कलप्रस्तारे एकद्वित्रिपञ्चाष्टत्रयोदशेति पूर्वोक्ताः पूर्वयुगलैक्यक्रियानिष्पन्नोत्तरोत्तराः षडङ्काः क्रमेण स्थाप्यास्तदधः षट्कलमेरुस्थितकोष्ठचतुष्टयमु-त्तरोत्तरसंश्लिष्टं कार्य्यं ततो मेरुद्वितीयकोष्ठस्थित षडङ्कसूचितषड्भेदानां द्वितीयकोष्ठमेकं तदध ऊर्द्धाधः संश्लिष्टं कोष्ठपञ्चकमिति कोष्ठषट्कमेवं मेरुतृतीय-कोष्ठे पञ्चाङ्कसत्त्वात् तृतीयकोष्ठमेकं तदधः ऊर्द्धाधः संश्लिष्टकोष्ठचतुष्टयमितिकोष्ठपञ्चकमवशिष्टकोष्ठद्वयस्याधो मेरौ एकाङ्कसद्भावात् न कोष्ठान्तरं कार्य्यम् । ततः सर्वान्तिमस्योद्दिष्टशेषाङ्कस्यान्तिमकोष्ठे स्थापनं ततः सर्वान्तिमत्रयोदशाङ्कमध्ये तदव्यवहिताष्टाङ्कलोपे अवशिष्टं पञ्चाङ्कं वामावर्त्तेनोपान्तिमोपरिकोष्ठे स्थापयेत् ततोऽष्टाङ्कलोपे पूर्वप्राप्ताङ्कलाभापाताच्च लोपः कार्य्यः । किन्तु अष्टाङ्कपूर्वस्थितपञ्चाङ्कस्य त्रयोदशाङ्के लोपं कृत्वा उपान्तिमकोष्ठोपरितनकोष्ठाधःकोष्ठे अवशिष्टमष्टाङ्कं स्थापयेत् ततस्त्र्यङ्कस्य त्रयोदशाङ्के लोपं कृत्वा अवशिष्टं दशाङ्कं तदधःकोष्ठे स्थापयेत् ततो द्व्यङ्कलोपे अवशिष्ट-मेकादशाङ्कं तदधःकोष्ठे संस्थाप्य एकाङ्कलोपे अवशिष्ट द्वादशाङ्कं तदधःस्थापयेत् ततस्त्रयोदशाङ्के लोपकरणे पूर्वाङ्कलाभापातात् न तत् कार्य्यम् । ततः अष्ट-पञ्चेत्यङ्कद्वयलोपे शून्यावशेषात् न तत्कार्य्यम् । अष्ट त्रीत्यङ्कद्वयलोपे अवशिष्टं द्व्यङ्कं द्वितीयकोष्ठोपरितन-कोष्ठे स्थापयेत् ततो द्व्यष्टेत्यङ्कद्वयलोपे अवशिष्टत्र्यङ्क-स्तदधःस्थाप्यस्तत एकाष्टेत्यङ्कद्वयलोपे अवशिष्टचतुरङ्क-स्तदधःकोष्ठे स्थाप्यः । ततः अष्टाङ्कघटितद्व्यङ्कलोपास-म्भवात् पञ्चाङ्कघटितद्व्यङ्कलोपः कार्य्यस्तत्र पञ्चत्रीत्यङ्क-द्वयलोपे पूर्वप्राप्तपञ्चाङ्क एवावशिष्टः स्यात् अतः द्विपञ्चेति द्व्यङ्कलोपे अवशिष्ट षडङ्कं तदधःकोष्ठे स्थापयेत् । एक-पञ्चेत्यङ्कद्वयलोपे अवशिष्ट सप्ताङ्कस्तदधःकोष्ठे स्थाप्य-स्ततः पञ्चाङ्कघटितद्व्यङ्कलोपे पूर्वप्राप्ताङ्कापातात् न तत्कार्य्यं किन्तु त्रिघटिताङ्कद्वयलोपस्तत्र त्रिद्वीति द्व्यङ्क लोपे पूर्वप्राप्ताङ्कापातात् न तत्कार्य्यं तत एकत्रीत्यङ्क द्वयलोपे अवशिष्टनवाङ्कं तदधःकोष्ठे स्थापयेत् । ततः कोष्ठाभावात् एकद्वीत्यङ्कद्वयलोपे अवशिष्टदशाङ्कस्य प्राप्त-त्वाच्च न द्व्यङ्कलोपः । तत एकत्र्यष्टेत्यङ्कत्रयलोपे अव-शिष्टमेकाङ्कं प्रथमे कोष्ठे स्थापयेदिति । तत्र मेरु-प्रथमकोष्ठस्थैकाङ्कसूचितषट्कलसर्वगुरुकभेदस्यात्रत्यप्रथम कोष्ठस्थैकाङ्केन प्रथमत्वं सूचितं त्र्यङ्कलोपे त्रिगुरुक-त्वाभिधानात् । एवं मेरुद्वितीयकोष्ठस्थषडङ्कसूचितानां षट्कलप्रस्तारस्य द्विगुरुकभेदानां षसां द्वितीयतृतीय-त्वादिनिर्णयपताकाद्वितीयकोष्ठस्थाङ्कषट्केन सूचित-द्व्यङ्कलोपे द्विगुरुकत्वाभिधानात् । एवं मेरुपञ्चाङ्कसूचि-तानां पञ्चानां षट्कलैकगुरुकभेदानां पताकातृतीय-कोष्ठस्थाङ्कपञ्चकेन पञ्चमत्वाष्टमत्वेत्यादि निर्णीतम् एकाङ्कलोपे एकगुरुकत्वाभिधानात् । सर्वान्तिमे त्रयोद-शाङ्के अङ्कलोपपूर्वकयोजनासम्भवात् मेरुशेषकोष्ठस्थैका-ङ्कसूचितषट्कलस्यैकस्य सर्वलघुकभेदस्य पताकान्त्यसप्तम-कोष्ठस्थत्रयोदशाङ्केन त्रयोदशत्वं निर्णीतमेवमन्यत्रापि ।

षट्कलप्रस्तारे तत्स्वरूपदर्शनम् ।

१ २ ३ ५ ८ १३				षट्कलप्रस्तारः
त्रिगुरुः१	द्विगुरुः६	एकगुरुः५	सर्वलघुः१	ऽ ऽ ऽ १मः
१	२	५	१३	। । ऽ ऽ २यः
	३	८		। ऽ । ऽ ३यः
	४	१०		ऽ । । ऽ ४र्थः
	६	११		। । । । ऽ ५मः
	७	१२		। ऽ ऽ । ६ष्ठः
	९			ऽ । ऽ । ७मः
अत्रत्याङ्कास्तत्सूचित				। । । ऽ । ८मः
संख्यापूरणार्थाः ।				ऽ ऽ । । ९मः
				। । ऽ । । १०मः
				। ऽ । । । ११शः
				ऽ । । । । १२शः
				। । । । । । १३शः

पताकास्थानक न० सा०द० उक्ते नाटकाङ्गभेदे तल्लक्षण-भेदादिकं तत्रोक्तं यथा

"यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन् तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते । आ-गन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत्" तद्भेदानाह सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः । पताकास्थानक-मिदं प्रथमं परिकीर्त्तितम्" यथा रत्नावल्यां "वासव दत्तेयमिति" राजा यदा तत्कण्ठपाशं मोचयति तदा तदुक्त्या "सागरिकेयमिति" प्रत्यभिज्ञाय "कथं प्रिया मे सागरिका अलमलमतिमात्रमित्यादि । फलरूपार्थ-सम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयाद् गुणवती उत्-कृष्टा । "वचः सातिशयश्लिष्टं नानाबन्धसमाश्रयम् ।

पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्त्तितम्"। यथा वेण्यां भीमः। "रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः"। अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकश्लेषवशेन बीजार्थप्रतिपादनात् नेतुरमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताकास्थानकम्। "अर्थोपक्षेपकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत्। श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते"। लीनमव्यक्तार्थं श्लिष्टेन सम्बन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेतं सविनयं विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं सम्पद्यते यत् तत् तृतीयं पताकास्थानकम्। यथा वेण्यां द्वितीयेऽङ्के। कञ्चुकी। देव! भग्नं भग्नम्। राजा। केन। कञ्चु। भीमेन। राजा। कस्य। कञ्चु। भवतः। राजा। आः किं प्रलपसि। कञ्चु। सभयं देव! ननु ब्रवीमि भग्नं भीमेन भवतः। राजा। धिक् वृद्धापसद! कोऽयमद्य ते व्यामोहः। कञ्चु। देव न व्यामोहः सत्यमेव। "भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम्। पतितं किङ्किणीजालबद्धाक्रन्दमिव क्षितौ"। अत्र दुर्योधनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसंक्रान्तमर्थोपक्षेपणम्। "द्व्यर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः। प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानकं परम्"। यथा रत्नावल्याम् "उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणादायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः। अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं पश्यन् कोपविपाटलद्युतिमुखं देव्याः करिष्याम्यहम्"। अत्र भाव्यर्थः सूचितः। एतानि चत्वारि पताकास्थानकानि क्वचिन्मङ्गलार्थं क्वचिदमङ्गलार्थमपि सर्वसन्धिषु भवन्ति। काव्यकर्त्तुरिच्छावशात् भूयोऽपि भवन्ति"।

पताकिक त्रि० पताका अस्त्यस्य व्रीह्या० वा ठन्। पताकायुक्ते।

पताकिन् त्रि० पताका+अस्त्यर्थे व्रीह्या० वा इनि। पताकायुक्ते जन्मलग्ने ग्रहविशेषवेधवशात् तदीयदण्डपालादिजन्मतः फलविशेषसूचके चक्रभेदे तत्स्वरूपादिकं ज्यो०त० उक्तं यथा

"तिर्य्यगूर्द्ध्वं गता रेखास्त्रिशोदेयाः पताकया। युताः कार्य्या वेधविदा सर्वथङ्गतरेखया। दक्षस्योद्गतरेखातो वामं मेषादिराशयः। पञ्चाष्टयुग्मविंशाश्च षड्दशेन्द्राग्निसागराः। कर्कटान्मीनपर्य्यन्तमङ्का देया यथाक्रमम्। बालस्य जन्मकालीनग्रहलग्नमजादिषु। विन्यस्य चिन्तयेत् प्राज्ञः शुभाशुभं यथाक्रमम्। शुभदण्डयोगवेधैर्लग्नाद्बालस्य शोभनम्। पापदण्डयोगवेधैरायुस्त्वाद्रिष्टिकालवित्। बलाधिके दिनं, मध्ये मासो, हीने च हायनम्। कर्कीमीनधनुर्भ्याञ्च हरिः कीटघटेन च। स्त्रियास्तौलिमृगाभ्याञ्च घटे मीनेन कन्यया। धनुषो मृगकर्किभ्यां मकरे धनुषा स्त्रिया। मीने कर्कितुलाश्वटुभ्यां मीनस्त्रीधनुषा त्वजे। तुलाकर्किमृगैर्द्वन्द्वे कीटकुम्भदृषेषु च। सिंहवद्वेध एतेषु वामदक्षिणसम्मुखे। राहुकेत्वर्कसौरारैः पापैर्विद्धो युतोऽशुभः। तदन्यैर्युतविद्धस्तु लग्नराशिः शुभप्रदः। एकोनविंशतिः कर्कें सिंहे सप्तदशैव तु। षट्त्रिंशदङ्गनायाञ्च षड्विंशतिस्तुलाधरे। वृश्चिके सिंहवज्ज्ञेयमूनत्रिंशच्छरासने। षड्विंशं मकरे ज्ञेयं, कुम्भे सप्तदश स्मृताः। नवयुग्मे तथा मीने मेषे षड्दशभिस्तथा। वृषभे च यथा सिंहे युग्मेऽङ्कहरलोचने। त्रिनयाङ्कादियं संख्या दिनमासाब्दनिर्णये। एकाङ्कात् द्विष्टहाङ्काद्वा क्वचिद्दृष्टेश्च सम्भयः। वारेशादर्द्धयामेषु रात्रग्नोः पञ्चषट्क्रमात्। अधिपाः स्युर्ग्रहास्तत्र यथार्कोऽह्नि भवन्ति हि। रवीज्येन्दुभृगुज्ञार्कजशनिस्वरवयो निशि। रविशुक्रस्वरात्रीशशनीज्यकुजभास्कराः। दिने, ढह्याः परेष्वेवं तथा रात्रावपि ग्रहाः। पापदण्डे भवेद्रिष्टिः शुभदण्डे शुभं भवेत्। शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्मारम्भाच्छुभं भवेत्। आरम्भात् पापदण्डे तु कर्म निष्फलतां व्रजेत्। यस्यार्द्धयामस्तस्यैव प्राग्दण्डः समुदाहृतः। षट्षट्परीत्य दण्डाश्च त्रयो रात्रौ मतास्तथा। आदित्ये भृगुजो बुधोऽपि च शशी, सोमे शनीज्यौ कुजो, भौमेऽर्कः सितसोमजौ, च शशिजे सोमः शनिर्वाक्पतिः। जीवेऽङ्गाररवी भृगुभृ गुसुते सौम्येन्दुमार्त्तण्डजाः। काले जीवमहीजतिग्मकिरणा रात्रौ च दण्डाधिपाः। यामार्द्धाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदर्द्धतः। तदर्द्धात् तु तृतीयः स्यात्तदर्द्धात् तु तुरीयकः। अङ्काभावे तु राहुः स्यात्तदङ्को वसुसंख्यकः। भग्नाङ्कस्य परित्यागाद्दिवा दण्डाधिपा यथा। रविदनुजबुधग्लौचन्द्रसूरासुरज्ञाः कुजरविदनुजज्ञाः सेन्दुसूरासुराश्च। गुरुशशिरविदैत्याः शुक्रभौमार्कदैत्याः शनिकुजरविदैत्या दण्डपाश्चार्द्धयामे"। दनुजो राहुः। अर्द्धयामे दिनार्द्धप्रहरे। शुभदण्डमाह। "शेषावर्कस्य दण्डौ सततशुभकरावादिशेषौ तथेन्दोः, शेषो दण्डः कुजस्याप्यथ गुरुबुधयोराद्यमाद्यं

प्रशस्तम्। आदित्यदग्धस्तथैको भृगुकुलन्यपतेः सर्वकार्य्यें हि शस्तो दण्डाश्चत्वार एव क्वचिदपि समये नैव सौरेः प्रशस्ताः। प्रतिदण्डं पलान्येषां ज्ञात्वा वाच्यं क्वचिच्छुभम्। रवौ च वेदा, वसवः सुधांशौ, कुजे च वाणाः शशिजे तथाङ्काः। घनाष्टतु,र्दिक् च बृहस्पतौ स्याच्छुक्रे तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः। अशुभे दण्डसंयोगे सर्वत्र पुण्यवर्जिते। बालस्य मरणं शीघ्रं यदि पापैः समन्वितम्। अशुभग्रहदण्डे तु सर्वत्र पापवर्जिते। बालस्य कुशलं सर्वं शुभैर्यदि समन्वितम्। अशुभो दण्डनाशो हि वेधश्चेत्तेन लभ्यते। मरणं तत्र वक्तव्यं बालस्य नान्यथा भवेत्। पापस्य दण्डमात्रे तु तद्योगवेधवर्जिते। बालस्य कुशलं तत्र शुभैर्यदि समन्वितम्"।
वर्षपताकी तु केतुपताकाशब्दे २२३६पृ० उक्तः तत्र दृश्यः

पतापत त्रि० पत–यङ्लुक्–अच् नि०। अतिशयपतनयुक्ते

पति पु० पा–डति। १भर्त्तरि २स्वामिनि च तत्र स्त्रियां "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" पा० न ङीप् च पत्नी। पतिकृतयज्ञफलभागिन्याम् स्त्रियां "विभाषा सपूर्वस्य" पा० गृहस्य पतिः गृहपतिः गृहपत्नी वा। बहुव्रीहावपि शूद्रः पतिर्यस्याः शूद्रपत्नी शूद्रपतिः। पतिशब्दस्य समास एव घिसंज्ञा श्रीपतये श्रीपतेः इत्यादि असमासे तु न घिसंज्ञा पत्या पत्ये इत्यादि आर्षे क्वचित् असमासेऽपि घित्वम् "क्लीबे वा पतीते पतौ" पराशरः "सीतायाः पतये नमः" इत्यादि पतिसेवनप्रकारादिकं यथा
"व्यर्थं व्रतादिकं तस्या या भर्त्तुश्चापकारिणी। तपस्यानशनञ्चैव व्रतं दानादिकञ्च यत्। भर्त्तुरप्रियकारिण्याः सर्वं भवति निष्फलम्। यया प्रियः पूजितश्च श्रीकृष्णः पूजितस्तया। पतिव्रताव्रतार्थञ्च पतिरूपी हरिः स्वयम्। सर्वदानं सर्वयज्ञः सर्वतीर्थनिषेवणम्। सर्वं व्रतं तपः सर्वमुपवासादिकञ्च यत्। सर्वधर्मश्च सत्यञ्च सर्वदेवप्रपूजनम्। तत्सर्वं स्वामिसेवायाः कलां नार्हन्ति षोडशीम्। सुपुण्ये भारते वर्षे पतिसेवां करोति या। वैकुण्ठं स्वामिना सार्द्धं सा याति ब्रह्मणः शतम्। विप्रियं कुरुते भर्त्तुर्विप्रियं वदति प्रियम्। असत्कुलप्रयाता या तत्फलं श्रूयतां सति!। कुम्भीपाकं व्रजेत् सा च यावच्चन्द्रदिवाकरौ। ततो भवति चाण्डाली पतिपुत्रविवर्जिता" ब्रह्म० वै० प्र० ४२अ०। पतिसेवाप्रकारस्तु भा०व० २३२अ० द्रौपद्या सत्यभामां प्रति उक्तस्तत्र दृश्यः। अधिकम् उक्तं पतिव्रताशब्दे दृश्यम्।

पतिंवरा स्त्री पतिं वृणोति वृ–खच् मुम्। १स्वयं पतिवरणकारिकायां कन्यायाम् स्वयंवरायाम्। २कृष्णजीरके शब्दच०।

पतिघातिनी स्त्री पतिं हन्ति हन–णिनि ६त०। पतिनाशिकायां स्त्रियां तत्सूचकयोगश्च कर्कटे लग्ने कर्कटे चन्द्रे वा सौरत्रिंशांशजनुमेति बृ० जा० उक्तं यथा "स्वच्छन्दा पतिघातिनी बहुगुणा शिल्पिन्यसाध्वीन्दुभे" मू० "इन्दुभे कर्कटे लग्ने तद्गते वा चन्द्रे भौमत्रिंशांशकजाता स्वच्छन्दा स्वैरिणी यटेष्टव्यवहारिणी भवति सौरत्रिंशांशकजाता पतिघातिनी भवति" भट्टोत्पलः।

पतिघ्न त्रि० पतिं हन्ति हन–"लक्षणे जायापत्योष्टक्" पा० टक्। पतिनाशसूचके लक्षणभेदे स्त्रियां ङीप्। पतिघ्नी पाणिरेखा। विवाहात् प्राक् क्षेत्रादिमृत्पिण्डाष्टकस्य कुमार्य्यै परीक्षार्थं दाने श्मशानजातमृत्पिण्डस्य कुमार्य्या ग्रहणे तस्याः पतिहननफलमुक्तम् आश्व०गृ० १।५।६ "अष्टौ पिण्डान् कृत्वा पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति" इति नियोजिता कुमारी यदि श्मशानादाहृतं मृदं गृह्णाति तदा पतिघ्नीति विद्यात् तदुक्तं तत्रैव वृ० "श्मशानात् पतिघ्नीति"।

पतित त्रि० पत–गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्त सनि वेट्कत्वेऽपि पतेः पृथग्ग्रहणात् इट् पतधातौ पित्सतीत्येकरूपलिखनं प्रमादात् पक्षे पिपतिषतीति रूपान्तरं भवतीति बोध्यम्। १पतनकर्त्तरि २नरकगमनसूचककर्मविशेषकारके स च कर्मविशेषः पतितलक्षणविधया प्रा०वि० निर्णीतो यथा
गोतमः "ब्रह्महा सुरापः गुरुतल्पगः मातृपितृयोनिसम्बन्धागस्तेननास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासी पतितात्याग्यपतितत्यागिनश्च पतिताः पातकसंयोजकाश्च तैश्चाब्दं समाचरन्निति"। पातकसंयोजकाः सुरापानादौ परान् प्रयोजयन्ति। इत्युपक्रमे सामान्यशक्त्यापि विशेषशक्तिर्भविष्यति मृगादिपदस्येव पशौ, हारीतेन विशेषगणने पाठात्। तथा च्यवनः "अथ पातकोपपातकमहापातकानि व्याख्यास्यामः इति। तथा च पठन्ति "महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि च। तानि पातकसंज्ञानि तद्दूनमुपपातकम्"। अतो महापातकतुल्यपापविशेषेऽप्यस्य शक्तिः। पतनशब्दार्थमाह गोतमः "द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं परत्र चासिद्धिस्तमेके नर-

कम्"। द्विजातिकर्म श्रौतमग्निहोत्रादि स्मार्त्तमष्टकादि प्रायश्चित्ततदङ्गजपादिव्यतिरिक्तं तेभ्यो हानिरनधिकारः इति द्विजातिग्रहणं प्राधान्यार्थं शूद्रस्यापि वाक्यान्तरेण पातित्याभिधानात्। इह लोके तावत् पातित्यलक्षणमनिष्टं परलोके चाशिष्टैः पातककर्मप्रतिबन्धात् उपात्तसुकृतफलानिष्पत्तिः नरकं वा सुकृतादिव्याहत्यर्थमिदम्। द्विजातिकर्मानधिकारश्च महापातके श्रूयते यथा देवलः "पञ्चैतानि महापातकानि कृत्वा ब्राह्मणः सद्भिर्नैवाभाष्यो नानुग्राह्योऽभियुक्तः सर्वकर्मवर्जितः पतिततमो भवति"। महापातक्यधिकारे मनुः "असम्भाष्याह्यसंभोज्या अविवाह्या ह्यपाठिनः। चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मवहिष्कृताः"। अतो महापातकेषु द्विजातिकर्मानधिकारः तद्विहितद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तापनेयत्वादतिपातकानुपातकयोरपि। अतो द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तापनेयार्हं पापं पतनम्। अर्हता च सामान्यबोधितत्वं तच्च स्त्रीत्वादिनाऽसम्पूर्णानुष्ठानेऽप्यस्त्येव तण्डुले इवावघातस्य। अथ वा द्विजातिकर्मानधिकारसम्पादकं पापं पतनम् अनधिकारश्च महापातके श्रुतएव अनुपातकेऽपि तत्समत्वात् उपपातकादौ च क्वचित् पततीति श्रुतेः अतिपातके ततो गुरुत्वात् लभ्यते। यद्वा महापातकानपकृष्टं पापं पतनम् अनुपातकस्य तत्समत्वात् उपपातकादेः क्वचित् पततीत्यभिधानात् अनपकर्षएव, अन्त्यजनब्राह्मणीगमने पतनपाताद्युत्पत्तिश्रवणादनपकर्षएव। अतएव "सद्यः पतति मांसेनेति" शूद्रावेदी पतत्यत्रे"रित्यादिमनुवचनं निन्दार्थम्।

४ स्वधर्मच्युते "स्वधर्मं यः परित्यज्य परधर्मं समाश्रयेत्। अन्नापदि स विद्वद्भिः पतितः परिकीर्त्तितः" मार्क०पु० ५ चाण्डालान्त्यादिस्त्रीगमनादिकमभ्यासकृतं पातित्यकारणम् "चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति" मत्स्यपु० अन्यान्यपि कतिचित् कर्माणि पतितानामिव दाहनिषेधप्रयोजकान्युक्तानि शु०त० ब्रह्मपु० "गराग्निविषदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः। क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम्। गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्वन्ति नराधमाः। कुशिल्पजीविनश्चैव शूनालङ्कारकारिणः" तथा "ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः। महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः। पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः। न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित्" शु०त० ब्रह्मपु०। तेषां संसर्गनिषेधो यथा "आसनाच्छयनाद्यैकभोजनात् कथनादिषु। संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्" वराहपु० "पतितैः संप्रयुक्तानामिमां शृणुत निष्कृतिम्। संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद्यौनाद्यान पानाशनासनात्। यो येन पतितेनैव संसर्गं याति मानवः। स तस्यैव व्रतं कुर्य्यात् संसर्गस्य विशुद्धये" तत्र पादोनं प्रायश्चित्तमिति तत्र स्थितम्। "पतितस्योदकं कार्य्यं सपिण्डैर्ब्राह्मणैः सह। निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञातिभिर्गुरुसन्निधौ। दासी घटमपां पूर्णं पर्य्यस्येत् प्रेतवत् सदा। अहोरात्रमुपासीनं नाशौचं ब्राह्मणैः सह। निवर्त्तयेरंस्तस्मात्तु सम्भाषणसहासनम्" मात्स्ये २०१अ०। "पतिता गुरवस्त्याज्या न तु माता कदाचन। गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी" मत्स्यपु०।

पतित्वन न० यौवने ऋ० १०।४०।६ भाष्ये दृश्यम्।

पतिदेवता स्त्री पतिरेव देवता यस्याः। पतिव्रतायाम् पतिदेवताऽप्यत्र।

पतिद्विष् स्त्री पत्ये द्वेष्टि द्विष–क्विप् ४त०। पत्ये द्वेषकारिण्याम्।

पतिमती स्त्री पति+अस्त्यर्थे मतुप् ङीप्। स्वामियुक्तायां भूम्यादौ।

पतिलोक पु० पतिभोग्यो लोकः स्वर्गादिः शा०त०। पत्या सहधर्माचरणेन प्राप्ये स्वर्गादिलोके मनुः ५।१५६

पतिवत्नी स्त्री पति+अस्त्यर्थे मतुप् नि० सधवायां मस्य वः नुक् च। समर्त्तृकायां स्त्रियाम् अमरः। तद्भिन्नायान्तु पतिमतीत्येव सि० कौ०।

पतिवेदन पु० पतिं वेदयति विद–लाभे णिच्–ल्यु। पतिप्रापके महादेवे "त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम्" यजु० ३।६०

पतिव्रता स्त्री पतिर्व्रतमिव नियतोपास्यत्वात् यस्याः। साध्व्यां स्त्रियाम् अमरः तद्धर्माश्च काशी०ख० ४अ० उक्ता यथा

"पतिव्रतेयं कल्याणी लोपामुद्रा सधर्मिणी। तवानुच्छायया तुल्या यत्कथा पुण्यकारिणी। पतिव्रतास्वरुन्धत्या सावित्र्याप्यनसूयया। शाण्डिल्यया च सत्या च लक्ष्म्या च शतरूपया। मेनया च सुनीत्या च संज्ञया स्वाहया तथा। तथैषा वर्ण्यते श्रेष्ठा न

तथान्येति निश्चितम् । भुङ्क्ते भुक्ते त्वयि सुने ! तिष्ठति त्वयि तिष्ठति । विनिद्रिते च निद्राति प्रथमं प्रतिबुध्यते । अनलङ्कृतमात्मानं तव नो दर्शयेत् क्वचित् । कार्य्यार्थं प्रोषिते क्वापि सर्वमण्डनवर्जिता । न च ते नाम गृह्णीयात्तवायुष्यविवृद्धये । पुरुषान्तरनामापि न गृह्णाति कदाचन । आक्रुष्टापि नचाक्रोशेत् ताड़ितापि प्रसीदति । इदं कुरु कृतं स्वामिन् ! मन्यतामिति वक्ति च । आहूता गृहकर्माणि त्यक्त्वा गच्छति सत्वरम् । किमर्थं व्याहृता नाथ ! सुप्रसादोऽभिधीयताम् । न चिरं तिष्ठते द्वारि न द्वारमुपसेवते । अदापितं त्वया किञ्चित् कस्मैचिन्न ददात्यपि । पूजोपकरणं सर्वमनुक्ता साधयेत् स्वयम् । नियमोदकबर्हींषि पत्रपुष्पाक्षतादिकम् । प्रतीक्षमाणावसरं यथाकालोचितं हि यत् । तदुपस्थापयेत् सर्वमनुद्विग्नातिहृष्टवत् । सेवते भर्तुरुच्छिष्टमिष्टमन्नफलादिकम् । महाप्रसाद इत्युक्त्वा पतिदत्तं प्रतीच्छति । अविभज्य न चाश्नीयात् देवपित्रतिथिष्वपि । परिचारकवर्गेषु गोषु भिक्षुकुलेषु च । संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी । कुर्यात् त्वयाऽननुज्ञाता नोपवासव्रतादिकम् । दूरतो वर्जयेदेषा समाजोत्सवदर्शनम् । न गच्छेत् तीर्थयात्रादिविवाहप्रेक्षणादिषु । सुखसुप्तं सुखासीनं रमन्तञ्च यदृच्छया । आन्तरेष्वपि कार्य्येषु पतिं नोत्थापयेत् क्वचित् । स्त्रीधर्म्मिणी त्रिरात्रन्तु स्वमुखं नैव दर्शयेत् । स्ववाक्यं श्रावयेन्नापि यावत् स्नाता न शुध्यति । सुस्नाता भर्तृवदनमीक्षतेऽन्यस्य न क्वचित् । अथ वा मनसि ध्यात्वा पतिं भानुं विलोकयेत् । हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा । कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं तथा । केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम् । भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्न पतिव्रता । न रजक्या न हैतुक्या तथा श्रमणया न च । न च दुर्भगया क्वापि सखित्वं कुरुते सती । भर्तृविद्वेषिणीं नारीं नैषा सम्भाषते क्वचित् । नैकाकिनी क्वचिद्भूयान्न नग्ना स्नाति च क्वचित् । नोदूखले न मुषले न वर्द्धन्यां दृषद्यपि । न यन्त्रके न देहल्यां सती चोपविशेत् क्वचित् । विना व्यवायसमयं प्रागल्भ्यं न क्वचिच्चरेत् । यत्र यत्र रुचिर्भर्तुस्तत्र प्रेमवती सदा । इदमेव व्रतं स्त्रीणामयमेको धर्मः परः । इयमेका देवपूजा भर्तुर्वाक्यं न लङ्घयेत् । क्लीवं वा दुरवस्थं वा व्याधितं वृद्धमेव वा । सुस्थितं दुःस्थितं वापि पतिमेकं न लङ्घयेत् । हृष्टा हृष्टे विषण्णास्या विषण्णास्ये प्रिये सदा । एकरूपा भवेत् पुण्या सम्पत्सु च विपत्सु च । सर्पिर्लवणतैलादिक्षयेऽपि च पतिव्रता । पतिं नास्तीति न ब्रूयादायासेषु न योजयेत् । तीर्थस्नानार्थिनी नारी पतिपादोदकं पिबेत् । शङ्करादपि विष्णोर्वा पतिरेकोऽधिकः स्त्रियाः । व्रतोपवासनियमं पतिमुल्लङ्घ्य नाचरेत् । आयुष्यं हरते भर्तुर्मृता निरयमृच्छति । भर्तुः प्रत्युत्तरं दद्यान्नारी या क्रोधतत्परा । कुक्कुरी जायते ग्रामे शृगाली निर्जने वने । स्त्रीणां हि परमश्चैको नियमः समुदाहृतः । अभ्यर्च्य चरणौ भर्तुर्भोक्तव्यं कृतनिश्चयम् । उच्चासनं न सेवेत न व्रजेत् परवेश्मसु । न त्रपाकरवाक्यानि वक्तव्यानि कदाचन । अपवादो न वक्तव्यः कलहं दूरतस्त्यजेत् । गुरूणां सन्निधौ चापि नोच्चैर्ब्रूयान्न वा हसेत् । या भर्त्तारं परित्यज्य रहश्चरति दुर्मतिः । उलूकी जायते क्रूरा वृक्षकोटरशायिनी । ताड़िता ताड़ितुं येच्छेत् सा नारी वृषदंशिका । कटाक्षयति याऽन्यं वै केकराक्षी तु सा भवेत् । या भर्त्तारं परित्यज्य मिष्टमश्नाति केवलम् । ग्रामे सा शूकरी भूयाद्बहिर्वा तु स्वविड्भुजा । या तुङ्कृत्य प्रियं ब्रूते सा मूका जायते खलु । या सपत्नीं सदेर्ष्येत दुर्भगा सा पुनः पुनः । दृष्टिं विलुप्य भर्त्तुर्या कञ्चिदन्यं समीक्षते । काणा वा विमुखी वापि कुरूपापि च जायते । बाह्यादायान्तमालोक्य त्वरिता च जलासनैः । ताम्बूलैर्व्यजनैश्चैव पादसंवाहनादिभिः । तथैव चाटुवचनैः खेदसंनोदनैः परैः । या प्रियं प्रीणयेत् प्रीता त्रिलोकी प्रीणिता तया । मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः । अमितस्य हि दातारं भर्त्तारं पूजयेत् सदा । भर्त्ता देवो गुरुर्भर्त्ता धर्मतीर्थव्रतानि च । तस्मात् सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समर्चयेत् । जीवहीनो यथा देहः क्षणादशुचितां व्रजेत् । भर्तृहीना तथा योषा सुस्नाताप्यशुचिः सदा । अमङ्गलेभ्यः सर्वेभ्यो विधवा ह्यत्यमङ्गला । विधवादर्शनात् सिद्धिर्जातु यातुर्न जायते । विहाय मातरं चैकां सर्वामङ्गलवर्जिताम् । तदाशिषमपि प्राज्ञस्त्यजेदाशीविषोपमाम् । कन्यां विवाहसमये वाचयेयुरिति द्विजाः । पत्युः सहचरी भूयाः जीवतोऽजीवतः सदा । भर्त्ता सदानुयातव्यो देहवत्

छायया स्त्रिया। चन्द्रमा ज्योत्स्नया यद्वद्विद्युत्वान् विद्युता यथा। अनुव्रजन्ती भर्त्तारं गृहात् पितृवनं मुदा। पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम्। व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात्। एवमुत्क्रम्य दूतेभ्यः पतिं स्वर्गं नयेत् सती। यमदूताः पलायन्ते सतीमालोक्य दूरतः। अपि दुष्कृतकर्माणं समुत्सृज्य च तत्पतिम्। न तथा बिभिमो वह्नेर्न तथा विद्युतो यथा। आपतन्तीं समालोक्य वयं दूताः पतिव्रताम्। तपनस्तप्यतेऽत्यन्तं दहनोऽपि च दह्यते। कम्पन्ते सर्वतेजांसि दृष्ट्वा पातिव्रतं महः। यावत् स्वलोमसंख्यास्ति तावत् कोट्ययुतानि च। भर्त्ता स्वर्गसुखं भुङ्क्ते रममाणा पतिव्रता। धन्या सा जननी लोके धन्योऽसौ जनकः पुनः। धन्यः स च पतिः श्रीमान् येषां गेहे पतिव्रता। पितृवंश्या मातृवंश्याः पतिवंश्यास्त्रयस्त्रयः। पतिव्रतायाः पुण्येन स्वर्गसौख्यानि भुञ्जते। शीलभङ्गेन दुर्वृत्ताः पातयन्ति कुलत्रयम्। पितुर्मातुस्तथा पत्युरिहामुत्र च दुःखिता। पतिव्रतायाश्चरणो यत्र यत्र स्पृशेद्भुवम्। तत्रेति भूमिर्मन्येत नात्र भारोऽस्ति पावनी। बिभ्यत् पतिव्रतास्पर्शं कुरुते भानुमानपि। सोमो गन्धवहश्चापि स्वपवित्राय नान्यथा। आपः पतिव्रतास्पर्शमभिलिप्सन्ति सर्वदा। अद्य जाड्यविनाशो नो जातास्त्वद्यापि पावनाः। गृहे गृहे न किं नार्यो रूपलावण्यगर्विताः। परं विश्वेशभक्त्यैव लभ्यते स्त्री पतिव्रता। भार्य्या मूलं गृहस्थस्य भार्य्या मूलं सुखस्य च। भार्य्या धर्मफलावाप्त्यै भार्य्या सन्तानवृद्धये। परलोकस्त्वयं लोको जीयते भार्य्यया द्वयम्। देवपित्रतिथीज्यादि नाभार्य्यः कर्म चार्हति। गृहस्थः स हि विज्ञेयो यस्य गेहे पतिव्रता। यस्यतेऽन्यः प्रतिपदं राक्षस्या जरयाऽथ वा। यथा गङ्गावगाहेन शरीरं पावनं भवेत्। तथा पतिव्रतादृष्ट्या शुभया पावनं भवेत्"।"आर्त्तार्त्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता" शु॰त॰।

पतिष्ठ त्रि॰ अतिशयेन पतिता इष्ठन् तृणो लोपः अतिशयेन पतितरि ऋ॰१०।१६५।५ उदा॰। ईयसुन् पतीयस् तत्रार्थे त्रि॰ पञ्चभीम ब्रा॰५।१।१२ उदा॰ स्त्रियां ङीप्।

पतेर पुंस्त्री पत–एर। १खगे उज्ज्वल॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २गन्तरि त्रि॰ ३आढके ४गर्त्ते च पु॰ संक्षिप्तसा॰

पत्काषिन् त्रि॰ पादेन कषति गच्छति कष–णिनि पदादेशः ३त॰। पादेन गन्तरि। भट्टिः ३।४उदाहरणं द्रष्टव्यम्।

पत्तङ्ग न॰ पत्राङ्ग+पृषो॰। रक्तचन्दने (वक्कम) वृक्षभेदे शब्दर॰। "पत्तङ्गं मधुरं शीतं पित्तश्लेष्मव्रणास्रनुत्। हरिचन्दनवज्ज्ञेयं विशेषाद्दाहनाशनम्" भावप्र॰।

पत्त पु॰ पतत्यनेन पत–बा॰करणे तक् नेट्। पादे "निशीर्षतो निपत्ततः" अथ॰ ६।१२१।१

पत्तन न॰ पतत्यत्र बा॰ आधारे तन। १नगरे महापुर्य्याम् अमरः २मृदङ्गे हारा॰।

पत्तनाधिपति पु॰ ६त॰। राजभेदे भा॰अ॰ १८६अ॰।

पत्तरङ्ग पु॰ पट्टरङ्ग+पृषो॰। (वक्कम्) वृक्षे

पत्ति पु॰पद–तिन्। १सेनायाम्। २वीरे विश्वः क्तिन्। ३गतौ (१रथः २गजः ३अश्वाः ५सेनाः) एतत् संख्यान्विते ४सेनाभेदे च स्त्री। "एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः। त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते" भा॰आ॰१अ॰। ५पञ्चपञ्चाशदात्मकनरसैन्ये "नराणां पञ्चपञ्चाशदेषा पत्तिर्विधीयते" भा॰उ॰१५४अ॰।

पत्तिगणक त्रि॰ पत्तिं गणयति गण–अक अकान्तत्वेऽपि याजका॰ ६त॰स॰। पत्तीनां गणयितरि। ततः उद्गात्रा॰ भावे अञ्। पात्तिगणक तद्भावे।

पत्तिन् त्रि॰ पङ्क्त्यां तेलति तिल–गतौ बा॰ डिन्। पङ्क्त्यां गन्तरि। "पत्तिनो भुवि चैकस्य गोपस्याल्पबलीयसः" हरिवं॰ १००अ॰।

पत्तिसंहति स्त्री ६त॰। पादाते सेनावृन्दे अमरः।

पत्तूर पु॰ पत–बा॰ ऊर वल्लूरा॰ निपा॰। १शालिञ्चशाके त्रिका॰ २पत्तङ्गे रक्तचन्दने न॰ शब्दच॰।

पत्त्र(त्र) न॰पत–ष्ट्रन् "झरो झरि सवर्णे" पा॰ वा तलोपः। १वाहनमात्रे २पर्णे ३पक्षिणां पक्षे अमरः। ४लेखनाधारे(पात्) इति ख्याते पदार्थे ५धातुमयपत्त्राकारे द्रव्ये च "सुवर्णपत्राभरणा च कार्य्या सुलोहपार्श्वद्वयशृङ्खलाभिः" ६लिप्यां स्त्री ङीप्। ७तेजपत्रे राजनि॰ "पत्रकं मधुरं किञ्चित्तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं लघु। निहन्ति कफवातार्शोहृल्लासारुचिपीनसान्" भावप्र॰। तत्र लिखनाधारपत्रे "षाण्मासिके तु समये भ्रान्तिः संजायते यतः। धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा" ज्यो॰त॰। तस्य रञ्जनं यथा "सुवर्णरूप्यरङ्गाद्यै रञ्जयेत् पत्रमुत्तमम्। सामान्योत्तममध्यानां पत्ररञ्जनमीरितम्" तत्प्रमाणम् "षड़ङ्गुलाधिकं हस्तं पत्रमुत्तममीरितम्। मध्यमं हस्तमात्रं स्यात् सामान्यं

सुष्टिहस्तकम्" पत्रभङ्गप्रकारः "पत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य अर्द्धं तु द्विगुणं त्यजेत्। शेषभागे लिखेद्वर्णान् गद्य पद्यादिसंयुतान्" पत्रस्य रचनाक्रमः "राजलेखक माहूय नृपो ब्रूयात् प्रयत्नतः। पत्रं कुरु यथायोग्यं गद्यपद्यादिसंयुतम्। पण्डितद्वयमानीय लेखको रहसि स्थितः। यथायोग्यानुसारेण पत्रं कुर्य्यान्मनोरमम्। दिनद्वयं त्र्यहं वापि विचार्य्य पण्डितेन वै। स्वभ्रान्तेर्दूषणं ज्ञात्वा विलिखेत् पत्रपुस्तके। सामान्यपत्रे संलिख्य रहसि श्रावयेन्नृपम्। नृपाज्ञया शुभे पत्रे विलिखेद्राजलेखकः" लेखनप्रकारः "अङ्कुशं प्रथमं दद्यान्मङ्गलार्थं विचक्षणः। मध्ये विन्दुसमायुक्तमधः सप्ताङ्कसंयुतम्। तदधः स्वस्ति विन्यस्य ततो गद्यं सुशोभनम्। ततः श्रीशब्दरूपाणि पदन्यासक्रमं लिखेत्। भाषया संस्कृतेनापि कुशलं विलिखेत् सुधीः। ततः शुभाशुभां वार्त्तां संस्कृतैः प्राकृतैस्तथा। ततः प्रमाणसन्देशं ततो वार्त्तां नियोजयेत्। कीर्त्तिप्रीतियुतं पद्यं ततः किमधिकादिकम्। पत्रप्रेषणस्थानस्य अवटमासादिसंयुतम्। सर्व्वेषामेव पत्रेषु लिखनं चैवमीरितम्। सर्व्वेषामेव पत्राणां विधिं ज्ञात्वा लिखेत्तु यः। स्वदेशे कीर्त्तिमाप्नोति तथा देशान्तरेष्वपि। एवं शास्त्रक्रमं ज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम्। स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम्। शास्त्रसन्दर्भमज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम्। स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं दुर्यशो महदाप्नुयात्" पत्रनयनक्रमः। "राजपत्रं नयेन्मूर्द्ध्नि ललाटे पात्रमन्त्रिणाम्। गुरुपत्रं नयेन्मूर्ध्नि ब्राह्मणानां तथैव च। यतिसन्न्यासिनाञ्चैव स्वामिनश्च तथैव च। सादरेणैव यत्नेन तथा मूर्द्धनि धारयेत्। भार्य्यापुत्रस्य मित्रस्य हृदये धारयेत् सुधीः। प्रवीराणां कण्ठदेशे पत्रधारणमीरितम्। एतेषाञ्चैव पत्राणामुक्तधारणलक्षणम्। अन्येषामपि पत्राणां नियमो नात्र दर्शितः"। पत्रपठनप्रकारः "पत्रं धृत्वा नमस्कृत्य पूर्व्वास्यं स्थापयेत् सुधीः। दक्षिणास्यं तु सदसि नृपास्ये राजलेखकः। पत्रं वितत्य सदसि द्विवारं मनसा पठेत्। स्फुटं पश्चात् प्रवक्तव्यमक्षोभी राजलेखकः। रहसि श्रावयेत् पत्रं शुभं वा यदि वाऽशुभम्। पत्रं श्रुत्वा विदित्वार्थं सभायां श्रावयेत्ततः। रहस्यपत्रं रहसि नृपास्ये श्रावयेद्द्विजः। अशुभं नैव सदसि शुभं पत्रं नृपाज्ञया। एवं क्रमेण पत्रार्थं श्रावयित्वा द्विजोत्तमः। नृपतेः सन्निधौ स्थित्वा नृपाज्ञामनुवर्त्तते"। पत्रचिह्नानि "अर्द्धं षडङ्गुलं त्यक्त्वा वर्त्तुलं चन्द्रविम्बवत्। कस्तूरीकुङ्कुमैः कुर्य्याद्राजपत्रं सुचिह्नितम्। मन्त्रिणां कुङ्कुमेनैव पण्डितस्यैव चन्दनैः। गुरूणां चन्दनेनैव सिन्दूरेणैव स्वामिनः। भार्य्यायाश्चाप्यलक्तेन चन्दनैः पितृपुत्रयोः। सन्न्यासिनां चन्दनेन यतीनां कुङ्कुमेन च। रक्तचन्दनपङ्केन भृत्यस्य समुदीरितम्। शोणितेनैव शत्रूणां पत्रचिह्नं प्रकल्पयेत्। एतेषाञ्चैव सर्व्वेषां यथायोग्यानुसारतः। पत्रस्योर्द्ध्वे तु मतिमान् कुर्य्यात् चिह्नं सुवर्त्तुलम्"। राजपत्रस्य कोणच्छेदनप्रकारः "दक्षिणे पत्रकोणस्य चाधस्तात् छेदयेत् सुधीः। एकाङ्गुलप्रमाणेन राजपत्रस्य चैव हि"। राजपत्रादेः पदन्यासः "महाराजाधिराजस्य दानशौण्डं तथैव च। तथा सच्चरितं योज्यं कल्पद्रुमादिकं न्यसेत्। यथायोग्यानुसारेण तथैव गुणभेदतः। राजपत्रेषु सर्व्वेषु पदन्यासक्रमं विदुः"। मन्त्रिपत्रस्य "प्रवरं गुणभेदेन तथा सच्चरितादिकम्। विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो मन्त्रिपत्रे पदक्रमम्"। पण्डितस्य "संख्यावद्वन्दितपदं शास्त्रार्णवनिपुणादिकम्। पण्डितानाञ्च पत्रेषु विलिखेद्वै पदक्रमम्"। गुरुपत्रस्य "सांख्यसिद्धान्तनिपुणं सनमस्कारकं पदम्। विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो गुरुपत्रे पदक्रमम्"। स्वामिपत्रस्य "प्रवर्य्यं सनमस्कारं प्राणप्रियादिकं पदम्। विन्यस्य विलिखेद्धीमान् स्वामिपत्रे पदक्रमम्"। भार्य्यायाः "प्राणप्रियापदं साध्वीपदं सच्चरितादिकम्। भार्य्यापत्रे लिखेद्विद्वान् पदक्रममनुत्तमम्"। पुत्रस्य "प्राणतुल्यपदं तद्वत्तथा सच्चरितादिकम्। आशीर्व्वचनसंयुक्तं पुत्रपत्रे पदक्रमम्"। पितृपत्रस्य "प्रभुवर्य्यं नमस्कारं तथा सच्चरितादिकम्। विन्यस्य विलिखेत् पुत्रः पितृपत्रे पदक्रमम्"। सन्न्यासिपत्रस्य "सर्व्ववाञ्छाविनिर्मुक्तं सर्व्वशास्त्रार्थपारगम्। सन्न्यासियतिपत्रेषु विलिखेच्च पदक्रमम्"। सामान्यस्य "सामान्यभृत्यशत्रूणां विनियोज्यासकं प्रति। शस्त्रावशेषितपदं छागतुल्यादिकं तथा। एतेषामेव पत्रेषु यथायोग्यानुसारतः। विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञः पदक्रममनुत्तमम्"। श्रीशब्दविन्याससंख्या यथा "षड्गुरोः स्वामिनः पञ्च द्वे भृत्ये चतुरो रिपौ। श्रीशब्दानां त्रयं मित्रे एकैकं पुत्रभार्य्ययोः" पत्रकौ०।

देवभेदे दलरूपपत्रविशेषाणां प्रीतिकरत्वमुक्तं यथा "पत्राण्यपि सपुष्पाणि हरेः प्रीतिकराणि च। प्रवक्ष्यामि त्वपर्णेश! शृणुष्व गदतो मम। अपामार्गकं प्रथमं तस्माद् भृङ्गारकं परम्। तस्मात्तु खादिरं श्रेष्ठं ततश्च शमीपत्रकम्। दुर्वापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम्। पत्रं तस्माद्दमनकं ततो विल्वस्य पत्रकम्। विल्वपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रमुत्तमम्। एतेषां च यथा लब्धैः पत्रैर्वा योऽर्चयेद्धरिम्। सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते" नरसिंहपु० ५२ अ०। देवीप्रीतिकरपत्राणि यथा "अपामार्गस्य पत्रन्तु ततो भृङ्गारपत्रकम्। ततोऽपि गन्धिनीपत्रं वलाहकमतः परम्। तस्मात् खदिरपत्रं तु वञ्जुलस्तवकस्तथा। आम्रन्तु वकपुष्पस्तु जम्बूपत्रं ततः परम्। वीजपूरस्य पत्रं तु ततोऽपि कुशपत्रकम्। दूर्वाङ्कुरं ततः प्रोक्तं शमीपत्रमतः परम्। पत्रमामलकं तस्माद्दामपत्रमतःपरम्। सर्वतो विल्वपत्रन्तु देव्याः प्रीतिकरं मतम्" कालिकापु०।

पत्त्रक न० पत्त्र+स्वार्थे क तदिव कायति कै—क वा। १दलस्य पर्णे २पत्रावल्यां शब्दर०। ३तेजपत्रे राजनि० ४शालिञ्चशाके पु० रत्नमाला। ५पत्त्रभङ्गे न० शब्दच०।

पत्त्रकाहला स्त्री १पिञ्छलायां २पत्त्रशब्दे च हारा०।

पत्त्रगुप्त पु० पत्त्रं गुप्तमस्य प्रदनि०। (तेकाटा सिजु) त्रिकण्टे शब्दच०।

पत्त्रघना दत०२त०। सातलावृक्षे राजनि०।

पत्त्राङ्ग न० पत्त्रमङ्ग्यते अनेन अनृज—करणे घञ् शक०। रक्तचन्दनाकारे (वकम) वृक्षे शब्दच०। [त्रिका०।

पत्त्रझङ्कार पु० पत्त्रे झङ्कारोऽस्य। पुरोटिवृक्षे (रायभटी)

पत्त्रणा स्त्री पत्त्रं नस्यतेऽत्र नस—वा० ड संज्ञात्वात् णत्वम्। पत्ररचनायाम् हारा०।

पत्त्रतण्डुली स्त्री पत्त्रे तण्डुलाः सन्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। यवतिक्तायाम् राजनि०।

पत्त्रतरु पु० पत्त्रप्रधानस्तरुः शा० त०। दुर्खदिरे राजनि०

पत्त्रदारक पु० पत्त्रमिव दारयति दारि—ण्वुल्। क्रकचे (करात) त्रिका०।

पत्त्रनाडिका स्त्री दत०। पर्णसिरायाम् जटा०।

पत्त्रपरशु पु० पत्त्रे धातुमयपत्त्रे परशुरिव। (छेनी) ख्याते स्वर्णकारयन्त्रभेदे। पत्त्रपर्शुरप्यत्र शब्दर०।

पत्त्रपाल पु' असिपुत्रायां छुरिकायां हेमच०।

पत्त्रपाली स्त्री पत्त्राकारा पालिरग्रं यस्याः वा ङीप्। (काँचि) कर्त्तर्यां हारायु०तस्याः पर्णतुल्याग्रत्वात्तथात्वम्।

पत्त्रपाश्या स्त्री पत्रमिव पाश्या। स्वर्णादिरचितललाटालङ्कारभेदे (टीका) अमरः।

पत्त्रपिशाचिका स्त्री पत्त्रेण पिशाचीव इवार्थे कन्। जलवारणसाधने यन्त्रभेदे (टोका) त्रिका०।

पत्त्रपुष्प पु० पत्त्रं पुष्पमिवास्य। १रक्ततुलस्यां शब्द० २तुलस्यां स्त्री टाप् शब्दमाला। क्षुद्रपत्त्रतुलस्याम् स्त्री रत्नमाला ङीप्। कप्। पत्त्रपुष्पक भूर्जपत्रे शब्दमा०।

पत्त्रबन्ध पु० पत्त्राकारः बन्धः। पुष्परचनाभेदे शब्दरत्ना०।

पत्त्रभङ्ग पु० पत्राकारः भङ्गः रचना। स्तनकपोलादौ कस्तूरकादिरचितपत्त्रश्रेण्यां तिलकभेदे हेम० पत्रभङ्गि, पत्त्रभङ्गीत्यपि तत्र स्त्री शब्दर०।

पत्त्रमञ्जरी स्त्री दत०। १पर्णस्याग्रभागे २पत्राकारमञ्जरीयुते तिलकभेदे हेमच०। [२तत्समुदाये स्त्री।

पत्त्रमाल पु०पत्त्राणां माला यत्र। १वेतसे नैघण्टु० दत०।

पत्त्रमूल पु० दत०। पर्णस्य मूले ततः प्रकारे स्थूला० कन्। पत्रमूलक तत्प्रकारे न०। तत्र गणे पत्त्रमूलेति व्यस्तं समस्तञ्च तेन पत्रक मूलक तत्तत्प्रकारे न०

पत्त्रयौवन न० पत्रस्य यौवनमत्र। नवपल्लवे जटाध०

पत्त्ररथ स्त्री पत्त्रं पत्त्रौ रथ इव यस्य। खगे अमरः जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। [भेदे हेमच०।

पत्त्र(रे)लेखा स्त्री पत्त्राकारा(रे)लेखा। पत्त्रभङ्गे तिलक-

पत्त्रल न० पत्त्रमिवाकारोऽस्त्यस्य सिध्मा० लच्। कूर्चिके (पातालादह) हेमच०।

पत्त्रलता स्त्री पत्त्राकारा लता यत्र। पत्त्राकारे १तिलकभेदे हेमच० शा०त०। २पत्त्रप्रधानलतायाम्।

पत्त्रलवण न० पत्रविशेषेण पक्वं लवणम् शा०त०। सुश्रुतोक्ते लवणभेदे "गन्धर्वहस्तकमुष्ककनक्तमालाटरूषकपूतीकारग्वधचित्रकादीनां पत्राण्यार्द्राणि लवणेन सहोदूखलेऽवक्षुद्य स्नेहघटे प्रक्षिप्यावलिप्य गोमयाग्निर्दाहयेदेतत् पत्रलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु"।

पत्त्रवल्लरी स्त्री पत्त्रयुक्ता वल्लरीव। तिलकभेदे पत्त्रभङ्गे हेमच० पत्त्रवल्लीत्यप्यत्र।

पत्त्रवाह पु० पत्त्रं पत्त्रं लिपिं वा वहति वह—अण् उप० स०। १पत्त्रवाहे खगे २शरे जटा० ३लिपिवाहके त्रि०।

पत्त्रविशेषक न० पत्त्रमिव विशेषो यत्र कप्। तिलकभेदे

पत्त्रवृश्चिक पु० पत्त्रमिव वृश्चिकः। पत्त्राकारे वृश्चिकभेदे सुश्रु० कीटशब्दे दृश्यम्।

पत्त्रवेष्ट पु० पत्त्रमिव वेष्ट्यते वेष्ट–कर्मणि घञ् । ताड़ङ्के रघुः १६।१७श्लो० ।

पत्त्रशाक पत्त्रात्मकं शाकम् । "पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा । शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्" भावप्र० उक्ते शाकवर्गमध्ये पत्रात्मकशाके । पत्रशाकानि च वास्तूकादीनि शणपान्तानि, पुष्पशाके कदलीपुष्पशाल्मलीपुष्पे, फलशाकानि कुष्माण्डादिकण्टकारीफलान्तानि, नालशाकं सर्षपनालम् । कन्दशाकानि सूरणादिशालूकान्तानि, संस्वेदजशाकं शिलीन्ध्रादि" तत्र दृश्यम् ।

पत्त्र(शि)सिरा स्त्री ६त० । १पत्त्रनाड्यां २पत्त्रभङ्गे हारा० ।

पत्त्रशृङ्गी स्त्री पत्त्रं शृङ्गमिवास्याः ङीप् । द्रवन्तीलतायाम् राजनि० । [६त० २पत्राणां पङ्क्तौ च ।

पत्त्रश्रेणी स्त्री पत्त्राणां श्रेणीव । १द्रवन्तीलतायां राजनि०

पत्त्रश्रेष्ठ पु० पत्त्रं श्रेष्ठं यस्य । विल्ववृक्षे राजनि० ।

पत्त्रसुन्दर पु० पत्त्रं सुन्दरमस्य । स्वनामख्याते वृक्षभेदे मेदि० । [ङीप् ।

पत्त्रसूचि स्त्री न० पत्त्राणां सूचिरिव । कण्टके त्रिका० वा

पत्त्रहिम न० पत्त्रेषु हिमं यतः । हिमदुर्दिने त्रिका०

पत्त्राख्य न० पत्त्रेति आख्या यत्र । १तेजपत्रे शब्दच० २तालीशपत्रे राजनि० ।

पत्त्राङ्ग न० पत्त्रमिवाङ्गमस्य । १रक्तचन्दनाकारे काष्ठभेदे (वकम) अमरः । २भूर्जपत्रवृक्षे ३पद्मके च मेदि० ।

पत्त्राङ्गुलि स्त्री पत्त्रमिवाङ्गुलयो यत्र । पत्त्रभङ्गे तिलकभेदे अमरः । [शब्दर० ।

पत्त्राञ्जन न० पत्त्रमज्यतेऽनेन अन्ज–करणे ल्युट् । मस्याम् ।

पत्त्राढ्य त्रि० पत्त्रैराढ्यम् । १बहुपत्त्रयुक्ते २पिप्पलीमूले ३पर्वततृणे च न० राजनि० ।

पत्त्राम्ब्य न० पत्राङ्ग+पृषो० । (वकम) काष्ठभेदे राजनि० ।

पत्त्राम्ला स्त्री पत्त्रे अम्ला । (चुकोपालङ्ग) शाकभेदे वैद्यक० ।

पत्त्रालु पु० पत्त्र+अस्त्यर्थे आलु । १कासालौ २इक्षुदर्भे च राजनि० । [६त० । २पत्त्रपङ्क्तौ च ।

पत्त्रावलि न० पत्त्राणामावलयो यस्मात् । १गैरिके शब्दाच०

पत्त्रावली स्त्री पत्त्राणामावलीव । १पत्त्रभङ्गे तिलकभेदे शब्दच० ६त० । २पत्त्रश्रेणौ च

पत्त्रिका स्त्री पत्री+स्वार्थे क कापि ह्रस्वः । १लिप्याम् । पत्रं विद्यतेऽस्याः ठन् । २प्रशस्तपत्रयुक्तासु नवसु कदल्यादिषु नवपत्रिकाशब्दे ३९९०पृ० उदा० दृश्यम् । ३पत्त्रिकाख्ये कर्पूरभेदे (पातकपुर) त्रिकाण्डशेषः ।

पत्त्रिकाख्य पत्त्रिका आख्या यस्य । कर्पूरभेदे राजनि० ।

पत्त्रिन् त्रि० पत्त्र+अस्त्यर्थे इनि । १पर्णयुक्ते २शरे पु० ३खगे अमरः ४श्येनखगे ५वृक्षे च पु० राजनि० ५पर्वते पु० मेदि० ६ताले ७श्वेतकिणिह्वीवृक्षे ८गङ्गापत्त्र्यां ९पाठायाञ्च राजनि० १०पल्लवे स्त्री शब्दच० ङीप् ।

पत्त्री स्त्री पत–ष्ट्रन् ङीप् । लिपौ

पत्त्रोपस्कर पु० पत्त्रे उपस्करोऽस्य । कासमर्दे हारा०

पत्त्रोर्ण न० पत्त्रजाता ऊर्णा साधनत्वेनास्त्यस्य अच् । धौतकौषेये पट्टसूत्रमयवस्त्रे अमरः यदरादिपर्णजातकृमिजातोर्णाजातत्वात्तस्य तथात्वम् ।

पत्त्य त्रि० पत्त्रस्य हितं यत् । श्योनाके वृक्षे पु० अमरः

पत्नी स्त्री पति+"पत्युर्नो यज्ञसम्बन्धे" पा० नः, ङीप् च । १पतिसहयज्ञफलभोक्त्र्यां विवाहितायां स्त्रियाम् अमरः "पत्नीमूलं गृहं पुंसां यदि छन्दोऽनुवर्त्तिनी । गृहाश्रमसमं नास्ति यदि भार्य्या वशानुगा । तया धर्मार्थकामानां त्रिवर्गफलमश्नुते । प्राकाम्ये वर्त्तमाना तु स्नेहान्न तु निवारिता । अवश्या सा भवेत् पश्चाद् यथा व्याधिरुपेक्षितः । अनुकूला न वाग्दुष्टा दक्षा साध्वी प्रियंवदा । आत्मगुप्ता स्वामिभक्ता देवता सा न मानुषी । अनुकूलकलत्रो यस्तस्य स्वर्ग इहैव हि । प्रतिकूलकलत्रस्य नरको नात्र संशयः । स्वर्गेऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागः परस्परम् । रक्त एको विरक्तोऽन्यस्तस्मात् कष्टतरं नु किम् ? । गृहवासः सुखार्थाय पत्नीमूलं गृहे सुखम् । सा पत्नी या विनीता स्याच्चित्तज्ञा वशवर्त्तिनी । दुःखदाऽन्या सदा खिन्ना चित्तभेदात् परस्परम् । प्रतिकूलकलत्रस्य द्विदारस्य विशेषतः । योषित् सर्वा जलौकेव भूषणाच्छादनाशनैः । सुभृतापि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति । जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी । इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्य्यं बलं सुखम् । सशङ्का बालभावे तु यौवने विमुखी भवेत् । तृणवन्मन्यते पश्चाद्वृद्धभावे स्वकं पतिम् । अनुकूला न वाग्दुष्टा दक्षा साध्वी पतिव्रता । एभिरेव गुणैर्युक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः । या हृष्टमनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणा । भर्त्तुः प्रीतिकरी नित्यं सा भार्य्या हीतरा ज्वरा" इत्यसं० । [शालायाम् ।

पत्नीशाला(ल) न०स्त्री ६त० वा क्लीवत्वम् । पत्न्यधिष्ठित-

पत्नीसंनहन न० ६त० । मेखलया योक्त्रेण वा प्रतिग्रस्याद-

यज्ञदीक्षार्थं यजमानपत्न्या बन्धनभेदे कात्या० श्रौ० ७।४।६ सू०८।१।७ सूत्रे च दृश्यम्।

पत्नीसंयाज पु० वैदिके कर्मभेदे स च कात्या० श्रौ०३।७।७ सूत्रादौ उक्तस्तत्रैव दृश्यः। पत्नीसंयाजनमप्यत्र न०। "जाघन्या पत्नीसंयाजनम्" कात्या० श्रौ० ६।८।१४

पत्नग्राट पु० पत्नी अटत्यत्र अट–आधारे घञ्। पत्न्यागारे त्रिका०।

पत्मन् पु० पत–भावे मनिन्। १पतने करणे मनिन्। २पतनसाधने यजु० ८।४८ ऋ० ५।७।७

पत्वन् पु० पतत्यत्र+पत–आधारे वनिप्। मार्गे यजु०२२।२९ उज्ज्वलदत्तेन उणादिसूत्रे पदीति पठित्वा पद्वन् इत्युदाहृतम् वेददीपकारस्तु तत्र पतिं मत्वा तन्मन्त्रव्याख्याने पतेः वनिपमाह। [उज्ज्वल०।

पत्सल पु० पतत्यत्र पत–आधारे सरन् रस्य लश्च। मार्गे

पथ गतौ भ्वा० पर०सक० सेट्। पथति एदित् अपथीत्। ज्वला० पथः पाथः प(पा)थयति। पपाथ पेथतुः।

पथ गतौ वा चु०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। पन्थयति ते पन्थति। अपपन्थत् त। अपन्थीत् इदित् पन्थ्यते

पथ पु० पथत्यत्र पथ–घञर्थे आधारे क। मार्गे त्रिका०।

पथक त्रि०पथे कुशलः कन्। १मार्गकुशले २कपिलद्राक्षायां स्त्री

पथिक त्रि० पन्थानं गच्छति पथिन्+कन्। देशान्तरयानाय गृहान्निःसृत्य पथिगन्तरि राजनि०। [संघातादयोऽप्यत्र।

पथिकसंहति पु० ६त०। पान्थसमूहे हारा०। पथिक-

पथिकार त्रि० पन्थानं करोति कृ–अण् उप० स०। मार्गकारके, ततः कुर्वा० ण्य। पाथिकार्य्य तदपत्ये पुंस्त्री०।

पथिदेय न० पथि मार्गे देयम् अलुक् स०। राज्ञे देये करभेदे हारा०। [खदिरे राजनि०।

पथिद्रुम पु० पथ-इन् कर्म्म०। १खदिरवृक्षे जटाध० २श्वेत-

पथिन् पु०पथ–आधारे इनि। १मार्गे तद्भेदलक्षणादिकं यथा "त्रिंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु तैः स्मृतः। विंशद्धनुर्ग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु। धनूंषि दशविस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः स्मृतः। नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः। धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिताः। त्रिकराश्चोपरथ्यास्तु द्विकराप्युपरथ्यिका। जङ्घापथश्चतुष्पादस्त्रिपादस्तु गृहान्तरम्। वृतीपादस्त्वर्द्धपादः प्राग्वंशः पादकः स्मृतः। अवकरः परीवाहः पादमात्रः समन्ततः" देवीपु०। पथिगमनगुणाः "अध्वा मेदःकफस्थौल्यसौकुमार्य्यादिनाशनः। यत्तु चंक्रमणं नातिदेहपीड़ाकरं भवेत्। तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम्" राजवल्लभः। ३धर्माचारे च "महाजनोयेन गतः स पन्थाः" भा०व० यक्षप्रश्ने।

पथिरक्षस् पु० पन्थानं रक्षति रक्ष–असुन् ६त०। १रुद्रभेदे यजु० १६।८६ २मार्गरक्षके त्रि०। णिनि। पथिरक्षिन् तत्रार्थे ऋ० १०।१४।११।

पथिल पु० पथे–गतौ इलच्। पथिके उज्ज्वल०।

पथिवाहक त्रि० पन्थानं वाहयति प्रापयति वाहि–ण्वुल्। १मार्गवाहके २शाकुनिके ३निष्ठुरे च शब्दमाला।

पथीन नामधातुः पन्था इवाचरति पथिन्–क्विप् दीर्घः मार्गस्येवाचरणे अक० सेट्। पथीनति अपथीनीत्। एवं सथीन ऋभुक्षीण नामधातुः तत्तुल्याचरणे।

पथेष्ठा त्रि०पथे मार्गे तिष्ठति स्था–क्विप् अलुक्स०वेदे षत्वम्। मार्गे वर्त्तमाने ऋ० ५।५०।३। लोके तु पथस्थ इत्येव।

पथ्य त्रि० पथि साधु दिगा० यत् इनो लोपः। १मार्गसाधौ पथोऽनपेतः यत्। २हिते चिकित्सादौ ३हितकारकारकभोज्यद्रव्यभेदे। पथ्यञ्च अपथ्यशब्दे २६६पृ० सुश्रुतोक्तहिताहितीयाध्याये दर्शितम्। रोगभेदे पथ्यापथ्यञ्च वैद्यके प्रसिद्धं विस्तरभयान्नोक्तम्। ४हरितकीवृक्षे पु० शब्दमाला अमरे स्त्री। ५स्वर्गेर्वारौ ६चिर्भिटायां ७वन्ध्याकर्कोटक्याञ्च स्त्री राजनि०। ८मात्रावृत्तभेदे स्त्री "त्रिष्वंशकेषु दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः। पथ्येति नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन" वृ०र०।

पथ्यशाक पु० पथ्यं शाकमस्य। तण्डुलीयशाके राजनि०।

पथ्यादिगुग्गुलु पु०औषधिविशेषे यथा "पथ्या विभीतामलकीफलानां शतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम्। प्रस्थेन युक्तञ्च पलंक्रमेण द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम्। अर्द्धावशेषं क्वथितं कषायं भाण्डे पचेत्तत् पुनरेव लौहे। अमूनि चक्रैरवतार्य्य दद्यात् द्रव्याणि संचूर्ण्य पलार्द्धकानि। विड़ङ्गदन्तीत्रिफलागुडूचीकृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि। यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं हिमाम्बुपानानि च भोजनानि। निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान् सप्टभ्रंशीं नूतनखञ्जताञ्च। प्लीहानमुग्रं जठरार्त्तिगुल्मं पाण्डुत्वकण्डुत्वविशातरक्तम्। पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना ख्यातः क्षितावप्रसितप्रभावः। बलेन नागेन समं मनुष्यं जवेन कुर्य्यात्तुरगेण तुल्यम्। आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षुर्बलं तथा पुष्टिकरो विपन्नः। चतस्य सन्धानकरो विशेषाद्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः" भावप्र०।

पथ्यावक्त्र न० "युजोर्जेन सरिद्भर्तुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम्" वृ०र० उक्तलक्षणे मात्रावृत्तभेदे । [पपाद पेदतुः ।

पद् स्थैर्ये भ्वा०पर०सक० सेट् । पदति अपादीत् अपदीत् ।

पद गतौ दि० आ०सक०अनिट् । पद्यते अपादि पेदे पन्नः

आ+विपत्तौ आपत्तौ च णिच् आपादन व्यापकाभावेन व्याप्याभावकल्पने प्राप्तौ च ।

उद्+उत्पत्तौ उद्भवे जनने अक० ।

प्रति+उद् अतिशयोद्भवे अक० ।

वि+उद्–शब्दस्यावयवार्थबोधने व्युत्पत्तिः ।

उप+युक्तियोगे उपपद्यते उपपत्तिः ।

अभि+उपसान्त्वने । कुमा० ४श्लोकः

निस्+निष्पत्तौ अवस्थान्तरप्राप्तौ अक० ।

प्र+प्राप्तौ सक० । प्रपन्नः

प्रति+स्वीकारे अङ्गीकारे सक० प्रतिपत्तिः प्रतिपन्नः ।

वि+प्रति+संशये सक० विप्रतिपन्नः ।

वि+मरणे नाशे अक० । विपद्यते विपन्नः विपद् ।

सम्+सम्यग् वृद्धौ अक० सम्पद्यते सम्पद् ।

पद गतौ अद० चु०आत्म०सक० सेट् । पदयते अपपदत ।

पद् पु० पद्यते गच्छत्यनेन करणे क्विप् । पादे "पदादयः पृथक् शब्दा" इत्युक्तेः "पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्" अमरः ।

पद न० पद–अच् । १व्यवसाये २त्राणे ३स्थाने ४चिह्ने ५पादे ६वस्तुनि च अमरः । ७विभक्त्यन्तशब्दभेदे "सुप्तिङन्तं पदम्" पा० । ८वाक्यैकदेशे च "वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः" शा०द० । ९श्लोकचरणे १०किरणे पु० मेदि० ११अर्थबोधकशक्तिविशिष्टे नैयायिकाः "शक्तिमत्त्वं पदत्वमिति" तल्लक्षणात् ।

पदक त्रि० पदं वेत्ति क्रमा०वुन् । १वेदमन्त्रपदविभाजकग्रन्थस्याध्येतरि २तद्वेत्तरि च ३गोत्रप्रवर्त्तकर्षिभेदे पु०ततः अपत्ये इञ् पादकि तदपत्ये पुंस्त्री० । यस्का० बहुत्वे लुक् । पदकास्तद्गोत्रापत्येषु ।

पदकार पु० पदं पदविभागं करोति कृ–अण् उप०स० । वेदानां मन्त्रपदविभाजकग्रन्थकर्त्तरि ।

पदक्रम पु० द्वन्द० । वेदमन्त्राणां पदविभाजकक्रमे । तमधीते वेत्ति वा उक्था०ठक् । पादक्रमिक तद्ग्रन्थाध्येतरि तद्वेत्तरि च त्रि० ।

पदक्रमक न० पदं क्रमश्च तौ वेत्त्यधीते वा वुन् । १पदक्रमयोर्वेत्तरि २तद्ग्रन्थाध्येतरि च । [पदातिके अमरः ।

पदग त्रि० पादेन गच्छति गम–ड पादस्य पद इत्यादेशः ।

पदगोत्र न०६त० । "भारद्वाजमाख्यातं भार्गवं नाम, याशिष्ठ उपसर्गः, निपातः काश्यपः" इत्येषु यजु० प्रातिशाख्योक्तेषु भारद्वाजादिषु पदानां गोत्रेषु । "चत्वारिपदजातानि आख्यातनामनिपातोपसर्गाः" इति निरुक्तोक्तानां च तेषां चतुर्णां भारद्वाजादिगोत्रत्वम् । [समूहे निरुक्त० ।

पदजात न० ६त० । आख्यातनामनिपातोपसर्गरूपे शब्द-

पदज्वल पु०ऋषिभेदे ततः उपका०गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् ।

पददेवता स्त्री पदानां आख्यातादीनां देवता । आख्यादीनां सोमादिषु देवतासु "सौम्यमाख्यातं नाम वायव्यमाग्नेय उपसर्गः निपातोवारुणः" वाजसेयिप्रातिशाख्यम् । ६।६१ [सू०६।१।११

पदनिधन न०पदमधिकृत्य निधनम् । सामभेदे लाट्यायनश्रौ०

पदन्यास पु० ६त० । १चरणार्पणे । पदस्येव न्यासोऽत्र । २गोक्षुरवृक्षे शब्दच० तन्त्रोक्ते अङ्गपूर्णाङ्गन्यस्य पदानां तत्तदङ्गेषु ३न्यासे च यथाह तन्त्रसा०ज्ञानार्णवे "एकमेकं पुनश्चैकं पुनरेकं द्वयं ततः । चतुश्चतुस्तथा ह्याभ्यां पदान्येतानि पार्वति ! । पदान्येतानि देवेशि ! नवद्वारेषु विन्यसेत् । मूर्द्धादिगुह्यपर्य्यन्तं पुरुषेषु वरानने ! । गुह्यादिब्रह्मरन्ध्रान्तं पदानां नवकं न्यसेत्" । तदुक्तं तत्रैव "ब्रह्मरन्ध्रास्यहृदयमूलाधारेष्वनुक्रमात् । चतुर्वीजानि विन्यस्य परेष्वन्यांश्च विन्यसेत् । भ्रूमध्यनासिका कण्ठनाभिलिङ्गेषु पञ्चसु । पूर्ववत् क्रमतो देवि ! नमःप्रभृतिकं न्यसेत्" । [पाठवताञ्च साम्नाम्" देवीमा० ।

पदपाठ पु० ६त० । वेदपदविभाजकग्रन्थभेदे "उद्गीथस्य

पदभञ्जन न० पदानि भञ्ज्यन्त्येऽनेन भन्‍ज–करणे ल्युट् । १निरुक्तरूपे ग्रन्थे २गूढार्थव्याख्याने च [हेमच० ।

पदभञ्जिका स्त्री पदानि भनक्ति भन्‍ज–ण्वुल् । टीप्पन्याम्

पदमञ्जरी स्त्री पदानां मञ्जरीव । व्यासापरनामके हरदत्तप्रणीते व्याकरणग्रन्थभेदे । [देवीपु० ८५अ० ।

पदमाला स्त्री ६त० । १पदश्रेण्यौ २मोहननामविद्यायाम्

पदवि(वी) स्त्री पद–अवि वा ङीप् । १पथि । अमरः २धर्माचारे च । [२०३अ० ।

पदविग्रह पु० पदेन विग्रहो यत्र । समासे हरिवं०

पदव्याख्यान न० ६त० । वेदमन्त्रस्य विभाजकग्रन्थभेदे तस्य व्याख्यानो ग्रन्थः तत्र भवो वा ऋगयना० अण् । पादव्याख्यान तस्य व्याख्याने तत्रभवे च त्रि० ।

पदष्ठीव न० पादौ च अष्ठीवन्तौ च द्वन्द्व० नि० । पादजानुनोः समाहारे ।

पदस्तोभ पु० पदस्थितः स्तोभः। पदमध्यपठिते निरर्थके शब्दभेदे गानशब्दे २५७२पृ०दृश्यम्। [लतायां राजनि०

पदाङ्की स्त्री पदं हंसपदमिवाङ्कं यस्याः ङीष्। हंसपदी-

पदाजि पु० पादेन अजति गच्छति अज–इण्। "पादस्य पदाज्यातीति" निर्द्देशात् व्यभावः पादस्य पद इत्यादेशः। पादेन गन्तरि पदातौ अमरः।

पदात त्रि०पादेनातति अत–अच्। पदातौ शब्दरत्ना०।

पदाति पु० पादेन अतति गच्छति उपपदे अत–इण् पदादेशः। पादेन गन्तरि (पेयादा) अमरः। स्वार्थे क। पदातिक तत्रार्थे शब्दर०।

पदाद्यविद् पु० पदादिं न वेत्ति विद–क्विप् ६त०। पदाद्युच्चारणानभिज्ञे कुत्सितशब्दे अपकृष्टच्छात्रे हारा०।

पदानुशासन न० पदान्यनुशिष्यन्तेऽनेन अनु+शास–करणे ल्युट्। शब्दानुशासने व्याकरणे मेदि०।

पदानुस्वार पु० सामभेदे लाट्यायन० ६।८।१

पदान्त पु० ६त०। पदावसाने

पदान्तर न० अन्यत् पदम् मयू० स०। एकपदभिन्ने अन्यस्मिन्। १पदे २स्थानान्तरे च। [लिकेच मेदि०।

पदार पु० पदात् ऋच्छति ऋ–अच् ५त०। १पादधूलौ २पदा-

पदार्थ पु० ६त०। शब्दाभिधेये द्रव्यादौ। पदार्थाश्च दर्शनभेदेन नानाविधाः तत्तद्दर्शनमतप्रदर्शने उक्ता यथा वैशेषिकाणां द्रव्यादयः षट्, सप्त वा, नैयायिकमते प्रमाणादयः षोडश, सांख्यानां प्रकृत्यादयः पञ्चविंशतिः, पातञ्जलानां सेश्वराः प्रकृत्यादयः षड्विंशतिः। वेदान्तिनाम् चिदचिदात्मकौ द्वावित्येवं बोध्यम्।

पदालिक पु० पदस्य चरणस्यालिकमिव। चरणोपरिभागे

पदासन ६त०। पादपीठे हेमच०।

पदि पु०पद्यते पद–कर्मणि इन्। गन्तव्ये निरु० "पदिर्गन्तुर्भवति यत् पद्यते" निरु० ५।१८। "पदिरुद्वसिनाति" ऋ०१।१२५।२। [चारिणि स्त्रियां चित्त्वात् ङीप्।

पदिक त्रि० पादेन चरति पर्पा० ष्ठन् पदादेशश्च। पाद-

पदिन्याय पु० जैमि० १।१।१८ सूत्रोक्ते न्यायभेदे।

पदिहोम पु० पदि पादस्थाने होमः अलुक्स०। पदि जुहोति वर्त्मनि जुहोतीतिश्रुतिविहितहोमभेदे तत्र पादश्च हस्तिनएव पाद्यः "सर्वे पदो हस्तिपदे निमग्नाः" इत्युक्तेः। [पादेनोपहते।

पदोपहत त्रि० पादेन उपहतः पादस्य पद इत्यादेशः।

पद्ग त्रि० पद्भ्यां गच्छति गम–ड ३त०। पद्भ्यां गन्तरि पदातौ अमरः। पादशब्दे न समासे तु अदन्तपदादेशे पदग इत्येव।

पद्घोष पु० ६त० वा पदादेशः। पादशब्दे। एवं शब्दमिश्रयोरपि वा पदादेशे पच्छब्दपन्मिश्रशब्दौ पादशब्दादयः पक्षे पादघोष पादशब्द पादमिश्र तत्तदर्थे।

पद्धति(ती) स्त्री पादेन हन्यते गम्यते हन–गतौ आधारे क्तिन् पदादेशः वा ङीप्। १पथि २पङ्क्तौ च मेदि०। ३ग्रन्थस्य निरुक्तार्थबोधके ग्रन्थभेदे हेमच०। ४उपनामभेदे स च शूद्रस्य वसुघोषादिः। "शूद्राणां नामकरणे वसुघोषमित्रादिरूपपद्धतियुक्तनामत्वम्" उद्वा० रघु०।

पद्धिम न० पादस्य हिमं पदादेशः। पादशीतस्पर्शे।

पद्म न० पद–मन्। १कमले २गजस्य मुखादिस्थे विन्दुसमुदाये कमलाकारेण सैन्यादेरभिनिवेशनरूपे ३व्यूहभेदे ४निधिभेदे "अर्वुदमब्जमिति पद्मपर्यायाअनन्ताञ्चोक्तायां ५दशार्वुदसंख्यायां ६ततसंख्यातेषु ७पुष्करमूले ८सीसके धातौ ९शरीरस्थे नाडीचक्रभेदे च मेदि० १०पद्मकाष्ठोषधौ धरणिः। देहस्थपद्मानि च चक्रत्वेन प्रसिद्धानि तानि च चक्रशब्दे २८०८पृ० दर्शितानि। कमले पु०न० अमरे स्थितं तत्रास्य पुंस्त्वमप्रयुक्तदोषयुक्तमित्यालङ्कारिकाः। ११दाशरथौ १२नागभेदे पु० धरणिः। १३जिनचक्रवर्त्तिभेदे पु०हेम० १४रतिबन्धभेदे पु० "हस्ताभ्याञ्च समालिङ्ग्य नारी पद्मासनोपरि। रमेद्गाढं समाकृष्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः" रतिम०।

पद्मक न० पद्ममिव कायति कै–क। १गजस्य मुखादिस्थे पुष्पाकारे विन्दुसमूहे अमरः। २पद्मकाष्ठे मेदि०। ३कुष्ठोषधौ राजनि० स्वार्थे क। ४पद्मशब्दार्थे च पद्मकाष्ठगुणाः भावप्र० उक्ता यथा "पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु। वीसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तहृत्। गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिव्रणतृषापहम्" [दयोऽप्यत्र।

पद्मकर पु० पद्मं करेऽस्य। पद्महस्ते विष्णौ पद्महस्ता-

पद्मकन्द पु० ६त०। कमलकन्दे शालूके "शालूकं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रहृद् गुरु। दुर्जरं स्वादुपाकञ्च स्तन्यानिलकफप्रदम्। संग्राहि मधुरं रूक्षं भिस्साख्यमपि तद्गुणम्" भावप्र०।

पद्मकाद्यघृत न० "पद्मकामृतनिम्बानां धान्यचन्दनयोः पचेत्। कल्के क्वाथे च हविषः प्रस्थं छर्दिनिवारणम्। तृष्णारुचिप्रशमनं दाहज्वरहरं परम्" चक्रदत्तोक्ते पक्वघृतभेदे

पद्मकाष्ठ न०पद्ममिव सुगन्धि काष्ठमस्य। ओषधिभेदे राजनि०

पद्मकिन् पु॰ पद्मकं विन्दुजालमस्त्यस्य त्वचि इनि । १भूर्जवृक्षे शब्दमा॰ । २हस्तिनि [२०५८पृ॰ दृश्यम् ।

पद्मकीट पु॰ पद्ममिव कीटः । कीटभेदे सुश्रुतः कीटशब्दे

पद्मकेतन पु॰१गरुडात्मजभेदे भा॰उ॰१००अ॰ । ६त॰ । २पद्मनिवासे न॰

पद्मकेशर पु॰न॰ ६त॰ । किञ्जल्के राजनि॰ ।

पद्मगन्ध(न्धि) त्रि॰पद्मस्येव गन्धोऽस्य वा इत् समा॰ । १पद्मतुल्यगन्धयुक्ते । इदन्तः । २पद्मकाष्ठे न॰ भावप्र॰ ।

पद्मगर्भ पु॰ पद्मं विष्णुनाभिकमलं गर्भ इव उत्पत्तिस्थानमस्य । चतुरानने ब्रह्मणि शब्दर॰ तस्य तथोत्पत्तिर्यथा "परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः । स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्तेऽन्यन्न किञ्चन । तस्य नाभेः समभवत् पद्मकोशो हिरण्मयः । तस्मिन्जज्ञे महाराज ! स्वयम्भूश्चतुराननः" भाग॰८।१।२। पद्मस्य हृदयपुण्डरीकस्य गर्भोमध्य उपासनास्थानतयाऽस्य । २परमेश्वरे "पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत्" विष्णुस॰ । ६त॰ । ३कमलमध्ये च । [भा॰आ॰ ६६अ॰ । २लवङ्गे च

पद्मगुणा स्त्री पद्मं गुणयति आसनत्वेन गुण—क । १लक्ष्म्यां

पद्मचारिणी स्त्री पद्ममिव चरति चर—णिनि । उत्तरापथप्रसिद्धे स्वनामख्याते लताभेदे अमरः ।

पद्मज पु॰ पद्मात् विष्णुनाभिकमलात् जायते जन—ड । ब्रह्मणि चतुर्मुखे पद्मगर्भशब्दे दृश्यम् । पद्मजातादयोऽप्यत्र ।

पद्मतन्तु पु॰ ६त॰ । मृणाले राजनि॰ ।

पद्मदर्शन त्रि॰ पद्मस्येव दर्शनमस्य । १पद्मतुल्यदर्शने (नोवा) इति ख्याते २वृक्षे पु॰ शब्दच॰ ।

पद्मनाभ पु॰ पद्मं नाभौ यस्य संज्ञायाम् अच् स॰ । १विष्णौ । "पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः" विष्णुसं॰ भाष्ये तु पद्मस्य नाभौ स्थित इत्येवं उक्तम् । तत्र अर्श आद्यच् इति भेदः । २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा॰ आ॰ ६७अ॰ । ३नागभेदे पु॰ शा॰३५७अ॰ । [समा॰ । विष्णौ द्विरूपकोषः ।

पद्मनाभि पु॰ संज्ञात्वेऽपि समासान्तविधेरनित्यत्वात् न अच्

पद्मनाल न॰स्त्री ६त॰ । मृणाले [पु॰ हेम॰ ।

पद्मनेत्र त्रि॰पद्ममिव नेत्रमस्य । १पद्मतुल्यनेत्रयुक्ते २खगभेदे

पद्मपत्र न॰ पद्मस्य पत्रमिव । १पुष्करमूले अमरः ६त॰ । २कमलदले च पद्मपर्णादयोऽप्यत्र न॰ ।

पद्मपाणि पु॰ पद्मं पाणौ यस्य । ब्रह्मणि १चतुर्मुखे २बुद्धविशे॰ । ३कमलहस्तके त्रि॰ ।

पद्मपुराण न॰ व्यासप्रणीते महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्यादि नारदीयपु॰ उक्तं यथा

प्रथमे सृष्टिखण्डे "पुलस्त्येन तु भीष्माय सृष्ट्यादिक्रमतो द्विज ! । नानाख्यानेतिहासाद्यैर्यत्रोक्तो धर्मविस्तरः । पुष्करस्य च माहात्म्यं विस्तरेण प्रकीर्त्तितम् । ब्रह्मयज्ञविधानञ्च वेदपाठादिलक्षणम् । दानानां कीर्त्तनं यत्र व्रतानाञ्च पृथक् पृथक् । विवाहः शैलजायाश्च तारकाख्यानकं महत् । माहात्म्यञ्च गवादीनां कीर्त्तितं सर्वपुण्यदम् । कालकेयादिदैत्यानां वधो यत्र पृथक् पृथक् । ग्रहाणामर्च्चनं दानं यत्र प्रोक्तं द्विजोत्तम ! । तत् सृष्टिखण्डमुद्दिष्टं व्यासेन सुमहात्मना" द्वितीये भूमिखण्डे "पितृमात्रादिपूज्यत्वे शिवशर्मकथा पुरः । सुव्रतस्य कथा पश्चात् वृत्रस्य च वधस्तथा । पृथोर्वेणस्य चाख्यानं धर्माख्यानं ततः परम् । पितृशुश्रूषणाख्यानं नहुषस्य कथा ततः । ययाति-चरितञ्चैव गुरुतीर्थनिरूपणम् । राज्ञा जैमिनिसंवादो बह्वाश्चर्यकथायुतः । कथा ह्यशोकसुन्दर्य्या हुण्डदैत्यवधाश्रिता । कामोदाख्यानकं तत्र विहुण्डवधसंयुतम् । कुञ्जलस्य च संवादश्च्यवनेन महात्मना । सिद्धाख्यानं ततः प्रोक्तं खण्डस्यास्य फलोदूनम् । सूतशौनकसंवादं भूमिखण्डमिदं स्मृतम्" । तृतीये स्वर्गखण्डे "ब्रह्माण्डोत्पत्तिरुदिता यत्रर्षिभ्यश्च सौतिना । सभूमिलोकसंस्थानं तीर्थाख्यानं ततः परम् । नर्मदोत्पत्तिकथनं तत्तीर्थानां कथा पृथक् । कुरुक्षेत्रादितीर्थानां कथाः पुण्याः प्रकीर्त्तिताः । कालिन्दीपुण्यकथनं काशीमाहात्म्यवर्णनम् । गयायाश्चैव माहात्म्यं प्रयागस्य च पुण्यकम् । वर्णाश्रमानुरोधेन कर्मयोगनिरूपणम् । व्यासजैमिनिसंवादः पुण्यकर्मकथाचितः । समुद्रमथनाख्यानं व्रताख्यानं ततः परम् । ऊर्ज्जपञ्चाहमाहात्म्यं स्तोत्रं सर्वापराधहृत् । एतत् स्वर्गाभिधं विप्र ! सर्वपातकनाशनम्" । चतुर्थे पातालखण्डे "रामाश्वमेधे प्रथमं रामराज्याभिषेचनम् । अगस्त्याद्यागमश्चैव पौलस्त्यान्वयकीर्त्तनम् । अश्वमेधोपदेशश्च हयचर्य्या ततःपरम् । नाना राजकथाः पुण्या जगन्नाथानुवर्णनम् । वृन्दावनस्य माहात्म्यं सर्वपापप्रणाशनम् । नित्यलीलानुकथनं यत्र कृष्णावतारिणः । माधवस्नानमाहात्म्ये स्नानदानार्च्चने फलम् । धरावराहसंवादो यमब्राह्मणयोः कथा । संवादो राज-

द्भुतानां संप्रज्ञोतनिरूपणम्। शिवशम्भुसमायोगो दधीच्याख्यानकन्ततः। भस्ममाहात्म्यमतुलं शिवमाहात्म्यमुत्तमम्। देवरातसुताख्यानं पुराणज्ञप्रशंसनम्। गौतमाख्यानकञ्चैव शिवगीता ततः स्मृता। कल्पान्तरी रामकथा भारद्वाजाश्रमस्थितौ। पातालखण्डमेतद्धि शृण्वतां ज्ञानिनां सदा। सर्वपापप्रशमनं सर्वाभीष्टफलप्रदम्"। पञ्चमे उत्तरखण्डे "पर्वताख्यानकं पूर्वं गौर्य्यै प्रोक्तं शिवेन वै। जालन्धरकथा पश्चात् श्रीशैलाद्यनुकीर्त्तनम्। सागरस्य कथा पुण्या ततःपरमुदीरिता। गङ्गाप्रयागकाशीनां गयायाश्चाधिपुण्यकम्। आम्रादिदानमाहात्म्यं तन्महाद्वादशीव्रतम्। चतुर्विंशैकादशीनां माहात्म्यं पृथगीरितम्। विष्णुधर्मसमाख्यानं विष्णुनामसहस्रकम्। कार्त्तिकव्रतमाहात्म्यं माघस्नानफलन्ततः। जम्बुद्वीपस्य तीर्थानां माहात्म्यं पापनाशनम्। साभ्रमत्याश्च माहात्म्यं नृसिंहोत्पत्तिवर्णनम्। देवशर्मादिकाख्यानं गीतामाहात्म्यवर्णने। भक्त्याख्यानञ्च माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य ह। इन्द्रप्रस्थस्य माहात्म्यं बहुतीर्थकथाचितम्। मन्त्ररत्नाभिधानञ्च त्रिपाद्भूत्यनुवर्णनम्। अवतारकथा पुण्या मत्स्यादीनामतःपरम्। रामनामशतं दिव्यं तन्माहात्म्यञ्च वाडव!। परीक्षणञ्च भृगुणा श्रीविष्णोर्वैभवस्य च। इत्येतदुत्तरं खण्डं पञ्चमं सर्वपुण्यदम्" तत्फलश्रुतिः "पञ्चखण्डयुतं पाद्मं यः शृणोति नरोत्तमः। स लभेद्वैष्णवं धाम भुक्त्वा भोगानिहेप्सितान्। एतद्वै पञ्चपञ्चाशत्सहस्रं पद्मसंज्ञकम्। पुराणं लेखयित्वा वै ज्यैष्ठ्यां स्वर्णाज्यसंयुतम्। यः प्रदद्यात् सुमतये पुराणज्ञाय मानदः। स याति वैष्णवं धाम सर्वदेवनमस्कृतः। पद्मानुक्रमणीमेतां यः पठेत् शृणुयात् तथा। सोऽपि पद्मपुराणस्य लभेत् श्रवणजं फलम्"।

पद्मपुष्प पु० पद्ममिव पुष्पमस्य। १कर्णिकारवृक्षे २पिकाङ्गपक्षिभेदे पुंस्त्री० शब्दच० स्त्रियां ङीष्।

पद्मप्रभ त्रि० पद्मस्येव प्रभा यस्य। १कमलसदृशप्रभान्विते २जैनभेदे पु० हेमच०। [मनसादेव्यां शब्दच०।

पद्मप्रिया स्त्री पद्मं प्रियं यस्याः। जरत्कारुमुनिपत्न्यां

पद्मबन्ध पु० चित्रालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे १६०पृ०दृश्यम्।

पद्मबन्धु पु० ६त०। १सूर्य्ये शब्दरत्ना० २अर्कवृक्षे च ३भ्रमरे शब्दच०।

पद्मभू पु० पद्मात् विष्णुनाभिकमलात् भवति भू—क्विप्। चतुर्मुखे ब्रह्मणि हला०। पद्मगर्भशब्दे दृश्यम्।

पद्ममुख त्रि० पद्ममिव मुखमस्य। १कमलसदृशमुखयुते स्त्रियां वा ङीप्। सा च २दूर्वालतायां शब्दच०।

पद्ममुद्रा स्त्री "हस्तौ तु सम्मुखौ कृत्वा तदधःप्रोथिताङ्गुली। तलान्तर्मिलिताङ्गुष्ठौ कृत्वैषा पद्ममुद्रिका" तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे [चतुर्मुखे अमरः।

पद्मयोनि पु० पद्मं विष्णुनाभिकमलं योनिरस्य। ब्रह्मणि

पद्मराग न० पद्मस्येव रागोऽस्य। रक्तवर्णमणिभेदे तल्लक्षणादि वृ०सं० ४० उक्तं यथा "सौगन्धिककुरुविन्दस्फटिकेभ्यः पद्मरागसम्भूतिः। सौगन्धिकजा भ्रमराञ्जनाब्जजम्बुरसद्युतयः। कुरुविन्दभवाः शबला मन्दद्युतयश्च धातुभिर्विद्धाः। स्फटिकभवा द्युतिमन्तो नानावर्णा विशुद्धाश्च। स्निग्धः प्रभानुलेपी स्वच्छोऽर्चिष्मान् गुरुः सुसंस्थानः। अन्तःप्रभोऽतिरागो मणिरत्नगुणाः समस्तानाम्। कलुषा मन्दद्युतयो लेखाकीर्णाः सधातवः खण्डाः। दुर्विद्धा न मनोज्ञाः सशर्कराश्चेति मणिदोषाः। भ्रमरशिखिकण्ठवर्णो दीपशिखासमप्रभो भुजङ्गानाम्। भवति मणिः किल मूर्द्धनि योऽनर्घो वै स विज्ञेयः। यस्तं बिभर्त्ति मनुजाधिपतिर्न तस्य दोषा भवन्ति विषरोगकृताः कदाचित्। राष्ट्रे च नित्यमभिवर्षति तस्य देवः शत्रूंश्च नाशयति तस्य मणेः प्रभावात्। षड्विंशतिः सहस्राण्येकस्य मणेः पलप्रमाणस्य। कर्षत्रयस्य विंशतिरुपदिष्टा पद्मरागस्य। अर्द्धपलस्य द्वादश कर्षस्यैकस्य षट् सहस्राणि। यच्चाष्टमाषकमितं तस्य सहस्रत्रयं मूल्यम्। माषकचतुष्टयं दशशतक्रयं द्वौ तु पञ्चशतमूल्यौ। परिकल्प्यमन्तराले मूल्यं हीनाधिकगुणानाम्। वर्णन्यूनस्यार्धं तेजोहीनस्य मूल्यमष्टांशः। अल्पगुणो बहुदोषो मूल्यात् प्राप्नोति विंशांशम्। आधूम्रं व्रणबहुलं स्वल्पगुणं चाप्नुयाद्द्विशभागम्। इति पद्मरागमूल्यं पूर्वाचार्य्यैः समुद्दिष्टम्"। युक्तिकल्पतरौ चास्य विशेषो यथा "सिंहले तु भवेद्रक्तं पद्मरागमनुत्तमम्। पीतं काषपुरोद्भूतं कुरुविन्दमिति स्मृतम्। अशोकपल्लवच्छायमस्तं सौगन्धिकं विदुः। तुम्बुरे छायया नीलं नीलगन्धि प्रकीर्त्तितम्। उत्तमं सिंहलोद्भूतं निकृष्टं तुम्बुरोद्भवम्। मध्यमं मध्यजं ज्ञेयं माणिक्यं स्थलभेदतः" तथा "बन्धूकगुञ्जाशकलेन्द्रगोपजपासनासृक्

समवर्णशोभाः । भ्राजिष्णवो दाड़िमबीजवर्णास्तथा परे किंशुकपुष्पभासः । सिन्दूरपद्मोत्पलकुङ्कुमानां लाक्षारसस्यापि समानवर्णाः । सान्द्रेऽतिरागे प्रभया स्वयैव भान्ति स्वलक्ष्म्या स्फुटमध्यशोभाः । भानोश्च भासा मनुवेधयोगमासाद्य रश्मिप्रकरेण दूरम् । पार्श्वानि सर्वाण्यनुरञ्जयन्ति गुणोपपन्नाः स्फटिकप्रसूताः । कुसुम्भनीलीव्यतिमिश्ररागप्रत्यग्ररक्ताम्बरतुल्यभासः । तथा परे ऽरुष्करकण्टकारीपुष्पत्विषो हिङ्गुलकत्विषोऽन्ये । चकोरपुंस्कोकिलसारसानां नेत्रावभासश्च भवन्ति केचित् । अन्ये पुनर्नातिविपुष्पितानां तुल्यत्विषः कोकनदोदराणाम् । प्रभावकाठिन्यगुरुत्वयोगैः प्रायः समानाः स्फटिकोद्भवानाम् । आनीलरक्तोत्पलचारुभासः सौगन्धिकाख्या मणयो भवन्ति । यो मन्दराभः कुरुविन्दजेषु स एव जातः स्फटिकोद्भवेषु । निरर्चिषोऽन्तर्बहुलीभवन्ति प्रभावयन्तोऽपि न तत्समानाः । ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते कुरुविन्दकाः । पद्मरागा घनं रागं बिभ्राणाः स्फुटार्च्चिषः । वर्णानुयायिनस्तेषामन्ध्रदेशे तथाऽपरे । न जायन्ते तु ते केचित् मूल्यलेशमवाप्नुयुः । तथैव स्फटिकोत्थानां देशे तुम्बुरसंज्ञके । सधर्माणः प्रजायन्ते स्वल्पमूल्या हि ते स्मृताः" । जात्यादि "माणिक्यस्य प्रवक्ष्यामि यथा जातिचतुष्टयम् । ब्रह्मक्षत्रियवैश्याश्च शूद्रश्चाथ यथाक्रमम् । रक्तश्वेतो भवेद्विप्रस्त्वतिरक्तस्तु क्षत्रियः । रक्तपीतो भवेद्वैश्यो रक्तनीलस्तथाऽन्त्यजः । पद्मरागो भवेद्विप्रः कुरुविन्दस्तु बाहुजः । सौगन्धिको भवेद्वैश्यो मांसखण्डस्तथान्त्यजः । शोणपद्मसमाकारः खदिराङ्गारसप्रभः । पद्मरागो द्विजः प्रोक्तश्छायाभेदेन सर्वदा । गुञ्जासिन्दूरबन्धूकनागरङ्गसमप्रभः । दाड़िमीकुसुमाभासः कुरुविन्दस्तु बाहुजः । हिङ्गुलाभाशोकपुष्पाभमीषत्पीतलोहितम् । जवालाक्षारसप्रायं वैश्यं सौगन्धिकं विदुः । आरक्तः कान्तिहीनश्च चिक्कणश्च विशेषतः" । मांसखण्डसमाभासो ह्यन्त्यजः प्राणनाशनः" । तद्दोषादि "माणिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषा मुनीश्वरैः । द्विच्छायश्च द्विरूपश्च सभेदः कर्करस्तथा । अशोभनं कोकिलश्च जलं धूम्राभिधश्च वै । गुणाश्चत्वार आख्याताश्छायाः षोड़श कीर्त्तिताः" । छायास्तु पूर्वोक्ता एव "छाया द्वितयसम्बन्धाद्द्विच्छायं बन्धुनाशनम् । द्विरूपं द्विपदं तेन माणिक्येन पराभवः । सभेदो भिन्नमित्युक्तः शस्त्रघातविधायकः । कर्करं कर्करायुक्तं पशुबन्धुविनाशकृत् । दुग्धेनेव समालिप्तं मणेः पुटकमुच्यते । अशोभनं समुद्दिष्टं माणिक्यं बहुदुःखकृत् । मधुबिन्दुसमच्छायं कोकिलं परिकीर्त्तितम् । आयुर्लक्ष्मीयशो हन्ति सदोषं तन्न धारयेत् । रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवादकृत् । धूम्रं धूमसमाकारं वैद्युतं भयमावहेत्" । तथा "शोभाद्वितयवन्तो ये मणयः क्षतिकारकाः । उभयत्र पदं येषां तेन च स्यात् पराभवः । भिन्नेन युद्धे मृत्युः स्यात् कर्करं धननाशकृत् । दुग्धेनेव समालिप्तः पुटको यस्तु सम्भवेत् । दुःखकृत् स समाख्यातो न नृपैरक्षणीयकः । मधुबिन्दुसमा शोभा कोकिलानां प्रकीर्त्तिता । तेषां च बहुभेदाः स्युर्न ते धार्य्याः कदाचन" । अथ गुणाः "गुरुत्वं स्निग्धता चैव वैमल्यमतिरक्तता । वर्णाधिक्यं गुरुत्वञ्च स्निग्धता समताऽच्छता । अर्चिष्मत्ता महत्ता च मणीनां गुणसंग्रहः" । फलम् "ये कर्कराच्छिद्रमलोपदिग्धाः प्रभाविमुक्ताः परुषा विवर्णाः । न ते प्रशस्ता मणयो भवन्ति समानतो जातिगुणैः समस्तैः । दोषोपसृष्टं मणिमप्रबोधाद्बिभर्त्ति यः कश्चन कश्चिदेकम् । तं बन्धुदुःखायसवन्ध्यवित्तनाशादयो दोषगुणाः भजन्ते । सपत्नमध्येऽपि कृताधिवासं प्रमादवृत्तावपि वर्त्तमानम् । न पद्मरागस्य महागुणस्य भर्त्तारमापत् समुपैति काचित् । दोषोपसर्गप्रभवाश्च ये ते नोपद्रवास्तं समभिद्रवन्ति । गुणैः स मुख्यैः सकलैरुपेतो यः पद्मरागं प्रयतो बिभर्त्ति" । परीक्षा यथा "बालार्ककरसंस्पर्शात् यः शिखां लोहितां वमेत् । रञ्जयेदाश्रयं वापि स महागुण उच्यते । दुग्धे शतगुणे क्षिप्तो रञ्जयेद्दुग्धः समन्ततः । वमेच्छिखां लोहितां वा पद्मरागः स उत्तमः । अन्धकारे महाघोरे यो न्यस्तः सनृमहामणिः । प्रकाशयति सूर्य्याभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः । पद्मकोषे तु यन्न्यस्तं विकाशयति तत्क्षणात् । पद्मरागवरो ह्येष देवानामपि दुर्लभः । सर्वारिष्टप्रशमनाः सर्वसम्पत्तिदायकाः । चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् । यो मणिर्दृश्यते दूराज्ज्वलदग्निसमच्छविः । वंशकाङ्क्षिः स विज्ञेयः सर्वसम्पत्तिकारकः । पञ्चसप्तनवविंशतिरागः क्षिप्त एव सकलः खलु वस्त्रे । वर्जयेद्गमति वा करजालमुत्तरोत्तरमहागुणिनस्ते । नीलं रसं दुग्धरसं जलं वा ये रञ्जयन्ति द्विशतामाणम् । ते ते यथापूर्वमतिप्रशस्ताः सौभाग्यसम्पत्तिविधानदाश्च" । परि-

णम् “गुञ्जाफलप्रमाणस्तु दशपञ्चत्रिगुञ्जकान्। पद्मरागस्तुलयति यथापूर्वं महागुणः। क्रोष्टुकोलफलाकारो द्वादशाष्टाक्षिगुञ्जकान्। पद्मरागस्तुलयति यथापूर्वं महागुणः। वदरीफलतुल्यो यः स्वरदिग्वसुमाषकः। तथा धात्रीफलत्रिंशद्विंशतिद्व्यष्टमाषकः। तथाक्षफलतुल्यो यो वह्निपञ्चैकमाषकः। ताम्बूलफलमानो यश्चतुस्त्रिद्विकतोलकः। विल्वीफलसमाकारो वसुषड्दशतोलकः। अतःपरं प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते। यदि लभ्येत पुण्येन तदा सिद्धिमवाप्नुयात्। केचिच्चारुतराः सन्ति जातीनां प्रतिरूपकाः। विजातयः प्रयत्नेन विद्वांस्तानुपलक्षयेत्। कलसपुरोद्भवसिंहलतुम्बुरुदेशोत्थमुक्तमालीयाः। श्रीपर्णिकायाः सदृशा विजातयः पद्मरागाणाम्। तुषोपसर्गात् कलसाभिधानमाताम्रभावादपि तुम्बुरोत्थम्। काष्ण्यात्तथा सिंहलदेशजातं मुक्ताभिधानं नभसः स्वभावात्। श्रीपर्णकं दीप्तिनिराकृतित्वाद्विजातिलिङ्गाश्रय एष भेदः”। तथा “स्नेहप्रदेहो मृदुता लघुत्वं विजातिलिङ्गं खलु सर्वजन्यम्। यः श्यामिकां पुष्यति पद्मरागो यो वा तुषाणामिव चूर्णमध्यः। स्नेहप्रदिग्धो न च यो विभाति यो वा प्रमृष्टः प्रजहाति दीप्तिम्। आक्रान्तमूर्द्धा च तथाङ्गुलिभ्यां यः कालिकां पार्श्वगतां बिभर्त्ति। सम्प्राप्य चोत्क्षेपपथानुवृत्तिं बिभर्त्ति यः सर्वगुणानतीव। तुल्यप्रमाणस्य च तुल्यजाते यो वा गुरुत्वेन भवेन्न तुल्यः। प्राप्यापि रत्नाकरजां स्वजातिं तच्चेत् गुरुत्वेन गुणेन विद्वान्। अप्रत्ययप्रति सन्देहे शिलायां परिघर्षयेत्। हृटो योऽत्यन्तशोभावान् परिमाणं न मुञ्चति। स ज्ञेयः शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चान्ये विजातयः। स्वजातकसतत्येन विलिखेद्वा परस्परम्। वज्रं वा कुरुविन्दं वा विमुच्यान्योन्यकेन चेत्। न शक्यं लेखनं कर्त्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः। जात्यस्य सर्वेऽपि मणेर्न जातु विजातयः कान्तिसमानवर्णाः। तथापि नानाकरणार्थमेव भेदप्रकारः परयोः प्रदिष्टः। गुणोपपन्नेन सहावबद्धो मणिस्तु धार्य्यो विगुणेन जात्यः। न कौस्तुभेनापि सहावबद्धं विद्वान् विजातिं बिभृयात् कदाचित्। चण्डाल एकोऽपि यथा द्विजातीन् समेत्य भूरीनपहन्त्ययत्नात्। तथा मणीन् भूरिगुणोपपन्नान् शक्नोति विद्रावयितुं विजातः”। तस्य मूल्यम् “बालार्काभिमुखं कृत्वा दर्पणे धारयेन्मणिम्। तत्र कान्तिविभागेन छायाभागं विनिर्द्दिशेत्। वज्रस्य यत्तण्डुलसंख्ययोक्तं मूल्यं समुन्मेषितगौरवस्य। तत् पद्मरागस्य गुणान्वितस्य स्यान्माषकाख्यातुलितस्य मूल्यम्। यन्मूल्यं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्त्तितम्। तावन्मूल्यं तथा शुद्धे कुरुविन्दे विधीयते। सगुणे कुरुविन्दे च यावन्मूल्यं प्रकीर्त्तितम्। तावन्मूल्यं चतुर्थांशहीनं स्यात् सौगन्धिके। यावन्मूल्यं समाख्यातं वैश्यवर्णे च सूरिभिः। तावन्मूल्यं चतुर्थांशात् हीयते शूद्रजन्मनि। पद्मरागः पलं यस्तु धत्ते लाक्षारसप्रभः। कार्षापणसहस्राणि त्रिंशन्मूल्यं लभेत सः। इन्द्रनीलकसङ्काशः कर्षत्रयधृतो मणिः। द्वाविंशतिसहस्राणां तस्य मूल्यं विनिर्द्दिशेत्। एको नोनूयते यस्तु जवाकुसुमसन्निभः। कार्षापणसहस्राणि तस्य मूल्यं चतुर्दश। बालादित्यद्युतिनिभः कर्षं यस्तु प्रतुल्यते। कार्षापणशतानान्तु मूल्यं सद्भिः प्रकीर्त्तितम्। यस्तु दाड़िमपुष्पाभः कर्षार्द्धेन तु सम्मितः। कार्षापणशतानान्तु विंशतिं मूल्यमादिशेत्। चत्वारो माषका यस्तु रक्तोत्पलदलप्रभः। मूल्यं तस्य विधातव्यं सूरिभिः शतपञ्चकम्। द्विमाषको यस्तु गुणैः सर्वैरेव समन्वितः। तस्य मूल्यं विधातव्यं द्विशतं तत्त्ववेदिभिः। माषकैकमितो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः। शतैकसम्मितं वाच्यं मूल्यं रत्नविचक्षणैः। अतो न्यूनप्रमाणास्तु पद्मरागा गुणोत्तराः। स्वर्णद्विगुणमूल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत्। कार्षापणः समाख्यातः पुराणद्वयसम्मितः। अन्ये कुसुम्भपानीयमञ्जिष्ठोदकसन्निभाः। कार्षीया इति विख्याताः स्फटिकप्रभवाश्च ते। तेषां दोषान् गुणान् वापि पद्मरागवदादिशेत्। मूल्यमल्पन्तु विज्ञेयं धारणेऽल्पफलं तथा। ब्रह्मक्षत्रियवैश्यान्त्यास्तुर्धा ये प्रकीर्त्तिताः। चतुर्विधैर्न्टपतिभिर्धार्य्याः सम्पत्तिहेतवे। अतोऽन्यथा धृतः कुर्य्याद्रोगशोकभयक्षयम्” अत्र तस्य क्लीवत्वमप्युक्तम्।

पद्मरेखा स्त्री पद्माकारा रेखा शा०त०। हस्तस्थितपद्माकाररेखायाम्।

पद्मलाञ्छन पु० पद्मं विष्णुकमलं वा लाञ्छनमस्य। १ब्रह्मणि २सूर्य्ये ३कुवेरे ४नृपे च मेदि० ५तारायां ६लक्ष्म्यां ७सरस्वत्यां च स्त्री मेदि०८पद्मरेखायुक्ते त्रि०।

पद्मवर्णक त्रि० पद्मस्येव वर्णोऽस्य कप्। १कमलतुल्यवर्णयुक्ते। पद्मं वर्णो वर्णं यस्य कप्। २पुष्करमूले जटा०।

पद्मवासा स्त्री पद्मं वासोऽस्याः। १पद्मालयायां २लक्ष्म्यां

हेमच० पद्मस्य वासः सौरभम् ६त० । १कमलसौरभे पु०।

पद्मवृक्ष पु० पद्मतुल्यो वृक्षः । पद्मकाष्ठे राजनि० ।

पद्म(बी)वीज न० ६त० । कमलवी(बी)जे पद्माक्षे राजनि० "पद्म(बी)वीजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु । विष्टम्भि वृष्यं रूक्षञ्च गर्भसंस्थापकं परम्" भावप्र० ।

पद्मवी(बी)जाभ न० पद्मवी(बी)जमिवाभाति आ+भा—क । (माखना) ख्याते मखान्ने राजनि० ।

पद्मा स्त्री पद्मनाधारत्वेनास्त्यस्याः अच् । १लक्ष्म्यां २लवङ्गे ३पद्मचारिण्यां लतायां च अमरः । ४मनसादेव्यां पद्मन्यां ५फञ्जिकावृक्षे च मेदि० ६अर्हन्मातृभेदे हेमच० ७कुसुम्भपुष्पे रत्नमाला । ८वृहद्रथराजदुहितरि दकल्किदेवपत्न्याञ्च कल्किपु० ।

पद्माकर पु० ६त०। १जलाशयमात्रे अमरः सपद्मेऽगाधजलाशये २तद्योग्ये निष्पद्मे तदर्थं जलाशयोत्सर्गशब्दे दर्शिते ३तडागरूपे जलाधारे च ।

पद्माक्ष न० पद्मस्याक्षीव प्रच्छमा० । १पद्मवी(बी)जे हारा० "पद्माक्षैर्निर्मिता माला शत्रूणां नाशिनी मता" तन्त्रसारः । पद्ममिवाक्षि यस्य षच्समा० । २पद्मतुल्यनेत्रे त्रि० स्त्रियां षित्त्वात् ङीष् ।

पद्माट पु० पद्ममिवाटति अट—अच् । चक्रमर्दवृक्षे (दादमर्दन) राजनि० । [अमरः ६त०। ३पद्मानां स्थाने पु० ।

पद्मालया स्त्री पद्ममालयो यस्याः । १लक्ष्म्यां २लवङ्गे च

पद्मावती पु०पद्म+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घश्च । (पद्मा) १नदीभेदे २मनसादेव्यां शब्दच० ३पद्मचारिणीलतायां जटाध०। ४कुमारानुचरमातृभेदे भा०म०४७अ०। ५उग्रसेनपत्नीभेदे हरिवं० १०१अ०। असंज्ञायां तु न दीर्घः । पद्मवत् पद्मयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

पद्मावतीप्रिय पु० ६त० । १जरत्कारुमुनौ २कल्किदेवे ३उग्रसेननृपे च त्रि०

पद्मासन "ऊरुमूले वामपादं पुनस्तु दक्षिणं पदम् । वामोरौ स्थापयित्वा तु पद्मासनमिति स्मृतम्" जामलोक्ते आसनभेदे अस्यैव प्रकारभेदः तन्त्रसारे योगाङ्गतया उक्तः तच्च ८८६पृ० दर्शितम् एवमन्यदपि तल्लक्षणं योगाङ्गतया ध्येयं बद्धपद्मासनमहापद्मासनेति च तस्यैव प्रकारभेदः । देवपूजार्थे पद्माकारे १आसनभेदे पद्ममासनं यस्य । २कमलासने ब्रह्मणि पु० ।

पद्माह्वा स्त्री पद्मं तद्गन्धमाह्वयते स्पर्द्धते स्वगन्धेन आ+ह्वे—क । १पद्मचारिणीलतायां राजनि० २लवङ्गे न०

पद्मिनी स्त्री पद्मं विद्यतेऽस्याः पुष्करा० इनि अभिधानात् स्त्रीत्वम् । १पद्मयुक्तदेशे २पद्मधारिणि विष्णौ पु० "पद्मी पद्मनिभेक्षणः" विष्णुसं० तस्य शङ्खचक्रगदापद्मधारित्वात् तथात्वम् । ३पद्मधारिमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्। ४हस्तिनि पु० अमरः पद्मानां समूहः इनि । ५पद्मसमूहे ७पद्मलतायाञ्च अमरः "सूननालदलोत्फुल्लफलैः सा लतिका पुनः । पद्मिनीत्युच्यते प्राज्ञैर्विसिन्यादिश्च सा स्मृता । पद्मिनी मधुरा तिक्ता कषाया शिशिरा सरा । पित्तकृमिशोषवान्तिभ्रान्तिसन्तापदोषहृत्" राजनि० "भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्ध्रा अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृशाङ्गी । मृदुचरणसुशीला गीतनृत्यानुरक्ता सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा" रतिमञ्जर्युक्तलक्षणयुक्ते ८स्त्रीभेदे "पद्मिनी शशके तुष्टा" इति च तन्त्रोक्तम् । १०सरोवरे ११पद्मे च विश्वः १२मृणाले शब्दमाला ।

पद्मिनीकण्टक पु० कमलिन्याः कण्टकाकारे सुश्रुतोक्ते क्षुद्ररोगभेदे २३८२ पृ० दृश्यम् ।

पद्मिनीकान्त पु० ६त० । १सूर्ये जटाध० । २अर्कवृक्षे च पद्मिनीवल्लभादयोऽप्यत्र । [मा०शा० २४०अ० उदा०।

पद्मेशय पु० पद्मे शेते शी—अच् अलुक्स० । विष्णौ हेमच०।

पद्मोत्तर पु० पद्मादुत्तरः उत्कृष्टो वर्णेन । कुसुम्भे राजनि०।

पद्मोत्तरात्मज पु० जिनचक्रवर्त्तिभेदे हेमच० [देव्यां स्त्री

पद्मोद्भव पु० पद्मादुद्भवोऽस्य । कमलयोनौ १ब्रह्मणि २मनसा-

पद्य न० पदं चरणमर्हति पद+यत् । कवित्वे चतुश्चरणात्मके "पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा" इत्युक्ते १वाक्यभेदे २पदव्यां स्त्री । पद्भ्यां जातः यत् । ४शूद्रे पु० "पद्भ्यां शूद्रो अजायत" यजु०३१।११ पदं विध्यति यत् । ५शर्करायां स्त्री । पदमस्मिन् दृश्यते यत् । ५नातिशुष्के कर्दमे सि०कौ०। ६स्तुतौ विश्वः ७पथि स्त्री अमरः ।

पद्र पु० पद्यते गच्छत्यत्र पद—आधारे रक् । ग्रामे उज्ज्वल०

पद्रथ पु० पद् रथ इव यस्य । पद्गामिनि भाग०३।१८।१२

पद्व पु० पद—स्थैर्ये आधारे करणे वा वन् । १भूलोके २रथे च संक्षिप्तसारः ।

पद्वन् पु० पद—करणे वनिप् । पथि उज्ज्वलद० ।

पन स्तुतौ भ्वा०आत्म०सक०सेट स्वार्थे आय वा तत्र आत्म०। पनायते पनायति आर्द्धधातुके वा आय । अपनायीत् अपनायिष्ट अपनिष्ट । पनायां—बभूव आस चक्रे पेने इत्यादि ।

पनस पु० पन्यते स्तूयतेऽसौ वृक्षेषु उत्तमफलत्वात् वृहत्फ-

त्वाद्वा पन—कर्मणि असच्।(कँटाल)वृक्षभेदे फलादौ न० “पनसं शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम्। तर्पणं वृंहणं स्वादु मांसलं श्लेष्मलं भृशम्। बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयान्। आमन्तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु। दाहकृन्मधुरं बल्यं कफमेदोविवर्द्धनम्। पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च। गुरूणि बद्धवर्चांसि सृष्टमूत्राणि संवदेत्” अन्यच्च “मज्जा पनसजो वृष्यो वातपित्तकफापहः। विशेषात् पनसं वर्ज्यं गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः। अन्यं पनसपाकाय फलं कटुरसम्भवम्” भावप्र० “कण्टाफलं सुमधुरं वृंहणं स्निग्धशीतलम्। दुर्जरं वातपित्तघ्नं श्लेष्मशुक्रबलप्रदम्। तदेव सर्पिषा युक्तं स्निग्धं हृद्यं बलप्रदम्। छर्दिघ्नं न च चक्षुष्यं वृष्यञ्च वातपित्तनुत्। कण्टाफलमपक्वन्तु कषायं स्वादु वातलम्। रक्तपित्तहरं स्वादु तत्फलास्थ्यपि तद्गुणम्” राजवल्लभः।

पनसतालिका स्त्री पनसं तुल्यं तालं तत्तुल्यफलं विद्यतेऽस्याः टन्। पनसे शब्दमा० पनतालिकेति तत्र पाठान्तरं तत्रार्थे।

पनसिका स्त्री पनसः तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। सुश्रुतोक्ते क्षुद्ररोगरोगभेदे २३८२ पृ० दृश्यम्।

पनस्य नामधा० पनं स्तुतिमिच्छति क्यच् सुगागमः स्तोत्रेच्छायां पर०अक०सेट्। पनस्यति अपनस्यीत् ऋ०१।५५।२ उदा० तत्र तङ् आर्षः। निघण्टौ तु पनस्यधातुः अर्च्चतिकर्मसु पठितः तेन पूजायामपि। [१।२८।५

पनस्यु त्रि० पनस्य नामधातुः उ। आत्मनः स्तोत्रेच्छौ ऋ०

पनिष्टम त्रि० पन—कर्मणि इसुन् अतिशयेन पनिः तमप्। स्तुत्यतमे साम० १।२।२।४

पनिष्ठ त्रि० अतिशयेन पनिता इष्ठन् तृणोलोपः। स्तोतृतमे ऋ०६।५८।२ ईयसुन्। पनीयस् तत्रार्थे स्त्रियां ङीप्

पनिस्पद त्रि० स्पन्द—यङ्लुक् अच् अभ्यासे निगागमः। भृशं स्पन्दमाने अथ० ५।३०।१६

पनु स्त्री पन—उ। स्तुतौ ऋ० १।६५।२ [जाते सि०कौ०।

पन्यक त्रि०पथि जातः “पथः पन्थ च” पा० कन्। पथि-

पन्न त्रि० पद—क्त। १च्युते २गलिते च अमरः। ३गते पद—नन्। ४नीचगमने न० उज्ज्वल०।

पन्नग पु० पन्नमधोमुखं यथा तथा गच्छति, पन्नं न गच्छति वा गम—ड। १सर्पे अमरः जातौ ङीष् सर्प्पीम्। २पद्मकाष्ठे मेदि० ३सीसके न०।

पन्नगकेशर पु० पन्नग इव केशरोऽस्य। नागकेशरे राजनि० तस्य सर्पफणातुल्यकेशरत्वात् तथात्वम्।

पन्नगारि पु० ६त०। गरुड़े

पन्नगाशन पु० पन्नगः अशनमस्य। गरुड़े अमरः पन्नगभोजनादयोऽप्यत्र। तस्य तद्भोक्तृत्वकथा भा०आ० अस्तृताहरणप० दृश्यम्।

पन्नद्धा स्त्री पदि नद्धा। चर्मपादुकायां हेमच०।

पन्नद्धी स्त्री पदः नद्धीव नह—क्तिन्—ङीप् वा ६त०। चर्ममयपादुकायां त्रिका०।

पन्नागार पु० प्राच्ये गोत्रप्रवर्त्तकर्षिभेदे तस्यापत्यम् इञ्। पान्नागारि तदपत्ये पुंस्त्री०। बहुत्वे इञोलुक्। पन्नागारा इत्येव।

पन्निष्क पुंन० पादो निष्कस्य एकदेशिस० वा पदादेशः। निष्कस्य चतुर्थभागे पदादेशाभावे पादनिष्कोऽप्यत्र।

पन्य त्रि० पन—स्तुतौ अघ्न्यादि० यत्। स्तुत्ये ऋ०३।२६।२

पन्यस् त्रि० पन—असुन् युगागमः। १स्तोतरि ऋ० ८।८।२ उदा०। २स्तुत्ये च ६।१८।८ उदा०।

पपि पु० पा—कि द्वित्वम्। १चन्द्रे २पानकर्त्तरि च त्रि०।

पपी पु० पा—ईक् द्वित्वम्। १चन्द्रे २सूर्य्ये च उज्ज्वल०।

पपु त्रि० पा—कु द्वित्वम्। पालके उज्ज्वल०।

पपुरि त्रि० पृ—कि द्वित्वम्। प्रीणनशीले। ऋ०१।१५।४

पपुच्चेण्य त्रि० सम्पर्काहे। ऋ० ५।२३।६ भाष्ये स्थितम्।

पप्रि त्रि० प्रा०पूरणे कि द्वित्वम्। पूरणशीले यजु० १।८।

पफक पु० गोत्रर्षिभेदे ततः तिका० गोत्रे फिञ्। पाफकायनि तद्गोत्रापत्ये। बहुत्वे निरवकेन सह फिञोलुक्। कफकनिरवका इत्येव

पमरा स्त्री (नड़ुकी) ख्याते गन्धद्रव्यभेदे राजवल्लभः।

पम्पस् दुःखे कण्ड्वा० प०अक० सेट्। पम्पस्यति अपम्पस्यीत्।

पम्पा स्त्री १दक्षिणस्थनदीभेदे भा०अनु०१।६। ऋष्यमूकशैलसमीपस्थे २सरोभेदे च “एषा पम्पा शिवजला बहुतोया तड़ागिनी” भा०व० २७६अ०। ततः वरणादि० चातुरर्थिकस्य लुक्। पम्पानामदूरभवं नगरं पम्पा इत्येव।

पम्ब गतौ भ्वा०प०सक०सेट्। पम्बति अपम्बीत् पपम्ब।

पय गतौ भ्वा०आत्म०सक०सेट्। पयते अपयिष्ट।

पयःकन्दा स्त्री पयः दुग्धमिव स्वादुत्वात् कन्दोऽस्याः। क्षीरविदार्य्याम् राजनि०। [भा०व० १२० अ०।

पयःपयोष्णी स्त्री पयःप्रचुरा पयोष्णी शा०त०। नदीभेदे

पयःफेनी स्त्री पयः दुग्धमिव फेनमस्याः गौरा० ङीष्। दुग्धफेन्यां राजनि०।

पयश्चय पु० ६त० जलपूरे जटा०।

पयस् न० पा—पाने कर्मणि असुन् इकारस्यान्तादेशः। १दुग्धे २जले च मेदि० ३अन्ने ४रात्रौ च निघण्टुः।

पयस्य प्रसृतौ (परिमाणविशेषे) कण्ड्वा०अक०सेट्। पयस्यति अपयस्यीत्।

पयस्य त्रि० पयसो दुग्धस्य विकारः तत्र हितं वा यत्। १दुग्धविकारे दध्यादौ अमरः। २दुग्धहिते त्रि०३विड़ाले पु० शब्दच०। ४दुग्धिकायां ५क्षीरकाकोल्यां ६स्वर्णक्षीरिकायां च स्त्री मेदि०। ७अर्कपुष्पिकायां रत्नमाला ८कुटुम्बिनीक्षुपे राजनि०। ९आमिक्षायाम् हेमच०।

पयस्वत् त्रि० पयस्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः सान्तत्वान् न पदकार्य्यम्। १जलविशिष्टे स्त्रियां ङीप्। २नद्यां स्त्री ब०व० निघण्टुः।

पयस्वल त्रि० पयोऽस्त्यस्य वलच् सान्तत्वात् न पदकार्य्यम्। १जलयुक्ते। २छागे पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पयस्विन् त्रि० पयोऽस्त्यस्य विनि न पदकार्य्यम्। १पयोविशिष्टे स्त्रियां ङीप्। २नद्यां ३धेन्वां ४रात्रौ च मेदि०। ५काकोल्यां ६क्षीरकाकोल्यां ७दुग्धफेन्यां ८क्षीरविदार्य्यां ९छाग्यां राजनि०। १०जीवन्त्यां भावप्र०।

पयाय आत्मनः पय इच्छति क्यङ् नामधातुः आ०अक०सेट् वा सलोपः। पयायते पयस्यते।

पयोगल पु० पयो गलति यस्मात् गल—अपादाने क। १घनोपले (करका) २द्वीपे च शब्दमा०।

पयोग्रह पु० पयसो दुग्धस्य ग्रहः ग्रह आधारे अच्। यज्ञिये पात्रभेदे। कात्या० श्रौ०१०।२।१२।

पयोघन पु० पयसा घनो निविड़ः। वर्षोपले हारा०।

पयोजन्मन् पु० पयसो जन्म यस्मात्। १मेघे शब्दमा०। २मुस्तके च।

पयोद पु० पयो ददाति दा—क। १जलदे मेघे २मुस्तके च ३यदुवंश्यपुत्रभेदे हरिवं० ३०अ० ४कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा०श०४७अ०।

पयोधर पु० पयो दुग्धं जलं वा धरति धृ—अच् ६त०। १मेघे २स्तने अमरः ३मुस्तके च ४कोषकारे ५नारिकेले ६कशेरुके च मेदि०। [त्रि० उणा०।

पयोधस् पु० पयो दधाति धा—असुन्। १समुद्रे २जलाधारे

पयोधारा स्त्री ६त०। १जलानां धारायाम्। पयसां धारा यत्र। २नदीभेदे हरिवं० २२१ अ०।

पयोधि पु० पयो धीयतेऽस्मिन् धा—आधारे कि उप०स०। समुद्रे राजनि०। [राजनि०।

पयोधिक न० पयधौ तदुपरि कायति कै—क। समुद्रफेने

पयोनिधि पु०पयांसि निधीयन्ते यत्र नि+धा—आधारे कि उप०स०। समुद्रे। [२मुस्तके च।

पयोमुच् पु० पयोमुञ्चति मुच—क्विप्। १जलमुचि मेघे

पयोर पु० पयोजलं सेवने मुखनिस्रवजलं राति रा—क। १खदिरे शब्दार्थ०। २जलदायिनि त्रि०।

पयोलता स्त्री पयःप्रधाना लता। क्षीरविदार्य्यां राजनि०

पयोवाह पु० पयो जलं वहति वह—अण् उप०स०। १मेघे २मुस्तके च।

पयोव्रत न० पयः तत्पानमात्रं व्रतम्। १दुग्धपानमात्रे व्रतभेदे तच्च त्रिरात्रादिसाध्यं मत्स्यपु० उक्तं यथा "पुण्यां तिथिं समासाद्य युगमन्वादिकम्। पयोव्रतस्त्रिरात्रं स्यादेकरात्रमथापि वा" ५२अ० तद्द्विविधं प्रायश्चित्तात्मकं काम्यञ्च मनुः ११।१४४। द्वादशाहसाध्यं च विष्णुव्रतभेदः भाग०८।१६। पयस्तत्पानं व्रतमस्य। २यज्ञदीक्षितव्रतभेदे शत०ब्रा० ९।५।१।१

पयोष्णिजाता स्त्री। पयोष्णी जाता यस्याः पृषो०। सरस्वत्यां नद्यां राजनि०।

पयोष्णी स्त्री विन्ध्याचलदक्षिणस्थे नदीभेदे "पयोष्णी सलिलं रुच्यं पवित्रं पापनाशनम्। सर्वामयहरं सौख्यबलकान्तिप्रदं लघु" राजनि०। "एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णीयं समुद्रगा। आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूलफलान्विताः। एष पन्था विदर्भाणामसौ गच्छति कोसलाम्। अतः परञ्च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः" भा० व० ६१अ०।

पर त्रि० पृ—भावे अप्, कर्त्तरि अच् वा। १अन्यस्मिन् भिन्ने २उत्तरे ३दूरे ४सीमापरिच्छिन्ने ५श्रेष्ठे च ६मोक्षे ७केवले ब्रह्मणि च न० "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चापरमिति" श्रुतिः। ८शत्रौ पु०। अस्य व्यवस्थायां सर्वनामता ङिङस्योर्जसि च वा परस्मात् परात्। परे पराः वा। अत्र परत्वेऽपि व्यवस्थाबोधनात् सर्वनामता। ९ब्रह्मण आयुःकाले च पु० "कालसंख्यां समासेन पूर्वार्द्धद्वयकल्पिताम्। स एव स्यात् परः कालस्तदन्ते परिपूर्य्यते। निजेन तस्य मानेन चायुर्वर्षशतं स्मृतम्।

यत्परार्ख्यं तदर्द्धञ्च परार्द्धमभिधीयते"। "कोटि कल्पयतानि सुत्रता परिर्हिर्द्धजोत्तमाः। ब्रह्मणः कथितं वर्षं पराख्यं तच्च यत्पदम्" कौर्मे ५अ०। न्यायमते १०व्यापकसामान्ये "सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च" भाषा० ११तथाजातौ स्त्री "व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपराऽपि च"। व्यवस्था च दिग्देशकालैरवधिनियमभेदरूपा। १२वक्ष्यमाणदैशिककालिकपरत्वरूपगुणाश्रये त्रि०। तत्र दिशि दूरत्वेन तद्योगे पञ्चमी। ग्रामात् पर इत्यादिप्रयोगात्। परस्येदम् गहा०छ कुकच्। परकीय परसम्बन्धिनि त्रि०। सर्वनामत्वादस्य वृत्तौ पुंवत्। परस्याः धनं परधनम् परस्यामित्यर्थे परत्र इत्यादि। १३वोधेच्छया उच्चरिते "यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायः तात्पर्यम्।

परःकृष्ण त्रि० परः कृष्णात् पारस्करा० सुट्। कृष्णात् परे छान्दोग्यो० १।६।५उदा०।

परःपुंस पु० परः अन्यः पुंसः पारस्करा० सुट्। स्वपुरुषादन्यस्मिन् पुरुषे "यत् परपुंसा वा पत्नी स्यात्" शत० ब्रा० १।२।१।२१

परःशत न० परे शतात् पारस्करा० सुट्। १शताधिकसंख्यायां २तत्संख्यातेषु च अमरः।

परःश्वस् अव्य० श्वः परं दिनं नि० पारस्करा० सुट्। आगामिपरदिवसात् परस्मिन् दिने अमरः पृषो०। परश्व इत्यप्यत्र। [२तत्संख्यातेषु च शत०ब्रा० १०।२।६।८

परःषष्टि स्त्री परःषष्टेः निपा० सुट्। १षष्टेरधिकसंख्यायां

परःसहस्र न० सहस्रात् परे नि० सुट्। १सहस्राधिकसंख्यायां २तत्संख्यान्वितेषु च अमरः।

परउर्वी स्त्री परउर्व्याः नि० पारस्करा० सुट्। १उपरभूदेशे "उपर्युपरि एकद्व्यादिकक्रमा शतशश्चियोऽस्ति ताः परउर्व्यौरुपसद्स्ताः लोचनानुतिष्ठन्ति" शत०ब्रा० ३।४।४ २६ भाष्यम्।

परकीय त्रि०परस्येदम् गहादि०छ "कुक् जनस्य परस्य च" वार्त्ति० कुक्। १परसम्बन्धिनि। २नायिकाभेदे स्त्री रसमञ्जर्य्यां तद्भेदादिकमुक्तं यथा "अप्रकटितपरपुरुषानुरागा परकीया। सा च द्विविधा परोढा कन्यका चेति कन्यायाः पित्राद्यधीनत्वात् परकीयत्वम्। अस्या गुप्ता एव सर्वाः चेष्टाः। गुप्ता(रक्षिता) विदग्धाकुलटानुशयानामुदिताप्रभृतीनां परकीयायामेवान्तर्भावः। विदग्धा द्विविधा वाग्विदग्धा क्रियावि-

दग्धा। अनुशयाना इत्तस्थानविघटनेन भाविस्थानाभावशङ्कया स्वानधिष्ठितसङ्केतस्थाने भर्त्तुर्गमनानुमानेन चानुशयाना भवति"। एतदुदाहरणानि तत्र दृश्यानि।

परक्रान्तिज्या स्त्री सू०सि० उक्तायां "परमापक्रमज्या तु सप्तरन्ध्रगुणेन्दवः" १३९७ योजनात्मिकायां ज्यायाम्। "क्रान्त्योर्ज्ये त्रिज्ययाभ्यस्ते परक्रान्तिज्ययोद्धृते" सू० सि०। "त्रयूनं चतुर्दशशतं परमक्रान्तिज्येति रङ्गनाथः"।

परक्षेत्र न० ६त०। परकीये क्षेत्रे १कलत्रे २भूम्यादौ च। "अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः" "आददानः परक्षेत्राच्च दण्डं दातुमर्हति" इति च मनुः।

परगामिन् त्रि० परं वाच्यं गच्छति लिङ्गेन समत्वात्। वाच्यलिङ्गे शब्दे "गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिनः" अमरः।

परग्रन्थि पु० परेण ग्रन्थिरत्र। अङ्गुलिपर्वणि हारा०।

परचक्र न० परस्य शत्रोश्चक्रम्। १शत्रोः राज्ञादौ मा० शा० १६अ०। ६०सं०३अ०। २तज्जे ईतिभेदे [भिलाषे च।

परच्छन्द त्रि० परस्य छन्दो यत्र। १पराधीने ६त०। २परा-

परच्छिद्र न० ६त०। परस्य दोषादिच्छिद्रे

परजात त्रि० परेण जातः। औदासीन्येन परैधिते १परपुष्टे अमरः। २अन्योत्पन्ने कुण्डगोलकादौ जन-ड। परजादयोऽप्यत्र।

परजित त्रि० परेण जितः। १परपुष्टे अमरः २पराजिते त्रि०

परञ्ज न० परञ्जयति जि—बा० ड मुम् च। १तैलयन्त्रे २छुरिकाफले च मेदि०।

परञ्जन पु० परां पश्चिमां दिशं जनयति स्वामित्वात् जन-अच् सर्वनाम्नो वृत्तौ पुंवत् मुम्। वरुणे हेमच०।

परञ्जय पु० परां पश्चिमां दिशं जयति स्वामित्वात् जि—बा० अच् मुम् पुंवद्भावः। १वरुणे त्रिका० २शत्रुजेतरि त्रि०

परतङ्गण पु० देशभेदे भा०स० ५१अ०।

परतन्त्र त्रि० परस्य तन्त्रमधीनता यत्र। पराधीने अमरः।

परतर्कुक त्रि० परः शत्रुस्तर्कुरिवास्य कप्। शत्रुभययुते "कुनखविवर्णौ परतर्कुकाश्च ताश्चैव पुरुषभूपतयः" वृ०सं० ६१अ० नरलक्षणोक्तौ।

परतस् अव्य० पर+विभक्त्यर्थे तसिल्। १परस्मादित्याद्यर्थे २पराधीने च। ततोभावेत्वपरतस्त्व पराधीनत्वे परतोग्राह्यशब्दे दृश्यम्। [तापके च।

परतापन न० गरुत्मतः १पुत्रभेदे हरिवं० २०२अ०। २पर-

परतोग्राह्य अव्य०परस्मात् ग्राह्यः। स्वभिन्नसामग्रीतो बोध्ये

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वादौ तयोः कस्य स्वतोग्राह्यता कस्य वा परतो ग्राह्यता तदेतन्मतभेदेन सर्वदर्शनसंग्रहे दर्शितम्
"प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः साङ्ख्याः समाश्रिताः। नैयायिकास्ते परतः, सौगताश्चरमं स्वतः। प्रथमं परतः प्राहुः प्रामाण्यं, वेदवादिनः। प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः, परतश्चाप्रमाणताम्" इति। "वादिविवाददर्शनात् कथङ्कारं वेदानां धर्मे स्वतःप्रामाण्यमिति सिद्धवत्कृत्य स्वीक्रियते। किञ्च किमिदं स्वतः प्रामाण्यं नाम? किं स्वत एव प्रामाण्यस्य जन्म? आहोस्वित् स्वाश्रयज्ञानजन्यत्वम्? किमुत स्वाश्रयज्ञानसामग्रीजन्यत्वम्? उताहो ज्ञानसामग्रीजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वम्? किं वा ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वम्? तत्राद्यः सावद्यः — कार्य्यकारणभावस्य भेदसमानाधिकरणत्वेनैकस्मिन्नसम्भवात्, नापि द्वितीयः गुणस्य सतो ज्ञानस्य प्रामाण्यं प्रति समवायिकारणतया द्रव्यत्वापातात्। नापि तृतीयः प्रामाण्यस्योपाधित्वे जातित्वे वा जन्मायोगात्, स्मृतित्वानधिकरणस्य ज्ञानस्य बाधात्यन्ताभावः प्रामाण्योपाधिः न च तस्योत्पत्तिसम्भवः अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वाभ्युपगमात् अत एव न जातेरपि जनिर्युज्यते। नापि चतुर्थः ज्ञानविशेषो ह्यप्रमा विशेषसामग्र्याश्च सामान्यसामग्री अनुप्रविशति शिंशपासामग्र्यामिव वृक्षसामग्री, अपरथा तस्याकस्मिकत्वं प्रसजेत् तस्मात् परतस्त्वेन स्वीकृतं प्रामाण्यं विज्ञानसामग्रीजन्याश्रितमित्यतिव्याप्तिरापद्येत। पञ्चमविकल्पं विकल्पयामः किं दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वं, किं दोषाभावासहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वं, नाद्यः दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव परतः प्रामाण्यमिति परतः प्रामाण्यवादिभिरङ्गीकरणात् नापि द्वितीयः, दोषाभावसहकृतत्वेन सामग्र्यां सहकृतत्वे सिद्धे अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकसिद्धतया दोषाभावस्य कारणताया वज्रलेपायमानत्वात्। अभावः कारणमेव न भवतीति चेत् तदा वक्तव्यम् अभावत्वे कार्य्यत्वमस्ति न वा यदि नास्ति तदा पटप्रध्वंसानुपपत्त्या नित्यताप्रसङ्गः। अथास्ति किमपराद्धं कारणत्वेनेति सेयमुभयतःपाशा रज्जुः। तदुदितमुदयनेन "भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्य्यवन्मतम्" इति। तथाच प्रयोगः विमता प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्य्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावत् प्रामाण्यं च परतो ज्ञायते अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात् अप्रामाण्यवत्। तस्मादुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च परतस्त्वे प्रमाणसम्भवात् स्वतः सिद्धं प्रामाण्यमित्येतत् पूतिकुष्माण्डायत इति चेत् तदेतदाकाशमुष्टिहननायते। विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वं प्रमायाः स्वतस्त्वमिति निरुक्तिसम्भवात् अस्ति चात्रानुमानं विमता प्रमा विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तजन्या न भवति अप्रमात्वानधिकरणत्वात् घटादिवत् न चौदयनमनुमानं परतस्त्वसाधकमिति शङ्कनीयं प्रमा दोषव्यतिरिक्तज्ञानहेत्वतिरिक्तजन्या न भवति ज्ञानत्वादप्रमावदिति प्रतिसाधनग्रहग्रस्तत्वात् ज्ञानसामग्रीमात्रादेव प्रमोत्पत्तिसम्भवे तदतिरिक्तस्य गुणस्य दोषाभावस्य वा कारणत्वकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च। ननु दोषस्याप्रमाहेतुत्वेन तदभावस्य प्रमां प्रति हेतुत्वं दुर्निवारमिति चेत् न दोषाभावस्याप्रमाप्रतिबन्धकत्वेनान्यथासिद्धत्वात्। "तस्माद्गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः। अप्रामाण्यद्वयासत्त्वं तेनोत्सर्गो नयोदितः" इति। तथा प्रमाज्ञप्तिरपि ज्ञानज्ञापकसामग्रीत एव जायते। न च संशयानुदयप्रसङ्गो बाधक इति युक्तं वक्तुं सत्य प प्रतिभासपुष्कलकारणे प्रतिबन्धकदोषादिसमवधानात् तदुपपत्तेः। किञ्च तावकमनुमानं स्वतः प्रमाणं न वा आद्ये अनैकान्तिकता द्वितीये तस्यापि परतः प्रामाण्यमेवं तस्य तस्यापीत्यनवस्था दुरवस्था स्यात्। यदत्र कुसुमाञ्जलावुदयनेन झटिति प्रचुरप्रवृत्तेः प्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वाभावमापादयता प्रणयगादि प्रवृत्तिर्हीच्छामपेक्षते तत्प्राचुर्य्ये चेच्छाप्राचुर्य्यम् इच्छा चेष्टसाधनताज्ञानं तच्चेष्टजातीयत्वलिङ्गानुभवः सोऽपीन्द्रियार्थसन्निकर्षं प्रामाण्यग्रहस्तु न क्वचिदुपयुज्यत इति तदपि तस्करस्य पुरस्तात् कक्षे सुवर्णमुपेत्य सर्वाङ्गोद्घाटनमिव प्रतिभाति। अतः समीहितसाधनज्ञानमेव प्रमाणतयावगम्यमानमिच्छां जनयतीत्यत्रैव स्फुट एव प्रामाण्यग्रहणस्योपयोगः। किञ्च क्वचिदपि चेद्विचिकित्सा प्रवृत्तिः संशयादुपपद्येत तर्हि सर्वत्र तथाभावसम्भवात् प्रामाण्यनिश्चयो निरर्थकः स्यात्। अनिश्चितस्य सत्त्वमेव दुर्लभमिति प्रामाण्यं दत्तजलाञ्जलिकं भवेत्"।

परत्र अव्य० परस्मिन् काले पर+त्रल्। परकाले स्वर्गादिलोके।

परत्रभीरु त्रि० परलोकभीरौ धर्म्मिष्ठे कात्या० स्मृतिः।

परत्व न० परस्य भावः। वैशेषिकोक्ते द्रव्याश्रिते गुणभेदे तच्च द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च तदेतत् कणादसूत्रोप-

परत्वयोर्निर्णीतं यथा "एकदिक्काभ्यामेककालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरञ्च" सू०।

"इदानीमुद्देशक्रमप्राप्ते परत्वापरत्वे परस्परानुबद्धव्यवहारकारणतया भिन्नबुद्धिवैषद्यार्थं संक्षेपार्थञ्चैकप्रघट्टकेनाह परमपरञ्चेति भावप्रधानो निर्देशः, उत्पद्यत इति शेषः, यद्वा परमपरञ्चेति व्यवहार इति शेषः, इतिरध्याहार्यः। एका दिग् ययोस्तावेकदिक्कौ ताभ्यामेकदिक्काभ्यां पिण्डाभ्यामित्यर्थः तुल्यदेशावप्येकदिक्कौ भवतः न तु ताभ्यां परत्वापरत्वे उत्पद्येते व्यवच्छियेते नेत्यत उक्तं सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति, सन्निकर्षः संयुक्तसंयोगाल्पत्वम्, विप्रकर्षस्तद्भूयस्त्वं, तद्वद्भ्यामित्यर्थः। एतेन समवायिकारणमुक्तं, दिक्पिण्डसंयोगस्त्वसमवायिकारणं, तथा हि प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य प्राच्यवस्थितयोः पिण्डयोरेकस्मिन् संयुक्तसंयोगभूयस्त्वमपरस्मिन् संयुक्तसंयोगाल्पतरत्वञ्चापेक्ष्य परत्वमपरत्वञ्चोत्पद्यते, असमवायिकारणमुक्तम्, सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति विषयेण विषयिणं प्रत्ययमुपलक्षयति तथा चापेक्षाबुद्धेर्निमित्तकारणत्वमुक्तम्, एकदिगवस्थितयोरेव परत्वापरत्वे उत्पद्येते इति न सर्वत्रोत्पत्तिः, एकस्यैव द्रष्टुरपेक्षाबुद्धिः समुत्पद्यते इति न सर्वेषोत्पत्तिः, अपेक्षाबुद्धिनियमाच्च सर्वदोत्पत्तिः कारणयुक्तोत्पत्तयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च परस्पराश्रयत्वम्, अन्यथा हि नोत्पद्येयातां न वा प्रतीयेयातां परस्परापेक्षायां हि द्वयोरनुत्पत्तिरप्रतीतिश्च स्यात् प्रतीयेते च परत्वापरत्वे, प्रतीतिश्च तयोर्नैयत्यमन्तरेणेति। एककालाभ्यामिति कालिकपरत्वापरत्वे अभिप्रेत्य तत्रैककालाभ्यामिति एको वर्त्तमानः कालो ययोर्युवस्थविरपिण्डयोः तावेककालौ ताभ्यामेककालाभ्यामित्यर्थः। सन्निकर्षोऽल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वं, विप्रकर्षश्च बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वम्, अत्रापि विषयेण विषयिणीं बुद्धिमुपलक्षयति तेन युवस्थविरपिण्डौ समवायिकारणे, कालपिण्डसंयोगश्चासमवायिकारणम्, अल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वबुद्धिरपरत्वे बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वबुद्धिः परत्वे निमित्तकारणम्। एते च परत्वापरत्वे अनियतदिग्देशयोरपि पिण्डयोरुत्पद्येते, तत्र दैशिकपरत्वापरत्वयोः सप्तधा विनाशः, उत्पादस्तु युगपदेव द्वयोरन्यथाऽन्योन्याश्रयः स्यात्, अपेक्षाबुद्धिनाशात्,१ संयोगस्यासमवायिकारणस्य नाशात्,२ द्रव्यस्य च समवायिकारणस्य नाशात्,३ निमित्तासमवायिकारणयोर्नाशात्,४ समवाय्यसमवायिकारणयोर्नाशात्५ निमित्तासमवायिकारणयोर्नाशात्,६ निमित्तनाशासमवायिकारणनाशसमवायिकारणनाशेभ्यः७।

तत्रापेक्षाबुद्धिनाशात्१ तावत्, परत्वोत्पत्तिः परत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिविनाशस्तद्विनाशात् परत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानकाले परत्वनाशः, द्वित्वनाशवदेव सर्वं सूचनीयम्। असमवायिकारणनाशादपि २तद्यथा यदैवापेक्षाबुद्धिस्तदैव परत्वाधारे पिण्डे कर्म्म ततो यदैव परत्वोत्पत्तिस्तदैव दिक्पिण्डविभागस्ततो यदा परत्वसामान्यज्ञानं तदा दिक्पिण्डसंयोगनाशः ततः सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशस्तदैव दिक्पिण्डसंयोगनाशात् परत्वापरत्वयोर्नाशः, तत्र चापेक्षाबुद्धिनाशस्य परत्वनाशसमकालत्वाच्च तन्नाशकत्वम्। नन्वसमवायिकारणनाशादपि गुणनाशे आत्ममनःसंयोगनाशादपि संस्कारादृष्टादीनां विनाशे बहु व्याकुलं स्यादिति चेन्न विप्रकृष्टत्वेन परत्वस्य व्यापनात् परत्वाधारस्यान्यत्र गमने विप्रकर्षाभावात् परत्वनिवृत्तिरावश्यकी न च तदा नाशकान्तरमस्तीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या संयोगनाश एव नाशकः कल्प्यते, संस्कारादृष्टादेः कार्य्यस्य स्मृतिसुखादेश्चिरेणापि दर्शनाच्च तन्नाशकल्पना। उपलक्षणञ्चैतत् अवधेर्द्रष्टुश्च तत्तद्देशसंयोगनाशादपि परत्वापरत्वे विनश्यतः युक्तेस्तुल्यत्वात्। समवायिकारणनाशादपि क्वचित् परत्वनाशः३ तथा हि यदा पिण्डावयवे समुत्पन्नेन कर्म्मणाऽवयवान्तराद्विभागस्तदैवापेक्षाबुद्धिः, विभागात् पिण्डारम्भकसंयोगनाशः परत्वोत्पत्तिः, अग्रिमक्षणे संयोगनाशाद्द्रव्यनाशः परत्वसामान्यज्ञानं, द्रव्यनाशात् परत्वनाशोऽपेक्षाबुद्धिनाशश्च सामान्यज्ञानात्, तथाच यौगपद्यान्नापेक्षाबुद्धिनाशात् परत्वनाश इति, क्वचिद्द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः४ तद्यथा पिण्डावयवे कर्म्मापेक्षाबुद्धेरुत्पादस्ततोऽवयवान्तरविभागः परत्वोत्पत्तिः तत आरम्भकसंयोगनाशसामान्यज्ञाने ततो द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ ततश्च परत्वनाशः। क्वचिद्द्रव्यस्य संयोगस्य च नाशाभ्यां परत्वनाशः ५तद्यथा यदा द्रव्यावयवविभागस्तदैव पिण्डकर्म्मापेक्षाबुद्ध्योरुत्पादस्तदनन्तरमवयवसंयोगनाशदिक्पिण्डविभागपरत्वोत्पत्तयः ततो द्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशपरत्वसामान्यबुद्धयः ततो द्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशाभ्यां परत्वनाशः सामान्यबुद्धेरपेक्षाबुद्धिनाश इति। क्वचित् संयोगनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः६ तद्-

यथा परत्वोत्पत्तिपिण्डकर्मणो सामान्यज्ञानविभागो च-पेक्षाबुद्धिनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशौ ततः परत्वनाशः। क्वचित् समवाय्यसमवायिनिमित्तनाशेभ्यः७ तद्यथा परत्वोत्पत्तिपिण्डावयवविभागपिण्डकर्मणी युगपत्, तदनन्तरं परत्वसामान्यज्ञानावयवसंयोगनाशदिक्पिण्डविभागाः तदनन्तरमपेक्षाबुद्धिनाशद्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशेभ्यो युगपदुत्पन्नेभ्यः परत्वस्यापरत्वस्य वा दैशिकस्य नाशः। कालकृतयोस्तु परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणनाशाधीनो नाशो नास्ति दैशिकयोर्दिक्पिण्डसंयोगनाशे सन्निकर्षविप्रकर्षनाशो यथा न तथा कालिकयोरिति तयोः समवायिकारणनाशात्१ अपेक्षाबुद्धिनाशात्२ द्वाभ्याञ्चेति३ त्रयः पक्षाः पूर्ववदूहनीयाः"।

परदार पु० ब०व० ६त०। परस्त्रियां मनुः २।१७४ "परदाररताश्चैव परद्रव्यहरा च ये। अधोधो नरकं यान्ति पीड्यन्ते यमकिङ्करैः" कर्मलोचनम्। परयोषिदादयोऽप्यत्र "ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो यो रतः परयोषिति" मनुः परदारान् गच्छति ठक्। पारदारिक तद्गन्तरि।

परदेश पु० कर्म०। स्वाधिष्ठितदेशात् भिन्नदेशे ह०सं० ३।१२

परद्वेषिन् त्रि० परेभ्यः द्वेष्टि द्विष-णिनि। परद्रुहजो खले शब्दमाला।

परधर्म पु० ६त०। स्वोचितवर्णाश्रमादिधर्मभिन्ने धर्मे गीता ३अ० मनुः १०।९७। कर्म०। उत्कृष्टधर्मे च

परध्यान कर्म०। ध्यानभेदे "ध्येये मनोनिश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयत्। यत्तत् ध्यानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः" गरुड़पु०।

परनिपात पु० परत्र निपातः उच्चारणम्। योग्यतया विग्रहवाक्ये पूर्वस्थतस्यापि शब्दस्य समासे परतोच्चारणे यथा राजदन्तादिषु दन्तानां राजा इति विग्रहवाक्ये पूर्वस्थतस्यापि दन्तशब्दस्य परतोच्चारणम्। एवं पूर्वं भूत इति वाक्ये भूतपूर्व इत्यादौ।

परन्तप त्रि० परान् शत्रून् तापयति "द्विषत्परयोस्तापेः" पा०खच् "खचि ह्रस्वः" पा० ह्रस्वः मुम्। १शत्रुतापके तामसमनोः २पुत्रभेदे हरिवं० ७अ०।

परपद न० कर्म०। १उत्कृष्टस्थाने "तद्विष्णोः परं पदम्" ऋ० वैष्णवीगायत्री। २मोक्षे च ६त०। ३परस्य स्थाने च

परपाकनिवृत्त पु० परार्थात् पाकान्निवृत्तः। परोद्देश्यक पाकान्निवृत्ते पञ्चयज्ञानुष्ठातरि "गृहीत्वाग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान् निर्वपेत्। परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्त्तितः" मिता० स्मृतिः। तदन्नभोजननिषेधः परपाकरतशब्दे दृश्यः।

परपाकरत त्रि० परस्य पाके रतः। परपाकरुचौ "पञ्च यज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नमुपजीवति। सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः" मिता० स्मृतिः। "परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च। अपचस्य च भुक्त्वान्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्" मिता० स्मृतिः।

परपिण्डाद परस्य पिण्डमन्नमत्ति अद-अण् उप०स०। पराद्योपजीविनि अमरः।

परपुरुष पु० कर्म०। १उत्कृष्टपुरुषे पुरुषोत्तमे विष्णौ त्रिका० पुरुषोत्तमशब्दे दृश्यम् स्वभर्तृभिन्ने पुरुषे २उपनायके च।

परपुष्ट पु० परया काक्या पुष्टः पुष-क्त सर्वनाम्नः पुंवत्। १कोकिले। कोकिलया छिद्रिन्त्वस्फोटनादक्षया काकनीडस्थं काकडिम्बमपसार्य स्वडिम्बे तत्र स्थापिते काक्या स्वडिम्बबुद्ध्याऽसौ पुष्यते इति लोकप्रसिद्धिः। परभृतादयोऽप्यत्र माघे १२।११६। २अन्यपालिते त्रि०। ३वेश्यायाम् स्त्री मेदि०।

परपुष्टमहोत्सव पु० परपुष्टानां महोत्सवो यत्र। आम्रे तस्य स्वपुष्पोद्गमद्वारा कोकिलानां महोत्सवजननात्तथात्वम्।

परपूर्वा स्त्री पर इतरः पूर्वो यस्याः। "पतिं हित्वापकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते। निन्द्यैव सा भवेल्लोके परपूर्वेति चोच्यते" मनूक्तायां पुनर्भुवि स्त्रियाम्। तद्भेद नारदेन दर्शितः "परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम्। पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी च चतुर्विधा" अन्यपूर्वाशब्दे २१५पृ० विवृतिः।

परपौरवतन्तव पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे भा०अनु० ४अ०।

परप्रतिनप्तृ पु० प्रतिनप्तुः परः अनन्तरः वा० परनि०। वृद्धप्रपौत्रे हेमच०। [वृद्धप्रपौत्रे हेमच०।

परप्रपौत्र पु० प्रपौत्रात् परः अनन्तरः वा० परनिपातः।

परप्रेष्या स्त्री ६त०। १दासे २दास्यां स्त्री काशीख० ३७अ०।

परब्रह्मन् न० कर्म०। निर्गुणे निरुपाधिके ब्रह्मणि तत्प्रतिपादके २उपनिषद्भेदे च।

परभाग पु० परस्य उत्कृष्टस्य भागः भावः। १गुणोत्कर्षे कर्म०। २पश्चिमभागे च हेमच०। उभयत्र माघः १०।८६ श्लोके उदा०। ३सम्पदि त्रिका० ६त०। ४अन्यस्यांशे

परभाषा स्त्री कर्म०। संस्कृतभिन्नायां भाषायामपशब्दे हारा०।

परभुक्ता त्रि० ३त०। १अन्येन भुक्ते २परभोगयुक्तायां स्त्रियां

स्त्री “परभुक्तां च कान्तां च यो भुङ्क्ते स नराधमः। स पच्यते कालसूत्रे यावच्चन्द्रदिवाकरौ” इत्यादिना तत्स्त्रीगमने दोषाः ब्रह्मवै०पु० जन्मख० १८अ०उक्ताः।

परभृत् पु० परं स्वपुत्रबुद्ध्या कोकिलपुत्रं बिभर्त्ति भृ—क्विप् ६त०। १काके अमरः २स्वेतरपोषकमात्रे त्रि०।

परभृत पुंस्त्री० परेण स्वजनकभिन्नेन काकेन भृतः। १कोकिले अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। २अन्यपुष्टमात्रे त्रि०। [४पश्चादर्थे च।

परम् अव्य० पृ—अमि। १नियोगे २क्षेपे ३केवले च मेदि०।

परम त्रि० परं परत्वं माति—क। १उत्कृष्टे २प्रधाने ३आद्ये मेदिनिः ४प्रणवे च विश्वः।

परमक्रान्ति स्त्री सू०सि० उक्तायां सूर्य्यस्य शेषक्रान्तौ।

परमक्रोधिन् पु० १विश्वदेवभेदे भा०अनु० ९१अ०। २अत्यन्तक्रोधान्विते त्रि०।

परमपु(पू)रुष पु० कर्म०। पुरुषोत्तमे विष्णौ [मेदिनिः।

परमम् अव्य० पर+मा—डमि। १अनुज्ञायाम् २स्वीकारे च

परममहत् त्रि० परमं सर्वोत्कृष्टं महत्। सर्वापेक्षया उत्कृष्टमहत्त्वगुणयुक्ते आकाशादौ “कालखात्मदिशां सर्वं गतत्वं परमं महत्” भाषा०। भावप्रधानः निर्देशः परममहत्त्वमित्यर्थः। तस्य भावः परममहत्त्व सर्वोत्कृष्टमहत्त्वे “परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः” पात०सू० “सूक्ष्मे निविशमानस्य परमाण्वन्तं स्थितिपदं लभत इति स्थूले निविशमानस्य परममहत्वान्तं स्थितिपदं चित्तस्य एवं तामुभयीं कोटिमनुधावतो योऽस्याप्रतिघातः स परो वशीकारः तद्वशीकारात् परिपूर्णं योगिनश्चित्तं न पुनरभ्यासकृतं परिकर्मापेक्षते” भा०।

परमर्षि पु० कर्म०। वेदव्यासादिषु ऋषिषु तन्नामनिरुक्तिः मत्स्यपु० १२०अ० यथा “ऋषिर्हिंसागतौ धातुर्विद्यासत्यतपःश्रुतैः। एष सन्निचयो यस्मात् ब्रह्मणश्च ततस्त्वृषिः। निवृत्तिसमकालन्तु बुद्ध्या व्यक्तिरृषिस्त्वयम्। ऋषते परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः। गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नामनि वृत्तिकारणम्। यस्मादेष स्वयंभूतस्तस्माच्च ऋषिता मता”।

परमहंस परमः हंस आत्मा यस्य। सन्न्यासिभेदे “कुटीचको बहूदकः हंसश्चैव तृतीयकः। चतुर्थः परमो हंसो योयः पश्चात् स उत्तमः” हारीतः। परहंसोऽप्यत्र “परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुं गोबालनिर्मिताम्। शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत्” स्कन्दपु०। “सशिखं वपनं कुर्य्यात् हंसश्च परहंसकः। पौर्णमास्यामृतुष्वेषां वपनं परिकीर्त्तितम्” पुराणसमुच्चये तद्धर्माः स्थिताः। दण्डधारणञ्चाविदुष एव विदुषस्तु तन्नास्ति “न दण्डं न शिखां नाच्छादनं न भैक्षं चरति परमहंसः” महोपनिषदुक्तेः “ज्ञानमेवास्य दण्डः” इति तत्रत्यवाक्यशेषाच्च। अन्येऽपि तद्धर्मा मिता० नि० सि० च उक्ता दृश्याः। कर्म०। २परमात्मनि ३तत्प्रतिपादके उपनिषद्भेदे।

परमाणु पु० कर्म०। सर्वापकृष्टे परिमाणयुक्ते वैशेषिकमतप्रसिद्धे क्षित्यप्तेजोमरुतां १सूक्ष्मांशभेदे तस्य च नित्यत्वं तैरङ्गीकृतम् तन्नाशकाभावात्। ततो महाभूतारम्भप्रकारस्तु उत्पत्तिशब्दे १११५ पृ० कणादभाष्यन्यायकन्दल्योरुक्तौ दर्शितः। “दोधूयमानास्तिष्ठन्ति प्रलये पवमाणवः” इत्युक्तिस्तु सर्जनोन्मुखवायुपरमाणुविषया उत्पत्तिशब्ददर्शिते कणादभाष्यवाक्ये वायवीयपरमाणूनां प्रथमं क्रियोत्पत्त्यैव दोधूयमानत्वोक्तेः अन्येषां च तत्प्रेरणेनैव ततः परं क्रियोत्पत्तेः सम्भवात्। अन्यथा वायवीयपरमाणौ दोधूयमानत्वविशेषणासम्भव इति विवेच्यम्। २परमाण्ववच्छिन्ने कालभेदे “स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम्। सतो विशेषभुग् यस्तु कालः स परमो महान्” भाग० ३।११।५ “सतः प्रपञ्चस्य परमाणुतां परमाण्ववस्थां यो भुङ्क्ते स कालः परमाणुः तस्यैव विशेषं साकल्यं यो भुङ्क्ते स परमो महान्। अयमर्थः “यहर्क्षताराचक्रस्थ” इत्यादिना यत् सूर्य्यपर्य्यटनं वक्ष्यति तत्र सूर्यो यावता परमाणुदेशमतिक्रामति तावान् कालः परमाणुः। यावता च द्वादशराश्यात्मकं सर्वं भुवनकोषमतिक्रामति स परमो महान् संवत्सरात्मकः तस्यैवावृत्त्या युगमन्वन्तरादिक्रमेण द्विपरार्द्धान्तत्वमिति” श्रीधरस्वामी।

परमाण्वङ्गक पु०परमाणुरङ्गं यस्य। १ईश्वरे विष्णौ शब्दमाला। कर्त्तुः शरीरावश्यकत्वाङ्गीकारे सर्वकर्त्तुरीश्वरस्य परमाणूनां तदङ्गत्वेनाङ्गीकारेण सामञ्जस्यमिति न्यायमते स्थितम्।

परमात्मन् पु० कर्म०। परमेश्वरे “स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः। यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते” कुसुमा०। “परमात्मा परं ब्रह्म निर्गुणं प्रकृतेः परः। कारणं कारणानाञ्च श्रीकृष्णो भगवान् स्वयम्” ब्रह्मवै०पु० प्रकृति० २२अ० गीता १५अ०। [विष्णौ।

परमाद्वैत पु० परममद्वैतं यत्र। सर्वभेदरहिते परमात्मनि

परमानन्द पु० परमः सर्वोत्कृष्ट आनन्दः। सकलानन्दोत्कृष्टानन्दात्मके परमात्मनि "परमानन्दमाधवम्" श्रीधरः। "एतस्यैव मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुतेः तैत्ति०उ० ब्रह्मानन्दवल्ल्यां ८अनुवाके "सैषानन्दस्य मीमांसा" इत्युपक्रमे मानुषानन्दादिभ्यः प्राजापत्यानन्दान्तेभ्य ब्रह्मणः शतगुणानन्दत्वोक्तेश्च तथात्वम्। आनन्दशब्दे ७१८पृ० तद्वाक्यान्युक्तानि। २तथानन्दयुक्ते परमात्मनि इति नैयायिकाः। तन्मतानन्दशब्दस्य दुःखाभावपरत्वम्। इदन्त्वत्र बोध्यम् "स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यत्र अभेदे षष्ठी भेदषष्ठीपक्षे आनन्दशब्दस्य दुःखाभावपरत्वकल्पने च अभावस्य निर्विशेषत्वात् श्रुत्युक्तस्य प्राजापत्यानन्दापेक्षया शतगुणत्वस्यासम्भवात् ब्रह्मण आनन्दे प्रजापतिशतगुणत्वोक्तिर्विरुध्यते।

परमान्न न० कर्म०। पायसे दुग्धपक्वेऽन्ने अमरः देवपितृप्रियत्वात् परमत्वमस्य। कृतान्नशब्दे २१८१५ तत्पाकप्रकारगुणाद्युक्तं दृश्यम्।

परमापक्रमज्या स्त्री सू०सि० उक्तायां परमक्रान्तिज्यायां परक्रान्तिशब्दे दृश्यम्।

परमापूर्व न० कर्म०। कलिकापूर्वजन्ये स्वर्गादिफलसाधने अपूर्वभेदे कलिकापूर्वशब्दे १८०८ पृ० दृश्यम्।

परमामुद्रा स्त्री त्रिपुरायाः पूजाङ्गे मुद्राभेदे "मध्यमे कुटिले कृत्वा तर्जन्युपरि संस्थिते। अनामिके मध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके। सर्वा एकत्र संयोज्य अङ्गुष्ठपरिपीड़िताः। एषा तु परमामुद्रा योनिमुद्रेयमीरिता। एतामुद्रा महेशानि। त्रिपुराया मयोदिताः। पूजाकाले प्रयोक्तव्या यथानुक्रमयोगतः" तन्त्रसारः।

परमायुष पु० परममायुर्यस्य पृषो०वा० अच्स०। असनवृक्षे शब्दच०।

परमायुस् न० कर्म०। यस्य यावत्कालं जीवनकालः शास्त्रोक्तः तस्य तत्कालपर्य्यन्तजीवनकाले आयुर्दायशब्दे ७७२ पृ० तदानयनाद्युक्तं दृश्यम्। शब्दमालायां प्राणिभेदे परमजीवनकालभेदाश्च उक्ता यथा

"शतं वर्षाणि विंशत्या निशाभिः पञ्चभिः सह। परमायुरिदं प्रोक्तं नराणां करिणामिह। अश्वदान्तिंशदश्वानां शुनां द्वादश वत्सराः। पञ्चविंशतिवर्षाणि खरस्य करभस्य च। चतुर्विंशतिरब्दानां वृषस्य महिषस्य च। छागमेषकरवस्तादिपशूनां षड्दशान्विताः" अधिकमायुष्शब्दे ७८५ पृ० दृश्यम्।

परमार्थ पु० कर्म०। १उत्कृष्टवस्तुनि २यथार्थे च माण्डुक्यवार्त्तिकं तत्र अर्थस्य अबाधितत्वात् परमत्वम्।

परमार्हत पु० परम अर्हन् उपास्यतया अस्त्यस्य अच्, अर्हन् देवताऽस्य अण् कर्म० वा। जैनराजर्षिभेदे हेमचन्द्रः।

परमीकरणमुद्रा स्त्री देवताह्वानाङ्गे मुद्राभेदे "अन्योन्यग्रथिताङ्गुष्ठप्रसारितकराङ्गुली। महामुद्रेयमुदिता परमीकरणे बुधैः। प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवताह्वानकर्मणि" तन्त्रसा०। इमाः आवाहन्यादिपरमीकरणान्ता इत्यर्थः। परमीकरणञ्च अस्या मुद्राया देवदर्शनपथे आनयनम्।

परमृत्यु पु० परस्मात् मृत्युरस्य। काके त्रिका० तस्य रोगादिना स्वतो मृत्योरभावेन परहेतुकमृत्युत्वात्तथात्वम्।

परमेश पु० कर्म०। परमेश्वरे

परमेश्वर पु० कर्म०। जगत्सृष्ट्यादिकारके सगुणे त्रिमूर्त्तिके १ब्रह्मणि २चक्रवर्त्तिनि नृपे च। ३शिवे हला० ४विष्णौ च।

परमेष्ठ पु० परमे चिदाकाशे सत्यलोके वा तिष्ठति स्था–क अलुक्समा० अम्बाम्बेति षत्वम्। चतुर्मुखे ब्रह्मणि। क्विप्। परमेष्ठा अप्यत्र यजु० १४।२१ तत्र "स्थास्थिन् स्थूणामिति" षत्वम्।

परमेष्ठिन् पु० परमे व्योमनि चिदाकाशे ब्रह्मणि सत्यलोके वा तिष्ठति "परमे किच्च" उणा०इनि अलुक्स० "स्थास्थिन्स्थूणाम्" षत्वम्। चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः २आजमीढनृपपुत्रभेदे भा०आ०६४अ०। ३जिने पु० हेमच० ४महादेवे भा०व० ३७अ० ५शालग्राममूर्त्तिभेदे "परमेष्ठी च शुक्लस्तु पद्मचक्रसमन्वितः। चित्राकृतिस्तथा पृष्ठे शुषिरं चातिपुष्कलम्" पुराणसमुच्चये। ६गुरुभेदे "मन्त्रदाता गुरुः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरुः। परात्परो गुरुस्त्वं हि परमेष्ठी गुरुस्त्वहम्" तन्त्रम् परापरेति पाठान्तरम्। ७ब्राह्म्यां (बामनहाटि) स्त्री राजनि० ङीप् तस्येदं यत् टिलोपे। पारमेष्ठ्य तत्सम्बन्धिनि त्रि०।

परम्परा स्त्री परम् अतिशयेन पृणाति पिपूर्त्ति वा पृ-वा अच्। १वंशे २सन्ततौ अविच्छिन्नधारायाम् हेमच० "एवं परम्पराप्राप्तो योगः प्रोक्तोमयाऽनघ!" गीता ३वधे ४अनुक्रमे च ५मृगभेदे मेदि० प्रपौत्रादौ ६अन्वये ७प्रपौत्रसुते पु० शब्दच०।

परम्पराक न० परम् अतिशयेन परा श्रेष्ठा परम्परा तया धारया आकोहिंसनं यत्र अक–कुटिलगतौ घञ्. प्रशस्ता परम्परा हिंसा अनिष्टाजनकत्वात् कन् वा, नपुंसकत्वं

क्षेपात्। १यज्ञार्थे पशुहनने अमरः "या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे। अहिंसामेव तां विद्यात्" इति मनूक्तेस्तस्या अहिंसात्वेन हि प्राशस्त्यम्।

परम्परीण त्रि॰ परम्परया धारया आगतः ख। अविच्छेदसन्तत्यागते भट्टिः ५सर्गः। [युगीन तत्र साधौ त्रि॰।

परयुग न॰ कर्म॰। उत्तरवर्त्तियुगे तत्र साधुः खञ्। पार-

पररु पु॰ पृ—बा॰ अरु। केशराजे त्रिका॰।

पररूप त्रि॰ परस्य रूपमिव रूपमस्य। स्वोत्तरवर्त्तिपरस्येव रूपवति "एङि पररूपम्" पा॰।

परलोक पु॰ कर्म॰। लोकान्तरे स्वर्गादौ। तत्र स्थितादि ठञ् अनुशतिका॰द्विपदवृद्धिः। पारलौकिक तत्र स्थितादौ त्रि॰

परलोकगम पु॰ परलोकं लोकान्तरं गमयति गम—णिच्—अच्। मृत्यौ हेमच॰।

परवत् त्रि॰ परः नियोजकतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। पराधीने हेमच॰ स्त्रियां ङीप्।

परवश त्रि॰ परस्य वश आयत्तता यत्र। पराधीने हेमच॰।

परवाणि पु॰ परं वाणयति वण—णिच्-इन्। १धर्माध्यक्षे २वत्सरे मेदि॰। ३कुमारवाहने मयूरे शब्दमा॰।

परवाद पु॰ ६त॰। १परस्यापवादे कर्म॰। २उत्तरवादे च।

परवादिन् पु॰कर्म॰। प्रत्यर्थिनि उत्तरवादिनि स्त्रियां ङीप्।

परव्रत पु॰ परं व्रतमस्य। धृतराष्ट्रे शब्दमाला।

परश पु॰ स्पर्श+पृषो॰। स्पर्शमणौ यस्य स्पर्शात् इतरस्य धातोः स्वर्णता तादृशे रत्नभेदे व्रह्मवै॰जन्मख॰ ४अ॰।

परशव्य त्रि॰ परशौ हितं यत्। परशुहिते

परशु पु॰ परं शृणाति शॄ—कु डिच्च। १परश्वधे (टाङ्गी) अस्त्रभेदे। स्पृश—अशुन् पृ आदेशः। पर्शुरप्यत्र २अस्त्रमात्रे च। परशुलक्षणञ्च हेमा॰ औशनसनीतिशास्त्रोक्तं कुठारशब्दे २०७४ पृ॰ दर्शितम्।

परशुराम पु॰ परशुधारी रामः शा॰त॰। जमदग्निजे भगवदवतारभेदे येन परशुना त्रिःसप्तकृत्वो भूमिर्निःक्षत्रिया कृता। अस्योत्पत्त्यादिकं यथा "अथ काले व्यतीते तु जमदग्निर्महातपाः। विदर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां स्वयम्। भार्य्यार्थे प्रतिजग्राह रेणुकां लक्षणान्विताम्। सा तस्मात् सुषुवे पुत्रान् चतुरो वेदसम्मतान्। रुमण्वन्तं सुषेणञ्च विश्वं विश्वावसुन्तथा। पश्चात्तस्यां स्वयं जज्ञे भगवान् मधुसूदनः। कार्त्तवीर्य्यवधायाशु शक्राद्यैः सकलैः सुरैः। याचितः पञ्चमः सोऽभूत्तेषां रामाह्वयस्तु यः। भारावतरणार्थाय जातः परशुना सह। सहजः परशुस्तस्य तं जहाति कदाच न। अयं निजपितामह्याश्चरुभुक्तिविपर्य्ययात्। ब्राह्मणः क्षत्रियाचारो रामोऽभूत् क्रूरकर्मकृत्। स वेदानखिलान् ज्ञात्वा धनुर्वेदांश्च सर्वशः। स्वतातात् कृतकृत्योऽभूद्वेदविद्याविशारदः" कालिकापु॰ ८५अ॰।

परशुधर पु॰ परशुं धरति धृ—अच्। १गणेशे हलायु॰। २परश्वधधारिमात्रे त्रि॰ ३जामदग्न्ये परशुरामे पु॰।

परशुमुद्रा स्त्री मुद्राभेदे "तर्जनीमध्यमानामाकनिष्ठाङ्गुष्ठसंहिका। अधोमुखी दीर्घरूपा मध्यमा विनमुद्रिका। परशुमुद्रा कथिता सिद्धिदा लड्डुमुद्रिका" तन्त्रसारः।

परशुवन न॰ परशुवत्पत्रयुक्तं वनम् शा॰त॰। नरकभेदे भा॰व॰ २२३अ॰।

परश्व(स्व)ध पु॰ श्वि—ड श्वो वृद्धिः परस्य श्वं धयति, परस्य स्वं काष्ठं धयति वा धे—क। कुठारे अस्त्रभेदे अमरः।

परश्वस् अव्य॰ परः श्वस्+पृषो॰। आगामिदिनात् परदिने अमरटीका।

परस् अव्य॰ परस्मात् परस्मिन् परो वा पर+पञ्चम्याद्यर्थे वा॰ असि। पञ्चम्याद्यर्थवृत्तौ परशब्दार्थे यजु॰५।४२

परसंज्ञक पु॰ परः संज्ञाऽस्य कप्। देहादिभ्यः परस्मिन् आत्मनि शब्दच॰।

परसवर्ण पु॰ समानवर्णः सवर्णः २त॰। परेण उत्तरवर्त्तिना वर्णेन समानवर्णे पा॰ ८।४भा॰।

परस्तर त्रि॰ तरस्तरणीयः परः सातिशयस्तृकृष्टं तरः पारस्करा॰। अतिशयेन तरणीये ऋ॰ १०।१५५।२

परस्तात् अव्य॰ पर+पञ्चम्याद्यर्थे अस्ताति। पञ्चम्याद्यर्थवृत्तौ परशब्दार्थे परस्तात् ग्रामः ग्रामात् ग्रामे वा।

परस्त्री स्त्री ६त॰। परकीयायां स्त्रियां तत्र भवादि अण् ननागमः अनुशतिका॰द्विपदवृद्धिः। पारस्त्रैण परस्त्रियां भवादौ त्रि॰।

परस्पर त्रि॰ "सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्" वार्त्ति॰ "समासवद्भावे पूर्वपदस्य सुर्वक्तव्यः" वार्त्ति॰ सुः। इतरेतरशब्दार्थे अत्र स्त्रीक्लीवयोस्तु "स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेरामृभावो वक्तव्यः" वार्त्ति॰ आम् परस्परामित्येव। भट्टिः २सर्गे उदा॰।

परस्मैपद न॰ परस्मै परोद्देशार्थफलकं पदम् "वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः" अलुक्समा॰। पाणिनिपरिभाषितेषु लकारादेशानामष्टानां मध्ये प्रथमेषु तिप्तस्झीत्यादिषु नवसु। "शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्" पा॰

"आत्मनेपदनिमित्तहीनात् धातोः परस्मैपदं स्यात्" सि०कौ० आत्मनेपदनिमित्तं च "कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इत्युक्तं कर्तृगामिक्रियाफलत्वं तच्छून्यत्वेन परगामिक्रियाफलबोधयोग्यत्वादस्य परस्मैपदत्वसंज्ञेति बोध्यम्। एवं परस्मैभाषाऽप्यत्र।

परा अव्य० पृ—आ। १प्रातिलोम्ये २प्राधान्ये ३धर्षणे ४आभिमुख्ये ५त्याने ६विक्रमे ७भृशार्थे ८गतौ ९भङ्गे १०अनादरे ११तिरस्कारे १२प्रत्यावृत्तौ च मेदि० "परा वधगतिदर्शनविक्रमाभिमुख्यभृशाधीनमोक्षप्रातिलोम्येषु" गणरत्नटीकोक्तार्थभेदे क्रमादुदाहृतं यथा पराहतः परागतः परादृष्टः पराक्रान्तः परावृत्तः पराजितः पराधीनः परास्तः पराङ्मुखः"। १३तन्त्र्याककौर्घ्यां "परा वागनपायिनी" इत्युक्ते १४मूलाधारस्थे शब्दभेदे "सा परा यया ऽक्षरमधिगम्यते" इति श्रुत्युक्तायां १५ब्रह्मविद्यायाञ्च स्त्री।

पराक पु० प्रायश्चित्तरूपे व्रतभेदे यथाह प्राय०वि० "यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्। पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः" मनुः। "जपहोमरतः कुर्य्याद्द्वादशाहमभोजनम्। पराक एष विख्यातः सर्वपापप्रणाशनः" बृहस्पतिः। "पराके पञ्च धेनवः" इत्युक्तेः पराकस्य पञ्चधेनुतुल्यत्वम्। यथाह अङ्गिराः "षड्भिर्वर्षैः कृच्छ्रचारी ब्रह्महा तु विशुध्यति। मासि मासि पराकेण त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति"। अत्र षड्भिर्वर्षैः षाशीतिशतप्राजापत्यानि पूर्वमुक्तानि तथा प्रतिमासमेकैकपराकेण वर्षे द्वादश पराकाः वर्षत्रये षट्त्रिंशत् पराकाः। ततश्च षट्त्रिंशत्पराकाशीत्युत्तरप्राजापत्यशतयोः प्रत्येकं ब्रह्मवधपापक्षयैककार्य्यकरत्वात् तुल्यत्वम्। षट्त्रिंशतश्च पञ्चगुणमशीत्युत्तरशतं भवतीति" प्रा०त०।

पराके अव्य० परा+अक-बा० डे। दूरे निघण्टुः।

पराकाश पु० वाचा प्रतिज्ञातस्यार्थस्य कर्मणाऽकृतस्य परीक्षायाम् शत०ब्रा० १४।६।४।११ भाष्यम्। [राजनि०।

पराक्पुष्पी स्त्री पराक् पुष्पं यस्याः ङीप्। अपामार्गे

पराक्रम पु० परा+क्रम—करणे घञ् न वृद्धिः। बले देहसामर्थ्ये अमरः।

पराग पु० परागच्छति परा+गम—ड। १पुष्परजसि माघः ६।१ ३स्नानीयद्रव्ये कुङ्कुमचूर्णादौ अमरः। ४उपरागे ५चन्दने च मेदि० ६स्वच्छन्दगतौ शब्दच०।

पराङ्ग न० ६त०। १अन्यस्याङ्गे "पराङ्गवत् स्वरे" पा० २श्रेष्ठाङ्गे। [१शिवे २उत्कृष्टाङ्गयुक्ते त्रि०।

पराङ्गद पु० परमङ्गदमस्य उत्कृष्टाङ्गेन दायति दै—क वा।

पराङ्गव पु० पराङ्गम् उत्कृष्टाङ्गं जलहस्त्या याति याति वा—क। समुद्रे त्रिका०।

पराङ्मुख त्रि० पराक् मुखमस्य। १विमुखे २क्रियादौ प्रतीपाचारिणि स्त्रियां ङीप्। ३निवृत्तकृत्ये "कामबीजं मुखे माया शिरस्यङ्कुशमेव च। असौ पराङ्मुखः प्रोक्तो मध्ये तु विन्दुलाञ्छितः" तन्त्रसारोक्ते ४मन्त्रभेदे पु०

पराच् त्रि० परा—अञ्चति—क्विप्। १प्रतिलोमगामिनि २अर्द्धगामिनि च "ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकाः" छा०उ०। ३अप्रत्यक्षगम्ये परमात्मादौ पु०। पुंसि सर्वनामस्थाने पराङ् पराञ्चौ इत्यादि स्त्रियां ङीप्। पराची। पराञ्चति क्विप्। ४परगामिनि बाह्यपदार्थबोधके ५प्रत्यग्रूपात्मभिन्ने च "पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूः, तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" कठोप०। "पराञ्चि परागञ्चन्तीति स्रोपलक्षितानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि खानीत्युच्यन्ते। तानि पराञ्च्येव शब्दादिविषयप्रकाशनाय प्रवर्त्तन्ते। यस्मादेवं स्वाभाविकानि तानि व्यतृणद्धिंसितवान् हननं कृतवानित्यर्थः। कोऽसौ स्वयम्भूर्य्यः परमेश्वरः स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति सर्वदा न परतन्त्र इति। तस्मात् पराङ् प्रत्यग्रूपभिन्नानात्मभूतान् शब्दादीन् पश्यत्युपलभते नान्तरात्मन् नान्तरात्मानमित्यर्थः। एवं स्वभावेऽपि सति लोकस्य कश्चिन्नद्याः प्रतिस्रोतःप्रवर्त्तनमिव धीरो धीमान् विवेकी प्रत्यगात्मानं प्रत्यक् चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा प्रतीच्येवात्मशब्दो रूढो लोके नान्यस्मिन् व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तत्रैवात्मशब्दो वर्त्तते "यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह। यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्त्यते" इत्यात्मशब्दव्युत्पत्तिस्मरणात्। तं प्रत्यगात्मानं स्वस्वभावमैक्षत् पश्यतीत्यर्थः छन्दसि कालानियमात्। कथं पश्यतीत्युच्यते। आवृत्तचक्षुरावृत्तं व्यावृत्तं चक्षुः श्रोत्रादिकमिन्द्रियजातमशेषविषयाद्यस्य स आवृत्तचक्षुः स एवं संस्कृतः प्रत्यगात्मानं पश्यति। न हि बाह्यविषयालोचनपरत्वं प्रत्यगात्मेक्षणञ्चैकस्य सम्भवतीति। किमिच्छन् पुनरित्थं महता प्रयासेन स्वभावप्रवृत्तिनिरोधं कृत्वा धीरः प्रत्यगात्मानं

पश्यतीत्युच्यते अमृतत्वममरणधर्मत्वं नित्यस्वभावतामिच्छन्नात्मन इत्यर्थः” भा०।

पराचित त्रि० परेणाचितः। परपुष्टे अमरः।

पराची स्त्री परा-अनृच-क्विप् ङीप्। अनुलोमेनानावृत्तायाम् ऋचि “तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः” ताण्ड्य०ब्रा० २परिवर्त्तिन्यां विष्टुतौ च “सैषा पराची” भा० पराचीभिरनावृत्ताभिः ऋग्भिर्गीयते यथा प्रथमे पर्याये अनावृत्ताभिर्गानं तथोत्तरयोरपीति” भा०।

पराचीन त्रि० पराचि भवः ख। १उत्तरकालभवे २पराङ्मुखे अमरः।

पराचैस् अव्य० परा-चि डैसि। दूरे निघण्टुः ऋ०१।२४।८

पराजय पु० परा+जि-अच्। पराभवे (हारि) अमरः।

पराजित त्रि० परा+जि-कर्मणि क्त। पराभूते कृतपराजये।

पराञ्ज पु० परतोऽज्यते अनुज-बा० अच्। १तैलयन्त्रफेने २क्षुरिकाफले च शब्दर०। ल्युट्। पराञ्जनमप्यत्र न०।

पराण् पु० परा+अन-क्विच् “अन्तः” पा०(पदान्तस्यानितेर्णत्वं स्यादुपसर्गस्थात् निमित्तात् परश्चेत्)णत्वम्। जीवनयुक्ते एवं प्राण् इत्यादावपि णत्वम्।

परात्पर पु० परस्मात्परः अलुक्स०। १गुरुभेदे परमेष्ठिन्शब्दे दृश्यम्। २परमेश्वरे तस्य सर्वेभ्यः परत्वात् तथात्वम्। “इन्द्रियेभ्यः परे ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” कठवल्ली गीता च “परात्परं सास्यतुपैति दिव्यम्” श्रुतिः।

परात्प्रिय त्रि० परेणाद्यते अद-भावे क्विप् तत्र परस्यादने प्रियम्। (उलु) तृणभेदे शब्दच०।

परात्मन् पु० कर्म०। १परमात्मनि ६त०। २परस्यात्मनि च।

परादन पुंस्त्री० परस्तत्कृष्टमदनं यस्य। पारस्यदेशोद्भवेऽश्वे (आरवीघोड़ा) त्रिका०।

परादान न० परस्मै आदानं सम्यग् दानम्। परोपकाराय दयादिना कृपणादिभ्यः सम्यग्दाने यजु० १८।६४ वेददीपे दृश्यम्।

पराधि पु०६त०। १अन्यस्याधौ कर्म०। २परममानसव्यथायाम्।

पराधीन त्रि० पर+ङि अधि इति अलौकिकवाक्ये समासे अध्युत्तरपदात् ख, परस्याधीनो वा। परायत्ते अमरः।

परान(ण)सा स्त्री पराणित्यनया परा+अन-करणे बा० असच्। चिकित्सायां शब्दच०। णत्वमध्यस्तु साधुः।

परान्तक पु० परोऽन्तकः। सर्वनाशके महादेवे काशीख० दृश्य०। “मृत्युर्यस्योपसेचनम्” इति श्रुतेः तस्य मृत्योर्नाशकत्वात् परान्तकत्वम्।

परान्तकाल पु० परः संसारोत्तरं अन्तकालः। मुमुक्षूणां संसारहानौ देहान्तकाले “ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे” मुण्ड०३।२।६ संसारिणा ये मरणकालास्ते अन्तकालास्तानपेक्ष्य मुमुक्षूणां संसारहानौ देहपरित्यागकालः परान्तकालः” भा०। वस्तुतः कार्यब्रह्मणः आयुःकालरूपपरशब्दार्थस्यान्तकालः परान्तकालः “कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमामनानादिति” शा० सूत्रे तत्काले तेषां लयश्रोक्तेः ब्रह्मलोकेषु इति विशेषणाच्च तत्रैव तेषां मोक्ष इत्येव युक्तम्।

परान्तिका स्त्री “अस्य युग्मरचिता परान्तिका” वृ०र०उक्ते गीतिरूपमात्रावृत्तभेदे अपरान्तिकेति तत्र पाठे तत्रार्थे

परान्न न० ६त०। १अन्यस्वामिकभक्तपिष्टकादौ। २परकृतशस्यपाकजद्रव्यमात्रे ३परपक्वान्ने च।

व्रतादौ परान्नस्य त्याज्यत्वं यथा “परान्नं परवासश्च नित्यं धर्मरतस्त्यजेत्”इति स्मृतिः। संयमदिने तस्य त्याज्यत्वं यथा “कांस्यं मांसं मसूरञ्च चणकं कोरदूषकम्। शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम्”। पारणदिने तस्य त्याज्यत्वं यथा “अभ्यङ्गञ्च परान्नञ्च तैलं निर्माल्यलङ्घनम्। तुलसीचयनं द्यूतं पुनर्भोजनमेव च। वस्त्रपीड़ां तथा क्षारं द्वादश्यां वर्जयेद्बुधः” एका०त०। तद्भोक्तुर्यागादेर्विफलत्वं यथा “परपाकेण पुष्टस्य द्विजस्य गृहमेधिनः। इष्टं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत्”। तद्भुक्त्वा पुत्रोत्पादने दोषो यथा “यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्य्यां समधिगच्छति। यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाद्रेतः प्रवर्त्तते” ब्राह्मणादिपरस्वामिकान्नभोजने दोषो यथा “ब्राह्मणान्नेन दारिद्र्यं क्षत्रियान्नेन प्रेष्यताम्। वैश्यान्नेन तु शूद्रत्वं शूद्रान्नेनरकं व्रजेत्” इत्येकादशीत०। परान्नभोजनेन तीर्थगमने फलस्याल्पत्वं यथा “षोडशांशं स लभते यः परान्नेन गच्छति। अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति” प्राय०त०। महागुरुनिपाते तस्य त्याज्यत्वं यथा “अन्यश्राद्धं परान्नञ्च गन्धं माल्यञ्च मैथुनम्। वर्जयेद्गुरुपाते तु यावत् पूर्णो न वत्सरः” शुद्धित०। तद्भोक्तुर्मन्त्रसिद्धिहानिर्यथा “जिह्वा दग्धा परान्नेन करौ दग्धौ

प्रतिषेधात् । "मनो दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्वरानने" तन्त्र० तद्भोजने प्रतिप्रसवो यथा "गुर्वन्नं मातुलान्नं वा श्वशुरान्नं तथैव च । पितुः पुत्रस्य चैवान्नं न परान्नमिति स्मृतिः" एकादशीत० ।

पराप त्रि० परागता आपोयतः अच् समा० वा अतईत्त्वम् । परागतजलापादने । पक्षे ईत्त्वे परीप तत्रार्थे ।

परापर न० परमापिपर्त्ति आ+पॄ—अच् । १परूषके भावप्र० २देवतारूपे गुरुभेदे परात्पर इत्यत्र पाठान्तरम् । परमेष्ठिन्शब्दे दृश्यम् । परञ्च अपरञ्च द्वन्द्वः । ३परत्वापरत्वयुक्ते तस्य भावः त्व परापरत्व तद्भावे न० "परापरत्वधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते" भाषा० ।

परापुर् स्त्री परा स्थूलाः पुरः समासान्तविधेरनित्यत्वात् न समासान्तः । स्थूलदेहे यजु० २।३०।

पराभव पु० परा+भू—अप् । १तिरस्कारे २अभिभवे ३विनाशे च मेदि० । आर्षे तु ऋदोरपं बाधित्वा क्वचित् घञ् । पराभाव तत्रार्थे भा०भी० ४३अ० उदा० ।

पराभिक्ष पु० परमाभिक्षते आ+भिक्ष—अण् उप०स० । परस्य गृहे भिक्षया ईषत्कारके वानप्रस्थभेदे "अश्मकुट्टाशनाः केचित् पराभिक्षास्तथापरे" हरिवं० २६८अ० ।

परामर्श पु० परा+मृश—भावे घञ् । १युक्तौ २विवेचने ३न्यायोक्ते अनुमितिकारणे ज्ञानभेदे यथोक्तं "व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वधीः परामर्श उच्यते" भाषा० "व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वधीरिति । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनुमितिजनकम् । तच्च व्याप्यः पक्षे इति ज्ञानम् । पक्षो व्याप्यवानिति वा । अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्यम् इत्याकारिका । पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्यवानित्याकारिका । द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवानित्येवानुमितिरित्यन्ये । ननु वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानं विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणं भवति तत्र ज्ञानद्वयादनुमितिदर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं सर्वत्र न कारणं किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वम् आवश्यकत्वात् । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेः । लाघवाच्च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव कारणत्वम् । किञ्च धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकधर्मताज्ञानस्य सत्त्वात् । न च तदानीं गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यम् । चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमितिः स्यादिति । यदि तु तत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकतत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरुच्यते तदा अनन्तकार्यकारणभावः । मन्मते तु समवायेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायेनानुमितिं जनयतीत्यतो नानन्तकार्य्यकारणभावः । यदि तु व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानञ्च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते तदा कार्य्यकारणभावद्वयं वह्निव्याप्यो धूम आलोकवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिः स्यादिति । इत्यञ्च यत्र ज्ञानद्वयं तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयम् फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्" सि०मुक्ता० । परामर्शस्तु अनुमितौ करणं व्याप्तिज्ञानरूपकरणजन्यत्वात् अनुमितिहेतुत्वाच्च यथोक्तं "व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत्" भाषा० "अनुमायाम् अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणम् परामर्शो व्यापारः । तथा हि येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्नेर्व्याप्तिर्गृहीता पश्चात् स एव पुरुषः क्वचित् पर्वतादौ अविच्छिन्नमूलां धूमलेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो वह्निव्याप्य इत्येवं रूपं व्याप्तिस्मरणं भवति । तस्माच्च वह्निव्याप्यधूमवानयमिति ज्ञानं भवति स एव परामर्श इत्युच्यते । तदनन्तरं पर्वतोऽयं वह्निमानिति ज्ञानं जायते । तदेवानुमितिः" सि०मुक्ता० । तत्र विवेचनं च युक्त्या श्रुतार्थावधारणम् "नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यता परामर्शादृते विरोचनवत्" सां०सू० "परामर्शो गुरुवाक्यतात्पर्य्यनिर्णायको विचारः" भा० ।

परामृत न० परममृतं यस्मात् । मेघादिवर्षणे त्रिका० ।

परामृष्ट त्रि० परा+मृश—क्त । १संबद्धे "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" पात०सू० । २कृतपरामर्शे यस्य वाक्यस्य तात्पर्य्यावधारणं कृतम् तस्मिन् वाक्ये । साध्यव्याप्यतया हेतुमत्त्वेन ज्ञाते ३पक्षे च ।

परायण न० परमयनं णत्वम् । १अत्यन्तासक्तौ २उत्तमाश्रये च हेम० । ३अत्यासक्ते यथा धर्मपरायणः धर्मे अत्यन्तासक्तः । ४तत्परे ५अभीष्टे च त्रि० मेदि० परमुत्कृष्टं पुनरावृत्तिरहितं स्थानमस्य । ६विष्णौ पु० "निष्ठा शान्तिः परायणः" विष्णुसं० ।

परायति स्त्री परा+अय—गतौ वा० क्ति । प्रत्यग्गन्तरि

ऋ०६।७१।७भाष्ये दृश्यम्। आ+यम–क्तिन परस्मायतिः आयत्तता अत्र। २पराधीने त्रि० कर्म्म०। ३उत्कृष्टायामायतौ उत्तरकाले स्त्री। बहु०। ४तद्युते त्रि०।

परायत्त त्रि०। पराधीने हेमच०।

परारि अव्य० पूर्वतरे वर्षे पूर्वतर+अरि नि० परादेशः। १पूर्वतरवत्सरे गतवृतीयवत्सरे। अस्य च सप्तम्यर्थमात्रवृत्तित्वम्। ततः भवार्थे त्न। परारित्न तत्र भवे त्रि०। परोऽरिः। २अत्यन्तशत्रौ पु० [हारा०।

पराक पु०पराञ्चति परा+ऋ–उण्। कारवेल्लवृक्षे (उच्छा)

पराक्क पु० परा+ऋ–उक। प्रस्तरे त्रिका०

परार्थ त्रि० परस्मै इदम् "अर्थेन सह नित्यसमासोविशेषणलिङ्गता च" वार्त्ति० अर्थेन सह नित्यं चतुर्थीत०। १परनिमित्तके। परः अर्थो उद्देश्यो यस्य वा तत्रार्थे बहु०। २परप्रयोजनादौ पु०।

परार्द्ध न० ऋध–अच् कर्म०। १चरमसंख्यायां "पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्" नैषधम्। "जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संख्याः" लीला० तस्य सर्वशेषतया उक्तेस्तथात्वम्। परस्य ब्रह्मणः आयुषोऽर्द्धे विपक्षे। ब्राह्मण आयुषो २द्वितीयार्द्धे।

परार्द्ध्य त्रि० परार्द्धं चरमसंख्यासुपचारात् श्रेष्ठत्वमर्हति यत्। श्रेष्ठे "परार्द्ध्यवर्णास्तरणेति" रघुः।

परावत् अव्य० परा+अव–बा० अति। १दूरदेशे निघण्टुः २प्रकृष्टतमे च ऋ०१।३५।२। "पराः परावतोऽयमस्ति" छा०उ० भाष्ये तथा व्याख्यानात्।

परावत न० परा+अव–बा० अतच्। परूषके राजनि०।

परावरा स्त्री परं चावरञ्च विषयत्वेनास्त्यस्या अच्। १विद्याभेदे "भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम्" मुण्ड० "परावराम् परस्मात् परस्माद्वरेण प्राप्नोति परावराम् परावरसर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा तां परावरामङ्गिरसे प्राहेत्यनुषङ्गः" भा०। परस्मादप्यवरः। २श्रेष्ठतमे त्रि०।

परावर्त्त पु० परा+वृत–घञ्। १परीवर्त्ते २विनिमये हेमच० ३प्रत्यावृत्तौ च।

परावसु पु० परागतं यज्ञाख्यं वसु धनं यस्मात् प्रा०ब०। असुराणां होतृभेदे "निरस्तः परावसुरिति परावसुर्ह वै नामासुराणां होता स तमेवैतद्धोतृसदनान्निरस्यति" शत०ब्रा० १।५।१।२२। २रैभ्यमुनिपुत्रभेदे भा०व०१३५अ०। ३गन्धर्वभेदे भाग० ८।११।२४

परावह पु० परावहति परा+वह–अच्। सप्तवायुमध्ये परिवहवायोरूर्द्ध्वस्थे वायुभेदे अनिलशब्दे १६४ पृ० आवहशब्दे ८२८पृ० च दृश्यम्। [माले त्रि०।

पराविद्ध पु० परा+व्यध–क्त। १कुवेरे शब्दमा० २प्रत्याविद्ध-

परावृज् पु० परावृणक्ति तपसा पापं वर्जयति परा+वृजी वर्जने क्विप्। ऋषिभेदे ऋ०१।११२।८

परावृत्ति स्त्री परा+आ+वृत–क्तिन्। १प्रत्यावृत्तौ येन यथागतिस्तत्पथेन पुनरावृत्तौ हरिवं० ५६अ०। २परिवर्त्ते च परिवर्त्तिनृशब्दे दृश्यम्।

परावेदी स्त्री परमुत्कर्षमाविन्दति विद–लाभे अण् उप० स०। वृहत्याम् शब्दकल्पद्रु०।

पराशर पु० परान् आ+शृणाति आ+शॄ·हिंसायां अच्। १नागभेदे भा०आ० ५७अ०। २इन्द्रे यातूनां पराशरणात् तथात्वं "इन्द्रो यातूनामभवत् पराशरः" ऋ० ७।१०४।२१ इति श्रुतेः। "पराशरः पराशीर्णस्य स्थविरस्य वशिष्ठस्य (कुले) जज्ञे" निरुक्तोक्तेः पराशीर्णस्य स्थविरवसिष्ठस्य कुले जातत्वात् वसिष्ठपुत्रशक्तिपुत्रे अदृश्यन्तीगर्भजाते ३ऋषिभेदे तज्जन्मकथा भा०आ० १७८अ०। तन्नामनिरुक्तौ तत्राध्याये "परासुः स यतस्तेन वसिष्ठः स्थापितो मुनिः। गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतिः" "परासोराशासनमवस्थानं येन स पराशरः। आङ्पूर्व्याच्छासतेः डरन् नीलकण्ठः" पृषो० मुलोपः। तालव्यमध्यत्वं वाच्य स च कृष्णद्वैपायनस्य पिता द्वैपायनशब्दे दृश्यम्। तेन च कलिकर्त्तव्यधर्मसंहितां चक्रे सा च द्वादशाध्यायात्मिका तत्र १अ० युगभेदे धर्मभेदसंहिताभेदादिकथनम्। २अ० कलौ गृहस्थधर्मः। ३अ०अशौचम् आत्महत्यादिदोषाः। ४अ० प्रायश्चित्तविशेषान्त्येष्टिकर्त्तव्यतोक्तिः। ६अ० प्राणिहत्याप्रायश्चित्तादि। ७अ० द्रव्यशुद्ध्यादि। ८अ० गोवधादिप्रायश्चित्तम्। ९अ० गोवधापवादादि। १०अ० अगम्यागमनादि प्रायश्चित्तम्। ११अ० अमेध्यादिभक्षणप्रायश्चित्तम्। १२अ० प्रायश्चित्ताङ्गस्नानभेदादि। पराशरेण प्रोक्तम् अण्। पाराशर पराशरप्रोक्ते त्रि० चक्रदत्तप्रदर्शिते घृतभेदे न० "यष्टी बला गुडूच्यल्पपञ्चमूली तुलां पचेत्। शूर्पेऽपामष्टभागस्थे तत्र पात्रे पचेद् घृतम्। धात्रीविदारीक्षुरसे त्रिपात्रे पयसोर्म्मले। सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम्। स शैत्यं राजयक्ष्माणमुन्मूलयति शोणितम्"। स्त्रियां ङीप्। "कलौ पाराशरी स्मृतिः" पराशरः।

प(पा)राशरिन् ब॰व॰ पराशरस्यापत्यम् गर्गा॰ यञ् पाराशर्य्येण व्यासेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं शारीरकसूत्रमधीयते "पाराशर्य्यशिलालिभ्यां भिक्षु नटसूत्रयोः" पा॰ बहुत्वे णिनेर्वा लोपः। भिक्षुसूत्राध्येतृषु पृषो॰ ह्रस्वः इति भरतः तन्मूलम् मृग्यम्। तथाऽमरे एकवचनत्वोक्ति-र्निर्मूला बहुत्वे एव तद्विधानात्।

पराश्रय त्रि॰ पर आश्रयो यस्य। १अन्याश्रिते वृक्षोपरि-जातायां लतायां २वन्दायां स्त्री शब्दच॰। [अमरः।

परासन त्रि॰ परा–अस-क्षेपे भावे ल्युट्। मारणे वधे

परासु त्रि॰ परागता असवोऽस्य। मृते गतप्राणे अमरः।

परास्कन्दिन् त्रि॰ परमास्कन्दति आ+स्कन्द–णिनि। चौरभेदे (डाकाइत) अमरः।

पराह्ण पु॰ परमुत्तरवर्त्ति अहः टच्समा॰। "अह्नाह्नाः पुंसि" पा॰ पुंस्त्वम्। परस्मिन् दिने।

पराह्ण पु॰ परः परभागोऽह्नः एकदेशिस॰ टच् अह्नादेशः णत्वञ्च। दिनस्य परभागे अपराह्णे।

परि अव्य॰ पृ–इन्। १समन्ततोभावे २व्याप्तौ ३दोषकथने ४भूषणे ५आश्लेषे ६पूजने ७वर्जने ८मर्य्यादायाम् ९आच्छादने शब्दरत्नावली। तत्र च क्रमेणोदाहृतं यथा "१परिक्रमति २परिष्वतः ३परिवादः ४परिष्करोति। ५परिष्वजते ६परिचरति ७परि त्रिगर्त्तात् ८परिच्छिद्यते वासः ९परिदेवनम्" १०व्याधौ ११शेषे च मेदि॰। १२उपरमे १३शोके हेमच॰ १४सन्तोषभाषणे शब्दरत्ना॰ अस्य उपसर्गत्वमर्थभेदे कर्मप्रवचनीयत्वञ्च पा॰ उक्तं यथा "लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्य्यनवः" पा॰ "एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादयः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः स्युः। लक्षणे वृक्षम्प्रति पर्य्यनु वा विद्योतते विद्युत्। इत्थम्भूताख्याने भक्तो विष्णुम्प्रति पर्य्यनु वा। भागे लक्ष्मीर्हरिम्प्रति पर्य्यनु वा हरेर्भाग इत्यर्थः। वीप्सायाम् वृक्षं वृक्षं प्रति पर्य्यनु वा सिञ्चति। अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम्। एषु किम् परिषिञ्चति" सि॰कौ॰ "अधिपरी अनर्थकौ" पा॰ "उक्तसंज्ञौ स्तः। कुतोऽध्यागच्छति। कुतः पर्य्यागच्छति। गतिसंज्ञाबाधात् गतिर्गताविति निघातो न" सि॰कौ॰। "अपपरी वर्जने" पा॰ एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" पा॰ एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अप हरेः परि हरेः संसारः। परिरत्र वर्जने लक्षणादौ तु द्वितीया हरिम्परि। उपरमे पर्य्यशान्तः शोके परिदेवनम्। "अक्षशलाकासंख्याः परिणा" पा॰ द्यूते व्यवहारे पराजये च अक्षादीनां परिणा समासः। न पूर्वनिपातः द्यूते अक्षं विपरीतं वृत्तम् अक्षपरि। एवं शलाकापरि एकपरि इत्यादि। सन्तोषे परितोषः। "परेश्च घाङ्कयोः" पा॰ रस्य वा लः। परिघः पलिघः पल्यङ्कः पर्य्यङ्कः।

परिंश पु॰ लेशे ऋ॰ १।१८७।८ भाष्यम्।

परिकथा स्त्री परितः कथा। कथाभेदे "अथ वाङ्मयभेदाः स्युश्चम्पूः खण्डकथा कथा। आख्यायिका परिकथा कल्पापकर्विशेषकौ" त्रिका॰।

परिकम्प पु॰ परिकम्पते अनेन परि+कम्प–करणे घञ्। १भये। भावे घञ्। २परितः कम्पे च

परिकर पु॰ परि+कृ–अप्। १पर्य्यङ्के २परिवारे ३समारम्भे च अमरः ४समूहे ५प्रगाढगात्रवस्त्रे हेमच॰ ६विवेके मेदि॰ ७सहकारिणि च विश्वः।

परिकर्त्तृ पु॰ अनूढज्येष्ठे कनिष्ठस्य विवाहसंस्कारकर्त्तरि याजके परिवेत्तृशब्दे दृश्यम्।

परिकर्मन् न॰ परि+कृ–मनिन्। १कुङ्कुमादिनाऽङ्गादेः २संस्कारे अङ्गानां गुणभागादौ च। योगवियोगगुणभागवर्गवर्गमूलघनघनमूलात्मकं परिकर्माष्टकं तथाविधं भिन्नपरिकर्माष्टकं च लीला॰ उक्तं दृश्यम्। योगशास्त्रप्रसिद्धे चित्तस्य प्रसादनोपाये ३मैत्र्यादौ उपेक्षाशब्दे दृश्यम् परितः कर्माऽस्य। ४परिचारके त्रि॰ रत्नमा॰ परिकर्म कार्य्यतयाऽस्त्यस्य व्रीह्या॰ इनि। परिकर्मिन् परिकर्म्मकारके आश्व॰ श्रौ॰ २।४

परिकर्ष पु॰ परि+कृष–भावे घञ्। समाकर्षणे कर्षस्य वर्जनम् अव्ययी॰। कर्षवर्जने अव्य॰ निरुक्तकाः॰ तस्यान्तोदात्तता

परिकलित न॰ परि+कल–भावे क्त। आकलने तदस्त्यनेन इष्टादि॰ इनि परिकलितिन् तस्य कर्त्तरि। स्त्रियां ङीप्।

परिकाङ्क्षित पु॰ परित्यक्तं काङ्क्षितं स्रक्चन्दनाद्यभिलाषो येन प्रा॰ब॰। तपस्विनि शब्दच॰ [हेमच॰।

परिकूट न॰ परिभूषितं कूटम् शा॰त॰। पुरद्वारकूटके हस्तिनखे

परिकूल न॰ परितः कूलम्। उभयतस्थितकूले निरुक्त॰ अस्यान्तोदात्तता। [त्ततास्य। परिहस्तेऽपि तथास्वरः।

परिकेश अव्य॰ केशस्योपरि। केशोपरिभागे निरुक्त॰ अन्तोदा-

परिक्रम पु॰ परि+क्रम–भावे घञ् न वृद्धिः। १समन्तात् भ्रमणे २प्रदक्षिणीकरणे ३क्रीडार्थं पद्भ्यां गमने च। तत्र पृथिव्याः परिक्रमे फलादिकमुक्तं वराहपु॰ "शृणु

भद्रे ! महापुण्यं पृथिव्यां सर्वतो दिशम्। परिक्रम्य यथाध्वानं प्रमाणगणितं शुभम्। भूम्याः परिक्रमे सम्यक् प्रमाणं योजनानि च। षष्टिकोटिसहस्राणि षष्टिकोटीशतानि च। तीर्थान्येतानि देवाश्च तारकाश्च नभस्तले। गणितानि समस्तानि वायुना जगदायुषा। ब्रह्मणा लोमशेनैव नारदेन ध्रुवेण च। जाम्बवता सपुत्रेण रावणेन हनूमता। एतैरनेकधा देवैः ससागरवना मही। क्रमिता वालिना चैव बाहुमण्डलरेखया। अन्तरे भ्रमणेनैव सुग्रीवेण महात्मना। तथा च पूर्वदेवेन्द्रैः पञ्चभिः पाण्डुनन्दनैः। योगसिद्धैस्तथा कैश्चिन्मार्कण्डेयमुखैरपि। क्रमिता न क्रमिष्यन्ति न पूर्वे नापरे जनाः। अल्पसत्त्वबलोपेतैः प्राणिभिश्चाल्पबुद्धिभिः। मनसापि न शक्यन्ते गमनस्य च का कथा। सप्तद्वीपे तु तीर्थानि भ्रमणाद्यत् फलं भवेत्। प्राप्यते चाधिकं तस्मान् मथुरायाः परिक्रमे। मथुरां समनुप्राप्य यस्तु कुर्य्यात् प्रदक्षिणम्। प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामानभीप्सुभिः। कर्त्तव्या मथुरां प्राप्य नरैः सम्यक् प्रदक्षिणा"। ल्युट्। परिक्रमणं तत्रार्थे न०।

परिक्रमसह पुंस्त्री परिक्रमं सहते सह—अच्। छागे त्रि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

परिक्रय पु० परि+क्री—अच्। १विनिमये तुल्यरूपदानेन क्रयणे "कोषान् रत्नार्द्धकोषेण सर्वकोषेण वा पुन। शेषप्रकृतिरक्षार्थं परिक्रय उदाहृतः" कामन्द०। नियतकालं भृत्या २स्वीकरणे सि०कौ० तत्रार्थे करणस्य वा सम्प्रदानता शतेन शताय वा परिक्रीतः। ल्युट्। परिक्रयण तत्रार्थे न० "परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्" पा०

परिक्रिया स्त्री परितः क्रिया। १परिखादिना वेष्टने अमरः २एकाहयागभेदे "सद्यस्क्रिया अनुक्रिया परिक्रिया वा स्वर्गकामः" आश्व०श्रौ० ६।५।१२ परिक्रियाख्ये काहा भवति एषामन्यतमेन स्वर्गकामो यजेतेति" नारा०।

परिक्वणन पु० परि+क्वण—कर्त्तरि ल्यु। मेघे निरु० ६।१

परिचय पु० परि+चि—भावे अच्। नाशे मनुः ६।५८

परिचाण न० परि+चै—भावे ल्युट्। परीक्षायां "यानि परिचाणान्यासंस्ते कृष्णाः पशवोऽभवन्" ऐत०ब्रा० १।२४

परिक्षित् पु० परिक्षीणे क्षयति बर्द्धते क्षि—क्विप्। १अभिमन्युपुत्रे नृपभेदे तन्नामनिरुक्तिः भा०सौ०१६अ० "विराटस्य सुतां पूर्वं स्नुषां गाण्डीवधन्वनः। उपप्लवगतां दृष्ट्वा सत्यवाक् ब्राह्मणोऽब्रवीत्। परिक्षीणेषु कुरुषु पुत्रस्तव भविष्यति। एतदस्य परिक्षित्त्वं गर्भस्थस्य भविष्यति। तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेतद् भविष्यति। परिक्षिद्भविता ह्येषां पुनर्वंशकरः सुतः"। क्विपि उपसर्गदीर्घे परीक्षित् अप्यत्र। कर्त्तरि क्त परिक्षितोऽप्यत्र शब्दर०। २कुबेरपुत्रभेदे पु० हरिवं० ३२अ०। "द्वाष्टत्रौ तव वंशेऽस्मिन् द्वावेव च परिक्षितौ" तत्रैवाध्याये। ३अविक्षितः पुत्रे नृपभेदे च "अविक्षितः परिक्षित्तु शवलाश्वश्च वीर्य्यवान्" भा०आ०९४अ०।

परिक्षेप पु० परितः क्षिप्यते विषयवासनया जीवात्मा येन परि+क्षिप—करणे घञ्। १इन्द्रिये "एकादशपरिक्षेपं मनोव्याकरणात्मकम्" भा०आश्व० ३६अ० भावे घञ्। २परितश्चालने च।

परिक्षेपक त्रि० परि+क्षिप—ताच्छील्ये वुञ्। परितश्चलनशीले

परिक्षेपिन् त्रि० परि+क्षिप—ताच्छीले घिनुण्। परितः क्षेपणशीले स्त्रियां ङीप्।

परिखा स्त्री परितः खन्यते खन—ड। पुरादौ रिपुप्रभृतीनां दुष्प्रवेशतासिद्धये गर्त्तरूपायां जलाधारस्थाने वेष्टनाकारभूमौ अमरः। परिखामानञ्च ब्रह्मवै०पु० जन्मख० २०२अ० उक्तं यथा "प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम्। परितः शिविराणाञ्च गम्भीरदशहस्तकम्। सङ्केतपूर्वकञ्चैव परिखाद्वारमीप्सितम्। शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च"। ततः भवाद्यर्थे पचाद्या० अण्। पारिख तद्भवादौ त्रि०। तत्र गणे परिखात इति पाठान्तरे पारिखात इत्यपि तत्रार्थे

परिखात न० परितः खातम्। १परिखायाम्। २परिखन कर्मणि त्रि०।

परिगणन न० परि+गण—भावे ल्युट्। १सर्वतोभावेन गणने २विधिनिषेधशास्त्रयोः विशेषतः कीर्त्तने च

परिगणित त्रि० परि+गण—क्त। १विधिनिषेधयोः विशेषरूपेण कीर्त्तिते च। २संख्याते च

परिगत त्रि० परि+गम—क्त। १व्याप्ते २स्मृते ३ज्ञाते ४चेष्टिते च मेदि०। ५गते हेमच० ६वेष्टिते च। कर्त्तरि क्त। ७परितो गन्तरि त्रि०।

परिगदित न० परि+गद—क्त। परिकथने तद्वृत्तमनेन इष्टा० इनि परिगदितिन् तत्कर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

परिगहन न० परि+गह-भावे ल्युट् चुरा० न णत्वम्। अत्यन्तगहने

परिगूढ़ त्रि॰ परि+गुह क्त। अत्यन्तगुप्ते ततः चतुरर्थ्यां कृश्यादि॰ क। परिगूढक तन्निकटदेशादौ त्रि॰।

परिगृहीत त्रि॰ परि+ग्रह—कर्म्मणि क्त। स्वीकृते अा॰ चिता॰ गाख्यान्तोदात्तता।

परिगृहीति स्त्री परि+ग्रह—क्तिन् इट्-इटो दीर्घः। परिग्रहे ऐत॰ब्रा॰ २।१५। [स्त्रियां शब्दच॰।

परिगृह्या स्त्री परि+ग्रह—कर्म्मणि क्यप्। पाणिगृहीतायां

परिग्रह पु॰ परि+ग्रह-अप्। १स्वीकारे। कर्म्मणि घ। २सैन्यपश्चाद्भागे ३भार्य्यायां परिजने च। करणे घ। ४मूले ५शपथे च अमरः। परितोः ग्रहः। ६राहुणा सूर्य्येन्दोर्ग्रहणे ७विष्णौ पु॰"परमेष्ठी परिग्रहः"विष्णु सं॰ "शरणार्थिभिः परितो गृह्यते सर्वगतत्वात् परितो ग्रायते इति वा पत्रपुष्पादिकं भक्तैरर्पितं गृह्णातीति वा परिग्रहः" भा॰।

परिग्राम अव्य॰ ग्रामस्याभिमुखम्। ग्रामस्याभिमुख्ये ततः भवाद्यर्थे ठञ्। पारिग्रामिक तद्भवादौ त्रि॰।

परिग्राह पु॰परि+ग्रह—"परौ यज्ञे" पा॰ घञ्। यज्ञार्थे स्फ्येन वेदेः स्वीकारे सि॰कौ॰।

परि(लि)घ पु॰परिहन्यतेऽनेन"परौ घः" पा॰परौ हन्तेरप् घत्वान्तादेशः रस्य वा लः। १लोहवद्धलगुडे २लोहमयलगुडे च अमरः। विष्कम्भादिषु २३तमविंशे योगे ४अर्गले द्वारावरोधिकाष्ठे मेदि॰। ५मुद्गरे ६शूले अजयः। ७गृहे ८कुम्भे ९काचघटे शब्दरत्ना॰। १०कुमारानुचरगणभेदे भा॰शल्य॰ ५६अ॰। ११चण्डालभेदे भा॰शा॰ १२८अ॰।

परिघट्टन न॰ परि+घट्ट—भावे ल्युट्। परितश्चालने "मासर्त्तुदर्वीपरिघट्टनेन" भा॰व॰ यक्षप्रश्ने।

परिघर्म पु॰परि+घृ-मन्। यज्ञाङ्गमहावीरपात्रपतितफेनादेः क्षरणे परिघर्मस्वेदम् यत्। परिघर्म्य महावीराङ्गघर्मसम्बन्धिपात्रे "परिघर्म्यमौदुम्बरम्" कात्या॰श्रौ॰ २६।२।६ "परिघर्म्यं घर्मसम्बन्धि यत् पात्रजातं काष्ठमयमखादि तदौदुम्बरम्" देवनाथः।

परिघात पु॰ परिहन्यतेऽनेन घञ्। परिघातास्त्रे

परिघातन पु॰ परिघातयति परि+हन—स्वार्थे णिच् कर्त्तरि ल्यु। १परिघातास्त्रे अमरः। २सर्वतोहननकर्त्तरि भावे ल्युट्। २परितोहनने च धरणिः।

परिष्ट(ष्ठ)ष्टिक पु॰ परितः ष्ट(ष्ठ)ष्टं ग्राह्यत्वेनास्त्यस्य ठन्। १यानप्रस्थभेदे भा॰आश्व॰ ९२अ॰। नीलकण्ठेन तत्र "परिष्टष्टिका वैधसिका इति पठित्वा "परिपृष्टमेव गृह्णन्ति नान्यथेति व्याख्यातम्"। तेन तत्र परिपृष्टिका इत्येव पाठः तत्र परिपृच्छिका इति पाठान्तरमुक्तं तेन तस्या प्येतदर्थकता "परिष्टष्टिका वैद्यासिका" इति "सद्गिनष्टश्चौ पाठः"अनाकारः परिपृच्छया गृह्णातीति वाच्यम्।

परिचक्षा स्त्री परि+चक्ष—भावे अ सार्वधातुकत्वात् न ख्यादेशः। १निन्दायां शत॰ब्रा॰ ११२।५।१४ भाष्ये दृश्यम् परि+वर्जने च। २वर्जने स्त्री।

परिचक्ष्य त्रि॰परि+वर्जने चक्ष—ण्यत् वर्जनार्थत्वात् न ख्यादेशः। वर्जनीये

परिचतुर्दश त्रि॰ परिहीन चतुर्दश यतः प्रा॰व॰ ड समा॰। एकाधिकचतुर्दशरूपपञ्चदशसंख्यान्विते आर्षे तु समासान्तविधेरनित्यत्वात् न ड। "इन्द्रसेनादयश्चैव भृत्याः परिचतुर्दश" भा॰व॰ १अ॰।

परिचय पु॰ परि+चि—अच्। १ज्ञातस्य पौनःपुन्येन ज्ञाने संस्तवे २परिचये च अमरः। ३सर्वतश्चयने माघः २।७५।

परिचर त्रि॰परितः चरति चर—ट। १भृत्ये २परप्रहारात् रथरक्षके पु॰ अमरः। ३प्रजासामन्तादिव्यवस्थापनकारिणि ४राजभृत्यभेदे च।

परिचर्य्या स्त्री परि+चर—क्यप्। सेवायाम् अमरः।

परिचाय्य पु॰ परिचीयते संस्क्रियतेऽसौ परि+चि—ण्यत्। यज्ञाग्नौ अमरः "परिचाय्यं चिन्वीत ग्रामकामः" शत॰ब्रा॰ ५।४।११।२

परिचार पु॰ परि+चर—भावे घञ्। सेवायां भा॰व॰९७अ॰ परिचारे प्रसृतः ठन्। परिचारिक दासे भा॰अनु॰७।८१॰

परिचारक त्रि॰ नि॰ परि+चर-ण्वुल्। सेवके अमरः।

परिचित् त्रि॰ परितश्चीयते चि—कर्म्मणि क्विप्। १परितः स्थापिते यजु॰ १२।४६ कर्त्तरि क्विप्। २परिचयकर्त्तरि त्रि॰। [कर्म्मणि।

परिचित त्रि॰ परि+चि—कर्म्मणि क्त। १परिचययुक्ते २तत्-

परिच्छद् त्रि॰ परिच्छादयति परि+छद+णिच्—क्विप् ह्रस्वः। परिच्छदशब्दार्थे "सेनापरिच्छदस्तस्य" रघुः।

परिच्छद पु॰परि+छद—णिच्-घ ह्रस्वः। १उपकरणे २हस्त्यश्वरथपादाते ३वस्त्रादिभूषणे ४परिवारे च हेमच॰। ५आच्छादने च।

परिच्छित्ति स्त्री परि+छिद—भावे क्तिन्। १अवधारणे "द्वयोरेकतरस्य वाप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमा" सां॰सू॰"अर्थस्य वस्तुनः परिच्छित्तिरवधारणं प्रमा"भा॰ २परिच्छेदशब्दार्थे च।

परिच्छेद पु० परि+छिद-भावे करणादौ च घञ्। १अवधौ २सीमायां ३अवधारणे ग्रन्थस्य ४सन्धिभेदे। स च त्रिका० दर्शितो यथा "सर्गवर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः। उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलं काण्डमस्त्रियाम्। स्थानं प्रकरणं पर्वाह्निकञ्च ग्रन्थसन्धयः"। तत्र काव्ये सर्गः, कोषे वर्गः, अलङ्कारे परिच्छेदोच्छ्वासौ कथायामुद्घातः नाटके अङ्कः, संहितापुराणादौ अध्यायः, तन्त्रे पटलं, ब्राह्मणे काण्डम्, इतिहासे पर्व, भाष्ये आह्निकम्। एवमन्येऽपि ग्रन्थसन्धयः ग्रन्थभेदे ज्ञेयाः यथा पादलम्बुकतरङ्गस्तवकप्रपाठकादयोऽपि यथायथमूह्याः। ४परिमाणे।

परिच्छेद्य त्रि० परि+छिद-कर्मणि ण्यत्। १परिमेये २अवधार्य्ये च। [अमरः।

परिजन पु० परिगतो जनः। १परिवारे २प्रतिपाल्ये जने

परिजय्य त्रि० परि+जि-शक्यार्थे यत् नि० यान्तादेशः। परितो जेतुं शक्ये।

परिजल्पित न० "प्रभोर्निर्दयताशाठ्यचापलाद्युपपादनात्। स्वविचक्षणताव्यक्तिर्भङ्ग्या स्यात् परिजल्पितम्" उज्ज्वलमणयुक्ते कथनभेदे। [रङ्गनाथः।

परिज्ञान न० परि+ज्ञा ल्युट्। सूक्ष्मज्ञाने कू०वि०६।१

परिज्रि त्रि० परि+जृ-क्रि। परितोगन्तरि ऋ०१।६४।५भा०

परिज्वन् पु० परि+जु-सौत्रधातुः कनिन्। १चन्द्रे २अग्नौ च उज्ज्वलदत्तः। अत्र परिजवन् इति परिजन्मन् इति शब्दद्वयकल्पनं प्रामादिकं "श्वन्नुक्षन्नित्यादिके उणादिसूत्रे परिज्वन् इत्यस्यैव पाठात्। [शब्दे २४१४पृ०दृश्यम्।

परिडीन न० परि+डी-भावे क्त। खगगतिभेदे खगगति-

परिणत त्रि० परि+णम-क्त। १परिपक्वे अमरः। २परिणामयुक्ते "तिर्य्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतोमतः" हलायुधोक्ते ३गजभेदे माघः ४।२९ ११।२५ ४सर्वतोनते च ५शेषयुते च। [णामे ४परिपाके च माघः १।११।

परिणति स्त्री परि+नम-क्तिन्। १शेषे २अवसाने। ३परि-

परिणय पु० परि+नी-भावे अच्। १विवाहे अमरः भावे ल्युट्। २परिणयन तत्रार्थे न०। परिणयतेर्विवाहार्थत्वात् परिणीता इत्यादौ कृतविवाहाद्यर्थावगमः।

परिणाम पु० परि+नम-घञ्। १प्रकृतेरन्यथाभावे विकारे २शेषे "परिणामेऽमृतोपमम्" गीता। ३अर्थालङ्कारभेदे च। अन्यथाभावश्च प्रकृत्युच्छेदेन प्रकृतेर्गुणान्तराधानेन वा यथा मृदादेर्घटादिरूपेण, काष्ठादेर्भस्मादिना। "परिणामतापसंस्कारदुःखैः" पात०सू० "परिणामतः सलिलवत्" सां०का० "यथा हि वारिदविमुक्तमुदकमेकरसमपि तत्तद्भूविकारानासाद्य नारिकेलतालीविल्वचिरविल्वतिन्दुकामलकप्राचीनामलककपित्थफलरसतया परिणामान्मधुराम्लतिक्तकटुकषायतया विकल्प्यते एवमेकैकगुणसमुद्भवात् प्रधानं गुणमाश्रित्याप्रधानगुणाः परिणामभेदान् प्रवर्त्तयन्ति" सां०कौ०। ४परिपाके "भुक्तस्य परिणामहेतुरौदर्य्यः (वह्निः) तर्कसंग्रहः।

परिणामदर्शिन् त्रि० परिणामं शेषं पश्यति दृश-णिनि ६त०। शेषद्रष्टरि यत्कर्मकरणे यत्फलं तस्य द्रष्टरि।

परिणामशूल न० परिणामे शूलम्। शूलरोगभेदे "स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहितो यदा। कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली"। तस्य लक्षणं यथा "भुक्ते जीर्य्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम्। तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते" वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा "आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धाऽरतिवेपनैः। स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक्" पैत्तिकस्य तस्य लक्षणं यथा "तृष्णादाहारतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तरम्। शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्भिषक्" श्लैष्मिकस्य तस्य लक्षणं यथा "छर्दिहृल्लाससम्मोहं स्वल्परुग्दीर्घसन्तति। कटुतिक्तोपशान्तौ च तद्विज्ञेयं कफात्मकम्" त्रिदोषजस्य तस्य लक्षणं यथा "संसृष्टलक्षणं बुद्धा द्विदोषं परिकल्पयेत्। त्रिदोषजमसाध्यन्तु क्षीणमांसबलानलम्" माधवकरः।

परिणामिन् त्रि० परि+नम-णिनि। परिणामयुक्ते परिणामिकारणत्वञ्च प्रधानस्यैव न पुरुषस्येति निर्णीतं सां०सू० "पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः" सू० "द्वयोरेव पुरुषप्रकृत्योरखिलकार्य्यपूर्वभावित्वेऽप्येकतरस्य पुरुषस्यापरिणामित्वेन कारणताहान्यान्यतरस्य प्रकृतेः कारणत्वौचित्यमित्यर्थः। पुरुषस्यापरिणामित्वे चेदं बीजम्। पुरुषस्य संङ्कल्पकारित्वे परार्थत्वापत्त्यानवस्थाऽसंङ्कल्पकारित्वे सर्वदा महदादिकार्य्यप्रसङ्गः। प्रकृतिद्वारा परिणामकल्पने च लाघवात् तस्या एव परिणामोऽस्तु पुरुषे तु स्वामित्वेन सदृत्वोपचारो यथा योधेषु वर्त्तमानौ जयपराजयौ राजन्युपचर्य्येते तत्फलसुखदुःखभोक्तृत्वेन तत्स्वामित्वादिति। किञ्च धर्म्मिग्राहकमानेन कारणतयैव प्रकृतेः सिद्धौ नान्यकारणाकाङ्क्षास्ति। यथा धर्म्मिग्राहकप्रमाणेन दृष्टतया

पुरुषस्थितौ नान्यद्द्रष्टाकाङ्क्षेति। अपि च पुरुषस्य परिणामित्वे कदाचिच्चक्षुर्मनआदिवदज्ञत्वमपि स्यात्। तथा च विद्यमानमपि सुखदुःखादिकं न ज्ञायेत ततश्चाहं सुखी न वेत्यादिसंशयापत्तिः। अतः सदा प्रकाशस्वरूपत्वानपायेन पुरुषस्यापरिणामित्वं सिद्ध्यति। तदुक्तं योगसूत्रेण "सदा ज्ञाताश्चित्तस्य वृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वादिति" तद्भाष्येण च "सदाज्ञानविषयत्वं तु पुरुषस्यापरिणामित्वं परिदीपयतीति" भा॰ उक्तम् संयोगश्च न परिणामः सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्त्यैव परिणामित्वव्यवहारात्" सा॰प्र॰भा॰। तेन पुरुषस्य संयोगवत्त्वेऽपि विकारहेतुसंयोगाभावात् न परिणामित्वम्। स्त्रियां ङीप्। "सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी" हरिका॰।

परि(री)णाय पु॰न॰ परि+नी—द्यूते विषये घञ् उपसर्गस्य वा दीर्घः। शारीणां वामदक्षिणतो नयने अमरः घञन्तत्वेऽपि अभिधानात् अस्त्री।

परि(री)णाह पु॰ परि+नह—घञ् वा दीर्घः। विस्तारे (ओसार) "धनुः शतं परीणाहो ग्रामात् क्षेत्रान्तरं भवेत्" याज्ञ॰।

परिणाहवत् त्रि॰ परिणाह+बला॰ वा मतुप्। विस्तारयुते स्त्रियां ङीप् पक्षे एकाक्षरकृदन्तत्वेऽपि बला॰ इनि। परिणाहिन् तत्रार्थे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

परिणेतृ पु॰ परि+नी-तृच्। १विवाहकर्त्तरि भर्त्तरि राजनि॰ २परितो नेतरि च।

परिणेय त्रि॰ परि+नी—यत्। १परितोनयनीये आश्व॰श्रौ॰ ४।६।१५। विवाहयोग्यायां २कन्यायां स्त्री।

परितक्मन् न॰ तक—हसने भावे मनिन्। परितोगमने तदर्हति यत्। परितक्म्य परितो गन्तव्ये ऋ॰१।३१।६७ भा॰दृश्यम्। "परित एनां रात्रिं तक्म" निरुक्तोक्तायां रात्रौ च रात्रेरुभयत उष्णतोपलम्भात् तथात्वम्।

परितस् अव्य॰ परि+तसिल्। सर्वतोभावे इत्यर्थे। एतद्योगे लक्ष्यार्थे द्वितीया परितः कृष्णं भक्ताः।

परिताप पु॰परितप्यतेऽत्र परि+तप—आधारे घञ्। १नरके करणे घञ्। २दुःखे मेदि॰। ३शोके शब्दच॰ ४भये ५कम्पे विश्व॰ ६अत्युष्णतायाञ्च "ते ह्लादपरिताप फलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्" पात॰सू॰ "ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुका सुखफलाः अपुण्यहेतुकाःदुःखफलाः" भा॰।

परितोष पु॰ परि+तुष-भावे घञ्। सन्तोषे आनन्दभेदे

परित्याग पु॰ परि+त्यज-भावे घञ्। सर्वतो भावेन वर्जने

परित्राण न॰ परि+त्रै—ल्युट्। १रक्षणे अनिष्टे प्रवृत्तस्य २निवारणे च "परित्राणाय साधूनाम्" गीता।

परिदंशित त्रि॰ परिदंशो जातोऽस्य तार॰ इतच्। सन्नद्धे भा॰व्या॰ १३६अ॰। [अमरः।

परिदान न॰ परि+दा-भावे ल्युट्। प्रतिरूपदाने विनिमये

परिदाय पु॰ परि+दा घञ्। आमोददायिनि सुगन्धौ हरिवं॰ २१८अ॰।

परिदायिन् परिविन्द्यं शास्त्रदोषं ददाति दा—णिनि। अकृतविवाहस्य ज्येष्ठस्य कनिष्ठाय कन्यादातरि परिवेत्तृशब्दे हारीतवाक्यं दृश्यम्।

परिदेवन न॰ परि+दिव-ल्युट्। १अनुशोचने कृतस्य अकर्मणोऽनुचितत्वधियानुतापे २विलापे च। णिच्—युच्। परिदेवनाप्यत्र स्त्री। "तत्र का परिदेवना" गीता २।२८

परिदेविन् त्रि॰ परि+दिव—ताच्छील्ये इनि। परदेवनशीले. स्त्रियां ङीप्।

परिद्वीप पु॰ गरुडपुत्रभेदे भा॰व्या॰ १००अ॰।

परिधान न॰ परिधीयते परि+धा-कर्मणि ल्युट्। १परिच्छिन्नवस्त्रे नाभेरधोधृतवसने अमरः भावे ल्युट्। २वस्त्रादेर्देहादौ धारणे च।

परिधानीया स्त्री परि+धा—कर्मणि अनीयर्। १शस्त्रादिस्थायामुत्तमायामृचि "सर्वोत्तमां परिधानीयेति विद्यात् आश्व॰श्रौ॰ २।१६।८ "स यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीया स्यात्" छान्दो॰। २परिधेयवस्त्रादौ त्रि॰।

परिधाय पु॰ परि+धा—कर्मणि घञ्। १परिच्छेदे आधारे घञ्। २नितम्बदेशे ३जलस्थाने च मेदि॰ भावे घञ्। परिधाने।

परिधि पु॰ परि+धा॰कि। चन्द्रसूर्य्यसमीपस्थे मेघादिसन्निकर्षात् जायमाने वेष्टनाकारे १मण्डले (सूर्य्यसभा) (चन्द्रसभा) परिवेशशब्दे दृश्यम्। यज्ञियपशुबन्धनार्थं निखातायां यज्ञियतरोः पलाशादेः २शाखायाम् ३गोलमण्डलस्य परितो वेष्टनसूत्रमाने क्षेत्रशब्दे २४०॰ पृ॰दर्शितम्। यज्ञियपरिधिमानं च इध्मशब्दे ६२८ पृ॰ दृश्यम्। तच्चान्यतत्रयाखिविषयम् कर्मप्रदीपोक्तमानन्तु छन्दोगविषयम् यथा "बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः। त्रयो भवन्ति शीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्दिशम्। प्रागग्रावभितः पश्चादुदगग्रमथापरम्। न्यसेत् परिधिमन्यञ्चेदुदग्रः स च पूर्वतः"।

परिधिस्थ त्रि॰ परिधौ तिष्ठति स्था–क । १परिचारके युद्धादौ रथिनो रक्षार्थं परितः स्थिते २सैन्यादौ च ।

परिधिपतिखेचर पु॰ महादेवे भा॰ अनु॰ १७ अ॰ ।

परिधूमन सुश्रुतोक्ते तृषादितस्य उद्गारभेदरूपे उपद्रवभेदे (चों या ढेकुर तोला) ।

परिधूमायन न॰ सुश्रुतोक्ते उद्गारभेदे (चोंयाढेकुरतोला)

परिधेय त्रि॰ परितो धेयः । परिधिभवे १विश्वदेवादौ यजु॰ ३।१८। परि–धा यत् । २परिधातव्ये वस्त्रादौ त्रि॰ ।

परिनन्दन त्रि॰ परि+नन्द–णिच्–ल्यु युवा॰ न णत्वम् । १सन्तोषकारके भावे ल्युट् । २सन्तोषकरणे न॰ ।

परिनिष्ठा परि+नि+स्था-भावे अ । पर्य्यवसाने "पारम्पर्य्येऽप्येकत्र परिनिष्ठा" सां॰सू॰ ।

परिपक्व त्रि॰ परि+पच–क्त । १परिपाकयुक्ते २परिणते च

परिपन(ण) न॰ परिपन्य(ण्य)ते व्यवह्रियतेऽनेन पन(ण)–घञ् । मूलधने अमरः ।

परिपति त्रि॰ परि+पत-इन् । १सर्वव्यापिनि यजु॰५।५। २अधिपतौ पु॰ निरु॰ १२।१८ अ॰ ।

परिपन्थ पु॰ पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पथि-अच् । १पथिवर्जके २पथिव्यापके च "परिपन्थं गच्छति" पा॰ठक् । पारिपन्थिक चौरे सि॰कौ॰ ।

परिपन्थक पु॰ परिपन्थयति दोषाख्यानं गच्छति परि+पन्थ–ण्वुल् पन्थानं वर्जयित्वा गच्छति वा कन् पन्था॰ देशः । शत्रौ यजु॰ ४।३४ । हेमच॰ ।

परिपन्थिन् पु॰परि+पन्थि-इनि । १शत्रौ २विपरीताचारिणि त्रि॰स्त्रियां ङीप् । "छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्य्यवस्थातरि"पा॰ वेदे एवास्य प्रयोगः । लोके तूपचारात् ।

परिपरिन् पु॰ परिपन्थिन्शब्दोक्ते पा॰ नि॰ । शत्रौ वेदे एवास्य योगः । यजु॰ ४।३४ ।

परिपवन पु॰ परिपूयतेऽनेन परि+पू-करणे ल्युट् । चालन्यां निरु॰ ४।९ ।

परिपश्व्य त्रि॰ व्याप्तौ परिः पश्वोरिदं यत् प्रा॰स॰। सर्वपशुसम्बन्धिनि कात्या॰ श्रौ॰ ८।८।३ [३नैपुण्ये च ।

परिपाक परि+पच घञ् । १उत्कृष्टपाके २परिणामे ।

परिपाकिन् स्त्री परिपाकोऽस्त्यस्याः एकाचरत्वदन्तत्वेऽपि संज्ञात्वात् इनि ङीप् । लिङ्गतायां शब्दच॰ ।

परिपाटि(टी) स्त्री परि+चु॰पट-इन् । अनुक्रमे आनुपूर्व्याम् अमरः वा ङीप् । [अन्तोदात्तताऽस्य ।

परिपाद अव्य॰ पादं वर्जयित्वा । पादवर्जने निरुदका॰

परिपिष्टक न॰ परि+पिष-क्त संज्ञायां कन् । सीसके राजनि॰ । [रणे च

परिपुटन न॰ परि+कुटा॰ पुट-भावे ल्युट् १भेदने २सम्पुटीक-

परिपुष्करा स्त्री परितः पुष्करं मुखं यस्याः । (गोडुक) गोडुम्बायाम् शब्दच॰ ।

परिपूत त्रि॰ परि+पू-क्त । १अत्यन्तशुद्धे माघः २।१६ । शूर्पादिवातेन तुषनिःसारणयुते २धान्यादौ च । "परिपूतेषु धान्येषु" मनुः ।

परिपूर्ण त्रि॰ परि पूर-क्त नि॰ । आभोगयुते तस्य भावः तल् । परिपूर्णता आभोगे स्त्री अमरः ।

परिपेल न॰ परि+पेल-अच् । कैवर्त्तीमुस्तके शैवलमध्ये जायमाने मुस्ताकारे पदार्थे शब्दमाला ।

परिपेलव न॰ परितः पेलवं मृदुता यस्य । १कैवर्त्तीमुस्तके अमरः । २अत्यन्तमृदौ त्रि॰ कु॰सं॰ ६४ अ॰ ।

परिपोट पु॰ सुश्रुतोक्ते कर्णपालीरोगभेदे "परिपोटस्तथोत्पात उन्मन्थो दुःखवर्द्धनः । पञ्चमः परिलेही च कर्णपाल्या गदाः स्मृताः" इत्युपक्रमे सौकुमार्य्याच्चिरोत्सृष्टसहसाभिप्रवर्द्धिते । कर्णशोफो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटनात् । कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात् परिपोटकः" । परिपोटक इत्यप्यत्र पु॰ ।

परिपोटन न॰ प+पुट-भेदने ल्युट्। भेदने सुश्रुतः ।

परिप्रश्न पु॰ परितः प्रश्नः । युक्तायुक्तत्वप्रश्ने गीता ४।३४अ॰

परिप्लव पु॰ परि+प्लु-अच् । १चञ्चले अमरः । भावे अप् । २जलादेरुपरितरणे च ।

परिप्लुत स्त्री परि+प्लु-क्त । १जलादिभिरार्द्रीभूते । २मदिरायां स्त्री हेमच॰। मैथुनवेदनायुक्ते ३नार्य्यङ्गभेदे स्त्री "परिप्लुतायां योनौ तु ग्राम्यधर्मे रुजा भृशम्" माधवकरः

परिव(ब)र्ह पु॰ परि+वर्ह-घञ् । नृपयोग्ये छत्त्रचामरादि परिच्छदे अमरः । अन्त्यस्थस्य मध्य एव न्याय्यः ।

परिभ(भा)व पु॰ परि+भू-अप् घञ् वा । १अनादरे २तिरस्कारे अमरः । [शीले स्त्रियां ङीप् ।

परिभविन् त्रि॰ परि+भू–ताच्छील्ये इनि । परिभवन-

परिभाविन् त्रि॰ परि+भू-ग्रहा॰ भूतेऽर्थे णिनि । सर्वतोभावेन भवनयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

परिभाषण न॰ परि+भाष-ल्युट् । १निन्दया दुष्टवचने आलापे २नियमे च मेदि॰ ।

परिभाषा स्त्री परि+भाष-अ । शास्त्रकृतां १कृत्रिमसंज्ञायाम् अवयवार्थमनादृत्य समुदायार्थे २विशिष्टसंज्ञायाम् ।

संज्ञापरिभाषयोस्तु अवान्तरभेदः परिभाषेन्दुशेखरे "यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् "यथाकालं संज्ञापरिभाषम्" अनयोर्व्याख्याने दृश्यः । "कश्चिदेकदेशस्थः सर्वशास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयतीति "षष्ठी स्थाने"इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । "अधिकारशब्देन पारार्थ्यात् परिभाषाप्युच्यते । कश्चित् परिभाषारूप इति" कैयटः । दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत् । स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति तत्तात्पर्यम् । ४आधुनिकसङ्केते पारिभाषिकशब्दे दृश्यम् ।

परिभूत त्रि॰ परि+भू–क्त । १तिरस्कृते २अनादृते च हेमच॰

परिभ्रमण न॰ परितो भ्रमणम् । १सर्वतोभ्रमणे २पर्य्यटने च

परिमण्डल त्रि॰परिगतो मण्डलम् । १वर्त्तुलाकारे हेमच॰ २अणुपरिमाणयुक्ते च परिमाणशब्दे दृश्यम् ।

परिमर पु॰ परिम्रियन्ते अस्मिन् परि+मृ–आधारे अप् । वायौ "तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत" तैत्ति॰उ॰ ३।१०।४ "ब्रह्मणः परिमरः परिम्रियन्तेऽस्मिन् पञ्च देवताः विद्युद्वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निरित्येताः । अतो वायुः परिमरः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः । "स एवायं वायुराकाशेनानन्य" इत्याकाशो ब्रह्मणः परिमरस्तमाकाशं वाय्वात्मानं ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत" भा॰।

परिमर्द्द पु॰ परि+मृद–भावे घञ् । १घर्षणे २नाशने ३हिंसने च भा॰शा॰२१८५श्लो॰ । ल्युट् । परिमर्द्दन तत्रार्थे

परिमल पु॰ परि+मल-अच् । १कुङ्कुमचन्दनादिमर्दने मर्दनोद्भूते २सुगन्धौ अमरः । ३परितः सम्बन्धे च "सतां परिमलोद्भूतवह्नोत्सवः"इत्युदयनः ४पण्डितसमूहे शब्दर॰

परिमाण न॰ परिमीयतेऽनेन परि+मा-ल्युट् । यवाङ्गुलप्रस्थादिभिर्गुञ्जादिभिश्च द्रव्यस्य परिच्छेदे (माप) गुञ्जादिपरिमाणभेदविशेषाश्च कर्षशब्दे १७७५ पृ॰ उक्ता दृश्याः । अङ्गुलादिपरिमाणञ्च वैशेषिकमते द्रव्यगुणभेदस्तच्चातुर्विध्यं चोक्तं यथा "अणोर्महतश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते ।"कणा॰सू॰ "तदेवं स्थूलो नीलः कलस इति प्रात्यक्षिकप्रत्यये यथा नीलं रूपं विषयस्तथा परिमाणमपि तेन च परिमाणेन परमाणुपर्य्यन्तं परिमाणमुन्नीयते प्रत्यक्षत्वात् द्रव्यप्रत्यक्षहेतुत्वाच्च । द्रव्यप्रत्यक्षतायां रूपवत् परिमाणमपि कारणं नहि महत्त्वमन्तरेण द्रव्यं प्रत्यक्षं भवति तथा च द्रव्यप्रत्यक्षकारणत्वेन स्वयञ्च प्रत्यक्षतया परिमाणं गुणोऽस्तीति निश्चीयते । यदि हि घटादिस्वरूपं परिमाणं स्यात् तदा महदानयेत्युक्ते घटमात्रमानयेत् तथाच प्रैषसंप्रतिपत्ती विरुध्येयाताम्, एवं घटपदात् परिमाणं प्रतीयेत परिमाणपदाद्वा घट इति । मानव्यवहारासाधारणकारणत्वं द्रव्यसाक्षात्कारकारणनिष्ठसामान्यगुणत्वं वा महत्त्वम् । मानव्यवहारोहस्तवितस्त्यादिव्यवहारो नतु पणसङ्ख्यादिव्यवहारः । तच्च परिमाणञ्चतुर्विधं महत्त्वमणुत्वं दीर्घत्वं ह्रस्वत्वञ्च, तत्र परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे विभुचतुष्टयवर्त्तिनी परमाणुत्वपरमह्रस्वत्वे परमाणुवर्त्तिनी अवान्तराणुत्वावान्तरह्रस्वत्वे द्व्यणुकवर्त्तिनी त्रसरेणुमारभ्य महावयविपर्य्यन्तं महत्त्वदीर्घत्वे । एवञ्च सर्वाण्यपि द्रव्याणि परिमाणद्वयवन्ति । बिल्वामलकादावणुत्वव्यवहारः समिदिक्षुदण्डादिषु च ह्रस्वत्वव्यवहारोभाक्तः, भक्तिश्चात्र प्रकर्षभावाभावः, आमलके यः प्रकर्षभावस्तस्याभावः कुवले । बिल्वे यः प्रकर्षभावस्तस्याभाव आमलके, स च गौणमुख्योभयभागित्वाद्भक्तिपदवाच्यः । दीर्घह्रस्वत्वे नित्ये न वर्त्तेते इत्येके, परिमाण एव ते न भवत इत्यपरे, महत्सु दीर्घमानीयतामितिवत् महत्सु वर्त्तुलं त्रिकोणञ्चानीयतामिति निर्धारणबलाद्वर्त्तुलत्वादीनामप्यापत्तेरिति तेषामाशयात् । इदानीं परिमाणकारणानि परिसङ्ख्ष्टे ।"उप॰ वृ॰"कारणबहुत्वाच्च" कणा॰सू॰ "चकारोमहत्त्वप्रचयौ समुच्चिनोति, परिमाणमुत्पद्यते इति सूत्रशेषः, तत्र कारणबहुत्वं केवलं त्र्यणुके महत्त्वदीर्घत्वे जनयति महत्त्वप्रचययोस्तत्कारणेऽभावात् तच्च बहुत्वमीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यं तद्बुद्धेरनेकविषयत्वेऽप्यदृष्टविशेषोपग्रहो नियामकः, एवं परमाणुद्वयगतं द्वित्वं द्व्यणुके परिमाणोत्पादकं वक्ष्यते द्वाभ्यां तन्तुभ्यामप्रचिताभ्यामारब्धे पटे केवलं महत्त्वमेवासमवायिकारणं बहुत्वप्रचययोस्तत्राभावात् ।यत्र च द्वाभ्यां तूलकपिण्डाभ्यां तूलकपिण्डारब्धस्तत्र परिमाणोत्कर्षदर्शनात् प्रचयः कारणं बहुत्वस्याभावात् महत्त्वस्य सत्त्वेऽपि परिमाणोत्कर्षं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । एवञ्च सति यदि महत्त्वं तत्र कारणं तदा न दोषः तदुक्तं "द्वाभ्यामेकेन सर्वैर्वा" इति । प्रचयश्च आरम्भकसंयोगः, स च स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवासंयुक्तत्वे सति स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवसंयोगलक्षणः, सचावयवसंयोगः स्वावयवप्रशिथिलसंयोगापेक्षः परिमाणजनकः "गुणकर्मारम्भे

त्वाच्च" इति वचनात् उ०वृ०। "अतो विपरीतमणु" क०सू० "महत्त्वदीर्घत्वे व्युत्पाद्याणुत्वं व्युत्पादयति। अतः प्रत्यक्षसिद्धान्महतः परिमाणाद्यद्विपरीतं तदणु परिमाणमित्यर्थः। वैपरीत्यञ्चाप्रत्यक्षत्वात् कारणवैपरीत्याच्च, महत्त्वे हि महत्त्वबहुत्वप्रचयानां कारणत्वम्, एतेन दीर्घत्वविपरीतं ह्रस्वत्वमित्यपि द्रष्टव्यम्, वैपरीत्यञ्चात्रापि पूर्ववत्" उ०वृ० "इदानीं कुवलामलकादावणुत्वव्यवहारो भाक्त इति दर्शयति। "अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावात् विशेषाभावाच्च" क०सू० "इतिशब्दो व्यवहारपरतां दर्शयति, तेन विल्वापेक्षया कुवलमणु, कुवलापेक्षयामलकं महत्, आमलकापेक्षया विल्वं महदिति तावद्व्यवहारोऽस्ति, तत्र महदिति तेषु व्यवहारो मुख्यः, कुत एवमत आह विशेषभावात् महत्त्वविशेषस्यैव तरतमादिभावेन भावात्। अणुव्यवहारस्तु तेषु भाक्तः, कुत एवमत आह विशेषाभावात् अणुत्वविशेषस्य तत्राभावात्, अणुत्वं हि कार्य्यं द्व्यणुकमात्रवृत्ति, नित्यं परमाणुवृत्ति, कुवलादौ तदभावात्। यद्वा विशेषस्य महत्त्वकारणस्यैवावयवबहुत्वमहत्त्वप्रचयानां कुवलाद्यवयवेषु भावात् सद्भावात्। विशेषाभावात् विशेषस्य अणुत्वकारणस्य महत्त्वासमानाधिकरणद्वित्वस्य कुवलाद्यवयवेष्वभावादसद्भावादित्यर्थः" उप०वृ०। "अणुत्वव्यवहारो भाक्त इत्यत्र हेतुमाह। "एककालत्वात्" कणा०सू० "महत्त्वमणुत्वञ्च द्वयमप्येकस्मिन् कालेऽनुभूयते, ते च महत्त्वाणुत्वे परस्परविरोधिनी नैकत्राश्रये सह सम्भवतः, अतो महत्त्वकारणसद्भावान्महत्त्वप्रत्ययस्तत्र मुख्योऽणुत्वप्रत्ययप्रयोगौ च भाक्तावित्यर्थः" उप०वृ० "महत्त्वप्रत्ययस्य मुख्यत्वे हेतुमाह "दृष्टान्ताच्च" कणा०सू० "दृश्यते तथा वस्तुगत्या महत्त्व एव कुवलामलकविल्वेषु स्थूलस्थूलतरस्थूलतमव्यवहारेण भवितव्यमित्यर्थः यथा वस्तुगत्या शुक्लत्वेव पटशङ्खस्फटिकादिषु शुक्लशुक्लतरशुक्लतमव्यवहारः" उप०वृ०। नन्वणु महत्परिमाणमितिव्यवहारबलान्महत्त्वेऽपि परिमाणे महत्त्वमणुत्वेऽप्यणुत्वमस्तीति ज्ञायते तत् कथं द्रव्यमात्रवृत्तित्वमनयोः कथं वा गुणे गुणवृत्तित्वविरोधो नापद्यत इत्यत आह। "अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मगुणैर्व्याख्यातः" कणा०सू०। "यथा गुणकर्मणी नाणुत्वमहत्त्ववती तथाऽणुत्वमहत्त्वे अपि नाणुत्वमहत्त्ववती इत्यर्थः प्रयोगश्च भाक्तो द्रष्टव्यः" उप०वृ०। "नन्वु यथा गुणा

गुणवन्तः कथमन्यथा महान् शब्दः द्वौ शब्दौ एकः शब्दः चतुर्विंशतिर्गुणा इत्यादिव्यवहारः, कर्माण्यपि च कर्मवन्ति प्रतीयन्ते कथमन्यथा शीघ्रं गच्छति द्रुतं गच्छतीति व्यवहारः तथाचाणुत्वमहत्त्वे अपि तद्वती स्यातामित्यत आह। "कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणाः व्याख्याताः" कणा०सू०। "कर्मभिः कर्माणि न तद्वन्ति गुणैश्च गुणा न तद्वन्तस्तथाऽणुत्वमहत्त्वे अपि न तद्वती, व्यवहारस्तु सर्वत्र भाक्त इत्यर्थः" उप०वृ०। ननु महान्ति कर्माणि अणूनि कर्माणि महान्तो गुणाः अणवो गुणा इत्यादिव्यवहारादणुत्वमहत्त्ववन्ति कर्माणि तदुभयवन्तश्च गुणाः प्रसक्ता इत्यत आह। "अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणाश्च व्याख्याताः" कणा० सू०। "यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तथा न कर्माणि तदुभयवन्ति न वा गुणास्तदुभयवन्त इत्यर्थः, प्रयोगस्तु पूर्ववद्भाक्त इति भावः" उप०वृ०। "अणुत्वमहत्त्वप्रक्रियां दीर्घत्वह्रस्वत्वयोरतिदिशति। "एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते" क०सू०। "ह्रस्वत्वदीर्घत्वे अपि न ह्रस्वत्वदीर्घत्ववती महोत्त्वोत्पादकमेव ह्रस्वत्वोत्पादकम्, कारणैक्यात् कथं कार्यभेद इति चेन्न प्रागभावभेदेन पाकजवदुपपत्तेः यत्रैव महत्त्वं तत्र दीर्घत्वं यत्राणुत्वं तत्र ह्रस्वत्वं यत्र नित्यमणुत्वं तत्र नित्यं ह्रस्वत्वमित्याद्यतिदेशार्थः" उप०वृ०। "इदानीं विनाशकमाह "अनित्येऽनित्यम्" क०सू० "एतच्चतुर्विधमपि परिमाणं विनाशिनि द्रव्ये वर्त्तमानमाश्रयनाशादेव नश्यति न तु विरोधिगुणान्तरात्। घटे सत्यपि तत्परिमाणं विनश्यति कथमन्यथा कम्बुभङ्गेऽपि स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञेति चेन्न आश्रयनाशेन तत्र घटनाशावश्यकत्वात् न हि परमाणुद्वयसंयोगनाशाद् द्व्यणुके नष्टे तदाश्रितस्य त्रसरेणोस्तदाश्रितस्य चूर्णशर्करादेरविनाश इति युक्तिरभ्युपगमो वा, कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञेति सैवेयं दीपकलिकेति प्रत्यभिज्ञानवद्भ्रान्तित्वात्। प्रदीपप्रत्यभिज्ञाऽपि प्रमैव ह्रस्वत्वदीर्घत्वे परस्परमुत्पादविनाशशालिनी इति चेन्न तद्विनाशस्याश्रयविनाशमन्तरेणानुपपत्तेरुक्तत्वात्" उप० वृ०। "नित्ये नित्यम्" कणा०सू०। "तत् किं पार्थिवपरमाणुरूपादिवत् परमाणुगतमणुत्वं शब्दबुद्ध्यादिवदाकाशादिगतं महत्त्वमपि नश्यतीत्यत आह। नित्येष्वाकाशादिषु परमाणुषु च यत् परिमाणं तन्नित्यं विनाशकाभावात्" उप०वृ०।

परमाणुपरिमाणस्य वैशेषिकसिद्धां संज्ञामाह "नित्यं परिमण्डलम्" कणा०सू० परिमण्डलमेव पारिमाण्डल्यम् (स्वार्थे ष्यञ्) उप०वृ०।
"परिमितिव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः" सि०मुक्ता० "अणु दीर्घं महद्ध्रस्वमिति तद्भेद ईरितः। अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम्। संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते। अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम्। परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते। प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते" भाषा० "तच्चतुर्विधम् अणु महद् दीर्घं ह्रस्वञ्च। तत्परिमाणम्। नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुषज्यते। जायत इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्त्तते। अनित्यमिति पूर्वेणान्वितम्। तथा चानित्यं परिमाणं सङ्ख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं चेत्यर्थः। तत्र सङ्ख्याजन्यमुदाहरति। द्व्यणुकादाविति। द्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकादिपरिमाणं वा न कारणम् परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात्। द्व्यणुकादिपरिमाणन्तु परमाणुत्वापेक्षया नोत्कृष्टम्। त्रसरेणुपरिमाणन्तु न सजातीयम्। अतः परमाणौ द्वित्वसङ्ख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य, द्व्यणुके, त्रित्वसङ्ख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः। परिमाणजन्यमुदाहरति। परिमाणं घटादाविति। परिमाणजं कपालादिपरिमाणजन्यम्। प्रचयजन्यमुदाहर्त्तुं प्रचयं निर्वक्ति प्रचय इति" सि०मुक्ता० "परिमाणं तूलकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशतः" भाषा० "नाश इति अर्थात् परिमाणस्य। न चावयवनाशः कथं परिमाणनाशकः अत्यल्पावयविनि त्रिचतुरपरमाणुविश्लेषे तदुपचये चावयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम् परमाणुविश्लेषे द्व्यणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयस्तन्नाशे च त्रसरेणुनाशः एवं क्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् सति च नाशकेऽनभ्युपगममात्रेण नाशस्यापवदितुमशक्यत्वात्। शरीरादाववयवापचयेऽसमवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवयविनाश आवश्यकः। न च पटाविनाशेऽपि तन्त्वन्तरसंयोगात् परिमाणाधिक्यं स्यादिति वाच्यम् तत्रापि वेमाद्यभिघातेन समवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात् पटनाशस्यावश्यकत्वात्। किञ्च तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं तत्पट एव न स्यात् तत्तन्तुरूपकारणाभावात् तत्तन्तोरवयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत्। तस्मात् तत्र तन्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्वपटनाशस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्य्यम्। अवयविनः प्रत्यभिज्ञानन्तु साजात्येन दीपकलिकादिवत्। न च पूर्वतन्तव एव तन्त्वन्तरसहकारात् पूर्वपटे सत्येव पटान्तरमारभन्तामिति वाच्यम् मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधात्। एकदा नानाद्रव्यस्य तत्रानुपलम्भबाधितत्वाच्च पूर्वद्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यमभ्युपेयत्वात्" सि०मुक्ता०।
वेदान्तिमते अणुमहदित्येव परिमाणद्वैविध्यम्। तच्च आरम्भवादशब्दे दर्शितम्। एवं सांख्यमतेऽपि परिमाणद्वैविध्यम्। "न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात्" सां०सू०।

परिमार्जन न० परि+मृज-भावे ल्युट् वृद्धिः। १अवघर्षणादिना भूम्यादेः शोधने मधुमस्तकरूपे २भक्ष्यद्रव्यभेदे च "मधुतैलघृतैर्भक्ष्ये वेष्टिताः समिताशये। मधुमस्तकमुद्दिष्टं तत्राख्या परिमार्जनम्" शब्दच०।

परिमित त्रि० परि+मा-क्त। १कृतपरिमाणे २यथार्हपरिमाणे च त्रिका०।

परिमिति स्त्री परि+मा-क्तिन्। परिमाणे भावप्रत्यये परिच्छेदः

परिमुख अव्य०मुखस्य वर्जनम् अव्ययी० पूर्वनि०। मुखवर्जने "परिमुखञ्च" पा० तत्र वर्त्तते ठक्। पारिमुखिक सेवके परिमुखं भवम् "अव्ययीभावाच्च" पा०परिमुखादिभ्य एवेष्यते इत्युक्तेः ञ्य। पारिमुख्य तत्र भवे त्रि०।

परिमुखादि ञ्यप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "परिमुख परिहनु पर्य्योष्ठ पर्य्युलूखल परिसीर उपसीर उपस्थल उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुशीत अनुसाय अनुसीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशाख"।

परिमोक्ष पु० परितो मोक्षः। १सम्यगमुक्तौ २निर्वाणमोक्षे भाग० ४।६।० श्लोके श्रीधरः। ३मोचने च

परिमोषिन् त्रि० परि+मुष-ताच्छील्ये इनि। परिमोषणशीले चौरे स्त्रियां ङीप्।

परियज्ञ पु० परित उभयतो विहितो यज्ञोऽस्य। उभयतो विहितयज्ञे दृष्टसतिमवादौ कात्या० १४।१।१ संग०

परि(री)योग पु०परि+युज-भावे घञ् वा दीर्घः। परितोयोगे

परिरथ्या स्त्री परितो रथ्या। चतुष्पथादौ [विक्षूने।

परि(री)रम्भ पु० परि+रभ-घञ् मुम् च वा दीर्घः। आ-

परिराटक त्रि० परि+रट-ताच्छील्ये वुञ् । समन्तात् रटनशीले । [रटनशीले स्त्रियां ङीप् ।

परिराटिन् त्रि० परि+रट-ताच्छील्ये घिनुण् । समन्तात्

परिल त्रि० परितो लाति ला-क । परितो भाइके ततः शिवा० अपत्ये अण् । पारिल तदपत्ये पुंस्त्री० ।

परिलेख त्रि० परिलिख्यतेऽनेन परि+लिख-करणे घञ् । परितो लेखनसाधने द्रव्ये । उपरागशब्दे १२०३ पृ० दर्शिते पदार्थे च । [रेखादिकरणे ।

परिलेखन परि+लिख-भावे ल्युट् । यन्त्रस्थानेषु परितो

परिवत्सर पु० संवत्सरपञ्चकान्तर्गते वत्सरभेदे "शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समाद्यादीपुवत्सराः । सम्परीदानुपूर्वाश्च तथोदापूर्वकामताः" मलमा०त० । "परिपूर्वे तथा दानं यवानां च द्विजोत्तमा !" विष्णुध० ।

परिवर्जन न० परिवर्ज्यतेऽसुभिरनेन वृज-णिच्-ल्युट् । १मारणे । वृज-भावे ल्युट् । २त्यागे अमरः । पतितादीनां शय्यासनादौ परिवर्जनमुक्तं यथा

"एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपक्वान्नमिश्रणम् । याजनाध्ययने योनिस्तथैव सह भोजनम् । सहाध्यायस्तु दशमः सहयाजनमेव च । एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्कर्यसंज्ञिताः । समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते नृणाम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्कर्यं परिवर्जयेत्" इति कौर्मे उपरिभागे १५अ० । देशभेदोऽवर्जनीया यथा "यस्मिन्देशे न सम्मानो न प्रीतिर्न च बान्धवाः । न च विद्यागमः कश्चित्तं देशं परिवर्जयेत्" चाणक्यः । वर्ज्यमनुष्यादयो यथा "ब्राह्मणं बालिशं धर्मयोद्धारं विप्रं शठम् । शूद्रमध्वरसंयुक्तं दूरतः परिवर्जयेत् । कुभार्याञ्च कुमित्रञ्च कुराजानं कुसौहृदम् । कुबन्धुञ्च कुदेशञ्च यत्नतः परिवर्जयेत्" गरुडपु० ।

परि(री)वर्त्त परि+वृत-भावे घञ् वा दीर्घः । १विनिमये । आधारे घञ् । २युगान्तकाले हेमच० ३अन्यविच्छेदे अध्यायादौ जटा० कर्त्तरि अच् । ४कूर्मराजे । ५मृत्युपुत्र-दुःसाध्यपुत्रभेदे मार्कण्डे० पु० ५१ अ० । तन्नामनिरुक्तिस्तत्रैव "अन्यगर्भे परान् गर्भान् सदैव परिवर्त्तयन् । रतिमाप्नोति वाक्यञ्च विवक्षोरन्यदेव हि । परिवर्त्तन संज्ञोऽयम्" । तस्य सुतौ च विरूपविकृतौ तयोः कर्म च तत्रोक्तं यथा "परिवर्त्तसुतौ द्वौ तु विरूपविकृतौ द्विज ! । तौ तु वृक्षापपरिखाप्राकाराम्भोधिसंश्रयौ । गुर्विण्याः परिवर्त्तं तौ कुरुतः पादपादिषु । क्रौष्टुके परिवर्त्तं त्वा गर्भस्यान्योदरात्ततः । न वृक्षं चैव नैवाट्टं न प्राकारं महोदधिम् । परिखां वा समाक्रामेदबला गर्भधारिणी" । ६आवृत्तौ "युगानां परिवर्त्तेन" सू०सि० । यत् स्थानमारभ्य ग्रहश्चलितः स चेत् पुनस्तत्स्थानमायाति तादृशे राशिचक्रस्य ७परिवर्त्ते च "तेषान्तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः" सू०सि० । परिवर्त्तते परि+वृत-अच् । ८परिवृत्तियुक्ते धनादौ ताण्ड्यब्रा०भाष्यम् ।

परिवर्त्तन न० परि+वृत-भावे ल्युट् । १विनिमये मेदि० । परि+वृत-णिच्-ल्यु । २दुःसाध्यपुत्रभेदे परिवर्त्तशब्दे दृश्यम् ।

परिवर्त्तिका स्त्री मेढ्रगतरोगभेदे "मर्दनात् पीडनाच्चापि तथैवाप्यभिघाततः । मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन् । तदा वातोपसृष्टन्तु चर्म प्रतिनिवर्त्तते । मणेरधस्तात् कोषश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते । सवेदनं सदाहञ्च पाकञ्च व्रजति क्वचित् । मारुतागन्तुसम्भूतां विद्यात्तां परिवर्त्तिकाम् । सकण्डूः कठिना चैव तथा श्लेष्मसमुत्थिता" सुश्रु० ।

परिवर्त्तिन् स्त्री परि+वृत णिनि । १पुनः पुनरावृत्तियुक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च त्रिवृत्स्तोमस्य २विष्टुतौ । "तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः" (एवं त्रिरुक्ता) "परिवर्त्तिनी त्रिवृत्विष्टुतिः" ताण्ड्यब्रा०२।२।१ । "परिवर्त्तिनी आवर्त्तिनी" भा० । [रचितच्छलादौ अमरः ।

परिवर्ह पु० परि+वर्ह घञ् । १परिच्छदे राजचिह्नादौ

परिवसथ पु० परि+वस-आधारे अथच् । ग्रामे हेमच० ।

परिवह पु० परि+वह-अच् । सप्तवायुमध्यपातिनि वायुभेदे अनिलशब्दे दृश्यम् ।

परि(री)वाद पु० परि+वद-घञ् वा दीर्घः । १अपवादे "गुरोर्यत्र परीवादः" इति मनुः । करणे घञ् । २वीणावादनसाधने च मेदि० ।

परिवादिन् त्रि० परि+वद-"संपृचेत्यादि" पा० ताच्छील्ये घिनुण् । १परिवदनशीले स्त्रियां ङीप् सा च २सप्ततन्त्रीयुते वीणाभेदे अमरः ।

परि(री)वाप पु० परि+वप-घञ् वा दीर्घः । १वपने । वप-णिच्-घञ् । २मुण्डने ३जलस्थाने ४परिच्छदे च । ततः चतुरर्थ्यां कुमुदा० ठक् । पारिवापिक तस्यादूरदेशादौ त्रि० । स्त्रियां षित्त्वात् ङीष् । प्रेक्ष्यादि० तदर्थे इनि । परिवापिन् तस्यादूरदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । ल्युट् । परिवापणमप्यत्र ।

परिवापित त्रि० परिवापे नियुक्तः । परिवापने नियोजिते अमरः । परि+वप--णिच्--क्त । २मुण्डिते त्रि० ।

परि(री)वार पु० परिव्रियतेऽसौ अनेन वा परि+वृ-घञ् वा दीर्घः । १परिजने कुटुम्बादौ रघुः ६।१० २खड्गकोषे (खाप) मेदि० भावे घञ् । परिवरणे च ।

परिवासन न० परिवास्यतेऽनेन । यज्ञियवेदाच्छादनकुशविशेषे "शुल्वात् प्रादेशे परिवास्य वेदपरिवासनानि निदधाति" आपस्तम्बसूत्रम् । तानि च वेदाग्राणि कार्य्याणीति सूत्रस्वामी ।

परि(री)वाह पु० परि+वह-घञ् वा दीर्घः । जलोच्छ्वासे अमरः । परितः समन्ताज्जलानामुच्छलनात् पात्रवर्जनेन वा वहनात्तथात्वम् रघुः ८।७४ उदा० ।

परिवित्त पु० परि+विद्--क्त न दस्य नः । अकृतदाराग्न्याधाने पूर्वं कृतविवाहाग्न्याधानस्य कनिष्ठस्य ज्येष्ठे भ्रातरि यजु० ३०।९

परिवित्ति पु० परि+विद्-क्तिच् । अकृतविवाहाग्न्याधाने पूर्वं कृतविवाहाग्न्याधानस्य कनिष्ठस्य ज्येष्ठे भ्रातरि परिवेत्तृशब्दे दृश्यम् । हेमच० ।

परिविद्ध त्रि० परि+व्यध-क्त । १परितो विद्धे २कुवेरे पु० ।

परिविन्दत् पु० परित्यज्य अतिक्रम्य ज्येष्ठं विन्दति भार्य्यामग्न्याधानं वा विद्--लाभे शतृ । अकृतदाराग्न्याधानस्य ज्येष्ठस्य पूर्वं कृतदाराग्न्याधाने कनिष्ठे भ्रातरि अत्र परिवेदने दोषः परिवेत्तृशब्दे हारीतोक्तो दृश्यः । तत्र प्रतिप्रसवादिकं उद्वा० निर्णीतं यथा

छन्दोगपरिशिष्टम् "देशान्तरस्थक्लीवैकवृषणानसहोदरान् । वेश्याभिषक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः । जडमूकान्धबधिरकुब्जकुष्ठकवामनान् । अतिवृद्धानभार्य्यांश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च । धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा । कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति" । धनवार्धुषिकं राजसेवकं कर्षकं तथा प्रोषितञ्च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् । प्रोषितं यद्यशृण्वानमब्दादतिसमाचरेत्" । जडो विकलान्तःकरणः हिताहितावधारणाक्षम इति यावदिति मिताक्षरा । कुण्ठः सर्वक्रियालसः "कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः" इत्यमरोक्तेः अभार्य्यान् शास्त्रनिषिद्धभार्य्यासम्बन्धान् नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुरूपान् । नृपस्य चेति चकारेण अन्यानित्यनुकृष्यते । कामतः कारिणः श्रौतस्मार्त्तनिरपेक्षस्वच्छन्दव्यवहारिणः । कुलटः कुलान्यटतीति परकुलाटनशील इति नारायणमहामहोपाध्यायाः नैगमसमाश्रयः कुलं परकुलम् अटति गच्छति प्राप्नोति यो दत्तकः स कुलटः इति । चौरानित्यत्र पौरानिति पाठे पुरजनप्रेष्यान् । धनवार्धुषिकादित्रयं देशान्तरस्थितश्च ज्येष्ठं त्वरन्नपि वर्षत्रयं प्रतीक्षेत । ततश्च पूर्ववचने एतान् परिविन्दन्न दुष्यति इत्युक्तम् अत्र परेर्लक्षणार्थत्वाद्द्वितीया । तत्र देशान्तरस्थकृषिसक्तनृपसक्तधनवृद्धिप्रसक्तान् प्रति वर्षत्रयादूर्द्ध्वमिति बोद्धव्यम् । अत्रापि प्रोषिते यत् त्र्यब्दप्रतीक्षणं तद्विद्याधर्मधनेतरार्थप्रोषितपरं वक्ष्यमाणवशिष्ठगोतमवचनात् अशृण्वानं प्रत्ययव्यत्ययेन अश्रूयमाणमिति परिशिष्टप्रकाशकारः । अशृण्वन् च इति पाठस्तु रत्नाकरे प्रोषितस्य कन्याग्न्यादात्तोऽमशृण्वन् वर्षं प्रतीक्ष्य परिणयनं करोति । तत्र समागते ज्येष्ठे कनिष्ठः परिवेदनशुद्धये परिवेदनप्रायश्चित्तस्य कृच्छ्रपादं चरेत् एवमन्यत्रापि प्रायश्चित्तसङ्कलनाऽन्वेष्या । वशिष्ठः "अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिर्विष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवतीति तत्र श्लोकौ "द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगतः । न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनःपुनः । उन्मत्तः किल्विषी कुष्ठी पतितः क्लीव एव वा । राजयक्ष्मामयावी च न न्याय्यः स्यात् प्रतीक्षितुम्" । गोतमश्च "द्वादश वर्षाणि प्रतीक्षणं ब्राह्मणस्य विद्यासम्बन्धे भ्रातरि चैवं ज्यायसि यवीयान् कन्याग्न्युपयमेषु षडित्येके" इति विद्यार्थं प्रोषितस्य ब्राह्मणस्य दारा अपत्योत्पादनार्थं तदभिगमने द्वादशवर्षाणि प्रतीक्षेरन्नित्युक्त्वा भ्रातरि चैवमित्यनेन सर्वमतिदिष्टम् एतेनैतदवसीयते विद्याधनधर्मार्थं गतानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां क्रमशो द्वादशदशाष्टषड्वर्षाणां प्रतीक्षणमिति प्रायश्चित्तविवेकः । रत्नाकरकृत्तु श्रूयमाणेऽभिक्षुगमनं प्रव्रजिते गमनस्य निवृत्तिप्रसङ्गादित्यधिकं गौतमीयं विलिख्य प्रोषिते भ्रातरि ज्येष्ठे विवाहाग्न्याधाने तं कारयितुमभिक्षुगमनं यवीयसा कर्त्तव्यं कृतसन्न्यासे च ततो निवृत्तिरिति व्याख्यातम् । शातातपः "क्लीवे देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा" । योगशास्त्राभियुक्ते विषयात्यन्तविरक्ते इति रत्नाकरः । अत एव दक्षः "वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि । एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते" । तेन विषयासक्तमनसा जीवपरमात्मनोरभेदचिन्तनविशेषो योग इति । छन्दोगपरिशिष्टम् "नाग्नयः परि-

विन्दन्ति न यज्ञा न तपांसि च। न च श्राद्धं कनिष्ठस्य या च कन्या विदूषिका"। "विकला या च कन्यकेति" पाठः शातातपीये। नाग्नयः परिविन्दन्तीति ज्येष्ठाननुमत्या यथाह उशनाः "ज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत्। अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा"। वशिष्ठः "अग्रजोऽस्य यदानग्निरधिकार्य्यनुजः कथम्। अग्रजानुमतः कुर्य्यादग्निहोत्रं यथाविधि"। एतेन विवाहस्त्वनुमत्यापि दोषायेति प्रायश्चित्तविवेकः"।

परिविन्न पु० परि+विद-क्त तस्य दस्य च नः। नकारेण व्यवहारात् न णत्वम् मूर्द्धन्यपाठः प्रामादिकः "कृत्यचः" पा० अचः परत्वाभावात् नकारेण व्यवधानाच्च अप्राप्ते निर्विण्णस्योपसंख्यानात् णत्वम्। विपरस्य तु उपसर्गस्थनिमित्तत्वाभावात् नास्य प्रवृत्तिः। पूर्वं कृतविवाहाग्न्याधानस्य कनिष्ठस्य ज्येष्ठे भ्रातरि परिवेत्तृशब्दे दृश्यम्। २तादृशस्त्रियां स्त्री परिवेदनदोषकर्मत्वात् तयोः परिवेदनकर्मत्वम्।

परिविष्टि स्त्री परि+विश-विष-वा क्तिच्। १परिचर्य्यायां २व्याप्तौ च ऋ०४।२२।२भा०।

परिवी स्त्री परि+व्ये-क्विप् संप्रसारणे दीर्घः। १परिवारिते २परितः स्यूते च यजु० ६।४

परिवीत त्रि० परि+व्येञ्-क्त सम्प्र० दीर्घः। परिवेष्टिते ऋ० १०५।४१ [१२।१०८

परिवृंहण न० परि+वृन्ह-णिच्-ल्यु। बहुलीकरणे मनुः

परिवृंहित त्रि० परितो वृंहितम्। १सर्वतोभावेन वर्द्धिते २बहुलीकृते च। भावे क्त। ३करिध्वनिभेदे न०। [छा०उ०

परिवृक्ण त्रि० परि+व्रश्च-क्त। १छिन्ने २छिन्नहस्तपादे च

परिवृक्त त्रि० परि+वृज-क्त। परित्यक्ते ऋ० १०।१०२भा०

परिवृढ त्रि०परि+वृन्ह-क्त नि०। १अधिपे प्रभौ। ततः भावे दृढा० इमनिच् ऋतोरः। परिव्रढिमन् आधिपत्ये पु० पक्षे ष्यञ्। पारिव्राढ्य तदर्थे न०।

परिवृत त्रि० परितो वृतः। परितो वेष्टिते "सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम्" कात्या० स्मृतिः।

परिवृत्त त्रि०परि+वृत-क्त। परितोवृत्ते। ततः चतुरर्थ्यां कुमुदा० ऋश्यादि०च क। परिवृत्तक तददूरदेशादौ त्रि०

परिवृत्ति स्त्री परि+वृत-क्तिन्। १परिवर्त्ते २अर्थालङ्कारभेदे अर्थालङ्कारशब्दे ३८८ पृ० दृश्यम्।

परिवृत्तिसह त्रि० परिवृत्तिं परावृत्तिं सहते सह-अच्। यौगिके शब्दभेदे स च पूर्वोत्तरपदयोः परावृत्त्या योगलभ्यार्थं बोधयतीति तस्य तथात्वम्। तत्र केचित् पूर्वपदपरावृत्त्यायोगलभ्यार्थबोधकाः केचिदुत्तरपदपरावृत्त्या। केचित्तु नोभयपदपरावृत्तिसहा यथाह हेमच०

"स्वस्वामित्वादिसम्बन्धं तत्राहुर्नामतद्वताम्। स्वात् पालधनभुग्नेतृपतिमत्वर्थकादयः। भूपालो भूधनो भूभुग्भूनेता भूपतिस्तथा। भूमांश्चेतिकवेरूह्या ज्ञेयोदाहरणावली। जन्यात् कृतृकर्त्तृसृट्स्रष्टृविधातृकरसूसमाः। जनकाद्योनिजरुहजन्मभूसूत्यणादयः। धार्य्याद्ध्वजास्त्रपाण्यङ्कमौलिभूषणभृन्निभाः। शालिशेखरमत्वर्थभागिभर्तृधरा अपि। भोज्याद्भुगन्धोव्रतलिट्पायिप्राशाशनादयः। पत्युःकान्तप्रियतमावधूप्रणयिनीनिभाः। कलत्राद्दररमणप्रणयीशप्रियादयः। सख्युः सखिसमा बाह्याह्वानियानासनादयः। जनेः स्वसृदुहितात्मजाप्रजावरजादयः। आश्रयात्सद्मपर्य्यायशयवासिसदादयः। वध्याद्विड्द्वेषिजिद्घातिभिद्रिपुध्वंसिशासनाः। अप्यन्तकारिदमनदर्पच्छिन्मथनादयः। विवक्षितो हि सम्बन्ध एकतोऽपि पदात्ततः। प्राक्प्रदर्शितसम्बन्धिशब्दा योज्या यथोचितम्। दृश्यते खलु वाह्यत्वे वृषस्य वृषवाहनः। स्वत्वे पुनर्वृषपतिर्द्धार्य्यत्वे वृषलाञ्छनः। अंशोर्द्धार्य्यत्वेऽंशुमाली स्वत्वेऽंशुपतिरंशुमान्। वध्यत्वेऽहेरहिरिपुर्भोज्यत्वे चाहिभुगपि। चिह्नैर्व्यक्तैर्भवेद्यत्र जातिशब्दोऽपि वाचकः। तथा अगस्तिपूता दिग्दक्षिणाशा निगद्यते। अयुग्विषमशब्दौ त्रिपञ्चसप्तादिवाचकौ। त्रिनेत्रपञ्चेषुसप्तपलाशादिषु योजयेत्। गुणशब्दो विरोध्यर्थं नञादिरितरोत्तरः। अभिधत्ते यथाकृष्णः स्यादसितः सितेतरः। वाड्वादिषु पदे पूर्वे वाड्वाग्न्यादिषूत्तरे। द्वयेऽपि भूभृदादौषु पर्य्यायपरिवर्त्तनम्। एवं परावृत्तिसहायोगाः स्युरिति यौगिकाः। मिश्राः पुनः परावृत्त्यसहागीर्वाणसन्निभाः"।

परिवेत्तृ पु० परि+विद-तृच्। अकृतदाराग्न्याधानस्य ज्येष्ठस्य पूर्वं कृतदाराग्न्याधाने कनिष्ठे "ज्येष्ठे अनिर्विष्टे कनीयान् निर्विशन् परिवेत्ता भवति परिविन्नो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता परिकर्त्ता याजकः ते सर्वे पतिताः" उद्वा०त० हारीतः।

परिवेदन न० परि+विद-लाभे ल्युट्। अकृतदाराग्न्याधाने ज्येष्ठे कनिष्ठस्य पूर्वं १विवाहे २अग्न्याधाने च परिवेत्तृशब्दे दृश्यम्। विद-ज्ञाने विद-सत्तायां भावे

ल्युट्। ३सर्वतो स्थाने ४सर्वतो वृत्तौ सर्वत्र स्थितौ च।

परिवेदनीया स्त्री परि+विद-कर्म्मणि अनीयर्। परिवेत्तुभार्य्यायां परिवेत्तृशब्दे दृश्यम्।

परिवेदिनी स्त्री परिवेदः अस्त्यस्याम् इनि ङीप्। परिवेत्तुभार्य्यायां परिवेदनीयायां स्त्रियाम् हेमच०।

परिवेश(ष) पु० परि+विश-(ष-)घञ्। १परिधौ २वेष्टने सूर्य्यचन्द्रमण्डलयोर्वेष्टनाकारे ३उपसूर्य्यकमण्डले तल्लक्षणादिकं वृ०सं० उक्तं यथा

"सम्मूर्च्छिता रवीन्द्वोः किरणाः पवनेन मण्डलीभूताः। नानावर्णाकृतयस्तन्वभ्रे व्योम्नि परिवेषाः। ते रक्तनीलपाण्डुरकापोताभ्राभशवलहरितशुक्लाः। इन्द्रयमवरुणनिरृतिश्वसनधनेशपितामहाग्निकृताः। धनदः करोति मेचकमन्योऽन्यगुणाश्रयेण चाप्यन्यः। प्रविलीयते मुहुर्मुहुरल्पफलः सोऽपि वायुकृतः। चापशिखिरजततैलक्षीरजलाभः स्वकालसम्भूतः। अविकलवृत्तः स्निग्धः परिवेषः शिवसुभिक्षकरः। सकलगगनानुचारी नैकाभः क्षतजसन्निभो रूक्षः। असकलशकटशरासनशृङ्गाटकवत् स्थितः पापः। शिखिगलसमेऽतिवर्षं बहुवर्णे नृपवधो, भयं धूम्रे। हरिचापनिभे युद्धान्यशोककुसुमप्रभे चापि। वर्णेनैकेन यदा बहुलः स्निग्धः क्षुराभ्रकाकीर्णः। स्वर्त्तौ सद्योवर्षं करोति पीतश्च दीप्तार्कः। दीप्तविहङ्गमृगरुतः कलुषः सन्ध्यात्रयोत्थितोऽतिमहान्। भयकृत्तड़िदुल्काद्यैर्हतो नृपं हन्ति शस्त्रेण। प्रतिदिनमर्कहिमांश्वोरहर्निशं रक्तयोर्नरेन्द्रवधः। परिविष्टयोरभीक्ष्णं लग्नास्तनभःस्थयोस्तद्वत्। सेनापतेर्भयकरो द्विमण्डलो नातिशस्त्रकोपकरः। त्रिप्रभृति शस्त्रकोपं युवराजभयं नगररोधम्। वृष्टिस्त्र्यहेण मासेन विग्रहो वा ग्रहेन्दुभनिरोधे। होराजन्माधिपयोर्जन्मर्क्षे वाऽशुभो राज्ञः। परिवेषमण्डलगतो रवितनयः क्षुद्रधान्यनाशकरः। जनयति च वातवृष्टिं स्थावरकृषिकृन्निहन्ता च। भौमे कुमारबलपतिसैन्यानां विद्रवोऽग्निशस्त्रभयम्। जीवे परिवेषगते पुरोहितामात्यनृपपीड़ा। मन्त्रिस्थावरलेखकपरिवृद्धिश्चन्द्रजे सुवृष्टिश्च। शुक्रे यायिक्षत्रियराज्ञां पीड़ाऽप्रियं प्राज्ञम्। क्षुदनलमृत्युनराधिपशस्त्रेभ्यो जायते भयं केतौ। परिविष्टे गर्भभयं राहौ व्याधिर्नृपभयं च। युद्धानि विजानीयात् परिवेषाभ्यन्तरे द्वयोर्ग्रहयोः। दिवसकृतः शशिनो वा क्षुद्वृष्टिभयं त्रिषु प्रोक्तम्। याति चतुर्षु नरेन्द्रः सामात्यपुरोहितो वशं मृत्योः। प्रलयमिव विद्धि जगतः पञ्चादिषु मण्डलेषु। ताराग्रहस्य कुर्य्यात् पृथगेव समुत्थितो नरेन्द्रवधम्। नक्षत्राणामथ वा यदि केतोर्नोदयो भवति। विप्रक्षत्रियविट्शूद्रहा भवेत् प्रतिपदादिषु क्रमशः। श्रेणीपुरकोशानां पञ्चम्यादिष्वशुभकारी। युवराजस्याष्टम्यां परतस्त्रिषु पार्थिवस्य दोषकरः। पुररोधो द्वादश्यां सैन्यक्षोभस्त्रयोदश्याम्। नरपतिपत्नीपीड़ां परिवेषोऽभ्युत्थितश्चतुर्दश्याम्। कुर्य्यात् तु पञ्चदश्यां पीड़ां मनुजाधिपस्यैव। नागरकाणामभ्यन्तरस्थिता यायिनां च बाह्यस्था। परिवेषमध्यरेखा विज्ञेयाक्रन्दसाराणाम्। रक्तः श्यामो रूक्षश्च भवति येषां पराजयस्तेषाम्। स्निग्धः श्वेतो द्युतिमान् येषां भागो जयस्तेषाम्।"

परिवेषण न० परि+विष-ल्युट्। १परितो वेष्टने विष-ल्युट्। २भोजनार्थं परितो भक्ष्यादेरर्पणे च। तत्र श्राद्धे परिवेषणप्रकारादि श्रा०त० उक्तं यथा

मनुः "पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम्। विप्रान्तिके पितॄन् ध्यायन् शनकैरुपनिःक्षिपेत्"। अन्नस्येति षष्ठी तृतीयार्थे वर्द्धितं पूरितं पात्रमिति शेषः। उपनिःक्षिपेत् परिवेषणार्थं समीपे धारयेत् तथा च पाकस्थाल्या आकृष्य प्रथमं भोजनपात्रे न देयं किन्तु स्थाल्यादिकं पाणिभ्यां पात्रसमीपे भूमौ संस्थाप्य पश्चादुभाभ्यां पाणिभ्यां पात्रान्तरिताभ्यां श्राद्धे परिवेषणं कुर्य्यात्। "उभाभ्यामपि पाणिभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्" इति मत्स्यपुराणात्। यत्तु श्राद्धे परिवेषणस्य दक्षिणपाणिमात्रेणैवान्यानभिधानादिति मैथिलोक्तं तन्न "एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत्" इत्यादिपुराणीयेनैकपाणिदत्तशूद्रदत्तभक्षणनिषेधेन तन्मात्रपरिवेषणस्यापि निषिद्धत्वात्। पाणिभ्यामपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम्। "हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च। दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्विषम्। तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ तृणेन वा। प्रदद्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन" इति वशिष्ठेन सामान्यतोऽभिधानात् पितृभक्तितरङ्गिण्यामप्येवम्। मनुः "गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयोदधि घृतं मधु। विन्यसेत् यत्नतः सम्यक् भूमावेव समाहितः। भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च। हृद्यानि

चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च । उपनीय तु तत् सर्वं शनकैः सुसमाहितः । आमिषं पानपातञ्च भोक्तुर्दक्षिणतो न्यसेत् । परिवेषयेच्च प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन्" । गुणान् उपकरणानि । भूमावेव न तु व्यञ्जनादिपात्राद्यन्नपात्रोपरि निःक्षिपेत् पात्रासत्त्वे भोजनपात्रेऽपि" ।

परिव्याध परि+व्यध-कर्त्तरि ण । १अम्बुवेतसे २द्रुमोत्पले च मेदि० ३परितो वेधनकारके त्रि० ।

परिव्रज्या स्त्री परि+व्रज-भावे क्यप् । तपस्यायां हेमच० ।

परिव्राज् पु० परित्यज्य पुत्रादिकं व्रजति परि+व्रज-क्विप् दीर्घः । पुत्रदारादिकं सर्वकर्माणि च परित्यज्य चाश्रमान्तरगामिनि भिक्षौ यतौ अमरः । तल्लक्षणं यथा "सर्वारम्भपरित्यागो भैक्ष्याशं वृक्षमूलता । निष्परिग्रहताऽद्रोहः समता सर्वजन्तुषु । प्रियाप्रियपरिष्वङ्गे सुखदुःखाविकारिता । सबाह्याभ्यन्तरं शौचं सुखदुःखाविकारिता । सर्वेन्द्रियसमाहारो धारणाध्याननित्यता । भावसंशुद्धिरित्येष परिव्राड्धर्म्म उच्यते" ।

परिव्राज पु० परित्यज्य पुत्रादीन् व्रजति परि+व्रज—संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । परिव्राजि भिक्षौ

परिव्राजक पु० परित्यज्य पुत्रादीन् सर्वकर्माणि च व्रजति व्रज—घञ् स्वार्थे क ण्वुल् वा । चतुर्थाश्रमिणि यतौ ।

परिव्राजि स्त्री परि+व्रज—णिच्-इन् । श्रावण्यां (मुलकुडि) क्षुपे राजनि० ।

परिशिष्ट त्रि० परि+शिष-क्त । १अवशेषे । ततः स्वार्थे अच् । २तत्प्रकाशकग्रन्थभेदे न० हेमच० यथा गृह्यपरिशिष्टं छन्दोगपरिशिष्टम् इत्यादि ।

परिशुष्क त्रि० परि+शुष-क्त तस्य कः । १परितः शोषयुते २नीरसे "मांसं बहुघृतैर्भृष्टं सिक्तञ्चेदम्बुना मुहुः । जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते" भाव्प्र० उक्ते ३परिपक्वमांसभेदे न० ।

परिशेष पु० परि+शिष-घञ् । अवशेषे

परिशोध पु० परि+भावे घञ् । १ऋणादेः शोधने । णिच् अच् । २परितः शुद्धिसम्पादने च । ल्युट् । परिशोधन तत्रार्थे न० ।

परिश्रम पु० परि+श्रम—घञ् न वृद्धिः । १व्यायामे क्लेशकारके आयासे हेमच० । आर्षे तु क्वचित् वृद्धिः । परिश्राम तत्रार्थे भाग० २।६।२० [च मेदि० ।

परिश्रय पु० परि+श्रि-आधारे अच् । १आश्रये २सभायां

परिश्रित् स्त्री परिश्रयत्यनया परि+श्रि-करणे क्विप् । १यज्ञपाषाणे शत०ब्रा० ७।१।१२ भाष्यम् । २यज्ञियेष्टकासमसंख्यके पाषाणखण्डे च कात्या०श्रौ०१८।६।१२

परिश्रित त्रि० परि+श्रि+क्त । १समाश्रिते भावे क्त । २आश्रये न० । ३परितोवेष्टने ४दस्य्वादिपरिहारके तिरस्करण्यादिभिर्वेष्टने शत०ब्रा० ३।१।२।८ भा० । आश्व० श्रौ० २।४।१ नारा० ।

परिषद् स्त्री परिषीदत्यस्यां परि+सद—आधारे क्विप् । सभायां धर्मनिर्णयार्थं विद्वद्भिर्युक्तायां२ सभायाञ्च यथोक्तं मनुना "अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् । यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशंसयः"

प्रायश्चित्तनिर्णयार्थं परिषदुपस्थानप्रकारः परिषद्विशेषव्यवस्थादिकं प्रा०वि० उक्तं यथा

"अथ प्रायश्चित्तिनः परिषदुपस्थानम् । तत्राङ्गिराः "कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापमस्त्यं संसदि ब्रुवन् । सचेलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः । उपस्थाय ततः शीघ्रमार्त्तिमान् धरणीं गतः । गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत्" । उपस्थानञ्च वस्त्रादिना ब्राह्मणान् तोषयित्वा कार्य्यम् "तोषयित्वा द्विजोत्तमानिति" देवलवचनात् । महत्सु पापेषु राज्ञाप्युपस्थितिः कार्य्येत्याह देवलः "स्वयं वा ब्राह्मणैः सम्यक्महत्दोषे विधीयते । राज्ञा च ब्राह्मणैश्चैव महत्सु परिचक्षते" । परिषद्माह अङ्गिराः "एकविंशतिसंख्यातैर्मीमांसान्यायन्यायपारगैः । वेदाङ्गकुशलैश्चैव परिषत्त्वं प्रकल्पयेत् । चातुर्वैद्यः प्रकल्पी च अङ्गविद्धर्मपाठकः । त्रयश्चाश्रमिणो वृद्धाः परिषत् स्याद्दशावरा" । परिशब्दोऽत्र सभार्थपरः । चातुर्वैद्यः चतुर्वेदपारगः । विकल्पी सर्वधर्मप्रलापज्ञः धर्मपाठकः धर्मशास्त्रज्ञः । मनुः "त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः । त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा" । अङ्गिराः "एषा तु लघुकार्य्येषु मध्यमेषु तु मध्यमाः । महापातकशोध्येषु शतशो भूय एव वा" प्रदर्शनार्थमिदं यावद्भिरेव निरूपणं भवति तावद्भिरेव परिषत् दृष्टार्थत्वादस्याः । तथाच यमः "एको द्वौ वा त्रयो वापि यद्ब्रूयुर्धर्मपाठकाः । स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः । यद्वदन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्ममतद्विदः । तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तॄननुगच्छति" । इत्युपाता-

तपः "अबुद्धा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति ये । प्रायश्चित्ती भवेत् पूतस्तत् पापं तेषु गच्छति"। अङ्गिराः "आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः । जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः । अनर्च्चितैरनाहूतैरपृष्टैश्चैव संसदि । प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जानद्भिरपि जल्पतः"। तथा "न्यायतो मार्गमाणस्य क्षत्रियादेः प्रणामिनः । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत्" । [द्विरूपकोषः ।

परिषद् त्रि॰ परितः सीदति परि+सद–अच् । अनुचरे

परिषद्य त्रि॰ परिषदमर्हति यत् । सभार्हे द्विरूप॰। स्तोत्रं समेतानामृत्विजां सभायोग्ये पवमाने अग्निभेदे यजु॰ ५।३२ वेददीपः ।

परिषद्वल त्रि॰ परिषद्+अस्त्यर्थे वलच् । सभासदे तत्र आश्रयत्वेन परिषदः सत्त्वात् तथात्वम् ।

परिषीवण न॰ परि+सिव–भावे ल्युट् षत्वं वा दीर्घः नि॰। ग्रन्थिकरणे (गाँटदेओया) माघः ८।६।१२ पक्षे परिषेवणमप्यत्र ।

परिषूति स्त्री परि+षू–प्रेरणे भावे क्तिन् । १प्रेरणे । कर्त्तरि क्तिच् । २प्रेरके त्रि॰ ऋ॰ १।१८।६

परिषेचक परि+सिच–ण्वुल् । परितः सेचके अकान्तत्वेऽपि याजका॰ समर्थषष्ठ्या समासः । अन्तोदात्तता चास्य ।

परिष्कण्ण त्रि॰ परि+स्कन्द–क्त तस्य दस्य च न वा षत्वे षत्वम् । परपुष्टे षत्वाभावे णत्वाभावात् परिस्कन्न तत्रार्थे ।

परिष्क(स्क)न्द त्रि॰ परिस्कद्यते पूर्य्यते परि+स्कन्द घञ् वा षत्वम् । १परपुष्टे अमरः २परितः स्थायिनि रथगोपके भा॰स॰ ४३अ॰ ।

परिष्कर पु॰ परि+कृ–भावे वा॰ अप् सुट् षत्वम् । रथस्य रथादौ भा॰क॰ ३४अ॰ "सप्तर्षिमण्डलं ज्ञेयं रथस्यासीत् परिष्करः" ।

परिष्कार पु॰ परि+कृ–घञ् सुट् षत्वम् । १भूषणे विद्यमानवस्तुनो गुणान्तरस्य २आधानादौ ३संस्कारे च अमरः ४शुद्धौ ।

परिष्कृत त्रि॰ परि+कृ–क्त सुट् षत्वम् । १भूषिते २चेष्टिते ३कृतमार्जनादिसंस्कारे च अमरः यज्ञार्थं पशुबन्धनाय यज्ञपालासदनाय च कृतसंस्कारायां ४भूमौ स्त्री अमरः ।

परिष्टि स्त्री परि+इष–क्तिन् वेदे शक॰। अन्वेषणे ऋ॰ १। ६५। लोके तु परीष्टिरित्येव

परिष्टुभ् त्रि॰ परि+स्तुभ–क्विप् षत्वम् । १परितः निरर्थकशब्दरूपस्तोभयुक्ते ऋ॰ १।१६६।११ भा॰। २परितः स्तोतव्ये ऋ॰ ८।६९।२४ भा॰ ।

परि(ष्टो)स्तोम पु॰परितः स्तूयते उत्तमवर्णयुक्तत्वात् षत्वम् । परिगतः स्तोमम् प्रा॰स॰ तत्र परेः स्तौति प्रत्यनुपसर्गत्वात् न षत्वमिति भेदः इति स्वामी । गजपृष्ठास्तरणकम्बले (झुल) अमरः । [षत्वम् । परितः स्थले ।

परिष्ठल न॰परितः स्थलम् "विकुशमिपरिभ्यः स्थलम्" पा॰

परिष्ठा त्रि॰ परि+स्था–क्विप् षत्वम् । पराहन्त्याम् ऋ॰६।

परि(ष्य)स्यन्द त्रि॰ परि+स्यन्द–घञ् । "परिस्यन्दः प्राच्यभरतेषु" पा॰ प्राच्याद्यर्थे न षत्वम् अन्यत्र वा षत्वम् । १परितः स्यन्दनयुक्ते २कुसुमादेः पत्रावल्यादिरचनायाम् अमरः । ३परिष्कारे ४परिवारे च हेमच॰ ।

परिष्वङ्ग पु॰ परि+स्वन्ज–घञ् । आलिङ्गने अमरः

परिसंवत्सर अव्य॰ऊर्द्ध्वं संवत्सरात् अव्ययी॰। वत्सरादूर्द्ध्वे "परिसंवत्सरात् पुनः" मनु॰प्रभृत्या अलुक् । २परिवत्सरे पु॰

परिसंख्या स्त्री परि+सम्–ख्या–भावे अङ् । १परिगणिते २विधिभेदे नियमशब्दे ४०७८ पृ॰ ऋतुकालशब्दे च १४ ३७पृ॰ दृश्यम् ।

परिसंख्यात त्रि॰ परि+सम्–ख्या–कर्मणि क्त । परिगणिते

परिसञ्चर पु॰ सृष्टिकालादूर्द्ध्वं सञ्चरति परि+सम्–चर–अच् । प्रतिसञ्चरकाले सृष्टिप्रलयकाले "त्रिविधः सर्वभूतानां कीर्त्त्यते परिसञ्चरः । अनावृष्टिर्भास्कराश्च घोरः संवर्त्तकोऽनलः । मेघो ह्येकार्णवो वायुस्तथा रात्रिर्महात्मनः" वराहपु॰ ।

परिसमूहन परि+सम्–ऊह भावे ल्युट् । यज्ञादौ अनलोपरि १तृणैः समिदाधाने परितः पतिततृणादेः प्रक्षिप्य अग्निमध्ये २प्रक्षेपरूपव्यापारभेदे च कात्या॰श्रौ॰४।१२।१८। ३अग्नेः समन्तात् मार्जने च ।

परिसर पु॰ परि+सृ–अप् । १नदीनगरपर्वतादेः पर्य्यन्तभूमौ अमरः २मृत्यौ ३विधाने मेदि॰ ।

परिसर्प पु॰ परि+सृप–भावे घञ् । १परितो जलादिना वेष्टने २समन्तात् गमने च हेम॰। ३सारस्वतयागभेदे न॰ आश्व॰ १२।६।२२

परिसर्य्या स्त्री परि+सृ–भावे क्यप् । सर्वतो गमने अमरः ।

परिसारक त्रि॰ परि+सृ–ण्वुल् । १परितो गन्तरि । ततः मत्वर्थे अण् । पारिसारक तच्छब्दयुक्ते अध्याये अनुवाके च पु॰।

परिस्य(ष्य)न्द पु० परि+स्यन्द–भावे घञ् अप्राणिकर्तृकत्वे वा षत्वम्। एतादृः क्षरणे प्राणिकर्तृके हस्त्यादेर्मदक्षरणे तु न षत्वम्।

परिस्रव परि+स्रु–भावे अप्। परितः क्षरणे

परिस्राव पु० परि+स्रु–णिच्–अच्। सुश्रुतोक्ते परिस्रवजनके १उपद्रवभेदे "क्रूरकोष्ठस्यातिप्रभूतदोषस्याल्पदोषघ्नमवचारितं सदुत्क्लिश्य दोषान्निःशेषानपहरति ततस्ते दोषाः परिस्रावमापादयन्ति तत्र दौर्बल्योदरविष्टम्भारुचिगात्रसदनानि भवन्ति सवेदनौ चास्य पित्तश्लेष्माणौ परिस्रवतस्तं परिस्रावमित्याचक्षते। परि+स्रु भावे बा० घञ्। २परिक्षरणे च

परिस्राविन् त्रि० परि+स्रु–णिनि। १क्षरणयुक्ते सुश्रुतोक्ते पञ्चविधभगन्दरमध्ये २तद्भेदे च "श्लेष्मा तु प्रकुपितः समीरणेनाधःप्रेरितः पूर्ववदवस्थितः शुक्लावभासां स्थिरां कण्डूमतीं पिडकां जनयति सास्य कण्ड्वादीन्वेदनाविशेषाञ्जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति व्रणश्च कठिनः संरम्भी कण्डूप्रायः पिच्छिलमजस्रमास्रावं स्रवत्युपेक्षितश्च यातमूत्रपुरीषरेतांसि विसृजति तं भगन्दरं परिस्राविणमित्याचक्षते" तत्र तल्लक्षणमुक्तम्।

परिस्रुत् स्त्री परि+स्रु–क्विप्। १सुरायाम् अमरः। २परितः क्षरणयुक्ते त्रि० "अन्नात् परिस्रुतो रसम्" यजु० १९।७५। भावे सम्प० क्विप्। ३क्षरणे स्त्री।

परिस्रुत त्रि० परि+स्रु–क्त। १पुष्पादिभ्यो निःसृतसारूपे पदार्थे "ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम्" यजु० २।३४ "परिस्रुतं वहन्तीः पुष्पेभ्यो निःसृतं सारं वहन्त्यः। तच्च सारं त्रिविधम् ऊर्जशब्देन घृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम्। तत्रोर्जशब्दोऽन्नगतं स्वादुत्वमभिधत्ते। घृतपयसी प्रसिद्धे" वेददी०। २मदिरायां स्त्री मेदि०।

परिहनु अव्य० हन्वोरुपरि अव्ययी०। हन्वोरुपरि ततः परिमुखा० भवार्थे ण्य। पारिहनव्य तत्र भवे त्रि०

परिहस्त अव्य० परिवर्जने अव्ययी०। हस्तस्य वर्जने तस्य निरुदकादित्वात् अन्तोदात्तता।

परि(री)हार पु० परि+हृ–घञ् वा दीर्घः। १अवज्ञायां अनादरे शब्दरत्ना०। २दोषाद्युद्धारणे च

परिहार्य्य त्रि० परि+हृ–कर्मणि ण्यत्। १परिहर्त्तव्ये २त्यक्तव्ये हिरूपकोषः। ३उद्धार्ये च

परि(री)हास पु० परि+हस–घञ् वा दीर्घः। नर्मणि त्रिका०

परिहृत् त्रि० परि+हृ–क्विप्। परिहृत्य गन्तरि ऋ०६।४।५

परीक्षक त्रि० परि+ईक्ष–ण्वुल्। १तर्कैण प्रमाणैर्निर्द्धार्यनिर्द्धारणाय शास्त्रपरिशीलनेन प्राप्तबुद्धिप्रकर्षे दृष्टान्तशब्दे ३६७२ पृ० दृश्यम्। २व्यवहारादौ दिव्यभेदपरीक्षाकारके च।

परीक्षण न० परि+ईक्ष–भावे ल्युट्। राज्ञा अमात्यादेः चारादेश्च १दुष्टादुष्टत्वनिरूपणे तर्कप्रमाणाभ्यां २वस्तुतत्त्वावधारणे च "भेदोपजापावुपधाधर्माद्यैर्यत् परीक्षणम्" अमरः।

परीक्षा स्त्री परि+ईक्ष–भावे अ। दिव्यशब्दे ३५८८ पृ० ष्ठादौ दर्शिते १दिव्यशब्दार्थे तर्कप्रमाणादिना २वस्तुतत्त्वावधारणे च। [द्यवधारके।

परीक्षिन् त्रि० परि+ईक्ष–णिनि। युक्तिप्रमाणैर्वस्तुस्वरूपा-

परीणस् त्रि० परि+नस–कौटिल्ये धातूनामनेकार्थत्वात् व्याप्तौ क्विप् दीर्घः। १व्यापके ऋ०५।१०।१ भा०। परि+नह बा० डसुन् दीर्घः। २परितोनद्धे च ऋ०१।१२९।९

परीणसा अव्य० परि+नस–व्याप्तौ बा० आत् दीर्घः। बहुपदार्थे निघण्टुः ऋ०६।९७।९ उदा०।

परीणह् त्रि० परितः नह्यते बध्यते नह्–क्विप् दीर्घः। १परितो बन्धने २तत्कर्मणि च। झलि पदान्ते हस्य घः।

परीत त्रि० परि+इ–क्त। परितो गते [भा०व० ११०अ०

परीप्सा स्त्री परि+आप्–सन्–भावे अ। प्राप्तुमिच्छायाम्

परीर न० पूर्य्यतेऽनेन पृ–करणे ईरन्। फले उज्ज्वल०।

परीरण पु० परि+रण–अच् दीर्घः। १कमठे २दण्डे ३पट्टशाटके च मेदि०।

परीरम्भ पु० परि+रम्भ–घञ् वा दीर्घः। आलिङ्गने अमरः

परीष्टि स्त्री परि+इष–क्तिन्। १अन्वेषणायाम् २परिचर्य्यायाञ्च हेमच०।

परीसार पु० परि+सृ–घञ् दीर्घः। सर्वतोगमने हेमच०।

परु पु० पॄ–उन्। १समुद्रे २स्वर्गे ३ग्रन्थौ ४पर्वते च संक्षिप्त०

परुच्छेप पु० परूंषि शेफोऽस्य पृषो०। ऋषिभेदे निरु०१०।४२

परुत् अव्य० परस्मिन् वर्षे नि०। परवर्षे इत्यर्थे अमरः। तत्र भवः त्न। परुत्न परवर्षभवे त्रि०।

परुद्वार स्त्री परुः समुद्रो पर्वतो वा द्वारमस्य। घोटके शब्दमाला स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

परुष न० पॄ–उषन्। १निष्ठुरवचने २नीलझिण्ट्याम् अमरः ३फलभेदे परूषके भावप्र०। [चके त्रि०।

परुषोक्ति स्त्री कर्म०। १निष्ठुरोक्तौ। वङ्ग०। २कटुवाक्य-

परुस् न० पॄ–उसि। पर्व्वणि (गाँट) पर्ग्रन्थि अमरः।

परूषक न० पॄ–ऊषन्। फलभेदे (फलसा) "परूषकं कषायाम्लमामं पित्तकरं लघु। तत् पक्वं मधुरं पाके शीतं विष्टम्भि बृंहणम्। हृद्यं वट्पित्तदाहास्रज्वरक्षयसमीरहृत्" भावप्र०।

परेत त्रि० परा+इ–क्त। मृते अमरः।

परेतराज्(ज) पु० ६त० टच्समा० परेतेषु राजते राज–क्विप् वा। यमे अमरः।

परेतवास पु० ६त०। श्मशाने।

परेद्यवि अव्य० परस्मिन् अह्नि नि०। परदिने इत्यर्थे

परेद्युस् अव्य० परस्मिन् अह्नि पर+एद्युस्। परदिने इत्यर्थे

परेष्टुका स्त्री परैरिष्यते इष–तु स्वार्थे क। बहुप्रसवायां गवि अमरः।

परैधित त्रि० परैरेधितः एध+णिच्–क्त ३त०। अन्यपालिते कोकिलादौ अन्येनापरवर्द्धिते अमरः।

परोक्ष अव्य० अक्ष्णः परम् अव्ययी० सुट् नि० पूर्वनिपातः। १अप्रत्यक्षज्ञाने "परोक्षज्ञानमनाहार्य्यं निश्चयश्चेति सिद्धान्तः" इत्युक्तेस्तज्ज्ञानस्यानाहार्य्यत्वम् निश्चयरूपत्वञ्च बोध्यम्। अर्श आद्यच्। २तद्विषये त्रि०। ३तपस्विनि शब्दमाला। [स्त्रियाम्।

परोढा स्त्री परेणोढा ३त०। परेण कृतविवाहायां

परोपकार पु० ६त०। परस्य हितादिसम्पादनव्यापारे

परोबाहु पु० परोबाहुर्बन्धोऽस्य नि० सुट्। परसम्बन्धयुक्ते शत०ब्रा०६।५।२।१० [शत०ब्रा० १४।८।१५।१

परोरजस् त्रि० रजसः परः सुट् नि०। १रागाभावे २विरक्ते

परोलक्ष न० लक्षात् परः सुट् नि०। १लक्षसंख्यातोऽधिकसंख्यायाम् २तदन्विते च।

परोवरीण त्रि० "परांश्चापरांश्चानुभवति ख अवरस्योत्त्वं निपात्यते। श्रेष्ठाश्रेष्ठयुक्ते।

परोवरीयस् परश्च वरीयांश्च नि० पूर्वपदे सुट्। अत्यन्तश्रेष्ठे परमात्मनि "परोवरीयसोह लोकान् जयति" छा०उ०।

परोष्णी स्त्री परा+उष्णा–कर्म० गौरा० ङीष्। तैलपायिकायाम् अमरः। [मुष्टचर्म्मे अमरः।

पर्कटि(टी) स्त्री पृच–अटि न्यङ्क्वा० कुत्वम्। (पाकुड़)

पर्कटिन् पु० पृच–अटिनि न्यङ्क्वा० कुत्वम्। मुष्टचर्म्मे (पाकुड़) "पर्कटी कटुकः प्रोक्तः शिशिरश्च कषायकः। रक्तदोषहरो मूर्च्छाप्रलापभ्रमनाशनः" राजनि० तद्गुणा उक्ताः।

पर्जनी स्त्री पृज–करणे ल्युट् ङीप्। दारुहरिद्रायाम् अमरः।

पर्जन्य पु० पृषु–सेचने अन्य जान्तादेशः। १इन्द्रे २मेघे मेदि० "यज्ञाद्भवति पर्जन्यः" इति मनुः। ३मेघशब्दे विश्वः पर्जन्य इव सर्वान् कामानभिवर्षति। ४विष्णौ पु०। "कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पावनोऽनिलः" विष्णुस० ५दारुहरिद्रायां स्त्री राजनि०।

पर्जन्यपत्नी स्त्री पर्जन्यः पतिरस्याः सपूर्वकत्वात् पत्युर्न ङीप्। वशायां "वशा पर्जन्यपत्नी देवा अप्येति ब्राह्मणा अधस्ते भद्रे! पर्जन्यो विद्युतस्ते स्तना वशे!" अथ० १०।१०।६। ६त०। २इन्द्रपत्न्यां शच्याञ्च।

पर्ण हरितीकरणे अ०चु० उभ०सक०सेट्। पर्णयति-ते अपपर्णत्-त। वसन्तः पर्णयति चम्पकम्।

पर्ण न० पॄ–न, पर्ण–अच् वा। १पत्रे २पक्षे च "सुपर्णो गरुडो मतः" इति। ३पलाशवृक्षे पु० ४ताम्बूले न० ५पत्रयुक्ते त्रि० अमरः। "पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः। जीर्णं पर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिप्रणाशिनी" आह्नि० त०। तन्मूलादिसेवननिषेधः। "अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते परम्। मतिभ्रंशात् दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम्" | अत्र परमित्युक्तेः धन्याकादियोगे न दोषः। पर्णस्येदम् शिवा० अण्। पार्णं तत्सम्बन्धिनि त्रि०। अस्त्यर्थे नडा० छ कुक् च। पर्णकीय तद्युक्तदेशे त्रि०। तस्यादूरनगरादि वराहा० अण् पार्ण तस्यादूरदेशादौ त्रि०। बहुत्वे तस्य लुक् पर्णाः इत्येव। तत्र भवः "कृकणपर्णात् भरद्वाजे" पा० भवादौ छ। पर्णीय भरद्वाजदेशभवे अन्यत्र अणेव पार्ण तत्रार्थे त्रि०। क्षुद्रं पर्णम् ङीप्। १क्षुद्रपर्णे स्त्री पर्णं पण्यं अपरादि० ठन्। पर्णिक तद्विक्रेतरि स्त्रियां षित्त्वात् ङीप्।

पर्णक पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ् पार्णकि तस्यो-त्रापत्ये बहुत्वे तु उपका० तस्य वा लुक्।

पर्णकार पुंस्त्री० पर्णं करोति उत्पादयति अण् उप०स०। (बारुइ) ख्याते जातिभेदे ताम्बूलजीविनि स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [रचिते क्षुद्रगृहे (पातेरकुँड़े)।

पर्णकुटी स्त्री पर्णं निर्मिता कुटी शा०त०। पत्रमात्रेण

पर्णकूर्च्च पु० पर्णकृच्छोक्तद्रव्याणां त्रिरात्रोपवासान्ते विशेषतो भोजननिष्पादितव्रतभेदे यथाह मिता०। "यदा तु पर्णादीनामेकीकृतानां क्वाथस्त्रिरात्रान्ते पीयते तदा

पर्णकूर्चः यथाह यमः "एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । क्वाथयित्वा पिबेदद्भिः पर्णकूर्चोऽभिधीयते" इति । एतानि पर्णकृच्छ्रोक्तद्रव्याणि ।

पर्णकृच्छ्र पु॰ पञ्चाहसाध्ये व्रतभेदे "पर्णोदुम्बरराजीवविल्वपत्रकुशोदकैः । प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः" याज्ञ॰ 'पलाशोदुम्बरारविन्दश्रीवृक्षपर्णानामेकैकेन क्वाथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत् । कुशोदकञ्चैकस्मिन्नहनीति पञ्चाहसाध्यः पर्णकृच्छ्रः" मिता॰।

पर्णखण्ड पु॰ पर्णमेव खण्डः खण्ड्यते यस्य पुष्पहीनत्वात् । १पुष्पहीने वनस्पतौ वृक्षे शब्दच॰ । समूहे खण्डच् । २पर्णसमूहे न॰ ।

पर्णचोरपट पु॰ महादेवे भा॰शा॰ २८६अ॰ ।

पर्णचोरक पु॰ पर्णं चोरयति चुर–ण्वुल् । चोरनामगन्धद्रव्ये राजनि॰ ।

पर्णनर पु॰ पर्णनिर्मितः नर इव । अस्थ्यलाभे मृतस्य दाहार्थं पर्णनिर्मिते नराकृतौ पुत्तलिकाभेदे तद्विधानं शु॰त॰ उक्तं यथा

"अथास्थ्यलाभे पर्णनरदाहः । तत्राश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् "अस्थिलाभे पलाशानां त्रीणि षष्टिशतानि च । पुरुषप्रतिकृतिं कृत्वा दहेत मन्त्रपूर्वकम् । अशीत्यर्द्धन्तु शिरसि ग्रीवायां दश योजयेत् । उरसि त्रिंशतं दद्याद्विंशतिं जठरे तथा । बाहुभ्याञ्च शतं दद्यात् दद्यादङ्गुलिभिर्दश । द्वादशार्द्धं वृषणयोरष्टार्द्धं शिश्न एव च । ऊरुभ्याञ्च शतं दद्यात्त्रिंशतं जानुजङ्घयोः । पादाङ्गुलिषु च दश एतत् प्रेतस्य लक्षणम् । ऊर्णासूत्रेण संवेष्ट्य यवपिष्टेन लेपयेत्" । आदिपुराणम् "तदलाभे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्य्यः पुमानपि । शतैस्त्रिभिस्तथा षष्ट्या शरपत्रैर्विधानतः" । तदलाभेऽस्थ्यलाभे । अत्र पलाशपत्रशरपत्रयोस्तुल्यत्वेनोपादानात् आश्वलायनगृह्येऽपि प्रतिकृतौ शरपत्रस्य लाभः । अत्राचाराद्योग्यत्वाच्च शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा शिरःप्रभृतिषु पलाशपत्राणि देयानि ततो वेष्टनमूर्णासूत्रेण, लेपनं यवपिष्टेनेति । अत्राशौचाभ्यन्तरे दाहे शेषाहेन शुद्धिः तदुत्तरपर्णनरदाहे तु त्रिरात्रम् । "एवं पर्णनरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" इत्यादिपुराणात् । यज्ञपार्श्वः "पुनश्चेदुपलभ्येरन् तदस्थीनि कदाचन । तदलाभे पलाशस्य सम्भवे हि पुनःक्रिया" । हि यस्मात्तदलाभेऽस्थ्यसंप्राप्तौ पलाशस्य तत्कृतपुत्तलकस्य दाहक्रिया पुनरपि सम्भवे लाभेऽस्थिदाहक्रिया विहिता तस्माद्यदि पुनरस्थीनि प्राप्यन्ते तदा पुनर्दाहे त्रिरात्राशौचे कर्त्तव्ये न पुनः पिण्डादिदानं वक्ष्यमाणयुक्तेः । "अशौचानन्तरं चेत् स्याद्दाहः पर्णनरस्य च । त्र्यहाच्छुद्ध्यन्ति च तथा सन्निकृष्टाः सगोत्रजाः । दर्शं दहेत् "पर्णनरं दहेन्नैव विना दर्शं कथञ्चन । अस्थ्यलाभे तु दर्शेऽपि ततः पर्णनरं दहेत्" इति दीपकलिकायां सुमन्तुवचनात् । दर्शं इत्यत्राष्टम्यामिति क्वचित् पाठः । अष्टमी कृष्णा सन्देहे पितृकर्म्मणि कृष्णपक्षप्राधान्येनोक्तेः । "नरं पर्णं दहेन्नैव प्राक् त्रिपक्षात् कथञ्चन । त्रिपक्षे तु न वै दद्यात् दर्शं प्राप्य ह्यनग्निकः" । इत्यशौचव्यपगमे बोध्यम् । यथाह शुद्धिरत्नाकरे यमः "अशौचमध्ये यत्नेन दाहयेदुक्तया दृता । कृष्णपक्षे पञ्चदश्यामष्टम्यां वा समाहितः । एकादश्यां विशेषेण ततः प्रभृति सूतकम् । त्रिरात्रं सर्ववर्णानामेव धर्मो व्यवस्थितः ।" कृष्णपक्ष इत्यत्राशौचव्यपगमे बोध्यम् । वायुपुराणे "पर्णनरं दहेन्नैव प्राक् त्रिपक्षात् कथञ्चन । पितृहा मातृहा स्याच्चैव दर्शं दहेत् यदि ।" विष्णुपु॰ "त्रिपक्षे तु गते पर्णनरं दद्यादनग्निकः । त्रिपक्षाभ्यन्तरे राजन् ! नैव पर्णनरं दहेत् । तदूर्द्ध्वमष्टमीं प्राप्य दर्शं वापि विचक्षणः ।" दहेदिति शेषः । "अशौचाभ्यन्तरे यदि दाहं न कुर्य्यात् तदा मरणदिनावधि त्रिपक्षानन्तरं दाहः कार्य्य इत्यर्थः" इति हरिदासतर्काचार्य्याः । "पर्णं नरं दहेन्नैव विना दर्शं कदाचन । अस्थ्नामलाभे दर्शे तु ततः पर्णनरं दहेत्" इति दीपकलिकायां सुमन्तुवचनाद्दर्शे दाहः । अत्राष्टमीति क्वचित् पाठः । यमः "त्रिपक्षाभ्यन्तरे राजन् ! नैव पर्णनरं दहेत् । तदूर्द्ध्वमष्टमीं प्राप्य दर्शं वापि विचक्षणः" । अष्टमीत्यत्र कृष्णाष्टमीत्यर्थः । पितृकर्म्मणि कृष्णपक्षप्राधान्येनोक्तेः इति हरिदासतर्काचार्य्यलिखनात् । एतच्चाशौचव्यतिरिक्तविषयम्" । अत्र नक्षत्रादिकालभेदः शु॰चि॰ पी॰ उक्तो यथा

"शुक्रारार्किषु दर्शभूतमदने नन्दा सतीक्ष्णोग्रभे पौष्णे वारुणभे त्रिपुष्करदिने न्यूनाधिमासेऽयने । याम्येऽब्दात् परतश्च पातपरिघे दैवेज्यशुक्रास्तके भद्रावैधृतयोः शवप्रतिकृतेर्दाहो न पक्षे सिते । जन्मप्रत्यरितारयोर्मृतिदुखान्त्येऽज्ञे च कर्त्तुर्न सन् मध्यो मैत्रमघादितिध्रुवविशाखाहर्य्यर्क्षे द्वेऽपि च । श्रेष्ठो-

ऽर्कैज्यविधोर्दिने श्रुतिकरस्वात्यश्विपुष्ये तथा त्वाशौचात्परतो विचार्य्यमखिलं मध्ये यथासम्भवम्” सु०चि० । “एवंविधे दिने शवस्य मृतस्य प्रतिकृतिः शरपत्रादिना सावयवत्वकल्पनं तस्य दाहो न कार्य्यः कुतः यतो द्विविधः प्रेतसंस्कारः प्रत्यक्षशरीरस्यैकः प्रतिकृतेरन्यः तत्र प्रत्यक्षशरीरसंस्कृतौ शुभाशुभदिनविचाराभावः यदाह गार्ग्यः “प्रत्यक्षशवसंस्कारे दिनं नैव विशोधयेदिति” प्रतिकृतिसंस्कारस्य हि कालत्रयम् अशौचमध्ये वर्षमध्ये वर्षानन्तरं चेति अत्राशौचमध्ये यदि प्रतिकृतिसंस्कारश्चिकीर्षितस्तदा यथासम्भवं दिनशुद्धिर्विचार्य्या वर्षमध्ये वर्षानन्तरं वा प्रतिकृतिसंस्कारे अवश्यं कालशुद्धिर्विचार्य्या एतदप्याह गार्ग्य एव “आशौचमध्ये क्रियते पुनःसंस्कारकर्म्म चेत् । शोधनीयं दिनं तत्र यथासम्भवमेवमेव तु । आशौचविनिवृत्तौ चेत् पुनः संस्क्रियते मृतः । संशोध्यैव दिनं पाश्चमूर्द्ध्वं संवत्सराद्यदि” । प्रेतकार्य्याणि कुर्वीतेति शेषः अतएवोक्तम् “आशौचात्परतो विचार्य्यमखिलं मध्ये यथासम्भवमिति” । एतद्वाक्यमत्रैव स्पष्टं व्याख्यास्यते तत्र दिनशुद्धिरुच्यते शुक्रारेत्यादिना शुक्रः प्रसिद्धः आरो मङ्गलः आर्किः शनिः एषां वारे प्रतिकृतेर्दाहो नेति प्रत्येकं सम्बन्धः । तथा दर्शोऽमावस्या भूतश्चतुर्दशी मदनस्त्रयोदशी नन्दाः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः आसु तिथिषु दाहो न कार्य्यः यदाह मरीचिः “नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे । पितृश्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् । एकादश्यां तु नन्दायां सिनीवाल्यां भृगोर्दिने । नभस्ये च चतुर्दश्यां कृत्तिकासु त्रिपुष्करे” । द्वितीयवाक्यमतिदुष्टताकथनार्थं सिनीवाल्याममावास्यायां भृगोर्दिने शुक्रवारे इति सम्बन्धो व्याख्येयः अत्र श्राद्धं न कुर्वीतेत्यनुषङ्गः श्राद्धशब्देनात्र प्रेतक्रिया विवक्षिता । तथा तीक्ष्णोग्रभे मूलज्येष्ठार्द्राश्लेषास्तीक्ष्णानि उग्राणि पूर्वात्रयभरणीमघाः पौष्णे रेवत्यां वारुणे शतभे त्रिपुष्करदिने भद्रातिथयः सूर्य्यभौमशनिवाराः कृत्तिकापुनर्वसूत्तराफाल्गुनी विशाखोत्तराषाढ़ापूर्वभाद्रपदाः एतत्त्रितयसंहतिरूपे दिने प्रतिकृतेर्दाहो न कार्य्य इति केचिद्व्याकुर्वते तत्र पूर्वपद्येनैव निषेधसत्त्वात् ननु प्रत्यक्षमृतौ स निषेधो न तु प्रतिकृतिदाहे एवं तर्हि सम्मतिवाक्याभावाच्चायमर्थ इति ब्रूमः । यदुक्तं ज्योतिःपराशरेण “साधारणध्रुवोग्रे मैत्रे नो शस्यते मनुष्याणाम् । प्रेतक्रिया कथञ्चित् त्रिपुष्करे यमलधिष्ण्ये वेति” अत्र त्रिपुष्करशब्देन विशिष्टयोगो विवक्षित इति चेत् अत्र ब्रूमः त्रिचरणनक्षत्राण्येव त्रिपुष्करपदेनोच्यन्तेऽतो हेमाद्रिणापि कृत्तिकादीन्येव त्रिचरणानि भानि त्रिपुष्करशब्देन व्याख्यातानि अतएवाह कश्यपः “भरण्यार्द्रा मघा श्लेषा मूलं त्रिचरणानि च । प्रेतक्रियासु दुष्टानि धनिष्ठाद्यं च पञ्चकम्” इति पराशरवाक्ये बहूनि प्रेतकृत्ये सामान्यतो निषिद्धानि कश्यपवाक्येऽन्यान्यतिदुष्टान्युक्तानि इदमेवाभिप्रेत्य ग्रन्थकृतोक्तानि तत्र धनिष्ठाया अपहरणं मध्यमेषु वक्ष्यमाणत्वात् । अथ न्यूनाधिमासे क्षयमासे अधिमासे च शवप्रतिकृतिदाहो न कार्य्यः । उक्तञ्च ज्योतिर्निबन्धे गरुड़पुराणे “न कुर्य्यात् गुरुशुक्रास्ते पौषे चापे मलिम्लुचे । विलम्बितं प्रेतकार्य्यं गयां गोदावरीं विनेति” मेधातिथिः “अस्तं गते गुरौ शुक्रे पौषाषाढाधिमासके । प्रेतकार्य्यं न कुर्वीत गयां गोदावरीं विनेति” अधिमासस्योपलक्षणत्वात् क्षयमासेऽपि न कार्य्यं प्रेतकार्य्यमित्यर्थः । अतएव मूले न्यूनमासनिषेधः । अथाब्दैकस्माद्वर्षात्परतः ऊर्द्ध्वं याम्येऽयने दक्षिणायने कर्कादिषड्राशिस्थिते सूर्य्ये न दाहः कार्य्यः अर्थादुत्तरायणं सम्यक्, उपलक्षणत्वादशुभदिनमपि निषिद्धम् उक्तञ्च गार्ग्येण “ऊर्द्ध्वं संवत्सराद्यदि” प्रेतकार्य्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणम् । कृष्णपक्षश्च तत्रापि वर्जयेत्तु दिनत्रयम्” । इति गारुड़पुराणेऽपि “न कुर्य्याद्गुरुशुक्रास्ते पौषे चापे मलिम्लुचे । विलम्बितं प्रेतकार्य्यं गयां गोदावरीं विनेति” । अत्र वाक्ये पौषचापयोर्निषिद्धत्वान्मार्गशीर्षस्य मध्यमत्वं प्रतीयते तदावश्यकविषयं प्रथमवर्षे तु दक्षिणायनमपि शुभमेव । पातपरिघे व्यतिपाताख्ये योगे गणितागते व्यतीपाताख्ये महापात इत्यपि केचित् परिघाख्ये योगे तथा देवेज्यशुक्रास्तके गुरुशुक्रयोरस्ते अत्र स्वार्थे कः । तथा भद्रावैधृतयोः भद्रावैधृतौ प्रसिद्धौ गणितसाध्ये वैधृताख्ये महापाते इत्यपि केचित् । तथा सिते पक्षे शुक्लपक्षे शवप्रतिकृतेर्दाहो न कार्य्यः । यदुक्तं नारदेन श्राद्धलक्षणाध्याये “चतुर्दशीं तिथिं नन्दां शुक्रारार्किवासरम् । सितेज्ययोरस्तमयं द्व्यङ्घ्रिभं विषमाङ्घ्रिभम् । शुक्लपक्षं च सन्त्यज्य पुनर्दहनमुच्यते” इति अन्यत्रापि “नन्दा मदनभूतायां पातवैधृतविष्टिषु । शुक्रार्किभौमपरिघध्रुवमिश्रोग्रमूलभे । कर्त्तुश्चन्द्रेऽष्टवेदान्त्ये जन्मप्रत्यरितारके ।

त्रिपादृभे सिते पक्षेऽयने याम्येऽब्दतः परम् । शवप्रतिकृतेर्दाहः शुक्रेऽस्तेऽधिकमासके । नेष्टो मध्यो द्विपानुमैत्रब्रह्मादितिभगध्रुवे" इति तथा कर्तुः प्रेतस्याद्याधिकारिणो जन्मप्रत्यरितारयोः जन्मतारा उत्पत्तिनक्षत्रं दशममेकोनविंशं चेति प्रत्यरितारा जन्मभात् पञ्चमं चतुर्दशं त्रयोविंशं चेति । कथा कर्तुर्स्तितिथुखान्त्येऽब्दे स्वजन्मराशेरष्टमचतुर्थद्वादशस्थे चन्द्रे सति दाहो न सन् न प्रशस्तः" ।

वराहपुराणे "चतुर्थाष्टमगे चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत् । प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैधृतौ परिघे तथा । करणे विष्टिसंज्ञे च शनैश्चरदिने तथा" । विष्टिसंज्ञं करणं भद्रा । महाभारते "नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः । न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेयेऽपि भारत ।। दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरे च विवर्जयेत्" इति प्रोष्ठपदयोः पूर्वभाद्रपदोत्तराभाद्रपदयोः आग्नेये कृत्तिकायाम् । कालविशेषादिकं नारदेनोक्तम् "दिनोत्तरार्द्धे तत्कर्तुश्चन्द्रतारावलान्विते । पापग्रहे बलयुते शुक्रलग्नांशवर्जनम् । तत्पुनर्दहनं प्रोक्तमिति "अथ शवप्रतिकृतिदाहे मध्यनक्षत्राण्युच्यन्ते मैत्रमनुराधा भगः पूर्वफाल्गुनी अदितिध्रुवविशाखाः प्रसिद्धाः इन्द्राग्निभं स्वगचित्रा धनिष्ठा । ज्ञेऽपि बुधवारेऽपि शवप्रतिकृतिदाहो मध्यमः न शुभफलदो नाप्यनिष्टफलद इत्यर्थः उक्तञ्च कश्यपेन "फल्गुनीद्वितयं रोहिण्यनुराधा पुनर्वसुः । द्वे आषाढे विशाखा च भानि द्विचरणानि च । एतानि किञ्चिद्दुष्टानि वर्जयेत् सति सम्भवे" इति । "नेष्टो मध्यो द्विपानुमैत्रब्रह्मादितिभगध्रुवः" इति चेत्युक्तो बुधे सम्भवाभावः । अथार्केज्यविधोरर्केज्याभ्यां सहितो विधुरिति मध्यमपदलोपी समासः । सूर्यगुरुचन्द्राणां दिने वारे दाहः श्रेष्ठस्तथा तेन करणेन स्तुतिकरस्वात्यश्विपुष्येषु निषिद्धनक्षत्रगणाद्बहिर्भूतेषु पञ्चसु भेषु शवप्रतिकृतेर्दाहः श्रेष्ठोऽनुष्ठीयमानः शुभफलद इत्यर्थः । आशौचान्तरत इत्यादिव्याख्यातार्थं ननु प्रतिकृतिसंस्कारः किंनिमित्तम् उच्यते । देवान्मानुषाद्वाऽपराधान्मृतस्य विधिवद्दाहो नाभूत् किन्तु काष्ठवद्दाहो जातोऽथ वा परदेशगतस्य चौरदंष्ट्र्यादिहतस्य तद्भीतेरेव केनचित् काष्ठवद्दाहोऽपि न कृतोऽथ वैकाकित्वाच्च जातस्तदा प्रतिकृतिदाहो विधेयः उक्तञ्च ब्रह्मपुराणे "अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाह्यो गृह्याग्निना द्विजैः । तदभावे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः पुमानपि । सुपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा सबान्धवैः । एवं पर्णशवं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" इति । तदभावे देहाभावे तथाग्निना गृह्याग्निना अपिशब्दात् स्त्रीमरणे तद्देहाभावे स्त्र्यपि पलाशोत्थैः पत्रैः कार्य्येत्यर्थः । आहिताग्नेस्तु श्रौतसूत्रे विधिमाहापस्तम्बः "यद्याहिताग्निः प्रोषितः प्रमीतो न प्रज्ञायेत स यां दिशमभिप्रस्थितस्तां दिशमस्याग्निभिः कक्षं दहेयुरपि वाजसनेयिनामिति त्रीणि षष्टिशतानि पलाशवृन्तानि तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति वा" । अत्र पक्षद्वयं यथाप्रवासगतो यदि न प्रज्ञायेत प्रमीत इति यतो मृत इत्येव निर्णये स यां दिशं प्रस्थितो भवेत्तां दिशं प्रति यः कक्षोऽकृष्टोभूमिप्रदेशस्तृणवांस्तं देशमस्य मृतस्य श्रौताग्निभिस्तूष्णीं दहेयुर्बान्धवाः पितृमेधविधिना । अयमेकः पक्षः । अपि वा अथवा । त्रीणि षष्ट्युत्तराणि शतानि ३६० पलाशवृन्तानि पलाशानि पर्णानि यत्र तिष्ठन्ति तादृशानि वृन्तानि संपाद्य तैर्वृन्तैः पलाशवृक्षीयैस्त्रिपत्रैर्वृन्तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा तामाकृतिमस्याग्निभिः पितृमेधविधिना दहेयुरिति वाजसनेयिनां मतमिति द्वितीयः पक्षः । पराशरेण तु कुशैः प्रतिकृतिः कार्येत्युक्तम् । "कृष्णाजिने समास्तीर्य कुशैस्तु पुरुषाकृतिमिति" कुर्यादिति शेषः । अत्र पलाशवृन्तकुशविध्योरन्यतरेणानुष्ठानं व्रीहियववत्तुल्यबलत्वात् । शवप्रतिकृतिदाहानुष्ठानविधिस्तु शौनकाद्युक्त दिशा ज्ञेयः नात्राप्रस्तुतत्वाल्लिख्यते अयं च पलाशवृन्तादिभिः प्रतिकृतिविधिरस्थ्यलाभे यदा तु मृतास्थ्नां लाभस्तदा तैरेव प्रतिकृतिः कार्य्या । यदुक्तं छन्दोगसूत्रे "अथातः पुनर्दाहविधिं व्याख्यास्यामो यदि शरीरं नश्येदस्थीन्यादायास्थीनि क्षीरोदकेन प्रक्षाल्यास्थिभिः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा पूर्ववद्दहेत्तेषामलाभे पलाशवृन्तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा चत्वारिंशता शिरो दशभिर्ग्रीवां विंशत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चाशता पञ्चाशता बाहू तयोरेव पञ्चभिरङ्गुलीन् सप्तत्या सप्तत्या पादौ तथैवाङ्गुलीरष्टाभिः शिश्नं द्वादशभिर्वृषणं तां कुशैर्वेष्टयित्वा तस्मिन्नेव पूर्ववद्दहेदिति" । अस्यार्थः चत्वारिंशता पलाशवृन्तैः शिरः संपाद्य दशभिर्ग्रीवां विंशत्योरस्त्रिंशता जठरं पञ्चाशतैकबाहुं तथैव पञ्चाशताऽपरम् पञ्चभिः पञ्चभिरङ्गुलीन् तथा सप्तत्या सप्तत्या पादद्वयं तत एव

पञ्चभिरङ्गुलीन् एवं पञ्च पञ्च षष्ठ्यैकः पादः सम्पन्नः अष्टाभिः शिश्नं द्वादशभिर्वृषणद्वयं एवं च षष्ठ्यधिकत्रिशत्या पलाशवृन्तैरवयवकल्पना भवति तां प्रतिकृतिं तस्मिन्नेव कृष्णाजिने पूर्ववदिति पितृमेधविधिना दहेदित्यर्थः एतादृशे विषये कालनियमः शुक्रारार्किभिन्नेत्यादिनोक्तः यतः "अथातः संप्रवक्ष्यामि यत् पुनर्दहनं नृणाम्" इत्यादिना पद्यसमुदायेन कालशुद्धिमुक्त्वा "अतीतविषये काम्ये न्यूने श्राद्धे महालये। एतत् सर्वं विचिन्त्याशु कुर्याच्छ्राद्धमतन्द्रितः" इति काश्यपेन कालातीतविषयत्वेनाभिधानात्"।

आशौचमध्ये क्रियते चेत्तदा भद्रा भरणी धनिष्ठा पञ्चकादिदोषराहित्यमपेक्षितं, नैव बहुकालव्यापिशुक्रास्तादिदोषापेक्षा कार्येति गर्गवाक्ये यथासम्भवपदस्यार्थः सर्वथा त्वाशौचदिनेषु दुष्टेषु दोषतारतम्येन महादोषत्यागोऽल्पदोषाङ्गीकारो यथा लोकप्रसिद्धिः तादृशे दिने शवप्रतिकृतिदाहो विधेयः सर्वथा दोषरहिते दिने तूत्तम एव सः। अथ यदि मरणश्रवणानन्तराशौचदिनानां राजिकदैविकब्राह्मणाद्यलाभरूपप्रतिबन्धादतिक्रमणमभूत्तदाशौचमस्ति न वेति विचारः राजिकदैविकसम्भावनायां सत्यां सद्य एव शौचं स्यान्नत्वाशौचं यदाह पराशरः "दुर्भिक्षे राष्ट्रसन्तापे आपदां च समुद्भवे। उपसर्गमृते चैव सद्यः शौचं विधीयते" इति। यमबृहस्पती "दैवे भये समुत्पन्ने प्रधानांशे विनाशिते। सद्यः शौचं समाख्यातं कान्तारापदि सम्प्रतीति"। पैठीनसिरपि "विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि। न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत्" इति। कालान्तरालभ्यायाङ्कयादियात्रायां तादृशे एव तीर्थकर्मणि तीर्थस्नानदानादिकर्माणि तादृशे विषये आशौचग्रहाभावादेव शवप्रतिकृतिदाहाभावः यदा तु ब्राह्मणाद्यलाभस्तदाशौचपरिग्रहः स्यादेव परन्त्वाशौचदिनानन्तरं वर्षमध्ये दिनशुद्धिमपेक्ष्यैव शवप्रतिकृतिदाहो विधेयः "आशौचस्य निवृत्तौ चेत् पुनः संस्क्रियते मृतः। संशोध्यैव दिनं ग्राह्यमिति" गर्गेणैवकारसहितदिनपदोक्तेः अयमर्थः अत्रापि भद्राभरणीपञ्चकादिदोषः कतिपयदिनव्यापी त्याज्य एव न तु शुक्रास्तादिकबहुकालव्यापिदोषप्रतीक्षा। तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे पितृखण्डे "शुक्रास्तमने चैव देवेज्यस्य तथैव च। प्रेतकार्यं प्रदुष्येत प्रथमं वत्सरं विनेति"। अथ यदि वर्षमध्ये राजिकदैविकाद्युपद्रवः सम्पन्नस्तदा वर्षोत्तरं निषिद्धदक्षिणायनशुक्रास्तादिमहादोषरहिते भद्राभरणीपञ्चकादिदोषरहिते च काले शवप्रतिकृतिदाहः कार्यः उक्तञ्च गार्ग्येण "ऊर्ध्वं संवत्सराद्यदि। प्रेतकार्याणि कुर्वीतश्रेषं तत्रोत्तरायणम्" इत्यादीनि मूलवाक्यानि प्रागभिहितानि। अतएव मूलपद्येऽप्यब्दात्परतो याम्येऽयने तथा देवेज्य शुक्रास्तके शवप्रतिकृतिदाहो न कार्य इति व्याख्येयम्। प्रथमे वर्षे तु नायं दोषः सर्वत्रापि गयागोदावर्य्योस्तीर्थयोः प्राप्तयोः सतोरयं शुक्रेज्यास्तदक्षिणायनादिमहादोषविचारः कोऽपि नास्ति तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे प्रेतमञ्जर्य्याम्। "प्रेतकार्य्याणि सर्वाणि व्रतस्नानजपादिकम्। वर्ज्यं शुक्रेज्ययोरस्ते गयां गोदावरीं विनेति" पी०धा०। अत्र दर्शे विधिनिषेधौ देशाचारभेदात् व्यवस्थाप्यौ पर्णशवपर्णपुत्तलिकादयोऽप्यत्रार्थे।

पर्णभेदिनी स्त्री पर्णानि भिनत्ति भिद–णिनि ङीप्। १प्रियङ्गुवृक्षे राजनि०। २पत्रभेदकमात्रे त्रि०।

पर्णभोजन पुंस्त्री० पर्णं भुङ्क्ते भुज–ल्यु हेत०। १छागले त्रिका०स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २पत्रभक्षकमात्रे त्रि० भावे ल्युट्। ३पत्रस्य भक्षणे न०। [श०५।१

पर्णमणि पु० पर्णवर्णो मणिः शा०त०। हरिन्मणौ अथ०

पर्णमय त्रि० पर्णस्य विकारः "ह्यचश्छन्दसि" पा० विकारे मयट्। पर्णस्य विकारे "शरमयं बर्हिः" श्रुतिः स्त्रियां ङीप्। "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति" श्रुतिः।

पर्णमाचाल पु० पर्णमाचालयति आ+चल+णिच्–अण् वा० सम्। कारवेल्लवृक्षे (उच्छा) शब्दमाला।

पर्णमुच् त्रि० पर्णानि मुच्यन्त्यत्र मुच–आधारे–क्विप् हेत०। वृक्षाणां पत्रमोचनाधारे शिशिरकाले।

पर्णमृग पु० पर्णचरो मृगः पशुः। पशुभेदे "वनौका वृक्षमार्जारो वृक्षमर्कटिकादयः। एते पर्णमृगाः प्रोक्ताः सुश्रुताद्यैर्महर्षिभिः"। वनौका वानरः वृक्षमार्जारो वृक्षबिडालः। वृक्षमर्कटिका (रूषी) इति लोके "स्मृताः पर्णमृगाः वृष्याश्चक्षुष्याः शोषिणे हिताः। श्वासार्शःकासशमनाः सृष्टमूत्रपुरीषकाः" भावप्र०

पर्णरुह् पु० पर्णं रोहत्यत्र रुह–आधारे क्विप्। पर्णजननाधारे वसन्तकाले।

पर्णल त्रि०पर्ण+अस्त्यर्थे सिध्मा०लच्। पत्रयुक्ते [राजनि०।

पर्णलता स्त्री पर्णप्रधाना लता शा०त०। ताम्बूलीलतायाम्

पर्णवल्क पु० ऋषिभेदे ततः गर्गा० गोत्रापत्ये यञ्। पार्ण-वल्क्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां यञोपः ङीप्। पार्णवल्की [राजनि०।

पर्णवल्ली स्त्री पर्णप्रधाना वल्ली शा०त०। पलाशीलतायाम्

पर्णवी त्रि०पर्णमिव वजति–वज-क्विप् वीभावः। खगे ऋ० ८।२।१ भा०। [लतताम्बूले।

पर्णवीटिका स्त्री पर्णस्य वीटिका। (पानेर विड़ा) खवकी

पर्णशद पु० पर्णानि शद्यन्ते शीर्य्यन्ते शात्यन्ते यत्र शद–संज्ञायां आधारे घ। १पतितपर्णस्थितिदेशे २तद्रूपे रुद्रभेदे च यजु० १६।४६ वेददीपः।

पर्णशय्या स्त्री पर्णरचिता शय्या शा०त०। पत्ररचितश-य्यायाम्। [मार्कण्डपु० ५८अ०।

पर्णशवर पुंस्त्री० पर्णभक्षणकरः शवरो यत्र। देशभेदे

पर्णशाला स्त्री पर्णरचिता शाला शा०त०। १पत्ररचित कुटीरे उटजे अमरः। पर्णमिव शाला यत्र। २ग्राम-भेदे "मध्यदेशे महान् ग्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह। गङ्गायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरधः। पर्णशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिप!" हरिवं० ६८अ०

पर्णशालाग्र पु० भद्राश्ववर्षस्थे कुलाचलभेदे तदुपक्रमे "श्वेतपर्णश्च नीलश्च शैवालश्चाचलोत्तमाः। कौरञ्जः पर्णशालाग्रः पञ्चैते तु कुलाचलाः" मार्कण्डपु०।

पर्णशुष् पु० पर्णं शुष्यत्यत्र शुष–आधारे क्विप्। इ-च्छायां पत्रशोषाधारे शीतकाले।

पर्णस त्रि० पर्णस्यादूरदेशादि तृणा० चतुरर्थ्यां स। पत्र-स्यादूरदेशादौ त्रि०।

पर्णसि पु०पृ–पूरणे असि-नुक् च। १जलमध्यस्थगृहे (जल-टुङ्गी) उज्ज्वल०। २पद्मे उणादिकोषः। ३शाके ४अा-भरणक्रियायाम् संक्षिप्तसारः।

पर्णाढक पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ् पार्णाढकि तद्गोत्रापत्ये बहुत्वेऽस्त्रियां तस्य लुक्। पर्णाढकाः स्त्रियान्तु पार्णाढक्य इत्येव।

पर्णाद त्रि०पर्णमत्ति व्रतार्थम् अद–अण् उप०स०। १व्रतार्थं पत्रभक्षके २ऋषिभेदे पु० भा०व० ४अ०।

पर्णाशन पु० पर्णानि अन्नानि अश–ल्यु। १मेघे तस्य पत्र-भक्षणकाले गवल्लाक्षयाभ्रसम्भवप्रसिद्धिः। २पत्रभोजि-मात्रे त्रि०। [श्याम् अमरः।

पर्णास(सि) पु० पर्णानि अस्यति अस–अच् इन् वा। तुल-

पर्णिन् पु० पर्ण+अस्त्यर्थे इनि। १वृक्षे हेमच० २माषपर्ण्यां स्त्री ङीप् शब्दमाला। ३अप्सरोभेदे स्त्री हरिवं० २२६अ०। पर्णतुल्यवर्णत्वात्तस्यास्तथात्वम्।

पर्णिल त्रि० पर्ण+अस्त्यर्थे पिच्छा० इलच् उज्ज्वल०। पर्ण-विशिष्टे पिच्छादिगणस्थत्वे तु नास्य पाठो दृश्यते।

पर्णोटज न० पर्णनिर्मितमुटजम् शा०त०। पर्णशालायाम् हारा०। [हिंस पपर्द्द।

पर्द्द अपानवायुक्रियायां भ्वा०आत्म०अक० सेट्। पर्द्दते अप-

पर्द्द पु० पृ–वा० द। १केशसमूहे उणा०। पर्द्द–भावे घञ्। २अपानवायुशब्दे (पाद)। ल्युट् पर्द्दन तत्रार्थे न० हेमच०

पर्प गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। पर्पति अपर्पीत् पपर्प।

पर्प न० पृ–प। १गृहे २नवतृणे उणादिकोषः ३खञ्जवाह-नसाधने पीठादौ सि०कौ०। तेन चरति पर्पा० ष्ठन्। पार्पिक पर्पेण गतियुक्ते खञ्जे। स्त्रियां षित्त्वात् ङीष्।

पर्पट पु० पर्प+शका०अटन्। (क्षेतपापड़ा) १वृक्षभेदे "पर्पटो वरतिक्तश्च स्मृतः पर्पटकश्च सः। कथितः पांशुपर्य्यायस्तथा कवचनामकः। पर्पटो हन्ति पित्तास्रभ्रम तृष्णाकफज्वरान्। संग्राही शीतलस्तिक्तो दाहनु-द्वातलो लघुः" भावप्र० (पाँपर) ख्याते २पिष्टकभेदे पु० सतान्नशब्दे २१८२ पृ० दृश्यम्। मेदिन्यां कतार्थे क्लीवत्वेन पठितः। ३औषधभेदे पु० मेदि० स्वर्णपर्पट इत्यादि स्वार्थे क। पिष्टकभेदे भावप्र०।

पर्पटद्रुम पर्पट इव द्रुमः। कुम्भीवृक्षे राजनि०।

पर्पटी स्त्री पर्प–अटन् गौरा० ङीष्। १सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् रत्नमाला। २पिष्टकभेदे (पाँपर) उणादिकोषः। ३उत्त-रदेशप्रसिद्धसुगन्धिद्रव्ये भावप्र०। "पर्पटी तुवरा तिक्ता शिशिरा वर्णकृल्लघुः। विषव्रणकण्डुकफपित्तास्रकुष्ठ-नाशिनी" भावप्र०।

पर्परीक पु० पृ–ईकन् द्वित्वमभ्यासस्य रुक् च। १सूर्ये उज्ज्वलद० २वह्नौ त्रिका०। ३जलाशये संक्षिप्तसारः

पर्परीण पु०पृ–यङ्लुक् वा०ईनन्। १पर्णस्य सिरायां २द्यू-तकम्बले च मेदि०।

पर्पादि तेन चरतीत्यर्थे ष्ठन् प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च-गणः पा०ग०सू० उक्तो यथा "पर्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्यास व्याल (पादः पञ्च)" पर्पिक इत्यादि।

पर्फरीक न० स्फुर–ईकन् "पर्फरीकादयश्च" उणा० नि०। किसलये नवपल्लवे उज्ज्वद०।

पर्व गतौ भ्वा०पर०स० सेट्। पर्वति अपर्वीत् पपर्व।

पर्य्य(ल्य)ङ्क पु० परिगतोऽङ्कम् प्रा० समा० "परेश्च घाङ्कयोः

वा रस्य लः । १खट्वायाम् (पालङ्क) अमरः । २वीरासनाङ्के अङ्कस्थापितकरतले यथाह योगसारे वशिष्ठः "एकं पादमथैकस्मिन् विन्यस्योरौ तु संस्थितम् । इतरस्मिन् तथैवोर्व्वीं वीरासनमिदं स्मृतम् । उत्तानिते करतले करमुत्तानितं परम् । आधायाङ्कगतं कृत्वा ध्यायेद्यस्तस्य सोऽन्तरम्" । ३अवसिक्थकायाम् हेमच० । ४योगपट्टे च ।

पर्य्यङ्कपादिका स्त्री पर्य्यङ्कस्येव पादोऽस्याः ठन् वङ्क० कप् वा कापि अतइत्त्वम् । कोलशिम्ब्याम् राजनि० ।

पर्य्यङ्कबन्ध पु०पर्य्यङ्कस्य योगपट्टस्य बन्धः बन्ध–घञ् । योगपट्टवस्त्रादिना पृष्ठजानुजङ्घाबन्धने "पर्य्यङ्कबन्धं निविडं बिभेदेति" कुमारः । ल्युट् । पर्य्यङ्कबन्धन अत्रैव न० ।

पर्य्यग्निकृत त्रि०अग्नेः परितः कृतः । "समन्तादग्निवेष्टनेन कृतसंस्कारे "तान् पर्य्यग्निकृतानुत्सृजन्ति"ताण्ड्य०ब्रा० ।

पर्य्यङ्ग पु० अश्वमेधीये प्रथमयूपे बन्धनीयेषु पञ्चदशसंख्याकेषु पशुभेदेषु ते च यजु० २४।१ मन्त्रे उक्ताः । "ते यात्र ते पञ्चदश पर्य्यङ्ग्याः पशवो भवन्ति" शत०ब्रा० १३।२।२।१। "पर्य्यङ्ग्यानश्वे" कात्या०श्रौ० २०।५।४। "कृष्णग्रीवादयः वामनान्ताः पञ्चदश पर्य्यङ्गसंज्ञा इत्यर्थः" कर्कः ।

पर्य्यटन न० परितोऽटनम् । पुनःपुनर्भ्रमणे हेमच० ।

पर्य्यनुयोग पु० परितोऽनुयोगः प्रश्नः । दूषणार्थं जिज्ञासायाम् कुलायु० "एतेनास्यापि पर्य्यनुयोगस्यानवकाशः" इति दायभागः ।

पर्य्यनुयोज्य त्रि० परि+अनु–युज–कर्मणि ण्यत् । निग्रहोपपत्त्या चोदनीये (निग्रहस्थानं प्राप्तोऽसि) इत्येवमनुयोज्ये न्यायभाष्यम् ।

पर्य्यनुयोज्योपेक्षण न० गौतमोक्ते निग्रहस्थानभेदे निग्रहस्थानप्राप्तस्योपेक्षणे । "अनिग्रहः पर्य्यनुयोज्योपेक्षणम्" गौ०सू० । पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं लक्षयति । निग्रहस्थानं प्राप्तवतोऽनिग्रहः निग्रहस्थानानुद्भावनमित्यर्थः यत्र त्वनेकनिग्रहस्थानपाते एकतरोद्भावनं तत्र न पर्य्यनुयोज्योपेक्षणम् अवसरे निग्रहस्थानोद्भावनत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तत्त्वात् ननु वादिना कथमिदमुद्भाव्यं स्वकौपीनविवरणस्यायुक्तत्वादिति चेत् सत्यं मध्यस्थेनैवोद्भाव्यं वादे च स्वयमुद्भावनेऽप्यदोषः" वृत्तिः ।

पर्य्यन्त पु० परिगतोऽन्तम् प्रा०स० । शेषसीमाप्रान्ते ।

पर्य्यन्तभू स्त्री पर्य्यन्तस्य शेषसीमायाः भूः । ग्रामादेः शेषसीमास्थाने परिसरे अमरः ।

पर्य्यन्तिका स्त्री परितोऽन्तिका । गुणनाशे हारा० ।

पर्य्यन्य पु० पर्जन्यः+पृषो० । पर्जन्यशब्दार्थे उणा० ।

पर्य्यय पु०परित्यज्य शास्त्रलौकिकमर्य्यादाम् अयः इण–भावे अच् । शास्त्रलोकव्यवहारातिक्रान्ते आचारे अमरः ।

पर्य्यवसान न० परि+अव+सो–भावे ल्युट् । १तत्तदर्थावधारणे २शेषावधौ च ।

पर्य्यवसित त्रि० परि+अव+सो–कर्मणि क्त । १पूर्वापरालोचनेन अवधारितेऽर्थे २निष्कृष्टार्थे च ।

पर्य्यवस्था स्त्री परि+अव+स्था–अङ् । १विरोधे २प्रतिपक्षवादे च । ल्युट् । पर्य्यवस्थान तत्रैव न० । तृच् पर्य्यवस्थातृ तत्कर्त्तरि त्रि० । "परितः विश्वं व्याप्य स्थितः । पर्य्यवस्थित विष्णौ पु०"जीवनः पर्य्यवस्थितः" विष्णुस० ।

पर्य्यसन न० परि+अस–क्षेपे–भावे ल्युट् । १अपसारणे २दूरीकरणे परितः ३क्षेपणे च । [२पतिते च मेदि० ।

पर्य्यस्त त्रि० परि+अस–क्षेपे कर्मणि क्त । १परितः क्षिप्ते

पर्य्यस्ति स्त्री पर्य्यस्यते शरीरं यत्र परि+अस–क्षेपे आधारे भावे वा क्तिन् । १पल्यङ्के (पालङ्क) त्रिका० तत्रार्थे २दूरीकरणे च स्वार्थे क । पर्य्यस्तिका हेमच० ।

पर्य्याचान्त न० परित आचान्तम् । एकपङ्क्तिस्थान् भुञ्जानानन्यानवमत्य यत्रान्येनान्ने भुज्यमाने अन्येनाचमनं कृतं तादृशे अन्ने तच्चान्नमभक्ष्यम् "उयाद्यं सूतिकान्नञ्च पर्य्याचान्तमनिर्दशम्" मनुव्याख्यायां कुल्लूकभट्टः । "उदक्यास्पृष्टसंघुष्टं पर्य्याचान्तञ्च वर्जयेत्" याज्ञ० । मुद्रितपुस्तके पर्य्यायान्नमिति पाठः प्रामादिकः मनुनैकवाक्यत्वात् तथा पाठस्य युक्तत्वात् ।

पर्य्याचित त्रि० परि+आ+चि-क्त । आचिते आचिता० नास्त्यान्तोदात्तता ।

पर्य्याण न० परि+या-ल्युट् पृषो० । १अश्वसज्जायां २पल्ययने (जिन्) इण–ल्युट् । पर्य्ययणमप्यत्र ।

पर्य्याणहन न० सोमोऽनसि स्थितः समन्तादानह्यतेऽनेन परि+आ+नह–करणे ल्युट् । सोमशकटोपरिगत पटकुटीरूपे तद्बन्धनोपाये पदार्थे कात्या०श्रौ०७।७।१२०

पर्य्याप्त न० परि+आप-भावे-क्त । १यथेष्टे २तृप्तौ ३सामर्थ्ये ४निवारणे ५योग्यत्वे च । कर्त्तरि क्त । ६समर्थे ७प्राप्ते च त्रि० मेदि० । ८पर्य्याप्तिसम्बन्धयुक्ते त्रि० ।

पर्य्याप्ति स्त्री परि+आप–भावे क्तिन् । १सम्यक् प्राप्तौ न्यायमतसिद्धे २स्वरूपसम्बन्धभेदे तथाहि "द्वित्वादिकं पर्य्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादिष्वेव वर्त्तते न प्रत्येकम् ।

समवायेन तु प्रत्येकवृत्ति। "प्रत्येकावृत्तेः समुदायावृत्तित्वनियमस्तु समवायादिनैव न पर्य्याप्तिसम्बन्धेनेति भेदः। स च सर्वेषामेव पदार्थानां विशिष्टबुद्धिनियामकः। पदार्थभेदेन नाना यथा "पर्य्याप्तिस्वायमेको घट इमौ द्वौ इत्यादि प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः" इति दीधितिः। समवायेन गुणे गुणस्यासत्त्वेऽपि चत्वारो गुणा इत्यादिप्रतीत्या गुणादिषु संख्यादिसत्त्वनियामकोऽपि तादृशः सम्बन्धः" इति सामान्यभावे जगदीशः द्वितीयव्युत्पत्तिवादे गदाधरभट्टाचार्य्यश्च। पर्य्याप्तिर्द्विविधा अर्धपर्य्याप्तिः पूर्णपर्य्याप्तिश्च। तत्र प्रथमा यत्राधिकस्य निरासार्था या पर्य्याप्तिर्निवेश्यते सार्धपर्य्याप्तिः यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकवह्नित्वनिष्ठा पर्य्याप्तिः। द्वितीया। यत्र न्यूनवारणाय या पर्य्याप्तिर्निवेश्यते सा पूर्णपर्य्याप्तिः। यथा पर्वतो न महानसीयवह्निमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतमहानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वनिष्ठा पर्य्याप्तिः"।

पर्य्याप्लाव पु॰ परि+आ—प्लु घञ्। १अभिप्लवशब्दार्थे तैत्ति॰ स॰ ७।५।७।२। २परित आप्लावे (छयलापि)।

पर्य्याय पु॰ परि+इण—घञ्। १अनुक्रमे २प्रकारे ३अवसरे मेदिनिः ४निर्माणे ५द्रव्यधर्मभेदे ६समानार्थबोधके शब्दे च हेमच॰। [क्रमेण शयने अमरः।

पर्य्यायशयन न॰ पर्य्यायेण क्रमेण शयनम्। यामिकभटानां

पर्य्यायोक्त न॰ अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे दृश्यम्।

पर्य्यारिणी स्त्री परि+ऋ—णिनि ङीप्। १परित आर्त्तिमत्यां व्याधिग्रस्तायां गवि "तस्य दक्षिणा कृष्णा गौः परिमूर्णी पर्य्यारिणी" शत॰ब्रा॰५।३।१।१३। २परित आर्त्तियुक्ते त्रि॰।

पर्य्याली अव्य॰ परि+आ—अल ई उर्य्यादि॰। हिंसायाम् गणरत्नटी॰ पर्य्यालीकृत्य हिंसित्वेत्यर्थः।

पर्य्यालोचन न॰परि+आ+लोच—भावे ल्युट्। सम्यग्विवेचने

पर्य्यावर्त्तन न॰ परि+आ—वृत—ल्युट्। सूर्य्यस्य पश्चिमवर्त्तिन्याः छायायाः पूर्वदिग्वर्त्तित्वेन परिवृत्तौ "सन्धिश्चेत् सङ्गवादूर्द्ध्वं प्राक् पर्य्यावर्त्तनाद्रवेः" कर्मप्रदीपः।

पर्य्यास पु॰ परि+अस—क्षेपे घञ्। १परिवर्त्ते "पर्य्यासं च परिमाणञ्च गतिं चन्द्रार्कयोरपि" मार्कण्डपु॰। २पतने ३हनने च। वह्निःप्यमानगतानां त्रयाणां त्वचानां मध्ये ४अन्तिमे त्वचे। "त्रोतीयानुरूपौ त्वचौ भवतो

ऽपरवन्तस्तृचा भवन्ति उत्तमः पर्य्यासः" सा॰ सं॰ भा॰ धृता श्रुतिः।

पर्य्युक्षण न॰परित उक्षणम्। जलादेः मन्त्रवर्जं तूष्णीं जलादेः परितः सेचने। "उदकसंस्यन्तूष्णीं पर्य्युक्षणम्" आश्व॰गृ॰ १।३।१ "तूष्णीं ग्रहणं मन्त्रवर्जमन्ये धर्मा अग्निहोत्रदृष्टा भवन्तीत्येवमर्थम्। त्रिस्त्रिरेकैकं पुनःपुनरुदकमादायादायान्ते च कर्मणां पर्य्युक्षणम्" नारा॰ एतच्च ऋग्वेदिविषयम् सामगानां तु तत्र गोभिलेनमन्त्रभेदा उक्ता यथा "अग्निमुपसमाधाय परिसमुह्य दक्षिणजान्वक्तो दक्षिणेनाग्निम् "अदितेऽनुमन्यस्वेति" पश्चात्। "सरस्वत्यनुमन्यस्वेति" उत्तरतः, "देवसवितः प्रसुवेति" प्रदक्षिणमग्निं पर्य्युक्षेत् सकृत्त्रिर्वा"।

पर्य्युदञ्चन न॰ पर्य्युदञ्च्यते उद्ध्रियते परि+उद्—अन्च कर्मणि ल्युट्। १ऋणे अमरः भावे ल्युट्। २उद्धारे च।

पर्य्युदय अव्य॰ उदयस्य सामीप्यम् सामीप्ये अव्ययी॰। उदयसामीप्ये सूर्य्योदयसमीपे कात्या॰श्रौ॰ ४।७।२५

पर्य्युदस्त त्रि॰ परि+उद्+अस—क्त। १निवारिते २फलप्रत्यवायशून्यतया बोधिते नञा भेदप्रतियोगिनि "यथा रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत" इति अत्र हि रात्रौ श्राद्धे न फलं न वा प्रत्यवायः इति रात्रिः पर्य्युदस्ता तद्भिन्नामावस्या नञा बोध्यते। ३परित उत्क्षिप्ते च।

पर्य्युदास पु॰ परि+उद्+अस—घञ्। १निवारणे फलप्रत्यवायशून्यतया "प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता। पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्" इत्युक्तलक्षणे भेदरूपे नञर्थे। नञ्शब्दे मतभेदेन विस्तरो दृश्यः।

पर्य्युपवेशन न॰ परित्यज्य कर्मान्तरमुपवेशनम्। सोमाभिषवादिकर्मपरिहारेण उपवेशनमात्रे कात्या॰श्रौ॰ ८।४।१ व्याख्यायां दृश्यम्।

पर्य्युप्ति स्त्री परि+वप—भावे क्तिन्। परितो वपने मेदि॰

पर्य्युषित त्रि॰ परिहृत स्वकालमतिक्रम्य उषितम् वस—क्त। (वासि) कालातिक्रान्ते गतरात्रिकालके द्रव्ये। देवेभ्यः पर्य्युषितपुष्पदानं निषिद्धं यथा
नारसिंहे "अपर्य्युषितनिश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः। स्वीयारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्धरिम्" योगिनीतन्त्रे तत्प्रसवः "विल्वपत्रञ्च माध्यञ्च तमालामलकीदलम्। कह्लारतुलसी चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकम्। एतत् पर्य्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिकात्मकम्"। पर्य्युषिताद्य॰

द्विभक्षणनिषेधो यथा "शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम्। उदक्यास्पृष्टसंघुष्टं पर्य्यायान्नञ्च वर्जयेत्" गरुड़पु० "यातयामं गतरसं पूति पर्युषितञ्च यत्। उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्" गीता। "शुक्तं पर्युषितञ्चैव शूद्रोच्छिष्टन्तथैव च" मनुः। अत्र प्रतिप्रसवः पर्युषितं रात्र्यन्तरितं तत्तु स्नेहाक्तं भक्ष्यमाह मनुः "यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यभोज्यमगर्हितम्। तत् पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषञ्च यद्भवेत्" विशेषमाह सएव "चिरसंस्थितमप्याद्यं स्नेहाक्तमपि द्विजैः" श्राद्धत० "मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युषितं नृप!। अन्यत्र फलशाकेभ्यः शुष्कशाकालिकान्ततः। तद्वद्बदरिकाभ्यश्च गुड़पक्वेभ्य एव" आह्नित० "मद्यं पर्युषितञ्च यत्" स्मृत्युक्तनिषेधविषये प्रतिप्रसवः उपरागशब्दे दृश्यः।

पर्यूहण न० परि+ऊह-भावे ल्युट्। परिसमूहने अग्नेः समन्तान्मार्जने कात्या०श्रौ० ८।५ २५

पर्य्येषणा स्त्री परितस्तर्कादिना एषणा परीक्षा। १तर्कादिना पदार्थपरीक्षायाम् २अन्वेषणायाञ्च अमरः। परि+एषि-भावे ल्युट्। पर्य्येषण न० तत्रार्थे। क्तिन्। पर्य्येष्टि स्त्री तत्रार्थे।

पर्य्यैहि त्रि० परि+आ+ईह-इन्। समन्ताच्चेष्टाकारके स्त्रियां शाङ्गरवा० ङीन्। कृदिकारान्तत्वेन ङीपः प्राप्तावपि नित्स्वरार्थं ङीनोविधानम्।

पर्व पूर्त्तौ भ्वा०पर०सक०सेट्। पर्वति अपर्वीत्। पपर्व।

पर्वक न०पर्वणा कायति कै-क। ऊरुसन्धौ (आँटु)शब्दच०

पर्वका(र)रिन् त्रि०अपर्व पर्व तत्तुल्यक्रियं करोति कृ--अण् णिनि वा। धनलोभादिना अपर्वदिने पर्वोक्तकर्मकारिणि

पर्वगामिन् पु० पर्वसु गच्छति स्त्रियं गम+णिनि। पर्वकाले स्त्रीगमनकारिणि पर्वशब्दे तत्र स्त्रीगमननिषेधो दृश्यः

पर्वण पु० १राक्षसभेदे भा०व० २२४अ०। पर्व पूर्त्तौ करणे ल्युट्। २पूर्त्तिकरणे स्त्रियां ङीप् सा च ३पौर्णमास्याम्। "चन्द्रक्षयोदये प्राप्ते पर्वण्यां सरितां पतिः" हरिव० ३५२ अ०। पर्वणि सन्धौ जाता अण् संज्ञापूर्वकत्वात् न वृद्धिः ङीप्। सुश्रुतोक्ते ४सन्धिगतरोगभेदे स्त्री "ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना रक्ताज्ज्ञेया पर्वणी वृत्तशोफा"। [सुश्रुतः।

पर्व(र्वो)णिका स्त्री पर्वणी+स्वार्थे क। पर्वगतरोगभेदे

पर्वत पु० पर्व-अतच्, पर्वाणि भागाः सन्त्यस्य त वा। १गिरौ अमरः दानार्थं कल्पिते पर्वताकारे २धान्यादिशैलदशके ३मुनिभेदे "कश्यपान् नारदश्चैव पर्वतोऽरुन्धती तथा" तस्य नारदसोदरत्वमुक्तम्। भा०शा० ३०अ० तु तस्य नारदभागिनेयत्वमुक्तम् तच्च कपिवक्त्रशब्दे १६७६ पृ० दर्शितम्। कल्पभेदादविरोधः। ४मत्स्यभेदे (पान्वदा) ५वृक्षे ६शाकभेदे च मेदिनिः। ७गन्धर्वभेदे भा०आ० १८७अ०। धर्मस्य पुत्रे साध्यायां जाते ८देवभेदे मत्स्यपु० २०३अ०।

सुमेरोः पूर्वे पर्वता यथा "शीतान्तश्चक्रमुञ्जश्च कुलीरोऽश्वश्च कङ्कवान्। मणिशैलोऽथ वृषवान् महानीलो भवाचलः। सुविन्दुः मन्दरो वेणुः सुमेघो निषधस्तथा। देवशैलस्य पूर्वेण मन्दरश्च महाचलाः सुमेरोः दक्षिणे पर्वता यथा "त्रिकूटः शिखराद्रिश्च कलिङ्गोऽथ सतर्कुकः। रुचकः सानुमांश्चैव ताम्रकोऽथ विशाखवान्। श्वेतोदरः समलयो वसुधारश्च रत्नवान्। एकशृङ्गो महाशैलो गजशैलः पिशाचकः। पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः। इत्येते दक्षिणे पार्श्वे मेरोः प्रोक्ता महाचलाः"। सुमेरोः पश्चिमे पर्वता यथा "सुवक्षुः शिशिरश्चैव वैदूर्य्यः पिङ्गलस्तथा। पिञ्जरोऽथ तथा भद्रः सुरसः कपिलो मधुः। अञ्जनः कुक्कुटः कृष्णः पाण्डुरश्चाचलोत्तमः। सहस्रशिखरश्चाद्रिः पारिपात्रः सशृङ्गवान्। पश्चिमेन तथा मेरोर्विष्कम्भात् पश्चिमाद्बहिः। एतेऽचलाः समाख्याताः शृणुष्वातस्तथोत्तरान्"। सुमेरोरुत्तरे पर्वता यथा "शङ्खकूटोऽथ वृषभो हंसनाभौ तथाचलौ। कपिलेन्द्रस्तथा शैलः सानुमान्नील एव च। शतशृङ्गः स्वर्णशृङ्गः पुत्राको मेघपर्वतः। विराजाख्यो वराहाद्रिर्मयूरो रुचिरस्तथा। इत्येते कथिता ब्रह्मन्मेरोरुत्तरतो नगाः" मार्कण्डेय पु०।

श्रेष्ठपर्वता विंशतिर्यथा "हिमवान् हेमकूटश्च निषधो नीलपर्वतः। श्वेतश्च शृङ्गवान् मेरुर्माल्यवान् गन्धमादनः। महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षमानपि। विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च कैलासो मन्दरस्तथा। लोकालोको महांस्तेषु तथैवोत्तरमानसः। एते विंशतिविख्याताः पर्वतास्तुणांवराः"। गिरीणां सपक्षत्व तच्छेदनकथा यथा "ततोऽद्रयो जातपक्षा विष्णोश्चैव तु मायया। प्रस्थिता मेदिनीं त्यक्त्वा यथापूर्वं निवेशिताः। तत्स्थानमसुराणान्तु धात्रादिष्टं जला-

र्थये। प्रतीच्यां पर्वताः सर्वे निममज्जुर्यथा गजाः। तत्नासुरेभ्यः शंकस्ते चाधिपत्यं सुराश्रयम्। तच्छ्रुत्वैव सुराः सर्वे चक्रुरुद्योगमुत्तमम्” इत्युपक्रमे तेषां युद्धमुक्त्वा युद्धजयानन्तरं तेषां पक्षच्छेद उक्तो यथा “धरण्यान्तु गिरीन् स्थाप्य स्वेषु स्थानेषु गोपतिः। चिच्छेद पविना पक्षान् सर्वेषां भुविचारिणाम्। एकः सपक्षो मैनाकः सुरैस्तुसमये कृतः” वह्निपु०। पर्वतानां स्थावरजङ्गमरूपे द्वे रूपे यथा “नद्यश्च पर्वताः सर्वे द्विरूपाश्च स्वभावतः। तोयं नदीनां रूपन्तु शरीरमपरन्तथा। स्थावरं पर्वतानान्तु रूपं कायस्तथाऽपरः। शुक्तीनामथ कम्बूनां तथैवान्तर्गता तनुः। बहिरस्थिस्वरूपन्तु सर्वदैव प्रवर्त्तते। एवं जलं स्थावरश्च नदीपर्वतयोर्यथा। अन्तर्वसति कायस्तु सततं नोपलभ्यते। आप्याय्यते स्थावरेण शरीरं पर्वतस्य तु। तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाप्याय्यते सदा। नदीनां कामरूपित्वं पर्वतानां तथैव च। जगत्स्थित्यै पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः। तोयहानौ नदीदुःखं जायते सततं द्विजाः!। विशीर्णे स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम्” कालिकापु० २२पु०।

पर्वतकाक पुंस्त्री० पर्वते भवः काकः। द्रोणकाके हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पर्वतज त्रि० पर्वताज्जायते जन--ड ५त०। १गिरिजातमात्रे २नद्यां स्त्री हेमच०। [भेदे राजनि०।

पर्वततृण न० पर्वतभवं तृणं शा०त०। (सवइ) गिरि तृण-

पर्वतपति पु० ६त०। हिमालये पर्वतनायादयोऽप्यत्र।

पर्वतमोचा स्त्री पर्वतोद्भवा मोचा शा०त०। गिरिकदल्यां राजनि०।

पर्वतराज् पु० पर्वतेषु राजते राज--क्विप्। हिमालये

पर्वतराज पु० ६त० टच्समा०। हिमालये “आरभ्य तस्यां दशमीं यावत् प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम्” ति०त०।

पर्वतवासिन् त्रि० पर्वते वसति वस--णिनि ७त०। १गिरिवासिनि स्त्रियां ङीप्। सा च २आकाशमांस्यां राजनि०

पर्वतात्मजा स्त्री ६त०। हैमवत्यां दुर्गायां हरिवं०१७६अ० २मैनाके पु०पर्वतसुतादयोऽप्यत्र। [भूधरत्वेन तस्यास्तथात्वम्

पर्वताधारा स्त्री पर्वत आधारो यस्याः। पृथिव्यां नगानां

पर्वतारि पु० ६त०। इन्द्रे शब्दरत्ना०। तस्य तत्पक्षच्छेत्तृत्वात् तथात्वम् पर्वतशब्दे दृश्यम्।

पर्वताश्रय पु० पर्वते आश्रयते आ+श्री-अच्। मेघे शब्दच०।

पर्वताश्रय त्रि०पर्वत आश्रयो यस्य। १पर्वतवासिनि २शरभे पुंस्त्री० राजनि०स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप्।

पर्वतासन न० रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे यथा “अथ वक्ष्ये महादेव! पर्वतासनमङ्गलम्। यत् कृत्वा स्थिररूपिण्याः षट्चक्रादिविलोडनम्। योन्यासनं पर्वतेन योगं योगबलावलम्। तत्कालं च फलं तावत् खेचरो यावदेव हि। पादगेष्वेन चाक्रम्य लिङ्गाग्रं यो नियोजयेत्। अन्यत् पद्मपूरौ दत्त्वा तत्र योन्यासनं भुवि। एतन्मध्ये महेशान! पर्वतासनमुच्यते”।

पर्वतीय पु० पर्वते भवः छ। (पाहाड़ीया) १जातिभेदे

पर्वतेष्ठा त्रि० पर्वते स्था--क्विप् षत्वम् अलुक्समा०। १पर्वतस्थायिनि ऋ०६।२२।२ लोके तु न षत्वम्।

पर्वधि पु०पर्वाणि दधाति किरणवृद्धिं धा-कि। चन्द्रे त्रिका०

पर्वन् न० पॄ--वनिप्। १उत्सवे २ग्रन्थौ (गाँट) ३लक्षणभेदे ४प्रस्तावे ५ग्रन्थविच्छेदस्थाने मेदि०। “चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्या च पूर्णिमा। पर्वाण्येतानि राजेन्द्र! रविसंक्रान्तिरेव च” इति स्मृत्युक्तेषु पञ्चसु ६कालभेदेषु च “स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान्। विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः” विष्णुपु०। तत्र कर्त्तव्यमाह “नित्यं दयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्वयोः चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतिपातेषु पर्वसु। अष्टोरात्रोपितः स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपम्। यः करोति पवित्रात्मा तस्य स्यादक्षयं फलम्” ब्रह्मपु०। “अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः। न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत्” कूर्मपु०। ७दर्शान्तपूर्णिमान्तरूपकाले “गतैष्य पर्वनाडीनाम्” सू०सि० “पर्वनाड्यः दर्शान्तपूर्णिमान्तनाड्यस्तासाम्” रङ्ग०। ८अंशे भागे “विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि” पात०सू० “अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः” विष्णुपु० “त्रिंशकद्वादशांशस्य चतुर्विंशतिपर्वणः” भा०व० १३३अ०। राशिचक्रे स्वस्व गत्या गच्छतोः सूर्यचन्द्रयोर्यदात्यन्तं विप्रकर्षस्तदा पौर्णमासी यदाऽत्यन्तं सन्निकर्षस्तदा दर्शः ते द्वे पर्वणी एवं चतुर्विंशत्या पर्वभिश्चतुष्पञ्चाद्यधिकेन शतत्रयेण चान्द्रो वर्षः” नील०। “पर्वणोऽंशे चतुर्थे च कर्त्तव्येष्टिर्द्विजोत्तमैः” कालमाधवधृतस्मृतिः। राशिचक्रे अयनसंक्रान्तेर्विषुवद्वयस्य च सन्धितुल्यत्वात् पर्वत्वमुन्नेयम्। चातुर्मास्ययागे वैश्वदेववरुणप्रघासशाकमेधशुनासीरीयाख्येषु १०चतुर्षु यागेषु तेषामोद्सवरूपत्वाच्चयात्वमि-

त्यन्ये कात्या० श्रौ० ५।१।१ सूत्रव्याख्याने दृश्यम्। “द्वयोः प्रणीयन्तीत्यधिकरणे पर्वचतुष्टयविहितायाः उत्तरवेदेर्न पर्वद्वये प्रतिषेध उपपद्यते तत्र पर्वद्वये विकल्पसापेक्षं विधानं पर्वद्वये च निरपेक्षमिति” दायभा० “पर्वचतुष्टयेति चातुर्मास्ययागप्रसङ्गे वैश्वदेव-वरुणप्रघासशाकमेधशुनासीरीयाख्याश्चत्वारो यागाः चातुर्मास्यसाध्या उक्ताः तत्र च “उपात्र वपन्ति न वैश्वदेवे न शुनासीरीये उद्ध वा एतौ यज्ञस्य यद्वरुणप्रघासः शाकमेधश्चेति द्वयोः प्रणयन्तीति” श्रुतिरस्ति। अस्यार्थः अत्र पर्वसंज्ञके यागचतुष्के उत्तरवेदिम् उपवपन्ति निर्वपन्ति सम्पादयन्तीत्यर्थः इति उत्तरवेदिः अग्निप्रणयनपात्रम्” श्रीकृष्णः। एतच्च श्रौतकर्मानभिज्ञानादुक्तम् “उत्तरवेदिं निवपत्युत्तरस्याम्” कात्या०श्रौ० ३।३।१८ सूत्रादौ स्थण्डिलभेदस्यैव उत्तरवेदिनामता उक्ता यथा “वक्ष्यमाणेन प्रकारेण उत्तरस्यां वेदौ उत्तरवेदिं निर्वपति उत्तरवेदिरिति वक्ष्यमाणसंस्कारसंस्कृतस्य चात्वालस्वदालतस्य स्थण्डिलस्य नामधेयम्” कर्कः। तदुत्तरत्र सूत्रेषु तन्निर्माणप्रकार उक्तः चात्वालशब्दे च शत०ब्रा०भाष्यवाक्यं दृश्यम्। ११चन्द्रसूर्ययोरुपरागे च पर्वेशशब्दे दृश्यम्। १२प्रतिपत्पञ्चदश्योरन्तराले काले पर्वसन्धिशब्दे दृश्यम्। पर्वणि विहितः तत्र भवो वा अण्। पार्वण अमावास्यादिविहिते श्राद्धे पर्वभवे त्रि०

पर्वमूला स्त्री पर्वणि पर्वणि मूलं यस्याः मूलान्तत्वात् जातित्वेऽपि टाप्। श्वेतदूर्वायां राजनि०।

पर्वयोनि पु० पर्व ग्रन्थिर्योनिरुत्पत्तिसाधनमस्य। इक्ष्वादौ हेमच०। तस्य ग्रन्थितएवोत्पत्तेस्तथात्वम्।

पर्वरीण पु० पर्परीण+पृषो०। १पत्रसृन्तरसे २गर्वे ३मारुते ४पर्णशिरायां ५मृतके ६द्यूतकम्बले ७पत्रचूर्णरसे च ८पर्वणि न० शब्दरत्ना०।

पर्वरुह् पु० पर्वणि रोहति रुह–क्विप्। दाडिमे त्रिका०

पर्ववल्ली स्त्री पर्वप्रधाना ग्रन्थिश्रेष्ठा वल्ली। मालादूर्वायाम् (गांटदूर्वा) राजनि०।

पर्वसन्धि पु० पर्वणोः सन्धिः। पर्वणोः पञ्चदशीप्रतिपदोरन्तादिदण्डचतुष्टयात्मकाले अमरः “सैंहिकेयो यदा राहुर्ग्रसते पर्वसन्धिषु” यमः। दण्डचतुष्टयोक्तिः प्रायिकी सू०सि० ग्रहणेष्टकालस्य अन्यथा दर्शितत्वात्। तच्च उपरागशब्दे दृश्यम्।

पर्वविधि पु० ६त०। परम्पन्यौ हारा०।

पर्वास्फोट पु० ६त०। अङ्गुलिपर्वण आस्फोटने कामन्दकी०

पर्वित पुंस्त्री० पर्व–क्त। (पावदा) पर्वतमत्स्ये शब्दच०।

पर्वेश पु० ६त०। ग्रहणकालभेदानामधिपभेदे स च वृ०सं० ५अ० उक्तो यथा

“षण्मासोत्तरवृद्ध्या पर्वेशाः सप्त देवताः क्रमशः। ब्रह्म-शशीन्द्रकुवेरा वरुणाग्नियमाश्च विज्ञेयाः। १ब्राह्मे द्विजपशुवृद्धिक्षेमारोग्याणि सस्यसम्पच्च। तद्वत् २सौम्ये पीड़ा विदुषामतिवृष्टिश्च। ३ऐन्द्रे भूपविरोधः शारदसस्यक्षयो न च क्षेमम्। ४कौवेरेऽर्थपतीनामर्थविनाशः सुभिक्षं च। ५वारुणमवनीशाशुभमन्येषां क्षेमसस्यवृद्धिकरम्। ६आग्नेयं मित्राख्यं सस्यारोग्याभयाम्बुकरम्। ७याम्यं करोत्यवृष्टिं दुर्भिक्षं सङ्क्षयं च सस्यानाम्। यदतःपरं तदशुभं क्षुन्मारावृष्टिदं पर्व”।

पर्शान न० पार्श्वस्थानम् पृषो०। १पार्श्वस्थाने ऋ०७।४।५ भा० २पीड्यमाने त्रि० ऋ०८।७।३४ भा० ३विमर्दयोग्ये ऋ०८।४५।४१ ४मेघे पु० निघण्टुः पाठान्तरम्।

पर्शु पु० “स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च” उणा० स्पृश–शुन् धातोः पृ० आदेशः। १आयुधे २परश्वधे हेमच०। ३आयुधजीविसंघभेदे ततः पर्श्वा० स्वार्थे अण्। पार्श्व तत्रार्थे।

पर्शुका स्त्री पर्शुरिव कायति कै–क। पार्श्वास्थि अमरः।

पर्शुपाणि पु० पर्शुः पाणावस्य। १गणेशे हेमच० २परशुरामे च। [शब्दच०। परशुरामशब्दे दृश्यम्।

पर्शुराम पु० पर्शुसहितो जातो रामः शा०त०। जामदग्न्ये

पर्शुल त्रि० पर्शुः तदाकारमस्थि ततः सिध्मा० लच्। अस्थियुक्ते

पर्श्वध पु० परश्वध+पृषो०। परश्वधे कुठारे जटाध०

पर्श्वादि पु० “पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ” पा० स्वार्थे अण् प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग०सू० उक्तो यथा “पर्शु असुर रक्षस् बाह्लीक वयस् वसु मरुत् सत्वत् दशार्ह पिशाच अशनि कार्षापण”।

पर्ष स्नेहे भ्वा०आत्म०सक०सेट्। पर्षते अपर्षिष्ट पपर्षे।

पर्षद् स्त्री पृष–अदि। १सभायाम् २धर्मोपदेशकपण्डितसमाजे च। ततः अस्त्यर्थे वलच्। पर्षद्वल सभासदे त्रि० हेमच०।

पर्षिक त्रि० पर्षः पूरणम् अस्त्यर्थे ठन्। पूरयितव्ययुक्ते पुरोहिता० भावादौ यक्। पार्षिक्य तद्भावे न०

पर्ष्वन् त्रि० पृष–वनिप्। पूरयितव्ये ऋ० १०।१२६।३०

पल गतौ भ्वा० पर० सक०सेट्। पलति अपालीत् पपाल पेलतुः। ञित् ज्वला० पलः पालः।

पल रक्षणे चुरा० उभ० सक० सेट्। पालयति ते अपीपलत्-

पल न० पल–अच्। १मांसे न० अमरः "दशगुर्वक्षरोच्चारकालः प्राणः षडात्मकैः। तैः पलं स्यात्तु तत्षष्ट्या दण्ड इत्यभिधीयते" ज्योति० उक्ते २कालभेदे "पलं तु लौकिकैर्मानैः साष्टरक्तिद्विमाषकम्। तोलकत्रितयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्फुटिसम्मतम्" ति०त०उक्ते ३मानभेदे "पलं कर्षचतुष्टयम्" उक्ते ४कर्षचतुष्टये ५पलाले तुच्छधाने पु० हेम० "स्वाक्षाग्निवेदा विषुवद्दिनार्द्धे नतिः पलोऽक्षश्च स एव तज्ज्ञैः" सि०शि० उक्तायां विषुवद्दिनार्द्धे अक्षनतौ पु०। [तम् वा० यत्। पालक्यशाके राजनि०।

पलक्या स्त्री पल+क+स्वार्थे क पलकं मांसं तत्पुष्टये हि-

पलक्ष पु० वलक्ष+पृषो०। १श्वेतवर्णे २श्वेतवर्णयुक्ते त्रि० यजु० २४।४ वेददी०।

पलक्षार पु० पलस्य मांसस्य क्षार इव उत्पादकत्वात्। शोणिते त्रिका० तत्पाकेन मांसोत्पत्तेस्तस्य तथात्वम्।

पलगण्ड पु० पलं मांसमिव मृदादिना भित्तिं गण्डति वदनैकदेशमिव करोति गडि–वदनैकदेशे अण्। लेपके (राज) अमरः।

पलङ्कट त्रि० पलम् कटति आवरणोति भीत्या कट–आवरणे वा० खच् मुम्। भीरौ त्रिका० भीत्या मांसस्यावरणस्येव करणात्तस्य तथात्वम्। [धातौ त्रिका०।

पलङ्कर पु० पलं करोति कृ–वा० खच् मुम्। पित्ताख्ये

पलङ्कष पुंस्त्री० पलं कषति कष+वा०खच् मुम्। १राक्षसे मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २कणगुग्गुलौ पु० राजनि० ३लाक्षायाम् ४रास्नायां ५मुण्डीर्य्यां ६किंशुके ७गुग्गुलुमात्रे ८गोक्षुरके च पु० मेदि०। ९क्षुद्रगोक्षुरके १०महाश्रावण्यां ११मक्षिकायाञ्च स्त्री राजनि०।

पलद त्रि० पलं मांसं ददाति सेवनेन दा–क। १सेवनेन मांसकारके द्रव्यभेदे २देशभेदे ३नगरीभेदे स्त्री। "कन्या पलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्" पा० (कन्यादिपलदोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः) भवार्थे छ। दाक्षिपलदीय दाक्षिपलदभवे त्रि०। पलद्यां भवः पलद्या० अण्। पालद तत्र भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

पलद्यादि पु० "प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्" पा० अण्–प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग० उक्तो यथा "पलदी परिषद् रोमक वाहीक कलकीट बहुकीट जालकीट कमलकीट कमलकीकर कमलभिदा गोष्ठी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटच्चर उदपान यकृल्लोम"।

पलप्रिय पुंस्त्री० पलं प्रियमस्य। १काके राजनि० स्त्रियां टाप्। पललप्रियादयोऽप्यत्र २मांसप्रियमात्रे त्रि०।

पलभा स्त्री पलस्य अक्षस्य भा। विषुवद्दिनार्द्धजायां शङ्कुच्छायायाम्। "मेषादिगे सायनसूर्यभागे दिनार्द्धजा भा पलभा भवेत् सा" ग्रहलाघवम्। अक्षभाविषुवद्भादयोऽप्यत्र "भुजोऽक्षभा कोटिरिनाङ्गुलो ना" सि०शि० "अक्षभा नाम पलभा" प्रमिता० "रेखा प्राच्यपरा साध्या विषुवद्भा ग्रहस्तया" सू०सि० रङ्गनाथव्याख्यायां विस्तरो दृश्यः।

पलल न०पल-कलच्। १मांसे २पङ्के ३तिलचूर्णे च "पललं तिलकल्कः स्यात् तिलचूर्णञ्च पिष्टकम्" राजनि०। पलं लाति ला–क। ४राक्षसे पु० स्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्; "पललं मधुरं रुच्यं पित्तास्रबलपुष्टिदम्" पललन्तु समाख्यातं सैव तिलपिष्टकम्" वैद्यकोक्ते (तिलकुटा) ५पिष्टकभेदे "पललं मलकृत् वृष्यं वातघ्नं कफपित्तलम्। बृंहणं गुरु वृष्यञ्च स्निग्धं मूत्रनिवर्त्तकम्" तत्र तद्गुणा उक्ताः।

पललज्वर पु० पललं ज्वरयति ज्वर–णिच् अच्। मूत्रः। पित्ते धातौ हला०। [गब्दच०।

पललाशय पु० पलले आशेते आ+शी–अच्। गण्डरोगे

पलव पु० पल+वा० भावे अच् पलतो गतितो वाति रक्षति वा–क। जीवतां मृतमत्स्यानां गतिरोधके (पोलो) मत्स्यधारणसाधने यन्त्रभेदे त्रिका०।

पलस्ति त्रि०पल–वा० अस्ति। १पलिते २दीर्घायुषि ऋ०२।५३।१६ भा०। [हारा०।

पलाग्नि पु० पलस्य मांसस्य पाचकोऽग्निरिव। पित्ते धातौ

पलाग्र न० पलस्याग्रं सारांशः। मांससारांशे हरिवं० ८४६२ श्लो०।

पलाङ्ग पुंस्त्री० पलप्रधानमङ्गं यस्य। शिशुमारे हारा०

पलाण्डु पु० पलस्य मांसस्याण्डमिवाचरति अण्ड+आचारे क्विप् न्यङ्क्वा० कु। मूलकभेदे (पेयाज) "पलाण्डुर्यवनेष्टश्च दुर्गन्धो मुखदूषकः। पलाण्डुस्तु गुणैर्ज्ञेयो रसोनसदृशैर्गुणैः। स्वादुपाकरसोऽनुष्णः कफकृन्नातिपित्तलः। हरते केवलं वातं बलवीर्य्यकरो गुरुः" भावप्र०। तद्भक्षणे दोषः "पलाण्डुं विड्वराहञ्च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम्। लशुनं गृञ्जनञ्चैव जग्ध्वा चान्द्रायणञ्चरेत्" प्रा०वि०। एतज्ज्ञानतः सकृत्। अत्र च पुनरुपयनमित्याह विष्णुः "लशुनपलाण्डुगृञ्जनतद्ग-

श्वविड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे सर्वेष्वेतेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात्"।

पलाद पुंस्त्री पलमत्ति अद–अण् उप॰स॰। १राक्षसे हेमच॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २मांसभोजिमात्रे त्रि॰

पलादन पुंस्त्री॰ पलमदनं यस्य। १राक्षसे हेमच॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २मांसभोजिमात्रे त्रि॰।

पलान्न न॰ पलमिश्रणेन पक्वमन्नं शा॰त॰। (प्रोलाओ) ख्याते मांसादिमिश्रणेन पक्वान्नभेदे तत्र द्रव्यादिपाकराजेश्वरे उक्तानि यथा "शरावमात्रं छागमांसं तत्पादमितं घृतम् त्रिमाषकं त्वचं लवङ्गमेलाफलञ्च। शरावमितास्तण्डुलाः। मरिचं तोलकद्वयम् एकमाषकं कुङ्कुमम्। आर्द्रकं तोलकद्वयमात्रं षट्तोलकं लवणम्। शरावार्द्धशादमिता द्राक्षा"। तत्पाकप्रकारो यथा "छागमांसखण्डं धावयित्वा शुष्कप्रलेहपाककरणानन्तरं पात्रान्तरे तेजपत्रोपरि एलादिखण्डगन्धद्रव्येण सह प्रथमं सज्जी कर्त्तव्यम्। ततस्तण्डुलं जलेनार्द्धसिद्धं कृत्वा मण्डगालनपूर्वकमल्पाखण्डगन्धद्रव्येण सह तन्मांसोपरि सज्जी कर्त्तव्यम्। एवंप्रकारेण वारंवारं सज्जीकृत्य तदुपरि अवशिष्टघृतक्षेपणेन दण्डद्वयं तप्ताङ्गारोपरि रक्षेत्"।

पलाप पु॰ पलमाप्यतेऽत्र बाहुल्येन आप–आधारे घञ्। १हस्तिकपोले २कण्ठपाशे च शब्दमाला। [गतौ हेम॰।

पलायन न॰ परा–अय–ल्युट् रस्य लः। भीत्या स्थानान्तर

पलायित त्रि॰ परा+अय–गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्त रस्य लः। १भीत्या पलायनकर्त्तरि २अपयाते च हेमच॰।

पलाल पु॰न॰पल–कालन्। शस्यशून्ये धान्यकाण्डे (नाड़ा) (पोयाल) अमरः।

पलालदोहद पु॰ पलालं दोहदं यस्य। आम्रवृक्षे शब्दमाला पलालवेष्टने हि तस्य वृद्धिरिति तस्य तथात्वम्।

पलाली स्त्री ६त॰। मांसभूके ततः अस्त्यर्थे पामादि॰ न ह्रस्वः च। पलालिन तद्युक्ते त्रि॰।

पलाश न॰ पल–गतौ भावे घञर्थे क पलं गतिं कम्पनमश्नुते अश–व्याप्तौ अण् उप॰स॰। १पत्रे अमरः पलं मांसवर्णं ब्रह्ममांसोत्पन्नत्वेन कारणतया तद्वा अश्नुते अश–व्याप्तौ अण् उप॰स॰। २स्वनामख्याते वृक्षभेदे तस्योत्पत्तिः शत॰ब्रा॰ १२।४।४ "मांसेभ्य एवास्य पलाशः समभवत्। तस्मात् बहुरसो लोहितरसो लोहितमिव हि मांसं तेनैवैनं तद्रूपेण समर्द्धयत्यन्तरे खादिरा भवन्ति बाह्यो पालाशा अन्तराणि ह्यस्थीनि बाह्यानि मांसानि स एवैनांस्तदायतने दधाति"। स च ब्रह्ममांसजत्वात् ब्रह्मरूपः यथोक्तं शत॰ब्रा॰ ६।६।३।७ "ब्रह्म वै पलाशः" इति "अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः। रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक्" पद्मोत्त॰ १६०अ॰। तत्पर्य्यायगुणादि भावप्र॰ उक्तं यथा "पलाशः किंशुकः पर्णो याज्ञिको रक्तपुष्पकः। क्षारश्रेष्ठो वातपोथो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः। पलाशो दीपनो वृष्यः सरोष्णो व्रणगुल्मजित्। भग्नसन्धानकृद्दोषग्रहण्यर्शःक्रिमीन् हरेत्। तत्पुष्पं स्वादु पाके तु कटुतिक्तं कषायकम्। वातलं कफपित्तास्रकृच्छ्रजिद्ग्राहि शीतलम्। तृड्दाहशमनं वातरक्तकुष्ठहरं परम्। फलं लघूष्णं मेहार्शःक्रिमिवातकफापहम्। विपाके कटुकं रूक्षं कुष्ठगुल्मोदरप्रणुत्"। "नवपलाशपलाशवनम्" माघः ३स्त्रियां ४शच्यां च स्त्री। पलं मांसमश्नाति अश–भोजने अण् उप॰स॰। ५राक्षसे पुंस्त्री॰मेदि॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तस्य मांसभोजित्वात्तथात्वम्। ६हरिद्वर्णे च ७मगधदेशे पु॰ शब्दरत्ना॰ ८लाक्षायां स्त्री राजनि॰ गौरा॰ ङीष्। [स्वार्थे क। २पलाशवृक्षे शब्दच॰।

पलाशक पु॰ पलाश+संज्ञायां कन्। १शट्यां जटाधरः।

पलाशपर्णी स्त्री पलाशस्येव पर्णमस्याः गौरा॰ ङीष्। अश्वगन्धायाम्। [नाडीहिङ्गौ राजनि॰।

पलाशाख्य पु॰ पलाशं तत्पुष्पगन्धमाख्याति आ+ख्या क।

पलाशादि पु॰ "पलाशादिभ्यो वा" पा॰ विकारे अञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा॰ग॰ उक्तो यथा "पलाश खदिर शिंशपा स्पन्दन पुलाक करीर शिरीष यवास विकङ्कत" पलाशस्य विकारः पालाश इत्यादि।

पलाशान्ता स्त्री पलाशानामन्तो गन्धवान् यस्याः। गन्धः पत्रायाम् राजनि॰।

पलाशिन् पु॰पलाशं विद्यतेऽस्य इनि। १वृक्षे अमरः २पत्रयुक्ते त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। [शादर्य्याञ्चकृष्टदेशादौ।

पलाशिल त्रि॰ पलाशस्यादूरदेशादि काशा॰ इल। पला-

पलाशीय त्रि॰ पलाशमस्त्यस्य उत्करा॰ छ। पत्रयुक्ते

पलिक त्रि॰ पलं मानत्वेनास्त्यस्य ठन्। पलपरिमितद्रव्ये

पलिक्नी स्त्री पलिता वृद्धा स्त्री "छन्दसि क्न वा ङीप्" पा॰ क्न ङीप्। १श्वेतकेशायां वृद्धायां स्त्रियां यजु॰ ३०।१५ लोके तु न। पलिता इत्येव। २बालगर्भिण्यां स्त्रीगव्याम् हेमच॰।

पलिघ पु० परिघवत्। "परेश्च घाङ्कयोः" पा० रस्य लः। १काचघटे २प्राकारे ३गोगृहे च मेदि०। ४परिघशब्दार्थे च।

पलित न०पल--भावे क्त। १केशादौ जरया जातायां श्वेततायाम् २मांसादेर्विपरीतभावे च अमरः। ३तद्वति त्रि० स्त्रियां पलिता। वेदे तु पलिक्नीत्युक्तम्। ४तापे ५शिलाले ६कर्दमे मेदि०। "फलेरितजादेश्च पः" उणा० फल--इतच् फस्य पः। ७केशपाके उज्ज्वल०। "क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः। पित्तं च केशान् पचति पलितं तेन जायते" माधवकरः। ततः अर्श० अच्। एतद्युते त्रि०।

पलितङ्करण न० अपलितं पलितं क्रियतेऽनेन-च्व्यर्थे ख्युन् मुम्। अपलितस्य पलितताकरणसाधने।

पलितम्भविष्णु त्रि० अपलितः पलितो भवति अभूततद्भावे भू--कर्त्तरि खिष्णुच् मुम्। अपलिते पलिततया भूते तदर्थे खुकञ्। पलितम्भावुक तत्रार्थे त्रि०।

पल्य त्रि०पल+यत्। उत्तमे वर्णसा शब्देन समासे अयखमा०। पल्यवर्चस उत्तमतेजाः

पल्यङ्क पु०परिगतोऽङ्कं रस्य लः। शय्यायाम् (पालङ्क) अमरः

पल्ययन न०परि+अय-करणे ल्युट् रस्य लः। (चोड़ार जिन्) पर्याणे हेमच०। [लयति ते अपपल्युलत् त।

पल्यूल छेदने पूतौ च अद०चुरा०उभ० सक० सेट्। पल्यु-

पल्यूल छेदने पवित्रताकरणे च अद० चुरा०उभ०सक०सेट्। पल्यूलयति ते अपपल्यूलत् त।

पल्ल गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। पल्लति अपल्लीत् पपल्ल।

पल्ल पु० पदं लाति ला--क पादस्थाने पत्। (पाल्इ) (मराइ) ख्याते धान्याधारभेदे मेदि०।

पल्लव पु०न० अर्द्ध० पल्लते गच्छ० क्विप् पल्, लूयते लू--अप् कर्म०। १अभिनवे पत्रादियुक्ते २तद्युक्तशाखायां ३विस्तारे ४वले ५अलक्तकरागे ६वलये मेदि० "पर्वपत्रादिसंघाते शाखायाः पल्लवो मतः" इत्युक्ते ७शाखादेः पर्वपत्रसमुदाये च। ८नवपत्रे मधुसूदनः ९विटपे १०शृङ्गारे ११चापले शब्दर०।

पल्लवक पु०पल्लव इव कायति कै--क। १मत्स्यभेदे २वेश्यापतौ च हला०। स्वार्थे क। ३नवकिसलये पु०न०। पल्लवेन कायति कै--क। ४अशोकवृक्षे राजनि०।

पल्लवद्रु पु० पल्लवप्रधानो द्रुः शा०त०। अशोकवृक्षे राजनि०। पल्लवद्रुमादयोऽप्यत्र।

पल्लवाङ्कुर पु० पल्लवस्याङ्कुरो यत्र। शाखायाम् हलाध०।

पल्लवाधार पु० ६त०। शाखायां शब्दच०।

पल्लविक त्रि० पल्लवः इव अस्त्यस्य ठन्। कामुके हेमच०

पल्लवित त्रि० पल्लवं नूतनपत्रं विस्तारो वा जातः अस्य तार० इतच्। १पल्लवयुक्ते २विस्तारयुक्ते च पल्लव+आचारे क्विप् ततः क्त। ३लाचारक्ते त्रि० मेदि०।

पल्लविन् पु० पल्लव+अस्त्यर्थे इनि। द्रुमे शब्दच०।

पल्लि(ल्ली) स्त्री पल्ल--इन् वा ङीप्। १क्षुद्रग्रामे २कुटग्रामे ३गेहे च। दीर्घान्तः ४नगरभेदे राजनि०। पल्लं घट-माश्रयत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। ५गृहगोधिकायाम् स्त्री हेमच०।

पल्लिवाहु पु० पल्लिं क्षुद्रग्रामं वाहयति निर्वाहयति वह-णिच् उण०स०। तृणभेदे राजनि०।

पल्वल न० पल--वल। क्षुद्रजलाशये (डोबा) "अल्पं सरः पल्वलं स्यादल चन्द्रवर्जने रवौ। न तिष्ठति जलं काले तलत्यं वारि पाल्वलम्। पाल्वलं वार्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत्" भावप्र०। चन्द्रवर्णम् स्वगपिरवर्णम्।

पव पु० पू--भावे अप्। १निष्पावे शूर्पवायुना धान्यादेर्निष्पूषकरणे शाल्यादेः शोधने अमरः कर्त्तरि अच्। २वायौ शब्दच०।

पवन न० पू--ल्युट्। १निष्पावे शूर्पवातेन धान्यादेः शोधने आधारे ल्युट्। २कुम्भकारस्य आमघटादिपाकस्थाने (पोयान) मेदि०। करणे ल्युट्। ३जले शब्दमा० कर्त्तरि ल्यु। ४वायौ पु० अमरः पवनाश्च आवहादयः सप्त अनिलशब्दे १६४४पृ० दर्शिताः। वत्सरभेदे तेषां क्रमेणैकैकवत्सराधिपतित्वम् तच्च ज्योतिस्तत्त्वे उक्तं यथा "शाकः शराब्धिसंयुक्तो रुनिभिर्भाग हारितः। आवहादिक्रमेणैव सप्त वाताः प्रकीर्त्तिताः" गुणा शाकाङ्कः। गुणत्रकः४५। भाक्तकः ७। ५पवित्रे त्रि० शब्दर०। ६विष्णौ पु० "पवनः पावनोऽनिलः" विष्णुसं०। [ऽप्यत्र।

पवनतनय पु० ६त०। १हनूमति २भीमे च पवनसुतादयो-

पवनविजय पु० पवनः श्वासवायुर्विजीयतेऽनेन। वि+जि--करणे अच्। देहस्थवायोः श्वासप्रश्वासगतिभेदेन शुभाशुभसूचके ग्रन्थभेदे तत्प्रकारो गरुडपु० उक्तो यथा

"कुजे वह्नी रविः पृथ्वी सौरिरापः प्रकीर्त्तिताः। वायुसंस्थास्थितो राहुर्दक्षरन्ध्रप्रभासकः। गुरुः शुक्रस्तथा सौम्यश्चन्द्रश्चैव चतुर्थकः। वामनाड्यास्तु मध्यस्थान् कारयेदात्मनस्तथा। यदाधार इडायुक्तस्तदा

कर्म समाचरेत्। स्नानसेवां तथा ध्यानं वाणिज्यं राजदर्शनम्। अन्यानि शुभकर्माणि कारयेत प्रयत्नतः। दक्षनाडीप्रवाहे तु शनिभौमश्च सैंहिकः। इनश्चैव तथाप्येवं पापानामुदयो भवेत्। शुभाशुभविवेको हि ज्ञायते तु स्वरोदयात्। देहमध्ये स्थिता नाड्यो बहुरूपाः सुविस्तराः। नाभेरधस्ताद्यः कन्दो ह्यङ्कुरास्तत्र निर्गताः। द्वासप्ततिसहस्राणि नाभिमध्ये व्यवस्थिताः। चक्रवच्च स्थितास्तास्तु सर्वाः प्राणहराः स्मृताः। तासां तिस्रोमता श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्यमाः। वामा सोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविसन्निभा। मध्यमा च भवेदग्निरूपिणी कालरूपिणी। वामा ह्यमृतरूपा च जगदाप्यायने स्थिता। दक्षिणा रौद्रभावेन जगच्छोषयते सदा। द्वयोर्वाहे तु मृत्युः स्यात् सर्वकार्य्यविनाशिनी। निर्गमे च भवेद्वामा प्रवेशे दक्षिणा स्मृता। कारयेत् क्रूरकर्माणि प्राणे पिङ्गलसंस्थिते। इडाचारे तथा सौम्यं चन्द्रसूर्यगतस्तथा। यात्रायां सर्वकार्य्येषु विषापहरणे इडा। भोजने मैथुने युद्धे पिङ्गला सिद्धिदायिका। उच्चाटमारणाद्येषु कर्मस्वेतेषु पिङ्गला। मैथुने चैव संग्रामे भोजने सिद्धिदायिका। शोभनेषु च कार्येषु यात्रायां विषकर्मणि। शान्तिमुक्त्यर्थसिद्धौ च इडायोज्या नराधिपैः। द्वाभ्याञ्चैव प्रवाहे च क्रूरसौम्यविवर्जने। विषुवतीन्तु जानीयात् संहारेत्तु विचक्षणः। सौम्येषु शुभकार्येषु लाभादिजयजीविते। गमनागमने चैव वामा सर्वत्र पूजिता। युद्धादिभोजने घाते स्त्रीणाञ्चैव तु सङ्गमे। प्रशस्ता दक्षिणा नाडी प्रवेशे क्षुद्रकर्मणि। शुभाशुभानि कार्य्याणि लाभालाभौ जयाजयौ। जीवाजीवाय यत् पृच्छेत् सिध्यति च मध्यमा। शामाचारेऽथ वा दक्षे प्रत्यये यत्र नायकः। तत्रस्थः पृच्छते यस्तु तत्र सिद्धिर्न संशयः। वैच्छन्दो वामदेवस्तु यदा वहति चात्मनि। तत्र भागे स्थितः पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निष्फला। वामे वा दक्षिणे वापि यत्र संक्रमते शिरा। घोरे घोराणि कर्माणि सौम्ये सौम्यानि च। प्रस्थिते भागतो हंसे द्वाभ्यां वै सर्वहानि। तदा मृत्युं विजानीयात् योगी योगविशारदः। यत्र यत्र स्थितः पृच्छेद्वामदक्षिणसम्मुखः। तत्र तत्र समं दिश्याद्वातस्योदयनं तदा। अग्रतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा। वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा। जीवो जीवति जीवेन यच्छून्यं तत्स्वरो भवेत्। यत्किञ्चित् कार्य्यमुद्दिष्टं जयादि शुभलक्षणम्। तत्सर्वं पूर्णनाड्यान्तु जायते निर्विकल्पकम्। अन्यनाड्यादिपर्य्यन्तं पञ्चमयमुदाहृतम्। यावत् षष्ठीं तु पृच्छायां पूर्णायां प्रथमं जयेत्। रिक्तायान्तु द्वितीयन्तु कथयेत्तद्दर्शाङ्कतः। वामाचारः समं वायुर्जायते कर्मसिद्धिदः। प्रवृत्ते दक्षिणे मार्गे विषमे विषमाक्षरम्। अन्यत्र वामवाहे तु नाम वै विषमाक्षरम्। तदासौ जयमाप्नोति योधः संग्राममध्यतः। दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाक्षरम्। जायते नात्र सन्देहो नाडीमध्ये तु लक्षयेत्। पिङ्गलान्तर्गते प्राणे समानीयाहवञ्जयेत्। याम्यादुदयं चारस्तां दिशं यावदाजयेत्। न जातु जयते सोऽपि नात्र कार्य्या विचारणा। अथ संग्राममध्ये तु यत्र नाडी सदा वहेत्। सा दिशा जयमाप्नोति शून्ये भङ्गं विनिर्दिशेत्। जातस्वरे जयं विद्यान्मृतके मृतिमादिशेत्। जयं पराजयञ्चैव योजानाति स पण्डितः। वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सञ्चरते शिरा। कृत्वा तत्पदमादौ तु यात्रां नयति शोभनाम्। शशिसूर्यप्रवाहे तु सति युद्धं समाचरेत्। तत्रस्थः पृच्छते यस्तु स साधुर्जयते ध्रुवम्। यां दिशं वहते वायुस्तां दिशं यावदाजयेत्। जयते नात्र सन्देह इन्द्रो यद्यग्रतः स्थितः। मेषाद्या दश या नाड्यो दक्षिणा वामसंस्थिताः। चरस्थिरद्विभागैस्तास्तादृशे तादृशः क्रमात्। निर्गमे निर्गमं याति संग्रहे संग्रहं विदुः। पृच्छकस्य वचः श्रुत्वा घटाकारेण लक्षयेत्। वामे वा दक्षिणे वापि पञ्चतत्त्वस्थितः शिवे!। ऊर्द्ध्वेऽग्निरध आपश्च तिर्य्यक्संस्थः प्रभञ्जनः। मध्ये तु पृथिवी ज्ञेया नभः सर्वत्र सर्वदा। ऊर्द्ध्वे मृत्युरधः शान्तिस्तिर्य्यक् चोच्चाटयेत् सुधीः। मध्ये स्तम्भं विजानीयात् मोक्षः सर्वत्र सर्वगे।

पवनव्याधि पु० पवनः वातरोगभेदो व्याधिरस्य। उद्धवे यादवक्षत्रियभेदे त्रिका०।

पवनात्मज पु० ६त०। १हनुमति २भीमे ३वह्नौ च "वायोरग्निः" इति श्रुतेस्तस्य वायुजातत्वात्तत्सुतत्वम्। पवनप्रभवादयोऽप्यत्र।

पवनाल पु० पवनायालति पर्य्याप्नोति अल—पर्य्याप्तौ अच् ४त०। (देधान) धान्यभेदे "पवनालो हिमः स्वादुर्लोहितः श्लेष्मपित्तजित्। अदृष्यस्तुवरो रुच्यः क्लेदकृत् कथितो लघुः" भावप्र०।

पवनाश पुंस्त्री० पवनमश्नाति अश–अण् उप०स०। १सर्पे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २वायुभक्षके त्रि० हला०।

पवनाशनाश पु० पवनः अशनमस्य पवनाशनं सर्पमश्नाति अश–अण्। १गरुड़े २मयूरे हला० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पवनेश्वर न० पवनेन स्थापितं ईश्वरः ईश्वरलिङ्गम्। काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे काशीख० १२अ०।

पवनेष्ट पु० पवने पवनहृद्धौ इष्टः। महानिम्बे रत्नमा०।

पवनाम्बुज न० पवनं पवित्रमम्बुजमिव पुष्पो०। पक्षषफले शब्दच० पवनाम्बुजमित्येव तत्र पाठः साधुः।

पवमान पु० पू–ताच्छील्ये चानश्। १वायौ अमरः २गार्हपत्येऽग्नौ "अथ यः पवमानस्तु निर्मन्थ्योऽग्निः स उच्यते। स च वै गार्हपत्योऽग्निः प्रथमो ब्रह्मणः सुतः" मत्स्यपु० ७८अ०। ३सोमे च तदधिकृत्य प्रवृत्तं सूक्तम् अण्। पावमान सोमदेवताके सूक्तभेदे तानि च सूक्तानि ऋ० ९।१सूक्तावधि षट्षष्टिसूक्तात्मकानि स्वादिष्ठयेत्यादिकानि छिन्नतीत्याद्यन्तानि।

पवमानात्मज पु० ६त०। वह्निभेदे "पवमानात्मजो वह्निर्हव्यवाहन उच्यते" मत्स्यपु० ४८अ०। तस्य "वायोरग्निः" इति श्रुतेर्वायुजत्वात्तथात्वम्। [रिकेय तदपत्ये पुंस्त्री०।

पवष्टुरिक पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यम् शुभ्रा० ढक्। पावष्टु-

पवाका स्त्री पू–आक। वात्यायाम् उज्ज्वलदत्तः।

पवि पु० पू–शोधे इ। १वज्रे अमरः २वाचि स्त्री निघण्टुः।

पवित त्रि० पूङ् शोधे "पूङश्च" पा०वा इट्। "पूङः क्त्वा च" पा० न कित्त्वम्। १पवित्रे २मरिचे न० राजनि०।

पवित्र पु०न० पूयते आज्यमनेन पू–करणे इत्र। १आज्यसंस्कारके २कुशद्वये उत्पवनशब्दे तल्लक्षणं १४२२पृ० दर्शितम् "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च। प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" कर्मप्र०। ३अनामिकावेष्टने पवित्रतासाधके द्रव्ये च ४यज्ञोपवीते त्रिका० पवित्रारोपणशब्दे दृश्यम्। ४विष्णौ "पवित्रं मङ्गलं परम्" विष्णुसं०। ५वर्षणे ६ताम्रे ७पयसि न० मेदि०। दर्भग्रणे न० विश्वः ८अर्घ्योपकरणे हेमच०। १०घृते ११मधुनि च राजनि०। १२तिलवृक्षे १३पुत्रजीववृक्षे पु० राजनि० १४व्रतशौचादिना १५शुद्धे त्रि० अमरः। १६तुलस्यां स्त्री शब्दमा० १७नदीभेदे हेमच० १८हरिद्रायाम् १९अश्वत्थवृक्षे च स्त्री राजनि०।

पवित्रक पु० पवित्रमिव कायति कै–क स्वार्थे क, संज्ञायां कन् वा। १पवित्रशब्दार्थे २अश्वत्थवृक्षे ३उदुम्बरवृक्षे ४कुशे ५दमनकवृक्षे राजनि० ६शणसूत्रनिर्मिते जाले मत्स्यधारणसाधने द्रव्यभेदे न० अमरः।

पवित्रधान्य न० नित्यकर्म०। यवे राजनि०।

पवित्रारोप(ह)ण न० ६त०। विष्णुप्रभृतिदेवस्यप्रदानके यज्ञोपवीतदाने देवभेदेन तिथिभेदादौ तद्दानप्रकारश्च हेमा० व्र० विष्णुरहस्ये उक्तो यथा

"तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः। वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः। श्रावणस्य सिते पक्षे कर्कटस्थे दिवाकरे। द्वादश्यां वासुदेवस्य पवित्रारोपणं स्मृतम्। सिंहस्थे वा रवौ कार्य्यं कन्यायान्तु गतेऽथ वा। तस्यामेव तिथौ सम्यक् तुलास्थे न कथञ्चन। विष्णोरुद्रस्य सूर्य्यस्य विरिञ्चेः गणपस्य च। देव्यागणाधिनाथस्य मातॄणां मन्मथस्य च। पवित्रारोपणं कार्य्यमन्येषाञ्च यथाविधि। अकृत्वा फलहानिः स्यात् संवत्सरकृतार्चनात्। सर्वेषान्तु महत् पुण्यं पवित्रारोपणे कृते। तिथयस्तत्त्वविन्यासाः पृथगुक्तास्तपोधन!। प्रतिपद्धनदस्योक्ता पवित्रारोपणे तिथिः। श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा तिथिः। तृतीया तु भवान्यास्तु चतुर्थी तत्सुतस्य तु। पञ्चमी नागराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य च। सप्तमी भास्करे प्रोक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी स्मृता। मातॄणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेः स्मृता। एकादशी ऋषीणान्तु द्वादशी चक्रपाणिनः। त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी। मम देवमुनिश्रेष्ठ! पौर्णमासी तिथिः स्मृता। यथोक्ताः शुक्लपक्षे तु तिथयः श्रावणस्य च। सर्वेषामेव देवानां तथा कार्य्यं यथाविधि। प्रथमं दर्भसूत्रन्तु पद्मसूत्रं ततःपरम्। ततः क्षौमं सुपुण्यं स्यात् पट्टसूत्रं ततः परम्। शुचि कार्पाससूत्रेण निर्मितं वा शुभाशुभम्। शुचिर्भूत्वा शुचौ देशे कारयीत प्रयत्नतः। तद्विधानोपयुक्तन्तु यथोक्तफलदायकम्। कन्या कर्त्तयते सूत्रं नारी वाथ पतिव्रता। विधवा साधुशीला वा सूत्रमेतत्तु कर्त्तयेत्। केशयुक्तं चलं दग्धं मल्परक्तादिदूषितम्। मलिनं नीलरक्तं वा प्रयत्नेन विवर्जयेत्। यथोक्तं सूत्रमादाय त्रिगुणं त्रिः प्रयोजयेत्। पवित्रं तेन कुर्वीत कनिष्ठोत्तममध्यमम्। कनिष्ठं तन्तुभिर्ज्ञेयं सप्तविंशतिभिः शुभम्। मर्त्यलोके तु तत्कीर्त्तिसुखायुर्धनपुत्रदम्। चतुःपञ्चाशता ज्ञेयं तन्तूनां मध्यमं परम्। दिव्यभोगावहं पुण्यं स्वर्गवाससुखप्रदम्। उत्तम

चैव तन्तूनां शतमष्टोत्तरं शतम्। दत्त्वा तद्वासुदेवाय विष्णुलोकं भजेन्नरः। अष्टोत्तरसहस्रं तु तन्तूनां परिसंख्यया। वनमाला स्मृता विष्णोर्दत्ता भक्तिप्रदा हि सा। कनिष्ठं नाभिमात्रं स्यादूरुमात्रन्तु मध्यमम्। पवित्रं चोत्तमं प्रोक्तं जानुमात्रं प्रमाणतः। वनमाला प्रमाणेन प्रतिमायाः प्रणीयते। नराणां जन्मसंसार दुःखकृत्यु प्रणाशिनी। कनिष्ठे द्वादशैवोक्ता मध्यमे द्विगुणाः स्मृताः। त्रिगुणास्तूत्तमे प्रोक्ता ग्रन्थयस्तु पवित्रके। शतमष्टोत्तरं कार्य्यं ग्रन्थीनां तु विधानतः। मुनीन्द्र! वनमालायां विष्णुपूजनतत्पर!। अधिवासनकृत्ये तु ग्रन्थयो द्वादश स्मृताः। तत्त्वन्यासे विधानं तु श्रूयतां गुह्यकोत्तम"। इत्युपक्रमे तत्त्वन्यास स्तत उक्तः "पवित्रं तेन विख्यातं ब्रह्मतेजो हि गीयते। विष्ण्वाख्यया तु विख्यातं तदा लोके निगद्यते। तदेव स्तम्भरूपेण यज्ञेशः कर्मणः प्रभुः। तदेव त्रिगुणीभूतं नारायणसमाख्यया। त्रिवेदात्मा त्रिदेवात्मा त्र्यक्षरः प्रणवः स्मृतः। ते पर्वतात् समुद्भूता वराहाद्यङ्गमाश्रिताः। संघातेन च तन्तूनां नवात्मा परिकीर्त्तितः। तन्तूनां प्रथमो देवो वासुदेवो जगद्गुरुः। हलायुधो द्वितीयस्तु प्रद्युम्नश्च तृतीयकः। अपरे त्वनिरुद्धस्तु ततो नारायणः प्रभुः। ब्रह्माविष्णुस्तथा नृणां वरारोहे समाश्रिताः। अधिदैवेन क्रमेण अध्यात्मे च निबोध मे। मनोबुद्धिरहङ्कारस्तन्मात्राणि तथैव च। जीवश्चेति नवैतच्च अध्यात्मे सुव्यवस्थितम्। द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी भूर्भुवःस्वस्तथैव च। अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्चाधिभूतकम्। अग्नित्रयं तथा कर्मत्रयञ्च सदनत्रयम्। ज्ञेयं पवित्रे तद्विद्वानधिदैवमुदाहरेत्"। शिवपवित्रलक्षणम् "एकादशाथ वा रुद्रैस्त्रिंशता वाष्टयुक्तया। पञ्चाशता वा कर्त्तव्यं तुल्यग्रन्थ्यन्तरालकम्। द्वादशाङ्गुलमानानि व्यायामाष्टाङ्गुलानि च। लिङ्गविस्तारमानानि चतुरङ्गुलिकानि वा। तथैव पिण्डिकास्पर्शं चतुर्थं सार्वदैवतम्। साङ्गावतारकं कार्य्यं पवित्रमतिसुन्दरम्"। पवित्रारोहणसमयश्च "आषाढशुक्लपक्षस्य षष्ठ्यां श्रावणस्य च। पवित्रारोहणं कुर्य्यात् देवप्रीतिकरं परम्" कालिकापु० ५८अ०। [न्द्रायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०।

पविन्द पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। पावि-

पवीठ त्रि० पू-ठच् वेदे ठटो दीर्घः। शोधके ऋ० ६।४।४

पवीनस पु० गर्भोपद्रावके असुरभेदे अथ० ८।६।२

पवीर न० १आयुधे "पविः शल्यो भवति तद्विपुनातिकायं तद्वत् पवीरमायुधम्" निरु० १२।३०। पवि+स्वार्थे ईर। २वज्रे ऋ० १०।६०।३ "पविर्धाराऽस्यास्ति र पूर्वाणो दीर्घः। ३फाले यजु० १२।७१ वेददी०।

पवीरव पु० पवे रव वेदे दीर्घः। वज्रशब्दे ऋ०१।१७४।४भा०

पव्य त्रि० पू-यत्। १शोध्ये २यज्ञपात्रादौ च ऋ०९।८६।३४ तत्र "पव्यया पात्राणि" भा० शसःस्थाने याट्।

पश(ष-स) बाधे विहृतौ भ्वा०उभ०सक० सेट्। पश(ष)-(स)ति ते अपशी(षी)(सी)त् अपाशी(षी)(सी)त् अपशि(षि)(सि)ष्ट। पपाश(ष)(स) पेशे(षे)(से)। इत्यान्त्यस्यैव अभ्यासस्य सम्" यङ्यङ्लुकोः सि० कौ० पम्पश्यति—पम्पसीति। तालव्यान्त्यश्च तथेत्यन्ये।

पश(ष स) स्पर्शे, गतौ अनुपसर्गात् बन्धे बाधे च अद०चु० उभ०सक०सेट्। पश(ष)(स)यति ते अपपश(ष)(स)त् त।

पश(ष-स) बन्धे चुरा० उभ०सक०सेट्। पाश(ष)यति ते अपीपश(ष)(स) त। [१।१२०श्लो० २पशुसम्बन्धिनि च।

पशव्य त्रि०पशवे हितम् तस्येदं वा यत्। १पशुहिते याज्ञ०

पशु पु० सर्वमविशेषेण पश्यति दृश—कु पशादेशः। स्मृतादौ लोमवल्लाङ्गूलवति १जन्तुभेदे २दर्शनार्थेऽव्ययम् अमरः ३प्रमथे ४देवे ५प्राणिमात्रे शब्दर० ६छागे "अनादेशे पशुश्छागः" मीमांस०। ७यज्ञभेदे ध्वरणिः तस्य पशुसाध्यत्वात् तथात्वम्। "न तौ पशौ करोति "श्रुतौ पशुः पशुसाध्यो यागः। ७यज्ञोडुम्बरे शब्दच०। तन्त्रोक्ते साधकानां भावभेदे तत्र जन्तुभेदानां ग्राम्यारण्यभेदा यथा "गोरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः। महिषवानर ऋक्षसरीसृपरुरु पृषत् मृगाश्चेति सप्तारण्याः पशवः" दुर्गोत्सवत०। छागादौ पशुपदप्रयोगमाह यज्ञपार्श्वः "छागो वा यदि वा मेषश्छागो वा यदि वा हयः। पशुस्थाने नियुक्तानां पशुशब्दोऽभिधीयते"। पश्वधिष्ठातृदेवताभेदा यथा "सिंहे वसति दुर्गा च शरभे च प्रजापतिः। एणे च वसते वायुर्मेषे चैव च चन्द्रमाः। नक्षत्राणि च शशके कृष्णसारे हरिः स्वयम्। शतक्रतुर्गवां पृष्ठे गवये भुवनानि च। शल्लके मङ्गलान्यष्टौ गजे विष्णुर्गणेश्वरः। अश्वे तु द्वादशादित्या ब्राह्मणे सर्वदेवताः। ब्रह्मा तु चमरे चैव छागले तु तथाऽनलः। एतस्मात् कारणादेते पूज्या वन्द्याः प्रयत्नतः" इति मत्स्यसूक्त-

तन्त्रे २८ पटले। बल्यर्थपशुलक्षणादि यथा "निवेदयेत् श्रीफलखण्डम् मानुषं वा लुलापकम्। वराहं वाथ छगलं चमरं वाऽरुणन्तथा। मेषञ्चाथ वराहञ्च गोधिकाञ्च निवेदयेत्" मत्स्यसूक्ते "लुलापञ्च तथा खड्गं चमरञ्च वराहकम्। कच्छपं शल्लकीं गोधां मानुषं तदनन्तरम्। न दद्याद्ब्राह्मणो मद्यं मानुषञ्च तथा रुरुम्। त्रैपक्षिकान् विवर्णांश्च मानुषाच्च कपीनपि। संवत्सरात् परं छागं यावत् स्यात्तु त्रिहायणम्। वराहदन्तसदृशविषाणाभ्यां सुशोभनम्। मदगन्धसमायुक्तं रोमराजिविराजितम्। कृष्णं वाऽरुणकञ्चैव दद्याद् द्वादशवार्षिकम्"। जातिभेदे वर्णविशेषमाह तत्रैव "श्वेतञ्च छागलञ्चैव ब्राह्मणस्य विशिष्यते। रक्तं श्वेतं क्षत्रियस्य वैश्यस्य गौरमेव च। नानावर्णं हि शूद्रस्य सर्वेषामञ्जनप्रभम्" योगिनीतन्त्रे "पशूनाञ्चैव षण्मासात् परतश्च बलिर्भवेत्। छागलः कृष्णः श्वेतो वा द्विवर्षात् परतो यदि। "तथा चाश्वं मृगञ्चैव छागञ्च पार्वतीयकम्। मूषिकञ्च शृगालञ्च क्षुद्रमार्जारमेव च"।

रुद्रयामले उत्तरख० ६प० पशुभावलक्षणं यथा

"पशुभावस्थितां नाथ! देवतां शृणु विस्तरात्। दुर्गापूजां विष्णुपूजां शिवपूजाञ्च नित्यशः। अवश्यं हि यः करोति स पशूत्तमः स्मृतः। केवलं शिवपूजाञ्च यः करोति च स साधकः। पशूनां मध्यमः श्रीमान् शिवया सह चोत्तमः। केवलं वैष्णवो धीरः पशूनां मध्यमः स्मृतः। भूतानां देवतानाञ्च सेवां कुर्वन्ति ये सदा। पशूनामधमाः प्रोक्ता नरकस्था न संशयः। त्वत्सेवां मम सेवाञ्च ब्रह्मविष्ण्वादिसेवनम्। कृत्वान्यसर्वभूतानां नायिकानां महाप्रभो!। यक्षिणीनां भूतिनीनां ततः सेवां शुभप्रदाम्। यः पशुर्न्नक्षत्रादिसेवाञ्च कुरुते सदा। तथा श्रीतारकब्रह्मसेवां ये वा नरोत्तमाः। तेषामसाध्यभूतादिदेवताः सर्वकामदाः। वर्जयेत् पशुमार्गेण विष्णुपूजापरो जनः" द्वितीयपटले। "नित्यं श्राद्धं तथा सन्ध्यावन्दनं पितृतर्पणम्। देवतादर्शनं पीठदर्शनं तीर्थदर्शनम्। गुरोराज्ञापालनञ्च देवतानित्यपूजनम्। पशुभावस्थितो मन्त्री सङ्कासिद्धिं लभेद्ध्रुवम्"। यज्ञियपशुलक्षणं च आ०ग० ४।८।१ सूत्रादौ दृश्यः। शैवागमप्रसिद्धे जीवात्मनि पशुपतिशब्दे दृश्यम्। १०अग्नौ पश्विष्टिशब्दे दृश्यम्।

पशुकल्प पु० पशोः यज्ञाङ्गपशोः कल्पो विधानम्। "अथ पशुकल्पः" आ०ग० १।११।१ सूत्रादौ विहिते पशूपाकरणादिसंस्कारादिकर्मणि।

पशुगायत्री ६त०। पशोः कर्णे जप्यमन्त्रभेदे स च "पशुपाशाय विद्महे विश्वकर्मणे धीमहि। तन्नो जीवः प्रचोदयात्" इत्येवं रूपः। [व्जाचारे भाग० ५।२६।२३।

पशुचर्य्या स्त्री पशोरिव चर्य्याचारः। पशोरिव निर्लं-

पशुतन्त्र न० पशूनां तन्त्रम्। १अनेकोद्देशेन एकजातीयैकपशुग्रहणे आश्व०श्रौ०२ ६।१७ पशोस्तन्त्रम्। २पश्वधीने च। कात्या०श्रौ० ५।११।१८। ३पशुकल्पे च।

पशुद त्रि० पशुं ददाति दा—क। १पशुदातरि २कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा०श० ४७अ०।

पशुदेवता स्त्री पश्वधिष्ठात्री देवता पशुसम्प्रदानं देवता वा। १पश्वधिष्ठात्र्यां देवतायाम्। पशुभेदे देवताभेदाश्च पशुशब्दे दर्शिताः। २पशुसम्प्रदाने देवताभेदे च।

पशुधर्म्म पु० पशूनामिव यथेष्टमैथुनादिरूपो धर्मः। यथेष्टमैथुनादिसम्पादके पशुतुल्यधर्मे मनुः ९।६६ श्लो०।

पशुनाथ पु० ६त०। १शिवे हेमच० २पशुस्वामिनि च।

पशुप त्रि० पशून् पाति—क। १पशुपालके २पशूनां पत्यौ च।

पशुपति पु० पशूनां जीवानां पतिः। १महेश्वरे शिवे २पशुस्वामिनि। यजुर्वेदीयकर्मकाण्डपद्धतिकारके हलायुधसहोदरे ३पण्डितभेदे च। शिवस्य तन्नामनिरुक्तिर्यथा "अयञ्च सर्वविद्यानां पतिराद्यः सनातनः। अहं वै पतितो येन पशुमध्ये (जीवमध्ये) व्यवस्थितः। अतः पशुपतिर्नाम त्वं लोके ख्यातिमेष्यसि" वराहपु०। पशुपतिनोपदिष्टम् अण्। पाशुपत शैवागमभेदे तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च सर्वदर्शनसंग्रहे नकुलीशमतप्रदर्शनानन्तरं दर्शिता यथा

"तमिमं परमेश्वरः कर्मादिनिरपेक्षः कारणमिति पक्षं वैषम्यनैर्घृण्यदोषदूषितत्वात् प्रतिक्षिपन्तः केचन माहेश्वराः शैवागमसिद्धान्ततत्त्वं यथावदीक्षमाणाः कर्मादिसापेक्षः परमेश्वरः कारणमिति पक्षं कक्षीकुर्वाणाः पक्षान्तरमुपक्षिपन्ति। तत्र पशुपतिपाशभेदात् त्रयः पदार्था इति। तदुक्तं तन्त्रतत्त्वज्ञैः "त्रिपदार्थं चतुष्पादं महातन्त्रं जगद्गुरुः। सूत्रेणैकेन संक्षिप्य प्राह विस्तरतः पुनः" इति अस्यार्थः त्रयः पशुपतिपाशाः पदार्था यस्मिन् सन्ति तत्त्रिपदार्थं, विद्याक्रियायोगचर्य्याख्याश्चत्वारः पादा यस्मिन् तच्चतुष्पादं महातन्त्रमिति। तत्र पशूनामस्वतन्त्रत्वात्

पाशानामचैतन्यात् तद्विलक्षणस्य पत्युः प्रथममुद्देशः। चेतनत्वसाधर्म्यात् पशूनां तदानन्तर्य्यम्। अवशिष्टानां पाशानामन्ते विनिवेश इति क्रमनियमः। दीक्षायाः परमपुरुषार्थहेतुत्वात्तस्याश्च पशुपाशेश्वरस्वरूपनिर्णयोपायभूतेन मन्त्रमन्त्रेश्वरादिमाहात्म्यनिश्चायकेन ज्ञानेन विना निष्पादयितुमशक्यत्वात् तदवबोधकस्य विद्यापादस्य प्राथम्यम्। अनेकविधसाङ्गदीक्षाविधिप्रदर्शकस्य क्रियापादस्य तदानन्तर्य्यम्। योगेन विना नाभिमतप्राप्तिरिति साङ्गयोगज्ञापकस्य योगपादस्य तदुत्तरत्वम्। विहिताचरणनिषिद्धवर्जनरूपां चर्य्यां विना योगोऽपि न निर्वहतीति तत्प्रतिपादकस्य चर्य्यापादस्य चरमत्वमिति विवेकः। तत्र पतिपदार्थः शिवोऽभिमतः। मुक्तात्मनां विद्येश्वरादीनाञ्च यद्यपि शिवत्वमस्ति तथापि परमेश्वरपारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्यं नास्ति। ततश्च तदुपकरणभुवनादीनां भावानां सन्निवेशविशिष्टत्वेन कार्य्यत्वमवगम्यते। तेन च कार्य्यत्वेनैषां बुद्धिमत्पूर्वकत्वमनुमीयत इत्यनुमानवशात् परमेश्वरप्रसिद्धिरुपपद्यते।

ननु देहस्यैव तावत्कार्यत्वमसिद्धं न हि कश्चित् केनचित् कदाचित् देहः क्रियमाणो दृष्टचरः। सत्यं तथापि न केनचित् क्रियमाणत्वं देहस्य दृष्टमिति कर्त्तृदर्शनापह्नवो न युज्यते तस्यानुमेयत्वेनाप्युपपत्तेः। देहादिकं कार्य्यं भवितुमर्हति सन्निवेशविशिष्टत्वात् विनश्वरत्वाद्वा घटादिवत् तेन च कार्य्यत्वेन बुद्धिमत्पूर्वकत्वमनुमातुं सुकरमेव। विमतं सकर्त्तृकं कार्य्यत्वात् घटवत् यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं न यदेवं न तदेवं यथात्मादि। परमेश्वरानुमानप्रामाण्यप्रसाधनानुमानमन्यत्राकारीत्युपरम्यते "अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः। ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा" इति न्यायेन प्राणिकृतकर्मापेक्षया परमेश्वरस्य कर्त्तृत्वोपपत्तेः। न च स्वातन्त्र्यविहतिरिति वाच्यं करणापेक्षया कर्त्तुः स्वातन्त्र्यविहतेरनुपलम्भात् कोषाध्यक्षापेक्षस्य राज्ञः प्रसादादिना दानवत् यथोक्तं सिद्धगुरुभिः "स्वतन्त्रस्याप्रयोज्यत्वं करणादिप्रयोक्तृता। कर्त्तुः स्वातन्त्र्यमेतद्धि न कर्माद्यनपेक्षया" इति। तथा च तत्तत्कर्माशयवशाद्भोगतत्साधनतदुपादानादिविशेषज्ञः। तस्य कर्त्ता अनुमानादिसिद्ध इति सिद्धम्। तदिदमुक्तं तत्रभवद्भिर्बृहस्पतिभिः "इह भोग्यभोगसाधनतदुपादानादि यो विजानाति। तमृते भूतमहीदं पुंस्कर्म्म शयविपाकज्ञमिति"। अन्यत्रापि "विवादाध्यासितं सर्वं बुद्धिमत्पूर्वकर्तृकम्। कार्य्यत्वादावयोः सिद्धं कार्य्यं कुम्भादिकं यथा" इति सर्वात्मकत्वादेवास्य सर्वज्ञत्वं सिद्धम् अज्ञस्य करणासम्भवात्। उक्तञ्च श्रीमन्मृगेन्द्रैः "सर्वज्ञः सर्वकर्त्तृत्वात् साधनाङ्गफलैः सह। यो यज्जानाति कुरुते स तदेवेति सुस्थितम्" इति। अस्तु तर्हि स्वतन्त्र ईश्वरः कर्त्ता न तु तावदशरीरः घटादिकार्य्यस्य शरीरवता कुलालादिना क्रियमाणत्वदर्शनात् शरीरवत्त्वे चास्मदादिवदीश्वरः क्लेशयुक्तोऽसर्वज्ञः परिमितशक्तिः प्राप्नुयादिति चेन्मैवं मंस्थाः अशरीरस्यात्मनः स्वशरीरस्पन्दादौ कर्त्तृत्वदर्शनादभ्युपगम्यापि ब्रूमहे शरीरवत्त्वेऽपि भगवतो न प्रागुक्तदोषानुषङ्गः। परमेश्वरस्य हि मलकर्मादिपाशजालासम्भवेन प्राकृतं शरीरं न भवति किन्तु शाक्तं शक्तिरूपैरीशानादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैर्मस्तकादिकल्पनायामीशानमस्तकस्तत्पुरुषवक्त्रोऽघोरहृदयो वामदेवगुह्यः सद्योजातपादः ईश्वर इति प्रसिद्धा यथाक्रमानुग्रहतिरोभावादानलक्षणस्थितिलक्षणोद्भवलक्षणकृत्यपञ्चककारणं स्वेच्छानिर्मितं तच्छरीरं न चास्मच्छरीरसदृशम्। तदुक्तं श्रीमन्मृगेन्द्रे "मलाद्यसम्भवाच्छाक्तं वपुर्नैतादृशं प्रभोः" इति। अन्यत्रापि "तद्वपुः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चकृत्योपयोगिभिः। ईशतत्पुरुषाघोरवामाद्यैर्मस्तकादिमत्" इति। ननु पञ्चवक्त्रस्त्रिपञ्चदृगित्यादिना आगमेषु परमेश्वरस्य मुख्यत एव शरीरेन्द्रियादियोगः श्रूयत इति चेत्सत्यं निराकारे ध्यानपूजाद्यसम्भवेन भक्तानुग्रहकरणाय तत्तदाकारग्रहणाविरोधात्। तदुक्तं श्रीमत्पौष्करे "साधकस्य तु रक्षार्थं तस्य रूपमिदं स्मृतम्" इति अन्यत्रापि "आकारवांस्त्वं नियमादुपास्यो न वस्त्वनाकारमुपैति बुद्धिः" इति। कृत्यपञ्चकं च प्रपञ्चितं भोजराजेन "पञ्चविधं तत्कृत्यं सृष्टिस्थितिसंहारतिरोभावाः। तद्वदनुग्रहकरणं प्रोक्तं सततोदितस्यास्य" इति। एतच्च कृत्यपञ्चकं शुद्धाध्वविषये साक्षाच्छिवकर्त्तृकं अशुद्धाध्वविषये त्वनन्तादिद्वारेणेति विवेकः। तदुक्तं श्रीमत्कारणे "शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्त्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽहितो प्रभोः" इति। एवञ्च शिवशब्देन शिवत्वयोगिनां मन्त्रेश्वरमहेश्वरमुक्तात्मशिवानां सवाचकानां शिवत्वप्राप्तिसाधनेन दीक्षादिनोपायकलापेन सह पतिपदार्थेन संग्रहः कृत इति बोद्धव्यम्। तदित्थं पतिपदार्थो निरूपितः। सम्प्रति

पशुपदार्थो निरूप्यते । अणुचेतन्यादिपदवेदनीयो जीवात्मा पशुः न तु चार्वाकादिवद्देहादिरूपः "नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः" इति न्यायेन प्रतिसन्धानानुपपत्तेः । नापि नैयायिकादिवत् प्रकाश्यः अनवस्थाप्रसङ्गात् । तदुक्तम् "आत्मा यदि भवेन्मेयस्तस्य माता भवेत् परः । पर आत्मा तदानीं स्यात् स परो यदि दृश्यते" इति । न च जैनवदव्यापकः नापि बौद्धवत् क्षणिकः देशकालाद्यनवच्छिन्नत्वात् । तदुक्तम "अनवच्छिन्नसद्भावं वस्तु यद्देशकालतः । तन्नित्यं विभु चेच्छन्तीत्यात्मनो विभुनित्यता" इति । नाप्यद्वैतवादिनामिवैकः, भोगप्रतिनियमस्य पुरुषबहुत्वज्ञापकस्य सम्भवात् । नापि साङ्ख्यानामिवाकर्त्ता पाशजालापोहने नित्यनिरतिशयदृक्क्रियादिरूपचैतन्यात्मकशिवत्वश्रवणात् । तदुक्तं "पाशान्ते शिवताश्रुतेः" इति "चैतन्यं दृक्क्रियारूपं तदस्त्यात्मनि सर्वदा । सर्वतश्च यतो मुक्तौ श्रूयते सर्वतो मुखम्" तत्त्वप्रकाशेऽपि "मुक्तात्मानोऽपि शिवाः किन्त्वेते यत्प्रसादतो मुक्ताः । सोऽनादिमुक्त एको विज्ञेयः पञ्चमन्त्रतनुः" इति । पशुस्त्रिविधः विज्ञानाकलप्रलयाकलसकलभेदात् तत्र प्रथमो विज्ञानयोगसन्न्यासैर्भोगेन वा कर्मक्षये इति कर्मक्षयार्थस्य कलादिभोगबन्धस्याभावात् केवलमलमात्रयुक्तो विज्ञानाकल इति व्यपदिश्यते । द्वितीयस्तु प्रलयेन कलादेरुपसंहारात् मलकर्मयुक्तः प्रलयाकल इति व्यपदिश्यते । तृतीयस्तु मलमायाकर्मात्मकबन्धत्रयसहितः सकल इति संलप्यते । तत्र प्रथमो द्विप्रकारो भवति समाप्तकलुषासमाप्तकलुषभेदात् । तत्राद्यान् कालुष्यपरिपाकवतः पुरुषधौरेयान् अधिकारयोग्याननुगृह्यानन्तादिविद्येश्वराष्टपदं प्रापयति । तद्विद्येश्वराष्टकं निर्दिष्टं बहुदैवत्ये "अनन्तश्चैव सूक्ष्मश्च तथैव च शिवोत्तमः । एकनेत्रस्तथैवैकरुद्रश्चापि त्रिमूर्त्तिकः । श्रीकण्ठश्च शिखण्डी च प्रोक्ता विद्येश्वरा इमे"। अन्त्यान् सप्तकोटिसङ्ख्यातान् मन्त्राननुग्रहकरणान् विधत्ते तदुक्तं तत्त्वप्रकाशे "पशवस्त्रिविधाः प्रोक्ता विज्ञानप्रलयाकलौ सकलः । मलयुक्तस्तत्राद्यो मलकर्मयुतो द्वितीयः स्यात् । मलमायाकर्मयुतः सकलस्तेषु द्विधा भवेदाद्यः । आद्यः समाप्तकलुषोऽसमाप्तकलुषो द्वितीयः स्यात् । आद्याननुगृह्य शिवो विद्येशत्वे नियोजयत्यष्टौ । मन्त्रांश्च करोत्यपरान् ते चोक्ताः कोटयः सप्त" इति । सोमशम्भुनाप्यभिहितम् । "विज्ञानाकलनामैको द्वितीयः प्रलयाकलः । तृतीयः सकलः शास्त्रेऽनुग्राह्यस्त्रिविधो मतः । तत्राद्यो मलमात्रेण युक्तोऽन्यो मलकर्मभिः । कलादिभूमिपर्य्यन्ततत्त्वैस्तु सकलो युतः" इति । प्रलयाकलोऽपि द्विविधः पक्वपाशद्वयः तद्विलक्षणश्च तत्र प्रथमो मोक्षं प्राप्नोति द्वितीयस्तु पुर्य्यष्टकयुतः कर्मवशान्नानाविधजन्मभाग् भवति । तदप्युक्तं तत्त्वप्रकाशे "प्रलयाकलेषु येषामपक्वमलकर्मणी व्रजन्त्येते । पुर्य्यष्टकदेहयुता योनिषु निखिलासु कर्मवशात्" इति । पुर्य्यष्टकमपि तत्रैव निर्दिष्टम् "स्यात् पुर्य्यष्टकमन्तःकरणं धीकर्म करणानि" इति विवृतं चाघोरशिवाचार्य्येण "पुर्य्यष्टकं नाम प्रतिपुरुषनियतः सर्गादारभ्य कल्पान्तं मोक्षान्तं वा स्थितः पृथिव्यादिकलापर्य्यन्तत्रिंशत्तत्त्वात्मकः सूक्ष्मो देहः । तथा चोक्तं तत्त्वसंग्रहे "वसुधाद्यस्तत्त्वगणः प्रतिपुन्नियतः कलान्तोऽयम् । पर्य्येति कर्मवशाद्भुवनजदेहेष्वयञ्च सर्वेषु" इति । तथा चायमर्थः सम्पद्यते अन्तःकरणशब्देन मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तवाचिना अन्यान्यपि पुंसो भोगक्रियायामन्तरङ्गाणि कलाकालनियतिविद्यारागप्रकृतिगुणाख्यानि सप्त तत्त्वानि उपलक्ष्यन्ते धीकर्मशब्देन ज्ञेयानि पञ्चभूतानि तत्कारणानि च तन्मात्राणि विवक्ष्यन्ते करणशब्देन ज्ञानकर्मेन्द्रियदशकं संगृह्यते । ननु श्रीमत्कालोत्तरे "शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चकम् । बुद्धिर्मनस्त्वहङ्कारः पुर्य्यष्टकमुदाहृतमिति" श्रूयते तत्कथमन्यथा कथ्यते । उच्यते अतएव च तत्रभवता रामकण्ठेन तत्सूत्रं शक्तिपरतया व्याख्यायीत्यलमतिप्रपञ्चेन । तथापि कथं पुनरस्य पुर्य्यष्टकत्वं भूततन्मात्रबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियान्तःकरणसंज्ञैः पञ्चभिर्वर्गैस्तत्कारणेन प्रधानेन कलादिपञ्चकात्मना वर्गेण चाष्टत्वादित्यविरोधः । तत्र पुर्य्यष्टकयुतान् विशिष्टपुण्यसम्पन्नान् कांश्चिदनुगृह्य भुवनपतित्वमात्रं महेश्वरोऽनन्तः प्रयच्छति । तदुक्तम् "कांश्चिदनुगृह्य वितरति भुवनपतित्वं महेश्वरस्तेषामिति" । सकलोऽपि द्विविधः पक्वकलुषापक्वकलुषभेदात् । तत्राद्यः परमेश्वरस्तत्परिपाकपरिपाट्या तदनुगुणशक्तिपातेन मण्डल्याद्यष्टादशोत्तरशतं मन्त्रेश्वरपदं प्रापयति । तदुक्तम् "शेषा भवन्ति सकलाः कलादियोगादहर्मुखे काले । शतमष्टादश तेषां कुरुते स्वयमेव मन्त्रेशान् । तत्राष्टौ मण्डलिनः क्रोधाद्यास्तत्समाश्च वीरेशाः । श्रीकण्ठशतरुद्राः शतमित्यष्टादशा-

अधिकम्" इति। तत्परिपाकाधिक्यनिरोधेन शक्त्युपसंहारेण दीक्षाकरणेन मोक्षप्रदो भवत्याचार्य्यमूर्त्तिमास्थाय परमेश्वरः। तदप्युक्तम् "परिपक्वमलानेतानुत्सादनशक्तिपातेन। योजयति परे तत्त्वे स दीक्षयाचार्य्यमूर्त्तिस्थः" इति। श्रीमृगेन्द्रेऽपि "पूर्वं व्यत्यासितस्याणोः पाशजालमपोहति" इति। व्याकृतञ्च नारायणकण्ठेन "तत्सर्वं तत एवावधार्यम् अस्माभिस्तु विस्तरभिया न प्रस्तूयते। अपक्वकलुषान् बद्धानणून् भोगभाजो विधत्ते परमेश्वरः कर्मवशात्। तदप्युक्तम् "बद्धान् शेषानपरान् विनियुङ्क्ते भोगभुक्तये पुंसः। तत्कर्म्मणामनुगमादित्येवं कीर्त्तिताः पशवः" इति। अथ पाशपदार्थः कथ्यते। पाशश्चतुर्विधः मलकर्ममायारोधशक्तिभेदात्। ननु "शैवागमेषु मुख्यं पतिपशुपाशा इति क्रमात्त्रितयम्। तत्र पतिः शिव उक्तः पशवो ह्यणवोऽर्थपञ्चकं पाशाः" इति पाशः पञ्चविधः कथ्यते तत् कथं चतुर्विध इति गण्यते। उच्यते बिन्दोर्मायात्मनः शिवतत्त्वपदवेदनीयस्य शिवपदप्राप्तिलक्षणपरममुक्त्यपेक्षया पाशत्वेऽपि तद्योगस्य विद्येश्वरादिपदप्राप्तिहेतुत्वेनापरमुक्तित्वात् पाशत्वेनानुपादानमित्यविरोधः। अतएवोक्तं तत्त्वप्रकाशे "पाशाश्चतुर्विधाः स्युः" इति। श्रीमन्मृगेन्द्रेऽपि "प्राक्कृतीशौ बलं कर्म मायाकार्य्यं चतुर्विधम्। पाशजालं समासेन धर्म्मा नाम्नैव कीर्त्तितम्" इति। अस्यार्थः प्राक्णोति प्रकर्षेणाच्छादयत्यात्मनो दृक्क्रिये इति प्राक्कृतिः स्वाभाविकाशुचिर्मलः स च ईष्टे स्वातन्त्र्येणेति ईशः। तदुक्तम् "एको ह्यनेकशक्तिर्दृक्क्रिययोश्छादको मलः पुंसः। तुषतण्डुलवज्ज्ञेयास्ताम्राश्रितकालिकावद्वेति"। बलं रोधशक्तिः अस्याः शिवशक्तेः पाशाधिष्ठानेन पुरुषनिरोधायकत्वादुपचारेण पाशत्वम्। तदुक्तम् "तासामहं वरा शक्तिः सर्वानुग्राहिका शिवा। धर्म्मानुवर्त्तनादेव पाश इत्युपचर्य्यते" इति। क्रियते फलार्थिभिरिति कर्म धर्म्माधर्म्मात्मकं बीजाङ्कुरवत् प्रवाहरूपेणानादि। यथोक्तं श्रीमत्किरणे "यथानादिर्मलस्तस्य कर्म्माल्पकमनादिकम्। यद्यनादि न संसिद्धं वैचित्र्यं केन हेतुना" इति। मात्यस्यां शक्त्यात्मना प्रलये सर्वं जगत्, सृष्टौ व्यक्तिं यातीति माया। यथोक्तं श्रीमत्सौरभेये "शक्तिरूपेण कार्य्याणि तल्लीनानि महाक्षये। विकृतौ व्यक्तिमायाति सा कार्य्येण कलादिना" इति। यद्यप्यत्र बहु वक्तव्यमस्ति तथापि ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरम्यते। तदित्थं पतिपशुपाशपदार्थास्त्रयः प्रदर्शिताः। "पतिविद्ये तथाऽविद्या पशुः पाशश्च कारणम्। तन्निवृत्ताविति प्रोक्ताः पदार्थाः षट् समासतः" इत्यादिना प्रकारान्तरं ज्ञानरत्नावल्यादौ प्रसिद्धम्। सर्वं तत एवावगन्तव्यमिति सर्वं समञ्जसम्"।

४ओषधौ च। प्रजापतिना रुद्रादिनामकरणप्रसङ्गे शत० ब्रा० ६।१।३।१२ "तमब्रवीत् पशुपतिरसीति। तद्यदस्य तन्नामाकरोदोषधयस्तद्रूपमभवन्नोषधयो वै पशुपतिस्तस्माद्यदा पशव ओषधीर्लभन्तेऽथ पतीयन्ति"। [शब्दच०।

पशुपल्वल न० पशूनां प्रियं पल्वलमिव। कैवर्त्तीमुस्तके

पशुपाल त्रि० पशून् पालयति पालि—अण् उप० स०। १पशूनां पालके वृत्त्यर्थतया मेषादीनां पालके। तस्याभोज्यान्नता मनुनोक्ता ३।१५४ श्लोके। वृ०सं० १४अ० उक्ते ऐशान्यां स्थिते २देशभेदे च तद्देशस्थानां च पशुपालनवृत्तिकत्वात् तथात्वम्। पशुपालस्य भावः ष्यञ्। पाशुपाल्य पशुपालनरूपे वैश्यवृत्तिभेदे "वैश्यानां पाशुपाल्यञ्च" स्मृतिः। ण्वुल्। पशुपालक पशुपालनकर्त्तरि त्रि०। तस्य पत्नी पालकान्तत्वात् पुंयोगेऽपि न ङीप् किन्तु टाप्

पशुपाश पु० ६त०। पशुरूपजीवानां बन्धे पशुपतिशब्दे दृश्यम्।

पशुपाशक पु० "स्त्रियमाननपूर्वाङ्गीं स्वपादान्तःपदद्वयम्। जङ्घांशेन रमेत् कामी बन्धोऽयं पशुपाशकः" रतिमञ्जर्य्युक्ते रतिबन्धभेदे।

पशुप्रेरण न० ६त०। गवादीनां चालने अमरः।

पशुमारम् अव्य० पशुमिव मारयित्वा णमुल्। पशोरिव हिंसायाम् कषादित्वात् मारयतीत्यादेरनुप्रयोगे एवास्य साधुता "पशुमारममारयत्" भा०व० ११अ०।

यज्ञे पशुमारणञ्च श्वासरोधेन गलादिनिष्पीडनेनैव, न शस्त्रादिना शमिता करणीयमिति श्रौतसम्प्रदायः।

पशुमोहनिका स्त्री पशुर्मोह्यतेऽनेन मुह—णिच्—ल्युट् स्वार्थे क कापि अतइत्त्वम्। १कट्वां २लतायाम् राजनि०।

पशुयाग पु० पशुकरणको यागः ३त०वा। पशुद्रव्यके पशुनामके यागभेदे स च यागः "पशौ" आश्व०श्रौ०सूत्रादौ विहितः "चालनं दर्भकूर्चेन सर्वत्र स्रोतसां पशोः। तूष्णीमिच्छाक्रमेण स्याद्दपार्श्वे पार्श्वदारुणी। सप्त तावनूर्द्धन्यानि तथा स्तनचतुष्टयम्। नाभिः श्रोणिरपानञ्च गोस्रोतांसि चतुर्दश। पुरो मांसावदानार्थः

कृतस्तु स्विष्टकृदाहुता । वपामादाय जुहुयात्तत्र मन्त्रं समापयेत् । हृज्जिह्वाक्रोडमस्थीनि यकृद्वृक्कौ गुदं स्तनाः । श्रोणिस्कन्धसटापार्श्वं पश्वङ्गानि प्रचक्षते । एकादशानामङ्गानामवदानानि सङ्ख्यया । पार्श्वस्य वृक्कसक्थ्नोश्च द्वित्वाद्वाहुश्चतुर्दश । चरितार्था श्रुतिः कार्य्या यस्मादप्यनुकल्पशः । अतोऽष्टर्चेन होमः स्याच्छागपक्षे चरावपि" कर्मप्र०। तत्कार्त्तः पश्विज्याशब्दे दृश्यः ।

पशुरज्जु स्त्री ६त० । पशुबन्धसाधनदामनि अमरः ।

पशुराज पु० पशूनां राजा टच्समा०। सिंहे शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पशुवर्द्धन न० ६त० । पशोः संपुष्टताविधायके व्यापारभेदे यज्ञियपशुवर्द्धनप्रकारश्च आश्व०गृ०४।८ शूलगवादौ दृश्यः।

पशुष पु० पशुषु सीदति सद्–ड षत्वम् । पशुषु स्थायिनि चौरदध्यादौ ऋ० ५।४१।१ तत्र पशुषः इत्यत्र शसः सुः

पशुसनि त्रि० पशुं सनोति ददाति सन–इन् । पशुदायके यजु० १९।४८ मन्त्रः । [आम्रातकफले त्रिका० ।

पशुहरितकी स्त्री पशूनां हरितकीव हितकारित्वात् ।

पश्चा अव्य० पश्चात्+वेदे पृषो० । पश्चादित्यर्थे ऋ० १।१२३।५ आर्षेऽपि क्वचित् अपरशब्दस्थाने पश्चभावः । "पूर्वपश्चायतावेतौ" मार्कण्डपु० ५४अ०।

पश्चात् अव्य० अपर+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आति पश्चादेशः । १प्रमाद्यर्थवृत्तिरपरशब्दस्यार्थे २चरमे ३अधिकारे च मेदि०। ततो भवार्थे त्यक् । पाश्चात्य पश्चाद्भवे त्रि० स्वार्थे तातिल् पश्चात्तात् तदर्थे अव्य० ऋ० ७।७२।५

पश्चात्ताप पु० पश्चात् चरमस्तापः । अनुशये कृतस्य कर्म्मणोऽनुचितत्वधिया अनुशोचने अमरः ।

पश्चार्द्ध पु०अपरस्यार्द्धं च "अपरस्यार्द्धे पश्चभावः" वार्त्ति० पश्चादेशः । अपरार्द्धे "अर्द्धं नपुंसकम्" पा० एकदेशिसमासे तु अर्द्धपिप्पल्यादिवत् अर्द्धापरमित्येवेति भेदः ।

पश्चिम त्रि०पश्चाद्भवः डिमच् । १पश्चाद्भवे २प्रतीच्यां दिशि स्त्री

पश्चिमानूपक पु० नृपभेदे "पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृप नृपसत्तम !" भा०आ० ६७अ० ।

पश्चिमरात्र पु० पश्चिमं रात्रेः एकदेशिसमा० अच्समा० । रात्रेः शेषभागे "पूर्वापरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे" पा० "सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते सङ्ख्याविसायेति ज्ञापकात् मध्याह्नः सायाह्नः । केचित्तु सर्वएकदेशः कालेन समस्यते नत्वह्नैव ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः "उपारताः पश्चिमरात्रगोचरादित्यादि सिद्धमित्याहुः" सि०कौ०। मल्लिनाथेन तु "उपरताः पश्चिमरात्रिगोचरादिति" पठित्वा समासान्तं निराचष्टे यथा पश्चिमा चाऽसौ रात्रिश्चेति विग्रहः अपररात्र इत्यर्थः । पूर्वा दिक् पश्चिमं नभ इत्यादिवत् एकदेशिशब्दस्यैकदेशशब्दसामानाधिकरण्यादेकदेशे पर्य्यवसानं, न तु पश्चिमं रात्रेरित्येकदेशिसमासः तद्विधायके पूर्वापरादिसूत्रे पश्चिमशब्दाग्रहणादतएव "अहः सर्वैकदेशेत्यादिना न समासान्तोऽपि तस्यापि पूर्वापरादिसूत्रोक्तसमासविषयत्वादिति । प्रकाशवर्षस्त्वेकदेशिसमासमेवाश्रित्य समासान्तमाह तन्मूलं मृग्यम्" ।

पश्चिमोत्तरा स्त्री पश्चिमाया उत्तरस्या दिशोऽन्तराला दिक् "दिङ्नामान्यन्तराले" पा०स०। वायुकोणे विदिशि ।

पश्य अव्य०दृश–बा०शः । १प्रशंसायाम् २विस्मये च शब्दरत्ना० ३यथोक्तदर्शिनि विमर्षे त्रि० छा०उ० ।

पश्यतोहर त्रि० पश्यन्तमनादृत्य हरति हृ–अच् अनादरे षष्ठी "वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु" वार्त्ति० अलुक्स०। पश्यन्तमनादृत्य हरे चौरभेदे स्वर्णकारादौ "यः पश्यतो हरेदर्थं स चौरः पश्यतोहरः" हेमच०।

पश्यन्ती स्त्री दृश–शतृ ङीप् । १दर्शिन्यां स्त्रियां २वाग्विशेषे "प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं हि तिष्ठति । स्थानेषु विकृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा । वैखरी वाक् प्रयोक्तॄणां क्रमरूपानुपातिनी । प्राणवृत्तिमनुक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्त्तते । अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा । स्वरूपज्योतिरेवातः परा वागनपायिनी" मञ्जूषाधृतवाक्यम् अस्यार्थः शब्दार्थरत्ने "चेतनेन ज्ञातार्थविवक्षया तद्बोधकशब्दनिष्पादनाय प्रेरितमन्तःकरणं मूलाधारस्थितमनलं चालयति तच्चालितश्चानलस्तत्स्थलस्थानिलचालनाय प्रभवति तच्चालितेन चानिलेन तत्रैव सूक्ष्मरूपेणोत्पादितः शब्दः परा वागित्यभिधीयते । ततो नाभिदेशपर्य्यन्तं चलितेन तेन तद्देशसंयोगादुत्पादितः शब्दः पश्यन्तीति व्यपदिश्यते एतद्द्वयस्य सूक्ष्मतरसूक्ष्मतमतया ईश्वरयोगिमात्रगम्यता नास्मदीयश्रुतिगोचरता । ततस्तेनैव हृदयदेशं परिसरता हृदयसंयोगेन निष्पादितः शब्दो मध्यमेत्युच्यते सा च स्वकर्णपिधानेन ध्वन्यात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कदाचिदस्माकमपि समधिगम्या । ततो मुखपर्य्यन्तमागच्छता तेन कण्ठदेशं प्राप्य आहत्य मूर्द्धानं तत्प्रतिघातेन परावृत्य च मुखविवरे कण्ठादितत्तद्स्थानेषु स्वाभिघातेनोत्पादितः शब्दो वैखरीत्युच्यते"

"वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा। द्योतितार्था तु पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी" मल्लिनाथधृतवाक्यम्।

पश्वयन न० यागभेदे शत०ब्रा०४।६।६।१ [ऋक्० ४।१।१६भा०।

पश्वयन्त त्रि०पशोरिदं वा० डु कर्म०। पशुनिर्गमनार्थयन्त्रभेदे

पश्ववदान न० पशोरङ्गविशेषस्यावदानं छेदनम्। पशोरङ्गविशेषच्छेदने पशुशब्दे कर्मप्र० वाक्यं दृश्यम्।

पश्वाचार पु० पशूनामधिकारिविशेषाणामाचारः। तन्त्रोक्ते आचारभेदे पशुभावे "वेदोक्तेन यजेद्देवीं कामसंकल्पपूर्वकम्। स एव वैदिकाचारः पश्वाचारः स उच्यते"। कुब्जिकातन्त्रे ७प० "भावश्च त्रिविधो देवि! दिव्यवीरपशुक्रमात्। विश्वस्य देवतारूपं भावयेत् सुरसुन्दरि!। स्त्रीमयञ्च जगत्सर्वं पुरुषं शिवरूपिणम्। अभेदे चिन्तयेत् यस्तु स एव देवतात्मकः। नित्यस्नानं नित्यदानं त्रिसन्ध्यञ्च जपार्चनम्। निर्मलं वसनं देवि! परिधानं समाचरेत्। वेदशास्त्रे दृढज्ञानं गुरौ देवे तथैव च। मन्त्रे चैव दृढज्ञानं पितृदेवार्चनं तथा। वलिवैश्वं तथा श्राद्धं नित्यकार्यं शुचिस्मिते!। शत्रुमित्रसमं देवि! चिन्तयेत्तु महेश्वरि!। अन्नञ्चैव महेशानि! सर्वेषां परिवर्जयेत्। गुरोरन्नं महेशानि! भोक्तव्यं सर्वसिद्धये। कदर्यञ्च महेशानि! निष्ठुरं परिवर्जयेत्। देवतानिन्दकं दृष्ट्वा नालापञ्च समाचरेत्। सत्यञ्च कथयेद्देवि! न मिथ्या च कदाचन" महानिर्वाणतन्त्रे "दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन। केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम्"।

पश्विज्या स्त्री पशुना इज्या। पशुयागभेदे तत्कर्त्तव्यकालादिः कात्या०श्रौ० ६।४।१ सूत्रादौ दृश्यः।

पश्विष्टका स्त्री अग्निचयनार्थे इष्टकाभेदे पशुयागे हि पञ्च इष्टका भवन्ति यथोक्तं शत०ब्रा० ६।२।१।२० "कथमस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सर्वः पशुष्वारब्धो भवतीति पुरोडाशः कपालेषु न्येवाप्यत इयं प्रथमा स्वयमातृण्णेष्टकाथ यत् पशुमालभते तेन पश्विष्टकाप्यतेऽथ यद्ग्राममभितो हिरण्यशकलौ भवतस्तेन हिरण्येष्टकाप्यतेऽथ यदिध्मो यूपः परिधयस्तेन वानस्पत्येष्टकाप्यतेऽथ यदाज्यं प्रोक्षण्यः पुरोडाशस्तेनाद्यं पञ्चमीष्टकाप्यत एवमुपक्रान्तैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सर्वः पशुष्वारब्धो भवति"।

पश्विष्टि स्त्री कर्म०। पशुयागाङ्गे इष्टिभेदे सा च इष्टिः "दक्षिणयतोऽन्यतरतो वा" आश०श्रौ०३।१।२ सूत्रादौ विहिता।

पश्वेकादशिनी स्त्री एकादश परिमाणमस्य डिनि ङीप् पशुना एकादशिनी। शत०ब्रा० ३।६।३ उक्ते एकादशदेवताकैकादशपशुसाध्ये यज्ञभेदे ते च पशवः "आग्नेयं प्रथमपशुमालभेत् इत्युपक्रमे १आग्नेयः २सारस्वतः ३सौम्यः ४पौष्णः ५वार्हस्पत्यः ६वैश्वदेवः ७ऐन्द्रः ८मारुतः ९ऐन्द्राग्नः १०सावित्रः ११वारुण इत्येते आग्नाद्येकादशदेवताकाः उक्ताः।

पष्ठवाह् पु० पृष्ठेन वहति पष्ठं भारं वा वहति वह-ण्वि पृषो०। पञ्चवर्षीये भारसहे वृषे तथावस्थायां स्त्रियां गवि ङीप् वाह ऊठ्, पष्ठौही यजु० १४।९ "द्वादश पष्ठौह्यो गर्भिण्यो ब्राह्मणः" आश०श्रौ०९।४।१४। मुग्धबोधे पृष्ठौहीत्युक्तिः लोकाभिप्रायेण वेदे तु पष्ठवाट् पष्ठौही इत्येव प्रयोगात्।

पस नाशने चु०उभ०सक०सेट् इदित्। पंसयति ते अपपंसत् त

पसस् न० पस-असुन्। राष्ट्रे "गभौराष्ट्रं पसोराष्ट्रमेव" शत०ब्रा० १३।२।९।६

पस्त्य न० पस-भावे क्तिन् तत्र साधु यत्। गृहे निघण्टुः अस्त्यमिति पाठान्तरम् अस्तये स्थितये साधु यत्। तत्र हेमच० निघण्टौ तु पस्त्यमित्येव गृहनामसु पठितम्। पस्त्यमस्त्यस्येति मतुप् मस्य वः दीर्घः। पस्त्यावत् सदःप्राचीनवंशादिगृहवति ऋक्० १।१५१।२भा०।

पस्पश पु० शास्त्रारम्भसमर्थके उपोद्घाते सन्दर्भग्रन्थभेदे स च महाभाष्यस्य प्रथमाह्निकात्मकः "शब्दविद्येवनो भाति राजनीतिरपस्पशा" माघः।

पह्लव पु० श्मश्रुधारिम्लेच्छजातिभेदे काम्बोजशब्दे १९०७पृ० दृश्यम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पह्लिका स्त्री अप+ह्लु+वा० ड संज्ञायां कन् कापि अतइत्त्वम् अपेरल्लोपः। वारिपृश्न्यां शब्दरत्ना०।

पा पाने भ्वा० पर०सक० अनिट्। शिति पिबादेशः पिबति अपात् पपौ पेयात् पीयते पीत्वा पीतः पायः पेयं प्रपा। णिच् पाययति अपीप्यत्। पिपासति पेपीयते।

पा रक्षणे अदा०पर०सक० सेट्। पाति अपासीत् पपौ। पायात् णिच् पालयति अपीपलत्। पालनम् पालकः।

पांश(स)न त्रि० पशि-ल्यु वा० दीर्घः पृषो०वा। दूषके त्रिका०

पांश(स)व पु० पां(सो:)शोर्विकारः अण्। (पाङ्गा) लवणभेदे पां(शु)सुजादयोऽप्यत्र राजनि०।

पांशु(सु) पु० पशि-नाशने अर्त्तिदृशिकम्यमिपसिगाधाज्ञ्ज्ञि

पशिवाधाम्लजिपशितुकुधुगृदोर्घश्च" उणा० उ दीर्घश्च। १धूलौ २मरार्थचिरसञ्चितगोमये च विग्रः उणादिसूत्रे द-न्त्यान्त्य पशिधातोरेव उप्रत्ययदीर्घयोर्विधानात् विश्वप्रकाशे तालव्यान्ते कीर्त्तनाच्च पृषो०दन्त्यस्य शः इति बोध्यम्। अतएव "तालव्या अपि दन्त्याः स्युः शंवशूकरपांशवः" शकारभेदे उक्तम्। ३लवणभेदे न० "औद्भिदं पांशु-(सु)लवणं यज्जातं भूमितः स्वयम्। क्षारं गुरु कटु-स्निग्धं स्वेदनं वातनाशनम्" भावप्र०। ४पर्पटे ५कर्पूरभेदे पु० राजनि०। पांशु(सु)तो भवः यत्। पां(श)-सव्य तत्र भवे त्रि०। रुद्रभेदे पु० यजु० १६।४५

पांशु(सु)कासीस न० कासीसे राजनि०।

पां(श)सुकुली पांशून् कोलति कुल-संहतौ क गौरा० ङीष्। राजमार्गे हारा०।

पांशुकूल न० हृत०। निरूपपदशासनभेदे "शासनं धर्म्म-कील: स्यात् सकुतिः शूद्रशासनम्। पट्टोलिका क्रूप्र-कीला पांशुकूलं न कस्यचित्" त्रिका०।

पांशु(सु)क्षार न० पांशु(सु)रिव क्षारम्। क्षारलवणे (पा-ङ्गालोन) पार० निघण्टुः।

पांशु(सु)चत्वर पु० पांशुभिश्चत्वर इव। घनोपले शब्दमा०।

पांशु(सु)चन्दन पु० पांशुधूलिश्चन्दनमिवास्य। विभूतिभूषिते शिवे त्रिका०।

पांशु(सु)चामर पु० पांशुश्चामर इवास्य। १पटवासे (ताँबु) जटा०। २दूर्वाङ्कितकटीतटे ३वङ्गपके ४प्रशंसायाम् ५पुरोटौ ६धूलिगुच्छके च मेदि०।

पांशु(सु)ज न० पांशु(सु)तो जायते जन-ड। (पाङ्गा) लवणभेदे रत्नमा०। पांशु(सु)भवादयोऽप्यत्र।

पांशु(सु)पत्र न० पांशु(सु)भिः संश्रुतगोमयैः पत्रमस्य। वास्तूकशाके शब्दमा०।

पांशु(सु)मर्द्दन पु० पांशुः(सुः) मृद्यतेऽत्र मृद-आधारे ल्युट्। केदारे क्षत्रभेदे त्रिका०। [(डांग) हारा०।

पांशु(सु)र पु० पांशुं(सुं) राति-क। १खञ्जे २दंशके च

पांशु(सु)रागिणी स्त्री रन्ज-घिनुण् ङीप्। पांशु(सु)भिः रागिणी इत०। महामेदायां राजनि०। [५१अ०।

पांशु(सु)राष्ट्र न० पांशु(सु)प्रधानं राष्ट्रम्। देशभेदे भा०भ०

पांशु(सु)ल त्रि० पां(सु)शुरस्त्यस्य सिध्मा० लच्। १धूलियुक्ते तत्तुल्यपापयुक्ते २पुंश्चले च स्त्रियां टाप्।

पाक पु० पच-भावे घञ्। १तण्डुलादिविक्लेदनव्यापारभेदे च च स्थूलीनाजर्नाभ:सन्तापनाद्योदनपरीपाकोव्या-पारसमूहः। पिबति स्तनम् पा-कन् यद्दा अर्भका० नि० वा। २स्तनपायिनि शिशौ ३परिणते जरसा ४केशादेः शौक्ल्ये अमरः। ५पेचके ६राष्ट्रभङ्गे ७भीतौ शब्दरत्ना० ८दैत्यभेदे हेमच० पाकशासनः। द्रव्यादेः पाकप्रकारभेदादिकं शाकराजेश्वरे उक्तं यथा "भर्जनं तलनं स्वेदः पचनं क्वथनं तथा। तान्दूरं पुटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः"। भर्जनं केवलपात्रे। तलनं स्नेहद्रव्ये, स्वेदनम् अम्बुतापे। पचनं जले। क्वथनं सिद्धद्रव्यरसपरिपाके। तान्दूरं द्वारवद्धतप्तयन्त्रे, पुटपाक अङ्गाधोऽग्नितापे ज्ञेयः"।

श्राद्धे पाककर्त्तारादिः नि०सि० उक्तो यथा देवलः "तथैव यन्त्रितो दाता प्रातःस्नात्वा सहाम्बरः। आरभेत नवैः पात्रैरन्वारम्भं च बान्धवैः" अस्मात्मनेपदात् स्वयमेव पाकः कार्यः अशक्तौ पत्न्या तदभावे बान्धवैः "ततस्तानि पपाचाशु सीता जनकनन्दिनी" इति पाद्मलिङ्गादिति हेमाद्रिः। श्राद्धदीपकलिकायामाश्वलायनः "समानप्रवरैर्मित्रैः सपिण्डैश्च गुणान्वितैः। कृतोपकारिभिश्चैव पाककार्यं प्रशस्यते"। व्यासः "अट्हिणी चैव सुस्नाता पाकं कुर्य्यात् प्रयत्नतः। निष्पन्नेषु च पाकेषु पुनः स्नानं समाचरेत्"। पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे "रजस्वलां च पाषण्डं पुंश्चलीं पतितां तथा। व्यङ्गच्छूद्रां तथा वन्ध्यां विधवां चान्यगोत्रजाम्। अष्टकर्णीं चतुर्थाहःस्नातामपि रजस्वलाम्। वर्जयेच्छ्राद्धपाकार्थे-ऽमातृपितृवंशजाम्" मातृपितृवंशजभिन्नां त्यजेदित्यर्थः। स्मृतिसारे "न पाकं कारयेत् पत्नीमन्यां (अन्यामन्यवर्णाम्) वाप्यन्यगोत्रजाम्। सूतवत्सां च गर्भिणीं गर्भिणीं चैव दुर्मुखीम्"। पाकभाण्डानि तु हेमाद्रौ नागरखण्डे "सौवर्णान्यथ रौप्याणि कांस्यताम्रोद्भवानि च। मार्त्तिकान्यपि भव्यानि नूतनानि दृढानि च" तथैवादित्यपुराणे "पचेदन्नानि सुस्नातः पात्रेषु शुचिषु स्वयम्। स्वर्णादिधातुजातेषु मृण्मयेष्वपि वा द्विजः। सच्छिद्रैर्व्वविलिप्तेषु तथाघोपहतेषु च। नायसेषु न भिन्नेषु दूषितेष्वपि कर्हिचित् गूर्यं कृतोपयोगेषु मृण्मयेषु न तु क्वचित्"। वायुपुराणे "न कदाचित्पचेदन्नमयःस्थालीषु पैतृकम्। अयसो दर्शनादेव पितरोऽपद्रवन्ति हि। कालायसं विशेषेण निन्दन्ति पितृकर्मणि। फलानां चैव शाकानां छेदनार्थानि यानि तु। महानसेऽपि शस्त्राणि तेषामेव हि सन्निधिः। दृश्यते नेतरस्यात्र शस्त्रभावस्य दर्श-

नम्। श्राद्धदेशे तु विदुषा पितॄणां तृप्तिमिच्छता। म-
हानसेऽतियुक्तानामपि कार्यं न दर्शनम्"। तत्रैव "पच-
मानस्तु भाण्डेषु भक्त्या ताम्रमयेषु च। समुद्धरति वै
घोरात् पितॄन् दुःखमहार्णवात्। तैजसानामभावे तु
पिठरे मृण्मयेऽपि च। नवे शुचौ प्रकुर्वीत पाकं पि-
त्रर्थमादरात्"। तत्रैवादित्यपुराणे "पक्वान्नस्थापनार्थं तु
शस्यन्ते दारुजान्यपि। दर्व्यादीन्यपि कार्याणि यज्ञि-
यैरपि दारुभिः"। यमः "विवाहे प्रेतकार्य्ये च माता
पित्रोः क्षयेऽहनि। नवभाण्डानि कुर्वीत यज्ञकाले वि-
शेषतः"। अत्र पाकाग्निमाह हेमाद्रौ प्रजापतिः "औपा-
सनेनान्नसिद्धिरग्नौकरणमेव च"। पृथ्वीचन्द्रोदयेऽङ्गिराः
"शालाग्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः। यस्मि-
न्नग्नौ पचेदन्नं तस्मात् होमो विधीयते"। मनुः "वैवा-
हिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि। पञ्चयज्ञ-
विधानञ्च पक्तिं चान्वाहिकीं द्विजः"। श्राद्धस्य गृह्यत्वं
चोक्तमपरार्केण, अत्र विशेषः कर्मप्रदीपे "प्रातर्होमं तु
निर्वर्त्य समुद्धृत्य हुताशनात्। शेषं महानसे कृत्वा
तत्र पाकं समाचरेत्। पाकान्तेऽग्निं समाहृत्य गृ-
ह्याग्नौ तु पुनः क्षिपेत्। ततोऽस्मिन् वैश्वदेवादिकर्म कु-
र्य्यादतन्द्रितः"। तदभावे लौकिके "ततः पचेयुरन्नानि
निर्वापानन्तरं शनैः। वैवाहिकेऽग्नावन्यत्र लौकिके
वापि संयतः" इति दीपकलिकायां संग्रहोक्तेः"।
पाकभाण्डस्य त्याज्यत्वं यथा "नित्यं नूतनभाण्डेन
कर्त्तव्यः पाक एव च। अथ वा पक्षपर्य्यन्तं ततस्त्याज्यं
मनीषिभिः" इति ब्रह्मवैवर्त्तपु०। पाककाले शूद्रायाग्नि-
दाननिषेधो यथा "शूद्रायाग्निञ्च यो दद्यात् पाककाले
विशेषतः। शूद्रपक्वं भवेदन्नं ब्राह्मणः शूद्रतामियात्"
कर्मलोचनम्। एकोद्दिष्टश्राद्धे तस्य नित्यत्वं यथा
"एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम्। अभावे
पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम्" श्राद्धत०। शूद्रेण
तत्रापि आमान्नेनैव कार्यम् "आमं शूद्रस्य पक्वा-
न्नमित्युक्तेः आमान्नेनैव शूद्रेणेत्युक्तेश्च पाकविधिर्यथा

"पूर्वाशाभिमुखो भूत्वा उत्तराशामुखोऽथ वा।
पचेदन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत्। अग्न्याशा-
भिमुखे पक्वमन्नतान्नं विजानता। पूर्वमुखो धर्मकामः
शोकहानिश्च दक्षिणे। श्रीकामश्चोत्तरमुखः पतिकामश्च
पश्चिमे। ऐशान्याभिमुखे पक्त्वा दरिद्रो जायते नरः।
यदा तु आयसे पात्रे पक्वमश्नाति वै द्विजः। स पापि-
ष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते। ताम्रे पक्त्वा
चतुर्होमानो वै लभते क्षयम्। पित्तल्यां पक्वमन्नञ्च
पित्तव्येण यशस्विनि!। पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फ-
लमीप्सितम्। वातुलेन तु यत्पक्वं भगिन्या च कनि-
ष्ठया। असगोत्रेण यत्पक्वं शोधितं तदपि स्मृतम्।
अभक्तेन च यत्पक्वं स्त्रिया पक्वन्तथैव च। पक्वपात्रे
च यत्पक्वं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्। उडुम्बरेण काष्ठेन
कदम्बस्य दलेन च। शालेन करमर्द्देन उदरावर्त्तकेन
च। पक्वान्नं नैव भुञ्जीत भुक्त्वा रात्रिमुपावसेत्। गर्हि-
तान्नमवीरान्नं भुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत्। अप्रजा या
तु वनिता नाश्नीयादेव तद्गृहे। शालकाष्ठस्य पक्वान्नं शि-
रीषकस्य चैव हि। कलिचण्डातकस्यैव वज्रवारुणकस्य
च। एरण्डशाल्मलेर्वापि पक्वान्नं गर्हितं स्मृतम्।
यदा मृण्मयपात्रे तु पक्वं वै सर्वकालिकम्। मासे पक्षे
तथाष्टाहे तत्पात्रं विसृजेत् गृही। धनुःपात्रे तथा
सिंहे मिथुने वा वरानने!। यः कुर्य्याद्भोजनं देवि!
कृच्छ्रेणैव विशुध्यति। एकदा तु जलं दद्याद्द्विवारं न
प्रदापयेत्। त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पश्चात्तोयं न दापयेत्"
मत्स्यसूक्ते ४२प०। जाठराग्निना पाकप्रकारस्तु अह-
ङ्कारशब्दे ५५८पृ० उक्तः
औषधपाकप्रकारस्तु चक्रपाणिदत्तादिग्रन्थे द्रष्टव्यः।
पच्यते फलं यत्र काले आधारे घञ्। ६फलपाकाधि-
करणे कालभेदे शुभाशुभसूचकग्रहोत्पातादीनां पाक-
कालश्च वृ० सं० ९७ अ० उक्तो यथा

"पक्षाद्भानोः सोमस्य मासिकोऽङ्गारकस्य वक्रस्य।
आ दर्शनाच्च पाको बुधस्य जीवस्य वर्षेण। षड्भिः सि-
तस्य मासैरब्देन शनेः सुरद्विषोऽब्दार्धात्। वर्षात्सूर्य्य-
ग्रहणे सद्यः स्यात् त्वाष्ट्रकीलकयोः। त्रिभिरेव धूमके-
तोर्मासैः श्वेतस्य सप्तरात्रान्ते। सप्ताहात् परिवेषेन्द्र-
चापसन्ध्याभ्रसूचीनाम्। शीतोष्णविपर्य्यासः फलपुष्प-
मकालजं दिशां दाहः। स्थिरचरयोरन्यत्वं प्रसूतिवि-
कृतिश्च षण्मासात्। अक्रियमाणककरणं भूकम्पोऽनु-
त्सवो दुरिष्टं च। शोषश्चाशोष्याणां स्रोतोऽन्यत्वं च
वर्षार्द्धात्। स्तम्भकुसूलार्चानां जल्पितरुदितप्रकम्पित-
स्वेदाः। मासत्रयेण कलहेन्द्रचापनिर्घातपाकाश्च।
कीटाखुमक्षिकोरगबाहुल्यं मृगविहङ्गमरुतं च। लो-
ष्टस्य चाप्सु तरणं त्रिभिरेव विपच्यते मासैः। प्रसवः
शुनामरण्ये वन्यानां ग्रामसम्प्रवेशश्च। मधुनिलयतोरणे-

न्द्रध्वजाय वर्षात् समधिकाद्वा। गोमायुरवप्रसङ्गा दशाह्निकाः सद्य एव तूर्य्यरवः। अकृष्टं पक्वफलं वल्मीकविदारणं च भूपाद्वे। अद्भुताग्निप्रज्वलनं घृततैलवसादिवर्षणं चापि। सद्यः परिपच्यन्ते मासेऽध्यर्द्धे च जनवादः। छत्रचितियूपहुतवहबीजानां सप्तभिर्भवति पक्षैः। छत्रस्य तोरणस्य च केचिन्मासात् फलं प्राहुः। अत्यन्तविरुद्धानां स्नेहः शब्दश्च वियति भूतानाम्। मार्जारनकुलयोर्मूषकेण सङ्गश्च मासेन। गन्धर्वपुरं मासाद् रसवैकृत्यं हिरण्यविकृतिश्च। ध्वजवेश्मपांशुधूमाकुला दिशश्चापि मासफलाः। नवकैकाष्टदशकैकषट्त्रिकत्रिकसंख्यमासपाकानि। नक्षत्राण्यश्विपूर्वकाणि सद्यःपाकाऽश्लेषा। पित्र्यान्मासः षट् षट् त्रयोऽर्द्धमष्टौ च त्रिषड्कैकाः। मासचतुष्काषाढ़े सद्यःपाकाभिजित् तारा। सप्ताष्टावध्यर्द्धं त्रयस्त्रयः पञ्च चैव मासाः स्युः। श्रवणादीनां पाको नक्षत्राणां यथासंख्यम्। निगदितसमये न दृश्यते चेद् अधिकतरं द्विगुणे प्रपच्यते तत्। यदि न कनकरत्नगोप्रदानैरुपशमितं विधिवद्द्विजैश्च शान्त्या”। दशाशब्देऽन्तर्दशाशब्दे च पक्ष्यसूचितफलपाकभेदो दृश्यः। कर्म्मणि घञ्। १०परिपक्वे ऋ० ७।१०४।८ ११परिणतबुद्धौ च त्रि० पाकसुत्वन्शब्दे दृश्यम्। १२ऋल्पे १३प्रशस्ये च पाकयज्ञशब्दे दृश्यम्। पाकस्य अल्पस्य प्रशस्य वा भावः पृथ्वा० इमनिच्। पाकिमन् तद्भावे पु०। पाकस्यादूरदेशादिः पक्षा० फक्। पाकायन पाकस्यादूरदेशादौ त्रि०। [शब्दमाला।

पाककृष्ण पु० पाके फलपाके कृष्णः। (पानीयामला) वृक्षभेदे

पाकज न० पाकाज्जायते जन–ड। १काचलवणे। २पाकजातमात्रे त्रि०। “अनुष्णाशीतपाकजः” भाषा। ३परिणामशूलरोगे। [ऋ०८।१८।१५।

पाकत्रा अव्य० पाकः विपक्वप्रज्ञः स्वार्थे त्रा। विपक्वप्रज्ञे

पाकदूर्वा स्त्री पाकयुक्ता दूर्वा शा० त०। परिपक्वदूर्वायाम् ऋ० १०।१६।१३ भा०।

पाकद्विष् पु० पाकाय दैत्याय द्वेष्टि द्विष–क्विप् ४त०। पाकशासने इन्द्रे हेमच०। पाकारिप्रभृतयोऽप्यत्र।

पाकपात्र न० पाकसाधनं पात्रम् शाक०त०। पचनसाधने पात्रे स्थाल्यादौ। तद्भेदाः पाकशब्दे दृश्याः। पाकभाजनपाकभाण्डादयोऽप्यत्र।

पाकपुटी स्त्री पाकसाधनं पुटी शा० त०। (पोयान) कुम्भपाकार्थशालायाम् हेमच०।

पाकफल न० पाकयुक्तं फलमस्य शा०त०। (पानीयामला) फलपाके शब्दच०।

पाकमत्स्य पु० पाकः पक्वः मत्स्यः। १पक्वमत्स्ये व्यञ्जनभेदे शब्दच०। २कीटभेदे सुश्रुतः कीटशब्दे २०५८ पृष्ठे दृश्यम्। सामुद्रे ३मत्स्यभेदे सुश्रुतः निरालकशब्दे ४०८६ पृ० दृश्यम्।

पाकयज्ञ पु० पाकसाध्यो यज्ञः शा०त०। चरुपाकेन कर्त्तव्ये यज्ञभेदे स च यज्ञः वृषोत्सर्गादिहोमः। “पाकयज्ञे तु साहसम्” ति० त० उक्तेस्तत्राग्निः साहसः। पाकः अल्पः बालकसाम्यात् प्रशस्तो वा यज्ञः। २अल्पयज्ञे ३प्रशस्तयज्ञे च यथाह “त्रयः पाकयज्ञाः” आश्व०गृ०१।१।२। सूत्रे नारायणः।

“पाकयज्ञास्त्रयस्त्रिविधा इत्यर्थः। कुतः हुताः प्रहुताः ब्रह्मणि हुताः” इत्येकैकस्मिन् बहुवचननिर्द्देशात्। यदि हि त्रिविधत्वं न स्यात् एकवचनेन निर्द्देशं कुर्य्यात्। तस्मात् त्रिविधत्वमिति। पाकयज्ञाः अल्पयज्ञाः प्रशस्तयज्ञा वा। दृष्टश्चोभयत्र पाकशब्दः। योऽस्मात् पाकतरः इत्यत्राल्पत्वे पाकशब्दः। तं पाकेन मनसाऽपश्यम् इति यो मा पाकेन मनसा इति च प्रशंसायाम्। तेन आज्यहोमेष्वपि पाकयज्ञतन्त्रं सिद्धं भवति। यदि हि पाकशब्दः पक्तौ वर्त्तेत आज्यहोमेषु तन्त्रं न स्यात्। दृश्यते च तस्माच्च तत्र वर्त्तेत। प्रशस्तयज्ञा इत्युक्तम्। कथं प्रशस्तत्वम् उच्यते यस्मादेतेषु संस्कारा उच्यन्ते। तैश्च ब्राह्मण्यमवाप्यते। के पुनस्ते संस्काराः। गर्भाधानादयः। तस्मात् सर्वेषां पाकयज्ञत्वमिति यदुक्तं तत् सम्यक्। कथं त्रिविधत्वमित्यत आह “हुता अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुता ब्रह्मणि (ब्राह्मणभोजने) हुताः” इस्य०।

पाकयज्ञिक पु० पाकयज्ञस्य तत्प्रतिपादकग्रन्थस्य व्याख्यानो ग्रन्थः पाकयज्ञे भवो वा ठञ्। १पाकयज्ञग्रन्थव्याख्याने ग्रन्थे २पाकयज्ञभवे च। [१।७.४।१८

पाकयज्ञिय त्रि० पाकयज्ञमर्हति घ। पाकयज्ञार्हे शत०ब्रा०

पाकरञ्जन न० पाकं पच्यमानं रञ्जयति रन्ज–णिच्-ल्यु। तेजपत्रे शब्दच०।

पाकल न० पाकं लाति ला–क। १कुष्ठौषधौ (कुड़) अमरः २वह्नौ ३वायौ च पु० विश्वः। ४कर्कोटग्रां स्त्री गौरा० ङीष्। शब्दमा०५कुञ्जरज्वरे ६बोधनद्रव्ये च पु०मेदि०।

पाकलि स्त्री पा–पाने सम्पदा०भावे–क्विप् तां पाकं कलयति

क्त–कर्त्तरि इन्। रोहिणीति ख्याते वृक्षभेदे रत्नमा०।

पाकशाला स्त्री ६त०। पाकस्थाने पाकगृहपाकस्थानादयो- ऽप्यत्र "प्राच्यां दिशि स्नानगृहमाग्नेय्यां पचनालयम्" पी०धा० धृतवाक्यम् गृहशब्दे दृश्यम्।

पाकशासन पु० पाकं तन्नामदैत्यं शास्ति शास–ल्यु। इन्द्रे तस्य तन्नामकता यथा "पाकं जघान तीक्ष्णाग्रैर्मार्गणैः कङ्कवाससैः। तत्र नाम विभुर्लेभे शासनत्वाच्छरैर्दृढैः। पाकशासनतां शक्रः सर्वामरपतिर्विभुः" वामनपु०।

पाकशासनि पु० पाकशासनस्यापत्यम् इञ्। इन्द्रपुत्रे १जयन्ते अमरः २अर्जुने ३वालिवानरे च। [शब्दच०।

पाकशुक्ला स्त्री पाके परिणामे शुक्ला। (खड़ि)ख्याते पदार्थे

पाकसंस्थ त्रि० पाकः संस्था यस्य। पाकसाध्ये यज्ञभेदे। स च गौतमेन दर्शितः "अष्टका पार्वणश्राद्धं श्रावण्या- ग्रहायणीचैत्राश्वयुजी चेति सप्त पाकसंस्थाः"। हारीतः "पाकयज्ञानृयजेन्नित्यं हविर्यज्ञांश्च नित्यशः। सोमांश्च विधिपूर्वेण य इच्छेद्धर्ममव्ययम्"।

पाकसुत्वन् पु० पाकेन परिपक्वेन मनसा सुनोति सोमा- भिषवं करोति सु–क्वनिप् तुक् च। परिपक्वमनसा सो- माभिषव कर्त्तरि यजमाने ऋ० १०।८६।१८।

पाकारि पु० पाकमृच्छति ऋ–इन्। १श्वेतकाञ्चने रत्न- माला। ६त०। २पाकशासने इन्द्रे च।

पाकल त्रि० पाकेन सुखपाकेन ऋच्छत्वम् पाकस्य अन्नादि- पाकस्य वा ऋतः क्तम् शक०। १सुखपाकेन वृते २अन्न- पाकनाशके अग्निमान्द्ये च यजु० १२।८५। वेददी०।

पाकिन् त्रि०पच–बा० घिनुण् कुत्वम्। १पाककर्त्तरि २पाक- युते च लघुपाकी इत्यादि सुश्रु०।

पाकिम त्रि० पाकेन निर्वृत्तः भावान्तत्वात् पाक+इमन्। पाकेन निर्वृत्ते सि०कौ०।

पाकु त्रि० पच–उण् न्यङ्क्वा० कुत्वम्। पाचके [उणादि०

पाकुक त्रि०पच–उकञ् चस्य कश्च। सूपकारे पाचके उणा०।

पाक्य त्रि० पच–कर्मणि ण्यत् न्यङ्कु० चस्य कश्च। १पक्तव्ये पाकेन साध्यम् पाकस्य हितं वा बा० यत्। २विड्लवणे न० अमरः ३पांशुलवणे रत्नमा० ४यवक्षारे पु० अमरः।

पाक्षिक त्रि० पक्षे पञ्चदशतिथ्यात्मके काले पक्षान्तरे संशयकोटिभेदे वा भव ठञ्। १पक्षकालभवे २पक्षान्त- रभवे ३संशयैककोटिभवे च "नियमःपाक्षिके सति" मीमांसा।

पाखण्ड त्रि० "पालनाच्च त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते" इत्युक्तेः पातीति पा–क्विप् पाः त्रयीधर्मः तं खण्डयति खण्डि–अण् उप०स०। पाषण्डे सर्वलिङ्गिनि अमरटी- कायां भानुदीक्षितः। मूर्द्धन्यमध्यः सर्वसम्मतः।

पागल त्रि० पिबति सुरां पा+कर्त्तरि क्विप् पाः सुरा- पायीव गलति स्खलति गल–अच्। उन्मत्ते "पागला- याङ्गहीनाय चान्धाय बधिराय च। जड़ाय चैव मू- र्खाय क्लीवतुल्याय पापिने। ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि यः स्वकन्यां ददाति च" ब्रह्मवै० प्रक्र० १४अ०।

पाङ्क्त त्रि० पङ्क्तौ भवादि वा उत्सा० अञ्। १पङ्क्तिभवे २दशाक्षरपादकच्छन्दोभेदयुते च। पङ्क्तिसंख्यास्त्यस्य अण्। ३ततसंख्यायुतावयवयुते पशौ ४पुरुषे च "पा- ङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्ताः पशवः" ताण्ड्यब्रा० २।४२। "पाङ्क्तत्वाख्ये छन्दसि पञ्चसंख्या विद्यते तस्य पञ्चभिः पदैरुपेतत्वात् पुरुषेऽपि द्वौ हस्तौ द्वौ पादौ शिरश्चेति पञ्चसङ्ख्या विद्यते पशुष्वपि चत्वारः पादाः पुच्छञ्चेति पञ्चसंख्यास्ति" भा० पङ्क्तिच्छन्दसः दशाक्षरपादकत्वात् चतुर्षु चरणेषु चत्वारिंशदक्षराणि सन्ति तेन चतु- ष्टुपा गणनया पञ्चपादत्वमिति बोध्यम्।

पाचक त्रि० पच–ण्वुल्। १पाककर्त्तरि तद्वृत्तियुक्ते २सूप- कारे च। ३अग्नौ पुंलायु०तस्य जठराग्निरूपेण खाद्या- न्नादेः पाचकत्वात्तथात्वम् ४पित्ताख्ये धातौ भावप्र० "पाचकं रञ्जकं चापि साधकालोचके तथा। भ्राजक- ञ्चेति पित्तस्य नामानि स्थानभेदतः" भावप्र०। तत्कार्य- भेदश्च पित्तशब्दे दृश्यः। अन्नादौ विषदानादिपरि- जिहीर्षया सूपादिभिर्यथा पाचकः वैद्याद्यधिष्ठितः कर्त्तव्यस्तथा सुश्रुते कल्पस्थाने दर्शितं यथा "विषैर्निहन्युर्निपुणं नृपतिं दुष्टचेतसः। स्त्रियो वा विविधान् योगान् कदाचित्सुभगेच्छया। विषकन्योपयो- गाद्वा क्षणाज्जह्यादसून्नरः। तस्माद्वैद्येन सततं विषा- द्रक्ष्यो नराधिपः। यस्माच्च चेतोऽनित्यत्वमश्ववत् प्रार्थितं नृणाम्। न विश्वसात्ततो राजा कदाचिदपि कस्यचित्। कुलीनं धार्मिकं स्निग्धं सुभृतं सततोत्थितम्। अलुब्धम- शठं भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनम्। क्रोधपारुष्यमात्सर्यमा- यालस्यविवर्जितम्। जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शुचिं शी- लदयान्वितम्। मेधाविनमसंश्रान्तमनुरक्तं हितैषिणम्। पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षं मायाविवर्जितम्। पूर्वोक्तैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहितागदम्। महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजितम्। प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं

महच्छुचि। सजालकं गवाक्षाढ्यमाप्तवर्गनिषेवितम्। विकक्षसृष्टसंसृष्टं सवितानं कृतार्चनम्। परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम्। तत्राध्यक्षं नियुञ्जीत प्रायो वैद्यगुणान्वितम्। शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रियदर्शनाः। संविभक्ताः सुमनसो नीचकेशनखाः स्थिराः। स्नाता दृढं संयमिनः कृतोष्णीषाः सुसंयताः। तस्य चाज्ञाविधेयाः स्युर्विविधाः परिकर्मिणः। आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः। तस्मान्महानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत्। माहानसिकवोढारः सौपौदनिकपौपिकाः। भवेयुर्वैद्यवशगा ये चाप्यन्ये तु केचन। इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः। विद्याद्विषस्य दातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान्। न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षन् मोहमेति च। अपार्थं बहुसङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत्। स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिमकस्माद्विलिखेच्छ्वसेत्। वेपथुर्जायते तस्य त्रस्तश्चान्योऽन्यमीक्षते। क्षामो विवर्णवक्त्रश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्त्यपि। आलभेतासकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान्। निर्यियासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः। वर्त्तते विपरीतस्तु विषदाता विचेतनः। केचिद्भयात् पार्थिवस्य त्वरिता वा तदाज्ञया। असतामपि सन्तोऽपि चेष्टां कुर्वन्ति मानवाः। तस्मात् परीक्षणं कार्यं भृत्यानामादितो नृपैः। अन्ने पाने दन्तकाष्ठे तथाभ्यङ्गेऽवलेखने। उत्सादने कषाये च परिषेकेऽनुलेपने। स्रक्षु वस्त्रेषु शय्यासु कवचाभरणेषु च। पादुकापादपीठेषु पृष्ठेषु गजवाजिनाम्। विषजुष्टेषु चान्येषु नस्यधूमाञ्जनादिषु। लक्षणानि प्रवक्ष्यामि चिकित्सामप्यनन्तरम्"। ४भुक्तान्नपाचकौषधादौ त्रि०।

पाचन न० पाचयति कर्त्तरि ल्यु पाच्यतेऽनेन करणे ल्युट् वा। १पापक्षयकारके प्रायश्चित्ते मेदि०। तस्य फलानुत्पादनेन पापस्य नाशनात् तथात्वम्। २दोषपाचनसाधनद्रव्यभेदे तानि च चक्रपाणिदत्तेन रोगभेदे नानाविधान्युक्तानि तत्र दृश्यानि तत्प्रदानकालश्च "ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजनम्। सप्ताहात् पच्यतेऽस्तब्धे मासे स्यात् पाचनं हितम्"। सर्वपाचनद्रव्यमानं वैद्यके उक्तं यथा "दशरक्तिकमानेन गृहीत्वा तोलकद्वयम्। दत्त्वाम्भः षोड़शगुणं ग्राह्यं पादावशेषितम्" ३अग्नौ पु० मेदि०। ४चाम्लरसे हेमच०। ५रक्तैरण्डे पु० राजनि० ६हरितक्यां स्त्री ङीप् मेदि०। स्वार्थे क। पाचनक तत्रार्थेषु पाचन+संज्ञायां कन्। टङ्कने (सोहागा) हेमच०।

पाचल न० पाचयति पच–णिच् बा० कलन्। १पाचने हेमच० २पाचके ३अग्नौ ४रन्धनद्रव्ये ५वायौ च पु० शब्दर०।

पाची स्त्री पाचयति पचि–इन् गौरा० ङीष्। मरकतपत्र्यां हरितलतायां (पाच्ये) ख्याते लताभेदे राजनि०

पाच्य त्रि० पच–आवश्यके ण्यत् आवश्यकार्थत्वात् न कुत्वम्। अवश्यपचनीये।

पाजस् न० पाति रक्षत्यनेन पा–असुन् जुट् च। १बले निघण्टुः पृषो० पस्य बः। बाजस अप्ये निघण्टुः पाजसे हितम् यत्। पाजस्य बलकरे त्रि० यजु० २५।८।

पाञ्चकपाल त्रि० समाहारद्विगुः तस्येदम् अण्। पञ्चकपालसम्बन्धिनि। द्विगुनिमित्तत्वाभावात् "द्विगोर्लुगनपत्ये" पा० न लुक् सि०कौ०।

पाञ्चजन्य पु० पञ्चजनस्य दैत्यभेदस्येदम् वा० ञ्य। पञ्चजनदैत्यास्थिनिमित्ते १विष्णोः शङ्खे तत्कथा "समुद्रः प्रत्युवाचेदं दैत्यः पञ्चजनो महान्। तिमिरूपेण तं बालं ग्रस्तवानिति भारत!। स पञ्चजन्यमासाद्य जघान पुरुषोत्तमः। न चाससाद तं बालं गुरुपुत्रं ततोऽच्युतः। स तु पञ्चजनं हत्वा शङ्खं लेभे जनार्दनः। स च देवमनुष्येषु पाञ्चजन्य इति श्रुतः" हरिवं० ६०अ०। पञ्चभिर्जनैर्निर्वृत्तः ष्यञ्। पञ्चजननिष्पाद्ये पञ्चवर्णे काश्यपवासिष्ठप्राणाङ्गिरसच्यवनकृपाग्निपञ्चकसाध्ये २वह्निभेदे यथोक्तं भा०व० २१९अ०। "काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः। अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिसुवर्चकः। अचरत् स तपस्तीव्रं पुत्रार्थं बहुवार्षिकम्। पुत्रं लभेयं धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम्। महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ। जज्ञे तेजोमहार्चिष्मान् पञ्चवर्णः प्रभावतः। समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा। त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत। पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः। पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवंशकरस्तु सः"। पाञ्चजन्यस्यादूरदेशादि चतुरर्थ्यां० कर्णा०फिञ्। पाञ्चजन्यायनि तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

पाञ्चजन्यधर पु० पाञ्चजन्यं धारयति धारि–अच् ६त०। विष्णौ हारा०। [पञ्चदश्यां भवे

पाञ्चदश त्रि० पञ्चदश्यां भवः कालत्वेऽपि सन्धिवेला०अण्।

पाञ्चदश्य पु० पञ्चदशभिः सामधेनीमन्त्रैः प्रकाश्यः ष्यञ्। पञ्चदशभिः सामधेनीमन्त्रैः प्रकाश्ये अलौकिके वह्नौ भाग० ६।१।२३।

पाञ्चभौतिक त्रि० पञ्चभ्यो भूतेभ्य आगतः ठक् द्विपदवृद्धिः। आकाशादिभूतपञ्चकारब्धे देहादौ "पाञ्चभौतिको देहः" "चातुर्भौतिकमित्येके" "ऐकभौतिकमित्यपरे" सा०सू०। "ऐकभौतिकमैकैकिकभौतिकमित्यर्थः तत्र मनुष्यादिशरीरे पार्थिवाधिक्येन पार्थिवता एवं सूर्य्यादिलोकेषु तैजसाधिक्येन तैजसादिता शरीराणां सुवर्णादीनामिव" भा०। इत्यनेकेषां मतमुक्त्वा पूर्व्व० स्वयं निर्णयस्तत्रोक्तो यथा "न पाञ्चभौतिकं शरीरं बहूनामुपादानायोगात्" सा०सू० "बहूनां भिन्नजातीयानां चोपादानत्वं घटपटादिस्थले न दृष्टमिति सजातीयमेवोपादानम्। इतरच्च भूतचतुष्टयमुपष्टम्भकमित्याशयेन पाञ्चभौतिकत्वव्यवहारः। एकोपादानकत्वेऽपि पृथिव्येवोपादानं सर्वशरीरस्य शरीरस्यैकमात्रभूतोपादानकत्वं पूर्वोक्तमनेनैव प्रसङ्गेन विशिष्याह" भा० "सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात् तद्व्यपदेशः पूर्ववत्" सां० सू० सर्वेषु शरीरेषु पृथिव्येवोपादानम् असाधारण्यात् आधिक्यादिभिरुत्कर्षात्। अत्रापि शरीरे पाञ्चचतुरादिभौतिकत्वव्यपदेशः पूर्ववत् इन्द्रियाणां भौतिकत्ववदुपष्टम्भकत्वमात्रेणेत्यर्थः" भा०। अयञ्च सांख्यपक्षः। वेदान्तिमते तु तत्रात्मकता कायस्य तच्च कायशब्दे १९२४ पृष्ठादौ दर्शितं तत्र दृश्यम्।

पाञ्चालिका स्त्री पञ्चाली स्वार्थे अण् ततः स्वार्थे क कापि अतइत्त्वम्। वस्त्रादिनिर्मितपुत्तलिकायाम् द्विरूप०।

पाञ्चवर्षिक त्रि० पञ्च वर्षाः प्रमाणमस्य ठञ् तस्य वा न लुक्। पञ्चवर्षवयस्के त्रिका०।

पाञ्चशब्दिक त्रि० पञ्चभिः शब्दैर्निर्वृत्तं ठक्। पञ्चभिः शब्दैर्निष्पादिते वाद्यभेदे। पञ्चशब्दाश्च वाद्यभेदाः यथा "अङ्गजं कर्मजं चैव तन्त्रजं कांस्यजं तथा। फुत्कृतं चेति मुनिभिः कथितं पाञ्चशब्दिकम्" स्कान्दे रेवाख०।

पाञ्चार्थिक पु० पञ्च अर्थाः कृत्यानि पाशा:वा यत्र सन्ति ठन् वा० वृद्धिः। १पशुपतिशब्ददर्शितकृत्यपञ्चकान्विते २तत्रोक्तपाशपञ्चकयुते च पाशुपतागमे त्रिका०।

पाञ्चाल त्रि०पञ्चालदेशे भवः स्वार्थे वा अण्। १पञ्चालदेशभवे स्त्रियां ङीप्। पाञ्चाली। २पञ्चालदेशे च पञ्चानां विषयाणामन्यतोऽनवगतानां प्रकाशनायालमिति पृषो०। ३शास्त्रे "प्रवृत्तं च निवृत्तं च शास्त्रं पाञ्चालसंज्ञकम्" भाग० ४।२५ व्याख्यायां श्रीधरधृतवाक्यम्।

पाट् अव्य० पाट–णिच् क्विप्। सम्बोधने मेदि०।

पाटक त्रि० पट–ण्वुल्। १छेदके २महाकिष्कौ ३कटकान्तरे ४वाद्ये ५अक्षादिचालने ६मूलद्रव्यापचये ७रोधे मेदि० ८ग्रामैकदेशे हेमच०।

पाटच्चर पु० पटच्चर एव स्वार्थे प्रज्ञादित्वादण्। चौरे अमरः

पाटन न० चु० पट–भावे ल्युट। छेदने

पाटल पु० पाटयति पट–णिच्–कलच्। १श्वेतरक्तवर्णे। २तद्वति त्रि० (पारुल) ख्याते ३वृक्षे स्त्री० अमरः। ४तत्पुष्पे ५आशुधान्ये च न० "अत्युष्णं पाटलं वह्निच्छन्दि च त्रिदोषकृत्" राजनि०। ६रक्तलोध्रे स्त्री शब्दच०। पाटलोत्पत्तिर्यथा। "प्रदह्यमानो चरणौ दृष्ट्वाऽसौ कुसुमायुधः। उत्ससर्ज धनुः श्रेष्ठं तच्चगामाथ पञ्चधा। यदासीन्मुष्टिबन्धन्तु रुक्मपृष्ठं महाप्रभम्। स चम्पकतरुर्जातः सुगन्धाढ्यो गुणाकृतिः। नाहस्थानं शुभाकारं यदासीद्वज्रभूषितम्। तत् जातं केशराढ्यं च बकुलो नामतो नगः। या च कोटी शुभाङ्गासीदिन्द्रनीलविभूषिता। जाता सा पाटला रम्या भृङ्गराजिविभूषिता" वामनपु० ६अ०। पाटलवर्णत्वात् ७दुर्गायाम् स्त्री तन्त्रसा०। पाटलावतीशब्दे दृश्यम्। पाटलानां समूहः पाशा० य। पाटल्या तत्समूहे स्त्री।

पाटलद्रुम पु० नित्यकर्म्म०। पुन्नागवृक्षे राजनि०।

पाटलापुष्पसन्निभ न० पाटलापुष्पेण तुल्यम् नित्यस०। पद्मकाष्ठे राजनि०।

पाटलावती स्त्री १नदीभेदे भा०भी० ९अ०। २दुर्गायाञ्च। "अपर्णानेकपर्णा च पाटला पाटलावती" तन्त्रसा०।

पाटलि स्त्री पट–णिच् अलि। (पारुल) ख्याते १वृक्षे "पाटलिसंसर्गसुरभिवनवाताः" इति शकुन्तला २घण्टापाटलौ च अमरः वा ङीप्। ङीबन्तः ३कटभीवृक्षे ४मुष्ककवृक्षे च राजनि०। [हारा०।

पाटलिक पु० पाटि–अलि संज्ञायां कन्। अन्यधर्मज्ञे

पाटलिपुत्र न० (पाटना) ख्याते नगरभेदे कुसुमपुरे हेमच०

पाटलोपल पु० नित्यक०। श्वेतरक्तवर्णयुक्ते मणिभेदे

पाटव न०पटोर्भावः पृथ्वा०इमनिचोऽभावपक्षे अण्। १दक्षत्वे २आरोग्ये च राजनि०। पटोश्छात्राः अण्। पाटवाः तच्छात्रे ब०व०। [त्रिका०।

पाटविक त्रि० पाटवमस्त्यस्य ठन्। १पटौ दक्षे २धूर्त्ते च

पाटहिका स्त्री पटहस्येदम् पाटहं तदाकारमस्यास्ति ठन्। १गुञ्जायां हारा० पटहे तद्वाद्ये प्रसृतः ठक्। २पटहवाद्यवादके त्रि०।

पाटा स्त्री पाठा+पृषो० । पाठायाम् चय० २।२७।४

पाटित त्रि० चुरा० पट–क्त । विदारिते हेमच० ।

पाटी स्त्री पट–इन् वा ङीप् । १बलाटक्षे राजनि० २परिपाट्याम् गुणनादीनां ३स्पष्टक्रमे च "अस्ति त्रैराशिकं बीजं पाटी च विमला मतिः" लीला०।

पाटीगणित न० पाट्या परिपाट्या गणितम् । लीलावत्याद्यङ्कशास्त्ररूपे गणितशास्त्रे । "पाटी नाम सङ्कलितव्यवकलितगुणनभजनादीनां क्रमः तया युक्तं गणितं पाटीगणितम्" लीलावती टीका ।

पाटीर पु०पटीर+स्वार्थे अण् । पटीरे चन्दने विश्वः ।

पाटूपट त्रि० "पाटेर्णिलुक् चोक् चाभ्यासस्य" वार्त्ति० पाटि–अच् नि० णिलुक् द्वित्वमभ्यासस्य ऊक् च । पाटके । सि०कौ० । पक्षे पाट तत्रार्थे ।

पाट्य त्रि० चु० पट–कर्मणि यत् । १छेद्ये २पट्टशाके न० राजनि० । "पाट्यशाकन्तु मधुरं दुर्जरं गुरुपाकि च" राजनि० ।

पाठ पु० पठ–भावे घञ् । १शास्त्रादेरभ्यासे पौनःपुन्येन उच्चारणे । णिच्–भावे अच् । २अध्यापने शिष्येभ्यः प्रतिपादने च पाठस्याष्टादश दोषा यथा "शङ्कितं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । विस्वरं विरसञ्चैव विश्लिष्टं विषमाहतम् । काकस्वरं निरस्तं तथा स्थानविवर्जितम् । व्याकुलं तालहीनञ्च पाठदोषाः चतुर्दश । संगीतं शिरसः कम्पमल्पकण्ठमनर्थकम्" मार्क०पु०। अध्ययनक्रमो यथा "आचम्य प्रयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः । उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्षमाणो गुरोर्मुखम्" अध्यापनक्रमो यथा "अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् । प्राक्कूलान् पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः । प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति । ब्राह्मणः प्रणवं कुर्य्यादन्ते च विधिवद्द्विजाः ! । कुर्य्यादध्यापनं नित्यं स ब्रह्मादीनि पूर्वतः । सर्वेषामेव भूतानां वेदश्चक्षुः सनातनः । अधीयीताप्ययन्नित्यं ब्राह्मण्याद्दीयतेऽन्यथा" इति कौर्मे उपरिभागे १४अ० ।

पाठक त्रि० पठ–ण्वुल् । १पठनकर्त्तरि णिच्–ण्वुल् । पाठके २अध्यापके ३पुराणादिवाचके च । तल्लक्षणादिकमुक्तं ति०त० यथा

"भविष्यपुराणम् "इतिहासपुराणानि श्रुत्वा भक्त्या विशांपते ! । मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिर्विभो !! ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात् । श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन् ! वाचकान्नरकं व्रजेत्" तथा "देवार्चाप्रमथः तथा ब्राह्मणानां विशेषतः । ग्रन्थिश्च शिथिलं कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन ! । पुनर्बध्नीत तत्सूत्रं न सुक्त्वा धारयेत् क्वचित् । हिरण्यं रजतं गाश्च तथा कांस्योपदोहनाः । दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्नोति तत्फलम्" । कांस्योपदोहनाः कांस्यक्रोड़ाः । "वाचकः पूजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवताः"। तथा "स्नात्वा पर्वसमाप्तिं च पूजयेत् वाचकं बुधः । आत्मानमपि विक्रीय, य इच्छेत् सफलं श्रुतम्"। तथा "विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा । कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् । बुध्यमानः स्वयं शुद्धो ग्रन्थार्थं तत्त्वज्ञो नृप ! । ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयन्नृप ! । य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते" । "सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ! । प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको नृप !" ।

पाठच्छेद पु० ६त० । १पाठस्य विच्छेदे २यतौ च त्रिका० ।

पाठन न० पाठ–णिच्–भावे ल्युट् । १अध्यापने युच् पाठना तत्रार्थे स्त्री । २कर्त्तरि ल्यु । २पाठके त्रि० स्त्रियां गौरा० ङीप् ।

पाठभू स्त्री ६त० । पाठस्थाने त्रिका० पाठशालादयोऽप्यत्र ।

पाठमञ्जरी स्त्री पाठस्याभ्यासस्य मञ्जरीव । शारिकायाम् शब्दमाला । [रिकायाम् शब्दमा० २पाठयुक्ते त्रि० ।

पाठशालिनी स्त्री पाठेन शलते शल–णिनि ङीप् । १शा-

पाठा स्त्री पठ–कर्मणि घञ् टाप् । विद्धकर्णाम्(आकनादि) अमरः। "पाठोष्णा कटुका तीक्ष्णा वातश्लेष्महरी लघुः । हन्ति शूलज्वरच्छर्द्दिकुष्ठातीसारहृद्रुजः । दाहकण्डूविषश्वासकृमिगुल्मगलव्रणान्" भावप्र० । स्वार्थे क कापि अतइत्त्वम् । पाठिका तत्रार्थे भावप्र० । पाठकर्त्र्यां स्त्रियां च ।

पाठाद्यचूर्ण न० "पाठा बिल्वानलव्योषजम्बूदाड़िमधातकी । कटुकातिविषामुस्तदार्वीभूनिम्बवत्सकैः । सर्वैरेतैः समं चूर्णं कौटजत्वक्तण्डुलाम्बुना । सक्षौद्रञ्च पिबेच्छर्द्दिज्वरातीसारशूलवान् । हृद्दाहपक्वगृहणीदोषारोचकानलसादजित्" चक्र० उक्ते चूर्णभेदे ।

पाठि पु० पाठ–इन् । पृष्ठे पाठीनशब्दे दृश्यम् ।

पाठिन् त्रि० पठ–णिनि । १पाठके स्त्रियां ङीप् । पाठेवाकारेऽस्त्यस्य इनि । २चित्रकवृक्षे अमरः । [राजनि० ।

पाठीकुट पु० पाठेव कुटति कुट–क पृषो० । चित्रकवृक्षे

पाठीन पुंस्त्री० पाठिं पृष्ठं नमयति नम–ड दीर्घः । १मत्स्य-

भेदे (बोयाल) अमरः स्त्रियां ङीप्। "पाठीनरोहिताद्यौ" मनुः। "पाठीनः श्लेष्मलः स्निग्धो मधुरश्च कषायकः। बल्यो वृष्यः कटुः पाके रोचनो वातपित्तनुत्" राजव॰पठ-ईनन्। २गुग्गुलुवृक्षे ३पाठके त्रि॰ मेदि॰।

पाठेय त्रि॰ पाठायां भवः नद्या॰ ढक्। पाठाभवे

पाण पु॰पण—भावे घञ्। १व्यवहारे २पणने ३समये च भा॰ व॰६०४८श्लो॰। ४पाणौ शब्दच॰।

पाणि पु॰ पण—इण् आयाभावः। १करे २कुलिके वृक्षे च (कुलेखाड़ा) अमरः ३पण्यवीथ्यां ४हट्टे च स्त्री॰ उणा॰। करस्य मणिबन्धावध्यङ्गुलिपर्य्यन्तः।

पाणिक त्रि॰ पणेन क्रीतं निष्का॰ ठक्। १पणेन क्रीते २कुमारानुचरमातृभेदे भा॰व॰ ५५अ॰।

पाणिकच्छपिका स्त्री पाणिभ्यां कृता कच्छपिका कच्छपस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। कूर्मसुद्रायाम् "पाणिकच्छपिकां कुर्य्यात् कूर्ममन्त्रेण साधकः" कालिकापु॰५६अ॰

पाणिकर्म्मन् पु॰ पाणिभ्यां वादनरूपं कर्म्मास्य। १महादेवे भा॰शा॰ २८६। २पाणिभ्यां वादके त्रि॰।

पाणिकूर्च्चा स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा॰ श॰ ४६ अ॰।

पाणिखात न॰ तीर्थभेदे भा॰व॰ ८३ अ॰।

पाणिगृहीती स्त्री पाणिर्गृहीतो यस्याः ङीप्। पाणिग्रहणेन कृतसंस्कारायां सवर्णायां स्त्रियाम् अमरः। "पाणिग्रहणसंस्काराः सवर्णास्रूपदिश्यते" मनुना सवर्णायामेव पाणिग्रहणविधानात् तथात्वम्।

पाणिग्रह पु॰ पाणिर्गृह्यतेऽत्र ग्रह—आधारे अप्। विवाहे "हस्तास्तासु षट्सौलिमिथुनेषूद्यत्सु पाणिग्रहः" छ॰स॰ १०० अ॰।

पाणिग्रहण न॰ पाणिर्गृह्यते अत्र ग्रह—आधारे ल्युट्। विवाहे हेमच॰। पाणिग्रहणप्रकारः आश्व॰ गृ॰ सू॰ १।७।२ यथा "पश्चादग्नेर्दृषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्योत्तरपुरस्तादुदकुम्भं समन्वारब्धायां हुत्वा तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुख्या आसीनाया गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयाद्यदि कामयीत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्निति" सू॰। "दक्षिणतः पत्नुरुपविशेत् उत्तरतः पतिरिति शास्त्रान्तरे दृष्टम्। "उत्तानेनोत्तानं पाणिं गृह्णीयात्" नारा॰।

"अङ्गुलीरेव स्त्रीकामः" सू॰ "एवकारोऽङ्गुष्ठनिवृत्त्यर्थः। स्त्रीकामो दुहितृकाम इत्यर्थः" नारा॰ "हस्ताङ्गुष्ठमुभयकामः" सू॰। "उभयकामः पुत्रदुहितृकामः अङ्गुष्ठमङ्गुलीभिः" सह गृह्णीयादित्यनुषङ्गः नारा॰।

पाणिग्रहणिक त्रि॰पाणिग्रहणं प्रयोजनमस्य ठक्। विवाहाङ्गे मन्त्रे "पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः" "पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्। तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे" मनुः ते च मन्त्राः "अर्य्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षतेत्यादयः" आश्व॰ गृ॰ १।७।१७ सूत्रादौ १८ सूत्रान्ते पठिता बोध्याः। [पत्यौ भा॰ अनु॰ ७४।२ श्लोकः।

पाणिगृहीतृ पु॰ पाणिं गृह्णाति ग्रह—तृच् ६त॰। बोढरि

पाणिग्राह पु॰ पाणिं गृह्णाति ग्रह—अण् उप॰ स॰। बोढरि मनुः ५।१४८।

पाणिघ त्रि॰ पाणिं पाणिना वा हन्ति "पाणिघताड़घौ शिल्पिनि" पा॰ हन—ट नि॰। १पाणिताड़के पाणिना २मृदङ्गादिपादके च शिल्पिभेदे।

पाणिघात पु॰ पाणिं हन्ति—अशिल्पित्वात् अण् उप॰स॰। १पाणिताड़कमात्रे सि॰कौ॰। हन—भावे घञ्। २पाणिहनने पु॰। [हस्ततालवादके यजु॰ ३०।२०।

पाणिघ्न त्रि॰ पाणी हन्ति हन—टक् वेदे शिल्पिनि नि॰।

पाणिज पु॰ पाणौ जायते जन—ड ७त॰। नखे हेमच॰।

पाणितल न॰ ६त॰। १करस्याधोभागे पाणिरेव तलम्। करतले। तन्मितद्रव्ये २तोलके कर्षशब्दे दृश्यम्।

पाणिधर्म्म पु॰ पाणिग्रहणाख्यो धर्म्मः शा॰ त॰। पाणिग्रहणरूपे धर्म्मे "पाणिधर्म्मो नाकृशायं नृपैभिः सेवितः पुरा" भा॰ अ॰ ८१ अ॰।

पाणिन पु॰ पणिनो मुनेरपत्यम् अण् गाथीत्यादिना न-लोपः। पाणिनौ मुनौ त्रिका॰।

पाणिनि पु॰ पणिनो युन्यपत्यम् अण् ततः यूनि इञ् न टिलोपः। पाणिनिनामके मुनौ "येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्। कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः" शेखरः। स च अष्टाध्यायीरूपसूत्रपाठं गणपाठं धातुपाठं लिङ्गानुशासनं शिक्षारूपं च ग्रन्थपञ्चकं चकार। पाणिनिमतञ्च सर्वदर्शनसंग्रहे दर्शितं ततो दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते।

"भवति च व्याकरणशास्त्रस्य शब्दानुशासनं प्रयोजनं (तस्य तदुद्देशेन प्रवृत्तेः तत्प्रयोजनत्वम्) यथा स्वर्गोद्देशेन प्रवृत्तस्य यागस्य स्वर्गः प्रयोजनं तस्मात् शब्दानुशिष्टिः संस्कारपदवेदनीया शब्दानुशासनस्य प्रयोजनम्। नन्वेदमप्यभिमतं प्रयोजनं न लभ्यते तदुपायाभावात्। अथ प्रति-

पदपाठ एवाभ्युपाय इति मन्येथाः तर्हि स ह्यनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठो भवेत् शब्दापशब्दभेदेनानन्त्याच्छब्दानाम् एवं हि समाम्नायते "बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदपाठविहितानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम" बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रोऽध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः न च पारावाप्तिरभूत् किमुताद्य यश्चिरं न जीवति अधीतबोधाचरणप्रचारणैश्चतुर्भिरुपायैर्विद्योपयुक्ता भवति । तत्राध्ययनकालेनैव सर्वमायुरुपयुक्तं स्यात्तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठ इति प्रयोजनं न सिद्ध्येदिति चेन्नैवं शब्दप्रतिपत्तेः प्रतिपदपाठसाध्यत्वानङ्गीकारात् प्रकृत्यादिविभागकल्पनावत्सु लक्ष्येषु सामान्यविशेषरूपाणां लक्षणानां पर्जन्यवत् सकृदेव प्रवृत्तौ बहूनां शब्दानामनुशासनोपलम्भाच्च तथाहि कर्मण्यण्, इत्येकेन सामान्यरूपेण लक्षणेन कर्मोपपदाद्धातुमात्रादण्प्रत्यये कृते कुम्भकारः काण्डलाव इत्यादीनां बहूनां शब्दानामनुशासनमुपलभ्यते एवमातोऽनुपसर्गे क इति । प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वप्रतिपादनपरोऽर्थवादः । नन्वन्येष्वप्यङ्गेषु सत्सु किमित्येतदेवाद्रियते । उच्यते प्रधानञ्च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति । तदुक्तम् "आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः । प्रथमं छन्दसामङ्गमाहुर्व्याकरणं बुधाः" इति । तस्मात् व्याकरणशास्त्रस्य शब्दानुशासनं भवति साक्षात् प्रयोजनं पारम्पर्य्येण तु वेदरक्षादीनि । अतएवोक्तं भगवता भाष्यकारेण "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमिति" साधुशब्दप्रयोगवशादभ्युदयोऽपि भवति तथाच कथितं कात्यायनेन "शास्त्रपूर्व्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देनेति"। अन्यैरप्युक्तम् "एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति" । तथा "नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वड्वाग्रथैः । अथ पत्काषिणो यान्ति ये चीत्क्रमणभाषिणः" । "नन्वचेतनस्य शब्दस्य कथमीदृशं सामर्थ्यमुपपद्यत इति चेन्मैवं मन्येथाः महता देवेन साम्यश्रवणात् तदाह श्रुतिः "चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश" । व्याचकार च भाष्यकारः "चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः, त्रयो अस्य पादाः लडादिविषयाः त्रिधा भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालाः । द्वे शीर्षे द्वौ नित्यानित्यात्मानौ नित्यः कार्य्यश्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदात्, सप्तहस्तासो अस्य तिङा सह सप्त सुब्विभक्तयः, त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु उरसि कण्ठे शिरसि च बद्धः, वृषभ इति प्रसिद्धवृषभत्वेन रूपणं क्रियते वर्षणाद्वर्षणञ्च ज्ञानपूर्व्वकानुष्ठानेन फलप्रदत्वं, रोरवीति शब्दं करोति रौतिः शब्दकर्म्मा । इह शब्दशब्देन प्रपञ्चो विवक्षितः । महो देवो मर्त्यां आविवेश महादेवः शब्दः मर्त्या मरणधर्म्माणो मनुष्यास्तानाविवेशेति महता देवेन परेण ब्रह्मणा साम्यमुक्तं स्यादिति" जगन्निदानं स्फोटाख्यो निरवयवो नित्यः शब्दो ब्रह्मैवेति हरिणाभाणि ब्रह्मकाण्डे "अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः" इति । ननु नामाख्यातभेदेन पदद्वैविध्यप्रतीतेः कथं चातुर्विध्यमुक्तमिति चेन्मैवं प्रकारान्तरस्य प्रसिद्धत्वात् । तदुक्तं प्रकीर्णके "द्विधा कैश्चित् पदं भिन्नं चतुर्द्धा पञ्चधापि वा । अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवदिति" । "कर्मप्रवचनीयेन वै पञ्चमेन सह पदस्य पञ्चविधत्वमिति" हेलाराजो व्याख्यातवान् । कर्मप्रवचनीयास्तु क्रियाविशेषोपजनितसम्बन्धावच्छेदहेतव इति सम्बन्धविशेषद्योतनद्वारेण क्रियाविशेषद्योतनादुपसर्गेष्वेवान्तर्भवतीत्यभिसन्धाय पदचातुर्विध्यं भाष्यकारेणोक्तं युक्तमिति विवेक्तव्यम् । ननु भवता स्फोटात्मा नित्यः शब्द इति निजागद्यते तन्न मृष्यामहे तत्र प्रमाणाभावादिति केचित् अत्रोच्यते प्रत्यक्षमेवात्र प्रमाणं गौरित्येकं पदमिति नानावर्णातिरिक्तैकपदावगतेः सर्वजनीनत्वान्न ह्यसति बाधके पदानुभवः शक्यो मिथ्येति वक्तुं पदार्थप्रतीतेरन्यथानुपपत्त्यापि स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः । न च वर्णेभ्य एव तत्प्रत्ययः प्रादुर्भवतीति परीक्षाक्षमं विकल्पासहत्वात् किं समस्ता व्यस्ता वा अर्थप्रत्ययं जनयन्ति ? नाद्यः वर्णानां क्षणिकानां समूहासम्भवात् नान्त्यः व्यस्तवर्णेभ्योऽर्थप्रत्ययासम्भवात् । न च व्याससमासाभ्यामन्यः प्रकारः समस्तीति तस्माद्वर्णानां वाचकत्वानुपपत्तौ यद्बलादर्थप्रतिपत्तिः स स्फोट इति वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्ग्योऽर्थप्रत्यायको नित्यः शब्दः स्फोट इति तद्विदो वदन्ति । अतएव स्फुट्यते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभिव्यङ्ग्यः स्फुटीभवत्यस्मादर्थ इति स्फोटोऽर्थप्रत्यायक इति स्फोटशब्दार्थमुभयथा निराहुः । तथाचोक्तं भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये

"अथ गौरित्यत्र कः शब्दः? येनोच्चरितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणानां सम्प्रत्ययो भवति स शब्द इत्युच्यते" इति। विवृतञ्च कैयटेन "वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाचकत्वमिच्छन्ति वर्णानां वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गादित्यादिना तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापित" इत्यन्तेन प्रबन्धेन। ननु स्फोटस्यार्थप्रत्यायकत्वं न घटते विकल्पासहत्वात् किमभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थं प्रत्याययति अनभिव्यक्तो वा न चरमः सर्वदार्थप्रत्ययलक्षणकार्य्योत्पादप्रसङ्गात् स्फोटस्य नित्यत्वाभ्युपगमेन निरपेक्षस्य हेतोः सदा सत्त्वेन कार्य्यस्य विलम्बायोगात्। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया अभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थं प्रत्याययतीति कक्षीक्रियते तथाभिव्यञ्जयन्तो वर्णाः किं प्रत्येकमभिव्यञ्जयन्ति सम्भूय वा पक्षद्वयेऽपि वर्णानां वाचकत्वपक्षे भवता ये दोषा भाषितास्त एव स्फोटाभिव्यञ्जकत्वपक्षे आवर्त्तनीयाः। तदुक्तं भट्टाचार्य्यैर्मीमांसाश्लोकवार्त्तिके "यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः। सोऽपि पर्य्यनुयोगेन नैकेनापि विमुच्यते" इति। "विभक्त्यन्तं पदम्" विभक्त्यन्तेष्वेव वर्णेषु पाणिनिना "ते विभक्त्यन्ताः पदमिति" गौतमेन च पदसंज्ञायाविहितत्वात् सङ्केतग्रहणानुग्रहवशाद्वर्णेष्वेव पदबुद्धिर्भविष्यति। तर्हि सर इत्येतस्मिन् पदे यावन्तो वर्णास्तावन्त एव रस इत्यत्रापि वनं नवं नदी दीनो रामो मारो राजा जारेत्यादिष्वर्थभेदप्रतीतिर्न स्यादिति चेन्न क्रमभेदेन भेदसम्भवात् तदुक्तं तौतातिकैः "यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने। वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः" इति। तस्माद्यत्रोभयोः समो दोषो न तेनैकश्चोद्यो भवतीति न्यायात् वर्णानामेव वाचकत्वोपपत्तौ नातिरिक्तस्फोटकल्पनाऽवकल्पते इति चेत् तदेतत् काशकुशावलम्बनकल्पं विकल्पानुपपत्तेः किंवर्णमात्रे पदप्रत्ययावलम्बनं वर्णसमूहे वा? नाद्यः परस्परविलक्षणवर्णानामभिन्नं निमित्तं पुष्पेषु विना सूत्रं मालाप्रत्ययवदित्येकं पदमिति प्रतिपत्तेरनुपपत्तेः नापि द्वितीयः उच्चरितप्रध्वस्तानां वर्णानां समूहभावासम्भवात्। तत्र हि समूहव्यपदेशः ये पदार्था एकस्मिन् प्रदेशे सहावस्थिततया बहवोऽनुभूयन्ते यथा एकस्मिन् प्रदेशे सहावस्थिततयानुभूयमानेषु धवखदिरपलाशादिषु समूहव्यपदेशः यथा वा गजनरतुरगादिषु, न च ते वर्णास्तथानुभूयन्ते उच्चरितप्रध्वस्तत्वात्। अभिव्यक्तिपक्षेऽपि क्रमेणैवाभिव्यक्तौ समूहासम्भवात् नापि वर्णेषु काल्पनिकः समूहः कल्पनीयः परस्पराश्रयप्रसङ्गात्। एकार्थप्रत्यायकत्वसिद्धौ तदुपाधिना वर्णेषु पदत्वप्रतीतिः तत्सिद्धावेकार्थप्रत्यायकत्वसिद्धिरिति। तस्माद्वर्णानां वाचकत्वासम्भवात् स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः। ननु स्फोटवाचकतापक्षेऽपि प्रागुक्तविकल्पप्रसरेण घट्टकुटीप्रभातायितमिति चेत् तदेतन्मनोराज्यविजृम्भणं वैषम्यसम्भवात्। तथाहि अभिव्यञ्जकोऽपि प्रथमो ध्वनिः स्फोटमस्फुटमभिव्यनक्ति उत्तरोत्तराभिव्यञ्जकक्रमेण स्फुटं स्फुटतरं स्फुटतमं, यथा स्वाध्यायः सकृत् पठ्यमानो नावधार्य्यते अभ्यासेन तु स्फुटाध्यवसायः यथा वा रत्नतत्त्वं प्रथमप्रतीतौ स्फुटं न चकास्ति चरमे चेतसि यथावदभिव्यज्यते "नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह। आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्य्यते" इति प्रामाणिकोक्तेः। तस्माच्छब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति व्यवहारवशाद्वर्णानामर्थवाचकत्वानुपपत्तेः प्रथमे काण्डे तत्रभवद्भिर्भर्तृहरिभिरभिहितत्वात् निरवयवमर्थप्रत्यायकं शब्दतत्त्वं स्फोटाह्वयमभ्युपगन्तव्यमित्येतत् सर्वम् "परमार्थसंविल्लक्षणसत्ता जातिरेव सर्वेषां शब्दानामर्थ इति प्रतिपादनपरे जातिसमुद्देशे प्रतिपादितम्। यदि सत्तैवार्थः सर्वेषां शब्दानां पर्य्यायता स्यात् तथा च क्वचिदपि युगपन्निचतुरपदप्रयोगायोग इति महच्चातुर्य्यमायुष्मतः। तदुक्तम् "पर्य्यायाणां प्रयोगो हि यौगपद्येन नेष्यते। पर्य्यायेणैव ते यस्माद्वदन्त्यर्थं न संहताः" इति। तस्मादयं पक्षो न क्षोदक्षम इति चेत् तदेतद्गगनरोमन्थकल्पं नीललोहितपीताद्युपरञ्जकद्रव्यभेदेन स्फटिकमणेरिव सम्बन्धिभेदात् सत्तायास्तदात्मना भेदेन प्रतिपत्तिसिद्धौ गोसत्तादिरूपगोत्वादिभेदनिबन्धनव्यवहारवैलक्षण्योपपत्तेः तथा चाप्तवाक्यम् "स्फटिकं विमलं द्रव्यं यथा युक्तं पृथक् पृथक्। नीललोहितपीताद्यैस्तद्वर्णमुपलभ्यते" इति। तथा हरिणाप्युक्तम् "सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु। जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः। तां प्रातिपदिकार्थञ्च धात्वर्थञ्च प्रचक्षते। सा सत्ता सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः" इति। आश्रयभूतैः सम्बन्धिभिर्भिद्यमाना कल्पितभेदा गवाश्वादिषु सत्तैव महासामान्यमेव जातिः गोत्वादिकमपरं सामान्यं परमार्थतस्ततो भिन्नं न भवति गोसत्तैव गोत्वं

नापरमन्वयि प्रतिभासते एवमश्वसत्ता अश्वत्वमित्यादि वाच्यम्। एवञ्च तस्यामेव गवादिभिन्नायां सत्तायां जातौ गोशब्दादयो वाचकत्वेन व्यवस्थिताः प्रातिपदिकार्थञ्च सत्तामाहुः। भाववचनो धातुरिति पक्षे भावः सत्तैवेति धात्वर्थः सत्ता भवत्येव क्रियावचनो धातुरिति पक्षेऽपि "जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्त्तिनीमिति" जातिपदार्थनयानुसारेणानेकव्यक्तिक्रियासमुद्देशे क्रियाया जातिरूपत्वप्रतिपादनात् धात्वर्थः सत्ता भवत्येव तस्य भावस्तत्वाविति भावार्थे त्वतलादीनां विधानात् सत्तावाचित्वं युक्तं सा च सत्ता उदयव्ययवैधुर्य्यान्नित्या सर्वस्य प्रपञ्चस्य तद्विवर्त्ततया देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदराहित्यात् सा सत्ता महानात्मेति व्यपदिश्यत इति कारिकाद्वयार्थः। द्रव्यपदार्थसंविल्लक्षणं तत्त्वमेव सर्वशब्दार्थ इति सम्बन्धसमुद्देशे समर्थितम् "सत्यं वस्तु तदाकारैरसत्यैरवधार्य्यते। असत्योपाधिभिः शब्दैः सत्यमेवाभिधीयते। अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा। गृहीतगृहशब्देन शुद्धमेवाभिधीयते" इति। भाष्यकारेणापि "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" इत्येतद्वार्त्तिकव्याख्यानावसरे द्रव्यं हि नित्यमित्यनेन ग्रन्थेन असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यं सर्वशब्दार्थः" इति निरूपितम्। जातिशब्दार्थवादिनो वाजप्यायनस्य मते गवादयः शब्दाः भिन्नद्रव्यसमवेतां जातिमभिदधति तस्यामवगाह्यमानायां तत्सम्बन्धात् द्रव्यमवगम्यते, शुक्लादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते गुणे तत्सम्बन्धात् प्रत्ययः द्रव्यसम्बन्धिसम्बन्धात् संज्ञाशब्दानामुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात् शैशवकौमारयौवनाद्यवस्थादिभेदेऽपि स एवायमित्यभिप्रत्ययबलात् सिद्धा देवदत्तत्वादिजातिरभ्युपगन्तव्या। क्रियास्वपि जातिराश्रीयते सैव धातुवाच्या पचतीत्यादावनुवृत्तप्रत्ययस्य प्रादुर्भावात्। द्रव्यपदार्थवादिव्याडिनये शब्दस्य व्यक्तिरेवाभिधेयतया प्रतिभासते जातिस्तूपलक्षणतयेति नानन्त्यादिदोषावकाशः। पाणिन्याचार्य्यस्योभयं सम्मतं यतो जातिपदार्थमभ्युपगम्य "जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्" इत्यादिव्यवहारः, द्रव्यपदार्थमङ्गीकृत्य "सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" इत्यादिः। व्याकरणस्य सर्वपार्षदत्वान्मतद्वयाभ्युपगमे न कश्चिद् विरोधः। तस्मात् अद्वयं सत्यं परं ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दार्थ इति स्थितम्। तदुक्तम् "तस्माच्छक्तिविभागेन सत्यः सर्वः सदात्मकः। एकोऽर्थः शब्दवाच्यत्वे बहुरूपः प्रकाशते" इति। सत्यस्वरूपमपि हरिणोक्तं सम्बन्धसमुद्देशे "यत्र द्रष्टा च दृश्यञ्च दर्शनञ्चाविकल्पितम्। तस्यैवार्थस्य सत्यत्वमाहुस्त्रय्यन्तवेदिनः" इति। द्रव्यसमुद्देशेऽपि "विकारापगमे सत्यं सुवर्णं कुण्डले यथा। विकारापगमो यत्र तामाहुः प्रकृतिं पराम्" इति। अभ्युपगताद्वितीयत्वनिर्वाहाय वाच्यवाचकयोरविभागः प्रदर्शितः "वाच्या सा सर्वशब्दानां शब्दाश्च न पृथक् ततः। अपृथक्त्वेऽपि सम्बन्धस्तयोर्नानात्मनोरिव" इति तत्तदुपाधिपरिकल्पितभेदबहुलतया व्यवहारस्याविद्यामात्रकल्पितत्वेन प्रतिनियताकारोपधीयमानरूपभेदं ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दविषयः अभेदे च पारमार्थिके संहतिवशाद्व्यवहारदशायां स्वप्नावस्थावदुच्चावचः प्रपञ्चो विवर्त्तत इति कारिकार्थः। तदाहुर्वेदान्तवादनिपुणाः। "यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयं मयि मायाविजृम्भितः। एवं जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि मयि मायाविजृम्भितः" इति। तदित्थं कूटस्थे परस्मिन् ब्रह्मणि सच्चिदानन्दरूपे प्रत्यगभिन्नेऽवगते अनाद्यविद्यानिवृत्तौ तादृग्ब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणं निःश्रेयसं सेत्स्यति। "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति" इत्यभियुक्तोक्तेः। तथाच शब्दानुशासनशास्त्रस्य निःश्रेयससाधनत्वं सिद्धम्। तदुक्तम् "तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्। पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रचक्षते" इति। तथा "इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम्। इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिरिति"। तस्माद्व्याकरणशास्त्रं परमपुरुषार्थसाधनतयाध्येतव्यमिति"।

पाणिनिप्रोक्ताष्टाध्यायीरूपस्य व्याकरणत्वम्। तत्तात्पर्यञ्च वाक्यपदीये हरिणा ब्रह्मकाण्डे विस्तरत उक्तं दृश्यम्।

पाणिनीय त्रि॰ पाणिनौ भक्तिरस्य छ। १पाणिनिभक्तियुक्ते तेन ज्ञातमुपज्ञातं वा छ। २पाणिनिना ज्ञाते ३तेनोपज्ञाते च। पाणिनिना प्रोक्तम् अण्। ४पाणिना प्रोक्ते त्रि॰ "अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः" व्या॰ परिभाषा।

पाणिन्धम(य) पाणिं धमति ध्मा—धयति वा धे—शा खश्। १पाणिवादके यान्तः २पाणितापके मुग्धबो॰तन्मूलं मृग्यम्।

पाणिपाद न॰ पाणी च पादौ च समाहृतौ समा॰द्व॰। पाण्योः पादयोश्च समाहारे ततः अस्त्यर्थे प्राण्यङ्गत्वात् मतुबेव न ठन्। पाणिपादवत् तद्युते सि॰कौ॰।

पाणिपीड़न न॰ पाणिः पीड्यते अत्र पीड-आधारे ल्युट्। १विवाहे अमरः। ६त॰। २अन्योन्यं पाण्योर्मर्दने च।

पाणिबन्ध पु० पाणिर्बध्यतेऽत्र बन्ध—आधारे घञ्। विवाहे भा०शा० २६७अ०।

पाणिभुज् पु० पाणिरिव भुज्यते मोट्यते भुज—मोटने क्विप्। १उदुम्बरवृक्षे। पाणिना भुङ्क्ते भुज—क्विप्। २हस्तेन भोजके त्रि० शब्दच०।

पाणिमर्द्द पु० पाणिं मृद्नाति मृद—अण् उप०स०। १कर-मर्द्दे राजनि०। २करमर्द्दकमात्रे त्रि०। [अस्त्रे हला०।

पाणिमुक्त न०पाणिभ्यां मुक्तम्। हस्तक्षिप्यमाणे आयुधे

पाणिमुख पु० पाणिर्विप्रपाणिर्मुखमिव होमस्थानं यस्य। पितरि। "अग्निमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितरः इति ब्राह्मणम्" आश्व०श्रौ०४।८।६ "देवानामग्निमुखत्वादग्नौ होमः पितॄणां पाणिमुखत्वात् पाणौ होमः" नारा०। होमशालाग्नौकरणाङ्गहोमः पाणिहोमशब्दे दृश्यः।

पाणिरुह पु० पाणौ रोहति रुह—क। नखे राजनि०

पाणिवाद पु० पाणिं पाणिना मृदङ्गादिकं वा वादयति वद—णिच्—अच्। १हस्ततालके २हस्तेन मृदङ्गादि-वादके च अमरः ण्वुल्। पाणिवादक तत्रार्थे त्रि० हेमच०। [कृतम्। रज्ज्वाम् सि०कौ०।

पाणिसर्ग्या स्त्री पाणिभ्यां सृज्यतेऽसौ सृज—कर्मणि ण्यत्

पाणिस्वनिक त्रि० पाणिस्वनः प्रयोजनमस्य ठक्। हस्त-तालदायके पाणिवादके भा०द्रो० ८२अ०।

पाणीतक पु० कुमारानुचरमातृभेदे भा०श० ४६अ०।

पाणिहोम पु० ७त०। पात्रब्राह्मणानां पाणौ कर्त्तव्ये होमे "उद्धृत्य घृताक्तमन्नमनुज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये करवै कर-वाणीति" इत्युपक्रमे "अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेव वा" आश्व० गृ०४।८।५सू० "अभ्यनुज्ञायामिति यदि ब्राह्मणाः पाणिषु होममभ्यनुजानन्ति अग्निकार्यकरणं यदि पा-णिषु स्वेषामभ्युपगच्छन्तीत्यर्थः। तथा सति पाणिषु जु-होति। ताभ्यामेव मन्त्राभ्यां पाणिषु जुहुयात्। ब्रा-ह्मणाः पित्रादित्रयार्थम् उपविष्टास्तेषां सर्वेषां पाणिषु जुहोतीति वचनात्, मन्त्रौ च द्वौ तत्रार्थादेकैकाम् आ-हुतिं विगृह्य विभज्य सर्वेषां दक्षिणपाणिषु जुहोति" नारा०। कुशब्राह्मणपक्षे जले एव स होमो विधेयः "अन्यभावे तु विप्रस्य पाणावेव जलेऽपि वा" मत्स्यपु० वाक्यात् एतयोः पक्षयोरपि अनुहेनैव अग्नौ करिष्ये" करवै इत्येवानुज्ञाप्रश्नौ श्रा०त० रघु०।

पाणीकरण न० पाणौ क्रियतेऽनेन कृ—आधारे ल्युट् अ-लुक्स०। विवाहे जटाध०।

पाण्ड त्रि० पण्ड एव स्वार्थे अण्। पण्डे स्त्रियां गौरा० पाठात् ङीपं बाधित्वा ङीष् स्वरे भेदः।

पाण्डर पु० पडि—अर दीर्घश्च। १मरुवकवृक्षे २श्वेतवर्णे च ३तद्वति त्रि०अमरः। ४कुन्दपुष्पे ५गैरिके च न० शब्दच०

पाण्डरपुष्पिका स्त्री पाण्डरं पुष्पमस्याः कप् कापि अत-इत्त्वम्। शीतलावृक्षे शब्दच०।

पाण्डव पु० पाण्डोरपत्यम् अण्। पाण्डुनृपस्य क्षेत्रजे धर्मादिभ्योजाते युधिष्ठिरादौ "यः स कौरव्यदायादः पाण्डुर्नाम नराधिपः। कामभोगान् परित्यज्य शतशृ-ङ्गमितो गतः। ब्रह्मचर्य्यव्रतस्यस्य तस्य दिव्येन हेतुना। साक्षाद्धर्मादयं पुत्रस्तत्र जातो युधिष्ठिरः। तथैवं बलिनां श्रेष्ठं तस्य राज्ञो महात्मनः। मातरिश्वा ददौ पुत्रं भीमं नाम महाबलम्। पुरुहूतादयं जज्ञे कुन्त्यामेव धनञ्जयः। यस्य कीर्त्तिर्महेष्वासान् सर्वानभिभवि-ष्यति। यौ तु माद्री महेष्वासावसूत पुरुषोत्तमौ। अश्विभ्यां पुरुषव्याघ्राविमौ तावपि पश्यत" भा०आ० १२६अ०। [अभीशोयतः। श्रीकृष्णे त्रिका०।

पाण्डवाभील पु०अभीः अभयं ता लाति ला—क। पाण्डवः

पाण्डवायन पु० पाण्डवानामयनं रक्षणादिकं यतः। श्री-कृष्णे ६त०। तत्रार्थे न०। [सव्यसाचिनि।

पाण्डवीय त्रि० पाण्डवस्येदम् "वृद्धाच्छः" पा०छ। पाण्डव

पाण्डवेय पु०पाण्डोरियम् अञ् ङीप् पाण्डवी कुन्ती माद्री च तयोरपत्यम् ढक्। पाण्डुपत्नीपुत्रेषु युधिष्ठिरादिषु भा०आ० १अ०। तेषां क्षेत्रजत्वात् मातृद्वारेण कीर्त्तनम्।

पाण्डार पुंस्त्री० पण्डस्यापत्यम् आरक्। पण्डस्यापत्ये सि० कौ०। [१पण्डितभावे २तत्कर्मणि च न०।

पाण्डित्य न०पण्डितस्य भावः कर्म वा दृढादि० पक्षे ष्यञ्।

पाण्डु पु० पडि—कु नि० दीर्घः। "सितपीतसमायुक्तः पा-ण्डुवर्णः प्रकीर्त्तितः" १सुभूत्युक्ते "पाण्डुस्तु पीत-भागार्द्धः केतकीधूलिसन्निभः" इत्युक्ते च २वर्णभेदे ३तद्वति त्रि०। स्त्रियामुदन्तगुणवचनत्वेऽपि न ङीप् पाण्डुशब्दपर्युदासात्। ४सितवर्णे शब्दरत्ना० ५तद्वति त्रि० शान्तनुपुत्रविचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे व्यासेनोत्पादिते ६नृपभेदे ७नागभेदे ८श्वेतगजे ९रोगभेदे च शब्दर०। १०पाण्डुरफलीक्षुपे ११पटोले च राजनि०। १२देशभेदे पु० पाण्डुनृपोत्पत्तिकथा भा०आ०१०६अ० तन्नामता-कारणञ्च उक्तं यथा ततस्तेनैव विधिना महर्षिस्तामु-पिन्दत। अम्बालिकामथाभ्यागादृषिं दृष्ट्वा च सापि

तम्। विवर्णौ पाण्डुसङ्काशा समपद्यत भारत!” इत्युपक्रमे “यस्मात् पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामिह। तस्मादेष सुतस्ते वै पाण्डुरेव भविष्यति। नाम तस्य तदेवेह भविष्यति शुभानने”। तस्य दिग्विजयादिकथा तदुत्तराध्यायेषु दृश्या। पाण्डुरोगभेदे निदानादिकं भावप्र० उक्तं यथा

“पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः। चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः” पञ्चमो भक्षणात् मृद इति ननु मृत्तिकापि दूषितवातादिदोषद्वारेणैव पाण्डुरोगं जनयतीति मृद्भक्षणजः पाण्डुरोगो दोषजादभिन्न एव कथं पञ्चम इति उच्यते अपरकारणकुपिता वातादयोऽन्यानपि रोगान् कुर्वन्ति। मृत्तिकाभक्षणात् कुपितास्तु वातादयो विशेषतः पाण्डुरोगमेव जनयन्त्येवेति विशेषात् चिकित्साविशेषाच्च पञ्चमः चरकेणोक्तः। तच्चिकित्सापरकारणकुपितदोषजनितपाण्डुरोगचिकित्सा भवतीति सुश्रुतेन मृत्तिकाजः पृथक् न पठितः। अथ विप्रकृष्टनिदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह “व्यवायमम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम्। निषेवमाणस्य विदूष्य रक्तं दोषास्त्वचं पाण्डुरतां नयन्ति” तीक्ष्णं राजिकादि। अथ पूर्वरूपमाह “त्वक्स्फोटनिष्ठीवनगात्रसादमृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः। विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि” प्रेक्षणकूटशोथः इति अक्षिगोलकशोथः। अथ वातिकस्य पाण्डुरोगस्य लक्षणमाह “त्वङ्मूत्रनयनादीनां रूक्षकृष्णारुणाभता। वातपाण्ड्वामये कम्पतोदानाहभ्रमादयः”। कृष्णारुणाभता पाण्डुत्वं नातिक्रामति। अतएव सुश्रुते “सर्वेषु चैतेष्वपि पाण्डुभावो यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः” इति। भ्रमादय इत्यादिशब्दात् भेद[illegible]ादयः। अथ पैत्तिकस्य लक्षणमाह “पीतत्वङ्नखविण्मूत्रदाहतृष्णाज्वरान्वितः। भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्ड्वामये नरः”। भिन्नविट्कः सद्रवमलः। अथ श्लैष्मिकस्य लक्षणमाह “कफप्रसेकः श्वयथुः तन्द्रालस्यातिगौरवैः। पाण्डुरोगी कफात् शुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः”। अत्रोपलक्षणे तृतीया। सान्निपातिकस्य लक्षणमाह “सर्वान्नसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम्। त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम्”। अथ मृज्जस्य सम्प्राप्तिमाह “मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः। कषाया मारुतं, पित्तमूषरा, मधुरा कफम्। कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तञ्च रूक्षयेत्। पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्ध्यपि। इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्य्यौजसी तथा। पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम्”। स्रोतांसि शिरामुखानि। तेजो दीप्तिः ओजः सर्वधातुरसः। अथ मृज्जस्य लक्षणमाह “मृद्भक्षणाद्भवेत्पाण्डुस्तन्द्रालस्यनिपीडितः। सकासश्वासशूलार्त्तः सदाऽरुचिसमन्वितः। शूनाक्षिकूटगण्डभ्रूः शूनपान्नाभिमेहनः। क्रमिकोष्ठोऽतिसार्य्येत मलं सासृक्कफान्वितम्”। क्रिमिकोष्ठः उदराभ्यन्तरस्थक्रिमिर्भवेदित्यनेन सम्बध्यते अतिसार्य्येत मलमिति कर्मकर्त्तरि तत्कर्मवत् मन्तव्यम्। तस्मिन् कर्मण्यर्थेऽत्र यक्प्रत्ययः। अथ साध्यस्य लक्षणमाह “ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्द्दितृष्णाक्लमान्वितः। पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः। पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति। कालप्रकर्षात् शूनाङ्गो यो वा पीतानि पश्यति” खरीभूतः अतिरूक्षितः सर्वधातुः “बद्धाल्पविट् सहरितं सकफं योऽतिसार्य्यते। पीतस्त्वेदातिदिग्धाङ्गः छर्द्दिमूर्च्छातृषान्वितः। पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत्। पाण्डुसङ्घातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति”। पाण्डुसङ्घातदर्शी पीतवर्णस्य राशिं पश्यति। “अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं म्लानं तथान्तेषु च मध्यशूनम्। गुदे मुखे शेफसि मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम्”। “उरभ्रे निहते चैव पाण्डुरोगः प्रजायते” शाता० मेषवधकर्मणो विपाकस्तद्रोग उक्तः। १२माषपर्ण्याम् (माषाणी) स्त्री राजनि०। पाण्डोरपत्यम् “ओरञ्” पा० अञ्। पाण्डव पाण्डोरपत्ये युधिष्ठिरादौ। पाण्डोः जनपदभेदस्य राजा “पाण्डोर्ड्यन्” वार्त्ति० ड्यन्। पाण्ड्यशब्दे रघु० ४।८२। स्वार्थे क पाण्डुक तत्रार्थे ततः अस्त्यर्थे इनि पाण्डुकिन् तद्रोगयुते त्रि०। संज्ञायां कन्। पाण्डुक धान्यभेदे सुश्रुतः। तत्र पृषो० दीर्घमध्यः पाण्डूक तत्रार्थे पक्कणशब्दे २४८२पृ० सुश्रुतवाक्यं दृश्यम्। पाण्डुकस्य वृद्धिः चौरिकादृष्ट्या भवतीत्युक्तं ह०स० २८अ०।

पाण्डुकण्टक पु० पाण्डुवर्णानि कण्टकानि यस्य। अपामार्गे राजनि० पाण्डुरोगस्य नाशकत्वाद्वा तस्य तथात्वम्।

पाण्डुकम्बल पु० पाण्डुवर्णः कम्बलः नित्यक०।

१राजास्तरणे कम्बलभेदे (शाल) शब्दार्थचिन्तामणौ शि०को०। २प्रस्तरभेदे मेदि० ततः "पाण्डुकम्बलादिनिः" पा० अस्त्यर्थे इनि। पाण्डुकम्बलिन् तद्युक्ते। तत्र इनिग्रहणमणोनिवृत्त्यर्थमिति सि०कौ०।

पाण्डुकर्म्मन् न० ६त०। शुक्लवर्णसम्पादने सुश्रुतोक्ते व्रणस्य उपक्रमणे चिकित्साभेदे। पाण्डुकरणमप्यत्र कृष्णकर्मशुक्लकर्मणी तु सप्रकारे तत्रोक्ते यथा "भल्लातकान् वासयेत्तु क्षीरे प्राङ्मूत्रभावितान्। ततो द्विधा छेदयित्वा लौहे कुम्भे निधापयेत्। कुम्भेऽन्यस्मिन्निखान्येतं तं कुम्भमथ योजयेत्। सुखं सुखेन सन्धाय गोमयैर्दाहयेत्ततः। यः स्नेहश्च्यवते तस्मादुपाहयेत्तं शनैर्भिषक्। ग्राम्यानूपशफान्दग्ध्वान् सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्। तैलेनानेन संसृष्टं शुक्लमालेपयेद्व्रणम्। भल्लातकविधानेन सारस्नेहांस्तु कारयेत्। ये च केचित्फलस्नेहविधानं तेषु कीर्त्तितम्। दुरूढत्वात्तु कृष्णानां पाण्डुकर्म हितं भवेत्। सप्तरात्रं स्थितं क्षीरे छागले रोहिणीफलम्। तेनैव पिष्टं सुश्लक्ष्णं सवर्णकरणं हितम्"।

पाण्डुतरु पु० कर्म०। धवहक्षे राजनि०।

पाण्डुतीर्थ न० तीर्थभेदे शिवपुराणम्।

पाण्डुनाग पु० नाग इव पाण्डुः राजद०। १पुन्नागहक्षे २श्वेतहस्तिनि ३श्वेतसर्पे च शब्दरत्ना०।

पाण्डुपत्री स्त्री पाण्डु पत्रं यस्याः जातित्वात् ङीप्। रेणुकानामद्रव्ये राजनिः। [त्रिका०।

पाण्डुपृष्ठ त्रि०पाण्डु पृष्ठं यस्य। दुर्लक्षणरूपश्वेतपृष्ठयुक्ते

पाण्डुफल पु० पाण्डूनि फलान्यस्य। १पटोले २चिर्भटयां स्त्री राजनि०।

पाण्डुभूम त्रि० पाण्डुः भूमिरत्र अच्समा०। १पाण्डुवर्णभूमियुक्ते कर्मधारये अच्समा०नेष्यते। २श्वेतमृत्तिकायां ३खटिकायाम् च स्त्री हेमच० "पाण्डूदक्कृष्णतो भूमिः पाण्डूदक्कृष्णमृत्तिकाः" हेमचन्द्रोक्तेः। अन्ये तु तत्रापि अच्समा०। सा च तत्रार्थे स्त्रीति भेदः।

पाण्डुमृत्तिका स्त्री नित्यक०। खटिकायाम् हेमच०। पाण्डुमृदादयोऽप्यत्र स्त्री।

पाण्डुर पु० पाण्डुर्वर्णोऽस्यास्ति र। १श्वेतपीतमिश्रिते वर्णे अमरः २तद्वति त्रि०। पण्ड—उर पृषो० हृद्धिः। ३श्वेतवर्णे ४तद्वति च हला०। ५कामलाख्ये रोगे ६श्वित्ररोगे न० शब्दरत्ना०। ७माषपर्ण्यां स्त्री टाप् राजनि०।

पाण्डुरङ्ग पु० पाण्डुरमङ्गमस्य शक०। (पाटराङ्गा) शाके "पाण्डुरङ्गः कृमिश्लेष्मपित्तजित् लघुतिक्तकः" राजवल्लभः

पाण्डुरद्रुम पु० नित्यक०। कुटजहक्षे (कुडची) त्रिका०।

पाण्डुरपृष्ठ त्रि० पाण्डुरं पृष्ठमस्य। दुर्लक्षणरूपपाण्डुरपृष्ठयुते हेमच०।

पाण्डुरफली स्त्री पाण्डुरं फलमस्याः गौ० ङीप्। क्षुद्रक्षुपभेदे। "कच्छ्वासृग्दोषपित्तानां मूत्रघातस्य नाशिनी। बल्या हृद्या च पाण्डुरफली तु शिशिरा तथा" राजनि०

पाण्डुराग पु०० पाण्डू रागोऽस्य। दमनकहक्षे राजनि०।

पाण्डुरेक्षु पु० नित्यकर्म्म०। श्वेतेक्षौ राजनि०।

पाण्डुलेख पु०(मुषविदा) ख्याते पूर्वपक्षादिलेखनभेदे पाण्डुलेख्यादयोऽप्यत्र। तत्प्रकारादि वीरमि० उक्तो यथा "अयञ्च पक्षः प्राक्पाण्डुलेख्यं भूमिफलकादौ कारयित्वा शोधितः पश्चात्पत्रे लेखनीयः तथा च वृहस्पतिः "अधिकाञ्छातयेदर्थान् न्यूनांश्च परिपूरयेत्। भूमौ निवेशयेत्तावद्यावदर्थो विनिश्चितः" शातयेदुद्धरेत् भूमाविति पाण्डुलेख्ययोग्याधारोपलक्षणम्। अतएवाह स एव "पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽभिलेखयेत्। पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितम्" इति। स्वभावोक्तञ्च भयाद्युपाधिनोक्तम्। व्यासोऽपि "पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्। ऊनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात्पत्रे निवेशयेत्"। शोधनञ्चोत्तरयोग्याशधि विधेयम् न ततःपरमनवस्थापत्तेरदृष्टार्थतापाताश्च। तथा च नारदः "शोधयेत्पूर्ववादन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम्। अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनम्भवेत्" अवष्टब्धस्योत्तरयोग्यस्य। यस्त्वर्थ्यप्रगल्भत्वात् पक्षदोषगुणहानादानाभ्यां शोधयितुमशक्तस्तस्य वक्तव्यार्थं निर्धार्य सभ्यैरेव संशोधनीयः। यथाह वृहस्पतिः "अभियोक्ताऽप्रगल्भत्वाद्वक्तुं नोत्सहते यदा। सभ्यैस्तु शोधनन्तस्य कार्य्यमर्थानुरूपतः" इति। यदि भाषामशोधयित्वैवोत्तरन्दापयन्ति सभ्यास्तदा रागाल्लोभाद्भयाद्वापीत्याद्युक्तदण्डेन सभ्यान् दण्डयित्वा पुनः पतिज्ञालेखनपूर्वकं व्यवहारः प्रवर्त्तनीयो राज्ञेति तात्पर्य्यम्। यदा त्वर्थिप्रत्यर्थिनोर्लेखनापाटवाद्राजकीयलेखकद्वारा तौ भाषोत्तरे लेखयतः। स चान्यतरपक्षपातेनान्यथा लिखत्यन्यत् स राज्ञा चौरवद्दण्ड्य इत्याह कात्यायनः "अन्यदुक्तं लिखेदन्यद्योऽर्थिप्रत्यर्थिनां वचः। चौरवच्छासयेत्तन्तु धार्मिकः पृथिवीपतिः" इति।

पाण्डुलोमशा स्त्री पाण्डूनि लोमानीवाङ्गानि सन्ति यस्याः। १माषपर्ण्याम्। २श्वेतलोमवति त्रि० राजनि०। पाण्डुलोमाऽप्यत्र जटा०। [रोगे गरुड़पु० १८२ अ०।

पाण्डुशर्करा स्त्री पाण्डुवर्णा शर्करा। सितानामकप्रमेह-

पाण्डुशर्म्मिला स्त्री द्रौपद्यां त्रिका०।

पाण्डुसोपाक पु० संकीर्णजातिभेदे "चाण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान्। आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते" मनुः। त्वक्सारः वेणुः।

पाण्ड्य पु० पाण्डुः देशोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। १तद्देशवासिनि २पाण्डुदेशरूपे च। स च देशः वृ०स० १४ अ० मध्यमे भागे उक्तः। दक्षिणदिक्स्थश्च। "दिशि मन्दायते तेजः दक्षिणस्यां रवेरपि। तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे" रघु०।

पाण्ड्यवाट पु० पाण्डुदेशस्थे मुक्तानामाकरभेदे वृ०स० ८१ अ०। मुक्ताशब्दे दृश्यम्।

पात पु० पातयति ग्रहमुत्तरा दक्षिणा वा पाति—अच्। रविभिन्नग्रहाणां दक्षिणोत्तराकर्षके अदृश्यरूपे कालमूर्त्तिरूपे सू०सि० उक्ते भचक्रस्थिते १जीवभेदे तदधिष्ठातृदेवे २राहौ च। पातस्य तथात्वमुच्चशब्दे सू०सि० वाक्ये दर्शितम्। तस्य ग्रहाणां दक्षिणोत्तराकर्षकत्वं च तत्रोक्तं यथा "दक्षिणोत्तरतोऽप्येवं पातो राहुः स्वरंहसा। विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमात्" सू०सि० "चन्द्रादीनां विरविग्रहाणामपक्रमात् क्रान्तिवृत्तस्थस्पष्टग्रहभोगस्थानाद्दक्षिणोत्तरतो दक्षिणस्यामुत्तरस्यां वा दिशि। अपिशब्दः पूर्वापराभ्यां समुच्चयार्थकः। एष गणितागतः पातः पातराश्यादिभोगस्थानस्थः। अत्राप्यपिशब्द उक्तेन समुच्चयार्थकोऽन्वेति। यथोक्तेन पूर्वापरयोः फलान्तरं भवति तथेत्यर्थः। विक्षेपं विक्षेपणं स्वरंहसात्मवेगेन विक्षिपति करोति। विशिष्टवाचकानां पदानां विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रार्थत्वात् चन्द्रादीन् विक्षिपतीति तात्पर्यार्थः। नन्वुच्चेन स्वाधिष्ठितजीवद्वारा ग्रहाकर्षणं क्रियते तथा पातेनाचेतनत्वाद्वेगाभावेन ग्रहविक्षेपणं कर्त्तुमशक्यमित्यत आह राहुरिति। पातस्थानाधिष्ठात्री देवता राहुर्नामविशेषश्चन्द्रपातस्तु दैत्यविशेषो राहुः। रहति त्यजति ग्रहमिति राहुरिति व्युत्पत्तेः। अथैतद्विशदयति" रङ्ग० "उत्तराभिमुखं पातो विक्षिपत्यपरार्द्धगः। ग्रहं प्राग्भगणार्धस्थो याम्यायामपकर्षति" सू०सि० "अपरार्द्धगो ग्रहस्थानात् पश्चिमविभागस्थितभगणार्द्धात्मकराशिषट्कस्थितो राहुर्ग्रहबिम्बं स्वराश्यादिभोगस्थानीयप्रदेशादुत्तरदिगभिमुखं विक्षिपति विक्षेपान्तरेण त्यजति। प्राग्भगणार्धस्थः ग्रहस्थानात् पूर्वविभागस्थितराशिषट्कमध्यस्थितो दक्षिणस्यां दिश्यपकर्षति विक्षिपति। अथ बुधशुक्रयोर्विशेषमाह" रङ्ग० "बुधभार्गवयोः शीघ्रात् तद्वत् पातो यदा स्थितः। तच्छीघ्राकर्षणात् तौ तु विक्षिप्येते यथोक्तवत्" सू०सि० "बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चाज्जात्यभिप्रायेणैकवचनम्। तद्वत् परार्द्धपूर्वार्द्धभगणार्द्धमध्ये यदा तत्काले स्थितस्तुकारात् यत्काले पाताभ्यादित्यर्थः। तौ बुधशुक्रौ यथोक्तवत् पूर्वार्द्धपरार्द्धक्रमेण दक्षिणोत्तरयोर्विक्षिप्येते विक्षेपान्तरेण त्यज्येते। तथा हि स्वशीघ्रोच्चाद्बुधशुक्रयोर्यदन्तरं राश्यात्मकं तद्वत् पातस्तेनान्तरेण युक्तः पूर्वानीतपात इत्यर्थः। यथा बुधशुक्रयोरपरपूर्वार्द्धक्रमेण स्थितोऽवस्थितस्तुकारात् तथेत्यर्थः। तच्छीघ्रकर्षणात् तादृशपाताभ्यां शीघ्रं वेगेनाकर्षणं तस्मात् पातस्थानाधिष्ठातृदेवताभ्यां स्वग्रहस्थितग्रहसम्बद्धवायुसूत्रस्यातिवेगाकर्षणरचनादित्यर्थः। तौ बुधशुक्रावुक्तवदुत्तरदक्षिणक्रमेण विक्षिप्येते। अत्र पातशब्देन चक्रशोधितपातो बोध्यः। अन्यथा ग्रहोक्तशीघ्रोच्चरूपकेन्द्रयोजनस्योपपत्तिसिद्धत्वेन शीघ्रोच्चोनग्रहरूपकेन्द्रयोजनोक्त्यनुपपत्तेः। तथा च सर्वग्रहसाधारणं विक्षेपकथनं पातभेददर्शनार्थं बुधशुक्रयोः पृथगुक्तम्। न ह्यन्यस्मिन् पक्षे उच्चयोर्विक्षेपणं प्रतीयते येन प्रागुक्तसर्वविलोपाशङ्कनं शङ्कनीयम्। पातभेदोक्तिकारणं च "ये चात्र पातभगणाः कथिता ज्ञभृग्वोः ते शीघ्रकेन्द्रभगणैरधिका यतः स्युः। स्वल्पाः सुखार्थमुदिताश्चलकेन्द्रयुक्तौ पातौ तयोः पठितचक्रभवौ विधेयौ" इति भास्कराचार्य्योक्तमिति दिक्" रङ्ग०।

अत्रेदं बोध्यं रवेः स्वतएव दक्षिणोत्तरयोर्गमनसम्भवात् नास्य पातेन विक्षेपणापेक्षेति विरविग्रहाणामित्युक्तम्। तत्र युगे चन्द्रपातभगणाः "चन्द्रोच्चस्याग्निशून्याश्विवसुसर्पार्णवा युगे। वामं पातस्य वस्वग्नियमाश्विशिखिदस्रकाः" सू०सि० "चन्द्रमन्दोच्चस्य पूर्वगतेरदृश्यरूपस्य भगणा महायुगे रामनखाष्टाष्टवेदमिताः। पातस्य चन्द्रशब्दस्य सन्निहितत्वाच्चन्द्रपातस्यादृश्यरूपस्य वामं पश्चिमगत्या द्वादशराशिभोगात्मकपरिवर्त्तरूपभगणा महायुगे वसु-

राशाकृतिराशद्विमिताः। अत्र युगपठ्यं वक्ष्यमाणग्रहोच्चपातभगणसम्बन्धिकल्पकालवारणार्थम्। ग्रहोच्चपातभगणास्तु युगे युगे नोत्पन्ना इत्यस्मिन् युगसम्बन्धिप्रसङ्गेनोक्ताः" रङ्ग०। कल्पे भौमादिपातानां भगणास्तु तत्रोक्ता यथा "पातानामथ वामतः" इत्युपक्रमे "अथानन्तरं पातानां भौमादिपातानां वामतः पश्चिमगत्या भगणा उच्यन्त इति शेषः। तान् श्लोकाभ्यामाह" रङ्ग० "मनुदस्रास्तु कौजस्य,बौधस्याष्टाष्टसागराः। कृताद्रिचन्द्रा जैवस्य त्रिखाङ्काश्च भृगोस्तथा। शनिपातस्य भगणाः कल्पे यमरसर्त्तवः। भगणाः पूर्वमेवात्र प्रोक्ताश्चन्द्रोच्चपातयोः" सू०सि० "कौजस्य कुजसम्बन्धिनः। तुकारात् पातस्य भौमपातस्य कल्पे भगणाश्चतुर्दशाधिकं शतद्वयम्। बौधस्य बुधसम्बन्धिनः शनिपातस्येत्यस्यैकदेशपातस्येत्यन्वेति। बुधपातस्य द्वादशोना पञ्चशती। जैवस्य गुरुपातस्य चतुःसप्तत्यधिकं शतम्। भृगोः शुक्रस्य तथा सम्बन्धिनश्चकारात् पातस्य शुक्रपातस्येत्यर्थः। त्र्यधिका नवशती। शनिपातस्य द्विरसषट्का भगणाः कल्पे भवन्ति। नन्वस्मिन् प्रसङ्गे चन्द्रोच्चपातयोर्भगणाः कथं नोक्ता इति मन्दाशङ्कापाकरणाय पूर्वोक्तं स्मारयति भगणा इति। चन्द्रोच्चपातयोश्चन्द्रस्य मन्दोच्चपातयोर्भगणा अत्रास्मिन्नधिकारे पूर्वं ग्रहयुगभगणकथने उक्ताः" रङ्ग०। पतति चन्द्रार्कयोः क्रान्तिसाम्येन उत्तिष्ठति पत-ज्वला०कर्त्तरि ण। सूर्यसिद्धान्तोक्ते चन्द्रार्कयोः क्रान्तिसाम्येनानानीते अशुभद्रवके महापातरूपे वह्निभेदे तथा हि "तत्र भेदद्वयात्मकपातस्य सम्भवं विवक्षुः प्रथमं वैधृतसंज्ञपातस्य सम्भवमाह" रङ्ग० "एकायनगतौ स्यातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा। तद्युतौ मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधौ" सू० सि०। सूर्याचन्द्रौ "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति" श्रुत्युक्तप्रयोगः। एकायनगतौ अभिन्नदक्षिणोत्तरान्यतरायनस्थौ भवतस्तत्र यदा यस्मिन् काले तद्युतौ सूर्यचन्द्रयोर्भांशयोर्योगे मण्डले द्वादशराशिमिते सति तदा तयोः क्रान्त्योः समत्वे महापातरूपे वैधृतसंज्ञः पातो भवति। अथ व्यतीपातसंज्ञपातस्य सम्भवमाह" रङ्ग० "विपरीतायनगतौ चन्द्रार्कौ क्रान्तिलिप्तिकाः। समास्तदा व्यतीपातो भगणार्धे तयोर्युतौ" सू०सि० "चन्द्रार्कौ विपरीतायनगतौ भिन्नायनस्थौ भवतस्तत्र यदा तयोः सूर्यचन्द्रयोर्भांशयोर्योगे भगणार्धे राशिषट्के सति तयोः क्रान्तिकलास्तुल्या भवन्ति तदा तस्मिन् काले व्यतीपातसंज्ञकः पातो भवति" "ननु क्रान्त्योः साम्ये कथं पातो भवतीत्यत आह" रङ्ग०। "तुल्यांशुजालसम्पर्कात् तयोस्तु प्रवहाहतः। तद्दृक्क्रोधभवो वह्निर्लोकाभावाय जायते" सू० सि०। "तयोश्चन्द्रसूर्ययोः। तुकारात् क्रान्तिसाम्यकालिकयोः। तुल्यांशुजालसम्पर्कात् समकिरणानां जालं समूहस्तयोरन्योन्याभिमुखयोः सम्पर्कात् एकीभावापन्नत्वात् तद्दृक्क्रोधभवः सूर्यचन्द्रयोरन्योन्याभिमुखयोर्दृक्क्रोधो विम्बकेन्द्रयोर्दृग्रूपयो क्रोधः परस्पराभिमुखेन दीप्त्याधिक्यं तदुत्पन्नोऽग्निः। प्रवहाहतः प्रवहवायुप्रज्वलितः लोकाभावाय जनानामशुभफलाय जायते। अथायं वह्निर्व्यतीपाताख्यो वैधृताख्यो वेत्यत आह" रङ्गना०। "विनाशयति पातोऽस्मिन् लोकानामसकृद्यतः। व्यतीपातः प्रसिद्धोऽयं संज्ञाभेदेन वैधृतिः" सू० सि०। "अस्मिन् क्रान्तिसाम्यकाले प्रसिद्धः पूर्वश्लोकोक्तस्वरूपः पातो वह्निः, यतः कारणात् असकृत् स्वसम्भवेन वारं वारम् लोकानां विनाशयति। नाशं करोति। अतः कारणादयं वह्निर्व्यतीपातसंज्ञोऽयमेवाग्निः संज्ञाभेदेन नामान्तरेण वैधृतिसंज्ञः। तथा चोभयत्र पाताख्यो वह्निर्भवतीति भावः। अथ तत्स्वरूपमाह" रङ्गना०। "स कृष्णो दारुणवपुर्लोहिताक्षो महोदरः। सर्वानिष्टकरो रौद्रो भूयो भूयः प्रजायते" सू० सि०। "स क्रान्तिसाम्यकालोत्पन्न उभयसंज्ञकः पाताख्योऽग्निपुरुषः कृष्णः श्यामः, दारुणवपुः कठिनशरीरः, लोहिताक्ष आरक्तनेत्रः, महोदरः पृथूदरः। अतएव सर्वानिष्टकरः सर्वलोकानामशुभकारकः, रौद्रः क्षयकारकः, भूयोभूयोऽनेकवारम् प्रजायते। प्रत्येकं क्रान्तिसाम्यकाले उत्पन्नो भवतीत्यर्थः" रङ्गना०।

उपयमशब्दे १२६५ पृ० तङ्केदादिकं दृश्यम्। भावे घञ्। सि०शि०टी०उक्ते ४प्रतिमण्डलविमण्डलयोः संपाते मेलने च "पातो नाम प्रतिमण्डलविमण्डलयोः संपातः। यस्मादारभ्य विक्षेपप्रवृत्तिः। इह सुसरलवंशशलाकया कक्षामण्डलं तत्प्रतिमण्डलं च छेद्यकोक्तविधिना विरचय्य तत्र शीघ्रप्रतिमण्डले मेषादेः प्रतिलोमं पातस्थानं च चिह्नयित्वा तत्र विमण्डलं निवेशयम्। पातचिह्नाद्राशिषट्कान्तरे विमण्डलप्रतिमण्डलयोरन्यं संपातं कृत्वा पातात् पूर्वतस्त्रिभेऽन्तरे पठितविक्षेपप्रमाणेन

प्रतिमण्डलादुत्तरतो विमण्डलं केनचिदाधारेण स्थिरं कृत्वा मेषादेरनुलोमं मन्दस्फुटं ग्रहं प्रतिमण्डले विमण्डले च दत्त्वा विक्षेपोपपत्तिं दर्शयेत्। तत्र तयोर्वृत्तयोर्यावान् विप्रकर्षस्तावांस्तत्र प्रदेशे विक्षेपः। अथ तत्स्थानयनम्। पातस्थाने हि विक्षेपाभावः। ततस्त्रिभेऽन्तरे परमो विक्षेपः। अन्तरेऽनुपातेन। अतः पातग्रहचिह्नयोरन्तरं तावज्ज्ञेयम्। तच्च तयोर्योगे कृते भवति। यतो मेषादेरनुलोमं ग्रहो दत्तः। पातस्तु प्रतिलोमम्"। गणितागतपातकाले कृत्याकृत्ये "पातस्थितिकालान्तर्मङ्गलकृत्यं न शस्यते तज्ज्ञैः। स्नानजपहोमदानादिकमत्रोपैति खलु हद्धिम्" सि॰ शि॰ उक्ते। पत–घञ् भावे ।५पतने। दृष्टिपातः छत्रपात इत्यादि। पत–ज्वला॰ कर्त्तरि ण। ६पतनकर्त्तरि त्रि॰। पा–रक्षणे कर्म्मणि घञ्। ७रक्षिते त्रि॰मेदि॰।

पातक त्रि॰ पातयति पाति–ण्वुल्। १पतनकारके नरकरूपापकृष्टस्थानप्रापके नवविधे पापभेदे २अनुपातके च यथोक्तं प्रा॰ वि॰ "पातकपदमनुपातकपर्य्यायः, ननु नवस्वेव पापेषु पातकशब्दो दृश्यते यथा पैठीनसिः, "स्त्रीगोब्रह्मवैश्यक्षत्रियघाती सोमविक्रयी शूद्रेण सहभोजी कन्यादूषी कुमारद्रोही ह्यवकीर्णितिरग्न्युत्सादी चेति पातकिनः"। नवविधं पापमभिधायाह विष्णुः "एवं पातकिनः पापमनुभूय सुदुःखिताः। तिर्य्यग्योनौ प्रवर्त्तन्ते दुःखानि विविधानि च"। याज्ञवल्क्यः "नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्त्तृहिंसनम्। विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम्"। पतनीयानि पातकानीत्यर्थः। "ज्वलन्नुटो वज्रसमिति" कंसवधेऽनीशर्। "महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि च। तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुपपातकम्"। अतो महापातकतुल्यपापविशेषेऽप्यस्य शक्तिः। "नवविधपातकञ्च विष्णुसं॰ "तेनायमाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते। जातिभ्रंशकरणेषु सङ्करीकरणेष्वपात्रीकरणेषु च। मलावहेषु प्रकीर्णकेषु च" उक्तम्। ततः अस्त्यर्थे इनि। पातकिन् तद्युक्ते त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

पातङ्गि पु॰ पतङ्गस्य सूर्य्यस्यापत्यम् इञ्। १शनैश्वरे २यमे च ३कर्णे ४वैवस्वतमनौ ५सुग्रीवे च।

पातञ्जल न॰ पतञ्जलिना प्रोक्तम् अण्। १पाणिनिसूत्रवार्त्तिकव्याख्यानरूपे "अथ शब्दानुशासनम्" इत्यादिके महाभाष्ये, "पातञ्जले महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रमः" शेखरः। "अथ योगानुशासनम्" इत्यादिके २योगशास्त्रे च। पतञ्जलिशब्दे दृश्यम्।

पातन्त्रिन् पु॰ पतन्त्री तच्छब्दोऽस्त्यत्राध्याये अनुवाके वा विमुक्ता॰ अण्। पतन्त्रिशब्दयुक्ते १अध्याये २अनुवाके च।

पातन त्रि॰ पातयति पाति–ल्यु।१पतनकारके स्त्रियां गौरा॰ ङीष्। भावे ल्युट्। २अधोनयने न॰।

पातन्त्र त्रि॰ पत–वा॰ अन्यण्। पतनशीले ऋ॰ ३।५३।१७भा॰

पाताल न॰ पतन्त्यस्मिन्नधर्मेण पत–आलञ्। १भुवनस्याधोभागे २सर्वाधोभागस्थे स्थानभेदे। तानि च सप्तैव यथा "पातालानि च सप्तैव मुनयः संप्रचक्षते। अतलं वितलञ्चैव सुतलञ्च तलातलम्। महातलञ्च विख्यातं ततो ज्ञेयं रसातलम्"। "ततः पातालमित्येवं सप्त पातालसंज्ञकाः। एते स्वर्गाधिकसुखा बिलस्वर्गाः प्रकीर्त्तिताः। सत्सद्मभवनोद्यानविहारक्रीडचत्वराः" पाद्मे पातालखण्डे। "अतलं सुतलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत्। महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्मृतम्। कृष्णभौमं शिलाभौमं पातालं नीलमृत्तिकम्। रक्तपीतश्वेतकृष्णभौमानि च भवन्त्यपि। पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम्। सुषिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश। अष्टाविंशतिसंख्याता स्मृता नरककोटयः। नरकाणामधस्तात्तु धूमः कालाग्निसम्भवः। तस्याधस्तादनन्ताख्यो रुद्रः सर्वमयो महान्। तदधो धर्मचक्रन्तु येनेदं धार्य्यते जगत्" अग्निपु॰। ३औषधपाकार्थयन्त्रभेदे "ऊर्द्ध्वमायसले वह्निमध्ये च रससंग्रहः। पातालयन्त्रमेतद्धि शोधयेत् पारदादिकम्"। ४वडवानले ५मर्त्त्यमात्रे च मेदि॰।

पातालकेतु पु॰ दानवभेदे मार्क॰पु॰ २१अ॰।

पातालगरुडी स्त्री छिलिहिण्डाख्ये लताभेदे राजनि॰। भावप्र॰ अस्य पुंस्त्वमुक्तं यथा "छिलिहिण्डा महामूलः पातालगरुडाह्वयः। छिलिहिण्डः परं वृष्यः कफघ्नः पवनापहः"।

पातालनिवास पु॰ नि+वस–आधारे घञ् पातालं निवासो यस्य। दैत्ये पातालनिलयादयोऽप्यत्र हला॰ पातालौकस् तत्रार्थे हेमच॰। [क्षिपि च उज्ज्वलद॰।

पाति पु॰ पाति पा-रक्षणे डति। १प्रभौ पत–इण्। २प॰

पातिक पुंस्त्री॰ पातः पतनं जलमज्जनं प्रयोजनमस्य पाते साधु वा ठक्। शिशुमारे जलजन्तुभेदे शब्दमाला स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पातिली स्त्री पल्लिः खामी पत्नी वा लीयते अत्र लि–बा०
ड गौरा० ङीष्। १वागुरायां २नार्य्यां ३मृत्पात्रभेदे
(पातिल) मेदि०। [स्तिनि च मेदि०।

पातुक त्रि० पत--उकञ्। १पतनशीले २प्रपाते ३जलह-

पात्र त्रि० पाति रक्षति पिबति वा पा–ष्ट्रन्। १रक्षके २पा-
यिनि च त्रि० स्त्रियां ङीप्। ३गन्धपत्रे ४हृणभेदे
पु० हेमच०। [सेनागणककर्मणि तद्भावे च।

पात्तिगणक न० पत्तिगणकस्य भावः उद्गाता० अञ्।

पात्नीवत पु० पत्नी विद्यतेऽस्य मतुप्। "छन्दसीरः" पा० यस्य
वः तच्छब्दोऽस्यत्र विभुक्ता० अण्। पत्नीवच्छब्दयुक्ते
१अध्याये २अनुवाके च। सचानुवाकः "तान् यजताम्
इत्यादिवर्गः" ऋ० १।१४।७। तस्येदम् अण्। ३ग्रह-
रूपपात्रभेदे यजु० १८।२० कात्या० ६।५।२१ शत०ब्रा०
१७।७।३।८।

पात्य न० पत्युर्भावः यक्। १पतित्वे "भरणाद्धि स्त्रिया भर्त्ता
पात्याच्चैव स्त्रियाः पतिः" भा० शा० २६७अ० पत–णिच्
यत्, पत–ण्यत् वा। २पातनीये ३पतनीये च त्रि०।

पात्र पु०न० अर्द्धर्चा० पाति रक्षत्याधेयं पिबत्यनेन वा पा–
ष्ट्रन्। १जलाद्याधारे भोजनयोग्ये २अमत्रे अमरः।
अस्य स्त्रीत्वमपि षित्त्वात् ङीष्। विद्यादियुक्ते दान-
योग्ये ३ब्राह्मणे न० "ब्राह्मणं पात्रमाहुः" इति स्मृतिः।
४यज्ञिये स्रुवादौ, तीरद्वयमध्यवर्त्तिनि ५जला-
धारस्थाने ६राजामात्ये च मेदि०। नाटकेऽभिनेये
७नायकादौ च न० हेमच० ८मानभेदे वैद्यकम्। यज्ञि-
यहोमादिसाधनपात्रलक्षणम् कात्या० श्रौ० भाष्ये।
"अथ पात्राणां लक्षणमुच्यते खादिरः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्वहृत्त
पुष्करो नासिकावत् पर्वार्द्धखातो भवति। स्रग्च खा-
दिरः खड्गाकृतिररत्निमात्रः। स्रुचो बाहुमात्र्यो
मूलदण्डास्त्वग्बिला हंसमुखसदृशैकप्रणालिकायुक्ताः। पा-
णिमात्रपुष्कराश्चस्तात्खातयुक्ताश्च कार्य्याः। पालाशी
जुहूः, उपभृदाश्वत्थी, वैकङ्कती ध्रुवा "एतेषां हक्षाणामे-
कस्य वा सर्वाः स्रुचः कारयेत्, बाहुमात्र्योऽरत्निमा-
त्र्यो वाप्राग्दण्डाःत्वग्बिला हंसमुख्यः" इत्यापस्तम्बः।
अग्निहोत्रहवणी वैकङ्कती, अग्निहोत्रस्रुवो वैकङ्कतः।
यैः पात्रैर्होमो न क्रियते तानि सर्वाणि वारणानि
भवन्ति तानि चोलूखलमुषलकूर्चेडापात्रीपिष्टपात्रीपुरो-
डाशपात्रीशम्याप्रतावदानाभ्यू पवेषान्तर्धानकटप्राशित्रह-
रणषडवत्तवप्रासनादीनि। तत्रोलूखलादीनि वा-

र्णाणि। कूर्चो बाहुमात्रः पीठाकारः। इडापात्री
पिष्टपात्र्यौ अरत्निमात्र्यौ मध्यसंगृहीते। पुरोडाश
पात्री प्रादेशमात्री समचतुरस्रा षडङ्गुलहृत्तखातवती।
शम्या प्रादेशद्वादशाङ्गुला प्राशित्रहरणं हृत्तमादर्शाकारं
चतुरस्रं चमसाकारं वा तथैव द्वितीयमपिधानपात्रम्
षडवत्तं चोभयत्र खातवत्। आसनानि चारत्निमात्र
दीर्घाणि प्रादेशमात्रविपुलानि सर्वेषु पात्रेषु मूलाभि-
धानार्थं इन्तानि कार्य्याणि अनादेशे होमसाधनभूतानि
पात्राणि वैकङ्कतानि भवन्ति यथा सोमयागे ग्रहचमस-
द्रोणकलशादीनि तत्रापि हविर्धानाधिषवणफलकस-
म्भरणोपरिस्रवादीन्यहोमसंयुक्तानि वारणान्येव षोड़-
शिनः पात्रं खादिरं चतुरस्रम् अंशदाभ्यपात्रमौदु-
म्बरं वचनात् वाजपेये सप्तदशानां सोमग्रहाणां पा-
त्राणि वारणानि अहोमसंयुक्तत्वात्। सुराग्रहपात्रा-
ण्यपि वारणानि शाखान्तरामृण्मयानि वा इत्येव-
मादि सर्वमूहनीयम्। मूलं कात्या० श्रौ० १।३।३१ सूत्रादौ
दृश्यम्। कर्मप्रदीपे च "आज्यस्थाली च कर्त्तव्या
तैजसद्रव्यसम्भवा। महीमयी वा कर्त्तव्या सर्वास्वा-
ज्याहुतीषु च। आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तु यथाकामन्तु
कारयेत्। सुदृढामव्रणां भद्रामाज्यस्थालीं प्रचक्षते।
तिर्य्यगूर्द्ध्वं समिन्मात्रा दृढ़ा नातिबृहन्मुखी। मृण्-
मय्यौडुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते। स्वशाखोक्तः
प्रहस्तिच्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः। न चातिशिथिलः
पाच्यो न चरुश्चारसस्तथा। इध्मजातीयमिध्मार्द्धं प्रमाणं
मेक्षणं भवेत्। हत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्ष-
मम्। एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे। दर्वी द्व्य-
ङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयोऽनन्तमेक्षणम्। मुषलोलूखले वार्क्षे
स्वायते सुदृढे तथा। इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पं वैण-
वमेव च। दक्षिणं वामतो बाह्यमात्माभिमुखमेव च।
बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः। त्रयो
भवन्ति शीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्दिशम्। प्रागग्रावभितः
पश्चादुदग्रमथवा परम्। न्यसेत् परिधिमन्यञ्चेदुदगग्रः
स पूर्वतः" देवपूजाङ्गपात्रमानं देवीपु० उक्तं यथा
"षट्त्रिंशदङ्गुलं पात्रञ्चोत्तमं परिकीर्त्तितम्। मध्यमं
तत्त्रिभागेन हीनं कन्यसमीरितम्। वस्वङ्गुलप्रमाणन्तु
तत्पात्रं कारयेत् क्वचित्। नानाविचित्ररूपाणि पौ-
ण्डरीकाकृतीनि च। शङ्खनीलोत्पलाकारपात्राणि
परिकल्पयेत्। रत्नादिरचितान् कुर्य्यात् काञ्चीमूलसुस-

स्थितान्। यथाशोभं यथालाभं तथा शात्राणि कारयेत्। विना पात्रेण यः कुर्य्यात् प्रतिष्ठां याज्ञिकीं क्रियाम्। विफला भवते सर्वा वाहनादिधनापहा” दानशब्दे दानपात्रलक्षणादिकं ३५२॰ पृ॰ उक्तम्। पाकपात्रलक्षणादिकं पाकशब्दे ४२८२पृ॰ दृश्यम्।

पात्रट पु॰ पात्रेव पिबन्निव अटति अट् अच्। १कर्पटे २कृशे शब्दच॰।

पात्रटीर पु॰ पात्रेव पिबन् रक्षन्निव वा अटति अट बा॰ ईरन्। १उचितव्यापारयुते मन्त्रिणि २लौहपात्रे ३कांस्यपात्रे ४रजतपात्रे ५सिंहाने ६पावके च मेदि॰। ७पिङ्गाश्वे ८काके ९कङ्के च पुंस्त्री॰ शब्दरत्ना॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [रत्नके तुलाधटे पु॰ जटाध॰।

पात्रपाल त्रि॰ पात्रं पालयति पाल–अण् उप॰स॰। पात्र-

पात्रसंस्कार पु॰ ६त॰। पात्रशुद्धौ स्वच्छजलादिना पात्रमार्जने पुरोटौ शब्दच॰।

पात्रासादन न॰ ६त॰। यज्ञपात्राणां यथोक्तक्रमेण यज्ञनिष्पादनाय स्थापने यज्ञपात्रासादनक्रमस्तु कात्या॰श्रौ॰ २।३।१५ सू॰ तद्भाष्ये उक्तो यथा

“शूर्पाग्निहोत्रहवणीस्फ्यकपालं शम्यां कृष्णाजिनमुलूखलमूसलं दृषदुपलमर्थवत्तु” दसू॰ “स्फ्यकपालमित्येकवद्भावादिदमेकं द्वन्द्वम् तेन बहुभिरपि कपालैरेकमेव पात्रमिति द्रष्टव्यम्। कपालानि च भिन्नस्य घटादेर्यान्यहानि अभिन्नान्यपि रौहिणकपालवत् निर्मितानि भवन्तीत्येके इति धूर्त्तस्वामिनः। शूर्पं च नडतृणमयमिषीकानिर्मितं वेणुदलनिर्मितं वा भवति। अर्थवत्तु येन येन पात्रेणात्र प्रयोजनं तेषां सर्वेषामुपयोगक्रमेणासादनम्। तथा च कात्यायनः “प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्नेरुदगग्रं समीपतः। तत्तथा सादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते” इति तच्चैवम् “अनो वा पात्री वा व्रीहयो यवा वा ततश्चैवम् अनोव्रीहयश्चानोयवाश्च पात्रीव्रीहयः पात्रीयवाश्चेति वा पवित्रच्छेदनानि पवित्रे च उपवेषः संयवनार्थमुदकं च आज्यस्थाली आज्यं च अमावस्यायां दोहनचतुष्टयम्, वेदार्थः कुशमुष्टिः, दक्षिणार्था अन्वाहार्य्यस्थाली चाश्च दर्भतृणमभ्रिश्च इध्मो बर्हिश्च स्रुवो जुहूश्च उपभृद्ध्रुवा च प्राशित्रहरणं स्रुतावदानं च द्वे पुरोडाशपात्र्यौ इति” कर्कादयः। तदयुक्तमिति केचित्। स्वसूत्रशाखान्तरसूत्रेषु सादनप्रतापनोपस्तरणादिष्वेकस्या एव दर्शनात्। यच्चेडापात्रीपिष्टपात्र्योरभेदमाहुस्तदपि अयुक्तम् शाखान्तरसूत्रेषु तयोर्भेददर्शनात् तथा च तैत्तिरीयसूत्रम् “प्राशित्रहरणं चेडापात्रं च मेक्षणं च पिष्टपात्री चेति” विकृतौ चातुर्मास्यादौ यत्र चर्वादिभिर्व्यवहिताः पुरोडाशाः तत्र भवतु पुरोडाशपात्रीभेदः। यान्तु यूनकुशाश्च परिधयः कुशास्तीर्णं होतृषदनं च इडापात्री मद्वन्तं च अन्तर्धानकटः पूर्णपात्रं च पक्षे कर्मापवर्गे समिद्व्यासाद्यते परिधीनामपि पृथगासादनमष्टादशकाष्ठकेध्मपक्षे एकविंशतिकाष्ठकेध्मपक्षे तस्मादेवेध्मात् त्रीणि काष्ठान्यादाय विकल्पेन परिधिपरिधानविधानात्। एवमत्र पात्राणामुपादानक्रमेणासादनमुक्तम्। यस्य यस्य पात्रस्य येन क्रमेण तस्यासादनम् एवं च सुतरां दृष्टार्थता भवति लाघवं च विनियोगक्रमेणासादने च तथा न स्यात् हविर्ग्रहणे पात्र्याः हविर्द्रव्यस्य च देशविप्रकर्षात् आज्यनिर्वापे स्थाल्याज्यस्य च तस्मादुपादानक्रम एव पितृभूतियाज्ञिकसम्मतः पात्रासादने युक्तः। कर्काचार्य्यास्तु विनियोगक्रमेणासादनमाहुः”। सूत्रे अर्थवत्त्वित्युक्तेर्यथा यथा यत्र यत्र यस्य यस्योपयोगस्तस्य तस्य तत्रासादनम्। तत्स्थानप्रकारो च तदुत्तरत्र सूत्रेषु दृश्यौ

पात्रिक त्रि॰ पात्रस्य वापः ठन्। पात्रवापक्षेत्रादौ स्त्रियां षित्त्वात् ङीष् पात्रिको चेत्रभक्तिः सि॰ कौ॰। पात्रं सम्भवति अपहरति आहरति वा ठञ्। पात्रावहारकादौ स्त्रियां ङीप्। पक्षे ख। पात्रीण तत्रार्थे स्त्रियां टाप्। तत्रार्थे।

पात्रिय त्रि॰ पात्रमर्हति घ। पात्रार्हे पक्षे यत्। पात्र्य

पात्रीय न॰ पात्रे साधु बा॰ छ। पात्रसाधौ यज्ञद्रव्ये त्रिका॰। [यज्ञद्रव्ये।

पात्रीव(र) पुं न॰ अर्द्धर्चादि॰ पात्रीं रा(वा)ति रा–(वा) क।

पात्रेबहुल पु॰ ब॰ व॰। पात्रे भोजनसमये एव बहुला॰ न तु कार्य्ये पात्रेसमिता॰ आक्षेपे गम्ये अलुक्स॰। भोजनसमय एव बहुलीभूतेषु कार्य्याक्षमेषु। युक्तारोह्या॰ आद्युदात्तता।

पात्रेसमित त्रि॰ पात्रे भोजनकाल एव समितः सङ्गतः पात्रेसमि॰ अलुक्स॰। १कार्य्यकाले अक्षमेषु भोजन एव सङ्गतेषु। युक्तारोह्या॰ आद्युदात्तताः। “स पात्रेसमितोऽन्यत्र भोजनाद्भिहितो न यः” त्रिका॰ “निधाय हृदये पापं यः परं शंसति स्वयम्। स पात्रेसमितोऽयस्यादिति” शब्दमा॰ उक्तलक्षणे पुरुषविशेषे च।

पात्रेसमितादि पु॰ क्षेपे अलुक्समासादिनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा॰ सू॰ उक्तो यथा "पात्रेसमिताः पात्रेबहुलाः उदुम्बरमशकः उदुम्बरकृमिः कूपेकच्छपः अवटेकच्छपः कूपमण्डूकः कुम्भमण्डूकः उदपानमण्डूकः नगरकाकः नगरवायसः मातरिपुरुषः पिण्डीशूरः पितरिशूरः गेहेशूरः गेहेनर्दी गेहेक्ष्वेडी गेहेविजिती गेहेव्याड़ः गेहेमेही गेहेदाही गेहेदृप्तः गेहेधृष्टः गर्भेतृप्तः आखनिकवकः गोष्ठेशूरः गोष्ठेविजिती गोष्ठेक्ष्वेड़ी गोष्ठेपटुः गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेप्रगल्भः कर्णेटिरिटिरा कर्णेचुरुचुरा"।

पात्रोपकरण न॰ ६त॰। पात्राणामुपभूषणे "रीतिवर्गादिसञ्जातं पात्रोपकरणादिकम्। दद्यादायसवर्जन्तु भूषणं न कदाचन। घण्टाचामरकुम्भादि पात्रोपकरणादिकम्। तद्भूषणान्तरे दद्याद्यस्मात्तदुपभूषणम्" कालिकापु॰ ८६ अ॰।

पात्त्र न॰ पतति पत-क्विप् पतं पतन्तं त्रायते त्रै-क स्वार्थे अण्वा प्रज्ञाद्यण्। पापित्रातरि "सर्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः। पतन्तं त्रायते यस्मादतीव नरकार्णवात्" नन्दिपु॰। महेश्वर इति प्रदर्शकं हेतोरविशेषात् "पात्त्राण्याध्यात्मिका मुख्या विशुद्धाश्चाग्निहोत्रिणः। देवताश्च तथा मुख्या मोदानं स्तोतदुत्तमम्" प्रा॰ त॰।

पाथ न॰ पीयतेऽदः पा-कर्मणि थ। १जले पाति रक्षति थ। २अग्नौ ३सूर्य्ये च मेदि॰।

पाथस् न॰ पाति रक्षति, पीयते वा पा-पाने रक्षणे वा असुन् थुक् च। १जले २अन्ने च उज्ज्वलद॰ अन्नभोजने हि देहरक्षा ३आकाशे च मेदि॰। [स्त्रियां ङीप्।

पाथिक पुंस्त्री॰ पथिकस्यापत्यं शिवा॰ अण्। पथिकापत्ये

पाथिक्य न॰ पथिकस्य भावः पुरोहि॰ यक्। पथिकत्वे

पाथिस् पु॰ पा-पाने इसिन् थुक् च। १समुद्रे २नेत्रे च उज्ज्वलद॰।

पाथेय त्रि॰पथि तद्व्यवहारे साधु ढञ्। १मार्गेषु आहारोपयोगिद्रव्ये २कन्याराशौ दीपिका कौर्पशब्दे २२७८पृ॰ दृश्यम्। ३देशभेदे। ततो भवेऽर्थे धूमा॰ वुञ्। पाथेयक तत्र भवे त्रि॰ [राजनि॰ २शङ्खे च पाथोजातादयोऽप्यत्र।

पाथोज न॰ पाथसि जायते जन-ड ७त॰। १जलजे कमले

पाथोद पु॰पाथो ददाति दा-क। १मेघे त्रिका॰ मेघनामनामके २मुस्तके अमरः।

पाथोधर पु॰ पाथो धारयति धारि-अच् उप॰स॰। जलधरे १मेघे हला॰ २मुस्तके च। [जलधौ समुद्रे त्रिका॰।

पाथोधि पु॰ पाथो धीयतेऽत्र धा-आधारे कि उप॰स॰।

पाथोनिधि पु॰ पाथो निधीयतेऽत्र नि+धा-कि उप॰स॰। जलनिधौ समुद्रे शब्दरत्ना॰। भवे यत् ११।१४।

पाथ्य त्रि॰ पाथसि भवः वेदे ड्यत्। पाथसि हृदयाकाशे

पाद् पु॰ पद+णिच् क्विप्। चरणे पादे जटा॰

पाद पु॰ पद्यते गम्यतेऽनेन करणे कर्मणि वा घञ्। १चरणे अमरः २श्लोकमन्त्रयोश्चतुर्थांशे "सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्" पा॰ "पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्य्येत" सि॰कौ॰। "पादेन नाक्रमेत् पादमुच्छिष्टं नैव लङ्घयेत्। न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः" इति कर्मलोचनम्। पादप्रक्षालनादिनिषेधो यथा "न पादक्षालनं कुर्य्यात् पादेन वा कदाचन। नाग्नौ प्रतापयेत् पादौ न कांस्ये धावयेद्बुधः। नातिप्रसारयेद्देवब्राह्मणानामथापि वा। वाय्वग्निगुरुविप्राणां सूर्य्यं वा शशिनं प्रति" कौर्मे उपरिभागे १५ अ॰। सुसंख्यापूर्वकस्य अन्त्यलोपः बहु॰ समा॰। द्विपाद् सुपाद्। उपमानात्तु वा व्याघ्रपाद्(दः)। पाच्छब्देनैकोपपत्तौ अन्त्यलोपविधानम् द्विपादः सुपादः इति प्रयोगवारणार्थम्। पादश्च इन्द्रियभेदः इन्द्रियशब्दे ९५५ पृ॰ दृश्यः। ३वृक्षादेर्मूले पादपः। ४चतुर्थभागे ५प्रत्यन्तपर्वते महाद्रिसन्निकृष्टक्षुद्रपर्वते ६किरणे च मेदि॰ ७पल्यांशमात्रे दशयवमात्रे। भावे घञ्। ८गमने तत्र कुशलः आकर्षा॰ कन्। पादक तमनकुशले त्रि॰। पादेन चरति पर्पा॰ ष्ठन् पदादेशश्च पदिक पादचारिणि त्रि॰ स्त्रियां ङीष्। अस्य भत्वे शसादौ च परे वा पदादेशः। पादान् पदः इत्यादि। उणा॰ आद्युदात्ततास्य। १०ऋषिभेदे.

पादकटक पु॰ पादस्य कटक इव। नूपुरे अमरः।

पादकृच्छ्र पु॰ व्रतभेदे तल्लक्षणमुक्तं यथा "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः" याज्ञ॰ "एतच्चतुरहसाध्यम्" मा॰वि॰।

पादगण्डीर पु॰ पादस्य गण्डः (गुँड) इवास्यामूलाच्छाखावधिभागस्य ईः शोभास्यत्र बा॰ र। श्लीपदे (गोद) रोगभेदे त्रिका॰।

पादग्रह्य पु॰ गृह्यः पादः मयूर॰ पूर्वनि॰। गृह्ये पादे

पादग्रन्थि पु॰ पादस्य ग्रन्थिरिव। १गुल्फे २पादसन्धौ च।

पादग्रहण न॰ पादौ गृह्येते यत्र ग्रह-आधारे ल्युट्। १चरणग्रहणपूर्वकप्रणामे। "त्रिप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं

चाभिवादनम्" मनुः अभिवादनशब्दे २९९ पृ० दृश्यम्। तत्र शौचान्तरमाह व्याघ्रपादः "यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा तद्विशोधयेत्"। अनभिवाद्यानाह हारीतः "धावन्तञ्च प्रमत्तञ्च मूत्रोच्चारकृतन्तथा। भुञ्जानमाचमनार्हञ्च नास्तिकं नाभिवादयेत्। जन्मप्रभृतियत् किञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत्। सर्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनात्"। "समिद्वार्युदकुम्भपुष्पान्नहस्तो नाभिवादयेत् यच्चाप्येवं युक्तम्" इति। बौधायनः। "जपयज्ञजलस्थञ्च समित्पुष्पकुशानलान्। दन्तकाष्ठञ्च भक्ष्यञ्च वहन्तं नाभिवादयेत्" लघुहारीतः। "न पुष्पाक्षतपाणिर्नाशुचिर्न जपन् न देवपितृकार्यं कुर्वन्" अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ।

पादघृत न० पादयोर्लेपनार्थं घृतं शा०त०। पादयोरभ्यञ्जनार्थे घृते भा० व० १९९ अ०।

पादचतुर त्रि० पादे पादव्यापारे चतुरः। १पादव्यापारदक्षे २छागले पुंस्त्री। ३सैकते ४पिप्पले ५करके ६परदोषैकप्रवक्तृपुरुषे च मेदि०।

पादचारिन् पु० पादेन चरति चर–णिनि ३त०। १पदातौ २पद्भ्यां गन्तरि त्रि० हेमच० स्त्रियां ङीप्।

पादज पुंस्त्री पादात् जायते जन–ड ५त०। ब्रह्मणः पदादुत्पन्ने १शूद्रे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "पद्भ्यां शूद्रो अजायत" यजु० ३०।११। श्रुतेस्तस्य तथात्वम्। २चरणजातरोगादौ त्रि०।

पादजल न० पादक्षालनं जलम् शा०त०। १पादोदके। पादमितं जलं यत्र। २चतुर्थांशमितजलयुक्ते त्रि० ३तक्रे न० अमरः

पादजाह न० पादस्य मूलं कर्णा० जाहच्। पादस्य मूले।

पादत्र त्रि० पादौ त्रायते त्रै–क। १पादरक्षके २पादुकायाम् स्त्री। [जटाध०। उपानच्छब्दे दृश्यम्।

पादत्राण न० पादस्त्रायतेऽनेन त्रै–करणे ल्युट्। पादुकायां

पाददाह पु० पादौ दहति–अण् उप० स०। सुश्रुतोक्ते १वातव्याधिभेदे "पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः। विशेषतश्चङ्क्रमतः पाददाहं तमादिशेत्"।

पादप पु० पादेन मूलेन पिबति सिक्तं जलम् पा–क। १वृक्षे अमरः। पादं पाति रक्षति पा–क। २पादपीठे मेदि०। ३पादुकायां स्त्री मेदि०। पादपेन कृतम् अञ्। ४पादपकृते त्रि०। ततः समूहे खण्डच्। पादपखण्ड तत्समूहे न०। [(परगाछा)। राजनि०।

पादपरुहा स्त्री पादपं रोहति रुह–क। वन्दायाम्

पादपाश पु० ६त०। १अश्वपादबन्धनदामनि हेमच० २वल्लकायां ३खट्टुकायाम् (खेँडुया) ४लतायां स्त्री मेदि० गौरा० ङीष्।

पादपीठ पुंन० ६त०। पादस्थापनार्थे पीठे हेमच०। संज्ञायां कन् कापि अतइत्त्वम्। पादपीठिका० नापितादिशिल्पे स्त्री शब्दमा०।

पादप्रक्षालन न० ६त०। पादयोः १क्षालने जले "पादप्रक्षालनं मेधाजनकं सुर्यवित्तकम्। अलक्ष्मीकलिहृच्चैव आयुषो हितकारि च" राजनि० "पादप्रक्षालनं विशेषयति देवलः "प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः। उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः" शनैस्त्वरः। दैवपैतृकेतरत्रापस्तम्बः "प्रत्यक्पादावसेचनमिति"। प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः। क्रममाह गोभिलः "सव्यं पादमवनेनिजे इति सव्यं पादं प्रक्षालयति"। अर्हणीये तथा दर्शनात् सर्वत्र तथा कल्प्यते। पारस्करः "सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयतीति" "सव्यं प्रथमं प्रक्षालयतीति" सूत्रेण प्राक् सव्यपादप्रक्षालने सिद्धे सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयतीत्यत्र सव्यग्रहणं सामान्यार्थं तेनान्यस्मिन्नपि पादप्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्यम् अन्यार्थं पूर्ववचनमिति दर्शनात्"। "ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणं प्रथममिति" सूत्रं तस्य पादौ यदि ब्राह्मणः प्रक्षालयति तदा दक्षिणं दातव्यमिति न सव्यम्। यथा प्रक्षालयतीत्यनुवृत्तावाश्वलायनः "दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् सव्यं शूद्रायेति"। स्वयं प्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्यमिति हरिशर्मा। एवञ्च दक्षिणपादप्रक्षालनानन्तरं वामपदप्रक्षालनं वाचस्पतिमिश्राद्युक्तं हेयमिति" आ०त० रघुनन्दनः।

पादबन्धन न० पादौ बध्येते अनेन करणे ल्युट् ६त०। १गोमहिष्यादेः पादबन्धने दामनि। भावे–ल्युट्। २गोमहिषादिपादयोर्बन्धने जटा०। घञ् पादबन्ध तत्रार्थे पु०।

पादभाग पु० ६त०। १चरणाधोभागे हेमच०। १पादमितः भागः शा०त०। २चतुर्थांशे च।

पादमूल न० ६त०। १चरणस्याधोभागे २चरणसमीपे च।

पादरक्ष त्रि० पादं रक्षति रक्ष–अण् उप०स०। १चरणरक्षके पादुकादौ २रथचरणरूपचक्ररक्षके च भा०वि० ६५अ०। ल्यु। पादरक्षण तत्रार्थे त्रि०भावे ल्युट्। ६त०। ३पादस्य रक्षणे न०। [पादबन्धनार्थे दामनि जटाध०।

पादरज्जु स्त्री पादबन्धनार्था रज्जुः शा०त०। हस्त्यादे

पादरथी स्त्री क्षुद्रो रथः ङीप् पादस्य रथीव । पादुकायां त्रिका० । [ल्युः । पादरोहण तत्रार्थे राजनि० ।

पादरोह पु० पादेन मूलेन रोहति रुह–अच् । वटवृक्षे

पादवन्दन न० पादयोर्वन्दनम् । पादग्रहणपूर्बकप्रणामे "कुर्य्याच्छ्वशुरयोः पादवन्दनं भर्त्तृतत्परा" याज्ञ० मनुना कश्चिद्विशेष उक्तः "गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः । पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता" [हेमच०

पादवल्मीक पु० पादे वल्मीक इव । श्लीपदरोगे (गोद)

पादविक त्रि० पदवीमनुधावति ठक् । पथिके सि०कौ० ।

पादविग्रह पु० पादस्यावयवस्य विग्रहः । अवयवग्रहणे । "ये च विष्णुमधीयन्ते बहुधा पादविग्रहैः" हरिवं० २१७अ० । पादः चतुर्थांशमितो विग्रहो यस्य । पादमितावयवयुक्ते त्रि० "अधर्मो पादविग्रहः" १९८अ० ।

पादविरजस् स्त्री पादौ विरजौ धूलिहीनौ यस्याः । १पादुकायां हारा० । २देवेषु च तेषां विरजस्कपादत्वात्तथात्वम् ।

पादशस् अव्य० पादं पादमित्यादिकारकार्थे वीप्सायाम् शस् एकपादभिन्नत्वे न पदादेशः । वीप्सायां कारकार्थत्वे पादशब्दार्थे मनुः १।८२। तु एकपादे तु पञ्चमस्

पादशाखा स्त्री पादस्य शाखेव । पादाङ्गुलौ शब्दार्थकल्पत० ।

पादशैल पु० पादात्मकः शैलः । प्रत्यन्तपर्वते शब्दरत्ना० ।

पादशोथ पु० पादजातः शोथः शा०त० । पादजाते शोथे रोगभेदे "अन्योन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः । पुरुषं हन्ति नारीन्तु मुखजो गुह्यजो द्वयम्" माधवः ।

पादशौच न० ६त० । पादप्रक्षालने पादप्रक्षालनशब्दे दृश्यम् "यस्याक्षतः पादशौचम्" श्राद्धप्रयोगः । श्राद्धे दक्षिणामुखेनैव तस्य करणं यथोक्तं श्राद्ध०त० "प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः । उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैत्रके दक्षिणामुखः" इति देवलवचनात् दक्षिणामुखः सन् कृतपादशौचस्तत्रापि वामपादादिक्रमः" रघु० ।

पादस्फोट पु० ६त० । १विपादिकाख्ये २क्षुद्रकुष्ठभेदे अमरः कुष्ठशब्दे २१५५पृ० तस्य लक्षणादि दृश्यम् ।

पादस्वेदन न० ६त० पादयोः स्वेदने । ततः कल्याद्यता० निर्वृत्तेऽर्थे ठक् । पादस्वेदनिक तन्निर्वृत्ते रोगभेदोपशमादौ त्रि० ।

पादहर्ष पु० "हृष्यतश्चरणौ यस्य भवतश्च प्रसुप्तवत् । पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपजः" सुश्रुतोक्ते वातव्याधिभेदे ।

पादहारक त्रि० पादाभ्यां हरति ह्रियते वा हृ–कर्त्तरि कर्मणि वा नि० ण्वुल् । १पादेन हरणकर्त्तरि २तत्कर्मणि च । [२चरणशून्ये च ।

पादहीन त्रि० ३त० । १त्रिपाद्यात्मके पदार्थे (तिनपोया)

पादाकुलक "यदतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैर्मात्रासमादिपादैः कलितम् । अनियतवृत्तपरिमाणसहितम् प्रथितं जगत्सु पादाकुलकम्" वृ०र० उक्ते मात्रावृत्तभेदे ।

पादाग्र न० ६त० । चरणाग्रभागे प्रपदे अमरः ।

पादाङ्गद न० पादस्य अङ्गदमिव । नूपुरे अमरः गौरा० ङीष् । तत्रार्थे स्त्री हारा० ।

पादाङ्गुलीयक न०६त० (चुटकी) चरणाङ्गुलीयके हेमच०

पादात् त्रि० पादाभ्यामतति अत–क्विप् । पद्भ्यां गन्तरि २पदातौ पु० हेमच० ।

पादात न० पदातीनां समूहः अण् । १सैन्यसमुदाये अमरः पादाभ्यामतति गच्छति अत–अच् । २पदातौ सैन्ये पु० पादातिः पादातिकोऽप्यत्र पु० हेमच० ।

पादाम्बु न० पादमितमम्बु यत्र । तक्रे (घोल) अमरः ।

पादाभ्यञ्जन न० ६त० । पादलेपनार्थे घृतादौ कात्या०श्रौ० ।

पादाम्भस् न० पादप्रक्षालनमम्भः । पादशौचजले "दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सृजेत्" याज्ञ० तत्र दूरे त्यज्यतोक्ता । [पादर्षिगोत्रापत्ये ।

पादायन पुंस्त्री० पादस्यर्षेः गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ् ।

पादारक पु० पाद इव ऋच्छति ऋ–ण्वुल् । नौकावयवभेदे पोलिन्दे हेमच० । [नौकायां हारा०

पादालिन्दी स्त्री पाद इवालिन्दो यस्याः गौरा० ङीष् ।

पादावर्त्त पु० पाद इवावर्त्तते आ+वृत–अच् । कूपादितो जलोद्धारणे यन्त्रभेदे अरघट्टे हेमच० ।

पादाविक त्रि० पादातिक+पृषो० । पदातौ शब्दरत्ना० ।

पादिक त्रि० पादेन चतुर्थांशेन जीवति वेतना० ठक् । १चतुर्थांशवृत्तियुते । पादः परिमाणमस्य निष्का० ठक् । २पादपरिमाणे मनुः १।१।

पादिन् त्रि० पादश्चरणोऽस्त्यस्य पादश्चतुर्थांशो ग्रहीतृत्वेनास्त्यस्य वा इनि । १पादयुते जलजन्तुभेदे "कुम्भीर कूर्मनक्राश्च गोधामकरशङ्कवः । घण्टिकः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः । पादिनोऽपि च ये ते तु कोषस्थानां गुणैः समाः" भावप्र० । २चतुर्थांशग्राहके च "सर्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशास्तु पादिनः" मल०त० अर्द्धिन्शब्दे ३७८पृ० दृश्यम् ।

पादु स्त्री भावे उण्। गमने ऋ० १०।२७।२४ भाष्ये दृश्यम्।

पादुक त्रि०पद–उकञ्। १गमनशीले पादू+स्वार्थे क “केऽणः” पा० ह्रस्वः। चर्ममयपादत्राणे स्त्री अमरः। तस्या उत्पत्तिकथा आतपत्रशब्दे ६४८ पृ० दृश्या तत्र चानुशासनिकपर्वाध्यायसंख्या ९२।९३स्थाने९५।९६संख्या ज्ञेया। “वर्षातपादिके छत्री दण्डी रात्र्यटवीषु च। शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत्” ज्यो०त० “पादप्रधारणं वृष्यमोजस्यं चक्षुषो हितम्। सुखप्रचारमायुष्यं बल्यं पादरुजापहम्”। तस्या अधारणे दोषा यथा “पादाभ्यामनुपानद्भ्यां भ्रमणं च क्रमणं यदा। अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियघ्नमदृष्टिकृत्” राजनि० अधिकं दिनचर्य्याशब्दे ३५९० पृ० दृश्यम्। “दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ। स्नातकाय महाबाहो! संशिताय द्विजातये। सोऽपि लोकानवाप्नोति दैवतैरपि पूजितान्। गोलोके स सदा युक्तो वसति प्रेत्य भारत!” भा०आनु० ९६अ०। क्वचित्पादुकाधारणनिषेधः “वहन्नुपानहौ पद्भ्यां यस्तु मामुपसंक्रमेत्। चर्मकारस्तु जायेत वर्षाणान्तु त्रयोदश” वराहपु०। “सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते” मनुः। देवतापादुकानिर्माणप्रकारो देवीपु० यथा “मणिरत्नमयी कार्य्या हेमरूप्यमयी तथा। चन्दनेनापि कर्त्तव्या पादुका प्रतिमापि वा। श्रीपर्णी श्रीद्रुमा चापि देवदारुमयी तथा। षडङ्गुला च सा कार्य्या पादुकां पूजयेत् सदा”।

पादुकाकार पु० पादुकां करोति कृ–अण् उप०स०। चर्मकारे पादूकृत्पादुकाकृदादयोऽप्यत्र हेमच०।

पादू स्त्री पद्यते सुखेनानया पद–करणे “णित् कशिपद्यर्त्तेः” उणा० ऊ–णिच्च। चर्ममयपादुकायाम् अमरः।

पादोदक न० पादप्रक्षालनमुदकम् शा०त०। पादप्रक्षालनजले हरिमूर्त्तिपादोदकपानफलं हरिभक्तिविलासादौ दृश्यम्

पादोदर पुंस्त्री० पाद उदरे यस्य। सर्पे अमरोप० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पाद्धत न० पद्धतीनां समूहः भिक्षा० अण्। पद्धतिसमूहे

पाद्म न०पद्ममधिकृत्य प्रवृत्तम् अण्। “तदधिकृत्य कृते ग्रन्थे” पा० वा अण्। पद्माधिकारेण प्रवृत्ते १ब्रह्मादिनकल्पे कल्पभेदे तदधिकारेण कृते २पद्मपुराणात्मके ग्रन्थे च।

पाद्य त्रि०पादार्थं पाद–यत्। १पादशौचार्थे जले अर्घ्यं स्त्री तेन “पाद्याः पाद्याः पाद्याः प्रतिगृह्यन्तामिति” विवाहेऽर्हणीयप्रश्नः। पादं सत्वर्थशमर्हति यत्। २सत्वर्थार्हे त्रि०। देवदेयपाद्ये द्रव्यविशेष उक्तो यथा “पाद्यं श्यामाकदूर्वाब्जविष्णुक्रान्ताभिरीरितम्”। एतद्द्रव्ययुक्तं जलमिति” देवप्र० रघु०। तद्दानपात्रलक्षणं यथा “पादावसेचनजलग्रहणं पात्रमद्भुतम्। लौहजं ताम्रजातं वा हैमं राजतमेव वा” वैखानससं०। “षडङ्गुलप्रविस्तारस्तत्सेधे चतुरङ्गुलम्। ओष्ठमेकाङ्गुलं कुर्य्यात् नासिकां चतुरङ्गुलाम्। पृष्ठे पादसमायुक्तं चतुरङ्गुलमानतः। पाद्यपात्रमिति ख्यातं सर्वदेवप्रपूजने” सिद्धान्तशेखरः। पाद्यप्रकारः स्वला० कन्। पाद्यक पाद्यप्रकारे त्रि०।

पान न० पा–ल्युट्। १द्रवद्रव्यस्य गलाधःसंयोजने २रक्षणे च ३निश्वासे च पु० हेमच०। निश्वासेन प्राणरक्षणात्तथात्वम्। आधारे ल्युट्। ४पानभाजने मेदि० पीयतेऽस्मात् अपादाने ल्युट्। ५शौण्डिके पु० जटा०। करणे ल्युट्। अस्त्राणां तीक्ष्णतासम्पादने ६व्यापारभेदे (पानदेओया) असिशब्दे ५५१ पृ० पायनाशब्दे च दृश्यम्। पीयते कर्मणि ल्युट्। ७मद्यादौ।

पानक न० पानार्थं कायति कै–क। अम्लिकानिम्बुरसादिमिश्रितशर्कराजलादौ कृताचशब्दे २१८पृ० दृश्यम्।

पानगोष्ठिका स्त्री पानार्थं गोष्ठिका। १समाय मद्यादिपानार्थसभायाम् तन्त्रोक्ते २भैरवीचक्रे च।

पानठ त्रि० पाने कुशलः वा० अठच्। पानकुशले स्त्रियां गौरा० ङीष्। [रापायिणि।

पानप त्रि० पानं पेयं मद्यादि पिबति पा–पाने क। सु-

पानपात्र न० पानस्य पेयस्य सुरादेः पात्रम्। पेयसुरादेः पात्रे कंसे अमरः। पानभाजनादयोऽप्यत्र।

पानवणिज् पु० पानस्य पेयस्य सुरादेः वणिज्। शौण्डिके हेमच०। [प्रकृतिस्वरः।

पानशौण्ड त्रि० पाने शौण्डः ७त०। सुरादिपानदक्षे

पानस न० पनसस्य तत्फलस्य विकारः तस्येदं वा अण्। पनसभवे १मद्यभेदे “पानसं द्राक्षमाध्वकम्” द्वादशमद्योक्तौ शा०वि०। २पनससम्बन्धिनि त्रि०।

पानात्यय पु० सुश्रुतोक्ते मद्यपानजे रोगभेदे मद्यस्य पानदोषादिकनिरूपणेन तल्लक्षणादिकं तत्रोक्तं यथा “मद्यमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्मं विशदमेव। रूक्षमाशुकरञ्चैव व्यवायि च विकाशि च। औष्ण्याच्छीतोपचारं तत्तैक्ष्ण्याद्धन्ति मनोगतिम्। विशत्यवयवान् सौक्ष्म्याद्वैशद्यात्कफशुक्रनुत्। मारुतं कोपयेद्रौक्ष्यादाशुत्वादाशुकर्मकृत्। हर्षदञ्च व्यवायित्वाद्विकाशित्वाद्वि-

सर्पति। तदम्लं रसतः प्रोक्तं लघु रोचनदीपनम्। केचिल्लवणवर्ज्जांस्तु रसानत्रादिशन्ति हि। स्निग्धैस्तद्गन्धैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितम्। भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च। काम्यता मनसस्तुष्टिस्तैर्य्यं तेजोऽतिविक्रमः। विधिवत्सेव्यमाने तु मद्ये सन्निहिता गुणाः। तदेवानन्नमत्तेन सेव्यमानममात्रया। कायाग्निनाह्यग्निसमं समेत्य कुरुते मदम्। मदेन करणानान्तु भावान्यत्वे कृते सति। निगूढमपि भावं स्वमकाशी कुरुतेऽवशः। त्र्यवस्थस्य मदो ज्ञेयः पूर्वो मध्योऽथ पश्चिमः। पूर्वे वीर्य्यरतिप्रीतिहर्षभाष्यादिवर्द्धनम्। प्रलापो मध्यमे हर्षो युक्तायुक्तक्रियास्तथा। विसंज्ञः पश्चिमे शेते नष्टकर्म्मक्रियागुणः। श्लेष्मकानलपित्तांश्च स्निग्धान्मात्रोपसेविनः। पानं न बाधतेऽत्यर्थं विपरीतांस्तु बाधते। निर्भक्तमेकान्तत एव मद्यं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम्। उत्पादयेत् कष्टतमान्विकारानापादयेच्चापि शरीरभेदम्। क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन। व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि। अत्यम्लभक्ष्यावततोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथा बलेन। उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान्विकारान्। पानात्ययं परमदम्पानाजीर्णमथापि वा। पानविभ्रममुग्रञ्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्। स्तम्भाङ्गमर्दहृदयग्रहतोदकम्पाः पानात्ययेऽनिलकृते शिरसो रुजश्च। स्वेदप्रलापमुखशोषणदाहमूर्च्छाः पित्तात्मके वदनलोचनपीतता च। श्लेष्मात्मके वमथुशीतकफप्रसेकाः सर्वात्मके भवति सर्वविकारसम्पत्। ऊष्मा शरीरगुरुता विरसाननत्वं श्लेष्माधिकत्वमरुचिर्मलमूत्रभङ्गः। लिङ्गं परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञास्तृष्णारुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः। आध्मानमुद्गिरणमम्लरसो विदाहोऽजीर्णस्य पानजनितस्य वदन्ति लिङ्गम्। ज्ञेयानि तत्र भिषजा सुविनिश्चितानि पित्तप्रकोपजनितानि च कारणानि। हृद्गात्रतोदवमथुज्वरकण्ठधूममूर्च्छाकफस्रवणमूर्द्धरुजो विदाहः। द्वेषः सुरान्नविकृतेषु च तेषु तेषु तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेन धीराः। हीनोत्तरौष्ठमतिशीतममन्ददाहं तैलप्रभास्यमतिपानहतं विजह्यात्। जिह्वौष्ठदन्तमसितं त्वथवापि नीलं पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च। हिक्काज्वरौ वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः कासभ्रमावपि च पानहतं भजन्ते"। परमदपानाजीर्णपानविभ्रमा अपि तत्रोक्ते मद्यपानजे रोगभेदे तल्लक्षणमत्रैवोक्तम्।

पानिल न० पानमाधारतयाऽस्त्यत्र इलच्। पानपात्रे शब्दच०

पानीय त्रि० पा–पाने रक्षणे वा कर्म्मणि अनीयर्। १पेये जलादौ २रक्षणीये च ३जले न० अमरः। तद्गुणभेदादि अम्बुशब्दे दृश्यम्।

पानीयकाकिक पु० काकस्येवाकारोऽस्यास्ति ठन् ७त०। (पानकौड़ि) पक्षिभेदे मद्गुखगे उज्ज्वलद०।

पानीयनकुल पुंस्त्री० पानीये जले नकुल इव। (उद्विराल) जलविडाले हेमच०।

पानीयपृष्ठज पु० पानीयपृष्ठे जलोपरि जायते जन–ड। (पाना) कुम्भ्याम् रत्नमाला।

पानीयफल न० ६त०। (माखना) जलकन्दफलभेदे भावप्र०

पानीयभक्तगुड़िका स्त्री चक्रदत्तोक्ते गुलिकाभेदे "रसोऽर्द्धभागिकस्तुल्याविडङ्गमरिचाभ्रकाः। भक्तोदकेन संमर्द्य कुर्य्याद्गुञ्जासमां गुड़ीम्। भक्तोदकानुपानेश्च सेव्या वह्निप्रदीपनी। वार्य्यन्नभोजनञ्चात्र प्रयोगे सात्म्यमिष्यते"। [शब्दच०।

पानीयमूलक न० पानीयं मूलं यस्य कप्। सोमराज्याम्

पानीयवर्णिका स्त्री पानीयमिव वर्णयति वर्णि–ण्वुल्। वालुकायां राजनि०।

पानीयशालिका स्त्री पीयतेऽस्याम् आधारे अनीयर् तादृशी शाला पानीयवितरणार्थं वा शाला ततः स्वार्थे क आपि अतइत्त्वम्। प्रपायाम् (जलसत्रस्थे) अमरः। तद्दानविधिः हेमाद्रि०दा० भविष्यपु० उक्तो यथा "व्यतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैत्र महोत्सवे। पुण्येऽह्नि विप्रकथिते प्रहचन्द्रबलान्विते। मण्डपं कारयेद्विद्वान् घनच्छायं मनोरमम्। पुरस्य मध्ये पथि वा चैत्यवृक्षतलेऽथ वा। सुशीतलतलं रम्यं विचित्रासनसंयुतम्। तन्मध्ये स्थापयेद्भव्यान् मणिकुम्भांश्च शोभनान्। आकण्ठयुक्तान् करकान् वस्त्रैरावेष्टिताननान्। ब्राह्मणे शीलसम्पन्ने भृतिं दत्त्वा यथोदिताम्। प्रपापालः प्रकर्त्तव्यो बहुपुत्रपरिच्छदः। पानीयपानादश्रान्तान् यः कारयति मानवान्। एवंविधां प्रपां कृत्वा शुभेऽह्नि विधिपूर्वकम्। यथाशक्त्या नरश्रेष्ठ! प्रारम्भे भोजयेद्द्विजान्। ततश्चोत्सर्जयेद्विद्वान्मन्त्रेणानेन मानवः। प्रपेयं सर्व्वसामान्या भूतेभ्यः प्रतिपादिता। अस्याः प्रदानात् पितरस्तृप्यन्तु च पितामहाः। अनिवारितं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम्। त्रिपक्षं वा महाराज!

जीवानां जीवनं परम्। गन्धाढ्यं सुरसं शीतं शोभने राजते स्थितम्। प्रदद्यादप्रतिहतं सुखपानवशीकृतम्। प्रत्यहं कारयेत्तस्यां भोजनं शक्तितो द्विजान्। अनेन विधिना यस्तु ग्रीष्मे तापप्रणाशनम्। पानीयमुत्तमं दद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु। कपिलाशतदानस्य सम्यग्दत्तस्य यत् फलम्। तत्पुण्यफलमाप्नोति सर्वदेवैः सुपूजितः। पूर्णचन्द्रप्रतीकाशं विमानमधिरुह्य सः। याति देवेन्द्रनगरं पूज्यमानोऽप्सरोगणैः। त्रिंशत्कोट्यो हि वर्षाणां यक्षगन्धर्वसेवितम्। पुण्यक्षयादिहागत्य चतुर्वेदो द्विजो भवेत्। ततःपरं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम्"।

पानीयामलक न॰ कर्म॰। (पानिआमला) वृक्षभेदे "पानीयालकं दोषत्रयज्वरविनाशनम्। अम्लं स्वादु सुखशुद्धिकरं मलविशुद्धिकृत्" राजवल्लभः।

पानीयालु पु॰ पानीयजात आलुः शा॰त॰। (पानीआलु) कन्दभेदे राजनि॰ "पानीयालुस्त्रिदोषघ्नः सन्तर्पणकरः परम्"। [स्त्री॰ ष टाप्। वल्वजायां राजनि॰।

पानीयाशा स्त्री पानीयं जलमश्नाति मूलेन अश–भोजने

पान्थ त्रि॰ पन्थानं नित्यं गच्छति अण् पन्थादेशः। नित्यं पथि गन्तरि १पथिके अमरः। २वियोगिनि च त्रि॰।

पान्थायन त्रि॰ पथोऽदूरदेशादि पथिन्+पक्षा॰ फक् पन्थ देशः। मार्गस्यादूरदेशादौ।

पान्नागारि पुंस्त्री॰ पन्नागारस्य ऋषेरपत्यं युवा इञ् "इञः प्राच्यभरतेषु" पा॰ युवप्रत्ययस्य लुक्। गोत्रप्रवर्त्तकपन्नागारर्षेः १गोत्रापत्ये २तदीये यून्यपत्ये च।

पाप न॰ पाति रक्षति आत्मानमस्मात् पा–अपादाने प। १नरकहेतौ दुरदृष्टे तत्साधने २हिंसादौ ज्योतिषोक्तेषु क्षीणचन्द्ररविप्रभृतिषु ग्रहेषु पापग्रहशब्दे दृश्यम्। पापलक्षणं पापसत्तायां प्रमाणञ्च प्रा॰वि॰ उक्तं यथा ननु किं पापलक्षणम् उच्यते चोदनालक्षणोऽर्थोधर्म्म इति धर्मलक्षणं कुर्वता सूत्रकारेण जैमिनिना वेदैकप्रतिपाद्योऽनर्थोऽधर्म्म इत्यधर्म्मलक्षणं सूचितम् अनर्थश्चानिष्टसाधनं तथा चोक्तं भाष्यकृता कोऽर्थो योऽभ्युदयाय कोऽनर्थो योऽनभ्युदयाय"। ननु पापसत्तायां किं मानं न तावत् वेदः तस्य कार्य्ये कार्य्यान्विते वा प्रामाण्यात् न च दुरितापूर्वं कार्य्यं कार्य्यान्वितं वा। न च नित्यकर्माकरणस्य निषिद्धाचरणस्य च वेदोक्तप्रत्यवायसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यं तस्य तथाविधशब्दाभावेन अभिद्धत्वेन चावगन्तुमशक्यत्वात्, उच्यते "यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन यातयात्" इति श्रुतौ लिङ्द्वयश्रुतेरवगोरणशतयातनयोः साध्यसाधनभावोऽवगम्यते "हेतु हेतुमतोर्लिङिति" पाणिनिस्मरणादिति यथोक्तं शंव्वधिकरणे, तथात्रापि क्वचित् पञ्चम्या क्वचित् तृतीयया क्वचिद्विशेषणेन तदवगम्यते। यथा याज्ञवल्क्यः "विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्। अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति" (अत्र पञ्चम्या) मनुः "शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः। वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्। इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा। प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नराहूपविपर्य्ययम्" (अत्र तृतीयया) विष्णुपु॰ "नरकं कर्म्मणां लोपादेवमाहुर्मनीषिणः" यमः "सुरापो ब्रह्महा गोघ्न सुवर्णस्तेयकृन्नरः। पतितैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुतल्पगः। एते पतन्ति सर्वेषु नरकेष्वनुपूर्वशः"। अत्रैते सुरापादयः पतन्तीति सुरापादीनां पतनकर्तृत्वावगतेः पतनकर्तृत्वञ्च साधनत्वविशेषः। अतः सुरापानादिविशिष्टस्य पुरुषस्य पतनसम्बन्धे विशेषणस्य सुरापानादेः सति सम्भवे पतनसाधनत्वमवगम्यते। "सप्तदशप्राजापत्यान् पशूनालभेत" इतिवत्। एवं "वारिदस्तृप्तिमाप्नोति" इत्यादिवच्च। नरकसाधनस्यास्य कार्य्यान्वयाभावात् कथं शब्दादवगतिरिति चेत् शंयुवत् विषयविशेषणतया इति ब्रूमः। यथा यातनासाधनादवगोरणान्निवर्त्तितव्यमिति विधिः। तथा नरकसाधनात् सुरापानादेरपि निवर्त्तितव्यमिति"। यथा कालान्तरभावि स्वर्गादिसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या यागादेर्द्वारीभूतधर्मकल्पकता एवं कालान्तरभाविनरकादिसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या सुरापानादेर्द्वारीभूताधर्मकल्पकत्वमिति बोध्यम् पापमस्त्यस्य अर्श॰ अच्। ४पापयुक्ते त्रि॰। पापं च कायिकादिभेदेन दशविधं दशहराशब्दे ३४८३पृ॰दर्शितम् कायिकादिभेदेनान्यान्यपि पापान्युक्तानि यथा "प्राणाभिपातनं स्तैन्यं परदारमथापि च। त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत्। असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतं तथा। चत्वारि वाचा राजेन्द्र! न जल्पेत न चिन्तयेत्। अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम्। कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसाचरेत्" भा॰शा॰दानधर्मः। पापस्य पुरुषत्रयावध्यनुवर्त्तित्वं यथा "नाधर्म्मश्चरितो राजन्! सद्यः फलति गौरिव। शनै-

रावर्त्तमानस्तु मूलान्यपि निकृन्तति । यदि नात्मनि मित्रेषु न चेत् पुत्रेषु नप्तृषु । पापमाचरितं कर्म त्रिवर्गमनुवर्त्तते । फलत्येवं ध्रुवं पापं गुरु भुक्तमिवोदरे" मात्स्ये २८अ० । राष्ट्रादिकृतपापेन राजादीनां परस्परं पापित्वं यथा "राजा राष्ट्रकृतात् पापात् पापी भवति वै हरे! । तथैव राज्ञः पापेन तद्राज्यस्थास्तु ये जनाः । वर्णाश्रमादयः सर्वे पापिनो नात्र संशयः । भार्य्याकृतदुष्कृती स्वामी ह्यर्जनात् स्वामिनोऽबला । तथा दैशिकपापात्तु शिष्यः स्यात् पातकी सदा । शिष्याद्धि पापिनो नित्यं गुरुर्भवति दुष्कृती । पातकी यजमानः स्यात् पापिनोऽङ्ग पुरोधसः । पुरोहितस्तथा पापी यजमानाद्धि सो ध्रुवम्" अदत्तपुण्यपापभागित्वं यथा "अदत्तानि च पुण्यानि पापानि च यथा प्रिये! । प्राप्यानि कर्मणा येन तद्यथावच्छृणामय । देशग्रामकुलानि स्युर्भागभाञ्जि कृतादिषु । कलौ तु केवलं कर्त्ता फलभुक् पुण्यपापयोः । अकृतेऽपि च संसर्गे व्यवस्थेयमुदाहृता । संसर्गात् पुण्यपापानि यथा यान्ति निबोध तत् । एकत्र मैथुनाद्याना देकपात्रस्थभोजनात् । फलार्द्धं प्राप्नुयान्मर्त्यो यथावत् पुण्यपापयोः । स्पर्शनाद्भाषणाद्वापि परस्य स्तवनादपि । दशांशं पुण्यपापानां नित्यं प्राप्नोति मानवः । दर्शनश्रवणाभ्याञ्च मनोध्यानात्तथैव । परस्य पुण्यपापानां शतांशं प्राप्नुयान्नरः । परस्य निन्दापैशुन्यं धिक्कारञ्च करोति यः । तत्कृतं पातकं प्राप्य स्वपुण्यं प्रददाति सः । कुर्वतः पुण्यकर्माणि सेवां यः कुरुते परः । पत्नीभृत्योऽथ शिष्यो वा सजातीयोऽपि मानवः । तस्य सेवानुरूपेण तस्य तत्पुण्यभाग्भवेत् । एकपङ्क्तौ स्थितो यस्तु लङ्घयन् परिवेशयेत् । तस्य पापशतांशन्तु लभते परिवेशकः । स्नानसन्ध्यादिकं कुर्वन् संस्पृशेद्वा प्रभाषते । स पुण्यकर्मषष्ठांशं दद्यात्तस्मै सुनिश्चितम् । धर्मोद्देशेन यो द्रव्यं परं याचयते नरम् । तत्पुण्यं कर्मजं तस्य धनं दत्त्वाप्नुयात् फलम् । अपहृत्य परद्रव्यं पुण्यकर्म करोति यः । कर्मकृत् पापभोक्ता च धनिनस्तद्भवेत् फलम् । नापहृत्य ऋणं यस्तु परस्य म्रियते नरः । धनी तत्पुण्यमाप्नोति स्वधनस्यानुरूपतः । बुद्धिदस्त्वनुमन्ता च यश्चोपकरणप्रदः । बलदश्चापि षष्ठांशं प्राप्नुयात् पुण्यपापयोः । प्रजाभ्यः पुण्यपापानां राजा षष्ठांशमाहरेत् । शिष्याद्गुरुः स्त्रिया भर्त्ता पिता पुत्रात्तथैव च । स्वपतेरपि पुण्यस्य भार्य्यार्द्धं समवाप्नुयात् । परहस्तेन दानादि कुर्वतः पुण्यकर्मणः । विना भृत्यकशिष्याभ्यां कर्त्ता षष्ठांशमाहरेत् । आत्मनो वा परस्यापि यदि सेवां न कारयेत्" श्रीकृष्ण उवाच "इत्थं ह्यदत्तान्यपि पुण्यपापान्यायान्ति नित्यं परसंश्रितानि । शृणुष्व चाश्चर्यमितिहासमग्र्यं पुराभवं पुण्यप्रतिप्रसिद्धम्" पाद्मोत्तरखण्डे ७११५७अ० । अत्र कलौ संसर्गजपापोक्तिः महापातकिविषया संसर्गखण्डे दृश्यम् । ५गर्ह्ये त्रि० पापयोनिः मनुः ४।१६६ पापनापित इत्यादि । [पिण्डीकृते प्रेते च शा०त०रघु० ।

पापकृत् त्रि० पापं कृतवान् कृ—भूते क्विप् । १कृतपापे २अस-

पापग्रह पु० कर्म० । "क्षीणेन्दुः कुजो राहुः शनिस्तैर्युत इन्दुजः । रविः पापग्रहास्ते शुभाश्चान्ये प्रकीर्त्तिताः" ज्योतिषोक्तेषु ग्रहेषु ।

पापघ्न पु० पापं हन्ति हन—टक् । १तिले तस्य हि दानेन पापनाशकत्वमिति तस्य तथात्वम् । २पापनाशके त्रि० राजनि० ।

पापचेली स्त्री पुनःपुनः पचति पा—यङ्-अच् पापचो वायुस्तमीरयति ईर—अण् रस्य लः । (आकनादि) पाठावतायाम् अमरः स्वार्थे क ह्रस्वः । पापचेलिका तत्रार्थे स्त्री रत्नमाला ।

पापति त्रि० पत—यङ्लुक् इन् । पुनःपुनः पतनशीले

पापनापित पु० कर्म० "कुत्सितानि कुत्सनैः" पा० पापत्वेन (गर्ह्यत्वेन) नापितस्य कुत्स्यमानत्वात् नापितस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते "पापाणके कुत्सितैः" पा० परनि० । धूर्त्तनापिते

पापनाशन त्रि० पापं नाशयति नाशि—ल्यु । १पापनाशके २विष्णौ पु० "चितोशः पापनाशनः" विष्णुसं० । भावे ल्युट् ६त० । ३पापस्य नाशने च न० । करणे ल्युट् । ४प्रायश्चित्ते न० ।

पापपति पु० पापजनकः पतिः । उपपतौ जारे त्रिका० ।

पापपुरुष पु० पापात्मकः पुरुषः पुरुषाकारः । तन्त्रोक्ते वामकुक्षिस्थे पापात्मके ध्येये नराकारे पदार्थे तन्त्रसारे भूतशुद्धिप्र० । बहुपापावयवभेदयुते २पुरुषभेदे च । पाद्मे क्रिया० २१अ० तत्स्वरूपमुक्तं यथा "ब्रह्मादौ पुरुषश्रेष्ठः संसारं सचराचरम् । सर्वेषां दमनार्थाय सृष्टवान् पापपुरुषम् । द्विजातिहत्यामूर्द्धानं मदिरापानलोचनम् । सुवर्णस्तेयवदनं गुरुतल्पगतिश्रुतिम् । स्त्रीहत्यानासिकञ्चैव गोहत्यादोषबाहुकम् । न्यासापहरणग्रीवं भ्रूणहत्यागलन्तथा । परस्त्रीगति-

वक्त्रान्तं सुहृच्छोकवधोदरम्। शरणागतहत्यादिनाभिं गर्वकृताकटिम्। गुरुनिन्दाप्रसक्थिभागं कन्याविक्रयशेफसम्। विश्वासवाक्यकथनपायुं पितृवधाङ्घ्रिकम्। उपपातकरोमाणं महाकायं भयङ्करम्। कृष्णवर्णं पिङ्गनेत्रं स्वाश्रयात्यन्तदुःखदम्"।

पापयक्ष्मन् पु॰ वास्तुमण्डलस्थे पूज्यगणभेदे ह॰ दे॰ ५२अ॰।

पापमुक्त त्रि॰ पापात् मुक्तः ५त॰। परित्यक्तपापे। पापमोचनहेतवश्च मनुना दर्शिता यथा "ख्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि"। अन्ये च तस्य हेतवो वराहपु॰ दर्शिता यथा "यः समः सर्वभूतेषु जितात्मा शान्तमानसः। स पापेभ्यो विमुच्येत ज्ञानवान् स च वेदवित्। गुणागुणपरिज्ञाता क्षयस्य व्ययस्य च। ध्याने चैव ह्यसंमूढः स पापेभ्यः प्रमुच्यते। स्वदेहे परदेहे च सुखदुःखेन नित्यशः। विचारज्ञो भवेद्यस्तु स मुच्येतैनसो ध्रुवम्। अहिंसः सर्वभूतेषु तृष्णाक्रोधविवर्जितः। कृतन्यासः सदा यश्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते। प्राणायामैश्च निर्द्वन्द्वः सञ्चारणरतः। व्यवस्थितमना यस्तु स पापेभ्यः प्रमुच्यते। निराशीः सर्वतश्छिन्नेन्द्रियार्थेषु न लोलुपः। पवितात्मा त्यजेत् प्राणान् सर्वपापात् प्रमुच्यते। श्रद्दधानो जितक्रोधः परद्रव्यविवर्जितः। अनसूयश्च यो मर्त्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते। गुरुशुश्रूषया युक्तो ह्यहिंसानिरतश्च यः। क्षुद्रोऽपि क्षुद्रशीलोऽपि स पापेभ्यः प्रमुच्यते। प्रशस्तानि सदा कुर्य्याद् अप्रशस्तानि वर्जयेत्। योऽभिगच्छति तीर्थानि विशुद्धेनान्तरात्मना। पापादुपरतो नित्यं स पापेभ्यः प्रमुच्यते। उत्थाय ब्राह्मणं गच्छेन्नरो भक्त्या समन्वितः। अभिगम्य प्रयत्नेन स पापेभ्यः प्रमुच्यते"। अन्येऽपि तस्य हेतवः शास्त्रान्तरेषु दृश्याः।

पापयोनि स्त्री पापा गर्ह्या योनिः। १तिर्य्यग्योन्यादौ। पापहेतुका योनिः। २पापहेतुके जन्मभेदे तद्भेदे कारणभेदो याज्ञ॰ उक्तो यथा "महापातकजान् घोरान्नरकान् प्राप्य गर्हितान्। कर्मक्षयात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्विह। मृगाश्वशूकरोष्ट्राणां ब्रह्महा योनिमृच्छति। खरपुक्कशवेणानां सुरापो नात्र संशयः। कृमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात्। तृणगुल्मलतात्वञ्च क्रमशो गुरुतल्पगः"। "तैलहृत्तैलपायी स्यात् पूतिवक्त्रस्तु सूचकः। परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च। अरण्ये निर्जने घोरे भवति ब्रह्मराक्षसः। हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः। पत्रशाकं शिखी हृत्वा गन्धांश्छुच्छुन्दरिः शुभान्। मूषिको धान्यहारी स्याद् यानमुष्ट्रः फलं कपिः। जलं प्लवः पयः काको गृहकारी ह्युपस्करम्। मधु, दंशः फलं गृध्रो, गां गोधाऽग्निं वकस्तथा। श्वित्री वस्त्रं श्वा रसन्तु चीरी लवणहारकः। प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि। द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः। यथा कर्मफलं प्राप्य तिर्य्यक्त्वं कालपर्य्ययात्। जायन्ते लक्षणभ्रष्टा दरिद्राः पुरुषाधमाः"। गौतमोऽपि क्वचिद्विशेषमाह "विद्याविक्रयी पुरुषमृगः वेदविक्रयी द्वीपी, वहुयाजको जलप्लवः, अयाज्ययाजको वराहः, अनिमन्त्रितभोजी वायसः, मिष्टैकभोजी वानरः, यतस्ततोऽश्नन् मार्जारः, कक्षवनदहनात् खद्योतः, दारकाधायी सुखविगन्धः, पर्युषितभोजी कृमिः, अदत्तादायी वलीवर्दौ, मत्सरी भ्रमरः, अग्न्युत्सादी मण्डलकुष्ठी, शूद्राचार्य्यः श्वपाकः, गोहर्ता सर्पः, स्नेहापहारी क्षयी, अन्नापहार्य्यजीर्णी, ज्ञानापहारी मूर्खः, चण्डालीपुक्कशीगमनेऽजगरः, प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः, शूद्रागमने दीर्घकीटः, सवर्णाभिगामी दरिद्रः, जलहारी मत्स्यः, क्षीरहारी वलाका। वार्धुषिकोऽङ्गहीनः, अविक्रेयविक्रयी गृध्रः, राजमहिषीगामी नपुंसकः, राजाक्रोशको गर्दभः, गोगामी मण्डूकः, अनध्यायाध्ययने शृगालः परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः, मतृस्ववधे गर्भशायी, इत्येतेऽनूर्द्ध्वगमना इति। स्त्रियोऽप्येतेषु निमित्तेषु पूर्वोक्तास्वेव जातिषु स्त्रीत्वमनुभवन्ति"। विष्णुस॰४४अ॰ अन्येऽपि पापभेदकृतयोनिभेदा दर्शिताः। बहु॰। ३तद्युते त्रि॰।

पापरोग पु॰ पापविशेषकृते रोगभेदे स च विष्णुसं॰ उक्तो यथा "नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मनुष्येषु लक्षणानि भवन्ति। कुष्ठ्यतिपातकी। ब्रह्महा यक्ष्मी। सुरापः श्यावदन्तकः। सुवर्णहारी कुनखः। गुरुतल्पगो दुश्चर्मी। पूतिनासः पिशुनः। पूतिवक्त्रः सूचकः, धान्यचौरोऽङ्गहीनः। मिश्रचौरोऽतिरिक्ताङ्गः। अन्नापहारकस्त्वामयावी। वागपहारको मूकः। वस्त्रापहारकः श्वित्री। अश्वापहारकः पङ्गुः। देवब्राह्मणक्रोशको मूकः। लोकनिन्द्यो गरदः। उन्मत्तोऽग्निदः। गुरुप्रतिकूलोऽपस्मारी। गोघ्नस्त्वन्धः। दीपापहारकश्च

कायश्च दीपनिर्वापकः । त्रपुचामरसीसकविक्रयी रजकः । एकशफविक्रयी मृगव्याधः । कुण्डाशी भगास्यः, घाण्टिकःस्तेनः । वार्धुषिको भ्रामरी । मिष्टाश्यैकाकी वातगुल्मी । समयभेत्ता खल्वाटः, स्त्रीपद्यवकीर्णी । परवृत्तिघ्नो दरिद्रः । परपीडाकरो दीर्घरोगी । एवं कर्मविशेषेण जायन्ते लक्षणान्विताः । रोगान्वितास्तथा ह्यन्ये कुब्जखञ्जैकलोचनाः । वामनावधिरामूका दुर्बलाश्च तथा परे । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रायश्चित्तं समाचरेत्" । यद्यपि सर्वेषां रोगाणां दुःखदायकत्वेन पापहेतुकत्वं तथापि उन्मादाद्यष्टरोगाणां प्राधान्येन महापापजत्वेन पापरोगत्वं यथोक्तं शु०त०रघुनन्दनेन "महारोगिण इति पापरोगाष्टकान्यतमरोगवतः । ते च उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः । कर्मविपाकशब्दे १७४५पृ० विस्तरः । २मसूरीरोगे शब्दरत्ना०

पापरोगिन् त्रि० पापजन्यरोगो निन्द्यत्वेनास्त्यस्य इनि । महारोगयुक्ते ३।५।२ मनुः । [२पापर्द्धौ च ।

पापर्द्धि स्त्री पापानामृद्धिरत्र । १मृगयायां हेमच० ६त० ।

पापल त्रि० पापं लाति ला—क । १पापप्रापके पातयति तुलादण्डं स्वाधिष्ठानेन अधोनयति पाति—कलच् तस्य पश्च । २परिमाणभेदे न० उणादिकोषः ।

पापशमनी स्त्री पापं शम्यतेऽनया शम—णिच्—करणे ल्युट् ङीप् । १शमीवृक्षे राजनि० । पापं शमयति शमि—ल्यु । २पापनिवारके त्रि० । [तुल्ये ।

पापसम अव्य०पापेन तुल्यम् तिष्ठद्गु० अव्ययीभावः । पाप-

पापहन् त्रि० पापं हन्ति हन—क्विप् । पापनाशके मनुः ७।२५।

पापाख्या स्त्री पापमनिष्टमाख्याति सूचयति आ+ख्या—क । वृ०सं०७अ०उक्ते बुधस्य गतिभेदे "प्राकृतविमिश्रसंक्षिप्ततीक्ष्णयोगान्तघोरपापाख्याः । पराशरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्त्तितागतयः" इत्युपक्रमे "पापाख्या सावित्रं मैत्रं शक्राग्निदैवतं चेति" सावित्रादिनक्षत्रे तद्गतेः संज्ञामुक्त्वा "प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिशस्यप्रवृद्धयः क्षेमम् । संक्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम्" इति तस्याः अशुभफलकथनेन पापसूचकत्वात् तथात्वम् ।

पापात्मन् त्रि० पापयुक्तः आत्मा अन्तःकरणं यस्य । पापान्विते जीवे "पापात्मा पापसम्भवः" इति पुराणम् । तेषां संसरणप्रकारः पाद्मे क्रियायो० २२अ० यथा "पापात्मनां शृणु गतिं विस्तरेण वदाम्यहम् । षडशीति सहस्राणि योजनानि दुरात्मनाम् । प्रोक्तो मार्गस्य विस्तारः सर्वदुःखान्वितस्य च । क्वचित् क्वचित् ज्वलद्वह्निः सन्तप्तः कर्दमः क्वचित् । क्वचित् क्वचित् द्विजश्रेष्ठ ! सन्तप्तं ताम्रवालुकम् । क्वचित् क्वचित्तीक्ष्णशिलाः क्वचित्तप्तशिलास्तथा । क्वचित् क्वचिच्छस्त्रवृष्टिः क्वचिदङ्गारवर्षणम् । कुत्रचिद्वह्निवृष्टिश्च कुत्रचित् पङ्कवर्षणम् । उष्णाम्बुवर्षणं क्वापि क्वचित् पाषाणवर्षणम् । ज्वलदग्निरिव क्वापि सन्तप्तो वाति मारुतः । गभीरा अन्धकूपाश्च तृणावृतमुखा द्विज ! । क्वापि कण्टकवृक्षाश्च नाराचसमकण्टकाः । पाषाणश्रेणयः क्वापि दुरारोहाः सपन्नगाः । क्वचिद्गाढान्धकाराश्च क्वचित् शोणित कन्दराः । क्वचिद्वीरणवृक्षाश्च क्वचित् काशाः क्वचित् शराः । क्वचित् क्वचिच्छर्कराश्च लेपश्च क्वचित् क्वचित् । क्वचिदस्थ्नां राशयश्च दुर्गन्धा मांसराशयः । क्वचित्कण्टकराशिश्च शैवालानि क्वचित् क्वचित् । कीलकावलयः क्वापि क्वचिद्व्याघ्रास्तथा शिवाः । खड्गिनः करिणः क्वापि क्वचिद्रक्ता भयङ्कराः । एवं बहुविधक्लेशे छाया जलविवर्जिते । तस्मिन्मार्गे द्विजश्रेष्ठ ! पापिनो यान्ति दुःखिनः । नग्नाविमुक्तकेशाश्च प्रेताकारभयङ्कराः । गच्छन्ति पापिनस्तत्र शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः" ।

पापान्त न० पृथूदकापरनामके तीर्थभेदे वामनपु० ३८अ० ।

पापाह पु०पापमशुद्धत्वात् गर्ह्यमहः टच्समा०। अशौचदिने

पापिन् त्रि० पाप+अस्त्यर्थे इनि । पापयुक्ते । अतिशयेन पापी इष्ठन् । पापिष्ठ अतिशयेन पापयुक्ते । ईयसुन् पापीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् । [पाप्मे अमरः ।

पाप्मन् पु० आप्नोति व्याप्नोति पापिनम् आप—मनिन् नि० ।

पामघ्न पु० पाम–हन्ति हन–टक् । १गन्धके राजनि० । २कटुकायां स्त्री जटाधरः ।

पामन् न० पा—मनिन् । विचर्चिकायां (खोस पाचड़ा) स्त्रीत्वमपि मनन्तात् वा डाप् पामाप्यत्र अमरः ।

पामन त्रि० पामास्त्यस्य मत्वर्थे न । पामरोगवति अमरः पक्षे मतुप् मस्य वः । पामवत् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्

पामर त्रि० पाति क्विप् पाः त्रयीधर्मः स म्रियतेऽनेन मृ—घ । १मूर्खे २नीचे मेदि० ३खले हेमच० ।

पामरोदारा स्त्री पामरमुदरति उद्–ऋ–अण् अजादित्वात् टाप् । गुडूच्यां शब्दरत्ना० ।

पामादि पु० "पामादिभ्यो नः" पा० अस्त्यर्थे नप्रत्ययनिमित्ते

शब्दगणे स च गणः पा०ग० सू० उक्तो यथा "पामन् वामन् वेमन् श्लेष्मन् कद्रु वलि सामन् ऊष्मन् कृमि- (अङ्गात् कल्याणे) (शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्व- त्वञ्च)(विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः) (लक्ष्म्या अच्च)

पामारि पु० ६त० । गन्धके हेमच० । तत्सेवने हि पाम- रोगनाशः इति तस्य तथात्वम् ।

पायना स्त्री पा–णिच्+भावे युच् । अस्त्रादीनां धाराकर- णार्थे व्यापारभेदे तेषां पायना त्रिविधा "क्षारोदक- तैलेषु, तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु । उदक- पायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु, तैलपायितं सिराव्यधन- स्नायुच्छेदनेषु" सुश्रुतः ।

पायस त्रि०पयसोविकारः अण् । १दुग्धविकारे २परमान्ने पु० अमरः । तत्पाकप्रकारो यथा "अतप्ततण्डुलो धौतः परिभ्रष्टो घृतेन च । खण्डयुक्तेन दुग्धेन पाचितः पायसो भवेत् । पायसः कफकृद्बल्यो विष्टम्भी मधुरो गुरुः" पाकराजेश्वरः ।

पायसिक त्रि० पायसो भक्तिरस्य । पायसभक्तियुक्ते

पायिक पु० पादविक+पृषो० । पदातौ शब्दच० ।

पायित त्रि० पा+णिच–क्त । १पानकर्मभूतीकृते पदार्थे (पानदेओया) २अस्त्रे च पायनाशब्दे दृश्यम् ।

पायु पु० अपैति अनेन वायुः अप+इण करणे–उण् अपे- रल्लोपः पिबत्यौषधमनेन पा–उण् वा । १अपानवायु- स्थाने २कर्मेन्द्रियभेदे च इन्द्रियशब्दे दृश्यम् ।

पाय्य न० मीयतेऽनेन मा–ण्यत् नि० पादेशः । १परिमाणे २पानीये न० ३निन्दनीये त्रि० विश्वः । ४पाने उणादि० ।

पार कर्मसमाप्तौ अद०चु०उभ०सक०सेट् । पारयति ते अप- पारत् त ।

पार न० परं तीरं परमेव अण्, पृ–घञ् वा । नदीलङ्घनेन प्राप्ये १परे तीरे अमरः । २प्रान्तभागे शेषावधौ मेदि० ।

पारक त्रि० पृ–ण्वुल् । १पूर्त्तिकारके २पालके ३प्रीति- कारके च स्त्रियां गौरा० ङीप् । [साधौ ।

पारकुलीन त्रि० परकुले साधु प्रतिजना० खञ् । परकुले

पारक्य त्रि०परस्मै लोकाय हितम् तस्येदं वा ष्यञ् कुक्च । १परलोकसाधने २परकीये च "पारक्यमविरोधि च" कर्मप्रदीपः "उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नान- माचरेत्" अत्रिस० । [समाप्तिगन्तरि च ।

पारग त्रि० पारं गच्छति गम–ड । १पारगन्तरि २कार्य-

पारगत त्रि० पारं गतः । १पारगामिनि २जिने पु० हेमच०

पारज् न० पार–अजिन् । सुवर्णे उज्ज्वलद० । [गन्तरि ।

पारजायिक पु०परजायां गच्छति परदारादि०ठक् । परदार-

पारटीन पु० प्रस्तरे त्रिका० ।

पारण न० पार–भावे ल्युट् । १व्रतान्तभोजने युच् पारणा तत्रार्थे । "पारणं पावनं पुंसां सर्वपापप्रणाशनम् । उपवासाङ्गभूतञ्च फलदं शुद्धिकारणम् । सर्वेष्वेवोपवा- सेषु दिवा पारणमिष्यते । अन्यथा फलहानिः स्यादृते धारणपारणम् । न रात्रौ पारणं कुर्य्यादृते वै रोहि- णीव्रतात् । निशायां पारणं कुर्य्याद्वर्जयित्वा महानि- शाम् । पूर्वाह्णे पारणं शस्तं कृत्वा विप्र ! सुरार्चनम् । सर्वेषां सम्मतं कुर्य्यादृते वै रोहिणीव्रतम्" ब्रह्मवै० श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८अ० । जन्माष्टमीशब्दे एकादशी- शब्दे च दृश्यम् । ल्यु । २मेघे पु० शब्दमाला । ३ऋ- षिभेदे । पारणस्यर्षेरपत्यम् इञ् । पारणि तदपत्ये । ततः यूनि फञ् पारणायन यूनि तदपत्ये । तौल्वल्या० फिञो न लुक् ।

पार(द)त पु० पृ–णिच्–तन्, पृषो० तस्य दो वा । १रसभेदे (पारा) । पारं ददाति दा–क । २पारदायिनि त्रि०हेमच० "रसायनार्थिभिर्लोकैः पारदो रस्यते यतः । ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः" । अथ पारदस्योत्- पत्तिलक्षणनामगुणाः "शिवाङ्गात् प्रच्युतं रेतः प- तितं धरणीतले । तद्देहसारजातत्वाच्छुक्लमच्छमभूच्च तत् । क्षेत्रभेदेन विज्ञेयं शिववीर्य्यं चतुर्विधम् । श्वेतं रक्तन्तथा पीतं कृष्णं तत्तु भवेत् क्रमात् । ब्राह्मणः क्ष- त्रियो वैश्यः शूद्रश्च खलु जातितः । श्वेतं शस्तं रुजां नाशे, रक्तङ्किल रसायनम् । धातुवादे तु तत्पीतं खेगतौ कृष्णमेव च । पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः । चपलः शिववीर्य्यञ्च रसः सूतः शिवाह्वयः । पारदः षड्रसः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नो रसायनः । योगवाही महा वृष्यः सदा दृष्टिबलप्रदः । सर्वामयहरः प्रोक्तो विशे- षात्सर्वकुष्ठनुत् । स्वस्थो रसो भवेद्ब्रह्मा बद्धो ज्ञेयो जनार्दनः । रञ्जितः क्रामितश्चापि साक्षाद्देवमहेश्वरः । मूर्च्छितो हरति रुजं बन्धनमनुभूय खेगतिं कुरुते । अजरीकरोति हि मृतः कोऽन्यः करुणाकरः सूतात् । असाध्यो यो भवेद्रोगो यस्य नास्ति चिकित्सितम् । र- सेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् । मलं विषं वह्निगिरी च चापलं नैसर्गिकं दोषमुशन्ति पारदे । उपाधिजौ द्वौ त्रपुनागयोगजौ दोषौ रसेन्द्रे कथितौ

मुनीश्वरैः। मलेन मूर्च्छां, मरणं विषेण दाहोऽग्निना कष्टतरः शरीरे। देहस्य जाड्यं गिरिणा सदा स्यात् चाञ्चल्यतो वीर्य्यहृतिश्च पुंसाम्। वङ्गेन कुष्ठम्भुजगेन षण्ढो भवेदतोऽसौ परिशोधनीयः। वह्निर्विषं मलञ्चेति मुख्या दोषास्त्रयो रसे। एते कुर्वन्ति सन्तापं मृतिं मूर्च्छां नृणां क्रमात्। अन्येऽपि कथिता दोषा भिषग्भिः पारदे यदि। तथाप्येते त्रयो दोषा हरणीया विशेषतः। संस्कारहीनं खलु सूतराजं यः सेवते तस्य करोति बाधाम्। देहस्य नाशं विदधाति नूनं कष्टांश्च रोगान् जनयेन्नराणाम्"। तस्य शोधनादिविधिः तत्स्वेदनञ्च "नानाधान्यैर्यथाप्राप्तैस्तुषवर्ज्जैर्जलान्वितैः। मृद्भाण्डं पूरितं रक्षेद् यावदम्लत्वमाप्नुयात्। तन्मध्ये भृङ्गरा मुण्डी विष्णुक्रान्ता पुनर्णवा। मीनाक्षी चैव सर्पाक्षी सहदेवी शतावरी। त्रिफला गिरिकर्णी च हंसपदी च चित्रकम्। समूलं कुट्टयित्वा तु यथालाभं विनिःक्षिपेत्। पूर्वाम्लभाण्डमध्ये तु धान्याम्लकमिदं स्मृतम्। स्वेदनादिषु सर्वत्र रसराजस्य योजयेत्" विष्णुक्रान्ता गिरिकर्णी च अपराजितैव नीलश्वेतपुष्पभेदात्। "अत्यम्लमारनालं वा तदभावे प्रयोजयेत्" तदभावे धान्याम्लाभावे "त्र्यूषणं लवणं राजी रजनी त्रिफलार्द्रकम्। महाबला नागबला मेघनादः पुनर्णवा। मेषशृङ्गी चित्रकञ्च नवसारं समं समम्। एतत्समस्तं व्यस्तं वा पूर्वाम्लेनैव पेषयेत्। प्रलिम्पेत्तेन कल्केन वस्त्रमङ्गुलमात्रकम्। तन्मध्ये निःक्षिपेत्सूतं बद्ध्वा तत्त्रिदिनं पचेत्। दोलायन्त्रेऽम्लसंयुक्ते जायते स्वेदितो रसः" मेघनादः (चवराई)शाकविशेषः। मेषशृङ्गी (मेढाशृङ्गी)। तदलाभे कर्कटशृङ्गी ग्राह्या। नवसारं नवसादरम्। अन्यच्च "मूलकानलसिन्धूत्थत्र्यूषणार्द्रकराजिका। रसस्य षोडशांशेन द्रव्यं युञ्ज्यात् पृथक् पृथक्। द्रवेष्वनुक्तमानेषु मतं मानमिदं बुधैः। पट्टावृतेषु चैतेषु सूतं प्रक्षिप्य काञ्जिके। स्वेदयेद्दिनमेकञ्च दोलायन्त्रेण बुद्धिमान्। स्वेदात्तीव्रो भवेत्सूतो मर्दनाच्च सुनिर्मलः"। मूलकम् (मुरई) अनलश्चित्रकम्। त्र्यूषणं त्रिकटु·राजिका (राई)। अथ मर्दनम् "इष्टिकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्द्यो रसस्ततः। दध्ना गुडेन सिन्धूत्थराजिकागृहधूमकैः"। अन्यच्च "कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः कृतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः। फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो दिनत्रयं सर्वमलैर्विमुच्यते"।

अथ मूर्च्छनम् "त्र्यूषणं त्रिफलावन्ध्याकन्दैः क्षुद्राद्वयान्वितैः। चित्रकोर्णानिशाक्षारकन्यार्ककनकद्रवैः। सूतं कृतेन यूषेण वारान् सप्ताभिमर्द्दयेत्। इत्थं सम्मूर्च्छितः सूतस्त्यजेत्सप्तापि कञ्चुकान्"। वन्ध्याकन्दः (बान्देखेखसाकन्द) क्षुद्राद्वयं (छोटीकटाई बड़ीकटाई) ऊर्णा ऊर्णमेषका। निशा हरिद्रा क्षारः यवक्षारः। कन्या कुमारिका अर्कस्तत्पत्ररसः कनकधुस्तूरपत्ररसः। अथोर्द्ध्वपातनम् "मयूरग्रीवताप्याभ्यां नष्टपिष्टीकृतस्य च। यन्त्रे विद्याधरे कुर्य्याद्रसेन्द्रस्योर्द्ध्वपातनम्"। ताप्यम् सुवर्णमाक्षी। नष्टपिष्टीकृतस्य। कुमारिकाद्रवयोगेन तावन्मर्द्दनं कर्त्तव्यं यावत्पारदः पृथक् न दृश्यत इत्यर्थः। विद्याधरयन्त्रे डमरुयन्त्रे। अथाऽधःपातनम् "त्रिफलाशिग्रुशिखिभिर्लवणासुरिसंयुतैः। नष्टपिष्टं रसं कृत्वा लेपयेदूर्द्ध्वभाजनम्। ततो दीप्तैरधःपातः सूपलैस्तस्य कारयेत्। यन्त्रे भूधरसंज्ञे तु ततः सूतो विशुध्यति। स्वेदनादिक्रियाभिस्तु शोधितोऽसौ यदा भवेत्। तदा कार्य्याणि कुरुते प्रयोज्यः सर्वकर्मसु"। अथ मुख्यदोषहरः शोधनविधिः "गृहकन्या हरति मलं त्रिफलाऽग्निं चित्रको विषं हन्ति। तस्मादेभिर्मिश्रैर्वारान् संमूर्च्छयेत् सप्त"। अथ सर्वदोषहरः शोधनविधिः "कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः कृतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः। फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो दिनत्रयं सर्वमलैर्विमुच्यते। कुमार्य्यां च निशाचूर्णैर्दिनं सूतं विमर्द्दयेत्। एवं कदर्थितः सूतो षण्ढो भवति निश्चितम्। वह्नौषधीकषायेण स्वेदितः स बली भवेत्। सर्पाक्षीचिञ्चिकावन्ध्याभृङ्गद्रवैः स्वेदितो बली। ततः स पावकद्रावैः स्विन्नः स्याद्दतिदीप्तिमान्"। सर्पाक्षी (नागफणी) चिञ्चिका (अम्बिली) वन्ध्या (बाङ्झखेखसा) भृङ्गः भृङ्गराजः। अवदो मुस्ता पावकः चित्रकम्। अथ रसस्य मारणविधिः "धूमसारं रसं तोरीगन्धकं नवसादरम्। यामैकं मर्द्दयेदम्लैर्भागं कृत्वा समं समम्। काचकूप्यां विनिःक्षिप्य ताञ्च मृद्वस्त्रमुद्रया। विलिप्य परितो वक्त्रे मुद्रां दत्त्वा विशोषयेत्। अधःसच्छिद्रपिठरीमध्ये कूपीं निवेशयेत्। पिठरीं वालुकापूरैर्भृत्वा च कूपिकागलम्। निवेश्य चुल्यां तदधो वह्निं कुर्य्यात्क्रमैः शनैः। तस्मादप्यधिकं किञ्चित्पावकं ज्वालयेत् क्रमात्। एवं द्वादशभिर्यामैर्म्रियते रस उत्तमः। स्फोटयेत् स्वाङ्गशीतं तमूर्द्ध्वगन्धकं त्यजेत्। अधस्थञ्च

स्रुतं स्रुतं गृह्णीयात्तन्तु मात्रया। यथोचितानुपानेन सर्वकर्मसु योजयेत्” भावप्र०। सर्व०सं० रसेश्वरदर्शने तन्निरुक्तिः “संसारस्य परं पारं दत्तेऽसौ पारदः स्मृतः” इति। रसार्णवेऽपि “पारदो गदितो यस्मात् परार्थं साधकोत्तमैः। सुप्तोऽयं मत्समो देवि मम प्रत्यङ्गसम्भवः। मम देहरसो यस्माद्रसस्तेनायमुच्यते” इति “कर्मयोगेन देवेशि! प्राप्यते पिण्डधारणम्। रसश्च पवनश्चेति कर्मयोगो द्विधा स्मृतः। मूर्च्छितो हरति व्याधीन् मृतो जीवयति स्वयम्। बद्धः खेचरतां कुर्य्याद्रसो वायुश्च भैरवि!” इति। मूर्च्छितस्वरूपमप्युक्तम् “नानावर्णो भवेत् सूतो विहाय घनचापलम्। लक्षणं दृश्यते यस्य मूर्च्छितं तं वदन्ति हि। आर्द्रत्वञ्च घनत्वञ्च तेजो गौरव चापलम्। यस्यैतानि न दृश्यन्ते तं विद्यान्मृतसूतकम्” इति। अन्यत्र बद्धस्वरूपमप्यभ्यधायि “अक्षतश्च लघुद्रावी तेजस्वी निर्मलो गुरुः। स्फोटनं पुनरावृत्तौ बद्धसूतस्य लक्षणम्” इति। “ननु हरगौरीसृष्टिसिद्धौ पिण्डस्थैर्य्यमास्थातुं पार्य्यते तत्सिद्धिरेव कथमिति चेन्न अष्टादशसंस्कारवशात्तदुपपत्तेः तदुक्तमाचार्य्यैः “तस्य हि साधनविधौ सुधियां प्रतिकर्मनिर्मलाः प्रथमम्। अष्टादशसंस्कारा विज्ञातव्याः प्रयत्नेनेति”। ते च संस्कारा निरूपिताः “स्वेदनमर्द्दनमूर्च्छनस्थापनपातननिरोधनियमाश्च। दीपनगगनग्रासप्रमाणमथ जारणापिधानम्। गर्भद्रुतिबाह्यद्रुतिक्षारणसरागसारणाश्चैव क्रमेण वेधो भक्षणमष्टादशधेति रसकर्मेति”। रसेश्वरशब्दे विवृतिः

पारतन्त्र्य न० परतन्त्रस्य भावः ष्यञ्। पराधीनत्वे

पारत्रिक त्रि० परत्र भवं, हितं वा ठक्। १परलोकहितकारके कर्मणि २परलोकभवे च।

पारदण्डक पु० देशभेदे शब्दरत्ना०।

पारदारिक पु० परस्य दारान् गच्छति “गच्छतौ परदारादिभ्यः” वार्त्ति० ठक्। यथेष्टं परस्त्रीगामिनि।

पारदार्य्य न० परस्य दारा दारा यस्य तस्य कर्म्म—ष्यञ्। परदारगमने। तच्चोपपातकम् याज्ञ० ३।२३५ श्लो०।

पारदृश्वन् त्रि० पारं दृष्टवान् दृश—भूते क्वनिप्। पारं दृष्टवति। स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेशः।

पारदेश्य त्रि० परदेशे भवः परदेशात् आगतो वा ष्यञ्। १परदेशोद्भवे द्रव्यादौ याज्ञ०२।२५५। २परदेशागते च।

पारमार्थिक त्रि० परमार्थाय पारलौकिकधर्म्माय हितं ठक्। १परमार्थोपायभूते श्रेयःसाधने कर्म्मणि। परमार्थतो भवः तत आगतो वा ठक्। २वस्तुत आगते स्वाभाविके। स्वार्थे वा ठक्। यथार्थे “सत्ता त्रिविधा पारमार्थिकी व्यावहारिकी प्रातीतिकी चेति वेदान्तस०।

पारम्परीण त्रि० परम्परया आगतः खञ्। परम्परायाः क्रमादागते। [“पारम्पर्य्यक्रमागतः” इति मनुः।

पारम्पर्य्य न० परम्परैव स्वार्थे ष्यञ्। कुलादिपरम्परायाम्

पारम्पर्य्योपदेश पु० पारम्पर्य्येण पित्रादिपरम्परया उपदेशः न तु साक्षात्कारादिज्ञानम्। ऐतिह्ये अमरः (यथा इह वटे यक्षः) इत्यादिरुपदिश्यते एव सर्वैः न तु तत्र यक्षः केनचित् दृश्यते। [साधौ।

पारयुगीन त्रि० परयुगे साधु प्रतिजना० खञ्। परयुग-

पारलौकिक त्रि० परलोकाय हितं ठक् द्विपदवृद्धिः। परलोके जन्मान्तरादौ, हिते कर्म्मणि।

पारवत पुंस्त्री पारावत+पृषो०। पारावते द्विरूपकोषः।

पारवश्य न० परवशस्य भावः ष्यञ्। पारतन्त्र्ये त्रिका०।

पारशव पुंस्त्री “निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते। स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः” इति. मनूक्ते ऊढ़ायां शूद्रायां ब्राह्मणेनोत्पादिते निषादरूपे १सङ्कीर्णवर्णे २परस्त्रीतनये ३लौहे च मेदि०। परशु+इदमर्थेऽण्। ४परशुसम्बन्धिनि त्रि०। ५मध्यस्थे देशभेदे वृ०सं० १४अ०। पारशवस्य गोत्रापत्यं युवादि०अञ्। ६तद्गोत्रापत्ये हरिता० फञ्। पारशवायन तदीये यूनि गोत्रापत्ये।

पारशीक पु० १देशभेदे तद्देशोद्भवे २घोटके च (आरबी)।

पारश्वधिक पु० परश्वधः प्रहरणमस्य “परश्वधाट्ठञ्” च पा० ठञ्। परश्वधास्त्रेण योद्धरि अमरः। पक्षे अण् पारश्वध तत्रार्थे हेमच०।

पारस त्रि०पारस्यदेशभवे अण् वा०यलोपः। १पारस्यदेशोद्भवे २तत्सम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्। “ज्येष्ठाश्लेषामघापूर्वारेवतीभरणीद्वये। विशाखार्द्रोत्तराषाढाशतभे पापवासरे। लग्ने स्थिरे सचन्द्रे च पारसीमारवीं पठेत्” मुहूर्त्तगणपतिः। [स्त्री०शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप्।

पारसिक पु० पारसीक+पृषो०। १पारस्यदेशे २घोटके पुं

पारसीक पु०१देशभेदे २तद्देशस्थे जने ब०व०। “पारसीकांस्ततो जेतुम्” रघुः। ३तद्देशस्थे घोटके पु०स्त्री (आरबीघोड़ा) तद्देशस्य कुङ्कुमाकरता भावप्र० उक्ता कुङ्कुमशब्दे २६४० पृ० दृश्या।

पारस्कर पु०पारं करोति कृ—ट पारस्करा० सुट्। १देशभेदे २गृह्यसूत्रकारके मुनिभेदे च।

पारस्करादि "पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्" पा॰ उक्ते सुट्कनिपातनिमित्ते शब्दगणे स च "पारस्करो देशः। कारस्करो वृक्षः। रथस्पा नदी। किष्कुः प्रमाणम्। किष्किन्धा गुहा। (तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च) (प्रात्तुम्पतौ गवि कर्त्तरि)।

पारस्त्रैणेय त्रि॰ परस्त्रिया अपत्यं ढक् इनङादेशः। जारजे परस्त्रियाः सुते अमरः स्त्रियां ङीप्।

पारस्यकुलीन त्रि॰ परस्य कुले भवः प्रतिजना॰ खञ् तत्र परस्यकुलेति पाठात् अलुक्स॰। परकुलोत्पन्ने दत्तकसुतादौ

पारापत पुंस्त्री॰ परादृत्यापतति प्रेम्णा आ+पत–अच्। पारावते (पायरा) अमरः स्त्रियां ङीष्।

पारावत पुंस्त्री॰परं जीवमवति परात् शत्रोर्वा अहङ्कारद्वा ज्ञानोपदेशद्वारा अवति अव–शतृ परावन् तत्त्वज्ञः तस्यायमुपदेष्टा अण्। कपोते अमरः स्त्रियां ङीष्। चतुर्विंशगुरुमध्ये पारावतस्यापि गुरुत्वमुक्तं तत्र प्रसङ्गात् चतुर्विंशतिगुरवोऽत्र प्रदर्श्यन्ते "पृथिवी वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रविः। कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतङ्गो मधुकृद्गजः। मधुहा हरिणो मीनः पिङ्गला कुररोऽर्भकः। कुमारी शरकृत् सर्प ऊर्णनाभिः सुपेशकृत्। ततो मे गुरवो राजन्! चतुर्विंशतिराश्रिताः। शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मना" भाग॰ ११।७ अ॰। तत्कथा तदुत्तरत्र दृश्या

पारापा(वा)र न॰ पारमपारञ्चास्त्यस्य अर्शा॰ अच्। १समुद्रे अमरः द्व॰। २तटद्वये द्वि॰व॰। पारावारशब्दोऽप्युभयत्रार्थे।

पारायण न॰ पारं समाप्तिमयतेऽनेन अय–ल्युट्। १साकल्ये अमरः २मन्वादीनामाद्यन्तपाठे च। तत्र वेदपारायणं चतुष्प्रकारम् ऋग्वेदशब्दे १४१२पृ॰दृश्यम्। पुराणसम्पूर्णग्रन्थपाठेऽपि पारायणव्यवहारः। तत्र भागवतपारायणे कश्चिद्विशेषः पद्म॰पाता॰ ७१अ॰उक्तो यथा "कृतनित्यक्रियः प्रातः कुशहस्तः कृतासनः। देवद्विजगुरून्नत्वा ध्यात्वा विष्णुं सनातनम्। द्वैपायनं नमस्कृत्य शुकदेवञ्च भक्तितः। हिरण्याक्षवधं यावत् प्रथमेऽहनि कीर्त्तयेत्। चरितं भरतस्यापि द्वितीयेऽथ तृतीयके। मथनञ्चामृतस्यापि, यत्र कूर्मः स्वयं हरिः। चतुर्थदिवसे, चैव दशमे हरिजन्म च। पञ्चमे तु पठेद्विद्वान् रुक्मिण्या हरणावधि। षष्ठे चोद्धवसंवादं सप्तमे तु समापयेत्। अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन। कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेत् पुनः। पठेदर्थं बुध्यमानः श्रावयेद्वैष्णवोत्तमैः। श्रोता तु प्राङ्मुखो भूत्वा शृणुयाद्भक्तितत्परः। अध्याये स्वर्णमाषैकं तथा दद्याच्च दक्षिणाम्। समाप्तौ च ततो धेनुं स्वर्णशृङ्गीं निवेदयेत्। कुर्याच्च वैष्णवं होमं सात्वतान् भोजयेत्ततः। एवं यः कुरुते देवि! पाठं भागवतस्य तु। श्रवणं श्रावणं वापि स दृष्टां गतिमाप्नुयात्। एतत् पारायणं नाम सर्वकामफलप्रदम्" तत्र मासभेदाः पाद्मोत्तरख॰ १९७अ॰ उक्ता यथा "अथ ते संप्रवक्ष्यामि सप्ताहश्रवणे विधिम्। सहायैर्वस्तुभिश्चैव प्रायः साध्यो विधिः स्मृतः। दैवज्ञन्तु समाहूय मुहूर्त्तं पृच्छ्य यत्नतः। विवाहे यादृशं वित्तं तादृशं परिकल्पयेत्। नभस्य आश्विनोर्जौ च मार्गशीर्षः शुचिर्नभाः। एते मासाः कथारम्भे श्रोतॄणां मोक्षसूचकाः"। "कृच्छ्रो देव्ययुतञ्चैव प्राणायामशतद्वयम्। तिलहोमसहस्रन्तु वेदपारायणं भवेत्" इति मिता॰धृतषट्त्रिंशन्मतम्।

पारायणिक त्रि॰ पारायणमावर्त्तयति ठक्। १तदावर्त्तनकारिणि। पारयणस्येदं तदधिकृत्य वा प्रवृत्तं "वृद्धाच्छः" पा॰ छ। परायणीय पारायणकसम्बन्धिनि पारायणग्रन्थाधिकारेण प्रवृत्ते ग्रन्थभेदे च।

पारारुक पारमृच्छति ऋ–उकञ्। प्रस्तरे शब्दच॰

पारावतघ्नी स्त्री पारावारं हन्ति हन–टक् पृषो॰। पारवति दूरदेशे भवाऽपि वृक्षादेर्हन्त्री। सरस्वत्यां नद्याम् ऋ॰ ६।६१।२। इतास्तृचकमधिकृत्य निरु॰२।२४ उक्तं "पारावतघ्नीं पारावारघातिनी"।

पारावतपदी स्त्री पारावतस्येव पादो मूलमस्य अन्त्यलोपः ङीप् पद्भावः। (नया फटकि) १लतायां रत्नमा॰। २काकजङ्घायां राजनि॰। [श्वेतोलतायाम् अमरः।

पारावताङ्घ्रि पु॰ पारावतस्याङ्घ्रिरिव मूलमस्य। ज्योति-

पारावताङ्घ्रिपिच्छ पुंस्त्री॰ पारावताङ्घ्रिरिवास्तदाकारयुतं पिच्छमस्य। पारावतभेदे राजनि॰।

पारावारीण त्रि॰ पारमवारञ्च समस्तं समुद्रं वा गच्छति खञ्। १तटद्वयगामिनि २समुद्रगामिनि च। पारापारीणोऽप्यत्र।

पाराशर पु॰ पराशरस्यापत्यं गर्गा॰ यञ् पाराशर्य्यः तस्य छात्रा॰ कण्वा॰ अण् अन्त्ययलोपः। १पाराशर्य्यस्य छात्रेषु। पराशरेण प्रोक्तम् अण्। २पराशरप्रोक्ते स्त्रियां ङीप् "कलौ पाराशरी स्मृतिः" पराशरः।

पाराशरकल्पिक त्रि॰पाराशरकृतः कल्पः तं वेत्त्यधीते वा

"विद्याश्चयणकल्पान्तात्" वार्त्ति॰ ठक्। १पराशरकृतकल्पग्रन्थाध्येतरि २तत्कल्पग्रन्थस्यार्थवेत्तरि च।

पाराशरि त्रि॰ पराशरस्येदम् इञ्। अपत्ये तु यञेव। १पराशरसम्बन्धिनि २शुकदेवे पु॰ त्रिका॰।

पाराशरिन् पु॰ व॰व॰। पाराशर्य्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते इनि यलोपः। वेदव्यासप्रणीतशारीरकसूत्ररूप भिक्षुसूत्राध्यायिषु चतुर्थाश्रमिषु अमरः।

पाराशरीय त्रि॰ पराशरस्यादूरदेशा॰ कृशाश्वा॰ छण्। पराशरसन्निकृष्टदेशादौ।

पाराशर्य्य पु॰ पराशरस्यापत्यं गर्गा॰ यञ्। पराशरस्यापत्ये वेदव्यासे द्वैपायनशब्दे दृश्यम्। "यञञोः" पा॰ ततो यूनि फञ् पाराशर्य्यायण तदीये यून्यपत्ये।

पारिकर्म्मिक त्रि॰ परिकर्म्मणि नियुक्तः ठञ्। परिकर्मकरणे नियुक्ते।

पारिकाङ्क्षिन् पु॰ पारयति संसारात् तारयति पारि णिनि पारि ब्रह्मज्ञानं तत्काङ्क्षति णिनि। यतिभेदे अमरः।

पारिख त्रि॰ परिखायां भवः पलद्या॰ अण्। परिखाभवे तस्येदं "इञश्च"पा॰छ। पारखीय तत्सम्बन्धिनि त्रि॰।

पारिखेय त्रि॰ परिखा प्रयोजनमस्य ढक्। परिखार्थे स्थलादौ स्त्रियां ङीप् पारिखेयी भूमिः।

पारिग्रामिक त्रि॰परिग्रामं भवः ठञ्। ग्रामस्य परितोभवे

पारिजात पु॰ पारमस्यास्ति पारी समुद्रस्तस्म जातः जन—ड। १देवतरुभेदे "ततोऽभवत् पारिजातः सुरलोकविभूषणम्" भाग॰ ८।८।५श्लो॰। तस्यामृतमथनकाले समुद्रादुत्पत्तिरुक्ता। हरिवंशे तु १८६अ॰तस्य कश्यपात् उत्पत्तिरुक्ता तन्नामनिरुक्तिश्चान्या दर्शिता यथा

"पारिजातं ततोऽस्राक्षीददित्याः प्रियकाम्यया। सर्वकामप्रदैः पुष्पैराहृतं दिव्यगन्धजैः। विशाखं सर्वदा दृश्यं सर्वभूतमनोहरम्। सर्वपुष्पाणि दृश्यन्ते तस्मिन्नेव महाद्रुमे। ईहयान्यस्य पुष्पाणि विभक्त्यर्थकाऽतिरूपिणी। बहुरूपाणि चाप्यस्य पत्राऽपि च तथाऽपरा। मन्दरादपि हचाञ्च सारमुद्धृत्य कश्यपः। तस्मादेष तरुश्रेष्ठः सर्वेषां ज्येष्ठतां गतः। ततस्तत्र निवध्याथ कश्यपं प्रददौ शुभा। अदितिर्मम पुत्रार्थं सौभाग्यार्थं तथैव च। निष्क्रयेण मया दत्तः कश्यपस्तु तपोधनः। इन्द्रोदत्तस्तथेन्द्राण्या सौभाग्यार्थं ततो मम। सोमश्चाप्यथ रोहिण्या ऋद्ध्या च धनदस्तथा। एवं सौभाग्यदो वृक्षः पारिजातो न संशयः। पारिजातो पिष्णुपद्याः पारिजातेति शब्दितः। मन्दारपुष्पैर्यद्युक्तो मन्दारस्तेन कथ्यते। कोऽप्येषं दारयित्वाङ्कुरजानन्तो यतो जनाः। कोविदारः इति ख्यातस्तस्ततः स महातरुः। मन्दारः कोविदारश्च पारिजातश्च नामभिः। स वृक्षो जायते दिव्यो यस्यैतत् कुसुमोत्तमम्"। तस्य द्वारकायामानयनकथा पारिजातहरणे तदुत्तराध्यायेषु दृश्या। २नागभेदे भा॰आ॰ ५७अ॰। ३ऋषिभेदे भा॰स॰५अ॰। स्वार्थे क। पारिजातक तत्रार्थे अमरः।

पारिजातसरस्वती स्त्री पारिजातेश्वरी सरस्वती। सरस्वतीभेदे तन्मन्त्रादि तन्त्रसारे दृश्यम्।

पारिणाय्य त्रि॰ परिणये तत्काले लब्धम् बा॰ष्यञ्। परिणयकाले लब्धे धनादौ "मातुः पारिणाय्यं स्त्रियो विभजेरन्" दायभागे वशिष्ठः।

पारिणाह्य त्रि॰ परिणाहमर्हति बा॰ ष्यञ्। गृहोपकरणे शय्यासनादौ मनुः ९।११ कुल्लू॰।

पारितथ्या स्त्री परितस्तथा परितथा स्वार्थे ष्यञ्। सीमन्तस्थितायां स्वर्णादिपट्टिकायां (सिंथी) अमरः।

पारितोषिक त्रि॰ परितोषः प्रयोजनमस्य ठञ्। परितोषार्थं दीयमाने धनादौ।

पारिधेय त्रि॰ परिधौ भवः शुभ्रा॰ ढक्। परिधौ भवे।

पारिन्द्र पुंस्त्री॰पारीन्द्र+पृषो॰। सिंहे हेमच॰ स्त्रियां ङीष्।

पारिपन्थिक त्रि॰ पन्थानं वर्ज्जयित्वा व्याप्य वा परिपन्थम् अव्ययीभा॰ तत्र तिष्ठति हन्ति वा ठक् "परिपन्थश्च तिष्ठति" पा॰उक्तेः निपा॰ पन्थादेशः। पन्थानं वर्ज्जयित्वा व्याप्य वा १स्थायिनि २हन्तरि च चौरे हेमच॰।

पारिपाट्य न॰ परिपाट्येव स्वार्थे ष्यञ्। परिपाट्याम्।

पारिपा(या)त्र पु॰ पर्वतभेदे "हिमवान् पारिपात्रश्च" भा॰ स॰ १॰ अ॰। स तु भारतवर्षस्थकुलाचलभेदः यथोक्तं "विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः। तेषां सहस्रशो राजन्! पर्वतास्तु समीपतः" भा॰ भी॰ ९ अ॰। "जठरो देवकूटश्च पूर्वस्यां दिशि पर्वतौ। आनीलनिषधौ प्राप्तौ परस्परनिरन्तरौ। निषधः पारिपात्रश्च मेरोःपार्श्वे तु पश्चिमे। यथा पूर्वौ तथा चैता वानीलनिषधायतौ" मार्क॰ पु॰ ५४अ॰। "वेदस्मृतिर्वेदवती वृत्रघ्नी सिन्धुरेव च। वेण्वा सा नन्दिनी चैव सदानीरा नदी तथा। पारा चर्म्मण्वती नूपी विदिशा वेत्रवत्यपि। शिप्रा ह्यवर्णी च तथा पारिपात्राश्रयाः

स्थिताः" मार्कं० पु० ५७ अ०। "महाकाशाजदास्तै व पारियात्रनिवासिनः" विष्णु पु०। स च पर्वतः हृ०सं० १४ अ० कूर्मविभागे मध्यस्थिततयोक्तः यथा "उत्तरशाखोतककुकुदकालकोटिकुकुराश्च पारियात्रनगः" स्वार्थे क। पारिपात्रक तत्रार्थे क्वचित्तु यमध्यपाठस्तत्रार्थे।

पारिपार्श्विक त्रि० परिपार्श्वं पार्श्वं व्याप्य वर्त्तते ठक्। पार्श्वं व्याप्य स्थायिनि १सेवकादौ। स्थापकानुचरे २नटभेदे पु० "नटी विदूषको वाऽपि पारिपार्श्विक एव वा। सूत्रधारेण सहितः संलापं यत्र कुर्वते"। सूत्रधारसदृशत्वात् स्थापकोऽपि सूत्रधार उच्यते तस्यानुचरः पारिपार्श्विकः" सा०द०।

पारिप्लव त्रि० परि+प्लु–अच् स्वार्थेऽण्। १चञ्चले २व्याकुले च अमरः। ३तीर्थभेदे भा० व० ८ अ०। पञ्चममन्वन्तरे ५प्रकृतिभेदे हरिवं० ७ अ०। ६आख्यानभेदे शत० ब्रा० १३।४।३।२। तदाख्यानं "पारिप्लवमाख्यानमाख्यायन्" इत्युपक्रमे "मनुर्वैवस्वतो राजेत्याह" इत्यादिकं तत्र दृश्यम्

पारिभद्र पु० परितो भद्रमस्यास्य प्रज्ञाद्यण्। (पालदामान्दार) १वृक्षे अमरः। "पारिभद्रोऽनिम्बवृक्षः प्रयोधभेदः क्रिमिप्रणुत्। तस्य पुष्पं पित्तरोगकर्णव्याधिविनाशनम्" भावप्र०। परिभद्राय शायति शै–क। २देवदारुवृक्षे ३निम्बवृक्षे च पु० मेदि०। ४कुष्ठौषधौ न० शब्दच०। ५सरलवृक्षे पु० शब्दच०। ६शाल्मलिद्वीपपतिपुत्रभेदे ७तद्वर्षभेदे च पु० भाग० ५।२०।९ श्लो०।

पारिभाव्य न० परिभवाय रोगप्रशमनाय हितः ष्यञ्। कुष्ठौषधौ अमरः। परिभुवः प्रतिभुवो भावः ष्यञ्। प्रतिभूभावे "साक्षित्वं पारिभाव्यञ्च" इति स्मृतिः।

पारिभाषिक त्रि० परिभाषात आगतः ठञ्। १परिभाषातः प्राप्ते २परिभाषाकृताधुनिकसङ्केतयुते शब्दे पु० ३तादृशसंज्ञायां स्त्री। "उभयावृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी"। "उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिकी यथाकाशादिः सा हि द्वितीयावृत्तिनैव शब्दादिना रूपेण तदाश्रयमभिधत्ते न चाकाशादिपदस्य गगनादौ निरवच्छिन्नैव शक्तिः पटादिपदस्यापि पटादौ तादृशशक्त्यापत्तेः पटे शक्तमपि पटपदं न पटत्वावच्छिन्नशक्तिमदित्यादिप्रत्युत्तरं ततः पटत्वविशिष्टज्ञानानुभवादनन्यं तच्छक्तिरवच्छिन्नेति चेत् शब्दवति शक्तमाकाशपदं न शब्दत्वावच्छिन्नशक्तिमदित्येवं प्रत्युदासायाकाशादिपदात् शब्दवत्त्वेन गगनस्य प्रतीतिरतस्तथापि शब्दवत्त्वावच्छिन्नैव तत्र शक्तिरिति विभाव्यताम्। "यद्वाधुनिकसङ्केतशालित्वात् पारिभाषिकम्" तत्रार्थे यत्रामाधुनिकसङ्केतवत्तदेव तत्र पारिभाषिकं यथा पित्रादिभिः पुत्रादौ सङ्केतितं चैत्रादि यथा च शास्त्रकृद्भिः शिवत्रभावादौ पचतादि" शब्दशक्तिप्रका०।

पारिमाण्डल्य न० परितो मण्डलं यस्य सर्वत्र विद्यमानत्वात् परिमण्डलः परमाणुस्तस्य भावः ष्यञ्। १न्यायोक्ते असमवायिकारणताशून्ये परमाणुपरिमाणे। स्वार्थे ष्यञ्। २परिमण्डलशब्दार्थे परिमण्डलशब्दे दृश्यम्।

पारिमुखिक त्रि० परिमुखं वर्त्तते ठक्। मुखसमीपे वर्त्तमाने। [हेमच०। पारिपात्रशब्दे दृश्यम्।

पारियात्रिक पु० पारियात्र+स्वार्थे ठक्। कुलाचलभेदे

पारियानिक पु० परियानं प्रयोजनमस्य ठक्। मार्गयानयोग्यरथे हेमच०। [रिणि तापसे हेमच०।

पारिरक्षक पु० परिरक्षा व्रतभेदः प्रयोजनमस्य ठक्। मस्क-

पारिव्राजक न० परिव्राजकस्य भावः युवा० अण्। परिव्राजकस्य भावे सन्न्यासे। [(पलाशपिपुल) ख्याते वृक्षे।

पारिश पु० पिपूर्त्ति पृ–क्विप् पारी तां श्यति शो–क।

पारिषत्क पु० परिषदं तत्प्रतिपादकं ग्रन्थमधीते वेत्ति वा उक्था० ठञ्। परिषदुपलक्ष्याध्येतरि तद्वेत्तरि च।

पारिषद त्रि० परिषदि साधु अण् अर्थेऽर्थे प्रज्ञा० अण् वा। १सभासाधौ २सभासदे च।

पारिषदक त्रि० परिषदा कृतं कुला० वुञ्। परिषदा कृते

पारिषद्य त्रि० परिषदि साधु–ण्य। सभायां साधौ

पारिसीर्य त्रि० परिसीरं सीरं वर्जयित्वा अव्ययी० परिमुखा० ञ्य। हलवर्जनेन क्षये।

पारिहनव्य त्रि० परिहनु+परिमुखा० ञ्य। हनूपरिभवे

पारिहारिक त्रि० परिहारे साधु ठक्। परिहारकारके शब्दार्थकल्पतरुः। [स्वार्थे ष्यञ्। वलये अमरः।

पारिहार्य्य पु० परिह्रियतेऽसौ परि+हृ–कर्म्मणि ण्यत्

पारी स्त्री पा–पाने रक्षणे वा सम्प०भावे क्विप् तां राति रा–क गौरा० ङीष्। १जलपूरे २कर्ष्यां गलन्तिकायां ३हस्तिपादबन्धनदामनि च मेदि०। [मानिकारके च।

पारीण त्रि० पारं गच्छति पार+खञ्। १पारगे २कर्मठ-

पारीन्द्र पु० पृ–पालने कर्म्मणि इण् पारिः पशुः पारिरिन्द्र इव। १सिंहे २अजगरसर्पे च हेमच०।

पारीरण पुं स्त्री० पार्य्यां जलपूरे रणति रण+अच्। कमठे स्त्रियां ङीष्। १दण्डे २पटशाटके च विश्वः। [उणादि०

पारु पु० पिबति जलं रश्मिभिः पा—रु । १आदित्ये २वह्नौ च

पारुच्छेपि पु० आवापभेदे आश्व०श्रौ० ७।११।१।

पारुष्ण स्त्री पशुभेदे यजु० २४।२४ स्त्रियां ङीष् ।

पारुष्य न० परुषस्य भावः परुषि भवो वा ष्यञ् । १निष्ठुरत्वे २दुर्वाक्ये च मेदि० । ३इन्द्रवने विश्व: ४अगुरुचन्दने शब्दच० ५वृहस्पतौ पु० मेदि० । ६विरुद्धाचरणे दण्डपारुष्यशब्दे ३५२४ पृ० दृश्यम् ।

पारेगङ्ग अव्य० गङ्गायाः पारम् अव्ययी० एदन्तत्वं निपा०। गङ्गायाः पारे पारेसमुद्रादयोऽपि तत्तत्पारे ।

पार्घट न० पादे घटते घट—अच् पृषो० । पांशौ हारा० ।

पार्थ पु० पृथायाः कुन्त्या अपत्यम् शिवा० अण् । १कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरादौ २अर्जुननामकत्वे शब्दच० । पृथोः पृथिव्या ईश्वरः अण् । ३पृथिवीपाले

पार्थक्य न० पृथक् इत्यस्य भावः ष्यञ् भत्वे अव्ययस्य टिलोपस्यानित्यत्वात् न टिलोपः । पृथक्त्वे

पार्थव न० पृथोर्भावः पृथ्वा० इमनिजोऽभावपक्षे अण् । १पृथुत्वे । पृथोरयम् अण् । २पृथुसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् । अस्य कार्त्तकौजपा० द्वन्द्वे न अन्तोदात्तता ।

पार्थसारथि पु० ६त० । १श्रीकृष्णे २मीमांसाग्रन्थकारके मिश्रोपाधिके विद्वद्भेदे च ।

पार्थिव पु० पृथिव्या ईश्वरः अण् । १राजनि पृथिव्याविकारः इदं वा उत्सा०अञ् । २भूमिमये त्रि० ३सीतायां स्त्री ङीप् । ४तगरपुष्पे न० राजनि० । पृथिव्याः निमित्तं संयोग उत्पातो वा अण् । ५पृथिवीनिमित्ते ६तत्संयोगे ७तदुत्पाते च ८शरीरे पु० त्रिका० । [८२।१५ भा०।

पार्थ्य पु०पृथेरपत्यं वा० यक् । पृथिवंशजे ऋषिभेदे ऋ०१०।

पार्य्य पु० पारे भवः यञ् । रुद्रभेदे यजु० १६।४२।

पार्य्याग्निक त्रि० पर्य्यग्निरेव स्वार्थे क वा अस्यास्य प्रज्ञा० अण्। १सम्पूर्णे २मृगभेदे पुंस्त्री० शब्द० स्त्रियां ङीष् पर्य्यग्निमाह ठक् । ३पर्य्यग्निजातेति वादिनि ।

पार्वण त्रि०पर्वणि क्रियते शैषिकोऽण् पर्वणि भवे तु कालाट्ठञेव स्यात् तेन पार्विक इत्येव अतएव "न शारदः पार्विक शर्वरीश्वरः" इति नैषधे पठित्वा मल्लिनाथेन तथोक्तम् । १पर्वविहिते २अमावास्यानिमित्तके श्राद्धे न० यथोक्तं श्रा०त० "अमावास्याकर्त्तव्यपर्वकर्त्तव्ययोः पार्वणत्वमाह भविष्यपुराणम् "अमावास्यां यत् क्रियते तत् पार्वणमुदाहृतम् । क्रियते वा पर्वणि यत् तत्पार्वणमिति स्मृतिः" । अत्र यद्यित्यादिवचनाभिधानेन विष-सार्थवाचकेन च पार्वणस्य लक्षणं द्वितीयवृत्तं पर्वणि यत् क्रियते इत्यनेनामावास्यायाः पर्वत्वात्तच्छ्राद्धस्य वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकत्वेन पार्वणत्वप्राप्तौ अमावास्यायां यत् पृथगुपादानं तदमावास्याश्राद्धस्य रूढित्वार्थं तेन पार्वणेन विधानेन इत्यादौ यौगिकनानावयवशक्त्यपेक्षया एकस्या एव समुदायशक्तेर्लघुत्वात् अमावास्यापार्वणधर्मातिदेशो लभ्यते न तु पूपादिद्रव्याष्टकादिपार्वणधर्मातिदेशः । अतः अमावास्यायामष्टम्यादि पर्वणि च तन्निमित्तकश्राद्धे पार्वणश्राद्धम् अन्यत्र पार्वणविधिना श्राद्धमित्यभिलापे विशेषः"। कालमाधवीये च शातातप आह "दर्शश्राद्धन्तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्त्तितम् । अपराह्णे पितृणां तु तत् प्रदानं विशेष्यते" इति । यद्यप्येतादृशं पार्वणं प्रतिपदि न प्राप्नोति तथापि तद्विकृतिरूपतया त्रिपुरुषोद्देशेन कर्त्तव्यादिकाम्यश्राद्धादेः पार्वणत्वं व्यवहर्त्तुं शक्यम् । अतएव वायवीयवाक्यं पूर्वमुदाहृतम् "त्रीनुद्दिश्य तु यत्तद्धि पार्वणं मुनयो विदुः" इति । तच्च कालभेदाच्च नि०सि० निर्णीताः यथा वृद्धपराशरः "श्राद्धं हस्तावचन्द्रे भच्छायामङ्गचसंक्रमे । नवोदके नवान्ने च नवच्छत्रे तथा गृहे । मवैकुलेषु चेहन्ते पितरो हि मघास्वपि" । "पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च" इति शातातपपाठः नवोदके नवशूर्पव्याप्यादाविति केचित् । वर्षोपक्रमे आर्द्राप्रवेशे इति गौडाः "वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः" अतः कृष्णपक्षे नेति गौडाः । मैथिलास्तु "आसतापयणं चैव धान्यजातं नरोत्तम !" इति वाराहोक्तेः प्रतिधान्यं श्राद्धमाहुः तच्च जातपदस्य श्राद्धयोग्यमङ्कुरपरत्वात् । हेमाद्रौ जातूकर्ण्यः "ग्रहोपरागे च सुते च जाते पितृत्रे गयायामयनद्वये च । नित्यं च शङ्खे च तथैव पद्मे दत्तं भवेन्निष्कसहस्रतुल्यम् । षष्ठं प्राहुरमावास्यां क्षीणचन्द्रां द्विजोत्तमाः । अष्टकासु भवेत्सप्तं तत्र दत्तं तथाऽक्षयम्" । तत्रैव शङ्खः "यदा विष्टिर्व्यतीपातो भानुवारस्तथैवं च । पद्मकं नाम तत्प्रोक्तमयनाच्च चतुर्गुणम्" । याज्ञवल्क्यः "अमावस्याष्टकावृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् । द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः । व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः । श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिताः" कृष्णपक्षः वर्षोऽपि "शाकेनापरपक्षं नातिक्रमेत् मासि मासि वाऽशनमिति" स्मृतेः "कर्त्तुं वा चतुर्थ्यां यदहः सम्पद्यते

म्यते चतुर्दशीमिति" कात्यायनोक्तेः "मासि मासि कार्यमपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयान्" इत्यापस्तम्बोक्तेश्च वीप्सया सर्वकृष्णपक्षेषु नित्यम् "तेनोपसंहारान्महालयपरत्वं परास्तम् अत्र प्रत्यहं पञ्चम्यादि यदहःसम्पत्तिर्वेति त्रयः पक्षाः यद्येकैकदिने श्राद्धं तदा दार्शं पृथगेव याज्ञवल्क्येनामावास्यायाः पृथङ्निर्देशात् । एतेन कृष्णपक्षे यदहः सम्पद्यते अमावास्यायां तु विशेषेणेति निगमोक्तेर्गुणोऽपरपक्षश्राद्धस्यामावास्येति शूलपाणिमतमप्यपास्तम् । अशक्तौ दर्शेनापि मासि श्राद्धसिद्धिरिति नारायणवृत्तिः । निरग्निकानां कस्मिंश्चिद्दिने आहिताग्नेस्तु दर्श एव "न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः" इति मनूक्तेः सर्वकृष्णपक्षाशक्तौ मात्स्ये "अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् । कन्याकुम्भवृषस्थेऽर्के कृष्णपक्षे च सर्वदा" । कर्कोऽपि "आहिताग्नेः संवत्सरे त्रिः श्राद्धनियम" इति । देवलः "अनेन विधिना श्राद्धं कुर्य्यात् संवत्सरं सकृत् । द्विस्त्रिर्वा यथाश्रद्धं मासे मासे दिने दिने" । कृष्णपक्षेष्वपि महालयस्य श्रैष्ठ्यं तच्छ्लोकं प्राक् । व्यतीपाते विशेषमाह हेमाद्रौ शङ्खः "फलं लक्षमुत्पत्तौ भ्रमणे कोटिरुच्यते । पतने शतकोट्यस्तु पाते वै दत्तमक्षयम्" ज्योतिःशास्त्रे "द्वाविंशतिस्तथोत्पत्तौ भ्रमणे चैकविंशतिः । पतने दश नाड्यस्तु पतिते सप्त नाडिकाः" अन्यौ च द्वौ व्यतीपातौ प्रागुक्तौ । हेमाद्रौ मार्कण्डेयः "यदा च श्रोत्रियोऽभ्येति गृहं वेदविदग्निचित् । तेनैकेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं च विषुवच्छुभम्" । इदं चापिण्डं कार्यमिति हेमाद्रिः एतच्चैव पिटकोऽपि "उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः" इति मैत्रायणीयपरिशिष्टोक्तेः । तिथिविशेषे फलविशेषो याज्ञवल्क्येनोक्तः "कन्यां१ कन्यावेदिन२श्च पशू३न्वै सत्सुतानपि४ । द्यूतं५ कृषिं६ च वाणिज्यं७ द्विशफैकशफां८।९स्तथा । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्१० स्वर्णरौप्ये सकुप्यके११।१२ । ज्ञातिश्रैष्ठ्यं १३ सर्वकामानाप्नोति१५ श्राद्धदः सदा । प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम्" एताः कृष्णपक्षस्था एव महालये तु फलभूमेति पृथ्वीचन्द्रोदयः । पौर्णमास्यां हेमाद्रौ पितामहः "अमावास्याव्यतीपाते पौर्णमास्यष्टकासु च । विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते" एतन्माघ्यादिपरम् "व्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ! । पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नृपोत्तम ! । प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी । एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः" इति विष्णुधर्मोक्तेः । विष्णुः "माघी प्रौष्ठपद्यूर्द्ध्वं कृष्णा त्रयोदशीति" । अत्र माघी पौर्णमासीति कल्पतरुः । श्रावण्यूर्द्ध्वमपि मघायोगसम्भवात्त्रयोदशी विशेषणमिति गौडाः नक्षत्रेष्वपि याज्ञवल्क्यः "स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा । पुत्रान् श्रैष्ठ्यं च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभम् । प्रवृत्तचक्रतां चापि वाणिज्यप्रभृतीनपि । अरोगित्वं यशोवीतशोकतां परमां गतिम् । धनं वेदान् भिषक्सिद्धिं कुप्यं गा अप्यजाविकम् । अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति । कृत्तिकादिभरण्यन्तं सकामान् प्राप्नुयादिमान्" । फलान्तराण्यपि महाभारत कौमारिद्वेयानि । माधवीये मरीचिः "कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु श्राद्धे यत् फलमीरितम् । विष्कम्भादिषु योगेषु तदेव फलमिष्यते" बृहस्पतिः "आरोग्यं चैव सौभाग्यं शत्रूणां च पराजयम् । सर्वान् कामान् श्रियं विद्यां धनमायुर्यथाक्रमम् । सूर्य्यादिदिवसेष्वेतच्छ्राद्धकृल्लभते फलम् । ववादिकरणेष्वेतच्छ्राद्धकृल्लभते फलम्" अन्यानि च षण्णवतिश्राद्धादीनि प्रागुक्तानि मार्कण्डेयपुराणे "श्राद्धार्हद्रव्यसम्पत्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने । जन्मर्क्षे ग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छया" ।

"संक्रान्तावुपरागे च पर्वण्यपि महालये । निर्वाप्यास्तु त्रयः पिण्डा एकतस्तु क्षयेऽहनि । एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते द्विजः । अकृतं तद्विजानीयात् स नरः पितृघातकः । अमावस्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथ वा यदि । सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः । त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयते" लिखितस०। एतेषां व्याख्यानतात्पर्यकथनपूर्वकं विकृतिपार्वणविधानम् श्रा०त० निर्णीतं यथा "त्रयं सङ्घटानानां त्रयं कुर्यात् त्रिभ्यो दद्यादित्यर्थः । मृताहपर्युदस्तत्रिदैवतत्वस्य प्रतिप्रसवमाह अमावास्यामिति प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्षः अश्वयुक्कृष्णपक्ष इति यावत् न तु कृष्णपक्षमात्रं कृष्णपक्षसामान्यपरत्वेऽमावास्यापदवैयर्थ्यापत्तेः पितृपक्षं विशेषयति हेमाद्रिमाधवाचार्य्यधृतं नागरखण्डम् "नभो वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः" । अत्र श्रावणभाद्रयोरन्यतरस्य मलमासत्वे

श्वाषाढापेक्षया सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वात् अत्र मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्वं न तु मलमासभाद्रकृष्णपक्षमृतस्य। ततश्च तत्र मृतस्य वर्षान्तरेऽश्वयुक्कृष्णपक्षेऽपि तच्छ्राद्धकरणे न पार्वणं किन्त्वेकोद्दिष्टमिति। अत्र पार्वणो विधिः पार्वणेतिकर्त्तव्यताकैकोद्दिष्टविधिरिति नव्यवर्द्धमानप्रभृतयः तच्च पूर्ववचनोक्तत्रैपुरुषिकस्य मृताहे ययुद्दसस्य पार्वणो विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् तस्मात् तदेकोद्दिष्टं त्रैपुरुषिकं न तु षाट्पौरुषिकं "कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोड़शम्। प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षड़िति स्थितिः" इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याब्दिकव्यतिरेकेण षट् संख्यानियमात्। एवममावास्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्याब्दिकं पार्वणविधिनैव "अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये। तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्" इति व्यापस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपादानात् सपुत्राणां पार्वणाभ्यनुज्ञानात्। एतच्च मात्रादित्रितयदैवतं कार्य्यम् "मातृ पितामहीं प्रपितामहीं च पूर्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा" इत्यन्वष्टकायां तथा दर्शनात् अवशानादिनिमित्तत्वेन पार्वणविधिना छन्दोगैरपि मात्रादित्रिकाणां श्राद्धं कर्त्तव्यं "न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते" इति छन्दोगपरिशिष्टवचने विशेषतः प्रतिप्रसवात्। एवं सपिण्डीकरणेऽपि। एतच्च मृताहे पार्वणं मातापित्रोरेव। तथा च हेमाद्रिधृतकात्यायनवचनं "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम्। पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं सदैव तु"। मातृपदं सपत्नीमातृपरम्। सपत्नीमातेत्यत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातः ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोज्यं किन्तु सपत्नीमातरित्यादिकम्। एवं साग्निकौरसक्षेत्रजाभ्यां मृताहे पार्वणं कर्त्तव्यम् "औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु। प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश" इति जावालवचनस्य "यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम्। पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा" इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात्। उशना च "प्रत्यब्दं दर्शवच्छ्राद्धं साग्निः कुर्वीत वै द्विजः। एकोद्दिष्टं सदा कुर्य्यान्निरग्निः श्राद्धदः सुतः"।

पार्वत त्रि० पर्वते भवः अण्। १पर्वतजातमात्रे (घोड़ानिम) २निम्बभेदे ३दुर्गायां स्त्री ङीप् अमरः। ४अ-ल्लक्यां ५गोपालकर्कटिकायां स्त्री मेदि० ६जीवन्त्यां विश्वः ७द्रौपद्यां ८सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् रत्नमाला ९क्षुद्रपाषाणभेदायां १०धातक्यां राजनि० तत्र दुर्गायां पार्वतीशब्दनिरुक्तिर्यथा

"तिथिभेदे कल्पभेदे पर्वभेदप्रभेदतः। ख्यातौ तेषु च विख्याता पार्वती तेन कीर्त्तिता। महोत्सवविशेषश्च पर्वेति परिकीर्त्तितम्। तस्याधिदेवी या सा च पार्वती परिकीर्त्तिता। पर्वतस्य सुता देवी साविर्भूता च पर्वते। पर्वताधिष्ठातृदेवी पार्वती तेन कीर्त्तिता" इति प्रकृतिखण्डे दुर्गोपाख्याने ५४अ०। ११अर्क्के स्त्री व०र० निघण्टुः तत्र वार्वत्यः इति पाठान्तरं तत्रार्थे।

पार्वतायन पुंस्त्री० पर्वतस्यर्षेः गोत्रापत्यम् फक् वा। पर्वतर्षेर्गोत्रापत्ये पक्षे इञ्। पार्वति तत्रार्थे

पार्वतीनन्दन पु० ६त०। कार्त्तिकेये अमरः पार्वतीसुतादयोऽप्यत्र तस्य तत्सुतत्वकथा अग्निकुमारशब्दे ५५पृ० भा०व० २२४अ० वाक्ये दृश्या। तत्र उमायोन्यां तु रुद्रेणेत्यशुद्धम् उमायोन्यां तु रुद्रेणेत्येव पाठः साधुः।

पार्वतीश्वर न०१काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे काशीख०२शिवे पु०

पार्वतेय न०पर्वते भवं ढक्। १सौवीराञ्जने २सूर्य्यावर्त्तवृक्षे पु० रत्नमाला।

पार्वायनान्तीया स्त्री पर्वणोऽयनस्य चान्ते विहिता छण्। इष्टिभेदे सा च इष्टिदर्शपौर्णमासाग्रायणस्य काले विहिता" "इष्टीः पार्वायनान्तीयाः केवला निर्वपेत् सदा" मनु० कुल्लूकव्याख्याने।

पार्शव पु० पर्शुः प्रहरणमस्य। पर्शुप्रहरणयुक्ते

पार्श्व पु०न० स्पृश–श्वण् धातोः प–च। १कक्षाधोभागे अमरः २समीपे च। पर्शूनां पार्श्वास्थ्नां समूहः पर्शु–अण्। पर्शुसमूहे न० मेदि० ४जिने पु० ५सन्निकृष्टे त्रि० हेमच०। ६अनृजूपाये शाठ्ये सि०कौ०।

पार्श्वक त्रि० पार्श्वेन अनृजूपायेन शाठ्येनान्विच्छति कन्। शाठ्येनान्विच्छायुक्ते।

पार्श्वतस् अव्य० पार्श्व+सार्वविभक्तिकस्तसिल्। तत्तद्विभक्त्यर्थयुते पार्श्वशब्दार्थे ततो भवार्थे गहा०छ भत्वे टिलोपः। पार्श्वतीय पार्श्वतोभवे त्रि०।

पार्श्वद त्रि०पार्श्वं ददाति दा–क। पार्श्वचरे भा०श०४६अ०

पार्श्वनाथ पु० परेशनाथे जैनदेवभेदे

पार्श्वपरिवर्त्तन न० पार्श्वेन परिवर्त्तनम्। यत्पार्श्वमधःस्थापयित्वा शयितः तत्पार्श्वस्योर्द्ध्वनयने (पाशमोड़ा)

३पार्श्वस्य परावृत्तौ । सुप्तस्य हरेः भाद्रशुक्लैकादश्यादौ कर्त्तव्ये पार्श्वपरिवर्त्तनाख्ये ४उत्सवभेदे च "प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि । कटिदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनम् । जलाशयान्तिकं नीत्वा संपूज्याभ्यर्च्य च प्रभुम् । कर्णिकापरिवर्त्तिश्च दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेत्" हरिभ०भक्तिपु० । एकादश्यामिति सन्ध्यायां श्रवणमध्यपादलाभे बोध्यमन्यथा "द्वादश्यामेव कारयेत्" तत्र व्यवस्था उत्थानशब्दे ११०२पृ०दृश्या । [भावप्र०।

पार्श्वपिप्पल न०पार्श्वे पिप्पलमिव । हरीतकीभेदे (गजाठ)

पार्श्वभाग पु० कर्म०। १पक्षभागे हस्त्यादेः २पार्श्वदेशे अमरः

पार्श्वल त्रि० पार्श्व+अस्त्यर्थे सिध्मा०लच् । पर्शुसमुदाययुते

पार्श्ववक्त्र पु० पार्श्वे वक्त्रमस्य । महादेवे हरिवं० २१७अ०।

पार्श्वशय त्रि० पार्श्वाभ्यां शेते शी—अच् । पार्श्वाभ्यां क्रमेण शायिनि ।

पार्श्वशूल पु० सुश्रुतोक्ते शूलरोगभेदे तल्लक्षणादि यथा "रुणद्धि मारुतं श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः । स संरुध्य करोत्याशु ध्मानं गुडगुडायनम् । सूचीभिरिव निस्तोदः कृच्छ्रोच्छ्वासी तदा नरः । नान्नं वाञ्छति नो निद्रामुपैत्यार्त्तिनिपीडितः । पार्श्वशूलः स विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः"। [२तथाभूते नटे पारिपार्श्विके हेमच०।

पार्श्वस्थ त्रि० पार्श्वे तिष्ठति स्था—क ७त० । १समीपस्थिते

पार्श्वादि "पार्श्वादिषूपसंख्यानम्" वार्त्ति० उक्ते शेतेरच्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "पार्श्व उदर पृष्ठ उत्तान अवमूर्द्ध"।

पार्श्वास्थि न० ६त०। देहपार्श्वस्थिते अस्थ्नि (पाँजर) अमरः

पार्श्विक त्रि०पार्श्वे भवः ठक् । १पार्श्वभवे २सन्धिजीवके हारा०

पार्श्वी स्त्री द्वि०व० । द्यावापृथिव्योः निघण्टुः ।

पार्श्वैकादशी स्त्री पार्श्वस्य हरेः पार्श्ववर्त्तनस्य निमित्तमेकादशी । पार्श्ववर्त्तनैकादश्याम् भाद्रशुक्लैकादश्याम् । पार्श्ववर्त्तनशब्दे दृश्यम् । [क । कर्कटे हेमच० ।

पार्श्वोदरप्रिय पार्श्वमुदरञ्च ताभ्यां प्रीणाति भोजनं प्री—

पार्षिक पु० गोत्रप्रवर्त्तकर्षिभेदे प्रवराध्यायः ।

पार्षत त्रि०पृषतस्य विराटनृपस्येदम् अण् । १विराटनृपसम्बन्धिनि २तत्पुत्रे धृष्टद्युम्ने पु०३द्रौपद्यां स्त्री ङीप् त्रिका०

पार्षद् स्त्री परिषद्+पृषो० । सभायां त्रिका० ।

पार्षद त्रि० पार्षदमर्हति अण् । "पारिषदे शब्दच० । ण्यञ् । पार्षद्योऽप्यत्रार्थे भरतः । [दंशे भवे ।

पार्षदंश त्रि० पृषदंशे भवः उत्सा० अञ् । पृषदंशे विन्दो·

पार्षदश्व पु० पृषदश्वस्य वायोर्नृपभेदस्य वेदम् अण् । १वायुसम्बन्धिनि २नृपभेदसम्बन्धिनि च ३गोत्रप्रवर्षिभेदे पु० आश्व० श्रौ०१२।११ [कात्या०श्रौ० २२।७.१

पार्ष्ठिक त्रि० पृष्ठे षडहे भवः ठञ् । षडहसम्बन्धिनि

पार्ष्णि पुंस्त्री० पृष—नि नि०वृद्धिः । १पादग्रन्थेर्गुल्फस्याधोभागे अमरः । (गोडालि) २पृष्ठे मेदि० ३सैन्यपृष्ठे हला० ४जिगीषायाञ्च पु० रत्नकोषः ५उन्मत्तस्त्रियां स्त्री मेदि० कुन्त्यां स्त्री धरणिः ।

पार्ष्णिक्षेम पु० विश्वदेवभेदे भा० अनु० ९१अ० ।

पार्ष्णिग्राह पु० पार्ष्णिं पृष्ठपदं गृह्णाति अण् । विजयार्थं जिगीषोः पश्चात्पदग्राहिणि पृष्ठस्थे १शत्रौ २द्वादशराजचक्रमध्ये पृष्ठस्थायिनृपे च अरिशब्दे ३५५पृ०दृश्यम् ।

पार्ष्णिवाह त्रि० पार्ष्णिं वहति वह—अण् । पृष्ठस्थे कार्यनिर्वाहके भा० सौ० १२०अ० ।

पार्ष्णील त्रि०पार्ष्णिरस्त्यस्य सिध्मा०लच् दीर्घश्च । पार्ष्णियुक्ते

पाल रक्षणे चु०उभ०सक०सेट् । पालयति ते अपीपलत् त ।

पाल त्रि० पालयति पाल—अच् । १रक्षके "पालदोषविनाशे च पाले दण्डो विधीयते" इति स्मृतिः । भावे अच् । २रक्षणे पु० ।

पालक पु० पालयति पाल—ण्वुल् । १अश्वरक्षके जटा० २चित्रकवृक्षे पु० राजनि० ३पालनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां टाप् कापि अतइत्त्वम् एतदन्तस्य पुंयोगेऽपि टाप् गोपालकस्य पत्नी गोपालिका इत्येव न ङीष् ।

पालकाप्य पु० १करेणुभुवि मुनिभेदे हेमच०। २तत्कृते हस्त्यश्वादिलक्षणज्ञापके अर्थशास्त्रभेदे न० [हेमच० ।

पालक्या स्त्री पालाय कायति कै—क । (पालङ्) शाकभेदे

पालघ्न पु० पालं जलादितो रक्षकं छत्रं हन्ति हन—टक् । १छत्राख्ये २जलजतृणभेदे अमरः ।

पालङ्क पु० पाल—सम्प० क्विप् पाला अङ्कते अङ्क—घञ् । (पालङ्) १शाकभेदे अमरः । स्त्रीत्वमपि स्त्रियां ङीप् । अत्रैव "पालङ्की कथिता रूक्षा वातादित्रयवन्नुत्" राजवल्लभः २कुन्दुरुवृक्षे स्त्री अमरः गौरा० ङीष् ।

पालङ्क्य न०पालङ्क+स्वार्थे ष्यञ् । (पालङ्) १शाके राजनि० २कुन्दुरौ स्त्री अमरः । "पालङ्क्या वातला शीता श्लेष्मला भेदिनी गुरुः । विष्टम्भिनी मदश्वासपित्तरक्तविषापहा" भावप्र० । २श्येनखगे मेदि० ।

पालन न०पाल—भावे ल्युट् । १रक्षणे करणे ल्युट् । सद्यः-प्रसूतायाः गोः क्षीरे पेयूषे शब्दचन्द्रिका । तत्क्षी·

रस्य पानद्वारा वत्सपालनकरत्वात् तथाभूतत्वम्।

पालवणिज् पु॰ पाले कन्यारत्नशे वणिक्। कन्यापाले त्रिका॰

पालल त्रि॰ पललस्य तिलचूर्णस्य विकारः अण्। तिलचूर्णपिष्टके "पाललाः श्लेष्मजननाः शष्कुल्यः कफपित्तलाः" सुश्रु॰।

पालाश त्रि॰ पलाशस्य विकारः अवयवो वा अञ्। १पलाशावयवे २तद्विकारे च "पालाशो दण्ड आषाढः" अमरः। ३तमालपत्रे (तेजपात) राजनि॰ तद्वर्णः अस्त्यस्य अण्। ४हरिद्वर्णे पु॰ ५तद्विशिष्टे त्रि॰ अमरः पलाशेन निर्वृत्तम् सङ्काशा॰ ण्य। पालाश्य पलाशनिर्वृत्ते त्रि॰। पलाशस्यादूरदेशादि वराहा॰ कक्। पालाशक तत्सन्निकृष्टदेशादौ। स्वार्थे क। तत्रार्थे

पालाशखण्ड पु॰ मगधदेशे शब्दरत्ना॰।

पालाशि पु॰ पलाश गोत्रप्रवर्षिभेदे प्रवराध्यायः।

पालि(ली) स्त्री पल-वा॰ इण्। १कर्णलतायां २अश्रौ कोणे ३श्रेणौ ४अङ्कभेदे ५छात्रादिदेये च मेदि॰ ६यूकायां ७पोटायां ८प्रशंसायां ९प्रस्थे १०उत्सङ्गे क्रोडे च हेमच॰ वा ङीप् दीर्घान्तः ११स्थाल्याम् शब्दच॰।

पालिंहिर स्त्री मण्डलिसर्पभेदे सुश्रुतः अहिशब्दे दृश्यम्।

पालिका स्त्री पालि+स्वार्थे क। १पालिशब्दार्थे संज्ञायां कन्। २कर्णपत्रे शब्दच॰ ३दध्यादिच्छेदन्यां हारा॰। ४पालनकर्त्र्यां स्त्रियां च।

पालित त्रि॰ पाल-क्त। १रक्षिते क्रोष्टुवंश्ये २नृपभेदे ३देशभेदे च पु॰ हरिवं॰ ३७अ॰। ४शाखोटवृक्षे पु॰ शब्दार्थकल्प॰ ५कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा॰श॰ ४७अ॰।

पालित्य न॰ पलितस्य भावः ष्यञ्। केशादेः शुभ्रतादौ। पलितस्यादूरदेशादि सङ्काशा॰ ण्य। पलितस्य सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰। [नृपभेदे पु॰ हरिवं॰ २अ॰।

पालिन् त्रि॰ पालयति पालि-णिनि। १पालके २पृथुपुत्र-

पालिन्द पु॰ पालि-बा॰ किन्दच्। १कुन्दुरुवृक्षे राजनि॰। २श्यामालतायां स्त्री अमरः गौरा॰ ङीष्। पलिन्धीति पाठान्तरम् पृषो॰। ३त्रिवृतायां द्विरूपकोषः।

पालिशायन पु॰ गोत्रप्रवर्षिभेदे प्रवराध्यायः।

पालीवत काण्डरोप्ये वृक्षभेदे वृ॰सं॰ ५४अ॰। "द्राक्षापालीवताश्चैव बीजपूरातिमुक्तकाः। एते द्रुमाः काण्डरोप्या गोमयेन प्रलेपिताः। मूलच्छेदेऽथ वा स्कन्धे रोपणीयाः प्रयत्नतः"।

पालोहय पु॰ गोत्रप्रवर्षिभेदे प्रवराध्यायः।

पाल्लक त्रि॰ पल्ल्यां भवः धूमा॰ वुञ्। पल्लीभवे जनादौ

पाल्वलतीर त्रि॰ पल्वलतीरे भवः अञ्। पल्वलतीरभवे

पावक पु॰ पुनाति पू-ण्वुल्। १वह्नौ अमरः "अपावनानि सर्वाणि वह्निसंसर्गतः क्वचित्। पावनानि भवन्त्येव तस्मात् स पावकः स्मृतः" इति काशीखं॰ ९अ॰ उक्तेस्तस्य तथात्वम्। २वैद्युताग्नौ च "पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः। निर्मन्थ्यः पवमानः स्यात् वैद्युतः पावकः स्मृतः। यश्चासौ तपते सूर्य्यः शुचिरग्निश्च स स्मृतः" कूर्मपु॰। ३सदाचारे ४अग्निमन्थे ५चित्रकवृक्षे ६भल्लातके ७विडङ्गे च मेदि॰। ८शोधके त्रि॰ हेमच॰। ९रक्तचित्रके १०कुसुम्भे च पु॰ राजनि॰ ११वरुणे १२सूर्ये च ऋ॰ १।५०।६भा॰ तयोश्च शोधकत्वात् तथात्वम्। १३ऋषिभेदे भा॰व॰ १२५अ॰। पावः पवनं शुद्धिस्तं कायति कै-क। १४सरस्वत्यां स्त्री ऋ॰ १।३।२॰भा॰। पावकाश्च सप्तविंशतिः "पावकाः सप्तविंशतिः" भा॰स॰ ७अ॰ व्याख्यायां नीलकण्ठधृतवाक्येभ्यः तानि च "ब्रह्मणोऽङ्गात् प्रसूतोऽग्निरङ्गिरा१ इति विश्रुतः। दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयाविति२।३।४ त्रयी। निर्मन्थ्यो५ वैद्युतः६ शूरः७ संवर्त्तो८ लौकिक९स्तथा। जाठरो१० विषगः११ क्रव्यात्१२ क्षेमवान्१३ वैष्णव१४स्तथा। दस्युमान्१५ वलद१६श्चैव शान्तः१७ पुष्टो१८ विभावसुः१९। ज्योतिष्मान्२० भरतो२१ भद्रः२२ २३स्विष्टकृद्वसुमान्२४ क्रतुः२५। सोमश्च२६ पितृमां२७श्चैव पावकाः सप्तविंशतिः"। अन्ये पावकभेदा अग्निशब्दे ५३पृ॰ दृश्याः ति॰त॰ गृह्यपरिशिष्टे कर्मभेदे तस्य नामभेदा उक्ता यथा

"लौकिके पावको१ ह्यग्निः प्रथमः परिकल्पितः। अग्निस्तु मारुतो२ नाम गर्भाधाने विधीयते। पुंसवने चन्द्रनामा३ शुङ्गाकर्मणि शोभनः४। सीमन्ते मङ्गलो५ नाम प्रगल्भो६ जातकर्मणि। नाम्नि स्यात् पार्थिवो७ ह्यग्निः प्राशने च शुचि८स्तथा। सत्यनामा९थ चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः१०। गोदाने सूर्यनामा११ च केशान्ते ह्यग्नि१२रुच्यते। वैश्वानरो१३ विसर्गे तु विवाहे योजक१४स्तथा"। गोदाने गोदानाख्य संस्कारे। "चतुर्थ्यान्तु शिखी१५ नाम धृति१६रग्निस्तथाऽपरे"। अपरे धृतिहोमादौ। "प्रायश्चित्ते विधु१७श्चैव पाकयज्ञे तु साहसः"१८। प्रायश्चित्ते तदात्मकमहाव्याहृतिहोमादौ। पाकयज्ञे पाकाङ्गकवृषोत्सर्गगृहहोमादौ। "लक्षहोमे च वह्निः१९ स्यात् कोटिहोमे हुताश-

नः२० । पूर्णाहुत्यां मृडो२१ नाम शान्तिके वरदः२२ सदा । पौष्टिके बलद२३श्चैव क्रोधो२४ऽग्निश्चाभिचारके । कोष्ठे तु जठरो२५ नाम क्रव्यादो२६ मृतभक्षणे । आहूय चैव होतव्यो यत्र यो विहितोऽनलः” ।

पावकात्मज पु० ६त० । १कार्त्तिकेये पावकसुतादयोऽप्यत्र इक्ष्वाकुवंशग्रदुर्य्योधनकन्यवोढरि सुदर्शनाख्ये २मुनिभेदे च

पावकारणि पुंस्त्री० ६त०। अग्निमन्थनकाष्ठे शब्दमाला । अरणिशब्दे दृश्यम् ।

पावकि पु० पावकस्यापत्यम् इञ् । १कार्त्तिकेये सुदर्शनाख्ये मुनिभेदे च भा० आनु० २अ० तत्कथा दृश्या ।

पावकेश्वर पु० १तीर्थभेदे शिवपु०। काशीस्थे पावकस्थापिते २शिवलिङ्गभेदे न० ।

पावन त्रि०पावयति पू—णिच्—ल्यु । १पवित्रीकारके २प्रायश्चित्ते ३जले च न० मेदि० ४गोमये न० शब्दच० । ५रुद्राक्षे ६कुष्ठौषधे न० राजनि० ७चित्रकवृक्षे ८अध्यासे न०विश्वः । पावके ८वह्नौ ६वेदव्यासे पु० मेदि०। १०सिह्लके विश्वः । ११पीतभृङ्गराजे पु०राजनि०, १२सिद्धे १३पावयितरि त्रि० हेमच० १४विष्णौ पु० विष्णुसं० पवनशब्दे दृश्यम् तस्य स्मृतिमात्रेण पवित्रताकरणात् तथात्वम् “पवनः पावनोऽनलः” इति द्विधापाठस्तु पावयतीति “भीषास्माद्वातः पवते” इति श्रुतेः पवनव्यापारनियोक्तृत्वात् पावनत्वम् इति अर्थभेदान्नामद्वयम् । करणे ल्युट् ङीप् । १५हरीतक्यां १६स्त्रीगव्यां १७तुलस्यां च स्त्री राजनि० १८गङ्गायां च स्त्री ।

पावनध्वनि पु० पावनो ध्वनिरस्य । १शङ्खे राजनि० २पावनशब्दयुक्ते त्रि०।

पावमान त्रि० पवमानमधिकृत्य प्रवृत्तम् अण् । १पवमानवर्गाद्यधिकारेण प्रवृत्ते सूक्ते २ऋचि स्त्री ङीप् ।

पावित्रायण पुंस्त्री पवित्रस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ् । पवित्रर्षेर्गोत्रापत्ये ।

पावीरवी स्त्री १शोधयित्र्यां स्त्रियां ऋ०६।४६।७भा०“आयुधवान् पवीरवान् इन्द्रो देवताऽस्य अण् ङीप् । २दिव्यायां ३वाचि निरु०१२।३० “इन्द्रः पावीरवान् तद्देवता का पावीरवी पावीरवी च दिव्या वाक्” इत्युक्तम् ।

पाश पु० पश्यते बध्यतेऽनेन पश—करणे घञ् । १मृगपक्ष्यादिबन्धने रज्जुभेदे (फाँद) २रज्जुमात्रे च । केशादुत्तरं पाशशब्दः संघार्थः । यथा केशपाशः । कर्णात् परः शोभार्थः यथा कर्णपाशः शोभनकर्ण इत्यर्थः । छात्रादिभ्यः पाशप् । छात्रपाश अपकृष्टच्छात्र इत्याद्यर्थे ३शस्त्रभेदे शब्दरत्ना०। तल्लक्षणं हेमा०परि० औशनसधनुर्वेदोक्तं यथा “शाणं क्षौमं कार्पासं सूत्रं तथा रोमाणि चर्म च सर्वकालिकस्य पाशस्य द्रव्याणि भवन्ति तानि द्रव्याणि स्नायुमिश्राणि पैप्पलस्य पाशस्य योग्यानि स्युः । नारिकेलवल्कलादिबन्धनादि प्राहुर्वेष्टस्य नारिकेलाश्मन्तक तालवृन्तवल्कलानि हैमनस्य पाशस्य भवन्ति । त्रिवृत्ताद्दृढवृत्तगुणसंयुक्तः पाशः प्रयोगिकः । पाशो भवेदामूलात् सक्तपाशः षड्गुणः स्याद्दशाङ्गप्रमाणः सुखावहः सुखस्पर्शश्च पाशस्थाने सुस्पष्टोऽनुपूर्वबलान्वितो भवति । रज्जुपाशस्तु नवकाद्धर्त्तितः स्यात् । एकहस्तस्त्रिहस्तः पादहीनः सह कर्णाभ्यां च पाशो दशपलिकः पादान्ते पञ्चकार्षकः श्रेष्ठो भवति षड्दशपलो वा तथा रथाश्वयोरपि विज्ञेयो । विंशतिपलिकः कर्त्तव्यः प्रमाणे सप्तकार्षकश्चित्रंशत्पलिको वा स्यन्दनां मतङ्गजस्य नवपलको हस्तिनि सूबे च पाशो भवति भारविकृते नागारत्रिगुणः पाशः” इति ।

पाशक पु० पश—ण्वुल् । द्यूतक्रीडासाधने गुडिकादौ (पाशा) अमरः । [दृश्यम् ।

पाशद्युम्न पु० वयतः पुत्रे एतन्नामके नृपे ऋ० ७,३३ २भा०

पाशधर पु०पाशं धारयति धारि—अच् ह्रस्वः । १वरुणे हरिवं०४८०रू०तद्देवताके २शततारके ३पाशधारिमात्रे त्रि०

पाशन न० पाशि—भावे ल्युट् । बन्धने भा०द्रो० ५८अ० ।

पाशपाणि पु०पाशः पाणौ यस्य । १वरुणे हला० २शतभे च पाशहस्तादयोऽप्यत्र पाश+अस्त्रर्थे इनि । पाशीत्यप्यत्र

पाशभृत् पु०पाशं बिभर्त्ति भृ—क्विप् । १वरुणे २तद्देवताके शतभिषान्नक्षत्रे न० । ३पाशधारिमात्रे त्रि० । “हयारूढः पाशभृद्वरुणः” वृ०सं० ५०अ० ।

पाशमुद्रा स्त्री तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे “वाममुष्टेस्तु तर्जन्या दक्षमुष्टेस्तु तर्जनीम् । संयोज्याङ्गुष्ठकाग्राभ्यां तर्जन्यग्रे स्वके क्षिपेत् । एषा पाशाह्वया मुद्रा विद्वद्भिः परिकीर्त्तिता” ।

पाशव त्रि०पशोरिदम् अण् । १पशुसम्बन्धिनि तन्त्रोक्ते २पश्वाचारे च पशूनां समूहः अण् । ३पशुसमूहे न०[शब्दच०

पाशवपालन न०पाशवं पशुसंघं पालयति पालि—ल्यु । घासे

पाशवासन न० “पाशवासनमासाद्य कृत्वा पशुपतिर्भवेत् । पृष्ठे हस्तद्वयं बद्ध्वा कर्पराग्रे स्वमस्तकम्” रुद्रया० उक्ते आसनभेदे ।

पाशवीज न० (श्री) इत्याकारके वीजे देवप्र० रघु० ।

पाशहस्त पु०पाशः हस्ते यस्य । १वरुणे २यतमे च ३हस्तस्थितपाशके त्रि० ।

पाशादि (पाशादिभ्योयः) पा० उक्तयप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "पाश तृण धूम वात अङ्गार पाटल पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नट वन" । तदन्तः स्त्रीलिङ्गः पाश्या वात्या इत्यादि । [उ०।

पाशान्त पु०पार्श्वस्यान्तः पृषो०। वस्त्रस्य पार्श्वान्ते ह०सं०७।

पाशिक त्रि० पाशः प्रहरणमस्य ठक् । पाशवन्धनरूपप्रहरणयुक्ते मृगयौ ह०सं० ७५अ० ।

पाशिन् पु० पाशोऽस्त्यस्य इनि । १वरुणे २यतमे ३पाशवति त्रि०। स्त्रियां ङीप् । ४व्याधे पु० मेदि० ५धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० भा०आ० ११७अ० । [कूटदेशादौ ।

पाशिल त्रि० पाशस्यादूरदेशादि०काशा०इल । पाशस्य सन्नि-

पाशिवाट पु०देशभेदे भा०भी०६अ०। सोऽभिजनोऽस्य अण्। तस्य बहुषु लुक् । पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिषु व०व०।

पाशुक पु० पशोर्यागज्ञापकग्रन्थस्य व्याख्यानो ग्रन्थः ह्यच्कत्वात् ठक् । १पशुयागज्ञापकग्रन्थव्याख्याने। पशोरिदम् ठक् । २पशुसम्बन्धिनि त्रि० काल्या० श्रौ०२१।२०"नानापाशुकमज्जमांसरुधिरैः कृत्वा नवम्यां वलिम्" ति०त०।

पाशुपत त्रि० पशुपतिर्देवताऽस्य तस्येदं तेन प्रोक्तम् वा अश्वपत्या०अण् । १पशुपतिदेवताके अस्त्रादौ २तद्दैवते हविरादौ ३पशुपतिसम्बन्धिनि ४तेनोपदिष्टे शास्त्रभेदे न० तन्मतं पशुपतिशब्दे दर्शितम् । ५वकवृक्षे पु०मेदि० तस्य तत्प्रियत्वात्तथात्वम् । [।१।११६

पाशुपाल्य न० पशुपालस्य भावः ष्यञ् । वैश्यवृत्तौ याज्ञ०

पाशुबन्धक त्रि०पशुबन्धः प्रयोजनमस्य ठक् । यज्ञे १आलम्भनार्थपशुबन्धनस्थानादौ २वेद्यां स्त्री कापि अतइत्त्वम् आश्व०श्रौ० ३।१।६

पाश्चात्त्य त्रि० पश्चाद् भवः त्यक् । पश्चिमदेशभवे ।

पाश्चात्त्याकरसम्भव न०पाश्चात्त्ये आकरे सम्भवति सम्+भू–अच् ७त० । (सामरी) लवणभेदे रत्नमाला ।

पाषक न० पष–वन्धे ण्वुल् । पादाभरणभेदे

पाषण्ड त्रि० पाति रक्षति दुरितेभ्यः पा–क्विप् पाः वेदधर्मस्तं षण्डयति निष्फलं करोति । "पालनाच्च त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते । षण्डयन्ति तु तं यस्मात् पाषण्डास्तेन कीर्त्तिताः" इत्युक्ते वेदाचारत्यागिनि अमरः ण्वुल् । पाषण्डक तत्रार्थे त्रि०।

पाषण्डिन् पु० पां वेदधर्मं षण्डयति षण्ड+णिच्–इनि । पाषण्डे शब्दच० तस्य लक्षणं यथा

"येऽन्यदेवं परत्वेन वदन्त्यज्ञानमोहिताः । नारायणाद् जगद्वन्द्यात् ते वै पाषण्डिनस्तथा । कपालभस्मास्थिधरा ये ह्यवैदिकलिङ्गिनः । ऋते वनस्थाश्रमांश्च जटावल्कलधारिणः । अवैदिकक्रियोपेतास्ते वै पाषण्डिनस्तथा । शङ्खचक्रोर्द्ध्वपुण्ड्रादिचिह्नैः प्रियतमैर्हरेः । रहिता ये द्विजा देवि ! ते वै पाषण्डिनो मताः । श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं यस्तु नाचरति द्विजः । स पाषण्डीति विज्ञेयः सर्वलोकेषु गर्हितः । समस्तयज्ञभोक्तारं विष्णुं ब्रह्मण्यदैवतम् । उद्दिश्य देवतान्येभ्यो जुहोति च ददाति च । स पाषण्डीति विज्ञेयः स्वतन्त्रो वापि कर्म्मसु । स्वातन्त्र्यात् क्रियते यैस्तु कर्म वेदोदितं महत् । विना वै भगवत्प्रीत्या ते वै पाषण्डिनः स्मृताः । यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः । समत्वेनैव जानाति स पाषण्डी भवेत् सदा । अनास्था क्रियते यैस्तु मनोवाक्कायकर्म्मभिः । वासुदेवं न जानाति स पाषण्डी भवेत् द्विजः । हरेर्नामकमन्त्राभ्यां लोकाः सङ्गविवर्जिताः । यदि वर्णाश्रमाद्या ये ते वै पाषण्डिनः स्मृताः । वर्णानां गुरवो नित्यं शिवे ! यद्यप्यवैष्णवाः । भगवद्धर्मरहिता वैष्णवादिविनिन्दकाः । रजस्तमोमया जीवहिंसका जीवभक्षकाः । असत्प्रतिग्रहरता देवला ग्रामयाजकाः । भ्रष्टाचारास्तथा व्रात्या नानाविबुधपूजकाः । देवतोच्छिष्टश्राद्धादिभोजिनः शूद्रवत्क्रियाः । विविधासत्कर्मरता भक्ष्याद्यविचारिणः । लोभमोहमदक्रोधकामाहङ्कारिणः सदा । एवंविधाः पारदारिकाद्या येऽत्र शुभानने ! । अन्येषां का कथा तत्र पाषण्डा आच्छन्नाः स्मृताः । वर्णाश्रमाद्या ये मर्त्त्याः स्वस्वधर्मविवर्जिताः । ते वै पाषण्डिनो देवि ! नारायणवहिर्मुखाः । सर्वाश्रिनो द्विजा येऽपि सर्वविक्रयिणस्तथा । ये वेदाचाररहितास्ते वै पाषण्डिनो मताः । ये तत्र-द्रव्यपानादिरता लोका निरन्तरम् । शिवे ! पाषण्डिनो ज्ञेया इह नास्त्यत्र संशयः । विष्णुवैष्णवगोभूमिदेवादिषु विशेषतः । अश्वत्थतुलसीतीर्थक्षेत्रादिषु महागुरौ । लक्ष्मीसरस्वतीगङ्गायमुनासु वरानने ! । स्मृताः पाषण्डिनस्तेऽपि ये न सेवापरायणाः । रुद्राक्षेन्द्राक्षभद्राक्षस्फटिकाद्यादिधारिणः । जटिला भस्मलिप्ताङ्गास्ते वै पाषण्डिनः प्रिये ! । ग्रामजीवी मठजीवी-

घातकः पाचकस्तथा। एते पाषण्डिनो विप्रा मादकद्रव्यभोजिनः। देवि! कार्ष्णादयो भक्ता अनन्यशरणास्तु ये। पाषण्डसङ्गं न कुर्युस्तद्गेहे पानभोजने। तत् स्पर्शजलपानञ्च भक्तस्तत्सङ्गमादिकम्। तत्पानभोजनालापसङ्गालिङ्गनतोऽचिरात्। पाषण्डिनो वैष्णवाः स्युरन्येषामपि का कथा। किमत्र बहुनोक्तेन ब्राह्मणा ये ह्यवैष्णवाः। असदाचरणाश्चेत् स्युस्तदा पाषण्डिनः स्मृताः। एतद्भोजनपानादिकर्मभिर्वैष्णवा जनाः। पाषण्डिनस्तथा स्युर्वै जटाभस्मादिधारिणः" पाद्मोत्तरखण्डे पाषण्डाचरणं नाम ४२अ०। एतच्च वैष्णवप्रशंसार्थमेव लिङ्गधारणस्यापि शास्त्रविहितत्वात्। तत्संसर्गादिनिषेधो यथा "तस्मात् पाषण्डिभिः पापैरालापं स्पर्शनं त्यजेत्। विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दीक्षितः। क्रियाहानिर्गृहे यस्य मासं प्रयाति पार्थिव! तस्य गृहमवलोक्य सचैलं स्नानमाचरेत्। किं पुनर्यैस्तु सन्त्यक्ता त्रयी सर्वात्मना द्विज!। पाषण्डभोजिभिः पापैर्वेदवादविरोधिभिः। पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान्। हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्। दूरापास्तस्तु संसर्गः सहास्या वापि पापिभिः। पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान् परिवर्जयेत्। एते नग्नास्तवाख्याता दृष्ट्वा श्राद्धोपघातकाः। येषां सम्भाषणात् पुंसां दिनपुण्यं प्रणश्यति। एते पाषण्डिनामानो ह्येतान्न चालपेद्बुधः। पुण्यं नश्यति सम्भाषादेतेषां तद्दिनोद्भवम्। पुंसां जटाधरणमौण्ड्यवतां वृथैव मोघाशिनामखिलशौचनिराकृतानाम्। तोयप्रदानपितृपिण्डबहिष्कृतानां सम्भाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति" विष्णुपु० ३अंशे १८अ०।

पाषाण पु० पिनष्टि पिष—संचूर्णने आनच् पृषो०। १प्रस्तरे अमरः। अल्पार्थे ङीप्। २पाषाणी (वाटखारा) २तुलामानपाषाणे स्त्री शब्दच०।

पाषाणगर्दभ पु० सुश्रुतोक्ते क्षुद्ररोगभेदे "हनुसन्धौ समुद्भूतं शोफमल्परुजं स्थिरम्। पाषाणगर्दभं विद्याद् बलासपवनात्मकम्"।

पाषाणचतुर्दशी स्त्री वृश्चिकस्थरविके मासे शुक्लचतुर्दश्याम् तस्यां पाषाणाकारपिष्टकभोजनात्तस्यास्तन्नामता यथोक्तं भविष्ये "वृश्चिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी। तस्यामाराधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणभोजनैः"। पाषाणभोजनैः पाषाणाकारपिष्टकभोजनैः" ति० त० रघु०।

पाषाणदारक पु० पाषाणं दारयति दारि—ण्वुल्। टङ्कास्त्रे (पाथरकाटाछेनी) अमरः। ल्यु। पाषाणदारणोऽप्यत्र।

पाषाणभेदन पु० पाषाणं भिनत्ति ल्यु। (हाड़जोड़ा) १वृक्षभेदे राजनि० ण्वुल्। पाषाणभेदकोऽप्यत्र "पाषाणभेदकोऽश्मघ्नो गिरिभिद्भिन्नयोजनी। अश्मभेदो हिमः स्निग्धः कषायो वस्तिशोधनः। भेदनो हन्ति दोषार्शो गुल्मकृच्छ्राश्महृद्रुजः। योनिरोगान् प्रमेहांश्च प्लीहशूलव्रणानि च" भावप्र०। २प्रस्तरभेदकमात्रे त्रि०।

पाषाणभेदिन् पु० पाषाणं भिनत्ति भिद—णिनि (पाथरचुर) १वृक्षभेदे राजनि० २शिलाभेदके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

पाषी स्त्री पाषयते बध्यतेऽनया पष—बन्धे करणे घञ्। १शर्करायां २शिलायाञ्च ऋ० १।५६।६ भा०। पाषाणवद् दृढायाञ्च ऋ० ८।१०२।२ भा०। [ऋ० ४।२१।६ भा०।

पास्त्य त्रि० पस्त्ये गृहे वसति शैषिकोऽण्। गृहवासिनि

पाहत पु० अपाहन्ति अप+आ+हन—ड अपेरल्लोपः पाहः स इव अतति अत—अच् शक०। ब्रह्मदारुवृक्षे शब्दच०।

पि गतौ तु०सक०प्र०अनिट्। पियति। अपैषीत्। पिपाय। पिप्यतुः। [अमरः स्त्रियां ङीष्।

पिक पुंस्त्री० अपि कायति कै—क अपेरल्लोपः। कोकिले

पिकप्रिया स्त्री ६त०। महाजम्ब्वाम् राजनि०।

पिकबन्धु पु० ६त०। आम्रवृक्षे त्रिका०।

पिकराग पु० पिकोरज्यतेऽत्र रन्ज—आधारे घञ् कुत्वम्। आम्रवृक्षे राजनि०।

पिकवल्लभ पु० ६त०। आम्रवृक्षे भावप्रकाशः।

पिकाक्ष पु० पिकस्याक्षीवाक्षत्रस्य समानवर्णत्वात् अच्। १रोचन्याम् शब्दच०। पिकस्याक्षीवाक्षि अस्य षच् समा०। २पिकतुल्यरक्तनेत्रयुक्ते त्रि० स्त्रियां षित्त्वात् ङीष्।

पिकाङ्ग पुंस्त्री० पिकस्याङ्गमिवाङ्गमस्य। पक्षिभेदे शब्दच०।

पिकानन्द पु० पिकमानन्दयति आ+नन्दि—अण् उप०स०। वसन्तकाले राजनि०।

पिकेक्षणा स्त्री पिकस्येक्षणं तद्वर्णोऽस्त्यस्याः अच्। १कोकिलाक्षे करवीरभेदे राजनि०। पिकस्येक्षणमिवेक्षणमस्य। २रक्तनेत्रे त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वेऽपि बहुचकत्वात् न ङीष् किन्तु टाप्।

पिक्क पु० पिक इव कायति कै—क पृषो०। १हस्तिशावके शब्दमा०। २तत्परिमाणभेदे स्त्री हे०सं०८१अ०।

पिङ्ग पु० पिजि—वर्णे—अच् न्यङ्क्वा० कुत्वम्। १मूषिके मेदि० स्त्रियां ङीष्। २दीपशिखाभे वर्णे पु० "पिङ्गो दीपशिखाभः स्यात् पिङ्गलः पद्मधूलिवत्"। ३तद्वति त्रि०

अमरः गौरा० पाठात् स्त्रियां ङीप् । कडारा० पाठात् अस्य पूर्वनिपातः । ४ऋषिभेदे पु०तेन प्रोक्तः कल्पः णिनि पैङ्गिन् तत्प्रोक्ते कल्पे । पिङ्ग+अस्त्यर्थे सिध्मा०वा लच् । पिङ्गल तद्वर्णयुते त्रि० पक्षे मतुप् मस्य वः । पिङ्गवत् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

पिङ्गकपिशा स्त्री पिङ्गा च कपिशा च "वर्णोवर्णेन" पा० स०। १तैलपायिकायां स्त्री हेमच० २पिङ्गवर्णयुते अथच कपिशवर्णयुते त्रि० । [नेत्रे त्रि०।

पिङ्गचक्षुस् पु० पिङ्गं चक्षुरस्य । कुम्भीरे हेमच० । २पिङ्ग-

पिङ्गजट पु० पिङ्गा जटाऽस्य । शिवे हेमच० ।

पिङ्गतीर्थ न० तीर्थभेदे भा०व० ८२अ० ।

पिङ्गल पु० पिङ्ग+सिध्मा०लच् पिङ्गं लाति–क वा । १नील-पीतमिश्रितवर्णे २तद्वति त्रि०अमरः । अस्मिन् परे घोषा० पूर्वपूर्वपदमाद्युदात्तम् । प्राकृतभाषयाच्छन्दोग्रन्थकारके ३नागभेदे ४रुद्रे ५सूर्यपारिपार्श्विकभेदे ६निधिभेदे ७वा-नरे नकुले ८स्थावरविषभेदे च हेमच० । ९क्षुद्रोलूके राजनि०"देशभङ्गोऽथ दुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् । पिङ्गले चारुपद्माक्षि ! दुर्भिक्षं नर्मदातटे" इति ज्यो०त० उक्ते प्रभवादिवर्षमध्ये १०वर्षभेदे च । ११नागराजभेदे भा०आ०३५अ०। १२यक्षभेदे भा०व० २३०अ०। १३रीतौ पित्तले १४शिंशपायां च स्त्री राजनि० । १५वामनदिग्-गजस्य स्त्रियां कुमुदस्य १६करिण्यां मेदि० । १७कर्णि-कायां तन्त्रोक्ते १८नाडीभेदे हेमच०। इडाशब्दे दृश्यम्

पिङ्गलक पु० पिङ्गल+स्वार्थे क । पिङ्गलशब्दार्थे २यक्षभेदे पु० भा०स०१०अ० । ततः उपका० द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे वा लुक् ।

पिङ्गला स्त्री १वेश्याभेदे संज्ञायां कन् । कापि अतइत्त्वम् । पिङ्गलिका बलाकायां त्रिका०

पिङ्गलौह न० नित्यकर्म० । पित्तले राजनि० ।

पिङ्गसार पु० पिङ्गं सारमस्य । हरिताले राजनि०।

पिङ्गस्फटिक पु० नित्यकर्म० । गोमेदमणौ राजनि०।

पिङ्गा स्त्री पिङ्ग–अस्त्यर्थे अच् । १गोरोचनायां २हिङ्गौ ३नालिकायां ४चण्डिकायां मेदि० ५हरिद्रायां शब्दच० ६वंशरोचनायां राजनि० ।

पिङ्गाश पुंस्त्री० पिङ्गं वर्णमश्नुते अश–व्याप्तौ अण् । (पा-ङ्गाश) १मत्स्यभेदे स्त्रियां ङीष् । २पल्लीपतौ ३उत्तम-स्वर्णे न० मेदि० ४नीलिकायां स्त्री मेदि० ।

पिङ्गास्य पुंस्त्री० पिङ्गमास्यमस्य । (पाङ्गाश) मत्स्यभेदे शब्दच०। स्त्रियां योगधत्वात् टाप् । २पिङ्गलमुखयुक्ते त्रि०

पिङ्गाक्ष पु० पिङ्गे अक्षिणी यस्य षच्समा०। १शिवे काशी० ख० १२अ० उक्ते २व्याधभेदे । ३पिङ्गवर्णनेत्रयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीष् । ४कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा०श० ४७०

पिङ्गी स्त्री पिङ्ग+अस्त्यर्थे अच् गौरा० ङीष् । शमीवृक्षे मेदि० । [नेत्रयुक्ते त्रि०।

पिङ्गेक्षण पु० पिङ्गमीक्षणमस्य । १शिवे हेमच० । २पिङ्ग-

पिचण्ड पु० अपि+चम–ड तस्य नेत्त्वम् अपेरल्लोपः । १उदरे २पशोरवयवे च हेमच०। पृषो०इत्त्वम् । पिचिण्डोऽप्यत्र ततः तुन्दादि० इलच् । पिचण्डिल वृद्धोदरे तुन्दिले त्रि० पक्षे ठन् । पिचण्डिक तत्रार्थे त्रि०। "भोगाढ्या समजठरा निःस्वाः स्युर्घटसन्निभाः । सर्पोदरा दरिद्राः स्युः" गरुडे तस्याशुभसूचकत्वमुक्तम् ।

पिचण्डक त्रि० पिचण्डे कुशलः आकर्षा० कन् । औदरिके उदरपूर्त्तौ कुशले उदरम्भरौ ।

पिचव्य पु० पिचवे तूलाय साधुः यत् । कार्पासवृक्षे हेमच०।

पिचु पु० पच–उ पृषो०। १कार्पासतूले (तूला) अमरः २कुष्ठ-भेदे ३कर्षे ४असुरभेदे मेदि० ५भैरवे ६शस्यभेदे विश्वः ।

पिचुक पु० पिचुरिव कायति कै–क । १मदनवृक्षे (मयना) रत्नमाला । ततः अस्त्यर्थे उत्करा० छ । पिचुकीय त-द्युते देशादौ त्रि० ।

पिचुतूल न० ६त०। तूले (तुला) त्रिका० ।

पिचुमन्द(र्द) पु० पिचुं कुष्ठं मन्दयति मर्दाति वा अण् उप०स०। निम्ववृक्षे(र्दान्तः) अमरः (न्दान्तः) हेमच० ।

पिचुल पु०पिचुं लाति ला–क । १झावुकवृक्षे (झाउ)२इज्जले ३जलवायसे च मेदि० ४तूले अमरटीका ।

पिच्च छेदे चु०उभ०सक० सेट् । पिच्चयति ते अपिपिच्चत् त ।

पिच्चट न० पिच्च–अटन् । १सीसके २रङ्गे ३नेत्ररोगभेदे पु०

पिच्चा स्त्री मुक्तापरिमाणभेदे वृ०सं० ८१अ० ।

पिच्चिट पु० कीटभेदे कीटशब्दे २०५८पृ० सुश्रुतवाक्यम् ।

पिच्चित न० सुश्रुतोक्ते काण्डभग्नभेदे "पिच्चितं पृथुतां गत-मनल्पशोफम्" इति तल्लक्षणम् ।

पिच्छ बाधे तु०पर०सक०सेट् । पिच्छति अपिच्छीत् पिपिच्छ

पिच्छ न० पिच्छ–अच् । १मयूरपुच्छे २चूडायां ३ला-ङ्गूले पु० मेदि० ४शाल्मलीवेष्टे स्त्री अमरः । ५पूगे ६जटायां ७कोषे ८मोचायां ९पङ्क्तौ १०भक्तमण्डे ११हयपदामये च स्त्री मेदि० १२कोकिलायां १३फणि-लालायां हारा०। १४शिंशपावृक्षे च स्त्री शब्दच० ।

पिच्छबाण पु॰ पिच्छं बाण इव यस्य। श्येनखगे राजनि॰

पिच्छल पु॰ वासुकिवंश्ये सर्पभेदे भा॰आ॰ ५७अ॰।

पिच्छलदला स्त्री पिच्छ–कलच् तादृशं दलमस्याः। वट्टरीवृक्षे त्रिका॰।

पिच्छादि अस्त्यर्थे इलच्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे यथा "पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक (जटाघटाकालाः क्षेपे) वर्ण उदक पङ्क प्रज्ञा"। [शिंशपावृक्षे शब्दच॰।

पिच्छितिका स्त्री पिच्छ–भावे क्तिन् तया कायति कै–क।

पिच्छिल त्रि॰ पिच्छ–बा॰ इल। (पिचल) १पदार्थे २भक्तमण्डे तद्युक्ते च ३स्निग्धद्रव्यादौ। पिच्छा+अस्त्यर्थे पिच्छा॰ इलच्। ४चूडायुक्ते त्रि॰ ५श्लेष्मातकवृक्षे पु॰ राजनि॰ संज्ञायां कन्। पिच्छिलक धन्वनवृक्षे पु॰ राजनि॰।

पिच्छिलच्छदा स्त्री पिच्छिलः च्छदोऽस्याः। उपोदक्यां राजनि॰। [त्रिका॰।

पिच्छिलत्वच् पु॰पिच्छिला श्लक्ष्णा त्वच् यस्य। नागरङ्गवृक्षे

पिच्छिलसार पु॰पिच्छिलः सारोऽस्य। मोचरसे राजनि॰

पिच्छिला स्त्री पिच्छ–इल पिच्छा+अस्त्यर्थे इलच् वा। १पोतिकायां २शिंशपायां ३शाल्मलौ ४विस्नुभेदे मेदि॰ ५कोकिलाक्षे ६वृश्चिकालुमे ७अतस्यां ८पूतीवृक्षे च राजनि॰ ९कटुकायां शब्दच॰।

पिज दीप्तौ वासे बले(सामर्थ्ये) च चक॰ हिंसायां दाने च सक॰चु॰उभ॰सेट् इदित्। पिञ्जयति ते अपिपिञ्जत् त।

पिजवन पु॰ सर्वजीवजये विश्वामित्रयाज्ये नृपभेदे निरु॰ २।२४ इत्यत्र। [तदोत्रापत्ये पुंस्त्री॰।

पिज्जल पु॰ ऋषिभेदे ततः अश्वा॰ गोत्रे फञ्। पैज्जलायन

पिञ्छ न॰ पिच्छ–पृषो॰। पिच्छशब्दार्थे हेमच॰।

पिञ्ज न॰ पिजि–अच्। १बले २व्याकुले त्रि॰ मेदि॰ ३वधे अमरः ४कर्पूरभेदे पु॰ ५तूले ६हरिद्रायां स्त्री मेदि॰ ७हिंसायां स्त्री त्रिका॰। भावे अच्। ८कटायां स्त्री रत्नमाला।

पिञ्जट पु॰ पिजि–अटन्। नेत्रमले (पिँचुटी) शब्दरत्ना॰।

पिञ्जन न॰ पिजि–करणे ल्यु। तूलस्फोटने १यन्त्रभेदे। भावे ल्युट्। २तूलादेः स्फोटने।

पिञ्जर न॰ पिजि–अरच्। १हरिताले अमरः २स्वर्णे मेदि॰ ३नागकेशरे राजनि॰ ४विहङ्गादिबन्धनस्थाने ५देहास्थिवृन्दे च रामाश्रमः। ६अश्वभेदे पु॰ ७पीतरक्तवर्णे ८पीतवर्णे च पु॰ हेमच॰। ९तद्वति त्रि॰ १०सर्पभेदे पु॰ भा॰ आ॰ ३५अ॰। स्वार्थे क। पिञ्जरक तत्रार्थे न॰।

पिञ्जल न॰पिजि–कलच्। १हरिताले २कुशपत्रे च धरणिः ३अत्यन्ताकुलसैन्यादौ पु॰ अमरः ४कुशान्तरवेष्टिते साग्रकुशपत्रद्वये स्त्री ङीप्। "एतदेव पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम्"कर्मप्रदीपे तत्र पवित्रलक्षणातिदेशात्तथात्वम्।

पिञ्जाल न॰ पिजि–बा॰ आलच्। स्वर्णे राजनि॰।

पिञ्जिका स्त्री पिजि–ण्वुल् अतइत्त्वम्। तूलनालिकायां (पाँइज) त्रिका॰।

पिञ्जूल पु॰ पिजि–ऊलच्। १कुशवर्त्तिकायाम् उज्ज्वलद॰। संज्ञायां कन्। पिञ्जूलक २ऋषिभेदे ततः। उपका॰ गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च वा लुक्।

पिञ्जूष पु॰ पिजि–बा॰ ऊषन्। कर्णमले हेमच॰।

पिञ्जेट पु॰ पिञ्जे अटति अट् अच् अलुक्स॰। नेत्रमले शब्दरत्ना॰।

पिञ्जोला स्त्री पिजि–बा॰ ओल। पत्रशब्दे हारा॰[पिपेट।

पिट संहतौ ध्वनौ च भ्वा॰पर॰अक॰सेट्। पेटति अपेटीत्

पिट न॰पिट–क। १चाले त्रिका॰(पेटारा) २पेटके पु॰धरणिः

पिटक पु॰ पिट–बा॰ क्वुन्। (पेटरा) वेत्रादिनिर्मिते समुद्गकाकारे पदार्थे अमरः। तेन हरति उत्सङ्गा॰ठञ्। पैटकिक पेटकेन हारिणि त्रि॰। २स्फोटके पु॰ मेदि॰। देहजातस्फोटशुभाशुभादिकं वृ॰सं॰ ५२अ॰ उक्तं यथा "सितरक्तपीतकृष्णा विप्रादीनां क्रमेण पिटका ये। ते क्रमशः प्रोक्तफला वर्णानामग्रजादीनाम्। मूर्ध्नि स्निग्धव्यक्तशोभाः शिरसि धनचयं मूर्ध्नि सौभाग्यमाराद्दौर्भाग्यं भ्रूयुगोत्थाः प्रियजनघटनामाशु दुःशीलतां च। तन्मध्योत्थाश्च शोकं नयनपुटगता नेत्रयोरिष्टदृष्टिं शङ्खव्यां मस्तकेऽश्रुजलनिपतनस्थानगाश्चातिचिन्ताम्। घ्राणागण्डे वसनसुतदाश्चोष्ठयोरन्नलाभं कुर्युस्तद्वच्चिबुकतलगा भूरि वित्तं ललाटे। हन्वोरेवं गलकृतपदा भूषणान्यन्नपाने श्रोत्रे तद्भूषणगणमपि ज्ञानमात्मस्वरूपम्। शिरःसन्धिग्रीवाहृदयकुचपार्श्वोरसि गता अयोघातं घातं सुततनयलाभं शुचमपि। प्रियप्राप्तिं स्कन्धेऽप्यटनमथ भिक्षार्थमसकृद्विनाशं कक्षोत्था विदधति धनानां बहुसुखम्। दुःखघ्नांस्तु निचयस्य विघातं पृष्ठबाहुयुगजा रचयन्ति। संयमं च मणिबन्धनजाता भूषणाद्युपग्राहुयुगोत्थाः। धनाप्तिं सौभाग्यं शुचमपि कराङ्गुल्युद्रगाः सुपानाम्नं नाभौ तदध इह चौरैर्धनहृतिम्। धनं धान्यं बस्तौ युवतिमथ मेढ्रे सुतनयान् धनं सौभाग्यं

वा गुदहृदयजाता विदधति। ऊर्वोर्यानाङ्गनालाभं जान्वोः शत्रुजनात् क्षतिम्। शस्त्रेण जङ्घयोर्गुल्फेऽध्वश्रमक्लेशदायिनः। स्फिक्पार्ष्णिपादजाता धननाशागम्यगमनमध्वानम्। बन्धनमङ्गुलिनिचयेऽङ्गुष्ठे च ज्ञातिलोकतः पूजाम्। उत्पातगण्डपिटका दक्षिणतो वामतस्त्वभीघाताः। धन्या भवन्ति पुंसां तद्विपरीतास्तु नारीणाम्। इति पिटकविभागः प्रोक्त आमूर्द्धतोऽयं व्रणतिलकविभागोऽप्येवमेव प्रकल्प्यः। भवति मशकलक्ष्मावर्तजन्मापि तद्वन्निगदितफलकारि प्राणिनां देहसंस्थम्"।

पिटक्या स्त्री पिटकानां समूहः पाशा० य। पिटकसमूहे

पिटङ्कोकी स्त्री पिटं कोकते कु—वा० ख मुम्। इन्द्रवारुण्यां रत्नमाला।

पिटाक पु० पिट—वा० काक। १मुनिभेदे ततः शिवा० अण् पैटाक तदपत्ये पुंस्त्री०। २पेटके च तेन हरति उत्सङ्गा० ठन्। पैटाकिक तेन हारिणि त्रि०। संघार्थे पाशा० य। पिटाक्या तत्समूहे स्त्री।

पिट्टक न० पिट—एवुल् पृषो०। दन्तकिट्टके शब्दर०।

पिट्ट कुटनभेदे (पेटा) कुट्टनेनाधःप्रवेशने च०उभ०सक०सेट्। पिट्टयति त अपिपिट्टत् त। कात्या०श्रौ०६।३।११कर्कः।

पिट्टिक त्रि० पिट्ट—इन् स्वार्थे क। कुट्टनेन अधःप्रवेशिते मेदि०। [पिपेठ।

पिठ क्लेशे अक० वधे सक०भ्वा०पर० सेट्। पेठति अपेठीत्

पिठर पु० पिठ—करन्। १दण्डभेदे त्रिका० २मुस्तायां ३मन्थानदण्डे च न०मेदि०। ४स्थाल्यां पुंस्त्री०स्त्रीत्वे ङीप्। अमरः। ५दानवभेदे पु० भा०स० ६५अ०। संज्ञायां कन्। पिठरक ६नागभेदे पु० भा०आ०३५अ०। पीलुपाकशब्दे दृश्यम्। [पैठीनसि तदपत्ये उपस्मृतिकारके ऋषिभेदे।

पिठीनस् पु० ऋषिभेदे ऋ० ६।२६।६भा० तस्यापत्यम् इञ्

पिड़ राशीकरणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित्। पिण्डते अपिपिण्डिष्ट। अयं चुरादिरपि तत्रार्थे उभ०। पिण्डयति ते अपिपिण्डत् त।

पिडका स्त्री पीडयति पीड़—एवुल् क्षिपकादि० नि०। कुष्ठाधिकारे पीड़ादायके क्षुद्रस्फोटके भावप्रका०। सुश्रुतादौ रोगभेदे नानाविधैव पिडका उक्ता तत्र भगन्दरे "अपकाः पिडकाः पक्वास्तु भगन्दराः" इत्युपक्रमे पित्तादिपिड़का उक्ता यथा "पित्तन्तु प्रकुपितमनिलेनाधःप्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्वीमुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिडकां जनयति। सास्य चोषादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति व्रणञ्चाग्निक्षाराभ्यामिव दह्यते दुर्गन्धमुष्णमास्रावं स्रवति" "श्लेष्मजालक्षणादिकं तु परिस्राविनृशब्दे दर्शितम् वायुजालक्षणादि तत्रोक्तं यथा

"वायुः प्रकुपितः प्रकुपितौ पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्याधो गत्वा पूर्ववदवस्थितः पादाङ्गुष्ठप्रमाणां सर्वलिङ्गां पिडकां जनयति सास्य तोददाहकण्ड्वादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति व्रणश्च नानाविधवर्णमास्रावं स्रवति पूर्णनदीशम्बूकावर्त्तवच्चात्र समुत्तिष्ठन्ति वेदनाविशेषाः"। मेहजास्तु भावप्र० उक्ता यथा

"शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी। मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका। विद्रधिश्चेति पिडकाः प्रमेहोपेक्षया दश। सन्धिमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु। अन्तोन्नता च तद्रूपा निम्नमध्या शराविका१। सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका२ बुधैः। जालिनी३ तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता। अविगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाप्युदरेऽपि वा। महती पिडका नीला सा बुधैर्विनता४ स्मृता। रक्ताऽसिता स्फोटचिता विज्ञेया त्वलजी५ बुधैः। मसूरदलसंस्थाना विज्ञेया तु मसूरिका६। गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी७। महत्यल्पचिता ज्ञेया पिडकापि च पुत्रिणी८। विदारीकन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका९। विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा। ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तन्मयाः। विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः। तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तु परिग्रहः। गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्मसु चोत्थिताः१०। सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पिडकाः परिवर्जयेत्। तृट्श्वासमांससङ्कोथमोहहिक्कामदज्वराः। विसर्पमर्मसंरोधाः पिड़कानामुपद्रवाः"।

कुष्ठाधिकारे भावप्र० पिडकानां हृदत्वे स्फोटत्वम् क्षुद्रत्वे पिडकत्वमुक्त्वा तद्भेदा उक्ता यथा

"यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता। पिडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति१ सोच्यते। घनामवक्त्रां पिडकामुन्नतां परिमण्डलाम्२। अन्त्रालजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम्। विवृतास्यां महादाहां पक्कोडुम्बरसन्निभाम्। परिमण्डलां पित्तकृतां विवृतां३ नाम तां विदुः। ग्रथिताः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छ-

घोपमाः । कफानिलाभ्यां पिडका ज्ञेयाः कच्छपिका४ बुधैः । ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः । ग्रन्थिः स वल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतप्रवृद्धिः । मुखैरनेकैः स्रुतितोदवद्भिर्विसर्पवत् सर्पति चोन्नताग्रैः । वल्मीक५माहुर्भिषजो विकारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात् । पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् । इन्द्रवृद्धान्तु६ तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् । मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिडकाचितम् । रुजाकरीं गर्दभिकां७ तां विद्याद् वातपित्तजाम् । वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्धिजः । स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः८ । कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिडकामुग्रवेदनाम् । स्थिरां पनसिका९न्तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् । विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् । दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्दभः१० । पिडकामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुग्ज्वराम् । सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकाम्११ । बाहुपार्श्वांसकक्षेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् । पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षा१२मित्यभिनिर्दिशेत् । एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसन्निभाम् । तद्गतां पित्तकोपेन गन्धनामां१३ प्रचक्षते । कक्षभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः । अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः । सप्ताहाद्वा द्वादशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम् । तामग्निरोहिणीं१४ विद्यादसाध्यां सन्निपाततः । नखमांसमधिष्ठाय वातपित्तञ्च देहिनाम् । कुरुते दाहपाकौ च व्याधिन्तं चिप्प१५मादिशेत् । तदेवाल्पतरैर्दोषैः कुनखं परुषं१६ वदेत् । गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरिस्थिताम् । पादस्यानुशयीं१७ तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् । विदारीकन्दवद्वृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु । विदारी१८मिति तां विद्यात् सर्वजां सर्वलक्षणाम्" ।

पिण्ड त्रि॰ पिडि—अच् । १संहते २घने च ततः गौरा॰ स्त्रियां ङीष् । तस्या अपत्यं कुर्वा॰ ण्य । पैण्ड्य संहतायाः स्त्रिया अपत्ये पुंस्त्री॰ । ३बोले ४बले ५देहैकदेशे ६गृहैकदेशे ७देहमात्रे ८श्राद्धादिमये पितृभ्यो देये गोलाकारे ९पदार्थे १०गोले ११सिह्लके १२जवापुष्पे च पु॰ मेदि॰ १३वृन्दे (अर्द्धपिण्डम्) १४कवले पु॰ हेमच॰ १५गजकुम्भे १६अमरः १७मदनवृक्षे पु॰ राजनि॰ । १८आजीवने १९अयसि न॰ मेदि॰ । तत्र श्राद्धशेषद्रव्याद्यादिनिर्मिते पदार्थे सामगानां पुंस्त्वेन प्रयोगः "पिण्डानोदाहनात्तेषाम्" छन्दोगपरिशिष्टे पुंस्त्वेन प्रयोगात् । यजुर्वेदिभिः "अत्रावेतत्ते पिण्डं स्वधेति" यजुःश्राद्धप्रयोगात् क्लीवत्वम् । "तेभ्यःपिण्डं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठताम्" वायुपु॰ प्रयोगः यजुर्वेदिविषयः । तत्र देयद्रव्यादि श्रा॰ त॰ निरूपितं यथा "यावदन्नमुपादाय हविषोऽर्भकमर्भकम् । चरुणा सह सन्नीय पिण्डदानमुपक्रमेत्" । श्राद्धार्थाद्धविषोऽन्नादेः सकाशाद् यावत् भक्ष्यमोदनव्यञ्जनादि ततोऽल्पाल्पं गृहीत्वा अग्नौकरणचरुशेषेण सह मिश्रीकृत्य पिण्डदानमारभेदित्यर्थः । एकस्मिन् पात्रेऽन्नं मध्वादिद्रव्येण मिश्रयेत् । "मध्वाज्यतिलसंयुक्तं सर्वव्यञ्जनसंयुतम् । उष्णमादाय पिण्डन्तु कृत्वा विल्वफलोपमम् । दद्यात् पितामहादिभ्यो दर्भमूले यथाक्रमम्" इति ब्रह्मपुराण वचनात् । अत्र पितामहपदं पितृपरं वचनान्तरैकवाक्यत्वात् । "स्वपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ । पितामहाय चैवाथ तत्पित्रे च ततःपरम् । दर्भमूले लेपभाजस्तर्पयेल्लेपघर्षणैः" ।

अत्र पिण्डमात्रस्य विल्वफलोपमत्वश्रुतेः छन्दोगपरिशिष्टे च पित्रादीन् मातामहादीनुपक्रम्य "अवनेजनवत् पिण्डान्कृत्वा विल्वप्रमाणकानिति" श्रुतेश्च सामगयजुर्वेदिनोर्विल्वप्रमाणकत्वम् "पृथङ्मातामहानाञ्च केचिदिच्छन्ति सत्तमाः । त्रीन् पिण्डानानुपूर्व्येण साङ्गुष्ठमुष्टिवर्द्धनात्" इति वायुपुराणीयं शाखान्तरीयं श्रा॰ त॰ । वायवीये "मधुसर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद्बुधः । त्रिस्थली सेतौ "तिलमन्नं च पानीयं धूपं दीपं पयस्तथा । मधु सर्पिः खण्डयुक्तं पिण्डमष्टाङ्गमुच्यते" । याज्ञवल्क्यः "सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः । उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् दद्याद्वै पितृयज्ञवत्" । केचित्तु पिण्डेषु माषान् वर्जयन्ति "माषाः श्राद्धेषु वै ग्राह्या वर्ज्यांश्चैवाग्निपिण्डयोः । ब्राह्मणेषु यथा मद्यं तथा माषोऽग्निपिण्डयोः" इति । स्मृतिसारात् "माषान् सर्वत्र वै दद्यात् पिण्डेऽग्नौ च विवर्जयेत्" इति स्मृतेश्च । अथ पिण्डप्रमाणभेदः हेमाद्रावङ्गिराः "कपित्थविल्वमात्रान् वा पिण्डान् दद्याद् विधानतः । कुक्कुटाण्डप्रमाणान् वामलकैर्वदरैः पुमान्" इति । तत्रैव धूम्रः "कपित्थस्य प्रमाणेन पिण्डान् दद्यात् समाहितः । तत्समं विकिरं दद्यात् पिण्डान्ते तु षडङ्गुलैः" । अन्त्येष्टिपद्धतौ भट्टाश्च "एकोद्दिष्टे सपिण्डे तु कपित्थन्तु विधीयते । नारिकेलप्रमाणन्तु प्रत्यब्दे मासिके तथा । तीर्थे दर्शे

च संप्राप्ते कुक्कुटाण्डप्रमाणतः। महालये गयाश्राद्धे कुर्य्यादामलकोपमम्” इत्याहुः कलिकायामाचार्य्याः “यत्र स्युर्बहवः पिण्डास्तत्र बिल्वफलोपमाः। यत्र चैको भवेत् पिण्डस्तत्र नाङ्गल्विधिभिः”। प्रेतपिण्डस्तु दैर्घ्येण द्वादशाङ्गुल उच्यते” इति। वायवीये “पत्नी पिण्डांस्तु मध्यमीयात् त्रिवर्गस्य सहायिनी”। हेमाद्रौ लौगाक्षिः “महालये गयायां च प्रेतश्राद्धे दशाहिके। पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्त्तयेत्” नि॰सि॰ पिण्डदानद्रव्यभेदाः आग्नेये उक्ता यथा “पायसेनाज्य युक्तेन सक्तुना चरुणा तथा। पिण्डदानं तण्डुलैश्च गोधूमैस्तिलमिश्रितैः” इति। देवीपुराणे च “सक्तुभिः पिण्डदानञ्च संयावैः पायसेन च। कर्त्तव्यमृषिभिः प्रोक्तं पिण्याकेन गुडेन वा” अथ प्रेतपिण्डसंख्या यद्यपि हेमाद्रौ पारस्करेण

“ब्राह्मणे दश पिण्डास्तु क्षत्रिये द्वादश स्मृताः। वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत् प्रकीर्त्तिताः” इत्युक्तं तथापि “प्रेतेभ्यः सर्ववर्णेभ्यः पिण्डान् दद्याद्दशैव तु” इति। तेनैवोक्तेः सर्वेषां दशैव ज्ञेयाः। मदनरत्नेऽप्येवम् तथा च हेमाद्रौ ब्राह्मपाद्मयोः “जात्युक्ताशौचतुल्यांस्तु वर्णानां क्वचिदेव हि। देशधर्मान् पुरस्कृत्य प्रेतपिण्डान् वपन्त्यपि” इत्युक्त्वा विप्रादीषु दशमपिण्डोत्कर्षः उक्तः “देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि। वैश्यानां वै पञ्चदशे देयस्तु दशमस्तथा। शूद्रस्य दशमः पिण्डो मासे पूर्णेऽह्नि दीयते”। प्रेतपिण्डदानस्थानम् “असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात् संस्कृतानां कुशेषु” इति प्राचेतसोक्तम् मिताक्षरायां “स्मृत्यन्तरे भूमौ माल्यं पिण्डं पानीयसपले वा दद्युः” पिण्डं प्रेतपिण्डम्।

पुनःपुच्छः “फलमूलैश्च पयसा शाकेन च गुडेन च। तिलमिश्रन्तु दर्भेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत्। तूष्णीं प्रसेकं पुष्पं च धूपं दीपं तथैव च। शालिनाथसक्तुभिर्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्वपेत्। प्रथमे नियतं द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम्”। पिण्डशब्दस्य देहतदेकदेशपरता तु अवपिण्डशब्दे उक्ता। दायभागमते तु निर्वाप्यपिण्डपरतेति। भावे अच्। २ संघाते पिण्डारकशब्दे दृश्यम्

पिण्डक पु॰ पिण्ड इव कायति कै—क। १पिण्डालौ स्वार्थे क। २सिह्लकगन्धद्रव्ये ३बोले ४पिण्डमूले मूलभेदे राजनि॰।

पिण्डकन्द पु॰ पिण्डाकारः कन्दः। पिण्डालौ राजनि॰।

पिण्डखर्जूर पु॰ पिण्डाख्यः खर्जूरः। स्वनामख्याते दृक्षे (छोहारा) प्रसिद्धे २खर्जूरे स्त्री ङीप्। अथ पिण्डखर्जूरीभेदाः “सुनेपाली तु मृदुला वलिहीनकफला च सा। सुनेपाली श्रमश्वासतिदाहमूर्च्छास्रपित्तनुत्” भावप्र॰। “पिण्डखर्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत्। खर्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता। जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्यते। खर्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः। स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु। तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भि शुक्रदम्। कोष्ठमारुतकृद्वल्यं वान्तिवातकफापहम्। ज्वराभिघातक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारकम्। मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत्। महतीभ्यां गुणैरल्पं स्वल्पखर्जूरिका स्मृता। खर्जूरी तरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत्। वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत्”।

पिण्डगोस पु॰ गां जलं सनोति सन—ड पिण्डः संहतो गोसः। गन्धरसे रत्नमाला।

पिण्डतर्कक पु॰ पिण्डं तर्कयति तर्क—वा॰ ण्वुल्। पिण्डलेपभागिषु वृद्धप्रपितामहादिषु त्रिषु “प्रपितामहाः दक्षिणतः पूर्वतः पिण्डतर्ककाः” गृह्यसाम॰।

पिण्डतैलक पु॰ पिण्डं संहतं तैलं यस्य कप्। तुरुष्के गन्धद्रव्ये राजनि॰।

पिण्डद पु॰ पिण्डं ददाति दा—क। श्राद्धे पिण्डदातरि पुत्रादौ “पिण्डदोऽंशहरश्चैव पूर्वाभावे परः परः” याज्ञ॰ तृच् पिण्डदातृ तत्रार्थे “उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः” मनुः।

पिण्डपद्म न॰ पिण्डस्य संहतस्य पदम्। १अङ्कभेदे ज्यो॰ति॰ गृहशब्दे दृश्यम्। २पिण्डस्थाने च।

पिण्डपाद पुंस्त्री॰ पिण्ड इव पादोऽस्य। गजे त्रिका॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पिण्डपितृयज्ञ पु॰पिण्डैः पितॄणां यज्ञः। साग्निकर्तृकस्य कर्त्तव्ये पितृगुद्देश्यके पिण्डदानात्मके यज्ञभेदे आश्व॰श्रौ॰ २६ सूत्रादौ कात्या॰श्रौ॰४।१।१सूत्रादौ च दृश्यम्। तत्कालश्च “अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शनेऽमावास्यायाम्” तत्रत्यं प्रथमसूत्रम्।

पिण्डपुष्प न॰ पिण्डं संहतं पुष्पम्। १अशोकपुष्पे २जवापुष्पे ३पद्मपुष्पे ४तगरपुष्पे च मेदि॰ शब्दच॰।

पिण्डपुष्पक पु॰ पिण्डेन संहतेन पुष्पेण कायति कै—क। वास्तूकशाके शब्दमाला।

पिण्डफला स्त्री पिण्डमिव फलं यस्याः। कटुतुम्ब्याम् जटा०
पिण्डमुस्ता स्त्री पिण्डा संहता मुस्ता। नागरमुस्तायाम् राजनि०।
पिण्डमूल न० पिण्डमिव मूलमस्य। गर्जरे (गाँजर) राजनि०
पिण्डयज्ञ पु० पिण्डेन यज्ञः। पिण्डदानरूपे यज्ञरूपे गृह्ये याज्ञ० १।१६ पिण्डपितृयज्ञे च।
पिण्डल पिडि—बा० कलच्। सेतौ हारा०।
पिण्डलेप पु० पिण्डस्य लेपः करसंलग्नांशभेदः। करसंस्थे पिण्डांशभेदे तद्भागिनश्च वृद्धप्रपितामहादयः त्रयः यथाह "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः" मनुवाक्यम् "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्" कुल्लू० धृत मात्स्यवचनम्।
पिण्डस पु० पिण्डं सनति यस्मै सन—सम्भक्तौ सम्प्रदाने बा० ड। परपिण्डोपजीविनि भिक्षोपजीविनि शब्दर०
पिण्डसम्बन्ध पु० पिण्डेन देहेन देयपिण्डेन वा सम्बन्धः। देहेन सह जन्यजनकतारूपे १सम्बन्धे मिता० देयपिण्डस्य २दातृत्वभोक्तृत्वान्यतरसम्बन्धे च दायभागादयः।
पिण्डसेक्तृ पु० सर्पभेदे भा०आ० ५७अ०।
पिण्डा स्त्री पिडि—अच्। १पिण्डायसे २कस्तूरीभेदे च राजनि०। ३वंशपत्र्यां भावप्र०।
पिण्डात पु० पिण्ड इवातति अत—सातत्ये अच्। पिण्डं संहननं वा अतति+अत—गतौ अच्। सिह्लके पु०।
पिण्डान्वाहार्य्यक न० पिण्डानां पिण्डपितृयज्ञानां पश्चादाह्रियते अनु+आ+हृ—ण्यत् स्वार्थे क। पार्वणश्राद्धे "पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकम्" मनुः।
पिण्डाभ पु० पिण्डः संघात इवाभाति आ+भा क। सिह्लके रत्नमालायां पाठान्तरम्।
पिण्डाभ्र न० अभ्रस्येदम् अण् आभ्रं पिण्डमिव घनमाभ्रम्। मेघजातकरकायाम् शब्दच०। [राजनि०।
पिण्डायस न० पिण्डं संहतमयः अच् समा०। तीक्ष्णायसे
पिण्डार पु० पिण्डं संघातमृच्छति ऋ—अण्। १विकङ्कतवृक्षे राजनि० २क्षपणके ३गोपे ४महिषीरक्षके ५द्रुमभेदे मेदि० ६शाकभेदे न० "पिण्डारं शीतलं बल्यं पित्तनाशि रुचिप्रदम्। पाके लघु विशेषेण विषशान्तिकरं मतम्" भावप्र०। ७सर्पभेदे पु० भा०उ० १०२अ० स्वार्थे क पिण्डारक तत्रार्थे दनागभेदे भा०आ०३६अ०। ९बलरामानुजभेदे पु० हरिवं० ३६अ० १०तीर्थभेदे न० "पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्बहु सुवर्णकम्" भा०व० ८२अ०।
पिण्डालु पु० पिण्डाकार आलुः। (गोलआलु) राजनि०। १कन्दभेदे २कन्दगुडूच्याञ्च स्वार्थे क अत्रैव। "पिण्डालुर्मधुरः शीतः मूत्रकृच्छ्रविनाशनः। दाहशोषप्रमेहघ्नो दृष्यः सन्तर्पणो गुरुः" राजनि० संज्ञायां कन्। (चुपडि आलु) आलुभेदे न० "पिण्डालुकं कफहरं गुरु वातप्रकोपकृत्" राजवल्लभः।
पिण्डाह्वा स्त्री पिण्डां कस्तुरीभेदमाह्वयते स्पर्द्धते गन्धेन आ+ह्वे—क। नाडीहिङ्गुनि राजनि०।
पिण्डि(ण्डी) स्त्री पिडि—इन् वा ङीप् स्वार्थे क वा। सर्वकाष्ठासञ्जनाधारे रथचक्रमध्ये स्थाने १रथनाभौ अमरः। २पीठे जानुनोऽधःस्थे ३मांसलप्रदेशे च हेमच० ४श्वेताम्लौ राजनि० ५देवादिपीठिकाभेदे तल्लक्षणादि मत्स्यपु० २५२अ० उक्तं यथा
"पिण्डिकालक्षणं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः। पीठोच्छ्रायं यथावच्च भागान् षोडश कारयेत्। भूमावेकः प्रविष्टः स्याच्चतुर्भिर्जगती मता। वृत्तोभागस्तथैकः स्यात् वृत्तपट्टस्य भागतः। भागैस्त्रिभिस्तथा कण्ठः कण्ठपट्टास्त्रिभागतः। भागाभ्यामूर्द्ध्वपट्टश्च शेषभागेन पट्टिका। प्रविष्टं भागमेकैकं जगती यावदेव तु। निर्गमस्तु पुनस्तस्य यावद्वै शेषपट्टिका। वारिनिर्गमनार्थन्तु तत्र कार्य्या प्रणालिका। पीठिकानान्तु सर्व्वासामेतत्सामान्यलक्षणम्। विशेषान् देवताभेदान् शृणुध्वं द्विजसत्तमाः॥ स्थण्डिला वाथ वापी वा यक्षी वेदी च मण्डला। पूर्णचन्द्रा च वज्रा च पद्मा वार्धशशी तथा। त्रिकोणा दशमी तासां संस्थानं वा निबोधत। स्थण्डिला१ चतुरस्रा तु वर्जिता मेखलादिभिः। वापी२ द्विमेखला ज्ञेया यक्षी३ चैव त्रिमेखला। चतुरस्रायता वेदी४ न तां लिङ्गेषु योजयेत्। मण्डला५ वर्त्तुला या तु मेखलाभिर्गणप्रिया। रक्ता द्विमेखला मध्ये पूर्णचन्द्रा६ तु सा भवेत्। मेखलात्रयसंयुक्ता षडस्रा वज्रिका७ भवेत्। षोडशास्रा भवेत्पद्मा८ किञ्चिद्ध्रस्वा तु मूलतः। तथैव धनुराकारा सार्द्धचन्द्रा९ प्रशस्यते। त्रिशूलसदृशी१० तद्वत् प्रशस्तलक्षणान्विता। परिवेषं त्रिभागेण निर्गमं तत्र कारयेत्। विस्तारं तत्प्रमाणञ्च मूले चाग्रे ततोऽर्द्धतः। जलमार्गञ्च कर्त्तव्यस्त्रिभागेण सुशोभनः। लिङ्गस्यार्द्धत्रिभागेण स्थौल्येन समधिष्ठिता। मेखला तत्त्रिभागेण खातचैव प्रमाणतः। अथ वा

द्वादशहीनन्तु शोभनं कारयेत्सदा। उत्तरस्थं प्रणालञ्च प्रमाणादधिकारयेत्। स्थण्डिलायामथारोग्यं धनं धान्यञ्च पुष्कलम्। गोप्रदा च भवेद्यची वेदी सम्पत्प्रदा भवेत्। मण्डलायां भवेत्कीर्त्तिर्वरदा पूर्णचन्द्रिका। आयुःप्रदा भवेद्वज्री पद्मा सौभाग्यदा भवेत्। पुत्रप्रदार्द्धचन्द्रा शान्तिकोणा शत्रुनाशिनी। देवस्य यजनार्थन्तु पीठिका दश कीर्त्तिताः। शैले शैलमयीं दद्यात् पार्थिवे पार्थिवीं तथा। दारुजे दारुजां कुर्य्यात् मिश्रे मिश्रां तथैव च। नान्ययोनिस्तु कर्त्तव्या सदा शुभफलेप्सुभिः। अर्च्चायामसमन्दैर्घ्यं लिङ्गायामसमन्तथा। यस्य देवस्य या पत्नी तां पीठे परिकल्पयेत्। एतत्सर्वं समाख्यातं समासात् पीठलक्षणम्”।

पिण्डित त्रि॰ पिडि—क्त। १संहते २गणिते मेदि॰ ३गुणिते ४तुरुष्के पु॰ राजनि॰। [२गणके त्रि॰ उणादि॰।

पिण्डिल पु॰पिण्ड+अस्त्यर्थे—इलच्। सेतौ शब्दच॰।

पिण्डी स्त्री पिडि—इन् ङीप्। १पिण्डीतगरे २अलाबुलतायां ३खर्जूरभेदे (क्षोहारा) मेदि॰ ४तत्त्वज्ञानार्थोपदेशे धरणिः।

पिण्डीजङ्घ पु॰ ऋषिभेदे। तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। पैण्डीजङ्घि तदपत्ये बहुत्वे तु अस्त्रियां यस्का॰ तस्य लुक्।

पिण्डीतक पु॰ पिण्डीं स्वल्पपिण्डं फलपुष्पद्वारा तकति अनुकरोति तक—हासे अच्। १मदनद्रुमे २तगरे च अमरः ३फणिज्झके त्रिका॰।

पिण्डीतगर पु॰ पिण्ड्या स्वल्पपिण्डेनोपलक्षितस्तगरः। तगरद्रुमे त्रिका॰। [अशोकवृक्षे राजनि॰।

पिण्डीपुष्प पु॰पिण्ड्या उपलक्षितं पुष्पमस्य। संहतस्तबकपुष्पे

पिण्डीर पु॰ पिण्डं पिण्डाकारं फलमीरयति ईर—अण्। १दाड़िमवृक्षे त्रिका॰२नीरसे हारा॰।३हिण्डीरे रायमु॰

पिण्डीशूर पु॰ पिण्ड्यां भोजने एव नान्यत्र शूरः। गेहेनर्द्दिनि युद्धादावसमर्थे हेमच॰। भट्टिः ५।८७ उदा॰

पिण्या स्त्री पण्यते स्तूयते रोगहन्तृत्वेन यत् पृषो॰इत्वम् ज्योतिष्मतीलतायाम् अमरः।

पिण्याक पु॰न॰ पण—व्यवहारे आकन् नि॰। १तिलकल्के २हिङ्गुनि ३वाह्लीके च। ४सिह्लके पुंस्त्री॰ मेदि॰। स्त्रीत्वे ङीप् तस्य व्रतार्थभक्षणे न दोषः मनुः ११।९२ अन्यत्र दोषो यथा “पिण्याकं भक्षयित्वा तु यो वै मांसपसर्पति। तस्य वै शृणु सुश्रोणि! प्रायश्चित्तं सुशोभनम्। उलूको दश वर्षाणि कष्टमास्ते समाहतम्।

जायते मानवस्तत्र मम कर्मपरायणः” वराहपु॰।

पितरिशूर पु॰ पात्रेसमिता॰ अलुक्स॰। पितृविषये एव शूरे नान्यत्रेति। क्षेपेऽस्य प्रयोगः।

पितापुत्र पु॰द्वि॰व॰ द्वन्द्वे पूर्वपदे आनङ्। पितरि पुत्रे च

पितामह पु॰ पितुः पिता पितृ+डामहच्। पितुः पितरि पितृपित्रादयोऽप्यत्र। तत्पत्न्यां स्त्री॰ ङीप् अमरः।

पितु पु॰ पा—रक्षणे तुन् पृषो॰। अन्ने निघण्टुः। पातेर्वा पिवतेः प्यायतेर्वा” निरु॰९।२४। ऋ॰ १०।७६।५ उदा॰।

पितुःपुत्र पु॰ ६त॰ अलुक्स॰। विख्यातात् (बापेर मत बेटा) पितृस्वरूपत्वे पुत्रे क्षेपे तु वा अलुक्स॰।

पितुःस्व(ष्व)सृ स्त्री ६त॰अलुक्स॰ वा षत्वम्। पितृभगिन्यां तस्या अपत्यं छ। पितुःस्व(ष्व)सीय तदपत्ये पुंस्त्री॰।

पितृ पु॰ पाति रक्षति पा—तृच् नि॰। १जनके। माता सहोक्तौ पितृशेषः द्वि॰व॰। मातापित्रोः अमरः। पञ्च॰ पितृशब्दे ४१८८पृ॰दृश्यम्। पितरः श्राद्धदेवता इत्युक्तेः श्राद्धोद्देश्ये २प्राप्तपितृलोकके। पितृलोकः पितृयाणम्

पितृक त्रि॰ पैतृक+पृषो॰। १पितुरागते शब्दमा॰। पितृदत्त एव ठच् वा दत्तलोपः। २पितृदत्ते च।

पितृकर्मन् न॰ पितृनुद्दिश्य कर्म। श्राद्धादौ मनुः ३।२५२ श्लो॰। पितृकार्य्यादयोऽप्यत्र।

पितृकल्प पु॰ पितॄनुद्दिश्य कल्पो विधानम्। पितॄणाम् श्राद्धादिकर्मणि। हरिवं॰ १७अ॰ उक्ते पितृणामुत्पत्त्यादिज्ञापके २ग्रन्थभेदे च हरिवं॰२३अ॰। ईषदूने कल्पप्। ३पितृतुल्ये च

पितृकानन न॰ ७त॰। श्मशाने जटा॰।

पितृकुल्या स्त्री पितृकृता कुल्या। तीर्थभेदे भा॰व॰५७अ॰।

पितृगण पु॰ ६त॰। अग्निष्वात्तादिषु “मनोर्हैरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः। तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः। विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः। अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीच्या लोकविश्रुताः। दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम्। सुपर्णानां नराणाञ्च स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजाः। सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः। वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणान्तु सुकालिनः। सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः। पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वशिष्ठस्य सुकालिनः। अग्निदग्धानग्निदग्धान् काव्यान् बर्हिषदस्तथा। अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत्। य एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकी-

र्त्तिताः । तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम्” । एते च दिव्यपितरः ।

पितृगाथा स्त्री पितृभिः पठिता गाथा । पितृभिः पठिते श्लोकसमुदाये मार्क॰पु॰ ३२अ॰ यथा “पितृगाथास्तथैवात्र गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः । या गीताः पितृभिः पूर्वमैलस्यासीन्महीपतेः । कदा नः सन्ततावग्र्यः कस्यचिद्भविता सुतः । यो योगिभुक्तशेषान्नो भुवि पिण्डं प्रदास्यति । गयायामथ वा पिण्डं खड्गमांसं महाहविः । कालशाकं तिलाढ्यं वा क्षसरं मासतृप्तये । वैश्वदेवञ्च सौम्यञ्च खड्गमांसं परं हविः । विषाणवर्ज्जं स्वर्गत्वा आसूर्य्यञ्चाश्नुवामहे । दद्यात् श्राद्धं त्रयोदश्यां मघासु च यथाविधि । मधुसर्पिः समायुक्तं पायसं दक्षिणायने” । अन्या अपि पितृगाथा शास्त्रान्तरे दृश्याः ।

पितृगृह न॰ ६त॰ । श्मशाने हेमच॰ ।

पितृग्रह पु॰ स्कान्दानुचरे ग्रहभेदे ग्रहशब्दे २७४५पृ॰ सुश्रुतवाक्ये १७७६ भारतवाक्ये च दृश्यम् ।

पितृतर्पण न॰ ६त॰ । १पितॄणां जलदानरूपे तृप्तिजननव्यापारभेदे । करणे ल्युट् । २पितृतीर्थे शब्दच॰ ३तिले राजनि॰ ।

पितृतिथि पुंस्त्री॰ पितृप्रिया तिथिः । अमावास्यायाम् ।

पितृतीर्थ न॰पितृप्रियं तीर्थम् शा॰त॰। “अन्तराङ्गुष्ठदेशिन्योः पितॄणां तीर्थमुत्तमम्” कूर्मपु॰ उक्ते १तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यस्थाने अमरः। २गयादौ तीर्थे च यथोक्तं मत्स्यपु॰२२अ॰ “पितृतीर्थं गया१ नाम सर्वतीर्थवरं शुभम् । यत्रास्ते देवदेवेशः स्वयमेव पितामहः । तत्रैषा पितृभिर्गीता गाथा भागमभीप्सुभिः । एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् । तथा वाराणसी२ पुण्या पितॄणां वल्लभा सदा । यत्राविमुक्तसान्निध्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । पितॄणां वल्लभं तद्वत् पुण्यञ्च विमलेश्वरम्३ । पितृतीर्थं प्रयाग४न्तु सर्वकामफलप्रदम् । वटेश्वर४स्तु भगवान् माधवेन समन्वितः । योगनिद्राशयस्तद्वत् सदा वसति केशवः । दशाश्वमेधिकं६पुण्यं गङ्गाद्वारं७ तथैव च । नन्दाऽथ ललिता८ तद्वत्तीर्थं मायापुरी१० शुभा । तथा मित्रपदं११ नाम ततः केदार१२मुत्तमम् । गङ्गासागर१३मित्याहुः सर्वतीर्थमयं शुभम् । तीर्थं ब्रह्मसर१४स्तद्वच्छतद्रुसलिले ह्रदे । तीर्थन्तु नैमिषं१५ नाम सर्वतीर्थफलप्रदम् । गङ्गोद्भेदा१६स्तु गोमत्यां यत्रोद्भूतः सनातनः । तथा यज्ञवराह१७स्तु देवदेवश्च शूलभृत् । यत्र तत्काञ्चनं द्वारमष्टादशभुजो हरः । नेमिस्तु हरिचक्रस्य शीर्णा यत्राभवत्पुरा । तदेतन्नैमिषारण्यं १८ सर्वतीर्थनिषेवितम् । देवदेवस्य तत्रापि वाराहस्य तु दर्शनम् । यः प्रयाति स पूतात्मा नारायणपदं व्रजेत् । कृतशौचं महा पुण्यं सर्वपापनिषूदनम । तत्रास्ते नारसिंहस्तु स्वयमेव जनार्द्दनः । तीर्थमिक्षुमती१९ नाम पितॄणां वल्लभं सदा । सङ्गमे यत्र तिष्ठन्ति गङ्गायाः पितरः सदा । कुरुक्षेत्रं२० महापुण्यं सर्वतीर्थसमन्वितम् । तथा च सरयूः २१ पुण्या सर्वदेवनमस्कृता । इरावती२२ नदी तद्वत् पितृतीर्थाधिवासिनी । यमुना२३ देविका२४ काली२५ चन्द्रभागा२६दृषद्वती२७ । नदी वेणुमती२८ पुण्या परा वेत्रवती२९ तथा । पितॄणां वल्लभा ह्येताः श्राद्धे कोटीगुणा मताः । जम्बूमार्गं३० महापुण्यं यत्र मार्गो हि लक्ष्यते । अद्यापि पितृतीर्थं तत्सर्वकामफलप्रदम् । नीलकुण्डमिति३१ ख्यातं पितृतीर्थं द्विजोत्तमाः ! । तथा रुद्रसरः३२ पुण्यं सरोमानस३३मेव च । मन्दाकिनी३४ तथाऽच्छोदा३५ विपाशा३६थ सरस्वती३७ । पूर्वमित्रपदं३८ तद्वद्वैद्यनाथं३९ महाफलम् । शिप्रा४० नदी महाकाल४१स्तथा कालञ्जरं४२ शुभम् । वंशोद्भेदं४३ हरोद्भेदं४४ गङ्गोद्भेदं४५ महाफलम् । भद्रेश्वरं४६ विष्णुपदं४७ नर्मदाद्वार४८मेव च । गयापिण्डप्रदानेन समान्याहुर्महर्षयः । एतानि पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि च । स्मरणादपि लोकानां किमु श्राद्धकृतां नृणाम् । ओङ्कारं४९ पितृतीर्थञ्च कावेरी५० कपिलोदकम्५१ । सम्भेद५२श्चण्डवेगायास्तथैवामरकण्टकम्५३ । कुरुक्षेत्राच्छतगुणं तस्मिन् स्नानादिकं भवेत् । शुक्रतीर्थ५४ञ्च विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं५५ परम् । सर्वव्याधिहरं पुण्यं शतकोटिफलाधिकम् । श्राद्धे दाने तथा होमे स्वाध्याये जलसन्निधौ । कायावरोहणं५६ नाम तथा चर्मण्वती५७ नदी । गोमती५८ वरुणा५९ तद्वत्तीर्थमौशनसं६०मपरम् । भैरवं६१ भृगुतुङ्गं६२च गौरीतीर्थं६३मनुत्तमम् । तीर्थं वैनायकं६४ नाम भद्रेश्वर६५मतःपरम् । तथा पापहरं६६ नाम पुण्याथ तपती६७ नदी । मूलतापी६८पयोष्णी६९ च पयोष्णीसङ्गम७०स्तथा । महाबोधिः७१ पाटला७२ च नागतीर्थ७३मवन्तिका७४ ।

तथा वेणा७५ नदी पुण्या महाशालं ७६तथैव च । महारुद्रं७७ महालिङ्गं दशार्णा७८ च नदी शुभा । शतरुद्रा७९ शताह्वा८० च तथा विश्वपदं८१ परम् । अङ्गारवाहिका८२ तद्वन्नदौ च शोण८३ घर्घरौ८४। कालिका८५ च नदी पुण्या वितस्ता८६ तो नदी तथा । एतानि पितृतीर्थानि शस्यन्ते स्नानदानयोः । श्राद्धमेतेषु यद्दत्तन्तदनन्तफलं स्मृतम् । द्रोणी८७ वाटनदी८८ धारा८९सरित् क्षीरनदी९० तथा । गोकर्णं९१ गजकर्णं९२श्च तथा च पुरुषोत्तमः९३ । द्वारका९४ कृष्णतीर्थं९५ तथार्बुदसरस्वती९६ । नदी मणिमती९७ नाम तथा च गिरिकर्णिका९८ । धूतपापं९९ तथा तीर्थं समुद्रो१०० दक्षिणस्तथा । एतेषु पितृतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते । तीर्थं मेघकरं१०१ नाम स्वयमेव जनार्द्दनः । यत्र शार्ङ्गधरो विष्णुर्मेखलायामवस्थितः । तथा मन्दोदरीतीर्थं१०२ तीर्थं चम्पा१०३नदी शुभा । तथा सामलनाथ१०४श्च महाशालनदी१०५ तथा । चक्रवाकं१०६ चर्मकोटं१०७ तथा जन्मेश्वरं१०८ महत् । अर्जुनं१०९ त्रिपुरं११० चैव सिद्धेश्वर१११मतःपरम् । श्रीशैलं११२ शाङ्करं११३ तीर्थं नारसिंह११४मतःपरम् । महेन्द्र११५ञ्च तथा पुण्यमथ श्रीरङ्गसंज्ञितम्११६ । एतेष्वपि सदा श्राद्धमनन्तफलदं स्मृतम् । दर्शनादपि चैतानि सद्यः पापहराणि वै । तुङ्गभद्रा११७ नदी पुण्या तथा भीमरथी११८ सरित् । भीमेश्वरं११९ कृष्णवेणा१२० कावेरी१२१ कुड्मला१२२ नदी । नदी गोदावरी१२३ नाम त्रिसन्ध्यातीर्थं१२४मुत्तमम् । तीर्थं त्रैयम्बकं१२५ नाम सर्वतीर्थनमस्कृतम् । यत्रास्ते भगवानीशः स्वयमेव त्रिलोचनः । श्राद्धमेतेषु सर्वेषु कोटिकोटिगुणं भवेत् । स्मरणादपि पापानि नश्यन्ति शतधा द्विजाः ! । श्रीपर्णी१२६ ताम्रपर्णी१२७ च जयातीर्थं१२८मनुत्तमम् । तथा मत्स्यनदी१२९ पुण्या शिवधारं१३० तथैव च । भद्रतीर्थं१३१ञ्च विख्यातं पम्पातीर्थं१३२ञ्च शाश्वतम् । पुण्यं रामेश्वरं१३३ तद्वदेलापुर१३४मलम्पुर१३५म् । अङ्गभूत१३६ञ्च विख्यातमानन्दकमलं पुरम्१३७ । आम्रातकेश्वरं१३८ तद्वदेकाम्रक१३९मतःपरम् । गोवर्धनं१४० हरिश्चन्द्रं१४१ कृपुचन्द्रं१४२ पृथूदकम्१४३ । सहस्राक्षं१४४ हिरण्याक्षं१४५ तथा च कदली१४६ नदी । रामाधिवास१४७स्तत्रापि तथा सौमित्रिसङ्गमः१४८। इन्द्रकीलं१४९महा-

नादा१५०स्तथा च प्रियमेलकम्१५१ । एतान्यपि सदा श्राद्धे प्रशस्तान्यधिकानि तु । एतेषु सर्वदेवानां सान्निध्यं दृश्यते यतः । दानमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशताधिकम् । बाहुदा१५२ च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं१५३ शुभम् । तीर्थं पाशुपतं१५४ नाम नदी पार्वतिका१५५ शुभा । श्राद्धमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशतोत्तरम् । तथैव पितृतीर्थन्तु यत्र गोदावरी नदी । युता लिङ्गसहस्रेण सर्वान्तरजलावहा१५६ । जामदग्न्यस्य तत्तीर्थं१५७क्रमादायातमुत्तमम् । प्रतीकस्य भयाद्भिन्ना यत्र गोदावरी नदी । तत्तीर्थं हव्यकव्यानामप्सरोयुगसंज्ञितम्१५८ । श्राद्धाग्निकार्य्यदानेषु तथा कोटिशताधिकम् । तथा सहस्रलिङ्ग१५९ञ्च राघवेश्वर१६०मुत्तमम् । सेन्द्रफेना१६१ नदी पुण्या यत्रेन्द्रः पतितः पुरा । निहत्य नमुचिं शक्रस्तपसा स्वर्गमाप्तवान् । तत्र दत्तं नरैः श्राद्धमनन्तफलदं भवेत् । तीर्थन्तु पुष्करं१६२ नाम शालग्रामं१६३ तथैव च । सोमपानं१६४ञ्च विख्यातं यत्र वैश्वानरालयः । तीर्थं सारस्वतं१६५ नाम स्वामितीर्थं१६६ तथैव च । मलन्दरा१६७ नदी पुण्या कौशिकी१६८ चन्द्रिका१६९ तथा । वैदर्भी१७०वाथ वेरा१७१ च पयोष्णी१७२ प्राङ्मुखा परा । कावेरी१७३ चोत्तरा पुण्या तथा जालन्धरो१७४ गिरिः । एतेषु श्राद्धतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते । लोहदण्डं१७५ तथा तीर्थं चित्रकूट१७६स्तथैव च । विन्ध्ययोग१७७श्च गङ्गायास्तथा नदीतटं१७८ शुभम् । कुब्जाम्र१७९न्तु तथा तीर्थं उर्वशीपुलिनं१८० तथा । संसारमोचनं१८१ तीर्थं तथैव ऋणमोचनम्१८२ । एतेषु पितृतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते । अट्टहासं१८३ तथा तीर्थं गौतमेश्वर१८४मेव च । तथा वशिष्ठतीर्थं१८५न्तु हारीतं१८६ तु ततःपरम् । ब्रह्मावर्तं१८७ कुशावर्त्तं१८८ हयतीर्थं १८९ तथैव च । पिण्डारकञ्च १९०विख्यातं शङ्खोद्धारं १९१ तथैव च । घण्टेश्वरं१९२ विल्वकञ्च१९३ नीलपर्वत१९४मेव च । तथा च धरणीतीर्थं१९५ रामतीर्थं १९६ तथैव च । अश्वतीर्थं१९७ञ्च विख्यातमनन्तं श्राद्धदानयोः । तीर्थं वेदशिरो१९८ नाम तथैवौघवती १९९ नदी । तीर्थं वसुप्रदं२०० नाम छागलाण्डं २०१तथैव च । एतेषु श्राद्धदातारः प्रयान्ति परमं पदम् । तथा च वदरीतीर्थं२०२ गणतीर्थं२०३ तथैव च । जयन्तं२०४

विजय२०५श्चैव शुक्रतीर्थं२०६ तथैव च। श्रीपतेश्च२०७ तथा तीर्थं तीर्थं रैवतकं२०८ तथा। तथैव शारदातीर्थं२०९ भद्रकालेश्वरं२१० तथा। वैकुण्ठतीर्थं२११श्च परं भीमेश्वरं२१२मथापि वा। एतेषु श्राद्धदातारः प्रयान्ति परमां गतिम्। तीर्थं मातृगृहं२१३ नाम करवीरपुरं२१४ तथा। कुशेश्वरं२१५श्च विख्यातं गौरीशिखरं२१६मेव च। नकुलेशस्य२१७ तीर्थञ्च कर्दमालं २१८ तथैव च। दण्डिपुण्यकरं२१९ तद्वत् पुण्डरीकपुरं२२० तथा। सप्तगोदावरीतीर्थं२२१ सर्वतीर्थेश्वरेश्वरम्२२२। तत्र श्राद्धं प्रदातव्यमनन्तफलमीप्सुभिः"।

पितृदान न० पित्रे दानम्। निवापे श्राद्धे अमरः स्वार्थे क। पितृदानक तत्रार्थे न० शब्दच०।

पितृदिन न० ६त०। १अमावास्यायाम्। पक्षद्वयात्मके २तत्सम्बन्धिदिने च "मानेनानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः। पितॄणां तदहोरात्रमिति कालविदो विदुः। कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु शर्वरी। कृष्णपक्षे त्वहः श्राद्धं पितॄणां वर्त्तते नृप!" हरिवं० ७अ०।

पितृपक्ष पु० पितॄणां प्रियः पक्षः। गौणाश्विनकृष्णपक्षे "नभो वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत्। सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्र तु च पञ्चमः" नागरख०। २पितृकुलजे च "पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः" दायभागे नारदः पार्ष्ण्यादौ ३पित्रादितिके च।

पितृपति पु० ६त०। यमे अमरः।

पितृपितृ पु० ६त०। पितामहे अमरः।

पितृप्रसू स्त्री ६त०। १पितामह्याम् पितॄणां प्रसूरिव। २सन्ध्यायाम् अमरः। पितृकृत्ये सन्ध्यागामितिथेर्ग्राह्यत्वात् तस्याः प्रसूवत् पालकत्वात् तथात्वम्।

पितृप्रिय पु० ६त०। भृङ्गराजे राजनि०।

पितृबन्धु पु० ६त०। "पितुः पितुःस्वसुः पुत्राः पितुर्मातुःस्वसुःसुताः। पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबन्धवः" इत्युक्तेषु पितुः पितृष्वसृपुत्रादिषु।

पितृभोजन पु० पितृभिर्भुज्यते कर्मणि ल्युट्। १माषे श्राद्धे तद्दानस्य प्रशस्तत्वात् तथात्वम्। भावे ल्युट् ६त०। २पितृभक्षणे न० राजनि०।

पितृमेध पु० कात्या० श्रौ० २१।२।१सूत्रादिषूक्ते पित्रुद्देशके कर्मभेदे। [पितृतर्पणे "पितृयज्ञस्तु तर्पणम्" मनुः।

पितृयज्ञ पु० पित्रुद्देश्यको यज्ञः शा०त०। पञ्चमहायज्ञान्तर्गते

पितृयाण पु० पितरो यान्ति अनेन या-करणे ल्युट् संज्ञात्वात् णत्वम्। पितॄणां चन्द्रलोकगमनमार्गे। तत्प्रापककर्मरूपहेतुसहितः तद्यानप्रकारः छान्दो०५।१०उक्तो यथा "अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्त्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान् नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति। मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति" उप० "य इमे गृहस्थाः। ग्राम इति गृहस्थानामसाधारणं विशेषणमरण्यवासिभ्यो व्यावृत्त्यर्थम्। यथा वानप्रस्थपरिव्राजकानामरण्यं विशेषणं गृहस्थेभ्यो व्यावृत्त्यर्थं तद्वत्। इष्टापूर्त्ते इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म। पूर्त्तं वापीकूपतडागारामादिकरणम्। दत्तं च बहिर्वेदि यथाशक्त्यर्हेभ्यो द्रव्यसम्भागो दत्तम्। इत्येवंविधं परिचरणपरित्राणाद्युपासते इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात्। ते दर्शनवर्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनीं देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते। तयाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां, रात्रेरपरपक्षदेवताम् एवमेव कृष्णपक्षाभिमानिनीमपरपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति सविता। तान् मासान्, दक्षिणायन षण्मासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। सङ्घचारिण्यो हि षण्मासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासु। नैते कर्मिणः पुनरन्यतः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नुवन्ति। कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रतिषिध्यते। अस्ति हि संवत्सरस्य प्रसङ्गो ह्येकस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता। अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति। मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम्। कोऽसौ यस्तैः प्राप्यः चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरीक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति। अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष दोषः अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात्। न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते। किं तर्ह्युपकरणमात्रं ते देवानां भवन्ति स्त्रीपशुभृत्यादिवत्। दृष्टश्चान्नशब्द

उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं विशोऽन्नं राज्ञामि-
त्यादि। न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युप-
भोगो नास्ति। तस्मात्कर्मिणो देवतानाञ्चोपभोग्या अपि
सन्तः सुखिनो देवैः क्रीडन्ते। शरीरञ्च तेषां सुखोप-
भोगयोग्यं चन्द्रमण्डले आरभ्यते। तदुक्तं पुरस्ता-
च्छ्रद्धाशब्दा आपोद्युलोकाग्नौ हुताः सोमो राजा
सम्भवतीति। ता आपः कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनु-
गताः द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका
इष्टाद्युपासकानां भवन्ति" शाङ्करभाष्यम्।

पितृराज पु० ६त० टच्समा०। यमे भा०स० ६अ०।

पितृरूप पु०ईषदूनः जनकः पिता पितृ+रूपप्। शिवे भा०
अनु० १७अ०। तस्य सर्वजनकत्वेन पितृतुल्यत्वात् तथात्वम्

पितृलोक पु० ६त०। चन्द्रलोकोपरिस्थे १भुवनभेदे "विधू-
र्द्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति।
पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वे दर्शे यतोऽस्माद् द्युदलं
तदैषाम्। भाधोन्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मात्तिथीयः
खलु पौर्णमास्याम्। कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्ले
ऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम्" सि०शि०। पितृयाणशब्दे
दृश्यम्। कर्म०। २पितृरूपे लोके ३अग्निष्वात्तादौ च।

पितृवन न० ६त०। प्रेतावासे श्मशाने शब्दार्थक०। [शिवे।

पितृवनेचर त्रि० पितृवने चरति चर-ट। श्मशानवासिनि

पितृवर्त्तिन् पु० ब्रह्मदत्तनामके नृपभेदे हरिवं० २०अ०।

पितृव्य पु० पितुर्भ्राता पितृ+व्यत्। ज्येष्ठे कनिष्ठे वा पितृ-
भ्रातरि। [ल्युट्, वेदे षत्वम्। कुशे यजु० ५।२६

पितृषदन न० पितरः सीदन्ति उपविशन्त्यत्र सद-आधारे

पितृष्व(स्व)सृ स्त्री ६त० वा षत्वम्। पितुर्भगिन्याम्।

पितृष्वस्रीय पुंस्त्री०पितुः स्वसुरपत्यम् छ। पितृष्वसुरपत्ये

पितृसन्निभ पु० पित्रा गुरुणा सन्निभा तुल्यता यस्य।
पितृतुल्ये गुरुतुल्ये च प्रा०यि० देवलोक्ता यथा "आचा-
र्य्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः। मातुलः
श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ। वर्णज्येष्ठः पितृ-
व्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः"। [शब्दमाला।

पितृसू स्त्री पितरं सूते सू-क्विप्। १पितामह्यां २सन्ध्यायां

पितृहू पु० "पितृहूर्दक्षिणः कर्णं उत्तरो देवहूः स्मृतः" भाग०
४।१८। उक्ते दक्षिणकर्णे तस्य तथात्वञ्च समर्थितं "शा-
स्त्रश्रवणकाले बलाधिक्यात् दक्षिणकर्णः प्रथमं प्रवर्त्तते।
शास्त्रे च प्रथमं श्रोतव्यं कर्मकाण्डम् इत्येतावता
साम्येन प्रवृत्तसंज्ञस्य कर्मकाण्डस्य दक्षिणकर्णेन श्रवण-
मिष्यते। अथ तदर्थमनुष्ठाय पितृभिराहूतः पितृलोक-
प्रापकं पितृयाणं प्रपद्यते। तदनेन प्रकारेण पितॄणामा-
ह्वानं भवतीति पितृहूर्दक्षिणकर्णः" ४।१५।४८ श्रीधरेण

पित्त न० अपि+दो-क्त तादेशः अल्लोपः न दीर्घः। देहस्थे
धातुभेदे तत्स्वरूपादि भावप्र० उक्तं यथा
"पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तरम्। सरं कटु
लघु स्निग्धं तीक्ष्णमम्लन्तु पाकतः"। पीतञ्चिरामम् नीलं
सामम्। एकं पित्तं वातवत्स्थानात्स्थानकर्मभेदैः पञ्चविधम्।
तेषां पित्तानां नामान्याह "पाचकं रञ्जकञ्चापि सा-
धकालोचके तथा। भ्राजकञ्चेति पित्तस्य नामानि
स्थानभेदतः" अथ पाचकादीनां स्थानान्याह "अग्न्या-
शये यकृत्प्लीह्नोर्हृदये लोचनद्वये। त्वचि सर्वशरी-
रेषु पित्तं निवसति क्रमात्" अथ तेषां कर्माण्याह।
"पाचकं पचते भुक्तं शेषाग्निबलवर्द्धनम्। रसमूत्र-
पुरीषाणि विरेचयति नित्यशः"। पाचकं पित्तमाम-
पक्वाशयमध्यस्थं षड्विधमाहारं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्यं
लेह्यं चूष्यं पेयं पचति दोषरसमूत्रपुरीषाणि पृथक्क-
रोति च। तदग्न्याशयस्थमेव स्वशक्त्या रसरञ्जनहृद-
यस्थकफतमोपनोदनरूपग्रहणप्रभाप्रकाशनाभ्यङ्गलेपादि-
पाचनाद्यग्निकर्मणां विशेषाणां पित्तस्थानानामनुग्रहं
करोति। शेषाण्यपि पित्तस्थानानि यकृत्प्लीहादीनि
भागेन गत्वा तत्र तत्र रसरञ्जनादिकर्मभिरुपकरोती-
त्यर्थः। कथम्भूतं पाचकं पित्तं शेषाग्निबलवर्द्धनम् शेषा
अग्नयः पृथिव्यादिमहाभूतगणाः। यत उक्तं चरकेण
"भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः" इति।
ऊष्माणः अग्नयः। यत उक्तं वाग्भटेन "दोषधातुमला-
दीनामूष्मेत्यात्रेयशासनम्" इति। दोषधातुमलादीनामूष्मै-
वाग्निरित्यर्थः। रसादिसप्तधातुगताः तेषां बलवर्द्ध-
नम् यथा गृहे स्थापितानि रत्नानि खद्योतवद्दूर-
भास्वराणि तान्यपि दीपज्योतिषा दूरप्रकाशकानि भ-
वन्ति तथा अन्याशयस्थपाचकाग्नितेजसा सर्वे अग्नयो
बलवन्तो भवन्ति तथा च वाग्भटः "अन्नस्य पक्ता
सर्वेषां पक्तॄणामधिपो मतः। तन्मूलास्ते च तद्वृद्धिक्षय-
वृद्धिक्षयात्मकाः" इति। ननु पित्तादन्योऽग्निराहोस्वि-
त्पित्तमेवाग्निरिति सन्देहः। उच्यते पित्तस्योष्णादिगुण-
दाहाहारपाचनरञ्जनदर्शनादिकर्माणि न खलु पित्तव्य-
तिरेकेणान्योऽग्निः। तस्मादग्निरूपमेव पित्तस्य स्थान-
भेदात्पाचकरञ्जकसाधकालोचकभ्राजकसंज्ञाः। तथा च

वाग्भटः "पाचकं तिलमात्रं स्यात् काठिन्याच्चास्य दोषता । अतुष्टन्द्वात्यविसृतं पित्तं पाकोपदर्शनैः । क्षुत्तृड्रुचिप्रभामेधाधीशौर्य्यतनुमार्दवैः । पित्तं पञ्चात्मकं तत्र पक्वामाशयमध्यगम् । पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयम् । त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् । पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा । तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् । करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम्" । ननु यदि पित्ताग्न्योरभेदस्तदा कथं घृतं पित्तस्य शमकमग्नेर्दीपकमिति । तथा मत्स्याः पित्तं कुर्वन्ति न च तेऽग्निदीप्तिकरा इति । तथा समदोषः समाग्निश्चेत्यपि वक्तुं न युज्यते । तथा "द्रवं स्निग्धमधोगञ्च पित्तं वह्निरतोऽन्यथेति" । अत्रोच्यते । पित्तमग्नेः सन्ताधिष्ठानम् । तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे "अग्निर्भिन्नगुणैर्युक्तः पित्तं भिन्नगुणैस्तथा । द्रवं स्निग्धमधोगञ्च पित्तं वह्निरतोऽन्यथा । तस्मात्तेजोमयं पित्तं पित्तोष्मा यः स पक्तिमान् । स सञ्चरति कुक्षिस्थः सर्वतो धमनीमुखैः । स कायाग्निः स कायोष्मा स पक्ता स च जीवनम् । अनन्यगतिरित्येवं देहे कायाग्निरुच्यते" अन्यच्च "वामपार्श्वाश्रितं नाभेः किञ्चित् सोमस्य मण्डलम् । तन्मध्ये मण्डलं सौर्य्यं तन्मध्येऽग्निर्व्यवस्थितः । जरायुमात्रप्रच्छन्नः काचकोषस्य दीपवत्" । तथा च मधुकोषे "द्रवतेजःसम्प्रदायात्मकस्यापि पित्तस्य तेजोभागोऽग्निरिति" । तेन पित्तमप्यग्निरुच्यते अतितापितायोगोलकवत् । परमार्थतस्तु अग्निः पित्ताद्भिन्न एवेति सिद्धान्तः । अतएवाह रसप्रदीपे "जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः । सौक्ष्म्याद्रसानाऽऽददानो विवक्तुं नैव शक्यते । नाभौ मध्ये शरीरस्य विशेषात् सोममण्डलम् । सोममण्डलमध्यस्थं विद्यात् सूर्य्यस्य मण्डलम् । प्रदीपवत्तत्र नृणां स्थितो मध्ये हुताशनः । सूर्य्यो दिवि यथा तिष्ठंस्तेजोयुक्तैर्गभस्तिभिः । विशोषयति सर्वाणि पल्वलानि सरांसि च । तद्वच्छरीरिणां भुक्तं ज्वलनो नाभिमाश्रितः । मयूखैः पचते क्षिप्रं नानाव्यञ्जनसंस्कृतम् । स्थूलकायेषु सत्त्वेषु यवमात्रः प्रमाणतः । ह्रस्वकायेषु सत्त्वेषु तिलमात्रः प्रमाणतः । कृमिकीटपतङ्गेषु वालमात्रोऽवतिष्ठते" इति । पुनः प्रकृतमनुसरति "रञ्जकं नाम यत्पित्तं तद्रसं शोणितं नयेत् । यत्तु साधकसंज्ञं तत् कुर्य्याद् बुद्धिं धृतिं स्मृतिम्" । धृतिं मेधाम् "यदालोचकसंज्ञं तद्रूपग्रहणकारणम् । "भ्राजकं कान्तिकारि स्यात्तु पाच्यकादिपाचकम्" वातपित्तादिनिरूपणे । स्थानान्तरे तत्रैव पित्तप्रकृतिश्च उक्तो यथा "पित्तप्रकृतिको यादृक् तादृशोऽथ निगद्यते । अकालपलितो गौरः क्रोधी स्वेदी च बुद्धिमान् । बहुभुक् ताम्रनेत्रश्च स्वप्ने ज्योतींषि पश्यति । अग्निसदृशः शमी शूरो बहुवीर्यो महाबलः । पित्तं वह्निर्वह्निजं वा तदस्मात् पित्तोद्रिक्तस्तीव्रतृष्णो बुभुक्षुः । गौरोष्णाङ्गस्ताम्रहस्ताङ्घ्रिरक्तः शूरोमानी पिङ्गकेशोऽल्परोमा" । पित्तस्योपशमहेतवश्च तत्रैव "तिक्तस्वादुकषायशीतपवनच्छायानिशाशीजनज्योत्स्नाभूगृहयन्त्रवारिजलदस्त्रीगात्रसंस्पर्शनम् । सर्पिःक्षीरविरेकसेकरुधिरस्रावप्रदेहादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं पित्तं प्रशान्तिं नयेत्" । पित्तप्रकोपकारणान्युक्तानि "कट्वम्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातपस्त्रीसम्भोगतृषाक्षुधाभिहननव्यायाममद्यादिभिः । भुक्तेऽजीर्य्यति भोजने च शरदि ग्रीष्मे तथा प्राणिनां मध्याह्ने च यथार्द्धरात्रसमये पित्तप्रकोपो भवेत्" भावप्र० "पित्तञ्च तिक्ताम्लरसञ्च सारकं उष्णं द्रवं तीक्ष्णमिदं मधौ बहु । वर्षान्तकाले प्रशमर्द्धरात्रे मध्यन्दिनेऽन्नाभ्युदिते च कुप्यति" राजनि० ।

पित्तघ्न त्रि० पित्तं हन्ति हन–टक् । १पित्तनाशकद्रव्ये स्त्रियां ङीप् । सा च २गुडूच्यां शब्दच० ।

पित्तज्वर पु० पित्तनिमित्तो ज्वरः शाक०त० । पैत्तिके ज्वरे ज्वरशब्दे ३१७१ पृ० माधवकरोक्तं तल्लक्षणं दृश्यम् ।

पित्तद्राविन् पु० पित्तं द्रावयति द्रु–णिच् णिनि । मधुरजम्बीरे राजनि० ।

पित्तधरा स्त्री सुश्रुतोक्ते कलाभेदे "षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता । पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता" । [रक्तपित्तशब्दे लक्षणादि दृश्यम् ।

पित्तरक्त न० पित्तसंसृष्टं रक्तम् । रक्तपित्ते रोगे राजनि०

पित्तल त्रि० पित्तमस्त्यस्याधिक्येन सिध्मा० लच् । १पित्तबहुले । पित्तं लाति ला–क । २उपधातुभेदे रीतौ ३भूर्जपत्रे शब्दमा० ४तोयपिप्पल्यां स्त्री मेदि० । रीतिश्च द्विविधा यथोक्तं राजनि० "शुक्ला स्निग्धा मृदुः शीता सरक्ता स्वल्पमलिनी । हेमोपमा शुभा स्वच्छा जात्या रीतिः प्रकीर्त्तिता" । "रीतिरप्युपधातुः स्यात्ताम्रस्य यशदस्य च । पित्तलस्य गुणा ज्ञेया स्वयोनिसदृशा जनैः । संयोगस्य प्रभावेन तस्यान्येऽपि गुणा स्मृताः । रीतिकायुगलं रूक्षं तिक्तञ्च लवणं रसे । शोधनं पाण्डुरो-

गन्नं क्षमिन्नं नातिलेखनम्” भावप्र० । तन्मारणशोधन-विधिः कांस्यशब्दे १८४२ पृ० दृश्यः ।

पित्तातिसार पु० पित्तजनितोऽतिसारः शाक०त० । पित्त-जनिते अतिसाररोगभेदे अतिसारशब्दे १०७पृ०दृश्यम् ।

पित्ताभिष्यन्द पु० पित्तकृतः अभिष्यन्दः शाक०त० । पित्तकृते नेत्रजलक्षरणरूपे रोगभेदे अभिष्यन्दशब्दे ३०४पृ०दृश्यम्

पित्तारि पु० ६त० । १पर्पटे (क्षेतपापडा) २लाक्षायां ३वर्वरे च राजनि० ।

पित्र्य त्रि० पितुः इदं प्रियं वा पितृत आगतं वा यत् । १पितृसम्बन्धिनि । २पितृतीर्थे तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यस्थाने ३मघुनि ४मघानक्षत्रे च राजनि० । तस्य पितृदैवतत्वात्तत्सम्बन्धित्वम् । ५पितृप्रिये माषे पु० ६अमावास्यायां तिथौ स्त्री हेमच० ७ज्येष्ठभ्रातरि पु० ८पौर्णमास्यां स्त्री शब्दच० ।

पित्र्यावत् त्रि० पित्र्यः तत्सम्बन्धि अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः दीर्घः । १पितृसम्बन्धियुक्ते २कन्यायां स्त्री ङीप् । ऋ०८।४६।२ भा० ।

पित्सत् त्रि० पतितुमिच्छति पत–सन् इस् अभ्यासलोपः । १पतितुमिच्छायुते २खगे पुंस्त्री० अमरः ।

पित्सल पु० पतितुमिच्छन्त्यत्र पत–सन् पित्स+आधारे अलच् । पथि मार्गे उणादि० ।

पिद्रु पु० मृगभेदे यजु० २४।३२ [२उदश्वने च हेमच० ।

पिधान न० अपि+धा–ल्युट् अल्लोपः । १छादने अमरः

पिधानक पु० पिधानाय कायति कै–क । खड्गकोषे हेमच०

पिनद्ध त्रि० अपि+नह–क्त अल्लोपः । परिहिते वस्त्रादौ हेमच० ।

पिनाक पु०न० पा–रक्षणे आकन् नुट् धातोरात इत्त्वम् । १शिवधनुषि उज्ज्वलद० । २शूलास्त्रे अमरः ३दिव उत्तरनामसु निघण्टुः ।

पिनाकिन् पु० पिनाक+अस्त्यर्थे इनि । महादेवे अमरः पिनाकहस्तादयोऽप्यत्र । [जटा० ।

पिन्यास न० अपिगतो न्यासोऽत्र प्रा०ब० अल्लोपः । हिङ्गुनि

पिपतिषत् त्रि० पतितुमिच्छति पत–सन्–शतृ । १पतितुमिच्छति । २खगे मेदि० । [२खगे राजनि०

पिपतिषु त्रि० पतितुमिच्छुः पत–सन उ । १पतितुमिच्छौ

पिपासा स्त्री पातुमिच्छा पा–पाने सन् भावे अ । पातुमिच्छायाम् सा च प्राणवृत्तिः ऊर्मिभेदः “बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य, मनसः स्मृतौ । शोकमोहौ, शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्मयः” शा०ति० । तद्धेतुः पित्तभेदस्तच्छब्दे दृश्यम् । तारका०इतच् । पिपासित संजातपिपासे त्रि० ।

पिपीतक पु० ब्राह्मणभेदे येन पिपीतकीद्वादशीव्रतमाचरितम्

पिपीतकी स्त्री पिपीतको ब्राह्मणभेदः स प्रवर्त्तकतयास्त्यस्य अच् गौरा० ङीष् । वैशाखशुक्लद्वादश्याम् तद्विधानं भविष्यपु० “वैशाखे शुक्लपक्षस्य द्वादशी वैष्णवी तिथिः । तस्यां सुशीतलजलैः स्नापयेत् केशवं प्रभुम् । पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्धूपदीपैर्विधानतः । नैवेद्यैर्विविधैश्चैव ताम्बूलैरथ वाससा । जप्त्वा तु वैष्णवं मन्त्रं दण्डवत् प्रणमेत्ततः । दद्याद्द्विजेभ्यो विधिवत् कुम्भांस्तोयसमन्वितान् । प्रथमेऽब्दे चतुःकुम्भान् दद्यात्सवर्णसंयुतान् । मालाभिरङ्कितग्रीवान् सुशीतलजलान्वितान् । शुक्लवस्त्रावृतमुखानुपवीतसुसंयुतान् । धनुर्बाणसमायुक्तान् सभोज्यदक्षिणान्वितान् । द्वितीयेऽष्टौ घटान् दद्याद्दधिशर्करसंयुतान् । तृतीये द्वादश घटान् तिलमोदकसंयुतान् । चतुर्थे षोडश घटान् दुग्धखण्डुकसंयुतान् । दद्यात् संपूज्य देवेशं द्विजातिभ्यः प्रयत्नतः । दक्षिणां शक्तितो दद्यात् भोज्यञ्चैव विशेषतः” पिपीतकब्राह्मणं प्रति यमोपदेशः । तत्कालस्तु ति०त०उक्तः द्वादशीशब्दे १७९९ पृ० दृश्यः । अधिकं तत्कथायां दृश्यम् ।

पिपीलक पु० अपि–पील–ण्वुल् अल्लोपः । (डेओपिम्पड़ा) ख्याते १कीटे (क्षुद्रपिपड़ा) २ख्याते कीटे स्त्री टाप् । हेमच० । अच्–पिपीलोऽप्यत्र शब्दच० गौरा० ङीष् पिपीलीत्यप्यत्र हेम० । क्षुद्रकीटे राजनि० ।

पिपीलिकामध्य न० पिपीलिकाया मध्यमिव मध्यमस्य । चान्द्रायणभेदे पुंस्त्री० चान्द्रायणशब्दे २९।२ पृ० दृश्यम् ।

पिप्पक पुंस्त्री० शरव्यादेवतोद्देशेन आलभ्ये पक्षिणि अजादि० टाप् । स्त्रीपक्षिभेदे स्त्री यजु० २४।४० ।

पिप्पटा स्त्री खाद्यभेदे त्रिका० ।

पिप्पल न० पा–अलच् पृषो० । १जले निघण्टुः २वस्त्रखण्डभेदे च मेदि० ३अश्वत्थवृक्षे अमरः ४वस्त्रशून्ये पक्षिणि च पु० शब्दच० । ५कणायां (पिपुल) स्त्री गौरा० ङीष् ह्रस्वः पिप्पलिः पिप्पली चात्र । तस्याः फलम् अण् हरीतक्या० तस्य लुप् । तत्फलेऽपि स्त्री । अस्त्यर्थे उत्करादि० छ । पिप्पलीय तद्युते त्रि० । रेवत्यां जाते ६मित्रपुत्रभेदे पु० भाग० ६।१८।६

पिप्पलाद पु० ऋषिभेदे भाग० ११।१९।९ [४।११।

पिप्पलायन पु० भरतानुजे भागवतप्रधाने नृपभेदे भाग०५।

पिप्पलीघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे “पिप्पलीगुडसंसिद्ध”

छागक्षीरयुतं हतम् । एतदग्निविवृद्ध्यर्थं सर्पिश्च क्षयकाशिनाम्" ।

पिप्पलीश्रोणि स्त्री नदीभेदे मार्क०पु० ५७अ०

पिप्पलीमूल न० पिप्पल्या इव मूलमस्य । (पिपुलमूल)ख्याते द्रव्ये राजनि० "दीपनं पिप्पलीमूलं कटूष्णं पाचनं लघु । रूक्षं पित्तकरं भेदि कफवातोदरापहम् । आनाहप्लीहगुल्मघ्नं कृमिश्वासक्षयापहम्" भावप्र० । ततः मत्वर्थे उत्करा० छ । पिप्पलमूलीय तद्युते त्रि० ।

पिप्पलु पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । पैप्पलव्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० ।

पिप्पल्याद्य न०चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे "पिप्पलीं मधुकं बिल्वं शताह्वां मदनं वचाम् । कुष्ठं शटीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च । पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् । अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् । गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् । कट्यूरुपृष्ठदौर्बल्यमानाहं वङ्क्षणाश्रयम् । पिच्छास्रावं गुदे शोथं वातवर्चोविनिग्रहम् । उत्थानं बहुदोषञ्च जयेच्चैवानुवासनात्" ।

पिप्पिका स्त्री दन्तमले हेमच० । [शुभरुचकत्वक्तम् ।

पिप्पीक पुंस्त्री० खगभेदे ह०सं०८६अ०तस्य दक्षिणदिक्स्थत्वे

पिप्रु पु० असुरभेदे ऋ० १।५१।५ भा० ।

पिप्लु पु० अपि+प्लु–डु अपेरल्लोपः । जटुले अमरः ।

पिब्दमाना स्त्री अपि+शब्द–शानच् पृषो० । शब्दायमाने

पिब्दन त्रि० अपि+शब्द–ल्युट् पृषो० । १अव्यक्तं शब्दायमाने २रक्षोभेदे पु० ऋ०६।४६।२

पियारु पी–हिंसायां वा० आरुक् । हिंस्रे ऋ०१।१९०।५ "पीयतिर्हिंसाकर्मेति" निरु० ४।२५

पियाल पु०पी–पाने कालन् । पीतशाले (पेयाशाल) (सुरगा)वृक्षभेदे अमरः "पियालस्तु खरःस्कन्धसारो वञ्जलवल्कलः । राजादनस्तापसेष्टः सन्नकद्रुर्द्रुतुष्टकः । सारः पित्तकफास्रघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु । स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहज्वरतृषापहम् । पियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो विष्टम्भी चामवर्द्धनः" भावप्र० ।

पिल प्रेरणे चु०उभ०सक०सेट् । पेलयति ते अपीपिलत् त ।

पिलिप्पिनी स्त्री पिच्छिलायां भुवि । यजु० २३।१२ "श्रीवै पिलिप्पिनी" शत० ब्रा० १३।२।६।११ "श्रयत्येनामिति श्रीशब्देन पृथिवीति" वेददीपः ।

पिलु पु० अपि+ला–बा० डु । पीलुवृक्षे शब्दरत्नावली ।

पिलुनी स्त्री अपि+ला बा० डुन गौरा० ङीष् । मूर्वायां रत्नमाला । [टालतायां रत्नमाला ।

पिलुपर्णी स्त्री पीलोरिव पर्णमस्याः ङीप् पृषो० । मोर·

पिल्ल न० क्लिद–ल पिलादेशः । १क्लिन्नचक्षुषि । २तद्युते त्रि० अमरः ।

पिल्लका स्त्री पिल्ला इव कायति कै–क । हस्तिन्यां शब्दमा०

पिव सेचने भ्वा०पर०सक० सेट् इदित् । पिन्वति अपिन्वीत् । पिपिन्व पिन्व्यते । पिन्वनम्

पिश अवयवे समूहस्यांशभावे अक० दीपनायां सक० तुदा० मुचा० पर० सेट् । पिंशति घटः समूहीभवतीत्यर्थः । "त्वष्टा रूपाणि पिंशतु" ऋ०१०।१८४।१ दीपयतु इत्यर्थः अपेशीत् पिपेश ।

पिश(स) त्रि० पिश–क । १पापनिर्मुक्ते २बहुरूपे न० ।

पिशङ्ग पु० पिश–अङ्गच् किच्च । पद्मधूलितुल्ये १पिङ्गलवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः ।

पिशङ्गक पु० पिशङ्ग+स्वार्थे क । १पिशङ्गशब्दार्थे पिशङ्गेन कायति कै–क । २विष्णौ ब्रह्मपु० ।

पिशङ्गभृष्टि त्रि० भ्रस्ज–कर्मणि क्तिच् पिशङ्ग इव भृष्टिः सारभूतोऽस्य । शुद्धपिङ्गलवर्णे ऋ० १।१३३।५भा० ।

पिशङ्गराति त्रि० पिशङ्गः बहुरूपो रातिर्धनमस्य । बहुधनस्वामिनि ऋ० ६।३१।२ भा० । [पिच्छले ।

पिशङ्गिला स्त्री पिशं बहुरूपं गिलति क सुम् । रीतौ

पिशाच पु० पिशितमाचामति आ+चम–बा० ड पृषो० । १देवयोनिभेदे २प्रेते च अमरः "अन्तरीचचरा ये च भूताते पिशाचकाः । वर्जयित्वा रुद्रगणांस्ते तत्रैव चरन्ति हि । नोर्द्ध्वं विक्रमणे शक्तिस्तेषां सम्भृतपाप्मनाम् । अत अर्द्ध्वं हि विप्रेन्द्र ! राक्षसा ये क्षतेनसः । ते तु स्थ्याँऽधः सर्वे विहरन्त्यूर्द्ध्ववर्जिताः" इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५अ० । प्रेते यथा "अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि यस्य नोत्सृज्यते वृषः । पिशाचत्वं भवेत्तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि" शु० त० । तन्निवारणे कुशलः आकर्षा० कन् । पिशाचक तन्निवारणकुशले त्रि० स्वार्थे पश्वा० अण् । पैशाच तदर्थे पिशाच इव कायति कै–क । पिशाचतुल्ये यक्षगुह्यकादौ ।

पिशाचकिन् पिशाचक यक्षादिरस्यस्य स्वत्वेन पिशाचक+इनि । धनेश्वरे कुबेरे हेमच० । [शाखोटवृक्षे त्रिका० ।

पिशाचद्रु पु० पिशाचप्रियः वनात्मकारत्वात् द्रुः शा०त० ।

पिशाचमोचन न० स्वनामख्याते तीर्थभेदे स्कन्दपुराणम्।
पिशाचसभ न० ६त०क्लीवता। पिशाचानां सभायाम्
पिशाची स्त्री पिशाचजातिः स्त्री ङीष्। १पिशाचजाति स्त्रियां तद्गन्धयुक्तायां २गन्धमांस्यां राजनि०। [सुश्रुतः।
पिशिक पु० देशभेदे स च दृ०सं० १४कूर्मविभागे दक्षिणस्था-
पिशित न०पिश-क्त। १मांसे अमरः। २जटामांस्यां स्त्री वा ङीप् मेदि०। [चमादौ पिशितापादयोऽप्यत्र।
पिशितभुज् त्रि० पिशितं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। क्रव्यादे रा-
पिशी स्त्री पिश-क गौरा० ङीष्। जटामांस्यां राजनि०।
पिशील न० पिस-बा०ईल। शरावे स्वरूपमयपात्रे शत०ब्रा० २।५।२।१६ भा०। कात्या० ५।३।४२ कर्कः।
पिशुन न० पिश-उनन् किच्च। १कुङ्कुमे अमरः। २नारदे ३काके च पु० ४सूचके ५क्रूरे च त्रि० (पिड़िङ्) ६शाकभेदे स्त्री० टाप् मेदि०।
पिष चूर्णने रु० पर०सक० अनिट्। पिनष्टि लृदित् अपिषत् पिपेष पेष्टा पिष्टः पेषः पेषणम्। "शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः" पा० एषूपपदेषु कर्मसु णमुल् कषा० यथाविध्यनु-प्रयोगः "शुष्कपेषं पिनष्टु वीर्म्" भट्टिः "स्नेहने पिषः" पा० स्नेहसाधने करणे उपपदे णमुल्। उदपेषम् पिनष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः पेषमादिपरे उद० कस्योदादेशः।
पिष्ट न० पिष-क्त। १सीसके रत्नमाला २पिष्टके पु०न० "अ-न्नादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः। पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम्। घृतादष्टगुणं तैलं मर्दनान्न च भक्षणात्" वैद्य० अस्य गुणाः "पिष्टं प्रायकरं रूक्षं विदाहि गुरु दुर्जरम्। शालिपिष्टमया भक्ष्याः कफपि-त्तविनाशनाः। वैदला गुरवो भक्ष्या विष्टम्भिदृष्ट-मारुताः। सगुड़ाः सतिलाश्चैव सक्षौद्रक्षारशर्कराः। भक्ष्या बल्याश्च हृद्याश्च गुरवो बृंहणा परम्। सस्नेहाः स्नेहसिक्ताश्च भक्ष्या गोधूमसम्भवाः। गुरवस्तर्पणा हृद्या बलोपचयवर्द्धनाः। मर्दितां समितां क्षीर नारिकेलघृतादिभिः। अवघाद्य घृते पक्वा घृतपूरोय-सच्यते। घृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफकृद्रक्तमांसदः। रक्त-पित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽग्निदः"। गोधूमचूर्णं समिता। "समिता मधुदुग्धेन खण्डेलार्मरिचादिभिः। घृते पक्वा क्षिपेत् खण्डे संयावो बृंहणो गुरुः। समिता वेष्टिता मध्ये मधु दत्त्वा घृते शृता। मधुमस्तकमुद्दिष्टं तद्वृष्यं गुरु दुर्जरम्" राजवल्लभः। ३रूपे न०निघण्टुः ४चूर्णिते त्रि०। ५ऋषिभेदे पु०। तस्यापत्यम् शिवा०अण्। पैष्ट तदपत्ये पुंस्त्री०। ततः गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च उपका० लुक्।
पिष्टक त्रि० पिष्टस्य विकारः कन्। १पिष्टस्य विकारभेदे संज्ञायां कन्। २अपूपे अस्त्री अमरः। स्त्रतात्वशब्दे भावप्र० वाक्यं दृश्यम्। ३तिलचूर्णे न०राजनि०। ४नेत्र-रोगभेदे मेदि० "श्लेष्मा मारुतकोपेन शुक्ले पिष्टसमु-न्नतम्। पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम्" माधवकरः।
पिष्टप न० विशन्त्यत्र विश-कप निपा०। भुवने अमरः।
पिष्टपचन न० पिष्टं पच्यतेऽनेन पच-करणे ल्युट्। पिष्ट-कपाकपात्रे कटाहादौ अमरः।
पिष्टपाककृत् न० पिष्टस्य पाकं करोति आधारस्य कर्तृ-त्वविवक्षायां कृ-कर्त्तरि क्विप् तुक् च। १पिष्टपाकाधारे पात्रे हेमच० कर्त्तरि क्विप्। २पिष्टपाचके त्रि०।
पिष्टपूर पु० पिष्ट इव पूर्य्यते पूरि-कर्मणि अच्। घटके घार्त्तिके हेमच०।
पिष्टपाकभृत् न० पिष्टपाकं विभर्त्ति भृ-क्विप्। पिष्टपा-कपात्रे हेमच०। [शि०को०।
पिष्टमय त्रि० पिष्टस्य विकारः मयट्। पिष्टविकारे भक्ष्यादौ
पिष्टमेहिन् पु० पिष्टमिव मेहति मिह-णिनि। सुश्रुतोक्ते प्रमेहभेदरोगयुते "पिष्टरसतुल्यं पिष्टमेही मेहति" सुश्रुतः। [(भूमची) हेमच०।
पिष्टवर्त्ति पु० पिष्टं वर्त्तयति वर्त्ति-इन्। कुल्माषादिचूर्णे
पिष्टसौरभ न० पिष्टस्येव सौरभमस्य। चन्दने हारा०।
पिष्टात पु०पिष्टमिततति अत-अच्। १पटवासे पटवासनार्थे सुगन्धद्रव्ये (आवीर) ख्याते २पदार्थे च अमरः।
पिष्टिक न० पिष्टमस्त्यस्य उत्पत्तिसाधनत्वेन ठन्। तण्डुल-चूर्णभवे द्रवात्मके (पिठालि) ख्याते पदार्थे राजनि० (पिठो) प्रसिद्धायां पिष्टहितले स्त्री "टालिः संस्थापिता तोये ततोऽपहृतकञ्चुका। शिलायां साधु संपिष्टा पि-ष्टिका कथिता बुधैः" भावप्र०।
पिष्टोडी स्त्री श्वेताम्लिकायां राजनि०।
पिष्टोदक न० पिष्टमिश्रितमुदकं शात०त०। चूर्णतण्डुल-मिश्रितजले भा० आ० १३१अ०। [अपिपेसत्-त।
पिस गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। पेसति अपेसीत् पिपेस ऋदित्
पिस दीप्तौ वा चु० उभ०पक्षे भ्वा० पर०अक० सेट् इदित्। पिंसयति ते अपिपिंसत् त। पक्षे पिंसति अपिंसीत्।

पिस वाधे वधे च अक० वधे दाने गतौ च सक० चु० उभ० सेट्। पेसयति–ते अपीपिसत् त।

पिसङ्ग पु० पिस–अङ्गच् किच्च। पिशङ्गशब्दार्थे

पिहित त्रि० अपि+धा–क्त अपेरल्लोपः। १तिरोहिते २आच्छादिते च हेमच०।

पी पाने दि० सक० आत्म० अनिट्। पीयते अपेष्ट। ल्यप् "निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथाम्" नैषधः पिबतेस्तु निपाय इत्येव।

पीठ पु० न० पीयते पिठ्यते वा अत्र पा–ठक् पिठ–क वा पृषो० दीर्घः। (पीँड़े) १आसनभेदे अमरः। २व्रतिनामासने त्रिका० तदर्थे स्त्री रत्नमाला गौरा० ङीष्।
पीठलक्षणादिकं युक्तिकल्पतरौ दर्शितं यथा
"धातुपाषाणकाष्ठैश्च पीठस्त्रिविध उच्यते। धातवश्च शिलाश्चैव काष्ठानि विविधानि च। तदत्र संप्रवक्ष्यामि यद्वयेषामुपयुज्यते"। तस्य मानम् "हस्तद्वयस्य दैर्घ्येण तदर्द्धं परिणाहतः। तदर्द्धेनोन्नतः पीठः सुख इत्यभिधीयते। हस्तद्वयद्वयाधिक्यात् पञ्च पीठा भवन्ति हि। सुखो जयः शुभः सिद्धिः सम्पच्चेति यथाक्रमम्। धनभोगसुखैश्वर्य्यवाञ्छितार्थप्रदायकः। समदीर्घे सुखा यान्ति विषमे विषमापदः। आयामपरिणाहाभ्यां हस्तद्वयमितो हि यः। अर्द्धहस्तोन्नतः पीठो जारको नाम विश्रुतः। दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैश्चतुर्हस्तमितो हि यः। राजपीठ इति ज्ञेयः सकलार्थप्रसाधकः। अत्राभिषेकमिच्छन्ति क्षितिपस्य पुराविदः। दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैः षड्हस्तसंमितो हि यः। राज्ञां चित्तप्रसादार्थं केलिपीठाभिधानकः। दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैरष्टहस्तमितो हि यः। अङ्कपीठो ह्ययं नाम्ना भवेत् स च सुखप्रदः। कानको राजपीठः स्याज्जयो वा राजतः शुभः। राज्ञामेवोपयोक्तव्यो लघवश्चोत्तरोत्तरम्। राजपीठे चिरायुः स्याज्जये सर्वां महीं जयेत्। जारको जाययेच्छत्रून् शुभे सुखमवाप्नुयात्। राजतः कीर्त्तिजननो धनवृद्धिकरः परः। ताम्रः प्रतापजननो विपक्षक्षयकारकः। लौहस्तूच्चाटने सार्वः सर्वकर्मसु युज्यते। त्रपुसीसकरङ्गाद्याः शत्रुक्षयफलप्रदाः" इति धातुपीठाः। अथ शिलापीठाः "वज्रपीठो वज्रपाषाणैरेव नान्यस्य दृश्यते। पद्मरागो दिनेशस्य चान्द्रकान्तो विधोरपि। राहोर्भास्करतः पीठः शनेर्नीलसमुद्भवः। गोमेदकस्तु सौम्यस्य स्फाटिकस्तु बृहस्पतेः। शुक्रस्य वैदूर्य्यभवः प्रावालो मङ्गलस्य हि"। पुराणप्रसिद्धाः। "यो यस्य हि दयाजातः पीठस्तस्य हि तन्मयः। स्फटिकस्तु महीन्द्राणां सर्वेषामेव युज्यते। अभिषेके च यात्रायामुत्सवे जयकर्मणि। अयस्कान्तोपघटितः संग्रामे पीठ इष्यते। गरुडोद्गाररचिते वर्षासु नृपतिर्वसेत्। शुद्धरत्नमयं पीठं भजेत घनगर्जिते। सामान्यः प्रस्तरः पीठो विलासाय महीभुजाम्। एषां मानं गुणाश्चापि विज्ञेया धातुपीठवत्"। काष्ठपीठानां मानं पूर्ववदेव। "सम्पत्तिसुखदृढ्यर्थं ष-स्मारजनितो जयः। जारको रोगनाशाय सुखः शत्रुविनाशनः। सिद्धिः सर्वार्थसंसिद्ध्यै विजयाय च वैरिणाम्। शुभः स्यादभिषेके च सम्पद्वैरिनिवारिणी। पालाशो जारकः पीठः सुखसम्पत्तिकारकः। जयः स्यादभिषेके च शुभः शत्रुविनाशनः। सुखो रोगविनाशाय सिद्धिः सर्वार्थदायिका। सम्पदुच्चाटनविधौ विज्ञेया पीठलक्षणम्। चान्दनस्तु सुखः पीठो अभिषेके महीभुजाम्। जयः स्याद्रोगनाशाय शुभः सौख्यं प्रयच्छति। जारको महदैश्वर्यमन्ये तु रतिदुष्कराः। यत्नतो निर्मितास्ते तु साम्राज्यफलदायकाः। काष्ठेयको जायको हि भूभुजामभिषेचने। पीठानगुरुकादीनामन्ये चन्दनवद्विदुः। शाकजस्तु शुभः पीठो भूभुजामभिषेचने। जयो रोगविनाशाय सुखः सम्पत्तिकारकः। सिद्धिः सिद्धिप्रदा यस्मात् संग्रामे विजयप्रदा। जारको जरणाय स्यादिति भोजस्य सम्मतम्। एवं सुगन्धिकुसुमाः ससारा ये च पादपाः। शाकजेन समः कार्य्य एषां पीठस्य निर्णयः। ये शुष्ककाष्ठा इच्छास्तु मृदवो लघवोऽथ वा। गाम्भारीखदिरः पीठस्तेषां कार्य्यस्तथा शुभः। फलिनश्च ससाराश्च रक्तसाराश्च ये नगाः। तेषां मानवत् पीठस्तथैव गुणमावहेत्"। अथ निषिद्धपीठाः "विद्धो यो निन्दितः पीठो लोहोत्थः सर्वधातुजे। शिलोत्थः शार्करो वर्ज्यः कर्करश्च विशेषतः। काष्ठजेषु च पीठेषु नासारा नातिसारिणः" तथा च "आम्रजम्बुकदम्बानामासनं वंशनाशनम्" भोजस्त्वाह "गुरुः पीठो गौरवाय लघुर्लाघवकारकः" पराशरस्तु "नाल्पान्यनीतिमन्यिश्च नागुरूनीषमाक्रान्तिः। पीठः स्यात् सुखसम्पत्त्यै नातिदीर्घो न वामनः। ये चान्ये पीठसदृशा दृष्टाः शिल्पिविनिर्मिताः। गुणान् दोषांश्च मानञ्च तेषां पीठवदादिशेत्। विचार्य्यानेन

विधिना यः शुद्धं पीठमाचरेत् । तस्य लक्ष्मीः स्वयं वेश्म कदाचिन्न विमुञ्चति । अज्ञानादथ वा मोहाद्यो ऽन्यथा पीठमाचरेत् । एतानि तस्य नश्यन्ति लक्ष्म्यायुर्वंशकुलम्" । ३कंसमातृले पु० हरिवं० १६१अ० ४असुरभेदे पु० भा० द्रो० १७अ० । ५देवतामूर्त्तिस्थापनाधारे पिण्डिकायां स्त्री ङीप् स्वार्थे क पीठिका तत्रार्थे पिण्डिकाशब्दे दृश्यम् । ६देवतापूजनाङ्गे हृदयस्थे आधारे तत्र पूज्यपदार्थाः पूज्यदेवताश्च तन्त्रसारे उक्ता यथा "पीठपूजां ततः कुर्य्यात् आधारशक्तिपूर्वकम् । प्रकृतिं कमठञ्चैव शेषं पृथ्वीं तथैव च । सुधाम्बुधिं मणिद्वीपं चिन्तामणिगृहं तथा । श्मशानं पारिजातञ्च तन्मूले रत्नवेदिकाम्" । शारदायाम् "अनन्तं हृदये पद्मं तस्मिन् सूर्य्येन्दुपावकान् । एषु स्वस्वकलां न्यस्य नागाद्यक्षरपूर्वतः । सत्त्वादीन् त्रिगुणान्यस्य यथैवात्म गुरुतमः । आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च । ज्ञानात्मानं प्रविन्यस्य न्यसेत् पीठमनुक्रमात्" ।

पीठशक्त्यश्च देवताभेदे इच्छाज्ञानाद्यास्तत्तत्कल्पोक्ताः शारदादौ दृश्याः । ७तन्त्रसिद्धदेवजपस्थानभेदे तत्रापि विष्णुचक्रेण विभक्तस्य सतीदेहस्य तत्तदङ्गभेदपतनात् तत्तत्स्थानस्य पूज्यता तत्र पीठानि अङ्गप्रत्यङ्गभेदपतनं च तन्त्रचूडामणावुक्तं यथा

"एकपञ्चाशच्च पीठाः शक्तिभैरवदेवताः । अङ्गप्रत्यङ्गपातेन विष्णुचक्रक्षतेन च । ममास्य वपुषो देव ! हिताय त्वयि कथ्यते । ब्रह्मरन्ध्रं हिङ्गुलायां भैरवो भीमलोचनः । कोट्टरीशा महादेव ! त्रिगुणा या दिगम्बरी ।१ करवीरे त्रिनेत्रं मे देवी महिषमर्द्दिनी । क्रोधीशो भैरवस्तत्र २, सुगन्धायाञ्च नासिका । देवस्त्र्यम्बकनामा च सुनन्दा तत्र देवता ३। काश्मीरे कण्ठदेशश्च त्रिसन्ध्येश्वरभैरवः । महामाया भगवती गुणातीता वरप्रदा४ । ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः । अम्बिका सिद्धिदानाम्नी५,स्तनो जालन्धरे मम । भीषणो भैरवस्तत्र देवी त्रिपुरमालिनी६ । हृत्पीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः । देवता जयदुर्गाख्या७, नेपाले जानु मे शिव ! । कपाली भैरवः श्रीमान् महामाया च देवता८ । मानसे दक्षहस्तो मे देवी दाक्षायणी हर ! । अमरो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः९ । उत्कले नाभिदेशस्तु विरजाक्षेत्रमुच्यते । विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः१० । गण्डक्यां गण्डपातश्च तत्र सिद्धिर्न संशयः । तत्र सा गण्डकी चण्डी चक्रपाणिस्तु भैरवः११ । बहुलायां वामबाहुर्बहुलाख्या च देवता । भीरुको भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः १२ । उज्जयिन्यां कूर्परञ्च माङ्गल्यकपिलाम्बरः । भैरवः सिद्धिदः साक्षाद्देवी मङ्गलचण्डिका१३ । चट्टले दक्षबाहुर्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः । व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता । विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे १४। त्रिपुरायां दक्षपादो देवी त्रिपुरसुन्दरी । भैरवस्त्रिपुरेशश्च सर्वाभीष्टप्रदायकः१५ । त्रिस्रोतायां वामपादो भ्रामरी भैरवेश्वरः१६। योनिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता । यत्रास्ते त्रिगुणातीता रक्तपाषाणरूपिणी । यत्रास्ते माधवः साक्षादुमानन्दोऽथ भैरवः । सर्वदा विहरेद्देवी तत्र मुक्तिर्न संशयः । तत्र श्रीभैरवी देवी तत्र च क्षेत्रदेवता । प्रचण्डचण्डिका तत्र मातङ्गी त्रिपुरात्मिका । बगला कमला तत्र भुवनेशी सधूमिनी । एतानि नवपीठानि शंसन्ति नव भैरवाः१७। अङ्गुल्यश्चैव हस्तस्य प्रयागे ललिता भवः१८ । जयन्त्यां वामजङ्घा च जयन्ती क्रमदीश्वरः १९। भूतधात्री महामाया भैरवः क्षीरकण्टकः । युगाद्या सा महामाया दक्षाङ्गुष्ठः पदो मम२० । नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुली च मे । सर्वसिद्धिकरी देवी कालिका तत्र देवता" २१ । भुवनेशी सिद्धिरूपा किरीटस्था किरीटतः । देवता विमलानाम्नी संवर्त्तो भैरवस्तथा२२ । वाराणस्यां विशालाक्षी देवता कालभैरवः । मणिकर्णीति विख्याता कुण्डलञ्च मम श्रुतेः२३। कन्याश्रमे च मे पृष्ठं निमिषो भैरवस्तथा । सर्वाणी देवता तत्र २४, कुरुक्षेत्रे च गुल्फतः । स्थाणुर्नाम्ना च सावित्री२५ मणिवेदिकदेवतः । मणिबन्धे च गायत्री सर्वानन्दस्तु भैरवः२६। श्रीशैले च मम ग्रीवा महालक्ष्मीस्तु देवता । भैरवः संवरानन्दो देशे देशे व्यवस्थितः २७। काञ्चीदेशे च कङ्कालो भैरवो रुरुनामकः । देवता देवगर्भाख्या२८नितम्बः कालमाधवे । भैरवश्चासिताङ्गश्च देवी काली सुसिद्धिदा२९ । दृष्ट्वा दृष्ट्वा नमस्कृत्य मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् । शोणाख्ये भद्रसेनस्तु नर्मदाख्या नितम्बकम् ३०। रामगिरौ तथा नासा शिवानी चण्डभैरवः ३१। वृन्दावने केशजाले उमानाम्नी च देवता । भूतेशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ३२ । संहाराख्य ऊर्द्ध्वदन्तो देवी नारायणी शुचौ ३३। अधोदन्तो महारुद्रो वाराही पञ्चसागरे ३४। करतोयातटे

तस्य वामे वामनभैरवः। अपर्णा देवता तत्र ब्रह्मरूपा करोद्भवा३५। श्रीपर्वते दक्षगुल्फं तत्र श्रीसुन्दरी परा। सर्वसिद्धीश्वरी सर्वा सुनन्दानन्दभैरवः३६। कपालिनि भीमरूपा वामगुल्फविभागतः। भैरवश्च महादेव! सर्वानन्दः शुभप्रदः३७। उदरश्च प्रभासे मे चन्द्रभागा यशस्विनी। वक्रतुण्डो भैरवश्चो३८र्द्धौष्ठो भैरवपर्वते। अवन्त्याञ्च महादेवी लम्बकर्णस्तु भैरवः३९। चिवुके भ्रामरी देवी विकृताख्या जलेस्थले। भैरवः सर्वसिद्धीशस्तत्र सिद्धिरनुत्तमा ४०। गण्डो गोदावरीतीरे विश्वेशी विश्वमातृका। दण्डपाणिर्भैरवस्तु४१ वामगण्डे तु राकिणी। भैरवो वत्सनाभस्तु तत्र सिद्धिर्न संशयः४२। रत्नावल्यां दक्षस्कन्धे कुमारी भैरवः शिवः४३। मिथिलायां महादेवी वामस्कन्धे महोदरः४४। नलाहाट्यां नलापातो योगीशो भैरवस्तथा। तत्र सा कालिका देवी सर्वसिद्धिप्रदायिका४५। कर्णाटे चैव कर्णौ मे त्वभीरुर्नाम भैरवः। देवता जयदुर्गाख्या नानाभोगप्रदायिनी ४६। वक्रेश्वरे मनःपातो वक्रनाथस्तु भैरवः। नदी पापहरा तत्र देवी महिषमर्द्दिनी४७। यशोरे पाणिपद्मञ्च देवता यशोरेश्वरी। चण्डश्च भैरवस्तत्र यत्र सिद्धिमवाप्नुयात्४८। अट्टहासे चौष्ठपातो देवी सा फुल्लरा स्मृता। विश्वेशो भैरवस्तत्र सर्वाभीष्टप्रदायकः४९। हारपातो नन्दिपुरे भैरवो नन्दिकेश्वरः। नन्दिनी सा महादेवी तत्र सिद्धिर्न संशयः५०। लङ्कायां नूपुरश्चैव भैरवो राक्षसेश्वरः। इन्द्राक्षी देवता तत्र इन्द्रेणोपासिता पुरा५१। विराटदेशमध्ये तु पादाङ्गुलिनिपातनम्। भैरवश्चामृताख्यश्च देवी तत्राम्बिका स्मृता ५२। मागधे दक्षजङ्घा मे व्योमकेशस्तु भैरवः। सर्वानन्दकरी देवी सर्वानन्दफलप्रदा५३"। (पुस्तकान्तरपाठसंवादात् पीठद्वयाधिक्यं लिपिकरप्रमादात् पीठद्वयस्य निर्मूलता तत्र कयोर्निर्मूलता तच्च शक्नुमोविवेचयितुम्)। एतास्ते कथिताः पुत्र! पीठनाथाधिदेवताः। क्षेत्राधीशं विना देव! पूजयेन्नान्यदेवताम्। भैरवैर्ह्रियते सर्वं जपपूजादिसाधनम्। अज्ञात्वा भैरवं पीठे पीठशक्तिञ्च शङ्कर!। प्राणनाथ! न सिध्येत् तु कल्पकोटिजपादिभिः"। अन्यान्यपि सिद्धपीठानि कुब्जिकातन्त्रे ७पटलोक्तानि यथा "श्रूयतां सावधानेन सिद्धपीठं पतिव्रते!। यस्मिन् साधनमात्रेण सर्वसिद्धीश्वरी भवेत्। मायावती मधुपुरी काशी गोरक्षचारिणी। हिङ्गुला च महापीठं तथा जालन्धरं पुनः। ज्वालामुखी महापीठं पीठं नगरसम्भवम्। रामगिरिर्महापीठं तथा गोदावरी प्रिये!। नेपालं कर्णस्थलञ्च महाकर्णं तथा प्रिये। अयोध्या च कुरुक्षेत्रं सिंहलाख्यं मनोरमम्। मणिपुरं हृषीकेशं प्रयागञ्च तपोवनम्। वदरी च महापीठमम्बिका अर्द्धनालकम्। त्रिवेणी च महापीठं गङ्गासागरसङ्गमम्। नारिकेलश्च विरजा उड्डीयानं महेश्वरी। कमला विमला चैव तथा माहेष्मती पुरी। वाराही त्रिपुरा चैव वाग्मती नीलवाहिनी। गोवर्द्धनो विन्ध्यगिरिः कामरूपं कलौ युगे। घण्टाकर्णोऽश्वग्रीवो माधवश्च सुरेश्वरि!। क्षीरग्रामं वैद्यनाथं जानीयाद्वामलोचने!। कामरूपं महापीठं सर्वकामफलप्रदम्। कलौ शीघ्रफलं देवि! कामरूपे जपः स्मृतः"। "पीठसङ्गादहं वेशि! पीठानि शृणु भैरवि!। शृणु तानि महाप्राज्ञे! श्रेष्ठस्थानानि यानि च। सिद्धिप्रदानि साधूनां महद्भिः सेवितानि च। पुष्करश्च गयाक्षेत्रं अक्षयाख्यवटस्तथा। वराहपर्वतश्चैव तीर्थञ्चामरकण्टकम्। नर्म्मदां यमुनां पिङ्गां गङ्गाद्वारं तथा प्रिये!। गङ्गासागरसङ्गञ्च कुशावर्त्तञ्च विल्वकम्। श्रीनीलपर्वतञ्चैव कलम्बकुब्जिके तथा। भृगुतुङ्गञ्च केदारं शर्वप्रियमहाचलम्। ललिता च सुगन्धा च शाकम्भरीपुरप्रियम्। कर्णतीर्थं महागङ्गा त्वण्डिकाश्रम एव च। कुमाराख्यप्रभासौ च तथा धन्या सरस्वती। अगस्त्याश्रममिष्टं मे कन्याश्रममतःपरम्। कौशिकी सरयूशोणज्योतिःसरःपुरःसरम्। कालोदकं प्रियं श्रीमत् प्रियमुत्तरमानसम्। मतङ्गवापी सप्तार्चिर्महाविष्णुपदं महत्। वैद्यनाथं महातीर्थं प्रियः कालञ्जरो गिरिः। रामोद्भेदं गङ्गोद्भेदं हरोद्भेदं महावनम्। भद्रेश्वरमहातीर्थं लक्ष्मणोद्भेदमेव च। जानीहि प्रियश्रेष्ठा च कावेरी कपिलोदका। सोमेश्वरं शुक्लतीर्थं कृष्णवेणाप्रभेदकम्। पाटला च महाबोधिर्नगतीर्थं मदन्तिके। पुण्यं रामेश्वरं देवि! तथा मेघवनं हरेः। ऐलेयकवनञ्चैव गोवर्द्धनमतःप्रियम्। हरिश्चन्द्रं पुरश्चन्द्रं पृथूदकमथ प्रिये। इन्द्रनीलं महानादं तथैव प्रियमैनकम्। पञ्चाप्सरः पञ्चवटी वटी पर्वटिका तथा। गङ्गाविलम्बसङ्गञ्च प्रियनादवटं तथा। गङ्गारामाचलञ्चैव तथैव ऋणमोचनम्। गौतमेश्वरतीर्थञ्च वशिष्ठतीर्थमेव च। हारीतञ्च तथा देवि! ब्रह्मावर्त्तं शिवप्रियम्। कुशावर्त्तमभिप्रेष्ठं हंसतीर्थं

तथैव च । पिण्डारकवनं ख्यातं हरिद्वारं तथैव च । तथैव वदरीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च । जयन्तो विजयन्तश्च सर्वकल्याणदं प्रिये ! । विजया सारदातीर्थं भद्रकालेश्वरं तथा । अश्वतीर्थं सुविख्यातं तथा देवि ! शिवप्रियम् । ओघवती नदी चैव तीर्थमश्वप्रदं तथा । छागलिङ्गमाहात्म्यं करवीरपुरं तथा । सप्तगोदावरं तीर्थं लिङ्गाख्यं सर्वमोहनम् । किरीटस्तत्तरे तीर्थं दक्षिणे तीर्थमुत्तमम् । विशालतीर्थं काल्याश्च वनं वृन्दावनं तथा । ज्वालामुखी हिङ्गुला च महातीर्थं गणेश्वरम् । जानीहि सर्वतीर्थानां श्रेष्ठस्थानानि सुन्दरि ! । अत्र सन्निहिता नित्यं सर्वदेवा महर्षयः । पितरो योगिनश्चैव ये ये सिद्धिपरायणाः । अत्र सिद्ध्यन्ति कर्माणि श्रद्धाभक्तिमतां प्रिये ! । पुण्यकाले पठेद्यस्तु तत्पुण्यमक्षयं भवेत् । श्राद्धकाले पठेद्यस्तु जुहुयाद्वापि भक्तितः । अक्षयं तद्भवेत् सर्वं पितॄणां परमं सुखम् । कस्मिन् स्थाने पठेद्यस्तु सिद्धिर्भवति तत्क्षणात् । अथ वक्ष्ये महेशानि ! यत्र या देवता शृणु । यत्र ते यानि नामानि कथयिष्यामि तत् शृणु । मग्नोऽहं परमानन्दे तत्कथामृतवारिधौ । पुष्करे कमलाक्षी च गयायाञ्च गयेश्वरी । अक्षया चाक्षयवटेऽमरेशोऽमरकण्टके । वराहपर्वते च त्वं वराही धरणीप्रिया । नर्मदा नर्मदायाञ्च कालिन्दी यमुनाजले । शिवामृता च गङ्गाया मन्त्रा देवलिकाश्रमे । शारदा सरयूतीरे शोणे च कनकेश्वरी । अप्रकाशा सदा देवी ज्योतिर्मय्यब्धिसङ्गमे । श्रीनामा श्रीगिरौ चैव काली कालोदके तथा । महोदरी महातीर्थे नीला चोत्तरमानसे । मातङ्गिनी मतङ्गे च शुभार्चिर्विष्णुपादके । स्वर्गदा स्वर्गमार्गे च गोदावर्य्यां गवेश्वरी । विमुक्तिश्चैव गोमत्यां विपाशायां महाबला । शतद्रुं शतरूपा च चन्द्रभागा च तत्र वै । ऐरावत्याञ्च ईर्नाम सिद्धिदा सिद्धितीरके । दक्षा पञ्चनदे चैव दक्षिणा त्वं प्रकीर्त्तिता । ओजसे वीर्य्यदा च त्वं सङ्गमा तीर्थसङ्गमे । वाहुदायामनन्ता त्वं कुरुक्षेत्रेऽरुणेक्षणा । तपस्विनी पुण्यतमा भारती भारताश्रमे । सुकथा नैमिषारण्ये पाण्डी च पाण्डरानना । विशालायां विशालाक्षी सुखण्डपृष्ठे शिवात्मिका । श्रद्धा कनखले तीर्थे शुद्धबुद्धिर्मुनीश्वरी । सुवेशा सुमना गौरी मानसे च सरोवरे । नन्दापुरे महानन्दा ललिता ललितापुरे । ब्रह्माणी ब्रह्मशिरसि महापातकनाशिनी ।

पूर्णिमा चेन्दुमत्याञ्च विष्णोरर्त्तिप्रिया सदा । जाह्नवीसङ्गमे तृप्तिः स्वधा च पितृतुष्टिदा । पुण्या वहुसितायाञ्च प्रणायां पापनाशिनी । शङ्खसंहरणे चैव घोररूपा महोदरी । स्वर्गोद्भेदे महाकाली प्रवला च महावने । भद्रा च भद्रकाली च भद्रेश्वरी शिवप्रिया । भद्रेश्वरे रमा विष्णुप्रिया विष्णुपदे तथा । दारुणा नर्मदोद्भेदे कावेर्य्यां कपिलेश्वरी । भेदिनी कृष्णवेण्वायां संभेदे शुभवासिनी । श्रद्धा च शुक्रतीर्थे च प्रभासे चेश्वरी तथा । महावोधौ महावुद्धिर्पाटले पाटलेश्वरी । सुवला नागतीर्थे च नागेशी नागवन्दिता । मदन्ती च मदन्ती च प्रमदा च मदन्तिका । मेघस्वना मेघवासे विद्युत्सौदामनीच्छटा । रामेश्वरे महावुद्धिर्वीरा चैलापुरे सती । पियालमार्गके दुर्गा सुवेशा सुरसुन्दरी । कात्यायनी महादेवी गोवर्द्धनेऽखिलात्मिका । शुभेश्वरी हरिश्चन्द्रे, पुरश्चन्द्रे पुरेश्वरी । पृथूदके महावेगा मैनाकेऽखिलवर्द्धिनी । इन्द्रनीले महाकान्ता रत्नवेशा सुशोभना । माहेश्वरी महानादे, महातेजा महावने । पश्चाप्सरसि सारङ्गा, पञ्चवक्त्यां तपस्विनी । वटीशी वटिकायाञ्च सर्ववर्णा सुरङ्गिणी । सङ्गमे विन्ध्यगङ्गाख्या, विन्ध्ये श्रीविन्ध्यवासिनी । महानन्दा नन्दवटे, गङ्गाटाचले शिवा । आर्य्यावर्त्ते महार्य्या त्वं, विमुक्तिर्मुक्तिमोचने । अट्टहासे च चामुण्डा, तन्त्रे श्रीगौतमेश्वरी । वेदमयी ब्रह्मविद्या वाशिष्ठे त्वमरुन्धती । हारीते हरिणाक्षी च ब्रह्मावर्त्ते ब्रजेश्वरी । गायत्री चैव सावित्री कुशावर्त्ते कुशप्रिया । हंसेश्वरी महातीर्थे परहंसेश्वरेश्वरी । पिण्डारकवने धन्या सुरसा सुखदायिनी । नारायणी वैष्णवी च गङ्गाद्वारे विमुक्तिदा । श्रीविद्या वदरीतीर्थे, रामतीर्थे महाधृतिः । जयन्ती च जयन्ते त्वं, विजयन्तेऽपराजिता । विजया च महाशुद्धिः, सारदायाञ्च सारदा । सुभद्रे भद्रदा, भव्या भद्रकालेश्वरे तथा । महाभद्रा महाकाली हयतीर्थे गवीश्वरी । वेददा वेदमाता च विदेशे वेदमस्तके । युवत्याञ्च महाविद्या, महानद्यां महोदया । चक्षा च त्रिपदे चैव छागलिङ्गे वलिप्रिया । मालदेशे जगन्माता, करवीरपुरे सती । मालवे रङ्गिणी रामा परमा परमेश्वरी । सप्तगोदावरे तीर्थे देवर्षावखिलेश्वरी । अयोध्यायां भवानी च जयदा जयमङ्गला । माधवी मथुरायाञ्च देवकी यादवेश्वरी । वृन्दागोपेश्वरी राधा रासवृन्दावने रमा ! ।

कात्यायनी महामाया भद्रकाली कलावती । चन्द्रमाला महायोगा महायोगिन्यधीश्वरी । वज्रेश्वरी यशोदेति वज्रयोगोत्कुलेश्वरी । काञ्च्यां कनककाञ्ची स्यादवन्त्यामतिपावनी । विद्या विद्यापुरे चैव विमला नीलपर्व्वते । रामेश्वरी सेतुबन्धे, विमला पुरुषोत्तमे । विरजा नागपुर्य्याञ्च भद्राश्वे भद्रकर्णिका । तमोलिप्ते तमोघ्नी च स्वाहा सागरसङ्गमे । कुलश्रीर्वंशहट्टेच माधवी माधवप्रिया । मङ्गला मङ्गले कोटे, राढ़े मङ्गलचण्डिका । ज्वालामुखी शिवापीठे मन्दरे भुवनेश्वरी । कालीघाटे गुह्यकाली, किरीटे च महेश्वरी । किरीटेश्वरी महादेवी, लिङ्गाख्ये लिङ्गवाहिनी । साक्षात् सर्व्वत्र भक्तानाम भक्तानां कुतोऽपि न । अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि सिद्धस्थानानि सुन्दरि ! । सर्व्वपापविनाशार्थं सर्व्वसिद्धिप्रदं नृणाम् । निर्म्मितानि शिवेनेह सिद्धस्थानानि यानि च । श्रुत्वा मनसि भाव्यानि प्रकाश्यान्यधिकारिषु । अमरेश महापीठे कुशतुङ्गारसंज्ञकः । तत्र दुर्गाह्वयं नाम चण्डिका च महेश्वरी । प्रभासे सोमनाथोऽसौ देवी च पुष्करेक्षणा । देवदेवाधिपः शम्भुर्नैमिषे च महेश्वरः । तत्र प्रज्ञा च देवी च शिवानी लिङ्गधारिणी । पुष्करे च राजगन्धिः पुरहूता महेश्वरी । श्रीपर्व्वते श्रिया नाम्ना शङ्करस्त्रिपुरान्तकः । मायावी शङ्करी तत्र भक्तानामखिलार्थदा । जप्येश्वरे महास्थाने शङ्करी च त्रिशूलिनी । त्रिशूली शङ्करस्तत्र सर्व्वपापविमोचकः । आम्रातकेश्वरे सूक्ष्मः सूक्ष्माख्या परमेश्वरी । गयक्षेत्रे मङ्गलाख्या शिवो यः प्रपितामहः । कुरुक्षेत्रे शिवःस्थाणुः शिवा स्थाणुप्रिया परा । इष्टनाभे स्वयम्भूश्च देवी स्वायम्भुवा मता । उग्रः कनखले प्रोक्तः शिवोऽप्ये शिववल्लभा । विमलेश्वरे विश्वशम्भुरिष्टा विश्वप्रिया सदा । अट्टहासे महानन्दो महानन्दा महेश्वरी । महान्तको महेन्द्रे च पार्व्वती च महान्तका । भीमेश्वरो भीमपीठे शिवा भीमेश्वरी तथा । वस्त्रापदे भवो नाम भवानी भुवनेश्वरी ! अद्रिकूटे महायोगी रुद्राणी परमेश्वरी । अविमुक्ते महादेवो विशालाक्षी शिवा परा । महामाये हरोरुद्रो महाभागा शिवा तथा । महाबलश्च गोकर्णे शिवभद्रा च चण्डिका । भद्रकर्णे महादेवो भद्रा च कर्णिका तथा । सुपर्णाख्ये सहस्राक्षः उत्पला परमेश्वरी । स्थाणुसंज्ञे शिवः स्थाणुरीशस्था श्रीधरा शिवा । कलाचये महास्थाने कमलाख्यो महेश्वरः । कमलाक्षी महेशानी सकलार्थप्रदायिनी । छागला तु कपर्दी च प्रभा च महेश्वरी । ऊर्द्ध्वरेता अरण्ये च सन्ध्याख्या परमेश्वरी । साकोटे च महाकोटः शिवा च मण्डकेश्वरी । मातुलेश्वरपीठे च करवीराच्च शेखरा । श्रीमद्व्याघ्रपुरे साक्षाच्छङ्करनामा सभापतिः । शिवः सभापतिर्नाम यत्र नृत्यति शङ्करः । आत्मानन्दमहानाद पूर्णानन्दमहार्णवम् । नृत्यन्तं यत्र देवेशं देवेशी परिपश्यति । तत्र चाशु महादेवो भक्तानां वरदो भवेत् । नृत्यन्तं यत्र सर्व्वेशं वीक्ष्य लोको विमुच्यते । पुण्यस्थानेषु सर्व्वेषु स्थानमेतन्मनोरमम् । यद्यत्कर्म्माणि सर्व्वाणि अक्षयाणि भवन्ति वै । तस्मिन् महोत्तमे स्थाने शिवगङ्गाख्यमद्भुतम् । तडागमस्ति तत्तीरे दक्षिणे नृत्यतीश्वरः । तटाकेऽस्मिन् वसन् स्नात्वा सभानाथं समीक्ष्य च । अष्टोत्तरसहस्रन्तु जपेच्छुद्धो मुदान्वितः । यानि ते कथितान्यत्र सदा तिष्ठन्ति देवताः । पिवतः सिद्धगन्धर्वाः सिद्धयः सर्व्वसिद्धिदाः । अत्र दत्तं हुतं जप्तं स्नानमक्षयपुण्यदम् । यद्यत् प्रकीर्त्तितं नाम तैरेव परिपूज्य च । प्रणवादिहृदन्तेन लभतेऽभीष्टमुत्तमम् । भोजयेद्ब्राह्मणान् योऽत्र अक्षयं फलमश्नुते । इह नानासुखं भुक्त्वा हरगौरीपुरं व्रजेत् । शोकदुःखविनाशोऽयं करुणानिधिरीश्वरः । निर्म्ममे सर्व्वसम्पत्त्यै पुण्यक्षेत्राणि भूतले । अकाले पुण्यशुद्धानामनेकपुण्यसाधनैः । आस्तिकानां भवेदत्र निवासः साधनं प्रति । तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यमत्र साधनमुत्तमैः" ।

कालिकापु० १८अ० एकपञ्चाशत्पीठोत्पत्तिर्द्दृश्या ।

पीठकेलि पु० पीठमर्द्दे नायकसहायभेदे त्रिका० ।

पीठगात्र न० लेख्यव्रताङ्गाष्टदलकमलावयवभेदे व्रत०त० ।

पीठचक्र न० पीठ इव चक्रमस्य । शकटादौ "पीठचक्रेण गोयुक्तेनेत्येके" आश्व०गृ० ४।२।६ "गोयुक्तेन पीठचक्रेण शकटादिना" नारा० ।

पीठन्यास पु० पीठे न्यासः । पीठदेवतानां आधारशक्तिप्रकृत्यादीनां प्रणवादिनमोऽन्तेन हृदये न्यासभेदे तन्त्रसारः

पीठभू स्त्री प्राकारसमीपस्थे भूभागे वप्रे हेमच० ।

पीठमर्द्द पु० नायकसहायभेदे "दूरानुवर्त्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु । किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दाख्यः" । "तस्य नायकस्य बहुव्यापिनि प्रसङ्गागतेतिवृत्तेऽनन्तरोक्तैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चिदूनः पीठमर्द्दनामा सहायो भवति । यथा राम-

चन्द्रादीनां छपीवादयः" शार्ङ्गधरपद्धतौ उक्तम् ।

पीठसर्प त्रि० पीठे सर्पति सृप–अच् । खञ्जे भा०व०३५अ० । णिनि पीठसर्पिन् तत्रार्थे द्वारा० ।

पीड वधे विलोडने च चु०उभ०सक०सेट् । पीडयति ते अपीपिडत् अपिपीडत् त । पीडा पीडनम् । धान्यादेर्मर्दने च । आ+भूषणे सक० । आपीडयति आपीडा । अवादिपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते विलोडने ।

पीडन न० पीड+भावे ल्युट् । १दुःखोत्पादने २धान्यादीनां मर्दने (माडा) (टेपा) ३व्यापारभेदे "गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनाद्यैः पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन" माधवकरः ।

पीडा स्त्री पीड–भावे भिदा० अङ् । १व्यथायां २दुःखे च ३कृपायां ४शिरोमालायां ५सरलद्रुमे च मेदि० ।

पीडित त्रि०पीड–क्त । १व्यथिते २मर्दिते ३स्त्रीणां करणभेदे मेदि० "सहस्रार्णाधिका मन्त्रा दण्डकाः पीडितास्तथा" तन्त्रसारोक्ते ४मन्त्रभेदे पु० भावे क्त । ५पीडायां न० ।

पीत त्रि०पा–कर्मणि क्त । १पानकर्मणि भावे क्त । २पाने न० पिबति वर्णान्तरं पा–अच्० कर्त्तरि क्त । ३वर्णभेदे पु० ४तद्वति त्रि० अमरः । ५हरिताले न० मेदि० । पीतं पानमस्त्यस्य अच् । ६पानकर्त्तरि त्रि० "वनाय पीत प्रतिबद्धवत्साम्" रघुः । काव्ये वर्णनीयपीतवर्णद्रव्याणि कविकल्पलतायामुक्तानि यथा "पीतानि ब्रह्म१ जीवेन्द्र२ गरुड३४स्वर्ड५गजटाः६ । गौरी७ द्वापर८ गोमूत्र९ मधु१० वीररसाः११ रजः १२ । हरिद्रा१३ रोचना१४ रीति१५गन्धकौ१६ दीप१७ चम्पकौ१८ । किञ्जल्क१९ वल्कले२० शालि२१ हरिताल२२ मनःशिलाः २३। कर्णिकार२४ चक्रवाक२५ वानरौ२६ शारिकामुखम्२७ । केशवांशुक२८ मण्डूक२९ सराग३० कनकादयः३१ ।

पीतक त्रि० पीत+स्वार्थे क । १पीतशब्दार्थे संज्ञायां कन् । २हरिताले अमरः ३कुसुम्भे जटाधरः । ४अगुरुभेदे ५पद्मकाष्ठे ६रीतौ पित्तले ७माक्षिके ८पीतचन्दने न० राजनि० ९नन्दीद्रुमे १०पीतशाले च पु० रत्नमाला । ११श्योनाकभेदे १२हरिद्रुद्रुमे १३अशोकद्रुमे च पु० राजनि० । पीतेन हरितालेन रक्तं "तेन रक्तं रागात्" पा० इत्यधिकारे "पीतात् कन्" वार्त्ति०कन् । १४हरितालेन रक्ते त्रि० । १५अव्यक्तराशेः संज्ञाभेदे बीजगणितम् । अव्यक्तशब्दे दृश्यम् ।

पीतकदली स्त्री नित्यकर्म० । स्वर्णकदल्याम् (चं.पाकला) राजनि० ।

पीतकद्रुम पु० नित्यकर्म० । हरिद्रुद्रुमे राजनि० ।

पीतकन्द न० पीतः कन्दो यस्य । गर्जरे (गाँजर) राजनि० ।

पीतकरवीरक पु० नित्यकर्म० स्वार्थे क । पीतवर्णकरवीरद्रुमे राजनि० ।

पीतकावेर न०कुत्सितं वेरं कावेरं पीतं कावेरं यस्मात् यस्य वा । कुत्सिताङ्गं पीतं कुर्वति १कुङ्कुमे २पित्तले च मेदि० ।

पीतकाष्ठ न०नित्यकर्म० । पीतचन्दने पीतागुरुणि राजनि० ।

पीतकीला स्त्री पीता अथ च कीला । आवर्त्तकलतायां राजनि० । [चैव पीतकुष्ठं प्रजायते" शाता० ।

पीतकुष्ठ न० नित्यकर्म० । पीतवर्णकुष्ठरोगे "भगिनी गमने

पीतगन्ध न०पीतमथच गन्धं गन्धयुक्तम् । पीतचन्दने राजनि० ।

पीतघोषा स्त्री नित्यकर्म० । पीतपुष्पवत्यां घोषातक्याम् राजनि० । [राजनि० ।

पीतचन्दन न० नित्यकर्म० । कालीयकेतिप्रसिद्धे चन्दनभेदे

पीतचम्पक पु० पीतः चम्पक इव । प्रदीपे जटा० ।

पीततण्डुल पु०पीतस्तण्डुलो यस्य । (काङ्गनी) १धान्यभेदे हेमच० । २क्षीरिकाद्रुमे स्त्री टाप् । राजनि० । [ङीप् ।

पीततुण्ड पु०पीतं तुण्डमस्य । कारण्डवखगे त्रिका० स्त्रियां

पीततैला स्त्री पीतं तैलं यस्याः । १ज्योतिष्मतीलतायां जटा० २महाज्योतिष्मतीलतायां राजनि० । पीतं तैलं येन राजद०वा परनि० । पीततैल तैलपीत वा तैलपायिनि त्रि० ।

पीतदारु न० नित्यकर्म० । १सरलद्रुमे रत्नमाला २देवदारुणि ३हरिद्रुद्रुमे च राजनि० । तस्य विकारः रजतादि० अञ् । पैतदारव तद्विकारे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

पीतदुग्धा स्त्री पीतं दुग्धं यस्याः । हविष्पदिवर्त्तनेन हविरूपेण यस्या दुग्धमुत्तमर्णेन पीयते तस्याम् गवि आहितगव्यां धेनुप्रायां हेमच० ।

पीतद्रु पु०नित्यकर्म० । १सरलद्रुमे २दारुहरिद्रायाञ्च अमरः ।

पीतन न० पीतं करोति पीत–णिच्–ल्यु । १कुङ्कुमे २हरिताले ३पीतदारुणि च मेदि० । ४प्लक्षे ५आम्रातके च पु० मेदि० स्वार्थे क । आम्रातके (आमडा) पु० राजनि० ।

पीतनील पु० "वर्णो वर्णेन" पा० कर्म० । १नीलपीतमिश्रिते हरिद्वर्णे हेमच० । २तद्वति त्रि० । [शब्दच० ।

पीतपर्णी स्त्री पीतं पर्णं यस्याः ङीप् । (विछिटी)लतायाम्

पीतपाणि पु० पीतः पाणिरस्य । रोगभेदेन पीतवर्णहस्तयुक्ते "मार्जारे निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते" शाता०

पीतपादा स्त्री पीतौ पादौ यस्याः। सारिकाखगे हेमच०।

पीतपुष्प त्रि० पीतं पुष्पमस्य। १पीतवर्णपुष्पयुक्ते २कर्णिकारवृक्षे पु० शब्दच०। ३चम्पकवृक्षे पु० राजनि०। ४घोषातक्याम् ५पिण्डातकभेदे पु० रत्नमाला। पीतं पुष्पमस्त्यस्याः अच् टाप्। ६इन्द्रवारुण्यां ७झिण्टिकायाम् ८सहदेव्यां च स्त्री राजनि०। पीतं पुष्पं यस्याः जातित्वात् ङीष्। ९पीतयूथ्याम् १०सहदेव्यां ११महाकोशातक्यां १२लपुष्प्याञ्च स्त्री राजनि०।

पीतप्रसव पु० पीतः प्रसवः पुष्पमस्य। पीतकरवीरे राजनि०

पीतफल(क) पु० पीतं फलं यस्य वा कप्। १शाखोटवृक्षे राजनि० २कर्मारवृक्षे त्रिका०। [त्रिका०।

पीतबालुका स्त्री पीता वालुकेव चूर्णनात्। हरिद्रायाम्

पीतवी(बी)जा स्त्री पीतं वी(बी)जमस्याः। मेथिकायां राजनि०। [युक्ते भृङ्गराजभेदे राजनि०।

पीतभृङ्गराज पु० कर्म०। (पीतकेशरिया) ख्याते पीतवर्ण-

पीतमणि पु० नित्यकर्म०। पुष्परागमणौ राजनि०।

पीतमस्तक पु० पीतं मस्तकं यस्य। खगभेदे मेदि०।

पीतमाक्षिक न० नित्यकर्म०। माक्षिके राजनि०।

पीतमुद्ग पु० कर्म०। (सोनामुग) मुद्गभेदे हेमच०।

पीतमूलक न०पीतं मूलमस्य कप्। (गाजर) गर्जरे राजनि०

पीतयूथी स्त्री नित्यकर्म०। स्वर्णयूथ्यां राजनि०।

पीतरक्त न० "वर्णो वर्णेन" पा० कर्म०। १रक्तवर्णे अथच पीतवर्णे च पीतेन रक्तं क्षतरागम्। २पुष्परागमणौ न० राजनि०।

पीतराग न० पीतो रागो वर्णो यस्य। १किञ्जल्के २सिक्थे च कर्म०। ३पीतवर्णे पु० ४तद्वति त्रि०।

पीतरोहिणी स्त्री पीता सती रोहति रुह–णिनि ङीप्। काश्मर्याम् भावप्र०। [द्युते त्रि०।

पीतल पु०पीतं वर्णान्तरं लाति ला–क। १पीतवर्णे २त-

पीतलक न०पीतत्वेन वर्णेन कायते कै–क। पित्तले राजनि०

पीतलोह न०नित्यकर्म०। पित्तले राजनि०। [द्राभवस्त्रयुते त्रि०

पीतवासस् पु०पीतं वासो यस्य। १श्रीकृष्णे हला० २हरि-

पीतवृक्ष पु० नित्यकर्म०। श्योनाकभेदे राजनि०।

पीतशाल पु० पीतं फलं शलति याति शल–अण् उपस०। असनवृक्षे (पियाशाल) अमरः।

पीतसार न० पीतं सारं यस्य। १पीतवर्णचन्दनकाष्ठे मलयजे गन्धद्र० २हरिचन्दने च ३गोमेदमणौ पु०मेदि० ४अङ्कोटवृक्षे जटा० ५तुरुष्के वीजके च पु० राजनि०। कप्। पीतसारक निम्बे शब्दच०। [शब्दच०।

पीतसारि न० पीतं सारयति सृ–णिच–इन्। स्रोतोऽञ्जने

पीतसालक पु० कर्म० संज्ञायां कन्। (पियाशाल) पियालवृक्षे अमरः। [वृक्षभेदे शब्दार्थकल्प०।

पीतस्कन्ध पु० पीतः स्कन्धोयस्य। हरिद्राभस्कन्धयुक्ते

पीतस्फटिक पु० नित्यकर्म०। पुष्परागमणौ राजनि०।

पीतहरित पु०"वर्णो वर्णेन" पा० १पीतवर्णे अथच हरिद्वर्णे २तद्युते त्रि०हेमच०। [द्राभगात्रे त्रि०स्त्रियां ङीप्।

पीताङ्ग पु०पीतमङ्गमस्य। १श्योनाकभेदे राजनि०। २हरि-

पीताब्धि पु० पीतोऽब्धिः समुद्रो येन। अगस्त्यमुनौ हेमच० तत्कथा भा०व० १०५अ० दृश्या।

पीताम्बर पु०पीतमम्बरं यस्य। १श्रीकृष्णे अमरः २शैलूषे नटे च मेदि० ३हरिद्राभवस्त्रयुक्ते त्रि०कर्म०। ४पीतेवसने न०। [वर्णयुक्ते २तद्वति त्रि०।

पीतारुण पु० "वर्णो वर्णेन" पा०कर्म०। १पीतरक्तमिश्रित-

पीताश्मन् पु० नित्यकर्म०। पुष्परागमणौ राजनि०।

पीति पु० पा–क्तिच्। १घोटके अमरः पा–भावे क्तिन्। २पाने ३गतौ च करणे क्तिन्। ४शुण्डायाम् मेदि०।

पीतिका स्त्री पीतैव स्वार्थे क अतइत्त्वम्। १दारुहरिद्रायां रत्नमाला २स्वर्णयूथ्यां जटा०।

पीतिन् स्त्री पीतमनेन इष्टादित्वादिनि। घोटके रायमुकुटः

पीतु पु०पा–पाने पा–रक्षणे वा तुन् किच्च। १वह्नौ २दिवाकरे च उज्ज्वलद०। सूर्येण रश्मिभिर्जलस्य पानात् वह्निना स्वदग्धमानायोयुक्तजलस्य पानात्तथात्वम्। ३यूथपतौ संक्षिप्तसारः।

पीतुदारु पु० पीतुरिव अग्नितुल्यं सूर्याभं वा दारु यस्य। १उदुम्बरे शत०ब्रा० ३।५।२।१५ माधवः। २देवदारुणि कात्या०श्रौ० २४।३।१२ कर्कः। [स्थिरीभूते।

पीत्वास्थिरक त्रि० पीत्वा स्थिरः मयू० स०। पानोत्तरं

पीथ न० पा–पाने कर्मणि थक्। १घृते २जले च ३सूर्ये ४वह्नौ च पु० उज्ज्वलद०।

पीथि पु० पीति+पृषो०। घोटके क्षीरस्वामी

पीन त्रि०प्याय–क्त संप्रसारणे दीर्घः। १स्थूले २वृद्धे समन्ने च अमरः। भावे क्त। ४स्थूलतायां न०। पीनस्कादूरदेशादि शब्दादि०२। पीनर पीनस्य सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

पीनस पु० पीनं पीनतां स्यति षो–क। १नासिकारोगभेदे प्रतिश्याये अमरः तद्रोगस्य निदानादि माधवकरोक्तं यथा "आनह्यते यस्य विशुष्यते च प्रक्लिद्यते धूप्यति चैव

भाषा। न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत् खलु पीनसेन। तस्यानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम्"। आमपीनसलक्षणं यथा "शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनुस्वरः। क्षामः ष्ठीवति चाभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम्"। पक्वपीनसलक्षणं यथा "आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जति। स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्वपीनसलक्षणम्"। २कर्कट्यां स्त्री राजनि० गौरा० ङीष्। [धष्कायां गवि अमरः।

पीनोध्नी स्त्री पीनमूधोऽस्याः ङीप् अनङन्तादेशः। पीवरो

पीपर याच्ञायां भ्वा०सक०पर०सेट्। पीपरति निघण्टुः।

पीपरि पु० अपि+पॄ—इन् अल्लोपः दीर्घः। ह्रस्वप्लक्षे राजनि०

पीय प्रीणने चौ०पर० सक० सेट्। पीयति अपीयीत् पिपीय। अयं हिंसायां निरु० ४।२५

पीयत्नु त्रि० पीय—हिंसायां बा० क्नु। हिंसाशीले शत्रौ ऋ० ८।२।१५ [३रवौ ४चूके च मेदि०।

पीयु पु० पा—पाने कु नि०। १काले २काके च उज्ज्वल०।

पीयूक्षा स्त्री वृक्षभेदे ततः चतुरर्थ्यां काशा० इल। पीयूक्षिल तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। तस्याः विकारः ताला० अण्। पैयूक्ष तद्विकारे त्रि०। एतत्परस्य वनस्य णत्वं पीयूक्षावणम्।

पीयूष न० पीय—ऊषन्। देवानां पेयभेदे १अमृते। नवप्रसूतायाः गोः आसप्तरात्रभवे २दुग्धे च अमरः। तत्र पेयूषमपि

पीयूषमहस् पु० पीयूषमिव आह्लादकं महो यस्य। सुधाकरे १चन्द्रे शब्दरत्ना० २कर्पूरे च। पीयूषरुचिप्रभृतयोऽप्यत्र।

पीयूषवर्ष पु० पीयूषं वर्षति करद्वारा वृष—अण् उप०स०। १चन्द्रे २कर्पूरे ३चन्द्रालोकालङ्कारग्रन्थकारे विद्वद्भेदे च

पील रोधे भ्वा०पर०सक०सेट्। पीलति अपीलीत् पिपील।

पीलक त्रि० पील—ण्वुल्। १रोधके २पिपीलिकायां हेमच०।

पीला स्त्री पीलनाम्न्यां स्त्रियाम् तस्या अपत्यं "पीलाया वा" पा० अण् पक्षे "द्व्यचः" इति ढक्। पैल पैलेय तदपत्ये पुंस्त्री०।

पीलु पु० पील—उ। १परमाणौ पीलुपाकः इति वैशेषिकादयः। पीलुपाकप्रकारः कणादसूत्रोपस्कारवृत्तौ ७।६ सूत्रे दृश्यः औलुक्यशब्दे सर्वदर्शसंग्रहोक्तं १५८७ पृ० दर्शितम्। २गजे ३अस्थिखण्डे ४तालकाण्डे ५कुसुमे च मेदि० ६शरे ७कनौ धरणिः। कोङ्कणदेशख्याते ८गुडफलवृक्षे राजनि०। तस्य गुणाश्च राजनि० उक्ता यथा "पीलुः श्लेष्म वायुगुल्मनाशनः पित्तदो मतः। यत् स्वादु तिक्तं तच्चोष्णं त्रिदोषहरणं फलम्"। तस्य फलम् अण् तस्य लुक्। ९तत्फले न०।

पीलुक पु० पीलुरिव कायति कै—क। कृमिभेदे हेमच० स च त्रीन्द्रियः "कृमिपीलुकलूताद्याः स्युर्द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः" हेमच०।

पीलुकुण न० पीलूनां पाकः पील्वादि० कुणच्। पीलुपाके तस्येदम् उत्सा० अञ्। पैलुकुण तत्सम्बन्धिनि त्रि०।

पीलुनी स्त्री पील—उन गौरा० ङीष्। मूर्वायाम् रत्नमा०।

पीलुपत्र पु० पीलुयुक्तं कृमिकलितं पत्रं यस्य। मोरटालतायां राजनि०।

पीलुपर्णी स्त्री पीलुकलितानि पर्णान्यस्याः ङीप्। १मूर्वायाम् २विम्बिकायाम् ३ओषधिभेदे च मेदि०।

पीलुमूल न० ६त०। १पीलोर्मूले २शतमूल्यां स्त्री रत्नमाला ३शालपर्ण्यां भावप्र० ४तरुण्यां गवि च संक्षिप्तसारः। ५अश्वगन्धायां ६शतावर्य्यां च स्त्री टाप् राजनि०। तत्र दीयते व्युष्टा० अण्। पैलुमूल। तत्र देये। "तेनैकदिक्" पा० अधिकारे तसिः। पीलुमूलतस् पीलुमूलैकदिशि अव्य०।

पीलुवह त्रि० पीलुं वहति वह—अच् पील्वादीनां पर्युदासात् "इको वहे" पा० न दीर्घः। पीलुवाहिनि जवादौ।

पील्वादि पु० पाके कुणच्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च पा० ग० सू० उक्तो यथा "पीलु कर्कन्धू शमी करीर कुवल बदर अश्वत्थ खदिर"।

पीव स्थौल्ये भ्वा०पर०अक०सेट्। पीवति अपीवीत् पिपीव।

पीवन् त्रि० प्यै—क्वनिप् सम्प्र०दीर्घः। १स्थूले अमरः। २बलवति त्रि० ३वायौ पु० संक्षिप्तसारः।

पीवर त्रि० प्यै—ष्वरच् सम्प्र० दीर्घः। १स्थूले उपचितावयवयुक्ते (मोटा) अमरः स्त्रियां ङीष्। तामसमन्वन्तरे २सप्तर्षिभेदे पु० मार्कं०पु० ७४अ०। [इत्यादि।

पीवस् त्रि० पीव—स्थौल्ये असुन्। स्थूले। पीवान् पीवांसौ

पीवा स्त्री पी—पाने बा० व। जले संक्षिप्तसारः।

पीवोपवसन त्रि० पीवसः उपवसनं समीपस्थितिरस्य पृषो० सलोपः। स्थूले यजु० २१।४१ वेददीपः।

पुंयोग पु० ६त०। पुरुषयोगे "लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः"।

पुंराशि पु० कर्म०। विषमे राशौ मेषमिथुनसिंहादौ।

पुंलिङ्ग न० ६त०। १पुरुषचिह्ने शिश्ने। पुंस इव लिङ्गमस्य। २पुंस्त्वबोधके शब्दभेदे पु०।

पुंवत् अव्य० पुंस इव वति। पुंसा तुल्ये। तस्य भावः। पुंवद्भाव पुंलिङ्गस्य शब्दस्येव भावे पुंस इव रूपे।

पुंवत्स पु॰ कर्म॰। १पुरुषरूपे वत्से। पुमान् वत्सो यस्याः। २पुंरूपवत्सयुक्तायां गव्यादौ स्त्री कात्या॰ श्रौ॰४।१४।१

पुंवृष पु॰पुमानिव वर्षति वृष—क। छुछुन्दरे (छुँछा) शब्दमा॰

पुंश्चली स्त्री पुंसो भर्त्तुः सकाशात् चलति पुरुषान्तरं गच्छति अच् गौरा॰ ङीष् पुंसोन्त्यलोपे अम्परे अयिरुत्वस्य "सम्पुंकानाम् सः" वा॰ सः सुत्वम्। १असत्यां स्त्रियाम् अमरः। उपचारात् २पारदारिकपुरुषेऽपि। "अरेखे-प्यायुर्नवतिर्विच्छिन्नाभिश्च पुंश्चलाः" गरुड़पु॰ ६६अ॰। पुंश्चलीनिन्दा ब्रह्मवै॰पु॰ श्रीकृष्णजन्मख॰ २१।२४।२२अ॰ यथा "अहो कोविद भुवने दुर्ज्ञेयं पुंश्चलीमनः। पुंश्चल्यां यो हि विश्वस्तो विधिना स विडम्बितः। वह्विरूपस्तत्र यशसा धर्मेण स्वकुलेन च। वाञ्छितं नूतनं प्राप्य विसृजति पुरातनम्। सदा स्वकर्मसाध्या सा को वा तस्याः प्रियोऽप्रियः। दैवे कर्मणि पैत्रे च पुत्रे बन्धौ च भर्त्तरि। दारुणं पुंश्चलीचित्तं सदा श्रृङ्गार कर्मणि। प्राणाधिकं रतिज्ञं साऽन्यतदृष्ट्या हि पुंश्चली। रत्नप्रदं रत्यविज्ञं विषदृष्ट्या हि पश्यति। सर्वेषां स्वजनस्यैव पुंश्चलीनां न कुत्रचित्। दारुणा पुंश्चली जातिर्नरजातिश्च एव च। निष्कृतिः कर्मभोगान्ते सर्वेषामस्ति निश्चितम्। न पुंश्चलीनां विप्रेन्द्र! यावच्चन्द्रदिवाकरौ। अन्यासां कामिनीनाञ्च कीटं हन्तुञ्च या दया। सा नास्ति पुंश्चलीनान्तु कान्तं हन्तुं पुरातनम्। रतिज्ञं नूतनं प्राप्य विषतुल्यं पुरातनम्। कान्तं दृष्ट्वा हिनस्त्येव सोपायेनावलीलया। पृथिव्यां यानि पापानि पुंश्चलीष्वेव भारते। तिष्ठन्ति ताभ्यो न पराः पापिष्ठाः सन्ति केचन। पुंश्चलीपरिपक्वान्नं सर्वपातकमिश्रितम्। दैवे कर्मणि पैत्रे च देयं न च तथा जलम्। अन्नं विष्ठा पयो मूत्रं पुंश्चलीनाञ्च निश्चितम्। दत्त्वा पितृभ्यो देवेभ्यो भुक्त्वा च नरकं व्रजेत्। शतवर्षं कालसूत्रे पचत्येव सुदारुणे। घोरान्धकारे कृमयस्तद्दन्ति दिवानिशम्। पुंश्चल्यन्नञ्च यो भुङ्क्ते दैवाद्यदि नराधमः। सप्तजन्मकृतं पुण्यं तस्य नश्यति निश्चितम्। आयुःश्रीयशसां हानिरिह लोके परत्र च। तस्माद्यत्नाद्वर्ज्जनीयं पाकपात्रं कलङ्ककम्। पुंश्चलीदर्शने पुण्यं यात्रासिद्धिर्भवेद्ध्रुवम्। स्पर्शने च महापापं तीर्थस्नानाद्विशुद्ध्यति। स्नानं दानं व्रतञ्चैव जपश्च देवपूजनम्। निष्फलं पुंश्चलीनाञ्च भारते जीवनं वृथा"। "अहो सर्वैः परित्याज्या पुंश्चली च विशेषतः। धनायुःप्राणयशसां नाशिनी दुःखदायिनी। स्वकार्य्यं तत्परा शश्वत् परकार्य्यविघातिनी। निष्ठुरा नरघातिन्यः सर्वापद्बीजरूपिणी। विद्युद्दीप्तिर्जले रेखा लोभान्मैत्री यथा भवेत्। परद्रोहाद्यथा सम्पत् कुलटा प्रेम तत्परम्। सर्वेभ्यो हिंस्रजन्तुभ्यो विपद्बीजा सदैव सा। योविश्वसेत्तां संमूढो विपत्तस्य पदे पदे"।

पुंश्चलू स्त्री पुंसश्चलति चल—कू पुंश्चलीवत् सन्धिकार्यम्। पुंश्चल्यां स्त्रियाम् "कामस्य पुंश्चलूम्" यजु॰३०।५।वेददी॰

पुंश्चिह्न न॰ ६त॰ पुंश्चलीवत् सन्धिकार्यम्। पुरुषचिह्ने शिश्ने हेमच॰।

पुंस मर्दे चु॰ उभ॰सक॰ सेट्। पुंसयति ते अपुपुंसत् त।

पुंसवन न॰पुमान् सूयते अनेन सू-करणे ल्युट्। स्त्रीणां गर्भपात्रसंस्कारभेदे तस्य कर्म द्विविधम् यथाह ज्यो॰त॰गोभिलः "तृतीयस्य गर्भमासस्यादिमदशे पुंसवनस्य कालः"। गर्भे सति तृतीयमासस्य आदिमदशे दशमदिनाभ्यन्तरे ज्योतिःशास्त्रोक्तकाले पुंसवनं कार्य्यम्। "प्रातः सशिरस्काप्लुता पश्चादग्नेरुदगग्रेषु कुशेषु प्राच्युपविशति" गो॰। आप्लुता स्नाता पश्चात् पश्चिमदिशि प्राङ्मुखी उपविशति "पत्युर्दक्षिणतः पाणिग्राहकस्योपविशति" इत्यन्यत्र दर्शनात्। पश्चादित्यभिधानात् अग्निस्थापनं लभ्यते। तत् सार्थकत्वाय "आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते। मन्त्रस्य देवताऽलाभे प्रजापतिरिति स्थितिः" इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तद्रव्यादि लभ्यते। जुहोतिषु हवनेषु मन्त्रस्यानादेशे प्रजापतिः प्राजापत्योमन्त्रः। स च मन्त्रः व्याहृत्यात्मकः। ततश्च विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य समित्प्रक्षेपादिमहाव्याहृतिभिर्होमं कृत्वा प्रजापतिदेवताकसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात्। ततः प्रकृतं कर्म। तत्र गोभिलः "पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसमन्ववमृश्यानाहितं नाभिदेशमभिमृशेत् पुमांसौ मित्रावरुणावित्येतयर्चा"। उपविष्टाया वध्वाः पश्चिमदेशं गत्वानुपविष्टः पतिर्दक्षिणहस्तेन तूष्णीं तस्या दक्षिणस्कन्धमवमृश्य वस्त्राद्यव्यवहितं नाभिं पुमांसाविति मन्त्रेण स्पृशेत्। अथ अनन्तरं वामदेव्यगानान्तं समापयेत्। यदि त्वशक्तेर्देशाचारात् कुलाचाराद्वा एकस्मिन् दिने द्वितीयपुंसवनमपि क्रियते तदा गणेष्वेकं परिसमूहनम् "इध्मो बर्हिःपर्युक्षणमाज्यभागः सर्वेभ्यः समवदाय सकृदेव स्विष्टकृतं जुहोतीति" गोभिलसूत्रान्तरात्। उभयं

कर्मान्ते वामदेव्यगानाद्युदीच्यं कर्म कर्त्तव्यम्। अतएव सरलायां दिनद्वये भट्टभाष्यभवदेवयोरेकदिने उभयकरणं लिखितम्। "अथापरम्" गो० अथ प्रथमपुंसवनसमाप्तिकालानन्तरं तदानीमपरमन्यत् पुंसवनं कार्य्यम् "प्रागुदीच्यां दिशि न्यग्रोधशुङ्गामुभयतःफलामस्रामाकृमिपरिसृष्टां त्रिःसप्तभिर्यवैर्माषैर्वा परिक्रीय उत्थापयेत्। यद्यसि सौमी सोमाय त्वा वस्ने परिक्रीणामि, यद्यसि वारुणी वरुणाय त्वा वस्ने परिक्रीणामि, यद्यसि वसुभ्यः वसुभ्यस्त्वापरिक्रीणामि, यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा परिक्रीणामि, यद्यसि आदित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्वा परिक्रीणामि, यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा परिक्रीणामि, यद्यसि विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वापरिक्रीणामि ओषधयः सुमनसो भूत्वा अस्यां वीर्य्यं समाधत्त इयं कर्म करिष्यतीत्युत्थाप्य तृणैः परिधायाहृत्य वैहायसीं निदध्यात्" स्मृ०। वटतरोः पूर्वस्यां दिशि शुङ्गा सकुलितसुवः। "लताग्रस्य सुधो गूढः शुङ्गेति परिकीर्त्त्यते। पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मबन्धुस्तथाऽश्रुतः" इत्युक्तः। अश्रुतो वेदहीनः तां फलयुगलयुतामस्रानां कृमिभिरव्याप्तां त्रिरावृत्तैः सप्तभिर्यवैर्माषैर्वा त्रिरावृत्तैः क्रीत्वा गृह्णीयात्। क्रयश्च वृक्षस्वामिनो, न शुद्धात् तेन वृक्षस्वामिने यवा माषा वा देयाः यद्यसीत्यादि सप्तभिर्मन्त्रैः। प्रतिमन्त्रञ्च गुड़कत्रयम् दद्यात्। ओषधय इति मन्त्रेणोत्थाप्य च तृणैर्वेष्टयित्वा आनीयाकाशस्थां निदध्यात्। दृषदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारीव्रतवती वा ब्रह्मबन्धुः कुमारी वा अप्रत्याहरन्ती पिनष्टि दृषदं शिलां पेषणार्थत्वेन अपुत्रां कुमारी अनूढा व्रतवती पतिव्रता अप्रत्याहरन्ती तिर्य्यक्पुत्रकेण पेषणमकुर्वती किन्तूच्छ्रितपुत्रकेण पुनःपुनः पेषणं कुर्वती प्रातःशिरस्काप्लुता उदगग्रेषु कुशेषु प्राक्शिराः संविशति शेते शेषं सुगमम्। "पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठयाऽङ्गुल्या अभिसंगृह्य दक्षिणनासिकायां तस्या नयेत्। पुमानग्निः पुमानिन्द्र इत्येतयर्चा" स्मृ०। पश्चाद्वध्वाः पश्चिमदिशि उपकनिष्ठयानामिकया तेनाङ्गुष्ठानामिकाभ्याम्। पिष्टां शुङ्गां वस्त्रबद्धां गृहीत्वा निष्पीड्य दक्षिणनासारन्ध्रे क्षिपेत् पुमानग्निरिति मन्त्रेण। अथ अनन्तरं दक्षिणाद्युदीच्यं कर्म कुर्य्यात्। पुंसवनकर्माधानकर्तृरसन्निधानेऽन्येनापि कर्त्तव्यम् "अष्टौ संस्कारकर्म्माणि गर्भाधानमिव स्वयम्। पिता कुर्य्यात्तदन्यो वा तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्" इति स्मृतेः। मुजबले "सुफलञ्च करे कृत्वा स्थिरे तत्रासने तथा। गृह्योदितेन होमञ्च शान्तिञ्चैव च कारयेत्। अर्णास्तरेण संपश्य जीवं जातीञ्च विक्रमम्। गुवाकं रजतं हेम दद्यात् स्तनतटान्तरे। तत्प्रभृति नदीतीरं देवखातोदकं त्यजेत्। सन्ध्याटनं तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत्"।

पुंसवन मुहूर्त्तादिकं मु०चि०पी० उक्तं यथा
"पूर्वोदितैः पुंसवनं विधेयं मासे तृतीये त्वथ विष्णुपूजा" मु०चि० "पूर्वोदितैरिति। पूर्वं सीमन्तोन्नयने उदितैः प्रोक्तैस्तिथिवारनक्षत्रलग्नैरुपलक्षिते तृतीये मासि पुंसवनाख्यं कर्म विधेयम्। पुमान् सूयतेऽनेन कर्मणेति व्युत्पत्त्या पुंसवनकर्मणा पुंस्त्वहेतुना। यदाह शौनकः "व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत्। गर्भेऽव्यक्ते तृतीये चेत् चतुर्थे मासि वा भवेत्" नृसिंहः "सीमन्तोन्नयनप्रोक्ततिथिवासरराशिषु। पुंसवं कारयेद्विद्वान् सहैवैकदिनेऽथ वा" इति। विशेषमाह वसिष्ठः "कुर्य्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेऽथ वा मासि स्फीततनौ तुषारकिरणे पुष्येऽथ वा वैष्णवे। हित्वा कर्कटकं त्वयुग्मभवलग्नान्येष्वरिक्ते तिथौ शुद्धे नैधनधाम्नि शुक्रशशभृद्दिग्मन्त्रिणां वासरे" इति। नैधनधाम्नि अष्टमस्थाने शुद्धे सर्वग्रहरहिते। यदाह वसिष्ठः "अष्टमस्था ग्रहाः सर्वे नेष्टास्तेऽस्मिन् शुभावहाः। एवं सम्यक् परीक्ष्यैव कुर्य्यात्पुंसवनक्रियाम्" इति। वारास्तत्र सौम्यग्रहाणामुक्ताः। बृहस्पतिरप्यत्र विशेषमाह "गुरुशुक्रबुधेन्दूनां द्रेक्काणदिवसांशकाः। तेषामुदयहोराश्च पुंसवेऽतिशुभावहाः" इति अन्यैस्तु श्रीपत्यादिभिः पुंवारा एव प्रशस्ता अभिहितास्तत्फलान्याह गर्गः "सौम्ये मृतप्रजा मन्दे मृत्युर्वन्ध्या च भार्गवे। सोमे दुग्धविहीना स्यात् शेषाः सर्वार्थसिद्धिदाः" इति। अत्र वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः। केचित्तु यदा तृतीये मासि पुंसवनं चिकीर्षितं तदा सौम्यवारा एव ग्राह्याः। यदा तु चतुर्थे मासि गर्भस्य व्यक्तत्वात् पुंसवनं चिकीर्षितं तदा पुंवारा एव ग्राह्या इत्याहुः। नक्षत्राण्यपि ह्यत्र पुंनामानि ग्राह्याणि तानि "श्रवणः सकर" इति श्रीपतिनोक्तानि। वसिष्ठेन तु पुंनामान्यभिहितानि यथा "पुंनाम श्रवणं तिष्यः स्वाती हस्तः पुनर्वसुः। मूलं प्रोष्ठपदं चानुराधा मृगशिरोऽश्विनी"। विशेषमाह कश्यपः। "हस्ताद्रीतिमग्रमूलानि सौम्यो विष्णुः पुन-

वेषु। प्रोष्ठपदाद्वयं प्रोक्तमाषाढ़द्वयमेव च। श्रेष्ठानि कथितान्येव धिष्ण्यान्येकादशैव तु। स्वातौ तथा मघायां च रेवत्यां फल्गुनीद्वये। अश्विन्यां चैव नक्षत्रे यदा पुंसवनं भवेत्। नरः सम्पद्यते दैवाद्यदा स्यादृतुसङ्गमः। लुब्धोऽल्पस्वततुः क्रूरो नारी चेत् कुलटा भवेत्। शेषाणि दश धिष्ण्यानि निन्दितानि विशेषतः" तदेतयोर्द्धि रुद्धार्थयोर्वाक्ययोर्देशाचारतो व्यवस्था। तत्र वशिष्ठवाक्येन दाक्षिणात्या व्यवहरन्ति। प्राच्यास्तु ज्योतिषवाक्येन। अथ लग्नशुद्धिमाह ज्योतिषः "मीनवृश्चिककुम्भेषु चापगोसिंहकन्यकाः। उक्ताः पुंसवनाद्येषु सुखपुत्रादिवाञ्छया। केन्द्रत्रिकोणभवनेषु शुभस्थितेषु पापेषु षट्त्रिदशलाभगृहस्थितेषु। जीवेन्दुभानुभृगुभूमिजमन्दिरेषु लग्नेषु लग्नपरिशुद्धशुभांशकेषु"। अत्रापि स्त्रीपुंसयोश्चन्द्रबलमावश्यकमित्याह न्टसिंहः "अपि पुंसवनं कार्यं दम्पत्योरनुकूलभे। जन्मादि वर्जयेद्राशिं चांशकं विपदादिषु" इति पी०धा०।

"कुर्य्यात् पुंसवनं सुयोगकरणे नन्दे सभद्रे तिथौ भाद्राषाढ़न्द्रभेश्वरेषु न्टदिने वेधं विनेन्दौ शुभे। अक्षीणे नवपञ्चकण्टकगते सौम्ये शुभे दृष्टिषु स्त्रीशुद्ध्या घटयुग्म स्त्र्यं गुरुभेष्वद्यतस्तु मासत्रये" ज्यो०त०। न्टदिने पुंयहवारे। वेधो दशयोगभङ्गः। वृद्धिरुपचयनस्थानम्। अप्। पुंसवोऽप्यत्र पु०।

पुंसवनव्रतञ्च भाग० ६स्कन्धे १६अ० "शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्भर्त्तुरनुज्ञया। आरभेत व्रतमिदं सार्वकामिकमादितः" इत्युपक्रम्योक्तं दृश्यम्। [तस्मिन् शि०कौ०।

पुंसानुज पु० पुंसानुजः अलुक्स०। यस्यानुजः पुमान्

पुंस्कामा स्त्री पुमांसं कामयते कामि–अण् पुंसोऽन्त्यलोपे कृते "संपुंकामाममिति" वा० रोः सः। पुरुषकामायां स्त्रियाम्। [कोकिले कुमा० ३।३२।

पुंस्कोकिल पु० कर्म०। पुंस्कामावत् सन्धिकार्यम्। पुरुष-

पुंस्त्व न० पुंसोभावः त्व स्रुतपत्वे। १पुरुषत्वे तद्रूपनिश्चिते २शुक्रे वीर्य्ये हेमच०। [राजनि०।

पुंस्त्वविग्रह पु० पुंस्त्वस्य शुक्रस्येव विग्रहोऽस्य। भूतृणे

पुक पु० पु–बा० कक्। पवित्रे तस्मादूरदेशादि प्रेक्षा० इनि। पुकिन् तत्सन्निकृष्टदेशादौ।

पुक्कश(स) पुंस्त्री०पुक् कुत्सितं कसति कस–गतौ अच् पृषो० वा शः। १चण्डाले २अधमे त्रि०अमरः "न्टपायां शूद्रसंसर्गाज्जातः पुक्कश(स) उच्यते" उशनसोक्ते ३संकीर्ण-

जातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ङीषन्तः ४कालिकायां ५नीलग्रामोषधौ च मेदि०।

पुंक्षीर न० पुंप्रियं क्षीरम् शा०त० अयः अमृपरत्वाभावात् न रुः। पुरुषप्रिये क्षीरे। [अमरः।

पुङ्ख पु०न० पुमांसं खनति खन–ड। १बाणमूले २पुष्कले

पुङ्खतीर्थ न० रामकृते तीर्थभेदे शिवपु०।

पुङ्ग पु० पूग–पृषो०। समूहे शब्दच०।

पुङ्गव पु० पुमान् गौः कर्म+षच् समा०। १वृषे २ऋषभौषधौ च मेदि० उत्तरपदस्थः श्रेष्ठवाचकः। यथा नरः पुङ्गव इव उपमितसमासवाक्यम्। नरपुङ्गव नरश्रेष्ठार्थे।

पुङ्गवकेतु पु० पुङ्गवः वृषः केतुरस्य। वृषध्वजे शिवे।

पुच्छ प्रमादे भ्वा०पर०अक० सेट्। पुच्छति अपुच्छीत् पुपुच्छ रायमुकुटः।

पुच्छ पु०न०अर्द्ध र्च्चा०। पुच्छ-अच्। १लाङ्गूले अमरः। २पश्चाद्भागे न०मेदि० ३लोमयल्लाङ्गूले ४कलापे च पु०उणादि० बहुव्रीहौ एतदन्तात् ङीष् कबरपुच्छी।

पुच्छकण्टक पु० पुच्छे कण्टको यस्य। वृश्चिके हेमच०।

पुच्छटि(टी) स्त्री पुच्छ–अटि वा ङीप्। अङ्गुलिमोटने (आङ्गुलमट्कान) त्रिका०।

पुच्छदा स्त्री पुच्छमिव दायति दै–क। लक्ष्मणाकन्दे राजनि०

पुच्छण्डक पु० तक्षकवंश्ये नागभेदे भा०आ० ५७अ०

पुच्छिन् पु० पुच्छ+अस्त्यर्थे इनि। १कुक्कुटे शब्दच० २अर्कवृक्षे च राजनि०। ३लाङ्गूलयुक्ते त्रि०।

पुञ्ज पु० पिजि–अच् पृषो०। उन्नत्या पुमांसं जयति जि–ड वा। राशौ चये अमरः।

पुञ्जातुक पु० वृक्षभेदे हारा०।

पुञ्जि पु० पिञ्जयति पिजि–हिंसाबलदाननिकेतने इन् पृषो०। समूहे। तत्र तिष्ठति स्था–क। अम्बाम्बेत्यादिना षत्वम्। पुञ्जिष्ठ पक्षिपुञ्जघातके यजु० १६।२७।

पुञ्जिकास्तना स्त्री अप्सरोभेदे मार्क०पु० ५४अ०।

पुञ्जिकास्थला स्त्री अप्सरोभेदे यजु० १५।१५ वेददी०।

पुञ्जिल पु० पिजि–बा० इल पृषो०। पिञ्जले (पाँज) तैत्ति० ६।१।१।८। [पुपोट।

पुट दीप्तौ अक०चूर्णने सक० चुरा०उभ० सेट्। पोटयति-ते

पुट श्लेषे तु०कु०पर०सक० सेट्। पुटति अपुटीत् पुपोट।

पुट संसर्गे अद०चु०उभ०सक०सेट्। पुटयति ते अपुपुटत् त।

पुट न०पुट–क। १जातीफले राजनि० २उपर्य्यधोभावापन्नेन स्ट्टादिकपात्रद्वयेन निर्मिते औषधपाकपात्रभेदे च पु०

३अम्बुरे पु॰न॰ शब्दर॰ । ४मिथःसम्बन्धे ५आच्छादने च पुटभेदनमित्यमरव्याख्यायां मुकुटः । ६पत्रादिरचिते दुग्धादिपानपात्रे त्रि॰ (दोना) स्त्रियां ङीप् । औषधपाकपात्रप्रकारः भावप्र॰ उक्तो यथा

"धात्वादिमारणोपयुक्तान् पुटप्रकारानाह रसप्रदीपे "लोहादेरपुनर्भावस्तद्गुणत्वं गुणाढ्यता । सलिले तरणञ्चापि तत्सिद्धिः पुटनाद्भवेत् । गम्भीरे विस्तृते कुण्डे द्विहस्ते चतुरस्रके । वनोपलसहस्रेण पूरितं पुनरौषधम् । कोष्ठे रुद्धे प्रयत्नेन गोविष्ठोपरि धारयेत् । वनोपलसहस्रार्द्धं कोष्ठिकोपरि निःक्षिपेत् । वह्निं विनिःक्षिपेत्तत्र महापुटमिति स्मृतम्" । कोष्ठं स्वर्णमूषा गोविष्ठा (गोइटा)। महापुटम् । "सपाद हस्तमानेन कुण्डे निम्ने तथायते । वनोपलसहस्रेण पूर्णे मध्ये विधारयेत् । पुटनद्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां मुद्रितां मुखे । अथार्द्धानि करण्डानि चार्द्धान्युपरि निःक्षिपेत् । एतद्गजपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्वपुटोत्तमम्" । हस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणः स सपादः तेन त्रिंशदङ्गुलप्रमाणेनेत्यर्थः अतएवोक्तम् "साधारणनराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः" इति गजपुटम् । "अरत्निमात्रके कुण्डे पुटं वाराहमुच्यते । वितस्तिमात्रके खाते कथितं कौक्कुटं पुटम्" । अरत्निस्तु "निष्कनिष्ठेन मुष्टिना" इत्यमरः । निःसृतकनिष्ठया मुष्ट्योपलक्षितो हस्तोऽरत्निरित्यर्थः । "षोडशाङ्गुलके खाते कस्यचित् कौक्कुटं पुटम् । यत्पुटं दीयते खाते अष्टसंख्यैर्वनोपलैः । कपोतपुटमेतत्तु कथितं पुटपण्डितैः । गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्णं शुष्कं चूर्णितगोमयम् । गोवरं तत्समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने । हहह्लाण्डस्थितैर्यत्र गोवरैर्दीयते पुटम् । तद्गोवरपुटं प्रोक्तं भिषग्भिः सूतभस्मनि । हहह्लाण्डे तुषैः पूर्णे मध्ये मूषां विधारयेत् । चित्राग्निं मुद्रयेत् भाण्डं तद्भाण्डं पुटमुच्यते" । "वसुयुगविरतिर्नौ स्यौ पुटोऽयम्" छ॰र॰ उक्ते ७द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे पु॰

पुटक न॰ पुट इव कायति कै—क । १पद्मे शब्दरत्ना॰ "पुटके पुटके मधु" भा॰द्रो॰ ६६अ॰। ततः पुष्करा॰ इनि । पुटकिनी तत्समूहे पद्मिन्याञ्च । स्वार्थे क । २पुटशब्दार्थे ।

पुटकन्द पु॰पुटमिव कन्दोऽस्य। कोलकन्दे राजनि॰।[मेदि॰।

पुटग्रीव पु॰ पुटमिव ग्रीवाऽस्य । १गर्गर्यां २ताम्रकुम्भे च

पुटपाक पु॰पुटेन पाकः । पुटपात्रेण औषधपाके तद्विधिभेदो भावप्र॰उक्तो यथा

"अथ पुटपाकविधिः। पुटपाकस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्यते यतः । अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरत्रोच्यते मया । पुटपाकेन पाकोऽयं लेपस्याङ्गारवर्णता । लेपञ्च द्व्यङ्गुलं स्थूलं कुर्याद्द्व्यङ्गुलमात्रकम् । काश्मरीवटजम्ब्वादिपत्रवेष्टनमुत्तमम् । पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् । कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः कोलमिता बुधैः" । नेत्ररोगचिकित्सायामन्यस्तत्प्रकार उक्तस्तत्र दृश्यः । चक्रपाणिना तु अन्यथोक्तो यथा

"हस्तप्रमाणवदनं श्वभ्रं हस्तैकखातसममध्यम् । कृत्वा कटाहसदृशं तत्र करीषं तुषञ्च काष्ठञ्च । अन्तर्वनतरमर्द्धशुषिरं परिपूर्य दहनमायोज्य । पश्चादयसश्चूर्णं श्लक्ष्णं पङ्कोपमं कुर्यात् । त्रिफलाम्बुभृङ्गकेशरशतावरिकाकन्दमानसहजरसैः । भल्लातककरिकर्णच्छदरूषपुनर्नवाम्बरसैः । क्षिप्त्वाथ लौहपात्रे मार्दे वा लौहमार्दपात्राभ्याम् । तुल्याभ्यां पृष्ठेनाच्छाद्यान्ते रन्ध्रमालिप्य । तत्पुटपात्रं तत्र श्वभ्रज्वलने निधाय भूयोभिः । काष्ठकरीषतुषैस्तत्संच्छाद्याहर्निशं दहेत् प्राज्ञः । एवं नवभिर्भिषजराजैः पचेत् पुटपाकम् । प्रत्येकमेकमेभिर्मिलितैर्वा त्रिचतुरान् वारान् । प्रतिपुटनं तत् पिंषयात् स्थालीपाकं विधाय तथैव। तादृग्विदृषदि न पिंषयात् विमलद्रजसा तु युज्यते यत्र । तदयश्चूर्णं पिष्टं दृष्टं घनसूक्ष्मशाणवि श्लक्ष्णम् । यदि रजसा सदृशं स्यात् केतक्यास्तर्हि तद्भद्रम् । पुटने स्थालीपाकेऽधिकतगुरूणां स्वभावरुगधिगमात् । कथितमपि हेयमौषधमुचितमुपादेयमन्यदपि" ।

पुटभेद पु॰ पुटं संश्लेषं भिनत्ति भिद—अण् । १नद्यादेर्वक्राकारे २जलावर्त्ते ३पत्तने ४नगरे ५आतोद्ये च मेदि॰।

पटभेदन न॰ पुटानि पात्राणि भिद्यन्तेऽत्र भिद—आधारे ल्युट् । नगरे अमरः ।

पुटापुटिका स्त्री पूर्वं पुटा संश्लिष्टा पश्चात् अपुटिका शा॰ त॰ । पूर्वं संश्लिष्टायां पश्चात् असंश्लिष्टायाम् ।

पुटालु पु॰ पुटः संश्लिष्ट आलुः । कोलकन्दे राजनि॰ ।

पुटिका स्त्री पुटमस्त्यस्याः ठन् । एलायां हारा॰ ।

पुटित त्रि॰पुटोजातोऽस्य पुट+इतच् । आद्यन्तयोः मन्त्रभेदेन पुटाकारतां प्राप्ते १मन्त्रभेदे यथा (क्रं राम क्रं) इत्यादि १हस्तपुटे न॰ ३पाटिते ४स्यूते च त्रि॰ मेदि॰ ।

पुटी स्त्री पुट—क गौरा॰ङीष् । १पत्रादिरचिते पात्रपात्रभेदे (दोना) भरतः । २कौपीने जटा॰।

पुटोटज न० पुटं संश्लिष्टमुटजमिव । श्वेतच्छत्रे त्रिकाण्डशेषः ।

पुटोदक पु० पुटं संश्लिष्टमुदकं यत्र, पुटे कपालाकारपात्रभेदमध्ये उदकं वा यस्य । नारिकेले हारा० ।

पुट्ट अनादरे चु०उभ०सक० सेट् । पुट्टयति-ते अपुपुट्टत्-त ।

पुड मर्दने भ्वा०पर०सक० सेट् इदित् । पुण्डति अपुण्डीत् ।

पुण धर्माचरणे तु०पर०सक०सेट् । पुणति अपोणीत् पुपोण ।

पुण्ड पु० पुडि-अच् । तिलके जटा० ।

पुण्डरिन् पु० पुण्डं तिलकमृच्छति ऋ-णिनि शक० । (पुण्डरिया) ख्याते शालपर्णीतुल्यपत्रे क्षुपभेदे शब्दर० ।

पुण्डरीक न० पुडि-ईक नि० । १श्वेतपद्मे २अग्निकोणस्थे ३दिग्गजे पु० ४व्याघ्रे पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ५श्वेतच्छत्रे ६भेषजे च न० । ७आम्रे ८राजिलसर्पे ९हस्तिज्वरे पु० हेमच० । १०दमनकवृक्षे राजनि० । ११कमण्डलौ १२श्वेतवर्णे अनेकार्थकोषः १३श्वेतवर्णवति त्रि० १४कुष्ठभेदे पु० । "सश्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् । सोत्सेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीकं प्रचक्षते" माधवकरः । १५कोषकारभेदे पु० मेदि० ।

पुण्डरीकप्लव पुंस्त्री० पुण्डरीकमिव प्लवते जले प्लु-अच् । सुश्रुतोक्ते संघातचारिणि खगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [जलायुकाभेदे सुश्रुतः ।

पुण्डरीकमुखा स्त्री पुण्डरीकमिव मुखं यस्याः । निर्विषे

पुण्डरीकाक्ष पु० पुण्डरीकमिवाक्षि यस्य षच् समा० हृदयपुण्डरीकम् अश्नोति अश-व्याप्तौ अण् उप०स० वा । १विष्णौ "अमोघः पुण्डरीकाक्षः" विष्णुसं० "हृत्पुण्डरीकपुरमध्यसंस्थितम्" श्रुतेस्तस्य तथात्वम् भाष्यम् । २पुण्डर्य्यां (पुण्डरिया) ख्याते क्षुपे शब्दच० ।

पुण्डरीयक न० पुण्डरीवाचरति पुण्डरिन्+आचारे क्यच् ततः ण्वुल् । १स्थलपद्मे शब्दच०२प्रपौण्डरीके राजनि० ।

पुण्डर्य्य न० पुण्डयति पुडि-खण्डने अच् तथार्य्यं प्रधानम् शक० । (पुण्डरिया) ख्याते शालपर्णीतुल्यपत्रे क्षुपभेदे अमरः ।

पुण्ड्र पु०पुडि-भेदने रक् । (पुँडिया) १इक्षुभेदे अमरः । इक्षुशब्दे दृश्यम् अत्र पुण्ड्रकादौ इक्षुभेदतुल्याकारतया प्रयोगः २दैत्यभेदे ३अतिमुक्तके ४चित्रके ५कृमौ ६पुण्डरीके ७देशभेदे पु० मेदि० । स च देशः वृ० १४अ० "उदयगिरिभद्र गौडकपौण्ड्रोत्कलकाशिमेखलाम्बष्ठाः" पूर्व्वस्थाः उक्ताः । तेन तस्य प्राक्स्थत्वात् नगरान्तत्वे द्विपदवृद्धिः पौण्ड्रनागर तत्र भवे त्रि० "पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा वाङ्गे च चत्रसुच्यते" हरिवं० ३१८अ० सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । पौण्ड्र पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तन्नृपे च । बहुत्वे तस्य लुक् । "सूतैर्मागधपुण्ड्रैश्च गीयमानस्ततस्ततः" हरिवं०३११अ० । ८तिलकवृक्षे हेमच० । ९स्थलपद्मे राजनि० । स्वार्थे क । पुण्ड्रक माधवीलतायाम् अमरः । इक्षुभेदादौ च ।

पुण्ड्रकेलि पु० पुण्ड्रः इक्षुभेदः केलिः केलिसाधनमस्य । गजे शब्दमाला । तस्य इक्षुप्रियत्वात् तथात्वम् ।

पुण्य न० पू-डुण्य । १शुभादृष्टे धर्मे २तद्वति त्रि० अमरः । ३शोभनकर्म्मान्विते ४पावने ५सुन्दरे च त्रि० हेमच० ६सुगन्धौ त्रि० जटाध० । लग्नावधिके ७नवमस्थाने ज्यो०त० नील०ता० उक्ते वर्षकालीने ८सहमभेदे पुण्यसहमशब्दे दृश्यम् । धर्म्मरूपपुण्यञ्च गङ्गास्नानादिजन्यं कर्म्मनाशाजलस्पर्शनाश्यञ्च । कीर्त्तनादपि तस्य नाश्यता "इष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् । श्लाघानुशोचनाभ्याञ्च भग्नतेजो विभिद्यते । तस्मादात्मकृतं पुण्यं वृथा न परिकीर्त्तयेत्" शु०त० देवलोक्तेः । यागदानाध्ययनादीनामाशुविनाशित्वात् तज्जन्यं पुण्यमेव विनश्यतीति बोध्यम् । तस्मादात्मकृतं पुण्यमित्युत्तरत्र निर्देशाच्च । तत्र प्रारब्धभिन्नानामेव तत्त्वज्ञाननाश्यत्वम् प्रारब्धपुण्यानां तु भोगादेव क्षयः "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" इति श्रुतेः "तद्यथेह कर्म्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते" इति श्रुतेः । "पुण्यश्च पुष्करश्चैव आधानाख्यस्तथैव च । श्लाघ्याहन्त्या भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः" ज्यो०त० उक्ते ९मेषकर्कटतुलामकररूपे राशौ पु० ।

पुण्यक न० पुण्याय कायति कै-क । १पुण्यार्थे उपवासादौ व्रते हरिवं०१२६अ० उक्ते २व्रतभेदे । अन्यच्च पुण्यकव्रतं ब्रह्मवै०पु० ३।४अ० उक्तम् दृश्यम् । २विष्णौ पु० "पूर्णः पूरयिता पुण्यः" विष्णुस० । "स्मरणेन सर्वेषां पापनाशनेन पवित्रतासाधनत्वात् पुण्यः" भाष्यम् ।

पुण्यकर्म्मन् न० पुण्यजनकं कर्म । १पुण्यजनके कर्मणि । पुण्यं कर्म यस्य । २पुण्यकर्मकारिणि त्रि० भा० शा० २९९अ० ।

पुण्यकाल पु० पुण्यनिमित्तं कालः कालभेदः । रवेः स्थिरसंक्रान्तौ रव्यादीनां चरसंक्रान्तौ च विहितस्नानदानादौ पुण्यजनके कालभेदे तत्र रवेः स्थिरसंक्रान्तिपुण्यकालनिर्णयः सू०सि०रङ्ग० दर्शितो यथा

"अर्कमानकलाः षष्ट्या गुणिता भुक्तिभाजिताः । तदर्द्धं नाड्यः संक्रान्तेरर्वाक् पुण्यं तथापरे" सू०सि० "सूर्य्यस्य विम्बप्रमाणकलाः षष्ट्या गुणिताः सूर्य्यगत्या भक्तास्तस्य फलस्यार्द्धं तत्सङ्ख्याका घटिका इत्यर्थः । संक्रान्तेः सूर्य्यस्य राशिप्रवेशकालादित्यर्थः । अर्वाक् पूर्वं पुण्यं स्नानादिधर्मकृत्ये पुण्यघटिकाः पुण्यवृद्धिकारिकाः । अपरे संक्रान्त्युत्तरकाले तथा स्नानादिधर्मकृत्ये पुण्यवृद्धिदा इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । सूर्य्यविम्बकेन्द्रस्य राश्यादौ सञ्चरणकालः संक्रमणकालस्तस्य सूक्ष्मत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् स्थूलकालः कोऽप्यभ्युपेयः स तु राश्यादौ विम्बसञ्चरणरूपोऽङ्गीकृतो विम्बसम्बन्धात् । अतः सूर्य्यगत्या यदि षष्टिसावनघटिकास्तदा सूर्य्यविम्बकलाभिः का इत्यनुपातानीता विम्बघटिकाः संक्रान्तिकालः स्थूलः प्राङ्नेमिसञ्चरणकालात् पश्चिमनेमिसञ्चरणकालपर्य्यन्तं तदर्द्धं घटिका अस्यार्द्धघटिका इति संक्रान्तिकालात् ताभिः पूर्वमपरत्र काले प्रागपरनेम्योः क्रमेण सञ्चरणात् पूर्वोत्तरकाले पुण्या इति" रङ्ग० । स च सौरमासेन "सौरेण द्युनिशोर्मानम्" इत्युपक्रमे "संक्रान्तेः पुण्यकालता" इति तत्रोक्तेः । तत्र संक्रान्तिविशेषे कालविशेषस्य पुण्यपुण्यतरत्वादिकं सप्रपञ्चं कालमाधवीये निर्णीतं यथा शातातपः "संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः । तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि । रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद् यदि मानवः । सप्तजन्मसु रोगी स्याद्दुःखभागी च जायते" इति । स्नानदानाद्यङ्गभूते संक्रान्तिकाले मुख्यकल्पस्यासम्भवादनुकल्प एवादर्त्तव्यः । तदाह देवलः "संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः । तद्योगादप्यधश्चोर्द्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रता" इति देशाव्यवधानादत्यन्तसंश्लिष्टयोः पूर्वोत्तरराश्योर्मध्ये सूर्य्यः पूर्वराशिं परित्यज्य यावत्कालभेदेनोत्तरराशिं प्रविशति स लेशो योगदृष्टिं विना मांसदृष्ट्या दुर्लक्ष्यः । अतोऽनुष्ठाने मुख्यसंक्रान्तिकालासम्भवात् संक्रान्तिसम्बन्धिनौ पूर्वोत्तरकालौ ग्रहीतव्यौ । संक्रान्तेः पूर्वोत्तरयोरेकैकस्मिंस्त्रिंशत् घटिकाः पुण्या इति सामान्येनोक्तम् तत्र विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः "अतीतानागते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणायने । त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः" इति । उदगयनमतीतं सत्पुण्यं भवति । दक्षिणायनमनागतं पुण्यं त्रिंशदित्यादिना तदेव स्पष्टीक्रियते । कर्कटाख्याद्दक्षिणायनात् प्राचीनास्त्रिंशद्घटिकाः पुण्याः । मकराख्यादुत्तरायणादूर्द्ध्वकालीना विंशतिघटिकाः पुण्याः । बृहस्पतिरपि "अयने त्रिंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परा । वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश" इति वचनात् । न चात्र त्रिंशद्घटिकावादिना सामान्यवचनेन विरोधः शङ्कनीयः सामान्यवचनस्याप्यनुवादपरत्वात् विशेषवचनोक्तो घटिकासङ्कोच एव प्रशस्तः । "याया सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः" इति देवलेनोक्तत्वात्केनापि निमित्तेन सन्निहितघटिकास्वनुष्ठानासम्भवे त्रिंशद्घटिकाः परा अवधित्वेनानुस्रायन्ते । षडशीतिषु ततोऽपि दीर्घमवधिमाह वृद्धवसिष्ठः "षडशीत्यामतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः" इति । विष्णुपद्यां प्रशस्तकालं स एवाह "पुण्यायां विष्णुपद्यां च प्राक् पश्चादपि षोडश" इति संक्रान्तीनां पूर्वोत्तरौ पुण्यकालौ निर्णीतौ । ताश्च संक्रान्तयः कदाचिदह्नि भवन्ति कदाचिद्रात्रौ भवन्ति तद्भेदादनुष्ठानभेदमाह वृद्धवसिष्ठः "अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः । अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया । अर्द्धं संक्रमणे चोर्द्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयम् । पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः । प्राग्दिनद्वयं पुण्यं मुक्ता मकरकर्कटौ" इति । अह्नि यदा संक्रान्तिर्भवति तदा कृत्स्नस्याह्नः पुण्यत्वम् । रात्रौ संक्रमणे पूर्वोत्तरदिनार्द्धयोः पुण्यत्वं विदधता वचनेनार्थाद्रात्रौ स्नानदानादिकं प्रतिषिध्यते । एवं सत्युदयानन्तरभाविनि दक्षिणायने पूर्वभागे प्राशस्त्यं बाधित्वोत्तरभागेऽनुष्ठानं भवति । अस्तमयप्राचीनक्षणभाविन्युत्तरायणे चोत्तरभागप्राशस्त्यं परित्यज्य पूर्वभागेऽनुष्ठातव्यम् । उत्तरभागप्राशस्त्यं तु मध्याह्नादिसंक्रमणविषयम् । तत्राह्न्येव हेयोपादेययोः पूर्वोत्तरभागयोः सम्भवात्, दर्शनेनैव न्यायेन कर्कटेऽपि मध्याह्नभाविनि पूर्वभागप्राशस्त्यं भवति अस्तमयप्राचीनभाविषु षडशीतिमुखेष्वप्युत्तरभागप्राशस्त्यं परित्यज्य मकरन्यायेन पूर्वभागप्राशस्त्यं विधातव्यम् । उदयानन्तरभाविषु वचनान्तराविरोधेनोत्तरभाग एवानुष्ठानसम्भवात् तद्विरुद्धं पूर्वभागप्राशस्त्यं न विधीयते । उभयभागप्राशस्त्योपेतेषु विषुवद्विष्णुपदेषु मध्याह्नभाविषु पूर्वत्रोत्तरत्र वा स्वेच्छयानुष्ठातव्यम् । उदयानन्तरभाविषु तेषु पूर्वभागप्राशस्त्यं बाध्यते अस्त-

मयप्राप्तेषु तेषु उत्तरप्राशस्त्यं बाध्यते इति विवेकः । एतद्वचनानुसारेण यस्य संक्रमणस्य यस्मिन् भागेऽनुष्ठानं तस्मिन्नेव भागे व्यवहिता नाड्यः पुण्याः ईषद्व्यवहिताः पुण्यतराः अत्यन्तव्यवहिताः पुण्यतमा द्रष्टव्याः । यदा रात्रौ भानोः संक्रमणं भवति तदा तस्या रात्रेः पूर्वस्य चोत्तरस्य वा दिनस्यार्द्धं प्रहरद्वयं स्नानदानयोः पुण्यम् । कुत्र पूर्वदिनं कुत्र परदिनमिति विचिन्त्यायां तदुभयमर्द्धरात्रादिति वचनेन व्यवस्थाप्यते । अर्द्धं रात्रेः अर्द्धरात्रः, द्वितीयप्रहरस्य चरमघटिका तृतीयप्रहरस्य प्रथमघटिकेत्येवं घटिकाद्वययुक्तः कालस्तस्मादर्द्धरात्रादधः संक्रमणे सति पूर्वदिनमध्याह्नस्योपरितने प्रहरद्वये क्रिया कार्या । अर्द्धरात्रादूर्द्ध्वं संक्रमणे सति उत्तरकालीनादुदयादूर्द्ध्वं प्रहरद्वयं पुण्यं पूर्णेऽर्द्धरात्रे घटिकाद्वये संक्रान्तौ पूर्वोत्तरदिनद्वयं तत्र पुण्यम् । तदुक्तं भविष्योत्तरे "संक्रमस्तु निशीथे स्यात् षड्यामाः पूर्वपश्चिमाः । संक्रान्तिकालो विज्ञेयस्तत्र स्नानादिकं चरेत्" इति । उत्तेयं व्यवस्था । अर्द्धरात्रे यदा षडशीतिस्तदानीमेतद्वचनानुसारेण पूर्वोत्तरदिनद्वयस्य पुण्यत्वात् यद्यप्यैच्छिको विकल्पः प्राप्नोति । तथाप्युत्तरदिने षष्टिघटिकाप्रतिपादकप्रातिस्विकवचनानुग्रहलाभात्तत्रैवानुष्ठातव्यम् । विषुवतोर्विष्णुपदेषु च प्रातिस्विकवचनं न नियामकम्, तस्य वचनस्य पूर्वोत्तरभागयोः साम्येन प्राशस्त्यप्रतिपादकत्वात् । प्रकृतं वचनं पूर्वोत्तरदिने साम्येन विधत्ते । तस्मात् पूर्वस्मिन्नुत्तरस्मिन् वा स्वेच्छयानुष्ठानमिति विकल्प्यते । अयनयोऽस्तु प्रकारान्तरं वक्ष्यते । अयनव्यतिरिक्तासु दशसु संक्रान्तिषु मध्यरात्रादूर्द्ध्वं प्रवृत्तासु परेद्युरनुष्ठानमित्यत्रापि नास्ति सन्देहः । षडशीत्यान्तु प्रकृतवचनेन पूर्वेद्युरनुष्ठानं प्राप्तम् । षष्टिघटिकाप्राशस्त्यप्रतिपादकप्रातिस्विकवचनेन परेद्युः प्राप्नोति । अतः सन्देहे सति पूर्वेद्युरनुष्ठानमिति निर्णयो द्रष्टव्यः । कुतः "विष्णुपद्यां धनुर्मीनेन्द्रयुक्कन्यासु वै तदा । पूर्वोत्तरगतं रात्रौ भानोः संक्रमणं भवेत् । पूर्वाह्णे पञ्च नाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः । अपराह्णे तु पञ्चैव श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि" इति स्मृतेः । यदा रात्रौ पूर्वभागगतं विष्णुपदी षडशीतिसंक्रमणं भवेत् । तदा पूर्वेद्युरपराह्णे पञ्च नाड्यः पुण्याः उत्तरभागगते संक्रमणे परेद्युः पूर्वाह्णे पञ्च नाड्यः पुण्याः । न चैवं सति प्रहरद्वयपुण्यत्वविरोध इति वाच्यम् । पञ्चनाडिकावचनेषु पुण्याधिक्यस्य विवक्षितत्वात् । अतः प्रहरद्वयवाक्यं पुण्यमात्राभिप्रायम् । एतस्मिन्नेव विषये देवीपुराणे पठ्यते "असंपूर्णेऽर्द्धरात्रे तु उदयेऽस्तमयेऽपि च । मानार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्वरीदले । अर्द्धरात्रे त्वसंपूर्णे दिवा पुण्यमनागतम् । संपूर्णे उभयोर्ज्ञेयमतिरिक्ते परेऽहनि" इति । भास्करशब्देन सूर्ययुक्तं दिनमुच्यते । यद्वा भास्करशब्दो न सूर्ये रूढः किन्तु यौगिकः भासं करोतीति व्युत्पत्तिसम्भवात् । तथा च सूर्य इव भास्करशब्दो दिनेऽपि मुख्यः तस्यापि भासं प्रत्यधिकरणकारकत्वेन कर्तृत्वात् । भास्करे दिवसे विद्यमानं प्रहरचतुष्टयं तस्यार्द्धं प्रहरद्वयम् आदित्यास्तमयस्योपरितन आगामिसूर्योदयात् प्राचीनः कालो रात्रिः । उदयोपरि अस्तमयात् प्राचीनः कालो दिनम् । उदयास्तमयकालौ सन्धिरूपतया प्रोक्ताभ्यां रात्रिदिवाभ्यां पृथगित्येके । रेखामात्रस्यापि सूर्यमण्डलांशस्य दृश्यमानतया दिनान्तःपातिनावित्यपरे । सर्वथापि न रात्रौ तयोरन्तर्भावः । सा च रात्रिस्त्रेधा भिद्यते मध्यवर्त्तिघटिकाद्वयात्मक एको भागस्तस्मात् पूर्वोत्तरौ द्वौ भागौ । तत्र पूर्वभागे संपूर्णेऽर्द्धरात्र इत्यनेन विवक्ष्यते तस्मिन् यदा संक्रान्तिस्तदानीं सूर्यास्तमये प्रत्यासन्नं यत् पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं तत्पुण्यम् । अपूर्णे शर्वरीदल इत्यनेनार्द्धरात्रादनन्तरभावी रात्रिभागो विवक्षितः । पूर्वोत्तरदलयोरेकैकस्यापि घटिकाया अर्द्धरात्रकालार्द्धस्य पृथक् कृतत्वादसंपूर्त्तिरवगन्तव्या । तस्मिन् घटिकान्यूने परभागे यदा संक्रान्तिस्तदानीं भाविसूर्योदये प्रत्यासन्नं दिनार्द्धं पुण्यम् । अयमेवार्थो द्वितीयश्लोके प्रपञ्च्यते । घटिकान्यूनत्वेनासम्पूर्णार्द्धरात्रे पूर्वभागे यदा संक्रमणं भवति तदा यद्यपि दिवासंक्रमणमनागतं तथापि तस्य दिवसस्य उत्तरार्द्धं पुण्यं यदा सम्पूर्णेऽर्द्धरात्रे घटिकाद्वयात्मके निशीथे संक्रमणं भवेत्तदानीं पूर्वोत्तरयोर्दिनयोः पुण्यं ज्ञेयम् । अतिरिक्ते परभागे संक्रान्तौ परेऽहनि पूर्वार्द्धं पुण्यम् । देवलोऽपि "आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनार्द्धं स्नानदानयोः । रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिने" इति । अयमर्थः । रात्रौ भानोः संक्रमणे विषुवद्वात्मके जाते सति संक्रमणप्रत्यासन्नदिनार्द्धं पुण्यम् । पूर्वरात्रसंक्रमणे पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं पुण्यम् । अपररा-

त्तसंक्रमणे परदिनस्य पूर्वार्द्धमित्यवगन्तव्यम्। अयने अयननामके भानोः संक्रमणे दिवा जाते सति यथायोग्यं तद्दिनार्द्धं तु पुण्यं द्रष्टव्यम्। कर्कटे पूर्वार्द्धं मकरे उत्तरार्द्धम्। एतच्च मध्यंदिनायनविषयम्। उदयास्तमयप्रत्यासन्ने अयने पूर्वोत्तरभागप्राशस्त्यबाधया तत्पूर्वदिवसपुण्यत्वनिर्णयः पूर्वमेवोक्तः। अयनव्यतिरिक्तेषु दशसु संक्रमणेषु रात्रिगतेषु यो निर्णयस्तं सर्वं पर्युदसितुं तद्वचःशेषः "मुक्त्वा मकरकर्कटाविति वर्णितः। "याः याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः" इत्युक्तेन सामान्यवचनेन रात्रिसंक्रमणेषु रात्रावेवानुष्ठानं प्रसक्तं तदपोह्य दशसु संक्रान्तिषु दिवानुष्ठानं विधाय मकरकर्कटयोस्तत्पर्युदासे सति पूर्वप्रसक्तं रात्रावनुष्ठानमेव पर्य्यवस्यति। एवं सति रात्रौ स्नानमभ्युपगच्छतो याज्ञवल्क्यवचनस्यापि कश्चिद्विषयः सम्पद्यते। तथा च याज्ञवल्क्यः "राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु। स्नानदानादिकं कार्य्यं निशि काम्यव्रतेषु च" इति। सुमन्तुरपि "रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः। नैमित्तिकं च कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु। यज्ञे विवाहे यात्रायां तथा पुस्तकवाचने। दानान्येतानि शस्तानि रात्रौ देवालये तथा। ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च। श्रवणे चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते" इति। ननु यथोक्तपर्युदासानुगृहीतैः पुण्यतमत्ववादिदेवलयाज्ञवल्क्यसुमन्तुवचनैर्मकरकर्कटयोर्निश्यनुष्ठानप्रापणं शास्त्रान्तरेण विरुद्धम्। तथा च भविष्योत्तरे "मिथुने कर्कसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः। प्रभाते वा निशीथे वा कुर्य्यादहनि पूर्वतः। कार्मुकं तु परित्यज्य झषं (मकरम्) संक्रमते रविः। प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि" इति। वृद्धगार्ग्योऽपि "यदास्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः। प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि" इति। "अर्द्धरात्रे तदूर्द्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने। पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः" इति। भविष्योत्तरवृद्धगार्ग्यवचनेषु रात्र्यनुष्ठानप्रतिषेधस्य प्रतीतेर्दिवसानुष्ठानप्रतिषेधकल्पने पर्युदासानुगृहीतवचनानामानर्थक्यं प्राप्नोति। तस्माच्छास्त्रद्वयेन विकल्पप्राप्तौ तत्तद्देशप्रसिद्धशिष्टाचारेण व्यवस्था द्रष्टव्या"। अयनसंक्रान्तिशब्दे च २४०पृ० रव्यादिग्रहाणां चक्रसंक्रान्तेः पुण्यकालता दर्शिता।

पुण्यकीर्त्तन पु० पुण्यं पुण्यजनकं कीर्त्तनं यस्य। १विष्णौ "पुण्यश्रवणकीर्त्तनः" विष्णुस०। २पुण्यजनककीर्त्तनयुक्ते त्रि० ६त०। ३पुण्यकथने न०। पुण्यश्रवणोऽपि विष्णौ।

पुण्यकीर्त्ति पु० पुण्या कीर्त्तिर्यस्य। १पुण्यश्लोके यस्य कीर्त्तने पुण्यं जायते तस्मिन्। कर्म०। २पुण्यजनिकायां कीर्त्तौ च।

पुण्यकृत् त्रि० पुण्यं कृतवान् कृ—भूते क्विप् "सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः" पा० त्रिविधः नियमः क्विवेवेति नियमात् कर्म कृतवानित्यत्राऽण् न। कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान् मन्त्राध्यायः अत्र न क्विप्। भूत एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायाञ्च क्विप्। स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप्। शास्त्रकृत् भाष्यकृत्" सि०कौ०। धर्मं कृतवति।

पुण्यक्षेत्र न० पुण्यस्य क्षेत्रम्। पुण्यभूमौ आर्य्यावर्त्ते हला०

पुण्यगन्ध पुण्यः सुन्दरः गन्धो यस्य। चम्पके त्रिका०।

पुण्यगन्धि त्रि० पुण्यः शुभावहः गन्धोलेशोऽस्य इत्समा०। शुभावहलेशयुक्ते भा०उ० १८२अ०।

पुण्यजन पुंस्त्री० पुण्यः विरुद्धलक्षणया पापी जनः कर्म०। १राक्षसे अमरः। २यक्षे मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ३सज्जने पु० मेदि० ४दशसु प्राचेतसेषु पुत्रेषु "दश प्राचेतसाः पुत्राः सन्तः पुण्यजनाः स्मृताः" भा०आ०८५अ०।

पुण्यजनेश्वर पु० ६त०। कुबेरे अमरः।

पुण्यजित पु० पुण्येन जितः आयत्तीकृतः। चन्द्रलोकादौ "एवममुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते" श्रुतिः।

पुण्यतृण न० नित्यकर्म०। श्वेतकुशे राजनि०।

पुण्यदर्शन पुंस्त्री पुण्यं दर्शनमस्य। १चाषखगे राजनि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। यस्य दर्शने पुण्यं भवति तस्मिन् २देवप्रतिमादौ त्रि०।

पुण्यनामन् पु० १कुमारानुचरभेदे भा०श०४६अ०। २पुण्यसाधननामके त्रि० स्त्रियां वा डाप्।

पुण्यफल पु० पुण्यानि शुभानि फलान्यस्य। १लक्ष्मणावासे वनभेदे शब्दमा० कर्म०। २पुण्यरूपे फले न० मनुः ९८।५

पुण्यभाज् त्रि० पुण्यं भजते भज—ण्वि उप०स०। पुण्ययुक्ते

पुण्यभूमि स्त्री पुण्यस्य पुण्योत्पादनार्थं भूमिः। आर्य्यावर्त्ते देशे अमरः। "आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्रात्तु पश्चिमात्। तयोरेवान्तरं गिर्योरार्य्यावर्त्तं विदुर्बुधाः"

महता तत् शीमोक्ता । (तयोर्विन्ध्यहिमाचलयोः)। पुण्यभूप्रभृतयोऽप्यत्र ।

पुण्यरात्र पु॰पुण्या रात्रिः अच् समा॰रात्रान्तत्वात् पुंस्त्वम् । पुण्यायां रात्रौ । [चन्द्रलोकादौ कर्म॰। २धर्मिष्ठजने च।

पुण्यलोक पु॰ पुण्यप्राप्योलोकः शा॰त॰। १पुण्येनप्राप्ये

पुण्यवत् त्रि॰ पुण्य+भूमार्थे मतुप् मस्य वः । बहुपुण्ययुक्ते अमरः । स्त्रियां ङीप् ।

पुण्यशकुन न॰ पुण्यसूचकं शकुनम् । १शुभसूचके शकुने साध्यतया तदस्त्यस्य अच् । २तत्साधने त्रि॰ "मयूराः पुण्यशकुनाः हंससारसचातकाः" भा॰उ॰१४२अ॰ ।

पुण्यशील त्रि॰ पुण्यं शीलयति शील—अण् उप॰स॰ । नियतपुण्यानुष्ठायिनि ।

पुण्यश्लोक त्रि॰ पुण्यः पुण्यदायकः श्लोको यशश्चरितं वा यस्य । "पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः । पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्द्दनः" इत्युक्तेषु १नलादिषु । २पुण्यचरितयुक्तमात्रे च ३स्त्री॰ पद्यां स्त्री शब्दमा॰ ४वैदेह्यां स्त्री ।

पुण्यसम अव्य॰पुण्यं समं यत्र तिष्ठद्गु प्र॰अव्ययी॰: तुल्यपुण्ये

पुण्यसहम न॰ नील॰ता॰ उक्ते सहमभेदे तदानयनप्रकारस्तत्रोक्तो यथा "स्वर्येन्दुचन्द्रान्वितमह्नि लग्नं रवीन्दुयुक्तं निशि पुण्यसंज्ञम् । शोध्यर्क्षशुद्धाश्रयभान्तराले लग्नं न चेत् सैकभमेतदुक्तम्" । "यत्राब्दे पुण्यसहमे शुभं सोऽब्दः शुभावहः" । अनिष्टेऽस्मिन् शुभं नेति पुण्यमादौ विचारयेत्" ।

पुण्यस्थान न॰पुण्यनिमित्तं स्थानम् । १पुण्योत्पादनसाधने स्थानभेदे २लग्नावधिके नवमस्थाने च ज्यो॰। [माते च ।

पुण्या स्त्री पु-इण्य । १तुलस्यां शब्दमा॰। २पुण्यजनकस्त्री॰

पुण्यात्मन् त्रि॰ पुण्य आत्मा यस्य । पुण्यस्वभावे तेषां परलोकगतिप्रकारः पद्मपु॰ क्रिया॰ उक्तो यथा
"सुमत्योवाच शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि यत्त्वया श्रोतुमिष्यते । पुण्यात्मनां पापिनाञ्च पन्थानं सुखदुःखदम् । आदौ ब्रवीमि पन्थानं नृणां पुण्यवतामहम् । शृणुष्व द्विजशार्दूल ! शृण्वतां प्रीतिवर्द्धनम् । प्रस्तरैरिष्टकैर्बद्धो दिव्यवस्त्रैः समावृतः । भाति पुण्यात्मनां पन्थाः सर्वोपद्रववर्जितः । क्वचिद्गन्धर्वकन्याभिर्गीयते गानमुत्तमम् । क्वचिन्मञ्जुशरीराभिरप्सरोभिश्च नृत्यते । क्वचिच्च वीणाकणनं नानावाद्यं मनोहरम् । क्वचित् कुसुमवृष्टिश्च क्वचिद्वायुः सुशीतलः । क्वचित् क्वचिद्दीर्घिकाश्च फुल्लपद्मसुशोभिताः । क्वचित्पुण्याः शीततोयाः क्वचित् भक्तशालिकाः । क्वचिद्देवाश्च गन्धर्वाः पठन्तस्त्वम्पुत्तमम् । सुच्छायाः पादपाः क्वापि पुष्पिता वकुलादयः । समस्तसुखसम्पन्ने पथि गच्छन्ति मानवाः । पुण्यात्मानो द्विजश्रेष्ठ ! सुखमत्युमवाप्य च । केचित्तु रङ्गमारूढा नानालङ्कारभूषिताः । उद्दण्डधवलच्छत्रैर्गच्छन्त्यावृतमस्तकाः । केचिद्यान्ति गजारूढ़ा रथारूढाश्च केचन । यानारूढ़ा जनाः केचित् सुखेन यमम न्दिरम् । केचिद्देवाङ्गनाहस्तन्यस्तचामरवायुभिः । गच्छन्ति वीजिता मर्त्याः स्तूयमानाः सुरर्षिभिः । केचिद्दिव्याम्बरधराः सुचन्दनविभूषिताः । भुञ्जतो यान्ति ताम्बूलं पुण्यात्मानो यमालयम् । निजगात्रत्विषा केचिज्ज्वालयन्तो दिशो दश । व्रजन्ति शमनागारं चलदुष्टहनिवासिनः । केचिच्च पायसं दिव्यं भुञ्जन्तो यान्ति सत्तमाः । सुधापानं प्रकुर्वन्तः पथि गच्छन्ति केचन । केचिद्दुग्धं पिवन्तश्च केचिदिक्षुरसं तथा । केचित्तक्रं पिवन्तश्च गच्छन्ति यमम न्दिरम् । केचिद्दधीनि खादन्तः केचिन्नानाफलानि च । केचिन्मधु पिबन्तश्च पुण्यवन्तो व्रजन्ति वै । ताना गतांस्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्मपरायणान् । भास्करिः प्रीतिमासाद्य स्वयं नारायणो भवेत् । चतुर्बाहुः श्यामवर्णः प्रफुल्लकमलेक्षणः । शङ्खचक्रगदापद्मधारी गरुडवाहनः । स्वर्णयज्ञोपवीती च स्मेरचारुतराननः । किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः । चित्रगुप्तो महाप्राज्ञश्चण्डाद्या यमकिङ्कराः । सर्वे नारायणाकारा बभूवुर्मधुरोक्तयः । ततः स्वयं धर्मराजस्तान् सर्वान् मनुजोत्तमान् । परमां प्रीतिमासाद्य मित्रवत् पूजयेद्द्विज ! । दिव्यैर्वन्यैः फलैश्चैव तेषां पुण्यवतां नृणाम् । भोजनं कारयित्वा तु तानुवाचाथ भास्करिः । यम उवाच "यूयं सर्वे महात्मानो नरकक्लेशभीरवः । निजपुण्यप्रभावेन गम्यतां परमं पदम् । संसारे जन्म संप्राप्य पुण्यं यः कुरुते नरः । स मे पिता स मे भ्राता स मे बन्धुः स मे सुहृत् । इत्युक्ता धर्मराजेन ते सर्वे द्विजसत्तम ! । दिव्यं रथं समारुह्य नारायणपुरं ययुः" ।

पुण्याह न॰ पुण्यमहः टच समा॰ अहान्तत्वेऽपि पुण्यसुदिनाभ्यामहः" अमरोक्तेः क्लीवता । पुण्यदिने

पुण्याहवाचन न॰ ६त॰। पुण्यदिनस्य विप्रद्वारा वाचने तत्प्रकारः "पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते । एतदेव निरोङ्कारं कुर्यात् क्षत्रियवैश्ययोः । ओङ्कारं

ब्राह्मणे ब्रूयात् निरोङ्कारं महीपतौ। उपांशु च तथा वैश्ये शूद्रे स्वस्ति प्रयोजयेत्” उद्वा॰त॰ यमोक्तिः।

पण्यांदका स्त्री पुण्यजनकं स्नानदानादुदकं यस्याः। नदीभेदे भा॰अनु॰ १३॰अ॰। [पुन्नामनृशब्दे तद्वेतुहर्शनम्।

पुत् न॰ “निपरणाद्वा पुत्” निरु॰पृ–वा॰डुति पृषो॰। नरकभेदे

पुत्त गतौ सौ॰भ्वा॰पर॰सक॰ सेट्। पुत्तति अपुत्तीत् पुपुत्त।

पुत्तलक पु॰ पुत्त–वा॰ ल स्वार्थे क। पत्रादिनिर्मिते शवादिप्रतिमूर्त्तिभेदे पर्णनरशब्दे दृश्यम् शुद्धि॰त॰।

पुत्तली स्त्री पुत्त–ल गौरा॰ ङीष्। वस्त्रपत्रमृदादिनिर्मिते (पुँतुल) ख्याते पदार्थे “अमावास्यां समासाद्य मध्यरात्रे विचक्षणः। पुत्तलीं स्वर्णमयीं कृत्वा दीपादिभिरलङ्कृताम्” उत्तरकामाख्यातन्त्रम्। स्वार्थे क अतइत्त्वम्। पुत्तलिका तत्रार्थे स्त्री।

पुत्तिका स्त्री पुत् इति शब्दं तनोति तन–ड स्वार्थे क ह्रस्वः अत इत्त्वम्। क्षुद्रमक्षिकायाम् अमरः।

पुत्र(त्त्र) पु॰ पू–क्त ह्रस्वश्च पुतो नरकभेदात् त्रायते त्रै–क वा। १स्वजन्यपुरुषे २स्वजन्यायां स्त्रियां स्त्री ङीप्। निरुक्ते तु २।११अन्या व्युत्पत्तिरुक्ता “पुत्र पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुत् नरकं तस्मात् त्रायते वा” पृषो॰। “पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः। तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः” मनुः। तेनास्य एकतकारता द्वितकारता च। तस्यापत्यं विदा॰अञ्। पौत्र तदपत्ये पुंस्त्री॰ हरितादि॰यूनि फक्। पौत्रायण पुत्रस्य यून्यपत्ये पुंस्त्री॰ राजदन्ता॰ पतिपशुशब्दाभ्यां समासे पतिपशुशब्दयोः परनि॰। पत्युःपुत्रः पुत्रपतिः पशोः पुत्रः पुत्रपशुः। स च गौणमुख्यभेदेन द्वादशविधः द्वादशपुत्रशब्दे१८०१पृ॰दृश्यम् अन्यथापि ते चतुर्विधाः यथा“ऋणसम्बन्धिनः केचित् केचिन्न्यासापहारकाः। रिपवश्च प्रियाश्चेति स्वकर्मवशवर्त्तिनः। भेदैश्चतुर्भिर्जायन्ते पुत्रा मित्राः स्त्रियस्तथा। भार्य्यां पिता च माता च भृत्याः स्वजनबान्धवाः। स्वेन स्वेन हि जायन्ते सम्बन्धेन महीतले। न्यासापहरणं पूर्वं यस्य यस्य कृतं भुवि। न्यासस्वामी भवेत् पुत्रो गुणवान् रूपवान् भुवि। येन चापहृतो न्यासस्तस्य गेहे न संशयः। न्यासापहरणाद्दुःखं स दत्त्वा दारुणं गतः। न्यासस्वामी स पुत्रोऽभून्न्यासापहारकस्य च। गुणवान् रूपयांश्चैव सर्वलक्षणसंयुतः। भक्तिञ्च दर्शयेत्तस्य पुत्रो भूत्वा दिने दिने। प्रियवाक्यकरो वापि बहुस्नेहं प्रदर्शयेत्। स्वीयं द्रव्यं समुद्राह्यं प्रीतिमुत्पाद्य चात्मनाम्। भुक्त्वा तु पोषणात्तेन तदादाय पुनर्व्रजेत्। यथा तेन प्रदत्तं तन्न्यासापहरणात् पुरा। दुःखमेवं महत् कृत्वा दारुणं प्राणनाशनम्। तादृशं तस्य दद्यात् स पुत्रो भूत्वा महागुणैः। अल्पायुषस्तथा भूत्वा मरणं यान्ति ते तथा। दुःखं दत्त्वा प्रयान्त्येवं प्रक्षल्यैवं पुनः पुनः। यदाह पुत्र पुत्रेति प्रलापं हि करोति सः। तदा हास्यं करोत्येष कः स पुत्रो हि कस्य च। अनेनापि हृतो न्यासो मदीयः परिचारिणा। द्रव्यापहारोऽपि पिता पूर्वमद्यैव तस्य च। पिशाचत्वं मया दत्तमद्यैव हि दुरात्मनः। द्रव्यापहरणेनापि मम प्राणा गताः किल। दुःखेन महता चैव यथाहं पीडितः पुरा। तथा दुःखं प्रदत्त्वाहं द्रव्यं समुद्राह्यमुत्तमम्। भोगेन सर्वमादाय चिराद्दिव्यास्य सौख्यवत्। गतोऽस्मि स्वगृहमाद्य कस्याहं सुत ईदृशः। न चैषोऽपि पिता पूर्वमद्यैव न च कस्यचित्। पिशाचत्वं मया दत्तमद्यैव च दुरात्मनः। एवमुक्त्वा प्रयात्येव तं प्रहस्य पुनः पुनः। प्रयात्यनेन मार्गेण दुःखं दत्त्वा सुदारुणम्। एवं न्यासस्य सम्बन्धात् पुत्राः केचित् भवन्ति वै। संसारे दुःखबहुला दृश्यन्ते यत्र तत्र हि १। ऋणसम्बन्धिनः पुत्रान् प्रवक्ष्यामि तवाग्रतः। ऋणं यस्य गृहीत्वा यः प्रयाति मरणं किल। अतस्तस्य सुतो भूत्वा भ्राता वाथ पिता प्रियः। मित्ररूपेण वर्त्तेत अन्तर्दुष्टः सदैव सः। गुणं नैव प्रपश्येत स क्रूरो निष्ठुराकृतिः। जल्पते निष्ठुरं वाक्यं सदैव स्वजनेषु च। नित्यमिष्टं समश्नाति भोगान् भुञ्जीत नित्यशः। द्यूतकर्मरतो नित्यं चौरकर्मणि नित्यशः। गृहाद्द्रव्यं बलाद्धर्त्ता वार्यमाणः प्रकुप्यति। पितरं मातरञ्चैव कुत्सते च दिने दिने। द्रावकस्त्रासकश्चैव बहुनिष्ठुरजल्पकः। वञ्चयित्वैव सुद्राह्यं हृत्वा सुखेन तिष्ठति। जातकर्मादिभिर्बाल्ये द्रव्यं गृह्णाति दारुणः। पुनर्विवाहसंयोगान्नानाभेदैरनेकधा। एवं संचीयते द्रव्यं नैवमेतद्ददात्यपि। गृहक्षेत्रादिकं सर्वं ममैव हि न संशयः। पितरं मातरञ्चैव वदत्येवं दिने दिने। मुटखैर्मूषलैश्चैव कषाघातैस्तु दारुणैः। मृते तु तस्मिन् पितरि तथा मातरि निष्ठुरम्। निःस्नेहो निर्दयश्चैव जायते नात्र संशयः। एवंविधास्ततः पुत्रा भवन्ति च महीतले २। रिपुपुत्रं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे द्विजपुङ्गव!। बाल्ये वयसि सम्प्राप्ते रिपुवद्वर्त्तते सदा। पितरं मातरञ्चैव क्रीडमानो हि ताडयेत्। ताडयित्वा प्रयात्येवं

मन्हत्यैव पुनःपुनः। पुनरायाषितं तत्र पितरं मातरं पुनः। सक्रोधो वर्त्तते नित्यं वैरकर्मणि सर्व्वदा। पितरं मारयित्वा तु मातरञ्च पुनःपुनः। प्रयात्येवं स दुष्टात्मा पूर्व्ववैरानुभावतः ३। अथातः संप्रवक्ष्यामि यस्माल्लभ्यं भवेत् प्रियम्। जातमात्रः प्रियं कुर्य्याद्बाल्ये गमनक्रीड़नैः। वयः प्राप्य प्रियं कुर्य्यान्मातापित्रोरनन्तरम्। भक्त्या सन्तोषयेत् नित्यं तावुभौ परिपालयेत्। स्नेहेन वचसा चैव प्रियसम्भाषणेन च। मृतौ गुरू समाघ्राय स्नेहेन-रुदते पुनः। श्राद्धकर्म्माणि सर्व्वाणि पिण्डदानादिकां क्रियाम्। करोत्येवं सुदुःखार्त्तस्तेभ्यो यात्रां प्रयच्छति। ऋणत्रयान्वितः स्नेहाच्छ्रियोपयति निश्चितः। यस्माल्लभ्यं भवेत् कान्तं प्रयच्छति न संशयः। पुत्रो भूत्वा महाप्राज्ञ अनेन विधिना किल ४। उदासीनं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे द्विज! साम्प्रतम्। उदासीनेन भावेन स दैव परिवर्त्तते। ददाति नैव गृह्णाति न क्रुध्यति न तुष्यति। नैवोपयाति संत्यज्य उदासीनो द्विजोत्तम!। तवाग्रे कथितं सर्व्वं पुत्राणां गतिरीदृशी। यथा पुत्रास्तथा भार्य्या पिता माताथ बान्धवाः। भृत्याश्चान्ये समाख्याताः पशवस्तुरगास्तथा। गजामहिष्यो दासश्च ऋण-सम्बन्धिनस्त्वमी" पाद्मे भूमिख०११।१२।

तत्रैव १८।२०अ० सुपुत्रलक्षणं यथा

"पुत्रस्य लक्षणं पुण्यं तवाग्रे प्रवदाम्यहम्। पुण्यप्रसक्तो यस्यात्मा सत्यधर्म्मरतः सदा। बुद्धिमान् ज्ञानसम्पन्नस्तपस्वी वाग्विदांवरः। सर्व्वकर्म्मसु सन् धीरो वेदाध्ययनतत्परः। सर्व्वशास्त्रप्रवक्ता च देवब्राह्मणपूजकः। याजकः सर्व्वयज्ञानां दाता त्यागी प्रियंवदः। विष्णुध्यानपरो नित्यं शान्तो दान्तः सुहृत् प्रियः। पितृमातृपरो नित्यं सर्व्वस्वजनवत्सलः। कुलस्य तारको विद्वान् कुलस्य च-रिपोषकः। एवं गुणैः ससंयुक्तः सुपुत्रः सुखदायकः"।

वैष्णवपुत्रस्य पूर्व्वपुरुषत्रातृत्वं यथा "वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् त्रायते हि स पूर्व्वजान्। पितृनधस्तमान् वंशांस्तारयन्ति च पावनाः" कुपुत्रजनने पितॄणां नरकगमनं यथा "तथा यदि कुपुत्रः स्यात्तेन मज्जन्ति पूर्व्वजाः। सुघोरे नरके दीनाः शपन्ति च सङ्कुसङ्कुः। यथा जले कुप्लवेन तरन्मज्जति मूढ़धीः। तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यन्धे निमज्जति। जातमात्रे कुले जन्तौ संशेरते पितामहाः। किमेषोऽधो नयेदस्मानूर्द्ध्वं वा वैष्णवो भवन्" । २लग्नावधिके पञ्चमस्थाने नील०ता० वर्षका-

लीने ४षहमभेदे च। पुत्रसहमशब्दे दृश्यम्।

पुत्रक पु० पुत्र+अनुकम्पायां संज्ञायां वा कन् स्वार्थे क वा। १अनुकम्पितपुत्रे २पुत्रमात्रे च अष्टापदे ३शरभे पशुभेदे पुंस्त्री०। ४धूर्त्ते ५शैलभेदे ६द्रुमभेदे च मेदि० ७पतङ्गे ८अनुकम्प्यजने च शब्दरत्ना०।

पुत्रकन्दा स्त्री पुत्र इव स्निग्धत्वात् कन्दोऽस्याः। लक्ष्मणाकन्दायां राजनि०।

पुत्रका स्त्री पुत्र इव कायति कै—क। गौरसर्षपतुल्यायां पुत्रिकायां शब्दरत्ना०। [भिन्नाप्रयुक्ते।

पुत्रकाम त्रि० पुत्रं कामयते कामि—अण् उप०स०। पुत्रा-

पुत्रकाम्या स्त्री आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्र+काम्यच्—भावे अ। आत्मनः पुत्रेच्छायाम् भट्टिः २।४२ [६।१।१।

पुत्रक्रथ पु० क्रथ+घञ्० भावे यक् ६त०। पुत्रस्योत्पाटने फ०५।

पुत्रघ्नी स्त्री पुत्रं हन्ति हन—टक्। सुश्रुतोक्ते योनिरोगभेदे "स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंस्रवात्"।

पुत्र(त्त्र)जग्धी स्त्री पुत्रो जग्धोयया ङीप्। "वा हतजग्धयोः" वार्त्ति०तकारस्य वा द्वित्वम्। पुत्रभक्षणकर्त्र्यां स्त्रियां तथा पुत्र(त्त्र)हतीशब्दोऽपि वा तस्य द्वित्वं ङीप् च। सा च पुत्रहन्त्र्यां स्त्रियां स्त्री।

पुत्रजीव पु० पुत्रं गर्भं जीवयति जीव—अण् उप० स०। (जिँयापुता) वृक्षे "पुत्रजीवो हिमो वृष्यः श्लेष्मदो गर्भजीवनः। चक्षुष्यः पित्तशमनः दाहतृष्णानिवारकः" राजनि० "पुत्रजीवो गुरुर्वातकारी वृष्यो मतो बुधैः। सृष्टमूत्रमलः स्वादुः पटुः कटुरपि स्मृतः" भावप्र०। [पुत्रजीववृक्षे रत्नमा०।

पुत्रञ्जीवक पु० पुत्रं गर्भं जीवयति जीव+णि० ण्वुल्।

पुत्रदा स्त्री पुत्रं गर्भं ददाति सेवनात् दा—क। १वन्ध्याकर्कोट्यां २लक्ष्मणाकन्दे च राजनि० गर्भधारके त्रि०।

पुत्रदात्री स्त्री पुत्रं ददाति दा—तृच् ङीप्। मालवे प्रसिद्ध लताभेदे "पुत्रदात्री वातकफकटूष्णनाशिनी मता। सुरभिः सर्व्वदा पथ्या वन्ध्यादोषविनाशिनी" राजनि०।

पुत्रपौत्र न० गवाश्वादि० समा० द्व०। पुत्रपौत्रयोः समाहारे तदनुभवति ख। पुत्रपौत्रीण पुत्रपौत्रपर्य्यन्तगामिनि भट्टिः ५।१५। [राजनि० २पुत्रदातृमात्रे त्रि०।

पुत्रप्रदा स्त्री पुत्रं प्रददाति प्र+दा—क। १चविकायां क्षुपभेदे

पुत्रप्रिय पु० ६त०। खगभेदे भा०व० १०८अ०।

पुत्रभद्रा स्त्री पुत्रस्य भद्रं यस्याः ५ब०। वृहज्जीवन्त्याम् लतायां राजनि०।

पुत्रभाव पु॰ पुत्रस्य भावः। १पुत्रत्वे ज्योतिषोक्ते २पञ्चमे भावे द्वादशभावशब्दे ३८०२ पृ॰ दृश्यम्। तत्र पञ्चादिस्थित्यादिफलादि जातकपद्धतावुक्तं यथा "शुभखगवसतिः सुतालयश्चेच्छुभसहितः शुभवीक्षितोऽपि वा स्यात्। कथयति शुभसन्ततिं नराणां स च विपरीतफलः खलस्य योगात्। चन्द्राद्विलग्नादपि पुत्रभावे वर्गो यदैकोऽपि च गीष्पतेः स्यात्। तदा वदेदौरसमेव पुत्रं बलाबलौकस्य हि तारतम्यात्। तनौ धने वा सहजे विलग्ननाथे सुतः स्यात् प्रथमं चतुर्थे। पुत्री भवेत्तत्परतश्च पुत्रात् द्विकन्यकानां जननप्रदः स्यात्। चन्द्रभौमभृगवोद्विदेहगा ह्यादिमे वयसि सन्ततिप्रदाः। ते पुनर्धनुषि नान्तिमे तथा प्राचि सन्ततिकरा मता विदाम्। सन्तानभावे ग्रहदृष्टियोगो नवांशयोगोऽप्यथ वाङ्कयोगः। यावन्मितः स्यात् खलु तत्प्रसंख्या स्यात् सन्ततिस्तत्पनवांशतो वा। अपत्यसंख्या सुतभे नवांशाद्वाच्या द्विनिघ्ना शुभदृष्टियोगात्। शुभांशतो जीववती च कष्टा पापांशतः पापखगप्रदृष्टैः। कलिवितक्रूरकवयः क्रमोम्बुहिकलत्रगाः। क्रमात् कुर्वन्ति मनुजं तोककौतुकवर्जितम्। कविकलानिधिवर्गयुते सुते कविकलानिधियुक्तनिरीक्षिते। समभवर्गगते खलु कन्यका विषमभे तु सुतान् प्रदिशन्ति हि। दासीभवान्यपत्यानि सितांशे सुतभावगे। सितदृष्टे च केचित्तु चन्द्राद्यप्येवमूचिरे। शनिगणाः शनिभं सुतभे यदा शशिसुतेन दृशा प्रविलोकितम्। गुरुकुजार्कदृशा न युतं तदा प्रतनुते तनयं निजभूमिजम्। सुतभं शनिभं चेत् स्याच्छनियुक् शनिनेक्षितम्। दत्तात्मजाप्तिस्तद्वोध्यं तद्वच्चेत् क्रीतपुत्रदम्। सन्तानभावे कुजसप्तमांशे मन्दान्वितेऽन्यग्रहदृष्टिहीने। पुत्रो भवेत् क्षेत्रिमकोऽथ कुण्डः पापैर्युते पापगृहे सुतर्क्षे। चन्द्रे कुजांशे सुतगे प्रदृष्टे मन्देन नान्यैः खलु गूढजातः। शन्यंशगे सूर्य्यनिरीक्षिते च कुजे सुतस्थे च सुतोऽपविद्धः। शनिवर्गगते चन्द्रे शनियुक्ते च पञ्चमे। प्रदृष्टे रविशुक्राभ्यां भवेत् पौनर्भवः सुतः। रविचन्द्रमसोर्वर्गः सुतभे च तयोर्युतिः। शुक्रेण केवलं दृष्टे सहोढः कथितः सुतः। सुतालये भूसुतसंस्थितिश्चेत् संजातसंजातसुतक्षतिः स्यात्। यदा न दृष्टिर्गुरुदैत्यगुर्वोर्दृष्ट्या तयोः स्यात् प्रथमोत्थनाशः। सन्तानभावे नवमांशको यः पापैः प्रदृष्टः खलु यन्मितैः स्यात्। गर्भा विनश्यन्ति हि तत्प्रमाणा यदा न दृष्टिः शुभखेचराणाम्। काव्ये कुजे नीचारिपोर्नवांशे पराजिते वापि मृतप्रजः स्यात्। स्वोच्चखेटभांशे तु सुताप्रजः स्यादन्यांशकस्थे पुमपत्यभाक् ना। पापैः सुतस्थानगतैर्धनैः स्वजनैः सुखैर्ना रहितः कुजे तु। वैकल्यभाग् व्याधियुतः शनौ तु शुभग्रहैः पुत्रधनैः प्रपूर्णः"। वर्षलग्नतः पुत्रभावफलं नी॰ता॰ उक्तं यथा "पुत्रायगो वर्षपतिर्गुरुश्चेत् सूर्य्यारसौम्योशनसोऽथ चेत्थम्। सत्पुत्रसौख्याय खलार्दितास्ते दुःखप्रदाः पुत्रत एव चिन्त्याः। पुत्रे सुतस्य सद्मे सबले सुताप्तिः सौम्येक्षितेऽप्यतिसुखं यदि तत्र वर्षे। सौम्येक्षिते शुभगृहे सकुजो बुधश्चेत् पुत्रायगः सुतसुखं विबले सुतार्त्तिः। जीवो जन्मनि यद्राशावब्देऽत्र सुतगो बली। पुत्रसौख्याय भौमो ज्ञो वर्षेशोऽत्र सुताप्तिदः। यत्रेज्यो जनुषि गृहे विलग्नमेतत् पुत्राप्त्यै बुधसितयोरपीत्थमूह्यम्। यद्राशौ जनुषि शनिः कुजश्च सोऽब्दे पुत्रार्त्तिं तनुसुतगः करोति नूनम्। पुत्रे पुण्यस्य सद्मं पुत्राप्त्यै शुभदृष्टियुक्। लग्नपुत्रेश्वरौ पुत्रे पुत्रदौ बलिनौ यदि। चन्द्रो जीवोऽथ वा शुक्रः स्वोच्चगः सुतदः सुते। वक्री भौमः सुतस्थश्चेदुत्पन्नसुतनाशनः। सुताधिपो जन्मनि भार्गवोऽब्दे पुत्रे विलग्नाधिपतीत्थशालः। पुत्रप्रदो मन्दगृहस्थपुत्रे पापाधिकारीक्षित आत्मजार्त्तिः। यद्राशिगोऽपत्यपः स्मृतौ स राशिस्तत्प्रदाभिधः। बली जन्मोत्थसौख्याय वर्षे तद्दुःखदोऽन्यथा"

पुत्रवत् त्रि॰ पुत्रोऽस्त्यस्य "अन्यत्रापि दृश्यते" वार्त्ति॰ वलच्। पुत्त्रयुक्ते पत्ते मतुप् मस्य वः। पुत्रवत् तत्रार्थे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

पुत्रशृङ्गी स्त्री पुत्रं पवित्रं शृङ्गमिव पुष्पमस्याः ङीप्। अजशृङ्ग्यां राजनि॰। इयं सुश्रुते श्यामादिगणे पठिता।

पुत्रश्रेणी स्त्री पुत्रा पवित्रा श्रेणिरत्र ङीप्। मूषिककर्ण्यां रत्नमाला।

पुत्रसङ्करिन् पु॰ पुत्त्रे पुत्त्रोत्पादने सङ्करी। भिन्नवर्णायां स्त्रियां पुत्रोत्पादनेन वर्णसङ्करकारके भा॰क॰ ४४अ॰।

पुत्रसहम न॰ नील॰ता॰ उक्ते सहमभेदे। तदानयनञ्च तत्र दर्शितं यथा "सुतोऽङ्कनिशमिन्दुमीक्ष्यात्"। स्फुटजीवादिन्दुं त्यक्त्वा दिवारात्रौ लग्नयोगे पुत्रसहमं भवति। तत्र च पुण्यसहमवत् सैकतादि ज्ञेयम्।

पुत्रसू स्त्री पुत्रं सूते सू–क्विप्। पुत्रप्रसवकर्त्र्याम्।

पुत्राचार्य्य पु॰ पुत्र आचार्य्योऽध्यापको यस्य। पुत्रतोऽध्यायिनि। मनुः ३।१६२

पुत्रा(त्त्रा)दिन् पु० पुत्रमत्ति अद–णिनि आक्रोशे गम्ये तकारस्य वा द्वित्वम् । (बेटाखेक) पुत्रभक्षकत्वेन आक्रुश्यमाने १पुरुषे २तथाभूतायां स्त्रियां स्त्री ङीप् ।

पुत्रान्नाद पु० पुत्रस्य पुत्रोपहृतमन्नमत्ति अद–अण् उप०स० । कुटीचके सन्न्यासिभेदे त्रिका० कुटीचकशब्दे दृश्यम् ।

पुत्रिक त्रि० पुत्रोऽस्त्यस्य ठन् । पुत्रयुक्ते । ततः पुरोहिता० भावे यक् । पौत्रिक्य तद्युक्तत्वे न० ।

पुत्रिका स्त्री पुत्री+स्वार्थे क ।१कन्यायाम् शब्दर०।२पुत्तल्यां ३यावकतूले च मेदि०। अपुत्रेण समयभेदेन ४कृतायां सुतायां स्त्री । स च समयः तद्विभागादिश्च मनुनोक्तो यथा "अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् । यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् । अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाः । विवृद्ध्यर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः । ददौ च दश धर्माय, कश्यपाय त्रयोदश । सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् । यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा । तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत्" "दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् । स एव दद्याद्द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च । पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः । पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते । समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः" "मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः । द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तत्पितुःपितुः" । अधिकं पुत्रिकापुत्रशब्दे दृश्यम् ।

पुत्रिकापुत्र पु० पुत्रिकैव पुत्रः, ६त० वा । १पुत्रिकारूपपुत्रे २पुत्रिकायाः पुत्रे च यथाह वशिष्ठः "अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति" । "अथ वा पुत्रिकैव सुतः पुत्रिकासुतः सोऽप्यौरससम एव पित्रवयवानामल्पत्वान्मात्रवयवानां बाहुल्याच्च यथाह वशिष्ठः "द्वितीयः पुत्रिकैवेति । द्वितीयः पुत्रः कन्यैवेत्यर्थः इति, मिताक्षरा । अत्र विशेषो दायभागोक्तो यथा "तत्र पुत्रिकौरसयोस्तुल्यांशित्वं न पुनः पुत्रिकाया ज्येष्ठत्वेन विंशोद्धारार्हता तदाह मनुः "पुत्रिकायां कृतायान्तु" (इत्यादि अनुपदमुक्तम्) अतो ज्येष्ठपुत्रकार्यकरणात् स्वपुत्रद्वारेण पुत्रिकायाः पिण्डदातृत्वात् । तदाह मनुः "अपुत्रोऽनेन विधिना" (इत्यादि उक्तम्) । न च पुत्रिकायामेव प्रथमं पुत्रे जाते तदनन्तरमौरसपुत्रोत्पत्तौ पुत्रिकापुत्रस्य ज्येष्ठांशता भवेदिति वाच्यं तस्य पौत्रत्वात् तदाह मनुः "अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनम्"। पुत्रिका हि पुत्रस्तस्याः पुत्रः पौत्र एव भवति तद्वांश्च पौत्री भवति न च ज्येष्ठत्वेन पौत्रस्यांशातिरेकः श्रुतोऽस्ति"। यत्तु वशिष्ठवचनम् "अभ्रातृकां प्रदास्यामि" (इत्यादि उक्तम्) । पुत्रिकापुत्रस्यैव पुत्रत्वं वदति तेन पुत्रिकायास्तत्पुत्रस्य च पुत्रत्वं तत्र मनुविरोधात् पिण्डदानमात्रयोगात् पुत्रत्वमस्य गौणं तद्द्वारेणैव पुत्रिकायाः पिण्डदातृत्वात् एकस्य अतोऽन्यस्य तदयोगात् । पुत्रिकौरसयोस्तु सवर्णत्वे सति पूर्वोक्तविभागो बोद्धव्यः असवर्णत्वे तयोरसवर्णौरसपुत्रवदेव विभागः पुत्रिकौरसयोः समानत्वात् । यदि च कृतापि पुत्रमनुत्पाद्यैव विधवा भूता वन्ध्यात्वेनवाऽवधृता तदा तस्याः पितृधनेऽनधिकारः स्वधाकरपुत्रार्थं पुत्रिकायाः कृतत्वात् तदभावे दुहित्रन्तरतुल्यत्वात्" दा०भा०। व्याकृतं चैतत् श्रीकृष्णेन "ज्येष्ठता श्रेष्ठता सा च पुन्नामनरकत्राणनिबन्धना तदभावात् श्रेष्ठत्वाभाव इत्याह अत इति साक्षादित्यर्थः । ज्येष्ठत्वेनेति । ज्येष्ठपुत्रकार्यं पुन्नामनरकत्राणं तत्करणात् । तर्हि पुत्रिकाकरणं किमर्थमत आह स्वपुत्रद्वारेणेति । स्वधाकरं त्रिविधक्रियाकरम् अन्यथा स्वधाकरशब्दस्य श्राद्धकरणमात्रार्थत्वे दौहित्रान्तरसाधारण्यात् पुत्रिकाकरणवैयर्थ्यापत्तेः । एतेन पुत्रिकापुत्रसत्त्वेऽपि पुत्रिकाया एव प्रेतधनाधिकार इति मतमपि निरस्तमिति वेदितव्यं तथा च परम्परयोपकारार्थमेव पुत्रिकाकरणमिति भावः । ज्येष्ठांशतेति । तस्य साक्षादेव ज्येष्ठपुत्रकार्यकरणादिति भावः । पौत्रत्वादिति आतिदेशिकपौत्रत्वादित्यर्थः। मनुविरोधादिति । न च विनिगमनाविरहः किं मनुविरोधात् वशिष्ठोक्तं पुत्रत्वं गौणं, किं वा वशिष्ठविरोधात् मनूक्तं पौत्रत्वमेव गौणमिति वाच्यं मनुस्मृतेः सर्वस्मृतिप्रबलत्वस्यैव विनिगमकत्वात् । पुत्रत्वं पुत्रव्यपदेशः । गौणमिति पिण्डदातृत्वस्य मुख्यपुत्रगुणस्य योगात् गौणता बोध्या । पिण्डदानयोगमेवोपपादयति तद्द्वारेणैवेति । एकस्य पुत्रिकापुत्रस्य, अन्यस्य पुत्रिकास्वरूपस्य तदयोगात् पुत्रत्वयोगात् । न च परम्परया पिण्डदानापेक्षया साक्षात् पिण्डदानस्य बलवत्त्वेन पुत्रिकापुत्रस्यैव पुत्रत्वं न्याय्यं

न तु पुत्रिकाया इति वाच्यं पुत्रिकाया अङ्गजत्वात् तदधीनजन्मतया च तत्पुत्रस्य पिण्डदानयोगात् तस्या एवोत्कर्षेण पुत्रत्वौचित्यात्। एतन्न्यायादेव अपुत्रिकाया अपि दुहितुरभाव एव दौहित्रस्यैव प्राप्यधिकारोपपत्तिः। अतएव समस्तत्वेनेनेन पुत्रिकौरसयोरेव समभागिता मनूक्ता न तु तस्याः पुत्रस्य औरससमगिता केनाप्युक्तेति। इत्यस्य "पुत्रिकापुत्र एव चेति" द्वादशविधपुत्रगणनायां कर्मधारयो न तु तत्पुरुष इति विभावनीयम्। पूर्वोक्तविभाग इति समभाग इत्यर्थः"। अपत्यधनाधिकारे च दाय०भा० कश्चिद्विशेष उक्तो यथा "अतएव स्वपुत्त्रद्वारेण पिण्डदातृतया दुहितुः पितृधनाधिकारः अतएव पुत्रिकाया अपि पितृपरमजातधनसम्बन्धायाः पश्चाद्वन्ध्यात्वेन तद्भर्त्तुर्वा प्रव्रज्यासामर्थ्येन विपर्यस्त पुत्त्रायाः मरणे तद्धनं न भर्तुः। यथा शङ्खलिखितौ "प्रेतायाः पुत्रिकायास्तु न भर्त्ता द्रव्यमर्हत्यपुत्त्रायाः"। तथा पैठीनसिः "प्रेतायां पुत्रिकायान्तु न भर्त्ता द्रव्यमर्हति। अपुत्त्रायां, कुमार्य्यां वा स्वसा ग्राह्यं तदन्यथा"। ततः कुमार्य्यां स्वसा अन्यया वा पुत्त्रवत्या सम्भावितपुत्रया स्वसा तद्धनं ग्राह्यम्। अतः स्त्र्यधिकारे व्यावृत्तिरन्याधिकारस्य। यत्तु मनुवचनम् "अपुत्त्रायां मृतायान्तु पुत्रिकायां कथञ्चन। धनं तत् पुत्रिकाभर्त्ता हरेतैवाविचारयन्"। तद्विपर्यस्तपुत्त्राया अनुत्पन्नसुतपुत्त्रायाः पुत्त्रिकाया मरणे वेदितव्यम्" "विपर्य्यस्तपुत्त्रायाः पुत्त्रोत्पत्त्यभाववत्याः। तद्धनं ग्राह्यमिति। तदपि पत्यभावे कुमार्य्यादीनां पत्नीवाध्यत्वादिति बोध्यम्। अत इति उक्तोभयस्थलाभ्यां विपर्य्यस्तपुत्त्रायाः पुत्त्रिकायामरणे कुमार्य्यादीनामधिकारे प्राप्ते भर्तुरधिकारस्य व्यावृत्तिरिति समयोपसंहारः। प्राञ्चस्तु यतः पुत्त्रिकाया एव विपर्य्यपुत्त्रायामरणे न तत्संक्रान्तदाये भर्तुरधिकारोऽतः स्त्र्यधिकारे अन्यासां दुहित्रादीनामप्यधिकारेऽनन्तरं विपर्य्यस्तपुत्त्राणां तासां मरणे भर्तुरधिकारस्य व्यावृत्तिरिति व्याचक्रुः। तदविपर्य्यस्तपुत्त्राया इति। एतस्यैव विवरणम् अनुत्पन्नसुतपुत्त्राया इति। अत्र पत्नान्तराभावात् चकारः क्वाचित्कः पाठः प्रामादिकः। अथात शङ्खलिखितादिवचनमेव उत्पन्नसुतपुत्त्राविषयं मनुवचनन्तु अनुत्पन्नपुत्त्राविषयमिति वैपरीत्यमेव न कृतः? उत्पन्नपुत्त्राया, इवाविपर्य्यस्तपुत्त्रायाः पुत्त्रोत्पत्त्यैव पितुः पुन्नामनरकनिवृत्तेकत्वेन कृतोपकारकतया स्वामित्वे निव्यूढे पितुरितरापेक्षया तस्या एवाधिकोपकारित्वात् तद्भर्तुरधिकारो युक्तः अतएव "दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि" इत्यनेन दौहित्रमुखदर्शनस्यापि नरकनिस्तारकतेति। पुत्त्रानुत्पत्तौ तु पितृपकाराभावात् तस्या एव न स्वामित्वं कुतस्तत्पत्युरिति तत्पितृधनाधिकारिणां कन्यादीनामेव तदानीं तत्राधिकारस्य न्याय्यत्वात्। यद्यपि वन्ध्यात्वेनावधृतायां जीवन्त्यामप्येतदुचितं तथापि प्रेतायां इति पठनात् न जीवन्त्यां तस्याम् अन्यदुहित्रादीनामधिकार इति" श्रीकृष्णव्याख्या।

पुत्रिन् पुंस्त्री पुत्त्र+अस्त्यर्थे इनि। पुत्त्रयुक्ते स्त्रियां ङीप्

पुत्री स्त्री पुत्र+गौरा० ङीष्। १कन्यायां २छन्दोभेदे वृत्ता०।

पु(त्री य)त्र त्रि० पुत्त्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा "पुत्त्राच्छ च" पा० छ पक्षे यत्। १पुत्त्रनिमित्ते संयोगे २तदोयोत्पाते च। पुत्रस्येदम् छ। ३पुत्त्रसम्बन्धिनि त्रि०। "धन्यं यशस्यं पुत्रीयमायुष्यं विजयाय च" भा०या० ६७अ०। ४इष्टिभेदे स्त्री रामा०अयो० १५।२

पुत्रेष्टि स्त्री पुत्त्रकाम कर्त्तव्या इष्टिः शा०त०। पुत्त्रकाम० कार्य्ये इष्टिभेदे सा च आश्व०श्रौ०२।१०,दशमादौ दृश्यः। "गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत्" इत्यसमीमांसाधृतवाक्यम्। स्वार्थे क। तत्रार्थे जटाध०।

पुत्रैषणा स्त्री ६त०। पुत्रेच्छायां शत०ब्रा० १४।६।१४।१

पुथ हिंसे दि०पर०सक०सेट्। पुथ्यति अपोथीत्। पुपोथ।

पुथ वधे सक० क्लेशे अक०भ्वा०पर०सेट् इदित्। पुन्थति अपुन्थीत् पुपुन्थ पुन्थ्यते।

पुथ दीप्तौ चु०उभ०सक० सेट्। पोथयति-ते अपूपुथत्-त।

पुद्गल पु० पूरणात् पुत् गलतीति गलः कर्म०। १परमाणौ "पूरणाद्गलनात् देहे पुद्गलाः परमाणवः" इति विष्णुपु० टीकायां श्रीधरधृतवाक्यम्। २बौद्धमतप्रसिद्धे द्व्यणुकादिपदार्थभेदे च। पुत् कुत्सितो गलो यस्मात्। ३सुन्दराकारे त्रि०शब्दर०।४रूपादिविशिष्टे त्रि०हेमच०[मौक्षे अमरः।

पुनःपुनर् अव्य०पुनर्+वीप्सायां द्वित्वम्। १सकृदित्यर्थे २अ-

पुनःपुना स्त्री पु० पुनः पुनाति पू—नक् पृषो०। नदीभेदे "कीकटेषु गया पुण्या नदी पुण्या पुनःपुना" वायुपु०।

पुनःसंस्कार पु० पुनर्वारः संस्कारः। १द्वितीयोपनयनसंस्कारे गोमांसादिभक्षणे प्रायश्चित्तनिमित्ते पुनर्वारोपनयनभेदे "पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति" इत्युक्ते उपनयने ज्यो०त० "अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासं-

संसृष्टमेव च । पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः । वपनं मेखलादण्डो भैक्ष्यचर्य्याव्रतानि च । निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि" मनुः । "विड्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वात् मनुष्यसम्बन्धि मूत्रं पुरीषं वा अबुद्धिपूर्वकं प्राश्य सुरासंसृष्टस्य भक्तादिरसं वा प्राश्य द्विजातयस्त्रयोवर्णाः पुनरुपनयनमर्हन्ति । वपनमिति "शिरोमुण्डनं मेखलाधारणं दण्डधारणं भैक्ष्याणि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तार्थं पुनरुपनयने द्विजातीनां न भवन्ति" कुल्लू० ।

पुनः(न)स्तोम पु०वा विसर्गलोपः । उक्थ्यसंस्थे यज्ञभेदे "बहुप्रतिगृह्य गरगीरिव योमन्येत तस्य पुनःस्तोम उक्थ्यः" कात्या०२२।६०।६ "बहुप्रतिगृह्य गरगृहीतमिवात्मानं यो मन्यते तस्य पुनःस्तोमसंज्ञक उक्थ्यसंस्थो भवति" कर्कः ।

पुनर् अव्य० पन—स्तुतौ का० अरि पृषो० । १द्वितीयवारे अप्रथमे२ भेदे च अमरः । ४अधिकारे ५पक्षान्तरे मेदि० "पुनरित्यप्रथमे ६विशेषे च" गणर० उक्तौ विशेषे च पुनरिति भूयोऽर्थविशेषयोः" गणरत्नटीका ।

पुनरसु पु० पुनरसुर्जीवनं यस्मथोऽस्य । पुनर्जाते शत०ब्रा०१।५।२।१४ ।

पुनरागत त्रि० पुनर्वारमागतः । प्रत्यागते मनुः ११।१८६।

पुनरागमन न० पुनर्वारमागमनम् । प्रत्यागमने

पुनराधान न० पुनर्वारमाधानम् । श्रौतस्मार्त्ताग्नेर्द्वितीयाधाने "पुनर्दारक्रियां कुर्य्यात् पुनराधानमेव च" मनुः ५।१५८। "अरण्योरल्पमप्यङ्गं यावत्तिष्ठति पूर्वयोः । न तावत् पुनराधानमन्यारण्योर्विधीयते" कर्मप्रदीपः । "नाशवदाहाद्निर्मित्तेष्वन्ययोः परिग्रहोपदेशाच्च" कात्या०श्रौ०४।७।२२ "अरण्योर्दग्धयोर्वापि नष्टयोः क्षीणयोस्तथा । आहृत्यान्ये समारोप्य पुनस्तत्रैव निर्मथेत्" इति "अरण्योः क्षयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः । पालयेदुपशान्तेऽस्मिन् पुनराधानमिष्यते" कर्मप्रदीपः ।

पुनराधेय न० पुनर्वारमाधेयमग्न्याधानम् । श्रौते कर्मभेदे तच्च "पुनराधेय आधानाप्रतिज्ञातस्य" कात्या०श्रौ०४।११।१सूत्रादौ तद्भाष्ये च पद्धतौ दृश्यम् ।

पुनरावर्त्तिन् त्रि० पुनःपुनर्वारमावर्त्तते आ+वृत—णिनि । भूयो भूय आगन्तरि "आ ब्रह्मभुवनात् लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन !" गीता ।

पुनराहार पु० पुनर्वारमाहारो भोजनं शा०त०। द्वितीयवारभोजने भूयस्तद्र्व्याहरणे च कात्या०श्रौ०२५।११।१०

पुनरुक्त त्रि० पुनर्वारमुक्तम् । पुनर्वारं कथिते १अर्थे २शब्दे च । तत्र शब्दस्य पुनरुक्तत्वे तदर्थस्यापि पुनरुक्तत्वं नियतम् ततः उक्था० तद्वेत्त्यर्थे ठक् पौनरुक्तिक तद्वेत्तरि त्रि० । शब्दपरत्वे ऋगयनादित्वात् अण् । पौनरुक्त तच्छब्दाध्येतरि त्रि० । भावे क्त । ३पुनःकथने न०

पुनरुक्तजन्मन् पु० पुनरुक्तं द्वितीयवारं जन्म यस्य । १द्विजातौ २ब्राह्मणे त्रिका० "द्वितीयं मौञ्जीबन्धने" मनूक्तेस्तस्य तथात्वम् । [दृश्यम् ।

पुनरुक्तवदाभास पु० अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८ पृ०

पुनरुत्पत्ति स्त्री उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिः । असत्ये उत्पन्नस्य पुनरुत्पादे स च न सम्भवति उत्पन्नस्य पुनरुत्पादासम्भवात् इति सिद्धान्तः ।

पुनरुत्सृष्ट पु० पशुभेदे । पूर्वं वाहितः दौर्बल्यात् उत्सृष्टः पुनरपि सबलो जातः पुनरपि वाहितः पुनश्च दौर्बल्यात् उत्सृष्टस्तादृशे पशौ" कात्या०७।१।१५ सूत्रभाष्यम् । [तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते" गीता

पुनर्जन्मन् न० पुनर्भूयोजन्म । भूयोजन्मनि "मामुपेत्य

पुनर्ण(न)व पु० पुनरपि नवः "पूर्वपदात् संज्ञायामगः" पा० संज्ञायां णत्वम् अन्यत्र न णत्वम् । १नखे हेमच० तस्य छिन्नरूढ़त्वात्तथात्वम् । २भूयोनवे त्रि० अणत्वम् ।

पुनर्नवा स्त्री पुनर्नवा पुनर्नूयते नू—अप् वा क्षुभ्नादिराकृतिगणत्वात् न णत्वम् । शोथघ्न्यां (पुनपुना) शाकभेदे अमरः । सा च द्विविधा श्वेता रक्ता च तयोर्गुणादि भावप्र० उक्तं यथा

"पुनर्नवा श्वेतमूला शोथघ्नी दीर्घपत्रिका । कटुः कषायाऽरुच्यर्शःपाण्डुघ्नी दीपनी परा । शोथानिलगरश्लेष्महरी ब्रध्नोदरप्रणुत् । पुनर्नवाऽपरा रक्ता रक्तपुष्पा शिलाटिका । शोथघ्नी क्षुद्रवर्षाभूर्वर्षकेतुः कठिल्लकः । पुनर्नवाऽरुणा तिक्ता कटुपाका हिमा लघुः । वातला ग्राहिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी" ।

पुनर्नवामण्डूर न० चक्रपाणिदत्तोक्ते औषधभेदे

"पुनर्नवात्रिवृच्छुण्ठीपिप्पलीमरिचानि च । विडङ्गं देवकाष्ठञ्च चित्रकं पुष्कराह्वयम् । त्रिफलां द्वे हरिद्रे च दन्तीञ्च चविकन्तथा । कुटजस्य फलं तिक्तां पिप्पलीमूलमुस्तकम् । एतानि समभागानि मण्डूरं द्विगुणं ततः । गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्त्वा स्थापयेत् स्निग्धभाजने । पाण्डुशोथोदरानाहशूलार्शःक्रिमिगुल्मनुत्" ।

पुनर्भव पु० छिन्नोऽपि पुनर्भवति भू—अप । १नखे अमरः

२भूयोजाते त्रि०। भावे क्यप्। ३पुनरुत्पादे पु०कुमा०३सर्ग०

पुनर्भू स्त्री पुनर्भवति जायात्वेन भू—क्विप्। एकेन व्यूढायां पुनरन्यगृहीतायां भार्य्यायाम् अन्यपूर्वायाम् अन्यपूर्वाशब्दे २१२ पृ० दृश्यम्। [२।२।२।२०।

पुनर्मृत्यु पु० भूयोभूयो मृत्युः। भूयोभूयोमरणे शत०ब्रा०

पुनर्यज्ञ पु०भूयः कार्य्ये यज्ञे। कात्या०श्रौ०२५।१।२०भाष्यम्।

पुनर्यात्रा स्त्री १प्रत्यागतौ जगन्नाथस्य पुनर्वारं २रथयात्रायाञ्च "पुनर्यात्रा विधातव्या तथैव नवमेऽहनि" ति०त०। सा च द्वितीयातो नवमदिने दशम्यां कर्त्तव्याऽहनृशब्दस्य चान्द्रदिनपरत्वात्। ३पुनर्वारगमने च।

पुनर्वत् त्रि० पुनः पुनःशब्दोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। पुनःशब्दयुक्ते कात्या० २१।१०।२७ भाष्यम्।

पुनर्वसु पु०पुनर्+वस—उ। १विष्णौ "विश्वयोनिः पुनर्वसुः" विष्णु स० पुनः पुनः सर्वशरीरेषु क्षेत्रज्ञरूपेण वसतीति पुनर्वसुः, भाष्यम्। २शिवे च अश्विन्यवधिके सप्तमे ३नक्षत्रे द्वि०व०। ४कात्यायनमुनौ ५लोकभेदे ६धनारम्भे च शब्दच०। अश्विन्यादिषु मध्ये सप्तमनक्षत्रस्वरूपाधिदेवादि अश्लेषाशब्दे ४८७पृ०दर्शितम्। तदीयाद्यचरणत्रयं मिथुनराशिघटकम् शेषपादस्तु कर्कटराशिघटकः। तस्य द्विवचनान्तत्वं तु प्रायिकं "पुनर्वसौ कृतो विप्रः" इत्यादिप्रयोगात्। नक्षत्रार्थे तिष्येण सह द्वन्द्वे अस्य द्विवचनान्तता, तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू पुनर्वसुनक्षत्रस्य द्विवचनत्वेन बहुत्वे प्राप्ते द्वित्वविधानम्। कुकुरवंश्ये ४नृपभेदे हरिवं०४२अ०।

पुन्नाग पु० पुमान् नाग इव श्रेष्ठत्वात् स इव वा। १स्वनामख्याते पुष्पप्रधाने वृक्षे अमर० "पुन्नागपुष्पं मधुरं सुगन्धि शीतलं तथा। मलप्रसादनकरं पित्तनाशनमेव तत्" राजनि०। २सितोत्पले ३जातीफले ४नरश्रेष्ठे ५पाण्डुनागे च मेदि०।

पुन्नाट(ड) पु० पुमानिव नाटयति नाटि—अच्। चक्रमर्द्दे राजनि०। नाडि—अच्। पुन्नाडोऽप्यत्र।

पुन्नामन् पु० पुदिति नामास्य। १नरकभेदे "पुंनाम्नो नरकात् यस्मात्" मनुः। तन्नरकगतिकारणञ्च षोडशविधं यथोक्तं वामनपु० ५८अध्याये

"परदाराभिगमनं पापानाञ्चोपसेवनम्। पारुष्यं सर्वभूतानां प्रथमं नरकं स्मृतम्। फलस्तेयं महापापं फलाहेस्य च पाटनम्। पाटनं वृक्षजातीनां द्वितीयं परिकीर्त्तितम्। वर्ज्यादानं तथा द्विष्टमवध्यवधबन्धनम्। विवादित्वमहेतुत्वं तृतीयं नरकं स्मृतम्। भयदं सर्वसत्त्वानां नरभूतिविनाशनम्। भ्रंशनं निजधर्माणां चतुर्थं नरकं स्मृतम्। मारणं मित्रकौटिल्यं मिथ्याभिशपनञ्च यत्। मिष्टैकाशनमित्युक्तं पञ्चमञ्च विपाचनम्। प्ररोहणं यन्त्रकरं वमनं योगनाशनम्। यानस्वस्य हरणं षष्ठमुक्तं न्यार्थनम्। राजभागस्य हरणं राजजायानिषेवणम्। राज्ये त्वहितकारित्वं सप्तमं नरकं स्मृतम्। लुब्धत्वं लोलुपत्वञ्च लब्धधर्मार्थनाशनम्। नानाकर्मकरं प्रोक्तमष्टमं नरकं स्मृतम्। ब्रह्मस्वहरणञ्चैव ब्राह्मणानां विनिन्दनम्। विरोधो ब्राह्मणैश्चोक्तो नवमो नरकस्त्वयम्। शिष्टाचारविनाशञ्च मित्रद्वेषं शिशोर्वधम्। शास्त्रस्तेयं धर्मशून्यं दशमं परिचक्षते। षडङ्गनिधनं घोरं षाड्गुण्यप्रतिषेधनम्। एकादशममेवोक्तं नरकं सद्भिरुत्तम!। सद्भिरुक्तं सदाचारं विना चारोद्यमत्क्रिया। संस्कारपरिहीनत्वमिदं द्वादशमं स्मृतम्। हानिर्धर्मार्थकामानामपवर्गस्य हारणम्। स्वर्गहर्त्तृ च मतिदं त्रयोदशमसुच्यते। समलं धर्महीनञ्च यद्द्रव्यं यच्च दोषजम्। चतुर्दशकमेवोक्तं नरकं सद्विगर्हितम्। अज्ञानञ्चाप्यनिष्टत्वमशौचमशुभावहम्। गर्ह्यं तत्पञ्चदशकमसत्यवचनानि च। आलस्यं चाततायित्वमगारेष्वग्निदापनम्। इच्छा च परदारेषु नरकाय निगद्यते। ईर्ष्याभावश्च सभ्येषु षोडश्यन्तु विगर्हितम्। एतैस्तु पापैः पुरुषः पुन्नामनरके पतेत्। पुन्नामनरकं घोरं विनाशं प्राह सर्वतः। एतस्मात् कारणात् त्राता ततः पुत्त्रो निगद्यते"। पुमान् पुंलिङ्गनामास्य नक्षत्रगणभेद "हस्तो मूलश्रवणपुनर्वसुम्गशिरस्तथा पुष्यः। गर्भाधानादिकार्य्येषु पुन्नामायं गणः शुभदः" ज्यो० त०।

पुप्पुट पु० "दन्तवेष्टः शोफकृद्यः पीताभो दन्तपुप्पुटः" इति सुश्रुतोक्ते १क्षुद्ररोगे "नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात् स्यात् मेदोयुक्तात् पुप्पुटस्तालुदेशे" तत्रोक्ते २तालुगते रोगभेदे च।

पुप्पुस पु० (फोफरा) ख्याते १क्लोमे पद्मबीजाधारे २बीजकोषे च हेमच०। फुप्फुस इति पाठान्तरं तत्रार्थे।

पुमस् पु० पाति पा—पालने "पातेर्डुम्सुन्" उणा०डुम्सुन्। १पुरुषे २मनुष्यजातिमात्रे च अमरः। सत्त्वप्रधानत्रिगुणकार्य्ये शब्दसंस्कारविशेषयुक्ते शब्दे च। सर्वनामस्थाने परे असुन् पुमांसौ पुमांसः इत्यादि समासे पदान्तत्वे अनु-

परे खयि परे रुः तस्य च सः । पुंस्कोकिल इत्यादि । बहुव्रीहौ उरःप्रभृतित्वात् नित्यं कप् । स पुंस्का अपुंस्का इत्यादि ।

पुमनुजा स्त्री पुमांसमनुरुध्य जायते "अनौ कर्म्मणि" पा० ('अनुपूर्वाज्जनेः कर्म्मण्युपपदे डः स्यात्) अनु+जन–ड "पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा" सि०कौ०। "इह जनिः सकर्म्मकः अनुरोधविशिष्टजननार्थकत्वात्" तत्त्वकौ० पदान्तत्वेन अन्त्यलोपः । पुरुषानन्तरजातायां भगिन्याम् ।

पुमपत्य न० पुंरूपमपत्यम् । पुंरूपापत्ये अमरः ।

पुमाख्या स्त्री ६त० । १पुरुषसंज्ञायां पुमांसमाख्याति आ+ख्या–क।"जातिभेदाः पुमाख्याश्च" अमरोक्ते २पुरुषवाचकशब्दे पु० ।

पुम्भूमन् पु० ६त० । पुलिङ्गबहुत्वे अमरः ।

पुर अग्रगतौ तु०पर०सक० सेट् । पुरति अपोरीत् । [ङीप् ।

पुरःसर त्रि० पुरोऽग्रे सरति सृ–ट । अग्रगामिनि स्त्रियां

पुर न० पुर–अग्रगमने क । १गेहे २देहे पाटलिपुत्रे ३नगरभेदे ४कुसुमदलवृत्तौ मेदि० ५नागरमुस्तायां रत्नमा० ६चर्म्मणि शब्दर० ७अट्टोपरिगृहे च विश्वः । ८बहुग्रामीणव्यवहारस्थाने बहुहट्टादियुक्ते प्रधानग्रामे न० स्त्री श्रीधरः । स्त्रीत्वे ङीप् । ९पीतभिण्टग्राम् अमरः धान्यादिचये १०राशौ ११गुग्गुलौ च पु० शब्दच० पृ–क । १२पूर्णे प्रचुरे त्रि० । नगरशब्दे ३९१६ पृ० पुरीशब्दे च दृश्यम् । पुरे वर्णनीयपदार्थाः कविकल्पलतायामुक्ता यथा "पुरे हट्टप्रतोली च परिखातोरणध्वजाः । प्रासादाध्वप्रपारामवापीवेश्यासतीश्वरी" ।

पुरग त्रि०पुरं गच्छति गम–ड । नगरगामिनि ततः कृशाश्वा० चतुरर्थ्यां छण् । पौरगीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ । कोटरादि० वनशब्दे परे दीर्घः, कृतदीर्घात् परस्य वनस्य णत्वम् । पुरागवण नगरगतवने ।

पुरजित् पु०पुरं त्रिपुरासुरं जितवान् जि–भूते क्विप् ।१त्रिपुरारौ शिवे त्रिपुरघ्नशब्दे ३३७पृ०दृश्यम् ।२चन्द्रवंश्ये नृपभेदे च "अजोऽथ पुरजित्सुतः" भाग०९।१३।१३श्लो०।

पुरज्योतिस् पु० पुरं प्रचुरं ज्योतिरस्य । वह्नौ शब्दार्थक०

पुरञ्जन पु० पुरं देहरूपक्षेत्रं जनयति जनि–वा० ख । चेतने जीवे "पुरुषं पुरञ्जनं विद्याद् यद्व्यनक्त्यात्मनः पुरम् । एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकम्" भाग०४।२९। ४श्लो० १तदधिष्ठानरूपायां २बुद्धौ स्त्री ङीप् भाग०४।२५ २९ अध्याये पुरञ्जनोपाख्याने दृश्यम् ।

पुरञ्जय पु० ऋक्षेयुवंश्ये सृञ्जयपुत्रे १नृपभेदे हरिवं०३१अ० २सूर्य्यवंश्ये काकुत्स्थे त्रिका० । "पुरञ्जयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः । काकुत्स्थ इति चाप्युक्तः" भाग० ९।६।१२ श्लो० ।

पुरट न०पुर–वा०अटन् । सुवर्णे "पुरटलतारूढस्थलविहङ्गमिथुनैः" भाग० ५।२।५ "पुरटलता स्वर्णवल्यः" श्रीधरः

पुरण पु० पृ–क्यु । समुद्रे उज्ज्वलदत्तः ।

पुरतटी स्त्री पुरस्था तटीव । क्षुद्रहट्टे हारा० ।

पुरतस् अव्य० पुर–अतसुच् । अग्रत इत्यर्थे अमरः ।

पुरद्वार न० ६त० । गोपुरे नगरप्रवेशद्वारे अमरः ।

पुरद्विष् पु० पुराणां मयनिर्म्मितानां नगरभेदानां दाहकत्वात् द्विट् द्विष–क्विप् ६त०। शिवे जटा०।त्रिपुरघ्नशब्दे३३७२पृ०

पुरन्दर पु० पुरः शत्रूणां दारयति "पूःसर्वयोर्दारिसहोः" पा खच् । "वाचंयमपुरन्दरौ" पा०नि०। १इन्द्रे अमरः। तस्य शत्रुपुरदारकत्वात् तथात्वम् । स च वैवस्वतमन्वन्तरे इन्द्रभेदः भाग०८।१३।२।दृश्यम् २ज्येष्ठानक्षत्रे । ३विष्णौ "आदिदेवः पुरन्दरः" विष्णुस०। ४चव्ये (चइ) ख्याते न० शब्दच० ५गङ्गायां स्त्री हारा० ।

पुरन्धि स्त्री द्वि०व० १द्यावापृथिव्योः निघण्टुः । बहु इष्टकाजातं दधाति पुरुधा बहुधा धीयते स्थाप्यते वा धा–कि पृषो० । २इष्टकाभेदे यजु०१४।२ वेददी० ३बहुबुद्धौ स्त्री "कक्षीवते अरदतं पुरन्धिम्" ऋ० १।११६।७ पुरन्धिं बहुधिरिति यास्कः पृषोदरादित्वात् पुरन्धिभावः । यद्वा पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयजातमस्यां धीयतेऽवस्थाप्यत इति पुरन्धिर्बुद्धिः कर्म्मण्यधिकरणे चेति दधातेः किप्रत्ययः।"तत्पुरुषे कृति बहुलमिति" पा०बहुलवचनादलुक् इदं तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोदरादिरेव" माधवभाष्यम् । पुरन्धिः अस्त्यस्य मतुप् "छन्दसीरः पा०मस्य वः पुरन्धिवत् ऋ०९७।२।४ तद्युते त्रि० ।

पुरन्ध्रि(न्ध्री) पुरं गेहस्थजनं धारयति पालयति धृ–खच् ङीप् पृषो० वा ह्रस्वः । बहुकुटुम्बवत्याम्, पतिपुत्रवत्याञ्च स्त्रियां, "अट्टहेऽट्टहे व्याप्तपुरन्ध्रिवर्गम्" कुमा०।

पुरपाल पु० पुरं नगरं देहं वा पालयति पालि–अण् । १नगरपाले २देहपालके जीवे च ।

पुरभिद् पु० पुराणि त्रिपुरासुरपुराणि भिनत्ति–भिद–क्विप् । महादेवे शिवे हेमच० त्रिपुरघ्नशब्दे दृश्यम् । पुरभेदनादयोऽप्यत्र ।

पुरमथन पु० पुरं त्रिपुरासुरं मथ्नाति मथ–ल्यु । शिवे

पुरमार्ग पु० ६त०। नगरमार्गे कुमा० ४।११ श्लो०।

पुरमानिनी स्त्री नदीभेदे भा०भी० ९अ०।

पुरय पु० नृपभेदे ऋ० ६।६३।८ भा०।

पुररक्ष पु० पुरं रक्षति रक्ष–अण् उप०स०। नगररक्षके णिनि ६त०। पुररक्षिन् तत्रार्थे।

पुरला स्त्री पुर–कलच्। दुर्गायां हेमच०।

पुरवासिन् त्रि० पुरे वसति णिनि। नगरवासिनि पौरे जने स्त्रियां ङीप्।

पुरशासन पु० पुरं शास्ति शास–ल्यु। महादेवे कुमा०७।३०

पुरश्चरण न० पुरस्+चर–भावे ल्युट्। १अग्रत आचरणे तन्त्रोक्ते २गृहीतमन्त्रसिद्धिहेतुप्रयोगभेदे तत्प्रकारादि तन्त्रसारे उक्तं यथा

"अथ पुरश्चरणं योगिनीहृदये "गुरोराज्ञां समादाय शुद्धान्तःकरणो नरः। ततः पुरस्क्रियां कुर्य्यान्मन्त्रसंसिद्धिकाम्यया"। तस्य नित्यतामाह "जीवहीनो यथा देही सर्वकर्मसु न क्षमः। पुरश्चरणहीनोऽपि तथा मन्त्रः प्रकीर्त्तितः। तस्मादादौ स्वयं कुर्य्याद्गुरुं वा कारयेद्बुधः" योगिनीहृदये "गुरोरभावे विप्रं वा सर्वप्राणिहिते रतम्। स्निग्धं शास्त्रविदं मित्रं नानागुणसमन्वितम्। स्त्रियं वा सद्गुणोपेतां सपुत्रां विनियोजयेत्। आदौ पुरस्क्रियां कर्त्तुं स्थाननिर्णय उच्यते"। योगिनीहृदये "पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहा पर्वतमस्तकम्। तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं वनम्। उद्यानानि विविक्तानि बिल्वमूलं तटं गिरेः। तुलसीकाननं गोष्ठं वृषशून्यं शिवालयम्। अश्वत्थामलकीमूलं गोशाला जलमध्यतः। देवतायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गृहम्। साधने तु प्रशस्तानि स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम्। अथ वा निवसेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति"। वायवीयसंहितायामपि "सूर्यस्याग्नेर्गुरोरिन्दोर्दीपस्य च जलस्य च। विप्राणाञ्च गवां चैव सन्निधौ शस्यते जपः"। तथा "गृहे शतगुणं विद्याद्गोष्ठे लक्षगुणं भवेत्। कोटिर्देवालये पुण्यमनन्तं शिवसन्निधौ। मठे गोष्ठे तड़ागे च नदीनदशिवालये। गुरोर्वा सन्निधिर्यत्र स जपः परमो मतः। म्लेच्छदुष्टमृगव्यालशङ्कातङ्कविवर्जिते। एकान्तपावने निन्दारहिते भक्तिसंयुते। सुदेशे धार्मिके देशे सुभिक्षे निरुपद्रवे। रम्ये भक्तजनस्थाने निवसेत्तापसः प्रिये!। गुरूणां सन्निधाने च चित्तैकाग्र्यस्थले तथा। प्रेतभूम्यादिकञ्चैव तत्तत्कल्पप्रकाशितम्। एषामन्यतमं स्थानमाश्रित्य जपमाचरेत्। यत्र ग्रामे जपेन्मन्त्री तत्र कूर्मं विचिन्तयेत्" गौतमीये "पर्वते सिन्धुतीरे वा पुण्येऽरण्ये नदीतटे। यदि कुर्य्यात् पुरश्चर्य्यां तत्र कूर्मं न चिन्तयेत्। ग्रामे वा यदि वा वास्तौ गृहे तच्च विचिन्तयेत्" रुद्रयामले "जपमेकगुणं गेहे गोष्ठे दशगुणं भवेत्। वनान्तरे शतगुणं तड़ागे च सहस्रकम्। नदीतीरे लक्षगुणं नगाग्रे कोटिसम्मितम्। शिवालये कोटिशतमनन्तं गुरुसन्निधौ"। अथ पुरश्चरणे भक्ष्यादिनियमाः गौतमीये "पुरश्चरणकृन्मन्त्री तत्र भक्ष्यं विवेचयेत्। अन्यथा भोजनाद्दोषात् सिद्धिहानिः प्रजायते। शस्तान्नञ्च समश्नीयान्मन्त्रसिद्धिसमीहया। तस्मान्नित्यं प्रयत्नेन शस्तान्नाशी भवेन्नरः"। अगस्त्यसंहितायाम् "तिलाश्चैव सितामुद्गाः कन्दः केमुकवर्जितः। नारिकेलफलञ्चैव कदली लवली तथा। आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकी। व्रतान्तरे प्रशस्तञ्च हविष्यं मन्यते बुधैः"। व्रतान्तर इति "हैमन्तिकं सितास्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः। कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका। षष्टिकाः कालशाकानि मूलकं केमुकेतरत्। लवणे सिन्धुसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी। पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी। पिप्पलीजीरकञ्चैव नागरङ्गकतिन्तिडी। कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम्। अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते। भुञ्जानो वा हविष्यान्नं शाकं यावकमेव वा। पयोमूलं फलं वापि यत्र यत्रोपलभ्यते। रम्भाफलं तिन्तिडीकं कमलानागरङ्गकम्। फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्" यत्तु योगिनीतन्त्रे "चिञ्चाञ्च नालिकाशाकं कलायं लकुचन्तथा। कदम्बं नारिकेलञ्च व्रते कुष्माण्डकं त्यजेत्" इति तत्तु व्रतान्तरे बोद्धव्यम्। तथा वर्ज्यानि "विवर्जयेन्मधुक्षार लवणं तैलमेव च। ताम्बूलं कांस्यपात्रञ्च दिवाभोजनमेव च"। तथा "क्षारञ्च लवणं मांसं गृञ्जनं कांस्यभोजनम्। माषाढकीमसूरांश्च चणकान् कोद्रवानपि। कौटिल्यं क्षौरमभ्यङ्गमनिवेदितभोजनम्। असङ्कल्पितलब्धञ्च वर्जयेन्मर्दनादिकम्। स्नायाच्च पञ्चगव्येन केवलामलकेन वा। मन्त्रजाप्यञ्चपानीयैः स्नानाचमनभोजनम्। कुर्य्याद्यथोक्तविधिना त्रिसन्ध्यं देवतार्चनम्। अपवित्रकरो नग्नः शिरसि प्रावृतोऽपि वा। प्रलपन् प्रजपेद्यावत्तावन्निष्फलमुच्यते"। नारदीये "स्वदु सोष्णं

रुपकाच कुर्य्याद्वै लघुभोजनम् । नेन्द्रियाणां यथारुचि तथा भुञ्जीत साधकः” । कुलार्णवेऽपि “यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते धर्म्मसञ्चयम् । अन्नदातुः फलस्यार्द्धं कर्त्तुश्चार्द्धं न संशयः । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन परान्नं वर्ज्जयेत् सुधीः । पुरश्चरणकाले तु सर्व्वकर्म्मसु शाम्भवि ! । जिह्वा दग्धा परान्नेन करौ दग्धौ प्रतिग्रहात् । मनोदग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्वरानने !” परान्नं भिक्षेतरविषयम् । भिक्षायां तस्य सत्त्वोत्पादात् तथा च “वैदिकाचारयुक्तानां शुचीनां श्रीमतां सताम् । सत्कुलस्थानजातानां भिक्षा स्यादपजन्मनाम्” योगिनीहृदये “विहाय वह्निं न हि वस्तु किञ्चित् ग्राह्यं परेभ्यः सति सम्भवे च । असम्भवे तीर्थवहिर्विशुद्धात् पर्व्वातिरिक्ते प्रतिगृह्य जप्यात् । तत्रासमर्थोऽनुदिनं विशुद्धाद्दुयाचेतयावद्दिनमात्रभक्ष्यम् । त्वह्नाति रागादधिकं न सिद्धिः प्रजायते कल्पशतैरनुष्य” । सकृदुच्चरिते शब्दे प्रणवं समुदीरयेत् । प्रोक्ते पारशवे शब्दे प्राणायामं समाचरेत् । बहुप्रलापी आचम्य न्यस्याङ्गानि ततो जपेत् । क्षुतेऽप्येवं तथाऽस्पृश्यस्थानानां स्पर्शनेन च । एवमादींश्च नियमान् पुरश्चरणकृच्चरेत् । विण्मूत्रोत्सर्गशङ्कादियुक्तः कर्म्म करोति यः । जपार्च्चनादिकं सर्व्वमपवित्रं भवेत् प्रिये ! । मलिनाम्बरकेशादिमुखदौर्गन्ध्यसंयुतः । यो जपेत्तं दहत्याशु देवता गुप्तिसंस्थिता । आलस्यं जृम्भणं निद्रां क्षुतं निष्ठीवनं भयम् । नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्ज्जयेत् । एवमुक्तविधानेन विलम्बं त्वरितं विना । उक्तसंख्यं जपं कुर्य्यात् पुरश्चरणसिद्धये । देवतागुरुमन्त्राणामैक्यं सम्भावयन् धिया । जपेदेकमनाः प्रातःकालान्मध्यन्दिनावधि । यत्संख्यया समारब्धं तत्कर्त्तव्यमहर्निशम् । यदि न्यूनाधिकं कुर्य्यात् व्रतभ्रष्टो भवेन्नरः” । मुण्डमालायाम् “यत्संख्यया समारब्धं तज्जप्तव्यं दिने दिने । न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यमासमाप्तं सदा जपेत् । प्रजपेदुक्तसंख्यायाश्चतुर्गुणजपं कलौ” । अन्यत्रापि “कृते जपस्तु कल्पोक्तः त्रेतायां द्विगुणो जपः । द्वापरे त्रिगुणः प्रोक्तश्चतुर्गुणजपः कलौ” । कुलार्णवेऽपि “न्यूनातिरिक्तकर्म्माणि न फलन्ति कदाचन । यथाविधि कृतान्येव तत्कर्म्माणि फलन्ति हि । भूशय्या ब्रह्मचारित्वं मौनमाचार्य्यसेविता । नित्यं त्रिषवणं स्नानं क्षुद्रकर्म्मविवर्ज्जनम् । नित्यपूजा नित्यदानं देवतास्तुतिकीर्त्तनम् । नैमित्तिकार्च्चनञ्चैव विश्वासो गुरुदेवयोः । जपनिष्ठा द्वादशैते धर्म्माः स्युर्मन्त्रसिद्धिदाः । स्त्रीशूद्रपतितव्रात्यनास्तिकोच्छिष्टभाषणम् । असत्यभाषणं जिह्मभाषणं परिवर्ज्जयेत् । सत्येनापि न भाषेत जपहोमार्च्चनादिषु । अन्यथानुष्ठितं सर्व्वं भवत्येव निरर्थकम्” । तन्त्रे “ऋतुकालं विना मन्त्री स्वस्त्रियं नापि संस्पृशेत् । मैथुनं तत्कथालापं तद्गोष्ठीः परिवर्ज्जयेत् । पुरश्चरणकाले तु यदि स्यान्मृतसूतकम् । तथापि कृतसंकल्पो व्रतं नैव परित्यजेत्” योगिनीहृदये “शयीत कुशशय्यायां शुचिवस्त्रधरः सदा । प्रत्यहं क्षालयेत् शय्यामेकाकी निर्भयः स्वपेत् । असत्यभाषणं वाचं कुटिलां परिवर्ज्जयेत् । वर्ज्जयेद्गीतवाद्यादिश्रवणं नृत्यदर्शनम् । अभ्यङ्गं गन्धलेपञ्च पुष्पधारणमेव च । त्यजेदुष्णोदकस्नानमन्यदेवप्रपूजनम्” । तत्रैव “नैकवासा जपेन्मन्त्रं बहुवासाकुलोऽपि वा” । वैशम्पायनसंहितायाम् “विपर्य्यासं न कुर्य्याच्च कदाचिदपि मोहतः । उपर्य्यधो दक्षिणं वस्त्रं पुरश्चरणकृन्नरः । विनियोगविधाने तु भवेदनियमः क्वचित् । पतितानामन्त्यजानां दर्शने भाषणे श्रुते । क्षुतेऽधोवायुगमने जृम्भणे जपमुत्सृजेत् । तथा तस्य च तत्प्राप्तौ प्राणायामं षडङ्गकम् । कृत्वा सम्यग् जपेच्छेषं यद्वा सूर्य्यादिदर्शनम्” । आदिशब्दाद्वह्निब्राह्मणौ । तन्त्रान्तरे “मनःसंहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् । अव्यग्रत्वमनिर्व्वेदो जपसम्पत्तिहेतवः । उष्णीषी कञ्चुकी नग्नो मुक्तकेशो मलावृतः । अपवित्रकरोऽशुद्धः प्रलपन्न जपेत् क्वचित् । अनासीनः शयानो वा गच्छन् भुञ्जान एव वा । अप्रावृतौ करौ कृत्वा शिरसि प्रावृतोऽपि वा । चिन्ताव्याकुलचित्तो वा क्रुद्धो भ्रान्तः क्षुधान्वितः । रथ्यायामशिवे स्थाने न जपेत्तिमिरान्तरे । उपानद्गूढपादो वा यानशय्यागतस्तथा । प्रसार्य्य न जपेत् पादावुत्कटासन एव वा । न यज्ञकाष्ठे पाषाणे न भूमौ नासने स्थितः । मार्ज्जारं कुक्कुटं क्रौञ्चं श्वानं शूद्रं कपिं खरम् । दृष्ट्वाचम्य जपेच्छेषं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते” । “एवं जपं पुरा कृत्वा तेजोरूपं समर्पयेत् । देवस्य दक्षिणे हस्ते कुशपुष्पः पवारिभिः । सफलं तद्विभाव्यैव प्राणायामं समाचरेत् । जपस्यादौ जपान्ते च त्रितयं त्रितयञ्चरेत्” । शक्तिविषये देव्या वामहस्ते तथा च “एवं जपं पुरा कृत्वा गन्धाक्षतकुशोदकैः । जपं समर्पयेद्देव्या वामहस्ते विचक्षणः” । “जपान्ते प्रत्यहं मन्त्री होमयेत्तद्दशांशतः । तर्पणञ्चाभिषेकञ्च तत्तद्दशांशतो मुने ! ।

प्रत्यहं भोजयेद्विप्रान् न्यूनाधिक्यप्रशान्तये। अथ वा सर्वसम्पूर्णौ होमादिकमथाचरेत्”। मुण्डमालायाम् “तस्य यावान् जपः प्रोक्तस्तद्दशांशमनुक्रमात्। तत्तद्द्रव्यैर्जपस्यान्ते होमं कुर्य्याद्दिने दिने”। पुरश्चरणचन्द्रिकायाञ्च “ततो जपदशांशेन होमं कुर्य्याद्दिने दिने। अथ वा लक्षसंख्यायां पूर्णायां होममाचरेत्”। तथा होमाद्यशक्तौ सनत्कुमारीये “यद्यदङ्गं भवेद्भग्नं तत्संख्याद्विगुणो जपः। होमाभावे जपः कार्य्यो होमसंख्याचतुर्गुणः। विप्राणां, क्षत्रियाणाञ्च रससङ्ख्यागुणः स्मृतः। वैश्यानां वसुसंख्याकमेवं स्त्रीणामयं विधिः। यं वर्णमाश्रितः शूद्रः स च तस्य विधिञ्चरेत्। अनाश्रितस्य शूद्रस्य दिक्संख्याकः समीरितः। शूद्रस्य विप्रभृत्यस्य तत्पत्न्याः सदृशो जपः”। अत्राप्यशक्तश्चेद्योगिनीहृदये “होमकर्मण्यशक्तानां विप्राणां द्विगुणो जपः। इतरेषान्तु वर्णानां त्रिगुणादिः समीरितः। त्रिगुणादिः होमसंख्यात्रिगुणजपः क्षत्रियेण कार्य्यः। वैश्येन चतुर्गुणः। शूद्रेण पञ्चगुणः कार्य्यः। तदुक्तं कुलप्रकाशे “यद्यदङ्गं विहीनं स्यात्तत्संख्याद्विगुणो जपः। कुर्वीत त्रिचतुःपञ्च यथासंख्यं द्विजादयः”। एतेन स्त्रीशूद्रादीनां होमाधिकारः। तथा च शूद्राणां त्वस्त्यमिति कुण्डप्रकरणे शारदायाम्। स्त्रीणां होमाधिकारश्च तत्रैव “लाजैस्त्रिमधुरोपेतैर्होमैः कन्यां प्रयच्छति। अनेन विधिना कन्या वरमाप्नोति वाञ्छितम्”। अतः स्त्रीणां होमाधिकारः। तच्च ब्राह्मणद्वारा तथा च तन्त्रे “ओङ्कारोच्चारणाद्धोमात् शालग्रामशिलार्चनात्। ब्राह्मणीगमनाच्चैव शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्”। तथा स्त्रीणामपि सर्ववैदिककर्मसु शूद्रतुल्यत्वप्रतिपादनात् यथा “स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रपातसमो मम” इति भगवद्वचनात् तथा नारायणकल्पे “अष्टाक्षरो महामन्त्रः सर्वार्थः शूद्रयोषितोः। प्रणवादिस्तु यो मन्त्रो न स्त्रीशूद्रे प्रशस्यते” इति सर्वत्र स्त्रीणां शूद्रवद्व्यवहारः। सर्वेषां वा द्विगुणो जपः। तथा च तन्त्रान्तरे “यद्यदङ्गं विहीयेत तत्संख्याद्विगुणो जपः। कर्त्तव्यः साङ्गसिद्ध्यर्थं तदशक्तेन भक्तितः। न चेदङ्गं विहीयेत तद्विशिष्टफलमाप्नुयात्” तथागस्त्यसंहितायाम् “यदि होमेऽप्यशक्तः स्यात् पूजायां तर्पणेऽपि वा। तावत्संख्यजपेनैव ब्राह्मणाराधनेन च। भवेदङ्गद्वयेनैव पुरश्चरणमाप्यते”। अत्र ब्राह्मणभोजनमावश्यकमेव “सर्वथा भोजयेद्विप्रान् कृतसाङ्गत्वसिद्धये। विप्राराधनमात्रेण व्यङ्गं साङ्गं भवेद्ध्रुवम्। दीक्षाहीनान् पशून् यस्तु भोजयेद्वा स्वमन्दिरे। स याति परमेशानि! नरकानेकविंशतिम्”। पशुर्द्विधा अदीक्षितः कुलाचारनिन्दकश्च यथा कुलार्णवे “अदीक्षितः कुलाचारनिन्दको द्विविधः पशुरिति”। नैवेद्यदानेऽपि “न पशुभ्यो न वाऽद्विजे” इति निन्दाश्रवणाच्च सर्वत्रायं विधिरिति सम्प्रदायः। “एवं यः कुरुते देवि! पुरश्चर्य्यादिकं प्रिये। सर्वपापविनिर्मुक्तो देवसायुज्यमाप्नुयात्”। ततश्च “गुरवे दक्षिणान्दद्याद्भोजनाच्छादनादिभिः। गुरुसन्तोषमात्रेण मन्त्रसिद्धिर्भवेत् ध्रुवम्। सम्यक्सिद्धैकमन्त्रस्य पञ्चाङ्गोपासनेन च। सर्वे मन्त्राश्च सिद्ध्यन्ति तत्प्रसादात् सुरेश्वरि!। गुरुमूलमिदं सर्वमित्याहुस्तन्त्रवेदिनः। एकग्रामे स्थितो नित्यं गत्वा वन्देत वै गुरुम्। गुरुरेव परं ब्रह्म तत्पादादौ तमर्चयेत्। तदन्ते महतीं पूजां कुर्य्यात् साधकसत्तमः। सुवासिनीं कुमारीश्च भूषणैरभिभूषयेत्। मिष्टान्नं बहुशः कार्य्यं भुञ्जीत बान्धवैः सह। एवं सिद्धमनुर्मन्त्री साधयेत् सकलेप्सितान्”। तन्त्रे “अथ वान्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते। ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः। नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः। ग्रासादिमुक्तिपर्य्यन्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः। इति कृत्वा न सन्देहो जपस्य फलभाग् भवेत्”। नद्यभावे “यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः। ग्रहणादिविमोक्षान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः” उपवासासामर्थ्ये तु तत्रैव “अथ वान्यप्रकारेण पौरश्चरणिको विधिः। चन्द्रसूर्य्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः। स्पर्शाद्विमोक्षपर्य्यन्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः। जपाद्दशांशतो होमं तथा होमात्तु तर्पणम्। एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा। चन्द्रसूर्य्योपरागे तु ये शक्ताः परसेविनः। तेषां विद्या न सिद्ध्यन्ति परं नरकगामिनः। सूर्य्याचन्द्रमसोः पर्व प्राप्यापि च पुरस्क्रियाम्। ये मूढा न च कुर्वन्ति ते भवन्ति कुलद्रुहाः” इति कुलार्णववचनात् पुरश्चरणस्यावश्यकत्वमेवेति। गोपालमन्त्रतर्पणं तु होमसमसंख्यकं यथा “इह गोपालमन्त्राणां तर्पणं होमसंख्यया” इति। “दृष्ट्वा स्नात्वा ससङ्कल्पो विमोक्षान्तं जपञ्चरेत्। तावद्दशांशादिकं कुर्य्याद्ग्रहणान्ते शुचिः पुमान्। एवंजपे मन्त्रसिद्धिर्भवत्येव न संशयः”। ग्रहणे

जपस्यावश्यकत्वम् "श्राद्धादेरनुरोधेन यदि जाप्यं त्यजे-न्नरः । स भवेद्देवताद्रोही पितॄन् सप्त नयत्यधः" इति सनत्कुमारीयवचनादिति केचित् । वस्तुतस्तु आरब्ध पुरश्चरणविषयमिदम् । तथा हि "आरब्धे पुरश्चरणे यदि यज्ञो भवेत् तदा । श्राद्धादेरनुरोधेन जपं नैव त्यजेत् नरः" । एवं रात्रावपि पुरश्चरणे बोद्धव्यम् इति सर्व्वसमञ्जसम् । नारदतन्त्रे "रोहिणी श्रवणार्द्रा च धनिष्ठा चोत्तरात्रयम् । पुष्या शतभिषा हस्ता पुरश्चरणकर्म्मणि । पूर्णिमा पञ्चमी चैव द्वितीया सप्तमी तथा । त्रयोदशी च दशमी प्रशस्ता सर्व्वकर्म्मणि । सत्तीर्थेऽर्कविधु मासे तन्तुदामनपर्व्वणि । पुरश्चर्य्यां प्रकुर्व्वाणो मासर्क्षादीन् न शोधयेत्" । योगिनीहृदये "कल्पोक्तविधिना मन्त्री कुर्य्याद्धोमादिकन्ततः । अथ वा तद्दशांशेन होमादींश्च समाचरेत्" तथा "अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकञ्चरेत् । तदन्ते महतीं पूजां कुर्य्यात् ब्राह्मणभोजनम् । ततो मन्त्रस्य सिद्ध्यर्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् । एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्याद्देवता च प्रसीदति । दीक्षाहीनान् पशून् यस्तु भोजयेद्वा स्वमन्दिरे । स याति परमेशानि ! नरकानेकविंशतिम्" । यद्यपि पुरश्चरणपदं पञ्चाङ्गपरं तथा च "जपहोमौ तर्पणञ्चाभिषेको विप्रभोजनम् । पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमिष्यते" तथापि ग्रहणादौ पुरश्चरणपदं गौणं जपमात्रम् "सूर्य्योदयं समारभ्य यावत् सूर्य्योदयान्तरम्" इत्यादौ तथादर्शनात् तत्र होमादेरभावात् । तर्हि कथं ग्रहण पुरश्चरणे होमादिरिति चेत् । वचनादेव जायते न च पुरश्चरणस्य पञ्चाङ्गत्वात् सर्व्वत्र तदेव स्यादिति वाच्यम् । ग्रहणे पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । किञ्च ग्रहणे होमादिनियमान् नान्यत्र होमादिः । ग्रहणपुरश्चरणे होमादिविधानन्तु प्रकृतीभूतपञ्चाङ्गपुरश्चरणतुल्यताबोधनाय । अतएव ग्रहणे पञ्चाङ्गस्वरूपपुरश्चरणकर्त्तो मुख्यप्रयोगेऽप्यधिकार इति प्रकटीकृतम् । तदकरणे पुनः केवलजपमात्रपुरश्चरणे नाधिकार इति सर्व्वसम्मतम् । पुरश्चरणकालस्तु वाराहीतन्त्रे "चैत्रे माघेऽथ वा कुर्य्यात् शुभर्क्षे गुरुशासनात् । द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु माधवे मासि तत्तिथौ । आरभेद्दमलायां वै पुरश्चर्य्यां विशुद्धये" । इदन्तु सोपाधिविषयम् । वैशम्पायनसंहितायाम् "चन्द्रताराऽनुकूले च शुक्लपक्षे शुभेऽहनि । आरभेन्मकरादौ च हृष्टे विष्णौ जपेन्न च । चन्द्रताराऽनुकूले च शुक्लपक्षे शुभेऽहनि । आरभेन्मकरादौ च हरौ सुप्ते न चारभेत्" । प्रतिप्रसवो रुद्रयामले "कार्त्तिकाश्विनवैशाखमाघेऽथ मार्गशीर्षके । फाल्गुने श्रावणे दीक्षा पुरश्चर्य्या प्रशस्यते । रवौ गुरौ सिते सोमे कर्त्तव्यं बुधवासरे । चन्द्रताराऽनुकूले च पुरश्चरणकर्म तत् । ग्रहणे च महातीर्थे न कालमवधारयेत्" । अस्तास्ते अस्तोदये च दीक्षा पुरश्चरणयोर्निषेधमाह तन्त्रान्तरे "अस्तेऽस्ते ह्युदिते नैव दीक्षां कुर्य्याज्जपं प्रिये ! । कृते नाशोऽभवेदाशु ह्यायुः स्त्रीसुतसम्पदाम्" । क्यप् । पुरश्चर्य्याप्यत्र स्त्री । [त्रिका०

पुरश्छद पु०पुरश्छादयति छदि खच् ह्रस्वश्च । (उलु) तृणभेदे

पुरस् अव्य० प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्तेः पूर्व्वशब्दात् दिग्देशकालवाचकात् असि पुर् आदेशः । १पूर्व्वस्यां दिशि पूर्व्वस्मिन् २काले ३देशे च । तथा च पूर्व्वा दिक् पूर्व्वः कालो देशो वा तथा पूर्व्वस्या दिश आगच्छति पूर्व्वस्मादागच्छति पूर्व्वस्यां दिशि वर्त्तते पुरो वर्त्तते एवं देशे काले च ।४अग्रत इत्यर्थे अमरः । "पुरोऽव्ययम्" पा० अस्य च समर्थेन सह समासः कृञ्योगे भूप्रभृतियोगे च उपपदसंज्ञायाम् पुरस्कृत्य पुरोभूय पुरोगत्येति प्रयोगः ।

पुरसंस्कार पु० ६त० । नष्टदुर्गस्य संस्कारे हारा० ।

पुरस्कार पु० पुरस्+कृ—भावे घञ् । १पूजने २अरिग्रहणे ३अभिशापे ४अग्रतः करणे ५स्वीकारे ६सेके च । पुरस्+कृ—भावे श । पुरस्क्रिया तथार्थे पुरश्चरणे च स्त्री ।

पुरस्कृत त्रि० पुरस्+कृ—क्त । १पूजिते २अभियुक्ते ३अरिगृहीते ४अग्रतः कृते च मेदि० । ५स्वीकृते ६सिक्ते च हेमच० ।

पुरस्तात् अव्य०दिग्देशकालपरात् पूर्व्वशब्दात् प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे अस्ताति पुर् आदेशः । दिग्देशकालवृत्तौ प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्तौ पूर्व्वशब्दार्थे,पुरोवत् उदाहरणम् बोध्यम्

पुरहन् पु० पुरं त्रिपुरं हन्ति हन्—भूते क्विप् । १महादेवे शत्रुपुराणां हन्तरि २विष्णौ च भाग० ७।१०।६८ तस्य महादेवे स्वशक्त्याः संक्रमणात् त्रिपुरनाशकत्वम् तत्कथा तत्र अध्याये दृश्या ।

पुरा अव्य०पुर—का ।१अविच्छेदेन क्रियाकरणे २पुराणे ३अतीते ४भाविनि ५निकटे पुरावृत्ते च अमरः । पुर+क टाप् । ७पूर्व्वस्यां दिशि ८सुगन्धिद्रव्यभेदे च स्त्री०राजनि० "पुरा तिक्ता कटुः शीता कषायकफपित्तनुत् । पित्तदाहश्रमविच्छर्दिमूर्च्छातृषापहा" तद्गुणाः तत्रोक्ताः ९भीरौ अव्य० शब्दरत्ना० ।

पुराकथा स्त्री पुरा प्राचीना कथा। इतिहासे भाग० ३।१३।४९

पुराकल्प पु० पुरा पुराणः कल्पः। प्राचीने कल्पे मनुः ८।२२अ०। "स्तुतिर्निन्दापुराकृतिपुराकल्पः" इत्यर्थवादः गौ०।१।२।६०उक्ते २अर्थवादभेदे। अर्थवादशब्दे ३६९ पृ० उदा० दृश्यम्।

पुराकृत त्रि० पुरा पूर्वं कृतम्। पूर्वकृते इह जन्मनि जन्मान्तरे कृते पापपुण्यादौ "अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम्" स्मृतिः। प्रारब्धकर्मणान्तु भोगादेव क्षयो न तेषां केनापि नाश्यतेति सिद्धान्तः।

पुराग त्रि० पुरा गच्छति गम–ड। पूर्वगामिनि ततः कृशाश्वा०चतुरर्थ्यां छण्। पौरागीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

पुराण आख्याने कण्ड्वादेराकृतिगणत्वात् यक् पर० सक० सेट्। पुराणयति अपुराणीत्।

पुराण त्रि० पुरा भवः ट्यु नि० तुट् न, पुरा नीयते नी ड वा पूर्व०णत्वम्। १पुराभवे "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशोमन्वन्तराणि च। वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्" इत्युक्तलक्षणे व्यासादिप्रणीते २शास्त्रभेदे न०।

तच्च द्विविधं महापुराणोपपुराणभेदात् तत्र उपपुराणशब्दे तद्भेदादिकमुक्तं महापुराणं च दशलक्षणकम् "सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्ती रक्षान्तराणि च। वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः। दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः। केचित् पञ्चविधं ब्रह्मन्! महदल्पव्यवस्थया। अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोऽहमः। भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग उच्यते। पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः। विसर्गोऽयं समाहारो बीजाद्बीजं चराचरम्। वृत्तिर्भूतानि भूतानां चराणामचराणि च। कृता स्वेन नृणां तत्र कामाच्चोदनयापि वा। रक्षाऽच्युतावतारेहा विश्वस्यानुयुगे युगे। तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्रयीद्विषः। मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः। ऋषयोऽंशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते। राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रैकालिकोऽन्वयः। वंशानुचरितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये। नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः। संस्थेति कविभिः प्रोक्तश्चतुर्धास्य स्वभावतः। हेतुर्जीवोऽस्य सर्गादेरविद्याकर्मकारकः। यं चानुशयिनं प्राहुरव्याकृतमुतापरे। व्यतिरेकान्वयौ यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु। मायामयेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वपाश्रयः। पदार्थेषु तथा द्रव्यं तन्मात्रं रूपनामसु। बीजादिपञ्चतान्तासु ह्यवस्थासु युतायुतम्" भाग०।१२।७अ०। तच्चाष्टादशविधम्। विष्णुपुराणे तद्भेदा उक्ता यथा

"अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते। ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा। तथान्यन्नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम्। आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं स्मृतम्। दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम्। वाराहं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चैव त्रयोदशम्। चतुर्दशं वामनञ्च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम्। मात्स्यञ्च गारुडञ्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततःपरम्"। हेमाद्रि० व्र० उक्तं तेषां श्लोकसंख्यादि तत्तत्पुराणशब्दे दृश्यम्। तेषां तामसत्वादिभेदाः पद्मपु० उत्तरख० ४२अ० दर्शिता यथा

"मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च। आग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत"। "वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम्। गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने!। सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै"। "ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं तथैव च। भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत। सात्त्विका मोक्षदा देवि! निर्वाणप्राप्तिहेतवः"। अशीति वराटकमिते ३पणे ४कार्षापणे च पु०न० शब्दरत्ना०।

पुराणग पु० पुराणैः गीयते गै–घञर्थे क, पुराणं गायति गै–क वा।१ब्रह्मणि परात्मनि हेमच०२पुराणगायके त्रि०।

पुराणपुरुष पु० पुराणैरुपस्तुतः पुरुषः शाक०त० कर्म० वा। १विष्णौ २वृद्धे पुरुषे च त्रिका०।

पुराणान्त पु० पुराणान् पुरातनान् अन्तयति अन्त+णिच–अण् उप०स०। १यमे हेमकरः। हृत०। २पुराणशेषे च

पुरातन त्रि० पुराभवः पुरा+ट्यु–तुट् च। १पुराभवे अमरः स्त्रियां ङीप्। २विष्णौ पु० "प्राणदस्यः पुरातनः" विष्णुस०। "कालेनापरिच्छिन्नत्वात् पुराऽपि भवतीति पुरातनः" भा०। [देहाधिपे जीवे पुरञ्जनशब्दे दृश्यम्

पुराधिप पु० हृत०। १नगराधिपे। पुराध्यक्षादयोऽप्यत्र।

पुरायोनि पु० पुरा प्राचीना योनिरस्य महादेवे। "पुरायोनिर्युधाजिच्च अभिया सुदितो भवः" भा०अ०।१८८अ०।

पुराराति पु० हृत०। त्रिपुरभेदके शिवे पुरारिप्रभृतयोऽपि

पुरार्द्धविस्तार पु० पुरा प्राग्वर्त्ती अर्द्धविस्तारोऽस्य। १खेटके २अस्त्रभेदे हेमच०।

पुरावती स्त्री नदीभेदे भा०भी० ९अ०।

पुरावसु पु० पुरा पूर्वं वसुः। वसुभेदांशजाते भीष्मे त्रिका०

द्युनामवसोर्वसिष्ठशापेन भीष्मरूपेणाविर्भवकथा भा०आ० ९७अ० दृश्या । [भिन्ने ।

पुराविद् त्रि० पुरा पुरावृत्तं वेत्ति विद्–क्विप् । पुरावृत्ता-

पुरावृत्त न० पुरा पूर्वकालिकं वृत्तम् यत्र । १इतिहासे पूर्वतनकथने भारतादौ अमरः । कर्म० । २पूर्वतनवृत्तान्ते च ।

पुरासाह् पु० पुराणि शत्रुपुराणि सहते अभिभवति सह–ण्वि पूर्वपददीर्घः । १शत्रुपुराभिभावके २इन्द्रे च । झलि पदान्ते च "सहेः षाडः सः" पा० षत्वम् ऋ०१०।७४।४ अन्यत्र न षत्वम् । [तायां राजनि० ।

पुरासिनी स्त्री पुरं गृहमस्यति अस–णिनि । सहदेवील-

पुरासुहृद् पु० पुरस्य त्रिपुरस्यासुहृत् शत्रुः । त्रिपुरारौ महादेवे हेमच० ।

पुरि(री) स्त्री पूर्यते पॄ–इ किच्च । १नगरे २नद्याञ्च उज्ज्वलद०। वा ङीप् । ३राजनि त्रि०को०। तत्र जिगीषु नगरे वर्णनीयपदार्थाः भा०व० दर्शिता यथा

"अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्त्तत । पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा । सचक्रा सहुड़ा चैव सयन्त्रखनका तथा । सोपतल्पप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा । सचक्रग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका । सोष्ट्रिका भरतश्रेष्ठ ! सभेरीपणवानका । सतोमराङ्कुशा राजन् ! सशतघ्नीकलाङ्गला । सभुशुण्ड्यश्मगुडका सायुधा सपरश्वधा । लोहचर्मवती चापि साग्निः सगुडशृङ्गिका । शास्त्रदृष्टेन विधिना सुयुक्ता भरतर्षभ ! । रथैरनेकैर्विविधैर्गदशाम्बोद्धवादिभिः । पुरुषैः कुरुशार्दूल ! समर्थैः प्रतिवारणे । अभिख्यातकुलैर्वीरैर्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे । मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिभिः सा सुरक्षिता । उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्च सपताकिभिः । आघोषितञ्च नगरे न पातव्या सुरेति वै । प्रमादं परिरक्षद्भिरुग्रसेनोद्धवादिभिः । प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्य्याच्छाल्वो नराधिपः । इति कृत्वाऽप्रमत्तास्ते सर्वे वृष्ण्यन्धकाः स्थिताः । आनर्त्ताश्च, तथा सर्वे नटनर्त्तकगायनाः । बहिर्निवासिताः क्षिप्रं रक्षद्भिर्वित्तसञ्चयम् । संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रतिषेधिताः । परिखाश्चापि कौरव्य ! कीलैः सुनिचिताः कृताः । उद्पानाः कुरुश्रेष्ठ ! तथैवाप्यम्बरीषकाः । समन्तात् क्रोशमात्रञ्च कारिता विषमा च भूः । प्रकृत्या विषमं दुर्गं प्रकृत्या च सुरक्षितम् । प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदाऽनघ ! । सुरक्षितं सुगुप्तं च सर्वायुधसमन्वितम् । तत्पुरं भरतश्रेष्ठ ! यथेन्द्रभवनं तथा । न चामुद्रोऽभिनिर्याति न चामुद्रः प्रवेश्यते । वृष्ण्यन्धकपुरी राजंस्तदा सौभसमागमे । अनुरथ्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव ! । बलं बभूव राजेन्द्र ! प्रभूतगजवाजिमत् । दत्तवेतनभक्तं च दत्तायुधपरिच्छदम् । कृतोपधानं च तदा बलमासीन् महाभुज ! । न कुप्यवेतनी कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी । नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः । एवं सुविहिता राजन् द्वारका भूरिदक्षिणा । आहुकेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन!" भा०व०१५अ०।

"अभितः परित उपरितश्चायुधानां सरणं निःसरणमभिसारस्तेन सर्वेणाच्छिद्रेण सर्वाभ्यो दिग्भ्यो युगपदविरलायुधसन्दीपनेनेत्यर्थः । पताका ध्वजाश्च तोरणानि बहिर्द्वाराणि चक्राणि योधगणाः हुडाः कटाश्रयस्थानानि भाषायां (बुरुज)इति संज्ञानि । अन्ये तु विण्मूत्रोत्सर्जनशृङ्गाणि हुड़ा इत्याहुः उदाहरन्ति च "कल्पयन्ते हुड़शृङ्गाणि रथस्योपरि धूरपि विण्मूत्रसर्गशुद्ध्यर्थं करादिस्पर्शवर्जितं" इति । यन्त्राण्याग्नेयौषधबलेन दृषत्पिण्डोत्क्षेपणानि महान्ति(कमान) इति संज्ञानि क्षुद्राणि सीसगुलिकोत्क्षेपणानि (बन्दुक) इति संज्ञानि । खनकाः सुरङ्गद्वारा गुप्तमार्गकर्त्तारः । उपतल्पा लोहसूत्राः कीलास्तद्युक्ताः प्रतोल्यो रथ्यामार्गा यस्यां सा अट्टालिका उपरिगृहाः गोपुराणि साट्टानि अट्टेनाट्टेन सहितानि अट्टालकादीनि यस्यां सा साट्टेति विशेषणम् उपतल्पस्य पातालस्य रथ्यायाश्चावृत्त्या संबध्यते । चक्रग्रहणी सैन्यनिग्राहिका (मोर्चा) इति म्लेच्छप्रसिद्धा । सोल्कालातावपोथिका सोल्कालातं ज्वालासहितमुल्मुकं यस्यां सा सोल्कालाता अवबद्धाः पोथिकायन्त्रबद्धाः काष्ठपाषाणादयो रिपूणामुपरिपातनाय यस्यामिति प्राञ्चः । उल्केवोल्का प्राणहरत्वाद्यन्त्रोत्क्षिप्तो गोलः अलातं सकाष्ठदग्धलोहमयमाग्नेयं प्रहरणं (वाण) इति भाषायां प्रसिद्धं तयोरप्रत्याख्येयगत्योरवपोथिकाः पातयित्र्यो मन्त्रमय्यः शक्तयः कर्णायेन्द्रदत्तशक्तिसदृशास्तद्युक्ताः सोल्कालातावपोथिकाः । उष्ट्रिका उष्ट्रचर्ममयाणि भाण्डानि सर्पिकेति पाठे स्पष्टः आयुधविशेषाः । अश्मगुडका वर्त्तुलीकृताः पाषाणाः लोहमयानि चर्माणि कमठपृष्ठाकाराणि प्रहारवारकाणि (ढाल) साग्निः आग्नेयौषधवह्निना गुडगोलकाः शृङ्गिकास्तदुत्क्षेपकयन्त्राणि शत्रूणामुपरिपातनाय तस्मिन् गुडो द्रवीभूतो

यत्र शिखरे स्थाप्यते तत्सच्छिद्रेत्यन्ये। मध्यमो गुल्मः यत्र स्थितेन योधसङ्घेन चतुर्दिगवस्थिता रिपवोऽद्रष्टुं बाणादिना प्रहर्तुं च शक्यन्ते तादृशमुच्चस्थानम्। उत्क्षिप्तगुल्मैः परकीयगुल्मोच्चाटनकरैः। अप्रमत्ता इति-च्छेदः। संक्रमा नदीसेतवः। कीलैः शूलैः सुनिचिता व्याप्ताः। “उदपानाः कूपाः” “अम्बरीषो भवेद्भ्राष्ट्र” इति विश्वः शुष्काग्निरित्यन्ये। विषमलोहकण्टकाद्याकीर्णां। चत्वरथ्यासु प्रतिरथ्यम्। वेतनं धनं भक्तं नित्यभोजनं कृतोपधानं कृतविशेषम्। कुप्यं स्वर्णरूप्येतरधनं ताम्रादि। पक्षोरणोद्यमस्तमतुनच्योकृत्य भृतोऽनुग्रहभृतस्तत्कालस्वीकृतो न कश्चित् किन्तु चिरसंभृत एव। कृपाभृतो न किन्तु शौर्य एवेति वा। भूरिदक्षिणा बहवो दाक्षिणत्रयुक्ता यस्याम् आहुकेन उग्रसेनेन” नील०।

४मन्त्राक्षिनासुप्राधिभेदे स्त्री “ज्ञानरत्नेन सम्पूर्णा पूर्णतत्त्वपर्यास्थितिः। परब्रह्मरतो नित्यं पुरीनाम्ना स उच्यते” महानिर्वा०। ५देहे च स्त्री।

पुरि(री)तत् स्त्री पुरीं देहं तनोति तन-क्विप्। १देहारम्भके (आँत) अन्त्राख्ये नाडीभेदे। पुरि देहे तनोति आच्छादयति हृदयादि अलुक्स० ह्रस्वमध्यः। २हृदयाच्छादके मांसभेदे यजु० २५।८ दीर्घपाठः अन्यत्र ह्रस्वपाठः। ३देहे च “यदा सुप्तो न कश्चन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते” शत०ब्रा० १४।५।१।२१ “यस्मिन् काले जाग्रत्स्वप्नयोर्द्रष्टा दर्शनवृत्तिं स्वप्नं हित्वा सुषुप्तः विशेषज्ञानाभावेन सम्प्रसादस्वरूपं ब्रह्मैक्यं गतो भवति। हृदयं नामोदरवक्षःप्रदेशयोर्मध्यस्थितः पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तत्परिवेष्टनं पुरीतदित्युच्यते इह पुनस्तदुपलक्षितं शरीरं पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतम्। तथा च हृदयात् पुरीततं शरीरमभिप्रतिष्ठन्त इति कृत्स्नं शरीरं व्याप्नुवन्त्योऽश्वत्थं पर्णराजय इव बहिर्मुखाः अभितो निःसरन्ति। ताभिर्नाडीभिः कृत्वा जाग्रद्विषयाया बुद्धेः कर्मवशात् प्रत्यवसर्पणमनु विज्ञानमय आत्मा प्रत्यवसृप्येन्द्रियाण्युपसंहृत्य पुरीतति शेते अग्निवत् तप्तं लोहपिण्डमविशेषेण संव्याप्य वर्त्तते” भा०

पुरिशय पु० पुरि देहे शेते शी-अच् अलुक् स०। जीवे शत०ब्रा०१४।५।५।१८ [शब्दमाला

पुरीमोह पु० पुरीं देहं मोहयति मुह-णिच्-अण्। धूस्तूरे

पुरीष न० पॄ-ईषन् किच्च। १विष्ठायाम् अमरः २उदके निघण्टुः पुरीषिन्शब्दे दृश्यम्। विष्ठात्यागप्रकारादिकं यथा “मुहूर्त्ते ब्राह्म उत्थाय रात्रिवासं परित्यजेत्। परिधायापरं वस्त्रं शयनस्थानतोऽन्वहम्। मुखाङ्घ्रिहस्तान् प्रक्षाल्य द्विराचम्य ततो द्विजः। कृष्ण! कृष्ण! स्मृतिं कृत्वा खनित्वा नैरृतीं दिशम्। खनित्रखननेनैव द्वादशाङ्गुल्यधोऽवदम्। गृहीत्वोदकपात्रञ्च मितं गच्छेदनुःशतम्। प्रामाद्वा शरविक्षेपमात्रमतद्दिते रवौ। मैत्रमावश्यकं कर्तुं नगराच्च चतुर्गुणम्। तच्चतुष्टयायतं गर्त्तं तथा कृत्वा गभीरकम्। कृत्वा तद्भिः खनित्रेण कुशैराच्छाद्य तत्तृणम्। शुष्कैः काष्ठैरयज्ञीयैर्भूगर्त्तमवगुण्ठितः। संवीताङ्गो वेणुदलैः पत्रैस्तृणमयमाजनैः। ततं खनित्रं संस्थाप्य वारिपात्रमुपानहौ। ततो द्विजस्तूपविशेद्वस्त्रेणाच्छाद्य मस्तकम्। यज्ञोपवीतं कर्णेऽथ धृत्वा मौनी च दक्षिणे। अपतो द्विजमग्निं नो पश्यन् सन्तञ्च भास्करम्। गुरुं समीरणं सर्वदेवतामूर्त्तिमेव च। मातरं पितरं चन्द्रं सर्वं गुरुजनं स्त्रियम्। उदङ्मुखस्त्रिसन्ध्यासु दिवसे च यदा निशि। दक्षिणामुख उत्सर्गं कुर्यान्मूत्रपुरीषयोः। पूर्वाह्णे तु द्विजः कुर्यात् पश्चिमाभिमुखोऽथ वा। अपराह्णे पूर्वमुखो मूत्रगूथविसर्जनम्। मध्याह्ने प्रयतः कुर्याद्दुयतवागुत्तरामुखः। दक्षिणाभिमुखो रात्रौ द्विजो मैत्रं प्रयत्नतः। निशायामन्धकारे तु छायायां दिवसे तथा। यथेच्छं सुमुखो भूत्वा मैत्रं कुर्यात् द्विजो भयात्। दिग्भ्रमाच्च मनोदुःखाद्दुर्विपन्मूत्रश्च विसर्जनम्। मोहाद्वाऽधोमुखः कुर्याद्दुयतवाक्प्रयतो द्विजः। सन्न्यासी ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो गृही द्विज!। शाखाध्यायी च वेदानां सर्वयज्ञेषु दीक्षितः। मुनिश्च सर्वधर्मज्ञो दान्तः शान्त उदारधीः। सदोत्तरमुखः कुर्याद्वैष्णवो नान्य एव च। प्रातश्च मैत्रं सायाह्ने दक्षिणाभिमुखो निशि। योगिनान्तु तथा स्त्रीणां शूद्रादीनामयं क्रमः। न देवायतने वृक्षमूले च न जले नदे। न नदीकूपमार्गेषु न वापीगोष्ठभस्मसु। न चिताग्निश्मशानेषु नोषरे न द्विजालये। नाम्भःसमीपे न पुण्ड्रे नाकाशे न च शाद्वले। न इक्षुद्रे न काम्ये च न तीर्थे न द्विजाश्रमे। न यज्ञवृक्षमूलेषु नोपद्वारे चतुष्पथे। न शस्यक्षेत्रे न फले पुष्पोद्याने न चत्वरे। सोपानत्कोन नग्नश्च न रथ्या-

उप्तभूतले। न वैष्णवालये गोत्वे न सूर्य्याभिमुखस्तथा। न फालकृष्टकेदारे न तिष्ठंश्च कदाचन। न मञ्चस्य च वल्मीके न च पर्वतमस्तके। न जलं न दिशोभागाद्वाकाशमवलोकयन्। न गोव्रजे नदीतीरे नित्यस्थाने न गोमये। न यज्ञभूमौ न गृहे न पवित्रीकृतस्थले। द्विजो न देहच्छायायां मलमूत्रविसर्जनम्। कुर्य्यात्तु यज्ञेष्टकाकूटे न च सप्राणिगर्त्तके। उद्धृताम्भोमृत्तिकाभ्यामित्थं नारद! यत्नतः। कृत्वोत्सर्गं ततः कुर्य्यात् शौचं मूत्रपुरीषयोः। शुष्ककाष्ठेन लोष्टेनायज्ञीयेन तृणेन वा। प्रमार्ज्य गुह्यमुत्तिष्ठेत् शिश्नञ्चैव विशेषतः। विधृत्य वामहस्तेन शिश्नं तूपविशेच्छुचिः। चेद्दक्षिणामुखः सन्ध्यां दिवोत्तरमुखस्तदा। पूतिगन्धि जलं दुष्टं सफेनञ्च सबुद्बुदम्। तीर्थोदकं सलवणं पाथो वर्णान्तरन्तथा। समुद्रगा नदीवारः सामुद्रञ्च सकर्दमम्। यवनान्त्यजखाताम्भः समुद्रगनगोदकम्। धान्यचेत्रस्य सलिलं सकीटञ्च परित्यजेत्। मानवो देवखाताम्भः सकले शौचकर्मणि"। "मृदः सकीटास्तीर्थानां देवायतनगोष्ठयोः। नदोदधिनदीदेवखाततीरस्य मृत्तिकाः। मृहीतलोद्भवाः चैव कूपयोः सिकताश्च याः। अन्तर्जला धूलिमृदो वल्मीकस्य च कर्दमाः। ऊषराश्च हलोत्खाता मृत्तिका भवनस्य च। अश्वत्थतुलसीधात्रीमूलादीनां च या मृदः। श्मशानभूमेः शैलस्य तथाऽपूतस्थलस्य च। शौचावशिष्टा मार्गस्य आखूत्खाताश्च मृत्तिकाः। यज्ञस्थानस्य विप्राणां साधूनामालयस्य च। मृत्तिका वर्जयेदेता देवर्षे! शौचकर्मणि। पवित्रस्थानतो ग्राह्या द्वादशाङ्गुल्यधोमृदः। द्विजः सकलशौचार्थं शर्करादिविवर्जिताः। प्रथमेऽद्भिर्नरः शौचं कुर्य्यान्मृद्भिरतःपरम्। पुनर्जलैः पुरीषस्य यथा गन्धक्षयो भवेत्। मृत्तिका प्रथमा शौचे त्वर्द्धप्रसृतिसम्मिता। पूर्णप्रसृतिमात्रा तु द्वितीया सजला तथा। तृतीया प्रमिता शौचे सार्द्धप्रसृतिमृत्तिका। चतुर्थ्याद्याः क्रमाद्देवमर्द्धप्रसृतिवर्द्धिताः। यया मृत्तिकया पूर्य्यं त्रिपर्वं शौचकारिणः। अर्द्धप्रसृतिमात्रा सा मुनिभिः परिकीर्त्तिता। गुदे दद्यान्मृदन्तिस्रः पञ्च वा सप्त वा तथा। मृदमेकां तथा शिश्ने तिस्रो वा मृत्तिकाद्वयम्। सप्त वामकरे दद्यान्मृद्विंशच्चतुर्दश। तिस्रो वा हस्तयोः सप्त चतुर्दश च षोड़श। पादयोरेकां मृदं पृष्ठे षड् वा तिस्रश्च मृत्तिकाः। हस्तद्वयनखेष्वेषां तिस्रश्च षड् मृदस्तथा। मैथुने रेतःस्खलने मूत्रोत्सर्गे च मृद्द्वयम्। दद्यात्तिस्रश्च शिश्ने च तिस्रो वामकरे मृदः। हस्ते च मृद्द्वयं सर्वेत्तिस्रो वा शुचितत्परः। पादैकैके द्विजस्तिस्रो गृहीत्वा शौचमाचरेत्। गृहिणो द्विगुणं शौचं यत्नतो ब्रह्मचारिणाम्। गृहस्थात् वानप्रस्थानां प्रोक्तं द्विगुणमेव च। सन्न्यासिनां वैष्णवानां शौचं सेव्यं चतुर्गुणम्। हस्तपादादिपात्रेषु मृद्भिरद्भिश्च गोमयैः। दिवा यद्विहितं शौचं निशायामर्द्धकं भवेत्। एतदर्द्धमशौचे तु जातके मृतकेऽपि च। चौरादिबाधिते मार्गे शौचमस्यार्द्धमाचरेत्। योषितामेतदर्द्धन्तु शूद्रादीनाञ्च नारद!। व्याधिभिश्चातुरो मर्त्त्यं आर्त्तौ यदि यथाबलम्। शौचं कुर्य्यात् कृतं यत्र तत् स्थानं शोधयेज्जलैः। वेदस्मृतिपुराणानि धर्मशास्त्राणि नैत्यिकम्। सेवादिकर्म यः कुर्य्याद्विहाय मन्दधीर्द्विजः। प्रतिप्रज्ञानमायुश्च प्रज्ञां हन्ति यशः श्रियम्। बलमाचारहीनस्य सदा तस्यापवित्रता। सात्वताश्चेद्द्विजा भूपा वैश्यशूद्रान्त्यजाः स्त्रियः। कुर्वन्ति शौचं यत्नेन यावच्चेतःपवित्रता। येषां कृष्णस्य मननं तथा नामप्रजल्पनम्। सदैव स्मरणं भागवतानां साधुसेवनम्। भक्तिप्रधौतमनसां गोविन्दार्पितकर्मणाम्। बाह्यान्तःकृष्णचित्तानां शुचिता तदहर्निशम्। मृद्गोमयजलैः शौचमनेकैः कुरुते यदि। मनोऽपवित्रता यस्य कदाचिद्वै न शुध्यति। गोविन्ददासता नास्ति यस्य लोकस्य जन्मनि। सोऽपि देहाशुचिः कृत्वा शौचं सेवादिकर्मसु। शतधा यदि देवर्षे! शौचं कुर्य्यात् सहस्रधा। मृद्वारिगोमयैर्लोको भावदुष्टो न शुध्यति। सदा चित्तापवित्रत्वमकार्ष्णो भुवि यो नरः। तस्य तु स्याच्च सेवादिशौचेनैव स शुध्यति। पर्वताकारकूटैश्च गोविट् सर्वनदीजलैः। शौचं कृत्वा न शुध्येत दुष्टचित्तो भवेद्यदि" पाद्मोत्तरखण्डे १०८अ०। ३पुरीषतुल्यायां मृदि ४यवसे च वेददी० पुरीषवाहनशब्दे दृश्यम्। [ल्युट्। पुरीषे विष्ठायां त्रिका०।

पुरीषण पु० पुरीषो देहात् ईष्यते ईष–दाने (त्यागे) कर्मणि

पुरीषम पु० पुरीषं मिमीते मा–क। शर्दंजहे माषे त्रिका०।

पुरीषवाहन पुरीषमिव पांशुरूपां मृदं यवसं वा वहति वह–ल्युट्। १पांशुरूपमृद्वाहके २यवसवाहके गर्दभे यजु० ११।४। वेददी०

पुरीषाधान न० पुरीषमाधीयतेऽत्र आ+धा—आधारे ल्युट्। देहस्थे पुरीषाशयस्थाने "पुरीषाधानमेव च" याज्ञ० ३।९५। "पुरीषाशयः" इति मिता०पुरीषाशयादयोऽप्यत्र।

पुरीषिन् त्रि० पृणाति प्रीणातीति पुरीषमुदकं ततः मत्वर्थे इनि। जलयुक्ते ऋ० ५।५५।५।

पुरीष्य त्रि० पुरीषाय हितम् यत्। पुरीषहिते।

पुरु त्रि० पॄ—पालनपोषणयोः कु। १प्रचुरे अमरः २देवलोके मेदि० तस्य कर्मभिः पूरणात् तथात्वम्। ३ययातिपुत्रभेदे हरिवं०३०अ०।तद्वंशकथा ३१अ०। ४तन्नामके युधिष्ठिरसभ्ये नृपभेदे भा० स० ४अ०। ५परागे मेदि०। ६दैत्यभेदे पुरुहूतशब्दे दृश्यम्। ७नदीभेदे स्त्री शब्दच०।

पुरुकुत्स पु० मान्धातुः पुत्रभेदे हरिवं० १२अ०। तस्य पत्नी मानसी कन्या नर्म्मदा ऋषिशापेन नदीत्वमाप्ता।

पुरुकुत्सन पु० १दैत्यभेदे "इन्द्रो विपश्चिद्देवानां तद्रिपु पुरुकुत्सनः। जघान हस्तिरूपेण भगवान् मधुसूदनः" गारुडे ८७ अ०।

पुरुकुत्सानी स्त्री पुरुकुत्सस्य पत्नी वा० आनङ् ङीष्, पुरुकुत्समानयति अन—णिच् अण् गौरा० ङीष् वा। पुरुकुत्सपत्न्यां ऋ०४।४२।९।

पुरुक्षु त्रि० पुरवः क्षुधोऽन्नान्यस्य छान्दसः अन्त्यलोपः। बहु-अन्नस्वामिनि ऋ०३।५।२। पुरुषु क्षीयते क्षि—निवासे डु। २बहुनिकेतने यजु० २७।२० वेददी०।

पुरुज पु० भरतवंश्ये सुशान्तेः सुते नृपभेदे भाग० ९।२१।२२ हरिवंशे "पुरुजातिः सुशान्तेश्च" २२अ०। पाठान्तरात् सोऽपि तत्रार्थे

पुरुजित् त्रि० कुन्तिभोजे नृपभेदे भा० स० ८अ०। स च अर्जुनमातुलः यथोक्तं "पुरुजित् कुन्तिभोजश्च मातुलः सव्यसाचिनः" भा० क० ६अ०। २शशबिन्दुवंश्ये रुचकपुत्रभेदे भाग० ९।२३।१५ ३विष्णौ पु०। "पुरुजित् पुरुषोत्तमः" विष्णुस०। बहूनां जेतृत्वात्तस्य तथात्वम्।

पुरुणा(ना)य पु०पुरूणां नायोनेता संज्ञायां णत्वम्। १एतन्नामके नृपभेदे ऋ०१५९।७। २बहुजेतृमात्रे त्रि०अणत्वम्

पुरुत्मन् पु० पुरुरात्मा यस्य पृषो०। प्रचुरात्मके ऋ०।१।२।२८।

पुरुत्रा अव्य० द्वितीयासप्तम्यर्थवृत्तेः पुरुशब्दात् त्रा। बहुकर्म्मके बह्वधिकरणे च ऋ० १।२२।७

पुरुद न० पुरु—प्रचुरं दायति दै—क। सुवर्णे शब्दार्थच०।

पुरुदंशक पु०पुरवो दंशा यस्य गरुति कप्। हंसे त्रिका०।

पुरुदंशस् पु० पुरुं तन्नामानमसुरं दष्टवान् दंश—असुन्। इन्द्रे उज्ज्वल० असम्बुद्धौ सौ परे आनङ्। पुरुदंशा

पुरुदंसस् त्रि०पुरूणि दंसांसि कर्म्माण्यस्य। बहुकर्मयुक्ते। पुरुं तन्नामानं दैत्यभेदं दंसयते पश्यति शत्रुत्वेन चुरा० दंसि—दर्शने भूते असुन्। २इन्द्रे पु० उज्ज्वलदत्तः।

पुरुदत्र पु० दीयते दा—क्त्र दत्रं धनम् पुरु दत्रमस्य। बहुधने इन्द्रे ऋ० ६।१८।९ भा०।

पुरुदस्म त्रि० पुरु दसति दस—बा० मन्। बहुनाशके २बहु-कर्मके च ऋ० ३।५४।८।

पुरुद्रुह् त्रि० पुरुभ्यो बहुभ्यः, पुरवे दैत्याय वा द्रुह्यति द्रुह—क्विप्। १बहूनां द्रोहकारके ऋ०३।१८।१। २पुरुहूते इन्द्रे च। झलि पदान्ते च वा घत्वढत्वे।

पुरुद्वत् पु० वैदर्भ्यां जाते क्रोष्टुवंश्ये मधुसुते नृपभेदे हरिवं० २७ अ०। [प्रकारे ऋ०१।१२२।२

पुरुधा अव्य० बह्वर्थत्वेन संख्यावाच्कत्वात् प्रकारे धाच्। बहु-

पुरुभूत पु० पुरुहूत+पृषो०। इन्द्रे हरिवं०१५अ०। पुरुहूत इत्येव तत्र पाठः साधुः।

पुरुभोजस् पु० पुरून् भुङ्क्ते भुज—असुन्। १मेघे निघ० २प्रचुरभोजके त्रि०। [२धृतराष्ट्रपुत्रभेदे च

पुरुमित्र पु० १महारथनृपभेदे भा०व०६त०। भा०आ० ६३अ०

पुरुमीढ ऐक्ष्वाक्यां सुहोत्रात् जाते अजमीढानुजे पौरव-नृपभेदे भा० आ० ९४ अ०।

पुरुरथ पु० रथा रंहतेः पुरुः रथो रंहणं यस्य। मत्यहं भुक्तिभेदात् बहुरंहणे आदित्ये ऋ० १०।६४।५। भा०

पुरू(रु)रवस पु० सोमवंश्ये नृपभेदे "तथेति ताभ्यामुक्ते तु देवाभ्यां सैव कन्यका। इला समभवत् सद्यः सुद्युम्न इति विश्रुतः। पुनश्चेश्वरशापेन स्त्रीत्वमासादितन्तेन मनुपुत्रेण धीमता। पुरू(रु)रवसनामानं चक्रवर्त्तिनमूर्जितम्। जनयामास तनयं यत्र सोमसुतो बुधः" मार्क०पु०१११अ०। पुरू(रु)रवस् पृषो० तत्रार्थे

पुरुरावन् त्रि० पुरु फलं ददाति रा—दाने वनिन्। बहुविधफलदातरि यजु० ५।७ स्त्रियां ङीप् वनोरश्च।

पुरुवर्गस् त्रि० पुरुर्वर्गोऽस्य। बहुमाने ऋ०१०।१२०।५।

पुरुश्चन्द्र त्रि० पुरुः चन्द्र आह्लादकत्वात् दीप्तिरस्य पृषो०। "हृस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे" पा० सुट्। बहुदीप्तिके ऋ० १।२७।१। अमन्त्रे तु न सुट् पुरुचन्द्र इत्येव

पुरुष पु० पुर—अग्रगतौ कुषन् पुरिदेहे शेते शी—ड पृषो०। १मनुष्ये २पुंसि च अमरः। ३आत्मनि सांख्यमतसिद्धे पञ्चविंशे ४तत्त्वे ५पुन्नागवृक्षे च मेदि०। ६विष्णौ शब्दच०

७मेषमिथुनादौ विषमराशौ। "भौमारजीवाः पुरुषाः" ज्यो०त० दर्भौमादिषु ग्रहेषु। पुरुषाणां शुभाशुभलक्षणं वृ०सं० ६८अ० उक्तं यथा

"उन्मानमानगतिसंहतिसारवर्णस्नेहस्वरप्रकृतिसत्त्वमनूकमादौ। क्षेत्रं मृजां च विधिवत् कुशलोऽवलोक्य सामुद्रविद्वदति यातमनागतं च। अस्वेदनौ मृदुतलौ कमलोदराभौ श्लिष्टाङ्गुली रुचिरताम्रनखौ सुपार्ष्णी। उष्णौ शिराविरहितौ सुनिगूढगुल्फौ कूर्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य। शूर्पाकारविरूक्षपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरासन्ततौ संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्यदुःखप्रदौ। मार्गायोत्कटकौ कषायसदृशौ वंशस्य विच्छित्तिदौ ब्रह्मघ्नौ परिपक्वमृद्द्युतितलौ पीतावगम्यारतौ। प्रविरलतनुरोमवृत्तजङ्घा द्विरदकरप्रतिमैर्वरोरुभिश्च। उपचितसमजानवश्च भूपा धनरहिताः श्वशृगालतुल्यजङ्घाः। रोमैकैकं कूपके पार्थिवानां द्वे द्वे ज्ञेये पण्डितश्रोत्रियाणाम्। त्र्याद्यैर्निःस्वा मानवा दुःखभाजः केशाश्चैवं निन्दिताः पूजिताश्च। निर्मांसजानुर्म्रियते प्रवासे सौभाग्यमल्पैर्विकटैर्दरिद्राः। स्त्रीनिर्जिताश्चापि भवन्ति निम्नै राज्यं समांसैश्च महद्भिरायुः। लिङ्गेऽल्पे धनवानपत्यरहितः स्थूले विहीनो धनैर्मेढ्रे वामनते सुतार्थरहितो वक्रेऽन्यथा पुत्रवान्। दारिद्र्यं विनते त्वधोऽल्पतनयो लिङ्गे शिरासन्तते स्थूलग्रन्थियुते सुखी मृदुकरोऽत्यन्तं प्रमेहादिभिः। कोषनिगूढैर्भूपा दीर्घैर्भग्नैश्च वित्तपरिहीनाः। ऋजुवृत्तशेफसो लघुशिरालशिश्नाश्च धनवन्तः। जलमृत्युरेकवृषणो विषमैः स्त्रीचञ्चलः समैः क्षितिपः। ह्रस्वायुश्चोद्बद्धैः प्रलम्बवृषणस्य शतमायुः। रक्तैराढ्या मणिभिर्निर्द्रव्याः पाण्डुरैश्च मलिनैश्च। सुखिनः सशब्दमूत्रा निःस्वा निःशब्दधाराश्च। द्वित्रिचतुर्धाराभिः प्रदक्षिणावर्त्तवलितमूत्राभिः। पृथ्वीपतयो ज्ञेया विकीर्णमूत्राश्च धनहीनाः। एकैव मूत्रधारा वलिता रूपप्रधानसुतदात्री। स्निग्धोन्नतसममणयो धनवनितारत्नभोक्तारः। मणिभिश्च मध्यनिम्नैः कन्यापितरो भवन्ति निःस्वाश्च। बहुपशुभाजो मध्योन्नतैश्च नात्युल्वणैर्धनिनः। परिशुष्कवस्तिशीर्षैर्धनरहिता दुर्भगाश्च विज्ञेयाः। कुसुमसमगन्धशुक्रा विज्ञातव्या महीपालाः। मधुगन्धे बहुवित्ता मत्स्यगन्धे बहून्यपत्यानि। तनुशुक्रः स्त्रीजनको मांसलगन्धो महाभोगी। मदिरागन्धे यज्वा क्षारसगन्धे च रेतसि दरिद्रः। शीघ्रं मैथुनगामी दीर्घायुरतोऽन्यथाऽल्पायुः। निःस्वोऽतिस्थूलस्फिक् समांसलस्फिक् सुखान्वितो भवति। व्याघ्राभाध्यर्धस्फिग्मण्डूकस्फिग्नराधिपतिः। सिंहकटिर्मनुजेन्द्रः कपिकरभकटिर्धनैः परित्यक्तः। समजठरा भोगयुता घटपिठरनिभोदरा निःस्वाः। अविकलपार्श्वा धनिनो निम्नैर्वक्रैश्च भोगसन्त्यक्ताः। समकुक्षा भोगाढ्या निम्नाभिर्भोगपरिहीनाः। उन्नतकुक्षाः क्षितिपाः कुटिलाः स्युर्मानवा विषमकुक्षाः। सर्पोदरा दरिद्रा भवन्ति बह्वाशिनश्चैव। परिमण्डलोन्नताभिर्विस्तीर्णाभिश्च नाभिभिः सुखिनः। स्वल्पा त्वदृश्यनिम्ना नाभिः क्लेशावहा भवति। वलिमध्यगता विषमा शूलाबाधं करोति नैःस्व्यञ्च। शाठ्यं वामावर्त्ता करोति मेधां प्रदक्षिणतः। पार्श्वायता चिरायुषमुपरिष्टाच्चेश्वरं गवाढ्यमधः। शतपत्रकर्णिकाभा नाभिर्मनुजेश्वरं कुरुते। शस्त्रान्तं स्त्रीभोगिनमाचार्यं बहुसुतं यथासङ्ख्यम्। एकद्वित्रिचतुर्भिर्वलिभिर्विद्यान्नृपं त्ववलिम्। विषमवलयो मनुष्या भवन्त्यगम्याभिगामिनः पापाः। ऋजुवलयः सुखभाजः परदारद्वेषिणश्चैव। मांसलमृदुभिः पार्श्वैः प्रदक्षिणावर्त्तरोमभिर्भूपाः। विपरीतैर्निर्द्रव्याः सुखपरिहीनाः परप्रेष्याः। सुभगा भवन्त्यनुद्बद्धचूचुका निर्धना विषमदीर्घैः। पीनोपचितनिमग्नैः क्षितिपतयश्चूचुकैः सुखिनः। हृदयं समुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलञ्च नृपतीनाम्। अधनानां विपरीतं खररोमचितं शिरालञ्च। समवक्षसोऽर्थवन्तः पीनैः शूरास्त्वकिञ्चनास्तनुभिः। विषमं वक्षो येषां ते निःस्वाः शस्त्रनिधनाश्च। विषमैर्विषमो जत्रुभिरर्थविहीनोऽस्थिसन्धिपरिणद्धैः। उन्नतजत्रुर्भोगी निम्नैर्निःस्वोऽर्थवान् पीनैः। चिपिटग्रीवो निःस्वः शुष्का सशिरा च यस्य वा ग्रीवा। महिषग्रीवः शूरः शस्त्रान्तो वृषसमग्रीवः। कम्बुग्रीवो राजा प्रलम्बकण्ठः प्रभक्षणो भवति। पृष्ठमभग्नमरोमशमर्थवतामशुभदमतोऽन्यत्। अस्वेदनपीनोन्नतसुगन्धिसमरोमसङ्कुलाः कक्षाः। विज्ञातव्या धनिनामतोऽन्यथार्थैर्विहीनानाम्। निर्मांसौ रोमचितौ भग्नावल्पौ च निर्धनस्यांसौ। विपुलावव्युच्छिन्नौ सुश्लिष्टौ सौख्यवीर्यवताम्। करिकरसदृशौ वृत्तावाजानुविलम्बिनौ समौ पीनौ। बाहू पृथिवीशा-

मानधनानां रोमशौ ह्रस्वौ । हस्ताङ्गुलयो दीर्घाश्चिरायुषामवलिताश्च सुभगानाम् । मेधाविनां च सूक्ष्माश्चिपिटाः परकर्म्मनिरतानाम् । स्थूलाभिर्धनरहिता बहिर्नताभिश्च शस्त्रनिर्याणाः । कपिसदृशकरा धनिनो व्याघ्रोपमपाणयः पापाः । मणिबन्धैर्निगूढैः सुश्लिष्टसन्धिभिर्भूपाः । हीनैर्हस्तच्छेदः श्लथैः सशब्दैश्च निर्द्रव्याः । पितृवित्तेन विहीना भवन्ति निम्नेन करतलेन नराः । संवृत्तनिम्नैर्धनिनः प्रोत्तानकराश्च दातारः । विषमैर्विषमा निःस्वाश्च करतलैरीश्वरास्तु लाक्षाभैः । पीतैरगम्यवनिताभिगामिनो निर्धना रूक्षैः । तुषसदृशनखाः क्लीवाश्चिपिटैः स्फुटितैश्च वित्तसन्त्यक्ताः । कुनखविवर्णैः परतर्ककाश्च ताम्रैश्च भूपतयः । अङ्गुष्ठयवैराढ्याः, सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमूलगैश्च यवैः । दीर्घाङ्गुलिपर्वाणः सुभगा दीर्घायुषश्चैव । स्निग्धा निम्ना रेखा धनिनां तद्व्यत्ययेन निःस्वानाम् । विरलाङ्गुलयो निःस्वा धनसञ्चयिनो घनाङ्गुलयः । तिस्रो रेखा मणिबन्धनोत्थिताः करतलोपगा नृपतेः । मीनयुगाङ्कितपाणिर्नित्यं सत्रप्रदो भवति । वज्राकारा धनिनां विद्याभाजां तु मीनपुच्छनिभाः । शङ्खातपत्रशिविकागजाश्वपद्मोपमा नृपतेः । कलसमृणालपताकाङ्कुशोपमाभिर्भवन्ति निधिपालाः । दामनिभाभिश्चाढ्याः स्वस्तिकरूपाभिरैश्वर्य्यम् । चक्रासिपरशुतोमरशक्तिधनुःकुन्तसन्निभाः रेखाः । कुर्व्वन्ति चमूनाथं यज्वानमुलूखलाकाराः । मकरध्वजकोष्ठागारसन्निभाभिर्महाधनोपेताः । वेदीनिभेन चैवाग्निहोत्रिणो ब्रह्मतीर्थेन । वापीदेवकुलाद्यैर्धर्म्मं कुर्व्वन्ति च त्रिकोणाभिः । अङ्गुष्ठमूलरेखाः पुत्राः स्युर्दारिकाः सूक्ष्माः । रेखाः प्रदेशिनीगाः शतायुषां कल्पनीयमूनाभिः । छिन्नाभिर्द्रुमपतनं बहुरेखारेखिणो निःस्वाः । अतिकृशदीर्घैश्चिवुकैर्निर्द्रव्या मांसलैर्धनोपेताः । विम्बोपमैरवक्रैरधरैर्भूपास्तनुभिरस्वाः । ओष्ठैः स्फुटितविखण्डितविवर्णरूक्षैश्च धनपरित्यक्ताः । स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च शुभाः । जिह्वा रक्ता दीर्घा श्लक्ष्णा सुसमा च भोगिनां ज्ञेया । श्वेता कृष्णा परुषा निर्द्रव्याणां तथा तालु । वक्त्रं सौम्यं संवृतममलं श्लक्ष्णं समं च भूपानाम् । विपरीतं क्लेशभुजां महास्यं दुर्भगाणां च । स्त्रीमुखमनपत्यानां शाठ्यवतां मण्डलं परिज्ञेयम् । दीर्घं निर्द्रव्याणां भीरुमुखाः पापकर्म्माणः । चतुरस्रं धूर्त्तानां निम्नं वक्त्रं च तनयरहितानाम् । कृपणानामतिह्रस्वं सम्पूर्णं भोगिनां कान्तम् । अस्फुटिताग्रं स्निग्धं श्मश्रु शुभं मृदु च सन्नतं चैव । रक्तैः परुषैश्चौराः श्मश्रुभिरल्पैश्च विज्ञेयाः । निर्म्मांसैः कर्णैः पापमृत्यवश्चर्पटैः सुबहुभोगाः । कृपणाश्च ह्रस्वकर्णाः शङ्कुश्रवणाश्च भूपतयः । रोमशकर्णा दीर्घायुषस्तु धनभागिनो विपुलकर्णाः । क्रूराः शिरावनद्धैर्व्यालम्बैर्मांसलैः सुखिनः । भोगी त्वनिम्नगण्डो मन्त्री सम्पूर्णमांसगण्डो यः । सुखभाक् शुकसमनासश्चिरजीवी शुष्कनासश्च । छिन्नानुरूपयाऽगम्यगामिनो दीर्घया तु सौभाग्यम् । आकुञ्चितया चौरः स्त्रीमृत्युः स्याच्चिपिटनासः । धनिनोऽग्रवक्रनासा दक्षिणवक्राः प्रभक्षणाः क्रूराः । ऋज्वी स्वल्पच्छिद्रा सुपुटा नासा सभाग्यानाम् । धनिनां क्षुतं सकृद् द्वित्रिपिण्डितं ह्लादि सानुनादं च । दीर्घायुषां प्रमुक्तं विज्ञेयं संहतं चैव । पद्मदलाभाधनिनो रक्तान्तविलोचनाः श्रियोभाजः । मधुपिङ्गलैर्महार्था मार्ज्जारविलोचनाः पापाः । हरिणाक्षा मण्डललोचनाश्च जिह्मैश्च लोचनैश्चौराः । क्रूराः केकरनेत्रा गजसदृशदृशश्च भूपतयः । ऐश्वर्य्यं गम्भीरैर्नीलोत्पलकान्तिभिश्च विद्वांसः । अतिकृष्णतारकाणामक्ष्णामुत्पाटनं भवति । मन्त्रित्वं स्थूलदृशां श्यावाक्षाणां च भवति सौभाग्यम् । दीना दृङ् निःस्वानां स्निग्धा विपुलार्थभोगवताम् । अभ्युन्नताभिरल्पायुषो विशालोन्नताभिरतिसुखिनः । विषमभ्रुवो दरिद्रा बालेन्दुनतभ्रुवः सधनाः । दीर्घासंसक्ताभिर्धनिनः खण्डाभिरर्थपरिहीना । मध्यविनतभ्रुवो ये ते सक्ताः स्त्रीष्वगम्यासु । उन्नतविपुलैः शङ्खैर्धन्या निम्नैः सुतार्थसन्त्यक्ताः । विषमललाटा विधना धनवन्तोऽर्द्धेन्दुसदृशेन । शुक्तिविशालैराचार्य्यता शिरासन्ततैरधर्म्मरताः । उन्नतशिराभिराढ्याः स्वस्तिकवत्संस्थिताभिश्च । निम्नललाटा वधबन्धभागिनः क्रूरकर्म्मनिरताश्च । अभ्युन्नतैश्च भूपाः कृपणाः स्युः सङ्कटललाटाः । रुदितमदीनमनश्रु स्निग्धं च शुभावहं मनुष्याणाम् । रूक्षं दीनं प्रचुराश्रु चैव न शुभप्रदं पुंसाम् । हसितं शुभदमकम्पं सनिमीलितलोचनं च पापस्य । दुष्टस्य हसितमसकृत् सोन्मादस्यासकृत् प्रान्ते । तिस्रो रेखाः शतजीविनां ललाटायताः स्थिता यदि ताः । चतसृभिरवनीशत्वं नवतिश्चायुः सपञ्चाब्दा । विच्छिन्नाभिश्चा-

गम्यगामिनो नवतिरथ्यरेखेण। कोशान्तोपगताभी रेखाभिरशीतिवर्षायुः। पञ्चभिरायुः सप्ततिरेकाग्रावस्थिताभिरपि षष्टिः। बहुरेखेण शतार्धं चत्वारिंशच्च वक्राभिः। त्रिंशद्भ्रूलग्नाभिर्विंशतिकश्चैव वामवक्राभिः। क्षुद्राभिः स्वल्पायुर्न्यूनाभिश्चान्तरे कल्प्यम्। परिमण्डलैर्गवाढ्याश्छत्राकारैः शिरोभिरवनीशाः। चिपिटैः पितृमातृघ्नाः करोटिशिरसां चिरान्मृत्युः। घटमूर्धा ध्यानरुचिर्द्विमस्तकः पापकृद्धनैस्त्यक्तः। निम्नं तु शिरो महतां बहुनिम्नमनर्थदं भवति। एकैकभवैः स्निग्धैः कृष्णैराकुञ्चितैरभिन्नाग्रैः। मृदुभिर्न चातिबहुभिः केशैः सुखभाग् नरेन्द्रो वा। बहुमूलविषमकपिलाः स्थूलस्फुटिताग्रपरुषह्रस्वाश्च। अतिकुटिलाश्चातिघनाश्च मूर्धजा वित्तहीनानाम्। यद्यद्गात्रं रूक्षं मांसविहीनं सिरावनद्धं च। तत्तदनिष्टं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम्। त्रिषु विपुलो गम्भीरस्त्रिष्वेव षडुन्नतश्चतुर्ह्रस्वः। सप्तसु रक्तो राजा पञ्चसु दीर्घश्च सूक्ष्मश्च। उरो ललाटं वदनं च पुंसां विस्तीर्णमेतत्त्रितयं प्रशस्तम्। नाभिः स्वरः सत्त्वमिति प्रदिष्टं गम्भीरमेतत्त्रितयं नराणाम्। वक्षोऽथ कक्षा नखनासिकास्यं कृकाटिका चेति षडुन्नतानि। ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं ग्रीवा च जङ्घे च हितप्रदानि। नेत्रान्तपादकरताल्वधरोष्ठजिह्वा रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि। सूक्ष्माणि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्वकेशाः साकं त्वचा कररुहाश्च न दुःखितानाम्। हनुलोचनबाहुनासिकाः स्तनयोरन्तरमत्र पञ्चमम्। इति दीर्घमिदं तु पञ्चकं न भवत्येव नृणामभूभृताम्” (इति क्षेत्रम्)। “छाया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः। तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव। स्निग्धद्विजत्वङ्नखरोमकेशच्छाया सुगन्धा च महीसमुत्था१। तुष्ट्यर्थलाभाभ्युदयान् करोति धर्मस्य चाहन्यहनि प्रवृत्तिम्। स्निग्धा सिताच्छहरिता नयनाभिरामा सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति। सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या२ छाया फलं तनुभृतां शुभमादधाति। चण्डाऽधृष्या पद्महेमाग्निवर्णा युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः। आग्नेयीति३ प्राणिनां स्याज्जयाय क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते। मलिनपरुषकृष्णा पापगन्धाऽनिलोत्था४ जनयति वधबन्धव्याध्यनर्थनाशान्। स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्तात्युदारा निधिरिव गगनोत्था५ श्रेयसां स्वच्छवर्णा। छायाः क्रमेण कुजलाग्न्यनिलाम्बरोत्थाः केचिद्वदन्ति दश ताश्च यथानुपूर्व्या। सूर्याजनाभपुरुहूतयमोडुपानां तुल्यास्तु लक्षणफलैरिति तत्समासः” (इति छाया)। “करिवृषरथौघभेरीमृदङ्गसिंहाभ्रनिःस्वना भूपाः। गर्दभजर्जरस्वराश्च धनसौख्यसन्त्यक्ताः” (इति स्वरः)। “सप्त भवन्ति च सारा मेदोमज्जात्वगस्थिशुक्राणि। रुधिरं मांसं चेति प्राणभृतां तत्समासफलम्। ताल्वोष्ठदन्तपालीजिह्वानेत्रान्तपायुकरचरणैः। रक्तैस्तु रक्तसारा बहुसुखवनितार्थपुत्रयुताः। स्निग्धत्वक्का धनिनो मृदुभिः सुभगा विचक्षणास्तनुभिः। मज्जामेदःसाराः सुशरीराः पुत्रवित्तयुक्ताः। स्थूलास्थिरस्थिसारो बलवान् विद्यान्तगः सुरूपश्च। बहुगुरुशुक्राः सुभगा विद्वांसो रूपवन्तश्च। उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरूपश्च मांससारो यः। (इति सारः) सङ्घात इति च सुश्लिष्टसन्धिता सुखभुजो ज्ञेयाः” (इति संहतिः)। “स्नेहः पञ्चसु लक्ष्यो वाग्जिह्वादन्तनेत्रनखसंस्थः। सुतधनसौभाग्ययुताः स्निग्धैस्तैर्निर्धना रूक्षैः” (इति स्नेहः)। “द्युतिमान् वर्णः स्निग्धः क्षितिपानां मध्यमः सुतार्थवताम्। रूक्षो धनहीनानां शुद्धः शुभदो न सङ्कीर्णः” (इति वर्णः)। “साध्यमनूकं वक्त्राद् गोवृषशार्दूलसिंहगरुडमुखाः। अप्रतिहतप्रतापा जितरिपवो मानवेन्द्राश्च। वानरमहिषवराहाजतुल्यवदनाः सुतार्थसुखभाजः। गर्दभकरभप्रतिमैस्तु मुखैः शरीरैश्च निःस्वसुखाः” (इत्यनूकम्।) “अष्टशतं षण्णवतिः परिमाणं चतुरशीतिरिति पुंसाम्। उत्तमसमहीनानामङ्गुलसङ्ख्या स्वमानेन” (इत्युन्मानम्)। “भारार्धतनुः सुखभाक् तुलितोऽतो दुःखभाग्भवत्यूनः। भारोऽतीवाढ्यानामध्यर्धः सर्वधरणीशः। विंशतिवर्षा नारी पुरुषः खलु पञ्चविंशतिभिरब्दैः। अर्हति मानोन्मानं जीवितभागे चतुर्थे वा” (इति मानम्)। “भूजलशिख्यनिलाम्बरसुरनररक्षःपिशाचकतिरश्चाम्। सत्त्वेन भवति पुरुषो लक्षणमेतद्भवत्येषाम्। महीस्वभावः शुभपुष्पगन्धः सम्भोगवान् सुश्वसनः स्थिरश्च। तोयस्वभावो बहुतोयपायी प्रियाभिलाषी रसभोजनश्च। वायोः स्वभावेन चलः कृशश्च क्षिप्रं च कोपस्य वशं प्रयाति। खप्रकृतिर्निपुणो विवृतास्यः शब्दगतौ कुशलः सुषिराङ्गः।

त्यागयुतो पुरुषो मृदुकोपः स्नेहरतश्च भवेत् सुरसत्त्वः । सत्यं सत्त्वसंयुतो गीतभूषणप्रियः । संविभागशीलवान्नित्यमेव मानवः । तीक्ष्णप्रकोपः खलचेष्टितश्च पापश्च सत्त्वेन निशाचराणाम् । पिशाचसत्त्वश्चपलो मलाक्तो बहुप्रलापी च समुल्बणाङ्गः । भीरुः क्षुधालुर्बहुभुक् च यः स्याज्ज्ञेयः स सत्त्वेन नरस्तिरश्चाम् । एवं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा यल्लक्षणज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्वम्" (इति प्रकृतिः) । "शार्दूलहंसमदद्विपगोपतीनां तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः । येषां च शब्दरहितं स्तिमितं च यातं तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः" । (इति गतिः) । "श्रान्तस्य यानमशनं च बुभुक्षितस्य पानं तृषापरिगतस्य भयेषु रक्षा । एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले धन्यं वदन्ति खलु तं नरलक्षणज्ञाः । पुरुषलक्षणमुक्तमिदं मया मुनिमतान्यवलोक्य समासतः । इदमधीत्य नरो नृपसम्मतो भवति सर्वजनस्य च वल्लभः" । प्रकृत्यादिभ्योऽतिरिक्तत्वेन साङ्ख्यकारिकया पुरुषस्यास्तित्वं समर्थितं यथा "सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् । पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥" का० "पुरुषोऽस्त्यव्यक्तादेर्व्यतिरिक्तः कुतः सङ्घातपरार्थत्वात् अव्यक्तमहदहङ्कारप्रभृतयः परार्थाः सङ्घातत्वात् शयनासनाद्यङ्गवत् सुखदुःखमोहात्मकतया अव्यक्तादयः सर्वे सङ्घाताः । स्यादेतत् शयनासनादयः सङ्घाताः सङ्घातशरीराद्यर्था दृष्टा न तु आत्मानं व्यक्ताव्यक्तव्यतिरिक्तं प्रति परार्थाः तस्मात्सङ्घातान्तरमेव परं गमयेयुर्नत्वसङ्घातमात्मानमित्यत आह त्रिगुणादिविपर्ययात् । अयमभिप्रायः सङ्घातान्तरार्थत्वे हि तस्यापि सङ्घातत्वात् तेनापि सङ्घातान्तरार्थेन भवितव्यमेवं तेन तेनेत्यनवस्था स्यात् । न च व्यवस्थायां सत्यामनवस्थाकल्पना युक्ता गौरवप्रसङ्गात् । नच प्रमाणवत्त्वेन कल्पना गौरवमपि मृष्यत इति युक्तं संहतत्वस्य पारार्थ्यमात्रेणान्वयात् । दृष्टान्तदृष्टसर्वधर्मानुरोधेन त्वनुमानमिच्छतः सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्ग इत्युपपादितं न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायामस्माभिः । तस्मादनवस्थाभिया असंहतत्वमिच्छता त्रिगुणत्वमविवेकित्वमविषयत्वमसामान्यत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वं चाभ्युपेयं त्रिगुणत्वादयो हि धर्माः सङ्घातत्वेन व्याप्ताः । तत् संहतत्वमस्मिन् परे निवर्त्तमानं त्रिगुणत्वादि व्यवर्त्तयति ब्राह्मणत्वमिव निवर्त्तमानं कठत्वादिकं तस्मादाचार्येण त्रिगुणादिविपर्ययादिति वदता असंहतः परोविवक्षितः स चात्मेति सिद्धम् । इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात् त्रिगुणात्मकानामधिष्ठीयमानत्वात् यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं तत्तत् परेणाधिष्ठीयमानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः, सुखदुःखमोहात्मकञ्चेदं बुद्ध्यादि तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठातव्यम् । स च परस्त्रैगुण्यादन्य आत्मेति । इतश्चास्ति पुरुषः भोक्तृभावात् भोक्तृभावेन भोग्ये सुखदुःखे उपलक्षयति । भोग्ये हि सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्यात्ममनुभूयेते तेनानयोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च केनचिदन्येन भवितव्यं नचानुकूलनीयाः प्रतिकूलनीया वा बुद्ध्यादयस्तेषां सुखदुःखाद्यात्मकत्वेन स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । तस्माद्योऽसुखाद्यात्मा सोऽनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा स चात्मेति । अन्ये त्वाहुः भोग्या दृश्या बुद्ध्यादयः न च द्रष्टारमन्तरेण दृश्यता युक्ता तेषां, तस्मादस्ति द्रष्टा दृश्यबुद्ध्याद्यतिरिक्तः, स चात्मेति । भोक्तृभावात् दृश्येन द्रष्टृत्वानुमानादित्यर्थः । दृश्यत्वं च बुद्ध्यादीनां सुखाद्यात्मकतया पृथिव्यादिवदनुमितम्" त०कौ० अधिकम् आत्मशब्दे ६६२ पृष्ठादौ दर्शितम्

रतिमञ्जर्यां पुरुषचातुर्विध्यमुक्त्वा तेषां लक्षणमुक्तं यथा "शशो मृगो वृषश्चाश्वो नृणां जातिचतुष्टयम् । मृदुवचन सुशील कोमलाङ्गः सुकेशः सकलगुणनिधानः सत्यवादी शशोऽयम् ।१ वदति मधुरवाणीं दीर्घनेत्रोऽतिभीरुश्चपलमतिसुदेहः शीघ्रवेगो मृगोऽयम् ।२ बहुगुणबहुबन्धुः शीघ्रकामो नताङ्गः सकलरुचिरदेहः सत्यवादी वृषोऽयम्३ । उदरकटिकृशः स्यादुच्चकण्ठाधरोष्ठो दशनवदननासः श्रोत्रदीर्घो हि वाजी४" । तत्र विष्णौ "अव्ययः पुरुषः साक्षी" विष्णुस० "आसीत् पुरा पूर्वमेवेति" विग्रहं कृत्वा व्युत्पादितः पुरुषः पूर्वमेवाहमिहासममिति तत् पुरुषस्य पुरुषत्वमिति" श्रुतेः पुरूणि पुरीषु उत्कर्षशालिषु सत्त्वेष्ववसीदतीति वा,पुरूणि बहूनि फलानि मनोऽभिलषितानि सनोति ददाति वा, पुरूणि भुवनानि संहारसमये स्यति अन्तं करोतीति वा पूरणात् सदनाद्वा पुरुषः, "पूरणात् सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषो मतः" इति महाभारतम्" भाष्यम् । "पुरं शरीरं ब्रह्मपुरं वा शेते इति पुरुषः । नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम् । व्याकरोति महात्मा यत्तस्मात् पुरुष उच्यते" इति महाभारते यद्वा सद् शरणगत्यवसादने ड

मव दाने पो चन्तकर्मणि इत्येषां धातूनां रूपाणि पूरणात् पृ-पालनपूरणयोरिति धातोरिदं रूपं पुरुः। सीदति गच्छति द्युलोकान्तरिक्षपृथिवीषु सूर्य्यवायव्यात्मना गत्यर्थकसदेरिदं रूपम्" आनन्दगि० "पुरायणेन स्रष्टानि न्रतिर्यग्टषिदेवताः "एते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ" भाग० ७।१४।३७ "पुरः स चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पद" इत्युपक्रमे "पुरः पुरुष आविशत्" इति श्रुतेस्तस्य सर्वपुरप्रवेशात् तथात्वम्।

पुरुषक न० पुरुष इव कायति कै-क। अश्वानामूर्द्धस्थितौ (खिरपातोला) त्रिका०।

पुरुषकार पु० क्ल-भावे घञ् ६त०। पुरुषचेष्टिते पौरुषे दैवात् पुरुषकारस्य प्राधान्यमुक्तं मत्स्यपु० १६५ अ० यथा "स्वमेव कर्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्जितम्। तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः। प्रतिकूलन्तथा दैवं पौरुषेण विहन्यते। मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशालिनाम्। येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम!। पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम्। कर्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम्। कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम्। पौरुषेणाप्यते राजन्! मार्गितव्यं फलं नरैः। दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्जिताः। तस्मात्त्रिकालसंयुक्तं दैवं न सफलं भवेत्। पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव!। दैवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम!। त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहम्। कृषेर्दृष्टिसमायोगाद्दृश्यन्ते फलसिद्धयः। तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन। तस्मात् सदैव कर्त्तव्यं सधर्मं पौरुषं नृभिः। एवन्ते प्राप्नुवन्तीह परलोकफलं ध्रुवम्। नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थांश्च च दैवपरायणाः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत्। त्यक्त्वालसान् दैवपरान् मनुष्यानुत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः। अन्विष्य यत्नाद्वृणु ते नृपेन्द्र! तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम्"।

पुरुषच्छन्दस् स्त्री पुरुष इव द्विपादत्वात् छन्दो यस्याः। द्विपदाख्ये छन्दोभेदे "अथ द्विपदाः पुरुषच्छन्दसं वै द्विपदा द्विपाद्वा अयं पुरुषः" शत० ब्रा० २।३।४।

पुरुषत्रा अव्य० द्वितीयासप्तम्यन्तार्थवृत्तेः पुरुषशब्दात् त्राच्। द्वितीयासप्तम्यन्तार्थवृत्तौ पुरुषशब्दार्थे पुरुषत्रा वन्द्रे रमे वा

पुरुषदघ्न त्रि० पुरुषः पुरुषपरिमाणं परिमाणमस्य। ऊर्द्ध्वविस्तृतबाहुकनरपरिमाणतुल्ये पञ्चहस्तपरिमाणे स्त्रियां ङीप्। तदर्थे द्वयसच्। पुरुषद्वयस तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्। एवं मात्रच्। पुरुषमात्र तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां टाप्।

पुरुषदन्तिका स्त्री पुरुषस्येव दन्तो दन्ताकारोऽस्त्यस्याः कप् कापि अतइत्त्वम्। मेदायां राजनि०।

पुरुषधर्म पु० ६त०। पुरुषमात्रधर्मे न यज्ञधर्मे। "धेन्वनडुहोर्मांसं नाश्नीयात्" इत्युपक्रमे "पुरुषधर्मो वाऽसम्भवात्" कात्या० श्रौ० ७।२।२४। "क्रतुमध्ये समाम्नानात् क्रतुधर्मोऽयमिति प्राप्ते इदमुच्यते पुरुषमात्रधर्मोऽयम् न क्रतुधर्मः कुतः क्रतावसम्भवात् न हि क्रतौ धेन्वनडुन्मांसभोजनस्य प्राप्तिः या निषिध्येत यतो दीक्षितस्य पयोव्रतता विहिता तद्विहत्यनन्तरं हविःशेषभक्ष उक्तः अतो निषेधस्यासम्भवात् पुरुषमात्रधर्म एवायमिति" कर्कः

पुरुषनाथ पु० पुरुषान् नयति अण् उप० स०। १नरपाले २सेनापतौ च छान्दो० ६।८।३।

पुरुषपुण्डरीक पु० पुरुषः पुण्डरीकः व्याघ्रभेद इव उपमितस०। १मनुष्यश्रेष्ठे २जिनराजभेदे च हेमच०।

पुरुषमेध पु० पुरुषेण परमपुरुषेण दृष्टो मेधः, पुरुषा नरजातीया मिध्यन्ते हिंस्यन्तेऽत्र वा मिध-आधारे घञ्। स्वनामख्याते यज्ञभेदे तदुक्तं शत० ब्रा० १३।६।१।१। "पुरुषो ह नारायणोऽकामयत। अतितिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वात्यतिष्ठत् सर्वाणि भूतानीदं सर्वमभवत् अतितिष्ठति सर्वाणि भूतानीदं सर्वं भवति य एवं विद्वान् पुरुषमेधेन यजते यो वैतदेवं वेद"। यजु० ३० अ० व्याख्यायायाञ्च तत्कालाद्युक्तं यथा "इत उत्तरं पुरुषमेधो व्याख्यायते "नारायणः पुरुषोऽपश्यत्। ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति। सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा। चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भः। अत्र त्रयोविंशतिर्दीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सुत्या इति चत्वारिंशद्दिनैः सिध्यति अत्र यूपैकादशिनी भवति एकादशाग्नीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं मध्यमे वा यूपे यथेच्छं नियोजनम्। आज्येन सकृद्गृहीतेन "देव सवितरिति" प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति" वेददी०। तत्र चाध्याये चतुर्थ्यन्तेन देवताभेदा द्वितीयान्तेन पशुभेदा उक्ताः।

पुरुषवाच् स्त्री पुरुषस्येव वाक् यस्याः। शारिखगे यजु० २४।३३। वेददी०।

पुरुषवाह पु० पुरुषेण नरेण उह्यते वह—कर्मणि घञ्। नरवाहने १कुबेरे। पुरुषमादिपुरुषं वहति—वह—अण् उप०स०। २गरुडे। भाग० ५।२४ २९ श्लो०।

पुरुषवाहम् अव्य० पुरुष+वह-णमुल्। पुरुषकर्मके वहने पुरुषवाहं वहति पुरुषं वहतीत्यर्थः कषादि० यथाविध्यनुप्रयोगः।

पुरुषविध त्रि०पुरुषस्येव विधा यस्य। पुरुषप्रकारे निरु०७।६

पुरुषव्याघ्र पु० पुरुषः व्याघ्र इव उपमितस०। श्रेष्ठपुरुषे एवं पुरुषपुङ्गवादयोऽपि व्याघ्रादित्वात् उपमितस०। नरश्रेष्ठे "स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः। सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः" अमरः। व्याघ्रादितुल्यत्वेन नरस्य प्रशंसनात् श्रेष्ठत्वं गम्यते।

पुरुषसिंह पु० उपमितस०।१पुरुषश्रेष्ठे अमरः। २जिनराजभेदे हेमच०।

पुरुषसूक्त न० परमपुरुषप्रतिपादकम् सूक्तम्। ऋ०१०९०पठिते सहस्रशीर्षेत्यादिके षोड़शर्चात्मके सूक्तभेदे।

पुरुषांशक पु० ६त०स्वार्थे क। १पुरुषांशभेदे २तत्प्रतिपादके ग्रन्थे च। ततः शौनका० तद्वेत्त्यधीते वेत्यर्थे छन्दसि णिनि। पौरुषांशकिन् तदध्येतरि तद्वेत्तरि च त्रि० व० व०।

पुरुषाद् पु० पुरुषमत्ति अद—क्विप्। राक्षसे।

पुरुषाद पुंस्त्री पुरुषमत्ति अद—अण् उप०स०। १राक्षसे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २मध्यदेशभेदे वृ०सं०१४अ० दृश्यम्। [आद्योयस्य। ३राक्षसे च।

पुरुषाद्य पु० पुरुषेष्वाद्यः। १विष्णौ २जिनभेदे। पुरुषो नर

पुरुषायण त्रि० पुरुष आत्मा अयनं प्रतिष्ठा यस्य पूर्वप० णत्वम्। आत्मप्रतिष्ठे प्राणादौ। "षोड़श कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति" प्रश्नोप०६।५। "षोड़श कलाः प्राणाद्या उक्ताः कलाः पुरुषायणा नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयमात्मभावगमनं यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावमुपगम्य यथैवास्तं गच्छन्ति" भाष्यम्। [रघुः १।६२।

पुरुषायुष न० ६त० अच्समा०। पुरुषस्यायुःकाले

पुरुषार्थ पु० ६त०। १धर्मार्थकाममोक्षरूपेषु पुरुषस्य इष्टेषु "धर्मार्थकाममोक्षाश्च पुरुषार्था उदाहृताः" अग्निपु०। वैष्णवमते भक्तिरपि पुरुषेष्टत्वात् पुरुषार्थः। २पुरुषप्रयोजनमात्रे च क्रत्वर्थशब्दे २२८५ पृष्ठादौ दृश्यम्। ४साङ्ख्यमते पुरुषाय बुद्धेरिष्टे भोगेऽपवर्गे च।

पुरुषाशिन् पु० पुरुषमश्नाति अश—णिनि ६त०। नरभक्षके राक्षसे राजनि० स्त्रियां ङीप्।

पुरुषास्थिमालिन् पु० पुरुषस्यास्थिमाला साऽस्त्यस्य इनि। महादेवे हेम०।

पुरुषोत्तम पु० पुरुषेषु उत्तमः। नारायणे "यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" गीता। अत्र समासादिविवेकः गुरूत्तमशब्दे २६२४ पृ० दृश्यः।

पुरुष्य त्रि० पुरुषाय हितं यत्। पुरुषहिते ऋ० ७।२९।४

पुरुह त्रि० पुरु पुरुत्वं हन्ति गच्छति हन—गतौ ड। प्रचुरे अमरः। हन—वा० हु अमरे पुरुहु इति पाठान्तरं तत्रार्थे क्षीरस्वामी।

पुरुहूत पु० पुरूणि प्रचुराणि हूतानि नामान्यस्य पुरुदैत्यभेदो हूतो युद्धार्थं येन वा। इन्द्रे अमरः।

पुरुहूति स्त्री दाक्षायण्यां १पुरवो हूतयो नामान्यस्य। २विष्णौ पु० भाग० ६।८।२९।

पुरुहोत्र पु० अंशुन्टपपुत्रभेदे भाग० ९।२४।४।

पुरूद्वह पु० पुरून् पौरवन्टपान् तद्भारमुद्वहति उद्+वह। १पौरववंश्यन्टपश्रेष्ठे २द्वादशमन्वन्तरे रुद्रसावर्णमनोः पुत्रभेदे च मार्कपु० ९४ अ०।

पुरूरवस् पु० पुरु रौति रु—असि दीर्घश्च। सोमवंश्ये बुधस्य पुत्रे १राजभेदे तज्जन्मकथा यथा

"इलोवाच। मित्रावरुणयोरंशे जाताऽस्मि वदतां वर!। तयोः सकाशं यास्यामि न मां धर्मो हतोऽवधीत्। सैवमुक्त्वा मनुं देवं मित्रावरुणयोरिला। गत्वाऽन्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्। अंशेऽस्मिन् युवयोर्जाता देवौ किं करवाणि वाम्। मनुना चाहमुक्ता वै अनुगच्छस्व मामिति। तां तथा वादिनीं साध्वीमिलां धर्मपरायणाम्। मित्रश्च वरुणश्चोभावूचतुर्यन्निबोध तत्। अनेन तव धर्मेण प्रश्रयेण दमेन च। सत्येन चैव सुश्रोणि! प्रीतौ स्वो वरवर्णिनि!। आवयोस्त्वं महाभागे! ख्यातिं कन्येति यास्यसि। मनोर्वंशकरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि। सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु शोभने!। जगत्प्रियो धर्मशीलो मनोर्वंशविवर्द्धनः। निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितुरन्तिकम्। बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता। सोमपुत्राद्बुधाद्राजन्! तस्यां जज्ञे पुरूरवाः। जनयित्वा ततः सा तं पुनः सुद्युम्नतां गता" हरिवं०२०अ०। २विश्वदेवभेदे जटा०।

स च पार्श्वे यजनीयदेवः । "पुरूरवामार्द्रवाश्च पार्श्वे सङ्घदाहृतौ" श्राद्धत० वृहस्पतिः ।

पुरूवसु त्रि० पुरु प्रचुरं वसु धनं यस्य वेदे दीर्घः । बहुधने ऋ०१।८१।८ ।

[अमरः । २प्रधाने च हेमच०

पुरोग त्रि० पुरोऽग्रे गच्छति गम–ड । १अग्रगामिनि

पुरोगति पु० पुरोऽग्रे गतिरस्य । १कुक्कुरे धरणिः । २पुरोगन्तरि त्रि० ।

पुरोगम त्रि०पुरो गच्छति गम–खच् । पुरोगन्तरि ऋ०६।८५।८

पुरोग्नि: पु० पुरोऽग्रे अङ्गति अङ्ग–नि नि० । अग्रगमे यजु० १७।६६ ।

पुरोचन पु० जतुगेहे पाण्डवानां दाहार्थं नियोजिते दुर्योधनमित्रभेदे तत्कथा भा० आ० ६१ अ० दृश्या ।

पुरोजन्मन् त्रि० पुरोऽग्रे जन्म यस्य । १अग्रजभ्रातरि २अग्रजभगिन्यां स्त्री वा ङाप् ।

पुरोटि पु० पुरोऽटति+अट–इन् । पत्रशब्दे त्रिका० ।

पुरोडाश(ष) पु०पुरोदाश्यते दाश–दाने कर्मणि क्विप्, घञ् वा दस्य डः । हविषि यज्ञियद्रव्ये । पदत्वे अन् । पुरोडा इत्येव । पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः अन् । अदन्तः २पुरोडाशसहचरिते मन्त्रे । तस्य व्याख्यानो ग्रन्थः ठन् । पुरोडाशिक तद्व्याख्याने ग्रन्थे । अदन्तः ३यवचूर्णमिश्रितरोटिकाभेदे ४हुतशेषे ५पिष्टकधूमस्यां च मेदि० ।६सोमरसे हेमच० ।

पुरोडाशीय त्रि० पुरोडाशाय हितं छ । पुरोडाशहिते यवतण्डुलादौ पक्षे यत् । पुरोडाश्य तत्रार्थे त्रि० ।

पुरोद्भवा स्त्री पुरे उद्भवति उद्+भू–अच् । १महामेदायां रत्नमाला । २नगरभवे त्रि० । [पुरोहिते अमरः ।

पुरोधस् पु० पुरोऽग्रे धीयते धा–कर्मणि असि किच्च ।

पुरोधा स्त्री पुरस्+धा–सम्प० भावे क्विप् । पौरोहित्ये "एतामेव पुरोधाकामस्य कुर्यात्" षड्व० ब्रा० २।१६।४

पुरोऽनुवाक्या स्त्री पुरोऽग्रेऽनुवाक्या । ऋग्भेदे यजु०२१।१२

पुरोभागिन् त्रि०पुरः पूर्वं भजते भज–घिनुण् । १गुणत्यागेन दोषमात्रग्राहिणि । २अग्रभागवति त्रि० । कर्त्तरि घञ् । पुरोभाग तत्रार्थे तस्य भावः ष्यञ् । पौरोभाग्य दोषदर्शने दुष्टत्वे न ।

[पूर्वदिग्भवे वायौ ।

पुरोमारुत पु० पूर्वो मारुतः पूर्वशब्दादसि पुर् आदेशः ।

पुरोयावन् त्रि० या–वनिप् ७त० । पुरोगते ऋ० ५।६५ ।

पुरोरवस् पु० पुरूरवस्+पृषो० । पुरूरवसि ऋ०८४ अ० ।

पुरोरुच् स्त्री पुरोऽग्रे रोचते रुच–क्विप् । १ऋग्भेदे यजु० २०।२६ । "वायुरग्रेगा यज्ञप्रीरिति सप्तानां पुरोरुचां तस्यास्तस्या उपरिष्टात् तृच तृचं शंसेत्" आ० श्रौ० ५।१०।४। "एताः सप्त पुरोरुचो नाम ऋचः" नारा०मन्त्रग्रहणे अन्यापि ऋग् शत०ब्रा०५।४।४।२०भा०उक्ता, यजु०७।१६ मन्त्रे च तदन्यापि ऋक् तत्संज्ञा बोध्या ।

पुरोवात पु० पूर्ववर्त्ती वातः । पौरस्त्यवायौ कात्या०श्रौ० ४।५।१८। "वापयति वाययति वा गाः पुरोवातः" सि० कौ० । रघुः १७।१८ श्लो० ।

पुरोहित पु० पुरो धीयतेऽसौ धा–क्त । देवकृत्यादौ अग्रे धार्य्ये १पुरोधसि तल्लक्षणं कविकल्पलतायामुक्तं यथा "पुरोहितो हितो वेदस्मृतिज्ञः सत्यवाक् शुचिः । ब्रह्मण्यो विमलाचारः प्रतिकर्त्ताऽऽपदामृजुः" । "वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः । आशीर्वादवचोयुक्त एष राजपुरोहितः" चाणक्यः । "तस्मात् धर्मप्रधानात्मा वेदधर्मविदीप्सितः । ब्राह्मणो गुणवान् कश्चित् पुरोधाः प्रतिदृश्यताम् । क्षत्रियेणाभिजातेन पृथिवीं जेतुमिच्छता । पूर्वं पुरोहितः कार्य्यः पार्थ ! राज्याभिवृद्धये । महीं जिगीषता राज्ञा ब्रह्म कार्य्यं पुरःसरम्" भा०आ०१७१अ० । भा०शा०७२ अ० "राज्ञा पुरोहितः कार्य्यो भवेद्विद्वान् बहुश्रुतः । उभौ समीक्ष्य धर्मार्थावप्रमेयावनन्तरम् । धर्मात्मा मन्त्रविद्येषां राज्ञां राजन् ! पुरोहितः । राजा चैवं गुणो येषां कुशलं तेषु सर्वतः । उभौ प्रजा वर्द्धयतो देवान् सर्वान् सुतान् पितॄन् । भवेयातां स्थितौ धर्मे श्रद्धेयौ सुतपस्विनौ । परस्परस्य सुहृदौ विहितौ समचेतसौ । ब्रह्मक्षत्रस्य सम्मानात् प्रजासुखमवाप्नुयात् । विमाननात् तयोरेव प्रजा नश्येयुरेव हि । ब्रह्म क्षत्रं च सर्वेषां वर्णानां मूलमुच्यते" इत्युपक्रमे "राज्ञां पुरोहिताधीनः विजयादिः तत्रोक्तो दृश्यः । अग्निपु० "त्रय्याञ्च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात् पुरोहितः" "अथर्ववेदविहितं कुर्य्याच्छान्तिकपौष्टिकम्" । "काणं व्यङ्गमपुत्रं वाऽनभिज्ञमजितेन्द्रियम् । न ह्रस्वं व्याधितं वापि नृपः कुर्य्यात् पुरोहितम्" कालिकापु० तदीयदोषा उक्ताः । २अग्रधारिते त्रि० । पुरोहितस्य धर्म्यं महिष्या० अन् । १पुरोहितधर्म्यं ।

पुरोहितादि पु०"पुरोहितादिभ्यो यक्" पा०यक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग०सू०उक्तो यथा "पुरोहित (राजाऽसे)ग्रामिक पिण्डिक सुहित बालमन्द खण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शिलिक सूतिक मूलिक तिलक

आङ्गुलिक ऋषिक पुलिक अङ्गिक ऋत्विक पर्षिक पथिक चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक नास्तिक अजानिक शाकर नागर चूडिक"। पुरोहितस्य भावः कर्म वा यक्। पौरोहित्य तद्भावे तत्कर्मणि च न०

पुरोहितिका स्त्री पुरोहितस्य पत्नी ङीष् पुरोहिती ततः स्वार्थे क अनुकम्पायां कन् वा। अनुकम्पित पुरोहित-पत्न्याम्। ततः शिवा० अपत्ये अण् न स्त्रीभ्यो ढक्। पौरोहितिक तदपत्ये पुंस्त्री। [ऽयमित्यन्ये

पुर्व निवासे भ्वा०प०सक०सेट्। पूर्वति अपूर्वीत् औष्ठ्योपधो-

पुर्व पूरणे भ्वा० प० सक० सेट्। पूर्वति अपूर्वीत् अन्तःस्थो-पधोऽयम्।

पुल महत्त्वे भ्वा० प० सक० सेट्। पोलति ते अपोलीत्। पुपोल अयं ज्वलादिरपि तेन पुलयति पोलयतीति भेदः

पुल उङ्गतौ चु० उभ०सक० सेट्। पोलयति ते अपूपुलत् त

पुल पु० पुल–क। १पुलके २विपुले त्रि० मेदि०।

पुलक न० पुल+संज्ञायां कन्। १कक्कुष्ठे २पर्वतीयमृत्तिकाभेदे राजनि०।३रोमाञ्चे पु० त्रिका०। ४देहात् वहिर्भूतकीटभेदे हेमच०। ५प्रस्तरभेदे तल्लक्षणादि गारुडे ७७ अ० उक्तं यथा। "पुण्येषु पर्वतवरेषु च निम्नगासु स्थानान्तरेषु च तथोत्तरदेशगत्ते। संस्थापितास्त्र नखरा भुजगैः प्रकाशं संपूज्य दानवपतिं प्रथिते प्रदेशे। दाशार्णवागदश्मेकल कालगाद्रौ गुञ्जाञ्जनक्षौद्रमृणालवर्णाः। गन्धर्व-वह्निकदलीसदृशावभासा एते प्रशस्ताः पुलकाः प्रसूताः। शङ्खाब्जभृङ्गार्कविचित्रभङ्गा सूत्रैरुपेताः परमाः पवित्राः। मङ्गल्ययुक्ता बहुभक्तिचित्रा वृद्धिप्रदास्ते पुलका भवन्ति। काकश्वरासभशृगालवृकोग्रगृध्रैर्भैः समांसरुधिरार्द्रमुखै-रुपेताः। मृत्युप्रदास्तु विदुषा परिवर्जनीया मूल्यं पलस्य कथितञ्च शतानि पञ्च"।६मणिदोषभेदे ७हरिताले ८गन्धर्व-भेदे ९गजान्नपिण्डे मेदि०१०असुराज्यां ११गल्वर्के च हेम०

पुलकिन् त्रि० पुलक+मत्वर्थे इनि। १रोमाञ्चयुते स्त्रियां ङीप्। २धाराकदम्बे पु०राजनि०। [मुनौ उज्ज्व०।

पुलस्ति पु० पुलं महत्त्वमस्यते गच्छति अस–ति शक०। पुलस्त्ये

पुलस्त्य पु० सप्तर्षिभेदे स च ब्रह्मणः कर्णतो जातः तस्य भार्य्या कर्द्दमकन्या हविर्भूः। तस्य पुत्रौ अगस्त्यः विश्रवाश्च तत्कथा भाग० ४।११।०।

पुलह पु० सप्तर्षिभेदे सच ब्रह्मणोनाभितो जातः तस्य पत्नी कर्दमकन्या गतिः कर्मश्रेष्ठः वरीयान् सहिष्णुश्च तत् पुत्राः भाग० ४।१।२१।

पुलाक पु०पुल+कलाका०नि०।१संक्षेपे २शस्यशून्ये (आगड़ा) धान्ये ३भक्तसिक्थके भक्तगुलिकायां ४क्षिप्रे च अमरः।

पुलाकिन् पु० पुल–बा० काकिनि। वृक्षे हेमच०।

पुलालिका स्त्री सुश्रुतोक्ते नासाग्रदंशे विषोपद्रवभेदे। "शोफश्च कण्डूश्च पुलालिका च धूमायनं चैव नसाग्रदंशे"।

पुलायित न० पुल+क्यच्–क्त। अश्वगतिभेदे त्रिका०। अर्द्ध-पुलायितशब्दे ३३५ पृ० दृश्यम्। [अमरः।

पुलिन न० पुल–इनन् किच्च। तोयादुत्थिते तटे (चड़ा)।

पुलिनवती स्त्री पुलिन+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः अजिरा० न पूर्वपददीर्घः ङीप्। नद्याम्।

पुलिन्द पु०स्त्री पुल–किन्दच्। १चाण्डालभेदे स्त्रियां जाति-त्वात् ङीष्। तदुत्पत्तिकथा वामनपु०७३अ० उक्ता ततः संक्षेपः। अदितिगर्भनिकृन्तनेन जातभ्रूणहत्यापापस्य शक्रस्य तपश्चर्य्यानन्तरं पुलिन्दाः देहाद् जाताः ते च हिमाद्रिकालाञ्जनगिर्य्योरन्तरालवासव्याः। भा० आ०१७५ अ० तु वसिष्ठधेनोः फेनतस्तेषामुत्पत्तिरुक्ता। २तदावासे देशभेदे भा० भी० ९ अ०।

पुलिश पु० ज्योतिर्षसिद्धान्तकारके ऋषिभेदे तस्येदमण्। पौलिश तत्कृतसिद्धान्ते "तत्र ग्रहगणिते पौलिशरोमक-वासिष्ठसौरपैतामहेषु पञ्चस्वेतेषु सिद्धान्तेषु" वृ०सं०२अ०

पुलुकाम पु० पुरु–कामयते कामि–अण् उप० स० रस्य लः। बहुकामे निरु० ६।४ ऋ०१७९।५।

पुलोमन् पु० दैत्यभेदे। हरिवं० ६अ०। स च इन्द्रस्य श्वशुरः। "पुलोमानं जघानाजौ जामाता सन् शत-क्रतुः" हरिवं २० अ०। तेन पुलोमजित् पुलोमद्विट् पुलोमारिप्रभृतयः इन्द्रे। २राक्षसभेदे भा० आ० ६अ०। च्यवनशब्दे २९७२ पृ० दृश्यम्। [पत्न्याम् अमरः।

पुलोमजा स्त्री पुलोम्नो जायते जन–ड ५त०। शच्यामिन्द्र

पुलोमा स्त्री भृगुभार्य्यायाम् च्यवनमातरि २९७२ पृ० दृश्यम्

पुल्कस पु०स्त्री० ब्राह्मणात् क्षत्रियायां जाते सङ्कीर्णवर्णभेदे शत०ब्रा०१४।७।१।२२ भाष्ये दृश्यम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पुल्य त्रि० पुल+चतुरर्थ्यां बलादि० यः। पुलनिर्वृत्तादौ।

पुल्ल त्रि० फुल्ल+पृषो०। विकसिते शब्दार्थकल्पतरुः।

पुल्वघ पु० पुरु बहु अत्ति अद्–अच्–पृषो० रस्य लः। बहु-भक्षके मृगभेदे ऋ० १०।८६।२२। स्यामृचमधिकृत्य "क स पुल्वघो मृगः क स बह्वादी मृगः" निरु०१३।३। उक्तम्

पुष पुष्टौ दिवा० पर०अक०अनिट्। पुष्यति लृदित् अपुषत्

पुपोष। "स्वे पुषः" पा० णमुल् कषादिषु यथाविध्य-नुप्रयोगात् स्वपोषं पुष्यति आत्मानं पुष्यतीत्यर्थः।

पुष पुष्टौ अक०पोषणे सक०क्र्या०प०सेट्। पुष्णाति अपोषीत्

पुष पुष्टौ भ्वा०पर०अक०सेट्। पोषति अपोषीत्।

पुष धृतौ चु०उभ०सक०सेट्। पोषयति ते अपूपुषत् त।

पुषा स्त्री पुष्णाति पुष—क टाप्। लाङ्गलीवृक्षे शब्दच०।

पुष्क न० पुष—बा० भावे क किच्च आद्य कस्य नेत्त्वम्। १पुष्टौ ततः सिध्मा०मत्वर्थे लच्। पुष्कल तद्युते त्रि०।

पुष्कर न० पुष्कं पुष्टिं राति रा—क। १हस्तिशुण्डाग्रे २वाद्यभाण्डमुखे ३जले ४आकाशे ५असिफले ६पद्मे ७तीर्थभेदे ८कुष्ठौषधौ अमरः। ९काण्डे १०द्वीपभेदे च मेदि०। ११रोगभेदे १२नागभेदे १३सारसखगे नलराज भ्रातरि१४ नृपभेदे१५ वरुणपुत्रे पुष्करद्वीपस्य१६राजभेदे च पु०मेदि०।१७मेषाधिपभेदे १८त्रिपुष्करघटकयोगे त्रिपुष्क-शब्दे ३३३१ पृ० दृश्यम्। १९असुरभेदे हरिवं० २०विष्णौ भा० शा० ४३ अ०। तीर्थभेदश्च त्रिपुष्करशब्दे दृश्यः। १९ब्रह्मकृतसरोवरभेदे न०। "पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम नामतः" भा० व० ८५ अ०। २१पुष्करद्वीपस्थे पर्वतभेदे पु० "पुष्करे पुष्करो नाम पर्वतो मणिसानुमान्" भा०भी० १२अ०। १६पुष्कर-द्वीपाधिपनृपे "द्वीपे शुभे पुण्यजनैरुपेते उवास राजा स तु पुष्कराख्यः। तेनैव नाम्नास तु पुष्करोऽपि सदोच्यते देवगणैः ससिद्धैः" अग्निपु०। तस्य पुष्कर (पद्म) तुल्ययानत्वात् वा तथात्वम् "तेनैव यानेन तथाम्बुजेन बभूव नाम्ना तमथाह्वयन्ति" अग्निपु०।

१७मेषाधिपभेदानयनञ्च ज्यो०त० उक्तं यथा "त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात्। आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम्" तस्य फलम् "पुष्करे दुष्करं वारि शस्यहीना वसुन्धरा। विग्रहोपहता लोकाः पुष्करे जलदाधिपे"।१०द्वीपभेदश्च "यत एव कृताः सप्त भुवो द्वीपाः जम्बुप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्कर-संज्ञाः" भाग०५।१।३२। विष्णु पु० तस्य प्रमाणाद्युक्तं यथा "शाकद्वीपप्रमाणेन वलयेनेव वेष्टितः। क्षीराब्धिः सर्वतो ब्रह्मन्! पुष्कराख्येन वेष्टितः। द्वीपेन शाकद्वीपात्तु द्विगुणेन समन्ततः। तद्द्वीपाधिपतेस्तैव महावीतोऽ-भवत् सुतः। धातकिश्च तयोस्तत्र द्वे वर्षे नामचिह्निते। महावीतं तथैवान्यत् धातकीखण्डमण्डितम्। एकश्चात्र महाभाग! प्रख्यातो वर्षपर्वतः। मानसोत्तरसंज्ञो वै मध्यतो वलयाकृतिः। योजनानां सहस्राणि ऊर्द्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः। तावदेव च विस्तीर्णः सर्वतः परि-मण्डलः। पुष्करद्वीपवलयं मध्ये च विभजन्निव। स्थितोऽसौ पर्वतस्तेन जातं तद्वर्षकद्वयम्। वलयाकार-मेकैकं तयोर्वर्षं तथा गिरिः। दशवर्षसहस्राणि यत्र जीवन्ति मानवाः। निरामया विशोकाश्च रागद्वेष विवर्जिताः। अधमोत्तमौ न तेष्वास्तां न वध्यवधकौ द्विज!। नेर्ष्यासूयाभयं रोषो दोषो लोभादिको न च। महावीतं महावर्षं धातकिसंज्ञकन्ततः। मानसोत्तर शैलस्य देवदैत्यादिसेवितम्। सत्यानृते न तत्रास्तो द्वीपे पुष्करसंज्ञिते। न तत्र शैलनद्यो वा द्वीपे वर्षद्वयान्विते। तुल्यवेशास्तु मनुजा देवैस्तत्रैकरूपिणः। वर्णाश्रमाचार-हीनं धर्माचरणवर्जितम्। त्रयीवार्त्तादण्डनीति-शुश्रूषारहितञ्च तत्। वर्षद्वयञ्च मैत्रेय! भौमः स्वर्गोऽय-मुत्तमः। सर्वस्य सुखदः कालो जरारोगादिवर्जितः। पुष्करे धातकीखण्डे महावीते च वै मुने!। न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम्। तस्मिन्निवसति ब्रह्मा पूज्यमानः सुरासुरैः। स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवेष्टितः। समेन पुष्करस्यैव विस्तारान् मण्ड-लात्तथा"।१४नलन्रुपभ्रातरि "पुष्कर! त्वं हि मे भ्राता सञ्जीव शरदः शतम्। एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः। स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः। सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम्" भा०व०७८ अ०। भगवतः २३पद्मरूपेण प्रादुर्भावे हरिवं०२०२अ०।

पुष्करकर्णिका स्त्री पुष्करं पद्ममिव कर्णः पुष्पं यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। स्थलपद्मिन्यां राजनि०।

पुष्करचूड़ पु० लोकालोकपर्वतोपरिस्थे दिग्गजभेदे भाग० २०।१०। [गौरा० ङीष्। स्थलपद्मिन्यां राजनि०।

पुष्करनाड़ी स्त्री पुष्करं नाडयति नाडि+अण् उप०स०

पुष्करनाभ पु०पुष्करं पद्मं नाभौ यस्य अच्समा०। पद्मनाभे विष्णौ पु०।

पुष्करप्रादुर्भावः पु०पुष्कराकारः प्रादुर्भावः। भगवतः पद्मा-कारेण प्रादुर्भावे तद्विवरणम्।

"अथ योगविदां श्रेष्ठं सर्वभूतमनोमयम्। स्रष्टारं सर्वभूतानां ब्रह्माणं सर्वतोमुखम्। तस्मिन् हिरण्-मये पद्मे बहुयोजनविस्तृते। सर्वतेजोगुणमये पार्थिवैर्लक्षणैर्युते। तच्च पद्मं पुराणज्ञाः पृथिवीरूप-मुत्तमम्। नारायणात् समुत्पन्नं प्रवदन्ति महर्षयः।

या तु पद्मासना देवी तां पृथ्वीं परिचक्षते। ये तु गर्भाङ्कुराः सारास्तान् दिव्यान् पर्वतान् विदुः। हिमवन्तञ्च मेरुञ्च नीलं निषधमेव च। कैलासं क्रौञ्चवन्तञ्च तथाऽद्रिं गन्धमादनम्। पुण्यं त्रिशिखरं चैव कान्तं मन्दरमेव च। उदयञ्च गिरिश्रेष्ठं विन्ध्यमस्तञ्च पर्वतम्। एते देवगणानाञ्च सिद्धानाञ्च महात्मनाम्। आश्रयाः सर्वभूतानां पुण्याः कामयुजोऽद्रयः। एतेषामन्तरो देशो जम्बूद्वीप इति स्मृतः। जम्बूद्वीपस्य संस्थानं याज्ञिका यत्र कुर्वते। गर्भाद्यतः स्रवेत् तोयं देवामृतरसोपमम्। दिव्यतीर्थशताघाङ्गम्रस्ता दिव्याः सरितः स्मृताः। यान्येतानि तु पद्मस्य केसराणि समन्ततः। असंख्याता पृथिव्यान्तु सर्वे ते धातुपर्वताः। यानि पद्मस्य पत्राणि भूरीण्यूर्द्ध्वं नराधिप!। ते दुर्गमाः शैलचिता म्लेच्छदेशा विकल्पिताः। यान्यधः पद्मपत्राणि निवासार्थं विभागशः। दैत्यानामुरगाणाञ्च पातालं तन्महात्मनाम्। तेषामधोगतं यत्तदुदकेत्यभिसंज्ञितम्। महापातककर्माणो मज्जन्ते यत्र मानवाः। पद्मस्यान्ते कृतं यत्तदेकार्णवजलं महत्। प्रोक्तास्ते दिक्षु सङ्घातायत्वारो जलसागराः। एष नारायणस्यार्थो महापुष्करसम्भवः। प्रादुर्भावोऽव्ययस्तस्मान्नाम्ना पुष्करसंज्ञितः। एतस्मात् कारणात् तज्ज्ञैः पुराणैः परमर्षिभिः। याज्ञिकैर्वेददृष्टार्थैर्यज्ञे पद्मविधिः स्मृतः। एवं भगवता पद्मविधया परया विधिः। पर्वतानां नदीनाञ्च देशानाञ्च विनिर्मितः। विभुस्तथा चाप्रतिमप्रभावः प्रभाकरो योगिवरोऽमितद्युतिः। स्वयं स्वयम्भूः शयनेऽसृजत्तदा जगन्मयं पद्मनिधिं महार्णवे” हरिवं० २०२ अ०।

पुष्करमालिन् त्रि० पुष्करमाला+अस्त्यर्थे इनि। १पद्ममालायुक्ते स्त्रियां ङीप्। २हिमवत्कन्याभेदभर्त्तरि पु० मार्कपु० २१अ०।

पुष्करमूल न० पुष्करमिव मूलमस्य। १कुष्ठौषधे राजनि०। ६त०। २पद्ममूले च स्वार्थे क। तत्रार्थे त्रिका०।

पुष्करवी(बी)ज न० ६त०। पद्मबीजे।

पुष्करशायिका स्त्री सङ्घचारिखगभेदे सुश्रुतः।

पुष्करशिफा पुष्करस्य शिफा जटेव। पुष्करमूले राजनि०। पुष्करजटाप्यत्र।

पुष्करसद् त्रि० पुष्करे सीदति सद–क्विप्। १पद्मवासिनि। २गोत्रप्रवर्त्तकर्षिभेदे पु०: तस्य गोत्रापत्यम् बाह्वा० इञ् अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः पौष्करसादि तदपत्ये पुंस्त्री। ततो यूनि फञ् पौष्करसादायन तदीये यूनिन्यपत्ये बहुत्वे तु यञो यस्का० लुक्।

पुष्करसागर पु० पुष्करं सागर इव। १कुष्ठौषधे नैघण्टुप्र०।

पुष्करसाद् पु० पुष्करं पद्मं सीदति भक्षयति धातूनामनेकार्थत्वात् सद–भक्षणे ण्वि उपप०स०। कमलभक्षे पक्षिभेदे यजु० २४।२।

पुष्करस्थपति पु० महादेवे भा० आनु० १७ अ०।

पुष्करस्रज् स्त्री ६त०। १पद्ममालायाम्। पुष्करमयी स्रक् यस्य। २पुष्करमालायुक्ते त्रि० ३अश्विनीकुमारयोः पु० द्वि० व०। यजु० २।३३।

पुष्कराक्ष पु० पुष्करमिवाक्षि यस्य षच्समा०। १पद्मतुल्यनेत्रे स्त्रियां ङीष्। २विष्णौ पु०“पुष्कराक्षो महास्वनः” “पुष्कराक्षो महामनाः” इति च विष्णुस०। “पुष्करं हृदयपुण्डरीकमश्नोति व्याप्नोति अश–उप०स० अण्। हृदयपुण्डरीकव्यापितया तस्य तथात्वम् व्युत्पत्तिभेदाच्च नामद्वयम्।

पुष्कराख्य पु० पुष्करस्य पद्मस्याख्या आख्या यस्य। पद्मतुल्यनामके १सारसे अमरः। पुष्कराह्वये २कुष्ठौषधे राजनि०। [मूले कुष्ठौषधे नैघण्टुप्र०।

पुष्कराङ्घ्रिज न० पुष्कराङ्घ्रिरिव जायते जन–ड। पुष्कर-

पुष्करादि पु० “पुष्करादिभ्यो देशे” पा० देशे गम्ये मत्वर्थे इनिप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा “पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड़ कपित्थ बिस मृणाल कर्दम शालूक विगर्ह करीष शिरीष यवास प्रवाह हिरण्य कैरव कल्लोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द अम्भोज अब्ज कमल पयस”

पुष्करारुणि पु० पुरुवंश्ये गर्गपौत्रे नृपभेदे भाग० ६।२१।१५

पुष्करावती स्त्री पुष्कराणि सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः दीर्घः। नदीभेदे।

पुष्करावर्त्तक पु० पुष्करं जलमावर्त्तयति आ+वृत–णिच्–ण्वुल् उपस०। मेघाधिपभेदे “पुष्करावर्त्तका नाम ये मेघाः पक्षसम्भवाः। संयोगाद्वायुनोच्छिन्नाः पर्वतानां महौजसाम्। कामगानां प्रवृद्धानां लोकानां शिवमिच्छताम्। पुष्करा नाम ते मेघा बृहत्तस्तोयमत्सराः। पुष्करावर्त्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः” विष्णुपु०। भीमो भीमसेनवत् उत्तरपदलोपे पुष्करोऽप्यत्र २०६।२९८३ द्वयम्।

पुष्कराह्व पु० पुष्करस्याह्वा आह्वा यस्य। सारसखगे अमरः पुष्कराह्वयमप्यत। तत्र पुष्करमूले कुष्ठौषधे न० राजनि०।

पुष्करिका स्त्री पुष्करं तदाकारोऽस्त्यस्य ठन्। शूकदोषनिमित्ते रोगभेदे "पित्तशोणितसम्भूता पिडका पिडकाचिता। या पुष्करसमानाभा ज्ञेया पुष्करिकेति सा" सुश्रुतः

पुष्करिन् पु० पुष्करं शुण्डाग्रमस्त्यस्य इनि। १गजे हारा० स्त्रियां ङीप्। पुष्करादि० देशे गम्ये इनि ङीप्। २स्थलकमले ३पुष्करमूले कुष्ठौषधे राजनि०। ४पद्मिन्यां ५जलाशयभेदे मेदि०। जलाशयशब्दे ३०७५ पृ० तल्लक्षणादि दृश्यम्। ६चाक्षुषमनोःपत्नीभेदे हरिवं० २अ०। ७ऋचीकमातरि भूमन्युपत्नीभेदे भा० आ० ९४ अ०। समूहार्थे इनि। ८पद्मसमूहे हेम०।

पुष्कल त्रि०पुष-कलच् कित् आद्यकस्य नेत्त्वम् पुष्क+सिध्मा० लच् वा। १श्रेष्ठे अमरः २उपचिते जटा० ३बहुलयुक्ते च। "अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्" इत्युक्ते ४परिमाणे न० ५भिक्षार्थदेये अन्नमानभेदे न०। "भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमन्नं तत्स्याच्चतुर्गुणम्। पुष्कलं हन्तकारन्तु तच्चतुर्गुणमुच्यते" कूर्मपु०। ६असुरभेदे पु०। हरिवं० ४२अ०। ७भरतपुत्रे पु० भाग० ९।११।७।

पुष्क(ष्य)लक पु० गन्धमृगे त्रिका० रघुः १५।८। "सीम्नि पुष्क(ष्य)लकोहतः" सि० कौ०। यमध्यपाठस्तत्रैव

पुष्कलावत पु० १उत्तरस्थे देशभेदे वृ०स०१४अ०। २भरतपुत्रपुष्कलस्य राजधान्याम् स्त्री।

पुष्ट त्रि० पुष-क्त। यस्य पोषणं कृतं तस्मिन् १कृतपोषणे अमरः। भावे क्त। २पुष्टौ न०। तत् कार्य्यतया अस्त्यस्य अच्। ३विष्णौ पु० "तुष्टः पुष्टः पुष्टिकरः" विष्णुस०।

पुष्टावत् त्रि० पुष्टं पोषणं कार्य्यत्वेनाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः वेदे दीर्घः। पोषणकर्त्तरि यथा तथासि ऋ० ८।४५।१६

पुष्टि स्त्री पुष-भावे क्तिन्। १पोषणे अन्नादिनोपचयकरणे २वृद्धौ च मेदि०। कर्त्तरि क्तिच्। ३अश्वगन्धायां राजनि० शच्यादिषु ४मातृकाभेदे ५योगिनीभेदे ६धर्मस्य पत्नीभेदे भा० ६६अ०। [राजनि०।

पुष्टिका स्त्री पुष्ट्यै कं जलमस्याः। जलशुक्तिकायां

पुष्टिकान्त पु० ६त०। गणाधिपे गणेशे।

पुष्टिद त्रि० पुष्टिं ददाति दा-क। १पोषणकारके २अश्वगन्धायां स्त्री राजनि०।

पुष्टिपति पु० १अग्निभेदे भा० व० २२० अ०। २सरस्वत्यां च शत०ब्रा० ११।४।३।१६।

पुष्प विकाशे दि०पर०अक०सेट्। पुष्प्यति अपुष्पीत्। पुपुष्प "शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः"। कण्ड्वा०अपुष्प्यीत्।

पुष्प न० पुष्प्यति पुष्प-विकाशे अच्। (फुल) ख्याते १कुसुमे २स्त्रीरजसि। भावे घञ्। ३विकाशे पु० मेदि० ४कुबेरविमाने न० नेत्ररोगभेदे हेमच०। "पुष्पस्य पत्रं च फलं तथैव यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः तेषां तु पुष्पं कफपित्तहन्तृ फलं निहन्यात् कफमारुतौ च" सुश्रुते सामान्यतस्तस्य गुणा उक्ताः। विशेषतः पुष्पवर्गे अन्येषां गुणा तत्रोक्ताः। स्त्रीरजसि "शुक्रं दुष्टं शोणितं चाङ्गनानां पुष्पोद्रेकं तस्य नाशञ्च कष्टम्। पुष्पकाले शुचिस्तस्मादपत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत्" इति सुश्रुतः। पुष्पशब्दनिरुक्तिस्तद्गतविशेषादिकं नानातन्त्रे उक्तं यथा तत्र पुष्पशब्दव्युत्पत्तिः कुलार्णवे "पुण्यसंवर्द्धनाच्चापि पापौघपरिहारतः। पुष्कलार्थप्रदानाच्च पुष्पमित्यभिधीयते"। प्रपञ्चसारे "तुलस्यौ पङ्कजे जात्यौ केतक्यौ करवीरके। शस्तानि दश पुष्पाणि तथा रक्तोत्पलानि च। उत्पलानि च नीलानि कह्लारकुमुदानि च"। विश्वसारतन्त्रे "बहूनि कुसुमानि च" इति पाठः। "मालतीं कुन्दमन्दारं नन्द्यावर्त्तादिकानि च। पलाशपाटलापद्मजयन्त्यावर्त्तकानि च। चम्पकानि सनागानि रक्तमन्दारकाणि च। अशोकोद्भवबिल्वाख्यकर्णिकारोद्भवानि च"। विश्वसारतन्त्रे शक्तिविषये विशेष उक्तो यथा "अथ देव्यर्चने वक्ष्ये पुष्पाणि शृणु पार्वति!। इत्युपक्रमे तुलस्यादीन्युक्त्वा "एतान्यन्यानि तन्त्रेऽस्मिन् पुष्पाणि सन्ति वै प्रिये!। नानादेशोद्भवानि स्युः सर्वकालोद्भवानि च। फलानि चैव पुष्पाणि दद्याद्देव्यै विशेषतः। अथ पुष्पं प्रवक्ष्यामि कर्मयोगे महेश्वरि! शृणुष्व परया भक्त्या यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा। कमले करवीरे द्वे कुसुमे तुलसीद्वयम्। जातीयुग्मे केतकीद्वे कुमारीचम्पकोत्पलम्। कुन्दमन्दारपुन्नागपाटलानागचम्पकम्। आरग्वधं कर्णिकारं पावन्ती नवमल्लिका। सौगन्धिकं मकोरण्डं पलाशाशोकसर्जकाः। अपामार्गः सिन्धुवारो वापुलीकाञ्च कामजम्। व्याघ्रचेलं दमनकं मरुवकं ततःपरम्। लवङ्गं जलकर्पूरं तगरञ्च जवा तथा। शिवपुष्पं द्रोणपुष्पं कामराजं सुकेतकम्। अन्यानि वनपुष्पाणि जलजस्थलजानि च।

गिरिजानि देशजानि नानापुष्पाण्यतःपरम् ।” सारदायाम् “कमले करवीरे द्वे कुमुदे तुलसीद्वयम् । जातीद्वयं केतकी द्वे कह्लारं चम्पकोत्पले । कुन्दमन्दारपुन्नागपाटलानागचम्पकम् । आरग्वधं कर्णिकारं जयन्ती नवमालिका । सौगन्धिकं सकोरण्टं पलाशाशोकमल्लिकाः । धुस्तूरं सर्जकं विल्वमर्जुनं मुनिपुष्पकम् । अन्यान्यपि सुगन्धीनि पत्रपुष्पाणि देशिकैः । उपदिष्टानि पूजायामाददीत विचक्षणः” । योगिनीतन्त्रे ७ पटले “शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि पुष्पाध्यायं समासतः । ऋतुकालोद्भवैः पुष्पैर्मल्लिकाजातिकुङ्कुमैः । सितरक्तैस्तथापुष्पैर्नीलपद्मैश्च पाण्डुरैः । किंशुकैस्तगरैश्चैव जवाकनकचम्पकैः । वकुलैश्चैव मन्दारैः कुन्दपुष्पैः कुरुण्डकैः । धुस्तूरकादियुक्तैश्च वन्धूकागस्त्यसम्भवैः । मदनैः सिन्धुवारैश्च दूर्वाङ्कुरसुकोमलैः । मञ्जरीभिः कुशानाञ्च विल्वपत्रैः सुकोमलैः” तत्रैव ८ पटले “तुलसीद्वे मालतीद्वे तमालामलकी तथा । पुन्नागं मुनिपुष्पञ्च मल्लिकाञ्च निवेदयेत् । करवीरस्य कुसुमैर्येऽर्चयन्ति जनार्द्दनम् । दर्शनात्तस्य देवेशि ! नरकाब्धिः प्रणश्यति” । करवीरादिमाहात्म्यं पूरश्चरणसोल्लासे १० पटले “करवीरं जवा देवि ! स्वयं काली न चान्यथा । तारा च अपरा चैव स्वयं त्रिपुरसुन्दरी” । तथा “करवीरजवामूले तुलस्या जगनन्दिनि । यदि प्राणांस्त्यजेद्देवि ! माहात्म्यं तस्य सुन्दरि ! । वक्त्रकोटिशतेनापि जिह्वाकोटिशतेन च । वर्णितुं तस्य माहात्म्यं न शक्नोमि कदाचन” । “शुक्लं कृष्णं तथा पीतं हरितं लोहितं तथा । करवीरं महेशानि ! जवापुष्पं तथैव च । स्वयं काली महामाया स्वयं त्रिपुरसुन्दरी । अनादरं न कर्त्तव्यं कृत्वा च नरकं व्रजेत्” । दशमपटले “कृष्णापराजिता साक्षाद्भद्रकाली न संशयः । करवीरञ्च भुवना द्रोणं भुवनसुन्दरी । जवा साक्षाद्भगवती सर्वविद्यास्वरूपिणी । ये साधका जगन्मातरर्च्चयन्ति शिवप्रियाम् । एतैश्च कुसुमैश्चण्डि ! स शिवो नात्र संशयः । येनार्च्चिता जगद्धात्री द्रोणकृष्णजवादिभिः । राजसूयाश्वमेधाद्यैर्वाजपेयाग्निहोत्रकैः । फलं यज्जायते चण्डि ! तत् सर्वं कुसुमार्चनात् । जवाद्रोणं तथा कृष्णामालूरं करवीरकम् । साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपञ्च महादेव्यै निवेदयेत् । श्वेतचन्दनसंयुक्तं रक्तचन्दनलेपितम् । यो दद्याद्भक्तिभावेन स विश्वेशो न संशयः” । अथ कामनाभेदे पुष्पविशेषः तत्रैव “करवीरस्य माल्यस्य सहस्राणि ददाति यः । स कामान् प्राप्य चाभीष्टान् देवीलोके महीयते । तथैककरवीरेण पद्मानां द्वे सहस्रके । महाघोरे महोत्पाते महापदि च सङ्कटे । महादुःखे महारोगे महाशोके महाभये । पूजयेत् कालिकां तारां भुवनां षोड़शीं शिवाम् । बालां छिन्नाञ्च वगलां धूमां भीमां करालिनीम् । कमलामन्नपूर्णाञ्च दुर्गां दुःखविनाशिनीम् । सर्वविद्या जवाद्रोणकरवीरैर्मनोहरैः । मालूरपत्रैः कृष्णाभिः कृष्णां संपूज्य भूतले । साधकेन्द्रो महेशानि ! भवेन्मुक्तो न संशयः” । मुण्डमालायां दशमपटले “जवापुष्पैर्द्रोणपुष्पैः करवीरैर्मनोहरैः । कृष्णापराजितापुष्पैरन्यैश्च मुनिपुष्पकैः । पूजयेत् परया भक्त्या चण्डिकां परमेश्वरीम्” । योगिनीतन्त्रमत्स्यसूक्तयोः “येऽर्चयन्ति जनाध्यक्षं करवीरैः सितासितैः । चतुर्युगानि देवेशि ! प्रीतो भवति माधवः । “वकपुष्पं च जातिस्तु तथा वद्रजटस्य च । वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति नान्यथा । सर्वेषामेव पुष्पाणां प्रवरं नीलमुत्पलम् । नीलोत्पलसहस्रेण यस्तु मालां प्रयच्छति । दुर्गायै विधिवद्देवि ! तस्य पुण्यफलं शृणु । वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च । देव्या अनुचरो भूत्वा रुद्रलोके महीयते” । मुण्डमालायाम् “लक्षाणां महिषैर्मेषैरजैर्दानैर्मखैः शुभैः । पूजिता सा जगद्धात्री यद्येषा कुसुमार्चिता । माहात्म्यञ्चैव कृष्णायाः कृष्णा जानाति तत्त्वतः । तदर्द्धञ्चाप्यहं देवि ! तदर्द्धं श्रीपतिः सदा । तदर्द्धं कमलजन्मा वै तदर्द्धं वेदसाधकः । अन्यपुष्पस्य माहात्म्यं संक्षेपाद्वच्मि शङ्करि ! । पृथिव्या मण्डले स्वर्गे वैकुण्ठे कालिकापुरे । जवादिकरवीरैश्च दलैः किं किं फलं लभेत् । न जानाति जगद्धात्री को वेद पार्वतीं विना । करवीरैः श्वेतरक्तै रक्तचन्दनमिश्रितैः । पूजयेत् कूलतटे यस्तु स विश्वेशो भवेद्ध्रुवम् । कृष्णापराजितापुष्पैर्यस्तु देवीं प्रपूजयेत् । सोऽश्वमेधसहस्राणां फलं प्राप्य शिवां व्रजेत् । महाविपत्तौ यो दद्याज्जवां कृष्णापराजिताम् । द्रोणं वा करवीरं वा स गच्छेत् कालिकापुरम्” । तत्रैव “किञ्च पाद्यैः किञ्च वाद्यैर्नैवेद्यैः किञ्च पूजनैः । मधुदानैर्मधुपर्कैः कुम्भकैः किञ्च रेचकैः । पूरकैः किञ्च वा ध्यानैः प्राणायामैश्च किञ्च वा । किं जपैः किं तपोभिर्वा मत्स्यैर्मांसैश्च पञ्चमैः । किमन्यमन्त्रैः किं

तन्त्रैः किं यन्त्रैः किञ्च साधनैः। किं वेदैरागमैः किं वा श्मशानैर्मन्त्रसाधनैः। किमध्वरैर्मन्त्रपूतैर्मन्त्रार्थैर्मन्त्रजीवनैः। किं योनितत्त्वया किं वा तीर्थैः किं ब्रह्मसाधनैः। किं मातृकान्यासगणैः किं कटैः किं घटैः पटैः। किं काकचञ्चुभिः षोढ़ान्यासैः किं धर्मसाधनैः। येनार्च्चिता महादेवी करवीरैर्जवादिभिः। कृष्णापराजितापुष्पैः करवीरैर्मनोहरैः। द्रोणैस्तु केतकीपुष्पैर्जवामालूरपत्रकैः। पूजिता यैर्भगवती तेषां किं कर्मसाधनैः"। नित्यातन्त्रे एकादशपटले "न तुलस्या यजेत् कालीं नाक्षतैर्विष्णुमर्चयेत्। अपराजितायादानेन साक्षात्तुष्टा भवेच्छिवा। कालिकायाश्च तारायाः करवीरमतिप्रियम्। जवापुष्पं महेशानि! दद्याच्च धारयेत् क्वचित्। रक्तोत्पलेन देवेशि! कालिकां पूजयेत् सकृत्। शतवर्षसहस्राणां पूजायाः फलमाप्नुयात्"। तथा "दूर्वापि गर्भसंयुक्ता देवी तुष्टिकरी भवेत्"। पुरश्चरणरसोल्लासे "मञ्जरीं सहकारस्य केशवाय निवेदयेत्। रुद्रजटां शिरीषञ्च दाड़िमं काञ्चनं तथा। नीलकण्ठं मयूरञ्च योन्याकारञ्च वर्जयेत्। पुष्पदाने काम्यफलं नित्यातन्त्रे ईश्वर उवाच। "ब्रह्महत्यादिपापानां प्रायश्चित्तं सुरेश्वरि। रक्तपुष्पैर्महादेवि! चक्रराजं प्रपूजयेत्। कुलाचारक्रमेणैव कर्पूरक्षोदमण्डितम्। 'महापातककोटिश्च जन्मान्तरकृता अपि। मासमात्रेण हन्यन्ते सत्यं सत्यं न संशयः। लक्ष्मीस्तस्य भवेद्गेहे सुस्थिरा वीरवन्दिते!। जवापुष्पैर्महेशानि! पूर्ववद्‌ यदि पूजयेत्। मासमात्रेण नश्यन्ति सप्तजन्मकृतान्यपि। ब्रह्महत्यादिपापानि धनवान् जायते कविः। पूर्ववत् केतकीपुष्पैः पत्रैर्वा यदि पूजयेत्। मासमात्रेण देवेशि! उपपातककोटयः"। (नश्यन्तीति पूर्वोक्तेनान्वयः)। "लभते राजसौभाग्यं साधको नात्र संशयः। शतपत्रैर्महेशानि! पूर्ववत् पूजयेच्छिवाम्। मासमात्रेण देवेशि! सर्व्वपापं विनाशयेत्। चम्पकैः पूजयेद्देवीं पूर्ववन्मासमात्रकम्। निहत्य परमेशानि! पातकं शतजन्मजम्। सौभाग्यं लभते मन्त्री त्रिषु लोकेषु पार्व्वति!। श्वेतपद्मैर्महेशानि! मासमात्रं प्रपूजयेत्। त्रिंशज्जन्मकृतं पापं नाशयेन्नात्र संशयः। बन्धूकैः पूर्ववद्देवि! मासमात्रं प्रपूजयेत्। निहत्य सर्व्वपापानि राजानं वशमानयेत्। मालतीमल्लिकाजातीकुन्दैः श्वेतोत्पलैः सह। सुमिश्रैः पूर्ववद्देवि! मासमात्रं प्रपूजयेत्। ब्रह्महत्यादिपापानि शतजन्मकृतान्यपि। नाशयेत् परमेशानि! मुक्तिस्तस्य करे स्थिता। रक्तोत्पलजवाबिल्वबन्धूकागस्त्यकैः शिवाम्। पूर्ववत् परमेशानि! मासमात्रं प्रपूजयेत्। पातकं नाशयित्वाऽसौ मम तुल्यो भवेन्नरः। नागकेशरकह्लारबकुलैः सिन्धुवारकैः। पाटलैः पूजयेद्देवि! श्रीपीठान्तर्निवासिनीम्। पूर्ववत् पूजयेद्देवि! मासमात्रं प्रसन्नधीः। सहस्रजन्मजं पापं नाशयेन्नात्र संशयः। सौभाग्यमतुलं तस्य भवेद्देवी प्रसादतः"। योगिनीतन्त्रे "नोत्सृज्य दद्यात् पुष्पाणि वनस्थानि कदाचन। न शक्नुवन्ति वै देवाः समाकर्षितुमुद्यताः। एकैकं कुसुमं यत्र रक्षन्ति दश वै यतः। तथा यक्षाङ्गनाः यत्र सर्व्वतः कुसुमावृताः। तस्मादाहृत्य कुसुमं यजेद्देवान् पितॄनपि" इति वनस्थपुष्पदानविषेधः। मत्स्यसूक्ते "स्नात्वा मध्याह्नसमये न छिन्द्यात् कुसुमं नरः। तत्पुष्पैरर्च्चने देवि! रौरवे परिपच्यते" मध्याह्न इत्युपादानात् प्रातःस्नातस्य पुष्पाहरणे न दोषः। अथ पुष्पमाला विश्वसारतन्त्रे "नीलोत्पलसहस्रेण यस्तु मालां प्रयच्छति। दुर्गायै विधिवद्देवि! तस्य पुण्यफलं शृणु। वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च। देव्या अनुचरो भूत्वा रुद्रलोके महीयते"। योगिनीतन्त्रे नवमपटले "मालतीमालया विष्णुरर्चितो येन कार्त्तिके। पापाचरकृता माला नाशिता तस्य विष्णुना"। तथा "करवीरकृतां मालां माधवाय प्रयच्छति। देवेन्द्रोऽपि महेशानि! करोति करसंपुटम्"। तत्रैव "न भेदयेद्‌ यत्नसूत्रं मालाश्चैव न भेदयेत्। विशिष्य मालतीमालां व्याघ्रचर्म तथैव च"। हरचलीतन्त्रे द्वितीयपटले "कोकणदञ्च बन्धूकं कर्णिकाद्वयमेव च। बकमन्दाररक्ताणि करवीराणि शस्यते। मल्लिकात्रितयं जाती क्षौमपुष्पं जयन्तिका। बिल्वपत्रं कुरवकं मुनिपुष्पञ्च केशरम्। वासन्ती चैव सौगन्धं कालपुष्पं मनोहरम्। आमलकञ्च कादम्बं बकुलं यूथिका तथा। बिल्वैर्मरुवकाद्यैश्च तुलसीवर्जितैः शुभैः। ओड्रपुष्पैर्विशेषेण वज्रपुष्पेण शोभितम्। सर्वं पुष्पं प्रदद्याद्‌ भक्तियुक्तेन चेतसा। जवापुष्पं महेशानि! दद्याद्देव्यै विशेषतः। पद्मं प्रियतरं देव्याः शेफाली बकुलं तथा। रक्तोत्पलेन देवेशि! पूजयेत् परमां शिवाम्। लक्षवर्षसहस्राणां पूजायाः फलमाप्नुयात्। शिरीषं वरकं

देव्याः प्रीतिदं तगरं तथा । स्थलपद्मं सुष्टुतरं लक्षसंख्यक्रमेण तु । यदि दद्यान्महेशानि ! सर्वसिद्धिः सुरेश्वरि ! । तदैव मन्त्रसिद्धिः स्यान्नात्र कार्य्या विचारणा । द्विजातीं तुलसीं रम्यां तस्याः प्रीतिकरीं पराम् । काञ्चनं रक्तवर्णञ्च अतिप्रियतरं महत् । भक्तियुक्तो महेशानि ! सर्वपुष्पं निवेदयेत्" । बृहन्नीलतन्त्रे "चातुर्मास्ये तु लक्षैकमालत्या योऽर्च्चयेद्धरिम् । शतजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । करवीरस्य कुसुमैर्येऽर्च्चयन्ति हरिं दिने । दर्शनात्तस्य देवेशि ! नरकाग्निः प्रणश्यति" । वर्ज्यपुष्पाणि "नार्च्चयेत् झिण्टिपुष्पेण पीतैश्च तगरैस्तथा । श्वेतेनोड्रेण कृष्णेन विजयेन नचार्चयेत्" । प्रपञ्चसारे षष्ठपटले "छिन्ने पतितैर्माल्यैः शीर्णैर्वा जन्तुदूषितैः । आघ्रातैरङ्गसंस्पृष्टैरूषितैर्नापि चार्च्चयेत्" । सारदायाम् "मलिनं भूमिसंस्पृष्टं कृमिकेशादिदूषितम् । अङ्गस्पृष्टं समाघ्रातं त्यजेत् पर्य्युषितं तथा" । मत्स्यसूक्ते चतुर्द्दशपटले "शेफालिका तु कह्लारं शरत्काले प्रशस्यते । अन्यत्र न स्पृशेद्देवि ! प्रायश्चित्तन्तु पूजनात् । नार्चयेद्रक्तकृष्णेन तथोग्रगन्धिकेन च । करवीरस्य माध्यस्य वन्धूजीवस्य चैव हि । केशरस्य सवज्रस्य रक्तं देवि ! प्रशस्यते" । योगिनीतन्त्रे "विल्वपत्रं शमीपत्रं तमालामलकीदलम् । अपामार्गभृङ्गपत्रञ्च कुशं दूर्व्वास्तथैव च । पुष्पाणामप्यभावे तु फलान्यपि निवेदयेत् । फलानामप्यभावे तु तत्पत्रैः पूजयेद्धरिम् ।" गुप्तपूजापुष्पञ्च तत्रैव "सिंहास्यञ्चैव मालूरं धुस्तूरञ्च चतुर्व्विधम् । तथा रुद्रजटे द्वे च गुह्यपुष्पञ्च शङ्करि । पद्मे नीलोत्पले देवि ! वकमन्दारकाञ्चने । माधवीद्वे तमालञ्च गुप्तमेतद्धरार्चने" । दिवारात्रिभेदेन पुष्पविशेषेण पूजनमुक्तं तत्रैव "कनकानि सुगन्धीनि रात्रौ देयानि शङ्करि ! । दिवा चान्यानि पुष्पाणि दिवा रात्रौ च मल्लिका । देवालयस्य पुष्पेण यो देवं प्रतिपूजयेत् । अन्धत्वं प्राप्नुयात् सोऽपि दश वर्षाणि पञ्च च" । देवताविशेषे पुष्पविशेषवर्ज्जनमपि तत्रैव "शिवे विवर्ज्जयेत् कुन्दं माघे माध्यं प्रशस्यते । गणेशे वर्ज्जयेन्माध्यमशोकं तगरन्तथा । सूर्य्ये माध्यञ्च मन्दारं कनकञ्च तथैव च । महालक्ष्म्यै च तुलसीं झिण्टिकां काञ्चनन्तथा । वन्धूजीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै न दापयेत् । यक्षाणां विल्वपत्रञ्च शमीपत्रं तथैव च । ब्रह्मणे वर्ज्जयेत् काशं कौसुम्भं शमीपुष्पकम् । धात्रीपुष्पं कुरण्टञ्च जलपुष्पं तथैव च । दुर्गायै न प्रदद्याच्च सोमपुष्पं तथैव च । त्रिपुरायै काञ्चनञ्च कनकं वासकं तथा । किंशुकं कृष्णकान्ताञ्च इन्द्राक्ष्यै वर्जयेत्तथा" । अकर्मण्यपुष्पदाने दोषो यथा "वराह उवाच "अकर्मण्येन पुष्पेण यो मामर्चयते भुवि । पातकं तस्य वक्ष्यामि तच्छृणु त्वं वसुन्धरे ! । नाहं तत् प्रतिगृह्णामि न च ते वै, मम प्रियाः । मूर्खैर्भागवतैर्दत्तं मम विप्रियकारिणः । पतन्ति नरके घोरे रौरवे तदनन्तरम् । अज्ञातस्य च दोषेण दुःखान्यनुभवन्ति च । वानरो दश वर्षाणि मार्जारश्च त्रयोदश । मूषकः पञ्चवर्षाणि वलीवर्दश्च द्वादश । छागश्चैवाष्ट वर्षाणि वर्षं वै ग्रामकुक्कुटः । त्रीणि वर्षाणि महिषो भवत्येव न संशयः । एतत्ते कथितं भद्रे ! पुष्पं यन्मेऽत्र रोचते । अकर्मण्यं विशालाक्षि ! पुष्पं यो न ददाति वै" वराहपु० । देवीप्रियपुष्पाणि यथा "पुष्पाणि देव्या वैष्णव्याः प्रियाणि शृणु संप्रति । वकुलैश्चैव मन्दारैः कुन्दपुष्पकुरण्टकैः । करवीरार्कपुष्पैश्च शाल्मलैश्चापराजितैः । दमनैः सिन्धुवारैश्च वकैर्मरुवकैस्तथा । लताभिर्व्राह्मचैव दूर्व्वाङ्कुरैश्च कोमलैः । मञ्जरीभिः कुशानाञ्च विल्वपत्रैः सुशोभनैः । पूजयेद्वैष्णवीं देवीं कामाख्यां त्रिपुरां तथा । अन्याश्च याः शिवाप्रीत्यै जायन्ते पुष्पजातयः । ता इमाः शृणु कीर्त्त्यन्ते मया वेताल ! भैरव ! । मालती मल्लिका जाती यूथिका माधवीलता । पाटला करवीरञ्च जवा तर्क्कारिका तथा । कुब्जकं तगरञ्चैव कर्णिकारोऽथ रोचनः । चम्पकाम्रातकौ वाणवर्व्वरौ मल्लिका तथा । अशोका लोध्रतिलकावटरूषशिरीषकैः । शमीपुष्पञ्च द्रोणञ्च पद्मोत्पलवकारुणाः । श्वेतारुणे त्रिसन्ध्ये च पलाशः खदिरस्तथा । वनमालाऽथ सेवन्ती कुसुदोऽथ कदम्बकः । चक्रं कोकणदञ्चैव भण्डिलो गिरिकर्णिका । नागकेशरपुन्नागौ केतक्यञ्जलिका तथा । दोहदा वीजपूरश्च नमेरुः शालमेव च । त्रपुषी पयस्विन्युश्च झिण्टी पञ्चविधा तथा । एवमाद्युक्तकुसुमैः पूजयेत् वरदां शिवाम्" । वर्ज्जनीयपुष्पं यथा "पुष्पञ्च कृमिसम्भिन्नं विशीर्णं भग्नसम्भवम् । सकेशं मूषिकाधूतं यत्नेन परिवर्ज्जयेत् । याचितं परकीयञ्च तथा पर्य्युषितञ्च यत् । अन्त्यस्पृष्टं पदास्पृष्टं यत्नेन परिवर्ज्जयेत्" कालिका पु० ६८।५४अ० । केशवपूजने प्रशस्तपुष्पाणि यथा "मालतीमल्लिका चैव यूथिका चातिमुक्तिका । पाटलाकरवीरञ्च जयासेवन्तिरेव

च । कुब्जकस्तगरश्चैव कर्णिकारः कुरुण्टकः । चम्पकस्तगरः कुन्दो बाणश्च वर्वरमल्लिकाः । अशोकस्तिलकस्तम्पस्तथा चैशाटरूषकः । अमी पुष्पप्रकारास्तु शस्ताः केशवपूजने । केतकीपत्रपुष्पञ्च पुष्पं भृङ्गारकस्य च । तुलस्यामलकी चैव सद्यस्तुष्टिकरं हरेः । पद्मान्यम्बुसमुत्थानि रक्तनीले तथोत्पले । सितोत्पलञ्च कृष्णस्य दयितानि सदा नृप ! । तानि पुष्पाणि देयानि विष्णवे प्रभविष्णवे" अग्निपु० । किञ्च "जाती शताह्वा सुमना कुन्दं बहुपुटं तथा । बाणञ्च पङ्कजाशोकं करवीरञ्च यूथिका । पारिभद्रं पाटला च बकुलं गिरिशायिनी । तिलकं वनजञ्चैव पीतकं तगरन्त्वपि । एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्च्चने । सुरभीणि तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् । येषामपि हि पुष्पाणि प्रशस्तान्यच्युतार्चने । पल्लवान्यपि तेषां स्युः प्रशस्तानि महासुर ! । वीरुधानां प्रधानेन वर्हिषाञ्चार्चयेत्तथा । नानारूपैश्चाम्बुभवैः कमलेन्दीवरादिभिः । प्रबालैः शुचिभिः शुद्धैर्जलप्रक्षालितैर्बले !। वनस्पतीनामर्चेत तथा दूर्वादिपल्लवैः" वामनपु० ९१ । विष्णौ पुष्पविशेषदानस्य फलं यथा "आरामप्रभवैः पुष्पैरच्छिद्रैः कीटवर्जितैः । तथाऽपर्युषितैस्तद्वत् कार्त्तिके विष्णुमर्चयेत् । वर्णानां हि यथा विप्रस्तीर्थानां जाह्नवी यथा । देवानाञ्च यथा विष्णुः पुष्पाणां मालती तथा । मालतीमालया देवं योऽर्चयेद्गरुड़ध्वजम् । जन्मदुःखजरारोगैः कर्मभिर्मुक्तिमाप्नुयात् । मालतीमालया येन पूजितः कार्त्तिके हरिः । पापलक्षायुतं तस्य वत्स ! शौरिः प्रमार्जति । मालतीपुष्पमालाभिः कार्त्तिके पुष्पमण्डपम् । विष्णोर्गृहे कृतं यैस्तु ते यान्ति परमां गतिम् । जातिपुष्पैर्विरचितां मालां यः सम्प्रयच्छति । विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु । कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च । वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः । यः स्वर्णकेतकैः पुष्पैः पूजयेद्गरुड़ध्वजम् । कल्पकोटिशतं यावत्तुष्टस्तस्य वै हरिः । दामोदरं पूजयेद्यः कुसुमैः केतकोद्भवैः । स वसेद्विष्णुनिलये देवेन सह मोदते । मल्लिकाकुसुमैर्देवं योऽर्चयेत् त्रिदशेश्वरम् । कार्त्तिके परया भक्त्या दहेत् पापं त्रिधार्जितम् । सुगन्धैर्मल्लिकापुष्पैरच्युतं योऽर्चयेन्मुने ! । स सर्वपापनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते । वेदधर्मेण केनापि संप्राप्ते मधुमाधवे । योऽर्च्चयेत् स मुनिश्रेष्ठ ! लभते वैष्णवं पदम् । यः पुनः पाटलापुष्पैरर्च्चयेद्गरुड़ध्वजम् । सुपुण्यात्मा परं स्थानं स प्रयाति हरेर्मुने ! । अगस्त्यपुष्पैर्देवेशं येऽर्च्चयन्ति जनार्द्दनम् । देवर्षे ! दर्शनात्तेषां नरकाग्निः प्रणश्यति । न तत् करोति विप्रेन्द्र ! तपसा तोषितो हरिः । यत् करोति हृषीकेशो मुनिपुष्पैरलङ्कृतः । विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् । कार्त्तिके योऽर्च्चयेद्भक्त्या वाजिमेधफलं लभेत् । मुनिपुष्पकृतां मालां ये यच्छन्ति जनार्द्दने । शक्रोऽपि तैः समं वत्स ! कुरुते ह्यभिभाषणम् । ददात्यभीप्सितान् कामान् हरिश्चिन्तामणिर्यथा । कार्त्तिके मुनिपुष्पेण पूजितो गरुड़ध्वजः । गवामयुतदानेन यत् फलं कार्त्तिके मुने ! । मुनिपुष्पेण चैकेन कार्त्तिक्यां तत् फलं स्मृतम् । येऽर्च्चयन्ति सुराध्यक्षं करवीरैः सितासितैः । तेषां वर्षशतं यावत् प्रभुर्भवति केशवः । बकुलाशोककुसुमैर्येऽर्च्चयन्ति जगत्पतिम् । निर्भीकास्ते भवन्तीह यावच्चन्द्रदिवाकरौ । अशोककुसुमैरर्च्यैर्जन्मशोकभयापहम् । पूजयित्वा हरिं याति पदं विष्णोरनामयम् । शुभगन्धैः सितैर्वत्स ! कुसुमैः पङ्कजोद्भवैः । अधोक्षजं समभ्यर्च्य नरो याति हरेः पदम् । अभ्यर्च्य कौमुदैः पुष्पैः केशवं त्रिदशैरपि । अटरूषकपुष्पैश्च पूजयेद्यो जगत्पतिम् । स पुण्यवाञ्चरो याति तद्विष्णोः परमं पदम् । कार्त्तिके योऽर्च्चयेद्विष्णुं तुलसीविल्वपङ्कजैः । त्रिदशैरपि पूज्यः स न शक्यो यमकिङ्करैः । माधवे योऽर्च्चयेद्विष्णुं तुलसीविल्वपङ्कजैः । त्रिदशैरपि पूज्यः स न शक्यो यमकिङ्करैः । माधवे योऽर्च्चयेद्विष्णुं सुपुष्पैस्तिलकोद्भवैः । धूतपापो निरातङ्कः स विष्णोर्याति तत् पदम् । समित्पुष्पकुशादीनि श्रोत्रियः स्वयमाहरेत् । शूद्रानीतैस्तैश्च हरेः पूजां कुर्व्वन् व्रजत्यधः । तस्माद्विप्रो मुनिश्रेष्ठ ! शिष्येण स्वयमेव वा । पुष्पादीनि समाहृत्य पूजयेत् परमेश्वरम् । विप्रो दूर्वामयैः पुष्पैस्तथा काशकुशोद्भवैः । तुलसीविल्वपत्रैश्च पूजयेद्देवताः पितॄन् । नार्च्चयेत्तगरैः सूर्य्यं धूर्त्तपुष्पेण केशवम् । देवीं लकुचपुष्पैश्च शङ्करं नागकेशरैः" । कालविशेषे तस्य पर्य्युषितत्वं यथा "प्रहरं तिष्ठते जाती प्रहरार्द्धन्तु मल्लिका । त्रियामं मुनिपुष्पञ्च करवीरमहर्निशम्" । आम्रमञ्जरीविल्वपत्रदानफलं यथा "मञ्जरीं सहकारस्य ये प्रयच्छन्ति वैष्णवाः । कार्त्तिके

सफलास्ते स्युर्गोकोटीफलभागिनः । कार्त्तिके योऽर्च्चयेद्भक्त्या विल्वपत्रेण केशवम् । दद्याद्द यज्ञायुतफलं केशवस्तस्य वै सुने ! । विल्वपत्रेण ये कृष्णं कार्त्तिके कलिमर्द्दनम् । पूजयन्ति महाभक्त्या मुक्तिस्तेषां करे स्थिता । नागकेशरपुष्पैर्यः पूजयेद्द गरुड़ध्वजम् । स याति वैष्णवं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति । कदम्बकुसुमैर्यो वै पूजयेन्मधुसूदनम् । जन्मायुतार्जितं पापं स्फोटितं तेन नारद ! । न तथा केतकीपुष्पैर्मालतीकुसुमैस्तथा । तोषमायाति देवेशः कदम्बकुसुमैर्यथा । दृष्ट्वा कदम्बपुष्पाणि तोषमायाति माधवः । किं पुनः पूजितो देवः सर्व्वकामप्रदो हरिः । हरिं किंशुकपुष्पैर्यः पूजयेत् त्रिदशाधिपम् । वैकुण्ठे रमते शश्वत् विष्णुना सह वैष्णवः । वर्षाकाले च देवेशं कुसुमैश्चन्दनार्च्चितैः । योऽर्च्चयेत् परमं विष्णुं संसारे न पुनर्विशेत् । कुन्दपुष्पैश्च विप्रर्षे ! योऽर्च्चयेद्द गरुड़ध्वजम् । कोटिजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । शमीपुष्पैश्च देवेशं पूजयेदसुरद्विषम् । यमं न पश्येद्विप्रर्षे ! न याति दुर्गतिं नरः" पाद्मोत्तरख० १२१ अ० । लक्ष्मीतुल्यप्रियपुष्पाणि नारदीयसं० "मालती वकुलाशोकशेफालीनवमालिकाः । अम्लानतगराङ्कोठमल्लिका मधुपिण्डिकाः । यूथिकाष्टापदं कुन्दं कदम्बं मधुपिप्पलम् । पाटलाचम्पकं कृष्णं लवङ्गमतिमुक्तकम् । केतकं च कुरुवकं विल्वं कह्लारकं द्विज ! । पञ्चविंशतिपुष्पाणि लक्ष्मीतुल्यप्रियाणि मे" । केशवार्च्चने निषिद्धपुष्पाणि विष्णुधर्म्मोत्तरे । "उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् । अन्यायतनजातानि कण्टकीनि तथैव च । रक्तानि यानि धर्म्मज्ञ ! चैत्यवृक्षोद्भवानि च । श्मशानजातान्यन्यानि यानि चाकालजानि च" । तथा "कुटजं शाल्मलीपुष्पं शिरीषञ्च जनार्द्दने । निवेदितं भयं रोगं निःस्वत्वञ्च प्रयच्छति । बन्धुजीवकपुष्पाणि रक्तान्यपि च दापयेत् । अन्यरक्तकपुष्पाणां दानात् दौर्भाग्यमाप्नुयात्" । परारोपितवृक्षस्य पुष्पग्रहणे दोषः । अगस्त्यः "परारोपितवृक्षेभ्यः पुष्पाण्यानीय योऽर्च्चयेत् । अविज्ञाप्य च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजितम्" । एतद्द द्विजेतरपरम् "द्विजस्तृणैधः पुष्पाणि सर्व्वतः स्ववदाहरेत्" इति याज्ञवल्क्यात् । "देवार्थन्तु कुसुमस्तेयं मनुरब्रवीत्" इति वचनात् । "गोऽग्न्यर्थे तृणमेधांसि वीरुद्वनस्पतीनां पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृहितानि" इति गोतमवचनाच्च । द्विजेतरस्य दण्डोऽपि "तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् । अनापृच्छन् हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति" इति स्मृतेः । "देवोपरिष्टृतं मस्तकोपरिष्टृतम् अधोवस्त्रष्टृतम् अन्तर्जलप्रक्षालितञ्च पुष्पं दुष्टमिति" हरिभक्तिनामके ग्रन्थे । अभिवाद्याभिवादककरस्थपुष्पं प्रोक्षणात् कर्म्मण्यम्" इति केचित् । याचितादिपुष्पदानस्य निष्फलत्वम् । "याचितं निष्फलं पुष्पं क्रयक्रीतञ्च निष्फलम्" इति वदन्ति । वामहस्तचितादिपुष्पस्यादेयत्वं यथा "न पुष्पच्छेदनं कार्य्यं देवार्थं वामहस्ततः । न दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाप्य वामहस्ततः । समित्पुष्पादीनां स्वयमाहरणीयत्वं हारीतशातातपौ "समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् । शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म्म कुर्व्वन् पतत्यधः" । क्रये प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मपु० "पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्वीरक्रयक्रियाहृतैः" । वीरक्रयो वीरवत् याच्ञान्यूनत्वेन विक्रेतुरुपन्यस्तमूल्येन क्रयः । पुष्पदानप्रकारो ज्ञानमालायां "पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् । पुष्पाञ्जलिविधिं हित्वा यथोत्पन्नं तथार्पणम्" । मध्याह्नस्नानानन्तरं पुष्पचयनस्य दोषो यथा "स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः । देवतास्तन्न गृह्णन्ति भस्मीभवति दारुवत्" । एतत्तु द्वितीयस्नानाभिप्रायम् । इति रत्नाकरः । व्यक्तं मत्स्यसूक्ते "स्नात्वा मध्याह्नसमये न छिन्द्यात् कुसुमं नरः । तत्तत्पुष्पार्च्चने देवि ! रौरवे परिपच्यते" । पुष्पाभावे देयानि विष्णुधर्म्मोत्तरे "पुष्पाभावेऽपि देयानि पत्राणि च जनार्द्दने । पत्राभावे जलं दद्यात्तेन पुण्यमवाप्यते" । पुष्पदानमाहात्म्यं यथा "न रत्नैर्न सुवर्णेन न वित्तेन च भूरिणा । तथा प्रसादमायाति यथा पुष्पैर्जनार्द्दनः" । देवताविशेषे वर्ज्जनीयपुष्पं यथा शातातपः "शिवे विवर्ज्जयेत् कुन्दमुन्मत्तञ्च हरेस्तथा । देवीनामर्कमन्दारौ सूर्य्यस्य तगरन्तथा" । पुष्पविशेषाणां कालभेदे पर्य्युषितमुक्तं भविष्ये "पद्मानि सितरक्तानि कुमुदान्युत्पलानि च । एषां पर्य्युषिताशङ्का कार्य्या पञ्चदिनोत्तरम्" । पुष्पविशेषस्यापर्य्युषितत्वं यथा "तुलसागस्त्यविल्वानां न च पर्य्युषिताक्षता" । योगिनीतन्त्रे "विल्वपत्रञ्च माध्यञ्च तमालामलकीदलम् । कह्लारं तुलसीञ्चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकम् । एतत् पर्यु-

पुष्पवाहिनी स्त्री नदीभेदे हरिवं० २६६ अ० ।

पुष्पशकटी स्त्री देववाग्याम् हारा० । [इत्यम् ।

पुष्पशकलिन् पु० निर्विषसर्पभेदे सुश्रुतः । अहिशब्दे

पुष्पशर पु० पुष्पं शरोऽस्य । कुसुमेषौ कामदेवे ।

पुष्पशरासन पु० पुष्पमयं शरासनं धनुर्यस्य । कामे [लि०

पुष्पशून्य पु० ३त० । १उडुम्बरे राजनि० । २पुष्परहितमात्रे

पुष्पसमय पु० ६त० । वसन्ते ऋतौ अमरः ।

पुष्पसार पु० ६त० । १कुसुमरसे राजनि० । ७त० । २तुलस्यां

ब्रह्मवै०पु० । [कलिकारीदृक्षे राजनि० ।

पुष्पसौरभा स्त्री पुष्पे सौरभमस्याः । कुसुमे सौरभान्विते

पुष्पस्वेद पु० ६त० । कुसुमरसे मकरन्दे राजनि० ।

पुष्पहासा स्त्री पुष्पं हास इव यस्याः ।१रजस्वलायां स्त्रियां शब्दच० । स्वकुलात्मना स्थितानां पुष्पाणां हास इव प्रपञ्चरूपेण प्रकाशोऽस्य । २विष्णौ पु० । "पुष्पहासः प्रजागरः" विष्णुस० । ६त० । ३कुसुमविकाशे पु० ।

पुष्पहीन पु० ३त० १कुसुमरहिते द्रुमे । २उडुन्दरवृक्षे स्त्री २रजःशून्यायां स्त्रियां स्त्री हेम० ।

पुष्पा स्त्री चम्पापुर्य्यां (भागलपुर) त्रिका० ।

पुष्पागम पु०पुष्पाण्याग्यागच्छन्त्यत्र आ+गम आधारे अप् । वसन्ते पुष्पाकरादयोऽप्यत्र । [मालाकारे हेमच० ।

पुष्पाजीव पु० पुष्पमाजीवति आ+जीव-अण् उप०स० ।

पुष्पाञ्जन न० ६त० । कुसुमाञ्जने (कोमकाजल) । राजनि०

पुष्पानन पु० पुष्पमिव विकसितमाननमस्मात् । मद्यभेदे भा० व० १०अ० ।

पुष्पाम्बुज न० पुष्पस्याम्बुनो जायते जन-ड ५त० । मकरन्दे राजनि० । [दयोऽप्यत्र ।

पुष्पायुध पु० पुष्पमायुधमस्य । कुसुमायुधे कामदेवे पुष्पास्त्रा-

पुष्पार्ण पु० राजभेदे भाग० ४।१३।११ ।

पुष्पावचायिन् पु० पुष्पमवचिनोति मालार्थम् अव+चि-णिनि ६त० । मालाकारे हेमच० । [मादकत्वाच्च तथात्वम् ।

पुष्पासव न० ६त० । मधुनि राजनि० तस्य पुष्पोद्भवत्वात्

पुष्पास्त्र पु० पुष्पमस्त्रमस्य । कुसुमायुधे कामे हेमच० ।

पुष्पाह्वा स्त्री पुष्पमित्याह्वा यस्याः । शतपुष्पायाम् राजनि०

पुष्पिका स्त्री पुष्प+ण्वुल् । १दन्तमले हारा० । २लिङ्गमले हेम० । ग्रन्थाध्यायसमाप्तौ तत्प्रतिपाद्यकथने ग्रन्थांशभेदे यथा "इति महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायामित्यादि" । [त्त । २विकसिते च ।

पुष्पित त्रि०पुष्प+तार०इतच् । १संजातकुसुमे । पुष्प-कर्त्तरि

पुष्पिताग्रा स्त्री "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" वृ०र०उक्ते अर्द्धसमवृत्तभेदे ।

पुष्पिन् त्रि० पुष्प+मत्वर्थे इनि । १कुसुमयुक्ते वृक्षे स्त्रियां ङीप् । सा च २रजस्वलायां स्त्रियां स्त्री ।

पुष्पेषु पु० पुष्पमिषुर्यस्य । कुसुमवाणे कामे हेम० ।

पुष्पोत्कटा स्त्री राक्षसीभेदे सा च रावणकुम्भकर्णयोर्माता "पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ । कुम्भकर्णदशग्रीवौ" भा० व० २७४ अ० । [अपुष्यीव ।

पुष्य पुष्प विकशने कण्ड्वा० पाठान्तरम् अक०सेट् । पुष्यति

पुष्य पुंस्त्री कार्य्यं पुष्यति पुष-कर्त्तरि यत् नि० । अश्विन्यादि २७ नक्षत्रमध्ये १अष्टमे नक्षत्रे, स्त्रीत्वे टाप् । तस्याधिपतिः जीवः । तद्योगतारादिकम् अक्षत्रशब्दे दृश्यम् । २पौषमासे ३कलियुगे च पु० मेदि० ।

पुष्यनेत्रा स्त्री पुष्यः नक्षत्रं नेता प्रथमावधिशेषपर्य्यन्त समापको यस्याः अच्समा० । यस्यां रात्रौ प्रथमावधिशेषपर्य्यन्तं पुष्यनक्षत्रस्य दर्शनं तादृश्यां रात्रौ । [तत्रार्थं

पुष्यरथ पु० यात्रार्थे रथे अमरः । पुष्परथेति तत्र पाठान्तरं

पुष्यलक पुंस्त्री पुष-कि पुषिः पुष्टिस्तस्मै अलति पर्य्याप्नोति अल-अच् स्वार्थे क । गन्धप्रधाने मृगभेदे । "सौक्षि पुष्यलकोद्दृतः" सि०कौ० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २क्षपणके ३कीले च पु० मेदि० ।

पुष्यस्नान न० पुष्यनक्षत्रकाले स्नानम् । शास्त्रोक्तविधानेन पुष्यनक्षत्रयुक्तकाले नृपस्याभिषेकभेदे तद्विधानं वृ०सं०४८ अ०दृश्यम् । तत्कालस्य तत्रोक्तौ यथा "शुभे मुहूर्त्ते संप्राप्ते पुष्ययुक्ते निशाकरे" पुष्याभिषेकोऽप्यत्र ।

पुस मर्द्दे व्युसे हाने च चुरा०उभ०सक०सेट् । पोसयति ते अपूपुसत् त । [पुस्तत् त ।

पुस्त वन्धे अनादरे च चु०उभ०सक०सेट् । पुस्तयति ते अपु-

पुस्त न० पुस्त-अच् । "मृदा वा दारुणा वापि वस्त्रेणाप्यथ चर्म्मणा । लौहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते" इत्युक्ते १लिप्यादिशिल्पकर्म्मणि । स्वार्थे क । २लिप्याधारे ग्रन्थे पुंस्त्री० स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् ।

पुस्तकमानलेखनप्रकारादिकं योगिनीतन्त्रे उक्तं यथा "मानं वक्ष्ये पुस्तकस्य शृणु देवि ! समासतः । मानेनाख्य फलं विन्द्यादमाने श्रीर्हता भवेत् । हस्तमात्रं मुष्टिमात्रमाबाहु द्वादशाङ्गुलम् । दशाङ्गुलं तथाष्टौ च ततो हीनं न कारयेत्" । तस्य वेधो यथा "वेधद्वयं छिद्रस्य बाहुमात्रे निरन्तकम् । समभागे मध्येशानि !

हस्तादौ रूप(१)रन्ध्रकम्। अष्टाङ्गुलं परित्यज्य मध्ये वेधं तु कारयेत्। प्रादेशादौ भवेद्रन्ध्रं दशाङ्गुले वा समाचरेत्। पुस्तकस्य च आद्यन्ते यन्त्रवेधं विकल्पयेत्। भार्य्याहानिर्भवेदाशु धनानां वा क्षयो भवेत्। दग्धरन्ध्रे भवेत् पीड़ा वर्त्तुलं शुभदं भवेत्। चतुष्कोणे विप्लवस्तु त्रिकोणे मरणं भवेत्”। पुस्तकलेखनपत्रं यथा “भूर्ज्जे वा तेजपत्रे वा ताले वा ताड़िपत्रके। अगत्याचापि देवेशि! पुस्तकं कारयेत् प्रिये!। सम्भवे स्वर्णपत्रे च ताम्रपात्रे च शङ्करि!। अन्यद्वृक्षत्वचि देवि! तथा केतकीपत्रके। मार्त्तण्डपत्रे रौप्ये वा वटपत्रे वरानने!। अन्यपत्रे वसुदले लिखित्वा यः समभ्यसेत्। स दुर्गतिमवाप्नोति धनहानिर्भवेद्ध्रुवम्। पुस्तके पाठ्यवेदलिखननिषेधो यथा “वेदस्य लिखनं कृत्वा यः पठेद् ब्रह्महा भवेत्। पुस्तकं वा गृहे स्थाप्यं वज्रपातो भवेद् ध्रुवम्”। युगभेदे पुस्तकाक्षरस्य देवा यथा “सत्येऽक्षरे स्थितः शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः। प्रजापतिर्द्वापरे च त्रेतायां सूर्य्य एव च। कृते युगे पिनाकी च कलौ लिप्यक्षरे हरिः”। तल्लेखकपूजाफलं यथा “आरम्भे च समाप्तौ च लेखकं प्रतिपूजयेत्। हरिद्र गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्रैश्च सुमनोहरैः। यावदक्षरसंख्यानं प्रतिपत्रं च सुन्दरि!। तावद्युगसहस्राणि ब्रह्मलोके वसेच्चिरम्”। लेखकस्य वेतनग्रहणे दोषो यथा “वेतनं यस्तु गृह्णीयात् लिखित्वा पुस्तकं स तु। यावदक्षरसंख्यानं तावच्च नरकं वसेत्”। भूमौ पुस्तकलेखनस्थापननिषेधो यथा “न भूमौ विलिखेद्वर्णं यन्त्रं न पुस्तकं लिखेत्। न भूमौ पुस्तकं स्थाप्यं न सुत्तमाहरेत्तु तत्। भूपृष्ठग्रहणे चैव अक्षरं वाऽथ पुस्तकम्। भूमौ तिष्ठति देवेशि! जन्मजन्मसु मूर्खता। तदा भवति देवेशि! तस्मात्तत् परिवर्जयेत्”। तस्य दानफलं यथा “विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मशास्त्रस्य च द्विज। पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात्। शास्त्रदृष्ट्या जगत्सर्वं सुस्तत्र शुभाशुभम्। तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्त्तिके। वेदविद्याश्च यो दद्यात् स्वर्गे कल्पत्रयं वसेत्। आत्मविद्याश्च यो दद्यात्तस्य संख्या न विद्यते। त्रीणि तुल्यप्रदानानि त्रीणि तुल्यफलानि च। शास्त्रं कामदुघा धेनुः पृथिवी चैव शाश्वती” इति पाद्मोत्तरखण्डे ११७ अ०। वेदशास्त्रादिदानफलं यथा “वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्मशास्त्राणि चैव हि। मूल्येन लेखयित्वा यो दद्याद् याति स वैदिकम्। इतिहासपुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति। ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणीकृतम्” इति गारुड़े २१५ अ०। पुराणादिपुस्तकदानविधिः हेमा०दा० चण्डीशब्दे ऽधिकं दृश्यम्।

पुस्तकमुद्रा स्त्री “वामसुष्टिं स्वाभिमुखीं कृत्वा पुस्तकमुद्रिका” तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे। [कर्मकर्त्तरि हला०।

पुस्तकर्म्मन् त्रि० पुस्तं ग्रन्थलेखनं कर्माऽस्य। लेख्यादि-

पू शोधे दि०आत्म०सक०सेट्। पूयते अपविष्ट। पुपुवे पूतः।

पू शोधे भ्वा०आ०सक०सेट्। पवते अपविष्ट। पुपुवे पूतः पवित्रः।

पू शोधे क्र्यादि०प्वा०उभ०सक०सेट्। पुनाति पुनीते अपावीत् अपविष्ट पुपाव पुपुवे। आर्षे क्वचित् श्नाप्रत्ययस्य ह्रस्वः। “स्मरणात् पुनते पापं धारणात् पूर्वसञ्चितम्”।

पूग पु० पू-गन् किच्च। (सुपारि) १वृक्षे २समूहे अमरः ३छन्दसि ४भावे ५क्रमुककण्टके च शब्दरत्ना०। ६पूगफले न०। समूहार्थात् तस्मात् पूरणे डट् तिथुक् च। पूगति थ पूगपूरणे त्रि०स्त्रियां ङीप्। पूगे भवः दिगा० यत्। पूग्य तद्भवे त्रि०। समासे आद्युदात्तताऽस्य।

पूगपात्र न० पूगस्य चर्वित तद्रसस्य आधारभूतं पात्रम्। (पिकदानी) पतद्ग्रहे हारा०।

पूगपीठ पु०न० ६त०। पतद्ग्रहे त्रिका०।

पूगपुष्पिका स्त्री पूगसहितं पुष्पमत्र कप् कापि अत इत्वम्। विवाहोत्सवे दीयमाने गुवाकयुक्तताम्बूलदानकर्मणि त्रिका०।

पूगरोट पु० पूगः पूगवृक्ष इव रोटयति द्योतते रुट-द्युतौ अच्। हिन्तालवृक्षे त्रिका०।

पूज पूजने चु०उभ०सक०सेट्। पूजयति ते अपूपुजत् त।

पूजक त्रि० पूज-ण्वुल्। पूजाकारके। षष्ठ्यन्तत्वेऽपि याजकादि० षष्ठीसमासः देवपूजकः इत्यादि।

पूजन न० पूज-भावे ल्युट्। १अर्चने। पूज्यतेऽसौ कर्मणि ल्युट् ङीप्। २शकुनिविहगस्त्रीभेदे भा०शा०१३९ अ० तदुपाख्यानं दृश्यम्।

पूजनीय त्रि० पूज+कर्मणि अनीयर्। १पूजार्हे। २पूजन्यां पतगयोषिद्भेदे स्त्री हरिवं० २० अ० दृश्यम्।

पूजा स्त्री पूज-भावे अ। अर्चने। ल्युट्। पूजनमप्यत्र न०। उपचारशब्दे तद्भेदा उक्ताः

देवीपूजायां मुखभेदनिरूपणं यथा

चितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिकात्मकम् ।" कलिकात्मकं प्रस्फुटनयोग्यम् एका०त० । अन्यत् पर्युषितशब्दे दृश्यम् ।

पुष्पक न० पुष्पमिव पुष्पेण वा कायति कै–क स्वार्थे क वा । १पुष्पशब्दार्थे २रीतिपुष्पे ३कुवेरविमाने ४नेत्ररोगभेदे ५रत्नकङ्कणे ६रसाञ्जने ७लौहकांस्ये ८मृत्तिकाङ्गारवाहकशकट्याञ्च मेदि० । ९कासीसे हेमच० ।

पुष्पकरण्डक न० अवन्तिस्थे शिवोद्यानभेदे "महाकालश्चोज्जयिनी विशालाऽवन्तिका तथा । तस्योद्यानं तु विज्ञेयं नाम्ना पुष्पकरण्डकम्" शब्दमा० । ततः अस्त्यर्थे इनि ङीप् । पुष्पकरण्डिका उज्जयिन्यां स्त्री हेमच० । ६त० । (साजि) २पुष्पचयनपात्रभेदे न० ।

पुष्पकाल पु० पुष्पस्य कालः । १स्त्रीणामृतुसमये द्वादशवर्षादौ काले पुष्पप्रधानः कालः शा०त०२कुसुमप्रधाने ३वसन्तकाले ।

पुष्पकासीस न० पुष्पमिव कासीसम् । कासीसभेदे राजनि० । "कासीसं धातुकासीसं पांशुकासीसमित्यपि । तदेव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकासीसमुच्यते" भावप्र० कासीसशब्दे दृश्यम्

पुष्पकीट पु० पुष्पप्रियः कीटः । १भ्रमरे त्रिका० ७त० । २कुसुमस्थितकृमिमात्रे च ।

पुष्पकेतन पु० पुष्पं केतनं यस्य । कामदेवे हेमच० ।

पुष्पकेतु न० पुष्पनिर्मितः केतुरिव । १कुसुमाञ्जने अमरः ६ब० । २कामदेवे च । [२कुसुमनाशके त्रि० ।

पुष्पघातक पु० पुष्पं हन्ति हन–ण्वुल् । १वंशे शब्दमा० ।

पुष्पचाप पु० पुष्पमयं चापमस्य । कामे पुष्पधन्वादयोऽप्यत्र ।

पुष्पचामर पु० पुष्पं चामर इव यस्य । १मदनवृक्षे त्रिका० । २केतकवृक्षे शब्दमाला० ।

पुष्पज न० पुष्पाज्जायते जन–ड ६त० । १पुष्परसे राजनि० । २पुष्पजातमात्रे त्रि० "अपारयन्तं किल पुष्पजं तेजः" सा०द०

पुष्पद पु० पुष्पं ददाति दा–क उप०स० । वृक्षे हेमच० ।

पुष्पदंष्ट्र पु० पुष्पमिव दंष्ट्राऽस्य । नागभेदे हरिवं०३अ० ।

पुष्पदन्त पु० पुष्पमिव दन्तो यस्य । १वायुकोणस्थे दिग्गजभेदे अमरः । २विद्याधरभेदे मेदि० । ३जिनभेदे हेमच० । ४नागभेदे धरणिः । ५वैष्णवानुचरभेदे भाग०८।२१।१० । ६पुरद्वाराधिपभेदे "शुद्धाक्षसैन्द्रं भल्लाटं पुष्पदन्तं तथैव च" हरिवं० ११६ अ० ।

पुष्पदन्तक पु० महिम्न इत्यादिस्तवकर्त्तरि गन्धर्वभेदे ।

पुष्पदामन् न० पुष्पनिर्मितं दाम । १पुष्पनिर्मितमाल्ये भूताश्वाश्वान्तं मतनसररगैः कीर्त्तितं पुष्पदाम" वृ०र०टी०उक्ते ऽनर्धशतपञ्चचरपादके २छन्दोभेदे च ।

पुष्पद्रव पु० ६त० । कुसुमरसे मकरन्दे राजनि० ।

पुष्पध पुंस्त्री "व्रात्यात् तु जायते विप्रात् पापात्माभुर्जकण्टकः । आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च" मनूक्ते व्रात्यविप्रजाते जातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पुष्पधनुस् पु० पुष्पं धनुरस्य "वा संज्ञायाम्" पा० पक्षे संज्ञात्वे न अनङ् । कामदेवे माघः ८।४।

पुष्पधन्वन् पु० पुष्पं धनुरस्य संज्ञात्वात् वा अनङ् । कामदेवे अमरः । धन्वन्शब्देन समासेनैव प्रयोगोपपत्तौ अनङ्विधानम् असंज्ञायां धनुःशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् ।

पुष्पधारण पु० पुष्पं धारयति धारि–ल्यु । विष्णौ शा०७अ० ।

पुष्पनिक्ष पुंस्त्री पुष्पं निक्षति निक्ष–चुम्बने अण् उप०स० । भ्रमरे पुंस्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पुष्पनिर्यास पु० ६त० । पुष्परसे मकरन्दे राजनि० । "पुष्पनिर्यासकः शीतः कषायः स्थौल्यकारकः । दाहभ्रमार्त्तिवमितृत् मोहवक्त्रामयप्रणुत् । तृष्णार्त्तिकफपित्तास्रश्चिरारोचकनाशनः । तर्पणः सुरभिः सारो भिषग्भिः परिकीर्त्तितः" राजनि० ।

पुष्पनेत्र न० पुष्पनिर्मितं नेत्रम् । पुष्पनिर्मिते वस्तिशलाकाऽवयवभेदे नेत्रशब्दे ४१४० पृ० दृश्यम् । "क्षारवृक्षकषायन्तु पुष्पनेत्रेण योजितम्" सुश्रुतः ।

पुष्पन्धय पुंस्त्री० पुष्पं धयति धे–खश् मुम् । १भ्रमरे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २कुसुमरसपायिनि त्रि० स्त्रियां धेटः टित्त्वात् ङीप् ।

पुष्पपत्त्र न० ६त० । (फुलेर पापड़ि) नवदले हला० ।

पष्पपत्त्रिन् पु० पुष्पं तन्मयः पत्री वाणोऽस्य । कुसुमशरे कामे ।

पुष्पपथ पु० ६त० । स्त्रीणामृतुरजोनिर्गमद्वारे योनौ त्रिका० ।

पुष्पपाण्डु पु० मण्डलिसर्पभेदे सुश्रुतः अहिशब्दे दृश्यम् ।

पुष्पपुर न० पाटलिपुत्रनगरे कुसुमपुरे (पाटना) ।

पुष्पप्रच(चा)य पु० प्र+चि–"हस्तादाने चेरस्तेये" पा० घञ् "हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य गम्यते" सि०कौ० प्रशब्देन तादृशी प्रत्यासत्तिर्द्योत्यते । हस्तेन कुसुमानां चयने । चौर्य्ये तु अच् । चौर्य्येण कुसुमहरणे । हस्तादान इत्युक्तेः यष्ट्यादिना चयने तु अजेव ।

पुष्पप्रचायिका स्त्री पर्य्यायेण पुष्पाणां चयनम् प्र+चि–पर्य्याये ण्वुच् तदन्तस्य स्त्रीत्वम् क्रीड़ात्वात् नित्य०स० । आद्युदात्तता च । परिपाट्या कुसुमानां चयने ।

पुष्पफल पु॰ पुष्पयुक्तं फलमस्य । १कपित्थे अमरः २कुष्माण्डे शब्दमाला ।

पुष्पभूषित त्रि॰ ३त॰ । १कुसुमेनालङ्कृते । २वणिग्नायके रूपकप्रकरणभेदे सा॰ द॰ प्रकरणोदाहरणम् ।

पुष्पमास पु॰ पुष्पप्रधानो मासः शाक॰त॰ । चैत्रे मासि २वसन्तसमये राजनि॰ ।

पुष्परक्त पु॰ पुष्पं रक्तं यस्य । सूर्य्यमणिवृक्षे राजनि॰ ।

पुष्परजस् न॰ ६त॰ । कुसुमपरागे हेमच॰ ।

पुष्परथ पु॰ पुष्पनिर्मितो रथः । पुष्पनिर्मिते रथभेदे हेमच॰

पुष्परस पु॰ ६त॰ । मकरन्दे कुसुमनिर्यासे अमरः ।

पुष्परसाह्वय न॰पुष्पस्य रस आह्वयो यस्य । मधुनि राजनि॰

पुष्पराग पु॰ पुष्पस्येव रागो वर्णो यस्य । १मणिभेदे (पोकराज) तस्य लक्षणादि युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा "सुच्छायपीतगुरुगात्रसुरङ्गयुक्तं स्निग्धञ्च निर्मलमतीव सुवृत्तशीतम् । यः पुष्परागशकलं कलयेद्सुव्य पुष्णाति कीर्त्तिमतिशौर्य्यसुखायुरर्थान्" । तस्य दोषलक्षणं यथा "कृष्णविन्दङ्कितं रूक्षं धवलं मलिनं लघु । विच्छायं शर्कराकारं पुष्परागं सदोषकम्" । तस्य परीक्षालक्षणे यथा "घृष्टो विकाशयेत् पुष्परागमधिकमात्मीयम् । न खलु पुष्परागो जात्यतया परीक्षकैरुक्तः" राजनि॰ । तस्योत्पत्त्यादि यथा "सूत उवाच । पतिता या हिमाद्रौ हि त्वचस्तस्याः सुरद्विषः । प्रादुर्भवन्ति ताभ्यस्तु पुष्परागा महागुणाः । आपीतपाण्डुरुचिरः पाषाणः पुष्परागसंज्ञस्तु । कौरुण्टकनामा स्यात् स एव यदि लोहितापीतः । आलोहितस्तु पीतः स्वच्छः काषायकः स एवोक्तः । आनीलशुक्लवर्णः स्निग्धः सोमालकः स्वगुणैः । अत्यन्तलोहितो यः स एव खलु पद्मरागः स्यात् सुनीलः सन् । मूल्यं वैदूर्य्यमणेरिव गदितं ह्यस्य रत्नशास्त्रविदा । धारणफलञ्च तद्वत् किन्तु स्त्रीणां शुभप्रदो भवति" मारुडे ७५ अ॰ । प्रकारान्तरम् शणपुष्पसमः कान्त्या स्वच्छभावस्तु चिक्कणः । पुलदो धनदः पुण्यः पुष्परागो मणिर्मतः । दैत्यधातुसमुद्भूतः पुष्परागमणिर्द्विधा । पद्मरागाकरे कश्चित् कश्चित्ताज्योंपलाकरे । ईषत्पीतच्छविच्छायं स्वच्छं कान्त्या मनोहरम् । पुष्परागमिति प्रोक्तं रङ्गसोममहीभुजा । ब्रह्मादिजातिभेदेन तद्विज्ञेयं चतुर्विधम् । छाया चतुर्विधा तस्य सिता पीता सितासिता" । क्लीवत्वमपि । [राजनि॰

पुष्पराज पु॰ पुष्पमिव राजते राज—अच् । पुष्परागमणौ ।

पुष्परेणु पु॰ ६त॰ । परागे कुसुमरजसि शब्दर॰ ।

पुष्परोचन पु॰ पुष्पं रोचनेव यस्य । नागकेशरे । त्रिका॰

पुष्पलाव त्रि॰ पुष्पं लुनाति मालारचनार्थं लू—अण् उप॰स॰ मालाकारे त्रिका॰ । णिनि । पुष्पलाविन् तत्रार्थे जटा॰ ।

पुष्पलिह् पु॰ पुष्पं लेढ़ि लिह—क्विप् ६त॰ । मधुकरे । क । पुष्पलिट्छोऽप्यत्र अमरः ।

पुष्पवन्त(त्) पु॰ द्वि॰व॰ । पुष्प+मत्वर्थे मतुप् मस्य वः । १रविशशिनोः । दृषो॰ अदन्तोऽप्ययं तयोरर्थयोः । अत्र "रवित्वचन्द्रत्वाभ्यामेकशक्तिमदेव नियतद्विवचनाकाङ्क्षम्" शब्द॰प्र॰द्वन्द्वप्रक॰ । विस्तरस्तु गदाधर शक्तिवादे दृश्यः । २कुसुमयुक्ते त्रि॰ । [ऋतुमत्यां स्त्रियाम् अमरः ।

पुष्पवती स्त्री पुष्पं स्त्रीरजः अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः ।

पुष्पवर्ग पु॰ ६त॰ । सुश्रुतोक्ते कुसुमविशेषसमुदाये तेषां विशेषगुणाश्च तत्रोक्ता यथा "कोविदारशणशाल्मलीपुष्पाणि मधुराणि मधुरविपाकानि रक्तपित्तहराणि च । वृषागस्त्ययोः पुष्पाणि तिक्तानि कटुविपाकानि क्षयकासापहानि । मधुशिग्रुकरीरकुसुमानि कटुविपाकानि वातहराणि सृष्टमूत्रपुरीषाणि च । आगस्त्यं नातिशीतोष्णं नक्तान्धानां प्रशस्यते । रक्तवृक्षस्य निम्बस्य मुष्ककार्कासनस्य च । कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठघ्नं कुटजस्य च । सुतिक्तं मधुरं शीतं पद्मं पित्तकफापहम् । मधुरं पिच्छिलं स्निग्धं कुमुदं ह्लादि शीतलम् । तस्मादल्पान्तरगुणे विद्यात् कुवलयोत्पले । सिन्धुवारं विजानीयाद्धितं पित्तविनाशनम् । मालतीमल्लिके तिक्ते सौरभ्यात् पित्तनाशने । सगन्धिविशदं हृद्यं वकुलं पाटलानि च । श्लेष्मपित्तविषघ्नन्तु नागं तद्वच्च कुङ्कुमम् । चम्पकं रक्तपित्तघ्नं शीतोष्णं कफनाशनम् । किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्देव कुरण्टकम् । यथावृक्षं विजानीयात् पुष्पं वृक्षोचितं तथा । मधुशिग्रुकरीराणि कटूनि स्रहराणि च" । अन्येषां गुणा भावप्र॰ विशेषत उक्तास्तत्र दृश्याः ।

पुष्पवाटी स्त्री॰ ६त॰ । पुष्पोद्याने । स्वार्थे क । तत्रार्थे अमरः । "दक्षिणेन पुष्पवाटिकामालाप इव श्रूयते" शकुन्तला ।

पुष्पवा(वा)ण पु॰ पुष्पं वाणोऽस्य । १कन्दर्पे २कुशद्वीपस्थपर्वतभेदे भा॰व॰ १२ अ॰ । ३दैत्यभेदे भा॰शा॰२२७अ॰ । ४नायकभेदे पुष्पवाणचरिते दृश्यम् ।

पुष्पवाहन पु॰ राजभेदे अग्निपु॰ ।

पुष्पवाहिनी स्त्री नदीभेदे हरिवं० २६६ अ० ।

पुष्पशकटी स्त्री दैववाग्याम् हारा० । [हश्यम् ।

पुष्पशकलिन् पु० निर्विषसर्पभेदे सुश्रुतः । अहिशब्दे

पुष्पशर पु० पुष्पं शरोऽस्य । कुसुमेषौ कामदेवे ।

पुष्पशरासन पु० पुष्पमयं शरासनं धनुर्यस्य । कामे [त्रि०

पुष्पशून्य पु० ३त० । १उडुम्बरे राजनि० । २पुष्परहितमात्रे

पुष्पसमय पु० ६त० । वसन्ते ऋतौ अमरः ।

पुष्पसार पु० ६त० । १कुसुमरसे राजनि० । ७त० । २तुलस्यां स्त्री वै०पु० । [कलिकारीवृक्षे राजनि० ।

पुष्पसौरभा स्त्री पुष्पे सौरभमस्याः । कुसुमे सौरभान्विते

पुष्पस्वेद पु० ६त० । कुसुमरसे मकरन्दे राजनि० ।

पुष्पहासा स्त्री पुष्पं हास इव यस्याः ।१रजस्वलायां स्त्रियां शब्दच० । सकुलात्मना स्थितानां पुष्पाणां हास इव प्रपञ्चरूपेण प्रकाशोऽस्य । २विष्णौ पु० । "पुष्पहासः प्रजागरः" विष्णुस० । ६त० । ३कुसुमविकाशे पु० ।

पुष्पहीन पु० ३त० १कुसुमरहिते द्रुमे । २उडुम्बरवृक्षे स्त्री ३रजःशून्यायां स्त्रियां स्त्री हेम० ।

पुष्पा स्त्री चम्पापुर्यां (भागलपुर) त्रिका० ।

पुष्पागम पु०पुष्पाण्यागच्छन्त्यत्र आ+गम आधारे अप् । वसन्ते पुष्पाकरादयोऽप्यत्र । [मालाकारे हेमच० ।

पुष्पाजीव पु० पुष्पमाजीवति आ+जीव-अण् उप०स० ।

पुष्पाञ्जन न० ६त० । कुसुमाञ्जने (कोमकाजल) । राजनि०

पुष्पानन पु० पुष्पमिव विकसितमाननमस्मात् । मद्यभेदे भा० स० १०अ० ।

पुष्पाम्बुज न० पुष्पस्याम्बुनो जायते जन-ड ५त० । मकरन्दे राजनि० । [दयोऽप्यत्र ।

पुष्पायुध पु० पुष्पमायुधमस्य । कुसुमायुधे कामदेवे पुष्पास्त्रा-

पुष्पार्ण पु० राजभेदे भाग० ४।१३।११ ।

पुष्पावचायिन् पु० पुष्पमवचिनोति मालार्थम् अव+चि-णिनि ६त० । मालाकारे हेमच० । [मादकत्वाच्च तथात्वम् ।

पुष्पासव न० ६त० । मधुनि राजनि० तस्य पुष्पोद्भवत्वात्

पुष्पास्त्र पु० पुष्पमस्त्रमस्य । कुसुमायुधे कामे हेमच० ।

पुष्पाह्वा स्त्री पुष्पमित्याह्वा यस्याः । शतपुष्पायाम् राजनि०

पुष्पिका स्त्री पुष्प+स्वुल् । १दन्तमले हारा० । २लिङ्गमले हेम० । ग्रन्थाध्यायसमाप्तौ तत्प्रतिपाद्यकथने ग्रन्थांशभेदे यथा "इति महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायामित्यादि" । [त्र । २विकसिते च ।

पुष्पित त्रि०पुष्प+तार०इतच् । १संजातकुसुमे । पुष्प-कर्त्तरि

पुष्पिताग्रा स्त्री "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" इ०र०उक्ते अर्द्धसमवृत्तभेदे ।

पुष्पिन् त्रि० पुष्प+मत्वर्थे इनि । १कुसुमयुक्ते वृक्षे स्त्रियां ङीप् । सा च २रजस्वलायां स्त्रियां स्त्री ।

पुष्पेषु पु० पुष्पमिषुर्यस्य । कुसुमबाणे कामे हेम० ।

पुष्पोत्कटा स्त्री राक्षसीभेदे सा च रावणकुम्भकर्णयोर्माता "पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ । कुम्भकर्णदशग्रीवौ" भा० व० २७४ अ० । [अपुष्पग्रीव ।

पुष्प्य पुष्प विकसने कण्ड्वा० पाठान्तरम् अक०सेट् । पुष्प्यति

पुष्य पुंस्त्री कार्य्यं पुष्यति पुष-कर्त्तरि यत् नि० । अश्विन्यादि २७ नक्षत्रमध्ये १अष्टमे नक्षत्रे, स्त्रीत्वे टाप् । तस्याधिपतिः जीवः । तद्योगताराादिकम् नक्षत्रशब्दे दृश्यम् । २पौषमासे ३कलियुगे च पु० मेदि० ।

पुष्यनेत्रा स्त्री पुष्यः नक्षत्रं नेता प्रथमावधिशेषपर्य्यन्त समापको यस्याः अच्समा० । यस्यां रात्रौ प्रथमावधिशेषपर्य्यन्तं पुष्यनक्षत्रस्य दर्शनं तादृश्यां रात्रौ । [तत्रार्थे

पुष्यरथ पु० यात्रार्थे रथे अमरः । पुष्परथेति तत्र पाठान्तरं

पुष्यलक पुंस्त्री पुष-क्विप् पुषिः पुष्टिस्तस्यै अलति पर्य्याप्नोति अल-अच् स्वार्थे क । गन्धप्रधाने मृगभेदे । "सीक्षि पुष्यलकोद्धृतः" सि०कौ० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २क्षपणके ३कीले च पु० मेदि० ।

पुष्यस्नान न० पुष्यनक्षत्रकाले स्नानम् । शास्त्रोक्तविधानेन पुष्यनक्षत्रयुक्तकाले नृपस्याभिषेकभेदे तद्विधानं वृ०सं०४८ अ०दृश्यम् । तत्कालस्य तत्रोक्तो यथा "शुभे मुहूर्त्ते संप्राप्ते पुष्ययुक्ते निशाकरे" पुष्याभिषेकोऽप्यत्र ।

पुस मर्द्दे व्यूसे हानौ च चुरा०उभ०सक०सेट् । पोसयति ते अपूपुसत् त । [पुस्तत् त ।

पुस्त वन्धे अनादरे च चु०उभ०सक०सेट् । पुस्तयति ते अपु-

पुस्त न० पुस्त-अच् । "मृदा वा दारुणा वापि वस्त्रेणाप्यथ चर्म्मणा । लौहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते" इत्युक्ते १शिल्पादिशिल्पकर्म्मणि । स्वार्थे क । २लिप्याधारे ग्रन्थे पुंस्त्री० स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् ।

पुस्तकमानलेखनप्रकारादिकं योगिनीतन्त्रे उक्तं यथा "मानं वक्ष्ये पुस्तकस्य शृणु देवि ! समासतः । मानेनापि फलं विन्द्यादमाने श्रीर्हता भवेत् । हस्तमात्रं मुष्टिमात्रमाबाहु द्वादशाङ्गुलम् । दशाङ्गुलं तथाष्टौ च ततो हीनं न कारयेत्" । तस्य वेधो यथा "वेधद्वयं मुष्टिहस्ते बाहुमात्रे त्रिरन्ध्रकम् । समभागे महेशानि ।

हस्तादौ हप(?)रन्ध्रकम्। अष्टाङ्गुलं परित्यज्य मध्ये वेधं तु कारयेत्। प्रादेशादौ भवेद्रन्ध्रं द्व्यङ्गुले वा समाचरेत्। पुस्तकस्य च आद्यन्ते यन्त्रवेधं विकल्पयेत्। भार्य्याहानिर्भवेदाशु धनानां वा क्षयो भवेत्। दग्धरन्ध्रे भवेत् पीड़ा वर्त्तुलं शुभदं भवेत्। चतुष्कोणे विघ्नवस्तु त्रिकोणे मरणं भवेत्"। पुस्तकलेखनपत्रं यथा "भूर्जे वा तेजपत्रे वा ताले वा ताड़िपत्रके। अगत्याचापि देवेशि! पुस्तकं कारयेत् प्रिये!। सम्भवे स्वर्णपत्रे च ताम्रपात्रे च शङ्करि!। अन्यद्वृक्षत्वचि देवि! तथा केतकीपत्रके। मार्त्तण्डपत्रे रौप्ये वा वटपत्रे वरानने!। अन्यपत्रे वसुदले लिखित्वा यः समभ्यसेत्। स दुर्गतिमवाप्नोति धनहानिर्भवेद्ध्रुवम्। पुस्तके पाठ्यवेदलिखननिषेधो यथा "वेदस्य लिखनं कृत्वा यः पठेद् ब्रह्महा भवेत्। पुस्तकं वा गृहे स्थाप्यं वज्रपातो भवेद् ध्रुवम्"। युगभेदे पुस्तकाक्षरस्य देवा यथा "सत्येऽक्षरे स्थितः शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः। प्रजापतिर्द्वापरे च त्रेतायां सूर्य्य एव च। कृते युगे पिनाकी च कलौ लिप्यक्षरे हरिः"। तल्लेखकपूजाफलं यथा "आरम्भे च समाप्तौ च लेखकं प्रतिपूजयेत्। हरिस्तु गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्रैश्च सुमनोहरैः। यावदक्षरसंख्यानं प्रतिपत्रं च सुन्दरि!। तावद्युगसहस्राणि ब्रह्मलोके वसेच्चिरम्"। लेखकस्य वेतनग्रहणे दोषो यथा "वेतनं यस्तु गृह्णीयात् लिखित्वा पुस्तकं स तु। यावदक्षरसंख्यानं तावच्च नरकं वसेत्"। भूमौ पुस्तकलेखनस्थापननिषेधो यथा "न भूमौ विलिखेद्वर्णं यन्त्रं न पुस्तकं लिखेत्। न भूमौ पुस्तकं स्थाप्यं न स्तुत्यमाहरेत्तु तत्। भूपृष्ठग्रहणे नैव अक्षरं वाऽथ पुस्तकम्। भूमौ तिष्ठति देवेशि! जन्मजन्मसु मूर्खता। तदा भवति देवेशि! तस्मात्तत् परिवर्जयेत्"। तस्य दानफलं यथा "विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मशास्त्रस्य च द्विज। पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात्। शास्त्रदृष्ट्या जगत्सर्वं सुस्तत्त्वं शुभाशुभम्। तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्त्तिके। वेदविद्याञ्च यो दद्यात् स्वर्गे कल्पत्रयं वसेत्। आत्मविद्याञ्च यो दद्यात्तस्य संख्या न विद्यते। त्रीणि तुल्यप्रदानानि त्रीणि तुल्यफलानि च। शास्त्रं कामदुघा धेनुः पृथिवी चैव शाश्वती" इति पाद्मोत्तरखण्डे ११७ अ०। वेदशास्त्रादिदानफलं यथा "वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्मशास्त्राणि चैव हि। मूल्येन लेखयित्वा यो दद्याद् याति स वैदिकम्। इतिहासपुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति। ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणीकृतम्" इति गारुड़े २१५ अ०। पुराणादिपुस्तकदानविधिः हेमा०दा० चण्डीशब्देऽधिकं दृश्यम्।

पुस्तकमुद्रा स्त्री "वामसुष्टिं स्वाभिमुखीं कृत्वा पुस्तकमुद्रिका" तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे। [कर्मकर्त्तरि हला०।

पुस्तकर्म्मन् त्रि० पुस्तं ग्रन्थलेखनं कर्माऽस्य। लेख्यादि-

पू शोधे दि०आत्म०सक०सेट्। पूयते अपविष्ट। पुपुवे पूतः।

पू शोधे भ्वा०आ०सक०सेट्। पवते अपविष्ट। पुपुवे पूतः पवित्रः।

पू शोधे क्र्यादि०प्वा०उभ०सक०सेट्। पुनाति पुनीते अपावीत् अपविष्ट पुपाव पुपुवे। आर्षे कचित् श्नाप्रत्ययस्य ह्रस्वः। "स्मरणात् पुनते पापं धारणात् पूर्वसञ्चितम्"।

पूग पु० पू—गन् किच्च। (सुपारि) १वृक्षे २समूहे अमरः ३छन्दसि ४भावे ५कण्टकवृक्षे च शब्दरत्ना०। ६पूगफले न०। समूहार्थात् तस्मात् पूरणे डट् तिथुक् च। पूगतिथ पूगपूरणे त्रि०स्त्रियां ङीप्। पूगे भवः दिगा० यत्। पूग्य तद्भवे त्रि०। समासे आद्युदात्तताऽस्य।

पूगपात्र न० पूगस्य० दन्तचर्वित तद्रसस्य आधारभूतं पात्रम्। (पिकदानी) पतद्ग्रहे हारा०।

पूगपीठ पु०न० ६त०। पतद्ग्रहे त्रिका०।

पूगपुष्पिका स्त्री पूगसहितं पुष्पमत्र कप् कापि अत इत्त्वम्। विवाहोत्सवे दीयमाने गुवाकयुक्तताम्बूलदानकर्मणि त्रिका०।

पूगरोट पु० पूगः पूगवृक्ष इव रोटयति द्योतते रुट—द्युतौ अच्। हिन्तालवृक्षे त्रिका०।

पूज पूजने चु०उभ०सक०सेट्। पूजयति ते अपूपुजत् त।

पूजक त्रि० पूज—ण्वुल्। पूजाकारके। अकान्तत्वेऽपि याजकादि० षष्ठीसमासः देवपूजकः इत्यादि।

पूजन न० पूज—भावे ल्युट्। १अर्चने। पूज्यतेऽसौ कर्मणि ल्युट् ङीप्। २शकुनिविहगस्त्रीभेदे भा०शा०१३९ अ० तदुपाख्यानं दृश्यम्।

पूजनीय त्रि० पूज+कर्मणि अनीयर्। १पूजार्हे। २पूजन्यां पतगयोषिद्भेदे स्त्री हरिवं० २० अ० दृश्यम्।

पूजा स्त्री पूज—भावे अ। अर्चने। ल्युट्। पूजनमप्यत्र न०। उपचारशब्दे तद्भेदा उक्ताः

देवीपूजायां सुखभेदनिरूपणं यथा

"दिग्विभागे तु कौवेरी दिक् शिवाप्रीतिकारिणी। तस्मात्तन्मुखमासीनः पूजयेल्लिङ्गकां सदा" पूजास्थानानि यथा "लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च। स्थण्डिलस्थां महामायां पादुकाप्रतिमासु च। चित्रे च त्रिशिखे खड्गे जलस्थां वापि पूजयेत्। पञ्चाशद्‌ङ्गुलं खड्गं त्रिशिखञ्च त्रिशूलकम्। शिलायां पर्वतस्याग्रे गङ्गायामपि तत्समम्। आर्य्यावर्त्ते मध्यदेशे तथा पर्वतगह्वरे। देवीं संपूजयेन्नित्यं भक्तिश्रद्धासमन्वितः। वराणस्यां सदा पूजा सम्पूर्णफलदायिनी। ततस्तु द्विगुणा प्रोक्ता पुरुषोत्तमसन्निधौ। ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता द्वारवत्यां विशेषता। सर्वक्षेत्रेषु तीर्थेषु पूजा द्वारवतीसमा। विन्ध्ये शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायामपि तत्समा। आर्य्यावर्त्ते मध्यदेशे ब्रह्मावर्त्ते तथैव च। विन्ध्यवत्फलदा पूजा प्रयागे पुष्करे तथा। ततश्चतुर्गुणं प्रोक्तं करतोयानदीजले। तस्माच्चतुर्गुणफलानन्दिकुण्डे च भैरव!। ततश्चतुर्गुणा प्रोक्ता जल्पीशेश्वरसन्निधौ। तत्र सिद्धेश्वरीयोनौ ततोऽपि द्विगुणा स्मृता। ततश्चतुर्गुणा प्रोक्ता लौहित्यनदपाथसि। तत्समा कामरूपे तु सर्वत्रैव जले स्थले। सर्वश्रेष्ठो यथा विष्णुर्लक्ष्मीः सर्वोत्तमा यथा। देवीपूजा तथा शस्ता कामरूपे सुरालये। देवीक्षेत्रं कामरूपं विद्यतेऽन्यन्न तत्समम्। अन्यत्र विरला देवी कामरूपे गृहे गृहे। ततः शतगुणं प्रोक्तं नीलकूटस्य मस्तके। ततोऽपि द्विगुणं प्रोक्तं हैरके शिवलिङ्गके। ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता शैलपुत्र्यादियोनिषु। ततः शतगुणा प्रोक्ता कामाख्या योनिमण्डले" कालिकापु० ५४।५७ अ०। पूजासनानि तत्फलानि च यथा "उपविश्यासने रम्ये कृष्णाजिनकुशोत्तरे। राङ्कवे कम्बले वापि काष्ठादौ व्याघ्रचर्मणि। न कुर्य्यादर्च्चनं विष्णोः शिवे! काष्ठासनादिषु। काष्ठासने वृथा पूजा पाषाणे रोगसम्भवः। भूम्यासने गतिर्नास्ति वस्त्रासने दरिद्रता। कुशासने ज्ञानवृद्धिः कम्बले सिद्धिरुत्तमा। कृष्णाजिने धनी पुत्री मोक्षः स्याद्व्याघ्रचर्मणि। मन्त्रयोगं प्रकुर्वीत भोगार्थं सुखमासने" इति पाद्मोत्तरखण्डे ७४ अ०। पूजाधिकारिताप्रयोजकदेवषट्कपूजाऽऽदौ कार्य्या" गणेशञ्च दिनेशञ्च वह्निं विष्णुं शिवं शिवाम्। संपूज्य देवषट्कञ्च सोऽधिकारी च पूजने। गणेशं विघ्ननाशाय निष्पापाय दिवाकरम्। वह्निं शुद्धाय विष्णुञ्च मुक्तये पूजयेन्नरः। शिवं ज्ञानाय ज्ञानेशं शिवाञ्च बुद्धिहेतवे। संपूज्य तान् लभेत् प्राज्ञो विपरीतमतोऽन्यथा।" इति ब्रह्मवै० प्रकृतिखण्डे ८ अ०। सामान्यतस्तन्त्रोक्तपूजाप्रकारस्तु "आदावृष्यादिकन्यासः करशुद्धिस्ततः परम्। अङ्गुलिव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च। ध्यानं पूजा जपश्चेति सर्वतन्त्रेष्वयं विधिः" तन्त्रसारः।

पूजाधार पु० ६त०। देवतानां पूजनाधारे जलादौ यथोक्तं तन्त्रसारे नारदीये "आपोऽग्निर्हृदयं चक्रं विष्णोः क्षेत्रसमुद्भवम्। यन्त्रञ्च प्रतिमास्थानं अर्चने सर्वदा हरेः" गौतमीये "शालग्रामे मणौ यन्त्रे प्रतिमामण्डलेषु वा। नित्यं पूजा हरेः कार्य्या न तु केवलभूतले। शालग्रामशिलास्पर्शात् कोटिजन्माघनाशनम्। किं पुनस्तस्यार्चनं तत्र हरिसान्निध्यकारणम्। बहुभिर्जन्मभिः पुण्यैर्यदि कृष्णशिलां लभेत्। गोष्पदेनैव चिह्नेन तेन जन्म समाप्यते"। एतेन विष्णुपूजायां शिलाया अतिप्राधान्यम् मण्डलादीनान्तु सर्वसाधारणत्वात्" योगिनी तन्त्रे "लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च। मण्डलस्थां महामायां यन्त्रस्थां प्रतिमासु च। जलस्थां वा शिलास्थां वा पूजयेत् परमेश्वरीम्"। कौलावलीये "यत्रापराजितापुष्पं जवापुष्पञ्च विद्यते। करवीरे शुक्लरक्तं द्रोणं वा यत्र तिष्ठति। तत्र देवी वसेन्नित्यं यदुयन्त्रे चण्डिकार्चनम्"। एतत् सर्वं यन्त्राभावे तथा च "यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तं मन्त्रात्मा देवतैव हि। देवात्मनोर्यथाऽभेदो यन्त्रदेवतयोस्तथा। तथा। आदौ लिखेद्यन्त्रराजं देवतायाश्च विग्रहम्। कामक्रोधादिदोषोत्थ सर्वदुःखनियन्त्रणात्। यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः। विना यन्त्रेण पूजायां देवता न प्रसीदति। दुःखनिर्यन्त्रणात् यन्त्रमिताहुस्तन्त्रवेदिन"। [२मान्ये च शब्दर०।

पूजार्ह त्रि० पूजामर्हति अर्ह–अण् उप०स०। १पूजायोग्ये

पूजित त्रि० पूज–कर्मणि क्त। यस्य पूजा कृता तस्मिन् अर्चिते अमरः। [२देवे उणा०।

पूजिल पु० पूज–कर्मणि इलच् किच्च। १पूज्ये त्रि०।

पूज्य पु० पूज–यत्। १श्वशुरे। २पूजनीयमात्रे त्रि०। "य एव विद्वांस्तपसा च वृद्धः स एव पूज्यो भवति द्विजानाम्" मत्स्यपु० ९अ०।

पूण राशीकरणे चु०उभ०सक०सेट्। पूणयति ते अपूपुणत् त

पूत न० पू–क्त। अपनीततुषे (आगड़ारहित) १बहुव्रीहौ

धान्ये अमरः। २व्रतादिना शुद्धे त्रि०जटाध०। ३सत्ये। ४शङ्के ५श्वेतकुशे ६विकङ्कतवृक्षे च पु०। ७दूर्वायां स्त्री टाप् राजनि० ८पवित्रे त्रि०।

पूतक्रतु पु० पूतः शुद्धः क्रतुरस्य। इन्द्रे जटा०। तस्य पत्नी ङीप् ऐङ्। पूतक्रतायी तत्पत्न्यां शच्याम् स्त्री।

पूतगन्ध पु० पूतः पवित्रो गन्धो यस्य। बर्बरे (बाबुइतुलसी) राजनि०।

पूततृण न० नित्यक०। श्वेतकुशे राजनि०।

पूतद्रु पु० नित्यक०। पलाशवृक्षे राजनि०।

पूतधान्य न० नित्यक०। तिले राजनि०।

पूतना स्त्री पूतयति पूत+णिच्—ल्यु। १हरीतकीभेदे सा च सिन्धुदेशजाताल्पत्वक् इत्युक्ता च लेपने प्रशस्ता राजनि०। २गन्धमांस्यां राजनि०। ३कंसस्य धात्रीभेदे सा च शकुनी रूपं कृत्वा कृष्णस्य विषाक्तं स्तनं ददौ। कृष्णेन च तस्याः प्राणेन सह स्तनं पपाविति कथा हरिवं० ६३अ०। भाग० १०।६। कंसेन प्रहिता सा राक्षसीरूपा बालघातिनी सौम्यरूपं कृत्वा कृष्णाय विषाक्तं स्तनं पातुं ददौ कृष्णेन च तस्याः स्तनपानमिषेण प्राणा कर्षणेन सा निहतेति स्थितम्। ४बालग्रहभेदे सुश्रुतः तल्लक्षणादिकं ग्रहशब्दे २७६४पृ० उक्तम्। ५बालानां क्षुद्ररोगभेदे अहिपूतनशब्दे ५८४ पृ० तल्लक्षणादि। ६बालमातृकाभेदे "तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रमुद्वेजयति स्तन्यं न गृह्णाति दृष्टिं बध्नाति क्रन्दति ऊर्द्धं निरीक्षते" चक्रपाणिदत्तः।

पूतनारि पु० ६त०। वासुदेवे श्रीकृष्णे शब्दर०। पूतनारा-त्यादयोऽप्यत्र। पूतनाशब्दे दृश्यम्।

पूतफल पु० पूतानि फलान्यस्य। पनसे (कांटाल)। राजनि०

पूतभृत् पु० पूतं शुद्धं सोमरसं बिभर्त्ति भृ—क्विप् ६त०। सोमरसाधारे पात्रभेदे यजु० १८।२१ वेददी०।

पूतयव अव्य० पूता निस्तुषीकृता यवा यत्र तिष्ठद्गु०अव्ययी०। पूतयवाधारे खलादौ।

पूतात्मन् त्रि० पूत आत्मा यस्य। १शुद्धान्तःकरणे २शुद्धदेहे च। ३विष्णौ पु० "पूतात्मा परमात्मा च" विष्णुस०।

पूति न० पू—कर्त्तरि क्तिच्। १रोहिषतृणे। भावे क्तिन्। २पवित्रतायाम् राजनि०। पूय विशरणे दुर्गन्धे च क्तिच्। ३दुर्गन्धे ४दुर्गन्धवति त्रि० रायमुकुटः।

पूतिक न० पूत्या दुर्गन्धेन कायति कै—क। १विष्ठायाम् २पूतिकरञ्जे पु०। ३शाकभेदे स्त्री (पुंइ) "पूतिका ब्रह्म-घातिका" इति स्मृतिः। ४मार्जार्याञ्च राजनि०। पूतिका च सोमांशुतो जातेति सोमस्यालाभे प्रतिनिधित्वेन ग्राह्या तदेतत् ताण्ड्यब्रा० ८।४।५।२ उक्तं यथा "तस्य ये ह्रियमाणस्यांशवः परापतंस्ते पूतीका अभवन्" छान्दसो दीर्घः। "ह्रियमाणस्य सोमस्य पतिताः अंशवः पूतिका अभवन्" तस्मात् सोमाभावे पूतीकादीनां प्रतिनिधित्वेन स्वीकर्त्त-व्यतामभिधातुं प्रासङ्गिकानामेषाम् उपन्यासः" भा०।

पूतिकरज(ञ्ज) पु०पूतियुक्तः करजः(ञ्जः)। (नाटाकरमजा) करञ्जभेदे अमरः। करञ्जशब्दे १६८८ पृ० दृश्यम्।

पूतिकर्णक पु० पूतिः कर्णो यत्र कप्। कर्णरोगभेदे "कर्णवि-द्रधिपाकाद्वा जायते चाम्बुपूरणात्। पूयं स्रवति वा पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः" इति माधवकरः। [शब्दरत्ना०।

पूतिकामुख पु० पूतिका तत्फलमिव मुखमस्य। शम्बूके

पूतिकाष्ठ न० पूतेः पावनार्थं काष्ठम् चतुर्थ्यर्थे अश्वघासवत् ६त०। देवदारुणि शब्दच०। संज्ञायां कन्। पूतिकाष्ठक सरलवृक्षे पु० अमरः।

पूतिकीट पु० कर्म०। (गँधोपोका) कीटभेदे सुश्रुतः।

पूतिकेश्वरतीर्थ तीर्थभेदे शिवपु०।

पूतिगन्ध पु० पूतिर्दुष्टो गन्धो यस्य। १गन्धके अमरः। २इङ्गुदीवृक्षे राजनि०। ३रङ्गे न०।कर्म०। ४दुर्गन्धे पु० वा इत्समा०। पूतिगन्धि दुष्टगन्धयुक्ते त्रि०। स्वार्थे क। पूतिगन्धिक दुष्टगन्धान्विते। पूतियाके वाकुच्यां स्त्री राजनि०

पूतिघास पु० "मद्गुमूषिकवृक्षशायिकाऽवकुशपूतिघासवानर-प्रभृतयः मृगाः" सुश्रुतोक्ते जन्तुभेदे।

पूतितैल स्त्री पूति दुर्गन्धं तैलं यस्याः। ज्योतिष्मत्याम् (लताकटकी) रत्नमा०।

पूतिनस्य न० नसि भवः यत् कर्म०। "दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले संवासितो यस्य समीरणस्तु। निरेति पूतिर्मुखनासिका-भ्यान्तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम्" सुश्रुतोक्ते नासारोगभेदे

पूतिनासिक त्रि० पूतिर्नासिकाऽस्य। दुर्गन्धनासायुक्ते "पिशुनः पूतिनासिकः" याज्ञ० पिशुनताकर्मविपाक-तया पौतनासिक्यमुक्तम्।

पूतिपत्त्र पु० पूतीनि पत्त्राण्यस्य। श्योनाकभेदे राजनि०।

पूतिपुष्पिका स्त्री पूतीनि पुष्पाण्यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। मातुलुङ्ग्याम् रत्नमा०।

पूतिफला(ली) स्त्री पूतीनि फलान्यस्याः वा ङीप्। सोम-राज्याम् अमरः। ङीबन्तः जटाध०।

तस्यैश्वर्यञ्च राज्यञ्च अशीत्यायुर्भवेद् ध्रुवम् । कनिष्ठा तर्जनीं यावत् रेखा भवति चाक्षता । विंशत्यब्दाधिकशतं नरा जीवन्त्यनामयाः । कनिष्ठामध्यमां यावत् रेखा भवति चाक्षता । शताब्दं वाथ वाशीतिर्नरो जीवेन्न संशयः । कनिष्ठानामिकायाञ्चेत् रेखा भवति चाक्षता । विंशत्यब्दाधिकं शतं नरा जीवन्त्यनामयाः । कनिष्ठानामिकायाञ्चेत् रेखा भवति चाक्षता । षष्टिपञ्चाशदब्दं वा नरा जीवन्त्यसंशयम् । रेखया भिद्यते रेखा स्वल्पायुश्च भवेन्नरः । कनिष्ठायां स्थिता रेखा संख्या यावतिका स्मृता । तावती पुरुषाणान्तु नारी भवति निश्चितम् । करमध्यगता रेखा ध्रुवा ऊर्द्ध्वं भवेद् यदि । नृपो वा नृपतुल्यो वा चिरं ख्यातोऽर्थवान् भवेत् । सत्स्यपुच्छप्रकीर्णेन विद्याविक्तसमन्वितः । पितामहस्य वा किञ्चित् धनञ्च लभते ध्रुवम् । मध्यमायां यदि यवा दृश्यन्तेऽत्यन्तशोभनाः । तदान्यसञ्चितं वित्तं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे । यस्याऽथ चक्रमङ्गुष्ठे यवाद्रूर्द्ध्वञ्च दृश्यते । तदा वै पामरादीनामर्ज्जितं धनमाप्नुयात् । तर्जन्यामथ चक्रञ्च मित्रद्वारा धनं भवेत् । तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् । अनामायां भवेत् चक्रं सर्वद्वारा भवेद्धनम् । तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् । कनिष्ठायां भवेच्चक्रं वाणिज्येन धनं भवेत् । तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् । ललाटे दृश्यते यस्य चक्ररेखाचतुष्टयम् । अशीत्यायुः समाप्नोति पञ्च रेखाः शतं समाः । यस्योन्नतं ललाटञ्च ताम्रवर्णञ्च दृश्यते । रेखाहीनस्य कक्षस्य स चोन्नतो मर्त्यो भ्रमेत् । यस्य जिह्वा भवेद्दीर्घा नासाग्रं लेढ़ि सर्वदा । भोगी भवति निर्विघ्नः पृथ्वीं भ्रमति सर्वदा । दन्ताश्च विरला यस्य नीचवन्नीचकर्मकृत् । प्रगल्भो दन्तुरः सत्यं वेदान्तपारगो भवेत्” । प्राकारान्तरम् । “दन्ताश्च विरला यस्य गण्डे कूपोऽपि जायते । परस्त्री रमणो नित्यं परवित्तेन वित्तवान् । दीर्घलिङ्गे च सौभाग्यं सूक्ष्मलिङ्गे नृपो भवेत् । वक्रस्य कठिनैर्लिङ्गैः प्रमाणाच्चिर्गतः सदा । रमते च सदा दास्यां निर्धनो भवति ध्रुवम् । कृशलिङ्गेन सूक्ष्मेण रक्तवर्णेन भूपतिः । बहुस्त्रीरमणो नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् । कृशलिङ्गेन रक्तेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् । राज्यं सुखञ्च दिव्याङ्गयाः कन्यकायाः पतिर्भवेत् । यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम् । अङ्कुशं कुलिशं वापि स राजा भवति ध्रुवम् । कृशनिर्लोमशा ये स्युः केकराक्षाः कुचेलकाः । कातरा व्यालजिह्वाश्च ते दरिद्रा न संशयः । कपिला मलिनाङ्गाश्च हुस्वाश्चैव हृस्वनखाः । कृशातिदीर्घा मनुजास्ते दरिद्रा न संशयः । चिबुके श्मश्रुशून्या ये निर्लोमहृदयाश्च ये । ते धूर्त्ता नैव सन्देहः समुद्रवचनं यथा । सूचीमुखाः भग्नपृष्ठाः लम्बदन्ताः कुचेलकाः । वक्रनासा वज्रनासास्ते नरा दुष्टमानसाः । दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रियाः । परोपकारिणश्चैव तेऽपूर्वा मानवाः स्मृताः” ।

पूर्ण त्रि० पूर–क्त नि० । १पूरिते २सकले ३समग्रे च ज्योतिषोक्तासु उभयपक्षयोः ४पञ्चमीदशमीपञ्चदशीतिथिषु च स्त्री मेदि० । ५आप्तकामे पु० स्वेच्छावर्द्धिते (अपेक्षाशून्ये) गदाधरः । बृ०सं०८८अ० उक्ते पक्षिभेदानां ६स्वरभेदे पु० तत्र दृश्यम् ७नागभेदे पु० भा० आ०५७ अ० । ८प्राधेये देवगन्धर्वभेदे पु० ६५ अ० । ९उदके न० निघण्टुः ।

पूर्णक पुंस्त्री० पूर्ण+संज्ञायां कन् । स्वर्णचूड़खगे मेदि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । स्वार्थे क । पूर्णशब्दार्थे स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।

पूर्णककुद् पु० पूर्णं ककुदमस्य अवस्थायाम् अन्त्यलोपः समा० । तारुण्यावस्थे वृषे । अनवस्थायां तु नान्त्यलोपः ।

पूर्णकाकुद् त्रि० पूर्णं काकुदं तालु अस्य न अन्त्यलोपः समा० । पूर्णतालुकमात्रे ।

पूर्णकाम पु०पूर्णः कामोऽस्य । आप्तेच्छे परमेश्वरे मार्क०११अ० ।

पूर्णकू(कु)ट पुंस्त्री पक्षिभेदे “भषकूटपूरिकरवककरायिकाः पूर्णकूटसंज्ञाः स्युः” बृ० सं० ८८ अ० । तत्रैव २५श्लोके ह्रस्वमध्यतया पठितः तत्रार्थे ।

पूर्णकुम्भः पु० जलादिभिः पूर्णः कुम्भः । १जलादिभिः पूरिते घटे अमरः । २दानवभेदे पु० हरिवं०२४२ अ० ।

पूर्णकोशा ओषधिभेदे बृ०सं० ४८।४० ।

पूर्णकोष्ठा स्त्री पूर्णं कोष्ठं यस्याः । नागरमुस्तायाम् राजनि० ।

पूर्णपर्वेन्दु स्त्री पूर्णः पर्वणि इन्दुः पर्वेन्दुः यत्र । पौर्णमास्यां हे हे चित्रादितारायां पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते” सङ्कल्पकाण्डम् । “पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते पौर्णमासीयुते” मल०त० रघुनन्दनः ।

पूर्णपात्र न० नित्यक० । यज्ञोपके वस्तुपूर्णे १पात्रे मेदि० । “हर्षादुत्सवकाले यदलङ्कारांशुकादिकम् । आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णकञ्च तत्” जटाधरोक्ते २पुत्रजन्मोत्सवादिषु दासैः स्वामिनोऽङ्गात् वस्त्रादेर्ग्रहणे । होमान्ते ब्रह्मणे देये दक्षिणारूपे ३द्रव्यभेदे “होमान्ते पूर्णपात्रं दक्षिणां

ब्राह्मणे दद्यात्” गोभिलः । तन्मानञ्च गृह्यसंग्रहे “अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते” । तेन २५६ मुष्टिभिः पूर्णपात्रम् । तत्स्थद्रव्यञ्चोक्तं “पूर्णपात्रो दक्षिणा” कात्या॰श्रौ॰६।१०।२७ । कर्केण । “पाकयज्ञेषु तण्डुलमुद्गगोधूमादियज्ञियधान्यपूर्णः पूर्णपात्रो दक्षिणा धान्यस्य मानपात्रम्” कर्कः । तेनास्य पुंस्त्वमपि । छन्दोगपरिशिष्टे (कर्मप्रदीपे) २।५।२ कात्यायनस्तु प्रकारान्तरमाह “यावता बहुभोक्तुस्तु तृप्तिः पूर्णेन विद्यते । नावरार्ध्यमतः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिरिति” । ४जलपूर्णपात्रे च कात्या॰श्रौ॰ ३।८।८ ।

पूर्णप्रज्ञ त्रि॰ पूर्णा प्रज्ञाऽस्य । सम्पूर्णबुद्धौ वायोस्तृतीयावतारे मध्वापरनामके आनन्दतीर्थे २वैष्णवमतभेदप्रस्थापकाचार्यभेदे । तन्मतञ्च सर्व॰ सं॰ न्यरूपि यथा “तदेतद्रामानुजमतं जीवाणुत्वदासत्ववेदापौरुषेयत्वसिद्धार्थबोधकत्वस्वतःप्रमाणत्वप्रमाणत्रित्वपाञ्चरात्रोपजीव्यत्वप्रपञ्चभेदसत्यत्वादिसाम्येऽपि परस्परविरुद्धभेदादिपक्षत्रयकक्षीकारेण क्षपणकपक्षनिक्षिप्तमित्युपेक्षमाणः स आत्मा तत्त्वमसीत्यादेर्वेदान्तवाक्यजातस्य भङ्ग्यन्तरेणार्थान्तरपरत्वमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसाविवरणव्याजेनानन्दतीर्थः प्रस्थानान्तरमास्थित । तन्मते हि द्विविधं तत्त्वं स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदात् । तदुक्तं तत्त्वविवेके “स्वतन्त्रमस्वतन्त्रञ्च द्विविधं तत्त्वमिष्यते । स्वतन्त्रो भगवान् विष्णुर्निर्दोषोऽशेषसद्गुणः” इति । ननु सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वशून्यं ब्रह्म तत्त्वमिति प्रतिपादकेषु वेदान्तेषु जागरूकेषु कथमशेषसद्गुणत्वं तस्य कथ्यत इति चेन्मैवं भेदप्रमापकबहुप्रमाणविरोधेन तेषां तत्र प्रामाण्यानुपपत्तेः तथा हि प्रत्यक्षं तावदिदमस्माद्भिन्नमिति नीलपीतादेर्भेदमध्यक्षयति । अथ मन्येथाः किं प्रत्यक्षं भेदमेवावगाहते किं वा धर्मिप्रतियोगिघटितम् । न प्रथमः धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्तिमन्तरेण तत्सापेक्षस्य भेदस्याशक्याध्यवसायत्वात् । द्वितीयोऽपि धर्मिप्रतियोगिग्रहणपुरःसरं भेदग्रहणमथ वा युगपत् तत्सर्वग्रहणम् । न पूर्वः बुद्धेर्विरम्य व्यापाराभावात् अन्योन्याश्रयप्रसङ्गाच्च । नापि चरमः कार्य्यकारणबुद्ध्या यौगपद्याभावात् धर्मिप्रतीतिर्हि भेदप्रत्ययस्य कारणं सन्निहितेऽपि धर्मिणि व्यवहितप्रतियोगिज्ञानमन्तरेण भेदस्याज्ञातत्वे नान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्य्यकारणभावावगमात् । तस्माच्च भेदप्रत्यक्षं दुष्परमिति चेत् किं वस्तुस्वरूपभेदवादिनं प्रति इमानि दूषणान्युद्घुष्यन्ते किं वा धर्मिभेदवादिनं प्रति । प्रथमे चोरापराधान्माण्डव्यनिग्रहन्यायापातः भवदभिधीयमानदूषणानां तदविषयत्वात् । ननु वस्तुस्वरूपस्यैव भेदत्वे प्रतियोगिसापेक्षत्वं न घटते घटादितत्तत्प्रतियोगिसापेक्ष एव सर्वत्र भेदः प्रथत इति चेन्न प्रथमं सर्वतो विलक्षणतया वस्तुस्वरूपे ज्ञायमाने प्रतियोग्यपेक्षया विशिष्टव्यवहारोपपत्तेः तथा हि परिमाणघटितं वस्तुस्वरूपं प्रथममवगम्यते पश्चात् प्रतियोगिविशेषापेक्षया ह्रस्वं दीर्घमिति तदेव विशिष्य व्यवहारभाजनं भवति । तदुक्तं विष्णुतत्त्वनिर्णये “न च विशेषणविशेष्यतया भेदसिद्धिः विशेषणविशेष्यभावश्च भेदापेक्षः, धर्मिप्रतियोग्यपेक्षया भेदसिद्धिः भेदापेक्षञ्च धर्मिप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याश्रयतया भेदस्यासिद्धेः पदार्थस्वरूपत्वाद्भेदस्येत्यादिना” । अत एव गवार्थिनो गवयदर्शनाच्च प्रवर्त्तन्ते गोशब्दञ्च न स्मरन्ति । न च नीरक्षीरादौ स्वरूपे गृह्यमाणे भेदप्रतिभासोऽपि स्यादिति भणनीयं समानाभिहारादिप्रतिबन्धकबलाद्भेदभानव्यवहाराभावोपपत्तेः तदुक्तम् “अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् । सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्चेति” अतिदूराद् गिरिशिखरवर्त्तितर्वादौ, अतिसामीप्याल्लोचनाञ्जनादौ, इन्द्रियघाताद्विद्युदादौ, मनोऽनवस्थानात् कामाद्युपप्लुतमनस्कस्य स्फीतालोकवर्त्तिनि घटादौ, सौक्ष्म्यात् परमाण्वादौ, व्यवधानात् कुड्याद्यन्तर्हिते, अभिभवात् दिवाप्रदीपप्रभादौ, समानाभिहारात् नीरक्षीरादौ यथावद्ग्रहणं नास्तीत्यर्थः । भवतु वा धर्मभेदवादस्तथापि न कश्चिद्दोषः धर्मिप्रतियोगिग्रहणे सति धर्मभेदभानसम्भवात् । न च धर्मभेदवादे तस्य तस्य भेदस्य भेदान्तरभेद्यत्वेनानवस्था दुरवस्था स्यादित्यास्थेयं भेदान्तरप्रसक्तौ मूलाभावात् भेदभेदिनौ भिन्नाविति व्यवहारदर्शनात् । न चैकभेदबलेनान्यभेदानुमानं दृष्टान्तभेदाविघातेनोत्थानदोषाभावात् । सोऽयं पिण्याकयाचनाय गतस्य खारिकातैलदातृत्वाभ्युपगम इव दृष्टान्तभेदविमर्दे त्वनुत्थानमेव । न हि वरविघाताय कन्योद्वाहः । तस्मान्मूलक्षयाभावादनवस्था न दोषाय । अनुमानेनापि भेदोऽवसीयते । परमेश्वरो जीवाद्भिन्नः तं प्रति सेव्यत्वात् यो यं प्रति सेव्यः स तस्माद्भिन्नः यथा भृत्याद्राजा । न हि सुखं मे स्यात् दुःखं मे न मनागपि इति

पूतिमयूरिका स्त्री पूतिर्मयूरीव ततः स्वार्थे कं। अज-मोदायाम् राजनि०।

पूतिमाष पु० गोत्रप्रवर्त्तर्षिभेदे "संकृतिपूतिमाषतण्डिशम्बुशैव-गवानामाङ्गिरसगौरिवीतसाङ्कृत्येति" आश्व०श्रौ०१२।१२।५ ततः गर्ग०अपत्ये यञ्। पौतिमाष्य तदपत्ये पुंस्त्री०।

पूतिमृत्तिक न० ७त०। नरकभेदे याज्ञ० ३।२।२ श्लो०।

पूतिमेद पु० पूतिर्मेदोऽस्य। अरिमेदे विट्खदिरे। राजनि०

पूतिवक्त्र पु० पूति वक्त्रमस्य। दुर्गन्धमुखयुक्ते "पूतिवक्त्रस्तु सूचकः" याज्ञ०३।२११ श्लो० तन्निदानकर्मभेद उक्तः।

पूतिवात पु० पूत्यै पवित्रतायै वातोऽस्य। १विल्ववृक्षे रत्नमा० कर्म०। २दुर्गन्धयुक्तवायौ पु०।

पूतिवृक्ष पु० कर्म०। श्योनाकवृक्षे रत्नमा०।

पूतिशारिजा स्त्री पूतिः शारीव जायते जन–ड। खट्टाशे (खटाश) वनजन्तुभेदे त्रिका०।

पूतीक पु० पूतिक+पृषो०। पूतिकरञ्जे अमरः।

पूतीकरञ्ज पु० पूतिकरञ्ज+पृषो०। करञ्जभेदे रत्नमाला।

पूतीका स्त्री पूतिका+पृषो०। (पुँइ) ख्याते लताभेदे पूतिक-शब्दे ताण्ड्य०ब्रा० वाक्ये दृश्यम्।

पूत्यण्ड पु० पूति दुर्गन्धमण्डमस्य। (गँधीपोका) १गन्धकीटे २कृष्णनाभियोनिमृगभेदे च पुंस्त्री० मेदि०। भा०शा० २२४अ०

पूथिका स्त्री पूतिका+पृषो०। पूतिकायां शाकभेदे सुश्रुतः। चुच्चुशब्दे २९५६ पृ० दृश्यम्।

पून त्रि० पू–क्त "पूञो विनाशे" पा० क्तस्य नः। विनष्टे।

पूप पु० पू–पक्। १पिष्टके अमरः। पूपाय हितम् अपूपा० छ पक्षे यत्। पूपीय पूप्य तदर्थे तण्डुलादौ त्रि०।

पूपला स्त्री पूपं तदाकारं लाति ला–क। पोलिकायां हेमच० स्वार्थे क। पूपलिका तत्रार्थे द्वारा०। [कायां त्रिका०।

पूपाली स्त्री पूपाय अलति अल–अच् गौरा०ङीष्। पोलि-

पूपाष्टका स्त्री अष्ट परिमाणं यस्याः कन् अष्टका अष्टमी उपचारात् तत्कर्त्तव्यं श्राद्धम् पूपद्रव्यसाधनाष्टका कर्म०। आग्रहायण्याः परतः कृष्णाष्टमीविहिते श्राद्धे। "आद्याः पूपैः सदा कार्य्या मांसैरन्या भवेत्तथा। शाकैः कार्य्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः" ति०त०।

पूपिका स्त्री पूपस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। पोलिकायां हेम०।

पूय दुर्गन्धे अक० भेदने विशरणे च सक०दिवा०आत्म०सेट्। पूयते अपूयिष्ट। अपूयिढ्वं (ध्वम्) पुपूये।

पूय न० पूय–अच्। व्रणादिनिःसृते रक्तविकारभेदे (पुँज)। हेमच०। भावे ल्युट्। पूयन तत्रार्थे न० शब्दच०।

पूयमानयव अव्य० पूयमाना निस्तुषीक्रियमाणा यवा यत्र। तिष्ठद्गु० अव्ययी०। परिष्क्रियमाणयवाधारे खलादौ।

पूयरक्त पु० पूययुक्तं रक्तमत्र। "दोषैर्विदग्धैरथ वापि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तु। नासा स्रवेत् पूय-मसृग्विमिश्रं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम्" सुश्रुतोक्ते नासारोगभेदे पूयशोणितादयोऽप्यत्र।

पूयवर्द्धन पु० पूयं वर्द्धयति वृध–णिच्–ल्यु। सुश्रुतोक्ते नवधान्यादौ द्रव्यवर्गभेदे।

"नवधान्यमाषतिलकलायकुलत्थनिष्पावहरितकशाकाम्ल-लवणकटुकगुडपिष्टविकृतिवल्लूरशुष्कशाकाजाविकानूपौद-कमांसवशाशीतोदककृशरपायसदधिदुग्धतक्रप्रभृतीन् परि-हरेत्। तक्रान्तो नवधान्यादिर्योऽयं वर्ग उदाहृतः। दोषसञ्जननो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्द्धनः"। [दयोऽप्यत्र।

पूयारि पु० ६त०। निम्बवृक्षे राजनि०। पूयनाशका-

पूयालस पु० "पक्वः शोफः सन्धिजः संस्रवेद्यः सान्द्रं पूयं पूति पूयालसः सः" सुश्रुतोक्ते सन्धिगतरोगभेदे।

पूयोद न० पूयमेवोदकमत्र उदादेशः। नरकभेदे भाग०५।२।७।

पूर पूर्त्तौ प्रीणने च दिवा०आत्म०सक०सेट्। पूर्य्यते अपूरि-अपूरिष्ट। पुपूरे ईदित्। पूर्णः। [पूरितः।

पूर पूर्त्तौ प्रीणने चु० उभ०सक०सेट्। पूरयति अपूपुरत् त।

पूर पु० पूर–क। १जलसमूहे २खाद्यभेदे ३व्रणशुद्धौ च मेदि०। ४दाह्यागुरुणि न० राजनि०।

पूरक त्रि० पूरयति पूरि–ण्वुल्। १पूरणकर्त्तरि २गुणके अङ्के च। ३वीजपूरे राजनि०। ४वहिःस्थित्रिकस्य प्राणस्य वायोः नासयाकर्षण देहान्तःप्रवेशनरूपव्यापारभेदे। प्राणायाम-शब्दे दृश्यम्। स्वाशौचकालमध्ये देये प्रेतस्यातिवाहिक-देहनाशनेन प्रेतदेहपूरके ५पिण्डे तत्कर्त्तव्यतादिशु०त०यथा "अतेदं वीजं पूर्वक्रियाया आतिवाहिकदेहत्यागोत्तरं देहान्तरजननं, मध्यक्रियाया अपि प्रेतत्वपरिहारो-त्तरं देहान्तरजननं ततश्चैकयैव तत्सिद्धौ पुनस्तत् करणं वचनाभावेऽनर्थकम्। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे "तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्। ऊर्द्ध्वं व्रजन्ति भूतानि त्रीण्यस्मात्तस्य विग्रहात्"। त्रीणि भूतानि तेजोवाय्वाकाशानि पृथिवीजले तु अधो गच्छतः। तत्क्षणात् मृत्युक्षणात्। तथा "आतिवाहिक संज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव!। केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्"। तथा "प्रेतपिण्डैस्तथा दत्तै-

देहमाप्नोति भार्गव ! । भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः । प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम् । श्माशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते । तत्रास्य यातना घोराः शतवातातपोद्भवाः । ततः सपिण्डीकरणे बान्धवैः स कृते नरः । पूर्णे संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते । ततः स नरके याति स्वर्गे वा स्वेन कर्मणा"। तथा च वायुपुराणम् "पूरकेण तु पिण्डेन देहो निष्पाद्यते यतः । कृतस्य करणायोगात् पुनर्नावर्त्तयेत् क्रियाम्" । अत एवातिवाहिकदेहपरित्यागाय तत्कालीनकर्मोऽसमर्थपुत्रसत्त्वेऽप्यन्येन दाहादि क्रियते "पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैर्नरैः । संघातगतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा । पूर्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः" शुद्धित० ।

तेन दाहादिपूरकपिण्डदानान्तमाद्यक्रिया तया आतिवाहिकदेहनिवृत्तिपूर्वकं प्रेतदेहप्राप्तिः आद्यश्राद्धादिसपिण्डान्ता मध्यक्रिया तया प्रेतदेहवमुक्तिपूर्वकं भोगदेहप्राप्तिः तदुत्तरवार्षिकादिश्राद्धादि उत्तरक्रिया तया भोगमात्रमिति भेदः । पूरकपिण्डदानकालादिच शुद्धित० निर्णीतो यथा

"प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायान्नं समाहितः । यत्नाच्च वसु चान्येषु स एव प्रददात्यपि । मृण्मयं भाण्डमादाय नवं स्नातः सुसंयतः । वगुडं सर्वदोषघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् । ततश्चोत्तरपूर्वस्यामग्निम् प्रज्वालयेद्विधि । तण्डुलप्रसृतिं तत्र प्रक्षाल्याद्भिः पचेत् स्वयम् । सर्पावर्तैस्तिलैर्मिश्रां कीटकीटविवर्जिताम् । द्वारोपान्ते ततः क्षिप्रा शुद्धां वा गौरमृत्तिकाम् । तत्पृष्ठे प्रस्तरेद्दर्भान् याम्याग्रान् देशसम्भवान् । ततोऽवनेजनं दद्यात् संस्मरन् गोत्रनामनी । तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः संस्कृतं तप्तमेव हि । दद्यात् प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणाभिमुख स्थितः । फलमूलगुडक्षीरतिलमिश्रन्तु कुत्रचित् । अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैस्तोयैः सुशीतलैः । ऊर्णातन्तुमयैः शुद्धैर्वासोभिः पिण्डमर्चयेत् । प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद्वाष्पमयी शिखा । तावत्तत्सम्मुखस्तिष्ठेत् सर्वं तोये ततः क्षिपेत् । दिवसे दिवसे देयः पिण्ड एवं क्रमेण तु । सद्यःशौचेऽपि दातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा । त्र्यहाशौचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि । द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि" । दैवात् अग्निदात्रा पूरकपिण्डस्यादाने आद्यश्राद्धाधिकारिणा अन्तिमदिने आद्यश्राद्धदिने वा तत् करणीयमिति व्यवस्था शुद्धित० स्थिता ।

पूरण न० पूर—भावे ल्युट् । अङ्कशास्त्रप्रसिद्धे १गुणने २वृष्टौ ३कुटचटे शब्दमा० । करणे ल्युट् । ४वापतन्तुषु हेम० । ५सेतौ ६समुद्रे च पु० ७कङ्काापूरणे मेदिनिः । यथा द्वयोः पूरणः द्वितीयः । कर्त्तरि ल्यु । ८पूरयितरि त्रि० ९विष्णुतैले धरणिः । करणे ल्युट् ङीप् यया संख्या पूर्यते १० तस्यां संख्यायां स्त्री त्रयाणां पूरणी तृतीयेत्यादि । कर्मणि ल्युट् ।११शाल्मलिवृक्षे पु० अमरः

पूरयितृ त्रि० पूर—तृच् । १पूरणकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् । २विष्णौ पु० । "पूर्णः पूरयिता पुण्यः" विष्णुस० ।

पूराम्ल पु० पूरमम्लं यत्र । वृक्षाम्ले राजनि० ।

पूरिका स्त्री पिष्टकभेदे कृतान्नशब्दे २१८२पृ० दृश्यम् ।

पूरित त्रि० पूर—क्त । १पूर्णे २गुणिते च अमरः ।

पूरु पु० ब०व० । पॄ—बा० कु । १मनुष्ये निघण्टुः ऋ०६।२०।१ वैराजस्य मनोः नड्वलायां जाते २पुत्रभेदे हरिवं०२अ० । ३जह्नुपुत्रभेदे भाग०९।१५।३ । ४राक्षसभेदे यजु०१२।२४ वेददी० । ५ययातिपुत्रभेदे भा० आ० ७५ अ० । तस्यापत्यं अण् । पौरव तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् ।

पूरुष पु० पूर—उषन् । १पुरुषे २नरे च अमरः तस्य शुभाशुभलक्षणं पुरुषशब्दे उक्तं किञ्चिदधिकमत्रोच्यते "कटिर्विशाला बहुपुत्रभागी विशालहस्तो नरपुङ्गवः स्यात् । उरो विशालं धनधान्यभागी शिरोविशालं नरपूजितः स्यात् । न श्रीस्त्यजति रक्ताक्षं नार्थः कनकपिङ्गलम् । दीर्घबाहुं न चैश्वर्यं न मांसोपचितांसकम् । कदाचिद्दन्तुरो मूर्खः कदाचिल्लोमशः सुखी । कदाचित् तुन्दिलो दुःखी कदाचिद्दुश्चला सती । नेत्रस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम् । त्वक्स्नेहेन चैश्वर्यं पादस्नेहेन वाहनम् । अकर्मकठिनौ हस्तौ पादावध्वनि कोमलौ । यस्य पाणितले रक्ते तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् । दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं स्थूललिङ्गेन निर्धनः । कृशलिङ्गेन सौभाग्यं ह्रस्वलिङ्गेन भूपतिः । रेखाभिर्बहुभिर्दुःखं स्वल्पाभिर्धनहीनता । रक्ताभिः श्रियमाप्नोति कृष्णाभिर्लोकपूजितः । अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यवो यस्य विराजितः । उत्तमं भोजनं तस्य शतं जीवति मानवः । अङ्कुशं कुण्डलं छत्रं यस्य पाणितले भवेत् । ऐश्वर्यञ्च विनिर्दिष्टमशीत्यायुर्भवेद्ध्रुवम् । धनुर्यस्य भवेत् पाणौ पङ्कजं वाथ तोरणम् ।

तस्यैश्वर्यञ्च राज्यञ्च अशीत्यायुर्भवेद् ध्रुवम्। कनिष्ठा तर्जनीं यावत् रेखा भवति चाक्षता। विंशत्यब्दाधिकशतं नरा जीवन्त्यनामयाः। कनिष्ठामध्यमां यावत् रेखा भवति चाक्षता। शताब्दं वाथ वाशीतिर्नरो जीवेन्न संशयः। कनिष्ठानामिकायाश्चेत् रेखा भवति चाक्षता। विंशत्यब्दाधिकं शतं नरा जीवन्त्यनामयाः। कनिष्ठानामिकायाश्चेत् रेखा भवति चाक्षता। षष्टिपञ्चाशदब्दं वा नरा जीवन्त्यसंशयम्। रेखया भिद्यते रेखा स्वल्पायुश्च भवेन्नरः। कनिष्ठायां स्थिता रेखा संख्या यावतिका स्मृता। तावती पुरुषाणान्तु नारी भवति निश्चितम्। करमध्यगता रेखा ध्रुवा ऊर्द्ध्वं भवेद् यदि। नृपो वा नृपतुल्यो वा चिरं ख्यातोऽर्थवान् भवेत्। मत्स्यपुच्छप्रकीर्णेन विद्यावित्तसमन्वितः। पितामहस्य वा किञ्चित् धनञ्च लभते ध्रुवम्। मध्यमायां यदि यवा दृश्यन्तेऽत्यन्तशोभनाः। तदान्यसञ्चितं वित्तं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे। यस्याऽथ चक्रमङ्गुष्ठे यवादूर्द्ध्वञ्च दृश्यते। तदा वै पामरादीनामर्ज्जितं धनमाप्नुयात्। तर्जन्यामथ चक्रञ्च मित्रद्वारा धनं भवेत्। तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम्। अनामायां भवेत् चक्रं सर्वद्वारा भवेद्धनम्। तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम्। कनिष्ठायां भवेच्चक्रं वाणिज्येन धनं भवेत्। तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम्। ललाटे दृश्यते यस्य चक्ररेखाचतुष्टयम्। अशीत्यायुः समाप्नोति पञ्च रेखाः शतं समाः। यस्योन्नतं ललाटञ्च ताम्रवर्णञ्च दृश्यते। रेखाहीनस्य कक्षस्य स चोन्नतो मही भ्रमेत्। यस्य जिह्वा भवेद्दीर्घा नासाग्रं लेढ़ि सर्वदा। भोगी भवति निर्विसः पृथ्वीं भ्रमति सर्वदा। दन्ताश्च विरला यस्य नीचवन्नीचकर्मकृत्। प्रगल्भो दन्तुरः सत्यं वेदान्तपारगो भवेत्”। प्राकारान्तरम्। “दन्ताश्च विरला यस्य गण्डे कूपोऽपि जायते। परस्त्रीरमणो नित्यं परवित्तेन वित्तवान्। दीर्घलिङ्गे च सौभाग्यं स्थूललिङ्गे नृपो भवेत्। वक्रस्य कठिनैर्लिङ्गैः प्रमाणान्निर्गतः सदा। रमते च सदा दास्यां निर्धनो भवति ध्रुवम्। कृशलिङ्गेन सूक्ष्मेण रक्तवर्णेन भूपतिः। बहुस्त्रीरमणो नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत्। कृशलिङ्गेन रक्तेन लभते चोत्तमाङ्गनाम्। राज्यं सुखञ्च दिव्याङ्ग्याः कन्यकायाः पतिर्भवेत्। यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम्। अङ्कुशं कुलिशं वापि स राजा भवति ध्रुवम्। कृशनिर्लोमशा ये स्युः कोकराक्षाः कुचेलकाः। कातरा व्यालजिह्वाश्च ते दरिद्रा न संशयः। कपिला मलिनाङ्गाश्च ह्रस्वाश्चैव हृष्टस्वखाः। कृशातिदीर्घा मनुजास्ते दरिद्रा न संशयः। चिबुके श्मश्रुशून्या ये निर्लोमहृदयाश्च ये। ते धूर्त्ता नैव सन्देहः समुद्रवचनं यथा। सूचीमुखाः भग्नपृष्ठाः कृष्णदन्ताः कुचेलकाः। वक्रनासा वज्रनासास्ते नरा दुष्टमानसाः। दयालवश्च दातारो नृपवन्तो जितेन्द्रियाः। परोपकारिणश्चैव तेऽपूर्वा मानवाः स्मृताः”।

पूर्ण त्रि॰ पूर–क्त नि॰। १पूरिते २सकले ३समर्थे च ज्योतिषोक्तासु उभयपक्षयोः ४पञ्चमीदशमीपञ्चदशीतिथिषु च स्त्री मेदि॰। ५आप्तकामे पु॰ स्वेच्छावच्छिन्ने (अपेक्षाशून्ये) गदाधरः। वृ॰सं॰८८अ॰ उक्ते पक्षिभेदानां ६स्वरभेदे पु॰ तत्र दृश्यम् ७नागभेदे पु॰ भा॰ आ॰५७ अ॰। ८प्राधेये देवगन्धर्वभेदे पु॰ ६५ अ॰। ९उदके न॰ निघण्टुः।

पूर्णक पुंस्त्री॰ पूर्ण+संज्ञायां कन्। स्वर्णचूड़खगे मेदि॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। स्वार्थे क। पूर्णशब्दार्थे स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम्।

पूर्णककुद् पु॰ पूर्णं ककुदमस्य अवस्थायाम् अन्त्यलोपः समा॰। तारुण्यावस्थे वृषे। अनवस्थायां तु नान्त्यलोपः।

पूर्णकाकुद् त्रि॰ पूर्णं काकुदं तालु अस्य न अन्त्यलोपः समा॰। पूर्णतालुकमात्रे।

पूर्णकाम पु॰पूर्णः कामोऽस्य। आप्तेच्छे परमेश्वरे मार्क॰१२अ॰

पूर्णकू(कु)ट पुंस्त्री पक्षिभेदे “भषकूटपूरिकरवककराधिकाः पूर्णकूटसंज्ञाः स्युः” वृ॰ सं॰ ८८ अ॰। तत्रैव २५श्लोके ह्रस्वमध्यतया पठितः तत्रार्थे।

पूर्णकुम्भः पु॰ जलादिभिः पूर्णः कुम्भः। १जलादिभिः पूरिते घटे अमरः। २दानवभेदे पु॰ हरिवं॰२४२ अ॰।

पूर्णकोशा ओषधिभेदे वृ॰स॰ ४८।४०।

पूर्णकोष्ठा स्त्री पूर्णं कोष्ठं यस्याः। नागरमुस्तायाम् राजनि॰

पूर्णपर्वेन्दु स्त्री पूर्णः पर्वणि इन्दुः पर्वेन्दुः यत्र। पौर्णमास्यां “हे द्वे चित्रादितारायां पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते” सङ्कर्षणकाण्डम्। “पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते पौर्णमासीयुते” मल॰त॰ रघुनन्दनः।

पूर्णपात्र न॰ नित्यक॰। यज्ञीयके वस्तुपूर्णे १पात्रे मेदि॰। “हर्षादुत्सवकाले यदलङ्कारांशुकादिकम्। आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णकञ्च तत्” जटाधरोक्ते २पुत्रजन्मोत्सवादिषु दासैः स्वामिनोऽङ्गात् वस्त्रादेर्ग्रहणे। होमान्ते ब्रह्मणे देये दक्षिणारूपे ३द्रव्यभेदे “होमान्ते पूर्णपात्रं दक्षिणां

ब्राह्मणे दद्यात्" गोभिलः। तन्मानञ्च छन्दोगपरिशिष्टे "अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्। पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते"। तेन २५६ मुष्टिभिः पूर्णपात्रम्। तत्रत्यद्रव्यञ्चोक्तं "पूर्णपात्रो दक्षिणा" कात्या॰श्रौ॰६।१०।२७। कर्केण। "पाकयज्ञेषु तण्डुलमुद्गगोधूमादियज्ञियधान्यपूर्णः पूर्णपात्रो दक्षिणा धान्यस्य मानपात्रम्" कर्कः। तेनास्य पुंस्त्वमपि। छन्दोगपरिशिष्टे (कर्मप्रदीपे) २।५।२ कात्यायनस्तु प्रकारान्तरमाह "यावता बहुभोक्तुस्तु तृप्तिः पूर्णेन विद्यते। नावरार्ध्यमतः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिरिति"। ४जलपूर्णपात्रे च कात्या॰श्रौ॰ ३।८।८।

पूर्णप्रज्ञ त्रि॰ पूर्णा प्रज्ञाऽस्य। सम्पूर्णबुद्धौ वायोस्तृतीयावतारे मध्वापरनामके आनन्दतीर्थे २वैष्णवमतभेदप्रस्थापकाचार्यभेदे। तन्मतञ्च सर्व॰ सं॰ न्यरूपि यथा "तदितद्रामानुजमतं जीवाणुत्वदासत्ववेदापौरुषेयत्वसिद्धार्थबोधकत्वस्वतःप्रमाणत्वप्रमाणत्रित्वपाञ्चरात्रोपजीव्यत्वप्रपञ्चभेदसत्यत्वादिसाम्येऽपि परस्परविरुद्धभेदादिपक्षत्रयकक्षीकारेण क्षपणकपक्षनिक्षिप्तमित्युपेक्षमाणः स आत्मा तत्त्वमसीत्यादेर्वेदान्तवाक्यजातस्य भङ्ग्यन्तरेणार्थान्तरपरत्वमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसाविवरणव्याजेनानन्दतीर्थः प्रस्थानान्तरमास्थित। तन्मते हि द्विविधं तत्त्वं स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदात्। तदुक्तं तत्त्वविवेके "स्वतन्त्रमस्वतन्त्रञ्च द्विविधं तत्त्वमिष्यते। स्वतन्त्रो भगवान् विष्णुर्निर्दोषोऽशेषसद्गुणः" इति। ननु सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वशून्यं ब्रह्म तत्त्वमिति प्रतिपादकेषु वेदान्तेषु जागरूकेषु कथमशेषसद्गुणत्वं तस्य कथ्यत इति चेन्मैवं भेदप्रमापकबहुप्रमाणविरोधेन तेषां तत्र प्रामाण्यानुपपत्तेः तथा हि प्रत्यक्षं तावदिदमस्माद्भिन्नमिति नीलपीतादेर्भेदमध्यक्षयति। अथ मन्येथाः किं प्रत्यक्षं भेदमेवावगाहते किं वा धर्मिप्रतियोगिघटितम्। न प्रथमः धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्तिमन्तरेण तत्सापेक्षस्य भेदस्याशक्याध्यवसायत्वात्। द्वितीयोऽपि धर्मिप्रतियोगिग्रहणपुरःसरं भेदग्रहणमथ वा युगपत् तत्सर्वग्रहणम्। न पूर्वः बुद्धेर्विरम्य व्यापाराभावात् अन्योन्याश्रयप्रसङ्गाच्च। नापि चरमः कार्य्यकारणबुद्ध्योर्यौगपद्याभावात् धर्मिप्रतीतिर्हि भेदप्रत्ययस्य कारणं सन्निहितेऽपि धर्मिणि व्यवहितप्रतियोगिज्ञानमन्तरेण भेदस्याज्ञातत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्य्यकारणभावावगमात्। तस्मान्न भेदप्रत्यक्षं सुप्रसरमिति चेत् किं वस्तुस्वरूपभेदवादिनं प्रति इमानि दूषणान्युद्घुष्यन्ते किं वा धर्मिभेदवादिनं प्रति। प्रथमे चोरापराधान्माण्डव्यनिग्रहन्यायापातः भवदभिधीयमानदूषणानां तदविषयत्वात्। ननु वस्तुस्वरूपस्यैव भेदत्वे प्रतियोगिसापेक्षत्वं न घटते घटादितत्तत्प्रतियोगिसापेक्ष एव सर्वत्र भेदः प्रथत इति चेन्न प्रथमं सर्वतो विलक्षणतया वस्तुस्वरूपे ज्ञायमाने प्रतियोग्यपेक्षया विशिष्टव्यवहारोपपत्तेः तथा हि परिमाणघटितं वस्तुस्वरूपं प्रथममवगम्यते पश्चात् प्रतियोगिविशेषापेक्षया ह्रस्वं दीर्घमिति तदेव विशिष्य व्यवहारभाजनं भवति। तदुक्तं विष्णुतत्त्वनिर्णये "न च विशेषणविशेष्यतया भेदसिद्धिः विशेषणविशेष्यभावस्य भेदापेक्षः, धर्मिप्रतियोग्यपेक्षया भेदसिद्धिः भेदापेक्षञ्च धर्मिप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याश्रयतया भेदस्यासिद्धेः पदार्थस्वरूपत्वाद्भेदस्येत्यादिना"। अत एव गवार्थिनो गवयदर्शनान्न प्रवर्त्तन्ते गोशब्दञ्च न स्मरन्ति। न च नीरक्षीरादौ स्वरूपे गृह्यमाणे भेदप्रतिभासोऽपि स्यादिति भणनीयं समानाभिहारादिप्रतिबन्धकबलाद्भेदभानव्यवहाराभावोपपत्तेः तदुक्तम् "अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्। सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्चेति" अतिदूरात् गिरिशिखरवर्त्तितर्वादौ, अतिसामीप्याल्लोचनाञ्जनादौ, इन्द्रियघाताद्विद्युदादौ, मनोऽनवस्थानात् कामाद्युपप्लुतमनस्कस्य स्फीतालोकवर्त्तिनि घटादौ, सौक्ष्म्यात् परमाण्वादौ, व्यवधानात् कुड्याद्यन्तर्हिते, अभिभवात् दिवाप्रदीपप्रभादौ, समानाभिहारात् नीरक्षीरादौ यथावद्ग्रहणं नास्तीत्यर्थः। भवतु वा धर्मभेदवादस्तथापि न कश्चिद्दोषः धर्मिप्रतियोगिग्रहणे सति धर्मभेदभानसम्भवात्। न च धर्मभेदवादे तस्य तस्य भेदस्य भेदान्तरभेद्यत्वेनानवस्था दुरवस्था स्यादित्यास्थेयं भेदान्तरप्रसक्तौ मूलाभावात् भेदभेदिनौ भिन्नाविति व्यवहारदर्शनात्। न चैकभेदबलेनान्यभेदानुमानं दृष्टान्तभेदाविघातेनोत्थानदोषाभावात्। सोऽयं पिण्याकयाचनाय गतस्य खारिकातैलदातृत्वाभ्युपगम इव दृष्टान्तभेदविमर्दे त्वदुत्थानमेव। न हि वरविघाताय कन्योद्वाहः। तस्मान्मूलक्षयाभावादनवस्था न दोषाय। अनुमानेनापि भेदोऽवसीयते। परमेश्वरो जीवाद्भिन्नः तं प्रति सेव्यत्वात् यो यं प्रति सेव्यः स तस्माद्भिन्नः यथा भृत्याद्राजा। न हि सुखं मे स्यात् दुःखं मे न मनागपि इति

पुरुषार्थमर्थयमानाः पुरुषाः स्वपतिपदं कामयमानाः सत्कारभाजो भवेयुः। प्रत्युत सर्वानर्थभाजनं भवन्ति। यः स्वस्यात्मनो हीनत्वं परस्य गुणोत्कर्षञ्च कथयति स स्तुत्यः प्रीतः स्तावकस्य तस्याभीष्टं प्रयच्छति। तदाह "घातयन्ति हि राजानो राजाहमिति वादिनम्। ददत्यखिलमिष्टञ्च स्वगुणोत्कर्षवादिनामिति"। एवञ्च परमेश्वराभेदतृष्णया विष्णोर्गुणोत्कर्षस्य स्वगतत्वाकाङ्क्षमत्वाभिधानं विपुलकदलफललिप्सया जिह्वाच्छेदमनुहरति एतादृशविष्णुविद्वेषणादन्धतमसप्रवेशप्रसङ्गात्। तदेतत् प्रतिपादितं मध्यमन्दिरेण महाभारततात्पर्यनिर्णये "अनादिद्वेषिणो दैत्या विष्णोर्द्वेषो विवर्द्धितः। तमस्यन्धे पातयति दैत्यानन्धे विनिश्चयादिति"। सा च सेवा अङ्कननामकरणभजनभेदात्त्रिविधा। तत्राङ्कनं नारायणायुधादीनां,तद्रूपस्मरणार्थमपेक्षितार्थसिद्ध्यर्थञ्च। तथा च शाकल्यसंहितापरिशिष्टम् "चक्रं विभर्त्ति पुरुषोऽभितप्तं वलं देवानाममृतस्य विष्णोः। स याति नाकं दुरितं विधूय विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः। देवासो येन विधृतेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयातास्तमायन्। येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तद्वहन्ति। तद्विष्णोः परमं पदं येन गच्छन्ति लाञ्छिताः। उरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवाम" इति "अतप्ततनुर्न तदामो अश्नुते श्रितास इद्वहन्तस्तत् समासतेति" तैत्तिरीयकोपनिषच्च। स्थानविशेषश्चाग्नेयपुराणे दर्शितः "दक्षिणे तु करे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्। सव्येन शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुरिति"। अन्यत्र चक्रधारणे मन्त्रविशेषश्च दर्शितः "सुदर्शन! महाज्वाल! कोटिसूर्य्यसमप्रभ!। अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय। त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे। नमितः सर्वदेवैश्च पाञ्चजन्य! नमोऽस्तु ते इति"।नामकरणं पुत्रादीनां केशवादिनाम्ना व्यवहारः सर्वदा तन्नामानुस्मरणार्थम्। भजनं दशविधं वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायः, कायेन दानं परित्राणं परिरक्षणं, मनसा दया स्पृहा श्रद्धा चेति। अत्रैकैकं निष्पाद्य नारायणे समर्पणं भजनम्। तदुक्तम् "अङ्कनं नामकरणं भजनं दशधा च तदिति"। एवं ज्ञेयत्वादिनापि भेदोऽनुमातव्यः तथा श्रुत्यापि भेदोऽवगन्तव्यः सत्यमेतमनुविश्वे मदन्ति रातिं देवस्य गृणतोमघोनः सत्यासो अस्य महिमा गृणे शवोयज्ञेषु विप्रराज्ये सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा मयि वारुणो मयि वारुणः" इति मोक्षानन्दभेदप्रतिपादकश्रुतिभ्यः। "इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च" "जगद्व्यापारवर्जम्" "प्रभुकरणासन्निहितत्वाच्चेत्यादिभ्यश्च। न च "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति" श्रुतिबलाज्जीवस्य पारमैश्वर्यं शक्यशङ्कं "सम्पूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेदितिवत् बृंहितो भवतीत्यर्थपरत्वात्। "ननु प्रपञ्चो यदि वर्त्तेत निवर्त्तेत न संशयः। मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः" इति वचनात् द्वैतस्य कल्पितत्वमवगम्यत इति चेत् सत्यं भावमनभिसन्धायाभिधानात् तथा हि यद्ययमुत्पद्येत तर्हि निवर्त्तेत न संशयः। तस्मादनादिरेवायं प्रकृष्टः पञ्चविधो भेदप्रपञ्चः। न चायमविद्यमानः मायामात्रत्वान्मायेति भगवदिच्छोच्यते। "महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च। प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छानन्त! कथ्यते। प्रकृष्टत्वा प्रकृतिर्वासना वासयेद्यतः। अ इत्युक्तो हरिस्तस्य मायाऽविद्येति संज्ञिता। मायेत्युक्ता प्रकृष्टत्वात् प्रकृष्टे हि मयाभिधा। विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैका शब्दैरेतैरुदीर्य्यते। प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च स्वानन्दलक्षणा" इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यबलात्। सैव प्रज्ञा मानत्राणकर्त्री च यस्य तन्मायामात्रं तत्त्व परमेश्वरेण ज्ञातत्वाद्रक्षितत्वाच्च न द्वैतं भ्रान्तिकल्पितं न हीश्वरे सर्वस्य भ्रान्तिः सम्भवति विशेषादर्शननिबन्धनत्वाद्भ्रान्तेः। तर्हि तद्व्यपदेशः कथमित्यत्रोत्तरम् अद्वैतं परमार्थत इति परमार्थत इति परमार्थापेक्षया तेन सर्वस्मादुत्तमस्य विष्णुतत्त्वस्य समाभ्यधिकशून्यत्वमुक्तं भवति। तथा च परमा श्रुतिः "जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा। जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा। मिथश्च जडभेदो यः प्रपञ्चो भेदपञ्चकः। सोऽयं सत्योऽप्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात्। न च नाशं प्रयात्येष न चासौ भ्रान्तिकल्पितः। कल्पितश्चेन्निवर्त्तेत न चासौ विनिवर्त्तते। द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम्। मतं हि ज्ञानिनामेतन्मितं त्रातं हि विष्णुना। तस्मान्मात्रमिति प्रोक्तं परमो हरिरेव तु"इत्यादि। तस्माद्विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव तात्पर्यं सर्वागमानाम्। एतदेवाभिसन्धायाभिहितं भगवता। "द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः

परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः। यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः। यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्। स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत!। इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ!। एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत!"। महावाराहेऽपि "मुख्यञ्च सर्ववेदानां तात्पर्य्यं श्रीपतौ परे। उत्कर्षे तु तदन्यत्र तात्पर्य्यं स्यादवान्तरम्" इति। मुक्तञ्च विष्णोः सर्वोत्कर्षे महातात्पर्य्यम्। "मोक्षो हि सर्वपुरुषार्थोत्तमः धर्मार्थकामास्त्वनित्याः मोक्ष एव नित्यः तस्मान्नित्यं तदर्थाय यतेत मतिमाञ्चर" इति भाल्लवेयश्रुतेः। मोक्षश्च विष्णुप्रसादमन्तरेण न लभ्यते। "यस्य प्रसादात् परमा यत्स्वरूपात् तस्मात् संसारान्मुच्यते नापरे सुरानाराधयन्तोऽसौ परमो विचिन्त्यो मुमुक्षुभिः कर्मपाशादमुष्मादिति" नारायणश्रुतिः। "तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते। समाश्रिताद्ब्रह्मतरोरनन्तात् निःसंशयं मुक्तिफलं प्रयातः" इति विष्णुपुराणोक्तेश्च। "प्रसादश्च गुणोत्कर्षज्ञानादेव नाभेदज्ञानादित्युक्तम्। न च तत्त्वमस्यादितादात्म्यव्याकोपः श्रुतितात्पर्य्यापरिज्ञानविजृम्भणात्। "आह नित्यपरोक्षन्तु तच्छब्दो ह्यविशेषतः। त्वंशब्दश्चापरोक्षार्थं तयोरैक्यं कथं भवेत्। आदित्यो यूप इतिवत् साद्दश्यार्थो तु सा श्रुतिरिति"। तथाच परमा श्रुतिः। जीवस्य परमैक्यञ्च बुद्धिसारूप्यमेव वा। एकस्थाननिवासो वा व्यक्तिस्थानमपेक्ष्य वा। न स्वरूपैकता तस्य मुक्तस्यापि विरूपतः। स्वातन्त्र्यपूर्णतेऽल्पत्वपारतन्त्र्ये विरूपता" इति। अथ वा तत्त्वमसीत्यत्र स एवात्मा स्वातन्त्र्यादिगुणोपेतत्वतात् अतत्त्वमसि त्वं तन्न भवसि तद्रहितत्वादित्येकत्वमतिशयेन निराकृतम्। तदाह "अतत्त्वमिति वा च्छेदस्तेनैक्यं सुनिराकृतम्" इति। तस्मात् दृष्टान्तनवकेऽपि "स यथा शकुनिः सूत्रेण बद्ध" इत्यादिना भेद एव दृष्टान्ताभिधानाय अयमभेदोपदेश इति तत्त्ववादरहस्यम्। तथाच महोपनिषत् "यथा पक्षी च सूत्रञ्च नानावृक्षरसा यथा। यथा नद्यः समुद्राश्च शुद्धोदलवणे यथा। चोरापहार्य्यौ च यथा यथा पुंविषयावपि। तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदैव विलक्षणौ। तथापि सूक्ष्मरूपत्वान्न जीवात् परमो हरिः। भेदेन मन्ददृष्टीनां दृश्यते प्रेरकोऽपि सन्। वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेऽन्यथेति। ब्रह्मा शिवः सुराद्याश्च शरीरक्षरणात् क्षराः। लक्ष्मीरक्षरदेहत्वादक्षरातः परो हरिः। स्वातन्त्र्यशक्तिविज्ञानसुखाद्यैरखिलैर्गुणैः। निःसीमत्वेन ते सर्वे तद्वशाः सर्वदेवता" इति। विष्णुं सर्वगुणैः पूर्णं ज्ञात्वा संसारवर्जितः। निर्दुःखानन्दभुङ्नित्यं तत्समीपे स मोदते। मुक्तानाञ्चाश्रयो विष्णुरधिकाधिपतिस्तथा। तद्वशा एव ते सर्वे सर्वदैव स ईश्वर" इति च। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानञ्च प्रधानत्वकारणत्वादिना युज्यते न तु सर्वमिथ्यात्वेन। न हि सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानं सम्भवति यथा प्रधानपुरुषाणां ज्ञानाज्ञानाभ्यां ग्रामो ज्ञातः अज्ञात इत्येवमादिव्यपदेशो दृष्ट एव। यथा च कारणे पितरि ज्ञाते जानात्यस्य पुत्रमिति। अन्यथा "यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातम्" इत्यत्र एकपिण्डशब्दौ वृथा प्रसज्येयातां मृदा विज्ञातयेत्येतावतैव वाक्यस्य पूर्णत्वात्। न च वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्येतत् कार्यस्य मिथ्यात्वमाचष्टे इत्येष्टव्यं वाचारम्भणं विकारो यस्य तत् अविकृतं नित्यं नामधेयं मृत्तिकेत्यादिकमित्येतद्वचनं सत्यमिति तथ्यस्य स्वीकारात्। अपरथा नामधेयमेवेति शब्दयोर्वैयर्थ्यं प्रसज्येत। अतो न कुत्रापि जगतो मिथ्यात्वसिद्धिः। किञ्च प्रपञ्चो मिथ्येत्यत्र मिथ्यात्वं तथ्यमतथ्यं वा। प्रथमे सत्याद्वैतभङ्गप्रसङ्गः चरमे प्रपञ्चसत्यत्वापातः। नन्वनित्यत्वं नित्यमनित्यं वा उभयथाप्यनुपपत्तिरित्याक्षेपवदयमपि नित्यसमजातिभेदः स्यात्। तदुक्तं न्यायनिर्वाणवेधसा "नित्यमनित्यभावादनित्यनित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः" इति। तार्किकरक्षायाञ्च "धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तितः। धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमो भवेत्" इति। अस्याः संज्ञायाः उपलक्षणत्वमभिप्रेत्याभिहितं प्रबोधसिद्धौ "अन्वर्थत्वात्तु परक्षकधर्मसमेति"। तस्मादसदुत्तरमेतदिति चेत् आंशचितत्वासनमेतत् दुष्टत्वमूलानिरूपणात्। तद्द्विविधं साधारणमसाधारणञ्च तत्राद्यं स्वव्याघातकं द्वितीयं त्रिविधं युक्ताङ्गहीनत्वमयुक्ताङ्गाधिकत्वमविषयवृत्तित्वञ्चेति। तत्र साधारणमसम्भावितमेव उक्तस्याक्षेपस्य स्वात्मव्यापनानुपलम्भात्। एवमसाधारणमपि घटस्य नास्तितायां नास्तितोक्तावस्तित्ववत् प्रकृतेऽप्युपपत्तेः। ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमभ्युपेयते नासत्त्वमिति चेत्

तदेतत् सोऽयं शिरश्छेदेऽपि शतं न ददाति विंशतिपञ्चकन्तु प्रयच्छतीति शाकटिकदृष्टान्तमनुहरेत् मिथ्यात्वासत्त्वयोः पर्य्यायत्वादित्यलमतिप्रपञ्चेन । तत्र "अथातो ब्रह्म जिज्ञासेति" प्रथमसूत्रस्यायमर्थः तत्राथशब्दो मङ्गलार्थोऽधिकारानन्तर्य्यार्थश्च स्वीक्रियते । अतःशब्दो हेत्वर्थः तदुक्तं गारुडे "अथातःशब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि । प्रारभेत नियत्यैव तत्किमत्र नियामकम् । कश्चार्थस्तु तयोर्विद्वान् कथमुत्तमता तयोः । एतदाख्याहि मे ब्रह्मन्! यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः । एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा प्रोवाच सत्तमः । आनन्तर्य्याधिकारे च मङ्गलार्थे तथैव च । अथशब्दस्त्वतःशब्दो हेत्वर्थे समुदीरितः" इति । यतो नारायणप्रसादमन्तरेण न मोक्षो लभ्यते प्रसादश्च ज्ञानमन्तरेण अतो ब्रह्म जिज्ञासा कर्त्तव्येति सिद्धम् । जिज्ञास्यब्रह्मणो लक्षणमुक्तं "जन्माद्यस्य यतः" इति । सृष्टिस्थित्यादि यतो भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यार्थः । तथाच स्कान्दं वचः "उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः । बन्धमोक्षौ च पुरुषाद् यस्मात् स हरिरेकराड्" इति । "यतो वा इमानीत्यादि"श्रुतिभ्यश्च । तत्र प्रमाणमप्युक्तं यथा "शास्त्रयोनित्वादिति" । "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्" "तन्त्वौपनिषदम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः तस्यानुमानिकत्वं निराक्रियते न चानुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमस्ति । तदुक्तं कौर्म्मे "श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् । निश्चयात् साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च । श्रुतिस्मृतिसहायं यत् प्रमाणान्तरमुत्तमम् । प्रमाणपदवीं गच्छेन्नात्र कार्य्या विचारणा" इति शास्त्रस्वरूपमुक्तं स्कान्दे "ऋग्यजुः सामाथर्वा च भारतं पाञ्चरात्रकम् । मूलरामायणञ्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते । यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्त्तितम् । अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तारो नैव शास्त्रं कुवर्त्म तत्" इति । तदनेनानन्यलभ्यः शास्त्रार्थ इति न्यायेन भेदस्य प्राप्तत्वेन तत्र न तात्पर्य्यं किन्त्वद्वैत एव वेदवाक्यानां तात्पर्य्यमिति अद्वैतप्रत्याशा प्रतिक्षिप्ता अनुमानादीश्वरस्य विश्वाभावेन तद्भेदस्यापि ततः सिद्ध्यभावात् । तस्माद्भेदानुवादकत्वमिति तत्परत्वमवगम्यते अत एवोक्तम् "सदागमैकविज्ञेयं समतीतक्षराक्षरम् । नारायणं सदा वन्दे निर्दोषाशेषसद्गुणम्" इति । शास्त्रस्य तत्र प्रामाण्यमुपपादितं "तत्तु समन्वयादिति" समन्वय उपक्रमादिलिङ्गम् उक्तं बृहत्संहितायाम् "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्य्यनिर्णये" इति । एवं वेदान्ततात्पर्य्यवशात्तदेव ब्रह्म शास्त्रगम्यमित्युक्तं भवति । दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शि शिष्टमानन्दतीर्थभाष्यव्याख्यानादौ द्रष्टव्यं ग्रन्थबाहुल्यभियोपरम्यत इति । एतच्च रहस्यं पूर्णप्रज्ञेन मध्यमन्दिरेण वायोस्तृतीयावतारं मन्येन निरूपितमिति । "प्रथमस्तु हनूमान् स्यात् द्वितीयो भीम एव च । पूर्णप्रज्ञस्तृतीयश्च भगवत्कार्य्यसाधकः" इति । एतदेवाभिप्रेत्य तत्र तत्र ग्रन्थसमाप्ताविदं पद्यं लिख्यते "यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने दिव्यानि रूपाण्यलं द्योतद्दर्शितमित्थमेतदखिलं वेदस्य गर्भे महः । वायो रामवचोनतं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे" । तस्मात् सर्वस्य शास्त्रस्य विष्णुतत्त्वं सर्वोत्तममित्यत्र तात्पर्य्यमिति सर्वं निरवद्यम्"

पूर्णबीज पु० पूर्णं बीजं यस्य । बीजपूरे राजनि० ।

पूर्णभद्र पु० १नागभेदे भा०आ०३५ अ० । २यक्षभेदे हरिवं० २१ अ० । स च रत्नभद्रसुतः तस्य पुत्रः हरिकेशः तत्कथा काशीख० ३२ अ० ।

पूर्णमा स्त्री पूर्णः कलापूर्णश्चन्द्रो मीयतेऽस्यां मा–घञर्थे क । पूर्णमास्यां तिथौ ।

पूर्णमास् स्त्री पूर्णः कलाभिः पूर्णो माश्चन्द्रमा यत्र । १पूर्णिमायाम् । पूर्णं मासं मिमीते मा–असुन् । २सूर्य्ये ३चन्द्रे च "एष वै पूर्णमाः । य एष तपत्यहरहर्ह्येवैष पूर्णोऽथैष एव दर्शो यच्चन्द्रमा ददृश इव ह्येष अथो इतरथाहुः एष एव पूर्णमा यच्चन्द्रमा एतस्य ह्यनुपूरणं पौर्णमासीत्याचक्षते" शत०ब्रा०११।२।४।१ "एषः सूर्य्यस्तपति एष खलु पूर्णमाः स पूर्य्यमाणः ददृश इव अमावास्यायामविद्यमानः प्रतिपदि पश्चाद्दृश्यमानो भवति । एतस्य पूरणमनुलक्ष्य पौर्णमासीत्याचक्षते" भा० ।

पूर्णमास पु० पूर्णमासी विधानकालत्वेनास्त्यस्य अच् । १पूर्णिमायां कर्त्तव्ये यागभेदे "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" "सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ" श्रुतिः । आदित्यभेदस्य धातुरनुमतिभार्य्यायां जाते २पुत्रभेदे । "धातुः कुहूः सिनीवाली२ राका३ चानुमति४स्तथा । सायं १दर्शमथ प्रातः२ पूर्णमास४ मनुक्रमात्" भाग० ६।१८।३। अनुमत्यनुपन्नः । पूर्णमासयागविधानस्य शत०ब्रा०११।२।४।८ । पूर्णो मासश्चान्द्रमासो यत्र गौरा० ङीष् । २पूर्णिमातिथौ स्त्री शब्दमाला ।

पूर्णमुख पु० जनमेजयसर्पसत्रे दग्धनागभेदे भा० आ०५७अ०।

पूर्णयोग पु० बाहुयुद्धभेदे तत्प्रकारः भा०स०२३अ०उक्तो यथा "ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुशस्त्रौ समीयतुः। वीरौ परमसंहृष्टावन्योऽन्यजयकाङ्क्षिणौ। करग्रहणपूर्वं तु कृत्वा पादाभिवन्दनम्। कक्षैः कक्षां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः। स्कन्धे दोर्भ्यां समाहत्य निहत्य च मुहुर्मुहुः। अङ्गमङ्गैः समाश्लिष्य पुनरास्फालनं विभो!। चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबन्धं च चक्रतुः। गलगण्डाभिघातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम्। बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिरावुभौ। उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तु। करसंपीडनं कृत्वा गर्जन्तौ वारणाविव। नर्दन्तौ मेघसङ्काशौ बाहुप्रहरणावुभौ। तलेनाहन्यमानौ तु अन्योऽन्यं कृतवीक्षणौ। सिंहाविव सुसंक्रुद्धावाकृष्याकृष्य युध्यताम्। अङ्गेनाङ्गं समापीड्य बाहुभ्यामुभयोरपि। आवृत्य बाहुभिश्चापि उदरं च प्रचक्रतुः। उभौ कट्यां सुपार्श्वे तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ। अधोहस्तं स्वकण्ठे तूदरस्योरसि चाक्षिपत्। सर्वातिक्रान्तमर्यादं पृष्ठभङ्गं च चक्रतुः। सम्पूर्णमूर्च्छां बाहुभ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतुः। तृणपीडं यथाकामं पूर्णयोगं समुष्टिकम्। एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम्" मू०। "कक्षैर्दोर्मूलैः कक्षां प्रकोष्ठगतां रज्जुं धुन्वानौ यत्र यत्र कक्षे आस्फोटं चक्रतुः बाहुमूलास्फालनेनाङ्गदबन्धरज्जुशेषं कम्पयन्तावित्यर्थः। चित्रहस्तादिकं हस्तस्यातिवेगेनाकुञ्चनप्रसारणोपर्य्यधश्चालनमुष्टीकरणानि चित्रहस्ताः। आदिपदात् पादस्याप्याकुञ्चनादि। कक्षाबन्धं परस्परकक्षायां हस्तौ कृत्वा बन्धनम् गले गण्डेन भालदेशेनाभिघातस्तेन पाषाणसदृशाङ्गत्वात्तयोरभिघातेन विस्फुलिङ्गोत्पत्त्याऽशनिं वज्रमिव ससृजतुरित्यर्थः। बाहुपाशादिकं चरणपाशादिशब्दार्थः। पादाभ्यामाहताः शिराः स्नायवो याभ्यां तौ दृढप्रहारेण नाडीपर्य्यन्तमपि वेदनावन्तावित्यर्थः। उरोहस्तमुरसि चपेटाप्रहारं पूर्णकुम्भौ ग्रथिताङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां परशिरसः पीडनं पूर्णकुम्भः द्वित्वं परस्परं द्वावपि चक्रतुरिति वक्तुम्। तलेन चपेटया, आहत्य जत्रुदेशे पृष्ठं कृत्वा बाहुभिर्बाहुभ्यां द्वावपि मिथ उदरमादाय प्रचक्रतुः प्रचिक्षिपतुः क्षिप विक्षेपेऽस्य रूपम्। एवं कट्यां सुपार्श्वे च प्रचक्रतुः। तक्षवन्तौ तक्षस्तनूकरणं गात्रसङ्कोच इत्यर्थः तद्वन्तौ। अधोहस्तमुदरस्याधस्तादुस्तं कृत्वा हस्ताभ्यामुदरमावेष्ट्य स्वकण्ठे स्वोरसि च कण्ठोरःसमीपे आनीयाक्षिपदास्फालितवान्। पृष्ठस्य भूमंस्पर्शेन जातं भङ्गं पराभवं बाहुभ्यामुदरादीनि पीडने सम्पूर्णमूर्च्छम्" नीलकण्ठः।

पूर्णवैनाशिक पु० सर्ववैनाशिके सर्वम्शून्यत्ववादिनि बौद्धभेदे सर्ववैनाशिकोऽप्यत्र।

पूर्णहोम पु० पूर्णो होमः। पूर्णाहुतौ।

पूर्णा स्त्री "नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात्" ज्यो०त०उक्ते पक्षयोः पञ्चमीदशमीपञ्चदशीरूपे तिथिभेदे

पूर्णाङ्गद पु० नागभेदे भा० आ० ५७ अ०।

पूर्णान(ल)क न०। बद्धापनायाम्रे पूर्णपात्रे मेदि० पूर्णपात्रशब्दे दृश्यम्। [कारे विदङ्गे च।

पूर्णानन्द पु० पूर्ण आनन्दो यत्र। १परमेश्वरे २तन्त्रप्रकरण-

पूर्णाभिषेक पु० कर्म०। तन्त्रोक्ते कौलाभिषेकभेदे।

पूर्णायुस् पु० १प्राधेये गन्धर्वभेदे भा०आ०६५अ०। पूर्णमायुरस्य। २शतायुष्के कर्म०। ३शतवर्षमिते जीवनकाले न०।

पूर्णावतार पु० कर्म०। १नृसिंहे २रामे ३श्रीकृष्णे च तेषां भगवतः संपूर्णावतारत्वात् तथात्वं अन्येषान्तु कलावतारत्वम्। "पूर्णो नृसिंहो रामश्च श्वेतद्वीपविराड् विभुः। परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठे गोकुले स्वयम्। वैकुण्ठे कमलाकान्तो रूपभेदाच्चतुर्भुजः। गोलोके गोकुले राधाकान्तोऽयं द्विभुजः स्वयम्" ब्रह्मवै०जन्मख०२९ अ० उक्तेस्तेषां तथात्वम्।

पूर्णाशा स्त्री नदीभेदे भा० भी० ९ अ०।

पूर्णाहुति स्त्री पूर्णा आहुतिः। होमसमाप्तौ होम्यायामाहुतौ शत०ब्रा० २।२।१।१।

पूर्णि स्त्री पृ—णिङ्। पूर्तौ पूर्णिमा।

पूर्णिका स्त्री नासाच्छिन्नीनामकखगे त्रिका०।

पूर्णिमा स्त्री पूर्णिं पूर्त्तिं मिमीते मा—क। १पौर्णमास्यां तिथौ मरीचेः कलायां पत्न्यां जाते २कन्याभेदे "भार्या मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा। कश्यपं पूर्णिकाञ्चैव ययोरापूरितं जगत्। पूर्णिकाऽसूत विरजं विश्वगञ्च परन्तप!। भाग०४।१।१२ तत्तिथिस्वरूपं द्वैधे खण्डभेदस्य कर्मभेदे व्याप्त्यादिकं च कालमा० न्यरूपि यथा "तत्र शुक्लायां पञ्चदश्यां चन्द्रमण्डलं स्वकलाभिः सर्वात्मना पूर्य्यते सेयं मण्डलपरिपूर्त्तिः पूर्णिमेत्यनेन नाम्ना ज्ञायते। तदुक्तं ब्रह्माण्डमत्स्यपुराणयोः "कालत्रये व्यतिक्रान्ते दिवापूर्णौ परस्परम्। चन्द्रादित्यौ प-

राह्णे तु पूर्णत्वात् पूर्णिमा स्मृता” इति । अह्नः परो भागः पराह्णः सूर्य्यास्तसमयकाल इत्यर्थः । तत्र यथादित्यः संपूर्णमण्डलः सन्नस्तमेति तथोत्तरक्षणे चन्द्रः सम्पूर्णमण्डलः सन्नुदेतीति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावस्य विवक्षितत्वाद् द्वयोरादित्यचन्द्रयोरुपन्यासः । यथा मण्डलपूर्णत्वविवक्षया पूर्णिमाशब्दः प्रयुज्यते तथा मासपूर्णत्वविवक्षया पौर्णमासीशब्दः प्रयुज्यते । तदुक्तं भविष्योत्तरे “पौर्णमासी महाराज ! सोमस्य दयिता तिथिः । पूर्णो मासो भवेद् यस्मात् पौर्णमासी ततः स्मृता” इति । पूर्णिमामावास्ययोर्विकल्पेन मासान्तत्वं मासप्रस्तावे दर्शितम् । अतएव पौर्णमास्यामत्यन्तविप्रकर्षे सत्यनभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलः सम्पूर्णो दृश्यते । तावेतौ सन्निकर्षविप्रकर्षौ गोभिल आह “यः परो विप्रकर्षः सूर्य्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी । यः परः सन्निकर्षः सामावास्येति” । तदेवं पर्वाभिधायाः पञ्चदश्याः पूर्णिमादिनामनिर्वचनेन स्वभावविशेषो ज्ञापितो भवति । ते च पूर्णमास्यामावास्ये प्रत्येकं द्विविधे । तच्च पुराणे दर्शितम् “राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा स्मृता । सिनीवाली कुहूश्चैवममावास्या द्विधैव तु” इति । एतासां चतसृणां स्वरूपं काठकशाखायां विस्पष्टं श्रूयते “या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राका । या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूः” इति । वृहद्वशिष्ठोऽपि “राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासीद्वयं विदुः । राका संपूर्णचन्द्रा स्यात् कलोनाऽनुमतिर्मता । पौर्णमासी दिवा दृष्टे शशिन्यनुमतिः स्मृता । रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन् सैव राकेति कीर्त्तिता” । मत्स्यब्रह्माण्डपुराणयोः “यस्मात्तामनुमन्यन्ते पितरो दैवतैः सह । तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता । अत्यर्थं राजते यस्मात् पौर्णमास्यां निशाकरः । रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः” इति । “अथ पञ्चदशी निर्णीयते । सा द्विविधा पौर्णमास्यमावास्या च । तत्र पौर्णमास्यां परस्परविरुद्धानि वाक्यान्युपलभ्यन्ते । तत्र परविद्धाया ग्राह्यत्वं विष्णुधर्मोत्तरे “एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी । अमावास्या तृतीया च उपोष्या स्युः परान्विताः” । परविद्धानिषेधः पूर्वविद्धाविधिश्च ब्रह्मपुराणपद्मपुराणयोः “षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाऽष्टमी । पूर्णिमा परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम् । पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या सप्तमी व्रतिभिर्नरैः । पौर्णमासी, महीपाल-पराया नियमात्कृता” इति । पूर्वविद्धाग्राह्यत्वं च युग्मवाक्ये । “चतुर्दश्या च पूर्णिमेति” । एवं परस्परविरोधे सति या व्यवस्था सा ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शिता “पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा । वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ ! सावित्रीव्रतमुत्तमम्” इति । सावित्री राजकन्या तया चीर्णं व्रतं सावित्रीव्रतम् । तच्च भविष्योत्तरपुराणे दर्शितम् “कथयामि कुलस्त्रीणां महिम्नो वर्द्धनं परम् । यथा चीर्णं व्रतं पूर्वं सावित्र्या राजकन्यया” इति । एतच्च पौर्णमास्याममावास्यायां च विहितम् । तस्मिन् व्रते पूर्वविद्धा ग्राह्या । व्रतान्तरे पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या किन्तु परविद्धैव कर्त्तव्येति परस्परविरुद्धस्य शास्त्रद्वयस्य व्यवस्था । यदा तु चतुर्दश्यष्टादशनाडिका भवति तदा सावित्रीव्रतमपि तत्र परित्याज्यम् । “भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति” स्मृतेः । योऽयं पौर्णमासीनिर्णयः स एवामावास्यायामप्यवगन्तव्यः । तत्रापि सावित्रीव्रतं पूर्वदिने कर्त्तव्यं व्रतान्तराण्युत्तरदिने । अस्यां च व्यवस्थायां ब्रह्मवैवर्त्तवचनं पूर्वमुदाहृतम् । स्कन्दपुराणेऽपि “भूतविद्धा सिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत् । वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतं तु शिखिवाहन !” इति । एवं च सति युग्मशास्त्रं सावित्रीव्रतव्यतिरिक्तेषु व्रतेषु द्रष्टव्यम् । प्रचेता अपि “नागविद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या च युताष्टमी । दशम्येकादशीविद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी । भूतविद्धाप्यमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गवैः । उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः काठकी श्रुतिः” इति । पद्मपुराणेऽपि “षष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे त्रयोदशी । एताः परयुताः कार्य्याः पराः पूर्वेण संयुताः” इति । यत्तु नारदीयपुराणे “दर्शं च पौर्णमासं च पितुः सांवत्सरं दिनम् । पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते” इति तत् सावित्रीव्रतविषयं श्राद्धविषयं वा । अमावास्यायामिव पौर्णमास्यामपि श्राद्धं विहितम् तथाच पितामहः “अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च । विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते हि सः” इति । अमावास्याश्राद्धस्य च पार्वणरूपत्वमपराह्णस्य तत्कर्मकालत्वं कुतपस्य प्रारम्भकालत्वमित्येतत्त्रितयं प्रतिपत्प्रकरणे प्रत्याब्दिकनिर्णये प्रपञ्चितम्” ।

“सा चतुर्दशीयुता ग्राह्या युग्मात् । यमः “पञ्चान्ते पौ-

तस्मिन् स्नायात् तेन नायाति यमपुरम्" विष्णुः "इत्यत्र ते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रवृहस्पती। पौर्णमासी तु महती ज्ञेया संवत्सरे तु सा। तस्यां स्नानोपवासाभ्यामक्षयं परिकीर्त्तितम्"। सहितौ माससंज्ञानिमित्तकृत्तिकादिनक्षत्रगतौ महाकार्त्तिक्यादिदर्शनात्। तथा च राजमार्त्तण्डः "माससंज्ञे यदा ऋक्षे चन्द्रः सम्पूर्णमण्डलः। गुरुणा याति संयोगं सा तिथिर्महती स्मृता"। स्कान्दमात्स्ययोः "पौर्णमासीषु चैतासु मासर्क्षसहितासु च। एतासु स्नानदानाभ्यां फलं दशगुणं स्मृतम्" ति॰त॰ स्थितम्।

पूर्णेन्दु पु॰ कर्म॰। पञ्चदशभिः कलाभिः पूर्णे चन्द्रे।

पूर्णोत्कट पु॰ पु॰ प्राच्ये देशभेदे मार्क॰ ५८ अ॰। [दृश्यम्।

पूर्णोपमा स्त्री उपमालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८६ पृ॰

पूर्त्त त्रि॰ पूर—क्त नि॰। १पूरिते २छन्ने विश्वः। पॄ—पालने कर्मणि क्त। ३पालिते। भावे क्त। ४पालने न॰ ५शब्दर॰। ५खातादिकर्मणि न॰ अमरः। जातूकर्ण्यः "वापी कूपतडागादिदेवतायतनानि च। अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते"। आरामः पुष्पफलोपायहेतुर्भूभागः। "अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम्। आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते। ग्रहोपरागे यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधीयते। इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते। अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्ते धर्मे न वैदिके"। वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये अग्निहोत्रादाविति" रत्नाकरः। एवं स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकारः। यथा नारीव्रतवृत्तौ वृहस्पतिः "पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्रीयमातुलान्। पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः"। एतेन "जलाशयोत्सर्गे गोरवतरणानुमन्त्रणयोर्यजमानकर्तृकमन्त्रपाठः तत्रामन्त्रकतया स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण तद्वति यागेऽप्यनधिकारः विशेषोपदेशविरहादिति" द्वैतनिर्णयोक्तं निरस्तम्। अतएव तयोर्जलाशयोत्सर्गादिप्रयुक्तवेदीहोमादिसमाचारः। अत्र होमो वह्नौ न साक्षात् कल्पतरुरत्नाकरधृतापस्तम्बवचनात्। तद्यथा क्षारलवणाद्युपक्रम्य "तद्धुतमहुतस्त्वग्नौ न स्त्री जुहुयाच्चानुपेतः इति" अनुपेतः अनुपनीतः, किन्तु ब्राह्मणद्वारा करणीयः। "श्रौतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजः स्वयम्" इति याज्ञवल्क्योक्तेः "ऋत्विग्वादे नियुक्तौ च समौ संपरिकीर्त्तितौ। यज्ञे स्वाम्याप्नुयात् पुण्यं हानिं वादेऽथ वा जयम्" इति वृहस्पत्युक्तेः। वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः। "वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्येति" छन्दोगाह्निकाचारचिन्तामणिधृतस्मृतौ वेदेतिविशेषणात्। "शूद्रोऽप्येवंविधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण संस्कृतः। न केनचित् समसृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः" इति यमस्मृतौ छन्दसा वेदेन इत्युक्तेश्च। तं शूद्रम्। पञ्चयज्ञस्नानश्राद्धेषु वैदिकेतरमन्त्रोऽपि निषिद्धः। शूद्रमधिकृत्य "नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्" इति याज्ञवल्कीयेन "ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते। तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम्" इति योगियाज्ञवल्कीयेन श्राद्धमधिकृत्य "अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः। अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते" इति वराहपुराणीयेन च नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्जित इत्यभिधानात्"।

पूर्त्ति स्त्री पॄ—भावे क्तिन्। १पूरणे "हन्तिः पूर्तिश्च पूरणे" ज्यो॰त॰उक्ते २गुणने च। [ङीप्।

पूर्त्तिन् त्रि॰ पूर्त्तमनेन इष्टा॰ इनि। कृतपूरणे। स्त्रियां

पूर्द्वार न॰ ६त॰। पुरस्य द्वारे गोपुरे अमरः। [अपूर्धीत्।

पूर्धि याच्ञायां भ्वा॰प॰सक॰सेट्। निघण्टुः। पूर्धयति

पूर्ब निमन्त्रणे सक॰ निवासे अक॰ चु॰उभ॰ सेट्। पूर्बयति ते अपुपूर्बत् त। ओष्ठ्यान्तोऽयम्।

पूर्य्य त्रि॰ पॄ—क्यप् पूर—ण्यत् वा। १पूरणीये २परिपाल्ये च

पूर्व निवासे अक॰ निमन्त्रणे सक॰ भ्वा॰ प॰ सेट्। अन्त्यस्थान्तोऽयम्। पूर्वति अपूर्वीत्।

पूर्व(र्व) त्रि॰पूर्व(र्व)—अच्। १प्रथमे आद्ये यस्यां दिशि येषां सूर्यस्य प्रथमं दृष्टिः तेषां तस्यां २दिशि स्त्री तदुपलक्षिते ३देशे यस्य यदपेक्षया प्रथमं जन्मादि तस्य ४तादृशकाले ५तदुपलक्षिते च। तस्य दिग्देशकालव्यवस्थावाचित्वे सर्वनामकार्य्यं पूर्वस्मै इत्यादि जसि ङिङस्योस्तु वा पूर्वे पूर्वाः पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वे पूर्वस्मिन्। स्त्रियां तु न विभाषा पूर्वस्यै पूर्वस्याम् इत्यादि। सर्वनामत्वेन वृत्तिमात्रेऽस्य पुंवद्भावः। पूर्वस्यां स्थितं पूर्वस्थितम्। पूर्वस्या रूपं पूर्वरूपम् इत्यादि।

पूर्व(र्व)कर्म्मन् न॰ कर्म॰। प्रथमे कर्मणि "कर्म त्रिविधं पूर्वकर्मप्रधानकर्म पश्चात्कर्मेति" सुश्रुतः। पूर्वभागे।

पूर्व(र्व)काय पु॰ पूर्वं(र्वं) कायस्य एकदेशित॰। कायस्य

पूर्व(र्व)कालिक त्रि॰ पूर्वः(र्वः)कालः साधनतयाऽस्त्यस्य ठन्। पूर्व(र्व)कालसाध्ये "दर्शनं पूर्व(र्व)कालिकम्"

भा० सौ० ८ अ०। पूर्व(र्व)काले भवः ठञि वृद्धिः। पौर्व्व(र्व)कालिक इत्येव तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् इति भेदः।

पूर्व(र्व)कृत् पु० पूर्वां(र्वां) करोति कृ—क्विप् इत्तौ पुंवत्। १पूर्व(र्व)दिगसूचके आदित्ये २तदधिपे इन्द्रे च यजु० १०।२६। ३पूर्व(र्व)कारकमात्रे त्रि०।

पूर्व(र्व)कोटि स्त्री विप्रतिपत्तौ पूर्वोपात्ते विषये पूर्वपक्षे

पूर्व(र्व)गङ्गा स्त्री नित्यक०। नर्मदानद्यां हेम०।

पूर्व(र्व)चित्ति स्त्री०चित–भावे क्तिन् पूर्वं(र्वं) चित्तिः स्मरणं यस्य। १पूर्वानुभवविषये यजु०१२।११।१२।४२। २अप्सरोभेदे स्त्री हरिवं० १२अ०।

पूर्व(र्व)ज पु० पूर्वस्मिन् काले जायते जन–ड। १ज्येष्ठभ्रातरि रघुः १०।२६। २ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री अमरः। ३पूर्वकालजातमात्रे त्रि०। "ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढ़पूर्व(र्व)जम्"। ४चन्द्रलोकस्थे दिव्यपितृगणे "अथ पूर्व(र्व)जाः" पितरश्चन्द्रगोलस्था न्यस्तशस्त्राः स्वधाभुजः। कव्यवालादयस्ते च" त्रिका०। ५पितामहादौ "स पूर्व(र्व)जानां कपिलेन रोषात्" रघुः। [त्रिका०

पूर्व(र्व)जिन पु० कर्म०। प्राचीने जिनभेदे मञ्जुघोषप्रभृतौ

पूर्व(र्व)दक्षिणा स्त्री पूर्व(र्व)स्या दक्षिणस्याश्चान्तराला दिक् "दिङ्नामान्यन्तराले" पा० स०। पूर्वदक्षिणयोर्दिशोरन्तरालायां दिशि १अग्निकोणे २तद्दिक्स्थे देशे च मार्क० पु० ५८ अ०।

पूर्व(र्व)दिक्पति पु० कर्म०ष० त०। इन्द्रे हेम०। पूर्व(र्व)दिगीशादयोऽप्यत्र। २मेषसिंहादिराशिषु। "प्रागादिककुभां नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम्। मेषाद्या राशयो ज्ञेयास्त्रिरावृत्तिपरिभ्रमात्" ज्यो०त०।

पूर्व(र्व)दिग्बल न० दिग्बलशब्दे ३५७३ पृ० उक्ते सूर्य्यादिग्रहाणां कालभेदे पूर्वस्यां दिशिभवे बलभेदे

पूर्व(र्व)दिग्वदन न० पूर्वादिशि वदनमस्य। दिग्वदनशब्दे ३५७५ पृ० उक्ते मेषसिंहधनूरूपराशित्रिके

पूर्व(र्व)दिश् स्त्री कर्म०। प्राच्यां दिशि यस्यां दिशि येषां सूर्य्यस्य प्रथमदृष्टिः तेषां सा दिक्प्राची। तज्ज्ञानोपायश्च दिग्ज्ञानशब्दे ३५७४ पृ० दृश्यः।

पूर्व(र्व)दिष्ट त्रि० पूर्वं(र्वं) दिष्टं भाग्यं साधनत्वेनास्त्यस्य अच्। पूर्वभाग्यानुरूपेण जाते १दुःखादौ "दैवैर्मर्त्यस्य यत्प्रोक्तं पूर्व(र्व)दिष्टं हि तत् स्मृतम्" भाग० ६।१७ श्लो०। पूर्वं(र्वं) दिष्टम्। २पूर्वविहिते त्रि०।

पूर्व(र्व)देव पु० पूर्वे(र्वे) देवाः। १असुरे अमरः। तेषां प्रथमं देवत्वेन जायमानत्वेऽपि अन्यायाचरणात् ततो भ्रष्टानां दैत्यभावं प्राप्तिरिति पौराणिकी कथानुसन्धेया। कर्म०। पूर्वतनयोः देवयोः २नरनारायणयोः द्वि० व०। भा० उ० ४८ अ०।

पूर्व(र्व)देवता स्त्री कर्म०। अनादिदेवभावेषु पितृषु "अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः। न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्व(र्व)देवताः" मनुः। तदधिकं पितृशब्दे दृश्यम्।

पूर्व(र्व)देश पु० पूर्व(र्व)वर्त्ती देशः। जम्बुद्वीपस्थे देशभेदे स च देशः बृ० सं० १४ अ० कूर्मविभागे दर्शितः।

पूर्व(र्व)नदी स्त्री कर्म०। कूर्मविभागे उक्तायां पूर्वदिक्स्थायां नद्याम् ततो नद्यन्तत्वात् ढक् उत्तरपदवृद्धिः पूर्वनादेय तत्र–भवे त्रि०।

पूर्व(र्व)पक्ष पु० कर्म०। १शुक्लपक्षे अमरः। शास्त्रीयसंशयनिरासार्थप्रश्ने २फक्किकायाम्। ३सिद्धान्तविरुद्धकोटौ "विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्" इत्युक्ताधिकरणावयवभेदे व्यवहारे प्रतिज्ञापरपर्य्याये भाषापत्ररूपे ४प्रथमावयवभेदे। तल्लक्षणादिकं वीरमि० उक्तं यथा "पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरस्तथा। क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयस्तथा" इति बृहस्पतिवचनस्थं निर्णयफलकपरामर्शरूपप्रत्याकलितपरमेव निर्णयपदमुपचारादित्याह "इतरथा पूर्वोदाहृततद्वचनविरोधः स्यात्। तत्र प्रतिज्ञावादी कः स्यादित्यपेक्षिते नारदः "राज्ञे कुर्य्यात् पूर्वमावेदनं यस्तस्य ज्ञेयः पूर्ववादो विधिज्ञैः" इति पूर्ववादः प्रतिज्ञा। पूर्ववादकस्यैव प्रतिज्ञावादितेत्यस्यापवादमाह स एव "यस्य वाभ्यधिका पीड़ा कार्य्यं वाभ्यधिकम्भवेत्। तस्यार्थिवादो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत्"। अर्थिवादः प्रतिज्ञा। बृहस्पतिः "अहंपूर्वि(र्वि)कया यातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा। वादो वर्णानुपूर्वेण ग्राह्यः पीड़ामवेक्ष्य चेति"। मनुरपि "अर्थानर्थावुभौ बुद्धा धर्माधर्मौ च केवलौ। वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत् कार्य्याणि कार्य्यिणाम्"। ब्राह्मणादीनां युगपद्धर्माधिकरणं प्राप्तानां वर्णानुक्रमेण ब्राह्मणस्यादौ ततः क्षत्रियस्येत्येवमादिक्रमेण चतुष्पाद्व्यवहारः प्रवर्त्तनीयो राज्ञा पीडाधिक्यकार्य्यगौरवं चेदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य तदा न पूर्वावेदनक्रमो नापि वर्णक्रमः। यदा तु सर्वे सवर्णास्तदा आवेदनक्रमः। युगपदावेदने समानवर्णत्वे समानपीडत्वे च सभ्यसभापतीच्छयेति

निर्णिक्तोऽर्थः। प्रतिज्ञालक्षणमाह याज्ञवल्क्यः "प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना। समामासतदर्द्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्"। अर्य्यत इत्यर्थः साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्थी तद्विपरीतः प्रत्यर्थी तस्याग्रतः पुरतो लेख्यं लेखनीयं सभ्येन सभापतिना यथावेदितं पूर्व्वावेदनमनतिक्रम्य येन प्रकारेणावेदनसमये स्ववचनं लेखितं तथैव प्रत्यर्थिसमक्षमपि न पुनरन्यथा। तथा सत्यन्यवादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात्। अन्यवादीत्यादि हीनलक्षणे वक्ष्यते। प्रागेवार्थिना स्वप्रतिज्ञातार्थस्य लिखितत्वादधुना लेखनमनर्थकमित्याशङ्कानिरासायाह समामासेति। संवत्सरमासपक्षतिथिवारार्थिप्रत्यर्थिनामतदीयजातिभिरादिशब्दोपात्तैश्च द्रव्यसङ्ख्यातज्जातिक्षणपहृणादिस्थानवेलाक्षमालिङ्गादिभिर्यथोपयोगं चिह्नितमिति कार्य्यमतश्चावेदनकाले लिखितमधुनोपयुक्तर्विहितं लिख्यत इति नानर्थक्यमिति भावः। आदिशब्दग्राह्याणि च कात्यायन आह "निवेश्य कालं वर्षं च मासं पक्षं तिथिं तथा। वेलां प्रदेशं विषयं स्थानं जात्याकृती वयः। साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च सङ्ख्या नाम तथात्मनः। राज्ञां च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च। क्रमात् पितृणां नामानि पीड़ामाहर्त्तृदायकौ। क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं सङ्कल्प्य कीर्त्तयेत्"। कालो धनप्रयोगादिकालः। वर्षं पत्रलिखनकालीनम् एवं मासपक्षतिथयोऽपि सन्ध्यावन्दनादिक्रियोपलक्षितः कालो वेला। प्रदेशः क्षेत्रादिस्थलविशेषः। विषयोऽन्तर्वेद्यादिविषयः स्थानं विवादास्पदीभूतक्षेत्रादिग्रामादि आकृतिरवयवसंस्थानविशेषः वयस्तारुण्यादि प्रमाणं निवर्त्तनप्रस्थादि। आत्मनो राज्ञां च क्षेत्रादिभोगकालीनानां बहुवचनं तदीयपित्रादिप्राप्त्यर्थं निवासो निकटक्षेत्रादिः। पितरोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः। पीड़ा प्रतिभूप्रभृतीनां धनिकादिकृता। आहर्त्ता प्रतिपक्षादिविषयवस्तूनि आनेता दायको दातृविक्रेत्रादिः। क्षमालिङ्गान्यात्मीयधनादेः परोपभोगाद्यपराधसहनचिह्नानि। अन्यत् सुबोधम्। संग्रहकारोऽपि "अर्थवद्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम्। साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च। प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम्। संक्षिप्तं निखिलार्थं च देशकालाविरोधि च। वर्षर्त्तुमासपक्षाहर्वेलादेशप्रदेशवत्। स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोयुतम्। साध्यप्रमाणं सङ्ख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम च। परात्मपूर्व्वजानेकराजनामभिरङ्कितम्। क्षमालिङ्गात्मपीड़ावत् कथिताहर्तृदायकम्। यदावेद्यते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते" इति। अर्थवत् प्रयोजनवत्। धर्म्मसंयुक्तम् अल्पाक्षरप्रभूतार्थत्वादिगुणयुक्तम्। परिपूर्णमध्याहाराद्यनपेक्षम्। अनाकुलमसन्दिग्धाक्षरम्। साध्यवत् साधनीयार्थयुतम्। वाचकपदम् गौणलाक्षणिकपदरहितम्। प्रकृतार्थाविरोधि प्रागावेदितार्थेन सह संवादि। प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धमनतिक्रान्तम् अविरुद्धं पुरराष्ट्रप्राड्विवाकराजाद्यविरुद्धम्। पूर्वापराविरुद्धं व्यवहारिकधर्माविरुद्धञ्च। निश्चितं संशयरहितम्। साधनक्षमम् साधनार्हम्। संक्षिप्तं शब्दाडम्बरशून्यम्। निखिलार्थं निरवशेषवक्तव्यार्थप्रतिपादकम्। देशलोकाविरोधि मध्यदेशीयमस्तकक्षेत्रम् शरत्कालीनशस्याढ्यं मदीयमपहृतमित्यादिदेशकालविरोधविधुरम्। परात्मनोः प्रतिवादिवादिनोर्ये पूर्व्वजाः पित्रादयस्त्रयः अनेके राजानः क्षेत्रादिभुक्तिकालीनास्तेषां नामभिरङ्कितं युक्तम्। अत्रार्थवत्त्वादीनि देशकालविरोधित्वमर्थिप्रत्यर्थिनामान्यूनत्वं चेति सर्व्वत्र भाषायामवश्यम्भावीनि तैर्विना साध्यनिर्देशासिद्धेः। वर्षादीनि तु यत्र यावन्त्युपयुज्यन्ते तत्र तावन्त्येव निवेशनीयानि सर्व्वाणि न सर्व्वत्र अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। तत्र वर्षादीनां कालानां वृद्धिधनद्वैगुण्यादिविवादेन प्रतिपक्षक्रयादिपौर्व्वापर्य्यवादे चोपयोगः। देशप्रदेशस्थानानामाहर्तृदायकयोरात्मादिपूर्व्वजराजादिनाम्नां च स्थावरक्षेत्रादिविवादेषु। साध्याख्याजात्याकारवयसां चौर्य्यादिदास्यविक्रयादिविवादेषु। प्रमाणसंख्ययोर्मेयतुलितादिद्रव्यविवादे चौर्य्यादिविवादे च क्षमालिङ्गानामुपेक्षितपरोपभुज्यमानभूम्यादिविवादे। आत्मपीड़ाया ऋणिकप्रतिभ्वादिविवादे एवमन्यदप्युन्नेयम्। अतएवाशयादाह कात्यायनः "देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च। जातिः संज्ञाधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च। पितृपैतामहश्चैव पूर्व्वराजानुकीर्त्तनम्। स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेत्" इति। एतेषां तत्रोपयोगित्वात्। हारीतोऽपि "आसनं शयनं यानन्ताम्रं कांस्यमयोमयम्। धान्यमश्ममयं यच्च द्विपदञ्च चतुष्पदम्। मणिमुक्ताप्रवालानि हीरका रूप्य काञ्चनम्। यदि द्रव्यसमूहः स्यात् संख्या कार्य्या तदैव तु। यस्मिन् देशे च यद्द्रव्यं येन मानेन मीयते। तेन तस्मिंस्तदा सङ्ख्या कर्त्तव्या व्यवहारिभिः" इति।

मानसंख्याशब्दावत्रान्योऽन्योपलक्षणम् । अत्रैतावद्विवक्षितं यत्र यावदुपयुज्यते तत्र तावन्निवेशः भाषापत्रे । अन्यथा साध्यनिर्देशस्यापूर्णत्वात् पक्षाभासतापत्तेरधिकनिवेशेऽदृष्टार्थतापत्तेरिति । कात्यायनोऽप्यत एवाह "देशकालविहीनश्च द्रव्यसङ्ख्याविवर्जितः । क्रियामानविहीनश्च पक्षो नादेय इष्यते" । क्रिया प्रमाणम् । मानं साध्यपरिमाणम् ।" यद्यपि पूर्वोक्तपक्षलक्षणरहितानां पक्षाभासत्वमर्थसिद्धं तथापि नारदादिभिः स्पष्टार्थं प्रपञ्चितम् । तत्र नारदः "अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्जितम् । लेख्यहीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः" । एतान् स एव विवृतवान् । "अर्थे साधारणेऽप्येको सम्बन्धोऽप्यनियुक्तकः । लेखयेद्यस्तु भाषार्थमन्यार्थं तं विदुर्बुधाः" । गणकार्यमेको वा यद्यसम्बन्धी तदनियुक्तो वा लेखयेद्यस्यां भाषायामित्यर्थः । "ब्रह्महायमिति द्वेषात् क्रोधाद्वापि वदेत्तु यः । अर्थं च शोधयेत् पश्चादर्थहीनान्तु तां विदुः" । उक्तं साध्यं वादिना यस्यान्त्यज्यते सा भाषाऽर्थहीनेत्यर्थः । "गणिते लिखिते मेये तथा चेलग्रहादिषु । यत्र सङ्ख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता" । सङ्ख्यानं सङ्ख्येति व्युत्पत्त्या सङ्ख्याशब्देन गणनतोलनमानानां परिग्रहः । "विद्यया प्राप्तमर्थाय लब्धं क्रीतं क्रमागतम् । नत्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा । समामासस्तथा पक्षस्तिथिर्वारस्तथैव च । यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनान्तु तां विदुः" । अवश्यं यद्यत्र पूर्वोक्तरीत्या लेख्यं तद्रहिता लेख्यहीनेत्यर्थः । "लेखयित्वा तु तां भाषामनिर्दिष्टे तथोत्तरे । निर्दिशेत् साक्षिणः पूर्वमधिकां तां विनिर्दिशेत्" । साक्षिण इति प्रमाणोपलक्षणम् । व्युत्क्रमादत्राधिक्यन्तेनाप्राप्तकालता फलिता । "यत्र स्यात्तु यथापूर्वं निर्दिष्टं पूर्ववादिना । सन्दिग्धमेव लेख्येन भ्रष्टां भाषान्तु तां विदुः" उभयं पूर्वमिति पाठे पक्षद्वयमपि प्रतिज्ञावादिनैव निर्दिष्टं स्यादित्यर्थः" । प्रसङ्गात् पक्षाभासोऽपि तत्र निर्णीतोऽत्र प्रदर्श्यते । तत्र कात्यायनः "अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्" । अप्रसिद्धमाह बृहस्पतिः "न केनचित् कृतो यस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः । यथा फलशृङ्गकृतच्छत्रमपहृतमिति मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्याद्यप्रसिद्धमित्याह विज्ञानेश्वरः । बृहस्पतिना त्विदमसाध्योदाहरणमुक्तं तच्च वक्ष्यते । निराबाधन्निरुपद्रवं मम मन्दिरे दीप्यमानदीपप्रकाशेनायं स्वमन्दिरे व्यवहरतीतिप्रभृति निरर्थमभिधेयहीनं मदीयं कचटतपञ्चवर्गदशं वा गृहीत्वा न ददातीत्यादि विज्ञानयोगी । बृहस्पतिवचनात् त्वन्यथा निरर्थकपदार्थः प्रतीयते यथाह "स्वल्पापराधः स्वल्पार्थो निरर्थक इति स्मृतः" इति । एतस्योदाहरणं स्मृतिचन्द्रिकायाम् "अहमनेन सस्मितमीक्षितः । भामकी शिक्षाऽनेनापहृतेत्यादि निष्प्रयोजनं यथायं देवदत्तोऽस्मद्गृहसन्निधौ सुस्वरमधीते इत्यादि मिताक्षरास्मृतिचन्द्रिकयोरुदाहृतम् । बृहस्पतिना तथैव लक्षितम् । "कार्य्यबाधाविहीनस्तु विज्ञेयो निष्प्रयोजनः" इति । स एव प्रकारान्तरेणापि निरर्थनिष्प्रयोजनौ लक्षितवान् "कुसीदाद्यैः पदैर्हीनो व्यवहारो निरर्थकः । वाक्पारुष्यादिभिश्चैव विज्ञेयो निष्प्रयोजनः" । कुसीदमृणादानं तत्प्रभृतिभिश्चतुर्दशभिरर्थविषयव्यवहारैर्हीनो निरर्थकः । वाक्पारुष्यादिभिर्हिंसात्मकैश्चतुर्भिर्हीनो निष्प्रयोजनः इत्यर्थः । अष्टादशपदाविषयः पक्षो दुष्ट इत्याशयः । असाध्यविरुद्धावाह स एव "ममानेन प्रदातव्यं शशशृङ्गकृतं धनुः । असम्भाव्यमसाध्यन्तं पक्षमाहुर्मनीषिणः । यश्चाप्यावेदिते पक्षे प्राड्विवाकेऽथ राजनि । पुरराष्ट्रे विरोधः स्याद्विरुद्धः सोऽभिधीयते" इति । मिताक्षरायामसाध्यविरुद्धावन्ययोक्तौ "देवदत्तेनाहं सभ्रूभङ्गमुपहसित इत्याद्यसाध्यसाधनासम्भवात् अल्पकालत्वाच्च साक्ष्यादिसम्भवो लिखितं दूरतोऽल्पत्वाच्च दिव्यमिति । मूकेनाहं शप्त इत्यादि विरुद्धमिति" । पुरराष्ट्रादिविरुद्धमपि विरुद्धपदेन व्याख्याय राज्ञा विवर्जित इत्यादिस्मृत्यन्तरञ्च तदर्थं तयोदाहृतन्तच्च पूर्वप्रश्नाभिरनादेयव्यवहारनिरूपणे लिखितम् । अन्येऽपि पक्षाभासाः स्मृतिचन्द्रिकोदाहृतवचनोक्ता ज्ञेयाः । यथा "भिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निरर्थकः । अतीतकालो विद्विष्टः पक्षो नादेय इष्यते । यथास्थानानिवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना । अस्यते तेन पक्षः स भिन्नक्रम उदाहृतः" । व्यत्यस्ताक्षरसन्निवेशो भिन्नक्रम इति यावत् । व्युत्क्रमार्थो व्यवहितान्वयेनार्थबोधकः । प्रकीर्णार्थोऽसङ्कलितार्थः । "मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो यत्र लिख्यते । निरर्थकः स वै पक्षो भूतसाधनवर्जितः । भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते । अतीत-

कालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्मृतः। यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्शनम्। विरुध्यते क्रियाभेदः स पक्षोदिष्ट उच्यते"। भूतसाधनं मूलभूतं साधनं तेन वर्जितः। भूतकालः साध्यकालः। अन्यानपि पक्षाभासानाह स एव "अन्याक्षरनिवेशेन अन्यार्थगमनेन च। व्याकुलन्तु भवेल्लेख्यं क्रिया चैवाकुला भवेत्। साधनं सह साध्येन निर्द्दिष्टं यत्र लेखयेत्। उक्तक्रमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिध्यतीति। विरुद्धश्चाविरुद्धश्च द्वावप्यर्थौ निवेशितौ। एकस्मिन् यत्र दृश्येते तं पक्षं दूरतस्त्यजेत्। परस्परविरुद्धानि यः पदानि निवेशयेत्। विरुद्धपदसङ्कीर्णा भाषा तस्य न सिध्यतीति"। यत्तु "पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः। अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्ध्यतीति" स्मरणात् तस्यायमर्थः। राज्ञा विवर्जितो राजत्यक्तशुल्कादिविषयकर्णादानादिपदमिश्रितस्तु क्रियाभेदेन युगपन्न सिद्ध्यतीति मदीया रूपका इयन्तोऽनया हृत्वाऽनेन गृहीताः सुवर्णञ्च मया निक्षेपीकृतमयमिदं मदीयक्षेत्रमपहरतीत्यनेकपदविषयस्यापि पक्षस्य क्रमेणाप्यनुपादेयत्वे तत्त्वनिर्णयाभावप्रसङ्गेन युक्तिविरोधात्। "बहुप्रतिज्ञं यत्कार्य्यं व्यवहारेषु निश्चितम्। कामं तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सयेति" कात्यायनवचनविरोधाच्च। तस्मादयुगपत् पक्षाभासतैव रमणीयम्। अनेकवस्तुसङ्कीर्णस्यापक्षत्वन्त्वतत्पदसम्बद्धम्। हिरण्यरूपकवासांसि वानेन मत्तो हृत्वा गृहीतान्यस्य हस्ते मया निक्षिप्तान्यनेनापहृतानि वेत्येकस्मिन्नपि पदे युगपदपीदृशपक्षोपन्यासस्यादुष्टत्वात्। साध्यञ्च विधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन वा पक्षनिक्षेपणीयमित्याह कात्यायनः "न्यायं संयच्छते कर्तुमन्यायं वा करोत्ययम्। न लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिद्ध्यति"। न्यायं समित्यनेन ममैतावद्धनमादाय न ददातीत्यादि प्रतिबन्धमुखताऽपि लक्षिता। अन्यायं वेत्यनेन ममेदमपहरतीत्यादि विधिमुखता प्रदर्शिता। बृहस्पतिरपि "प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्। निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः" इति। प्रतिज्ञादोषैः प्रतिज्ञासम्बन्धाभासादिभिर्मुक्तं रहितम्। ते च दर्शिताः प्राक्। साध्यं साधनार्हम्। सत्कारणान्वितं स्फुटलेखरहितहेतुसहितम्। निश्चितं सन्देहाजनकवाक्यरचनायुक्तं न तु स्वयमेव निश्चितं विप्रतिपत्तावर्थनिश्चयाभावात्। लोकसिद्धं व्यवहारिकधर्माविरुद्धम्। अतएव मनुः "सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात् प्रतिष्ठिता। बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्व्यवहारिकात्"। प्रतिष्ठिता प्रसिद्धत्वादिदोषनिर्मुक्ता। भाषा प्रतिज्ञा व्यावहारिकधर्माद्विरुद्धा च सत्या ग्राह्या न भवति राजादीनामित्यर्थः। भवदेवस्तु "यत्र श्रुतमात्र एव सति लोकानां सम्प्रत्ययस्तल्लोकसिद्धं तेन निर्धनकृतो लक्षादिसङ्ख्यधनाक्षेपो न पक्ष इति व्याचख्यौ तद्बाधरूपप्रतिज्ञादोषवत्त्वेनैव तादृशपक्षस्य निराकरणात्। प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तमित्यनेनैव गतार्थम्"। ततः गहा० भवार्थे छ। पूर्वपक्षीय तद्भवे त्रि०।

पूर्व(र्व)पद न० कर्म०। पूर्ववर्त्तिनि विभक्त्यन्ते पदे "पूर्वपदात् संज्ञायामगः" पा०। २पूर्ववर्त्तिस्थाने च।
पूर्वपदमधीते "पूर्वोत्तरपदात्" वार्त्ति० इकन्। पूर्वपदिक तद्वेत्तरि तदध्यायिनि च।

पूर्व(र्व)पर्वत पु० नित्यक०। उदयाचले अमरः।

पूर्व(र्व)पाञ्चालक त्रि० पूर्वस्मिन् पञ्चाले भवः वुञ् उत्तरपदवृद्धिः। पूर्वपञ्चालभवे। पूर्वं पञ्चालानाम् एकदेशिस० तत्र भवः अपि तु नोत्तरपदवृद्धिः। पौर्वपञ्चाल इत्येव सि० कौ०।

पूर्व(र्व)पाटलिपुत्रक त्रि० पूर्वपाटलिपुत्रे भवः वुञ् न पूर्वपदवृद्धिः। पूर्वपाटलिपुत्रनगरभवे। [श्रौ०४।८।४

पूर्व(र्व)पाद पु०पूर्वं पादस्य एकदेशिस०। अग्रचरणे कात्या०

पूर्व(र्व)पालिन् पु०पूर्वं देशं दिशं वा पालयति पालि–णिनि। १पौरस्त्यदेशपतिनृपभेदे २पूर्वदिगीशे इन्द्रे च। [१स०।

पूर्व(र्व)पितामह पु०पूर्वः पितामहात्। प्रपितामहे भा०वि०

पूर्व(र्व)पीठिका स्त्री कर्म०। कथाग्रन्थावतरणिकाभेदे।

पूर्व(र्व)पुरुष पु० कर्म०। पित्रादित्रिके पुरुषे।

पूर्व(र्व)पूर्व(र्व) त्रि० पूर्व+वीप्सायां द्वित्वम्। वीप्सार्थक पूर्वशब्दार्थे। [अश्लेषाशब्दे तदीशादि दृश्यम्।

पूर्व(र्व)फल्गुनी स्त्री अश्विन्यादिषु एकादशे नक्षत्रे।

पूर्व(र्व)फल्गुनीभव पु० पूर्व(र्व)फल्गुन्यां भवति भू–अच्। बृहस्पतौ शब्दमाला।

पूर्व(र्व)भ(भा)द्रपदा स्त्री भद्रस्य वृषस्येव पदं चरणमस्य तस्येदमण् वा कर्म०। अश्विन्यादिषु पञ्चविंशतितमनक्षत्रे तत्स्वरूपादिकं अश्लेषाशब्दे उक्तम्।

पूर्व(र्व)भाव पु० पूर्वो भावः। १पूर्ववर्त्तित्वे कारणत्वे "येन सह पूर्वभावः कारणमादाय वा यस्य" आश्व० कर्म०।

२पूर्ववर्त्तिनि भावे पदार्थधर्मभेदे शृङ्गाररसस्य पूर्वरागापरपर्य्याये ३भावभेदे ।

पूर्व(र्व)भाविन् त्रि॰ पूर्वं भवति भू–णिनि । १कारणे २पूर्ववर्तिनि पदार्थमात्रे च सां॰सू॰१ ७५ ।

पूर्व(र्व)यक्ष पु॰ नित्यक॰ । मणिभद्रादौ जिनोत्तमे त्रिका॰

पूर्व(र्व)रङ्ग पु॰पूर्वं रज्यतेऽस्मिन् रञ्ज–आधारे घञ् । "यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्व(र्व)रङ्गः स उच्यते" दशरूपकोक्ते नान्दीपाठादौ ।

पूर्व(र्व)राग पु॰ पूर्वो रागः । नायकयोर्मेलनात् पूर्वजाते अनुरागभेदे "श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथःसंरूढ़रागयोः । दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते । श्रवणन्तु भवेत्तत्र दूतवन्दिसखीमुखात् । इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात् स्वप्ने च दर्शनम् । अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जड़ता मृतिरिति दशात्र कामदशाः । अभिलाषः स्पृहा चिन्ता प्राप्त्युपायादिचिन्तनम् । उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि । अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्यात् चेतसो भ्रमणाद्भृशम् । व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासः पाण्डुताकृशतादयः । जड़ता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा । रसविच्छेदहेतुत्वान्मरणं नैव वर्ण्यते । जातप्रायन्तु तद्वाच्यं चेतसा चापि काङ्क्षितम् । "वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः" । "आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैः । नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा । न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् । तन्नीलीरागमाख्यान्ति यथा श्रीरामसीतयोः । कुसुम्भरागं तं प्राहुर्यदपैति च शोभते । मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते" सा॰ द॰ ।

पूर्व(र्व)रात्र पु॰ पूर्वं रात्रेः एकदेशिस॰ अच्समा॰ रात्रान्तत्वात् पुंस्त्वम् । रात्रेः पूर्वभागे ।

पूर्व(र्व)रूप न॰ कर्म॰ । अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४००पृ॰ दृश्यम् । भविष्यद्रोगस्य प्रागजातरूपे तस्य लक्षणविशेषो भाविरोगज्ञापकत्वं चोक्तं यथा

"प्राग्रूपं येन लक्ष्यते । उत्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः । लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद्यथायथम् । द्विविधं हि पूर्वरूपं भवति सामान्यं विशिष्टञ्च सामान्यं येन दोषदूष्यसंमूर्च्छनावस्थाजनितेन भाविज्वरादि व्याधिमात्रं प्रतीयते न तु वातादिजनितत्वादिविशेषः । यथा "श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वमिति" । तथा बालगुरुवाक्यप्रद्वेषादि । सामान्याभिप्रायेणैव तन्त्रान्तरं यथा "व्याधेर्जातिर्बुभूषा च पूर्वरूपेण लक्ष्यते । भावः किमात्मकत्वञ्च लक्ष्यते लक्षणेन तु" इति । तथाह पराशरः "पूर्वरूपं नाम येन भाविव्याधिविशेषो लक्ष्यते न तु दोषविशेषः" इति । विशिष्टं यथा ज्वरःज्वरादौ लिङ्गान्येव वातादिजान्यव्यक्तानि । यदुक्तं तत्रैव "अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतिः" । तथाह सुश्रुतः "सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् । पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनन्दनमिति" । हारीतेनाप्युक्तम् "इति पूर्वरूपमष्टानां ज्वराणां सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भाङ्गमर्द्दं भूयिष्ठं हृदयोद्वेगि वातजमिति" । प्राग्रूपं येन लक्ष्यते इत्यस्यार्थमाह रक्षितः "येन श्रमादिना उत्पित्सुः सामग्रीसाकल्यादुत्पादिच्छुरामयो रोगः दोषविशेषेण वातादिजन्यासाधारणवेपथ्वादिनाऽनधिष्ठितोऽसम्बद्धो लक्ष्यते ज्ञायते तत् प्राग्रूपमिति" । लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वादित्यस्यार्थमाह स एव "प्राग्रूपमित्यनेन पूर्वोक्तेन सम्बन्धि लिङ्गं लक्षणम् अव्यक्तं नात्यभिव्यक्तं तत्र हेतुरल्पत्वात् नत्वावरणादियोगादव्यक्तत्वमित्यर्थः । अन्ये तु पूर्वरूपलक्षणमाहुः "स्थानसंश्रयणः क्रुद्धा भाविव्याधिप्रबोधनम् । दोषाः कुर्वन्ति यल्लिङ्गं पूर्वरूपं तदुच्यते" इति । संक्षेपतस्तु लक्षणं भाविव्याधिबोधकमेव लिङ्गं पूर्वरूपम्" इति माधवकरविजयरक्षितौ ।

पूर्व(र्व)वत् अव्य॰ पूर्वस्येव पूर्वेण तुल्यं वा क्रियावति । १पूर्वेण तुल्यक्रियान्वितभेदे पूर्वस्य २तुल्ये च । पूर्वं कारणं विषयतयास्त्यस्य मतुप् मस्य वः । ३कारणेन कार्य्यानुमाने न॰ । "अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टञ्च" गौत॰ सू॰ । "पूर्वं कारणं तद्वत् कारणलिङ्गकम् यथा मेघोन्नतिविशेषेण कार्य्यानुमानमिति" गौत॰ वृत्तिः । "तत्रैकं दृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयं यत् तत् पूर्ववत्, पूर्वं प्रसिद्धं दृष्टस्वलक्षणसामान्यमिति यावत् तदस्य विषयत्वेनास्त्यनुमानज्ञानस्येति पूर्ववत् यथा धूमाद्वह्नित्वसामान्यविशेषः पर्वतेऽनुमीयते तस्य च वह्निसामान्यविशेषस्य स्वलक्षणो वह्निविशेषो दृष्टो रसवत्याम्" सां॰त॰कौ॰ ।

पूर्व(र्व)वयस् त्रि॰ पूर्वं वयः कालावस्थाभेदोऽस्य । १बाल्यावस्थान्विते । कर्म॰ । २बाल्यावस्थायाम् न॰ । वेदे वा॰ अच्समा॰ । पूर्ववयस बाल्यवयसि न॰ । शत॰ब्रा॰१।२।२।४ ।

पूर्व(र्ब)वर्त्तिन् त्रि० पूर्वं वर्त्तते वृत–णिनि । अन्यथा-सिद्धिशून्ये १प्रागवर्त्तिनि कारणे २प्राग्वर्त्तिमात्रे च त्रि०।

पूर्व(र्ब)वाद पु०पूर्वो वादः । व्यवहारे प्रथमावेदने पक्षभाषा-ऽपरपर्य्याये पूर्वपक्षवादे । "पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्य-मालम्बते पुनः । पदसंक्रमणात् ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः" मिताक्षरा ।

पूर्व(र्ब)वादिन् त्रि० पूर्वं वदति वद–णिनि । पूर्ववादकारके व्यवहारे प्रथमावेदनकर्त्तरि अर्थिनि । "मिथ्योक्तौ पूर्व-वादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्" । "मिथ्योत्तरे पूर्ववादी कारणे प्रतिवादिनि च" मिता० ।

पूर्व(र्ब)वार्षिक त्रि०पूर्वं वर्षाणाम् एकदेशिस० ततः "कालात् ठञ्" पा० ठञ् "अवयवादृतोः" पा० उत्तरपदवृद्धिः । वर्षाणां पूर्वभागभवे अवयवादित्युक्तेः पूर्वासु वर्षासु भवः इत्यर्थे ठञि पूर्वपदवृद्धिः पौर्ववर्षिक इत्येव सि० कौ० ।

पूर्व(र्ब)वाह् पु० पूर्वे वयसि वहति वह–णिव ७त० । पूर्व-वयसि वाहके शत०ब्रा० २।१।४।१७ ।

पूर्व(र्ब)वृत्त न०पूर्वं वृत्तम् । कर्म०। प्राचीने वृत्ते इतिहासे ।

पूर्व(र्ब)शारद त्रि० पूर्वं शरदः एकदेशिस०। तत्र भवः ठञ्ण् "अवयवादृतोः" पा० उत्तरपदवृद्धिः । शरदः पूर्वभवे ।

पूर्व(र्ब)शैल पु० कर्म०। उदयाचले जटा०। पूर्वाचलादयोऽप्यत्र ।

पूर्व(र्ब)शक्थ न० पूर्वं शक्थ्नः एकदेशिस०अच्समा० । शक्थ्नः पूर्वभागे । [दयोऽप्यत्र ।

पूर्व(र्ब)समुद्र पु० कर्म० । पूर्ववर्त्तिनि समुद्रे पूर्वसागरा-

पूर्व(र्ब)सर त्रि० पूर्वः सन् सरति कर्तरि उप पदे एव सृ+ट उप० स० । पुरोभूयगामिनि स्त्रियां ङीप् । अन्यत्र पूर्वं सरतीति वाक्ये अण् पूर्वसार अग्र-गामिनि त्रि० ।

पूर्वा(र्बा)तिथि पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे ।

पूर्वा(र्बा)दि पु० पूर्वः आदिर्यस्य । व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्व-नामकर्मनिमित्ते १शब्दगणे स च गणः "पूर्व पर अवर द-क्षिण उत्तर अपर स–अन्तर । "पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" पा० पूर्वे पूर्वा इत्यादि । पूर्वा आदिर्यस्याः ।२पूर्वादिककुभि स्त्री

पूर्वा(र्बा)निलः पु० कर्म० । पूर्वदिक्स्थवायौ तद्गुणाश्च "पूर्वस्तु मधुरो वातः स्निग्धः कटुरसान्वितः । गुरुर्विदाह-शमनो वातदः पित्तनाशनः" राजनि० । "प्राग्वातो मधुरः क्षारो वह्निमान्द्यकरो गुरुः । वैरस्यगौरवौ-ष्ण्यानि करोत्यप्स्वोषधीषु च । भग्नोत्पिष्टक्षताद्येषु रागश्वयथुदाहकृत् । सन्निपातज्वरश्वासत्वग्दोषार्शो

विषक्रिमीन् । कोपयेदामवातञ्च घनसंघातकारणम्" राजवल्लभः ।

पूर्वा(र्बा)नुयोग पु० दृष्टिवादभेदे "प्रतिकर्मसूत्रपूर्वानुयोग पूर्वगतचूलिकाः । पञ्च स्युर्दृष्टिवादभेदाः" हेम० ।

पूर्वा(र्बा)पर त्रि०द्वन्द० । पूर्वस्मिन् अपरस्मिन् च देशे तयो-र्भावः ष्यञ् । पौर्वापर्य्यं तद्भावे न० । क्वचिन्न पूर्वपद वृद्धिः । पूर्वापर्य्यं तत्रार्थे न० ।

पूर्वा(र्बा)पहाना स्त्री पूर्वमपहीयते अप–हा–कर्मणि ल्युट् अजा० टाप् । पूर्वापहानकर्मणि अजादिगणः ।

पूर्वा(र्बा)र्द्ध्य त्रि० पूर्वार्द्धे भवः पक्षे यत् । पूर्वार्द्धभवे । पक्षे ठञ् । पौर्वा(र्बा)र्द्धिक तत्रार्थे त्रि० ।

पूर्वा(र्बा)षाढ़ा स्त्री कर्म०। अश्विन्यादिषु विंशे नक्षत्रे तत्-स्वरूपादिकमश्लेषाशब्दे उक्तम् ।

पूर्वा(र्बा)ह्ण पु० पूर्वमह्नः एकदेशिस० टच्समा० अह्नादेशः "रात्राह्नाहाः पुंसि" पा० पुंस्त्वम् । दिनस्य पूर्वभागे पूर्वाह्णस्य त्रिधा विभक्तदिनस्य प्रथमभागः । "पूर्वाह्णो वै देवानां मध्याह्नो मनुष्याणामिति" श्रुतिः । अह्नः प्रथम-प्रहरद्वयकालश्च । "आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततः परम्" स्कन्दपु० । "आवर्त्तनात् पश्चिमदिग्वर्त्तिच्छायायाः परिवर्त्तनम्" । अतएव "अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाह्णे प्रहरद्वये" मल०त० ।

पूर्वा(र्बा)ह्ण(ह्णे)तन त्रि० पूर्वाह्णे काले भवः ट्यु तुट् च "कालतनेति" सप्तम्या अलुक् । १पूर्वाह्णभवे स्त्रियां ङीप् । पूर्वाह्णः सोढाऽस्य इति विग्रहे तु पूर्वाह्णतन इत्येव । २पूर्वाह्णसहनकर्त्तरि त्रि० ।

पूर्वा(र्बा)ह्णिक त्रि० पूर्वाह्णः साधनतयाऽस्त्यस्य ठन् पूर्वाह्ण-साध्ये कर्मणि । "दैवं पूर्वाह्णिकं कुर्य्यादपराह्णे तु पैतृकम्" भा० आ० २२ अ० ।

पूर्वि(र्बि)न् त्रि०पूर्वं कृतमनेन "पूर्वादिनिः" पा०इनि । १पूर्व-क्रियाकारके । वेदे तु "पूर्वैः कृतमिनयौ च" पा० इन । पूर्विण पूर्वैः कृते "आयान्तु नः पितरः सोम्यासो गम्भी-रेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः" पितृआवाहनमन्त्रः । छान्दसी रूपसिद्धिः । [स्मिन् दिने इत्यर्थे ।

पूर्वे(र्बे)द्युस् अव्य० पूर्वस्मिन् अहनि पूर्व(र्ब)+एद्युस् । पूर्व-

पूर्वे(र्बे)षुकामशमी स्त्री कर्म० । पूर्वदिग्वर्त्ति नगरीभेदे अन्तोदात्तताऽस्य । पूर्वेषुकामशम्यां भवः अण् उत्तरपद-वृद्धिः पूर्वैषुकामशम तद्भवे त्रि० । [ईशानकोणे विदिशि ।

पूर्वो(र्बो)त्तरा स्त्री पूर्वस्याः उत्तरस्याश्चान्तराला दिक् ब०व०।

पूर्व्य(र्व्यं) त्रि० पूर्वैः कृतम् "पूर्वैः कृतमिनयौ" पा० पक्षे य। पूर्वैः कृते पुराणे निघण्टुः।

पूल संहतौ (राशीकरणे) वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट्। पूलयति ते पूलति। अपूपुलत् त अपूलीत्।

पूलक पु० पूल-ण्वुल्। १तृणादिस्तूपे २धान्यतृणादिमुष्टौ कात्या०श्रौ० २२।३।२०।

पूलाक पु० पुलाक+पृषो०। तुच्छधान्ये। तस्य विकारः अवयवो वा पलाशा० अञ्। पौलाक तदवयवे तस्य विकारे च त्रि०।

पूलास त्रि० पूल-राशीकरणे घञ् तमस्यति अस-क्षेपे अण्। तृणादिस्तूपविक्षेपके तेन निर्वृत्तम् सङ्कला० अण्। पौलास तन्निर्वृत्ते त्रि०।

पूलासककुरण्ड न० कुण्डस्य पूलासकः राजद० परनि०। कुण्डस्य तृणादेर्निरासके।

पूलिका स्त्री पूरिका+रस्य लः। पूपभेदे हेमच०।

पूष वृद्धौ अक०भ्वा०पर०सेट्। पूषति अपूषीत्। पुपूष।

पूष पु० पूष-वृद्धौ क। ब्रह्मदारुवृक्षे (तुत) अमरः।

पूषक पु० पूष-ण्वुल्। ब्रह्मदारुवृक्षे राजनि०।

पूषणा स्त्री पूष-ल्यु। कुमारानुचरमातृभेदे भा०श०४७अ०। पूष्णः पृथिव्याः इदम् अण् वेदे न वृद्धिः नोपधा लोपः। पार्थिवे पदार्थे त्रि० ऋ०१०।५।५।

पूषदन्तहर पु० पूष्णः सूर्यभेदस्य दन्तं हरति हृ-अच्। दक्षयज्ञकाले पूष्णो दन्तोत्पाटके शिवांशे वीरभद्रे अदन्तशब्दे ११२ पृ० दृश्यम्।

पूषध्र पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे। मार्कपु० १११ अ०।

पूषन् पु० पूष-कनिन्। १सूर्ये आदित्यभेदे भा० आ०६ श्लो० ङौ तु पूष्णि पूषणि पूषि। २पृथिव्यां स्त्री निघण्टुः। पूषणा शब्देऽग्रम्। अयमन्तोदात्तः। स्वार्थे क। तत्रार्थे। पूषा अस्त्यस्य मतुप् वेदे नुट् णत्वम्। पूषण्वत् सूर्य-युक्ते पृथिवीयुक्ते च त्रि०। ऋ०१।८२।६।भा० [जटाध०।

पूषभासा स्त्री पूषेव भासते भास-अच्। इन्द्रनगर्य्यां

पूषराति पु० पूषा तदाख्यो देवो रातिर्दाता यस्य। सूर्य्यदेये वस्तुनि ऋ० १।२३।८।

पूषात्मज पु० ६त०। १मेघे २इन्द्रे देवे च। "आदित्याज्जायते वृष्टिरित्युक्तेर्वृत्राधिपमेघस्य आदित्याज्जायमानत्वात् तथात्वम्। "वृष्टिम् पूषात्मजो यथा" भा० व०२० अ०। तत्र पूषात्मजेति पाठान्तरं वृत्राधिपस्य मेघस्य सूर्य्याज्जातत्वात् तथात्वम्।

पूषासुहृत् पु० ६त०। शिवे तस्य स्वांशवीरभद्रेण पूष दन्तोत्पाटनात् तथात्वम्। अदन्तशब्दे दृश्यम्।

पृ व्यापारे तु०आत्म०अक० अनिट् प्रायेणायम् व्याङ्पूर्वः। व्याप्रियते व्याप्रृत। व्यापप्रिये। व्याप्रियते। व्यापृतः व्यापारः। [अपारीत्। पपार।

पृ प्रीतौ अक० प्रीणने सक० स्वा० पर० अनिट्। पृणोति

पृ पालने पूरणे च जुहो० पर० सक०अनिट् वा दीर्घे सेट्। पिपर्त्ति पिपृतः पिपूर्त्तः। अपार्षीत्-अपारीत्। पपार पप्रतुः पपरतुः। पूर्णः।

पृ पूर्त्तौ चु० उभ० सक० सेट्। पारयति ते-अपीपरत्-त।

पृक्का स्त्री पृच-कन् न्यङ्क्वा० कुत्वम्। (पिड़िङ्) शाक-भेदे रत्नमाला।

पृक्त त्रि० पृच-क्त। १सम्बद्धे २धने न० हेमच०।

पक्ति स्त्री पृच-भावे क्तिन्। १सम्पर्के २स्पर्शे च अमरः।

पृक्षस् पु० पृच-वा० असि सुट् च। अन्ने निघण्टुः। ऋ० ३।७।१०।

पृक्षे अव्य० पृच-वा० क्से। संग्रामे निघण्टुः ऋ० १।६३।२

पृक्षुध् स्त्री प्र+क्षुध्-क्विप् वेदे वा० प्रस्य सम्प्रसारणम्। प्रकृष्टक्षुधायाम् ऋ० १।१४१।४। [ईदित्। पृक्णः।

पृच सम्पर्के अदा०आत्म०अक०सेट्। पृक्ते अपर्चिष्ट। पपृचे

पृच संयमने सक० सम्पर्के अक०चु०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सेट्। पर्चयति-ते पर्चति। अपीपृचत्-त अपपर्चत्-त अपर्चीत्। [कथनाय प्रेरणे अमरः।

पृच्छा स्त्री प्रच्छ-अङ् संप्रसारणम्। प्रश्ने १ज्ञातुमिच्छया

पृच्छ्य त्रि० प्रच्छ-वा० कर्मणि क्यप् सम्प्र०। जिज्ञास्ये।

पृज सम्पर्के, अदा० आ० अक० सेट्। पृक्ते अपर्जिष्ट। ईदित् पृक्णः।

पृड हर्षे तु०पर०अक०सेट्। पृडति। अपर्डीत् पपर्ड।

पृण तर्पणे तु०पर०सक०सेट्। पृणति अपर्णीत्। पपर्ण।

पृत् स्त्री पृ-पालने क्विप्। सेनायाम् ऋ० २।२७।१५।

पृतना स्त्री पृ-तनन्-किच्च।१सेनायाम् २सङ्ख्याविशेषान्वित-रथहस्त्यश्वादिसैन्यभेदे च (रथाः २४३ गजाः २४३ अश्वाः ७२९ पदातयः १२१५)। अमरः। अनीकिनी शब्दे १६९ पृ० रथादिसंख्या दृश्या। ३संग्रामे ४मनुष्ये च निघण्टुः।

पृतनाज्य न० संग्रामे निघण्टुः। "पृतनानामजनाद्वा पृतनाज्यं जयनाद्वा" निरु० ९।२४।

पृतनासाह् पु० पृतनां सहते सह-ण्वि। इन्द्रे त्रिका०।

अस्य झलि पदान्ते च सस्य षत्वम् । पृतनाषाट् अन्यत्र न षत्वम् पृतनासाहम् इत्यादि ।

पृत्सुध पु० पृत्सु धीयते धा-कर्मणि घञर्थे क अलुक्स० । १संग्रामे निघण्टौ पाठान्तरम् ।

पृथ प्रक्षेपे चुरा०उभ०सक०सेट् । पार्थयति-ते अपीपृथत् त अपपर्थत्-त । [अमरः ।

पृथक् अव्य०पृथ-वा०ककि । १भिन्ने २नानारूपे ३विनार्थे च ।

पृथक्त्व न० पृथक् इत्यस्य भावः त्व । वैशेषिकोक्ते पृथक्त्व-बुद्धिसम्पादके गुणभेदे । तत्परीक्षा च कणा० सू० वृत्त्योर्दर्शिता यथा "तथा पृथक्त्वम्" सू० । "एकत्वतुल्यतयैकपृथक्त्वमपि साधयितुमाह अपोद्धार व्यवहारस्तावदस्ति इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमित्याकारः अपदृत्यावधिमपेक्ष्य य उद्धारो निर्द्धारणं सम्पोद्धारः तत्र च न रूपादि तन्त्रं व्यभिचारादवध्यनिरूप्यत्वाच्च । नन्वन्योन्याभाव एव पृथक्त्वम् इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमितिपर्य्यवसितमिति प्रतीतेरन्योन्याभावावलम्बनत्वात्, न, पृथगादिशब्दानां पर्य्यायत्वेऽपि नान्योन्याभावार्थत्वं तत्र पञ्चमीप्रयोगानुपपत्तेः इदमस्मात् पृथक् इदमिदं न भवतीति प्रतीत्योर्भिन्नविषयत्वात्, न चान्योन्याभाववानर्थः पृथक्त्वम् अघटः पट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रयोगापत्तेः । ननु पृथगिति विशिष्ट इति प्रतीत्योरेकाकारत्वाद्वैशिष्ट्यमेव पृथक्त्वमिति चेन्न नैतस्य दण्ड-वैशिष्ट्यदशायां सैवात् पृथगयं नैव इत्यपि प्रतीत्यापत्तेः । एवं शब्दविशिष्टे व्योम्नि बुद्धिविशिष्टे चात्मनि पृथक्त्वव्यवहारापत्तेः । अतएव वैधर्म्यमपि न पृथक्त्वं प्राकरक्ते घटे श्यामाद्घटात् पृथगयं घट इति व्यवहारापत्तेः तद्विरोधिधर्मवत्त्वमेव हि तद्वैधर्म्यं तच्च श्यामानन्तरं रक्ततादशायामपि । न च सामान्यमेव पृथक्त्वं सामान्यस्यावध्यनिरूप्यत्वात् जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च । सन्मात्रवृत्तित्वे सत्तया, द्रव्यमात्रवृत्तित्वे द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वापत्तेः" वृत्तिः । "एकत्वैकपृथक्त्वयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः" क०सू० । "नन्वेकमेकत्वं रूपादिभ्यः पृथक्पृथक्त्वमिति व्यवहारादेकत्वेऽप्येकत्वं पृथक्त्वेऽपि पृथक्त्वमेवं तत्र तत्रापीत्यत आह यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्तस्तथैकत्वैकपृथक्त्वे नैकत्वैकपृथक्त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्त इत्यर्थः । कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः इत्यपि दृष्टान्तद्वयं पूर्वदृष्टान्तद्वयेनैकवाक्यतापन्नमेवात्र भासते यथा कर्माणि न कर्मवन्ति गुणाश्च न गुणवन्तस्तथैकत्वैकपृथक्त्वे न तद्वती इत्यर्थः" वृत्तिः ।

पृथक्त्वचा स्त्री पृथक् त्वचा यस्याः । मूर्वायाम् । रत्नमा०

पृथक्पर्णी स्त्री पृथक् पर्णान्यस्याः ङीप् । (चाकुलिया) क्षुपभेदे अमरः ।

पृथक्क्षेत्र पु० पृथक् भिन्नं क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानमस्य । एकस्मात् पितुर्विभिन्नमातृजाते पुत्रे मिता० । [१भेदे २विशेषे ।

पृथगात्मता स्त्री पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावः तल् ।

पृथगात्मिका स्त्री पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्याः कप् नलोपे कापि अत इत्त्वम् । व्यक्तौ । वक्तित्वेनैकरूपाणामपि व्यक्तीनां महानसीयत्वादिरूपेण तेषां स्वरूपभेदात् तथात्वम् ।

पृथग्जन पु० पृथक् भिन्नो जनो महाजनो यस्मात् । १नीचे २मूर्खे ३पामरे च अमरः । [अमरः ।

पृथग्विध त्रि० पृथक् भिन्ना विधा यस्य । नानारूपे

पृथग्बीज पु०पृथक् बीजान्यस्य । भल्लातकवृक्षे (भेला) राजनि०

पृथा स्त्री कुन्तिभोजकन्यायाम् कुन्त्याम् जटाधरः ।

पृथाज पु० पृथायां जायते जन-ड ७त० । १युधिष्ठिरादौ कुन्तीपुत्रे २अर्जुनवृक्षे राजनि० ।

पृथापति पु० ६त० । पाण्डुराजे त्रिका० ।

पृथिका स्त्री पृप्रथघञर्थे—क स्वार्थे क शतपद्याम् अत इत्त्वम् । शतपद्याम् शब्दमाला ।

पृथिन् पु० प्रथ-बा० किनि संप्र० । वेनपुत्रे पृथुनामके नृपे "पृथी ह वै वैन्यो मनुष्याणां प्रथमोऽभिषिषेचे" शत०ब्रा०५।३ ५।४ "पृथी यद्वां वैन्यः" ऋ०८।९।१० "लोकेऽस्य पृथुसंज्ञा" ।

पृथ(थि)(वि)वी स्त्री प्रथते विस्तारमेति प्रथ-षिवन् (षवन्) वा नि० संप्रसारणं षित्त्वात् ङीष् पृषो० वा ह्रस्वः । धरायाम् क्षितौ तद्गुणादिकं यथा

"रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमत्रिकम् । गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिकोद्रवः । स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रव्यत्वञ्च गुरुत्वकम् । रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश । स्नेहहीना गन्धयुता क्षितावेते चतुर्दश" । "तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता । षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मतः । स्पर्शस्तु तस्या विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः । नित्या नित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा । अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी । सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा । योनिजादिर्भवेद्देहमिन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ।

विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः” भाषाप०। तस्या अध्यात्मादिभेदा यथा “पृथिवी पञ्चमं भूतं प्राणश्चाध्यात्ममुच्यते। अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम्” भा०आश्व० ४२अ०। तस्या उत्पत्तिकारणं यथा “श्रूयतां वसुधाजन्म सर्वमङ्गलकारणम्। विघ्नविघ्नकरं पापनाशनं पुण्यवर्द्धनम्। अहो केचिद्वदन्तीति मधुकैटभमेदसा। बभूव वसुधा जन्म तद्विरुद्धमतं शृणु। जघतुस्तौ पुरा विष्णुं तुष्टौ युद्धेन तेजसा। आवां जहि न यत्रोर्वी पायसा संवृतेति च। तयोर्जीवनकाले च प्रत्यक्षा साऽभवत् स्फुटम्। ततो बभूव मेदश्च मरणस्यान्तरन्तयोः। मेदिनीति च विख्यातेत्युक्ता यैस्तन्मतं शृणु। जलौता कृता पूर्वं वर्द्धिता मेदसा यतः। कथयामि च तज्जन्म सार्थकं सर्वसम्मतम्। पुरा श्रुतं यत् श्रुत्युक्तं धर्मवक्त्राच्च पुष्करे। महाविराट् शरीरस्य जलस्थस्य चिरं स्फुटम्। मलो बभूव कालेन सर्वाङ्गव्यापको ध्रुवम्। स च प्रविष्टः सर्वेषां तल्लोम्नां विवरेषु च। कालेन महता तस्माद्बभूव वसुधा मुने!। प्रत्येकं प्रतिलोम्नाञ्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता। आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुनःपुनः। आविर्भूता सृष्टिकाले तज्जलोपर्य्यवस्थिता। प्रलये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता। प्रतिविश्वेषु वसुधा शैलकाननसंयुता। सप्तसागरसंयुक्ता सप्तद्वीपयुता सती। हिमाद्रिमेरुसंयुक्ता ग्रहचन्द्रार्कसंयुता। ब्रह्मविष्णुशिवाद्यैश्च सुरैर्लोकैस्तदालये। पुण्यतीर्थसमायुक्ता पुण्यभारतसंयुता। पातालसप्त तदधस्तदूर्द्ध्वं ब्रह्मलोककः। ब्रह्मलोकश्च तत्रैव सर्वविश्वञ्च तत्र वै। एवं सर्वाणि विश्वानि पृथिव्यां निर्मितानि च। ऊर्द्ध्वौ गोलोकवैकुण्ठौ नित्यौ विश्वपरौ च तौ। नश्वराणि च विश्वानि सर्वाणि कृत्रिमाणि च। प्रलये प्राकृते ब्रह्मन्! ब्रह्मणश्च निपातने। महाविराडादिसृष्टौ सृष्टेः कृष्णेन चात्मना। नित्यैः स्थिता च प्रलये काष्ठाकाशेश्वरैः सह। क्षित्याधिष्ठातृदेवी सा वाराहे पूजिता सुरैः। मुनिभिस्तु निभिर्विप्रैर्गन्धर्वादिभिरेव च। विष्णोर्वराहरूपस्य पत्नी सा श्रुतिसम्मता। तत्पुत्रो मङ्गलो ज्ञेयो घण्टेशो मङ्गलात्मजः। भवनं यत्र सर्वेषां भूर्भूमिस्तेन कीर्त्तिता। वसुरत्नं या दधाति वसुधा सा वसुन्धरा। हरेरूरौ च या जाता सा चोर्वी परिकीर्त्तिता। धरा धरित्री धरणी सर्वेषां धारणाच्च या। इज्याय यागाधाराञ्च क्षौणी क्षीणा लये च या। महालये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता। काश्यपी कश्यपस्येयमचला स्थिररूपतः। विश्वम्भरा तद्भरणादनन्तानन्तरूपतः। पृथिवी पृथुकन्यात्वाद्विस्तृतत्वान् महामुने!” ब्रह्मवै०प्र०ख०८अ०।

तस्याः सर्वसहत्वेऽपि केषाञ्चित् भारासहनकथा यथा “कृष्णभक्तिविहीना ये ये च तद्भक्तनिन्दकाः। तेषां महापातकिनामशक्ता भारवाहने। स्वधर्माचारहीना ये नित्यकृत्यविवर्जिताः। श्रद्धाहीनाश्च वेदेषु तेषां भारेण पीड़िता। पितृमातृगुरुस्त्रीणां पोषणं पुत्रपोष्ययोः। ये न कुर्वन्ति तेषाञ्च न शक्ता भारवाहने। ये मिथ्यावादिनस्तात! दयासत्यविहीनकाः। निन्दका गुरुदाराणां तेषां भारेण पीड़िता। मित्रद्रोही कृतघ्नश्च मिथ्यासाक्ष्यप्रदायकः। विश्वासघ्नः स्थाप्यहारी तेषां भारेण पीड़िता। कल्याणयुक्तनामानि हरेर्नामैकमङ्गलम्। कुर्वन्ति विक्रयं ये वै तेषां भारेण पीड़िता। जीवघाती गुरुद्रोही ग्रामयाजी च लुब्धकः। शवदाही शूद्रभोजी तेषां भारेण पीड़िता। पूजायज्ञोपवासादिव्रतानि नियमानि च। ये ये मूढा विहन्तारस्तेषां भारेण पीड़िता। सदा द्विषन्ति ये पापा गोविप्रसुरवैष्णवान्। हरिं हरिकथां भक्तिं तेषां भारेण पीड़िता। शङ्खादीनाञ्च भारेण पीड़िताऽहं यथा विधे!। ततोऽधिकेन दैत्यानां तेषां भारेण पीड़िता” ब्रह्मवै०पु० जन्मख० ४ अ०।

पृथिवीक्षित् पु० क्षि—ऐश्वर्य्ये क्विप् ६त०। भूमीशे नृपे।

पृथिवीञ्जय पु० पृथिवीं जयति जि-वा० खश् मुम् च। दानवभेदे हरिवं० २२२ अ०।

पृथिवीतीर्थ न० तीर्थभेदे भा० वन० ८३ अ०।

पृथिवीपति पु० ६त०। १भूमिपतौ राजनि २ऋषभनामौषधौ च मेदि०। ३यमे हेम०। पृथिवीनाथादयोऽपि राजनि।

पृथिवीपाल पु० पृथिवीं पालयति पालि—अण् उप०स०। भूमिपाले। ण्वुल्। पृथिवीपालक तत्रार्थे पु०।

पृथिवीभुज् पु० पृथिवीं भुनक्ति अवति भुज अवने क्विप्। नृपाले वा। पृथिवीभुजोऽपि तत्रार्थे।

पृथिवीरुह पु० पृथिव्यां रोहति रुह—क। भूमिरुहे वृक्षे।

पृथिवीशक्र पु० पृथिव्यां शक्र इव। राजनि हेमच०। पृथिवीन्द्रभूमीन्द्रादयोऽप्यत्र।

पृथु त्रि० प्रथ–कु सम्प्र०। १विस्तीर्णे स्त्रियां गुणवचनोदन्तत्वात् ङीप्। २आदिराजे वेनपुत्रे सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे पु० तदुत्पत्तिकथा भाग० ४।१५ अ०।

अथ तस्य (वेनस्य) पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीपतेः। बाहुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत। तद्दृष्ट्वा मिथुनं जातमृषयो ब्रह्मवादिनः। ऊचुः परमसन्तुष्टा विदित्वा भगवत्कलाम्। एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी। इयञ्च लक्ष्मीः संभूतिः पुरुषस्यानपायिनी। अत्र यः प्रथमो राज्ञां पुमान् प्रथयिता यशः। पृथुर्नाम महाराजो भविष्यति पृथुश्रवाः”। तेन च भगवदवतारेण पृथिवी समीकृता नानौषधीश्च मथिता दुहितृत्वेन कल्पिता च। तत्कथा उत्तरत्राध्याये दृश्या ४।१८ अ०।

“एवं पृथ्वादयः पृथ्वीं दुदुहुः स्वन्नमात्मनः। दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरूद्वह!। ततो महीपतिः प्रीतः सर्वकामदुघां पृथुः। दुहितृत्वे चकारेमां प्रेम्णा दुहितृवत्सलः। चूर्णयन् स्वधनुःकोट्या गिरिकूटानि राजराट्। भूमण्डलमिदं वैन्यः प्रायश्चक्रे समं विभुः” ३महादेवे भा० आनु० ८ अ०। चतुर्थमन्वन्तरे जाते ४सप्तर्षिभेदे हरिवं० ७अ०। काकुत्स्थे अनेनसः पुत्रे ५नृपभेदे १०अ०। अजमीढवंश्ये पारस्य ६पुत्रभेदे हरिवं० २० अ०। क्रोष्टुवंश्ये चित्ररथ पुत्रे ७नृपभेदे ३५ अ०। ८दानवभेदे २६अ०। ९अग्नौ मेदि०। १०कृष्णजीरके पु० अमरः ११त्रिकपर्णाम् १२हिङ्गुपत्र्याञ्च स्त्री मेदि०१३अहिफेने शब्दरत्ना० १४महति त्रि० शब्दर० १५विष्णौ पु०। “प्राग्दः प्रथयः पृथुः” विष्णु स०।

पृथुक पु० पृथु कं जलं पेयत्वेनास्त्यस्य अच्। १चिपिटके अमरः। तस्य चर्वणे बहुजलशोषणात् तस्य तथात्वम्। अस्य क्लीबत्वमपि “द्विःखिन्नमस्ं पृथुकं युद्धं देशविशेषके” ब्रह्मवै०ख०२१अ०। पृथु कं शिरोऽस्य। २बालके पुंस्त्री० मेदि०। ३हिङ्गुपत्र्यां स्त्री शब्दरत्ना०।

पृथुकीय त्रि० पृथुकाय हितं अपूपा०छ। पृथुकहिते। पक्षे यत् पृथुक्य तत्रार्थे त्रि०।

पृथुकीर्त्ति स्त्री पृथानुजायाम् वसुदेवभगिनीभेदे “पृथुकीर्त्त्यां तु संजज्ञे वनवो दन्तवक्त्रकः। करूषाधिपतिर्वीरो दन्तवक्त्रो महाबलः”। हरिवं० २७ अ० पृथुः कीर्त्तिरस्य। २दृढयशस्के त्रि०।

पृथुकोल पु० कर्म०। राजबदरे राजनि०।

पृथुग्रीव पु० १राक्षसभेदे रामा०आ०८स०। २विस्तीर्णग्रीवे त्रि०।

पृथुच्छद पु० पृथुच्छदोऽस्य। १हरिदर्भे राजनि०। २बृहत्पत्रयुक्ते त्रि०।

पृथुपत्र पु० पृथूनि पत्राण्यस्य। रक्तलशुने राजनि०।

पृथुपलाशिका स्त्री पृथूनि पलाशान्यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। शट्याम् राजनि०।

पृथुरुक्म पु० क्रोष्टुवंश्ये रुक्मकवचपुत्रभेदे हरिवं० ३७अ०।

पृथुरोमन् पु० पृथूनि रोमाणि रोमस्थानीयशल्कान्यस्य। १मत्स्ये अमरः। २दृढलोमयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा डाप्।

पृथुल त्रि० पृथु+स्वार्थे लच पृथुः पृथुत्वमस्त्यस्य सिध्मा० लच् वा। १स्थूले अमरः। २हिङ्गुपत्र्यां स्त्री जटाध०।

पृथुलाक्ष त्रि० पृथुले अक्षिणी यस्य षच्समा०। १दृढनेत्रयुक्ते २पुरुवंश्ये चतुरङ्गपुत्रभेदे पु० हरिवं० ३१ अ०।

पृथुवक्त्र त्रि० पृथु वक्त्रमस्य। १दृढमुखयुक्ते। २कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा० श० ४७ अ०।

पृथुशिख पु० पृथ्वी शिखा यस्य। श्योनाकभेदे राजनि०।

पृथुशेखर पु० पृथु शेखरं यस्य। पर्वते त्रिका०।

पृथुश्रव(स) त्रि० पृथु श्रवः कर्णोऽस्य। १दृढकर्णे बृहत्कर्णे २कुमारानुचरभेदे भा० श० ४६ अ०। सान्तस्तु। ३शशबिन्दुनृपपुत्रभेदे पु० हरिवं०३६अ०।

पृथुसेन पु० अनुवंश्ये रुचिरनृपपुत्रभेदे हरिवं० २० अ०।

पृथुस्कन्ध पुंस्त्री पृथुः स्कन्धोऽस्य। शूकरे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पृथूदक न० तीर्थभेदे भा० व० ८३ अ०।

तच्च सरस्वतीशब्दे दर्शितम् यथोक्तम् “जातिस्मरो रुषङ्गुस्तु गङ्गाद्वारे सदास्थितः। अन्तकालं ततो दृष्ट्वा पुत्रान् वचनमब्रवीत्। इह श्रेयो न पश्यामि नयध्वं मां पृथूदकम्। विज्ञाय तस्य तद्भावं रुषङ्गोस्ते तपोधनाः। तं वै तीर्थमुपानिन्युः सरस्वत्यास्तपोधनम्। स तैः पुत्रैः समानीतः सरस्वत्यां समीपतः। स्मृत्वा तीर्थगुणान् सर्वान् प्राहेदमृषिसत्तमः। सरस्वत्यास्तु तीरे यः संत्यजेदात्मनस्तनुम्। पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वो मरणं लभेत्। तत्रैव ब्रह्मयोन्यस्ति ब्रह्मणा यत्र निर्मिता” वामनपु० ३८ अ०।

पृथूदर पुंस्त्री० पृथु उदरं यस्य। १मेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २दृढतुन्दौ त्रि० हारा०। स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीप्।

पृथ्वादि पु० “पृथ्वादिभ्य इमनिच् वा” पा० भावे इमनिच्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च पा०ग० उक्तो यथा

"पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकिञ्चन ह्रोड़ पाक वत्स मन्द स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु"।

पृथ्वी स्त्री पृथुत्वगुणयुक्ता स्त्री ङीष्। १पृथुत्वयुक्तायां स्त्रियां २भूमौ ३हिङ्गुपत्र्यां ४कृष्णजीरके च। ५स्थूलैलायाम् ६पुनर्नवायाम् मेदि०। ७वृत्ताद्वर्णमातृभेदे हेम०। स्वार्थे क। पृथ्वीका। इहदेलायाम् हिङ्गुपत्र्यां कृष्णजीरके च। तत्र पृथिव्याः पृथुराजेन दुहितृत्वस्य कल्पनात् पुंयोगे ङीष्।"दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वी तथोच्यते" अग्निपु०।"जसौ जसयलावसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः" इ० र० उक्ते दशसप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

पृथ्वीकुरवक पु० पृथ्व्यां भूमौ कुरुवक इव शुभ्रत्वात्। श्वेतमन्दारके राजनि०। [२गणेशे हेमच०।

पृथ्वीगर्भ पु० पृथ्वीव लम्बमानो गर्भ उदरमस्य। १लम्बोदरे

पृथ्वीज त्रि० पृथ्व्यां जायते जन–ड ७त०। १भूमिजाते २गडलवणे न० राजनि०।

पृथ्वीधर पु० पृथ्वीं धरति धृ–अच्। महीधरे पर्वते।

पृदाकु पु० स्पर्द–वा० आकु सम्प्रसारणे सलोपश्च। सर्पे अमरः। १वृश्चिके २व्याघ्रे ३चित्रके मेदि०। ४गजे ५वृक्षे च। संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः। [८।१७।१५।

पृदाकुसानु पु० पृदाकुः गज इव सानुः समुच्छ्रतः। इन्द्रे ऋ०

पृश्नन्य पु० स्पृश–भावे क्यु पृषो० सलोपः पृशनं स्पर्शः तत्र साधु यत्। स्पर्शसाध्ये ऋ० १।७१।५ आत्मनः पृशनमिच्छति क्यच् उ। पृशनायु तदिच्छौ ऋ० १।८४।११।

पृश्नि त्रि० स्पृश–प्रच्छ–वा नि किच्च पृषो० सलोपः। १खर्वे २दुर्बलास्थियुक्ते ३खर्वे च अमरः। ४रश्मौ श्रीकृष्णस्य जन्मान्तरे मातृभूतायां देवकीरूपेण द्वापरे प्रादुर्भूतायां ५वसुदेवपत्न्याञ्च स्त्री।"त्वमेव पूर्वसर्गे भूः पृश्निः स्वायम्भुवे सति!। तदायं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः। अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति श्रुतः। तयोर्वां पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात्। उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः। तृतीयेऽस्मिन् भवेऽहं वै तेनैव वपुषा हि वाम्। जातो भूयस्तयोरेव" भाग०१०।३ अ०। देवकीं प्रति वासुदेववाक्यम्। ५साधारणे त्रि० निघण्टुः ६सवितृःपत्नीभेदे स्त्री भाग० ६।१८।१। ७ऋषिभेदे पु०भा० द्रो० १९१अ०। युधाजित्नृपस्य माद्र्यां जाते यदुवंशभेदे अग्निपु०। [शब्दमाला।

पृश्निका स्त्री पृश्नि स्वल्पं कं जलमत्र। कुम्भिकायां (पाना)

पृश्निगर्भ पृश्नेः सुतपःप्रजापतिपत्न्याः गर्भः साधनत्वेनाऽस्त्यस्य अच्। नारायणे पृश्निशब्दे दृश्यम्।

पृश्निगु त्रि० पृश्नयोनानावर्णत्वात् साधरणा गावो रश्मयोऽस्य। नानावर्णदीप्तिके ऋ० १।११२।७। वेदे क्वचित् "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति न ह्रस्वः" ऋ० ७।१८।१०। उदा० दृश्यम्। [विख्यातायां लतायाम् अमरः।

पृश्निपर्णी स्त्री पृश्नि स्वल्पं पर्णमस्याः ङीष्। (चाकुलिया)

पृश्निभद्र पु० ७त०। पृश्निगर्भजाते नारायणांशभेदे।

पृश्निमातृ पु० पृश्निः नानावर्णा भूमिर्मातेव जन्मभूमिर्यस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप्। नानावर्णभूमिजाते ऋ० १।२३।१७।

पृश्निशृङ्ग पु० पृश्नि शृङ्गमग्रमस्य। गणेशे त्रिका०। तस्य मुखे गजमुखत्वेन शृङ्गाकारत्वात् तथात्वम्। पृश्निः शृङ्गमिवास्य उत्पत्तिस्थानत्वेन। पृश्निगर्भजाते २विष्णौ शब्दमाला। [(पाना) शब्दमाला।

पृश्नी स्त्री पृश्नि+कृदिकारान्तत्वात् वा ङीष्। कुम्भिकायां

पृष सेके भ्वा०आ०सक०सेट्। पर्षते अपर्षिष्ट। पपृषे।

पृषत् न० पृष–अति कित् शतृवच्च कार्यं तेन पृषन्ति। १विन्दौ अमरः। २सेकयुक्ते त्रि०। अस्य विन्दौ बहुत्वमिच्छन्त्येके।

पृषत पुंस्त्री० पृष–अतच् किच्च। १शुभ्रविन्दुमति मृगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २विन्दौ पु० अमरः। ३वायुवाहने मृगे पुंस्त्री निघण्टुः।"पृषत्यो मरुताम्" इत्यत स्त्रीत्वमविवक्षितम्। भरद्वाजस्तुते ४नृपभेदे पु० भा० आ० १३ अ०।

पृषतांपति पु० ६त० अलुक्स०। वायौ जटा०।

पृषताश्व पु० पृषतो मृगभेदोऽश्व इव गतिसाधनं यस्य। वायौ अमरः।

पृषतक पु० पृषन्ति विन्दव इव को वायुरत्र। वाणे अमरः।

पृषदंश पु० पृषति विन्दौ अंशोऽस्य। वायौ ततः उत्सा० भवादौ अञ्। पार्षदंश तद्भवादौ त्रि०। [वायौ अमरः

पृषदश्व पु० पृषन् मृगभेदोऽश्व इव वाहकत्वात् यस्य।

पृषदाज्य न० पृषद्युक्तं दधिविन्दुयुक्तं दधिसेकयुक्तं वा आज्यम् शाक०त०। दधिमिश्रे घृते अमरः।

पृषद्वल पु० पृषदश्व बलमस्य। वायोरश्वे शब्दमाला।

पृषध्र पु० वैवस्वतमनोःपुत्रभेदे हरिवं० १० अ०। [१५६अ०

पृषद्रु पु० द्वापरयुगीये युधिष्ठिरपक्षस्थे नृपभेदे भा०द्रो०

पृषन्ति पु० पृष–वा झि। विन्दौ।"पयः पृषन्तिभिः स्पृषा

यान्ति वाताः शनैः शनैः” जाम्बवतीविजयपद्यम् ।

पृषभाषा स्त्री पृष-सेके क तादृशी भाषा यस्याः । अमरावत्यामिन्द्रनगर्य्याम् शब्दमाला० ।

पृषाकरा स्त्री पृषदिवाकीर्य्यते आ+कॄ-कर्म्मणि अच् पृषो० । क्षुद्रशिलायाम् (बाट्खारा) शब्दच० ।

पृषातक न० पृषन्तं पृषदाज्यं तकते हसति तक-अच् । पृषो० । दधियुक्तघृते हेमच० ।

पृषोदर त्रि० पृषदिवोदरं यस्य पृषो० तलोपः । १स्वल्पोदरे पृषन्ति उदरे यस्य । २वायौ पु० ।

पृषोदरादि “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्” पा० विहित लोपादिनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा “पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत श्मशान उलूखल पिशाच वृषी मयूर”। “वर्णागमो वर्णविपर्य्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्” । एतच्च समासविषयकमेवेति नियमो न प्राचीनकारिकायां हंससिंहादिशब्दानामपि पृषोदरादित्वात् सिद्धत्वोक्तेः। अस्यार्थः सि० कौ० मनोरमादौ यथा

“पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । पृषत् उदरम् पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेश्च लत्वम् । “भवेद्वर्णागमात् हंसः सिंहो वर्णविपर्य्ययात् । गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम्” दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा । दक्षिणतारम् दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम् उत्तरतीरम् । दुरो दाशनाशदभध्येषूत्त्वमुत्तरपदादेष्टुत्वञ्च । दुःखेन दाश्यते दूडाशः । एवं दुःखेन नाश्यते दूणाशः दुःखेन दभ्यते दूडभः । खल् त्रिष्वपि । दभेर्नलोपो निपात्यते । दुष्टं ध्यायतीति दूध्यः । आतश्चेति कः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति वृषी । ब्रुवच्छब्दस्य वृ आदेशः । सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम्” । हन्तेः शचाद्यचि सुसागमे हंस इति हिंसेस्तु पचाद्यचि हकारसकारयोः स्थानव्यत्ययात् सिंह इति गूढोत्मेत्यत्र आकारविकृत्या उकारादेशः पृषोदरमित्यत्र तकारवर्णलोपः इत्येवं रीत्या सर्वत्र बोध्यम् । एतन्मूलकमेव “लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम् काममनसोरपि । समो वा हिततयोर्मांसस्य पचियुड्घञोरिति” । अन्तमिति शेषः कृत्यप्रत्ययान्ते उत्तरपदे अवश्यमृशब्दस्यान्त्यमकारं लुम्पेत् । अवश्यसेव्यः । तथा कामशब्दमनःशब्दयोः परतः तुमुशब्दस्यान्तम् । हन्तुकामः गन्तुमनाः । तुमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । हिततत शब्दयोः परतः समोऽन्त्यं मकारम् वा लुम्पेत् । सहितः संहितः सततः सन्ततः । युज्घञ्परपचिधातौ परे मांसशब्दान्त्याकारं लुम्पेत् । मांस्पचनः मांसपचनः मांस्पाकः मांसपाक इत्यादि ।”

पृष्ट त्रि० पृषु सेके प्रच्छ-वा क्त । १सिक्ते—यजु०२१।६ । २जिज्ञासिते “नापृष्टः कस्यचित् ब्रूयात्” मनुः ।

पृष्टहायन पु० नित्यक० । १धान्यभेदे २गजे पुंस्त्री मेदि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पृष्टि स्त्री पृष+सेके भावे क्तिन् । सेके शत०ब्रा० ७।५।१।१२। २।१।१५। प्रच्छ-क्तिन् । २जिज्ञासायाञ्च । पृष-कर्त्तरि क्तिच् दीर्घः, ३पार्श्वस्थे स्त्री ऋ०१०।८।१० पृष्टीः पार्श्वस्थान् भा० । ४पृष्ठदेशे यजु० २।८ । “पृष्टीः पृष्ठदेशः” वेददीप० । पृष्टिवह पृष्ट्यावहः । पृष्ठवहे अथ० १८।४।१०

पृष्ठ न०पृष-स्पृश—वा थक् नि० तनोः पश्चाद्भागे अमरः। निरुक्ते ४।२ “पृष्टं संस्पृष्टमङ्गैः” इत्युक्तं युक्तञ्चैतत् पृषधातोस्तु तद्रूपसिद्धेः निपातनानुपपत्तेः अतः स्पृशधातोरेव निपा० । २स्तोत्रविशेषे स च सा०सं० भाष्ये उक्तो यथा “एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानानां तिसृणामृचां ब्राह्मणोक्तविधानेन सप्तदशधास्यासः सप्तदशस्तोमः तादृशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते “सप्तदशानि पृष्ठानि इति” तानि पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात् सर्वपृष्ठशब्देनानूद्यन्ते इत्येकः पक्षः । रथन्तर पृष्ठ बृहत्पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोमे विकल्पितयोरिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्वशब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सत्यनुवादकृतं वैयर्थ्यं न भविष्यति इति द्वितीयः । सर्वत्वं बहुषु मुख्यं न तु द्वयोः । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट् संख्यकानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च पृष्ठानि षट् रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतसामभिः निष्पाद्यानि” ।

पृष्ठगोप पु० पृष्ठं गोपायति गुप-वा अयाभावे ण्वुल् । पृष्ठदेशरक्षके योधभेदे भा० आ० २०१ अ० ।

पृष्ठग्रन्थि त्रि० पृष्ठे ग्रन्थिर्यस्य । (कुजो) कुब्जे हेमच० ।

पृष्ठचक्षुस् पु० पृष्ठे पश्चाद्भागे चक्षुः दृष्टिः तद्व्यापारोऽस्य । पश्चाद्दृष्टियुक्ते भल्लूके शब्दार्थक० ।

पृष्ठज त्रि० पृष्ठे पश्चात् जायते जन-ड । पश्चाद् जाते भा० आ० ६२ अ० ।

पृष्ठजाह त्रि॰ पृष्ठस्य मूलं कर्म्म॰ मूले जाहच् । पृष्ठमूले ।

पृष्ठतल्पन न॰ तल्पमिवाचरति तल्प+क्विप् तस्मात् भावे ल्युट् । पृष्ठस्य तल्पनं तल्पवदाचरणम् । (पिठे शोओया) प्रवेष्टे त्रिका॰ ।

पृष्ठतस् अव्य॰ पृष्ठ+तसिल् । पश्चाद्भागे इत्यर्थे ।

पृष्ठदृष्टि पु॰ पृष्ठे दृष्टिरुद्ग्रापारोऽस्य । भल्लूके राजनि॰ ।

पृष्ठमर्म्मन् न॰ ७त॰ । सुश्रुतोक्ते पृष्ठस्थमर्म्मभेदे स च तत्रोक्तो यथा

"अत ऊर्द्ध्वं पृष्ठमर्म्माण्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणिकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम मर्म्मणी तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्विवर्णो हीनरूपश्च म्रियते । पार्श्वजघनवहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च । श्रोणीकाण्डयोरुपर्य्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम तत्राधःकायशोषो दौर्ब्बल्याच्च मरणम् । अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्य्यगूर्द्ध्वञ्च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते । स्तनमूलादृजुभयतः पृष्ठवंशस्य बृहती नाम तत्र शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्म्रियते । पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बद्धे अंसफलके नाम तत्र बाह्वोः स्वापः शोषो वा । बाहुमूर्द्धग्रीवामध्येऽंसपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम तत्र स्तब्धबाहुता । एवमेतानि चतुर्द्दश पृष्ठमर्म्माणि व्याख्यातानि" ।

पृष्ठमांस न॰ पृष्ठस्य मांसम् । पश्वादीनां पृष्ठस्थे मांसे । तस्याभक्ष्यता मार्कण्डे॰ उक्ता यथा "पृष्ठमांसं वृथामांसं गर्भमांसं च पुत्रक ! । न भक्षयीत सततं प्रत्यक्षलवणानि च" ।

पृष्ठमांसाद त्रि॰ पृष्ठे परोक्षे मांसाद इव । १परोक्षे शाठ्येन वाक्याभिधायिनि पुरुषे दोषोद्घोषके त्रिका॰ । "कुत्सया विभवान्वेषोत्थतः कुत्सयेति समाकर्षात् वाक्याभिधानेऽन्वये तथार्थत्वम् । पृष्ठमांसादनशब्दे दृश्यम् । पश्वादेः २पृष्ठमांसभक्षके त्रि॰ ।

पृष्ठमांसादन न॰ पृष्ठे परोक्षे मांसादनमिव । "पृष्ठमांसादनं तत् यत् परोक्षे दोषकीर्त्तनम्" हेमच॰ उक्तेऽर्थे २पश्वादीनां पृष्ठमांसस्य भक्षणे च ।

पृष्ठयज्वन् पु॰ पृष्ठैः रथन्तरादिभिरिष्टवान् यज—वनिप् । रथन्तरादिभिः षड्भिःस्तोत्रसमूहैरिष्टवति मुग्ध॰ ५।१५,४।१

पृष्ठयान न॰ पृष्ठेन यानं गमनम् । (पिठे याओया) पृष्ठेन गमने । तच्च अर्शोरोगे निदानं सुश्रुते उक्तं अर्शशब्दे दृश्यम् ।

पृष्ठवंश पु॰ ६त॰ । (पिठेर दाँड़ा) पृष्ठास्थ्नि हेमच॰ । "चतुर्व्विंशतिः पृष्ठवंशे" सुश्रुतोक्तेः तत्र चतुर्विंशति रस्थीनि । पृष्ठमर्म्मनशब्दे दृश्यम् ।

पृष्ठवास्तु न॰ ७त॰ । बलिदातुः पृष्ठभागस्थे वास्तुनि "पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वान्नभूतये" मनुः । "हर्म्म्यपरिच्छदं पृष्ठवास्तु" २कुल्लूकभट्टोक्तेऽर्थे च ।

पृष्ठवाह् त्रि॰ पृष्ठं पश्चाद्भागं वहति वह—ण्वि । १पश्चाद्भागवाहके चरिव॰ १६६ स्लो॰ । भले वाड़ुण्ठ । पृष्ठौहः । स्त्रियां ङीप् । पृष्ठं युगपार्श्वं वहति वह—ण्वि । २युगपार्श्ववाहकवृषे [हृप्रे हेमच॰ ।

पृष्ठवाह्य पु॰ पृष्ठेन वाह्यं वहनं यस्य । पृष्ठेन भारवाहके ।

पृष्ठशय त्रि॰ पृष्ठे शेते पृष्ठरूपाधिकरणोपपदे कर्त्तरि अच् । पृष्ठे शायिनि उत्तानशये ।

पृष्ठशृङ्ग पुंस्त्री पृष्ठे शृङ्गमस्य । वनच्छागे हेमच॰ । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [मेदि॰ ।

पृष्ठशृङ्गिन् पु॰ ७त॰ । १महिषे २नपुंसके ३भीमसेने च

पृष्ठेमुख पु॰ पृष्ठे मुखमस्य अलुकस॰ । कुमारानुचरभेदे भा॰श॰४६अ॰ ।

पृष्ठोदय पु॰ पृष्ठेनोदयो यस्य । ज्योतिषोक्ते पृष्ठेनोदययुक्ते राशिभेदे "अजो गोपतियुग्मञ्च कर्किधन्विमृगास्तथा । निशासंज्ञाः स्मृताश्चैते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः । निशासंज्ञा विमिथुनाः स्मृताः पृष्ठोदयास्तथा । शेषाः शीर्षोदया ज्ञेते मीनश्चोभयसंज्ञकः" ।

पृष्ठ्य न॰ पृष्ठानां स्तोत्रभेदानां समूहः "पृष्ठ्योपसंख्यानम्" वार्त्ति॰ समूहे यत् । १स्तोत्रसमूहे । पृष्ठे भवः यत् । २पृष्ठभवे त्रि॰ । "छोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणः पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः" त्रि॰कौ॰ । पृष्ठेन वहति यत् । ३पृष्ठेन भारवाहके अश्वे (बेटोघोड़ा) अमरः ।

पृष्ठ्यस्तोम पु॰ पृष्ठ्यस्तोमः साधनतयाऽस्त्यस्य अच् । ब्राह्मणप्रसिद्धेषु षट्सु क्रतुभेदेषु "पृष्ठ्यस्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाः" कात्या॰श्रौ॰२२।६।२६ "पृष्ठस्तोमसंज्ञकाः षट् क्रतवो भवन्ति त्रिवृदादयः" कर्कः ।

पृष्णि पु॰ पृश्नि+पृषो॰ । नानावर्णयुक्ते अरतः २पार्ष्णिभागे स्त्री उणादि॰ ।

पॄ पालने पूर्त्तौ च क्र्या॰ स्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । आप्लवने परे

हस्वः। पृणाति अपारीत्। पपार पपरतुः पप्रुः।
पॄ पूर्त्तौ चु० उभ० सक० सेट्। पारयति-ते अपीपरत् त।
पेचक पुंस्त्री पच-वुन् अतएव। (पेँचा) १उलूके स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। २गजपुच्छमूलोपान्ते ३शुद्राच्छादकमांसपिण्डभेदे पु० अमरः। ४पर्य्यङ्के ५यूके पु० विश्वः। ६मेघे शब्दर०। [शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप्।
पेचकिन् पु० पेचकः पुच्छमूलोपान्तोऽस्त्यस्य इनि। गजे
पेचिल पुंस्त्री० पच+बा० इलच् अतएव। गजे त्रिका०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।
पेचु न० पचि-उन् अत एत्त्वम्। पेचल्यां त्रिका०। [त्रिका०।
पेचुली स्त्री पच-उलच् अतएव गौरा० ङीष्। शाकभेदे।
पेट पु० पिट-अच्। १प्रहस्ते राजनि०। २संहतिकारके त्रि०
पेटक पु०न० पिट-ण्वुल्। पुस्तकादीनां स्थापनार्थे वेत्रादिनिर्मिते १पदार्थे २कदम्बके ३समूहे च मेदि०। ४वंशादिनिर्मिते समुद्गकाकारे (पेटारा) पदार्थे पु० अमरः।
पेटाक पु० पेटक+पृषो०। पेटके द्विरूपकोषः।
पेटिका स्त्री पिट-ण्वुल् कापि अत इत्त्वम्। (टेंपारि) क्षुपभेदे रत्नमाला।
पेटी स्त्री पिट-अच् स्वल्पार्थे ङीप्। क्षुद्रपेटके अमरः।
पेडा स्त्री पेट+पृषो०। वृहत्पेटिकायां भरतः।
पेढाल पु० अवसर्पिण्यां जिनोत्तमभेदे हेमच०।
पेण गतौ प्रेषे च सक० श्लेषे अक० भ्वा० पर० सेट्। पेणति अपेणीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः अपिपेणत् त।
पेत्व न० पा--पाने कर्मणि इत्वन्। १अमृते २घृते च उज्ज्वल०
पेदु पु० राजभेदे ऋ० १।११६।६१० भा०।
पेय त्रि०पा-पाने कर्मणि यत्। १पातव्ये २जले मेदि०।३दुग्धे शब्दच०। ४अष्टविधान्नान्तर्गते तरलयवागवादौ अन्नभेदे "भोज्यं पेयंतथा चूष्यं लेह्यं खाद्यञ्च चर्वणम्। निष्पेयञ्चैव भक्ष्यं स्यादन्नमष्टविधं स्मृतम्" राजनि०। ५सिक्थयुक्तपेयद्रव्ये स्त्री। "पेया स्वेदाग्निजननी वातवर्चोऽनुलोमनी। क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्वल्यकुक्षिरोगज्वरनाशिनी" राजव०। ६मिश्रायां मेदि०।
पेयूष पु०न० पीय-बा० ऊषन् बाहुलकात् पत्ते गुणः। १अमृते २नवघृते। "सप्तरात्रप्रसूतायाः क्षीरं पेयूषमुच्यते" हारा० उक्ते सप्तरात्राभ्यन्तरकालीने ३दुग्धे च।
पेरज न० उपरत्नभेदे राजनि०। पिरोजशब्दे दृश्यम्।
पेरा स्त्री पि-बा० रे। वाद्यभेदे भट्टिः १३।७।
पेरु पु० पीयते रसान् पी-रु। १आदित्ये २वह्नौ च उज्ज्वल०। पुर-उ स्वगव्यादेराकृतिगणत्वात् नि०। ३समुद्रे त्रिका०।
पेरुक पु० राजभेदे ऋ० ६।६३।९
पेरोज न० उपरत्नभेदे (पीरोजा) राजनि०। तच्च द्विविधं पीताभं हरिताभञ्च। तस्य गुणाः "पेरजं सुकषायं स्यान्मधुरं दीपनं परम्। स्थावरं जङ्गमञ्चैव संयोगाच्च यथाविधम्। ततृसर्वं नाशयेत् शीघ्रं शूलं भूतादिदोषजम्। पाठान्तरं यथा "पेरजं सुकषायं स्यान्मधुरं दीपनं वयोः। स्थावरादिविषघ्नं स्याद्दूरितद्वापरं स्मृतं। पीताभं नाशयेच्छीघ्रं शूलं तिमिरभूतजम्" राजनि०।
पेल कम्पे अक०गतौ सक०भ्वा०पर०सेट्। पेलति अपेलीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः अपिपेलत् त। निघण्टौ अयं गतिकर्मतया चुरादित्वेन पठितः। तेन पेलयति ते
पेल न० पेल-अच्। पुंचिह्ने अङ्गभेदे (अण्डकोष) हेमच०।
पेलव त्रि० पेल-वन् पेलं याति या-क। १कोमले त्रिका०। २कृशे हेमच०। ३विरले अमरः।
पेलि पुं०पेल-इन्। गत्वरि उज्ज्व०। ततृपरं शाखायाः न ङीबत्वम्। आद्युदात्तता चास्य।
पेव सेवने भ्वा०सक०आत्म०सेट्। पेवते अपेविष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अपिपेवत् त। ओष्ठ्यान्त्यतयाऽयं धातुपाठे पठितस्तेनोभयरूपता।
पेश पु० पिश-अच्। रूपे निघण्टुः पेशशब्दे दृश्यम्।
पेश ल)(स)ल त्रि० पिश(ल)(स)-अलच्। १सुन्दरे २दक्षे ३कोमले च अमरः। मूर्द्धन्यदन्त्यमध्योऽप्युक्तार्थेषु भरतः। ४धूर्त्ते शब्दर०। पेशोरूपमस्त्यस्य सिध्मा०लच्। ५विष्णौ पु०। "अक्रूरः पेशलो दक्षः" विष्णुस०
पेशस् न० पिश-असुन्। १रूपे २हिरण्ये च निघण्टुः। ३कोषे च।
पेशस्कार त्रि०पेशो रूपान्तरं करोति स्वगृहीतकीटस्य क-अण् उप०स०। स्वरूपकरे कीटभेदे स्त्रियां ङीप्। यजु०३०।८।
पेशस्कृत् त्रि० पेशो रूपान्तरं स्वगृहीतकीटस्य करोति क-क्विप्। कीटभेदे (काँचपोका) "कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुड्यां तेन प्रवेशितः। याति तत्सात्मतां राजन्! पूर्वरूपमसंत्यजन्" भाग० ११।९।२४
पेशि(शी) स्त्री पिश-इन् वा ङीप्। १वज्रे २मांसपिण्डे च उणादि०। दीर्घान्तः २अण्डे अमरः। ४सुपक्वकणिकायां ५मांस्यां ६खड्गपिधाने (खाप) ७मांसपिण्ड्यां च मेदि०। ५नदीभेदे ६पिशाचीभेदे ७राक्षसीभेदे शब्दरत्ना०। दृगर्भ-

वेष्टनचर्म्ममये कोषे च "बिन्दुमांसाद्योऽवस्थाः शुक्रशोणितसम्भावाः। यासामेव निपातेन कललं नाम जायते। कललात् बुद्बुदोत्पत्तिः पेशी च बुद्बुदात् स्मृता। पेश्यास्त्वङ्गप्रतिनिर्वृत्तिः" भा० शा० ३३२ अ०। ६वाद्यभेदे "तथा भेर्य्यश्च पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः" भा० भी० ४३ अ०।

पेशीकोष पु० ६त०। अण्डकोषे हेमच०।

पेष सेवने निश्चये च भ्वा० आ० सक० सेट्। पेषते अपेषिष्ट पिपेषे ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अपिपेषत् त।

पेषण न० पिष–भावे ल्युट्। १अवयवविभागेन चूर्णने। आधारे ल्युट्। २खले औषधादेर्मर्द्दनपात्रभेदे (तेकाटा सिज) ३वृक्षभेदे पु० शब्दच०।

पेषणि(णी) स्त्री पिष–करणे अनि। (शिल) ख्याते हरिद्रादेश्चूर्णनसाधने शिलामये द्रव्यभेदे वा ङीप्।

पेषाक पु० पिष–आकन्। पेषणयाम् उणा०।

पेषि पु० पिष-इन्। वज्रे उज्ज्वलदत्तः।

पेस गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। पेसति अपेसीत् पिपेसे। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अपिपेसत् त। [१८। भा०

पेसुक त्रि० पिस–बा० उक। अभिवर्द्धनशीले शत० ब्रा० १।७।२

पेस्वर त्रि० पिस–शीलार्थे वरच्। गतिशीले।

पै शोषे भ्वा० पर० सक० अनिट्। पायति अपासीत् पपौ।

पैङ्ग पु० ऋषिभेदे भा० स० ४ अ०।

पैङ्गराज पु० पक्षिभेदे यजु० २४।२४ मा०।

पैङ्गल पु० व० व०। पिङ्गलस्यापत्यं गर्गा० यञ्। पैङ्गल्य तस्य छात्राः कण्वा० अण् यलोपः। पिङ्गलापत्यस्य छात्रेषु। [फक्। तन्नामकर्षेरपत्ये।

पैङ्गरा(ला)यन पुंस्त्री० पिङ्गर(ल)स्यर्षेः गोत्रापत्यम् नडा०

पैङ्गलोदायनि पुंस्त्र० पैङ्गलोदायनस्यापत्यम् इञ्। प्राच्यभवे तन्नामकर्षिगोत्रापत्ये ततः यूनि फक् तस्य पैला० लुक्। तदीये यून्यपत्ये। [गोत्रापत्ये।

पैङ्गल्य पुंस्त्री० पिङ्गलस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। पिङ्गलर्षे-

पैङ्गि पुंस्त्री० पिङ्गस्यापत्यमिञ्। पिङ्गस्यर्षेः पुत्रे स्त्रियां ङीप्। "पैङ्गीपुत्रात् पैङ्गीपुत्रः" शत० ब्रा० १४।६।४।३०।

पैङ्गिन् पु० पिङ्गेनर्षिणा प्रोक्तः कल्पः इनि। पिङ्गर्षिप्रोक्ते कल्पशास्त्रे। [प्रवरर्षिभेदः।

पैङ्ग्य पु० पिङ्ग वा० अपत्ये यञ्। पैङ्गर्षिपुत्रे स च गोत्र-

पैयवन पु० पीयवनस्यापत्यमृष्यण्। पैयवने नृपे मनुः ८।११० मैयवन इति पाठान्तरम्।

पैञ्जूष पु० पिञ्ज–ऊष स्वार्थे अण्। कर्णे श्रोत्रे हेमच०।

पैठर त्रि० पिठरे संस्कृतं पक्वम्। स्थालीपक्वमांसादौ अमरः।

पैठिक पु० असुरभेदे हरिवं० १६१ अ०। [प्रवरा०।

पैठिनसि पु० १उपस्मृतिकारके २ऋषिभेदे ३गोत्रर्षिभेदे च

पैण्डायन पुंस्त्री पिण्डस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् नडा० फक्। पिण्डर्षिगोत्रापत्ये।

पैण्डिक्य(न्य) पिण्डं परपिण्डं भक्ष्यतयाऽस्त्यस्य ठन् इनि वा पिण्डिक पिण्डिन् वा तस्य भावः पुरोहिता० यक् ष्यञ् वा। परपिण्डोपजीवित्वे भिक्षोपजीवने त्रिका०।

पैण्ड्य त्रि० पिण्ड्यां भवः कुर्वा० ण्य। पिण्डीभवे।

पैतरायण पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवरा०।

पैतृक त्रि० पितृत आगतं पितुरिदं वा ठञ्। १पितृतः प्राप्ते २पितृसम्बन्धिनि च। पैतृकभूमिमाहात्म्यं ब्रह्मवै० जन्मख० १०२ अ० दर्शितं यथा

"वासुदेव! न यास्यामि भूमिं तां, पैतृकी पुनः। सर्वतीर्थपरा शुद्धा दैवे कर्मणि पैतृके। पारक्ये भूमिदेशे च पितॄणां निर्वपेत्तु यः। तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म निहन्यते। पितॄणां निष्फलं श्राद्धं देवानामपि पूजनम्। किञ्चित्फलप्रदश्चैव सम्पूर्णं पैतृके स्थले। पुत्रपौत्रकलत्रेभ्यः प्राणेभ्यः प्रेयसी सदा। दुर्लभा पैतृकी भूमिः पितृमातृगरीयसी। तत्रश्राद्धं पवित्रञ्च दैवे कर्मणि पैतृके। क्रीतस्थं तद्दत्तं दानं परदत्तमशुद्धकम्। क्रियते पैतृकभूम्यां तीर्थतुल्यफलं लभेत्। गङ्गाजलसमं पूतं पितृखातोदकं हरे!। पितॄणां तर्पणं तत्र पवित्रं देवपूजनम्। पैतृकी जन्मभूमिश्चेत् फलं तद्द्विगुणं लभेत्। पैतृकभूमितुल्या न दानभूमिः सतामपि"।

पैतृमत्य त्रि० पितृमत्यां अनूढायां कन्यायां भवः कुर्वा० ण्य। कन्यायां भवे कानीने। [पितृस्वसुरपत्ये।

पैतृष्वसेय पुंस्त्री पितुः स्वसुरपत्यम् ढक् अन्त्यलोपः षत्वम्।

पैतृस्वस्रीय पुंस्त्री० पितुः स्वसुरपत्यम् छण्। पितृस्वसुरपत्ये

पैत्त त्रि० पित्तात् आगतः अण्। धातुविशेषपित्तकृते ज्वरादौ

पैत्तिक त्रि० पित्तेन निर्वृत्तः ठञ्। धातुविशेषपित्तकृते व्याधौ।

पैत्र त्रि० पितुरिदम् अण्। १पितृसम्बन्धिनि श्राद्धादौ। अङ्गुष्ठतर्जन्योर्मध्यस्थाने २पितृतीर्थे न०। ३पितृसम्बन्धिदिने च तन्मानं च अहन्शब्दे ५७६ पृ० उक्तं दृश्यम्।

पैद्व पुंस्त्री अश्वे निघण्टु। ऋ० ९।८८।४। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पैनद्धक त्रि॰ पिनद्ध+चतुरर्थ्यां वराहा॰ कक्। पिनद्धसमी-पादौ।

पैप्पलाद पु॰ व॰ व॰। पिप्पलादेन ऋषिणा प्रोक्तमधीयते अण्। १पिप्पलर्षिप्रोक्ताध्यायिषु तदर्थस्य २वेत्तृषु च कार्त्तकौज॰ सौभेन सह द्वन्द्वे पूर्वं प्रकृतिस्वरः।

पैप्पलादि पुंस्त्री पिप्पलादस्यर्षेरपत्यम् इञ्। पिप्पलादर्षे-रपत्ये स च गोत्रप्रवरर्षिभेदः प्रवराध्यायः स्त्रियां ङीष्।

पैल(लेय) पुंस्त्री॰ पीलाया अपत्यं "पीलाया वा" पा॰ अण् पक्षे ढक्। पीलाया अपत्ये स्त्रियां ङीष्। युन्यपत्ये तु "अनोद्व्यचः" पा॰ फिञ् तस्य पैलादि॰ लुक्। तस्य यन्यपत्येऽपि। तथा च पैलः पिता पुत्रश्च।

पैलगर्ग पु॰ कर्म॰। ऋषिभेदे तदाश्रमस्य च तीर्थत्वम् भा॰ उ॰ १८७ अ॰।

पैलव त्रि॰ पीलौ दीयते कार्य्यं वा व्यु॰ष्टा॰ अण्। पीलौ १दीयमाने २कार्य्ये च। व्यु॰ष्टा॰ गणे पीलुमूलेति व्यस्तमित्येके समस्तमित्यन्ये। इदमर्थे अण्। पीलुसम्ब-न्धिनि त्रि॰ मनुः २।४०। [जलादिभवे।

पैलवह्क त्रि॰पीलुवहे भवः वहान्तत्वात् वुञ्। पीलुवह-

पैलादि "पैलादिभ्यश्च" पा॰ युवप्रत्ययलुग्निमित्ते शब्दगणे स च गणः "पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यङ्कामि राहवि रावणि औदञ्चि औदव्रजी औदमेधि औदमज्जि औद-भृज्जि दैवस्थानि पैङ्गलोदायनि राहक्षति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्वाहमानि औज्जिहानि औदशुद्धि (तद्राजा चाणः) (आकृतिगणोऽयम्)। तद्राजसंज्ञकात् परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः।

पैशाच पु॰ पिशाचेन निर्वृत्तः अण्। "सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति। स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः" मनूक्ते १विवाहभेदे २पिशाचकृते ३तत्सम्बन्धिनि च त्रि॰। स्त्रियां ङीप् "पैशाचीं योनिमापन्नाः" पुरा॰। "यद्वाकृष्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति अमत्कृतं पैशाचमिति" हारीतोक्ते ४दानभेदे स्वार्थे अण्। ५पिशाचशब्दार्थे पु॰ पर्श्वा॰ अण्। ६आयुधजीविसङ्घभेदे। बहुषु तस्य लुक्।

पैशुन(न्य) न॰ पिशुनस्य भावः युवा॰ अण् ब्राह्मणा॰ ष्यञ् वा। पिशुनत्वे

पैष्ट त्रि॰ पिष्टस्येदम्। अण् १पिष्टसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् सा च २सुराभेदे। "पैष्टी कटूष्णतीक्ष्णा स्यादीषद्गौडीसमा परा। वातहृत् कफकृत्त्वीषत् पित्तकृन्मोहनी च सा" राजनि॰।

पैसुकायन पु॰ गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः।

पो त्रि॰ पवते पुनाति वा पु–पू–था विच् १शुद्धे २शोधके च।

पौगण्ड पु॰ पौः शुद्धो गण्ड एकदेशो यस्य। १विकलाङ्गे २न्यूनाधिकाङ्गे। स्वार्थे अण्। "पौगण्डः पञ्चमादब्दा-दर्वाक् च दशमाद्बतः" इत्युक्तवयस्के बालके पु॰ हला॰।

पोट पु॰ पुट–श्लेषे घञ्। १संश्लेषे–आधारे घञ्। २वेश्म-भूमौ जटा॰।

पोटगल पु॰ पोटेन संश्लेषमात्रेण गलति गल–अच्। १नले २काशे च अमरः। ३मत्स्यभेदे पुंस्त्री मेदि॰ स्त्रियां ङीष्।

पोटलक न॰ पोटेन लीयते ली–ड स्वार्थे क। (पुँटलि) ख्याते संश्लिष्टवस्त्रादौ कात्या॰ श्रौ॰ ७।८।४। कर्कः। तदर्थे स्त्री कापि अत इत्त्वम् पोटलिका। [अमरः।

पोटा स्त्री पु॰ पुट–अच्। पुरुषलक्षणयुक्तायां स्त्रियाम्।

पोट्टलिका स्त्री पोटलिका+पृषो॰ (पुँटलि) ख्याते पदार्थे पोट्टलीत्यपि तदर्थे "गुडत्र्यं त्रिफलाकाथे गुडूच्याः काथ एव वा। दोलायन्त्रे पुटः पाच्यः पोट्टल्या वस्त्र-बद्धया" वैद्यक॰।

पोट्टिल पु॰ अवसर्पिण्यां जिनोत्तमभेदे हेमच॰।

पोडु पु॰ पुड–डु। कपालास्थितले राजनि॰।

पोत पुंस्त्री पू–तन्। १बालके २वहित्रे च अमरः। ३गृह-स्थानभेदे (पोँता) ४वस्त्रे च मेदि॰। ५दशवर्षीयगजे हेमच॰। ६सङ्घयाने नौकाभेदे (जाहाज) ततः समूहे पाशा॰ य। पोत्या पोतसमूहे स्त्री।

पोतक पु॰ पोत इव कायति कै–क स्वार्थे क वा। १पोतपदार्थे २नागभेदे भा॰उ॰१०२अ॰। गौरा॰ ङीष्। ३पूतिकाशाके स्त्री ४श्योनाके च स्त्री राजनि॰।

पोतज पु॰ पोतः सन् जायते जन–ड। शिशुभूततया जायमाने गजाश्वादौ हेमच॰। [गौरा॰ ङीष्।

पोतन त्रि॰ पू–तन। १पवित्रे २पवित्रताकारके च स्त्रियां

पोतप्लव पु॰ पोतेन प्लवते प्लु–अच्। नौकया तारके बृ॰ सं॰ १०।१०। [अमरः।

पोतवणिज् पु॰ पोते वणिक्। नौकया वाणिज्यकारके

पोतरक्ष पु॰ पोतं रक्षति अण् उप॰ स॰। (हालि) ख्याते पदार्थे केनिपातके शब्दमा॰।

पोतनकप्रिय त्रि॰ बुद्धभेदे त्रिका॰।

पोतवाह पु॰ पोतं नावं वहति वह–अण् उप॰ स॰। नौका-वाहके (दाँडि) अमरः।

पोताच्छादन न॰ पोतस्येवाच्छादनम्। वस्त्रकुटीरे हारा॰।

पोताधान पु॰ पोतानां शिशूनामण्डजातमत्स्यानामाधानम्। क्षुद्रमत्स्यसङ्घे (पोनारझाँक) अमरः। [राजनि॰।

पोतास पु॰ पोत इवासति अस-दीप्तौ अच्। कर्पूरभेदे

पो(पौ)तिमत्स्यक पु॰ नृपभेदे भा॰ स॰ ९अ॰।

पोतिका स्त्री पूतिका+पृषो॰। पूतिकायां १शाकभेदे भरतः २शतपुष्पायां ३स्थूलपोत्यां च राजनि॰।

पोतु पु॰ पु-तुन्। मानभाण्डशोधके हेमच॰।

पोतृ पु॰ पुनाति पु-तृन्। ऋत्विग्भेदे अच्छावाकशब्दे ८५ पृ॰ दृश्यम्। होत्रादिशब्देन द्वन्द्वे ऋत आत्। पोताहोतारौ।

पोत्र न॰ पू-त्र। १यज्ञे २शूकरमुखाग्रे ३लाङ्गलमुखाग्रे, ४वज्रे च मेदि॰। [स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पोत्रायुध पुंस्त्री पोत्रमायुधमिवास्य। शूकरे राजनि॰।

पोत्रिन् पु॰ पोत्रमस्त्यस्य इनि। शूकरे अमरः। पोत्रयुक्ते त्रि॰। स्त्रियां ङीप्। [शक्तिभेदे त्रिका॰।

पोत्ररथा स्त्री पोतो रथ इव गतिसाधनमस्याः। जिन-

पोत्रीय त्रि॰ पोतुः कर्म छ। पोतृकर्त्तव्ये कर्मणि। कात्या॰ श्रौ॰ २४।४।४२।

पोथकी स्त्री "कण्डूरावाञ्चिता गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः। पिड़काश्च रुजावत्यः पोथक्य इति संज्ञिताः" सुश्रुतोक्ते पिड़काभेदे। [स्त्री गौरा॰ ङीष्।

पोल त्रि॰ पुल-ज्वला॰ण। १महत्त्वयुक्ते। २पिष्टकभेदे

पोलिका स्त्री पूरिकाभेदे लताचशब्दे २१८१ पृ॰ दृश्यम्।

पोलिन्द पु॰ पोतस्यालिन्द इव पृषो॰। नौकाङ्गभेदे त्रिका॰।

पोषयित्नु त्रि॰ पुष-णिच्-इत्नु। १पोषके २काकपोष्ये पिके च उज्ज्वल॰।

पोषुक त्रि॰ पुष-वा॰ उक। पोषणकरणशीले "तमनुपोषं पोषुको भवति" षड्विंशब्रा॰। [पिके त्रि॰ शब्दच॰।

पोष्टृ पु॰ पुष-तृच्। (काँटा करमजा) १करञ्जभेदे। २पो-

पोष्य त्रि॰पुष-कर्मणि यत्। १पोषणीये। आवश्यके यत्। २अवश्यपोष्ये। अवश्यपोष्याश्च दर्शितो यथा "भरणं पोष्यवर्गस्य दृष्टादृष्टफलोदयम्। प्रत्यवायोऽप्यभरणे कर्त्तव्यन्तत् प्रयत्नतः। माता पिता गुरुः पत्नी त्वपत्यानि समाश्रिताः। अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्गा अमी नव" काशीख॰ ४५ अ॰। "ज्ञातिर्बन्धुजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः। अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च पोष्यवर्ग उदाहृतः" दक्षसं॰।

पोष्यपुत्र पु॰ कर्म॰। पालनादिना पुत्रत्वप्राप्ते "अधुना कृत्तिकादीनां षण्णां यः पोष्यपुत्रकः। तन्नाम चक्रुस्ताः प्रेम्णा कार्त्तिकश्चेति कौतुकात्" ब्रह्मवै॰गण॰ख॰१४अ॰। अधुना दत्तकपुत्रस्य पोष्यपुत्रत्वं व्यवह्रियते तद्विधानं दत्तकशब्दे ३४३८पृ॰ दृश्यम्।

पौंश्चलेय पुंस्त्री पुंश्चली+अपत्ये ढक्। पुंश्चल्या अपत्ये

पौंश्चल्य न॰ पुंश्चल+भावे ष्यञ्। १असतीत्वे परपुरुषगामित्वे २पुंस्त्रियोर्मिथोव्यभिचारे च मनुः ९।१५।

पौंसायन पु॰ कौशलराज्ञां दाजको दुहितरि राजभेदे शत॰ब्रा॰ १२।९।३।२

पौंस्न न॰ पुंसो भावः स्नञ्। पुंस्त्वे।

पौंस्य न॰ पुंस अभिमर्दने ष्यञ् तत्र साधु वा॰ यत्। १बले निरु॰। २संग्रामे च निघण्टुः ऋ॰१।१८०।१०।

पौगण्ड न॰ पौगण्डस्य भावः। १पञ्चमावधिदशमवर्षीयावस्थाभेदे पोगण्डशब्दे दृश्यम्। स्वार्थे अण्। २तदवस्थायुते त्रि॰।

पौञ्जिष्ठ पुंस्त्री अन्त्यजातिभेदे यजु॰ ३०।१८। वेददी॰।

पौटायन पुंस्त्री पुटायनस्यापत्यम् अण्। पुटायनर्षेः गोत्रापत्ये। [गोत्रस्त्रियाम्।

पौणिका स्त्री पुणगोत्रस्य स्त्री अण् स्त्रियां ष्यङ्। पुण-

पौण्डरीक न॰ पुण्डरीकमिव प्रकारा॰ अण्। पुण्डरीकतुल्ये प्रपौण्डरीके राजनि॰।

पौण्डर्य्य न॰पुण्डर्य्यमेव अण्। पुण्डर्य्ये भरतः।

पौण्ड्र पु॰ १देशभेदे स च कू॰म॰१४॰ पूर्वस्यामुक्तः भा॰भी॰९अ॰ सोऽस्य अभिजनः तस्य राजा वा अण्। २तद्देशनृपे ३पितादिक्रमेण तद्देशवासिनि च। "पौण्ड्रश्च बलिनां वरः" हरिवं॰९१अ॰। स च कृष्णेन निहतः "पाण्ड्रं पौण्ड्रं कलिङ्गञ्च मातृस्याश्चैव जनार्दनः। जघान सहितान् सर्वान्" हरिवं॰ १६१ अ॰। "वसुदेवस्य सुतनूपत्नीजाते ४पुत्रभेदे। "सुतनूश्च नराची च शौरेरास्तां परिग्रहः। पौण्ड्रश्च कपिलश्चैव वसुदेवस्य तौ सुतौ। नराच्यां कपिलो जज्ञे पौण्ड्रश्च सुतनूसुतः। तयोर्ज्येष्ठोऽभवत् पौण्ड्रः कपिलश्च वनं ययौ" हरिवं॰१६२ अ॰। ५भीमसेनशङ्खे ६इक्षुभेदे पु॰ शब्दमा॰। ७क्रियालोपेन वृषलत्वप्राप्ते क्षत्रियभेदे मनुः १०।४४ स्वार्थे क। तत्रार्थे इक्षुभेदे (पुँड़ि)।

पौण्ड्रनागर पु॰ पौण्ड्रनगरे भवः अण् तस्य प्राच्यदेशत्वेऽपि नगरान्तत्वेन उत्तरपदवृद्धिः। पौण्ड्रनगरभवे।

पौण्ड्रमात्स्यक पु॰ राजभेदे भा॰ स॰ ३७ अ॰।

पौण्ड्रवर्द्धन पु०(बेहार) ख्याते देशभेदे शब्दर० तत्र पौण्ड्रेषु प्राचुर्य्यात् तथात्वम्। [२गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः।
पौण्ड्रिक पु० पुण्ड्र+स्वार्थे ठञ्। १इक्षुभेदे शब्दमा०।
पौण्य त्रि० पुण्येषु श्रौतस्मार्तकर्मसु साधु अण्। पूर्णकर्मकारके कात्या० २३।२।५।
पौतव न० यौतव–पृषो०। परिमाणे हेमच०।
पौतिक त्रि० पूतिकेन दुर्गन्धिना निर्वृत्तम् सङ्कला० अण्। पूतिकद्रव्यनिर्वृत्ते।
पौतिमाष पु० ब०व० पूतिमाषस्यर्षेः गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। तस्य छात्राः कण्वा० अण् यलोपः। पौतिमाषच्छात्रेषु।
पौत्रक न० पोतुरिदं ठञ्। ऋत्विग्भेदपोतृसम्बन्धिनि।
पौत्तिक न० पुत्तिकाभिर्मधुमक्षिकाभेदैर्निर्वृत्तम् ठञ्। मधुनि रत्नमा०।
पौत्र पुंस्त्री० पुत्रस्यापत्यं शिवा०अण्। पुत्रस्य पुत्रे नप्तरि "पौत्रेणानन्त्यमश्नुते" इति स्मृतिः। स्त्रियां ङीप्।
पौदन्य पु० अश्मकाख्यपनगरे भा० आ० १७७ अ०।
पौनःपुनिक त्रि०पुनःपुनर्भवः ठञ् टिलोपः। पुनःपुनर्भवे।
पौनःपुन्य न० पुनः पुनरेव स्वार्थे चतुर्वर्णा० ष्यञ् टिलोपश्च। १पुनःपुनरित्यर्थे भावे ष्यञ्। २आभीक्ष्ण्ये
पौनरुक्त न० पुनरुक्तस्य भावः उद्गात्रा०अञ्। पुनर्वारोक्तौ
पौनरुक्तिक न० पुनरुक्तमर्थं वेत्ति तत्पदं वाऽधीते उक्था० ठक्। १पुनरुक्तार्थाभिज्ञे २पुनरुक्तपदाध्येतरि च।
पौनर्भव पुंस्त्री० पुनर्भू+विदा० अपत्ये अञ्। पुनर्भ्वपत्ये १द्वादशपुत्रमध्ये पुत्रभेदे "पत्या या च परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया। उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते" मनुः। २तथाविधकन्यायां स्त्री स्वार्थे अण्। तत्रार्थे "सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः। वाचादत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला। उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका। अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च। इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्" काश्यपोक्ते सप्तविधे ३कन्याभेदे च। आर्यत्वात् ङीबभावः। अजादेराकृतिगणत्वात् वा टाप् इत्येके। पुनर्भुवं विन्दति अण्। ४पुनर्भूवेदके भर्त्तरि। "सा चेदक्षतयोनिः स्यात् गतप्रत्यागताऽपि वा। पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनःसंस्कारमर्हति" मनुः।
पौर त्रि० पुरे वसति ग्रैष्मिकोऽण्। १पुरवासिनि २रोहिषतृणे न०(रामकर्पूर) अमरः। पूरः पूरक एव स्वार्थे अण्। ३उदरपूरके त्रि०ऋ०२।११।११भा०। पुरोभवः पुरस्+अण् टिलोपः। ४पूर्वदिग्देशकालभवे "पौरा वृधगुदरविना नित्यम्" वृ०सं० १७ अ०।
पौरक न० पौर इव कायति कै–क। गृहबाह्योद्याने हेमच०
पौरकुत्सी स्त्री पुरकुत्सस्यापत्यं स्त्री इञ् ङीप्। गाधिराजमातरि हरिवं० २७ अ०। [समीपादौ।
पौरगीय त्रि० पुरग+कृशाश्वा० चतुरर्थ्यां छण्। पुरगत-
पौरण पु० "पूरणवारिधापयन्तानां वैश्वामित्रदेवरातपौरणेति आश्व०श्रौ०१२।१४।५ उक्ते गोत्रप्रवरर्षिभेदे। पूरण+स्वार्थे अण्। २पूरणे स्त्रियां ङीप्। "पौरणीं भूषणक्रियाम्" हरिवं० ८८अ०।
पौरन्दर त्रि० पुरन्दरस्येदम् पुरन्दरो देवताऽस्य वा अण्। १शक्रसम्बन्धिनि २ज्येष्ठानक्षत्रे च वृ०सं०१५ अ०।
पौरव पुंस्त्री० पु(पू)रोर्गोत्रापत्यमण्। १ययातिपुत्रभेदस्य पु(पू)रोरपत्ये २तत्सम्बन्धिनि च। ३उतीच्यदेशभेदे वृ० सं०१४अ० मार्क०पु०५८ अ० तत्र पूर्वोत्तरदिक्स्थत्वमुक्तं यथा "त्रिनेत्राः पौरवाश्चैव गन्धर्वाश्च द्विजोत्तम!। पूर्वोत्तरन्तु कूर्मस्य पादमेते व्यवस्थिताः" सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। पित्रादिक्रमेण ४तद्देशवासिनि ५तन्नृपे च। [भक्तियुक्ते सि०कौ०।
पौरवीय त्रि० पौरवो राजा भक्तिरस्य छ। पौरवनृप-
पौरश्चरणिक त्रि०पुरश्चरणस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा ठञ्। १पुरश्चरणप्रतिपादकग्रन्थव्याख्यानग्रन्थे २तत्र भवे च।
पौरस्त्य त्रि०पुरस्+भवार्थे त्यक्। १पुरोभवे २प्रथमे च अमरः
पौरागीय त्रि० पुराग+कृशाश्वा० चतुरर्थ्यां छण्। पूर्वकालगतस्यादूरदेशादौ। [१अ०]
पौराण त्रि० पुराणे पठितः अण्। पुराणपठिते भा० आ०
पौराणिक त्रि० पुराणं वेत्त्यधीते वा "आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च" वार्त्ति० ठक्। १पुराणार्थाभिज्ञे २तदध्येतरि च। पुराणे पठिता ठक्। ३तत्र पठिते त्रि० स्त्रियां ङीप्।
पौरिक पु० दाक्षिणात्ये देशभेदे मार्कपु० ५७ अ०।
पौरुकुत्स पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः।
पौरुष न० पुरुषस्य भावः कर्म वा युवा० अण्। १पुरुषत्वे २विक्रमे ३उद्यमे च। पुरुषस्येदम् अण्। ४ऊर्द्ध्वविस्तृतबाहुपाणिकनरतुल्यपरिमाणे अमरः। "जलेऽपि नानेऽपि च पौरुषाधिकम्" नैष०। स्वार्थे अण्। ४पुरुषशब्दार्थे शत०ब्रा० १४।७।१।१२।
पौरुषांशकिन् पु० ब०व०। पुरुषांशकेन ऋषिणा प्रोक्त-

मधीयते शौनका० णिनि । पुरुषांशकर्षिणा प्रोक्ताध्येतृषु ।

पौरुषेय पु० पुरुषस्य बधादि "पुरुषाद्वधविकारसमूहतेन कृतेषु" पा० ठञ् । पुरुषस्य १बधे २विकारे ३समूहे ४तेन कृते च ।

पौरेय त्रि० पुरस्यादूरदेशादि सख्या० ढञ् । नगरसमीपादौ

पौरोगव पु० पुरोऽग्रे पाचत्रवस्तुषु गौर्नेत्रं यस्य पुरोगुः ततः स्वार्थे प्रज्ञा० अण् । पाकशालाध्यक्षे अमरः ।

पौरोहित त्रि० पुरोहितस्य धर्म्यम् अश्वपत्या० अण् । पुरोहितस्य धर्म्ये । [कर्मभेदे आश्व०श्रौ०२।१८।६ ।

पौर्णदर्व न० पूर्णया दर्व्या निष्पाद्यं कर्म अण् । वैदिके

पौर्णमास पु० पौर्णमास्यां भवः सन्धिवेला० अण् । १पौर्णमासीविहिते यागे "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत" श्रुतिः स च द्विविधः यावज्जीवकालिकः पञ्चदशीप्रतिपत्सन्धिकाले कर्त्तव्यश्च । तत्कालादिविधानं कात्या० श्रौ० २।१ कण्डिकादौ दृश्यम् । पूर्णोमाश्चन्द्रमास्येयम् अण् पूर्णो मासो यस्यां वर्त्तते "पूर्णमासादण् वक्तव्यः" वा० अण् वा । २शुक्लपक्षीयपञ्चदशकलाक्रियायां तदुपलक्षितकालरूपायां वा ३तिथौ स्त्री ३तदुत्तरप्रतिपदि च "द्वे ह वै पौर्णमास्यौ पूर्वा उत्तरा च तत्र पञ्चदशी पूर्वा प्रतिपदुत्तरा" इति श्रुतेः तत्र पञ्चदशी मुख्या प्रतिपद्गौणी इत्यर्थः ।

पौर्णमासिक त्रि० पूर्णमास्यां भवः कालाट् ठञ् । पौर्णमासभवे यागादौ वा० यत् । पौर्णमास्य तत्रार्थे ।

पौर्णमी स्त्री पूर्णतया चन्द्रो-मीयतेऽत्र मा--आधारे घञर्थे क स्वार्थे अण् ङीप् । पूर्णिमातिथौ त्रिका० । [श।१७८

पौर्त्तिक त्रि० पूर्त्ताय साधु ठक् । पूर्त्तसाधने कर्मणि मनु०

पौर्व्य पुंस्त्री०पुरस्यापत्यं कुर्वा०ण्य । पुरनामकस्य नृपस्यापत्ये

पौर्वनगरेय त्रि० पूर्वनगर्यां भवः नद्या०ढक् । पूर्वनगरीभवे

पौर्वपदिक त्रि० पूर्वपदं गृह्णाति ठञ् । पूर्वपदग्राहके ।

पौर्वातिथ पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे आश्व० श्रौ० १२।१४।१।

पौर्वापर्य्य न० पूर्वापरयोर्भावः ष्यञ् । पूर्वापरत्वे ।

पौर्वार्द्ध(र्द्धि क)र्द्धय त्रि० पूर्वार्द्धे भवः यत् ष्यञ् ठञ् वा पूर्वार्द्धभवे । [च । पूर्वाह्णेतन तत्रार्थे त्रि० ।

पौर्वाह्णिक त्रि० पूर्वाह्णे भवः ठञ् । पूर्वाह्णभवे पक्षे ट्यु तुट्

पौर्विक त्रि० पूर्वस्मिन् काले भवः ठञ् । पूर्वकालभवे स्त्रियां ङीप् । "जातिं चरति पौर्विकीम्" मनुः ४।१४८ ।

पौलस्त्य पुंस्त्री० पुलस्त्यस्यापत्यं गर्गा०यञ् । पुलस्त्यस्यापत्ये १कुबेरे २रावणादौ च मेदि० । स्त्रियां ङीप् यलोपः । पौलस्ती शूर्पणखायाम् । [विकारे ।

पौलाक त्रि० पुलाकस्य विकारः पलाशा० अञ् । पुलाक-

पौलि पु०पुल--इन् वा० वृद्धिश्च । १ईषद्दग्धे यवे अपक्वावस्थे कलायादौ अमरः । स्वार्थे क । तत्रार्थे हेमच० ।

पौलुषि पु० पुलुषवंश्ये सत्ययज्ञे ऋषिभेदे शत०ब्रा०१०।६।१।१

पौलोमी स्त्री पुलोम्नोऽपत्यम् अण् अनोलोपः । पुलोमजायां शच्यां हेमच० ।

पौष पु० पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पुष्य-अण् यलोपः ङीप् पौषी सा यत्र मासे अर्द्धमासे वर्षे वा पुनरण् । १पुष्यनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयुक्ते १मासे २पक्षे ३अब्दे वर्षभेदे कार्त्तिकशब्दे १९४९पृ० दृश्यम् । "मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भः प्रथमक्षणे" इत्यादिरीत्या धनुःस्थरव्यारब्धः शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तालको मुख्यचान्द्रपौषः कृष्णपक्षादिपौर्णमास्यन्तः गौणः पौषः, धनूराशिस्थरविकः सौरः पौष इति भेदः तेनान्यत्र भक्तिः ।

पौष्कर न०पुष्करस्याकारोऽस्त्यस्य मूले प्रज्ञा०अण् । १पुष्करमूले राजनि० पुष्करस्येदम् अण् । २पुष्करसम्बन्धिनि त्रि० विष्णोः पद्मतया प्रादुर्भावयुते ३पाद्मे कल्पे पु० ।

पौष्करमूल न०स्वार्थे अण् । पुष्करमूले सुगन्धिद्रव्यभेदे भरतः

पौष्करिणी स्त्री पुष्कराणां समूहः अण् स्वार्थे अण् वा ततोऽस्त्यर्थे इनि ङीप् । पुष्करिण्यां शब्दच० ।

पौष्करेयक न० पुष्करे जातादि कत्त्र्या० ढकञ् । पुष्करे जातादौ स्त्रियां ङीप् ।

पौष्कल त्रि० पुष्कलेन निर्वृत्तम् सङ्कला० अण् । १पुष्कलनिर्वृत्ते २सामभेदे न० "उष्णिहि शर्फं ककुभि पौष्कलम्" सामसं०भा०धृता श्रुतिः "तच्च गीतं पवस्व मधुमत्तम" इति प्रगाथे (उत्तरा० १प्र०१६) तस्मिन् पूर्वा ककुप् उत्तरा पङ्क्तिः । तत्र (ककुभि) पौष्कलं साम । (तच्च) ऊह गा०१प्र-१६ दर्शितम् ।

पौष्कलावत पु० दिवोदासधन्वन्तरिं प्रति आयुर्वेदज्ञानार्थं प्रश्नकारके सुश्रुतसहाध्यायिभेदे सुश्रुते १।१अ० दृश्यम् ।

पौष्कलेयक त्रि० पुष्कले जातादि कत्त्र्या०ढकञ् । पुष्कले-जातादौ स्त्रियां ङीप् ।

पौष्टिक त्रि० पुष्टये हितम् ठक् । पुष्टिसाधने कर्मभेदे "पुष्टिर्धनजनादीनां वृद्धिरित्यभिधीयते । तद्धेतुभूतं यत् कर्म पौष्टिकं तदिहोच्यते" इतिदुर्गभञ्जनः ।

पौष्टी स्त्री पुरोर्नृपस्य स्त्रीभेदे भा० आ० ९४ अ० ।

पौष्ण त्रि० पूषा देवताऽस्य तस्येदं वा अण् षणन्तत्वात् उपधालोपः । १पूषदेवताके चर्वादौ २रेवतीनक्षत्रे न० ३पूषसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

पौष्प न० पुष्पेण निर्वृत्तः तस्येदं वा अण् । १पुष्पमाध्वे २मद्यभेदे स्त्री । ३कुसुमसम्बन्धिमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् । ४पाटलिपुत्रनगर्यां स्त्री ङीप् शब्दरत्ना० ।

पौष्य पु०करवीरपुराधिपे पुष्यः पुत्रे १नृपभेदे तत्कथा "पुष्यः पुत्रोऽभवत् पौष्यः सर्वशास्त्रार्थपारगः" कालिकापु० । उतङ्केनर्षिणा गुरुदक्षिणार्थं याचिते तस्मै कुण्डलदातरि २नृपभेदे भा०आ०३अ० । तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । भा० आ० पर्वान्तर्गते ३पर्वभेदे न० ।

प्याट् अव्य० प्याय–बा० डाटि । सम्बोधने अमरः ।

प्याय वृद्धौ भ्वा०आ०अक०सेट् । प्यायते, अप्यायि–अप्यायिष्ट इदित् ओदिच्च पीनः ।

प्यायस्थूण पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे ।

प्युक्ष न० अपि–उक्ष–बा० नक् अपेरल्लोपः । १क्षायुनि २अजगरसर्पे कर्मणि च कात्या०श्रौ० १५।२।२१ कर्कः ।

प्युष उत्सर्गे चु०उभ०सक०सेट् । प्योषयति ते । अपुप्युषत् त

प्युष विभागे दाहे च दि० पर० सक० सेट् । प्युष्यति इरित् अप्युषत् अप्योषीत् पुप्योष । [अप्योसीत् पुप्योस ।

प्युस विभागे दिवा०पर०सक०सेट् । प्युस्यते इरित् अप्युसत्

प्यै वृद्धौ भ्वा०आ०अक०अनिट् । प्यायते अप्यास्त ।

प्र अव्य०प्रथ–ड । १आरम्भे २गतौ ३उत्कर्षे ४प्राधान्ये ५सर्वतोभावे ६उत्पत्तौ, ७ख्यातौ ८व्यवहारे च पुरुषोत्तमः । अस्य क्रियायोगे उपसर्गत्वम् । गतित्वञ्च । अस्यार्थभेदोदाहरणानि गणरत्नटी० उक्तानि यथा

"प्र आदिकर्मदीर्घशब्दसम्भवतृप्तिवियोगशुद्धिशक्तीच्छाशान्तिपूजाप्रदर्शनेषु" प्रयातः । प्रवालमूषिकः प्रभुर्देशस्य । प्रवदन्ति दायादाः । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । प्रभुक्तमन्नम् । प्रोषितः । प्रशुद्धं जलम् । प्रशक्तः । प्रार्थयते । प्रशान्तोऽग्निः । प्राञ्जलिः । प्रवालम् । प्रलोकयति" ।

प्रउग न० प्राञ्च्युगम् पृषो० । १प्राग्वर्त्तिनि युगे ईशान्तरे कात्या० ७।८।५। कर्कः । तत्र चीयमानस्याग्नेः प्रउगचित्संज्ञा कात्या० १६।५।८। २शस्त्रविशेषे प्रउगमुक्थ्यमव्यथायै" यजु०१५।११। "प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसति" शा०सं०भाष्यधृता श्रुतिः "प्रउगनिष्केवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामनी" इत्युक्त्वा "अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रमिति भाष्ये शस्त्रशब्दार्थमाह भाष्यकृत् ।

प्रकङ्कत पु० १प्रकृष्टविषे २प्रकृष्टगमने सर्पभेदे ऋ० १।१९१।७।

प्रकट त्रि० प्र+कट–अच् । स्पष्टे ।

प्रकटित त्रि० प्र+कट–क्त । प्रकाशिते हेमच० ।

प्रकण्व पु० प्रकृष्टाः कण्वा यत्र । ऋष्यभिन्नत्वात् न सुट् । देशभेदे सि०कौ० । ऋष्यौ तु सुट् प्रस्कण्व इत्येव ।

प्रकम्पन पु० प्र+कपि–णिच्–युच् । १वायौ "प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः" माघः । २नरकभेदे च शब्दरत्ना० । ३प्रकम्पनकारके त्रि० ।

प्रकर पु० प्र+कॄ–भावे अप् । १समूहे २व्यतिक्षेपे च । कर्मणि अप् । ३प्रकीर्णे पुष्पादौ त्रि० । ४अगुरुचन्दने न० मेदि०

प्रकरण न० प्र+कृ–ल्युट् । १प्रस्तावे २अभिनेयनायकादिके दृश्यकाव्यभेदे हेमच० । ३ग्रन्थसन्धौ ४एकार्थप्रतिपादकग्रन्थांशे च त्रिका० । नाटकादिनी दश दृश्यकाव्यरूपकाणि विभज्य सा०द० तल्लक्षणमुक्तं यथा

"भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् । शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथ वा वणिक् । सापाय धर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः" । विप्रनायकं यथा मृच्छकटिकम् । अमात्यनायकं मालतीमाधवम् । वणिङ्नायकं पुष्पभूषितम् । "नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित् । तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः । कितवद्यूतकारादिविटचेटकसङ्कुलः" । कुलस्त्री पुष्पभूषिते । वेश्या तरङ्गदत्ते द्वे अपि मृच्छकटिके । अस्य नाटकप्रकृतित्वात् शेषं नाटकवत्" । कर्त्तव्यस्य इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणम् इति शबरभाष्योक्तेऽर्थे च "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" जै० ३।३।१४ ।

तत्र विनियोगसाधने तस्य श्रुतिलिङ्गवाक्यबाध्यत्वं स्थानसमाख्ययोर्बाधकत्वञ्च स्थितम्" । "श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु संहतानि । सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" पार्थसारथिमिश्रः । शास्त्रसिद्धान्तप्रतिपादके ६ग्रन्थभेदे "अस्य च च वेदान्तप्रकरणत्वात्" वेदान्तसा० ।

प्रकरणसम पु० गौतमोक्ते सत्प्रतिपक्षपर्य्याये १हेत्वाभासभेदे "यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः" गौ०सू० । "क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं लक्षयति । स हेतुः स्वसाध्यस्य परसाध्याभावस्य वा निर्णयार्थं समदिष्टः प्रयुक्तः प्रकरणसम उच्यते स क इत्याकाङ्क्षायामाह यस्मात् प्रकरणचिन्तेति करणं "पक्षप्रतिपक्षाविति" भाष्यं

साध्यतदभाववत्ताविति तदर्थस्तथा च निर्णयार्थं हेतुर्यत्र निर्णयं जनयितुमशक्तस्तुल्यबलेन परेण प्रतिबन्धात् किन्तु धर्मिणः साध्यवत्त्वं तदभाववत्त्वं वेति चिन्तां जिज्ञासां प्रवर्त्तयति स प्रकरणसमः। यद्वा प्रकृष्टं करणं लिङ्गं परामर्शो वा को हेतुरनयोः साधकः एतयोः कः परामर्शः प्रमेति वा यत्र जिज्ञासा भवतीत्यर्थः। यस्मादित्यादि वस्तुस्थितिमात्रं लक्षणन्तु तुल्यबलविरोधिपरामर्शकालीनपरामर्शविषयत्वं स्वसाध्यपरामर्शकालीनतुल्यबलविरोधिपरामर्शो वा। विरोधिपरामर्शस्य च हेतुनिष्ठत्वमेकज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन अन्यथा हेतोर्दुष्टत्वं न स्यात्। अयञ्च दशाविशेषे दोषः द्रत्यतः सद्धेतोरपि विरोधिपरामर्शकाले दुष्टत्वमिष्टमेवेत्यवधेयम्” वृत्तिः।

२जातिरूपासदुत्तरभेदे गौ० ५।१।१६।८८ सू०।
“उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः” सू०
“उभयसाधर्म्यात् अन्वयसहचाराद्व्यतिरेकसहचाराद्वा प्रक्रिया प्रकर्षेण क्रिया साधनं विपरीतसाधनमिति फलितार्थः तत्सिद्धेस्तस्य पूर्वमेव सिद्धेः तथाचाधिबलत्वेनारोपितप्रमाणान्तरेण बाधेन प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते नैतदेवं श्रावणत्वेन नित्यत्वसाधकेन बाधात् बाधादेशनाभासा चेयम्। वृ०। “प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः” सू०। अत्रोत्तरमाह प्रतिपक्षाद्विपरीतसाध्यसाधकत्वेनाभिमताच्छ्रावणत्वादितः प्रकरणसिद्धिद्वारा मदीयसाध्यस्य यः प्रतिषेधः त्वया क्रियते तस्यानुपपत्तिः कुतः प्रतिपक्षोपपत्तेः त्वत्पक्षापेक्षया प्रतिपक्षस्य मदीयपक्षस्योपपत्तेः साधनात्। अयमाशयः श्रावणत्वेन पूर्वं नित्यत्वस्य साधनाद्यो बाध उच्यते स नोपपद्यते पूर्वं साधितस्य बलवत्त्वाभावात् कदाचित् कृतकत्वेनानित्यत्वस्यापि पूर्वं साधनादिति त्वत्पक्षप्रतिषेधोऽपि स्यात्” वृत्तिः।

प्रकरणी न० नाटिकाभेदे “नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादिनायका। समानवंशजा नेतुर्भवेद् यत्र च नायिका” सा०द०

प्रकरी स्त्री १नाट्याङ्गभेदे २चत्वरभूमौ च शब्दरत्ना०।

प्रकर्ष पु० प्र+कृष–घञ्। १उत्कर्षे २प्रकृष्टतया कर्षणे च।

प्रकर्षण न० प्र+कृष–ल्युट्। १उत्कर्षे २आकर्षणे च।

प्रकलविद् पु० प्रकृष्टां कलां वेत्ति विद–क्विप् पृषो० ह्रस्वः। १वणिग्जने निरु०६।६। २अभ्यातरि त्रि० ऋ० ७।१८।१५ भा०

प्रकाण्ड पु० प्रकृष्टः काण्डः प्रा०त०। १वृक्षस्य मूलादारभ्य शाखान्ते भागे। २प्रशस्ते न०। ३विटपे पु० मेदि०।

प्रकाण्डर पु० प्रकाण्ड+अस्त्यर्थे बा० र। वृक्षे शब्दच०।

प्रकाम त्रि० प्रगतः कामम् प्रा०स०। १यथेष्टे अमरः। प्रा०ब०। २प्रकृष्टकामके त्रि०। ३देवभेदे पु० यजु० ३०।१२।

प्रकामम् अव्य० प्र+कम–णमुल्। अत्यर्थे अनुमतौ च अमरः।

प्रकामोद्य पु० देवभेदे यजु० ३०।६

प्रकार पु० प्र+कृ+घञ्। १भेदे २सादृश्ये च अमरः। ३विशिष्टज्ञाने विशेषणतया भासमाने पदार्थे “स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तदनिरूपकत्वम् सर्वांशे भ्रमभिन्नत्वमिति” गदाधरः।

प्रकारता स्त्री प्रकारस्य भावः तल्। १विषयताभेदे ज्ञायमानविशेषणप्रतियोगिकसंसर्गावच्छिन्नविषयत्वे।

प्रकालन त्रि० प्रकालयति प्र+कालि ल्यु। १हिंसके २सर्पभेदे पु० भा०आ०७५ अ०। भावे ल्युट्। ३मारणे न०।

प्रकाश पु० प्र+काश–घञ्। १आतपे २विकाशे च। कर्त्तरि अच्। ३विकाशयुक्ते त्रि० अमरः। प्रकाशश्च सत्त्वज्ञानतेजःसाधारणः यथोक्तम् “जडप्रकाशायोगात् प्रकाशः” सां०सू० “वैशेषिका आहुः। प्रागप्रकाशरूपस्य जडस्यात्मनो मनःसंयोगाज्ज्ञानाख्यप्रकाशो जायत इति तन्न। लोके जडस्याप्रकाशस्य लोष्टादेः प्रकाशोत्पत्त्यदर्शनेन तदयोगात्। अतः सूर्य्यादिवत् प्रकाशस्वरूप एव पुरुषः इत्यर्थः। तथा च स्मृतिः “यथा प्रकाशतमसोः सम्बन्धो नोपपद्यते। तद्वदैक्यं न संबध्वं प्रपञ्चपरमात्मनोः”। इति। “यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान्। ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु” इति च। प्रकाशत्वं च तेजःसत्त्वचैतन्येष्वनुगतमखण्डोपाधिरनुगतव्यवहारादिति। ननु प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि तेजोवद्धर्मधर्मिभावोऽस्ति न वा तत्राह सां०प्र०भा० “निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा” सू० “पुरुषस्य प्रकाशरूपत्वे सिद्धे तत्सम्बन्धात्तेनान्यव्यवहारोपपत्तौ प्रकाशात्मकधर्मकल्पनागौरवमित्यपि बोध्यम्। तेजसस्तु प्रकाशाख्यरूपविशेषाग्रहेऽपि स्पर्शग्रहस्कारेण ग्रहात् प्रकाशतेजसोर्भेदः सिद्ध्यति। आत्मनस्तु ज्ञानाख्यप्रकाशाग्रहकाले ग्रहणं नास्तीत्यतो लाघवाद्धर्मधर्मिभावशून्यं प्रकाशरूपमेवात्मद्रव्यं कल्प्यते। तस्य च न गुणत्वम् संयोगादिमत्त्वात् अनाश्रितत्वाच्चेति। तथा च स्मर्य्यते “ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन। ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः

पूर्णः सदा शिवः" सां०प्र०भा०। वैवस्वतमनोः २पुत्रभेदे हरिवं०७अ०।

प्रकाशक त्रि० प्रकाशयति प्र+काश-णिच् ण्वुल्। १प्रकाशकारके सूर्य्यादौ सांख्यमतसिद्धे २सत्त्वगुणे च "तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्" गीता।

प्रकाशकज्ञातृ पु० प्रकाशकस्य पूर्व्वं ज्ञाता। कुक्कुटे शब्दच०। तस्य प्रथमं प्रकाशकसूर्य्यज्ञातृत्वात्तथात्वम्।

प्रकाशन त्रि० प्रकाशयति प्र+काश--णिच्—ल्यु। १प्रकाशकारके २विष्णौ पु०। "नैकरूपो वृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः" विष्णुस०।

प्रकाशात्मन् पु०प्रकाश आत्मा स्वरूपमस्य। १विष्णौ "प्रकाशात्मा प्रतापनः" विष्णुस०। २व्यक्तस्वभावे त्रि०।

प्रकाशित त्रि०प्र+काश+णिच्—कर्म्मणि क्त। १प्रकटिते हेम० प्र+काश--कर्त्तरि क्त। २प्रकाशयुते त्रि०। भावे क्त। ३प्रकाशे न०।

प्रकाश्य त्रि० प्र+काशि—कर्म्मणि यत्। १प्रकाशनीये २प्रायोव्यर्थयुद्ध्यादौ नवके न० काशी० १० अ०। नवनवकशब्दे ३९८८ पृ० दृश्यम्।

प्रकीर्ण न० प्र+कॄ—कर्म्मणि क्त। १चामरे जटा०। २ग्रन्थविच्छेदे त्रिका०। ३विक्षिप्ते ४मिश्रिते विभिन्नजातीये त्रि०। ५पूतिकरञ्जे पु० राजनि०। भावे क्त। भिन्नजातीयानां ६मिश्रणे ७विक्षेपे ८विस्तारे च न०। स्वार्थे क। तत्रार्थे। अनुक्तप्रायश्चित्तविशेषे पातकविशेषे पातकशब्दे ४२९९ पृ० विष्णुवाक्यम् दृश्यम्। "अनुक्तं तत्प्रकीर्णकम्" अनुक्तमनुक्तनिष्कृतिकं पापं प्रकीर्णकमित्यर्थः। "अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये। शक्तिञ्चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्" विश्वामित्रः "प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम्। प्रायश्चित्तं बुधः कुर्य्यात् ब्राह्मणानुमतः सदा" विष्णुः। "क्रयविक्रयदुष्टभोजनप्रतिग्रहेषु अनादिष्टप्रायश्चित्तेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यं वा" शङ्खलिखितौ। भट्टिकाव्ये नानाजातीयप्रत्ययोदाहरणबोधककाण्डं प्रकीर्णकाण्डम्। संज्ञायां कन्। तुरङ्गमे पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

प्रकीर्य्य पु० प्रकीर्य्यतेऽसौ प्र+कॄ—क्यप्। (नाटाकरमचा) १करञ्जभेदे अमरः। २पूतिकरञ्जे (रीठाकरमचा) राजनि०। ३विक्षेप्ये ४व्याप्ये च त्रि०।

प्रकुञ्च पु० "प्रकुञ्चः षोडशी विल्वं पलमेवात्र कीर्त्त्यते" भावप्र० उक्ते पलरूपे मानभेदे। "चूर्णप्रकुञ्चम्" इत्यादि सुश्रुतः

प्रकुल न० प्र+कुल-कर्त्तरि क। प्रशस्तदेहे त्रिकाण्डशेषः।

प्रकूष्माण्डी स्त्री दुर्गायां हेमच०।

प्रकृत त्रि० प्र+कृ—क्त। १अधिकृते २आरब्धे ३प्रकरणप्राप्ते च। ४ऋषिभेदे पु०। प्रकृतस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। प्राकृतायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०।

प्रकृति स्त्री प्र+कृ—कर्त्तरि क्तिच् भावादौ क्तिन् वा। १स्वभावे २योनौ ३लिङ्गे ४स्वाम्यमात्यादौ राज्याङ्गे अमरः। ५शिल्पिनि हेम०। ६शक्तौ ७योषिति शब्दर०। ८परमात्मनि धरणिः। १०आकाशादिभूतपञ्चके ११करणे १२गुह्ये १३जन्तौ च १४एकविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे। १५मातरि १६प्रत्ययनिमित्ते शब्दभेदे तल्लक्षणं शब्द०प्र० उक्तं यथा "स्वोपस्थाप्ययदर्थस्य बोधने यस्य निश्चयः। तत्त्वेन हेतुरथ वा प्रकृतिः सा तदर्थिका। तत्त्वेन यन्निश्चयत्वेन स्वोपस्थाप्ययादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं तादृश एव शब्दस्तथाविधार्थे प्रकृतिरिति तु फलितार्थः। वङ्गगुड़ो द्राक्षेत्यादौ वङ्गजाद्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति गुड़ादिपदधर्म्मिकवङ्गजादिनिश्चयत्वेन न हेतुत्वमपि तु सुवादिधर्म्मिकवङ्गगुड़ादिपदनिश्चयत्वेन अन्यथा केवलादपि वङ्गगुड़ादिशब्दात् द्राक्षादौ वङ्गजाद्यर्थस्यान्वयबोधापत्तेरिति न तत्र प्रसङ्गः"। "निरुक्ता प्रकृतिर्द्वेधा नामधातुप्रभेदतः। यत् प्रातिपदिकं प्रोक्तं तन्नाम्नो नातिरिच्यते। निरुक्ता न तु सांख्यानामिव जगदुपादानभूता। यच्च पाणिनिप्रभृतिभिः प्रातिपदिकं प्रकृतिरित्युक्तं तदपि नाम्नो नातिरिच्यते नातो विभागन्यूनता"। वैयाकरणमते तल्लक्षणन्तु शब्दार्थरत्नेऽस्माभिरुक्तं यथा "एवं प्रकृतिप्रत्ययादिसमुदायरूपपदस्वरूपे तद्विभागे च दर्शिते इदानीं तदवयवरूपप्रकृतिप्रत्ययस्वरूपविभागौ प्रदर्श्येते। तत्र प्रकृतिर्नाम अर्थावबोधहेतुः प्रत्ययविधानावधिभूतः शब्दविशेषः सर्व्वेषामेव च प्रत्ययानां प्रकृतिं निमित्तीकृत्यैव विधानात्। प्रत्ययानाञ्च प्रत्याय्यकत्वरूपेणैव निवेशः न तु वक्ष्यमाणप्रत्ययत्वेन तेन नान्योन्याश्रयः। अवधित्वञ्च पूर्व्वापरत्वरूपं ग्राह्यं तेन वङ्गजादेर्निमित्तत्वतो नाप्रसङ्गः। वस्तुतस्तु सिद्धान्ते वृत्तिशब्दानां समुदायशक्तिस्वीकारात् तद्धितादीनां निरर्थकत्वान्न तत्र प्रकृतिप्रत्ययादिविभागः। अत एव भाष्ये "तावेव सुप्तिङौ यौ ततः परौ सैव प्रकृतिराद्येति" सुप्तिङ्मात्रयोरेव प्रत्ययत्वमित्युक्तम्।

ततोविधानावधेः यौ परौ तावेव सुप्तिङौ या च तयोराद्या विधानावधिभूता सैव प्रकृतिरिति तदर्थः। एतदभिप्रायेणैव हरिणा "यः शब्दः स्वेतरस्यार्थे स्वार्थस्यान्वयबोधने। यदपेक्षस्तयोः पूर्वा प्रकृतिः प्रत्ययः परः" इति प्रकृत्यादिलक्षणमुक्तम्। अत्र च पूर्वत्वं बोधकशब्दविधानावधित्वमेव बोध्यं भाष्यैकवाक्यत्वात् नत्वेतत्कारिकोपात्तपूर्वापरत्वं तथासति पचतीत्यादौ तिङादेरेव धात्वर्थे स्वार्थप्रकारकान्वयबोधजनकत्वस्वीकारात् तत्रातिव्याप्तिः। एवञ्च निरुक्तपूर्वत्वरूपलक्षणेनैव प्रसक्तातिप्रसक्तादिवारणसम्भवे प्रकृतिप्रत्यययोरर्थबोधकत्वसाकाङ्क्षत्वद्योतनायैव यः शब्द इत्यादिकथनं बोध्यमेवञ्च यस्यार्थे इत्यत्र विशेष्यतया विशेषणतया वान्वयबोधने इत्यर्थः तेन सिद्धान्ते तिङर्थप्रकारकान्वयबोधेऽपि न क्षतिः। तथा च तदर्थान्वितस्वार्थबोधने तदपेक्षत्वे सति तद्विधानावधिभूतत्वं तत्प्रकृतित्वमिति फलितम्। एवञ्चावयवशक्तिस्वीकारेऽपि बहुजादावतिप्रसक्त्यादिशङ्कापि नोदेति बहुजादेः प्रकृतिविधानावधित्वाभावात् अवधित्वस्य पूर्वापरत्वरूपस्य निवेशाच्च। अत एतत्पक्षे भाष्ये सुप्तिङ्शब्दौ प्रत्ययान्तरस्याप्युपलक्षकाविति द्रष्टव्यम्। तथा शेखरकारेणापि प्रत्ययविधानोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वमेव प्रकृतित्वमित्यभिदधे पूर्वसिद्धवस्तुन एव उद्देश्यत्वसम्भवात् पूर्वत्वमर्थायातं बहुजादेरपि सुप उद्देश्यत्वान्न किञ्चिद्दूषणमावहतीति। एवञ्च प्रकरोति प्रत्ययं बोधयतीतिव्युत्पत्तिसत्त्वात् प्रकृतिशब्दो योगरूढ इति बोध्यम्"। १७उपादानकारणे "प्रकृतिश्च दृष्टान्तानुपरोधात्" शा०सू० "सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी" हरिका०। १८उपदिष्टसर्वाङ्गके कर्मभेदे। तदेतत् तावच्छा०भा०निर्णीतं यथा "ननु का प्रकृतिः का विकृतिरिति चेत् उच्यते यत्र कर्त्तव्यं सर्वं प्रकर्षेण कर्मान्तरनैरपेक्ष्येणोपदिश्यते सा प्रकृतिः यत्र विशेषरूपमेव कर्त्तव्यं श्रुत्योपदिश्यते इतरत् सर्वं कर्मान्तरादतिदिश्यते सा विकृतिः। सचातिदेशः प्रत्यक्षवचनाद्वा साम्याद्वा लिङ्गाद्वाऽवगन्तव्यः। तत् सर्वं सप्तमाष्टमाध्यायाभ्यां बहुधा विचारितम्। प्रकृतिश्च द्विविधा मूलप्रकृतिरवान्तरप्रकृतिश्चेति। सर्वात्मना कर्मान्तरनिरपेक्षा मूलप्रकृतिः कतिपयेष्वङ्गेषु कर्मान्तरं चापेक्षते स्वयञ्च कैश्चित् कर्मभिरपेक्षणीया भवति सेयमवान्तरप्रकृतिः। तत्र तिस्रो मूलप्रकृतयः तासामष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयाधिकरणस्य द्वितीयवर्णके विचारिताः। "इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता न हि। अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात्। लोकवत् सन्निपात्यारादुपकारिद्वयस्तुतेः। इयत्तायानिश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु। अलौकिकत्वेनैतावद्भिरङ्गैः सम्पूर्ण उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वात् इष्ट्यादीनां नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेत् नैवं लौकिकसदृशत्वात्। यथा लोके भुजिक्रियायामोदनः करणं तस्य सन्निपत्योपकारिणः शाकसूपादयः, आरादुपकारिणः पीठप्रदीपादयः। तथा भावनायां यागः करणम् अवघातादयः सन्निपातिनः, प्रयाजादयः आरादुपकारिणः। अतो नात्यन्तिकमलौकिकत्वम्। इयत्ता लौकिके यथा प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथा श्रौते श्रुत्या निश्चीयतां तस्मादिष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति"।

१९सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थायां साम्यावस्थोपलक्षिते सत्त्वादिगुणे। "सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम्। साम्यावस्थितिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्त्तिता। केचित् प्रधानमित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः। एतदेव प्रजासृष्टिं करोति विकरोति च" मात्स्ये ४अ०।

"सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः" सा सू०। "तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्थाऽन्यूनानतिरिक्तावस्थान्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत् अकार्य्यावस्थेति निष्कर्षः। अकार्य्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः। यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् "सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा। एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारे परं पदम्" इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च। सत्त्वादीनामनुगमाय सामान्येति। पुरुषव्यावर्त्तनाय गुणेति। महदादिव्यावर्तनाय चोपलक्षितान्तमिति। महदादयोऽपि हि कार्य्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च भवन्तीति। तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम्। अस्या विशेषस्तु पश्चाद्वक्ष्यते" प्र०भा०। "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" सां० का०। "संक्षेपतो हि शास्त्रार्थस्य चतस्रो विधाः। कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव, कश्चित् विकृतिरेव, कश्चित् प्रकृतिविकृतिः कश्चिदनुभयरूप इति। तत्र का प्रकृतिरेवेत्यत उक्तम् मूलप्रकृतिरविकृतिरिति प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरज-

तमसां साम्यावस्था सा अविकृतिः। प्रकृतिरेवेत्यर्थः कस्मादित्यत उक्तम् मूलेति मूलञ्चासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः विश्वस्य कार्य्यसंघातस्य सा मूलं नत्वस्या मूलान्तरमस्तीति भावः। कतमाः पुनः प्रकृतिविकृतयः कियत्यश्चेत्यत उक्तम् महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति प्रकृतयश्च ता विकृतयश्च ता इति। तथा हि महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः। एवमहङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृतिर्विकृतयश्च महतः। एवं पञ्चतन्मात्राणि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाहङ्कारस्य। अत्र विकृतिरेव कियती चेत्यत उक्तं षोड़शकस्तु विकार इति। षोडशसंख्यापरिमितो गणः षोडशकः तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च पञ्चमहाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोड़शको गणो विकार एव "न प्रकृतिरिति। यद्यपि च पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो विकाराः एवं तद्विकारभेदानां दध्यङ्कुरादयस्तथापि गवादयो बीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरं तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतित्वमिहाभिप्रेतमिति न दोषः सर्वेषां गोघटादीनां स्थूलतेन्द्रियग्राह्यता च समेति न तत्त्वान्तरत्वम्। अनुभयरूपमुक्तं तदाह न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति त॰कौ॰। शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम्। त्रिगुणं तत् जगद्योनिः" स्मृतिः। तदनुमापकाः कार्य्यभेदाः तद्भेदाश्च सा॰सू॰ भाष्याद्युक्ता यथा "ततः प्रकृतेः" सा॰ सू॰ "ततो महत्तत्त्वात् कार्य्यात् कारणतया प्रकृतेरनुमानेन बोध इत्यर्थः। अन्तःकरणसामान्यस्यापि कार्य्यत्वं तावदेकदा पञ्चेन्द्रियज्ञानानुत्पत्त्या मध्यमपरिमाणतया देहादिवदेव सिद्धं श्रुतिस्मृतिप्रमाण्याच्च। तस्य च प्रकृतिकार्य्यत्वेऽयं प्रयोगः। सुखदुःखमोहधर्म्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्म्मकद्रव्यजन्या कार्य्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वात् कान्तादिवदिति कारणगुणानुसारेणैव कार्य्यगुणौचित्यं चात्रानुकूलस्तर्कः श्रुतिस्मृतयोऽपीति मन्तव्यम्" भा॰ "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्" सू॰ कारणानुमापकत्वाल्लयगमनाद्वाऽत्र लिङ्गं कार्य्यजातम् न तु महत्तत्त्वमात्रमत्र विवक्षितं हेतुमत्त्वादीनामखिलकार्य्यसाधारण्यात्। "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्। सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्" इति कारिकायामप्यत एव व्यक्ताख्यं सर्वं कार्य्यमेव लिङ्गमित्युक्तम्। तथा च तल्लिङ्गं हेतुमत्त्वादिधर्म्मकमिति वाक्यार्थः। तत्र हेतुमत्त्वं कारणवत्त्वम् अनित्यत्वं विनाशिता प्रधानस्य या व्यापिता पूर्वोक्ता तद्वैपरीत्यमव्यापित्वम्। सक्रियत्वमध्यवसायादिरूपनियतकार्य्यकारित्वम्। प्रधानस्य तु सर्वक्रियासाधारण्येन कारणत्वाच्च कार्य्यैकदेशमात्रकारित्वम्। न च क्रिया कर्म्मैव वक्तुं शक्यते प्रकृतिक्षोभात् सृष्टिश्रवणेन प्रकृतेरपि कर्म्मवत्तया सक्रियत्वापत्तेरिति। अनेकत्वं सर्गभेदेन भिन्नत्वम्। सर्गद्वयासाधारण्यमिति यावत्। न पुनः सजातीयानेकव्यक्तिकत्वम् प्रकृतावतिव्याप्तेः प्रकृतेरपि सत्त्वाद्यनेकरूपत्वात् "सत्त्वादीनामतद्धर्म्मत्वं तद्रूपत्वात्" इत्यागामिसूत्रादिति। आश्रितत्वं चावयवेष्विति" सा॰प्र॰भा॰। एतद्विपरीतत्वमेव तद्धर्म्मत्वम्।

२॰प्रकृत्यंशदेवीपञ्चकरूपशक्तिभेदे "गणेशजननी दुर्गा१ राधा२ लक्ष्मीः३ सरस्वती४। सावित्री५ च सृष्टिविधौ प्रकृतिः पञ्चमी स्मृता"। प्रकृतिशब्दनिरुक्तिर्यथा "प्रकृष्टवाचकः प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः। सृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्त्तिता। गुणे प्रकृष्टे सत्त्वे च प्रशब्दो वर्त्तते श्रुतौ। मध्यमे रजसि कृश्च तिशब्दस्तामसः स्मृतः। त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्वशक्तिसमन्विता। प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते। प्रथमे वर्त्तते प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः। सृष्टेराद्या च या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्त्तिता"। तस्या आविर्भूतिः स्वरूपञ्च यथा "योगेनात्मा सृष्टिविधौ द्विधारूपो बभूव सः। पुमांश्च दक्षिणार्द्धाङ्गात् वामाङ्गात् प्रकृतिः स्मृता। सा च ब्रह्मस्वरूपा च यथा नित्या सनातनी। यथात्मा च यथाशक्तिर्यथाग्नौ दाहिका स्मृता। अत एव हि योगीन्द्रः स्त्रीपुंभेदं न मन्यते। सर्वं ब्रह्ममयं ब्रह्मन्! शश्वत् पश्यति नारद!। स्वेच्छामयं स्वेच्छया च श्रीकृष्णस्य सिसृक्षया। साविर्बभूव सहसा मूलप्रकृतिरीश्वरी। तथा ज्ञेया पञ्चविधा सृष्टिकर्म्मणि भेदतः। सर्वाः प्रकृतिसम्भूता उत्तमाधममध्यमाः। सत्त्वांशाश्चोत्तमा ज्ञेयाः सुशीलाश्च पतिव्रताः। मध्यमा राजसांशाश्च ताश्च भोग्याः प्रकीर्त्तिताः। सुखसम्भोगवश्याश्च स्वकार्य्ये तत्पराः सदा। अधमास्तामसांशाश्च अज्ञातकुलसम्भवाः। दुर्मुखाः कुलटा धूर्त्ताः स्वतन्त्राः कलहप्रियाः। पृथिव्यां कुलटा याश्च स्वर्गे चाप्सरसां गणाः। प्रकृतेस्तामसांशास्ताः पुंश्चल्यः परिकीर्त्तिताः। एवं निगदितं सर्वं प्रकृतेः परिकीर्त्तितम्"।

इति स्त्रीभावस्य प्रकृत्यंशतया प्रकृतिवाचकशब्दस्यैव प्राशुत्कीर्त्यत्वं निर्णीतं यथा "आदौ राधां समुच्चार्य्य पश्चात् कृष्णं विदुर्बुधाः। निमित्तमस्य मां भक्त वद भक्तजनप्रिय !" श्रीनारायण उवाच "निमित्तमस्य त्रिविधं कथयामि निशामय। जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगत्पिता। गरीयसीति जगतां माता शतगुणैः पितुः। राधाकृष्णेति गौरीशेत्येवं शब्दः श्रुतौ श्रुतः। कृष्णराधेशगौरीति लोके न च कदा श्रुतः। प्रसीद रोहिणीचन्द्र ! गृहाणार्घ्यमिदं मम। गृहाणार्घ्यं मया दत्तं संज्ञया सह भास्कर !। प्रसीद कमलाकान्त ! गृहाण मम पूजनम्। इति दृष्टं सामवेदे कौथुमे मुनिसत्तम !। राशब्दोच्चारणादेव स्फीतो भवति माधवः। धाशब्दोच्चारतः पश्चाद्धावत्येव ससम्भ्रमः। आदौ पुरुषमुच्चार्य्य पश्चात् प्रकृतिमुच्चरेत्। स भवेन्मातृगामी च वेदातिक्रमणे मुने !" ब्रह्मवैपु०जन्मख०५०अ०।

प्रकृतिज त्रि०प्रकृत्या जायते जन–ड। १स्वभावजे। प्रकृतिरूपेण जायते जन–ड। प्रकृतिस्वभावरूपे सांख्यमतसिद्धे सत्त्वादिगुणे "गुणाः प्रकृतिजाः" गीता।

प्रकृतिधर्म पु० ६त०। सांख्यमतसिद्धे प्रकृतिधर्मभेदे स च प्रकृतिशब्दे हेतुमदनित्यादिविपरीतधर्मरूपेण दर्शितः। सुश्रुते तु "अत ऊर्द्ध्वं प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्ये व्याख्यास्यामः। तद्यथा "उभावप्यनादी उभावप्यनन्तौ उभावप्यलिङ्गौ उभावपि नित्यौ उभावप्यपरौ उभौ च सर्वगतावित्ति। एका तु प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीजधर्मिणी प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थधर्मिणी चेति। बहवस्तु पुरुषाश्चेतनावन्तोऽगुणा अबीजधर्मिणोऽप्रसवधर्मिणो मध्यस्थधर्मिणश्चेति"।

प्रकृतिमण्डल न० ६त०। १राज्याङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु २प्रजासमुदाये च रघुः ८।२ श्लोकव्या० मल्लिनाथः।

प्रकृतिवत् अव्य०प्रकृत्या तुल्यम् प्रकृति+वति। व्याकरणप्रसिद्धे आदिश्यमानस्य प्रकृतिभूतस्थानितुल्यकार्य्ये।

प्रकृत्यादि पु० प्रकृतिशब्द आदिर्यस्य। सर्वविभक्त्यपवाद तृतीयानिमित्ते शब्दगणे स च गणः "प्रकृति प्राय गोत्र सम विषम द्विद्रोण पञ्चक साहस्र"। प्रकृत्या प्रायेण याज्ञिकः इत्यादि। आकृतिगणोऽयम्। "तेन नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः" भट्टिः इत्यादि।

प्रकृष्ट त्रि० प्र+कृष–क्त। उत्कर्षयुक्ते हेमच०।

प्रकृष्य त्रि० प्र+कृष–कर्मणि क्यप्। भूमिसंलग्नतया कर्षणीये "उलूखलबुध्नो यूपः प्रकृष्यः" कात्या०श्रौ० २४।१।२७। प्रकृष्यः देशान्तरनयनेन प्रकर्षणीयः भूमिसंलग्नतया प्रेरणीयो न तु उत्पाठनेनेति तदर्थः।

प्रक्लृप्ति स्त्री प्र+क्लृप–भावे क्तिन्। उपक्लृप्तौ विद्यमानतायां कात्या० १।८।२२

प्रकेत त्रि० प्र+कित–णिच्–अच्। १प्रकर्षेण ज्ञापके ऋ०१।११३।१भा०। प्रकर्षेण कं सुखमीयतेऽनेन प्र–ई–वा०करणे क्त। २प्रकृष्टसुखसाधने यजु० १५।६।वेददीपः।

प्रकोथ पु० प्र+कुथ–पतिनत्वे भावे घञ्। १प्रकृष्टपतने २संशोषे च "शीघ्रं स्तनौ हि मृदुमांसतयोपनद्धः सर्वं प्रकोथमुपयात्यवदीर्य्यते च" सुश्रुतः।

प्रकोष्ठ पु० प्रगतः कोष्ठं प्रा०स०। कूर्परस्याधोभागस्थे मणिबन्धपर्यन्ते १हस्तावयवे २गृहद्वारपिण्डे च अमरः। गृहाभ्यन्तरप्रदेशभेदे मुकुटः।

प्रक्ख(च)र पु० प्रखर+पृषो०प्र+चर अच् वा। १अश्वसन्नाहे शब्दमाला तत्र द्विधा पाठः। २कुक्कुरे ३अश्वतरे च ४अत्यन्ततीव्रे त्रि० मेदि०।

प्रक्रम पु० प्र+क्रम–भावे घञ्। १उपक्रमे अमरः २प्रथमारम्भे ३अवसरे मेदि० भग्नप्रक्रमः काव्यदोषभेदः। भावे ल्युट्। प्रक्रमण–तत्रार्थे प्रकर्षेण क्रमणे न०।

प्रक्रान्त त्रि० प्र+क्रम–क्त। १आरब्धे २प्रकरणप्राप्ते

प्रक्रिया स्त्री प्र+कृ–भावे श। १प्रकरणे "सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा" पार्थसारथिमिश्रः। २अधिकारे नृपादीनां चामरव्यजनच्छत्रधारणादिव्यापारे च ३शब्दप्रयोजकसाधनावस्थायाम् ४पक्षप्रतिपक्षयोः प्रवृत्तौ गौतमसू० ५।१।१६ शबरभा०। [युक्ते त्रि०।

प्रक्लिन्न त्रि० प्र+क्लिद–कर्त्तरि क्त। १तृप्ते जटा० २क्लेद-

प्रक्व(क्वा)ण पु० प्र+क्वण–भावे घञ् अप् वा। वीणादेः क्वणिते शब्दे अमरः।

प्रक्षाल त्रि० प्रक्षालयति क्षालि–अच्। शोधके प्रायश्चित्ते न० "परिघट्टिका वैदिकास्तत्प्रक्षालास्तथैव च" (यतयः) भा० आश्व० ८२अ०। "अप्रक्षालाः (निष्पापतया) शोधकहीनाः" नीलकण्ठः। अत्र मुद्रितपुस्तके "परिघट्टिका वैदानिकास्तत्प्रक्षालास्तथैव च" इत्यपपाठः।

प्रक्षेप पु०प्र+क्षिप–भावे घञ्। १अर्पणे २बहुद्रव्यमध्ये अपराल्पांशनिवेशने च।

प्रक्ष्वेडन पु० प्र+क्ष्विड–ल्युट्। नाराचास्त्रे हेमच०।

प्रख्या स्त्री प्र+ख्या–भावे अङ्। १विख्यातौ २उपमायां च

उत्तरपदस्थः बहु० । उपमायुक्ते यथा वज्रप्रख्यः इत्यादि

प्रख्यात त्रि० प्र+ख्या—क्त । विख्याते सुप्रसिद्धे ।

प्रख्यातवप्तृक पु० प्रख्यातो वप्ता जनयिता यस्य कप् । विख्यातपितृके अत्युपग्रपुत्रे हेमच० ।

प्रख्यास् पु० प्र+चक्ष- असि "बहुलं शिच्च" इत्युक्तेर्न शित् तेन ख्यादेशः । प्रजापतौ उज्ज्वल० ।

प्रगण्ड पु० गडि—वदनैकदेशे अच् प्रकृष्टो गण्डः अवयवः प्रा०स० । १कूर्परोपरिकक्षपर्य्यन्तभागे अमरः । दुर्गप्राकारभित्तौ २शूराणां निवेशनस्थाने च स्त्री गौरा० ङीष् । "सञ्चारो यत्र लोकानां दूरादेवावबुध्यते । प्रगण्डी सा च विज्ञेया बहिःप्राकारसंज्ञिता । प्रणिधिस्तत्र यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता । स एवाकाशरक्षीति ह्युच्यते शस्त्रकोविदैः" भा०टी०धृतवाक्यम् । "प्रगण्डीः कारयेत् सम्यगाकाशजननीस्तथा" भा० शा० ६९ अ० । "प्रगण्डीर्दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणामुपवेशनस्थानानि । आकाशजननीस्तत्रैवैककक्षायां भित्तौ तत्रत्यानां रक्षणभूतायां बाह्यार्थदर्शनार्थानि क्षुद्रच्छिद्राणि यद्द्वारा आग्नेयास्त्रगुलिकाः प्रक्षिप्यन्ते" नीलकण्ठः ।

प्रगतजानु(क) त्रि० प्रगते परस्परमसंश्लिष्टे जानुनी यस्य वा कप् । असंहतजानुके प्रज्ञौ यस्य जानुनोर्मध्ये महदन्तरालं तस्मिन् अमरः । सुज्ञे त्रि० ।

प्रगन्ध पु० प्रकृष्टो गन्धोऽस्य । १पर्पटे राजनि० । २प्रकृष्टगन्ध-

प्रगल्भ त्रि० प्र+गल्भ—अच् । १प्रत्युत्पन्नमतौ २प्रतिभान्विते च अमरः । ३नायिकाभेदे स्त्री तल्लक्षणादि नायिकाशब्दे ४०४२ पृ० दृश्यम् ।

प्रगल्भता स्त्री प्रगल्भस्य भावः तल् । १प्रौढत्वे २उत्साहे च हेमच० । "निःशङ्कता प्रयोगेषु बुधैरुक्ता प्रगल्भता" उज्ज्वलमण्युक्ते प्रयोगेषु ३निःशङ्कत्वे च ४प्रतिभान्वितत्वे च ।

प्रगाढ़ त्रि० प्रकर्षेण गाढ़म् गाह—क्त । १अत्यन्तदृढे २कृच्छ्रे च अमरः । ३दृढे भरतः ।

प्रगात्ृ त्रि० प्र+गै तृच् । उत्तमगायके शब्दरत्ना० ।

प्रगाथ पु० प्र+ग्रन्थ—वा० आधारे घञ् "छन्दसः प्रगाथेषु" निर्द्देशात् नि०नरयोर्लोपे उपधावृद्धिः । वेदे द्वे ऋचौ यत्र तिस्रः क्रियन्ते १तत्सार्थे .त्रिस्तरस्तु सामसंहिताभाष्ये दृश्यः । दिङ्मात्रं ततः समाहृत्येहोच्यते । "काकुभः प्रगाथः" इत्यत्र प्रगाथशब्दार्थपर्य्यालोचनेनापि प्रथनं गम्यते प्रकर्षेण प्रथनं यत्र स प्रगाथः प्रकर्षो नाम आम्नाताद्रूपपाठादाधिक्यम्, तच्च पूर्वोक्तरीत्या पादाभ्यासपुरःसरत्वगनन्तरसम्पादनेनोपजायते । तस्मान्नोत्पत्तिककुभौ प्रहीतव्ये किन्तर्हि प्रथयेन द्वे उत्तरे ककुभौ सम्पाद्य तासु तिसृषु रथन्तरं गातव्यम् । रौधमनामकं किञ्चित् साम तथा यौधाजयनामकमपरम् तयोः साम्नोर्बृहतीच्छन्दस्कास्तृच आश्रय इति उत्तराग्रन्थे तु तस्य सामद्वयस्याश्रय एकः प्रगाथः आम्नातः तस्मिंश्च प्रगाथे पुनानः सोमेत्यष्टाक्षु प्रथमा सा च बृहती "दुहान ऊधर्दिव्यमिति" द्वितीया सा तु विष्टारपङ्क्तिः तामेतां विष्टारपङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने उत्पत्तिबृहत्यौ द्वे ऋचौ आनेतव्ये इति पूर्वपक्षः । बृहतीविष्टारपङ्क्त्योः प्रथयनविशेषेण द्वे बृहत्यावुत्तरे सम्पादनीये इति राद्धान्तः । प्रगाथत्वेन ध्येये २मन्त्रे च यजु०१९।२४वेददी०

प्रगुण त्रि० प्रस्तुतो गुणो यत्र प्रकृष्टो गुणो यस्य वा प्रा०ब० । १ऋजुतायति २दक्षे च अमरः । प्रकृष्टगुणोऽयत्र ।

प्रगृह्य न० प्र+ग्रह—क्यप् । व्याकरणोक्ते स्वरसन्धिराहित्ययोग्ये १पदभेदे २स्मृतौ ३वाक्ये च अमरः ।

प्रगे अव्य० प्रगीयतेऽत्र प्र+गै—के । अतिप्रातःकाले अमरः । तत्र भवः ख्यु तुट् च । प्रगेतन प्रातर्भवे त्रि० राजनि०

प्रगेनिशा त्रि०प्रगे प्रातःकाले निशेव स्वापहेतुर्यस्य । प्रातःकालशायिनि । "उत्सूर्य्यशायिनश्चाशन् सर्वे चासन् प्रगेनिशाः" भा०शा० २२८अ० ।

प्रग्रथन न० प्रकर्षेण ग्रथने । प्रगाथशब्दे दृश्यम् ।

प्रग्रह पु०प्र+ग्रह कर्मकरणादौ पक्षे अप् । १तुलासूत्रे २हयादिसंयमनरज्ज्वौ ३बन्द्यां च अमरः । ४नियमने ५सुजे ६सुवर्णालङ्कारे मेदि० । ७कर्णिकारवृक्षे राजनि० । प्र+ग्रह—कर्त्तरि अच् । ८विष्णौ "प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रः" विष्णु स० "भक्तैरुपाहृतं पत्रपुष्पादिकं प्रगृह्णातीति प्रग्रहः" भा० । [२हयादिसंयमनदामनि च अमरः ।

प्रग्राह पु० प्र+ग्रह—कर्मकरणादौ वा घञ् । १तुलासूत्रे

प्रग्रीव पु०न०प्रकृष्टा ग्रीवा यस्य । १गृहादौ प्रान्तभार्य्यदारुपङ्क्तौ २वातायने सुभूतिः ३हर्म्यशीर्ष्यके गोवर्द्धनः । ४प्रकृष्टग्रीवान्विते त्रि० ।

प्रघटाविद् पु०प्रकृष्टा घटा आडम्बरः तां वेत्ति विद—क्विप् । शास्त्रगण्डे शास्त्राभिज्ञे त्रिका० ।

प्रघट्टक पु० प्र+घट्ट—ण्वुल् । एकार्थप्रतिपादनार्थसन्दर्भविशेषे सां०प्र०भाष्ये दृश्यम् ।

प्रघ(घा)ण(न) पु० प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते

हन-कर्मणि घञ् अप् वा घातम्। १अलिन्दे अमरः। २प्रकोष्ठे सि॰कौ॰। अवन्तः ३ताम्रकुम्भे ४लोहमुद्गरे च मेदि॰। मुकुटमतेऽयमघातमध्यः।

प्रघस पु॰ प्र+अद-अप् घसादेशः। १प्रकृष्टभक्षणे २राक्षसभेदे पु॰ भा॰ व॰ २८४अ॰ ३असुरे ४दैत्ये च त्रिका॰ कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा॰ग॰ ४७अ॰।

प्रघात न॰ प्रहन्यतेऽत्र हन-आधारे घञ्। १युद्धे हेमच॰ भावे घञ्। २प्रहनने पु॰।

प्रघास पु॰ प्र+घस-कर्मणि घञ्। प्रकर्षेण भक्षणीये हविरादौ वरुणप्रघासस्वातुर्मास्ययागभेदः। प्रघासोऽस्त्यस्ति भूम्ना इनि। प्रघासिन् मरुत्सु "प्रघासिनोहवामहे मरुतश्च" यजु॰ ३।४४ वेददीपे दृश्यम्।

प्र(प्रा)घुण पु॰ प्र(+आ+वा) घुण-क। अतिथौ हेमच॰।

प्रघूर्ण पु॰ प्र+घूर्ण-अच्। अतिथौ हेमच॰।

प्रघोष पु॰ प्र+घुष-भावे घञ्। १प्रकृष्टघोषणे स्वार्थे कन्। २अव्यक्तशब्दे ध्वनौ जटा॰।

प्रचक्र न॰ प्रगतचक्रं प्रा॰ स॰। स्वचक्रात् परचक्रं प्रति चलिते सैन्ये अमरः।

प्रचक्षस् पु॰प्र+चक्ष-असि न ख्यादेशः। बृहस्पतौ उणादि॰

प्रचण्ड त्रि॰ प्रकर्षेण चण्डः प्रा॰स॰। १दुर्द्धर्षे २दुर्वहे ३दुरन्ते ४प्रतापान्विते च ५श्वेतकरवीरे पु॰मेदि॰ ६दुर्गाया नायिकाभेदे स्त्री "उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका"कालिकापु॰। ७श्वेतदुर्वायां स्त्री राजनि॰।

प्रचण्डमूर्त्ति पु॰ प्रचण्डा मूर्त्तिरस्य। १वरुणवृक्षे २भयानकदेहे त्रि॰ शब्दच॰।

प्रच(चा)य पु॰ प्र+चि-"हस्तादाने चेरस्तेये"पा॰हस्तादाने अस्तेये घञ् अन्यत्र "एरच्" पा॰ अच्। तत्र अजन्तः वृक्षादिना हस्तप्रस्थानां पुष्पाणां १चयने २समूहे शब्दच॰ ३उपचये ४शिथिलसंयोगभेदे परिमाणशब्दे ७२५॰पृ॰ दृश्यम् "संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते। प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते। परिमाणन्तूलकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशतः" भाषा॰ हस्तादाने तु घञ्। हस्तेन पुष्पप्रचाय इत्येव चौर्ये तु अच्। प्रचय इत्येव चौर्येण हस्तेन पुष्पादेश्चयने। [धरणिः।

प्रचर पु॰ प्र+चर+गोचरप्रचरौ नि॰ आधारेऽप्। मार्गे

प्रचल त्रि॰ प्र+चल-अच्। प्रकृष्टचलनयुक्ते चञ्चले।

प्रचलक पु॰ प्र+चल+वा वुन्। कीटभेदे सुश्रुतः कीटशब्दे २०५८पृ॰ दृश्यम्।

प्रचलाक पु॰ प्र+चल-वा॰ आकन्। १शराघाते २मयूरशिखण्डे ३भुजङ्गमे पुंस्त्री॰ मेदि॰ स्त्रियां ङीप्।

प्रचलाकिन् पु॰ प्रचलाक+मत्वर्थे इनि। मयूरे त्रिका॰।

प्रचलाय नामधातुः प्रचल+अग्रा॰ अभूततद्भावे क्यङ् आ॰ अक॰सेट्। प्रचलायते अप्रचलायिष्ट प्राचलायिष्ट इत्यन्ये

प्रचलायित त्रि॰ प्रचलाय+नामधातुः कर्त्तरि क्त। निद्रादिना घूर्णिते अमरः।

प्रचायिका स्त्री प्र+चि+भावे ण्वुच्। १परिपाट्या पुष्पादेश्चयने। प्र+चि-ण्वुल् टाप् कापि अत इत्त्वम्। प्रचयनकर्त्र्यां २स्त्रियां स्त्री।

प्रचार पु॰ प्र+चर-भावे घञ्। १प्रसरणे २गतौ ३प्रकाशे च। ततः तारका॰ इतच्। प्रचारित सञ्जातप्रचारे त्रि॰। प्रकाशिते च।

प्रचाल पु॰ प्रकृष्टचालः। यूपस्य कटकभेदे। भा॰द्रो॰६१ अ॰

प्रचिकीर्षु त्रि॰प्र+कृ-सन्+उ। प्रतीकारेच्छौ भाग॰४।१८।१०

प्रचित त्रि॰ प्र+कर्मणि क्त। १कृतप्रचयने पुष्पादौ स्वार्थे क तत्रार्थे। २प्रचयस्वरयुक्ते त्रि॰। संज्ञायां कन्। दण्डकभेदे "प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः" वृ॰र॰। [सुश्रुतः।

प्रचीबल न॰ प्रचेयं बलं यस्य पृषो॰। वीरणे (बेणार मूल)

प्रचीर पु॰ वत्सप्रोन्दपस्य १सुनन्दागर्भजाते २पुत्रे नृपभेदे मार्कपु॰ ११८ अ॰। [२वङ्कणे अमरः।

प्रचुर त्रि॰ प्र+चुर-क प्रगतचुराया वा प्रा॰त॰। १चौरे

प्रचुरपुरुष पु॰ प्र+चुर-क नित्यक॰। चौरे त्रिका॰।

प्रचेतसी स्त्री प्रकर्षेण चेतयति मूर्च्छितं चित-णिच्-असच् गौरा॰ङीष्। कट्फले राजनि॰ तन्मूलस्य हि मूर्च्छानाशकता वैद्यकप्रसिद्धेति तस्यास्तथात्वम्।

प्रचेतस् पु॰ प्र+चित-असुन्। १वरुणे अमरः। २मुनिभेदे ३प्रकृष्टहृदये त्रि॰मेदि॰। ४अनुवंश्ये नृपभेदे हरिवं॰ ३२ अ॰। ५प्राचीनबर्हिषः सामुद्रीभार्यायां जातेषु पुत्रेषु राजभेदेषु व॰व॰। हरिवं॰२अ॰। ६प्रकृष्टज्ञानयुक्ते ऋ॰ २।२३।२ भा॰।

प्रचेतृ त्रि॰प्र+चि-तृच्। १प्रचयनकर्त्तरि २सारथौ पु॰हेमच॰

प्रचेतुन त्रि॰ प्र+चित-उन। प्रकृष्टज्ञानयुक्ते ऋ॰१।२१।६

प्रचेल न॰ प्र+चिल-चेल-वा अच्। पीतकाष्ठे शब्दच॰।

प्रचेलक पुंस्त्री॰ प्र+चेल-गतौ ण्वुल्। १घोटके शब्दमा॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २प्रकृष्टगतियुक्ते त्रि॰ स्त्रियां टाप्।

प्रचोदक त्रि० प्र+चुद-प्रेरणे ण्वुल् । १प्रेरके स्त्रियां टापि अत इत्त्वम् । प्रचोदिका । सा च दुःसहस्य नियोजिताख्यायां कन्यायां जाते २कन्याभेदे मार्कपु० ५१अ० ।

प्रचोदनी स्त्री प्रचोद्यते अपसार्य्यते रोगोऽनया चुद-णिच् ल्युट् ङीप् । १कण्टकारिकायाम् अमरः । भावे ल्युट् । २प्रेरणे न० ।

प्रच्छ जिज्ञासायां तु०पर०द्विक०अनिट् । पृच्छति अप्राक्षीत् । पप्रच्छ । द्विकर्मकत्वेन दुहादि०गौणे कर्मणि लकारादि । पृच्छ्यते शिष्येण गुरुः धर्मं, जिज्ञासाविषयकज्ञानानुकूलव्यापारः कथं धर्म आचरितव्य इत्यभिलापादिः पृच्छेरर्थः, ज्ञानविषयत्वेन धर्मस्य, तज्ज्ञानाश्रयत्वाच्च गुरोः कर्मत्वम् ।

प्रच्छद् न० प्रच्छादयति प्र+छादि-क्विप् ह्रस्वः । अन्ने "अन्नं वा प्रच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छद् इति श्रुतेः" यजु० १५।५ वेददीपे दृश्यम् । [आच्छादने वस्त्रादौ ।

प्रच्छद पु०प्रच्छाद्यतेऽनेन प्र+छद-णिच्-करणे घ ह्रस्वः ।

प्रच्छदपट पु०प्रच्छाद्यतेऽनेन प्र+छद-णिच्-घ ह्रस्वः कर्म० । (पाछुडि) प्रावरणवस्त्रे अमरः ।

प्रच्छना स्त्री प्रच्छ+वा० ल्यु । आमन्त्रणे जटा० ।

प्रच्छन्न न० प्र+छद-क्त । १गुप्तद्वारे २अन्तर्द्वारे । ३आच्छन्ने त्रि० अमरः ।

प्रच्छर्दन न० प्र+छर्द-भावे ल्युट् । १वमने २कोष्ठ्यस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां निःसारणप्रयत्नभेदे रेचने "प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य" पात० सूत्रे भाष्यं दृश्यम् । कुम्भकशब्दे २११४ पृ० दृश्यम् ।

प्रच्छर्दिका स्त्री प्र+छर्द-रोगाख्यायां ण्वुल्" पा० ण्वुल् तदन्तः स्त्री । १वमनरोगे अमरः । कर्त्तरि ण्वुल् । २प्रच्छर्दके वमनकारके त्रि०स्त्रियां टाप् कापि अत इत्त्वम् ।

प्रच्छादन न० प्रच्छाद्यतेऽनेन छद-णिच्-ल्युट् । १उत्तरीयवस्त्रे हेमच० भावे ल्युट् । २आच्छादने "नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा" स्मृतिः ।

प्रच्छान न०प्र+छो-भावे ल्युट् । १प्रकृष्टच्छेदने २सुश्रुतोक्ते शस्त्रविस्रावणभेदे "तत्र द्विविधं शस्त्रविस्रावणं शिराव्यधनञ्च" सुश्रुतः ।

प्रच्छिल त्रि० प्रच्छ वा० इलच् । निर्जले जलशून्ये हेमच०

प्रच्यव पु० प्र+च्यु-अच् । १प्रच्युतियुते । भावे अप् । २प्रचरणे स्वभावचरणे "प्रकृतेः स्वभावप्रच्यव" इति सां० प्र०भाष्यम् । भावे ल्युट् । प्रच्यवन चरणे न० ।

प्रज पु० प्रविश्य जायायां जायते जन-ड । पत्यौ भरतः

प्रजङ्घ पु० प्रकृष्टा जङ्घाऽस्य । राक्षसभेदे रामा०लं०१८स्लो० ।

प्रजग्मि त्रि० प्र+गम-ज्ञाने कि द्वित्वम् उपधालोपः । प्रज्ञाशीले शत०ब्रा० ५।१।१।१५

प्रजन पु० प्र+जन-घञ् न वृद्धिः । १प्रजनने । प्रजायतेऽनेन करणे घञ् । स्त्रीगव्यादिषु २पुङ्गवादीनामभिगमने गर्भग्रहणार्थमैथुने ३उपसरे (पालदेओया) अमरः ।

प्रजनन न० प्रजायतेऽत्र प्र+जन-आधारे ल्युट् । १योनौ भावे ल्युट् । २जन्मनि मेदि० करणे ल्युट् । ३उपसरे विश्वः । जनयति जनि-ल्यु । ४जनके त्रि० यजु०१८।४८

प्रजनिका स्त्री प्रजनयति प्र+जनि-ण्वुल् । मातरि जटा० ।

प्रजनिष्णु त्रि०प्र+जन-इष्णुच् । जनने शत०ब्रा०६।४।१७

प्रजनुक त्रि० प्र+जन वा० उक । प्रजननशीले हेमच० ।

प्रजनू स्त्री प्र+जन-वा० ऊ । प्रजनने तैत्ति०३।११।४२

प्रजय पु०प्र+जि-अच् । प्रकृष्टजये याथादि०अन्तोदात्तताऽस्य ।

प्रजल्प पु०प्र+जल्प-भावे घञ् । "असूयेर्ष्यामदयुजा योऽवधीरणमुद्रया । प्रियस्य कौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कथ्यते" उज्ज्वलमणिलक्षिते १वाक्यभेदे २प्रकृष्टकथाभेदे च ।

प्रजविन् त्रि० प्र+जु-इनि । प्रकृष्टवेगयुक्ते अमरः ।

प्रजहित पु० १पुराणे २गार्हपत्ये वह्नौ ताण्ड्य० ब्रा० १।४।१० भाष्यधृतवाक्यं दृश्यम् ।

प्रजा स्त्री प्र+जन-ड । १सन्ततौ २जने च अमरः "नञ्दुःसुभ्यः परस्य बहु०असिच्समा० । अप्रजाः दुःप्रजाः ।३जनने च

प्रजागर पु० प्र+जागृ-अप् । प्रकर्षेण जागरणे १निद्राक्षये हला० । कर्त्तरि अच् । २विष्णौ "पुष्पहासः प्रजागरः" विष्णुस० "नित्यं प्रबुद्धत्वात् प्रजागर्त्तीति प्रजागरः" भा० प्रजागरयति णिच्-अच् । ३अप्सरोभेदे स्त्री भा०व०४३अ० ।

प्रजाता स्त्री प्रजातं प्रजननं गर्भमोचनमस्याः अर्श आद्यच् । १प्रसूतायां स्त्रियाम् हला० । प्र+जन-क्त । प्रकर्षेण २जाते त्रि० । ३अश्वभेदे पु० "वडवायां कृतरेतस्कन्दनः प्रजात इत्युच्यते" कात्या०श्रौ०२०।२।२०भाष्यम्

प्रजातन्तु पु० प्रजायाः प्रजननस्य तन्तुरिव । सन्ताने तैत्तिरीय० ।

प्रजाति स्त्री प्र+जन-क्तिन् । १प्रजायां २प्रजनने च ३पौत्रोत्पत्तौ "प्रजा च स्वाध्यायवचने च प्रजनश्च स्वाध्यायवचने च प्रजातिश्च स्वाध्यायवचने च" तैत्तिरो० "तत्र प्रजा स्वयमुत्पाद्या प्रजनश्च प्रजननमृतौ भार्या-

गमनं प्रजातिः पौत्रोत्पत्तिः” भा० । ४पुत्रादिवृद्धौ शत० ब्रा० ७।२।१।४६। ५प्रांशुनृपपुत्रभेदे पु० मार्क०पु० ११८अ०

प्रजादा स्त्री प्रजां तद्धेतुगर्भं ददाति सेवनात् दा--क । गर्भधात्रीवृक्षे राजनि० ।

प्रजादान न० ६त० । १प्रजाया दाने २रूप्यादाने च । प्रजातः जन्मतः दानं शुद्धिरस्य । ३रजते न० शब्दच० ।

प्रजानाथ पु० ६त०। लोकनाथे नृपे प्रजापालादयोऽप्यत्र ।

प्रजाप पु० प्रजां पाति पा--क। नृपे हेमच० ।

प्रजापति पु० ६त०। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः । २दक्षादौ ३नृपे च मेदि० । ४जामातरि ५सूर्य्ये ६वह्नौ ७त्वष्टरि हेमच०। प्रजापतयश्च बहुविधाः यथोक्तम् “आत्मार्थे चासृजत् पुत्रान् लोककर्तॄन् पितामहः। विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः। विश्वेशं प्रथमं नाम महातपसमात्मजम् । सर्वाश्रमपदं पुण्यं नाम्ना धर्मं स सृष्टवान् । दक्षं मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वशिष्ठं गौतमञ्चैव भृगुमङ्गिरसं मनुम्। अथर्वभूता दृश्यन्ते ख्यातास्त्वेव महर्षयः । त्रयोदश सुता येषां वंशास्तु संप्रतिष्ठिताः” हरिवं० २०४अ० “ससर्ज सृष्टिं तद्रूपं स्रष्टुमिच्छन् प्रजापतीन् । मरीचिमत्र्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वशिष्ठञ्च महातेजाः सोऽसृजत् सप्त मानसान् । सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः” हरिवं० १अ० । एकविंशतिः प्रजापतयो यथा “ब्रह्मा स्थाणुर्मनुर्दक्षो भृगुर्धर्मस्तथा यमः । मरीचिरङ्गिरात्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान् सोम एव च । कर्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रोधोऽर्वाक् क्रीत एव च। एकविंशतिरुत्पन्ना ते प्रजापतयः स्मृताः” महाभारते मोक्षधर्मः । अन्येऽपि प्रजापतयः पुराणादौ प्रसिद्धा यथा “शंयुः प्रजापतिः” श्रुतिः । ८विष्णौ पु० “पद्मनाभः प्रजापतिः” विष्णुस० । ९यज्ञे निघण्टुः । १०स्वनामख्याते कीटभेदे ।

प्रजापतिहृदय न० साममेदे “प्रजापतेर्हृदयं गायति” शत०ब्रा० ९।१।२।४० “प्रजासु च प्रजापतौ च गायति प्रजापतेर्हृदयमिति किञ्चित् साम तदत्र गायेत् । प्रजापतेर्हृदयं गायत्यादि सामवत् कस्यांचिदृचि न गीयते अपि तु केवलं प्रजाशब्दे प्रजापतिशब्दे च गीयते” भा० ।

प्रजावत् पुंस्त्री० प्रजाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १सन्तानयुक्ते स्त्रियां ङीप् । ङीवन्तः । २भ्रातृजायायाम् स्त्री अमरः । २प्रकृतियुक्ते नृपे पु० । [यके यजु० १९।४८।

प्रजासनि त्रि० प्रजां सनोति ददाति सन--इन् । सन्तानदा-

प्रजाहित त्रि० प्रजायै हितम् । सन्तानजनयोर्हितकारके जले न० शब्दमाला ।

प्रजिन पु० प्र+ज्या-वा० नक् सम्प्र० । वायौ शब्दमा०।

प्रजेश पु० ६त० । नृपे प्रजेश्वरादयोऽप्यत्र त्रिका०।

प्रज्ञ त्रि० प्रजानाति प्र+ज्ञा कर्त्तरि क । १प्रज्ञायुते प्रज्ञ एव प्रज्ञादि० स्वार्थे अण् । प्राज्ञ तत्रार्थे त्रि० भावे अङ् । २बुद्धौ स्त्री । प्रज्ञा अस्त्यस्य प्रज्ञा० ण । प्राज्ञ प्रज्ञायुते त्रि० ।

प्रज्ञप्ति स्त्री प्र+ज्ञपि--भावे क्तिन् । १बुद्धौ हेमच० “ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा” पात०सू० “तत्र सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा” पात०सू०। २सङ्केते ३देवीभेदे च त्रिका०।

प्रज्ञाकाय पु० प्रज्ञा काय इव यस्य । मञ्जुघोषे त्रिका०।

प्रज्ञाचक्षुस् पु० प्रज्ञैव चक्षुरिवास्य । धृतराष्ट्रे शब्दर०।

प्रज्ञादि पु० स्वार्थेऽण्प्रत्ययनिमित्ते १शब्दगणे स च गणः “प्रज्ञ वणिज् उशिज् उष्णिज् प्रत्यक्ष विद्वस् विदन् षोडन् विद्या मनस् (श्रोत्र शरीरे) (जुह्वत् कृष्णमृगे) चिकीर्षत् चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् क्रुञ्च सत्वत् दशार्ह वयस् व्याकृत असुर रक्षस् पिशाच अशनि कर्षापण देवता बन्धु”। अस्त्यर्थे णप्रत्ययनिमित्ते २शब्दगणे च । स च गणः प्रज्ञा श्रद्धा (अर्चा) (वृत्तेश्च वार्त्ता)” वार्त्ति० ।

प्रज्ञान न० प्र+ज्ञा—भावे ल्युट् । १बुद्धौ । करणे ल्युट् । २चिह्ने अमरः । प्रज्ञानमस्त्यस्य अच् । ३पण्डिते हिम० पकोषः ।

प्रज्ञाल त्रि० प्रज्ञाऽस्त्यस्य सिध्मा० लच् । बुद्धियुते त्रि०।

प्रज्ञिन् त्रि०प्रज्ञाऽस्त्यस्य इनि । पण्डिते हिम०पक्षे मतुप् मस्य वः । प्रज्ञावत् तत्रार्थे उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

प्रज्ञिल त्रि० प्रज्ञा+अस्त्यर्थे पिच्छा० इलच् । बुद्धियुते

प्रज्ञु त्रि० प्रगते विरले जानुनी यस्य जानुनोर्ज्ञुः । विरलजानुके जने अमरः ।

प्रडीन न०प्र+डी--क्त । खगगतिभेदे खगगतिशब्दे दृश्यम् ।

प्रण त्रि० पुराभवः प्र+“नश्च पुराणात् प्रात्” ५।४।२० वार्त्ति० न । पुराणे प्राचीने चकारात् पक्षे त्न प्रत्न+ख प्रीण तत्रार्थे त्रि० ।

प्रणख पु०प्रकृष्टः नखः पूर्वपदात् णत्वम् । नखाग्रे “आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः” छान्दो०। [२विनययुते च ।

प्रणत त्रि॰ प्र+नम-कर्त्तरि क्त । कृतप्रणामे त्रिका॰ । प्रह्वे
प्रणति स्त्री प्र+नम–भावे क्तिन् । प्रणामे करशिरःसंयो-
गादिरूपे स्वापकर्षबोधकव्यापारे ।
प्रणदन पु॰ प्र+नद–भावे ल्युट् । प्रणादे अमरः ।
प्रणपात् त्रि॰ प्रकर्षेण नपात् नभ्राड्नपादिना नञः प्रकृति भावः पूर्वपदात् णत्वम् । प्रकर्षेण न पातयितरि ऋ॰ ८।१७।१२ [३विश्वासे ४निर्वाणे च मेदि॰ ।
प्रणय पु॰ प्र+नी–अच् । १प्रेम्णि अमरः २प्रार्थनायां
प्रणयन न॰ प्र+नी-भावे ल्युट् । १प्रकर्षेण नयने २करणे च ३अग्नेः संस्कारभेदकरणे कात्या॰श्रौ॰ ६।१०।४।
प्रणयनीय त्रि॰प्र+नी कर्मणि अनीयर् । १प्रकर्षेण नेतव्ये २संस्कार्य्ये वह्नौ च प्रणयनस्य वह्निसंस्कारस्येदम् छ । ३वह्निसंस्कारसम्बन्धिनि इध्मकाष्ठादौ कात्या॰१।३।२१
प्रणयिन् त्रि॰ प्रणयोऽस्त्यस्य सुखा॰ गणे पाठात् "नेका-क्षरात् कृतोजातेरिति" निषेधस्याप्रवृत्तेः इनि । १प्रण-ययुते २स्वामिनि पु॰ हेमच॰। ३भार्य्यायां स्त्री ङीप् ।
प्रणव पु॰ प्रकर्षेण नूयतेऽनेन प्र -नू-अप् । १ओङ्कारे वेदादौ पाठ्ये शब्दभेदे अमरः । १५५८ पृष्ठादौ दृश्यम् । उद्गा-त्रादीनां गानारम्भात् प्राक् यजमानेन ओमित्युक्त्वा गेये २सामावयवभेदे च । प्रणूयते प्र+णू-कर्मणि अप्, प्रणवशब्दवाच्यत्वाद्वा । ३परमेश्वरे पु॰ "प्राणदः प्रणवः प्रभुः" "प्राणदः प्रणवः पणः" विष्णु स॰। द्विधा व्युत्पत्तियोगात् द्वे नामनी । [णत्वम् । प्रनतनासिके
प्रणस त्रि॰ प्रगता नासिका अस्य नसादेशः अच्समा॰
प्रणाडी स्त्री प्रणाली+लस्य डः । १प्रणालीशब्दार्थे २द्वार-मात्रे च "तस्यां स्थितो व्यपियमाणं धनं प्रणाड्या प्रतिग्रहं निष्प्रयति" दायभागः ।
प्रणाद पु॰ प्र+नद-घञ् । अनुरागजे शीत्कृतादौ १शब्दे अमरः । "अनुरागजने शब्दे प्रणादः शीत्कृतो न्दया-मिति शब्दार्णवः । २तारशब्दे ३अश्वणामये च मेदि॰ । अवणामयश्च कर्णनादः "कर्णस्रोतःस्थिते वाते शृ-णोति विविधान् स्वरान् । भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्ण-नादः स उच्यते" सुश्रुतः ।
प्रणाम पु॰प्र+नम-भावे घञ् । णत्वं १स्वापकर्षबोधकव्यापारे करशिरःसंयोगादौ "पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा । वचसा मनसा चैव प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते" इत्युक्ते २अष्टाङ्गव्यापारभेदे च प्रणामश्च चतुर्द्धा अभिवादनम् अष्टाङ्गः पञ्चाङ्गः करशिरःसंयोगश्च । तत्रा-भिवादनशब्दे अभिवादनलक्षणं दृश्यम् । अष्टाङ्गलक्षण-मोक्तं तृतीयो यथा "बाहुभ्याञ्चैव जानुभ्यां शिरसा वचसा दृशा । पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरः स्मृतः"। नतिविशेषस्तु जामले "त्रिकोणाकारा सर्वत्र नतिः शक्तेः समीरिता । दक्षिणाद्वायवीं गत्वा दिशं तस्माच्च शा-म्भवीम् । ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत्" एकहस्तप्रणामनिषेधो यथा "एकहस्तप्रणामश्च एकं वापि प्रदक्षिणम् । अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम्" इति तन्त्रसारः । स च कायिकवाचिकमान-सभेदेन प्रत्येकं त्रिविधः यथा "कायिको वाग्भवश्चैव मानसस्त्रिविधः स्मृतः । नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैरुत्तमाधमम-ध्यमः । प्रसार्य्य पादौ हस्तौ च पतित्वा दण्डवत् क्षितौ । जानुभ्यामवनीं गत्वा शिरसाऽऽस्पृश्य मेदि-नीम् । क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः । जानुभ्यां क्षितिमस्पृष्ट्वा शिरसाऽऽस्पृश्य मेदिनीम् । क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः । पुटीकृत्य करौ शीर्षे दीयते यद्यथा तथा । अस्पृष्ट्वा जानुशी-र्षाभ्यां क्षितिं सोऽधम उच्यते । यः स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः । क्रियते भक्तियुक्तैर्वा वाचिक-स्तूत्तमः स्मृतः । पौराणिकैर्वैदिकैर्वा मन्त्रैर्या क्रियते नतिः । मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा । स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुत्रक ! ॥ इष्ट-ध्यानिष्टगतैर्मनोभिस्त्रिविधं पुनः । मननं मानसं प्रोक्तमु-त्तमाधममध्यमम् । त्रिविधे च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः । कायिकैस्तु नमस्कारैर्देवास्तुष्यन्ति नित्यशः । अयमेव नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभिः । प्रणाम इति विज्ञेयः सर्वैः प्रतिपादितः" कालिकापु॰ ७०अ॰। शूद्र-संस्कृतपूजितदेवताप्रणामनिषेधो यथा "यः शूद्रेणार्च्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमेद्यदि । निष्कृतिस्तस्य ना-स्त्येव प्रायश्चित्तायुतैरपि" इति कर्मलोचनम् । "नमेत् यः शूद्रसंस्कृतम्" इत्यादि च ।
प्रणाय्य त्रि॰ प्र+नी–ण्यत् "प्रणाय्योऽसम्मतौ" पा॰नि॰। १चौरे २प्रोत्कृष्टे ३विरक्ते च त्रि॰कौ॰, ४अभिलाषवर्जिते मेदि॰ । ५साधौ त्रिका॰ ६प्रिये च । असम्मतिभिन्नेषु प्रणेय इत्येव ।
प्रणाली स्त्री प्र+नल-घञ् गौरा॰ङीष् णत्वम् ।१जलवहनमार्गे (पयनाला) अमरः २परम्परायाञ्च । प्रणालोऽप्यत्र पु॰।
प्रणिधान न॰ प्रणिधीयते प्र+नि+धा-ल्युट् । १प्रयत्ने २स-

भिनिवेशे ३योगशास्त्रोक्ते चित्तनविशेषरूपे समाधिभेदे ४भक्तिविशेषे च "ईश्वरप्रणिधानाद्वा" पात० "प्रणिधानात् भक्तिविशेषात्" भाष्यम्। ५अर्पणे ६कर्मणां फलत्यागे च "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" पात० "ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां तस्मिन् परमगुरावर्पणं फलसन्न्यासो वा" भा० ७मनसो विषयान्तरसञ्चाराभावरूपे ऐकाग्र्ये च गौत० ३।२।२६ सूत्रवृत्तिः।

प्रणिधि पु० प्रणिधीयते प्र+नि+धा-कि। १गुप्तचरे अमरः। २अनुचरे च। भावे कि।३याचने ४अवधाने च मेदि०। काश्यपस्य इच्छूयस्य ५पुत्रभेदे भा०व० २१८अ०।

प्रणिपात पु० प्र+नि+पत-घञ्। प्रणामे हेमच० "तद्विद्धि प्रणिपातेनेति" गीता। [हिते च मेदि०।

प्रणिहित त्रि० प्र+नि+धा-क्त। १प्राप्ते २स्थापिते ३समा-

प्रणी त्रि० प्रणयति प्र+नी-क्विप्। १कारके २ईश्वरे च "ग्रायन्तनीं तिथिप्रण्यः" भट्टिः।

प्रणीत त्रि०प्र+नी-कर्मणि क्त। पाकेन रूपरसान्यथाभावापादिते १पदार्थे २क्षिप्ते ३निवेशिते ४विहिते च हेमच०। ५यज्ञे संस्कृताग्नौ पु०अमरः। ६यज्ञपात्रभेदे स्त्री मेदि० अग्निपदसान्निध्ये ७मन्त्रसंस्कृतमात्रे "यथाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः" भट्टिः। ८मन्त्रसंस्कृतासु अप्सु स्त्री ब०व०। तदाधारपात्री तु उपचारात् प्रणीताशब्दवाच्या। "प्रणीतानाम आपो मन्त्रसंस्कृता आहवनीयस्योत्तरतो निहिताः"आश्व०श्रौ०१।११.५ नारा०। "तदापः प्रणयंस्तस्मादापः प्रणीतास्तत्प्रणीतानां प्रणीतात्वम्" शत० ब्रा० १२।८।२।८।

प्रणीय त्रि० प्र+नी-कर्मणि वेदे क्यप्। यस्य मन्त्रेण संस्कारः कृतस्तस्मिन्। लोके तु प्रणेय इत्येव।

प्रणूत त्रि० प्र+णू-स्तुतौ कर्मणि क्त। स्तुते अमरः।

प्रणेय त्रि० प्र+नी-यत्। १वश्ये अधीने २लतलौकिकसंस्कारे च हेमच० ३प्रापणीये।

प्रतक्वन् पु० प्र+तक-गतौ वनिप्। प्रकर्षेण गतियुक्ते "नभोऽस्ति प्रतक्वा" ता०ब्रा०१।४।१२ "प्रकर्षेण प्रतक्वा स्वावयवैः पांशुभिः सर्वान् धिष्ण्यान् प्रति गन्ता तकतिर्गतिकर्म्मा" भा०।

प्रतति स्त्री प्र+तन--भावे क्तिन्। १विस्तारे। कर्त्तरि क्तिच् वा ङीप्। २वल्ल्यां च अमरः।

प्रतद्वसु पु० प्रतत् प्राप्तं वसु धनं येन। १प्राप्तवसुके २विस्तीर्णधने च ऋ० ८।१३।२७।

प्रतन त्रि० प्र+"नच पुराणात् प्रात्" वार्त्ति० चकारात् ट्यु तुट् च। पुरातने अमरः।

प्रतनु त्रि० प्रकृष्टस्तनुः प्रा०स०। १अतिस्वल्पे २अतिसूक्ष्मे च

प्रतमा(रा)म् अव्य०प्र+आम् तरप् तमप् वा। अत्यन्तप्रकर्षे

प्रतर पु० प्र+तॄ-भावे अप्। प्रकर्षेण १तरणे आधारे अप्। २प्रतरणाधारे गोप्रतरशब्दे दृश्यम्। [प्रतर्कं तत्रार्थे।

प्रतर्कण न० प्र+तर्क-भावे ल्युट्। वितर्के शब्दर०। घञ्।

प्रतर्द्दन न० प्र+तृद-भावे ल्युट्। १ताडने। कर्त्तरि ल्यु। २ताडके त्रि० ३दिवोदासपुत्रभेदे पु० हरिवं० २६अ०। ४इन्द्रोपदेश्यभेदे प्रतर्दनं प्रति इन्द्रेण ब्रह्मविद्योपदिष्टेति वेदान्ते प्रसिद्धम्।

प्रतल न० न० प्रकृष्टं तलम्। १पातालभेदे मेदि०। प्रकृष्टं तलमस्य। २विस्तृताङ्गुलिके पाणौ चपेटे पु० अमरः।

प्रतान पु० प्र+तन-घञ्। १विस्तारे २ऋषिभेदे च तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। प्रातानि.तद्गोत्रापत्ये बहुत्वे तु तस्य उपका० लुक्। प्रताना इत्येव। ३तन्तुयुक्ते अलाबूलप्रभृतौ। "गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः। बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव वा" मनुः। "प्रतानास्तन्तुयुक्ताऽलाबुपाटलाबुप्रभृतयः" कुल्लू०।

प्रतानिन् त्रि० प्र+तन-णिनि। १विस्तीर्णे २विस्तृतलतायाम् स्त्री ङीप् अमरः।

प्रताप पु० प्र+तप-घञ्। १कोषदण्डजाते नृपादेः तेजसि अमरः। २तापे ३अर्कवृक्षे च राजनि०।

प्रतापन पु० प्रतापयति तप-णिच्-ल्यु। १नरकविशेषे २तापके त्रि० शब्दरत्ना०। भावे ल्युट्। ३पीडने शब्दर०। कर्त्तरि ल्यु। ४विष्णौ पु०। "प्रकाशात्मा प्रतापनः" विष्णु स० "सूर्य्यप्रभृतिभिर्विश्वं प्रतापयतीति प्रतापनः" भा०

प्रतापवत् त्रि० प्रताप+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १प्रतापयुक्ते २स्कन्दानुचरगणभेदे पु० भा० श० ४६ अ०।

प्रतापस पु० तपसि साधु अण् प्रकृष्टस्तापसः प्रा०स०। १प्रकृष्टतापसे२शुक्लार्कवृक्षे च अमरः।

प्रतास् अव्य० प्र+तम वा० णिच-स्वरादि। ग्लानौ मनोरमा।

प्रतारक त्रि० प्र+तॄ-णिच्-ण्वुल्। १वञ्चके २धूर्त्ते च।

प्रतारण न० प्र+तॄ-णिच्-भावे ल्युट्। १वञ्चने अन्य पदार्थस्य अन्यथारूपेण ज्ञापने। युच्। प्रतारणाऽपि तत्रार्थे स्त्री। "प्रतारणासमर्थस्य विद्यया किं प्रयोजनम्" उद्भटः।

प्रतारित त्रि० प्र+तॄ-णिच्-क्त। १वञ्चिते त्रिका०।

प्रति अव्य० प्रथ–डति। १व्याप्तौ २लक्षणे ३कञ्चित्प्रकार-मापन्नस्य कथने ४भागे ५प्रतिदाने ६प्रतिनिधीकरणे मेदि० ७स्तोके ८चेपे ९निश्चये १०व्यावृत्तौ ११आभिमुख्ये १२स्वभावे च शब्दर०। अस्य निपातत्वेऽपि क्रिया-योगे उपसर्गत्वम् गतित्वञ्च। अस्यार्थभेदोदाहरणादि गणरत्नमहोदधिटी० उक्तं यथा "प्रति सादृश्या-दानहिंसाश्लोकतिप्रतिनिधिव्याप्त्याभिमुख्यव्याप्तिवारणेषु। प्रतिदेवता। प्रतिगृह्णाति। प्रतिहन्ति प्रतिज्ञानम्। अभिमन्युरर्जुनतः प्रति। प्रतिश्यायः। प्रतिसूर्य्यं गतः। प्रतिकीर्णम् पांशुभिः। प्रतिषिद्धः"। तत्र लक्ष-णेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सायामस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे द्वितीया परिशब्दे उदा० दृश्यम्। प्रतिनिधि-प्रतिदानयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे पञ्चमी। प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति प्रतिनिधिरित्यर्थः। तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्, माषान् गृहीत्वा प्रतिरूपतया तिलान् ददाती-त्यर्थः। मात्रार्थेऽस्याव्ययीभावे परनिपातः। शाकप्रति-शाकस्य लेश इत्यर्थः। कर्मप्रवचनीयत्वे नोपसर्गसंज्ञा तेन वृक्षं वृक्षं प्रतिषिञ्चतीत्यादौ न षत्वं तथा गतिसंज्ञापि न, तेन गतिर्गताविति निघातो न।"प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे पा० प्रतेः परस्यांश्वादेः अन्तोदात्तता अंश्वादिशब्दे २७पृ० दृश्यम्।

प्रतिक त्रि०कार्षापणेन क्रीतः टिठन् (इकार उच्चारणार्थः) प्र-तिरादेशश्च। कार्षापणेन क्रीते स्त्रियां टित्त्वात् ङीप्। ततः पुरोहिता० भावे यक्। प्रातिक्य तद्भावे न०

प्रतिकण्ठ अव्य० वीप्सार्थे समीप्ये वा अव्ययीभावः। १कण्ठे कण्ठे इत्याद्यर्थे २कण्ठसामीप्ये च। प्रतिकण्ठं गृह्णाति ठक्। प्रातिकण्ठिक कण्ठसमीपग्राहिणि।

प्रतिकर पु० प्रति+कॄ-विक्षेपे भावे अप्। १विस्तीर्णतायां २विक्षेपे च। [प्रतीकारकर्त्तरि।

प्रतिकर्त्तृ त्रि० प्रति+कृ-तृच्। कृतस्यापकारस्य प्रत्यपकारके

प्रतिकर्म्मन् न० प्रति+कृ-मनिन्। १विद्यमानस्य गुणान्तरा-धाने २कृत्रिमभूषायां प्रसाधने अमरः।

प्रतिकर्ष पु० प्रति+कृष-भावे घञ्। १समाकर्षणे अन्वयार्थं पूर्व्वोपात्तस्य पदादेर्ग्रहणे कात्या० १५।८।१० कर्कः।

प्रतिक(ष्क)श प्रति+कश-गतिशासनयोः अच् सुट् नि०। सुड्भव्यः। १सहाये २पुरोगे च त्रि०कौ०। ३वार्त्ता-हरे मेदि०। प्रतिगतः कशाम् प्रा०स०। प्रतेः न कश्चिं प्रत्युपसर्गत्वम् किन्तु गमेरेवोपसर्गत्वमतो न सुट्। ४कशाघातप्राप्तेऽश्वे त्रि०कौ०। [२तद्गतौ च।

प्रतिकष्ट न० प्रतिरूपं कष्टं प्रा०त०। १कर्मानुरूपकष्टे

प्रतिकाम अव्य० कामं कामं प्रति अव्ययी०। प्रत्येककामे

प्रतिकाय पु० प्रति+चि-घञ् कादेशः। १प्रतिरूपके २शरव्ये लक्ष्ये च जटा०।

प्रति(ती)कार पु० प्रति+कृ-घञ् वा दीर्घः। १वैरनिर्यातने कृतस्यापकारस्य तुल्यरूपापकारकरणेन २शोधने ३रोगा-देश्चिकित्सायाञ्च शब्दरत्ना०।

प्रति(ती)काश पु० प्रतिरूपः काशः प्र+काश-घञ् वा प्रा०स० दीर्घः। तुल्यत्वे अस्य निभा० नित्यस०। अमरटीकायां रमानाथेनायं दन्त्यान्ततया पठितः।

प्रतिकितव पु० प्रतिकूलः कितवः प्रा०त०। द्यूतकारस्य प्रति-कूले द्यूतकारे येन सह द्यूतप्रवृत्तिस्तस्मिन्।

प्रतिकूप पु० प्रतिरूपः कूपः प्रा०त०। परिखायां हारा०।

प्रतिकूल त्रि० प्रतिरूपं कूलं पक्षोऽस्य प्रा०ब०। १अननुकूले विरुद्धपक्षावलम्बिनि प्रतीपे अमरः प्रा०त०। २विप-रीताचरणे न०।

प्रतिकृति स्त्री प्र+कृ-कर्मादौ क्तिन्। १प्रतिमायां २सादृश्ये ३प्रतिनिधौ अमरः। ४प्रतिकारे मेदि०।

प्रतिकृष्ट त्रि० प्रति+कृष-क्त। १गर्ह्ये २द्विराकृष्टे ३कृष्ट-क्षेत्रादौ च मेदि०। [प्रति कोपे च

प्रतिकोप पु० प्रतिरूपः कोपः। १रोगस्यानुरूपे कोपे २विपक्षं

प्रतिक्रिया स्त्री प्रति+कृ-भावे श। प्रति(ती)कारे

प्रतिक्षण अव्य० क्षणं क्षणं व्याप्य व्याप्तौ अव्ययी०। आभीक्ष्ण्ये

प्रतिक्षय पु० प्रति+क्षि-ऐश्वर्य्ये अच्। रक्षके शब्दर०

प्रतिक्षिप्त त्रि० प्रति+क्षिप-कर्मणि क्त। १प्रेषिते २वारिते मेदि०। ३बाधिते ४तिरस्कृते च अमरः। "आहूय प्रेषितो यस्तु प्रतिक्षिप्तः स उच्यते" इत्युक्ते ५आहूयप्रेषिते कृष्णदासः। [२तिरस्कारे च।

प्रतिक्षेप पु० प्रति+क्षिप-भावे घञ्। १निरासे मेदि०।

प्रतिखुर पु० सुश्रुते एकीयमतोक्ते मूढगर्भभेदे "निःसृतहस्त-पादशिरःकायसङ्गी प्रतिखुरः" इति तत्र लक्षितम्।

प्रतिख्याति स्त्री प्रति+ख्या-भावे क्तिन्। १विख्यातौ २अ-तिख्यातौ अमरः।

प्रतिगत न० प्रति+गम-भावे क्त। "गतागतप्रतिगतसम्पा-ताद्याश्च पक्षिणाम्" जटाधरोक्ते १खगगतिभेदे २परा-वृत्यगमने च। कर्त्तरि क्त। ३परावृत्ते त्रि०।

प्रतिगर पु० प्रतिगीर्य्यते प्रत्युच्चार्य्यते प्रति+गॄ-भावे अप्। वैदि-

कमन्त्रभेदस्य उच्चारणभेदे । तस्य प्रकार आश्व॰श्रौ॰५।६।४ सूत्रादौ वृत्तौ च दर्शितो यथा "शस्त्रस्वरः प्रतिगर ओथामो दैवेति" सू॰ "शस्त्रस्य स्वर इव स्वरो यस्य स शस्त्रस्वरः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । शस्त्रतुल्यस्वर इत्यर्थः । सवनस्वरस्याविधेयत्वादन्योऽपि यो विशिष्टः स्वरो विहितः शस्त्रस्य तस्य प्रापणार्थं वचनम् । ओथामोदैवेत्ययं प्रतिगरसंज्ञो भवति प्रतिगीर्य्यते प्रत्युच्चार्य्यते इति प्रतिगरः । वक्ष्यमाणविशेषविशिष्टतया सकृदेव विधातुं शक्योऽपि सामान्यस्य पृथग्विधानं प्रतिगरशब्दव्यवहारेऽपि सामान्येनास्य ग्रहणार्थम्" नारा॰ वृ॰ "शंसामो दैवेत्याहावे" सू॰ "प्रतिगरो भवतीति शेषः । यः पुनरयं प्रतिगरोऽपरो विधीयते तज्ज्ञापयति । प्रतिगरान्तरमध्यर्चिन्याहावेऽयं निमज्जते । तेन शस्त्रमध्येऽयमेव स्यात् शस्त्रादावयं ब्राह्मणोक्तः शंसामोदैवानिति वा" ना॰वृ॰ । "प्लुतादिः प्रणवेऽप्लुतादिरवसाने" सू॰ । "व्यवहितस्येमौ विशेषविधी । अनन्तरस्य प्रणवावसानरूपेण विषयभेदासम्भवात्" वृ॰ । "प्रणवे प्रणव आहावोत्तरे" सू॰ । "प्लुतादेरयमपवादः । आहावोत्तरे प्रणवे प्रणव एव प्रतिगरो भवति" । "अवसाने च" सू॰ । प्रणवः प्रतिगरो भवतीति शेषः । शस्त्रान्तरे शस्त्रमध्ये चावसानेऽयं विधिर्भवति" वृत्तिः । "प्रणवान्तो वा" सू॰ । विषयद्वयेऽयं विकल्पः यत्र यत्र चान्तःशस्त्रं प्रणवेनावस्यति । प्रणवान्त एव तत्र प्रतिगरः" वृत्तिः । शस्त्रान्ते तु प्रणवः" वृ॰ ।

प्रतिग्रह पु॰ प्रति+ग्रह–अप् । १स्वीकारे २अदृष्टार्थदत्तद्रव्यस्य ग्रहणे ३सैन्यपृष्ठे ४पतद्ग्रहे च मेदि॰ । प्रतिग्रहश्चादृष्टार्थत्यक्तद्रव्यस्वीकारः । तत्र दानस्यैव स्वस्वत्वध्वंसमिव परस्वत्वोत्पत्तिं प्रति हेतुता प्रतिग्रहस्य तु यथेष्टविनियोगार्हताप्रयोजकस्वत्वं प्रति कारणता यथोक्तं दायभागे

"दृष्टञ्च लोकेऽपि दाने हि चेतनोद्देशविशिष्टत्यागादेव दातृव्यापारात् सम्प्रदानस्य द्रव्ये स्वामित्वम् । न च स्वीकरणात् स्वत्वं स्वीकर्त्तुरेव दातृत्वापत्तेः परस्वत्वापत्तिफलेन हि दानरूपता तच्च फलं सम्प्रदानाधीनं यथा देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कुर्व्वन्नपि यजमानो न होता किन्तु तस्यैव त्यागस्य होमाभिधाननिमित्तं प्रक्षेपं कुर्व्वन् ऋत्विग्नेव होतेत्युच्यते तद्वदत्रापि स्यात् । किञ्च मनसा पात्रमुद्दिश्येत्यादिशास्त्रे स्वीकारात् प्रागेव दानपदं दृष्टम् । ननु ग्रहणं स्वीकारः अभूततद्भावे च्विप्रयोगात् अस्वं स्वं कुर्व्वन् व्यापारः स्वीकारो भवति कथं तत् प्रागेव स्वत्वम् । उच्यते सत्यमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण ममेदमिति ज्ञानेन यथेष्टव्यवहारार्हं क्रियत इति स्वीकारशब्दार्थः । याजनाध्यापनसाहचर्य्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽपि अर्ज्जनरूपता न विरुद्धा याजनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वात्" मूलम् । व्याख्यातमेतत् श्रीकृष्णेन यथा

"ननु त्यागात् केवलं स्वत्वनाशः सम्प्रदानस्वत्वं तु ममेदमिति भाविस्वत्वावगाहितत्स्वीकारादेवेति मतं निराकरोति नचेति । स्वीकर्त्तुरेवेत्येवकारेण त्यक्तुर्व्यवच्छेदः । इदमुपपादयति परस्वत्वापत्तिफलेन हीति । अत्रायमाशयः धात्वर्थतावच्छेदकफलानुकूलव्यापारवत एव तज्जन्यतद्धातुव्यपदेश्यत्वं यथा धात्वर्थतावच्छेदकोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारवति चैत्रे गन्तेति व्यवहारः । स्वीकारस्य स्वत्वहेतुत्वे धात्वर्थतावच्छेदकपरस्वत्वानुकूलस्वीकाररूपव्यापारवतः स्वीकर्त्तुरेव दातृपदव्यपदेश्यत्वापत्तिरिति पूर्व्वस्वत्वध्वंसरूपफलस्य न तद्व्यपदेशनियामकता तथात्वे उपेक्षितुरपि दातृपदव्यपदेश्यत्वापत्तिरिति । केचित्तु स्वीकारस्य स्वत्वहेतुत्वे परस्वत्वफलोपहितत्यागात्मकदाने सर्व्वांशे एकस्यापि कर्त्तृत्वासम्भवात् एकांशमादायैव दातृत्वव्यवहारे कर्त्तव्ये प्रधानीभूतफलांशानुकूलव्यापारवत्त्वेन दातृव्यवहारः स्यादिति व्याचख्युः । दृष्टान्तेनेदं द्रढयति यथा होतेति । होमाभिधाननिमित्तमिति । विशिष्टदेशावच्छिन्नप्रक्षेपोपहितत्यागस्य होमत्वात् प्रक्षेपस्य तदभिधाननिमित्तत्वमित्यर्थः । तेन हुधात्वर्थतावच्छेदकप्रक्षेपानुकूलव्यापारवति ऋत्विजि होतेति व्यपदेशो यथा तथेत्यर्थः । त्यागस्य स्वत्वहेतुत्वे स्फुटमेव शास्त्रं प्रमाणयति किञ्चेति । आदिना भूमौ तोयं विनिःक्षिपेदित्युत्तरप्रतीकपरिग्रहः । शास्त्रे शास्त्रबोधितत्यागे । दानपदं दृष्टमिति । "विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते" इति तद्वचनस्योत्तरार्द्धे दानपदं प्रयुक्तमित्यर्थः । तथाच निरन्तरयोरेव स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वोत्पत्तिफलयोर्ददातिधात्वर्थतावच्छेदकत्वात् दानस्य परस्वत्वहेतुता शास्त्रसिद्धैवेति भावः । स्वीकारात् प्रागेव स्वत्वे ग्रहणस्य स्वीकारपदार्थत्वासम्भवमाशङ्कते नन्विति । स्वीकारशब्दार्थ इति । तथाच स्वपदस्य यथेष्टविनियोगार्हत्वपरत्वे लक्षणेति भावः । ननु याज-

अध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमार्जयेदित्यत्र राजसूयेन यजेतेत्यादिवत् याजनाद्यात्मकैर्धनमर्जयेदित्यन्वयात् प्रतिग्रहस्यार्जनरूपता सिद्धा प्रतिग्रहस्य स्वत्वाहेतुत्वे च तद्विरुद्धं स्वत्वहेतुव्यापारस्यैवार्जनत्वादत आह याजनेति। अर्जनरूपता अर्जनपदव्यपदेशः। अविरोधमुपपादयति याजनादाविति तथा च याजनादीनां स्वत्वाहेतुत्वेन तदन्वयानुरोधवत् अर्जयेदित्यत्रार्जनत्वं न स्वत्वजनकत्वं किन्तु स्वत्वप्रयोजकत्वमेव तच्च प्रतिग्रहेऽप्यक्षतं दत्ते स्वत्वयं प्रतिगृह्णातीत्यवधारण एव तदुद्देशेन दातुस्त्यागात् तत्स्वत्वोदयात् प्रतिग्रहैकस्थाने तद्व्यतिरेकाच्चेति भावः"।

"न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्यादिमन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वाप्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादिसार्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् प्रदानं स्वाम्यकारणमितिवचनाच्च अत एव विदेशस्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यकुशादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात्। नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न "लब्ध्वा चाष्टगुणं फलमित्यादि" श्रुतेः प्रतिग्रहीतरि द्रव्यदानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्द्विजो धनमर्जयेदित्यादिश्रुत्या प्रागुक्तयुक्त्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्जनपदार्थत्वात्" शब्दशक्तिप्र०। अधिकं दानशब्दे दृश्यम्। द्रव्यभेदात् प्रतिग्रहे दोषस्तु अयाज्यशब्दे उक्तस्तत्र

अयाचितस्य विषयभेदे प्रतिग्रहे न दोषः यथा "अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे। अमृतं तं विदुर्देवास्तस्मात्तन्नैव निर्णुदेत्। गुरून्भृत्यांश्चोज्जिहीर्षुरर्चिष्यन् देवतातिथीन्। सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् न तु तृप्येत् स्वयं ततः। साधुतः प्रतिगृह्णीयादथ वाऽसाधुतो द्विजः। गुणवानल्पदोषश्च निर्गुणो हि निमज्जति। एवं तस्करवृत्त्या वा कृत्वाभरणमात्मनः। कुर्यीद्विशुद्धिं परतः प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः"। गारुडे २१५ अ०। अधिकम् अपाङ्क्तेयविप्रमाणे शु०तत्त्वमन्ये दृश्यम्। तीर्थप्रतिग्रहनिषेधो यथा "स्वकार्ये पितृकार्ये वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा। निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत् तद्धनमश्नुते। अतस्तीर्थे न गृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च" कौर्मे ३३अ०। राजादितः प्रतिग्रहनिषेधो यथा "न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाच्छूद्रपतितादपि। न चान्यस्मादशक्तश्च निन्दितात् वर्जयेद्बुधः" कौर्मे १५अ०। आपदि गर्हितप्रतिग्रहस्यादोषः इहत्परा० "प्रोक्तप्रतिग्रहाभावे प्राप्तायां इहदापदि। विप्रोऽन्तृ प्रतिगृह्णन् वा यतस्ततोऽपि नाघभाक्। गुर्वादिपोषणवर्गार्थं देशाद्यर्थञ्च सर्वशः। प्रत्यादद्यादुद्द्विजो यस्तु अत्ययेनात्मनोऽपि च। दधिक्षीराज्यमांसानि गन्धपुष्पाम्बु मत्स्यकान्। शय्यामासनं शाकं प्रत्याख्येयं न कर्हिचित्। अपि दुष्कृतकर्मभ्यः समादद्यादयाचितम्। पतितेभ्यस्तथाऽन्येभ्यः प्रतिग्राह्यमसंशयम्"। प्रतिग्रहीतुं शक्तस्य तत्त्यागे तत्रैव स्थानान्तरे स्वर्ग उक्तो यथा "शक्तः प्रतिग्रहीतुं यो वेदवृत्तः सुसंयतः। लभ्यमानं न गृह्णाति स्वर्गस्तस्य सुनिश्चितम्। प्रतिग्रहकृतं वापि याचितं यो न यच्छति। तत्कोटिगुणितप्राप्तो मृतो दासत्वमृच्छति"। दाता च न स्मरेद्दानं प्रतिग्राही न याचते। तावुभौ नरकं यातो दाता चैव प्रतिग्रही। वदन्ति कवयः केचिद्दानप्रतिग्रहौ प्रति। प्रत्यक्षं लिङ्गमेवेह दातृयाचकयोर्बलम्। दातृहस्तो भवेदूर्द्ध्वमधस्तिष्ठेत् प्रतिग्रही। यद्दानं प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्राही व्रजत्यधः।" तस्य प्रकारमाह शु०त० विष्णुधर्मोत्तरे "भूमेः प्रतिग्रहं कुर्य्याद्भूमेः कृत्वा प्रदक्षिणम्"। प्रदक्षिणं न सर्वस्या भूमेः किन्तु तत्रत्यस्य प्रदक्षिणावर्त्तनमात्रं, भूमेरसन्निधाने तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम्। "करे गृह्य तथा कन्यां दासदास्यौ द्विजोत्तमाः!। करन्तु हृदि विन्यस्य धर्मो ज्ञेयः प्रतिग्रहे" "आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कीर्त्तितः। तथा चैकशफानान्तु सर्वेषामविशेषतः। प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा। आरण्याः पशवश्चान्ये ग्राह्याः पुच्छे विचक्षणैः। प्रतिग्रहमथोष्ट्रस्य आरुह्य च तथाऽऽचरेत्। बीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वशः। वस्त्रं दशान्तमादद्यात् परिधाय तथा पुनः। आरुह्योपानहौ यानमारुह्यैव च पादुके। ईषायान्तु रथं ग्राह्यं छत्रं दण्डे च धारयेत्। आयुधानि समादाय तथाऽऽभूषण विभूषणम्। वर्मध्वजौ तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम्। अवतीर्य्य च सर्वाणि जल-

स्थानानि वै द्विजाः। द्रव्याण्यन्यान्यथादाय स्पृष्ट्वा यो ब्राह्मणः पठेत्। प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्वत्रैव प्रकीर्त्तयेत्। ततस्तु सार्द्धं द्रव्येण तस्य द्रव्यस्य दैवतम्" भूमिर्विष्णुदेवताकेत्यादि कीर्त्तयेदित्यर्थः। "समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम्। विधिं धर्म्मतथो ज्ञात्वा यस्तु कुर्य्यात् प्रतिग्रहम्। दात्रा सह तरत्येव नानादुर्गाण्यसौ द्विजः"। ब्रह्मपुराणे "ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा। अन्यस्मादपि मातङ्गतिललौहांश्च वर्जयेत्। कृष्णाजिनहयग्राही न भूयः पुरुषो भवेत्। शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य मृतस्य च। नरकान्न निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा"। तथा "ब्रह्महत्या सुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति। आतुराद् यद्गृहीतन्तु तत्कथं वै तरिष्यति" एतदादिद्रव्यदानं गृहीतुर्दोषजनकम्। अनिच्छवे विद्यारहितत्वेनासमर्थाय च दातुरपि दोषजनकमाह दक्षः "न केवलं हि तद्याति शेषमस्य च नश्यति"। तत् द्रव्यं शेषं द्रव्यस्य अतएव याज्ञवल्क्यः "विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः। गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च"। अधो नरकम्। एतद्दानप्रतिग्रहणोत्तरं तपोजप्यादिभिरात्मतारणक्षमाय स्वेच्छया प्रतिगृहीते दाने न दोषावेत्याह विष्णुः "एतानि यदि गृह्णाति स्वेच्छयाभ्यर्थितो न तु। तस्मै दाने न दोषोऽस्ति यस्त्वात्मानन्तु तारयेत्"। तारणप्रकारमाह हारीतः "मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत् पञ्चमध्यमे दशोत्तमे द्वादशरात्रं पयोव्रतं शतसहस्रं असत्प्रतिग्रहेष्विति" अष्टसहस्रमष्टाधिकसहस्रम् असत्प्रतिग्रहेषु उभयतोमुख्यादिप्रतिग्रहेषु तथाचादिपुराणे "किं करिष्यत्यसौ मूढो गृह्णात्युभयतोमुखीम्। सहस्रं वारुणाः पाशाः क्षुरधाराऽग्निसन्निभाः। पूर्णे वर्षसहस्रे तु पाश एकः प्रमुच्यते"। अत एव देवलः "प्रतिग्रहसमर्थो हि ज्ञात्वा विप्रो यथाविधि। निस्तारयति दातारमात्मानञ्च स्वतेजसा"। स्कान्दे "वेदाङ्गपारगो विप्रो यदि कुर्य्यात् प्रतिग्रहम्। न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा" एवं "तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च। निमित्तेषु च सर्वेषु न प्रमत्तो भवेन्नरः" इति महाभारतवचनम्। प्रतिग्रहीतृदोषजनके गङ्गातीरादिदेशग्रहणादिकाले दानेऽपि बोध्यम्। किन्त्विदानीन्तथाविधपात्राभावात् "मनसा पात्रमुद्दिश्य" इत्यादि प्रागुक्तवचनात्तद्देशकालयोरुत्सृज्य देशान्तरे कालान्तरे च प्रतिपादनाचारः सर्वथा समीचीनः। गङ्गावाक्यावल्यामेवम्। याज्ञवल्क्यः "प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम्। ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान्"। अपवादमाह स एव "कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः। मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च"। चकाराद्गृहादि "शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि। मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत्" इति वचनात्। मणीन् विषादिनिवारकान्। तथा "एधोदकं फलं मूलमन्नमभ्युद्यतञ्च यत्। सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् मध्वथाभयदक्षिणाम्"। अभयदक्षिणाम् अभयदानं अभयप्रद इति वक्ष्यमाणवचनात्। अभ्युद्यतम् अप्रार्थ्य दत्तम्। किमिति प्रत्याख्येयम् इत्याह। तथा मनुः "अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः। अन्यत्र कुलटाषण्ढपतितेभ्यस्तथा द्विषः" एतद्वचनं याज्ञवल्क्यस्येति मिताक्षराकुल्लूकभट्टमाधवाचार्य्याः। मनोरिति शूलपाणिः। भरद्वाजः "अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे। अमृतं तद्विदुर्देवास्तस्मात्तं नैव निर्णुदेत्"। अपवादान्तरमाह स एव "देवातिथ्यर्च्चनकृते गुरुभृत्यार्थमेव च। सर्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च" भृत्या भरणीयाः भार्य्यापुत्रादयः। तथा च मनुः "वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्य्या सुतः शिशुः। अप्यकार्य्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत्"। आत्मवृत्त्यर्थं जीवनमात्रम्। "न तु तृप्येत् स्वयं ततः" इति मनुस्मृतेः। प्रयोगसारे "प्रतिग्रहं न गृह्णीयादात्मभोगोपलिप्सया। देवतातिथिपूजार्थं धनं यत्नादुपार्जयेत्"। अङ्गिराः "कुटुम्बार्थं द्विजः शूद्रात् प्रतिगृह्णीत याचितम्। क्रत्वर्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित्"। अत एव यज्ञार्थे याचकत्वे निन्दामाह याज्ञवल्क्यः "चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षणात्" शूद्रस्यापि अयाचितदातृत्वमाह नृसिंहपुराणम् "अयाचितप्रदाता च कृषिं वृत्त्यर्थमाश्रयेत्। पुराणं शृणुयान्नित्यं नरसिंहस्य पूजनम्"

प्रतिग्रहीतृ त्रि० प्रति+ग्रह-तृच्। प्रतिग्रहकर्त्तरि प्रतिग्रहीतृधर्माश्च दानशब्दे १पृ० उक्ता दृश्याः।

प्रतिग्राह त्रि० प्रति+ग्रह-कर्त्तरि ण। १प्रतिग्रहकारके २पतद्ग्रहे (पिकदानी) पु० अमरः।

प्रतिघ पु० प्रति+हन-ड न्यङ्क्वा० कुत्वम्। १प्रतिघाते मेदिः

२कोपे अमरः । कामप्रतिघातेन तस्य जातत्वात्तथात्वम् । ३मूर्च्छायां शब्दर० ।

प्रतिघात पु० प्रति+हन–णिच् भावे अप् । १मारणे २क्वचित् विघाते च । ल्युट् प्रतिघातन तत्रार्थे न०अमरः ।

प्रतिघ्न न० प्रति+हन–घञर्थे क । अङ्गे शब्दच० ।

प्रतिचक्ष्य त्रि० प्रति+चक्ष–ण्यत् वा ख्यादेशाभावः । प्रकर्षेण द्रष्टव्ये ऋ०१।११२।११भा० ।

प्रतिच्छन्दस् त्रि० छन्दोऽभिप्रायः प्रतिगतश्छन्दः अत्या०स० । १अभिप्रायानुरूपे २प्रतिरूपे ३अनुरोधे च त्रिका० । वेदश्छन्दः साकल्ये अव्ययी० । ४प्रतिवेदमित्यर्थे अव्य० ।

प्रतिच्छन्दक त्रि० प्रति+छन्द–ण्वुल् । प्रतिनिधौ ६।१८० श्लोके कुल्लूकभट्टः ।

प्रतिच्छाया स्त्री प्रतिरूपा छायायाः प्रा०स० । प्रतिरूपायां १प्रतिमायां २सादृश्ये च अमरः । [हेमच० ।

प्रतिजङ्घा स्त्री प्रतिगता जङ्घाम् अत्या०स० । अग्रजङ्घायाम्

प्रतिजन अव्य० वीप्सायाम् अव्ययी० । जनं जनं प्रतीत्यर्थे तस्य अंशा० अन्तोदात्तता । तत्र साधु प्रतिजना० खञ् । प्रातिजनीन प्रत्येकजनसाधौ त्रि० ।

प्रतिजनादि “प्रतिजनादिभ्यः खञ्” पा० उक्ते खञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग० उक्तो यथा “प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन”

प्रतिजन्य न० प्रतिकूलं जन्यं युद्धं यस्य, प्रतिजने विपक्षजनपदे भवः यत् वा । १प्रतिबले २प्रतिपक्षजनपदभवे च ऋ०४।५।७ भा० ।

प्रतिजल्पक पु० “दुःखजद्वन्द्वभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नार्हत्यनुव्रतम् । दूतस्य सतेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः” उज्ज्वलमण्युक्तलक्षणे दूतवाक्यभेदे ।

प्रतिजागर पु० जागरस्य प्रतिनिधिः । १प्रत्यवेक्षणाय रक्षणावेक्षणेति नियोगे अमरटी० रायमुकुटः । ल्युट् । प्रतिजागरण तत्रार्थे न० मार्क०पु० ६६अ० ।

प्रतिजिह्वा स्त्री प्रतिरूपा जिह्वा प्रा०स० । तालुमूलस्थे जिह्वाकारे मांसपिण्डे (आलजिव) स्वार्थे क । तत्रार्थे त्रिका० ।

प्रतिज्ञा स्त्री प्रति+ज्ञा–भावे “आतश्चोपसर्गे” पा० अङ् । १कर्त्तव्यत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारे स च करिष्यामीत्यादिवाक्यरूपः “साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा” गौ०सू०उक्ते साध्यवत्त्वेन पक्षनिर्देशरूपे २पञ्चाङ्गन्यायावयवभेदे “यथा पर्वतो वह्निमान् इत्यादिवाक्यम् तत्र भाष्यम् “प्रज्ञापनीयेन धर्मेण विशिष्टस्य परिग्रहवचनम् साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा यथा शब्दोऽनित्य इति” । अवयवपञ्चके अनुमानचिन्तामण्यादिदीधितौ विस्तारः । व्यवहारे पक्षाभिधायके ३पूर्वपक्षभाषाद्यपरपर्य्याये वाक्ये यथा ममेदं द्रव्यमनेन गृहीतं न ददातीत्यादि । पूर्वपक्षशब्दे ४४०३पृ० दृश्यम् । ४अङ्गीकारे अमरः भावे ल्युट् । प्रतिज्ञानं तत्रार्थे न० ।

प्रतिज्ञात त्रि० प्रति+ज्ञा–क्त । प्रागुक्तप्रतिज्ञाविषये “ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्” इति स्मृतिः ।

प्रतिज्ञान्तर न० अन्या प्रतिज्ञा मयू०स० । “प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम्” गौ०सू० उक्ते निग्रहस्थानभेदे विवृतं चेदं वृत्तौ “प्रतिज्ञान्तरं लक्षयति । प्रतिज्ञातस्यार्थस्य प्रतिषेधे कृते तद्दूषणोद्दिधीर्षया धर्मस्य धर्मान्तरस्य विशिष्टः कल्पो विकल्पः तस्माद्विशेषणान्तरविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थस्य कथनमिति फलितार्थः । प्रतिषेध इत्यनेन झटितिसंवरणे विलम्बेनापि स्वयं दूषणं विभाव्य विशेषणे न दोष इत्युक्तं, प्रतिज्ञातार्थस्येत्युपलक्षणम् हेत्वतिरिक्तार्थस्येति तत्त्वं तेन उदाहरणान्तरमुपनयान्तरञ्च प्रतिज्ञान्तरत्वेन संगृहीतं भवति । इदञ्च पक्षसाध्यविशेषणभेदात् प्रत्येकं द्विविधं यथा शब्दोऽनित्य इत्युक्ते ध्वनौ बाधेन परेण प्रत्युक्ते वर्णात्मकः शब्दः पक्ष इति प्रतिज्ञान्तरं, न चेदमर्थान्तरं प्रकृतोपयोगात् न चेयं प्रतिज्ञाहानिः पूर्वोक्तस्यापरित्यागात् एवं पर्वतो वह्निमान् सुरभिमलिनधूमवत्त्वादित्युक्ते असमर्थविशेषणत्वेन च परेण प्रत्युक्ते कृष्णागुरुप्रभववह्निमानित्यत्र, एवं तादृशवह्नौ साध्ये यः सुरभिमलिनधूमवान् स वह्निमानित्युदाहरणे न्यूनत्वेन प्रत्युक्ते स तादृशवह्निमानित्यत्र, एवमन्यदप्यूह्यम् ।

प्रतिज्ञापत्र न०प्रतिज्ञासूचकं पत्रम् शा०त० । भाषापत्रभेदे ।

प्रतिज्ञाविरोध न० “प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः” गौ० सू० उक्ते निग्रहस्थानभेदे विवृतश्चेदं वृत्तौ “प्रतिज्ञाविरोधं लक्षयति अत्र च प्रतिज्ञाहेतुपदे कथाकालीनवाक्यपरे तथा च कथायां स्ववचनार्थविरोधः प्रतिज्ञाविरोधः यद्यपि काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान् पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् ह्रदो वह्निमान् ह्रदत्वात् पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ हेत्वाभासान्तरसाङ्कर्यं तथाप्युपाधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्कर्य्यान्न दोषः । न चासङ्कीर्णस्थलाभावः पर्वतो न वह्निमान् धूमात् यो

यो धूमवान् स निरग्निरित्युदाहरणे निरग्निश्चायमित्युपनये तत्सत्त्वात् एवं निगमनेऽपि बोध्यम् ।

प्रतिज्ञासंन्यास न० "पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासन्न्यासः" गौ०सू०उक्ते निग्रहस्थानभेदे विवृतञ्चेदं वृत्तौ "प्रतिज्ञासन्न्यासं लक्षयति । पक्षस्य स्वाभिहितस्य परेण प्रतिषेधे कृते सति तत्परिजिहीर्षया प्रतिज्ञातार्थस्यापनयनमपलाप इत्यर्थः यथा शब्दोऽनित्य ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते सामान्ये व्यभिचारेण परेण प्रत्युक्ते क एवमाह शब्दोऽनित्य इति ।

प्रतिज्ञाहानि न० "प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः" गौ०सू० उक्ते निग्रहस्थानभेदे विवृतञ्चेदं वृत्तौ "प्रतिज्ञाहानिं लक्षयति प्रतिकूलो दृष्टान्तो यत्र स प्रतिदृष्टान्तः परपक्षः स्वः स्वीयः दृष्टान्तो यत्र स स्वदृष्टान्तः स्वपक्षः तथा च स्वपक्षे परपक्षधर्माभ्यनुज्ञा प्रतिज्ञाहानिः स्वयं विशिष्याभिहितपरित्याग इति फलितार्थः अपसिद्धान्तस्तु स्वयं विशिष्य नाभिधीयतेःइति नापसिद्धान्तसाङ्कर्य्यं सेयं पक्षहेतुदृष्टान्तसाध्यतदन्यहानिभेदात् पञ्चधा भवति यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते प्रत्यभिज्ञया बाधितविषयोऽयमित्युक्तरिते अस्तु तर्हि घट एव पक्ष इति, एवं तत्रैव ऐन्द्रियकत्वादिति हेतोरनैकान्तिकत्वमिति प्रत्युक्ते अस्तु कृतकत्वादिति हेतुरिति, एवं पर्वतो वह्निमान् धूमादयोगोलकवदित्युक्ते दृष्टान्तः साधनविकल इति प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि महानसवदिति, एवम् अत्रैव सिद्धसाधने च प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि इन्धनवानिति अन्यहानिस्तु विशेषणहान्यादिः यथा तत्रैव नीलधूमादित्युक्तेऽसमर्थविशेषणत्वेन प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि धूमादिति हेतुरित्यादि ।

प्रतितन्त्र न० प्रतिकूलं तन्त्रं शास्त्रम् प्रा०स०। स्वमतविरुद्धे शास्त्रे तन्त्रञ्चेतरेतराभिमतसम्बद्धस्यार्थस्योपदेशः शास्त्रमिति ।

प्रतितन्त्रसिद्धान्त पु० "समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रसिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः" गौ०सू०उक्ते सिद्धान्तभेदे विवृतं चेदं वृत्तौ "प्रतितन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । समानशब्द एकार्थस्तेनैकतन्त्रसिद्ध इत्यर्थः स्वतन्त्रसिद्ध इति पर्य्यवसितोऽर्थः तथा च वादिप्रतिवाद्येकतरमात्राभ्युपगतस्तदेकतरस्य प्रतितन्त्रसिद्धान्त इति फलितार्थः । यथा मीमांसकानां शब्दनित्यत्वम् । उदाहृतं च भाष्ये यथा नासत आत्मलाभः नसत आत्महानं निरतिशया चेतनाः देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणेषु च विशेष इति सांख्यानाम् । पुरुषकर्मनिमित्तो भूतसर्गः कर्महेतवो दोषाः प्रवृत्तिश्च स्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः असदुत्पद्यते उत्पन्नं निरुध्यते इति योगानाम्" ।

प्रतितर पु० प्रतितीर्य्यतेऽनेन प्रति+तॄ-करणे अप् । तरणसाधने नौकाचालनदण्डादौ सुभृतः ।

प्रतिताल पु० संगीतदा० उक्ते तालभेदे तल्लक्षणभेदादिकं तत्रोक्तं यथा "कान्तारः समराख्यश्च वैकुण्ठो वाञ्छितस्तथा । कथिताः शङ्करेणैव चत्वारः प्रतितालकाः । कान्तारः प्रतितालस्तु चन्द्रक्रीडे द्रुतद्वयम् । दशाक्षरपदेनायं शृङ्गारे वर्त्तते रसे ।१ लघुद्रुतौ लघुश्चान्ते ऽपताल उदाहृतः । रुद्रसंख्याक्षरपदः समरो वीरके रसे" ।२ "रुद्रत्रयस्तु वैकुण्ठे प्रतिताले समीरिताः । अर्कसंख्याक्षरैः पादो हास्ये त्रिपुटतालके" ।३ "वाञ्छितस्तृतीय ताले लघुरेको द्रुतस्तथा । त्रयोदशाक्षरैर्युक्तो रसेऽद्भुते प्रकीर्त्तितः" ।

प्रतिताली स्त्री प्रतिगता तालं गौरा० ङीप् । (चावि) तालकोद्घाटके यन्त्रभेदे हेमच० ।

प्रतितूणी स्त्री सुश्रुतोक्ते वातरोगभेदे "आहत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः । नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिणगद्गदान् । अधिका वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता । भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते । गुदोपस्थोत्थिता सैव प्रतिलोमविसर्पिणी ॥ वेगैः पक्वाशयं याति प्रतितूणी तु सा स्मृता" । तूणीशब्दोऽपि तत्र लक्षितवातरोगभेदे स्त्री ।

प्रतिदान न० प्रतिरूपं तुल्यरूपं दानम् प्रा०स० । विनिमये १तुल्यरूपदाने न्यस्तस्य द्रव्यस्य २प्रत्यर्पणे च अमरः ।

प्रतिदारण न० प्रति-दॄ+णिच्-आधारे ल्युट् । युद्धे शब्दमाला भावे ल्युट् । भेदने ।

प्रतिदिवन् पु० प्रतिदीव्यति दिव-कनिन् । प्रत्यहं १दीप्तिशीले सूर्य्ये त्रिका० अस्य भत्वेऽल्लोपे दीर्घविधौ परनिमित्तलोपरूपाजादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावात् दीर्घः । प्रतिदीव्नः प्रतिदीव्नेत्यादि । शब्दरत्ना० प्रतिदीवन् इति शब्दान्तरं कृतं तत्र दृष्टो०। तत्रार्थे । [२१०१ पृ०दृश्यम् ।

प्रतिदृष्टान्तसम पु० गौ०सू० उक्ते जात्युत्तरभेदे जातिशब्दे

प्रतिद्वन्द्व न० प्रतिरूपं द्वन्द्वम् प्रा०स०। तुल्ययुद्धे मार्क०१६अ०।

प्रतिद्वन्द्विन् त्रि० प्रतिद्वन्द्वमस्त्यस्य इनि । १तुल्यरूपे येन सह द्वन्द्वं युद्धं क्रियते २तस्मिंश्च ।

प्रतिधर्त्तृ त्रि॰ प्रति+धृ-तृच्। निराकारके यजु॰ १५।१॰ वेददी॰

प्रतिधा स्त्री प्रति+धा—भावे क्विप्। प्रतिविधाने भावे ल्युट्। प्रतिधान निराकरणे न॰।

प्रतिधि पु॰ पु॰ प्रतिमुखं धीयते प्रति—धा कर्म्मणि कि। प्रातःसवनान्ते पाठ्ये १स्तोत्रभेदे ताण्ड्य॰ब्रा॰ भा॰। २ईषातिर्य्यग्गतकाष्ठे श्रु॰ १८।८५।८ भा॰। ३यज्ञे यजु॰ ६८ वेददी॰। [जायमाने शब्दे प्रतिशब्दे हेमच॰।

प्रतिध्वनि पु॰ प्रतिरूपोध्वनिः प्रा॰ स॰। शब्दानुसारेण

प्रतिध्वान पु॰ प्रति+ध्वन—घञ्। प्रतिशब्दे अमरः।

प्रतिनन्दन न॰ प्रति+नन्द—भावे ल्युट्। आशीर्वादादिना सम्भावने। [हेम॰।

प्रतिनप्तृ पु॰ प्रतिनिहितो नप्ता पौत्रः प्रा॰स॰। प्रपौत्रे

प्रतिनव त्रि॰ प्रतिगतो नवं नूतनत्वम् अत्या॰स॰। नूतने जटा॰

प्रतिनाद पु॰ प्रतिरूपो नादः प्रा॰स॰। प्रतिध्वनौ

प्रतिनायक पु॰ प्रतिकूलो नायकः प्रा॰स॰। वीररसादौ प्रतिकूले नायके नायकस्य यं प्रति कोपादि तस्मिन् "धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः" सा॰द॰। यथा रामस्य रावण इत्यादि।

प्रतिनिधि पु॰ प्रतिरूपं निधीयते तुल्यरूपतया स्थाप्यते प्रति+नि+धा—कि। १प्रतिरूपे तुल्यरूपे अमरः। वैदिककर्माङ्गद्रव्यादीनां मुख्यानामलाभे २तुल्यरूपतयान्यस्मिन् निधीयमाने। कुत्र प्रतिनिधिर्भवति कुत्र वा न भवति तत्सर्वं विशेषसहितं कात्या॰श्रौ॰१।४ कण्डिकायां व्यवस्थापितं तस्य संक्षिप्तार्थस्तु कात्यायनशब्दे १८६५ पृष्ठादौ दर्शितः। तदनुसारेण स्मार्त्तादिस्मृतव्यवस्था प्रदर्श्यते तत्र एकादशीतत्त्वे उक्तं यथा स्कन्दपुराणम् "पुत्रञ्च विनियोगेत भगिनीं भ्रातरन्तथा। एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्"। गरुड़पुराणम् "भार्य्या भर्त्तृव्रतं कुर्य्याद्भार्य्यायाश्च पतिस्तथा। असामर्थ्ये द्वयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते"। वराहपुराणे "पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रुगुर्व्वादिभूभुजाम्। उद्दिष्टार्थंतपो कित्वा स्वस्य फलभाग् भवेत्"। अत्रैव विषये कात्यायनः "दक्षिणा नात्र कर्त्तव्या शुश्रूषा विहिता च सा" ननु प्रतिनिधौ ममेह शर्म इत्यादिमन्त्रस्वरूपं कुत्रान्वेतु इति चेत् मधान एव। तथाच शारीरकभाष्ये श्रुतिः "यां वै काञ्चन यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशासते इति होवाच" इति। ब्राह्मणसर्वस्वे यजमानायेत्यत्र यजमानस्येति पाठः। सरलायां तु "यां वै काञ्चन ऋत्विगाशिषमाशास्ते सा यजमानस्यैवेति"। अत्र ऋत्विग्यजमानपदे प्रतिनिधिप्रधानपरे आकाङ्क्षितत्वात्। अतएव प्रतिनिधिपुत्रादिना "आयान्तु नः पितरः" इत्यादिरनूह एव पठ्यते वाक्यस्य काल्पनिकत्वान्न तथेति। कालमाधवीये "काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः। काम्ये प्युपक्रमादूर्द्ध्वमन्ये प्रतिनिधिं विदुः" यथा नित्यं नैमित्तिकञ्च प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् काम्ये तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेवोपक्रम्य कुर्य्यात्। असामर्थ्ये उपक्रमादूर्द्ध्वं प्रतिनिधिनापि कारयेत्। एतच्च श्रौतकाम्यपरं स्मार्त्तकाम्यन्तु अन्यद्वाराप्युपक्रम्य कार्य्यम्। तथा च पराशरभाष्ये शातातपः "श्रौतं कर्म स्वयं कुर्य्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्। अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्य्यादाचारमन्ततः"। अन्तत उपक्रमात् परतः। एतच्च काम्येऽपि प्रतिनिधिविधायकं नैमित्तिकमात्रपरत्वे श्रौतस्मार्त्तभेदोपादानं व्यर्थं स्यात् तयोरविशेषादेव प्रतिनिधिलाभात्। अत एव भारतपाठादौ तथा समाचारः। स्मृत्यर्थसारे "नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते"। सजातीयत्वेऽप्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधिर्नेष्यते। भावस्तु कदाचिदुपवासादौ ब्राह्मणभोजनादीति। "नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित्। श्रौतियाग्मभोज्यं यद्द्रव्यं हि तदशेषतः। ग्राह्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्य्ये न कुत्रचित्। द्रव्यं वैकल्पिकं किञ्चिद् यत्र सङ्कल्पितं भवेत्। तदभावे सदृग् ग्राह्यं न तु वैकल्पिकान्तरम्। उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्यार्थो लभ्यते यदि। तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव समापयेत्। संस्काराणामयोग्योऽपि मुख्य एव हि लभ्यते। न तु संस्कारयोग्योऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः। मुख्ये कार्य्यासमर्थे तु तस्येऽप्येतस्य नादरः। प्रतिरूपकमादाय शक्तेनैवोपजायते। कार्य्यं रूपैस्तथा पत्रैः क्षीरैः पुष्पैस्तथा फलैः। गन्धै रसैः सदृग् ग्राह्यं पूर्व्वालाभे परं परम्। शाल्यादीनान्तु भवेदुपास्यसारगव्याज्ञानामरण्यजान्। यवालाभे तु गोधूमास्तथा रेणुयवादयः। ब्रीह्यभावे गोधूमं ग्राह्यं तदभावेऽपि माहिषम्। आज्यं वा तदभावे तु साक्षात्तैलं प्रयुज्यते। तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलजं तिलसम्भवम्"। तैलजं तैलस्पष्ट" तिलसम्भवम् तिलपिष्टादि। "तदभावे तु सक्षेहं कौसुम्भं सर्षपोद्भवम्। वृक्षस्नेहस्तथा ग्राह्यः पूर्व्वाभावे

परः परः । तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते । तदभावे दधि माहिषमलाभे तिल इष्यते । यत्र दुग्धं दधि क्षीरं तत्रापि तदलाभतः । अजादेः क्षीरदध्यादि तदभावेऽपि गोघृतम् । मुख्यासन्नोऽथ वा ग्राह्यः कार्य्यकारणसन्ततौ" । अत एव घृताभावे पूर्व्वं दधि ततः पयः । तथा "सर्व्वत्र गौणकालेषु कर्म्मचोदितमाचरेत् । प्रायश्चित्तं व्याहृतिभिर्हुत्वा कर्म्म समाचरेत्" । मत्स्यसूक्ते "घृतं न लभ्यते यत्र शुष्कक्षीरेण होमयेत् । क्षीरस्य च दधि ज्ञेयं मधुनश्च गुड़ो भवेत्" । आयुर्व्वेदेऽपि "मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णो गुड़ो भवेत्" । काण्डमूलपर्णपुष्पफलप्ररोहरसगन्धादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्य्यात् । सर्व्वाभावे यवप्रतिनिधिर्भवतीति" काण्डं नालं प्ररोहोऽङ्कुरः । सर्व्वालाभे यव इति कल्पतरुः अथयव इति नारायणोपाध्यायः । शान्तिदीपिकायां नारदीयपञ्चरात्रम् "अभावे चैव धातूनां हरितालं विधीयते । वीजानामप्यभावे तु यव एकः प्रशस्यते । ओषधीनामभावे तु सहदेवी प्रशस्यते । रत्नानामप्यभावे तु मुक्ताफलमनुत्तमम् । लौहानामप्यभावे तु हेमपात्रं प्रकल्पयेत्" । लौहानां तैजसपात्राणाम् । न्यायप्राप्तप्रतिनिधिमधिकृत्य जैमिनिः "न देवताग्निशब्दक्रियाणामिति" । अस्यार्थः देवताया अग्नेश्च आहवनीयादेः शब्दस्य मन्त्रस्य क्रियाया प्रयाजाद्यदृष्टार्थकर्म्मणश्चादृष्टमात्रार्थकत्वेनारादुपकारकत्वान्न प्रतिनिधिः, व्रीह्यादीनान्तु सन्निपत्योपकारकाणां पुरोडाशसाधनं दृष्टमेव प्रयोजनमिति तत्र प्रतिनिधिरुचित इत्युक्तम् । परिशिष्टम् "मुख्यकाले तु मुख्यञ्चेत् साधनं नैव लभ्यते । तत्कालद्रव्ययोः कस्य गौणता मुख्यतापि वा" । तत्र भरद्वाजः "मुख्यकालसमाश्रित्य गौणमप्यस्तु साधनम् । न मुख्यद्रव्यलाभेन गौणकालप्रतीक्षणम् । गौणेषु तेषु कालेषु कर्म्म चोदितमारभेत् । प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्" । उत्तरमतं सिद्धान्तमिति केचित् । तदभिप्रायकं मीमांसाषष्ठाध्यायसूत्रम् । "पौर्व्वापर्य्येऽपि पूर्व्वदौर्ब्बल्यं प्रकृतिवदिति" । ज्योतिष्टोमेऽन्योन्यं सम्बध्य यज्ञशालातो बहिर्निर्गच्छताम् ऋत्विजां विच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तं श्रूयते यद्युद्गाता विच्छिन्द्याददक्षिणेन यजेत यदि प्रतिहर्त्ता सर्व्वस्वदक्षिणेनेति" । तत्र उद्गातृप्रतिहर्त्रोःक्रमेण विच्छेदे विरुद्धप्रायश्चित्तयोः समुच्चयासम्भवात् । किं पूर्व्वं कार्य्यम् उत वा परमिति संशये हि अनुपजातविरोधात् पूर्व्वमिति पूर्व्वपक्षे राद्धान्तः पौर्व्वापर्य्ये सति निमित्तयोः पूर्व्वस्यैव निमित्तस्य दौर्ब्बल्यम् । उत्तरस्य पूर्व्वनिरपेक्षस्य तद्बाधकतया उदितत्वात् पूर्व्वोदयकाले उत्तरस्याजातत्वेन पूर्व्वेण बाध्यत्वायोगात् । उक्तं हि "पूर्व्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जायते । परस्यानन्यथोत्पादादुक्तबाधेन सम्भवः" इति प्रकृतिवदिति यथा हि प्रकृतौ क्लृप्तोपकाराः अङ्गाः प्रथममतिदेशेन विकृतावुपकाराकाङ्क्षिण्यां प्राप्ताः कॢप्तोपकारतया चरमभाविभिरपि शरैर्निरपेक्षैर्बाध्यन्ते तद्वदिति । अत एव शारीरकभाष्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः "ज्येष्ठत्वञ्चानापेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात् तदनपबाधने तद्बाधात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः तथाच "पूर्व्वापरबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्मधियां भवेत्" इति । यदि च पूर्व्ववचनस्य पूर्व्वपक्षे वैयर्थ्यं स्यात् अत उभयवचनार्थौ विवक्षणीयौ तदा विषयभेदेन व्यवस्थापनीयौ । तथाहि यत्राष्टकाश्राद्धादौ कालान्तराभावस्तत्र तत्कालानुरोधाद्विहितद्रव्यालाभेऽपि प्रतिनिहितद्रव्यमादाय मुख्यकाल एव तत्करणं न तु वचनानुप्राप्तस्वेच्छाकल्प्यगौणकालप्रतीक्षणम् । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् "स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्याद्यद्यानुकल्पिकम् । श्रपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्तु" इत्यादि । यत्राब्दिकश्राद्धादौ कृष्णैकादश्यादिगौणकालोऽस्ति तत्र सूतकाद्यवस्थाद्यभावे तदनुरोधेन उपवासादिरूपं प्रायश्चित्तं कृत्वा गौणकाले तत् कर्त्तव्यम् । तथाच लघुहारीतः "एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् । अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम्" । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् "संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन । हुत्वैतदेव कुर्व्वीत ये तूपनयनादधः" । यत्र तु विनिगमकवचनाभावस्तत्र यद्यपि क्रियायाः प्राधान्यात् कालो द्रव्यं द्वयमपि गुणभूतमेव तथाप्युभयोपसंहारासामर्थ्ये द्रव्यादरः कालस्य सूर्य्यादिक्रियाघटितस्य कर्त्रधीनत्वाभावादर्ज्जनीयत्वासिद्धेः असन्निधिकत्वान्निमित्तत्वमात्रेण बहिरङ्गत्वात् । कालस्य निमित्तत्वं व्यक्तं भविष्ये "अतः कालं प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्म्मणामिह" । द्रव्यस्य तु यागस्वरूपनिर्वाहकत्वेनाभ्यर्हितत्वात् कर्म्मणः कारकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च । ध्रुवादिः

प्रतिनिध्यभावे तु ब्रह्मवैवर्त्ते: "उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत्। तावद्धनानि वा दद्यात् यद्भक्ताद् द्विगुणं भवेत्। सहस्रसम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान्। कुर्य्याद्द्वादशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः"। देवीं गायत्रीम्। अत्र चान्द्रायणादौ परिसंख्या। काश्यपपञ्चरात्रे "मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने। फलमूलजलाहारी हृदि शल्यं ममार्पयेत्। अत्र यो दीक्षितः कश्चिद्वैष्णवो भक्तितत्परः। निर्निमित्तमदीक्षायां न च वृद्धव्याधिपीड़ितः। अन्नं वा यदि भुञ्जीत मूलं फलमथापि वा। अपराधमहं तस्य न क्षमामि तु कश्यप। क्षिपामि नरके घोरे कृच्छ्रलं मम जायते"। निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादिव्रतविरोध इत्यादि, दीक्षायां चरुशेषप्राशनस्य विहितत्वाददीक्षायामित्युक्तम्। वृद्धव्याधिना पीड़ितः सर्वमेतत्प्रदर्शनमात्रं शक्तौ निर्विरोध इत्यर्थः। अन्नादिक्रमप्युपलक्षणमिति जीमूतवाहनः। अत्र निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादीति यदुक्तं तत्र चान्द्रायणादौ भोजनस्यावश्यकत्वाभावात् किन्तु निमित्तं रविवाराद्युपवासपारणं जलपानरूपं दीक्षायामपि चरुप्राशनं प्राणरूपम् अन्यथा "पुरोडाशोऽपि सोमो वा संप्राप्ते हरिवासरे। अभक्ष्येण समः प्रोक्तः किं पुनश्चान्नक्रिया" इति नारदीयं विरुध्येत। तदुप्राशस्य भोजनरूपतामाह कात्यायनस्मृतिः "पितृमाचेयं तस्यैवं प्राशितं भवति" इति पितृयज्ञप्रप्रकरणम् आकाङ्क्षाया अवशिष्टत्वात्। तेनैकादश्यां तदुभयोर्जलपारणं चरुशेषप्राशनञ्च कृत्वा उपवासः कार्य्यः"।

प्रारब्धकार्त्तिकादिस्नाने तु व्याधादिनाऽसमार्थ्ये पुत्रादिभिः प्रतिनिधिना कारयितव्यं नातुरकल्पविधिना नित्यस्नान एव तद्विधानादिति" इति मल०त०। स्वयं करणाऽसामर्थ्ये अन्यद्वारा कारयितव्यं यथा दक्षः "स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते। ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः। एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि" विट्पतिर्जामाता। एवञ्च ऋत्विगादीतरत्र फलन्यूनता। अत्राशौचाशङ्कया बोधनदिनात् पूर्वं सूचितकालजीवित्वरूपाधिकाराभावेऽपि यद्वरणादिकं क्रियते तत्कर्मकाले तस्य नारदोक्तस्वयंप्रवर्त्तनवत् प्रवर्त्तनाय न तु तदानीं प्रतिनिधीयते अथ वा "निःक्षित्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्त्विजं तथा। प्रवसेत् कार्यवात् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत्" इति छन्दोगपरिशिष्ट वदन्यत्रापि प्रतिनिधीयते एवं वरणं विनापि कश्चिद्यदि ऋत्विक् प्रवर्त्तते तथापि तत्कर्मसिद्धिः। दक्षिणा च तस्मै शुद्धिकाले दातव्येति तथा च नारदः "ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वैर्जुष्टः स्वयं कृतः। यदृच्छया वा यः कुर्य्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम्" यदृच्छया स्वेच्छया" ति०त०। परार्थस्नाने स्वयमशक्तौ कुशमयप्रतिमूर्त्तिस्नानेऽपि फलविशेषः प्रा०त० उक्तो यथा "प्रतिकृतिं कुशमयीं कृत्वा तीर्थवारिषु मज्जयेत्। यमुद्दिश्य निमज्जेत सोऽष्टभागं फलं लभेत्। मातरं पितरं वापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम्। यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशं फलं लभेत्"। "अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा। पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः" दत्तकमी०।

प्रतिनियम पु० प्रत्येकं नियमः। १एकमेकं प्रति नियमे २व्यवस्थायाम् "प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धम्" सा० का०।

प्रतिनिर्देश्य त्रि० प्रति+निर्–दिश–कर्मणि ण्यत्। प्रथमनिर्दिष्टस्य पुनर्गुणान्तरविधानार्थं बुभुत्सितार्थप्रतिपादनार्थं च निर्देशविषये यथा "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" अत्र ताम्रतयोदितस्य पुनस्ताम्रगुणविशिष्टतयास्तत्वकीर्त्तनाय पुनर्निर्देशः। तत्र च कथितपदता न काव्यदोषः तदुक्तं काव्यप्रकाशे

"उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो विषय एकपदप्रयोगनिषेधस्य, तद्वति विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः। तथा हि "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च। सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता"। अत्र रक्त एवास्तमेतीति यदि क्रियते तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्खलयति"। "तद्वतीति उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्ववतीत्यर्थः दोष इति आपाततोऽर्थान्तरतावभासरूप इत्यर्थः। अयं भावः "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दो न भासते" इति नियमाच्छब्देनोपस्थाप्यमानोऽर्थः शब्दविशिष्ट एव भासते अतः शब्दभेदेनोपादाने तच्छब्दविशिष्टेऽर्थे भासमाने विभिन्नशब्दरूपविशेषणभेदाद्भेदावभास इति। सर्वनाम्नापि पूर्वोपात्तशब्दविशिष्टभासनात् भेदावभास इत्याह सर्वनाम्नोवेति" नागेशः।

प्रतिनिवर्त्तन न० प्रति+निर्–वृत–भावे ल्युट्। १अभीष्टवस्तुतः निवृत्तौ णिच्–ल्युट्। २निवारणे

प्रतिन्याय अव्य० प्रति+नि+अय इ–वा घञ्। न्यायो

युक्तिभेदो वा अनुक्रमे अनतिक्रमे वा अव्ययी० वा। १यथागतं प्रत्यागमने "पुनः प्रतिन्यायं यथा योन्या द्रवति" छ०उ० "प्रतिन्यायम् यथागतम् नि+आयो न्यायः। अयनमायो निगमनं पुनः पूर्वगमनवैपरीत्येन यदागमनं स प्रतिन्यायः यथागतं पुनरागच्छतीत्यर्थः" भाष्यम्। २युक्तिमनतिक्रम्येत्यर्थे च।

प्रति(ती)प पु० प्रति-पाति+पा-क वा दीर्घः। शान्तनुराजपितरि भा०आ० ६४अ०। ह्रस्वमध्यः शब्दरत्ना०।

प्रतिपक्ष पु० प्रतिकूलः पक्षः प्रा०स०। १विरुद्धपक्षे "विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः" गौत०सू०। निर्णयशब्दे ४५६१ पृ० अस्यार्थो दृश्यः। प्रतिकूलः पक्षो यस्य प्रा०ब०। २शत्रौ ३सदृशे च त्रि०। ४व्यवहारे प्रतिवादिनि विपक्षे च।

प्रतिपक्षित पु० प्रतिपक्षो जातोऽस्य तारका० इतच्। १सत्प्रतिपक्षरूपदोषयुक्ते हेतौ हेत्वाभासभेदे "अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः। कालात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा" भाषा०। "सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः। अत्र तु हेतुरेवेति विशेषः। साध्याभावसाधक एव साध्यासाधकत्वं न उपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः। सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः। अगृहीताप्रामाण्यकतया साध्यव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिकालीनायाः साध्याभावव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितेर्विषयस्तथा इत्यन्ये। अत्र च परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात् परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम्। अत्र केचित् यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञाने विद्यमानेऽपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते। यथा च सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञाने पित्तादिदोषेण पीतः शङ्ख इति धीर्जायते एवं कोटिद्वयव्याप्यवत्तादर्शने कोटिद्वयप्रत्यक्षरूपः संशयो भवति तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशयरूपानुमितिर्भवत्येव यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकबलतया द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धाच्च संशयः फलबलेन चाधिकबलबलभावः कल्प्यते इति वदन्ति। तन्न तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभावविशेषशाब्दबोधादेरनुदयात् लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धकता लाघवात्। न तूपनीतभावविशेषे शाब्दबोधे च पृथक् प्रतिबन्धकता गौरवात्। तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वात् कथमनुमितिः। न हि लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्थले संशयानुमितिः प्रामाणिकी येनानुमितिभिन्नत्वेनाधिविशेषणीयम् यत्र कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं तत्रोभयत्र प्रामाण्यज्ञानात् संशयो नान्यथाऽगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति" सि०मु०।

प्रतिपण पु० प्रतिरूपः पणः प्रा०स०। १तुल्यरूपे पणे मूल्ये अथ० ३।१५।४।

प्रतिपत्ति स्त्री प्रति+पद-क्तिन्। १प्रवृत्तौ २प्रागल्भ्ये ३गौरवे ४प्राप्तौ ५पदप्राप्तौ ६कर्त्तव्यताज्ञाने च मेदि०। "विषादलुप्तप्रतिपत्तिविस्मितम्" इति रघुः। मीमांसकमते ७फलशून्यकर्माङ्गभेदे यथा श्राद्धादौ दत्तद्रव्यस्य कुशमयब्राह्मणपक्षे जलादौ निक्षेपः। पूजितप्रतिमादेश्च जलादौ निक्षेपः। दस्यापनमात्रे च कात्या०श्रौत०

प्रतिपत्तिपटह पु० वाद्यभेदे (नागरा) हारा०।

प्रतिपत्तुर्य्य न० दगड़वाद्ये (दगडकाडा) त्रिका०।

प्रतिपन्नफला स्त्री प्रतिपन्नं फलं यस्याः। कुष्माण्डवेल्लो (कोटभच्छे) राजनि०।

प्रतिपद् स्त्री प्रतिपद्यते उपक्रम्यते पक्षो नाशो वाऽनया प्रति+पद-करणे क्विप्। पक्षयोः प्रथमायां १तिथौ तिथिशब्दे तत्स्वरूपं ३२९१पृ० दर्शितं कर्मभेदे तत्कालव्यवस्था च ३२९३ पृ० दर्शिता। २दगडवाद्ये त्रिका०। भावे सम्प०क्विप्। ३ज्ञाने ४उपक्रमे कालमा० तच्छब्दस्योपक्रमार्थत्वमुक्तं यथा

"तत्र प्रतिपच्छब्द उपक्रमे वर्त्तते। चान्द्रः पक्षो मासो वा प्रतिपद्यते प्रारभ्यते यस्यां तिथौ सा तिथिः प्रतिपत्। प्रारम्भवाचित्वं प्रतिपच्छब्दस्य बहुषु ब्राह्मणानुवाकसूत्रेषु प्रयोगादवगम्यते तथा च श्रुतिः "आत्वारथं यथोतय इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचराविति"। अयमर्थः मरुत्वतीयं नाम किञ्चिच्छस्त्रम्। तस्यात्वारथमित्ययं मन्त्रः प्रतिपत् प्रथमं पाठ्यः। इदं वसो सुतमन्ध इत्ययं मन्त्रोऽनुचरः पश्चात् पाठ्य इति। तथा तैत्तिरीया आश्वमेधब्राह्मणे आमनन्ति "पवस्व वाजसातय इत्यनुष्टुप् प्रतिपद्भवतीति" तथा त एव दर्शपूर्णमासब्राह्मणे पठन्ति "सामिधेनीरनुवक्ष्यन्तो ताव्याहृतीः पुरस्तादध्यात् यज्ञस्यैव प्रतिपदं कुरुतः" इति।

तद्विधौ वर्ज्ज्यं यथोक्तं वराहपु०

"देवानामथ यज्ञानां गन्धर्वाणाञ्च उत्तम!। आदौ प्रतिपदो येन त्वमुत्पन्नोऽसि पावक!। तत्पदात् प्रातिपदिकं

सम्भविष्यन्ति देवताः। अतस्ते प्रतिपन्नाम तिथिरेषा भविष्यति"। ४वहिष्पवमानस्तोत्रस्य प्रथमस्तुतौ ताण्ड्य०ब्रा० ४।२।१५ यथा "कृवन्तो वाजसातये सोमाः सहस्रपाजस इति सहस्रवती प्रतिपत्कार्य्या"। "प्रतिपद्यते प्रक्रम्यते वहिष्पवमानस्तोत्रे यया प्रतिपत् सा सहस्रवती सहस्रशब्दोपेता यथा कार्य्या" भा०। वा टाप् तत्रार्थे

प्रतिपन्न त्रि० प्रति+पद–क्त। १अवगते अमरः २स्वीकृते मेदि० "प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि" कुमारः। ३विक्रान्ते च हेमच० आचिता० अस्य गतिपूर्वकत्वेऽपि नान्तोदात्तता। [राजनि०।

प्रतिपर्णशिफा स्त्री प्रतिपर्णं शिफाऽस्याः। द्रवन्तीवृक्षे

प्रतिपाण पु० प्रति+पण–घञ्। प्रतिरूपदेवने

प्रतिपादक त्रि० प्रति+पद–णिच्–ण्वुल्। बोधके।

प्रतिपादन न० प्रति+पद–णिच्–भावे ल्युट्। १दाने २बोधने ३प्रतिपत्तौ च मेदि०।

प्रतिपाद्य त्रि० प्रति+पद–णिच् कर्मणि यत्। बोधनीये

प्रतिपूजन न० प्रतिरूपं पूजनं प्रा०स०। केनचित् पूजने कृते तदनुरूपे तेन पूजकस्य १पूजने २आभिमुख्येन पूजने च।

प्रतिप्रदान न० प्रति+प्र+दा–भावे ल्युट्। १प्रतिदाने २प्रत्यर्पणे च।

प्रतिप्रसव पु० प्रति+प्र+सू–अप्। १निषिद्धस्य पुनःप्राप्तिसंभावनायाम्। साकल्ये अव्ययी०। २प्रसवसाकल्ये प्रतिजन्मनीत्यर्थे। [भेदे वाचस्पत्यशब्दे ८८७ पृ० दृश्यम्।

प्रतिप्रस्थातृ पु० प्रति+प्र+स्था–तृच्। सोमयागीये ऋत्विग्-

प्रतिप्रस्थान न० प्रतिकूलं प्रस्थानम् प्रा०स०। १विरुद्धप्रयाणे प्रतिकूलं प्रस्थानं यस्य प्रा०ब०। २तद्वति त्रि० ३निपात्ये यजु०१८। १९ वेददी०।

प्रतिप्रहार पु० प्रतिरूपः प्रहारः प्रा०स०। १कृतप्रहारानुरूपप्रहारे २प्रतिघातभेदे च।

प्रतिप्रैष पु० प्रतिरूपः प्रैषः प्रा०स०। नियोजितेन नियोक्तारं प्रति पुनःप्रेषणे कात्या० २५।१०।२ कर्कः।

प्रतिफल त्रि० प्रतिफलति प्रति+फल–अच्। १प्रतिबिम्बे येन यत्कर्म कृतं २तस्यानुरूपप्रतीकारे। साकल्ये अव्ययी०। ३फलसाकल्ये अव्य०।

प्रतिफलन न० प्रति+फल–भावे ल्युट्। प्रतिबिम्बने सादृश्ये

प्रतिफुल्लक त्रि० प्रति+फुल्ल–विकाशे ण्वुल्। प्रफुल्ले शब्दच०

प्रतिबद्ध त्रि० प्रति+बन्ध–कर्मणि क्त। १प्रतिरुद्धे २साकल्येन सम्बद्धे व्यापके च प्रतिबन्धशब्दे दृश्यम्।

प्रतिबन्ध पु० प्रति+बन्ध–भावे घञ्। १प्रतिरोधे २साकल्येन सम्बन्धे व्याप्तौ च "प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम्" सां०सू० "प्रतिबन्धो व्याप्तिर्व्याप्तिदर्शनाद्व्यापकज्ञानमनुमानम्" प्र०भा०।

प्रतिबन्धक त्रि० प्रतिबध्नाति प्रति+बन्ध+ण्वुल्। १प्रतिरोधके। स्त्रियां टाप् कापि अत इत्त्वम्। "बलवद्दुष्टहेतूत्थमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका" भाषा०। २विटपे शब्दच० प्रतिबन्धकत्वञ्च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् तच्च मण्याद्यभावत्वेन न तु प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्योन्याश्रयः। एवं प्रतिबन्धकाभावकूट एव कारणं तेन मण्यसत्त्वे मण्याद्यभावेऽपि न कार्य्यमिति" अनुमा० चि०अतिरिक्तशक्तिनिरासे। तच्च पञ्चधा भवति यथा तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्१। तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन२ तदभाववच्छेदकतया गृहीतधर्मवत्तानिश्चयत्वेन३। तत्समानाधिकरणधर्मवत्तानिश्चयत्वेन४। तद्व्यापकतावच्छेदकतया गृहीतधर्मावच्छिन्नाभाववत्तानिश्चयत्वेन५ चेति। तत्राद्यं यथा ह्रदो वह्निमानिति बुद्धिं प्रति ह्रदो न वह्निमानिति निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम्। द्वितीयं ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यवानिति निश्चयस्य। तृतीयं जलवान्वह्न्यभाववानिति निश्चयविशिष्टस्य जलवान् ह्रदः इति निश्चयस्य। चतुर्थं वह्न्यसमानाधिकरणजलवान् ह्रद इति निश्चयस्य। पञ्चमं ह्रदो धूमवानिति बुद्धिं प्रति धूमव्यापकतावच्छेदकतया गृहीतं यद्वह्नित्वं तादृशवह्नित्वावच्छिन्नाभाववान् ह्रद इति निश्चयस्येति। कार्य्याभावं प्रति तु कामिनी जिज्ञासायाः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वम्। क्वचित् मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वम् यथा दाहं प्रति मणेः प्रतिबन्धकत्वम् इति।

प्रतिबन्धि(न्धी) प्रति+बन्ध–इन् वा ङीप्। प्रकृतैककल्पे प्रदत्ते पुरुषबुद्धिप्रयाप्रकृतकल्पान्तरापादने प्रतिवादिमतेऽनिष्टान्तरप्रसञ्जकवाक्ये तत्रार्थे प्रतिबन्दीशब्दोऽपि तन्मूलं मृग्यम्। [आदौ भा० उ० १२०श०।

प्रतिबन्धु पु० प्रतिरूपो बन्धुः प्रा०स०। बन्धुतुल्ये दीपि-

प्रतिबल पु० प्रतिकूलं बलं यस्य। १शत्रौ "प्रतिबलजलधेरिति" वेणी०। प्रतिरूपं बलं यस्य। २तुल्यबले त्रि० "यो मे प्रतिबलो लोके" इति चण्डी। प्रतिगतं बलम् प्रा०स०। ३सामर्थ्ये न० त्रिका०।

प्रतिबाहु पु० प्रतिगतो बाहुम् अत्या०स०। बाह्वोरग्रे हेमच०

५८।२५ स्वफल्कस्य २पुत्रभेदे अक्रूरभ्रातरि भाग०६।२४।६.

प्रतिबुद्ध त्रि० प्रति+बुध–कर्त्तरि क्त । १जागरिते । कर्मणि क्त । २ज्ञाते च ।

प्रतिबोध पु० प्रति+बुध–भावे घञ् । १जागरणे २ज्ञाने च कर्त्तरि अच् । ३जागरिते ४ज्ञायिनि च त्रि० । तस्यापत्यम् विदा०अञ् । प्रातिबोध तदपत्ये यूनि तु हरिता० फक् । प्रातिबोधायन तद्दीये यून्यपत्ये पुंस्त्री० ।

प्रतिबोधिन् त्रि० प्रति+बुध–भविष्यति गम्या० णिनि । भाविप्रतिबोधयुते गम्यादि० द्वितीयात०। शास्त्रप्रतिबोधी

प्रतिभट पु० प्रतिकूलो भटः प्रा० स०। प्रतियोधे येन सह युध्यते तस्मिन् ।

प्रतिभय त्रि० प्रतिगतं भयमस्मात् निरा०स०। १भयहेतौ भयङ्करे अमरः । प्रतिगतं भयम् प्रा०स० । २भये न० ।

प्रतिभा स्त्री प्रति+भा–भावे अङ् । १बुद्धौ २प्रत्युत्पन्नबुद्धौ च हेम० "प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता" रुद्रः ३दीप्तौ च । [पदार्थे ४प्रदीप्तियुते च ।

प्रतिभात त्रि० प्रति+भा–कर्त्तरि क्त । १ज्ञानेभासमाने

प्रतिभान्वित त्रि० ३त० । प्रतिभायुक्ते प्रगल्भे अमरः ।

प्रतिभामुख त्रि० प्रतिभान्वितं मुखं मुख्यव्यापारोऽस्य । प्रतिभान्विते हेमच० । [अच् । २प्रकाशमाने च ।

प्रतिभास पु० प्रति+भास–भावे घञ् । १प्रकाशे कर्त्तरि

प्रतिभू पु० प्रतिरूपो भवति प्रति+भू–क्विप् । (जामिन) ख्याते पदार्थे स्त्री । दर्शनप्रतिभूशब्दे ३४७५ पृष्ठादौ दृश्यम् । [२भेदने च ।

प्रतिभेदन न० प्रति+भिद–भावे ल्युट् । १नेत्रादेरुत्पाटने

प्रतिमण्डल त्रि० प्रतिरूपं मण्डलं प्रा०स० । सूर्य्यादिमण्डलस्य १परिधौ परिवेषे हरिवं० २०६अ० । अव्ययी०। २प्रत्येकमण्डले अव्य० ।

प्रतिमल्ल पु० प्रतिकूलो मल्लः प्रा०त०। प्रतियोधे

प्रतिमा स्त्री प्रति+मा–भावे अङ् । १सादृश्ये । करणे अङ् । २मृदादिनिर्मितदेवतादिमूर्त्तौ तन्मानादि देवताप्रतिमाशब्दे ३६८५ पृष्ठादौ दृश्यम् । ३अनुकृतौ ४गजदन्तबन्धे हेमच० उत्तरपदस्थः । ५सदृशार्थे त्रि० हेमच० । यथा देवप्रतिमः ।

प्रतिमान न० प्रतिमीयतेऽनेन प्रति+मि-मा-वा ल्युट् । १प्रतिबिम्बे २प्रतिमायां ३गजकुम्भस्याधोभागे ४तद्दन्तयोर्मध्यस्थाने च अमरः ।

प्रतिमार्गक पु० सौभपुरे व्योमचारिपुरे त्रिका० ।

प्रतिमित्र पु० इन्द्रपभेदे भा०द्रो० १०२अ०। अव्ययी० । १प्रत्येकमित्रे अव्य० । [अमरः ।

प्रतिमुक्त त्रि० प्रति+मुच–क्त । १परिहिते २परित्यक्ते च

प्रतिमुख न० सा०द० उक्ते नाटकाङ्गसन्धिभेदे यथा "यथासङ्ख्यमवस्थाभिरभियोगात्तु पञ्चभिः । पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सन्धयः" इत्युपक्रमे तल्लक्षणमाह "अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति" । एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथाङ्गानामवान्तरैकप्रयोजनसम्बन्धः सन्धिः । तद्भेदानाह "मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते"। तत्र प्रतिमुखाङ्गलक्षणं भेदोदाहरणादि यथा "विलासः परिसर्पश्च विधूतं तापनं तथा । नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः । विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनम् । पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि" । तत्र "समीहा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते" । रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगोऽस्य विषयः प्रमदा पुरुषो वा तदर्था समीहा विलासः यथा शाकुन्तले "कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि । अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते" । "दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते" यथा शाकुन्तले राजा । भवितव्यमत्र तया । तथा हि "अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् । द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा" । "कृतस्यानुनयस्यादौ विधूतं त्वपरिग्रहः" यथा तत्रैव "अलं वो अन्तउरविरहपज्जुस्सुएण राएसिणा उवरुद्धेण"। केचित्तु "विधूतं स्यादरतिरिति" वदन्ति । "उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत्" यथा रत्नावल्यां सागरिका "दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गुरुई परवसो अप्पा । पियसहि ! विसमं पेम्मं मरणं सरणं णवर एक्कं" । "परिहासवचो नर्म—यथा रत्नावल्याम् सुसङ्गता । "सहि जस्स किदे तुमं आअदा सो अयं दे पुरदो चिट्ठदि । सागरिका साभ्यसूयम् । कस्स किदे अहं आअदा । सुसं । अइ अप्पसंकिदे णं चित्तफलअस्स" ।—धृतिस्तु परिहासजा" । "नर्मद्युतिः—यथा तत्रैव । सुसङ्गता "सहि अदक्खिणा दाणिं सि तुमं जा एवं भट्टिणा हत्थावलम्बिदावि कोवं ण मुञ्चसि" । साग । सभ्रूभङ्गमीषद्विहस्य "सुसङ्गदे दाणिं वि कीलिदुं ण विरमसि", केचित्तु "दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्मद्युतिरिति" वदन्ति ।—प्रग-

तनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम्”। यथा विक्रमोर्वश्याम् उर्वशी “जअदु जअदु महाराओ। राजा। मया नाम जितं यस्य त्वया जय उदीर्य्यते इत्यादि”। “विरोधो व्यसनप्राप्तिः—यथा चण्डकौशिके राजा “नूनमसमीक्ष्यकारिणा मयान्धेनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्भ्यां समाक्रान्तः”—क्रतस्यानुनयः पुनः” “स्यात्पर्य्युपासनं—रत्नावल्याम् विदू “भो मा कुप्य एसा हि कदलीघरन्तरं गदेत्यादि” —पुष्पं विशेषवचनं मतम्”। यथा तत्रैव राजा “हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति” विदू “भो वअस्स एसा अवरेव्व सिरी तए समासादिदा” राजा। वयस्य सत्यम् “श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः। कुतोऽन्यथा पतत्येष स्वेदच्छद्मामृतद्रवः”। “प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रं—यथा तत्रैव राजा “कथमिह सोऽहं त्वया ज्ञातः” सुसं। न केवलं तुमं चित्तफलएण ता जाव गदुअ देवीए णिवेदइस्सं”। —उपन्यासः प्रसादनम्”। यथा तत्रैव सुसं। भट्टा अलं सङ्काए मएवि भट्टिनीए पसादेण कीलिदं ज्जेव एदिहं ता किं कण्णाभरणेण। अदोवि मे गरुअरो पसादो एसो जं तए अहं एत्थ आलिहिदात्ति कुविदा मे पिअसही सागरिका एसा ज्जेव पसादी दुअ”। केचित्तु “उपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यासः स कीर्त्तितः” इति वदन्ति उदाहरन्ति च। तत्रैव “अदिसहरा कखु सा गब्भदासीति। “चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते” यथा वीरचिते तृतीयेऽङ्के “परिषदियमृषीणामेष वीरो युधाजित् सममृषिभिरमात्यैर्लोमपादश्च वृद्धः। अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः प्रभुरपि जनकानामद्रुहो याजकास्ते”। [प्रतिमायाम्।

प्रतिमूर्त्ति स्त्री प्रतिरूपा मूर्त्तिः प्रा॰स॰। देवादिमूर्त्तिसदृशि-

प्रतियत्न पु॰ प्रति+यत—नङ्। १वाञ्छायाम् २उपग्रहे ३निग्रहादौ ४वन्द्याम् अमरटीकायां भरतमुकुटादयः। सतो गुणान्तराधानरूपे ५संस्कारे मेदि॰ ६ग्रहणे ७प्रतिपहे च त्रिका॰। प्रतिरूपो यत्नो यस्य प्राव॰। ८प्रतियत्नयुक्ते त्रि॰। ९रचनायां जटाधरः।

प्रतियातना स्त्री प्रति+[illegible]ऽनया चु॰ यत—युच्। १प्रतिमायाम् प्रा॰स॰। २तुल्य[illegible]यातनायाम् अमरः।

प्रतियायिन् त्रि॰ प्रति+या—भविष्यति गम्या॰णिनि। भावियानयुते भा॰उ॰ ५७७१श्लो॰। [स्कन्धे च।

प्रतियोग पु॰ प्रति+युज—भावे घञ्। १विरोधे २विरुद्धस-

प्रतियोगिन् त्रि॰ प्रतिरूपं युज्यते प्रति+युज—घिनुण्। १प्रतिकूलसम्बन्धिनि। यथा अभावस्य प्रतिकूलसम्बन्धित्वात् घटादिस्तस्य प्रतियोगी। २विरुद्धपक्षे विशिष्टबुद्धिनियामकसंसर्गस्य ३सम्बन्धिभेदे यथा संयोगेन घटवद्भूतलमित्यादौ संयोगस्य घटः प्रतियोगी भूतलमनुयोगि। चन्द्रतुल्यमुखमित्यादौ सादृश्यस्य चन्द्रः प्रतियोगी मुखमनुयोगि। तत्र विशिष्टबुद्धौ प्रकारतया भासमानं संसर्गस्य प्रतियोगि विशेष्यतया भासमानं संसर्गस्यानुयोगीति भेदः। तस्य भावः त्व प्रतियोगित्व न॰ तल् प्रतियोगिता स्त्री तद्भावे। सा च “अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता” इत्याचार्य्योक्ता। स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपा दीधितिकारः। यथा घटो नास्तीत्यादौ घटेऽभावप्रतियोगिता। यथा वा घटवद्भूतलमित्यादौ घटे भूतलानुयोगिकसंयोगसम्बन्धप्रतियोगिता। अखण्डोपाधिर्धर्मविशेष इति सम्प्रदायः। वित्तिवेद्यत्वमित्यन्ये यथा चन्द्रवन्मुखमित्यादौ चन्द्रस्य सादृश्यप्रतियोगित्वम्। अन्वयित्वमित्यपरे। यथा चैत्रस्य पुत्र इत्यादौ षष्ठ्यर्थस्य चैत्रे प्रतियोगित्वम्। घटाभावादिबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धितया अभावबुद्धिः विशेष्यविशेषणसंसर्गावगाहिनी विशिष्टबुद्धित्वात् संयोगेन घटवद्भूतलमित्यादिबुद्धिवत् इत्यनुमानेन अभावे घटादिविशिष्टबुद्धौ सम्बन्धतया अतिरिक्तप्रतियोगितासिद्धिरिति नव्यनैयायिकाः। श्रीहर्षे खण्डनादौ तस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वेन प्रतियोगिस्वरूपत्वमनुयोगिस्वरूपत्वं वा स्वीकार्य्यं तेनैवोपपत्तौ नातिरिक्तपदार्थकल्पनेति स्थितम् विस्तरभयान्नोक्तम्।

प्रतियोगितावच्छेदक त्रि॰ ६त॰। येन रूपेण यस्याभावादौ प्रतियोगिता १तादृशे धर्मे यथा घटाभावे घटस्य घटत्वरूपेण प्रतियोगिता अतस्तत्र घटत्वं प्रतियोगितावच्छेदकं तच्च क्वचित् एकं क्वचिदनेकं तत्र वह्निर्नास्तीत्यत्र वह्नित्वमेकं महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादौ महानसीयत्वं वह्नित्वञ्चेत्यादिकमनेकमित्याकरे दृश्यम्। येन सम्बन्धेन प्रतियोगितायाः अभावांशे भानं २तादृशसम्बन्धे च यथा संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ संयोगेन घटस्याभावांशे प्रतियोगिताभानं तत्र संयोगसम्बन्धः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एवमन्यत्राप्यूह्यम्।

प्रतिर जठरे चिरकालावस्थाने ऋ॰ ८।४८।१॰।

प्रतिरथ पु॰ प्रतिकूलो रथो यस्य प्रा॰व॰। १प्रतियोधे च- नाष्टव्यवंश्ये तंसुभ्रातरि नृपभेदे हरिवं॰३२अ॰। यदु-

वंश्ये ३वसुनाम्नपुत्रे हरिवं० १६२अ०। अव्ययी०। ४प्रत्येकार्थे अव्य०।

प्रतिरम्भ पु० प्रतिलम्भ+लस्य रः। प्रतिलम्भे द्विरूपकोषः।

प्रतरव पु०प्रतिरुवन्ति प्रति+रु–कर्त्तरि अच्। १प्राणेषु यजु० ३८।१५ "प्राणा वै प्रतिरवाः" शत०ब्रा० १४।२।२।२४। भावे अप् प्रतिकूलो रवः प्रा०स०। २प्रतिकूलशब्दे मदीयं धनं न मोक्तव्यमनेन मदीयं धनं बलाद्गृह्यते इत्यादि लोकेषु उद्घोषणं प्रतिरवः।

प्रतिरूप न०प्रतिकृतं रूपम् प्रा०स०। १तुल्यरूपे प्रतिमायाम् त्रिका०। २दानवभेदे पु० भा०शा०२८७अ०। ३मेरुपार्श्वस्थे गिरिभेदे स्त्री भाग० ५।२।२३ प्रतिकृतं रूपं येन प्रा०ब०। ४तुल्यरूपयुते त्रि० "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव" श्रुतिः। [प्रतिबिम्बे जटा०।

प्रतिरूपक न० प्रतिकृतं रूपं बिम्बस्य येन प्रा०ब० कप्।

प्रतिरोध पु० प्रति+रुध–भावे घञ्। १निरोधे। स्वार्थे क। २प्रतिबन्धे ३तिरस्कारे भरतः। कर्त्तरि अच्। ४प्रकृतसाध्यानुमितिनिरोधके सत्प्रतिपक्षदोषदुष्टे हेतौ "पक्षसाध्यसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिबाधप्रतिरोधानां निरासः" दीधिति०। भावे घञ्। ५हठचौर्ये।

प्रतिरोधक पु०प्रति+रुध–ण्वुल्। १प्रतिबन्धके (डाकायित) २हठचौरे हेमच०। तस्य रोधनेन क्लेशकर्तृत्वात् तथात्वम्।

प्रतिरोधिन् त्रि० प्रति+रुध–णिनि। १प्रतिबन्धके २प्रतिरुध्य हठहारिणि चौरे अमरः। [लम्भः" नैष०।

प्रतिलम्भ पु० प्रति+लभ–अप् नुम्। लाभे "कथमदः प्रति-

प्रतिलोम त्रि० प्रतिगतं लोम आनुकूल्यमस्मात् प्रा०ब० अच् समा०। वामे विपरीते हेमच०।

प्रतिलोमज पुंस्त्री० प्रतिलोमात् जातः जन–ड। उत्तमवर्णस्त्रियाम् अधमवर्णात् जाते सङ्कीर्णवर्णे ते च मनुनोक्ता १०।२५ षट्। तथा याज्ञ० "ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो१ वैश्याद्वैदेहक२स्तथा। शूद्राज्जातस्तु चण्डालः३ सर्वधर्मबहिष्कृतः। क्षत्रिया मागधं४ वैश्याच्छूद्रात् क्षत्तार५मेव च। शूद्रादायोगवं६ वैश्या जनयामास वै सुतम्"। विष्णुना नामान्तरं द्वयोरुक्तं यथा "तत्र वैश्यापुत्रः शूद्रेणायोगवः१। पुक्कसमागधौ२।३ क्षत्रियापुत्रौ वैश्यशूद्राभ्याम्। चाण्डालवैदेहकसूताश्च४।५।६ ब्राह्मणीपुत्राः शूद्रविट्क्षत्रियैः सङ्करसङ्कराश्चासंख्येयाः। रङ्गावतरणमायोगवानाम्। व्याधता पुक्कसानाम्। स्तुतिक्रिया मागधानाम्। वधार्हघातित्वं चाण्डालानाम्। स्त्रीरक्षा तज्जीवनञ्च वैदेहकानाम्। अश्वसारथ्यं सूतानाम्। चाण्डालानां बहिर्ग्रामनिवसनं मृतचेलधारणमिति विशेषः"। कर्त्तरि क्त। प्रतिलोमजातोऽप्यत्र।

प्रतिवचन न०प्रतिरूपं वचनम् प्रा०स०। १प्रतिवाक्ये २उत्तरे ३विरुद्धवाक्ये च त्रिका०। प्रतिकथादयोऽप्यत्र स्त्री।

प्रतिवसथ पु० प्रति+वस–आधारे अथ। ग्रामे संवसथे हेमच०।

प्रतिवस्तु न० प्रतिरूपम् वस्तु प्रा०स०। तुल्यरूपे वस्तुनि।

प्रतिवस्तूपमा स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४००पृ०म्।

प्रतिवात त्रि० प्रतिगतो वातो यतः प्रा०ब०। यस्मात् प्रदेशात् वायुः आगच्छति तस्मिन् देशे "प्रतिवातेऽनुवाते च" मनुः। अव्ययी०। २वाताभिमुखे अव्य०।

प्रतिवाद पु० प्रति+वद–भावे घञ्। वादिप्रयुक्तन्यायविरुद्धन्यायवाक्यप्रयोगे प्रतिवादिन्शब्दे दृश्यम्।

प्रतिवादिन् त्रि० प्रतिकूलं वदति वद–णिनि। १वादिप्रयुक्तन्यायवाक्यविरुद्धवाक्यवादिनि यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यसिद्धये वादिना प्रयुक्ते येन पर्वतो न वह्निमान् पाषाणमयत्वात् इत्यादि वाक्यं प्रयुज्यते तस्मिन्। व्यवहारे २प्रत्यर्थिनि (आसामी) "कारणे प्रतिवादिनि" याज्ञ०।

प्रतिवारण त्रि० प्रति+वारि–कर्त्तरि ल्यु। १निवारके २दैत्यभेदे पु०भाग०५।१८।२६ भावे ल्युट्। ३निवारणे न०।

प्रतिवार्त्ता स्त्री प्रा०स०। प्रत्युत्तरस्थानीये वृत्तान्तभेदे

प्रतिवासिन् त्रि० प्रत्यासन्नं वसति प्रति+वस–णिनि। (पड़सि) गृहासन्नवासिनि स्त्रियां ङीप्।

प्रतिवाह पु० श्वफल्कपुत्रभेदे अक्रूरानुजे हरिवं० ३२अ०।

प्रतिविधान न०प्रति+वि+धा–ल्युट्। १प्रतिकारे २प्रकृतस्योपपादनाद्यर्थमुपायावलम्बने च। [हृ३अ०।

प्रतिविन्ध्य पु० १युधिष्ठिरस्य पुत्रे २क्षत्रियभेदे च भा०आ०

प्रतिबिम्ब प्रति+आचारे क्विप् नामधातुः पर०अक०सेट्। प्रतिबिम्बति अप्रतिबिम्बीत्। प्रत्यबिम्बीत् लुङपरे।

प्रतिबिम्ब पु०न०बी+गतौ उणा०नि०बन् नुट्च बिम्बं प्रतिरूपं बिम्बस्य प्रा०स०। बिम्बानुरूपे प्रतिच्छायायुक्ते पदार्थे। तस्य बिम्बाद्भेदोऽभेदो वेति संशये विवरणप्रमेयसंग्रहे निरणायि यथा

"ननु ग्रीवस्थाहङ्कारस्यप्रतिबिम्बत्वे बिम्बाद्भेदः स्यात् दर्पणगतमुखप्रतिबिम्बवत् तत्र हि ग्रीवास्थदर्पणस्थयोः

मुखयोरन्योन्याभिमुखत्वेन भेदोऽनुभूयते, नैवं मदीयमिदं मुखमित्यैक्यप्रत्यभिज्ञया भेदानुभवस्य बाधात्। न च प्रत्यभिज्ञैवेतरेण बाध्येति वाच्यं सति भेदे प्रतिबिम्बासम्भवात् किं प्रतिबिम्बो नाम मुखलाञ्छितमुद्रा? उत दर्पणावयवा एव बिम्बस्य सन्निधिवशात्तथा परिणमन्ते? नाद्यः दर्पणस्य मुखस्येतरस्मादल्पत्वात् यत्र तु प्रौढदर्पणे प्रौढं मुखमुपलभ्यते तत्रापि तस्य न मुद्रात्वम् दर्पणमुखयोः संयोगाभावात्। न द्वितीयः निमित्तकारणस्य बिम्बस्यापायेऽपि तदवस्थानप्रसङ्गात् न हि तथाऽवतिष्ठते। तेनैव पुरुषेण दर्पणे तिर्य्यङ्निरीक्षिते पुरुषान्तरेण सम्यगवलोकिते वा तन्मुखानुपलम्भात्। न चैवं मन्तव्यं क्वचिन्निमित्तापाये कार्य्यमप्यपैति हस्तसंयोगजन्यस्य कटप्रसारणस्य हस्तसंयोगापायेऽपायदर्शनात्। न तत्र निमित्तापायात् कार्य्यापायः चिरकालसंवेष्टनाहितेन संस्कारेण संवेष्टनलक्षणविरुद्धकार्य्योत्पादात् अन्यथा चिरकालप्रसारणेन संवेष्टनसंस्कारे विनाशितेऽपि हस्तापाये प्रसारणमपेयात् न चैवमपैति। इह तु चिरकालबिम्बसन्निधानस्याप्युत्पन्नो बिम्बापाये प्रतिबिम्बोऽपि गच्छत्येवेति न बिम्बः परिणामस्य निमित्तम्। अथ मन्यसे चिरकालस्थितोऽपि कमलविकाशः सवितृकिरणस्य निमित्तस्यापायेऽप्यपगच्छतीति। तन्न तत्रापि प्राथमिकमुकुलत्वहेतुभिः पार्थिवैराप्यैश्च कमलावयवैः पुनरपि रात्रौ मुकुलत्वे विरुद्धकार्य्ये जनिते विकाशापायात् अन्यथा तादृशावयवरहिते म्लाने कमलेऽपि रात्रौ विकाशोऽपगच्छेत्। आदर्शे तु मुखाकारपरिणते पुनः केन हेतुना समतलाकारपरिणामः स्यात् तदवयवानां कारुकर्मव्यतिरेकेणाकिञ्चित्करत्वात्। अतएव बिम्बसन्निधिमात्रेण मादर्शावयवा मुखाकारेण परिणमेरन् अन्यथा दर्पणद्रव्ये प्रतिमामुखे कर्त्तव्ये सति लौकिका बिम्बमेव सन्निधापयेयुः न तु कांस्यकारमपेक्षेरन्। दर्पणद्रव्यस्यान्याकारपरिणामे कारुकर्मापेक्षायामपि प्रतिबिम्बपरिणामे पुनःस्वरूपपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेत् एवमपि न मुखप्रतिबिम्बाकारपरिणामो युक्तिसहः चक्षुर्नासिकादिनिम्नोन्नतभागस्य स्पर्शनानुपलम्भात् समतलमेव हि पाणिना स्पृश्यते। समतलेन व्यवहितं मुखमिति चेत् तर्हि चाक्षुषमपि न स्यात्। तत एतत् सिद्धं विमतः आदर्शमुखव्यक्त्यन्तररहितस्तज्जन्मकारणशून्यत्वात् यथा विषाणजन्मकारणशून्यं विषाणरहितं शशमस्तकमिति। ननु तर्हि शुक्तिरजतस्य मिथ्यात्वापत्तेर्न बिम्बैकत्वसिद्धिः प्रत्यभिज्ञा तु व्यभिचारिणी मिथ्यारजतेऽपि मदीयमिदं रजतमिति तद्दर्शनादिति चेत् विषमो दृष्टान्तः नेदं रजतमिति हि तत्र रजतस्वरूपबाधया रजतभिज्ञाया भ्रमत्वे तत्प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रमत्वमुचितम् अत्र न तथा नेदं मुखमिति स्वरूपबाधः किन्तु नात्र मुखमिति देशसम्बन्धमात्रबाधे सति उत्पन्ना मदीयमेव मुखमिति प्रत्यभिज्ञा कथं भ्रमः स्यात्। न च मुखावयवानामचाक्षुषत्वात् कथं प्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यं नासाप्रादिकतिपयावयवदर्शनादपि घटादिवदवयविनश्चाक्षुषत्वोपपत्तेः। यः पुनर्दर्पणापगमे प्रतिबिम्बापगमः नासौ स्वरूपबाधः दर्पणेऽपि तत्प्रसङ्गात्। ननु तत्त्वमसिवाक्येन जीवरूपः प्रतिबिम्बो बाध्यते यथा स्थाणुरसौ न पुरुष इति तद्बाधायां सामानाधिकरण्यदर्शनात् संसार्य्यविनाशे च मोक्षानुपपत्तेः सोऽयं देवदत्त इति वदैक्यपरत्वेनापि सामानाधिकरण्यसम्भवात् विरुद्धांशबाधमात्रेण मोक्षोपपत्तेः अतृप्तस्य जीवस्य बाधे मोक्षस्यापुरुषार्थत्वात्। यस्तु मन्यते प्रतिबिम्ब एव नास्ति दर्पणप्रतिफलिता नेत्ररश्मयः परावृत्य बिम्बमेव दर्पणादविविक्तं गृह्णन्तीति स्पष्टं प्रत्यङ्मुखत्वाद्यनुभवेनासौ निराकरणीयः। कथं तर्हि मूर्त्तद्रव्यस्य मुखस्यैकस्य भिन्नदेशद्वये युगपत् कार्त्स्न्येन वृत्तिः, दर्पणदेशवृत्तेर्मायाकृतत्वादिति ब्रूमः। न हि मायायामसम्भावनीयं नाम स्वशिरश्छेदादिकमपि स्वप्ने माया दर्शयति। नन्वेवमपि जलमध्येऽधोमुखस्य वृक्षप्रतिबिम्बस्य तीरवृक्षेणैक्ये सति तीरस्थवृक्षोऽधिष्ठानं तत्र च मायया जलगतत्वमधोमुखत्वञ्चाध्यस्तमिति वक्तव्यं न चात्राध्यासहेतुरस्ति अधिष्ठानस्य साकल्येन प्रतीतेः तत्कथमसावध्यासः, उच्यते किमत्र वृक्षावरणाभावादध्यासाभावः? किं वा दोषाभावात्? उतोपादानाभावात्? आहो स्विदध्यासविरोधिनोऽधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्य सद्भावात्? नाद्यः चैतन्यावरणस्यैवाध्यासोपादानतया जडे पृथगावरणानुपयोगात्। एतेन तृतीयोऽपि निरस्तः। न द्वितीयः सोपाधिकभ्रमेषूपाधेरेव दोषत्वात्। न चतुर्थः निरुपाधिकभ्रमस्यैवाधिष्ठानतत्त्वज्ञानविरोधित्वात्। तर्हि सोपाधिकभ्रमस्य कर्त्तृत्वादेः नात्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तिः किन्तु अहङ्कारोपाध्यपगमादिति चेत् बाढं पारमार्थिकदर्पणाद्युपाधेस्तत्कृतभ्रमस्य च ज्ञानादनिवृत्तावप्यज्ञानज-

न्योपाधेरहङ्कारस्य निरुपाधिकभ्रमरूपस्यात्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तौ कर्तृत्वादेर्ज्ञानान्निवृत्तिरर्थात् सिध्यति । ननु कथं तत्त्वज्ञानं जीवोनाऽनात्मतादात्म्यं जानाति न विरुद्धात्मतामात्मनोऽवगन्तुमलं प्रतिविम्बत्वात् दर्पणगतप्रतिविम्बवदिति चेत् न अचेतनत्वस्योपाधित्वात् । यस्तु लोकायतः शरीरस्यैव चैतन्यं मन्यते तं प्रति दर्पणगतजाड्येन प्रतिरुद्धत्वात् प्रतिविम्बस्याचेतनत्वं सुसम्पादं चेतनत्वे तु विम्बचेष्टया विनापि स्वयं चेष्टेत जीवस्य तु प्रतिविम्बत्वेऽपि नोपाधिजाड्येन प्रतिबन्ध इत्यनुभवसिद्धं, यद्यपि लोके विम्बभूतस्यैव देवदत्तस्य भ्रमनिवर्त्तकतत्त्वज्ञानाश्रयत्वम् दृष्टम् । तथापि न तत्र विम्बत्वं प्रयोजकं किन्तु भ्रमाश्रयत्वं जीवश्च भ्रमाश्रयः अविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयत्वेऽपि जीवपक्षपातित्वेन भ्रमोत्पादनात् । ननु ब्रह्म स्वस्य जीवैक्यं न जानाति चेत् असर्वज्ञं स्यात् जानाति चेत् जीवगतभ्रमं स्वगतत्वेन पश्येदिति चेत् न स्वमुखतत्प्रतिविम्बयोरैक्यं जानतापि देवदत्तेन स्वमुखे प्रतिविम्बगताल्पत्वमलिनत्वाद्यदर्शनात् । न च जीवस्य प्रतिविम्बत्वे मानाभावः श्रुतिस्मृतिसूत्रेभ्यस्तत्सिद्धेः "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति" श्रुतिः "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" इति स्मृतिः । "अतएव चोपमा जलसूर्य्यकादिवदिति सूत्रम् । न चामूर्त्तस्य ब्रह्मणः प्रतिविम्बासम्भवः अमूर्त्तस्याप्याकाशस्य स्वाश्रिताभ्रनक्षत्रादिविशिष्टस्य जले प्रतिविम्बभावदर्शनात् । जलान्तराकाश एवाभ्रादिप्रतिविम्बाधार इति चेत् न जानुमात्रेऽपि जले दूरविशालाकाशदर्शनात् । जीवो घटाकाशवदुपाध्यवच्छिन्नो न प्रतिविम्ब इति चेत् न तथा सति जीवोपाधिमध्ये ब्रह्मणोऽपि सत्त्वे चैतन्यं तत्र द्विगुणं स्यात् न चैवमाकाशस्य घटे द्वैगुण्यं दृष्टं ब्रह्मणस्तत्रासत्त्वे च सर्वगतत्वनियन्तृत्वादिहानिः । उभयानुगतचिद्रूपाकारस्यैव सर्वगतत्वनियन्तृत्वादि न ब्रह्मण इति चेत् न "य आत्मानमन्तरो यमतीति" श्रुतौ प्रकरणलभ्यस्य ब्रह्मण एव जीवमध्ये नियन्तृत्वेनावस्थानश्रवणात् । अतः शास्त्रे सर्वत्र घटाकाशदृष्टान्तोऽसङ्गत्वसाधको न जीवत्वसाधकः । प्रतिविम्बपक्षे तु द्विगुणीकृत्य वृत्तिर्न दोषाय जलमध्ये स्वाभाविकजानुमात्राकाशस्य प्रतिविम्बितविशालाकाशस्य च दृष्टेः । तस्मादहङ्कारोपाधिकतो ब्रह्मप्रतिविम्बो जीवः" ।

प्रतिविम्बन न० प्रतिविम्ब+नामधातुः भावे ल्युट् । अनुकरणे "दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम्" सा० द० ।

प्रतिविम्बवाद पु० ६त० । जीवस्य ईश्वरप्रतिविम्बतास्थापनार्थे वादे । द्विधा हि वेदान्तिमते जीवेश्वरयोर्विभागकल्पना प्रतिविम्बभावेन तत्तदवच्छिन्नभावेन च । तत्राद्यः पक्षः विवरणानुसारिभिर्मन्यते द्वितीयः पक्षोऽन्यैर्मन्यते तदेतत् सिद्धान्तलेशे प्रदर्शितं यथा

विवरणानुसारिणस्त्वाहुः । "विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणोभेदमसन्तं कः करिष्यतीति" स्मृत्या एकस्यैवाज्ञानस्य जीवेश्वरविभागोपाधित्वप्रतिपादनाद्विम्बप्रतिविम्बभावेन जीवेश्वरयोर्विभागः । नोभयोरपि प्रतिविम्बभावेन उपाधिद्वयमन्तरेणोभयोः प्रतिविम्बत्वायोगात् । तत्रापि प्रतिविम्बो जीवः विम्बस्थानीय ईश्वरः । तथा सत्येव लौकिकविम्बप्रतिविम्बदृष्टान्तेन स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य तत्पारतन्त्र्यं जीवस्य च युज्यते । "प्रतिविम्बगताः पश्यन्नृजुवक्रादिविक्रियाः । पुमान् क्रीडेत् यथा ब्रह्म तथा जीवस्थविक्रियाः" इति कल्पतरूक्तरीत्या "लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति" सूत्रमपि संगच्छते । अज्ञानप्रतिविम्बे तस्य जीवस्यान्तःकरणरूपोऽज्ञानपरिणामभेदो विशेषाभिव्यक्तिस्थानम् सर्वतः प्रसृतस्य सवितृप्रकाशस्य दर्पण इव । अतस्तस्य तदुपाधिकत्वव्यवहारोऽपि न तावताऽज्ञानोपाधिपरित्यागः । अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्य जीवत्वे योगिनः कायव्यूहाधिष्ठानानुपपत्तेः । न च योगप्रभावाद्योगिनोऽन्तःकरणं कायव्यूहाभिव्यक्तियोग्यं वैपुल्यं प्राप्नोतीति तदवच्छिन्नस्य कायव्यूहाधिष्ठानत्वं युज्यत इति वाच्यम् । "प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयतीति" शास्त्रोपान्त्याधिकरणभाष्यादिषु कायव्यूहे प्रतिदेहमन्तःकरणस्य चक्षुरादिवद्भिन्नस्यैव योगप्रभावात् सृष्टेरुपवर्णनात् । प्रतिविम्बे विम्बाभेदमात्रस्याध्यस्तत्वेन स्वरूपेण तस्य सत्यत्वात् न प्रतिविम्बरूपजीवस्य मुक्त्यन्वयासम्भव इति न तदतिरेकेण मुक्त्यन्वयावच्छिन्नरूपं जीवान्तरं वा प्रतिविम्बजीवातिरिक्तं जीवेश्वरविलक्षणं कूटस्थशब्दितं चैतन्यान्तरं कल्पनीयम् "अविनाशी वाऽरे अयमात्मेति" श्रवणाज्जीवस्य तदुपाधिनिवृत्तौ प्रतिविम्बभावापगमेऽपि स्वरूपं न विनश्यतीत्येतत्परं, न तदतिरिक्तकूटस्थनामकचैतन्यान्तरपरम् । जीवोपाधिनाऽन्तःकरणादिनावच्छिन्नं चैतन्यं विम्बभूत ईश्वर एव "यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादि" श्रुत्या ईश्वरस्यैव जीवसन्निधानेन तदन्तर्यामिभावेन

विकारान्तरस्थानश्रवणादिति"। यतः परमवच्छिन्नवाद-स्थल दर्शितः प्रसङ्गात् पूर्वमनुक्तत्वाच्चात्रोच्यते "अन्ये तु रूपानुपहितप्रतिविम्बो न युक्तः सुतरां नीरूपे गगन प्रतिविम्बोदाहरणमप्ययुक्तं गगनाभोगव्यापिनि सविलकरमण्डले सलिले प्रतिविम्बिते गगनप्रतिविम्बत्वव्यवहारस्य भ्रममात्रमूलत्वात्। ध्वनौ वर्णप्रतिविम्बत्ववादोऽप्ययुक्तः व्यञ्जकतया सन्निधानमात्रेण ध्वनिधर्माणामुदात्तादिस्वराणां वर्णेष्वारोपोपपत्तेर्ध्वनेर्वर्णप्रतिविम्बत्वप्राहित्वकल्पनायानिःप्रमाणकत्वात्। प्रतिध्वनिरपि न पूर्वशब्दप्रतिविम्बः पञ्चीकरणप्रक्रियया पटरूपयोनिधिप्रभृतिशब्दानां क्षितिसलिलादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेवाकाशशब्दत्वेन तस्यान्यशब्दप्रतिविम्बत्वायोगात्। वर्णरूपप्रतिशब्दोऽपि न पूर्ववर्णप्रतिविम्बः वर्णाभिव्यञ्जकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेर्मूलध्वनिवदेव वर्णाभिव्यञ्जकत्वेनोपपत्तेस्तस्माद्घटाकाशवदन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः तदनवच्छिन्नमीश्वरः। न चैवमण्डान्तर्वर्त्तिनश्चैतन्यस्य तत्तदन्तःकरणोपाधिभिः सर्वात्मना जीवभावेनावच्छेदात्तदवच्छेदरहितचैतन्यरूपस्येश्वरस्याण्डाद्बहिरेव सत्त्वं स्यादिति "यो विज्ञाने तिष्ठन्नत्यादावन्तर्यामिभावेन विकारान्तरवस्थानश्रवणं विरुध्यते। प्रतिविम्बपक्षे तु जलगतस्वाभाविकाकाशे सत्येव प्रतिविम्बाकाशदर्शनादेकत्र द्विगुणीकृत्य वृत्तिरुपपद्यत इति वाच्यम्। यतः प्रतिविम्बपक्षेऽपि उपाध्यावनन्तर्गतस्यैव चैतन्यस्य तत्र प्रतिविम्बो वाच्यः। न तु जलचन्द्रन्यायेन तत्तत्प्रतिविम्ब तदन्तर्गतभागस्य तत्र प्रतिविम्बासम्भवात्। न हि मेघावच्छिन्नस्याकाशस्यालोकस्य वा जले प्रतिविम्बवज्जलान्तर्गतस्यापि तत्र प्रतिविम्बो दृश्यते। न वा सुखादीनां बहिःस्थितिराजय इव जलान्तर्निमज्जनेऽपि प्रतिविम्बोऽस्ति। अतो जलप्रतिविम्बं प्रति मेघाकाशादेरिवान्तःकरणाद्युपाधिप्रतिविम्बं प्रति तदनन्तर्गतस्यैव विम्बत्वं स्यादिति विम्बभूतस्य विकारान्तरवस्थानायोगात् ईश्वरेऽन्तर्यामिब्राह्मणाङ्गस्याभावस्तुल्यः। एतेनावच्छिन्नस्य जीवत्वे कर्तृभोक्तृसमययोस्तत्र तत्रान्तःकरणावच्छेद्यचैतन्यप्रदेशस्य भिन्नत्वात् कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इति निरस्तम्। प्रतिविम्बपक्षेऽपि स्थानान्तर्गतस्य स्वच्छिहितस्य चैतन्यप्रदेशस्यान्तःकरणे प्रतिविम्बस्य वक्तव्यतया तत्र तत्रान्तःकरणस्य गमने विम्बभेदात् तत्प्रतिविम्बस्यापि भेदावश्यम्भावेन दोषतौल्यात्। न चान्तःकरणप्रतिविम्बो जीव इतिपक्षे दोषतौल्येऽप्यविद्याप्रतिविम्बो जीवस्तस्य च तत्र गतिद्वारमन्तःकरणं जलाशयव्यापिनो महामेघमण्डलप्रतिविम्बस्य तदुपरि विद्युत्तरस्रोतालोक इव तत्र विशेषाभिव्यक्तिहेतुरिति पक्षे नायं दोषः। अन्तःकरणवद्विद्यायागत्यभावेन प्रतिविम्बभेदानाप्रत्तेरिति वाच्यम्। तथैवावच्छेदपक्षेऽप्यविद्यावच्छिन्नो जीव इत्यभ्युपगमसम्भवात् तत्राप्येकस्य जीवस्य कचित्प्रदेशे कर्त्तृत्वं प्रदेशान्तरे भोक्तृत्वमित्येवं कृतहानाकृताभ्यागमदोषापत्तुत्तये वस्तुतो जीवैक्यस्य शरणीकरणीयत्वेन तन्न्यायादन्तःकरणोपाधिपक्षेऽपि वस्तुतश्चैतन्यैक्यस्य तदवच्छेदकोपाध्यैक्यस्य च तत्राभ्युपगमेन दोषनिराकरणसम्भवात्। न चावच्छेदपक्षे "यथाह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्। उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा"। "अतएवोपमाजलसूर्य्यकादिवदिति" श्रुतिसूत्राभ्यां विरोधः। "अम्बुवदग्रहणात्तु तथात्वम्" इत्युदाहृत सूत्रान्तरसूत्रेण यथा सूर्य्यस्य रूपवतः प्रतिविम्बोदययोग्यता ततो विप्रकृष्टदेशं रूपवज्जलं स्फुरति नैवं सर्वगतस्यात्मनः प्रतिविम्बोदययोग्यं किञ्चिदस्ति ततो विप्रकृष्टमिति प्रतिविम्बासम्भवस्तुक्ता "वृद्धिह्रास भाक्त्वम् अन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवमिति" तदनन्तरसूत्रेण यथा जलप्रतिविम्बितः सूर्यो जलवृद्धौ वर्द्धत इव जलह्रासे ह्रसतीव जलचलने चलतीवेति तस्याध्यासिकतदनुरोधिवृद्धिह्रासादिभाक्त्वमित्येवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोध इति स्वयंसूत्रकृतैवावच्छेदपक्षे तयोस्तात्पर्यकथनात्। "घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे। घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः"। "अंशो नाना व्यपदेशादिति" श्रुतिसूत्राभ्यामवच्छेदपक्षस्यैव परिग्रहाच्च। तस्मात् सर्वगतस्य चैतन्यस्यान्तःकरणादिनावच्छेदोऽवश्यं भावीत्यावश्यकत्वादवच्छेदो जीव इति पक्षं रोचयन्ते"।

प्रतिविम्बित त्रि॰ प्रतिविम्ब+तार॰ इतच्। जातप्रतिविम्बे दर्पणादौ—प्रतिफलिते प्रतिच्छायापन्ने मुखादौ।

प्रतिविषा स्त्री प्रतिपिद्धं विषं यया प्रा॰ब॰। अतिविषायाम् (आतइच) अमरः।

प्रतिविष्णुक पु॰ प्रतिकूलो विष्णुर्यस्य प्रतिविष्णुः मुचुकुन्दरूपस्तन्नाम्ना कायति शब्दायते कै—शब्दे क। मुचकुन्दवृक्षे राजनि॰।

प्रतिवेश पु० प्रत्यासन्नो वेशः प्रा०स०। प्रत्यासन्ने प्रतिवासिगृहे शब्दरत्ना०। प्रति+विश–आधारे घञ् वा दीर्घः। तत्रार्थे।

प्रतिवेशिन् त्रि० प्रत्यासन्नं विशति प्रति+विश–णिनि। प्रत्यासन्नगृहवासिनि स्त्रियां ङीप् "दृष्टिं हि प्रतिवेशिनि! क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि" सा०द०।

प्रतिव्यूह पु० प्रतिरूपः व्यूहः प्रा०स०। बलविन्यासस्य प्रतिरूपे व्यूहे भा०भी० ५०अ०।

प्रतिशब्द पु० प्रतिरूपः शब्दः प्रा०स०। प्रतिध्वनौ शब्दानुरूपे शब्दजन्ये शब्दभेदे। प्रतिबिम्बवादशब्दे दृश्यम्।

प्रतिशयन न० प्रति+शी–भावे ल्युट्। प्रतिस्वापे अभीष्टलाभाय प्रत्यादेशाशया देवोद्देशेन स्नानभोजनादिवर्जनपूर्वकस्वापे (हत्यादेओया) दशकु० ५ उ०।

प्रतिशयित त्रि० प्रति+शी+क्त। प्रतिशयनकारिणि

प्रतिशासन न० प्रति+शास–भावे ल्युट्। भृत्यादेर्निदेशस्य नियोगे अमरः। [ख्याते च टीका०।

प्रतिशिष्ट त्रि० प्रति+शास–कर्मणि क्त। १प्रेषिते २प्रत्या-

प्रतिश्या स्त्री प्रति+श्यै–बा० करणे अङ्। प्रतिश्याये पीनसे रोगभेदे शब्दच०।

प्रतिश्याय पु० प्रति+श्यै–करणे घञ्। पीनसे रोगभेदे तल्लक्षणादि सुश्रुतोक्तं यथा

"अथातः प्रतिश्यायप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। नारीप्रसङ्गः शिरसोऽभितापो धूमो रजः शीतमतिप्रतापः। सन्धारणं मूत्रपुरीषयोश्च सद्यः प्रतिश्यायनिदानमुक्तम्। चयङ्गता मूर्द्धनि मारुतादयः पृथक्समस्ताश्च तथैव शोणितम्। प्रकोप्यमाना विविधैः प्रकोपणैर्नॄणां प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि। शिरोगुरुत्वं क्षवथोः प्रवर्त्तनं तथाङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता। उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः। आनद्धा पिहिता नासा तनुस्रावप्रवर्त्तिनी। गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयोस्तथा। स्वरोपघातश्च भवेत्प्रतिश्यायेऽनिलात्मके। उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके। कृशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेत्तृष्णाभिपीडितः। सधूमं सहसा वह्निं वमतीव च मानवः। कफः कफकृते घ्राणाच्छुक्लः शीतः स्रवेन्मुहुः। शुक्लावभासः शूनाक्षो भवेद्गुरुशिरोमुखः। शिरोगलौष्ठतालूनां कण्डूयनमतीव च। भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्माद्विनिवर्त्तते। सम्पक्वो वाप्यपक्वो वा स सर्वप्रभवः स्मृतः। लिङ्गानि चैव सर्वेषां पीनसानां च सर्वजे। रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तास्रावः प्रवर्त्तते। ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरुरोघातप्रपीडितः। दुर्गन्धोच्छ्वासवदनस्तथा गन्धान्न वेत्ति च। मूर्च्छन्ति चात्र कृमयः श्वेताः स्निग्धास्तथाऽणवः। कृमिमूर्द्धविकारेण समानं चास्य लक्षणम्। प्रक्लिद्यति पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति। मुहुरानह्यते चापि मुहुर्विव्रियते तथा। निश्वासोच्छ्वासदौर्गन्ध्यं तथा गन्धान्न वेत्ति च। एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात्कृच्छ्रसाधनम्। सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः। कालेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः। बाधिर्य्यमान्ध्यमघ्राणं घोरांश्च नयनामयान्। कासाग्निसादशोफांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः"।

प्रतिश्रय पु० प्रतिश्रीयते प्रति+श्रि–आधारे अच्। १यज्ञगृहे जटा० २सभायां ३आश्रये च मेदि० ४गृहे हेमच०।

प्रतिश्रव पु० प्रति+श्रु–भावे अप्। स्वीकारे अमरः।

प्रतिश्रवण न० प्रति+श्रु–भावे ल्युट्। १अङ्गीकारे। प्रतिगतः श्रवणं कर्णम् अत्या०स०। २श्रवणानुगते त्रि० अस्य तत्पुरुषे अव्या० अन्तोदात्तता प्रतिगतं श्रवणं येन प्रा०ब०। तु न। [रूपभेदे भा०आ० ८५अ०।

प्रतिश्रवस् पु० १गोत्रप्रवरर्षिभेदे। २परिक्षित्पुत्रभीमसेनात्मजे

प्रतिश्रुत् स्त्री प्रतिरूपं श्रूयते श्रु–सम्प० बा० कर्मणि क्विप्। प्रतिशब्दे प्रतिध्वनौ अमरः।

प्रतिश्रुत्का स्त्री देवताभेदे यजु० २४।२२ ३।१८ [नौ च।

प्रतिश्रुति स्त्री प्रति+श्रु–भावे क्तिन्। १अङ्गीकारे २प्रतिध्व-

प्रतिषिद्ध त्रि० प्रति+षिध–कर्मणि क्त। निषिद्धे

प्रतिषेध पु० प्रति+षिध–भावे घञ्। १निषेधे 'मा कुरु' इत्यादिना निवारणे "प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता" मीमांसककारि०। २अर्थालङ्कारभेदे अर्थालङ्कारशब्दे ४०० दृश्यम्। ३दूषणाभिधाने च। ल्युट्। प्रतिषेधन तत्रैव न०

प्रतिषेधोपमा स्त्री "न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम्। कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा। काव्याद० उक्ते अर्थालङ्कारभेदे सादृश्यप्रतिषेधेन अधिकवैचित्र्य प्रकटनात् तथात्वमस्याः।

प्रतिष्क पु० प्रति+स्कन्द–बा० ड षत्वम्। दूते शब्दर० [जटा०

प्रतिष्कष पु० प्रति+कष–अच् बा० सुट् षत्वम्। चर्मरज्जौ

प्रतिष्कस पु० प्रति+कस–अच् बा० सुट् षत्वम्। चरे शब्दर०

प्रतिष्टम्भ पु० प्रति+स्तम्भ–भावे घञ् षत्वम्। १प्रतिबन्धे अमरः। २क्रियाराहित्यापादने 'बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः" रघुः

प्रतिष्टुति स्त्री प्रति+स्तु–क्तिन् । प्रतिगच्छ्रीकृत्य स्तुतौ ऋ० ८।१२।२

प्रतिष्ठ त्रि॰प्रतिष्ठा अस्त्यस्य अच् प्रति+स्था–क वा । १ख्यातियुक्ते २जैनभेदे पु० हेमच० ३कुमारानुचमातृभेदे स्त्री भा॰श॰४७अ॰। ४चतुरक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे स्त्री वृ॰र॰।

प्रतिष्ठा स्त्री प्रति+स्था-भावाधारादौ अङ् । १स्थितौ २स्थाने ३गौरवे ४यागादिसमाप्तौ कर्त्तव्ये कर्मभेदे मेदि॰। देवादीनां पूज्यतादिप्रयोजके ५संस्कारभेदे देवताप्रतिष्ठाशब्दे तद्वि वरणं दृश्यम् । ६स्थैर्ये ७हृसे स्त्री निघण्टुः पात॰ सू० स्थैर्यभेदे फलभेद उक्तो यथा

"अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः" सू०। "सर्वप्राणिनां भवति" भा०'सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम्" सू०"धार्मिकोभव इति भवति धार्मिकः, स्वर्गं प्राप्नुहीति स्वर्गं प्राप्नोति अमोघास्य वाग्भवति" भा० "अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम्" सू० "सर्वदिक्स्थान्यस्योपतिष्ठन्ते रत्नानि" भा० "ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः" सू० "यस्य लाभादप्रतिघान् गुणानुत्कर्षयति सिद्धश्च विनेयेषु ज्ञानमाधातुं समर्थो भवति इति" भा०। ८आश्रये "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" श्रुतिः ।

प्रतिष्ठान न॰ प्रति+स्था–भावे ल्युट् । १व्रतादेः समाप्तौ कर्त्तव्ये कर्मभेदे देवादीनां पूज्यताप्रयोजके २संस्कारभेदे ३विख्यातौ च । आधारे ल्युट् । (विठोर) ख्याते ४नगरभेदे "गङ्गायमुनयोर्मध्ये प्रयागं जघनं स्मृतम् । प्रयागं जघनस्थानमुपस्थमृषयो विदुः । प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा । तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः" भा॰व० ८५अ॰। "प्रतिष्ठाने नरपतिर्ययातिः प्रत्युपस्थितः" भा॰उ॰११२॰अ० ।

"एवंप्रभावो राजासीदैलस्तु पुरुषोत्तम !। देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते । राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः । उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायशाः" हरिवं॰२६अ॰ । ५स्थाने च

प्रतिष्ठित त्रि॰ प्रतिष्ठा जाताऽस्य तारका॰ इतच् । १जातप्रतिष्ठे देवादौ २विख्यातियुक्ते च । ३विष्णौ पु०"अप्रमत्तः प्रतिष्ठितः" विष्णुस० ।

प्रतिष्णिका स्त्री प्रति+स्ना–क स्वार्थे क कापि अत इत्त्वम् सुपाभा॰ मत्वम् । प्रतिस्नानकर्त्र्यां स्त्रियाम् ।

प्रतिसङ्क्रम पु० प्रतिरूपः संक्रमः प्रा॰स॰। १प्रतिच्छायायाम् प्रा॰व॰। २प्रतिसंक्रान्ते प्रतिच्छायापन्ने त्रि॰ । ३सञ्चारे च "चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा दर्शितविषया शुद्धाऽनन्ता चेति" पात॰भा॰। "प्रतिसंक्रमः सञ्चारः" विवरणम् ।

प्रतिसंख्या स्त्री प्रति+सम्+ख्या–भावे अङ् । १प्रसंख्याने २सांख्यादिसिद्धे ज्ञानभेदे च तस्य पञ्चविंशतिसंख्यान्विततत्त्वनिरूपणात् तदीयज्ञानस्य संख्यानियतत्वेन तथात्वम् ।

प्रतिसंख्यानिरोध पु० प्रतिसङ्ख्यापूर्वकोनिरोधः शा॰त॰ । बुद्धिपूर्वके भावानां नाशे बौद्धमतसिद्धे पदार्थभेदे अप्रतिसंख्यानिरोधशब्दे ५६१पृ० दृश्यम् ।

प्रतिसञ्चर पु० प्रतिसञ्चरन्ति क्रियाशून्यतया विलीयन्तेऽस्यां प्रति+सम्+चर-आधारे अप् । १प्रलयभेदे "यदा तु प्रकृतौ याति लयं विश्वमिदं जगत् । तदोच्यते प्राकृतोऽयं विद्वद्भिः प्रतिसञ्चरः" मार्क॰पु०॰६अ०। २सञ्चारमात्रे च ।

प्रतिसन्देश पु॰ प्रतिरूपः सन्देशः प्रा॰स॰ । सन्देशानुरूपे प्रत्युत्तररूपतया वाचिकवृत्तान्तभेदे ।

प्रतिसन्धान न० प्रति+सम्+धा–भावे ल्युट् । १अनुसन्धाने अनुचिन्तने ज्ञानभेदे नष्टस्य द्रव्यस्योपलब्धिहेतुव्यापारे २अन्वेषणे च ।

प्रतिसन्धि प्र० प्रतीपः सन्धिः प्रा॰स॰ । १वियोगे २उपरमे "अदृष्टतोऽनुपायाच्च प्रतिसन्धिश्च कर्मणः" भा॰शा॰२॰६अ॰ टी॰ नील॰ प्रति+सम्+धा–कि । ३प्रतिसन्धाने च वीप्सायाम् अव्ययी॰ । ४सन्धौ सन्धौ इत्यर्थे ।

प्रतिसन्धेय त्रि॰ प्रति+सम्–धा-कर्मणि यत् । प्रतीकार्ये भा॰उ० ८५अ० ।

प्रतिसम त्रि० प्रतिकूलः समः । विसदृशे

प्रतिसमन्त त्रि॰ प्रतिगतं समन्तात् येन प्रा॰व॰ दृष्टो॰। प्रा॰ प्रसमन्ताद्भावे शत॰ब्रा० ३।७ १।१२ भा० ।

प्रतिसमासन न० प्रति+सम्+आ+अस-क्षेपे भावे ल्युट् । निरसने निवारणे भा॰व० १९२१ श्लो० ।

प्रतिसर पु० प्रति+सृ-अच् । १सैन्यपश्चाद्भागे २हस्तसूत्रे च त्रिका० । ३मन्त्रभेदे ४माल्ये व्रणशुद्धौ च मेदि॰। ६भूषणे ७रक्षाबन्धनसूत्रे पु० न० अमरः । ८नियोज्ये त्रि॰ मेदि० स्त्रीत्वमपि । "प्रतिसर्या तुरगाणां भल्लातकशालिकुष्ठसिद्धार्थं कण्ठेषु निबध्नीयात्" वृ॰सं॰४२अ०।

प्रतिसर्ग पु॰प्रतिरूपः प्रतिकूलो वा सर्गः । १ब्रह्मणः सृष्टितुल्यायां मरीच्यादिसृष्टौ २प्रलये च "आदिसर्गस्तु यः सूत ! कथितो विस्तरेण च । प्रतिसर्गश्च ये येषामधिपास्तान् वदस्व नः" इति प्रश्ने प्रतिसर्ग उक्तः कालिकापु॰।

"प्रतिसर्गे तु मृत्पिण्डं हेमपिण्डं वा घटकुण्डलमुकुटादयो विशन्तोऽव्यक्तीभवन्ति तत्कारणरूपमेवाभिव्यक्तं कार्य्यमपेक्ष्याव्यक्तम् भवति । एवं पृथिव्यादयस्तन्मात्राणि विशन्तः स्वापेक्षया तन्मात्राण्यव्यक्तयन्ति एवं तन्मात्राण्यहङ्कारं विशन्ति अहङ्कारमव्यक्तयन्ति एवमहङ्कारो महान्तमाविशन्महान्तमव्यक्तयति महान् प्रकृतिं स्वकारणं विशन् प्रकृतिमव्यक्तयति प्रकृतेस्तु न क्वचिन्निवेश इति सा सर्वकार्य्याणामव्यक्तमेव" सां०त०कौ०

प्रतिसर्य्य पु० प्रतिसरे भवः यत् । रुद्रभेदे यजु०१६।२२

प्रतिसव्य न० प्रतिगतं सव्यं वामं येन प्रा०ब० । १प्रतिकूले २विरुद्धाचारिणि जटा० ।

प्रतिसान्त्वानिक पु० सान्त्वनं प्रयोजनमस्य ठक् प्रतिरूपः सान्त्वानिकः प्रा०स० । मागधे स्तुतिपाठके शब्दरत्ना० ।

प्रतिसाम वीप्सायाम् अव्ययी० अच् समा० । प्रत्येकसामनि

प्रतिसारण त्रि० प्रतिसारयति प्रति+सृ-णिच् ल्यु । १अपसारके २दूरीकारके । भावे ल्युट् । २दूरीकरणे । करणे ल्युट् । सुश्रुतोक्ते ३अग्निकार्यभेदे । वलयविन्दुविलेखा प्रतिसारणानीति दहनविशेषाः । व्रणचिकित्साङ्गे ४उपक्रमभेदे "मांसादूर्द्ध्वं ततस्तेन कृष्णमालेपयेद्व्रणम् । कुक्कुटाण्डकपालानि कतकं मधुकं समम् । तथा समुद्रमण्डूकीं मणिचूर्णञ्च दापयेत् । गुटिकामूलपिष्टाक्ता व्रणानां प्रतिसारणम्" सुश्रुतः । प्रतिसारणं व्रणस्य स्वस्थानात् स्थानान्तरनयनम् इत्यर्थः "दन्तजिह्वामुखानां यच्चूर्णकल्कावलेहकैः । शनैर्घर्षणमङ्गुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम् । वैरस्यं मुखदौर्गन्ध्यं मुखशोषं तथा तृषाम् । अरुचिं दन्तपीडाञ्च निहन्ति प्रतिसारणम् । हीने जाड्यकफोत्क्लेशावरसंज्ञानमेव च । अतियोगात् मुखे पाकः शोषतृष्णा वमिः क्लमः" भावप्र० उक्ते ५दन्तघर्षणभेदे ।

प्रतिसारणीय त्रि० प्रति+सृ-णिच्-कर्मणि अनीयर् । स्थानान्तरनयनीये सुश्रुतोक्ते क्षारपाकविधिभेदे "स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च । तत्र प्रतिसारणीयः कुष्ठकिटिभदद्रुकिलासमण्डलभगन्दरार्बुददुष्टव्रणनाडीचर्मकीलतिलकालकन्यच्छव्यङ्गमशकबाह्यविद्रधिकृमिविषार्शःसूपदिश्यते" ।

प्रतिसारिन् त्रि० प्रतीपं सरति सृ-णिच-णिनि । १प्रतीपगामिनि २नीचगामिनि स्त्रियां ङीप् । भा०व० ५१अ० ।

प्रतिसीरा स्त्री प्रतिसिनोति सीयते वा प्रति+सि-रक् दीर्घश्च । जवनिकायाम् (परदा) अमरकोषः ।

प्रतिसूर्य्य पुंस्त्री० प्रतिरूपः सूर्य्यः प्रा०स० । १कृकलासे त्रिका० । २द्वितीयसूर्य्यप्रादुर्भावरूपे आन्तरीक्षोत्पातभेदे च । स्वार्थे क । तत्रार्थे तच्छुभाशुभलक्षणं वृ०सं०३७अ० यथा "प्रतिसूर्य्यकः प्रशस्तो दिवसकृदृतुवर्णसप्रभः स्निग्धः । वैदूर्य्यनिभः स्वच्छः शुक्लश्च क्षेमसौभिक्षः । पीतो व्याधिं जनयत्यशोकरूपश्च शस्त्रकोपाय । प्रतिसूर्य्याणां माला दस्युभयातङ्कनृपहन्त्री । दिवसकृतः प्रतिसूर्य्यो जलकृदुदग्दक्षिणे स्थितोऽनिलकृत् । उभयस्थः सलिलभयं नृपमुपरि निहन्त्यधो जनहा" ।

प्रतिसृष्ट त्रि० प्रति+सृज-कर्मणि क्त । १प्रेरिते २प्रत्याख्याते च मेदि० । ३मत्ते धरणिः । [हिपवल्लग्राम् राजनि० ।

प्रतिसोमा स्त्री प्रतिरूपा सोमः सोमवल्ली यस्याः प्रा०ब० । म०

प्रतिस्कन्ध पु० १कुमारानुचरभेदे भा०श० ४६अ० । २नियमसन्ध्यङ्गभेदे पु० "परिच्छिन्नं फलं यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते । स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविदो जनाः" कामन्द० ।

प्रतिस्त्री स्त्री प्रतिरूपा स्त्री प्रा०स० । १परनार्य्याम् अभिमुखे अव्य० २स्त्रिया आभिमुख्ये अव्य० । "उपमन्त्रयते स हिङ्कारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रतिस्त्रि सह शेते स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतत् वामदेव्यं मिथुने प्रोतम्" छा०उ० । "प्रतिस्त्रिशयनम् स्त्रियोऽभिमुखभावेन शयनम् । सहशयनमेकपर्य्यङ्के शयनम्" भा० ।

प्रतिस्पर्द्धा स्त्री प्रति+स्पर्द्ध-भावे अङ् । प्रतिरूपस्पर्द्धायां प्रतिकक्षायाम् शब्दरत्ना० ।

प्रतिस्पश पु० प्रतिरूपः स्पशः । प्रतिदूते

प्रतिस्रोतस् न० प्रतीपं स्रोतः प्रा०स० । स्रोतसोगमनप्रतिकूले

प्रतिस्वर पु० प्रति+स्वृ-शब्दोपतापयोः भावे आधारे वा अप् । १प्रतिशब्दे २उपतापाधारे आदित्यात् अग्निसम्पादनसाधने शुष्कगोमयादौ च । तत्प्रकारः निरुक्ते उक्तः यथा "अदोऽपि प्रथमसमाहृत्त आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयं संस्पर्शयन्धारयति तत्प्रदीप्यते सोऽयमेव संपद्यते" । प्रतिस्वरे उपतापाधारे सूर्यकिरणसम्पर्कस्थाने इत्यर्थः ।

प्रतिहत त्रि० प्रति+हन-क्त । १द्विष्टे २रुद्धे ३निरस्ते ४प्रतिस्खलिते च मेदि० । भावे क्त । ५निरासे न०अमरः ।

प्रतिहति स्त्री प्रति+हन-भावे क्तिन् । १प्रतिघाते आहत्य-

पराहत्तौ २रोधे च । तस्य कामप्रतिहृत्या जायमानत्वात् तथात्वम् ।

प्रतिहर्त्तृ त्रि॰ प्रति+हृ–तृच् । १पुनराहरणकर्त्तरि २ऋत्विग्भेदे पु॰अच्छावाकशब्दे ८२८पृ॰ दृश्यम् । स च प्रतिहृपसामभेदगाता प्रतिहारशब्दे दृश्यम् ।

प्रतिहर्षण न॰प्रतिरूपं हर्षणम् प्रा॰स॰। १हर्षणानुरूपे हर्षे णिच्–ल्युट् । २प्रतिरूपशत्रोर्हर्षसम्पादने च ।

प्रतिहस्तक पु॰ प्रतिरूपः हस्तो यस्य प्रा॰ब॰ कप् । हस्तसाध्यक्रियाप्रतिरूपक्रियाकारिणि प्रतिनिधौ हितो॰ ।

प्रति(ती)हार पु॰ प्रत्येकं हरति स्वामिपार्श्वमानयति अण् वा दीर्घः । १द्वारपाले अमरः । स्त्रियां ङीप् गौरा॰ङीष् वा । आधारे घञ् । तदधिष्ठानस्थाने २द्वारे च शब्दर॰। प्रतिरूपं हरति हृ–अण् उपस॰ । ३मायाकारे भरतः । साम्नस्तृतीयभागे उद्गात्रा गेये ४सामावयवभेदे उद्गीथशब्दे ११७०पृ॰दृश्यम् । तस्य देवता च अन्नं यथोक्तं छा॰उ॰ "अथ हैनं प्रतिहर्त्तोपससाद प्रतिहर्त्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति । अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रत्यहरिष्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति" ।

प्रतिहारक पु॰प्रति+हृ–ण्वुल् । १मायाकारे भरतः २स्थानान्तरप्रापके त्रि॰ ३प्रतिहाररूपसामावयवगातरि पु॰ ।

प्रति(ती)हास पु॰प्रतिरूपः हासः प्रा॰स॰ वा दीर्घः । १येन हासः कृतः तं प्रति हासे प्रा॰ब॰। २तत्कारके त्रि॰। ३करवीरवृक्षे पु॰ अमरः ।

प्रतिह्वर पु॰ प्रति+ह्वृ–आधारे अप् । समीपे ऋ॰७।६६।१४

प्रतीक पु॰प्रति+कन् नि॰ दीर्घः । १अवयवे अमरः । २प्रतिरूपे ३विलोमे च मेदि॰ प्रतीकोपासनं च ब्रह्मप्रतीकानामादित्यादीनां ब्रह्मदृष्ट्युपासनं तच्च शा॰ सू॰ भा॰ दर्शितं यथा

"न प्रतीके न हि सः" सू॰ "मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्म" (छा॰ ३।१८) इति, तथा "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः,(छा॰।३ १९) स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते" (छा॰।७।५) इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः, किमेष्वात्मग्रहः कर्त्तव्यो न वेति । किं तावत् प्राप्तमेतेष्वात्मग्रह एव युक्तः, कस्मात्, ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् । प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात्, न हि स उपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत् । यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति । तदसत् प्रतीकाभावप्रसङ्गात् । विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति, स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा । न च ब्रह्मण आत्मत्वात् ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या, कर्तृत्वाद्यनिराकरणात्, कर्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशस्तदनिराकरणेन चोपासनविधानम्, अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मग्रहो नोपपद्यते, न हि रुचकस्वस्तिकयोरितरेतरात्मत्वमस्ति, सुवर्णात्मनैव तु ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते" भा॰ "ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्" सू॰ "तेष्वेवोदाहरणेषु अन्यः संशय, किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्याः किंवा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति । कुतः संशयः, सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात् । अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते, "आदित्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्म विद्युद्ब्रह्म" इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात् । न चात्राञ्जसं सामानाधिकरण्यमवकल्पते अर्थान्तरवचनत्वात् ब्रह्मादित्यादिशब्दानां, न हि भवति गौरश्व इति सामानाधिकरण्यम् । ननु प्रकृतिविकारभावात् ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत् सामानाधिकरण्यं स्यात्, नेत्युच्यते, विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात् स्यात्, ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम, परमात्मवाक्यञ्चेदन्तदानीं स्यात्, ततश्चोपासनाधिकारो बाध्येत, परिमितविकारोपासनञ्च व्यर्थम् । तस्मात् ब्राह्मणोऽग्निर्वैश्वानर इत्यादिवदन्यतरत्रान्यतरदृष्ट्यध्यासे सति क्व किंदृष्टिरध्यसितामिति संशयः तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तम् । अथ वाऽऽदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्त्तव्या इत्येवं प्राप्तम् । एवं हि आदित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासनञ्च फलवदिति शास्त्रमर्यादा । तस्मात् न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति । कस्मात् उत्कर्षात्, एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्त्युत्कृष्टदृष्टेस्तेष्वध्यासात् । तथा च

लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति, उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्यसितव्येति लौकिको न्यायः। यथा राजदृष्टिः क्षत्तरि, स चानुगन्तव्यो विपर्य्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात्। न हि क्षत्तृदृष्टिपरिगृहीतो राजा निकर्षं नीयमानः श्रेयसे स्यात्। ननु शास्त्रप्रामाण्यादनाशङ्कनीयोऽत्र प्रत्यवायप्रसङ्गः, न च लौकिकेन न्यायेन शास्त्रीया दृष्टिर्नियन्तुं युक्तेति। अत्रोच्यते, निर्द्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात्, सन्दिग्धे तु तस्मिन् तन्निर्णयं प्रति लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते, तेन चोत्कृष्टदृष्ट्यध्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्य्यमाणे निकृष्टदृष्टिमध्यस्य प्रत्यवेयादिति श्लिष्यते। प्राथम्याच्चादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमविरोधात् ग्रहीतव्यम्। तैः स्वार्थवृत्तिभिरवरुद्धायां बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यवृत्त्या सामानाधिकरण्यासम्भवात् ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैवावतिष्ठते। इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्यैष एवार्थो न्याय्यः। तथा हि ब्रह्मेत्यादेशः ब्रह्मेत्युपासीत ब्रह्मेत्युपास्ते इति च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दमुच्चारयति शुद्धांस्त्वादित्यादिशब्दान्। ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दः रजतशब्दस्तु रजतप्रतीतिलक्षणार्थः प्रत्येत्येव हि केवलं रजतमिति न तु तत्र रजतमस्ति, एवमत्राप्यादित्यादीन् ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते। वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्देशेनादित्यादीनेवोपास्तिक्रियया व्याप्यमानान् दर्शयति "स य एतदेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते" (छा०,३।१९) "यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते"(छा०७।५।२) "यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते" (छा०७।५।३) इति। यत्तूक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीयं फलवत्त्वायेति, तदयुक्तं उक्तेन न्यायेनादित्यादीनामेवोपास्यत्वावगमात्। फलन्त्वतिथ्याद्युपासन इवादित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति सर्वाध्यक्षत्वात्। वर्णितञ्चैतत्, "फलम्. अत उपपत्तेः" इत्यत्र (वे०सू०।३।२।३८)। ईदृशञ्चात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु तद्दृष्ट्यध्यारोपणं प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनाम्"।

तत्फलविशेषोऽपि तत्र निर्णीतो यथा

""अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथाऽदोषात् तत्क्रतुश्च" सू० "स्थितमेतत् कार्यविषया गतिर्न परविषयेति। इदमिदानीं सन्दिह्यते, किं सर्वान् विकारालम्बनानविशेषेणैवामानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकमुत कांश्चिदेवेति। किं तावत् प्राप्तं सर्वेषामेवैषां विदुषामन्यत्र परस्मात् ब्रह्मणो गतिः स्यात्। तथा हि "अनियमः सर्वासाम्" इत्यत्राविशेषेणैषा विद्यान्तरेष्ववतारितेत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अप्रतीकालम्बनानिति। प्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा सर्वानन्यान् विकारालम्बनान्नयति ब्रह्मलोकमिति बादरायण आचार्यो मन्यते। न ह्येवमुभयथाभावाभ्युपगमे कश्चित् दोषोऽस्ति। अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेष्वप्युपासनेषूपपत्तेः। तत्क्रतुश्चास्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः। यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्य्यमासीदेदिति श्लिष्यते "तं यथा यथोपासते तदेव भवन्ति" इति श्रुतेः। न तु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्य। नन्वब्रह्मक्रतुमानपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते" यथा पञ्चाग्निविद्यायाम् "स एतान् ब्रह्म गमयति" इति। भवतु यत्रैवमपवाद उपलभ्यते, तदभावे त्वौत्सर्गिकेन तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मक्रतूनामेव तत्प्राप्तिर्नेतरेषामिति मन्यते" भा० "विशेषञ्च दर्शयति" सू० "नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति 'यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति" "वाग्वाव नाम्नो भूयसी यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति" "मनो वाव वाचो भूयः" इत्यादिना। स चायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वादुपासनानामुपपद्यते, ब्रह्मतन्त्रे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात् कथं फलविशेषः स्यात्। तस्मान्न प्रतीकालम्बनानामितरैस्तुल्यफलत्वमिति" भा०। वसुन्दपस्य ४पुत्रभेदे भाग० ९।२।१२

प्रती(ति)कार पु० प्रति+कृ घञ् दीर्घः। १कृतापकारस्य प्रत्यपकारे वैरनिर्यातने अमरः २रोगनिवारणोपाये चिकित्सायाम् शब्दमा०। [अमरः। अस्य नित्यसमासः। मेघप्रतीकाशः।

प्रती(ति)काश पु० प्रति+काश–घञ् वा दीर्घः। उपमायाम्

प्रतीकाश्व पु० भानुमन्नृपस्य पुत्रभेदे भाग० ९।१२।६

प्रतीक्षा स्त्री प्रति+ईक्ष–भावे अङ्। अपेक्षायाम्। भावे ल्युट्। प्रतीक्षण तत्रार्थे न०।

प्रतीक्ष्य त्रि० प्रति+ईक्ष–कर्मणि ण्यत्। १पूज्ये २अपेक्षणीये च "प्रतीक्ष्यं तत् प्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्रे प्रतिश्रुतम्" इति माघः।

प्रती(ति)घात पु० प्रति+हन–भावे घञ् वा दीर्घः। प्रतिघाते

प्रतीची स्त्री प्रत्यच्+स्त्रियां ङीप् अल्लोपे दीर्घः। पश्चिमायां दिशि यदपेक्षया सूर्य्यास्ताचलसन्निहिता या दिक् सा तदपेक्षया तस्य प्रतीची कथा० उप० वृत्तिः।

प्रतीचीन त्रि॰ प्रतीचि भवः प्रत्यच्+ख अल्लोपे दीर्घः । १प्रत्यग्भवे २पश्चिमदिग्भवे च । स्वार्थे ख । ३प्रतीचि पदार्थे हेमच॰ । शत॰ब्रा॰ ५।२।४।२० प्रतीचीनफलम् ।

प्रतीच्य त्रि॰ प्रतीचि भवः प्रत्यच्–भवार्थे यत् । १प्रत्यग्भवे २पुलस्त्यमातरि स्त्री भा॰उ॰११६अ॰ । ३अन्तर्हिते त्रि॰ निघण्टुः । [मनुः ४।१८।४ श्लो॰।

प्रतीच्छक त्रि॰ प्रतिगता इच्छा यस्य प्रा॰ब॰ कप् । ग्राहके

प्रतीत त्रि॰ प्रति+इण–क्त । १ख्याते २ज्ञाते अमरः । ३हृष्टे ४सादरे च राजनि॰ । ५विश्वदेवगणभेदे पु॰भा॰अनु॰९१अ॰

प्रतीति स्त्री प्रति–इण–भावे क्तिन् । १ज्ञाने २ख्यातौ ३सादरे ४हर्षे च ।

प्रतीतोद पु॰ "अर्द्धं शाकरमष्टाचरमभ्यासवत् तस्य द्यक्षरान् पदादीन् प्रतीतोदा इत्याचक्षते" इत्युक्तेऽर्थे ।

प्रतीन्धक पु॰ विदेहदेशे रामा॰ अयो॰ ७१।८ श्लो॰।

प्रतीप त्रि॰ प्रतिगता आपोऽत्र अच्समा॰ नि॰ प्रतिप+इषो॰ वा । १प्रतिकूले चन्द्रवंश्ये २नृपभेदे पु॰ हेमच॰। प्रतिपशब्दे दृश्यम् । ३अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८पृ॰ दृश्यम् । क्तान्ते परेऽन्तोदात्तताया वा परनिपातः प्रतीक्षतः क्षतप्रतीप इति वा । स्वार्थे क । ४तत्रार्थे । ऋर्य्यश्वन्दपपुत्रयदोः पुत्रे भाग॰ ८।१३।१२ तत्र प्रतिपक इति पाठान्तरम् तत्रार्थे । ततः सुखा॰ अस्त्यर्थे इनि । प्रतीपकिन् तद्युते त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । सुखादिपाठात् ततः ठन्मतुपौ न स्तः ।

प्रतीपदर्शिन् त्रि॰प्रतीपं वामं पश्यति दृश–णिनि । १प्रतिकूलदर्शके स्त्रियां ङीप् । सा च २स्त्रियाम् अमरः ।

प्रतीपाश्व पु॰ राजभेदे विष्णुपु॰ ।

प्रतीर न॰ प्रतीर्य्यते प्र+तीर–क । १तटे तीरे अमरः । २भौत्यमनुपुत्रभेदे मार्क॰पु॰ १००अ॰।

प्रतीवाप पु॰ प्रति+वप–घञ् दीर्घः । १गलितस्वर्णादेरयचूर्णने अमरः । २भैषोषधिभेदे औषधविशेषसंयोगभेदे च "तत्र वीरतर्वादिसिद्धं जलमूत्रकादि प्रतीवापं पाययेत्" सुश्रुतः । [भाग॰ ५।१५।२

प्रतीह पु॰ भरतवंश्ये सुवर्चलायां जाते परमेष्ठिनः पुत्रभेदे

प्रतुद पु॰ प्र+तुद–क । खगभेदे "हारीतो धवलः पाण्डुचित्रपक्षो टिट्टिच्छुकः । पारावतः खञ्जरीटः पिकाद्याः प्रतुदाः स्मृताः" । "प्रतुद्य भक्षयन्त्येते तुण्डेन प्रतुदास्ततः" "प्रतुदा मधुराः पित्तकफघ्नास्तुवरा हिमाः । लघवो बद्धवर्च्चस्का किञ्चिद्वातकराः स्मृताः" भावप्र॰।

प्रतूर्त्त त्रि॰प्र+तूर–वेगे क्त ।१प्रकृष्टवेगान्विते भावे क्त ।२प्रकृष्टवेगे न॰। ततो गोषदादि॰मत्वर्थे वुन् । प्रतूर्त्तक तद्युते त्रि॰

प्रतूलिका स्त्री प्रकृष्टं तूलमत्र कप् कापि अतइत्त्वम् (तोषक) शय्याभेदे काशी॰७अ॰ । [नदण्डे (चाबुक) अमरः ।

प्रतोद पु॰ प्रतुद्यतेऽनेन प्र+तुद–करणे घञ् । अश्वादिताड़

प्रतोली स्त्री प्र+तुल–अच् गौरा॰ङीष् । १रथ्यायाम् २पुराभ्यन्तरवर्त्मनि अमरः इट्टादौ निर्मिते ३पथि च भरतः ।

प्रतोष पु॰प्र+तुष–भावे घञ् । १सन्तोषे प्रकृष्टसन्तोषोऽस्य प्रा॰ब॰। २सन्तोषयुते त्रि॰ । ३स्वायम्भुवमनोः पुत्रभेदे पु॰ भाग॰ ४।१।७ श्लो॰ । [पुराणनामसु निघण्टुः ।

प्रत्न त्रि॰ पुराणार्थे प्र+भवार्थे त्न । १पुरातने अमरः ।

प्रत्यंशु त्रि॰प्रतिगतोऽंशुम् अत्या॰स॰ । १प्राप्तांशुके । तत्पुरुषे अंशा॰ अन्तोदात्तता । प्रतिगतोऽंशुर्येन प्रा॰ब॰ । २प्रतिगतांशुके त्रि॰ तत्पुरुषे इत्युक्तेः बहुव्रीहौ नान्तोदात्तता ।

प्रत्यक्चेतन पु॰प्रतीपं विपरीतमञ्चति जानाति प्रति+अन्च॰ क्विप् कर्म॰ । १सांख्यमतसिद्धे पुरुषे । "ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमः अन्तरायाभावश्च" योगसू॰ भाष्यम् । प्रत्यकम् अञ्चति अन्चु ते कर्म॰। सर्वज्ञे २अन्तरात्मनि परमेश्वरे तदभिन्ने ३जीवे च प्रत्यच्शब्दे दृश्यम् । [अमरः

प्रत्यक्पर्णी स्त्री प्रत्यञ्चि पर्णान्यस्याः ङीप् । १अपामार्गे

प्रत्यक्पुष्पी स्त्री प्रत्यक् पुष्पमस्याः ङीप् । अपामार्गे अमरः

प्रत्यक्श्रेणी स्त्री प्रतीची श्रेणीव अस्याः समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप् । १दन्तीवृक्षे ३मूषिकपर्ण्याञ्च अमरः ।

प्रत्यक्ष अव्य॰ अक्ष्णः लक्षणम् "लक्षणेनाभिप्रती" पा॰ लक्षणार्थे प्रतिनाऽव्ययी॰ शरदा॰ अच्समा॰ अक्षिशब्देन इन्द्रियमात्रम् लक्ष्यते ।१इन्द्रियलक्षणे ततोऽस्त्यर्थे अच् । २इन्द्रियसन्निकर्षजन्ये ज्ञाने न॰ । इन्द्रियाणाञ्च ज्ञानमात्रं प्रत्येव सन्निकर्षद्वारा हेतुत्वात् तथार्थत्वम् । ततः अस्त्यर्थे पुनः अर्श आद्यच् ।३प्रत्यक्षविषये त्रि॰ प्रत्यक्षत्वं च ज्ञानत्वव्याप्यजातिविशेषः तल्लक्षणन्तु इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नज्ञानत्वमिति नैयायिकाः । अधिकमपरोक्षशब्दे २३५ पृ॰ दृष्टशब्दे च ३६७२ पृ॰ दृश्यम् । वेदान्तमते तल्लक्षणन्तु "तत्तदिन्द्रिययोग्यवर्त्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं तत्तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्य तत्तदंशे प्रत्यक्षत्वम् । स्वाकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वशून्यत्वे सति वर्त्तमानयोगत्वं विषयस्य प्रत्यक्षत्वम्" वेदा॰प॰ । तच्च लौकिकालौकिकभेदात् द्विधा ।

प्रत्यक्षदर्शन त्रि० प्रत्यक्षेण पश्यति दृश–ल्यु। साक्षिणि साक्षाद्दर्शिनि शब्दमाला। णिनि। प्रत्यक्षदर्शिन् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

प्रत्यक्षलवण न० प्रत्यक्षं पृथक्तयोपलभ्यमानं लवणम्। पाकनिष्पत्त्युत्तरं व्यञ्जनादौ दीयमानलवणे। तस्य श्राद्धे अदेयतोक्ता यथा श्रा०त० ब्रह्मपु० "सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः" श्राद्धे तस्य वर्ज्यतयोक्तेः "सिद्धाः कृताः सिद्ध्युत्तरकालं प्रत्यक्षलवणप्रक्षेपकृताः" श्रा०त० रघु०। तत्रैव विष्णुना श्राद्धवर्ज्येषु "आरनालस्यैव नियासाः प्रत्यक्षलवणानि च" इत्युक्तम्। शु०त० ब्रह्मपु० "सैन्धवं लवणं चैव यच्च सामुद्रकं भवेत्। पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षेऽपि च नित्यशः"। "पृथक्तयोपलभ्यमानं लवणं प्रत्यक्षलवणं न तु व्यञ्जनादिसंस्कारकं संस्कारप्रत्यक्षयोर्भेदात्" शु०त०रघु०। वस्तुतः सैन्धवादेरपि प्रत्यक्षलवणत्वेऽभक्ष्यता आर्द्रकादियोगे प्रतिप्रसवः न तु सिद्ध्युत्तरकालप्रक्षेपेऽपि प्रतिप्रसवः। अतः सिद्ध्युत्तरकालं लवणमात्रस्यैव प्रक्षेपे सर्वत्र भक्षणे दाने च निषेधः इति बोध्यम्।

प्रत्यक्षवादिन् पु० प्रत्यक्षमेव प्रमाणतया वदति वद–णिनि। चार्वाके चार्वाकशब्दे २९२१पृ० दृश्यम्।

प्रत्यक्षिन् त्रि० प्रत्यक्षमस्त्यस्य इनि। १साक्षाद्द्रष्टरि व्यक्तं दृष्टार्थे त्रिका०। स्त्रियां ङीप्।

प्रत्यक्स्रोतस् पु० प्रत्यक् प्रतीचीगामि स्रोतो यस्य। १पश्चिमदिग्वाहिनि नदे "प्राक्स्रोतसो नद्यः प्रत्यक्स्रोतसो नदा नर्मदां विना" माघ ४।६६श्लो० व्याख्यायां मल्लिनाथधृतवाक्यम्। २नर्मदायां स्त्री भा० व० ८९अ०। प्रतीचि प्रत्यगात्मनि स्रोतश्चित्तप्रवाहोऽस्य। प्रत्यगात्मैकप्रवणचित्तवृत्तियुते ३यतिभेदे पु०।

प्रत्यगात्मन् प्रतीचो जीवस्यात्मा स्वरूपम्। १परमेश्वरे ब्रह्मचैतन्ये भागव०३।२४।४५ श्रीधरः। "कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" कठो० भाष्ये तु अन्यथोक्तं यथा "प्रत्यक् चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा प्रतीच्येवात्मशब्दो रूढो लोके नान्यस्मिन् व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तत्रैवात्मशब्दो वर्त्तते। "यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह। यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते" इत्यात्मशब्दव्युत्पत्तिस्मरणात्। तं प्रत्यगात्मानं स्वस्वभावमैक्षत् पश्यतीत्यर्थः" "स्वस्वभावं स्वस्वरूपमित्यर्थः" आनन्दगिरिः।

प्रत्यगाशापति पु० ६त०। पश्चिमदिक्पाले वरुणे हलायुधः

प्रत्यगुदच् स्त्री प्रतीच्या उदीच्याश्च अन्तराला दिक् ब०व०। पश्चिमोत्तरदिशोरन्तरालायां विदिशि वायुकोणे आश्व० श्रौ० २।६।४।

प्रत्यग्र त्रि० प्रतिगतमग्रमग्रत्वम् अत्या०स०। १नूतने २शोधिते च अमरः। उपरिचरनृपवंश्ये ३बृहद्रथपुत्रे नृपभेदे पु० भाग० ९।२२।४

प्रत्यग्रथ पु० अहिच्छत्रदेशे हेमच०। तत्र भवः तस्य राजा वा "साल्वावयवप्रत्यग्रथकालकूटाश्मकादिञ्" पा० इञ्। प्रात्यग्रथि तत्र भवे तन्नृपे च।

प्रत्यग्रह पु० चेदिदेशराजे नृपभेदे भा०आ० ६३अ०।

प्रत्यङ्ग न० प्रतिगतमङ्गम् अत्या०स०। अङ्गानुगताङ्गभेदे अङ्गस्याङ्गभेदे कर्णादौ "तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थिबाहुशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानि" सुश्रुतः। अङ्गशब्दे ७२पृ० दृश्यम्। [भेदे हरिवं० ३अ०।

प्रत्यङ्गिरस् पु० चाक्षुषमन्वन्तरे आङ्गिरसे ऋक्स्वरूपे ऋषि-

प्रत्यङ्गिरा स्त्री देवीभेदे "अथ प्रत्यङ्गिरां वक्ष्ये परकृत्यानिवर्हिणीम्" इत्यादिना मन्त्रमहोदधौ दशतरङ्गे तत्प्रयोग उक्तः।

प्रत्यङ्मुख त्रि० प्रत्यङ् मुखं यस्य। पश्चिमाभिमुखे "श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते" मनुना तन्मुखभोजने श्रीलाभः फलमुक्तम्। कर्मविशेषे सायंसन्ध्यावन्दने च तन्मुखता विहिता स्मृतौ दृश्या।

प्रत्यच्(ञ्) पु० प्रत्यञ्चति अन्च–क्विप् विच् वा। १आत्मनि प्रत्यगात्मन्शब्दे दृश्यम्। २पश्चिमे देशे ३काले च ४पश्चिमायां दिशि स्त्री ङीप् भत्वे अल्लोपे दीर्घः प्रतीची। एवं शसाद्यचि प्रतीचः प्रतीचेत्यादि। विचि तु नलोपाभावात् न तथा प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चा" इति। ततः सप्तम्यर्थे अस्ति तस्य लोपः। प्रत्यक् ५सप्तम्यर्थवृत्तौ पश्चिमदिग्देशकालादौ अव्य०। [सुश्रुतः।

प्रत्यञ्जन न० प्रतिरूपमनुरूपमञ्जनं प्रा०स०। अनुरूपाञ्जने

प्रत्यनन्तर त्रि० प्रतिप्राप्तमनन्तरम् अत्या०स०। प्रत्यासन्ने सन्निकृष्टे मनुः १०.८०।

प्रत्यनीक पु० प्रतिकूलमनीकं यस्य प्रा०ब०। १रिपौ २विघ्ने च हेम० उपचारात् ३प्रतिवादिनि ४अलङ्कारभेदे न० अलङ्कारशब्दे ४०१ पृ० दृश्यम्।

प्रत्यनुमान न० प्रतिरूपमनुमानं प्रा०त०। प्रतीपानुमाने यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादिति वादिनोक्ते पर्वतो वह्न्यभा-

वशात् पाषाणमयत्वादिति" प्रतिवादिनः प्रतिपक्षानुमानम्।

प्रत्यन्त पु० प्रतिगतोऽन्तम् अत्या०स०। १म्लेच्छदेशे २सन्निकृष्टे त्रि० अमरः। [प्रत्ये पर्वते हेमच०।

प्रत्यन्तपर्वत पु० प्रत्यन्तः सन्निकृष्टः पर्वतः। बृहत्पर्वतसमी-

प्रत्यभिज्ञा स्त्री प्रतिगता अभिज्ञाम् अत्या०स०। १अभिज्ञा-नुरूपे तज्जन्यसंस्कारसहकारेण जनिते प्रत्यक्षभेदे यथा सोऽयं देवदत्त इत्यादि। तत्स्वरूपादिकं विवरणप्रमेय संग्रहे निर्णीतं यथा

"ननु केयं प्रत्यभिज्ञा नाम न तावदेकस्यातीतवर्त्तमानका-लद्वयसम्बन्धविषयं प्रत्यक्षज्ञानं प्रत्यभिज्ञा, प्रत्यक्षज्ञानस्य वर्त्तमानमात्रार्थग्राहित्वात्। पूर्वानुभवसंस्कारसहि-तादिदानीन्तनवस्तुप्रमितिकारणाज्जातस्य तस्य तथात्व-मिति चेत् एवमप्यात्मनि सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञा न सिद्ध्येत् नित्ये स्वयंप्रकाशे तस्मिन् संस्कारस्य जन्य-ज्ञानस्य वाऽसम्भवात्। नापि स्वरूपज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञा-तस्य प्रदीपप्रभावत् वर्त्तमानार्थप्रकाशिनः पूर्वापरपरामर्शा-त्मकत्वायोगात्, अस्मन्मते तु सोऽहमित्याकारद्वयोपप्लुतं ज्ञानद्वयमेतच्च प्रत्यभिज्ञा। तस्मादनया दुर्निरूपया प्रत्यभि-ज्ञया कथमैक्यसिद्धिः। उच्यते। केवले चिदात्मनि जन्य-ज्ञानतत्संस्कारयोरसम्भवेऽप्यन्तःकरणविशिष्टे तत्सम्भ-वादुक्ता प्रत्यभिज्ञा किं न स्यात्। न च विशिष्टस्य प्रत्यभि-ज्ञाविषयत्वे तस्यैव प्रत्यभिज्ञातृत्वमपीति कर्मकर्त्तृविरोधः शङ्कनीयः, सर्ववादिनां देहव्यतिरिक्ताद्यनुमानविषयत-यात्मनि कर्मकर्तृभावस्य संप्रतिपन्नत्वात्। अथ मतं नानु-मानादौ विषयस्य कर्मकारकत्वम् अतीतादेस्त्वनुमाने वि-षयस्याविद्यमानस्य ज्ञानजनकत्वायोगात् विषयत्वन्त्व-विद्यमानस्यापि कथञ्चित् सम्भवति ज्ञानस्य तदाकार-त्वात् अतोऽनुमानादौ कर्तृत्वमेवात्मनः, प्रत्यक्षे तु विष-यस्य ज्ञानजनकतया कर्मकारकत्वम् अतो विरोधस्तदवस्थ इति नैवम् अन्तःकरणविशिष्टतयैवात्मनः प्रत्यभिज्ञातृत्वं पूर्वापरकालविशिष्टतया च प्रत्यभिज्ञेयत्वमित्युपाधिभेदेना-विरोधात्। किमेतावता प्रयासेन प्रत्यभिज्ञैव मा भूदिति चेत् न, सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायाः स्वानुभवसिद्धत्वात् अविसंवादित्वेन च भ्रान्तित्वायोगात्। यदुक्तं सोऽह-मित्याकारद्वयोपप्लुतं ज्ञानद्वयमिति तदसत् तथ सति विज्ञानं क्षणिकमित्यत्रापि ज्ञानद्वयप्रसङ्गेन विज्ञानस्य क्षणिकत्वासिद्धिप्रसङ्गात्। विज्ञानमात्रवादिनां क्षणिक-त्वादिधर्मा अवास्तवा एवेति चेत् तर्हि स्थायित्वादिधर्मा एव वास्तवा उपादीयन्तां सोऽहमित्याद्यनुभवानुसारित्वात्। यत्त प्राभाकरा मन्यन्ते सोऽहमितिप्रत्यभिज्ञायां विषय-त्वेनाश्रयोनात्मा सिद्ध्यति किं तर्हि सोऽयं घट इत्यादि प्रत्यभिज्ञाश्रयत्वेनेति, तदयुक्तं पूर्वापरकालविशिष्टस्य क्षणमात्रवर्त्तिप्रत्यभिज्ञाश्रयत्वासम्भवेन प्रत्यभिज्ञया स्था-यित्वासिद्धिप्रसङ्गात्। अथ मतं मम संवेदनं जातमिति इदानीमनुस्मर्यमाणा पूर्वकालीना घटादिसंवित् स्वाश्रयं तदानीन्तनमात्मानं साधयति स्मृतिश्च स्वाश्रयमिदानी-न्तनमात्मानं साधयति ततश्च स्थाय्यात्मसिद्धिः न पुनरप्र-माणिकं सोऽहमित्यात्मविषयकं प्रत्यभिज्ञानं किञ्चित् क-ल्पनीयमिति चेत् नैतत् सारम् स्मृतिपूर्वानुभवौ ह्यभिज्ञा द्वयवत्तत्कालीनमात्मानं यद्यपि साधयतः तथाप्येकस्या-त्मनः कालद्वयसम्बन्धो न केनापि सिध्यति। संविद्-द्वयमेव सम्बन्धस्यापि साधकमिति चेत् तर्हि तथैव घटा-दिष्वपि स्थायित्वसिद्धौ तत्सिद्धये प्रत्यभिज्ञा नापेक्ष्येत। दार्ढ्याय प्रत्यभिज्ञेति चेत् एवमपि प्रकृते संविद्द्वयं किं साक्षात्सम्बन्धस्य साधकमुत प्रत्यभिज्ञामुत्पाद्य, आद्ये न तावदेकैकं तत्साधकम् एकैकस्य कालद्वयविशिष्टात्म-न्यनाश्रितत्वात् नापि संभूय तत्साधकम्, अतीतानु-भवस्य वर्त्तमानस्मृतेश्च यौगपद्यायोगात्। द्वितीये स्था-य्यात्मविषयं सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञानं त्वयैवाङ्गीकृतं स्यात्। न च वाच्यं क्वचिदपि न ज्ञानविषयत्वमात्मन-स्तत्कथं प्रत्यभिज्ञाविषयत्वमिति। मम संवेदनं जात-मिति स्मृतिज्ञानविषयत्वात् यद्यप्यनेन स्मृतिज्ञानेन स्वोत्पत्तिकालीन आत्मा स्वाश्रयत्वेनैव प्रकाश्यते न विषयत्वेन तथापि स्मर्यमाणसंवेदनाश्रयभूतस्तत्संवेदन-कालीन आत्मा विषयीक्रियत एव। अथोच्यते स्मृत्या संवेदनमेव विषयीक्रियते तच्च संवेदनं स्मृतं सत् स्वा-श्रयमात्मानमाश्रतयैव प्रत्याययिष्यतीति तदसत् स्मृति-काले संवेदनस्याविद्यमानस्य स्वाश्रयसाधकत्वायोगात्। स्वयंप्रकाशमानं हि संवेदनमाश्रयं साधयति न तु स्मृतिविषयतया परप्रकाश्यम् अन्यथा धर्मादीनामपि परतः सिद्धानां स्वाश्रयात्मसाधकत्वप्रसङ्गात्। तस्मा-दतीतकालीन आत्मा स्मृतिविषय एवेत्यभ्युपेयम्। तथाच सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाप्यात्मानं विषयीकरिष्यतीति प्रा-भाकरैरप्यात्मविषयप्रत्यभिज्ञयैव संविदात्मना क्षणिकत्वं निराकरणीयम्"।

प्रत्यभिज्ञादर्शन न० प्रत्यभिज्ञायाः दर्शनम् शास्त्रम्। माहे-

श्वरशास्त्रभेदे तन्मतं च सर्व्वदर्शनसंग्रहे दर्शितं यथा "अन्यापेक्षाविहीनानां जडानां कारणत्वं दुष्प्रतीत्य परितुष्यन्तो मतान्तरमन्विष्यन्तः परमेश्वरेच्छावशादेव जगन्निर्माणं परिघुष्यन्तः स्वसंवेदनोपपत्त्यागमसिद्धप्रत्यगात्मतादात्म्यो, नानाविधमानमेयादिभेदाभेदशाली परमेश्वरोऽनन्यसापेक्षस्वप्रेक्षित्वलक्षणस्वातन्त्र्यभाक् स्वात्मदर्पणे भावान् प्रतिबिम्बवदवभासयेदिति भणन्तो बाह्याभ्यन्तरचर्य्याप्राणायामादिक्लेशप्रयासकलावैधुर्य्येण सर्व्वसुलभमभिनवं प्रत्यभिज्ञामात्रं परापरसिद्ध्युपायमभ्युपगच्छन्तः परे माहेश्वराः प्रत्यभिज्ञाशास्त्रमभ्यस्यन्ति। तस्येयत्तापि न्यरूपि परीक्षकैः "सूत्रं वृत्तिर्विवृतिर्लघ्वी बृहतीत्युभे विमर्शिन्यौ। प्रकरणविवरणपञ्चकमिति शास्त्रं प्रत्यभिज्ञायाः" तत्रेदं प्रथमं सूत्रम्। "कथञ्चिदासाद्य महेश्वरस्य दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन्। समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि" इति। कथञ्चिदिति परमेश्वराभिन्नगुरुचरणारविन्दयुगलसमाराधनेन परमेश्वरघटितेनैवेत्यर्थः आसाद्येति आ समन्तात् परिपूर्णतया सादयित्वा स्वात्मोपभोग्यतां निरर्गलां गमयित्वा तदनेन विदितवेद्यत्वेन परार्थशास्त्रकरणेऽधिकारो दर्शितः अन्यथा प्रतारणमेव प्रसजेत्। मायोत्तीर्णा अपि महामायाधिकृता विष्णुविरिञ्च्याद्या यदीयैश्वर्य्यलेशेनेश्वरीभूताः स भगवाननवच्छिन्नप्रकाशानन्दस्वातन्त्र्यपरमार्थो महेश्वरः तस्य दास्यं दीयतेऽस्मै स्वामिना सर्व्वं यथाभिलषितमिति दासः परमेश्वरस्वरूपस्वातन्त्र्यपात्रमित्यर्थः। जनशब्देनाधिकारिविषयनियमाभावः प्रादर्शि। यस्य यस्य हीदं स्वरूपकथनं तस्य तस्य महाफलं भवति प्रधानस्यैव परमार्थफलत्वात्। तथोपदिष्टं शिवदृष्टौ परमगुरुभिर्भगवत्सोमानन्दनाथपादैः "एकवारं प्रमाणेन शास्त्राद्वा गुरुवाक्यतः। ज्ञाते शिवत्वे सर्व्वस्थे प्रतिपत्त्या दृढात्मना। करणेन नास्ति कृत्यं क्वापि भावनया सकृत्। ज्ञाते सुवर्णे करणं भावनां वा परित्यजेत्" इति। अपिशब्देन स्वात्मनस्तदभिन्नतामाविष्कुर्व्वता पूर्णत्वेन स्वात्मनि परार्थसम्पत्त्यतिरिक्तप्रयोजनान्तरावकाशश्च पराकृतः। परार्थश्च प्रयोजनं भवत्येव तल्लक्षणयोगात् न ह्ययं दैवशापः, स्वार्थ एव प्रयोजनं न परार्थ इति। अत एवोक्तमक्षपादेन "यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनम्" इति। उपशब्दः सामीप्यार्थः तेन जनस्य परमेश्वरसमीपताकरणमात्रं फलम् अत एवाह समस्तेति परमेश्वरतालाभे हि सर्व्वाः सम्पदस्तन्निष्यन्दमय्यः सम्पन्ना एव रोहणाचललाभे रत्नसम्पद इव। एवं परमेश्वरतालाभे किमन्यत् प्रार्थनीयम्। तदुक्तमुत्पलाचार्य्यैः "भक्तिलक्ष्मीसमृद्धानां किमन्यदुपयाचितम्। एतया वा दरिद्राणां किमन्यदुपयाचितम्" इति। इत्थं षष्ठीसमासपक्षे प्रयोजनं निर्दिष्टम्। बहुव्रीहिपक्षे तूपायः समस्तस्य बाह्याभ्यन्तरस्य नित्यसुखादेर्या सम्पत् सिद्धिः तथात्वप्रकाशः तस्याः समवाप्तिर्यस्याः प्रत्यभिज्ञायाः हेतोः सा तथोक्ता तस्य महेश्वरस्य प्रत्यभिज्ञा प्रतिसन्धानाभिमुख्येन ज्ञानम्। लोके हि स एवायं चैत्र इति प्रतिसन्धानेनाभिमुखीभूते वस्तुनि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्यवह्रियते इहापि प्रसिद्धपुराणसिद्धागमानुमानादिज्ञातपरिपूर्णशक्तिके परमेश्वरे सति स्वात्मन्यभिमुखीभूते तच्छक्तिप्रतिसन्धानेन ज्ञानमुदेति नूनं स एवेश्वरोऽहमिति। तामेतां प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि उपपद्यः सम्भवतीति तत्समर्थाचरणेन प्रयोजनव्यापारेण सम्पादयामीत्यर्थः। यदीश्वरस्वभाव एवात्मा प्रकाशते तर्हि किमनेन प्रत्यभिज्ञाप्रदर्शनप्रयासेनेति चेत् तत्रायं समाधिः स्वप्रकाशतया सततमवभासमानेऽप्यात्मनि मायावशात् भागेन न प्रकाशते पूर्णतावभाससिद्धये दृक्क्रियात्मकशक्त्याविष्करणेन प्रत्यभिज्ञा प्रदर्श्यते। तथा च प्रयोगः अयमात्मा परमेश्वरो भवितुमर्हति ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् यो यावति ज्ञाता कर्त्ता च स तावतीश्वरः प्रसिद्धेश्वरवत् राजवद्वा आत्मा च विश्वज्ञाता कर्त्ता च तस्मादीश्वरोऽयमिति अवयवपञ्चकस्याश्रयणं मायावादेन नैयायिकमतस्य कक्षीकारात्। तदुक्तमुदयकरसूनुना "कर्त्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे महेश्वरे। अजडात्मा निषेधं वा सिद्धिं वा विदधीत कः। किन्तु मोहवशादस्मिन् दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते। शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते"। तथा हि "सर्व्वेषामिह भूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रया। ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनं मतम्। तत्र ज्ञानं स्वतः सिद्धं क्रिया कायाश्रिता सती। परैरप्युपलक्ष्येत तयाऽन्यज्ज्ञानमुच्यते" इति। "या चैषा प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूषिता। अक्रमानन्दचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वरः" इति च। सोमानन्दनाथपादैरपि "सदा शिवात्मना वेत्ति सदा वेत्ति मदात्मना" इत्यादि। ज्ञानाधिकारपरिसमाप्तावपि "तदैक्येन विना नास्ति संविदां लोकपद्धतिः। प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं

ज्ञातेक्तः स इति स्थितः। स एवार्थस्थत्वेन नियतेन महेश्वरः। विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः" इति। विवृतं चाभिनवगुप्ताचार्य्यैः "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति" श्रुत्या प्रकाशचिद्रूपमहिम्ना सर्वस्य भावजातस्य भासकत्वमभ्युपेयते ततश्च विषयप्रकाशस्य नीलप्रकाशः पीतप्रकाश इति विषयोपरागभेदाद्भेदः। वस्तुतस्तु देशकालाकारसङ्कोचवैकल्यादभेद एव स एव चैतन्यरूपः प्रकाशः प्रमातेत्युच्यते। तथा च पठितं शिवसूत्रेषु "चैतन्यमात्मेति"। तस्य चिद्रूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शत्वमनन्योन्मुखमानन्दैकघनत्वं माहेश्वर्यमिति पर्य्यायः स एव ह्ययं भावात्मा विमर्शः शुद्धे पारमार्थिक्यौ ज्ञानक्रिये तत्र प्रकाशरूपता ज्ञानं, स्वतो जगन्निर्मातृत्वं क्रिया। तच्च निरूपितं क्रियाधिकारे "एष चानन्दशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून्। भावानिच्छावशादेषा क्रिया निर्मातृताऽस्य तु"। उपसंहारेऽपि "इत्थं तथा घटपटाद्याकारजगदात्मना। तिष्ठासोरेवमिच्छैव हेतुकर्तृकृता क्रियेति। तस्मिन् सतीदमस्तीति कार्य्यकारणतापि या। साप्यपेक्षाविहीनानां जडानां नोपपद्यते" इति न्यायेन यतो जडस्य न कारणता न वा अनीश्वरस्य चेतनस्यापि तस्मात्तेन तेन जगद्गतजन्मस्थित्यादिभावविकारतत्तद्भेदक्रियासहस्ररूपेण स्थातुमिच्छोः स्वतन्त्रस्य भगवतो महेश्वरस्येच्छैवोत्तरोत्तरमच्छस्वभावा क्रिया विश्वकर्तृत्वं चोच्यते इति। इच्छामात्रेण जगन्निर्माणमित्यत्र दृष्टान्तोऽपि स्पष्टं निर्दिष्टः "योगिनामपि मृद्बीजं विनैवेच्छावशेन यत्। घटादि जायते तत्तत् स्थिरस्वार्थक्रियाकरम्" इति। यदि घटादिकं प्रति मृदादेः परमार्थतः कारणं स्यात्तर्हि कथं योगीच्छामात्रेण घटादिजन्म स्यात्। अथोच्येत अन्य एव मृद्बीजादिजन्या घटाङ्कुरादयो योगीच्छाजन्यास्त्वन्या एवेति तत्रापि बोध्यसे सामग्रीभेदात्तावत् कार्य्यभेद इति सर्वजनप्रसिद्धम्। ये तु वर्णयन्ति नोपादानं विना घटाद्युत्पत्तिरिति योगी त्विच्छया परमाणून् व्यापारयन् सङ्घटयतीति तेऽपि बोधनीयाः। यदि परिदृष्टकार्य्यकारणभावविपर्य्ययो न लभ्येत तर्हि घटे मृद्दण्डचक्रादि देहे स्त्रीपुरुषसंयोगादि सर्वमपेक्ष्येत तथा च योगीच्छासमनन्तरसञ्जातघटदेहादिसम्भवो दुःसमर्थ एव स्यात्। चेतन एव तु तथा भाति भगवान् भूरिभर्गो महादेवो नियत्यनुवर्त्तनोल्लङ्घनघनतरस्वातन्त्र्य इति पक्षे न काचिदनुपपत्तिः। अत एवोक्तं वसुगुप्ताचार्य्यैः "निरुपादानसम्भारमभित्तावेव तन्वते। जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने" इति। ननु प्रत्यगात्मनः परमेश्वराभिन्नत्वे संसारसम्बन्धः कथं भवेदिति चेत्तत्रोक्तमागमाधिकारे "एष प्रमाता मायान्धः संसारी कर्मबन्धनः। विद्यादिज्ञापितैश्वर्य्यश्चिद्घनो मुक्त उच्यते" इति। ननु प्रमेयस्य प्रमात्रभिन्नत्वे बद्धमुक्तयोः प्रमेयं प्रति को विशेषः? अत्राप्युत्तरमुक्तं तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे "मेयं साधारणं मुक्तः स्वात्माभेदेन मन्यते। महेश्वरो यथा बद्धः पुनरत्यन्तभेदवदिति" नन्वात्मनः परमेश्वरत्वं स्वाभाविकं चेत्तर्हि किं प्रत्यभिज्ञाप्रार्थनया न हि बीजमप्रत्यभिज्ञातं सति सहकारिसाकल्ये अङ्कुरं नोत्पादयति। तस्मात् कस्मादात्मप्रत्यभिज्ञाने निर्बन्ध इति चेदुच्यते। शृणु तावदिदं रहस्यं द्विविधा ह्यर्थक्रिया बाह्याङ्कुरादिका प्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसारा प्रीत्यादिरूपा च तत्राद्या प्रत्यभिज्ञानं नापेक्षते द्वितीया तु तदपेक्षत एव। इहाप्यहमीश्वर इत्येवम्भूतचमत्कारसारा परापरसिद्धिलक्षणजीवात्मैकत्वशक्तिविभूतिरूपाऽर्थक्रियेति स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमपेक्षणीयम्। ननु प्रमातृविश्रान्तिसारार्थक्रिया प्रत्यभिज्ञानेन विना दृष्टा सती तस्मिन् दृष्टेति क्व दृष्टम्। अत्रोच्यते नायकगुणगणसंश्रवणप्रवृद्धानुरागा काचन कामिनी मदनविह्वला विरहक्लेशमसहमाना मदनलेखावलम्बेन स्वावस्थानिवेदनानि विधत्ते तथा वेगात्तन्निकटमटत्यपि तस्मिन्नवलोकितेऽपि तदवलोकनं तदीयगुणपरामर्शाभावे जनसाधारणत्वं प्राप्ते हृदयङ्गमभावं न लभते। यदा तु दूतीवचनात्तदीयगुणपरामर्शं करोति तदा तत्क्षणमेव पूर्णभावमत्येति। एवं स्वात्मनि विश्वेश्वरात्मना भासमानेऽपि तन्निर्भासनं तदीयगुणपरामर्शविरहसमयं पूर्णं भावं न सम्पादयति यदा तु गुरुवचनादिना सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिलक्षणपरमेश्वरोत्कर्षपरामर्शो जायते तदा तत्क्षणमेव पूर्णात्मतालाभः। तदुक्तं चतुर्थे विमर्शे "तैस्तैरप्युपयाचितैरुपनतस्तन्व्याः स्थितोऽप्यन्तिके कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा। लोकस्यैष तथानवेक्षितगुणः स्वात्मापि विश्वेश्वरो नैवायं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता" इति। अभिनवगुप्तादिभिराचार्य्यैर्विहितप्रतानोऽपि अयमर्थः संग्रहप्रक्रमभावेरस्माभिर्विस्तरभिया न प्रतानित इति सर्वं शिवम्।

प्रत्यभियोग पु॰ प्रतिरूपोऽभियोगः प्रा॰स॰। अभियुक्तेन प्रतिवादिना स्वाभियोगिनं प्रति अभियोगान्तरकरणे।

प्रत्यभिवाद पु॰ प्रति+अभि+वद–णिच्-घञ्। अभिवादकस्य तत्प्रतिरूपे आशीर्वचनादौ। भावे ल्युट्। प्रत्यभिवादन तत्रार्थे न॰। तत्प्रकारः मनुना कुल्लूकभट्टेन च दर्शितो यथा "आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने। अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः। यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम्। नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः" "अभिवादने कृते प्रत्यभिवादयिता अभिवादको विप्रादिः आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यः। अस्य चाभिवादकस्य यन्नाम तदन्ते योऽकारादिः स्वरो नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात् स प्लुतः कार्य्यः स्वरापेक्षश्चेदकारान्तत्वं व्यञ्जनान्तेऽपि नाम्नि सम्भवति स्वरान्तरस्य च व्यञ्जनान्ते नाम्नोऽसम्भवात् आह पूर्वाक्षर इति। पूर्वनाममतमक्षरं संश्लिष्टं यस्य स पूर्वाक्षरः तेन नामाक्षरं पश्चाच्च चाकारादिः स्वरः प्लुतः कार्यः। एतच्च वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः इत्यस्यानुवृत्तौ "प्रत्यभिवादेऽशूद्रे" इति प्लुतं स्मरन् पाणिनिः स्फुटमुक्तवान्। व्याख्यातञ्च वृत्तिकृता वामनेन टेरिति किं व्यञ्जनान्तस्यैव टेः प्लुतो यथा स्यादिति। तस्मादीदृशं प्रत्यभिवादनवाक्यम् आयुष्मान् भव सौम्य! शुभशर्म३न्! एवं क्षत्रियस्य बलवर्म३न् एवं वैश्यस्य वसुभूते३" "प्लुतो राजन्यविशां वेति कात्यायनवचनात् क्षत्रियवैश्ययोः पक्षे प्लुतो न भवति। शूद्रस्य प्लुतो न कार्यः अशूद्र इति पाणिनिवचनात्। "स्त्रियामपि निषेध" इति कात्यायनवचनात् स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न प्लुतः"। [भियोगे त्रिका॰।

प्रत्यभिस्कन्दन न॰ प्रति+अभि+स्कन्द–भावे ल्युट्। प्रत्य-

प्रत्यय पु॰ प्रति+इण–भावकरणादौ अच्। १अधीने २शपथे ३ज्ञाने ४विश्वासे प्रामाण्येन निश्चये ५हेतौ ६छिद्रे ७शब्दभेदे अमरः। ८आचारे ९ख्यातौ मेदि॰। १०निश्चये ११स्वादुनि हेमच॰ १२सहकारिकारणे त्रिका॰। शब्दभेदप्रत्ययलक्षणन्तु शब्दश॰ प्रका॰ उक्तं यथा "लाघवादन्यथा निर्वक्ति "इतरार्थानवच्छिन्ने स्वार्थे यो बोधनाक्षमः। तिङर्थस्य निभाद्यन्यः स वा प्रत्यय उच्यते"। यः शब्दः शब्दान्तरार्थाविशेषिते यादृशस्वार्थे धर्मिणि तिङर्थस्यान्वयबोधने स्वरूपायोग्यः स वा निभादिशब्देभ्यो भिन्नस्तादृशार्थे प्रत्यय इत्यर्थः। चैत्रोऽस्मीत्यादावर्थान्तरानवच्छिन्ने स्वार्थे नाम्नां तिङर्थान्वयबोधकत्वम्। एवं यजेत स्वीयेतेत्यादौ यजादिधातूनाम्। पचतीत्यादौ तिङां पाचकोऽस्मीत्यादौ कृतां काश्यपिरित्यादौ च तद्धितानाम् प्रकृत्यर्थावच्छिन्ने एव स्वार्थे कृत्यादौ तिङर्थस्य वर्त्तमानत्वादेर्बोधकत्वं न तु तदनवच्छिन्न इति न तेष्वप्रसङ्गः। निभनिपातादिकस्तु शब्दान्तरार्थानवच्छिन्ने सदृशसमुच्चयादिस्वार्थे तिङर्थस्यान्वयं प्रति स्वरूपायोग्योऽपि निभादिरेवेति न तत्र प्रसङ्गः"।

वैयाकरणमते तु अस्याभिन्नलक्षणं शब्दार्थरत्ने उक्तं यथा "प्रत्ययस्तु प्रकृतिमवधीकृत्य विधीयमानः स्वार्थबोधकः शब्दविशेषः प्रकृतिशब्ददर्शितभाष्योक्तेः। "स्वीयमर्थं प्रत्याययतीति" प्रत्ययलक्षणे भाष्योक्तेश्च तथैवावगम्यते। अवधिश्च पूर्वापररूपो ग्राह्यः तेन वकुचि नाप्रसङ्गः तस्यापि प्रकृत्यवधिकत्वेन विधीयमानत्वात्। सिद्धान्ते तु वृत्तिशब्दानां समुदायशक्तिस्वीकारेण वकुजादेर्निरर्थकतया मुख्यप्रत्ययत्वाभावादेव पूर्वत्वरूपावधित्वप्रवेशेऽपि न क्षतिः। अतएव प्रकृतिशब्दोक्तहरिकारिकायां "प्रत्ययः पर" इत्यनेन परत्वेन विधीयमानत्वं प्रत्ययत्वमुक्तं तस्य च मुख्यत्वद्योतनार्थं स्वार्थकत्वसाकाङ्क्षत्वकथनाय च इतरत् विशेषणम् तथा च तदर्थान्वितस्वार्थबोधने तदपेक्षत्वे सति तदवधिकत्वेन विधीयमानत्वं तत्प्रत्ययत्वमिति फलितोऽर्थः। अन्वितत्वञ्च विशेष्यतया विशेषणतया वा ग्राह्यं तेन तिङा धात्वर्थविशेष्यकान्वयस्य बोधकत्वेऽपि न क्षतिः। यदि चावयवशक्तिस्वीकारस्तदा परपदेनावधिमात्रं लक्षणीयम् अवधिश्च पूर्वापरान्यतरएव निवेशनीयः। एवञ्च प्रत्ययनिमित्तकप्रकृत्यङ्गकार्यविशेषे विकरणागमादीनां प्रत्ययत्वस्वीकारेण परत्वमात्रं प्रत्ययत्वमिति बोध्यम्। अथवा प्रत्यय इत्यधिकृत्य पञ्चमाध्यायसमाप्ते विधीयमानत्वं पारिभाषिकप्रत्ययत्वं तत्रैव अर्थबोधकत्वे सतीति विशेषणे मुख्यप्रत्ययत्वसामान्यलक्षणं पर्यवस्यति तत्तत्प्रत्ययत्वन्तु क्लृप्तमेव। स्वार्थिकप्रत्ययानामपि प्रकृत्यर्थानुवादितया स्वार्थबोधकत्वमतएवाभिहितं वाक्यपदीये "स्वार्थिकाः प्रत्ययाः केचित् प्रकृत्यर्थानुवादिनः" इति। एतदनुरोधेनैव शेखरादौ स्वस्वप्रकृत्यर्थान्यतरप्रत्यायकत्वं प्रत्ययानामुक्तम्। विकरणादयः पुनः सर्वथा निरर्थकाः तेषां द्योतकत्वाद्यनङ्गीकारात् तद्व्यतिरेकेणापि लडादौ धातुमात्रादेवार्थप्रतीतेर्दर्शनात्। उक्तञ्च वाक्यपदीये "यत्र वाऽव्यभिचारेण तयोः शक्तिप्रकल्पनम्। नियमस्तत्र

नियमो न त्वेवं य्यनुपवादिष्विति"। यत्र ययोरव्यभिचारेणान्वयव्यतिरेकाभ्यां, नियमः अर्थप्रतीतिनियमस्तयोः प्रकृतिप्रत्यययोः शक्तिकल्पनम्। यत्र चैवं न नियमस्तत्र य्यनुपवादिषु नेत्यशोक्त्या शक्तिकल्पनं नेत्यर्थः"। १२विष्णौ पु॰ "प्रत्ययः सर्वदर्शनः" विष्णुस॰। तस्य ज्ञानरूपत्वात् तथात्वम् भाष्ये दृश्यम्। प्रत्ययश्च बुद्धिरात्मगुण इति नैयायिकाः। महत्तत्त्वधर्म इति सांख्याः। "एष प्रत्ययसर्गो विपर्य्ययाशक्तितुष्टीनाम्" सा॰का॰। "प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययो बुद्धिस्तस्य सर्गः तत्र विपर्य्ययोऽज्ञानमविद्या च बुद्धिधर्मः अशक्तिरपि करणवैकल्यहेतुका बुद्धिधर्म एव तुष्टिसिद्धी अपि वक्ष्यमाणे बुद्धिधर्मावेव, तत्र विपर्य्ययाशक्तितुष्टिषु यथायोगं सप्तानां धर्मादीनां ज्ञानवर्जमन्तर्भावः सिद्धौ च ज्ञानस्येति" त॰कौ॰। तदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् सर्गपदं सृज्यमानपरं तथा चाविद्यादेर्बुद्धिधर्मत्वात् तत्सृष्टत्वम्।

प्रत्ययकारिन् त्रि॰प्रत्ययं करोति कृ–णिनि। १विश्वासकारके स्वमतत्वसूचके २मुद्राभेदे(मोहर)स्त्रिका॰ ङीप् च अमरः

प्रत्ययित त्रि॰ प्रति+अय–क्त। १आप्ते २विश्वस्ते ३प्रतिगते

प्रत्यरा स्त्री प्रतिनिहिताः अराः प्रा॰स॰। अरादाढ्र्याय उपनिहिते कीलके "शताङ्गं विंशतिप्रत्यराभिः" श्वेताश्व॰उ॰"पूर्वोक्तानामराणां दाढ्र्याय ये प्रतिविधीयन्ते कीलकास्ते प्रत्यरा इत्युच्यन्ते" भाष्ये उक्तम्।

प्रत्यरि पु॰प्रति+ऋ–इन्। १शत्रौ २जन्मतारातः पञ्चमचतुर्दशत्रयोविंशतितारके "जन्म सम्पद्विपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधकोवधः। मित्रं परममित्रं च जन्मद्यानि त्रिधा पुनः" ज्यो॰त॰। "तारा पुनः पापाख्या त्रिविधा पञ्चचतुर्दशविंशतिस्त्रियुता। सिद्धिफला इद्धिकरी विनाशसंज्ञा क्रमात् कथिता" ज्यो॰त॰। तेन तृतीयस्यैव विशेषत आवश्यककार्यादौ निषेधात् त्याज्यता आद्ययोर्द्वयोस्तु प्रतिप्रसवः इति द्रष्टव्यम् "प्रत्यरौ लवणं दद्यादिति" दानमपि तृतीयप्रत्यरावेवेति विवेचनीयम्।

प्रत्यर्थिन् त्रि॰ प्रत्यर्थयते प्रति+अर्थ–पीडने णिनि। १शत्रौ अमरः। प्रतिकूलमर्थयते णिनि, प्रतिपक्षः अर्थिनः प्रा॰ स॰ वा। व्यवहारे २प्रतिवादिनि शब्दर॰। "प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" याज्ञ॰।

प्रत्यर्पण न॰ प्रति+ऋ–णिच्-पुक्-ल्युट्। प्रतिदाने गृहीतस्य धनादेः पुनर्दाने प्रतिसमर्पणे।

प्रत्यवनेजन न॰ प्रतिरूपमवनेजनम् प्रा॰स॰। श्राद्धाङ्गे प्रथमजलादिदानरूपावनेजनरूपे पिण्डोपरि क्रियमाणे पुनरवनेजने तच्च छन्दोगेतरपरं यथोक्तम् "छन्दोगानान्तु पिण्डपात्रप्रक्षालनेन पूर्वदवनेजनम्। यथा छन्दोगपरिशिष्टं "तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्" अत्राप्यवनेजयेदिति श्रुतेर्हि तोयावनेजनेऽपि अवनेनिक्ष्वेति वक्तव्यं न तु प्रत्यवनेनिक्ष्वेति" श्रा॰त॰ रघु॰।

प्रत्यवमर्श पु॰ प्रति+अव–मृश–भावे घञ्। अनुसन्धाने "स्मृतिः प्रत्यवमर्शश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत्" हरिवं॰२१अ॰

प्रत्यवमर्ष पु॰ प्रति+अव+मृष–क्षान्तौ भावे घञ्। सहने "स्वल्पसङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः" पञ्चशिखाचार्यः। "स्वल्पसङ्करः ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्य स्वल्पेन पशुहिंसादिजन्मनाऽनर्थहेतुना अपूर्वेण सङ्करः, सपरिहारः कियतापि प्रायश्चित्तेन परिहर्त्तुं शक्यः। अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये च पच्यते तथापि यावदसावनर्थं सूते तावत् स प्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहिष्णुतया सह वर्त्तत इति स्वयन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम्" त॰कौ॰। भावे ल्युट्। प्रत्यवमर्षण तत्रार्थे न॰।

प्रत्यवर त्रि॰ प्रतिरूपोऽवरः प्रा॰स॰। अतिनिकृष्टे "प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि। प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः" मनुः।

प्रत्यवरोह पु॰ प्रति+अव+रुह–घञ्। (नामा) अवरोहे ल्युट्। प्रत्यवरोहण तत्रार्थे न॰।

प्रत्यवसान न॰ प्रति+अव+सो–क्त। भोजने हेमच॰।

प्रत्यवसित त्रि॰ प्रति+अव+सो–कर्मणि क्त। भुक्ते अमरः।

प्रत्यवस्कन्द पु॰ प्रति+अव+स्कन्द–करणे घञ्। व्यवहारे उत्तरभेदे उत्तरशब्दे १०८९पृ॰ दृश्यम्। करणे ल्युट्। प्रत्यवस्कन्दन तत्रार्थे न॰।

प्रत्यवस्था स्त्री प्रति+अव+स्था–भावे अङ्। १प्रतिपक्षतया अवस्थाने। भावे ल्युट्। प्रत्यवस्थान तत्रार्थे न॰। "साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानम्" गौ॰त॰

प्रत्यवस्थातृ त्रि॰ प्रति+अव+स्था–तृच्। १प्रतिपक्षतया अवस्थातरि प्रतिवादिनि। २शत्रौ हेम॰।

प्रत्यवहार पु॰प्रति+अव–हृ–भावे घञ्। १संहारे रघुः ४।४४ २युद्धार्थमुद्युक्तानां सैन्यानां युद्धात् निवारणे मा॰प॰ २८३अ॰।

प्रत्यवाय पु॰ प्रति+अव+इण—करणे अच्। १पापे “अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते” जाबालिः। भावे अच्। २वैपरीत्याचरणे मनुः ४।२४५।

प्रत्यवेक्षण न॰ प्रति+अव+ईक्ष—भावे ल्युट्। पूर्वापरालोचने २एतावत्कृतमेतावत् न कृतमित्यर्थानुसन्धाने च। प्रति+अव+ईक्ष—भावे अ। प्रत्यवेक्षा तत्रार्थे स्त्री रघुः १७।५१।

प्रत्यश्मन् पु॰ प्रतिरूपः अश्मा प्रा॰स॰। गैरिके हेम॰।

प्रत्यष्ठीला स्त्री सुश्रुतोक्ते अष्ठीलातुल्ये रोगभेदे “अष्ठीलावद्घनं ग्रन्थिमूर्द्धमायतमुन्नतम्। वाताष्ठीलां विजानीयाद्बहिर्मार्गावरोधिनीम्। एतामेव रुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीम्। प्रत्यष्ठीलामिति वदेज्जठरे तिर्य्यगुत्थिताम्”।

प्रत्याकार प्रतिकृत आकारः खड्गाकारो येन प्रा॰ब॰। खड्गकोषे त्रिका॰। [२दूरीकृते अमरः।

प्रत्याख्यात त्रि॰ प्रति+आ+ख्या—कर्मणि क्त। १निराकृते

प्रत्याख्यान न॰ प्रति+आ+ख्या—भावे ल्युट्। निराकरणे अमरः। [(फिरे आशा) हरिवं॰ १२५अ॰।

प्रत्यागति स्त्री प्रति+आ+गम—भावे क्तिन्। प्रत्यागमने

प्रत्यागम पु॰ प्रति+आ+गम—भावे अप्। (फिरे आशा) यस्मात् गतस्तस्मिन् पुनरागमने “तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च” प्रा॰त॰। भावे ल्युट्। प्रत्यागमन तत्रार्थे न॰।

प्रत्यादिष्ट त्रि॰ प्रति+आ+दिश—कर्मणि क्त। निरस्ते अमरः

प्रत्यादेश पु॰प्रति+आ+दिश—भावे घञ्। १निराकरणे अमरः भक्तान् प्रति आदेशः। २भक्तान् प्रति अभीष्टसिद्ध्यर्थं देवानादेशे च।

प्रत्याधान न॰ प्रतिपत्त्या धीयते प्रति+आ+धा—कर्मणि ल्युट्। १मस्तके “यो ह वै शिशुं साधानं प्रत्याधानम्” शत॰ब्रा॰ १४।५।२।१ भाष्यम्। “मस्तकस्य सर्वदेहेऽवयवेषु आधीयमानत्वात् तथात्वम्। भावे ल्युट् प्रा॰स॰। २द्वितीयाधाने न॰।

प्रत्याध्मान पु॰ वातव्याधिभेदे। तस्य लक्षणमाह “विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम्। प्रत्याध्मानं विजानीयात् कफव्याकुलितानिलम्”। विमुक्तपार्श्वहृदयं पार्श्वे हृदयं च विहाय जातं तदेवाध्मानम्। कफव्याकुलितानिलं कफेनावरुद्धवातम्” भावप्र॰।

प्रत्यापत्ति स्त्री प्रति+आ+पद—भावे क्तिन्। १वैराग्ये भा॰ शा॰ २६१ अ॰ नीलकण्ठः। २पुनरागमने च।

प्रत्याम्नान त्रि॰ प्रतिरूपतया आम्नायते प्रति+आ+म्ना—कर्मणि ल्युट्। प्रतिनिधौ “यजमानकर्तृत्वेन विधीयन्ते प्रत्याम्नानाच्च ऋत्विजो निवर्त्तन्ते” कात्या॰ श्रौ॰ १।६।१२ पद्धतौ।

प्रत्याम्नाय पु॰ प्रतिरूपतया आम्नायते प्रति+आ+म्ना—कर्मणि घञ्। प्रतिनिधित्वेन विधीयमाने।

प्रत्यायक त्रि॰प्रति+इ—ण्वुल्। १विश्वासकारके २बोधके च।

प्रत्यायन न॰ प्रति+आ+इ—णिच् “णौ गमिरबोधने” पा॰ उक्तेः न गमादेशः भावे ल्युट्। १बोधने २विश्वासजनने भा॰अनु॰२४८ श्लो॰।

प्रत्यारम्भ पु॰ प्रतिरूप आरम्भः प्रा॰स॰। आरम्भात् पश्चात् आरम्भे गवामयनशब्दे २५६२ पृ॰दृश्यम्।

प्रत्यालीढ न॰ धन्विनां युद्धार्थमवस्थितिभेदे आलीढविपरीतरूपतया स्थितौ आलीढशब्दे ८२४ पृ॰ दृश्यम्।

प्रत्यावर्त्तन न॰ प्रति+आ+वृत—णिच्—वा भावे ल्युट्। १प्रतिनिवृत्तौ २प्रतिनिवारणे च।

प्रत्याशा स्त्री किञ्चित् वस्तु प्रति+आशा प्रा॰स॰। किञ्चिद्वस्तु प्रति वाञ्छायाम्।

प्रत्याश्राव पु॰ प्रति+आ+श्रु—णिच्—अच्। १उद्दिश्य श्रावणे कर्मणि अच्। २अस्तुश्रौषडिति शब्दे यजु॰१६।२४वेददी॰

प्रत्याश्रावण न॰ प्रति+आ+श्रु—णिच् भावे ल्युट्। अग्नीध्रकर्तृके अध्वर्युं प्रति मन्त्रविशेषस्य आश्रवणे शत॰ब्रा॰ १२।२।८ भाष्ये दृश्यम्। [नार्थमाश्वासने।

प्रत्याश्वासन न॰प्रति+आ+श्वस—णिच्—भावे ल्युट्। सान्त्व॰

प्रत्यासत्ति स्त्री प्रति+आ+सद—भावे क्तिन्। १नैकट्ये न्याय्मते २अलौकिकप्रत्यक्षजनके सम्बन्धमात्रे “आसत्तिराश्रयाणान्तु” भाषा॰ “आसत्तिः प्रत्यासत्तिः” सि॰मु॰।

प्रत्यासन्न त्रि॰ प्रति+आ+सद—क्त। १अतिनिकटस्थे जटा॰ २सम्बद्धे च।

प्रत्यास(सा)र पु॰ प्रति+आ+सृ—आधारे घञ् अप् वा। अबन्तः १सैन्यपश्चाद्भागे घञन्तः तत्रार्थे अमरः। यत्र व्यूहस्य पश्चाद्व्यूहान्तरं क्रियते २तत्रार्थे भरतः।

प्रत्यास्वर पु॰ प्रत्यास्वरति प्रति+आ+स्वृ—अच्। १प्रत्यागते अस्तभावात् पुनः २प्रत्यागते आदित्ये च “स्वर इतीमं (प्राणम्) आचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इति चामुम्” (आदित्यम्) छा॰उ॰। “किञ्च स्वर इतीमं प्राणमाचक्षते कथयन्ति तथा स्वर इति प्रत्यास्वर इति चामुं सवितारम्। यस्मात् प्राणः स्वरत्येव न पुनस्तेतः प्रत्यागच्छति।

र्जविता तस्मान्निवर्त्त्य पुनरप्यहन्यहनि प्रत्यावच्छति । ततः प्रत्याहारोऽस्माद्रुत्पत्तौ नामतश्च समानमितरेतरं प्राणादियौ” भा० । [विषयेभ्यो निवारणे ।

प्रत्याहरण न० प्रति+आ+हृ–भावे ल्युट् । १चित्तेन्द्रियादेः

प्रत्याहार पु० प्रति+आ+हृ–भावे घञ् । चित्तेन्द्रियादेः विषयेभ्यो निवारणे योगाङ्गभेदे तल्लक्षणं च यथाङ्गयोग शब्दे ५२४पृ० उक्तं तत्कालमानञ्च “प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहार उदाहृतः” काशीख०४१अ० उक्तम् । “स्वविषयाऽसम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः” पात०सू० “स्वविषयसम्प्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार इवेति चित्तनिरोधे चित्तवन्निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवदुपायान्तरमपेक्षन्ते । यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविशमानमनुविशन्ते तथेन्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानीत्येष प्रत्याहारः” भा० । “ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम्” पात०सू० शब्दादिष्व व्यसनमिन्द्रियजय इति केचित् सक्तिर्व्यसनं व्यस्यत्येनं श्रेयस इति अविरुद्धा प्रतिपत्तिर्न्याय्या शब्दादिसम्प्रयोगः स्वेच्छयेत्यन्ये रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यं शब्दादिज्ञानमिन्द्रियजय इति केचित् चित्तैकाग्र्यादप्रतिपत्तिरेवेति जैगीषव्यः । ततश्च परमा त्वियं वश्यता यच्चित्तनिरोधे निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवत् प्रयत्नकृतमुपायान्तरमपेक्षन्ते योगिनः इति” भा० ।

अत्र चित्तस्यैव प्रत्याहारेऽन्येन्द्रियस्य प्रत्याहारोऽर्थसिद्ध इति बोध्यम् तत्फलञ्च । मनुना उक्तम् “प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्” । प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्य गृह्यन्ते वर्णा अनेन प्रति+आ+हृ–करणे घञ् । “आदिरन्त्येन सहेता” पा०सूत्रोक्ते २व्याकरणप्रसिद्धे संज्ञायां च यथा “अण् इति अ इ उ ण्” इति वर्णानां ग्रहणम् एवं सुप् तिङ्प्रभृतिष्वपि स्वादीनां तिबादीनाञ्च ग्रहणमिति । “प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमिति” तेन अच् प्रत्याहारे चकारादीनां न ग्रहणम् बोध्यम् । भावे घञ् । ३उपादाने पु० अमरः । [वाक्येन ४निराकृते च ।

प्रत्युक्त त्रि० प्रति+वच–कर्मणि क्त । १उत्तरिते प्रतिवा-

प्रत्युक्ति स्त्री प्रति+वच–भावे क्तिन् । प्रतिवाक्यकथने शब्दर०

प्रत्युज्जीवन न० प्रति+उद्+जीव–भावे ल्युट् । पुनर्जीवने मरणोत्तरं पुनर्जीवने । “रसविच्छेदहेतुत्वात् मरणं नैव वर्ण्यते । वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः” सा०द० । यथा कादम्बरीपत्रके तद्वर्णनम् ।

प्रत्युत अव्य० प्रति–उत द्व० १स्वपक्षस्थापनाय परपक्षनिराकरणाय वा उक्तस्य तद्वैपरीत्यभावे २वैपरीत्यमात्रे च “न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलङ्क्रिया” काव्याद० ।

प्रत्युत्क्रम पु० प्रति+उद्+क्रम–घञ् न वृद्धिः । १युद्धार्थोद्योगे २प्रधानप्रयोजनोद्देशेनाप्रधानारम्भे च अमरः । क्तिन् । प्रत्युत्क्रान्ति तत्रार्थे स्त्री क्षीरस्वामी ।

प्रत्युत्तर न० प्रतिरूपमुत्तरम् प्रा०स० उत्तरस्योत्तरवाक्ये वादिनोपन्यस्तपक्षस्य तद्विरुद्धपक्षप्रतिपादके वाक्ये ।

प्रत्युत्थान न० प्रति+उद्+स्था–ल्युट् । अभ्युत्थाने आगतस्य समाननार्थमासनादुत्थितौ “प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते” मनुः ।

प्रत्युत्पन्नमति त्रि० प्रत्युत्पन्ना तत्कालोचिता मतिर्यस्य । १तत्कालोचितबुद्धौ हेम० । २प्रतिभान्विते जटा० । अनागतविधातृशब्दे १५४पृ० दृश्यम् ।

प्रत्युदाहरण न० प्रतिकूलमुदाहरणं प्रा०स० । उदाहरणस्य वैपरीत्येन उदाहरणे । “अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्” पा०सू० इत्युक्तौ अन्तर्वत्नी पतिवत्नीत्युदाहृत्य “प्रत्युदाहरणन्तु अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी” सि०कौ० ।

प्रत्युद्गम पु० प्रति+उद्+गम–अप् न वृद्धिः । १प्रत्युत्थाने (आगुवाडाइया लोया) प्रतिगमने २च भावे ल्युट् । प्रत्युद्गमन तत्रार्थे न० ।

प्रत्युद्गमनीय न० प्रति+उद्+गम–अनीयर् । १धौतवस्त्रयुग्मे अमरः “गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा” इति कुमारे पाठान्तरं प्रक्षेवेति न दुष्टत्वम् । २सम्प्रस्थानयोग्ये पूजनीये च त्रि० ।

प्रत्युन्नमन न० प्रतिकूलमुन्नमनं प्रा०स० । उन्नमनप्रतिकूले अवनमने । “चक्षुष्याऽप्रपीडिते प्रत्युन्नमनम्” सुश्रुतः नयनचिकित्साङ्गक्रियोक्तौ ।

प्रत्युपकार पु० प्रतिरूपः उपकारः प्रा०स० । १कृतोपकारेण कृते उपकारकस्य उपकारानुरूपे हिताचरणे ।

प्रत्युपदेश पु० प्रतिरूपः उपदेशः प्रा०स० । १उपदेशकस्य प्राप्तोपदेशेन कृते विद्याभेदे कुमा० १।२४

प्रत्युपहार पु० प्रतिरूप उपहारः प्रा०स० । अनुरूपे उपहारे उपढौकनीये द्रव्ये ।

प्रत्युरस अव्य० उरसि विभक्त्यर्थेऽव्ययी० । “प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्” पा० अच् समा० । उरसीत्यर्थे । “सप्तम्यास्थादित्युक्तेः षष्ठ्यर्थ” इति अच् । प्रत्युरस इत्येव ।

प्रत्युलूक पु० प्रतिकूलः उलूकस्य प्रा०स० । १काके भाग० १।१

१४।१३। "प्रत्युलूकः काकः" श्रीधरः। प्रतिरूपः उलूको यस्य रूप्। प्रत्युलूकक उलूकानुरूपे पक्षिभेदे "उलूका प्रत्युलूककान्" हरिवं० ३अ०।

प्रत्युष पु० प्रति+उष–दाहे आधारस्य कर्तृत्वविवक्षायां क। प्रातःकाले मधुरेशः।

प्रत्युषस् न० प्रति+उष–आधारे कसुन्। प्रातःकाले अमरः। "याति ब्रह्मिं पुरस्तादरुणकिरणलये प्रत्युषः पारिजातः" सूर्य्यशतकम्।

प्रत्यूष पु० प्रत्यूषति रुजति कालकान् प्र+ऊष–रुजायां क। १प्रभाते अमरः "प्रत्यूषपवनाधारैः" हरिवं० ८३अ०। अष्टवसुमध्ये २वसुभेदे च जटा०। धरबन्दे २८४७पृ० दृश्यम्। ३सूर्य्ये शब्दर०।

प्रत्यूषस् न० प्रति+ऊष–रुजायाम् असुन् असि वा। प्रभाते अमरः "स्नानमत्यधिकं कार्य्यं प्रत्यूषस्यात्मनो जले" हरिवं० १४अ०। [प्रतिबन्धकत्वात्तथात्वम्।

प्रत्यूह पु० प्रति+ऊह–घञ्। विघ्ने अमरः तस्य ऊहां प्रति

प्रत्यृच अव्य०ऋचमृचं प्रति वीप्सायाम् अव्ययी०अच् समा०। एकैकस्यामृचौ आश्व० ६।४

प्रत्येक अव्य० एकमेकं प्रति वीप्सायामव्ययी०। एकैकमित्यर्थे वीप्सायुते एकशब्दार्थे।

प्रत्येकबुद्ध पु० बुद्धभेदे त्रिका०।

प्रत्वक्षस् त्रि० प्र+त्वक्ष–तनूकरणे असुन्। प्रकर्षेण तनूकारके शत्रुघातिनि ऋ० १।८१।१ भा०।

प्रथ ख्यातौ भ्वा०आ०अक० सेट्। प्रथते अप्रथिष्ट घटा०मित् प्रथयति। भावे अङ् प्रथा। [ति अपप्रथत् त।

प्रथ ख्यातौ अक०विक्षेपे सक०चुरा०उभ०सेट् घटा०। प्रथयति-

प्रथम त्रि० प्रथ–अमच्। १प्रधाने २आद्ये च अमरः। जसि वा सर्व्वनामतास्य प्रथमे प्रथमाः। तस्य भावः ष्यञ्। प्राथम्य आद्यत्वे प्राधान्ये च न०।

प्रथमज त्रि० प्रथमं जायते जन–ड। १पूर्व्वजाते २प्रथमगर्भजाते पुंस्त्री० यजु० १६।२५ जन–क्त। प्रथमजात तत्रार्थे त्रि०

प्रथमवयसिन् त्रि० प्रथमवयोऽस्त्यस्य वा० इनि सान्तत्वात् न पदत्वम्। प्रथमवयोयुक्ते शत० ब्रा० १२।१।७।८स्त्रियां ङीप्।

प्रथमवित्ता स्त्री प्रथमं वित्ता विन्ना लब्धा। प्रथमपरिणीतायां स्त्रियां महिष्याम् कात्या० १६।२।२।१५

प्रथमसाहस पु० "पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः" विष्णु० उक्ते सार्द्धशतपणद्वयरूपे दण्डभेदे

प्रथमाङ्गुलि पुंस्त्री० कर्म०। वृद्धाङ्गुष्ठे "शब्दमयं महामायं प्रथमाङ्गुलियोगतः" प्रथमाङ्गुलिरङ्गुष्ठाङ्गुलिः तन्त्रसारः

प्रथमाश्रम पु० न० कर्म०। ब्रह्मचर्य्याश्रमे "शरीरबन्धः प्रथमाश्रमो यथा" कुमा०।

प्रथा स्त्री प्रथ–घटा० भावे अङ्। ख्यातौ अमरः।

प्रथित त्रि० प्रथ–क्त। १ख्याते अमरः। २स्वारोचिषमनोः पुत्रभेदे पु० हरिवं० ७अ०। ३विष्णौ पु० "अच्युतः प्रथितः प्राणः" विष्णु स०।

प्रथिमन् पु० पृथोर्भावः पृथु+इमनिच् प्रथादेशः। पृथुत्वे स्थूलत्वे। अतिशयेन पृथुः इमनिच्। अतिशयेन पृथुत्वयुते

प्रथिमिनी स्त्री प्रथिमाऽस्त्यस्याः "संज्ञायां मन्त्राभ्याम्" पा० इनि टिलोपः। पृथुत्वयुतस्त्रीभेदे। असंज्ञायां तु मतुप् मस्य वः। प्रथिमवत् इत्येव स्त्रियां ङीप्।

प्रथिवी स्त्री पृथिवी+पृषो०। पृथिव्यां भा० वि० ८४अ०।

प्रथिष्ठ त्रि० अतिशयेन पृथु–इष्ठन् प्रथादेशः। पृथुतरे। तत्रार्थे ईयसुन् प्रथीयस् पृथुतमे स्त्रियां ङीप्।

प्रथु पु० प्रथते प्रथ–उन्। विष्णौ "प्राणदः प्रणवः प्रथुः" विष्णु स०।

प्रथुक पु० प्रथ–बा० उक। पृथुके चिपिटके रायमुकुटः।

प्रदक्षिण न० प्रगतो दक्षिणाम् अत्या० स०। दक्षिणपार्श्वानुगते देवेभ्यः स्वदक्षिणप्रदर्शनेन प्रणामभेदे तत्प्रकारफलादिकं यथा "प्रसार्य्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः। दक्षिणं दर्शयन् पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः। सकृत्त्रिर्वा वेष्टयेच्च देव्याः प्रीतिः प्रजायते। स च प्रदक्षिणो ज्ञेयः सर्व्वदेवौघतुष्टिदः। अष्टोत्तरशतं यस्तु देव्याः कुर्य्यात् प्रदक्षिणम्। सर्वान् कामान् समासाद्य पश्चान्मोक्षमवाप्नुयात्। मनसापि च यो दद्याद्देव्यै भक्त्या प्रदक्षिणम्। प्रदक्षिणाद्युपमन्त्रं नरकाणि न पश्यति" कालिकापु० ७०अ०। "एकं देव्यां रवौ सप्त त्रीणि कुर्य्याद्विनायके। चत्वारि केशवे कुर्य्यात् शिवे चार्द्धं प्रदक्षिणम्" कर्मलोचनम्। "दक्षिणाद्वायवीं गत्वा दिशं तस्माच्च वारुणीम्। ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत्। अर्द्धचन्द्रं महेशस्य पृष्ठतश्च समीरितम्। शिवप्रदक्षिणे मन्त्री अर्द्धचन्द्रक्रमेण तु। सव्यासव्यक्रमेणैव सोमसूत्रं न लङ्घयेत्"। सोमसूत्रं जलनिःसरणस्थानम्। "प्रसार्य्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः। दर्शयेद्दक्षिणं पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः। त्रिधा च वेष्टयेत् सम्यक् देवतायाः प्रदक्षिणम्" तन्त्रसारः।

प्रदक्षिणित् न० प्रदक्षिण+इष्णोच्। प्रदक्षिणशब्दार्थे ऋ०२।४२।१। भाष्ये दृश्यम्। [प्रदत्ते प्रकर्षेण दत्ते।

प्रदत्त त्रि० प्र+दा–कर्मणि क्त वा तादेशाभावे दद्भावः।

प्रदर पु० प्र+दृ–भावादौ अप्। १भङ्गे दारणसाधने २वाणे अमरः। ३विदारे ४स्त्रीणां योनिरोगभेदे मेदि० तन्निदानकर्म च श्वगुभारतोक्तं कर्मविपाकशब्दे १७६८ पृ० दर्शितम्। स च असृग्दराख्यः स्त्रीणां योनिरोगभेदः। तल्लक्षणादि माधवनिदाने उक्तं यथा

"विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च। यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च। असृग्दरं भवेत् सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम्। तस्यातिवृद्धौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा। दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः"। स च चतुर्विधो यथा "तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुःप्रकारं प्रवदन्ति वैद्याः। आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु। सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्त्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात्। रूक्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातार्त्ति वातात् पिशितोदकाभम्। सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं लाजप्रकाशं कुणपं त्रिदोषात्। तच्चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम्"।

प्रदल पु० प्रकर्षेण दलति प्र+दल-अच्। बाणे जटा०

प्रदव पु० दुनोति दु–अच् "दुन्योरनुपसर्गे" पा० अनुपसर्गे इत्युक्तेः न ण। १प्रकृष्टतापके। भावे अप्। २प्रकृततापे पु०

प्रदव्य पु० प्रदवाय हितं वा० यत्। १दावाग्नौ कात्या०श्रौ० २५।४।२२ कर्कः। [२प्रकृष्टदायके त्रि०।

प्रदा स्त्री प्र+दा–भावे अङ्। प्रकृष्टदाने। कर्त्तरि क।

प्रदान न० प्र+दा–भावे ल्युट्। प्रकृष्टदाने "प्रदानं स्वाम्यकारणम्" मनुः।

प्रदि त्रि० प्र+दा–"उपसर्गे घोः किः" पा० कि। प्रदानकर्त्तरि

प्रदिग्ध त्रि० प्र+दिह–कर्मणि क्त। १लिप्ते २भर्जनविशेषयुते मांसे न० "मांसं बहुघृतैर्भृष्टं सिद्धा चोष्णाम्बुना शुद्धः। जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते। तदेव घृततक्राढ्यं प्रदिग्धं समिजातकम्" शब्दच०।

प्रदिव् त्रि०प्रकर्षेण दीव्यति प्र+दिव–क्विप्। १प्रकर्षेण द्योतमाने ऋ० १।१२८।५ भा०व०। २प्रकृष्टदिने स्त्री ३पूर्वदिने ऋ० १।४७।१। ४पुरातने निघण्टुः बहुव०।

प्रदिश् स्त्री दिशोरन्तरालं प्रगता दिक् प्रा०स०। विदिशि दिशोरन्तरालदिशि जटा०।

प्रदीप पु० प्र+दीप–अच्। दीपे अमरः। दीपशब्दे ३६०५ पृ० दृश्यम्। तत्र हितः अपूपा० छ। प्रदीपीय तद्धिते त्रि० पक्षे यत्। प्रदीप्य तत्रार्थे

प्रदीपन पु० प्रदीप्यते प्र+दीप–ल्यु। १स्थावरे २विषभेदे तल्लक्षणं राजनि० उक्तं यथा "वर्णतो लोहितो यः स्यात् दीप्तिमान् दहनप्रभः। महादाहकरः पूर्वैः कथितः स प्रदीपनः"। णिच्–ल्यु। ३प्रकाशके त्रि०।

प्रदुह् त्रि० प्र+दुह–सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् पा० प्रकर्षेण दोग्धरि पदत्वेऽस्य हस्य घत्वे दस्य धः। प्रधुक् प्रधुग्भ्यामित्यादि। [न्यकुब्धमिते देशे ३भित्तौ च मेदि०।

प्रदेश पु० प्रा०स०। १एकदेशमात्रे राजनि० २स्थाने तर्ज्ज-

प्रदेशन न० प्र+दिश–भावादौ ल्युट्। १उपदेशे कर्मणि ल्युट्। २राजादेरुपढौकने उपहारे (भेटि) द्रव्ये अमरः

प्रदेश(शि)नी स्त्री प्रदिश्यतेऽनया प्र+दिश-करणे ल्युट् ङीप्। तर्जन्यां तया हि वस्तु निर्दिश्यते। प्रदेशः अङ्गुष्ठादिमध्यस्थानमस्त्यस्य इनि ङीप्। अत्रैव अमरः।

प्रदेह पु० प्र+दिह–भावे घञ्। १प्रलेपे व्रणाद्युपशमार्थं द्रव्यविशेषस्य व्रणादौ २लेपने सुश्रुतः।

प्रदोष पु० प्रक्रान्ता दोषा रात्रिरत्र काले प्रा०ब०। रात्रेः प्रथमभागभेदे तिथिभेदस्य प्रदोषेऽनध्यायः ति०त०उक्तो यथा "सारस्वतादिप्रदोषमाह स्मृतिः "त्रयोदश्याश्चतुर्थ्याश्च सप्तम्या द्वादशीतिथेः। प्रदोषेऽध्ययनं धीमान् न कुर्वीत यथाक्रमम्। सारस्वतो गाणपतः सौरश्च वैष्णवस्तथा" प्रदोषशब्दोऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रिः। रात्रिपर इति निर्णयामृतकृत्। तथा व्रतभेदे रात्रिप्रथमयामपरता हेमाद्रौ व्रत०उक्ता "त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम्। दृष्ट्वेशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः"। इदं प्रदोषव्रतमिति हेमाद्रिः। शिवरात्रिव्रते तु "प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी" हेमाद्रि० स्मृतिः। तत्रैव वत्सः "प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते"। घटिकादण्डद्वयम् "त्रयोदश्यस्तगे सूर्ये चतसृष्वपि नाडिषु। भूतविद्धा तु सा तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेत्" ति०त० वायुपु० वाक्यैकवाक्यत्वात्। तथा च प्रदोषशब्दस्य रात्रिमात्रं रात्रेः प्रथमयामः प्रथमदण्डचतुष्टयं चार्थः कर्मभेदे तस्य ग्राह्यता। तत्रानध्याये शर्वरीमात्रपरता प्रदोषव्रते प्रथमयामपरता शिवरात्रिव्रतादौ दण्डचतुष्टयपरतेति विवेकः। "प्रदोषो रजनीमुखम्" इत्यमरोक्तिः रात्रेः प्रथमप्रहरप्रथमदण्डचतुष्ट-

यपरत्वाभिप्रायेण रात्रिमात्रे भक्तेति बोध्यम् ।

प्रदोषक त्रि० प्रदोषे भवः कालात् ठञं बाधित्वा पूर्वाह्ण त्यादिना वुन् । प्रदोषकालभवे ।

प्रद्युम्न पु० प्रकृष्टं द्युम्नं बलं यस्य । १कन्दर्पे अमरः । स च वासुदेवस्य रुक्मिण्यां जातः हरिवं० ११८अ० । सनत्कुमारांशजातस्य भा० आ० ६७अ० । २वैष्णवागमोक्ते चतुर्व्यूहात्मकविष्णोरंशभेदे च अनिरुद्धशब्दे १६२पृ० चतुर्व्यूहशब्दे २८७८ पृ० च दृश्यम् । मनोर्नड्वलायां जाते ३पुत्रभेदे पु० भाग० ४।१३।१४

प्रद्यो त्रि० प्रकृष्टा द्यौर्दिनं यत्र । प्रकृष्टदिने क्लीवत्वे ह्रस्वः प्रद्यु तस्य क्लीव एव ह्रस्वत्वेन गन्तव्येऽपि भाषितपुंस्कत्वाभावात् टाद्यचि न पुंवत् प्रद्युना इत्यादि सि०कौ०सुबो० प्रद्युकाप्रद्युनेत्युदाहृतं तच्चिन्त्यम् । [भा०स० १६अ० ।

प्रद्योत पु० प्र+द्युत-अच् । १रश्मौ हेमा० । २यक्षभेदे पु०

प्रद्योतन पु० प्र+द्युत-"अनुदात्तेतश्च हलादेः" पा० युच् । १सूर्य्ये हेमा० । २द्योतनशीले त्रि० । भावे ल्युट् । ३दीप्तौ न० ।

प्रद्रव पु० प्रकृष्टो द्रवः प्रा०स० । पलायने अमरः ।

प्रद्राणक त्रि० प्र+द्रा-कुत्सितायां गतौ क्त स्वार्थे क । कुत्सितां गतिं प्राप्ते अन्त्यावस्थां प्राप्ते "उपस्थितं चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवाच" छा०उ० "प्रद्राणकः कुत्सितां गतिं गतोऽन्त्यावस्थां प्राप्त इत्यर्थः" भा० ।

प्रद्राव पु० प्र+"प्रद्रुस्रुस्रुवः" पा० अपं बाधित्वा घञ् । पलायने अमरः । घाथादि० अन्तोदात्तताच ।

प्रद्राविन् त्रि० प्र+द्रु-ताच्छील्ये णिनि । पलायनशीले ।

प्रद्वार न० प्रगतं द्वारं प्रा०स० । द्वारप्रान्तभागे

प्रधन न० प्र+धा-क्यु । १युद्धे अमरः । प्रकृष्टं धनमस्य । २प्रकृष्टधनयुक्ते त्रि० । निघण्टौ संग्रामनामसु सङ्ग्रमे इत्यत्र प्रधने" पाठान्तरम् । एदन्तमव्ययं तत्रार्थे ।

प्रधमन न० प्र+घ्मा० धम-ध्वाने भावे ल्युट् । सुखमारुतव्यापारभेदे सुश्रुतः ।

प्रधा स्त्री प्र+धा-भावे अङ् । १निधाने २दक्षसुतायां कश्यपपत्नीभेदे भा०आ०६५अ० । प्रधाया अपत्यं ढञ् । प्राधेय तदपत्ये पुंस्त्री० । "प्राधेयास्तपसांगणाः" मार्क० तत्कन्याश्च अनवद्यादयोऽप्सरसः भा०आ० ६५अ० ।

प्रधान न० प्र+धा-ल्युट् । सांख्यमतसिद्धायाम् सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मिकायां १प्रकृतौ प्रकृतिशब्दे दृश्यम् । तत्कार्य्ये २बुद्धितत्त्वे ३परमात्मनि ४प्रज्ञायां ५पूर्वचिवे च । ६सेनापत्यध्यक्षे पु० ७श्रेष्ठे त्रि० अमरः "सेनाध्यक्षः प्रधानः स्यात्" अस्य पुंस्त्वमिति बोपालितः ।

प्रधानधातु पु० कर्म० । चरमधातौ वीर्य्ये शुक्रे त्रिका० । शुक्रस्य चरमधातुत्वम् चक्रशब्दे ५५८पृ० उक्तं दृश्यम् ।

प्रधि पु० प्रधीयन्ते काष्ठान्यत्र प्र+धा-आधारे कि । चक्रावयवकाष्ठसङ्गमस्थाने रथनाभौ अमरः ।

प्रधी त्रि० प्रकृष्टा धीर्यस्य । १प्रकृष्टबुद्धियुक्ते प्रा०स० २प्रकृष्टायां बुद्धौ स्त्री । प्रकृष्टं ध्यायति ध्यै-कर्त्तरि क्विप् । ३प्रकृष्टध्यानकर्त्तरि त्रि० । तत्र तृतीयार्थे गतिपूर्वकत्वात् यण् प्रध्यः प्रध्या इत्यादि आद्ययोस्तु प्रशब्दस्य धाप्रत्ययेऽपसर्गत्वाभावात् न यण् किन्तु इयङ् । प्रधियौ इत्यादीत्यन्ये सि०कौ० तु "हरिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् पदान्तरं विनाऽपि स्त्रियां वर्त्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात् लिङ्गान्तरानभिधायकं तदिति कैमटमते पुंवद्रूपम् प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति विशेषः" इत्युक्तम् ।

प्रधूपित त्रि० प्र+धूप-क्त । सन्तापिते "व्यसनप्रधूपिताम्" इति कुमारः । ज्योतिषोक्तायां २सूर्य्यगन्तव्यायां दिशि स्त्री । तत्र प्रधूमिता इति पाठान्तरम् । [तावस्थायाञ्च ।

प्रध्वंस पु० प्र+ध्वन्स-भावे घञ् । १नाशे सांख्यमते २अतीप्रध्वस्त त्रि० प्र+ध्वन्स-क्त । १नाशप्रतियोगिनि २अतीते च ३मन्त्रभेदे पु० "एकोनविंशत्यर्णो वा यो मन्त्रस्तारसंयुतः । हृल्लेखाङ्कुशबीजाढ्यं प्रध्वस्तं तं प्रचक्षते" तन्त्रसा० ।

प्रनप्तृ पु० प्रगतो नप्तारं जनकतया अत्या०स० । पौत्रपुत्रे प्रपौत्रे उज्ज्वलद० । [प्रकर्षेण नर्द्दनकर्त्तरि ।

प्रनर्द्दक त्रि० प्र+नर्द-ण्वुल् णोपदेशत्वाभावात् न णत्वम् ।

प्रनष्ट त्रि० प्र+नश-क्त षान्तत्वाभावात् न णत्वम् । नाशप्रतियोगिनि "प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा त्र्यब्दं निधापयेत्" मनुः ।

प्रना(णा)यक त्रि० प्रकृष्टो नायकोऽस्य प्रशब्दस्य नयतिं प्रति उपसर्गत्वाभावात् न णत्वम् । प्रकृष्टनायकयुक्ते । प्र+नी-ण्वुलि तु णत्वम् । प्रणयकारके इति भेदः ।

प्रपच पु० प्रगतः पचम् अत्या०स० । पचने भा०द्रो० २०अ० ।

प्रपञ्च पु० प्र+पचि-आधारे घञ् । १विस्तारे २वैपरीत्ये ३प्रतारणे । कर्त्तरि पचा०अच् । ४संसारे च अमरः । तत्र वैपरीत्यं भ्रमो माया वेति स्वामी ।

प्रपञ्चित प्र+पन्च-णिच्-कर्मणि क्त । १विस्तारिते २प्रतारिते भ्रान्तिज्ञानविषयतया ३भ्रमादिते च भाग० १०।१४अ० ।

प्रपतन न० प्रपतत्यस्मात् प्र+पत—भीमा० अपादाने ल्युट्। १पतनापादाने तटादौ। भावे ल्युट्। प्रकर्षेण २पाते तत्प्रयोजनमस्य छ। प्रपतनीय प्रपातसाधने त्रि०।

प्रपथ पु० प्रकृष्टः पन्थाः प्रकृष्टः पन्था यत्र वा अच्समा०। १प्रकृष्टमार्गे २तद्युक्ते त्रि० ऋ०१।१६६।८ [स्त्री राजनि०।

प्रपथ्य त्रि० प्रकृष्टं पथ्यं प्रा०स०। १अत्यन्तहिते २हरीतक्यां

प्रपद न० प्रारब्धं पदम् प्रा०स०। पादस्याग्रभागे अमरः। प्रपदं व्याप्नोति ख। प्रपदीन पादाग्रव्यापके त्रि० आप्रपदीनशब्दे माघः ३।१२उदा०दृश्यम्। [इति शब्दो।

प्रपन्न त्रि०प्र+पद-क्त। शरणागते "प्रपन्नार्त्तिहरे! देवि!"

प्रपन्नाड पु० प्रपन्नान् अलति भूषयति अल-अण् उप०स० लस्य डः। १चक्रमर्दे रत्नमा०। तस्य दद्रुरोगिभिः सेवने तेषां रोगनिवारणेन भूषकत्वात्तथात्वम्।

प्रपा स्त्री प्रपीयतेऽस्यां प्र+पा-घञर्थे क। पानीयशालायाम्। पानीयशालिकाशब्दे ४३०६ पृ० दृश्यम्।

प्रपाठक पु०प्रकृष्टः पाठोऽत्र कप्। १वेदस्याध्यायांशभेदे २ग्रन्थान्यांशभेदे च। [तत्रे राजनि०।

प्रपाणि पु० प्रकृष्टः पाणिः प्रा०स०। करस्याधोभागे पाणि-

प्रपात पु० प्रपतत्यस्मात् पत-अपा०घञ्। १तटरहिते २निरवलम्बे ३पर्वतस्थानभेदे अमरः। ४निर्झरे ५कूले च मेदि० यस्मात् पतने अवस्थानाय क्रियाभेदो न भवति तादृशे स्थाने। भावे घञ्। ७अवस्कन्दे हेमच०।

प्रपानक न० प्रकृष्टं पानमस्य कप्। खण्डमरिचादिमिश्रिते पानीयद्रव्यभेदे "प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत्" यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्व इव कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे सञ्जायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः" सा०द०। रसशब्दे २०८४पृ०दृश्यम्।

प्रपापूरणीय त्रि० प्रपापूरणं प्रयोजनमस्य "छप्रकरणे विशिपूरिपतिरुहिप्रकृतेरनात्" वार्त्ति० छ। प्रपापूरणप्रयोजनके। [शब्दमाला।

प्रपावन न० प्रपेव कामपूरकं वनम्। कामारण्ये वनभेदे

प्रपितामह पु० प्रगतः पितामहं कार्यत्वेन अत्या०स०। १पितामहपितरि अमरः। तस्य पत्नी ङीप् २प्रपितामही तत्पत्न्यां स्त्री "स्वेन भर्त्त्रा सह श्राद्धं माता भुङ्क्ते स्वधामयम्। पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही" दायभागधृतवचनम्। पितामहस्य प्रजापतिजनकस्य चतुर्मुखब्रह्मणः जनके ३परब्रह्मणि "भूर्भुवः स्वस्सरस्तारः स पिता प्रपितामहः" विष्णुस०। "यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" श्रुतेस्तस्य पितामहब्रह्मस्रष्टृत्वात्तथात्वम्। "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः। अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत्। तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्। तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" मनुना सर्वपितामहस्यापि तेन सृष्टत्वात्तस्य तथात्वम्।

प्रपित्वे अव्य० उत्तरायणे निघण्टुः।

प्रपुन्नाड(ट) पु० पुमांसं नाटयति नडयति नड—भ्रंशे नट-अवस्यन्दने वा अण् प्रकृष्टः पुन्नाडः (पुन्नाटः) प्रा०स०। १चक्रमर्दे (चाकुन्दा) वृक्षे। डस्य लत्वे प्रपुन्नालोऽप्यत्र। २दद्रुमर्दने अमरः। पृषो० प्रपुनाड (पुपुन्नड) इत्येतावपि तत्रार्थे अमरे पाठान्तरम्।

प्रपूरिका स्त्री प्रकर्षेण पूर्यते कण्टकैः पूर—कर्मणि घञ् स्वार्थे क टाप् कापि अत इत्त्वम्। १कण्टकार्य्याम् हेमचन्द्रः २प्रकर्षेण पूरके त्रि०।

प्रपूर्वग पु० प्रकृष्टः पूर्वगः पूर्ववर्त्ती प्रा०स०। सृष्टेः प्राग्वर्त्तिनि १परमेश्वरे "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः तस्य तथात्वम्। तद्रूपेण ध्येये २अश्विनीकुमारद्वये द्वि०व०। भा०आ०३अ० अश्विनीकुमारस्तुति।

प्रपौण्डरीक पु० पुण्डरीक+स्वार्थेऽण् प्रकृष्टं तादृशं पुष्पं यस्य। गजमनुष्याणां चक्षुर्हितकारके शालपर्णीतुल्यपत्रके क्षुपभेदे अमरः।

प्रपौण्डरीकाद्य न० "प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः। सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन वा। सर्वानूर्द्ध्वगदान् हन्ति पलितानि च शोधितम्" चक्रपाणिदत्तोक्ते तैलभेदे।

प्रपौत्र पुंस्त्री०प्रगतः कारणतया पौत्रम् अत्या०स०। पौत्रस्य १पुत्रे तत्कन्यायां स्त्री ङीप्।

प्रफर्वी स्त्री प्रकृष्टं पर्व नितम्बस्थानं यस्याः स्त्रिया ङीप् पृषो०। प्रशस्तनितम्बायां स्त्रियां ऋ०१०।८५।१२ भा०। फर्वति गतिकर्मा इति वेददीपः। २प्रकृष्टगतियुक्ते त्रि० यजु०१२। ७६ वेददीपः।

प्रफुल्त(ल्ल) त्रि० प्र+फल—क्त आदित्त्वात् इटोऽभावे उत इत्त्वम् प्र+फुल्ल—विकाशे अच् वा (लत्वयुतः)। विकाशयुते अमरः। "लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्त(ल्ल)म्" रघुटीकायां मल्लिनाथेन द्विधापाठः समर्थितः। [त्रिका०।

प्रबन्ध पु० प्र+बन्ध—भावे घञ्। १सन्दर्भे पद्यादेः २रचने च

प्रबन्धन न० प्र+बन्ध–भावे ल्युट्। प्रकर्षेण ग्रन्थने बन्धने

प्रबन्धकल्पना स्त्री ६त०। "प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः" इत्युक्तलक्षणायामल्पसत्यायां बहुमिथ्याकथायाम् अमरः। [अमरः।

प्रब(व)र्ह त्रि० प्र+बर्ह स्तुतौ (इह) वृद्धौ वा अच्। प्रधाने

प्रबल त्रि० प्रकृष्टं बलमस्य। १प्रकृष्टबलयुते। प्रकृष्टं बलति बल–धान्यावरोधे अच्। २पल्लवे शब्दमाला ३प्रसारिण्यां लतायां स्त्री राजनि०।

प्रबल्हिका स्त्री प्रबल्ह-आच्छादने ण्वुल्। प्रहेलिकायाम् अम० अयमोण्यादिः इन्। प्रबल्हि वा ङीप् प्रबल्ही च तत्रार्थे।

प्रबाल न० प्र+बल–धान्यावरोधे ज्वलादि० ण। १किसलये नवपल्लवे २वीणादण्डे च अमरः। ३रत्नभेदे पु० किं रत्नं कस्य ग्रहस्य प्रीतिकारित्वेन दोषहरं भवतीति प्रश्ने तदुत्तरमाह ज्यो० रत्नमालायां "माणिक्यन्तरणेः सुजातममलं, मुक्ताफलं शीतगोर्माहेयस्य तु विद्रुमो निगदितः, सौम्यस्य गारुत्मतम्। देवेज्यस्य च पुष्परागमसुराचार्यस्य वज्रं, शनेर्नीलं निर्मलमन्ययोर्निगदिते गोमेदवैदूर्य्यके"। "पुंसि क्लीवे प्रबालः स्यात् पुमानेव तु विद्रुमः" भावप्र० अत्रार्थेऽस्य पुंनपुंसकत्वमुक्तं रत्नानां गुणास्तत्रोक्ता यथा "रत्नानि भक्षितानि सुमधुराणि सराणि च। चक्षुष्याणि च शीतानि विषघ्नानि धृतानि च। मङ्गल्यानि मनोज्ञानि ग्रहदोषहराणि च"। युक्तिकल्पतरौ तस्योत्पत्त्यादिकं भेदादिकञ्चोक्तं यथा "सूत उवाच आदाय शेषस्तस्यान्त्रं यमाशाकन्धरादिषु। चिक्षेप तत्र जायन्ते विद्रुमाः सुमहागुणाः। तत्र प्रधानं शशलोहिताभं गुञ्जाजवापुष्पनिभं प्रदिष्टम्। सुनीसकं देवकरोमकञ्च स्थानानि तेषु प्रभवं सुरागम्। अन्यत्र जातञ्च न तत् प्रधानं मूल्यं भवेच्छिल्पिविशेषयोगात्। प्रसन्नं कोमलं स्निग्धं सुरागं विद्रुमं हि तत्। धनधान्यकरं लोके विषार्त्तिभयनाशनम्। परीक्षा पुलकेनोक्ता रुधिराख्यस्य वै मणेः। स्फटिकस्य विद्रुमस्य रत्नज्ञानाय शौनक!" इति गारुडे ८०अ०। "श्वेतसागरमध्ये तु जायते वल्लरी तु या। विद्रुमा नाम रत्नाख्या दुर्लभा वज्ररूपिणी। पाषाणं प्रभजत्येषा प्रयत्नात् कथिता सती। विद्रुमं नाम यद्रत्नमामनन्ति मनीषिणः। ब्रह्मादिजाति भेदेन तच्चतुर्विधमुच्यते। अरुणं शशरक्ताख्यं कोमलं स्निग्धमेव च। प्रबालं विप्रजातिः स्यात् सुखवेध्यं मनोरमम्। जवाबन्धूकसिन्दूरदाडिमीकुसुमप्रभम्। कठिनं स्निग्धदुर्वेधं क्षत्रजातिः तदुच्यते। पलाशकुसुमाभासं तथा पाटलसन्निभम्। वैश्यजातिर्भवेत् स्निग्धं वर्णाढ्यं मन्दकान्तिभम्। विद्रुमं शूद्रजातिः स्याद्दायुवेध्यं तथैव च। रक्तता स्निग्धता दार्ढ्यं चिरद्युति सुवर्णता। प्रबालानां गुणाः प्रोक्ता धनधान्यकराः पराः। हिमाद्रौ यत्तु संजातं तद्रक्तमतिनिष्ठुरम्। तत्र लिप्तो भवेच्चित्वकल्कोऽतिमधुरः स्थितः। तस्य धारणमात्रेण विषवेगः प्रशाम्यति। विवर्णता तु खरता प्रबाले दूषणद्वयम्। रेखा काकपदी विन्दुर्यथा वज्रेषु दोषकृत्"। तथा प्रबाले सर्वत्र वर्जनीयं विचक्षणैः। रेखा हन्याद्यशो, लक्ष्मीमावर्त्तः कुलनाशनः। पट्टलो रोगकृत् ख्यातो विन्दुर्धनविनाशकृत्। त्रासः संजनयेत् त्रासं नीलिका मृत्युकारिणी। मूल्यं शुद्धप्रबालस्य रूप्यद्विगुणमुच्यते। धारणेऽस्यापि नियमो जातिभेदेन पूर्ववत्"। तथा हि "विरूपजातिं विषमं विवर्णं खरप्रबालं प्रवहन्ति ये ये। ते मृत्युमेवात्मनि वै वहन्ति सत्यं वदत्येव कृती मुनीन्द्रः"। तस्य शुभाशुभलक्षणं राजनि० उक्तं यथा "शुद्धं दृढं घनं वृत्तं स्निग्धं गात्रसुरङ्गकम्। समं गुरु सिराहीनं प्रबालं धारयेत् शुभम्। गौरं रङ्गजलाक्रान्तं रक्तकृष्णं सकोटरम्। रूक्षकृष्णं लघु श्वेतं प्रबालमशुभं त्यजेत्"।

प्रबालक पु० यक्षभेदे भा०स० १०अ०।

प्रबालफल न०प्रबाल इव रक्तं फलमस्य। रक्तचन्दने भावप्र० तत्फलस्य प्रबालतुल्यरक्तत्वात् तथात्वम्।

प्रबालाश्मन्तक पु० प्रबाल इवाश्मन्तकः रक्तत्वात्। रक्ताश्मन्तकवृक्षे सुश्रुतः। [राजनि०।

प्रबालिक पु०प्रबालो नवपल्लवोऽस्त्यस्य भूम्ना ठन्। जीवशाके

प्रबाहु पु० प्रगतो बाहुम् अत्या०स०। बाहुमूले इ०सं०५८अ०।

प्रबाहुक अव्य० प्रकृष्टो बाहुरत्र कप् स्वरादि०। १समकाले २ऊर्द्ध्वार्थे च मनोरमा। पृषो०प्रबाहुक् प्रबाहुम् पाठान्तरम् तत्रार्थे अव्य० "प्रबाहुग् जुहोति" तैत्ति०२।६।१।

प्रबुद्ध त्रि०प्र+बुध–कर्त्तरि क्त। १प्रबोधयुते २पण्डिते ३प्रफुल्ले पुष्पादौ च हेमच०। ४जागरिते स्वापरहिते ५भागवतधर्मप्रधाने ऋषभदेवपुत्रभेदे पु० भाग०५।४।११

प्रबोध पु० प्र+बुध–भावाधारादौ घञ्। १निद्रापगमे तस्य प्रकृष्टज्ञानाधारत्वात् तथात्वम्। २यथार्थज्ञाने च।

प्रबोधन न० प्र+बुध–भावे ल्युट्। १यथार्थज्ञाने २निद्रा·

पगमे। प्र+बुध-णिच्-भावे ल्युट्। ३प्रकृष्टबोधने ४उद्दीपने ५पूर्वगन्धस्य न्यूनतायां पुनः सौगन्ध्योत्पादनाय व्यापारभेदे अमरः।

प्रबोधनी स्त्री प्रबोध्यते हरिरत्र प्र+बुध-णिच्-आधारे ल्युट् ङीप्। कार्त्तिकशुक्लैकादश्याम् तत्र शयितस्य हरेरुत्थापनानुकूलव्यापारस्याचरणात्तस्यास्तथात्वम्। अस्या नैकादशीशब्दे तस्याः खण्डभेदस्य माहाता दर्शिता। तन्माहात्म्यं च पद्मपु०उ०ख०१२६अ० उक्तं यथा "ब्रह्मोवाच प्रबोधन्याश्च माहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवर्द्धनम्। मुक्तिदं शुद्धबुद्धीनां शृणुष्व मुनिसत्तम!। तावद्गर्जन्ति तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च। यावत् प्रबोधनी विष्णोस्तिथिर्नायाति कार्त्तिके। अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च। एकेनैवोपवासेन प्रबोधन्यां भवन्ति हि। मेरुमन्दरतुल्यानि पापानि सुबहून्यपि। भस्मसात् कुरुते मर्त्यो हरिबोधन्युपासनात्। पूर्वजन्मसहस्रेषु यत्पापं समुपार्जितम्। जागरणं प्रबोधन्यां दहते तूलराशिवत्। उपवासं प्रबोधन्यां यः करोति समाहितः। विधिवच्च मुनिश्रेष्ठ! यथोक्तं लभते फलम्। यानि कानि च तीर्थानि त्रैलोक्ये संवसन्ति वै। तानि तस्य गृहे सम्यक् कृता येन प्रबोधनी। किं तस्य बहुभिः पुण्यैः सुरलोकसुखप्रदैः। ऊर्जे सन्तोषिता येन संपूर्णा हरिबोधनी। बोधनीं समुपोष्यैव मुक्तिभागी भवेन्नरः। प्रबोधन्यां नरश्रेष्ठ! न पुनर्गर्भमाविशेत्। स्नानं दानं जपो होमः समुद्दिश्य जनार्दनम्। नरैर्यत् क्रियते ऊर्जे प्रबोधन्यां तदक्षयम्। येऽर्चयन्ति नरास्तस्यां भक्त्या विष्णुं जगत्पतिम्। उषित्वा बोधनीं ते तु प्रभवेयुर्दिवौकसः। महाव्रतमिदं पुत्र! महापापौघनाशनम्। प्रबोधन्यां मुने! विष्णोर्विधिवत् समुपोषणम्। स ज्ञानी च स योगी च स तपस्वी जितेन्द्रियः। स्वर्गमोक्षौ च तस्यास्तां य उपास्ते प्रबोधनीम्। यत्तु जन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु। करोति भस्मसाद्विष्णुः प्रबोधन्यां प्रपूजितः। हरिपूजा विधातव्या कार्त्तिके बोधवासरे। गीतशास्त्रविनोदेन प्रबोधन्यान्तु जागरात्। चन्द्रसूर्य्योपरागे च यत् फलं परिकीर्त्तितम्। तस्मात् सहस्रगुणितं प्रबोधन्यां हि जागरात्। स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायश्चार्चनं हरेः। एतस्मात् कोटिगुणितं प्रबोधन्यां हि जागरात्"। स्कान्दे "जन्मप्रभृति यत्पुण्यं नरेणोपार्जितं भुवि। वृथा भवति तत्सर्वं न कृत्वा बोधवासरम्"। "प्रबोधन्याश्च माहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवर्द्धनम्। मुक्तिदं हतबुद्धीनां शृणु त्वं मुनिसत्तम!। तावद्गर्जति विप्रेन्द्र! गङ्गाभागीरथी क्षितौ। यावन्नायाति पापघ्नी कार्त्तिके हरिबोधनी। तावद्गर्जन्ति तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च। यावत् प्रबोधनी विष्णोस्तिथिर्नायाति कार्त्तिके। वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि च। एकेनैवोपवासेन प्रबोधन्यां लभेन्नरः। दुर्लभञ्चैव दुष्प्रापं त्रैलोक्ये सचराचरे। तदपि प्रार्थितं विप्र! ददाति हरिबोधनी। ऐश्वर्यं सन्ततिं प्रज्ञां राज्यञ्च सुखसम्पदः। ददात्युपोषिता विप्र! हेलया हरिबोधनी। मेरुमन्दरतुल्यानि पापान्यत्यूर्जितान्यपि। एकेनैवोपवासेन दहते हरिबोधनी। पृथिव्यां यानि दानानि दत्त्वा यत् फलमाप्नुते। एकेनैवोपवासेन ददाति हरिबोधनी" हरि०वि०।

प्रभञ्जन न० प्रभञ्जति तृणादीन् प्र+भन्ज-युच्। वायौ अमरः। [लतायां स्त्री राजनि०।

प्रभद्र पु० प्रकृष्टं भद्रमस्मात् ५ब०। १निम्बवृक्षे २प्रसारिण्यां

प्रभद्रक न० "भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम्" वृ०र० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

प्रभर्मन् पु० भृ-भावे कर्त्तरि वा मनिन् प्रकृष्टं भर्म भरणं प्रकृष्टो भर्म्मा भर्त्ता ऋत्विक् वा यस्मिन्। १यज्ञे ऋ०८।८२।१ भाष्ये दृश्यम्। प्र+भृ-भावे मनिन्। २प्रकर्षेण भरणे सम्पादने न० ऋ० १।७६।७

प्रभव पु० प्रभवत्यस्मात् "भुवः प्रभवः" पा० भूकर्त्तुरपादाने वाच्ये अप्। १प्रथमप्रकाशस्थाने २अन्यतः सिद्धस्य प्रथमोपलम्भस्थाने हेमच० ३मूले ४मुनिभेदे ५जन्महेतौ। भावे अप्। ६जन्मनि। करणे अप्। ७पराक्रमे मेदि०। ८षष्टिवत्सरमध्ये वत्सरभेदे तत्फलमुक्तं ज्यो०त० भविष्यपु० "बहुतोयास्तथा मेघा बहुशस्या च मेदिनी। बहुक्षीरास्तथा गावो व्याधिरोगविवर्जिताः। प्रशान्ताः पार्थिवाश्चैव प्रभवे परिकीर्त्तिता"। ९विष्णौ पु० "संभवो भावनो भर्त्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः" विष्णुस०।

प्रभवादि पु० प्रभव आदिर्येषाम्। प्रभवप्रभृतिषष्टिसंवत्सरेषु स च गुरुमध्यभोगात् गणनीयः। "ज्योतिर्विद इज्यमध्यात् प्रभवादिश सम्भवम्। ऊचुस्तद्वत् समाद्यादि वर्षाणामपि सम्भवम्" ज्यो०त०। ते च ज्यो०त० फलसहिताः दर्शिता तच्छब्दे तद्वाक्यमुक्तं वक्ष्यते च तदानयनञ्च

ज्यो॰त॰“शकेन्द्रकालः पृथगाकृति २२ घ्नः शशाङ्कनन्दाश्वियुगैः ४२९१ समेतः। शराद्रिवस्विन्दु१८७५हृतः स लब्धः षष्ट्याविशिष्टाः प्रभवादयोऽब्दाः। वर्षवर्जन्तु यच्छेषं सूर्यैः१२ संपूर्य्य खोर्मिभिः६०”(भक्तम्)। प्रभवादिवर्षाण्युपक्रम्य “आद्या तु विंशतिर्ब्राह्मी द्वितीया वैष्णवी स्मृता। तृतीया रुद्रदैवत्या श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत्”। ह॰सं॰८अ॰अन्यथोक्तं गुरुवर्षशब्दे २६२२पृष्ठादावुक्तम्।

प्रभविष्णु त्रि॰ प्र+भू—शीलार्थे इष्णुच्। १प्रभावशीले २विष्णौ पु॰ भा॰अनु॰ ७१अ॰।

प्रभा स्त्री प्र+भा-भावे अङ्। १दीप्तौ राजनि॰। प्र+भा-क। २प्रदीप्तियुते त्रि॰३कुवेरपूर्य्यां स्त्री हेमच॰। ४दुर्गायां स्त्री “प्रभा प्रभानशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्कमालिनी”देवीपु॰ तन्नामनिरुक्तौ। ५सूर्य्यपत्नीभेदे “विवस्वान् कश्यपात् पूर्वमदित्यामभवत् पुरा। तस्य पत्नीत्रयं तद्वत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा। रैवतस्य सुता राज्ञी रैवन्तं सुषुवे सुतम्। प्रभा प्रभावं सुषुवे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मनुम्” मत्स्यपु॰ ११अ॰। ६स्वर्भानोः कन्याभेदे नहुषमातरि हरिवं॰ ३अ॰। ७अप्सरोभेदे भा॰अनु॰ १४२५ श्लो॰ ८गोपीभेदे “दृष्टस्त्वं प्रभया गोप्या युक्तो वृन्दावने वने। प्रभा देहं परित्यज्य जगाम सूर्य्यमण्डलम्” ब्रह्मवै॰प्र॰ ख॰ ९अ॰।

प्रभाकर पु॰ प्रभां करोति कृ-ट। १सूर्य्ये २वह्नौ ३चन्द्रे ४समुद्रे च शब्दर॰। ५अर्कवृक्षे अमरः। ६मीमांसकभेदे स च गुरुत्वेन प्रसिद्धः। अत्रिवंश्ये ७मुनिभेदे हरिवं॰ ३१अ॰। ८कुशद्वीपस्थे वर्षभेदे भा॰भी॰ १२अ॰। अष्टममन्वन्तरे ९देवगणभेदे मार्क॰पु॰ ८०अ॰।

प्रभाकीट पु॰ प्रभान्वितः कीटः शा॰त॰। खद्योते राजनि॰।

प्रभाञ्जन पु॰ शोभाञ्जने त्रिका॰।

प्रभात न॰प्र+भा--भावे क्त प्रकृष्टं भातमत्र वा। १प्रातःकाले अमरः। प्र+भा कर्त्तरि क्त। २प्रभायुक्ते त्रि॰ ३वसुभेदे पु॰। प्रभास इत्यत्र प्रभात इति मिता॰ पाठः। धरशब्दे २८४७पृ॰दृश्यम्। प्रभातकाले दृश्या उक्ता राजवल्लभेन “वैद्यः पुरोहितो मन्त्री दैवज्ञोऽथ चतुर्थकः। प्रभातकाले द्रष्टव्यो नित्यं स्वश्रियमिच्छता” छन्दोगपरि॰ तत्र दृश्यादृश्यानाह यथा “श्रोत्रियं सुभगामग्निं गाश्चैवाग्निचितन्तथा। प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स विमुच्यते। पापिष्ठं दुर्भगां मद्यं नग्नमुत्कृत्तनासिकम्। प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत् कलेरुपलक्षणम्”। प्रभातकाले स्मरणीयाः काशीखण्डे ३५अ॰ दर्शिता यथा “स्वहितं चिन्तयेत् प्राज्ञस्तस्मिंश्चोत्थाय सर्वदा। गजास्यं संस्मरेदादौ तत ईशं सहाम्बया। श्रीकान्तं श्रीसमेतं तु ब्रह्माणत्या कमलोद्भवम्। इन्द्रादीन् सकलान्देवान् वशिष्ठादीन् मुनीनपि। गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः श्रीशैलाद्याखिलान् गिरीन्। क्षीरोदादीन् समुद्रांश्च मानसादिसरांसि च। वनानि नन्दनादीनि धेनूः कामदुघादिकाः। कल्पवृक्षादिवृक्षांश्च धातून् काञ्चनमुख्यतः। दिव्यस्त्रीरुर्वशीमुख्या गरुड़ादीन् पतत्त्रिणः। नागांश्च शेषप्रमुखान् गजानैरावतादिकान्। अश्वानुच्चैःश्रवोमुख्यान् कौस्तुभादीन् मणीन् शुभान्। अरुन्धतीमुख्याः पतिव्रतवतीर्वधूः। नैमिषादीन्यरण्यानि पुरीः काशीपुरीमुखाः। विश्वेशादीनि लिङ्गानि वेदान्टक्प्रमुखानपि। गायत्रीप्रमुखान् मन्त्रान् योगिनः सनकादिकान्। प्रणवादिमहाबीजं नारदादींश्च वैष्णवान्। शिवभक्तांश्च वाणादीन् प्रह्लादादीन् दृढ़व्रतान्। वदान्यांश्च दधीच्यादीन् हरिश्चन्द्रादिभूपतीन्। जननीचरणौ स्मृत्वा सर्वतीर्थोत्तमोत्तमौ। पितरं च गुरुञ्चापि हृदि ध्यात्वा प्रसन्नधीः। ततश्चावश्यकं कर्तुं नैर्ऋतं दिशमाश्रयेत्”। “प्रभातायां तु शर्वर्य्याम्” भार॰नानास्थाने।

प्रभातीर्थ तीर्थभेदे शिवपु॰।

प्रभातोर पु॰ नागभेदे भा॰आ॰ ३५अ॰।

प्रभाव पु॰ प्र+भू—घञ्। राज्ञां कोषदण्डजाते १तेजसि अमरः २तेजसि ३सामर्थ्ये हेमच॰ ४विक्रमे ५शान्तौ ६उद्भवे च मेदि॰। ७स्वारोचिषमनोः पुत्रभेदे मार्क॰पु॰ ६६अ॰। ८वसुभेदे प्रभास इत्यत्र पाठान्तरम् ९प्रभागर्भजाते सूर्य्यपुत्रभेदे प्रभाशब्दे दृश्यम्।

प्रभावज न॰ प्रभावात् जायते जन—ड। प्रभुशक्तिभेदे कोषदण्डाख्यां साध्ये तेजसि।

प्रभावत् त्रि॰प्रभा+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १दीप्तियुक्ते स्त्रियां ङीप्। सा च वज्रनाभासुरस्य २कन्याभेदे। प्रद्युम्नेन तस्याहरणकथा च हरिवं॰ १५२अध्यायादौ दृश्या। ३तापसीभेदे भा॰व॰२८४अ॰। ४कुमारानुचरमातृभेदे भा॰श॰ ४७अ॰। ५अङ्गेश्वरस्य चित्तरथस्य भार्य्यायाम् भा॰अनु॰ ४२अ॰। ६मरुत्तनृपस्य पत्न्यां विदर्भराजदुहितरि मार्क॰ १२२ अ॰। ७अग्निनामकोनविंशत्तत्वाहेन्मातरि ८गणानां वीणायाश्च स्त्री हेमच॰। ९त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे “यस्यां प्रिये प्रथमकमक्षरद्वयं तुर्य्यन्तथा गुरु-

चरमं दशान्तिमम्। सान्त्यं भवेद्यतिरपि चेद्युगषड्भिः सा ललिताङ्गतरुचिरे! प्रभावती” इति श्रुतबोधः।

प्रभाष पु० प्र+भाष–अच्। १अष्टवसुमध्ये वसुभेदे २प्रकृष्टकथके त्रि० जटा०। धरशब्दे ३८१७पृ० दृश्यम्। तत्र षान्तत्वेन पाठः जटाधरसम्मतः।

प्रभास त्रि०प्रभासते प्र+भास–अच्। १प्रकृष्टदीप्तियुते २जैनगणाधिपभेदे पु० हेमच०। ३कुमारानुचरगणभेदे पु०भा० श०४६अ०। ४ऋषिभेदे पु० भा०शा० १६६अ०। ५वसुभेदे पु० हरिवं० ३अ० सान्ततया पाठः। अष्टममन्वन्तरे ६देवगणभेदे पु० मार्कं०पु०८०अ०। ७सोमतीर्थभेदे त्रिका० “पुण्यं प्रभासं समुपाजगाम यत्रोडुराट् यक्ष्मणा क्लिश्यमानः” इत्युपक्रमे एवं तु तीर्थप्रवरं पृथिव्यां प्रभासनात्तस्य तु सः प्रभासः” इत्यादिना तत्तीर्थोत्पत्तिमाहात्म्यादिकथा भा०श०३६अ० आदौ दृश्या।

प्रभासन्त पु० प्र+भास–बा० झ। १परमेश्वरे २रुद्रे च हरिवं० १३१अ०। [त्वात् चरन्मदे २गजे पु० अमरः।

प्रभिन्न त्रि० प्र+भिद्-क्त। १प्रकृष्टभेदयुक्ते प्रभिन्नकटादिस्थल-

प्रभु त्रि०प्र+भू–डु। १स्वामिनि २कार्य्यसम्पादशक्तियुते “निग्रहानुग्रहे शक्तः प्रभुरित्यभिधीयते” इत्युक्ते ३निग्रहानुग्रहसमर्थे ४विष्णौ पु० “प्रभवः प्रभुरीश्वरः” विष्णुसं० “कामः कामप्रदः प्रभुः” तत्रैव नामान्तरं तत्र प्रकर्षेण भवनात् प्रभुरिततिति भाषप्रोक्तेः “सर्वासु क्रियासु सामर्थ्यातिशयात् प्रभुः” भाष्योक्तेश्च व्युत्पत्तिभेदात् नामद्वयम्। ५अष्टमन्वन्तरे देवगणभेदे मार्कं०पु० ८०अ०।

प्रभुत्वाक्षेप पु० अर्थालङ्कारभेदे “धनञ्च बहु लभ्यं ते सुखं क्षेमञ्च वर्त्मनि। न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय! मा स्म गाः। इत्याचक्षाणया हेतून् प्रिययात्रानुबन्धिनः। प्रभुत्वेनैव रुद्धस्तत् प्रभुत्वाक्षेप उच्यते”। “हे प्रिय! ते विदेशगमने इति अध्याहार्य्यं बहुधनं सुखञ्च तथा वर्त्मनि पथि क्षेमं कुशलञ्च लभ्यम्। अत्र च मे प्राणसन्देहः न तव शीघ्रप्रत्यागमनस्य बहुधनलाभस्य च सम्भवादिति भावः। तथापि मास्म गाः मा गच्छ अत्र प्रिययात्रायाः प्रियस्य विदेशगमनस्य अनुबन्धिनः पोषकान् हेतून् आचक्षाणया कीर्त्तयन्त्या कयाचित् स्वाधीनपतिकयेति शेषः प्रभुत्वेन स्वाधीनतया एव पतिः रुद्धः विदेशगमनात् निवर्त्तितः तस्मात् एषः प्रभुत्वाक्षेप उच्यते” प्रेम० टीका।

प्रभुभक्त त्रि० ७तत्। १स्वाम्यनुरक्ते। “बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः। प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः षड्गुणाः शुनः” चाणक्यः। कुलीने उत्तमे २घोटके पु० शब्दच०।

प्रभूत त्रि० प्र+भू-क्त। १प्रचुरे अमरः २उद्गते मेदि० ३भूते ४उन्नते च शब्दर०। ततः गोषदा०अस्त्यर्थे वुन्। प्रभूतक प्रचुरवत्रादियुक्ते त्रि०प्रभूतमाह “आहौ प्रभूतमादिभ्यः” वार्त्ति० ठक्। प्राभूतिक प्रचुरवक्तरि त्रि०। द्वितीयान्तात् प्रभूतशब्दात् आहौ परे धातुनिर्देशे इक् ठक्। एवम् आदिपदात् पर्य्याप्तमाह पार्य्याप्तिक तद्वक्तरि त्रि०।

प्रभूति स्त्री प्र+भू–भावे क्तिन् नित्तकारादिप्रत्यये परे प्रस्य गतेः प्रकृतिस्वरः। प्रकर्षेण भवने।

प्रभ्वन् त्रि० प्र+भू–क्वनिप्। सामर्थ्ययुते स्त्रियां ङीप् “वनोर च” पा० नस्य रः। प्रभ्वरी यजु०२१।२१

प्रभूष्णु त्रि० प्र+भू–ग्स्नु। १प्रभावशीले २क्षमे समर्थे

प्रभृति अव्य० प्र+भृ-क्तिच्। तदारभ्येत्यर्थे। बहु०समासे उत्तरपदस्थः। तदादिके त्रि० अमरः।

प्रभृथ त्रि० प्र+भृ–बा० थक्। प्रकृष्टभरणे ऋ०१।१५२।१२

प्रभेद पु० प्रभिद्यतेऽनेन प्र+भिद्–घञ्। १प्रकारे विशेषे। भावे घञ्। २भेदे अमरः।

प्रभेश्वर पु० तीर्थभेदे शिवपु०।

प्रभ्रंशथु पु० “प्रभ्रश्यते नासिकयैव यत्र सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु। प्राक्सञ्चितो मूर्ध्नि च पित्ततप्तं प्रभ्रंशथुं व्याधिमुदाहरन्ति” सुश्रुतोक्ते नासागतरोगभेदे।

प्रभ्रष्ट त्रि० प्र+भ्रन्श–क्त। भ्रंशयुक्ते संज्ञायां कन्। शिखावलम्बिमाल्ये चूडातोलम्बमानमाल्ये अमरः।

प्रमगन्द पु० ईशुण्यादिलक्षणवृद्धियुतोऽर्थो मामेव गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषामर्थं ददातीति प्रगन्दो वार्द्धुषिकः निरु० प्रगतो मगन्दं कारणतया अत्या०स०। वार्द्धुषिकपुत्रे ऋ० ३।५३।१४ भा०।

प्रमण(न)स् त्रि० प्रकृष्टं मनोऽस्य संज्ञात्वे णत्वम् अन्यत्र णत्वम्। १हर्षयुते अमरः। २सुमनस्के च।

प्रमति पु० प्रतीचीश्वरसुनयन्नृपस्य पुरोहिते कश्यपवंश्ये १ऋषिभेदे मार्कं०पु०११८अ०। २च्यवनर्षेः पुत्रभेदे भा०आ० ५अ०। गृत्समदर्षिवंश्ये वागिन्द्रर्षेः ३पुत्रे ऋषिभेदे भा०अनु०३०अ०। न्टगस्य पुत्रे ४नृपभेदे। तद्वंश्ये वत्सप्रीतेः ५पुत्रे नृपभेदे माग० ८।२।१६। ६प्रकृष्टमतियुक्ते त्रि०।

प्रमत्त त्रि० प्र+मद्–क्त। १अनवधानतायुक्ते प्रमादयुक्ते कर्त्तव्येऽकर्त्तव्यताज्ञानेन अकर्त्तव्ये वा कर्त्तव्यताधिया तत्रावधानशून्ये “मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं

जडम्। प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्म्मवित्” भाग० १।७अ० “मत्तं मद्यादिना, प्रमत्तमनवहितम् उन्मत्तं पइवातादिना जडम् अनुद्यमम्। प्रपन्नं शरणागतम्, विरथं भग्नरथम्” श्रीधरस्वामी। “सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति” मनुः। “सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः परिकीर्त्तितः” ब्रह्मवै०पु० ७अ० उक्ते २सन्ध्यादिहीने च।

प्रमत्तगीत न० प्रमत्तेन गीतम् तत “इत्थम्भूतेन कृतमिति च” पा० क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम्। प्रमत्तेन गीते।

प्रमथ पु० प्रमथ्नाति प्र+मथ–अच्। १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा० आ० ११७अ०। २घोटके ३शिवपारिषदभेदे च शब्दरत्ना० तत्स्वरूपसंख्यादि यथा

“नानारूपधरा ये वै जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः। ते सर्व्वे सकलैश्वर्य्ययुक्ता ध्यानपरायणाः। योगिनो मदमात्सर्य्यदम्भाहङ्कारवर्जिताः। क्षीणपापा महाभागाः शम्भोः प्रीतिकराः पराः। न ते परिग्रहं रागं काङ्क्षन्ति स्म कदाचन। संसारविमुखाः सर्व्वे यतयो योगतत्पराः। ध्यानावस्थं महादेवं परिवार्य्य धृतव्रताः। कृत्वा परिषदं स्थित्वा तिष्ठन्ति विगतक्लमाः। यदैव परमं ज्योतिः चिन्तयत्यम्बिकापतिः। तदैव ते पारिषदाः सर्व्वे संवेष्टयन्ति तम्। ते षोड़श समाख्याताः कोटयो वै धृतव्रताः। सिंहव्याघ्रादिसारूप्या अणिमादिसमायुताः। अपरे कामिनः शम्भोः सुनर्म्मसचिवाः स्मृताः। विचित्ररूपाभरणा जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः। हरस्य तुल्याः रूपेण विशदा वृषभध्वजाः। उमासदृशरूपाभिः प्रमदाभिः समागताः। विचित्रमाल्याभरणा दिव्यस्रग्गन्धभूषणाः। उमासहायं क्रीड़न्तमनुगच्छन्ति भूषिताः। शृङ्गारवेशाभरणा अष्टौ ते कोटयो गणाः। अर्द्धनारीश्वराश्चान्ये ह्यर्द्धनारीश्वरं हरम्। अनुयान्ति महाभागास्तुल्यरूपा हरस्य ये। उमासहायो हि यदा रमते स सुखं हरः। अर्द्धनारीशरीरास्तु द्वारपाला भवन्ति ते। आकाशमार्गं गच्छन्तमनुगच्छन्ति नित्यशः। ध्यानस्थं परिचर्य्यन्ति सलिलादिभिरीश्वरम्। नानाशस्त्रधराः शम्भोर्गणास्तु प्रमथाः स्मृताः। प्रमथ्नन्ति च युद्धेषु युध्यमानान्महाबलान्। ते वै महाबलाः शूराः संख्याता वसुकोटयः। अपरे गायनास्तालमृदङ्गपणवादिभिः। नृत्यन्ति वाद्यं कुर्व्वन्तो गायन्ति मधुरस्वरम्। नानारूपधरास्ते वै संख्यया कोटयस्त्रिकाः। सततं चानुगच्छन्ति विचरन्तं महेश्वरम्। सर्व्वे मायाविनः शूराः सर्व्वे शास्त्रार्थपारगाः। सर्व्वे सर्व्वत्र सर्व्वज्ञाः सर्व्वे सर्व्वत्रगाः सदा। मुहूर्त्तात् सर्व्वभुवनं गत्वाऽऽयान्ति पुनःपुनः। अणिमाद्यष्टकैश्वर्य्ययुक्तास्ते वै महाबलाः। अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः। देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्त्तन्ते त्रिदिवे सदा। तेषां संख्या चैककोटिस्ते सर्व्वे बलवत्तमाः। कुर्व्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं गणाः। विध्वंसयन्ति पापिष्ठान् धर्म्मिष्ठान् पालयन्ति च। अनुगृह्णन्ति सततं धृतपाशुपतव्रतान्। विघ्नांश्च सततं हन्ति योगिनां प्रयतात्मनाम्। षट्त्रिंशत् कोटयश्चैते हरस्य सकला गणाः” कालिकापु० २८अ०। तेषामुत्पत्तिकथा तत्रैवाध्याये दृश्या। ४हरीतक्यां स्त्री मेदि०।

प्रमथन न० प्र+मथ–भावे ल्युट्। १वधे २क्षोभने ३विलोड़ने च अमरः।

प्रमथाधिप पु० ६त०। शिवे अमरः प्रमथपत्यादयोऽप्यत्र।

प्रमथित न० प्रकर्षेण मथितम्। १निर्जलतक्रे राजनि०। २प्रकर्षेण मथिते त्रि०।

प्रमद पु० प्र+मद–अप्। १हर्षे अमरः। प्रमाद्यत्यनेन करणे अप्। २धुस्तूरफले न० शब्दच०। कर्त्तरि अच्। ३प्रमत्ते त्रि० मेदि०। ४दैत्यभेदे पु० हरिवं० ३अ०। तृतीयमन्वन्तरे वाशिष्ठे ५सप्तर्षिभेदे पु०।

प्रमदक पु० “प्रमदको योऽयमेव लोकोऽस्ति न परः” इति प्रेप्सुरिति निरु० ६।३२ उक्ते परलोकासत्त्ववादिनि नास्तिकभेदे।

प्रमदकानन न० प्रमद्यतेऽनेन प्र+मद-करणे घञ्। प्रा० स० ६त० “ङ्याप़ोः संज्ञाच्छन्दसोः” पा० ह्रस्वो वा। प्रमदावने राज्ञामन्तःपुरोचिते उद्याने भरतः प्रमदावनादयोऽप्यत्र अमरः।

प्रमदा स्त्री प्रमाद्यत्यनया प्र+मद–करणे अप्। १उत्तमयोषिति अमरः। “नजसजला गुरुश्च भवति प्रमदा” इ० र० उक्ते एकादशाक्षरपादके २वर्णवृत्तभेदे।

प्रमदाकानन न० प्रमदोचितं काननं वनं शा०त०। १राज्ञामन्तःपुरोचितवने भरतः। २प्रमदावन तत्रार्थे शब्दरत्ना०

प्रमद्वरा स्त्री शुनकर्षिमातरि रुरोर्भार्य्यायां भा०आ० ८अ०।

प्रमन्यु पु० प्रियव्रतवंश्ये वीरव्रतस्य भोजायां भार्य्यायां जाते पुत्रे नृपभेदे भाग० ५।१५।१५

प्रमय पु० प्र+मी वधे भावे अच्। वधे हेमच०।

प्रमयु त्रि० प्र+मी वधे कर्त्तरि उन्। हिंसके अथ० ८।१।१६।

प्रमर्द्दन त्रि॰ प्रमर्द्दयति+प्र+मृद-ल्यु । १प्रकर्षेण मर्द्दके २दैत्यभेदे पु॰ हरिवं॰ १६४अ॰ । ३विष्णौ पु॰ "लोहिताक्षः प्रमर्द्दनः" विष्णुसं॰ । तत्र प्रतर्द्दन इति पाठान्तरं तत्रार्थे "प्रलये सर्वभूतानां नाशकत्वात्" भाष्योक्तेस्तस्य तथात्वम् । "तुषित ! महातुषित ! प्रमर्द्दन" भा॰शा॰ ३४अ॰ विष्णुस्तुतौ ।

प्रमा स्त्री प्र+मा--भावे अङ् । १यथार्थज्ञाने भ्रमभिन्ने ज्ञाने तल्लक्षणं तदुत्पत्तौ गुणाश्च भाषा॰ उक्ता यथा "दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् । प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् । सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः । पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत् । शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्य्यस्याथ वा प्रमा । गुणः स्याद्भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा । अथ वा तत्प्रकारं यत् ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम्" भाषा॰। दोषशब्दे ३७६६पृ॰ अप्रकारणं दृश्यम् तथा च तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रमात्वं प्रामाण्यापरपर्य्यायम् तच्च मतभेदेन स्वतोग्राह्यं परतोग्राह्यञ्च तच्च परतोग्राह्यशब्दे ४२३४पृ॰ उक्तम् । तस्य विस्तरस्त्वत्रोच्यते । तत्र न्यायमते "प्रमात्वं न स्वतोग्राह्यं संशयानुपपत्तितः" भाषा॰ व्याकृतञ्च सि॰मु॰ यथा "मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतोग्राह्यमिति वदन्ति । तत्र गुरूणां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपत्वात् तज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यते इति । भट्टानां मते तु ज्ञानमतीन्द्रियम् । ज्ञानजन्या ज्ञातता प्रत्यक्षा । तया च ज्ञानमनुमीयते । मुरारिमिश्राणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते । सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते । विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम् । अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः । तन्मतं दूषयति । न स्वतोग्राह्यमिति । संशयेति । यदि ज्ञानप्रामाण्यं स्वतोग्राह्यं स्यात् तदाऽभ्यासदशोत्पन्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात् । तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः । यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्मिज्ञानाभावात् कथं संशयः । तस्माज्ज्ञानप्रामाण्यमनुमेयम् । तथा हि इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा । इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । एवम् इदं जलज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । न च हेतुज्ञानं कथं जातमिति वाच्यम् । पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतोग्राह्यत्वात् तत्र गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात् । तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्वद्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते संशयानुरोधात् । न च प्रमात्वस्य साध्यस्य प्रसिद्धिः कथमिति वाच्यम् इदंज्ञानप्रमात्वस्य स्वतोग्राह्यत्वात् । न च प्रकारभेदेन प्रामाण्यभेदात् घटत्ववति घटत्वप्रकारादेः कथं प्रसिद्धिरिति वाच्यम् घटत्वप्रकारकत्वस्य स्वविशेष्यकत्वस्य च स्वतोग्राह्यत्वात् । घटस्य च पूर्वमुपस्थितत्वात् घटविशेष्यकं घटत्वप्रकारकमिति ज्ञाने प्रामाण्यस्य बाधकाभावः । व्यवसायपरन्तु प्रामाण्यं न गृह्यते । तत्र संशयसामग्रीसत्त्वे संशयस्यैवोपपत्तेः । किञ्चाभ्यासदशायां तृतीयानुव्यवसायादिना प्रामाण्यस्य स्वत एव ग्रहसम्भवात् प्रथमानुव्यवसायपरं न तद्ग्राहकत्वमिति कल्प्यते संशयानुरोधात् । अत्र प्रामाण्यानुमितौ प्रामाण्यग्रहे न तस्य विषयनिश्चयरूपत्वार्थं तत्र प्रामाण्यग्रहो वाच्यः सोऽप्यनुमित्यन्तरेणेति फलमुखी कारणमुखी वा नानवस्थेति चेन्न अगृहीतप्रामाण्यग्रहकस्यैव निश्चयरूपत्वात् । यत्र च प्रामाण्यसंशयस्तत्रैव परं प्रामाण्यानुमितेरपेक्षया यावदाशङ्कं प्रामाण्यानुमितिरिष्यत एव सर्वत्र तु न संशयः क्वचित् कोट्यनुपस्थितेः क्वचिद्विशेषदर्शनादितः क्वचिद्विषयान्तरसञ्चारादिति सङ्क्षेपः । ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात् प्रमालक्षणे तद्विशेष्यकत्वं विशेषणं व्यर्थम् । न च रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात् तव मते भ्रमस्याभावादिति वाच्यम् । तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्त्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात् । सत्यरजतस्थले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात् तदेव कारणम् । अस्तु वा तत्रापि भेदाग्रह एव कारणमिति । न चाऽन्यथाख्यातिः सम्भवति रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतसन्निकर्षस्याभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति चेन्न सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात् । न च संवादिप्रवृत्तौ तु भेदाग्रहः कारणमिति वाच्यम् लाघवात् प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् । इत्थञ्च रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्ध्यनुरोधेन ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिकल्पनेऽपि न क्षतिः । फलमुखगौरवस्याऽदोषत्वात् । किञ्च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं न कारणबोधोऽपि । अपि च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम् । रङ्गे रङ्ग-

भेदाग्रहे रजते रजतभेदाग्रहेऽन्यथाख्यातिभयात्। त्वन्मते रङ्गे रङ्गभेदाग्रहस्य रजते रजतभेदाग्रहस्य च सत्त्वात् किञ्चानुमितिं प्रति भेदाग्रहस्य हेतुत्वे जलह्रदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहात् अनुमितिर्निर्बाधा। यदि च विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोलके वह्निव्याप्यधूमज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितम्। इत्थम् अन्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। रङ्गं रजततया जानामीत्यनुभवादिति सङ्क्षेपः”।

वेदान्तिमते तस्य स्वतोग्राह्यता वेदान्तपरिभाषायां व्यवस्थापिता यथा “एवमुक्तानां प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वतएव उत्पद्यते ज्ञायते च तथा हि स्मृत्यनुभवसाधारणं संवादिप्रवृत्त्यनुकूलं तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रामाण्यं तच्च ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यं न त्वधिकं गुणमपेक्षते प्रमामात्रेऽनुगतगुणाभावात्। नापि प्रत्यक्षप्रमायां भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षः, रूपादिप्रत्यक्षे आत्मप्रत्यक्षे च तदभावात् सत्यपि तस्मिन् पीतः शङ्ख इति प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वाच्च। अतएव न सल्लिङ्गपरामर्शादिकमपि अनुमित्यादिप्रमायां गुणः असल्लिङ्गपरामर्शादिस्थलेऽपि विषयाबाधेनानुमित्यादेः प्रमात्वात्। न चैवमप्रमापि प्रमा स्यात् ज्ञानसामान्यसामग्र्या अविशेषादिति वाच्यं दोषाभावस्यापि हेतुत्वाङ्गीकारात्। न चैवं परतस्त्वम् “आगन्तुकभावकारणापेक्षायामेव परतस्त्वात्” ज्ञायते च प्रामाण्यं स्वतः, स्वतोग्राह्यत्वञ्च दोषाभावे सति यावत्स्वाश्रयग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वम्। स्वाश्रयो वृत्तिज्ञानं तद्ग्राहकं साक्षिज्ञानं तेनापि वृत्तिज्ञाने गृह्यमाणे तद्गतं प्रामाण्यमपि गृह्यते। न चैवं प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिः तत्र संशयानुरोधेन दोषस्यापि सत्त्वेन दोषाभावघटितस्वाश्रयग्राहकाभावेन तत्र प्रामाण्यस्यैवाग्रहात्। यद्वा यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वयोग्यत्वं स्वतस्त्वं संशयस्थले प्रामाण्यस्योक्तयोग्यतासत्त्वेऽपि दोषवशेनाग्रहात् न संशयानुपपत्तिः। अप्रामाण्यन्तु न ज्ञानसामान्यसामग्री प्रयोज्यं प्रमायामप्यप्रामाण्यापत्तेः किन्तु दोषप्रयोज्यं नाप्यप्रामाण्यं यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यम् अप्रामाण्यघटकतदभाववत्त्वादेर्वृत्तिज्ञानानुपनीतत्वेन साक्षिणा ग्रहीतुमशक्यत्वात् किन्तु विसंवादिप्रवृत्त्यादिलिङ्गकानुमित्यादिविषय इति परत एवाप्रामाण्यमुत्पद्यते ज्ञायते चेति”। अधिकं प्रमाणशब्दे दृश्यम्।

प्रमाण न० प्र+मा—भावे करणे वा ल्युट्। १प्रमारूपज्ञाने २विष्णौ “प्रमाणं प्राणनिलयः” विष्णुस०। प्रमाणं “प्रज्ञानं ब्रह्मेति” श्रुतेस्तस्य ज्ञानरूपत्वात् तथात्वम् “प्रमाणं बीजमव्ययम्” विष्णुस० प्रत्यक्षादिप्रमाणरूपत्वात्तस्य तथात्वं व्युत्पत्तिद्वययोगात् नामद्वयम्। ३सत्यवादिनि ४इयत्तायां परिच्छेदे ५हेतौ ६प्रमातरि च मेदि०। ७प्रमितिकरणे चक्षुरादौ “यस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य प्रवृत्तिः स प्रमाता स येनार्थं प्रमिणोति तत्प्रमाणम्” वात्स्या० “तच्च साधनाश्रयव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमाणमिति” सर्वद०अक्षपाददर्शने। “तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रकर्षविशिष्टज्ञानकरणत्वम्” गौ०वृ०। “अनुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नप्रमावृत्तिकार्य्यतानिरूपितकारणताशालित्वे सति व्यापारवत्त्वम् तत्त्वम्” तर्कप्रकाशे शितिकण्ठः। प्रमाणत्वं च अनधिगतार्थकानुभवकारणत्वम्। तच्च अगृहीतग्राहीतरानुभवकारणत्वम्। स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयकेतरतद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारकानुभवकारणत्वमिति यावत् न्यायकुसुमाञ्जलिटी०। “यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन समानाकारनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयान्ययथार्थज्ञानस्यैवागृहीतग्राहित्वेन प्रमात्वात् अतएव धारावाहिप्रत्यक्षव्यक्तीनां समानाकारग्रहोत्तरवर्त्तित्वेऽपि न तासां प्रमात्वहानिः हानिस्तु समानाकारानुभवसन्तत्यानां स्मृतीनामिति” शब्द०प्र०। न्यायनये चत्वारि प्रमाणानि। प्रत्यक्षम्। अनुमानम्। उपमानम्। शब्दः गौ०सू०। प्रकारान्तरेण प्रमाणं द्विविधम् “शब्दोपजीवि शब्दानुपजीवि” कुसुमाञ्जलिटी०। प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमिति चार्वाकाः सङ्गिरन्ते। प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे प्रमाणे इति वैशेषिका बौद्धा आर्हताश्च। प्रत्यक्षं शब्दश्चेति द्वे प्रमाणे इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य्याः। प्रत्यक्षमनुमानमाप्तवचनमिति त्रीणि प्रमाणानीति सांख्या वेदान्तिनश्च। प्रत्यक्षानुमानोपमानानि त्रीणीति नैयायिकैकदेशिनः। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा अर्थापत्तिश्चेति पञ्च प्रमाणानीति प्राभाकराः। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा अर्थापत्तिरनुपलब्धिश्चेति षट्प्रमाणानीत्यपरे भाट्टावेदान्तिभेदाश्च। सम्भवैतिह्ये अप्यतिरिक्ते प्रमाणे इति पौराणिकाः। चेष्टाप्यतिरिक्तं प्रमाणमिति तान्त्रिकाः। तत्र सांख्यपातञ्जलवेदान्तिमते अन्तःकरणवृत्तीनां पौरुषेयचित्तवृत्तिप्रकाशरूपबोधे करणत्वम् अन्तःकरणवृत्तिषु च ज्ञानत्वारोपेण तत्करणत्वमिन्द्रियाणामिति

भेदः। यथोक्तं सां॰प्र॰भा॰ "प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः। प्रमाऽर्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम्। प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते। साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम्। अतः स्यात् कारणाभावाद्वृत्तेः साक्ष्येव चेतनः। विष्ण्वादेः सर्वसाक्षित्वं गौणं लिङ्गाद्यभावतः"। "प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्राः स्मृतयः" पात॰सू॰ "इन्द्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तूपरागात् तद्विषयसामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणं प्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणं, फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः" भाष्यम् "अनधिगततत्त्वबोधः पौरुषेयो व्यवहारहेतुः प्रमा तत्करणं प्रमाणम्। ननु पुरुषवर्त्ती बोधः कथं चित्तगतायावृत्तेः फलं न हि खदिरगोचरव्यापारेण परशुना पलाशे छिदा क्रियते इत्यत आह अविशिष्ट इति। न हि पुरुषगतो बोधो जन्यते अपि तु चैतन्यमेव बुद्धिदर्पणप्रतिबिम्बितं बुद्धिवृत्त्या अर्थाकारया तदाकारतामापाद्यमानं फलम्। तच्च तथाभूतं बुद्धेरविशिष्टं बुद्ध्यात्मिका वृत्तिः वृत्तिश्च बुद्ध्यात्मिकेति सामानाधिकरण्याद्युक्तः प्रमाणफलभाव इत्यर्थः" विव॰। प्रमाणस्य भावः ष्यञ् प्रामाण्य न॰ तल् प्रमाणता स्त्री त्व प्रमाणत्व न॰ प्रमाणभावे प्रमितिकरणत्वे प्रमात्वे च। उद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्थले प्रमाणशब्दस्य प्रमाकरणपरत्वे क्वचिदेकवचनता यथा "वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणम्" इत्यादौ। क्वचित्तु बहुवचनता यथा "प्रत्यक्षानुमानोपमानागमाः प्रमाणानि" गौ॰सू॰। तत्र पूर्वत्र शास्त्रत्वरूपप्रमात्वजातेरेकत्वात् एकवचनत्वम्। उत्तरत्र प्रत्यक्षत्वादिजातिचतुष्टयकरणानां बहुत्वात् बहुवचनता इति प्रमाणव्युत्पादे गदाधरेण प्रपञ्चितम् तत्र दृश्यम्। सामान्यत्वात् क्लीवतैवास्य। क्वचित्तु विशेषपरत्वे स्त्रीत्वपरता यथा प्रमाणी। स्त्री प्रमाणी यस्य ब॰व्री॰ "अप् पूरणीप्रमाण्योः" पा॰अप्समा॰ न कप्। स्त्रीप्रमाण इत्येव सि॰कौ॰। ८परिमाणभेदे च। "प्रमाणे मात्रज्द्वयसज्दघ्नचः" पा॰ वृत्तौ दृश्यम्।

प्रमाणबाधितार्थक पु॰ प्रमाणेन बाधितोऽर्थो यस्य कप्। तर्कभेदे तर्कशब्दे ३२५५ पृ॰ दृश्यम्।

प्रमाणिक त्रि॰ प्रमाणं सिद्धिहेतुतयाऽस्त्यस्य ठन्। प्रमाणसिद्धे "प्रमाणिका जरौ लगौ" छ॰र॰ उक्ते अष्टाक्षरपादके २छन्दोभेदे स्त्री। ३परिमाणभेदयुते मध्यमाकुञ्चकूर्परान्तरमितपरिमाणयुते हस्ते हेमच॰।

प्रमातामह पु॰प्रगतो मातामहं कार्यत्वेन अत्या॰स॰। १मातामहस्य पितरि अमरः। तस्य पत्नी ङीप्। प्रमातामही २तत्पत्न्यां स्त्री।

प्रमातृ त्रि॰ प्रमिणोति प्र+मि—तृच्। प्रमाज्ञानकर्त्तरि। न्यायनये "यस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य प्रवृत्तिः स प्रमाता" वात्स्या॰। सांख्यमते शुद्धचेतनो वृत्तिसाक्षी सः। प्रमाणशब्दे तद्वाक्यम् दृश्यम्। वेदान्तिमते "मेयातीतो विशुद्धो मुनिभिरभिहितो मोहसंक्रान्तमूर्त्तिः साच संवित् प्रमा तत्प्रतिफलितवपुर्गीयतेऽसौ प्रमाता" इत्युक्तदिशा अन्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितं तदवच्छिन्नं वा चैतन्यमेव प्रमाता।

प्रमाथ पु॰प्र+मथ-भावे घञ्। १बलाद् हरणे २प्रपीडने च। बा॰ कर्त्तरि ण। ३कुमारानुचरभेदे भा॰ श॰ ४६अ॰। स्वार्थे अण्। ४शिवपारिषदप्रमथगणे पु॰हरिवं॰१८१अ॰ ५धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु॰ भा॰द्रो॰ १५७अ॰।

प्रमाथिन् त्रि॰ प्रमथ्नाति प्र+मथ—णिनि। १बलाद् हारके २पीडके च। "इन्द्रियाणि प्रमाथीनि" गीता। स्त्रियां ङीप्। सा च ३अप्सरोभेदे भा॰आ॰ १२४अ॰। ४राक्षसभेदे पु॰ भा॰ व॰ २८४अ॰

प्रमाद पु॰ प्र+मद—घञ्। १कर्त्तव्ये अकर्त्तव्यत्वधिया ततो निवृत्तौ अकर्त्तव्ये कर्त्तव्यत्वधिया तत्र प्रवृत्तौ वा अनवधानतायाम् अमरः। अनवधानताशब्दे १५२पृ॰दृश्यम्। स च तमोगुणकार्य्यः तमसशब्दे ३२३५ पृ॰ दृश्यम्। तस्य समोहरूपत्वात्तत्कार्य्यत्वं बोध्यम्।

प्रमादवत् पु॰ प्रमादोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १प्रमादयुते २असमीक्ष्यकारिणि जटा॰।

प्रमादिन् त्रि॰ प्रमादः नित्ययोगे इनि न तु अस्त्यर्थे एकाक्षरकृदन्तात् तस्य निषेधात्। नित्यप्रमादयुते "एकः प्रमादी स कथं न हन्यते" श्रीधरधृतवाक्यम्।

प्रमापण न॰ प्र+मीञ्—हिंसायां स्वार्थे णिच्—आत्वे पुक् ल्युट्। मारणे अमरः।

प्रमायुक त्रि॰प्र+मी—ताच्छील्ये उकञ्। प्रमरणशीले "न चास्य प्रियं प्रमायुकं भवति" छ॰उ॰। "प्रमायुकं मरणशीलम्" भा॰। [च जटा॰। २परिमिते।

प्रमित त्रि॰ प्र+मि—क्त वा क्त। १ज्ञाते २प्रथमावधारिते

प्रमिताक्षरा स्त्री प्रमितानि परिमितानि अक्षराणि यस्याम्। सिद्धान्तशिरोमणिव्याख्यानरूपायां टीकायां मथुरानाथकृतचिन्तामणिटीकाभेदे च "प्रमिताक्षरा सजसतै-

मुदिता" वृ०र० उक्ते द्वादशाक्षरपादके १वर्णवृत्तभेदे ।

प्रमिति स्त्री प्र+मि—मा—वा क्ति । प्रमाज्ञाने अमरः ।

प्रमीढ त्रि॰ प्र+मिह—क्त । १मूत्रिते २घने च मेदि॰ ।

प्रमीत त्रि॰ प्र+मीञ् हिंसायां क्त । १मृते "प्रमीतौ पितरौ यस्य" इति स्मृतिः । २यज्ञार्थे हतपशौ पु॰ अमरः ।

प्रमीला स्त्री प्र+मील—भावे अ । तन्द्रायाम् अमरः ।

प्रमुख न॰ प्रकृष्टं मुखमारम्भः । १तदादित्वे त्रिका॰ प्रकृष्टं मुखमस्य । २प्रथमे ३प्रधाने अमरः ४मान्ये ५श्रेष्ठे च त्रि॰ मेदि॰ ६पुन्नागवृक्षे पु॰ शब्दरत्ना॰ ७समूहे पु॰ शब्दच॰ । बहु॰ । उत्तरपदस्थः । तदादिके त्रि॰ ।

प्रमुच पु॰ १ऋषिभेदे भा॰शा॰ २०८अ॰ । प्रमुञ्चति प्र+मुच—क । २प्रकर्षेण मोक्तरि त्रि॰ ।

प्रमुचु ऋषिभेदे भा॰अनु॰ १५०अ॰ ।

प्रमुद् त्रि॰ प्रकृष्टा मुद् यस्य । १हृष्टे २हर्षयुक्ते अमरः । ३देवभेदे पु॰ यजु॰ ३०।१०। भा॰मु॰। ४प्रकृष्टहर्षे स्त्री ।

प्रमुदित त्रि॰प्र+मुद—कर्त्तरि क्त ।१हृष्टे २हर्षयुक्ते अमरः ।

प्रमुदितवदना स्त्री "प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ" वृ०र० उक्ते द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे । [युक्ते स्थाने

प्रमृग अव्य॰ प्रकृष्टा मृगा यत्र तिष्ठ॰ अव्ययी॰। प्रकृष्टमृग-

प्रमृत न॰ प्रकृष्टं मृतं प्राणिहिंसितं यत्र । मनूक्ते कर्षणरूपे जीवनोपायभेदे "मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्" मनुः । "कर्षणस्य भूमिगतप्रचुरप्राणिमरणनिमित्तत्वात् बहुदुःखफलकं प्रकर्षेण मृतमिव प्रमृतम्" कुल्लू॰ ।

प्रमेय त्रि॰ प्र+मा—कर्मणि यत् । १प्रमाज्ञानविषये पदार्थे २परिच्छेद्ये ३अवधार्य्ये च । तत्र वेदान्ते शुद्धचैतन्यं प्रमेयम् अन्यस्याध्यासमूलकत्वेन व्यवहारिकप्रमाज्ञानविषत्वेऽपि न परमार्थप्रमेयत्वम् । न्यायनये "आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्" गौ॰सू॰ उक्ताः आत्मादयः । प्रमेयत्वं च केवलान्वयि सर्वेषामीश्वरज्ञानरूपप्रमाविषयत्वात् ।

प्रमेह पु॰ प्र+मिह—आधारे करणे वा घञ् । रोगभेदे तल्लक्षणभेदादिकं भावप्र॰ उक्तं यथा

"आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि । नवान्नपानं गुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वम् । मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च क्लेदं कफोवस्तिगतं प्रदूष्य । करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि । क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून् संदूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च । साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षट् याप्या न साध्या पवनाच्चतुष्काः । समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमन्ते । कफश्च पित्तं पवनश्च दोषा मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः । मज्जारसौजःपिशितञ्च दूष्याः प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः । दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयोः । दाहश्चिक्कणता देहे तृट्स्वाद्वास्यञ्च जायते । सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता । दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः । मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते । अच्छं बहुतरं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् । मेहत्युदकमेहेन किञ्चिच्चाविलपिच्छिलम् । इक्षोरसमिवात्यर्थं मधुरञ्चेक्षुमेहतः । सान्द्री भवेत् पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति । सुरामेहि सुरातुल्यमुपर्य्यच्छमधोघनम् । संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहलं सितम् । शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति । मूर्त्ताणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् । शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् । शनैःशनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति । लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् । गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् । नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मसीनिभम् । हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् । विस्रं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् । विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहिनः । वशामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः । मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः । कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेत् बुधः । हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रवेगविवर्जितम् । सालसीकं विवद्धञ्च हस्तिमेही प्रमेहति । अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्राकासः सपीनसः । उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् । वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदारणं ज्वरः । दाहस्तृष्णाम्लिकामूर्च्छाविड्भेदः पित्तजन्मनाम् । वातजानामुदावर्त्तकम्पहृद्ग्रहलोलताः । शूलमुन्निद्रता शोषः श्वासः कासश्च जायते । यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव च । पिडकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरश्वासकासवीसर्पगौरवैः । उपद्रवैरुपेतो यः प्रमेही दुःप्रतिक्रियः । रजः प्रवर्त्तते यस्मात् मासि मासि विशोधयेत् । सर्वान् शरीरदोषांश्च न प्रमेहन्त्यतः स्त्रियः । जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् । ये चापि केचित्कुलजा विकाराः भवन्ति तांश्

श्चापि वदन्त्यसाध्यान् । सर्वएव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः । मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति च । मधुमेहो मधुनिभो जायते स किल द्विधा । क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथ वा । आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् । क्षीणक्षीणात् क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् । मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति । सर्वेऽपि मधुमेहाख्यं माधुर्य्याच्च तनोरतः । शराविकाकच्छपिका जालिनी विनतालजी । मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका । विद्रधिश्चेति पिडकाः प्रमेहोपेक्षया दश" ।

तद्रोगनिमित्तकर्मभेद शा० त० उक्तः । कर्मविपाकशब्दे १०७६ पृ० दृश्यम् । तत्र मधुमेहस्यैव महारोगभेदरूपता "मधुमेहभगन्दरौ" इत्युक्तेः ।

प्रमेहिन् पु० प्र+मिह–णिनि । प्रमेहरोगयुते ।

प्रमोचनी स्त्री प्रकर्षेण मुच्यते निस्त्वचीक्रियते भोजनार्थम् मुच–कर्मणि ल्युट् ङीप् । १गंडुम्बायाम् (गोमुक) जटा० २प्रमोचनसाधने त्रि० । भावे ल्युट् । ३प्रकर्षेण मोचने न० ।

प्रमोद पु० प्र+मुद–हर्षे भावे घञ् । १हर्षे प्रियलाभनिमित्ते प्रकृष्टहर्षे आनन्दशब्दे ७१७पृ० तैत्ति०उ० भाष्यवाक्यं दृश्यम् । प्रकृष्टो मोदोयस्य प्रा०ब० । २प्रमोदयुते त्रि० ३नागभेदे पु० भा०आ०५७अ० । ४स्कन्दानुचरभेदे पु० भा०श०४६अ० । सा०त०कौ० उक्ते ५मुख्यसिद्धिभेदे "तिस्रश्च मुख्याः सिद्धयः प्रमोदमुदितमोदमानाः" । तत्राध्यात्मिकदुःखविघातस्य सर्वोत्कर्षेण इष्टत्वात् प्रमोदत्वं बोध्यम् । आधिभौतिकदुःखविघातस्य मोदाधारत्वात् मुदितत्वम् आधिदैविकदुःखविघातस्य मोदमानत्वं मोदस्य मानं भानं यत्रेति व्युत्पत्त्येति विवेकः ।

प्रमोदन त्रि० प्रमोदयति प्र+मुद–णिच्–ल्यु । १हर्षकारके २विष्णौ पु० "जितामित्रः प्रमोदनः" विष्णुस० । भावे ल्युट् । ३हर्षसम्पादने न० । [२कुबेरे पु० शब्दमाला ।

प्रमोदित त्रि० प्रमोदो जातोऽस्य तार० इतच् । १जातप्रमोदे

प्रमोदिन् त्रि० प्रमोदयति प्र+मुद–णिच्–णिनि । १प्रहर्षजनके । स्त्रियां ङीप् । सा च २जिङ्गिनीवृक्षे भावप्र० ।

प्रमोहन न० प्रमुह्यतेऽनेन प्र+मुह–करणे ल्युट्, प्रमोहयति प्र+मुह+णिच्–ल्यु वा । १प्रमोहसाधने प्रमोहकारके २अस्त्रभेदे च यदस्त्रप्रयोगे विपक्षस्य प्रमोहो जायते तस्मिन्नस्त्रे । भा०भी०७७अ० । ३प्रमोहकारकमात्रे त्रि० ।

प्रम्लोचन्ती स्त्री प्रम्लोचति नरं प्रति आत्मानं दर्शयति प्र+म्लुच–शतृ–ङीप् । अप्सरोभेदे यजु० १५।१७

प्रम्लोचा स्त्री प्रम्लोचति नरं प्रत्यात्मानं दर्शयति प्र+म्लुच–अच् । अप्सरोभेदे गरुडपु० ६०अ० ।

प्रयज्यु त्रि० प्र+यज "यजिमनिशुन्धिमसिदनिभ्यो युच्" उणा० युच् निरनुनासिकत्वात् अनादेशो न । अध्वर्यौ उज्ज्व० ऋ० १।१६।६

प्रयत त्रि०प्र+यम–कर्त्तरि क्त । १पवित्रे संयते अमरः । प्र+यत–अच् । २प्रयत्नविशिष्टे त्रि० । प्रपूर्वक यमेर्दानार्थकात् कर्मणि क्त । ३दत्ते च । "प्रयतदक्षिणम्" ऋ० १।३१।१५

प्रयत्न पु० प्र+यत–भावे नङ् । प्रयासे । स च न्यायमते त्रिविधः यथा "प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् । एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् । चिकीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा । उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् । निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषात् द्विष्टसाधनताधियः । यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदाऽतीन्द्रियो भवेत् । शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत्प्रकीर्त्तितम्" भाषा० "प्रयत्नस्तु फलावाप्त्यै व्यापारोऽतित्वरान्वितः" सा०द० उक्ते २फलार्थिभिः प्रारब्धस्य कर्मणोऽवस्थापञ्चकान्तर्गतेऽवस्थाभेदे ततोऽस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । प्रयत्नवत् तद्युक्ते त्रि० त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

प्रयत्नशैथिल्य ६त० । स्वाभाविकप्रयत्नस्योपरमपूर्वकप्रयत्नभेदे तच्च योगाङ्गासनसिद्धिकारणं यथोक्तं "प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्" पा०सू० "भवतीति शेषः प्रयत्नोपरमात् सिद्ध्यत्यासनं येन नाङ्गमेजयो भवति अनन्ते वा समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति" भा० "सांसिद्धिकोहि प्रयत्नः शरीरधारको न योगाङ्गस्योपदेष्टव्यासनस्य कारणं तस्य तत्कारणत्वे उपदेशवैयर्थ्यात् स्वरसत एव तत्सिद्धेः तस्मादुपदेष्टव्यस्यासनस्यायमसाधकः विरोधी च स्वाभाविकः प्रयत्नः । तस्य च यादृच्छिकासनहेतुतयासननियमोपहन्तृत्वात् । तस्मादुपदिष्टनियमासनमभ्यस्यता स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यात्मा प्रयत्न आस्थेयो नान्यथोपदिष्टमासनं सिध्यतीति स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यमासनसिद्धिहेतुः अनन्ते वा नागनायके स्थिरतरफणासहस्रविधृतविश्वम्भरामण्डले समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति" विव० । [१।५।१।१५ भाष्यम् ।

प्रयन्तृ त्रि०प्र+यम–तृच् । प्रकर्षेण १यन्तरि २दातरि च ऋ०

प्रयस् न०प्रयस्यतेऽत्र प्र+यस-आधारे क्विप्। अन्ने निघण्टुः पय इत्यत्र प्रय इति पाठान्तरं ऋ०१।४५।८ उदा०।

प्रयस्त त्रि०प्र+यस-आधारे क्त। १प्रयासेन कृते घृतचतुर्जातकादिना द्रव्येण प्रयत्नसंस्कृते २व्यञ्जने न० अमरः।

प्रयाग पु० प्रकृष्टो यागो यागफलं यस्य यस्मात् वा। गङ्गायमुनयोः सङ्गमजाते १तीर्थभेदे २शतक्रतौ इन्द्रे च। ३अश्वे अश्वमेधाङ्गत्वादस्य यज्ञसाधनत्वात् तथात्वम्। कर्म०। ४प्रकृष्टे यज्ञे अमरः। तत्र तीर्थभेदे पुंन० पुराणे तथा प्रयोगात्। तन्माहात्म्यञ्च मत्स्यपु० १०२अध्यायादिके १०७अध्यायान्ते उक्तम् एवमन्यान्यपुराणेऽप्युक्तम्। ततो दिङ्मात्रं पुराणसमुच्चये दर्शितमत्र प्रदर्श्यते।

"एतत् प्रजापतेः क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। न शक्यं कथितुं राजन्! फलं वर्षशतैरपि। संक्षेपेण तु वक्ष्यामि तस्य तीर्थस्य यत् फलम्। षष्टिर्धीरसहस्राणि तत्र रक्षन्ति जाह्नवीम्। यमुनां रक्षति सदा सविता सप्तवाहनः। तं वटं रक्षति शिवः शूलपाणिर्महेश्वरः। स्थानं रक्षन्ति वै देवाः सर्वपापहरं शुभम्। प्रयागं स्मरमाणस्य यान्ति पापानि संक्षयम्। दर्शनात्तस्य तीर्थस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते। मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात् प्रमुच्यते। पञ्च कुण्डानि राजेन्द्र! येषां मध्ये तु जाह्नवी। प्रयागस्य प्रवेशाद्वै पापं नश्यति तत्क्षणात्। मनसा चिन्तितान् कामान् सर्वान् प्राप्नोति पुष्कलान्। ततो गत्वा प्रयागन्तु सर्वदेवाभिरक्षितम्। ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा पितॄन् देवांश्च तर्पयेत्। तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता। समागता महाभाग! यमुना यत्र निम्नगा। तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र! स्वर्गलोकमुपाश्नुते। व्याधितो यदि वा दीनः क्रुद्धो वापि भवेन्नरः। गङ्गायमुनमासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत्। दीप्तकाञ्चनसङ्काशैर्विमानैः सूर्यवर्चसैः। गन्धर्वाप्सरसां मध्ये स्वर्गे तिष्ठति मानवः"।

"देशस्थो यदि वाऽरण्ये विदेशे यदि वा गृहे। प्रयागं स्मरमाणोऽपि यस्तु प्राणान् परित्यजेत्। ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदन्ति मुनिपुङ्गवाः। सर्वकामफला वृक्षा मह्यावेदिर्हिरण्मयी। क्षीरवृक्षाकुले रम्ये मन्दाकिन्यास्तटे शुभे। मोदते ऋषिभिः सार्द्धं स्वर्गे तेनेह कर्मणा। सिद्धचारणगन्धर्वैः पूज्यते दिवि दैवतैः। ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत्। ततः शुभानि कर्माणि चिन्तयानः पुनःपुनः। गुणवान् वित्तसम्पन्नो भवतीह न संशयः। स्वर्णशृङ्गीं रूप्यखुरां चेलकण्ठीं पयस्विनीम्। प्रयागे श्रोत्रियं साधुं ग्राहयित्वा यथाविधि। स्वर्गे च तत्फलं भुङ्क्ते प्रदाता पञ्चकोटिषु। पुत्रान् दारांस्तथा भृत्यान् गौरेका प्रतितारयेत्। ऐश्वर्य्यलोभमोहाद्वा गच्छेद्यानेन यो नरः। निष्फलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्यानन्तु वर्जयेत्। तत्र दानं प्रदातव्यं यथाविभवसम्भवम्। तेन तीर्थफलञ्चैव वर्द्धते नात्र संशयः। स्वर्गे तिष्ठति राजेन्द्र! यावदाहूतसंप्लवम्। वटमूलं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत्। सर्वलोकानतिक्रम्य रुद्रलोकं स गच्छति। तत्र ते द्वादशादित्यास्तपन्ते रुद्रमाश्रिताः। निर्दहन्ति जगत्सर्वं वटमूलं न दह्यते। नष्टचन्द्रार्कपवनं यदा चैकार्णवं जगत्। स्वपते तत्र वै विष्णुर्यजमानः पुनःपुनः। देवदानवगन्धर्वा ऋषयः सिद्धचारणाः। सदा सेवन्ति तत्तीर्थं गङ्गायमुनसङ्गमम्। ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत!। श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्त्तनादपि। मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात् प्रमुच्यते। तुल्यं फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः। न देववचनात्तात न लोकवचनादपि। मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति। दश तीर्थसहस्राणि षष्टिःकोट्यस्तथापराः। तेषां सान्निध्यमत्रैव माघे वै कुरुनन्दन!। या गतिर्योगयुक्तस्य सत्यस्थस्य च धीमतः। सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गङ्गायमुनसङ्गमे। कम्बलाश्वतरौ नागौ विपुले यमुनातटे। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते। तत्र गत्वा च संस्थानं महादेवस्य धीमतः। नरस्तारयते पूर्वान् पुरुषानेकविंशतिम्। कृत्वाभिषेकन्तु नरो ह्यश्वमेधफलं लभेत्। स्वर्गलोकमवाप्नोति यावदाहूतसंप्लवम्। पूर्वपार्श्वे च गङ्गायास्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। कूपश्चैव तु सामुद्रं प्रतिष्ठानञ्च नामतः। तत्र स्नात्वा विशुद्धात्मा अश्वमेधफलं लभेत्। उत्तरेण प्रतिष्ठानाद्भागीरथ्यास्तु पूर्वतः। हंसप्रपतनं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्। अश्वमेधमवाप्नोति तत्र स्नानमात्रेण भारत!। यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च तावत्स्वर्गे महीयते। उर्वशीपुलिने रम्ये विपुले हंसपाण्डरे। परित्यजति यः प्राणान् शृणु तस्यापि यत् फलम्। षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च। मोदते पितृभिः सार्द्धं स्वर्गलोके नरोत्तमः। ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवश्च्युतः। उर्वशीतटशीनान्त

कन्यानां दिव्यतेजसाम् । मध्ये नारीसहस्राणां बहूनाञ्च पतिर्भवेत् । दशग्रामसहस्राणां भर्त्ता भवति भूमिपः । काञ्चीनूपुरशब्देन सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते । अथ सन्ध्यावटे रम्ये ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । उपासीत-शुचिः सन्ध्यां ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् । कोटितीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । कोटिवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा-दिवच्युतः । सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये कुले जायेत रूपवान् । ततो भागीरथीं गत्वा वासुकेरुत्तरेण तु । दशाश्वमेधिकं नाम तत्र तीर्थं परं भवेत् । कृत्वाभिषेकन्तु नरो ह्यश्वमेधं फलं लभेत् । धनाढ्यो रूपवान् दक्षो दाता भवति धार्म्मिकः । चतुर्वेदिषु यत् पुण्यं सत्यवादिषु यत्फलम् । अहिंसायाञ्च यो धर्म्मो गमनादेव तत् फलम् । तथैव मानसं नाम गङ्गाया दक्षिणे तटे । त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् । पृथिव्याश्चासमुद्रायाः महाभागः पतिर्भवेत् । षष्टिस्तीर्थसहस्राणि षष्टिस्तीर्थशतानि च । माघे मासि गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसङ्गमम् । गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत् फलम् । प्रयागे माघमासे वै त्र्यहं स्नातस्य तत् फलम् । गङ्गायमुनयोर्मध्ये योऽग्नौ स्वाङ्गं परित्यजेत् । अहीनाङ्गोऽप्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः । यावन्ति रोमकूपाणि तस्याङ्गेषु च धीमतः । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । जलप्रवेशं यः कुर्य्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते । राहुग्रस्तो यथा सोमो विमुक्तः सर्व्वपातकैः । सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते । षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च । स्वर्गलोकमवाप्नोति ऋषिगन्धर्व्वसेवितः । परिभ्रष्टश्च राजेन्द्र ! समृद्धे जायते कुले । अधःशिरास्तु यो ज्वालामूर्द्धपादः पिवेन्नरः । शतं वर्षसहस्राणां स्वर्गलोके महीयते । परिभ्रष्टश्च राजेन्द्र ! अग्निहोत्री भवेन्नरः । यस्तु स्वदेहं कर्त्तित्वा शकुनिभ्यः प्रयच्छति । विहगैरुपभुक्तस्य शृणु तस्यापि यत फलम् । शतं वर्षसहस्राणि सोमलोके महीयते । तस्मादपि परिभ्रष्टो राजा भवति धार्म्मिकः । यामुने चोत्तरे कूले प्रयागस्य च दक्षिणे । ऋणमोचनकं नाम तत्तीर्थं परमं स्मृतम् । एकरात्रोषितः स्नात्वा ऋणैः सर्व्वैर्विमुच्यते । अश्वमेधफलं तस्माद्गच्छतस्तु पदे पदे । पुरुषांस्तारयेद्राजन् ! दश पूर्व्वान् दशापरान् । व्यतीतान् पुरुषान् सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश ।

नरस्तारयते सर्व्वान् यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । अश्रद्दधानाः पुरुषाः पापापहृतचेतसः । न प्राप्नुवन्ति तत् स्थानं प्रयागं देवरक्षितम् । अनशनेन तु यस्त्विह तीर्थयात्रादिकं भवेत् । सर्व्वकामसमृद्धन्तु स्वर्गलोके महीयते । अग्नितीर्थमतिख्यातं यमुनादक्षिणे तटे । उत्तरेण तु वक्ष्यामि आदित्यस्य महात्मनः । तीर्थं निरुद्धकं नाम यत्र देवाः सवासवाः । उपासते सदा सन्ध्यां नित्यकालं युधिष्ठिर ! । गङ्गा च यमुना चैव उभे तुल्यफले स्मृते । केवलं ज्येष्ठभावेन गङ्गा सर्व्वत्र पूज्यते । नैमिषं पुष्करञ्चैव गोमतीं सिन्धुसागरम् । गया च धेनुकञ्चैव गङ्गासागरएव च । एते चान्ये च बहवो ये च पुण्याः शिलोच्चयाः । दश कोटिसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथा पराः । प्रयागे संस्थिता नित्यमेवमाहुर्मनीषिणः । कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता । तस्माद्दशगुणा प्रोक्ता यत्र विन्ध्येन सङ्गता । तस्माच्छतगुणा प्रोक्ता काश्यामुत्तरवाहिनी । काश्याः शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायमुनसङ्गमे । सहस्रगुणिता चापि भवेत् पश्चिमवाहिनी । सा राजन् ! दर्शनादेव ब्रह्महत्यापहारिणी । पश्चिमाभिमुखी गङ्गा कालिन्द्या सह सङ्गता । हन्ति कल्मषजं पापं सा माघे नृप ! दुर्लभा । अमृतं कथ्यते राजन् ! सा वेणी परिकीर्त्तिता । तस्यां माघे मुहूर्त्तन्तु देवानामपि दुर्लभम् । षष्टिस्तीर्थसहस्राणि षष्टिस्तीर्थशतानि च । माघे मासि गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसङ्गमम् । ब्रह्मविष्णुमहादेवरुद्रादित्यमरुद्गणाः । गन्धर्व्वा लोकपालाश्च यक्षकिन्नरगुह्यकाः । अणिमादिगुणैः सिद्धा ये चान्ये तत्त्वदर्शिनः । ब्रह्माणी पार्व्वती लक्ष्मीः शची मेधावती रतिः । सर्व्वास्ता देवपत्न्यश्च तथा नागाङ्गना नृप । घृताची मेनका रम्भा उर्व्वशी च तिलोत्तमा । गणाश्चाप्सरसां तद्वत् पितॄणाञ्च गणाश्च ये । स्नातुमायान्ति ते सर्व्वे माघे वेण्यां नराधिप ! । कृते युगे स्वरूपेण कलौ प्रच्छन्नरूपिणः । सर्व्वतीर्थानि कृष्णानि पापिनां सङ्गदोषतः । भवन्ति शुक्लवर्णानि प्रयागे माघमज्जनात् । स्वर्णभारसहस्रेण कुरुक्षेत्रे रविग्रहे । यत् फलं लभते माघे वेण्यां तच्च दिने दिने । यमतीर्थतपोभिश्च न तत् प्राप्नोति मानवः । यत् फलं समवाप्नोति वेण्यां स्नानाच्च संशयः । प्रयागे माघमासे तु यस्त्र्यहं स्नाति मानवः । पापं त्यक्त्वा दिवं याति जीर्णां त्वचमिवोरगः । प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं स्नातस्य यद्भवेत् ॥

नाश्वमेधसहस्रेण तत् फलं लभते भुवि। त्र्यहस्नानफलं माघे पुरा काञ्चनमालिने। राक्षसाय ददौ भूप! तेन मुक्तः स पातकात्। योगाभ्यासेन यत् पुण्यं संवत्सरशतेन च। गवां कोटिप्रदानस्य सम्यग्दत्तस्य यत् फलम्। प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं स्नातस्य तत् फलम्। किं गयापिण्डदानेन काश्यां वा मरणेन किम्। किं कुरुक्षेत्रदानेन प्रयागे वपनं यदि। प्रयागे वपनं कुर्य्यात् गयायां पिण्डपातनम्। दानं दद्यात् कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां तनुं त्यजेत्। सितासितेषु ये स्नान्ति माघे मासि युधिष्ठिर!। न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि। स्वल्पं स्वल्पतरं पापं यद्वा यस्य नराधिप!। प्रयागं स्मरमाणस्य सर्वमायाति संक्षयम्। दर्शनात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्त्तनादपि। मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात् प्रमुच्यते। प्रयागस्य प्रवेशात्तु पापं नश्यति तत्क्षणात्। कीर्त्तनान्मुच्यते पापाद्दृष्ट्वा भद्राणि पश्यति। अवगाह्य च पीत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम्। गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नातो मुच्येत किल्विषात्। मनसा चिन्तितान् कामांस्तांस्तान् प्राप्नोति पुष्कलान्। प्रयागन्तु ततो गत्वा सर्वदेवाभिरक्षितम्। ब्रह्मचारी भवेन्मासं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत्। ईप्सितान् लभते कामान् यत्र कुत्रापि जायते। तत्राभिषेकं यः कुर्य्यात् सङ्गमे संशितव्रतः। स प्राप्नोति फलं तुल्यं राजसूयाश्वमेधयोः। पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य च मण्डलम्। प्रवेशादस्य भूमौ तु अश्वमेधः पदे पदे। प्रयागमनुगच्छेद्वा वसते वापि यो नरः। सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते। मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत! माधव!। स्नानेनानेन मे देव! यथोक्तफलदो भव। तत्र दानं प्रदातव्यं यथाविभवविस्तरम्। तेन तीर्थफलञ्चैव वर्द्धते नात्र संशयः। स्वर्गे तिष्ठति राजेन्द्र! यावदाहूतसंप्लवम्। योजनानां सहस्रेषु गङ्गां यः स्मरते नरः। अपि दुष्कृतकर्माऽपि लभते परमां गतिम्। स्नातास्तु ये माकारभास्करोदये तीर्थे प्रयागे सुरसिन्धुसङ्गमे। तेषां गृहद्वारमलङ्करोति मृङ्गावली कुञ्जरकर्णताडिता" मत्स्यपु०।

तत्र मुण्डनविधिर्यथा "गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरौ मृते। आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्" इति स्मृतिसमुच्चयलिखितवचनं प्रयागावच्छिन्नगङ्गाया विधायकम्। भास्करक्षेत्रं प्रयागः अपि च प्रयागमधिकृत्य "केशानां यावती संख्या छिन्नानां जाह्नवीजले। तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते"।

प्रयागे स्त्रीणामपि मुण्डनं न तु केशानां द्व्यङ्गुलच्छेदनमात्रं यथा "केशमूलमुपाश्रित्य सर्वपापानि देहिनाम्। तिष्ठन्ति तीर्थस्नानेन तस्मात्तान्यत्र वापयेत्। प्रयागे मुण्डनाकरणे दोषोऽपि "गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मुण्डनं यो न कारयेत्। स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवे वसेत्" इति प्रा०त०।

प्रयागभय पु० प्रयागात् प्रकृष्टयागकर्त्तनात् बिभेति स्वपदच्युतिशङ्कया भी–अच्। इन्द्रे शब्दमाला।

प्रयागसेतु पु० त्रिस्थलीसेतुग्रन्थांशे प्रयागमाहात्म्यादिप्रतिपादके ग्रन्थे।

प्रयाज पु० प्र+यज–घञ् यज्ञाङ्गत्वात् न कुत्वम्। दर्शपौर्णमासाद्यङ्गे यागभेदे। प्रयाजाश्च पञ्च "समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीत्येवं रूपाः श्रुत्युक्ताः। "पञ्च प्रयाजान्" कात्या० श्रौ० ३।२।१।१७। आपस्तम्बोऽपि "पञ्च प्रयाजान् प्राचः प्रतिदिशं वा, समिधः पुरस्तात्, तनूनपातं दक्षिणतः, इडः पश्चात्, बर्हिरुत्तरतः, स्वाहाकारं मध्ये" तत्कर्मस्थानमाह। कर्मभेदे तेषां मध्ये कस्यचिदावृत्त्या षट्सप्तनवैकादशसंख्याऽपि कात्या० श्रौ० उक्ता दृश्या। विस्तरभयात् नोक्ता। प्रयाजादयश्चारादुपकारका यथोक्तं लौगाक्षि० "द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म त्वारादुपकारकम् यथा प्रयाजादि। आरादुपकारकञ्च परमापूर्वोत्पत्तावेवोपयुज्यते। सन्निपत्योपकारकन्तु द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागस्वरूपेऽप्युपयुज्यते। इदमेव स्वाश्रयिकर्मेत्युच्यते"।

प्रयाजवत् पु० प्रयाज+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। प्रयाजरूपकर्मभेदपञ्चकयुते प्रधानयागे दर्शादौ।

प्रयाण न० प्र+या–भावे ल्युट्। प्रस्थाने पुरादितो बहिर्गमने हेमच०। राज्ञां प्रयाणे वर्णनीयपदार्थाः कविकल्पलतायामुक्ता यथा "भेरीशब्दः भूमिकम्पः सैन्यधूलिप्रसरणं करभः वृषः (द्रव्यवाहनार्थं) ध्वजः छत्रं वणिक् शकटमित्यादयः। स्वार्थे क। तत्रार्थे हेमच०।

प्रयात त्रि० प्र+या–कर्त्तरि क्त। १प्रकर्षेण गन्तरि कर्मणि क्त। २प्रयाणेनप्राप्ते ३भृगौ ४उच्चदेशे ५सौप्तिके च पु० हेम०।

प्रयाम पु० प्र+यम–घञ्। महार्घ्यतावशात् धान्यादौ १जनानामादरातिशये अमरः। २क्रयदेये द्रव्यन्ते ३मूल्याधिक्यपरिच्छेदने भरतः।

प्रयास पु० प्र+यस–भावे घञ्। १प्रयत्ने २परिश्रमे ३क्लेशे प्र

हेमच०। प्रयस्यतेऽनेन करणे घञ्। ४अविद्यादिषु पञ्चसु क्लेशदायकेषु। [युते ऋ० ८।१९।२७

प्रयियु त्रि०प्र+या—बा०कु द्वित्वे अभ्यासस्यात इत्त्वम्। प्रयाण

प्रयुक्त त्रि०प्र+युज—क्त। १प्रकर्षेण संयोगयुते २प्रेरिते ३प्रयोज्ये परम्परया कार्य्ये च। तस्य भावः प्रयुक्तत्व तद्भावे न०। स च स्वरूपसम्बन्धभेदः कारणाभावेन कार्य्याभाव इत्यादिप्रतीतिसिद्धः गौ०सू०।

तदुक्तं गौ०सू० १।१।२। वृत्तौ प्रयोज्यत्वं प्रयोजकत्वं वा पञ्चम्यर्थः दण्डाभावात् घटाभाव इतिवत् स्वरूपसम्बन्धविशेष एव तत्"।

प्रयुक्ति स्त्री प्र+युज—भावे क्तिन्। १प्रयोगे २शब्दोच्चारणभेदे "ऋद्धस्य राजमातङ्गा इति न स्युः प्रयुक्तयः" व्या० कारिका ३प्रेरणे शा०य०। ४प्रकृष्टायां युक्तौ च।

प्रयुत न० १दशलक्षसंख्यायां २तत्संख्याते च "लक्षप्रयुतकोटयः" क्रमशः इति लीला०। ३प्रकर्षेण युते त्रि०।

प्रयुति स्त्री प्र+यु—भावे क्तिन्। १प्रकर्षेण योगे २प्रयोगे ऋ० १०।३७।१२

प्रयुतेश्वर पु० तीर्थभेदे स्कान्दपु०।

प्रयोक्तृ त्रि० प्र+युज—तृच्। १प्रयोगकर्त्तरि २ऋणदानादौ धनप्रयोगकर्त्तरि उत्तमर्णे ३प्रयोजकमात्रे च अमरः।

प्रयोग पु० प्र+युज—भावकर्मकरणेषु यथायथं घञ् कुत्वम्। १अनुष्ठाने २शब्दादीनामुच्चारणभेदे ३वशीकरणाद्युपाये कार्मणे कर्मणि। ४घोटके च मेदि०। प्रयोगैर्निर्वृत्तः ठञ्। अनुशति० द्विपदवृद्धिः। प्रायौगिक प्रयोगसाध्ये त्रि० स्त्रियां ङीप्। तत्र वाक्योच्चारणं च अनुमानाङ्गपञ्चावयववाक्योच्चारणं यथा "अत्रायं प्रयोगः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादि" यथायोगं समभिव्याहृतत्वेनोच्चारणं प्रयोग इति शाब्दिकाः। यज्ञादिक्रियाकलापेतिकर्त्तव्यताबोधकानां समुच्चयप्रतिपादके पद्धत्यपरपर्य्याये ग्रन्थे इति याज्ञिकाः। भूतप्रेताद्युच्चाटनादिसाधने मन्त्रोच्चारणभेदे तान्त्रिकाः। ५शस्त्रादिमोचने योद्धारः। ६नायकयोर्मेलने क्रियाभेदे इत्यालङ्कारिकाः।

प्रयोगविधि पु०प्रयोगज्ञापको विधिः शा०त०। प्रयोगस्याविलम्बज्ञापके विधिभेदे तल्लक्षणादि लौगाक्षि० उक्तं यथा "प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः। स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेव। स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन् विलम्बे प्रमाणाभावादविलम्बापरपर्य्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते। न च तदविलम्बेऽपि प्रमाणाभाव इति वाच्यं विलम्बे ह्यङ्गप्रधानविध्येकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः इदमनेन सह कृतमिति साहित्यव्यवहाराभावात्। स चाविलम्बो नियते क्रमे आश्रीयमाणे भवति। अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत् कर्त्तव्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः। अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते। अतएवाङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम्। तत्र क्रमोनाम विततिविशेषः पौर्वापर्य्यरूपो वा। तत्र षट् प्रमाणानि। श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि। क्रमज्ञापकहेतवश्च क्रमशब्दे २२६० पृष्ठादावुक्ताः।

प्रयोगातिशय पु० सा०द० नाटकाङ्गप्रस्तावनाभेदे "यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते। तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा"। यथा कुन्दमालायाम् "नेपथ्ये इतोऽवतरत्वार्य्या। सूत्रधारः। कोऽयं खलु आर्य्याह्वानेन साहायकं मे सम्पादयति। विलोक्य। कष्टमतिकरुणं वर्त्तते। लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन। निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वीं सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्"। अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्य्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः प्रयोजितः"।

प्रयोगार्थ पु०प्रयोगस्यार्थम् "अर्थेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च" वार्त्ति०स०प्रयोगोऽर्थः प्रयोजनमस्य वा। प्रधानप्रयोगानुष्ठानानुकूले व्यापारभेदे प्रत्युत्क्रमे अमरः।

प्रयोगिन् त्रि० प्र+युज—घिनुण्। प्रयोगकर्त्तरि।

प्रयोग्य त्रि०प्रयुज्यते प्रयुज—कर्मणि ण्यत्। १प्रयोज्ये २अश्वे च "यथा प्रयोग्य आचरणे(रथे)नियुक्तः" छा०उ०भाष्यम्।

प्रयोजक त्रि०कार्य्यादौ भृत्यादीन् प्रयुनक्ति प्र+युज-ण्वुल्। निकृष्टस्य भृत्यादेः १प्रेरके व्याकरणोक्ते हेतुसंज्ञे २कर्त्तरि च। "तत्प्रयोजको हेतुश्च" पा० तस्य स्वतन्त्रसंज्ञा विहिता। प्रयोजकस्य हन्तृत्वं प्रा०वि० निर्णीतं यथा "नरान्तरव्यापाराव्यवधानेन वधनिष्पादकः कर्त्ता, यः कर्त्तारं कारयति स प्रयोजकः। सोऽपि द्विविधः एकः स्वतोऽप्रवृत्तं पदातिं वेतनादिना वधार्थं प्रवर्त्तयति अपरः स्वतः प्रवृत्तमेव मन्त्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति"।

तस्य मूलञ्च आपस्तम्बवाक्यं यथा "प्रयोजयिता अनुमन्ता कर्त्ता चेति सर्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः"। तस्य भावः त्व प्रयोजकत्व न० तद्भावे तच्च स्वरूपसम्बन्धभेदः तन्निष्ठान्यथासिद्धिभिन्नान्यथासिद्धिशून्यत्वे सति कार्य्याव्यवहित पूर्ववर्त्तित्वम्"।

प्रयोजन न० प्रयुज्यतेऽनेन प्र+युज–करणे ल्युट्। यमधिकृत्य प्रवर्त्तते १तस्मिन् प्रवृत्त्यङ्गेच्छाविषये यमर्थमाप्तव्यं हातव्यं वा अवसाय तदाप्तिप्रहाणोपायमनुतिष्ठति प्रयोजनं तद्वेदितव्यम्। प्रवृत्तिहेतुत्वात् इममर्थमाप्स्यामि हास्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकारः। एवं व्यवसीयमानोऽर्थोऽधिक्रियते इति" वात्स्या०१।१।२४। करणे ल्युट्। २हेतौ। कर्मणि ल्युट्। ३कार्य्ये च मेदि०। प्रयोजनञ्च द्विविधं मुख्यं गौणं च। अत्र अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं मुख्यप्रयोजनत्वम् अन्येच्छाधीनेच्छाविषयत्वं गौणप्रयोजनत्वम्। तत्राद्यम् दुःखाभावः सुखञ्च द्वितीयं तदुपकारिशयनभोजनादि। तस्य मुख्यप्रयोजनेच्छयैव जन्याया इच्छाया विषयत्वात् तथात्वम्। "येन प्रयुक्तः प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनम्। यमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा कर्मारभते तेनानेन सर्वे प्राणिनः सर्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्याव्याप्ताः। तदाश्रयश्च न्यायः प्रवर्त्तते" वात्स्या० १।१।१

प्रयोज्य त्रि०प्र+युज–ण्यत्। प्रयोक्तुं शक्ये १भृत्यादौ २मूलधने न०. "प्रयोज्यस्यास्तु कर्त्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचिता" हर्युक्ते ३णिजन्तधातुप्रकृत्यर्थकर्त्तरि च। तस्य भावः त्व प्रयोज्यत्व स्वरूपसम्बन्धभेदे न० प्रयुक्तशब्दे दृश्यम्।

प्ररथ अव्य० प्रगतो रथो यत्र तिष्ठद्गु० अव्ययी०। प्रगतरथयुक्ते देशे। [ऋ० १।१०।१५।

प्ररिच्वन् त्रि० प्र+रिच–ङ्वनिप्। प्रकर्षेण विरेचनकर्त्तरि

प्ररुज त्रि० प्र+रुज–क। १प्रकृष्टरोगकारके २देवसैन्याधिपभेदे पु० भा०आ०२२अ० ३राक्षसभेदे पु० भा०व०२८४अ०।

प्ररुह त्रि० प्र+रुह–क। प्ररोहणकर्त्तरि अङ्कुरादौ

प्ररूढ त्रि० प्र+रुह–क्त। १प्ररोहणकर्त्तरि २संजाते वृक्षादौ ३वद्धमूले च ४जटरे न० मेदि०। ५जाते ६प्रवृद्धे त्रि० शब्दमा०।

प्ररोचन न० प्र+रुच–णिच्–भावे ल्युट्। १रुचिसम्पादने यथाऽर्थवादादीनां विध्यर्थानुष्ठाने प्ररोचनार्थां प्रवृत्तिः। युच्। प्ररोचना तत्रार्थे स्त्री। सा च २प्रस्तावनाङ्गभेदे। "तस्याः प्ररोचना वीथी तथा प्रहसना मुखे। अङ्गान्यत्रोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना" सा०द० यथा "श्रीहर्षो निपुणः कविरित्यादि रत्नावल्याम्। ३नाटकाङ्गविमर्षाङ्गभेदे स्त्री "प्ररोचना विमर्षे स्यात्" विमर्षाङ्गोपक्रमे "प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी" इति तत्र लक्षिता यथा वेणीसंहारे पाञ्चालकः अहं देवेन चक्रपाणिना सहित इत्युपक्रमे कृतं सन्देहेन पूर्य्यन्तां सलिलेनेत्यादि।

प्ररोह पु० प्र+रुह–अच्। १अङ्कुरे "लग्नप्ररोह इव सौधतलं बिभेद" इति रघुः। २आरोहे च हेमच०। भावे घञ्। ३उत्पत्तौ पु०। भावे ल्युट्। प्ररोहण उत्पत्तौ न०

प्रलपन न० प्र+लप–भावे ल्युट्। १प्रलापे २अनर्थकवाक्ये सा० द० १८८ कारिकायां दृश्यम्। भावे क्त। प्रलपित तत्रार्थे न०। "प्रलपितमिदं केनापि" मिता० कथित

प्रलम्ब त्रि० प्रलम्बते प्र+लम्ब–अच्। १प्रलम्बमाने २दनुपुत्रे असुरभेदे पु० अग्निपु०। ३त्रपुषे (शशा) ४पयोधरे ५लताङ्कुरे ६गाथायां ७हारभेदे मेदि०। भावे घञ्। ८प्रलम्बने

प्रलम्बघ्न पु० प्रलम्बमसुरं हन्ति हन–क। १बलरामे अमरः तेन तस्य हननकथा हरिवं० ७१अ० दृश्या। प्रलम्बभिदादयोऽप्यत्र।

प्रलम्बाण्ड पु० प्रलम्बः अण्डोऽस्य। दीर्घाण्डकोषयुते हेम०।

प्रलम्भ पु०प्र+लभ–घञ् मुम्। प्रकर्षेण लाभे। भावे ल्युट्। प्रलम्भन तत्रार्थे भाग० ५।२५।११।

प्रलय पु० प्रलीयतेऽस्मिन् प्र+ली–आधारे अच्। भूतादिलयाधारे कालभेदे स च चतुर्विधः नित्यनैमित्तिकप्राकृतात्यन्तिकभेदात् यथोक्तं कूर्मपु० ४२।४३ अ० "कूर्म उवाच नित्यं नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा। चतुर्धायं पुराणेऽस्मिन् प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः"। नित्यो यथा "योऽयं संदृश्यते नूनं नित्यं लोके क्षयन्त्विह। नित्यः संकीर्त्त्यते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः" नैमित्तिको यथा "ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति। त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः" प्राकृतो यथा "महदाद्यं विशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम्। प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः" आत्यन्तिको यथा "ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि। प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापरैर्द्विजैः। आत्यन्तिकश्च कथितः प्रलयो लयसाधनः"। नैमित्तिकप्रलयविस्तारो यथा तत्रैव "नैमित्तिकमिदानीं वः

कीर्त्तयिष्ये समासतः। चतुर्युगसहस्रान्ते संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे। आत्मसंस्थाः प्रजाः कर्त्तुं प्रतिपेदे प्रजापतिः। ततोभवत्यनावृष्टिस्तीव्रा सा शतवार्षिकी। भूतक्षयकरी घोरा सर्व्वभूतभयङ्करी। ततो यान्यल्पसाराणि सत्त्वानि पृथिवीतले। तानि चाग्रे प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च। सप्तरश्मिरथो भूत्वा समुत्तिष्ठन् दिवाकरः। असह्यरश्मिर्भवति पिवन्नम्भोगभस्तिभिः। ततस्ते रश्मयः सप्त पिवन्त्यम्बु महार्णवे। तेनाहारेण ते सूर्य्याः दीप्ताः सप्त भवन्ति हि। तस्य ते रश्मयः सप्त सूर्य्या भूत्वा चतुर्दिशम्। चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं दहन्ति शिखिनो यथा। व्याप्नुवन्तश्च ते विप्रास्तूर्द्ध्वञ्चाधश्च रश्मिभिः। दीप्यन्ते भास्कराः सप्त दहन्तोऽग्निप्रतापिनः। ते सूर्य्या वह्निवत् दीप्ता बहुसाहस्ररश्मयः। खं समावृत्य तिष्ठन्ति निर्द्दहन्तो वसुन्धराम्। ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुन्धरा। साद्रिनद्यर्णवद्वीपा निःस्नेहा समपद्यत। दीप्ताभिः सन्तताभिश्च ज्वालाभिश्च समावृतः। अधश्चोर्द्ध्वञ्च तिर्य्यक् च समावृत्य सहस्रशः। सूर्य्याग्निना प्रसृष्टानां संसृष्टानां परस्परम्। एकत्वमुपजातानामेकज्वालो भवेत् प्रभुः। सर्व्वलोकप्रणाशश्च सोऽग्निर्भूतान्तकृद्वशी। चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं निर्द्दहत्यात्मतेजसा। ततः प्रलीने सर्व्वस्मिन् जङ्गमे स्थावरे तथा। निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिः कूर्म्मपृष्ठे प्रकाशते। अम्बरीषमिवाभाति सर्व्वमापूरितं जगत्। सर्व्वमेव तदार्च्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः। पाताले यानि तीर्थानि महोदधिगतानि तु। तत्र तानि प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति वै। द्वीपांश्च पर्व्वतांश्चैव वर्षाण्यथ महोदधीन्। तान् सर्व्वान् भस्मसात् कृत्वा सप्तात्मा पावकः प्रभुः। समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्व्वशः। पिवन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितोऽज्वलत्। ततः संवर्त्तकः शैलानतिक्रम्य महांस्तथा। लोकान् दहति दीप्तात्मा रुद्रतेजोविजृम्भितः। स दग्ध्वा पृथिवीं देवो रसातलमशोषयत्। अधस्तात् पृथिवीं दग्ध्वा दिवमूर्द्ध्वं दहिष्यति। योजनानां शतानीह सहस्राण्ययुतानि च। उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य वायुः संवर्त्तकस्य च। गन्धर्व्वांश्च पिशाचांश्च सयक्षोरगराक्षसान्। तदा दहत्यसौ दीप्तः कालरुद्रप्रचोदितः। भूर्लोकञ्च१ भुवर्लोकं२ स्वर्लोकञ्च३ तथा महः४। दहेदशेषं कालाग्निः कालो विश्वतनुः स्वयम्। व्युष्टेषु तेषु लोकेषु तिर्य्यगूर्द्ध्वमथाग्निना। तत् तेजः समनुप्राप्य कृत्स्नं जगदिदं शनैः। अयोगुडनिभं सर्व्वं तदेवैकं प्रकाशते। ततो गजकुलोन्नादाः स्तनितैः समलङ्कृताः। उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्त्तका घनाः। केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुमुदसन्निभाः। धूम्रवर्णास्तथा केचित्तथा पीताः पयोधराः। केचिद्रासभवर्णाश्च स्थूलाः क्षारनिभास्तथा। शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जात्यञ्जननिभाः परे। मनःशिलानिभास्त्वन्ये कपोतसदृशाः परे। केचित् हरिद्रावर्णाभास्तथान्ये क्षीरसन्निभाः। तथा कर्व्वूरवर्णाभा भिन्नाञ्जननिभास्तथा। इन्द्रगोपनिभाः केचिद्धरितालनिभास्तथा। काकाण्डकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि। केचित् पर्व्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः। कूटागारनिभाश्चान्ये केचिन्मीनकुलोद्वहाः। बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः। तदा जलधराः सर्व्वे पूरयन्ति नभस्तलम्। ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः। सप्तधा संवृतात्मानस्तमग्निं शमयन्त्युत। ततस्ते जलदा वर्षं वर्षन्तीह हिमौघवत्। सुघोरमशिवं सर्व्वं नाशयन्ति च पावकम्। प्रवृत्तेन तदात्यर्थमम्भसा पूर्य्यते किल। अद्भिस्तेजोऽभिभूतत्वात्तदाग्निः प्रविशत्यपः। नष्टे चाग्नौ वर्षशतैः पयोदा जलसम्भवाः। प्लावयन्तोऽथ भुवनं महाजलपरिस्रवैः। धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा। उद्धान्तः सलिलौघैश्च वेला इव महोदधेः। साद्रिद्वीपा तथा पृथ्वी जलैः संछाद्यते शनैः। आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्रेषु तिष्ठति। पुनः पतति तद्भूमौ पूर्य्यन्ते तेन चार्णवाः। ततः समुद्राः स्वां वेलामतिक्रान्तास्तु कृत्स्नशः। पर्व्वताश्च विलीयन्ते मही चाप्सु निमज्जति। तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे। योगनिद्रां समास्थाय शेते देवः प्रजापतिः। चतुर्युगसहस्रान्तं कल्पमाहुर्म्महर्षयः। वाराहो वर्त्तते कल्पो यस्य विस्तार ईरितः। असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः। कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः। सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमखिलं हरेः। तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः। सोऽयं प्रवर्त्तते कल्पो वाराहः सात्त्विको मतः। अन्ये च सात्त्विकाः कल्पा मम तेषु परिग्रहः। ध्यानतपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा तेष्वेव योगिनः। आराध्य गिरिशं यत्नात् यान्ति तत् परमं

धदम् । सोऽहं सत्त्वं समाधाय मायी मायामयं स्वयम् । एकार्णवे जगत्यस्मिन् योगनिद्रां व्रजामि तु । मां पश्यन्ति महात्मानः सुप्तं काले महर्षयः । जनलोके वर्त्तमानास्तपसा योगचक्षुषा । अहं पुराणपुरुषो भूर्भुवःप्रभवो विभुः । सहस्रचरणः श्रीमान् सहस्राक्षः सहस्रपात् । मन्त्रोऽग्निर्ब्राह्मणा गावः कुशाश्च समिधो ह्यहम् । प्रोक्षणी च स्रुवश्चैव सोमो घृतमयोऽस्म्यहम् । संवर्त्तको महानात्मा पवित्रं परमं यशः । वेदवेद्यः प्रभुर्गोप्ता गोपतिर्ब्रह्मणो मुखम् । अनन्तस्तारको योगी गतिर्गतिमतांवरः । हंसः प्राणोऽथ कपिलो विश्वमूर्त्तिः सनातनः । क्षेत्रज्ञः प्रकृतिः कालो जगद्बीजमथामृतम् । माता पिता महादेवो मत्तो ह्यन्यन्न विद्यते । आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता नारायणः पुरुषो योगमूर्त्तिः । मां पश्यन्ति यतयो योगनिष्ठा ज्ञात्वात्मानममृतत्वं व्रजन्ति” । प्राकृतप्रलयविस्तारो यथा तत्रैव “कूर्म्म उवाच अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमनुत्तमम् । प्राकृतं च समासेन शृणुध्वं गदतो मम । गते परार्द्धद्वितये काले लोकप्रकालकः । कालाग्निर्भस्मसात् कर्त्तुं करोति निखिलं मतिम् । आत्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः । दहेदशेषं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम् । तमाविश्य महादेवो भगवान्नीललोहितः । करोति लोकसंहारं भीषणं लोकमाश्रितः । प्रविश्य मण्डलं सौरं कृत्वाऽसौ बहुधा पुनः । निर्द्दहत्यखिलं लोकं सप्तसप्तिस्वरूपधृक् । स दग्ध्वा सकलं सत्त्वं मस्त्रं ब्रह्म शिरो महत् । देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकः । दग्धेष्वशेषदेहेषु देवी गिरिवरात्मजा । एका सा साक्षिणः शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः । शिरःकपालैर्देवानां कृतस्रग्वरभूषणः । आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन् व्योममण्डलम् । सहस्रहस्तचरणः सहस्रार्च्चिर्म्महाभुजः । दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीप्तानललोचनः । त्रिशूली कृत्तिवसनो योगमैश्वरमास्थितः । पीत्वा तत् परमानन्दं प्रभूतममृतं स्वकम् । करोति ताण्डवं देवीमालोक्य परमेश्वरः । पीत्वा नृत्यामृतं देवी भर्त्तुः परममङ्गला । योगमास्थाय देवस्य देहमायाति शूलिनः । स त्यक्त्वा ताण्डवरसं स्वेच्छयैव पिनाकधृक् । याति स्वभावं भगवान् दग्ध्वा ब्रह्माण्डमण्डलम् । संस्थितेष्वथ देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु । गुणैरनेकैः पृथिवी विलयं याति वारिषु । स वारितत्त्वं सगुणं ग्रसते हव्यवाहनः । तैजसं गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् । आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति सत्तमाः ! । भूतादौ च तथाऽऽकाशं लीयते गुणसंयुतम् । इन्द्रियाणि च सर्वाणि तैजसे यान्ति संक्षयम् । वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ! । वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः ! । त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् । महान्तमेभिः सहितं ब्रह्माणममितौजसम् । अव्यक्तं जगतो योनिः संहरेदेकमव्ययम् । एवं संहृत्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः । नियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानं पुरुषं परम् । प्रधानपुंसोरजयोरेष संहार ईरितः । महेश्वरेच्छाजनितो न स्वयं विद्यते लयः । गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते । प्रधानं जगतो योनिर्मायातत्त्वमचेतनम् । कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा केवलः पञ्चविंशकः । गीयते मुनिभिः साक्षी महानेकः पितामहः । एवं संहारकरणी शक्तिर्म्माहेश्वरी ध्रुवा । प्रधानाद्यं विशेषान्तं दहेद्रुद्र इति श्रुतिः । योगिनामथ सर्व्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसाम् । आत्यन्तिकश्चैव लयं विदधातीह शङ्करः” । आत्यन्तिकप्रलयविस्तारो यथा विष्णुपु० पराशर उवाच “आध्यात्मिकादि मैत्रेय ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः । उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् । आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा । शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयतां च सः । शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः । गुल्मार्शःश्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा । तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः । भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि । कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः । शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्य्यादिभवस्तथा । मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ ! तापो भवति नैकधा । इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः । मृगपक्षिमनुष्याद्यैः पिशाचोरगराक्षसैः । सरीसृपाद्यैश्च नृणां जन्यते चाधिभौतिकः । शीतोष्णवातवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवः । तापो द्विजवरश्रेष्ठ ! कथ्यते चाधिदैविकः । तदस्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य पण्डितैः । गर्भजन्मजराद्येषु स्थानेषु प्रभविष्यतः । निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा । भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता । तस्मात् तत्प्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः पण्डितैर्नरैः । तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानञ्च कर्म्म चोक्तं महामुने ! । आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते । शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् । अन्धन्तम इवा-

ज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम्। यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे! विवेकजम्। मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यन्मुनिसत्तम!। तदेतच्छ्रूयतामत्र सम्बन्धे गदतो मम। द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत्। शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति। द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति चाथर्वणी श्रुतिः। परया त्वक्षरप्राप्तिरृग्वेदादिमयाऽपरा। यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम्। अनिर्देश्यमरूपञ्च पाणिपादाद्यसंयुतम्। विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमकारणम्। व्याप्यव्याप्यं यतः सर्वं तं वै पश्यन्ति सूरयः। तद्ब्रह्म तत्परं धाम तद्ध्येयं मोक्षकाङ्क्षिणाम्। श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम्। तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः। वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षरात्मनः। एवं निगदितार्थस्य सतत्त्वं तस्य तत्त्वतः। ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परमन्यत्त्रयीमयम्। अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो द्विज!। पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्यौपचारिकः। शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्त्तते। मैत्रेय! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे। सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि। भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः। खाण्डिक्यः जनकायाह पृष्टः केशिध्वजः पुरा। नामव्याख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः। भूतेषु वसते सोऽन्तर्वसन्त्यत्र च तानि यत्। धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः। स सर्वभूतप्रकृतिविकारगुणांश्च दोषांश्च मुने! व्यतीतः। अतीतसर्वावरणाखिलात्मा तेनास्तृतं यद्भुवनान्तरालम्। समस्तकल्याणगुणात्मको हि स्वशक्तिलेशावृतभूतसर्गः। इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ। तेजोबलैश्वर्यसमन्वितश्च सुवीर्य्यशक्त्यादिगुणैकराशिः। परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे। स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो व्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः। सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः। स ज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम्। संदृश्यते चाप्यवगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्” विष्णुपु०। “नारद उवाच। कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम्। दिनमेकं युगं ज्ञेयं तस्य या चैकसप्ततिः। मन्वन्तरन्तु तज्ज्ञेयं ते तु यत्र चतुर्दश। स कल्पो नाम वै कालस्तदन्ते प्रलयस्तु यः। सा ब्राह्मरात्री राजेन्द्र! यत्र शेतेऽम्बुशायिनः। त्रयो लोकास्तदा राजन्! लीयन्ते तद्विनिवर्त्ततः। नैमित्तिको लयो नाम दैनन्दिन इतीर्यते। एवं दिनप्रमाणेन ब्रह्मणः शतवार्षिकम्। आयुः पूर्वं परार्द्धं तु परार्द्धं द्वे प्रकीर्त्तिते। द्विपरार्द्धे व्यतीते तु ब्रह्मणो जगदात्मनः। तदा प्रकृतयः सप्त प्रलयं यान्ति भूमिप! लयः प्राकृतिको ह्येष लीने ब्रह्मणि भूपते!। ब्रह्माण्डकोषोऽपि सकलः प्रलयं याति सर्वशः। पूर्वरूपन्तु वक्ष्यामि प्रलयस्यास्य भूपते!। शतवर्षाणि भूमौ हि पर्जन्यो नैव वर्षति। दुर्भिक्षे निर्जले लोके प्रजाः सर्वाः क्षुधार्दिताः। परस्परं भक्ष्यमाणाः क्षयं यास्यन्ति भूमिप!। समुद्रे च धरण्याञ्च ह्रदेषु च सरःसु च। देहे च यो रसस्तं हि रविर्हरति रश्मिभिः। ततः संवर्त्तको नाम ज्वालामाली हुताशनः। सङ्कर्षणमुखोत्पन्नो दहत्यनिलसारथिः। सर्वं ब्रह्माण्डभाण्डं वै तत्कालाग्निर्भर्जितः। एवं दग्धं महाराज! वह्न्यर्कोर्म्भ्यां समन्ततः। दग्ध्वा गोमयपिण्डाभं ब्रह्माण्डं सारवर्जितम्। प्रचण्डः पवनो राजंस्ततोवर्षशतं पुनः। संवर्त्तको नाम महान् ब्रह्माण्डं चालयिष्यति। ततो मेघा महाघोरा नानावर्णा अनेकशः। शतं वर्षाणि वर्षन्ति गर्जन्ति च महास्वनाः। एकोदकं ततो विश्वं निर्गुणं निर्विकारकम्। भूमेर्गन्धगुणं राजन्! ग्रसन्त्यापः समन्ततः। गुणनाशात् स्वयं पृथ्वी प्रलयं प्राप्स्यते तदा। तेजस्त्वपां रसगुणं सगन्धं पिबते बलात्। ततः प्रलयमायान्ति राजन्नापोऽपि तत्क्षणात्। तेजसस्तु ततो रूपं रसगन्धसमन्वितम्। वायुर्हरति चण्डात्मा, तेजः प्रलयमृच्छति। आकाशस्तु ततो वायोः स्पर्शं परगुणैः सह। समादत्ते महाराज! अम्बरेऽथ प्रलीयते। आकाशस्य गुणं शब्दं गुणैरन्यैः समन्वितम्। अहङ्कारः समादत्ते नभस्तस्मिन् प्रलीयते। तैजसेन्द्रियवर्गश्च देवा वैकारिकास्तथा। अहङ्कारे प्रलीयन्ते जगदेतच्चराचरम्। अहङ्कारं भक्षयन्ति ततः सत्त्वादयो गुणाः। ग्रसते तान् महाराज! आद्या प्रकृतिरुच्यते। न तस्याः कालदोषेण परिणामो नरर्षभ!। आद्यन्तरहिता सा हि नित्यं कारणमव्ययम्। शक्तिर्भगवतः सा हि तदेकपरमा च सा। इत्युक्तः प्रलयो राजन्! विश्वस्यास्य महामते!। यथोत्पत्तिक्रमेणास्य व्युत्क्रमेण लयस्तथा” स च प्रलयो न्यायादिमते द्विविधः खण्डप्रलयो महा-

प्रलयत्वं तत्र जन्यद्रव्यानधिकरणकालत्वं खण्डप्रलयत्वं जन्यभावानधिकरणकालत्वं महाप्रलयत्वं महाप्रलयश्च न प्रमाणसिद्ध इति नव्यनैयायिकाः। तत्र नैमित्तिकप्रलयकालस्य कल्पतुल्यः “यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते” इति मनुना हिरण्यगर्भस्य निद्रासमये तत्प्रलयस्योक्तेः “शर्वरी तस्य तावती” इति तत्कालस्य च कल्पतुल्यकालत्वमुक्तम्। एतदभिप्रायेण अमरे “प्रलयो नष्टचेष्टता” इत्युक्तम् नैमित्तिकप्रलयकाले सर्वभूतानां चेष्टाशून्यत्वात्। “प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः” सा॰द॰ उक्ते २सात्त्विकभावभेदे।

प्रलव पु॰ प्र+लू–भावे अप्। १प्रकर्षेण छेदने शाथा॰ अन्तोदात्तताऽस्य। प्रलूयते। कर्मणि अप्। ३खण्डभेदे २लेशे च कात्या॰ श्रौ॰ २६।१।१० (सुम्नप्रलवान्) सुम्नलेशान्।

प्रलवित्र न॰ प्रलूयतेऽनेन प्र+लू+करणे इत्र। छेदनसाधने अस्त्रादौ शाथा॰ अन्तोदात्तताऽस्य।

प्रलाप पु॰ प्र+लप–भावे घञ्। १अनर्थकवाक्ये २निष्प्रयोजने उन्मत्तादिवाक्ये च अमरः। ३रोगाणामुपसर्गभेदे “मूर्च्छा मांसक्षयोमोहः प्रलापो मरणमिति चाये” सुश्रुते अयोपसर्गोक्तौ। [राजनि॰।

प्रलापहन् पु॰ प्रलापं हन्ति हन–क्विप्। कुलत्थजातेऽञ्जने

प्रलापिन् त्रि॰ प्र+लप–ताच्छील्ये घिनुण्। प्रलपनशीले

प्रलीन त्रि॰ प्र+ली–कर्त्तरि क्त। १प्रलयं प्राप्ते २चेष्टाशून्ये च। तस्य भावः तल्। प्रलीनता चेष्टानाशे इन्द्रियलापे च।

प्रलेप पु॰ प्र+लिप–भावे घञ्। व्रणादिशोधनार्थे द्रव्यविशेषेण लेपनविशेषे। सुश्रुते आलेपोपक्रमे “स त्रिविधः प्रलेपः प्रदेह आलेपश्चेति। तेषामन्तरं, प्रलेपः शीतस्तनुरविशोषी विशोषी च। प्रदेहस्तूष्णः शीतो वा बहलोऽबहुरविशोषी च। रक्तपित्तप्रसादनकृदालेपः” इति आलेपनभेदलक्षणान्युक्तानि तत्र द्रव्यभेदास्तत्रोक्ता दृश्याः

प्रलेपक त्रि॰ प्र+लिप–ण्वुल्। १प्रलेपकर्त्तरि स्त्रियां टाप् कापि अत इत्त्वम्। प्रलेपिका तस्या धर्म्यम् महिष्या॰ अन्। २प्रलेपिकाधर्मे त्रि॰। सुश्रुतोक्ते ३ज्वरभेदे पु॰ “तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणां प्राणनाशनः। दुश्चिकित्स्यतमो मन्दः सुकष्टो धातुशोषकृत्” प्रलेपकं वातबलास कञ्च कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः” सुश्रुते तल्लक्षणाद्युक्तम्।

प्रलेह पु॰ प्रलिह्यतेऽसौ प्र+लिह–कर्मणि घञ्। व्यञ्जनभेदे (कोरमा) पाकराजेश्वरः।

प्रलोलुप त्रि॰ प्रा॰स॰। १अत्यन्तलोलुपे गरुडवंश्ये कुलिपुत्रे २पक्षिभेदे पु॰ मार्क॰पु॰ ७अ॰।

प्रवक त्रि॰प्रु+गतौ साधुकारित्वे द्योत्ये वुन्। भूयोगतियुते तत्र साधुकारिणि तत्त्वबोधिनी।

प्रवक्तृ त्रि॰प्रवक्ति प्र+वच–तृच्। प्रकर्षेण वक्तरि १यथानुसन्धानपूर्वकवेदादिवाचके २तदर्थोपदेशके च मनुः ६।१८६ याज्ञ॰ २।३५२

प्रवग पुंस्त्री॰ प्लवग+लस्य रः। खगे अमरटीका। एवं प्रवङ्ग प्रवङ्गमावपि रस्य लत्वे तन्नार्थे। सर्वत्र जातित्वात् स्त्रियां ङीष्।

प्रवचन न॰प्रोच्यते प्र+वच–कर्मणि ल्युट्। १वेदादौ शास्त्रे भावे ल्युट्। २यथानुसन्धानपूर्वककथने च “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः” कठोप॰। अस्य तिङः परस्य गोत्रा॰ कुत्सायाम् उदात्तता।

प्रवचनीय त्रि॰ प्र+वच–कर्मणि अनीयर्। प्रकर्षेण यथानुसन्धानेन १वाच्ये। “भव्य गेयेत्यादि” पा॰ कर्त्तरि अनीयर्। प्रवक्तरि कर्मप्रवचनीयाः तच्छब्दे दृश्यम्।

प्र(प्रा)वट पु॰प्रु+वा॰अट–स्वार्थे अण् वा। यवे जटाधरः।

प्र(ब)वण पु॰प्र+व(ब)ण–अच्। १चतुष्पथे अमरः २निम्नस्थाने ३उदरे ४नम्रे मेदिनिः। ५आयते ६प्रगुणे ७क्षणे शब्दर॰। ८स्रुते ९क्लिन्ने त्रि॰ विश्वः १०क्षीणे च त्रि॰ धरणिः। ११आसक्ते त्रि॰ हेमच॰।

प्रवत् त्रि॰ प्रवणे वाति वा–बा॰ डति। १प्रवणदेशे निम्नस्थाने गन्तरि ऋ॰७।५०।४ अतोऽस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः तान्तत्वात् न पदत्वम्। प्रवत्वत् तद्युते त्रि॰। ऋ॰ १।१८१।३भाष्यम्। स्त्रियां ङीप्। सोपसृष्टे धात्वर्थे वर्त्तमानात् प्रोपसर्गात् वति। २प्रकृष्टगमनादौ च।

प्रवत्स्यत्पतिका स्त्री प्रवत्स्यन् पतिर्यस्याः। यस्याः पतिः परदेशं गमिष्यति तादृश्यां स्त्रियां रसमञ्जरी। तत्र तल्लक्षणभेदादिकमुक्तं यथा “यस्याः पतिरग्रिमक्षणे देशान्तरं यास्यत्येव सा प्रवत्स्यत्पतिका। अस्याश्चेष्टा काकुवचनकातरप्रेक्षणगमनविघ्नोपदर्शननिर्वेदसन्तापसम्मोहनिश्वासबाष्पादयः। सा च मुग्धामध्याप्रौढापरकीयाधारणीभेदात् पञ्चविधा तदुदाहरणानि तत्र दृश्यानि।

प्रवद्यामन् त्रि॰ या–भावे बा॰ मनिन् प्रवत् प्रकृष्टगतियुक्तः यामा गतिर्यस्य। प्रकृष्टगमनेन शीघ्रयायिनि ऋ॰ १।१

१८।२ भाष्ये दृश्यम् । तत्र टास्थाने “सुपांसुलोपः” इत्यादिना पा० आत् । अतो नोपधालोप इति बोध्यम् ।

प्रवयन न० प्र+वय–गतौ भावे ल्युट् । १प्रकर्षेण २गमने करणे ल्युट् । २प्रतोदे हेमच० । [२पुराणे निघण्टुः

प्रवयस् त्रि० प्रकृष्टं वयोऽस्य । १वृद्धे स्थविरे हेमच० ।

प्रवय्या स्त्री प्र+वि–यत् “भय्यप्रवय्ये छन्दसि” पा०नि० । प्रकर्षेण गतियुतायां स्त्रियां स्त्रियामेवास्य निपातः पुंसि कर्मणि तु यत् प्रवेय इति सि०कौ० ।

प्रवर पु० प्र+वृ–अप् । १सन्ततौ २गोत्रे गोत्रप्रवर्त्तकमुनिव्यावर्त्तके ३मुनिभेदे च । ४श्रेष्ठे त्रि० ५अगुरुचन्दने न० । मेदि० । गोत्रभेदे गोत्रप्रवर्त्तकमुनिगणाश्च आश्वश्रौ० ८।१४अ० दृश्याः । तदधिकं प्रवराध्यायादौ दृश्यम् ।

प्रवरललित न० “यमौनः सो रौगः प्रवरललितं नाम वोध्यम्” वृ०र० टीकोक्ते षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

प्रवरवाहन पु० द्वि०व० । प्रवरं वाहनं ययोः । अश्विनीकुमारयोः हेमच० ।

प्रवर्ग पु० प्रवृज्यतेऽसौ प्र+वृज–घञ् । १विष्णौ हरिवं० ४२ अ० । २प्रवर्ग्ये महावीरे हेमच० । तत्र प्रवर्ग्य इत्येव पाठो न्याय्यः ।

प्रवर्ग्य पु० प्र+वृज–कर्मणि ण्यत् कुत्वम् । १महावीरे तत्प्रकारः कात्या० श्रौ० २६अ० प्रवर्ग्याध्याये दृश्यम् । अस्त्यर्थे मतुप् । प्रवर्ग्यवत् । २तद्युते ३यज्ञभेदे पु० शत०ब्रा० ३।४।४।१

प्रवर्त्तक त्रि० प्रवर्त्तयति प्र+वृत–णिच्-ण्वुल् । प्रवृत्तिजनके “बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताविषयकं ज्ञानम् इष्टसाधनताविषयकं कृतिसाध्यताज्ञानं वा प्रवर्त्तकमिति जरन्नैयायिकाः । यथा वा स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यं कार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः । “चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनम्” चोदनासूत्रे शवरभाष्यम् “क्रियाया नियोगस्य ज्ञानद्वारा प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनेत्यर्थः ।

प्रवर्त्तना स्त्री प्र+वृत–णिच्–युच् । प्रवृत्तिजनकव्यापारे विध्यादौ “अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुरूपं चतुर्ष्वपि” इति भर्त्तृहरिः । भावे ल्युट् तत्रार्थे आरम्भे च न० ।

प्रवलाकिन् पु० १भुजङ्गे २चित्रमेखलके च विश्वः ।

प्रवसु पु० इलिन्दपपुत्रे दुष्मन्तभ्रातरि नृपभेदे भा०आ०९४अ० ।

प्रवह पु० प्र+वह–अच् । “यस्मात् ज्योतींषि वहति प्रवहस्तेन कीर्त्तितः” उक्ते १वायुभेदे । भावे अप् । २नगराद्वहिर्गमने

प्रवहण न० प्र+वह–करणे ल्युट् । १मनुष्यवाह्ये २वस्त्राच्छादिते स्त्रीवाहने कर्णीरथे (महापाल) अमरः ।

प्रवह्लि स्त्री प्रवल्ह–इन्–पृषो० अन्त्यस्यादि०वर्णव्यत्यासश्च । प्रहेलिकायां भरतः वा ङीप् तत्रार्थे स्वार्थे क । तत्रार्थे अम० ।

प्रवा पु० प्रकर्षेण वाति गच्छति वा–क्विप् । अग्नौ यजु० १५।६ वेददी० ।

प्रवाच् त्रि० प्रकृष्टा वाक् यस्य । युक्तियुक्तवाक्यवक्तरि जटा० ।

प्रवाणी स्त्री प्र+वे–ल्युट् ङीप् । १तन्तुवायशलाकायाम् (माकु) निष्क्रान्ता प्रवाणग्राः निरा०स० गौणत्वे प्रवाणिशब्दस्य ह्रस्वे सम्भवति भरतेन यत् वाणिशब्दस्यापि ह्रस्वान्तत्वं कल्पितं तच्चिन्त्यम् ।

प्रवात त्रि० प्रकृष्टो वातो यत्र । १सुखसेव्यवातयुक्तदेशादौ प्र+वा–क्त । २निम्ने प्रवणे च प्रवातेजस्शब्दे दृश्यम् ।

प्रवाह त्रि० प्रकर्षेण वाति प्र+वा–अच् । १प्रकृष्टगतियुते २प्राणे पु० “प्राणा वै प्रवाः” शत०ब्रा० १।४२।२

प्रवातेजस् त्रि०प्रवातं प्रवणं तेज ओजो यस्य । प्रवाततेजसि निरु० ६।८ [लोकवादे ३परस्परकथोपकथने च ।

प्रवाद पु०प्र+वद–घञ् । १परम्परागतवाक्ये लोकेषु २प्रसिद्धे

प्रवादिन् त्रि० प्र+वद–ताच्छील्ये णिनि । परस्परकथनकारके स्त्रियां ङीप् ।

प्रवार पु० प्र+वृ–आच्छादने करणे घञ् । आच्छादने वस्त्रे विभाषेत्यनुवर्तमानात् अपि प्रवर तत्रार्थे सि०कौ० ।

प्रवारण न०प्र+वृ–णिच्-ल्युट् । १काम्ये दाने २काम्यस्य उत्तमवस्तुनो दाने च अमरः । ३प्रकर्षेण वारणे मेदि० । ४महादाने त्रिका०तस्य उत्तमवस्तुनो दानरूपत्वात्तथात्वम्

प्रवास पु० प्रस्थितस्य वासः । स्वगृहात् प्रस्थितस्य भिन्नदेशे वासे चिरप्रवासगतस्य पुनरनागतस्य वार्त्ताद्यश्रवणे कालविशेषे तस्य प्रेतत्वावधारणमुक्तं वि०त० “सन्देहे त्वाह यमः “गतस्य न भवेत् वार्त्ता यावत् द्वादशवार्षिकी । प्रेतावधारणन्तस्य कर्त्तव्यं सुतबान्धवैः । यन्मासि यद्दिवसे यत्र नास्ति तद्दिने तन्मासि तदहःक्रिया । दिनाज्ञाने कुहूस्तस्य आषाढस्याथ वा कुहूः” । नि०सि० वृद्धमनुः “प्रोषितस्य तथा कालो गतश्चेद्द्वादशाब्दिकः । प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतकार्य्याणि कारयेत्” । वृहस्पतिः “यस्य न न श्रूयते वार्त्ता यावद्द्वादश वत्सरान् । कुशपुत्त्रकदाहेन तस्य स्यादवधारणा” । भविष्ये “पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव चागमः । ऊर्द्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षात् कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् । कुर्य्यात्तस्य तु संस्कारं यथोक्तविधिना

ततः। तदादीन्येव सर्वाणि प्रेतकर्माणि कारयेत्”। द्वादशाब्दप्रतीक्षा पितृभिन्नविषयेति मदनरत्ने उक्तम्। स्मृत्यर्थसारिकायान्तु “तस्य पूर्ववयस्कस्य विंशत्यब्दोर्ध्वतः क्रिया। ऊर्द्ध्वं पञ्चदशाब्दात्तु मध्यमे वयसि स्मृता। द्वादशाद्वत्सरादूर्ध्वं सत्तरे वयसि स्मृता। चान्द्रायणत्रयं कृत्वा त्रिंशत् कृच्छ्राणि वा सुतैः। कुशैः प्रतिकृतिं दग्ध्वा कार्याः शौचादिकाः क्रियाः” इत्युक्तम् पराशरः “देशान्तरगतो नष्टस्तिथिर्न ज्ञायते यदि। कृष्णाष्टमी ह्यमावास्या कृष्णा चैकादशी च या। उदकं पिण्डदानं च तत्र श्राद्धं तु कारयेत्”। इदं मासज्ञाने” प्रवासादागतेन गुर्वादेः पादयोर्ग्रहणपूर्वकम् प्रणामो विहितः यथा “विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम्। गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्। मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूश्चाथ पितुः स्वसा। संपूज्या गुरुपत्नीव समास्ता गुरुभार्य्यया। भ्रातृभार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि। विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः। पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्य्यपि। मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी” कौर्मपु०१२अ०

प्रवासन न० प्र+वस–णिच्–भावे ल्युट्। १विदेशवासने “सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते” उत्तरचरितम्। २वधे अमरः। ३निर्वासने पुरात् बहिर्यापने।

प्रवासिन् त्रि० प्र+वस-णिनि। १विदेशे वासिनि हेमच०। “प्रवासी सुखमायाति” षट्पञ्चाशिका। स्त्रियां ङीप्

प्रवास्य त्रि० प्र+वस–णिच्-कर्मणि यत्। पुरान्निर्वास्ये मनुः ८।२८४

प्रवाह पु० प्र+वह–घञ्। १प्रवृत्तौ २जलादिस्रोतसि मेदि० ३व्यवहारे विश्वः ४उत्तमाश्वे नानार्थरत्ना०। ५सन्ततौ कालेन देशेन वा विच्छेदाभावे “प्रवाहरूपेणानादि”

प्रवाहक त्रि० प्र+वह–ण्वुल्। १प्रकर्षेण वोढरि २राक्षसे पुंस्त्री० शब्दमाला।

प्रवाहण पु० १जैवले ऋषिभेदे शत०ब्रा० १४।९।१।१ तस्यापत्यं शुभ्रा० ढक् पूर्वपदस्य वा वृद्धिः। प्रावाहणेय प्रवाहणेय तदपत्ये पुंस्त्री० ततोऽपत्ये इञ् प्रावहणेयि प्रवाहणेयि प्रवाहणेयस्यापत्ये पुंस्त्री०। प्रवाहयति प्र+वह–णिच्-ल्यु। २प्रवाहयितरि “विधुरसि प्रवाहणः” यजु० ५।११

प्रवाहिका स्त्री प्र+वह–रोगाख्यायाम् ण्वुल्। ग्रहणीरोगे अमरः ग्रहणीशब्दे २७५२पृ० दृश्यम्। ततः अपनयने तसि। प्रवाहिकातः कुरु प्रवाहिकायाः प्रतीकारं कुर्वित्यर्थः सि०कौ०।

प्रवाहिन् त्रि० प्र+वह–णिनि। १प्रवाहयुते त्रि०। प्रवाह+पुष्करा०देशे इनि ङीप्। २प्रवाहिणी प्रवाहयुतदेशे स्त्री

प्रवाही स्त्री प्र+वह–णिच्-अच् गौरा० ङीष्। वालुकायां राजनि०।

प्रवाह्य पु० प्रवाहे भवः यत्। १रुद्रभेदे यजु० १६।४२। प्र+वह-कर्मणि ण्यत्। २प्रकर्षेण वाह्ये च। [अमरः

प्रविख्याति स्त्री प्र+वि+ख्या–भावे क्तिन्। अतिप्रसिद्धौ

प्रविदारण न०प्रविदारयत्यत्र प्र+वि+दॄ-णिच्-आधारे ल्युट्। १युद्धे अमरः। भावे ल्युट्। २अवदारणे मेदि०। कर्मणि ल्युट्। ३व्याकीर्णे त्रि० शब्दर०। कर्त्तरि ल्यु ४प्रविदारणकारके त्रि०।

प्रविवर न० प्रकृष्टं विवरं छिद्रमस्य। १पीतकाष्ठे शब्दच०। २प्रकृष्टच्छिद्रयुते त्रि०। [संयुते च अमरः।

प्रविश्लेष त्रि० प्रकर्षेण विश्लेषो यस्य। १विधुरे २परमवि-

प्रविषा स्त्री प्रकृतं विषं यया। अतिविषायाम् (आतइच्) अमरः।

प्रविष्ट त्रि०प्र+विश–कर्त्तरि क्त। १कृतप्रवेशे २पैप्पलादिकौशिकयोर्मातरि स्त्री हरिवं० १८१अ०।

प्रवीण त्रि० वीणया प्रगायति प्र+वीणा+णिच्–अच्। १निपुणे वीणया गायकस्य नैपुण्यप्रसिद्धेः तत्तुल्यनैपुण्यवत्त्वात्तथात्वम्। भौत्यस्य मनोः २पुत्रभेदे पु०हरिवं०७अ०।

प्रवीर पु० प्रा०स०। १प्रकृष्टवीरे २सुभटे ३उत्तमे त्रि०धर्त्तिवः ४हर्य्यश्वन्टपपुत्रभेदे पु०विष्णुपु०। ५पूरोः पौष्ट्यां भार्य्यायां जाते पुत्रभेदे पु० भा०आ०९४अ०। ६ऐलस्य उपदानव्यां जाते ६पुत्रभेदे पु० हरिवं०३२अ०। ७पुरुवंश्ये प्रचिन्वतः पुत्रे न्टपभेदे पु० हरिवं० ३१अ०।

प्रवीरबाहु पु० राक्षसभेदे रामा० ६।३५ स०।

प्रव्रज्जनीय पु० प्र+व्रज–कर्मणि अनीयर्। १प्रवज्ये, २महावीरे कात्या० २६।७।१४ [वेददीपः।

प्रवृत् न० प्रवृणोति भूतानि प्र+वृ–क्विप्। अग्नौ यजु०१५।९

प्रवृतहोम पु० होमभेदे कात्या०श्रौ० ९।८।१६८

प्रवृत्त त्रि० प्र+वृत–कर्त्तरि क्त। १कृतप्रवृत्तिके प्रवृत्तियुते २आरब्धे च “प्रवृत्तमन्यथा कुर्य्यात् यदि मोहात् कथञ्चन” छन्दोगप०। ३प्रवृत्तिलक्षणे धर्मभेदे। भावे क्त। ४प्रवृत्तौ न०।

प्रवृत्तक न० “यदा समायोजयुक्तौ पूर्व्यौ भवति तत्प्रवृत्त-

कम्” ह०र० उक्ते वैतालीयप्रकरणीये मात्रावृत्तभेदे ।

प्रवृत्तचक्र पु० प्रवृत्तं स्वाज्ञानुसारेण चक्रं राष्ट्रादि यस्य । राष्ट्रादिष्वप्रतिहताज्ञे “प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यं प्रभुतां तथा” याज्ञ० व्या० मिताक्षरा ।

प्रवृत्ति स्त्री प्र+वृत–क्तिन् । १प्रवाहे २वार्त्तायाम् ३अवन्त्यादिदेशे मेदि० ४हस्तिमदे हेमच० । ५न्यायोक्ते चिकीर्षाकृतिसाध्यताज्ञानाधीने ६प्रयत्नभेदे च प्रयत्नशब्दे दृश्यम् । “चिकीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा । उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं मतम्” भाषा० ।

“दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” गौत०सू० “एतस्मान्मिथ्याज्ञानादनुकूलेषु रागः प्रतिकूलेषु द्वेषः रागद्वेषाधिकाराच्चासत्येर्ष्यासूयामायालोभादयो दोषा भवन्ति । दोषैः प्रयुक्तः शरीरेण प्रवर्त्तमानो हिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनान्याचरति वाचाऽनृतपरुषसूचनासम्बद्धानि, मनसा परद्रोहं परद्रव्याभीप्सां नास्तिक्यञ्चेति सेयं पापात्मिकाऽधर्माय प्रवृत्तिः । अथ शुभा शरीरेण दानं परित्राणं परिचरणञ्च । वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायञ्चेति मनसा दयामस्पृहां श्रद्धाञ्चेति सेयं धर्माय । अत्र प्रवृत्तिसाधनौ धर्माधर्मौ प्रवृत्तिशब्देनोक्तौ । यथा अन्नसाधनाः प्राणाः । अन्नं वै प्राणिनः प्राणा इति । सेयं कुत्सितस्याभिपूजितस्य च जन्मनः कारणम्” भाष्यम् । “प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः” गौ० सू० “प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम्” गौ०सू० “प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम्” कणा० । “प्रत्यगात्मनीति स्वात्मनीत्यर्थः इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रयत्नविशेषौ ताभ्याञ्च हिताहितप्राप्तिपरिहारफलके शरीरकर्म्मणी चेष्टालक्षणे जन्येते तथा च परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् मदीयचेष्टावत् स च प्रयत्न आत्मजन्य आत्मनिष्ठो वा प्रयत्नत्वात् मदीयप्रयत्नवदिति परात्मनोऽनुमानम्” उप०व० । “इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः” गौ०सू० “विहितकर्मणि रागनिबन्धना निषिद्धे कर्मणि हिंसादौ द्वेषनिबन्धना प्रवृत्तिः । तत्र रागनिबन्धना यागादौ प्रवृत्तिर्धर्मं प्रसूते द्वेषनिबन्धना हिंसादौ प्रवृत्तिरधर्मम् । तावेतौ रागद्वेषौ संसारमनुवर्त्तयतः” वात्स्या० । प्रवृत्तिश्च द्वयी । कारणरूपा कार्य्यरूपा च । तत्राद्या यत्नत्वजातिमती प्रत्यक्षसिद्धा । द्वितीया तु धर्माधर्मरूपा यागादेरगम्यागमनादेश्च चिरध्वस्तस्य व्यापारतया कर्मनाशाजलस्पर्शादेः प्रायश्चित्तादेश्च नाश्यतया सिध्यतीति । (गौ०वृ० ४।१) भट्टमते प्रवृत्तिर्द्वेधा । स्वेच्छाधीना परप्रेरणाजन्या । तत्राद्यायां प्रवर्त्तनाया अनुपयोगोऽपि द्वितीयप्रवृत्तौ सा प्रयोजिका । यथा आचार्य्यप्रेरणयेदं करोमीति” दि०क० ।

७शब्दानामर्थबोधनशक्तिभेदे “प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी” कुमा० । ८स्वस्वविषये इन्द्रियादीनां सञ्चारे च । [मिश्रे ९चरभेदे पु० त्रिका० ।

प्रवृत्तिज्ञ त्रि०प्रवृत्तिं वृत्तान्तं जानाति ज्ञा–क । १वृत्तान्ता०

प्रवृत्तिनिमित्त न० ६त० । १शब्दानां बोधनाशक्तेर्निमित्ते शक्यतावच्छेदके । यथा घटशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वमेव शुक्लादिशब्दस्य शुक्लत्वं पाचकादेः पाकः देवदत्तादेः तत्तत्पिण्डादि । “सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च” काव्यप्र० ।

प्रवृद्ध त्रि० प्र+वृध–क्त । १वृद्धियुक्ते २प्रौढे च हेमच० ।

प्रवृद्धादि न० उत्तरपदस्यान्तोदात्ततानिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग० उक्तो यथा “प्रवृद्ध प्रयुत अवहित अनवहित खट्वारूढ कविशस्तः आकृतिगणः” ।

प्रवेक त्रि० प्र+विच–कर्मणि घञ् । प्रधाने अमरः ।

प्रवेट पु० प्र+वी–ट । यवे त्रिका० ।

प्रवेणि(णी) स्त्री प्र+वेण–इन् वा ङीप् । १गजस्कन्धस्थे कुथे चित्रकम्बले २वेण्यां जलादिप्रवाहे च मेदि० ।

प्रवेल पु० प्र+वेल–अच् । पीतमुद्गे (सोनामुग) हेमच० ।

प्रवेश पु० प्र+विश–घञ् । अन्तर्गमने हेमच० ।

प्रवेशक त्रि० प्रविशति प्र+विश–ण्वुल् । १मध्ये गन्तरि सा०द० उक्ते अर्थोपक्षेपके २रूपकाङ्गभेदे “अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ” इत्युपक्रमे “प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः । अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा” । अङ्कद्वयान्तरित्युक्तेः प्रथमाङ्के चरमाङ्के चास्य प्रतिषेधः । यथा वेण्यामश्वत्थामाङ्के राक्षसमिथुनप्रयोजितः” एवमन्यत्रापि ।

प्रवेशन न० प्रविश्यतेऽनेन प्र+विश–करणे ल्युट् । १प्रधानद्वारे २सिंहद्वारे च । भावे ल्युट् । ३प्रवेशे हेमच० । प्र+विश+णिच्–ल्युट् । ४प्रवेशसम्पादने । प्रवेशनं प्रयोजनमस्य छ । प्रवेशनीय प्रवेशनसाधने त्रि० ।

प्रवेष्ट पु० प्र+वेष्ट–अच् । १बाहौ अमरः २बाहुनीचभागे शब्दच० ३हस्तिदन्तमांसे हारा० । ४गजपृष्ठस्थाने त्रिका० स्वार्थे प्रागस्ये क । प्रवेष्टक दक्षिणबाहौ “प्रविश्य

प्रवेष्टकेन निमित्तं सूचयित्वा” श०कु०“प्रवेष्टकेन दक्षिण-बाहुना तत्स्पन्देन निमित्तं स्त्रीलाभरूपशुभसूचकं शकुनं सूचयित्वा “वामेतरभुजस्पन्दोवरस्त्रीसूचकः” शाकुनोक्तेः तत्कस्पस्य स्त्रीलाभसूचकत्वम्।

प्रव्यक्त त्रि० प्रकर्षेण व्यक्तः। स्फुटे अमरः।

प्रव्याध पु०प्रकृष्टो व्याधो यत्र। बलाधिक्येन क्षिप्तशरस्य पतनं यत्र तादृशे स्थाने शत०ब्रा० ५।१।५।१३। कात्या०१४।३।१६

प्रव्रजन न० प्राप्य गृहादि व्रजनम्। गृहस्थाश्रमं पुत्रादीन् च परित्यज्य व्रजने सन्यासे।

प्रव्रजित पु० प्र+व्रज–क्त। १सन्न्यासिनि त्रिका० २मांस्यां ३मुण्डीर्यां ४तापस्यां च स्त्री ५बुद्धभिक्षुकीभेदे मेदि०। परनिपाते प्रव्रजिताशब्दस्य पाठात् कुमारप्रव्रजिता पुंसि तु न प्रव्रजितकुमार इत्येव।

प्रव्रज्या स्त्री प्राप्य पुत्रादीन् व्रज्या व्रज–भावे क्यप्। पुत्रादीन् परित्यज्य गमने सन्न्यासाश्रमे।

प्रव्रज्यावसित पु० प्रव्रज्यातोऽवसितः। सन्न्यासच्युते “प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजोत्तमाः। निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रवैश्ययोः” कात्यायनवचनम्। तत् प्रायश्चित्तमुक्तम् शा०सू० भाष्यधृतस्मृतौ “वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्द्धयेत् भिक्षुर्वानप्रस्थवत् सोमवृद्धिवर्जम्”। कृतप्रायश्चित्तानामपि तेषामव्यवहार्य्यता यथोक्तम् “बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च” शा० सू०। यद्यूर्ध्वरेतसां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्यवनं महापातकं यदि वोपपातकमुभयथापि शिष्टैस्ते बहिः कर्त्तव्याः“आरूढपतितं विप्रं मण्डलाच्च विनिःसृतम्। उद्बद्धं कृमिदष्टञ्च स्पृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेत्” इति चैवमादिनिन्दातिशयस्मृतिभ्यः शिष्टाचाराच्च। न हि यज्ञाध्ययनविवाहादीनि तैः सहाचरन्ति शिष्टाः”भाष्यम्।

प्रव्राज पु० प्र+व्रज-आधारे घञ्। १अत्यन्तनिम्ने देशे ऋ० ७।६०७ भा०। भावे घञ्। २सन्न्यासे च।

प्रशंसन न० प्र+शन्स--भावे ल्युट्। गुणकीर्तनेन स्तुतौ। युच्। प्रशंसनाऽप्यत्र स्त्री।

प्रशंसा स्त्री प्र+शन्स–भावे अ। गुणाविष्कारेण स्तुतौ हेम०

प्रशंसोपमा स्त्री काव्यादर्शोक्ते अर्थालङ्कारभेदे यथा “ब्रह्मणोऽप्युद्भवः पद्मश्चन्द्रः शम्भुशिरोधृतः। तौ तुल्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसोपमोच्यते”। तौ पद्मचन्द्रौ त्वन्मुखेन तुल्यौ इति पद्मचन्द्रयोः प्रशंसितयोरपि त्वन्मुखस्य साम्येन प्रशंसातिशयात् मुखस्य च सर्व्वाधिक्यात् अर्थव्यञ्जनात् प्रशंसोपमा उच्यते।

प्रशत्वन् पु०प्र+शद-क्वनिप् तुट् च। १समुद्रे उज्ज्वल० स्त्रियां ङीप् वनोर च। प्रशत्वरी २नद्यां उज्ज्वल०।

प्रशम पु० प्र+शम--घञ् न वृद्धिः। १शान्तौ २निवृत्तौ च। प्रशाम्यति प्र+शम-अच् गौरा०ङीष्। ३अप्सरोभेदे स्त्री भा०अनु० १९अ०। ४रन्तिदेवस्य पुत्रे पु० भाग० ९।२४।२५

प्रशमन न०प्र+शम--णिच्-ल्युट्। १वधे २शान्तताकरणे च “लब्धप्रशमनस्वास्थ्यम्” रघुः “सर्व्वाबाधाप्रशमनम्” चण्डी शम–भावे ल्युट्। ३शान्तौ हेमच०। [शब्दच०।

प्रशस्त त्रि० प्र+शन्स–क्त। १प्रशंसनीये २श्रेष्ठे ३क्षेमे च

प्रशस्ताद्रि पु० बृ०सं० १४अ० उक्ते मध्यदेशस्थे गिरिभेदे।

प्रशस्ति स्त्री प्र+शन्स-भावे क्तिन्। १प्रशंसायाम् २स्तुतौ ऋ० १।७४।२

प्रशस्य स्त्री प्र+शन्स--कर्मणि क्यप्। १प्रशंसनीये। तस्य इष्ठेयसुनोः परता श्रादेशः अतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः श्रेयान् भावे क्यप्। २प्रशंसने न०।

प्रशाखा स्त्री प्रगता शाखाम् अत्या०स०। अग्रशाखायाम् भा०कर्ण० १०६८ श्लोक०।

प्रशान् अव्य० प्र+शो वा० अनि स्वरादि०। सामर्थ्ये

प्रशासन न० प्र+शास–भावे ल्युट्। शिष्यादीनामिष्टादिबोधनाय कर्तव्यताबोधकवाक्योच्चारणे “चात्रस्यैव प्रशासनमभूत्” क्षा०उ०।

प्रशास्तृ पु० प्र+शास-- उणा० सू० तृन् संज्ञायां अनिट् च। शस्त्ररूपशंसनकर्त्तरि ऋत्विग्भेदे असंज्ञायान्तु तृच्–इट्। प्रशासितृ। प्रशासनकर्त्तरि राजादौ।

प्रशास्त्र त्रि० प्रशास्तुरिदम् अण् संज्ञापूर्वविधेरनित्यत्वात् न वृद्धिः। शस्त्ररूपशंसनकर्तृसम्बन्धिनि।

प्रशिष्य पु० प्रगतः शिष्यमध्यापकत्वेन अत्या०स०। शिष्यस्य शिष्ये “शिष्यप्रशिष्यैरुपगीयमानमवेहि तन्मण्डनमिश्रधाम” शङ्करदिग्विजयः।

प्रश्न पु० प्रच्छ--भावे नङ्। जिज्ञासायाम् ज्ञातुमिच्छया १कथनाय प्रेरणे अमरः। अविज्ञातार्थज्ञानार्थम् इच्छाप्रयोजकवाक्ये “अविज्ञातप्रवचनं प्रश्न इत्यभिधीयते”। जिज्ञासाशब्देन तत्प्रयोजकवाक्यानुकूलव्यापारोलक्ष्यते को भवान्? किमेतस्य लक्षणम्? इत्यादि। २उपनिषद्भेदे पु० दैवज्ञं प्रति भाविशुभाशुभज्ञानाय दैवज्ञस्य वचनानुकूल व्यापारे तदुत्तरज्ञापकशास्त्रस्य प्रश्नमनोरमादि।

प्रश्नदूती स्त्री प्रश्नस्य दूतीव । प्रहेलिकायाम् त्रिका० ।

प्रश्नविवाक पु० कृतान् प्रश्नान् विवक्ति उत्तरयति वि+वच-कर्त्तरि संज्ञायां घञ् । प्रश्नोत्तरदायके ज्योतिर्विद्भेदे "मर्य्यादायै प्रश्नविवाकम्" यजु० ३०।१० वेददी० ।

प्रश्नव्याकरण पु० प्रश्नान् शिष्यकृतप्रश्नान् व्याकरोति उत्तरयति वि-आ-कृ-ल्यु ६त० । १जैनभेदे हेमच० । भावे ल्युट् । २पृष्टार्थोत्तरज्ञापने न० ।

प्रश्नि पु० १ऋषिभेदे भा०शा०२६अ० । प्रच्छ-बा०नि वा ङीप् । २कुम्भिपाकायां (धाना) त्रिका० ।

प्रश्नोपनिषद् प्रश्नाधिकारेण प्रवृत्ता उपनिषत् । आथर्वोपनिषद्भेदे "भगवन् ! कुतो वा ह्वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते" इत्यादि पञ्चप्रश्नाधिकारेण तस्याः प्रवृत्तेस्तथात्वम् ।

प्रश्रय पु० प्र+श्रि-करणे अच् । प्रणये अमरः ।

प्रश्रित त्रि० प्र+श्रि-क्त । १विनीते अमरः शान्तिदेवस्य २पुत्रभेदे पु० भाग० ८।२४।२५

प्रश्लथ त्रि० प्रकृष्टः श्लथः प्रा०स० । प्रकृष्टे शिथिले त्रिका० ।

प्रश्लिष्ट त्रि० प्र+श्लिष-क्त । प्रसम्बद्धे युक्तियुक्ते आचिता० नाश्यान्तोदात्तता ।

प्रश्वास पु० प्र+श्वस-भावे घञ् । कोष्ठस्य वायोर्वहिर्निःसारणे "श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः" पा०त० सू० भाष्यम् । कुम्भकशब्दे २११४पृ० दृश्यम् ।

प्रष्टृ त्रि० प्रच्छ-तृच् । प्रश्नकारके स्त्रियां ङीप् ।

प्रष्टि पु० प्रच्छ-कर्त्तरि बा० ति । वाहनत्रयमध्यवर्त्तिनि युगभेदे ऋ० १।३९।६

प्रष्ठ त्रि० प्र+स्था-क "प्रष्ठोऽग्रगामिनि" पा० षत्वम् । १अग्रगामिनि । २श्रेष्ठे च अमरः । तस्य पत्नी ङीप् । २तत्पत्न्यां स्त्री । गौरा०ङीष् । ३चण्डकौषधौ स्त्री राजनि० ।

प्रष्ठवाह् त्रि० प्रष्ठं वहति वह-ण्वि । १युगपार्श्वगे प्रथमयोजिते दम्ये गवादौ अमरः युगपार्श्वे योजिते गवादिके शिक्षार्थं यं प्रथमं वाहयति तस्मिन् । भत्वे वाह ऊठ् प्रष्ठौहः प्रष्ठौहा इत्यादि । स्त्रियां ङीप् प्रष्ठौही तथाविधस्त्रियाम् २प्रथमगर्भिण्यां गवि धरणिः ।

प्रस प्रसवे ततौ च सक०दिवा० आ० सेट् । प्रस्यते अप्रसिष्ट । मित् घटादि णिच् प्रसयति ते ।

प्रसक्त त्रि० प्र+सन्ज-क्त । १प्रसङ्गविषये "प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते" मीमांस० । २नित्ये नित्यतायुक्ते त्रि०जटा० ।

प्रसक्ति स्त्री प्र+सन्ज-भावे क्तिन् । १प्रसङ्गे २आपत्तौ ३अनुमितौ दीधितिः । ४व्याप्तौ च "अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे" सा०द० । अतिव्याप्तिस्तदर्थः । [१०। भाष्ये दृश्यम् ।

प्रसङ्गिन् पु० प्र+सञ्ज-बा० णिनि । प्रसङ्गनशीले ऋ०८।१।३।

प्रसंख्यान न० प्र+सम्+ख्या-भावे ल्युट् । १सम्यग्ज्ञाने "हरः प्रसंख्यानपरो बभूव" कुमा० । प्रा०व० । २प्रकर्षेण संख्यायुते त्रि० भा० व० १२१अ० ।

प्रसङ्ग पु० प्र+सन्ज-भावे घञ् । १प्रकृष्टसङ्गे २व्याप्तिरूपे सम्बन्धे यथाऽतिप्रसङ्गः अप्रसङ्ग इत्यादौ ३सङ्गतिभेदे "सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते" । तत्र "प्रसङ्गत्वम् स्मृतत्वे सत्युपेक्षानर्हत्वं तच्च स्मृतिविषयतापन्नत्वे सति द्वेषविषयतानापन्नत्वम्" अनुमितौ गदाधरः । ४अनुरक्तत्वे ५प्रस्तावे ६मैथुनासक्तौ ७प्राप्तौ च "कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनित्यम्" व्या०परिभाषा । तत्र प्रसङ्गः प्राप्तिरेव "शब्दान्तरम् प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति शब्दान्तरात् प्राप्नुवतः शब्दान्तरेऽप्राप्नुवतश्च लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन् विधिरनित्यः" नागेशः । क्वचित् कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता" व्या० परिभाषा । प्रसङ्गशब्देन प्राप्तेरेव ग्राह्यता । अन्योद्देशेन प्रवृत्तौ अन्यस्यापि दर्शितौ तत्र यथान्यस्य सिद्धिस्तथा तदुदाहरणादिकञ्च प्रा०त० उक्तं यथा "अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः प्रसङ्गः यथा पश्वर्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रमध्यपातिनः पुरोडाशस्यापि उपकारः सिध्यति । यथा वा "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्रामिक्षार्थं प्रवृत्तौ अनुद्देश्यवाजिनस्यापि सिद्धिः" । यथा वा काम्ययागनिष्पत्त्यर्थमनुष्ठितैराग्नेयादिभिर्नित्ययागादिसिद्धिरिति मिताक्षरोक्तम् । यथा दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तदन्तरीयकावगोरणप्रायश्चित्तमपि सम्पद्यत इति प्रायश्चित्तविवेकोक्तम् । तथा ब्राह्मणवधोद्देशेन द्वादशवार्षिके कृते च त्रिवधनिमित्तत्रैवार्षिकप्रायश्चित्तस्य सिद्धिः । एवञ्च तन्त्रप्रसङ्गयोरनावृत्तेनैव कर्म्मणा नानादृष्टफलसिद्धौ लाघवमेव हेतुः । नन्ववगोरणत्रिवर्षप्रायश्चित्तयोः कथं प्रसङ्गेन सिद्धिः सङ्कल्पादेरभावात्, तयोः सङ्कल्पादिः कृत इति चेत् प्रायश्चित्तत्वात् तयोरपि कथं सङ्कल्प इति चेत् काम्यत्वात्" । "एवञ्च काम्यस्य सर्वाङ्गाधिकरणे सर्वाङ्गोपेतस्यैव फलवत्त्वाभिधानात् तस्यापि प्रसङ्गविषयत्वे काम्ये हि काम्याभिलाषमहितकृतजातित्वजन्यत्यागरूपः सङ्कल्पः शास्त्रार्थ इति प्रकाशविद-

रथोक्तेन "प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् । प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिषवनं स्पृशेत्" इति लिखितवचने प्रत्येकं नियतं कालमिति तत्तद्व्रतकालसंख्याम् आत्मनो व्रतम् आत्मसम्बन्धित्वेन आत्मकर्तृत्वेन इति यावत् । तेनामुकव्रतमहङ्करिष्ये इति चादिशेदुल्लेखं कुर्य्यात् इत्यनेन प्राप्तस्य सङ्कल्पस्य बाधः" इत्याशङ्क्य तत्र समाहितं यथा "प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वेनाङ्गवैकल्येऽपि फलसिद्धिः" । अत्रेदं बोध्यम् प्रसङ्गशब्देन व्याप्तिरेवोच्यते तथा चोद्दिष्टकर्मणा व्याप्तस्य यत्र सिद्धिस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिः । उद्दिष्टकर्मणः व्याप्यत्वञ्च देशकालकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धिनां वैधहेतुभूतानामेवैक्ये भवति अतस्तत्रवद्गत्वापि कालदेशाद्यन्तर्भावेनैव व्याप्यता" ।

प्रसङ्गसम पु० स्थापनाहेतुप्रयोगे प्रतिषेधहेतूपन्यासात्युत्तरभेदे "दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ" गौ०५।१।९ "साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गे प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः प्रतिषेधः क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावाल्लोष्ट इति हेतुर्नोपदिश्यते । न च हेतुमन्तरेण सिद्धिरस्तीति । दृष्टान्तस्य कारणं प्रमाणं तदनपदेशोऽनभिधानम् अभिधानं चानतिप्रयोजनकं तथा च दृष्टान्तस्य साध्यवत्त्वे प्रमाणाभावाभावात् प्रत्यवस्थानमर्थः । यद्यपीदं सदुत्तरमेव तथापि दृष्टान्ते प्रमाणं वाच्यं तत्रापि प्रमाणान्तरमित्यनवस्थया प्रत्यवस्थाने तात्पर्य्यं तदुक्तमाचार्य्यैरनवस्थाभासप्रसङ्गः प्रसङ्गसम इति एतन्मते हेतोर्हेत्वन्तरमित्यनवस्थाऽपि प्रसङ्गसम एव पूर्वमते तु हेत्वनवस्थादिकं वक्ष्यमाणाकृतिगणेष्वन्तर्भूतमिति विशेषः । अनवस्थादेशनाभासा चेयं प्रतिदृष्टान्तसमः प्रत्येतव्यः" वृत्तिः । अस्योत्तरं तत्रोक्तम् । "प्रदीपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः" गौ०सू० "इदं तावदयं पृष्टो वक्तुमर्हति अथ के प्रदीपमुपाददते किमर्थं वेति दिदृक्षमाणाः दृश्यदर्शनार्थमिति । अथ प्रदीपं दिदृक्षमाणाः प्रदीपान्तरं कस्मान्नोपाददते अन्तरेणापि प्रदीपान्तरं दृश्यते प्रदीपः तत्र प्रदीपदर्शनार्थं प्रदीपोपादानं निरर्थकम् । अथ दृष्टान्तः स किमर्थमुच्यत इति । अप्रज्ञातस्य ज्ञापनार्थमिति अथ दृष्टान्ते कारणापदेशः किमर्थं दृश्यते यदि प्रज्ञापनार्थम् प्रज्ञातो दृष्टान्तः स खलु लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति तत्प्रज्ञानार्थः कारणापदेशो निरर्थक इति प्रसङ्गसमस्योत्तरम्" । प्रसङ्गसमे प्रत्युत्तरमाह । दृष्टान्तो हि निदर्शनस्थानत्वेन साध्यनिश्चयार्थमपेक्ष्यते न तु दृष्टान्तदृष्टान्ताद्यनवस्थितपरम्परा लोकसिद्धा युक्तिसिद्धा वा अन्यथा घटादिप्रत्यक्षाय प्रदीप इव प्रदीपप्रत्ययार्थमनवस्थितप्रदीपपरम्परा प्रसज्येत तदीयसाधनमपि व्याहन्येत" वातृस्या० ।

प्रसज्य पु० भीमो भीमसेनवत् प्रसज्यप्रतिषेधस्यान्त्यलोपः । प्रसज्यप्रतिषेधे अत्यन्ताभावे अत्र रोगीति निन्दाश्रयणात् प्रसज्यता" मल०त० रघु० ।

प्रसज्यप्रतिषेध पु० प्रसज्य प्रसक्तिं सम्पाद्यारोप्येति यावत् प्रतिषेधः । अत्यन्ताभावे "प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते" इति न्यायेन आरोपितप्रसङ्गस्यैव निषेधः तेन वायौ रूपं नास्तीत्यादावपि वायौ रूपारोपं कृत्वैव निषेधो नञा बोध्यते इति विवेकः । कलञ्जाधिकरणशब्दे १७७७पृ० नञ्शब्दे २१४२ पृष्ठादौ मतभेदेन नञः पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधपरता दृश्या । "अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्" शाब्दिकाः । न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र बलवदनिष्टासाधनत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वरूपस्य विध्यर्थस्याभावो नञा बोध्यते तेन विधेरप्राधान्यं नञर्थाभावस्य च प्राधान्यं तेन तत्र क्रियापदान्वयिनञ्प्रसज्यप्रतिषेधार्थकः । गुरुमते तु कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यमिति बोधेन अभावविशेष्यकबोधेऽपि प्रतिषेधस्य प्राधान्यात् तथात्वं तथा च तन्मते क्वचित् विधेरप्राधान्येन क्वचिच्च प्रतिषेधस्य प्राधान्येन इति व्यक्तमेव प्रसज्यप्रतिषेधप्रबोधकप्रयोजकमिति बोध्यम् ।

प्रसत्ति स्त्री प्र+सद–क्तिन् । १नैर्मल्ये २प्रसन्नतायाम् जटा० ।

प्रसत्वन् पु० प्र+सद-वनिप् । १धर्मे २प्रजापतौ च सं०उणा० । ३प्रतिपत्तौ स्त्री ङीप् वनोर च । [सन्धौ च ।

प्रसन्धि पु० १मनुपुत्रभेदे भा०आश्व०४अ० । प्रा०त० । २प्रकृष्ट-

प्रसन्न त्रि० प्र+सद--कर्मणि क्त । १निर्मले २सन्तुष्टे ३सतानुग्रहभेदे अमरः । ४सुरायां स्त्री मेदि० "प्रसन्ना गुरुमवाताशौविवन्धानाहनाशिनी । स्थूलप्रशाहिकाटोपकफवातार्शसां हिता" राजवल्लभः । तस्य भावः तल् प्रसन्नता स्त्री त्व प्रसन्नत्व न० तद्भावे प्रसादे नैर्मल्ये च ।

प्रसन्नात्मन् त्रि० प्रसन्नो निर्म्मल आत्मा यस्य । १प्रसन्नान्तःकरणे २विष्णौ पु० "अप्रसादः प्रसन्नात्मा" विष्णुस० । तत्स्वरूपस्य निर्दोषत्वात्तथात्वम् ।

प्रसन्नेरा स्त्री कर्म्म० । मदिराभेदे भरतः ।

प्रसभ त्रि०प्रगता सभा सभाधिकारोऽस्मात् प्रा०ब० । बलात्कारे अमरः "प्रसभोद्धृतारिः" रघुः ।

प्रसयन न०प्र+सि–बन्धने करणे ल्युट् । बन्धनसाधने १तन्तौ २जाले च "प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं वा" निरु० ६।१२।

प्रसर पु० प्र+सृ–भावाधारादौ यथायथम् अप् कर्त्तरि अच् वा । तन्तुविटपादेः प्रकर्षेण १सर्पणे प्रकर्षेण २सरणे अमरः ३वेगे ४प्रणये च मेदि० । ५समूहे शब्दर० ६युद्धे विश्वः । ७नाराचास्त्रे प्रविसर्पणकर्त्तरि त्रि० ।

प्रसरण न० प्र+सृ–भावे ल्युट् । १सैन्यादेः सर्वतो गमने तृणाद्याहरणार्थं सैन्यानामितस्ततो गतौ २आसारे अमरः । कनि प्रसरणि तथार्थे स्त्री रामाश्रमः वा ङीप् ।

प्रसर्पण न० प्र+सृप–ल्युट् । सैन्यानां सर्वतोव्याप्तौ अस्य स्त्रीत्वञ्च तत्र ङीप् । [काले हेमच० ।

प्र(श्र)सल पु० प्र+सल–अच् पृषो० शस्य (सोवा) हेमन्त-

प्रसलवि अव्य० प्रदक्षिणे शत०ब्रा० २।६।११।१५ भाष्यम् ।

प्रसव पु०प्र+सू–भावादौ अप् । १गर्भमोचने २उत्पत्तौ ३कार्ये ४फले ५कुसुमे ६अपत्ये च मेदि० नारीणां गर्भमुक्ति कालश्च भावप्र० उक्तो यथा

"नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते । एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः" । वैकृतं यथा "गर्ग उवाच "अकालप्रसवा नार्य्यः कालातीताः प्रजास्तथा । विकृतप्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनास्तथा । अमानुषा अत्यङ्गाश्च नजातव्यञ्जनास्तथा । हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा स्त्रियः । पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरी-सृपाः । विनाशं तस्य देशस्य नृपस्य च विनिर्दिशेत् । निर्वासयेत्तां नृपतिः स्वराष्ट्रात् स्त्रियश्च, पूज्याश्च ततो द्विजेन्द्राः । किमिच्छकैर्ब्राह्मणतर्पणैश्च लोके ततः शा-न्तिमुपैति पापम्" मात्स्ये २०८अ० । "भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः संप्रसूयते । मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्-भिर्मासैर्न संशयः । अत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्प-द्यते शुभम् । प्रसूतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत् । ततो होमं प्रकुर्वीत घृताक्तै राजसर्षपैः । आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयाच्चतः" नारदः । "प्रसवविकारे स्त्रीणां द्वित्रिचतुःप्रभृति सम्प्रसूतौ वा । हीनातिरिक्तकाले च देशकुलसङ्क्षयो भवति । वडवोष्ट्र-र्द्दिवसगोऽद्धिनीषु यमलोद्भवे मरणमेषाम् । प्रसूता-सात् सूतिफलं शान्तौ श्लोकौ च गर्गोक्तौ "नार्य्यः परस्य विषये त्यक्तव्यास्ता हितार्थिना । तर्पयेच्च द्विजान् कामैः शान्तिं चैवात्र कारयेत् । चतुष्पदाः स्वयूथेभ्य-स्त्यक्तव्याः परभूमिषु । नगरं स्वामिनं यूथमन्यथा हि विनाशयेत्" वृ०सं० ४६अ० । सुखप्रसवप्रकारः ज्यो० त० उक्तो यथा "अस्ति गोदावरीतीरे जम्भला नाम राक्षसी । तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत्" । "पञ्च रेखाः समुल्लिख्य तिर्य्यगूर्द्ध्वक्रमेण हि । पदानि१६ षड्दशापाद्य त्वेकमाद्ये सनौ७ नयम् । नवमे सप्त दद्यात्तु षार्य५ पञ्चदशे तथा । द्वितीयेऽष्टाव-ष्टमे षट् दिश१०द्वौ षोडशे श्रुति४म् । एकादिना समं देयमिच्छाद्वाङ्कं त्रिकोणके । तदा द्वात्रिंशदादिः स्यात् चतुःकोष्ठेषु सर्वतः । दर्शनाद्धारणात्तासां शुभं स्यादेषु कर्मसु । द्वात्रिंशत् प्रसवे नार्य्याश्चतुस्त्रिंशद्रणे नृणाम् । भूतारिष्टेषु पञ्चाशद् मृतापत्यासु वै शतम् । दासप्रतिस्तु सन्ध्यायां चतुःषष्टीरणाध्वनि । विषे विंशो धान्यकीटे-ष्वष्टाविंशतिरेव च । चतुरष्टौ२२ च बालानां रोदने परि कीर्त्तिता" । स्थानविशेषादिस्पष्टभेदानां विकृत-प्रसवसूचकताभेदः ह०जा० उक्तो यथा

"उदयस्थेऽपि वा मन्दे कुजे वास्तं७ समागते । स्थिते वाऽन्तःचपानाथे शशाङ्कसुतशुक्रयोः । शशाङ्के पाप-लग्ने वा वृश्चिकेश(कुज) त्रिभागगे । शुभैःस्वाय२।११। स्थितैर्जातः सर्पसन्दृष्टितोऽपि वा । चतुष्पदे गते भानौ शेषैर्वीर्य्यसमन्वितैः । द्वितनुस्थैश्च यमलौ भवतः कोशवेष्टितौ । छागसिंहवृषैर्लग्ने तत्स्थे सौरेऽथ वा कुजे । राशिंशसदृशे गात्रे जायते नालवेष्टितः" ।

स्थानभेदे प्रसवसूचकयोगः ह०जा० उक्तो यथा

"पूर्णे शशिनि स्वराशिगे सौम्ये लग्नगते शुभे सुखे । लग्नः जलजेऽस्तगेऽपि वा चन्द्रे पोतगता प्रसूयते । आप्योदयमाप्यगः शशी सम्पूर्णः समवेक्षतेऽथ वा । मेषूरण बन्धुलग्नः ग स्यात् सूतिः सलिले न संशयः । उदयोडुप-योर्व्यय१२स्थिते गुप्तौ पापनिरीक्षिते यमे । अलिकर्कि-युते विलग्नगे सौरे शीतकरेक्षितेऽवटे । मन्देऽजगते विलग्नगे बुधसूर्य्येन्दु निरीक्षिते क्रमात् । क्रीडाभवने सुरालये शेखरभूमिषु च प्रसूयते । नृलग्नगं प्रेक्ष्य कुजः श्मशाने रम्ये सितेन्दू गुरुरग्निहोत्रे । रविर्नरेन्द्रामरगो-कुलेषु शिल्पालये ज्ञः प्रसवं करोति । राश्यंशसमानगो-चरे मार्गे जन्म चरे स्थिरे स्थिरे । स्वर्गाग्निगते स्वमन्दिरे

वलयोगात् फलमंशकर्क्षयोः। आरार्कजयोस्त्रिकोणगे चन्द्रेऽस्ते च विसृज्यतेऽम्बया। दृष्टेऽमरराजमन्त्रिणा दीर्घायुः सुखभाक् च स स्मृतः। पापेक्षिते तुहिनगावुदये कुजेऽस्ते११ त्यक्तो विनश्यति कुजार्कजयोस्तथाये। सौम्येऽपि पश्यति तथाविधहस्तमेति सौम्येतरेषु परहस्तगतोऽप्यनायुः। पितृमातृगृहेषु तद्वलात्तरुशालादिषु नीचगैः शुभैः। यदि नैकगतौ तु वीक्षितौ लग्नेन्दू विजने प्रसूयते। मन्दर्क्षांशे शशिनि हिबुके मन्ददृष्टेऽब्जगे वा तद्युक्ते वा तमसि शयने नीचसंस्थैश्च भूमौ। यद्वद्राशिर्व्रजति हरिजं गर्भमोक्षस्तु तद्वत् पापैश्चन्द्रात् स्मर७सुख४गतैः क्लेशमाङ्जनन्याः"। अथ सूतिकागृहमानम् "अष्टहस्तायतञ्चारु चतुर्हस्तविशालकम्। प्राचीद्वारमुदग्द्वारं विदध्यात् सूतिकागृहम्"। आसन्नप्रसवायालक्षणमाह "याते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने। सशूले जघने नारी विज्ञेया प्रसवोत्सुका। आसन्नप्रसवायास्तु कटीपृष्ठन्तु सव्यथम्। भवेन्मुहुः प्रवृत्तिश्च मूत्रस्य च मलस्य च"। अथासन्नप्रसवाया उपचारः "तैलेनाभ्यक्तगात्राणां संस्नातासुष्णवारिणा। यवागूम्पाययेत् कोष्णां मात्रया घृतसंयुताम्। कृतोपधाने मृदुभिर्विस्तीर्णे शयने शनैः। आभुग्नसक्थि चोत्ताना नारी तिष्ठेद्व्यथान्विता"। (आभुग्नसक्थि आकुञ्चितोरुः) अथ धात्री "चतस्रोऽशङ्कनीयाश्च स्त्रावणे कुशला हिताः। वृद्धाः परिचरे युक्ताः सम्यक् छिन्ननखाः स्त्रियः"। अथ तत्कृत्यम् "अपत्यमार्गं तैलेन समभ्यज्य समन्ततः। एका तु तासु सुभगे! प्रवाहस्वेति तां वदेत्। अव्यथा मा प्रवाहिष्ठाः प्रवाहेथा व्यथा यदि। प्रवाहेथाः शनैः पूर्वं प्रगाढञ्च ततःपरम्। ततो गाढतरं गर्भे योनिद्वारमुपागते। अपरासहितो गर्भो यावत् पतति भूतले"। अथारहितायाः प्रवाहणाद्दोषमाह "मूकं वा बधिरं कुब्जं श्वासकासक्षयान्वितम्। सूते सम्प्रातनुं वालमकाले च प्रवाहणात्" भावप्र०। नवममासादिप्रसवकालश्च नारीणामन्यजन्तूनां नानाभेदाच्चान्यता इत्याः

प्रसवक पु० प्रसवेन पुष्पादिना कायति कै–क। पियालवृक्षे शब्दमाला। [इन्ते (धौंटः) अमरः।

प्रसवबन्धन न०बन्ध–करणे ल्युट् प्रसवस्य पुष्पादेः बन्धनम्।

प्रसवस्थली स्त्री ६त०। प्रसवस्य स्थलीव वा। १उत्पत्तिस्थाने २मातरि च।

प्रसवितृ पु० प्रसूते उत्पादयति प्र+सू–सूतेः उत्पादनानुकूलव्यापारार्थत्वात् तृच्। १पितरि शब्दरत्ना० निरु० ६।२१। प्रसूतौ २मातरि स्त्री ङीप्।

प्रसविन् त्रि० प्र+सू–शीलार्थे इनि। प्रसवशीले।

प्रसव्य त्रि० प्रगतं सव्यं वामत्वम्। १प्रतिकूले अमरः। कर्मणि यत्। २प्रसवनीये त्रि०।

प्रसह त्रि० सहति प्र+सह–अच्। १प्रकर्षेण सोढरि प्रसह्य वलात्कारेण भक्षयतीति प्रसहः। वलात्कारेण भक्षके २खगभेदे "काको गृध्र उलूकश्च चिल्लश्च शशघातकः। चाषो भासश्च कुररः इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः" शशघातकः (वाज) इति लोके "प्रसहाः कीर्त्तिता एते प्रसह्याच्छिद्य भक्षणात्। प्रसहाः खलु वीर्योष्णास्तन्मांसं भक्षयन्ति ये। ते शोषभस्मकोन्मादैः शुक्रक्षीणा भवन्ति हि" भावप्र०।

प्रसहन त्रि० प्रगतं सहनं यस्य। १क्षमारहिते २हिंस्रपशुभेदे पुंस्त्री० "शार्दूलसिंहशरभर्क्षतरक्षुतुल्यायेऽन्यान् प्रसह्य विनिहत्य निवर्त्तयन्ते। ते कीर्त्तिताः प्रसहनाः पललं तदीयमर्शःप्रमेहजठरामयजाड्यहारि" राजनि०। भावे ल्युट्। ३आलिङ्गने प्रकर्षेण ४क्षमायां च।

प्रसह्य अव्य० प्र+सह–ल्यप्। १हठादित्यर्थे अमरः "प्रसह्य तेजोभिरसंख्यतां गतैः" माघः। प्र+सह–कर्मणि शक्यार्थे यत्। प्रकर्षेण २सोढुं शक्ये त्रि०। [शचौरे त्रिका०।

प्रसह्यचौर पु० प्रसह्य वलात्कारेण चौरः। (डाकाइत) प्रका-

प्रसह्यहरण न० प्रसह्य वलात्कारेण हरणम्। १क्षत्रियेण कन्यायाः वलाद्धरणे भा०आ० २१९अ०। २हठेन हरणे (डाकाइति) प्रसह्यहरणं च साहसभेदः। [२२।४।२१।

प्रसह्वन् त्रि० प्र+सह–वनिप्। प्रसहनकर्त्तरि क्षमे कात्या०

प्रसातिका स्त्री सो–क्तिन् प्रगता सातिरस्याः कप् पा०व०। अणुधान्ये सूक्ष्मधान्ये रत्नमाला।

प्रसाद पु० प्र+सद–भावे घञ्। १नैर्मल्ये २अनुग्रहे ३काव्यगुणभेदे ४स्वास्थ्ये ५प्रसत्तौ ६देवनैवेद्ये ७गुरुजनभुक्तावशिष्टे च अमरः। काव्यगुणभेदश्च रसस्यैव धर्मभेदः शब्दानां तथात्वमुपचारात् यथोक्तं सा०द० "रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा"। गुणाः यथा खल्वङ्गित्वमाप्तस्यात्मन उत्कर्षहेतुत्वात् शौर्यादयो गुणशब्दवाच्याः तथा काव्येऽङ्गित्वमाप्तस्य रसस्य धर्माः। स्वरूपविशेषाः माधुर्यादयोऽपि स्वसम्पर्किंपदसन्दर्भस्य काव्यव्यपदेशस्यौपायिकानुगुण्यभाज इत्यर्थः"। यथा चैषां

रसनात्तस्य धर्मत्वं तथा दर्शितम्। "एवं माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा" इत्युपक्रमे "चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः। स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च"। व्याप्नोति आविष्करोति। "शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः" यथा "सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रण! त्वं मुक्ताकलाप! लुठसि स्तनयोः प्रियायाः। बाणैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मा स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि" सा०द०"प्रसादवत् प्रसिद्धार्थमिन्दोरिन्दीवरद्युति। लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीतिं सुभगं वचः" काव्यादर्शः। धर्मस्य पत्न्यां मूर्त्तौ जाते ८पुत्रभेदे भाग० ४।१।२९।

प्रसादना स्त्री प्र+सद्–णिच्-युच्। १सेवायां हेमच०। भावे ल्युट्। २प्रसादन तदर्थे न०"मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखिदुःखिपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्" पा०सू०। चित्तप्रसादनशब्दे २९१४ पृ०दृश्यम्।

प्रसादपट्ट पु० प्रसादसूचकः पट्टः शा०त०। अनुग्रहसूचके हे०सं०१०अ० उक्ते पट्टभेदे पट्टशब्दे ४२०१पृ० दृश्यम्।

प्रसाधक त्रि० प्रसाधयति प्र+साधि–ण्वुल्। १भूषके स्त्रियां कापि अत इत्त्वम्। २अलङ्कर्त्र्यां ३नीवारधान्ये स्त्री भावप्र०। राज्ञां प्रसाधनार्थे ४सेवकभेदे पु० "सूदव्यञ्जनकर्त्तारस्तल्लका व्ययकास्तथा। प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि। जलताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायकाः" कामन्द०।

प्रसाधन न० प्र+सिध–णिच्–साधादेशः ल्युट्। १शरीरभूषणे वेषे। करणे ल्युट्। २कङ्कतिकायाम् स्त्री ङीप् अमरः। ३निष्पादने ४सिद्धौ च मेदि०।

प्रसाधित त्रि०प्र+साधि–क्त। १अलङ्कृते २निष्पादिते च।

प्रसारण न० प्र+सृ–णिच्-ल्युट्। १विस्तारकरणे २क्रियाभेदे च भाषा० कर्मन्शब्दे १७२०पृ०दृश्यम्। विप्रकृष्टदेशसंयोगहेतुक्रिया प्रसारणम्। करणे ल्युट् ङीप्। (गन्धभादाल) ३लताभेदे स्त्री राजवल्लभः।

प्रसारिन् त्रि० प्र+सृ–णिनि। १विस्तारयुते स्त्रियां ङीप्। सा च २लज्जालुलतायां स्त्री राजनि०।

प्रसित त्रि० प्र+सो–क्त। १आसक्ते अमरः तद्योगे विषयाधारे उत्सुकशब्दवत् चार्थात् आसक्त्यर्थपरत्वे तृती यासप्तम्यौ हरिणा हरौ वा प्रसित इति तत्त्वबो०। प्रा०स०। ३प्रकर्षशुभ्रे त्रि० ४पूये न० शब्दच०। तस्य प्रकर्षशुभ्रत्वात् तथात्वम्।

प्रसिति स्त्री प्र+सि–बन्धने करणे क्तिन्। बन्धनसाधने १निगडादौ अमरः। २तन्तौ ३जाले च प्रसयनशब्दे निरु०।

प्रसिद्ध त्रि० प्र+सिध–क्त। १भूषिते २ख्याते च मेदि०।

प्रसिद्धि स्त्री प्र+सिध–भावे–क्तिन्। १ख्यातौ २टङ्कारे त्रिका० ३भूषणे च।

प्रसुह्म पु० १सुह्मदेशसमीपस्थे देशे २तन्नृपे च भा०स०२९अ०।

प्रसू स्त्री प्र+सू–क्विप्। १मातरि अमरः २घोटक्यां च ३कदल्यां ४वीरुधि च मेदि०। स्वार्थे क। प्रसूका वाजिन्यां राजनि०।

प्रसूत त्रि० प्र+सू–कर्मणि क्त। १जातप्रसवे कर्त्तरि क्त। २संजाते ३प्रकटस्थिते त्रि०। ४कुसुमे न० मेदि०। ५जातापत्यायां स्त्रियां स्त्री अमरः। चाक्षुषमन्वन्तरे देवगणभेदे पु०मार्क०पु० ७६अ०।

प्रसूति स्त्री+सू-क्तिन् क्तिच् वा। १प्रसवे अमरः २उद्भवे ३तनये ४दुहितरि च मेदि० ५मातरि। स्वार्थे क। प्रसूतिका जातप्रसवायां स्त्रियाम् अमरः।

प्रसूतिज न० प्रसूतेः उत्पत्तिकालादारभ्य जायते जन–ड। १दुःखे अमरः। २प्रसवजातमात्रे त्रि०।

प्रसून न० प्र+सू–क्त ओदित्त्वात् तस्य नः। १कुसुमे २फले च अमरः। ३जाते त्रि०मेदि०। [नगरादयोऽप्यत्र।

प्रसूनेषु पु० प्रसूनमिषुर्यस्य। पुष्पशरे कामे त्रिका० प्रसू०

प्रसृत न० प्र+सृ–क्त। १पलद्वये शब्दमा० २अर्द्धाञ्जलौ न०। कर्त्तरि क्त। ३प्रसरणयुते त्रि० अमरः। ४विहिते ५वेगिते त्रि० मेदि०। ६गते त्रि० त्रिका० ७नियुक्ते त्रि० हला०। ८जङ्घायां स्त्री मेदि०।

प्रसृतज पु० १कुण्डगोलकरूपे पुत्रभेदे "आत्मा पुत्रश्च विज्ञेयस्तस्यानन्तरजश्च यः। निरुक्तजश्च विज्ञेयः सुतः प्रसृतजस्तथा" भा०अनु० ४९अ०। "निरुक्तजः स्वक्षेत्रेऽन्योरेतःसेकार्थमुक्तस्तज्जः (क्षेत्रजः) प्रसृतोऽनिरुक्तो यो लौल्यात् परक्षेत्रे रेतः सिञ्चति तज्जः प्रसृतजः" (कुण्डगोलकरूपः) नीलक०।

प्रसृति स्त्री प्र+सृ–क्तिन्। प्रसृते अर्द्धाञ्जलिमाने रायमु०।

प्रसृष्ट त्रि० प्र+सृज–क्त। १प्रकर्षेण सृष्टे "तलैश्चाङ्गुलिनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च" भा०वि० १३अ० व्याख्याने "अङ्गुल्यः प्रसृता यासु ताः प्रसृष्टा उदीरिताः" नीलकण्ठोक्तायां २प्रसृतायामङ्गुलौ स्त्री।

प्रसेक पु०प्र+सिच–भावे घञ्। १आसिञ्चने २च्युतौ च मेदि०

प्रसेकिन् पु० प्र+सिच—वा० घिनुण्। १प्रसेचनशीले प्रसेक-युक्ते २व्रणभेदे असाध्ये रोगभेदे पु० सुश्रुतः “मांस-पिण्डवदुद्गताः प्रसेकिनोऽन्तःपूयवेदनावन्तोऽश्वाऽपानव-द्गन्धवाः” (व्रणभेदाः)।

प्रसेदिका स्त्री क्षुद्रारामे हेमच०।

प्रसेन पु० १अनमित्रपौत्रे सत्राजित्पश्चातरि क्षत्रियभेदे हरिवं० ३९अ० “सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः” स्यमन्तकोपाख्यानम्। [पश्चिद्ध्या।

प्रसेनजित् पु० नृपभेदे भा०स० ८अ०। हरिवं०१२अ० तदु-

प्रसेव पु० प्र+षिव—कर्मणि घञ्। १वीणाङ्गे २स्यूते ३र्पयिते च मेदि०। प्र+सेव—भावे घञ्। ४प्रकृष्टसेवने पु०।

प्रसेवक पु० प्र+षिव—ण्वुल्। वीणाप्रान्तबद्धे १काष्ठे वीणा-दण्डाधः शब्दगाम्भीर्यार्थम् अलाबुमयं भाण्डं यत्र-मादिना आच्छाद्य दीयते तस्मिन् पदार्थे अमरः। २स्थलरचितपात्रे (थोकड़ा) ३प्रकृष्टस्यूतिकारके त्रि०।

प्रस्कण्व पु० प्रगतः कण्वं कारणत्वेन नि० ऋषौ सुट्। कण्वपुत्रे ऋषिभेदे स च बहूनां वेदमन्त्राणां द्रष्टृत्वात् ऋषिः।

प्रस्कन्दन न० प्र+स्कन्द—भावे ल्युट्। १आस्कन्दने “अग्नि-प्रस्कन्दनपरः” भा०आ० ८४अ०। अपादाने ल्युट्। आस्कन्दनापादाने यत्र आस्कन्दनं क्रियते२तस्मिन्। भावे ल्युट्। ३विरेके रत्नमा० तत्रार्थे प्रस्यन्दनमित्येव न्याय्यः पाठः स्यन्दतेर्धातोरर्थानुगमात् तत्रार्थे प्रस्क-न्दनमिति पाठस्तु लिपिकरप्रमादात्। कर्त्तरि ल्यु। ४महादेवे भा० अ० १७अ०।

प्रस्कुन्द पु०प्रगतः कुन्दम् चक्रम् अत्या०स० पारस्करा०सुट्। कुन्दाख्यचक्राकारवेदिकायाम् “प्रस्कुन्देन प्रतिष्ठ्यः” भा०उ०७२अ०। “प्रस्कन्देनेति पाठे मध्यमश्चिफयेत्यर्थः”। नीलकण्ठः।

प्रस्तर पु०प्र+स्तृ—अप्। १पाषाणे (पातर) २पल्लवाद्यै रचिते शयनीये शब्दर० ३मणौ मेदि० ४दर्भमुष्टौ “अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति” ताण्ड्य०ब्रा० ६।७।१६ “प्रस्तरो दर्भ-मुष्टिः” भाष्यम्। तं प्रशंसति “यजमानो वै प्रस्तरः” १७। “प्रस्तरस्य हविरासादनादिद्वारा यागसाधन-त्वात् यजमानोऽपि यज्ञसाधनमिति यागसाधनत्वसाम्यात् प्रस्तरो यजमानत्वेन स्तूयते” भा०।

प्रस्तरिणी स्त्री प्रस्तरस्तदाकारोऽस्त्यस्य इनि ङीप्। गो-लोमिकायां राजनि०।

प्रस्तरेष्ठा पु०प्रस्तरे तिष्ठन्ति स्था—क्विप् अम्बष्ठा०षत्वम् अलुक्-स०। विश्वदेवभेदे यजु० २।१७।

प्रस्तार पु० प्र+स्तृ—घञ्। १तृणप्रधानवने हेमच०। २पल्ल-वादिरचितशयनीये शब्दर०। ३शय्यामात्रे हारा०। प्रस्तार्य्यन्ते विस्तार्य्यन्ते गुरुलघुरूपतया वर्णा मात्रा वा अनेन प्र+स्तृ—णिच्-करणे अच्। ४लघुगुरुवर्णज्ञा-पनक्रियाभेदे तत्प्रकारश्च वृ०र० उक्तो यथा “पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः। यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्य्यादमुं विधिम्। ऊने दद्याद्गुरू-नेव यावत् सर्वलघुर्भवेत्। प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दो-विचितिवेदिभिः”। “प्रस्तारणीयवृत्तादीनां सर्वगुरुके पादे पाद इत्युपलक्षणं वर्णानामपि। प्रथमपङ्क्तौ लिखिते आद्यात् प्रथमगुरोस्तमारभ्येत्यर्थः। द्वितीयप-ङ्क्तौ अधः तस्यैव अधस्तात्पङ्क्तौ प्रथमं लघुं न्यस्य यथा उपरि अर्द्ध्वस्थपङ्क्तौ अपरे अवशिष्टाः सन्निवि-ष्टास्तथा तस्य दक्षिणपार्श्वेषु गुर्वादयो लेख्याः। तृतीय-पङ्क्तौ तु प्रथमाया गुरुव्यक्तेरधस्तात् लघुं न्यस्य शेषान् उपरिस्थद्वितीयपङ्क्तिस्थान् गुर्वादीन् न्यसेत् एवञ्च तृतीयपङ्क्तौ आद्यस्थानस्य न्यूनता तत्र किं देयमि-त्याकाङ्क्षायामाह, ऊने प्रस्तार्य्यसंख्यातो न्यूने सति वामभागे गुरून् दद्यात् एवं भूयो भूयः कुर्यात् यावच्च सर्वलघुकः पादो भवेत्, तावदेवं कुर्य्यादित्यर्थः। तत्रच-रप्रस्तारे लघुगुर्वोः ऋजुवक्रतया तदाकारेणोदाहरणम्

प्रथमः भेदः ऽऽऽ मगणः द्वितीयो भेदः।ऽऽ यगणः

तृतीयो भेदः ऽ।ऽ रगणः चतुर्थो भेदः ।।ऽ सगणः

पञ्चमो भेदः ऽऽ। तगणः षष्ठो भेदः ।ऽ। जगणः

सप्तमो भेदः ऽ।। भगणः अष्टमो भेदः ।।। नगणः

मात्राप्रस्तारे विशेषस्तु पिङ्गलादौ द्रष्टव्यः।

मात्रावृत्तप्रस्तारेऽयं विशेषः ऊने गुर्वादिक्रमेण वर्णा देयाः। मात्राद्वये अवशेषे एको गुरुः त्रिमात्रावशेषे एको गुरुः तद्वामे एको लघुरेवं रीत्या वृत्तमात्रसंख्यया न्यून-मात्राद्वारा संख्यापूरणार्थं गुरुलघुदानमिति बोध्यम्।

प्रस्तारपङ्क्ति स्त्री छन्दोभेदे छन्दःशब्दे २९७८पृ०दृश्यम्।

प्रस्तार्य्यर्म्म न० “समन्ताद्विस्तृतः श्यावो रक्तो वा मांस-सञ्चयः। सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तार्य्यर्म्म तदुच्यते” वैद्यकोक्ते नेत्ररोगभेदे।

प्रस्ताव पु० प्र+स्तु— “प्रे द्रुस्तुस्रुवः” पा० भावकरणादौ घञ्। १प्रकरणे स्तवे २अवसरे अमरः। ३प्रसङ्गे भाव०

दीक्षितः ६प्रकरणे काव्यप्र० । ७सामावयवभेदे स च प्रस्तोतृनामकेन ऋत्विजा गेयः साम्नः प्रथमो भागः । “प्रस्तोतर्य्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता” छा० उ० । तस्य देवता च ब्रह्मरूपः प्राणस्तत्रैवोक्तः ।

प्रस्तावना स्त्री प्र+स्तु–णिच्–ल्युट् । १आरम्भे जटा० “आर्य्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः” वीरच० । प्रस्तावयति प्र+स्तु–णिच्–ल्यु । नाटकाङ्गे आरम्भार्थके आमुखे स्त्री तल्लक्षणभेदादिकं सा० द० उक्तं तच्च आमुख शब्दे ७६६ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

प्रस्तिर न० प्र+स्तॄ वा० क ऋत इत्त्वं रपरत्वं च । पल्लवादिरचिते शयनीये शब्दर० ।

[१संहते २ध्वनिते च ।

प्रस्तीत(म) त्रि० प्र+स्त्यै–क्त तस्य मो वा सम्प्रसारणञ्च ।

प्रस्तुत त्रि० प्र+स्तु–कर्मणि क्त । १प्रकरणप्राप्ते २प्रारब्धे ३उपस्थिते ४उद्यते ५प्रतिपन्ने ६प्रकर्षेण स्तुते च ।

प्रस्तृत त्रि० प्र+स्तृ–क्त । १कन्तरिते त्रिका० । २प्रकर्षेण विस्तारिते त्रि० ।

प्रस्तोतृ त्रि० प्रकृष्टं स्तौति प्र+स्तु–तृच् । १प्रकर्षेण स्तोतरि २साम्नः प्रथमभागगायके ऋत्विग्भेदे पु० अच्छावाकशब्दे ८५ पृ० दृश्यम् । प्रस्तोतुर्हितं तच्छेदं वा छ । प्रस्तोत्रिय तत्साध्ये सामप्रथमभागे तत्सम्बन्धिनि च त्रि० ।

प्रस्थ त्रि० प्र+स्था–क । १प्रकर्षेण स्थितियुते २गन्तरि च प्रपूर्वकतिष्ठतेर्गत्यर्थत्वात् । ३आढकचतुर्थांशरूपे परिमाणभेदे पु० आढकशब्दे ६५५ पृ० दृश्यम् । ४द्विशरावपरिमाणे वैद्यकम् । आधारे घञर्थे क । ५पर्वतसमभूभागे स्थितियोग्यस्थाने सानौ पु०न० । ६उन्नितवस्तुनि मेदिनिः ७विस्तारे च “दीर्घप्रस्थे समानञ्च न कुर्य्यान्मन्दिरं बुधः” ब्रह्मवै० पु० ज० ख० १०२अ० । प्रस्थं पचति पच–ख मुम् । प्रस्थम्पच प्रस्थमितपाचके त्रि० ।

प्रस्थपुष्प पु० प्रस्थमिव पुष्पमस्य । १मरुवके अमरः २खल्पपत्रतुलस्यां ३जम्बीरभेदे त्रिका० ।

प्रस्थल सुशर्मराजसम्बन्धिनि देशभेदे भा० भी० ७५ अ० ।

प्रस्थान प्र+स्था–भावे ल्युट् । १जिगीषोर्युद्धार्थगमने २गमनमात्रे च प्रस्थानं वर्ण्यं तयाऽस्यात ठन् । प्रस्थानप्रतिपादके ग्रन्थे यथा युधिष्ठिरादीनां महाप्रस्थानप्रतिपादकः भारतान्तर्गतपर्वभेदः ।

कार्य्यवशात् यात्रादिने स्वयंगमनासम्भवे द्रव्यभेदानां विप्रादिभेदे प्रस्थापनमाह मु० चि० पी० यथा वसिष्ठः “तस्मिन् मुहूर्त्ते स्वयमप्रयाणे प्रयोजनापेक्षितया च देशात् । तत्रैव तन्निर्गमनं च कार्य्यं स्वीयासनाद्वापि तदुच्यमानम् राजमार्त्तण्डः । “प्रस्थाने ब्राह्मणादीनां यज्ञसूत्रमथाऽऽयुधम् । मध्वामलफलं चैव प्रशस्तं वृद्धिकारणम्” वसिष्ठः “श्वेतातपत्रध्वजचामराश्वविभूषणोष्णीषगजाम्बराणि । आन्दोलिका रत्नरथाश्ववारान् शय्यासनाद्यं मनसस्त्वभीष्टम्” इति नारदोऽपि “अप्रयाणे स्वयं कार्य्यमपेक्ष्य भूपतिस्तथा । कुर्य्यान्निर्गमनं छत्रध्वजशाहनसंयुतमिति” “गेहाद्गेहान्तरमपि गमस्तर्हि यात्रेति गर्गः सीम्नः सीमान्तरमपि भृगुर्बाणविक्षेपमात्रम् । प्रस्थानं स्यादिति कथयतेऽथो भरद्वाज एवं यात्रा कार्य्या बहिरिह पुरात् स्यादवशिष्ठो ब्रवीति” । “प्रस्थानमत्र धनुषां हि शतानि पञ्च केचिच्छतद्वयमुशन्ति दशैव चान्ये । संप्रस्थितो य इह मन्दिरतः प्रयातो गन्तव्यदिक्षु तदपि प्रयतेन कार्य्यम्” । “प्रस्थाने भूमिपालो दशदिवसमभिव्याप्य नैकत्र तिष्ठेत् सामन्तः सप्तरात्रं तदितरमनुजः पञ्चरात्रं तथैव । ऊर्द्ध्वं गच्छेच्छुभाहेऽप्यथ गमनदिनात् सप्तरात्राणि पूर्वं चायक्तो तद्दिनेऽसौ रिपुविजयमनामैथुनं नैव कुर्य्यात्” मु० चि० । श्रीपतिरपि “वसेन्न चैकत्र दश क्षितीशो दिनान्यथो सप्त च मण्डलीकः । यः प्राकृतः सोऽपि न पञ्चरात्रं भद्रेण यात्रा परतः प्रयोज्या” । राजमार्त्तण्डः “प्राच्यामहानि मुनयः प्रवदन्ति सप्त याम्यामतीव शुभदानि दिनानि पञ्च । तोयेव पश्चिमदिशि क्षितिनायकानां प्रस्थानकेषु दिवसद्वयमुत्तरस्याम्” प्रस्थानप्रकारमाह गुरुः “पूर्वं दक्षिणमुद्धृत्य पादं यायान्नराधिपः । द्वात्रिंशतं पदं गत्वा यानमारुह्य संव्रजेत्” । करणे ल्युट् । ३मार्गे ४उपदेशोपाये च यथा श्रुतिस्मृतिन्यायप्रदर्शकम् उपनिषद्गीताशारीरकसूत्ररूपत्रयभागत्ररूपं प्रस्थानत्रयम् । यथा वा भाष्यटीकायां पञ्चपादिकाभामतीप्रभृतिप्रस्थानत्रयम् ।

प्रस्थापित त्रि० प्र+स्था–णिच्–पुक् कर्मणि क्त । १प्रेरिते हेमच० । २प्रकर्षेण स्थापिते त्रि० ।

प्रस्थायिन् त्रि० प्र+स्था–गम्या० भविष्यति णिनि । १भाविगमनकर्त्तरि । “प्रे स्थः” उणा० इति णिच्च । २गन्तुमनसि उज्ज्वलदत्तः ।

[भावप्र० ।

प्रस्थिका स्त्री प्रस्थस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । अम्बष्ठालतायां

प्रस्नुषा स्त्री स्नुषायाः स्नुषा प्रषो० । नप्तृवध्वाम् । “स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य विह्वलाः” भा० म०

६०अ० । नीलकण्ठः । [जलादौ कात्या०श्रौ० २०।२।१३।

प्रस्नेय त्रि० प्रस्नातुमर्हति प्र+स्ना—अर्हार्थे यत् । स्नानार्हे

प्रस्यन्दन न० प्र+स्यन्द—भावे ल्युट् । प्रकर्षेण स्यन्दने चलनक्रियाभेदे तच्च श्रूयते देहे वायुलक्षणतया उक्तम् "तत्र प्रस्यन्दनोद्वहनपूरणविरेकधारणलक्षणो वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति" ।

प्रस्फुट त्रि० प्र+स्फुट--क । १प्रफुल्ले विकसिते पुष्पादौ शब्दरत्ना० । २स्पष्टे सुव्यक्ते च ।

प्रस्फोटन न० प्रस्फुट्यते अनेन प्र+स्फुट--करणे ल्युट् । १शूर्पे (कुला) ख्याते अमरः । भावे ल्युट् । २ताड़ने ३प्रकाशे च मेदि० ।

प्रस्यन्द पु० प्र+स्यन्द--भावे घञ् । १प्रकर्षेण क्षरणे "लदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" उक्तेः २स्यन्दमाने ह-तादौ कर्त्तरि अच् । ३प्रक्षरणकर्त्तरि त्रि० "प्रस्यन्दमाध्वीकभूः" कुसुमा० ।

प्रस्रवण न० प्र+स्रु—भावे ल्युट् । १अविच्छेदेन जलादिस्रवणे २स्वेदे च । आधारे ल्युट् । यत्र स्थाने स्रवज्जलं निपत्य बद्धीभवति तादृशे ३स्थाने उक्ते क्षीरस्वामी । अप् । प्रस्रव तत्रार्थे हेमच० । माल्यवति पर्वते पु० हेमच० ।

प्रस्राव पु० प्र+स्रु--भावे घञ् । १प्रकर्षेण क्षरणे लदभिहितभावस्य द्रव्यपरत्वेन २मूत्रे अमरः ।

प्र(स्वा)स्वन पु० प्र+स्वन--भावे अप् पक्षे घञ् । उच्चैःशब्दे

प्रस्वादस् त्रि० प्र+स्वद--णिच्—असुन् । प्रकर्षेण स्वादयितरि ऋ० १०।११।६६

प्रस्वाप पु० प्रस्वाप्यते शत्रुरनेन प्र+स्वप—णिच्--करणे अच् । शत्रोः प्रस्वापनसाधने अस्त्रभेदे भा० उद्यो० १८४अ० । करणे ल्युट् । प्रस्वापन तथाविधार्थे भा०व० ४१अ० ।

प्रस्वापिनी स्त्री सत्यभामायाः भगिन्यां कृष्णभार्य्याभेदे हरिवं० ३८अ० । [१६८अ० उक्तम् ।

प्रस्वेद पु० प्र+स्विद--भावे घञ् । अत्यन्तस्वेदे तस्यौषधं गरुड़पु०

प्रहत त्रि० प्र+हन- क्त । १वितते २क्षुण्णे च शब्दरत्ना० ।

प्रहनेमि पु० प्रहन्ति प्र+हन--ड तादृशो नेमिरिवास्य रश्मिमस्य । चन्द्रे त्रिका० । [दिवसस्याष्टमे भागे अमरः ।

प्रहर पु० प्रह्रियते यामिकढक्कादिरस्मिन् प्र+हृ-आधारे अप् ।

प्रहरकुटुम्बी स्त्री कुटुम्बिनीक्षुपे राजनि० ।

प्रहरण न० प्रह्रियतेऽनेन हृ—करणे ल्युट् । १अस्त्रे २कपौरथे च अमरः । आधारे ल्युट् । ३युद्धे । भावे ल्युट् । ३प्रहारे ४दमे च ।

प्रहरणकलिका स्त्री "ननभनलघुगैः प्रहरणकलिका" वृ०र० उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

प्रहरिन् पु० प्रहरोऽधिकारकालत्वेनास्त्यस्य इनि । १यामिके २प्रहरकालाधिकृते ३सैन्यभेदे ।

प्रहर्षण त्रि० प्रहर्षयति प्र+हृष--णिच्—ल्यु । १प्रकर्षेण हर्षकारके २बुधग्रहे पु० त्रिका० करणे ल्युट् । ३प्रहर्षसाधने त्रि० । स्त्रियां ङीप् । सा च ४हरिद्रायां हारा० "म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षणीयम्" वृ०र० उक्ते त्रयदशाक्षरपादके छन्दोभेदे च ।

प्रहस पु० राक्षसभेदे रामा०ल० ३६अ० ।

प्रहसन न०प्र+हस--भावे आधारे वा ल्युट् । १प्रकर्षेण हासे परिहासे २दृश्यकाव्यरूपकभेदे मेदि० । ३आक्षेपे हेमच० रूपकभेदस्य लक्षणमुक्तं सा०द० यथा "भाणवत् सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्कैर्विनिर्मितम् । भवेत् प्रहसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् । अत्र नाऽऽरभटी नापि विष्कम्भकप्रवेशकौ । अङ्गी हास्यरसस्तत्र वीथ्यङ्गानां स्थितिर्न वा" । तत्र "तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिस्वत्र नायकः । एको यत्र भवेद्धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते" यथा कन्दर्पकेलिः ।

प्रहसन्ती स्त्री प्र+हस--शतृ ङीप् । १यूथ्यां त्रिका० २वासन्तीलतायां राजनि० । प्रा०स० । २प्रकृष्टाङ्गारधान्याम् ।

प्रहस्त पु० प्रततो हस्तो यत्र । १विस्तृताङ्गुलिपाणौ चपेटे अमरः । रावणसैन्याधिपे २राक्षसभेदे भा०व० २७४अ० ।

प्रहाणि प्र+हा--नि णत्वम् । अपचये ।

प्रहार पु० प्र+हृ--भावे घञ् । आघाते ।

प्रहारण न० प्र+हृ -णिच्-ल्यु । काम्यदाने सारसुन्दरी ।

प्रहारवल्ली स्त्री प्रहारस्य वेदनोपशमनार्थां वल्ली शाक०त० । मांसरोहिण्याम् शब्दच० । [रामा०आर० ३१।१६.

प्रहारिन् त्रि०प्र+हृ--णिनि । १प्रहारकर्त्तरि पु०२राक्षसभेदे

प्रहास पु० प्रकृष्टो हासोऽस्य । १शिवे त्रिका० २नटे धरणिः ३सोमतीर्थे जटा० । प्रा०स० । ४अट्टहासे पु०शब्दर० । ५नागभेदे पु० भा० आ० ५७अ० ।

प्रहासिन् त्रि० प्रकृष्टं हासयति हसति वा हासि—हस—वा णिनि । १परस्य हासस्य कारके (भाँड) २स्वयं हासके ३विदूषके पु० हेमच० ।

प्रहि पु० प्रह्रियते अत्र प्र+हृ--आधारे इन् डिच्च । कूपे अमरः

प्रहित त्रि०प्र+हि--क्त । १प्रेरिते २क्षिप्ते ३सूपे न०हेमच०

प्रहुत न० प्र+हु-भावे क्त । भूतयज्ञे जटा० । “अहुतञ्च हुतञ्चैव तथा प्रहुतमेव च । ब्राह्म्यं हुतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते” इत्युपक्रम्य “प्रहुतो भौतिको बलिः” मनुनाऽस्य पारिभाषिकत्वमुक्तम् आर्षं पुंस्त्वम् “देवानभाजयत् हुतश्च प्रहुतश्च यद्देवेभ्यो जुह्वति प्रजुह्वति” द्द०उ०

“ये द्वे यज्ञे सृष्ट्वा देवानभाजयत् कौ तौ द्वे इत्युच्यते हुतश्च प्रहुतश्च । हुतमित्यग्नौ हवनम् । प्रहुतं हुत्वा बलिहरणम् । यस्माद्द्वे एते यज्ञे हुतप्रहुते देवानभाजयत् । तस्मादेतर्ह्यपि गृहिणः काले देवेभ्यो जुह्वति देवेभ्य इदमस्माभिर्दीयमानमिति मन्वानाः एव जुह्वति प्रजुह्वति च हुत्वा बलिहरणञ्च कुर्वते इत्यर्थः” भा० ।

प्रहृत न० प्र+हृ-भावे क्त । १प्रहारे २आघाते । कर्मणि क्त । ३हतप्रहारे त्रि० ४ऋषिभेदे पु० । तस्यापत्यम् अश्वा० फञ् । प्राहृतायन तदपत्ये पुंस्त्री० ।

प्रहेण(ल)क न० पिष्टकभेदे हारा० ।

प्रहेलिका स्त्री प्र+हेल-इन् संज्ञायां कन् । दुर्विज्ञानार्थप्रश्ने (हेँयालि) अमरः । तद्भेदलक्षणादि विदग्धमुखमण्डने उक्तं यथा “व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यान्तरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका । सा द्विधार्थी च शाब्दी च विख्याता प्रश्नशासने । आर्थी स्यादर्थविज्ञानात् शाब्दी शब्दस्य भङ्गतः” आर्थी यथा “तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः । गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः”(ईषदूनजलपूर्णकुम्भः उत्तरम्) शाब्दी यथा “सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता नितान्तरक्ताप्यसितैव नित्यम् । यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती का नाम कान्तेति निवेदयन्ती” (सारिका उत्तरम्) काव्यादर्शे तु “प्रहेलिका प्रकाराणां पुनरुद्दिश्यते गतिः । क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे । परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः । आहुः समागतां१ नाम गूढार्थां पदसन्धिना । वञ्चिता२ऽन्यत्र रूढेन यत्र शब्देन वञ्चना । व्युत्क्रान्ता३ऽतिव्यवहितप्रयोगान्मोहकारिणी । सा स्यात् प्रमुषिता४ यस्यां दुर्बोधार्था पदावली । समानरूपा५ गौणार्थारोपितैर्ग्रथिता पदैः । परुषा६ लक्षणास्तित्वमात्रव्युत्पादितश्रुतिः । संख्याता७ नाम संख्यानं यत्र व्यामोहकारणम् । अन्यथा भासते यत्र वाक्यार्थः सा प्रकल्पिता८ । सा नामान्तरिता९ नाम यस्यां नानार्थकल्पना । निभृता१० निभृतान्यार्था तुल्यधर्मस्पृशा गिरा । समानशब्दो११पन्यस्तशब्दपर्यायसाधिता । संमूढा१२ नाम या साक्षान्निर्दिष्टार्थापि मूढये । योगमालात्मिका नाम या स्यात् सा परिहारिका१३ । एकच्छन्ना१४ऽऽश्रितं व्यक्तं यस्यामाश्रयगोपनम् । सा भवेदुभयच्छन्ना१५ यस्यामुभयगोपनम् । सङ्कीर्णा१६ नाम सा यस्यां नानालक्षणसङ्करः । एताः षोडश निर्दिष्टाः पूर्वाचार्य्यैः प्रहेलिकाः । दुष्टप्रहेलिकाश्चान्यास्तैरधीताश्चतुर्दश” । एताः समागताप्रभृतयः षोडश प्रहेलिकाः पूर्वाचार्य्यैः निर्दिष्टाः अदुष्टत्वेन कथिताः इत्यर्थः, तैः पूर्वाचार्य्यैरेव अन्याः चतुर्दश दुष्टाः प्रहेलिकाः च्युताक्षरादिकाः अधीता पठिताः सदोषत्वेन कीर्त्तिता इत्यर्थः” । एतासामुदाहरणानि तत्र दृश्यानि । ताश्चतुर्दश सरस्वतीकण्ठा० दृश्याः । “काव्यान्तर्गडुभूतत्वात् नालङ्कारः प्रहेलिका” सा०द० ।

प्रहोषिन् त्रि० प्र+हु-बा० इनि सुगागमश्च । प्रकर्षेण हवनकर्त्तरि ऋ० ८।९२।४

प्रह्ला(ह्ला)द पु० १हिरण्यकशिपोः पुत्रभेदे भा०आ० ६५अ० । तच्चरितं भाग० ७.५ अध्यायादौ दृश्यम् । तस्य पूर्वजन्मकथा पाद्मे भूमि०५अ० । २नागभेदे भा०स०८अ० । ह्लद-भावे घञ् । ३प्रमोदे विश्वः ह्लद-भावे घञ् । ४शब्दे धरणिः । [ज्वल० । २आसक्ते हेमच० ।

प्रह्व त्रि० प्र+ह्वा त्यागे वन् नि० आलोपः । १नम्रे उज्-

प्रह्वलीका स्त्री प्रवह्लिका+पृषो० । प्रहेलिकायां हला० ।

प्रा पूर्त्तौ अदा० प०सक० अनिट् । प्राति अप्रासीत् पप्रौ कविकल्पद्रुमे प्रा इति पाठः तत्रार्थे ।

प्रांशु त्रि० प्रकृष्टा अंशवोऽस्य । १उच्चे उन्नते अमरः । वैवस्वतमनोः २पुत्रभेदे पु० हरिवं०१०अ० । वत्सप्रीन्टरस्य सुदक्षिणायां जाते ३पुत्रभेदे पु० मार्कं०पु० ११८अ० ।

प्राकर पु० द्युतिमन्नृपस्य पुत्रभेदे मार्कं०पु० ५३अ० ।

प्राकरणिक त्रि० प्रकरणे प्राप्तं ठक् । प्रकरणप्राप्ते ।

प्राकर्षिक त्रि०प्रकर्षं नित्यमर्हति छेदा०ठञ् । नित्यप्रकर्षार्हे

प्राकषिक पु० प्र+आ+कष-किकन् । १स्त्रीणां नर्त्तके २परदारोपजीविनि च उज्ज्वलद० ।

प्राकाम्य न० प्रकामस्य भावः ष्यञ् । १अष्टविधैश्वर्य्यमध्ये इच्छानभिघातरूपे १ऐश्वर्य्ये २स्वाच्छन्द्यानुमतौ च हेमच० “प्राकाम्यं ते विभूतिषु” कुमारः । अणिमन्शब्दे ८६ पृ० ऐश्वर्यशब्दे १५९८ पृ० दृश्यम् ।

प्राकार पु०प्रकीर्य्यते प्र+कॄ-आधारे घञ् दीर्घः । इष्टकादि·

रचिते वेष्टनाकारे प्राचीरादौ "ऊर्द्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभावहम्। प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घे हस्तत्रयं तथा। अट्टहियां शुभदं द्वारं प्राकारस्य अट्टस्य च। न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्न्यूनाधिके शुभम्" ब्रह्मवै० पु० ११२अ० तन्मानाद्युक्तम्। अस्य क्लीवत्वमार्षम्। भावे घञ्। २सर्वतो विस्तारे पु०।

प्राकारमर्द्दिन् त्रि० प्राकारं मृद्नाति मृद–णिनि ६त०। प्राकारभेदके। ततः बाह्वा० अपत्ये इञ् संयोगोपधेनन्तत्वात् न टिलोपः। प्राकारमर्द्दिनि तदपत्ये पुंस्त्री०।

प्राकारीय त्रि० प्राकारायायम् छ। १प्राकारप्रकृतौ इष्टकादौ। प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारोऽस्मिन् वा स्यात् छ। २सम्भवत्प्राकारायामिष्टकायाम् ३सम्भवत्प्राकारे देशे च।

प्राकृत त्रि० प्रकृष्टमकृतमपकार्य्यं यस्य। १नीचे। प्रकृतेरयम् अण्। २प्रकृतिसम्बन्धिनि। प्रकृत्या स्वभावेन निर्वृत्तः अण्। ३स्वभावसिद्धे "बभूव प्राकृतः शिशुः" भाग० १०। प्रकृतेः संस्कृतशब्दात् आगतः अण्। ४नाटकादौ प्रसिद्धे अपभ्रंशशब्दभेदे अमरः। प्राकृतभाषायाः संस्कृतशब्दप्रकृतिकत्वात् तथात्वं प्राकृतलङ्केश्वरादौ वररुच्यादिप्रणीते ग्रन्थेऽस्य विस्तरो दृश्यः। स्वभावतः सिद्धयोः ५मित्रामित्रयोः। स्वदेशानन्तरदेशवर्त्ती नृपः प्राकृतः शत्रुः सन्निकृष्टविषयस्याहितत्वसम्भवात्तस्य तथात्वम् तत्रानन्तरविषयस्थो नृपः प्राकृतं मित्रं मध्यवर्त्तिनृपविषयस्य उभयोः जिगीषासम्भवात् तथात्वम्। "ख्यातावमित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि" माघ २यसर्गश्लोकव्याख्याने मल्लिनाथः।

प्राकृतज्वर पु० "वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात्" ज्वराधिकारे माधवोक्ते ज्वरभेदे।

प्राकृतप्रलय कर्म०। प्रलयभेदे प्रलयशब्दे दृश्यम्।

प्राकृतमित्र न० कर्म०। स्वभावसिद्धे मित्रे विषयानन्तरस्य नृपरूपात् प्राकृतशत्रोः अव्यवहितोत्तरविषयस्थे नृपे।

प्राकृतशत्रु पु० कर्म०। विषयानन्तरवर्त्तिनि नृपे। [सिद्धे

प्राकृतिक त्रि० प्रकृत्या निर्वृत्तः ठञ्। प्रकृतिसाध्ये स्वभाव-

प्राक्छाय त्रि० प्राक् पूर्ववर्त्तिनी छाया यत्र दिने। हस्तिनः हस्तनक्षत्रस्य पूर्ववर्त्तिछायायुते दिने "प्राक्छाये कुञ्जरस्य च" मनुः। कुञ्जरच्छायशब्दे २०६८पृ० दृश्यम्।

प्राक्तन त्रि० प्राचि काले देशे प्राच्यां दिशि वा भवः ट्यु, तुट् च। प्रागभवे "प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः" कुमा०। स्त्रियां ङीप्। २पूर्ववर्त्तिनि कारणे च।

प्राक्तनकर्म्मन् न० प्राक्तनं कारणं कर्म यस्य। कर्मरूपकारणहेतुके अदृष्टे १पापे २पुण्ये च जटा०।

प्राक्पद पु० कर्म०। पूर्ववर्त्तिनि पदे।

प्राक्पुष्पा स्त्री प्राक् पुष्पं यस्याः अजा० टाप्। प्राग्वर्त्ति पुष्पान्वितलतायाम्। (काँटाल) जटाधरः।

प्राक्फल पु० प्राक्फलमस्य। पुष्पं विना फलयुते पनसे

प्राक्फल्गुनी स्त्री कर्म०। पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे तत्र भवः ठञ्। प्राक्फल्गुनिक वृहस्पतौ। [वृहस्पतौ हारा०।

प्राक्फल्गुनीभव पु० प्राक्फल्गुन्यां भवति भू–अच्।

प्राक्फाल्गुन पु० प्राक्फाल्गुन्यां भवः अण्। वृहस्पतौ शब्दच०

प्राक्शृङ्गवत् पु० ऋषिभेदे भा०श०५२अ०। [सन्ध्यायाम्।

प्राक्सन्ध्या स्त्री कर्म०। पूर्वसन्ध्यायां सूर्य्योदयासन्नायां

प्राक्सवन न० प्राक्कालिकं सवनम्। यज्ञिये प्रथमसवने।

प्राक्सौमिक त्रि० सोमात् सोमयागात् प्राक् अव्ययी० प्राक्सोमं तत्र भवः ठञ् उत्तरपदवृद्धिः। सोमयागात् प्राक्कर्त्तव्ये अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासपशुयागचातुर्मास्ययागरूपे १क्रियाकलापे २इष्टौ स्त्री ङीप्। "प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्य्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेत्" याज्ञ० वाक्यव्याख्यायां मिता० दृश्यम्।

प्राक्स्रोतस् स्त्री प्राग्वाहि स्रोतोऽस्याः। १नद्यां "प्राक्स्रोतसो नद्यः प्रत्यक्स्रोतसो नदा नर्म्मदां विनेत्याहुः" मल्लि० धृतवाक्यम्।

प्रागग्र त्रि० प्राक् अग्रं यस्य। पूर्वाभिमुखे।

प्रागद्य त्रि० प्रगदिनोऽदूरदेशादि प्रगद्या० चतुरर्थ्यां ञ्य। प्रगदिनोऽदूरदेशादौ।

प्रागभाव पु० प्राग्वर्त्ती अभावः। इह कपाले घटो भविष्यतीत्यादिप्रतीतिसिद्धे संसर्गाभावभेदे "प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च। एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते" भाषा०। तल्लक्षणन्तु ध्वंसप्रतियोगित्वे सत्यभाववत्त्वम्। स च उपादानदेश एव वर्त्तते नान्यत्र। तस्य च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं नास्ति किन्तु तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्। स च प्रतियोगिजनकः इति न्यायमते। सांख्यादिमते भावस्यानागतावस्थैव प्रागभावपदवाच्येति भेदः।

प्रागल्भ्य न० प्रगल्भस्य भावः ष्यञ्। १प्रगल्भतायां "प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते"

ज्यो० त०। "निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम्" सा० द० उक्ते १भयशून्यत्वरूपे स्त्रीणां सात्त्विकभावभेदे च।

प्रागुदीची स्त्री प्राच्या उदीच्या अन्तराला दिक् व० स०। पूर्वोत्तरदिशोरन्तरालायां दिशि विदिशि ईशानकोणे।

प्राग्ज्योतिष पु० कामरूपदेशे हेमच०। तत्र पूर्वं नरकासुरस्य पुरी आसीत् यथा कालिका० ३७अ० "करतोया सत्य गङ्गा पूर्वभागावधिश्रिता। यावल्ललितकान्तास्ति ताव-द्देशं पुरं तव। तत्र देवी महामाया योगनिद्रा जगत्-प्रसूः। कामाख्यारूपमास्थाय सदा तिष्ठति शोभना। तत्रास्ति नदराजोऽयं लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः। तत्रैव दश दिक्पालाः स्वे स्वे पीठे व्यवस्थिताः। तत्र स्वयं महादेवो ब्रह्मा वाऽहञ्च(हरिश्च)सर्वदा। चन्द्रः सूर्यश्च सततं वसेत् तत्रैव पुत्रक!। सर्वे क्रीडार्थमायाता रह-स्यदेशमुत्तमम्। तत्र श्रीः सर्वतो भद्रा भोग्यमत्र सदा वस। अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ् नक्षत्रं ससर्ज ह। ततः प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरीसमा। अत्र त्वं यस्माद्भुत्वे ह्यभिषिक्तो मया स्वयम्"। नरकं प्रति भग-वदुक्तिः। द्वापरे तत्र भगदत्तो नृप आसीत् यथोक्तम् "तेरेव सहितः सर्वैः प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत्। यत्र राजा महानासीद्भगदत्तो विशाम्पते!" मा० स० २५ अ०।

प्राग्भक्त न० सुश्रुतोक्ते भक्तभक्षणात् प्राक्कालरूपे औषध-सेवनकालभेदे "अत ऊर्द्ध्वं दशौषधकालानवक्ष्यामः। तत्र निर्भक्तं१ प्राग्भक्तं२ अधोभक्तं३ मध्येभक्तं४ अन्तराभक्तं५ सभक्तं६ सामुद्गं७ मुहुर्मुहुर्ग्रासं (सभक्तमभक्तं वा) ८।९ ग्रासान्तरं१०श्चेति दशौषधकालाः" इत्युपक्रमे "प्राग्भक्तं नाम यत्तु प्राग्भक्तस्योपयुज्यते। शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्यादन्नावृतं न च मुहु-र्वदनान्निरेति। प्राग्भक्तसेवितमथो बलमादधाति दद्याच्च वृद्धशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः"।

प्राग्भार पु० प्रकृष्टो भारः प्रा० स०। १उत्कर्षे २परभागे "सां-सर्गस्त्विन्वपङ्क्तु प्राग्भारः" प्रबोधचन्द्रोदयः। ३पर्वताग्र-भागे त्रिका०। प्राग्भाव तत्रार्थे त्रिका० पाठान्तरम्। स च प्राग्वर्त्तित्वे च। [अमरः।

प्राग्रहर त्रि० प्राग्ये प्रकृष्टाग्रे ह्रियतेऽसौ हृ-अप्। श्रेष्ठे

प्राग्राट न० प्राग्ये अटति अट-अच्। अघनदधि (पात-लादह) त्रिका०।

प्राग्र्य त्रि० प्रकर्षेणाग्रे भवः यत्। श्रेष्ठे अमरः।

प्राग्वंश पु० प्राक् वंशः सपत्नीकयजमानादिसदोऽत्र। हविर्गेहात् पूर्वभागस्थे यजमानादिस्थित्यर्थे गृहे अ-मरः। २विष्णौ च "प्राग्वंशो वंशवर्द्धनः" विष्णुसं०। "अन्यस्य वंशः पाश्चात्यः अस्य तु वंशः प्रपञ्चः प्रागेव न पाश्चात्यः" भा०।

प्राग्वचन न० प्रागुक्तं वचनम्। मन्वादिभिः पूर्वमुक्ते वचने। "यथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा। प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः" भा० शा० १२१अ०।

प्राग्वत् अव्य० प्रागिव वति। पूर्वदेशकालतुल्ये। [हेमच०।

प्राघात पु० प्राहन्यतेऽत्र प्र+आ+हन-आधारे घञ्। युद्धे

प्राघार पु० प्र+घृ-क्षरणे भावे घञ् दीर्घः। यज्ञादौ वह्नेरु-परि घृतादेःक्षरणे अमरः।

प्राघुण पु० प्र+आ-घुण-क। अतिथौ त्रिका०।

प्राघुणिक पु० प्रघुण+स्वार्थे ठक्। अतिथौ [तिथौ हेमच०

प्राघूर्णिक पु० प्र+आ+घूर्ण-भावे घञ् तत्र साधु ठञ्।

प्राङ्ग न० प्रकृतं प्रकृष्टं वाङ्गमस्य प्रा० ब०। १पणववाद्ये शब्दर० २प्रकृष्टदेहयुते त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीष्।

प्राङ्गण न० प्रकृष्टमङ्गनं पूर्व० णत्वम्। १गृहभूमौ शब्दर० (उठान) २अजिरे ३पणववाद्ये च हेमच० "अभद्रं सूर्यवेधं प्राङ्गणस्य तथैव च" ब्रह्म० वै० ज० ख० १०३अ० उक्तेः तस्य सूर्यविद्धत्वमशुभम्। पूर्वपश्चिमायतत्वे हि तस्य सूर्यविद्धत्वं दक्षिणोत्तरायतत्वे च चन्द्रविद्धत्वमिति भेदः।

प्राङ्न्याय पु० "आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि। सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते" इत्युक्ते व्यवहारविषये उत्तरभेदे १०९० पृ० दृश्यम्।

प्राङ्मुख त्रि० प्राक् पूर्वदिकस्थं मुखमस्य। पूर्वदिङ्मुखे स्त्रियां ङीप्। यत्र विशेषो नोक्तः तत्र प्राङ्मुखत्वं आश्वलायनगृह्यसूत्रादौ दृश्यम्।

प्राच् अव्य० प्राचि सप्तम्यर्थे असि तस्य लुक्। प्राचीत्यर्थे।

प्राच् त्रि० प्र+अन्च-क्विप्। पूर्वे १देशे २काले च ३दिशि स्त्री ङीप्। ४पूज्यपूजयोरन्तरालदिशि स्त्री "यत्रैव भानुस्तु वियत्युदेति प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति। तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च सदागमज्ञा प्रवदन्ति तन्त्वे" ति० त० धृत-वाक्यम्। एतच्च "शिवपूजाव्यतिरिक्तविषयम्" वाचस्पति-मिश्राः। हलन्तत्वात् वा टाप्। "प्राचाजिह्मम्" ऋ० १।१४०।३। "प्राचामन्युः" ऋ० ८।६।१।९ "प्राची वै देवी दिक् पुरस्ताद्धि देवाः, प्रत्यञ्चो मनुष्यास्तानुपाहृत्तः तस्मा-त्तेभ्यः प्राङ्तिष्ठन् जुहोति" शत० ३।१।१।६

प्राच पु० प्र+आ+चल-ड्त वा० ड। १प्रकर्षेण रञ्जके प्राचो-

ऽयङ्के" ताण्ड्य०ब्रा० १।८।२स्त०। प्र+अञ्च—घञर्थे भावे घञ्। २प्रकृष्टगमने प्राचैःशब्दे ऋ०भाष्ये दृश्यम्।

प्राचिका स्त्री प्राचिनोति मधु प्र+आ+चि—ड स्वार्थे काप्यत इत्त्वम्। वनमक्षिकायाम् अमरः।

प्राचिन्वत् पु० राजभेदे "जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान्नाम। यः प्राचीं दिशं जिगाय यावत् सूर्योदयात् ततस्तस्य प्राचिन्वत्त्वम्" भा० आ० ९५ अ०।

प्राचीन त्रि० प्राच्+भवार्थे ख। १पूर्वदिग्देशादौ भवे। २वनतिक्तायाम् (आकनादि) अमरः ३राह्नायाञ्च स्त्री शब्दच० टाप्।

प्राचीनगर्भ पु० ऋषिभेदे भा०शा० ३५१अ०।

प्राचीनपनस पु० नित्यकर्म०। बिल्वे त्रिका०।

प्राचीनवर्हिस् पु०। १इन्द्रे २नृपभेदे च हेमच०। "अत्रिवंशे समुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः। प्राचीनवर्हिर्भगवान् तस्मात् प्रचेतसो दश" भा०शा० २०८अ०। "प्राचीनवर्हिर्भगवान् महानासीत् प्रजापतिः। हविर्धानात् द्विजश्रेष्ठ! येन संवर्द्धिताः प्रजाः। प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यां विश्रुता वने!। प्राचीनवर्हिर्भगवान् ख्यातो भुवि महाबलः" अग्निपु० उक्ते २हविर्धान्नः पुत्रे भा० अनु० १४७ अ०।

प्राचीनयोग पु० प्राचीनो योगोऽस्य। ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यं गर्गा०यञ्। प्राचीनयोग्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०।

प्राचीनयोगिनीपुत्र यजुर्वेदवंश्यस्ये ऋषिभेदे शत०ब्रा० १४।९।४।३२।

प्राचीनामलक न० नित्यकर्म०। पानीयामलके अमरः।

प्राचीनावीत न० "सव्यं बाहुं समुद्धृत्य दक्षिणे तु द्विजातयः!। प्राचीनावीतमित्युक्तं पैत्रे कर्मणि योजयेत्" इत्युक्ते श्राद्धादौ कर्त्तव्ये वामकरे बहिष्कृते सति दक्षिणस्कन्धार्पिते यज्ञसूत्रादौ।

प्राचीनावीतिन् पु० प्राचीनावीतमस्त्यस्य इनि। तद्युते "उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः। सव्ये प्राचीनावीती निवीती कण्ठसज्जने" मनुः। गोभिलः "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्वलम्बं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति। सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमन्वलम्बं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति"।

प्राचीपति पु० ६त०। इन्द्रे त्रिका०।

प्राचीर न० प्राचीयते प्र+आ—चि—क्त दीर्घश्च। सर्वतो वेष्टनाकारे इष्टकादिनिर्मिते आवरणे (पाँचिर) अमरः तस्य पुरस्य तन्मानादि च युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा "गजैरभेद्याःमनुजैरलङ्घ्याः प्राचीरखण्डा नृपतेर्भवन्ति। राजदण्डोन्नताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीभुजः। विंशतिस्ते तु पञ्चाप्ते पार्श्वयोः पञ्च पञ्च च। पश्चात् पञ्च च विज्ञेयाः प्राचीराः पृथिवीभुजः। सर्वप्रान्ते त्वावरणो नाम प्राचीर उच्यते। प्रतिप्राकारसंस्थानं द्वारं नाभिसुखस्थितम्"। "राजच्छत्रान्तरे पञ्च राजद्वारे महीपतेः। राजदण्डत्रये सार्द्धे जयद्वारे प्रतिष्ठिताः। अद्वारे राजदण्डार्द्धे प्राचीराः पृथिवीपतेः। एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्यमे तद्धि तिष्ठति। राजच्छत्रद्वयं सार्द्धमायामे जयवस्तुनि। परिखाद्दे पञ्च राजदण्डास्तिष्ठन्ति मध्यतः। राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतन्निगद्यते। अस्मिन् दृढं नृपः कृत्वा सुचिरं सुखमश्नुते"

प्राचेतस पु० प्रचेतस्+अपत्यादौ अण्। १वाल्मीकिमुनौ २प्राचीनवर्हिषो नृपस्य पुत्रे ३वरुणस्य पुत्रे च।

प्राचैस् न० प्र+आ+चि—बा०डैसि। प्राचीने ऋ०१।८३।२भाष्यम्। तत्र च पक्षान्तरे प्राचैरित्यत्र प्राचशब्दस्तृतीयाबहुवचनान्त इत्युक्त्वा प्राचैः प्राञ्चैरित्युक्तम्।

प्राच्य त्रि० प्राचि भवः यत्। १शरावत्या नद्याः प्रागृदक्षिणे देशे अमरः। प्राच्यां दिशि प्राचि देशे काले वा २भवे त्रि०। "प्राच्यैर्होलका कर्त्तव्या" दायभा०।

प्राच्यवाट न० प्राच्यो वाटो यस्य। प्राग्देशस्थे दशकुमा०।

प्राच्यवृत्ति स्त्री "पूर्वेण युतोऽथ पञ्चमः प्राच्यवृत्तिरुदितेह युग्मगो" इ०र०उक्ते १छन्दोभेदे। कर्म०। २प्राचीनायां वृत्तौ स्त्री ब०स०। ३तथावृत्तियुते त्रि०।

प्राच्यसप्तसम त्रि० सप्त समाः प्रमाणमस्य मात्रच् तस्य द्विगुत्वात् लुक् कर्म०। प्राचीने सप्तमे "द्विगो प्रमाणे" पा० तस्य प्रकृतिस्वरः।

प्राच्यायन पुंस्त्री० प्राच्यस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। प्राच्यस्य गोत्रापत्ये। [प्राड्विवेकः।

प्राछ् त्रि० पृच्छति प्रच्छ—क्विप् निपा० दीर्घश्च। जिज्ञासके

प्राजक पु० प्र+अज—ण्वुल् वीभावाभावः। सारथौ "यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य च" मनुः।

प्राजन न०प्र+अज—करणे ल्युट् व्यभावः। तोदने पश्वादिचालनदण्डे (पाचनी) अमरः। [प्राजयालय प्रजया कृत्वा वा।

प्राजया अव्य० प्राजनक्रियायाम् साक्षा० वा गतिसंज्ञा।

प्राजरुहा अव्य० रुहिक्रियायाम् साक्षा० वा गतिसंज्ञा। प्राजरुहाकृत्य प्राजरुहा कृत्वा वा।

प्राजहित पु० गार्हपत्येऽग्नौ कात्या०श्रौ० ८।६।१२

प्राजापत त्रि०प्रजापतेः धर्म्यं महिष्या०अण्। प्रजापतेर्धर्म्ये

प्राजापत्य पु० प्रजापतिर्दैवताऽस्य यक्। १अष्टविवाहमध्ये विवाहभेदे "ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः" मनुना अष्ट विवाहानुद्दिश्य "सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च। कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः" इति उक्ति "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्। त्र्यहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यमिति स्मृतम्" इति स्मृत्युक्ते द्वादशाहसाध्ये २व्रतभेदे न०। ३प्रजापत्यधिदेवताके चर्वादौ त्रि०। ४प्रव्रज्याश्रमाङ्गे सर्वस्वदक्षिणकेष्टिभेदे स्त्री "प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम्। आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्" याज्ञ०। ५रोहिणीनक्षत्रे न० ६प्रयागतीर्थे न० त्रिका० ७जैनभेदे पु० हेमच०। [जायाया धर्म्ये।

प्राजावत त्रि० प्रजावत्या धर्म्यं महिष्या० अण्। भ्रातृ-

प्राजिन् पु०प्र+अज–णिनि व्यभावः। पक्षिभेदे मेदि० अमरः

प्राजितृ पु० प्र+अज–तृच् वीभावाभावः। सारथौ।

प्राजेश न०प्रजेशो देवताऽस्य अण्। १रोहिणीनक्षत्रे २प्रजापतिदेवताके चर्वादौ त्रि०। प्राजेश्वरादयोऽप्युभयत्र।

प्राज्ञ पु०प्रकर्षेण जानाति प्र–ज्ञा–क स्वार्थे अण्। १पण्डिते अमरः २राजशुके राजनि०। प्रज्ञाऽस्त्यस्य अण्। ३बुद्धिमति ४दक्षे च त्रि०। प्रज्ञा+स्वार्थे ण। ६बुद्धौ स्त्री टाप्। प्राज्ञस्य पत्नी ङीप्। प्राज्ञी ७प्राज्ञपत्न्यां स्त्री। ७कल्किनो ज्येष्ठभ्रातरि पु० कल्किपु० २अ०। प्रकर्षेण अज्ञः। वेदान्तसारोक्ते व्यष्ट्युपहितचैतन्ये एकाज्ञानमात्रभासके जीवचैतन्ये पु० "एतदुपहितचैतन्यमल्पज्ञत्वानीश्वरत्वादिगुणकं प्राज्ञ इत्युच्यते। एकाज्ञानावभासकत्वादस्य प्राज्ञत्वम् अस्पष्टोपाधितयाऽनतिप्रकाशकत्वम्" वेदान्तसारः। प्रज्ञ+स्वार्थे अण् स्त्रियां ङीप्। प्राज्ञी ८सूर्यपत्न्याम् स्त्री। [त्रि० हेमच०।

प्राज्य न०प्रकृष्टमाज्यं प्र+अन्ज–क्यप् वा। १प्रकृष्टघृते २प्रचुरे

प्राञ्च् त्रि० प्र+अन्च्+क्विन्। पूर्वदेशकालवर्त्तिनि। अञ्चेर्न-लोपाभावात् भत्वे प्राञ्चः प्राञ्चा इत्येव।

प्राञ्जल त्रि० प्र+अन्ज–अलच्। १सरले २सुबोधे च जटा०।

प्राञ्जलि त्रि० प्रबद्धोऽञ्जलिर्येन प्रा०स०। १बद्धाञ्जलिपुटे प्रा०स०। २बद्धाञ्जलौ पु०।

प्राञ्जलिन् त्रि० प्राञ्जलिरस्त्यस्य व्रीह्या० इनि। बद्धाञ्जलियुक्ते स्त्रियां ङीप्।

प्राडाहत पु० ६त०। प्रश्नकारकेणाहते तस्यापत्यमिञ् प्राडाहति तदपत्ये ततः यूनि फक् तौल्व० न लुक्। प्राडाहतायन तदीये यून्यपत्ये पुंस्त्री०।

प्राड्वि(वा)वेक पु० अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छति प्रच्छ–क्विप् प्राट्, तयोर्वाक्यं विरुद्धाविरुद्धतया विवेचयति वक्ति वा वि+विच–वि+वच–वा संज्ञायां घञ् कर्म०। व्यवहारदर्शनाय राजनियुक्ते १विचारके स्वयं विचारक २स्य सहाये च तल्लक्षणादिकं वीरमि० उक्तं यथा "विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च। प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः" बृहस्पतिः। व्यासोऽपि "विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तत् प्रयत्नतः। विचारयति येनासौ प्राड्विवेकस्ततः स्मृतः" गौतमेन तु बृहस्पतिवद्योगार्थः प्राड्विवाकशब्दस्य दर्शितः। "प्राड्विवाको वादिप्रतिवादिनौ पृच्छतीति प्राट् ताभ्यामुक्तं सभ्यैः सह विविच्य वक्तीति प्राड्विवाकः" इति बृहस्पतिना। विचारयतीत्यभिधानाद्विविनक्ति इति विवेकशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता। विविच्य वक्तीति विवाक इति। इति गौतमेन। नारदहारीतौ "यथा शल्यं भिषक्कायादुद्धरेद्यत्नयुक्तितः। प्राड्विवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्व्यवहारतः" इति। शल्यञ्च धर्मस्याधर्ममिश्रणम्। यथा च मनुः "विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते। शल्यञ्चास्य निकृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः" इति। अयञ्च राज्ञा स्वयंव्यवहारदर्शने क्रियमाणेऽस्य सहायः "सप्राड्विवाकः" इति स्मरणात्। यदा तु राजा कार्य्यान्तरव्यग्रतया स्वास्थ्याभावेन वा स्वयं व्यवहारदर्शनासमर्थस्तदा तत्प्रतिनिधिः। "यदा स्वयं न कुर्य्यात् तु नृपतिः कार्य्यदर्शनम्। तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्य्यदर्शने। सोऽस्य कार्य्याणि सम्पश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः। सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव सः" इति मनुवचनात्। सभ्यग्रहणादमात्यादिनिवृत्तिः त्रिग्रहणात् संख्यान्तरनिवृत्तिः। अस-भ्यानामिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः। तत्र दृष्टार्थत्वप्रसङ्गादयुक्तमित्युपलक्षणत्वमेव न्याय्यम्। "अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारान् नृपेण तु। सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्" इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च। "यदा न कुर्य्यान्नृपतिः स्वयं कार्य्यविनिर्णयम्। तदा तत्र

नियुञ्जीत ब्राह्मणं शास्त्रपारगम्। दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम्। परत्रभीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितम्” इति कात्यायनस्मरणाच्च। शास्त्रपारगं बहुशास्त्राभियोगशालिनम्। यथा ह स एव “एकं शास्त्रमधीयानो न विद्यात् कार्यनिर्णयम्। तस्माद्बह्वागमः कार्यो विवादेषूत्तमो नृपैः”। एवंविधब्राह्मणालाभे क्षत्रियं वैश्यं वा प्रतिनिदधीत न शूद्रम्। तथा च स एव “यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत्। वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्” मनुः “जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः। धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन। यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम्। तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः”। व्यासः “द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि वृषलैः सह। तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति”। इदं वचनं स्मृतिचन्द्रिकायाममात्यादिस्थानेऽपि शूद्रं वर्जयेत् किमुत धर्मनिर्णय इत्येवंपरमुक्तम् दोषातिशयकीर्त्तनात्। कल्पतर्वादिषु तु प्रकरणाद्व्यवहारदर्शन एव शूद्रवर्जकत्वेन लिखितम्। अयञ्च प्रतिषेधोऽदृष्टार्थ एव राष्ट्रक्षोभादेरदृष्टद्वारकफलस्यैव सङ्कीर्त्तनात्। पक्षान्तरेण तु शूद्रस्य धर्मज्ञानेऽपि वेदाविरोधप्रतिसन्धानविरहात् तत्प्रतिसन्धानस्य च सम्यग्निर्णयोपायत्वात् त्याग इति युक्तिरप्युक्ता। सा वणिगादिष्वतिप्रसक्तेत्यन्वाचयमात्रम्। एते च सर्वे व्यवहारसम्बद्धाः प्रतिषेधा अभिषिक्तक्षत्रियाधिकारिकास्तत्स्थानापन्नान्याधिकारिकाश्च। प्राड्विवाकादयस्त्वर्थितया ऋत्विक्स्थानीयाः। सप्राड्विवाक इत्यादिना तेषां गुणभावावगमान्नियोगोक्तेश्च। “राजाभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः। धर्मासनगतः पश्येद्व्यवहाराननुल्वणः” इति प्रजापतिवचनात्। अत्र राजशब्दोऽवयुत्यधिकरणन्यायेन क्षत्रियजातिवचनः। अभिषेकसंयुक्त इति वचनात् स्मृत्यन्तरेऽप्यभिषिक्तक्षत्रियं प्रक्रम्य तदभिधानाच्चानभिषिक्तक्षत्रियस्य नाधिकारः। अतश्च तत्प्रयुक्तशुभाशुभफलयोस्तद्गामितैव। प्राड्विवाकादीनान्तु प्राक्प्रदर्शितेभ्यो न्यायेनापि तं यान्तीत्यादि वाक्येभ्यो राज्ञोऽनिवारणे परं दृष्टादृष्टदोषभागिता। अनियुक्तानान्तु न तत्रापीत्यादि मिताक्षरादौ व्यक्तम्। ब्राह्मणो वेत्यनुकल्पत्वाभिप्रायको वाशब्दो न तुल्यकक्षाधिकारपरः। अनुल्वणोऽनुद्धतः”।

प्राण् पु० प्राणिति प्र+अन–क्विप् पदान्तत्वेऽपि णत्वम्। प्राणे

प्राण पु० प्र+अण–करणे घञ्। १ब्रह्मणि त्रिका० “अतएव प्राणः” शा०सू०१।२।१२ अतएव तल्लिङ्गात् प्राणशब्देन ब्रह्मैव तथा हि “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते” इति छान्दो०उ०। सर्वभूतोत्पत्तिप्रलयहेतुरूपलिङ्गात् ब्रह्मण एव प्राणशब्दवाच्यता १।१।२२ सूत्रभाष्ये दृश्यम्। २पञ्चवृत्तिके देहस्थे वायौ ३बोले ●काव्यजीवने ४रसे ५अनिले ६बले च ७पूरिते त्रि० मेदि०। ८सूक्ष्मदेहसमष्ट्युपहितचैतन्ये पु० वेदान्तसा०। ९प्राणोपाधिके जीवे “प्राणोह माता प्राणः पितेति” श्रुतिः। भावे घञ्। १०जीवने च नासाग्रवर्त्तिनि प्राणनवति ११वायौ ‘तस्य कर्म नासाग्रतो बहिर्गतिः” श्रीधरस्वामी। देहस्थः पञ्चवृत्तिकः वायुश्च प्राणापानसमानोदानव्यानरूपः तत्रार्थे व०व०। तेषां स्वरूपादि शा०ति०व्या० योगार्णवे उक्तं यथा “इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्त्तितम्। आस्यनासिकयोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभिमध्यगे। प्राणालय इति प्राहुः पादाङ्गुष्ठेऽपि केचन। अपानयत्यपानोऽयमाहारं च सदापितम्। शुक्रं मूत्रं तथोत्सर्गमपानस्तेन मारुतः। इन्द्रगोपप्रतीकाशः सन्ध्याजलदसन्निभः। स च मेढ्रे च पायौ च ऊरुवङ्क्षणजानुषु। जङ्घोदरे कृकाट्यां च नाभिमूले च तिष्ठति। व्यानो व्यानयते चान्नं सर्वव्याधिप्रकोपनः। मङ्गारजनसप्रख्यो हानोपादानकारकः। स चाक्षिकर्णयोर्मध्ये कट्यां वै गुल्फयोरपि। प्रोष्ठस्थाने स्फिगुद्देशे तिष्ठत्यत्र निरन्तरम्। स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं गात्रनेत्रप्रकोपनः। उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः। विद्युत्पाकसवर्णः स्यादुच्छूनाशनकारकः। पादयोर्हस्तयोश्चापि तत्सन्धिषु च वर्त्तते। पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्तपित्तकफानिलात्। समं नयति गात्राणि समानो नाम मारुतः। गोक्षीरसदृशाकारः सर्वदेहे व्यवस्थितः”। स च सांख्यमते इन्द्रियाणां सामान्यकरणवृत्तिरूपः न तु वायुविकारः यथोक्तं सां०सू० प्र०भा०

“सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च” सू०। “प्राणादिरूपाः पञ्च वायुवत्सञ्चारात् वायवो ये प्रसिद्धास्ते सामान्या साधारणी करणस्यान्तःकरणत्रयस्य वृत्तिः परिणामभेदा इत्यर्थः। तदेतत् कारिकयोक्तम्। “स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या। सामान्यकर-

यद्वृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च"। इति अत्र कश्चित् प्राणाद्या वायुविशेषा एव ते चान्तःकरणवृत्त्या जीवनयोनिप्रयत्नरूपया व्याप्रियन्त इति कृत्वा प्राणाद्यान्तःकरणवृत्तिरित्यभेदनिर्देश इत्याह। तन्न। "न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्" इति वेदान्तसूत्रेण प्राणस्य वायुत्ववायुपरिणामत्वयोः स्फुटं प्रतिषेधात्तत्रापि तदेकवाक्यतौचित्यात् मनोधर्मस्य कामादेः प्राणक्षोभकतया सामानाधिकरण्येनैवौचित्याच्च। वायुप्राणयोः पृथगुपदेशश्रुतयस्तु "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी" इत्याद्याः। अतएव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणानामगणनेऽपि न न्यूनता बुद्धेरेव क्रियाशक्त्या सूत्रात्मप्राणादिनामकत्वादिति। अन्तःकरणपरिणामेऽपि वायुतुल्यसञ्चारविशेषादायुर्देवताधिष्ठितत्वाच्च वायुव्यवहारोपपत्तिरिति" प्र०भा०। १२इन्द्रियस्थाने "सप्त शिरसि प्राणाः प्राणाः इन्द्रियाणि" ताण्ड्य० ब्रा० ११।५।२ "सप्त शीर्षण्याः प्राणाः मुखं नासिके अक्षिणी इन्द्रियाधिष्ठानत्वात्" भा०। १३ब्राह्मे अहश्शब्दे २७४६पृ० मू०। १४देहस्थच्छिद्रे च

तत्र प्राणोत्पत्तिमभिधाय तस्य गौणमुख्यभावः संख्याविशेषावधारणम् इन्द्रियसामान्यवृत्तितो भेदादिकञ्च शा०सू०भा० २।४ पादे समर्थितं यथा

"सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च" सू० "उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः, संख्याविषय इदानीं परिह्रियते। तत्र मुख्यं प्राणमुपरिष्टाद्वक्ष्यति। सम्प्रति तु कतीतरे प्राणा इति सम्प्रधारयति। श्रुतिविप्रतिपत्तेश्चात्र विशयः। क्वचित् सप्त प्राणाः सङ्कीर्त्त्यन्ते "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इति। क्वचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन सङ्कीर्त्त्यन्ते "अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः" इति, क्वचिन्नव "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ" इति। क्वचिद्दश "नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी" इति। क्वचिदेकादश "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः" इति। क्वचिद्द्वादश "सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायतनम्" इत्यत्र। क्वचित्त्रयोदश "चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च" इत्यत्र। एवं हि विप्रतिपन्नाः प्राणेयत्तां प्रति श्रुतयः। किं तावत् प्राप्तं सप्तैव प्राणा इति। कुतः गतेः, यतस्तावन्तोऽवगम्यन्ते "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इत्येवंविधासु श्रुतिषु। विशेषिताश्चैते "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः" इत्यत्र। ननु "गुहाशया निहिताः सप्त सप्त" इति वीप्सा श्रूयते, सा सप्तभ्योऽतिरिक्तान् प्राणान् गमयतीति। नैष दोषः, पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्त सप्त प्राणा इति न तत्त्वभेदाभिप्राया सप्त सप्तान्येऽन्ये प्राणा इति। नन्वष्टत्वादिकापि संख्या प्राणेषूदाहृता कथं सप्तैव स्युः। सत्यमुदाहृता विरोधात्त्वन्यतमा संख्याध्यवसातव्या, तत्र स्तोककल्पनोपरोधात् सप्तसंख्याध्यवसानं वृत्तिभेदापेक्षञ्च संख्यान्तरश्रवणमिति गम्यते। अत्रोच्यते" भा० "हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्" सू० "हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते, "हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणातिग्रहेण गृहीतः, हस्ताभ्यां हि कर्म करोति" इत्येवमाद्यासु श्रुतिषु। एवं स्थिते च (अष्टादिसंख्यत्वे) सप्तत्वमन्तर्भावाच्छक्यते सम्भावयितुम्। हीनाधिकसंख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका संख्या संग्राह्या भवति, तस्यां हि हीनान्तर्भवति, न तु हीनायामधिका। अतश्च नैवं मन्तव्यं स्तोककल्पनानुरोधात् सप्तैव प्राणाः स्युरिति। उत्तरसंख्यानुरोधात्त्वेकादशैव ते प्राणाः स्युः। तथा चोदाहृता श्रुतिः "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः" इति। आत्मशब्देन चात्रान्तःकरणं परिगृह्यते करणाधिकारात्। ननु एकादशत्वादप्यधिके द्वादशत्वत्रयोदशत्वे उदाहृते, न त्वेकादशभ्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति यदर्थम् अधिकं करणं कल्प्येत। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः पञ्च बुद्धिभेदास्तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्च कर्मभेदास्तदर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, सर्वार्थविषयं त्रैकाल्यवृत्ति मन एकमनेकवृत्तिकं तदेव वृत्तिभेदात् क्वचिद्भिन्नवद्व्यपदिश्यते "मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्च" इति। तथा च श्रुतिः कामाद्या नानाविधा वृत्तीरनुक्रम्याह "एतत् सर्वं मन एव" इति। अपि च सप्तैव शीर्षण्यान् प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः स्थानभेदाद्ध्येते चत्वारः सन्तः सप्त गण्यन्ते, "द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वाक्" इति। न च तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हस्तादिवृत्तीनामत्यन्तविजातीयत्वात्। तथा "नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी" इत्यत्रापि देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते, न प्राणतत्त्वभेदाभिप्रायेण "ना-

भिर्द्दशमी" इति वचनात्। न हि नाभिर्नाम कश्चित् प्राणः प्रसिद्धोऽस्ति, मुख्यस्य तु प्राणस्य भवति, नाभिरपि एकं विशेषायतनमित्यतो नाभिर्दशमीत्युच्यते। क्वचिदुपासनार्थं कतिचित् प्राणा गण्यन्ते, क्वचित् प्रदर्शनार्थम्। तदेवं विचित्रे प्राणेयत्ताम्नाने सति क्व किं परमाम्नानमिति विवेक्तव्यम्। कार्य्यजातवशात्त्वेकादशत्वाम्नानं प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितम्। इयमपरा सूत्रद्वययोजना। सप्तैव प्राणाः स्युः यतः सप्तानामेव गतिः श्रूयते "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्यत्र। ननु सर्वशब्दोऽप्यत्र पठ्यते कथं सप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति, विशेषितत्वादित्याह। सप्तैव हि प्राणाश्चक्षुरादयः त्वक्पर्य्यन्ताः विशेषिताः इह प्रकृताः, "स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्य्यावर्त्ततेऽथारूपज्ञो भवति एकीभवति न पश्यतीत्याहुरित्येवमादिनानुक्रमणेन। प्रकृतगामी च सर्वशब्दो भवति। यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजिता इति ये निमन्त्रिताः प्रकृता ब्राह्मणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये, एवमिहापि ये प्रकृताः सप्त प्राणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये इति। नन्वत्र विज्ञानमष्टममनुक्रान्तं कथं सप्तानामेवानुक्रमणं नैष दोषः। मनोविज्ञानयोस्तत्त्वाभेदाद्वृत्तिभेदेऽपि सप्तत्वोपपत्तेः। तस्मात् सप्तैव प्राणा इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः प्रतीयन्ते "हस्तो वै ग्रहः" इत्यादिश्रुतिषु। ग्रहत्वञ्च बन्धनभावो गृह्यते बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेनेति। स च क्षेत्रज्ञो नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते शरीरान्तरेष्वपि तुल्यत्वाद्बन्धनस्य। तस्माच्छरीरान्तरसञ्चारीदं ग्रहसंज्ञकं बन्धनमित्यर्थादुक्तं भवति। तथा च स्मृतिः "पुर्य्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते। तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च" इति। प्राङ्मोक्षाद्ग्रहसंज्ञकेनानेन बन्धनेनावियोगं दर्शयति। आथर्वणे च विषयेन्द्रियानुक्रमणे "चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च" इत्यत्र तुल्यवद्धस्तादीनीन्द्रियाणि सविषयाण्यनुक्रामति "हस्तौ चादातव्यञ्च उपस्थश्चानन्दयितव्यञ्च पायुश्च विसर्जयितव्यञ्च पादौ च गन्तव्यञ्च" इति। तथा "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति" इत्येकादशानां प्राणानामुत्क्रान्तिं दर्शयति। सर्वशब्दोऽपि च प्राणशब्देन सम्बध्यमानोऽशेषान् प्राणानभिदधानो न प्रकरणवशेन सप्तस्वेव व्यवस्थापयितुं शक्यते, प्रकरणाच्छब्दस्य च बलीयस्त्वात्। सर्वे ब्राह्मणा भोजिता इत्यत्रापि सर्वेषामेव अवनिवर्त्तिनां ब्राह्मणानां ग्रहणं न्याय्यं सर्वशब्दसामर्थ्यात्। सर्वभोजनासम्भवात् तु तत्र निमन्त्रितमात्रविषया सर्वशब्दस्य वृत्तिराश्रिता, इह तु न किञ्चित् सर्वशब्दार्थसङ्कोचकारणमस्ति, तस्मात् सर्वशब्देनात्राशेषाणां प्राणानां परिग्रहप्रदर्शनार्थं सप्तानामनुक्रमणमित्यनवद्यम्। तस्मादेकादशैव प्राणाः शब्दतः कार्य्यतश्चेति सिद्धम्" भा० "अणवश्च" सू० "अधुना प्राणानामेव स्वभावान्तरमभ्युच्चिनोति। अणवश्चैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः। अणुत्वञ्चैषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वं, कृत्स्नदेहव्यापिकार्य्यानुपपत्तिप्रसङ्गात्। सूक्ष्मा एते प्राणाः स्थूलाश्चेत् स्युः मरणकाले शरीरान्निर्गच्छन्तो बिलादहिरिवोपलभ्येरन् म्रियमाणस्य पार्श्वस्थैः। परिच्छिन्नाश्चैते प्राणाः सर्वगताश्चेत् स्युः उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिव्याकोपः स्यात्, तद्गुणसारत्वञ्च जीवस्य न सिध्येत्। सर्वगतानामपि वृत्तिलाभः शरीरदेशे स्यादिति चेत्, न, वृत्तिमात्रस्य करणत्वोपपत्तेः। यदेव ह्युपलब्धिसाधनं वृत्तिः अन्यद्वा तस्यैव नः करणत्वं तेन संज्ञामात्रे विवाद इति करणानां व्यापित्वकल्पना निरर्थिका। तस्मात् सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्चैते प्राणा इत्यध्यवस्यामः" भा० "श्रेष्ठश्च" सू० "मुख्यश्च प्राणः इतरप्राणवद्ब्रह्मविकार इत्यतिदिशति। नन्वविशेषेणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वमाख्यातम् "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति, सेन्द्रियमनोव्यतिरेकेणापि प्राणस्योत्पत्तिश्रवणात्, "स प्राणमसृजत" इत्यादिश्रवणेभ्यश्च। किमर्थः पुनरतिदेशः, अधिकाशङ्कापाकरणार्थः। नासदासीये हि ब्रह्मप्रधाने सूक्ते मन्त्रवर्णो भवति, "न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत् प्रकेतः आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परं किञ्च नाम" इति। आनीदिति प्राणकर्म्मोपादानात् प्रागुत्पत्तेः सन्तमिव प्राणं सूचयति। तस्मात् अजः प्राण इति जायते कस्यचिन्मतिः, तामतिदेशेनापनुदति। आनीच्छब्दोऽपि न प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावं सूचयति। अवातमिति विशेषणात् "अप्राणो ह्यमना शुभ्रः" इति च मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात्। तस्मात् कारणसद्भावप्रदर्शनार्थं एवायमानीच्छब्द इति। श्रेष्ठ इति च मुख्यं प्राणमभि-

दर्शयति, "प्राणो वाव ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च" इति श्रुतिनिर्द्देशात्" भा० "ज्येष्ठश्च प्राणः" सू० "शुक्रनिषेककालादारभ्य तस्य वृत्तिलाभात्, न चेत् तस्य तदानीं वृत्तिलाभः स्यात् योनौ निषिक्तं शुक्रं पूयेत न सम्भवेद्वा, श्रोत्रादीनान्तु कर्णशष्कुल्यादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिलाभाच्च ज्येष्ठत्वम्" भा० "श्रेष्ठश्च प्राणः गुणाधिक्यात्" सू० "न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुम्" इति श्रुतेश्च भा० । "न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्" सू० "स पुनर्मुख्यः प्राणः किंस्वरूप इतीदानीं जिज्ञास्यते । तत्र प्राप्तं तावत् श्रुतेर्वायुः प्राण इति, एवं हि श्रूयते, "यः प्राणः स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः" इति । अथ वा तन्त्रान्तरीयाभिप्रायात् समस्तकरणवृत्तिः प्राण इति प्राप्तं, एवं हि तन्त्रान्तरीया आचक्षते । "सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च" इति । अत्रोच्यते । न वायुः प्राणः नापि करणव्यापारः कुतः पृथगुपदेशात् । वायोस्तावत् प्राणस्य पृथगुपदेशो भवति, "प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः, स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च" इति । न हि वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदिश्यते तथा करणवृत्तेरपि पृथगुपदेशो भवति, वागादीनि करणान्यनुक्रम्य तत्र तत्र पृथक्प्राणस्यानुक्रमणात् । न हि करणव्यापार एव सन् करणेभ्यः पृथगुपदिश्येत । तथा "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च । खं वायुः" इत्येवमादयोऽपि वायोः करणेभ्यश्च प्राणस्य पृथगुपदेशा अनुसर्त्तव्याः । न च समस्तानां करणानामेका वृत्तिः सम्भवति, प्रत्येकमेकैकवृत्तित्वात्, समुदायस्य चाकारकत्वात् । ननु पञ्जरचालनन्यायेन एतद्भविष्यति यथैकपञ्जरवर्त्तिना एकादश पक्षिणः प्रत्येकं प्रतिनियतव्यापाराः सन्तः सम्भूयैकं पञ्जरं चालयन्ति एवमेकशरीरवर्त्तिनः एकादश प्राणाः प्रत्येकं नियतवृत्तयः सन्तः सम्भूयैकां प्राणाख्यां वृत्तिं प्रतिलप्स्यन्त इति । नेत्युच्यते, युक्तम् तत्र प्रत्येकवर्त्तिभिरवान्तरव्यापारैः पञ्जरचालनानुरूपैरेवोपेताः पक्षिणः सम्भूयैकं पञ्जरं चालयेयुरिति तथा दृष्टत्वात् । इह तु श्रवणाद्यवान्तरव्यापारोपेताः प्राणा न सम्भूय प्राण्युरिति युक्तं, प्रमाणाभावात् अत्यन्तविजातीयत्वाच्च श्रवणादिभ्यः प्राणनस्य । तथा प्राणस्य श्रेष्ठत्वाद्युद्घोषणं गुणभावोपगमश्च तं प्रति वागादीनां न करणवृत्तिमात्रे प्राणेऽवकल्पते, तस्मादन्यो वायुक्रियाभ्यां प्राणः" कथं तर्हीयं श्रुतिः, "यः प्राणः स वायुः" इति, उच्यते । वायुरेवायमध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहो विशेषात्मनावतिष्ठमानः प्राणो नाम भण्यते न तत्त्वान्तरं नापि वायुमात्रं, अतश्चोभे अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्येते । स्यादेतत्, प्राणोऽपि तर्हि जीववदस्मिन् शरीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति, श्रेष्ठत्वात् गुणभावोपगमाच्च तं प्रति वागादीनामिन्द्रियाणाम् । तथा हि अनेकविधा विभूतिः प्राणस्य श्राव्यते "सुप्तेषु वागादिषु प्राण एकैको जागर्त्ति प्राण एकैको मृत्युनाऽनाप्तः प्राणः संवर्गो वागादीन् संवृङ्क्ते प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातेव पुत्रान्" इति । तस्मात् प्राणस्यापि जीववत् स्वातन्त्र्यप्रसङ्गः, तं परिहरति" भा० "चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः" सू० "तुशब्दः प्राणस्य स्वातन्त्र्यं व्यावर्त्तयति । यथा चक्षुरादीनि राजप्रकृतिवत् जीवस्य कर्त्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युपकरणानि न स्वतन्त्राणि तथा मुख्योऽपि प्राणो राजमन्त्रिवत् जीवस्य सर्व्वार्थत्वेन उपकरणभूतो न स्वतन्त्रः । कुतः तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः तैश्चक्षुरादिभिः सहैव प्राणः शिष्यते, प्राणसंवादादिषु समानधर्म्मणाञ्च सह शासनं युक्तं वृहद्रथन्तरादिवत् । आदिशब्देन संहतत्वाचेतनत्वादीन् प्राणस्य स्वातन्त्र्यनिराकरणहेतून् दर्शयति । स्यादेतत् यदि चक्षुरादिवत् प्राणस्य जीवं प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत विषयान्तरं रूपादिवत् तस्य प्रसज्येत रूपालोचनाद्याभिर्वृत्तिभिर्यथा चक्षुरादीनां जीवं प्रति करणभावो भवति । अपि चैकादशैव कार्य्यजातानि रूपालोचनादीनि परिगणितानि यदर्थमेकादश प्राणाः संगृहीताः न तु द्वादशमपरं कार्य्यजातमवगम्यते यदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिज्ञायत इति । अत उत्तरं पठति" भा० "अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति" सू० "न तावद्विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः अकरणत्वात् प्राणस्य । न हि चक्षुरादिवत् प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते । न चास्यैतावता कार्य्याभाव एव । कस्मात्, तथा हि श्रुतिः प्राणान्तरेष्वसम्भाव्यमानं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्य्यं दर्शयति । प्राणसंवादादिषु "अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरे" इत्युपक्रम्य "यस्मिन् व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः" इति चोपन्यस्य प्रत्येकं वागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्व्वं जीवनं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्य्यं दर्शयित्वा

प्राणोत्क्रिमिषायां वागादिशैथिल्यापत्तिं शरीरपातप्रसङ्गञ्च दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयति। "तान् वरिष्ठः प्राणः उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि" इति च। एतमेवार्थं श्रुतिराह। "प्राणेन रक्षन्नवरं कुलाये" इति च। सुप्तेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीररक्षां दर्शयति। "यस्मात् कस्माच्चाङ्गात् प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यति तेन यदश्नाति यत् पिबति तेनेतरान् प्राणानवति" इति च प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति। "कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि? कस्मिन्? वा प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत" इति प्राणनिमित्ते एव जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्शयति" भा०। "पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते" सू०। "इतश्चास्ति मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं यत्कारणं पञ्चवृत्तिरयं व्यपदिश्यते श्रुतिषु "प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः" इति। वृत्तिभेदश्चायं कार्यभेदापेक्षः। प्राणः प्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादिकर्मा, अपानोऽवाग्वृत्तिर्निश्वासादिकर्मा, व्यानः तयोः सन्धौ वर्त्तमानो वीर्य्यवत्कर्महेतुः, उदानः ऊर्ध्ववृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः, समानः समं सर्वेष्वङ्गेषु योऽन्नरसान्नयति इति। एवं पञ्चवृत्तिः प्राणः मनोवत् यथा मनसः पञ्च वृत्तयः एवं प्राणस्यापीत्यर्थः। श्रोत्रादिनिमित्ताः शब्दादिविषयाः मनसः पञ्च वृत्तयः प्रसिद्धाः। न तु कामः सङ्कल्प इत्याद्याः परिपठिताः परिगृह्येरन्, पञ्चसङ्ख्यातिरेकात्। नन्वत्रापि श्रोत्रादिनिरपेक्षा भूतभविष्यदादिविषयाऽपरा मनसो वृत्तिरस्तीति समानः पञ्चसङ्ख्यातिरेकः। एवं तर्हि परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायादिहापि योगशास्त्रप्रसिद्धा मनसः पञ्च वृत्तयः परिगृह्यन्ते प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयो नाम। बहुवृत्तित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य निदर्शनमिति द्रष्टव्यम्। जीवोपकरणत्वमपि प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वान्मनोवदिति योजयितव्यम्" भा०। "अणुश्च" सू०। "अणुश्चायं मुख्यः प्राणः प्रत्येतव्यः इतरप्राणवत्। अणुत्वञ्चेहापि सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वं, पञ्चभिर्वृत्तिभिः कृत्स्नशरीरव्यापित्वात्। सूक्ष्मः, प्राण उत्क्रान्तौ पार्श्वस्थेनानुपलभ्यमानत्वात्, परिच्छिन्न उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्यः। ननु विभुत्वमपि प्राणस्य समाम्नायते, "समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण" इत्येवमादिषु प्रदेशेषु। तदुच्यते, आधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण प्राणात्मना एतद्विभुत्वमाम्नायते नाध्यात्मिकेन। अपि च समः प्लुषिणेत्यादिना साम्यवचनेन प्रतिप्राणिवर्त्तिनः प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्श्यते तस्माददोषः" भा०। "ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननात्" सू० "ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्वमहिम्नैव स्वस्मै स्वस्मै कार्य्याय प्रभवन्ति आहोस्विद्देवताधिष्ठानाः प्रभवन्तीति विचार्य्यते। तत्र प्राप्तं तावद्यथा, स्वकार्य्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तेरन्निति। अपि च देवताधिष्ठितानां प्राणानां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तासामेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां भोक्तृत्वप्रसङ्गात् शारीरस्य भोक्तृत्वं प्रलीयेत, अतः स्वमहिम्नैवैषां प्रवृत्तिरिति, एवं प्राप्ते इदमुच्यते। ज्योतिराद्यधिष्ठानन्त्विति। तुशब्देन पूर्वपक्षो व्यावर्त्त्यते। ज्योतिरादिभिरग्न्याद्यभिमानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितं वागादिकरणजातं स्वस्वकार्य्येषु प्रवर्तत इति प्रतिजानीते। हेतुञ्च व्याचष्टे तदामननादिति। तथा ह्यामनन्ति "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादि"। अग्नेश्चायं वाग्भावो मुखप्रवेशश्च देवतात्मनोऽधिष्ठातृत्वमङ्गीकृत्योच्यते। नहि देवतासम्बन्धं प्रत्याख्यायाग्नेर्वाचि मुखे वा कश्चिद्विशेषः सम्बन्धो दृश्यते। तथा "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" इत्येवमाद्यपि योजयितव्यम्। तथान्यत्रापि "वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च" इत्येवमादिना वागादीनामग्न्यादिज्योतिष्ट्ववचनेनैतमेवार्थं द्रढयति। "स वै वाचमेव प्रथममत्यवहत् सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्" इति च। एवमादिना वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेनैतमेवार्थं द्योतयति। सर्वत्र चाध्यात्माधिदैवतविभागेन वागाद्यग्न्याद्यनुक्रमणमनयैव प्रत्यासत्त्या भवति। स्मृतावपि "वागध्यात्ममिति प्राहुः ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः। वक्तव्यमधिभूतन्तु वह्निस्तत्राधिदैवतम्" इत्यादिना वागादीनामग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्रपञ्चं प्रदर्शितम्। यदुक्तं स्वकार्य्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्त्तेरन्निति तदयुक्तम् शक्तानामपि शकटादीनामनडुदाद्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात्। उभयथोपपत्तौ चागमाद्देवताधिष्ठितत्वमेव निश्चीयते। यदप्युक्तं देवतानामेवाधिष्ठात्रीणां भोक्तृत्वप्रसक्तो न शारीरस्य जीवस्येति

सत् परिच्छिद्यते" भा०। "प्राणवता शब्दात्" सू०। "सतीष्वपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवता कार्यकरणसङ्घातस्वामिना शारीरेणैवैषां प्राणानां सम्बन्धः श्रुतेरवगम्यते। तथा हि श्रुतिः "अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्" इत्येवंजातीयका शारीरेणैव प्राणानां सम्बन्धं श्रावयति। अपि चानेकत्वात् प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्वमेकस्मिन् शरीरेऽवकल्पते। एको ह्ययमस्मिन् शरीरे शारीरो भोक्ता प्रतिसन्धानादिसम्भवादवगम्यते" भा०। "तस्य च नित्यत्वात्" सू०। "तस्य च शारीरस्यास्मिन् शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापोपलेपसम्भवात् सुखदुःखोपभोगसम्भवाच्च न देवतानाम्। ता हि परस्मिन्नैश्वर्ये पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिंश्छरीरे भोक्तृत्वं प्रतिलब्धुमर्हन्ति। श्रुतिश्च भवति "पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति" इति शारीरेणैव च नित्यः प्राणानां सम्बन्धः" भा०। "उत्क्रान्त्यादिषु तदनुवृत्तिदर्शनात्" सू०। "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मात् सतीष्वपि करणानां नियन्त्रीषु देवतासु न शारीरस्य भोक्तृत्वमपगच्छति, करणपक्षस्यैव हि देवता न भोक्तृपक्षस्येति" भा०। "त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्" सू०। "मुख्यश्चैक इतरे चैकादश प्राणा अनुक्रान्ताः, तत्रेदमपरं सन्दिह्यते किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणा आहोस्वित् तत्त्वान्तराणीति। किन्तावत् प्राप्तं मुख्यस्यैवेतरे वृत्तिभेदा इति। कुतः श्रुतेः। तथाहि श्रुतिर्मुख्यमितरांश्च प्राणान् सन्निधाप्य मुख्यात्मतामितरेषां ख्यापयति "हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति तत्र तस्यैव सर्वे रूपमभवन्" इति। प्राणैकशब्दत्वाच्चैकत्वाध्यवसायः, इतरथा ह्यन्याय्यमनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्येत एकत्र वा मुख्यत्वमितरत्र वा लाक्षणिकत्वमापद्येत। तस्माद् यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयः एवं वागाद्या अप्येकादशेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तत्त्वान्तराण्येव प्राणाद्वागादीनीति कुतः व्यपदेशभेदात्। कोऽयं व्यपदेशभेदः, ते प्रकृताः, प्राणाः श्रेष्ठं वर्जयित्वाऽवशिष्टा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते श्रुतावेवं व्यपदेशभेददर्शनात्। "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इत्येवंजातीयकेषु श्रुतिप्रदेशेषु पृथक् प्राणो व्यपदिश्यते पृथक् चेन्द्रियाणि। ननु मनसोऽप्येवं वर्जनम् इन्द्रियत्वेन प्राणवत् स्यात् "मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति पृथक् व्यपदेशभेददर्शनात्। सत्यमेतत् स्मृतौ तु एकादशेन्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत् संगृह्यते, प्राणस्य त्विन्द्रियत्वं न श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धमस्ति। व्यपदेशभेदश्चायं तत्त्वभेदपक्षे उपपद्यते। तत्त्वैकत्वे तु स एवैकः सन् प्राण इन्द्रियव्यपदेशं लभते न लभते च इति विप्रतिषिद्धं, तस्मात्तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे। कुतश्च तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे" भा०। "भेदश्रुतेः" सू०। "भेदेन च वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते "ते ह वाचमूचुः" इत्युपक्रम्य वागादीनसुरपाप्मविध्वस्तानुपन्यस्योपसंहृत्य वागादिप्रकरणम्, "अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः" इत्यसुरविध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमात्, तथा "मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत" इत्येवमाद्या अपि भेदश्रुतय उदाहर्त्तव्याः। तस्मादपि तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे। कुतश्च तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे" भा०। "वैलक्षण्याच्च" सू०। "वैलक्षण्यञ्च भवति मुख्यप्राणस्येतरेषाञ्च सुप्तेषु वागादिषु मुख्य एको जागर्त्ति "स एव चैको मृत्युनाऽनाप्तः। आप्तास्त्वितरे" तस्यैव प्राणस्यावस्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधारणपातनहेतुत्वं नेन्द्रियाणां विषयालोचनहेतुत्वञ्चेन्द्रियाणाम्। न प्राणस्येत्येवंजातीयको भूयान् लक्षणभेदः प्राणेन्द्रियाणाम्। तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः। यदुक्तं "तत्र तस्यैव सर्वे रूपमभवन्" इति श्रुतेः प्राण एवेन्द्रियाणीति तदयुक्तम् तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्भेदप्रतीतेः। तथा हि "वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे" इति वागादीनीन्द्रियाण्यनुक्रम्य "तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्" इति च श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्तत्वं वागादीनामभिधाय "अथेममेव नाप्नोत् योऽयं मध्यमः प्राणः" इति पृथक् प्राणं मृत्युनानभिभूतमनुक्रामति। "अयं वै नः श्रेष्ठः" इति च श्रेष्ठतामस्यावधारयति। तस्मात्तदविरोधेन वागादिषु परिस्पन्दलाभस्य प्राणायत्तत्वं तद्रूपभवनं वागादीनामिति मन्तव्यं न तु तादात्म्यम्। अत एव प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः। तथा च श्रुतिः "तत्र तस्यैव सर्वे रूपमभवन् तस्मादेते एतेनाख्यायन्ते प्राणाः" इति मुख्यप्राणविषयस्यैव प्राणशब्दस्य इन्द्रियेषु लाक्षणिकीं वृत्तिं दर्शयति। तस्मा-

तत्त्वान्तराणि प्राणाद्वागादीन्द्रियाणीति" शाङ्करभा०। अतएव वेदान्तसारादौ आकाशादिपञ्चतन्मात्राणां समस्तानां रजोऽंशेभ्यः पञ्चवृत्तिकप्राणस्योत्पत्तिमङ्गीचकार तेनापि इन्द्रियेभ्यस्तस्य पृथक्त्वं गम्यते। १५देहस्थे दशवृत्तिके वायुभेदे प्राणकर्मन्शब्दे दृश्यम्। १६ धातुः पुत्रभेदे पु० "भार्य्ये धातृविधात्रोस्ते तयोर्जातौ सुता वुभौ। प्राणश्चैव मृकण्डुश्च" मार्क०५२अ०। वैवस्वतमन्वन्तरे १७सप्तर्षिभेदे पु० हरिवं० ३अ०। धराख्यवसोः १८पुत्रभेदे पु० हरिवं० ६अ०। १९विष्णौ पु० "ईशानः प्राणदः प्राणः" विष्णुस०। 'प्राणस्य प्राणः' इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम्। प्राणयति प्राणः "अच्युतः प्रथितः प्राणः" विष्णुस०। "सूत्रात्मना प्राणयति चेष्टयति प्रजाः प्राणः" भा० व्युत्पत्तिद्वययोगात् नामद्वयम्।

प्राणस्य जलेनैवोपचयस्य करणात् जलमयत्वम् यथोक्तं छा० उ० "आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः" इत्युक्त्वा "अन्नमयं हि सौम्य! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्" इति च संचिन्त्योक्त्वा तत्समर्थितं यथा "यथा दध्नः सौम्य! मथ्यमानस्य योऽणिमा ऊर्द्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवति" इतिदृष्टान्तीकृत्य "एवमेव खलु अपां सौम्य! पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्द्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवतीति" छा०उ०। "यथायं दृष्टान्तः एवमेव खलु सौम्यान्नादेरस्य भुज्यमानस्यौदर्य्येणाग्निना वायुसहितेन खजेनेव मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति मनोऽवयवैः सह संसृज्य उपचिनोति तद्वत् तथाऽपां सौम्य! पीयमानानां योऽणिमा स प्राण इत्यादि" भाष्यम्। २०मूलाधारस्थे वायौ च "मूलाधारोद्गतः प्राणः" शा०ति०। [इच्। स्वार्थे क। २बोले च मेदि०।

प्राणक पु० प्राणेन कायति कै—क। १जीवमात्रे २जीवक-

प्राणकर त्रि० प्राणं बलं करोति कृ—ट। बलकारके "सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम्। घृतमुष्णोदकं चैव सद्यः प्राणकराणि षट्" चाणक्यः।

प्राणकर्मन् न० ६त०। प्राणानां दशानां कर्मभेदे तानि च कर्माणि "सर्वाणीन्द्रियकर्माणि, प्राणकर्माणि चापरे" गीता भाष्य टी० आनन्दगिरिणोक्तानि यथा "प्राणानाञ्च दशानां कर्माणि, प्राणस्य बहिर्गमनम् अपानस्याधोगमनं व्यानस्य व्यायामाकुञ्चनप्रसरणादीनि समानस्याशितपीतादीनां समुन्नयनं उदानस्योर्द्ध्वनयनम् "उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने स्मृतः। कृकरः क्षुत्करो ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे। न जहाति मृतञ्चापि सर्वव्यापी धनञ्जयः" इत्येवं रूपाणि।

प्राणग्रह पु० "प्राणो वै ग्रहः" तैत्ति० उक्ते प्राणाख्ये इन्द्रिये ग्रहशब्दे २७४६ पृ० दृश्यम्। तत्र प्राणशब्देन घ्राणमुच्यते इति भाष्ये समर्थितम्।

प्राणजीवन त्रि०प्राणं जीवयति जीवि—ल्यु। १प्राणस्थापके २प्राणपोषके विष्णौ पु० "प्राणभृत्प्राणजीवनः" विष्णुस० "प्राणयति प्राणिनो जीवान् जीवयति प्राणजीवनः "न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन। इतरेण तु जीवत यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ" मन्त्रवर्णात्" भा०।

प्राणतज पु० कल्पप्रभवे वैमानिकभेदे हेमच०। प्राणयज इत्येव साधुःपाठः। [ज्वल०।

प्राणथ पु० प्र+अन—अथ। १प्राणशब्दार्थे २बलवति च उ-

प्राणद न० प्राणं प्राणनं बलं वा ददाति पुष्णाति द्यति वा दा दो—वा—क। १जले तस्य यथा प्राणोपकारकत्वं तथा प्राणशब्दे छा०उ०वाक्ये दर्शितम्। २रक्ते च हेमच०। ३जीवकवृक्षे पु० राजनि० ४हरीतक्याम् ५ऋद्धिवृक्षे च स्त्री राजनि०। ६प्राणदातृमात्रे त्रि० "किमाश्चर्य्यं चारदेशे प्राणदा यमदूतिका" तद्भटः। ७विष्णौ पु० तस्य प्रलये सर्वप्राणच्छेदकत्वात्तद्दातृत्वमिति नामद्वयम् प्राणशब्दे उदा० दृश्यम्।

प्राणदा स्त्री चक्रदत्तोक्ते गुटिकाभेदे "सनागरार्श्वकारघ्नि-दारकं गुडेन या मोदकमत्युदारकम्। अशेषदुर्नामकरोगदारकं करोति वृद्धं सहसैव दारकम्। चूर्णे चूर्णसमो ज्ञेयो मोदके द्विगुणो गुडः। त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुष्कं मरिचस्य च। पिप्पल्याः कुडवार्द्धञ्च चव्यायाः पलमेव च। तालीशपत्रस्य पलं पलार्द्धं केशरस्य च। द्वे पले पिप्पलीमूलादर्द्धकर्षञ्च पत्रकात्। सूक्ष्मैलाकर्षमेकन्तु कर्षं त्वचमृणालयोः। गुडात् पलानि तु त्रिंशच्चूर्णमेकत्र कारयेत्। अत्र प्राणाख्या गुडिका प्राणदेति च सा स्मृता"। [ल्युट्। २जले पु० शब्दच०।

प्राणन न० प्र+अन—भावे ल्युट्। १जीवने जटा०। करणे

प्राणनाथ पु० ६त०। पत्यौ शब्दरत्ना०। प्राणपत्यादयोऽप्यत्र

प्राणनिग्रह पु०प्राणो निगृह्यतेऽनेन नि+ग्रह—करणे अप्। प्राणायामे प्राणनिरोधादयोऽप्यत्र।

प्राणन्त पु० प्र+अन—करणे झ। १वायौ उज्ज्वल० २रसा०

अने अञ्जनभेदे ३क्षुधायां ४हिक्कायाञ्च स्त्री उणादि० ।

प्राणप्रद त्रि० प्राणं बलं प्रददाति प्र+दा—क । १बलदायके २ऋद्धिनामकौषधौ स्त्री रत्नमा० ।

प्राणभक्ष पु० प्राणेन घ्राणेन भक्षः ३त०। घ्राणेनाघ्राणमात्रे कात्या० १०।२६ कर्कः । [शब्दच० ।

प्राणभास्वत् पु० प्राणेन वायुना भास्वान् उद्दीप्तः । समुद्रे

प्राणभृत् त्रि० प्राणं बिभर्त्ति भृ—क्विप् ६त० । १प्राणिनि जीवे जन्तुमात्रे २प्राणपोषके त्रि० ३विष्णौ पु० "प्राणभृत् प्राणजीवनः" विष्णुस०।

प्राणमय पु० प्राण+प्राचुर्य्ये मयट् । "कर्मेन्द्रियैः पञ्चभिरञ्चितोऽसौ प्राणो भवेत् प्राणमयस्तु कोषः" विवेकचू० उक्ते जीवस्वरूपावरके कोषभेदे "नैवात्मापि प्राणमयो वायुविकारो गन्ताऽऽगन्ता वायुवदन्तर्बहिरेष । यस्मात् किञ्चित् क्वापि न वेत्तीष्टमनिष्टं स्वं वाऽन्यं वा किञ्चन नित्यं परतन्त्रः" तस्य तत्त्वैवात्मनोभेदे हेतुरुक्तः ।

प्राणयम पु० प्राणो यम्यतेऽनेन यम—करणे घञ् अवृद्धिः । प्राणायामे हेमच० प्राणरोधप्राणनियमप्राणसंयमादयोऽप्यत्र ।

प्राणयात्रा स्त्री ६त० । प्राणस्य श्वासप्रश्वासादिके १व्यापारे उपचारात् तत्साधने २भोजनादौ । भोजनेन हि देहे प्राणयात्रानिर्वाहोऽन्यथा मरणेनोत्क्रान्तिः प्राणस्य भोजनं विना स्थित्यभावात् । प्राणयात्राऽस्त्यस्य प्रयोजनत्वेन ठन् । प्राणयात्रिक प्राणधारणभोजनयुक्ते विशिष्टभोगपरे मनुः ६।५७

प्राणयोनि पु० ६त० । १परमेश्वरे जगत्प्राणे २वायौ च ।

प्राणवत् त्रि० प्राण+मतुप् मस्य वः । प्राणिनि जीवे जन्तुमात्रे

प्राणशरीर पु० प्राणः शरीरं स्वरूपं यस्य । प्राणात्मत्वेन ध्येये परमेश्वरे "स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरः" छा० उ० "प्राणो लिङ्गात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वययुतः "यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या प्रज्ञा स प्राणः" इतिश्रुतेः" स शरीरं यस्य सः" भाष्यम् ।

प्राणसंवाद पु० ६त० । प्राणानामिन्द्रियाणां मुख्यप्राणस्य च अहं श्रेष्ठत्वविषये विवादे । स च छा० उ० "अथ ह प्राणाः अहं श्रेयसि व्यूदिरेऽहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीत्युपक्रमे दर्शितः ।

प्राणसंशय पु० ६त० । १प्राणस्य स्थित्यस्थितिसन्देहे उपचारात् २मरणफलकव्यापारभेदे च ।

प्राणसद्मन् न० ६त०। प्राणायतने देहे ।

प्राणसम पु० ६त०। १प्राणतुल्ये प्रिये २पत्यौ ३पत्न्यां स्त्री ।

प्राणहर त्रि० प्राणं हरति देहात् देहान्तरं प्रापयति बलं वा हरति हृ—अच् । १प्राणस्य देहात् देहान्तरप्रापके २बलनाशके । "शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्" चाणक्यः । ३विषादौ च याज्ञ० २।२२७।

प्राणहारक त्रि० प्राणं हरति हृ—ण्वुल् । १देहात् प्राणस्य हारके २नाशके ३वत्सनाभविषे न० राजनि० ।

प्राणाग्निहोत्र न० प्राणरूपेऽग्नौ होत्रम् । १वैश्वानरविदः प्राणानां पञ्चाहुतिरूपेऽग्निहोत्रात्मके भोजने । तस्य यथा कर्त्तव्यता तथा छा० उ० "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति" इत्युपक्रम्य दर्शितम् । तच्च प्राणाहुतिशब्दे दृश्यम् । तत्प्रतिपादके २कृष्णयजुर्वेदीयोपनिषद्भेदे च ।

प्राणात्यय पु० ६त०। १प्राणधारणाऽसम्भावनायाम् । ब०व०। २तदुपलक्षिते काले च "प्राणात्यये च संप्राप्ते योऽन्नमत्ति यतस्ततः । न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा" स्मृतिः "सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्" शा० सू०।

प्राणाधिनाथ पु० ६त० । पत्यौ हला० ।

प्राणान्त पु० ६त० । मरणे । प्राणान्तः प्रयोजनमस्य ठञ् । प्राणान्तिक । मरणफलके प्रायश्चित्तादौ ।

प्राणापान पु० द्व० द्वि० व०। प्राणे अपाने च १वायौ "प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं प्रतिष्ठिता" मञ्जूषाधृतवाक्यम् । २अश्विनीकुमारयो० "तस्यां त्वाष्ट्र्यामश्वरूपां मार्त्तण्डस्तीव्रतेजसा । वीजं निर्वापयामास तज्जलं तद्द्विधाऽपतत् । तत्र प्राणस्त्वपानश्च योनौ चात्मजितौ पुरा । वरदानेन च पुनर्मूर्त्तिमन्तौ बभूवतुः । तौ त्वाष्ट्राश्वरूपिण्यां जातौ येन नरोत्तमौ । ततस्तावश्विनौ देवौ कीर्त्त्येते रविनन्दनौ" वराहपु० ।

प्राणायतन न० ६त०। "अक्षिणी कर्णरन्ध्रे च पायूपस्थास्यनासिकाः । नवच्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु" याज्ञ० उक्ते प्राणस्य छिद्ररूपमुख्यस्थानभेदे

प्राणायन पुंस्त्री० प्राणस्यापत्यं नडा० फक् । प्राणस्यापत्ये

प्राणायाम पु० प्राण आयम्यतेऽनेन आ+यम—करणे घञ् । प्राणवायोर्गतिविच्छेदकारकव्यापारभेदे तद्विधिस्तन्त्रसारोक्तो यथा "तत्र प्राणायामेऽङ्गुलिनियमो ज्ञानार्णवे "भूतशुद्धिं ततः कुर्यात् प्राणायामक्रमेण च । कनि·

ष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्नासापुटधारणम् । प्राणायामः स विज्ञेयस्तर्ज्जनीमध्यमे विना”। प्राणायामो द्विविधः सगर्भो निगर्भश्च । तथा च “सगर्भो मन्त्रजापेन निगर्भो मात्रया भवेत्” । मात्रा च “वामजानुनि तद्धस्तभ्रामणं यावता भवेत् । कालेन मात्रा सा ज्ञेया सुनिभिर्वेदपारगैः” । तत्र च मूलमन्त्रस्य वीजस्य प्रणवस्य वा षोडश वारादिजपेन वामनासापुटादिना वायुपूरकादिकं कुर्य्यात् । तथा च कालीहृदये “प्राणायामत्रयं कुर्य्यात् मूलेन प्रणवेन वा । अथ वा मन्त्रवीजेन यथोक्तविधिना सुधीः” । यथा तस्य षोडशवारजपेन वायुं रेचयेत् । तस्य चतुःषष्टिवारजपेन वायुं कुम्भयेत् । तस्य द्वात्रिंशद्वारजपेन वायुं रेचयेत् । पुनर्दक्षिणेनापूर्य्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा वामेन रेचयेत् । पुनर्वामेनापूर्य्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा दक्षिणेन रेचयेत् । त्रिपुरासारसमुच्चये “विपरीतमतो विदधीत बुधः पुनरेव वा तद्विपरीतमिति”। यौगिके पुनर्मात्रानियमः । तथा च गौतमीये “मन्त्रप्राणायामः प्रोक्तो यौगिकं कथयामि ते । पूरयेद्वामया विद्वान् मात्राषोड़शसंख्यया” इत्यादि । यद्वा चतुःषोड़शाष्टवारजपेन पूरकादिकं कुर्य्यात् । तथा च तन्त्रान्तरे “पूरयेत् षोड़शभिर्वायुं धारयेत्तु चतुर्गुणैः । रेचयेत् कुम्भकार्द्धेन अशक्त्या तत्तुरीयकम् । तदशक्तौ तत्तुर्य्यमेव प्राणस्य संयमः । अस्य नित्यतामाह “प्राणायामं विना मन्त्रपूजने न हि योग्यता” सन्ध्याङ्गप्राणायामस्वरूपफलादिकं ब्राह्मणसर्वस्वे दर्शितं यथा तत्राग्निपुराणे “गायत्रीं प्रति ब्रह्मवाक्यम् “कुर्वन्तोऽपीह पापानि ये त्वां ध्यायन्ति पावनि !। उभे सन्ध्ये न तेषां हि विद्यते तु विपातकम् । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामेन यो द्विजः । वर्त्तते न स लिप्येत पातकैरुपपातकैः” । वृहद्विष्णुः “प्राणायामान् द्विजः कुर्य्यात् सर्वपापपनुत्तये । दह्यन्ते सर्वपापानि प्राणायामैर्द्विजस्य तु” । विष्णुधर्मोत्तराग्निपुराणयोः “सर्वदोषहरः प्रोक्तः प्राणायामो द्विजन्मनाम् । ततस्त्वभ्यधिकं नास्ति पापप्रशमकारणम्” । अत्रिः “कर्म्मणा मनसा वाचा यच्चाह्ना पापं कृतञ्च यत् । आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैर्व्यपोहति” । अग्निपु० “प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिर्निशि। अहोरात्रकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः” । वशिष्ठः “प्राणायामान् धारयेत् त्रीन् यथाविधि सुयन्त्रितः । अहोरात्रकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” । वृद्धापस्तम्बः “पूर्वोक्तेषु चैतेषु तथान्येष्वपि सर्वशः । प्राणायामास्त्रयोऽभ्यस्ताः सूर्य्यस्योदयनं प्रति । जायन्ते तद्विनाशाय तमसामिव भास्करः । सूर्य्यस्योदयनं प्राप्य निर्म्मला धूतकल्मषाः । भवन्ति भास्कराकारा विधूमा इव पावकाः” । योगियाज्ञवल्क्यः “यदह्ना कुरुते पापं कर्म्मणा मनसापि वा । त्रिकालसन्ध्याचरणात् प्राणायामैर्व्यपोहति”। वृहस्पतिः “प्राणायामैर्दहेत् दोषान् मनोवाग्देहसम्भवान्” । प्राणायामास्तुहत्तौ बौधायनः “एतदाद्यं तपः श्रेष्ठमेतद्धर्म्मस्य लक्षणम् । सर्वदोषोपघातार्थमेतदेव विशिष्यते”। अत्रिवशिष्ठौ “आवर्त्तयेत् सदा युक्तः प्राणायामान् पुनःपुनः । आकेशाग्रान्नखाग्राच्च तपस्तप्यत उत्तमम्”। विष्णुधर्मोत्तराग्निपुराणयोः “आकेशाग्रान्नखाग्राच्च तपस्तप्येत् सुदारुणम् । आत्मानं शोधयत्येव प्राणायामः पुनःपुनः । दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः । तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् । प्राणायामैर्दहेद्दोषान् प्राणायामः परं तपः”। वृहन्मनुः “यथा हि शैलधातूनां धमतां धम्यते रजः । इन्द्रियाणां तथा दोषान् प्राणायामैश्च निर्दहेत्” । वृहस्पतिः “धम्यमानं यथा स्रोतद्धातूनां संस्कृतं मलम् । तथेन्द्रियकृतो दोषः प्राणायामेन दह्यते”। योगियाज्ञवल्क्यः “यथा पर्वतधातूनां दोषान् दहति पावकः । एवमन्तर्गतस्त्वेनः प्राणायामेन दह्यते”। अत्रिवशिष्ठौ “निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निः प्रजायते । अग्नेरापो व्यजायन्त तैरन्तः शुध्यते त्रिभिः” । विष्णुधर्मोत्तराग्निपुराणयोः “निरोधाज्जायते वायुस्तस्मादग्निस्ततो जलम् । त्रिभिः शरीरं सकलं प्राणायामैर्विशुध्यति”। योगियाज्ञवल्क्यः “तथा निरोधसंयोगात् देवतात्रयचिन्तनात् । अग्नेर्वायोरपां योगादात्मा शुध्यति वै त्रिभिः” । मनुः “प्राणायामास्त्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः । व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः” विष्णुधर्मोत्तरमग्निपुराणञ्च “प्राणसंधारणं मासं कुशाग्रच्युतविन्दुना । यः कुर्य्यात्सम्भवा राजन् ! प्राणायामश्च तत्समः” । वृहद्विष्णुः “सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते । गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् । प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः” । योगियाज्ञवल्क्यः “भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च । प्रत्योङ्कारसमायुक्तं तत्सवितुर्वरेण्यकम् ।

ओमापोज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात् प्रयोजयेत्। एवं मन्त्रप्रयोगस्तु प्राणायामनिवेशने। त्रिरावर्त्तनयोगेन प्राणायामस्तु शब्दितः"। योगियाज्ञवल्क्यः "षोडशाक्षरकं ब्रह्म गायत्र्यास्तच्छिरः स्मृतम्। ओमापोज्योतिरित्येष मन्त्रो यस्तु प्रकीर्त्त्यते। तस्य प्रजापतिश्चर्षिर्यजुस्ताच्छन्दसा विना। ब्रह्माग्निवायुसूर्य्याश्च देवताः समुदाहृताः। प्राणसंयमने चैव विनियोग उदाहृतः। गायत्रीं शिरसा सार्द्धमेवं स्तुतिनिदर्शनम्। प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते। आदानं रोधसंसर्गं वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत्। ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेद्देवाननुक्रमात्। रक्तं प्रजापतिं ध्यायेत् विष्णुं नीलोत्पलप्रभम्। शङ्करं त्र्यम्बकं श्वेतं ध्यायन्मुच्येत बन्धनात्। पूरके ब्रह्मसायुज्यं कुम्भके ब्रह्मणोऽन्तिकम्। रेचकेनाद्वितीयन्तु प्राप्नुयादैश्वरं पदम्" अथ प्राणायामविधिः तत्र व्यासपद्यम् "आदौ छन्द ऋषिदेवताविनियोगाश्चिन्त्यते "गायत्रीं शिरसा सार्द्धं सप्तव्याहृतिपूर्विकाम्। प्राणायामेन त्रिरावर्त्तयेत् ततः शनैः प्रभवेच्च प्राणायामैर्दग्धदोषोऽयं यत् श्रेयः तत् सकलं भवति"। व्यासः "गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च। त्रिष्टुप् च जगती चेति छन्दांस्याहुरनुक्रमात्। अग्निवाय्वर्कवरुणा बृहस्पतिशतक्रतु। विश्वेदेवाः व्याहृतीनां देवतानि यथाक्रमम्। विनियोगः स्मृतस्तासां प्राणायामे महर्षिभिः"। योगियाज्ञवल्क्यः "व्याहृतीनाञ्च सर्वासामार्षञ्चैव प्रजापतिः। सप्त छन्दांसि प्रोक्तानि छादनानि तु सर्वशः। गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती त्रिष्टुबेव च। पङ्क्तिश्च जगती चैव सप्त छन्दांसि तानि वै। अग्निवायुस्तथादित्यो बृहस्पत्याप एव च। इन्द्रश्च विश्वदेवाश्च देवताः समुदाहृताः। अनाम्नातेषु नित्येषु प्रायश्चित्तेषु सर्वदा। प्राणायामप्रयोगे च विनियोग उदाहृतः"। बृहस्पतिः "बद्धासनं नियम्याङ्गान् स्मृत्वा ब्रह्मादिकं तथा। संनिमीलितदृङ् मौनी प्राणायामं समभ्यसेत्"। विष्णुधर्मोत्तरे "सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते। आदानं रोधमुत्सर्गं मनसा त्रिः समभ्यसेत्। ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायन्मुच्येत बन्धनात्। रक्तं पितामहं ध्यायेद्विष्णुं नीलोत्पलप्रभम्। श्वेतं त्र्यम्बकञ्चैव संसारार्णवतारणम्"। योगियाज्ञवल्क्यः "वाह्यस्थितं नासपुटेन वायुमाकृष्य तेनैव शनैः समस्तम्। नाडीश्च सर्वाः प्रतिपूरयेत् स पूरको नाम महान्निरोधः। न रेचकोनैव च पूरको वा नासापचारी स्थित एव वायुः। अनिश्चलं धारयति क्रमेण कुम्भाख्यमेतं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः। निष्क्रम्य नासाविवरादशेषं प्राणं बहिः शून्यमिवानिलेन। निरुद्ध्य संतिष्ठति चोर्द्ध्ववायुः स रेचको नाम महान्निरोधः। नासिकयाऽऽकृष्य चोच्छ्वासं ध्मानं पूरक उच्यते। कुम्भो निश्चलनिश्वासो रिच्यमानस्तु रेचकः"। योगियाज्ञवल्क्यः "प्राणेनाप्यपयानेन वेगवायुं समुत्सृजेत्। येन शब्दं न धस्याँय निश्वासेन च चालयेत्। शनैर्नासापुटे वायुमुत्सृजेन्न तु वेगतः"। "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि" पात० सू० तस्य योगाङ्गतोक्ता। तस्य च योगाङ्गप्राणायामस्य लक्षणादिः पात०सू०भा० विवरणेषूक्तं यथा "तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः" सू०। "सत्यासनजये बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः। कौष्ठ्यस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासः, तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावः प्राणायामः" भा०। स तु "बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः" सू०। "यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः यत्र श्वासपूर्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः तृतीयस्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद् भवति यथा तप्ते न्यस्तमुपले जलं सर्वतः सङ्कोचमापद्यते। तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभाव इति त्रयोऽप्येते देशेन परिदृष्टाः इयानस्य विषयो देश इति। कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः। सङ्ख्याभिः परिदृष्टाः, एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घातस्तद्वन्निगृहीतस्यैतावद्भिः द्वितीय उद्घातः एवं तृतीयः एवं मृदुरेवं मध्य एवं तीव्र इति सङ्ख्यापरिदृष्टः स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः" भा० "बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः" सू०। "देशकालसङ्ख्याभिर्बाह्यविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः तथाभ्यन्तरविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः उभयथा दीर्घसूक्ष्मः तत्पूर्वको भूमिजयात् क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः। तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सकृदारब्ध एव देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मश्चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वको गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः इत्ययं विशेष इति" भा०। "ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्" सू०। "प्राणायामानभ्यस्यतोऽस्य

योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं यत्तदाचक्षते महामोहमयेन इन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमावृत्य तदेवाकार्य्ये नियुङ्क्ते इति तदस्य प्रकाशावरणं कर्म संसारनिबन्धनं प्राणायामाभ्यासात् दुर्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते। तथा चोक्तम् "तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति"। किञ्च धारणासु च योग्यता मनसः प्राणायामाभ्यासादेव। "प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति" वचनात्" भा०।

"प्राणायामविशेषत्रयलक्षणपरं सूत्रमवतारयति सत्विति। वृत्तिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते। रेचकमाह यत्र प्रश्वासेति। पूरकमाह यत्र श्वासेति। कुम्भकमाह तृतीय इति। तदेव स्फुटयति यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात् प्रयत्नादभावो भवति न पुनः पूर्ववदापूरणप्रयत्नौघप्रविधारकः प्रयत्नो नापि रेचकप्रयत्नौघविधारणप्रयत्नोऽपेक्ष्यते किन्तु यथा तप्ते उपले निहितं जलं परिशुष्यत् सर्वतः सङ्कोचमापद्यते एवं अयमपि मारुतो वहनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्ननिरुद्धक्रियः शरीर एव सूक्ष्मीभूतोऽवतिष्ठते न तु रेचयति येन रेचक इति। इयानस्य देशो विषयः प्रादेशवितस्तिहस्तादिपरिमितो निवाते प्रदेशे ईषिकातूलादिक्रियानुमितो बाह्य एवमान्तरोऽप्यापादतलमामस्तकं पिपीलिकास्पर्शसदृशेनानुमितः। स्पर्शननिमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्षणस्तेषामियत्तावधारणेनावच्छिन्नः स्वजानुमण्डलं पाणिना त्रिः परामृश्य छोटिकावच्छिन्नः कालो मात्रा ताभिः षट्त्रिंशन्मात्राभिः परिमितः प्रथम उद्घातो मन्दः। स एव द्विगुणीकृतो द्वितीयो मध्यमः स एव त्रिगुणीकृतस्तृतीयस्तीव्रस्तमिमं सङ्ख्यापरिदृष्टं प्राणायाममाह सङ्ख्याभिरिति। स्वस्थस्य हि पुंसः श्वासप्रश्वासक्रियावच्छिन्नेन कालेन यथोक्तच्छोटिकाकालः समानः प्रथमोद्घात कर्मतां नीतः उद्घातो विजितो वशीकृतो निगृहीतः क्षणानामियत्ताकालो विवक्षितः श्वासप्रश्वासेयत्ता संख्येति कथञ्चिद्भेदः। स खल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासादिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्यं समधिगमनीयः तथा च सूक्ष्मो न तु मन्दतया" विवृतिः। योगाङ्गप्राणायामविधिः दत्तात्रेयसंहितायामुक्तो यथा "तस्मिन् शस्तं समास्तीर्य्य आसनं विष्टरादिकम्। तत्रोपविश्य मेधावी पद्मासनसमन्वितः। समकायः प्राञ्जलिश्च प्रणम्य चेष्टदेवताम्। ततो दक्षिणहस्तस्याङ्गुष्ठेन तु पिङ्गलाम्। निरुध्य पूरयेद्वायुमिडया तु शनैः शनैः। यथाशक्त्यानिरोधेन ततः कुर्य्याच्च कुम्भकम्। ततस्त्यजेत् पिङ्गलया शनैरेव न वेगतः। पुनःपिङ्गलयाऽऽकृष्य पूरयेदुदरं शनैः। धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेन्मारुतं शनैः। यया त्यजेत्तयाऽपूर्य्य धारयेदविरोधतः। एवं प्रातः समासीनः कुर्य्याद्विंशतिकुम्भकान्। कुम्भकः सहितो नाम सर्वपापविवर्जितः। मध्याह्नेऽपि तथा कुर्य्यात् पुनर्विंशतिकुम्भकान्। एवं सायं प्रकुर्वीत पुनर्विंशतिकुम्भकान्। कुर्वीत रेचकुम्भाभ्यां सहितान् प्रतिवासरम्। कुर्य्यादेवं चतुर्वारमनालस्यो दिने दिने। एवं मासत्रयं कुर्य्यान्नाडीशुद्धिस्ततो भवेत्"। ब्रह्मयामले त्रयोदशपटले "प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचकुम्भकपूरकैः। सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः। रेचपूरणयुक्तो यः स वै सहितकुम्भकः। यावत् केवलसिद्धिः स्यात् सहितं तावदभ्यसेत्। रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम्। प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः। गुरूपदिष्टमार्गेण प्राणायामं समाचरेत्। यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवितमुच्यते। मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्ततो वायुं निबन्धयेत्। मलाकुलासु नाडीषु मारुतो नैव मध्यगः। कथं स्यात् निर्मलीभावः कायशुद्धिः कथं भवेत्। शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रं मलाकुलम्। तदैव जायते योगी प्राणसंग्रहणे क्षमः। प्राणायामं ततः कुर्य्यान्नित्यं सात्त्विकया धिया। तथा सुषुम्णापार्श्वस्था मलाः शोषं प्रयान्ति हि। बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत्। धारयित्वा यथाशक्ति पुनः सूर्य्येण रेचयेत्। प्राणं सूर्य्येण चाकृष्य पूरयेदुदरं शनैः। विधिवत् कुम्भकं कृत्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत्। येन त्यजेत्तेनैव पूरयेदविरोधतः। रेचयेच्च ततोऽन्येन रेचयेच्च न वेगतः" चन्द्रेण वामनाड्या सूर्य्येण दक्षिणनाड्या। "प्राणं चेदिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत् पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया। सूर्य्याचन्द्रमसोरनेन विधिना बिम्बद्वयं ध्यायतः शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिना मासत्रयादूर्द्ध्वतः। प्रातर्मध्यन्दिने सायं मध्यरात्रे च कुम्भकान्। चतुरशीतिपर्य्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत्। प्राणायामे महान् धर्मो योगिनो मोक्षदायिनि। प्राणायामे दिवारात्रौ देहचालं सदि-

स्यजेत् । अधमे द्वादशी मात्रा मध्यमे द्विगुणा स्मृता । उत्तमे त्रिगुणा ज्ञेया प्राणायामस्य निर्णये । कनीयसि भवेत् स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे । उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणी बद्धपद्मासनो मुहुः । जलेन श्रमजातेन गात्रमार्जनमाचरेत् । दृढता लघुता दीप्तिस्तेन गात्रस्य जायते । यदा तु नाडीशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि बाह्यतः । जायन्ते योगिनो देहे तानि वक्ष्याम्यशेषतः । शरीरलघुता दीप्तिर्जठराग्निविवर्द्धनम् । कृशत्वञ्च शरीरस्य तस्य जायेत निश्चितम् । पूर्वोक्तकाले कुर्वीत परमाभ्यासमेव च । ततःपरं यथेष्टन्तु शक्तिः स्याद् वायुधारणे । यथेष्टधारणाद्वायोः सिद्धिः कुम्भस्य केवला । केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरकवर्जिते । न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते" । [हेमच० ।

प्राणावाय न० प्राणेनावैति अव+इ अच् । क्रियाविशाले

प्राणासन न० "एतत् प्राणासनं नाम सर्वसिद्धिप्रदायकम् । वायुं मूले समारोप्य ध्यात्वाऽऽकुञ्चत्र प्रसारयेत् । केवलं पादमेकञ्च स्कन्धे चारोप्य यत्नतः । एकपादेन गगने तिष्ठेत् स दण्डवत् प्रभो ! । अपानासनमेतत् हि सर्वेषां पूरकाश्रयम्" । कृत्वा स्कन्धयोर्भपद्मे समारोप्याथ वायुभिः । तदासिद्धो भवेत् मर्त्यः प्राणापानसमागमम् । अपानासनयोगेन कृत्वा योगेश्वरो भुवि" रुद्रयामलोक्ते पूजाङ्गे आसनभेदे ।

प्राणाहुति स्त्री प्राणरूपेभ्योऽग्निभ्य आहुतिः । भोजनात् प्राक् गृहस्थकर्त्तव्ये प्राणरूपाग्न्युद्देश्यकाहुतौ तत्प्रकारश्च आह्नि०त० दर्शितो यथा

छन्दोगपरिशिष्टे "प्राणेभ्यस्त्वथ पञ्चभ्यः स्वाहा प्रणवसंयुताः । पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात् प्रत्यग्निनिभेषु च" । प्राणाहुतिमुद्रामाह शौनकः "तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्लग्ना प्राणाहुतिर्भवेत् । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने च जुहुयाद्धविः । तर्जनीन्तु बहिष्कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः । समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्" । स्मृत्यर्थसारे "प्राणाहुतौ घृताभावे पश्चात् भुञ्जीत नो घृतम्" अत्र पाठक्रमेण प्राणापानव्यानोदानसमानरूपेभ्य आहुतिरुक्ता । वैश्वानरविदस्तु छान्दो०उ०अन्यक्रम उक्तो यथा "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं,स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति" । "अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति" । "अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति" । "अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति" । "अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति" ।

प्राणिद्यूत न० ६त० । समाह्वयाख्ये विवादपदभेदे अमरः । द्यूतशब्दे ३७७३ पृ० दृश्यम् "एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये" याज्ञ० द्यूतधर्मोऽतिदिष्टः । [मात्रे ।

प्राणिन् नित्यम् त्रि०प्राणोऽस्त्यस्य इनि । जीवे चेतने जन्तु-

प्राणिमातृ स्त्री प्राणिनो मातेव । गर्भदात्रीक्षुपे राजनि० ।

प्राणिहित त्रि० ६त० । १प्राणिनो हितसाधने २पादुकायां स्त्री त्रिका० । [प्राणीत्य तत्रार्थे पाठान्तरम् ।

प्राणीत्य न० प्रणीतस्य प्रयुक्तस्य भावः ष्यञ् । ऋणे त्रिका०

प्राणेश पु० ६त० । १पत्यौ जटा० । २भार्य्यायां स्त्री हेमच० । ३वायौ पु० त्रिका० । प्राणेश्वरादयोऽप्यत्र ।

प्राण्यङ्ग न० ६त० । प्राणिनोऽङ्गे अवयवे हस्तपादादौ तत्र उपसर्जने "अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् । अतत्स्थं तत्र दृष्टञ्च तेन तद्वत् तथा युतम्" इत्युक्तलक्षणस्वाङ्गरूपकत्वे असंयोगोपधत्वे ङीष् । तत्र क्रोडादिबह्वचो नासिकोदरजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाणाम् पुच्छस्य च विशेषोक्तेः संयोगोपधत्वेऽपि ङीष् स्यात् ।

प्रातःकृत्य न० ७त० । शास्त्रविहिते प्रातःकर्त्तव्ये कर्मणि तच्च आचारशब्दे ६२२पृ०दर्शितम् । एवमन्यत्रापि यथायथं नानाशास्त्रे उक्तं दृश्यम् ।

प्रातःकाल पु० कर्म० । १प्रभातकाले "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु" स्मृतिपरिभाषिते सूर्य्योदयावधि मुहूर्त्तत्रयमिते २काले च ।

प्रातःसन्ध्या स्त्री सन्धौ भवः यत् सन्ध्या ७त० । १गतरात्रेरनन्तरं मुहूर्त्तात्मके भाविसूर्य्योदयस्य मध्यवर्तिनि २दण्डचतुष्टयात्मके वा काले "त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" ति०त० । सन्ध्या च ब्रह्मणो मनोजाता कन्या सा च वसिष्ठोपदेशेन तपः कृत्वा पूर्वप्रतिज्ञातस्याग्नौ शरीरत्यागस्य सम्पादनार्थं विष्णुवरेण पुरोडाशमयं देहमवाप्य मेधातिथियज्ञाग्नौ शरीरं जुहाव । तस्याः पूर्वार्द्धं प्रातःसन्ध्या । ३तस्याश्च तत्कथा कालिकापु० २२अ० यथा

"तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विधेः सुता । वह्निस्तस्याः शरीरं तद्दग्ध्वा सूर्य्यस्य मण्डले । शुद्धं प्रवेश-

यामास विष्णोरेवाज्ञया पुनः । स्वर्थो द्विधा विभज्याथ तच्छरीरं तदा रथे । चक्रे संस्थापयामास प्रीतये पितृदेवयोः । यदर्द्धभागस्तस्यास्तु शरीरस्य द्विजोत्तमाः ! । प्रातःसन्ध्याभवत् सा तु अहोरात्रान्तमध्यगा । यः शेषभागस्तस्यास्तु अहोरात्रान्तमध्यगः । स सायमभवत् सन्ध्या पितृप्रीतिप्रदा सदा । सूर्य्योदयाच्च प्रथमं यदा स्यादरुणोदयः । प्रातःसन्ध्या तदोदेति देवानां प्रीतिकारिणी । अस्तं गते ततः सूर्य्ये शोणपद्मनिभा सदा । उदेति सायंसन्ध्यापि पितॄणां मोदकारिणी" । सन्धौ काले उपास्या सन्ध्या ७त० । पूर्व्वसन्ध्याकाले उपास्यायां गायत्रीप्रतिपाद्यपरमेश्वररूपायां २देवतायाञ्च यथोक्तं भरद्वाजस्मृतौ ७अ० यथा

"गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्रीति स्मृता ततः । प्राणा गया इति प्रोक्तास्त्रायते तानथापि वा । गायत्रीति भवेन्नाम केवलं त्रायतीति वा । व्यानशे प्राणजिह्वासु सदा वाक्प्रवर्त्तनात् । सरस्वतीति नाम्ना च समाख्याता महर्षिभिः । सवितृप्रकाशकरणात् सावित्रीत्यभिधा भवेत् । जगतः प्रसवित्रीति हेतुनानेन वापि च । तस्मादियं सदोपास्या निशादिवसयोर्द्विजैः । गायत्री सन्धिवेलायां सैव सन्ध्येति कीर्त्तिता । यो जपेददनं ज्ञात्वा नश्यन्त्यंहांसि तत्क्षणात् । ऋषिच्छन्दो देवताश्च जपेत्ताश्चान्विताः क्रमात् । ज्ञात्वा पदानि श्रुत्वाथ तुरीयं पादमव्ययम् । ब्रह्मणा याति तत्साम्यं पदं ज्ञात्वा तुरीयकम् । या गायत्री त्रिचरणा सा त्रिमूर्त्तिस्वरूपिणी । उपास्यानन्तरं विप्रैस्त्रिसन्ध्यासु त्रिमूर्त्तिषु । तुरीयपादमेतस्या ज्ञात्वा योपास्तिमाचरेत् । सा रत्नपूर्णां पृथिवीं स्पृशन्तो दोषभाग्भवेत् । ब्रह्मकेशवरुद्रादिदेवताभिरुपासिता । सन्ध्यानां कोन सेवेत विप्रः स्यादभिलाषुकः । प्रातः सतारकां सन्ध्यां सायं सन्ध्यां सभास्कराम् । स्नानकर्म्मणि तन्मध्यामुपासीत यथाविधि । प्रातरेवमुपास्यैव प्रकुर्य्यात् हवनं जपम् । स्नानस्यानन्तरं कुर्य्यात् तर्पणञ्च महाक्रतून् । सायं सन्ध्यामुपासीत होमं कुर्व्वीत शासनात् । सन्ध्योपासनहीनो यो न योग्यः सर्व्वकर्म्मसु । तस्मादुपास्य विधिना सन्ध्यामन्यक्रियाश्चरेत् । नोपासयेद्द्विजः सन्ध्यां योऽसौ शूद्रत्वमाप्नुयात् । कर्म्माण्यन्यानि संत्यज्य सन्ध्यां यः केवलं द्विजः । उपास्ते, सर्व्वपुण्यानि कृतवान् स भवेद्ध्रुवम् । सन्ध्योपास्तिं विना विप्रः पुण्यान्यन्यानि चाचरेत् । यस्तस्य तानि पापानि भवन्त्येव न संशयः । नाशयेत् जन्मजनितं पापं दशजपादनु । पुराकृतं शतजपाद्गायत्र्यास्तु द्विजन्मनः । कृतं युगेऽपि चैवास्मिन् सहस्रेण जपेन तु । सद्भक्त्या जपतस्तस्माद्गायत्रीं सर्व्वदा जपेत् । समस्तसप्ततन्तुभ्यो जपयज्ञः परं स्मृतः । हिंसया ते प्रवर्त्तन्ते जपयज्ञो न हिंसया । यावन्तः कर्म्मयज्ञाश्च दानानि च तपांसि च । ते सर्व्वे जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति । प्रसन्ना विपुलान् भोगान् दद्यान्मुक्तिञ्च शाश्वतीम् । यक्षराक्षसवेतालप्रेतभूतपिशाचकाः । जपाश्रयं द्विजं दृष्ट्वा दूरन्ते यान्ति भीतितः । तस्माज्जपः सदा श्रेष्ठः सर्व्वस्मात् पुण्यसाधनात् । इत्येवं सर्व्वथा ज्ञात्वा विप्रो जपपरो भवेत् । एवं जपपरः सन्ध्यां भक्त्योपासीत यो द्विजः । नियमेन सदा गच्छेद्दिवं नात्र संशयः । तस्माज्जितेन्द्रियो नित्यं सन्ध्योपास्तिं समाचरेत् । स सर्व्वलोकान् जित्वाऽथ विप्रः स्ववशमानयेत् । तदन्ते ब्रह्मभावेन यावदाभूतसंप्लवम् । तावन्नित्यो निरातङ्को भवेदत्र न संशयः । एवं सन्ध्याविधिं सर्व्वं यो विप्रोऽध्यापयेत् द्विजः । अध्यापको यथावश्यः श्रोता चैकाग्रमानसः । स सर्व्वपापनिर्म्मुक्तः सर्व्वविद्याविशारदः । अथ धान्यधनोपेतो जीवेद्वर्षशतं सुखी । एतद्विधानं योऽधीत्य श्रावयेत् ब्राह्मणोत्तमान् । प्रीतिपूर्व्वं प्रयत्नेन ब्राह्मणो नियमेन च । अज्ञानेन प्रमादेन दुरितं यत् समुत्थितम् । तस्य तत् सकलं नाशं व्रजेदत्र न संशयः । याः सन्ध्योपास्तयस्तिस्रो यस्य स्नानं विधीयते । पर्व्वणि श्रावणी यस्य तत् सर्व्वं पूर्णतामियात् । कामान्मोहाच्च लोभाच्च सन्ध्यां नातिक्रमेद् द्विजः । सन्ध्यातिक्रमणाद्विप्रो ब्राह्मण्याच्च्यवते यतः । अनागतां तु ये पूर्व्वामनतीतान्तु पश्चिमाम् । सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः ? । सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये न विप्रा उपासते । कामन्तान् धार्म्मिको राजा शूद्रकर्म्मसु योजयेत् । विधानमेतन्नो देयं रहस्यं यस्य कस्यचित् । वेदाध्यायाभिजाताय प्रदेयं स द्विजन्मने" । ब्राह्मणस० योगियाज्ञवल्क्यः "अतःपरं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनमुत्तमम् । अहोरात्रकृतैः पापैर्यामुपास्य प्रमुच्यते" । तथा "यावन्तोऽस्यां पृथिव्यां हि विकर्म्मस्थास्तु वै द्विजाः । तेषां वै पावनार्थाय सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा । या सन्ध्या सा तु गायत्री

द्विधा भूता प्रतिष्ठिता"। तथा "सा सन्ध्या कर्म विप्राणामहोरात्रकृतस्य तु। पापापनुत्तये यस्मात् तस्मान्नित्यं समाचरेत्" यमः "सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संयतव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्"। शातातपः "अनृतं मद्यगन्धञ्च दिवामैथुनमेव च। पुनाति वृषलस्यान्नं वहिः सन्ध्या ह्युपासिता"। याज्ञवल्क्यः "निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत्। त्रिकालसन्ध्याकरणात् तत्सर्व्वं विप्रणश्यति"। दक्षः "सायं प्रातः सदा सन्ध्यामुपासीत शुचिर्बहिः"। विष्णुपु० "सर्व्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः"। योगियाज्ञवल्क्यः "सर्व्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः। ब्राह्मण्यान्न स हीयेत अन्यजन्मगतोऽपि सन्। सन्ध्या तूपासिता येन तेन विष्णुरुपासितः। दीर्घमायुः स विन्देत सर्व्वपापैः प्रमुच्यते"। तथा "सायं प्रातस्तु यः सन्ध्यां सम्यक् चापि पर्य्युपासते। जप्त्वैव पावनीं देवीं सावित्रीं लोकमातरम्। स तया पावितो देव्या ब्राह्मणो धूतकिल्बिषः। न सीदेत् प्रतिगृह्णानोऽप्यपि पृथ्वीं ससागराम्"। अग्निपुराणे मुनय ऊचुः "कथं मुने! दिवं याति ब्राह्मणो धूतकिल्बिषः। अनग्निको हि नो ब्रूहि यदुक्तं वह्निना पुरा" सूत उवाच "सायं प्रातश्च यः सन्ध्यामुपास्तेऽच्युतमानसः। जपते पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम्। तया स भावितो देव्या ब्राह्मणः धूतकिल्बिषः। न सीदेत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीञ्च ससागराम्। ये चान्ये दारुणाः केचिद्ग्रहाः सूर्य्यादयो दिवि। ते चास्य सौम्यतां यान्ति शिवाः शिवतरास्तथा। यत्र तत्र मतश्चैनं दारुणाः पिशिताशनाः। घोररूपा महाकायाः प्रभवन्ति न राक्षसाः। यावन्तश्च पृथिव्यां हि चीर्णवेदव्रता द्विजाः। अचीर्णव्रतवेदा वा विकर्म्मपथमाश्रिताः। तेषान्तु पावनार्थाय गायत्री नित्यमेव हि। द्वे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत तदन्वर्थं महाव्रतम्"। तथा "द्वे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः। यस्तस्य दुष्कृति नास्ति पूर्व्वतः परतोऽपि वा। एवं किल्बिषयुक्तो हि विनिर्द्दहति पातकम्। उभे सन्ध्ये ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः"। तथा "सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता। जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते"। मनुः "न तिष्ठति तु यः पूर्व्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम्। स साधुभिर्बहिष्कार्य्यः सर्व्वस्मात् द्विजकर्म्मणः"। व्यासः "वहिः सन्ध्या दशगुणा गोष्ठप्रस्रवणादिषु। स्नाते तीर्थे दशगुणा साहस्री जाह्नवीजले"। वहिरिति अनाच्छादितस्थाने प्राङ्गणादौ। शातातपः "गृहेषु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे शतगुणा स्मृता। नदीषु शतसाहस्रा अनन्ता शिवसन्निधौ"। गृहेषु गृहवीथ्यादौ। योगियाज्ञवल्क्यः "सन्ध्यौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ। सन्ध्यात्रयन्तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा"। संवर्त्तः "प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि। सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्कराम्"। नरसिंहपुराणे "पूर्व्वां सन्ध्यां सनक्षत्रामुपक्रम्य यथाविधि। गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम्"। मनुः "ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वात् दीर्घमायुरवाप्नुयुः। प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिञ्च ब्रह्मवर्चसमेव च। उपास्ते यस्तु नो सन्ध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः। सजीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतःश्वा चाभिधीयते"। तथा "सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व्वकर्म्मसु। यदन्यत् कुरुते किञ्चित् न तस्य फलभाग्भवेत्"। यमः "अनागतान्तु ये पूर्व्वामतीतां चापि पश्चिमाम्। ये विप्रा नानुतिष्ठन्ति सन्ध्यां ते वृषलाः स्मृताः"। छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः "सन्ध्यां नोपास्य चाकर्त्ता स्नानदानस्य यः सदा। तं दोषा नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः" तथा "एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम्। यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते"। कूर्म्मपुराणे "न तिष्ठति तु यः पूर्व्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम्। स शूद्रेण समो लोके सर्व्वधर्म्मविवर्जितः"। मुख्यकाले सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रायश्चित्तमाह। व्यासः "आदित्योऽभ्युदियाद्यस्य सन्ध्योपास्तिमकुर्व्वतः। स्नात्वा प्राणांस्त्रिरायम्य गायत्र्यष्टशतं जपेत्" पारिजाते तु "कालातिक्रमणे चैव चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदापयेत्" इत्युक्तम्। मलमासतत्त्वे तु "कालातीता वृथा सन्ध्या वन्ध्यस्त्रीमैथुने यथा। गायत्रीं दशधा जप्त्वा पुनःसन्ध्यां समाचरेत्" काशीखण्डोक्तं प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम्। अत्र यथाचारं व्यवस्था। सङ्गवपर्य्यन्तम्प्रातःसन्ध्याया गौणकालः आप्रदोषावसानं सायंसन्ध्यायाः इति मदनः। "उदयास्तमयादूर्द्ध्वं यावत् स्याद्घटिकात्रयम्। तावत् सन्ध्यामुपासीत प्रायश्चित्तमतःपरम्" इति स्कान्दे विशेष उक्तः। मध्याह्ने तु दक्षः "आध्यर्द्धयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीष्यते। अर्घ्यप्रदानतः पूर्व्वमुदयास्तमयेऽपि वा। गायत्र्यष्टशतं जप्यं प्रायश्चित्तं द्विजा-

तिभिः” इति। गौणकालेऽप्यसम्भवे यमः “दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत्। शर्वर्य्याः प्रथमे यामे तावत् कुर्य्याद्यथाक्रमम्”। अत्र मुख्यकालानुरोधात् सायंसन्ध्योपासनं पूर्वं कृत्वा “आगन्तूनामन्ते निवेशः” इति न्यायेनातीतकालं कर्म पश्चात् कार्य्यमिति न्यायतः प्राप्तं तस्य निषेधार्थं यथाक्रममिति वचनमिति। “दिवोदितानि कर्माणि प्राग्नुवन्तीतराणि च। दिवोदितानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु” मदनपरिजाते वशिष्ठोक्तेः। सूतके विशेषः सूतके इत्यनुवृत्तौ “अवगाहं ब्रह्मयज्ञं सौरजप्यञ्च वर्जयेत्” इति “स्नानं सन्ध्यां त्यजन् विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत्। तस्मात् स्नानञ्च सन्ध्याञ्च सूतकेऽपि न सन्त्यजेत्। सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत्। मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायामकृते द्विजः” इत्यनयोरविरोधाय न मानससन्ध्यानिषेध इति कल्प्यम्। किन्तु प्राणायाममन्त्रा मनसापि नोच्चार्य्या इत्यर्थः। पैठिनसिस्तु “मृतके सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्” इत्यर्घ्यदानान्तां सन्ध्यामाह। अन्ये तु उच्चार्य्य वाचा गायत्रीं दद्यादर्घ्याञ्जलीनपि। अष्टविंशतिकृत्वोऽत्र गायत्रीं मनसा जपेत्” इति गायत्रीजपमप्याहुः। “मृतके कर्मणान्त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते” इति यद्यपि सन्ध्यायानिवृत्तिः श्रूयते तथाप्यञ्जलिप्रक्षेपादिकं कार्य्यम्। “मृतके सावित्र्या चाञ्जलिमक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्य्यादिति” पैठिनसिस्मरणात् इति मिताक्षरा सन्ध्यादीनामप्यपवादमाहापरार्के पुलस्त्यः “सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत्। न त्यजेत् मृतके वापि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः। सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत्। मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायामकृते द्विजः” ?। यत्तु चन्द्रिकायां जावालः “सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान् नैत्यिकं स्मृतिकर्म च। तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया” यच्च संवर्त्तः “सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते” यच्च विष्णुपु० “सर्वकालमुपस्था तु सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः” इति। तत् संपूर्णसन्ध्यानिषेधपरम्। “अर्घ्यान्ता मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जिता” इति शुद्धिदीपे च्यवनोक्तेः। पैठीनसिस्तत्र मन्त्रोच्चारणमप्याह” सूतके सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्”। प्रयोगपरिजाते भरद्वाजोऽपि “सूतके मृतके कुर्य्यात् प्राणायाममन्त्रकम्। तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत्। गायत्रीं सम्यगुच्चार्य्य सूर्य्यार्घ्यं निवेदयेत्। मार्जनं तु न वा कार्य्यमुपस्थानं न चैव हि”। इत्येवं मिताक्षरापरिजातादौ अशौचे सन्ध्याकरणविशेषस्योक्तेः गौड़ानां तदनाचरणमनाचार एव तस्य श्रौतत्वेन स्मृत्या बाधानुचितत्वादपि मिताक्षराद्युक्तं युक्तमिति द्रष्टव्यम्।

प्रातःसवन न० सवनं यज्ञाङ्गकर्मभेदः सोमाभिषवादि प्रातः कर्त्तव्यम् सवनम्। प्रातःकर्त्तव्ये यज्ञाङ्गकर्मभेदे। अच् प्रातःसव तत्रार्थे पु०।

प्रातःस्नान ७त०। प्रातःकर्त्तव्ये जलावगाहनादिरूपे स्नाने तस्य कर्माङ्गताद्युक्तं गरुड़पु० “जपः काले तु संप्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः। स्नायान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि। प्रातःस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत्। प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टशुभं हि तत्। सुखसुप्तस्य सततं लालाद्याः संस्रवन्ति हि। अतो नैवाचरेत् कर्माण्यकृत्वा स्नानमादितः। अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम्। प्रातःस्नानेन पापानि धूयन्ते नात्र संशयः। न च स्नानं विना पुंसां प्राशस्त्यं कर्म संस्कृतम्। होमे जप्ये विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत्। अशक्तावशिरस्कन्तु स्नानमस्य विधीयते”।

प्रातःस्मरणीय त्रि० ७त०। प्रातःकीर्त्तनीये देवादौ पुण्यचरिते। प्रभातशब्दे ४४७५ पृ० दृश्यम्।

प्रातर् अव्य० प्र+अत–अर। १प्रभाते अमरः “प्रातःकालो मुहूर्त्तां स्त्रीनि”ति स्मृत्युक्ते २सूर्य्योदयावधित्रिमुहूर्त्तकाले च

प्रातर त्रि० प्रकृष्ट आतरो यत्र। प्रकृष्टातरस्वपतरणपण्ययुक्ते देशे ततः कृशाश्वा० चतुरर्थ्यां छण्। प्रातरीय तस्यादूरदेशादौ त्रि०।

प्रातरचक पु० सर्पभेदे भा०आ० ५७अ०।

प्रातरनुवाक पु० प्रातःपाठ्ये अनुवाके वेदांशभेदे यज्ञे “प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासीत” कात्या० श्रौ० ८।१।१२ “पुरा प्रातरनुवाकस्य” छा०उ० “प्रातरनुवाकस्य प्रारम्भात्” भा० “अप्रगीतऋग्जातं शस्त्रं यत् प्रातःकाले शस्यते प्रातरनुवाकस्तस्येति यावत्” आनन्द०। [त्रिका०

प्रातराश पु० अश+भावे घञ् ७त०। प्रातःकालिके भोजने

प्रातर्गेय पु० प्रातर्गेयमस्य। १स्तुतिपाठके त्रिका० २प्रातःकाले गातव्ये सामादौ च त्रि०।

प्रातर्दिन न० कर्म० । पूर्ववर्त्तिनि दिवसे त्रिकाण्डशेषः ।

प्रातर्भोक्तृ पु० ७त० । काके शब्दच० ।

प्रातर्भोजन न० ७त० । प्रातराशे जटाध० ।

प्रातस्तरा(मा)म् अव्य० प्रातर्+तरप् तमप् वा आम्‌ । अत्यन्तप्रातःकाले "प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः" भट्टिः ।

प्रातस्त्रिवर्गा स्त्री प्रातः प्रातःस्नानेन त्रिवर्गो यस्याः । गङ्गायां भा०अनु० २६अ० ।

प्राति स्त्री प्रा+भावे क्तिन् । १पूर्त्तौ २लाभे च मेदि० ।

प्रातिकण्ठिक त्रि० प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रतिकण्ठ+ठक् । प्रतिकण्ठग्राहके ।

प्रातिका स्त्री प्र+अत–ण्वुल् टाप् । जवापुष्पे राजनि० ।

प्रातिकामिन् दुर्य्योधनस्य दूतभेदे भा०भी० ६५अ० ।

प्रातिकूलिक त्रि०प्रतिकूलं वर्त्तते प्रतिकूल+ठञ् । प्रतिकूलं वर्त्तमाने स्त्रियां ङीप् "तां प्रातिकूलिकीं मत्वा" भट्टिः

प्रातिक्य न० प्रतिकस्य भावः पुरोहिता० यक् । प्रतिकभावे

प्रातिजनीन त्रि० प्रतिजनं साधु प्रतिजना० खञ् । प्रतिजनं साधौ । कात्या०श्रौ०२५।१२।४

प्रातिनिधिक पु० प्रतिनिधि+स्वार्थे ठक् । प्रतिनिधौ

प्रातिपथिक त्रि०प्रतिपथमेति ठञ् । प्रतिपथं गन्तरि स्त्रियां ङीप् ।

प्रातिपद त्रि० प्रतिपदि भवः सन्धिवेला० अण् । प्रतिपदि- [तिथौ भवे ।

प्रातिपदिक त्रि० प्रतिपदायां तिथौ भवः "कालाट् ठञ्" पा०ठञ् । १प्रतिपदायां तिथौ भवे २तत्राविर्भूते वह्नौ पु० "आदौ प्रतिपदा येन त्वमुत्पन्नोऽसि पावक ! । तस्मात् प्रातिपदिकं संभविष्यन्ति देवताः" वराहपु० । ३नाम्नि शब्दभेदे "यत् प्रातिपदिकं नाम तन्नाम्नो नातिरिच्यते" शब्दश० तल्लक्षणन्तु "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" "कृत्तद्धितसमासाश्च" पा०व्याख्याते चैते सरलायामस्माभिः "अधातुरप्रत्यय इति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यभिधानात् । एतत्सूत्रे परसूत्रे चार्थवत्त्वमेतत्सङ्ग्याफलीभूतविभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थबोधजनकत्वम् अन्यथाऽधातुरिति पर्युदासेन व्याख्यानाद्धाऽर्थवत्त्वे साहश्यग्रहणेन सिद्धे उत्तरसूत्रे कृदादीनामनर्थकानामसिद्धेरर्थवत्त्वग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अहन्निति धातौ काण्डे इत्यादि प्रत्ययान्ते च एतत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेऽपि तदितरानपेक्षत्वसत्त्वेऽपि अधातुरप्रत्यय इति तत्पर्युदासः । एकदेशवर्णेऽर्थबोधजनकत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः । अत्र प्रत्ययपदं प्रत्ययप्रत्ययान्तपरं तन्त्रावृत्त्येकशेषैर्वोभयग्रहणादित्याह (प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्चेति) सि०कौ०)। अतएव भाष्ये "न लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थोऽवगम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेन" इत्युक्तम् हरिणाप्युक्तम् । "धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकार्थो न विद्यते । कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः । प्राग्विभक्तेस्तदन्तस्य तथैवार्थो न विद्यते" इति । भू सत्तायामित्यादौ कर्मण्यणित्यादौ चार्थकथनन्तु अलौकिकार्थकथनमात्रं प्रक्रियादशायामिति वेदितव्यम् "ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्व्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः" इत्युक्तेरखण्डवाक्यस्यापि बोधकत्वात्तस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्त्या तदुत्तरं स्वादिप्रसङ्ग इति तन्निवारणायेदं नियमसूत्रमित्याह "पूर्वसूत्रे चेति" सि०कौ०। प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति न्यायादेव प्रत्ययान्तत्वलाभात् कृत्तद्धितादीनामपि प्रत्ययत्वात् पूर्वसूत्रेण संज्ञासिद्धेरिति भावः । पदमिति स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हमर्थवदित्यर्थः । अनुकरणस्य शब्दमात्रपरतया न प्रातिपदिकत्वमनुकरणस्यानितिपरस्य प्रयोगार्हत्वेऽपि इतिपरस्य पृथक् प्रयोगार्हत्वादिति गवित्ययमाहेत्यादौ न प्रसङ्गः" हरिणाप्युक्तम् । अतएव "गवित्याह भू सत्तायामितीदृशम् । न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु व तत् स्मृतम्" । प्रातिपदिकार्थे द्योत्ये प्रथमैव । तदर्थश्च नामार्थाः "स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्या कर्मादिरेव च । अमी पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमाः" इत्युक्ताः । तत्र अलिङ्गा, नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थे प्रथमाया उदाहरणम्" सि० कौ० ।

प्रातिपीय पु० १नृपभेदे भा०द्रो०१९७अ०। २गोत्रप्रवरर्षिभेदे च प्रवराध्यायः ।

प्रातिपेय पु० नृपभेदे भा०स० ६८अ० ।

प्रातिभ त्रि० प्रतिभाऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण् । १प्रतिभान्विते योगिनां योगविघ्नकारके २उपसर्गभेदे मार्कण्डेयपु० ४०अ० यथा "प्रातिभः श्रावणो दैवो भ्रमावर्त्तौ तथापरौ । पञ्चैते योगिनां योगविघ्नाय कटुकोदयाः । वेदार्थाः काव्यशास्त्रार्थाः विद्याः शिल्पान्यशेषतः । प्रतिभान्ति यदस्येति प्रातिभः१ स तु योगिनः । शब्दार्थानखिलान् वेत्ति शब्दं गृह्णाति चैव यत् । योजनानां सहस्रेभ्यः श्रावणः२ सोऽभिधीयते । समन्ताद्वीक्षते चासौ स यदा देवतोपमः । उपसर्गमथाप्युद्दैवं३ तदुन्मत्तवद्‌ बुधाः । भ्राम्यते यन्निरालम्बं मनो दोषेण योगिनः । समस्ता-

चारविभ्रंशाद् भ्रमः४ स परिकीर्त्तितः। आवर्त्त इव तोयस्य ज्ञानावर्त्तो यदाकुलः। नाशयेच्चित्तमावर्त्त५ उपसर्गः स उच्यते। एतैर्नाशितयोगास्तु सकला देवयोनयः। उपसर्गैर्महाघोरैरावर्त्तन्ते पुनःपुनः"।

प्रातिभाव्य न॰ प्रतिभुवो भावः ष्यञ् द्विपदवृद्धिः। (जामिनि) १प्रतिभूभावे प्रतिभूत्वेन देये २धने च मनुः ८।१५। ५८ दर्शनप्रतिभूशब्दे २४७५ पृ॰ दृश्यम्।

प्रातिभासिक त्रि॰ प्रतिभासादागतः ठक्। प्रतिभासाधीन सत्त्ववति मिथ्यारजतादौ वेदान्तमते हि सत्त्वं त्रिविधं पारमार्थिकं व्यवहारिकं प्रातिभासिकं च तत्र ब्रह्मणः सत्त्वं पारमार्थिकं त्रिकालाबाध्यत्वात्, घटादीनां सत्त्वं व्यवहारिकं व्यवहारकालेऽबाध्यत्वात्, शुक्तौ रजतादेः सत्त्वं प्रातिभासिकम् अधिष्ठानज्ञानबाध्यत्वात् प्रतिभासकालमात्रसत्त्वाच्चेति वेदान्तपरिभाषायां स्थितम्।

प्रातिशाख्य त्रि॰ प्रतिशाखं भवः परिमुखा॰ ञ्य। प्रतिशाखं भवे व्याकरणभेदे न॰।

प्रातिश्रुत्क पु॰ प्रतिश्रुति तत्समये भवः ठञ्। प्रतिश्रवणवेलायां भवे पुरुषे "यत्र वायं श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः" वृ॰ उ॰। [२प्रतिव्यक्तिभवे च।

प्रातिस्विक त्रि॰प्रतिस्वं भवः ठक्। १असाधारणधर्मे त्रिका॰।

प्रातिहर्त्त न॰ प्रतिहर्त्तुर्भावः कर्म वा उद्गात्रा॰ अञ्। प्रतिहर्त्तृरूपस्य ऋत्विग्भेदस्य कर्मणि १प्रतिहरणे २तद्भावे च।

प्रातिहारक पु॰ प्रतिहारक एव स्वार्थे अण्। प्रतिहारकशब्दार्थे अमरः। [कारके अमरः।

प्रातिहारिक त्रि॰ प्रतिहारः प्रयोजनमस्य ठक्। मायाः

प्रातीतिक त्रि॰प्रतीत्या निर्वृत्तः ठञ्। प्रातिभासिके पदार्थे

प्रातीप प्रतीपस्यायम् अण्। प्रतीपनृपस्यापत्ये शान्तनौ नृपे त्रिका॰। [कुलाचारिणि।

प्रातीपिक त्रि॰ प्रतीपं वर्त्तते ठञ्। प्रतीपं वर्त्तमाने प्रति-

प्रातृद् पु॰ ऋषिभेदे शत॰ब्रा॰ १४,८।१३।२

प्रात्ययिक त्रि॰ प्रत्ययाय स्थितः ठक्। प्रतिभूभेदे "दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा" याज्ञ॰। दर्शनप्रतिभूशब्दे २४७८ पृ॰दृश्यम्।

प्राथमकल्पिक त्रि॰ प्रथमकल्पे भवः ठक्। १प्रथमारम्भोचिते वेदाध्ययनादौ। प्रथमं कल्पमधीते कल्पान्तत्वात् ठक्। २प्रथमकल्परूपविद्याप्रथमाध्यायिनि अमरः।

प्राथमिक त्रि॰ प्रथमे भवः ठञ्। १प्रथमभवे स्त्रियां ङीप्। प्रथममधीते प्रथम+ठक्। वेदादेः २प्रथमाध्येतरि च।

प्रादि पु॰ उपसर्गसंज्ञार्थं पा॰उक्ते शब्दभेदे स च गणः पा॰ग॰उक्तो यथा "प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत्(द्) अभि प्रति परि उप" एते प्रादयः। निस् दुस् सान्तौ "निसस्तपतावनासेवने इति (८।३।१२०) सूत्रे निस इति निर्देशात् निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य "इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य" विसर्जनीयः" इति भाष्योक्तेश्च। निरः कुषः इति (७।२।४६) "तुदुरोरधिकरणे" इति च निर्देशात् रान्तावपि मनो॰। उदिति दान्तोऽपि "उदोऽनूर्ध्वकर्मणि चेष्टायामिति"। "उपसर्गाः क्रियायोगे" पा॰ "गतिश्च" पा॰ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः" सि॰कौ॰।

प्रादुराक्षि पु॰ गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः।

प्रादुर्भाव पु॰ प्रादुस्+भू—भावे घञ्। आविर्भावे प्रथमप्रकाशे

प्रादुस् अव्य॰ प्र+अद—उसि। प्राकाश्ये उणा॰ अस्य क्रियायोगे गतिसंज्ञा प्रादुष्कृत्य प्रादुर्भूय। स्वार्थे यत् न टि॰लोपः प्रादुष्य प्रादुर्भावे न॰ उज्ज्वलदत्तः।

प्रादेश पु॰ प्र+दिश-घञ् दीर्घः। १तर्जनीसहितवितताङ्गुष्ठे अमरः २देशमात्रे मेदि॰ "अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या व्यासः प्रादेश उच्यते" इत्युक्ते ३परिमाणभेदे च देवीपु॰।

प्रादेशन न॰ प्र+आ+दिश—ल्युट्। दाने अमरः।

प्रादेशिक त्रि॰ प्रदेशे भवः ठक्। प्रदेशभवे [स्त्रियां ङीप्।

प्रादोष(षि)क त्रि॰ प्रदोषे भवः वा अण्ठञौ। प्रदोषभवे

प्रादोहनि पु॰स्त्री प्रदोहनस्यापत्यम् इञ्। तदपत्ये। ततः यूनि फक् तौल्व॰ तस्य न लुक्। प्रादोहनायनि तदीये यून्यपत्ये पुंस्त्री॰। [करणे भाग॰३,८।२१।

प्राधनिक त्रि॰ प्रधनं संग्रामः प्रयोजनमस्य ठक्। युद्धोप-

प्राधा स्त्री प्रधैव स्वार्थे ण। दक्षकन्याभेदे काश्यपकलत्रभेदे हरिवं॰२२६अ॰। तस्याः अपत्यं ढक्। प्राधेय तदपत्ये पुंस्त्री॰ तदपत्यानि च देवगन्धर्वादयः भा॰आ॰६५ अ॰। अग्निपुराणे प्राधेया इत्येव पाठः शब्दकल्पद्रुमे प्रापेय शब्दकल्पनं लिपिकरप्रमादकृतपाठदर्शनात् इति बोध्यम्।

प्राधानिक त्रि॰ प्रधान+स्वार्थे ठक् तस्येदं ठक् वा। १प्रधानशब्दार्थे २प्रधानसम्बन्धिनि च "प्राधानिकरहस्यञ्च" इत्यादि देवीमाहात्म्यव्याख्यायां गुप्तवत्यां स्थितम्।

प्राधान्य न॰ प्रधानस्य भावः ष्यञ्। श्रेष्ठत्वे। भावे त्वप्रधानत्व न॰ तल् प्रधानता स्त्री तत्रार्थे। "अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता" शाब्दिककारिका।

प्राध्व त्रि० प्रकृष्टोऽध्वा अच्समा० । १दूरपथे २प्रह्वे नम्रे ३बद्धे च हेमच० व०म्री० । ४बहुदूरगामिनि रथादौ च ।

प्राध्वम् अव्य० प्र+आ+ध्वन–डमि । १आनुकूल्ये २बन्धने ३नम्रतायाञ्च अमरः ।

प्रान्त पु० प्रकृष्टोऽन्तः । १शेषसीमायाम् हेमच० । २ऋषिभेदे पु० । ततः गोत्रापत्ये कण्वा० फञ् । प्रान्तायन तदपत्ये पुंस्त्री० । [शब्दार्थचि० ।

प्रान्तदुर्ग न० प्रान्ते दुर्गं नृपाश्रयस्थानभेदः । दुर्गभेदे

प्रान्तर न० प्रकृष्टमन्तरं व्यवधानं यत्र । १दूरगम्ये पथि । २वृक्षादिच्छायाशून्ये पथि ३वने ४कोटरे च मेदि० ।

प्रान्तशून्य पु० प्रान्ते शून्यमस्य । छायादिरहिते पथि शब्दर०

प्रापणिक पु० प्र+आ+पण–"प्राङ्कि पणिवसः" उणा० किकन् । पण्यविक्रेतरि उज्ज्वलद० ।

प्राप्त त्रि० प्र+आप–कर्मणि कर्त्तरि वा क्त । १लब्धे २आसादिते ३भूते अमरः । ४उपस्थिते च ।

प्राप्तकाल पु० प्राप्तः कालोऽस्य । करणयोग्ये काले २।२। १३३ पा० सूत्रे दृश्यम् ।

प्राप्तपञ्चत्व त्रि० प्राप्तं पञ्चत्वं मरणं येन । मृते अमरः । मरणे देहस्य पञ्चभूतात्मकताप्राप्तेस्तस्य तथात्वम् । प्रेतशब्दे दृश्यम् । [इषादौ शब्दरत्ना० ।

प्राप्तभार पु० प्राप्तः भारः तद्वहनकालोऽस्य । भारसह०

प्राप्तरूप त्रि० प्राप्तं रूपं येन । १मनोहरे २पण्डिते अमरः । ३रूपवति च ।

प्राप्ति स्त्री प्र+आप–भावे क्तिन् । १उदये २धनादिवृद्धौ ३लाभे च अमरः । ४प्रापणे ५संहतौ शब्दरत्ना० अणिमाद्यष्टविधैश्वर्यमध्ये ६ऐश्वर्यभेदे ऐश्वर्यशब्दे दृश्यम् । बार्हद्रथजरासन्धस्यन्यपत्नुताभेदे ७कंसकलत्रभेदे भा०स० १४अ० ; हरिवं० ८१अ० "अप्राप्तस्यैव या प्राप्तिः सैव संयोग उच्यते" भाषा० उक्ते ८संयोगस्वरूपे द्रव्यगुणभेदे च । सा०द०उक्ते ९सुखाङ्गभेदे "युक्तिः प्राप्तिः समाधानमिति" सुखाङ्गान्युद्दिश्य "संप्रधारणा चार्थानां युक्तिः, प्राप्तिः सुखागमः" लक्षिता । कामस्य भार्याभेदे भा० आ० ६६अ० । नील०ता० उक्ते १०सहमभेदे ।

प्राप्तिसम न० गौ०उक्ते जात्युत्तरभेदे "प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्या विशिष्टत्वात् प्राप्तिसमः" सू० । "हेतुः प्राप्य वा साध्यं साधयेदप्राप्य वा ? । न तावत् प्राप्य । प्राप्त्याऽविशिष्टत्वादसाधकः द्वयोर्विद्यमानयोः प्राप्तौ सत्यां किं कस्य साधकं साध्यं वा ? । अप्राप्यसाधकं न भवति । नाप्राप्तः प्रदीपः प्रकाशयतीति । प्राप्त्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमः" वात्स्या० "प्राप्त्या विशेषाद्विनिष्ट्यादनेन प्रत्यवस्थानम्" गौ०वृ० ५।७ यथा आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वादित्यादौ क्रियाहेतुगुणवत्त्वेनैव किमिति क्रियावत्त्वं साध्यते । किमिति क्रियावत्त्वेन तादृशगुणवत्त्वं न ? उभयोरविशेषादिति" ।

प्राप्त्याशा स्त्री ६त० । १लाभेच्छायाम् २प्रारब्धकार्यस्यावस्थाभेदे "अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः । आरम्भो यत्न प्रत्याशा नियताप्ति फलागमा" इत्युद्दिश्य "उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसम्भवा" इति सा०द० लक्षिता ।

प्राप्य त्रि० प्र+आप–ण्यत् । १गम्ये २लभ्ये च ३व्याकरणोक्ते "क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिह कथ्यते" इत्युक्ते ४कर्मभेदे कर्मन्शब्दे १७३०पृ० दृश्यम् । प्र+आप–ल्यप् । लब्ध्वेत्यर्थे अव्य० ।

प्राप्यकारिन् त्रि० प्राप्य विषयदेशं गत्वा करोति विषयप्रकाशम् कृ–णिनि । विषयदेशं गत्वा विषयप्रकाशकारके चक्षुरादौ इन्द्रिये । तत्र न्यायमते चक्षुष एव प्राप्यकारिता नान्यस्य । वेदान्तमते श्रवणस्यापीति भेदः ।

प्राबोधिक पु० प्रबोधाय हितं ठक् । १उषःकाले शब्दमा० प्रबोधः प्रबोधनं तत्र नियुक्तः तत्प्रयोजनमस्य वा ठञ् । २मागधे प्रातःस्तुतिपाठकभेदे ।

प्राभञ्जन न० प्रभञ्जनो देवताऽस्य अण् । स्वातिनक्षत्रे तस्य तद्देवताकत्वात् तथात्वम् । तस्यापत्यम् इञ् । प्राभञ्जनि हनूमति "आयूंषि त्वचु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत्" भट्टिः ।

प्राभव न० प्रभोर्भावः अण् । १प्रभुत्वे २श्रेष्ठत्वे च ।

प्राभवत्य न० प्रभवतो भावः ष्यञ् । विभुत्वे मनुः ८।४१२

प्राभाकर न० प्रभाकरस्य इदम् तन्मतं वेत्ति वा अण् । १मीमांसकभेदप्रभाकरसम्बन्धिनि २तन्मतज्ञे च ।

प्राभृत न० प्र+आ+भृ–कर्मणि क्त । उपढौकनद्रव्ये अमरः । स्वार्थे क । २प्राभृतक तत्रार्थे हारा० ।

प्रामधि पु० पौलस्त्ये सप्तर्षिमध्ये ऋषिभेदे हरिवं० ७अ० ।

प्रामाणिक त्रि० प्रमाणेन निर्वृत्तः सिद्धः ठञ् । १प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धे २शास्त्रसिद्धे च स्त्रियां ङीप् । ३हैतुके ४मर्य्यादासिद्धे ५शास्त्रज्ञे ६परिच्छेदके ७प्रमाणकर्त्तरि च ।

प्रामाण्य न० प्रमाणस्य भावः । तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपे

ज्ञानधर्मभेदे तच्च न्यायमते परतोग्राह्यं मीमांसकादिमते स्वतः, स्वसामग्र्या वा ग्राह्यमिति भेदः। प्रमात्वशब्दे दृश्यम्। [इच्चे शब्दच०। भावे ष्यञ्। २प्रमादे न०।

प्रामाद्य पु० प्रमाद्यत्यनेन प्र+मद बा० करणे ण्यत्। १वासक-लिका०पाठान्तरम्।

प्रामीत्य न० प्र+मी–भावे क्तिन् तत्र साधु ष्यञ्। १ऋणे प्रमीतस्य भावः ष्यञ्। २मरणे न०।

प्राय पु० प्र+अय–इण्–वा घञ्–अच् वा। १मृत्यौ २अनशनमृत्यौ ३बाहुल्ये च मेदि० "प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानाम्" कुमारः। ततः प्रकर्षादि० सर्वविभक्त्यपवादस्तृतीया प्रायेण गार्ग्यः सि०कौ०।

प्रायण न० प्र+अय–भावे ल्युट्। १देहत्यागेन स्थानान्तरगमने मनुः ८।२२२ श्लो० उदा०। २प्रारम्भे च "हैषा त्रिवृत्प्रायणा" ताण्ड्य०ब्रा० २।१५।२ "त्रिवृत् स्तोमस्त्रकः प्रायणे प्रारम्भे यस्याः" भा०।

प्रायणीय त्रि० प्रायणं आरम्भदिनं तत्र विहितः छ। १प्रारम्भदिने २गवामयनप्रथमाहादौ च विहिते अतिरात्रे यागभेदे च "प्रायणीयेऽद्य तुल्यानेके" कात्या० श्रौ० १२।६।२६ 'प्रायणीयोऽतिरात्र एवाह साध्यः'' देवनाथः। ताण्ड्य० ब्रा०४।२।१।२ भाष्ये द्वितीयाहस्यैव प्रायणीयसंज्ञा तन्निरुक्तिश्च दर्शिता यथा "प्रायणीयमेतदहर्भवति" मू०। "एतद्वक्ष्यमाणमहः प्रायणीयं प्रकर्षेण यान्ति गच्छन्ति स्वर्गमनेनेति व्युत्पत्तेः। एतत्संज्ञं गवामयनस्य द्वितीयमहरनुष्ठेयं भवति। यद्यपि श्रुत्यन्तरे प्रथमविहितस्यातिरात्रस्यैव प्रायणीय इति संज्ञा प्रसिद्धा तथापि प्रथमोत्तमयोरतिरात्रयोः सर्वत्र साधारणत्वादस्यैवाह्नो गवामयने असाधारणं प्रायण्यमिति कृत्वा एतदादिकं गवायनस्वरूपमित्यस्मिन् द्वितीयेऽहनि प्रायणीयशब्दोऽत्र प्रयुज्यते। उक्तमहर्नामनिर्वचनद्वारा प्रशंसति" भा० "प्रायणीयेन वा अग्रे देवाः स्वर्गं लोकं प्रायन् यत् प्रायंस्तत् प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्" मू० "पुरा देवाः प्रायणीयेन प्रायणीयाख्येन खल्वग्रे स्वर्गं लोकं प्रायन् प्राप्ताः यद्यस्मात् प्रायन् स्वर्गं प्रागमन् तस्मादस्याह्नः प्रायणीयत्वं प्रायणीयसाधारणत्वात् प्रायणीयमिति नाम सम्पन्नम्" भा०। तदहः कर्त्तव्यत्वादतिरात्रस्य प्रायणीयसंज्ञेति बोध्यम्।

प्रायश्चित्त न० पापक्षयमात्रसाधनत्वेन विधिबोधिते कर्मभेदे यथोक्तं प्रा०वि०

तत्राङ्गिराः "प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते। तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्।' निश्चयसंयुक्तं पापक्षयसाधनत्वेन निश्चितमित्यर्थः। तथा हारीतः "प्रयतत्वाद्वोपचितमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम्"। एतेन पापक्षयमात्रसाधनं कर्म प्रायश्चित्तमिति तल्लक्षणम्। मात्रशब्दात् तुलापुरुषाश्वमेधादिव्यावृत्तिः। तत्र पापविशेषस्यैव कामाकामकृतस्य शक्तिविशेषस्य ततो नाशः मतभेदेन अव्यवहार्य्यशब्दे ४७०,७१दर्शितः। "प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानं कृतं भवेत्। कामतो व्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते" याज्ञ० वचनस्य प्रा०वि० व्याख्यानं मतभेदेन दर्शितं यथा

"कामत इति अज्ञानकृतपापप्रायश्चित्तेन कामकृतपापापगमो न भवति। किन्तु व्यवहार्य्यतामात्रम्। ननु सति पापे कथं व्यवहार्य्यतामात्रम् अत आह वचनादिति। अयमभिप्रायः यद्यपि प्रायश्चित्तानुष्ठानेनार्द्धपापक्षयात् सम्भाषणस्पर्शनदर्शनादिलघुव्यवहारो न दुष्टः न तु भोजनपरिणयनव्यवहारोऽपि वचनादेव यथा कुनखित्वादिसूचितमहापापशेषसद्भावे व्यवहार्य्यतेति। अथ वा अकारप्रश्लेषादुयथोक्तेन प्रायश्चित्तेन कामतोऽपि पापक्षयो भवत्येव किन्त्वव्यवहार्य्यः पापाभावेऽपि वचनात्। अत एव मनुः "बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः। शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत्"। याज्ञवल्क्यः "शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु। चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान्।" कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित्" इति मनुवचनं त्वज्ञानकृतमहापापे बोद्धव्यमिति। भवदेवस्तु सर्वत्र "अतः शुद्धिमवाप्नुयादिति" दर्शनादव्यवहार्य्यतावचनं निन्दार्थमित्याह। विज्ञानस्तु पापकर्मणा हि द्वयं जन्यते शरीरगतमशुचित्वमात्मगतञ्च पापं तत्र अशौचादौ वैदिककर्मणि चानर्हत्वलक्षणं तेनात्र कामनाकृते केवलशरीरदोषः प्रायश्चित्तेनापनीयते जन्मान्तरकृतदुरितस्येवात्मनः शरीरान्तरस्य व्यवहाराधिकारित्वम् आत्मगतञ्च पापं भोगादेव क्षीयते" तच्च कामकारकृतेऽप्याङ्गिरेके श्रुतिनिदर्शनात् इति मनुवचनादुक्तश्रुतिविरोधाच्च"। मिताक्षरामतन्तु अव्यवहार्य्यशब्दे दर्शितम्।

प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वं नैमित्तिकत्वं नित्यत्वञ्च यथाह जाबालः "काम्यानां सफलार्थञ्च दोषघातार्थमेव च। अतः काम्यं नैमित्तिकञ्च प्रायश्चित्तमिति स्थितिः। चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये। निन्द्यैश्च लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः"। ज्ञानाज्ञानकृत-

पापयोः प्रायश्चित्तभेदो यथा अङ्गिराः "अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं, न कामतः। स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके"। प्रायश्चित्ताकथने दोषो यथा "आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः। जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः। अनर्चितैरनाहूतैरपृष्टैश्चैव संसदि। प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जानद्भिरपि जल्पतः। न्यायतो मार्गमाणस्य चत्रियादेः प्रयाचिनः। अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत्" हारीतः "यथावयो यथाकालं यथाप्राणञ्च ब्राह्मणे। प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः। तस्मात् कृच्छ्रमथार्द्धं पादं वापि (पादमेव नातो न्यूनम्)विधानतः। ज्ञात्वा बलाबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्। अशक्तावनुग्रहमाह पराशरः। "दुर्बलेऽनुग्रहः कार्य्यस्तथा वै शिशुवृद्धयोः। अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुग्रहो भवेत्"। स्नेहादिनानुग्रहे दोषो यथा "स्नेहाद्वा यदि वा लोभात् भयादज्ञानतोऽपि वा। कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत् पापं तेषु गच्छति। शास्त्रीयप्रायश्चित्तमुदाहृत्य पश्चादनुग्रहः कार्य्य इत्याहाङ्गिराः "कृत्वा पूर्वमुदाहारं यथोक्तं धर्मवक्तृभिः। पश्चात् कार्य्यानुसारेण शक्त्या कुर्व्वन्त्यनुग्रहम्"। वृद्धत्वादिभेदात् प्रायश्चित्तं यथा "अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः। प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च"। पापनिष्क्रमणोपायानाह मनुः "ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि"। आपदीत्यनेन अध्ययनतपसोर्दानमनुकल्प इत्युक्तम्। एतद्धिंसाव्यतिरिक्तविषयम्। हिंसायान्तु दानं मुख्यम्। यथा भविष्ये "हिंसात्मकानां सर्वेषां कीर्त्तितानां मनीषिभिः। प्रायश्चित्तकदम्बानां दानं प्रथममुच्यते"। तथा मनुः "दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन्। एकैकशश्चरेत् कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये"। सामान्यप्रायश्चित्तान्याह संवर्त्तः "हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च। नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि"। यमः "शोषणेन शरीरस्य तपसाऽध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात् दानेन च दमेन च"। मनुः "कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात् पापात् प्रमुच्यते। नैतत् कुर्य्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते नरः"। विष्णुपुराणम् "प्रायश्चित्तान्यशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम्"। यमः "गवाह्निकं देवपूजा वेदाभ्यासः चरित्रकम्। नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि"। गौतमः "हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमिस्तिला घृतमन्नमिति देयानि"। एतान्येवासाद्ये विकल्पेन क्रियेरन् एनसि लघुनि लघूनि गुरुणि गुरूणि"। विष्णुपुराणम् "एवं विषयभेदाद्वै व्यवस्थाप्यानि पुत्रक!। प्रायश्चित्तानि सर्वाणि गुरूणि च लघूनि च। अन्यथा हि महाबाहो! लघूनामुपदेशतः। गुरूणामुपदेशो हि निष्प्रयोजनतां व्रजेत्"। महाभारते "यदकार्य्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम्। सर्वं दहति गङ्गाम्भस्तूलराशिमिवानलः"। शुद्धिकारणानि व्रतान्याह विश्वामित्रः "कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम्। प्रकाशे वा रहस्ये वा संशयेऽनुक्तके स्फुटे। प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुकृच्छ्रं पराककः। अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यकृच्छ्रोऽतिकृच्छ्रकः। महासान्तपनः शुद्धौ तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः। जलोपवासं कृच्छ्रञ्च ब्रह्मकूर्चस्तु शोधकः। एते समस्ता व्यस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा। पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः। कार्य्याश्चान्द्रायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये। शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा। यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति। उपवासस्त्रिरात्रं वा मासं पक्षं तदर्द्धकम्। षड्द्वादशाहादि कार्य्यं शुद्धिफलार्थिना। उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि। प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्याद्यपेक्षया। जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्बुद्धिकृतं तथा। अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्य्यं यथाक्रमम्"। प्रकाशकृते पापे व्रतानि मुख्यानि रहस्यकृते जपादीनि यथा प्राजापत्यादीन्यभिधाय मनुः "एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः। अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैस्तु शोधयेत्"। देवलः "प्रकाश उक्तं यत्किञ्चित् विंशभागो रहस्यके। त्रिंशभागः षष्टिभागः कल्प्यो ज्ञात्वाद्यपेक्षया" प्रा० वि०। क्वचिद्विषयभेदे प्रायश्चित्ताभावः यथोक्तं प्रा०त०

अथ गोवधाद्यपवादः। पराशरः "धूर्येषु वहमानेषु दण्डेनाभिहतस्य च। काष्ठेन लेष्टुना वापि पाषाणेन तु ताडितः। मूर्च्छितः पतितश्चैव मृतो वा सद्य एव च। एवं गतानां धूर्य्याणां प्रवक्ष्यामि यथाविधि। उत्थितस्तु पदं गच्छेत् पञ्च सप्त दशाथ वा। ग्रासं वा यदि गृह्णाति तोयं वा पिबति स्वयम्। पूर्व्वव्याधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते" यदि व्याधिप्रयुक्तानां प्राणा

हृदयोजनमात्रेण स्वल्पतरदण्डाघातेन वा मूर्च्छया पतनं भवति अनन्तरं गमनं ग्रासादौ कृते मरणं भवति तदा गमनग्रासग्रहणतोयपानैस्तदानीन्तनमरणे हेत्वभावं निश्चित्य पूर्वव्याधिविनष्टत्वं ज्ञायते। यदि तु पूर्वव्याधिरहित एव प्रहारजनितव्याधिना ग्रासादि कृत्वापि म्रियते तदा प्रायश्चित्तमस्त्येव। संवर्त्तः "यन्त्रणे गोश्चिकित्सायां मूढगर्भविमोचने। यत्ने कृते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते। औषधं स्नेहमाहारान् दद्याद् गोब्राह्मणेषु च। प्राणिनां प्राणहत्त्यर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते। दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम्। द्विजानां गोहितार्थं वा प्रायश्चित्तं न विद्यते" मूढगर्भः अन्तर्मृतगर्भः मुह वैचित्त्ये इत्यनेन तथार्थत्वात्। याज्ञवल्क्यः "क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम्। विपाके गोवृषाणाञ्च भेषजाग्निक्रियासु च"। विशेषमाहाङ्गिराः "शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्मोचनेऽपि वा। दशरात्रं चरेत् कृच्छ्रं सुस्था सा यदि गौर्भवेत्"। द्विजानां गवाञ्च हितार्थमित्यर्थः। अत्र प्राणरक्षार्थमाहारादिदानैर्मरणे दोषाभावस्य वाचनिकत्वात् गललग्नान्न मरणे नात्मघातादि। एवं "गोपालको गवां गोष्ठे धूमं यस्तु न कारयेत्। मक्षिकालीननरके मक्षिकाभिः स भक्ष्यते" इति देवीपुराणानुसारादग्निं प्रज्वाल्य तत्रैव स्थितस्य दैवात्तदग्निना मरणे दोषाभावः। तत्रास्थितस्य तु अपालननिमित्तगोवधजन्यदोषः। मिताक्षरायां पराशरः "कूपे खाते च धर्मार्थे गृहदाहे च ये मृताः। ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते" इदन्तु बन्धनरहितस्य पशोः कदाचित् दाहादिना मृतविषयम्। इतरत्रापस्तम्बोक्तम् "कान्तारेष्वथ वा दुर्गे गृहदाहावटादिषु। यदि तत्र विपत्तिः स्यात् पाद एको विधीयते"। इति ज्ञेयम्। एतद्वचनं यमस्येति भवदेवभट्टः। चिकित्सायां पापाभावो यथावदुपचारे बोध्यः। न पुनः सन्निपाताभिभूतस्योदकपानादिना। अतएव मनुः "चिकित्सायाञ्च सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः"। काश्यपोऽप्यत्र प्रायश्चित्तमाह "दोग्ध्री दमनातिदोहान्नाशपाशदामघण्टाभरणयोजनात् तैलपानौषधविनियोगाद्व्यापन्नानां प्रायश्चित्तं ब्राह्मणेभ्यो विनिवेद्य सशिखवपनं कृत्वा प्राजापत्यकृच्छ्रमाचरेत्। चीर्णान्ते गां दक्षिणां ब्राह्मणाय दद्यात् मेढ्रं तिलधेनुं वेति"।

प्रायश्चित्तपूर्वाङ्गत्वम्। शङ्खलिखितौ "वाप्य केशनखान् पूर्वं ह्रतं प्राश्य वहिर्निशि। प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत्। प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिसवनं स्पृशेत्"। केशधारणेच्छायां द्विगुणव्रतादिकमाह हारीतः "राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः। केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत्। केशानां धारणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत्। द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत्। विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनम्। ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः"। इथवा स्त्रीणां विशेषमाह भवदेवभट्टधृतं वचनम्। "वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या जपादिकम्। न गोष्ठे शयनं तासां न च दध्याद्गवाजिनम्। सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम्। सर्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम्"। पापभेदेषु प्रायश्चित्तभेदाः प्रायश्चित्तविवेकादौ दृश्याः विस्तरभयान्नोक्ताः। तस्येदं छ। प्रायश्चित्तीय तदाचरणे न०।

प्रायश्चित्ति स्त्री प्रायः (अव्ययम्)। तपस्तश्चित्तिः चित–भावे क्तिन् हृत०। प्रायश्चित्तशब्दार्थे

प्रायश्चित्तिन् त्रि०प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यत्वेनास्त्यस्य इनि। प्रायश्चित्तार्हे स्त्रियां ङीप्। "प्रायश्चित्ती भवेत् पूतस्तत् पापं तेषु गच्छति" प्रा०त०। ठन् प्रायश्चित्तिक तत्रार्थे

प्रायस् अव्य० प्र+अय–असि। १बाहुल्ये २तपसि व्रतादौ च "प्रायः पयोधरसमुन्नतिरत्न हेतुः" उद्भटः। "प्रायो नाम तपः प्रोक्तम्" स्मृतिः।

प्रायाणिक त्रि० प्रयाणाय हितं ठक्। यात्रिकद्रव्ये शङ्खचामरादौ प्रायात्रिकादयोऽप्यत्र।

प्रायिक त्रि० प्रायेण भवः ठक्। प्रायभवे। [शब्द०च०।

प्रायुद्धेषिन् पु०प्रायुधि प्रकृष्टयुद्धार्थं द्वेषते द्वेष–णिनि। अश्वे

प्रायोग पु० प्रयुज्यते शकटादौ प्र+युज–कर्मणि घञ् कुत्वम् दीर्घः। शकटादौ नियोगार्हे वृषे ऋ० १०।१०६।२ भा०।

प्रायोगिक त्रि० प्रयोगं नित्यमर्हति छेदा० ठञ्। नित्यप्रयोगार्हे।

प्रायोज्य न० प्र+आ+युज–णिच्–कर्मणि यत्। प्रयोजनीये "प्रायोज्यं न विभज्येत" कात्या०स०। "प्रायोज्यम् प्रयोजनार्हं यथा पण्डितस्य पुस्तकादि न तन्मूल्यैर्विभजनीयमिति" दायभागः।

प्रायोपविष्ट त्रि० प्रायाय अनशनमृत्यये उपविष्टः उप+

विश—क्त। अनशनेन मरणायोद्युक्ते भा०आश्व०८८अ०।

प्रायोपवेश पु० प्रायाय अनशनमृत्यये उपवेशः स्थितिः। सङ्कल्पपूर्वकम् सकलकार्यत्यागेन अनशनमरणार्थमुद्यमे भा०व० २५० श्लो०। भावे ल्युट्। प्रायोपवेशन तत्रार्थे न०। भा०व० १५१२८ श्लो०।

प्रायोपेत त्रि० भीमो भीमसेन वत् प्रायः प्रायोपवेशः तेन उपेतः। प्रायोपवेशनयुते भा०सौ० १६अ०।

प्रारब्ध न० प्र+आ+रभ—आरम्भे क्त प्रकृष्टमारब्धं स्वकार्य्यं जननाय कृतारम्भं येन! १देहाद्यारम्भके २अदृष्टभेदे तस्य च भोगेनैव क्षय इति शास्त्रे प्रसिद्धम्। "अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्। नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि" शास्त्रेण प्रारब्धकर्मणो भोगं विना नाशाभावस्योक्तेः "ज्ञानानि सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन!" गीतायां ज्ञानस्य सर्वकर्मनाशकत्वोक्तिः प्रारब्धकर्मातिरिक्तविषयेत्याकरे द्रष्टव्यम्। २कृतारब्धे त्रि०।

प्रारब्धि स्त्री प्र+आ+रभ—करणे क्तिच्। १गजबन्धनदामनि त्रिका०। भावे क्त। २आरम्भे।

प्रारम्भण न०प्र+आ+रभ—ल्युट् मुम्। प्रकर्षेणारम्भे। प्रारम्भणं प्रयोजनमस्य अनुप्र०छ। प्रारम्भणीय तत्प्रयोजनके त्रि०। प्र+आ+रभ—भावे घञ् मुम्। प्रारम्भ प्रकर्षेण आरम्भे पु० [स्त्रियां टाप्।

प्रारोह त्रि० प्ररोहः शीलमस्य छत्रा० ण। प्ररोहणशीले

प्रार्ण न०प्रकृष्टमृणं ऋणिः। १प्रकृष्टे ऋणे प्रा०व०। २तद्युते त्रि०

प्रार्थना स्त्री प्र+अर्थ—युच्। १याच्ञायां २हिंसायाञ्च। ३गर्भाङ्गभेदे सा०द० "संग्रहश्चानुमानञ्च प्रार्थना क्षिप्तिरेव च" गर्भाङ्गान्युद्दिश्य "रतिहर्षोत्सवानान्तु प्रार्थनं प्रार्थना भवेत्" इति लक्षिता। ल्युट्। प्रार्थन याचने हिंसने च न०। ४मुद्राभेदे "प्रसृताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथःश्लिष्टौ च सम्मुखे। कुर्य्यात् स्वहृदये सेयं मुद्रा स्यात् प्रार्थनाभिधा" तन्त्रसा०।

प्रार्थनीय त्रि० प्र+अर्थ—कर्मणि अनीयर्। १याचनीये अर्थयतेर्याचनार्थत्वेन द्विकर्मकत्वात् गौणे कर्मणि अनीयर्। यतोयाच्यते २तस्मिन् तस्याविवक्षायां मुख्ये याचनाकर्मणि इति बोध्यम्। ३द्वापरयुगे शब्दर०।

प्रार्थित त्रि० प्र+अर्थ+क्त। १याचिते २अभिहिते मेदि० ३शत्रुसंयते च त्रिका०।

प्रालम्ब न० प्रकर्षेणालम्बते प्र+आ+लम्ब—अच्। १ऋजुतया कण्ठात् लम्बमाने माल्यादौ अमरः। २प्रकर्षेण लम्बमानमात्रे त्रि०। संज्ञायां कन् अत इत्त्वम्। प्रालम्बिका स्वर्णादिरचितलम्बिकायां स्वर्णहारभेदे स्त्री अमरः।

प्रालेय न०प्रकर्षेण लीयते प्र+आ—ली—यत्। आत्तदे एत्वम्, प्रलयाय हितम् अण् नि० एत्वम् वा। हिमे अमरः।

प्रालेयांशु पु० प्रालेयमंशौ यस्य। १चन्द्रे हला०। तन्नामनामके २कर्पूरे च। प्रालेयकरादयोऽप्युभयत्र पु०।

प्रावट पु० प्र+अव—अट्। यवे जटा०।

प्रावण न० प्र+आ+वन संभक्तौ करणे च। प्रनिरित्यादिणत्वम्। खनित्रे। प्रकर्षेणावन्यते संक्षिप्यते स्नटनेन ऋ०३।२२।४भाष्ये इष्टम्। वनं समासे अन्तोदात्ततास्य

प्रावणि स्त्री प्र+अव—अनि। "हिनुमीनानि लोट्" च ८।४। १५।१६। हिनुमीनानीति छित्वा उज्ज्वलदत्तेन पठित्वा तत्र णत्वमुक्तम्। प्रकृष्टावनौ तस्यायमाशयः "हीनुमीना आनि लोट्" सूत्रद्वये मध्यप्रश्लेषेण हिनुमानीति जायते हिनुमीना आनि इत्येषां णत्वम्। योगविभागाच्च आनि लोट् इत्यस्यापीति।

प्रावर पु० प्र+आ+वृ—करणे अप्। १प्राचीरे शब्दरत्ना० २देशभेदे भा०भी० १२अ०। [२उत्तरीयवस्त्रे हेमच०।

प्रावरण न० प्र+आ+वृ—करणे ल्युट्। १आच्छादनवस्त्रे

प्रावार पु० प्र+आ+वृ—करणे घञ्। १उत्तरीयवस्त्रे अमरः भावे घञ्। २प्रकर्षेण आवरणे पु०।

प्रावारकर्ण पु० उलूकभेदे भा० व० १९८अ०।

प्रावारकीट पु० ७त०। कीटभेदे जटाधरः।

प्रावास त्रि० प्रवासे दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण्। १प्रवासे दीयमाने २तत्र कार्य्ये च।

प्रावासिक त्रि० प्रवासाय प्रभवति सन्तापा० ठञ्। १प्रवाससाधने। प्रवासे साधु गुडा० ठञ्। प्रवासे साधौ च।

प्रावृट्काल पु०कर्म०। ६त०वा। वर्षाकाले प्रावृट्समयादयोऽप्यत्र।

प्रावृट्कालवहा स्त्री ७त०। नदीभेदे मार्कण्डेयपु०६७अ०।

प्रावृडत्यय पु०६त०। १वर्षातिक्रमे वर्षापगमे व०व०। २शरत्काले राजनि०। [प्रकर्षेण २आवृतमात्रे त्रि०।

प्रावृत न० प्र+आ+वृ—कर्मणि क्त। १प्रकर्षेण आवृते वस्त्रे

प्रावृति स्त्री प्र+आ+वृ—करणे क्तिन्। प्राचीरे शब्दर०।

प्रावृत्तिक पु० प्रवृत्तौ तद्वरणे हितः ठक्। प्रवृत्तिवाहके दूतभेदे हरिवं० १०४अ०।

प्रावृष्(षा) स्त्री प्रवृष्यतेऽत्र प्र+वृष—आधारे क्विप् दीर्घः हलन्तत्वात् वा टाप्। वर्षाकाले स च श्रावणभाद्रात्मकः

"नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू" यजु०। ऋतुशब्दे १४२२ पृ० अस्य सौरचान्द्रत्वविकल्पश्च दृश्यः।

प्रावृषायणी स्त्री प्रावृषा अयनं यस्याः गौरा० ङीष्। कपिकच्छाम् (आलकुशी) अमरः।

प्रावृषिक पुंस्त्री प्रावृषि कायति शब्दायते कै–क अलुक् स०। १मयूरे धरणिः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। प्रावृषि भवः ठञ्। २वर्षाकालभवे त्रि० स्त्रीयां ङीप्।

प्रावृषिज पु० प्रावृषि जायते जन–ड अलुक् स०। १झञ्झानिले त्रिका०। २वर्षाकालजाते त्रि० "जे विभाषा" वा अलुक् स०। तेन प्रावृड्ज तत्रार्थे त्रि०।

प्रावृषीण त्रि० प्रावृषि भवः दा० ख। वर्षाकालभवे ऋ०७। १०३।७ भाष्य।

प्रावृषेण्य त्रि० प्रावृषि भवः एन्य। १वर्षाकालजाते २कदम्बवृक्षे पु० मेदि०। ३कुटजवृक्षे ४धाराकदम्बे च पु० राजनि०। ५कपिकच्छाम् ६रक्तपुनर्नवायां स्त्री राजनि०। प्रावृषि दीयते कार्यं वा एन्य। ७वर्षाकाले देये करादौ ८तत्र कार्ये च त्रि०। ९प्राचुर्य्ये न० शब्दर०।

प्रावृषेय पु० १देशभेदे भा०भी०८अ०। प्रावृषायां भवः ढक्। २वर्षाकालभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

प्रावृष्य पु० प्रावृषि भवः वा० यत्। १धाराकदम्बे २कुटजे ३विकङ्कतवृक्षे च राजनि०।

प्रावेशन त्रि० प्रवेशने दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण्। १प्रवेशने दीयमाने २तत्कार्य्ये च। [ङीप्।

प्रावेशिक त्रि० प्रवेशाय साधुः ठञ्। प्रवेशसाधने स्त्रियां

प्राशन न० प्र+अश–भावे ल्युट्। अन्नादेः प्रकर्षेण भोजने अन्नप्राशनम्।

प्राशास्त्र न० प्रशास्तुर्भावः कर्म वा उद्गा० अञ्। प्रशास्तुर्ऋत्विजः कर्मणि १शास्त्रशंसने २तद्भावे च।

प्राशित त्रि० प्र+अश–भोजन कर्मणि क्त। १भक्षिते। भावे क्त। २भक्षणे न० ३पितृयज्ञे तर्पणे जटा० "प्राशितं पितृतर्पणम्" मनुना तत्रार्थे परिभाषितत्वात्।

प्राशित्र न० यज्ञिये यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽवत्ते ब्रह्मोद्देश्यके भागे शिष्टांशभेदे "शिष्टात् प्राशित्रावदानम्" कात्या० १।१।७। "मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति प्राशित्रं प्रतीक्षते" २।२।१५ "प्राशित्रमवदीयमानमाह्रियमाणं च प्राशित्रं ब्रह्मणो भागः यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽवत्तः" कर्कः "स यत् प्राशित्रमवद्यति" इत्युपक्रमे। अथास्म ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति। ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगोप्ता स एतं भागं प्रतिविद्वान आस्ते यत् प्राशित्रं तदस्मै पर्याहार्षुस्तत्प्राशीदथ यमस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति तेन भागी स यदतऊर्द्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य तदभिगोपायति तस्माद्वा अस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति", शत०ब्रा० १।७।४।१८

प्राशित्राहरण प्राशित्रं ह्रियतेऽनेन हृ–करणे ल्युट्। प्राशित्ररूपभागहरणसाधने गोकर्णाकृतिपात्रभेदे शत० ब्रा० १।३।१।६ भाष्यम्।

प्राश्य पु० प्र+अश–भोजने ण्यत्। भक्षणे प्राशने हितः यत्। प्राशव्य प्रकृष्टभक्षणहिते ऋ० ८।३।१।६ भा०। प्रा०स०। २प्रकृष्टशीर्षे निघण्टुः। [यजु०२४।२७

प्राशृङ्ग त्रि० प्रकृष्टं शृङ्गमस्य वेदे दीर्घः। प्रकृष्टशृङ्गयुक्ते

प्राश्निक पु०प्रश्नाय तदुत्तरदानाय साधु ठक्। १सभ्ये त्रिका० २प्रश्नोत्तरदानाय साधौ त्रि०।

प्राश्नीपुत्र पु०यजुर्वेदवंशस्ये ऋषिभेदे शत०ब्रा० १४।९।४।२९

प्राष्टवर्ण पु०प्रकर्षेण अष्टः प्राप्तो वर्णः। पृश्निवर्णे नानावर्णे निरु० १०।३९

प्रास पु० प्रास्यते प्र+अस–क्षेपे कर्मणि घञ्। कुन्तास्त्रे अमरः। कुन्तशब्दे २००१८ पृ० दृश्यम्।

प्रासक पु०प्रास+संज्ञायां कन्। पाशके हेमच० तस्य देवकैः क्षिप्यमाणत्वात् तथात्वम्। स्वार्थे क। २प्रासास्त्रे पु०।

प्रासङ्ग पु० प्र+सन्ज–कर्मणि घञ् दीर्घः। दम्यवत्सानां स्कन्धे शिक्षार्थमासज्यमाने युगभेदे अमरः। तं वहति यत्। प्रासङ्ग्य तद्वाहके दम्यवत्से अमरः।

प्रासङ्गिक त्रि०प्रसङ्गादागतः ठञ्। प्रसङ्गागते स्त्रियां ङीप्।

प्रासाद पु० प्रसीदत्यस्मिन् प्र+सद–आधारे घञ् दीर्घः। देवनृपयोर्गृहे अमरः देवगृहशब्दे ३६७८ पृ० दृश्यम्।

प्रासादकुक्कुट पुंस्त्री० प्रासादे कुक्कुट इव। पारावते त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

प्रासिक पु०प्रासः प्रहरणमस्य ठक्। कुन्तेन योद्धरि अमरः

प्रास्तारिक त्रि० प्रस्तारे व्यवहरति ठक्। प्रस्तारे व्यवहारिणि। [ध्यादौ मङ्गलद्रव्ये स्त्रियां ङीप्।

प्रास्थानिक त्रि० प्रस्थाने साधु ठञ्। यात्रिके शङ्खद-

प्रास्थिक त्रि०प्रस्थस्य वापः ठञ्। १प्रस्थमितधान्यवपनाधारे क्षेत्रे २भूमौ स्त्री ङीप्। प्रस्थं सम्भवति (अस्मिन् समावेशयति) अवहरति पचति वा ठञ्। प्रस्थमितधान्यादेः अस्मिन् ३समावेशके ४अवहारके ५पाचके च त्रि० स्त्रियां ङीप्। प्रस्थः परिमाणमस्य ठञ्। ६प्रस्थपरिमाणयुक्ते

धान्यराद्यादौ त्रि० प्रस्थेन क्रीतम् ठञ् । ७प्रस्थेन क्रीते त्रि० स्त्रियां ङीप् । प्रस्थस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा ठञ् । प्रस्थस्य दनिमित्ते ८संयोगे १०उत्पाते वा ।

प्राह्ण पु० प्रकर्षेण आह्वेति शब्दोऽत्र । ब्रह्मोपदेशे शब्दमा०।

प्राह्ल पु० प्रारम्भोऽह्नः प्रा०स०अच्समा० अह्नादेशः णत्वञ्च । त्रिधाविभक्तदिनस्य पूर्वभागे १पूर्वाह्ले अमरः । प्रकृष्ट-ह्र्येव तिष्ठन्तु० अव्ययी० । २प्रकृष्टदिनयुते अव्य० ।

प्राह्लेतन त्रि०प्राह्ले भवः ट्यु तुट् च निपदन्तत्वम् । पूर्वा-ह्लभवे स्त्रियां ङीप् ।

प्राह्लेतरा(मा)म् अव्य० अतिशयेन प्राह्ले तरप् तमप् वा आम् घकालेत्यादिना सप्तम्या अलुक् । अत्यन्तप्रातःकाले इत्यर्थे ।

प्रिय त्रि० प्रीणाति प्री—तर्पणे क । १भर्त्तरि पत्यौ अमरः २भार्य्यायां स्त्री । ३प्रियके मृगभेदे पु०स्त्री जटा०४ऋद्धि-नामौषधौ ५हृद्ये त्रि० मेदि० ६जीवकौषधौ राजनि० ।

प्रियंवद त्रि०प्रियं वदति वद—खच् मुम् । १प्रियकरवादिनि मधुरभाषिणि । २खेचरे ३गन्धर्वभेदे पु० शब्दमा० वदेर-न्तःस्थवादित्वात् प्रियम्वदेति मयुक्तशब्दकल्पनं प्रामा-दिकमेव । "भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा" इ०र० उक्ते द्वादशाक्षरपादके ४छन्दोभेदे स्त्री । ५शकुन्तलासहचरी-भेदे स्त्री शकु० दृश्यम् ।

प्रियक पु० प्रिय+स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा । १पीतशा-लके (पियाशाल) २नीपे ३चित्रमृगे ४भ्रमरे ५प्रियङ्गौ ६कुङ्कुमे मेदि० ७धाराकदम्बे ८असनवृक्षे राजनि० । ६स्कन्दानुचरभेदे भा०प० ४६अ० । तस्यापत्यं विदा० अञ् । प्रैयक चित्रमृगापत्ये पुंस्त्री० ।

प्रियकृत् त्रि० प्रियं करोति कृ—क्विप् तुक् । १प्रियकारिणि २विष्णौ पु० "प्रियकृत् प्रीतिवर्द्धनः" विष्णुस० ।

प्रियङ्कर त्रि० प्रियं करोति कृ—खच् मुम् । १प्रियकारिणि २श्वेतकण्टकार्य्यां ३दृक्जीवन्त्याम् ४अश्वगन्धायाञ्च स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

प्रियङ्करण त्रि० अप्रियं प्रियं करोत्यनेन कृ—करणे ख्युन् । अप्रियस्य प्रियताकरणसाधने ।

प्रियङ्गु स्त्री प्रिय+गम—डु नि०मुम् च । १स्वनामख्याते वृक्षे अमरः "प्रियङ्गुः शीतला तिक्ता तुवरानिलपित्तहृत् । रक्तादियोगदौर्गन्ध्यस्वेददाहज्वरापहा । गुल्मतृड्-विषमोहघ्नी तद्वद्गन्धप्रियङ्गुका । तत्फलं मधुरं रूक्षं कषायं शीतलङ्गुरु । विबन्धाध्मानबलकृत् संग्राहि कफपित्तजित्" भावप्र० । "प्रियङ्गुकलिकारस" इति बुध-प्रणाममन्त्रः । २राजिकायां राजनि० ३पिप्पल्याम् ४कङ्गौ (काङ्गनी) धान्ये मेदि० ५कटुकायां धरणिः । [त्नमणिः ।

प्रियजन पु०कर्म० । १हृद्ये जने । २प्रौढभावानुविद्ने उज्ज्व-

प्रियजीव पु०प्रियो जीवो यस्मिन् । श्योनाकवृक्षे राजनि० ।

प्रियतम पु० अतिशयेन प्रियः तमप् । १मयूरशिखावृक्षे २अतिप्रिये त्रि० शब्दच० ।

प्रियता स्त्री प्रियस्य भावः तल् । १स्नेहे २प्रेमणि अमरः । त्व । प्रियत्व तत्रार्थे न० शब्दर० ।

प्रियतोषण त्रि० प्रियं तोषयति तुष—णिच् ल्यु । १प्रियस-न्तोषकारके "नारीपादौ स्वहस्तेन धारयेत् जघनोपरि । स्तनापीड़करः कामी कामयेत् प्रियतोषणः" रतिमञ्ज-र्य्युक्ते २रतिबन्धभेदे ।

प्रियदत्ता स्त्री दीयमानपृथिव्याम् "नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम् । दाने वाऽप्यथ वाऽऽदाने ना-मास्याः प्रथमं प्रियम् । य एतां विदुषे दद्यात् पृथिवीं पृथिवीपतिः । पृथिव्यामेतदिष्टं स राजा राज्यमितो व्रजेत्" भा०अनु० ६२अ० ।

प्रियदर्शन पु० प्रियं दर्शनमस्य । १क्षीरिकावृक्षे २शुकपक्षे च जटा० ३हृद्ये त्रि० । [हेमच० ।

प्रियप्रायस् न० प्रियस्य प्रायः बाहुल्यं यत्र । प्रियवाक्ये

प्रियप्रेप्सु त्रि० ७त० । इष्टार्थोद्युक्ते जटा० । [प्रिये त्रि० ।

प्रियमधु पु०प्रियं मधु मद्यं यस्य । १बलरामे हेमच० २मद्य-

प्रियमाल्यानुलेपन त्रि० प्रियं माल्यमनुलेपनं च यस्य । १माल्यानुलेपनप्रिये २स्कन्दानुचरभेदे पु०भा०श० ४६अ० ।

प्रियमेध पु० १अजमीढस्य पुत्रभेदे "अजमीढस्य वंश्याः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः" भाग० ६।२१।१७श्लो० । २अथो-र्पेते ऋषिभेदे ऋ० १।४५।४ भा० ।

प्रियम्भविष्णु त्रि०अप्रियः प्रियो भवति भू—कर्त्तरि खिष्णुच् । अप्रिये प्रिये भवितरि । खुकञ् प्रियम्भावुक तत्रार्थे त्रि० ।

प्रियरूप त्रि०प्रियं रूपमस्य । १हृद्यरूपे । तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् । प्रैयरूपक तस्य भावे न० । कर्म० । २हृद्ये रूपे न० ।

प्रियवचन त्रि०प्रियं वचनं वैद्यकवचनं वा यस्य । १प्रियवा-दिनि २कोकिलवाक्ये भल्लिमति २रोगिणि राजनि० । कर्म० । ३हृद्ये वाक्ये न० ।

प्रियवर्णी स्त्री प्रियो वर्णो यस्याः गौरा० ङीष् । प्रियङ्गौ जटाधरः । [लतायाञ्च ।

प्रियवल्ली स्त्री नित्यकर्म० । १प्रियङ्गौ राजनि० २हृद्यायां

प्रियवादिन् त्रि॰ प्रियं वदति वद–णिनि । प्रियवाक्यभाषके स्त्रियां ङीप् “भार्य्या चाप्रियवादिनी” चाणक्यः ।

प्रियव्रत त्रि॰ प्रियं व्रतमस्य । १व्रतप्रिये स्वायम्भुवमनोः २पुत्रभेदे पु॰ हरिवं॰ २अ॰ । [१।६।२२।

प्रियश्रवस् पु॰ प्रियं श्रवः श्रवणं यस्य । परमेश्वरे भाग॰

प्रियसख पु॰ कर्म॰ ६त॰ वा, अच्समा॰ । १हृद्ये सख्यौ २प्रियस्य सख्यौ च । स्त्रियां ङीष् । ३खदिरे शब्दच॰।

प्रियसङ्गमन त्रि॰ प्रिययोः सङ्गमनं यत्र । १प्रिययोर्मेलनस्थाने २कश्यपादित्योर्मेलनस्थाने देशभेदे पु॰ “यत्रादितिः कश्यपश्च महात्मानौ दृढव्रतौ । प्रियसङ्गमनं नाम तं देशं मुनयोऽवदन्” हरिवं॰ १२४अ॰ ।

प्रियसत्य न॰ कर्म॰। १तथ्ये अथ च प्रिये सुन्दतवाक्ये हेमच॰ प्रियं सत्यं यस्य । २सत्यप्रिये त्रि॰ ।

प्रियसन्देश पु॰ प्रियं सन्दिशति सम्+दिश–अण् उप॰स॰। १चम्पकवृक्षे भावे घञ् ६त॰ । २प्रियसंवादे शब्दच॰ ।

प्रियसाल(क) पु॰कर्म॰स्वार्थे क वा। असनवृक्षे (पियाशाल) राजनि॰ ।

प्रियादि विशेषणवाचिनि समानाधिकरणस्त्रीलिङ्गशब्दे परे ब॰व्री॰ पूर्वस्य पुंवद्भावे पर्युदस्ते शब्दगणे स च गणः पा॰ग॰सू॰ उक्तो यथा “प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्ति सचिवा स्वा स्वसा कान्ता क्षान्ता समा चपला दुहिता वामना तनया” । सुन्दरी प्रिया यस्य । सुन्दरी प्रिय इत्यादि ।

प्रियाम्बु पु॰ प्रियं पितृणां प्रियमम्बु मूले सिक्तं जलमस्य । १आम्रवृक्षे राजनि॰ । २जलप्रिये त्रि॰ ।

प्रियार्ह त्रि॰प्रियमर्हति अर्ह–अण् उप॰स॰। १प्रियवाक्यादियोग्ये २विष्णौ पु॰“अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः”विष्णुस॰।

प्रियाल पु॰ प्रियाय अलति पर्य्याप्नोति अल–अच् । प्रियसाले (पियाशाल) २द्राक्षायां स्त्री राजनि॰ भावप्र॰ पियाल इत्येव पाठः “पियालस्तु खरस्कन्धश्चारो बहुलवल्कलः । राजादनस्तापसेष्टः सन्नकद्रुर्धनुष्पटः । चारः पित्तकफास्रघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु । स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहज्वरतृषापहम् । पियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो विष्टम्भी चामवर्द्धनः” भावप्र॰ ।

प्रियोदित न॰ कर्म॰ । चाटुवाक्ये शब्दरत्ना॰ ।

प्री तर्पणे भ्वा॰उभ॰सक॰अनिट् । प्रयति ते अप्रैषीत् अप्रेष्ट पिप्राय पिप्रिये ।

प्री प्रीतौ कान्तौ (इच्छायाम्) सक॰ दिवा॰ आत्म॰ अनिट् । प्रीयते अप्रेष्ट पिप्रिये ।

प्री तर्पणे सक॰ कान्तौ तृप्तौ अक॰ क्र्या॰उभ॰अनिट् । प्रीणाति प्रीणीते अप्रैषीत् अप्रेष्ट पिप्राय पिप्रिये । प्रीतः । णिच् नुक् । प्रीणयति ते । [अत्रापि नुक् प्रीणयतीत्येके ।

प्री तर्पणे सक॰चु॰उभ॰अनिट् । प्राययति ते अपिप्रयत्-त ।

प्रीण त्रि॰ प्री–णिच् कर्त्तरि अच् । १प्रीणनकारके करणे अच् । २नर्मणि मेदि॰ । पुराणार्थप्रशब्दात् भवार्थे ख । २पुराणे त्रि॰ त्रिका॰ ।

प्रीणन न॰ प्री–णिच्–नुक्-ल्युट् । तर्पणे अमरः ।

प्रीणस पु॰ प्रीणि–बा॰ असच् । गण्डके राजनि॰ ।

प्रीत त्रि॰ प्री–कर्त्तरि क्त । हृष्टे अमरः ।

प्रीति स्त्री प्री–भावे क्तिच् । १हर्षे २आमोदे ३तृप्तौ च । विष्कुम्भादियोगेषु ४द्वितीययोगे । ५कामस्य पत्नीभेदे रत्याः सपत्न्याञ्च “वेश्याऽनङ्गवती नाम विभूतिद्वादशीव्रतम् । समाप्य माघमासस्य द्वादश्यां लवणाचलम् । निवेदयन्ती गुरवे शय्याञ्चोपस्करान्विताम् । अलङ्कृत्य हृषीकेशं सौवर्णामरपादपम् । स चानङ्गवती वेश्या कामदेवस्य साम्प्रतम् । पत्नी, सपत्नी संजाता रत्याः प्रीतिरिति श्रुता” मात्स्ये ८२अ॰ ।

प्रीतिजुष त्रि॰ प्रीतिं जुषते जुष–क । १प्रीतिभाजि २अनिरुद्धपत्न्यामुषायां स्त्री शब्दरत्ना॰ “विश्वकेतुः प्रीतिजुषा सुतः” त्रिका॰ तत्पुत्रोक्तौ । [प्रहासिनि पु॰ हेमच॰।

प्रीतिद त्रि॰ प्रीतिं ददाति दा–क । प्रीतिदायके (भाँड़)

प्रीतिदत्त त्रि॰३त॰। १प्रीत्या दत्ते २स्त्रीधनभेदे न॰ यथाह मिता॰ कात्यायनः “प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा । पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते” । भर्तृप्रीतदत्तस्थावरे तु विशेषः दाय॰ उक्तो यथा “भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृते तत् । सा यथा काममश्नीयात् दद्याद्वा स्थावरादृते” ।

प्रीतिदाय पु॰ प्रीत्या दीयते दा–कर्मणि घञ् । प्रीत्या दत्ते “श्वशुरात् प्रीतिदायं तु प्राप्य सा प्रीतमानसा” भा॰आश्व॰ ८६ अ॰ ।

प्रीतिभोज्य न॰ प्रीत्या भोज्यम् । प्रीत्यैव भोज्ये अन्नादौ “अन्नानि प्रीतिभोज्यानि आपद्भोज्यानि वा पुनः । न च संप्रीयसे राजन् ! न चैवापद्गतावयम्” भा॰उ॰ ९१ अ॰। “संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि” इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

प्रीतिवर्द्धन त्रि॰ प्रीतिं वर्द्धयति वृध–णिच्–ल्यु । १सन्तोष-

वर्द्धके २विष्णौ पु० "प्रियकृत् प्रीतिवर्द्धनः" विष्णुस० ।

प्रु सर्पणे भ्वा० आत्म०सक० अनिट् । प्रवते अप्रोष्ट पुप्रुवे ।

प्रुट मर्दने भ्वा० पर०सक० सेट् । प्रोटति अप्रोटीत् पुप्रोट । अयं धातुपाठे पठितः ।

प्रुष भस्मीकरणे भ्वा० पर० सक० सेट् । प्रोषति अप्रोषीत् पुप्रोष । उदित् क्त्वा वेट् । प्रुषित्वा प्रुष्ट्वा प्रुष्टः ।

प्रुष सेके पूर्त्तौ च सक० स्नेहे अक० क्र्या० पर०सेट् । प्रुष्णाति अप्रोषीत् पुप्रोष ।

प्रुष्ट त्रि० प्रुष–क्त । दग्धे । [बिन्दौ सि०कौ० ।

प्रुष्व प्र० प्रुष–क्वन् । १ऋतौ २सूर्य्ये च उज्ज्वल० । ३जल-

प्रेक्षा स्त्री प्र+ईक्ष–भावे अङ् । १विषयशुभाशुभपर्य्यालोचनायां २बुद्धिपूर्वककर्मकरणे ततः प्रेक्षादि० चतुरर्थ्याम् इनि । प्रेक्षिन् आलोचनानिर्वृत्तादौ । अस्मिन् शब्दे परे घोषादि० पूर्वपदस्योदात्तम । [प्रेक्षागृहादयोऽप्यत्र ।

प्रेक्षागार न० ६त० । राज्ञां मन्त्रणार्थंगृहे हरिवं० ८५अ०

प्रेक्षादि चतुरर्थ्यामिनि प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणः स च गणः पा०ग० उक्तो यथा "प्रेक्षा हलका बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कङ्कट सङ्कट कटकूप धुक पुक पुट मह परिवाप यवास धुवका गर्त्त कूपक हिरण्य" ।

प्रेक्षावत् त्रि०प्रेक्षा अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । समीक्ष्यकारिणि ।

प्रेङ्खण न० प्र+इखि–ल्युट् णत्वम् । १प्रकर्षेण चलने अष्टादशरूपकान्तर्गते २रूपकभेदे तल्लक्षणं सा०द० उक्तं यथा "गर्भावमर्षरहितं प्रेङ्खणं हीननायकम् । असूत्रधारमेकाङ्कमविष्कम्भप्रवेशकम् । नियुद्धसम्फेटयुतं सर्ववृत्तिसमान्वितम् । नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना" ।

प्रेङ्खा स्त्री प्र+इखि वा० आधारे अङ् । १दोलायाम् अमरः भावे अङ् । २परिभ्रमणे ३स्वार्थगतौ अश्वगतौ इति पाठान्तरम् । ४गृहभेदे मेदि० ५नृत्ये च धरणिः ।

प्रेङ्खित त्रि० प्र+इखि–क्त । कम्पिते अमरः ।

प्रेङ्खोल दोलने अद०चुरा०उभ०सक० सेट् । प्रेङ्खोलयति ते अपिप्रेङ्खोलत् त । प्रस्योपसर्गत्वमपीच्छन्तीत्यन्ये तेन प्राञ्चिखोलत् त इत्येवरूपम् ।

प्रेण गतिप्रेरणाश्लेषणेषु भ्वा०पर० सक० सेट् माधवः । प्रेणति अप्रेणीत् ऋदित् अपिप्रेणत् त ।

प्रेणि त्रि० प्रेण–इन् । प्रेरके ऋ० १।११२।१० भा० ।

प्रेत त्रि० प्र–इ–क्त । १मृते अमरः । २नरकस्थे जीवभेदे ३पिशाचभेदे आतिवाहिकदेहोत्तरं ४जायमानदेहभेदयुते और्द्ध्वदेहिकक्रियाऽभावे तद्रूपप्राप्तिकथा पाद्मोत्त०ख० १६अ० यथा "ततो बहुतिथे काले स राजा पञ्चताङ्गतः । वैदिकेन विधानेन न लेभे चौर्द्ध्वदेहिकम् । विष्णुप्रद्वेषमात्रेण युगानां सप्तविंशतिम् । भुक्त्वा च यातनां याम्यीं निस्तीर्णनरको नृपः । अमया गिरिराजन्तु पिशाचोऽभूत्तदा महान्" । तस्य रूपं यथा "देवद्युतिरधीयानः शुश्राव करुणस्वनम् । समागत्य ततस्तत्र तं पिशाचं ददर्श सः । विकरालमुखं दीनं पिङ्गलनयनं भृगम् । ऊर्द्ध्वमूर्द्धजलम्बाङ्गं यमदूतमिवापरम् । चलज्जिह्वश्च लम्बोष्ठं दीर्घजङ्घशिराकुलम् । दीर्घाङ्घ्रिशुष्कतुण्डश्च गर्त्ताक्षं शुष्कपञ्जरम्" ।

और्द्ध्वदेहिककरणेऽपि केषाञ्चित् कर्मविशेषेण प्रेतत्वप्राप्तिस्तत्रोक्ता यथा "हविर्जुह्वति नाग्नौ ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये । लभन्ते नात्मविद्याश्च सुतीर्थविमुखाश्च ये । सुवर्णं वस्त्रताम्बूलं रत्नमन्नं फलं जलम् । आर्त्तेभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वेषु स्तनदारकाः । ब्रह्मस्वञ्च स्त्रीधनानि लोभादेव हरन्ति ये । बलेन छद्मना वापि धूर्त्ताश्च परवञ्चकाः । नास्तिकाः कुहकाश्चौरा ये चान्ये वकवृत्तयः । बालवृद्धातुरस्त्रीषु निर्दयाः सत्त्ववर्जिताः । अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः । अगम्यागामिनः सर्वे ये चान्ये ग्रामयाजिनः । स्वाधाचरणसम्पन्ना वर्णादिकर्मवर्जिताः । ये चोपदेवदनुजरक्षोयक्षादिसेविनः । सर्वदा मादकद्रव्यपानमत्ता हरिद्विषः । देवतोद्दिष्टपतितन्नपक्वान्नाश्नभोजिनः । असत्कर्मरता नित्यं सर्वपातकपापिनः । पाषण्डधर्माचरणाः पुरोधोवृत्तिजीविनः । पितृमातृस्नुषापत्यस्वदारत्यागिनश्च ये । ये कदर्य्याश्च लुब्धाश्च नास्तिका धर्मदूषकाः । त्यजन्ति स्वामिनं युद्धे त्यजन्ति शरणागतम् । गवां भूमेश्च हर्त्तारो ये चान्ये रत्नदूषकाः । महाक्षेत्रेषु सर्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये । परद्रोहरता ये च तथा ये प्राणिहिंसकाः । परापवादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः । कुप्रतिग्राहिणः सर्वे सम्भवन्ति पुनःपुनः । प्रेतराक्षसपैशाच्यतिर्य्यग्वृक्षकुयोनिषु । न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परत्र च" । पाद्मोत्तरखण्डे १८ अ० । पञ्चप्रेतोपाख्यानं तत्रैव यथा "ब्राह्मण उवाच प्रेतानां नाम जातीनां युष्माकं सम्भवः कथम् । किं तत् कारणमुद्दिश्य यूयमीदृशमासक्ताः" । प्रेता ऊचुः "अहं स्वादु सदा भुक्त्वा दद्यां पर्य्युषितं

सदा। एतत्कारणमुद्दिश्य नाम पर्य्युषितं[1] मम। सूचिता बहवोऽनेन विप्राद्या ह्यन्नकाङ्क्षिणः। एतत्कारणमुद्दिश्य सूचीमुख[2]मिमं विदुः। शीघ्रं गच्छति विप्रेण याचितः क्षुधितेन वै। पश्चाद्भुङ्क्ते द्विजः शिष्टमेव शीघ्रक[3] उच्यते। गृहोपरि सदा भुङ्क्ते स्वादु द्विजभयेन हि। द्विजाय कुत्सितं दत्त्वा एष रोहक[4] उच्यते। मौनेनापि स्थिरो नित्यं याचितो विलिखन्महीम्। अस्माकमपि पापिष्ठो लेखको[5] नाम एष वै। मेढ्रेण लेखको याति रोहकः पार्श्वतःशिराः। शीघ्रकः पङ्गुतां प्राप्तः सूची सूचीमुखोऽभवत्"। प्रेताहारस्तत्रोक्तो यथा "द्विज उवाच "ये जीवा भुवि तिष्ठन्ति सर्वे आहारमूलकाः। युष्माकमपि चाहारं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः" प्रेता ऊचुः "शृणु आहारमस्माकं सर्वसत्त्वविगर्हितम्। श्लेष्ममूत्रपुरीषेण योषितान्तु मलेन च। गृहाणि त्यक्तशौचानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै। स्त्रीभिर्जघ्नानि जीर्णानि संकीर्णोपहतानि च। मलेनातिजुगुप्सानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै। भयलज्जाविहीनानि पतितैः सेवितानि च। अन्योन्यदस्युयुक्तानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै। कलहान्वितशोकानि त्यक्तशोभानि मण्डनैः। सवर्चस्कानि भाण्डानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै। बलिमन्त्रविहीनानि द्विजादृष्टानि यानि तु। नियमव्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै। गुरवो नैव पूज्यन्ते स्त्रीजितानि मन्दिराणि च। सक्रोधान्यपवित्राणि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै। भुञ्जन्ति भिन्नभाण्डेषु मर्य्यादारहितेषु च। अन्योन्योच्छिष्टयुक्तेषु तत्र प्रेतास्तु भुञ्जते। सकेशमाक्षिकोच्छिष्टं पूति पर्युषितं तथा। सक्रोधञ्च सशोकञ्च तच्च प्रेतेषु भोजनम्। सनग्नं भोजनं यच्च नोत्तरीयं पदासनम्। सोष्णीषं सासुरीकञ्च तच्च प्रेतेषु भोजनम्। अर्द्धपाकं महापाकं सोत्क्षिप्तं पतितं तथा। दुर्भुक्तं गोष्ठिकञ्चैव तच्च प्रेतेषु भोजनम्। कौतिकं मृतकञ्चैव राजसं कलुषीकृतम्। निर्दोषं क्षितिवज्जाग्रे यद्भुक्तं प्रैतिकन्तु तत्। एतत्ते कथितं सर्वं यत् प्रेतेष्वेव भोजनम्। निर्वाणाः प्रेतजात्या वै पृच्छामस्त्वां द्विजोत्तम"। प्रेतत्वाभावकारणं यथा "न प्रेतो जायते येन येन चैवेह जायते। एतत्सर्वं समासेन प्रब्रूहि वदतां वर!" ब्राह्मण उवाच "एकरात्रं त्रिरात्रं वा कृच्छ्रं चान्द्रायणादिकम्। व्रतेष्वभ्युषितो यस्तु न प्रेतो जायते नरः। मिष्टान्नपानदाताच सततं श्रद्धयान्वितः। देवपूजापरो नित्यं न प्रेतो जायते नरः। त्रिरग्निरेकपञ्चाग्निर्निरग्निर्वाप्युपासकः। सर्वभूतदयापन्नो न प्रेतो जायते नरः। तुल्यमानापमानश्च तुल्यः काञ्चनलोष्टयोः। तुल्यः शत्रौ च मित्रे च न प्रेतो जायते नरः। देवतातिथिपूजासु गुरुजातिषु नित्यशः। वेदशास्त्ररतो नित्यं न प्रेतो जायते नरः। जितक्रोधो मदैश्वर्य्यतृष्णासङ्गविवर्जितः। क्षमाऽक्रोधसुशीलश्च न प्रेतो जायते नरः। देवतातिथिपूजास्तु पर्व्वतांश्च नदीस्तथा। पश्येद्देवालयांश्चैव न प्रेतो जायते नरः"। प्रेतत्वकारणं यथा "शूद्रान्नं यो द्विजो भुङ्क्ते यः क्रामति द्विजोत्तमम्। वृत्तिहा द्विजदेवेषु स प्रेतो जायते नरः। मातरं पितरं वृद्धं ज्ञातिं साधुजनं तथा। लोभात् त्यजति यः स्निग्धं स प्रेतो जायते नरः। अयाज्ययाजकश्चैव याज्यञ्च परिवर्जयेत्। शूद्रानुपहर्त्ता च स प्रेतो जायते नरः। कुज्योतिषी कुविद्यस्तु कुजनेषु कुदेशकः। शूद्रसेवाकरो राज्ञां स प्रेतो जायते नरः। सेवनायापहृतो यः सेवकस्य परिग्रहः। तावुभावपि जायेते प्रेतौ कालान्न किंप्रदौ। द्विजानुमन्त्रितो भुङ्क्ते शूद्रान्नं वा द्विजस्य तु। शूद्रेणैव द्विजः प्रेतो निरयानुपगच्छति। गीतवाद्यरतो नित्यं मद्यपस्त्रीनिषेवणात्। द्यूतमांसप्रियो यस्तु स प्रेतो जायते नरः। वृथारेता वृथामांसो वृथावादो वृथामतिः। निन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः। वृद्धं बालं गुरुं विप्रं योऽवमन्य भुनक्ति वै। कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः। न्यासापहर्त्ता मित्रध्रुक् परपाकरतस्तथा। विश्रम्भघाती कूटश्च स प्रेतो जायते नरः। निर्दोषान् सुहृदो नारीस्त्यजेत् कामान्न पाति यः। धनमीहेत यस्तेषां स प्रेतो जायते नरः। हस्त्यश्वरथयानानि स्वतशय्यासनादि यः। लब्धाजिनञ्च गृह्णाति अनापत्सुगतो द्विजः। तथोभयमुखीं कालं सर्वेषां मेदिनीं द्विजः। कुरुक्षेत्रस्य यद्दानं चाण्डालात् पतितात्तथा। मासिकेऽपि नवश्राद्धे भुञ्जन् प्रेतान्नभुङ्मतः। ब्रह्महा गोवधी स्तेयी सुरापो गुरुतल्पगः। भूमिकन्यापहर्त्ता यः स प्रेतो जायते नरः। नानासङ्करलिप्तश्च वर्णसङ्करकृत्तथा। योनिसङ्करकश्चापि स प्रेतो जायते नरः। विक्रीणाति विषं शस्त्रं तिलानां लवणस्य तु। गवां केशरिणां मोहात् विक्रयात् प्रेततां व्रजेत्। कूटमाप्येन तौल्येन क्रयं क्री-

